האנציקלופדיה העברית

כללית, יהודית וארצישראלית

כרך שלושים ואחד

ריזין – שֵם, שְמות

חברה להוצאת אנציקלופדיות בע״מ
ירושלים תשל״ט תל־אביב

ENCYCLOPAEDIA HEBRAICA

נשיא הכבוד:
יצחק נבון – נשיא המדינה

הנהלה ראשית של החברה להוצאת אנציקלופדיות בע״מ
מאיר (ז״ל) וברכה פלאי

שמשון קלאוס, מנהל

הכרך סודר ונדפס במפעלי דפוס פלאי בע״מ, גבעתיים–רמת־גן

עוזרת למזכיר הכללי — אסתר קיסר; איסוף התמונות — ישראל כרמל, .B.A;
ציור ומיפוי — סוזן לנדאו, .B.A, יעל ממן, .B.A, שרי קלאוס; הגהות —
ד״ר יעקב גולן, תנחום אבנר

רשימת המחברים המשתתפים בכרך ל״א

אבולעפיה אריה, M.Sc.
קרית טבעון, מורה בכיר באוניברסיטת חיפה / זואולוגיה

אבי־יונה מיכאל, פרופ׳ (ז״ל)
ארכאולוגיה

אבן־זהר איתמר, ד״ר
תל־אביב, פרופסור באוניברסיטת ת״א / הערך: שודיה, ספרות

אברמסקי שמואל, ד״ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטת בן־גוריון בנגב / מקרא

אדלר יהושע, ד״ר
ירושלים, חבר־הוראה באוניברסיטה העברית / ספרות אנגלית

אהרוני יוחנן, פרופ׳ (ז״ל)
הערך: רמת רחל (בחלקו)

אהרונסון שלמה, ד״ר
ירושלים, מרצה בכיר באוניברסיטה העברית / הערכים: שטריכר, יוליוס; שכם, הילמר הורס גרילי

אופק אוריאל, ד״ר
הרצליה / ספרות; ספרות ילדים

אורבך אפרים אלימלך, ד״ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית / הערך: שכינה (בחלקו)

אורמיאן חיים, ד״ר
ירושלים / פסיכולוגיה; חינוך

אור־נוי אשר, ד״ר
ירושלים, פרופסור־חבר באוניברסיטה העברית / הערך: שלד (בחלקו)

אילני גיורא, B.Sc.
הוד השרון / הערך: שועל (בחלקו)

אילני (פינגבאום) יעקב, ד״ר
ירושלים / הערך: שכר

אלבז שלמה, ד״ר
ירושלים, מרצה באוניברסיטה העברית / הערכים: רמי, שרל־פרדינן; רישה, שרל־רובר (בחלקו)

אלבק שלום, ד״ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטת בר־אילן / הערך: שכן (בחלקו)

אלון מנחם, ד״ר
ירושלים, שופט בית המשפט העליון / הערך: שלחן ערוך (בחלקו)

אלטשולר עמוס, ד״ר
באר־שבע, פרופסור־חבר באוניברסיטת בן־גוריון בנגב / הערך: שדה

אליצור יהודה, ד״ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטת בר־אילן / הערך: שכר ועונש (בחלקו)

אלמגור, דן, ד״ר
תל־אביב / הערך: שיקספיר, ויליאם בעברית

אלפסי יצחק, M.A.
תל־אביב / הערך: שיף, מאיר

אם חוף אולריך, ד״ר
ברן, פרופסור באוניברסיטת ברן / הערך: שויץ (בחלקו)

אנסבכר ב. מרדכי, M.A.
ירושלים, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי / הערך: שואה, ציור

אפרת אלישע, ד״ר
ירושלים, פרופסור־חבר באוניברסיטת ת״א / גאוגרפיה

אריאל אהרן, M.A.
ירושלים / היסטוריה; יחסים בין־לאומיים

אשתור אליהו, ד״ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית / אסלאם

באאר יהודה, ד״ר
קיבוץ שובל, פרופסור באוניברסיטה העברית / הערך: שואה (בחלקו)

בהרוזי ניצה, B.A.
ירושלים / אמנות

בורשטיין איתן, ד״ר
תל־אביב, מרצה באוניברסיטת ת״א / הערכים: רקמיה, ז׳ן־פרנסואה־ז׳ילי־אדלאיד; שטלן, ז׳ורז׳

ביין דן, ד״ר, שופט
ירושלים, בית־המשפט המחוזי / הערך: שחד

בילסקוב ינסן פ., ד״ר
קופנהאגן, פרופסור באוניברסיטת קופנהאגן / הערך: רסק, רסמוס כריסטיאן

ביקל שלמה, ד״ר (ז״ל)
הערך: שטינברג, אליעזר

בלום יהודה צבי, ד״ר
ירושלים, פרופסור־חבר באוניברסיטה העברית / הערך: רין (בחלקו)

בלומנקרנץ ברנרד, ד״ר
פריס / הערך: רנס (רמס) (בחלקו)

בלס גילה, ד״ר
תל־אביב, מרצה באוניברסיטת ת״א / הערך: רנואר, פיר אוגיסט

בן־כפט יוחנן, ד״ר
ירושלים, פרופסור־חבר באוניברסיטה העברית / הערך: רפואה, חינוך רפואי

בנדל רות, B.A.
ירושלים / גאוגרפיה

בן־חורין מאיר, ד״ר
אוהיו / פרופסור בקליוולנד קולג׳ / הערך: שכטר, שניאור זלמן

בן־טוביה ארם, ד״ר
ירושלים, פרופסור־חבר באוניברסיטה העברית / הערך: שבוטאים

בן־שלמה יוסף, ד״ר
ירושלים, פרופסור־חבר באוניברסיטת ת״א / הערך: שלום, גרשם (גרהרד)

בן־תור יעקב, ד״ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית / הערך: שיש (בחלקו)

בפט תומס, ד״ר
שרלוטסוויל, פרופסור באוניברסיטת וירג׳יניה / הערך: רינקה שועל

בר ארהרד, ד״ר
לוס אנג׳לס, פרופסור באוניברסיטת קליפורניה / ספרות גרמנית

ברגמן שמואל הוגו, פרופ׳ (ז״ל)
פילוסופיה

בריקמן רוול, B.A.
ניו־יורק / הערך: רשל

ברמה־זולמן חנה, ד״ר
לוס אנג׳לס, מורה באוניברסיטת קליפורניה / הערך: רילקה, ריינר (רנה) מריה

ברפ צבי, M.A.
ירושלים / דתות; נצרות

ברש אלכסנדר, ד״ר
תל־אביב, פרופסור באוניברסיטת ת״א / הערך: רכיכות (בחלקו)

בשן אליעזר, ד״ר
משואות יצחק, מרצה באוניברסיטת בר־אילן / הערך: שבויים ופדיון שבויים (בחלקו)

גביזון רות, ד"ר
ירושלים, מרצה באוניברסיטה העברית / הערך: רשלנות

גובדין נורית, ד"ר
תל־אביב, פרופסור־חבר באוניברסיטת ת"א / הערך: שופמן, גרשם

גוטווירט מרסל, ד"ר
הוורפורד, פרופסור בהוורפורד קולג' / הערך: רסין, ז'ן (בחלקו)

גוטל מיכל, M.A.
בת־ים, מורה באוניברסיטת בר־אילן / הערכים: רנבויה, קתרין דה ויוון; רנודו, תאופרסט

גוטליב אפרים, ד"ר (ז"ל)
הערכים: ריקי, עמנואל חי רפאל; רקנטי, מנחם; שבת (בחלקו)

גוטמן עמנואל, ד"ר
ירושלים, מרצה בכיר באוניברסיטה העברית / הערך: שלטון

גוטשטיין אהרן משה, ד"ר
שיקגו, פרופסור בספרטוס קולג' / הערך: שיקגו (בחלקו)

גולדברג הרווי, ד"ר
ירושלים, מרצה בכיר באוניברסיטה העברית / הערך: שבט

גולדברג יעקב, ד"ר
ירושלים, מרצה בכיר באוניברסיטה העברית / הערך: שידלצה, יהודים (בחלקו)

גולדשטיין מיכאל, ד"ר
המבורג, פרופסור באקדמיה למוסיקה של המבורג / מוסיקה

גולדשמידט־קונצר רות
לוס אנג'לס, אוניברסיטת קליפורניה / הערכים: רמרק, אריך מריה; שלגל (בחלקו)

גולן שמאי
ירושלים / הערך: שואה, ספרות

גור אריה, ד"ר
ראשון לציון, מרצה בכיר באוניברסיטה העברית / הערך: שזיף

גילמן סנדר, ד"ר
איתקה, פרופסור באוניברסיטת קורנל / הערך: ריל, וילהלם היינריך פון

גלבוע איתן, ד"ר
ירושלים, מרצה באוניברסיטה העברית / הערך: רפובליקנית, מפלגה

גליק צבי, ד"ר
ירושלים, מרצה באוניברסיטה העברית / הערך: רעב (בחלקו)

גלן ג'רי, ד"ר
סינסינטי, פרופסור באוניברסיטת סינסינטי / ספרות גרמנית

גלנץ יוסף, ד"ר
רמת־גן, פרופסור באוניברסיטת בר־אילן / הערך: שכר ועונש (בחלקו)

גנחובסקי דב, B.A.
ירושלים / כלכלה

גסני ורד, M.Sc.
ירושלים / טכניקה; מתמטיקה; פיסיקה

גסני מירה, ד"ר
ירושלים, חבר מחקר באוניברסיטה העברית / הערך: רקמות

גראבוים אריה, ד"ר
חיפה, פרופסור באוניברסיטת חיפה / היסטוריה

גרדוס יהודה, ד"ר
באר־שבע, מרצה בכיר באוניברסיטת בן־גוריון בנגב / גאוגרפיה

גרומר־שירון אירנה, ד"ר
ירושלים, מרצה באוניברסיטה העברית / הערכים: רעמסס; שישק

גרוסוביץ נתן, ד"ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית / הערך: ריט, סר אלמרות אדוורד

גרוסמן אברהם, ד"ר
ירושלים, מרצה באוניברסיטה העברית / הערך: שלמה יצחקי (בחלקו)

גרזון־קיווי אסתר, ד"ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטת ת"א / מוסיקה

גרינהוט אהרן, M.A.
ירושלים, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי / הערכים: ריל, אלויס; רימרוס, הרמן סמואל

גרץ נורית, M.A.
תל־אביב, מדריכה באוניברסיטת ת"א / הערך: שדה, פנחס

דוד אברהם, ד"ר
ירושלים, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי / הערכים: רפפורט (רפא), מנחם בן יעקב (בחלקו); שיק, ברוך

דוד יונה, ד"ר
ירושלים, מרצה בכיר באוניברסיטת ת"א / הערך: רימוס, משה

דולב ערן, ד"ר, אל"מ
צה"ל, חיל הרפואה / הערך: רפואה, רפואה צבאית

דון יהודה, ד"ר
קרית אונו, פרופסור באוניברסיטת בר־אילן / הערך: ריקרדו, דוד

דור מנחם, ד"ר
גבעתיים / זואולוגיה

דיאמנט פאול יוסף, ד"ר
ירושלים / הערך: שלטים וסמלים (בחלקו)

דן יוסף, ד"ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית / הערך: שכינה (בחלקו)

דרסנר אננה, M.A.
ירושלים / הערך: שיקביץ, נחום מאיר; שלום־עליכם

הברמן אברהם מאיר, ד"ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטת ת"א / הערך: שונצינו, משפחה

הולם יסטה, ד"ר
לונד, פרופסור באוניברסיטת לונד / הערך: שודיה, לשון

הון שאול, עו"ד
תל־אביב / הערך: שטייניץ, וילהלם

הורביץ שמואל, ד"ר
רחובות, פרופסור באוניברסיטה העברית / חקלאות

הורוביץ אהרן, ד"ר
ירושלים, פרופסור־חבר באוניברסיטת ת"א / הערך: שלישון

הורוביץ יהושע, ד"ר
רמת־גן / הערך: שיק, משה

היילפרין ישראל, פרופ' (ז"ל)
הערך: שור, משה (בחלקו)

היינץ דורה, ד"ר
וינה / הערכים: רקמה ותחרים (בחלקו); שטיח

הירשברג יהואש, ד"ר
ירושלים, מרצה בכיר באוניברסיטה העברית / מוסיקה

הלוי חיים שלום, ד"ר
ירושלים, פרופסור־חבר באוניברסיטה העברית / הערך: רפואה, ביטוח רפואי

המאירי אביגדור (ז"ל)
הערך: שומיו (בחלקו)

המרסטרם אינגריד, ד"ר
שטוקהולם, פרופסור באוניברסיטת שטוקהולם / הערך: שודיה, היסטוריה (בחלקו)

הראל־פיש אהרן, B.Litt.
פתח־תקוה, פרופסור באוניברסיטת בר־אילן / הערך: שו, ג'ורג' ברנרד

הריס אדוורד, ד"ר
סינסינטי, פרופסור באוניברסיטת סינסינטי / הערכים: רימונד (רימן), פרדיננד; שלף, יוהנס

וולי סר ריצ'רד, ד"ר
היילשם, אסטרונום במצפה הכוכבים המלכותי בגריניץ' / הערך: שביטים

וורמברנר מרדכי
תל־אביב / פולקלור

ויגודסקי יהושע
גבעתיים / ספרות פולנית

וויס אהרן, ד"ר
ירושלים, חוקר באוניבדסיטה העברית / הערך: שואה (בחלקו)

וילבוש זהר, B.A.
ירושלים, מוזיאון ישראל / הערך: רקמה ותחרים (בחלקו)

וינגרטן גלעד, ד"ר
מבון וינגייט, מנהל מדעי במכון וינגייט / הערך: ריצות ומקצועות־השדה

וינוגרד אליהו, שופט
רמת־השרון, בית המשפט המחוזי / הערך: שלטון מקומי

וינטר מיכאל, ד"ר
ערד, מרצה בכיר באוניברסיטת ת"א / אסלאם

וינריב אלעזר, ד"ר
ירושלים, מדריך באוניברסיטה העברית / פילוסופיה; היסטוריה

וסרמן הנרי, M.A.
רעננה, בית ברל / היסטוריה; תו"י

ורבלובסקי רפאל יהודה צבי, ד"ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית / נצרות; דתות

ורהפטיג שילם, ד"ר
ירושלים / הערך: שטרשון (בחלקו)

ורטהים גוטה, ד"ר
ירושלים, פרופסור־חבר באוניברסיטה העברית / הערך: שלשול

ורנר אלפרד
ניו־יורק / הערך: שיק, ארתור

זהרי מיכאל, ד"ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית / בוטניקה

זון הרי, ד"ר
מסצ'וסטס, פרופסור באוניברסיטת ברנדייס / הערך: שוב, גוסטב בנימין

זילברנר אדמונד, ד"ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית / הערכים: רקלי, (ז'ן ז'ק) אליזה; שטין, לורנץ

זך נתן, ד"ר
תל־אביב, פרופסור־חבר באוניברסיטת חיפה / הערך: שטינברג, יעקב

חבר הנן, B.A.
ירושלים / הערך: שלום ש.

חזן ברוך, ד"ר
תל־אביב, חבר־הוראה באוניברסיטה העברית / היסטוריה של רוסיה

חכם עמוס, B.A.
ירושלים / מקרא

חן קלרה, ד"ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית / בוטניקה

חנני אברהם, B.A.
ירושלים / הערכים: רימן, הוגו; רפסודיה

חרמש רן, ד"ר
באר־שבע, מרצה באוניברסיטת בן־גוריון בנגב / הערך: שביתה

ליבוביץ יהושע, ד"ר
ירושלים, מרצה באוניברסיטה העברית / ספרות צרפתית

טרטקובר אריה, ד"ר
ירושלים, נשיא הברית העברית העולמית / הערכים: דיק, לאון; שטנד, אדולף

יזרעאל רמי, B.A.
ירושלים, יד בן־צבי / הערכים: רפיח; שכם

יער ישראל, ד"ר
ירושלים, בי"ח „הדסה" / הערך: שווי־משקל (בחלקו)

יערי אברהם (ז"ל)
הערכים: רישר, משה; שלוחי ארץ־ישראל

יפה אברהם ב.
תל־אביב / הערך: שלונסקי, אברהם

יפה בנימין, M.A., M.Jur.
ירושלים / הערך: רקנטי

ירדני מרים, ד"ר
חיפה, פרופסור באוניברסיטת חיפה / הערך: רישליה, ארמן־ז'ן די פלסי

ירון ברוך, ד"ר
ירושלים / הערך: שופרון, יהודים

ירון ראובן, ד"ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית / הערך: שור, משה (בחלקו)

ישי אילן, ד"ר
חיפה, מרצה בכיר בטכניון / הערך: שדה־תעופה

כהן אלישבע
ירושלים, מוזיאון ישראל / הערך: שטרוק, הרמן

כהן אריאל, ד"ר
ירושלים, פרופסור־חבר באוניברסיטה העברית / פיסיקה; אסטרונומיה; מטאורולוגיה

כזום ויולט, ד"ר
ירושלים, מרצה באוניברסיטה העברית / הערך: ריצ'רדסון, סמיואל

כנעני דוד
קיבוץ מרחביה / הערך: (ה)שומר הצעיר

כץ שמחה, M.A.
ירושלים / הערך: שטינברג, יצחק נחמן

כץ שרה, ד"ר
ירושלים, מרצה באוניברסיטת בר־אילן / הערך: שחר, דוד

כראל ש. רפאל, ד"ר
בני־ברק, מנהל רפואי / הערך: רפואה, בדיקות רפואיות

כרמל ישראל, B.A.
ירושלים / היסטוריה

כשר אסא, ד"ר
רמת־גן, פרופסור־חבר באוניברסיטת ת"א / הערך: רסל (בחלקו)

לדור־לדרר יוסף, ד"ר
ירושלים / הערכים: שבויי־מלחמה; שביתת־נשק

לריז'נסקי גדעון, ד"ר
רחובות, מרצה בכיר באוניברסיטה העברית / הערך: שבלת־שועל

לוז צבי, ד"ר
דגניה ב', פרופסור־חבר באוניברסיטת בר־אילן / הערך: רמון, יוסף־צבי

לוי צבי הרמן, ד"ר
ירושלים, חבר־הוראה באוניברסיטה העברית / הערכים: שודרלו דה לקלו, פ.א.פ.; שטובריאן, פרנסוא רנה דה

לויטס יצחק, ד"ר
ניו־יורק / הערך: שחיטה (בחלקו)

לווינגר יוסף, M.A.
קרית־ביאליק / הערכים: ריניס, יניס; ריקה (בחלקו)

ליבוביץ יהושע, ד"ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית / תולדות הרפואה

ליבנה אליעזר (ז"ל)
הערך: רמז, דוד

ליכט יעקב, ד"ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטת ת"א / הערך: שלמה, תהלות

לינדנבאום שלום, M.A.
גבעתיים, מדריך באוניברסיטת בר־אילן / הערך: שולץ, ברונו

ליפצין סול, ד"ר
ירושלים / ספרות יידית

למפרט שלמה, ד"ר
ירושלים, מרצה בכיר באוניברסיטת בר־אילן / הערך: שוק ושווק (בחלקו)

לנדאו משה
תל־אביב / הערך: שטרן, אברהם יעקב

לנצמן אלי, M.A.
חיפה, המוזיאון לאמנות יפנית / הערכים: שונשו, קססוגוה; שינטו

לפטוויץ' יוסף, ד"ר
לונדון / הערך: שילדקראוט, רודולף

מאיר עדינה, ד"ר
רמות השבים, מרצה באוניברסיטת ת"א / אמנות

מגרון שאול, M.A.
ירושלים / הערך: שליכר, אוגוסט

מורג אמוץ, פרופ' (ז"ל)
הערך: שוק ושווק (בחלקו)

מורה שמואל, ד"ר
ירושלים, פרופסור־חבר באוניברסיטה העברית / הערכים: ריחאני, אמין א(ל)־; שוקי, אחמד

מטקלף מיכאל פרידריך, ד"ר
מינפוליס, פרופסור באוניברסיטת מיניסוטה / הערך: שודיה, היסטוריה (בחלקו)

מיזוס־פלדמן כדוריה, ד"ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית / הערך: ריקציות

מיכאל ראובן, ד"ר
קיבוץ אפיקים, מרצה במכללת עמק־הירדן / הערכים: רינדפליש; שוט, יוהן יעקוב

מיכאלי אורי
ירושלים / הערך: שחיה

מיכאלי יוסף, ד"ר
ירושלים, בי"ה „הדסה" / רפואה; ביולוגיה

מינקוף יצחק, ד"ר
חיפה, פרופסור בטכניון / הערך: רתוך

מירון תיאודור, ד"ר
ניו־יורק, פרופסור באוניברסיטת ניו־יורק / הערך: שלום (בחלקו)

מירסקי נילי, M.A.
תל־אביב / הערך: ריליב, קונדרטי פיודורוביץ'

מכנס־כספי יפה, ד"ר
רחובות, מרצה באוניברסיטת בר־אילן / הערך: רפואה, כלכלת הרפואה

מנטל יובל, ד"ר, אינג'
חיפה, מרצה בכיר (נספח) בטכניון / הערך: רעש

מצגר מ. ברוס, ד"ר
ניו־ג'רסי, פרופסור בסמינר התאולוגי / הערך: שושנה, מעשה (בחלקו)

מרטון יהודה, ד"ר (ז"ל)
ספרות הונגרית; תו"י בהונגריה

מרסנד יוסף, ד"ר (ז"ל)
הערכים: ריס, אלמר ליאופולד; שו, ארוין

נדבה יוסף, ד"ר
חיפה, פרופסור־חבר באוניברסיטת חיפה / אישי א"י; ציונות

נובינסקי אניטה, ד"ר
ברזיל, מרצה באוניברסיטת סאו־פאולו / הערך: רסיפה (בחלקו)

נוי דב, ד"ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית / הערך: שירי־עם יהודיים

נמוי לאון, ד"ר
פילדלפיה, פרופסור באוניברסיטת דרופסי / הערך: שאול בן ענן

נצר אמנון, ד"ר
ירושלים, מרצה בכיר באוניברסיטה העברית / הערך: שאהין; שיראז (בחלקו)

סגל דמיטרי, ד"ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית / הערך: רמיזוב, אלכסי מיכילוביץ'

סולסי פבלו, ד"ר
כפר־סבא, ביה"ח לוינשטיין ברעננה / הערך: רפואה, רפואה שיקומית

סום ישראל, ד"ר
תל־אביב, עורך עתון „הרפואה" / הערך: רפואה, אגודות רפואיות וכת"ע

סומך ששון, ד"ר
תל־אביב, פרופסור־חבר באוניברסיטת ת"א / הערך: שדיאק, א(ל)־ (אחמד) פארס

סומר חיים, ד"ר
ירושלים, פרופסור־חבר באוניברסיטה העברית / הערך: שווי־משקל (בחלקו)

סיבל רוברט, עו"ד, LL.M.
ירושלים, משרד החוץ / הערך: שלל

סיידלוכר סילביה, ד"ר
ירושלים, מרצה באוניברסיטת בר־אילן / הערך: ריט, ריצ'רד

סלוצקי יהודה, פרופ' (ז"ל)
תו"י; ציונות

סדמן אליהו, ד"ר
ירושלים, חוקר באוניברסיטה העברית / ספרות רוסית

סרפר אריה, ד"ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית / הערך: ריטבף

עבודי עזרא, M.Sc.
ירושלים, מכון ויצמן / הערך: רעש־אדמה

עובדיה אשר, ד"ר
ירושלים, פרופסור־חבר באוניברסיטת ת"א / ארכאולוגיה

עומר מרדכי, ד"ר
תל־אביב, מרצה בכיר באוניברסיטת ת"א / הערך: ריקטס, צ'רלז

עמיצור שמשון אברהם, ד"ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית / הערך: שטח

עמיר זיוה
הרצליה / הערך: רקמה ותחרים (בחלקו)

עמישי־מייזלש זיוה, ד"ר
ירושלים, מרצה בכירה באוניברסיטה העברית / הערכים: שגל, מרק; שטינהרט, יעקב

עמית משה, ד"ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית / הערך: ריטיה, ריטים

עק נתן, ד"ר
תל־אביב / הערך: רינגלבלום, עמנואל

פאולסן וולפגנג, ד"ר
מסצ'וסטס, פרופסור באוניברסיטת מסצ'וסטס / הערך: שטרנהיים, קרל

פגיס דן, ד"ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית / הערך: שירמן, חיים (בחלקו)

פוס אברהם מ., ד"ר
ירושלים / הערך: שטר, שטרות (בחלקו)

פטאי שאול, ד"ר
ירושלים / פרופסור באוניברסיטה העברית / כימיה

פטוחובסקי יעקב י., ד"ר
סינסינטי, פרופסור בהיברו יוניון קולג' / הערך: שטינתל, הימן הרמן (חיים)

פיק פנחס, סא"ל (מיל.), ד"ר
ירושלים / צבא; היסטוריה צבאית וכללית

פלאום ירדנה, B.A.
ירושלים / גאוגרפיה

פלרמן סטיוון, ד"ר
ניו-יורק, פרופסור באוניברסיטת קלרק / הערך: שטלגר (בחלקו)

פלוסר דוד, ד"ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית / נצרות

פליטמן עזי, ד"ר
ירושלים, מרצה בכיר באוניברסיטה העברית / בוטניקה

פליישר עזרא, ד"ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית / הערכים: שירמן, חיים (בחלקו); שלמה בן יהודה הבבלי

פרוינד אורי, ד"ר
ירושלים, מרצה בכיר באוניברסיטה העברית / הערך: שבר (בקע)

פרידמן דניאל, ד"ר
תל-אביב, פרופסור באוניברסיטת ת"א / הערך: שטר, שטרות (בחלקו)

פריי אברהרד, ד"ר
וולתם, פרופסור באוניברסיטת ברנדייס / הערך: שיקלה, רנה

פרלמן שלום, ד"ר
תל-אביב, פרופסור באוניברסיטת ת"א / הערך: שובה, משה

פרשל טוביה, ד"ר
ניו-יורק, פרופסור בסמינר התאולוגי / הערך: רפפורט (רפא), מנחם אברהם בן יעקב (בחלקו)

צונק א. אירמגרד, ז"ל
הערך: שטיפטר, אדלברט

צימרמן משה, ד"ר
ירושלים, מרצה באוניברסיטה העברית / היסטוריה חדשה

צנציפר זאידה
תל-אביב / הערך: רכיכות (בחלקו)

צ'רניאק משה
תל-אביב / הערכים: רשבסקי, שמואל; שחמט

קאופמן נתן א., ד"ר
ירושלים, פרופסור-חבר באוניברסיטה העברית / הערכים: רכבת; רעב (בחלקו)

קושניר דוד, ד"ר
חיפה, מרצה בכיר באוניברסיטת חיפה / הערך: שינסי, איברהים

קטן משה, ד"ר
ירושלים, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי / הערך: רינך

קירש יורם, ד"ר
ירושלים, מרצה באוניברסיטה הפתוחה / הערך: שטינמץ, צ'רלז פרוטיאס

קירש סימר עמנואל, ד"ר
ניו-יורק / הערך: רפואה, רפואה משפטית

קלוזנר, יהודה אריה, ד"ר (ז"ל)
הערך: שוינטוכובסקי, אלכסנדר

קליין יצחק, ד"ר, רב
בופלו / הערך: רקנטי (בחלקו)

קמסל סטיוארט, M.S.
ניו-יורק פרופסור-משנה בקולג' ניו-יורק / הערך: רינהרט, מכס

קנאי יקר, ד"ר
רחובות, פרופסור-חבר במכון ויצמן למדע / הערך: רימן, גאורג פרידריך ברנהרד

קם ג'ואן, M.A.
ירושלים, מרצה באקדמיה ע"ש רובין / הערך: רקוד (בחלקו)

קפאון גיזלה, ר"ר
אלטדינה, מורה בכירה באוניברסיטת קליפורניה / הערך: שטר, הרמן

קפלן יוסף, ד"ר
ירושלים, מדריך באוניברסיטה העברית / הערך: שלמה הלוי מבורגוס

קפלן צבי
ירושלים / הערך: רינס, יצחק יעקב (בחלקו)

קרמון-בלום רות, ד"ר
תל-אביב, מרצה בכירה באוניברסיטה העברית / הערך: שהם, מתתיהו

קרמון יהודה, ד"ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית / גאוגרפיה

קרמר שמואל נח, ד"ר
פנסילווניה, פרופסור באוניברסיטת פנסילווניה / הערך: שומר, שומרים

קרסל גצל
חולון / ציונות

קרסני אלימלך, אינג', M.Sc.
חיפה, המעבדה להנדסת רכב בטכניון / הערך: רכב (בחלקו)

קרצ'מר דוד, ד"ר
ירושלים, מרצה באוניברסיטה העברית / הערך: שכירות והשאלה (בחלקו)

קרקובסקי שמואל, ד"ר
ירושלים, יד-ושם / הערך: שידלצה, יהודים (בחלקו); מפת השואה

רבינוביץ מ. הרי, ד"ר, רב
לונדון / הערך: שחיטה (בחלקו)

רבינוביץ צבי מאיר, ד"ר
תל-אביב, פרופסור באוניברסיטת ת"א / הערך: שלמה מרדומסק

רהט מנחם, ד"ר
ירושלים, פרופסור-חבר באוניברסיטה העברית / הערכים: ריסוניות; שטוניות

רובין יעקב, עו"ד
ירושלים / הערך: שבועות ונדרים (בחלקו)

רוה (ראוכמן) רן
תל-אביב / הערך: רכב (בחלקו)

רוזן חיים, ד"ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית / בלשנות

רוזנבלום פנחס, ד"ר
חולון, מרצה באוניברסיטת בר-אילן / הערכים: רנקה, לאופולד פון; רתנאו

רוזנטל אריך, ד"ר
שיקגו, פרופסור באוניברסיטת ניו-יורק / הערך: שיקגו (בחלקו)

רוזנטל יהודה (ז"ל)
הערך: שטין, מנחם

רוזנמן אליעזר, ד"ר
ירושלים, פרופסור-חבר באוניברסיטה העברית / הערכים: שושנה; שלבקת חוגרת

רומרי נח, M.Sc.
קרית-אונו, מורה באוניברסיטת בר-אילן / הערך: שימפנזה

רון גדעון, ד"ר
מושב אמירים / הערך: רפואה לא-קונוונציונאלית

רונן אברהם, ד"ר
תל-אביב, פרופסור-חבר באוניברסיטת ת"א / אמנות

רוקם פרדי, ד"ר
ירושלים, מדריך באוניבריסיטת ת"א / הערך: רדם, ולדמר

רחמימוב רמי, ד"ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית / הערך: רפלכס

ריבנר טוביה
קבוץ מרחביה, מרצה בכיר באוניברסיטת חיפה / הערך: שטראוס, אריה לודויג

ריינר אלחנן, B.A.
ירושלים / תו"י; גאוגרפיה היסטורית של א"י

רמות יצחק, B.A.
קרית־אתא, הספריה של אוניברסיטת חיפה / היסטוריה חדשה

רפפורט אוריאל, ד"ר
חיפה, פרופסור־חבר באוניברסיטת חיפה / הערך: שלמה, מזמורי

רצהבי יהודה, ד"ר
תל־אביב, פרופסור באוניברסיטת בר־אילן / הערך: שבזי, שלם

שאקו יהושע, ד"ר
ירושלים, פרופסור־חבר באוניברסיטה העברית / הערך: שגרון

שביב שמואל, M.A.
ירושלים / בלשנות; תרבות קלאסית; מזרח קדום

שדה דרור, ד"ר
רמת־השרון, פרופסור־חבר באוניברסיטת ת"א / הערך: שביל־החלב (בחלקו)

שובל הלל, ד"ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית / הערך: רפואה, רפואה סביבתית

שוורץ משה, פרופ' (ז"ל)
הערך: שלינג, פרידריך וילהלם יוזף פון

שטיינברג מנחם, ד"ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית / הערך: רגיום

שטיינברגר יצחק, ד"ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית / הערך: שבירה

שטיינר יעקב, ד"ר
ירושלים, מרצה בכיר באוניברסיטה העברית / הערך: רמון אי קח'ל, סנטיגו

שילוח אמנון, ד"ר
ירושלים, פרופסור־חבר באוניברסיטה העברית / הערך: שירי־עם (בחלקו)

שכטר מרדכי, ד"ר
ניו־יורק, מרצה באוניברסיטת קולמביה / הערך: שטיף, נחום

שלוי אלים, ד"ר
ירושלים, פרופסור־חבר באוניברסיטה העברית / הערך: שיקספיר, וילים

שלום גרשם, ד"ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית / הערכים: רפאל; שבתי צבי

שמיר גרשון, M.A.
ירושלים / גאוגרפיה

שמלצר מנחם, ד"ר
ניו־יורק, פרופסור־משנה בסמינר התאולוגי / הערך: שטינשנידר, משה (בחלקו)

שמעוני יאיר, ד"ר
ירושלים / פיסיקה; טבניקה

שנידר דוד מ., ד"ר
שיקגו, פרופסור באוניברסיטת שיקגו / הערך: שארות או יחסי־קרבה

שנקר יוסף, ד"ר
ירושלים, פרופסור־חבר באוניברסיטה העברית / הערך: שחלה

שפיגלשטיין מיכאל, ד"ר
רחובות, המכון למחקר ביולוגי בישראל / הערך: רעל

שפיצר יהודית
ירושלים, מוזיאון ישראל / אמנות

שפירא בנימין, ד"ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית / הערך: רקבון

שפרבר דניאל, ד"ר
ירושלים, פרופסור־חבר באוניברסיטת בר־אילן / הערך: שבעים אמות (בחלקו)

שרון משה, ד"ר
ירושלים, מרצה בכיר באוניברסיטה העברית / הערכים: רמלה (בחלקו); שיעה, שיעים

ששה־הלוי אריאל, ד"ר
ירושלים, מרצה באוניברסיטה העברית / הערכים: שוברט, וילהלם; שוכרט, הוגו

תא־שמע ישראל, ד"ר
ירושלים / ספרות רבנית; חכמת ישראל

תבורי יוסף, ד"ר
ירושלים, מרצה באוניברסיטת בר־אילן / הערך: שוק ושווק (בחלקו)

ראשי־תיבות של שמות המחברים

א. א. א. = אפרים אלימלך אורבך
א. א. הו. = אולריך אם הוף
א. אופ. = אוריאל אופק
א. א־ז. = איתמר אבן־זהר
א. א־נ. = אשר אור־נוי
א. אפ. = אלישע אפרת
א. א. צו. = אירמגרד א. צונק
א. אש. = אליהו אשתור
א. ב. יפ. = אברהם ב. יפה
א. בר = ארהרד בר
א. גל. = איתן גלבוע
א. ג־ק. = אסתר גרזון־קיוי
א. גר. = אהרן גרינהוט
א. ג־ש. = אירנה גרומך־שירון
א. דר. = אננה דרסנר
א. הו. = אהרן הורוביץ
א. המ. = א. המרסטרם
א. ה־פי. = אהרן הראל־פיש
א. ה.ש. = אליס הילדגרד שלוי
א. י. = אברהם יערי
א. כש. = אסא כשר
א. לנ. = אלי לנצמן
א. מ. ה. = אברהם מאיר הברמן
א. נו. = אניטה נובינסקי
א. סר. = אריה סרפר
א. ע. = אשר עובדיה
א. פוס = אברהם פוס
א. קרס. = אלימלך קרסני
א. רו. = אברהם רונן
א. רוז = אריך רוזנטל
א. רפ. = אוריאל רפפורט
אב. גר. = אברהם גרוסמן
אב. ד. = אברהם דוד
אה. א. = אהרן אריאל
אה. וי. = אהרן וייס
או. מי. = אורי פרוינד
או. פ. = אורי פרוינד
אי. י. = אילן ישי
אל. ב. = אלכסנדר ברש
אל. בש. = אליעזר בשן
אל. וי. = אלעזר וינריב
אל. וינ. = אליהו וינוגרד
אל. כה. = אלישבע כהן
אל. סר. = אליהו סרמן
אל. ר. = אליעזר רוזנמן
אל. רי. = אלחנן ריינר
אמ. מו. = אמוץ מורג
אמ. נ. = אמנון נצר
אמ. ש. = אמנון שילוח
אפ. ג. = אפרים גוטליב
אר. אב. = אריה אבולעפיה
אר. ג. = אריה גור
אר. גר. = אריה גראבויס
אר. כה. = אריאל כהן
ב. בל. = ברנרד בלומנקרנץ
ב. ח. = ברוך חזן
ב. י. = ברוך ירון
ב. מ. מ. = ברוס מ. מצגר
ב. שפ. = בנימין שפירא

בר. מ. = ברוריה מיוזט־פלדמן
ג. אי. = גיורא אילני
ג. בל. = גילה בלס
ג. לד. = גדעון לדיז'נסקי
ג. ק. = גצל קרסל
ג'. קס = ג'ואן קס
ג. רו. = גדעון רון
ג. ש. = גרשם שלום
ג. שמ. = גרשון שמיר
גל. ו. = גלעד וינגרטן
ד. אל. = דן אלמגור
ד. גנ. = דב גנחובסקי
ד. כנ. = דוד כנעני
ד. מ. ש. = ד. מ. שנידר
ד. נ. = דב נוי
ד. פ. = דוד פלוסר
ד. קר. = דוד קרצ'מר
ד. רוה = דן רוה (ראוכמן)
ד. ש. = דניאל שפרבר
ד. שד. = דרור שדה
דו. הי. = דורה היינץ
דן ב. = דן ביין
דן פ. = דן פגיס
דג. פ. = דניאל פרידמן
ה. גו. = הרוי גולדברג
ה. וס. = הנרי וסרמן
ה. מ. ר. = מ. הרי רבינוביץ
ה. צ. ל. = צבי הרמן לוי
ה. שו. = הלל שובל
ו. גפ. = ורד גפני
ו. כ. = ויולט כזום
ז. וי. = זהר וילבוש
ז. ע. מ. = זיוה עמישי־מייזלש
ז. צנ. = זאידה צנציפר
זי. ע. = זיוה עמיר
ח. א. = חיים אורמיאן
ח. ב־ז. = חנה ברמה־זולמן
ח. חב. = חנן חבר
ח. ס. = חיים סומר
ח. ר. = חיים רוזן
ח. ש. ה. = חיים שלום הלוי
ט. רי. = טוביה ריבנר
י. א. = יהודה אליצור
י. א. (פ.) = יעקב אילני (פיגנבאום)
י. ב. = יעקב בן־תור
י. בא. = יהודה באואר
י. ד. = יוסף דן
י. דו. = יהודה דרן
י. הו. = יהואש הירשברג
י. הי. = י. היילפרין
י. היר. = יהואש הירשברג
י. יע. = ישראל יער
י. לד. = יוסף לדור
י. לו. = יוסף לוינגר
י. מי. = יצחק מינקוף
י. מ־כ. = יפה מכנס־כספי
י. נד. = יוסף נדבה
י. ס. = יהודה סלוצקי
י. סו. = ישראל סום

י. קר. = יהודה קרמון
י. ר. = יהודה רצהבי
י. רוז. = יהודה רוזנטל
י. רמ. = יצחק רמות
י. שא. = יהושע שאקו
י. שנ. = יוסף שנקר
י. שפ. = יהודית שפיצר
י. ת. = ישראל תא־שמע
י. חב. = יוסף תבורי
יא. ש. = יאיר שמעוני
יה. אד. = יהושע אדלר
יה. גר. = יהודה גרדוס
יה. ל. = יהושע ליבוביץ
יה. מ. = יהודה מרטון
יו. אה. = יוחנן אהרוני
יו. ב־ב. = יוחנן בן־בסט
יו. ב־ש. = יוסף בן־שלמה
יו. גל. = יוסף גלנץ
יו. מי. = יוסף מיכאלי
יו. מנ. = יובל מנטל
יו. קפ. = יוסף קפלן
יס. ה. = יסטה הולם
יע. לי. = יעקב ליכט
יע. פט. = יעקב י. פטוחובסקי
יע. רו. = יעקב רובין
יצ. ל. = יצחק לויטס
יצ. ש. = יצחק שטיינברגר
יק. ק. = יקר קנאי
יר. פ. = ירדנה פלאוט
מ. = מערכת
מ. א. ג. = א. משה גוטשטין
מ. אנ. = מרדכי אנסבכר
מ. ב־ח. = מאיר בן־חורין
מ. גו. = מיכאל גולדשטיין
מ. גפ. = מירה גפני
מ. דו. = מנחם דור
מ. ו. = מרדכי וורמברנד
מ. ז. = מיכאל זהרי
מ. יר. = מרים ירדני
מ. מט. = מיכאל פרידריך מטקלף
מ. צ'. = משה צ'רניאק
מ. צי. = משה צימרמן
מ. ק. = משה קטן
מ. שור. = משה שוורץ
מ. שמ. = מנחם שמלצר
מי. ו. = מיכאל וינטר
מי. ש. = מיכאל שפיגלשטיין
מנ. א. = מנחם אלון
מנ. רה. = מנחם רהט
מר. גו. = מרסל גוטווירט
מש. שר. = משה שרון
נ. בה. = ניצה בהרוזי
נ. גו. = נורית גובדין
נ. ז. = נתן זך
נ. ע. = נתן עק
נ. קא. = נתן קאופמן
נ. רוט. = נח רוטרי
נו. ג. = נורית גרץ
ס. פל. = סטיפן פלדמן

ס. קמ. = סטיוארט קמפל
ע. אל. = עמוס אלטשולר
ע. גנ. — עמנואל גוטמן
ע. דו. = ערן דולב
ע. ח. = עמוס חכם
ע. מא. – עדינה מאיר
ע. פל. = עזי פליטמן
עז. ע. = עזרא עבודי
עז. פ. = עזרא פליישר
פ. י. ד. = פאול יוסף דיאמנט
פ. ס. = פבלו סולסי
פ. ע. ק. = פיטר עמנואל קירש
פ. פ. = פנחס פיק
פ. ר. = פנחס רוזנבליט
צ. בר. = צבי ברס
צ. ג. = צבי גליק
צ. ו. = רפאל יהודה צבי ורבלובסקי

צ. לו. = צבי לוז
צ. ק. = צבי קפלן
ק. ח. = קלרה חן
ר. בג. = רות בנדל
ר. בר. = רוול בריקמן
ר. גב. = רות גביזון
ר. ג.־ק. = רות גולדשמידט־קונצר
ר. י. = ראובן ירון
ר. יז. = רמי יזרעאל
ר. ס. — רוברט סיבל
ר. ק.־ב. = רות קרטון־בלום
ר. רה. = רמי רחמימוב
ר. ש. כ. = ש. רפאל כראל
רי. ו. = ריצ'רד וולי
דן ח. = רן חרמש
ש. אלב. = שלום אלבק
ש. גו. = שמאי גולן

ש. ה. = שמואל הורביץ
ש. ה. ב. = שמואל הוגו ברגמן
ש. ו. = שילם ורהפטיג
ש. כ. = שמחה כ"ץ
ש. לינ. = שלום לינדנבאום
ש. למ. = שלמה למפרט
ש. מו. = שמואל מורה
ש. נ. ק. = שמואל נח קרמר
ש. פט. = שאול פטאי
של. אה. = שלמה אהרונסון
של. ב. = שלמה ביקל
שמ. א. = שמואל אברמסקי
שמ. קר. = שמואל קרקובסקי
שמ. ש. = שמואל שביב
שר. כ. = שרה כץ
ת. מ. = תיאודור מירון

ראשי־תיבות וקיצורים

א"א	אי־אפשר
אב"ד	אב־בית־דין
אג"ח	אגר(ו)ת־חוב
אג"ם	אגף (ה)מטה
אדמו"ר	אדוננו מורנו ורבנו
אדר"נ	אבות דרבי נתן
אה"ב	ארצות־הברית
אהע"ז	אבן העזר
או"ח	אורח חיים
או"ם	אומות מאוחדות
אוצה"ג	אוצר הגאונים
אחה"צ	אחר־הצהרים
אח"כ	אחר־כך
א"י	ארץ־ישראל
איט'	איטלקית
איכ"ר	איכה רבתי
אל"מ	אלוף משנה
אנג'	אנגלית
אע"פ	אף־על־פי
אעפ"כ	אף־על־פי־כן
אצ"ל	ארגון צבאי לאומי
א.ק.ג.	אלקטרו־קרדיוגרמה
ב"ב	בבא בתרא
בד"כ	בדרך־כלל
ביבל'	ביבליוגרפיה
בי(ה)"ד	בית־(ה)דין
בי(ה)"ח	בית־(ה)חולים
בי(ה)ח"ר	בית־(ה)חרושת
בי(ה)כ"נ	בית־(ה)כנסת
בי"ל	בין־לאומי(ים)
ביל"ו	בית יעקב לכו ונלכה
בי(ה)מ"ד	בית־(ה)מדרש
בי(ה)מ"ק	בית־(ה)מקדש
בי(ה)"נ	בית־(ה)נבחרים
בי(ה)"ס	בית־(ה)ספר
בית"ר	ברית יוסף תרומפלדור
בכ"ז	בכל־זאת
ב"מ	בבא מציעא
במ', במד'	במדבר
במ"ר	במדבר רבה
בע(ה)"ח	בעל(י)־(ה)חיים
בע"מ	בערבון מוגבל
בע"פ	בעל־פה
בעש"ט	בעל שם טוב
ב"ק	בבא קמא
ב"ר	בראשית רבה; בן רב, בר רבי
ברא'	בראשית
בריה"מ	ברית־המועצות
ברכ'	ברכות
ב"ש	בית שמאי
בת(ה)"ד	בתי־(ה)דין
בת(ה)"ח	בתי־(ה)חולים
בת(ה)ח"ר	בתי־(ה)חרושת
בת(ה)כ"נ	בתי־(ה)כנסת
בת(ה)מ"ד	בתי־(ה)מדרש
בת(ה)מ"ש	בתי־(ה)משפט
בת(ח)"ס	בתי־(ה)ספר
ג', גר'	גרם
גח"ל	גוש חרות־ליברלים
גיט'	גיטין
ג"כ	גם כן
גרמ'	גרמנית
ד'	דוגם
דב'	דברים
ד"ה	דיבור המתחיל
ד(ב)ה"א	דברי הימים א'
ד(ב)ה"ב	דברי הימים ב'
דה"י	דברי הימים
דו"ח	דין־וחשבון
דנ"א	Deoxyribonucleic acids (DNA)
ד"ר	דוקטור
דרא"ף	דרום־אפריקה
האר"י	האלוהי רבי יצחק (לוריא)
הגר"א	הגאון רבי אליהו (מווילנא)
הו"ד	הולנד ודייטשלנד
הו"ל	הוציא לאור, הוצא לאור, הוצאה לאור
הור'	הוריות
הוש'	הושע
הל'	הלכה, הלכות
הקב"ה	הקדוש־ברוך־הוא
השו'	השווה
השי"ת	השם יתברך
וה"פ, ועה"פ	ועד הפועל
ויק'	ויקרא
ויק"ר	ויקרא רבה
וכד'	וכדומה
וכו'	וכוליה
ז"א	זאת אומרת
זא"ז	זה את זה
זב'	זבחים
זב"ז	זה בזה
זכ'	זכריה
ז"ל	זכרונו לברכה, זכור לטוב
זל"ז	זה לזה, זו לזו
חב"ד	חכמה, בינה, דעת
חג'	חגיגה
חה"א	חיל האוויר
חו', חול'	חולין
חו"ל	חוץ־לארץ
חז"ל	חכמינו זכרונם לברכה
חיד"א	חיים יוסף דוד אזולאי
חי(ה)"ר	חיל (ה)רגלים
ח"ן	חכמה נסתרה
חשמ"א	חשמונאים א'
חשמ"ב	חשמונאים ב'
טמפ'	טמפרטורה
יבמ'	יבמות
יה"ב	ימי הבינים
יהו'	יהושע
יו"ד	יורה דעה
יוו'	יוונית
יו"ט	יום־טוב
יו(ה)"כ	יום (ה)כיפור(ים)
יו"ר	יושב־ראש
יחז'	יחזקאל
י"ל	יצא(ו) לאור
יל"ג	יהודה ליב גורדון
ילק"ש	ילקוט שמעוני
ימ(ה)"ת	ים (ה)תיכון
יק"א	Jewish Colonization Association (J.C.A.)
יקנה"ז	יין, קדוש, נר, הבדלה, זמן
ירו'	ירושלמי
ירמ'	ירמיהו
ישע'	ישעיהו
כ"א	כל אחד
כדה"א	כדור הארץ
כ(תח)"י	כתב(י)־(ה)יד
כיו"ב	כיוצא בזה, כיוצא באלה
כי"ח	כל ישראל חברים
כ"כ	כל־כך, כמו־כן
כלו'	כלומר
כ(תה)"ע	כתב(י)־(ה)עת
כר'	כרך, כרכים
כת', כתו'	כתובות
לאט'	לאטינית
לח"י	לוחמי חרות ישראל
ל"י	לירה ישראלית, לירות ישראליות
ליש"ט	לירות שטרלינג
לסה"נ	לספירת הנוצרים
לפסה"נ	לפני ספירת הנוצרים
מ'	מטר(ים)
מג'	מגילה
מ"ג	מיליגרם
מדה"ג	מדרש הגדול
מהד'	מהדורה
מהדו"ת	מהדורה תנינא
מהר"י	מורנו הרב רבי יהודה
מהריט"ץ	מורנו הרב יום־טוב צהלון
מהר"ל	מורנו הרב רבי ליוא
מהר"ם	מורנו הרב רבי מאיר
מהרש"א	מורנו הרב רבי שמואל אליעזר
מוכ"ז	מוסר כתב זה
מו"ל	מוציא לאור
מו"מ	משא־ומתן
מו"נ	מורה נבוכים
מו"ס	מוכר ספרים
מו"ק	מועד קטן
מזה"ת	מזרח־התיכון
מזכ"ל	מזכיר כללי
מט"ח	מטבע חוץ
מטכ"ל	מטה (ה)כללי
מיל'	מיליון, מיליונים; מילואים
מכ"ם	מוצא כיוון ומרחק
מל"א; מ"א	מלכים א'
מל"ב; מ"ב	מלכים ב'
מלה"י	מלחמות היהודים
מלה"ע	מלחמ(ו)ת העולם
מ"ם	מילימטר(ים); מכל־מקום
ממ"ר	מילימטר(ים) מרובע(ים)
מנ', מנח'	מנחות
מנכ"ל	מנהל כללי
מס'	מספר
מס(ה)"ב	מסיל(ו)ת־(ה)ברזל
מעפה"י	מעל־פני־הים
מעפ"נ	מעל־פני
מע"ק, מ"ק	מטר(ים) מעוקב(ים)
מפד"ל	מפלגה דתית־לאומית
מפ"ם	מפלגת פועלים מאוחדת
מ"ר	מטר(ים) מרובע(ים)
מש'	משלי; משנה
נגמ"ש	נושא־גייסות משוריין

נד׳ = נדרים
נו׳ = נולד(ה)
נוס׳ = נוסד(ה)
נחמ׳ = נחמיה
נח״ל = נוער חלוצי לוחם
נילי״ = נצח ישראל לא ישקר
נ״ל = נזכר לעיל
נ״מ = נגד מטוסים
נפ׳ = נפטר
ס׳ = ספר
סא״ל = סגן־אלוף
ס״ה, סה״כ = סך הכל
סי׳ = סימן
סל״ד = סיבובים לדקה
ס״מ = סנטימטר(ים)
סמ״ק = סנטימטר(ים) מעוקב(ים)
סמ״ר = סנטימטר(ים) מרובע(ים)
סנ׳ = סנהדרין
ססו״ת = סוכנות סעד ותעסוקה
ס״ק = סימן קטן
ע׳ = עיין; ערך
ע״א = עמוד א׳
ע״ב = עמוד ב׳
עבה״י = עבר הירדן
עבר׳ = עברית
ע״ג = על גבי
עו(ה)״ד = עורך־(ה)דין
עולה״ב = עולם הבא
עולה״ז = עולם הזה
עז׳ = עזרא
ע״ז = עבודה זרה
ע״ח = על חשבון
ע״י = על־יד, על־ידי
עי״ז = על־ידי־זה
עי״כ = על־ידי־כך
עיר׳ = עירובין
ע״כ = על־כן
עכו״ם = עובד(י) כוכבים ומזלות
עכ״פ = על־כל־פנים
עמ׳ = עמוד
ע״נ = על־נהר
ע״ס = על־סמך
ע״ע = עיין ערך

ע״פ = על־פי
עפ״נ = על־פני
עפ״ר = על־פי־רוב
ערב׳ = ערבית
ערכ׳ = ערכין
ע״ש = על שם, על־שום
פיק״א = Palestine Jewish Colonization Association (P.I.C.A.)
פלמ״ח = פלוגות מחץ
פס׳ = פסחים
פס״ד = פסק־דין
פסי״ר = פסיקתא רבתי
פפד״מ = פרנקפורט דמיין
פרופ׳ = פרופסור
צה״ל = צבא הגנה לישראל
צרפ׳ = צרפתית
ק״ג = קילוגרם
קדה״י = קדמוניות היהודים
קה׳ = קהלת
קה״ר = קהלת רבה
קיד׳ = קידושין
ק״מ = קילומטר(ים)
קמ״ר = קילומטר(ים) מרובע(ים)
קמ״ש = קילומטר־שעה
ק״ס = קרית־ספר
קק״ל = קרן קימת לישראל
ר׳ = ראה; רבי; רבנו; רבים
ר״א = רבי אלעזר
ראבי״ה = רבי אליעזר בן יואל הלוי
ראב״ע = רבי אברהם בן עזרא
רא״ה = רבי אהרן (בן יוסף) הלוי
ראנ״ח = רבי אליהו (ב)ן חיים
רא״ש = רבנו אשר
רבש״ע = רבונו של עולם
רד״ק = רבי דוד קמחי
ר״ה = ראש השנה
רו״ר = רות רבה
ר״ח = ראש חודש
ר״י = רבי יהודה; רבי יוסף; רבי יצחק
ריב״ש = רבי יצחק בן ששת
רידב״ז = רפאל יעקב דוד בן זאב
ריה״ל = רבי יהודה הלוי
ריטב״א = רבי יום־טוב בן אברהם אשבילי

רי״ף = רבי יצחק (אל)פאסי
רלב״ג = רבי לוי בן גרשון
ר(ה)״מ = ראש (ה)ממשלה
רמ״א = רבי משה איסרליש
רמב״ם = רבנו משה בן מימון
רמב״ן = רבי משה בן נחמן
רמטכ״ל = ראש (ה)מטה (ה)כללי
רנ״א = Ribonucleic acid (RNA)
רנ״ק = רבי נחמן קרוכמל
רס״ג = רב סעדיה גאון
ר״ע = רבי עקיבא
רשב״א = רבי שלמה בן אדרת
רשב״י = רבי שמעון בר יוחאי
רש״ג = רב שרירא גאון
רש״י = רבי שלמה יצחקי
ר״ת = ראשי־תיבות
שבו׳ = שבועות
שד״ל = שמואל דוד לוצאטו
שה״ש = שיר־השירים
שו׳, שופ׳ = שופטים
שו״ע = שולחן ערוך
שו״ת = שאלות ותשובות
ש(ה)״ח = שר־(ה)חוץ
שי״ר = שלמה יהודה רפפורט
של״ג = שמואל ליב גורדון
שמ׳ = שמות
שמ״א; ש״א = שמואל א׳
שמ״ב; ש״ב = שמואל ב׳
שמ״ר = שמות רבה
שנ׳ = שניה, שניות
ש״ס = ששה סדרים
ש״ץ = שליח־ציבור
תה׳ = תהלים
תו״י = תולדות ישראל; תולדות היהודים
תוספ׳ = תוספתא
תוש׳ = תושבים
תושבע״פ = תורה שבעל־פה
ת״ח = תלמיד חכם, תלמידי־חכמים
ת״י = תרגום יונתן
תמ׳ = תמונה, תמונות
תנח׳ = תנחומא
תע׳ = תענית
ת״ת = תלמוד(י)־תורה

AJHQ — American Jewish Historical Quarterly
ATS — Association for Jewish Studies
BASOR — Bulletin of the American Schools of Oriental Research
BCH — Bulletin de Correspondance Hellénique
HTR — Harvard Theological Review
HUCA — Hebrew Union College Annual
JBL — Journal of Biblical Literature
JESHO — Journal of Economic and Social History of the Orient
JJLG — Jahrbuch der jüdisch-literarischen Gesellschaft
JJS — Journal of Jewish Studies
JQR — Jewish Quarterly Review
JSOS — Jewish Social Studies
JSS — Journal of Semitic Studies
JTS — Journal of Theological Studies
MGWJ — Monatschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums
MIOG — Mitteilungen des Instituts für osterreichische Geschichtsforschung
NGM — National Geographic Magazine
N.S. — Nouvelle serie; New Series
PAAJR — Proceedings of the American Academy for Jewish Research
REJ — Revue des Études Juives
WLB — Wiener Library Bulletin
ZAW — Zeitschrift fur die Alttestamentliche Wissenschaft und die Kunde des nachbiblischen Judentums
ZDMG — Zeitschritt der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft



א. רנואר: דיוקנה של גב׳ סר. שמן על בד, 1904 (אוסף מוזיאון תל־אביב. צילם: רפי מגנס)



טילמן רימנשניידר: „מזבח הדם הקדוש" בכנסיית יעקב (Jakobskirche), רוטנבורג ע"נ טאובר. טריפטיך מחוטב בעץ. 1501—1505.
מימין: ישו בגת שמנה; באמצע: הסעודה האחרונה; משמאל: כניסת ישו לירושלים (צילום: לאלא אופנברג, כונתרופ; אם אלנוי, גרמניה המער׳ יה)

רֵיזין, משפחה של סופרים, ילידי קידנוב, ליטא, שיָצרו בעברית ובעיקר ביידית. אבי המשפחה, קלמן ר׳ (יק"ר; 1842—1921), היה סוחר משכיל. ספר־שירים שלו בעברית, „יונה הומיה", י"ל בתרנ"ד. בניו היו:

1) אברהם ר׳ (1876, קידנוב — 1953, ניו־יורק), סופר ומשורר יידי, הבולט בסופרי היידית בדורו. בגיל צעיר החל לפרסם בעתון היידי „יידישער פולקסבלאט", שי"ל בפטרבורג, ובהיותו בן 15 נדפס שיר משלו בכה"ע „די יידישע ביבליאטעק" שבעריכת י. ל. פרץ (ע"ע). לאחר שירות בצבא הרוסי ולימודים במינסק עקר לוורשה, והיה מהבולטים בחבורת סופרי היידית שהתרכזו סביב י. ל. פרץ. א"ר התפרסם במהרה כמשורר וכמחבר סיפורים קצרים פורה־ביותר; ספריו נדפסו בכ"ע שונים ורבים משיריו הולחנו. הוא עסק גם בעריכת עתונים, ספרי־לימוד ואנתולוגיות, מה שהעמיק את השפעתו על חיי התרבות במזרח־אירופה ובאה"ב. א"ר תרגם ליידית ספרות עברית קלאסית הדשה וספרות רוסית. בוועידת היידית (ע"ע, עמ׳ 804) בצ׳רנוביץ ב 1908 מילא תפקיד חשוב, ונאבק להגדרת היידית כשפה לאומית. ב 1914 היגר לניו־יורק והשתתף בקביעות בעתונות היידית הרדיקלית, בעיקר ב„פארווערטס". לראשונה נקבצו כתביו ב 12 כרכים (תרע"ז); מהדורת־היובל כוללת 24 כרכים, ועדיין רב החומר שלא כונס. חשיבות רבה נודעת לספר „איפיזודען פון מיין לעבן" („אפיזודות מחיי", א׳—ג׳, 1929—1935). משיריו הידועים: „מאי קא משמע לן" ו„ניגון של גמרא" — פואמות מהווי הישיבות. רבות מיצירותיו תורגמו לאנגלית ולשפות אחרות; עם מתרגמיו לעברית נמנו: ביאליק, ברנר, יעקב שטיינברג ופיכמן. תרגומי שיריו נדפסו באנתולוגיות לשירה יידית: „אחיספר" (תש"ד), „על נהרות" (תשט"ז) ו„מבחר שירת יידיש" (תשכ"ג). בראשית דרכו כתב א"ר גם בעברית.

שירתו של א"ר מציינת את ראשית המודרניזם בשירה היידית (ע"ע, עמ׳ 803/5). לשירתו נימה סוציאלית; גיבוריו הם פשוטי־העם, ובאמצעותם הוא מעלה את סבל הקהילה היהודית והיהודי המנוצל. רב היה כוחו של א"ר בסיפור הקצר, שיוחד בד"כ לאותם נושאים ונכתב בנימה אירונית ותוך השתתפות בגורל גיבוריו.

2) זלמן ר׳ (קידנוב, 1887 — רוסיה, 1941), בלשן והיסטוריון ספרות יידית. ב 1908 ערך יחד עם אחיו ספר־לימוד ליידית, „די מוטער שפראך". אותה שנה הו"ל ספר דקדוק יידי, ואותו הרחיב אח"כ ל„גראמאטיק פון דער יידישער שפראך" (תר"פ). ז"ר השתתף בעריכת ספר על התעתיק היידי, שסייע בקביעת תעתיק אחיד. מפעלו הגדול הוא הלכסיקון לספרות היידית. הספר י"ל תחילה בכרך אחד (תרע"ד), וזה היה בסיס למפעלו הביבליוגרפי המונומנטלי „לעקסי־קאן פון דער יידישער ליטעראטור, פרעסע און פילאלאגיע" („לכסיקון לספרות היידית, עתונותה ובלשנותה"), א׳—ד׳, תרפ"ו—תר"ץ².

ב 1915 התיישב ז"ר בווילנה, ובה מילא תפקיד מרכזי כעתונאי, עורך וחוקר. מ 1920 ערך את העתון הווילנאי „דער טאג", ודרכו לחם לאוטונומיה של התרבות היידית. בעתונו גם קידם סופרים צעירים. ז"ר ערך גם כ"ע בלשני, „יידישע פילאלאגיע", וספר־לימוד לתולדות ספרות ההשכלה, „פון מענדעלסאן ביז מענדעלע" (1923). עוד כתב מונוגרפיות על סופרים שונים, ביניהם: א. גוטלובר (ע"ע) וי. ל. פרץ. ב 1925 סייע ז"ר בייסוד ייווא (ע"ע) וערך חלק ממחקריו החשובים: בעיקר פעל במחלקה לפילולוגיה וספרות. — ב 1939, לאחר כיבוש וילנה בידי „הצבא האדום", נאסר ז"ר והועבר לרוסיה. הוא נורה שם ביוני 1941, מבלי שניתנה סיבה רשמית למאסרו ולהריגתו.

3) שרה ר׳ (נו׳ 1888, קידנוב), סופרת ומשוררת ביידית. בעלה היה הסופר היידי דוד קסל. ש"ר כתבה בעיקר אגדות ושירים

לילדים, המצטיינים בפשטות ובציוריות. ספריה הם: „חלום און וואהר" (עבר': „בחלום ובהקיץ", 1919), תרע"א, ו„ליעדער" („שירים"), 1924. ש"ר תרגמה גם מסיפורי טולסטוי, אוסקר ויילד, ג'ק לונדון, ועוד.

1. Knox, *A. R., 1876–1953* (Jewish Book Annual, XXXIII), 1975/6.
מ.

רַיָזן (Рязан), שם מחוז (אובלסט) ושם בירתו במערב הרפובליקה הפדרטיווית הרוסית, מרכז בריה"מ האירופית. שטח המחוז 39,600 קמ"ר ומספר תושביו 1,387,000 (1973). מספר תושבי העיר ר' 378,000 (1972). העיר שוכנת על נהר אוקה (יובל הוולגה) ומשמשת צומת תחבורה (נמל, מס"ב) ומרכז לייצור מכונות, מוצרי־אלקטרוניקה, סיבים סינתטיים, חמרי־בניה ומוצרי תעשיה קלה, וכן לזיקוק נפט. בר' 4 מכונים להשכלה גבוהה ו־31 מוזיאונים. במתחם הקרמלין העתיק נשתמרו מבנים וכנסיות היסטוריים, בהם קתדרלות אוספנסקי (מאה 14) וארכאנגלסקי (המאות ה־16—ה־17).

היסטוריה. מקומה של ר' העתיקה, שהוא כיום כפר הנקרא סטאראיה ר', מרוחק כ־50 ק"מ מדרום־מזרח לר' של ימינו, ע"נ אוקה. שמה נזכר לראשונה בסוף המאה ה־11, ובמאה ה־12 היתה נסיכות עצמאית ותולדותיה רצופות מאבק עם נסיכות ולדימיר (ע"ע). ב־1237 כבשו המונגולים, בהנהגת בטו (ע"ע), את ר', ובירת הנסיכות עברה לפריאסלאוול־ריאזאנסקי, היא ר' של היום.

בשלטון המונגולים נהנתה נסיכות ר' מיציבות, וזמן מה, במחצית השניה של המאה ה־14, אף התרחבה וזכתה במידה ניכרת של עצמאות. המונגולים סייעו לה מול מוסקווה המתעצמת, אך במאה ה־15 נחלשה ר', הכירה תחילה בתלותה במוסקווה, אח"כ, ב־1427, בסוזרניות של נסיך־ליטא ויטאוטס (ע"ע), וב־1447 שוב בתלותה במוסקווה. ב־1521 נאסר נסיך ר' בפקודת הנסיך־הגדול של מוסקווה, וסילי III (ע"ע), באשמת קשר עם המונגולים, והנסיכות סופחה סופית למוסקווה.

ב־1778 הוסב שמה של פריאסלאוול־ריאזאנסקי לר' והיא היתה לבירת פלך. במאות ה־18—ה־19 היתה העיר מרכז לסחר בדגנים.

ריח, ע"ע טעם וריח.

רִיחָאני, אמין א(ל)־ — امين الريحاني — (1876, אל־פריכה [לבנון] — 1940, אה"ב), סופר, נואם ונוסע לבנוני־אמריקני. נודע בכינוי, „פילוסוף אל־פריכה". בגיל 12 היגר עם הוריו לאה"ב. עזר לאביו במסחר, הצטרף לתקופה קצרה ללהקת שחקנים אמריקנית ואח"כ למד משפטים באוניברסיטת ניו יורק. ב־1898 חזר ללבנון, למד ערבית ותרגם לאנגלית קטעי שירה של המשורר העבאסי אבו אל־עלא אל־מערי (ע"ע); התרגומים י"ל בניו יורק (1904). שם גם פרסם בערבית (1902) קיצור תולדות המהפכה הצרפתית ושני רומנים שבהם תקף את הקנאות הדתית. ב־1904 חזר לכפרו בלבנון ועסק בכתיבה. את מאמריו ונאומיו קיבץ בספרו „א(ל)־ריחאניאת", I–II, 1910/11; III–IV, 1923/4.

לפני מלה"ע I חזר ר' לניו יורק, עסק בספרות ובעתונאות וגייס כספים לתמיכה בלבנון שסבלה מרעב ובצורת. אחרי המלחמה יצא למסעותיו באירופה, צפון־אפריקה, חצי־האי ערב, עראק, סוריה, לבנון, א"י ומצרים (עד 1922). את רשמי מסעותיו ופגישותיו עם השליטים והמון־העם העלה בספריו, ביניהם: „מֻלוּךְ אל־עַרַבּ" (עבר': „מלכי ערב"), I–II, 1924; „תאריח' נג'ד אל־חדית'" („ההיסטוריה של נג'ד החדשה"), 1927; „אל־מלך פיצל", 1934; אחרי מותו י"ל ספריו על לבנון (1947) והמגרב הרחוק (1952). את ספריו על אבן סעוד, על המדבר הערבי ועל מסעותיו סביב חצי־האי ערב פרסם באנגלית בשנים 1928—1931. מסעותיו, והספרים שבאו בעקבותיהם, נועדו לעורר את ארצות־ערב להבנה ביניהן למען אחדות ערבית.

מלבד ספרים אלה פרסם רומנים, סיפורים קצרים ושירה־בפרוזה בערבית ובאנגלית. הושפע מרעיונות המהפכה הצרפתית, הדמוקרטיה האמריקנית, תנועת הבונים החפשים והתאוסופים באה"ב. ר' התנגד למנדט הצרפתי על לבנון ולפן־אסלאם (ע"ע) ולחם בתנועה הציונית. אך בעוד שביקר בספריו על עראק את היהודים, שעסקו שם בגביית מסים, התנגד לדיכוי היהודים בתימן ולפרעות ביהודי רוסיה, וקרא להתבוללות היהודים.

אלברט א. ר', אמין אל־ר', 1941; ג'. ג'בר, א. א. ר', 1947; S. Moreh, *Poetry in Prose... in Modern Arabic Literature* (Middle Eastern Studies, LV), 1967/8; id., *Modern Arabic Poetry, 1800—1970*, 1976.
ש. מו.

ריט, האחים — (Wright): וילבר — Wilbur — (1867—1912), ואורויל — Orville — (1871—1948), ממציאים אמריקנים, חלוצי התעופה.

האחים ר' (הא"ר) גילו נטיות טכניות מצעירותם. אורוויל, שהתעניין בדפוס, ייסד ב־1889 עתון ושמו West Side News („חדשות מהמערב") שהודפס במכונת־דפוס שבנו שניהם. ב־1892 פתחו הא"ר חנות אופניים, וב־1893 בית־מלאכה לייצור אופניים ולתיקונם. התעניינות הא"ר הוסבה לתעופה בעקבות נסיונות הדאיה של א. לילינתל (ע"ע), ועם מותו ב־1896 החליטו להמשיך בנסיונות דומים. הם דחו את שיטת לילינתאל, שנועדה להקנות לטייס שליטה בדאון (ע"ע) באמצעות הטיות־גוף לכיוון הרצוי, ובחרו בשינוי צורת הכנף (ע"ע מעוף) כאמצעי השליטה. בשיטתם פותלה הכנף באמצעות כבלים שהיו מחוברים למתלה הטייס. ב־1900 ניסו דאון דו־כנפי שחשבו להטיסו כעפיפון. כוח העילוי שיצר הדאון היה קטן מדי, אולם שיטת השליטה שלהם, במיוחד הגה־הגובה שחובר לקדמת הדאון, הוכיחה את יעילותה. שיטת השליטה של הא"ר, שנרשמה כפטנט ב־1906, מקובלת בעיקרה גם היום, אלא שמאזנות (ailerons) משמשות לשינוי צורת הכנף.

הא"ר ערכו ניסויים ביותר מ־200 דגמי־כנף במנהרת־רוח קטנה שבנו. בין־היתר גילו שכוח־העילוי גדל עם גידול מנת הממדים (היחס בין מוטת הכנף [אורך] למיתרה [רוחב]); ושהמבנה האווירו־דינמי דורש שפה מובילה מעוגלת ולא חדה, בניגוד למה שחשבו עד אז. בדאונים שבנו ב־1901/2 ניצלו את תגליותיהם, ולדאונם



אורוויל ריט מטיס את מטוסו. דבלין, 1909

האחרון כבר היה זנב (מייצב-כיוון) ומייצב-גובה. הוא דאה לטווח של יותר מ 200 מ׳, וזווית נחיתתו היתה קטנה מזו של הנץ שניסו להקות.

ב 1903 בנו הא״ר את המטוס (ע״ע, עמ׳ 70: תמ׳) הראשון, הוא צויד במנוע בן 12 כוחות-סוס והותקנו בו מדחפים, פרי נסיונם של הא״ר. בבוקר ה 17 בדצמבר 1903 הוטס המטוס בקיטי הוק (Kitty Hawk), קודם בידי אורוויל ואח״כ בידי וילבר, וזה הצליח לשהות באוויר 59 שניות ולהגיע למרחק של 260 מ׳ בקו ישר. ב 1905 טס אורוויל למרחק 24 מיל (38.6 ק״מ) במטוס שיכול היה לתמרן ואף לחוג ע״פ צורת הספרה 8. ב 1908 חתמו הא״ר על חוזים מסחריים וב 1909 על הסכם עם הצבא האמריקני. הם המשיכו בתצוגות טיסה עד מות וילבר ב 1912 (מטיפוס-הבטן); אורוויל המשיך במחקר עד מותו. ביום השנה ה 45 לטיסה הראשונה הוצב מטוסם של הא״ר במוזיאון הלאומי למדע (המוזיאון הסמיתסוני) בוואשינגטון. ור׳ ביבל׳ בערכים דאון; כנף; מטוס.

M. W. McFarland (ed.), *W. and O. W.; Papers*, 1953; C. H. Gibbs-Smith, *The W. Brothers*, 1963.

יא. ש.

רַיט, סר אַלְמְרוֹת אֶדְווֹרְד — Sir Almroth Edward Wright

(1861—1947), רופא ופתולוג אנגלי. ר׳ למד באוניברסיטות של דבלין, לייפציג, סטראסבורג ומארבורג. התפרסם בשל מחקריו על כושר ההגנה שמקנה נסיוב-האדם בפני הדבקות חיידקיות. ב 1896 פיתח תרכיב נגד מחלת טיפוס-המעים (ע״ע, עמ׳ 657). שיטתו, שהתבססה על הכנת תרכיבים שהכילו חיידקים מומתים, הביאה לירידה ניכרת בתחלואה. ר׳ פיתח תרכיבים גם נגד חיידקים אחרים. לחיבוריו העיקריים על שיטות החיסון (1909) ועל הפתולוגיה והטיפול בזיהומים של פצעי-מלחמה (1942) היתה השפעה מרובה.

ר׳ זכה בתארי-אצולה ב 1906 וב 1918 (לאחר ההצלחה שנחל השימוש בתרכיב-הטיפוס במלה״ע I). הוא עמד בראש המכון לפתולוגיה ולמחקר בביה״ח „סינט מרי" בלונדון מ 1902 עד 1946.

רַיט, פְרֶנְק לויד — Frank Lloyd Wright

(1870—1959), ארדיכל אמריקני, מיוצריה החשובים של הארדיכלות המודרנית. למד בביה״ס להנדסה באוניברסיטת ויסקונסין מולדתו. ב 1887 עבר לשיקגו — שהיתה אז מרכז האסכולה שפיתחה את השימוש בשלדי-פלדה בארדיכלות, ועבד כמעצב במשרדם של ד. אדלר ול. ה. סליון (ע׳ ערכיהם). ב 1893 פתח משרד משלו בשיקגו. ר׳ פיתח תפיסה של ארדיכלות אורגאנית שחידושיה היו: (א) הצורה הכללית של המבנה נקבעת ע״י היחידה האינדיווידואלית; (ב) אינטגרציה בין הבית והטבע הסובב אותו ע״י שימוש בחמרים הנמצאים בסביבה; (ג) שימוש מועט מאד בקישוט.

הבניינים הראשונים שבנה, עפ״ר בתי-מגורים פרטיים, נתאפיינו בקווים מאוזנים ארוכים, בחלונות שאינם בחזקת מפתחים בחזית אלא משטחים התואמים את כלל-המבנה וכן בגגות תלויים הבולטים החוצה ומצלים על הקירות (בית-וילטס [Willets], היילנד פארק, אילינוי, 1902). ר׳ עסק גם בבניית בתי-משרדים, כבניין לרקין (Larkin) בבאפלו, ניו יורק, 1904, וכן בבניית כנסיות (כמו הכנסיה היוניטארית, אילינוי, 1906). בבניינים אלה השתמש בבטון מזוין שהיה אז חידוש. בשנים 1916—1922 התגורר ביפן ובנה את מלון „אימפריאל" בטוקיו (1922), שהיה בין המבנים היחידים שלא קרסו ברעש ב 1923.

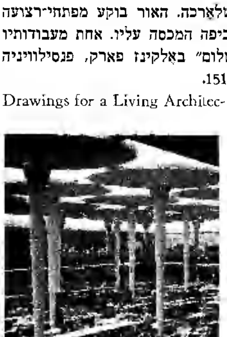


פ. ל. ריט: ביהכ״נ „בית שלום", אלקינז פארק, פנסילווניה, אה״ב (צילם: יעקב סטלמן)

ב 1929, כשתכנן את „מגדל סינט מרק" (St. Mark Tower) בניו יורק, הגה את הרעיון לבנות רב-קומות באמצעות מגדל מרכזי הניצב כגזע שמתוכו מתפרשות הקומות כענפים. רעיון זה בא לכלל ביצוע ב 1953 עם בניית „מגדל-פרייס" (Price Tower) שבבארטלזוויל (Bartlesville), אוקלאהומה, ובמגדל הזכוכית שהוסיף בשנים 1949—1951 למרכז האדמיניסטרטיווי של חברת ג׳ונסון בוויסקונסין, שבנייתו החל בשנים 1936—1939. „הדראמתי" שבבנייניו הוא חווילת „המים הנופלים" (Falling Water) שנבנתה מעל מפל (1937/9; ר׳ תמ׳, כרך ד׳, עמ׳ 152). העבודה הגדולה האחרונה שלו, השנויה במחלוקת, היא „מוזיאון גוגנהיים" בניו יורק (1956/9; ר׳ תמ׳, כרך מילואים, עמ׳ 388) שתוכנן כ„ראמפה" — ספיראלה עולה ללא-מדרגות (למעשה עולה המבקר לקצה הספיראלה ויורד בה), והמוצגים תלויים על הקירות שלאָרכה. האור בוקע מפתחי-רצועה דקים המקיפים את המבנה ומהכיפה המכסה עליו. אחת מעבודותיו האחרונות הוא ביהכ״נ „בית-שלום" באֶלקינז פארק, פנסילווניה (1957/9). וע״ע אה״ב, עמ׳ 151/2.

ר׳ היה סופר פורה; מספריו: Drawings for a Living Architec-





פ. ל. ריט. מימין: בניין המנהלה (הושלם ב 1939) ומגדל המחקר (הושלם ב 1950) של חברת ג׳ונסון ואקס, רסין, ויסקונסין, אה״ב; משמאל: „חדר העבודה הגדול" באותו בניין; גם שולחנות הכתיבה והכסאות עוצבו ע״י האדריכל (באריבות חברת ג׳ונסון ואקס)

ture („רישומים לארדיכלות חיה"), 1959 ; Architecture; Man in Possession of his Earth („ארדיכלות: אדם השולט באדמתו"), 1962 ; חיבר גם אוטוביוגרפיה (1943²).

ט. רפפורט, אדריכלות אורגנית — בתי הערבה של פ. ל. ר׳ (ציור ופסול, 15), תשל"ן ; H. R. Hitchcock, *In the Nature of Materials; The Buildings of F.L.W., 1887—1941*, 1942, 1973²; E. Kaufmann – B. Raeburn (eds.), *F. L. W.; Writings and Buildings*, 1960.

י. שפ.

רַיט, ריצ׳רד — Richard Wright (1908—1960), סופר אמריקני, כושי. נולד במדינת מיסיסיפי למשפחה עניה שאביה נטש אותה. לפני סיום לימודיו נדד בדרום אה"ב והחל בכתיבה. השתקע בשיקגו וכתב לקבוצות קומוניסטיות. אולם קיבל מילגות השתלמות ותמיכת מוסדות. בשלהי מלה"ע II נטש את המפלגה הקומוניסטית, אד כמחאה נגד אה"ב עבר לפריס, שם מת.

ר׳ נודע בזכות שניים מספריו: Native Son (עבר׳: „יליד הארץ", 1944), 1940, המספר על רציחתה של נערה צפונית לבנה בידי צעיר כושי, ו־Black Boy (עבר׳: „בן כושים", תש"ז), 1945, אוטוביוגרפיה סיפורית על ילדותו הקשה של ר׳ בדרום. מספריו האחרים: Uncle Tom's Children („ילדי הדוד תום"), 1938, קובץ נובלות על אריסים כושים; The Outsider („הנכרי"), 1953, רומן שהושפע מהאכזיסטנציאליזם ותקף את הקומוניזם, וכן פרסומים רבים שכולם עוסקים בשאלות הגזענות.

ר׳ היה חלוץ הסופרים הכושים באה"ב לצד ג׳. בולדוין (ע"ע, כרך מילואים) ור. אליסון (R. Ellison ; נו׳ 1914). את חובם ומחוותם לר׳ הדגישו בשמות יצירותיהם החשובות Notes of a Native Son) [„רשימותיו של יליד הארץ"] של בולדווין, ואילו אליסון ב־Invisible Man [„האדם הסמוי מן העין"], רמז לסיפור של ר׳ בשם דומה). אף שבכתיבתו הנאטורליסטית הרגוזה של ר׳ תופסת התעמולה, לעתים קרובות, את מקום התיאור האמנותי, השראתו רבה.

R. A. Bone, *The Negro Novel in America*, 1965²; E. Margolies, *Native Sons; A Critical Study of 20th Century Negro American Authors*, 1968; id., *The Art of R. W.*, 1969; D. McCall, *The Example of R. W.*, 1969; R. C. Brignano, *R. W.: An Introduction to the Man and His Works*, 1970; M. Fabre, *The Unfinished Quest of R. W.*, 1973.

רִיטְבֶּף — Rutebeuf — (פעל 1245—1280), משורר צרפתי. ר׳ חי וכתב בפריס. הוא היה חסר־כל ואת יצירותיו חיבר ע"פ הזמנה; אעפ"כ היה המשורר הראשון בלשון־העם שנשתחרר מן המסגרות הקפואות של ספרות־החצר. את 56 שיריו הידועים, שכולם כתובים חרוזים בעלי 12, 8, 6 ו־5 הברות, ניתן לחלק למספר קבוצות. בקבוצה האישית־ביותר העלה ר׳, בהומור רב, את סטיותיו המוסריות, מצוקתו ותאוות־המשחק שלו. הקבוצה הגדולה־ביותר מורכבת משירים בענייני דיומא — מסעי־הצלב של לואי IX, נפילת קושטא הלאטינית והמלחמה באיטליה. מחזור נרגש, אלים ועוקצני מוקדש ל„מחלוקת" באוניברסיטת פריס באמצע המאה ה־13, ומחזור שירים סאטיריים — למסדרי־הקבצנים ולסכסוכים כנסייתיים. סדרה אחרת מותחת ביקורת חריפה על השחיתות בחברה; היא כוללת את הסאטירה על המסדרים הדתיים, Renart le bestourné („השועל ההפוך"), יצירת־מופת אלגורית, הקשורה לטיפולוגיה של ספרות השועל (ע"ע). קבוצה אחרת היא זו של השירים הדתיים. המונולוג החקייני, Le Dit de l'herberie („סיפור הצמחיה הרפואית"), נכלל בקבוצת משלים קומיים. המחזאות חייבת לר׳ את „מעשה־הנסים" הידוע הראשון, Miracle de Théophile („הנס של תאופילוס"), שנכתב ב־1261 לערך, ושהוצג, ככל־הנראה, בבימוי מסובך־למדי, בעל יסוד תנועתי חזק.

ר׳ היה מחבר בעל עצמה ומקוריות. למרות אֲפיו הלירי השכיל להעטות את מרירותה פשטות אירונית ואובייקטיווית, מה שמקרבו למשוררים המודרניים. עמדתו התקיפה לגבי עקרונות מסוימים, כגון הגליקניזם (ע"ע), גישתו הביקרתית למדיניותו של המלך לואי IX והאופי האישי של סגנונו הססגוני, המוחשי והנרגש, מעניקים אחדות ליצירתו. זו מהווה מעין „קומדיה אנושית" קטנה, שבה מתוארת תקופה בספונטאניות ובטבעיות, בידי משורר הקשור קשר הדוק — בטעמו ובלשונו — אל דלת־העם של פריס, ואל הצורות הפשוטות־ביותר של הבעת הרגישות.

מהד׳ ביקרתית של יצירתו: E. Faral — J. Bastin, Oeuvres complètes de R., I-II, 1959—1960.

A. Serper, *R. poete satirique*, 1969; id., *La Maniere satirique de R.*, 1972; N. F. Regalado, *Poetic Patterns in R.*, 1970.

א. סר.

ריטוּאָליזם (מלאט׳ ritus, עשיה טקסית לפי כללים קבועים — כינוי, בעל גוון שלילי עפ"ר, להדגשה יתרה של הצד הפולחני או הטקסי בחיים הדתיים או החברתיים. כל דת וכל תרבות (אף חילונית) יוצרת מערכת סמלים לא רק במישור האידאי (כגון מיתוס, מערכת מוצגים ומושגים בעלי גוון תאולוגי), אלא אף במישור ההתנהגותי (ע"ע פלחן); דוגמה לפולחן ולטקסיות חילוניים — מסדרים ומצעדים צבאיים, הנפת־דגל, תהלוכות 1 במאי, וכיו"ב. במונח ר׳ מציינים בד"כ זיקה מופרזת ואף נוקשה למסורות של פולחן וטקס, או מתן חשיבות מרכזית ומכרעת למסורות אלו במערכת הערכים. התרבות הסינית הקלאסית נחשבת דוגמה מובהקת של ר׳ לא רק בדת, אלא גם בארגון החיים החברתיים והמדיניים. בשימוש במונח ר׳ יש בד"כ נימה של ביקורת, והנצרות, למשל, טענה שהיהדות היא ריטואליסטית, בעוד שהרפורמציה (ע"ע) הפרוטסטנטית, מתוך הדגשת יסוד ה„אמונה" בתפישתה הנוצרית, האשימה את הקאתוליות בר׳. במובן המצומצם יותר שימש המונח ר׳ כינוי לזרמים בכנסיה האנגלית — לראשונה בימי המלך צ׳רלז I במאה ה־17, כשהסתמנה שיבה להדגשים פולחניים בהשפעת הארכיבישוף ויליאם לנד (Land), ושוב במאה ה־19 בתנועת האנגלו־קאתוליציזם, שעוררה וחידשה את הזיקה ליסודות הפולחניים והסקרמנטליים כמרכזיים לנצרות. וע"ע ג׳. ה. ניומן.

ריטִיָה, ריטים (Raetia, Raeti), פרובינקיה רומית בהרי האלפים ועמה. הפרובינקיה השתרעה בשטחי טירול, חלק משווייץ ואזורי באוואריה מדרום לדנובה. כיבוש ר׳ ב־16 לפסה"נ בידי הרומאים היה במסגרת ביצוע תכנית אוגוסטוס להעביר את גבול הקיסרות מהאלפים לדנובה. בר׳ הוקמו כמה קולוניות, ביניהן Augusta Vindelicorum, היום אוגסבורג (ע"ע), ששימשה בירה ומושב הנציב הרומי, ו־Regina castra, היום רגנסבורג (ע"ע), לשם עבר הנציג בתקופת מרקוס אורליוס ופלישת המרקומנים (ע"ע). בסוף המאה ה־4 החלה, בלחץ שבטי האלמנים (ע"ע), נסיגת רומא מהדנובה, וב־450 נשאר בידיה רק החלק הדרומי, ההררי והקרוב לאיטליה.

שאלת מוצא הר" ולשונם עוררה מחלוקת חריפה בין החוקרים, מפני שנקשרה לבעיה של מוצא האטרוסקים. מלומדים חשובים, כגון ניבור ומומזן (ע׳ ערכיהם), שטענו כי האטרוסקים הגיעו לאיטליה מן הצפון, זיהו אותם עם הר" — ע"ס הידיעה אצל דיוניסיוס מהאליקארנאסוס שכתב שהאטרוסקים קראו לעצמם „רסנה", מלה קרובה לשם ר׳, וכן ע"פ השפעת הלשון האטרוסקית שנמצאה בכתובות משטחי ר׳. אך תאוריה זו נזנחה וכיום מקובל כי לשון הר" שייכת למשפחת הלשונות הקלטיות ויש בה השפעה אטרוסקית מאוחרת. בשלטון הרומאים עברו הר" לאטיניזאציה מבחינה לשונית וצאצאיהם בחלק הדרומי של ר׳ (שווייץ ואיטליה) דוברים בלשון רומנית בעלת אופי ארכאי, הרטורומנית (ע"ע).

R. Heuberger, *R. im Altertum und Frühmittelalter*, I, 1932; F. Stahlin, *Die Schweiz in romischer Zeit*, 1948³; G. Spitzelberger, *Die Romer in Niederbayern*, 1970.

ריך, איגנץ — Reich Ignac — (1821—1887), סופר ומורה, יהודי הונגרי. מ־1851 הורה ר' בביה"ס היהודי בפשט, והוא שהנהיג את ההוראה בהונגרית. ר' נאבק למתן שוויון־זכויות ליהודים ולשילובם בחברה, ונתן ביטוי לרגשותיו כלפי המהפכה בשירים (בהונגרית), „שירי אהבת מולדת" (בודא, 1848). ב־1862 תרגם לעברית את ההמנון ההונגרי. ב־1872/3 הו"ל שנתון (בגרמ'), „בית־להם", לקידום החקלאות והמלאכה בין היהודים. לשימוש בתה"ס תרגם להתגרית את ס' בראשית ואת ההגדה של פסח (1878/9). עיקר פרסומו בביוגרפיות שכתב על יהודים הונגרים מפורסמים בני דורו. שני הכרכים הראשונים י"ל בשנים 1856—1865 (מהד' שניה, מתוקנת ומורחבת, 1867/8), וכרך ג' ב־1882. הביוגרפיות מצטיינות בדייקנותן ובעושר החומר. ומקצתן משמשות בלקסיקוגרפיה היהודית עד־היום.

ריך, לאון — Leon Reich — (1879, לבוב — 1929, ורשה), ממנהיגי הציונות במזרח גליציה. ר' סיים את הפקולטה למשפטים באוניברסיטת לבוב וייסד את האגודה הציונית הראשונה של הסטודנטים היהודים בגליציה („אמונה"). כן למד שנתיים בפריס בביה"ס־הגבוה למדעי־המדינה. ר' נתפרסם כנואם וכסופר, ועם שובו לפולניה עמד בראש התנועה הציונית שם. הוא דגל בהשתתפות במאבק הפוליטי, במטרה לבסס בכך את מעמדם של היהודים. ב־1907 היה מועמד בבחירות לפרלמנט האוסטרי, ואף שלא נבחר אז עלתה השפעתו בקרב הציבור היהודי. הוא ערך את השבועון הציוני בשפה הפולנית, „ווסחוד" (Wschód), ואלמנך ציוני חשוב בפולנית שנתפרסם ב־1911. לאחר נפילת המונרכיה ההבסבורגית בסוף 1918 אסרוהו השלטונות הפולניים, אך כעבור זמן־מה שוחרר הודות להתערבותם של ראשי התנועה הציונית בארצות המערב. אז יצא במשלחת של יהודי פולניה לאה"ב, ומשם הגיע לפריס, כאחד מראשי הוועד של המשלחות היהודיות לוועידת השלום; בתפקידו זה ערך ספר, הדן בבעיית הזכויות הלאומיות של יהודי מזרח־אירופה, Les Droits nationaux des Juifs en Europe Orientale, 1919. בשובו לפולניה נבחר לפרלמנט במחוז לבוב. ב־1924 נבחר ר' ליו"ר איגוד הצירים היהודים. הוא וי. טהון (ע"ע) ניהלו מו"מ עם ממשלת פולניה; הם הבטיחו לתמוך בממשלה תמורת הקלות ליהודים. הסכם זה נתקל בהתנגדות בציבור היהודי, ונתבטל כעבור זמן־מה משפרצה הפיכה שהקימה משטר חדש. ר' הוכרח להתפטר מנשיאות איגוד הצירים היהודים, אך ב־1928 שוב נבחר לפרלמנט ברוב עצום. ר' המשיך בפעילותו גם כנשיא ההסתדרות הציונית במזרח־גליציה (1920—1929) וכסגן־יו"ר הועה"פ הציוני, והשתתף בכל הקונגרסים הציוניים. הלווייתו, שהשתתפו בה רבבות מכל קצווי פולניה, הפכה להפגנה לאומית עצומה. וע"ע פולניה, עמ' 447.

י. צינעמאן, אין געראנגל, 94—106, 1952; נ. מ. גלבר, תולדות התנועה הציונית בגליציה, א'—ב' (מפתח בערכו), 1958.

ריכטר, ברטון — Burton Richter — (נו' 1931), פיסיקאי אמריקני, חתן פרס־נובל בפיסיקה לשנת 1976, יחד עם סמיואל טינג (Samuel Ting; נו' 1936), על שגילו, בנפרד, את החלקיקים האלמנטריים ψ בעלי יציבות גבוהה. זמן מחצית־החיים שנמצא הוא כ־10^{-20} שניות, זמן הגבוה בכשלושה סדרי־גודל מאלו של חלקיקים המתפרקים בהשפעת הכוח החזק. זמן־חיים כזה מוסבר רק באמצעות התפרקות אלקטרומגנטית.

ר' סיים את לימודיו לקראת התואר דוקטור במכון הטכנולוגי של מסצ'וסטס ב־1956, ומאז החל בסדרת ניסויים שתכליתם לבחון את יסודות האלקטרודינמיקה הקוונטית (שהיא התורה המבוססת על תורת מכסוול, תורת האלקטרון של דירק ומכניקת הקוונטים [ע' ערכיהם]). כך מדד ר' את היווצרות זוגות אלקטרון־פוזיטרון באמצעות קרני γ בעלות אנרגיות של 100 מיליון־אלקטרון־וולט. אח"כ, בשיתוף עם ברבר (Barber) וגיטלמן (Gittelman), הצטרף לאו'ניל (O'Neil) ובנה באוניברסיטת סטנפורד שתי טבעות־אחסון של אלקטרונים באנרגיות גבוהות מאד שהיו מחוברות אל המאיץ הקווי רב־העצמה של אוניברסיטה זו (550 MeV). באמצעות טבעות אלה חקר התנגשויות בין אלקטרונים ואימת תוצאות שנובאו בתורת האלקטרודינמיקה הקוונטית. בהשתמשו בטבעות־אחסון אלה חקר ר' עם קבוצתו התנגשויות בין אלקטרון לפוזיטרון באנרגיות גבוהות מאד ומצא שבאנרגיות התנגשות של כ־3100 MeV נוצר חלקיק חדש (בעל סיכוי היווצרות פי 150 מאשר באנרגיות אחרות). חלקיק זה נמצא במקביל ובשיטת מדידה אחרת באוניברסיטת הרוורד ע"י סמיואל טינג שדיווח לר' בנובמבר 1974 על ממצאיו.

חשיבות גילויו של החלקיק היא בהיותו חוליה חסרה בתורה שפיתחו גלמן וצוויג (1964), שהניחה את הבסיס לקיום ה„קווארקים" (Quarks) בעלי תנע זוויתי של $\frac{1}{2}$ ומטען חשמלי של $\frac{2}{3}$ ו־$-\frac{1}{3}$. במאי 1977 הודיעו באוניברסיטת סטנפורד כי בניסוי הדומה לניסוי מיליקן (ע"ע) נמדד מטען שכזה. ע"פ תורת הקווארקים בנוי כל חלקיק אלמנטרי מצירוף של 4 לפטונים (ע"ע חלקיקים אלמנטריים, עמ' 530 ואילך) ו־3 קווארקים — שניים מהקווארקים שווים במטענים ($-\frac{1}{3}$) אך שונים במספר ה„מוזרויות" שלהם (ע"ע, שם, עמ' 537), וקווארק שלישי בעל מטען שונה ($\frac{2}{3}$). אולם מתוך התפתחויות בתורת הכוח החלש נתקבלה השערה שחייב להתקיים קווארק נוסף, וזו קיבלה לראשונה את אישורה הנסיוני עם גילוי החלקיק ψ ע"י ר' וטינג.

י. אונא, חלקיקים קסומים (מדע, כ"א), 1977; J. D. Bjorken, *The 1976 Nobel Prize in Physics* (Science, CXCIV), 1976.

אר. כה.

ריכטר, ירמיאס בנימין — Jeremias Benjamin Richter — (1762—1807), מדען גרמני, מאבות הכימיה החדישה. ר' היה בין הראשונים שהנהיגו את השימוש במושגים כמותיים בכימיה, כגון מושג האקוויוואלנט (שווה־הערך) בחומצות ובבסיסים וחוק המנות הקבועות (ע"ע כימיה, עמ' 732, 741). בשנים 1792/4 פרסם ספר חשוב על „יסודות תורת הסטויכיומטריה" (ע"ע; Anfangsgründe der Stöchyometrie oder Messkunst chymischer Elemente), ובשנים 1791—1802 פרסם 11 חוברות על „הנושאים החדשים בכימיה" (Über die neuern Gegenstände der Chymie). ר' האמין שהתהליכים הכימיים נשלטים ע"י חוקים מתמטיים, ומחקריו היו מכוונים להוכחת הכמותיות בתגובות כימיות. על אף השיטתיות בעבודותיו, מעולם לא ביטא בבירור את חוק המנות הקבועות בצורה כוללנית (מה שעשה, בעקבותיו, בן־תקופתו ארנסט גוטפריד פישר [Fischer], 1802). ר' האמין בתורת הפלוגיסטון (ע"ע בערה, עמ' 260), אולם נטש חלקית תורה זו בערוב ימיו. חשיבותה הרבה של תורת ר' פגה רק לאחר שהתקבלה בקהיליה המדעית הבי"ל התורה האטומית של דלטון (ע"ע).

P. Schwarzkopf, *J. B. R.* (Chemiker-Zeitung, XXXI), 1907; J. R. Partington, *R.'s Theory of Combustion* (Annals of Science, IV), 1939/40; id., *J. B. R. and the Law of Reciprocal Proportions* ibid., VII–IX), 1951–3.

ריכנבך, הנס — Hans Reichenbach — (1891—1951), פילוסוף גרמני, יהודי. ר' למד והורה באוניברסיטות גרמניה עד עלות הנאצים. מ־1933 לימד באוניברסיטת איסטנבול ומ־1938 ועד מותו — באוניברסיטה של קליפורניה שבלוס אנג'לס. לר' היו קשרים עם אנשי החוג הווינאי והשקפותיו היו קרובות לאלו של הפוזיטיויזם הלוגי (ע"ע), אך הוא הדגיש את ההבדלים, וקרא לתורתו „אמפיריציזם לוגי". ב־1936 יסד עם ר. קרנפ (ע"ע) את כה"ע Erkenntnis, שאח"כ שינה את שמו ל־Journal of Unified Science; ע"ע מדע, עמ' 320.

ר' הדגיש את האופי ההסתברותי של הידיעה הנסיונית. אפילו טענות במונחי נתונים חושניים אינן ודאיות, בשל תלותן בנקודת הראות של התופס. בניגוד למה שחשבו אנשי החוג הווינאי, טענות על קיום מושאים חלל־זמניים וטענות מדעיות אינן ניתנות לתרגום לטענות במונחי נתונים חושניים, אלא מבוססות עליהן באופן הסתברותי. ר' ניסח אפוא את עקרון אפשרות־האימות כך: פסוק הוא בעל משמעות נסיונית אם, ורק אם, ניתן לקבוע את דרגת ההסתברות שלו. ר' פיתח תורת הגיון רב־ערכית, שבה ערכים מספדיים בין 0 ל 1 באים במקום ערכי השקר (0) והאמת (1) המסרתיים. לפי ר' משמעות טענות הסתברותיות היא נסיונית ולא לוגית, והוא הגדיר הסתברות (ע"ע, עמ' 916/7) כגבול השכיחות היחסית של הופעת תכונה בסדרת מקרים אינסופית. למשל: בסדרה אינסופית של זריקות מטבע השכיחות של נפילתה על „ישראל" שואפת ל ½. גירסה זו מחייבת הסקה מהנסיון על מה שלא נתנסינו בו: ר' הסכים עם יום (ע"ע) שהסק זה אינו ודאי, אך סבור היה שכדאי בב"ז להמר עליו.

בדיוניו בחלל ובזמן הסיק ר' מאופי תורת היחסות (ע"ע) ומקיום גאומטריות לא־אֶוקלידיות (ע"ע גאומטריה לא־אוקלידית) שבת־אוריות הפיסיקה יש יסוד מהותי של מוסכמה (קונווֶנציה). ר' הציע שכדי להתגבר על קשיים מסוימים בתורת הקוַנטים (ע"ע), כדאי להחיל עליה תורת הגיון תלת־ערכית באופן שלטענות מסוימות בתורה יש משמעות, אך אין ערך אמת (אין הן אמיתיות או שקריות).

מספריו: Philosophie der Raum-Zeit-Lehre („פילוסופיה של חלל וזמן"), 1928; Wahrscheinlichkeitslehre („תורת ההסתברות"), 1935; Experience and Prediction („נסיון וניבוי"), 1938; Elements of Symbolic Logic („יסודות תורת ההגיון הסימלית"), 1947; Modern Philosophy of Science („פילוסופיה חדישה של המדע"), 1959.

ש. ה. ברגמן, מבוא לתורת ההגיון, 384—396, תשי"ג.

אל. וי.

רַיכְשְׁטַין, טדאוש — Tadeusz Reichstein — (נו' 1897),

כימאי שוויצי. נולד בפולניה, למד בציריך אצל שטאודינגר. ב 1930 הצטרף לביה"ס הטכני הגבוה בציריך. ב 1938 התמנה ראש המחלקה הפרמקולוגית באוניברסיטת באזל ובשנת 1946 לראש המעבדות לכימיה אורגנית. עבודותיו העיקריות הן בשטח הבידוד, האפיון והסינתזה של חמרי טבע. ב 1933 סינתז את החומצה האסקורבית (ויטמין C). מאז 1936 עבד על בידוד וסינתזה חלקית של הורמונים של בלוטות יתרת הכליה (ע"ע הפרשה פנימית), ביניהם הקוֹרטיזון (ע"ע) ותולדותיו, כגון הקורטיקוסטרון. עבודתו על ההורמונים זכתו בפרס נובל לרפואה לשנת 1950, עם קנדל והנץ' (ע' ערכיהם).

רִיל, אלוֹיס — Aloys Riehl — (1844—1924), פילוסוף אוסטרי.

ר' הורה באוניברסיטות גראץ (מ 1870), פריבורג (מ 1882), קיל (מ 1895), האלה (מ 1898) וברלין (1905). הוא התנגד בחריפות למטפיסיקה (ע"ע) במובן המסרתי וזיהה את הפילוסופיה עם תורת ההכרה והמתודה של מדעי הטבע. ספרו Der philosophische Kriticismus („הביקורת הפילוסופית"), I—III, 1876—1887, הוא מאבני־היסוד של התנועה הנאו־קאנטיאנית. בניגוד לה. כהן (ע"ע) היה ר' ראליסט; הוא טען לקיום הדבר כשהוא־לעצמו (ע"ע, עמ' 879), הדגיש שמושגי השכל הנודעים אפריוֹרי הכרחיים לכל הכרה מדעית, והיה סבור שניתן לנסח תורת־הכרה מדעית אחידה למדעי הטבע והרוח. עם זאת הגיע למסקנה שיש תחומי מציאות שאין המדע חל עליהם: החוויות, הרגשות והרציות — שר' מכנה אותן „ערכים" — הן המדריכות את התנהגות האדם כפרט ומהוות יסוד למכלול הקרוי „תרבות", שהמדע, כתופעה היסטורית, אף הוא מושתת עליו. בספרו על פ. ניצשה (1897) הציג אותו ר' כמחדש פני התרבות והמוסר.

H. Rickert, *A. R.* (Logos, XIII), 1924/5; C. Siegel, *A. R., ein Beitrag zur Geschichte des Neukantianismus* (Festschrift der Universitat Graz), 1932; E. Spranger, *A. R.* (Forschungen und Fortschritte, XX), 1944.

רַיל, גִילְבֶּרְט — Gilbert Ryle — (1900—1976), פילוסוף בריטי.

בן זקונים במשפחה בת 10 ילדים; למד באוניברסיטת אוקספורד ומ 1924 הורה בה; בשנים 1945—1968 היה פרופסור שם, ומ 1947 ערך את כה"ע הפילוסופי החשוב Mind. ר' השמיע לראשונה את השקפותיו על אופי העיסוק הפילוסופי בשנות ה 30, בערך בעת שויטגנשטין (ע"ע) השמיע דברים דומים בקימבריג'.

ר' סבר שבעיות או דילמות פילוסופיות נוצרות מהבנה לקויה של המנגנון המושגי שלנו, המתבטאת בבלבולים מושגיים וטעויות קטגוריה (ע"ע), כגון זו של המצפה לפגוש את משלם המסים הממוצע ברחוב. הפילוסוף מגלה את „הגאוגרפיה הלוגית" של מערכת מושגינו ובאופן זה מתיר את הדילמות הפילוסופיות (וע"ע פילוסופיה, עמ' 667/9).

בספרו רב ההשפעה The Concept of Mind („מושג השכל"), 1949, תקף ר' את הדואליזם נוסח דקרט (ע"ע), לפיו הנפש היא עצם נבדל מהגוף, אך השרוי בתוכו. טעות לחשוב שהנפש קיימת ממש כמו הגוף והיא מבצעת פעולות ויש לה חוויות והיסטוריה ממש כמו לגוף. ניתן לתאר את החיים המנטאליים, ש„שכל" הוא מתח כולל לתיאורם, במונחי התנהגות, אופן וסגנון ביצוע פעולות, דיס־פוזיציות לפעולה ורכישת מיומנויות. כל החיים המנטאליים ניתנים אפוא, עקרונית לפחות, להבנה במונחים הקשורים בהתנהגות פומבית. ר' התנגד לזיהוי תורתו עם ביהיוויוריזם (ע"ע) וטען שתורתו אינה מעמידה את המנטאלי מעל הגופני. למרות ביקורות רבות שהושמעו על תורתו, לא נסוג ממנה, אף שהודה במגבלותיה; למשל, אין היא יכולה להסביר באופן חיובי מה קורה כשאדם רואה בעיני רוחו (מדמיין). בין ספריו האחרים: Dilemmas („דילמות"), 1954 ו Plato's Progress („התקדמותו של אפלטון"), 1966.

סגנונו של ר' מיוחד במינו בספרות הפילוסופית המקצועית; ויותר משהקפיד על בניית טיעונים, החשיב את הלשון החיה שמקו־רותיה ספרותיים בעיקר, את המטאפורה הנועזת והאימרה הקולעת. בעבר' י"ל חיבורו „חשיבה והסק" (עיון, י"ג), תשכ"ב.

י. כהן, על הפילוסופיה של ג. ר' (עיון, ד'), תשי"ד; י. ג. ליבס, „התקדמותו" ודמותו של אפלטון על־פי ספרו של ג. ר' (עיון, י"ה) תשכ"ז; L. C. Addis, *Moore and R.*, 1965; O. P. Wood – G. Pitcher (eds.), *R.*, 1971; K. Kolenda (ed.), *Studies in Philosophy: A Symposium on G. R.*, 1972.

אל. וי.

רִיל, וִילְהֶלְם הַיְנְרִיךְ פוֹן — Wilhelm Heinrich von Riehl

(1823—1897), סוציולוג ומְספר גרמני. היה בעל השכלה אוניברסיטאית בהיסטוריה ותאולוגיה, נבחר לפרלמנט בפרנקפורט ב 1850 (ע"ע גרמניה, עמ' 452) והו"ל עתון באוגסבורג. מ 1854 היה פרופסור לכלכלה ולתולדות התרבות באוניברסיטת מינכן. ר' יצר סוציולוגיה שמרנית, ע"פ התפיסה הרומנטית של „העם" (Volk), בספרו Die Naturgeschichte des Volkes als Grundlage einer deutschen Sozialpolitik („ההיסטוריה הטבעית של העם כיסוד למדיניות חברתית גרמנית"), 1851—1869. ר' ראה במשפחה יסוד החברה, וסכסוכים חברתיים היו לדעתו התנגשויות בין כוחות חיוביים הקשורים לאדמה (האיכרים והאצולה) לבין המעמד הבינוני חסר־השרשים. תפיסות דומות הציג בסיפוריו: Kulturgeschichtliche Novellen („סיפורים מתולדות התרבות"), 1856; Geschichten aus alter Zeit („מעשים מימי־קדם"), 1863, ועוד.

V. Geramb, *W. H. R.: Leben und Wirken, 1823—1897*, 1954.

רילי (Rayleigh), שמם של שני פיסיקאים אנגלים, ממשפחת אצולה, אב ובנו.

(1) **ג׳ון ויליאם סטראט ר׳, לורד** — John William Strutt R., 3rd Baron — (1842—1919). מחמת חולניותו חונך בביתו. בגיל 19 התחיל ללמוד מתמטיקה בקימבריג׳, סיים ראשון במחזורו והצטרף לסגל ב 1865. אחרי פרסומים באלקטרומגנטיות ובתורת הקול נתמנה (1879—1884) לראש „מעבדת־קוונדיש", בה ביצע מדידות מדויקות, כגון זו של ערך יחידת ההתנגדות החשמלית — אוהם. מחקריו נגעו בכל שטחי הפיסיקה של ימיו, כגון אופטיקה, צבע, זרימה, צמיגות, נימיות, צילום ורבים אחרים. עיקר פרסומו בא בשל גילוי היסוד ארגון, הגז האציל הראשון (ע"ע גזים אצילים), שבודד, יחד עם ו. רמזי (ע"ע), ועל כך קיבלו שניהם את פרס־נובל לפיסיקה (1904). היה מראשוני הזוכים באות השירות המצוין (Order of Merit) והיה חבר „החברה המלכותית" (מ1873) ונשיאה (1905/8). ר׳ תרם רבות למחקר המדעי הבריטי במלה"ע I. שמו קרוי על תופעת פיזור־האור מחלקיקי־אבק (וע"ע פזור, עמ׳ 565), על חוק בתורת הקרינה (ע"ע) יחד עם ג׳ינז (ע"ע, עמ׳ 698) ועל גלי־ר׳ בסיסמולוגיה.

(2) **רוברט ג׳ון סטראט ר׳, לורד** — Robert John Strutt R., 4th Baron — (1875—1947). סיים ראשון במחזורו את לימודי מדעי־הטבע בקימבריג׳ (1898). תרומתו העיקרית למדע היא בניצול הרדיואקטיביות (ע"ע) ככלי למדידת גיל המינרלים. ע"פ הדעיכה בעצמת הקרינה וכמות ההליום (ע"ע) הנותר הוכיח, שגיל סלעים עולה בהרבה על הערכת גיל כדה"א שהיתה מקובלת עד אז (וע"ע גאולוגיה, עמ׳ 100). ר׳ גילה גם את החנקן (ע"ע) הפעיל. היה חבר החברה המלכותית מ 1905.

רִילֶיב, קוֹנְדְרָטִי פְּיוֹדוֹרוֹבִיץ׳ Кондратий Федорович Рылеев — (1795—1826), משורר ולוחם־חירות רוסי, ממנהיגי מרד הדקבריסטים (ע"ע). אביו היה קצין־צבא, ור׳ עצמו התחנך בבי"ס צבאי ושירת בצבא 4 שנים. מ 1824 שימש מנהל־לשכה בחברה המסחרית הרוסית־אמריקנית. ב 1823 נכנס ל„אגודה הצפונית", הפלג הפטרבורגי של תנועת הדקאבריסטים, והיה במהרה לאחד ממנהיגיה. בשנים 1823/5 הו"ל, יחד עם א. בסטוז׳ב (ע"ע), את „כוכב הצפון", שנתונם הספרותי רב־ההשפעה של הדקאבריסטים. ב 1825, עם כשלון מרד הדקאבריסטים, נעצר ר׳ והיה בין ה5 שנידונו למוות ונתלו.

שירי ר׳ טבועים בחותם המאבק לחירות. הנושאים החוזרים בהם הם התקפה נמרצת על הרודנות והדיכוי מחד, וגעגועים נלהבים לצדק, שוויון וחופש מאידך. בסגנונו של ר׳ ניכרים סממנים רומאנטיים, יצירותיו מלאות פאתוס מהפכני ואידאליזם תמים. ר׳ כתב שורה של פואמות היסטוריות (החשובות בהן: Войнаровский; Наливайко), שתיארו מאורעות מן העבר שעיקרם המאבק לצדק חברתי, והעלו על נס את הגיבור המקריב את עצמו למען הכלל. מהדורות חדשות של יצירותיו ראו־אור ב 1934 וב 1956.

רִילְף, יִצְחָק — Isaak Rülf — (1831—1902), רב בגרמניה, מ„חובבי ציון". ר׳ הוסמך לרבנות ב 1857, ולאחר קבלת תואר דוקטור (1865) מאוניברסיטת רוסטוק היה לרב קהילת ממל שבפרוסיה המזרחית. בשנות הרעב 1869/70 עסק בפעולות־סעד למען יהודי רוסיה. ר׳ סייר בליטא — לפני פרעות 1880 ואחריהן — ובניגוד לרוב יהודי גרמניה בדורו לא הסתייג מהגירת יהודי־המזרח (Ost-juden) לגרמניה; הוא אף שיבח את אורח־חייהם ומידותיהם בספריו: Meine Reise nach Kowno („מסעי לקובנה"), 1869; Drei Tage im judischen Russland („3 ימים ברוסיה היהודית"), 1882. פעילותו הממושכת לעזרת יהודי רוסיה ופליטיה זיכתה אותו בכינוי (לשון נופל על לשון) „ד"ר חילף" (= עזרה). בהשפעת ה„אוטואמנציפציה" (ע"ע) של פינסקר, וכהמשך לספר, פרסם ר׳ בגרמנית, ובכותרת עברית, את „ארוכת בת עמי" (עבר׳: תש"ו; ר׳ ביבל׳). בספר זה הציע „לכבוש ולרכוש מחדש את ארצנו, לאחד מהדש את עמנו, להקים מחדש את המדינה שלנו", ששפת־הדיבור בה תהיה עברית. ר׳ היה ממעריציו המובהקים של הרצל ותקף את „רבני המחאה" (Protestrabbiner) בגרמניה, שמחו נגד הכוונה לקיים את הקונגרס הציוני הראשון במינכן. ר׳ פרסם גם כמה חיבורים (בגרמנית) בנושאים פילוסופיים, והיה עורך היומון של העיר ממל.

א. לוינסון (עורך), ד"ר י. ר., מבחר מאמריו, בליווי מכתבים, מבוא וביבל׳, תש"ו; מ. אליאב, אהבת ציון ואנשי הר"ד (מפתח בערכו), תשל"א; R. Michael, *Israels Heilung* (Bulletin des Leo Baeck Instituts, VI), 1963.

רִילְקֶה, רַיְנֶר (רֶנֶה) מַרְיָה — Rainer (Rene) Maria Rilke — (1875, פראג — 1926, ואלמון [שוויץ]), משורר גרמני, ממעצבי השירה החדישה. בן למשפחה גרמנית־קאתולית; סבת אמו (תרזה מאירהוף) היתה, כנראה, יהודיה. לאחר שנפרדו הוריו נתחנך ע"י אמו. נשלח לבי"ס לצוערים וסבל שם מקנטורי חבריו לכיתה. השתלם באוניברסיטות פראג, מינכן וברלין. במינכן פגש את לו אנדראס־סאלומה, יפהפיה משכילה, ידידת ניצשה, שהת־קרבה אח"כ לז. פרויד. אישיותה ודעותיה השפיעו מאד על ר׳. שני ביקוריו ברוסיה (1898—1900) עם ידידתו זו, ופגישתו שם עם טולסטוי, פתחו לפניו אפקים חדשים, ורשמיו משם שוקעו ב 13 סיפוריו שחיבר ב 7 לילות רצופים: Geschichten vom lieben Gott (עבר׳: „סיפורים על האלוהים", תשל"ח), 1900. ב 1901 נשא ר׳ לאשה את הפסלת קלארה וסטהוף, תלמידת א. רודן. נולדה להם בת, אך הם נפרדו במהרה. באותה עת חיבר מחקר על רודן (Auguste Rodin, [עבר׳, תשי"ב]), 1903. ב 1902 ביקר לראשונה בפ־רים. אח"כ שימש מזכירו של



ריינר מריה רילקה

רודן (1905/6). את חוויותיו בפריס תיאר (כהרהוריו של משורר דאני רגיש) בסיפורו Die Aufzeichnungen des Malte Laurids Brigge (עבר׳: „רשימותיו של מ. ל. בריגה", תשכ"ד), 1910. ב 1911/2 שהה בטירת דְווינו שליד טריאסטה ושם חיבר את הראשונה באלגיות הקרויות ע"ש המקום: Duineser Elegien (עבר׳: „אליות דוינו"; תרגמה פ. נוה, תשכ"ח [מהאלגיות תרגמו גם אחרים]), 1922. ב 1916 גויס לצבא האוסטרי. ב 1921 השתקע בשוויץ בארמון מיזו (Muzot), כאורחו של פטרון־ספרות.

שיריו הראשונים (1893—1902) הושפעו מהיינה. בקובץ שיריו Buch der Bilder („ספר התמונות"), 1902, החל המעבר מרגשנותם של שיריו המוקדמים אל כעין־אובייקטיוויות של שירתו המאוחרת. ב Das Stundenbuch („ספר השעות"), 1905, נתגלתה יכלתו למזג בשיריו תוכן חדיש בדימויים ביניימיים, כגון בביטוי געגועיו לקרבת אלוהים, מהנושאים המובהקים של שירתו: „סובב סובב הולך אני על סביבות האלוהים, זה המגדל העתיק, ומקיף הקפות אלפי שנים, ולא אֵדע בכל אֵלה: האם עיט אני, סופה או שירה גדולה" (תרגם: י. זמורה). ברומאנסה Die Weise von Liebe und Tod des Cornets Christoph R. (עבר׳: „נעימת אהבתו ומותו של נושא הדגל כריסטוף ר׳" [תרגם: ו. רטויצר], תש"ג; „משא אהבתו ומיתתו של הקורנט בריסטוף ר׳" [תרגם: י. שנהר], תשי"ג), 1906, פיאר ר׳ אביר אוסטרי אחוז תשוקת־המוות, שהוצג כאבי־אבותיו של המשורר. הקבצים Neue Gedichte („שירים חדשים") ו Der neuen Gedichte

anderer Teil („שירים חדשים, חלק שני"), 1907/8, הביאו נימה חדשה לשירה הגרמנית. הכרותו עם אמנותו של רודן והשירה הצרפתית לימדה את ר' כיצד להמיר את הביטוי האישי של המציאות בכעין־אובייקטיוויות ופלאסטיות. השירים שכונו Dinggedichte („שירי דברים"), משקפים את התוויות כאילו היו דברים שבמוחש. הקיום בתחום שחיים והדלון מעורבים בו — הוא הנושא ב Sonette an Orpheus („סונטים אל אורפאוס"), 1923; בשירים אלה, לצד „אלגיות דווינו", הגיע לשיאי השלמות של ליריות וסמליות, תוך עירוב מלים ותבניות כבמטה־קסם לכדי התייחסות יוצרנית חדשה. ר' כתב גם שירה בצרפתית, ותרגם שירים מצרפתית, אנגלית ואיטלקית.

ר' נזקק לכלים פיוטיים רבגוניים המשווים לשירתו גמישות ונגינִיוּת מיוחדות. יש בשיריו פשטות לכאורה בצד חידושים לשוניים וביטויים למדניים, גרמנית בינַיימית וניבית. דימוייו עשירים זנועזים ובעלי איכויות פלאסטיות („הגיבורים... הֵמה פורצים לשם; לפני חיוכם יצאו כמו הסוסים הרתומים בהֶבלט התמונות העדינות של כַּרְנַךְ לפני המנצח המלך" ([מ„אלגיות דווינו"; מתרגומי ח. קלעי 1976]). אֳפייני ליצירתו התוכן העיוני, הממצה בצורה שירית תחומים שונים בהגות האנושית (וע"ע דיאלוגית, פילוסופיה, עמ' 313; חיים, פילוסופית ה־).

ר' ראה בדיקטטורה תרופה לחָליי דורו ומכשיר יעיל לשיקום הסדר החברתי. יחסו ל י ה ו ד י ם היה דו־ערכי: רבים מידידיו היו יהודים, אך במכתביו מצויות הערות אנטישמיות.

השפעת ר' על השירה בעולם היתה עמוקה ונרחבת ויצירותיו תורגמו ללשונות רבות. רבים משיריו וסיפוריו תורגמו לעברית. מלבד הנ"ל תרגמו משיריו גם מ. אטר, תשכ"ג, תשל"ז, ומ. הנעמי, תשכ"א, תשל"א; משיריו תרגמה גם ל. גולדברג, „קולות רחוקים וקרובים" (בין התרגומים: „מרי אבשלום"), תשל"ה. י"ל עוד בעברית: „מכתבים למשורר צעיר", תש"ד, „מכתבים לאשה צעירה", תש"ז, תשכ"ב.

מ. זילברשלג, ר. מ. ר' (התקופה, כ"ו—כ"ז), תר"ץ; י. זמורה, ר. מ. ר', תרצ"ג; ש. זנדבנק, שתי בריכות ביער; קשרים ומקבילות בין השירה העברית והשירה האירופית, תשל"ז; S. Zweig, *Abschied von R.*, 1927; M. Sievers, *Die biblischen Motive in der Dichtung R. M. R.s*, 1938; E. Buddeberg, *R.M.R.; eine innere Biographie*, 1955; I. Blumenthal-Weiss, *R. M. R. und das Judentum* (Deutsche Rundschau, LXXXIV), 1958; H. E. Holthusen, *R. M. R. in Selbstzeugnissen und Bilddokumenten*, 1958; E. Heller, *The Disinherited Mind*, 1959; K. Hamburger, *Philosophie der Dichter Novalis, Schiller, R.*, 1966; E. Schwarz, *Das verschluckte Schluchzen; Poesie und Politik bei R.M.R.*, 1972. E.F.N. Jephcott, *Proust and R.; the Literature of Expanded Consciousness*, 1972; R. Jayne, *The Symbolism of Space and Motion in the Works of R.M.R.*, 1972; N. Fuerst, *R. in seiner Zeit*, 1975; M. Zermatten, *R.s letzte Lebensjahre*, 1975.

ת. ב.-ז.

רַימוּנְד (שמו המקורי: רַיְמַן), פֶּרְדִינַנד — Ferdinand Raimund (Raimann) — (1836—1790)

(1836—1790), שחקן ומחזאי אוסטרי. היה בנו של נגר וינאי. למד מלאכה ובגיל 18 ברח והצטרף ללהקת תאטרון בעיר־שדה. הצליח בתפקידים קומיים, וב 1814 החל לשחק בתאטרונים בווינה. מ 1828 היה מנהל התאטרון ברובע לאופולדשטאט (Leopoldstadt). ב 1823 חיבר את הראשון במחזותיו על נושאים אגדיים־קומיים Der Barometermacher auf der Zauberinsel („מתקין־הברומטרים באי הקסום"). ליצירותיו הטובות ביותר נחשבות: Der Alpenkonig und der Menschenfeind (מלך האלפים ושונא־האנשים"), 1828; Der Verschwender („הפזרן"), 1833. מחזותיו קצרו הצלחה, אך ר' החל להתמרמר בשל ביקורות פוגעות ובשל תחרות מצד עמיתו הצעיר י. נ. נסטרוי (Nestroy; 1801—1862). מחשש שנדבק בכלבת — התאבד. ר' היה ממניחי היסוד לקומדיה העממית הווינאית שהשפעתה היתה רבה. וע"ע גרמנית, תרבות, עמ' 566.

J. Hain, *F. R.*, 1970; L. V. Harding, *The Dramatic Art of F. R.*, 1974.

רימוּנְדוּס לוּלוּס, ע"ע לוּלוּס, רימוּנְדוּס.

רַימוּנְדוּס מִפֶּנְיָפוֹרט — Raimundus de Pennaforte (Penafort)

— (1275—1175), משפטן, נזיר דומיניקני ספרדי, קדוש הכנסיה הקאתולית (מ 1601). יליד פניאפורט בקאטאלוניה, למד משפטים בבולוניה והורה שם את חכמת המשפט עד 1222; אז הצטרף למסדר הדומיניקנים (ע"ע, עמ' 170). ר' היה ממקורביו של האפיפיור גרגוריוס IX (ע"ע), שמינהו לכומר המוודה שלו ולכומר החצר (קאפלאנוס) ואח"כ הפקידו על איסוף הצווים האפיפיוריים. משהושלם קובץ זה, שנודע בשם Decretales Gregorii IX (1234), נעשה מיד לאחד מספרי המשפט הקנוני (ע"ע). ב 1236 חזר לספרד וב 1238 נבחר למפקד מסדר הדומיניקנים. בתוקף סמכותו ערך מחדש את התקנון הדומיניקני והעניק לו צורה ותוקף משפטיים. ספרו העיקרי של ר' ידוע בשם Summa de casibus poenitentiae („סיכום הלכות התשובה") שבחיבורו עסק בשנים 1222—1229. הספר קנה לעצמו מקום נכבד בסוגיה הדתית־מוסרית של שאלת החטא, התשובה והכפרה (ע"ע קזואיסטיקה) שהעסיקה את התאולוגיה הסכולאסטית. בניגוד לחיבורים קודמים, שהיו מעין רשימות חטאים וכפרות עליהם, עסק ספרו של ר' בצורה שיטתית ומעשית גם בשאלות הדוגמה, בענייני משמעת ובחטאים חריגים. ספרו זכה לתפוצה גדולה ולמהדורות רבות. ב1240 התפטר מכהונתו והתמסר לביעור המינות ולפעילות מיסיונרית בקרב יהודים ומוסלמים. לתכלית זו ייסד בת"ס לעברית ולערבית ואף השפיע על תומס מאקוינו (ע"ע) לכתוב את חיבורו „סיכום נגד הגויים".

ר' נוֹדע ביחסו העוין ליהודי ספרד (ע"ע, עמ' 386). ב 1228 עמד מאחורי התחיקה האַנטי־יהודית של הימה I (ע"ע); ב 1232 הביא להחדרת האינקוויזיציה לטאראגונה. ר' היה גם מיוזמי הוויכוח הדתי בברצלונה (1263), שבו השתתף ר' משה בן נחמן (ע"ע), ובהשראתו הועלו אח"כ (1265) האשמות שונות נגד הרמב"ן.

י. בער, תולדות היהודים בספרד הנוצרית, תשי"ט[2]; F. Valls-Taberner, *San R. de P.*, 1936; J. Ruis Serra, *Diplomatario San R. de P.* 1954; A. Collell, *Raymundiana* (Analecta Sacra Tarraconensia, XXX), 1957.

צ. בר

רַימוּנְדוּס מַרְטִינִי — Raimundus Martini — (1285—1220)

(1285—1220), נזיר דומיניקני ספרדי. ר' למד עברית, ערבית ושפות אחרות במכון למדעי־המזרח, שהקימו הדומיניקנים (ע"ע) בברצלונה, כדי להכשיר נזירים לוויכוחים דתיים ולפעולה מיסיונרית. ר' פעל כמיסיונר בתוניס, ושימש יועץ ללואי IX (ע"ע) בעת מסע־הצלב שלו שם. הוא נטל חלק פעיל בוויכוח הרמב"ן (ע"ע משה בן נחמן, עמ' 565/6; אפולוגטיקה, עמ' 130) עם פבלו כריסטיאני בברצלונה (1263), וב 1264 נתמנה חבר הוועדה לבדיקת קטעי התלמוד שהכילו ביטויים נגד הנצרות. אח"כ היה מיוזמי המדיניות האנטי־יהודית של הכנסיה בספרד, וממבצעיה. בחיבורו העיקרי, Pugio Fidei („פגיון האמונה"), שסיימו ב 1280 לערך, מבקש ר' לחזק את טענות הנצרות, שנחלשו בוויכוח ברצלונה, ע"ס חיבורים עבריים ומוסלמיים וה„סיכום נגד הגויים" של תומס (ע"ע) מאקוינו. חידושו של ר' בכך, שנעזר, לראשונה, גם במובאות מהתלמוד, המדרש והפרשנות היהודית, כדי להוכיח את אמיתות הנצרות. ר' טען, שחז"ל מדברים על ביטול המצוות לאחר בוא ישו („מצוות בטלות לעתיד לבוא"; נדה ס"א, ע"ב), שתיקוני נוסח המקרא, המכונים בתלמוד „תיקון סופרים", שינו וסירסו את הטכסט המקורי, וכד'. בעזרת פירושים משלו, הוצאת פסוקים מהקשרם, סירוסים וסתם שיבושים, שיווה ר' לקטעים במקרא ובספרות חז"ל משמעות כריסטולוגית. הספר שנדפס לראשונה ב 1651, נפוץ מאד ביה"ב בקרב המתפלמסים הנוצרים. במהדורה השניה, שפרסם קארפצוף (I. B. Carpzov) ב 1678, נוספה הקדמה אנטי־יהודית וביוגרפיה של ר'.

מקובל היה לראות בקטעי-אגדה רבים שהביא ר' זיופים ספרותיים, מאחר שלא נודע מקורם בספרות חז"ל שהגיעה לידינו, אולם לאחרונה הוכח, כי ברוב המקרים ניתן להצביע על מקורותיו, אף שלא תמיד באו לידינו בדפוס ולפעמים גם לא בכ"י. ר' הרבה להשתמש בעיקר במדרש „בראשית-רבתי" לר' משה הדרשן (ע"ע), שטיבו והקפו נתבררו-יותר רק לאחרונה. לצורך עבודתו זו העסיק ר' עוזרים רבים, ונסתייע ביהודים כדי למסור את הפירוש המקובל למקורות שהעלה.

את טענותיו של ר' דחה הרשב"א (ע"ע אדרת, עמ' 574) בחיבור מיוחד, וגם בתוך ספר פירושיו לאגדות התלמוד.

ש. ליברמן, שקיעין (מפתח בערכו), תרצ"ט; ח. אלבק, מבוא ל„בראשית רבתי", ת"ש; י. בער, המדרשים המזויפים של ר"מ ומקומם במלחמות הדת של יה"ב (בתוך: ס' זכרון לא. גולאק ולש. קליין), תש"ב; הנ"ל, תולדות היהודים בספרד הנוצרית (מפתח בערכו), תשי"ט[2]; ר. בונפיל, דמותה של היהדות בספרו של ר"מ „פגיון האמונה" (תרביץ, מ'), תשל"א; ח. מרחביה, התלמוד בראי הנצרות (מפתח בערכו), תשל"א; הנ"ל, על נוסחותיו העבריות של ספר „פוגיו פידיאי" בכ"י סט. ז'נבייב (ק"ס, נ"א), תשל"ו; S. Lieberman, *R. M. and His Alleged Forgeries* (Historia Judaica, V), 1943; id., *Some Aspects of After-life in Early Rabbinic Literature* (in: H. A. Wolfson Jub. Vol., II, 529—530), 1965; J. M. Rosenthal, *Some Aspects of the Jewish Background of Primitive Christianity* (Perspectives in Jewish Learning, III), 1967.

צ. בר

רימונדי, מרקנטוניו — Marcantonio Raimondi (1475—1534)

, חרט-נחושת איטלקי. בנעוריו פעל כאמן נילו (ע"ע). ר' היה אמן ההדפס האיטלקי הראשון שיצר באורח שיטתי העתקים גראפיים נאמנים מיצירות אמנים ידועי-שם ומיצירות הפיסול הקלאסי.

יצירתו המתוארכת הראשונה „פירמוס ותיסבה" (1505) משקפת כנראה את השפעת פרנצ'פקו פרנצ'ה (Francia) מבולוניה, בן עירו ומורו. סגנון מפותח יותר בולט ב„אפולו והיאקינטוס" (1506). בהשפעת אמני החרט הגרמניים (שונגאואר, דירר [ע' ערכיהם]) נעשתה הטכניקה הקווית שלו גמישה ועשירה יותר והוא החל לכלול ברקע יצירותיו גם קטעי נופים בעלי אופי צפוני מובהק. הוא העתיק במשך שנים רבות מתחריטי דירר וחיתוכי-העץ שלו, ודירר הגיש נגדו תלונה על זיוף חתימתו. זוהי התלונה הרשמית הראשונה שהעלתה את טענת זכות-היוצרים (ע"ע). ואכן מ 1506 ואילך לא כלל ר' בהעתקיו את חתימתו של דירר. ברומא (לשם הגיע ב 1510) התקשר ר' עם רפאל (ע"ע) והכין שם במשך 10 שנים הדפסים, שהועתקו מציורי רפאל (הפרסקים בווטיקן, בווילה פארנזה ועוד), ובעיקר מרישומיו. הודות להעתקים אלה ידועים לנו רישומיו של רפאל, שרובם לא נשתמרו. הטובים שבהדפסים אלה הם



מ. ריימונדי: משפט פריס; ע"פ רפאל. התריט נחושת, קטע (הספריה הלאומית, פריס)

המוקדמים: „דידו", „מות לוקרציה", „משפט פריס", „טבח ילדי בית-לחם בידי הורדוס", ו„השירה".

בין יצירותיו הבשלות, החשובות, נמנים: Quos ego! („הנני עליכם!" — נפטונוס משכך את סערות-הים במסע אנאס [ע"פ ורגיליוס]); „משפט פריס" שהיה מקור השראה ליצירתו המפורסמת של א. מנה [ע"ע] „סעודת-הבוקר על הדשא"). ר' יצר גם העתקים לפי יצירות מיכלאנג'לו, פרוצי ואחרים.

ר' הכין גם סדרת תחריטים, שכונו I Modi („האופנים"; 1524), מאיוריו של ג'וליו (ע"ע) רומנו לסונטות הפורנוגרפיות של פ. ארטינו (ע"ע, ושם פורטרט של ארטינו, מעשה-ידיו של ר'). בגללם נאסר בפקודת האפיפיור ולוחות התחריטים הושמדו, אך שרדו עתקים אחדים של מרבית ההדפסים.

החשובים בתלמידיו ושוליותיו היו מרקו דנטה (M. Dente) מראוונה ואגוסטינו מוזי (Musi) מוונציה. לעתים קשה להבחין בין הדפסיו של ר' לאלה של מחקיו ותלמידיו.

תחריטי ר' שימשו מקור-המידע החזותי העיקרי על ציורי רפאל וסגנון הרנסאנס בשיאו, לא רק לאמני איטליה בני-התקופה, אלא גם לאמני הארצות שמעבר לאלפים.

G. Vasari, *Le Vite*, 1568; A. Bartsch, *Le Peintre graveur*, XIV, 1867; H. Delaborde, *M. R.*, 1888; A. Oberheide, *Der Einfluss M. R.'s auf die nordische Kunst...* (Diss.), 1933.

א. רו.

רימונט, ולדיסלו סטניסלו — Władysław Stanisław Reymont

(1867—1925), סופר פולני. היה שוליית חייט, שחקן בתאטרון-נודד ועובד-רכבת. שהה בגרמניה, צרפת, איטליה ואה"ב. בנדודיו הכיר אנשים רבים בעלי רקע מגוון ולמד לתאר אותם בסיפוריו הראליסטיים. יצירתו בעלת אופק אפי רחב, מעלה עלילות רבגוניות, אך אינה מעמיקה בתיאור נפשות הגיבורים. סדרת הרומנים שלו Chłopi (עבר': „אכרים; ספור מימי ההוה"; בתרגום ח. ש. בן-אברם, תרפ"ט), I—IV, 1904/9, הצטיינה בתיאור מופלא של חיי העם, על מנהגיו ואמונותיו. ר' היה הסופר הפולני הראשון שתיאר את הקפיטליזם המתפתח (עולם התעשיה, המסחר והבנקאות) ב Ziemia obiecana („הארץ המובטחת"), 1899. לדעת ר' אסונה של לודז', מקום העלילה ברומן זה, היא נוכחות הזרים (גרמנים ויהודים) הנצלנים, והצלה תבוא רק מידי בעלי-הון מקומיים. הרומנים האחרים של ר': Komediantka („הקומדיאנטית"), 1896; Fermenty („התסיסה"), 1897 — נושאם החיים בתאטרון והמאבק בין עולם הרוח לבין מכונת החיים, הדורסת את כל השאיפות הנעלות. ידויה הטרילוגיה שלו השאובה מתולדות ארצו Rok 1794 („שנת 1794"), 1913/8. ב 1924 הוכתר בפרס-נובל לספרות בזכות הרומן „אכרים" שנודע ברחבי העולם. אחרי מותו הופיע קובץ הסיפורים Krosnowa i świat („קרוסנובה והעולם"), 1928, הכולל את יצירותיו המוקדמות. וע"ע פולניה, עמ' 407.

F. L. Schoell, *Les Paysans de L. R.*, 1925; L. Budrecki, *W. S. R., Zarys monograficzny*, 1953.

רימוס, משה

(1406 לערך, מיורקה — 1430, פלרמו), רופא, פילוסוף ומשורר עברי. ר', בן למהגרים פפרדים, למד רפואה ברומא והתמחה באיצטגנינות ובפילוסופיה. תחנתו האחרונה היתה פלרמו בסיציליה, שם הואשם בהרעלת חולים נוצרים בתרופותיו ונידון למוות. שופטיו הציעו לו ביטול גזר-הדין תמורת המרת-דתו, כדרך שעשה סבו, משה ר' (פלמה דה מיורקה, 1391). תשובתו לשופטים היתה נחרצת: „טוב מות גופי ממות נפשי, חלקי הצור החי, והמת יהיה לו". גופתו נקברה בפלרמו, מחוץ לעיר, תחת החומה, כלו' „קבורת-חמור", והוא בן 24 בלבד.

מעט הפיוטים שהשאיר אחריו הם פילוסופיים במהותם, וכתובים ברשלנות פרוזודית. שירו היחיד שמצטטים ממנו הוא קינה על מותו

הקרוב. „מי האמין כי כמות נבל ימות משכיל דורש אלהים!", שבראשה כתב: „קוננתי אותה יום א[חד] כי אמרו לי כי היום הבא אחריו היו עתידים להרגני. אוי לי! יהי רצון שתהיה מיתתי כפרה לעוונותי... אשביע בה' אלהי ישראל שכל מי שתגיע לידו יעתיקנה ויקראנה וישלחנה לאחרים עד שתבוא ליד קרובי העלובים. ורשום בה שמי משה רימוס. אוי לי!" הקינה מתארת תהלוכה פאנטאסמגורית של כוחות העולם והטבע, יחד עם כל החכמות שהתמחה בהן בחייו, והם מקוננים על מות המשורר. בסוף השיר גובר היסוד האישי; ר' מתוודה על חטאיו ומצדיק עליו את הדין. את הקינה בשלמותה פרסם מ. שטיינשניידר ב„החלוץ", ד', עמ' 68—70.

ה. שירמן, השירה העברית בספרד ובפרובאנס, ב, תשכ"א[2]; N. Slousch, *Elegie de Moise Remos martyr Juif A Palerme* (Centenario della nascita di M. Amari, II), 1910; I. Abrahams, *Hebrew Ethical Wills*, 234—248, 1926.

רִימִינִי

רִימִינִי (Rimini), עיר במחוז אֶמיליה־רומאניה (ע"ע אמיליה). בקצה הדרומי־מזרחי של עמק נהר פו (ע"ע), צפון־איטליה. 123,280 תוש' (1974). ר' שוכנת ליד שפך הנהר מארֶקיה לים האדרייתי, בצומת בעל חשיבות אסטרטגית — מפגש הדרך החוצה את עמק הפו עם ויה אמיליה העוברת בדרומו, והדרך שלאורך חוף הים האדרייתי, ויה פלאמיניה. עיקר פרנסת העיר על תיירות. אתרי נופש וחופי רחצה משתרעים לאורך 15 ק"מ בריווירה דֶל סול. בר' שרדו אתרים רומיים — קשת אוגוסטוס, גשר ואמפיתאטרון, וכן מספר כנסיות מיה"ב. האתרים החשובים מתקופת הרנסאנס (המאה ה 15) הם „היכל מלטסְטה" — כנסיה גותית שעוצבה מחדש ע"י אלברטי (ע"ע) — שרידי מבצר וחומת העיר.

היסטוריה. ב 268 לפסה"נ כבשו הרומאים את ר' וייסדו בה מושבה לאטינית (Arminium). ב 538 הביאו בליסריוס ונַרסס (ע' ערכיהם) את ר' תחת שלטון ביזנטיון. אח"כ שלטו בה הלנגוברדים. ב 756 כבש אותה פפן III (ע"ע), „הגוץ". במאה ה 12 הפכה ר' לקומונה עצמאית. ב 1239 נעשה למושל העיר (podesta) בן משפחת מלטסטה (Malatesta), מנהיג הגוֶלפים (ע"ע), וב 1334 הוכרו בני המשפחה כשליטי ר'. באותה תקופה רצח ג'אנצ'וטו מלטסטה, „הקיטע", את אשתו, פרנצ'סקה דה ר', ואת אחיו פאולו, מאהבה הנסתר. (המאורע הונצח בידי דנטה ב„תופת" ובידי צ'ייקובסקי ב„פתיחה הפנטסטית"). הידוע בשליטי ר' ממשפחת מלטסטה היה סיגיפמונדו פאנדולפו (1417—1468), שוחר אמנות, חייל ובונה חומות ר' ומרבית בנייניה החשובים; ביניהם: „היכל מלטסטה", שהקדיש לאשתו השלישית, שנשא לאחר שהואשם ברצח שתי קודמותיה. ב 1509 נכבשה ר' בידי צ'זרה בורג'ה וסופחה למדינת הכנסיה, שבשלטונה נשארה — מלבד תקופה קצרה במלחמות נפוליון — עד שצורפה למלכות איטליה (1860). במאות ה 19 וה 20 חרגה ר' מן החומות והתפתח בה הקיט לחוף הים. במלה"ע II סבלה ר' מהפצצות מרובות מהים ומהאוויר, ואח"כ שוקמה. סרטו האוטוביוגרפי של פליני (ע"ע), Amarcord (1973), מתרחש בר'.



רימיני: „היכל מאלאטסטה"; 1447—1460; מ־1809 — קתדרלה

יהודים היו בר' (ארמיני) למן המאה ה 12. בתקופת שלטון בני מלטסטה שגשגה קהילה יהודית ונזכרים בנקאים ומלווי־כספים יהודים, שפעלם הגיע עד מודנה ופדואה. בשנים 1521—1526 פעל גרשום שונצינו (ע"ע) בר' והדפיס בה 8 ספרים. כשגורשו היהודים ממדינת הכנסיה (1569), גורשו כנראה גם מר'; הם הורשו לחזור ע"י סיכסטוס V (ע"ע), אך גורשו שוב ב 1593.

י. קר. - מ.

רִימַן, גֵאוֹרְג פְרִידְרִיךְ בֶּרְנְהַרְד

רִימַן, גֵאוֹרְג פְרִידְרִיךְ בֶּרְנְהַרְד — Georg Friedrich Bernhard Riemann — (1826, ברזלנץ — 1866, סלאסקה [איטליה]), מתמטיקאי גרמני, ממניחי היסודות של המתמטיקה המודרנית. ר' היה בנו של כומר לותרני עני. ב 1846 החל ללמוד תאולוגיה ופילולוגיה באוניברסיטת גטינגן, אולם לאחר זמן קצר עבר למתמטיקה, והמשיך את לימודיו באוניברסיטת ברלין; שם הושפע מדיריכלה (ע"ע) ויעקובי (ע"ע, עמ' 34). למרות הקשיים הכלכליים והמחסור שהיה נתון בהם התמסר ר' למחקר במתמטיקה. בעקבות מחקריו ביסודות הגאומטריה ובהצגות של פונקציות ע"י טורים טריגונומטריים, נתקבל כמרצה באוניברסיטת גטינגן, ולאחר מותו של דיריכלֶה (1859) ירש את מקומו. ב 1862 נשא אשה, ובאותה שנה חלה במחלת ריאות שגרמה למותו בגיל צעיר.

עיקר תרומתו של ר' לגאומטריה הלא־אוקלידית (ע"ע, עמ' 120) התמקד בהצגת גאומטריה אליפטית שעיקרה ביטול מושג ההקבלה של ישרים במרחב. כמו כן הגדיר מושגים ששימשו לתיאור מאוחד של גאומטריות אליפטיות והיפרבוליות כאחת. „תמונת" המרחב המתקבלת ע"פ גאומטריה זו שימשה את אינשטין לתיאור גאומטרי של היקום ע"פ תורת היחסות הכללית (ע"ע יחסות, תורת ה־, עמ' 771). מחקריו של ר' עוסקים ברוב תחומי המתמטיקה. הוא נחשב (יחד עם קושי [ע"ע]) ליוצרה של תורת הפונקציות המרוכבות של משתנה אחד (ע"ע פונקציות, עמ' 477/8), בה פיתח את הגישה הגאומטרית לאנליזה ע"י העתקות קונפורמיות (ע"ע העתקה, עמ' 71). ר' הכליל את הגאומטריה הדיפרנצילית (ע"ע, עמ' 117) של גאוס ל n ממדים. חקר בתורת הפונקציות האבליות (ע"ע אבל, עמ' 157) וההיפרגאומטריות, בטורים טריגונומטריים ובתורת המספרים. על שמו נקראים מושגים ומשפטים רבים שפיתח בעצמו, או שפותחו ע"ס עבודותיו: אינטגרל ר' (ע"ע חשבון אינפיניטסימלי, עמ' 127); השערת ר' ופונקציית זיטה (ע"ע מספרים, תורת ה־, עמ' 1130); משטחי ר' בפונקציות מרוכבות; יריעות ר', עקמומיות ר' בגאומטריה דיפרנצילית (ע"ע); משפט ההעתקה של ר' (ע"ע העתקה, עמ' 73); פונקציית ר' המשמשת לפתרון בעיות התחלה היפרבוליות של משוואות דיפרנציאליות חלקיות ועוד. עבודותיו השפיעו גם על התפתחות הטופולוגיה והגאומטריה האלגברית (ע' ערכיהן). בכמה מקרים טעה ר' בהנחותיו, אך אפילו הנסיונות לתקן הנחות אלו הולידו כיווני־מחקר חדשים בתחומים שונים במתמטיקה.

לר' היתה ידיעה עמוקה בפיסיקה, ועבודותיו במתמטיקה שימושית עוסקות בבעיות שהיו מרכזיות בפיסיקה של זמנו. בעזבונו נמצאו גם חיבורים פילוסופיים ופסיכולוגיים.

כל כתביו י"ל לראשונה ב 1876 ומהדורה מורחבת — ב 1953.

E. T. Bell, *Men of Mathematics*, 1937.

יק. ק.

רִימַן, הוּגוֹ

רִימַן, הוּגוֹ — Hugo Riemann — (1849—1919), מוסיקולוג, מורה והיסטוריון של המוסיקה, גרמני. לאחר לימודי משפטים ושירות במלחמת פרוסיה — צרפת (1870/1) החל ללמוד מוסיקה בקונסרוואטוריון של לייפציג. כבר בתקופת לימודיו פרסם מאמרים וספרים במוסיקולוגיה ובתולדות־המוסיקה. מ 1878 הורה באוניברסיטת לייפציג, ובשנים 1881—1890 לימד תאוריה ונגינה בפסנתר בקונסרוואטוריון של המבורג. לאחר שהיה בוויסבאדן חזר ללייפציג, וב 1901 היה שם לפרופסור. ר' עסק בהלחנה, וליצירותיו ערך דיראקטי מסוים.

ר' הרבה לכתוב כמעט על כל נושא מוסיקאלי, מקריאת תווים ועד לניתוחים מורכבים. ב 1882 הו"ל „לכסיקון מוסיקאלי", שזכה לתפוצה עצומה. יצא במהדורות רבות ועודכן לאחר מותו. כמו־כן הרבה לערוך יצירות מתקופת הבארוק, תוך הקפדה רבה על דיוק כוונותיהם של המלחינים. מספריו הרבים: Geschichte der Musik-thorie vom 9. bis zum 19. Jahrhundert („תולדות התאוריה המוסיקאלית מן המאה ה 9 ועד למאה ה 19"), 1898; Handbuch der Musikgeschichte („ספר־עזר לתולדות המוסיקה"), I–V, 1904—1913.

W. Gurlitt, *H. R.*, 1951.

רִימֶנְשְׁנַיְדֶר, טִילְמַן (דִיל, טִיל) — Tilman (Dill, Til) Riemenschneider

(1460, הייליגנשטאט — 1531, וירצבורג), פסל גרמני, מגדולי אמני דורו. ב 1483 התקבל לגילדת האמנים בווירצבורג. הקים סדנה גדולה והעסיק עוזרים רבים. ב 1485 היה לאזרח העיר. מ 1504 שימש במשרות ציבוריות ובשנים 1520—1521 היה ראש העיר. ב 1525 דחה את דרישת שליט העיר, קונראד מ־תירינגיה, לגייס צבא אז־רחים לדיכוי מרד האי־כרים (ע"ע גרמניה, עמ' 434; וירצבורג, עמ' 315), נאסר, ומששוחרר לא הוז־מנו אצלו עוד עבודות חשובות.



ט. רימנשניידר: שלושה קדושים

יצירתו של ר' היא פי־תוח מקורי, אך גם המשך ישיר, של סגנון הפיסול הכנסייתי הגרמני־גותי ה־מאוחר. בין פסלי־האבן המוקדמים שלו — דמויות אדם וחווה שבשער קא־פלת מאריה בווירצבורג (1491/3; כיום במוזיאון שם). הרבה לעצב דיוקנים על מצבות קבורה. מצבת הקבורה הגדולה והנודעת של הקיסר היינריך II ורעייתו בקתדרלה של באמברג מתארת גם סצנות מחיי הזוג המלכותי (1499—1513). מצבות אחרות שיצר: מצבת הנסיך־ההגמון רודולף פון שרנברג (בקתדרלת וירצבורג, 1496/9) ומצבת האביר קונרד פון שאומברג („קאפלת מאריה", וירצבורג, 1500). חשובים במיוחד מ ז ב ח ו ת ־ ה ע ץ המפוסלים שלו ועליהם תבליטים. הקדום במזבחות הידוע לנו הוא „מזבח מרים המגדלית", 1490/2 (כיום במוזיאוני מינכן וברלין). הקומפוזיציה של אחד התבליטים על אגף המזבח („ישו ומרים המגדלית בגת־שמנא") שאובה מתחריט של מ. שונגאואר (ע"ע), שהשפעתו ניכרת גם במזבחות אחרים, ובמיוחד באחד מתבליטי „מזבח הצליבה" בדטוואנג (1510/3). מהנודעים במזבחותיו: „מזבח הדם הקדוש" בכנסיית יעקב, רוטנבורג (1501/5) — ר' תמ' פותחת כרך זה; „מזבח מאריה", בכנסיית קרגלינגן (1505/10). הנחשב ליפה שביצירותיו; „מזבח שליחי ישו" (1509 בקירוב; במוזיאון הידלברג). מיצירותיו האחרונות — תבליט־אבן גדול — שהיה במקורו, כנראה, חלק ממצבת קבורה — ובו תיאור „הקינה על ישו" בכנסיית מאידברון (1520/5). יצירותיו מצטיינות בעיצוב עדין של פני השטח, בעיצוב דמויות נשים וקפלי הבגדים היוצרים תחושה של תנועה והתרחשות. דמויותיו ראליסטיות־אנושיות, חמורות־סבר, מלאות פאתוס מאופק, והן אחד הביטויים המושלמים של המסורת התרבותית הגרמנית. את הערכת יצירתו החייתה התנועה הרומנטית במאה ה 19.

H. Schrade, *T. R.*, I-II, 1927; J. Bier, *T. R.*, I-II, 1937[2]; M. H. v. Freeden, *Die Beweinung in Maidbronn*, 1956; id., *T. R.*, 1965[3]; L. Bruhns, *T. R.*, 1956; W. Hotz, *R.s Grossostheimer Beweinung*, 1956; H. Flesche, *T. R.*, 1957; K. Gerstenberg, *T. R.*, 1962[2].

א. רו.

רִימְסְקִי־קוֹרְסָקוֹב, נִיקוֹלַי אַנְדְרֶיֶיבִיץ' — Н. А. Римский-Корсаков

(1844—1908), מלחין ומחנך רוסי. מיל־דותו גילה כשרון מוסיקאלי, ולמרות שהוריו כיוונוהו לשירות בצי, לפי מסורת המשפחה, הוסיף ללמוד נגינה בפסנתר. ב 1861 התוודע לחוג המוסיקאים שבהנהלת בלקירב, עמו נמנו גם מוסורג־סקי, בורודין וקיואי (ע' ערכיהם). בהשפעתו החליט ר"ק לחבר את הסימפוניה הראשונה שלו — „רוסיה" (1865), שנתקבלה באהדה רבה. ב 1871 החל להורות בקונסרווטוריון בפטרבורג, וב 1881 נתמנה פרופסור לקומפוזיציה ולתזמור. הוא ניצל מהיובש האקדמי בתקופה זו הודות לשתי השפעות שהושפע מהן: האופרות של גלינקה (ע"ע), על פשטותן ובהירותן, והשירה העממית שחקר. בגלל השימוש בה ביצירותיו נחשב במערב ללאומן. ב 1873 חיבר את האופרה הראשונה „העלמה מפסקוב" ובעקבותיה — שורה ארוכה של יצירות (ר' להלן). ר"ק נהנה מיוקרה רבה והחזיק בכמה משרות־כבוד: מפקח תזמורות הצי (1873—1884); מנהל הקונצרטים של ביה"ס החפשי למוסיקה (1874—1881) ומנהל התזמורת הסימפונית הרוסית. במהומות 1905 פוטר ר"ק מן הקונסר־ווטוריון, משום שהגן על זכויות תלמידיו וחתם על מכתב־מחאה נגד מנהל הקונסרווטוריון. פיטורי ר"ק עוררו מחאה ציבורית רחבה, ולאות סולידריות התפטרו רבים מן המורים הבולטים. האיסור שהוטל עקב פיטוריו על השמעת יצירותיו אף הגביר את יוקרתו. כשנבחר תלמידו גלזונוב (ע"ע) למנהל הקונסרווטוריון, חזר ר"ק להורות שם. ר"ק הורה כ 35 שנה והעמיד שורה ארוכה של תלמידים נודעים, ביניהם: סטרווינסקי, גנסין, מכסימיליאן שטיינברג, לידוב, גלזונוב, ז'יטומירסקי, ארנסקי, איפוליטוב־איוואנוב, רספיגי.

ר"ק חיבר כ 15 אופרות שמילאו תפקיד מכריע בהתפתחות האופרה הרוסית, ביניהן: „שלגיה", „סאדקו", „כלתו של הצאר", „תרנגול הזהב", „לילה במאי". בין יצירותיו הסימפוניות בולטות „שהרזדה", „הקאפריצ'ו הספרדי", 3 סימפוניות, „פנטסיה על נושאים סרביים", וכן הקונצ'רטו לפסנתר, שתי רביעיות לכלי־קשת ויצירות קאמריות. רישומו של ר"ק ניכר גם בתחום המוסיקה הקולית, בעיקר בשל השירים שהלחין. עניין מיוחד נודע לחיבוריו התאורטיים („ספר לימוד מעשי להרמוניה") ולזכרונותיו („חיי המוסיקאליים"). — ר"ק התעניין במוסיקה י ה ו ד י ת (חסידית) ובמוסיקאים יהודים, ובני־משפחתו נישאו ליהודים. בנו, א נ ד ר י נ י ק ו ל י י ו י ץ' ר"ק, נשא את המלחינה יוליה וייסברג, ובתו נישאה למכסימיליאן שטיינברג (ר' לעיל). הוא עודד במיוחד את תלמידו, א. א. שקליאר, מחבר „השירים היהודיים" הנודעים בשעתם. רבים מתלמידיו של ר"ק נמנו עם „האגודה למוסיקה יהודית", שהוקמה ב 1908. נכדו של ר"ק, א נ ד ר י ו ל א ד י מ י ר ו ו י ץ' ר"ק (נו' 1908), נודע במחקריו בתחום בניית כלי־מוסיקה חשמ־ליים. — ר"ק השלים, עיבד ותזמר את יצירות ידידיו מוסורגסקי ובורודין — „ח'ובאנשצ'ינה" ו„הנסיך איגור" — שבלי תרומתו לא ניתן היה להעלותן על הבימה. ר"ק נחשב לאחד מגדולי אמני ה ת ז מ ו ר, ודרכיו בעיבוד התזמורתי השפיעו לא רק על תלמידיו סטרווינסקי ורספיגי, אלא גם על מלחינים צרפתיים כדביסי, רוול ואחרים.

A. H. P.-K., *H. A. P.-K.*, I–V, 1943/46 (חיבור בנו); G. Abraham, *R.-K.: A Short Biography*, 1945; R. M. Hofmann, *N. R.-K., sa vie, son œuvre*, 1958.

מ. גו.

רֵימרוּס, הֶרמַן סמוּאֶל — Hermann Samuel Reimarus (1694—1768), פילוסוף ותאולוג גרמני. היה שנים רבות מורה לעברית ולשפות מזרחיות בגימנסיום של המבורג. השקפת ר׳ קרובה לזו של כ. וולף (ע״ע). ר׳ טען שהפילוסופיה אינה יכולה לאמת את הנתותיה בהוכחות בעלות אופי מתמטי. הוא סבר שיש יחסי-גומלין בין גוף לנפש ושההסברים המכניסטיים אינם ממצים את סוד החיים. ר׳ היה דאיסט (ע״ע דאיזם), דחה את תורת הנסים הנוצרית והציג כנס היחיד את עצם בריאת העולם, שנועדה, לדעתו, לאשרו ולתכלית שלמותו של האדם. השכל האנושי מגלה את אמיתות הדת הטבעית; קיומו של בורא רב-תבונה וקיומה של נפש נצחית.

בחיבורו Allgemeine Betrachtungen uber die Triebe der Thiere... („עיונים כלליים ביצרים של בעה״ח...״), 1760, טען ר׳ כי לעומת בעה״ח האחרים יש לאדם רק אינסטינקטים מועטים ולכן ניתנות הנהגותיו לשכלול מוסרי. האינסטינקטים של בעה״ח משמשים ראיה כולטת לתכליתיותה הכוללת של הבריאה.

חלק מהשקפותיו על הדת פורסמו בספרו Abhandlungen von den vornehmsten Wahrheiten der naturlichen Religion („מסות על אמיתותיה הנשגבות של הדת הטבעית״), 1754, אבל את ספרו העיקרי בנושא — Apologie, oder Schutzschrift fur die vernunftigen Verehrer Gottes („אפולוגיה או כתב-סנגוריה לבעלי תבונה בין עובדי האלוהים״) — נמנע מלפרסם משום חריפות התקפותיו על כמה מן האמונות והדעות הנוצריות המקובלות. ג. א. לסינג (ע״ע) עורר סערה בפרסום קטעים מכ״י זה (1774/7), שמצא בספריית וולפנביטל. חלקים נוספים פורסמו ב1787, ושאר העזבון י״ל רק ב1850/2.

D. F. Strauss, *H. S. R. und seine Schutzschrift fur die vernünftigen Verehrer Gottes*, 1862; J. Engert, *H. S. R. als Metaphysiker*, 1908; K. Aner, *Die Theologie der Lessingszeit*, 1929; A. C. Lundsteen, *H. S. R. und die Anfänge der Leben-Jesu-Forschung*, 1939.

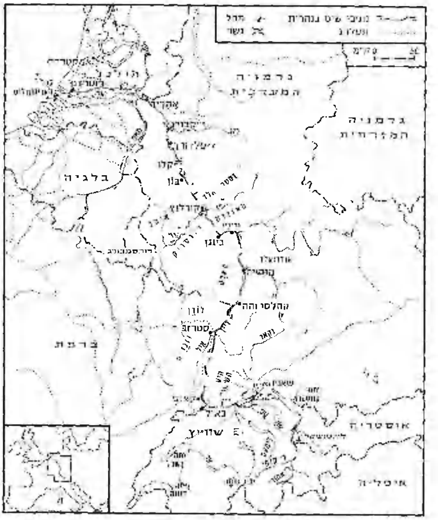
א. גר.

ריין (גרמ׳ Rhein; צרפ׳ Rhin [רן]; הולנדית Rijn [ריין]; לאט׳ Rhenus), הגדול בנהרות מערב-אירופה, בעל חשיבות היסטורית, תרבותית וכלכלית; ארכו 1,320 ק״מ ושטח אגן-ניקוזו 224,400 קמ״ר. בגדותיו נוגעות 6 מדינות: שוויץ, ליכטנשטיין, אוסטריה, גרמניה, צרפת והולנד. הר׳ הוא אחד מנתיבי-השיט החשובים-ביותר בעולם ועורק-תחבורה ראשי באירופה. הוא כשיר לשיט לאורך 804 ק״מ — עד ימת-בודן (ע״ע). על גדותיו ישובות ערים גדולות ומוקדי-תעשיה ענקיים. קשרי הספנות ההדוקים בין הנהר הראשי ויובליו יצרו בתחום אגנו איזור בעל תכונות תרבותיות-היסטוריות דומות, המכונה „ארצות הר׳״ (Rheinlander).

לר׳ 5 חלקים, הנבדלים זה-מזה מבחינה גאומורפולוגית, במשטר הזרימה ובשימושי הקרקע בגדות הנהר.

1. **הר׳ האלפיני**. מקורות הר׳ נמצאים בצפון האלפים השוויצים, ומנקזים, במספר רב של יובלים וימות, את רובה של שוויץ. יובלי המקורות הראשיים הם הנהר ארה (Aare) במערב, והר׳ הראשי במזרח, שנוצר מהתחברות שני נהרות מדרום לעיר כור (Chur) — „הר׳ הקדמי״ (Vorderrhein), שמוצאו בימת טומה (Toma), והר׳ האחורי (Hinterrhein), שמוצאו במעבר סאנקט-ברנהארד (2,902 מ׳). מצפון לכור עוזב הר׳ את איזור הרי האלפים ויוצר את הגבול בין שוויץ, ליכטנשטיין ואוסטריה ונשפך בדלתה לימת-בודן המשמשת לוויסות מי השטפונות האלפיניים. לאחר צאתו מן הימה יוצר הר׳ את מַפלי-שאפהאוזן (Schaffhausen, 23 מ׳ הפרש-גובה), ומכאן ועד באזל הוא מסמן את הגבול בין שוויץ לגרמניה. בקטע זה מתחברים אליו יובליו האלפיניים (טור, טס, לימאט, רויס, ארה).

2. **הר׳ העליון**. בקרבת באזל נכנס הר׳ אל הבקע של הר׳, שקע טקטוני בין המאסיווים של הווגזים (ע״ע ווז׳) והארט (Hardt)



אגן נהר הריין

במערב ו„היער השחור״ (Schwarzwald) ואודנוואלד (Odenwald) במזרח (ע״ע גרמניה, עמ׳ 398/9). ארכו של הבקע כ350 ק״מ, רחבו 30—40 ק״מ והוא מסתיים בעיר מינץ. הנהר זורם בפיתולים רבים באמצע השקע ונשפכים אליו היובלים הגדולים איל (Ill) בקרבת סטרזבור, נקאר (Neckar) בקרבת מנהיים ומין (ע״ע) בקרבת מינץ. בחלק זה הוכשר הנהר לשיט של ספינות שנפחן עד 1,500 טון, ובמערבו נחפרה (1929) תעלת Grand Canal d'Alsace המתחברת לנהר מוזל (ע״ע). הסכר ותחנת-הכוח הראשונים נבנו ב1932 בעיר קאנס (Kembs) מצפון לבאזל. לגדות קטע זה מצויים ריכוזי-תעשיה גדולים והערים הגדולות סטרזבור, קרלסרוהה, מנהים ומינץ (ע׳ ערכיהן).

3. **הר׳ התיכון** („הר׳ הרומנטי״). מצפון למינץ עוזב הנהר את השקע ופורץ לעצמו נתיב בין הרי הונסריק (Hunsruck) במערב וטאונוס (Taunus) במזרח. בין בינגן (Bingen) לקובלנץ (ע״ע) הופך נתיב זה לקניון שרחבו 300—600 מ׳. קטע זה הוא המרשים ביותר בכל מהלך הר׳. גדות הקניון מתרוממות עד ל300 מ׳ מעל הנהר והן מכוסות יערות וכרמים. על בליטות הרדיות (גם על אי בתוך הנהר) עומדות טירות ומצודות (ע״ע טירה, עמ׳ 675) מיה״ב, ולרגלי ההרים — ערים קטנות ורומנטיות (תמ׳: גרמניה, עמ׳ 397; אירופה, עמ׳ 91). מצפון לקובלנץ ממשיך הר׳ לזרום בתוך איזור הררי בזלתי: במערב — הרי אֵיפל (Eifel) ובמזרח — וֶסטרוואלד (Westerwald). יובליו הראשיים בקטע זה הם לן (Lahn) ומוזל (Mosel); האחרון נשפך לנהר בעיר קובלנץ.

4. **הר׳ התחתון** מצפון לבון (ע״ע) נסוגים ההרים מהנהר, וליד קלן (ע״ע) הוא נכנס למישור הצפון-גרמני. זהו „הר׳ התעשייתי״, הקטע המזוהם ביותר בנהר, שלגדותיו הערים הגדולות קלן, דיסלדורף (ע׳ ערכיהן) ודיסבורג ובהן מפעלים כימיים, מפעלי-פלדה ואחרים. בחלק זה מהווה הר׳ ציר-תחבורה לחבל הרור (ע״ע) ובגדתו המזרחית מצויה רשת תעלות-שיט חשובה המשרתת את התעשיה שבחבל.

5. הדלתה. בקרבת אמריך (Emmerich) שבגבול הולנד מתפלג הנהר למספר זרועות היוצרות דלתה, שגדלה כמעט כגודל הדלתה של הנילוס, והיא עיקר שטחה של הולנד. הפלגים העיקריים הם איסל (IJssel), לק (Lek; מוביל כ ⅔ ממי הנהר) וואל. אל האחרון מתחבר הנהר מאס (ע״ע מָז) לדלתה משותפת (ע״ע הולנד הדרומית). איזור הדלתה נתון לשטפונות, ומאז 1968 עוסקים בהקמת סכרים לוויסות הזרימה. סכר האריגוואליט (Haringvliet) כבר הושלם.

משטר הזרימה. בקטעים העליונים של הנהר שורר משטר זרימה אלפיני, עם מכסימום בקיץ (בגלל הפשרת השלגים), וספיקת הנהר מדרום לימת־בודן היא 652,000 מע״ק/שעה. ממזרח לבאזל נשפך לר׳ נהר ארה והספיקה הממוצעת היא 3.5 מיליון מע״ק/שעה (ביולי — 16.3 מיליון מע״ק/שעה). מצפון לבאזל עונת הספיקה המירבית היא לקראת האביב בגלל ההפשרה המוקדמת בהרים בגובה בינוני שמצפון לאלפים. עם התחברות נהר מין מגיעה הספיקה הממוצעת באביב ל 2.8 מיליון מע״ק/שעה) ומתגברת אחרי ההתחברות עם נהר מוזל בקרבת קובלנץ. בקטעים הצפוניים גוברים הגשמים בחורף ומכסימום הספיקה הוא לקראת חָדשי החורף (באמריך 8.3 מיליון מע״ק/שעה). כך מתאים הנהר לשיט בכל חָדשי השנה, משום שמי־הנהר כמעט שאינם קופאים בחורף. גם עמק הנהר — בעיקר בגלל הקניון הצר של הר׳ התיכון — משמש ציר־תחבורה ראשי, ואת הנהר מלווים, בשתי גדותיו, מס״ב עמוסה ביותר וכביש.

י. קר.

היסטוריה. הר׳ מילא בתולדות אירופה תפקיד חשוב יותר מכל נהר אחר. ב 500 השנים שאחרי כיבוש גליה בידי יוליוס קיסר (58—51 לפסה״נ) היה הר׳ גבול רומא (מלבד נסיון קצר־ימים [בימי אוגוסטוס] לקדם את הגבול עד לאלבה), ומסוף המאה הראשונה ועד אמצע המאה ה 3 היה דרום־מזרח הר׳ כלול בקיסרות (ע״ע אגרי דֶקומָטֶס). הרומאים ביצרו את הנהר, שהוא קו הגנה טבעי, הקימו שייטת מיוחדת להגנתו (Classis Germanica) ובנו ערים רבות לארכו (קולוניה אגריפינה [קלן], אוגוסטה טרוֶרורום [טריר], מוגונטיאקום [מינץ, מגנצא], ארגנטוראטֶה [סטרַזבור], וֶטֶרה קאסטרה [כסאנטן], בונה [בון] ועוד). קו־הגנה מרכזי זה של הקיסרות חפף גם קו־הפרדה תרבותי: ממערב לר׳ חדרה תרבות רומא, והיישוב הפך לרומאני; ממזרח לו ישבו גרמאנים.

בראשית המאה ה 5 פרצו שבטי הגרמאנים את גבול הר׳ ובמרוצת המאה כבשו את כל מערב הקיסרות (ע״ע נדידת העמים, עמ׳ 862). ואולם לְיָמים נטמעו הכובשים בנכבשים ובתרבותם הרומאנית, ורק סמוך לר׳ גופו, לאורך רצועה שרחבה כמה עשרות ק״מ ממערב לנהר, חוללה נדידת־העמים שינוי אתני בר־קיימא, ושטח זה קיבל אופי גרמאני. בכך בטלה החפיפה בין גבול־ההגנה ובין הגבול האתני; שאיפת המדינה הרומאנית שצמחה במערב (צרפת) להגיע לגבול ההגנה הטבעי לאורך הר׳ היתה כרוכה בסיפוח יישוב לא־רומאני, במתיחות בין יסודות אֶתניים שונים, ובסופו של דבר — בחיכוכים לאומיים חריפים (וע״ע נהר, עמ׳ 876/7).

מהמאה ה 6 עד אמצע המאה ה 9 היה איזור הר׳ בתחום ממלכת הפרנקים (ע״ע). בחלוקת הממלכה (843) נמסר בחלקו לפרנקיה המזרחית (גרמניה) ובחלקו למרכזית (ממלכת לותר; ע״ע לורן, עמ׳ 569). ב 870, עם היעלמות הממלכה המרכזית, סופח כל האיזור לפרנקיה המזרחית ונכלל אח״כ ב„קיסרות הרומית הקדושה".

במאות ה 11—ה 12 עלתה חשיבותו של הר׳ ויובליו כנתיב סחר מרכזי, וערי הר׳ התפתחו והתעשרו. עקב חולשת השלטון המרכזי התפתחו שררות מקומיות, בראשות שליטים חילוניים וכנפייתיים כאחד: ארכיהגמוני טרִיר, מינץ וקלן, הגמוני וורמס, שפיאר ושטרסבורג (סטרזבור), והשליטים החילוניים של קלוֶה, ברג, יייליך (Jülich), פלטינט (פפאלץ), נסאו, הסן, בדן ועוד. לשלושת הארכיהגמונים ולרוזן הפלטינט היה מעמד של נסיכים־בוחרים (ע״ע). בתקופה שלא היה מלך בגרמניה (Interregnum) קמה לראשונה „ברית הר׳" (Rheinischer Bund; 1254/7), בהשתתפות כ 70 עיר, מליבק בצפון ועד ציריך בדרום. התפתחויות מיוחדות, כלכליות, מדיניות ותרבותיות, הביאו במרוצת הזמן לידי התהוות יחידות מדיניות נפרדות בעלות זהות לאומית נפרדת באיזור שפך הר׳ (הולנד) וכן בר׳ האלפיני והגבוה (שוויץ).

בעת החדשה יזמה צרפת את ההתארגנויות של מדינות חבל הר׳. עליית צרפת במלחמת שלושים־השנה (ע״ע) ושאיפתה לקדם את גבולה עד לר׳ הניעו את מזרן (ע״ע) ליזום את „ברית הר׳" (Rheinbund; 1658), בהשתתפות מיינץ, קלן, הסן־קַסל, בראונשויג ועוד. הברית התקיימה 10 שנים, וסייעה לצרפת נגד הקיסר מבית הבסבורג תמורת ערובה ל„חירויות הנסיכים הגרמנים". מ 1670 השתמשה צרפת באמצעים משפטיים ובתמיכה בנסיכים הגרמנים בחבל כדי להשתלט עליו, וב 1681 סיפחה את סטרזבור. במלחמות בפלטינט (1688—1697) כבשה שטחים גם בגדה המזרחית. בשלום ריזויק (1697) הסתלקה מהם, אך קיבלה שטחים בגדה המערבית (הלק מאלזס, סארבריקן). ב 1738 קיבלה את לורֵן (רשמית — רק ב 1766).

צרפת המהפכנית העלתה את סיסמת „הגבולות הטבעיים", והר׳ היה אחד מהם. צבאותיה הגיעו לנהר וכל גדתו המערבית סופחה (1797; 1801). לסיפוח נלווה חילון (ביטול השררות הכנסייתיות) וארגון מחודש של הנסיכויות גם בגדה המזרחית (1803), ואחרי נצחון נפוליון על אוסטריה (1805) קמה בחסותו „ברית הר׳" (12.7.1806; ע״ע גרמניה, עמ׳ 444/5). בשיאה הקיפה הברית את כל גרמניה, פרט לאוסטריה, פרוסיה והשטחים שסיפחה צרפת. בתוך הברית הנהיג נפוליון מדיניות של „צרפות" בתחום החוקה והתרבות. כך הגשים נפוליון את מסורות צרפת במזרח: סיפוח הגדה המערבית ויצירת מדינת־חיץ גרורה בינה ובין אוסטריה ופרוסיה.

בעקבות מפלת נפוליון איבדה צרפת את כל כיבושיה, וקונגרס וינה (1815) פירק את הברית ומסר את רוב השטחים בגדה המערבית לידי בוואריה, ובעיקר לידי פרוסיה. פרוסיה היתה למדינה הגרמנית בעלת השטחים הנרחבים ביותר בחבל הר׳ בשתי גדותיו, וע״י „ברית המכס" שהקימה (1834) השתלטה על כלכלת האיזור. בעת התעוררות הלאומיות הגרמנית צמח מיתוס „הר׳ הגרמני", והיה לנכס שסייע ללכד את האומה נגד צרפת. ב 1814 השמיע א. מ. ארנט (ע״ע) את הסיסמה: „הר׳ אינו גבול גרמניה אלא נהר בגרמניה" — תביעה לשתי גדותיו. ב 1840 פרסם שנֶקנבורגר (M. Schneckenburger) את השיר „משמר הר׳" (Die Wacht am R.), וב 1854 חיבר לו ק. וילהלם מנגינה שעתידה היתה להיות מעין המנון־הקרב של חיילי פרוסיה במלחמתם בצרפת ב 1870/1. במלחמה זו הכשיל ביסמרק (ע״ע) את תכנית צרפת לארגן את המדינות שמדרום למין בהסדר דמוי „ברית הר׳", שנועד לאזן את התפשטות פרוסיה בחבל הר׳ אחרי נצחונה על אוסטריה ב 1865 (ע״ע פרוסיה, עמ׳ 154 [מפה]). אחרי נצחון פרוסיה על צרפת ב 1870/1 סופחו אלזס ולורן שבגדה המערבית לקיסרות גרמניה שהוקמה אז.

השבת אלזס־לורן והשגת בטחון על הר׳ היו לשאיפה מרכזית של מדיניות צרפת. מטרות אלו הושגו בחוזה וֶרסי אחרי מלה״ע I (1919): צרפת קיבלה חזרה את אלזס־לורן, הבטיחה שליטה כלכלית בחבל הסר (ע״ע), הגדה המערבית של חבל הר׳ פורזה ופיקוח צבאי של מעצמות „ההסכמה" הוטל עליה ועל שלושה ראשי־גשר בגדה המזרחית. מטרתה העיקרית של צרפת — לנתק את הגדה המערבית מגרמניה, לספחה או להפכה למדינה נפרדת — לא הושגה: אה״ב ובריטניה התנגדו לכך, והבטיחו, בתמורה, לערוב לבטחון צרפת.



עמק נהר הריין בגרמניה

ההבטחה הופרה, ולפיכך עודדו הצרפתים תנועות בדלניות, ובשנים 1920—1923 פלשו 3 פעמים לגדה המזרחית כדי ללחוץ על גרמניה למלא אחר תנאי שלום ורסי. בעקבות חוזי לוקרנו (ע"ע) פונו השטחים הכבושים בידי צרפת (1925) ואח"כ פונתה גם הגדה המערבית מצבאות „ההסכמה". ב 1935 חזר חבל הסאר לגרמניה, אחרי משאל-עם (כמוסכם בחוזה ורסי), וב 7.3.1936 הכניס היטלר צבא גרמני לגדה המערבית, המפורזת, של הר' — ובכך הפר את חוזה ורסי, אך צרפת לא הגיבה על מעשהו. ביוני 1940, אחרי כניעת צרפת, שוב סופחה אלזס-לורן לגרמניה, ובסתיו 1944, עם כיבוש האיזור בידי בעלות-הברית, חזר מינהל צרפת למקום. אחרי מלה"ע II שוב ניסו הצרפתים להקים מדינה נפרדת בחבל הר', אך רק חבל הסאר הופרד מגרמניה — ושוב חזר אליה בעקבות משאל-עם (1957). כיום כלול חבל הר' בשתי מדינות (Lander) בגרמניה המערבית, ריינלנד-פפלץ ורין-צפוני-וסטפליה (ע' ערכיהן).

מ. צי

משפט בין-לאומי. עקרון חופש-השיט בנהרות בי"ל נתקבל בקונגרס וינה (ע"ע, עמ' 209), והוחל לגבי הר' ב 1831. לפי הסדר זה, כפי שתוקן ב 1868, פתוח הר' מבאזל ועד שפכו לשיט כל הספינות (פרט לספינות מלחמה), ומותרת גביית הטלים רק תמורת שירותים (כגון דמי-נמל). המדינות החופיות רשאיות להטיל הגבלות-שיט מתוך שיקולים של הסדר הציבורי — מבלי להפלות בין ספינות המדינות השונות, חייבות להבטיח את כשירות הנהר לשיט בקטעים שבריבונותן ולשאת בהוצאות הכרוכות בכך. לכל מדינה חופית סמכות-שיפוט על הנעשה בקטע שבריבונותה.

הפיקוח הבי"ל על השיט בר' הוא בידי ועדה מיוחדת לדבר, בעלת סמכויות חקיקה ומינהל בכל הקשור בשיט, והיא גם ערכאת-ערעור על החלטות בתהמ"ש שבמדינות החופיות הדנים בעבירות על התחיקה הנוגעת לשיט זה. מושב הוועדה היה במינץ, וחוזה ורסי העבירו לסטרזבור. יושבים בה נציגי צרפת, גרמניה המערבית, הולנד, בלגיה, שוויץ ובריטניה.

השיט בקטע שמבאזל לימת-בודן מוסדר בהסכמים בין המדינות החופיות (גרמניה, שוויץ ואוסטריה).

A. Demangeon – L. Febvre, *Le R., Problemes d'histoire et d'economie,* 1935; E. Gachot, *La Dispute du R. de l'antiquite à nos jours,* 1952; H. Kraus – U. Scheuner, *Rechtsfragen der R.-Schiffahrt,* 1954; P. Hertoghe, *Les Origines du statut international du R.,* 1956.

הר' בספרות. בשל יפיו המיוחד עורר נוף הר' את עניינם של סופרים ומשוררים, גרמנים בעיקר, בכל התקופות, ובמיוחד משלהי המאה ה 18 ואילך; במאה ה 19 השפיע בכך גם הגורם הפטריוטי, בשל היות איזור זה שטח-מריבה בין גרמניה לצרפת. תפקיד מכריע ביצירת „הרומנטיקה של הר'" היה לפ. שלגל, שפיאר, מלבד יפיו של האיזור, גם את עברו ההיסטורי: „מכתבים ממסע בארצות השפלה ובאיזור הר'", 1805, והבלדה „הארמון ששקע", 1807. ב 1804 כתב הלדרלין (ע"ע, עמ' 451) את ההמנון הגדול „הר'". יוצר דמות לורליי, הדגם הגרמני, האגדי-כביכול, של הסירנות (ע"ע) הקלאסיות, היה ק. ברנטנו; ממנו שאלו דמות זו משוררים רבים, ביניהם היינה (ע"ע, עמ' 228): שירו המקסים „לורליי" נחרת בזכרון העם הגרמני כה-עמוק, עד שגם הנאצים לא מנעו את פרסומו, אם כי העלימו את שם המחבר. שירים על הר' כתבו עוד: י. פון אייכנדורף, י. ל. אוהלנד, פ. פוקה. ק. זימרוק פרסם קובץ אגדות מאיזור הר' (1836). מהשירים הפטריוטיים התפרסמו במיוחד „על גדת הר'" (1815) לא. פון פלאטן; „שיר על יין-הר'" (1840) מאת ו. הרווג ושירו הקצבי של מ. שנקנבורגר (ר' לעיל, עמ' 50), „משמר הר'". — מרומנטיקת הר' הושפע גם ר. וגנר (ע"ע, עמ' 783) בעבדו לאופרה את שירת הניבלונגים (ע"ע; שם-ההקדמה „זהב-הר'" [1869]).

ויקטור הוגו בקובץ מכתביו Le Rhin (1842) תיאר מסע באיזור הר' והנציח מאגדותיו. סופרים אנגלים באותה תקופה, תקרי („אגדות הר'", 1845) ומרדית („פארינה"; 1857), לגלגו על היחס הרומנטי לר'. את העניין ברומנטיקה של הר' חידש ס. גאורגה (ע"ע, עמ' 161) בקובץ שיריו, „הטבעת השביעית", 1907. מוטיווים של רומנטיקה זו הופיעו גם אצל ג. אפולינר, Rhenanes („שירי-הר'"), 1913.

יהודים — ע"ע שו"ם, קהלות-; וורמס; מינץ; שפיאר; סטרזבור; קלן; תקנות; גרמניה, יהודים.

רינגלבלום, עמנואל (1900, בוצ'אץ' — 1944, גטו ורשה), היסטוריון של גטו ורשה. ר' סיים את לימודיו באוניברסיטת ורשה ותורה היסטוריה בבי"ס-תיכון שם. הוא פרסם מאמרים על קורות היהודים בוורשה, תוך הדגשת ההבטים הכלכליים והחברתיים. היה חבר ייוו"א (ע"ע), וערך את כה"ע (ביידית) „ההיסטוריון הצעיר", בטאונו של חוג חוקרים צעירים שהקים. ר' היה פעיל בעבודת האגף השמאלי של תנועת „פועלי-ציון" ובאגודת בתה"ס היידיים של פולניה. ב 1938 נשלח ר' לעיירת-הגבול זבונשין (Zbąszyn), שאליה גורשו בעירום ובחוסר-כל, מגרמניה הסמוכה, 17,000 יהודים נתיני פולניה, ושם פיקח על פעולות הסעד וההצלה. כהרגלו לשלב פעילות ציבורית ומדעית החל מיד בגביית עדויות על המאורעות האנטישמיים בגרמניה הנאצית. בפעילות משולבת זו המשיך ר' גם לאחר פלישת הנאצים לפולניה, כאשר עסק בארגון פעולות ההצלה והסעד בוורשה, ותוך-כדי-כך אסף, ריכז ורשם מידע על המאורעות האנטי-יהודיים בפולניה בעזרת עשרות מתנדבים-עוזרים. כך נאסף חומר בעל ערך היסטורי ממדרגה ראשונה, שכלל תעודות, עדויות, דו"חות, סיכומים וזכרונות, וכן דברי ספרות (גלויה וחשאית, בכמה לשונות) ומחקר. החומר נטמן באדמה, ב 3 מכלים; 2 מהם נתגלו, והם שמורים עתה במכון ההיסטורי היהודי בוורשה, ותצלומים של החומר נמצאים ב„יד-ושם" (ע"ע) בירושלים. הערותיו ומסותיו של ר' עצמו, שנכתבו בנושא זה בימי הכיבוש הנאצי, נתפרסמו בשם „כתבים פון געטא", 1961—1963. חיבוריו האחרים: „ די פוילישע יידן אין אויפשטאנד פון קאשטשושקא; 1974" („יהודי פולניה במרד קושצ'יושקו; 1974"), 1937, „קאפיטלען געשיכטע פון אמאליקן יידישן לעבען אין פוילן" („פרקי היסרוטיה של החיים היהודיים בפולניה") תשי"ג.



עמנואל רינגלבלום

ר' היה מאנשי המחתרת בגטו ורשה. ב 7.3.44 גילו הנאצים את מחבואו בחלק הארי של העיר, ורצחו אותו ואת בני משפחתו.

נ. עק, מיט ע. ר' אין ווארשעווער געטא (די גאָלדענע קייט, 6), 1955/6; א. איזנבאך [מהדיר], כתבים פון געטא, מבוא, 7—23, 1961; י. קרמיש, ארכיון „עונג שבת" (ידיעות יד ושם, 33), תשכ"ה: הנ"ל, סקירותיו הבלתי ידועות של ע. ר' (יד ושם, קובץ מחקרים, ז'), תשכ"ח; נ. שרון, ע. ר': ההיסטוריון והלוחם, תשל"ב.

נ. ע.

רינדפליש (Rindfleisch), אציל גרמני, שעמד בראש פרעות ביהודי גרמניה (בעיקר בפרנקוניה) במאה ה 13. ב 1298 הפית לרצח אלפי יהודים ב 146 קהילות בדרום־גרמניה ובמרכזה. הרקע למאורעות אלה היתה סדרת עלילות־דם (ע"ע עלילת־דם) במיינץ (1281, 1283), מינכן (1285), אוברווזל (1287) ופריס (1290). הפרעות החלו בעיירה הקטנה רטינגן (Rottingen) בפרנקוניה־תחתית; שם רצח המון מוסת בידי ר' 21 יהודים. מצב חוסר־הבטחון ששרר בגרמניה באותה תקופה — בגלל מלחמה על הכתר בין אדולף מנסאו (ע"ע) ואלברכט I (ע"ע), דוכס אוסטריה — אפשר לפרעות להתפשט. גל פרעות שטף את חבל פרנקוניה — ובמהלכן הושמדו כליל קהילות וירצבורג ונירנברג — ואת חבלי שוביה, הסן, טורינגיה והיילברון. אלברכט (ע"ע אוסטריה, עמ' 975) ניסה לדכא את המהומות, אך הן נמשכו. נפגעו גם קהילות בוורִיה — מלבד קהילות אוגסבורג ורגנסבורג שניצלו בזכות הגנתן התקיפה של המועצות המקומיות. המהומות, שנמשכו כחצי שנה, דוכאו בידי אלברכט בתום מלחמת־האזרחים, לאחר מות אדולף מנסאו. בין הרוגי נירנברג היו ר' מרדכי (ע"ע) בן הלל הכהן ובני־ביתו. לזכר גזירות־ר' חוברו קינות וסליחות.

ש. ברנפלד, ס' הדמעות, ב', תרפ"ד; S. Salfeld, *Das Martyrologium des Nürnberger Memorbuches* (index s. v.), 1898; Germania Judaica, II (index s. v.), 1968.

רינהולד, קרל לאונהרד — Karl Leonhard Reinhold — (1758—1823), פילוסוף אוסטרי. התחנך בבי"ס של הישועים ואח"כ של מסדר הברנביטים (ע"ע), אליו הצטרף. ב 1783 עזב את המסדר, יצא לווימאר ונעשה פרוטסטאנטי. ב 1786/7 פרסם סדרת מאמרי פרשנות על תורת קנט (ע"ע), שתרמו להפצתה בחוגים רחבים. ב 1787—1793 היה פרופסור בינה ומ 1794 עד סוף ימיו הורה בקיל, אז בשלטון דנמרק, כדי שלא יימצא תחת שלטון הכיבוש הצרפתי בגרמניה.

ר' טען שכל שיטה פילוסופית זקוקה לנקודת־מוצא אחת, והצביע על חסרונה בשיטת קאנט. ביסוד שיטתו העמיד ר' את עקרון התודעה: מושאי ההכרה הם דימויים (Vorstellungen) השייכים בהכרח לסובייקט ומתייחסים למושאים. תודעה היא הקישור בין הדימוי, המושא והאובייקט; היא עובדה ראשונית, המוכרת בעזרת התבוננות־עצמית של הסובייקט. האני כשלעצמו והמושאים כשלעצמם הם הפשטות הכרוכות בסתירה פנימית. ר' טען שכל תורת קאנט היא בת־גזירה מעקרון התודעה.

M. Selling, *Studien zur Geschichte der Transzendental-Philosophie*, I, 1938; A. Klemmt, *K. L. R.s Elementarphilosophie*, 1958.

רינהרט, מכס (מקודם: גולדמן) — Max Reinhardt — (1873, באדן [ליד וינה] — 1943, אה"ב), במאי, יהודי, ממעצבי התאטרון (ע"ע) במאה ה 20. בגיל 17 נעשה שחקן ועוזר לבמאי בתאטרון הממלכתי בזאלצבורג. אוטו ברם (ע"ע), מנהל „התאטרון הגרמני" בברלין הביאו לשם ב 1894, ור' ירש את תפקידו ב 1905. בעבודתו כבמאי ביקש ר' לשלב את שתי המסורות התאטרוניות העיקריות — מסורת הברוק, שלמד בווינה והמסורת הספרותית־אינטלקטואלית ששלטה בברלין. לדבריו „מחזות יש להציג ברוח תקופתנו ולא כפי שהוצגו בימי מחברי המחזות". הוא הרכיב בברלין רפרטואר מודרני, בעל אופי רבגוני קוסמופוליטי.



מכס ריינהרט כשחקן (במחזה מאת ריכרד בר־הופמן) (התאטרון החדש, ברלין, 1906)

שיטות הבימוי של ר' היו נסיוניות וראוותניות — הוא הפעיל ניצבים רבים, השתמש בתפאורות מוקרנות ובבימות־מסתובבות (לראשונה — ב 1905, ב„חלום ליל־קיץ"). ב 1909 ביים את „המלט" בלבוש מודרני והציג מחוץ לתאטרון ברחובות ובכיכרות (ונציה). חידושים אלה וחדשנות טכנית זו ליוו את תפיסתו הכללית בהחייאת התאטרון והשפיעו מאד על התאטרון האירופי. ר' לא נהג בשיטת ה„כוכבים" והפעיל שחקנים נודעים בתפקידים קטנים כגדולים. ליד ה„תאטרון הגרמני" פעל בהדרכתו גם בי"ס לשחקנים. בין השחקנים שלמדו אצל ר' ועבדו במחיצתו: א. בסרמן; א. גורנך; א. דויטש; מרלנה דיטריך (ע' ערכיהם). בין הצגותיו המפורסמות: „הנס באולימפיה" (לונדון, 1911), שהוצג ללא דיבור; „אדיפוס המלך" (לונדון, 1912); „כל אחד" (1920), שהוצג בזאלצבורג בפסטיוול שנתי שארגן ר'; „יוהנה הקדושה" של ג'. ב. שו, עם א. ברגנר (ע"ע), (ברלין, 1924); „6 נפשות מחפשות מחבר" של פירנדלו (ברלין). עם עליית הנאצים לשלטון היגר לאה"ב (1934). ר' הציג בהוליווד את „חלום ליל קיץ" לפני קהל רב. הוא השתמש בתפאורות הענקיות של המחזה גם בגירסה הקולנועית שביים. בסוף ימיו ניהל בי"ס לשחקנים בחוף המערבי.

O. M. Sayler (ed.), *M. R. and His Theatre*, 1926; G. Adler, *M. R.; sein Leben*, 1964; H. Carter, *The Theatre of M. R.*, 1964; F. L. Fielder, *M. R. in Selbstzeugnissen und Bilddokumenten*, 1975.

ס. קמ.

רינהרט, קרל — Karl Reinhardt — (1886—1958), פילולוג קלאסי גרמני. הורה באוניברסיטות מרבורג, המבורג, פראנקפורט ע"נ מין ולייפציג. במחקריו על הפילוסופיה והספרות היוונית הקדומה חדר לפנימיות היצירה, אל האמת הנרמזת במעומעם. מחיבוריו העיקריים: Parmenides und die Geschichte der griechischen Philosophie („פארמנידס ותולדות הפילוסופיה היוונית"), 1916; Platons Mythen („המיתוסים של אפלטון"), 1927; Von Werken und Formen („על יצירות וצורות"), 1948; Die Ilias und ihr Dichter („האיליאס ומשוררה"; הו"ל אחרי מותו, בדי עמל, ע"י או. הלשר), 1961.

Varia Variorum; Festgabe für K. R., 1952.

רינווטר, ליאו ג'ימז — Leo James Rainwater — (נו' 1917), פיסיקאי אמריקני, חתן פרס נובל לפיסיקה, 1975 (עם א. בור [Aage Bohr; נו' 1922; בנו של נילס בור; ע"ע] ובן מוטלסון [Ben Mottelson; נו' 1926]), על גילוי הקשר בין התנועה הקולקטיווית לבין תנועת החלקיקים באטום. למד באוניברסיטת קולאמביה; ב 1946 קיבל תואר דוקטור, והתמנה עוזר־מחקר (1946), מרצה (1947), ופרופסור לפיסיקה (1952).

ר' החל את מחקריו בחתך הפעולה של ניטרונים (ע"ע חלקיקים אלמנטריים, עמ' 530) בעזרת הסינכרו־ציקלוטרון (ע"ע מאיצי־חלקיקים, עמ' 58). במלה"ע II נטל חלק ב„תכנית־מנהטן" (ע"ע אטומית, פצצה, עמ' 525). ב 1949 פיתח את המכאניזם להסברת הסטיה מהסימטריה הכדורית במבנה הגרעין, כפי שנצפתה במדידת

המומנט החשמלי הקוודרופולי בתחומים מסוימים (ע"ע אטומי, גרעין, כרך מילואים עמ' 105).

ר' ועמיתיו הראו שתנועת הסיבוב והתנודות של אוסף כל החלקיקים, המרכיבים את הגרעין, מעוותים את צורתו הכדורית לאליפסואיד (ע"ע). מאוחר יותר קבע (יחד עם ו. פיץ' [Val Fitch]) את ההערכה המקובלת כיום לרדיוס הגרעין וכן עסק ברמות הפיצול העל-דק, ופיתח שיטות מדידה מיוחדות לתחום זה.

רֵינוּס, הַנָּהָר, ע"ע רֵין.

רַיְנִיס, יָנִיס — Janis Rainis — (פסידונים של י. פליאקשאנס [Plieksans]) — (1865—1929), סופר ועסקן לאטווי.

כסטודנט למשפטים בפטרבורג הצטרף למחתרת לוחמי „חירות לעם" (1890). בשובו למולדתו ערך עתון אופוזיציוני ולימד סניגוריה במשפטים פוליטיים. בתקופת גלותו מריגה (1899—1903) החל בכתיבה אמנותית: שירים, סאטירות, תרגומי-מופת (שיקספיר, גתה [פאוסט], היינה, איבסן). ר' השתתף במהפכת 1905 ושיריו הלהיבו את לוחמיה (הקובץ Vētras seja [„זרע הסערה"]). אז הועלה גם מחזהו המרדני-סמלי Uguns un nakts („אש וליל", 1907), המושתת על קטעי האפוס הלאומי La e plesis („קוטל הדוב"). ביצירתו בגלותו בשוויץ (1905—1920) בלטה נימה נוסטלגית והערצה כלפי חוסן העם (Zelta zirgs [„סוס הזהב"], 1909). ר' הפנה אל בני-ארצו שירי מרי (Jaunais spēks [„עצמה חדשה"], 1906), ושירי נחמה (Klusā grāmata [„הספר הרגוע"], 1909). במחזותיו על נושא מיתולוגי (Indulis un Arija; 1911) ותנ"כי (Jazeps un viņa brāli [„יוסף ואחיו"], 1919) בולט היסוד ההגותי.

בשובו למולדתו (1920) פנה לפעילות ציבורית: היה מנהל התאטרון הלאומי (1921/5) ושר-החינוך (1926/8). מפעלו הספרותי נתקבל כמופת. רעייתו, אלזה רוזנברגה (1868—1943), מחזאית בזכות עצמה, עשתה רבות לטיפוח מורשתו. כל כתביו הו"ל ב 14 כרכים, 1947—1951. וע"ע לטויה, עמ' 620.

E. Eckhardt-Skalberg (ed.), *Lettische Lyrik*, 1924; W. K. Matthews (ed.), *A Century of Latvian Poetry*, 1958; A. Ziedonis, *The Religious Philosophy of J. R.*, 1969.

רַיְנָךְ — Reinach — (בפי הצרפתים: רֶנַאק), משפחה יהודית צרפתית שמוצאה מגרמניה. מבניה הצטיינו בחיי-התרבות של צרפת שלושת בניו של הבנקאי הרמאן ר' (1814, פרנקפורט ע"נ מיין — 1899, פריס): (1) יוֹסֵף (1856—1921) משפטן, היסטוריון ואיש-ציבור; רפובליקני מתון. היה מזכירו וראש-לשכתו של גמבטה (ע"ע), ואחר מותו ההדיר את נאומיו ותעודותיו. היה חבר-מערכת של העתון La Republique française, ומ 1886 היה עורכו המדיני. היה חבר ביה"נ בשנים 1889—1898, 1906—1914, ונחשב מומחה לענייני צבא. הוא נלחם נגד הגנרל בולנז'ה (ע"ע). היה מתומכיו הראשיים של דריפוס (ע"ע) וכתב את Histoire de l'Affaire Dreyfus („תולדות פרשת דרייפוס"), I—VII, 1901/8. בעצם ימי המאבק (1898) פרסם מחקר על עלילת-דם בלורן בימי לואי XV, שבגינה הוצא-להורג היהודי רפאל לוי. את מאורעות מלה"ע I סיקר במאמרים יומיים, בחתימת Polybe (כונסו ב 19 כר': Les Commentaires de Polybe; „הפירושים של פוליביוס"), 1915/19.

(2) שְׁלֹמֹה (סלומון; 1858—1932), ארכאולוג וחוקר התרבות הקלאסית. בתום לימודיו בפילולוגיה קלאסית נשלח למכון הצרפתי לארכאולוגיה באתונה. הוא ערך כמה חפירות בדרום-מזרח אירופה, באסיה הקטנה ובצפון-אפריקה. אח"כ מונה לאוצר המוזיאון לעתיקות צרפת בעיר מולדתו סן-ז'רמן-אן-לה שליד פריס וערך קטלוגים של גנזיו. ב 1898 נבחר ל„אקדמיה לכתובות ולספרות". כבר בגיל צעיר חיבר ספרי לימוד ליוונית וללאטינית, ובין פרסומיו החשובים סיכומים מדעיים-עממיים שזכו למהדורות רבות: Apollo (תולדות האמנויות הפלאסטיות), 1904, Orpheus (תולדות הדתות), 1907, Lettres a Zoe sur l'histoire des philosophies („איגרת לזואה על תולדות הפילוסופיות"), I—III, 1926, ובעיקר — רשימות המצאי הארכאולוגי והאמנותי (repertoire) של פסלים יווניים ורומיים (6 כר', 1897—1930), כדים מצוירים יווניים ואטרוסקיים (2 כר', 1899—1900), ציורי יה"ב והרנסנס (6 כר', 1905—1923), תבליטים יווניים ורומיים (3 כר', 1909—1912), ועוד. הוא הרבה לתרגם לצרפתית, מלאטינית („עיר האלוהים" של אוגוסטינוס), מגרמנית („מסה על הבחירה החפשית" של שופנהאואר), מאנגלית („תולדות האינקוויזיציה" של ה. צ'. לי [ע"ע]) ומיוונית (הלק מכתבי יוסף בן מתתיהו). וע"ע פן, עמ' 902.


שלמה ריינך (אוסף שבדרון, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, ירושלים)

ש. ר' עסק הרבה במדעי היהדות, בפרט במסגרת ה„אגדה למחקרי היהדות" (ע"ע), שהיה מראשוני חבדיה וכיהן בנשיאותה. כן היה פעיל בארגוני-הצלה יהודיים, כגון „כל ישראל חברים", „איק"א" ו„פיק"א". ואשתו — רופאה מהגרת מרוסיה — טיפחה מוסדות ליתומים יהודים.

(3) תֵּאוֹדוֹר (1860—1928), מלומד ואיש-ציבור. למד משפטים, בלשנות וספרות יוונית. הצטיין בתחומי הרוח, במדעים ובאמנויות. חקר במטבעות, במתמטיקה ובמוסיקה של יוון. ב 1909 נבחר ל„אקדמיה לכתובות ולספרות". ידיעותיו המפליגות וחוש-הביקורת החריף שלו עשאוהו לסמכות עליונה בזמנו בכל שטחי התמחותו. ת. ר' היה מתרגם למופת — בפרט של משוררים יוונים. השתתף, עם אחיו, במאבק למען דרייפוס, וכתב: Histoire sommaire de l'Affaire Dreyfus („תקציר תולדות פרשת דרייפוס"), 1924. כן היה חבר ביה"נ (1906/14) וכתב: Au Parlement („בפרלמנט"), I—II, 1914/15.

הרבה ממחקריו מיקדשים לתוה"י, ביניהם Les Monnaies juives („מטבעות היהודים"), 1887; Textes d'auteurs grecs et romainc relatifs au judaisme („כתבי מחברים יוונים ורומאים על-אודות היהדות"), 1895, שנשאר מקור יחיד במינו עד השנים האחרונות. גם הוא היה מראשי ה„אגדה למחקרי היהדות", ומטעמה ערך 6 כר' של תרגום כתבי יוסף בן מתתיהו לצרפתית. כן היה מעמודי-התווך של התנועה הרפורמית ומהנואמים הקבועים של הקהילה ה„ליברלית" הקטנה בפריס. גם ספר-הנעורים שלו עסק בתוה"י: Histoire des Israelites depuis l'epoque de leur dispersion („תולדות היהודים בימי פזוריהם"), 1884. ת. ר' חיבר גם ליברית לשתי אופרות: Naissance de la lyre („לידתו של הנבל"), 1925, ו Salamine, 1929.

S. de Ricci, *T. R.* (REJ, LXXXVI), 1928; id., *S. R. (1858-1932)* (REJ, XCIV), 1933; R. Cagnat, *Notice sur la vie et les travaux de T. R.* (Comptes rendus de l'Académie des Insriptions et Belles Lettres), 1931; *Bibliographie de S. R.*, 1936 (כולל ביוגרפיה).
מ. ק.

רֵינַלְדִּי (Rainaldi), שמם של שני אדריכלים איטלקים, אב ובנו.

(1) ג'ירוֹלָמוֹ ר' — Girolamo (Hieronimo) R. — (1570—1655). היה תלמידו של ד. פונטה (ע"ע). פעל באמיליה ולומברדיה לפני שנתמנה (1606) „אדריכל העיר רומא". בין בנייניו הרבים

ברומא ובסביבותיה: כנסיית Santa Teresa degli Scalzi — בקאפּראֹרולה, ארמון Senatorio והמוזיאון הקאפיטוליני (המכונה Palazzo Nuovo) ב„כיכר־הקאפיטוליו" שתוכננה בידי מיכלאנג'לו והושלמה אח"כ. לעת זקנה מינהו אינוצנטיוס X ארדיכל החצר (1644), והפקיד בידיו את בניין ארמון Pamphili בפיאצה נאוונה (1645—1650). בן 82 בנה יחד עם בנו את המסד של כנסיית Santa Agnese (1652/3). ב 1653 המשיך בבניית כנסיה זו בורומיני (ע"ע).

(2) קַרְלוֹ ר' — Carlo R. — (1611—1691). בנעוריו שימש עוזר לאביו. בין בנייניו (כולם ברומא): כנסיית Santa Maria in Campitelli (1663—1667); חזית כנסיית Sant' Andrea della Valle (1656—1665); חוץ האפסים המחודש של כנסיית Santa Maria Maggiore (1675); תכנון הכנסיות התאומות שבאגפה הדרומי של Piazza del Popolo (1661) — Santa Maria in Montesanto (שבנה ברניני [ע"ע] ב 1674, במקומו של ר') ו-Santa Maria dei Miracoli (1675 ואילך) — ושחזור הפנים והחזית של כנסיית Gesù e Maria (1670—1685). ר' היה אחד מחשובי הארדיכלים שפעלו ברומא ברבע השלישי של המאה ה 17, והטביע את חותמו על כמה מכנסיות הברוק (ע"ע) החשובות ביותר בעיר. בסגנונו משמשים בערבוביה שרידי המניריזם (ע"ע) והאפקטים הסצניים של הבארוק בשיאו.

E. Hempel, *C. R.*, 1919; R. Wittkower, *C. R. and the Roman Architecture of the Full Baroque* (The Art Bulletin, XIX), 1937; P. Portoghesi, *Roma Barocca*, 1937[2]; F. Fardo, *L'opera di H. e C. R.*, 1960.

רינְלַנד־פפַלְץ (Rheinland-Pfalz), מדינה במערב הרפובליקה הפדראלית של גרמניה, שטחה 19,835 קמ"ר ומספר תושביה 3,688,000 (1974). ר"פ נוסדה ב 1946 מצירוף יחידות מדיניות וחלקי יחידות מינהליות, באיזור שעבר תמורות מדיניות רבות (וע"ע רין; פלטינט, פפלץ). ר"פ משתרעת ברובה ממערב לנהר רין (ע"ע) בתחום רמת הרין בעלת המבנה הגאולוגי המסובך.

כלכלת המדינה, העניה במשאבי־טבע, מבוססת על תעשיה, חקלאות, מסחר, שירותים ותיירות. ענפי־התעשיה העיקריים מייצרים כימיקאלים, מכונות, מוצרי־עור ומזונות. ענפי החקלאות הם גידול תפוחי־אדמה, דגנים, סלק־סוכר, פירות וטבק, וכן משק חי (ברמות). בעמקי הרין, המוזל ונהה יש כרמים המספקים 75% מיינות גרמניה. התיירות המתפתחת מתבססת על מסורת תרבותית עשירה של הערים הקטנות, העתיקות והציוריות, שבהן קתדרלות ומוזיאונים, וכן על יפי הנוף המשובץ טירות לאורך הרין התיכון („הרין הרומנטי"; ע"ע רין, עמ' 52/3).

א ו כ ל ו ס י ה. ר"פ קלטה קרוב ל ½ מיליון פליטים לאחר מלה"ע II. 56% מהאוכלוסיה הם קתולים ו 42% פרוטסטנטים. למרות ההגירה המתמדת מן הרמות והכפרים לערים ישבו ב 1970 רק 18% מהאוכלוסיה בערים בנות 100,000 תוש' ויותר. כמחצית האוכלוסיה גרה ביישובים שבהם עד 5,000 נפש. הערים החשובות הן: מינץ הבירה — 184,000 תוש' (1975); לודויגסהפן — 174,000 תוש'; קובלנץ — 119,000 תוש'; וורמס — 76,000 תוש'; שפּיאר — 45,000 תוש' (ע' ערכיהן). כל אלה ערים עתיקות השוכנות על הרין. בטריר — השוכנת על המוזל בדרום — 101,000 תוש'.

רַיְנֶס, יִצְחָק יַעֲקֹב (1839, קרלין [על־יד פינסק] — 1915, לידא [מחוז וילנה]), מגדולי התורה ביהדות ליטא ומייסד ה„מזרחי" (ע"ע). בעודו צעיר נודע ר' כעילוי והצטיין בבקיאות ובחריפות בהלכה ובאגדה. מגיל 16 למד כשנתיים בישיבת וולוז'ין (ע"ע), ואח"ב בישיבת איישישוק. ב 1857 שב לקרלין. ב 1859 עבר להורודוק וב 1862 לטלז. ב 1867 היה לרב בעיירה שוקיאן שבפלך קובנה, וב 1869 — בשוינצאן שליד וילנה. מ 1884 ועד מותו היה רבה של לידא (ע"ע). ר' הכיר את ספרי־המדע של תקופת ההשכלה, וכבר בנעוריו יצא לבאר את התלמוד ואת ספרות המפרשים והפוסקים בעזרת כללי־הגיון ובמונחים וניסוחים מקוריים משלו, בשיעוריו ובספריו בהלכה ובאגדה. דרך־לימוד זו נתפרסמה ונקראה על שמו — אף שאין בה חידוש מהותי, אלא בדרכי הניסוח וההדגשה — ובהיותה ברוח הזמן ניסו רבים ללכת בעקבותיו. בדרשותיו עסק בשאלות־הזמן של העם היהודי, בעיקר בנושאי גלות וגאולה וישראל בעמים, נושאים שהטרידוהו כל ימיו והניעוהו לפתרונות חדשניים ובלתי־שיגרתיים בציבור החרדי דאז. מעשהו הנועז בעולם התורני של יהדות מזרח־אירופה היה ייסוד ישיבה ששולבו בה גם לימודי־חול — כדי שצעירים תאבי השכלה כללית לא יעזבו את הישיבות. 4 שנים החזיק ישיבה כזו בשוינציאן, ואח"כ ייסד ישיבה כזו בלידא. דאגתו לגורל האומה הניעתו גם להצטרף ל„חבת ציון" (ע"ע) מראשיתה, ואח"ב לציונות המדינית — אף זה מעשה חורג לגבי רב מסוגו בימים ההם. ב 1902 היה למייסדה ולנשיאה הראשון של מפלגת „המזרחי", שעמדה לימינו גם בייסוד ישיבתו הנ"ל בלידא, בתקווה כי תהיה בית־יוצר לחרדים־ציונים. הרב ר', ואתו רוב ה„מזרחי" דאז, תמכו בתכנית אוגנדה (ע"ע). נתיבותיו המקוריות של הרב ר' העמידוהו בעימות חריף עם רבים מחבריו בעולם התורני דאז.

רק מעטים מספריו נדפסו. דרשות: „עדות ביעקב", תרל"ב; „שערי אורה", תרמ"ו; „אור שבעת הימים", תרנ"ו; „אורה ושמחה", תרנ"ח, ועוד. על כללי ההגיון התלמודי בהלכה: „חותם־תכנית", א'—ב', תר"מ/א, תרצ"ד[2]; „אורים גדולים", תרמ"ז. על בעיות הזמן: „נאד של דמעות", תרנ"א, תרצ"ד[3]; „שערי אורה ושמחה", תרנ"ט; „אור חדש על ציון" — לחיוב הציונות, תרס"ב; „ח' הערכים" — דברי עיון על בעיות יהודיות ואנושיות (מלוקטים ע"י בנו, הרב א. ד. ריינס), תרפ"ו. הלכה: „עדות ביעקב" — על הלכות עדות (בשלמות: ירושלים, תשי"א); „טללי אורות", ליקוטים (ע"י הרב ז. א. רבינר, תשט"ו).

י. ל. הכהן פישמן, זכור זאת ליעקב, תרצ"ד; הנ"ל (עורך), ס' המזרחי; קובץ לזכר הגרי"י ר' זצ"ל, תש"ו; י. וולפסברג, טובים השנים (סיני, ל"ז), תשט"ו; י. י. וויינברג, רי"י ר' (בתוך: שרידי אש, ד', שנ"ג/ט), תשכ"ט; מ. בר־אילן, מוולוז'ין עד ירושלים, א'—ב' (מפתח בערכו), תשל"א[2]; H. Z. Reines, *I. J. R.* (in: L. Jung [ed.], Jewish Leaders), 1964.

צ. ק.

רַיְן־צְפוֹנִי־וֶסְטְפַלְיָה (Nordrhein-Westfalen), מדינה במערב הרפובליקה הפדראלית של גרמניה, שטחה 34,057 קמ"ר ומספר תושביה 17,220,000 (1975). רצ"ו היא המאוכלסת במדינות הרפובליקה ומרכזה הכלכלי והתעשייתי. המדינה משתרעת משני עברי נהר רין (ע"ע) התחתון, ורוב שטחה — מזרחה ממנו. גבולות המדינה, החסרה אחדות היסטורית, נקבעו ב 1946/7, ע"י מיזוג וסטפליה (ע"ע) עם חלק מפרובינציית־הרין וליפה (ע"ע).

כ ל כ ל ת ה המשגשגת של רצ"ו מבוססת על משאבי־הטבע של חבל הרור ועל רשת צפופה של נתיבי־תחבורה, שהעיקרי בהם — נהר־הרין. רצ"ו היא הראשונה בגרמניה בתפוקת מכרות, בייצור אנרגיה ובתעשיה, ומייצרת כ 90% מן הברזל והפלדה. כמחצית המו־עסקים עובדים בתעשיה שמרכזיה, מחוץ לחבל הרור, בערים אכן, קלן ומנכנגלדבך בדרום, ומינסטר בצפון (ע' ערכיהן). רצ"ו ראשונה בגרמניה גם בהקף הפעילות המסחרית והפיננסית. כ 2/3 מהשטח מעובדים: מגדלים דגנים, תפוחי־אדמה, סלק־סוכר ומשק־חי. האזורים הגבוהים מכוסים יערות (כ ¼ משטח רצ"ו).

א ו כ ל ו ס י י ת רצ"ו היא כ ¼ מאוכלוסי הרפובליקה. כמחצית האוכלוסיה מתגוררת בערים בנות 100,000 תושבים ויותר, ורובה — בריכוז העירוני־תעשייתי של חבל הרור, שהוא מהאזורים צפופי־האוכלוסין בעולם. שיקום הערים, שנהרסו במלה"ע II, לווה בצמיחה כלכלית אדירה ובגידול אוכלוסיה ניכר. רוב הערים הגיעו מכבר

למספר תושביהן ערב מלה״ע II. הערים הגדולות הן: קלן בדרום — 1,022,000 תוש׳ (1975), אסן — 684,000, דיסלדורף, בירת המדינה — 675,000, דורטמונד — 637,000, דיסבורג — 600,000 (כולן בתבל־הרור), בבון, בירת הרפובליקה — 284,000 תוש׳ (ע׳ ערכי כל הערים). 53% מכלל האוכלוסיה — קתולים, ו 41% פרוטסטנטים.

רינקה שועל (Reineke Fuchs [גרמ׳ תחתית: Reynke de Vos]), שועל מצוין בערמתו, גיבורם של אפוסי־חיות גרמניים. דמות השועל הערום הופיעה במשלי־חיות החל בתקופה העתיקה (ע״ע זאב, עמ׳ 569; משל, עמ׳ 630/2; ריטבף; שועל) והיא נעשתה פופולרית ביה״ב, ב Roman de Renart הצרפתי וב Reinaerts Historie ההולנדי מאת הינרק ואן אלקמאר (Hinrek van Alkmaar) בשלהי המאה ה 15 (ע״ע הולנדית, עמ׳ 762/3; צרפתית, עמ׳ 972).



רינקה שועל: שער טירת השועל
(איור של ו. פון קאולבאך [1816]
לעיבודו של גתה)

עיבוד הסיפור בגרמנית תחתית נתפרסם בידי מחבר אלמוני ב־1498 בליבק (ע״ע גרמנית, עמ׳ 559/60, ושם תמ׳); יש בו 6844 טורים מחורזים, המחולקים ל 4 ספרים, ובכל ספר פרקים אחדים המסתיימים במוטר־השכל בפרוזה. לשיר שני מבואות: אחד זה של הינרק והשני של המחבר הגרמני האלמוני המסביר שהוא דן בארבעת מעמדות החברה (ע״ע ימי־הבינים, עמ׳ 919) ובממשל. השיר הוא סאטירה המראה, כיצד חצרנים חלקלקי־לשון, כמו ר״ש, מרמים את השליטים, כמו נובל האריה (Nobel ["אציל", "נדיב"]). ר״ש הוא דמות שלילית בעיקרו המייצג את אלה "שחכמתם רק בענייני העולם הזה". ר״ש בעצמו מעדיף חכמה עפ״נ זהב, אך המחבר מורה שיש לבקש חכמה ומעלות טובות ביחד.

החיבור עורר עניין רב ותורגם לגרמנית עילית מ 1544 ואילך. העיבוד הנודע ביותר הוא של גתה (ע״ע, עמ׳ 739), מ 1794, בהכסאמטרים בלתי־מחורזים (תרגם ש. טשרניחובסקי, ר״ש, תר״ץ [בצירוף מבוא קצר]).

J. Flinn, *Le roman de Renart dans la litterature française et dans les literatures etrangeres*, 1963; K. Varty, *R. the Fox*, 1967.

רינר, מרקוס (1886—1976), מדען ישראל, ממניחי היסוד לתורת הראולוגיה (ע״ע). למד באוניברסיטה הטכנית של וינה והוכתר שם בתואר ד״ר לטכנולוגיה (1914). שימש מהנדס־רכבות בשירות אוסטריה ורומניה וב 1922 עלה לא״י. היה ממייסדי קיבוץ חפצי־בה, ומ 1923 עבד כמהנדס במחלקה לעבודות ציבוריות של ממשלת המנדט. בתקופה זאת נטל חלק בפעילות פוליטית וב 1942 הצטרף לברית־שלום (ע״ע, עמ׳ 753). ב 1947 מונה מרצה בטכניון, וב 1954 — ראש המחלקה למכניקה.

ב 1926 פרסם שני מאמרים על זרימת נוזלים אלאסטיים, שהיוו — יחד עם עבודותיו של א. בקינגהם (E. Bukingham) — את הבסיס לתורת הראולוגיה. מחקריו של ר׳ עסקו בלימוד תכונותיהם והתנהגותם של גופים לא־צפידים, כגון פולימרים, חמרים פלסטיים וכיו״ב. הוא פעל ליישום תורתו בתחומים שונים וב 1957 פרסם ספר (יחד עם ב. סקוט [B. Scott]) על ראולוגיה של אדמות (ע״ע קרקע, עמ׳ 329) ושימושיה בחקלאות.

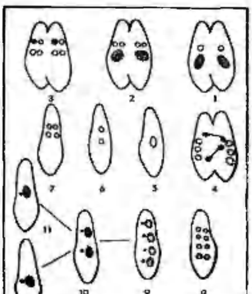
ר׳ זכה בפרס־ישראל (1958), בפרס־וייצמן (1958) ובפרס־רוטשילד (1963). ב 1971 קיבל תואר ד״ר כבוד לפילוסופיה מטעם האוניברסיטה העברית. היה חבר האקדמיה הישראלית למדעים וחבר אגודות־מדע בי״ל. עבודותיו פורסמו ב 7 ספרים המשמשים ספרי־יסוד ללימוד תורת הראולוגיה. ר׳ היה מעורכי האנציקלופדיה העברית. כאות־הוקרה על תרומתו אופשר לו להורות בטכניון עד יומו האחרון.

ריס, (ריזנשטין), אלמר ליאופולד — Elmer Leopold Rice — (1892—1967), מחזאי ומספר אמריקני, יהודי. ר׳ כתב בסגנונות שונים ומתוך נסיון לחדש. ממחזותיו: On Trial ("עומד למשפט"), 1914, המחזה הראשון על הבימה האמריקנית שהשתמש בפלאש־בק (flash-back); The Adding Machine ("מכונת־החישוב"), 1923; Street Scene ("תמונת רחוב"), 1929, שזכה בפרס פוליצר ועובד למחזה מוסיקלי (מוסיקה: קורט ויל); Judgement Day ("יום־הדין"), 1934; Flight to the West ("בריחה למערב"), 1941 (שני האחרונים מחזות אנטי־נאציים חריפים) כדי להשתחרר מהתלות במפיקים הצטרף למחזאים מ. אנדרסון (ע״ע), ר. שרווד ואחרים, שהקימו את Playwrights' Company ("אגודת המחזאים").

מהרומנים של ר׳ תורגם לעברית: The Show Must Go On ("ההצגה חייבת להימשך", תשכ״א), 1949. פרסם אוטוביוגרפיה: Minority Report ("דו״ח של מיעוט"), 1963.

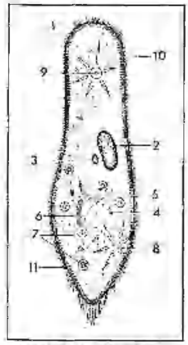
R. Hogan, *The Independence of E. R.*, 1965.

ריסוניות (Ciliata [Ciliophora]), מחלקת בע״ח ממערכת חד־תאיים (ע״ע); נפוצה בכל מקווה־מים שבו מצוי חומר אורגני המשמש מזון לחיידקים. עמה נמנים כ 6,000 מינים שגדלם 10 מיקרון — 3 מ״מ. הר״ נחשבות למפותחות מבין החד־תאיים. אופייניים לר״ ריסים (cirri) וממבדנולות הנוצרות מהתלכדות של ריסים, המשמשים כאיבר תנועה (וע״ע חד־תאיים, עמ׳ 154/5; חי, חיה, עמ׳ 299/300, ור׳ ציור שם). בכל פרט יש 2 גרעינים: גרעין גדול (macronucleus) פוליפלואידי המסדיר את הפעילות הווגטטיווית, וגרעין קטן (micronucleus) דיפלואידי, הפעיל בתהליך ההפריה — קוניוגאציה (ר׳ להלן).



ציור 1. ציור סכמתי של תהליך הקוניוגציה בסנדלית Paramaecium caudatum. 1. היצמדות שני פרטים; 2. חלוקה מיוטית של הגרעין הקטן וניוון הגרעין הגדול; 3. חלוקה מיוטית II של הגרעין הקטן; 4. ניוון שלושת הגרעינים וחלוקת הגרעין הרביעי לנע ולנה; 5. התלכדות הגרעין (synkaryon) הרביעי בכל פרט, והפרדתם של הפרטים זה מזה; 6—8. חלוקות של הגרעין בזיגוטה; 9. תחילת התמיינות של הגרעין הקטן והגרעין הגדול; 10—11. חלוקות (fission) של הפרט

הר״ ניזונות בעיקר מחיידקים, ר״ ושוטוניות זעירות, הדרך הזנתן היא ספרוזואית או הולוזואית. בגוף של ר׳ סיפוסית מבחינים בשקע המוביל לציטוסטום (פה), המשמש לבליעת המזון. בקצהו נוצרות בועיות מזון הנעות בגוף תוך עיכול המזון. הפסולת נפלטת דרך הציטופיג שהוא פתח מיוחד הניכר רק בפעולה. בנוסף לבועיות המזון, מבחינים בבועיות



ציור 2. מבנה כללי בגופה של סנדלית (Paramaccium): 1. ריסים; 2. גרעין גדול; 3. גרעין קטן; 4. גבישים; 5. שקע־הפה; 6. בית־הבליעה; 7. בועית־מזון; 8. בועית־מתכווצת; 9. סדק הבועית־המתכווצת; 10. תעלית־איסוף; 11. טריכוציסטים

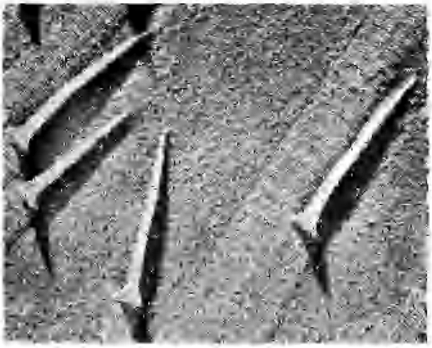
מתכווצות המשמשות לאוסמורגולציה. בעיקר בר״ של מים מתוקים.

קבוצה קטנה של ר״ — Protociliata — חיות כסימביונטים במעיים של דגים, דו־חיים וזוחלים. סימנן האָפייני: 2 או יותר גרעינים מטיפוס אחד בלבד. צורת רבייתן דומה לזו של השוטוניות (ע״ע).

הר״ מתרבות ע״י חלוקה לרוחב. הרביה המינית — קוניוגציה — נעשית ע״י התלכדות זמנית של 2 פרטים תוך שחלוף גרעינים הנוצרים ע״י מיאוזיס (חלוקות הפחתה) של הגרעין הקטן. לאחר הקוניוגציה נפרדים 2 הפרטים ושוב הם מתרבים ע״י חלוקה לרוחב (וע״ע הפריה, עמ׳ 105). על חשיבות הר״ בפלנקטון — ע״ע, עמ׳ 871.

הר״ כוללות 3 תת־מחלקות עיקריות: (1) Holotrichia — ר״ שגופן מכוסה ריסים שווים. הסוג המוכר ביותר: ס נ ד ל י ת (Paramaecium), הנפוצה במקווי־מים שבהם רקבובית צמחים. מאז גילויה ע״י א. לאובנהוק (ע״ע) שימשה הסנדלית למחקרים רבים בתזונה, תורשה (תורשה ציטופלסמתית, ע״ע גנטיקה, עמ׳ 78/9). בדופן הסנדלית — הפליקולה — מצויים מקלונים עשויים חלבון — טריכוציסטים. כשמגרים סנדלית, או כשהיא נפגעת ע״י טורף, היא „יורה״ את הטריכוציסטים ואלה יוצרים סביבה מעין „כרית מחטים״. באחד ממיניה — P. bursarium — מצויות בציטופלסמה אצות סימביונטיות — זואוכלורלות — המקנות לה צבע ירוק. הסוג Tetrahymena משמש אף הוא למחקר בפיסיולוגיה, ביוכימיה ובגנטיקה: מגדלים אותו במצע חסר יצורים אחרים (axenic) והוא ניזון מספיגת המרי המזון המומסים במצע (תזונה אוסמוטרופית).

(2) Spirotrichia — ר״ שבנוסף לריסים ניכרות בהן גם ממברנולות, שנוצרו מהתאחות שורת ריסים, המקיפות את איזור הציטוסטום. בתת־מחלקה זו מצויה הקבוצה Hypotrichida המאופיינת גם

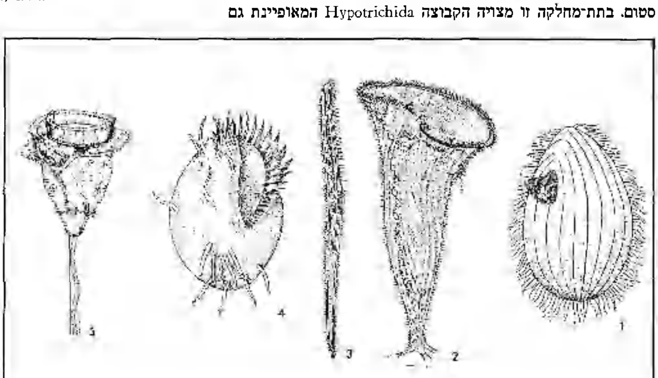

ציור 3. טריכוציסטים מגורים של סנדלית; עמודונים ספיגוליים וראשם מחודד בחץ (צילום מיקרואלקטרוני)

ע״י cirri. מהסוגים החשובים: שופרית (Stentor), שגדלה 1—2 מ״מ. היא ידועה ביותר ונפוצה במקווי מים מתוקים. לכמה מינים צבע ירוק־ורוד או כחול־חזק. גרעינם הגדול בנוי בצורת מחרוזת והגוף כולו מסוגל להתכווץ לצורת כדור. הסוג Spirostomum הוא הענק שבקבוצה (ומענקי המחלקה כולה) ובו מינים שגדלם מגיע עד ל־3 מ״מ; מבין ה־Hypotrichida מוכר ביותר הסוג Euplotes „המהלך״ בעזרת cirri, בעוד שלשחיה משמשות לו בעיקר הממברנולות.

(3) Peritrichia — ר״ שגופן מכוסה במספר ריסים מועט, וזר ממברנולות מקיף את איזור הציטוסטום. הסוגים המוכרים ביותר הם: הפַעֲמונית (Vorticella) שצורתה כעין פעמון היושב על גבעול ארוך (50 מיקרון — 0.5 מ״מ), בעל כושר התכווצות. בגבעול מצויה מִיוֹנֶמָה — סיב שריר — שהתכווצותה מקנה לגבעול צורת סליל דמוי־בורג. צורה מושבתית הדומה לפעמונית — Carchesium — נפוצה גם היא. צורתה כגבעול מסועף שבקצה כ״א מסעיפיו יושב „פעמון״, בו מצוי גרעין התא. מושבה זו מגיעה בגדלה עד לב 4 מ״מ.

J. O. Corliss, *The Ciliated Protozoa*, 1961; V. Tartar, *The Biology of Stentor*, 1961; M. A. Sleigh, *The Biology of Cilia and Flagella*, 1962; id. (ed.), *Cilia and Flagella*, 1974.

מנ. רה.



ציור 4. מינים וסוגים שונים של ריסוניות: 1. Tetrahymena pyriformis; 2. Euplotes patella; 3. Stentor coeruleus; 4. Spirostomum minus; 5. Carchesium.

רִיסְט, שַׁרְל — Charles Rist — (1874—1955), כלכלן ובנקאי צרפתי. היה פרופסור לכלכלה באוניברסיטות מונפליה ופריס, משנה לנגיד „הבנק של צרפת״ (1926/9) וחבר במועצת הבנק. בין שתי מלחמות־העולם שימש יועץ פיננסי לבנקים מרכזיים שונים באירופה, ביניהם לאלה של אוסטריה ורומניה. ר׳ ייצג את צרפת ב„בנק לסילוקין בינלאומיים״ וב„ועדה הפיננסית״ לפיצויי המלחמה מגרמניה. מ־1928 — חבר באקדמיה הצרפתית למדעי החברה.

ר׳ נודע בעיקר כהיסטוריון של הכלכלה בזכות הספר שחיבר יחד עם שרל ז׳יד (ע״ע), Histoire des doctrines economiques (עבר׳:

„תולדות המשנות הכלכליות", א—ב, תשי"א—תשי"ב), 1909, 1947⁷, העוסק בעיקר בתקופות הקלאסיות של התפתחות המשנות הכלכליות. הספר זכה לתפוצה רבה והוא שימושי גם כיום.

ככלכלן עסק ר' בעיקר בבעיות כסף ואשראי. אף בתחום זה היה עיקר עיסוקו בבחינה ההיסטורית של התפתחות התאוריה המונטארית. מבין כתביו על נושא זה: La Deflation en pratique („הדפלאציה — הלכה ומעשה"), 1924; Histoire des doctrines relatives au credit et a la monnaie („היסטוריה של תאוריות מונטאריות ותאוריות אשראי"), 1938, שנועד להילחם ב„בלבול" שבין כסף לאשראי, וזאת — כשהתאוריה של יצירת האשראי כבר היתה מקובלת על מרבית הכלכלנים מחוץ לצרפת. שמרנותו מצאה ביטוי חריף גם בחיבורו שלאחר מלה"ע II, כשטען לחידוש תפקידו המכריע של הזהב במערכת המונטארית: Défense de l'or („הגנה על הזהב"), 1953. רעיונותיו בנושא זה השפיעו במידה לא מעטה על עיצוב המדיניות הצרפתית בתקופת דה גול, וניתן לומר כי הם שגרמו לעיכוב הרפורמה במערכת המונטארית הבי"ל, שדחקה לבסוף את הזהב ממקומו המיוחד במערכת (ע"ע כסף, עמ' 960—962).

ריסטורי, אדלידה — Adelaide Ristori — (1822—1906),

שחקנית איטלקיה, בעלת שם עולמי. כבר בילדותה הופיעה על בימות, ובגיל 14 זכתה לתפקיד ראשי. ר' הצטרפה ללהקה המלכותית של סארדיניה, ותוך שנתיים היתה לשחקנית ראשית. בגיל 18 גילמה את מרי סטיוארט בדרמה של שילר. ב1855 החלה ר' לשחק בפריס (גם בצרפתית), ואם כי לא השתוותה לקלאסיציזם הטהור של דשל (ע"ע), עוררה התפעלות במשחקה הסוער והספונטאני. זכתה להצלחה רבה בתפקידה הקומי של מיראנדולינה ב„בעלת האכסניה" של גולדוני (ע"ע, עמ' 385) וכדמות טראגית ב„מירה" של אלפירי (ע"ע, עמ' 763). ר' הופיעה במרבית בירות אירופה והצטיינה במיוחד בתפקידי פדרה (ראסין) ולידי מקבת (שיקספיר; באנגלית). היא ערכה 4 סיבובי־הופעות באה"ב, והגיעה עד אוסטרליה וניו־זילנד.

בספרה Ricordi e studi aristici („זכרונות ומחקרי־אמנות"), 1888², ניתחה את תפקידיה הטראגיים העיקריים.

ריסקה, יוהן יעקב — Johann Jacob Reiske — (1716—1774),

פילולוג של השפות הקלאסיות והערבית, גרמני. גדל בבית־יתומים בהאלה, למד רפואה בלייפציג, אך לא הצליח להתפרנס ממקצועו. בשבתו במרכז סחר־הספרים הגרמני, יכול היה לקרוא את כל הספרים שהודפסו בערבית, ומשגמרם — תר אחרי כ"י. כשהתפרסם כפורץ־דרך בחקר התרבות הערבית, זכה להערכת גדולי דורו (ביניהם פרידריך הגדול וק. ניבור [ע' ערכיהם]), קיבל תואר פרופסור מהנסיך הבוחר של סאכסוניה, אך באוניברסיטת לייפציג מנעוהו מלהרצות. ב1758 מונה מנהל גימנסיה בלייפציג. ר' הו"ל כתבי סופרים יווניים והתפרסם בתיקוני־גירסות נועזים, מהם שהוכחו בכ"י שנתגלו מאז. הוא כתב גם הערות היסטוריות לחיבורו של אבולפדא (ע"ע). ספרו Primae lineae historiae Arabicorum („קווים ראשונים לתולדות הערבים") י"ל ב1847. ר' עסק גם בחקר העברית, והתכתב עם לסינג ומנדלסזון (מכתביו י"ל בשני כרכים, 1789).

ריסר, גבריאל — Gabriel Riesser — (1806, המבורג — 1863, שם),

הדמות הבולטת במאבק היהודי על האמנציפציה (ע"ע, עמ' 93/4) בגרמניה, נכדו של ר' רפאל הכהן, מרבני אה"ו (= אלטונה, המבורג, ונדסבק) המפורסמים. אביו, לצרוס, היה מפעילי הקהילה ומאנשי הרפורמה. ר' הוכתר בתואר ד"ר למשפטים באוניברסיטת היידלברג, אך בקשתו למשרה אקדמית נדחתה הן מהיידלברג והן בינה, וע"פ חוקי המבורג לא יכול לעבוד בה כעו"ד עקב יהדותו. על רקע מהפכת 1830 החל בפעילות ספרותית למען שוויון־זכויות ליהודים. ספרו הראשון היה Uber die Stellung der Bekenner des mosaischen Glaubens in Deutschland („על מעמדם של המשתייכים אל דת משה בגרמניה"), 1831. ר', שסירב להמיר את דתו, הגדיר את היהודים כקבוצה דתית, ודחה את ההשקפה כי הם קבוצה לאומית נפרדת שאינה ראויה אפוא לשוויון־זכויות במדינה מתוקנת. ביהודי גרמניה ראה שבט (Volksstamm) משבטי גרמניה.



קריקטורה המתארת את ג. ריסר „רוכב" על מ. מול

בשנים 1832—1835 פרסם, בהפסקות, את העתון Der Jude, שדן בבעיות האמנציפציה בגרמניה כולה. אגב כך השתתף במאמצים האינטנסיוויים לגרום לשינוי החקיקה המפלה את היהודים במדינתו, המבורג, והוא שחיבר את הפניה מטעם הקהילה אל הסנאט (אוקטובר 1834). במחאה על כשלון המאמצים ועל המהומות האנטי־יהודיות שפרצו בהמבורג ב1835, התיישב בבוקנהיים (Bockenheim) שליד פרנקפורט (1836), אך גם שם נדחתה בקשתו לקבלת אזרחות. ב1840 הובטחה לו אחת משתי משרות הנוטריונים שהיו שמורות ליהודי המבורג, ואז חזר למולדתו. בשלב זה חיבר את ה„מכתבים היהודיים", בתגובה לפרסומים ברוח אנטי־יהודית של אינטלקטואלים גרמנים ידועים כגוצקו (ע"ע) ומנצל. בשנות ה40 היה פעיל בעתון המבורגי ליברלי, והמשיך בכתיבת ספרים כנ"ל, אך לא ראה ברכה בעמלו עד מהפכת 1848.

ר' היה מפעילי הליברלים במהפכה בהמבורג ונציגם ל„פרלמנט המכין" הגרמני, ואף שנכשל בבחירות בעירו נבחר לפרלמנט בבחירות בלתי־ישירות במחוז לאואנבורג הסמוך. תחילה נחשב לליברל שמאלי, ובעיני ועד־הקהילה נחשב למהפכני מדי, ולפיכך אולץ לפרוש ממנו (אפריל 1848) לאחר שנה של חברות; עם הזמן נסחף ימינה. נאומו הראשון בפרלמנט בפרנקפורט היה בנושא היהודי: תגובה על הצעתו של הציר הליברלי מוויירטמברג, מוריץ מול, שלא לתת ליהודים זכויות שוות במדינה הגרמנית העתידה. ר' היה מראשי הדוברים הליברלים המתונים בפרלמנט, יו"ר ועדת החוקה, סגן־יו"ר הפרלמנט (זמן קצר) וחבר במשלחת מציעי הכתר הקיסרי לפרידריך וילהלם IV מפרוסיה. לאחר כשלון הפרלמנט הצטרף ל„אנשי גותה" — שתמכו בהקמת מדינה גרמנית סביב פרוסיה גם לאחר דחיית הכתר בידי פרידריך וילהלם — ונבחר ע"י המבורג לפרלמנט של ארפורט (ינואר 1850), פרלמנט האיחוד הגרמני שביזמת פרוסיה. פעילותו זו הטביעה עליו בהמבורג — שהיתה רדיקלית בשנות המהפכה — חותם של ליברל־ימני ראקציונר, ולאסיפה המחוקקת המהפכנית של המבורג לא נבחר.

לאחר כשלון הפרלמנטים של פרנקפורט וארפורט ומשהובטחה האמנציפציה ליהודי המבורג בחוק (1849), חדל ר' מפעילותו הפוליטית ויצא לסייר באירופה ובאמריקה. ב1859 שב לפוליטיקה, וכשבוצעה הרפורמה בממשל של מדינת המבורג ואסיפת־האזרחים הפכה למוסד ייצוגי ונבחר בחלקו, היה ר' ציר ליברלי בה ואחד מסגני־היו"ר. במסגרת זו פעל להשלמת האינטגרציה של יהודי עירו, ע"י ביטול חוקי הירושה והמשפחה המיוחדים ליהודים, וביטול מעמדה הפוליטי של הקהילה היהודית. ב1860 היה לשופט היהודי הראשון

בביהמ״ש־העליון של המבורג. בבחירות 1862 איבד את מושבו באסיפה לנציג רדיקלי. במיוחד עורר ר׳ את זעמו של הרדיקל וילהלם מאר, אבי מושג האנטישמיות, (ע״ע, עמ׳ 494), שראשית דרכו כשונא־יהודים קשורה בעימות בינו לבין ר׳ בהמבורג.

מאבק יהודי גרמניה לאמנציפציה זוהה עם דמותו של ר׳, והקהי־לות העניקו לו אותות־כבוד והצהרות־תודה. לאחר מותו נוסדה חברה להנצחת שמו, ובסיועה פרסם מ. איזלר את כתביו, בצירוף ביוגרפיה — G.R.'s Gesammelte Schriften, 1876/8.

ש. ברנפלד, ג. ר׳, תרס״א; J. Weil, *Sendschreiben an Herrn Dr. G. R. in Hamburg*, 1832; M. Isler, *G. R.s Leben*, 1871[2]; J. Feiner, *G. R.s Leben u. Wirken*, 1911[2]; F. Friedlander, *Des Leben G. R.s*, 1926; J. Seifensieder, *G. R.*, 1920; M. Rinott, *G. R., Fighter for Jewish Emancipation* (Yearbook of the L. Baeck Institute, VII), 1962; M. Zimmermann, *G. R. u. Wilhelm Marr in Meinungsstreit (Zeitsch. d. Vereins f. Hamburgische Gesch.)*, 1975.

מ. צ.

רַיפְאַיזֶן, פְּרִידְרִיךְ וִילְהֶלְם – Friedrich Wilhelm Raiffeisen

(1818—1888), כלכלן גרמני. שימש במשרות אדמיניס־טרטיוויות שונות באיזור מאינץ עד שפרש לגימלאות (1865). בעבודתו באזורים החקלאיים התוודע למצוקתם של האיכרים הקטנים, וביקש להיטיב את מצבם. תחילה יסד ארגוני צדקה וסעד שונים, אולם בהשפעת שולצה־דליץ׳ (ע״ע) שינה מתכונת ארגונים אלה לקואופרטיווים לאשראי. אח״כ הקים את הראשונה באגודות ההלוואה והחסכון החקלאיות. זו שימשה אבטיפוס למספר גדול של אגודות כאלה, הפועלות גם חיום בגרמניה ובאזורים דוברי־גרמנית של שוויץ, ורבות מהן קרויות על שמו (R.-Vereine). אגודות אלה מבוססות על עקרון ערבות־גומלין בין החייבים, במקום בטחונות בנקאיים מקובלים שלא היו בידי החברים. תנועה קואופרטיווית זו של אשראי לחקלאים שהקים ר׳ היתה אחד מביטויי ה„סוציאליזם הקתולי״ של המאה ה19, שאחד מיסודותיו נעוץ במשטר ההתאג־דויות של יה״ב, בשיא כוחה של הכנסיה הקתולית. ר׳ הקים ארגון־גג לאגודות ההלוואה והחסכון שנוסדו בהדרכתו, שגם הוא נושא את שמו (Der R.-Verband). תחילה עסק הארגון בחילופי מידע וסיוע, אך בהדרגה הפך למכשיר פיננסי שהגדיל את כוחן של האגודות הבודדות.

בין ספריו של ר׳, העוסקים כולם בקואופרציה אשראית: Die Darlehenskassenvereine („אגודות הלוואה וחסכון״), 1866, שנפוץ מאד: Kurze Anleitung zur Gründung von Darlehenskassen-vereinen („מורה־דרך מקוצר להקמת אגודות הלוואה וחסכון״), 1884. ב1879 יסד ירחון לקואופרציה אשראית ולכלכלה חקלאית. ע״ע בנק, עמ׳ 186.

M. Fassbender, *F. W. R. in seinem Leben, Denken und Wirken*, 1902; W. Krebs, *Aus dem Leben F. W. R.s*, 1925; E. L. Seelmann-Eggebert, *F. W. R., sein Lebensgang und sein genossenschaftliches Werk*. 1928; I. Bauert-Keetmann, *R.: Verwirklichung einer Idee*, 1970.

ד. גנ.

רֶיפִּין, אִילְיָה יֶפִימוֹבִיץ׳ – Илья Ефимович Репин —

(1844—1930), צייר רוסי, החשוב ביותר ברוסיה בתקופתו. את ראשית דרכו עשה כתלמיד של צייר איקונין פרובינציאלי, ורק אח״כ למד באקדמיה לאמנות של פטרבורג. קרוב לתנועת „הנודדים״ (Передвижников), ארגון בעל השפעה רבה של ציירים צעירים שיצאו נגד האקדמיה. מטרתם היתה להביא את האמנות לעם, והם שעיצבו את התנועה הראליסטית ברוסיה. ב1873 הרצגה בווינה תמונתו המפורסמת של ר׳ „ספני הוולגה״ (המוזיאון הרוסי, לנינגרד), המייצגת את העם הרוסי הנדכא. תמונה זו הקנתה לו את פרסומו. שתי תמונות מאוחרות יותר הפכו גם הן לפופולאריות במיוחד: „איוון האיום וגופת בנו״, 1885 (גלריה טרטיאקוב, מוסקווה) ו„קוזקים



א. ר. רייפין: איוון האיום וגופת בנו
(הגלריה ע״ש טרטיאקוב, מוסקווה)

כותבים לשלטאן״, 1891 (לנינגרד; תמ׳: רוסיה, עמ׳ 928). מלבד נושאים היסטוריים צייר ר׳ גם דיוקנים, ובהם זה של טרובצקוי, 1908 (גלריה לאמנות מודרנית, רומא), וכמה דיוקנים של טולסטוי (גלריה טרטיאקוב, מוסקווה) ודיוקן של מ. מוסורגסקי, 1881 (גלריה טרטיאקוב, מוסקווה).

מ1893 לימד ר׳ באקדמיה של פטרבורג. משהוחלט על „הראליזם הסוציאליסטי״ ב1932 (ע״ע מועצות, ברית ה־, עמ׳ 725) הוכר ר׳ כמקור השראה לציור הסובייטי.

T. Colliander, *I. R.*, 1942[2]; И. Грабарь, Р., I–II, 1963/4.

רִיפְמַן, יַעֲקֹב

(1818, לאגוב [פולניה] — 1895, שברשין), ת״ח, משכיל וסופר. ר׳ נתחנך בעיר אפטא, ואח״ב התגורר בלובלין, זאמושץ׳ ושברשין. חרף היותו מחוגי החרדים נתרחק מאווירת החסידות ששלטה אז ביהדות פולניה, ופנה להשכלה. הוא עסק במקרא, בספרות חז״ל לענפיה ובספרות העברית של יה״ב, והרבה לחדש ולפרש, בעיקר בצורת הערות, רשימות, מונוגרפיות קצרות ומכתבים למאות, שאותם שלח לפרסום לחוג חכמי ישראל בגרמניה ואגפיה; יש לציין בעיקר את הביוגרפיות „תולדות ר׳ זרחיה הלוי״ (פראג, תרי״ג) ו„תולדות ר׳ בחיי״ (הופיע מעזבונו [בתוך: אלומה], תרצ״ו). בהיותו בקי ובעל ידיעות רבות ומגוונות בתחומי מדע־היהדות דאז, זכה ר׳ למקום של כבוד בקרב אנשי חכמת־ישראל, שהתפעלו גם מעצם התופעה של יהודי ירא־שמיים בפולניה החסידית — שנואת־נפשם של המשכילים — המאחד תורה ומדע ברוח הביקורת החדשה. השכלתו של ר׳ היתה „רבנית״ בעיקרה, אוטודידקטית, ובעלת אופי למדני. בזה נבדל ר׳ מיתר אנשי חכמת־ישראל במערב־אירופה שכמה מהם הסתייגו מפעולתו של ר׳ וזלזלו בהשגיו. ר׳ חי בעוני כל ימיו. ומכתביו לחוקרי ישראל בגרמניה מתנים את התמרמרותו על קשי גורלו. תורתו נתפזרה עפ״נ עשרות עתונים, כ״ע וספרים (בעיקר של אחרים), ולא כונסה עד היום אלא בחלקה הקטן בלבד. מאות מכתביו אל חוקרי ישראל באירופה נמצאים כיום בארכיונים שונים. ר׳ כתב בעצמו את פרשת חייו ורשם שם גם את חיבוריו בדפוס ובכ״י (כנסת ישראל, ג׳), תרמ״ח.

נ. בן־מנחם (מהדיר), י. ר׳: עיונים במשנת אברהם אבן עזרא, מבוא, תשכ״ב; י. א. קלוזנר, י. ל. פרץ וי. ר׳, תשכ״ט.

רִיצ׳וֹ (בְּרִיאָוֹסְקוֹ), אַנְדְרֵאָה — Andrea Riccio (Briosco)

(1470/5—1532), פסל וצורף איטלקי, מהחשובים שבנציגי הרנסאנס בשיאו בחבל וֶנטו. בנעוריו פעל בעיקר כצורף ואח״כ עבד



א. ריצ'ו: רועה יושב (ברונזה, מוזיאון הלובר, פריס)

בסדנת הפסל ברטולו־מאו בֶלאנו (Bellano). יצירותיו המתועדות ה־ראשונות הן 3 פסלי־שיש המייצגים את „ה־מידות הטובות" במצ־בת־הקבורה של רוקא־בונלה בכנסיית פראנ־ציסקוס הקדוש בפא־דובה. ר' קישט את כנסיית אנטוניוס הק־דוש בפאדובה בשני תבליטי ברונזה — „סיפור יהודית", „דוד מרקד לפני ארון הברית" (1506—1507) — ובפמוט־ברונזה ל־חג הפסחא (1507—1515), יצירת המופת של ר'; גובה הפמוט כ 4 מטרים והוא מכוסה תבליטים ופסלונים המייצגים יפה את הטכניקה הווירטואוזית של ר' ואת התפיסה ההומניסטית של הרנסאנס בשיאו.

ב 1511 (בערך) יצר את תבליטי "מזבח הצלב הקדוש" ואת דלת „משכן לחם־הקודש" בכנסיית Santa Maria dei Servi בוונציה (כיום במוזיאון Correr בוונציה) ואת התבליט „מרטינוס הקדוש והקבצן" (שם). בין יצירותיו המאוחרות: שתי מצבות קבורה — של ג'רולאמו דלה טורה ובנו בכנסיית סאן פרמו בוורונה (כיום במוזיאון לובר, פריס), ושל אנטוניו טרומבֶטה בכנסיית אנטוניוס הקדוש בפאדובה. מלבד פסלוני ברונזה רבים מיוחסים לו כמה פסלי טרקוטה: „ישו המת", „מרים ויוחנן" — במנזר קאראַרה, ליד פאדובה.

L Planiscig, *A. R.*, 1927; J. Pope-Hennessy, *Italian Renaissance Sculpture*, 1971[2].

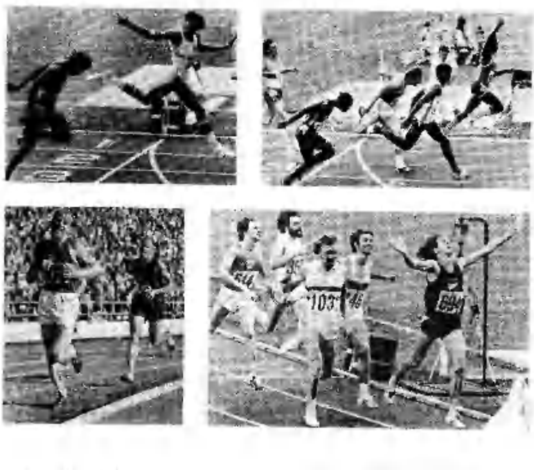
ריצות ומְקצועות־השָדֶה (אנג' track and field), ענפי ספורט תחרותיים באַתלטיקה קלה, שיסודם בפעולות גופניות בסיסיות: ריצה, קפיצה וזריקה.

במקצועות ה ר י צ ה (ר'; track) נכללות: הר" ה„קצרות" — מאוצים עד 400 מ'; ה„בינוניות" — עד 1,500 מ'. כולל ריצת המיל; וה„ארוכות" — מעל 1,500 מ'. במקצועות ה ש ד ה (field) נכללות הקפיצות (ק") והזריקות (ז").

האירוע התחרותי המרכזי באתלטיקה קלה מתקיים במסגרת המשחקים האולימפיים (ע"ע). במסגרת זו נכללים המקצועות: ג ב ר י ם — ר": 100 מ', 200 מ', 400 מ', 800 מ', 1,500 מ', 5,000 מ', 10,000 מ', מרתון (42,195 מ'), 110 מ' משוכות, 400 מ' משוכות, 3,000 מ' מכשולים, מירוץ־שליחים 4×1,000 מ', 4×400 מ'. ק": ק' לגובה, ק' למרחק, ק' במוט וק' משולשת. ז": הדיפת כדור־ברזל, זריקת דיסקוס, הטלת כידון, יידוי פטיש. נ ש י ם — ר": 100 מ', 200 מ', 400 מ', 800 מ', 1,500 מ', 100 מ' משוכות, מירוץ־שליחים 4×100 מ', 4×400 מ' (באולימפיאדת מוסקווה [1980] ייתוספו, כנראה, גם הר" ל 3,000 מ' ול 400 מ' משוכות). ק": לגובה ולמרחק. ז": הדיפת כדור־ברזל, זריקת דיסקוס והטלת כידון. — כן נערכים: קרב 10 — לגברים, וקרב 5 — לנשים. לאחרונה הונהגה גם תחרות ה ג ב י ע ה ע ו ל מ י (אחת ל 4 שנים) לנבחרות. בתחרות הרא־שונה (1977) זכתה בגביע לגברים נבחרת גרמניה המזרחית ובגביע לנשים — נבחרת „שאר אירופה".

א. ר י צ ו ת. במשחקים האולימפיים ב י ו ו ן העתיקה היתה נהוגה ריצת ה„סטאדיון" (כ 192 מ' [ע"ע אצטדיון]) ואח"כ גם ר" ארוכות ל 7—24 סטאדיונים וכן ר" לאותם מרחקים בחגור צבאי מלא. הר" התחרותיות כיום נערכות על מסלול הקפי בן 400 מ" המחולק ל 8 שבילים. כיום מצופה המסלול חומר סינתטי (טרטן, ריקורטן) המבטיח שהרגל לא תשקע, תחליק או תמעד. ב 1976 הוצאו ממסגרת התחרויות הרשמיות הר" למרחקים לא־מטריים (מלבד ריצת המיל), וכן נקבע שהזמנים הרשמיים יימדדו רק ב ש ע ו נ י ם אלקטרוניים המופעלים אוטומטית עם יריית הזינוק והמופסקים עם חציית קו־הגמר (תוצאות במדידה ידנית לעומת מדידה אלקטרונית „טובות" ב 0.24 שנ' במאו־צים הקצרים). מהירות ה ר ו ח הגבית החוקית בתחרות בר" 100 מ', 200 מ', בק' למרחק ובק' משולשת — עד 2 מ' בשניה. ה נ ע ל י י ם שנועלים הרצים — קלות ומסומרות (ונקראות לכן — spikes) ומאפשרות „דחיפת" המסלול לאחור ללא החלקה. אורך המסמרים ומיקומם בסוליה מותאָם לצמיגות המסלול ולמקצועות השונים. הזי־נוקים במאוצים שמעל 100 מ' הם מדורגים (הרצים אינם מזנקים מקו התחלה אחד), כי רצים במסלול הקפי ויש להביא בחשבון את רדיוס ההקף של כל שביל, שחדי מסיימים בקו־גמר אחד. בכל המאוצים המהירים מזנקים הרצים מ א ד נ י־זינוק המאפשרים פיתוח מהירות מירבית במינימום צעדים וזמן.

במאוצים הקצרים המהירות היא מירבית והגוף משחרר אנרגיה בעיקר באמצעות תהליך „אנאירובי" (ללא חמצן) מהתפרקות אנזי־מטית של תרכובות עשירות בזרחן, האצורות בתאי־השרירים. בר" הבינוניות והארוכות המהירויות הן תת־מירביות, וככל שהר' ארוכה ואיטית — גדל יחס האנרגיה המשתחררת בתהליך „אירובי" (בנוכ־חות חמצן), משריפת גליקוגן וחומצות שומניות. נתונים מטאבוליים אלה נלקחים בחשבון בקביעת תכנית האימונים של הרצים, שיכלתם הפוטנציאלית נבדקת מראש.



ריצות. למעלה, מימין: 100 מ', גברים. המנצח — ה. קרופורד (טרינידד). משמאל: א. חואנטורנה (קובה) מנצח בריצת 400 מ'. למטה, מימין: ג'. ווקר (ניו־זילנד) מנצח בריצת 1,500 מ'; שלשתם — אולימפיאדת מונטריאול (1976); משמאל: א. זטופק (צ'כוסלובקיה) מנצח בריצת 10,000 מ'



קפיצות לגובה. מימין: י. ושולה, פולניה, מנצח (2.27 מ׳) בסגנון „פוסברי״; משמאל: ר. אקרמן, מזרח־גרמניה, מנצחת (1.93 מ׳) בסגנון „גלילת־הבטן״. אולימפיאדת מונטריאול (1976)

המהירות המירבית שהשיג רץ היא כ36 קמ״ש (10 שנ׳ ל100 מ׳), ושל רצה — כ33 קמ״ש (11 שנ׳ ל100 מ׳). בקצב זה לא ניתן להתמיד יותר מ30 שנ׳, ולאחריהם חייבת לבוא האטה בקצב, עקב עייפות, כנראה מהצטברות חומצות בשרירים. למעשה מסוגלים רק רצים בעלי סיבולת גבוהה במיוחד לגמוא כ20 ק״מ בשעת ר׳ רצופה.

בעבר היה מקובל שאצנים הם נמוכי־קומה ושריריים ואילו רצים למרחקים — גבוהים ורזים. כיום יוצאים רבים מכלל זה.

בריצת **המרתון** (42,195 מ׳; נערכת לזכר מבצעו של הרץ היווני ממרתון [ע״ע]) לא מוכר שיא עולמי רשמי, בגלל אי־אחידות המסלולים שר״ אלו נערכות עליהם. ר׳ זו מתחילה ומסתיימת באצ־טדיון, אך מרביתה מתנהלת ברחובות ובדרכים.

בין המצטיינים הרבים בר״ השונות יוזכרו: **במאוצים הקצרים**, ג׳סי אוונז (שזכה ב4 מדליות־זהב באולימפיאדת ברלין [1936]), בוב הייז וג׳ים הייגז, כושים מאה״ב, ואלרי בורזוב מבריה״מ. **בר״ הבינוניות**: האג השוודי, בניסטר הבריטי (הראשון שירד מגבול 4 הדקות בריצת המיל), אליוט מאוסטרליה, סנל, ווקר מניו־זילנד וחואנטורנה מקובה. **בר״ הארוכות**: „הקטר הצ׳כי״, אמיל זטופק, שזכה ב3 מדליות זהב באולימפיאדה אחת (1952), ולאדימיר קוטס מבריה״מ, רון קלארק מאוסטרליה, נורמי, הרץ הפיני האגדי, וירן (אף הוא מפינלנד), שזכה במדליות זהב בר״ 5,000 מ׳ ו10,000 מ׳ בשתי אולימפיאדות רצופות (1972—1976). בין הנשים בלטו תמיד במאוצים הקצרים הכושיות מאה״ב. אך לאחרונה שולטות בהם רצות גרמניות. בר״ הבינוניות והארוכות שולטות ללא־ערעור המזרח־אירופיות.

מרוצי־שליחים. באופן רשמי מוכרים שני מרוצי־שליחים לגברים ולנשים: 4×100 מ׳, ו4×400 מ׳, אך נערכים גם מרוצי־שליחים למרחקים אחרים. במרוצים אלה המטרה היא להעביר את מקל־השליחים מקו־הזינוק לקו־הגמר בזמן הקצר ביותר, באמצעות 4 רצים. העברת המקל מרץ לרץ נעשית כשהמוסר והמקבל נמצאים במהירות מירבית, בתוך תחום החלפה שארכו 20 מ׳.

ר״ המשוכות: על מסלול הר׳ מצויות 10 משוכות (המרחקים ביניהן שווים) שעליהן מדלג הרץ תוך הרמה מזערית של מרכז הכובד של גופו כדי שלא ישהה זמן רב מדי באוויר. מעבר המשוכה מצריך גמי־שות וזריזות (תיאום עצבי־שרירי) מירביים. גובה המשוכות שונה בר״ השונות: גברים: 110 מ׳ — 1.067 מ׳, 400 מ׳ — 91.4 ס״מ; נשים: 100 מ׳ — 84 ס״מ. 400 מ׳ — 76.2 ס״מ. במרחקים הקצרים מבו־צעים 3 צעדי ר׳ בין המשוכות, ובארוכים — 13–19 צעדים בהתאם ליכלתו של הרץ.

3,000 מ׳ מכשולים. גירסת המסלול של מרוצי־השדה (ר׳ להלן). על הרץ לע־בור במשך הר׳ 28 מכשולים (גבהם 91.4 ס״מ), ו7 בורות־מים (ארכם 3.66 מ׳). המכשולים ובורות־המים מחולקים על המסלול באופן שווה, 80 מ׳ ביניהם. את המכשולים נוהגים לעבור בסגנון מעבר־משוכה, אך מותר לדרוך עליהם. את בורות־המים עוברים בקפיצה כשרגל הניתור נש־ענת על המכשול המונח על שפתו. כל תוצאה למטה מ8.20 ד׳ נחשבת מעולה.

מרוצי־שדה. ר״ אלה משמשות להכנת רצים למרחקים ארוכים. אליפויות רשמיות במרוצי־שדה נערכות למרחק 12 ק״מ לגברים ו2—5 ק״מ ל־נשים. במרוצי־שדה קבוצתיים (4—6 רצים בקבוצה) מנצחת הקבוצה הזוכה במספר הנקודות הקטן ביותר. הניקוד ניתן לפי סדר ההגעה לקו־הגמר: נקודה 1 למנצח, 2 נקודות לשני, וכן הלאה.

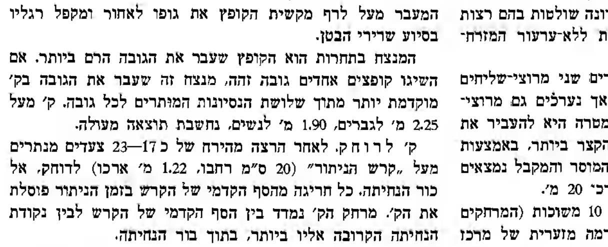
הליכה ספורטיווית. באולימפיאדה מקובלת עדיין ההליכה ל20 ק״מ המתחילה ומסתיימת באצטדיון. בתחרויות אחרות מת־חרים למרחקים שונים (3 ק״מ — 100 ק״מ). בעת ההליכה אסור להרים בבת־אחת את שתי הרגליים מהקרקע.

ב. **מקצועות השדה** נערכים במקומות המיועדים בפאתי האצטדיון. 1. הק״ נעשות בבורות־ק׳. כל הק״ מתחילות בהרצה, לצבירת מהירות אפקית, ומסתיימות בניתור ובנחיתה.

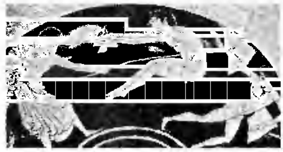
ק׳ לגובה. בסיום ההרצה מנתר הקופץ על רגל אחת ומעביר את גופו מעל לרף מתכת המונח על עמודי הקפיצה. סגנונות הק׳ השכיחים ביותר: גלילת־הבטן — הקופץ עובר את הרף, שכוב על בטנו. כשגופו מקביל לרף; Fosbury Flop (ע״ש הקופץ, מנצח אולימפיאדת מכסיקו [1968]) שפיתח את הסגנון — בסגנון זה עובר הקופץ את הרף שכיב על גבו כשגופו כמעט ניצב לרף. שני הסגנונות מאפשרים ניצול יעיל של מסלול מרכז־הכובד בעת המעוף, אך ל„פוסברי״ מספר יתרונות, ביניהם אפשרות טובה יותר להמיר מהירות אפקית באנכית, סילוק קל יותר של הרגליים מעל לרף, ומעבר גובה רב כשמרכז הכובד נמוך יחסית. ההרצה ב„פוסברי״ נעשית לרוב במסלול קשתי. ובסופה מנתרים תוך־כדי הפניה. בעת המעבר מעל לרף מקשית הקופץ את גופו לאחור ומקפל רגליו בסיוע שרירי הבטן.

המנצח בתחרות הוא הקופץ שעבר את הגובה הרם ביותר. אם השיגו קופצים אחדים גובה זהה, מנצח זה שעבר את הגובה בק׳ מוקדמת יותר מתוך שלושת הנסיונות המותרים לכל גובה. ק׳ מעל 2.25 מ׳ לגברים, 1.90 מ׳ לנשים, נחשבת תוצאה מעולה.

ק׳ לרוחק. לאחר הרצה מהירה של כ17—23 צעדים מנתרים מעל „קרש הניתור״ (20 ס״מ רחבו, 1.22 מ׳ ארכו) לדוחק, אל בור הנחיתה. כל חריגה מהסף הקדמי של הקרש בזמן הניתור פוסלת את הק׳. מרחק הק׳ נמדד בין הסף הקדמי של הקרש לבין נקודת הנחיתה הקרובה אליו ביותר, בתוך בור הנחיתה.



ריצות. 100 מ׳ משוכות, נשים, אולימפיאדת מינכן (1972). במרכז: א. רוט־שהמורוב, ישראל; משמאל: 3000 מ׳ מכשולים. אולימפיאדת מונטריאול (1976)



קפיצה לרוחק. עיטור על כד יווני (הקופץ מחזיק בידיו משקולות)

הכוחות המסייעים לקופץ להשיג מרחק הם הניתור, המרים את הקופץ לאוויר, ובעיקר — מהירות ריצתו. לפיכך כל ה־קופצים המעולים הם אצנים מהירים. קופץ למרחק 8 מ׳ רץ 100 מ׳ בפחות מ 10.6 שנ׳, וקופצת למרחק 6.70 מ׳ — בפחות מ 11.6 שנ׳. השיא העולמי (8.90 מ׳) שהושג ע״י בוב בימון, בושי מאה״ב, באווירה הדליל של מכסיקו־סיטי (1968), נחשב לשיא־השיאים באתלטיקה־קלה.

סגנונות הק׳ המקובלים הם: „המיתוח" ו„ההליכה באוויר"; בשניהם המטרה היא למנוע מחצי־הגוף העליון תנועה סיבובית קדימה בעת המעוף, כדי להגיע לנחיתה (שליחת רגליים לתוך הבור) רחוקה ככל האפשר.

ביוון העתיקה נערכו ק" לרוחק במסגרת קרב 5 (פֶּנטאתלון). הניתור נעשה מסף־אבן והק׳ נחשבה חוקית רק אם נשאר הקופץ על עמדו לאחר הנחיתה. הקופצים נעזרו במשקוליות־יד בעת הק׳, כנראה כדי להשיג תנופת־יתר או יציבות בעת הנחיתה. מניחים שהמנצחים קפצו למרחק 6—7 מ׳.

ק׳ משולשת מורכבת מ 3 קפיצות עוקבות: „דילוג", „צעד" ו„ק׳". לאחר הרצה (17—21 צעדים) מנתרים מעל קרש־ק׳ המרוחק מבור הנחיתה 11—13 מ׳. **בדילוג** מנתר ונוחת הקופץ על אותה רגל, בשמגמתו להשיג מרחק מירבי בגובה מזערי; **בצעד** מנתר הקופץ מן הרגל שנחתה ב„דילוג" תוך כדי הנפה חזקה של הברך הנגדית **ובק׳** מנתר הקופץ לתוך בור הנחיתה. החלוקה האופטי־מלית של המרחק בין שלושת השלבים היא 35%—30%—35%, בהתאמה. ק׳ זו נחשבת קשה לביצוע מבחינה טכנית ופיסית והרגליים נפגעות בתדירות גבוהה. מועטות הק" מעבר ל 17 מ׳. חשיא העולמי (17.89 מ׳), שקבע ז׳. אוליווירה הבראזילי, הוא השג נדיר, שהושג אף הוא באווירה הדליל של מכסיקו־סיטי. הקופץ הבולט בכל הזמנים הוא הרוסי ויקטור סאנייב, שזכה ב 3 מדליות־זהב אולימפיות רצופות (1968 — 1972 — 1976).

ק׳ במוט. מקצוע אקרובטי מרהיב־עין בו מנסה הקיפץ, בסיוע הרצה מהירה, עצמת ניתור ובעיקר בעזרת המוט שבידו, לעבור מעל רף הק׳ הגבוה. בסיום ההרצה מחליק הקופץ את קצהו התחתון של המוט לתוך „גומת הנעיצה" ומבצע באותה עת את פעולת הניתור. את העליה — בשהוא תלוי על המוט בשתי ידיו — עושה



קפיצות. מימין: קפיצה לרוחק: א. רובינסון, אה״ב (8.35 מ׳). משמאל: קפיצה במוט: ב. ג׳נר, אה״ב. אולימפיאדת מונטריאול (1976)

הקופץ כשגופו במקפל, בגובה המירבי הוא מסתובב באוויר, שומט את המוט, עובר את הרף כשבטנו כלפי מטה ומשליך את גופו לאחור כדי לסלקו מהר ככל האפשר מהרף.

עד שנות ה 60 המוקדמות קפצו בעזרת מוט קשיח (במבוק או אלומיניום). אז אושר השימוש במוט גמיש עשוי סיבי־זכוכית ומותאם למשקלו של הקופץ. מוט כזה מתכופף מתחת למשקל גופו של הקופץ, ותוך כדי התיישרותו — משליכו כלפי מעלה. השימוש במוט הגמיש שינה את טכניקת הק׳ ואת שיטות האימון. כיום השגים בתחום 5.60 מ׳ נדירים באותה מידה שהיו השגים של 4.60 מ׳ לפני כ 20 שנה, בתקופת המוט הקשיח. אז בלטו וורמרדאם, ריצ׳רדז ובראג מאה״ב וכעת — בעיקר אמריקנים ופולנים.

2. **זריקות. הדיפת כדור־ברזל.** משקל הכדור 7.260 ק״ג לגברים, 4.00 ק״ג לנשים. ההדיפה נעשית מתוך מעגל שמישטחו קשה ומחוספס וקטרו 2.135 מ׳, והכדור חייב לנחות בתוך גיזרת הדיפה בת 45°. ההודף גולש על רגל אחת לאורך קוטר המעגל כשגבו לכיוון הז׳, במטרה להקנות לכדור מהירות. בסיום הגלישה



זריקות. מימין: מטיל הכידון מ. נמס, הונגריה. אלוף העולם והאלוף האולימפי (94.58 מ׳), מונטריאול, 1976; משמאל: זורקת הדיסקוס נ. דומשקובה, בריה״מ

מפנה ההודף את גבו תוך יישור הרגל האחורית וכשפניו לכיוון ההדיפה הוא הודף את הכדור. כל זמן הגלישה, ועד להדיפה, מונח הכדור על הכתף ליד הצוואר, נתמך בכף־היד.

ההדיפה דורשת עצמה גופנית רבה. באימונים מודגש מאד פיתוח הכוח בעזרת משקולות כבדות. עד אמצע שנות ה 50 נעשתה הגלישה כשהצר מופנה לחזית. באמצע שנות ה 70 פותח סגנון חדש: במקום הגלישה המקובלת (עם הגב לחזית) מבצעים סיבוב הדומה לזה שבזריקת הדיסקוס. השיא העולמי (22 מ׳) הושג בסגנון זה. תוצאות של יותר מ 21 מ׳ לגברים ולנשים נחשבות מצוינות.

זריקת דיסקוס (ע״ע). הדיסקוס עשוי עץ ומוקף טבעת מתכת. משקלו 2 ק״ג לגברים וק״ג אחד לנשים. הז׳ נעשית מתוך מעגל שמישטחו קשה ומחוספס וקטרו 2.50 מ׳, לגיזרת־ז׳ בת 45°. הזורק מחזיק את הדיסקוס בכף־ידו כשהיא מופנית כלפי מטה, מסתובב (כשגבו לכיוון הז׳) סיבוב וחצי כדי לאגור מהירות, ו„מוציא" את הדיסקוס תוך משיכתו במהירות לפנים, עם שחרורו מקנות לו אצבעות־היד תנועה סיבובית כלפי חוץ. זריקת הדיסקוס מחייבת שליטה בטכניקה המסובכת, עצמה גופנית רבה וחוש שיווי־משקל מפותח. ז" מעל 68 מ" לגברים ולנשים הן נדירות. כיום נוהגים להקיף 315° ממעגל הז" בגדר גבוהה לשם בטיחות.

בין הדיסקובולים המודרניים בולט אל ארטר מאה״ב בעל השג נדיר — 4 מדליות זהב אולימפיות רצופות (1956—1960—1964—1968) — סילווסטר, ווילקינז האמריקנים ודאנק הצ׳כי. בין הנשים בולטת היהודיה הרוסית פ. מלניק.

ביוון העתיקה נכללה גם זריקת הדיסקוס בקרב 5. מקורה,

ריצות ומקצועות השדה — שיאים עולמיים, שיאים אולימפיים, שיאי ישראל

	שיאים עולמיים (ל 10.5.78)		נקבע	השיאים העולמיים בשנים: 1945	1955	1965	שיאים אולימפיים		האולימפיאדה	שיאים ישראליים (ל	
	היינס, אה"ב	9.95 שנ׳	1968	10.2[1] שנ׳	10.2[1] שנ׳	10.0[1] שנ׳	היינס, אה"ב	9.95 שנ׳	מכסיקו	כחולי	10.86
	סמית, אה"ב	19.83 שנ׳	1968	20.3[1] שנ׳	20.2[1] שנ׳	20.2[1] שנ׳	סמית, אה"ב	19.83 שנ׳	מכסיקו	כחולי	22.39
	אוונס, אה"ב	43.86 שנ׳	1968	46.0[1] שנ׳	45.4[1] שנ׳	44.9[1] שנ׳	אוונס, אה"ב	43.86 שנ׳	מכסיקו	ניצני	47.9[1]
	חואנטורנה, קובה	1:43.4 ד׳	1977	1:46.6 ד׳	1:45.7 ד׳	1:44.3 ד׳	חואנטורנה, קובה	1:43.5 ד׳	מונטריאול	לאוגומר	1:50.8
	וולהאטר, אה"ב	2:13.9 ד׳	1974	2:21.5 ד׳	2:19.0 ד׳	2:16.2 ד׳	—			דאובר	2:24.6
	באיי, טנזניה	3:22.2 ד׳	1974	3:43.0 ד׳	3:40.8 ד׳	3:35.6 ד׳	קינו, קניה	3:34.9 ד׳	מכסיקו	וישניצר	3:43.3
	וולקר, ניו־וילנד	3:49.6 ד׳	1975	4:01.4 ד׳	3:58.0 ד׳	3:53.6 ד׳	—			—	—
	וולקר, ניו־זילנד	4:51.4 ד׳	1976	5:11.8 ד׳	5:02.2 ד׳	5:01.2 ד׳	—			וישניצר	5:13.0
	פוסטר, בריטניה	7:35.2 ד׳	1974	8:01.2 ד׳	7:55.6 ד׳	7:39.6 ד׳	—			וישניצר	8:01.2
	רונו, קניה	13:08.4 ד׳	1978	13:58.2 ד׳	13:40.6 ד׳	13:24.2 ד׳	פוסטר, בריטניה	13:20.3 ד׳	מונטריאול	וישניצר	3:39.8
	קימובואה, קניה	27:30.5 ד׳	1977	29:35.4 ד׳	28:54.2 ד׳	27:39.4 ד׳	וירן, פינלנד	27:38.4 ד׳	מינכן	וישניצר	9:32.4
	הרמנס, הולנד	57:24.2 ד׳	1976	1:03:01.2 ש׳	59:51.8 ד׳	59:22.8 ד׳	—			חצרוני	3:18.3
	הרמנס, הולנד	20,944 מ׳	1976	19,339 מ׳	20,052 מ׳	20,232 מ׳	—			חצרוני	8,125
	קלייטון, אוסטרליה	2:08:34 ש׳	1969	2:26:42 ש׳	2:17:39.4 ש׳	2:12:00.0 ש׳	צ׳רפינסקי, מז׳ גרמניה	2:09:55 ש׳	מונטריאול	חצרוני	28.43
	קאסאנס, קובה	13.21 שנ׳	1977	13.7[1] שנ׳	13.5[1] שנ׳	13.2[1] שנ׳	מילבורן, אה"ב	13.24 שנ׳	מינכן	אור	15.3[1]
	מוזס, אה"ב	47.45 שנ׳	1977	50.6[1] שנ׳	50.4[1] שנ׳	49.1[1] שנ׳	מוזס, אה"ב	47.64 שנ׳	מונטריאול	אור	55.72
	גרדרוד, שוודיה	8:08.0 ד׳	1976	—	8:40.2 ד׳	8:26.4 ד׳	גרדרוד, שוודיה	8:08.02 ד׳	מונטריאול	קרני	9:16.5
לול)	באוטיסטה, מכסיקו	1:23:32 ש׳	1977	1:32:28.4 ש׳	1:30:02.8 ש׳	1:27:05.0 ש׳	באוטיסטה, מכסיקו	1:24:41 ש׳	מונטריאול	פלג	2:01.0
	ורה, מכסיקו	3:56:39 ש׳	1977	4:34:03.0 ש׳	4:20:10.6 ש׳	4:02:33.0 ש׳	—			לדני	29:09
	ישצ׳נקו, בריה"מ	2.33 מ׳	1977	2.11 מ׳	2.12 מ׳	2.28 מ׳	ושולה, פולניה	2.25 מ׳	מונטריאול	בראון	2.00 מ
	רוברטס, אה"ב	5.70 מ׳	1976	4.77 מ׳	4.77 מ׳	5.28 מ׳	נורדוויג, מז׳ גרמניה	5.50 מ׳	מינכן	רפאלי	4.30 מ
	בימון, אה"ב	8.90 מ׳	1968	8.13 מ׳	8.13 מ׳	8.34 מ׳	בימון, אה"ב	8.90 מ׳	מכסיקו	עמלי	7.53 מ
	אוליווירה, ברזיל	17.89 מ׳	1975	16.00 מ׳	16.56 מ׳	17.03 מ׳	סנאיב, בריה"מ	17.39 מ׳	מכסיקו	רייס	15.14
	ברישניקוב, בריה"מ	22.00 מ׳	1976	17.40 מ׳	18.54 מ׳	21.52 מ׳	ברישניקוב, בריה"מ	21.32 מ׳	מונטריאול	מקלר	16.61
	וילקינס, אה"ב	70.86 מ׳	1976	53.34 מ׳	59.28 מ׳	65.22 מ׳	וילקינס, אה"ב	68.28 מ׳	מונטריאול	אריאל	52.78
	שמידט, מע׳ גרמניה	79.30 מ׳	1975	59.00 מ׳	64.52 מ׳	73.74 מ׳	סדיק, בריה"מ	77.52 מ׳	מונטריאול	יעקבי	57.08
	נמט, הונגריה	94.58 מ׳	1976	78.70 מ׳	81.75 מ׳	91.72 מ׳	נמט, הונגריה	94.58 מ׳	מונטריאול	סיגורה	72.72
	ג׳אנר, אה"ב	8,618 נק׳	1976	7,421 נק׳	7,758 נק׳	8,089 נק׳	ג׳אנר, אה"ב	8,618 נק׳	מונטריאול	הירש	6,263
	אה"ב	38.03 שנ׳	1977	39.8 שנ׳	39.8 שנ׳	39.0 שנ׳	אה"ב	38.19 שנ׳	מינכן	ישראל	42.20
	אה"ב	2:56.1 שנ׳	1968	3:08.2 שנ׳	3:03.9 שנ׳	3:00.7 שנ׳	אה"ב	2:56.1 שנ׳	מכסיקו	ישראל	3:21.4
	אלסנר, מז׳ גרמניה	10.88 שנ׳	1977		11.5[1] שנ׳	11.1[1] שנ׳	ריכטר, מע׳ גרמניה	11.01 שנ׳	מונטריאול	רוט	11.45
	שווינסקה, פולניה	22.21 שנ׳	1974		23.6[1] שנ׳	22.7[1] שנ׳	אקרט, מז׳ גרמניה	22.37 שנ׳	מונטריאול	רוט	23.57
	שווינסקה, פולניה	49.29 שנ׳	1976		—	51.9[1] שנ׳	שווינסקה, פולניה	49.29 שנ׳	מונטריאול	בלאס	55.27
	קזנקינה, בריה"מ	1:54.9 ד׳	1976		2:13.0 ד׳	2:01.1 ד׳	קזנקינה, בריה"מ	1:54.9 ד׳	מונטריאול	בלאס	2:05.8
	קזנקינה, בריה"מ	3:56.0 ד׳	1976		—	4:17.3 ד׳[4]	בראגינה, בריה"מ	4:01.4 ד׳	מינכן	שוּפי	4:25.0
	בראגינה, בריה"מ	8:27.1 ד׳	1976		—	—	—	—		הלה	9:49.4
	ארהרדט, מז׳ גרמניה	12.59 שנ׳	1972		—	13.3[1] שנ׳[5]	ארהרדט, מז׳ גרמניה	12.59 שנ׳	מינכן	רוט	12.93
	רוסלי, מז׳ גרמניה	55.63 שנ׳	1977		—	—	—				—
	אקרמן, מז׳ גרמניה	2.00 מ׳	1977		1.71 מ׳	1.91 מ׳	אקרמן, מז׳ גרמניה	1.93 מ׳	מונטריאול	אברמוביץ	1.78 מ
	זיגל, מז׳ גרמניה	6.99 מ׳	1976		6.25 מ׳	6.76 מ׳	רוזנדהל, מע׳ גרמניה	6.78 מ׳	מינכן	רוט	6.14 מ
	פיבינגרובה, צ׳כיה	22.32 מ׳	1977		15.02 מ׳	18.59 מ׳	קריסטובה, בולגריה	21.16 מ׳	מונטריאול	בולבה	13.96
	מלניק, בריה"מ	70.50 מ׳	1976		53.25 מ׳	59.70 מ׳	שלאק, מז׳ גרמניה	69.00 מ׳	מונטריאול	בולבה	45.56
	שמידט, אה"ב	69.32 מ׳	1976		53.41 מ׳	62.40 מ׳	פוקס, מז׳ גרמניה	65.94 מ׳	מונטריאול	פלוס	44.68
	טקאצ׳נקו, בריה"מ	4,839 נק׳	1977		—	—	פיטרס, בריטניה	4,801 נק׳	מינכן	רבינוביץ	3,385
	מז׳ גרמניה	42.50 שנ׳	1976		46.4[1] שנ׳	43.9[1] שנ׳	מז׳ גרמניה	42.55 שנ׳	מונטריאול	ישראל	48.46
	מז׳ גרמניה	3:19.23 ד׳	1976		—	3:47.4 ד׳[5]	מז׳ גרמניה	3:19.2 ד׳	מונטריאול	ישראל	3:53.1

כנראה, בטקס פולחני — הדיסקוס העגול והשטוח סימל את השמש, ומעופו את זריחתה ושקיעתה. הדיסקוס הועף כשהוא ניצב לקרקע ולא מקביל לה כפי שנהוג כיום. הז' נעשתה ממשטח אבן למרחק משוער של כ־20—30 מ'. רוב הדיסקוסים שנשתמרו מאז עשויים אבן, ומיעוטם — מתכת. משקלם 1.2 ק"ג — 5.7 ק"ג.

הטלת כידון. אורך הכידון לגברים — 2.60 מ' ומשקלו 800 ג'; ולנשים — 2.20 מ' ו־600 ג'. בסיום הרצה קצרה מטילים את הכידון לגיזרת־ז' בת 29°. לקראת סוף ההרצה מצליבים רגליים כך שהגוף יהיה במצב ז' כשהיד המחזיקה בכידון משוכה לאחור. בנחיתתו חייב הוד הכידון להשאיר סימן ברור על הקרקע. מהירות הרוה וכיוונו קובעים את זווית ההטלה. הכידונאים חזקים, מהירים ובעלי יד מהירה. הטלות למרחק 90 מ' לגברים ו־65 מ' לנשים נחשבות מעולות. בין הגברים ידועים הפינים כשיאני הטלת כידון, ובין הנשים שולטת רוּת פוקס ממזרח־גרמניה (1977).

ביוון העתיקה היתה הטלת הכידון גם היא במסגרת קרב 5. אורך כידון־העץ היה כגובה קומת־אדם. במרכזו היתה לולאה לאצ־בעות המטיל כמו לולאת„מנור־האורגים"; שמ"א יז, ז). הוצאת האצבעות בתנועת משיכה בעת ההטלה הקנתה לכידון תנועה סיבו־בית סביב ציר־האורך, ובכך נשמרה יציבותו באוויר. ההרצה לקראת ההטלה נעשתה ממשטח מוגבה מעט.

יידוי פטיש. „הפטיש" המודרני (חיקוי ליידוי המקבת במ־סורת הבריטית) היא גולת ברזל (שמשקלה 7.260 ק"ג) שמחובר אליה מיתר־ברזל (שאָרכו כ־1.20 מ') ובקצהו ידית־אחיזה. היידוי נעשה באותם תנאים בהדיפת כדור־ברזל. מעגל היידוי מוקף רשת גבוהה לבטיחות. היודה מסתובב 3—4 סיבובים שלמים סביב ציר האורך של גופו, כדי להקנות מהירות מירבית לפטיש, המוחזק לפני הגוף בשתי כפות־הידיים (זו הלופתת את הידית — עטופה בכפפת עור). היידוי הוא מקצוע טכני וקשה בעיקר בגלל המהירות הרבה המוקנית לפטיש תוך כדי הסיבובים. יודי הפטיש הטובים הם בעלי־גוף, אך זריזים, ובעלי שליטה מלאה בגופם. בעבר הצטיינו יודים מאה"ב, כיום — בעיקר מבריה"מ ומגרמניה המערבית.

קרב 10 לגברים (דקאתלון). תחרות ב־10 מקצועות (4 ר", 6 שדה) בשני ימי־תחרות, בסדר הבא: ריצת 100 מ', ק' למרחק, הדיפת כדור־ברזל, ק' לגובה, ריצת 400 מ' — ביום הראשון; וביום השני — ריצת 100 מ' משוכות, זריקת דיסקוס, ק' במוט, הטלת כידון וריצת 1,500 מ'. על המתחרה להתייצב לכל עשרת המקצועות. במקצועות־השדה ניתנים למתחרים שלושה נסיונות; בר" — נסיון אחד בלבד. לתוצאות ניתן ניקוד הקבוע בטבלה רשמית, המעודכנת מדי־פעם בהתאם לרמת ההשגים בעולם. רק התוצאות הטובות־ביותר מובאות בחשבון הניקוד, ובעל הניקוד הגבוה־ביותר הוא המנצח. לוחמי קרב 10 הם אתלטים מעולים ורב־גוניים, ומנצחי קרב 10 אולימפי נחשבים ל„מלכי הספורט". 8,300 נקודות ומעלה היא תוצאה מעולה. מהבולטים במקצוע זה: ג'ים תורפ, בּוֹב מתיאס, רייפר ג'ונסון וברוס ג'נר — מאה"ב; יאנג — מפורמוזה; אבילוב — מבריה"מ.

קרב 5 לנשים (פֶּנטאתלון). 5 מקצועות (2 ר", 3 שדה) בשני ימי־תחרות (לעתים ביום אחד), בסדר זה: ריצת 100 מ' משוכות, הדיפת כדור־ברזל, ק' לגובה — ביום הראשון; ק' לרוחק, ריצת 800 מ' (שהחליפה את ריצת 200 מ', שהיתה נהוגה עד 1976) — ביום השני. רוב המצטיינות הן ממזרח־אירופה.

האימון המודרני באתלטיקה קלה. רצים, קופצים וזורקים מתאמנים מדי יום ביומו, כל השנה, כדי להשיג תוצאות גבוהות. עמידה בעומס האימונים מחייבת אורח־חיים שתוכנן בקפדנות, כולל אכילת מזון מיוחד, פרקי־מנוחה קבועים, וטיפול רפואי ופסיכולוגי. ללא אימונים קשים ובלי סיוע חמרי לא יצליחו אתלטים, ואפילו המוכשרים ביותר, להגיע למיצוי יכלתם. מלבד אימונים מקצועיים מפתחים הספורטאים כוח וסיבולת־שרירית בעזרת אימון במשקולות, ונעזרים באימונים להגברת כוח־הריכוז. למרות האיסור שכיח כיום השימוש בסמי־מרץ ובהורמונים. ויכוח, מוסרי ורפואי, נטוש גם על שיטת עירויי־הדם (ליצירת „עודף דם") לרצים למרחקים ארוכים. מספר חדשים בשנה מתאמנים רצים אלה גם במקומות גבוהים, שם האוויר דליל והחמצן מועט — כדי להעשיר את דמם בהמוגלובין. הספורטאים ומאמניהם נעזרים באמצעים בירמכאניים מתוחכמים (מצלמות מהירות, מחשבים) לניתוח התנועות ולגילוי שגיאות טכניות, נועצים במומחים לפיסיולוגיה־של־המאמץ, לתזונה ולפסיכו־לוגיה של הספורט, ומסתייעים בציוד ובמכשור ספורטיווי המשתכלל והולך כתוצאה מפיתוח מדעי (נעלי־ר', מסלולים סינתטיים, ציוד אלקטרוני למדידה ועוד).

הספורטאי שואף לכוון את שיא כשרו לתקופת התחרויות החשובות: בחורף („עונה" קצרה יותר) — תחרויות באולמות הסגורים, ובקיץ (העונה העיקרית) — תחרויות האצטדיון. מבחינה גופנית ונפשית אי־אפשר לשמור על כושר־שיא זמן ממושך מדי, ולפיכך מתוכננת המחזוריות באימון בהתאם ללוח־התחרויות שבהן שואף הספורטאי להגיע לשיא כשרו.

באתלטיקה קלה לא נחוגה מקצוענות כביתר ענפי הספורט. מקובל שאתלטים בשיאם משתתפים במסעי־פרסומת למוצרי ספורט ומוצרים אחרים.

את האתלטיקה הקלה בישראל מנהלת ועדת האתלטיקה שליד ה„התאחדות לספורט". למרות המאמצים הרבים עדיין סובלים האתלטים מהעדר מתקנים נאותים לאימונים ותחרויות, מסטאטוס נמוך בהשוואה לענפי הספורט הקבוצתיים, מן הריחוק הגאוגרפי מאותן מדינות המוכנות להתמודד עמנו באופן סדיר, ומן השירות הצבאי הארוך. אע"פ שניתן להצטיין בר", בק", ובעיקר בז", בגילים מבוגרים יחסית (מעל 27), חיוניים אימונים עצימים דווקא בגיל השירות הצבאי (18—21), כדי לעבור מתוצאות נוער לתוצאות בוגרים.

מספר האתלטים בישראל ברמה בי"ל הוא זעיר. ביניהם בולטת אסתר רוֹט (שחמורוב) המחזיקה בכל שיאי ישראל בר" הקצרות, בק' למרחק ובקרב 5. ריצת 100 מ' משוכות הוא מקצועה העיקרי. באולימפיאדת מינכן (1972) נקטעה השתתפותה לאחר רצח 11 הספורטאים הישראליים בידי מחבלים ערבים. בין הנרצחים — מאמנה האישי עמיצור שפירא (נו' ב־1932), מהמאמנים המעולים בישראל (ר' ביבל'). בריצת 100 מ' משוכות הגיעה ששית בגמר האולימפי במונטריאול (1976) והיא הראשונה באסיה ושביעית בדירוג העולמי (1976). יצוינו גם יובל וישניצר, שיאן ישראל בר" הארוכות, וההלך שאול לדני. בתחרויות באסיה השיגו השגים טובים גם הרצה למרחקים חנה שזיפי, והקופצות לגובה אורית אברמוביץ, מיכל למדני ואהובה קרביצקי (קראוס), אך טבלות ההשגים באת־לטיקה קלה בישראל מצביעות על פיגור של עשרות שנים בהשוואה להשגים בעולם.

ד. מרכוס־טרנר, אתלטיקה קלה, 1968; הנ"ל, אתלטיקה קלה בהת־פתחותה החנוכית, 1974; ע. שפירא, אתלטיקה קלה בביה"ס; פרקים מעזבונו של מורה־מאמן, 1976[2]; א. גולדבורט, האתלטיקה בישראל: 1935—1970, 1971; א. גולדבורט — א. קוקס (עורכים), ספר האת־לטיקה: 1973—1976, 1977; J. K. Doherty, *Modern T. and F.*, 1963[2]; R. L. Quercetani, *World History of T. and F. Athletics, 1864—1964*, 1964; M. F. Watman (ed.), *The Encyclopaedia of Athletics*, 1967[2]; G. Schmolinski (ed.), *Leichtathletik*, 1969[4]; C. Nelson, *T. and F.; The Great Ones*, 1970; U. Jonath, *Praxis der Leichtathletik. Eine Enzyklopädie*, 1973; W. J. Bowerman, *Coaching T. and F.*, 1974; International Amateur Athletic Federation (IAAF), Official Handbook (שנתון).

גל. ו.

רִיצ'י, מטאו — Matteo Ricci — (1552—1610), מיסיונר ישועי־איטלקי שפעל בסין. ב־1571 הצטרף ברומא למסדר הישועים, ולאחר השתלמות של כ־4 שנים במתמטיקה, גאוגרפיה, אסטרונומיה

ומדעי־טבע אחרים נשלח למרכז המיסיונרי גואה שבהודו. ב 1582 נקרא למאקאו כדי ללמוד את השפה והתרבות הסינית ולהתכונן לקראת משימה מיסיונרית בסין. יחד עם מיכלה רוג'ירי (Ruggieri) הצליח, לאחר מספר נסיונות, להתיישב בצ'אר־צינג, ושם פתח במערכה תרבותית. בכשרון רב הצליח לעניין את הסינים ולעורר את הערכתם בהציגו בפניהם מכשירים מדעיים אירופיים (שעונים, מפות, ספרים, ציורים וכיו"ב). ר' זכה להצלחה מיסיונרית ניכרת בשל התבונה שבה סיגל את הנצרות למושגיהם ולהשקפת־עולמם של הסינים. כך, למשל, הקים את הכנסיה בשאו־צי בסגנון סיני, ואף המיסיונרים עצמם פשטו את לבושם האירופי הזר והשנוא ולבשו בגדים סיניים מסרתיים. ר' פעל במקומות שונים בסין וביקש פעמים רבות להיכנס לפקינג, אבל רק ב 1601 התיר הקיסר לר', ששמו כמלומד וכסופר הלך לפניו, להתיישב בה — מאורע שציין השׂג מיסיונרי מרשים מאז נסיונותיו של כסויר (ע"ע). פעילותו המיסיונרית של ר' חיתה משולבת בעבודה מדעית ובכתיבה, ובין יצירותיו בסינית יצוינו: „מפת העולם", „תורת האלוהים האמיתית", ו„ספר הקטכיזם הסיני", שלאורו פעלו דורות של מיסיונרים בסין. אבל שיטתו המיסיונרית המיוחדת של ר', שנשאה אופי של הסתגלות (accommodatio) לתרבות ולטקסים הסיניים, עוררה ביקורת חריפה ופולמוס בכנסיה הקאתולית, ולאחר מותו נפסלה ע"י האפיפיור קלמנס XI. וע"ע מיסיון; ישועים.


מטאו ריצ'י (משמאל) עם פקיד סיני. תחריט מ 1667

L. J. Gallagher (tr.), *China in the 16th Century; The Journals of M. R.*, 1953; J. Bettray, *Die Akkommodationsmethode des M.R.S.I. in China*, 1955; V. Cronin, *The Wise Man From the West*, 1955; G. H. Dunne, *Generation of Giants*, 1962.

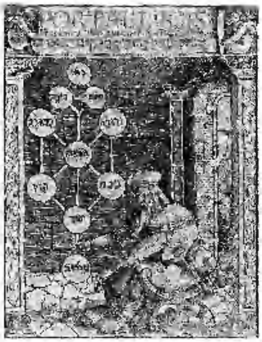
צ. בר.

רִיצִ'י, סֶבַּסְטְיַנוֹ — Sebastiano Ricci — (1659—1734), צייר איטלקי, מחלוצי תור־הזהב האחרון של הציור הוונציאני במאה ה 18. למד אצל סבסטיאנו מצוני. בנעוריו נדד במרכזי האמנות באיטליה וקלט השפעות ציירי הברוק (ע"ע) המוקדם והברוק בשיאו: בבולוניה הושפע מהאחים קַרַצ'י וג. רֶני, במודנה ובפארמה מקורג'ו, וברומא מקורטונה. בשנים 1700—1712 שהה בוונציה, הושפע מסגנונו של וֶרוֹנֶזֶה והוריש השפעה זאת לטיפולו (ע' ערכיהם). מיצירותיו בוונציה: הציורים בכנסיית סאן מארציאלה (San Marziale; 1705) ומזבח הבתולה ו 9 קדושים בכנסיית סאן ג'ורג'ו מאג'ורה (1708). באותה תקופה ביקר בווינה (1701/3), שם עיטר בציוריו את ארמון שנברון (ע"ע), בברגאמו (1704) ובפירנצה (1706/7). כאן צייר, בין השאר, את הפרסקו „הרקולס והקנטאור" בפאלאצו מארוצ'לי, המציין את ראשית תקופתו הבשלה. בשנים 1712—1716 היה עם בן־אחיו מרקו ר' (ר' להלן) בלונדון וצייר את הפרסקו „תחיית ישו" באפסיס של הקפלה שבביה"ח בצ'לסי (ע"ע רֶן) ועיטר את בית בַּרלינגטון (שהושלם בידי ו. קנט [ע"ע]). בחזרו לוונציה (1716) ביקר אצל וטו (ע"ע) והעתיק מרישומיו.

מַרְקוֹ ר' — Marco R. — (1676—1721), בן־אחיו של ס"ר, היה מחלוצי ציור הנוף הדמיוני והדקוראטיווי. עבד בלונדון (1708—1710; 1712—1716) עם פלגריני בעיצוב תפאורות־בימה. בוונציה המשיך בציור קטעי נוף על רקע תמונות דודו, וציורי נוף עצמאיים המצטיינים במשיכות־מכחול רעננות וחפשיות ובאווירה רומנטית.

J. von Derschau, *S. R.*, 1922; G. M. Pilo (ed.), *M. R.; Catalogo della mostra*, 1963.

רִיצִ'י, (רִיצִיוּס), פַּאוֹלוֹ — Paolo Ricci (Paulus Rizius) — (מת 1542), רופא והומניסט איטלקי, יהודי מומר. היה פרופסור לפילוסופיה באוניברסיטת פאוויה ואח"כ רופאו ויועצו של הארכידוכס פרדיננד (ע"ע, עמ' 72) שנעשה מלך ב 1526. פרדיננד המליץ עליו לפני האפיפיור לשם מינויו למשרה כנסייתית. בשל נטייתו לקבלה ולאסטרולוגיה הסתכסך עם י. אק, אך ארסמוס נטה לו חסד והגן עליו ועל תלמידיו, ורויכלין (ע' ערכיהם) שאב מספריו. ר' תרגם ללאטינית קיצור מ„שערי אורה" של ר' יוסף ג'יקטילה (ע"ע): Portae lucis, haec est opera Tetragrammaton („שערי אורה, או מעשי השם המפורש"), 1516. ע"פ דרישת הקיסר מכסימילין I (ע"ע) החל לתרגם ללאטינית את התלמוד, ותרגומו למסכתות ברכות, סנהדרין ומכות י"ל באוגסבורג, 1519. ר' כתב עוד חיבורים פילוסופיים וקבליים (מהם על תרי"ג המצוות) וניסה להוכיח ליהודים את צדקת הנצרות (וע"ע קבלה, עמ' 130).


עמוד השער של קיצור „שערי אורה" בתרגומו הלאטיני של פ. ריצ'י, אינסבירג, 1516. (הספריה הלאומית והאוניברסיטאית, ירושלים)

רִיצ'ל, אלבֶּרכט — Albrecht Ritschl — (1822—1889), תאולוג פרוטסטנטי גרמני; פרופסור לתאולוגיה בבון (1859—1864) ובגטינגן (1864—1889). ר', בנו של כומר מברלין, החל דרכו כתלמידו של פ. כ. באור (ע"ע) ובספרו Die Entstehung der altkatholischen Kirche („התהוות הכנסיה הקתולית הקדומה"), 1850, הגן על תורת רבו, שלפיה הנצרות הקדומה ידעה מאבק־איתנים בין תורות פאולוס ופטרוס, והנצרות היא התפתחות היסטורית הגיונית. מ 1857 זנח עמדה זו וטען שהאמונה, בהיותה שונה מכל צורת נסיון אחרת, אינה נשענת על הכושר התבוני המנתח סדרת עובדות, אלא על כושר השפיטה הערכית (Werturtheile). התאולוגיה של ר' היא בעיקרה תאולוגיה של התגלות, הדוחה הן את האידאליזם הפילוסופי והן את המסתורין ואת המיסטיקה כבלתי־חשובים לאמונה הנוצרית. את האלוהות ביקש להבין לא כעובדה היסטורית הקיימת קיום עצמאי, אלא כביטוי של התגלות עצמית באמצעותו של ישו, בקרב קהילה הבוטחת בו כבאלוהות. ר' האמין, שתורתו מאשרת מחדש את הבשורה האלוהית של הברית החדשה, שגם המתקנים הגדולים בני המאה ה 16 לא תפסו את מלוא משמעותה. הבשורה, לדעת ר', ניתנה לקהילה בתור קהילה ולא ליחידים, ובה בלבד באו לידי ביטוי ההתגלות האלוהית ופעולת הגאולה, שבשליחותה מסר ישו את חייו. השיקולים הספקולטיוויים זרים להשקפתו התאולוגית של ר', ולדעתו תכלית החיים הנוצריים היא השלמות המוסרית והפעילות למען מלכות אלוהים. את עיקר תורתו שיקע ב Die christliche Lehre von der Rechtfertigung und Versoh-

nung („תורת הנצרות על ההצדקה והכפרה"), I—III, 1870—1874, חיבור שהשפיע רבות על התאולוגיה הגרמנית במחצית השניה של המאה ה19. עם ספריו החשובים נמנו עוד: Theologie und Metaphysik („תאולוגיה ומטאפיסיקה"), 1881; Geschichte des Pietismus („תולדות הפיאטיזם"), I—III, 1880—1886. את האסכולה שהעמיד ר' מאפיינים הדגש בענייני מוסר וקהילה ודחיית המטאפיסיקה וחוויות דתיות. הדגשים אלה מבדילים את התאולוגיה של ר' מהתאולוגיה הליבראלית של תקופתו, אם כי יסודות ליבראליים מצויים גם בתורתו והוא נחשב, לכל הדעות, לאחד ההוגים הבולטים ורבי ההשפעה של הפרוטסטאנטיזם המודרני במאה ה19. עם תלמידיו המובהקים נמנו הרנק וטרלטש (ע' ערכיהם).

A. T. Swing, *The Theology of A. R.*, 1901; K. Barth, *From Rousseau to R.*, 1959; D. W. Lotz, *R. and Luther*, 1974.

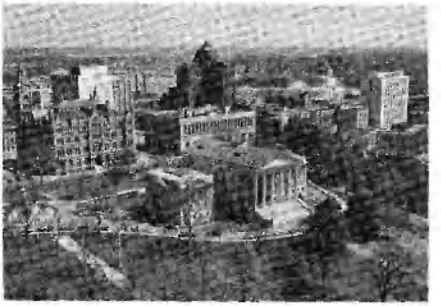
צ. בר.

ריצ'לר, מרדכי — Mordecai Richler — (נו' 1931, מונטריאול), סופר קנדי, יהודי, מהבולטים בסופרי הדור-החדש בספרות האנגלית (ע"ע קנדה, עמ' 855/6). ר' למד באוניברסיטה במונטריאול. בשנים 1951/2 שהה בפריס והושפע מאד מהסופרים האכסיסטנציאליסטים שם. לאחר שובו לקנדה י"ל ספרו The Acrobat, 1954, העוסק בחוויותיו של צייר קנדי בתוך חבורת גולים ומהפכנים ממורמרים בספרד. זמן קצר לאחר הופעת הספר עקר ר' ללונדון. בסיפוריו גילה רגישות רבה בחשיפת דמויות אינדיווידואליסטיות על רקע חיי המעמדות הנמוכים בכרך. כאלה הם ספריו A Choice of Enemies („מבחר אויבים"), 1955; Son of a Smaller Hero („בנו של גיבור קטן"), 1957. לפרסום רב זכה ספרו The Apprenticeship of Duddy Kravitz (עבר': „חניכותו של דודי קרביץ", תשל"ו), 1959, העוסק בצעיר יהודי, אינדיווידואליסט בן-עניים ממונטריאול, שבשאפתנות קיצונית הופך לאיש עסקים חסר-שרשים ונעדר-מוסר, המצליח לאלץ את החברה האדישה כלפיו להתייחס אליו כערכו. בספרו — שאף הוסרט — גילה אוזן קשובה ועין-חדה לססגוניות החיים הגשמיים של החברה היהודית העניה, תחום שלא זכה לביטוי הולם בספרות היהודית האנגלית. בספרו The Incomparable Atuk („אטוק שאין-דומה-לו"), 1963, העלה דמות קומית של יהודי אסקימואי רב-כח היוצא נגד שחיתותם של אמצעי-התקשורת העולמיים. מספריו האחרים: Cocksure („השחצן"), 1968; Hunting Tigers Under Glass („ציד נמרים תחת זכוכית"), 1968; The Street („הרחוב"), 1969; St. Urbain's Horseman („הפרש מסינט אורבין"), 1971.

הביקורת המושמעת בספריו כלפי החברה היהודית מובעת בספריו האחרונים מתוך מעורבות עמוקה ומתוך הכרת יהדותו. ר' כתב גם מאמרים ותסריטי טלוויזיה וקולנוע.

ריצ'מונד (Richmond), בירת ורג'יניה (ע"ע), אה"ב; 230,400 תוש' (1975; כ30% מהם כושים); בר'-רבתי 530,000 תוש'.

ר' שוכנת על שתי גדות הנהר ג'ימז, מרחק 140 ק"מ משפכו למפרץ צ'ספיק (האוקיאנוס האטלאנטי). נמל-הנהר, מדרום לעיר, הוכשר (1940) לקליטת ספינות-ים. צומת-התחבורה החשוב של ר' — כבישים, מס"ב ונמל-תעופה — משרת פעילות מסחרית ענפה בדרום-מזרח אה"ב. הענף התעשייתי העיקרי והוותיק בעיר הוא עיבוד טבק, ובר' נמצא ביהח"ר לסיגריות („פיליפ מוריס") הגדול והחדיש בעולם. כן מייצרים בר' כימיקאלים, טכסטילים, תרופות, מוצרי-מתכת, עץ, נייר ומזון. חשיבות נודעת גם לענפי הדפוס וההוצאה-לאור. ר' היא מרכז חשוב לחינוך גבוה. יש בה 3 אוניברסיטות (סה"כ כ21,000 תלמידים ב1976/7). סמינר תאולוגי פרסביטריאני ומרכז רפואי המתמחה בהשתלות לב וכליות. בר' מוזיאונים להיסטוריה אמריקנית ולאמנות, ומוזיאון א. א. פו (ע"ע). ליד העיר ומסביבה פארק, הכולל את שדות-הקרב במלחמת האזרחים.



ריצ'מונד: בניין הקפיטול ומצבת ושינגטון (משמאל)

האירופי הראשון הגיע לר' ב1607. ב1637 נוסדה בר' תחנת-מסחר, וב1644 נבנה מבצר צ'רלז. ב1737 נוסדה ר' במקומה הנוכחי ונקראה ע"ש ר' שעל הנהר תמז. ב1774 התכנסה בר' אסיפה אנטי-בריטית, ומ1779 ר' היא בירת ורג'יניה. במהפכה האמריקנית בזזו הבריטים את ר' (1781). תכנון-העיר הנוכחי נעשה בידי תומס ג'פרסון. בזמן מלחמת-האזרחים (1861) עברה בירת הדרום ממונטגומרי, אלאבמה, לר', ולכן היתה מטרה לכוחות הצפון, שהגיעו אליה ב1862. ב1864 עמדה העיר במצור, ולבסוף נכבשה בידי גרנט (3.4.1865) וחלקים ממנה עלו באש. ר' שוקמה במהירות, גם הודות לשגשוק תעשיית הטבק.

J. P. Little, *History of R.*, 1933.

יהודים ספרדים התגוררו בר' באמצע המאה ה18. לאחר מתן שיווי-זכויות בוורג'יניה (1785) גדל מספר היהודים האשכנזים. נוסדה קהילה (1789), הוקם בית-קברות (1791) ונבנה ביכ"נ (1822). יהודים מגרמניה תפסו מקום בולט במסחר הסיטוני ובבנקאות בר' והקימו קהילה רפורמית (1841). אחרי 1880 הגיעו יהודים רבים ממזרח-אירופה, והם עלו במהירות בסולם החברתי והכלכלי. ב1971 היו בר' 6 קהילות ובהן כ10,000 יהודים.

H. T. Ezekiel – G. Lichtenstein, *The History of the Jews of R. from 1769 to 1917*, 1917; R. Jewish Community Council, *Through the Years; A Study of the R. Jewish Community*, 1955.

ר. בנ.-מ.

ריצנשטין, ריכרד — Richard Reitzenstein — (1861—1931), פילולוג קלאסי וחוקר-דת, גרמני. שימש פרופסור באוניברסיטות רוסטוק (מ1889), גיסן, שטראסבורג (1893—1911), פרייבורג אים ברייזגאו וגטינגן (מ1914). בחיבוריו הראשונים עסק בעיקר בבעיות ספרותיות-לשוניות; מאלה נודעים: Epigramm und Skolion („מכתם וסקוליון"), 1893; Geschichte der griechischen Etymologika („תולדות קבצי-האטימולוגיה היווניים"), 1879. בחיבוריו המאוחרים סלל דרך חשובה בתחום חקר הדתות: Poimandres (ע"ע הרמס טריסמגיסטוס, עמ' 329), 1904; Hellenistische Wundererzahlungen („סיפורי נפלאות הלניסטיים"), 1906; Die hellenistischen Mysterienreligionen („דתות המיסטריות ההלניסטיות"), 1910, 1927[3]; Das Marchen von Amor und Psyche („אגדת אמור ופסיכי"), 1912; Studien zum antiken Synkretismus („מחקרים בסינקרטיזם העתיק" [עם ה. ה. שדר]), 1926. בספרו Die Vorgeschichte der christlichen Taufe („הקדם-היסטוריה של הטבילה הנוצרית"), 1929, עקב אחרי המקורות המזרחיים (טבילה אירנית ומנדעית, וטבילת-הגרים) של מנהג נוצרי זה. ר' דן גם בתורת

הלידה-מחדש אצל פילון, וכנספח הביא חיבור של לואיזה טרויה (Troje) על ה„סנבת" (= שבת) של הפלשים. בחיבורו Das iranische Erlosungsmysterium („מיסטריון-הגאולה האירני"), 1921, ובמאמריו ניסה ר' להוכיח שהרעיונות העיקריים של ה„גנוסיס" (ע"ע, עמ' 41) מקורם בפרס, דעה שאינה מקובלת על המחקר החדיש.

ריצ'רד — Richard — שמם של 3 ממלכי אנגליה.

1) ר' I, „לב-הארי" — Cocur de Lion; Lion-Heart — (1157—1199; מלך מ 1189) היה בנם של הנרי II ואלאונור (ע' ערכיהם), ונועד לרשת את דוכסות אקויטניה, נחלת אמו. ב 1172 הוכתר לדוכס, וחרף גילו הצעיר החל משליט סדר בקרב הווסלים הסוררים שלו. פעמים מספר מרד באביו, בעידוד אמו, אך הנרי הכניעו וסלח לו. ב 1183 מת אחיו הבכור ור' נהיה ליורש-העצר של כל נחלות הוריו. הוא התנגד לדרישת אביו למסור את אקויטניה לאחיו הצעיר ג'ון (ע"ע), ומרד שוב, בהסתייעו בפיליפ II אוגיסט (ע"ע), מלך צרפת. בעיצומו של המרד מת הנרי II ור' ירשו (יולי 1189).

ר' סחט כסף רב מהיהודים (ר' להלן), מכר משרות ונטל כסף רב מהאוצר הגדול שהשאיר אביו, כדי לממן את השתתפותו במסע-הצלב השלישי. פיליפ אוגיסט נדר לצאת עמו למסע, אך כבר בעת ההכנות התגלעו סכסוכים בין השניים, ואלה עתידים היו לפגוע מאד במסע. בדרכו למזרח עבר ר' בסיציליה — שבה התנהל מאבק על הכתר, ובו היו מעורבים בני משפחתו — כבש את מסינה (אוקטובר 1190) והעלה את חמת תומכי הקיסר הינריך VI (ע"ע). בעת שהייתו הממושכת במסינה ביטל את אירוסיו לאחות פיליפ אוגיסט. באביב 1191 הפליג מזרחה, הסתכסך עם איסק קומננוס, שליט קפריסין ששבה את אחות ר', ואת ברנגאריה מנוורה, ארוסתו, וכבש את האי על-נקלה.

ביוני הגיע ר' עם צבאו למחנה הצלבנים שצרו על עכו, ונהיה, מכוח כישוריו, למנהיג המחנה. הוא האפיל על פיליפ אוגיסט ועל מנהיג הצלבנים הגרמנים, לאופולד מאוסטריה, והם גמלו לו באיבה גלויה. לעומת-זאת נוצרו יחסי הערכה וכבוד הדדי בינו ובין צלאח א(ל)-דין. משנכבשה עכו שבו פיליפ ולאופולד לארצותיהם ור' נשאר בא"י. הוא יצא דרומה, ונצחונו הגדול בקרב ארסוף (ספטמבר 1191) פתח בפניו את שערי יפו ואת השפלה הדרומית עד „דרום" (דיר אל-בלח'). אחרי שתכניתו לכבוש את ירושלים לא עלתה יפה שב לעכו, ופעל לגבש את הממלכה המתחדשת. הוא תמך בגי דה ליזיניין (ע"ע), מלך ירושלים, נגד תביעות קונרד ממונפרה, שנהנה מתמיכת פיליפ אוגיסט. קונרד נרצח בידי חשישיים (ע"ע). גי הודח, ור' מסר לו את קפריסין והמליך את קרובו, אנרי משמפן, על מדינת הצלבנים. ב 1192 חתם ביפו הסכם עם צלאח א(ל)-דין ועל-פיו עוצבו הגבולות החדשים של ממלכת הצלבנים. בכך הסתיים מסע-הצלב השלישי.

וע"ע מסעי-הצלב, עמ' 1115; א"י, עמ' 459/60, ומפה שם, עמ' 461/2.



שביית ריצ'רד I, „לב-הארי"

בדרכו לארצו החליט ר' לעבור דרך גרמניה כדי להימנע מלהיכנס למארב שהכין לו פיליפ בצרפת. אולם בווינה הכירו יריבו, לאופולד מאוסטריה, שבה אותו ומסרו לידי הקיסר הינריך VI. הלה החזיקו בטירה, שבאנגליה לא ידעו את מקומה. פרשה זאת היתה יסוד לאגדה על ר' המשורר, שטרובדור מידידיו איתר את מקום שביו ע"פ שיריו. פיליפ II ניצל את שביו של ר' כדי לחתור תחת שלטונו בנחלותיו בצרפת, והמריץ את הקיסר להמשיך להחזיקו. הינריך תבע דמי-פדיון גבוהים מאד, וב 1194 שוחרר ר', תמורת 150,000 מרקים ושבועת-נאמנות לקיסר. למימון הפדיון הוטלו מסים כבדים מאד באנגליה. ר' חזר לאנגליה, הוכתר שנית — כדי להסיר ספקות ביחס לעצמאות ממלכתו — העמיד בראש הממשל את נאמנו יוברט וולטר (ע"ע), וחודש אחר שובו יצא למלחמה במלך בצרפת. בפרטוואל (Freteval) הביס את פיליפ (1195), השתלט שוב על האזורים בספר נורמנדי בואכה פריס, השתתף אישית בקרבות נגד וסלים מקומיים, ובאחד מהם נפצע ומת.



חותם של ריצ'רד I, „לב-הארי"

ר' הצטיין כלוחם וכמצביא, ונהג באורח-החיים של אבירי זמנו. באישיותו מיזג עידון ואכזריות, אולם היה נמהר באפיו ונעדר סגולות של מדינאי, שלא כאביו או כידיבו פיליפ אוגיסט. ב 10 שנות מלכותו כמעט שלא עסק בענייני אנגליה, וביקר בה לעתים רחוקות ולפרקי-זמן קצרים, המצטרפים לכדי 6 חדשים. עם זאת התחבבה דמותו על הציבור באנגליה, בשל הילת-הגבורה שנקשרה לו במסע-הצלב ובשל האכזבה שהנחיל יורשו ג'ון. הזרם הרומנטי במאה ה 19 טיפח את דמותו, ותיארו כאחד מגדולי המלכים.

ר' והיהודים. מלכות ר' ציינה מפנה חמור במעמד יהודי אנגליה, ובישרה את ראשית קצה של יהדות זו ביה"ב. ביום הכתרתו פרצו פרעות-דמים ביהודי לונדון, וכעבור מספר חדשים פשטו לערי-השדה (גזירות תתק"ן—תתקנ"א). בפרעות אלו חוסלו כמה קהילות — מי בטבח (לין), מי בהתאבדות המונית (יורק), מי בשמד (דנסטבל) ומי בגירוש (סינט אדמנדז). הפרעות לא נעשו על דעת ר', והוא אף עשה נסיון קלוש לבלמן; אך תחת זאת הטיל על היהודים מס כבד מאד, בשיעור 25% מרכושם.

י. פראוור, תולדות ממלכת הצלבנים בא"י, ב', (מפתח בערכו), תשל"א[3]; K. Norgate, *R. the L.*, 1924; J. T. Appleby, *England without R.*, 1965.

2) ר' II (1367—1400; מלך בשנים 1377—1399) היה בנו של אדוורד, „הנסיך השחור", ונכדו של אדוורד III (ע' ערכיהם). בן 10 ירש את סבו, אך למעשה שלט דודו, ג'ון מגונט (ע"ע [כרך מילואים]). ב 1381 סייע ר' בן ה 14 לשכך את מרד האיכרים, תוך גילוי עוז ותושיה, בהתייצבו בראשם ובהכריזו שהוא יהיה למנהיגם אחרי רצח ווט טילר (ע"ע). מאז ביקש להשתחרר מאפוטרופסות דודיו והיועצים שמינה לו הפרלמנט מהאצולה הרמה, ובהשפעת חבורה של דורשי-טובת-עצמם, שהתלקטה סביבו — הדיחם (1384). ב 1386 יצא ג'ון מגונט, שהיתה לו השפעה ממתנת, לקסטיליה. פרץ משבר גלוי בין האצולה הרמה ששלטה בפרלמנט ובין ר', ובמאבק מזוין ניצחה האצולה (1387). ידידי ר' נאשמו בבגידה וכמה מהם הוצאו-להורג. ב 1389 נמנע משבר חדש עם שובו של ג'ון מגונט.

7 שנים שלט ר' כחוק, מבלי להתנגש בפרלמנט ובאצולה הרמה, ערך מסע מוצלח לאירלנד ועשה שלום עם צרפת (ע"ע מלחמת מאה-השנים, עמ' 713). עם זאת קיבץ סביבו תומכים חדשים, וב 1397 נקם במתנגדיו הראשיים את השפלתו — בהוצאה-להורג, במאסר ובהגליה. כשמת ג'ון מגונט, בראשית 1399, החרים ר' את אחוזת בנו, הנרי בולינברוק, שאותו הגלה ב 1397. הנרי חזר מגלותו, ובמהרה הצטרפו רבים למחנהו ומעטים בלבד תמכו בר'. בספטמבר נתפס ר' ואולץ להתפטר. הנרי הומלך (ע"ע הנרי IV), וכעבור 4 חדשים



ריצ'רד II כורע, ומאחוריו נראים פטרוניו, 3 קדושים (מימין — יוחנן המטביל). הלוח הימני מ„דו-הלוח של וילטון" (Wilton Diptych). סוף המאה ה14 (הגלריה הלאומית, לונדון)

מת ר' בכלא. ר' נחשב למייצג התפיסה של זכות המלך לשלוט לפי מיטב שיפוטו, מעבר לכללי חוק ומסורת.

G. Mathew, *The Court of R. II*, 1968; F.R.H. du Boulay — C. M. Barron (eds.), *The Reign of R. II*, 1971.

3) ר' III (1452—1485; מלך מ1483) היה בנו הצעיר של דוכס יורק. בעלות אחיו, אדוורד IV (ע"ע), למלוכה, היה ר' לדוכס גלוסטר. סייע לאחיו ב„מלחמות השושנים" (ע"ע ממלכה מאחדת, עמ' 879) והצטיין כמשנה-למלך בצפון. על ערש-דוי מינהו אדוורד IV לעוצר לבנו הקטין, אדוורד V (1483). תוך חדשיים אסר והרג את בני משפחת גיסתו, אלמנת אדוורד IV, הפיץ שמועה שנישואי אחיו לא היו כשרים ולפיכך פסולים ילדיו למלוך, והוא עצמו הוכתר למלך. הילדים נעלמו במצודת לונדון (Tower), ופשטה שמועה שר' פקד לרצחם. הדבר גרם התקוממות, אך זו דוכאה. ר' ביקש לזכות בתמיכה ע"י הקפדה על סדרי השלטון והמשפט, עידוד המסחר ותמיכה בכנסיה ובמוסדות לימוד. מות בנו-החוקי היחיד נחשב למעין עונש-משמיים, המוכיח את אשמתו ביחס לבני-אחיו. ב1485 התלכדו פלגי האופוזיציה שבקרב האצולה; הנכבדים (gentry) הצטרפו אליהם, ובהנהגת הנרי טיודור (ע"ע הנרי VII), שחזר מגלותו בצרפת, התקוממו נגדו. בקרב בוזוורת (Bosworth) נטשוהו רבים מתומכיו, אך הוא סירב לברוח, נלחם בגבורה ונהרג. בימי הטיודורים תואר ר' כמפלצת (גם במחזהו של שייקספיר, „ר' III"). — ב1674 נתגלו במצודת לונדון שלדי ילדים — כנראה אדוורד V ואחיו — אך חידת מותם לא נפתרה, ואין זה ודאי שר' הוא שציווה להמיתם.



ריצ'רד III (המוזיאון הלאומי לדיוקנים, לונדון)

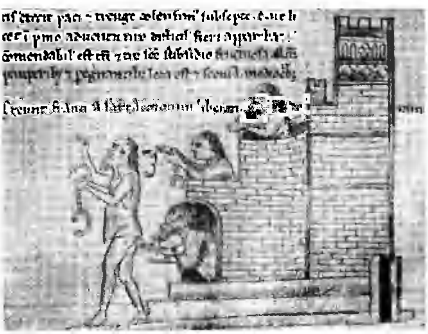
P. M. Kendall, *R. the Third*, 1955.

אר. גר.

ריצ'רד מבֵּרי — Richard de Bury (שמו המקורי: Richard Aungerville) — (1287—1345), איש-כנסיה, מדינאי, אספן-ספרים וסופר אנגלי. למד באוכספורד. נכנס לשירותו של אדוורד מווינזור (אח"כ אדוורד III [ע"ע]), וכנראה היה מחנכו. נתלווה אל אדוורד ואמו בצרפת (1326) ואחרי המלכת הנסיך עלה בשלבי השלטון. היה שומר החותם (1329/33) ושוגר פעמיים לחצר האפיפיור באוויניון, מקום שם פגש את פטררקה. ב1333 מונה הגמון דרם (Durham), וב1334 — שר-אוצר; אח"כ היה נשיא בית-הלורדים.

ר' היה פטרונם של מלומדים. בחיבורו הנודע Philobiblon („חובב ספרים"), שסיים אותו קרוב למותו, סיכם את חוויותיו כאספן, הסביר למה יש לאהוב ספרים, כיצד לטפל בהם ובאיזו מידה להעמידם לרשות אחרים. החיבור נכתב בפרוזה ריתמית מעולה, נשתמר בכ"י רבים, והודפס מ1473 במהדורות רבות ובתרגומים שונים. ספרייתו רבת-הערך של ר' נמכרה אחרי מותו, בשל חובותיו, ונתפזרה.

ריצ'רד מקורנוול — Richard of Cornwall — (1209—1272), רוזן קורנוול ומלך גרמניה („מלך הרומאים"), בנו השני של ג'ון „ללא ארץ" (ע"ע), מלך אנגליה. ב1225 עמד בראש צבא אנגליה שניסה לכבוש את חבל פואטו בצרפת. אחיו, הנרי III (ע"ע), מסר לידיו ב1227 את רוזנות קורנוול. אף כי התנגד למדיניות המלכות ותמך בלבו בברונים האנגלים, נשאר נאמן לאחיו וליווה אותו ברוב מלחמותיו; בכמה מהן, כמו במלחמת פואטו ב1242, אף הצילו משבי בזכות קור-רוחו. ב1240 ערך ר' מסע-צלב לא"י וזקף שם לזכותו השגים נכבדים. הוא כרת ברית-שלום עם שליטי מצרים ודמשק; זו אישרה סיפוח השטחים בצפון, בגליל ובשפלת-החוף, שהועברו לפני-כן לידי הצלבנים בידי שליט דמשק. הוא גם ביצר



ריצ'רד מקורנוול משחרר שבויים צרפתים מידי הסרצינים, 1241. (איור מתוך ספרו של מתיו פרים)

את אשקלון, מפעל שביסס את שלטון הצלבנים בדרום (שרידיו נראים גם היום). אחרי שובו לאנגליה חיזק את קשריו עם אחיו, וב 1245 נשא לאשה את סאנשיה (Sanchia) מפרובנס, אחות המלכה. פעי־לותו בחצר הביאה לו טובות־הנאה מרובות ור' היה בין הנסיכים העשירים ביותר בדורו. ב 1252 הציע לו אינוצנטיוס IV (ע"ע) את כתר סיציליה, שהיתה מעוזם של ההוהנשטאופים (ע"ע). ר' סירב לקבל את הצעת האפיפיור, אך שוכנע ב 1256 להציג מועמדותו לכתר הקיסרות הרומית הקדושה והשיג את רוב קולות האלקטורים. ב 1257 הוכתר באכן בתואר „מלך הרומאים", ובתשלומים כבדים השיג הכרה בעמק הריינוס. בתקופת שהייתו באנגליה בשנים 1259—1260 סייע להנרי לבטל את „תקנות אוכספורד" (ע"ע ממלכה מאחדת, עמ' 877), שנכפו עליו ב 1258. משנוכח לדעת בביקוריו הנוספים בגרמניה (1260—1263) שלא יצליח להשיג את הכתר הקיסרי, שב לאנגליה כדי להשתתף במאבק בין הנרי III לברונים. נשבה בקרב לואיס (Lewes) ב 1264, אך בתמיכת בנו הנרי הצליח להשיג את הסכם־הפשרה של קנילוורת (Kenilworth). רצח בנו הנרי באיטליה היה מכה קשה לר', והוא מת שבע צער ואכזבות.

י. פראוור, תולדות ממלכת הצלבנים, ב' (מפתח, בערכו), תשכ"ג;
N. Denholm-Young. *R. of C.*, 1947.

אר. גר.

ריצ'רדז, דיקינסון וודרף — Dickinson Woodruff Richards — (1895—1973), רופא ופיסיולוג אמריקני. למד שפות באוניברסיטת ייל, התגייס לצבא אה"ב ובתום מלה"ע I למד רפואה ופיסיולוגיה באוניברסיטת קולמביה. השתלם באנגליה, ועם שובו לניו יורק החל במחקריו על הפיסיולוגיה של הלב והריאות. עמיתו בראשית דרכו במחקר היה קורנן (ע"ע). במהלך מלה"ע II היו השניים עדים למקרים רבים של הלם בשל חבלות בבית־החזה, ובעקבות זאת החלו לחקור את מחלות הלב והריאה. ר', קורנן וו. פורסמן (ע"ע) זכו בפרס־נובל לרפואה ב 1956, בזכות תגליותיהם בתחום צנתור־הלב והשינויים החולניים במערכת־הדם. שיטת הצנתור הוצעה ע"י פורסמן, ור' וקורנן שכללו את שיטתו והצביעו על יישומים נוספים (גילוי ואיתור פגמים־מלידה בלב, איתור חסימות במערכת העורקים הכליליים ובסעיפיהם, ועוד). בכך הונח היסוד הקליני לשימוש הנפוץ בשיטת הצנתור ככלי־עזר אבחנתי.

ריצ'רדז, תיאודור וילים — Theodore William Richards — (1868—1928), כימאי אמריקני, חתן פרס נובל לכימיה לשנת 1914. ר' למד באה"ב ובגרמניה, והיה פרופסור לכימיה פיסיקלית באוניברסיטת הרוורד מ 1895 עד מותו. עסק בעיקר בקביעה מדויקת של המשקלים האטומיים של יסודות, שעד אז לא היו ידועים בדייקנות מספקת. ר' ועוזריו קבעו את המשקלים האטו־מיים של 25 יסודות ובעבודתם פיתחו ושיפרו שיטות נסיוניות חדשות ומדויקות. 30 משקלים אטומיים נוספים נקבעו ע"י שני תלמידיו: בקסטר והוניגשמידט. כ"כ עסק בתרמוכימיה ובאלקטרו־כימיה.

ריצ'רדסין, סר אואן וילנז — Sir Owen Willans Richard-son — (1879—1959), פיסיקאי אנגלי. חקר בעיקר פליטת אלקטרונים ממתכות לוהטות. ב 1904 קיבל בעת־ובעונה אחת תואר מוסמך מאוניברסיטת קימבריג' ותואר דוקטור מאוניברסיטת לונדון. בשנים 1906—1914 הורה פיסיקה בפרינסטון, ושם הוכיח שאלק־טרונים נפלטים מעל פני מתכת מחוממת ולא מהאוויר שסביבה. „חוק ר'" קובע את הקשרים שבין הטמפרטורה של המתכת לבין מספר האלקטרונים הנפלטים והתפלגות מהירויותיהם. לחוק חשיבות בהבנת הפעולה ובתכנון שפופרות־ריק בנורות התפרקות (נאון ופלואורס־צנטיות) ובאלקטרוניקה, במיוחד ברדיו ובטלוויזיה של טרם־הטרנ־זיסטור. ר' עצמו קרא לתחום שפיתח „תרמיוניקה" (thermionics). פרסומו החשוב הראשון, על היינון שגורמת פלטינה לוהטת בגזים שונים, י"ל ב 1906. ב 1914 פרסם The Electron Theory of Matter („תורת האלקטרון של החומר"), וב 1916 — The Emission of Electricity from Hot Bodies („פליטת חשמל מגופים חמים"), ששימשו ספרי־עזר חשובים.

ב 1914 חזר ר' לאוניברסיטת לונדון, ובה כיהן כמנהל המחקר הפיסיקלי ב„קינגז קולג'" מ 1924 ועד פרישתו ב 1944. ב 1928 הוענק לו פרס־נובל בפיסיקה על מחקריו בקרינת חום, בפוטואלקטריות ובספקטרוסקופיה של גלים קצרים־ביותר, וב 1939 הוכתר בתואר האבירות.

ריצ'רדסון, דורותי מילר — Dorothy Miller Richardson — (1873—1957), סופרת אנגליה. עבדה כמורה, פקידה, עתונאית ומתרגמת. ר' היא חלוצת שיטת התיאור שכונתה „זרם התודעה" (stream of consciousness) ברומן. ספרה הראשון Pointed Roofs („גגות חדים"), 1915, נכתב בשיטה זו ובכך פילס את הדרך לסופרים יותר ידועים כג'ימז ג'ויס, ורג'יניה וולף וקתרין מנספילד (ע' ערכיהם; וע"ע אנגלית, ספרות [כרך מילואים], עמ' 271/2) שהשתמשו בטכניקה זו ופיתחו אותה.

„גגות חדים" היה הראשון בסדרה בת 13 יצירות המצטרפות לרומן ארוך Pilgrimage („עליה לרגל"), שראה אור בתקופה 1915—1967 (הספר האחרון בסדרה נתפרסם אחרי מות ר'). הנושא המרכזי הוא חיפושיו של האדם המודרני הנבוך אחרי מציאות בלתי־מעורערת, אליה הוא מגיע בזכות הסתכלות עצמאית המשוחררת מתכתיבי המסורת והמוסכמות. טשטוש קווי־האופי הברורים בתיאור הדמויות וויתור על עלילה עקבית המסלפת, לדעת ר', את המהות האמיתית של החוויות, הם מעקרונות הכתיבה של ר'. סגנון כתיבה זה והדגשת השחרור מתכתיבי המסורת הזכירו את ציורי האימ־פרסיוניסטים, ואכן ספרה כונה הרומן האימפרסיוניסטי הראשון. ר' תיארה את המציאות החיצונית וכן את האדם עצמו לא כישות בלתי־משתנית אלא כזרימה מתמדת, בה הזמן אינו נחלק לעבר־הווה ועתיד, אלא כל הזמנים קיימים בבת־אחת בתודעת האדם.

הסדרה „עליה לרגל" חלוצית גם בכך שהגיבורה המספרת מבטאת לראשונה בתולדות הרומן האנגלי את עולמה של האשה המודרנית.

J. C. Powys. *D. M. R.*, 1931; C. R. Blake, *D. R.*, 1960; J. Rosenberg, *D. R.; The Genius they Forgot*, 1973.

ריצ'רדסון, סמיואל — Samuel Richardson — (1689—1761), סופר אנגלי. בן לנגר־אומן בדרבישיר. בגיל 17 החל לעבוד כשוליה של מדפיס לונדוני. כשסיים את התמחותו הקים בית־דפוס עצמאי, ששגשג עד־מהרה וזכה להכרה רבה.

ר' הגיע לספרות במקרה. ב 1740 החל בהכנת קובץ מכתבים־לדוגמה. מכתב אחד, מנערה־משרתת אל הוריה בכפר, שמספר על נסיונותיו החוזרים של בן הגבירה לנצל את תומת המשרתת, כבש את דמיונו של ר'. תוך חדשיים הרחיב את סיפור־המעשה לכדי רומן באורך מלא — Pamela; or Virtue Rewarded („פמלה; או: הצניעות ושכרה"), 1740. זהו סיפור „סינדרלה" על פמלה היפה, האדוקה והשומרת־מוסר ללא פשרות. אדונה ההולל נכנע לבסוף לסגולותיה ומציע לשאתה לאשה על אף מעמדה הנחות. היסודות הרומנטיים הבולטים בספר משולבים ביסודות ראליסטיים מובהקים המשקפים את הרקע החברתי של התקופה, על ההשקפות והערכים של המעמד הבינוני החדש. הספר זכה להצלחה מסחררת ור' כתב המשך למעשה: Pamela in her Exalted Condition („פמלה בגדולתה"), 1741, שנפל בהרבה מקודמו.



„חתונת פמלה". איור של ג'. היימור (1744) לספרו של ס. ריצ'רדסון (גלריית טיט, לונדון)

הרומן השני של ר', Clarissa; or the History of a Young Lady („קלאריסה; או סיפורה של עלמה צעירה"), I—VII, 1748, חוזר אמנם על הנושאים שב„פמלה", אלא שמורכבותו ועצמתו גדולות הרבה־יותר. דמויות הגיבורים, קלאריסה ולוולס (Lovelace), הן מן המרשימות בספרות האנגלית. הרומן השלישי והאחרון של ר', The History of Sir Charles Grandison („סיפורו של סר צ'ארלז גרנדיסון"), 1754, — שגם הוא, כקודמיו, נכתב בחילופי־מכתבים — היה כמעט מושלם מבחינה טכנית, אך הוא הפחות מעניין. המטרה המוסרית הדידקטית מפורשת מדי, והוא נעדר מורכבות — פרי־הדמיון — המציינת יצירות גדולות.

בשנותיו האחרונות עסק ר' בהכנת "A Collection of the Sentiments, Maxims, Cautions and Reflections contained in 'Pamela', 'Clarissa' & 'Sir Ch. Grandison'" („אוסף של תחושות, אמרות, אזהרות והרהורים הכלולים ב‚פמלה', ‚קלאריסה' ו‚סר צ'ארלז גרנדיסון'"). האוסף מעיד על החשיבות היתרה שייחס ר' לצד הדידקטי ביצירתו. הוא אף התמיד בהתכתבות עם ידידיו, ובהם חוג נשים מעריצות, שהתייחסו אליו כאל אחד מגיבורי הרומנים שלו.

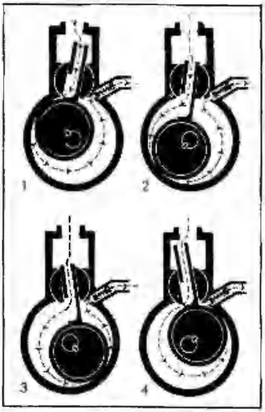
לקוראים בני זמנו קסמה במיוחד כתיבתו הפאתטית. פולחן הסנטימנטליזם במאה ה 18 באנגליה, הקשור במיוחד בשמו של לורנס סטרן (ע"ע), מתחיל ביצירתו של ר'. אולם כיום מציינים את גדולתו האָמנותית דווקא מכוח הראליזם הפסיכולוגי שברומנים שלו. בתקופה שבה שורטטו הדמויות בקווים כלליים, טיפוסיים לאופי האנושי, בולטות הדמויות ברומנים של ר' כבני־אדם כפי שהם, על תכונותיהם המיוחדות. בכך סלל ר' דרכים חדשות בספרות האנגלית, ובמיוחד ברומן הפסיכולוגי.

B. W. Dowms, *R.*, 1928, 1969; A. D. McKillop, *S. R., Printer and Novelist*, 1936; W. M. Sale, *S. R.: Master Printer*, 1950; M. Golden, *R.'s Characters*, 1963; M. Kinkead-Weekes, *S. R. Dramatic Novelist*, 1973; M. A. Doody, *A Natural Passion; a Study of the Novels of S. R.*, 1974.

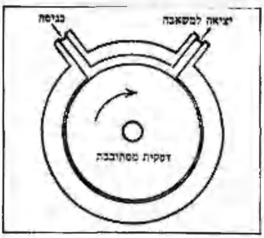
ו. כ.

רִיק (לאט' vacuum), מושג בפיסיקה המציין מרחב רֵיק מחומר. ר' מוחלט אינו קיים, אך מקובל להתייחס אל מרחב המכיל גז בלחץ הנמוך במידה ניכרת מלחץ אטמוספירי (ע"ע גז, עמ' 541), כאל ר'. בטבע מצויה דרגת הר' הנמוכה־ביותר במרחב הבין־גאלאכטי — 2.3×10^{-23} מ"מ כספית (ע"ע ערפלית, עמ' 244) — ובניסויי מעבדה בכלי סגור הושגה דרגת ר' של 10^{-13} מ"מ כספית. ר' מוחלט אינו ניתן להשגה אף בתנאי מעבדה, הואיל ולכל חומר, שממנו עשוי הכלי שיוצרים בו את הר', יש לחץ אדים (ע"ע) מסוים. ר' אינו מוליך חום או קול, אך חדיר לקרינה אלקטרומגנטית ולשדות אחרים (תדרמתו של לחץ־הקרינה, יחסית ללחץ הקינטי, מזערית ביותר, ואין זה מקובל להכלילו בחישוב דרגת הר').

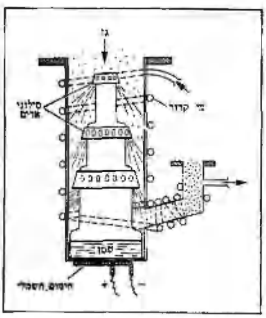
יצירת ר' ומדידתו. ר' עד 10^{-3} מ"מ כספית נוצר באמצעים מכאניים ע"י **משאבת־רוטור**. דיסקית הרוטור סובבת סביב ציר לא־סימטרי, כך שמסלולה מַשיק בנקודה לדפנות גליל שבו היא כלואה. לפיכך, בכל מחזור־סיבוב נדחף הגז הכלוא אל עבר פתח־יציאה, בעוד כמות־גז נוספת נסחפת מן המיכל המרוקן. לקבלת דרגת ר' גבוהה משתמשים במערכת של שתי משאבות. הראשונה — בד"ב משאבת רוטור — יוצרת לחץ נמוך התחלי, והשניה ממשיכה ומקטינה את הלחץ. לצורך זה משמשות משאבות הפועלות ע"פ עקרונות שונים: **המשאבה המולקולרית** מבוססת על עקרון הזרימה המולקולרית בלחץ נמוך. דיסקית הסובבת במהירות מעניקה תנע לפרודות הגז ומַסיעה אותן אל עבר משאבת הרוטור. **במשאבת דיפוסיה** כספית או שמן מחוממים במיכל ויוצרים סילוני. אדים הסוחפים עמם את פרודות הגז מן המערכת, ואלה נשאבים ע"י משאבת הרוטור. בהגיע האדים לאיזור הקר הם מתעבים ויורדים שנית אל המיכל. משאבה זאת מתחילה לפעול ב־10^{-1} מ"מ כספית, וניתן להגיע באמצעותה עד לדרגת ר' של 10^{-8} מ"מ כספית; **משאבת־הרקיקה** (sputtering) מבוססת על פליטת אטומים מקתודה מתכתית (בד"ב טיטן) ע"י הפצצה ביונים מהירים. גזים פעילים נשאבים ע"י קשירה כימית עם אטומי הטיטן, גזים אצילים ע"י יוניזציה והאצה לקתודה, ואחרים — ע"י פעפוע אל הקתודה. למשאבה זאת נחוץ לחץ התחלי



משאבת רוטור



משאבה מולקולרית



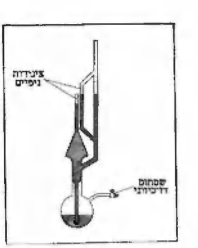
משאבת דיפוסיה

של 2×10^{-2} מ"מ כספית, והיא עשויה להגיע עד 10^{-11} מ"מ כספית; פעולתה מהירה במיוחד. קיימות שיטות להקטנה נוספת של הלחץ: ע"י שימוש בגז בלען (getter) הסופח אליו את יוני הגז ושוקע עמם אל המשאבה (ע"ע שפופרת אלקטרונית); ע"י משאבות קריוגניות (ע"ע קריוגניה), השואבות את הגז ע"י עיבוי על דפנות קרים. בשיטות אלו ניתן להגיע עד לדרגת ר' של 10^{-12} מ"מ כספית.

דרגת ר' מעל 1 מ"מ כספית נמדדת בברומטר (ע"ע); לחצים קטנים יותר נמדדים בצורה עקיפה ע"י בדיקת תכונות הגז התלויות בצפיפותו. מַנוֹמֶטֶר מַקְלָאוּד (McLeod) פועל ע"פ חוק בויל (ע"ע גז, עמ' 542) ומיועד לקביעת לחצים בתחום של 10^{-6}—10 מ"מ כספית. קיימים שני טיפוסים של מנומטרים המודדים לחצים ע"פ קצב איבוד החום מנימה מוסקת הנמצאת בר'. מנומטר פירני (Pirani) עשוי נימת-להט שקצה האחד מחובר לגשר ויטסטון (מיתוג חשמלי המתוכנן למדידת התנגדויות חשמליות). התנגדות הנימה תלויה בטמפרטורה הנקבעת ע"פ קצב איבוד האנרגיה התרמית דרך הגז. גורם זה נקבע ע"י הלחץ והמוליכות התרמית שהם אפייניים לגז. הדגם השני עשוי צמד חומני, כך שהצומת החם מחובר לנימת-הלהט. תחום-המדידה של מנומטרים אלה הוא 10^{-4}—100 מ"מ כספית. מידת היוניזציה של גז ע"י קרן אלקטרונים תלויה במהלך החָפשי הממוצע, ולפיכך — גם בלחץ. עובדה זאת מנוצלת במנומטר פנינג (Penning), העשוי שתי קתודות ובמרכזן אנודה. המערכת נתונה לשדה מגנטי חיצוני, המאריך את מהלך האלקטרונים ולפיכך מגדיל את מידת היוניזציה. הלחץ נקבע ע"פ ערכי הזרם הישר הנוצר במעגל האנודי. מנומטר זה מודד לחצים הנמוכים מ 10^{-7} מ"מ כספית.

ר' הוא תנאי חשוב לקיומן של תופעות פיסיקליות שונות, ונמצאו לו שימושים טכנולוגיים רבים. בר' גבוה יהיה מספר הפרודות ליחידת-נפח קטן-ביותר, ולפיכך יגדל המהלך החָפשי הממוצע (ע"ע גז, עמ' 548). הדבר מאפשר הולכה ע"י התפרקויות חשמליות בשפופרת-ר', וכך, למשל, התגלו קרני X (ע"ע), קרני קתודה והאלקטרון החפשי (ע"ע, עמ' 804/5). האצת חלקיקים (ע"ע מאיצי חלקיקים) נעשית בר' כדי למנוע איבוד אנרגיה ופיזור ע"י התנגשויות; שימוש לבד נמצא במיקרוסקופ האלקטרוני (ע"ע, עמ' 389) ובספקטרומטר-מסות (ע"ע). העובדה שר' חדיר לקרינה מנוצלת לחקר מהוהם של שדות שונים והאינטראַקציה ביניהם (תופעות כגון יצירת זוגות וכלייתם [ע"ע אלקטרון, עמ' 809]).

השימוש בר' נפוץ בטכנולוגיה כתנאי לקיומם של תהליכי-ייצור, וגם כחלק של מוצר מוגמר. לראשונה נוצל ר' בנורות-חשמל (ע"ע נורה) — כדי למנוע איבוד חום לסביבה וחמצון של נימת-הלהט. שימוש דומה קיים בתרמוס ובמכלים לשימור גזים נוזליים, העשויים דפנות כפולות וביניהן ר'. גם תהליכים מטאלורגיים (ע"ע מתכות, עבוד) רבים נעשים בר' — בעיקר ליצירת ראקציות בימיות שאינן אפשריות במצב של שיווי-משקל אַטמוספירי (כגון שהרור גזים מתוך מתכות מעובדות), או למניעת ראקציות כימיות המתרחשות באַטמוספירה (כגון זיהום אטמוספירי ותגובה של יסודות פעילים לגבי מרכיבים מסוימים של האטמוספירה). כך, למשל, נעשה בר' היתוך של פלדות באיכות גבוהה, כדי למנוע חמצון אַטמוספירי, וזאת תוך הוצאת החמצן ע"י ראקציה עם פחמן וסילוק גזים מומסים אחרים, כגון מימן וחנקן. התהליך גורם לשיפור תכונות מכאניות של החומר. מתכות פעילות כטיטן, זירקון והפניום מותכות בר', כדי למנוע תגובה וזיהום ע"י חמצן וחנקן. היתוך בר' משמש גם לבדיקת תכולת גזים — כחמצן, מימן וחנקן — במתכות מסוימות, ע"י אנליזה של הגזים הנפלטים (ע"ע כימיה, עמ' 776). תהליכים כיציקה, סנטור (עיצוב מתכות בלחץ גבוה) וזיקוק נעשים אף הם בר'. על תהליכי-ריתוך בר', ע"ע רתוך.



מנומטר מקלאוד

בתהליכי ציפוי-דק מאדים את החומר המצפה ע"י קביעתו בר' הנמוך מלחץ-האדים שלו. האדים מעובים על החומר המצופה, וכך ניתן ליצור שכבות בעובי מסדר-גודל של 10^{-5} ס"מ. התהליך מקובל בציפוי עדשות בשכבה דקה (לקבלת תמונה בהירה-יותר), בייצור מעגלים מודפסים (ע"ע אלקטרוניקה) ובציפוי מתכות וחמרים פלסטיים.

ר' גבוה הוא תנאי חשוב לפעולתן של שפופרות אלקטרוניות (ע"ע) ופוטואלקטריות (ע"ע פוטואלקטריות). שפופרות אלו מרוקנות מאוויר, כדי לאפשר זרימת חלקיקים ללא איבוד אנרגיה וללא פיזור כתוצאה מהתנגשויות בפרודות-האוויר. ר' תופס גם מקום בתהליך ההקפאה היבשה (ע"ע קר ומכונות קרור), שלה שימושים רבים בתעשיית המזון, בביולוגיה וברפואה.

כלים ותהליכים מכניים רבים, כגון מנופים, משאבות, כלים פנומטיים, מעצורי-רכב, שואבי-אבק, הצמדת אבזרים למשטח חלק וכיו"ב, פועלים כולם ע"פ עקרון של יצירת ר' גבוה, המפר את שיווי-המשקל האטמוספירי.

היסטוריה ופילוסופיה של הר', ע"ע אויר, עמ' 820/1; אין; דמוקריטוס; הרון; חלל, עמ' 503/8; טוריצ'לי; לוקיפוס.

S. Dushman, *Scientific Foundations of V. Technique*, 1962²; C. M. Van Atta, *V. Science and Engineering*, 1965; D. J. Santeler et al., *V. Technology and Space Simulation*, 1966; B. D. Power, *High V. Pumping Equipment*, 1966; P. A. Redhead – J. P. Hobson – E. V. Kornelsen, *The Physical Basis of Ultrahigh V.*, 1968.

ו. גפ.

רִיֶקָה (Rijcka, איט' פִיוּמֶה [Fiume]), עיר-נמל בקרואטיה (ע"ע), צפון-מערב יוגוסלוויה. 161.000 תוש' (1971). ר' שוכנת לחוף מפרץ קווארנר שבים האדריתי, כ 60 ק"מ מדרום-מזרח לטריסטה. העיר בנויה במישור-חוף צר שמעליו מתנשאות שלוחות הרי האלפים היוליים. נמל ר' משרת את סחר-החוץ של יוגוסלוויה, ובאמצעות כבישים ומס"ב — גם את זה של אוסטריה והונגריה. ליד הנמל נמצא בסיס הצי היוגוסלווי. התעשיה בר' כוללת מספנות, בתי-זיקוק לנפט, ייצור קטרים ונייר. באוניברסיטת ר' — 4.220 תלמידים (1976/7). בעיר מוזיאונים לספנות ולטבע. בין האתרים ההיסטוריים בר' — קשת ושרידי חומה מהמאה ה 4, מבנים וכנסיות מהמאות ה 14—ה 18.

היסטוריה. ר' היתה מקום יישוב אילירי שנכבש ע"י הרומאים בימי אוגוסטוס. כעיר-חוף רבות בחבל דלמטיה (ע"ע) ידעה ר' שליטים רבים ביה"ב: קיסרי ביזנטיון, העיר ונציה, שליטים מקומיים, קרואטים והונגרים; עד שנמסרה לרשות בית הבסבורג בסוף המאה ה 15 כדי למנוע את נפילתה בידי התורכים. ב 1719 הוכרזה נמל-חופשי, והתעוררה בהדרגה מתקופת-קפאון ממושכת. מריה תרזיה צירפה את ר' כגוף אוטונומי לנחלות כתר הונגריה (1779). בתקופת המהפכה הצרפתית ובימי נפוליון הוצאה מידי בית-הבסבורג. לאחר קונגרס וינה (1815) הוחזרה לקיסרות. בעקבות דיכוי מרד ההונגרים (1848/9) נמסרה ר' לרשות קרואטיה, אך ב 1870 הוחזרה לידי הונגריה. כפיצוי ניתן לקרואטים נמל סושאק בפרבר של ר'. ר' היתה לנמל-יצוא לדגנים מהונגריה, והתפתחה במהירות. בקלטה אוכלוסיה אוסטרית-גרמנית, ובעיקר קרואטית, מלבד האיטלקים שהיוו את עילית העיר.

ב 1905 פורסמה „החלטת ר'": מצע משותף של כל מפלגות האופוזיציה הקרואטיות והסרביות שדגלו בהרחבת סמכויות שלטון-

הבית בקרואטיה ובחשכת דלמטיה אליה. הצלחת מפלגות „החלטת ר׳״ („הקואליציה הסרבו־קרואטית״) בבחירות (1906) הגבירה את התסיסה הלאומית הקרואטית בר׳. בתום מלה״ע I טענה איטליה (ע״ע, עמ׳ 753/4) לבעלות על ר׳ בגלל מיעוט איטלקי גדול וכפיצוי על שטחי דלמטיה שצורפו ליוגוסלוויה. בספטמבר 1919 כבשו כוחות בלתי־סדירים איטלקיים בפיקודו של המשורר ד׳אנונציו (ע״ע אנונציו, עמ׳ 354) את ר׳ והחזיקו בה בשם העם האיטלקי. חוזה רפלו (ע״ע) קבע שיש להקים בר׳ „מדינה חפשית״, ולאחר היסוסים רבים גירשו צבא איטליה וציה את ד׳אנונציו מר׳. חסידי האוטונומיה ניצחו בבחירות מקומיות, אך לאומנים איטלקיים ונאמני מוסוליני תפסו את השלטון (מארס 1922), ולאחר מו״מ ממושך הכירה יוגו־סלוויה בסיפוח ר׳, פרט לסושאק, לאיטליה (1924). כלכלת ר׳ קפאה על שמריה, וסושאק היה לנמל יוגוסלווי עיקרי.

באפריל 1941 כבשו האיטלקים את חבל הארץ ההררית בערפה של ר׳, אך לא יכלו לבער משם את הפרטיזנים. ב 1943 השתלטו הגרמנים על ר׳, והעיר שוחררה מידיהם ב 1945. כ 25,000 איטלקים נטשו את ר׳ שאוחדה אח״כ עם סושאק ליחידה עירונית אחת. ר׳ היתה למרכז תעשייתי ונבנו בה אוניברסיטה ואקדמיה ימית.

ח. א. סרגי, מקורות הפשיזם האיטלקי, 1951 ; D. Mitchell, *D'Annunzio Dictator of Fiume, 1919—1920* (History Today, XXI), 1971.

יהודים. „משה יהודי מפיומה״ נזכר בתעודות מ 1524. נשתמרו מצבה מ 1746 וס״ת מ 1789. רישומי הקהילה וחברה קדישא הם מ 1824. מ 1831 נמצאה קהילת ר׳ בפיקוח רבני ספליט (ע״ע). במחצית השניה של המאה ה 19 התיישבו בר׳ יהודים איטלקים, אוסטרים, הונגרים וקרואטים, והקימו „מניינים״ נפרדים. ביכ״נ גדול נבנה ב 1902. ב 1900 היו בקהילה כ 2,000 נפש (4% מכלל האוכ־לוסיה). מאפריל 1941 שלטו האיטלקים בר׳. מאות יהודים מקרואטיה, שבה שלטו ה„אוסטאשים״, מצאו מפלט בר׳, ואח״כ בדרום איטליה, ביזמתו של קצין־המשטרה האיטלקי, ג׳. פאלאטוצ׳י. הלה הזהירם מראש על השתלטות הגרמנים על ר׳ (ספטמבר 1943), וע״כ נעצר ונשלח לדכאו; שם מת. היו יהודים שנתפסו ונרצחו בידי הגרמנים וה„אוסטאשים״, אך היו גם שנמלטו והצטרפו לפרטיזנים של טיטו. מרבית הניצולים עלו לא״י.

י. לו.

ריקוב, אלכסי איוואנוביץ׳ — А. И. Рыков — (1881—1938),

מדינאי רוסי. בן 18 הצטרף למפלגה הסוציאל־דמוקרטית ועד מהפכת אוקטובר 1917 עסק בפעילות מהפכנית, על אף מאסריו הרבים.

בממשלתו הראשונה של לנין היה ר׳ קומיסר לענייני פנים, וכ״כ החזיק בתפקידים ממלכתיים בכירים נוספים. ב 1923 הצטרף לפוליט־ביורו, ואחר מות לנין (1924) היה רה״מ ותמך בסטלין במאבקו נגד טרוצקי. ב 1928 הצטרף ל„אופוזיציה הימנית״ שהתנגדה לסטלין. בהדרגה הודח מתפקידיו וב 1930 הודח מתפקידו כרה״מ. כמה שנים שימש במשרות־פחותות כשר התקשורת (1931), וב 1936 הודח מכל תפקידיו הממלכתיים, ושנה אח״כ סולק מהמפלגה. ב 1938 הואשם ונשפט עם בוכרין (ע״ע) ואחרים במשפט־ראווה (1938) ונדון למוות (ע״ע מועצות, ברית ה־, עמ׳ 744).

ריקטס, צ׳רלז — Charles Ricketts — (1866—1931), צייר,

פסל, מעצב ומעטר־ספרים אנגלי. היה ממניחי היסוד לתנועת „אר נובו״ (Art Nouveau) בארצו. נולד בז׳נווה, קיבל את ראשית חינוכו בצרפת והושפע מציוריו של דלקרואה ומפסליו של רודן (ע׳ ערכיהם). עבודותיו הגרפיות קרובות לאלה של ו. בליק, ו. מוריס והקדם־רפאליים, וניכרת הקבלה גם לסגנונו של א. ו. בירדסלי (ע׳ ערכיהם).

יחד עם תלמידו וחברו צ׳רלז שנון (C. Shannon) היה עורכו של הירחון The Dial, שבו השתתף גם בכתב וכמעטר בשנים 1889—1897. בראשית שנות ה 90 עיטר בחיתובי־עץ ספרים רבים, ובמיוחד את ספרי אוסקר וילד: A House of Pomegranates („בית רימונים״), 1891; „דפניס וכלואה״, 1893, ו„ספינקס״, 1894. ב 1896 ייסד בית־דפוס — The Vale Press — ועיטר במו־ידיו את מרבית הפרסומים שנדפסו בו. עבודות התפאורה והתלבושות שתכנן לבימה האנגלית, והתכשיטים הרבים שיצר, הקנו לו שם של מהפכן בתחום העיצוב. ב 1922 נבחר לאקדמיה המלכותית בלונדון.

T. S. Moore, *C. R.*, 1933.

ריקי, עמנואל חי רפאל (1688, פירארה — 1743, איטליה),

רב, מקובל ופייטן. ב 1670 עקרה משפחת ר׳ לרוויגו. ב 1674 מת אבי המשפחה, וידידיה רבינו, דודו של ר׳, נטל על עצמו את הדאגה למשפחה. במותו של ידידיה עברה דאגה זו לבנו, שנשא את אחותו של ר׳ לאשה. בגיל 20 החל ר׳ לנדוד בערי איטליה והתפרנס מהוראה. ב 1717 הוסמך לרבנות, וב 1718 עלה לא״י והתיישב בצפת. ר׳ התעמק בקבלת האר״י, והוסמך לרבנות פעם נוספת בידי רבה של צפת, ר׳ חיים אבולעפיה, שגם העיד על חסידותו. לאחר מות בתו במגפה עזב ר׳ את הארץ (1720) לשוב לאיטליה, אך האניה הותקפה ונוסעיה נשבו לצפון־אפריקה. כעבור 40 יום השתחרר ר׳ ויצא לאיטליה. 12 שנה פעל כרבה של פירנצה, אולם רוחו התוססת הניעתו לחדש את מסעיו. לאחר שביקר באיז־מיר, סלוניקי, קושטא ולונדון, ישב שנתיים בחלב, וב 1737 בא לירושלים וישב בה 3 שנים. ב 1741 חזר לליוורנו לטפל בעסקי ספריו, ובאחד ממסעותיו שם הרגוהו שודדים.

רוב ספריו כתובים ברוח הקבלה ועוסקים בנושאיה. ומגמתם להפיצה בין שכבות רחבות, באמצעים מתודיים חדשים. ואלה ספריו לפי סדר חיבורם: 1) „מעשה חושב״ (ויניציאה, תע״ו) — פירוש על מלאכת המשכן; 2) „חושב מחשבות״ (אמסטרדם, תפ״ז) — ענייני מקווה ותפלין, ופירושי מקרא ותלמוד בדרך דרוש; 3) „הון עשיר״ (שם, תצ״א) — פירוש למשנה. חיבור זה נכתב בגוריציה והושלם בצפת, ובספר כלולים גם פיוטים מולחנים; 4) „משנת חסידים״ (שם, תפ״ז) — ספרו החשוב והנודע־ביותר, והוא הרצאת קבלת האר״י לפי נושאים. הספר ערוך כדוגמת ששה סדרי משנה, וכל סדר מחולק למסכתות. הספר נחלק גם ל„מפתחות״ — מפתח העולמות (סדרי זרעים, קדשים, טהרות ונזיקין), הנשמות (סדר נשים) והכוונות (סדר מועד). בדרך עריכת המשנה ראה ר׳ אמצעי מתודי יעיל להקניית לימוד הקבלה. מקורותיו מיוסדים על המסורת האותנטית של קבלת האר״י, ובעיקר על בסיס כתבי ר׳ חיים ויטאל, אך גם על מסורת ר׳ ישראל סרוג (ע״ע). ל„מפתח עולמות״ כתב רב פולני, משה בן זלמן מדראגטשין (אח״כ דיין בפינסק), פירוש, שנדפס בשולי הטקסט („מגיד משנה״; זולקוה, תק״ה); 5) „יושר לבב״ (שם, תצ״ז) — לליבון בעיות קבליות מרכזיות, כגון צמצום, בריאה ובוונה. ספר זה חובר בירושלים. ר׳ נוקט עמדה ברורה, כי הצמצום (ע״ע קבלה, עמ׳ 113/5) שמדובר בו בקבלת האר״י הוא אקט ראלי שנועד באמת לפנות מקום לבריאת העולמות. ואולם, הוא מדגיש, שאין זה הנימוק העיקרי, שהרי כשם שאין להבין את התהוות העולמות בלי להניח שהאל הנוכח בכל יצטמצם תחילה, כך אין להבין גם את עצם הצטמצמותו. אלא, שאם נניח שהצמצום אינו כפשוטו, תתחייב המסקנה — שר׳ נרתע מפניה — כי עצמות האל נמצאת בעולם הגשמי השפל, וגם במקומות שאינם ראויים לכבודו. לדעת ר׳ מוסב הרעיון ש„לית אתר פנוי מיניה״ על השגחתו של האל ולא על עצם נוכחותו. בנושא זה כוון הוויכוח של ר׳ נגד יוסף ארגס (ע״ע); 6) „אדרת אליהו״ (ליוורנו, תק״ב) — ביאורים בתלמוד, שו״ת, פירושי פסוקים, פיוטים וחידות; 7) „חזה ציון״

(שם) — פירוש קבלי לתהלים. בראש הספר — אוטוביוגרפיה. את סיפור הירצחו של ר׳ בידי השודדים כתב בנו, אברהם שמואל.

מ. גורלי, יצירתו הפיוטית־מוסיקלית של ר׳ ע. חי ר׳ (תצליל, ג׳), תשכ״ו; א. שישא הלוי, ר׳ ע. חי ר׳ וספרו „דקדוקי עניות" — „הון עשיר" (הדרום, ל״ד), תשל״ב.

אפ. ג.

ריקְיַויק (Reykjavík), בירת איסלנד והגדולה בעריה; 84,770 תושבים (1974), שהם כ 40% מתושבי האי. ר׳ שוכנת על חצי־האי הקטן ר׳ שבדרום־מערב האי, ליד מעיינות חמים שהקנו לה את שמה (= „מפרץ־העשן"). ר׳ היא הנמל הראשי באיסלנד, הדיג ממלא עדיין תפקיד חשוב בכלכלתה, ובה מתרכזת כמחצית



ריקייויק. מזרח העיר. (משרד התיירות, איסלנד)

מן התעשיה באי (מזון, שימור־דגים, טכסטיל ודפוס). ר׳ היא גם המרכז התרבותי העיקרי: יש בה תאטרון, תזמורת סימפונית, מוזיאונים, ובאוניברסיטה (נוס׳ 1911) שלה לומדים 2,600 תלמידים (1975/6).

ר׳ נוסדה סמוך לשנת 870, והיתה יישוב הקבע הראשון באיסלנד. עד סוף המאה ה 18 היתה כפר. ב 1796 נהיתה למושב ההגמון של איסלנד, ב 1843 היתה למושב ה„אלתינג" (פרלמנט), וב 1918 — לבירת האי. עיקר התפתחותה של ר׳ חלה במאה ה 20. בראשית המאה היו בה 6,000 תושבים וב 1947 — 51,690. העיר מצטיינת בבינויה: בצד המבנים הישנים הבנויים מכבול ואבן נבנו מבנים מבטון בעיצוב חדיש. חימום הבתים נעשה כולו באמצעות המעיינות החמים, וחשמל מופק ממפל־מים בנהר סמוך שאינו קופא בחורף.

רִיקֶצִיּוֹת (Rickettsiae), טפילים (ע״ע טפילית) אובליגאטוריים השייכים לקבוצת הבקטריות (ע״ע חידקים). גדלן 0.2—0.3 מיקרון, והן חיות בתוך תאיהם של בעלי־חוליות וחסרי־חוליות ומתרבות ע״י חלוקה לשניים. מיקומן בתא (ע״ע) הוא בציטופלאסמה ולעתים בגרעין, בהתאם למין הר׳. הן פלאומורפיות (ז״א למין מסוים של ר׳ יותר מצורה אחת). מבנה דופן־תאיהן, מערכותיהן האנזימטיות והרכב חומצות־הגרעין שלהן דומים לאלו של הבקטריות.

הר״ מחוללות מחלות באדם ובחיה, ומועברות מבעל־חוליות אחד למשנהו ע״י פרוקי־רגלים (ע״ע; וע״ע חרקים, עמ׳ 106/9), שעפ״ר אין הן מסיבות להם נזק. הר״ מתחלקות ל 5 קבוצות עיקריות, בהתאם לתכונות החיסוניות, לסימנים הקליניים ולהבטים האפידמיולוגיים (ע״ע אפידמיולוגיה) של המחלות שהן גורמות. הר״ הגורמת למחלות: (1) ר־ת־פרובאזק (ר־ת = ריקציית; Rickettsia prowazekii), הגורמת לטיפוס־הבהרות (ע״ע) ומועברת מאדם לאדם באמצעות כינת־האדם (ע״ע כנים); (2) ר־ת מוסר (R. mooseri) גורמת לטיפוס האנדמי (או טיפוס מוריני; ע״ע טיפוס־הבהרות, עמ׳ 655/7); (3) ר־ת־קונור (R. conorii) גורמת לקדחת הבהרות הים־תיכונית הנפוצה גם בדרום־אפריקה, בקניה ובהודו. בארצות אגן הימה״ת מועברת המחלה ע״י קרציית הכלב (Rhipicephalus sanguineus), ובדרום אפריקה — ע״י קרציות אחרות. ר־ת־קונור בודדה מעכברים, מארנבות ומחיות משק־בית אחרות, וכן ממכרסמים; (4) מחלה דומה, אך בד״כ קטלנית יותר, הנגרמת ע״י ר־ת־ריקטס (R. rickettsii), היא קדחת הבהרות של „הרי־הסלעים" („קדחת הבהרות האמריקנית"); (5) ר־ת־אקר (R. akari) גורמת למחלה הנקראת אבעבועות ר׳ (Rickettsial pox); (6) ר־ת צוצוגאמושי (R. tsutsugamushi, R. orientalis), הנפוצה במזרח הרחוק, גורמת לטיפוס אפידמי הנקרא קדחת־השטפון (Scrub typhus).

כל הר״ הללו מתרבות רק בתוך תאי בעלי־החוליות ופרוקי־הרגליים, אולם בניגוד לר״ המועברות באמצעות הכינה והפרעוש (ע״ע) — שאינן עוברות דרך הביצים לצאצאים — הר״ המועברות באמצעות קרציות (ע״ע) וקרציונים (ע״ע) עוברות דרך הביצים לצאצאים במשך דורות רבים.

(7) ר׳ מקבוצה אחרת נקראת Coxiella burnetii, והיא היחידה שאינה חייבת לעבור דרך פרוקי־הרגליים, ופגיעתה באדם אינה מאופיינת בפריחה. היא גורמת לקדחת־Q (ע״ע טיפוס־הבהרות, עמ׳ 656). עד היום בודדו ר״ מ 40 מינים של בעלי־חוליות ויותר מ 60 מיני קרציות וקרציונים, וכן מכינים ומזבובים.

הר״ רגישות לטטראציקלינים ולכלוראמפניקול (ע״ע אנטיביוטיים, תמרים). תרופות אלה אינן מכחידות את הר״ אלא מפסיקות את התרבותן ומאפשרות לגוף להתגבר על המחלה ע״י יצירת נוגדנים (ע״ע).

F. L. Horsfall – I. Tamm (eds.), *Viral and Rickettsial Infections of Man*, 1965[4].

בר. מ.

רִיקַרְדוֹ, דֵיוִיד – David Ricardo — (1772—1823), כלכלן בריטי, יהודי, מחשובי הכלכלנים במאה ה 19. אביו, אברהם ישראל ר׳, שמוצאו מאנוסי פורטוגל, היגר לאנגליה מהולנד; היה איש דתי, פעיל בקהילה היהודית־ספרדית בלונדון, וסוכן־בורסה מצליח. ר׳ קיבל חינוך מסרתי עד גיל 14, ואז צורף לעסקי אביו. ב 1793 נשא לאשה בת רופא מכת הקווייקרים, וניתק עצמו מעסקי אביו ומן היהדות כאחד. כסוכן־בורסה הגיע למעמד של איש־פיננסים עשיר ומכובד. ב 1815 פרש מעסקיו, לאחר שרכש אחוזת אצילים, וחי על הונו. ב 1819 קנה מושב בפרלמנט והיה חבר־פרלמנט חשוב, בעל השקפות רדיקליות.

כל פעילותו של ר׳ ככלכלן עומדת בצל המלחמות הנפוליוניות ותקופת השיקום שלאחריהן. ר׳ השתתף בוויכוחים הגדולים בנושאים אלה, ואף שהוא ידוע באיש התאוריה המופשטת, ביקש בהגותו הכלכלית להציע פתרונות מעשיים לבעיות השעה. כך נכתבה החוברת The High Price of Bullion, a Proof of the Depreciation of Bank Notes („המחיר הגבוה של הזהב, הוכחה לפיחות שטרי־הכסף"), 1810, כהסבר לאינפלאציה ולירידת ערך הלירה הבריטית בעקבות הפסקת המרתה לזהב. מימון המלחמה ע״י אשראי, שסיפק Bank of England, הציף את השוק בכסף תוך האמרת מחיר הזהב. ר׳ ניתח את המצב תוך שימוש בתאוריה הכמותית של הכסף (ע״ע כסף, עמ׳ 963/4), והציע להגביל הנפקת כסף חדש ולחזור להמרה חפשית לזהב. הצעותיו זכו לתשומת־לב חירזו הקמת ועדה פרלמנטרית שאימצה את המלצותיו בנושא האינפלאציה. למדיניות מונטארית חזר ר׳ בתום המלחמה (1816) בחוברת Proposals for an Economical and Secure Currency („הצעות לשיטת מטבע בטוחה וחסכונית"), בה תקף את Bank of England ותבע חזרה מיידית להמרה חפשית. גם החוברת Plan for the Establishment of a National Bank („תכנית לייסוד בנק ממלכתי"), 1824, עסקה בבעיות מונטאריות ובחנה בשיטתיות את תפקידי בנק־מרכזי כמוסד עליון המפקח על אפפקת הכסף, תוך הפרדה בין תפקידי ההנפקה לשאר העסקות.

ב 1815 עלתה שאלת ההגנה, באמצעות מכסי מגן, על החקלאות

הבריטית שתפחה בתקופת המלחמה מעל מידותיה הטבעיות. בעת הוויכוח החריף על „חוק התבואה" (ע"ע [ה]ממלכה המאחדת, עמ' 897) פרסם ר' את החוברת An Essay on the Influence of a Low Price of Corn on the Profits of Stock („מסה על השפעת מחירי התבואה הנמוכים על רווחיות ההון"), שהכילה את עיקרי הכלכלה הריקרדיאנית. תוך פיתוח „חוק התפוקה השולית הפוחתת" (ע"ע כלכלה, עמ' 861, 868/9) הראה ר' כי הוויכוח על חוק התבואה הוא בעצם ויכוח על חלוקת ההכנסה. אם נניח שכר-עבודה ראלי קבוע ברמת הקיום, יגרום מכס על תבואה להרחבת ייצורה גם בשדות תת-שוליים ויגרור העלאת מחיר המזון, שכן המחיר שווה לעלות בתנאי הייצור הנחותים ביותר. המכס יגרום אפוא לעליית השכר, אולם לא העליה בשכר-העבודה היא שמעלה מחירים, אלא הירידה בתפוקה בשדות התת-שוליים. עליית המחירים והשכר גורמת לירידת שיעורי הרווח, מפני שהרווח והשכר מתחלקים בפדיון בתנאי הייצור השוליים. יתרת הפדיון, בתנאי ייצור משופרים יותר, עוברת לבעלי הקרקעות כרנטה (ע"ע כלכלה, עמ' 862, 871/2) שאיננה חלק מעלות הייצור. לכן חוק התבואה מצמצם השקעות שהן הערובה לקידום החברה, ומגדיל את הרנטה לבעלי הקרקעות, אשר, מתוך הגדרה, אינם בחזקת משקיעים. גם החוברת On Protection to Agriculture („על הגנת החקלאות"), 1822, תבעה ביטול חוק התבואה, אף כי התחזקות הלירה בשוק הבי"ל גרמה לירידת מחיר המזון. שני הנדבכים של מדיניות הסחר החפשי — חזרה לבסיס-הזהב וביטול מכסי-המגן — מבוססים על התאוריה הכלכלית הריקרדיאנית, שבמהותה מבטאת את האמונה בכוח המכאניזם של השוק החפשי וביכלתו להביא לפתרונות הכלכליים האופטימליים לכל המשק, ושאינם בעיניו אלא הרע במיעוטו.

חיבורו העיקרי של ר' הוא On the Principles of Political Economy and Taxation (עבר': „עקרונות הכלכלה המדינית והמסים", תש"ה), 1817, מהדורה מתוקנת 1821. ר' ביקש לקבוע בו מהם „...החוקים המסדירים את החלוקה" בין „הבעלים של הקרקע, בעלי-ההון הנחוץ לעיבודה והעובדים שבמאמציהם היא מעובדת". עיקר הניתוח מבוסס על „חוק התפוקה השולית הפוחתת" ועל „חוק האוכלוסיה" של מלתוס (ע"ע). ערך החליפין של המוצרים (ע"ע כלכלה, עמ' 861/2), השווה לעלויותיהם השוליות, עומד ביחס-ישר לכמויות העבודה הנחוצות לייצורם — „תורת הערך של העבודה" (ע"ע כלכלה, עמ' 874; וע"ע מרכס, עמ' 461/2). כשחל גידול באוכלוסיה, פוחתת התפוקה השולית של העבודה ומחיר המוצרים עולה יחד עם שכר-העבודה והרנטה, לנוכח ירידה בשיעור הרווח. כל עוד כדאי לבעלי ההון לצבור הון, נמשכות ההשקעות היוצרות תמריצים לגידול נוסף של אוכלוסיה („חוק הברזל של השכר") וגורמות לירידה בשיעור הרווח ולעליית הרנטה. כיוון שר' אינו מביא בחשבון בעיות של אבטלה בגלל חוסר-ביקוש, יימשך התהליך הזה עד ששיעור הרווח הנמוך יפסיק הצבר הון. זהו „המצב הניח" (Stationary State), שבו לעובדים רמת-קיום מינימלית, אין השקעות, אין צמיחה כלכלית, וחלק גדול של התוצר עובר למקבלי הרנטה. בהעדר תמורות טכנולוגיות עמוקות ומתמידות — תהליך זה בלתי נמנע, שכן הוא פועל-יוצא של חוקי ההתנהגות הכלכלית (שחשיפתם היא תכלית מדע הכלכלה). ניתן להאט את התהליך ע"י סחר חפשי, כי הוא מקטין את קצב הירידה של התפוקה השולית בחקלאות ואת קצב ירידת הרווח ועליית הרנטה. בנושא הסחר הבי"ל ניסח ר' את „חוק היתרון היחסי" (ע"ע כלכלה, עמ' 867; סחר, עמ' 649—651) המוכיח כי כל עוד יחסי העלויות בין שתי מדינות אינם זהים, יפעל סחר חפשי ביניהן לטובת שתיהן. כדרכו, ניתח ר' ב„עקרונות" את המשק הבריטי בימיו, אך עד מהרה נעשה לספר-יסוד בתאוריה הכלכלית ליותר מיובל שנים, ושיטת הניתוח הנהוגה בו — דדוקציה באמצעות דגמים מופשטים, היתה לדגם מתודולוגי יסודי המשמשת את הניתוח הכלכלי גם היום.

ר' היה מן הדמויות הבולטות של האסכולה הקלאסית בכלכלה (ע"ע, עמ' 861) ואולי הבולטת שבהם. בגלל מעורבותו בבעיות השוטפות רב היה רישומו בהיסטוריה הכלכלית של בריטניה בתקופתו, אולם השפעתו — האסכולה הריקארדינית — חרגה מגבולות בריטניה וניכרה היטב גם בדורות שאחריו. אמנם, הכל-כלנים מאסכולת התועלת-השולית של סוף המאה ה 19, אסכולה שהתמקדה בנושאי מיקרו-כלכלה כמחיר ותועלת, המעיטו בחשיבותו של ר', וגם קינז (ע"ע) תקף את ר' על שהתעלם משאלות של „ביקוש מצרפי" (ע"ע כלכלה, עמ' 880), אלא שעם חידוש ההתעניינות בבעיות של צמיחה כלכלית חזר העניין בר', וכיום אין חולקים שרירה השפעתו של ר' על התאוריה והמתודולוגיה של הכלכלה.

כל כתבי ר' י"ל בעריכת P. Sraffa — M. Dobb, 1951—1973, ב 11 כרכים. „העקרונות" י"ל פעמים רבות; לאחרונה (1971) בעריכת R. M. Hartwell.

B. Franklin – G. Legman, *D. R. and Ricardian Theory*, 1949; O. St. Clair, *A Key to R.*, 1957; M. Blaug, *Ricardian Economics*, 1958; C. S. Shoup, *R. on Taxation*, 1960²; D. Weatherall, *D. R.*, 1975.

י. דו.

ריקֶרט, הַיְנְרִיךְ — Heinrich Rickert — (1863—1936), פילוסוף גרמני, נאו-קאנטיאני (ע"ע קנט). למד בשטרסבורג והורה בפריבורג ובהידלברג (מ 1916), שהיתה אחד ממרכזי האסכולה הנאו-קאנטיאנית. ר' עסק, בעיקר, בשאלת הדמיון והשוני בין מדעי הרוח, ובמיוחד בין ההיסטוריה לבין מדעי הטבע. כוינדלבנד (ע"ע), סבר ר', כי בעוד שמדעי הטבע עוסקים בניסוח חוקים כלליים, עניינה של החשיבה ההיסטורית הוא במאורע ובאישיות החד-פעמיים, ששום הכללה אינה יאה להבנתם. אבל ר' טען שישנה הבחנה נוספת, שאינה חשובה פחות, והיא בין מדעים רוויי ערכיות לבין מדעים נטולי ערכיות. שתי החלוקות יוצרות 4 סוגי מדעים: נטולי ערכים ועניינם בכללי (כגון, פיסיקה, כימיה), נטולי ערכים ועניינם בפרטי (גאו-לוגיה, אסטרונומיה), ערכיים ועניינם בכללי (כלכלה, סוציולוגיה), ערכיים ועניינם בפרטי (היסטוריה).

ההיסטוריה היא מדע ערכי, משום שההתנהגות של הפועלים בהיסטוריה מודרכת ע"י ערכים, ומפני שההיסטוריון משתמש בערכים כאמות-מידה לבחירת אותם המאורעות, מבין אינסוף המאורעות ההיסטוריים, שבהם יעסוק. כדי שבחירה זו לא תהא שרירותית, אלא אובייקטיווית, חייבת היא להיות מודרכת ע"י ערכים אוניוור-סאליים.

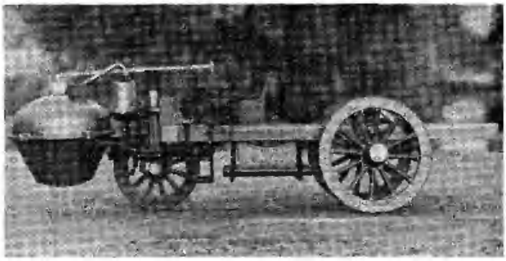
ר' טען שישנו עולם ערכים בעל ממשות אובייקטיווית. שהרי בני-אדם מודים בקיום ערכים, שאינם יצירי כפיהם. אך ר' נזהר מלהתייחס לערכים כאל חפצים. הערכים מתגלים בתרבות, וההיס-טוריה האוניוורסאלית היא מדע התרבות המתאר את האופן בו מתגלמים עקרונות ערכיים בתרבויות וחברות שונות; בעזרת מדע זה יכול ההיסטוריון לברר לעצמו מהם הערכים שעליו לאמץ לו כאמות-מידה בכתיבתו.

ספריו החשובים: Kulturwissenschaft und Naturwissenschaft („מדע-תרבות ומדע-טבע"), 1899; Die Probleme der Geschichtsphilosophie („הבעיות של פילוסופיית ההיסטוריה"), 1905.

A. Faust, *H. R.*, 1927; F. Federici, *La filosofia dei valori de H. R.*, 1933; H. Seidel, *Wert und Wirklichkeit in der Philosophie H. R.s*, 1968.

אל. ו'.

ריקֶרט, פְרִידְרִיךְ — Friedrich Rückert — (1788—1866), משורר, מתרגם ומזרחן גרמני. למד לשונות קלאסיות באוני-ברסיטות וירצבורג, הידלברג ויינה, ופנה, בהשפעת י. גרים והמר-פורגשטל (ע' ערכיהם) אל ספרות הרומנטיקה וספרות המזרח. ב 1817




מימין: המכונית הראשונה, בנה — קיניו, 1769. הנעה בקיטור; מהירות — 3.6 קמ"ש (מוזיאון מונטגיו לרכב, בוליא, המפשיר, בריטניה); משמאל: מכוניתו של בנץ; מונעת במנוע שריפה פנימית, 1888 (המוזיאון למדע, לונדון).

היסטוריה. קודם להמצאת מנוע־השריפה נעשו נסיונות להנעת כ"ר באמצעים שונים: באנרגיית הרוח, במנגנון שעון, במנוע הפועל בעזרת אוויר דחוס ובמנוע המופעל בעזרת אבק־שריפה. המצאת מנוע־הקיטור (ע"ע קיטור ומנועי קיטור) היתה הצעד הראשון לבניית רכב ממונע. המכונית הראשונה — נבנתה בידי נ. ז'. קיניו (N. J. Cugnot) ב1769 — היתה בעלת 3 גלגלים, הונעה במנוע־קיטור ונעה במהירות של 3.6 קמ"ש, במשך 80 דקות. בין בוני כה"ר המונעים במנועי־קיטור: ש. דאלרי (Ch. Dallery — צרפת, 1790); א. אוונז (O. Evans — פילדלפיה, 1804); ו. מרדוק (W. Murdock — בריטניה, 1784); אחרון כה"ר המונעים במנוע־קיטור יוצר באה"ב ב1926. הגרמני ק. בנץ (C. Benz) היה מחשובי בוני־המכוניות שהונעו במנוע שריפה פנימית. בנץ יצר את מכוניתו הראשונה ב1885: רכב בעל 3 גלגלים שהונע במנוע דו־פעימתי, חד־גלילי (בעל 250 סל"ד [= סיבובים לדקה]). תנועת המנוע הועברה לציר האחורי בעזרת שרשרת. בנץ הציג את מכוניתו בפומבי, אך זו נתרסקה עקב בעיה בהיגוי. הייצור המסחרי במפעלו של בנץ החל ב1887. את מכוניתו הראשונה בעלת 4 גלגלים בנה ב1890. דיימלר (ע"ע מנוע, עמ' 1007) ומייבך (W. Maybach) בנו את מנוע הבנזין המהיר הראשון ב1882. היה זה מנוע חד־גלילי מקירר־אוויר שהגיע ל900 פל"ד. ב1885 קבעו דגם מנוע זה בזוג אופניים מעץ שהיה האופנוע (ע"ע) הראשון בעולם. שנה אח"כ בנה דיימלר את מכוניתו הראשונה שתוכננה על בסיס כרכרה בת 4 גלגלים שהונעה בעזרת מנוע חד־גלילי, וב1889 בנה מכונית שהונעה במנוע־אחורי. התנועה הועברה לגלגלים בעזרת רצועות. למכונית היו 4 הילוכים. בעקבות ההצלחה נוסדה „חברת המנועים דיימלר" (Daimler Motoren-Gesellschaft), שהתאחדה (1926), לאחר תחרות רבת־שנים, עם מפעלו של בנץ. המפעל המאוחד בנה את מכונית „מרצדס־בנץ" (Mercedes-Benz) המפורסמת. ב1892 בנו הצרפתים פאנאר (R. Panhard) ולוואסור (Levassor) את המכונית הראשונה שצוידה במנוע־קדמי, והתנועה הועברה בה בעזרת ממסרת־הנעה, כנהוג ברכב מדרני. תרומה רבה להגברת מהירות המכונית תרם הצמיג (ע"ע) מנופח האוויר (1888). ב1894 נערך בצרפת מירוץ־המכוניות הראשון (ע"ע מרוץ, עמ' 386/8). במקביל להתפתחויות באירופה נבנו כ"ר גם באה"ב. חשובי הבונים היו: ר. א. אולדז (R. E. Olds, 1890), הזוג א. וינטון (A. Winton), ג'. ו. פקרד (J. W. Packard, 1898) והאחים דוריה (Duryea, 1893).

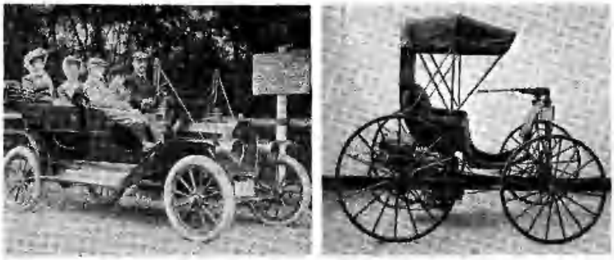
מכונית אולדזמוביל בעלת 3 כ"ס (= כוחות־סוס) היתה ההצלחה המסחרית הראשונה באה"ב. 425 כ"ר מדגם זה נמכרו ב1901 ו5,000 — ב1904. מפעל־פורד (Ford Motor Company), שהוקם ב1903 ע"י ה. פורד (ע"ע), היה, בעצם, היוזם של תעשיית כה"ר: כבר בשנתו הראשונה יוצרו בו 1700 כ"ר. פורד יצר 8 דגמי כ"ר שסומנו באותיות A.B.C.F.K.N.R.S. ב1908 ייצר את דגם T המפורסם שנועד להפוך את כה"ר לכלי עממי. דגם T, שיוצר בקו־הייצור המודרני הראשון (ע"ע יצור תעשיתי, עמ' 165, ותמ' שם) עד 1927 (15,007,033 כ"ר), פתח, למעשה, את „עידן המכונית". פורד היה גם הראשון שאימן צוותים לשירות כה"ר. 1920 היתה שנת שגשוג בענף הרכב גם באירופה, ושם הופיעו מכתיות אוסטין, מוריס, סינגר (אנגליה), פיאט (איטליה), סיטרואן, פז'ו (צרפת); מגמת היצרנים היתה ייצור כ"ר קטנים וקומפקטיים.

התקופה 1925—1942 אופיינה בכ"ר יוקרתיים ומהירים ובכ"ר גדולים במיוחד; ביניהם: רולס־רויס (Rolls-Royce) — אנגליה; היספנו־סוויזה (Hispano-Suiza) — ספרד־צרפת; בוגטי (Bugatti), דלאז' (Delage), דלאי (Delahaye), הוצ'קיס (Hotchkiss), טלבוט (Talbot) — צרפת; דוזנברג (Duesenberg), קאדילאק (Cadillac), פקרד (Packard) — אה"ב; הורך (Horch), מאיבך, מרצדס־בנץ — גרמניה; מינרווה (Minerva) — בלגיה; איזוטה־פראסקיני (Isotta-Fraschini) — איטליה. היו אלה כ"ר יקרים (בעיקר בגלל ייצורם בסדרות קטנות), שהגיעו למהירויות של 140—200 קמ"ש, וניתן היה להזמינם בכל דרגת־פאר.

משבר 1929 חתם את תקופת הפאר. לאחר מלה"ע II חדלו לייצר את הרולס־רויס — אולי כה"ר הייצוגי ביותר של התקופה — לפי הזמנה (custom), וגם הוא יוצר ייצור המוני.

המפנה אחרי מלה"ע הקיף גם תחומים אחרים של תעשיית הרכב. בעקבות הצורך הגובר והולך בחסכון בדלק, העליה במחירי הדלק (שנעשתה משמעותית מאד בשנות ה70) והצפיפות הגוברת בכבישים, נבנו באירופה כ"ר קטני־ממדים, כגון Volkswagen, 2CV, Messerschmitt Tandem, B.M.C., Isetta, Heinkel, Minicar. תעשיית כה"ר באה"ב (שביקשה להתחרות ביבוא מכוניות כאלה) הגיבה בפיתוח כ"ר „קומפקטיים" כגון: קורוויר (Corvair, תוצרת שוורולט), פלקון (Falcon, פורד), וליאנט (Valiant, קרייזלר).

כיום בונה תעשיית כה"ר בעולם דגמים (models) רבים המוחלפים מדי שנה או שנים אחדות. ריבוי הדגמים והשתנותם התדירה מקורם בהשפעות הפרסומת והאפנה ובתחרות העזה בין היצרנים. הייצור ההמוני בקווי־ייצור מורכבים ויקרים וההוצאות על הכנת דגמים חדשים מצריכים השקעות עצומות. ככל שרבה התחרות והתעצמו ההשקעות, כן רבו האיחודים בין החברות — עד להיווצרות חברות־ענק (המייצרות 200,000—400,000 כ"ר לשנה): באה"ב — ג'נרל מוטורז; פורד; קרייזלר ואמריקן מוטורז (בסדר־גדלן של החברות); באנגליה — בריטיש ליילנד; פורד; ווקסהול ורוטס (בבעלות קרייזלר); באיטליה — פיאט; אלפה־רומאו; פרארי ולאנצ'ה; ביפן — ניסן; טויוטה ומיטסובישי; בגרמניה — פולקסוואגן; מרצדס־בנץ; אופל וב.מ.ו.; בצרפת — רנו (שהתאחד עם סיטרו־



מימין: המכונית שבנו האחים רוריה, 1893: מנוע בנזין בעל צילינדר אחד והצתח חשמלית (מוזיאון מונטגיו לרכב, בוליא, המפשיר, בריטניה); משמאל: „פורד" — מודל T,‏ 1908, 4 צילינדרים (חב' פורד, דירבורן, מישיגן).

אן); פדו וסימקה (בבעלות קרייזלר); ב ש ו ו ד י ה — וולוו. ברוב המקרים מייצרות החברות את הרכיבים העיקריים במפעלים מרכזיים ומרכיבים את כה"ר במפעלי־הרכבה אזוריים. מלבד מפעלי הייצור וההרכבה העצמאיים מפעילה התעשיה אלפי יצרנים כקבלני־משנה לייצור רכיבים. מסיבה זו רבה כ"כ השפעת תעשיית כה"ר על כלכלת המדינות, והקף ייצור כה"ר וקצבו הוא בין המדדים העיקריים לקביעת שיעור ההתפתחות של המשק.

מספר כה"ר בעולם ב 1938 היה 35 מיליון, ב 1966 — 150 מיליון וב 1977 — כ 260 מיליון. לגידול עצום זה תרמו ארצות הייצור העיקריות — אה"ב (המייצאת רק כ 5% מייצורה), מערב־גרמניה (המייצאת 60%), יפן (15%), איטליה (40%), אנגליה (50%), צרפת (50%), קנדה (80%) ושוודיה (60%).

II. בד"ב מ ס ו ו ג י ם כ"ר בהתאם לשימושים: מכוניות־נוסעים פרטיות וציבוריות (אוטובוסים); כ"ר להובלת משאות לסוגיהם; כ"ר לעבודות־עפר; כ"ר למטרות מיוחדות — אמבולנסים; כ"ר לכיבוי־אש, גוררים, כ"ר צבאיים (רע"ע טנק), וביו"ב. את מכוניות־הנוסעים הפרטיות מסווגים ע"פ נ פ ח המנוע: „ננסית" (עד 600 סמ"ק), קטנה (600—1,500 סמ"ק), בינונית (1,500—3,000 סמ"ק),

תעשיית הרכב בעולם

מספר כלי־הרכב (מכוניות נוסעים ורכב מסחרי) שיוצרו (באלפים)

המדינה / השנה	1934	1950	1960	1970	1976
ס"ה בעולם					
מכוניות נוסעים	3,650	10,300	12,810	22,240	29,200
רכב מסחרי			3,690	6,780	9,210
אה"ב	2,750	8,000	7,870	8,240	11,500
איטליה	...	...	645	1,854	1,590
ברזיל	—	—	133	416	975
בריה"מ	...	(1404	640	1,160	2,026
גרמניה המערבית	175	305	2,055	3,850	3,875
יפן	3	32	760	5,305	7,845
אנגליה	(2424	784	1,820	2,110	1,705
ספרד	—	—	60	532	865
צרפת	157	358	1,370	2,750	3,840
קנדה	117	390	398	1,160	1,640
שוודיה	12	29	129	304	(3370
הרכבה					
בלגיה	...	...	216	798	1,117
דרום־אפריקה	—	—	101	274	252
ישראל	—	—	3	10	7

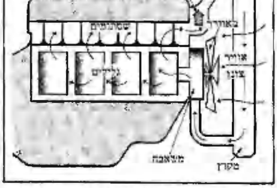
(— אין ייצור; ... אין נתונים); 1) הערכה; 2) 1935; 3) 1975.

גדולה (מעל 3,000 סמ"ק); ע"פ מ י ק ו ם המנוע וצורת ההנעה: מנוע־קדמי והנעה־אחורית; מנוע־אחורי והנעה־אחורית; מנוע־קדמי והנעה־קדמית; וכן ע"פ סוגי ה ש ל ד ה: שלדה אינטגרלית עם המרכב; שלדה נפרדת. מ ש א י ו ת מסווגים, מלבד הסיווגים שהוזכרו, גם ע"פ משקל המטען שנועדו לשאת, ע"פ מספר הסרנים, צורת הגרור (trailer) והמרכב.

III. ה מ ע ר כ ו ת ברכב המודרני. (א.) ה מ נ ו ע ומערכותיו. בד"כ מצוידים כה"ר במנוע־בוכנה בעל שריפה פנימית. מבחינים בין מנועים בעלי קרבורטור (2 ו 4 מהלכים; מנועי־בנזין), ומנועים בעלי מזרק (injector; מנועי־דיזל); לאחרונה הותקנו גם מנועי־ו ַ נ ק ל (ע"ע מנוע, עמ' 998/9, וציור 9 שם). מקובל לסווג את המנועים לפי צורת סידור הגלילים: טורי, „V", נגדי. וע"ע מ נ ו ע.

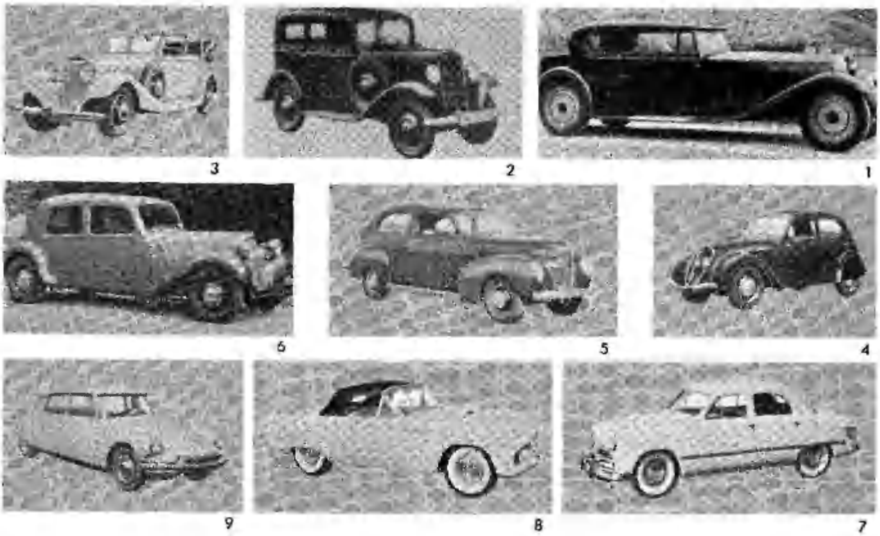
מערכת גל־ארכובה — טלטל (ע"ע פרקי־מכונות, עמ' 434) הופכת את התנועה הקווית של בוכנת המנוע לתנועה סיבובית המקנה לכה"ר את הכושר לנוע. גלגל־תנופה המורכב על גל־הארכובה מבטיח את המשך פעולת המנוע גם בעת תהליכי־העזר (ע"ע מנוע, עמ' 995).

מ ע ר כ ו ת ־ ה ע ז ר ש ל ה מ נ ו ע. (א.1) מ ע ר כ ת ־ ה ק י ר ו ר מיועדת לפנות את עודף־החום שאינו הופך לאנרגיה מכנית (שיעור הניצולת של האנרגיה החומנית הנוצרת במנוע הוא כ 60%—70%). החום־העודף עלול לעוות חלקי־מנוע ולחמצן את שמן־המנוע. שיטות־הקירור המקובלות הן: א) קירור ב א ו ו י ר. בשיטה זו מוקפים גלילי המנוע וראשו בצלעות המגדילות את שטח המגע עם האוויר. מניפה גדולה, המונעת ע"י המנוע, מזרימה אוויר סביב המנוע. סילוק החום נעשה בקרינה מהמנוע לסביבתו. שיטה זו מקובלת בקטנועים, אופנועים ובמספר לא־רב של מנועי־רכב; ב) קירור ב מ י ם. מים מוזרמים במעגל, באמצעות משאבה, בין המנוע והמקרן (radiator) המצוי בד"כ בחזית כה"ר. המים עוברים בגוש־הגלילים ובראש־המנוע, מקיפים את הגלילים, חללי־השריפה ואזורי־השסתומים. המקרן מוריד את טמפרטורת המים ב 20° בעזרת אוויר מאולץ — באמצעות מאוורר — ובעזרת האוויר המוזרם אל המקרן בעת הנסיעה. מכסה־לחץ הסוגר על המקרן נועד להעלות את טמפרטורת הרתיחה ע"י יצירת לחץ גבוה על מי־הקירור. את הלחץ במקרן מווסת צינור ברוז (overflow pipe) המשחרר חלק מן המים עם הגדלת הלחץ מעבר למידה קבועה. תרמוסטט (ע"ע), המצוי במוצא המים החמים למקרן, שומר על טמפרטורת־עבודה אופטימלית. בכ"ר חדישים מצויה מערכת־קירור אטומה שבה המים־העודפים עוברים למיכל וחוזרים למנוע כשהלחץ במערכת נופל עם ירידת הטמפרטורה.



מערכת קירור

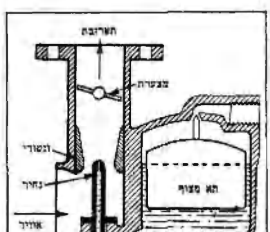
(א.2) מערכת־ה ס י כ ה נועדה להקטין את החיכוך בין חלקי המנוע; להגן מפני שיחוק; לקרר חלקי־מנוע (מסבים, בוכנות וביו"ב) ולשטוף את המנוע משבבים ופסולת־מתכת הנוצרים תוך כדי עבודת המנוע. פרט למנועים דו־פעימתיים ומספר מנועים קטנים נע־



כלי־רכב. 1. בוגטי רויאל, צרפת, 1928; 2. אופל, גרמניה, 1935—1939; 3. היספנו־סוויזה; 4. פז'ו 202, צרפת, 1938; 5. מרקיורי, פורד, אה"ב, 1939; 6. סיטרואן, צרפת, 1948; 7. פורדור, פורד, אה"ב, 1949; 8. תנדרבֶּרד, פורד, אה"ב, 1955; 9. סיטרואן די. אס. 19, צרפת, 1956

שית סיכת המנוע בלחץ (pressure lubrication): שמן־סיכה המצוי באגן־השמן נשאב ומועבר בלחץ, דרך קדחים בגוף־המנוע, לכל האזורים הטעונים סיכה; משם חוזר השמן בטפטוף לאגן־השמן. בדרכו מהמשאבה לאזורי־הסיכה עובר השמן, או חלקו, מבעד למסנן־שמן (oil filter). המערכת מצוידת בשסתום בקרת־לחץ (בד"כ עד 3 אטמוספירות) למניעת לחץ־יתר. כדי לעמוד בלחצי־דחיסה גבוהים, בעומס מוגדל על המסבים, במספר גבוה של סיבובי־מנוע, בהתחמצנות, ביצירת ערפל ובבלאי מוגבר של חלקי־המנוע — תופעות הנפוצות במנועים חדישים — מכיל שמן־הסיכה תוספות כימיות המגבירות את עמידותו. מספר שמן המנוע מציין את צמיגותו; שני מספרים (למשל: 20/W/40) מציינים שהשמן הוא רב־דרגתי ושומר על צמיגותו בתחומי טמפרטורה רחבים (האות W [= Winter] מציינת את צמיגות השמן בחורף). — וע"ע סיכה, חמרי־.

(3.א) מ ע ר כ ת ־ ה ד ל ק מספקת תערובת של דלק ואוויר לגלילי המנוע (ע"ע, עמ' 995). רוב מנועי־ה ב נ ז י ן מצוידים במערכת דלק שהמכלל העיקרי הוא הקרבּורטור (car- burettor [השם „מאייד" אינו מדויק]). מתקן זה מורכב על פתח סעפת־היניקה (suction manifold) ומכין תערובת של דלק ואוויר ביחסי משקל משתנים, בהתאם לתנאי עבודת המנוע (יחס־משקל 1:15 בין אוויר לדלק הוא התערובת הנכונה מבחינה כימית — „התערובת הסטויכיומטרית"). הקרבורטור מרסס את הדלק לטיפות זעירות וכך מגדיל את שטח המגע של טיפות הדלק באוויר, מזרז את התאיידותו והתערבבותו באוויר. לקרבורטור תא־מצוף וצינור־ונטורי (venturi) בעל צוואר, המחוברים ביניהם בצינורית. בשעה שהמנוע פועל, זורם אוויר (עקב הפרש לחצים בין סעפת־היניקה לבין האטמוספירה) דרך צינור־ונטורי לכיוון גלילי המנוע. מעבר האוויר דרך הצוואר הצר של הצינור מגביר את מהירותו וגורם להפחתת לחצו (חוק ברנולי [ע"ע הידרודינמיקה, עמ' 86]). עקב הפרש־הלחצים הנוצר, זורם הדלק מתא־המצוף דרך הצינורית לתוך צינור ונטורי, שם הוא מתערבב בזרם האוויר החולף על פי הצינורית.



קרבורטור אלמנטרי

כמות הדלק הזורמת דרך הצינורית מווסתת ע"י נחיר (jet), וכמות התערובת היוצאת למנוע מווסתת ע"י שסתום־מצערת המופעל ע"י הנהג באמצעות דוושת־הדלק. הקרבורטור מבטיח תערובות דלק־אוויר מתאימות לכל מצב־פעולה של המנוע: לפעולת סרק; למצבי הנסיעה הרגילים של הרכב; למצב שבו המנוע מפתח הספק מירבי ולהאצה פתאומית. מערכת־המשנק (choke) מספקת תערובת עתירת־דלק להתנעה במזג־אוויר קר. בשאיפה לדיוק מירבי בהכנת התערובת פיתחו קרבורטורים בעלי 2 ו 4 צינורות־ונטורי, שחלק מהם פועל ברציפות וחלק נכנס לפעולה בשעת־הצורך.

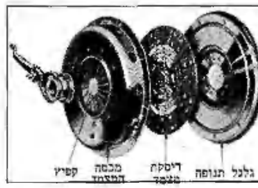
מרחקם השונה של הגלילים מהקרבורטור גורע מהפיזור התקין של התערובת, במיוחד למרוחקים שבהם. כדי לקזז את אי־השוויון פועל הקרבורטור, לעתים, בתערובת עשירה מדי (1:13) הגורמת בזבוז־דלק וזיהום־אוויר מוגבר. כדי לצמצמם — יש יצרנים שהתקינו שני קרבורטורים או יותר (במכוניות־מירוץ יש קרבורטור לכל גליל). דרך אחרת לפתור את הבעיה היא מערכת ה ת ז ת ־ ד ל ק (fuel injection). ההתעניינות בשיטה יקרה זו, מבטיחה שכל גליל יקבל כמות שווה של תערובת, גוברת לאחרונה משום שהיא חוסכת בדלק (התערובות דלות, אך מספיקות) ומזהמת פחות. שתי שיטות להתזת בנזין: התזה רצופה של הדלק לתוך סעפת־היניקה, והשיטה

המקובלת יותר — התזה לסירוגין, רק במהלך היניקה או בחלק ממנו. למערכת ההתזה אמצעי-חישה (sensors) מכניים או אלקטרוניים המספקים מידע על מצבי המנוע למרכז-בקרה, והמרכז קובע את כמות האוויר שתזרום למנוע דרך סעפת-היניקה, ובהתאמה — את כמות הדלק שתותז. המתזים (ע"ע מנוע, עמ' 996) מופעלים בלחץ הדלק הנוצר בעזרת משאבה-מפלגת המספקת לכל מתז את כמות הדלק המדויקת בזמן ולפי סדר ההצתה, או באמצעות שסתום אלקטרומגנטי המותקן בכל מתז, המופעל באות חשמלי ממרכז הבקרה.

מערכת-דלק למנוע-דיזל. במנועים מסוג זה (ע"ע מנוע, עמ' 996/7) מספקים את הדלק ישירות לגליל בלחץ גבוה תוך ריסוס יעיל, היוצר, עם האוויר הנמצא בגליל, תערובת דליקה. הדלק מועבר ממיכל-הדלק בעזרת משאבת-הספקה (feed pump), דרך מסננים, למשאבת-הזרקה (fuel injection pump). משאבת-ההזרקה מעלה את לחץ הדלק מ-1—2 אטמוספירות ללחץ הזרקה של 100—200 אטמוספירות וגם מודדת וקובעת את כמות הדלק שיש לספק לגלילים — בהתאם למצב פעולת המנוע ובהתאם למצב דוושת-הדלק המופעלת ע"י הנהג — ומחלקת את הדלק לגלילים השונים לפי סדר ההזרקה.

וַסָּת, המושפע ממספר סיבובי-המנוע, קובע את כמות הדלק, ומבטיח בכך פעולת-סרק קצובה ומספר מותר של סל"ד. מספר גבוה יותר של סל"ד עלול להרוס את המנוע. הדלק הנמצא בלחץ גבוה מגיע למזרק הממוקם בראש המנוע, ובאמצעותו מרוסס הדלק לתא-השריפה במנוע דרך נחיר (nozzle) או מספר נחירים זעירים. התרסיס מתערבב ביעילות עם האוויר הנמצא בגליל, ונוצרת תערובת דליקה.

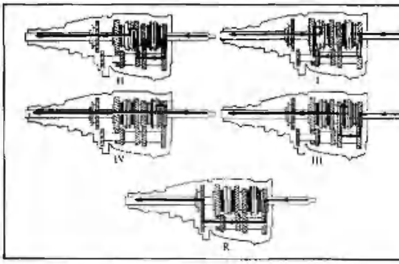
(ב) מערכת העברת-הכוח מעבירה את המומנט הסיבובי של המנוע לאופנים מסייעים. חלקי המערכת: (ב.1) מצמד (clutch) הממוקם בין המנוע לבין תיבת-ההילוכים, ונועד לבקר את העברת המומנט הסיבובי ביניהם. עיקר תפקידו — לאפשר העמסה גמישה והדרגתית של המנוע בתחילת נסיעה, או לאחר החלפת הילוך, ולנתק את המנוע ממערכת העברת-הכוח בעת החלפת הילוך. במצמד-חיכוך יוצר כוח-החיכוך את ההצמדה בין החלק המניע לחלק המונע. למצמד הזה דסקת-חיכוך (friction disc) מפלדה המצופה משני צדיה ברפידה בעלת מְקדם-חיכוך גבוה. במרכז הדסקה — טבּוּר בעל שיני-הזחה פנימיות, הקשור לדסקה בצורה



מצמד-חיכוך

גמישה כדי לספוג כוחות פיתול. דסקת-החיכוך מוצמדת לגלגל-התנופה במנוע ע"י דסקת לחץ (pressure plate). על שתי הדסקות קבוע מכסה המתחבר לגלגל-התנופה. בטבור דסקת-החיכוך משתלב גל-המצמד (clutch shaft). כשנדרכת דוושת-המצמד, מופעל מלגז הלוחץ על מיסב-לחץ. נגד המנופים (clutch lever) גורם להתרחקות דסקת-הלחץ מדסקת-החיכוך ובכך — להפסקת העברת התנועה. שחרור הדוושה מביא לריתוק מחודש של המצמד. את מצמד-החיכוך ניתן להפעיל בהפעלה מכנית (מוטות או כבלים), בהפעלה הידרולית ובהפעלה פנומטית.

מצמד הידרוקינטי (fluid flywheel) מצוי בכ"ר בעלי תיבות-הילוכים חצי-אוטומטיות, ומקודם היה מצוי גם ברכב אוטומטי. ההצמדה בין החלק המניע לבין החלק המונע נוצר ע"י אנרגיה הידרוקינטית של נוזל. פעולתו דומה לזו של מצמד אוטומטי: הוא מחליק



מערכת העברת הכוח בתיבת-הילוכים

כשמספר הסיבובים נמוך, ומעביר תנועה כשגדל מספר הסיבובים. למצמד מאיץ וטורבינה, המחולקים ע"י מחיצות לתאים. המאיץ מחובר למנוע, והטורבינה מחוברת למערכת העברת-הכוח. החלל בין שתי היחידות אטום ומלא שמן. במספר מספיק של סיבובי-המנוע „נזרק" השמן ממחיצות המאיץ לעבר מחיצות הטורבינה וגורם לסיבובה באותו כיוון. לכן אין צורך בדוושת-מצמד ברכב המצויד במצמד הידרוקינטי. יש יצרנים המשלבים מצמד הידרוקינטי עם מצמד-חיכוך המשמש לחילוף-ההילוכים בנסיעה בלבד (וע"ע פרקי-מכונות, עמ' 431/2).

(ב.2) תיבת-ההילוכים (ת"ה) מצויה ליד המצמד, כך שהגל המשולב בטבור-המצמד מניע את תמסורות התיבה. תפקידיה: הגדלת מומנט הסיבוב של אופני הרכב בתחילת נסיעה ובדרך קשה (עליה, דרך חולית), ללא שינוי מומנט-הסיבוב של המנוע; הגדלת מהירות-הנסיעה תוך הקטנת מומנט-הסיבוב של אופני הרכב, ללא שינוי מומנט-הסיבוב של המנוע; שינוי כיוון התנועה הסיבובית של אופני ההסעה לשם נסיעה-לאחור, וכן מתן אפשרות למנוע לפעול בפעולת-סרק בלי שהתנועה תעבור לאופנים.

ת"ה מכנית מכילה 4 גלים: גל ראשוני (גל המצמד), גל ראשי, גל נגדי וגל הילוך-לאחור. על הגלים מורכבים גלגלי-שיניים בקטרים שונים. מצבי-שילוב שונים בין זוגות גלגלים מאפשרים קבלת יחסי-מסירה שונים. כמספר האפשרויות, כן מספר ההילוכים של התיבה. ברכב קל ובינוני מקובל להשתמש בת"ה בעלת 3—5 מצבים, ברכב כבד — 5—15 מצבים. השילובים השונים נוצרים בהסטת גלגלי-השיניים על גבי הגל ושילובם זה בזה (כשהגלגלים בעלי שיניים ישרות), או בהסטת מצמדים סינכרוניים וחיבור גלגלי-השיניים לגל (כשהגלגלים בעלי שיניים אלכסוניות).

על התיבה סוגר מכסה המכיל צירים ומלגזים הניתנים להפעלה באמצעות ידית ברירת-ההילוכים. הסטת ידית ברירת-ההילוכים מסיטה את המלגזים ויוצרת את השילוב המבוקש. במכסה התיבה קבוע מנגנון המונע שילוב בלתי-רצוי. כשמשלבים גלגל-שיניים בין זוג גלגלים מתקבל כיוון-סיבוב הפוך — הוא ההילוך-לאחור.

בהילוך ראשון מוגבר מומנט-הסיבוב באופן מירבי ע"ח מהירות-הנסיעה. ככל שההילוך גבוה-יותר, כן תהיה הגברת מומנט-הסיבוב קטנה יותר, ובהתאמה תעלה מהירות הנסיעה.

יחס-ההגברה (i) המקובל לרכב קל ובינוני: הילוך I: $i = 3.5:1$; הילוך II: $i = 2:1$; הילוך III: $i = 1.5:1$; הילוך IV: $i = 1:1$; הילוך-לאחור: $i = 3.8:1$.

ת"ה סינכרונית. במערכת זאת נמצאים זוגות גלגלי-שיניים, המתאימים להילוכים השונים, בשילוב מתמיד. רק גלגל-שיניים אחד מכל זוג קבוע למקומו, זה הנמצא על הגל הנגדי, ואילו בן-זוגו חפשי לנוע בתנועת-סרק. בגלגל הקבוע מותקנת מערכת-הצמדה, כך ששילוב להילוך רצוי נעשה בהצמדת הגלגלים המתאימים לגל

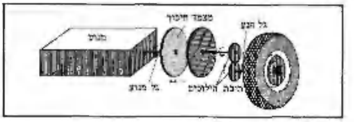
הראשי והראשוני. הדבר מאפשר מערכת יעילה־יותר (גלגלי־שיניים אלכסוניים), בלאי נמוך ופעולה שקטה. ממסרת ההילוכים האוטו־מטית מורכבת מממיר־מומנט הידרולי ות"ה אוטומטית הנשלטת באופן הידרולי. ממיר־המומנט פועל כמו המצמד ההידרוקינטי (ר' לעיל), אך נוסף על מאיץ וטורבינה הוא מצויד גם בסטאטור (stator; חלק־מכונה הנשאר על עמדו, כשנעים שאר החלקים). הממיר מגביר את מומנט־הסיבוב של המנוע ליחס של 1:2 בתחילת התנועה ועד ל 1:1 בנסיעה ללא־עומס. ת"ה אוטומטית מצוידת במערכת של גלגלי־שיניים פלנטריים (לעתים בשתי מערכות) המאפשרת קבלת יחסי־מסירה שונים בהתאם לצורך. המערכת הפלנטרית מבוקרת ע"י שני סרטי־בילום (מצמדי־בילום) ושני מצמדים רב־דסקיים המופעלים ע"י בוכנות הידרוליות. החלפת ההילוכים בתיבה נקבעת ע"פ שני גורמים: א. תביעת המומנט של המנוע כפי שהוא נמסר לתה"ה לפי מצב דוושת־הדלק; ב. מהירות הנסיעה של הרכב כפי שנמסרת לתה"ה בלחץ הידרולי. גורמים אלה פועלים על מערכת שסתומי־שילוב המבקרים באופן הידרולי את שילוב ההילוכים השונים. את תחום ההילוכים קובע הנהג בעזרת ידית ברירת־ההילוכים. מצבי־הברירה הם: P (Parking) — חניה. במצב זה התיבה נעולה מכנית ואינה מאפשרת לרכב לזוז ממקומו; R (Reverse) — הילוך־לאחור; N (Neutral) — מצב־ביניים; D (Drive) — מצב נסיעה קדימה, שבו מתחלפים כל ההילוכים אוטומטית בהתאם לתנאי הדרך; 2 — מצב נסיעה קדימה שבו פועלים רק ההילוך הראשון והשני; 1 — מצב נסיעה קדימה בו ננעלת התיבה בהילוך ראשון בלבד. מקובלת ת"ה אוטומטית בת 3 ו 4 הילוכים; יש תיבות חדישות בנות 5 הילוכים.

(ב.3) גל־הֶנֵעַ (drive shaft) מעביר את מומנט הסיבוב מתה"ה אל הסרן־האחורי. גל־ההנע עשוי שני צינורות פלדה מחוברים בעזרת מחבר מחליק המאפשר לגל להתארך ולהתקצר בהתאם לתנועת הסרן־האחורי. בקצות הגל נמצאים מפרקים אוניוורסליים המקזזים את שינויי הגובה בין תה"ה לבין הסרן האחורי תוך כדי הנסיעה.

(ב.4) סרן אחורי (back [rear] axle). מכונית בעלת מבנה קלאסי (שמנועה לפנים, וההנעה — אחורית) מונעת ע"י סרן אחורי. תנועת גל־ההנע מועברת לתמסורת־ההפחתה כדי להגדיל את מומנט־הסיבוב הנמסר לאופנים. מקובלות 3 צורות תמסורת: קונית־ספירלית, קונית־היפואידית וחלזונית. המומנט הסיבובי נמסר דרך גל־ההנע לסבבת (pinion), וממנו דרך העטרה (crown) לדיפרנציאל. הדיפרנ־ציאל מאפשר את תנועת הרכב בעיקול־דרך, כשהאופן החיצון מבצע דרך ארוכה יותר מאשר האופן הפנימי, ולפיכך מהירותו הסיבובית גדולה־יותר. בדיפרנציאל 4 גלגלי־שיניים קוניים המשולבים זה בזה. שניים מהם ממוסבים על בית־הדיפרנציאל, ובשניים האחרים נעוצים שני הגלים. בתנועה בקו־ישר נמסרת התנועה הסיבובית מהסבבת דרך העטרה לבית־הדיפרנציאל, המעביר את התנועה ישירות לגלים הצדדיים. בתנועה בעיקול, לעומת־זאת, משתתפים הגלגלים הפלנטיים וגורמים שאחד הגלגלים יאיץ את מהירותו עקב האטת המהירות של האחר, בהתאם לכיוון הפניה. ברכב כבד קיימות ממסרות־הפחתה בעלות שתי דרגות־הפחתה קבועות, או כאלה שהנהג יכול לשנותן תוך־כדי הנהיגה. מיסוב הגלים בתוך הסרן־האחורי שתה



דיפרנציאל



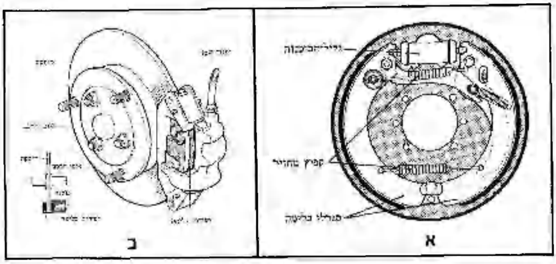
תרשים מלכני של מערכת העברת הכוח מן המנוע לאופן

בהתאם לסוג הרכב: קל, בינוני וכבד. בכ"ר חדישים מותקנים דיפרנציאלים בעלי החלקה מוגבלת, המאפשרים את התקדמות הרכב כשקטנה ההתנגדות על אחד האופנים (החלקה על קרח או בוץ). יחסי־העברה מקובלים בדיפרנציאלים — לרכב נוסעים: 3:1—6:1, לרכב כבד: 5:1—8:1 (לעתים מגיע עד ל 12:1).

(ב.5) המערכת־המשולבת, הכוללת מנוע, ת"ה ודיפרנ־ציאל, נמצאת בכ"ר בעלי מנוע־אחורי ובכ"ר בעלי הנעה־קדמית. בשני הסוגים מועברת התנועה הסיבובית מהדיפרנציאל לאופנים בעזרת שני גלים דרך מפרקים גמישים. בהנעה קדמית מצוידים הגלים במפרקים מיוחדים המאפשרים לאופני־הנהיגה לפנות בהתאם להפעלת ההגה. בניגוד למפרקים שבגל־ההנע אין מפרקים אלה משנים את מהירותם תוך־כדי סיבוב.

(ג) מערכות־השליטה. (ג.1) מערכת־ההיגוי (steer-ing system) מאפשרת לשנות את כיוון־הנסיעה או לשמור על כיוון־נסיעה למרות כוחות חיצוניים הפועלים על הרכב. מבחינים בין מערכות־היגוי מכני והיגוי־כוח. במערכת־היגוי מכנית נעשית הפניית האופנים בכוח הנהג הנמסר דרך גלגל־ההגה לממסרת־הפחתה וממנה דרך מוֹטֹת ומנופים לאופנים. במערכת היגוי־כוח נמסרת תנועת גלגל־ההגה למערכת־הגברה הידרולית. בכ"ר כבדים נהוגה מערכת היגוי־כוח הכוללת גם משאבת־שמן המונעת ע"י המנוע, מערכת־הגברה הידרולית (booster), מנגנון המבטיח היגוי מכני, כאשר מערכת ההגברה יוצאת מכלל־פעולה. כוש ההגה עשוי שני חלקים המחוברים ביניהם בעזרת חיבור „מתמוטט" לצורך בטיחות (ר' להלן).

(ג.2) מערכת־הבילום (brake system; ע"ע בלם, עמ' 911) נועדה לאפשר האטה ועצירה מבוקרות או עצירה תוך תאוטה מירבית בבלימת חירום. כוח־הבלימה מועבר ע"י מערכת הידרולית מדוושת־הבלימה אל האופנים. מקודם נעשה הבילום רק באמצעות בלמי־תוף (drum brake), כאשר בכל אופן מותקן תוף המצויד בשתי נעלי־בלימה (brake shoe) מצוסות ברפידה בעלת מקדם־חכוך (ע"ע) גבוה. בין שתי הנעליים מצויה בוכנה, המופעלת בלחץ הידרולי. תנועת הבוכנה גורמת להיצמדות נעלי־הבילום לשטחו הפנימי של תוף־הבילום, ולבלימת סיבוב התוף והאופן יהדיו. להגברת הבטיחות בכ"ר מעדיפים כיום להתקין בלמי־דִסקה (disc brake). הבלימה בבלמי הדסקה נעשית בהצמדת שתי רפידות־בלימה לשני צדי דסקה המסתובבת עם אופן הרכב. עם הפעלת הבלמים פועל לחץ הידרולי על בוכנות המצמידות את הרפידות לדסקה ובולמות אותה. בלמי־הדסקה יעילים יותר מבלמי־התוף הן משום שחום־החיכוך מתנדף מהם מהר־יותר — ולכן עמידותם טובה יותר, והן משום שהמרחק הדרוש לבלימת כה"ר המצוידים בבלמי־דסקה קטן יותר. לעומת־זאת בבלמי־דסקה נדרש כוח־הצמדה רב־יותר מזה הנדרש בבלמי־תוף. לכן מצוידת מערכת בלמי־הדסקה במגבר־בלימה שבו נוצר לחץ הידרולי באמצעות משאבת־בלמים ראשית המופעלת בעזרת דוושת־הבלם. מקובל להשתמש במערכות משולבות: בלמי־תוף בגלגלים האחוריים ובלמי־דסקה — בקדמיים, וכן במערכת־בלמים כפולה, המבטיחה בלימת שני אופנים לפחות, במקרה של תקלה במערכת־ההידרולית. כדי למנוע נעילת האופנים האחוריים בשעת בלימה, תופעה העלולה לגרום לסחרור הרכב, קיים במערכת־הבלימה מתקן למניעת נעילה השולט על הלחץ המופנה לאופנים



בלמים. א. בלם־תוף; ב. בלם־דסקה

האחוריים. שליטה זו מושגת באמצעות מגביל־בלימה, המגביל את הלחץ המופנה לאופנים האחוריים לערך מירבי קבוע או באמצעות וַסַת־בלימה, המווסת את הלחץ בהתאם למשקל המעיק על הסרן האחורי, או בהתאם לתאוטה שמקנים הבלמים לרכב.

בלמי־אוויר (פנומטים) מצוידים כ״ר כבדים (משאיות, אוטובוסים). בשל הכוח הרב הדרוש להצמדת נעלי־הבלימה מופעלת מערכת־הבלמים בלחץ־אוויר דחוס. בדומה למערכות־בלמים הידרו־ליות יש מערכות־בלמים פנומטיות כפולות המצוידות במתקנים למניעת נעילת האופנים־האחוריים ומתקנים לבלימת־חירום עם איבוד לחץ־האוויר.

בלם־יד הוא מנוף ידני שמפעיל הנהג לבלימת האופנים האחוריים (ברכב בעל הנעה קדמית יינעלו האופנים הקדמיים). בלם זה נועד למנוע הידרדרות רכב חונה.

בלמי־האטה מצויים בכ״ר כבדים שהבלמים הראשיים בהם מאבדים מיעילותם בהפעלה ממושכת כתוצאה מהקטנת מקדם־החיכוך בין תופי־הבלימה או דסקיות־הבלימה לבין הרפידות. בין בלמי־ההאטה: בלם פליטה (exhaust brake) החוסם את צינור־הפליטה והופך את פעולת המנוע למַדחֵס; בלם חשמלי (Telma) היוצר שדה מגנטי הבולם את סיבוביו של רוטור הקשור לגל־ההנע; בלם־ג׳ייקובז (Jacobs) המופעל הידרולית ופועל על שסתומי־המנוע.

כושר הבלימה והתאוטה. החוק בישראל דורש שתאוטת הרכב (גם כשהוא עמוס) בבלימה תעלה על 4.5 מטר/שניה². מקדם החיכוך של צמיג המחליק על כביש־אספלט יבש הוא כ־0.7. בכביש רטוב יורד מקדם־החיכוך, במידה התלויה בטיב הצמיגים (עומק החריצים וצורתם), לשיעורים שבין 0.6 ל־0.3. כאשר אין הגלגלים מחליקים כלל (כלו׳, כשהם ממשיכים להתגלגל), מגיע מקדם־החיכוך ל־1.1. עם נעילת הגלגלים אין אפשרות לשלוט על כיוון נסיעתו של כה״ר. אם ננעלים הגלגלים הקדמיים בלבד, ימשיך כה״ר לנוע בקו ישר. אולם, המצב מסוכן־יותר, כשננעלים הגלגלים האחוריים בלבד, כי אז יסתובב כה״ר סביב צירו האנכי, עקב נטייתו לנוע בעקבות הגלגלים הנעולים. משום־כך פותחו מתקנים רבים למניעת נעילה. הם פועלים להקטנת עצמת־הבלימה היחסית בגלגלים האחו־ריים, כתלות בעצמת־הבלימה (בכ״ר נוסעים), או במידת העמסת החלק האחורי של הרכב (במשאיות).

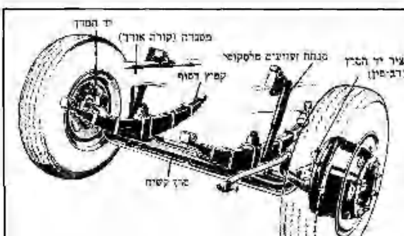
(ד) מתלה־הרכב היא מערכת גמישה המקשרת בין אופני הרכב לבין השלדה ומקנה לרכב גמישות ויציבות בעת הנסיעה. נהוגים שני סוגי מתלים: מתלה קשיח ומתלה נפרד; האחרון מצוי, בד״כ, בכ״ר קטנים ובינוניים. ברכב־נוסעים גדול מותקנים מתלה קדמי נפרד, ומתלה אחורי קשיח. במשאיות — גם המתלה הקדמי קשיח. המתלה כולל: קפיץ (ע״ע) הסופג את זעזועי־הדרך ומונע אותם מגוף־הרכב (בין הקפיצים: קפיצי־עלים, קפיצים סליליים, מוט־פיתול וקפיצי־אוויר); מנחת־זעזועים (shock absorber), הממתן את תנודות הקפיץ בעיקר לאחר מעבר מכשול (אבן, שקע). רוב כה״ר מצוידים במנחתי־זעזועים טלסקופיים המנחיתים באופן הידרולי את התכווצות הקפיץ (בעת עליית האופן על מכשול) ונחיתתו של האופן עפ״נ הדרך (לאחר מעבר המכשול); מוט־ייצוב (stabilizer), שהוא מעין מוט־פיתול, המתחבר בין שני צדי המתלה הקדמי, כשנוצרת תנועה יחסית במישור האנכי בין שני האופנים (בפניה) מתפתל המוט ובכך מפעיל כוחות המגבירים את יציבות הרכב. יש כ״ר המצוידים במתלים הידרו־פנומטיים. במתלה נוהגים לכלול גם את הצמיגים (ע״ע) שהש־פעתם רבה על יציבות הרכב וביצועיו (ור׳ להלן). על המתלה הקדמי פועלות זוויות־היגוי שונות שגדלן ויחסי־הגומלין ביניהן קובעים את יציבות הרכב ותגובותיו להיגוי תוך איזון הכוחות הפועלים על הרכב והצמיגים: כוח־המשיכה, מומנט, חיכוך וכוח צנטריפוגלי.

(ה) מערכת־החשמל. את החשמל בכ״ר מספק מצבר (ע״ע) הנטען ע״י מערכת־טעינה. בשימוש מצברים בני 6V ו־12V. ברכב כבד משתמשים לעתים בזוג מצברים כדי לקבל מתח של 24V.

(ה.1) מערכת־התאורה. ברכב מודרני יש יותר מ־20 יחידות־תאורה: ממנוריות קטנות לתאורת לוח־המחוונים עד לפנסי־התאורה הראשיים. רובם מופעלים באמצעות מתגי־הפעלה המצויים על לוח־המחוונים. פנס־התאורה כולל מנורה, רֶפלֶקטור ועדשה פריסמתית; הנורה קבועה במוקד רפלקטור פאראבולואידי השולח קרני־אור מקבילות למרחוק. חלק מן האור מפוזר לצדדים באמצעות העדשה הפריסמתית. למניעת סנוור כ״ר הבא ממול מסעילים אורות „נמוכים״, שמקור־האור שלהם הוא זוג פנסים נוסף שנורותיהם אינן במוקד הרפלקטור, או נורה בעלת תיל־לַהַט כפול: אחד, הממוקם במוקד ומשמש לאור „הגבוה״, והאחר שאינו במוקד, משמש לאור „הנמוך״. ברירת האורות נעשית ע״י הנהג בעזרת מתג. הפנסים הם בד״כ אסימטריים למניעת פיזור קרני־אור בכיוון שעלול לסנוור את עיני הנהגים הבאים ממול. מלבד הפנסים הראשיים מצויים בכה״ר: פנסים לתאורת־חניה, פנסי הבהוב (מורי־כיוון והתראה), פנס אור־בלם, פנסי תאורת־שילוט, פנסי רוחב (במשאיות), פנסי ערפל, תאורת לוח־מחוונים ותאורת־פנים.

מערכת־החשמל מוגנת בנתיכים (fuses). לעתים מופעלת מערכת־התאורה דרך ממסר במטרה להקטין את מפל־המתח בכבלי החשמל.

(ה.2) מערכת־הטעינה, המספקת את החשמל למצבר, מורכבת מדינמו (בכ״ר ישנים) או אַלטֶרנָטור (ממיר; בכ״ר חדישים;

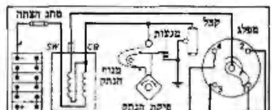


מתלה קדמי במשאית

וע"ע גנרטור חשמלי) וּוסתים המבקרים את טעינת המצבר: וסת־מתח (המפקח על גובה המתח), וסת־זרם (על עצמת הזרם) וּמפסק אוטומטי המונע זרימה הפוכה — מהמצבר לדינמו. בכ"ר חדישים נהוגות יהידות־ויסות טרנסיסטוריות.

(ה3.) במערכת־ההתנעה כלולים המתנע (starter), מתגי־הפעלה ומצבר־הרכב. המתנע הוא מנוע חשמלי המספק למנוע־הרכב תאוצה מספיקה להתנעתו. מתנע המכונית מסוגל לפתח מומנט־סיבוב גבוה, הדרוש להתגבר על התנגדות החיכוך והדחיסה במנוע. בשעת ההנעה משתלב גלגל־שיניים של המתנע בזר־שיניים שעל גלגל־התנופה של המנוע. שילוב גלגל־השיניים בגלגל־התנופה נעשה באחת מ3 שיטות: 1. שימוש בסולנואיד (אלקטרומגנט טבעתי: ע"ע אלקטרומגנטיות, עמ' 793); 2. בצורה מכנית (ע"י מנופים); 3. בעזרת משלב־בנדיקס (Bendix drive). הפעלת המתנע נעשית במתג ישיר, בכפתור הפעלה דרך ממסר, או במתג ההצתה (ignition switch) המופעל בעזרת מפתח־הצתה דרך ממסר.

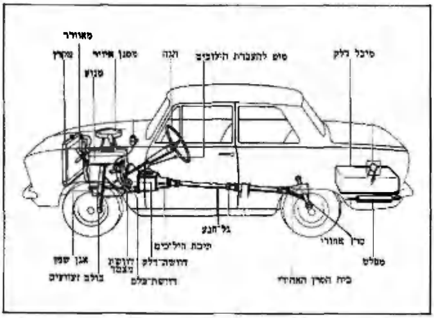
(ה4.) מערכת־ההצתה מעלה את מתח המצבר (12V—6V) למתח גבוה מאד (25,000V—18,000V) הדרוש ליצירת הניצוץ לשם הצתת התערובת במנוע (ע"ע, עמ' 986). המערכות המקובלות הן: הצתה קונוונציונלית, המצוידת במפלג (distributor) וסליל־הצתה (ignition coil). ה־מערכת מופעלת ע"י גל־המפלג שבעת סיבובו פותח וסוגר את חודי הנתק. פעולה זו גורמת להפסקת



מערכת הצתה

הזרימה ולחידושה, בהתאמה בסליל הראשוני שבתוך סליל־ההצתה. עקב־כך נגרם שינוי בשטף המגנטי. המשרה מתח גבוה בסליל המשני (ע"ע אלקטרומגנטיות, עמ' 799). מתח זה עובר למנגנון־החלוקה, ומשם, ע"פ סדר ההצתה, למצתי־המנוע. במצת (ע"ע מנוע, ציור 3א') פורץ המתח הגבוה בין האלקטרודות בצורת ניצוץ המבעיר את התערובת. הקַבָּל בין חודי הנתק מונע יצירת המתח הראשוני על פניהם והם נשמרים מהרס מהיר. מערכת־הצתה זו אינה עונה על צרכי המנועים המודרניים הפועלים במספר סיבובים גבוה ובביצועים גבוהים. המגבלות העיקריות: יצירת מתח נמוך מדי בתנאים מסוימים, ובלאי מהיר של חודי הנתק. על מגבלות אלו מתגברים בעזרת מערכת־הצתה אלקטרונית. זו מופעלת במיתוג אלקטרומגנטי או במיתוג אופטי במקום הודי הנתק. במקרה הראשון נוצר המתח הגבוה בסליל־ההצתה ע"י שינוי בשטף מגנטי במנגנון הנמצא בתוך המפלג; במקרה השני משתמשים במערכת של תא פוטואלקטרי וקרן־אור הנקטעת לסירוגין ע"י רוטור מסתובב. בשיטה זו אין מנגנון מכני, ולפיכך אין מגבלה לגבי מספר סיבובים גבוה, וכן ניתן לפתח ביצועים גבוהים של המנוע ע"י ייצור מתח־גבוה הדרוש לכל תחומי עבודת המנוע. בשתי השיטות נוצר המתח־הגבוה כתוצאה מהפסקת הזרימה בסליל הראשוני והשראה בסליל המשני. שיטה שלישית להצתה אלקטרונית היא מסוג „התפרקות קבל". בשיטה זו נוצר המתח הגבוה כתוצאה מהתפרקות קבל (הנטען בפעולה קודמת במתח בן 400V) לתוך הסליל הראשוני. כתוצאה מכך מושרה מתח בסליל המשני. התפרקות הקבל מתרחשת דרך רכיב אלקטרוני (המכונה „מישר סיליקון מבוקר"), כשניתן האות מהמפלג ע"י ניתוק המעגל הראשוני.

(ה5.) מערכות־עזר חשמליות ואלקטרוניות. מלבד המערכות שהוזכרו מופעלים בחשמל גם: רדיו, צופר, מַגְבֵי־שמשות ולעתים גם משאבת־דלק חשמלית, וכן ציוד שאינו סטנדרטי אך מקובל בכ"ר יקרים יותר: מיזוג־אויר, מקליט־סרט, מכשירי־אלחוט,



מבנה מכני של רכב־נוסעים

אנטנה וכן חלונות הנפתחים ונסגרים בעזרת מנועי־חשמל. בין החידושים האלקטרוניים פועלים כבר: מערכת החלפת־אורות אוטומטית ה„מנמיכה" את האור כשקולט התא הפוטואלקטרי, שהיא מצוידת בו, אור מפנסי מכונית הבאה ממול; בקר אלקטרוני למגבי־השמשות לפי עצמת הגשם; מערכת־אזעקה אלקטרונית למניעת פריצה לרכב או גניבתו; מערכת אלקטרונית המתרה על אי־כיבוי אורות; מערכות התזה והצתה אלקטרוניות (ר' לעיל).

ד. ריה

IV. ביצועי כ"ר. הערכים הנמדדים הם: מהירות מירבית, כושר־תאוצה וכושר־טיפוס בעליה; כושר בלימה ותאוטה; כושר־תמרון, שליטה ברכב ויציבות. במובן הרחב מכלילים גם את הביצועים המאפיינים שימוש רגיל (ולא מירבי): נוחות, תצרוכת־דלק, זיהום (בגזים וברעש). האצת הר' תלויה בכושר הרכב להתגבר על הכוחות המתנגדים לתנועתו.

מוֹמנט הסיבוב (M), שמפתח מנוע הרכב, מועבר אל האר־פנים באמצעות מערכת העברת־הכוח. יחס התמסורת בין המנוע לאופנים (i — מהירות סיבוב המנוע חלקי מהירות סיבוב הגלגלים) מורכב מהיחס הקיים בסרן־המניע ומיחסי התמסורת של ההילוכים השונים שבתיבת־ההילוכים. הכוח המניע (P) של הרכב תלוי גם בנצילות המכנית הכללית של מערכת העברת־הכוח (η) ובמחוג האופנים (r), וניתן בנוסחה: $P = \eta \frac{i \cdot M}{r}$. הקשר בין מהירות הנסיעה של הרכב ומהירות סיבוב המנוע הוא: $V = 0.377 \frac{r \cdot n}{i}$ (n — מספר סיבובי המנוע לדקה [סל"ד]; V — המהירות בקמ"ש).

בין הכוחות המתנגדים מונים את ההתנגדות לגלגול (R_r) — הפסדי החיכוך והגלגול של הגלגלים עפ"נ הדרך, והחיכוך במסבי־הגלגלים. התנגדות זו תלויה במשקל הרכב (W), טיב הדרך (K_r), סוג הצמיגים וגֹדלם (f) ומהירות הנסיעה (V). בדרך ניסויית התקבל הקשר בין הגורמים השונים בנוסחה

$$R_r = K_r \cdot f \left(1 + \frac{V}{150}\right) \cdot W$$

(K_r: מ1 בכביש סלול עד 10 בדרך חולית; f — מקדם תחום מ0.012 עד 0.02).

התנגדות האוויר (R_a) תלויה בריבוע מהירות הנסיעה (V), במבנה האווירודינמי של הרכב (C_a) ובשטח החזית שלו (A). לפי הנוסחה

$$R_a = 0.0049 \cdot K_a \cdot C_a \cdot A \cdot V^2$$

(K_a מקדם צפיפות־האוויר; בגובה פני הים = 1). לחישוב הכולל

של ההתנגדות (R) מוסיפים את רכיב כוח־הכובד (W) בשיפוע הדרך (α), ומתקבלת הנוסחה $R = Rr + Ra + W \sin \alpha$.

א. קרס.

V. תכנון כ״ר מושפע ממערכות־שיקולים שונות. בין השיקולים המבניים מתחשבים בייעוד כה״ר (מכונית־נוסעים, משאית, אוטובוס, וכד׳); בגודל המכונית (לימוזינה, סדן, וכד׳), שיקול המושפע מתנאי התחבורה (כושר תמרון וחניה); בחלוקת הנפח בין המנוע, הנוסעים והמטען (בגלל מחירי הרכב המאמירים נוטים הצרכנים לבחור במכונית רב־תכליתית); בנוחות־הישיבה (כסאות „אורתופדיים" או רגילים, מכונית גבוהה יותר או מכונית בעלת צללית נמוכה, מרווח רב יותר לרגליים או הגדלת תא־המטען); בנוחות תפעול־הרכב (צורת ההגה ומיקומו, מיקום ידית ברירת־ההילוכים, מיקום הדוושות); במספר מקומות הישיבה; במבנה האווירודינמי (הקטנת התנגדות האוויר).

בין השיקולים הטכניים: עצמת (הספק) המנוע ביחס למשקל הרכב (יחס הקובע את ביצועי המכונית ותאוצתה); סוג הבלמים (בלמי־תוף, בלמי־דסקה); סוג תיבת־ההילוכים (רגילה, אוטומטית); מתלה המכונית (סוג המתלה־הקדמי וסוג המתלה־האחורי); צריכת הדלק (שיקול רב־חשיבות עקב משבר־האנרגיה. הוא משפיע על סוג המנוע, גדלו ומערכותיו); מתקני מיזוג־אוויר (התקנתם משפיעה על גודל המנוע ועל צריכת הדלק); זיהום האוויר (ר׳ להלן); בטיחות הנוהג ונוסעיו (ר׳ להלן).

בין השיקולים האָפנתיים: החזות החיצונית (המשתנה מתקופה לתקופה ככל אָפנה אחרת); צבעי הרכב; סוג ריפוד המושבים וצבעיו; אבזרי קישוט (פסי ניקל, סמלים); צורת הפנסים (מוארכים, עגולים, נסתרים); עיצוב לוח־המחוונים.

בין השיקולים הכלכליים מתחשב היצרן ביציאות הייצור ובמחירי המכירה, בהוצאות השיווק ובסיכוי התפוצה, ובעיקר — ביכלתו לעמוד בתחרות עם יצרני־רכב אחרים. כל שינוי גורר השקעות רבות בתכנון ובפיתוח, בניסוי ובייצור.

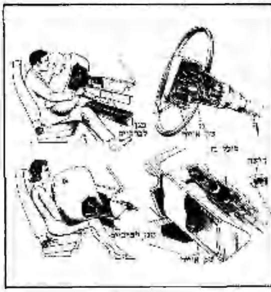
VI. בטיחות בכ״ר נמדדת ביכולת כה״ר למנוע תאונה — רכב בעל ביצועים מעולים הוא בעל סיכויים גבוהים יותר למנוע תאונה או להתחמק ממנה — וביכולת מבנה־המרכב להפחית את הפגיעה בנוסעים בעת התאונה ולהבטיח היחלצות מהירה ובטוחה לאחריה. תכנון אמצעי־הבטיחות במבנה כ״ר נכפה על היצרנים ב־1968 (בעקבות מחקריו של נידר [R. Nader, נו׳ 1934], שפורסמו בספרו Unsafe at Any Speed [„מסוכן בכל מהירות"], 1965), כשפרסם משרד־המסחר האמריקני תקני־בטיחות מחייבים לכ״ר הנמכרים באה״ב. כיום מקובלים תקנים אלה על יצרני כה״ר בעולם.

תקני־הבטיחות העיקריים הם: (1) מוט־הגה השוקע (מתקפל) בעת התאונה. ברוב התאונות נפגע הנהג פגיעה קטלנית בחזהו ממוט־ההגה לאחר שגלגל־ההגה עצמו נשבר. לכן נבנה גלגל־ההגה בצורה קעורה המיועדת לספוג את המכה ומוט־ההגה בנוי משני חלקים המתקפלים בהשפעת כוח העובר מידה שנקבעה מראש. בדגמי רכב אחדים הוכנס „המגן המתנפח" — מעין שק־אוויר החבוי בגלגל־ההגה, המתנפח במהירות גדולה בהשפעת ההתנגשות, עוטף את גלגל־ההגה ובולם את הנהג. (2) מניעת אבזרים בולטים. התברר שאחוז גבוה מהנפגעים נפגע מידיות ומכפתורים בולטים. לכן שונתה צורת הידיות והן רופדו. בן רופדו לוחות־השעונים, והשעונים שוקעו בלוח־המחוונים שמוקם מאחורי גלגל־ההגה, כך שלא יימצאו אבזרים שיש בהם זכוכית בגובה פני הנהג. (3) התאמת מבנה המושבים ודרך חיבורם לרצפת־הרכב במטרה למנוע את עקירתם בעת התנגשות. תוכננו מושבים קעורים ששוליהם גבוהים ממרכזם. נמצא שבשעת תאונה נזרק הנוסע היושב במושב כזה בעצמה קטנה־יותר. (4) התקנת חגורות בטיחות, כדי לבלום את תנועת הנוסע קדימה בעת התנגשות. סוגי החגורות: חגורת מתניים (לרוחב המרשב); הגורה אלכסונית; חגורה משולבת. התקן מתייחס לנקודות עיגון החגורה, לחֹזקה, וכן לאבזם, שתהיה נעילתו אמיצה ופתיחתו נוחה. יש חגורות המאפשרות תנועה חָפשית, אך נצמדות לחוגר בהשפעת תאוטה פתאומית הנגרמת בשעת תאונה. (5) פגושי הרכב מתוכננים לגובה אחיד במטרה להקטין את עצמת הפגיעה. (6) לבלימת עצמת ההתנגשות תוכנן מרכב בעל אזורי־ספיגה המתקפלים בשעת התאונה, כך שלתא־הנוסעים ייגרם הנזק המזערי. גגות הרכב חוזקו בקורות־רוחב כדי למנוע שקיעת הגג ומחיצת הנוסעים בעת התהפכות. (7) הצמיגים (ע״ע) הם מהגורמים החשובים במקרי תאונות. נקבעו מפרטי הצמיגים הדרושים לכל כ״ר והוכנסו לשימוש צמיגים רדיאליים וצמיגים רחבים קטני־קוטר שהגבירו את יציבות כה״ר. (8) התקן מחייב שמשות מזכוכית מלוטשת היטב המאפשרת שדה־ראיה רחב. לזכוכית מבנה המונע ניפוצה לרסיסים מסוכנים בעת תאונה. היא נסדקת או נשלפת ממקומה. (9) כדי למנוע התלקחות מוגנים מכַלי־הדלק באזבסט המונע גם את ריחות הבנזין. (10) מנעולי־הדלתות נפתחים מאליהם בעת תאונה חזיתית. נוסף על התקנים המחייבים הנ״ל מציידים היצרנים את כה״ר באמצעי־בטיחות נוספים; למשל: מעמעם־אורות אוטומטי; מחמם־שמשות חשמלי; מגיני־עורף; פגושים הידרוליים סופגי־אנרגיה.

את דרגת הבטיחות של כה״ר בודקים בהדמיות ובניסויי־הרס ממש הכוללים: הטחת כה״ר בקיר במהירויות שונות, התנגשויות



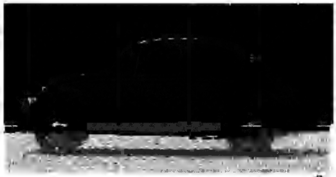
שלדת רכב־נוסעים חדיש


מהתקני הבטיחות החדישים: שק אוויר מתנפח כאמצעי הגנה בעת התנגשות



כלי־רכב מיוחדים. מימין: משאית להובלת מחצבים בתפזורת (עד 100 טון); משמאל: אוטובוס להולכת תיירים

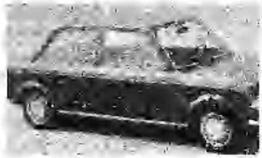




2



3



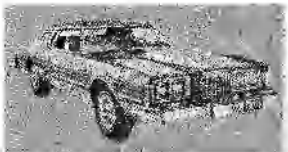


5



6





8



9





11



12

כלי־רכב משנות ה 60 וה 70: 1. רנו 16, צרפת, 1965; 2. פולקסווגן, „חיפושית", גרמניה, 1938—1976; 3. אאודי 100, גרמניה, 1966; 4. פיאט 128, איטליה, 1969; 5. פורשה 911 אס, גרמניה, 1970; 6. רולס־רויס, פנטום V, בריטניה; 7. שוורולט קורווס, אה"ב; 8. ת'נדרבֶּרד, פורד, אה"ב, 1974; 9. מרצדס־בנץ, D. 190/1 גרמניה; 10. יאנצ'ה סקורפיון, איטליה, 1977; 11. מכונית חשמלית, ניסן, יפן; 12. טריימף ספיטפייר 1500, ליגנר, בריטניה

בין שני כ"ר וזריקת כ"ר על גגו. בתוך כה"ר מותקנות בובות דמויות־אדם המצוידות במתקני חישה ומדידה אלקטרוניים. כך נרשמות צורות הפגיעה והעצמות בכ"א מאזורי הגוף. ב י ש ר א ל חייבים כל כה"ר לנוסעים (מ 1976 ואילך) בחתקנים הבאים: חגורות־בטיחות במושבים הקדמיים; מראה פנימית וחיצונית להגדלת שדה־הראיה; כפתורי הפעלה וידיות שקועות; לוח־שעונים מרופד; פנסים מורי־כיוון בצדי הרכב (נוסף על אלה שמאחור ומלפנים); מתקן הזרמת־אוויר למניעת אדים על השמשה הקדמית; מתקן להתזת־מים על השמשה הקדמית; פנס המאיר בעת נסיעה־לאחור; מערכת־בלמים כפולה; פסים או לוחות זוהרים מאחור. נוסף על דרישות אלה מופנות דרישות־בטיחות ספציפיות לדגמים השונים של כה"ר.

VII. ה ב ט י ם א ק ו ל ו ג י י ם. כ"ר הם מהמקורות העיקריים לזיהום בגזי־הפליטה, בעשן וברעש. הגזים הנפלטים מפעולתו של מנוע שריפה־פנימית מכילים יסודות מזהמים ורעלים שמקורם בשריפה בלתי־מושלמת של הדלק: פ ח מ ן ח ד ־ ח מ צ נ י, CO, הנוצר תוך שריפה בלתי־מושלמת של הדלק בחלל־השריפה (שריפה מושלמת יוצרת פחמן דו־חמצני, שהוא בלתי־מזיק). CO מסוכן ביותר כשהוא נשאף זמן ממושך, וכשריכוזו באוויר גבוה הוא קטלני (לכן מסוכן להפעיל מנוע־מכונית במקום סגור [הנאצים השתמשו במשאיות שגזי־הפליטה שלהן הוזרם פנימה — למטרות השמדה]). הפחמימן HC נוצר גם הוא כתוצאה משריפת דלק בלתי־מושלמת ומצוי באדים הנפלטים מבית־הארכובה, הקרבורטור ומיכל־הדלק. HC מזיק בהתחברותו עם תחמוצת־החנקן NO, המתקבלת כשחנקן וחמצן, המצויים באוויר, מתחברים בשעת שריפה בטמפרטורה גבוהה. רוב תחמוצת־החנקן הופך באוויר החפשי לדו־תחמוצת־החנקן NO_2, אך בריכוז גבוה הוא מזיק לבריאות. אולם עיקר הנזק הוא בהתחברותו עם פחמימנים (HC) שבנוכחות אור־השמש יוצרים עְרפִיח (smog) פוטוכימי. כשמשתמשים בדלק שהוסיפו לו עופרת (Pb) לשיפור מספר האוקטן (ע"ע מנוע, עמ' 998, 1001), נוצרות תרכובות עופרת רעילות הפוגעות במערכת העצבים; תחמוצת־גפרית (SO), נוצרת במנוע־דיזל המופעל בסולר המכיל גפרית. מנוע־הבנזין הוא המזהם העיקרי (בגאז CO); מנוע־הדיזל מזהם פחות.

החוק הראשון למניעת זיהום-אוויר נחקק בקליפורניה ב 1960. בישראל מותרת פליטת CO עד 4.5% (לעומת 1.5% באה"ב), בגלל ריבוי דגמים ישנים של כ"ר. להפחתת פליטת CO פותחו קרבורטורים חדישים המאפשרים כוונון מדויק, ופותחו גם מכשירי-מדידה מדויקים לקביעת הכמות או האחוז של גורמי הזיהום הנפלטים עם גזי-הפליטה. את העשן הנפלט ממנועי-דיזל מגבילים ע"י תוספות כימיות לדלק וכוונונים מדויקים של מערבות-ההזרקה. בישראל מודדים את כמות העשן ביחידות Hartridge (ע"ש יצרנית מכשיר הבדיקה). הגבול המותר המירבי הוא 60 יחידות. וע"ע מנוע, עמ' 1002).

מלבד המאמצים להקטנת פליטת המזהמים ממנוע הרכב, מושקע מאמץ רב במחקר ובפיתוח לייצור כ"ר שיונעו בסוגי מנועים ובמקורות אנרגיה שונים. בשלהי שנות ה 70 הוחמרו דרישות החוק בארצות המפותחות לגבי זיהום גזים, עשן ורעש של כ"ר. בישראל נחקק בשנות ה 60 חוק („חוק כנוביץ'") למניעת זיהום, אלא שאכיפתו לקויה. וע"ע עשן וזהום; רעש ומניעתו.

VIII. כ"ר חדישים. ייצור כ"ר המונעים באנרגיה חשמלית הוחל באה"ב כבר בשנות ה 70 של המאה ה 19. היו אלה כ"ר שהונעו במצברי-עופרת, ואח"כ במצברי ניקל-ברזל. השימוש בכ"ר חשמליים רווח תקופה מסוימת, בעיקר בניו-יורק. בתחילת המאה היה באה"ב מספר שווה של כ"ר המונעים בדלק ובחשמל. ואולם, עדיין לא נמצא מצבר שיבטיח טווח-נסיעה סביר בין טעינה לטעינה. מאחר שכה"ר החשמליים לא צלחו לנסיעה בין-עירונית ולתנועה בתנאי-דרך קשים, הם הפכו בלתי-כדאיים עם פיתוח מנוע-השריפה הפנימית ודלק שהתאים לו.

משבר-הדלק והרגישות לשאלות אקולוגיות החזירו את העניין בכ"ר חשמליים. מנסים להגדיל את צפיפות האנרגיה ליחידת משקל של המצבר (כמות האנרגיה שניתן לאגור בכל ק"ג משקל של המצבר), הקובעת את טווח-הנסיעה; כן פועלים להגדיל את צפיפות-ההספק של המצבר (כמות האנרגיה שניתן להפיק ביחידת-זמן מכל ק"ג משקל), הקובעת את מהירות הנסיעה. המצברים הנוכחיים או שאינם כדאיים מבחינה כלכלית (מצברי ניקל-קאדמיום היקרים), או שהם בעלי צפיפות-אנרגיה והספק נמוכים (מצברי העופרת הרווחים). לכן מוגבל היום שימושם של כ"ר חשמליים לטווחים קצרים ולמהירויות נמוכות, בעיקר לתחבורה פנימית במפעלים גדולים, בשדות-תעופה וכד'. המחקר מכוון לפיתוח מצברים בעלי מערכות כימיות שונות, כגון נתרן או ליתיום בצירוף כלור או גפרית, שהם בעלי משקל-מולקולרי נמוך, הפרש-פוטנציאלים גבוה וראקציות-תא מהירות. במערכות כאלו ניתן להגיע לצפיפות-אנרגיה ולהספק גבוהים, והכדאיות הכלכלית נשמרת. נבחנות גם דרכי טעינת-המצברים בזמן סביר.

באה"ב פיתחו כ"ר המונעים בכוח הקיטור, שאינם מצוידים במנוע שריפה-פנימית ולכן זיהומם פחות. חברת „דיימלר-בנץ" בגרמניה פיתחה כ"ר נסיוני בעל מנוע שריפה-פנימית המונע במימן במקום דלק רגיל. אחסון המימן נעשה ע"י ספיגתו בסגסוגת של מתכות-מעבר. מיכל בנפח של 65 ליטר ובמשקל של 200 ק"ג מסוגל לספוג 4 ק"ג מימן המספיקים לנסיעה של כ 150 ק"מ במהירות מירבית של 105 קמ"ש. טעינת המיכל ופריקתו פשוטות יחסית. המנוע אינו מזהם.

באירופה מונעים כ"ר, בעיקר אוטובוסים, בגז פחמני מעובה (בוטאן ופרופאן) המצטיין בפליטת מזהמים זעירה.

וע"ע תחבורה.

משרד העבודה הבי"ל, המנוע והמכונית, תשי"ח; א. וייסברג–ב. זוסמן, המכונית, תשכ"ג; ח. גרון, יסודות תורת המנוע והרכב, תשל"א; ב. ה. בקון, חשמל ברכב, תשל"א; י. גרבלר–ד. רוה, הכוונת אופנים, זוויות ההגוי וגאומטרית ההגוי, 1978; H. G. Castle, *Britain's Motor Industry*, 1950· J. Chagette, *Technique automobile*, I–II, 1957[4]; E. Diesel – G. Goldbeck – F. Schildberger, *Vom Motor zum Auto*, 1957; J. Rousseau, *Histoire mondiale de l'automobile*, 1958; M.J.B. Rauck, *Das Automobilbuch*, 1959; R. Guerber, *L'Automobile*, I–III, 1958/60; J. B. Rae, *American Automobile Manufacturers: The First Forty Years*, 1959; id., *The American Automobile*, 1965; id., *The Road and Car in American Life*, 1971; A. Bird, *The Motor Car; 1765—1914*, 1960; W. K. Toboldt – L. Johnson (eds.), *Goodheart-Willcox Automative Encyclopedia*, 1962[6]; G. R. Doyle, *The World's Automobile; 1862—1962*, 1963[4]; C. E. Edwards, *Dynamics of the U. S. Automobile Industry*, 1965; K. Newton – W. Steeds, *The Motor Vehicle*, 1966[8].

ד. רוה

רכבים, כת דתית-חברתית ביהודה. ירמיהו (לה) נצטווה להביאם למקדש ולהשקותם יין, אולם הם סירבו בנימוק שיהונדב בן רכב „אביהם" אסר זאת עליהם „עד עולם" (שם, שם, ו). הר" מפרטים גם צווים אחרים מפיו, ששמרו עליהם במשך דורות — לא לבנות בית, לא לזרוע זרע ולא לנטוע כרם, ולהימנע מקניינים אלה. עוד צֻוו לשבת באוהלים (שם ז, י). אין להכריע אם הכוונה בדברים אלה לפרישות כללית מחיי שמחה ושפע. הר" דבקו מאד במצוות יהונדב — כ 250 שנה (ר' להלן) — אך בגלל עליית נבוכדנאצר נאלצו לבקש מחסה בין חומות ירושלים. הנביא — שאינו מחייב דווקא את פרישותם הנזירית — מעלה על נס את דבקותם זו, לעומת ההתנהגות הסוררה של בני יהודה. נראה שהר" היו חבורה משפחתית („בני בית הר"", „בני יהונדב בן רכב"), ויהונדב, המכונה „אב", נתפס כאב גנאלוגי.

יהונדב בן רכב נזכר כתומך נלהב בקשר של יהוא (ע"ע) נגד בית אחאב (ע"ע). מהכתובים המקוטעים (מל"ב י, טו—יח) עולה, כי יהונדב — שעלה על מרכבת יהוא בדרכו מיזרעאל לשומרון — נתן את ברכתו לטבח בית המלכות, וכי יהוא חפץ להוכיח לו את קנאתו לה', ואף שיתף אותו בטבח נביאי הבעל בבית-הבעל בשומרון (שם, שם, כג). אף כי אין ראיה שיהונדב שיתף, או ייצג, בקשר זה כת מיוחדת, מסתבר מאד, שהאמור בירמיהו מכוון לאירועים בתקופת בית אחאב. כאשר קמו הנביאים, בראשות אליהו ואלישע, נגד עיוותי המלכות והפולחן הזר, הטיל יהונדב על בני-משפחתו צווי פרישות והבדילם משאר העם. ליהונדב — כלאליהו — מיוחסת, כמסתבר, תכונת ה„קנאה" (שם, שם, ז), והוא, כאמור, מכונה גם „אב". מהפסוק המעורפל „המה הקינים הבאים מחמת אבי בית רכב" (דה"א ב, נה) יוצא, שבית רכב מקורב היה לקיני (ע"ע), אמנם לאלה מהם שעברו ליישובי-קבע, ע"פ גירסת ה 70 לדה"א ד, יב — „אלה אנשי רכב" (במקום „רכה" שבמסורה) — היו הר" מקורבים גם לקניזים ולכלבים. ע"פ זה נודעו הר" כמשפחה מיוחדת ביהודה שנים הרבה לפני יהונדב.

בנחמיה (ג, יד) נזכר מלכיה בן רכב, שר-פלך בית-הכרם, ש„החזיק את שער האשפות", אך אין לו כל ייחוד חברתי. דיודורוס מסיקיליה מדבר על הנבטים (ע"ע) הראשונים (בסוף המאה ה 4 לפסה"נ) בנוסח זהה כמעט לסיפור הר", וייתכן שנזירות מקראית בנוסח הר" נפוצה גם בקרב קבוצות אתניות אחרות. „בני יהונדב בן ריכב" היתה משפחה שפעלה בימי הבית השני ובשלהי ימי המשנה (תע' ד', ה'), והיתה ממביאי העצים למקדש.

חז"ל זיהו את הר" עם צאצאי יתרו (ספרי במ', ע"ח). הם הסבירו, כי עם כיבוש הארץ בידי יהושע הם קיבלו חלקם מ„דשנה של יריחו", בגבול בנימין, אך לאחר הקמת המקדש פינום בני בנימין משם. חז"ל הפליגו בערך הברית שנכרתה לר" („לא יכרת איש ליונדב בן רכב עמד לפני כל הימים"; ירמ' לה, יט), ואמרו שהיא גדולה מזו שנכרתה לדוד, משום שלא נזכר בה כל תנאי (מכ' יתרו א', ב'). זכר המשפחה נשאר זמן רב. ו„מגילת יוחסין מצאו בירושלים וכתוב בה... ר' יוסי בר חלפתא (ע"ע) מבני יונדב בן רכב" (ירו' תע' ד', ב', ועוד). במקום אחד בלבד (מכ' דרשב"י, ראש פ' יתרו) נמתחה ביקורת על יהונדב בן רכב על שהתקרב



Chicoreus palmarosae (מסרילנקה)



Octopus sp. תמנון



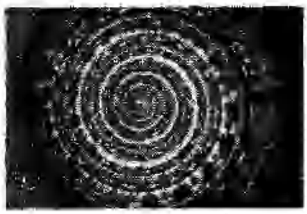
Gloripallium pallium (מהאוקינוס ההודי)



Glossodoris sp. חלזון עירום (מים־סוף)



Tridacna squamosa צדפת ענק (מים־סוף)



Architectonica maxima (מהפיליפינים)



Epitonium scalare (מים־סוף)



Talparia talpa צדפת פי־כושי־כהה עטויה בגלימתה (מים־סוף)

רכיכות

(צילם: ד״ר דוד דרום)

לאחאב — משום „אל תתקרב לרשע אפילו לקרבו לתורה" — ולכן נגרעה האות ה"א משמו.

י. קויפמן, תולדות האמונה הישראלית, ב' (מפתח בערכו), תשי"ח; ש. טלמון, „המה הקינים הבאים מחמת אבי בית ריכב" (א"י, ה'), תשי"ט; נ. גליק, אפיקים בנגב, 116—119, תש"ך; ש. אברמסקי, בית הר" — גיניאלוגיה וצביון חברתי (א"י, ח'), תשכ"ז; הנ"ל, הסיפור על יעבץ ומשפחות חרשים וסופרים ביהודה (ס' ש. ייבין), תש"ל; ב"צ לוריא, מעשה באחד מבית שותי מים (סיני, ע"ס), תשל"ו.

שמ. א.

רַכֶּבֶת (מְסִלַּת־בַּרְזֶל; אנג' railway; railroad), אמצעי־תעבורה יבשתי; הוותיק בין כלי־התחבורה ההמוניים — פועל במתכונתו הנוכחית כ150 שנה. הר' מובילה נוסעים ומשאות במרחבים עירוניים, בינעירוניים, ואף ביניבשתיים. היא נעה במסלולים מיוחדים — על הקרקע, מתחתיה, או מעליה. הקרונות נעים על אופנים (תחתיים או עיליים), בהנע עצמי (מנועי־דיזל, מנועי־קיטור, מנועי אוויר דחוס, או מנועי־חשמל המופעלים ע"י מצברים) או באמצעות חיבור לקווי־תשמל. ר" נעות כיום במהירויות של 160—250 קמ"ש; בשלבי־פיתוח מתקדמים מצויים קרונות ממונעים — ללא אופנים — שירחפו על מסלוליהם במהירות של כ500 קמ"ש ויותר (תמ': עמ' 137).

ר א ש י ת ה ר'. רעיון המסילה עלה, כנראה, מקיום תוואי שחרצו עגלות בדרכים שנעו בהן דורות רבים; התברר שקל יותר לגרור משאות כבדים ב„מסילות" מאשר בדרכים המשובשות. — כשביקשו ה י ו ו נ י ם להימנע מהצורך להקיף את חצי־האי הפלופונסי, הובילו (מהמאה ה6 לפסה"נ) את אניותיהם ביבשה, ע"ג עגלות מוצקות, באמצעות מסילה (δίολκος — „תלם חוצה") שהתקינו מהמפרץ הסארוני למפרץ קורינתוס. במעבר פרן (Fern) שבטירול (אוסטריה) — שבו עברה „דרך קלאודיוס" (Via Claudia) הרומית לצפון־אירופה — נותרו שרידי מסילה חצובה בסלע, שנועדה להקל על גרירת עגלות לגובה של כ1,200 מ' ולמנוע הידרדרותן; מסילות דומות שרדו גם באנגליה ובמקומות אחרים.

מאמצע המאה ה16 השתמשו במכרות־פחם באירופה בקרוניות, שאופניהן היו בעלי אוגן (flange; שפה) — למנוע את ירידתן ממסילות־העץ שנעו עליהן. טכניקה זו הגיעה גם לאנגליה; שם הוארכו המסילות אל מעבר למכרות, ועד־מהרה נדחק השימוש בעגלות להובלת הפחם.

במאות ה18 וה19 נוצרה באנגליה בהדרגה מערכת מס"ב מסועפת. אופני הקרוניות ופסי־העץ צופו ברצועות ברזל — להקטנת השחיקה — ואח"כ הונהגו אופני־ברזל ובעקבותיהם גם פסי־ברזל (רנולדז [Reynolds], 1767). במבנה הפסים ובאופן התאמתם לאופני הקרונות חלו במשך הזמן שינויים רבים. יש שהפסים היו בעלי אוגן אחד או שניים, ועליהם נעו קרוניות (או עגלות) בעלות אופנים חלקים (חסרי־אגנים), שהיו כשירות לנוע גם בדרכים רגילות. היו גם אופנים בעלי שני אגנים, שניתן היה להתאימם לתנועה ע"ג פסים בעלי מרווחים שונים ומשתנים. בתחילה הונחו ה פ ס י ם ע"ג אבנים, ואח"כ הוצמדו — באמצעים שונים — לאדנים.

ב1758 אושר באנגליה הזכיון הראשון להנחת מסילה — ליד לידז. ב1803 הופעלה ליד לונדון מס"ב ציבורית ראשונה — Surrey Iron R. — בין גדת התמז לקרוידן (Croydon). המסילה היתה בעלת שני נתיבים, לפסים היו שני אגנים והיו במסילה מפלגים למעבר מפס אחד למשנהו. המסילה הועמדה (תמורת תשלום) לרשות כלי־רכב פרטיים. ברדתם מהמסילה המשיכו הקרונות לנוע בכבישים. למעשה התקיימה באותה תקופה באנגליה מערכת מס"ב, אלא שכוח־ההנעה היה מוגבל לסוסים בלבד.

הראשון שהגה את רעיון התאמת כוח־הקיטור להובלת משׂאות ע"ג מסילות היה טרוויתיק (Trevithick; 1771—1833); הוא בנה מנועי־קיטור קטני־ממדים והרכיבם על אופנים. ב1804 בנה את ה ק ט ר הראשון, וזה גרר לאורך כ15 ק"מ ר' טעונה פחם בשירות מפעל־מתכת בדרום־וילז.

מחשש פן ימנע החיכוך בין האופנים לפסים את פיתוחו של כוח־סחב מספיק, בנה בלנקינסופ (Blenkinsop; 1783—1831) קטר בעל גלגל־שיניים, וזה נע בהצלחה על פס משונן; ואולם, ב1813 הפריד הדלי (Hedley; 1779—1843) חשש זה בבנותו קטר בעל אופנים רגילים. קטר זה — „בילי המתנשף" (Puffing Billy) — פעל בהצלחה. כדי להתגבר על בעיית הלחץ הכבד שהפעיל משקל הקטר על הפסים, ושגרם לשבירתם, הגדיל הדלי את מספר האופנים מ4 ל8, וכך חולק הלחץ לנקודות־מגע רבות יותר.

את הקטר הראשון שעמד בתחרות עם הסוס — בכוח, במהירות ובכדאיות כלכלית — בנה ג'ורג' סטיונסון (ע"ע, ותמ' שם) ב1814. ב1829 נבחנו 4 קטרים („מבחני רינחיל" [Rainhill Trials]), ונבחר קטר שבנה רוברט סטיונסון (ע"ע), בנו של ג'ורג'; כך היו סטיוונסון האב והבן לאבות המוכרים של הר'. הקטר הנבחר, „רוֹקֶט" (Rocket; רקֵטה), שקל 1.5 טון, גרר ב13 טון ונע במהירות של כ39 קמ"ש; ללא גרר הגיעה מהירותו לכ46 קמ"ש. ב1830 נחנכה מסה"ב ליוורפול—מנצ'סטר, שמשפחת סטיוונסון בנתה וציידה. מס"ב זו, שהיו בה מערכות־איתות, חצרות־עיתוק וכד', פתחה את ע י ד ן ה ר".

רשת מסה"ב פרושה כיום עפ"נ רוב נתיבי־התחבורה הפנים־ארציים, הבינארציים והביניבשתיים בכל חלקי תבל. תחילתה במסילות שהונחו במספר מדינות באירופה — בעיקר בגלל שיקולים כלכליים וצבאיים. כשהוכחה הכדאיות הכלכלית הונחו מס"ב ברוב הארצות, והרשתות הלאומיות חוברו זו לזו. אחת הבעיות העיקריות העומדות גם כיום בפני מפעילי הר" היא קיום מס"ב בעלות מרווחי־פסים שונים. בצד מסילות ברוחב „תקני" (1.435 מ') קיים מגוון מסילות רחבות או צרות (ר' טבלה), המחייב החלפת קרונות בגבולות בין מדינות, או בניית נייד מיוחד ויקר, המתאים עצמו למרווחי־פסים שונים.

מ ר ו ו ח י ־ פ ס י ם ש ל מ ס י ל ו ת ־ ב ר ז ל (gauges)

במטרים	במידות אנגליות		מקום השימוש
1.676 מ'	5′6″		תת־היבשת ההודית, ספרד, פורטוגל, ארגנטינה, צ'ילה.
1.600 מ'	5′6″	מסילות רחבות	אירלנד, דרום־אוסטרליה. ויקטוריה, ברזיל.
1.524 מ'	5′		בריה"מ, פינלנד.
1.435 מ'	4′8½″	מסילה „תקנית"	רוב ארצות אירופה, צפון־אמריקה ומרכזה, צפון־אפריקה, המזה"ת, הלקים של אוסטרליה, סק. ודרום־קוראה, יפן (מסה"ב החדישות).
1.067 מ'	3′6″		חלקים של אוסטרליה, טסמניה וניו־זילנד, מרבית דרום־אפריקה ומרכזה, אינדונסיה, יפן.
1.050 מ'	3′5¼″		סוריה, לבנון, ירדן.
1.000 מ'	3′3⅜″	מסילות צרות	תת־היבשת ההודית, עראק, דרום־אמריקה, מזרח־אפריקה ומערבה, דרום־מזרח אסיה.
0.914 מ'	3′		מרכז־אמריקה ודרומה.
0.891 מ'	2′11″		שוודיה.
0.762 מ'	2′6″		תת־היבשת ההודית.
0.600—0.610 מ'	23⅝″—24″		אנגליה, תת־היבשת ההודית.

המדינה הראשונה שפיתחה רשת מס"ב היתה א נ ג ל י ה, ובה היתה הבעלות על מסה"ב — מראשיתן — בידיים פרטיות. ב1840

לערך החלה תחרות פראית בין חברות פרטיות רבות; היא נודעה כ„שגעון הר״״ (R. Mania). ב 1844 בלבד אושרו 272 זכיונות-בניה. באותה תקופה נבנו מסילות מקבילות רבות ללא הצדקה כלכלית. ב 1836 הושלמה מסה״ב הראשונה מפרוור גריניץ׳ אל תוך לונדון. בשנים 1834—1838 נבנה העורק הראשי הראשון באנגליה, לונדון—ברמינגהם (כ 190 ק״מ), בידי חברת סטיוונסון. ב 1841 הגיע ארכן של מסה״ב באנגליה לכ 2,000 ק״מ, וב 1851 — ליותר מ 10,400 ק״מ. מאז כמעט שלא השתנתה מפת מסה״ב העיקריות באנגליה. רוב המסילות היו בעלות מרווח תקני (1.435 מ״). יוצאת-דופן היתה חברת Great Western, שבהשפעת המהנדס ברונל (Brunel; 1806—1859) בנתה מסילות רחבות (7 רגל = 2.131 מ׳); הר״ שנעו עליהן נודעו ביציבותן ובמהירותן.

הרשת הצפופה של מס״ב תרמה לפיתוחה הנמרץ של אנגליה במאה ה 19 — „המאה של הר״״ — ולהפיכתה למעצמה הכלכלית הגדולה-בעולם. עד מלה״ע I הצטמצם מספר חברות-הר״ באנגליה ל 120. אחרי המלחמה (1923) אוחדו כל החברות — לא-מעט עקב גידול התנועה המתחרה בכבישים — ל 4 רשתות עיקריות: L.M.S. (London—Midland—Scottish); L.N.E.R. (London—North-Eastern R.); G.W.R. (Great Western R.); S. R. (Southern R.). במלה״ע II היו מסה״ב של בריטניה חוט-השדרה במאמץ המלחמתי. הן ניזוקו מאד בהפצצות, ושוקמו בהדרגה אחרי המלחמה. מ 1947 הופעלו כל הר״ במסגרת התאגיד British R. מ 1968 אין קטרי-קיטור בבריטניה. מחמת התחרות הקשה עם תעבורת הכבישים נסגרו קווים בלתי-רווחיים, ואורך מסה״ב ירד מ 36,000 ק״מ ב 1914 ל כ 21,000 ק״מ ב 1974. מספר התחנות ירד מאז 1961 מב 7,000 לכ 2,900. ייעול, התאמת המסילות למהירויות גבוהות לר״-נוסעים ולר״-מטען ועליית מחירי-הדלק — שייקרו יותר את התחבורה בכבישים ובאוויר — עשויים לבלום את הכרסום במעמד הר״ באנגליה.

לקח פיתוח מסה״ב באנגליה נלמד עד-מהרה ביבשת א י ר ו פ ה. ב 1827 הופעלה ב א ו ס ט ר י ה מסה״ב האירופית הראשונה (בקו בודיוביצה—טרויאנוב). את הקרונות גררו סוסים. בשנים 1845—1854 נבנתה „מסילת-הדרום״ (Südbahn), מווינה לטריסטה; היא חצתה איזור הררי (דרך מעבר-זמרינג [Semmering]; 896 מ׳) בשיפועים תלולים (2,5%). ב ה ו נ ג ר י ה נחנכה מס״ב ב 1846. עם-זאת פיגרה הקיסרות האוסטרית בבניית ר״ — לעומת פרוסיה; עובדה זו הורגשה היטב כשהובסה הראשונה במלחמה ביניהן (1866).

ב א י ט ל י ה הופעלה מסה״ב הראשונה (נפולי—פורטיצ׳י [Portici]; 8 ק״מ) ב 1839. ב 1871 הושלמה מנהרת מוֹן סֶני (Mont Cenis), וחיברה בין איטליה לצרפת, דרך האלפים. סיציליה חוּברה עם היבשת ע״י ספינות-מעבורת שנשׂאו פסים. בגלל המחסור בפחם הוחל ב 1901 ב„חשמוּל״ הרשת. ב 1907 קיבלה הממשלה לידיה את מרבית הקווים, במסגרת F.S. (Ferrovie del Stato). עם הפעלת מנהרת האפנינים (19.1 ק״מ; 1934) — השניה-בארכה באירופה — השתפרה התנועה בקו האיטלקי הראשי, מילאנו—פירנצה—רומא- נפולי. הר״ האיטלקיות העיקריות, שכולן חשמליות, הן כיום מהמהירות באירופה. על המסילה „הישירה״ (direttissima), מילאנו—רומא, ששופרה וקוצרה, ינועו ר״ במהירות של כ 250 קמ״ש.

מסה״ב הראשונה ב ס פ ר ד הונחה באיזור ברצלונה (1848). ב פ ו ר ט ו ג ל נבנו מס״ב — בתקן הספרדי — מ 1856. מרווח הפסים ב ח צ י - ה א י ה א י ב ר י אינו תקני (הוא הרחב בעולם — 1.676 מ׳), והר״ מופעלות בעיקר בקטרי-קיטור. ההתחברות לרשת-המסילות האירופית נעשית בגבול צרפת—ספרד, באמצעות שינוי מהיר של מרווחי האופנים. מסה״ב העיקריות מופעלות בידי גופים ציבוריים — R.E.N.F.E בספרד ו C.P. בפורטוגל.

ראשית מסה״ב ב ג ר מ נ י ה בקו בן 6 ק״מ, שנפתח ב 1835 בין נירנברג לפירת (Furth). זמן-מה אח״כ נחנך בממלכת סכסוניה הקו דרזדן (הבירה) — לייפציג, וב 1838 הופעלה המסילה הפרוסית הראשונה, ברלין (הבירה) — פוטסדם. מסה״ב בגרמניה התפתחו במהירות רבה בהשפעת הכלכלן פ. ליסט (ע״ע), שהכיר בחשיבותן הכלכלית והמדינית של הר״ לקידום רעיון איחוד גרמניה. לאחר שבמלחמות נגד אוסטריה (1866) וצרפת (1870/1) הוכח כי לר״ חשיבות אסטרטגית. ראשונה-במעלה, התברר שהר״ חיוניות גם לתיעושה של גרמניה המאוחדת. לאחר 1920 הוקם גוף עצמאי שאיחד את רוב המסילות התקניות במדינה (Reichsbahn). גם בשתי מלה״ע נוצלו הר״ למהלכים צבאיים — להעברת כוחות מהחזיתות המעדביות למזרחיות, ולהפך. לאחר חלוקת גרמניה חולקו גם מסה״ב. בגרמניה המזרחית פועלת ה Deutsche Reichsbahn; במערב פועלת ה-Deutsche Bundesbahn, שלמעלה מ 30% מקוויה מופעלים בחשמל. ברפובליקה הפדראלית תופעל (כנראה בסוף שנות ה 70) מסילה שתקשר בין הצפון לדרום, ועליה ינועו ר״ במהירויות גבוהות (250—300 קמ״ש).

מסה״ב הראשונה ב צ ר פ ת הונחה בקו סֶנט אֶטְין—ליון (St. Etienne—Lyon) — מ 1828 ואילך. עד 1829 נגררו הקרונות ע״י סוסים. ב 1837/8 הופעלו 3 מס״ב מפריס. רשת-הר״ התפתחה במהירות, אך ריבוי החברות פגם ביעילות. משלהי המאה ה 19 ואילך הצטיינה צרפת ברשת ענפה (כ 21,000 ק״מ) של מס״ב צרות, שמילאה תפקיד חיוני גם במלה״ע I. במלה״ע II נחרבה הרשת, ואחרי המלחמה שוקמה. כיום מפעיל אותה גוף מסחרי בפיקוח ממשלתי (S.N.C.F.; Societe Nationale des Chemins-de-Fer), והיא מהטובות ומהמהירות בעולם. מסילה חדשה, הנבנית בקו פריס—ליון (תושלם ב 1983), תשמש לתנועת ר״ מהירות (250 קמ״ש ויותר) — T.G.V. (Trains de Grande Vitesse).

ב 1837 הופעלה ב ר ו ס י ה הצארית מסה״ב הראשונה, באורך 27 ק״מ, וב 1851 הושלמה המסילה הראשית בקו מוסקווה—פטרבורג, באורך 644 ק״מ. הרוסים בחרו במסילות רחבות (1.524 מ׳) — כנראה מתוך כוונה להקשות על פולשים-בכוח מהמערב להפעיל את הנייד שלהם; שתי מלה״ע הוכיחו את צדקת שיקוליהם. בעשור האחרון של המאה ה 19 בלבד נבנו כ 17,000 ק״מ מס״ב; הרשת — שהופעלה הן בידי המדינה, והן בידי חברות פרטיות — היתה אמנם הגדולה באירופה, אך דלילה-ביותר ביחס לשטח המדינה. ב 1891 הוחל בבניית המסילה הטרנס-סיבירית (מוסקווה—ולדיווסטוק; 9,300 ק״מ), שהיא חוט-השדרה של מערכת-התחבורה ובעלת חשיבות אסטרטגית גדולה. מאז מלחמת יפן—רוסיה (1905) המסילה ושלוחותיה הן הבסיס לשלטון הרוסי בסיביר, במזרח-הרחוק ובמרכז-אסיה, ו„פתח אחוריי״ של רוסיה אל האוקיאנוס השקט. ב 1926 הוחל בהפעלת מסה״ב בבריה״מ בחשמל (כיום כ 25% מהקווים). ב 1977 היתה הרשת הסובייטית השניה-בארכה בעולם (אחרי אח״ב). מחמת נחשלותה של תעבורת-הכבישים בבריה״מ תלויה המעצמה בר״ הן לקיום הכלכלה והן להפעלת מערכת הצבא.

ב ש ו ו י ץ הופעלה מסה״ב הראשונה ב 1844. כיום מכוסה המדינה ברשת צפופה ויעילה של מס״ב, המשמשת — בתנועת-מעבר

מ נ ה ר ו ת - ר כ ב ת א ר ו כ ו ת

ש ם	מקום	אורך (ק״מ)	שנת הפעלה
סייקן (Seikan)	יפן (הוקידו—הונשו)	53,9	1979
סימפלון I (Simplon)	שוויץ	19,8	1906
סימפלון II (Simplon)	שוויץ	19,3	1922
אפנינים (Appennines)	איטליה (בולוניה-פירנצה)	18,5	1934
רוקו (Rokko)	יפן	16,3	1971
קסקייד (Cascade)	אה״ב	12,5	1929
רימוטקה (Rimutaka)	ניו-זילנד (האי הצפוני)	8,8	1955
אנדים (Andes)	ארגנטינה—צ׳ילה	8,1	1910
קמון (Kammon)	יפן (הונשו—קיושו)	3,6	1942

נרחבת — חוליה־מקשרת בין מדינות אירופה. בשל אָפיה ההררי של הארץ מאופיינת רשת־הר״ בשוויץ במבני־תשתית רבים (גשרים, מנהרות וכיו״ב). המנהרות הגדולות, החוצות את הרי־האלפים, מאפשרות את המעבר. החשובות שבהן הן: גוטהרד (ע״ע; 1882), 15 ק״מ; סימפלון (ע״ע; 1906; מנהרה מקבילה — 1922), 19.8 ק״מ; לֶצ׳בֶּרג (Lötschberg, 1913; מנהרה שניה — בבניה), 14.6 ק״מ. כל הר״ בשוויץ מופעלות בחשמל, בידי גוף עצמאי (S.B.B.), הנמצא בבעלות הקונפדרציה. בשוויץ פועל מגוון רחב של ר״ מיוחדות (ר׳ להלן), המטפסות לפסגות־הרים — בעיקר למטרות נופש ותיירות.

אוקיאניה. באוסטרליה החל עידן הר״ ב 1854, ובאי טסמניה — ב 1871. רשת־הר״ חיונית ליישוב הדליל ביבשת הגדולה, שבשעת איחודה (1901) היו מרכיביה קשורים במס״ב בלבד. בכל אחת מן המדינות נבנתה המסילה במרווח־פסים שונה, וגם היום עדיין נוהגים 3 סוגי מרווחים. ב 1917 נחנכה המסילה הטרנס־אוסטרלית (תקנית). לניו־זילנד רשת־מסילות (צרות) מפותחת, המקשרת גם בין איה, באמצעות מעבורות לר״.

אמריקה. עם הצלחת הר״ הראשונות באנגליה נבנו מס״ב גם באה״ב. ב 1824 נערך נסיון־הפעלה ראשון בקטר, וב 1829 הופעלה — באמצעות קטרים — מסילה שהובילה פחם ממכרות קרבונדייל (Carbondale) שבפנסילווניה. באותה שנה הונחה מסה״ב הציבורית הראשונה — מבולטימור לפנים־הארץ (20 ק״מ) — והיא הופעלה בתחילה ע״י סוסים. ומ 1835 התנהלה התנועה בה ע״י קטרים, והמסילה הגיעה לוושינגטון הבירה (121 ק״מ). מאותה עת החל גידול עצום ברשת־הר״. פיתוח השטחים הנרחבים של המדינה החדשה דרש אמצעי־תחבורה מהירים וזולים, וכך עלה אורך המסילה מ 7,000 ק״מ ב 1840 ל 80,000 ק״מ ב 1860, ל 240,000 ק״מ ב 1880, ל 500,000 ק״מ ב 1900 ול 650,000 ק״מ ב 1920. נוכח התרחבות עצומה זו מובנת האמירה, שאם באירופה בנו המדינות את מסה״ב, הרי שבאה״ב בנו מסה״ב את המדינה. מלחמת־האזרחים באה״ב (1861—1865) היתה המלחמה הראשונה שבה מילאו ר״ תפקיד מכריע. בעזרתן הובלו גייסות במהירות למרחקים גדולים, והיה להן חלק נכבד בהכרעת קרבות. כל מסה״ב באה״ב נבנו בידי חברות פרטיות, אך נהנו מתמיכת הממשלה (בצורת זכיונות והקצאת קרקעות). „ברוני הר״״ („r. barons״), בעלי חברות־ה״, ריכזו עצמה והשפעה כלכלית ופוליטית רבה, וצברו הון־עתק — לא תמיד בדרכים כשרות, ולעתים תוך שפיכות־דמים, לחיסול יריבים.

הר״ תרמו תרומה מכריעה לגיבוש המרקם החברתי והכלכלי של המדינה הנרחבת. בסייען לפיתוח אזוריה השוממים (מפורסם־במיוחד חלקן בכיבוש מערב אה״ב [„המערב הפרוע״]), ובִיצרן קשר אמיץ בין חלקיה המרוחקים. חשובה־במיוחד תרומתן לפיתוח התעשיה הכבדה והמכרות. ב 1869 הושלמה (במדינת יוטה) המסילה שנבנתה בעת־ובעונה־אחת ממזרח וממערב, ובכך הוקם קשר ישיר בין האוקיאנוס האטלנטי לאוקיאנוס השקט.

לאה״ב חלק מכריע בהתפתחות טכניקת הר״. הקטרים שפותחו שם היו גדולים וחזקים, והקרונות הותאמו לנסיעות ארוכות ונקבעו בהם מעברים; קרונות־הפאר של פולמן (Pullman), קרונות־שינה וקרונות־מסעדה פותחו כולם באה״ב. גם התשתית (גשרים, מנהרות, תחנות) שנבנתה במרוצת הזמן היא מהמפוארות בעולם, ומתקני האיתות והבקרה, הנשלטים בעזרת מחשבים, הם מהמתוחכמים־ביותר. בגבור עומס התנועה סביב הערים הגדולות הוכפלו נתיבי המסילות (הלוך וחזור) כדי 4 ויותר. לשיאה הגיעה הר׳ באה״ב בשנות ה 20. הר׳ מילאה תפקיד חיוני בהובלת כמויות הנשק האדירות שייצרה אה״ב במלה״ע II. לאחר 1945 היתה אה״ב אמנם חלוצת המעבר לקטרי־הדיזל, אך מסה״ב ירדו מגדולתן בשל התחרות מצד תעבורת הכבישים והאויר.

מגמת הצמצום בתחבורת הר״ נעצרה בשנות ה 70 — בעיקר בגלל פעולות ייעול וארגון־מחדש בעזרת הממשלה, שהקימה מיניסטריון לתעבורה (1963). קווים לא־רווחיים נסגרו, חברות־ר״ אוחדו והוקם תאגיד (Amtrak; 1971) — בסיוע ממשלתי — לניהולן ולתפעולן של ר״־נוסעים ברחבי אה״ב. בשלהי שנות ה 70 התחזק מעמדן של מסה״ב באה״ב — בעיקר מחשש מפני משברי־דלק. אמנם נראה, שעד שיופעלו ר״ העתיד (ר׳ להלן) — במהירויות גבוהות מאד — לא יצליחו הר״ באה״ב להתחרות בקווי־התעופה לטווחים ארוכים, אך פעילותן תתרחב בתחום הובלת נוסעים־בהמון למרחקים קצרים (בתחבורה העירונית־מטרופוליטנית) ולמרחקים בינוניים (מעיר לעיר). בתחום הובלת משאות למרחקים גדולים נשמר לר״ היתרון, ועדיין אין להן תחליף. אם יתרחש בתעשיה האמריקנית המעבר החזוי לשימוש נרחב בפחם במקום בנפט, תגדל חשיבות הר״ בכלכלת אה״ב עוד־יותר, כי יידרש נפח־הובלה גדול־בהרבה.

בקנדה הופעלה מסה״ב הראשונה — באורך 26 ק״מ — ב 1836. כיום ארכה של רשת מסה״ב הקנדית כ 71,000 ק״מ, והיא השלישית־בעולם, אחרי אה״ב ובריה״מ. הרשת מופעלת בידי חברת C. N. (Canadian National), הנמצאת בבעלות ממשלתית, חברת C. P. (Canadian Pacific), שהיא פרטית, ועוד כמה חברות קטנות. ב 1885 השלימה חברת C. P. מסילה מהאוקיאנוס האטלנטי לאוקיאנוס השקט, דרך „הרי רוקי״; לקו זה היתה השפעה רבה בפיתוח קנדה המרכזית. ב 1915 הושלם קו שני ממזרח למערב. כיום מתוכננת מסילה חדשה — לעבר חוף האוקיאנוס הקטבי.

אמריקה המרכזית ודרום־אמריקה. הר׳ הראשונה במכסיקו נחנכה ב 1882. מאז התרחבה הרשת, אך היא עדיין דלילה יחסית. היא מופעלת בידי חברת־הר״ הלאומית (F.C.N.M.) ו 4 חברות פרטיות גדולות.

רוב מסה״ב במדינות אמריקה המרכזית הן צרות וקצרות; הן אינן קשורות ביניהן, כי הוקמו בתקופות שונות בידי חברות פרטיות. בשטחים נרחבים ביבשת דרום־אמריקה (צפון־ברזיל ומרכזה) אין כלל ר״. במדינות שבתחום הרי־האנדים מסה״ב מועטות בגלל התנאים הטופוגרפיים. רוב המסילות בדרום־אמריקה נבנו בידי חברות פרטיות ובמרווחי־פסים שונים, ולפיכך אי־אפשר לקיים תנועת ר״ מסודרת ברחבי היבשת. בוונצואלה החלו להניח מסילות רק בשנות ה 70. לאורוגוי רשת מס״ב (תקנית) בצפיפות סבירה. בצפון־מזרח ברזיל ובדרומה פועלת רשת מפותחת (רובה מסילות צרות, 1.0 מ׳, ומיעוטה — רחבות, 1.6 מ׳). גם בארגנטינה ובצ׳ילה פועלות מערכות חשובות במרווחי־פסים שונים.

ראויה־לציון „הר׳ המרכזית של פרו״ (שמסילתה תקנית), העולה מחוף האוקיאנוס השקט למרכז הרי־האַנדים. מס״ב זו מטפסת (לגובה־שיא של 4,842 מ׳) במדרונות ההרים, במערכות פסים רגילים הבנויים בצורת זיגזגים מדורגים (switchbacks). בקטעי המדרגות עולה הר׳ ע״י נסיעה קדימה ואחורה. בקו זה מצוידות הר״ במתקני־חמצן — לשימושם של נוסעים קצרי־נשימה.

רוב מסה״ב ביבשת אסיה (להוציא המזה״ת) אינן תקניות. הרשת של הודו היא הנרחבת־ביותר ביבשת (60,000 ק״מ; הרביעית בארכה בעולם). מסה״ב הראשונה שם נחנכה ב 1853, ומאז הר״ הן אמצעי התחבורה החשוב־ביותר בתת־היבשת. עד היום פועלות בהודו מסילות במרווחי־פסים שונים, שהנייד שלהן אינו ניתן להעברה מקו אחד למשנהו (פועלת גם מסילה בהרי ההימליה, באורך של כ 80 ק״מ ובמרווח של 0.61 מ׳). גם בפקיסטן פועלות מסילות במרווחים שונים. בבורמה, אינדונזיה, הודו־סין והפיליפינים, כל המסילות שבנו הלבנים הן צרות. תולדות מסה״ב בסין ראשיתן ב 1876. נעשים מאמצים ניכרים להרחבת הרשת, שכולה תקנית. גם בקוריאה הרשת תקנית. ביפן החלו להניח מס״ב ב 1852. בשל המבנה ההררי נבנו מסילות צרות (1.067 מ׳). הרשת נודעת ביעילותה

ופועלת בתפוסה מלאה. ב 1964 נחנכה מסילת Shinkansen (במרווח תקני), המופעלת בחשמל והעתידה להיות (מ 1985) חוט־השדרה של התחבורה ביפן. כיום המהירות הממוצעת במסילה זו היא 160 קמ"ש.

אפריקה. ב 1856 הונחו המסילות הראשונות במצרים, וב 1863 — בארץ־הכף (אפריקה הדרומית). רוב המסילות נבנו בידי גורמים קולוניאליים, כשמגמתם אחת — להוביל מחצבים מפנים היבשת לחוף, ומשם לארצותיהם. מסיבה זו אין קשר בין המסילות בחלקיה השונים של היבשת. בצפון־אפריקה רוב הקווים תקניים, ואילו במרכז ובדרום — צרים (להוציא מסה"ב במוריטניה, ליבריה וגבון, והמסילה החדשה שבין טנזניה לזמביה). מסילת בנגואלה (Benguela) והמשכיה — שנבנו בעיקר בידי הפורטוגלים — חוצים את היבשת (מאנגולה למוזמביק). מערכת הר" של אפריקה הדרומית (כ 22,000 ק"מ) היא מהמפותחות בעולם, אע"פ שהיא פועלת על מסילה צרה (1.067 מ'; מכונה גם „מרווח הכף" [Cape Gauge]). גם בסודן, במזרח־אפריקה ובניגריה רשתות מפותחות יחסית.

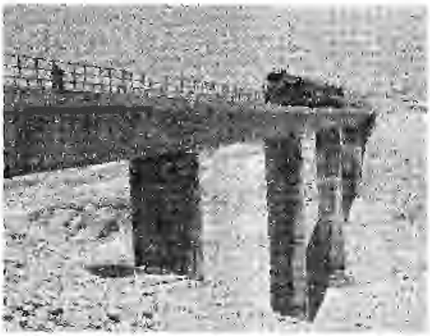
רכבות בעולם
מסילות־הברזל לפי יבשות (1975)

היבשת	אורך (ק"מ)	מזה: בהנעה חשמלית (ק"מ)	מזה: בהנעה חשמלית % מכלל האורך	צפיפות (מ'/קמ"ר)
אוסטרליה וניו־זילנד	47,570	960	2	6.0
אירופה (למעט בריה"מ)	268,980	67,510	25	54.4
צפון־אמריקה ומרכזה	434,240	3,400	0.8	17.6
דרום־אמריקה	95,900	3,925	4	5.4
אסיה (כולל בריה"מ)	326,230	52,360	16	6.6
אפריקה	79,010	6,445	8	2.6
סה"כ	1,251,930	134,600	11	8.4

המזה"ת. על ההיסטוריה של הר" בא"י (עד 1955) — ע"ע, עמ' 960—966. ב 1956 הושלם הקו הראשי לוד—נען—באר־שבע (76 ק"מ), וב 1965 — המשכו, לדימונה, המשמש להובלת נוסעים ומשא, בעיקר פוספטים. הקו דימונה—אורון, דרך ממשית (29 ק"מ; לפוספטים בלבד), נחנך ב 1969. מממשית נבנתה שלוחה (כ 14 ק"מ) לאיזור־התעשיה בצפע. לנמל אשדוד הופעל קו (כ 13 ק"מ), שהסתעף מהמסילה הראשית לוד—עזה בצומת פלשת. נבנו כמה שלוחות (גלילות, קריית־אריה, כפר־סבא, ועוד) והוקמו שתי תחנות גדולות (ת"א־דרום, וחיפה־בת־גלים). בשנים 1971—1977 נבנתה המסילה מאורון למרבצי הפוספטים בהר־צין (34 ק"מ); במבצע היה צורך להתגבר על קשיים טופוגרפיים רבים (ביניהם: ירידה מרמת־הנגב המרכזית [כ 325 מ' מעפה"י] לעמק הערבה [125 מ' מעפה"י]; חציית נחל צין ע"ג הגשר הארוך־ביותר [200 מ'] והגבוה־ביותר [40 מ']



תולדות הרכבת בא"י על בולי ישראל (1977). (השירות הבולאי)


גשר הרכבת על נחל צין (לשכת העיתונות הממשלתית)

בארץ). ב 1968 בוטל הקו ראש־העין—חדרה־מזרח, אך המסילה לא פורקה. לעומת־זאת פורקו הקטעים טול־כרם—מסעודיה—שכם, ומסעודיה—ערבה—ג'נין (שלא היו בשימוש מ 1938). בתחילת שנות ה70 פורקו „מסילת סיני" (שראשיתה במלה"ע I), אל־עריש—קנטרה, והמסילה (שהונחה במלה"ע II) מקנטרה לפורט־תאופיק (מול סואץ); במלחמת יום־הכיפורים (1973) הורגש היטב חסרונו של הקו אל־עריש—קנטרה, ששימש להובלת ציוד־שלל רב אחרי מלחמת ששת הימים (1967) ושפסיו המפורקים שימשו לחיזוק מעוזי „קו בר־לב". ר'־ישראל מתכננת להמשיך את המסילה לאילת (הקטע הר־צין — צומת חצבה [23 ק"מ] עומד לפני ביצוע, והקטעים חצבה—סדום [מפעלי ים־המלח; 35 ק"מ] וחצבה—נמל־אילת [183 ק"מ] מצויים בשלבי־תכנון מתקדמים). מסילה זו תשלים את „הגשר היבשתי" — העוקף את תעלת סואץ — מים־סוף לימה"ת, ותקשור את שלושת הימים שישראל שוכנת לחופיהם.

ב 1976 הפעילה ר'־ישראל — באמצעות כ 1,800 עובדים — מערכת בת 911 ק"מ, 53 תחנות, 35 קטרי־דיזל לקווים הראשיים, 22 קטרי־דיזל לעיתוק, 114 קרונות־נוסעים ו 2,095 קרונות־משא. באותה שנה הובילה 3.65 מיליון טון מטענים, ו 3 מיליון נוסעים.

אירן. ב 1938 נחנכה הר' התקנית הטרַנס־אירנית — מהמפרץ הפרסי, דרך טהרן, לים הכספי. מאז התפתחה הרשת האירנית מאד, וכיום היא מתחברת, בצפון־מערב המדינה, עם המסילות (הרחבות) של בריה"מ ועם המסילות (התקניות) של תורכיה. קו חדש מקשר את איזור־התעשיה שליד אספהן עם המכרות שבזרנד, בדרום־מזרח המדינה. המשך המסילה מתוכנן דרך קרמן לבנדר־שהפּור (במפרץ הפרסי) ולזהידן (במזרח). משם קיימת מסילה רחבה, המתחברת אל מסה"ב של פקיסטן. עם השלמת קטע זה תעבור דרך אירן המסילה העורקית מאירופה לתת־היבשת ההודית. מסיבות מדיניות אין לאירן קשר־ר" עם עראק, אע"פ ששתי הרשתות קרובות זו־לזו באיזור הנהר שאט־אל־ערב.

בירדן היתה עד מלה"ע II מסילה יחידה, שריד המסילה החג'אזית (שנבנתה בשנים 1901—1908): נסיב (בגבול סוריה) — רבת־עמון — מען. המסילה התחברה דרך אֶדרעי (דרעה) לדמשק, ודרך עמק הירמוּך, בקעת הירדן ועמק יזרעאל — לחיפה. במלה"ע II נבנה קו ממען לעקבה, אך הוא הגיע רק לשליש הדרך (נקב אשתר). לאחר מלחמת 1948 — משנותק הקשר עם חיפה — התמעטה פעילות הר' בממלכת ירדן. בראשית שנות ה 70 שופצה מסה"ב ממרבצי הפוספטים שבאל־חסה (בדרום המדינה), דרך מען, לאל מודוורה בגבול סעודיה. נבנתה גם שלוחה (116 ק"מ) — שנועדה ליצוא פוספטים — מצומת חַסִיָה לנמל עקבה. שלוחה בת כ 30 ק"מ הולכת

ונבנית מאל־חסה מזרחה, אל מרבצי הפוספטים במדבר. ב 1981/2 תושלם מסילה להובלת אשלג מדרום ים־המלח, דרך הערבה, לעקבה. מסה״ב של ירדן היא צרה (1.05 מ׳), ומופעלת בקטרי־דיזל.

קטע המסילה הראשון במצרים (והראשון ביבשת אפריקה), בקו אלכסנדריה—קהיר, נפתח ב 1856. רשת־הר״ במדינה פותחה בעיקר בתקופת השלטון הבריטי, ונודעה ביעילותה. הקווים הרא־שיים, באיזור הדלתא ולאורך הנילוס, היו תקניים. בדלתא גופא הוקמה — בהעדר כבישים — מערכת סבוכה של מסילות חקלאיות, חלקן תקניות וחלקן צרות (עליהן שירתו קרונועי־קיטור). במלה״ע I (1916/7) נבנתה מסילת־סיני (קנטרה—עזה), והיא שימשה את הצבא הבריטי בהתקדמותו צפונה. במלה״ע II (1941/2) נבנה גשר פרדאן על תעלת סואץ, ואפשר תנועת רכבות ישירה מא״י למצרים. באותה תקופה נבנתה המסילה קנטרה—פורט־תופיק (סואץ), והוארכה מסילת המדבר־המערבי, מאלכסנדריה למרסה מטרוח ועד לטוברוק שבלוב. עד 1943 שימשה מסילה זו חוט־השדרה של פעילות הצבא הבריטי נגד האיטלקים והגרמנים בצפון־אפריקה. בשנות ה 70 בנו המצרים מסילה (כ 400 ק״מ) מהמכרות שבנאות־בחריה אל מרכז תעשיית־הפלדה בחלוואן (מדרום לקהיר). כיום הולכות ונבנות מסילות חדשות, מצלחיה לפורט־סעיד ומאסואן לוואדי חלאפה שבסודן.

סוריה ולבנון. ראשית מסה״ב בסוריה־רבתי בתקופת השל־טון התורכי, משנפתחה מסילת החוורן, דמשק—מזריב (1894), והושלמה המסילה ביירות—דמשק (1895); שתיהן נבנו בידי הצרפ־תים, במרווח 1.050 מ׳. אח״ב נבנו מסילות תקניות בצפון־סוריה ובמרכזה. ב 1942/3 בנה הצבא הבריטי את המסילה ראש־הנקרה—ביירות—טריפולי. בשנות ה 70 השלימו הסורים בניית כ 1,000 ק״מ של מס״ב, ועתה הם משלימים עוד למעלה מ 300 ק״מ. הקו המרכזי של סוריה מתחבר עם המסילות התורכיות בצפון, עובר את חמת וחמץ (ע׳ ערכיהם), ומסתיים בראיק שבבקעת הלבנון. בראיאק מתחבר הקו התקני מחלב למסילה הצרה ביירות—דמשק (המטפסת דרך הר הלבנון, בעזרת קטע בעל פסי־שיניים). מדמשק יוצאת מסילת חג׳אז לירדן. לקו הסורי הראשי שני צמתים חשובים — חומץ וחלב. מחומץ יוצאת מסילה בעלת שלוחות לנמל טרטוס ולטריפולי שבלבנון. מטריפולי יוצאת מסילה תקנית — לאורך החוף — לביירות, והיא ממשיכה משם דרומה, דרך צידון וצור, למנהרת ראש־הנקרה. מחומץ נבנית מס״ב מזרחה — אל מרבצי הפוספטים של מדבר תדמור. בעזרת הרוסים הולך ונשלם קו תקני חדש חומץ—דמשק, שיאפשר קשר בין שתי הערים בלא לעבור בתחום לבנון. מחלב פונה שלוחה מערבה — אל הנמל הסורי הראשי, לאטקיה. מסילה חדשה (הושלמה ב 1975) יוצאת מחלב, לאורך נהר פרת, לדיר א־זור. מכאן היא פונה לצפון־מזרח, ומתחברת בקמישליה עם המסילה תורכיה—עראק („מסילת בגדאד״). הקו לקמישליה חוצה את כל האיזור הפורה ג׳זירה (ה„אי״ — בין הנהרות פרת והידקל), ונועד לסייע לפיתוחו. סוריה פיתחה את מסה״ב יותר מכל מדינה ערבית אחרת.

את המסילה הראשונה בעראק (בגדאד—סמרה; תקנית) בנו הגרמנים (מ 1912). במלה״ע I בנו הבריטים מסילות צרות. את המסילה התקנית אל עבר תורכיה בנו בין שתי מלה״ע. ב 1940 נוצר לראשונה קשר־הר״ הישיר קושטא—בגדאד. כיום פועלת מסילה ראשית תקנית מהגבול הסורי לבגדאד (בהקבלה לחידקל), והיא נמשכת דרומה (לאורך הפרת) לבצרה ולנמל אום־קצר שלחוף המפרץ־הפרסי. מסילה אחרת, צרה, מובילה מארביל, דרך כרכוך, לבגדאד. למסה״ב הראשית של עראק חשיבות אסטרטגית, בהיותה קשורה — דרך דמשק — לסוריה וללבנון, ואולי אף לירדן.

מסה״ב היחידה בערב הסעודית (כ 600 ק״מ; תקנית) מובילה (מ 1952) מנמל דמם שלחוף המפרץ־הפרסי לריאד; כשתושלם הארכתה צפונה — לאורך שדות־הנפט, עד כוית — תגדל חשיבותה בהרבה. הסעודים גם מתכננים להניח מס״ב מהמפרץ־הפרסי לים־סוף.

בתחום סעודיה גם נמצאת הסוללה (כ 700 ק״מ) של מסילת חג׳אז, שהתורכים השלימוה (1908) עד מדינה, ואשר הבריטים השחיתוה (1917/8). הסוללה וגשריה תוקנו בשנות ה 60, אך עקב חילוקי־דעות עם השותפים למסילה (ירדן וסוריה) לא הונחו הפסים. לאחרונה הוחל בהפיכת כל מסילת חג׳אז (כולל הקטע הירדני) לתקנית.

תורכיה. מסה״ב הראשונה באימפריה העות׳מאנית (מאיזמיר לפנים־אנאטוליה) נחנכה ב 1866. הודות למאמצי הברון מ. הירש (ע״ע) חוברה קושטא במס״ב עם מרכז אירופה ומערבה (1888). בראשית המאה ה 20 החלו גרמנים בבניית „מסילת בגדאד״; היא התחברה עם הרשת שבסוריה בשלהי מלה״ע I, ועם זו שבעראק — במלה״ע II. היום קשורה הרשת התורכית עם יוון, בולגריה, בריה״מ וסוריה. קו חשוב, החוצה את מזרח־תורכיה, מתחבר עם הרשת התקנית האיראנית (באמצעות מעבורת־קרונות) דרך ימת ואן.

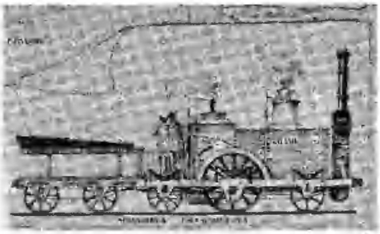
רכבות במדינות נבחרות (1974/5)

שם המדינה	אורך כללי (ק״מ)	מזה: בהנעה חשמלית (ק״מ)	צפיפות (מ׳/קמ״ר)
איטליה	20,220	9,375	67.3
ארגנטינה	39,940	160	14.4
ארצות־הברית	329,500	2,960	34.7
בריטניה	20,670	3,560	90.0
ברית־המועצות	135,400	35,000	6.1
מזרח־גרמניה	14,525	1,370	134.2
מערב־גרמניה	33,040	1,350	133.0
אפריקה הדרומית	22,600	4,470	18.5
הודו	59,970	3,850	18.9
יוון	2,600	30	19.9
יפן	27,920	11,900	75.6
סין	36,000	320	3.8
צרפת	37,030	9,625	68.1
קנדה	74,105	45	7.4
שוויץ	2,930	2,915	7.1
המזרח התיכון (לפי גבולות 4.6.1967)			
אירן	4,510	—	2.7
ירדן	280	—	2.9
ישראל	911	—	43.7
לבנון	375	—	36.2
מצרים	5,600	90	5.7
סוריה	2,000	—	10.8
תורכיה	8,135	200	10.5

טכניקה.

קטר וקרונות. הקטר הוא יחידת־ההנע של הנייד. כדי שיוכל לגרור את מערכת הקרונות נדרש ממנועו הספק גבוה; מכאן ממדיו הגדולים, בהשוואה עם כלי־תחבורה יבשתיים אחרים. משקלו הרב של הקטר מגביר את החיכוך בין אופניו למסילה; חיכוך זה הכרחי להעברה יעילה של הכוח המניע.

הראשון להנעת ר״ היה קטר הקיטור (ר׳ לעיל, עמ׳ 121), המופעל באמצעות מנוע־קיטור (ע״ע קיטור ומנועי קיטור). דוד־הקיטור קבוע במאוזן במרכז הקטר; בחלקו הקדמי מנוע הקיטור, ומאחור — תא הבערה. לדלק משמשים פחם או סולר, ובד״ב הם מוטענים על קרון מיוחד (שרת; tender), הצמוד לקטר. מערכת־בקרה ידנית מאפשרת ויסות זרימת הקיטור אל המנוע, וקובעת את ההספק ואת מהירות הנסיעה. מוט הבוכנה מעביר את כוח־ההנעה של המנוע לאופנים בתנועה קווית, באמצעות מערכת טלטלים (ע״ע פרקי מכונות, עמ׳ 434).



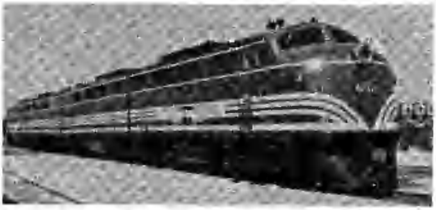
1



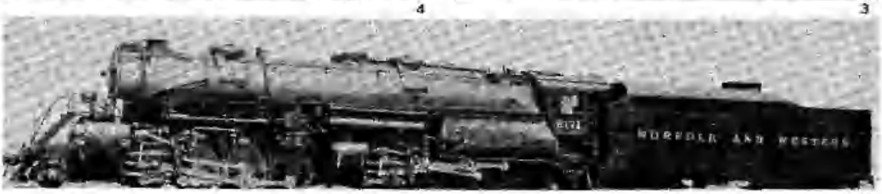
2



3



4



5

קטרים. (1) הקטר הראשון בקו מילנו—מונצה, נחנך ב 1840, רישום בן התקופה; (2) קטר חשמלי, 1500 וולט, מתוצרת צרפת; (3) קטר צרפתי הפועל על טורבינה, ואחריו קרון; (4) קטר־דיזל בעל 5,400 כוחות־סוס; (5) קטר־קיטור, מהגדולים בעולם, יוצר ב 1950 (אה״ב)

קטרי־קיטור פותחו בשני דגמים עיקריים: לר״־נוסעים — קטרים בעלי 4—8 אופני־הנע גדולים, המאפשרים הגברת המהירות ע״ח כוח־הסחב; לר״ משא — קטרים בעלי 8—16 אופני־הנע קטנים־יותר, המפתחים כוח־סחב ניכר. כדי להגדיל את הספק קטרי־הקיטור, נאלצו, כמעט תמיד, להאריכם, כדי להרכיב עליהם דוד גדול־יותר. מאחר שלקטרים ארוכים קשה לנוע בעיקולי המסילה, פוצלו אופני־ההנע לשתי יחידות (דגם Mallet), שכל אחת מהן נעה בנפרד ומתאימה עצמה לעיקולים. לכל קטרי־הקיטור הגדולים גם אופני־תמך, שאינם מעבירים כוח אך עוזרים לייצוב. את הקטרים ממיינים ע״פ מערך האופנים, והם נודעים בכינויים: „פסיפיק" הוא קטר בעל 4 אופני־תמך קדמיים, 6 אופני־הנע ושני אופני־תמך אחוריים (הסימון: 2—6—4); „מיקאדו" — קטר־משא במערך 2—8—2, וכיו״ב. שיא המהירות לקטרי־קיטור — 203 קמ״ש (אנגליה, 1938). משקלו של קטר־הקיטור הגדול־ביותר, 'Big Boy' (אה״ב, 1944), במערך 4—16—4, היה כ 570 טון; ארכו 26 מטר, הספקו 6,000 כ״ס ומהירותו עד 120 קמ״ש.

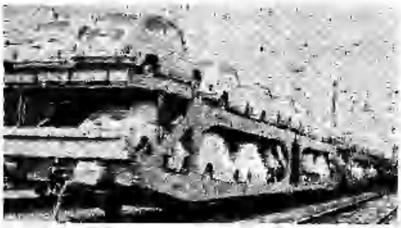
שיפור ניכר בהספקי הקטרים הושג כשהוחלף (1913) מנוע־הקיטור במנוע־ה ד י ז ל (ע״ע; וע״ע מנוע, עמ' 996/7). ב 1925 נבנה קטר ה ד י ז ל ה ח ש מ ל י, שהוא כיום הדגם הרווח. יחידת־ההנע הבסיסית בקטר זה היא מנוע־דיזל. התנעתו נעשית במנוע־חשמלי המופעל ע״י מצבר. מנוע־הדיזל מפעיל גנרטורים, המספקים זרם למנועים חשמליים, הקבועים במרכובים ומניעים את כ ל האו־פנים (בקטרי־קיטור לא הונעו כ ל האופנים). הזרם החשמלי מנוצל גם לתאורת הר' ולהפעלת מערכות־משנה. מנוע־הדיזל מפעיל גם מדחס־אוויר — לצורך מערכת הבלימה — ואת מערכת הקירור והאוורור. קטר כזה מפתח הספק של 1,000—2,750 כ״ס, וניתן להצמיד אליו יחידות־כוח נוספות, עד להספק של 18,000 כ״ס. במספר קווי־נוסעים פועלים ק ר ו נ ו ע י ־דיזל — יחידת־ר' בעלת מספר קטן של קרונות־נוסעים, המונעת במנוע־דיזל, הממוקם באחד הקרונות.

בשנות ה50 פותחו קטרים המונעים בטורבינות־גז (ע״ע טורבינה, עמ' 510/1). הם בעלי הספקים גבוהים (8,000 כ״ס) ומסוגלים להגיע למהירויות גבוהות. באירופה מופעלים קרונועים בטורבינות־גז ומגיעים ל 240 קמ״ש.

ב 1879 בנה ו. פון זימנס (ע״ע) קטר המונע במנוע ח ש מ ל י; אין לו יחידת־כוח עצמאית, ואת אנרגיית החשמל הוא מקבל מתחנת־כוח קבועה, דרך כבלים המתוחים מעל המסילה, או באמצעות פס שלישי (בר' תחתית). בד״כ מספקת תחנת־הכוח מתח של 15,000 וולט, המופחת ע״י שנאים למתח־העבודה של המנועים (300—700 וולט), שהם בד״כ מנועי זרם־ישר (לפיכך יש בקטר גם יחידת־יישור).

להקמת רשת ר״ חשמליות אמנם נדרשת השקעה ראשונית גדולה־יותר וחשמל זול, אך יתרונותיה רבים: מבנה הקטר פשוט יחסית; אספקת הכוח יציבה: ההספק והמהירויות גבוהים; נמנעים רעש וזיהום אוויר; כושר האצה והאטה ניכרים, ועוד. קטר חשמלי הגיע למהירות של 331 קמ״ש (צרפת, 1955). המהירות ה מ מ ו צ ע ת הגבוהה־ביותר בקו שפועלת בו ר' חשמלית הושג בקו טוקיו—פוקו־אוקה (יפן) — 160 קמ״ש; זהו קו שארכו 1,076 ק״מ, ומהירות־ה ש י א בו — 250 קמ״ש. השימוש בר' חשמלית נפוץ בעיקר בארצות עתירות־חשמל — שוויץ (כל הר״), שוודיה (62% מהר״), איטליה (59% מהר״) ויפן (45% מהר״). וע״ע חשמליים, כלי־תחבורה.

עקב התנע הרב שמוקנה לר' בתנועתה, היא מצוידת במערכות־ב ל י מ ה חזקות. בר'־דיזל נעשית הבלימה בלחץ־אוויר, או באמצעים הידרוליים. את הכוח מספק המנוע. בר' חשמלית נעשית הבלימה על ידי החלפת כיוון פעולת המנועים; אלה הופכים לגנרטורים, המייצרים כוח־חשמלי המנוצל לבלימה.

מימין: בקרה אלקטרונית על מערכת רכבות; משמאל: קרונות להובלת מכוניות

ל ק ר ו נ ו ת שני דגמים עיקריים: קרונות־נוסעים וקרונות־משא. קרונות־הנוסעים הראשונים היו עגלות־סוסים, שהותאמו לתנועה על מסילה. קרון־הנוסעים המודרני ארוך (20—30 מ'), מרווח ומצויד באביזרי־נוחות. לקרון 8—12 אופנים, בשני מרכבים גמישים (bogies), המצוידים בבולמי־זעזועים רגישים — להפחתת תנודות הדרך. בקרונות מערכת־בלימה מרכזית, המופעלת ע"י הקטר, ומערכת־בלימה עצמאית — למקרי־חירום. הר" המנסות להתחרות בקווי־תעופה למרחקים קצרים ובינוניים (באה"ב, אירופה ובריה"מ) מקיימות שירותים מיוחדים — תאים פרטיים, שירות דיילים, קרונות־שינה, קרונות־מועדון, קרונות בעלי גגות שקופים, מסעדה, קולנוע וכיו"ב. בר" עירוניות, המיועדות להסעה המונית, מועטים מקומות־הישיבה ואין חלוקה לתאים.

מצויים עשרות דגמים של קרונות־מ ש א, המותאמים לצרכים שונים: סגורים — לכל סוגי מטען; פתוחים — למטענים גדולים שאינם פגיעים; שטוחים — למטענים גדולים וכבדים (מכולות, מכונות וכד'); מכליות להובלת נוזלים; צובר — להובלה בתפזורת (מלט, גרעינים); קירור; פתוחים ומגודרים — להובלת צאן ובקר; שטוחים דו־קומתיים — להובלת מכוניות; קרונות המצוידים במנופים (במיוחד לבניית המסילות ולאחזקתן). היו גם קרונות משוריינים וחמושים — לשימושים צבאיים. עד סוף מלה"ע I היו הקרונות במעמס 8—15 טון, ובעלי 4 אופנים; כיום הקרונות גדולים־יותר — 40—52 טון ו8 אופנים. בבריה"מ מצויים קרונות במעמס 140 טון ובעלי 16 אופנים. קרונות להובלת משאות כבדים־במיוחד מצוידים בעשרות אופנים — לפיזור הלחץ על המסילה. לרוב ר"־המשא מערכות־בלימה משוכללות, היעילות גם במהירויות גבוהות.

ה מ ס י ל ה. נתיבן של הר" (המקובלות) עשוי לכל ארכו שני פסי־מתכת מקבילים. במובן הרחב כוללת המסילה גם את מערכות האיתות והאוטומציה של מסה"ב, וכן מבנים ומתקנים נלווים. בקביעת תוואי המסילה ובהגדרת התנאים ההנדסיים לתכונו מביאים בחשבון נתונים טכניים וכלכליים: תוואי קצר ככל־האפשר; נפחו ומשקלו של ההסע שיש להעביר במסילה; סוג הנייד והקרונות המיועדים לשימוש במסילה; עלות בניה ואחזקה אופטימליים. שיפוע התוואי הנבחר קובע את משקל הר' ומהירותה; השיפוע המירבי המקובל כיום הוא 1.5%—3%. כדי למתן שיפועים חדים נבנית המסילה בעיקולים או דרך מנהרות, או בשתי השיטות גם־יחד (מנהרות לוליניות, corkscrew tunnels). רדיוס העקומה נקבע לפי הכוח הצנטריפוגלי שמפתח הנייד בסיבובים. רדיוס זה גדל עם המהירות ועם רוחב המסילה. כך, למשל, במהירות של 100 קמ"ש יהיה הרדיוס המינימלי 600—800 מ', ובמהירות של 150 קמ"ש יהיה הרדיוס 1,500—2,000 מ', ואף יותר.

ג ש ר י ־ ר כ ב ת א ר ו כ י ם

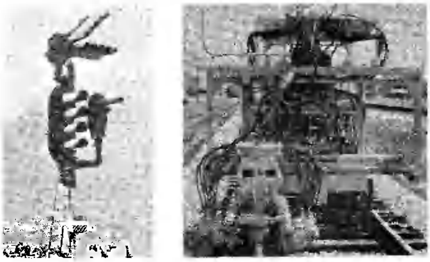
ה ג ש ר		המקום	אורך (מ')	שנת הפעלה
סטורסטרם	(Storstrøm)	דנמרק (בין זילנד ופולסטר)	3,211	1937
פורת	(Forth)	סקוטלנד	2,466	1880
קיל־ון־קיל	(Kill-van-Kull)	אה"ב (ניו־יורק)	1,762	1930
ווהן	(Wuhan)	סין	1,670	1957
הנמל	(Harbor Bridge)	אוסטרליה (סידני)	1,150	1930
פהמרן	(Fehmarn)	מערב גרמניה (הים הבלטי)	964	1963
סינט לורנס	(St. Lawrence)	קנדה (קבק)	853	1917
פרדן	(Firdan)	מצרים (תעלת־סואץ)	168	1965

למסילה שני חלקים. חלקה התחתון — ס ו ל ל ת ־ ע פ ר, המשמשת בסיס למסילה עצמה. ממדי הסוללה נקבעים ע"פ התוואי, רוחב המסילה ומספר הנתיבים (בד"כ 1—2; אך יש גם 4 נתיבים). על הסוללה מופעלים לחצים כבדים, ולכן יש להתאים את סוג העפר ואת מידת הידוקו לצרכים. שיפוע הדפנות נועד להקנות עמידות בפני גלישת העפר והעברת לחצים מתאימה. הסוללה כוללת גם מעבירי־מים במקומות המתאימים. במקום שהתוואי חוצה מכשולי־מים או כבישים נבנים גשרים (ע"ע) — ביניהם גבוהים וארוכים מאד.





מימין לשמאל: לואי פיליפ, מלך צרפת, ויקטוריה, מלכת אנגליה, ובעלה אלברט חונכים „קרון־סלון”, 1844; קרון בקו „אוריינט־אקספרס” המפורסם, 1884; קרון במחלקה ראשונה ברכבת מודרנית



מימין: מכשיר לייצוב הפסים, יישורם וחיבורם; משמאל: עמוד איתות

חלקה העליון של המסילה כולל פסים, אדנים ורובד־חצץ. הפסים עשויים פלדה. בעבר היו פסים בצורות שונות; כיום נוהג חתך אחיד שמשקלו האופטימלי כ 50 ק״ג למטר. אורך יחידת הפס 20—30 מ׳. נהוג לרתכם לאורך מספר ק״מ, כדי להקטין תנודות, דפיקות ושחיקה. הפסים מונחים על אדנים (sleepers ties), ומוצמדים אליהם בברגים או במסמרות. האדנים — העשויים עץ, פלדה, או בטון — שומרים על מרווח קבוע בין הפסים, מפזרים את הלחץ שמפעילה הר׳ ומונעים את שקיעת הפסים. את האדנים (1,500—2,000 לק״מ) מניחים על תשתית חצץ, המסייעת לבלימת הזעזועים. בעיקולים מגביהים את הפס החיצוני בהתאמה לכוח הצנטריפוגלי הפועל על הר׳.

המעבר בין נתיבים במסילה נעשה ע״י מפלגים (switch points), המסיטים את קטעי הפסים. בעבר הופעלו המפלגים ביד, או באמצעות כבלים או מוטות; כיום הם מופעלים מרחוק, באות חשמלי.

בעבר נבנו המסילות בעבודת־כפיים איטית ומייגעת; כיום מניחים קטעי־מסילה טרומיים (פסים ואדנים מחוברים) באמצעות מנופים, הנעים על פסים או על זחלילים. גם בדיקת תקינות המסילה (עיוותי חום וקור, סדקים, התרופפות פסים וכיו״ב) נעשית כיום באמצעי בדיקה וחישה מכאניים, אלקטרוניים ואחרים.

איתות ואוטומציה במס״ב נועדו להבטיח יעילות מירבית — סכנית וגם כלכלית — בתנועת הר״, תוך שמירה על בטיחות התנועה. תקופה ארוכה שימשו לאיתות סמפורים בצורות שונות. אח״כ הוצמדו מתקני־איתות גם למפלגים (כדי להורות על כיוונם). כיום נעשה האיתות בפנסי־חשמל חזקים (בצבעי ירוק, צהוב ואדום). קיימים גם אביזרי־איתות אקוסטיים. מקובל קשר אלחוט בין הקטר לתחנות. יש מס״ב שבהן נעצרת הר׳ באופן אוטומטי אם עברה אות־עצירה בטעות. בהצטלבות מס״ב וכבישים מותקנים מחסומים — עפ״ר אוטומטיים — המצוידים בפנסים מהבהבים ולעתים גם בפעמו־נים קולניים. גם הקטרים מצוידים בצופרים או בפעמונים. מערכות־איתות נשלטות מביתני־איתות (signal boxes) שבצדי המסילה. במערכות חדישות מבוקרת תנועת הר״ ע״י מחשב. בשיטת „בקרת תנועה מרוכזת״ (centralised traffic control) שולט מרכז־בקרה אלקטרוני על תנועת הר״ בטווח של מאות ק״מ ומווסת את התנועה ע״י הפעלת מתקני־האיתות ושינוי כיווני מפלגים. האוטומציה ההולכת וגדלה מגבירה את הבטיחות, חוסכת כוח־אדם ומאפשרת ניצול יעיל של מסילות ראשיות בעלות נתיב אחד לתנועה בשני הכיוונים. בקו ת״א—חיפה, למשל, חולפות ר״ בתחנות־מעבר, זו מול זו, מבלי להיעצר, בהפרש של שניות מעטות.

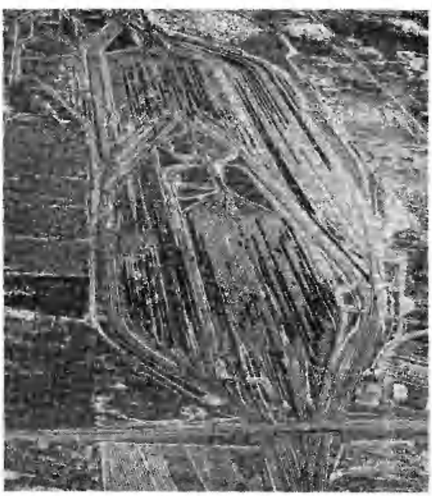
בתחנות־נוסעים מרכזיות יש לעתים עשרות רציפים ושירותים מגוונים (אולמות־המתנה, מסעדות, חנויות, חניונים וכד׳), ולידם — מתקני אחסון, קירור, תדלוק, אספקה, בתי־מלאכה וכיו״ב. בכל תחנה מוקצה שטח ניכר לעיתוק (shunting). בחצרות־העיתוק (יש המסוגלות לקלוט אלפי קרונות) מרכיבים את הר׳. יש שזיהוי הקרונות והרכבת הר׳ נעשים ממרחק באמצעים אופטיים־אלקטרוניים.

ר״ מיוחדות. 1) ר׳־שיניים (Rack and Pinion R.) היא בד״כ מסילה הררית, הבנויה לתנועה במסילה תלת־פסית, שבה הפס המרכזי משונן. הקטר מצויד בגלגל־שיניים מונע, המשתלב בשיני הפס המרכזי ומאפשר טיפוס בשיפועים תלולים; בירידה משמשים מערכת גלגל־השיניים והפס המרכזי לבלימת הר׳. הכוח המניע הוא בד״כ חשמל או קיטור. מספר הקרונות קטן — 1—3. יש שהקרונות בנויים בצורה מדורגת, כך שרצפתם אפקית בזמן הטיפוס. עפ״ר המסילה צרה מהמקובל (0.8 מ׳ — 1.0 מ׳). הקו התלול־ביותר מסוג זה הוא מסילת הר פילטוס (Pilatus) בשוויץ — שיפוע של 48% לאורך 5 ק״מ! יש קווים רגילים (בשוויץ, במסילה הטרנס־אנדית, בקו ביירות־דמשק), שמשולבים בהם קטעים של מסילות־שיניים כדי להתגבר על קטעים תלולים.

2) רַכֶּבֶל (Cable R.) — קרוניות המופעלות באמצעות כבלים ע״י מקור־כוח חיצוני. רכבל נבנה בקו ישר בלבד — בד״ב למרחקים קצרים — בין שני מסופים שיש ביניהם הפרש־גבהים ניכר. הרכבל מחובר בכבלים לאחד המסופים, או לשניהם. במסוף קבוע תוף, שמופעל ע״י מנוע, המגלגל, או משחרר, את הכבלים ע״פ כיוון התנועה. הקרוניות קבועות לכבל. הרכבל צמוד לקרקע (כמו הכר־מלית בחיפה), ובתנאים טופוגרפיים קשים הוא תלוי על עמודים (מצדה, ראש־הנקרה). קיים גם רכבל למטענים — בבתח״ר ובמכרות.

3) ר׳ חד־פסית (Monorail) נעה על פס יחיד (הנצמד לשקע מתאים בתחתית הקרונות), בעזרת אופנים אנכיים הקבועים בשקע. אופנים אפקיים הנצמדים לדפנות הפס מייצבים את התנועה. ר׳ ראשונה מסוג זה הופעלה באירלנד ב 1882 ופעלה כ 40 שנה. ביפן פועלת ר׳ חד־פסית במסלול טוקיו—שדה־התעופה (13.2 ק״מ). ר״ דומות פועלות בטורינו, סיאטל ועוד; מספרן אמנם מועט, אך נראה שזו עשויה להיות מסילת ר׳־העתיד (ר׳ להלן).

4) ר׳־תחתית (Underground, Subway) — ר׳ חשמלית הנעה בתוך רשת מנהרות. ר״־תחתיות מקובלות במרכזים עירוניים צפופים, ונועדו להקל על עומס התנועה. הן מתפתחות במהירות



חצר־עיתוק גדולה בקנדה



תחנה ברכבת התחתית החדישה בסטוקהולם

חרף ההשקעה הכספית העצומה הכרוכה בבניית התשתית שלהן, הואיל והוכיחו את יעילותן כאמצעי־תחבורה המוני, מהיר ואמין. בר׳־התחתית של ניו־יורק, למשל, שארכה כ 400 ק״מ, נעים מדי שנה כ 1.5 מיליארד נוסעים. בחישוב ההשקעה מביאים בחשבון שימושים אפשריים אחרים במנהרות (מקלטים לשעות־חירום, מחס־נים). ר׳ ראשונה מסוג זה הופעלה בלונדון (1863), בקטרי־קיטור. ב 1890 הופעלה שם ר׳־תחתית חשמלית, והיא התפתחה במהירות. עד סוף מלה״ע II פעלו ר״־תחתיות בהרבה מרכזים עירוניים כעולם. בטבלת הר״־התחתיות לא נכללו ר״ קצרות (כבמכסיקו־סיטי וברומא).

ס י כ ו ם. קרוב ל 100 שנה היו מסה״ב אמצעי־התחבורה היבשתי החשוב־ביותר בעולם, והיוו את התשתית התעבורתית, שבלעדיה לא היתה אפשרית הצמיחה הכלכלית של המדינות המתועשות והגידול העצום בסחר הפנימי והבינארצי. בגלל חשיבותן לכלכלה מסודרת ה ל א י מ ו אותן רוב המדינות, והן פועלות בד״כ במסגרת רשות עצמאית בפיקוח ממשלתי. יוצאות־דופן בתחום זה קנדה ואה״ב, שרוב הר״ בהן פרטיות. אחרי מלה״ע I קמה למסה״ב תחרות קשה מצד התחבורה הממוכנת בכבישים. מגמה זו נמשכה ביתר־שאת אחרי מלה״ע II, משהתרחבה תעבורת הכבישים בקצב מדהים. להתפתחות זו סייע מחירו הזול של הדלק. באותה תקופה קשתה התחרות במיוחד, והר״ איבדו חלק נכבד מהמטענים ומהנוסעים. המטענים עברו למשאיות־ענק מהירות, המובילות מטענים כבדים „מבית לבית", ללא תלות במסופי־מטענים לצורך טעינה ופריקה. ונוסעים הרבו לנצל את מכוניותיהם לתנועה בכבישים המהירים — בעיקר למרחקים קצרים. למרחקים בינוניים וארוכים התפתחה במהירות רבה התח־בורה האווירית. גם לי־הובלות בצובר נמצאו שיטות־הובלה חדישות, וריבוי צינורות הנפט והגז הקטין את הביקוש להולכת דלק בר״.

ייתכן שמחירי הדלק, המאמירים מאז 1973, ומדיניות שימור האנר־



רכבת נסיונית הנעה על „כרית" מגנטית

גיה, שהופעלה מאז בארצות רבות, יחזירו את עטרת הר״ ליָשנה.

ר ״ ה ע ת י ד. בעיות חיכוך, יציבות ובלימה מגבילות ל 400 קמ״ש את המהירות שעשויה להשיג ר׳ הנעה על אופנים. גופי־מחקר וחברות פרטיות ברחבי העולם (בארה״ב, בריטניה, גרמניה, יפן, צרפת) עוסקים בפיתוח כלי־רכב המיועדים להפעלה על מסילות קבועות. מנסים לפתח כלי־רכב להסעה המונית, שיגיעו למהירויות של 400—800 קמ״ש — בלי להזדקק לאופנים — וכבר נבנו דגמים נסיוניים במספר מקומות. אחד מהם — ה Aerotrain הצרפתי — הגיע (1974) למהירות־שיא של 428 קמ״ש.

יורשי הר״ הנוכחיות ינועו, כנראה, על מסלול (או פס) יחיד, שישמש להנחיה, ולא יהיו להם אופנים (מלבד אופני־עזר למהירויות נמוכות); כדי למנוע את החיכוך הרב הנגרם בשעת נסיעה במהירויות גדולות, יתרוממו כלי־הרכב מעט (כדי 15 מ״מ) מעל למסילה. מקור העילוי (levitation) — יצירת „כרית־אוויר" או „כרית" מגנטית

ר כ ב ו ת ־ ת ח ת י ו ת   נ ב ח ר ו ת   (1978)

ה ע י ר	אורך (ק״מ)	מספר התחנות	ש נ ת ה פ ע ל ה
בגדאד	34	30	בתכנון מתקדם
ברלין	114	129	1902: במזרח העיר ובמערבה
הונג־קונג	53	50	לקראת השלמה
המבורג	83	73	1912
טוקיו	157	140	1927
טהרן	60	50	בבניה
לונדון	410	284	1863
מוסקווה	149	96	1935
ניו־יורק	408	497	1904
סטוקהולם	70	74	1950
סן־פרנסיסקו	121	34	1972/4
פילדלפיה	62	65	1908
פריס	175	272	1900
קהיר	63	50	בבניה (שלב ראשון)
שיקגו	308	149	1892

(באמצעות דחיסת אוויר, או דחיה מגנטית בין מגנטים קבועים או על־מוליכים) מתחת לכלי. דגמי־ניסוי הונעו במדחף (מופעל ע״י טורבינת־גז), או במנוע־סילון. ואולם, צורות־הנעה אלו גורמות רעש וזיהום סביבתי, ואי־אפשר להפעילן במנהרות סגורות. לכן מנסים (בהצלחה) אמצעי־הנעה שעיקרם מנוע בעל השראה מגנטית קווית, שישמש הן לעילוי והן להנעה. — הכלים הנסיוניים שנבנו עד סוף שנות ה 70 היו בעלי תפוסה של כ 100 איש, ונועדו להפעלה — בבקרה אוטומטית לחלוטין — במרכזי ערים, במסלולים עיליים או במנהרות.

הר׳ (הוצ׳ הטכניון, חיפה), 1947; ר״ א״י ונמליה, תש״ח; דו״חות שנתיים ופרסומים שונים של ר׳ ישראל; A. Ruppin, *Syrien als Wirtschaftsgebiet*, 1920²; M. Ettinger, *Verkehrswesen und Verkehrspolitik in Palästina*, 1936; Ch. de Blanchard, *Geographie des chemins de fer*, 1942; G. F. Allen, *R. the World Over*, 1952; M. Armitage, *The R. of America*, 1952; B. G. Wilson – J. R. Day, *Famous R. of the World*, 1957; id., *Unusual R.*, 1957; C. J. Allen, *Modern R.; Their Engineering, Equipment, and Operation*, 1959; L. Delacarte, *Decouverte du rail*, 1959; A. J. F. Wrottesley, *Famous Underground R. of The World*, 1960²; J. R. Day, *More Unusual R.*, 1960; O. S. Nock, *Fifty Years of R. Signalling*, 1962; H. Lartilleux, *Demain, le chemin de fer*, 1967; H. Hunter, *Soviet Transport Experience*, 1968; W. Pick, *The Development of R. in Palestine and Israel, 1838 —* (דיסרטציה), 1968; K. E. Maedel, *Das Eisenbahn-Jahrhundert*, 1973; *Jane's World R.* (שנתון). *R. Directory and Yearbook* (שנתון).

פ. פ.

רכיכות

רכיכות (Mollusca), מערכה גדולה בממלכת־החי המונה למעלה מ 100,000 מינים. רוב הר״ חיות בימים ובאוקיאנוסים, מיעוטן ביבשה ובמים מתוקים. עפ״ר הן שוכנות בקרקע.

במערכת הר״ שבע מחלקות: (א) חסרי־לוחיות (Aplacophora); (ב) רב־לוחיות (ע״ע); (ג) חד־לוחיות (Monoplacophora); (ד)

חלזונות (ע"ע); (ה) שנהבים (ע"ע; [Scaphopoda]); (ו) צדפות (ע"ע); (ז) דיונונים (ע"ע). שלוש המחלקות הראשונות נחשבות לירודות שבר" ומספר המינים בהן מועט; החלזונות הם המחלקה הגדולה ביותר לפי מספר המינים, והצדפות — השניה. הדיונונים מצוינים במבנם המפותח ועמהם נמנות הגדולות שבר".

הגוף סימטרי דו־צדדי (צדפות) או אסימטרי (חלזונות). אין סגמנטציה של איברים בגוף, פרט לחד־לוחיות. עפ"נ הגוף האפיתל חד־שכבתי (בדומה לשאר חסרי־החוליות). באפיתל תאים מפרישי־ריר, תאי־חוש, ובכמה קבוצות יש גם תאים ריסניים. בצד הגבי של הגוף האפיתל מפריש את החמרים שמהם בנויה הקונכיה הקשה החופה על הגוף בחלקו או כולו. הקונכיה מגינה מפני פגיעות ומפני התייבשות. צורות הקונכיות, תפסילן וצבעיהן רבים ומגוונים. הקונכיה עשויה עפ"ר חטיבה אחת (חלזונות); בצדפות היא מורכבת משתי קשוות, בכיטונים מ 8 לוחיות. יש שהקונכיה מנוונת והיא חבויה בתוך העור, או שהיא חסרה (דיונונים, חלזונות מסוימים), אולם ראשיתה מופיעה במשך ההתפתחות האונטוגנטית.

הקונכיה בנויה חומר אורגני (קונכיולין) ותרכובות־סידן (בעיקר פחמת־הסידן). בקונכיה טיפוסית (חלזונות, צדפות) 3 שכבות: שכבה חיצונית (periostracum) קונכיולינית, שהיא תכופות דקה או חסרה; שכבה אמצעית (ostracum) מעובה עפ"ר, שבה החומר הסידני, שהוא העיקרי, ערוך במנסרות מופרדות ע"י מחיצות דקיקות של קונכיולין; שכבה פנימית (hypostracum), שגם בה מרובה פחמת־הסידן. היא בנויה לוחיות גלוניות ולה תכופות ברק־הדר (ע"ע פנינים).

חלקת העור שמתחת לקונכיה מכונה גלימה, והאפיתל שבה מפריש את הקונכיה. בשולי הגלימה קפל, המקיף את הגוף (כיטונים) או משוך לאונה יחידה (חלזונות) או זוגית (צדפות). בין קפל הגלימה לבין הגוף רווח חלל־הגלימה, ובו הזימים.

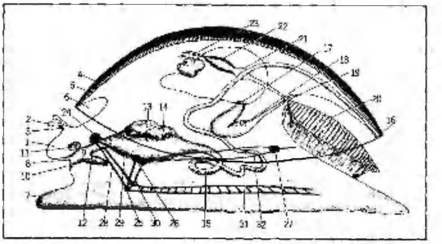
אזורי הגוף הם: ראש, רגל וגוש הקרביים; בצדפות הראש מנוון. בראש הפה, מרכזי מערכת־העצבים ואיברי־החושים. יש שאיברי החושים שבראש מנוונים (כיטונים).

הרגל היא התעבות שרירית בצד הגחוני של הגוף המשמשת לתנועה. ברבים (כיטונים, חד־לוחיות, חלזונות) הרגל משוטחת בצדה התחתון ל„סוליה" ובה בלוטות המפרישות ריר. היא משמשת לזחילה עפ"נ מצע קשה. בצדפות הרגל לחוצה מהצדדים — להתחפרות ולתנועה בחול ובטין. בחלזונות מסוימים מותאמת הרגל לשחיה. בדיונונים הפכה הרגל בחלקה לזרועות העוטרות את הראש ומשמשות לשחיה ולהחזקת טרף. חלקה האחורי של הרגל, מאחורי הזרועות, הוא בדמות משפך הפועל כאיבר לשחיה מהירה, לפי עקרון הסילון (ע"ע דיונונים, עמ' 406). הרגל מנוונת או חסרה בחסרי־לוחיות וכן בצדפות ובחלזונות מסוימים.

מקורות המזון של הר" הם שונים: מהצומח, מהחי ומיקרו־אורגניזמים. טפילות אינה מצויה אלא בין החלזונות. ברצפת הפה מגרדת־רדולה, האפיינית לר". ברדולה שיניים ערוכות בשורות, והיא משמשת לריסוק המזון ולפירורו. היא חסרה בכל הצדפות וכן בחלזונות מסוימים. לסתות קשות קיימות בחלזונות רבים ובדיונונים. תכופות נפתחות לחלל הפה ולוושט בלוטות־רוק המפרישות ריר וגם אנזימים מסוימים. יש ומופרש מהן ארס המוחדר לגוף הטרף ע"י שיני הרדולה (חרוטי־ים) או הלסתות (דיונונים).

גוש־הקרביים, מעל הרגל, כולל את רובו של צינור העיכול, הלב, הכליות ובלוטות־המין. ערד מיוחד בעיכול ובספיגת המזון לבלוטה הגדולה („הכבד"), הנפתחת לקיבה. המעי עפ"ר מפותל. פי־הטבעת הוא בחלקו האחורי של הגוף (כיטונים, צדפות) או מלפנים (וגם מהצד או בגב).

ברווח שבין צינור־העיכול לבין דופן הגוף מצויים רקמת־חיבור מרובה ושרירים; בתוכו גם חללים מרופדים אפיתל מסודרמלי, הנחשבים למדורי חלל־הגוף (coelom). בד"כ מצויים שני מדורים:



ציור 1. רכיכה קדמונית (מבנה סכימתי).
1. ראש; 2. משש; 3. עין; 4. קונכיה; 5. גלימה; 6. פתח חלל־הגלימה; 7. רגל; מערכת העיכול: 8. פה; 9. חלל־הפה; 10. רדולה ושק הרדולה; 11. בלוטת רוק; 12. ושט; 13. קיבה; בלוטת עיכול; 15. מעי; 16. פי־הטבעת; מערכת ההפרשה: 17. נפרוסטום (הפתח הפנימי של הכליה); 18. כליי (נפרידיה); 19. הפתח החיצוני של הכליה; מערכת הנשימה: 20. זים מסרקי (בתוך חלל הגלימה); מערכת הדם: 21. פרוזדור־הלב; 22. חדר־הלב; 23. אב־עורקים; מערכת העצבים: 24. גנגליון־המוח; 25. גנגליון־הרגל; 26. גנגליון־האדר (הגלימה); 27. גנגליון־הקרביים; 28—32. רצועות עצבים

הקדמי — חלל־הגונאדה, שבדפנו מתפתחים תאי־המין, והאחורי — כיס־הלב המקיף את הלב.

לשוכני־מים יש עפ"ר זימים. הזים הטיפוסי הוא זים מסרקי (ctenidium) הקבוע בחלל־הגלימה. הוא מורכב מציר וסעיפים (עלעלים) בצורת לוחיות דקות, שדרכן נעשה חילוף־הגזים. יש עפ"ר זוג זימים; בחלזונות רבים אחד הזימים מנוון. לנאוטילוס שבדיונונים שני זוגות זימים. מספרם גדול יותר בירודים: חד־לוחיות (5—6 זוגות), וכיטונים (עד 88 זוגות). שטח הזימים מוגדל בצדפות (ע"ע, עמ' 516), (פרט לפרימיטיוויות שבהן), וה„עלעלים" הם בצורת חוטים ארוכים המחוברים ביניהם, פחות או יותר לרחבם. יש ר" החסרות זימים מסרקיים, וחילוף־הגזים נעשה אצלן (א) ע"י הגלימה, כמו בחלזונות־ריאה, שיני־הים וצדפות מחוצות־הזימים; (ב) דרך „זימים משניים" שמחוץ לחלל־הגלימה, כמו ברבים מהחלזונות העירומים הימיים; (ג) דרך העור בלבד (חלזונות ותסרי־לוחיות מסוימים).

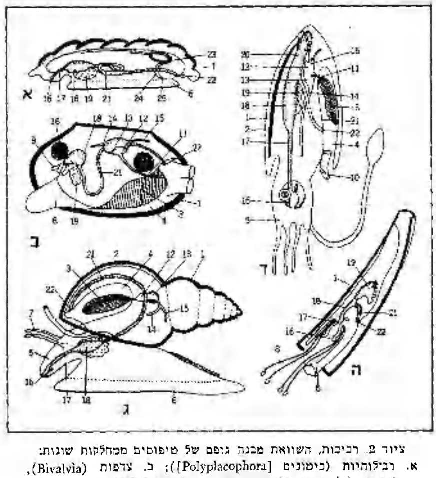
מערכת־הדם. הלב בצד הגבי, והוא חסר בשיני־ים. בלב חדר אחד וזוג פרוזדורים (בהתאם לזוג הזימים המסרקיים); בחלזונות רבים, שלהם רק זים אחד, או שהם נושמים בריאה, כולל הלב פרוזדור אחד. שני זוגות פרוזדורים מצויים בנאוטילוס ובחד־לוחיות; באחרונים גם שני חדרים. מערכת־הדם היא פתוחה, רק בדיונונים היא סגורה כמעט: נימי־דם מקשרים בין רבים מהצינורות היוצאים מהלב והבאים אליו. בר" רבות (דיונונים, חלזונות מסוימים) מכיל הדם פיגמנט — המוציאנין (ע"ע) הקושר חמצן; המוגלובין (ע"ע) מצוי בדמן של מעטות: צדפות מסוימות (Arca) וחלזונות (Planorbis). לכליה יש צורת צינור כפוף או שק, והיא דומה במבנה לנפרידיות שבתולעים הטבעתיות. הכליה נפתחת בקצה האחד לכיס־הלב ובקצה האחר לחלל־הגלימה, שממנו מגיעים האכסקרטים אל החוץ. יש עפ"ר זוג אחד של כליות; בחלזונות רבים אחת הכליות מנוונת. בנאוטילוס יש שני זוגות, בחד־לוחיות 6 זוגות.

איברי־החושים הם: משושים, עיניים, סטאטוציסטות אוספראדיות ואסתטים. מחם החסרים בקבוצות שונות. המששנים והעיניים, או אחד מסוג איברים זה, מצויים בד"כ בראש, אולם יש שהם קבועים באזורים אחרים של הגוף: בשולי הגלימה של מסרקי־ים (צדפות) מצויים משושים ועיניים; בחלזונות מסוימים (כגון כיפה סרוגה) משושים גם ברגל; עיניים מצויות בגבם של כיטונים וחלזונות מסוימים. מבנה העיניים שונה בר" שונות: יש שהן שקעים פתוחים אל החוץ, שבקרקעיתם תאי־חוש לאור ופיגמנטים

(צלחית, נאוטילוס); עפ"ר יש להן צורת שלפוחית ובהן גופים שוברי־אור (קרנית, עדשה, גוף זגוגי). העיניים מפותחות ביותר בדיונונים (ע"ע, עמ' 408). ה ס ט א ט ו צ י ס ט ו ת מצויות ברוב הר"; הן נעדרות בכיטונים ובחסרי־לוחיות. הן קבועות בקדמת הגוף מצדו הגחוני, תכופות ברגל. דפנן מרופד אפיתל תחושתי ובתוכן גופיפים מוצקים — הסטאטוליתים. יש שהסטאטוציסטה פתוחה אל החוץ, כמו בצדפות ירודות; צורתה עפ"ר שלפוחית סגורה. ה א ו ס פ ר א ד י ו ת (osphradia) קבועות בבסיס הזימים, צורתן פטמיות, רצועות, ויש שדומות לזים מסרקי. האוספראדיות משמשות לבחינת המים. לחוש כימי משמשים בחלזונות המששנים, ובדיונונים — זוג גומות, מאחורי העיניים, המרופדות תאים ריסניים.

מ ע ר כ ת ה ע צ ב י ם ביסודה סימטרית דו־צדדית. בירודים (חסרי־לוחיות, חד־לוחיות וכיטונים) מורכבת מערכת־העצבים מטבעת־עצבים המקיפה את הוושט, מהטבעת מתמשכות רצועות־עצבים אֳרכיות: זוג בצדי הגוף וזוג ברגל. בטבעת וברצועות — תאי־עצבים מפוזרים וסיבי־עצבים. יש שבטבעת בצדה הגבי גאנגליון יחיד או זוג גאנגליונים (חפרי־לוחיות, חד־לוחיות). ברוב הר" מרוכזים תאי־העצבים בגאנגליונים זוגיים. העיקריים שבהם הם: גאנגליונים מוחיים, גאנגליוני־הרגל, גאנגליוני הגלימה (האדר) וגאנגליוני הקרביים (עפ"ר בחלקו האחורי של הגוף). הגאנגליונים מחוברים ביניהם ברצועות־עצבים (ע"ע חלזונות, עמ' 488/9). יש שגאנגליונים מסוימים ממוזגים ביניהם, כמו בצדפות (ע"ע, עמ' 517). אצל חלזונות־ריאה מקורבים מאד כל הגאנגליונים מסביב לוושט, ובדיונונים הם מצופפים כאן לגוש אחד.

ה ר ב י ה היא מינית בלבד. עפ"ר המינים נפרדים. אנדרוגיניות מצויה במחלקות שונות, פרט לשנהבים והדיונונים. בלוטת־חמין ביסודה זוגית, כמו בצדפות; אלא שעפ"ר, כתוצאה ממיזוג השתיים או מניוון אחת מהן, יש רק בלוטת־מין יחידה. תאי־המין מופרשים מהגונאדות החוצה דרך צינור אחד או שני צינורות. יש שבלוטות־



ציור 2. רכיכות, השוואת מבנה גופם של טיפוסים ממחלקות שונות:
א. רב־לוחיות (כיטונים [Polyplacophora]); ב. צדפות (Bivalvia), ג. חלזונות (Gastropoda); ד. דיונונים (Cephalopoda); ה. שנהבים (חפרנים [Scaphopoda]). 1. קונכיה; 2. גלימה; 3. זים; 4. חלל־הגלימה; 5. ראש; 6. רגל; 7. משש; 8. תפסניות; 9. בחנין השפה; 10. משפך; 11. יריד הזים; 12. פרוזדור־הלב; 13. חדר־הלב; 14. אב־עורקים קדמי; 15. אב־עורקים אחורי; 16. פה; 17. ושט; 18—20. קיבה ובלוטת העיכול; 21. מעי; 22. פי־הטבעת; 23. נפרוסטום; 24. כליה (נפרידיה); 25. הפתח החיצוני של הכליה

המין קשורות לנפרידיות ותאי־המין מגיעים החוצה דרך פתחי־ההפרשה. בר" נפוצה ה פ ר י ה חיצונית; הפריה פנימית מצויה ברוב החלזונות ובכל הדיונונים, ולזכרים — איבר־הזדווגות. הביצים מוטלות החוצה בודדות או מלוכדות לגושים ע"י מקפא או בתוך קפסולות. יש שהביצים שמורות בגוף האם (בחלל־הגלימה, בין הזימים, בצינור הביצים) למשך תקופת העובר.

ה ה ת פ ת ח ו ת כרוכה עפ"ר בגלגול — בהופעות לארוות פלאנקטוניות השוחות בעזרת ריסים (טרוכופורה, מפריש [וליגר]). בר" ירודות, כמו חסרי־לוחיות וכיטונים, מופיעה טרוכופורה בלבד. תכופות הופכת הטרוכופורה למפריש, האפייני לר". ללארווה זו איבר־שחיה ריסני המכונה מפרש (velum), המתפתח בחגורת הריסים שבטרוכופורה (וע"ע גלגול, עמ' 743/4, ושם ציור). יש שהדרגות הלארווליות עוברות בתוך הביצה ומהביצה בוקעת ר' צעירה הדומה לבוגר (כמו בחלזונות־ריאה). על ההתפתחות בצדפות — ע"ע, עמ' 518, ושם ציור. בדיונונים, שביציהם עשירות מאד בחלמון, אין לארוות ריסניות, וההתפתחות נחשבת כישירה.

על התועלת שבר" ועל נזקן — ע' בערכי המחלקות; וע"ע פנינים. מבחינה פאלאונטולוגית הר" הן אחת הקבוצות העתיקות ביותר: מאובנים מרוב המחלקות נמצאו החל מתקופת הפאלאוזואיקון (וע"ע אורתוקרס; אמוניטים; בלמניטים). מסתייעים בהם בזיהוי השכבות הגאולוגיות, והקונכיות הנשמרות היטב מספקות עדויות מועילות למדע האנתרופולוגי והארכאולוגי על מזונות, נדידות, נתיבי־מסחר ותרבויות קדומות. — ור' לוח־צבע בכרך זה.

P. Grasse (ed.), *Traite de Zoologie*, V, 2—3, 1960/68; L. H. Hyman, *The Invertebrates: VI: M.*, 1967; J. E. Morton, *M.*, 1968[4]; R. D. Purchon, *The Biology of the M.*, 1968.

אל. ב. — ז. צג.

רככת (rachitis [אנג' rickets]), מחלת־ילדים (ע"ע, ילדות, ילדים, עמ' 890) הפוגעת בעיקר בעצמות; מופיעה בד"כ עד גיל 3 ונובעת עפ"ר מחוסר בתוצרים הפעילים של כולקאלציפרול (cholecalciferol; ויטמין D_3) בגוף. הכולקאלציפרול עובר הידרוקסילאציה בכבד, ועוד הידרוקסילאציה בכליות, ל-dihydroxy-1—25 cholecalciferol, שהוא המווסת את חילוף־החמרים של הסידן והזרחן בגוף. המחסור בתוצרים הפעילים של כולקאלציפרול נובע בד"כ מחוסר ויטמין D במזון (ע"ע אויטמינוזות; על מקורות הוויטמין במזון, ע"ע ויטמינים, טבלה), או מפגיעה ביכולת הגוף להפוך את הוויטמין בכבד ובכליה לצורתו הפעילה, או גם מהפרעות אחרות במשק הסידן או הזרחן. המחלה נגרמת גם מאי־חשיפה מספקת של הגוף לקרני השמש ובייחוד לאור תת־סגולי (ע"ע אולטרא־סגל).

מחלת הר' כבר היתה ידועה בימי־קדם, אולם תיאור רפואי ראשון ניתן רק במאה ה 17, באנגליה, ע"י ויסלר (Whistler) ופ. גליסון (ע"ע). הר' היתה שכיחה בארצות הצפון (ומכאן כינויה „המחלה האנגלית"), ובמקומות שבהם נמנעה מן הילדים חשיפה מספקת לאור השמש, אם מחמת זיהום האוויר, או בשל הבתים הגבוהים שהטילו צל או בשל שהיה ממושכת בתוכם. אם נוסף על תנאים אלה לא הכיל התפריט כמות נאותה של הוויטמין D (כפי שאכן קרה בשכבות העניות), התפתחה המחלה. כיום הר' נפוצה־פחות, אך היא עדיין רווחת בארצות רבות. שכיחות המחלה במזה"ת נובעת אולי מכיסוי־יתר של הגוף, הרווח מטעמי מסורת. המחלה עלולה להופיע גם בחדשים הראשונים של החיים, בפגים, ובתינוקות שאמותיהם סבלו מחסר ויטמין D.

מבחינה פאתולוגית קיימת הפרעה בהסתיידות רקמת הסחוס הראשונית ובהסתיידות רקמת האוסטאואיד (osteoid), שהיא התשתית האורגנית של העצם המיוצרת ע"י תאים יוצרי־עצם (אוסטאובלסטים; ע"ע עצם, עמ' 88). מסיבה זו מופיעים השינויים הפאתולוגיים בעיקר בקצות העצם הגדלה. במקום דקמת־העצם מצטבר אוסטאואיד וקצה העצם מתעבה. גם לאורך העצמות נוצרת שכבת

אוסטאואיד, בין העצם ובין קרומו. ניתן להבחין בבליטות בעיקר בקצה העצמות הארוכות (ע"ע יד, עמ' 144) ובקצה הגרמי של הצלעות. חוסר ההסתיידות גורם לערעור יציבות העצם. עצמות הגלגלת (ע"ע, עמ' 770) של התינוק נעשות רכות והמרפסים אינם נסגרים במועדם. העצמות הארוכות, עצמות בית־החזה, האגן ועמוד־השדרה, אינן עומדות בפני כוח־המשיכה של השרירים, ולכן נגרמים עיוותי צורה אָפייניים. עם ריפוי המחלה, בעקבות טיפול או שיפור בתנאים, נוצרת מחדש עצם תקינה, אך עיוותי הצורה נותרים.

המחלה עלולה לפגוע גם במערכות אחרות בגוף. משקל הילד חולה־הר' תקין עפ"ר, אך התפתחותו המוטורית (ישיבה, עמידה, זחילה) מואטת או מפגרת, וגם בקיעת השיניים מתאחרת. מופיעה חולשת שרירים בולטת, הגורמת בין־היתר לתפיחות הבטן. לעתים ניכרות תופעות מצד מערכת־העיכול, ועיוות הצורה של בית־החזה עלול להפריע למנגנון הנשימה.

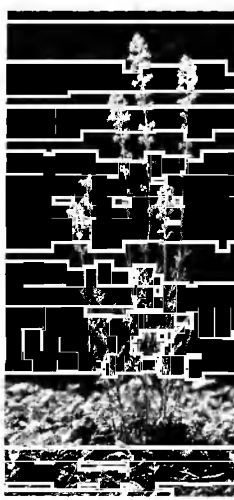
ריפוי הר' — ע"י מתן ויטמין D. מניעת המחלה נעשית אף היא ע"י מתן תכשירי הוויטמין לתינוקות הניזונים מחלב־אם או מחלב־פרה הדלים בוויטמין. בארצות אחדות נהוג להעשיר את החלב או פריט־מזון אחר (בישראל — את המרגרינה הביתית) בויטמין D.

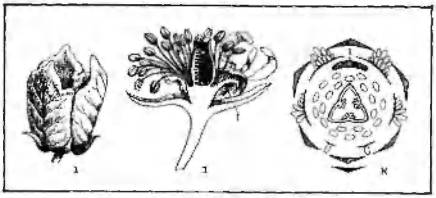
חוסר תוצרים פעילים של הוויטמין עלול להופיע גם במבוגרים, אך מאחר שעצמות המבוגר אינן מוסיפות לגדול, נפגע רק תהליך שחלופן. בצורתה זו נקראת המחלה Osteoalacia, והיא זהה, מבחינת רקעה הפאתולוגי, לר' הילדים.

W. F. Loomis, *Rickets* (Scient. Am. 223, 6) 1970; W. E. Nelson et al. (eds.), *Nelson Textbook of Pediatrics*, 1975[10]; S. Davidson et al., *Human Nutrition and Dietetics*, 1975.

נ. קא.

רַכְּפָנִיִּים (Resedaceae), משפחה קטנה של צמחים מפורדי עלי־כותרת, הכוללת גם 6 סוגים וכ 70 מינים, ברובם ים־תיכוניים, מיעוטם באפריקה, באירופה ואף בקליפורניה. מינים מסוימים גדלים באזורי מדבר או על קרקעות מלוחים. המשפחות הקרובות לר" הן המצליבים, הצלפיים והמורינגיים (ע' ערכיהם). רוב הר" עשבוניים, חד־ או רב־שנתיים, מיעוטם בני־שיח או שיחים. העלים מסורגים, תמימים או מחולקים, בעלי עלי־לוואי זעירים דמויי־בלוטה. הפרחים ערוכים באשכול, בלתי־נכונים (כתוצאה מגדילה יתירה של צד־הפרח ה־אחורי) ולרוב אנדרוגי־ניים; מספר עלי־הגביע 4—8, מספר עלי־הכותרת 2—8, לעתים קרובות מ־פוצלים; במינים מעטים הכותרת חסרה. מספר ה־אבקנים 3—40, לרוב נ־שאים על דיסקוס מורחב, חד־צדדי; השחלה עילית, לעתים נישאת על עוקץ; מספר עלי־השחלה 2—6, מאוחים ומרובי ביציות, לעתים מפורדים וביצית יחידה בכל עלה; השליות דפניות. השחלה נפתחת לעתים בקצה העליון, כ־שכל אחת מאונותיה מס־תיימת בצלקת. הפרי הל־קט עפ"ר, לעתים ענבה. הר" נחשבים למשפחה מפותחת בפדרת הפרג־


רכפה לבנה (Reseda alba)



רכפניים. א. דיאגרמת הפרח של רכפה ריחנית (Reseda odorata); ב. פרח של רכפה צהובה (R. lutea) — חתך־אורך; ג. פרי של רכפה ריחנית; 1. ריכקום

ניים, בשל תכונות נגזרות שונות. ערכם הכלכלי של הר" מועט ביותר; ידועה הרכפה (ר') הריחנית (Reseda odorata) שהיא צמח־נוי וממנה מפיקים בושם. רכפת הצבעים (R. luteola) שימשה בזמנים קדומים מקור להפקת צבע צהוב לצביעת בדים. בארץ מופיעים 4 סוגים, 3 מהם מיוצגים ע"י מין מדברי יחיד: רכפתן (Ochradenus), בת־ר' (Oligomeris) וששן (Caylusea); הסוג ר' (Reseda), הגדול במשפחה ובו 50—60 מינים, מיוצג בארץ ע"י 13 מינים, מהם נפוצים ביותר, כגון הר' הלבנה (R. alba) הגדלה בצדי דרכים, באזורי יישוב ובמקומות נטושים.

M. Zohary, *Flora Palaestina*, I, 1966.

ק. ח.

רַלְבַּ"ג, ע"ע ר' לֵוִי בֶּן גֵּרְשׁוֹן.

רֶלְגִ'יס (אנאגראמה של זִיגְלֶר), **אוֹיגֶן** — Eugen Relgis — (Sigler) — (נו' 1895, יאסי), סופר רומני, יהודי. למד פילוסופיה, ספרות וארכיטקטורה באוניברסיטת בוקרשט. תחילת יצירתו בתחום השירה. ברומאנים שלו ובמסותיו משתקפת תורתו הפאציפיסטית־הומאניסטית. ב1920 ייסד ביאסי את כה"ע Umanitatea („ההומאניות"), והיה עורכו של ה Umanitarismul („ההומאניטאריזם") בשנים 19929/30. ר' השתתף גם במרבית כה"ע והעתונים היהודיים והיה מזכיר האגודה למלחמה באנטישמיות.

ר' הקדיש את כל חייו להפצת ה פ א צ י פ י ז ם ההומאניסטי, שלדעתו צריך להיות נושא־מלחמתו של כל איש־רוח. הוא מצא את יסודה של השקפה זו ביהדות, כפי שביאר בחיבוריו Umanitarismul biblic („ההומאניטאריזם המקראי"), 1926, ו Escuri despre Judaism („מסות על היהדות"), 1936. ר' היה ידידם הקרוב של סופרים ואנשי־רוח פאציפיסטים, כאלברט איינשטיין, סטפן צווייג ורומן רולן; האחרון ראה בר' את יורשו המובהק בתחום ההגות הפאצי־פיסטית.

מבין הרומאנים החברתיים שלו נודעו במיוחד Glasuri în surdina („בקול נמוך"), 1919, והטרילוגיה Petru Arbore (1924).

מ 1947 מתגורר ר' במונטווידאו, בירת אורוגוואי, ושם פרסם כ 40 ספרים וחוברות ומאות מאמרים בספרדית.

ק. א. ברתיני — א. ב. יפה — צ. ליטמן־ליטאני (עורכים), שרשים וסער; אנתולוגיה של סופרים יהודים בלשון הרומנית, 1972.

רֶלַטִיוִיזְם (relativism; מלאט' מאוחרת — relativus = יחסי), השקפה פילוסופית הטוענת, שעקרונות או ערכים אינם מוחלטים וכלליים אלא יחסיים לבני־אדם בודדים או לקבוצות בני־אדם. לאלה יש בחני־אמת וערכים מוסריים או אסתטיים שונים, והואיל ולא ניתן להכריע ביניהם, הרי הם שווי־תוקף. פרוטגורס (ע"ע) היה הפילוסוף הראשון שטען לְמה שאפשר להגדיר כר'.

ר' ה כ ר ת י. פרוטגורס הסתמך על העובדה, שהתפיסה החושנית שונה מאדם לאדם, ואצל אותו אדם בזמנים שונים, וטען ש„האדם

הוא קנה־מידה לכל הדברים, הן למציאות הנמצאים, הן להעדר הנעדרים", כשהפירוש המקובל ל„אדם" בפסוק זה הוא „כל אחד ואחד". הר׳ ההכרתי נבדל מהספקנות (ע"ע) — אין הוא טוען שאין אמת, אלא שהבחנים לאמת יחסיים. אבל לעתים קרובות גולש הר׳ ההכרתי לספקנות מלאה. דרך מקובלת להימלט מהר׳ ההכרתי נוסח פרוטגורס היא להבחין בין סוגי טענות שלגביהן צדק אותו סופיסט, לבין טענות מסוג אחר, שהר׳ אינו שליט בהן. כך הבחין לוק (ע"ע) בין איכויות ראשוניות, שאינן יחסיות לבני־אדם תופסים ולתנאי התפיסה, לבין איכויות משניות, שתפיסתן יחסית.

הטענה שהאמת יחסית לקבוצות בני־אדם בעלות אחדות תרבו־תית או תפיסת־עולם משותפת הובנה כמסקנה מההיסטוריזם (ע"ע), שרווח מאד במאה ה 19, ומהסוציולוגיה של הדעת (כגון זו של ק. מנהים [ע"ע]), שהתפתחה במאה ה 20; לפיהם תלוי תוקף ההכרה באופן התהוותה ההיסטורי ובתנאים החברתיים להתהוותה.

שרשי השקפה זו מצויים במשנותיהם של הגל ומרכס (ע׳ ערכיהם). הגל עמד על ההיסטוריות של המחשבה האנושית, שכל שלב בהת־פתחותה הכרחי בזמנו, ואילו מרכס קבע שהתנאים הכלכליים־חברתיים הם הקובעים את התודעה האנושית. ר׳ ביחס לאמת המד־עית משתמע מהסיפול הסוציולוגי של ת. קון (ע"ע) בהתפתחות המדע: טענה מדעית היא קבילה רק אם היא תואמת את הפרדיגמה המדעית (השקפת־העולם המדעית, התיאוריה המקובלת ושיטות־המחקר הנורמטיוויות) השלטת בקהיליה המדעית באותו זמן, ואילו מהפכה מדעית הכרוכה בהחלפת פרדיגמה תלויה בנסיבות ההיסטו־ריות־חברתיות.

האנתרופולוג מ. הרשקוביץ (ר׳ ביבל׳) ופילוסופים מבית־מדרשו של ויטגנשטין (ע"ע) המאוחר, כגון פ. וינץ׳ (ר׳ ביבל׳), הדגישו את האופי המלוכד של התרבות — עולם המושגים, הערכים והשפה — מצד אחד, ואת ההשקפות העובדתיות על העולם, מצד שני. אם בני שבט כלשהו מאמינים בכישוף, אפשר לומר שהם חוטאים לרציונליות (ע"ע) רק לפי אמות־המידה שלנו (של בן תרבות המערב במאה ה 20). להשקפה זו חשיבות במתודולוגיה של האנתרופולוגיה, שכן משתמע ממנה, שעלינו לנסות להבין חברה זרה מבפנים — מתוך הזדהות עמה — ולא לשפוט אותה לפי אמות־מידה חיצוניות.

הטיעון המקובל נגד ר׳ הכרתי מכוון כלפי מעמדו ההכרתי של הר׳ עצמו. אם אמיתות הר׳ (כאמיתות כל השקפה) היא יחסית לבני־אדם מסוימים או לקבוצות בני־אדם המאמינים בר׳, אפשר שבני־אדם אחרים יכפרו בו; האפשרות להכחיש את הר׳ נובעת מעצם הגדרתו.

ר׳ מוסרי משמעו, שהשקפות מוסריות מנוגדות — או מערכות ערכים שונות — הן שוות תוקף. הר׳ נבדל מהניהיליזם (ע"ע), שלפיו אין ערכים. מהעובדה ששיפוטים ערכיים שונים מתרבות לתרבות ומוגבלים לנסיבות החברתיות שבהן נוצרו, יש שהסיקו (למשל, וסטרמרק [ע"ע]), שערכים יחסיים לקבוצות. קל להבחין בטעות שבטיעון זה: מהעובדה שקיימות מערכות רבות של ערכים אין להסיק שראוי לייחס להן תוקף שווה. ועוד: אפילו הממצא האנתרופולוגי אינו חד־משמעי; סוציולוגים רבים טוענים, שישנם ערכים כלליים שהם מהותיים לכל חברה, ששמירתם היא בעלת ערך כללי ושניתן למצאם בכל החברות.

ר׳ ערכי ממין אחר נובע משיקולים מתודולוגיים בתורת המידות: תפקיד הפילוסוף של המוסר להצביע על עקרון מוסרי עליון שידריך אותנו בכל מעשינו; אבל עוד לא קם הפילוסוף שהוכיח בצורה משכנעת את תקפותו של עקרון מוסרי עליון. רבים (למשל, ד. יום, ה. סיג'ויק, ג'. א. מור — ע׳ ערכיהם) סבורים שאי־אפשר להוכיח עקרונות מוסריים עליונים או להגדיר את הטוב העליון. מכאן ניתן להסיק, שעקרונות מוסריים עליונים הם עניין לבחירה אישית. בעמדת הוגים אכסיסטנציאליסטים (למשל, סרטר [ע"ע]) יש קרבה לר׳ מוסרי־אישי כזה: בני־אדם מוצבים בפני דילמות מוסריות המחייבות הכרעה אישית, שלא ניתן להצדיקה בדרך תבונית או ע"ס שיקולים עקרוניים, ולהכרעה האישית יש ערך עצמי. וע"ע מדות, תורת ה־, עמ׳ 218.

ר׳ אסתטי. השיקולים לטובת הר׳ ונגדו ביחס לערכים האס־תטיים דומים לאלה שנידונו לעיל בקשר לר׳ המוסרי, אלא שמקובל אפילו לחשוב שהר׳ האסתטי מתקבל על הדעת יותר מהר׳ המוסרי, משום שמדובר בשאלות של טעם אישי או קבוצתי. עקרונות של טעם אי־אפשר לנסח, ובכלל „על טעם וריח אין להתווכח".

ר׳ בהיסטוריה ובמדעי־החברה. לדעת רבים אף אם הר׳ מוטעה ביחס למדעי־הטבע, הריהו שריר במדעי־החברה, ובייחוד בהיסטוריה. כל היסטוריון הוא בן־תקופתו, וההיסטוריונים חייבים להיות מודעים לכך. לכן, כל דור של היסטוריונים רואה את העבר בעיניו שלו. ולא זו בלבד: החקירה בהיסטוריה ובמדעי־החברה אינה יכולה להיות אדישה להערכה, וגישת החוקר לנושאי מחקרו נקבעת אפוא ע"פ ערכיו שלו. ומאחר שר׳ הכרתי נראה מתקבל על הדעת פחות מר׳ מוסרי, הנטיה היא לבסס את הר׳ בהיסטוריה ובמדעי־החברה על ר׳ מוסרי, ובאופן זה להציג תחומים אלה כמנוגדים באָפיים למדעי־הטבע האובייקטיוויים. טיעון אחר לטובת ר׳ בהיס־טוריה נובע ממה שכינו שלירמכר ודילתי (ע׳ ערכיהם) „המעגל ההרמנוטי" (מעגל הפירוש). בפירוש של מסמך, מושא אמנותי או פעולה אנושית, תלויה הבנת המכלול בהבנת החלקים, והבנת החלקים — בהבנת המכלול. לפיכך אין המפרש יכול שלא להסתמך על הנחות מוקדמות, כלו׳, על משפטיו הקדומים. על דברים אלה עומד בייחוד הפילוסוף הגרמני בן־זמננו, ה. ג. גאדאמר (ר׳ ביבל׳). טיעונים דומים העלו — באסכולה המכונה „רלטיוויסטית" בהיסטוריוגרפיה האמריקנית — בייחוד בירד (ע"ע) וק. בקר. לדעתם מתחייב ר׳ היסטורי מהעובדות האלה: להיסטוריון אין הכרות בלתי־אמצעית עם העבר; הוא חייב, בהכרח, לבור מבין אינסוף העובדות, ולמספר המועט של העובדות שבחר הוא מקנה דפוסים שנעדרו מהן במציאות. ברירת העובדות ועיצובן בדפוסים תלויים בגישתו הערכית של ההיסטוריון.

E. Westermarck, *Ethical Relativity*, 1932; H. Spiegelberg, *Antirelativismus*, 1935; W. T. Stace, *The Concept of Morals*, 1937; M. Mandelbaum, *The Problem of Historical Knowledge, 1938;* E. May, *Am Abgrund des R.*, 1943[3]; M. Herskovitz, *Man and his Works*, 1948; H. Wein, *Das Problem des R.*, 1950[2]; A. Edel, *Ethical Judgment*, 1955; H. Schoeck–J. W. Wiggins (eds.), *R. and the Study of Man*, 1961; P. Winch, *Understanding a Primitive Society*, (in: American Philosophical Quarterly, I, 307—324), 1964; H. G. Gadamer, *Wahrheit und Methode*, 1965[2].

אל. יי.

רֵלִי, (רֵלִי, רוֹלִי), סֵר **ווֹלְטֶר** — Sir Walter Raleigh (Ralegh) — ([?]1554—1618), ימאי, מגלה, לוחם וסופר אנגלי. ר׳ נולד למשפחת אבירים מכובדת בדוון, למד באוכספורד, וב 1578 השתתף במסע־פשיטה על הספרדים שערך אחיו־החורג, המגלה המפרי גילברט (ע"ע ניופאונדלנד, עמ׳ 137). ב 1580 השתתף ר׳ במלחמה בקתולים באירלנד (ע"ע, עמ׳ 224); ביקרתו על ניהול המלחמה משכה אליו את שימת־ליבה של המלכה אליזבת, היא קראה אותו לחצרה, ובמהרה היה להביבה וזכה בטובות־הנאה מרובות בקרקעות ובהכנסות. ואולם הוא לא צורף ל„מועצה הפרטית" של המלכה ומשרתו הרמה ביותר היתה מפקד המשמר שלה.

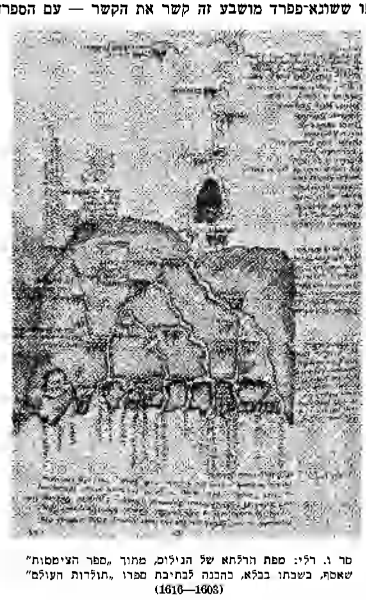
לאחוזותיו באירלנד הביא מתיישבים אנגלים, והנהיג גידול תפוחי־אדמה ביישובים אלה. הוא העביר על שמו את הזכיון שניתן לאחיו־החורג בצפון־אמריקה, ויזם את ההתיישבות הראשונה של אנגלים בוִרג'יניה (ע"ע, עמ׳ 485), ובה עודד את גידול הטבק. מעמדו בחצר התערער משדרך שם כוכבו של רוזן אסכס (ע"ע [2]), וב 1592 אף נאסר, משגילתה המלכה הקנאית שבחשאי נשא לאשה אחת מבנות פמלייתה. כעבור חודש שוחרר, כדי להשליט סדר בקרב אנשי



סר ו. רלי. מיניאטורה ע״י ניקולס הילִיארד

הצי. ר׳, שדגל במאבק עם הספרדים, ערך מסעות נגדם באמריקה. ב 1595 הגיע לשפך הא־ורינוקו, סבר שאיתר את אלדורדו (ע״ע) ושלהב את דעת־הקהל באנגליה בתכניתו להקים בגניאנה — בלב קיסרות ספרד — מושבה אנגלית. ב 1596 השתתף, בפיקודו של אֶססס, בהתקפה על הספרדים בקדים ונפצע בקרב, וב 1597 מילא תפקיד מכריע בנצחון על צי ספרד באיי האזורים.

בעלות ג׳ימז I (ע״ע, עמ׳ 677/8) למלוכה סר חינו של ר׳, יריביו האשימוהו בהתעשרות ע״ח הכתר, בקשירת קשר נגד המלך, ועוד הוסיפו ששונא־ספרד מושבע זה קשר את הקשר — עם הספרדים.



סר ו. רלי: מפת הדלתא של הנילוס, מתוך „ספר הצימטמות" שאסף, בשבתו בכלא, כהכנה לכתיבת ספרו „תולדות העולם" (1616—1603)

המשפט נערך מבלי להקפיד על כללי הנוהל (1603). ר׳ נידון למיתה, אך הוחזק במאסר 13 שנה. ב 1616 שוחרר, בהשתדלות בקינגם (ע״ע [1]), ונשלח למסע לגניאנה להביא משם זהב, בתנאי שלא יסתבך במלחמה בספרדים. ואולם אנשיו נתקלו בחיילי ספרד, ובקרב נהרג בנו. ר׳ שב לאנגליה בלי זהב, ושגריר ספרד דרש את דמו; נסיונו של ר׳ להימלט לצרפת סוכל, וכיוון שגזר־דינו מ 1603 היה תלוי ועומד — הוצא להורג.

ר׳ היה גם סופר, כתב שירים, ואת עיקר פרסומו בספרות קנה בחיבוריו ההיסטוריים והמדיניים. ב 1591 כתב חיבור על הקרב על איי האזורים, ובו תיאר את טביעת ספינתו של בן־דודו, ר. גרנויל (ע״ע). החיבור נועד לעורר דעת־קהל למען המשך המלחמה בספרד. ב 1596 פרסם ר׳ את „גילוי גניאנה" (Discoverie of Guiana), שנועד לעשות נפשות לתכנית כינון מושבה באמריקה הדרומית. בשבתו בכלא כתב History of the World („תולדות העולם"), משׁשת ימי בראשית עד למאה הראשונה לפסה״נ, ובו אזהרה לשליטים מפסק־הדין משמיים, מידי האל שופט ההיסטוריה. הוא דגל בסובלנות דתית, ולפיכך חשדו בו בכפירה. בימי קרומוול נשתכחה דמות החצרן היהיר ורודף־הממון שלו ולראשו נקשרה הילת אגדה, של מדינאי בעל־מעוף, מרחיק ראות, שחזה כינון קיסרות קולוניאלית, דגל במלחמה בספרד והיה קרבן לנכלי הסטיוארטים. — ב 1828 י״ל כל כתביו, ב 8 כרכים. שיריו י״ל ב 1929 (1951[2]).

W. M. Wallace, *Sir W. R.*, 1959.

אר. גר.

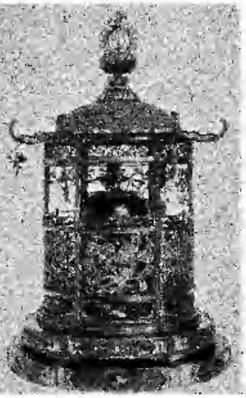
רֶלִיקְוִיוֹת (מלאט׳ reliquiae — שרידים, חפצים ששרדו), שרידים ששרדו מגופותיהם או חפציהם של אנשים קדושים (ע״ע) והמשמשים נושא להערצה דתית ואף לפולחן. ספק אם ניתן לראות עצמות מתים, גולגלות וכיו״ב, כפי שנשמרו באתרי פולחן פרהה־יסטוריים ואצל עמים פרימיטיוויים, כר׳ במובן המדויק. אולם, ברור שברוב התרבויות העתיקות והדתות המאוחרות נחשבות הר׳ לחפצים האוצרים בתוכם את כוח הקדושה — כוחכוח שיכול להקרין ברכה; באמונה העממית מייחסים לר׳ אפילו סגולות מאגיות. מבנים דתיים רבים (כנסיות בנצרות, ה„סטוּפּה", מבנה־כיפה, בבודהיזם) נבנו מלכתחילה כדי לשכן בהם ר׳ נערצות, כגון רסיסי עץ מהצלב של ישו, עצמות או חלקי גוף של קדושים, שערות זקנו של הנביא מוחמד, שינו של בודהא בקאנדי שבצילון (ע״ע, עמ׳ 657/8: תמ׳) ושרידים אחרים.

הלהיטות אחרי ר׳ גרמה לעתים קרובות לתעשיית ר׳ מזויפות, ש־



רליקוויאר: קופסת נחושת מוזהבת, מעוטרת באמיל צבעוני; דמויות הקדושים — משנהב. מאוצר ה„וֶלפים" (ע״ע), המאה ה12. (המוזיאון לחפצי אמנות שבמוזיאון הממלכתי הפרוסי, ברלין)

עוררה תרעומת וביקורת מרה מצד מתנגדי פולחן הר׳. אולם הביקורת על פולחן הר׳ אינה ראציונאליסטית בלבד, ונבעה, לעתים קרובות, מהשקפה הרואה סוג של דתיות כמאגיה ולא כדת, אמונה טפלה ולא רוחניות צרופה, אלילות ועבודה זרה (או „דרכי האמורי" בלשון היהדות) ולא עבודת אלוהים. הסנגורים של פולחן הר׳ טוענים שאין כאן פולחן ממש, אלא הערצה לאותו מקור קדושה ואמת שהר׳ מזכירות אותו ומהוות עדות מוחשית לקיומו. אחת התוצאות האמנותיות של פולחן הר׳ הם ה reliquaires — תיבות או ארגזים קטנים, עשויים מכסף, זהב, שנהב ואבני־חן שבהם שמורים הר׳.



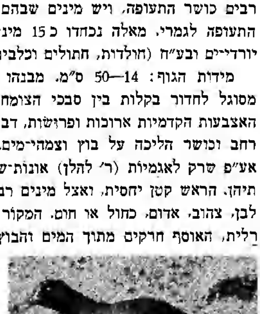
רליקוויאר בודהיסטי דמוי־פגודה, מהמאה ה 13, נארה, יפן.

F. Pfister, *Der Reliquienkult im Altertum*, I-II, 1909/12; P. Lefeuvre, *Courte histoire des reliques*, 1932; A. Ferrua, *Reliquie e reliquiarii* (La Civilta Cattolica, XCI), 1940; H. Fichtenau, *Zum Reliquienwesen im früheren Mittelalter* (MIOG, LX), 1952.

צ. ו.

רַלִּיתִיִּים (Rallidae), משפחת עופות־ביצה מסדרת העגוראים; בה 58 סוגים, ובהם כ 130 מינים. תפוצתם כלל־עולמית — פרט לאזורים הארקטיים. המינים הדוגרים באזורים הקרים נודדים בחורף למרחקים גדולים, למרות מעופם הכבד (כנפיהם קצרות). כ 44 מינים אף הגיעו לאיים מרוחקים־ביותר בלב האוקיאנוסים, והשתקעו שם. בבידוד גאוגרפי זה, ובהעדר טורפים, אבד למינים רבים כושר התעופה, ויש מינים שבהם התנוונו הכנפיים ושרירי־התעופה לגמרי. מאלה נכחדו כ 15 מינים במאות האחרונות, ע״י יורדי־ים ובע״ח (חולדות, חתולים וכלבים) שגלוו אליהם.

מידות הגוף: 14—50 ס״מ. מבנהו פחוס־צדדים וגמיש, והוא מסוגל לחדור בקלות בין סבכי הצומח הביצתי. הרגליים ושלוש האצבעות הקדמיות ארוכות ופרושות, דבר המקנה להן משטח־דריכה רחב וכושר הליכה על בוץ וצמחי־מים. כל הר׳ מיטיבים לשחות אע״פ שרק לאגמיות (ר׳ להלן) אונות־שחיה מורחבות בין אצבעותיהן. הראש קטן יחסית, ואצל מינים רבים המצח קרח וצבעוני — לבן, צהוב, אדום, כחול או חום. המקור חרוטי ופחוס־צדדים. למין רלית, האוסף חרקים מתוך המים והבוץ, מקור ארוך מאד, ואילו למלכי־שלו, היבשתי מכולם, הניזון מזרעים, ירק וחרקים — מקור קצר. האגמית ניזונה מצמחי־מים ואצות, והיא מסוגלת לצלול מתחת למים. זנבה קצר, אך בהזדקפו הוא משמש למינים רבים אמצעי־קשר. לרוב הר׳ — הורצבעי־הסוואה — הו־



רליתיים: סופית (Gallinula chloropus)

מים, אפורים, מנוקדים ומפוספסים — בהתאם לרקע סביבתם הבוצית. למינים העושים את רוב חייהם במים פתוחים (כגון האגמית והסופית), צבעים אחידים־יותר — חום, אפור, שחור או סגול־מתכתי. הקן דמוי־עריסה, הוא בנוי על צמחי־ביצה — קרוב לפני־המים — או על קרקע בוצנית. צבע הביצים בהיר ועליהן כתמים חומים־אדמדמים עדינים. הר׳ מטילים מספר ביצים רב יחסית (5—14), וגם עונת הדגירה ממושכת — 3 שבועות ומעלה. האפרוחים הבוקעים מפותחים: עיניהם פקוחות והם מכוסים פלומה קטיפתית כהה או שחורה. זמן קצר אחר בקיעתם הם מסוגלים לשחות אחרי הוריהם.

ב י ש ר א ל 8 מינים. ה א ג מ י ת (Fulica atra) השחורה, בעלת מקור ומצח לבנים ומידה כשל פרגית, מצויה באגמים ובנהרות. היא נפוצה באירופה, אסיה וצפון־אפריקה. בא״י חורפת האגמית בלהקות גדולות בבריכות־דגים. היא חולפת ונחה בלהקות גם בים. זוגות בודדים דוגרים בצפון הארץ. ה ס ו פ י ת (Gallinula chloropus) היא השכיחה בארץ מכל המשפחה. מידתה כשל יונה, רגליה ירקרקות, מקורה צהוב ומצחה אדום, זנבה קצר ומורם מעלה ולה תחת לבן. תפוצתה כל־עולמית. היא יציבה בא״י ומצויה ברוב מקווי־המים הקבועים. בחורף מספרה רב בשל הפרטים הנודדים מאירופה הבאים לחרוף. (ר׳ תמ׳ צבעוניות, לוח עופות, כרך כ״ו, בין עמ׳ 760/1). ה פ ו ר פ ו ר י ה (תרנגולת־שלמה, Porphyrio poliocephalus), גדלה כפרגית. צבעה ירוק־כחול מתכתי. היא נפוצה בדרום־אירופה ובצפון־אפריקה, ומזדמנת לעתים רחוקות בארץ. בני הסוג ברודית (Porzana) הם הקטנים במשפחה — עד גודל זרזיר. בא״י 3 מינים עוברי־אורח וחורפים, המסתתרים בסבכים וקשה לגלותם. פרטים מעטים מהם דוגרים בארץ. ה ר ל י ת (Rallus aquaticus) ארוכת־המקור, היוצאת גם למים פתוחים, נפוצה באירופה, אסיה וצפון־אפריקה. בא״י היא חורפת ועוברת־אורח. ה מ ל כ י ־ ש ל ו (Crex crex) קטן־במקצת מן התור. הוא שוכן שדות. נפוץ באירופה ובאסיה המערבית, חורף באפריקה, וחורף וחולף בא״י. בנדידתו הוא נקלע לתוך להקות שלוים (ע״ע) ומתבלט בתוכם — ומכאן שמו.

אר. אב.

רֶלַנְד, אַדְרִיאַן Adrian Reland (Hadrianus Relandus, — Relant, Reeland, Reelant) (1676—1718), מזרחן הולנדי, מחלוצי חקר א״י. ר׳ למד באוניברסיטת אוטרכט. מ 1699 היה פרופסור לפילוסופיה באוניברסיטת הארדרוויק (Harderwijk), ומ 1701 — פרופסור ללשונות־המזרח ולחקר העתיקות באוניברסיטת אוטרכט. חיבורו העיקרי: ...Palestina ex monumentis veteribus illustrata („א״י מתוארת ע״פ התעודות הקדומות"), I-II, 1714. בספר זה ליקט ר׳ את כל המידע שאפשר היה להשיג בזמנו על הגאוגרפיה ההיסטורית של א״י ועל אתריה הקדומים (את שמות האתרים ערך בסדר אלפא־ביתי). את ידיעותיו שאב מהספרות הקלאסית, מהיסטוריוני הכנסיה, מתולדות הקדושים ואף מהתלמוד, שציטט אותו כלשונו. הוא הביא גם כמה כתובות נבטיות ותדמוריות, אלא שלא ידע לפענחן. החוקרים נזקקו לחיבורו במשך זמן רב, והוא עדיין בעל ערך. וע״ע א״י, עמ׳ 1130, 1168.

מחיבוריו הרבים האחרים: Analecta Rabbinica („מבחר מחקרי הספרות הרבנית" [קובץ מכתבי מחברים שונים]), 1702; De religione Mohammedica („על דת מוחמד"), 1705; Antiquitates sacrae veterum Hebraeorum („העתיקות הקדושות של העברים הקדמונים"), 1708; De spoliis Templi Hierosolymitani in Arcu Titiano Romae conspicuis („על שלל ביהמ״ק המוצג בשער־טיטוס ברומא"), 1716.

רַמָּאוּת וְטַעֲנוֹת שָׁוְא, ע״ע הוֹנָאָה וּמִרְמָה.

רַמְאַלְלָה וְאַל־בִּירָה, ע״ע רַאמַאלְלָה וְאַל־בִּירָה.

רֶמְבּוֹ, אַרְטִיר, ע״ע רֶנְבּוֹ, אַרְטִיר.

רֶמְבְּרַנְט הַרְמֶנְסוֹן (הַרְמֶנְס) וַן רַיְן — Rembrandt Harmenszoon (Harmensz) Van Rijn — (1606, ליידן — 1669, אמסטרדם),

צייר וחרט הולנדי, מגדולי אמני אירופה שבכל הזמנים. ר׳, בנם של טוחן אמיד ובת־אופה שקיבלו עליהם את הדת הקלוויניסטית־רפורמית, למד (1613—1620) ב„ביה״ס הלאטיני" בליידן, ושם רכש את חינוכו הקלאסי. ב 1620 נתקבל לאוניברסיטת ליידן, אך נראה שזנח את הלימודים כעבור חדשים מעטים כדי להתמסר לציור.

כ 3 שנים (1620/1—1623/4) למד ר׳ אצל הצייר Jacob van Swanenburch (1571—1638), ואולי גם אצל הציירים יקוב פינאס (J. Pynas; 1585(?) — אחרי 1648) ויַן פינאס. ב 1624/5 למד חדשים אחדים באמסטרדם אצל פיטר לסטמן (P. Lastman), שהושפע — ככל מוריו של ר׳ — מסגנון הבארוק־המוקדם באיטליה, ובמיוחד מקַרַוַג׳וֹ ואלסהימר (ע׳ ערכיהם). שם התמחה ר׳ בציוד מעמדים היסטוריים, מיתולוגיים וביבליים.

ב 1625 חזר ר׳ לליידן והקים סטודיו בבית הוריו. יצירותיו החתומות הראשונות הושפעו מידידו מורו לסטמן בנושאים, בסגנון ובסולם־הצבצעים. האפייניות שבהן: „רגימתו של סטפנוס הקדוש" (1625; המוזיאון בליון), „טוביה, חנה והגדי" (1626; המוזיאון הממלכתי, אמסטרדם), „אתונו של בלעם" (1626; Musce Cognacq-Jay, פריס) ו„פיליפוס מטביל את סריס המלך" (1626; [נתגלה ב 1976]; המוזיאון הארכיאֶפיסקוֹפאלי, אוטרכט). השפעת הקלאסיציזם המהול של לסטמן מעורבת בהן במסורת הראליסטית בתיאור הדמויות של הציור הצפוני, המנוגדת לתפיסה הקלאסיציסטית־אידאליסטית האיטלקית. כבר ביצירות מוקדמות אלו מתעניין ר׳ בדרמה הפנימית המשתקפת בהבעת־הפנים של הדמויות יותר מאשר במחוות דרמתיות חיצוניות. הסגנון עדיין מגושם וכבד, אך שופע עצמה פנימית.

ב 1626 הצטרף אל ר׳ ידידו ליונס (ע״ע), אף הוא מתלמידי לסטמן; הם ציירו יחד — כנראה באותו סטודיו — כמה יצירות.



רמברנט: דיוקן עצמו, 1660 (מוזיאון לובר, פריס)

ב 1627/8 כבר ניכרת התעניינותו של ר׳ באפקטים הדרמתיים של ניגודי אור־צל חריפים; אך בניגוד לקרוואג׳ו — שהשפעתו לא הגיעה אל ר׳ אלא בעקיפין — אין האור ביצירות ר׳ נופל רק על הדמויות ועל כמה עצמים לידן, המגיחים מרקע אטום או אפל לחלוטין, אלא מבליח על החלל הסובב את הדמויות ויוצר אווירת מיסתורין. גם מקור האור — חלון, אבוקה או מדורה — חשוב בעיצוב תאורת היצירה ואווירתה. הנושאים הנשנים בתקופה זו — מלומדים בחדרים גבוהים, וישישים שהאור מרצד על קמטי פניהם ועל קפלי בגדיהם. בין דמויות אלו גם הוריו של ר׳, המופיעים כנביאים, קדושים ודמויות־סטודיו בבגדים אכזוטיים.

בתקופה זו מופיעים גם ראשוני תחריטיו של ר׳ — ביניהם שניים של „ראש אמו" (1628). עם יצירות־המופת של שלהי „תקופת ליידן" נמנות: „ירמיהו" (1630; המוזיאון הממלכתי, אמסטרדם), „הסעודה באמאוס (1628/30; מוזיאון ז׳קמאר־אנדרה, פריס), „חנה הנביאה" ([אם האמן?], 1631; המוזיאון הממלכתי, אמסטרדם) ו„הצגת ישו הילד בביהמ״ק" (1631; מאוריצהויס, האג). בצבעוניות הזוהרת של תמונות אלו מתבטא עוד הבדל חשוב בין ר׳ למחקי קרוואג׳ו באיטליה — ר׳ משתית את המערכת הצבעונית על ריכוז האור במשטחי צבע לוקאלי; אלה זוהרים על רקע שממנו מבליחים גוני חום־זהב עמום, המתכהים בהדרגה עד שהם נבלעים בתוך הסביבה הכהה. חשוב לציין, שבניגוד לרוב האמנים בני דורו ולקודמיו בהולנד לא נסע ר׳ ללמוד באיטליה — אף שהעריץ אמנים איטלקים רבים — והתמיד להדגיש ביצירתו את ערכי המסורת האמנותית ההולנדית. התחריט „עירום של אשה על תל עפר" (1631) מעיד על הראליזם האנטי־קלאסי הבוטה של ר׳ בתיאור הדמות האנושית.

ב 1631 עקר ר׳ לאמסטרדם. שמו כבר הלך לפניו כאמן מצליח, ובאותה שנה כבר הופיעו העתקי־תחריט מיצירותיו. באמסטרדם התמסר ר׳ לציור דיוקנים ע״פ הזמנת עשירי העיר ונכבדיה. אז צייר את הדיוקן הקבוצתי „השיעור באנטומיה של ד״ר ניקולאס טולפ" (1632; מאוריצהאוס, האג), המתאר את חברי גילדת המנתחים. ביצירה מזהירה זו הופך ר׳ את הקבוצה הסתמית, המסרתית, לקומפוזיציה מגובשת ואורגנית, שבה כל אחד מהמצוירים מגיב באורח שונה על המתרחש לפניו. תפיסה דרמתית מקורית זו של הדיוקן הקבוצתי המסרתי (ע״ע הולנד, עמ׳ 739) פיתח ר׳ באורח עקבי כעבור 10 שנים ב„משמר הלילה" המפורסם.

בין הדיוקנים הרבים מתקופת אמסטרדם המוקדמת: „ניקולאס רוטס" (N. Ruts, 1631; אוסף פריק, ניו־יורק), „מאוריץ הויכנס" (M. Huygens, 1632; Kunsthalle, המבורג), „יקוב דה חיין III" (J. de Gheyn III, 1632; גלריית דאליץ׳, לונדון), „אמליה פן סולמס" (1632; מוזיאון ז׳אקמאר־אנדרה, פריס, 1632), „בונה הספינות ואשתו" (1633; האוסף המלכותי, לונדון), „וילם בורכגראף" (Burchgraaf, 1633; דרזדן) ואשתו, „מרגריטה בילדרבק" (Bilderbeeck, 1633; פרנקפורט). בתקופה זו הגיע ר׳ למעמד נכבד ואף התעשר.

בין דיוקני ר׳, המצטיינים בעיצוב בוטח ורגיש כאחד ובטכניקה מזהירה, גם הדיוקן הראשון (?) של ארוסתו, סאסקיה (Saskia van Uylcnburch, 1633; הגלריה לציור, דרזדן); את אירוסיו עמה הנציח (כנאמר בכתובת ע״ג הרישום) ברישום חינני (1633; קבינט התחריסים, ברלין). באותה תקופה שב ר׳ לנושאים מהביבליה, שחלקם נועדו לשמש מתווים לתחריטיו („הנה האיש", 1634; הגלריה הלאומית, לונדון; „דרשת יוחנן המטביל", 1634; ברלין).

באמצע 1634 נשא ר׳ את סאסקיה לאשה; היא הכניסה לו נדוניה גדולה וסייעה בהרחבת חוג רוכשי יצירותיו. את הדיוקן־הכפול הנודע („ר׳ וסאסקיה", 1635; דרזדן), תיארו כמשקף את אשרו ועשרו של הזוג הצעיר, אך לאחרונה זוהתה התמונה כסצנה עליזה בבית־מרזח (בנוסח מעמדים דומים של פרנס האלס ואחרים. אחרים מפרשים



רמברנט: „הכלה היהודיה" (שם מקובל). בערך 1665 (המוזיאון הממלכתי, אמסטרדם)



רמברנט: דיוקן של בנו, טיטוס, 1655 (מוזיאון בוימאנס־ואן באנינגן, רוטרדם)

את המעמד כנוסח „הבן האובד בהילולה"). ר' צייר ורשם דיוקנים של סאסקיה גם כדמות מיתולוגית עוטה בגדים מפוארים („סאסקיה כפלורה"[?], 1634, ארמיטאז', לנינגראד; 1635, הגלריה הלאומית, לונדון).

עם נישואיו הגיעה תקופת־השפע של ר' לשיאה. מספר תלמידיו גדל, והוא הקים סטודיו חדש וגדול. אך מיד אח"כ שינה את אורח־חייו וחי חיי־מותרות, מעל אמצעיו. את הנדוניה ואת הכנסותיו הגבוהות הוציא על רכישת יצירות־אמנות יקרות, עתיקות, כלי־נשק עתיקים, תכשיטים, תלבושות ואריגים נדירים; אלה שימשו רקע לציוריו ותכופות עיטר בהם את המודלים שלו. יצר האספנות והרכישה שוב לא הרפה ממנו, ובסופו־של־דבר הביא להתמוטטותו הכלכלית. אך ההצלחה עדיין האירה לו פנים, והוא בטח בעתידו.

ב 1633/4 הזמין אצלו פרדריק הנדריק, נציב הממשל — כנראה בתיווך מזכירו, ק. הויגנס (ע"ע), ידידו ומעריצו של ר' — סדרת ציורים על „ייסוריו וצליבתו של ישו" (כולם בפינקותקה הישנה, מינכן). הסדרה הושלמה ב 1639, וניכרת בה השפעת הברוק (ע"ע, עמ' 569) בנוסח רובנס. השפעה דומה ניכרת ביצירתו גדולת־הממדים „עוורונו של שמשון" (1636; פרנקפורט) וב„גירוש הגר" (או: „יציאת השונמית לדרך", 1640; מוזיאון ויקטוריה ואלברט, לונדון). בתקופה זו צייר ר' גם את מיטב ציורי־ה נ ו ף שלו, שבכולם מודגשים המבנה העשיר (השפעת רובנס) והאווירה הדרמתית, פרי משחקי אור־צל מורכבים: „נוף עם השומרוני הטוב" (1638; קרקוב), „נוף עם גשר" (ברלין), „נוף עם אובליסק" (1638[?]; מוזיאון גארדנר, בוסטון) ו„נוף עם חרבות" (אוסף פרטי, הולנד). תיאורי־נוף מופיעים תכופות גם ברישומיו ובתחריטיו („שלושת העצים", 1643 [תמ', כרך י"א, עמ' 669]; „מראה האומוול", 1645).

ב 1639 רכש ר' בית גדול ומפואר בשולי הרובע היהודי באמסטרדם, אך עד סוף ימיו לא הצליח להשלים את התשלומים עבורו. בתקופה זו החלה הידרדרותו הכלכלית; חובותיו הלכו וגדלו, אולם בזבזנותו וטירוף האספנות לא הרפו ממנו. באותה תקופה פקד המוות את ביתו תדיר. שלושת ילדיה הראשונים של סאסקיה מתו בעודם תינוקות. ב 1641 נולד טיטוס — בנו היחיד של ר' מסאסקיה שהגיע לבגרות. באמצע 1642 מתה סאסקיה, והיא בת 30 בלבד.



רמברנט: דיוקן של יהודי בעל זקן, 1654 (המוזיאון בגרונינגן)

ב 1642 צייר ר' את הדיוקן הקבוצתי המפורסם־ביותר בתולדות האמנות — „אגודת הקלעים (משמר אזרחי) בהנהגת הקפטן פ. ב. קוק", הידועה בכינוי „משמר הלילה" (המוזיאון הממלכתי, אמסטרדם; תמ' — בע' שמור ושחזור). דיוקנים קבוצתיים של אגודות־הגנה אזרחיות כאלה היו מקובלים בהולנד. המייחד יצירה זו הוא הקומפוזיציה המקורית והנועזת, היוצרת מעמד דרמתי במקום שורת דמויות שוות־נפש כמקובל. ביצירה זו חשובים־במיוחד משחקי אור־צל; אך כשנוקתה התמונה, התברר, שאינה מציגה כלל סצנה לילית. אין שחר לטענה, שקשייו הכספיים של ר' נבעו מדחיית התמונה; הוא קיבל את מלוא שכרו עבורה, אלא שבזבזנותו לא פסקה. באמצע המאה ה 17 היה אמנם משבר כלכלי בהולנד, חלו תמורות באָפנה האמנותית, רבו המתחרים (ביניהם תלמידיו) וסגנונו של ר' התרחק מהאָפנה השלטת — הוא נעשה פחות מלוטש ומדוקדק ויותר רוחני; כל אלה תרמו לירידת מעמדו של ר', אך לא הם שגרמו להתרוששותו. ר' הוסיף להיות אחד האמנים המבוקשים־ביותר בזמנו. בין־היתר צייר — לפי הזמנה — את „הרועים סוגדים לישו התינוק" (1646; הגלריה הלאומית, לונדון), „יאן סיקס" (1654 — מהדיוקנים המושלמים שצייר; אוסף סיקס, אמסטרדם), „אריסטו" (1653; מוזיאון מטרופוליטן, ניו יורק), „שיעור באנטומיה של ד"ד דימן" (1656 — נשתמר רק קטע; המוזיאון הממלכתי, אמסטרדם), „ה„סינדיקטים' של אגודת האורגים" (1662, שם: השלישי והאחרון מיצירות־המופת של דיוקנים קבוצתיים) ו„מרד" הבאטאווים בהנהגת קלאודיוס קיויליס" (1661 — נשתמר רק החלק המרכזי; המוזיאון הלאומי, סטוקהולם).

ב 1645 הביא ר' לביתו את הנדריקיה סטופלס, אך לא נשאה לאשה מחשש שיאבד את זכותו לירושת סאסקיה. ב 1654 הוכרז ר' פושט־רגל; רכושו הוחרם ונמכר עם ביתו (1657/8), אך חובותיו לא כוסו. כדי להתחמק מהנושים יסדו (1660) הנדריקיה וטיטוס (בנו של ר') חברה לסחר ביצירות-אמנות, ש„העסיקה" את ר' כשכיר ומכרה את יצירותיו. ב 1662 מתה הנדריקיה. המכה האחרונה שספג ר' באחרית ימיו היתה מות טיטוס — חדשים מעטים אחרי נישואיו (1668). שנה אח"כ מת ר' ונקבר בכנסיית וסטרקרק.

בשנות חייו האחרונות הרבה ר' לצייר דמויות זקנים, בהם גם מתושבי הרובע היהודי שבו התגורר („זקן יהודי בכורסא", 1654, ארמיטאז', לנינגרד; תמ', כרך ט"ז, עמ' 959). אלה שובצו לעתים גם במעמדים הביבליים שצייר אז. בשנות ה 50 התפתח השלב האחרון בסגנונו של ר', שלא השתנה הרבה עד מותו. הלך־הרוח ביצירותיו נעשה מהורהר, מופנם ואף טראגי — במיוחד בדיוקני־עצמו המאוחרים — ומשיכות־המכחול נעשו מחוספסות וחפשיות־יותר. בשנות ה 50 הגיע סגנונו הצבעוני לבשלות מלאה ולהרמוניה מושלמת עם המערכת העשירה של אור־צל. כמה מיצירותיו הגדולות־ביותר הן מתקופה זו, וביניהן (מלבד אלו שכבר הוזכרו): „זקן בכורסא" (1652; הגלריה הלאומית, לונדון), „בת שבע ברחצה" (1654; מוזיאון הלובר), „השור השחוט" (1655; שם), „יוסף ואשת פוטיפר" (1655; ברלין), „יעקב מברך את בני יוסף" (1656, קאסל; תמ', כרך א', עמ' 119/20), „הפרש הפולני" (1656[?], מוזיאון פריק, ניו יורק; תמ', כרך כ"ז, עמ' 418), „הנדריקיה בחלון" (1656[?]; ברלין), „דוד מנגן לפני שאול" (1658; תמ', ע"ע שאול, כרך זה), התכחשות פטרוס" (1660; אמסטרדם), „הכלה היהודיה" (שם מקובל; 1665[?], שם. ר' תמונת צבע בכרך זה) ו„דיוקן עצמו צוחק" (1665[?]; מוזיאון וולראף־ריכרץ, קלן); שתי האחרונות הן מהחשובות ביצירותיו המאוחרות.

ר' היה יוצר פורה. בדור שבו נטו רוב אמני הולנד להתמחות בנושאים מיוחדים מדהים ר' ברבגוניות נושאיו: דמויות אדם (בייחוד גברים בתלבושות־סטודיו), עירום, דיוקנים בודדים וקבוצתיים, נופים ראליסטיים ודמיוניים, מעמדים היסטוריים ומיתולוגיים, סיפורי הביבליה, דמויות וקטעי־הווי מכל הסוגים, בע"ח, ואפילו כמה קטעי טבע דומם. כמעט בכל שנות פעילותו האמנותית צייר ר' וחרט הרבה דיוקני־עצמו; יש בהם תעוזה אמנותית ואנושית מיוחדת־במינה, בהאירם על התפתחותו כאדם וכאמן. השוני הרב ביניהם —



רמברנט: חלום יעקב, רישום

לעתים אף בין אלה שצוירו בשנים סמוכות — נובע מרגישותו הרבה למצבו הפיסי והרוחני בעת הציור, ומהשפעת התאורה, התנוחה, התלבושת וכד׳, על דמיונו היוצר.

רחב היה גם הטווח הטכני של פעילותו. ר׳ הוא מגדולי הרשמים והחרטים שבכל הזמנים, ויצירתו הגראפית היא פרק בפני עצמו בהתפתחות טכניקות אלו. חשגיו בתחום זה מרקיעים לעתים לאותם גבהים שאליהם הגיע בציור.

רק חלק קטן ממאות הרישומים המיוחסים לר׳ הם מתווי־הכנה לציורי־שמן או לתחריטים, ומעטים מהם בלבד נועדו להיות יצירות מלוטשות ומושלמות. מרבית רישומיו הם כעין מכתמים מהירים, ששורטטו כביכול בחִפזה, ואעפ״כ הם מקסימים בריכוז הרב של הבעתם ובסוגסטיוויות הציורית שלהם. ר׳ הצליח לתאר בשרבוט חפשי וחטוף, ולעתים אף במשיכת קו אחד, תופעות כה מורכבות כפרטי נוף ועצמים פלאסטיים מורכבים, משחקי אור־צל בחלל חדר והבעות־פנים. רישומיו של ר׳ — אפילו יותר מציוריו — הם עדות למכלול הרחב של נושאי התעניינותו.

בתחריטיו הבשלים יצר ר׳ שפע פרטים והקנה להם אחדות אורגנית ואפקט ציורי, בטכניקה עשירה של מעברי אור־צל רגישים, תוך שימוש בטכניקה משולבת של תחריט־צריבה ותחריטה (ע״ע גרפיקה, עמ׳ 668/9). בין תחריטיו הידועים (מלבד אלה שכבר הוזכרו): „דיוקן אמו, יושבת" (1630[?]), „ההורדה מהצלב" (1633), „גירוש הסוחרים מביהמ״ק" (1635), „יוסף מספר את חלומותיו" (1638), „ישו, החולים והילדים" („הדפס מאת הגולדנים", 1642/5), „דיוקן ד״ר אפרים בואנו" (1647), „יאן סיקס" (1647), „יהודים בביהכ״נ" (1648), „דיוקן עצמו, רושם ליד חלון" (1648), „ד״ר פאוסטוס בחדרו" (1652/3[?]), „שלושת הצלבים" (1653[?] ואילך; מצבים שונים) ו„עקדת יצחק" (1655; תמ׳, כרך א׳, עמ׳ 289/90).

יש חילוקי־דעות רבים באשר למספר היצירות שצייר ר׳; מייח־סים לו מעשרות ועד למעלה מ 650 ציורי־שמן, כ 1,400 רישומים (כאן הדעות נחלקות אף ביתר חומרה באשר למספר היצירות האותנטיות) ולמעלה מ 290 תחריטים. חלק ניכר מציורי־השמן והרי־שומים המיוחסים לר׳ בוצעו בידי תלמידיו הרבים (ע״ע הולנד, עמ׳ 739/40; ר׳ הורה ציור בשכר), שחיקו את סגנונו — בעיקר כשפעלו במחיצתו — והם אסכולה בפני עצמה. לעתים קרובות נמכרו יצירות התלמידים בידי ר׳ כמוצרי הסטודיו שלו ונשאו את חתימתו (לפעמים בלוויית הערה „תוקן בידי ד׳"). קיימת גם בעיית שיתוף־הפעולה עם ליונס (ר׳ לעיל).

ר׳ השפיע על אמנים רבים בהולנד של זמנו, והשפעתו חרגה אל מעבר לגבולות ארצו והתמידה עד המאה ה 20 (רנולדז, דומיה, דלקרואה, דורה [ע׳ ערכיהם]).

ר׳ והיהודים. מעטות הידיעות הברורות בנושא זה, ולעומתן רבות ההשערות הבלתי־מבוססות. אין שחר לטענה שר׳ היה ממוצא יהודי; ברור שהכיר יהודים באמסטרדם, וידוע שהתיידד עם שני יהודים ספרדים — אפרים בואנו (ר׳ לעיל) ומנשה (ע״ע) בן־ישראל — ואף צייר את דיוקנם. ספק גם אם אייר אחד מספריו של האחרון (Piedra gloriosa). גם על הכרותו עם שפינוזה אין ידיעות ברורות. ייתכן שיהודים מסביבתו שימשו לו מודלים. ואולם, מלבד הדיוקנים המזוהים בשם, שאר נסיונות הזיהוי הם רק על בסיס תווי־קלסתר „יהודיים טיפוסיים".

ר׳ הרבה לאייר את סיפורי המקרא — ולא תמיד בגישה המקובלת. מלבד שהעניק, כדרכו, רוחניות והומניות יתרות להרבה מהדמויות, הועלתה סברה, שהגיעו לידיעתו מדרשים יהודיים על נושאים מקראיים והם שהשפיעו על גישתו (ע״ע דוד, עמ׳ 76).

מלבד הציורים שהוזכרו יצוינו עוד: „עקדת יצחק" (1635, ארמיטאז׳, לנינגרד; תמ׳, כרך א׳, עמ׳ 115/6), „התפייסות דוד ואבשלום" (1642, שם; תמ׳, כרך י״ב, עמ׳ 63/4), „דוד המלך" (1651), „משה ולוחות־הברית" (1659; המוזיאון הממלכתי, ברלין; תמ׳, כרך כ״ד, עמ׳ 533) ו„חזון דניאל" (1660; המוזיאון הממלכתי, אמסטרדם; תמ׳, כרך י״ב, עמ׳ 875), ומבין הרישומים — „אלישע והשונמית" (תמ׳, כרך ג׳, עמ׳ 588), „יעל וסיסרא" ו„לוט השיכור" (1633).

מ. ברש, תיאורי היהודים ביצירתו של ר׳ (א״י, ו׳), תשכ״א; F. Landsberger, *R., the Jews and the Bible*, 1946.

מקורות: ה. ו. ואן לון, חיי ר׳, תש״י; W. Bode – C. Hofstede de Groot, *L'œuvre complet de R.*, I-VIII, 1897–1906; W. R. Valentiner, *R. und seine Umgebung*, 1905; C. Hofstede de Groot, *Die Urkunden über R.*, 1906; A. Bredius, *R.s sämtliche Gemälde*, 1936² (*revised by H. Gerson*, R. *The Complete Edition of the Paintings*, 1969³); K. Bauch, *R. Gemalde*, 1966; H. Gerson, *R.'s Paintings*, 1968; G. Arpino – P. Lecaldano, *R.*, 1969.

רישומים ותחריטים, קטלוגים מלאים: A. M. Hind, *An Essay and a Catalogue, R.'s Etchings*, I-II, 1912; L. Münz, *R.'s Etchings*, I-II, 1952; O. Benesch, *The Drawings of R.*, I-VI, 1954/7; G. Biorklund, *R.' Etchings, True and False*, 1968²; כל התחריטים (בגודל טבעי), 1977.

סקירות כלליות: A. M. Hind, *R.*, 1932: O. Benesch, *R., Werk und Forschung*, 1935; R. Hamann, *R.*, 1948; L. Munz, *R.*, 1954; J. Rosenberg, *R.*, 1964²; C. White, *R. and His World*, 1966²; J. E. Müller, *R.*, 1968; B. Haak, *R.*, 1969.

נושאים מיוחדים: C. Hofstede de Groot, *Die holländische Kritik der jetzigen R. Forschung*, 1922; J. C. Van Dyke, *R. and His School*, 1923; A. P. Laurie, *The Brushwork of R.*, 1932; S. Slive, *R. and His Critics*, 1953; K. Bauch, *Der frühe R. und seine Zeit*, 1960; H. Gerson, *Seven Letters by R.*, 1961; K. Clark, *R. and the Italian Renaissance*, 1966; R. Erpel, *Die Selbstbildnisse Rs*, 1967; J. M. Nash, *The Age of R. and Vermeer*, 1972.

א. רו.

רמדאן (رمضان), שם החודש התשיעי בלוח המסלמי (ע״ע אסלאם, עמ׳ 975). צום הר׳ הוא מ 5 מצוות־היסוד — הרביעית בחשיבותה (שם, עמ׳ 972).

הצום הראשון באסלאם היה ה„עאשורא", כלו׳, העשירי בחודש הראשון, מחרם — זאת בהשפעת יום הכיפורים (י׳ בתשרי). לאחר שהתרחק מחמד מהיהודים נקבע צום הר׳. חודש הר׳ מקודש, כי בו, לפי אמונת המסלמים, הורד לראשונה הקראן (ע״ע) אל מחמד (ע״ע). מוטיו זה מזכיר את המסורת היהודית, שלפיה הוריד משה את

ברתלמי (ע״ע ברתלמי, ליל־). השפעת ה״ראמיזם״ על הפילוסופיה במאות ה16—17 היתה רבה.

ש. שריידער, תולדות אנשי השם מחכמי העמים, תרל״ג; R. Hooykaas, *Humanisme, science et réforme, P. de la R.*, 1958; W. J. Ong, *R., Method and the Decay of Dialogue*, 1958.

שמ. ש.

רָמוֹת גִּלְעָד, עיר השובה בצפון עבה״י בתקופת המקרא; עיר־מקלט בנחלת גד (דב׳ ד, מג; יהו׳ כ, ח [ראמֹות בגלעד]) ומערי־הלויים שניתנה למשפחות מררי (יהו׳ כ, ח). בימי שלמה ישב בר״ג נציב המחוז ה6 שכלל את חוות יאיר ואת חבל ארגוב בבשן (מל״א ד, יג). לאחר התפלגות הממלכה נפלה ר״ג בידי ארם־דמשק; אחאב מלך ישראל — בעזרת יהושפט מלך יהודה — ניסה להחזירה לשליטתו, אך נהרג במערכה וצבאותיו התפזרו (מל״א כב; דהי״ב יח). יורם בנו ניסה גם הוא לשוב ולתפוס את ר״ג, אך נפצע במערכה ושב לשומרון (מל״ב ח, כח—כט). בר״ג נמשח יהוא למלך ישראל בידי שליחו של אלישע (מל״ב ט). מכאן ואילך אין ידיעות ברורות על גורל ר״ג, אך נראה שבימי ירבעם II היתה בידי ישראל ואח״כ נכבשה בידי רצין מלך ארם. ב733/2 לפסה״נ נפלה בידי תגלת פלאסר III — יחד עם דמשק, שומרון והגלעד — והיתה, כנראה, בירת פחווה אשורית בגלעד. — בהיותה עיר־גבול בין ישראל לארם יש לבקש את מקומה בהרי עג׳לון שבצפון הגלעד. נראה לזהותה — ע״פ הצעת נ. גליק — בתל א־רמית׳, על דרך רבת־עמון — דמשק.

י. אהרוני, א״י בתקופת המקרא, 250, תשכ״ג²; ז. קלאי, נחלות שבטי ישראל (מפתה בערכו), תשכ״ז; L. F. Abel, *Geographie de la Palestine*, II, 430/1, 1938.

רֶמֶז, דוד משֶׁה (דְרַבְּקִין) (1886, קפוסט [רוסיה הלבנה] — 1951, ירושלים), מנהיג־פועלים בא״י. מנעורתו היה חבר „פועלי־ציון״ (ע״ע). ב1911 היגר לקושטא; שם למד משפטים ונפגש עם י. בן־צבי וד. בן־גוריון (ע׳ ערביהם). ב1913 עלה לא״י, וכאן קיבל את שם משפחת אשתו — רמז. ר׳ היה פועל חקלאי בבאר־טוביה, בכרכור ובזכרון־יעקב (בה גם נקבר). ב1919 חתם (יחד עם בן־גוריון, בן־צבי, טבנקין ואחרים) על הכרוז שקרא לאיחודם הפוליטי והמקצועי של פועלי א״י. מאז היה ממנהיגי „אחדות העבודה״ (ע״ע), ואחרי איחודה עם „הפועל הצעיר״ — ממנהיגי מפא״י. היה ממייסדי „ההסתדרות״ (1920). בשנים 1921—1927 עמד בראש המשרד לעבודות ציבוריות (אח״כ „סולל בונה״). 13 שנה היה מזכ״ל ה„הסתדרות״ וממקימי חברותיה — „שיכון״, „צים״, „ניר״, „הסנה״ ועוד. בשנים 1944—1948 היה יו״ר „הוועד הלאומי״ (ע״ע א״י, עמ׳ 538). ר׳ נמנה עם האגף המתון במפא״י, וצידד באי־החרפת היחסים עם ממשלת המנדט אף אחרי פרסום „הספר הלבן״ ב1939 (ע״ע א״י, עמ׳ 552/7); הוא נעצר ב„שבת השחורה״ (1946; שם, עמ׳ 562) ונכלא בלטרון. ר׳ היה ציר בקונ־גרסים ציוניים וחבר הועה״פ הציוני. בממשלה הזמנית ובממשלה הראשונה היה שר התחבורה, ואח״כ — עד מותו — שר החינוך והתרבות. ר׳ פרסם כמה משיריו ב„השלח״ (בעריכת ביאליק). חלק ממאמריו קובצו אחר מותו („טורים״, תשי״ב; „חיל יוצרים״, 1967).

בנו־יחידו, אהרן ר׳ (נו׳ 1919), שירת במלה״ע II בחיל־האוויר הבריטי, היה מפקדו הראשון של חיל־האוויר הישראלי (1948—1951), חבר־כנסת מטעם מפא״י (1955/7), מ1965 שגריר בבריטניה, ובשנים 1970/7 — מנהל רשות־הנמלים.

מ. סמילנסקי, משפחת האדמה ד׳, תשי״ג; ז. שיף — א. הבר, לקסיקון לבטחון ישראל, 488, 1976²; ש. ארז, תקופה אחת תשל״ז.

רַמְזִי, סֶר וִילְיָם — Sir William Ramsey — (1852—1916), כימאי בריטי. רכש את השכלתו באוניברסיטות סקוטלנד וגרמניה. ב1880 התמנה פרופסור באוניברסיטת בריסטול, שם עסק במחקר בתחום הכימיה הפיסיקלית של הנוזלים והקשר בין תכונו־תיהם הכימיות והפיסיקליות ומשקליהם המולקולריים. ב1887 התמנה לכהונת פרופסור ביוניברסיטי קולג׳, לונדון, שהמעבדות הכימיות בו נקראות על שמו. ב1894 גילה ביחד עם לורד ריילי (ע״ע [1]) יסוד חדש, את הגז האציל ארגון, שלא הראה שום נטיה להתרכב עם יסודות אחרים. אח״כ גילה ובודד את הגזים האצילים (ע״ע) הליום, קריפטון, נאון וכסנון, והוכיח שכל אלה במצבם הטבעי בנויים אטו־מים יחידים. אחרי 1902 השתתף במחקרים על חמרים רדיואקטיוויים, וביחד עם סודי (ע״ע) הראה שרדיום הופך, בזמן התפרקותו, לשני גזים אצילים, רדון והליום. הוכתר בפרס נובל לכימיה לשנת 1904.

רַמְזִי, פְרַנְק פְּלַמְפְּטוֹן — Frank Plumpton Ramsey — (1903—1930), פילוסוף ומתמטיקאי אנגלי, איש קימבריג׳, שנחשב לאחד המלומדים המבריקים בדורו, בעל השגים השובים, למרות שמת בגיל צעיר. כתביו י״ל לאחר מותו בקובץ The Foundation of Mathematics and Other Logical Essays („יסוד המתמטיקה ומסות לוגיות אחרות״), 1931. ר׳, שהושפע מויטגנשטין (ע״ע), שאף לבסס את העמדת המתמטיקה (ע״ע, עמ׳ 758) על הלוגיקה, דרך בה החלו פרגה ורסל (ע׳ ערכיהם). ראסל שגילה פרדוכסים בתורת הקבוצות, נאלץ בגללם לנסח תורת טיפוסים, שחייבת מצדה הנחת אכסיומה (Axiom of Reduciblity) שאינה לוגית באָפייה. בעקבות פאנו (ע״ע) טען ר׳ שחלק מהפרדוכסים מבוססים על דו־משמעויות ואינם לוגיים באָפיים, וביקש להראות כיצד לבנות תורת טיפוסים שאינה נזקקת לאכסיומה הבעייתית.

עבודתו (1926) בתורת ההסתברות, בה הגדיר ר׳ את ההסתברות בעזרת המושג הכמותי של „האמנה חלקית״ (partial belief), היתה בסיס לזרם הסובייקטיוויסטי בתורת ההסתברות (ע״ע הסתברות, עמ׳ 913).

בפילוסופיה של המדע הצביע ר׳ על דרך לסלק מתוך תאוריות מדעיות את המונחים המציינים ישים תאורטיים (שאינם נצפים באופן בלתי־אמצעי), מה שעודד פילוסופים לחשוב ישים אלה להיפותטיים ונטולי־ממשות.

רַמִי, שַׁרְל־פֶּרְדִינָן — Charles Ferdinand Ramuz — (1878—1947), סופר שווייצי שכתב צרפתית, מגדולי הסופרים בארצו. את השראתו שאב מאווירת מחוז מולדתו, וו (Vaud), וביטא, ברומנים ובשירה, שאיפה לשוב אל דפוסי החיים העממיים ואל החוויות האֱלֶמֶנְט־ריות „המטהרות״. גם שפתו וסגנונו הושפעו מסביבתו, מעצמת איתני הטבע ומרגשותיהם ה־עזים של אנשי ההרים.



ש. פ רמי, צייר: המלחין אינור סטרווינסקי, 1917

ספריו החלו להתפרסם בעת שהייתו בפריס (1902—1914). מיצירתו השירית נתפרסמה במ־יוחד Histoire de soldat („סיפורו של חייל״), 1918, שידידו סטרוינסקי (ע״ע) הלחין. יצירותיו ניתרגמו לכמה לשונות; לעברית תורגמו הרומנים Jean-Luc persécuté („ז׳ן ליק הנרדף״, תשל״ז), 1909; La Beauté sur la terre („יופי עלי אדמות״, תשכ״ו), 1927. זכרונותיו (Journal) י״ל ב1943. השפיע במיוחד על ז׳. ז׳יונו (ע״ע).

Th. Bringolf, *Bibliographie de l'œuvre de C. F. R.*, 1942; P. Claudel, *Du Coté de chez R.*, 1947; G. Guisan (ed.), *C. F. R., ses amis et son temps*, I-VI, 1967–1970.

רמיזוב, אלֶכסי מיכילוביץ' — Алексей Михайлович Ремизов — (1877, מוסקווה — 1957, פריס), סופר רוסי. ר', בנו של סוחר, למד באוניברסיטת מוסקווה והוגלה ב 1897 בשל פעילות פוליטית; מאז חדל מפעילות זו, נודע כמייסד „האגודה החפשית לקופים", אגודה שבדיחות־הדעת ורצינות שימשו בה בערבוביה, והיו חברים בה אנשי־רוח וסופרים צעירים רבים. ר' הסתייג מהמהפכה. ב 1921 הורשה לצאת מבריה"מ, ושהה בברלין ובפריס (מ 1923). בפריס המשיך לכתוב, וקיים קשרים עם אנשי־רוח גולים מרוסיה, ביניהם כאלה שישבו בא"י. ר' מת בחוסר־כל.

את ספרו הראשון פרסם ב 1907. ביצירותיו שאף להחיות את עולמה הרוחני ואת לשונה של „רוסיה האמיתית" מלפני פיוטר הגדול. שאב מאגדות־עם ומשירי־קודש, הסתמך על דיבור עממי ועל להגים אזוריים, וחידש מלים שנשתכחו. גם אחרי הגירתו לא התקיף את בריה"מ, ובספרו האוטוביוגרפי Слово о погибель русской земли („קינה על חורבן האדמה הרוסית"), 1921, הודה, בצער, שהמהפכה היתה בלתי־נמנעת. חלומות מילאו תפקיד חשוב בכל יצירותיו, וברומן Эпопея („אפופיה") פירש את המהפכה באמצעות חלומות. היה בעל השפעה נרחבת על הפרוזה הספרותית הרוסית החדשה (פרישוין [ע"ע] ואחרים).

N. Kodrjanskaja, *A. R.*, 1959.

רמְלָה, עיר במרכז מישור החוף, כ 20 ק"מ מדרום־מזרח לתל־אביב, במפגש הדרכים ירושלים — תל־אביב ולוד — באר־שבע; 40,000 תוש' (1977).

מרכז ר' בנוי בסגנון מוסלמי ים־תיכוני. בחלק זה שרידי בניינים מהתקופה האומאיית (המאה ה 8) ואילך. בין האתרים ההיסטוריים בולטים „בריכת הקשתות", שרידי „המסגד הלבן" וצריחו, וכנסיה צלבנית (ר' להלן, ארכאולוגיה). לאחר קום המדינה הוקמו מסביב לעיר־העתיקה שיכונים רבים, ובמזרח — אזורי־תעשיה. שטח־השיפוט העירוני משתרע על 10,000 דונם.

ר', בירת מחוז המרכז, מספקת שירותים ציבוריים ואחרים, ומשמשת מרכז מסחרי ליישובים הכפריים הרבים שמסביבה. מקור־תעסוקה חשוב הם מפעלי־התעשיה שהוקמו בר' לאחר קום המדינה. הגדולים בהם הם: „נשר" — לייצור מלט; מפעל־מנועים של „כור"; בתח"ר למוצרי־עץ ולצינורות.

תושבי ר' יהודים, עולים ששוכנו בה אחרי קום המדינה. רוב תושביה הערבים עזבוה במלחמת־השחרור, וכיום מתגוררים כ 5,000 ערבים בעיר־העתיקה. בקריית ג'ואריש שבדרום ר' יושבים בדווים. ר' היא המרכז הרוחני של הקראים (ע"ע) בישראל.

א. אפ.

ר' נוסדה בשנים 712—717, בידי מושל פַּלַסטין — ואח"כ הח'ליף — סֻלימאן אבן עבד אל מַלִכ; היא העיר היחידה שבנו המוסלמים בארץ־ישראל לאחר כיבושה. שלא כערים אחרות שקמו בעקבות כיבושי הערבים בעראק, במצרים ובצפון־אפריקה במאות ה 7—ה 8 — שהיו ביסודן ערי־מצב צבאיות — תוכננה ר' מלכתחילה להיות בירת־המינהל של מחוז (ג'ונד) פלסטין, במקום קיסריה. מושל פלסטין, סלימאן — אחי הח'ליף וַליד — החליט להקים עיר־מינהל מן המסד, ותכנן אותה כעיר מסחר, תעשיה ומינהל. את מקומה בחר על „דרך הים" ההיסטורית, על החוליות שמדרום ללוד; ומכאן שמה — ר' (רמל [בערב'] — חול). במקורות יהודיים שמה מתורגם לעתים לעברית — „חולה", „חולות", או „חולת המחוז" (ע"ש היותה בירת מחוז; ור' עמ' 167). בספרי־נוסעים (של יהודים ונוצרים) היא מזוהה עם גת פלשתים, או רמה (ע"ע [4]) שבמקרא.

סלימאן — שב 715 היה לח'ליף — ביקש למהר ולעשות את ר' למטרופולין, ובנה בה ביח"ר־ממשלתי לצביעה. צבעים ובורסקאים יהודים רבים נמשכו מיד לעיר; אליהם הצטרפו בני עמים שונים, ובמהרה פיתחו בה את המסחר והתעשיה. הח'ליף בנה בר' ארמון למערכת המינהל, מסגד מפואר, וכנראה גם חומה לעיר. למתיישבים הוקצו חלקות־אדמה לבניה, והעיר היתה פתוחה בפני כל מתיישב, בלי הבדל מוצא. בבורות שנכרו נמצאו מים מלוחים, ולפיכך משך הח'ליף מים לעיר ממעיינות שממזרח לתל גזר. כדי להתחרות בלוד הנוצרית הרסו את בתי התושבים שם וזירזום לעבור לר' המוסלמית.

יורשי סלימאן המשיכו לשקוד על פיתוח ר'; ב 720 לערך הוקמה בה מטבעה, ומדי שנה הקציבה המדינה כסף רב לטיפול במפעלי־המים של העיר. הח'ליף השאם (724—743) הקים צריח למסגד וחיזק את חומת ר'. הארון א(ל)־רשיד (786—809) היה הח'ליף האחרון שנתן דעתו על ר', והוא הקים בה מאגר־מים (להלן).

ר' שגשגה גם הודות למיקומה, והמקורות הערביים מתארים את ר' במאה ה 10 כאחת הערים המשגשגות־ביותר בסוריה. שסחה היה 1 מיל מרובע (כ 2.6 קמ"ר); היא היתה מוקפת בוסתנים, ושווקיה, ששקקו מסחר, נפרשו כמניפה מן המסגד המפואר שבמרכזה.

ב 969 כבשו הפאטמים (ע"ע) את א"י, ובימיהם שקעה ר'. הבדווים, שמעמדם התחזק מאד, פשטו על העיר פעמים רבות, במיוחד בשנים 1024—1029, שאז שלטו בארץ. שני רעשים — ב 1033 וב 1067 — פגעו קשות בר'. ב 1071 כבשו הסלג'וקים את א"י. תושבי ר' הצטרפו למרד נגדם, וכשדוכא המרד — תוך טבח גדול — נאלצו לברוח מן העיר. לפני שהתאוששה ר' ממכות אלו הגיעו אליה הצלבנים באמצע 1099. התושבים נמלטו, והעיר הריקה נפלה בידי הפרנקים. יפו ור' היו שתי הערים הראשונות שכבשו הצלבנים בא"י. לאחר כיבוש ירושלים אפשרה השליטה בר' ליצור קשר בין הבירה לים. בשנים 1101—1105 ניסו הפאטמים לחזור ולכבוש את ר', אך רק ב 1102 החזיקו בה לזמן קצר בלבד. ב 1187 נכבשה ר' בידי צלאח א(ל)־דין, ב 1191 נכבשה בידי ריצ'רד לב־הארי וב 1192 נחתם בה חוזה־השלום בין צלאח א(ל)־דין לבין ריצ'רד, שסיים את מסע־הצלב השלישי. ר' נכללה בממלכת הצלבנים השניה.

ב 1268 כבש את ר' השֻלטאן הממלוכי בֵּיבַּרס (ע"ע), ובנה בה מסגד מפואר. בימי הממלוכים שבה העיר ופרחה, אולם בסוף שלטונם נפגעה ר' בידי הבדווים; הם שיבשו את הדרכים סביבותיה, וב 1481 שדדוה והעלוה באש.

בתקופה העת'מאנית ירדה ר' ממעמד של עיר־מחוז לעיר־נפה (במחוז עזה). ב 1546 שוב נהרסה כליל ברעש־אדמה. כל השנים שימשה תחנה לעולי־רגל (יהודים ולא־יהודים) בציר יפו—ירושלים, ובמאה ה 17 היתה גם תחנת־ביניים לשיירות־המסחר שנעו בין מצרים לדמשק, ואף התקיים בה יריד שבועי. ב 29.2.1799 קבע בה נפוליון את מטהו, וממנה יצא להתקפה על יפו.

בימי המנדט הבריטי התפתחה ר', והיתה למרכז של פעילות מדינית מוסלמית לאומנית. ערב מלחמת־העצמאות היו בה 15,000—18,000 נפש. במלחמת־העצמאות נכבשה ר' במסגרת „מבצע דני" (ע"ע א"י, עמ' 586/7), בקרבות „עשרת הימים"; ב 11.7.1948 נכבשה לוד בידי גדוד „הקומנדו" 89 וחטיבת „יפתח", וב 12.7 נכבשה ר' בידי חיילי חטיבת „קרייתי". בכך הושלמה יציאת „הלגיון הערבי" מגזרה זו.

בנובמבר 1948 הגיעו לר' העולים הראשונים. כעבור שנה היו בה 8,000 נפש, מהם 1,400 ערבים. עד 1954 (21,000 נפש) נקלטו בר' עולים מבולגריה (רובם עזבו לאחר זמן), צפון־אפריקה וארצות אירופה אחרות. בראשית שנות ה 70 היו 42% מכלל התושבים ילידי הארץ, 40% ילידי ארצות אסיה ואפריקה ו 18% ילידי ארצות אירופה ואמריקה.

מש. שר.

כבר בראשית ימיה נמשכו לר' יהודים רבים. נראה שתחילה עקרו אליה יהודי לוד, ובתעודות עבריות היא קרויה „ר' הסמוכה ללוד". ככל שגדל משקל העיר בחיי הארץ כן גדלה חשיבות קהילתה. בד"כ היתה קהילת ר' שניה־בחשיבותה רק לקהילת ירושלים (ע"ע, עמ' 296), ולעתים אף עלתה עליה. אין ידיעות בדוקות על מספר

יהודי העיר, אך היו בה שתי קהילות — ארצישראלית ובבלית — ולהן בתכ"נ נפרדים. ב 1015/20 עקרה ישיבת „גאון יעקב" (ע"ע גאון, גאונים, עמ' 138/9) לר', עקב רדיפות בירושלים. אחד מראשי־הישיבה ישב דרך קבע בר' — כנציגו של הגאון — קיים קשר קבוע עם הקהילה שישבה במרכז השלטון ועם השלטונות, ומילא גם תפקידים קהילתיים. זמן רב ישב בר' שלמה בן יהודה (ע"ע), גאון א"י במאה ה 11. באחד ממכתביו נקראת ר' „חולת המחוז". בר' ישבו מנכבדי יהודי א"י, ובהם בעלי תארי־כבוד, כמו „יסוד הישיבה" „חבר בסנהדרין גדולה" ועוד.

בר' התקיימה קהילה קראית גדולה ולה מספר בתכ"נ. במאה ה 11 התחזקה מאד הקהילה הקראית; היא איימה להשתלט על מוסדות הקהילה הרבנית בעיר, ובעיקר על השחיטה. עם חשובי הקראים בר' בתקופה זו נמנו עלי בן אברהם ה„ארוך" — שכתב פירוש למקרא — ור' יעקב ב"ר ראובן, בעל „ס' העשר". באמצע המאה ה 9 נוסדה בר' כת דתית יהודית, שנקראה אל־מליכּיה, ע"ש מייסדה, או א(ל)־רמליה, ע"ש העיר. הכת התקיימה גם במאה ה 10, והיא נזכרת אצל קרקסאני. כבר במאה ה 9 היה בעיר יישוב שומרוני קבוע.

קהילת ר' נפגעה קשות במהומות שפקדו את א"י בשנים 1024/9. היא נפגעה שוב ברעש־האדמה של 1033, אך התאוששה במהרה. רעש־האדמה ב 1067, שהרס את ר' כליל, הרס גם את הקהילה היהודית, ובעקבותיו איבדה את מרכזיותה בחיי היישוב היהודי בא"י. ישנן ידיעות ספורות על יהודים בר' עד לנפילתה בידי הצלבנים (1099). בימי הצלבנים לא התקיימה קהילה בר' (בנימין מטודלה מטפר על 3 יהודים בלבד). בימי הממלוכּים לא התחדשה קהילת ר', ורק רוכלים יהודים סיפקו מזון לעולי־רגל. ב 1820 רכשה העדה הספרדית בירושלים חצר בר' — לאכסון עולי־הרגל היהודים בדרכם לירושלים. לאחר שנכבשה ר' במלחמת העצמאות התחדש בה היישוב היהודי.

א ר כ א ו ל ו ג י ה. בר' שרידים שונים מימי הערבים, הצלבנים והממלוכים; חלקם שרדו עפ"נ השטח וחלקם נתגלו בחפירות. המבנה החשוב־ביותר מימי הערבים הוא „המסגד הלבן". המתחם כולו הוא מרובע ענק (93×84 מ'), והמסגד עצמו בנוי כמבנה רחבי לאורך הצלע הדרומית. למבנה 13 פתחים, וטור אומנות מחלק אותו לשניים. לחצר הגדולה שני סטווים — במזרח ובמערב. קיר אחר סוגר על המתחם מצפון; בתוכו שולב צריח־המסגד („מנרה") הממלוכּי („המגדל הלבן"; תמ': כרך ו, עמ' 483), ששרד בשלמותו. ה מ ג ד ל גבהו 30 מ', והוא מרובע. הוא בנוי אבן־גיר לבנה, מסותתת בקפידה. 4 חזיתותיו הזהות מעוטרות חלונות וגומחות, שעיצובם שונה מקומה לקומה. בפינות המגדל בולטות אומנות־משען. מעל הכניסה לגרם־המעלות חקוקה כתובת המייחסת את בנייתו לשלטאן הממלוכּי קלאון, אך מקובל להניח, שלפחות ראשית בניית המגדל — אם לא כולה — נעשתה בידי בּיברס. במרכז החצר נבנה בניין, שתפקידו לא הוברר, ו 3 מאגרי־מים תת־קרקעיים, שניזונו ממי מעיינות, שנמשכו ממזרח באמת־מים. למבנה נוספו חלקים בימי צלאח א(ל)־דין ובימי השלטאן הממלוכּי קלאון.

בסוף המאה ה 8 בנה הארון א(ל)־רשיד (ע"ע) את בּיר אל עזיזיה — בריכת־קשתות תת־קרקעית גדולה, שניזונה גם היא ממי מעיינות שהועברו לר' מסביבות תל גזר. מימי הצלבנים נקראה הבריכה גם „בריכת סנטה הלנה" (תמ': ר' א"י, עמ' 447/8).

בחפירות שנערכו ב 1965 נתגלה בית־יוצר — הסמוך, לדעת החופרים, לשוק־הקדרים הקדום של ר' — ובו נחשף הגדול במכלולי כלי־החרס מימי הערבים שנתגלו בארץ. ב 1973 נחפר מבנה מהמאה ה 8, ובו רצפת פסיפס עשירת עיטורים — בעיקר דגמים צמחיים וגאומטריים. באחד ממשטחי הרצפה צוירה גומחת־תפילה (מחראב) מוסלמית, שהיא, כנראה, הקדומה־בסוגה הידועה עד־כה.

מימי הצלבנים שרדה כנסיית העיר. היא נבנתה במאה ה 12 כבסיליקה רומנסקית, ולאחר כיבוש ר' בידי ביברס (ר' לעיל) הפכה למסגד; עד־היום נשתמרה בשלמות כמסגד העיר.

אל ד"י.

ב.צ. סגל, לתולדות ישוב היהודים בר' (מאסף ציון, ה'), תרצ"ג; ש. קליין, תולדות הישוב היהודי בא"י (מפתח בערכו), תרצ"ה; ש. אסף, תעודות הנוגעות לישוב היהודי בר' ובשפלה (בתוך: מקורות ומחקרים), תש"ו; ל. א. מאיר, בניינים דתיים של המוסלמים בא"י, תש"י; ח. ז. הירשברג, ר' תחנת הביניים לירושלים (ירושלים, מחקרי א"י, ד'), תשי"ג; י. קפלן, החפירות במסגד הלבן בר' (עתיקות, ב'), תשי"ז/ח; ז. וילנאי, ר', הווה ועבר, תשכ"א; מוזיאון ישראל, חפירות ר', תש"ל; י. פראוור, תולדות ממלכת הצלבנים בא"י, א'—ב' (מפתח בערכו), תשל"א[3]; מ. איש־שלום, בצילן של מלכויות (מפתח בערכו), תשל"ו; מ. רוזן־אילון, רצפת־פסיפס מוסלמית מר' (קדמוניות, י'), תשל"ח.

רמן, סר צ'נדרשקהרה ונקטה — Sir Chandrasekhara Venkata Raman

— (1888—1970), פיסיקאי הודי, ממעצבי החינוך הגבוה בהודו. ר', בוגר „מכללת־הנשיאות" במדרס (1907), עסק במחקר מדעי תוך כדי עבודתו כפקיד במשרד האוצר בהודו. בשל חשיבות מחקריו נתמנה ב 1917 פרופסור באוניברסיטת כלכתה. ב 1933 נתמנה מנהל המחלקה לפיסיקה במכון המדעי בבנגלור (ע"ע) וב 1947 — ראש „מכון ר' למחקר" שם. ר' הקים ופיתח את רוב מכוני־המחקר והאוניברסיטות בהודו, ורוב המדענים החשובים שם היו תלמידיו. מחקריו החשובים עסקו בפזור (ע"ע) אור, ועיקר פרסומו בא לו מגילוי התופעה (1928), המכונה „אפקט־ר'" (ר' להלן). תופעה זו נתגלתה במקביל גם ע"י הרוסים ג. לנדסברג ול. מנדלשטם, והרוסי סמקל ניבא אותה כבר ב 1923. לר' הוענקו תוארי־אבירות אנגלי (1929), פרס־נובל בפיסיקה (1930) וחברות באגודות מדעיות רבות. ר' נחשב ל„אבי המדע ההודי", ובעקיפין — לאבי פצצת־האטום ההודית.

א פ ק ט ־ ר' הוא תופעה בפיזור־אור במעברו בפרודות־חומר, הנבדלת מפיזור רגיל בכך שתדירות האור המפוזר שונה מתדירות האור הפוגע. ההסבר לתופעה בא מתורת הקונטים (ע"ע), הקובעת שלכל פרודה יש רמות־אנרגיה בדידות. האור הפוגע יכול להעביר את הפרודה מרמת־אנרגיה אחת לאחרת, והפרש האנרגיה מצטרף או נגרע מהאנרגיה של האור. שינוי האנרגיה מתבטא בשינוי תדירות. האפקט חלש מאד, ולשם הדגמתו משתמשים כיום בקרני־ליזר (ע"ע ליזרים ומיזרים) רבות־עצמה ובעלות תדירות מוגדרת היטב. שינוי התדירות, כלו' הספקטרום (ע"ע) המתקבל, אפייני לחומר המפזר ודומה לספקטרום־הפליטה הרגיל של החומר, המתגלה עפ"ר באור אינפרה־אדום. יחד עם זאת אין פיזור־ר' זהה לספקטרום באינפרה־אדום, כי פגיעת האור בחומר יכולה לגרום למעברי־אנרגיה שהם „מעברים אסורים" בפרודה הלא־מוקרנת. השינויים בתדירות באפקט־ר' הם קבועים עבור כל חומר, ואינם תלויים בתדירות האור הפוגע. עצמת התופעה מתכוונתית לריכוז החומר המפזר, ויש מכשירים למדידת ריכוזים של חמרים גאזיים הבנויים על שימוש באפקט־ר'. קווי־ר' מלמדים על מבנה הפרודה, ועצמת הקטוב (ע"ע) מלמדת על תכונות הסימטריה (ע"ע) שלה. אפקט־ר' בתהודה (ע"ע) שימושי גם בריכוזי־חומר נמוכים מאד.

ז. נצר, ספקטרום ראמאן ומיבנה המולקולות (מדע, כ, 3) 1975/6.

יא. ש.

רמנוג'ן, שריניוסה — Srinivasa Ramanujan

— (1887—1920), מתמטיקאי הודי, מחשובי החוקרים בתורת המספרים. היה אוטודידקט בהשכלתו המתמטית. ב 1903 זכה במענק לימודים מאוניברסיטת מאדרס, ולאחר נישואיו (1908) עבד כפקיד ממשלתי. ב 1913 החל להתכתב עם המתמטיקאי האנגלי הרדי (ע"ע), ולאחר שנה הוזמן לאוניברסיטת קימברידג', שם למד וחקר בהדרכתו. ב 1918 נבחר לחברה המלכותית הבריטית והיה עמית־מחקר באוניברסיטת קימבריג'. ב 1919 חזר להודו. בד"ב לא ידע על מחקרים

קודמים בנושאים שפיתה, ובכ"ז הגיע להשגים מרשימים ומקוריים. בעיקר נודע בשל גילוייו בשברים משולבים ופונקציית זֵטָה (ע"ע מפפרים, תורת ה־, עמ' 1130, 1135), פונקציות־הלוקה (ע"ע קומבינ־טוריקה), סורי רימן (ע"ע) ונושאים מגוונים אחרים מתורת המספרים.

רֶמְס, ע"ע רֶנֶס.

רַמְפּוֹלָה, מַרְיַנוֹ — Mariano Rampolla — (1843—1913), מרקיז

טינדרו, קרדינל איטלקי וראש מזכירות המדינה בימי לאו XIII (ע"ע). ר', בן למשפחת אצולה, למד ברומא, הוסמך לכמורה (1866) והשתלם בדיפלומטיה ובמשפטים (1870). הוא שירת בתפקי־דים שונים במינהל האפיפיורי, וב 1875 נתמנה יועץ לנונציוס (שג־ריר האפיפיור) במאדריד. מינויו חל בתקופה סוערת, כשהקתולים היו מפולגים, ור' נאלץ לעמול הרבה כדי לפשר בין המפלגות היריבות. פיוס IX מינהו (1877) למזכיר הוועדה להפצת האמונה ולפעולות מיסיון, ובזכות פעילותו נסתיים הפילוג הארמני. בשנים 1882—1887 שימש נונציוס במאדריד. פעילותו הנמרצת הגבירה את יוקרת האפי־פיורות, וב 1887 הועלה לדרגת קרדינל. חדשיים אח"כ מינהו לאו XIII לראש מזכירות המדינה — תפקיד מקביל לכהונת ר"מ וש"ח. 16 שנה שיתפו לאו XIII ור' פעולה מתוך זהות דעות ואינטרסים, עד שקשה להבחין מה חלקו של כל אחד מהם. ר', שהיה ער למציאות הפוליטית והחברתית של תקופתו, אחראי לרעיונות העיקריים שב־יסוד איגרת הרועים הנודעת Rerum Novarum („סדרים חדשים") של לאו XIII, מ 1891. במות לאו ציפו רבים שר' ייבחר ליורשו, אבל התנגדותה של אוסטריה־הונגריה — שאיימה בווטו — מנעה את בחירתו. פיוס X — שנבחר במקומו — ביטל את זכות הווטו, ומינה את ר' לנשיא „הוועדה האפיפיורית למקרא".

G. Sinopoli di Giunta, *Il Cardinale M. R. del T.*, 1923; B. Cerretti, *Il Cardinale M. R. del T.*, 1929; F. Engel – Janosi, *Osterreich und der Vatikan, 1846–1918*, I-II, 1958–1960.

רַמְפוֹרְד, סר בֶּנְג'מִין תוֹמְפְּסוֹן, הרוזן מִ־ — Sir Benjamin Thompson, Graf von Rumford — (1753, ווברן [מסצ'ו־

סטס] — 1814, אוטיי [צרפת]), פיסיקאי בריטי־אמריקני. ב 1776 נאלץ ר', אוהד הבריטים, לעזוב את אמריקה, והחל לפעול בשירות־החוץ הבריטי ואח"כ בניהול המושבה ג'ורג'יה (ע"ע). ב 1784 הוענק לו תואר־אבירות, והוא עקר לבוואריה ושימש שם. לפי הזמנת הנסיך מכסימיליאן יוזף (ע"ע, עמ' 458), בתפקידים בכירים (שר המלחמה, שר המשטרה, ועוד). על שירו־תיו הוענק לו התואר רוזן. ב 1774 נבחר לחבר „החברה המלכותית" (ע"ע), וב 1796 ייסד את קרן „מדליית ר"" (R. Medal) של החברה והיה ראשון הזוכים במדליה. מדליה דומה תרם לאקדמיה האמרי־קנית לאמנויות ולמדעים. ב 1799 הקים את „המכון המלכותי" (Royal Institution), ומינה את סר ה. דיוי (ע"ע) למרצה למדעים שם. ב 1802 התיישב בצרפת ונשא לאשה (שניה) את אלמנתו של אבי הכימיה המו־דרנית, לוואזיה (ע"ע).



"לחומו של תנור־רמפורד". קריקטורה (מ 1800) של רמפורד ואחת מהמצאותיו

ר' עסק במחקרים מדעיים רבגוניים: כוח־הנפץ של אבק־השריפה, שיטת איתות ימי, שיפור תנורי־חימום וארובות־עשן ועוד. תרומתו המדעית העיקרית היתה בתורת החום: הוא הראשון שראה בחום סוג אנרגיה, ותרם לסתירת תורת ה„קאלוריק" (נוזל החום), שהיתה מקובלת עד אז. ב 1798 הציג בפני „החברה המלכותית" מאמר בדבר הפיכת אנרגיה מכאנית (חיכוך) לחום.

כל כתביו י"ל בידי „האקדמיה האמריקנית לאמנויות ומדעים", 1870/5.

E. Larsen, *An American in Europe*, 1953; C. Maechling Jr., *Count R.: Scientific Adventurer* (History Today, XXII, 4), 1972.

רַמְקוֹל, מכשיר להפקת גלי־קול בתדירות שמע (ע"ע) מאותות

חשמליים. הר' מבוסס על התמרת השינויים באנרגיה חשמלית לשינויים מתאימים באנרגיה אקוסטית; מתח, או זרם־חילופין, גורמים להופעת כוחות מכניים, הפועלים על קרום דק וגורמים לו להתנודד בתדירות האות החשמלי. תנודות הקרום מניעות את האוויר בסביבתו, ועי"כ יוצרות גלי־קול באותה תדירות.

קיימים סוגים שונים של ר"; הנבדלים זה מזה באופן יצירת הכוחות המכניים והפעלתם על הקרום. בר' מגנטי מוצב הקרום מול קטביו של מגנט קבוע. זרם־החילופין עובר בסליל, הכרוך על זרועות המגנט ויוצר שדה מגנטי, המשתנה בהתאמה לתדירות הזרם; השדה פועל על קרום מתכתי וגורם לו להתנודד בתדירות זהה. האחיזה הקבועה בקצות הקרום פוגמת בנאמנות (fidelity) של הקול המופק. לפיכך שופר הר' המגנטי באמצעות קרום חרוטי שקצותיו אחוזים במתלה גמיש; התנודות מועברות באמצעות עוגן הנע בחפשיות ע"פ תנודות השדה. עקרון פעולה שונה מיושם בר' הדינמי. כאן מותקן סליל בתוך שדה מגנטי קבוע, המתקבל מאלקטרומגנט, או ממגנט בעצמה מתאימה. שינויים בזרם־החילופין גורמים לשינויים מקבילים של קטבי הסליל, ולפיכך הוא נמשך ונדחה, חליפות, ע"י קטבי השדה הקבוע, בהתאמה לתדירות הזרם. תנודות הסליל מועברות באופן ישיר לקרום. ר' גבישי מבוסס על פעולת גביש פיאֶזוֹאלקטרי (ע"ע פיאזואלקטריות). זרם־החילופין גורם לתנודות מכניות מתאימות של הגביש, ואלו מועברות ישירות לקרום בעל מתלה גמיש.

בר' אלקטרוסטאטי מוצב הקרום בין לוחות קַבָּל טעון. השדה החשמלי בין הלוחות משתנה ע"י זרם־החילופין. הקרום נתון לפעולות הכוחות האלקטרוסטאטיים, ולפיכך מתנודד בהתאמה לשי־נויים. ר' גבישי ור' אלקטרוסטאטי מיועדים בעיקר לתדירויות־שמע גבוהות.

הפקת תדירויות נמוכות בר' נפגמת בשל גלי־קול עקיפים הנוצרים בצדו האחורי של הקרום ומתאבכים עם גלי־הקול הישירים. שיפור ניכר מושג ע"י קביעת הר' בתוך תיבה אטומה הבולעת את הגלים העקיפים. ע"י תכנון מחושב של התיבה ניתן לגרום להחזרה מתאימה, כך שהגלים העקיפים ייפלטו במופע שייצור התאבכות בונה עם גלי הקול הישירים.

ר' הרגיש לתדירויות נמוכות היא בעל הגב נמוך לתדירויות גבוהות; בקרום גמיש מתנודד רק איזור מצומצם מסביב לסליל הנע, ובקרום צפיד המשרעות נמוכות בשל כוח־ההתמדה של העוגן שעליו יש להתגבר בכל תנודה. בכדי להגדיל את הגב התדירויות של הר' מחלקים את הקרום לשני תחומים: פנימי — צפיד; חיצוני — גמיש. כך מגיב החלק הפנימי בלבד בתדירויות גבוהות, ואילו בתדי־רויות נמוכות — הקרום כולו. פתרון אחר, המקובל כיום, הוא לברור את התדירויות השונות ולהזינן בר" שונים בהתאם לתחום. קיימים התקנים המשלבים 2 או 3 ר", לתדירויות שונות, על ציר אחד.

ר" המיועדים לשידור להמון מציידים במשפך קשיח להגברת עצמת הקול. עקומת המשפך מתוכננת במדויק, ע"פ משוואת הגלים, כדי לקבל הגברה מירבית.

ר" חדישים בנויים להפקת גלי־הקול בנאמנות גבוהה (Hi[gh-]

(Fi[delity]. הם מצוידים בקרומים רגישים, מתלים עדינים, אמצעי־בליעה לתדירויות מיוחדות ואמצעים להתגבר על הפרעות משניות. מאמצעים אלה: פיתוח רכיבי־תדירות הרמוניים נוסף על התדירות המקורית, מניעת זרמי־ריסון עקב תנודות משניות של העוגן, וביר׳ב. וע״ע מגבר.

ו. גפ.

רמקְרִישְׁנָה — Ramakrishna — (1836—1886), מורה־דת וקדוש הודי. בן למשפחה בראהמאנית עניה מבנגאל, שגילה כבר בצעירותו נטיות דתיות, הוקסם ע״י אורח חייהם של מורי־דת וקדושים וזכה לחוויות אכסטאטיות כבר בגיל 7. כבן 20 היה לכוהן הראשי במקדש הגדול של האלה קאלי שבפרוורי כלכתה. ר׳ לא היה מלומד, אך בעקבות המדיטאציות שלו פירש את חוויותיו ברוח האד־וואיטה (ע״ע הדו, עמ׳ 499—500) — העקרון היסודי של תורת הוודאנ־טה (Vedanta) הבראה־מאנית — תוך כדי שי־לובה עם יסודות תורת הבהקטי (bhakti — חסי־דות ודבקות באל אישי). ר׳ הרחיב את גישתו הסינתטית — ויש אומ־רים סינקרטיסטית — גם לדתות אחרות, ובמשך



חסידי ראמאקרישנה בניו־יורק

תקופות מסוימות חי, נהג והתלבש כנוצרי וכמוסלמי. ע״י התנסות חווייתית בדרכי דת אלו שאף להבין ולהגשים את האמת האלוהית המתגלית גם בהן. עמדה זו משתלבת יפה בדעה המקובלת בהינדו־איזם המודרני שאמת אוניוורסאלית אחת גלומה בכל הדתות. אישיותו הדתית הקרינה השפעה חזקה גם על אינטלקטואלים רבים בבנגאל שהצטרפו אליו. הבולט ביניהם היה ויוקננדה (ע״ע), שהיה אח״כ יורשו, וגם האידאולוג והמארגן של תנועת ר׳. ר׳ לא השאיר כתבים, אך תורותיו נשתמרו בצורות משלים, אמרות ושיחות, שנרשמו ע״י תלמידיו.

התנועה ע״ש ר׳, כפי שאורגנה ע״י ויווקאנאדה, כוללת מחד־גיסא עבודה סוציאלית וחינוכית וכן הפצת התורה („מיסיון"), ומאידך־גיסא חיי נזירות של חברי המסדר במנזרי ר׳. בגלל גישתו האוני־וורסאלית, היינו הספת תורת הוודאנטה תוך הערכה והבנה כלפי כל הגילויים הדתיים, זכה „המיסיון הראמאקרישני" להצלחה מסוימת גם בארצות המערב. ר׳ והתנועה שנוסדה בעקבותיו נחשבים בין הגורמים והגילויים החשובים ביותר של התחיה המודרנית בהינדו־איזם. וע״ע הדו, דתות, עמ׳ 469—478.

R. Rolland, *Prophets of the New India*, 1930; M. Gupta, *The Gospel of Sri K.*, 1942; D. S. Sarma, *Studies in the Renaissance of Hinduism in the Nineteenth and Twentieth Centuries*, 1944.

צ. ו.

רֶמֶר, אוֹלֶה (אולאוס) — Ole (Olaus) Rømer — (1644—1710), אסטרונום דני. אחרי גמר לימודיו באוניברסיטת קופנהגן השתלם 9 שנים במצפה המלכותי בפריס; ממדריכיו היה קסיני (ע״ע). שם גילה את אורך מחזוריהם של ליקויי צדק (ע״ע), שנגרמים ע״י צל לווייניו ומשתנים עם מרחק צדק מכדה״א. הפיגור המירבי (כמעט 12 דקות — לפי מדידותיו; הערך הנכון: 8⅓ דקות) אירע כשצדק נמצא בעברה השני של השמש, במרחק המירבי מכדה״א, וההקדמה המירבית — כששני כוכבי־הלכת נמצאו באותו צד של השמש. ר׳ הסיק שהשינויים נובעים מכך ש מ ה י ר ו ת ה א ו ר ס ו פ י ת, ושעל האור לעבור מרחקים שונים בין צדק לכדה״א, כפונקציה של המרחק ההדדי ביניהם. מכאן חישב שמהירות האור היא כ 225,000 ק״מ/שניה (1676). למרות אי־הדיוק במדידותיו, היתה קביעת סופיות מהירות האור תגלית מרעישה. וע״ע אור, מהירות, עמ׳ 198; אסטרונומיה, עמ׳ 788. ר׳ פיתח והמציא מכשירים חשובים, ביניהם הטלסקופ „המשווני", שבנה במצפה של אוניברסיטת קופנהגן (1681). ב 1679 ביקר באנגליה, ונפגש עם ניוטון והלי (ע׳ ערכיהם). רוב רישומיו על תצפיותיו האסטרונומיות נשרפו ב 1728.

רֶמַרְק, אֶרִיךְ מַרְיָה — Erich Maria Remarque (פסודונים של E. Paul Remark) — (1898, אוסנאבריק — 1970, אסקונה [שוויץ]), סופר גרמני. לחם במלה״ע I בחזית המערבית ונפצע. אחרי המלחמה למד בסמינר קתולי למורים, ניסה את מזלו במלאכות שונות (גם כנהג מכוניות־מירוץ) והיה לעורך עתון־ספורט. הרומנים הראשונים שלו לא עוררו עניין, אולם סיפורו Im Westen nichts Neues (כנוסח ההודעות השגרתיות של המטכ״ל הגרמני; עבר׳: „במערב אין כל חדש", תרפ״ט; „במערב אין חדשות", תר״ץ), 1929, זכה להצלחה עולמית ותורגם לכ30 שפות. הספר הוא תיאור ראליסטי של החיים היומיומיים בחזית, והוא הפך לזעקה אדירה נגד המלחמה. הסרט שהופק על פיו הוכתר בכמה פרסי־„אוסקר". אולם בגרמניה הופסקה הצגתו בשל הפגנות הנאצים, שטפלו על ר׳ שהוא יהודי ושמו המקורי — קראמר. ר׳ נטש את גרמניה ערב עליית הנאצים לשלטון, ספריו הועלו על המוקד, אזרחותו נשללה ואחותו הוצאה להורג ב 1943, באשמת „תבוסתנות". ר׳ שהה בשוויץ ובאה״ב (מקום שם התאזרח) והיה מקורב לדמויות הבולטות באמנות הקולנוע (השחקנית פולט גודרד [Goddard], גרושתו של צ׳רלי צ׳פלין, היתה אשתו השניה).

מספריו האחרים: Arc de Triomphe (עבר׳: „שער הנצחון", תש״ז; תש״ח[2] [הוסרט בהשתתפות אינגריד ברגמן, שארל בואיה וצ׳ארלז לוטון]), 1945 — תיאור חייהם של פליטים נרדפים בפריס בשנים שלפני מלה״ע II; Spark of Life (עבר׳: „ניצוץ החיים", תשי״ג), 1952 — אחד התיאורים הספרותיים הראשונים של השואה, המתמקד בפשעי הנאצים נגד היהודים במחנות־ההשמדה; הרומן Die Nacht von Lissabon (עבר׳: „לילה בליסבון", 1963), 1963, תיאר את מנוסתו, אהבתו וייאושו של יהודי גרמני שמסר, אחרי מות אשתו, את כרטיסו לאניית־ההצלה — לפליט אחר.

מספריו תורגמו עוד לעברית: „בחזרה", תרצ״א; „קצף על פני המים", תשי״ג; „שלושה חברים", תשי״ד; „אין יחסנים בפני אלוהים", תשכ״ד; „עת לאהוב ועת למות", תשכ״ב.

P. Toper – A. Antkowiak – Ludwig Renn, *E. M. R., Leben und Werk*, 1965.

ר. ג־ק.

רָמַת־גַּן, עיר בישראל, במרכז מישור החוף, 145000 תוש׳ (1978).

ר״ג משתרעת על 13,025 דונם. שטחה הבנוי יוצר רצף עירוני עם זה של תל־אביב וגבעתיים — במערב, ובני־ברק — במזרח. בצפון עובר גבול ר״ג בירקון ובשטחים פתוחים שלידו. בדרום־מזרח ובדרום גובלת ר״ג בשטחים פתוחים של קרית־אונו ובני־ברק, ובדרומה משתרע הפארק הלאומי (ר׳ מפת אגד־הערים של תל־אביב, כרך כ״ז, עמ׳ 216). גבולות ר״ג כוללים שני אזורים: צפוני — מקומה של „עיר־גנים" (להלן); ודרומי — איזור המרכז. מקשר אותם „צוואר־בקבוק" ברוחב של כ 600 מ׳, בין גבעתיים ובני־ברק.

ב 1914 רכשה קבוצת „עיר־גנים", שבראשה י. ל. מטמון־כהן (ע״ע), 1,800 דונם במחצית הדרך בין תל־אביב לפתח־תקוה. לרעיון ייסוד היישוב חברו קבוצת „מגרש־גנים", שנוסדה ע״י מ. הילפרין, וקבוצת „נחלת־גנים", שנוסדה ע״י מ. שינקין (ע׳ ערכיהם). עקב מלה״ע I עלו על הקרקע חברי שתי הקבוצות הראשונות רק ב 1921. חברי הקבוצה השלישית ייסדו ב 1923 את „נחלת־גנים" שסופחה



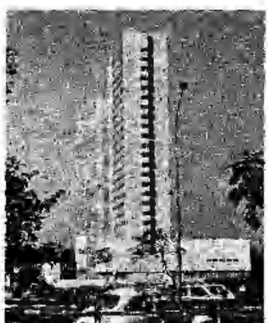


רמת־גן: מימין — מראה כללי; משמאל — פינה בגן „המלך דוד" (צילום: רחל הירש)

לימים לר"ג. ב 1922 הופרשו 300 דונם משטח היישוב לצרכי הקמת שכונת הפועלים הראשונה בארץ, היא שכונת־בורוכוב (היום בגבעתים; ע"ע, כרך מילואים). ב 1926 הוכר היישוב כמועצה מקומית; שמה הוסב מ„עיר־גנים" לר"ג.

בשנים הראשונות עסקו המתיישבים בחקלאות: הדרים, ירקות ומשק־הלב. משנות ה 30, בעיקר עקב העליה החמישית (1933), נקלטו בר"ג עולים רבים ממרכז אירופה והחל תהליך מזורז של עיור ותיעוש. הוקמו בתח"ר לטכסטיל, ממתקים ומוצרי־מתכת. ב 1936 מנתה ר"ג 4,000 נפש. בשנות ה 40 סופחו לר"ג שכונות בדרום ובצפון — בהן „נחלת־גנים", וב 1948 השתרעה על כ 5,000 דונם, ובה 19,000 נפש. לאחר קום המדינה קלטה ר"ג עולים רבים, בעיקר מארצות אירופה, תימן ועראק. ב 1950 הוכרזה לעיר. בשנות כהונתו הארוכות (43 שנים) הצליח א. קריניצי (ע"ע) להנהיג בר"ג מערכת יעילה של שירותי נקיון ותברואה ומסורת גינון עירוני שהפכו שם־דבר. ר"ג היא עיר מודרנית בעלת תשתית כלכלית איתנה המספקת לתושביה את כל השירותים. כ 400 מפעלי תעשיה ומלאכה מעסיקים יותר מ 8,000 עובדים. ענפי התעשיה העיקריים הם ייצור מזונות, מתכת, חשמל ויהלומים. באיזור־התעשיה שבמערב האיזור הצפוני של ר"ג נמצאים מספר בתח"ר גדולים למוצרי מזון, ושם בניין בורסת היהלומים (1968) ומפעל ההוצאה־לאור של „מסדה".

בר"ג 3 מוסדות להשכלה גבוהה: אוניברסיטת בר־אילן, המכללה לטכנולוגיה של אָפנה וטכסטיל (ע"ש שֶנקר) ובי"ס לאמנות הבימה



רמת־גן: בניין בורסת־היהלומים

והקולנוע, השוכן ב„בית צבי". מדרום־מזרח לר"ג נמצא ביה"ח „תל השומר". בדרום ר"ג משתרע על 1,800 דונם הפארק הלאומי ע"ש קריניצי, ובו גן־חיות פתוח („ספארי"). מצפונו — כפר־המכביה, שהוקם לאכסון משתתפי המכביות. בצפון ר"ג האצטדיון העירוני הגדול בארץ, וכן מרכז־ספורט משוכלל לנכים (ע"ש ספיבק) ומסווח עירוני חדיש.

י. זיו־אב — י. חורגין — ש. שמואלי (עורכים), ר"ג, תרפ"ב־תש"ו, 1921—1946, ספר יובל, 1946.

א. אפ

רָמַת־הַמִּחְיָה, ע"ע מַדָּד.

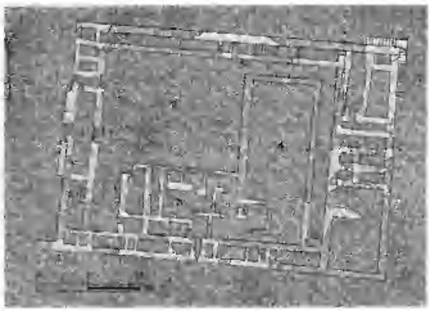
רָמַת־הַשָּׁרוֹן, יישוב עירוני בשרון הדרומי, כ 10 ק"מ מצפון־מזרח לתל־אביב; 30,000 תוש' (1977). רה"ש משתרעת משני עברי כביש בני־ברק—הרצליה, עפ"נ 18,000 דונם. נוסדה ב 1923 ע"י קבוצת עולים מפולניה, אשר רצו להקים בקרבת תל־אביב עיר־גנים ובה משקי־עזר. עד 1930 נקראה בשם עיר־שלום ומתיישביה התפרנסו מפרדסנות, משק־חלב וגידול ירקות. ב 1949 קיבלה רה"ש, שהיו בה כ 2,000 נפש, מעמד של מועצה מקומית. אז גם הוקמה ממזרחה מעברה שקלטה כ 5,000 עולים חדשים; לימים סופח שטחה לרה"ש. ב 1951 נוסד ביה"ס החקלאי „הכפר הירוק", ואף הוא סופח לרה"ש. מאז שנות ה 50 מתפתחת רה"ש כפרבר־מגורים של ת"א, הטובל בירק, ובו שירותים מוניציפאליים מפותחים; רוב אוכלוסייתה מועסקת בתל־אביב ובסביבותיה. במפקד 1961 נמנו ברה"ש 10,500 נפש, ומאז גדלה כמעט פי שלושה.

ג. קרסל, ספר רה"ש, 1963.

רָמַת־רָחֵל, קיבוץ בדרום ירושלים, לצד הדרך לבית־לחם. נוסד ב 1926 ע"י חברים מ„גדוד העבודה" (ע"ע), שעבדו בירושלים (מ 1921) בעבודות מחצבה ובניין. ב 1929 הצטרף הקיבוץ ל„קיבוץ המאוחד", וכשהתפלג „הקיבוץ המאוחד" (1951), הצטרף ל„איחוד הקבוצות והקיבוצים". בהעדר קרקע מספקת התפרנסו חברי ר"ר ממאפיה, ממכבסה ומעבודות־חוץ. במאורעות 1929 הותקף המקום ונהרס, וב 1930 נבנה־מחדש. ב 1936 וב 1939 הותקף שוב, אך החזיק מעמד. במלחמת העצמאות היה קיבוץ ר"ר העמדה הדרומית־ביותר של ירושלים. במאי 1948 הותקף ע"י הלגיון הערבי ממזרח וע"י שריון מצרי ממערב, ובמהלך הקרבות עבר מספר פעמים מיד ליד. המקום נהרס כליל, אך נשאר בידיים ישראליות ושוקם לאחר המלחמה. ב 1946, ושוב לאחר מלחמת־העצמאות, הורחבו שטחי הקרקע, וענפי החקלאות במשק התחזקו. עד מלחמת ששת־הימים הקיף הגבול (קו שביתת־הנשק) את ר"ר מ 3 עברים. המצב הבטחוני המיוחד, והתפתחותה של ירושלים לעבר ר"ר, צמצמו את פיתוחו של המשק. ב 1956 נהרגו, באש שנורתה משטח ירדן, 4 ממשתתפי

כינוס ארכאולוגים, שנערך בר״ר. כיום מתפרנסים חברי ר״ר ממטעים, פלחה, הארחה ועבודות־חוץ. ב 1977 היו בר״ר 81 חברים.

בשנים 1954—1962 נערכו בשטח הקיבוץ חפירות ארכאולוגיות, והתברר שהמקום יושב מימי הבית הראשון ועד התקופה הערבית. ראשית היישוב בימי מלכי יהודה — במאה ה 9 או ה 8 לפסה״נ — והם בנו במקום מצודה מלכותית מאבני־גזית. מתקופה זו התגלו במקום ידיות קנקנים רבות ועליהן טביעות ממלכתיות מטיפוס „למלך״. בשלהי ימי ממלכת יהודה הוקם ארמון מפואר (על שטח של כ 20 דונם), מוקף חומת־סוגרים. לדעת החופר (י. אהרוני; ר׳ ביבל׳) זהו הארמון הקדום־ביותר הידוע לנו של אחד ממלכי יהודה, ואפשר שזהו ביתו של יהויקים (ע״ע), שבנייתו מתוארת בס׳ ירמיהו (כב, יג—יט). הארמון נבנה מאבני־גזית (כארמון אחאב בשומרון) וקושט בכותרות פרוטו־איאוליות (ר׳ תמ׳, כרך ו, עמ׳ 290) ובסבכות־חלון (ר׳ תמ׳, כרך מילואים, עמ׳ 500). י. ידין (ר׳ ביבל׳) הציע לזהות ארמון זה כ„בית הבעל״ (מל״ב יא, יח), שבנתה המלכה עתליה (ע״ע). בימי שיבת־ציון נבנתה מצודה חדשה, וטביעות־חותם רבות מן התקופה הפרסית מעידות שהיה כאן מרכז מינהלי. ממצא זה מחזק את זיהוי המקום עם בית־הכרם — בירת־פלך בימי נחמיה (נחמ׳ ג, יד). מלבד טביעות רבות



רמת רחל. תכנית המצודה הישראלית: 1. שער; 2. חצר; 3. בתי מגורים; 4. הארמון; 5. בניית גזית של חומת הסוגרים; 6. המקום שבו נמצאו סבכות־חלון

„יה[ו]ד״ ו„ירושלם״ נמצאו טביעותיהם של שני פחות יהודים בלתי־ידועים — אחיו ויהועזר. אחרי חורבן המצודה (במאה ה 3 לפסה״נ) הוקם במקום יישוב־פרזות, והוא התקיים עד סוף ימי הבית השני. אח״כ הוקמו כאן מבנים של הלגיון הרומי העשירי. במאה ה 5 הוקמה כאן כנסיית (ומנזר) „קתיסמה״ (= המושב), במקום שלפי המסורת הנוצרית ישבה בו מרים, אם ישו, בדרכה לבית־לחם ללדת את בנה.

ב. מייזלר — מ. שטקליס, ר״ר וח׳רבת צלה (בתוך: קובץ החברה העברית לחקירת א״י ועתיקותיה), תרצ״ה; מ. שטקליס, מערת קברים יהודים בר״ר (שם); י. אהרוני, החפירות בר״ר (ידיעות, י״ט, כ׳), תשס״ז; (שם, כ״ד), תש״ך; הנ״ל, טביעות־חותם עבריות מר״ר (בתוך: א״י, ו׳), תשכ״א; ע. בר חיים, בדרך אל ר״ר, תשל״ב; י. ידין, עיר בית הבעל (בתוך: ארץ־שומרון), תשל״ד; Y. Aharoni, *Excavations at Ramat Rahel*, I–II, 1962.

אל. די. – יו. אה.

רֶן (Rennes), הבירה ההיסטורית של בְּרֶטַנְיָה (ע״ע) במערב צרפת; 195,000 תוש׳ (1975). ר׳ שוכנת במרכז האגן המישורי של החבל על גדות נהר וילֶן, במקום שבו מתחבר אליו יובלו אִיל. ר׳ היא צומת דרכים היסטורי, שבו מתמקדים קווי מס״ב וכבישים והמשרת איזור חקלאי עשיר. התעשיה מעבדת את התוצרת החקלאית ועוסקת בייצור מכונות חקלאיות, ציוד לרכבות ומכוניות (סיטרואן). העיר עלתה באש כמעט כליל ב 1720 ונבנתה מחדש. ממבניה העתיקים יותר כנסיית סֶן מֶלֶן (נוטר דאם), ששיקומה הושלם רק במאה



רן: מראה כללי של מרכז העיר (המוזיאון של ברטאן, רן)

ה 19, וארמון המשפט. בר׳ מבנים רבים מן המאה ה 18, בהם בית העיריה. באוניברסיטת ר׳ — שהועברה אליה מנאנט ב 1735 — למדו ב 1975/6 20,500 תלמידים. בר׳ מוזיאונים לאמנות ולהיסטוריה. ר׳ היא מושב ארכיהגמון.

בימי הקלטים היתה ר׳ בירת הרדונים (Redones), ובימי הרומאים — מרכז של פרובינקיה. המלכים המרובינגים והקרולינגים לא הצליחו להשליט את מרותם על ר׳. ב 831 עברה ר׳ לשלטון נוֹמֶנוֹאֶה (ע״ע ברטניה, עמ׳ 688), ובמאה ה 10 הפכה למושב דוכסי בְּרֶטַאן (ברטניה) ומקום הכתרתם. בשנים 1420—1450 הורחבו חומות ר׳. במלחמת מאה־השנים (ע״ע) תרמו פליטים מנורמנדיה ומפלנדריה לפיתוח תעשיית טכסטיל בר׳. ב 1561 התכנס בר׳ הפרלמנט של ברטאן. ב1675 פרצה בר׳ התקוממות נגד העלאת מסים; היא דוכאה, ובעקבותיה הועבר הפרלמנט מר׳. במאה ה 19 ירדה חשיבותה. בסוף אותה מאה התחיל תיעושה. ב 1899 התכנס בר׳ ביה״ד הצבאי העליון, שזיכה את דריפוס (ע״ע).

R. Bataille, *R.*, 1954; H. F. Buffet, *R.*, 1967.

רֶן, סר כְּרִיסְטוֹפֶר — Sir Christopher Wren — (1632—1723), גדול אדריכלי אנגליה. ר׳ היה בעל כשרונות רב־צדדיים ביותר. עד גיל 30 התחנך ופעל כאיש מדעי־הטבע והמדעים המדויקים, ונודע כאחד מגדולי המדענים בדורו. ר׳ הוכר כ„ילד פלא״ (ניוטון העריץ את כשרונותיו בתחום הגאומטריה), ובגיל 15 התמנה מדריך לאנטומיה בCollege of Surgeons בלונדון. אח״כ למד באוכספורד, ובה סיים את לימודיו ב 1651. שם הצטרף לחוגם של חלוצי מדעי־הטבע המודרניים, שייסדו את החברה המלכותית (ע״ע). בהיותו בן 25 נתמנה פרופסור לאסטרונומיה ב„גרשם קולג׳״, לונ־



סר כריסטופר רן. צייר: ג. קנלר, 1711 (הגלריה הלאומית לדיוקנים, לונדון)

דון, וב 1661 — פרופסור באוכספורד. ר׳ פעל גם בתהומי האופ־טיקה, המטאורולוגיה, הפיסיולוגיה והפיסיקה.

פעילותו כארדיכל החלה רק ב 1663, כשהציג בפני חברי „החברה המלכותית" את הדגם לבניינו הראשון — „התאטרון" ע״ש שלדון באוכספורד. בניין מוקדם אחר — אף הוא אוניברסיטאי — הוא הקפלה של „פמברוק קולג׳" בקימבריג׳ (לפני 1665); לפני־כן כבר שימש ר׳ חבר הוועדה לשחזור קתדרלת סינט פול בלונדון. מכאן ואילך הקדיש עצמו לארדיכלות, ובמקצוע זה היה אוטודידאקט. ב 1665/6 סייר ר׳ באירופה. בפריס פגש את ברניני ואת פ. מנסר (ע׳ ערכיהם). ואח״ב חקר את סגנונם של הארדיכלים האיטלקים, הצרפתים ובני ארצות־השפלה. היה זה מגעו הישיר היחיד עם מסורת הארדיכלות האירופית.

אחרי „השריפה הגדולה" בלונדון (ע״ע, עמ׳ 480) נתמנה ר׳ חבר „ועדת המפקחים" לביצוע חוק הבינוי המחודש של ה„סיטי" (1667; שם, עמ׳ 469). ימים אחדים אחר השריפה הציע ר׳ תכנית כוללת לשיקום העיר; תכניתו נדחתה, אולם ניתנה לו סמכות מלאה לבנות 53 כנסיות חדשות ב„סיטי" — במקום אלו שחרבו (מספרן היה גדול־יותר) — ואת קתדרלת סינט פול. היתה זו הזדמנות חד־פעמית, שבה הפעיל ר׳ את כשרונותיו המיוחדים — כושר־המצאה רבגוני, מעוף ודמיון, וגישה רציונאלית ואמפירית לפתרון בעיות ארדיכליות מורכבות. ב 1669 נתמנה ר׳ „מפקח ראשי" של משרד־הבניה המלכותי, התפטר ממשרתו באוכספורד והוכתר בתואר אבירות (1673).

הכנסיות החדשות ב„סיטי" (ואחדות מחוצה לו) נבנו כמעט בו־זמנית (1670—1686) — בד״כ בסגנון קלאסי. היחיד שקדם לר׳ בסגנון זה בלונדון היה א. ג׳ונז (ע״ע). ר׳ נמנע מלחזור על תכניותיו, והתמיד בחיפוש אחר פתרונות חדשים ומקו־ריים לבעיות מבניות, אסתטיות וטופוגרפיות. כושר־ההמצאה הרבגו־ני שלו בא לידי ביטוי מלא בעיקר במבחר תכניות הקרקע והקי־רוי, ובתכנונו ועיטורו של החלל הפנימי בכנ־סיות סינט סטיוון (בוולברוק; 1672—1687), סינט קלמנט (בדינס; 1680 ואילך) וסינט ג׳ימז (בפיק־דילי; 1683 ואילך). דמיונו הפורה התגלה בעיצוב המקורי והמק־סים של צריחי הכנסיות: הצריח הנאו־גותי של סינט דנסטן והסגנון ההולנדי־צרפתי בסינט מרי־לֶה־בּו (1670 ואילך) בצ׳יפסייד; בסינט בריד (1701/3) — עד לפיתוח סגנונו של בורומיני בסינט פול ובסינט וֶדאסט (1694—1697). את קתדרלת סינט פ ו ל (ע״ע לונדון, עמ׳ 470, ותמ׳ שם) — מפעל־הבניה הכנסייתי הגדול־ביותר של ר׳, וחסר־תקדים באנגליה — החל ב 1675, אחרי שנדחו 3 מהצעותיו הקודמות. התכנית הסופית היא אפוא פרי פשרה. כיפת סינט פול נבנתה בהשראת כיפות של מבנים איטלקיים וצרפתיים, אך הפתרון ההנדסי שלה הוא פרי המצאתו של ר׳. המגדלים מושפעים ממגדליו



כריסטופר רן: חזית ביה״ח המלכותי בצ׳לסי (1682—1692)

של בורומיני ברומא, והאגפים הצדדיים — מפיטרו דה קורטונה (ע״ע). ר׳ שימש ארדיכל ראשי עד סיום עיקר הבניה (1711), אך אח״כ דחקוהו מתחריו בהדרגה מניהול העבודה. ב 1718 פוטר ר׳ הישיש ממשרת „מפקח ראשי". הוא נקבר בכנסיית סינט פול שבנה.

בשירות בית המלוכה תכנן ר׳ בלונדון ובסביבותיה בניינים אזרחיים חשובים, ביניהם ביה״ח בצ׳לסי (1682—1692) וביה״ח בגריניץ׳ (1694 ואילך; כיום ביה״ס הימי), המייצג את סגנונו הבארוקי המאוחר של ר׳. מהארמונות המלכותיים ומהתוספות לארמונות קיימים שתכנן בלונדון ובסביבתה שרדו רק חלקים; החשובה בהם היא התוספת להמפטון קורט (ע״ע, ושם תמ׳; 1689 ואילך). מבנייניו החשובים האחרים: מצפה־הכוכבים של גריניץ׳ (ע״ע, ושם תמ׳; 1675), ספריית טריניטי קולג׳ בקימבריג׳ (1676—1684) והמגדל הנאו־גותי („מגדל תום") בחזית חצר כריסט צ׳רץ׳ באוכספורד (1681/2). תלמידו ושותפו של ר׳ היה ניקולאס הוקסמור (N. Hawksmoor; 1661—1736), שירש כנראה את סגנונו המאוחר.

The W. Society, I-XX, 1924/43; G. Webb, *W.*, 1937; J. Summerson, *Sir C. W.*, 1953; B. F. Sekler, *W., and His Place in European Architecture*, 1956; V. Fürst, *The Architecture of Sir C. W.*, 1956; M. Whinney, *W.*, 1971; B. Little, *Sir C.W.: A Historical Biography*, 1975; E. de Mare, *W's London*, 1977.

א. רו.

רֶנְבּו (רמבו) **(זַ׳ן נִיקוֹלָה) אַרְטִיר** — (Jean Nicolas) Arthur Rimbaud — (1854, שארלוויל — 1891, מארסיי), משורר צרפתי, ממבשרי השירה החדישה. אביו היה קצין שעזב את משפחתו, ור׳ גדל בחסות אמו הקפדנית בעיירה תעשייתית פרובינציאלית. ר׳ הילד היה תלמיד מבריק, ובהשפעת מורה־מהפכן, ז׳. איזאמבאר (Izambard), החל לכתוב שירה (גם בלאט׳) בהיותו כבן 15. ר׳ התכתב עם סופרים בפריס, ובתקופת המלחמה עם פרוסיה הגיע לפריס (1871), בה נקשר בידידות עמוקה וחולנית אל ורלן (ע״ע, עמ׳ 524). השניים יצאו ביחד לנדודים, אך ידידותם נקטעה בהיותם בבלגיה: ורלן ירה בר׳, פצעו ונכלא. בכתיבת שירה עסק ר׳ עד גיל 19, או 21, ואח״כ התמכר לחיי־הרפתקאות במזרח הקרוב והרחוק: היה חייל בצבא הקולוניאלי ההולנדי, מבריח נשק וסוחר בחבש. על הצלחת שירתו, שהחלה להתפרסם בינתיים, כמעט שלא ידע. לצרפת חזר חולה אנוש ושם מת.

שירתו הראשונה הושפעה מוויקטור הוגו (שקרא לר׳ Shakespeare-enfant — „הילד־שיקספיר") ומבודלר, אך במהרה פיתח השקפות עצמאיות, בהשפעת כתבים אוקולטיים (אפשר: קבליים). על השקפותיו כתב במכתבים שנקראו אח״כ Lettres du voyant („מכתביו של חוזה"). ר׳ טען שהמשורר חייב לחפוך את עצמו ל„חוזה" — „באמ־צעות תהליך מתוכנן, ארוך ומעמיק של השחתת החושים, ע״י ניתוץ את כל צורות האהבה והסבל, הטירוף.. ואת כל הרעלים... כך הוא יהיה החולה הגדול... המקולל הגדול והידען העליון, שכן הוא יגיע בדרך זו אל הבלתי־נודע". ר׳ עבר תהליך זה, חדר אל מעבר האני שלו, וביטא חוויה זאת בצורה תחבירית מנוכרת Je est un autre — „אני הוא מישהו



א. רנבו (רישום מאת קוכאן; הספרית הלאומית, פאריס)

אחר". עד גיל 17 הספיק לחבר את שיריו הגדולים הראשונים: Le Bateau ivre („אניה השיכורה") מתאר מסע מסחרר של אניה, ומשקף את חווייתו הרוחנית של ה„חוזה" ואת אכזבותיו. השיר מסתיים במפלה — ירידת האניה תהומה, המבשרת את גורלו של המשורר; הסונט Voyelles („התנועות"), שבו חשף את התואם המסתורי בין צלילים וצבעים. בשהייתו בבריסל סיים את Une Saison en enfer („עונה בגיהנום"), קטעים בשירה ובפרוזה, שבהם ביטא את לבטיו הרוחניים ואת נסיונו לשוב אל המציאות. הספר נדפס, אך מחוסר אמצעים לא הצליח ר' להפיצו והוא נשאר במחסנים. ב 1875 שלח לוורלן את ספרו Illuminations, קובץ של שירים בפרוזה, שבהם מתגלה מחדש דמיונו הגאוני של „החוזה", והנחשב לשיא יצירתו.

שיריו הבוגרים פורסמו לראשונה בידי ורלן (1883), בסדרת Poetes maudits („משוררים מקוללים"). ה„אילומינציות" י"ל ב 1886, שיריו המכונסים י"ל ב 1895, כרכי „עונה בגיהנום" נתגלו במחסני הדפוס ב 1901 והופצו ב 1915, מכתביו י"ל ב 1931 וכל כתביו ב 1946; מהדורה חדשה שלמה — 1972. עם פרסום יצירותיו החל להתרקם „המיתוס של ר'", המשורר המקולל אשר בעודו נער קנה את עולמו, מבלי לדעת זאת, התנסה במגוון של חוויות, צלל לתהום־הנשיה ונתגלה מחדש ככוכב־שביט מיוחד במינו בשמי הספרות. ר' נחשב אחד מגדולי הסימבוליזם ומהדמויות הבולטות של הדקדנס (ע"ע, עמ' 43) ומאבות השירה החדישה, הפורצת את גדרות הפרוסודיה וההבעה המסרתיות ושואפת לחשוף את נבכי־הנפש הלא־רציונליים. השפעת ר' מורגשת בכל השירה המערבית, ובייחוד בצרפת עצמה; ע"ע סיר־ראליזם, עמ' 993; ל.־פ. פרג; צרפתית, תרבות, עמ' 977.

שירי ר' תורגמו ללשונות רבות, והוא אחד המשוררים המתור־גמים ביותר לעברית. מתרגומיו שי"ל בכ"ע ובעתונים ליקט י. דוד (ר' ביבל', ושם גם תרגומים אחרונים).

א. יעוז־קסט, שירי פסיפס, תשס"ז; הנ"ל, כתב בגביש, 1968; י. דוד (עורך), המקוללים: משירי ש. בודליר, פ. וורלין, א. ר' (כולל ביבל' עברית ולועזית), תשכ"א; מ. לוקר, ז'. א. ר' (כולל תרגומי שירה ופרוזה רבים משל ר' מאת א. מייטוס), תשל"ג; א. זקס, פרדס, תשל"ו; R. Reneville, *R. le voyant*, 1929; B. Fondane, *R. le voyou*, 1933; B. de Lacoste, *R. et le probleme des Illuminations*, 1949; R. Etiemble, *Le Mythe de R.*, I-III, 1952/62; Y. Bonnefoy, *R. par lui-meme*, 1961; W. Fowlie, *R.*, 1966; R. G. Cohn, *The Poetry of R.*, 1974.

מ.

רַנְבּוּיֶה, קָתְרִין דֶה וִיווֹן, מַרְקִיז דֶה — Catherine de Vivonne, marquise de Rambouillet — (רומא, 1588 — פריס, 1665)

אשת־חברה צרפתית, בעלת טרקלין ספרותי. ר' נודעה בִּיָפיה ובפקחותה והיתה להשראה לסופרים ולמשוררים (ביניהם וואטיר [ע"ע]). ב„חדר הכחול" שבארמונה, Hotel de R., אירחה, יחד עם בנותיה, חברה מובחרת של סופרים, אָמנים ואנשי־שם, שבילו בשיחות רציניות ובשעשועים. אורחי ר' היו מיוצרי „הטעם הטרקליני" המעודן (preciosite; ע"ע צרפתית, תרבות, עמ' 974). תרומתו העיקרית של בית־ר', מראשוני הטרקלינים הספרותיים רבי־החשיבות בצרפת, היא זיכוך הלשון הצרפתית, עידונה והתאמתה לשימוש ספרותי ברמה גבוהה.

F. Magne, *Voiture et l'hotel de R.*, I-II, 1929/30²; M. Rat, *Grammairiens et amateurs de beau langage*, 1963.

רַנְגַּוִיס, אַלֶכְּסַנְדְּרוֹס רִיזוֹס — Αλεξανδρος 'Ριζος 'Ραγκαβης — (קושטא, 1809 — אתונה, 1892)

מדינאי, מלומד וסופר יווני. מוצאו ממשפחת פאנאריוטים מיוחסת (ע"ע יוון, עמ' 479; יונית, לשון ותרבות, עמ' 563), למד בבוקארסט ובמונאקו והיה קצין־תותחנים בצבא באוואריה. היגר ליוון שבשלטון אותון הבא־ווארי ונתמנה (1844) פרופסור לארכאולוגיה באוניברסיטת אתונה. מ 1856 מילא משרות מדיניות חשובות: היה שר־החוץ ושגריר בפריס ובברלין.

כסופר נמנה ר' עם אסכולת ה„פאנאריוטים", הושפע מהרומנטיקה הגרמנית והצרפתית ואח"כ מהקלאסיציזם. פרסם חיבורים (בצרפ') על עתיקות יוון, שפתה וספרותה. בקומדיה Τοῦ Κουτρουλη ὁ γαμος („חתונת קוטרוליס"), 1845, לגלג על מנהגים פוליטיים ביוון. את עברה של ארצו העלה ברומן ההיסטורי Αὐθεντης τοῦ Μωρεως („נסיך מוֹראה" [ע"ע יון, עמ' 476]), 1850. כתב גם שירים ליריים, תרגם ממיטב הספרות של יוון העתיקה ושל אירופה ביה"ב ובעת החדשה (גם את „נתן החכם" של לסינג).

רנגון (Yangon, Rangoon — „עיר השלום"), בירת בורמה (ע"ע), נמלה הראשי והגדולה בעריה; 1,927,000 תוש' (1971).

ר' שוכנת על הגדה המזרחית של נהר הלינג (או: ר'), הזרוע המזרחית בדלתה של נהר אירוֹדי (ע"ע), 34 ק"מ מים אנדאמאן. נמל ר' משרת 85% מכלל סחר־החוץ הבורמי (כ 3 מיליון טון מטענים בשנה) וחלק ניכר מסחר־הפנים המתנהל ברשת מסועפת של נתיבי־מים ולאורך החופים. ר' היא גם צומת הכבישים ומסה"ב המרכזי במדינה. סמוך לנמל נמצאים איזור התעשיה ובתי־זיקוק לנפט המועבר לר' ממרכז בּוּרמה במכליות. המפעלים עוסקים בעיבוד אורז, ייצור טכסטיל, לבנים, מזונות, תרופות, מוצרי ברזל ופלדה.

מלבד היותה מרכז מדיני ומינהלי ומוקד הפעילות הכלכלית המולאמת בבּוּרמה, ר' היא המרכז לתקשורת, לתרבות וחינוך גבוה. אוניברסיטת ר' נוסדה ב 1920, ומשם יצאו ראשוני התנועה הלאומית־מהפכנית, בעיקר משנות ה 30. מוסדות החינוך הגבוה כפי שאורגנו בשנות ה 60: שתי אוניברסיטות (אחת לאמנויות והאחרת למדעים) ומכונים מקצועיים. כן פועלים בר' בת"ס לאמנות, מוסיקה ודרמה, ומכון בי"ל ללימודים בודהאיים. בר' מצוי המוזיאון הלאומי.

על נוף העיר חולשת פגודת שְׁוֶדאגוֹן (ר' תמ': כרך ח', עמ' 59); הפגודה הבודהיסטית הגדולה בעולם ומהמקודשות שבהן, מושכת צליינים בודהאיים מבורמה ומחוצה לה. היא בנויה על



רנגון: נזירים בודהיסטים בתהלוכה דתית סביב פגודת שווראגון (סוכנות פרידוד, ת"א).

משטח מוגבה שבמרכזו סטופה נוסח הדו (ע״ע, עמ׳ 505/7) ומוטי־ווים בהשפעה סינית. הסטופה חרוטית, גבהה 100 מ׳ והיא מצופה זהב. הקפה בבסיס 433 מ׳, והיא מוקפת 64 פגודות קטנות וביתנים, כולם משופעים בפסלים ובעיטורים מעשי שׂבכה, שיבוץ וגילוף. לפי המסורת החלו לבנות את הסטופה סמוך לימי בודהא, ואף שמורות בה כמה משערות ראשו. אך המבנה הנוכחי רובו מהמאה ה 15.

עד אמצע המאה ה 18 היה היישוב סביב הפגודה בעל חשיבות דתית בלבד. ב 1755 הוסב שם המקום מאוקאלה ליאנגון (הצורה ר׳ היא שיבוש, או תעתיק, של ינגון לאנגלית) ונבנתה בה עיר־נמל.

ב 1852 כבשו הבריטים את ר׳ ופיתחוה מאד. בנוה כעיר מתוכננת, דאגו להבטיח את שטחיה מפני שטפונות, הקימו מערכת אספקת מים וביוב, וקבעו בה את מרכז השלטון בכל בורמה. בשלטון בריטניה הוקמו בר׳ מוסדות־חינוך רבים, וב 1920 נוסדה אוניברסיטה. הגירת זרים — בעיקר הודים (213,000 מתוך 400,000 התושׁ׳ ב 1931), אך גם סינים, מוסלמים ואירופים — זירזו את התפתחותה. מתיחות בין־גזעית — שהגיעה לשיאה במהומות־דמים נגד ההודים — הזינה את התנועה הלאומית הבורמית, שהתפתחה משנות ה 20. ב 1937, כשהופרדה בורמה מהודו ועניני־הפנים שלה נמסרו לממשלה בורמית אוטונומית, היתה ר׳ לבירת הארץ ולמושב בתי־המחוקקים.

במלה״ע II נכבשה ר׳ בידי היפנים (1942—1945), נפגעה בהפ־צצות של בעלות הברית, ורבים מההודים והאירופים עזבוה. עם מתן עצמאות לבורמה (1948) עזבוה זרים רבים, ור׳ היתה לעיר בורמית גם בהרכבה הלאומי (ב 1952 — 60%; ב 1971 — 90%). העיר גדלה במהירות רבה עקב זרימת המוני פליטים מהצפון והגירת כפריים אליה: ב 1941 ישבו בה ½ מיליון נפש; ב 1953 — ¾ מיליון; וב 1971 — כ 2 מיליונים. הפיתוח לא הצליח להדביק את הגידול המהיר.

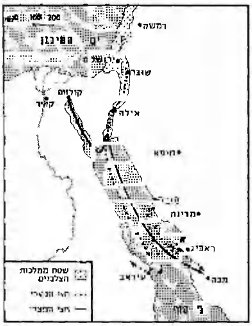
ר׳ יוצאת דופן בין ערי דרום־מזרח אסיה בהיותה עיר מתוכננת. תכנון העיר בידי הבריטים היה בדגם רחובות שתי־וערב שמרכזו פגודת סוּלֶה העתיקה. הבתים נבנו לבֵנים אדומות בסגנון קולוניאלי בריטי. ממערב לימת איניה נבנתה קריית האוניברסיטה ומצפונה הוקמה (1952) פגודת „שלום העולם״. במרכז העיר רווחת בניה מודרנית בבטון ובזכוכית. ההתפשטות העירונית (בעיקר לצפון) הקיפה פרברים בנויים בתי־עץ מסרתיים, וערי־לוויין שהוקמו מסוף שנות ה 50 בצפון ר׳ ובמזרחה. סמוך לעיר־הלוויין אוקאלאפה שבצפון נמצא נמל־התעופה הבי״ל.

ר. בנ.-מ.

רַנְג׳יט סִינְגה, ע״ע סִיקְה.

רֶנוֹ, לוּאִי — Louis Renault — (1843—1918), משפטן צרפתי; פרופסור למשפט רומי באוניברסיטת דיז׳ון (1863—1873) ובפקולטה למשפטים בסורבון, ומ 1881 — פרופסור למשפט בי״ל. ב 1890 נתמנה ר׳ ליועץ משפטי במשרד־החוץ הצרפתי (משׂרה שנוצרה במיוחד עבורו), וייצג את צרפת בוועידות־השלום של האג. ר׳ היה חבר ביה״ד הבי״ל הקבוע לבוררות (ע״ע בוררות בינלאמית) והצטיין כבורר בסכסוכים בי״ל. אחד ממפעליו החשובים הוא Traite de Droit Commercial („מסכת דיני המסחר״), 1889—1899, שחיבר יחד עם עמיתו היהודי ליון־קאן (C. L. Lyon-Caen; 1843—1935). בין ספריו האחרים: Introduction a l'etude du Droit International („מבוא לחקר המשפט הבי״ל״), 1879, ו־The First Violations of International Law of Nations by Germany („ההפרות הראשונות של המשפט הבי״ל ע״י גרמניה״), 1917 — חיבור שעניינו פלישת גרמניה לבלגיה וללוכסמבורג והפרות התחייבויותיה של גרמניה. ב 1907 זכה בפרס־נובל לשלום — יחד עם מונטה (ע״ע) — על שירותיו ותרומתו בתחום המשפט הבי״ל.

רֶנוֹ מִשַׁטִיוֹן — Renaud de Chatillon — (מת 1187), מגדולי הסניורים של הממלכה הצלבנית בא״י. בן למשפחת־אצילים קטנה שהגיעה מצרפת במסע־הצלב השני (ע״ע מסעי הצלב, עמ׳ 1113/5) במחנהו של לואי VII (ע״ע), מלך צרפת. בשוב מלכו לארצו, נשאר ר׳ במזרח כאביר שכיר בשירותו של רֵמון (Raymond) נסיך אנטיוכיה. למרות ייחוסו הצנוע זכה, בהסכמת בלדוין III (ע״ע), מלך ירושלים, בידה של קונסטאנס, אלמנתו ויורשתו של רמון, כנסיך אַנטיוכיה (1153—1160) נודע כלוחם נועז והרפתקן. בשירותו של מנואל I (ע״ע), קיסר ביזאנטיון, פעל נגד ארמניה הקטנה, אבל כשהתעכבה התמורה המגיעה לו מביזאנטיון פשט ר׳ על קפריסין, הביס את הצבא הביזאנטי המופתע ובזז מכל הבא ליד. ב 1158, כשהגיע הקיסר להענישו על הפשיטה, נאלץ ר׳ לבקש מחילה ולהישבע אמונים. ב 1160, באחת הפשיטות המרובות בצפון, שבהן גזל עדרי צאן ובקר, נפל ר׳ בשבי נור א(ל)־דין שליט חלב (ע״ע, עמ׳ 436), ונשאר בכלא חלב כ 16 שנה. ב 1177 היה לשליט עבה״י המזרחי, כשנשא לאשה את אֶטיֶנֶט דה מיי (Etienette de Milly), היורשת של אחת הסניוריות הגדולות. ר׳ נהג להתנפל על שיירות־מסחר מוסלמיות שעברו כשטחיו, והטיל מס־מעבר על אורחות החאג׳ למכה וממנה. ב 1182/3 ערך את אחד המסעות הנועזים־ביותר בשטחי המוס־למים: בעזרת צי, שהע־ביר מכרך במדבר ע״ג גמלים, כבש את עקבה ותקף את נמלי ים־סוף וחג׳אז — התקפה שעור־רה בהלה גדולה במח־נה המוסלמי. פשיטותיו, שהפרו את שביתות־הנשק עם צלאח א(ל־)דין (ע״ע), עוררו את פעולות המצור והמלחמה שהביאו לבסוף לקרב הגורלי של חטין (1187). בקרב זה נשבה ר׳ והומת בידי צלאח אַ(ל)־דין עצמו.



מסען של רנו משטיין

ר׳ הוא אחת הדמויות המופלאות והשנויות־במחלוקת של התקופה הצלבנית. הוא הכיר מקרוב את המוסלמים, את שפתם ואת אורח־מחשבתם, ואלה חששו מפניו וכינוהו „שטן״. יש הטוענים, כי בהרפתקנותו הביא ר׳ כליה על ממלכת הצלבנים.

י. פראוור, תולדות ממלכת הצלבנים בא״י, א׳ (מפתח בערכו), תשל״א[3]; G. Schlumberger, *R. de Ch.*, 1898; S. Runciman, *A History of the Crusades*, I, 1951.

צ. בר.

רֶנוֹ, פּוֹל — Paul Reynaud — (1878—1966), מדינאי צרפתי; עו״ד במקצועו. ב 1919 נבחר לביה״נ. ב 1930 היה שׂר־האוצר, ובשנתיים שאח״כ — שר־המושבות ושר־המשפטים. בשנים הראשונות לשלטון היטלר היה ר׳ מהמדינאים המעטים בצרפת שהזהיר מפני הסכנה הצפויה ממנו, וקרא לחזק את הצבא, ובמיוחד את חילות־האוויר והשריון, ברוח ההמלצות של דה גול (ע״ע). ב 1938 מונה לשר־המשפטים. הוא התנגד להסכם מינכן, אך לא התפטר מהממשלה, וכעבור שבועות מספר מונה לשר־האוצר. ר׳ הגדיל את תקציב הבטחון, וכשפרצה מלה״ע II ביקש להנהיג קיצוב ומשק־חירום; לכך התנגד רה״מ דַלַדְיֶה (ע״ע), ור׳ מילא תפקיד בהפלתו, וב 21.3.1940 נהיה לרה״מ תחתיו. הוא ביקש לנסוך מרץ והתלהבות בניהול המלחמה, אך דלדיה יריבו, שהיה שר־ההגנה,

מנע את פיטורי הרמטכ"ל גמלן (ע"ע [כרך מילואים]). כעבור שבועות מספר פתחו הגרמנים בהתקפה במערב (10.5.1940), ובמהרה מוטטו את צבא צרפת. ר' הדיח את דלדיה ואת גמלן, ומינה את המרשל פטן (ע"ע), בן ה 82, לסגנו וליועצו הצבאי, ואת הגנרל וֵגַן (Weygand), בן ה 73, לרמטכ"ל — מינויים שנועדו בעיקר להרים את רוח העם. את דה גול מינה ר' לסגן שר־ההגנה. ר', שממשלתו עברה מפריס לטור (Tours), ואח"כ לבּורדו, נטה לדעת צ'רצ'יל, שיש להמשיך במלחמה, ושאם תיכבש צרפת — יש לנהלה מצפון־אפריקה. פטן, ובעיקר וגן, רצו להפסיק את המלחמה; הם היו מעוניינים, שהמדינאים — ולא מפקדי הצבא — יחתמו על הסכם שביתת־נשק, ורצו לשמור על גרעין הצבא בצרפת גופא. בלחצם הגובר של דורשי קץ המלחמה התפטר ר' (16.6); פטן נהיה לרה"מ תחתיו ומיד ביקש שביתת־נשק. ר' נאסר בידי ממשלת וישי, ואח"כ הוסגר לגרמנים.

אחרי מלה"ע II שוב נבחר ר' לאסיפה הלאומית. הוא היה שר בכמה ממשלות, התבלט בתמיכתו בתנועה לאיחוד אירופה ובדרישתו לשנות את החוקה, וב 1958 היה יו"ר הוועדה שבדקה את טיוטת החוקה של הרפובליקה החמישית. בשנותיו האחרונות הוקיע את דה גול כמכונן משטר נשיאותי שאינו נתון לפיקוח נאות. זכרונותיו (Memoires), I–II, י"ל בשנים 1960—1963.

אה. א.

רנואר, ז'ן — Jean Renoir - (1894—1979), בימאי־קולנוע, צרפתי; בנו של פ. א. רנואר (ע"ע). לאחר שסיים את לימודיו באוני־ברסיטת אכס־אן־פרובנס, השתתף במלה"ע I ונפצע. ב 1923 החל ר' עוסק בסרטים; הוא כתב להם את התסריטים ואשתו (הראשונה) כיכבה בהם. כבר בסרטיו הראשונים — שלא זכו להצלחה — ניכרה ההשפעה הרבה של הציור, שליוותה את יצירתו. בשנות ה 30 יצר ר' את הטובים שבסרטיו: La Chienne („הכלבה"), 1931; La Nuit du carrefour („ליל ההצטלבות"), 1932; Boudu sauve des eaux („בודי ניצל מטביעה"), 1932, העוסק בנושא השכיח ביצירותיו הסמליות של ר' — תיאור מאבקם הנואש של הגיבורים להשיג מטרות נואלות, בלא שיבחינו נכוחה במצבם ובעקרות חיפושיהם; „מאדאם בובארי", 1934; Le Crime de M. Lange („פשעו של מר לנגה"), 1936, שבו נעשה שימוש מרשים בטכניקות מתקדמות של עריכה ומונטאז'; Une partie de campagne („יום בכפר"), 1936 (הוצג 1946) — ע"פ סיפורו של מופאסן — שבו שכלל ר' את דרך הראיה האימפרסיוניסטית שאפיינה אותו, הן בדרך הביטוי השירית והן בדרך התיאור הציורית; La Bete humaine („החיה שבאדם"), 1938 — עיבוד חפשי לספרו של זולה; La Grande illusion („האשליה הגדולה"), 1937 — בחינה אלגורית של היחסים בין שבויי־מלחמה במלה"ע I; La Regle du jeu („חוק המשחק"), 1939 — דרמה אנושית, תערובת של הקומי עם הטראגי, הבוחנת את החיים בצרפת ערב מלה"ע II. שני הסרטים האחרונים — המתארים את קצה של האריסטוקרטיה הישנה, האטומה לערכים אנושיים אמיתיים — הם משיאי יצירתו של ר' וממיטב הקולנוע של אותה תקופה.



ז'ן רנואר: סצנה מהסרט „הכלבה", 1931. ניכר „כתב־היד" האימפרסיוניסטי של הבימאי

בעת מלה"ע II היה ר' באה"ב, ובסרטים שיצר בהוליווד התאים עצמו לנוסח הקולנוע הבידורי האמריקני. בין סרטיו שם: The Southerner („הדרומי"), 1941; The Woman on the Beach („האשה על החוף"), 1947. מסרטיו האחרונים: The River („הנהר"), 1951, שצולם בצבע, בהודו; Le Carrosse d or („כרכרת הזהב"), 1955; „קאנקאן צרפתי", 1954 — על מונמַארטר במאה ה 18. סרטיו וסרטי־הטלוויזיה שיצר בשנות ה 60 וה 70 איבדו את איכות הפיוט והיופי שהיו ביסוד מרבית סרטיו המעולים.

עיקר תהילתו של ר' באה לו מיפי הקומפוזיציה של צילומיו, ומעמקותם — מצלמתו בחנה את אָפְיָם של הגיבורים יותר משהנציחה את תנועותיהם — ומיכולת ההסתכלות האירונית שלו על גיבוריו, על רקע עלילה סמלית, מבוימת היטב, בכסות ראליסטית. ר' היה מהדשני הבימוי, הן ברמה הסצנית (הוא הצליח ליצור ניגודים ויזואליים ורגשיים תוך הנגדת קדמת התמונה לרקעה), והן בפיתוח העלילה הקולנועית ושפתה (קווי־פעולה מקבילים; אירועים מקבילים).

ר' כתב זכרונות חשובים על אביו (1962), מחזה (הוצג לראשונה ב 1956) ורומן (1966).

F. Poulle, *R.*, 1938; P. Davay, *J. R.*, 1957; A.-J. Cauliez, *J. R.*, 1962; P. Leprohon, *J. R.*, 1967.

מ.

רנואר, פיר אוגיסט — Pierre Auguste Renoir — (1841—1919), צייר צרפתי, מחשובי הציירים האימפרסיוניסטים (ע"ע אימפרסיוניזם). בזכות נטייתו לציור וכשרונו הבולט עבד ר' מגיל 13 בבית־מלאכה לחרסינה, שם עיטר בזריזות צלחות, מניפות ופרגודים, בפרחים ובמראות שונים בנוסח המאה ה 18. ב 1862 החל ללמוד רישום ואנטומיה בשיעורי־ערב, וציור — בסטודיו של הצייר שארל גליר (Gleyre). אע"פ שלא קיבל את דרך הציור האקדמי של מורו, נשאר באותו סטודיו עד שנסגר (1864). במהלך לימודיו התיידד עם מונה, סיסלי, סזן, פיסרו (ע' ערכיהם) ובאזיי (F. Bazille; 1841—1870). כולם היו מאוחדים בשאיפה להשתחרר מהחוקים הנוקשים של הציור האקדמי בעזרת ציור בחיק־הטבע. באביב 1864 יצאו לצייר ביער פונטנבלו, שם נפגשו כמה מציירי־הנוף של קבוצת ברביזון וקורבה (ע' ערכיהם). בתקופה זו הושפע ר' מיצירות קורבה ומאנה. ציוריו הראליסטיים עדיין כהים במקצת, אך רשומים היטב, והם הוצגו ב„סלון" מדי שנה (1864—1873 [פרט ל 1867]). אולם ר' היה בראש־ובראשונה אמן צבע; הוא הושפע מדלקרואה (ע"ע), שאת השׂגיו בצבע ביקש ליישם בציור־לפי־הטבע. בצד הציורים הגדולים, שנועדו לסלון הרשמי, החל ר' מצייר — ביחד עם חבריו, ובעיקר עם מוֹנֶה — ציורים בעלי אופי שונה לגמרי: בהירים מאד, ספונטא־ניים, מצוירים במשיכות־מכחול קטנות ומגוונות. ב 1874 הציגו בתערוכה, שבעקבותיה כּוּנו „אימפרסיוניסטים" (שהיה בתחילה שם־גנאי). בשנים אלו צייר ר' כמה מתמונותיו הזוהרות וחיפות־ביותר, ביניהן: „תא התאטרון" (1874), „הנשף במולן דה לה גאלט" ו„הנדנדה" (שתיהן — 1876; בלובר). ר' שונה מחבריו האימפרסיו־ניסטים בצבעיו, שהם בעלי זוהר קטיפתי, וגם מפני שהרבה לצייר דיוקנים (למשל, „אספן האמנות שוֹקֶה" [1876] ו„אשת המו"ל שארפנטיה" [1876]) וכן ציורי־עירום משופעים בחדוות־חיים ובחושניות זוהרת. אחרי תערוכתם השלישית (1877) שוב לא הציג עם האימפרסיוניסטים אלא פעם אחת בלבד, ב 1882 (אז הציג גם את „פת־צהריים של שייטים" [ר' תמ', כרך ב', עמ' 869/70]).



פ. א. רנואר: הצייר אלפרד סיסלי ואשתו. שמן, 1868 (מוזיאון ואלראף-ריכארץ, קלן)

בינתיים נעשה ר' מקובל על חוגים רחבים-יותר ולעתים גלש למתיקות-יתר בצבעיו, בעיקר בדיוקנים.

ב1881/2 ערך מסעות לאלג'יר ולאיטליה; באיטליה ראה לראשונה את ציורי-הקיר של רפאל (ע"ע), והתפעם מהם. ר' חזר לפריס משוכנע שציורו הגיע למבוי סתום. היתה זו תחילת התקופה הקלאסית, או ה„אנגרית" (בהשפעת אנגר [ע"ע] ורפאל), ביצירתו. בציוריו — בעיקר דיוקנים ועירומי-נשים — שם את הדגש בצורה הטהורה וברישום המדויק, אך צבעיו הוסיפו להיות עשירים וזוהרים כבעבר. ב1890 נשא אשה והרבה לנסוע לדרום-צרפת. ייתכן שבהשפעת האור הבהיר של הדרום חזר ר' לציור ספונטאני כתמי, בצבעים חמים ורגישים להפליא. תערוכת-יחיד (1892) בגלריה של דיראן ריאל (D. Ruel) שחררה אותו מהדאגה לקיום.

ב1894 נתקף ר' לראשונה במחלת השגרון. הוא ירד עם משפחתו לדרום והשתקע (1899) בעיר קאני (Cagnes-sur-Mer). ב1910 רותק לכיסא-גלגלים ולא היה מסוגל להחזיק במכחול. אעפ"כ המשיך לצייר במכחול שנקשר לאצבעותיו. וציוריו — בעיקר דיוקנים של אשתו, ילדיו והמטפלת שלהם, וכן ציורי-נוף וטבע-דומם — שופעים עליצות ושמחת-חיים. ב1913 ביקש לעצב בחומר את דמויות הנשים שצייר כל חייו באהבה כה רבה, והפסל אוגיסט גנו (Guenot) עיצב את הפסלים לפי הנחיותיו. כמה חדשים לפני מותו שהה ר' בפעם האחרונה בפריס וביקר ביקור אחרון במוזיאון הלובר, שהיה עבורו ה„ספר שיש לקרוא בו"; אבל המקור האמיתי, החשוב-ביותר בעיניו, היה הטבע, שממנו שאב את הנושאים לציוריו ואת צבעיו העשירים והזוהרים. ציוריו מוצגים במוזיאונים ובאספים חשובים ברחבי העולם. אחדות מיצירותיו מצויות באספי מוזיאון ת"א ומוזיאון ישראל (בירושלים).



פ.א. רנואר: La Dormeuse (הרדומה). שמן, 1897. (אוסף אוסקר ריינהרט, וינטרתור, שוויץ)

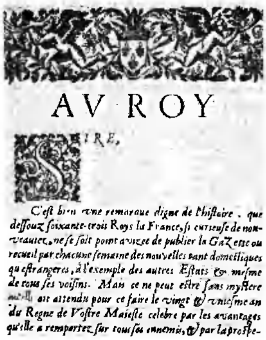
ור' תמונת-צבע בכרך זה.

J. Renoir, *R.*, 1962; F. Daulte, *P. A. R.; Catalogue raisonné de l'œuvre peint — Figures, 1860–1890*, 1971; E. Fezzi (מבוא), *L'opera completa di R., 1869–1883*, 1972.

ג. בל.

רֶנוֹדוֹ, אֵיזֶב — Eusebe Renaudot — (1720—1648), מזרחן והיסטוריון כנסייתי, צרפתי (נכדו של תאופרסט ר' [ע"ע]). זמן-מה נמנה עם חברי אגודת האורטורינים (ע"ע; Oratoriani) — חבורת כמרים החיים חיי שותפות ומקבלים עליהם נדרים — אך פרש ממנה והתמסר לחקר תולדות הכנסיה המזרחית ופולחנה. ר' שלט היטב בסורית, קופטית וערבית, והיה יועץ מקובל בחוגי החצר וממקורביו של בוסיאֶה (ע"ע). מ1680 שימש כעורך כה"ע „גאזט", שסבו היה עורכו הראשון. ב1689 נבחר לאקדמיה הצרפתית. מחקריו החשובים, Historia Patriarcharum Alexandrinorum Jacobitarum („תולדות הפאטריארכים היעקוביטים של אלכסנדריה"), 1713, ו Liturgiarum Orientalium Collectio („אוסף ליטורגיות מזרחיות"), 2 כר', 1716, חיוניים גם כיום לחקר הליטורגיה ולתולדות הכנסיות המזרחיות. חלק מתרגומיו הלאטיניים שלא נתפרסמו נכללו מאוחר-יותר באוסף Ritus Orientalium („הפולחן המזרחי"), 2 כר', 1863/64, שהו"ל דנצינגר (H. Denzinger). ר', שהיה מקורב לחוגי היינסניסטים (ע"ע), כתב גם את הכרכים IV ו V בסדרה הידועה Perpetuite de la foi („נצחיות האמונה"), שי"ל בעריכתם של ניקול וארנו (ע"ע).

רֶנוֹדוֹ, תֶאוֹפְרַסְט — Theophraste Renaudot — (1586[?]—1653), רופא, פובליציסט ופילאנתרופ צרפתי. למד באוניברסיטת מונפליה (ע"ע) וסיגל לעצמו את השיטה הניסויית שהיתה נהוגה שם. ב1612 נתמנה לרופא המלך הקטין לואי XIII (ע"ע), וכן למפקח כללי על העניים. משוכה לחסות רישליה (ע"ע), התרחבה פעולתו והסתעפה. הוא הקים „משרד לכתובות" (bureau d'adresses), מעין לשכת-עבודה ולשכה סוציאלית, שהפנתה עניים למקומות עבודה ולטיפול רפואי חינם. ר' ייסד גם בית-עבוט לעזרה לעניים, חידוש נוסף בצרפת. מפעלו הנודע ביותר היה ייסוד העתון הראשון בצרפת (La Gazette de France) ב1631; עתונו פרסם חדשות בלבד, ללא דברי ספרות.



AV ROY

SIRE,

C'est bien une remarque digne de l'histoire, que dessouz soixante-trois Roys la France, si curieuse de nouveautez, ne se soit point avisee de publier la GaZette ou recueil par chacune semaine des nouvelles tant domestiques qu'estrangeres, à l'exemple des autres Estats & mesme de tous ses voisins. Mais ce ne peut estre sans mystere qu'elle ait attendu pour ce faire le vingt & uniesme an du Regne de Vostre Maiesté celebre par les avantages qu'elle a remportez sur tous ses ennemis, & par la prospe-

שער הגליון הראשון של העתון הראשון בצרפת, „גאזט" (30.5.1631), ובו פניה אל המלך (הארכיון הלאומי, פריס)

אחרי מות בעלי-חסותו, המלך ורישליה, גברה ההתנגדות באוניברסיטת פריס לשיטותיו הרפואיות החדשניות. נאסר עליו לעסוק ברפואה בעיר זו (1644), ואולם ב1646 מינהו מזרן (ע"ע) להיסטוריוגרף מלכותי. מאמריו בעתונו והפאמפלטים שפרסם בשנותיו האחרונות משקפים את מסירותו לערכי המשטר המלוכני והתעלמותו מהסימנים הראשונים של התפיסה הפוליטית בצרפת. מתקופה זו נשתמר חיבור היסטורי יחיד משלו: Recit veritable de la vie et de la mort du Mareschal de Gassion („סיפור אמיתי על חייו ומותו של מרשאל דה גאסיון" [נפל בשירות גוסטאוו אדולף]), 1647.

העתון „גאזט" נשאר בבעלות משפחת ר', ונכדו, א. ר' (ע"ע), היה מעורכיו.

H. M. Solomon, *Public Welfare, Science and Propaganda in Seventeenth Century France; The Innovations of T. R.*, 1972.

רְנוּוְיֶה, שַׁרְל בֶּרְנַר — Charles Bernard Renouvier — (1815—1903), פילוסוף צרפתי. התחנך ב-École Polytechnique בפריס. ב-1848/9 חיבר ספר ברוח סוציאליסטית והשתתף בניסוח תכנית להקמת משטר קומוניסטי, אך אח"כ זנח את הפוליטיקה והתמסר לפילוסופיה. לא היתה לו משרה אקדמית. מ-1867 הוציא שנתון פילוסופי, ובשנים 1872—1889 — שבועון פילוסופי. חיבורו החשוב היה Essais de critique générale ("מסות של ביקורת כללית"), I-IV, 1854—1864, והוא י"ל מחדש ב-1897 ב-13 כר'.

בגישתו הביקרתית ראה עצמו ר' ממשיכו של קנט (ע"ע). הוא טען שהמתמטיקה היא דגם לכל חשיבה וקבע כעקרון עליון את "חוק המספרים": כל מספר יסודי הוא פרט סופי ואינו בר־העמדה, ולפיכך אין מספרים אינסופיים. כיו"ב כל פילוסופיה העוסקת בנצחי, במוחלט ובאינסופי כרוכה בסתירה. כל הקטגוריות — מספר, מקום, עקיבה, איכות, התהוות, סיבתיות, תכליתיות ואישיות — נגזרות מהקטגוריה הבסיסית של היחס. מאחר שאנחנו רשאים להשתמש בקטגוריות השונות כרצוננו, נוכל שלא להחיל על כל מקרה את קטגוריית הסיבתיות, ולכן הדטרמיניזם (ע"ע) מוטעה. גם לידיעה אופי אישי, והיא נבדלת מאדם לאדם, והוודאות אינה תכונה של אמיתות מסוימות, אלא רגש בטיחות אישי. האישיות מממשת את עצמה באקט חפשי של הרצון, וככל שייחוד הפרט גדול יותר, כן רבה חירותו.

G. Seailles, *La Philosophie de C. R.*, 1905; J. A. Gunn, *Modern French Philosophy*, 1922; G. Milhaud, *La Philosophie de C. R.*, 1927; R. Verneuaux, *L'Idealisme de R.*, 1945.

רֶנוֹלְדְז, אוֹזְבּוֹרְן — Osborne Reynolds — (1842—1912), מהנדס בריטי. למד באוניברסיטת קימבריג', וב-1868 התמנה פרופסור להנדסה באוניברסיטת מנצ'סטר. ב-1877 התקבל ל"חברה המלכותית הבריטית" וב-1888 זכה במדליה על פעלו.

ר' חקר, בעיקר, בהידרוליקה והידרודינמיקה. עבודותיו עסקו גם בבעיות מעבר־חום בין מוצקים ונוזלים, משאבות טורבינה ותהליכי סיכה. ב-1889 פיתח תורה מתמטית לבעיות פרפור. כמו־כן עסק במדידת תנועת גלים וגיאות ושפל בנהרות, ותרם למושג מהירות החבורה. על שמו "מספר ר'" $R = \frac{V_K \cdot \rho \cdot r}{\mu}$, שהוא גודל חסר ממדים; ρ — צפיפות הנוזל, r — אורך אפייני, כגון רדיוס הצינור, V_K — מהירות קריטית, בה עוברת הזרימה מזרימה לאמינארית לטורבולנטית. R מסדר־גודל 1,000. למספר ר' שימושים נרחבים כבוחן לאופי הזרימה, המיושמים בעזרת דגמים קטנים במנהרות זרימה.

 וע"ע הידרודינמיקה, עמ' 86; הידרוליקה, עמ' 119; פרפור; צמיגות.



סר ג'. רנולדז: דיוקן עצמי, 1780 (הגלריה הלאומית לדיוקנים, לונדון)

רֶנוֹלְדְז, סר ג'וֹשוּא — Sir Joshua Reynolds — (1723—1792), צייר ותאורטיקן אנגלי, מחשובי אמני אנגליה. אביו, כומר ומורה ותיק, הקנה לו את ראשית השכלתו הקלאסית וקבע בכך את הכיוון השכלתני והקלאסיציסטי של ר' כאמן וכתאורטיקן.

ב-1740 בא ר' ללונדון ונתקבל כשוליה בסדנתו של צייר־הדיוקנים תומס הדסון (T. Hudson). בשנים 1743—1749 פעל ר' כצייר דיוקנים עצמאי בדוֹונשר ובלונדון. דיוקן "משפחת אליוט" (1746/7; באוסף המשפחה), שצייר בתקופה זו, היא דוגמה אפיינית לנטייתו ללכת במודע בעקבות ציירי ה"סגנון החגיגי" (The Grand Style), במקרה זה — ון דיק (ע"ע). סגנונו המוקדם של ר' מושפע גם מהוגרת (ע"ע) וצייר הדיוקנים הסקוטי הנודע אלן רמזי (A. Ramsay; 1713—1784). ב-1749 נסע ר' לאיטליה עם ידידו קומודור א. קֶפֶּל (שאת דיוקנו צייר [1753/4, המוזיאון הימי בגריניץ']). הוא בילה שנתיים ברומא בלימוד אוצרות האמנות הקלאסית העתיקה ויצירות אמני הרנסנס בשיאו, ובמיוחד רפאלו ומיכלאנג'לו, והושפע מאד מהתפיסה השכלתנית של אמני הרנסנס. בחזרו לאנגליה (1752) עבר בפירנצה, פרמה ובולוניה, התעכב בוונציה והתרשם בעיקר מהדיוקנים של ציירי אסכולה זאת. ב-1753 התיישב ר' בלונדון ועד־מהרה יצא שמו כצייר־דיוקנים. אחרי שהתיידד (1756) עם ד"ר ג'ונסון (ע"ע), הפך לצייר־הדיוקנים המבוקש ביותר בלונדון. כדי לעמוד בביקוש הרב ליצירותיו נאלץ ר' להעסיק עוזרים רבים, שביצעו את ציור חלקי הלבוש והרקע; ר' עצמו צייר רק את הראשים.

ר' הציג את יצירותיו ב"אגודת האמנים" בלונדון (Society of Artists). אחד הדיוקנים הראשונים שהציג שם היה "דוויד גאריק בין טרגדיה לקומדיה" (1760/1; אוסף רוטשילד, ראשברוק), בו כבר ניכרת נטייתו לשלב מוטיווים אלגוריים. ב-1768, כשנוסדה האקדמיה המלכותית, נבחר ר' לנשיאה והוכתר בתואר אבירות. יצירותיו מתקופה זו ואילך — שהציגן רק באקדמיה — הן בעלות אופי קלאסיציסטי מובהק; ניתן לכנותן "אקדמיות". מעתה ואילך פעל והטיף לגיבוש אסכולה אנגלית של "ציור היסטורי", שימשיך את דרכם של ציירי הסגנון החגיגי־גראנדיוזי של אסכולות בולוניה ורומא במאה ה-17. דרכו כמחנך ברוח זאת מוצאת את ביטויה הנאמן ב-15 ה"נאומים" (Discourses; 1769—1790, י"ל — 1797. מהדורה חדשה הו"ל R. R. Wark, 1959), שנהג לשאת בעת טקסי חלוקת פרסי האקדמיה. ב"נאומים" קבע ר', שלאמנות כללים עיוניים שעל האמן ללמוד מיצירות האמנים הקודמים, ואגב יישומם — לגבש את סגנונו האישי. כתאורטיקן וכמשכיל העלה ר' את מעמדו של הציור באנגליה והקנה לו חשיבות ומשמעות שוות לאלו של מעשה יצירה עיוני ורוחני. ואכן ר' היה פעיל בחוגים האינטלקטואליים בלונדון. הוא נמנה עם חבורת טובי הסופרים של זמנו (את דיוקניהם אף צייר): ד"ר ג'ונסון (גלריה טֵיט, לונדון), אוליוור גולדסמית, ג'. בוזוול, אדמונד ברק והשחקן דוויד גאריק (כולם בגלריה הלאומית, לונדון).

עיקר הכנסתו הגדולה באה לר' מציור דיוקנים, רבים מהם של בני משפחת־המלוכה ובני־האצולה. באחדים מהדיוקנים נוטלות הדמויות חלק במעמד אלגורי או מיתולוגי. אחד המוקדמים מסוג זה הוא "דיוקנה של לידי א. קֶפֶּל" (1761/2; אוסף הדוכס מבֶּדפורד). פיתוח מאוחר של מוטיוו דומה מופיע ב"3 עלמות מעטרות את פסל הימן" (1773/4; הגלריה הלאומית, לונדון). דיוקן אלגורי מעניין הוא זה של "השחקנית שרה סידונז כמוזה הטראגית" (1784; גלריית הנטינגטון, סן־מרינו, קליפורניה), שבו מופיעה השחקנית כאחת הסיבילות של מיכלאנג'לו. "דיוקן עצמי" (1780, האקדמיה המלכותית, לונדון). צייר ר' בהשראה דיוקנים עצמיים של רמברנט, וברקע דיוקנו המפוסל של מיכלאנג'לו. בין דיוקניו ה"ישירים", הטובים ביותר, נמנים: "קפטן ר. אורם" (1756; הגלריה הלאומית, לונדון); "לורד הית'פילד" (1788; שם); "נלי או'בריין" (1760/62), אוסף וולאס,

לונדון). ב 1781 ביקר ר' בהולנד ובפלנדריה והושפע מסגנונם של רובנס ורמברנט. בשנותיו האחרונות, משהתעוור בעינו האחת, פסק לצייר (1789). ברבים מציוריו לא נשתמרו גוני האדום והארגמן בגלל שימוש בצבעים לא־עמידים. — מכתביו י"ל ע"י F. W. Hilles, 1929.

J. Northcote, *Memoirs of Sir J. R.*, 1813-15; A. Graves – M. U. Cronin, *A History of the Works of J. R.*, 1899–1901 (קטלוג מלא); F. W. Hilles, *The Literary Career of Sir J. R.*, 1936; E. Waterhouse, *R.*, 1941; id., *R.*, 1973; D. Hudson, *Sir J. R., A Personal Study*, 1958; E. Gombrich, *R.'s Theory and Practice of Imitation* (in: Norm and Form), 1966.

א. רו.

רֶנְטְגֶן, וִילְהֶלְם קוֹנְרַד — Wilhelm Konrad Rontgen — (1845—1923), פיסיקאי גרמני. בעל תואר דוקטור מאוני־ברסיטת ציריך (1869). התמנה פרופסור לפיסיקה בווירצבורג (1885) ומנהל המכון הפיסיקלי. שם גילה (1895) את קרני־X (ע"ע) המכונות על שמו גם קרני־ר'. הוא הבחין שבשעת פעולתה של שפופרת־ריק (ע"ע שפופרת) שיועדה לפלוט אלקטרונים („קרני קתודה"; ע"ע אוסצילוסקופ; טלויזיה), התחיל חומר פלואורסצנטי, שנמצא באותו חדר, לזהור, למרות שהשפופרת היתה עטופה בנייר אטום לאור. מכאן הסיק שבפגוע האלקטרונים בזכוכית השפופרת נפלטת קרינה בעלת כושר־חדירה רב, שמהותה נעלמה ממנו (ומכאן: „קרני־X"). אח"כ גילה שחמרים רבים שקופים לקרינה זאת ושלוחות־צילום מגיבים עליה, אך סבר שהיא נעדרת תכונות גלים (ע"ע אור; אופטיקה) ולכן איננה קרינה אלקטרומגנטית. כיום ידוע שזאת קרינה אלקטרומגנטית בעלת תכולת אנרגיה גבוהה.

על תגלית זאת — שכביכול הוסיפה לחוקרים חוש חדש — זכה בפרסים רבים, ביניהם פרס־נובל בפיסיקה (1901; ר' היה חתן־הפרס הראשון) ומדליית רַמפורד של החברה המלכותית הבריטית. מ 1900 עד לפרישתו ב 1920 עבד כפרופסור לפיסיקה נסיונית במינכן, ושם חקר נושאים שונים בתכונות האור המקוטב, פיאזואלקטריות, אלסטיות, חום סגולי ובליעת חום בגזים, גימיות ונושאים רבים אחרים. ע"ע קרינה; רדיולוגיה; רדיוגרפיה.

רֶנְטָה, ע"ע כַּלְכָּלָה, עמ' 871/2.

רֶנִי, גוִידוֹ — Guido Reni — (1575—1642), צייר איטלקי. ממייצגיו המובהקים של הסגנון האקדמי־קלאסיציסטי של אסכולת בולוניה ואחת הדמויות הבולטות בציור הברוק (ע"ע, עמ' 566) המוקדם ברומא ובבולוניה. יחד עם חבריו לאסכולה, פ. אלבני ודומניקינו (ע' ערכיהם), למד בבולוניה (מ 1584 עד 1593) אצל הפלמי דני קאלוואֶרט (Calvaert), ואח"כ הצטרף לאקדמיית קרצ'י (ע"ע; 1594/5). כבר בסוף המאה ה 16 צייר בבולוניה ובסביבתה ציורי־מזבח גדולי־ממדים, ברוח הדבקות הדרמתית של הקונטרה־רפורמאציה („מדונת מחרוזת־התפילה", בולוניה, סאן לוקה). ר' התיישב ברומא (1604/5), שם קלט בתחילה את השפעת קראוואג'ו, שבאה לידי ביטוי ב„צליבת פטרוס" (1604/5, הפינאקותקה של הווטיקן; התמונה שואבת את השראתה מיצירתו של קראוואג'ו ב־סנטה מריה דל פופולו). אך ר' חזר עד מהרה לקלאסיציזם האידא־ליסטי של אסכולת בולוניה. ב1608 הזמינו האפיפיור פאולוס V (ע"ע) לעטר בווטיקן תקרה בסצנות מחיי שמשון, ובאולם אחר — סצנות מהאוונגליון. ר' צייר גם פרסקים בקאפלות של אנדרֵאס הקדוש (1608) וסילוויה הקדושה (1609) שליד כנסיית גרגוריוס הקדוש. אח"כ שוב צייר לפאולוס V על קירות הקאפלה שלו בכנסיית סנטה מריה מג'ורה (1610/12) ובארמון הקווירינאל (1610). עם יצירותיו האחרונות ברומא נמנה הפרסקו המפורסם „אורורה לפני מרכבת אפולו", על תקרת ה„קזינו" של ארמון רוספיליוזי (1612/14). בתקופה זו צייר גם את „שמשון ה־מנצח" (1611/12, בולוניה, הפינאקותקה) ואת „טבח החפים־מפשע" (1611/12, שם).



גוידו רני: שמשון נושא את שערי עזה. שמן, 1608 (מוזיאון הווטיקן)

ב 1614 חזר לבולוניה, כאמן מבוקש־ביותר. שם צייר פרסקים בכנסיית דו־מיניקוס הקדוש וציורי־מזבח גדולים — „פיאטה של ה־קבצנים" (1614/16; בולוניה, הפינאקותה) ו„מזבח־הנדר" (1631/2, שם). בין יצירו־תיו בנושאים מיתולוגיים: „עלילות הרקולס" (1617—1621; 4 ציורים, בלובר), שצייר בעת שהייתו בחצר הדוכס גונזגה במנטובה ו„הי־פומנס ואטלנטה" (נאפולי, פינאקותקה קאפו דימונטה). ר' נערץ באירופה עד אמצע המאה ה 19 בגלל הקלאסיציזם הממותק שלו. עם התגברות הנטיה לסגנון גברי וחריף־יותר — סר חִנו. עתה שוב נוטים להבליט את השגיו.

M. von Boehn, *G. R.*, 1924[2]; C. Gnudi et al., *Mostra de G. R.; Catalogo Critico*, 1954; C. Gnudi, *G. R.*, 1955; A. Emiliani (ed.), *G. R.*, 1964; E. Baccheschi, *L'Opera completa di G. R.*, 1971.

א. רו.

רֶנְיֶה, אַנְרִי דֶה — Henri de Regnier — (1864—1936), סופר צרפתי. היה נשוי לבתו של ז'.־מ. דה ארדיה (ע"ע). תחילה נמנה עם משוררי ה„פרנס" (ע"ע), היה בקבוצתו הסימבוליסטית של מלרמה (ע"ע, וע"ע סימבוליזם), פנה לנאו־קלאסיציזם ושוב ל„פרנס". מיומנותו הטכנית הצורתית ושליטתו בלשון, בחריזה ובמקצב הקנו לו מוניטין כ„קלאסיקאי של הסימבוליסטים". שירתו פנתה אל העבר (בעיקר המאה ה 18) והביעה בסמלים עדינים — חלומות ורגשות. ברומנים שלו העלה דמויות מהעבר של צרפת ואיטליה. נתפרסם בעיקר הרומן המשעשע והחושני La Pecheresse („החוטאת"), 1920. ב 1911 נבחר לחבר האקדמיה הצרפתית.

E. Buenzod, *H. de R.*, 1966.

רֶנְיוֹ, אַנְרִי וִיקְטוֹר — Henri Victor Regnault — (1810—1878), כימאי ופיסיקאי צרפתי. למד בפריס ב־École polytechnique ועבד אחרי לימודיו כמהנדס מכרות. הורה באוניברסיטת ליון ושימש פרופסור ב École polytechnique וכן כ College de France. היה חבר באקדמיה למדעים. כיהן כמהנדס מכרות ראשי (1847) ומנהל ביהח"ר המפורסם לחרסינה בסוֶר (ע"ע). ר' חיבר ספרי לימוד לכימיה שהשפיעו רבות על בני־דורו, וכן כתב ספר רב־הקף על מכונות קיטור. ערך מדידות מדויקות של התפשטות גזים (ע"ע גז) ודחיסותם והראה שחוק בויל (ע"ע) הוא מקורב בלבד וחל רק על „גזים אידאליים", בעוד שגזים ממשיים דורשים תיקונים משמעותיים בחוק.

רֶנְיוּם (rhenium; ע"ש הנהר רין), יסוד מתכתי מקבוצת המנגן, שגוֹנוֹ כעין הכסף. סימנו הכימי Re, משקלו האטומי 186.2 (קיימים שני איזוטופים טבעיים, וכן איזוטופים מלאכותיים), מספרו האטומי 75 וצפיפותו 20.5.

לר' נקודת־ההתכה הגבוהה (3170°C) מבין היסודות, פרט לטונ־

גסטן ולפחמן. הר׳ אינו מופיע בטבע במצב חפשי, ולא בתרכובת ייחודית. הוא נפוץ בכמויות־קורט במינרלים אחרים, בעיקר במוליבדניט. הר׳ מופיע בתרכובותיו בערכויות 1—, 2, 3, 4, 5, 6 ו־7, שהיא הערכיות היציבה שלו. המתכת אינה נתקפת בטמפרטורות רגילות, אך מתחמצנת בטמפרטורות הגבוהות מ־350°C. נדירותו ומחירו הגבוה של הר׳ מגבילים את שימושיו. משתמשים בו בצמדים חומנים (thermocouples), שבעזרתם אפשר למדוד טמפרטורות עד 2500°C בסביבה שאינה מחמצנת. משתמשים בו גם למגעים חשמליים ובחלקי מנועים ימיים. לר׳ ולתרכובותיו שימושים בקטליזה (ע״ע).

K. B. Lebedev, *The Chemistry of R.*, 1962; C. A. Hampel (ed.), *The Encyclopedia of the Chemical Elements*, 1968; J. C. Bailer (ed.), *Comprehensive Inorganic Chemistry*, 1973.

רַנְיוֹן, (אַלְפְרֶד) דֵּימוֹן — (Alfred) Damon Runyon — (1884—1946), עתונאי, סופר ומפיק־קולנוע אמריקני. בגיל 14 התנדב לצבא והשתתף במלחמת אה״ב—ספרד. נודע כעתונאי וככתב צבאי (ב־1917 — בצרפת), ואח״כ — בסיפוריו מההווי הניו־יורקי, במיוחד של העולם התחתון; גיבוריו, מהם יהודים רבים, מתוארים כפושעים חביבים ואנושיים. סיפוריו, שנכתבו בעגה מיוחדת, מלאים הומור והגזמות גרוטסקיות, ומסתיימים בפואנטה מפתיעה. ר׳ עסק גם בחיבור תסריטים ובהפקה, ומ־1941 פעל בהוליווד. הנודע בקובץ סיפוריו, Guys and Dolls (עבר׳: „ברנשים ובובות", תשכ״א), 1932, שימש בסיס למחזמר ולסרט מפורסמים, באותו שם. בעברית גם י״ל: „מחרוזת הפנינים", תש״ס; „על טוביה האיום ואחרים", תש״ט; „השבעה", תשי״ב; „כתבי ד. ר׳", א׳—ב׳, 1953; „ליליאן", 1954; „חזרה לברודוויי", תשכ״ח; „עיר הגברים", תשכ״ח.

ר׳ פרסם גם מסות וקבצי־שירים, מהם: Rhymes of the Firing Line („חרוזים מקו־האש"), 1912. וע״ע אה״ב, עמ׳ 121.

רֵנָל, גִּיוֹם תּוֹמָה — Guillaume Thomas Raynal — (1713—1796), היסטוריון והוגה־דעות צרפתי. ר׳ התחנך בבי״ס ישועי והיה מורה במוסדות ישועיים (ע״ע ישועים), עד שבגיל 34 עזב את המסדר, התיישב בפריס והחל בכתיבת היסטוריה. עריכת כה״ע Mercure de France בשנים 1750—1754 הקנתה לר׳ מעמד חשוב בחוגי ההשכלה. ספרו החשוב הוא Histoire philosophique et politique des etablissements et du commerce des Europeens dans les deux Indes („היסטוריה פילוסופית ומדינית של המושבות והמסחר של האירופים בהודו ובהודו־סין"), VI–I, 1770 (בעילום שם). זהו אוסף עובדות בלתי־מדויקות על המושבות שערכו אינו כחיבור היסטורי אלא בדעות שביטא ובהשפעתו. חלקים ממנו חוברו בידי ד. דידרו (ע״ע) ואחרים מחוגי האנציקלופדיסטים. הספר החורם ע״י הכנסיה ונאסר בצרפת, ור׳ גלה לבלגיה ולפרוסיה. ב־1784 חזר לצרפת והתיישב בטולון. אלימות המהפכה זיעזעה אותו והוא יצא (1791) במחאה הדיפה נגד המהפכנים הקיצוניים.

ספרו של ר׳ הוקיע את הניצול ואת העבדות במושבות והתייחס לילידים ברוח דברי ז׳. ז׳. רוסו (ע״ע) על „האדם הטבעי". ר׳ התקיף את המלוכה וצידד באבסולוטיזם נאור; בייחוד יצא נגד הכנסיה בשל תמיכתה במלוכה וטען שהדת חייבת להיות כפופה למדינה.

A. Feugere, *Un Precurseur de la Revolution: l'abbe R.*, 1922; H. Wolpe, *R. et sa machine de guerre*, 1957; J. H. M. Salmon, *The Abbe R.* (History Today, XXVI), 1976.

רֶנָן, אֶרְנֶסְט — Ernest Renan — (1823—1892), מזרחן, היסטוריון והוגה־דעות צרפתי. ר׳ התכונן להיות כוהן־דת קאתולי, אך בשל ספקות באמונה עזב ב־1845 את הכנסיה הקאתולית. ר׳ זכה להכרה כמזרחן, בעיקר אחרי פרסום ספרו על הפילוסוף



א. רנן (הפסל: ברכמאס; בית רנן, טרגיה, צרפת)

הערבי אבן רשד (ע״ע), Averroes et l'averroïsme („אבן רשד והאסכולה האוורואיסטית"), 1852, אך לא הצליח לזכות במשרה אקדמית ונאלץ להיות אצל אחותו ועל חסכונותיו. ב־1849 נשלח ע״י ממשלת צרפת לרומא כדי לקטלג כ״י וב־1850 התמנה לספרן בספריה הלאומית. ב־1860 נשלח ללבנון וגילה שם כתובות פניקיות. ב־1861 ביקר בא״י כדי למצוא שם את הרקע הגאוגרפי־ראלי ואת ההשראה לחיבור ספרו על ישו (ע״ע, עמ׳ 430). בזכות ספר זה התמנה ר׳ לקולז׳ דה פראנס (1862), אך הרצאת הפתיחה שלו והופעת ספרו La vie de Jesus („חיי ישו"), 1863, גרמו לסערה בחוגים כנסייתיים והוא הושעה מהקתדרה שלו עד 1870. ספרו חיה לסנסאציה כלל־אירופית וציון־דרך בספרות על הנושא בזכות סגנונו המושך וגישתו החילונית. התיאור נוטל מישו את אפיו האלוהי והעל־טבעי, כפי שהיה מקובל בנצרות, ואפילו את חשיבותו כמורה־מוסר דגול, ומציג אותו כדרשן נודד גלילי. בעקבות ספר זה הופיעו ספרים נוספים: על השליחים (Les Apotres, 1866), פאולוס הקדוש (Saint Paul, 1869) ועוד, שכולם תוכננו כחלקים בסדרה גדולה Histoires des origines du Christianisme („תולדות ראשית הנצרות"), VII-I, 1863—1883. בסדרה זו מגלה ר׳ פנים שונות של אישיותו וכשרונותיו: סופר־היסטוריון מחונן בעל דמיון, הוגה הנאבק עם בעיות דורו, אדם דתי שנטש את הכנסיה, אך נע בין אמונה ב„אל הנסתר" מזה וספקנות אירונית מזה. לתהילתו הספרותית תרמו גם חיבורו האוטוביוגראפי Souvenirs d'enfance et de jeunesse („זכרונות ילדות ועלומים"), 1883, ונאומיו באקדמיה הצרפתית אליה נבחר ב־1878.

נסיעותיו המרובות ופעילותו הספרותית לא היו בעלות אופי מדעי גרידא אלא היו קשורות לזיקתו להתפתחויות המדיניות והחברתיות של תקופתו. עד למלחמה בין צרפת לפרוסיה (1870/1) היה ליברלי ואף צידד במלוכה החוקתית; אחרי מפלת צרפת הפך לשמרן יותר וטיפח יחסים עם חוגים בונאפרטיסטיים, אך הודה שרפובליקה עדיפה על שלטון הכנסיה. כסופר פורה ביטא ר׳ את מאבקי בני דורו ולבטיהם: דת ומדע, אמונה וספקנות, ליברליזם ומשטר אוטוריטארי. מכאן גם השפעתו על מחשבת מדינאים וסופרים ממחנות מנוגדים.

חיבורו הראשון בתחום ה ב ל ש נ ו ת ה ש מ י ת היה L'Histoire generale et systeme compare des langues semitiques („היסטוריה כללית ומחקר משווה של הלשונות השמיות"), 1848. הוא ניסה לחדור דרך הלשון ל„רוח השמיות" וטען שהמגמות המונותאיסטיות טבועות בה מתחילתה. ר׳ תרגם ופירש את ס׳ איוב (1859), שיר השירים (1860) וקהלת (1882). הכתובות הפניקיות שגילה בשעמד בראש המשלחת הארכאולוגית בלבנון ובסוריה י״ל בספרו La Mission de Phenice („משלחת לפניקיה"), II-I, 1864—1874. במסעו זה גם הגה את רעיון האוסף Corpus inscriptionum Semiticarum („אוסף הכתובות השמיות"; ע״ע צרפתית, תרבות, עמ׳ 991), שאין ערוך לחשיבותו. חשיבות מיוחדת נודעת לספרו האחרון Histoire du peuple d'Israel („תולדות עם ישראל"), V-I, 1887—1893, בו הוא מבטא את להט תקוותו המשיחית, שהובאה לעולם ע״י העם היהודי. לדעתו, היהדות אמנם תיעלם, אך מורשתה המשיחית ובשורתה, שהאמונה בגאולה מסוגלת לגבור על הייאוש, יתגשמו בעתיד.

ביחסו של ר׳ ל י ה ו ד י ם וליהדות מצויה אותה סתירה ושניות, האופיינית לכלל משנתו: סתירה בין יסודות אנטישמיים ובין

הערכה חיובית ליהדות ולתרומתה. מחד־גיסא, על סמך הבלשנות המשווה, טען ר' שהשמיים הם גזע נחות ביחס לגזע הארי; שישראל אשם ברצח אל, שהוא עם קנאי, פרימיטיווי ומאובן; שהיהודים בימיו סוגדים לממון, הורסים את החברה מבפנים, מעוררים תנועות מהפכה ומקיימים קשר חשאי ביניהם. מצד שני טען שהגזע הוא מושג מוטעה: שהיהודים התרחקו מגזעם והיו לאירופיים; שהיהדות, כאחד משני הכוחות שהתרבות המערבית הושפעה מהם, נתנה לעולם את הרעיון המשיחי והגאולה; שהיהודים תרמו לאנושות את מושגי הצדק החברתי ויש להם ייעוד היסטורי כלל־עולמי לשמש חלוצי הקידמה. הסתירה בעמדתו והיסודות האנטישמיים והגזעניים במשנתו נוצלו באורח פרדוכסאלי, בשל מעמדו המדעי המכובד, לעיצוב תורת האנטישמיות הגזענית המודרנית, למרות שר' עצמו לא היה אנטישמי מובהק ויצא נגד פעילות אנטישמית. ר' פרסם עם א. נויבאואר (ע"ע) שני ספרים: Les Rabbins français du commencement du XIV^{e} siecle („הרבנים הצרפתים של ראשית המאה ה 14"), 1877; Les ecrivains juifs français du XIV^{e} siecle („הסופרים היהודים הצרפתים של המאה ה 14"), 1893, בהם נכללו הסופרים הרבניים בתולדות הספרות הצרפתית. כל כתביו (Oeuvres completes) י"ל ב 10 כרכים, 1947—1961.

ש. אלמוג, המוטיב הגזעי בגישתו של א. ר' ליהדות וליהודים (ציון, ל"ב), תשכ"ז; A. Sulzbach, *R. und der Judaismus*, 1867; J. Pommier, *R. d'après des documents inedits*, 1923; id., *La Pensee religieuse de R.*, 1925; id., *La Jeunesse clericale d'E. R.*, 1933; H. Psichari, *R. d'après lui-meme*, 1937; R. Dussaud, *L'Oeuvre scientifique d'E. R.*, 1951; J. Chaix-Ruy, *E. R.*, 1956; D. G. Charlton, *Positivist Thought in France During the Second Empire, 1852—1870*, 1959; H. W. Wardman, *E. R.: a Critical Biography*, 1964; R. M. Chadbourne, *E. R.*, 1968; K. Gore, *L'Idee de progres dans la pensee de R.*, 1970.

צ. ו. – מ.

רֶנְס (רֶמְס; Reims), עיר בשמפניה (ע"ע), במזרח צרפת; 178,000 תוש' (1975). ר' שוכנת על גדות הנהר ול (Vesle), לרגלי רבדה הבנויה אבן־גיר וקרטון, שחצובות בה מערות רבות וארוכות — המשמשות מרתפי יין. היא נמצאת על סעיף של הנתיב ההיסטורי (רון—סואון) אל פלנדריה וחוף הים־הצפוני. עם כריית תעלת אן־מרן (Aisne-Marne) ב 1846 הוקם בר' נמל־נהר חשוב. ר' מפורסמת כמרכז עתיק לייצור יינות שמפניה. מייצרים בה גם ציוד למכוניות ולמטוסים, מזון ובגדים. בר' אוניברסיטה (נוס' 1548; 10,340 תלמידים [1975/6]) ומוזיאון חשוב לאמנות.

אמנות. הפגזות גרמניות בשתי מלה"ע החריבו את רוב בנייניה ההיסטוריים של העיר, שהיתה מן היפות בצרפת. הבניינים שוחזרו בחלקם. מן המאה ה 2 נשתמרה קשת־נצחון רומית — „שער־מארס". — הקתדרלה של ר' היא פאר הארדיכלות הגותית של המאה ה 13. בנייתה החלה ב 1211 ונמשכה כמעט 100 שנה; אעפ"כ מצטיינת הכנסיה באחדות הרמונית של מבנה וצורה — מאחר שבוניה נשארו נאמנים לתכנית המקורית — והיא מהדוגמות השלמות המעטות של קתדרלה גותית. בעושר הפיסול המונומנטלי, המעטר את שערי החזית הראשית (המערבית) ואת שתי חזיתות הטראנספט (האולם הניצב), עולה עליה רק הקתדרלה של שרטר (ע"ע); אחדים מפסלי החזית המערבית מתחרים באלה של שרטר גם באיכותם. פסלים אלה, שהם הגדולים־בסוגם בצרפת, מצטיינים בהירות הנאטורליסטית של עיצובם וביפים הרענן, הכמעט־קלאסי. הקתדרלה ניזוקה קשה במלה"ע I, ושוחזרה (תמ': כר' ד', עמ' 47/8). — כנסיה מעניינת אחרת, שגם היא שוחזרה אחרי מלה"ע I, היא של מנזר סן־רמי. למבנה המקורי מאמצע המאה ה 11 נוסף בשלהי המאה ה 12 מקהל גותי, מן המוקדמים־בסוגו באירופה.



הקתדרלה של רנס (פוטו גורפא)

היסטוריה. בימי הגלים היתה ר' (Remi) מרכז חשוב לסחר. הרומאים עשאוה לבירת הפרובינקיה גליה הבלגית. בסוף המאה ה 3 היתה מושב הגמון, ובכנסיית ר' נטבל כלוביס (ע"ע), מלך הפרנקים, לנצרות (496); הודות לכך זכתה ר' בקדושה מיוחדת. לואי VII הוכתר בר', ובמאה ה 13 הוקמה בר' הקתדרלה הגדולה, ובה הוכתרו רוב מלכי צרפת עד שרל X (1825). חשובה־במיוחד היתה הכתרתו שם של שרל VII (ע"ע), ביזמת ז'ן ד'ארק (ע"ע). במאה ה 17 עשה קולבר (ע"ע), יליד ר', רבות לביסוס תעשיות טכסטיל בר', והבטיח את חשיבותה כמרכז־תחבורה ע"י מערכת כבישים ותעלות. במלה"ע I ישבו הגרמנים בעמדות סביב העיר והפציצוה ללא־הרף. בסוף מלה"ע II נכנע צבא גרמניה לגנרל איזנהאואר בר'.

יהודים נזכרים לראשונה ב 1077. הם גרו ברחוב היהודים, ובו נמצא גם ביהכ"נ. באמצע המאה ה 12 השתתפו חכמי ר' בכינוס הרבנים הגדול בראשות רבנו תם. באותה עת ניהלו חכמי ר' ויכוחים עם הנוצרים. במחצית השניה של המאה ה 13 נידלדלה הקהילה, והמעטים שנותרו גורשו ב 1306, עם שאר יהודי צרפת. ב 1820 שוב התיישבו יהודים בר'. ואולם, רק לאחר שבאו לר' יהודים מאלזס־לורן — לאחר סיפוחה לגרמניה ב 1871 — נוסדה קהילה ונבנה ביכ"נ (1879). ב 1971 היו בר' כ 600 יהודים, ולהם ביכ"נ ומרכז קהילתי.

B. Blumenkranz, *Juifs et Chretiens dans le monde occidental*, 1960; M. Hollande, *Tresors de R.*, 1961; H. Reinhardt, *La Cathedrale de R.*, 1963; W. M. Hinkle, *The Portal of the Saints of R. Cathedral*, 1965.

רַנְסִימֶן, סר סְטִיוְן (גֵ'ימְז קוֹקְרֶן סְטִיוְנְסוֹן) — Sir Steven (James Cochran Stevenson) Runciman — (נו' 1903), היסטוריון אנגלי, בוגר קימבריג', בנו של לורד ו. ר' (ע"ע צ'כוסלובקיה, עמ' 708). במלה"ע II שימש ר' נספח לעתונות בצירות הבריטית בבולגריה; מ 1942 — פרופסור לתולדות באוניברסיטת קושטא. ר' חקר את תולדות הקיסרות הביזנטית, במיוחד בהבטיה הדתיים והתרבותיים. אחרי מלה"ע II הרחיב תחומי התעניינותו לנושאים שונים בתולדות יה"ב, בהם תולדות המינות המאניכאית (ע"ע מניכאים), השתלטותה של אראגון על סיציליה, ובמיוחד תולדות מסעי־הצלב וממלכת הצלבנים. במרכז דיונו העמיד ר' את מפגש התרבויות השונות, תוך כדי שילוב ההבט התרבותי עם יתר ההבטים של ההיסטוריה. לחיבוריו, המציגים תמונה כוללת של הנושא בסגנון מבריק ושוטף, נודע ערך רב כספרי לימוד ועיון אוניברסיטאיים. מבין חיבוריו: A History of the First Bulgarian Empire („תולדות הקיסרות הבולגרית הראשונה"), 1930; Byzantine Civilization („התרבות הביזנטית"), 1933; The Medieval Manichee („המאניכיאיזם ביה"ב"), 1947; A History of the Crusades („תולדות מסעי־הצלב"), I-III, 1951—1954; The Eastern Schism („הפילוג המזרחי"), 1955; The Sicilian Vespers („ערבית סיציליאנית"), 1958; Orthodox Church and the Secular State („הכנסיה האורתודוכסית והמדינה החילונית"), 1972. כתב גם על תולדות בורנאו: The White Rajahs („הרג'ות הלבנים"), 1960.

רֶנְסַם, אַרְתּוּר מִיצ׳ל — Arthur Mitchell Ransome — (1884—1967), סופר ילדים אנגלי. ב1913 יצא כעתונאי לאירופה ושהה ברוסיה בתקופת מלה״ע I ובמהפכה הרוסית. בעקבות ביקורו פרסם סיפורי־עם רוסיים (Old Peter's Russian Tales), 1916, וספר תיעודי: Six Weeks in Russia („ששה שבועות ברוסיה״), 1919. ערך מסעות גם בסין, מצרים וסודן. ר׳ פרסם כעשרים ספרים וקיבל תארי־כבוד שונים. הוא כבש מקום כבוד בספרות הילדים בסדרה המצוינת בת תריסר הספרים: Swallows and Amazons (עבר׳: „שייטי סנוניות נועזים״, 1965), 1930—1947, המתארה חבורת נערים ונערות והרפתקותיהם על חוף אגם, בלב־ים, על אי ובשאר נופי־פרא. סיפוריו המרתקים כתובים בהומור „יבש״ ובהזדהות עמוקה עם גיבוריו הצעירים. מספריו הנוספים: Winter Holiday („חופשת חורף״), 1933; Pigeon Post („דואר יונים״), 1936; The Big Six („ששת הגדולים״), 1940.

H. Shelley, *A. R.*, 1960.

רֶנֶסַנְס (מצרפ׳ Renaissance — תחיה, לידה מחדש; איט׳ rinascimento, rinascita), מושג היסטורי — כינוי לתמורות־יסוד שהלו באמנות, בספרות, במחשבה, בממשל ובחינוך באיטליה במאות ה14—ה16 והתפשטו לאירופה המערבית והמרכזית במאה ה16. הר׳ שמחוץ לאיטליה מכונה, לעתים, „ר׳ צפוני״. על משמעות המונח עברו גלגולים רבים מאז החל השימוש בו.

הר׳ בעיני בני־זמנו. איטלקים אחדים בני המאה ה14, רובם מפירנצה, נתנו ביטוי לתחושתם שהחלו זמנים חדשים. פטררקה (ע״ע) היה, כנראה, הראשון שתיאר את תקופת אלף השנים, מאז שקיעת הקיסרות הרומית ועד ימיו, כתקופת־חשכה, שבה ירדו לשפל המדרגה ההשכלה, האמנות והמידות הטובות. הוא קרא לבני זמנו לשוב אל הספרות הקלאסית, במיוחד הלאטינית, ואף השקיע מאמצים רבים בגילויי כ״י עתיקים ובעריכתם; כסבור היה, שאנשי רומא העתיקה, כגון קיקרו (ע״ע), ראויים לשמש בהתנהגותם מופת לבני־תקופתו. ידידו, בוקצ׳ו, ייחס לג׳וטו את **חידוש** אמנות הציור, שהתנוונה, לדבריו, במשך מאות שנים, ואילו על דנטה אמר שהוא השיב את המוזות לאיטליה **והחיה**


רנסנס. פרנצ׳סקו די ג׳ורג׳ו מרטיני: פנים כנסיית מאדונה דל קאלצ׳ינאיו ליד קורטונה. הבניה החלה ב1485


רנסנס. מלוצו דה פורלי: האפיפיור סיקסטוס IV עם ההומניסטים בספריית הוואטיקאן. ציור־קיר בספריית הוואטיקאן, 1476/7

את השירה. אופן־דיבור זה נעשה שכיח. בספר על חיי האמנים האיטלקים שכתב וַזרי (ע״ע; 1550) הופיע לראשונה השם ר׳ (rinascita). ואזארי דיבר על שקיעת האמנות ותחייתה, וחילק תחיה זו ל3 שלבים; האחרון בהם, שבו שלט בכיפה מיכלאנג׳לו, היה, לדעתו, שיאה של תחיית האמנות, שממנו אפשרית רק שקיעה חדשה. ואזארי מצא, שהאמנים אימצו להם את הסגנון, הגישה, ואמות־המידה האמנותיות של העת העתיקה, וקשר חזרה זו במה שנראה לו כשיבה לטבע: חיקויו המדויק בעזרת חוקי הפרספקטיווה, שהיו ידועים בעת העתיקה ונתגלו מחדש, הדגשת הממדים הנכונים של גוף־האדם והנטיה לציור נופים. וינצ׳נצו גלילאי (אבי הפיסיקאי) דיבר על התחדשות המוסיקה (1581).

בני הר׳ ראו בו אפוא בעיקר את התחדשות האמנות היונקת מהתפיסות של העת העתיקה והמחקה את הטבע, וכן את העיסוק בספרות ובהגות של רומא ויוון שלווה בהערצת הדמויות של התקופה העתיקה. הם היו הראשונים שגיבשו את המושג „יה״ב״ (מונח שהונהג במאה ה17) — שתיארוהו כתקופת־חשכה שחצצה בינם לבין ימי־הזוהר של יוון ורומא — והניחו את היסוד לחלוקה המשולשת של תולדות אירופה.

כתוצאה מפעילותם של פטררקה והנוהים אחריו נתגבשה תפיסה חינוכית, שהעמידה במרכז את מה שכּוּנה „לימודים הומניסטיים״ (studia humanitatis): רטוריקה, דקדוק, היסטוריה, שירה ופילו־סופיה של המוסר. למידתם של כל אלו נשענה על ירושת המקורות הקלאסיים. במאה ה16 כבר היה מקובל לכנות מורה למקצועות אלו הומניסט (humanista). הר׳ זוהה עם מה שכונה אח״כ הימניזם (ע״ע) — באחד ממוביניו הבסיסיים.

מחוץ לאיטליה היתה התמונה שונה במקצת. פ. רבלה (ע״ע), למשל, מנה עם השגי תקופתו לא־רק את חידוש ההשכלה הקלאסית, אלא גם את המצאת הדפוס ואבק־השריפה, ואילו צרפתי אחר בן המאה ה16, ז׳אן פרנל (Fernel), הוסיף לרשימה את התגליות הגאוגרפיות. ארסמוס (ע״ע) מרוטרדם, החשוב באנשי הר׳ הצפוני, היה שותף לביקורת האיטלקית על יה״ב, אלא שזו נתפרשה לו

כביקורת הכנסיה, האפיפיורות והפלפול הסכולאסטי, והוא כלל במקורות שיש לשוב אליהם — גם את הנצרות הקדומה. לו, כלאנשי הרפורמציה, היה הר׳ שלב לקראת התחדשות דתית. בארצות אירופה שמחוץ לאיטליה, יותר מאשר באיטליה עצמה, הופנתה תשומת־הלב להיווצרות (לא היתה זו תחיה!) של הספרויות בלשונות־העם, ובדרך של הכללה נוחה הוחל מושג הר׳ לא רק על האמנות, אלא גם על הספרות.

הר׳ בעיני אנשי ההשכלה. אנשי תקופת ההשכלה (ע״ע) הזדהו עם אנשי הר׳ בביקרתם על יה״ב וראו בר׳ ביטוי לקדמה האנושית ונצחון התבונה על הבורות; בקיצור — לא היה הר׳ אלא ראשית ההשכלה. וולטר (ע״ע), אף שמנה 4 תקופות־זוהר בתולדות היצירה והמחשבה — ימי פריקלס באתונה, אוגוסטוס ברומא, בית מדיצ׳י בפירנצה, ולואי XIV בצרפת — וראה בר׳ שלב בהשתחררות מהנצרות, ציין גם את המבוכה והשחיתות המוסריות, שאפיינו, לדעתו, את אנשי הר׳.

היווצרות מושג הר׳ המודרני. מישלה ובורקהרט. התרומה העיקרית להפיכת מושג הר׳ ממושג בתולדות האמנות והספרות למונח היסטורי המציין תקופה היסטורית על מכלול תופעותיה, ובייחוד למונח המציין שלב מהותי בתולדות התרבות המערבית, היתה של ההיסטוריון הצרפתי ז׳. מישלה והשוויצי י. בורקהרט (ע׳ ערכיהם). מישלה איתר (1855) את הר׳ בעיקר בצרפת של המאה ה16 והתייחס לפריחת האמנות והספרות כאל חלק מתהליך יסודי־יותר, שאפיין אותו במלים „גילוי העולם וגילוי האדם״; הגילויים המדעיים (קופרניקוס, גלילאי) והגאוגרפיים תרמו לראיה חדשה של האדם את עצמו.

בורקהרט, שמיקד את תשומת־לבו בר׳ האיטלקי במאות ה14—ה15, יצא מתפיסתו של מישלה וביקש להוכיח בספרו „תרבות הר׳ באיטליה״ (1860) 3 תזות: (1) הר׳ היה תחילת העת החדשה ובו נוצר האדם המודרני; (2) ביה״ב לא הכיר האדם את עצמו אלא כאיבר בקבוצה, ואילו בר׳ האדם נעשה לפרט (אינדיווידואום) רוחני, וכך הוא נודע לעצמו בהכרתו; (3) בר׳ נתפסה המדינה לראשונה כפרי מחשבתו ופעולתו של האדם — כמוצר־אמנות (Kunst-werk). תולדות מושג הר׳ מימי בורקהרט ועד היום הן תולדות ההתקפה וההגנה על התזות שלו.

לבורקהרט עצמו היו תימוכין עובדתיים איתנים למדי. לדידו, החזרה למקורות הקלאסיים לא היתה אלא אחד הביטויים להתגבשותה של התודעה העצמית של האדם כפרט. והוא קשר את סיסמת גילוי העולם עם היחס החדש לטבע. לדבריו, היה פטררקה האדם המודרני הראשון, וזאת משני טעמים: הוא גילה את היופי שבטבע, והוא הקדיש תשומת־לב גם לרגשותיו ולחיי־הנפש שלו ונתן להם ביטוי עז. האינדיווידואליזם מצא את ביטויו בפריחת צורה ספרותית שהפרט במרכזה — הביוגרפיה, ובייחוד האוטוביוגרפיה, שדוגמותיהן הבולטות הן „החיים המחודשים״ לדנטה, והאוטוביוגרפיה של ב. צ׳ליני (ע״ע). איש הר׳ טיפח את עצמו ואת אישיותו „כמעשה־אמנות״, ושאף להיות רב־צדדי ואיש־האשכולות (l'uomo universale), שדוגמותיו המובהקות היו לאון בטיסטה אלברטי, לאונרדו דה וינצ׳י והחצרן, כפי שתואר בידי קסטיליונה (ע׳ ערכיהם). איש הר׳ שאף לתהילת־עולמים, כפי שמעידים מפעלי־הבניה, כגון קברי בני מדיצ׳י. איש הר׳ העמיד את האדם במרכז: לא התעלם משום דבר אנושי, כפי שמראה אותה אוטוביוגרפיה של צ׳ליני, החשיב ביותר את רעיון כבוד האדם, כפי שבוטא הדבר בנאומו הידוע של פיקו דלה מירנדולה (ע״ע; וע״ע כבוד, עמ׳ 540), והיה איש העוה״ז, שנטה להתרחק מהנצרות והיה „פגאני״ ברוחו. ולבסוף, בחלל הריק שנותר עם סיום המאבק בין הקיסרות והאפיפיורות, קמו באיטליה ערי־מדינה, ובהן עוצבה הגישה החדשה כלפי המדינה, שביטויה הבשל היה „הנסיך״ למקיוולי (ע״ע).



רנסנס. דף מתוך ספרו של פרנצ׳סקו קולונה: „חלום פוליפיל״ (Hypnerotomachia Poliphili), נדפס ע״י אלדוס מנוציוס; חיתוכי־העץ מאת אמן לא ידוע, 1499 (הכפריה הלאומית המרכזית, פירנצה)

הוויכוח על עמדת בורקהרט. היסטוריונים במאה ה20 הוסיפו נדבכים לבניינו של בורקהרט. לדעת ה. בארון (ר׳ ביבל׳), מה שביקשו ומצאו אנשי הר׳ בני פירנצה בדמויות העת העתיקה, ובייחוד בקיקרו, היה דגם של „הומניזם אזרחי״ (civic) — אזרח המתמסר לענייני עירו־מדינתו, פטריוט, איש רב־פעלים, שאינו בוחל בצבירת רכוש ובהנאות העוה״ז, שאינן סותרות, לדעתו, את הסגולה הטובה וההשכלה ההומאניסטית. דמות כזאת לא נמצאה ביה״ב. ג. מטינגלי (ר׳ ביבל׳) הראה, שבר׳ נתגבשה התפיסה המודרנית, שלפיה הדיפלומט משרת את ארצו, ורק את ארצו. הובלטו גם ההבטים הכלכליים־חברתיים שבורקהרט התעלם מהם: ו. זומברט (ע״ע) ייחס לר׳ את הופעת רוח הקאפיטליזם המודרני, ובעקבותיו עמד א. פון מארטין על הקשר שבין קאפיטליזם כזה לבין תרבות הר׳ וקבע שהר׳ היה תקופת התעצמות והתפשטות כלכלית.

בין הגורמים לביקורת על הגדרת הר׳ של בורקהרט ניתן למנות בייחוד את אלה: (א) ההגדרה של בורקהרט לר׳ היתה מעורפלת־למדי, וכנגד הדוגמות שיכול היה למצוא לטובתה, אפשר למצוא דוגמות הפוכות; (ב) ההתקדמות העצומה בחקר תולדות יה״ב הביאה לדחיית הרעיון שהיתה זו תקופה חשוכה ושתהום היתה פעורה בינה לבין הר׳; (ג) תשומת־הלב של ההיסטוריונים הופנתה להבטים כלכליים וחברתיים שנעלמו מעיני בורקהרט; (ד) ההכרה במרכזיות המדע והתפיסה המדעית בעולמו של האדם המודרני הפנתה את תשומת־הלב לשאלת התרומה של הגות הר׳ למדע. אין גם למעט בחשיבות המניעים הלאומניים של היסטוריונים, שהבכורה שנתן בורקהרט לאיטלקים לא היתה לרוחם.

(א) מבקרי בורקהרט טענו, שאיש הר׳ לא היה מודרני בתפיסת־עולמו, ובייחוד אין זה נכון שתפיסתו היתה חילונית ופגאנית. הר׳ הצפוני היה ללא־ספק נוצרי באפיו, והעיון במקורות הקלאסיים הביא דווקא לתחייתה של נאו־אפלטוניות באיטליה, במיוחד בכתבי מרסיליו פיצ׳ינו ופיקו דלה מירנדולה (ע׳ ערכיהם) — וזו עודדה תפיסה נוצרית בעלת גוון מיסטי. פ. א. קריסטלר (ר׳ ביבל׳) טען, שיש לחזור ולזהות את ה„הומניזם״ ע״פ תפיסת בני הר׳ עצמם (ר׳ לעיל), ולא לשוות למונח משמעויות שדבקו בו מאוחר־יותר, כגון אנתרופוצנטריות.

(ב) הטענה העיקרית של חוקרי יה״ב כנגד בורקהרט היתה, שהאפיונים שנתן לר׳ מתאימים באותה מידה לאנשי יה״ב. השפיעה בכך גם תפיסתו של י. הויזינגה (ע״ע), שבמאות ה14—ה15 הגיעה תרבות יה״ב לכלל בשלות („סתיו יה״ב״, כלשונו). כבר ה. תודה (Thode) טען (1885) שפרנציסקוס מאסיזי (ע״ע) גילם את מתכונות העיקריות שנתלו באנשי הר׳. לדעת היסטוריון־המדע לין תורנדיק לא היו אנשי יה״ב משוללי אינדיווידואליזם, והר׳ לא היה אלא תולדה של התפתחות בת מאות שנים; מצד שני, רבות מהתופעות המודרניות, כגון המדינה הלאומית והפרלמנטריזם, מקורן ביה״ב



רנסנס. אנדראה דל ורוקיו: אנדרטה לקונ־דוטיֵרה ברטולומאו קולאוני, ונציה 1479—1488. הושלמה ע״י אלכנדרו לאופרדי, 1496

דווקא. מושג הר׳ מטעה אפוא ויש לוותר עליו. צ׳. ה. הסקינז (Has-kins) טען, כי אנשי המאה ה 12 הכירו יפה את הספרות הקלאסית, ולפיכך מן הדין לדבר על הר׳ של המאה ה 12. היו היסטוריונים (כגון כ. ה. דוסוֹן) שדיברו אפילו על הר׳ הקרולינגי (ב־מאות ה 8—ה 9). כנגד התקפות אלו באה הגנה מסויגת מצד פ. קאבּוֹד (ר׳ ביבל׳) והיסטוריון־האמנות א. פנופסקי (ע״ע): השכלה קלאסית וחיקוי האמנות הקלא־סית, התבוננות בטבע לשמה ואינדיווידואליזם ניתן למצוא גם במאה ה 12, אבל השאלה היא זו של החקף הכמותי של התופעות הללו ומידת התלכדותן לתפיסת־עולם ומערכת תרבותית כוללות — ובזה ייחוד הר׳.

(ג) ההנחה שפריחה תרבותית כגון זו של הר׳ חייבת להתבסס על כלכלה מתרחבת היא, לדעת היסטוריונים רבים, בלתי בדוקה. א. סירן (ע״ע), ובעקבותיו ר. לוֹפס, מ. פוסטאן, ק. צ׳יפוֹלה ואחרים, הגיעו למסקנה, שבמאות ה 14—ה 15 היה שפל כלכלי ודמוגרפי ודפוסי פעילות כלכלית שהתגבשו קודם, ביה״ב, התקיימו בכוח ההתמד. מ. ובר (ע״ע) קבע, שרות הקפיטליזם מקורה בפרוטסטנ־טיות, יותר מאשר בר׳.

(ד) מקובל לחשוב, שהמהפכה המדעית התרחשה רק במאה ה 17, ובשאלה באיזו מידה תרם לה הר׳, חלוקות הדעות. הלימודים ההומניסטיים לא כללו פיסיקה, אבל כללו, לעתים, מתמטיקה, שלהתפתחותה הניכרת־למדי תרמה גם פריחת הנאו־אפלטוניות בשלהי המאה ה 15. הפניה למקורות הקלאסיים הרחיקה, בלי־ספק, את אנשי הר׳ באיטליה מגישה ניסויית, אף כי נמצא שהיה קשר בין המגמה האמנותית לתאר את האדם בדיוק רב לבין התפתחות האנטומיה. השפעת הדפוס והתגליות הגאוגרפיות ניכרה רק בשלהי המאה ה 16.

העדר ההכרעה בוויכוח סביב הגדרותיו של בורקהרט השרה תחושת מבוכה ואף ייאוש מהאפשרות לתת לד׳ אפיון הולם. פ. א. קריסטלר הציע אפוא לוותר על המשמעות התכנית של המונח, ולהשתמש בו ככינוי לתקופה שבין השנים 1300 ל 1600 ותו לא. ו. פרגוּסון טען, שלא ניתן לומר על הר׳ אלא שהיה תקופת־מעבר בין יה״ב לזמן המודרני.

א. טוינבי (ע״ע) עשה את מושג הר׳ לחלק מהותי משיטתו ההיסטוריוסופית, שלפיה ההיסטוריה היא תולדות עלייתן ונפילתן של תרבויות, והרחיב בתוך כך את הרעיון המונח ביסוד הדיבורים על הר׳ של המאה ה 12 והקרולינגי. לפי טוינבי אין הר׳ תופעה חד־פעמית, והשם ר׳ יאה לכל מצב שבו נציגיה של תרבות חיה מעוררים מתרדמתה תרבות של תקופה קודמת.

ס פ ר ו ת, ע״ע איטליה, עמ׳ 776—778; א מ נ ו ת, ע״ע אמנות, עמ׳ 51/2; צ י ו ר, עמ׳ 633; פ ס ו ל, עמ׳ 943/4; א ר ד י כ ל ו ת, עמ׳ 722—724; מ ו ס י ק ה, עמ׳ 545 ואילך; ה י ס ט ו ר י ו ג ר פ י ה, עמ׳ 280, 283; וע׳ ערכיהן של הארצות השונות.

ר׳, י ה ו ד י ם: ע״ע איטליה, עמ׳ 801—803; הומניזם, עמ׳ 793/4. השפעת אמנות הר׳ על בתי־כנסת, ע״ע, עמ׳ 639, 647, 654.

י. בורקהארט, תרבות הר׳ באיטליה, תשט״ו; י. הויזינגה, סתיו ימי־הביניים, תשל״ו; *Journal of the History of Ideas*, IV, 1–74, 1943; F. Chabod, *Il Rinascimento*, 1947; W. K. Ferguson, *The R. in Historical Thought*, 1948; H. Baron, *The Crisis of the Early Italian R.*, 1955; G. Mattingly, *R. Diplomacy*, 1955; J. Huizinga, *Men and Ideas*, 1959; K. H. Dannenfeldt (ed.), *The R.: Medieval or Modern?*, 1959; E. Panofsky, *R. and Renascences in Western Art*, I–II, 1960; P. O. Kristeller, *R. Thought*, I–II, 1961/5; P. Burke, *The R.*, 1964; D. Hay (ed.), *The R. Debate*, 1965; A. Chastel, *Le Myth de la R.- 1420—1520*, 1969; A. Buck (ed.), *Zu Begriff und Problem der R.*, 1969.

אל. וי.

רַנְקֶה, לאוֹפּוֹלְד פוֹן — Leopold von Ranke — (1795—1886),

הנודע בהיסטוריונים הגרמנים במאה ה 19, ואבי שיטת המחקר המודרנית בהיסטוריה. ר׳ היה בנו של כומר לותרני בתוּ־רינגיה. הוא גדל באווירה ספוגת פיאטיזם (ע״ע), ולמד פילולוגיה ותאולוגיה באוניברסיטת לייפציג כדי להכשיר עצמו לכמוּרה. בעת לימודיו נמשך להיסטוריה, וראה את העיסוק בה דרך לעבודת הבורא. מ 1825 עד 1871 לימד היסטוריה באוניברסיטת ברלין.

כבר בספרו הראשון, „על תולדות העמים הרומאנים והגרמאנים מ 1494 עד 1514״, 1824, ניכרו שיטתו של ר׳ ודרך כתיבתו. הוא צירף לספר זה נספח — „ביקורת על ההיסטוריונים החדשים״ — ובו עמד על חובת ההיסטוריון לנתח בדקדקנות את מקורותיו הספרו־תיים, את מניעי מחבריהם ואת המסורות ששיקעו בכתביהם. ר׳ החיל כלל זה על שני ההיסטוריונים בני הדור שתיאר, מקיַוֶלי וגויצ׳רדיני (ע׳ ערכיהם), וחשׂף את רפיפות הבסיס שעליו נשענה כתיבת ההיסטוריה החדשה. בצד ביקורת המקורות הספרותיים השתית ר׳ את שיטתו־הוא על חקר מסמכי הגנזכים; בשנים 1828—1831 שהה באיטליה, ובהמלצת מטרניך (ע״ע) נפתחו לפניו שערי הספריות והארכיונים החשובים שם, פרט לווטיקן. אוצר בלום למחקריו ולחיבוריו היו דו״חות שגרירי ונציה במאה ה 16. אח״כ שהה ר׳ בפריס, בלונדון, ואף בדבלין, ועיין במסמכי גנזכיהן. בין ספריו: „העת׳מאנים וממלכת ספרד״, 1827; „האפיפיורים, כנסייתם ומדינתם במאות ה 16—ה 17״, 3 כר׳, 1834/6; „תולדות גרמניה בעת הרפור־מציה״, 6 כר׳, 1839/47; „תולדות צרפת במאות ה 16—ה 17״, 5 כר׳, 1852/61; „תולדות אנגליה במאות ה 16—ה 17״, 7 כר׳, 1859/69. את ספרו האחרון, „דברי ימי עולם״, 9 כר׳, 1881/8, הכתיב מהזכרון, כשכּהו עיניו, ולא הספיק להשלימו. כל כתביו י״ל ב 54 כר׳ (Samtl. Werke, 1867/90; 1925/30־).

כתיבת תולדותיה של תקופה תוך הסתמכות על עדויות ומסמכים של בני אותה תקופה, שהנהיג ר׳ בהיסטוריוגרפיה, נחיתה מימיו ליסוֹד־מוּסד. שיטה זו קשורה בשאיפתו של ר׳ לתאר את מאורעות העבר „כפי שהיוּ בעיצוּמם״ (לפי תרגומו של ע. א. סימון [ר׳ ביבל׳]: Wie es eigentlich gewesen). שאיפה זו תרמה גם לגישות־היסוד שלו, לחתור לאוּבּייקטיוויוּת מירבית, ולהימנע ככל־האפשר מחריצת משפט ומהערכות של בן תקופה אחת על מאורעות ואישים בתקופה אחרת. עם־זאת היתה גישה זו קשורה גם בתפיסתו הדתית: הוא ראה באומות ובמדינות, במאבקים ביניהן וביצירותיהן הקולקטיוויוֹת, משום התגלות האלוהות, שאפשר למצוא את רמזיה בהתרחשות, אך אין להשיגה בשכל האדם החוקר. לפיכך אין ההיסטוריון רשאי לשפוט את האירועים והאישים מבחוץ, ועליו לתאר את העבר כהווייתו, אך בעיצומו — בהקשרו אל הכלל האנושי או אל „האידאות״, המרחפות מעל לתופעות הממשיות והנותנות משמעות להתרחשות; אידאות אלו מייצגות ישות מֶטָפיסית — בהוראתה

האפלטונית — ומקורן באלוהים. בעיניו היתה גם המדינה — בעיקרה — גילום אידאה וגורם מוסרי ורוחני. תפיסות אלו הן ברוח האידיאליזם הגרמני והגותו של הגל (ע"ע), הדמות הבולטת־ביותר באוניברסיטת ברלין כשהחל ר' ללמד בה. אולם ר', שסבר שהאל מצוי בתוך ההתרחשות, האמין — שלא כהגל — במציאותו גם מעבר לה. הוא גם ראה את ערכה של כל תקופה בפני עצמה, „בזיקתה הישירה אל האלוהים", ולא רק כפרוזדור המוביל לטרקלין — שהוא תקופתו הוא. השוני והייחוד של כל תקופה נתפסו אצל ר' כמרכיבים את האנושות במלוא רבגוניותה, כשם שהמדינות, בשוני ובייחוד של כל אחת מהן, מבטאות רבגוניות זו. המאבק בין המדינות הכרחי למנוע ריכוז רב־מדי של אחת מהן, להבטיח איזון ביניהן ולאפשר את מילוי ייעודה של כל אחת מהן. לאיזון תורמת גם הדת; זו מרסנת את המדינה ומחזקת את תודעתה לגבי משמעות החיים, והיא גופא מרוסנת בידי המדיגה, לבל תעכב התפתחות אישים וקולקטיווים על תרומותיהם לאנושות. מאבקי־תמיד אלה סופם שהם יוצרים הרמוניה. ההבדל העמוק־ביותר בין ר' להגל היה בהסתייגותו המוחלטת של ר' — הן באישיותו והן בשיטתו המדעית — מהשתלטות ההגות השיטתית על המציאות רבת־האנפין; הוא חש, ששיטה רעיונית הטוענת לתקפות מוחלטת היא הבסיס האידאולוגי לעריצות ולמשטר דיכוי.

השאיפה לאובייקטיוויות, החתירה לראיית כל צדי המטבע, האמונה בריבוי־האנפין של המציאות הקשורה באלוהים — כל אלה חברו לנטיות אישיות של ר', שבאפיו היה מתון, סובלני ורחוק מלהיות לוחם. משום־כך נכשל בתפקידו כעורך כה"ע ההיסטורי־המדיני (Historisch-politische Zeitschrift; 1832/6), בעוררו עליו את רוגזם של הליברלים והשמרנים כאחד; ספרו „תולדות פרוסיה", 1847/8, נתקבל בהסתייגות; עמדותיו הפוליטיות — כתומך ב„גרמניה הגדולה" (ע"ע גרמניה, עמ' 451), וכמי שלא נסחף בלאומנות הגרמנית — עוררו ביקורת אף בקרב תלמידיו. ר' היה הראשון שייסד סמינר להיסטוריה באוניברסיטת ברלין, והעמיד תלמידים הרבה (ביניהם: י. בורקהרט, גיזברכט, ג. ויץ, זיבל ומומזן [ע' ערכיהם]). אף שבדברים רבים נפרדו דרכיהם מדרכיו, נתקיימה השפעתו דרכם ודרך תלמידיהם עוד עשרות שנים אחרי מותו, כדמות המכריעה בהיסטוריוגרפיה בגרמניה. וע"ע היסטוריוגרפיה, עמ' 305—309.

בניגוד לרוב ההיסטוריונים והתאולוגים של זמנו הצטיין ר' בתיאור אובייקטיווי של היהודים, והחזיר לתנ"ך ולעם היהודי את מעמדם המרכזי בתולדות הרוח. התנ"ך היה לו מקור להבנת גורל האדם ודוגמה להכרעות גדולות. ביחסו האישי לתלמידיו היהודים השתדל להיות אובייקטיווי וסובלני. מצד שני היה חרד לאופי הנוצרי של המדינה והחברה.

ע. א. סימון, משמעותו של ל. ר' בשביל התפתחות ההיסטוריוגרפיה (בתוך: היסטוריונים ואסכולות היסטוריות), תשכ"ג; E. Simon, *R. und Hegel*, 1928; G. P. Gooch, *History and Historians in the 19th Century*, 1952²; C. Hinrichs, *R. und die Geschichtstheologie der Goethezeit*, 1954; H. Berding (ed.), *L. v. R.*, 1971; L. Krieger, *R.: The Meaning of History*, 1977.

פ. ר.

רֶנֶר, קַרְל — Karl Renner — (1870—1950), מדינאי אוסטרי.

בן למשפחת איכרים. למד משפטים באוניברסיטת וינה. בגיל צעיר הצטרף למפלגה הסוציאל־דמוקרטית. ב 1890 פרסם בפסודונים Synopticus שתי חוברות על השאלה הלאומית, שבהן המליץ על הקמת פדרציה של מדינות, המבוסס על שוויון זכויות חברתי ותרבותי לכל העמים והגזעים שהרכיבו את האימפריה האוסטרו־הונגרית, אך לא הכיר בזכות העם היהודי לקיים תרבות לאומית משלו.

ב 1907 נבחר ר' לפרלמנט ולאחר מלה"ע I מונה לרה"מ הראשון (1918—1920) של הרפובליקה האוסטרית. הוא שחתם על חוזה־השלום (ע"ע אוסטריה, עמ' 966) בו ויתרה ארצו על שטחים נרחבים. ר' תמך במדיניות ניטרלית ובכניסת ארצו לחבר־הלאומים. מ 1918 היה מהתומכים באיחוד אוסטריה עם גרמניה ותמך גם ב„אנשלוס" (1938). באפריל 1945 עמד ר' בראש ממשלה זמנית ומדצמבר 1945 עד מותו היה נשיא הרפובליקה האוסטרית.

א. ברקאי, הסוציאלדמוקרטיה האוסטרית והשאלה הלאומית (בדרך, א'), תשכ"ז; J. Hannak, *K. R. und seine Zeit*, 1965.

רִנְשְׁבּוּרְג, בְּצַלְאֵל (1760, רונשְׁבֶּרג [פולניה] — 1820, פראג), רב ומחבר. ר' למד בישיבות שוואבאך, פירת ופראג; בפראג למד אצל הרבנים ליב פישלס ויחזקאל לנדא (ע"ע). ר', שהתפרנס מרכוש חמיו, לא נשא שום תפקיד רשמי, אך היתה לו ישיבה משלו בפראג. הוא היה מן הלוחמים ברפורמה. בין תלמידיו היה גם ז. פרנקל (ע"ע). ר' פירש מסכתות בש"ס שלא זכו לפירושים מרובים: „הורה גבר" (פראג, תקס"ב) — על מסכת הוריות; „פתחי־נדה" (לראשונה: „חכמת בצלאל", ירושלים, תרפ"ח) — על מסכת נדה ו„מעשה רב" (פראג, תקפ"ב) — על מסכת נזיר. מכתבים שלו — בענייני הלכה — שכתב אל הצנזור קרולוס פישר, נשתמרו בספריית האוניברסיטה של פראג.

O. Muneles, *Bibliograhical Survey of Jewish Prague* (index s. v.), 1952.

רֶסְטוֹרַצְיָה, ע"ע מַמְלָכָה מְאֻחֶדֶת, עמ' 888/9.

רַסְטְרֶלִי, בַּרְטוֹלוֹמֵאוֹ פְרַנְצֶ'סְקוֹ — Bartolomeo Francesco Rastrelli — (1700, פריס — 1771, פטרבורג), אדריכל ממוצא איטלקי שפעל ברוסיה, לשם הגיע ב 1716 עם אביו, הפסל קארלו ר' (1675—1744; ר' תמ': כרך כ"ז, עמ' 627). ר' יצא ללמוד בפריס אצל האדריכל הנודע ר. דה קוט (Cotte). ב 1736 נתמנה אדריכל ראשי בחצר הצאר, והיה האדריכל הראשון־במעלה בתקופת הקיסרית יליזבטה פטרובנה (ע"ע, עמ' 880), שלמענה בנה את החשובים שבבנייניו. ר' היה מעצבו הנודע־ביותר של סגנון הברוק הרוסי, תוך מיזוג הברוק (ע"ע) האיטלקי, הרוקוקו (ע"ע) הצרפתי ואלמנטים של האדריכלות הרוסית.

בין המבנים החשובים שבנה בפטרבורג היו 4 ארמונות מלכותיים: ארמון אניצ'קוב (1744), ארמון פטרהוף (1747/52), ארמון צארסקויה סילו (1749/56) וארמון־החורף (1754/62) — מבנים מונומנטליים המצטיינים בעיטורי פנים וחוץ עתירי צורות וצבעים, לעתים כדוגמת ארמון ורסאי. מפוארת במיוחד החזית הארוכה של ארמון־החורף, שר' ניסה לאחדה ע"י עיצוב דקורטיווי של החלונות. מפוארים לא־פחות גם הארמונות הקטנים־יותר שבנה לאנשי האצולה. יצירת־המופת שלו בבניית כנסיות היא כנסיית „אנדרי הקדוש" בקיב (ע"ע, עמ' 604; 1749—1756), שצורתה צלב יווני



ב. פ. רסטרלי: ארמון־החורף בלנינגרד (1754—1762)

ועליו 5 כיפות דמויות בצלים. במנזר סמולני בפסרבורג (1748/55) צירף בצורה מעניינת ומקורית מוטיווים מסרתיים רוסיים וקווים מהרוקוקו הצרפתי.

G. Hamilton, *The Art and Architecture of Russia*, 1954.

רסין, ז'ן — Jean Racine — (1639—1699), משורר ומחזאי, מגדולי סופרי צרפת. נולד בעיירה La Ferte Milon בקרבת סואסון, והיה בנו של מוכס. ר' נתייתם בגיל רך וגודל במנזר פור־רואיאל (Port-Royal), בחסות סבתו, שפרשה לשם, ודודתו שהיתה אח"כ אם־המנזר. הוא זכה לחינוך מעולה בידי טובי־המורים של צרפת, שכן מנזר זה, מרכז היניסניזם (ע"ע) באותה עת, משך אליו אנשי־רוח דגולים. ר', כמו פסקל (ע"ע), נתקשר בתנועה זו. מוריו הקנו לו תפיסה מוסרית חמורה, אך גם קירבו אותו אל התרבות היוונית, שממנה שאב אח"כ את השראתו הקלאסיציסטית (ע"ע קלסיציזם). הטראגיות הגלומה ביצירתו עוצבה אולי בנעוריו, בתוך קהילה שדחתה את הבלי העולם הזה והגתה בחולשות־אנוש. אולם, מתוך כפוית־טובה והסתגלות לאווירה העוינת שהשתררה כלפי בית־מדרשו, בראשית־דרכו השתדל ר' להינתק ממוריו, ואף הפגין כלפיהם עוקצנות במישור האישי.

בהיותו תלמיד כבר חיבר ר' שירה לאטינית וצרפתית, ומשעבר ב 1658 לפריס, התקשר לחוגים ספרותיים. ב 1660 חיבר את Ode a la Nymphe de la Seine („אודה לנימפה של הסן"), לכבוד נישואי לואי XIV, ועורר תשומת־לב ניכרת. ב 1664 הציגה להקת מוליר (ע"ע) את מחזהו הראשון (שני מחזותיו הקודמים לא הוצגו ואבדו), La Thebaïde („הטראגדיה של תבאי"). מטראגדיה זו לא נעדרו אמנם הגזמות־נעורים, שנתבטאו בשפיכות־דמים יתירה ובתיאורים צורמים. אך תיאור ההשמדה ההדדית של בני אוידיפוס (ע"ע) הוכיח חוש תאטרלי וכשרון לשזירת עלילה דרמתית שהרשימה את הקהל. מחזהו השני, Alexandre le Grand („אלכסנדר הגדול"), 1665, שנתחבר בטון עדין־יותר, התאים לטעם הרווח, הודות לעירוב המיוחד של גבורה מלחמתית וכניעות רגשנית.

בדרמה Andromaque („אנדרומכי" [ע"ע]), 1667, הגיע ר' לביטוי מלוא יכלתו. המחזה משחזר, ע"פ קטע מה„אינאיס" של ורגיליוס, את מוראות חורבנה של טרויה כפי שהן משתקפות בחיי־הנפש של השרידים המעטים. באהבת פירוס, בנו של אכילוס, לאלמנת הקטור מתגלה המצב הטראגי הראסיני: גורלות לכודים יחדיו, כך שחירות לזה היא עבדות לזו, והוד מימים שעברו חופף על שפלות בהווה. ההתנגשות הטראגית נובעת מהתשוקות הסותרות של 4 דמויות הרתוקות בכבלי אהבה ושנאה. ר' ויתר כאן על הצגת מעשי־גבורה, שהיתה אפיינית לתאטרון בדורו של קורני (ע"ע), ואפילו הדגיש את חולשותיו של פירוס. המחזה הזה הסתגל על־נקלה לחוק „שלוש האחדויות" שדרשה הביקורת (ע"ע דרמה, עמ' 186/7; טרגדיה,



שרה ברנאר בתפקיד פדרה כאת ראסין
(ציור של א. טולוז־לוטרק)

עמ' 904). לשונו פשוטה וגם נשגבת, חרוזיו האלכסנדריניים (ע"ע) שוטפים וגם הדורים, והרשעות והסבל־שלא־כדין מאוזנים ע"י איפוק במחוות ובמעשים, ע"פ טקסיות חמורה. זוהי אמנות של שיווי־משקל קלאסי, המעוררת — חליפות — אימה, חמלה והתפעלות.

אחרי שהציג את הקומדיה Les Plaideurs („המתדיינים"), 1668 — קריקטורה עליזה, בעקבות „הצרעות" של אריסטופנס, על שגעונם של הצרפתים להתדיין — כתב, בשנים 1669—1677, 6 טרגדיות. שתי הראשונות — Britannicus, 1669 ו Berenice, 1670 — שנושאן מתולדות האימפריה הרומית, ייצבו את נצחונו של ר' על קורני המזדקן, שעשה את רומא למופת הרצון האנושי שאין לגבור עליו. ב„ברניס" התחרה, בהצלחה, ב„טיטוס וברניס" של קורני, שנדחה ע"י הקהל. ב„בריטאניקוס" הופנתה תשומת־הלב להידרדרותו של נירון מהמידות הטובות שהתחנך עליהן לפשע חסר־רסן — „לידת המפלצת", כלדברי ר'. ההריגה הבוגדנית של בריטאניקוס, שהיה בן אביר־מאמצו של נירון והורעל בסעודת־התפייסות, חשפה לראשונה את נירון כרוצח קר־דם. מעשה זה גם היה מעין „חזרה־כללית" לרציחת אם־הקיסר — פשעו המחריד־ביותר של נירון. ר' בחר בפשע הפחות כמבשר הפשע הנורא־יותר, והקביל, בצורה גאונית, את „לידת־המפלצת" להתעוררותו המינית של הגבר: אהבת נירון ניצתה למראה נערה עירומה־למחצה, ארוסת אחיו, שנחטפה בידי חייליו; בנה המפוחד של אגריפינה הפך בבת־אחת לגבר, קיסר, רודן וסאדיסט. „ברניס", מצד שני, מבשרת את שלטון המידות הטובות. שלטונו של טיטוס בעיני הרומאים, שנתאפשר ע"י דחייתה־בלב־כבד של ברניקי, (ע"ע, עמ' 867) האהובה, שכן זו לא יכלה להיות לאשת־קיסר ברומא האנטי־מלוכנית, בשל מוצאה המלכותי. שינויים קיצוניים כאלה של נקודות־מבט רגילים היו בקאנון הראסיני. ב Bajazet („באיזיד"), 1671, מילא ר' את ארמון־השולטן בגופות, בעוד ש„ברניס" היא טרגדיה המתרחשת כולה בנפשם של הגיבורים.

לאחר הצלחת Mithridate („מתרדח" [ע"ע]), 1672, הגיע ר' לשיא הפופולריות שלו, ובהשפעת המלך נבחר לאקדמיה הצרפתית. בדרמה זו סטה מנושאיו הרגילים, ותיאר רודן מזרחי, ספק מלך ספק שודד־ים, שהובס תכופות, אך לא נוצח ב 40 שנה. הנטיה לתיאור אלימות מורגשת גם ב Iphigenie en Aulide („איפיגניה [ע"ע] באוליס"), 1674, הטרגדיה של אגממנון שצבאו יכול היה להפליג רק במחיר הקרבת בתו. במחזה — המתרחש בין אהלי לוחמים הומריים, בטווה־ראיה מהים — מורגשת נוכחותם המאיימת של האלים, שכמו הים, אין לפייס אותם ואין לחזות את התנהגותם. דרמה זו היתה מעין מבוא לתיאור הדחפים ההיוליים, ששולחו לחפשי ב Phèdre (1677; [ע"ע היפוליטוס]); כל הדימונים של הטרגדיה הראסינית הותרו מכבליהם ביצירה זו: תשוקה מפלצתית, אלים שאין להטות אותם, תום שנרדף וחטא שלא־במתכוון. ב„פדרה" מודגמת ראיה פסימית של האהבה, כחולי חשוך־מרפא.

אחרי הצגת „פדרה", שעוררה ויכוחים סוערים, נטש ר' במפתיע את התאטרון. המלך מינה אותו — יחד עם בואלו (ע"ע) — להיסטריון מלכותי והעלה אותו למעלת איש־חצר עשיר ונכבד. ר' שב אל הדת, כדוגמת המלך המזדקן, נשא לאשה בת־טובים שמעולם לא קראה את מחזותיו וגידל את ששת ילדיהם. אלא שחרף היותו חצרן יודע־הליכות, חידש ר' את נאמנותו לידידיו המוחרמים בפור־רואיאל. עדות למורכבות אפיו ותושייתו היתה הכנת דו"ח סודי על רדיפת היאנסניסטים — Abrege de l'histoire de Port-Royal („קיצור תולדות פור־רואיאל"), 1695—1699, בעוד שבאופן רשמי עסק בריי־שום מעשיו הגדולים של רודפם.

שתי דרמות תנ"כיות — Esther, 1688, ו Athalie („עתליה" [ע"ע]), 1690, סימנו את סוף דרכו כמחזאי. להזמנת מדם דה מנטנון (ע"ע), אשת־המלך, חיבר את „אסתר", להצגה בביה"ס־לבנות שבחסותה: סיפור על צדיק שיש שכר לפעולתו ורשע שסופו אבדון.

ע"י צירוף מקהלה מוסיקלית שאף ר' לחדש יסוד נוסף של הדרמה העתיקה שנעלם מהבימה המודרנית. ב„עתליה", שגם בה היתה מקהלה, הומחשו הגדולה והאכזריות של הסיפור התנכ"י במלואן: צלה של איזבל טורד את שנתה של בתה הרצחנית, שעד־מהרה תיפול חלל לרגלי הילד יואש. בתהודתו השיקספירית מבשרת דרמה זו מיזוג של הטרגדיה הקלאסית והמחזה ההיסטורי.

ר' נקבר בפור־רואיאל, וכשנהרס המנזר, הועבדו עצמותיו לכנסיית Saint-Etienne-du-Mont בפריס ונקברו סמוך לקברו של פסקל. בנו, ל ו א י (Louis R. [1692—1763]), היה משורר, וכתב גם על חיי אביו ויצירתו.

ה ש פ ע ת ו. במאה ה 18 נחשב ר', ולא קורני, למייצגה המובהק של הטרגדיה הצרפתית. וולטר, כמחזאי, ראה את עצמו ממשיך דרכו של ר'. השפעת ר' ניכרת גם ביצירתו הדרמתית של מריוו. אולם במאה ה 19 שוב לא ראו בר' דוגמה ומופת למחזאים, וביקשו להשתחרר מהשפעתו. א. ו. שלגל וכן סטנדל ביקרו את ר' כמי שביטא את רוח „המשטר הישן", על מוסכמותיו הדתיות, החברתיות והספרותיות. בדורות האחרונים נוטים להעריך בעיקר את עצמת השירה הגלומה במחזותיו, אך אין מתעלמים גם מחשיבותם כיצירות־מופת דרמתיות־טראגיות. ברפרטואר של תאטרון ה„קומדי־פראנסז" נועד עדיין מקום חשוב למחזותיו.

Academie-R. באיזס (Uzes; נוס' 1937) היא מרכז המחקר הבי"ל של יצירות ר'. וע"ע צרפתית, ספרות, עמ' 775.

ר' ב ע ב ר י ת. המעבד הראשון של „עתליה" („גמול עתליה"; תק"ל) היה דוד פרנקו־מנדס (ע"ע מנדס, עמ' 986; עברית, ספרות, עמ' 702). המעבד הראשון של „אסתר" היה ש. י. רפפורט (ע"ע; „שארית יהודה", 1827), מ. לטריס (ע"ע, עמ' 664) אימץ את שני הנושאים: „גזע ישי", 1835; „שלום אסתר", 1843. עיבוד נוסף של הנושא השני: ש. פריק, „אגרת הפורים", תרע"ב. תרגומים מודרניים: נ. אלתרמן, „פדרה", תש"ה; א. מיטוס, „עתליה", תש"י.

י. הריס, פדרה (תוכן ופירוש), תשל"ד; H. Bremond, *R. et Valery*, 1930; J. Lichtenstein, *R., poète biblique*, 1934; J. G. Cahen, *Le Vocabulaire de R.*, 1946; F. Mauriac, *La Vie de J. R.*, 1950²; R. C. Knight, *R. et la Grece*, 1950; J. Giradoux, *R.*, 1950; J. C. Lapp, *Aspects of Racinian Tragedy*, 1955; L. Goldmann, *Le Dieu cache*, 1955; C. Mauron *L'Inconscient dans l'œuvre et la vie de R.*, 1957; R. Barthes, *Sur R.*, 1963; E. Vinaver, *R. et la poesie tragique*, 1963²; B. Weinberg, *The Art of J. R.*, 1963; J. A. Stone, *Sophocles and R.*, 1964; B. C. Freeman, *Concordance de J. R.*, I–II, 1968; G. Spillebout, *Le Vocabulaire biblique ... de R.*, 1968; R. Elliot, *Mythe et legende dans le theatre de R.*, 1969; M. Gutwirth, *J. R.*, 1970; M. Edwards, *La Tragedie racinienne*, 1972; *Cahiers Raciniens* 1957 — (כ"ע).

מר. גו. — מ.

רֶסיפֶה

רֶסיפֶה (Recife; בפורטוגלית „צוק־ים"), בירת מדינת פרנמבוקו (ע"ע), עיר־נמל והעיר הרביעית בגדלה בבראזיל. כ 1.3 מיליון תוש' (1975). באיזור המטרופוליטני של ר' מרוכזת אוכלוסיה של כ 2 מיליון נפש. ר' שוכנת לחוף האוקיאנוס האטלנטי. העיר ידועה בכינוי „ונציה של ברזיל", בגלל שני הנהרות, בביריבי (Beberibe) וקאפיביריבי (Capiberibe), שחוצים אותה. בר' גנים ציבוריים נאים, כיכרות עטורות־ירק ואתרי־רחצה מרהיבים לחוף האוקיאנוס. צוקי־חוף (מכאן שמה של ר') יוצרים שובר־גלים טבעי. ר' נוסדה ב 1548 כמעגן של היישוב אולינדה (ע"ע), התפתחה מאד בשלטונה קצר־הימים של הולנד (1630—1654), ואח"כ אוחדה עם אולינדה.

ר' מחולקת ל 4 רבעים: רובע ר', השוכן על חצי־האי אולינדה, הוא העתיק־ביותר ובו נמצא הנמל. בתחומו מצויים מבנים מהתקופות הקולוניאליות ההולנדית והפורטוגלית. רובע סאנטו־אנטוניו (Santo Antonio) שוכן על אי ומשמש מרכז־עסקים ראשי (מע"ר). סמוך לו רובע סאו־ז'וזה (São Jose), הניכר ברחובותיו הצרים והמפותלים מהתקופה הקולוניאלית ובו כנסיות עתיקות רבות. רובע בואה ויסטה (Boa Vista) שוכן ביבשה, ובו מוסדות־התינוך והאוניברסיטות, ביניהן האוניברסיטה הקתולית שנוסדה ב 1911 ובה 8,700 תלמידים (1977). האוניברסיטה הפדראלית של פרנמבוקו (נוס' 1946) הועברה לפרוורי העיר, ובה 14,500 תלמידים (1977).

רוב תושבי ד' הם ממוצא אירופי והשאר אפריקנים ואינדיאנים. רבים מתושביה שוכנים במשכנות־עוני, בעיקר בשולי העיר; רובם מהגרים מאזורים כפריים ועניים שבסביבה.

נמלה עמוק־המים של ר' הוא מהחשובים בברזיל, ושוכן בנקודה המזרחית ביותר בחוף האטלנטי של אמריקה הדרומית. מתקניו מודרניים ומשוכללים. מייבאים דרכו נפט, פחם וחיטה, ומייצאים סוכר, כותנה ומוצרים חקלאיים אחרים. ר' מוקפת מספר דב של ערי־תעשיה הנכללות בתחום ר' רבה.

ר' משמשת מרכז לרשות המיוחדת (Sudene) לפיתוח איזור צפון־מזרח ברזיל.

כבישים, מס"ב ונתיבי־שיט מחברים את ר' עם שאר חלקי ברזיל, ובקרבתה נמצא נמל־התעופה גווראראפס (Guararapes).

י ה ו ד י ם. אנוסים היו בין מתיישבי ר' הראשונים, ותפסו מקום מרכזי במשק הסוכר (ע"ע ברזיל, עמ' 623). אנוסים סייעו בידי ההולנדים לכבוש את ר' (1630), שבו לדת אבותיהם, ויחד עם מהגרים מאמסטרדם הקימו את קהילת „צור ישראל", שבה כיהן הרב הראשון בעולם החדש, יצחק אבוהב (ע"ע) די פונשיקה. קהילתם המשגשגת התנהלה ע"פ דוגמת קהילת אמסטרדם. יהודים עסקו בר' בסחר עבדים, בחכירת המס ובתיווך בעסקי סוכר. ב 1645 היו בקהילה כ 1000 איש. יהודים לחמו לצד ההולנדים נגד הפורטוגלים, ובמלחמה ממושכת זו שובשו עסקיהם ומעמדם נתערער. לאחר הכיבוש הפורטוגלי היגרו רוב יהודי ר' לאיים האנטיליים; חלקם הגיע לבסוף לניו־יורק (ע"ע, עמ' 120), ובה ייסדו את הקהילה היהודית הראשונה באמריקה הצפונית. האינקוויזיציה עקבה אחר האנוסים שנותרו בר', ושלחה אחדים למשפט לליסבון; רובם התבוללו ונעלמו.

בימי מלה"ע I הגיעו לר' יהודים ממזרח־אירופה, והקימו בה קהילה מבוססת ופעילה; ב 1974 היו בה כ 300 משפחות.

C. R. Boxer, *The Dutch in Brazil, 1624–1654*, 1957; A. Wiznitzer, *Jews in Colonial Brazil*, 1960; A. Novinsky (in: Comentario, X, [July–Sept.], 231–242), 1963.

יה. גר. - מ. - א.גן.

רסל

רסל (Russell), משפחת אצילים אנגלית, שרבים מבניה מילאו תפקיד בפוליטיקה. אחד מענפיה מחזיק בתואר דוכס בדפורד (ע"ע). הנודעים שבבני משפחת ר': (1) ו י ל י ם (1639—1683); (2) ג'ו ן (1792—1878); (3) הפילוסוף ב ר ט ר נ ד ר' (1872—1970).

ר' הראשון הידוע היה ס ט י ו ן ר' (Stephen R.; מת 1438/9), כנראה סוחר מגאסקוניה, שנשא לאשה בת בעל־אחוזה ממחוז דורסט. אחד מצאצאיו, ג'ו ן ר' (John R.; 1485 [?]—1555), שירת בצבא הנרי VIII והיה לורד שומר־החותם בימי אדוורד VI ומרי I (ע' ערכיהם). כאות־הוקרה על שהכניע מורדים ליד אכסטר, זיכהו אדוורד VI בתואר רוזן (earl) בדפורד ובאדמותיהם המוחרמות של מנזרי ווברן (Woburn) וטוויסטוק (Tavistock); אדמות אלו היו לעיקר העושר הקרקעי של המשפחה. התואר דוכס (duke) הוענק לווילים ר' (William R.; 1616—1700) ב 1694, בעיקר לכבוד זכר בנו וילים (ר' להלן), שהועלה לגרדום ב 1683. (1) ל ו ר ד ו י ל י ם ר' (Lord William R.; 1639—1683), מדינאי. התחנך בקימבריג', ולאחר הרסטוראציה (1660) נבנס לפרלמנט. קשרי נישואין עשאוהו מקורב לאנתוני אשלי קופר, שהיה אח"כ רוזן שפטסברי (ע"ע [1]). ב 1672 הצטרף ר' לאופוזיציה לצ'רלז II (ע"ע) ונעשה למנהיג הרוב בביה"נ. בגלל החרדה שאחזה בציבור עקב השמועות על „קשר אפיפיורי" של הישועים, שזממו להמליך את ג'ימז, אתי המלך שהיה קאתולי (ע"ע ה[ה]ממלכה המאחדת, עמ' 889), שכנע ר' את ביה"נ לקבל החלטה למנוע מג'ימז לרשת את הכתר (Exclusion Bill), אך

המלך מנע את הפיכתה לחוק. כשנתגלתה ב 1683 מזימה לרצוח את צ׳רלז II ואת אחיו (Rye House Plot) נאסר ר׳ ונידון למוות. במשפט טען שלעתים מוצדקת ההתנגדות לשליט. צ׳רלז II, שלו מיוחסת האמירה, שלולא המית את ר׳, היה ר׳ ממיתו, לא נעתר לבקשה לחון את ר׳, וראשו נערף. לאמתו של דבר לא היה ר׳ מעורב בקשר שנתגלה, אם כי השתתף בפגישה בה דובר על קשר אחר.

לאחר „המהפכה המהוללת" (1688/9) בוטלה הרשעת ר׳, שנעשה לסמל המאבק הוויגי נגד רודנות המלוכה.

J. R., *The Life of W. Lord R.*, 1820; 1853[4]; S. J. Reid, *Lord W.R.*, 1895.

(2) ג׳וֹן, רוזן ר׳ — John 1st Earl R. — (1878—1792), מדינאי. בנו השלישי של הדוכס ה 6 מבדפורד; התחנך באדינבורו וב 1813 נכנס כליברל לפרלמנט. ב 1819 החל את פעולתו למען רפורמה בבחירות לפרלמנט. הוא היה מראשי התובעים שוויון־זכויות לקאתולים ולדיסנטרים, ופעילתם הוכתרה בהצלחה ב 1829—1830. לאחר עלות הליברלים לשלטון (1830) היה ר׳ חבר הוועדה שניסחה את הצעת הרפורמה הפרלמנטרית. והוא שהציג את ההצעה לפני ביה"נ בצורה שתוארה כמרשימה ביותר (ע"ע [ה]ממלכה המאחדת, עמ׳ 896/7).

ב 1835 מונה ר׳ לשר־הפנים וב 1839 — לשר המלחמה והמושבות. ר׳ סייע לרה"מ השמרני פיל (ע"ע) לבטל את חוקי הדגן (1846) — מה שהביא לפילוג השמרנים ולעליית הליברלים לשלטון. ר׳ מונה לר"מ. בתקופת כהונתו נתקבלו חוקים לשיפור תנאי הפועלים. שר החוץ של ר׳, פמרסטון (ע"ע), פעל, לעתים קרובות, בלא להיוועץ בר׳, עד שר׳ פיטרו ב 1851; אז הביא פאמרסטון להפלת ממשלת ר׳.

ב 1859 מונה ר׳ לשה"ח בממשלת פאמרסטון. ידועה האיגרת ההיסטורית ששלח ר׳ לאחר נצחונות גריבלדי (אוקטובר 1860) אל שגרירו בטורינו, ובה הביע את תמיכתו באיחוד איטליה. לאחר מות פאמרסטון (1865) היה ר׳ שוב ר"מ, עד שממשלתו נפלה (1866), משלא נתקבלה הצעתו לרפורמה נוספת בהליכי הבחירות.

ר׳ כתב ספרים רבים, בהם ביוגרפיה של צ׳. ג׳. פוכס (ע"ע) ומסה על ההיסטוריה של החוקה האנגלית. ר׳ היה מדינאי תקיף, עקבי וישר ונודע בכנותו. את התואר רוזן קיבל ב 1861.

S. Walpole, *Life of Lord J. R.*, 1889; A. W. Tilby, *Lord J. R.*, 1930.

(3) בֶּרטְרַנד אַרתּר וִילְיַם, רוזן ר׳ — Bertrand Arthur William, 3rd Earl R. — (1970—1872), פילוסוף ולוחם לתיקון החברה והעולם. נכדו של (2); את התואר רוזן ירש ב 1931. נתייתם בגיל 3 וגדל בבית סבתו, באווירה קודרת ובבדידות. לא נשלח לבי"ס ואת חינוכו קיבל בבית. ר׳ חונך כפרסביטריאני ואח"ב כאוניטרי, אך בהתבגרותו איבד בהדרגה את אמונתו באלוהים ובדת. בשנים 1890—1894 למד פילוסופיה בקימבריג׳ וסיים בהצטיינות; מ 1895 הורה ב„טריניטי קולג׳". זמן־מה שהה בגרמניה, ואת התרשמויותיו מהסוציאליזם הדמוקראטי שם סיכם בספרו German Social Democracy, 1896. את ספרו „עקרונות המתמטיקה", (ר׳ להלן) כתב במשך 3 חדשים ב 1900, אותם תיאר כ„ירח־דבש אינטלקטואלי". בשנים שאח"כ עסק בעיקר בפילוסופיה של המתמטיקה ובלוגיקה. ב 1908 נבחר ל„חברה המלכותית הבריטית" וב 1910 מונה למרצה בקימבריג׳.

ר׳ היה חבר באגודת הפבינים (ע"ע). זמן־מה צידד באימפריאליזם, אך ב 1901 נעשה פאציפיסט, ובפרוץ מלה"ע I היה פעיל בתנועה נגד הגיוס. ב 1916 נקנס על פרסום חוברת שצידדה בסרבני המלחמה, ובשל כך הורחק מההוראה באוניברסיטה. ב 1918 נידון ל 6 חדשי מאסר על פרסום מאמר, שבו טען שהצבא האמריקני עתיד להשתלט על שטחי בעלות־הברית. את ספרו Introduction to Mathematical Philosophy („מבוא לפילוסופיה מתמטית"), 1919, כתב בכלא. ב 1920 ביקר בבריה"מ ובסין, ואת אכזבתו מהקומוניזם הרוסי תיאר בספרו The Practice and Theory of Bolshevism („הבולשביזם, להלכה ולמעשה"), 1920. בשנים 1927—1932 ניהל ר׳, יחד עם אשתו השניה, דורה, מוסד לילדים. בספריו On Education; Especially in Early Childhood („על החינוך; בייחוד בילדות המוקדמת"), 1926; Marriage and Morals („נישואין ומוסר"), 1929; Education and the Social Order („החינוך והסדר החברתי"), 1932, ביטא ר׳ השקפות, שהיו אז יוצאות־דופן. הוא דחה מכל־וכל הפעלת לחץ וכפיה על הילד, משום שסבר שכתוצאה מהם משתרשים בילד הערצת האלימות ויצר ההרסנות הגורמים למלחמות. ר׳ הסיף לחיי־מין לפני הנישואין ונגד יחסי־מין בלעדיים עם בן־הזוג במסגרת הנישואין. הוא היה נשוי 4 פעמים ונולדו לו 3 ילדים. ר׳ תקף גם את הדת. הוא טען שקיומו של אלוהים כה בלתי־מסתבר, שלא כדאי כלל לעסוק בשאלת מציאותו; כן טען, שהאמונה הדתית מזיקה, משום שהיא פוגמת בביקרתיות בתחומים אחרים ומעודדת חוסר־סובלנות.

ב 1938 יצא ר׳ לאה"ב והרצה שם באוניברסיטות. מינויו כמרצה בקולג׳ של העיר ניו יורק (1940) נתקל בהתנגדות — בעיקר בשל השקפותיו על חינוך ומין, ומינויו נפסל בביהמ"ש.

ב 1944 שב ר׳ לאנגליה ונתקבל שוב ל„טריניטי קולג׳". ב 1950 זכה בפרס נובל לספרות. במהלך חייו כתב יותר מ 60 ספרים, מהם כשליש בפילוסופיה. סגנונו הבהיר וחוש־ההומור שלו חיבבוהו על הקוראים.

לאחר מלה"ע II פעל ר׳ נגד מירוץ־החימוש הגרעיני. ב 1960 הקים את „מוסד ב. ר׳ לשלום". ב 1961 נאסר לחדשיים בגלל השתתפות בהפגנה בלתי־חוקית. האוטוביוגרפיה שלו י"ל ב 3 כר׳, ב 1967/9.

תורת ההגיון ויסודות המתמטיקה. עבודתו החלוצית של ר׳ בתחומים אלו מצויה בספרו The Principles of Mathematics („עקרונות המתמטיקה"), 1903, ([2]1938), וב Principia Mathematica („העקרונות המתמטיים"), I-III, 1910/13 (1925/7[2]), שחיבר יחד עם א. נ. ויטהד (ע"ע), שהיה קודם מורהו למתמטיקה.

בפיתוח האַכסיומטי של שפה לוגית הלכו ר׳ ווייטהד בעקבות ג. פרגה (ע"ע). הלוגיקה שלהם, ולא של פרגה היא שנעשתה למקובלת, את כל תחשיב הפסוקים (ע"ע הגיון, תורת ה׳, עמ׳ 364/6), גזרו ר׳ ווייטהד מ 5 אכסיומות (אח"כ הוכח, שאחת מהן מיותרת) ובעזרת שני כללי הסק. חשיבות מיוחדת היתה בעיני ר׳ לעקרון, שכונה בפיו „עקרון ההפשטה", המגדיר תכונה ע"ס הקבוצה שאיבריה מקיימים ביניהם יחס מסוים (למשל: כיוון מוגדר כתכונה שמקיימים כל הישרים המקבילים זל"ז). בעזרת הגדרה באמצעות הפשטה ניתן להראות, לדעת ר׳, שאפשר לוותר על התכונות והישים המוגדרים. עקרון זה שימש את ר׳ גם בהגדרת המספרים הטבעיים.

הגדרת המספרים הטבעיים. ר׳ היה ממבססי הלוגיציזם, הוא ההשקפה שהמתמטיקה היא בת־העמדה על תורת ההגיון במובן זה, שמונחיה ניתנים להגדרה במונחים לוגיים, ומשפטיה המתורגמים לפסוקים לוגיים הם יכיחים בלוגיקה. במחצית השניה של המאה ה 19 הראו מתמטיקאים שניתן להעמיד את האנליזה על האריתמטיקה (ע׳ ערכיהן). אף שההגדרה של ר׳ למספרים הטבעיים דומה לזו שפרגה הציע קודם, הציעה ר׳ באופן בלתי־תלוי בפרגה. למעשה הגדיר ר׳ את המונחים הראשוניים באכסיומות פאנו (ע"ע).

ר׳ הבין אמנם, שכדי להראות שאמיתות האריתמטיקה יכיחות בתחומי הלוגיקה, יש צורך בשתי הנחות שאינן לוגיות בטיבן: אַכסיומת האינסוף ואכסיומת הבחירה, וזהו פגם רציני בלוגיציזם. בניגוד לפרגה, הרחיב ר׳ את תורתו גם לגאומטריה, אף שזו אינה ניתנת להעמדה פשוטה על האַריתמטיקה.

הפרדוכסים. במהלך עבודתו גילה ר׳ (1901) שמהנחות טבעיות ומקובלות לגבי פרדיקאטים (נשואים) או קבוצות ניתן



ב. ראסל (באמצע) באחת ההפגנות הרבות שארג; בשנות ה50
נגד הניסויים בנשק אטומי

להסיק סתירה. בין הפרדיקאטים יש כאלה החָלים על עצמם: למשל, הביטוי „צירוף מלים בעברית” הוא עצמו צירוף מלים בעברית. ניתן לשאול אם הביטוי „צירוף מלים בעברית שאינו חל על עצמו” חל או אינו חל על עצמו. אם נניח שאינו חל על עצמו, הרי לפי משמעותו נסיק שאינו כזה שאינו חל על עצמו, ז״א הוא חל על עצמו. אם נניח שהוא חל על עצמו, הרי לפי משמעותו נסיק שאינו חל על עצמו. מכאן שהוא חל על עצמו אם, ורק אם, אינו חל על עצמו. זהו „הפרדוכס של ר״, בדומה למה שהציג במכתבו לפרגה (יוני 1902). גירסה אחרת המוזכרת שם יוצאת מן השאלה המקבילה, אם קבוצת כל הקבוצות שאינן איברים של עצמן היא איבר של עצמה (ע״ע קבוצות, תורת ה־, עמ׳ 54/5). כיוון שמן האכסיומות הלוגיות נובע שפרדיקאטים (או קבוצות) כאלה קיימים, נמצאה בכך סתירה במערכת המושגים שביסוד המתמטיקה. פרגה ראה בגילוי הפרדוכסים את התמוטטות יסודות המתמטיקה וחורבן עבודתו המדעית.

תורת הטיפוסים. ר׳ היה הראשון שהתאמץ להתגבר על המשבר התמור, באמצעות מה שבונה „תורת הטיפוסים הפשוטה”. התורה עושה שימוש חדש ברעיון הקטגוריות (ע״ע) העתיק. היא בנויה על הבחנה בין רמות שונות של מושאים (או ביטויים המציינים מושאים) באונטולוגיה של המערכת הצורנית. החלוקה לטיפוסים משייכת פרטים וקבוצות המורכבות מהם לרמות סמוכות בהייראַרכיה, זו מיד מעל זו; לדוגמה: אזרח, מפלגה (קבוצת אזרחים) וקואליציה (קבוצת מפלגות) שייכים לשלושה טיפוסים עוקבים. הכלל היסודי של תורת הטיפוסים אומר, שכל מושא שייך לטיפוס מסוים ופסוק בעל משמעות נוצר רק כשהוא מייחס תכונה למושא השייך לטיפוס הנמוך ממנה ברמה אחת. הביטויים הפרדוכסליים „הפרדיקאט החל אך ורק על הפרדיקאטים שאינם חלים על עצמם” או „הקבוצה שאיבריה הן קבוצות שאינן איברים של עצמן” אינם ניתנים להגדרה במסגרת תורת הטיפוסים הפשוטה.

אמנם התורה מכבידה על ניסוח תורת הקבוצות, ובשל כך גם על העמדת האריתמטיקה על הלוגיקה, משום שיש להגדיר מחדש מונחים רבים באופן יחסי לטיפוסים שבהם מדובר, אך אלו הכבדות שניתן להתגבר עליהן, ואם נניח שיש מספר אינסופי של פרטים מהטיפוס הנמוך ביותר, ניתן להעמיד את האנליזה על הלוגיקה, באמצעות האריתמטיקה, בלי להסתבך בפרדוכס של ר׳.

פ. רמזי (ע״ע) כינה אח״כ את הפרדוכסים שניתן להתגבר עליהם בעזרת תורת הטיפוסים הפשוטה בשם „לוגיים”, והבדילם מפרדוכסים „סמאנטיים”, הכרוכים ביחס בין השפה למושאיה, שעליהם אין תורת הטיפוסים הפשוטה מתגברת. דוגמאות לפרדוכסים סמאנטיים הם „פרדוכס השקרן”, הנוצר כשאדם אומר „מה שאני

אומר ברגע זה הוא שקר” (פרדוכס שכבר נודע במאה ה 5 לפסה״נ) והפרדוכס של ריצ׳רד הנוצר מתיאורים כגון „המספר הטבעי הראשון שאינו ניתן לתיאור בביטוי עברי בן פחות מ 15 מלים”. לפי משמעות התיאור אין המספר שמדובר בו ניתן לתיאור בביטוי כזה, אך לפי הנוסח העברי של התיאור מספר כזה אכן מתואר בו, וזוהי סתירה. פרדוכסים רבים מסוג זה נתגלו בידי ר׳ עצמו ובידי אחרים. לדעת ר׳ נובעים פרדוכסים מסוג זה ממעגל־קסמים (vicious circle) הנוצר, כשמושאים מוגדרים אך ורק בעזרת האוסף הכולל אותם.

כדי להיחלץ מפרדוכסים אלו ולהימנע ממעגל־הקסמים הזה, בנו ר׳ ווייטהד תורת טיפוסים „מסועפת” (ramified theory of types), שבה חלוקת הפרדיקאטים (והקבוצות) אינה נעשית רק לפי המושאים שעליהם חלים הפרדיקאטים (או איברי הקבוצות), אלא גם לפי אופן ההגדרה שלהם במערכת הצורנית. כל טיפוס מסתעף לסדרים (orders) בהתאם לאופן ההגדרה, וכשמוגדר ביטוי מסוים באמצעות ביטויים אחרים השייכים לסדר n, ישתייך הוא בעצמו לסדר n+1. לדוגמה: „להיות גנרל” ו„להיות בעל התכונות של גנרל” שייכים לאותו טיפוס (הם מציינים תכונות של פרטים, כגון נפוליון), אבל שייכים לסדרים שונים. תורת הטיפוסים המסועפת מונעת הגדרה של מושאים אך ורק ע״פ הקבוצה שהם איבריה ונחסמת הדרך בפני הפרדוכסים הסמאנטיים. הנהגת תורת הטיפוסים המסועפת עוררה קשיים חמורים. ראשית, לא ניתן לנסח במונחיה את תורת המספרים הממשיים, משום שע״פ הגדרתם (ע״ע אריתמטיקה, עמ׳ 883) הם ייכללו בסדרים שונים, כך שאין רמה אחת המקבילה לרצף שלהם. כדי להתגבר על קושי זה אימץ ר׳ את אכסיומת „ההעמדה” (reducibility), לפיה לכל ביטוי מסדר כלשהו יש ביטוי שקול השייך לסדר הנמוך ביותר מאותו טיפוס. שנית, אין אפשרות לנסח במונחי התורה את עקרון הזהות של לייבניץ, האומר ששני דברים זהים כשכל תכונותיהם משותפות להם, ושלישית, האינדוקציה (ע״ע) המתמטית אינה ניתנת לניסוח בתורה, וכזכור, הגדרת המספרים הטבעיים של ר׳ עצמו יצאה מאכסיומות פאנו הכוללות את עקרון האינדוקציה. שני הקשיים האחרונים נובעים מאי־אפשרות להתייחס בבת־אחת לכל התכונות של מושא, ללא הבדל טיפוס וסדר. ר׳ ניסה אמנם להוכיח שהגדרת המספרים הטבעיים בדרך אינדוקטיווית אפשרית בלא אכסיומת ההעמדה, אבל גדל (ע״ע) הראה (ר׳ קובץ שילפ, ביבל׳) שהוכחת ר׳ פגומה, ומייהיל (Myhill, ר׳ קובץ נאבניקיאן, ביבל׳) הוכיח, שאי־אפשר להוכיח זאת.

אכסיומת ההעמדה עוררה ביקורת, בייחוד משום שאינה אמת לוגית ואינה קונסטרוקטיוויסטית אלא ראליסטית.

עבודותיו של ר׳ בתורת ההגיון וביסודות המתמטיקה נתנו דחיפה שאין דומה לה למחקר בתחומים אלה, וגם מי שמביא בחשבון את השפעתם של קודמיו (פרגה) ובני־זמנו (ויטגנשטין, גדל), חייב לראות בר׳ את מבססה של הלוגיקה המתמטית. (ר׳ עצמו החשיב יותר מכל את עבודתו בתורת טיפוסי הסדר).

תורת התיאורים המיודעים (definite descriptions), שהוצגה במאמר On Dedoting („על ההוראה”; פורסם בכה״ע Mind, 1905), נחשבת בעיני רבים להשג הפילוסופי החשוב ביותר של ר׳.

ר׳ השתמש בניתוח לוגי כדי לסתור השקפה של פילוסופים אחרים, לפיה ביטויים שמָניים מיודעים, כגון „המלך הנוכחי של צרפת”, מציינים משהו שיש לו „קיום משני” (subsistent), אם כי לא משהו ממשי במלוא מובן חמלה. לדעת ר׳ ניתן לתרגם פסוק, כגון „המלך הנוכחי של צרפת הוא קרח” לסדרת פסוקים פשוטים יותר, שבהם התיאור המיודע אינו מופיע עוד, והיא: „יש לפחות אדם אחד שהוא מלך צרפת; לכל היותר אדם אחד שהוא מלך צרפת; וכל אדם שהוא מלך צרפת קרח”. סדרת פסוקים זו היא אמיתית רק אם כל אחד מהפסוקים בה אמיתי. לפיכך הפסוק הנ״ל שקרי, משום שאין לצרפת אפילו מלך אחד. הטענה העיקרית (של סטרוסון)

נגד ניתוח זה, שהוא אינו תואם את השימוש התקני בפסוקים כגון אלו בשפת יומיום.

פ י ל ו ס ו פ י ה. ר׳ פנה לפילוסופיה בבקשו ביסוס למתמטיקה. בתחילת דרכו בקימבריג׳ הושפע מהאידאליזם של ברדלי ומקטגרט, אך ג׳. א. מור (ע׳ ערכיהם) הניעו לאמץ ראליזם (ע״ע) קיצוני. ר׳ השתכנע שהתורה האידאליסטית של היחסים הפנימיים מוטעית. לפי תורה זו האופן בו מתייחס דבר אחד לאחר קובע את מהותו, ולפיכך כל דבר הוא חלק ממהותו של כל דבר אחר, ויחסים הם בני־העמדה על תכונות. לעומת־זאת, טען ר׳, היחידות המתמטיות מוגדרות קודם שנודעים היחסים ביניהן, והעיסוק המתמטי ביחסים הוא עדות לכך שהם ממשיים לא־פחות מהתכונות. בספרו הפילוסופי הראשון, שבו ניתח את משנת ליבניץ (ע״ע), טען ר׳, שתורת המונאדות של לייבניץ נובעת מהדבקות בלוגיקה שבמרכזה צורת המשפט „נושא־נשוא" ומהתעלמות מיחסים חיצוניים. מביקורת זו משתמע עקרון יסודי, שר׳ דבק בו כל חייו, והוא ששיקולים לוגיים קובעים את המטאפיסיקה. הראליזם הקיצוני של ר׳ ייחס מציאות לכל מה שאפשר להעלות על הדעת ולכל מה שמציינות המלים, ובהשפעת מֵינונג (ע״ע) סבור היה שכל מלה — גם מלת־חיבור — מציינת משהו.

אבל הראליזם המוקדם של ר׳ לא התיישב עם מסקנות הניתוח הלוגי כפי שבאו לידי ביטוי בתורת התיאורים המיודעים, בעקרון ההפשטה ובהצבעה על „מעגל־הקסמים" (ר׳ לעיל). ר׳ הבין שכדאי לנצל את מסקנות הניתוח הלוגי לצרכי בניית תורת־הכרה ואונטו־לוגיה. דו״ח על ישים שלא ברור מה טיבם מוטל מלכתחילה בספק, ולפיכך כל־אימת שניתן לנתח אותו במונחים המדברים על ישים פשוטים, ודאיים ומובנים יותר ועל היחסים ביניהם, יש צידוק רב יותר לקבלתו. התיאורים בשפת יומיום אינם אלא מבנים (constructions) או הרכבים של תיאורים פשוטים יותר. ר׳ הושפע מהאֶמפיריציזם של ד. יום (ע״ע). ובספרו The Problems of Philosophy („בעיות הפילוסופיה"), 1912, הבחין בין ידיעה שבהכרות (acquaintance) בלתי־אמצעית של נתונים חושניים (sense data; להלן נ״ח) המקנה ודאות, לבין ידיעה שבתיאור (description) שהיא בעייתית ומוסקת מהראשונה. המושאים החמריים נודעים בתיאור: הם מוסקים כסיבות של הנה״ח. בספרו Our Knowledge of the External World („ידיעתנו את העולם החיצוני"), 1914, טען ר׳ לפנומנליזם (ע״ע), דהיינו, שתיאורי המושאים החמריים אינם אלא מבנים לוגיים של תיאורי נ״ח, ממשיים ואפשריים. ר׳ סבר תחילה שהנה״ח הם יֵשים פיסיקליים, אך בספרו The Analysis of Mind („ניתוח הרוח"), 1921, טען שגם הגוף וגם הרוח אינם אלא הרכבים לוגיים של נ״ח, שאינם חמריים ואינם רוחניים: נ״ח המקושרים בחוק פיסיקלי הם חמרים, וכאשר נ״ח מתנהגים לפי הפסיכולוגיה הם חלק מהשכל.

בסדרת הרצאות מ1918, The Philosophy of Logical Atomism („הפילוסופיה של האטומיזם הלוגי"; הופיעה בכה״ע Monist), ניתנה לתורה זו משמעות מטאפיסית: הישים הבסיסיים, ששאר הישים הם הרכבים לוגיים שלהם, הם כל מה שישנו בעולם. העולם מורכב מעובדות אטומיות — שאינן אלא הנה״ח — המצולמות בפסוקים אטומיים (כגון „זה לבן" „זה מעל זה") שאפשר לאמתם מיד, באופן שישנה התאמה חד־ערכית־הדדית בין העובדות הללו לבין הפסוקים. כל ידיעה היא בת־ניסוח בפסוקים אטומיים כאלה, ומכאן שכל פסוק אמיתי ניתן לנתחו לפסוקים אטומיים. האטומיזם הלוגי של ר׳ דומה בפרטים רבים לתורת „המסכת ההגיונית־פילו־סופית" של ויטגנשטין (ע״ע), שהיה תלמידו של ר׳. ר׳ הודה במגבלות תורתו ואח״כ אף הציב לה סייגים רבים. בספר An Inquiry into Meaning and Truth („חקר משמעות ואמת"), 1940, דחה ר׳ את השקפתו הקודמת לפיה הנה״ח הם בעלי תכונות, וכמו ג׳. ברקלי (ע״ע) ביטל את קיומו של העצם בכלל: עצמים אינם אלא הרכבים שבהם התכונות מצויות יחד (compresent). רק התכונות קיימות, וקיומן הוא כפרטים „מפוזרים". האדום, למשל, הוא פרט המצוי בבת־אחת בכל אחד מהדברים האדומים (בדומה למים, המצויים בכל מקווי המים). השקפה זו נשמרת גם בחיבורו הפילוסופי החשוב האחרון של ר׳ Human Knowledge; Its Scope and Limits („הידיעה האנושית: הקפה וגבולותיה"), 1948, העוסק בבעיית התקפות של הֶסקים אינדוקטיוויים.

לספריו של ר׳ בתורת־המדינה אין ערך מקורי. השקפתו על טיב תורת המידות, שהובעה בספריו הפופולריים בענייני מוסר, דומה לאֶמוטיוויזם (ע״ע מדות, תורת ה־, עמ׳ 218): משפטי המוסר מ ב ט א י ם מאוויים, ולפיכך אין הם מ ת א ר י ם דבר, אין להם ערך של אמת וחם סובייקטיוויים.

ר׳ נחשב לפילוסוף הבריטי החשוב ביותר במאה ה 20, אף ששינה דעותיו במהלך חייו ואין לו משנה ברורה, פרט לכמה עקרונות כלליים: ניתוח לוגי, הערכה רבה להשׂגי המדע, וגישה ספקנית שיש עמה קבלת אותן טענות הנראות פחות מוטלות בספק. הוא היה ממניחי היסוד של הפילוסופיה האנליטית (ע״ע פילוסופיה, עמ׳ 667/8, 670/1), והשפעתו על הפוזיטיביזם הלוגי (ע״ע) היתה מכרעת.

ספרי ר׳ שתורגמו לעברית הם: „הנישואין והמוסר", תר״ץ; „בעיות הפילוסופיה", תרצ״ח; „שלטון", תשי״ג; „כיבוש האושר", 1955; „נצחון ולא בנשק", תשכ״ד; „הסמכות והיחיד", תשכ״ז; „בשבח הבטלה", 1975; „עקרונות השיקום החברתי", 1975; „תיאורים" (פרק מספר), תשל״ז.

י. בר הלל, הגיון לשון ושיטה, תש״ל; א. כשר – ד. גבאי, תיאורים מחסיאים (עיון, כ״ז), תשל״ו; א. צ. בראון (עורך), מפארמנידס עד הוגי ימינו, ב׳, תשל״ז; א. כהן, מטרות החינוך במשנתו של ב. ד׳ (מעלות, ט׳) תשל״ח; P. A. Schilpp (ed.), *The Philosophy of B. R.*, 1951[3]; A. Wood, *B. R.; The Passionate Sceptic*, 1957; J. Van Heijenoort (ed.), *From Frege to Godel*, 1967; R. Schoenmann (ed.), *B. R.; Philosopher of the Century*, 1967; D. F. Pears, *B. R. and the British Tradition in Philosophy*, 1967; id. (ed.), *B. R.*, 1972; J. Vuillemin, *Leçons sur la premiere philosophie de R.*, 1968; E. D. Klemke (ed.), *Essays on B. R.*, 1970; A. J. Ayer, *B. R.*, 1972; R. Jager, *The Development of B. R.'s Philosophy*, 1972; G. Nakhnikian (ed.), *B. R.'s Philosophy*, 1974; R. W. Clark, *The Life of B. R.*, 1975.

אל. וי. – א. כש.

רַסל, ג׳ורג׳ וילים — George William Russell — (1867—1935), משורר, מיסטיקן ועתונאי אירי; כינויו הספרותי: Æ. למד בביה״ס לאמנות בדאבלין, שם התיידד עם ו. ב. ייטס (ע״ע). ב 1897 נטש את משׂרתו כלבלר והשתתף בהקמת משקים חקלאיים שיתופיים באירלנד. היה פעיל גם במאבק למען שלטון־בית במולדתו והיה הרוח החיה ב„חחיה" הספרותית האירית (ע״ע אירלנד, עמ׳ 232).

ר׳ היה בעל חזונות מיסטיים כבר בילדותו, וכשנתוודע (ב 1887) אל הספרות התאוסופית, התייחס לכך כאל המאורע החשוב בחייו. פרסם ספרי שירה רבים. ב 1935 הו״ל Selected Poems („שירים נבחרים"). ב The Candle of Vision („נר החזון"), 1918, סיכם את אמונתו הדתית. כתב הרבה על נושאים מדיניים וכלכליים.

E. A. Boyd, *Ireland's Literary Renaissance*, 1922[2]; W. M. Clyde, *Æ.*, 1935; J. Eglinton, *A Memoir of Æ; G. W. R.*, 1937; A. Denson, *G. W. R. (Æ) 1867—1935; A Centennial Assessment*, 1968.

רַסמוּסן, קְנוּד יוּהן וִיקְטוֹר — Knud Johan Victor Rasmussen — (1879—1933), חוקר הארקטים (ע״ע) ואתנולוג דני. ר׳, בן לכומר לותרני ולאם ממוצא אסקימואי, גדל בקרב אסקימואים, ולמד את שפתם, מנהגיהם ואורח־חייהם. בשנים 1902/4 השתתף במשלחת־מחקר דנית לצפון־מערב האי גרנלנד. ב 1910 הקים לאסקימואים שם תחנת־מסחר ושמה תולה (Thule), והיא שימשה לו אח״כ בסיס למסעות שבהם חקר את צפונו ומזרחו של האי ואת מכסה־הקרח שלו. במסעו החשוב־ביותר (1921/4) יצא מגרנלנד

מערבה, וחצה את צפון קנדה עד לפוינט בָּרו (Point Barrow) שבצפון אלסקה ולחוף מיצר ברינג. ר׳ ביקר אצל שבטי האסקימואים באיזור, עקב אחר נתיבי־ההגירה שלהם, וערך מחקרים אתנולוגיים, ארכאולוגיים ופולקלוריים בעיקר בצפון־מזרח קנדה. בשנים 1931/3 עמד בראש שני מסעות מחקר ומיפוי במזרח גרנלנד. עיקר חשיבותו של ר׳ כאתנולוג בתיאור תרבות האסקימואים. עם כתביו הרבים נמנים פרסומים אתנוגרפיים, תרגום של אגדות ושירים אסקימואיים ותיאורי מסע; ביניהם: Grønland, Lagns Polhavet („גרנלנד שלחוף ים־הקרח הצפוני״), 1919, ו Fra Grønland til Stillehavet („מגרנלנד ועד האוקיאנוס השקט״), I-II, 1925/6.

רַסֶּפֶּה, רודולף אֶרִיךְ, ע״ע כִינְכְהָאוּזֶן, קַרל פְרִידְרִיךְ הִירוֹנִימוּס.

רַסְפּוּטִין, גְרִיגוֹרִי יֶפִימוֹבִיץ׳ — Г. Е. Распутин

(1916—1872), „עושה נפלאות״ רוסי, שזכה בהשפעה רבה בחצר ניקולי II (ע״ע). שם משפחתו היה נוביך, והתנהגותו בכפר־מולדתו שבסיביר המערבית הקנתה לו את השם ר׳ („נואף״). ר׳ היה נעדר השכלה, אך מהיר תפיסה, בעל אישיות מגנטית וכוח היפנוטי; הוא האמין שניחן בהשראה אלוהית וביכולת לעשות נסים, ורבים האמינו לדבריו, שמגע גופני עמו מטהר ומרפא — דבר שניצל לסיפוק תאבונו המיני המגוון. יצא לו שם של קדוש ובעל־מופת, ובהגיעו ב 1903 לפטרבורג, שבחוגי אצולתה היתה המיסטיות באפנה, רכש במהרה מעריצים ובעיקר מעריצות. ב 1905 הגיעה שעתו הגדולה, כשהפסיק, ברוחו הסוגסטיווית, את דימומו של יורש־העצר אלכסי, שסבל מהמופיליה. הקיסרית אלכסנדרה ראתה בכך אות משמיים שר׳ הוא שליח האל, ומאז שאלה בעצתו בכל מעשיה. את השפעתו האדירה בחצר ניצלו פוליטיקאים, פקידים, בעלי־הון, כמרים ושרלטנים, כדי לקדם את ענייניהם, ומינויים והדחות בצמרת השלטון והצבא נעשו ע״פ הנחיותיו. ר׳ עמד במרכזן של אורגיות, שערוריות ותככים, ואף שהצאר אסר את פרסומן בעתונים, התערבה ה„דומה״ (ביה״נ) ור׳ הוחזר לכפרו (1912).


ג. רספוטין (באמצע) בחברת יועצי הצאר

תוך שנתיים חזר לפטריורג. ובאוגוסט 1915, כשהצטרף הקיסר לצבא בחזית, הגיעה השפעת ר׳ לשיאה: השלטון למעשה היה בידי הקיסרית, ואת צעדיה כיוון ר׳. שמועות שלא הוכחו סיפרו, שהיה מאהבה של הקיסרית ושהיה סוכן גרמני. כמה אצילים — ביניהם הנסיך יוסופוב והדוכס הגדול דמיטרי פַּוְלוביץ׳ — האכילוהו עוגה מורעלת, ומשלא מת — ירו בו והשליכוהו לנהר מתחת לקרח; כשנתגלתה גופתו התברר שמת מטביעה. דמותו ומותו שימשו נושא לספרים ולסרטים.

F. F. Youssoupoff, *R.*, 1927; R. Fülop – Miller, *R., the Holy Devil*, 1928; C. Wilson, *R. and the Fall of the Romanovs*, 1964.

ב. ח.

רֶסְפִּיגִי, אוֹטוֹרִינוֹ — Ottorino Respighi — (1936—1879),

מלחין וכנר איטלקי. תלמידם של רימסקי־קורסקוב וברוך (ע׳ ערכיהם). מ 1913 הורה קומפוזיציה בקונסרווטוריון „סאנטה צ׳צ׳יליה״ (ע״ע צציליה) ברומא, וכעבור עשר שנים ניהל את המוסד. ר׳ היה רחוק מסגנונותיהם של החדשנים בבני־דורו כשנברג, סטרווינסקי או מיו (ע׳ ערכיהם). הוא היה מלחין פורה, שהושפע מהמלודיות האיטלקית העשירה של פוצ׳יני ומהתזמור הססגוני של רימסקי־קורסקוב ור. שטראוס. ר׳ גילה התעניינות רבה במוסיקה איטלקית עתיקה וערך עיבודים שונים ליצירותיהם של מונטֶוורדי, פרסקובאלדי ופוצ׳יני.

עם עיבודים אלה נמנות 4 סוויטות: „רוסיניאנה״, ע״פ חיבור בלתי־ידוע של רוסיני; „הציפרים״ — קטעי מוסיקה של מלחינים עתיקים (פאסקיני; ז׳אק דה גאלו; ראמו, ועוד) המתארים בצלילים עופות שונים, כגון יונה, תרנגולת, זמיר וקוקיה; „שירים וריקודים עתיקים״ — קטעי מוסיקה של מלחינים איטלקים מן המאות ה 16—ה 17 שנכתבו במקורם ללאוטה, וכן הסוויטה לבאלט „סוכת הקסמים״, ע״פ מוסיקה של רוסיני, המושמעת לעתים קרובות בקונצרטים סימפוניים. מתוך יצירותיו הרבות האחרות זכו לפרסום מיוחד הפואמות הסימפוניות „מעיינות רומא״ (1917), „אֳרני רומא״ (1924), „חגיגות רומא״ (1927), שבוצעו לראשונה והוקלטו ע״י טוסקניני.

E. R., *O. R.* (מאת אשתו; כולל ביבל׳), 1962; M. Labroca (ed.), O. R., *1879—1936; catalogo delle opere*, 1965.

רַסְק, רַסְמוּס כְּרִיסְטְיַן — Rasmus Kristian Rask — (1787—1832),

בלשן דני, ממייסדי הבלשנות ההשוואתית, על יסוד השוואת הלשונות הטֶוטוניות (ע״ע) ביניהן ועם אחיותיהן ההודו־אירופיות (ע״ע) העיקריות. ר׳ היה בנו של חייט כפרי. בזכות כשרונותיו אופשר לו לרכוש השכלה גבוהה, אך לא השיג תואר אקדמי. תחילה היה ספרן ואח״כ פרופסור באוניברסיטת קופנהגן.

בהשפעת התנועה הרומנטית הסקנדינווית החל להתעניין בסאגות האיסלאנדיות העתיקות וקיווה למצוא בלשונן את מקור הלשונות הנורדיות. את חקירותיו סיכם בספרו Vejledning lit det islandske eller gamle nordiske sprog („מביא לאיסלאנדית או נורדית עתיקה״), 1811, וכן ב Undersøgelse om det gamle nordiske eller islandske sprogs oprindelse („מחקר על מוצא הנורדית העתיקה או האיסלאנדית״), 1818. הוא הצביע ראשון על חוקיות התאמי ההגאים בין לשונות קרובות־משפחה (ע״ע בלשנות, עמ׳ 964/6). ר׳ ביקש את מקור הלשונות ההודו־אירופיות באסיה ובשנים 1816/23 יצא למסע לשוודיה, פינלאנד, רוסיה, הקאווקאז, פרס והודו. במסעו אסף חומר בלשני וכ״י עתיקים. את עיקר תגליותיו סיבם בספרו Om Zendsprogets og Zendavestas ælde og ægthed („על הקדמות והאותנטיות של לשון הזנד והזנד־אֲווסטה״), 1826 (ע״ע זנד־אֲוסטה). ר׳ כתב עוד חיבורים רבים, מהם על כרונולוגיה יהודית ומצרית, וחקר גם את לשון האסקימואים (ע״ע, עמ׳ 77).

רַסקוֹלְנִיקִים (Раскольники = „מתפלגים״, סיעת הנפרדים

מהכנסיה העיקרית), כינוי שניתן במאה ה 17 לחוגים בכנסיה האורתודוכסית הרוסית שסירבו לקבל את תיקוני האפטריארך נ. ניקון (ע״ע); מכאן גם שמם (להבדיל מהכינוי שדבק בהם) „המאמינים הוותיקים״. הר״, בהנהגת אוקום בן פיוטר (ע״ע), דגלו בהמשכת המסורת הפרבוסלווית ברוסיה, שימוש בלשון הרוסית בטקסי הפולחן והתפילה ובספרי קודש רוסיים, ועל־כך הוחרמו, נודו ונרדפו קשות, ומהם שעונו למוות, במיוחד בתקופה הראשונה אחרי הפילוג ובימי ניקולי I (ע״ע). התנועה התחזקה בימי פיוטר I „הגדול״ (ע״ע) שבגלל מדיניותו לכפות את תרבות מערב־אירופה נחשב, בעיני רבים, לכופר ו„אנטיכריסטוס״. הר״ התרכזו, בעיקר, באזורים בלתי־מיושבים בצפון רוסיה ומזרחה ושקדו להכשיר שטחים אלה וליישבם. רוב הר״ היו איכרים ופשוטי־עם עם כוהני־דת רבים, אך לא היו להם הגמונים. דבר זה יצר את בעיות ההסמכה לכהונה, משום שבלעדי ההגמונים א״א היה לקיים את ההמשכיות והרציפות

האפוסטולית של הכנסיה. הר"ו נתפלגו בשל כך לשני פלגים: (1) ה„בזפופובצים" כפרו בצורך בכהונה בעלת סמיכה כדת־וכדין. בהעדר הייראַרכיה סמכותית התפלגו מתוכם כיתות רבות, שכמה מהן דגלו בדעות ובמנהגים קיצוניים; (2) ה„פ ו פ ו ב צ י ם", שהיו קבוצת הרוב, צידדו בהקמת הייראַרכיה אפיסקופאלית, ועד הקמתה — הסתייעו בכוהני־דת ש„עדקו" מהכנסיה האורתודוכסית והצטרפו לשורות הר"ו. ב 1846 הצטרף אליהם הגמון, שגורש מכהונתו, והוא שהעמיד הייראַרכיה אפיסקופאלית גם לר"ו. אע"פ שב 1881 זכו הר"ו להכרה רשמית ככנסיה נוצרית עצמאית, נמשכה איבת המשטר אליהם עד מתן הצו בדבר סובלנות דתית (17.4.1905). הר"ו המשיכו להתקיים גם אחרי המהפכה הבולשוויקית, וזכו להכרת השלטונות של בריה"מ; בין השאר הורשו לפרסם לוח־שנה משלהם (1962). ב 1917 היו בבריה"מ כ 20—25 מיליון ר"ו, ואילו ב 1964 כ 850,000 ר"ו ולהם כ 300 כנסיות. יישוביהם פזורים באזורי סיביר, אוראל, קזכסטאן ואַלטאי, אך ידוע עליהם מעט מאד. גם מחוץ לבריה"מ יש ריכוזים של ר"ו: בסין, ברזיל, תורכיה ועוד.

ו. א. קליוצ'בסקי, דברי ימי רוסיה, א—ב, פרקים 47/8, תשכ"ט; W. Palmer, *The Patriarch and the Tsar*, I-VI, 1871—76; P. Pascal, *Avvakum et les débuts du raskol*, 1938; A. Ammann, *Abriss der ostslawischen Kirchengeschichte*, 1950; S. Bolshakoff, *Russian Nonconformity*, 1950; V. Pleyer, *Das russische Altgläubigentum*, 1961; P. Hauptmann, *Altrussischer Glaube*, 1963.

צ. ו. - ב. ח.

רַסְקִין, ג'וֹן — John Ruskin — (1819—1900), סופר, מבקר־אמנות, צייר והוגה־דעות אנגלי, אחת הדמויות המרכזיות בחיי־התרבות באַנגליה הוויקטוריאנית. היה בן־יחיד למשפחה אמידה ונחשב ילד־פלא. אביו החדיר בו את אהבת האמנות והספרות, ואמו — אדיקות פרוטסטנטית. ר' למד באוכספורד, ורישום ואַקוואַרל אצל מורים פרטיים. הוא ביקר בצרפת, שוויץ ואיטליה, והתרשם עמוקות משגב האלפים ומיצירות האמנות בארצות אלו. נשא אשה ב 1848, אך הנישואין, שלא עלו יפה, בוטלו ב 1854. מ 1869 היה פרופסור לאמנות באוכספורד, משך קהל שומעים רב, אך משהחלה רוחו להתערער, נעשה נושא לגיחוך. ב 1872 ייסד באוכספורד את „בי"ס ר' לרישום"; ייסד גם בי"ס למלאכת־מחשבת במירסברוק (Meersbrook) ובו מוזיאון וספריה. שנותיו האחרונות נעכרו בשל אהבה נכזבת לנערה שגם היא חלתה ברוחה, ובעוד שמצבו הנפשי הידרדר, גברה השפעתו כהוגה־דעות אמנותי ומתקן חברתי.

ב 1843 יי"ל הכרך הראשון בחמשת הכרכים של The Modern Painters („ציירים מודרניים"), שהוקדש כמעט כולו לציורי־הנוף של טרנר (ע"ע), שר' העריכו במיוחד ואסף את תמונותיו. ב 1851 יצא ספרו Pre-Raphaelitism על אסכולת הקדם־רפאליים (ע"ע, וע"ע ד. ג. רוסטי), שר' היה מתומכיה הנלהבים ברוח וגם בחומר. באותה שנה יצא גם ספרו המפורסם The Seven Lamps of Architecture („שבעת המאורות של האַרדיכלות"), שבו טען לקשר בין אמנות למוסר. ר' תבע עיצוב אדריכלי מותאם למהות הבניין וכן הימנעות מזיוף בשימוש בחמרים. הוא אימץ את תורת קרליל (ע"ע), שלפיה האמן חייב להתבונן במציאות תוך מיצוי כל יפיה ולהעביר את חזונו לציבור. בספרו מובעת הזדהות עם סגנונות הבניה של יה"ב, ובמיוחד הרומנסק הפיזאני, והסגנון הגותי של המאות ה13—ה14 (ע"ע גותיקה, עמ' 539 [ביבל']). הוא העריץ במיוחד את הסגנון הגותי הוונציאני והקדיש לו את ספרו The Stones of Venice („אבני ונציה"), 1851/3. בספר מובאים גם רישומים ואַקווארלים משלו. מידת השפעתו של הספר על אפנת הבניה הבריטית בזמנו הדהימה אף את ר'. ר', שהטיף לשימוש בסגנונות היסטוריים, תקף בחריפות את חדשנותו של ג'. א. ויסלר (ע"ע, עמ' 241), והסתבך בשל־כך במשפט־דיבה. השקפתו האמנותית, כמו החברתית, היתה קשורה בפולחן מלאכת־הכפיים, ובכך סלל את הדרך לו. מוריס (ע"ע, עמ' 855) ולתנועת Arts and Crafts („אמנויות ואומנויות"). רישומיו וציורי־המים שלו — רובם תיאורים של קטעי־נוף סלעי או עירוני — מצטיינים בדיוקם ובצלילותם הסגנונית.



ג'ון רסקין. ציור שמן של ג'ון אורט מיליי, 1853/4. (האקדמיה המלכותית לאמנויות, לונדון)

מ 1853 ואילך הקדיש ר' תשומת־לב מיוחדת לבעיות חברתיות. ב 1854 החל מלמד בבי"ס גבוה לפועלים, שהיה אחד ממייסדיו. הרצאותיו יי"ל בקבצים The Political Economy of Art („הכלכלה המדינית של האמנות"), 1857, ו The Two Paths („שני הנתיבים"), 1859, המשמשים מעין מעבר מעיסוקיו הקודמים באמנות.

ב 1856 יי"ל הכרכים III-IV של „ציירים מודרניים", וה V — ב 1860. ב 1862 יי"ל עוד קובץ מאמרים משלו Unto this Last („לזה האחרון"), שבו תקף בחריפות את התורה הכלכלית התועלתנית של הדור והעמיד מולה תאוריה המודדת עָשרה של חברה ע"פ כמות האחווה, הצדק והאפשרות להגשמה־עצמית שבה. ר' ביסס את משנתו החברתית, כמו את משנתו האסתטית, על הרעיון שהטבע הוא התגשמות מידותיו של הבורא, היינו חסד וצדק. גם בשאר כתביו החברתיים הטיף לחידוש ערכי הנצרות הקדומה, אם־כי בעצמו לא האמין עוד בדוגמות הכנסיה: Sesame and Lilies („שומשום ושושנים"), 1865; The Crown of Wild Olive („עטרה של זית־בר"), 1866; Time and Tide („זמן וזרם"), 1867; Munera Pulveris („מתנות העפר"), 1872.

בשנות ה 70, בד־בבד עם מאבקו הנואש במחלתו, ניסה ר' ליישם את תורתו החברתית־כלכלית באמצעות אגודה בהשראת עקרונות־החברה מיה"ב The Guild of St. George („גילדת ג'ורג' הקדוש"), שהשקיע בה הון ומרץ לרוב, אולם זו משכה תומכים מעטים בלבד. על רעיונות הגילדה פרסם סדרת איגרות „לאנשי־העמל בבריטניה" (1871—1884), שיי"ל בכותרת Fors Clavigera („הגורל נושא־המפתח" או: „נושא־האלה"). ר' דן באיגרות אלו בנושאים כה רבים ומגוונים, עד כי ניתן לראות בהן מעין יומן רוחני. שונה ברוחה האוטוביוגרפיה מלאת־החן Praeterita („מעשי־עבר"), 1885/9, שנאלץ להפסיקה משניטל ממנו כושר־הכתיבה עקב מחלתו. בעוד שתורתו האסתטית אומצה במהרה ע"י רוב האינטליגנציה באנגליה, נדחו רעיונותיו החברתיים בתחילה כביטוי מסוכן לטירוף מהפכני, והם נקלטו רק בעשור האחרון לחייו; לשיא השפעתו הגיע דווקא כשרפתה פעולתו בשל מחלתו. כל כתביו יי"ל ב 39 כר', בשנים 1903/12. וע"ע ג'. א. הובסון, עמ' 641; ו. ה. הנט; אנגלית, ספרות, כרך מיל', עמ' 266.

לרעיונות ר' נודעה השפעה רבה על התפתחות המחשבה הפוליטית באנגליה והם פילסו את הדרך ל„מדינת הרווחה" בימינו. רעיונותיו התפשטו אף ברחבי העולם ואומצו ע"י הוגים ופוליטיקאים שפעלו באזורים שונים ובמגמות מנוגדות, כגון פרוסט, שר' עורר אותו ליִפייה של האמנות ושתרגם מיצירות ר', גנדהי (ע"ע, עמ' 993) ואף היטלר (ע"ע, עמ' 151), שלמד ממנו את שלילת הקפיטליזם ואת אי־הסובלנות כלפי הדמוקרטיה, שהיתה משותפת לר' ולקרליל. סיפורו האגדי של ר', The King of the Golden River or the Black Brothers, 1891, תורגם לעברית פעמיים: „האחים השחורים

או מלך נהר הזהב", תשי"ס; „מלך נחל הזהב או האחים השחורים", תשכ"ד.

P. Quennell, *J. R.; The Portrait of a Prophet*, 1949; J. Autret, *L'Influence de R. sur la vie, des idees et l'œuvre de M. Proust*, 1956; J. D. Rosenberg, *The Darkening Glass; A Portrait of R.'s Genius*, 1963; K. Clark (ed.) *R. today*, 1964; N. Pevsner, *R. and Viollet-le-Duc*, 1969; P. H. Walton, *The Drawings of J. R.*, 1972; M. Shell, *R. and the Economy of Literature* (Journ. of the History of Ideas, XXXVIII), 1977.

יה. אר. – א. רז.

רָעָב, מכלול התהליכים הפיסיולוגיים המביאים לידי הרצון לאכול. בעקבות האכילה מתמלאות הדרישות האנרגטיות של הגוף ומורגשת תחושה של **שובע**. **תאבון** הוא התחושה הנעימה שבנטילת אוכל. אין הוא קשור ישירות לוויסות משק האנרגיה, אלא נובע מנסיון העבר של בעה"ח, והוא מותנה בגורמי־תחושה, כגון טעם, ריח וצורת המזון (ע"ע חושים), ובגורמים נפשיים הבאים לידי סיפוק בעקבות האכילה. התחושה ההפוכה לתאבון היא חוסר־תאבון (anorexia).

תפקיד מנגנון־הבקרה של האכילה הוא להתאים את כמות האנרגיה הנקלטת מן המזון לדרישות הגוף. בשעת עבודה גופנית מאומצת גדלה הדרישה, ובהתאם לכך גדלה גם כמות האנרגיה הנקלטת מן המזון. מאגר־האנרגיה של הגוף המבוגר נשמר באמצעות מנגנון־הבקרה של האכילה; מאגר זה מושתת בעיקרו על האנרגיה הכמוסה ברקמת השומן.

למנגנון ויסות־האכילה שני מרכיבים: 1) מערכת ניטור (moni-toring), המעריכה את השינויים המתחוללים בעקבות קליטת אנרגיה מן המזון; 2) מערכת אינטגרטיווית, המכוונת את התנהגות האכילה באמצעות תחושות הר' והשובע, ע"פ המידע המתקבל ממערכת הניטור.

עד־היום לא נתברר מהו הגורם שלו מגיבה מערכת הניטור, ובעניין זה הועלו האפשרויות דלקמן: א) הגירוי המכאני של מערכת־העיכול (כגון מתיחת דפנות הקיבה); ב) הפרשת הורמונים ע"י מערכת־העיכול כתוצאה ממגע המזון במעי; ג) השפעה ישירה על תאי־כבד, או על איברים אחרים, של אבות־מזון (בעיקר פחמימות) הנספגים במעי; ד) השפעת מטבוליטים על המוח, כגון עליה בריכוז חומצות אמיניות או חומצות־שומן חפשיות בדם, או אפילו עליית חום הגוף בעקבות שריפת המזון שנספג. התאוריה שלפיה ניטור קצב הטמעת הגלוקוזה בתאים ע"י תאי־עצב (גלוקו־רצפטורים) במוח, זכתה לתמיכה הגדולה־ביותר; ה) שינויים בהפרשת הורמונים (אינסולין, גלוקוגן והורמון־הגדילה), המופיעים בעקבות שינויים ברמת תוצריו העיקריים של המזון (גלוקוזה, חומצות אמיניות והומצות־שומן חפשיות (ע"ע אמיניות, חמצות; סכר־הדם).

תפקידם של גירויים אלה, הנמדדים במערכת הניטור והמדווחים באמצעותה למרכזי־המוח, לעודד או לעכב את תחושות הרעב והשובע. מערכת־הבקרה, הקובעת את תדירות הארוחות ואת גדלן, אינה תלויה בגודל הארוחה הקודמת בלבד, אלא גם בגורמים הכרתיים ובמאגרי־האנרגיה בגוף. מניחים, כי מערכת הניטור יודעת לאמוד את תכולת האנרגיה ברקמת־השומן, כך שהכמות הכוללת של שומן נשארת קבועה. יש המייחסים חשיבות לכמות הגלוקוגן הנאגר בכבד.

המערכת האינטגרטיווית מורכבת, כנראה, ממספר רב של מרכזים ומסלולים המחוברים ביניהם. עמה נמנים סוגים שונים של סיבי מערכת־העצבים, ובעיקר סיבי המערכת האדרנרגית, והדופאמינרגית (ע"ע עצבים, מערכת ה־). תשומת־לב רבה יוחדה לשני מרכזים בהיפותלמוס (ע"ע מח): המרכז הצדדי (lateral area) — כמרכז הרעב; והמרכז האמצעי התחתון (ventromedial nucleus) — כמרכז השובע. התאוריה הגלוקוסטאטית מניחה, כי מרכז השובע קולט את קצב הטמעת הגלוקוזה ומדכא את המרכז הצדדי — אשר ללא דיכוי „מורה" על אכילה מתמדת. יש הרואים במרכזים אלה צמתים של מסלולי סיבי־עצב, ומניחים כי קליטת הגירויים נעשית במרכזים נוספים במוח, המצויים, מלבד בהיפותלמוס, גם במערכת הלימבית, בקליפת המוח הגדול ובמקומות אחרים.

הנחה זו — שלפיה מצוי מנגנון בקרת האכילה במרכזים רבים, שחלקם, לפחות, במוח הגדול — עשויה להסביר את העובדה, שהתנהגות האכילה נקבעת לא־רק ע"פ הצרכים הפיסיולוגיים של הגוף, אלא תלויה גם בגורמים רצוניים ופסיכיים: השפעת סביבה חברתית, הרגלי אכילה, טעם, צורת המזון, מצב נפשי וכיו"ב. לאחרונה יש המצביעים על עוד גורם בוויסות האכילה — העירנות הכללית. חלק מן התופעות המופיעות אחרי הריסת אזורים מסוימים במוח מוסברות כתוצאה מפגיעה בעירנותה הכללית של החיה, המונעת ממנה ביצוע פעולות שהן הכרחיות לאכילה, כגון חיפוש אחרי מזון וכיו"ב. וע"ע חלוף־חמרים.

הגוף מסוגל להתקיים תקופה מסוימת ללא תוספת אנרגיה מבחוץ — ע"י ניצול מאגרי־האנרגיה הפנימיים שלו. מאגר־האנרגיה העיקרי הוא רקמת השומן; 1 ק"ג של רקמה זו תורם כ־7,500 קלוריות (משקל רקמת השומן 10%—20% ממשקלו הכולל של הגוף). מאגרי הפחמימות (ע"ע סכרים) קטנים, ומספקים כ־1,000 קלוריות בלבד. רקמות מסוימות, ובעיקר תאי המוח והדם, זקוקים באורח רצוף לגלוקוזה לסיפוק צרכיהם האנרגטיים. כאשר אין אספקה חיצונית של גלוקוזה מהמזון אל הגוף, יש לסנתז גלוקוזה ממקורות שאינם פחמימות. לשם־כך הופך הגוף חומצות אמיניות (ע"ע אמיניות, חמצות), שמקורן בפירוק חלבוני־השריר, לגלוקוזה; הפיכה זו מתרחשת בעיקר בכבד. מקור אחר לגלוקוזה הוא הגליצרול.

בצום ממושך מפעיל הגוף מספר מנגנוני־הסתגלות: א) חילוף־החמרים הבסיסי קטן; ב) הפעילות הגופנית קטנה (שני מנגנונים אלה מפחיתים את הדרישה לאנרגיה); ג) המוח משתמש בגופי קטו — הנוצרים בעת פירוק השומן — כמקור לאנרגיה, ולכן קטן הצורך ביצירה מחודשת של גלוקוזה. מנגנונים אלה מווסתים ע"י ירידה ברמת האינסולין (ע"ע) ועליה ברמת גופי קטו.

חוסר באבות־המזון העיקריים הוא כיום אחד ממצבי־החסר התזונתיים העיקריים בעולם. המחסור פוגע בעיקר בילדים בגיל הרך, ומעריכים כי כ־100 מיליון ילדים (הערכה זו אינה כוללת את ילדי סין ויפן) סובלים ממצב של תת־תזונה, ובראש־ובראשונה ממחסור בחלבונים. בצורתה החמורה של מחלת־חסר זו חל פיגור בגדילתם הפיסית של הילדים, בפעילותם הגופנית ובהתפתחותם השכלית. במצבים קשים־יותר נצפות שתי צורות קליניות: 1) מאַרסמוס (marasmus), המאופיינת בדלדול בולט של השרירים ושל רקמת השומן; 2) קוואשיורקור (Kwashiorkor), המאופיינת בבצקת בגפיים ובפנים (ע"ע פרוטאינים, עמ' 131).

בין שתי התמונות הקליניות הללו קיימות צורות־מעבר. במצבים הקשים־יותר מופיעים סימנים גם במערכת העיכול, בעור ובשיער, ושיעור־התמותה גבוה.

בתנאי טיפול ושיקום נאותים ניתנת המחלה לריפוי והילדים גדלים כיאות; ואולם, לא־ברור אם חל שיפור מלא גם בפגיעה השכלית. בד"כ קשה להפריד בין מחסור שמקורו בתת־תזונה לבין נזק הנובע מתנאי סביבה שאינם מאפשרים שיקום מלא. למחסור באנרגיה ובחלבון גורמים רבים, וביניהם: עוני, הפסקת־הנקה מוקדמת או מאוחרת מדי, חוסר ידע בהזנת ילדים, אמונות־תפלות ביחס להזנת ילדים וכיו"ב. חשובה במיוחד בעיית חשיפתו של הילד לזיהומים בגלל תנאי־תברואה לקויים. קיים קשר הדוק בין מחלות זיהומיות, המחמירות את תת־התזונה, לבין תת־תזונה, המקטינה את תנגודת הגוף לזיהומים.

ג. קא. — צ. ג.

היסטוריה. אחרי מחלות ומלחמות, נחשב הר' ההמוני לאחת התופעות הנפוצות והקטלניות־ביותר בתולדות האנושות, ונודעו לכך השלכות חברתיות, מדיניות וצבאיות מופלגות.

ר' המוני (להבדיל מתת־תזונה [ע״ע תזונה]) מתפתח בכל־פעם שנוצר פער בין ייצורם של מוצרי־מזון בסיסיים (דגנים, אורז, תירס, בע״ח וכד׳) לבין הביקוש להם. יש להניח, כי בעבר היו רק אזורים מעטים בעולם שלא ידעו ר' מהו. הר' פגע במיוחד באזורים מאוכלסים בצפיפות יחסית, שאוכלוסיותיהם ניזונו בצמצום מיבול עיקרי אחד; ומשהושמד זה, או לא עלה יפה, לא היה לו תחליף. עפ״ר היו העניים הנפגעים העיקריים מר' — כי לא הצליחו לרכוש מזון במחירים המאמירים; האמידים נפגעו פחות, שכן רק במקרים נדירים — למשל, כשעיר היתה במצור — עמדו אוכלוסיות בפני חוסר מזון טוטאלי.



בעבר התפתח ר' המוני עפ״ר בגלל פגעי־הטבע, להוציא תקופות של מלחמות כוללות, שבהן היה תוצאה של פעילות האדם. עם פגעי־הטבע שגררו אחריהם ר' נמנים: שינויי אקלים; עצירת־גשמים עפ״נ שטחים נרחבים, ובעקבותיה בצורת; דלדול זמני של נהרות; עודף גשמים; שטפונות; קרה; ברד; מחלות צמחיה; ריבוי מזיקים (ארבה, עכברי־שדה וכד׳). ר' עקב מעשי־אדם נגרם ע״י מלחמות ארוכות או הרסניות, הצטמקות האוכלוסיה כתוצאה מהן, מגפות שפגעו באוכלוסיה החקלאית. יש שר' נבע מהשחתת האדמה החקלאית בעקבות ניצול־יתר. בעידן המודרני התפתח ר' גם בגלל הטלת הסגרים על מדינות בימי מלחמה, חוסר תכנון חקלאי, זעזועים חברתיים וארגון לקוי של תובלה וחלוקה.

במקרא נזכרות תקופות של ר' חמור, שפגעו בחבלים נרחבים במזה״ת והביאו להגירת אברהם ויעקב למצרים, ומפורסם סיפורו של יוסף (ע״ע), שחזה 7 שנות בצורת וחוסר מזון, ותכנן אגירת מלאי־חירום בעוד מועד. במקרא בא הר' לעתים כעונש משמים שהוטל על העם או שליטיו (למשל, דוד או אחאב). ב 436 לפסה״נ שרר ברומא ר' חמור עד כדי־כך, שאלפי תושבים התאבדו במימי הנהר טיבר. ב 42 לסה״נ פקד ר' המוני את מצרים עקב דלדול במי הנילוס. ב 879 נפגעו בר' מרבית חבלי אירופה, ובמאה ה 12 נפגעה היבשת כמה פעמים. לפי גרסה אחת, מתה כמחצית מאוכלוסיית גרמניה בתת־תזונה ב 1125. לא בכל המקרים פגע הר' באזורים נרחבים, אך ככל שגדלה האוכלוסיה באירופה ביה״ב, כך הפכה היבשת פגיעה־יותר לבצורת, או לשטפונות, אפילו בחבלים מצומצמים. יש הטוענים שירידת היבולים בשלהי המאה ה 13 (כנראה בגלל עיבוד חקלאי של אדמות שוליות) גרמה לר' במערב אירופה. תת־התזונה בעקבות ר' זה הקלה על התפשטות מגפת „המוות השחור" (ע״ע דבר, עמ' 872—874) שפרצה באירופה ב 1348 ושספיחיה הפילו בה חללים כל אותה מאה. אחרי המגפה פחתו היבולים ונשנה הר' בגלל צמצום האוכלוסיה החקלאית. מראשית העידן המודרני, ככל שגדל מספר תושבי הערים, כך נפגעו־יותר ריכוזי אוכלוסיה שבאו במצור — במיוחד במלחמות הממושכות של המאה ה 17. ב 1772 נספו כ 150,000 נפש מחוסר מזון, בסכסוניה שבגרמניה. בשנים 1846—1849 כילתה מגפה באירלנד את יבולי תפוחי־האדמה — עיקר מזונה של אוכלוסיית האי — ומספר המתים בר' שהתפשט שם הגיע אז לכמיליון נפש; באותה תקופה היגרו משם (בעיקר לאה״ב) כ 1.5 מיליון נפש. גם צרפת ודרום־מערב גרמניה נפגעו בר' בעטיה של מחלת תפוחי־האדמה, ובעקבותיו היגרו כ 3 מיליוני נפש לצפון־אמריקה. את הקיסרות הרוסית פקד ר' המוני כמה פעמים (1891/2; 1905). באסיה נודעו סין והודו כמוקדי ר' אנדמי, שנגרם בעיקר מקשיי־חלוקה — כל עצירת־גשמים, או שטפון, הפכו שם לשואת ר'. תופעות ר' כללי נודעו בהודו מאז המאה ה 7. בשנים 1876/8 מתו בחבלי בומבי, מיסור ומדרס כ 5 מיליונים נפש. מספר הנספים בר' בצפון סין ב 1877/8 נאמד בכ 9.5 מיליונים.

ר' המוני פקד את העולם גם במאה ה 20. בעקבות ההסגר שהטילו בעלות־הברית על גרמניה במלה״ע I מתו שם רבים בר'. מגפת שפעת עולמית, שפרצה אחרי מלה״ע I בארצות רבות בגלל תת־תזונה, הפילה חללים רבים. בעקבות המהפכה ברוסיה והקולקטיוויזציה שנכפתה על האיכרים מתו מיליונים רבים בבריה״מ ב 1922/3 וב 1932/3. מיליוני שבויי־מלחמה (בעיקר רוסים) ומאות־אלפי אסירי מחנות־הריכוז (בעיקר יהודים) מתו במלה״ע II כתוצאה מהרעבה שיטתית ע״י הנאצים. ב 1943 מתו מיליונים בחבל הונן שבסין, וכמיליון איש בחבל בנגל שבהודו — ושוב, בעיקר מחמת ליקויים חמורים בחלוקת המזון.

מוראות מלה״ע II והבצורת הכל־עולמית של 1946 החישו את הקמת „הארגון למזון ולחקלאות" שליד האו״ם (ע״ע; ור' גם כרך מילואים, עמ' 377), שנועד לתכנן את אספקת המזון בעולם ואת חלוקתו. ההשגים העיקריים של הארגון היו בתחום הרחבת תפוקת המזון בעולם, בעיקר הודות לפיתוח זני־דגנים שתנובתם רבה־יותר („המהפכה הירוקה"), ושהם עמידים־יותר בקור או בבצורת. ולהרחבת תפוקת החלבונים. המחסור בחלבונים הוא מהגורמים העיקריים לתת־תזונה (ר' לעיל). כדי להתגבר על מחסור זה נעשים מאמצים רבים להחדיר לסל־המזונות חלבון מהצומח (למשל, סויה [ע״ע]), שהוא זול בהרבה מהחלבון מן החי (בשר). וע״ע מזון, עמ' 899—900. ברם, עדיין קיימת הסכנה, שתת־התזונה התמידית שממנה סובלות האוכלוסיות המתרבות — בעיקר ב„עולם השלישי" — תתפתח במסיבות שונות לשואת־ר' עולמית. סין (1960—1964), הודו, וגם בריה״מ, סבלו בשנות ה 60 וה 70 מיבולים ירודים, ור' נמנע מאזרחי מדינות־ענק אלו רק בזכות יבוא גדול של דגנים מקנדה ומאה״ב, האוגרות מלאי דגנים עצום. הודות לסידורי־תובלה משופרים ולתמיכה כספית למדינות נזקקות, נבלמות כיום תופעות ר' רחב־ממדים. עם־זאת, בימי מלחמת־האזרחים בניגריה (ביאפרה; 1968/9), בשנות הבצורת הקשה במדינות ה„סהל" (דרום מדבר סהרה) ובתקופת המהפכים המדיניים בחבש, סבלו האוכלוסיות המקומיות חרפת ר', ורק מעט ניתן היה לעשות להצלת הסובלים, עקב המסיבות ששררו באותם אזורים של אפריקה השחורה והנחשלת.

F. Curschmann, *Hungersnöte im Mittelalter*, 1900; V. Nash, *The Great Famine*, 1900; W. B. Steveni, *Europe's Great Calamity*, 1922; W. H. Mallory, *China. Land of Famine*, 1926; H. H. Fisher, *The Famine in Soviet Russia*, 1927; G. H. Bourne, *Starvation in Europe*, 1943; J. de Castro, *Géopolitique de la faim*, 1956; E. Bonnefous, *La terre et la faim des hommes*, 1960; A. Hopcraft, *Born to Hunger*, 1968; Rockefeller Foundation (N.Y.), *Strategy of the Conquest of Hunger*, 1968; J. Mayer, *The Dimensions of Human Hunger* (Sci. Amer., CCXXXV, 3), 1976.

פ. פ.

רְעִידוֹת וּתְנוּדוֹת, ע״ע תְּנוּדוֹת וּרְעִידוֹת.

רַעַל (poison), חומר שכמות קטנה שלו גורמת לפגיעה בגוף החי ע״י שינוי בתפקודיו הביוכימיים והפיסיולוגיים. רעלן (toxin; להלן ר״ן) הוא ר' טבעי שמקורו מן הצומח או מן החי. בשימוש הנפוץ אין הפרדה חדה בין שני מושגים אלה, ובמונח ר' כלולים

כל החמרים הרעילים ממקור ביולוגי, טבעי או מלאכותי. חקר הר״ — הטוכסיקולוגיה (ע״ע) — עוסק בהבטים השונים של ר״ והרעלות, ואילו חקר הר־נים נקרא טוכסינולוגיה. בהגדרת המונח ר׳ מודגשת הכמות הקטנה הדרושה להרעלה, שכן כל חומר במינון גבוה עלול להיות רעיל, אם הוחדר לגוף בדרך המתאימה.

עם הר״ שאינם מן החי נמנים יסודות כימיים כעופרת, כספית, קדמיום וארסן (ע׳ ערכיהם), וכן חמרים סינתטיים מורכבים, אורגניים ואנאורגניים. ריכוז עודף של יסודות כימיים כמו נתרן, אשלגן, סידן וכלור, המצויים בכל מערכת בגוף, גורם לפגיעות בתפקודי הגוף החיוניים. הפגיעה יכולה להיות באיברים מוגדרים — בלב, בכבד, בכליות ובמערכת־העצבים — אך יכולה להופיע גם פגיעה בלתי־מוגדרת. הרעלה נגרמת בעקבות שתי צורות־חשיפה עיקריות: א) חשיפה חריפה חד־פעמית; ב) חשיפה ממושכת לכמויות קטנות, כשכל מנת ר׳ בודדת כשהיא לעצמה אין בה כדי לגרום להרעלה, אך הצטברות הר׳, בהעדר מנגנון להרחקתו או לפירוקו, גורמת להרעלה.

ר״ חודרים לגוף בכמה דרכים: מבעד לעור — שחדירותו גבוהה־במיוחד להמרים בלתי־פולריים; באמצעות דרכי הנשימה — החשופות לחמרים גזיים או לחלקיקים קטנים שאינם מסולקים ע״י מנגנוני־ההגנה השונים; וכן דרך מערכת העיכול. על ר־נים הנוצרים בגוף בתהליכי חלוף החמרים והעכול (ע׳ ערכיהם) — ע״ע אוטואינ־טוכסיקציה.

ר״ עלולים לגרום לחולי ואף למוות. לשם קביעת שיעור־הסיכון של הר״ מזריקים את החומר הנבדק למספר רב של חיות שונות, ולאחר עיבוד סטטיסטי של התוצאות קובעים את חציון־התמותה LD_{50} (lethal dosc 50), המוגדר ככמות החומר הקוטלת מחצית מן החיות הנבדקות. קביעת הרעילות בחיות אינה מלמדת בהכרח על ארסיות החמרים באדם, וזאת משום הבדלי הרגישות של חיות שונות לחמרים רעילים. המידע לגבי הרעלות באדם הצטבר מתאונות־עבודה, מנסיונות התאבדות, מהרעלות מכוונות (פשעים) ומניסויי־אנוש מבוקרים.

אורח־החיים, במיוחד במדינות המפותחות והמתועשות, תושף את האדם למגוון רחב של חמרים רעילים — תרופות, חמרי ניקוי וחיטוי, חמרי־הדברה וצבעים. מרבית חמרי־ההדברה החקלאיים (קוטלי חרקים ומכרסמים, משמידי עשבים ועוד) הם ר״, ובחלקם אף חריפים־ביותר. אחדים, כפרתיון, קטלנים גם במגע עם העור, והסכנה בעת ריסוס־מהאוויר — מרובה. חמרים כגון ד.ד.ט. (ע״ע), מפאת יציבותם הכימית הגבוהה והתמוססותם ברקמות שומניות, מצטברים במקווי־מים ובמקורות־מזון. מבין הגזים הרעילים הנפוצים —חד־תחמוצת הפחמן, הנפלט ממנועי מכוניות ומזהם את אוויר הערים.

מ ד ע ה ר ־ נ י ם התפתח במקביל להתפתחות האדם. האדם הקד־מון נתקל בר־נים בחיפושיו אחר מזון, ובמלחמת־הקיום שניהל נגד בע״ח רעילים. שימוש בר־נים — במיוחד בקרב אוכלוסיות בלתי־מפותחות — היה בסיס לאמונות־תפלות, לאגדות ולטקסי־הווי שונים. למכשפים, לרופאי־אליל ולכוהני־דת יוחסו תכונות וכוחות על־טבעיים, בשל בקיאותם בשימוש בחמרים אלה לצרכי ריפוי וקטילה. מידע מצויר על דגים רעילים נמצא על קברו של אחד הפרעונים (2700 לפסה״נ), ובפפירוסים מצריים (2000—1350 לפסה״נ). תוארו גם שיטות־טיפול בהרעלות. העבודה המקיפה הקדומה־ביותר על הרעלות בע״ח וצמחים נכתבה בידי ניקנדרוס (ע״ע). מכת הדם המתוארת ב מ ק ר א (שמ׳ ז, יט—בא) מוסברת כיום כתופעת־הטבע המכונה הגיאות האדומה (rcd tide), שמקורה בפריחה עצומה של אצות מסדרת הדינופלגלטה (Dinoflagellata), המכילות צבענים (פיגמנטים) והיוצרות ר־ן חריף ביותר, הגורם לתמותה המונית של בע״ח ימיים (ע״ע שוטוניות).

כ י מ י ה ו ב י ו כ י מ י ה. בטבע אין הר־נים מופיעים כחמרים נקיים, אלא בתערובת עם חמרי־לוואי. פיתוחן של שיטות חדישות להפרדת חמרי־טבע, לניקוים ולקביעת מבנם הכימי, העניקו תנופה לחקר מבנה הר־נים ומנגנון־פעולתם בגוף.

החמרים הרעילים־ביותר המוכרים הם חלבונים שמקורם בהידקי הכוטולינום (ע״ע בוטוליזם) והטטנוס (ע״ע). לבוטולינום 6 ר־נים, שמשקלם המולקולרי 60,000—1,130,000.

בטבע מצוי מגוון של ר״ — בחידקים (ע״ע זהום, עמ׳ 622/3), בחד־תאיים ובבע״ת עילאיים (להוציא את העופות). מציאות ר־נים נדירה ביונקים; בבלוטות־הרוק של החדף מצוי ר־ן. בין הצמחים ידועים מאות מינים היוצרים ר״ (ר׳ להלן, עמ׳ 224).

הר־נים מסווגים לשתי קבוצות עיקריות: ר־נים ממוצא צמחי — פיטוטוכסינים (phytotoxins); ר־נים שמקורם בבע״ח — זואוטוכסינים (zootoxins). האחרונים נחלקים לשתי תת־קבוצות — ארסים (venoms) ור״ (poisons). ארס מוגדר כר־ן הנוצר באיבר מפותח ומוגדר — עפ״ר בבלוטת־ארס — והמועבר לבע״ח אחר באמצעות א י ב ר ה ה ד ר ה או ד ק י ר ה (ע״ע עקרבים; דבורים, עמ׳ 833; ור׳ שם ציור), או בהכשה כבנחשים (ע״ע, עמ׳ 49; ור׳ שם ציור, עמ׳ 46). הר־נים מהקבוצה השניה נוצרים ונאגרים ברקמות או באיברים מסוימים בגוף, ופגיעתם חלה בעת שיוצר הר־ן נ א כ ל ע״י יצור אחר. אצות רעילות מפרישות ר־נים למים, או שהר־ן משתחרר מגופן לאחר התפרקות התא. תופעה דומה מוכרת בר־ני חידקים; כשהר׳ מופרש ע״י החידק באופן פעיל הוא נקרא אכסור־טוכסין (exotoxin), ואילו ר־ן הנשאר בתוך התא נקרא אנדוטוכסין (endotoxin). קיים סיווג אחר של ר־נים — לפי פעילותם הביולוגית: נוירוטוכסינים (neurotoxins) — הפועלים במערכת העצבים; המו־טוכסינים (hemotoxins) — הפועלים במערכת הדם; קרדיוטוכסינים (cardiotoxins) — הפועלים על הלב; ר״ מטבוליים (metabolic poisons) — הפועלים במערכות מטבוליות.

בבע״ח ארסיים הר־ן משמש להגנה, להשגת מזון או לשני הצרכים גם־יחד. לעומת־זאת לא־תמיד ברורה חשיבותו בבע״ח רעילים שבהם אין הוא מעניק הגנה. ניתן, אולי, להסביר את תפקידו במתן הגנה על כלל המין, בתנאי שבע״ח אלה מוכרים ע״י אויביהם כרעילים. ואולם, בחידקים ובאצות יש ר־נים בעלי כושר־קטילה מהגבוהים־ביותר, שאינם חיוניים לחיי יצורים אלה.

הפעיל והידוע מבין ר־ני ה א צ ו ת הוא ה ס א כ ס י ט ו כ ס י ן (saxitoxin), הנוצר באצה Gonyaulax catenella מסדרת הדינופל־גלטה. החומר הנקי הוא, כנראה, בסיס פוריני, עמיד בפני חום, ופעילותו הפרמקולוגית זהה לזו של הטטרודוטוכסין, המצוי בדגים מסוימים. במערכת ה נ ב ו ב י י ם בודדו מספר ר־נים חלבוניים בעלי כושר־פעילות ניכר. ר־ן physalia הוא חלבון המורכב מכמה פפטי־דים (ע״ע פרוטאינים) והרגיש לחום ולממיסים אורגניים. לאחרונה בודד הפליטוכסין (palytoxin), מקבוצת palythoa, שהוא הר־ן הפעיל־ביותר מבין הר־נים הימיים. מבנהו אינו ברור; ידוע כי אינו חלבון, וכי רגישותו לחום גבוהה. משקלו המולקולרי כ 3.300.

ב פ ר ו ק י ־ ה ר ג ל י ם (ע״ע) משמש הארס להגנה ולהשגת מזון. ארס הדבורה הוא מן הנפוצים והמוכרים־ביותר. ר־נים של דבורים וצרעות מכילים מספר רב של מרכיבים כימיים, כגון היסטמין (ע״ע), אמינים ביוגניים, חלבונים ואנזימים. ארס הנמלים מכיל אף הוא חלבונים ואלקלואידים שונים. ארס העכביש (ע״ע, עמ׳ 830/1) „האלמנה השחורה" נחשב לאחד הקטלניים, ומכיל חומצות אמיניות חפשיות (ע״ע אמיניות, חמצות), פפטידים וחלבונים.

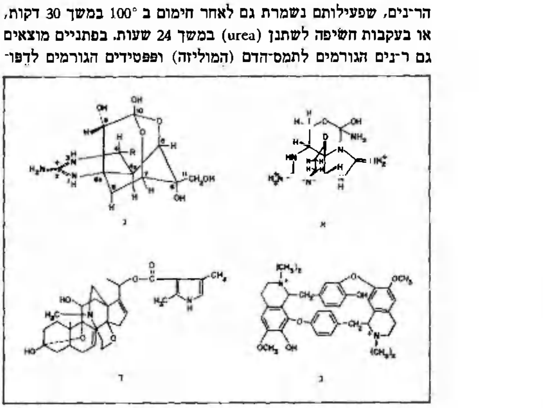
כ 500 מיני דגים נחשבים לרעילים, וכ 220 — לארסיים (וע״ע דג, עמ׳ 911), רובם חיים סביב חגורות אלמוגים, וההרעלה נגרמת לאחר אכילת דג המכיל את הר׳ ברקמותיו. הידועים־ביותר בין ר־ני הדגים הם ה ט ט ר ו ד ו ט ו כ ס י ן ור־ן ה צ י ג ו א ט ר ה (ciguatera). הראשון נקרא גם puffer fish poison, או פוגו (fugu), ומצוי ב 3

משפחות — דושיניים (Diodontidae), דגי־שמש (ע"ע) וארבע־שיניים (Tetraodontidae). הר־ן בדגים אלה (המצויים גם באילת) זהה ל tarichatoxin — ר־ן שבודד מביצים, משחלות ומעור של סלמנדרה קליפורנית (Taricha torsa), פעילותו זהה לסאכּסיטוכּסין, אף שמבנהו הכימי שונה. המשותף לשני הד־נים היא הקבוצה הגואנידינית, וע"כ מניחים כי הפעילות הביולוגית קשורה לקבוצה זו. הרעלת צ י ג ו ־ א ט ר ה — או: הרעלת דגים טרופית — היא שם כולל להרעלה הנגרמת מאכילת דגים מסוימים מן האיזור הטרופי. מקור הר־ן אינו בדגים, אלא באצה מקבוצת הכחוליות־ירוקיות — ציאנופיטה (cyanophyta; ע"ע אצות, עמ' 450) — המשמשת מזון לדגים. מבנהו הכימי שנוי במחלוקת.

עם ה ד ג י ם ה א ר ס י י ם נמנות בעיקר משפחות משתי סדרות־דקָרָאים (Perciformes [כגון עקרבנון, זהרון, אבנון]) וצלופחאים (ע"ע). רוב הר־נים שבודדו מבלוטות־הארס של דגים אלה הם חלבו־נים, שיציבותם מחוץ לבלוטות־הארס נמוכה־ביותר. נמצאו גם חמרים אחרים (כגון סרוטונין, 5־נוקלאוטידאז ופוספודיאסטראז).

מבין הר" שבודדו מ ד ו ־ ח י י ם (ע"ע, עמ' 112) נחקרו במיוחד ה ט ר י כַ ט ו כּ ס י ן (ר' לעיל), וכן ה ב א ט ר א כ ו ט ו כּ ס י ן, המו־פק מעור קרפדת־העלים Phyllobates aurotaenia, והנקרא בפי הילידים kokoi. זהו ר־ן פעיל־ביותר, השייך לקבוצת האלקלואידים הסטרואידיים, ונוסחתו $C_{31}H_{112}N_2O_6$ (ע"ע סטרואידים וסטרולים, וע"ע קרפדיים).

בין ה ז ו ח ל י ם ידועים כ200 נחשים ארסיים, ומשפחה אחת של לטאות — הלודרמיים (ע"ע לטאיים, עמ' 613). הנחשים הארסיים הם ממשפחות חפתניים (ע"ע, ושם ציור), הצפעוניים (ע"ע) ונחשי־ים (ע"ע נחשים, עמ' 49). ארסם מכיל תערובת מורכבת של פפטידים בסיסיים, שהם המרכיבים הקטלניים, וחלבונים, שהם בעיקר אנזימים. כמותם של האחרונים בארס גבוהה־במיוחד, והחשובים שבהם הם: הילואורונידאז, פוספו־מונו־ודיאסטראז, נוקלאוטידאז, כולין אֶסטראז, פוספוליפאז ואנזימים מקרישי־דם. בארס נחשי־ים ופתניים בודדו נורוטוכּסינים בעלי פעילות דומה לר־ן הקוּרָרה ולקַרדיוטוכּסינים. אלה פפטידים בעלי גשרים דיסולפידיים, הנחלקים לשתי קבוצות ע"פ משקלם המולקולרי: קבוצה אחת משקלה כ 7,000, והיא מכילה 60—62 חומצות אמינו ו 4 גשרים דיסולפידיים; הקבוצה השניה משקלה כ 8,000 והיא מכילה 71—74 חומצות אמינו ו 5 גשרים דיסולפידיים. גשרים אלה תורמים, כנראה, ליציבותם הגבוהה של הר־נים, שפעילותם נשמרת גם לאחר חימום ב °100 במשך 30 דקות, או בעקבות חשיפה לשתנן (urea) במשך 24 שעות. בפתניים מוצאים גם ר־נים הגורמים לתמס־הדם (המוליזה) ופפטידים הגורמים לדֶפו־



טבנה כימי של הרעלנים: א. סכּסיטוכּסין; ב. דיים־טובוקוררין; ג. טטרודו־טוכּסין; ד. בטרכוטוכּסין

לריזציה של מֶמברנות־השריר. מנחש־הפעמונים (Crotalus) בודד ק ר ו ט ו כּ ס י ן (crotoxin) — חלבון נֶורוטוכּסי שמשקלו המולקולרי 30,000, המורכב מחלבון חומצי שאינו רעיל ומפוספוליפזה בסיסית שרעילותה ניכרת.

ר־נים וסמים שמקורם ב צ מ ח י ם — כגון: אלכוהול, מורפיום, אטרופין וסטריכנין — ידועים זה אלפי שנים. הקוּררה (curare), שימש אצל האינדיאנים ר' למריחה על חיצים. הוא מוּפק מהצמח Chondodendron tomentosum. על פעילותו של הקוררה, ר' להלן. בודדו מספר אלקלואידים (ע"ע) שפעילותם דומה לזו של קוררה; הפעיל שבהם הוא הדי־טובוקוררין (d-tubocurarine). ריצין ואברין, שהם גליקופרוטאינים קטלניים־ביותר, בודדו מזרעי קיקיון (ע"ע) ומחרצנים של Abrus precatorius. לשני החלבונים משקל מולקולרי של 60,000 ו 65,000 בהתאמה: הם יציבים מאד, ומורכבים משתי שרשרות פפטידיות המחוברות בקשרי סולפיד. השרשרת הארוכה קושרת את החלבון לקרום התא המותקף, בעוד שהרעילות טמונה בפעילות השרשרת הקצרה. על צמחי־ר' אחרים — ע"ע צמח, עמ' 790; פטריות, עמ' 601, 606/7.

פ י ס י ו ל ו ג י ה ו פ ר מ ק ו ל ו ג י ה. יכולת־הקטילה הגבוהה של ר־נים במנות מזעריות נובעת מזיקתם הייחודית לאתרים שונים בגוף, ובמיוחד למערכת־העצבים. עובדה זו מנצלים הנֶורוביולוגים, המש־תמשים בר־נים לחקר מנגנוני־הפעולה במערכת־העצבים.

טטרודוטוכּסין וסאכּסיטוכּסין מונעים את יצירתו של פוטנציאל־הפעולה במרבית סיבי־העצב ותאי השריר המשורטט בריכוזים של 10^{-9}—10^{-8} מולר, בלי להשפיע על פוטנציאל־המנוחה של התאים (ע"ע עצבים, מערכת ה־). יצירת פוטנציאל־הפעולה מושתת על עליה בחדירוּת קרוּם התא ליוני נתרן, וכניסתם מהנוזל החוץ־תאי אל תוך התא. שני ר־נים אלה מונעים את חדירת יוני הנתרן ע"י חסימת „תעלות הנתרן". הם חסרי השפעה על שריר חלק, או על מנגנונים שבהם מבוססת יצירת פוטנציאל־הפעולה על יוני סידן, או על שחרור מעבירים (טרנסמיטרים) מקצות העצבים. זיקתם של ר־נים אלה למקומות מוגדרים במערכת העצבים מנוצלת לחקר תנועות יוֹנים דרך קרומי תאים הניתנים לעידור חשמלי, ולחקר מנגנוני־השחרור של מעבירים מקצות העצבים. לפעילות הפוכה מבחינה פיסיולוגית גורם הבאטראכוטוכּסין, החוסם את פוטנציאל־הפעולה ע"י הגברת החדירוּת ליוני נתרן בעת מנוחה, והגורם לקיטוב (דפולריזציה), המבטל מצדו את יכולת תאי־העצב ליצור אותות בצורת פוטנציאל־פעולה. אע"פ שאפשר לבטל פעילות זו ע"י טֶטרו־דוטוכסין, אין ר־נים אלה פועלים על אותו רצפטור, או על אותה מקרומולקולה, בקרוּם התא. בשרירי הצפרדע שמהם מוּפק הר־ן אין, כנראה, אתרי־קישור המתאימים לו. אע"פ שיוני הנתרן מהווים בהם את הבסיס לעירור. נוסף על פעילותו בשריר ובעצב יש לבאטראכוטוכסין השפעה חזקה על שריר הלב.

חמרים חלבוניים בעלי רעילוּת ניכרת ופעילות דומה לזו של הבאטראבוטוכסין בודדו מארס עקרבים. ר־נים אלה גורמים לקיטוב בסיבי־עצב ובתאי־שריר, שמקורו, כנראה, בהגדלת החדירות ליוני נתרן בזמן מנוחה. את פעילות ר־ני העקרבים והבאטראכוטוכּסין ניתן לבטל ע"י הקטנת ריכוז הנתרן בנוזל החוץ־תאי, או ע"י הגדלת ריכוז יוני הסידן המווסתים את מנגנון החדירוּת לנתרן. ר־ן הגימנו־דיניום נוצר, בדומה לסאכּסיטוכּסין, באצות מסדרת הדינופלגלטה, ופעילותו בסיבי־עצב קשורה אף היא, כנראה, בשיבוש תפקידם של יוני הסידן; עקב כך חלות תנודות (אוסצילציות) בפוטנציאל־המנוחה של העצב, ומתהוות סדרות של פוטנציאלי־פעולה, הגורמות להת־כווצויות בלתי־מבוקרות של קבוצות שרירים. העלאת ריכוז יוני הסידן מנטרלת את פעילות הר־ן. הנזק שגורמים ר־נים הנוצרים בפריחות של אצות — כגון סאכּסיטוכּסין וגימנודיניום — הוא בעיקר אקולוגי וכלכלי. הפריחות הרעילות מופיעות באורח פתאומי

עפ"נ משטחי־מים עצומים, ואין אפשרות להגביל את הפריחה או לנטרל את הגורמים הקטלניים הנוצרים באצות.

מספר ר־נים משפיעים על שלבים שונים בהעברה הסינאפטית ובחיבור עצב־שריר, המתבצעים ע"י שחרור מעביר כימי מקצות סיבי־העצב, הגורם לעירור תא־העצב או תא־השריר הסמוך לו. המעביר עצמו מתפרק ע"י אנזים מתאים, והרצפטור מתפנה ומוכן לקבל גירוי נוסף.

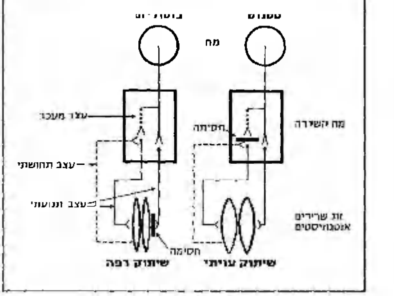
הר־נים הנוצרים ע"י חידקי הקלוסטרידיום־בוטולינום מונעים באופן ספציפי את שחרור המעביר הכימי (אצטיל־כולין) מקצות העצבים הקדם־סינאפטיים, המצויים במערכת־העצבים הכולינרגית ההקפית. הדבר גורם לחסימה בהעברת הפקודות לשרירים הרצוניים, שתוצאתה שיתוק רפה הגורם למוות.

β־בונגרוטוכסין, אחד ממרכיבי ארס נחש־הבונגרוס (Bungarus, ממשפחת הפתנים), ור־ן עכביש „האלמנה השחורה" פועלים אף הם על החלק הקדם־סינאפטי בחיבור עצב־שריר. תחילה מאופיינת פעולתם בשחרור מוגבר ומהיר של מעבירים כימיים, המביא לידי דילול מאגריהם. בשלב השני חלה חסימה במעבר האות בסינאפסות, ובמיקרוסקופ אלקטרוני רואים היעלמות מוחלטת־כמעט של שלפוחיות המעבירים והרס אברונים צלולריים — בעיקר ע"י ארס „האלמנה

רעילות של רעלנים וכימיקלים

שם הרעלן	מוצא	משקל מולקולרי	חציון תמותה LD 50 מק"ג/ק"ג
	רעלנים חלבוניים		
A בוטולינום	קלוסטרידיום בוטולינום	150.000	$2.6.10^{-5}$
B בוטולינום	קלוסטרידיום בוטולינום	167.000	1.10^{-5}
צפדת	קלוסטרידיום טטני	100.000	1.10^{-4}
ריצין	קיקיון מצוי	60.000	0.1
אברין	Abrus precatorius	65.000	0.04
דיפתריה	Corynebacterium diphteriae	72.000	0.3
β בונגרוטוכסין	בונגרוס Bungarus multicinctus	28.500	25-40
α בונגרוטוכסין	בונגרוס	8.000	150-210
קרוטוכסין	נחש פעמונים Crotalus terrificus	30.000	50
רעלן הקוברה	קוברת־המשקפיים (Naja naja siamensis)	7819	75
רעלן הפיזליה	(נבוביים) Physalia physalia	ארס לא נקי	50-75
אפמין	דבורת הדבש	ארס לא נקי	3700
ארס עקרבים	פרוקי־רגליים (מינים שונים)	ארס לא נקי	9-90
	רעלנים לא־חלבוניים		
פליטוכסין	(נבוביים) Palythoa tuberculosa	3300	0.05-0.1
באטראכוטוכסין	קרפדת העלים (Phyllobates aurotaenia)	538	2
טטרודוטוכסין	ארבע־שניים (Tetraodontidae) סלמנדרה קליפורנית (Taricha torosa)	319	8
סאכסיטוכסין	Gonyaulex catenella	372	8
רעלן אטלופוס	אטלופוס פנמי (Atelopus zeteki)		16
קורדה	Chondodendron tomentosum	696	200
סטריכנין	סטריכנוס ההקאה	344	980
אטרופין	אטרופה רפואית	289	9.10^4
מורפין	פרג תרבותי	285	5.10^5
	כימיקלים		
סרין	גז עצבים	140	280
ציאניד	רעל אנאורגני	65	1.10^4
נתרן כלורי	מלח בישול	58.5	$3.1\text{-}4.2\ 10^6$
כוהל אתילי	כוהל	46.0	$1.37\ 10^7$
בנזן	ממס אורגני	78	$5.7\ 10^6$

ערכי הרעילות (חציוני התמותה) מייצגים מספרים ממוצעים. קיימים הבדלים ברעילות בהשוואת מקורות־מידע שונים כתוצאה מהבדל בתכשירים ביולוגיים, דרכי הזריקה שונות ושימוש בבע"ח שונים.

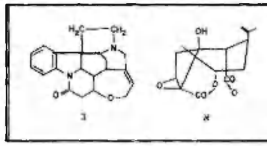


מקום־הפעולה של רעלני הטטנוס והבוטולינום בגוף

השחורה". שני הר־נים אינם משפיעים על רגישות הקרום האחר־סינאפטי לאצטיל־כולין, או על פוטנציאל־המנוחה של העצב והשריר. ר־נים החוסמים את המעבר בסינאפסות ע"י פגיעה בקרום האחר־סינאפטי מצויים במיוחד בין ר־ני הנחשים. ר־נים אלה מכונים דמויי־קורורה, הואיל ופעילותם בגוף דומה לזו של הקורורה. קורורה ור־ני נחשים כמו α-בונגרוטוכסין חוסמים את הרצפטור הניקוטיני לאצטיל־כולין בקרום האחר־סינאפטי שבחיבור עצב־שריר, ע"י התקשרותם לאתר־הקישור של המעביר. הקורורה גורם לשיתוק רפה של שרירי השלד ולחסימת גנגליונים אוטונומיים. אין הוא פועל במערכת־העצבים המרכזית, כנראה מחמת אי־יכלתו לחדור מבעד למחסום הדמי־מוחי (blood-brain barrier).

ר־ני נחשים כמו α-בונגרוטוכסין ור־ן הקוברה פועלים כמו הקורורה, אולם זיקתם ועצמת־הקישור שלהם לאתר הכולינרגי גדולה־יותר, והחסימה שהם גורמים אינה הפיכה. ההבדל בעצמת־הקישור מתבטא גם ברעילות גבוהה־יותר של ר־ני הנחשים. לאלה (בצורתם הנקיה) אין השפעה על פוטנציאל־המנוחה או על פוטנציאל־הפעולה של סיבי שריר ועצב, או על מנגנון שחרור המעבירים מקצות העצב. ניתן למנוע חסימת רצפטורים כולינרגיים ע"י ר־ני נחשים באמצעות חמרים בעלי פעילות הפוכה כקורורה, אצטיל־כולין וקרבקול — המתחרים אף הם על הרצפטור הכולינרגי, ועי"כ מגוננים עליו מהר־נים. ע"י סימון α-בונגרוטוכסין ביוד רדיואקטיווי, ותוך ניצול זיקתו הגבוהה של הר' לאתר הכולינרגי, ניתן לבודד מתוך הממברנה את החומר החלבוני המהווה את אתר־הקישור, ואף להעריך את מספר האתרים וצפיפותם. מבין מרכיבי ארס־הנחשים בודדו גם פפטידים בעלי ארסיות נמוכה־יותר, הגורמים לתמס כדוריות־דם (hemolysis), להפרעות בלב, לקיטוב של תאי־שריר ולעיכוב „משאבות" הנתרן והאשלגן בתאים. החמרים השונים בארס־הנחש, הפועלים על כמה מנגנונים ביולוגיים בגוף, משלימים זה־את־זה למען השגת המטרה — שיתוק מיידי של הטרף. אף שכל מרכיב יכול לפעול בנפרד, הרי ששילוב הפעילויות מחיש את התוצאה הסופית.

אתרי־הקישור במערכת־העצבים הנחסמים ע"י הקורורה ודומיו נקראים רצפטורים כולינרגיים ניקוטיניים. מלבדם קיימים בגוף רצפטורים כולינרגיים מוסקריניים (בשריר־חלק, בבלוטות־הפרשה ובשרירי האישון), הנחסמים ע"י הר־ן אטרופין (ע"ע), המופק מצמחים. החסימה ע"י אטרופין במערכת המוסקרינית דומה לזו הנגרמת ע"י הקורורה במערכת הניקוטינית; פעולתו מוגבלת לאתרי־הקישור של אצטיל־כולין בקרום האחר־סינאפטי, ואין לו השפעה על תכונות העצב או השריר. בניגוד לקורורה פועל האטרופין גם במערכת־העצבים המרכזית.



מבנה כימי של הרעלנים: א. פיקרוטוכסין; ב. סטריכנין

בנוסף לסינאפסות מעוררות קיימות במערכת־העצבים המרכזית סינאפסות מעכבות (ע"ע עצבים, מערכת ה־, עמ' 78), הרגישות למספר ר־נים. הסינאפסות המעכבות מהוות חלק ממנגנון הוויסות והבקרה של המוח. המערכת המעכבת מתעלת וממתנת גירויים חיצוניים שונים, ושומרת על איזון בתגובות המעוררות. שיבוש פעילותה של המערכת המעכבת גורם להגברה בלתי־מאוזנת של תהליכים מעוררים במוח, המתבטאת בתגובות מוגזמות ובלתי־מבוקרות. חידק הצפדת (ע"ע טטנוס; אימונולוגיה) יוצר ר־ן הגורם לעיכוב הסינאפסות המעכבות בחוט־השדרה. סינאפסות אלו קשורות למערכת־העצבים המרכזית, המפעילה זוגות של שרירי־שלד בעלי פעילות מנוגדת (מערכת אנטגוניסטית). שרירי השלד מופעלים ע"י פקודות מהמוח (פעולה רצונית), או באמצעות עצבים תחושתיים הקפיים הקשורים לרפלכסים (ע"ע רפלכס). במצב נורמאלי מווסתת מערכת־העצבים את פעולת השרירים המנוגדים, כך שבשעה ששריר מסוים מתכווץ, מצוי בן זוגו (שפעולתו הפוכה) במצב של רפיון. ר־ן הצפדת חוסם את המערכת המעכבת, המונעת התכווצות שרירים מנוגדים בו־זמנית, ועקב כך חלה התכווצות מתמדת של שרירים, הגורמת לשיתוק עוויתי ולמוות. ר־ני הצמחים סטריכנין (ע"ע) ופיקרוטוכסין מעכבים אף הם אזורים שונים במערכת המעכבת. סטריכנין פועל באיזור האחר־סינאפטי, ואילו פיקרוטוכסין — המופק מזרעי הצמח Anamirta cocculus — באיזור הקדם־סינאפטי. שניהם גורמים לגירוי ולעידור מערכת־העצבים המרכזית עקב דיכוי העיכוב, ובמנות גדולות־יותר נגרמים עוויתות, הפסקות בנשימה, מחסור בחמצן במוח ומוות. לשניהם נודעת חשיבות רבה בחקר תהליכי הבקרה והוויסות של פעילות המוח.

הגליקופרוטאינים אברין וריצין הם ר־נים מסבוליים קטלניים־ביותר ממקור צמחי. פעילותם נובעת מהפסקת ייצור החלבונים בתאים כתוצאה מעיכוב הריבוסומים (ע"ע תא). ועובדה זו מסבירה את איטיות פעולתם, הנמשכת מספר ימים עד להופעת סימני הרעלה ומוות.

מ. שפיגלשטין, רעלנים (מדע י"ט, 1), 1974; W. Bücherl — E. E. Buckely – V. Deulofeu (eds.), *Venomous Animals and their Venoms*, I, 1968; W. B. Deichmann – H. W. Gerarde, *Toxicology of Drugs and Chemicals*, 1969; A. Albert, *Selective Toxicity*, 1973[5]; B. W. Halstead, *Poisonous and Venomous Marine Animals of the World*, I–III, 1965/70.

מי. ש.

רַעַם, ע"ע בָּרָק וָרַעַם.

רַעְמְסֵס

רַעְמְסֵס (במצרית: R-ms-sw — האל „רע' הוליד אותו), שמם של 11 מפרעוני מצרים, בני השושלות ה 19—ה 20. השם ר' קשור בשמו של אל־השמש „רע', אלוהי העיר און (ע"ע) שבמצרים התחתית, והוא מכוון לשליטה על חבל־ארץ זה ולחידוש השליטה המצרית באסיה, שאבדה בתקופת אל־עמארנה (ע"ע). במקרא מופיע השם רק כשם־מקום.

1) ר' I (1320—1318 לפסה"נ) — פרעה הראשון בשושלת ה 19; היה שר בימי השושלת ה 18 ועלה לשלטון בזקנתו. וע"ע מצרים, עמ' 174.

2) ר' II (1304—1237 לפסה"נ), נכדו של ר' I, השיב למצרים את גדולתה. שלטונו הממושך, מפעלי־הבניה המפוארים שלו (תוספות למקדשי כרנך ולוקסור, בניית מקדש אבו־סימבל [ע"ע; גם כרך מיל'; ור' בשני המקומות תמונת פסלו]) וצאצאיו המרובים (יותר מ 100 ילדים) עשוהו לדמות אגדית. ר' II הרחיב את עיר־מושבו תאניס, וקראה על־שמו פר־ר' (בית־ר'), — היא העיר ר' במקרא (שמ' א, יא, ועוד). הוא בנה גם את פתם (=פְּ(ר)־תום, „בית האל אתום" — [ר' שם]), המזוהית עם תל אל־מַסח'וּטַה, במזרחה של דלתת הנילוס. בשנת־מלכותו ה־חמישית נלחם בחתים ובבעלי־בריתם בקדש על הארנת, אך לא השיג הכרעה. אח"כ לחם ב־דרום־פניקיה, באדום ובכנען, ולכד את אשקלון (ע"ע, ושם תמ'). בשנת־מלכותו ה21 כרת ברית עם החתים, אויבי מצרים לשעבר; אפשר שסכנות משותפות — עליית „גויי הים" במזרח הימה"ת והתחזקות אשור במערב מסופוטמיה — איחדו אותם. ר' II נקבר בנא אמון (ע"ע; ושם תמונת מקדש־הקבורה שלו), וגם יורשיו נקברו שם.



רעמסס II, פסל גרניט במקדש בלוקסור

לפי השקפת המחקר המודרני יצאו בני־ישראל ממצרים בימי ר' II (ע"ע יציאת מצרים, עמ' 188), ויש הסבורים שהוא גם פרעה ששעבד את בני־ישראל. וע"ע א"י, עמ' 262/3 ושם תמ'; מים, עמ' 238; מצרים, עמ' 175/6, 234/5; רהיטים, עמ' 554. תמונת האסטלה של ר', כרך ח', עמ' 670. כתובת־יסוד למקדש האלה איסיס, הנושאת את שמו של ר' II, נתגלתה בחפירות אפק (ע"ע [א], וע"ע ראש העין) ב 1977.

3) ר' III (1198—1166 לפסה"נ) היה בנו של מייסד השושלת ה 20. בשנת־מלכותו השמינית נלחם ב„גויי־הים" והדף אותם מגבולות מצרים. ר' III חיזק את שליטתו על הלובים ועל כנען. בבית־שאן (ע"ע) בנה מקדשים חדשים, וגם הציב בה את פסלו (ע"ע א"י, עמ' 266/7; ושם תמ'). אחרי מותו (אפשר שנרצח) עברה כנען לשליטת בני־ישראל והפלשתים, ואבדה למצרים. רשימת מתנות־הקודש שלו מראה, שעושר רב החל להצטבר בימיו בידי כוהני אמון בנא־אמון. וע"ע מצרים, עמ' 176/7.

4) ר' IV–XI (1166—1085), שמם של יורשי ר' III, בני השושלת ה 20. בימי שלטונם עבר עיקר הסמכות לידי הכוהנים. כוחם של הפרעונים ירד והמצב הכלכלי הידרדר. וע"ע מצרים, עמ' 177, 184.

J. Janssen, *R. III*, 1948; A. Gardiner, *The Kadesh Inscriptions of R. II*, 1960; J. D. Schmidt, *R. II; A Chronological Structure for his Reign* (כולל ביבל.), 1973.

א. ג.־ש.

רַעֲנָנָה

רַעֲנָנָה, יישוב עירוני בשרון הדרומי, סמוך לכביש חדרה—פתח־תקוה, כ 8 ק"מ מחוף הימה"ת; 22,000 תוש' (1977). שטח שיפוטה משתרע על 17,000 דונם, שמתוכם 10,000 דונם הם שטח חקלאי. ר' נוסדה ב 1922, בידי חברת „אחוזה" שבניו־יורק — אחת החברות להתיישבות בא"י, שהקימו יהודים אמריקנים. המתיישבים הקימו מושבה, שהתבססה בעיקר על משקי־עזר וגידולי טבק; במשך הזמן פינו אלה את מקומם לפרדסים. בשנים הראשונות

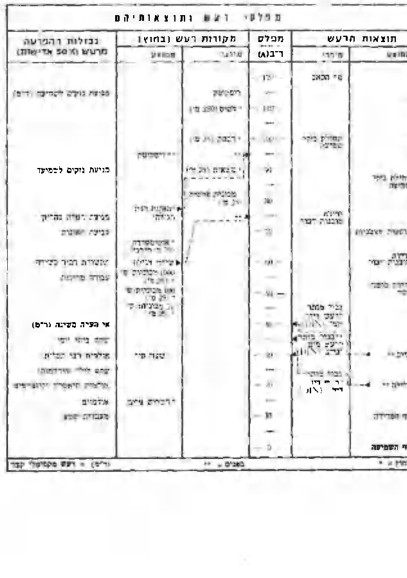
היה קצב גידולה של ר׳ אטי למדי (1927 — 42 תוש׳). בשנות ה30 וה40 החלה להתרחב, עם קליטת עולים שהגיעו לארץ בגלי העליה השונים. ב1936 קיבלה מעמד של מועצה מקומית (2,000 תוש׳). אחרי קום המדינה הואץ קצב גידולה, עם קליטת גלי עליה נוספים והעברת תושבי המעברות למבני־קבע. ב1953 היו בר׳ 9,000 תוש׳, וב 1961 — 12,500.

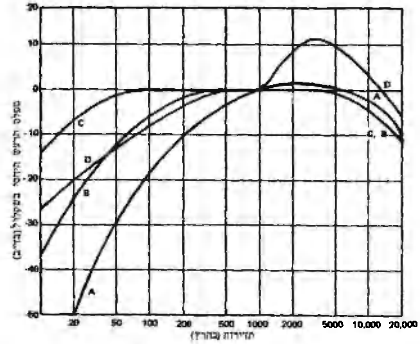
ב40% מכלל האוכלוסיה הפעילה עובדים בתחום המושבה, והשאר — באגד־הערים של ת״א. ענפי־התעסוקה העיקריים הם: תעשיה קלה (יהלומים, עורות), מלאכה, שירותים, מסחר וחקלאות. ענפי־החקלאות העיקריים — הדרים (5,000 דונם) וירקות (3,500 דונם).

השטח הבנוי של המושבה התפתח תחילה משני צדי הרחוב הראשי, לאורך 8 ק״מ. כיום נמצאת ר׳ בתהליכי־עיור מתקדמים; ניכרת בה בניה אינטנסיווית של בתים־משותפים ווילות, והדבר גורם לשינוי הדרגתי בייעודן של הקרקעות שהיו מתוכננות בעבר לחקלאות.

בר׳ מוסדות חינוך ותרבות רבים, בהם ישיבה תיכונית של „בני עקיבא" ומוסד חינוכי דתי, „כפר בתיה", שהקימה הסתדרות נשי „מזרחי" ב1949.

רעש, אותות, בעיקר קולות או רעידות מטרידים או מפריעים, בגלל כיסוי או מיסוך אות שבו מעוניינים. בהכללה, ר׳ הוא כל הפרעה מכסה בהעברת אותות. לדוגמה: בתקשורת קווית או אלחוטית מדובר בר׳ חשמלי, ובתקשורת באור — בר׳ אופטי. המלה העברית ר׳ מתייחסת גם לתנודות ורעידות (ע״ע) בכלל ולר׳־אדמה בפרט (ע״ע ר׳ [או: רעידת] אדמה). בלשונות אירופיות יש בד״כ שני מונחים המציינים קולות־ר׳: ר׳ כללי (אנג׳ noise; גרמ׳ Gerausch; צרפ׳ bruit) ור׳ בעל אופי התרעתי (אנג׳ alarm, clamor; גרמ׳ Larm; צרפ׳ alarme [חלק מביטויים אלה מאיט׳ ! all' arme = אל הנשק!]). הר״ מהסוג השני הם בעלי הטרד (annoyance) רב־יותר ובעלי משמעות פסיכולוגית ופיסיולוגית מרובה. בשימוש העברי היומיומי ר׳ הוא תחושה של הפרעה אקוסטית (ע״ע אקוסטיקה) הנגרמת ע״י תנודות תווך, כגון אוויר, והוא ניתן לחישה באמצעות האזן (ע״ע) ומערכת השמיעה (ע״ע), ובאמצעות עור הגוף המורעד.





ציור 1. עקומי שקלול מפלסי רעש

מידת ההטרדה הסובייקטיווית של ר׳ תלויה בעצמת הקול (loudness) הסובייקטיווית, וזו קשורה בגודל האובייקטיווי — מ פ ל ס ל ח ץ ה ר׳ (מל״ר, L, הנמדד ביחידות בֶּל [Bel], ועשיריתו הדציבֶּל [dB, ד״ב]; על עצמת הר׳ ויחידות נוספות, ר׳ להלן). ור׳ טבלה. מידת ההטרדה תלויה גם במאפיינים אחרים. כגון:

א. ר׳ החוזר ומופיע קצובות מטריד במיוחד (טפטוף מים), והמטרד תלוי בקצב הופעת הר׳.

ב. ר״ המודיעים על פעילות מוגדרת (הפעלת מתקן הדחה, נגינת מוסיקה לא־אהובה) מטרידים הרבה יותר מר״ שבהם אין כמעט ערך אינפורמטיווי (רוח וגלי־ים). לאחרונה מייחסים יותר חשיבות למידע שבר׳ (ע״ע תקשורת ותורת האינפורמציה) כרכיב חשוב של ההטרד ואף נוטים להסיק על העצמה וההטרד כתופעות אינפור־מטיוויות־ביולוגיות בלבד.

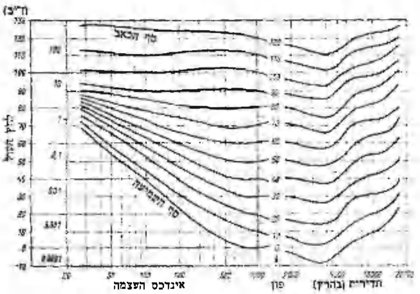
ג. המהירות שבה משתנה מפלס הר׳. עליה מהירה במפלס, או הפסקה פתאומית של ר׳ יש בהן מן האזעקה (alarm [ר׳ לעיל]). גם שינויים מחזוריים במפלס (יללת צופרים) מזעיקים במיוחד.

נ ז ק י ר׳ תלויים במפלס הר׳, בעצמתו ובהטרדו. במפלסים נמוכים שולטות תופעות ההטרד שבעיקרן משפיעות כמתח על מערכת העצבים הווגטטיווית, מגבירות את צריכת האנרגיה והעייפות ופוגעות בכושר הריכוז והשינה. במפלסים בינוניים יורדת השיבות ההטרד ועולות בעיות של פגיעה באמינות התקשורת האקוסטית ובמובנות הדיבור, של ירידה בכושר הייצור ושל עליה במספר תאונות העבודה והתנועה. במפלסים גבוהים מכריעים נזקים גופניים, בעיקר נזקים למערכת השמיעה, שאינם ניתנים לתיקון אם הר׳ נמשך זמן רב (ר׳ טבלה).

י ח י ד ו ת ר׳. מ פ ל ס ה ר׳ קשור ליחס בין הלחץ הנוצר p בגלי הקול לבין לחץ מוסכם P_o, בן 2×10^{-5} אטמ׳, שהוא בקירוב סף השמיעה לצלילים בגובה בינוני, לפי הנוסחה:

$$L=20\log_{10}(p/p_o)$$ [ד״ב]

נהוג במדידת ר״ לייחס את עצמת הר׳ לעקומת ייחוס התלויה בתדירות. עקומי ייחוס שונים מתוארים בציור 1. העקום המסומן שם ב(A) הוא המקובל ביותר, ויחידות הר׳ המשוקלל לפיו מסומנות dB(A), ד״ב(A). עצמת הר׳ הסובייקטיווית ניתנת למדידה או לחישוב מקורבים בלבד. הקביעה המדויקת נעשית עקרונית ע״י השוואה עם צלילים תקניים. יחידתה של עצמת הר׳ ה א ו ב י י ק ־ ט י ו ו י ת היא הסון (Sone). עצמת מספר ר״ בלתי מתמסכים היא סכום עצמות הר״ הבודדים. בין עצמת הר׳ ומפלסו Ls (Loudness



ציור 2. הקשר בין מפלס הרעש, לחץ הרעש ומפלס העצמה

Level), הנמדד ביחידות פון (Phon), קיים הקשר המקורב

$$S = 2^{(L_S - 40)/10} \text{ [סון]};$$

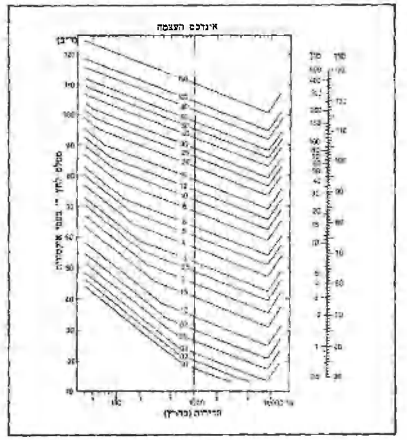
ממנו נובע שתוספת 10 פון למפלס מכפילה את עצמת הר׳ הנמדדת בסונים.

צליל סינוס בתדירות הייחוס 1,000 הרץ, שמפלס לחצו $L = 40$ dB, מפלס לחצו המשוקלל הוא $L_A = 40$ dB(A), עצמתו $S - 1$ sone ומפלס עצמתו $L_S = 40$ Phon. ור׳ ציור 2.

בר״ המורכבים מתדרים רבים קיים מיסוך הדדי, ותישוב עצמת הר׳ הכולל נעשית ע״פ שיטת סטיוונס (ציור 3), או בשיטת צויקר המדויקת יותר. בשיטת סטיוונס מחלקים את הספקטרום ל„סרטים״ ברוחב אוקטווה (ע״ע), ומייחסים לכל סרט את העצמה הממוצעת בו. העצמה המירבית בין עצמות סרטי־רוחב־אוקטווה אלה מסומנת ב־S_m וסכום העצמות — ב ΣS. העצמה הכללית ניתנת אז לפי

$$S_t = S_m + 0.3\,(\Sigma S - S_m) \text{ [סון]}.$$

בשיטת צויקר מסכמים את השטח שמתחת לעקום הספקטרום במע־רכת עקומי צויקר המיוחדים (של הר׳ לפי התדירות), וגובהו הממוצע מוגדר כעצמת הר׳ הכללית. ספקטרום מפלס הר׳ קובע לא רק את עצמתו אלא גם את ההטרד, שיחידותיו נקראות נויס (Noys). ההטרד



ציור 3. שיטת סטיוונס לחישוב עצמת רעש

הכללי ניתן בנוסחת קרייטר:

$$N_t = N_m + 0.3\,(\Sigma N - N_m) \text{ [נויס]}$$

כאשר N_m הוא ההטרד המירבי בסרט־אוקטווה יחיד (ר׳ לעיל, שיטת סטיוונס) ו ΣN — סכום ההטרדים החלקיים. צלילי יסוד בודדים מטרידים יותר מר׳ רחב־תדירות.

מדידת ר׳ נעשית בעיקר בעזרת מַדי מפלסי־ר׳. המכשירים המשוכללים ביניהם כוללים, בין המגבר למכשיר־המדידה, מערכת מסננות (רוחב סרט — $\frac{+}{1}$ או $\frac{1}{3}$ אוקטווה) לקביעת מפלסי־הר׳ בתדירויות השונות. לרוב יש חיבור לרשם גרפי, למערכת עיבוד נתונים או לרשמקול, לשם עיבוד המדידות בשלב מאוחר יותר. מכשירים מדויקים (1 + ד״ב) יש לכייל לעתים מזומנות, ובארצות רבות צריכים אישור מטעם מכון התקנים ביחס לאמינות המכשירים ודיוקם, והרשות למדוד ולקבוע ביחס לד׳ ובידודו ניתנת שם רק למכונים בדוקים.

לפי **מקור** הר׳ מבחינים בין ר׳ דיור, ר׳ תעסוקתי, ר׳ תחבורה ועוד. הר׳ המותר שונה ממקור למשנהו (ר׳ חוק ומשפט להלן), אך רוב אמצעי מניעת הר׳ דומים. במקרים רבים ניתן לחשב את הר׳ מראש ולכן גם לתכנן אמצעים למניעתו. כך, למשל, מפלס־הר׳ כ 25 מ׳ מכביש הומה ניתן ע״י הביטוי

$$L = 30 + 10 \log_{10} N \text{ [ד״ב (A)]},$$

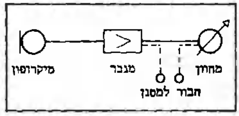
כאשר N הוא מספר המכוניות החולפות בשעה במהירות בינונית, בהנחה שהכביש אפקי, חלק ויבש, ואין בינוי בצדיו. מפלס ר׳ התחבורה עולה כיום בכ 1 ד״ב לשנה בממוצע. ר׳ התעסוקה גורם לכ 90% מגכות מחלות־העבודה בארצות המפותחות. ר׳ הדיור מטריד את רוב אוכלוסיית העולם ומביא לרוב הקובלנות על ר׳.

מניעת ר׳ נעשית באמצעות: (א) הגנה אקטיווית (ראשונית), ע״י טיפול הולם במקורות הר׳ (למשל שימון תמסורת גלגלי שיניים) או שינוי תהליך (הנעה חשמלית במקום מנוע בנזין). (ב) הגנה פסיווית (משנית), ע״י הקמת מתרסים בפני התפשטות הר׳ ומשטחים בולעי ר׳. מתרסים חוסמי קו ראיה בין מקור הר׳ והמקום המוגן מורידים את מפלס הר׳ ב 5—25 ד״ב לפי תוספת הדרך המינימלית הדרושה לר׳ להגיע למקום המוגן. סגירה מוחלטת של מקור ר׳ מורידה את המפלס ב 10—30 ד״ב ויותר. משטחים בולעי ר׳ מורידים את מפלס הר׳ בד״כ רק ב 3—8 ד״ב. (ג) אמצעים נגד מצלול צעדים וכד׳ כוללים רצפה „צפה״ (מונחת על תמך קפיצי רך עשוי בד״כ מתומר סיבי), קיר „צף״ או שימוש בשטיחים עבים ורכים. השיפור בבידוד יכול להגיע ל 40 ד״ב, בעיקר בתדירויות הגבוהות. (ד) אמצעי הגנה אישיים, כאזניות מגן ופקקי איטום לאוזן יכולים להוריד את המפלס ב 12—25 ד״ב ויותר. בגלל הצטברות חום ולחות באוזן מצריכים אמצעים אלו הסתגלות הדרגתית ופיקוח. ההנחה שאין אפשרות לתכנן אקוסטיקה (ע״ע אקוסטיקה ארכיטקטונית) טובה מראש אינה שרירה כיום ובפרט לא במניעת ר׳.

תקנים לר׳ קיימים בארצות שונות ומטעם ארגונים לאומיים ובי״ל שונים. נוטים להתאים תקנות לאומיות להמלצות הבי״ל, שאינן מחייבות. ההמלצות הלאומיות כוללות בעיקר שיטות הישוב ואמצעי מניעת ר׳ מומלצים. **בישראל** אין כיום (1978) תקן של המלצות מחייבות כאלו, פרט ל„חוק־כנוביץ״, הקובע מפלסי־ר׳ מירביים מותרים.

חוק ומשפט. בנוסף לחוקים על מניעת זיהומים ופיגועים הכוללים מפגעי ר׳ ישנם בארצות שונות ובישראל הוראות ותקנים מחייבים. התקנים שבחוק מגדירים טווחי דרישות, למשל: א. בידוד ר׳ דיור תלוי בשימוש השונה של החללים הרועשים והחללים השקטים למגורים שבסמיכות. ב. מפלס הר׳ המותר בבתים מותנה בד״כ במקור הר׳ ובדרך התפשטותו: ר׳ ממקורות טכניים בבית

(בתוך חדרי מגורים) מותר עד 25—35 ד"ב (A); ר' מקורות אנוש בתוך חדרי מגורים מותר ביום עד 35—40 ד"ב (A) ובלילה עד 25—30 ד"ב (A). ג. מפלס הר' לפני חלונות כתוצאה מר' תעסוקה או תחבורה מותנה באיזור העירוני (35 ד"ב (A) ביום לאזורי נופש ובתי־חולים ו70 ד"ב (A) ביום ובלילה לאזורי תעשיה). ד. בתעשיה ותעסוקה מוגבל הרעש ל85—90 ד"ב (A) בממוצע ויש נטיה להנמיך את הגבול — וההגבלה תלויה גם בספקטרום הר' ומשכי החשיפה. מאחר שהצטברות ר' בשעות רבות רצופות גורם לנזק שאינו ניתן לתיקון יש לדאוג להפסקות שקט. רק באה"ב יש המלצות על מספר הלמי־ר' קצרים המותר ליום.



ציור 4. מד מפלס רעש — סכמה


ציור 5. מד מפלס רעש

ר' חשמלי. לקבל (ע"ע) החשמלי יש עכבה (התנגדות) להולכת זרם־חילופין, המתכונתית להיפוך התדירות. בלשון עממית ניתן לומר, שהוא „עוצר" זרם ישר, או תדירות נמוכה, ו„מעביר" תדירות גבוהה. עכבתו של הסליל החשמלי מתכונתית לתדירות עצמה, והוא „מעביר" זרם ישר ו„עוצר" תדירות גבוהה. באמצעות מערכות משולבות של קבלים וסלילים ניתן לסנן או להעביר כל תדירות, או עקומת תדירויות רצויה, ועי"כ להימנע מר' חשמלי (שמקורו עפ"ר בניצוצות). לעתים נעזרים גם ברכיבים אלקטרוניים פעילים.

על השאלות האקולוגיות של ר' כזיהום סביבתי, ע"ע עשן וזהום, עמ' 258/9.

המלצות בי"ל: ISO וIEC; תקנים והמלצות לאומיים: תקני DIN והמלצות VDI בגרמניה; תקני ANSI באה"ב; תקני B.S. באנגליה.

C. M. Harris (ed.), *Handbook of Noise Control*, 1957; L. L. Beranek (ed.), *Noise Reduction*, 1960; W. Schirmer, *Lärmbekämpfung*, 1974²; G. Kurze – H. Schmidt – W. Westphal, *Physik und Technik der Lärmbekämpfung*, 1975²; M. Rettinger, *Acoustic Design and Noise Control*, I, 1977.

יו. מנ.

רַעַשׁ (או: רְעִידַת) אֲדָמָה, זעזוע פתאומי של פני כדה"א.

פני כדה"א נמצאים בתנודה מתמדת, היוצרת „ר' רקע". הפרעות אטמוספיריות ופעולת גלי־הים מעבירות אל פני כדה"א זעזועים מיקרוסייסמיים, בעלי מחזורים של שניות אחדות ובמשרעות של 0.1—10 מיקרון. כוחות־המשיכה של הירח והשמש גורמים לתנודות איטיות־יותר, שמחזורן מספר שעות. לעומת ר" מתמשכים אלה מתחוללים זעזועים שאפשר לייחס להם זמן התחלה ברור, והם ר"א במובן הצר של המלה. זעזועים אלה נגרמים בעיקר בהשפעת גורמים טקטוניים ובמקצתם ע"י התפרצויות געשיות, מפולות אדמה וכן פיצוצים. אם כי מרבית הר" הטקטוניים אינם מורגשים ע"י בני־אדם (אבל הם נרשמים במכשירים — סייסמוגרפים [סייסמומטרים]), עלולה עצמתם, לעתים, לגרום להרס מוחלט באיזור הר".

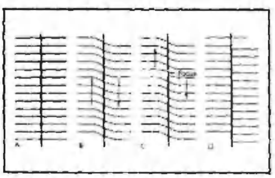
על ר"א כאסון־טבע יש מידע משחר ההיסטוריה. עד סוף המאה ה19 היה הדיון בו תיאורי בעיקרו. אך מסוף המאה ה18 כבר עסקו בהבטיו הגאולוגיים ובהשפעתו על מבנים. מאמצע המאה ה18 יש רשימות כרונולוגיות וקטלוגים של ר"א. משהוקמו (מ1892) מצפים, המצוידים בסייסמוגרף נוח להפעלה (שתוכנן בידי ג'ון מילנה), החלה חקירה מדעית של ר"א. היסודות התאורטיים של הסייסמולוגיה (מיוו' σεισμός — ר"א) כבר הונחו ב1760 בידי האנגלי ג'ון מישל, שקשר את תופעת הר' עם תנועה גלית בכדה"א (ע"ע גל, גלים, עמ' 734/5; ור' להלן).

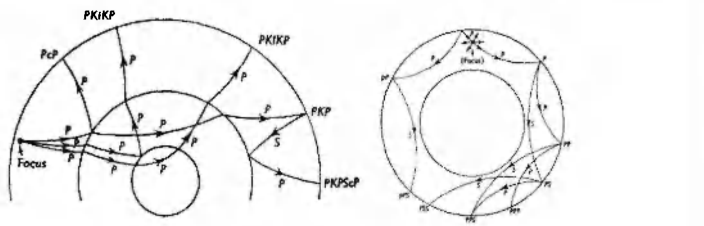
מראשית המאה ה20 יושמו התאוריה הסייסמולוגית והנתונים שנאספו מהסייסמוגרפים להכרת התכונות האלסטיות (ע"ע גמישות) והאי־אלסטיות של כדה"א. ב1914 קבע ב. גוטנברג את עמקו של גרעין כדה"א, וב1939 קבע מוהורוביצ'יץ' את עביו של קרום כדה"א.

מאמצע המאה ה20 הואצה התפתחות הסייסמולוגיה כתוצאה מ3 גורמים: 1) פיתוח סייסמומטרים בעלי מחזור ארוך, שאינם מופרעים מפרטים מקומיים; 2) הקצאת משאבים רבים לחקר זיהוי פיצוצים גרעיניים; 3) פיתוח המחשבים האלקטרוניים. חקר מנגנוני הר" הטקטוניים ומיקומם אפשר להבין את הכוחות הגאולוגיים המחוללים את הר". במסגרת המחקרים על ההבטים ההרסניים של ר" חלה התקדמות ראשונית גם בחיזוי חר".

תופעות נלוות לר". נצפו תופעות מקרוסייסמיות (שאפשר להבחין בהן בלי עזרת מכשירים), שנגרמו ע"י ר", כגון: קימוט פני האדמה, סידוקם, או הסייתם אנכית או אפקית; התרוממות או שקיעה של חופים (בר' אלאסקה [1899] התרוממו חלקים מקרקעית הים ב15 מ') ושינויים בקווי החוף; סכירת נחלים או הסייתם; שינויים בבארות ובמעיינות; גלישת קרקע; הרס מבנים, דרכים וכבלים; העתקתם והפלתם של חפצים; עצירתם או שינוי מהירותם של שעוני מטוטלת ושינויים גאומגנטיים. נצפו גם תופעות חולפות, כגון: תחושת זעזוע, תנודת מבנים וחפצים, חרדה בבע"ח, קולות, שינוי במפלס מי בארות, נביעת מים, תנודות חפשיות של מאגרי־מים סגורים או סגורים־חלקית (Seiches), נחשולי־ים (צונאמי Tsunami) וזעזוע בים (Seaquake). יש גם עדויות על חבזקי־אור ועל תנועה גלית של פני האדמה.

גורמי הר" ומנגנוניהם. האנרגיה הגורמת לר" מועברת ממקור היווצרותה אל פני האדמה ע"י גלים סייסמיים (ר' להלן). בר" הקשורים בהתפרצות געשית, דומה מנגנון הר' לזה של פיצוץ (התפשטות פתאומית של מטען). לגבי ר" טקטוניים מקובלת התאוריה, שמקור הגלים הפייסמיים הוא בתנועות פתאומיות של הסלעים שעפ"נ שברים גאולוגיים. התנועה עפ"נ השבר היא האחרונה בשרשרת תהליכים טקטוניים, הקשורים גם ביצירת הרים ובהתרוממות יבשות. תהליכים אלה גורמים להצטברות אנרגיית־עיוות (דפורמציה) באיזור מוגבל בכדה"א, ושחרורה הפתאומי גורם לתנועה עפ"נ השברים. את יסודותיה של תאוריה זו הניח ריד (Reid, 1911), בהתבססו על סקרי קרקע שנעשו סמוך לר' סן־פרנסיסקו (1906),


תנועה לאורך שבר ע"פ ריד. הקו האנכי העבה מציין את קו החיתוך של השבר עם פני כדה"א. A — חסר תנועה יחסית משני צדי השבר, מצב המודגם ע"י קווים היפותטיים אפקיים. B — עיוות הנוצר ע"י תנועה יחסית של שני צדי השבר, כאשר הוא עדיין נעול. C — תנועה יחסית בנקודה מסוימת עפ"נ השבר, שבה המאמצים גברו על החיכוך שבין שני צדי השבר. D — התנועה היחסית מועברת עפ"נ השבר.



מעבר גלים סייסמיים בכדה"א. מהמוקד (Focus) מוקרנים גלים סייסמיים לכל עבר. הגלים נקראים לפי אפיים בנתיב התקדמותם. הגלים העוברים בקרום כדה"א ובמעטה מסומנים ב P ו S. החזרות מהגרעין החיצוני והפנימי מסומנים c, i, בהתאמה. גל P בגרעין החיצוני והפנימי מסומן I,K בהתאמה. מימין: הטבעת החיצונית היא מעטה כדה"א. מתוארים גלים שונים והחזרותיהם השונות מפני כדה"א. משמאל: מתוארים גלים סייסמיים העוברים שבירות והחזרות בגרעין החיצוני של כדה"א (הטבעת הפנימית) ובגרעין הפנימי (העיגול הפנימי)

ליד שבר סן אנדריאס, קליפורניה. סקרים אלה הראו, שלפני הר', הועתקה הקרקע משני צדי השבר ובמקביל לו — אך בכיוונים מנוגדים — ואילו עפ"נ השבר עצמו טרם חלו העתקות (ע"ע העתק). ריד הסיק, שהסלעים משני צדי השבר סבלו מעיוות, וברגע שגברו המאמצים על החיכוך שעפ"נ השבר החליקו שני צדיו זה לעומת זה וחוללו את הר'. אע"פ שברוב הר" לא זוהה העתק־החלקה כזה עפ"נ השטח, התפתח מכאן המודל המקובל על הסייסמולוגים. במודל זה מניחים במשוואות המתמטיות אי־רציפות בהעתקות ובמאמצים משני צדי מישור־השבר, הנמצא בתווך אלסטי, ומקבלים קרינת גלים בעלת דמיון רב לתצפיות. אָרכו של מישור־השבר עשוי להגיע למאות ק"מ, ורחבו — לעשרות ק"מ. אנרגיית־עיוות המצטברת ב 1 מע"ק סלע עשויה לשחרר 10[illegible] ארג, ואזורי הר" הגדולים — כ־10[illegible] אֶרג (אנרגיה זו שקולה לאנרגיה המשתחררת ב 1,000 פיצוצים גרעיניים בני 1 מגטון ט.נ.ט. כ"א). התזוזה היחסית של הסלעים משני צדי השבר עשויה להגיע לעשרות מטרים, והיא מתרחשת תוך מספר שניות (אם־כי ייתכן שאינה מונוטונית, אלא נעשית בהחלקה מהירה, נפילה מיידית במאמצים, עצירה ותוזר חלילה). נפילת המאמצים עשויה להגיע לעשרות בר (1 בר שווה בקירוב ללחץ של 1 אטמוספירה). בתקופה של חוסר פעילות שב השבר ומתאחה, עד שהצטברות מאמצים תגרום לפתיחתו מחדש בנקודה החלשה שבו, וממנה תתקדם הפתיחה לאורך השבר במהירות של מספר ק"מ בשניה.

יש קשיים בהתאמת מודל זה לר" עמוקים. בגלל הלחץ־המקיף הגדול שבעומק יידרשו מאמצים עצומים למודל כנ"ל, וספק אם בתנאי־לחץ השוררים תתחולל שבירה ולא זרימה. גידול בלחץ הנוזלים שבחללים הזעירים שבסלע עשוי להסביר אפשרות שבירה בעומק. לחץ זה יקטין את הלחץ־המקיף האפקטיווי, ויאפשר שבירה.

ה ג ל י ם ה ס י י ס מ י י ם מקרינים לכל עבר את האנרגיה הנוצרת במוקד־הר'. בתווך אלאסטי ייתכנו שני סוגי גלים נפחיים: גלי P (primary = ראשוני), שהם גלי־אורך (ע"ע גל, עמ' 734), וגלי S (secondary – משני) — גלי־רוחב. בגלי P, הקרויים גם גלי־דחיסה, תנועות החלקיק הן בכיוון התקדמות הגל. בגלי S, הקרויים גם גלי־גזירה, תנועות החלקיק הן במאונך לכיוון התקדמות הגל. בגלי S ייתכן קטוב (ע"ע). בשפת התווך נוצרים גלי־שטח (תופעה גלית בעלת משרעת שערכה הולך וקטן אכספוננציאלית עם העומק ומבחינים בין גלי R (הוגדרו בידי רילי: ע"ע [1]) שתנודות החלקיק בהם נעשית במסילה אליפטית, במישור האנכי המכיל את כיוון התקדמות הגל, לגלי L (ע"ש A. E. Love) — גלי־שטח בעלי קיטוב אפקי (כלו' במישור השפה), המתקבלים בתווך שבו אי־רציפות.

מהירות הגלים הסייסמיים שונה, ולפי זמני הגעתם אפשר להעריך את המרחק ממוקד הר'. סדר הופעתם הוא R, L, S, P. גלי P ו S עוברים שבירות והחזרות בתווך שבו אי־רציפות, כשאנרגיה יכולה לעבור מגלי P לגלי S מקוטבים אנכית, ולהפך (האנרגיה שבגלי S מקוטבים אָפקית תועבר תמיד בגלים מאותו הסוג). אי־הרציפות החריפה־ביותר בכדה"א היא זו שבין גרעין כדה"א למעטה. בגלל אי־ההומוגניות של כדה"א קיימת שבירה רציפה בגלי P ו S; מסלולם קעור כלפי מעלה, ומהירות התפשטות הגל גדלה בד"כ עם העומק.

תוך התפשטותם מאבדים הגלים אנרגיה, קצת מאי־האלסטיות של כדה"א, ובעיקר — מההתפשטות הגאומטרית. מכיוון שההתפשטות הגאומטרית של גלי P ו S היא תלת־ממדית (ההחלשה מתכונתית לריבוע המרחק), וזו של גלי־שטח דו־ממדית (החלשה מתכונתית למרחק), ייראו האחרונים בסייסמוגרמות של ר" רחוקים כבולטים־יותר. גלי־השטח עוברים נפיצה (ע"ע), וייראו כשרשרת גלים, כאשר הארוכים־יותר מובילים בד"כ.

מ ג נ י ט ו ד ה, ע צ מ ה ו א נ ר ג י ה ש ל ר". בסייסמולוגיה מודדים מספר גדלים המתייחסים לחוזק הר". ה מ ַ ג נ י ט ו ד ה, המאפיינת את ע צ מ ת ה ר' ב מ ו ק ד, נמדדת מתוך הסייסמוגרמות. היא הוגדרה לראשונה בידי ר י כ ט ר (C. F. Richter; 1936), כלוגריתמום (לפי בסיס 10) של המשׂרעת (במיקרונים) המירבית בגל הראשוני, הנרשמת בסייסמומטרים, מסוג מסוים במרחק 100 ק"מ מהמוקד העילי. כיום נקבעת המגניטודה בידי הסייסמולוגים לפי הנוסחה

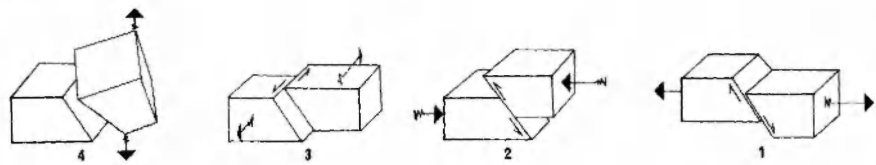
$$m = \log_{10}\left(\frac{A}{T}\right) + f(\Delta, h) + C$$

A היא המשרעת המירבית (במיקרונים) של תנודת הקרקע בגל הנפח (כפי שנמדדה ע"פ הסייסמוגרמה), ו T הוא המחזור (בשניות) של תנודה זו (בגל הרמוני האנרגיה מתכונתית ליחס $\frac{A}{T}$ ומכאן ייחוס המגניטודה לגודל זה). $f(\Delta, h)$ היא פונקציית־תיקון, שנקבעה באמצעים תאורטיים ואמפיריים, והניתנת בצורת טבלה, לפי זווית־העומק של המוקד Δ (במעלות) ועומק המוקד h (בק"מ); התיקון הוא בגלל ההתפשטות הגאומטרית והפסדי אנרגיה מחמת ספיגה אי־אלסטית בנתיב מהמוקד אל הסייסמומטר. C הוא תיקון מחמת אופי הקרקע במצפה ובאיזור ומנגנון הר', ואינו נלקח בחשבון במדידות השגרתיות.

חישוב מגניטודה מתוך גלי־שטח נעשה לפי הנוסחה

$$M = \log_{10}\left(\frac{A}{T}\right) + 1.66 \log \Delta + 3.3$$

T נבחר בסביבות ה 20 שניות. האיבר האמצעי מקביל ל f שעבור גלי־הנפח, והאיבר השלישי בא לתת התאמה למגניטודות המחושבות מגלי־נפח. עפ"ר אין התאמה בין M ל m, וכן יש הבדלים עד־כדי דרגה אחת, ואף שתיים, בין המגניטודות כפי שמחשבים אותן במצפים השונים — ע"כ מחשבים בד"כ את הממוצע. עם־זאת, בשל נוחיות החישוב של המגניטודה היא משמשת תדיר פרמטר עבור הר", ובשל הבסיס הנוח שהיא מספקת להשוואה בין ר" היא מצוינת תדיר באמצעי־התקשורת כ„דרגה ב ס ו ל ם ר י כ ט ר". מגניטודה 7 נחשבת כסף תחתון לר" הרסניים. עם זאת ר' במגניטודה נמוכה־יותר עשוי להיות הרסני ביותר, שכן מידת החרס מושפעת מגורמים נוספים המתבטאים ב ע צ מ ת ה ר'. ר' שבני־אדם חשים בו יהיה



סוגי שברים: 1. שבר נורמלי; 2. שבר הפוך; 3. שבר של תזוזה אפקית; 4. שבר של תזוזה אפקית והחלקה אלכסונית

לפחות במגניטודה 1.5, ואילו המגניטודה הגדולה־ביותר שנרשמה היתה 8.9.

עצמת הר׳ היא גודל אחר — הנקבע ע״ס תצפיות מַקרוסייסמיות (בגון: השפעה על חפצים, מבנים וקרקע) — והיא מתייחסת לאשר מורגש במרחקים שונים ממוקד הר׳. לפי העצמות מכינים מפות איזוסייסמיות, המקבצות אזורים שנפגעו מהר׳ בעצמות שוות. מפות אלו משמשות למחקר ולקביעת תקנים בהגדסה סייסמית. סולם־העצמה המקובל (modified Mercalli scale) מורכב מ 12 דרגות. ואלה כמה מהמאפיינים של הדרגות השונות:

עצמה

- IV זעזוע דומה לזה הנגרם ע״י מכונית כבדה.
- V מורגש מחוץ לבית. חפצים קטנים נופלים.
- VI הכל מרגישים בו. סדקים בטיח.
- VII איבוד שיווי־משקל בעמידה. פעמוני כנסיות מצלצלים. סדקים רבים בקירות.
- VIII הרס בחלקי מבנים שאינם מחוזקים. נזקים במבני לבנים, בצינורות וכו׳. סדקים באדמה רוויה.
- IX גלישות־אדמה וסדקים. הרס במבני לבנים. נזקים במבני בטון בלתי־מזוין ובצינורות תת־קרקעיים.
- X גלישות־אדמה רבות. הרס גשרים, מנהרות וקצת מבני בטון מזוין. נזקים ברוב המבנים, בסכרים ובפסי־רכבת.
- XI שינויי־קרקע קבועים.
- XII הרס מוחלט.

גודל אחר החשוב להנדסה סייסמית הוא התאוצה הנגרמת בעקבות הר׳. והעלולות לעבור את תאוצת־הכובד — בר״ חזקים — בקרבת המוקד.

הקשר בין המגניטודה m והאנרגיה E המשתחררת בר׳ ניתן בנוסחה הנסיונית $\log E\ (\mathrm{ergs}) = 5.8 + 2.4m$

טבלה המקשרת בין הגדלים השונים:
(ע״פ נוסחאות אמפיריות [לפי Bath])

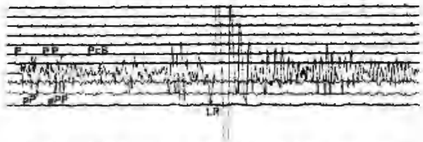
אנרגיה (בארגים)	תאוצה (ס״מ/שניה־)	עצמה מכסימלית	מגניטידה (סולם ריכטר)
4×10^{16}	3	3	4.4
1×10^{18}	10	4.5	5.0
3×10^{19}	30	6	5.7
8×10^{20}	100	7.5	6.3
$2\times10^{[illegible]}$	300	9	6.9
6×10^{23}	(g≈) 1,000	10.5	7.5
2×10^{25}	3,000	12	8.2

כ 80% מכלל אנרגיית הר״ משתחררת מר״ שהמגניטודה שלהם גדולה מ 7.9.

תפוצה גאוגרפית. מקובל, שהגורמים הגאולוגיים המיוחסים לזרמי־קונוְקציה במעטה העליון של כדה״א והקשורים ביצירת הרים, בתנועת היבשות וכו׳, הם גם הגורמים להצטברות אנרגיית־עיוות המשתחררת בצורת ר׳.

בשנים האחרונות התבססה תאוריית טקטוניקת הלוחות (plate tectonics); ל. ר. סִיקְס פיתח את השלכותיה לגבי ר״. לפי תאוריה זו בנויה הליתוספירה (ע״ע) מ 12 לוחות עיקריים (ע״ע מסיו). אלה קשיחים יחסית למעטה העליון הנמצא מתחתם, עביָם כ 100 ק״מ והם נמצאים בתנועה מתמדת יחסית לציר־הסיבוב של כדה״א ובינם לבין עצמם. לכן תתאים התפוצה הגאוגרפית של ר״ עפ״ר לגבולות הלוחות. משערים שאופי מנגנוני הר׳ מתאים לצורת התנועה היחסית בין הלוחות. ברכסים התת־ימיים האוקיאניים (באוקיאנוסים האטלנטי וההודי) עולה חומר במעטה כדה״א כלפי מעלה, ומניע את פיסות הליתוספירה לצדדים עפ״נ קרקעית האוקיאנוס. אופי הר״ שם הוא משני סוגי־שבירה: 1) שבירה נורמלית, עם מישורים תלולים — ברכסים עצמם; 2) תזוזה אפקית של החלקה (strike slip transform) — בין הפיסות, במקומות שקו הרכסים אינו רציף. כך הוא ברכס המרכז־אטלנטי—הודי, המשתרע לאורך 30,000 ק״מ והמתלכד עם קו של מוקדי ר״ רדודים. הרכס נמשך מהאי סוֹקוֹטרה שליד מפרץ עדן, דרומה־מזרחה לרכס קַרלסברג ולרכס המרכזי של האוקיאנוס ההודי (עד לרוחב גאוגרפי 20°); משם הוא פונה דרומה־מערבה עד למרחק 2,000 ק״מ מדרום לכף התקווה הטובה, ומתחבר אל הרכס המרכז־אטלנטי. נוהגים לשייך גם את השבר הסורי־אפריקני למערכת טקטונית זו. יש גם קו סייסמי המחבר את הרצועה שבמרכז האוקיאנוס ההודי לאנטרקטיקה, וקו סייסמי אחר מחבר את הרצועה המרכז־אטלנטית שבקרבת האיים האזורים לפורטוגל. ס״ה האנרגיה הסייסמית המשתחררת במערכת זו קטנה — כ 3.3% מהאנרגיה הסייסמית הכלל־עולמית (למעלה ממחציתה תורמת הרצועה שבין האיים האַזוריים לפורטוגל).

טיפוס אחר של גבול בין לוחות מצוי ב„רצועת־האש הפציפית״, המקיפה את האוקיאנוס השקט (Circum Pacific). ברצועה זו יש לוחות אוקיאניים. המתכופפים אל מתחת ללוחות היבשה או אל מתחת לקשתות איים. המאמצים העיקריים הם במקביל לכיוון השיפוע. מנגנוני הר״ בגבולות לוחות כנ״ל הם משני טיפוסים: 1) שבר נורמלי — מתחת לתהום (trench). המאפיין גבולות כאלה; 2) הר״ המתחוללים מתחת לקשתות האיים ואשר מוקדיהם עמוקים־יותר מתאימים לשבר הפוך. כאן (שלא כבטיפוס הקודם, שם הליתוספירה רדודה) חודרת הליתוספירה אל המעטה. ומתקבלים מוקדים מעֻמקים בינוניים (70—300 ק״מ) וגדולים (300 - 720 ק״מ). הר׳ העמוק־ביותר הידוע לנו התחולל בים פלורס. בעומק 720 ק״מ. העדר ר״ עמוקים־יותר נובע מקשיחות בלתי־מספקת של הסלע בטמפרטורות הגבוהות. שאין בה כדי אצירת אנרגיית־עיוות. מיקומם במרחב של הר״ שאינם רדודים תופף לשיפוע הלוח הנטוי. רוב הר״ בכדה״א הם בעומק רדוד — עד 60 ק״מ. מספר הר״ העמוקים ועצמתם פוחתים עם העומק; אך אין זו ירידה מונוטונית — ביפּן מתחוללים רוב הר״ העמוקים בעומק של כ 350 ק״מ. ואילו בדרום־אמריקה אין ר״ בעומק של 300—550 ק״מ. ר״ בעומק רדוד מתחוללים בשרשרות הגעשיות שמסביב לאוקיאנוס השקט, והעמוקים — באיי



קטע סייסמוגרמה של רעש שאירע בצפון קולומביה ב־29 ביולי 1967, בעומק 161 ק"מ ובמרחק 43°.

קרמדק, סונגה, יווה ויפן. ברצועה הסביב־פציפית משתחררים 80% מהאנרגיה הסייסמית הכלל־עולמית (אם־כי לא כולם לפי המנגנונים שתוארו, אלא גם, למשל, לפי שברי תזוזה אפקית של החלקה).

הרצועה הסייסמית עוברת באיי האלאוטים שבצפון האוקיאנוס השקט, איי הקורילים, יפן, פורמוזה, הפיליפינים, צפון גינאה־החדשה, איי שלמה, ההברידים החדשים, פיג'י, טונגה, קרמדק, ניו־זילנד, איי מקורי ובלני שבדרום מזרח האוקיאנוס השקט (הרכס המזרח־פציפי), ומשם צפונה־מערבה לאיי הפסחא ולגלפגוס. מדרום לאיי הפסחא חודר קו סייסמי דרך הפינה הדרומית של אמריקה הדרומית לכיוון איי סנדוויץ' הדרומיים שבדרום האוקיאנוס האטלנטי, וממשיך לאנטרקטיקה. הרצועה הסביב־פציפית עוברת לאורך החוף המערבי של אמריקה הדרומית, חודרת מזרחה וסובבת את הים הקריבי, ונמשכת משם צפונה למכסיקו, קליפורניה, קנדה ואלסקה. מרכז האוקיאנוס השקט (שלא כאוקיאנוסים ההודי והאטלנטי) הוא א־סייסמי, להוציא ר" געשיים, ולפעמים טקטוניים, באיי הוואי.

רעשי־אדמה קטלניים במאה ה20

תאריך	איזור	עצמה (בסולם ריכטר)	מספר הקרבנות (באלפים, אומדן)
16.8.1906	צ'ילה (סנטיאגו, ולפראיסו)	8.6	20
28.12.1908	איטליה (מסינה)	7.5	83
13.1.1915	איטליה (אַוזאנו)	7.5	30
16.12.1920	סין (גאנסו)	8.6	100
1.9.1923	יפן (טוקיו)	8.3	99
22.5.1927	סין (נאן שאן)	8.3	200
26.12.1932	סין (גאנסו)	7.6	70
15.1.1934	הודו (בִּיהַר), נפאל	8.4	10
31.5.1935	פאקיסטן (קְוטה)	7.5	30
24.1.1939	צ'ילה (צ'יאן)	8.3	28
26.12.1939	תורכיה (ארזינג'ן)	7.9	30
29.2.1960	מרוקו (אגדיר)	5.8	12
1.9.1962	איראן (קַזוין)	7.1	12
31.8.1968	איראן, צפון־מזרח	7.4	12
31.5.1970	פרו, צפון	7.7	66
23.12.1972	ניקרגואה (מנגואה)	6.2	10
4.2.1976	גווטמלה	7.5	23
27.7.1976	צפון־מזרח סין	8.0	655

רצועה סייסמית אחרת נמשכת מהקימוט האלפיני הים־תיכוני (פורטוגל, אלג'יריה, איטליה, יוגוסלוויה, בולגריה, יוון), דרך תורכיה ואיראן, אל ארצות ההימליה ואל בורמה, ומתחברת לחגורה הסביב־פציפית באינדונזיה. אם־כי רק 15% מהאנרגיה הסייסמית הכלל־עולמית משתחררים בחגורה זו, הר" בה קטלניים־יותר — בגלל קרבתם למקומות־יישוב. טיפוס מנגנוני הר" כאן הוא רבגוני. מניחים כי הר" בים הטירני הם מהטיפוסים של החגורה הסביב־פציפית, עם ר" מעומק בינוני וגדול, ובזגרוס ובהימליה — מהטיפוס של שבר הפוך, כשלוח יבשתי אחד הותר מתחת ללוח אחר. כן מתחוללים ר" מטיפוס שבר של תזוזה אפקית (ר' לעיל).

תפוצת הר" בזמן. אחרי ר' במגניטודה גדולה חלים ר" חלשים בקרבת־מקום, שהגדול בהם קטן בד"כ בדרגת מגניטודה אחת מזו של הר' העיקרי. ההתרחשות עשויה להימשך מספר שנים (המספר יורד היפרבולית) לאחר ר' חזק. פעילות סייסמית זו מודגשת־יותר בר" רדודים. מניחים שתפוצת הר" הנלווים מתרכזת ליד קצות השבר, ומייחסים אותם לעובדה, שלאחר העיוות והשבירה אין הסלע חוזר לקדמותו מיד — מבחינה אלסטית — אלא לאחר זמן, ע"י זחילה אי־אלסטית שיוצרת עיוות מחדש. נפוצה־פחות התופעה של „מבשרים" לר" הגדולים. מוּכּרת גם התופעה של **סדרת ר"**, בלי שיהא בהם ר' אחד חזק־במיוחד. תופעה זו מוגבלת לאזורים מיוחדים, בעיקר געשיים. נבדקו ונתגלו מחזורים בהופעת ר", הקשורים, כנראה, בנצירת הר" ע"י גורמים משגיים.

לשנים 1953—1965 (תקופה קצרה־מדי להסקת מסקנות סטטיס־טיות) סיכם רוֹתֶה (Rothe) את מספר הר" החזקים, כדלקמן:

התפלגות הר" (1953—1965)

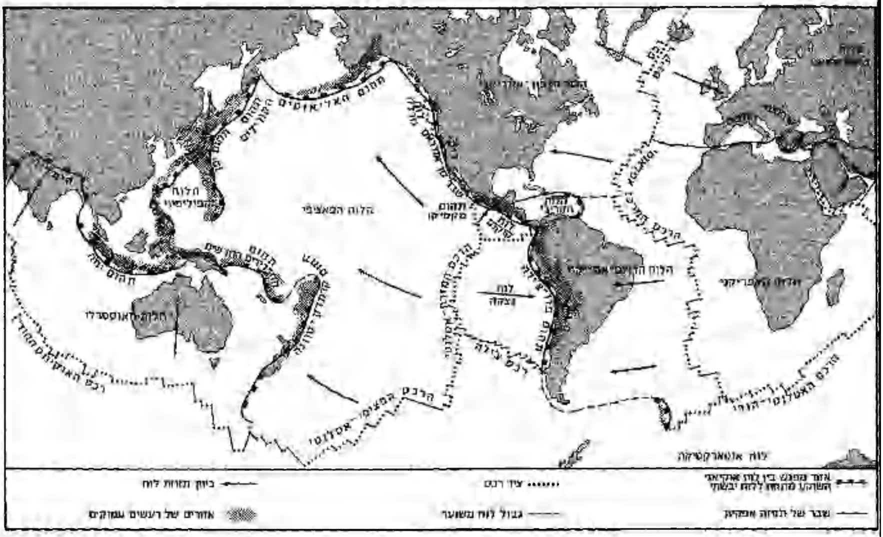
סה"כ	מספר רעשים עמוקים	מספר רעשים בעומק־ביניים	מספר רעשים רדודים	מגניטודה
9	—	2	7	8<
204	20	45	139	8—7
2,537	153	470	1,914	7—6

לגבי ר" במגניטודות נמוכות, למשל, מעריכים שיש 10^5 ר" בשנה שאפשר להרגיש בהם, ו 10^6 ר" הנרשמים ע"י מכשירים.

הסייסמומטר (או הסייסמוגרף) נועד לרשום את תנועת האדמה, באתר שהוא מוצב בו, כדי למדוד את פרטי ההעתקה ב3 רכיבים (אנכי, צפון—דרום, מזרח—מערב) משתמשים בסייסמומטר אנכי ובשני סייסמומטרים אפקיים. סייסמומטר־מטוטלת הוא הנפוץ־ביותר; יש בו מסה, הנתמכת בקפיצים, שכוח־ההתמדה שלה גדול, ולכן היא עומדת יחסית למסגרת הנעה עם תנועת כדה"א. התנועה היחסית שבין המסגרת למסה מועברת עפ"ר לתנועה יחסית בין סליל למגנט (המתמר), ונוצר זרם חשמלי, המועבר לרישום בד"כ ע"י גלוונומטר באליסטי. בעזרת בחירה נכונה של קבועי הקפיץ, המסה, המחזור הטבעי של הגלוונומטר והריסון, יבליט הסייסמומטר תחום־תדירויות מסוים בלבד, וימנע בכך רישום תדירויות בלתי־רצויות, כמו אלו של רעשי הרקע. את הגברת המכשירים הקיימים מגביל רק ר' הרקע, וע"י שימוש במערך סייסמומטרים המתפשט עפ"נ שטח מסוים ניתן לדכא את ר'־הרקע האקראי.



רעש־אדמה (1964) גרם לרוויית־יתר של חולות במים ולהטיית מבני מגורים בניגטה, צפון־מערב הונשו, יפן



מפה של אזורים סייסמיים בעולם

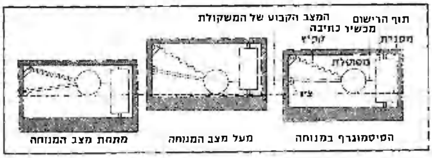
הנדסה סייסמית וחיזוי ר״. ממדי האבידות בנפש וברכוש הנגרמים ע״י הר׳ תלויים בעצמת הר׳, בעמקו (ר״ בעומק של יותר מ 100 ק״מ אינם הרסניים בד״כ), בקרבתו למקום יישוב, בעמידות המבנים בר׳ (חשוב שלא תהיה תנועה דיפרנציאלית בין חלקי המבנה) ובאופי הקרקע. קרקע אלוביאלית מגבירה את התנודות בתחום התדירויות הגבוהות. מעבר גלים בה יכול לגרום לפעמים להתמצקותה ולפעמים להתרוותה במים, ועקב כך מתרחשות תופעות כמו שקיעת בתים וכיו״ב. ממדי ההרס קשורים גם לתופעות משניות לר׳, כמו שריפות, גלישות אדמה, גלי צונמי וסשה. הנדסה סייסמית עוסקת באנליזה של ההתנהגות הדינאמית של מבנים בהשפעת הגלים הסייסמיים, בשיטות תכנון ובניה עמידה ובסקר הגורמים שהוזכרו לעיל כמשפיעים על מידת הרסניות הר׳. המכשור המקובל הוא מד־התאוצה — בתחום התדירות הסבעית של המבנים (התנודות הטבעיות של מבנים גבוהים הם בשיעורים של עשיריות הרץ, ושל מבנים נמוכים — עד 20 הרץ בקירוב). במקומות מועדים לר״ ובארצות שהמחקר בשטח זה מפותח בהן (למשל, קליפורניה) מייעדים אזורים של שברים פעילים לגנים, למגרשי־משחקים ולמגרשי־חניה, ומחוקקים תקן־בניה שימנע נזקיב ואסונות. בכורים גרעיניים, למשל, מחייבים תקן שימנע כל נזק שהוא. נחקרים גם גורמים שהשפעתם היא כ״פתיחת הנצרה״ להשתחררות הר״. באזורים מסוימים נצפתה, למשל, פעילות ר״ לאחר מילוי מאגרי־מים מלאכותיים (כמו מאגר קוינה במהרשטרה שבהודו, 1967). בדנוור שבקולורדו נקדחה באר להזרמת מי־פסולת לעומק של יותר מ 3.5 ק״מ, אל תוך סלעים קריסטליניים, ונצפה קשר ברור בין נפח המים המוזרמים לבין מספר הר״ שהתחוללו באיזור (הסבר לתופעה ראה לעיל, בהסבר למנגנון ר״ עמוקים). באתר הניסויים הגרעיניים בנוואדה נרשמה פעילות טקטונית בעקבות סדרת הפיצוצים. תופעות כגון אלו מצביעות על אפשרות למודיפיקציה של הפעילות הסייסמית, ע״י שחרור איטי של אנרגיית העיוות — בלי לתת לה להצטבר ולהשתחרר אח״כ בבת־אחת כר׳ חזק.

תחזית ר״. נחקרו שינויים פיסיקליים החלים בסלע לפני פתיחת השבר. כך, למשל, נתגלתה ירידה הדרגתית (שנמשכה, במקרה אחד, 13 חודש) במהירות גלי p; אח״כ חזרה המהירות לנורמלית, וכעבור זמן־מה (באותו מקרה, 3 חדשים) התחולל ר׳. לפני הר׳ גם נצפו שינויים בהולכה החשמלית. בבריה״מ פותח למטרה זו מכשיר נייד למדידת הולכה חשמלית.

השינויים הפיסיקליים מוסברים בכך, שאיזור מוקד הר׳ גדל תחילה בנפחו, ועקב כך משתנה רוויתו במים והוא נחלש. שינויים אחרים שנצפו הם שינויים בפעילות הסייסמית, שינוי בעיוות ובהטיה של הסלעים, ושינויים בהרכב הכימי של מי־תהום.

הקושי במתן התראה מוקדמת לר״ נעוץ בקושי להצביע על זמן מדויק ומקום מדויק לר׳. קשה גם לקבוע את גודל השינוי הפיסיקלי שיעיד על ר׳ קרב. הסינים חזו־מראש את ר׳ אנשן ב 1975 (מגניטודה — 7.3), ונקטו אמצעים שהפחיתו את מספר הקרבנות; לעומת־זאת נכשלו בחיזוי ר״ קטסטרופאליים אחרים. המהירות הרבה של הגלים הסייסמיים מסכלת את יעילותה של התראה ברגע האחרון, כפי שמצ־ליחות לעשות רשתות־ההתראה באה״ב וביפן לגבי גלי צונמי האיטיים־יותר, שפגיעתם רחוקה מהמוקד.

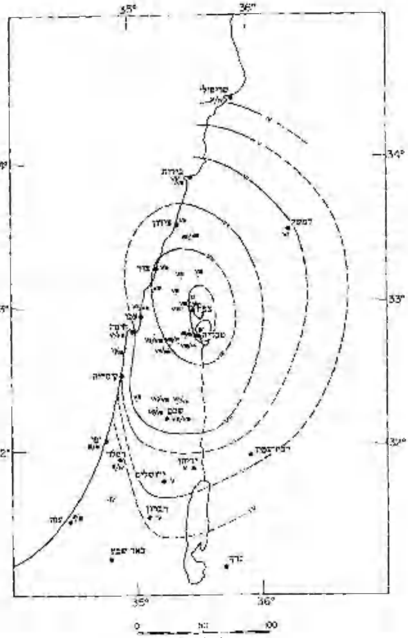
המחקר. מלבד תרומתה לחקר תהליכי הר״ מבחינה גאולוגית־טקטונית ומבחינת ההנדסה הסייסמית תרמה הסייסמולוגיה רבות להכרת מבנה כדה״א. וע״ע **גאופיסיקה**, גם כרך המילואים, ושם ציורים. הנתיב שהגלים הסייסמיים עוברים בו בתוך כדה״א נותן את אותותיו ברישומי הסייסמוגרמה. התיאור המתמטי של המודל, ובעזרת המחשב בודקים מודלים אקראיים המקיימים אילוצים יחיד. לכן נוהגים להסיק מתוך הסייסמוגרמות אילוצים בשביל המודל, ובעזרת המחשב בודקים מודלים אקראיים המקיימים אילוצים אלה. לפעמים האינדיקציה ברורה; אי מעבר גלי S בגרעין, למשל, מעיד על תכונותיו הנוזליות. לפעמים אין האינדיקציה חד־משמעית, אך האילוצים (כמו זמני־ההגעה של הגלים השונים) מגבילים בצורה המורה את המודל האלסטי של כדה״א. הנפיצה של גלי־השטח סיפקה



כּמה של סייסמוגרף מטוטלת. בסייסמוגרפים חרישים נרשמות התנודות ע״ג סרט צילום שעל התוף באמצעות קרן אור ממקור קבוע, המשתקפת ממראה שעל המטוטלת

מידע על מבנה הקרום והמעטה העליון. התנודות החפשיות של כדה״א מלמדות על מבנה הכדור כולו. הדעיכה של הגלים למיניהם מלמדת על התכונות האי־אלסטיות של סלעי כדה״א.

המחקר הסייסמי זקוק לתצפיות המקיפות את מוקד הר׳ מכיוונים וממרחקים שונים. הדבר הצמיח שיתוף־פעולה בי״ל רב, המתבטא בדיווח על זמני־הגעתם של הגלים השונים, המגניטודה שלהם וכיוונם, תצפיות מקרוסייסמיות וחילופי סייסמוגרמות. 3 מרכזים — באה״ב, בבריה״מ ובצרפת — אוגרים ומספקים נתונים. וכן קיימים 3 מרכזים לעיבוד נתונים: 1) המרכז הסייסמולוגי הבי״ל בבריטניה עורך את הדיווחים מהמצפים השונים, מחשב מוקדים ומגניטודות ומפרסם קטלוגים לפי אזורים; 2) המכון הגאולוגי של אה״ב מפרסם את קביעתם הראשונית של המוקדים. בעזרתו של מרכז זה הוקמה רשת של למעלה מ 100 מצפים, המצוידים במכשור תקני; 3) המרכז הבי״ל לסייסמולוגיה שבצרפת מפרסם את קביעתם הראשונית



מפה איזוסייסמית של רעש צפת — 1.1.1837

של מוקדים באירופה, באיזור הימה״ת ובמזרח־הקרוב. המכון הסמית־סוני באה״ב מפרסם, בין השאר, דיווחים על אירועים סייסמיים חשובים סמוך להתרחשותם.

הר׳ ומחקר הר״ בארץ. ישראל אינה שוכנת על חגורת־ר״ מובהקת. הר״ בישראל מיוחסים לפעילות שבר הירדן, אך הובעו גם השערות על פעילות סייסמית בגין שבר משוער לאורך החוף. ד. עמירן מציין ר״ הרסניים בארץ (החל בשנת 1000) בשנים 1033/4, 1086, 1201/2, 1457/8, 1481, 1546, 1752, 1759, 1837 ו 1927. מצפה סייסמולוגי ממשלתי הוקם בירושלים בשנות ה 50, ובשנות ה 60 המאוחרות הקים „מכון וייצמן" באיזור אילת מצפה סייסמולוגי מצויד במכשור מגוון. המחלקה למתמטיקה שימושית ב„מכון וייצמן" פיתחה מחקר סייסמולוגי בנושאי סייסמוגרמות תאורטיות במודל ראלי של בדה״א ומנגנוני ר״, מחקר שזכה להוקרה עולמית.

International Seismological Summary, 1918—; D. H. Kallner – D. Amiran, *Revised Earthquake-Catalogue of Palestine* (IEJ, I, 223–246; II, 48—65), 1950—1952; C. F. Richter, *Elementary Seismology*, 1958; Bulletin of the International Seismological Centre (Edinburgh Bureau Central International de Seismologies), *Regional Catalogue of Earthquakes (ISC)*, 1964; K. E. Bullen, *An Introduction to the Theory of Seismology*, 1965³; Michigan University, VELA Seisonic Information Analysis Center, *A Bibliography of Seismology*, 1965; B. Gutenberg – C. F. Richter, *Seismicity of the Earth*, 1965²; S. Runcorn et al. (eds.), *International Dictionary of Geophysics*, I–II, 1967; J. P. Rothe, *The Seismicity of the Earth, 1953—1965*, 1969; V. Kárnik, *Seismicity of the European Area*, I–II, 1969—1971; National Research Council, Committee on the Alaska Earthquakes, *The Great Alaska Earthquake of 1964*, I–VIII, 1968—1972; T. Rikitake, *Earthquake Prediction*, 1976.

עז. ע.

רפאל, אחד המלאכים (ע״ע מלאך) הראשיים, משבעת מלאכי־השרת (חנוך א׳, י״ב, ט״ו) ומארבעת מלאכי־הפנים (שם ט׳, א׳—ג׳). ר׳ נזכר לראשונה בספרים החיצונים טוביה וחנוך א׳. ע״פ מדרשים חיצונים היה שמו תחילה לְביאל, או בואל, ושמו הוסב לר׳ כאשר תמך ברצון ה׳ לברוא אדם — בניגוד למלאכים האחרים. ר׳ ניצח את השד אשמדאי (ע״ע; טוביה ג׳, י״ז) וקודם ליום־הדין האחרון אסר את עזזאל, המלאך שלימד את בני־האדם „לעשות חרבות ורמחים" (חנוך א׳, י׳, ד׳). עיקר תפקידו רמוז בשמו — ממונה על המרפא. בתלמוד נזכר ר׳ כאחד משלושת המלאכים שביקרו את אברהם לאחר מילתו, ושעליו היה לרפא את אברהם (ב״מ, פ״ו, ע״ב). ר׳ הוא הממונה על השמש ועל רוח־המערב ברוחות השמיים; הוא אחד מארבעת מלאכי־השכינה הניצבים מצדי האל — רעיון הנזכר ב„סדר קריאת־שמע על המיטה" („מימיני מיכאל ומשמאלי גבריאל ומלפני אוריאל ומאחורי ר׳ — ועל ראשי שכינת אל"; והשו׳: במ״ר פ״ב ופדר״א פ״ד). מארבעת היסודות ממונה ר׳ על האדמה, והוא מייצג את הצבע הירוק בצבעי הקשת. ר׳ מנחם רקנטי (ע״ע) ראה בו את הממונה על החומר ההיולי, ולדעת אחרים ממונה ר׳ גם על „האופנים" (יחז׳ א׳) ועל אחד מארבעת הנהרות היוצאים מגן־העדן. בספרות הקבלה שמר ר׳ על מעמדו העליון, וזכה בשליחויות ובתפקידים רבים; בס׳ הזהר ממונה ר׳ על שעות הבוקר, המביאות מרפא לחולים.

מאז המאה ה 2 התקבלה המסורת היהודית בתורת־המלאכים הנוצרית ובמאגיה הסינקרטיסטית; שמו של ר׳ נזכר תכופות בפפירוסים מאגיים יווניים וקופטיים, ובקמיעות ובהשבעות של יהודים ומנדעים (ע״ע).

ר. מרגליות, מלאכי עליון, תש״ה; A. Kohut, *Über die jüdische Angelologie und Dämonologie*, 1866; M. Schwab, *Vocabulaire de l'angelologie*, X, 1897; C. Preisendanz, *Papyri Graecae magicae*, (index s. v.), 1928; G. Davidson, *A Dictionary of Angels*, 1969.

רַפָּאלו סַנְטִי (סַנְצִיו) — Raffaello Santi (Sanzio) — (1483, אורבינו — 1520, רומא), צייר וארדיכל איטלקי, משלושת מעצביו של הסגנון הקלאסי של „הרנסנס בשיא" (עם לאונרדו

ומיכלאנג׳לו), ומגדולי האמנים בכל הזמנים. מאביו, הצייר ג׳ובאני סאנטי, קיבל, כנראה, את ראשית חינוכו האמנותי. ב 1491 מתה אמו וב 1494 נתייתם גם מאביו. ב 1500 בקירוב פעל בסדנתו של פרוג׳ינו בפרוג׳ה, ואכן יצירותיו המוקדמות, עד אמצע שנות ה 20 לחייו, מושפעות רובן מפרוג׳ינו. יצירתו המתועדת המוקדמת ביותר היא „מזבח ניקולאוס מטולנטינו״ (1501) — שממנו שרדו קטעים בלבד. עם יצירותיו המוקדמות נמנים עוד: „מזבח הצליבה״ (1502, הגלריה הלאומית, לונדון), „הכתרת מאריה״ (1502/3, פינאקותקה, וטיקן), והחשובה מכולן — „נישואי מאריה״ (1504, גלריית ברֶרה, מילאנו), שהושפעה מהתמונה „ישו מוסר את מפתחותיו״ שצייר פרוג׳ינו (ע״ע, ושם תמ׳) על קיר הקאפלה הסיכסטינית 20 שנה קודם־לכן, או מציורו של פרוג׳ינו על אותו נושא בקאן (Caen). אך כאן כבר החל להתגלות סגנונו האישי של ר׳, הרך והמלא יותר והמצטיין בתפיסת־חלל רגישה ועשירה יותר.

ב 1504 עבר ר׳ לפירנצה ובה הגיעה יצירתו לשלב התפתחות חדש. בפירנצה פעלו אז לאונרדו דה וינצ׳י ומיכלאנג׳לו, ור׳ קלט את השפעתם. דיוקן ה„מונה ליזה״ של לאונרדו שימש מקור השראה לדיוקנים כמו אלה של מאדאלנה ואנג׳לו דוני (1506 בקירוב, גלריה פיטי, פירנצה), ולציור „האשה ההרה״ (שם). באותה שנה פיתח ר׳ את דגם הפירמידה ששלט בקומפוזיציות של ציורי המאדונות והמשפחות הקדושות שלו מאותה תקופה. מבין היצירות האפייניות: „המאדונה בדשא״ (1506 בקירוב, המוזיאון לתולדות האמנות, וינה), „המדונה עם החוחית״ („דל קארדלינו״, 1507 בקירוב; ר׳ תמ׳: כרך ב׳, בין העמ׳ 760/1), „הגננת היפה״ (1507, מוזיאון לובר, פאריס). ר׳ הפעיל את עקרון הקומפוזיציה הפירמידלית ופיתחו בשפע של נוסחים גם בנושאים אחרים, כגון „גאורגיוס הקדוש והדרקון״ (1505/6, מוזיאון לובר, פריס; הגלריה הלאומית, וושינגטון). „המדונה של הדוכס הגדול״ (1504/5, גלריה פיטי, פירנצה) היא דוגמה מעולה לסגנונו הרך והרחב יותר של ר׳ בתקופה זאת.

בפירנצה הושפע ר׳ גם מפרא ברטולומאו (ע״ע), שציורו „יום־הדין האחרון״ במנזר סאן מארקו בפירנצה שימש מקור־השראה לפרסקו של ר׳ „השילוש הקדוש״ בכנסיית סאן סוורו בפרוג׳ה (ע״ע; מתוארך 1505, אך כנראה מאוחר יותר). ב 1507, בשלהי תקופתו הפלורנטינית, צייר את „אשכבת ישו״ (גלריה בורגזה, רומא).



רפאלו סנטי (סנציו): קטע מ„השריפה בבורגו״ (הווטיקן)



רפאלו סנטי (סנציו): רישום־הכנה למוזה ב„פרנסוס״ (אוסף קולוויל, לונדון)

רישומי ההכנה המעניינים של ציור זה (לונדון, אוכספורד ועוד) מעידים על התרחקותו ההדרגתית של ר׳ ממורשת הקומפוזיציה של פרוג׳ינו, לקראת מבנה דראמתי ודינאמי יותר.

בראשית 1508 עבר ר׳ לרומא. פטרונותו של יוליוס II (ע״ע), שהזמין לרומא את ברמנטה (ע״ע), ואח״כ את מיכלאנג׳לו ור׳, הפכה עיר זאת, בבת־אחת, למרכז החשוב ביותר של „הרנסנס בשיאו״. ב 1508 התמנה ר׳ לבלר חצר האפיפיור ובמהרה זכה בהזמנה החשובה—עיטור חדרי־מגוריו (Stanze) החדשים של האפיפיור. סדרת ציורי־הקיר של ר׳ (1509—1517; האחרון שבסדרה [אולם קונסטנטינוס] צויר בידי תלמידיו לאחר מותו) הפכה לאחת מנקודות־השיא של אמנות הרנסנס, והם שניים בחשיבותם רק לציורי תקרת הקאפלה הסיכסטינית של מיכלאנג׳לו, שצוירו ג״כ באותה עת. בעיטורי שלושת החדרים באות לידי ביטוי התפתחותו המפתיעה של סגנונו המונומנטאלי של ר׳ וגם דרכו האקלקטית האפיינית. ציורי החדר הראשון („סטאנצה דלה סניאטורה״, 1509—1511) מוקדשים למורשת התרבות האנושית: הדת הנוצרית („הוויכוח על הסאקראמנט״), הפילוסופיה והמדעים („האסכולה של אתונה״; תמ׳: כרך ה׳, עמ׳ 513/4), השירה כמורשת העולם הקלאסי („הפרנסוס״), המשפט (הכולל, על התקרה, את „משפט שלמה״). בקומפוזיציה המאוזנת שלהם, בפרספקטיווה הצלולה, ביפי הדמויות האידאליות וההארמוניות מייצגים ציורים אלה את הרנסנס בשיאו באורח מושלם. ציורי החדר השני („סטאנצה די אֵליודורו״; 1511—1514), שהושלמו בזמן כהונתו של לאו X (ע״ע), מוקדשים לנושאים שעניינם התערבות ההשגחה העליונה למען הכנסיה („גירוש הליודורוס [ע״ע] מביהמ״ק [מכאן שם החדר]; „המיסה בבולסנה״ [ע״ע, עמ׳ 833]; „שחרורו של פטרוס מכלאו״; „לאו [ע״ע] הגדול פוגש באטילה״). 4 הסצנות צוירו בעצמה דראמתית ההולמת את הנושאים ומציינת גם שלב חדש בהתפתחות סגנונו של ר׳: מופיע כאן סולם צבעים חדש, כהה יותר ועשיר באפקטים של אור־וצל. בסצנה הרביעית שבוצעה ברובה בידי תלמידיו ועוזריו (מכאן ואילך היה הדבר לנוהג קבוע) מופיע דיוקנו של האפיפיור החדש לאו X, שנעשה פטרונו הנאמן של ר׳; דיוקנו צויר גם בידי ר׳ (1518/9; מוזיאון אופיצי, פירנצה). בינתיים צייר ר׳ בחווילה של אגוסטינו כיג׳י — „הפארנזינה״ -- את הפרסקו המפורסם שלו „נצחון גלתיאה״ (ע״ע [1]; 1511) שהוא ביטוי מושלם של עיצוב היופי האידאלי של דמות האשה בציור הקלאסי של הרנסנס. בשובו ל„סטאנצות״ צייר ב„סטאנצה דל אינצ׳נדיו די בורגו״ (1514—1517), 4 אפיזודות מחיי אפיפיורים ששמם כשם פטרונו — לאו. החשוב שבציורי חדר זה הוא „השריפה בבורגו״ (מכאן שם החדר; 1514). ציור זה, הגם שבוצע בידי תלמידיו, הוא עדות מעניינת לשלב המאוחר של התפתחות הקומפוזיציה של ציורי־הקיר של ר׳. התפתחות סגנונו הבשל של ר׳ מתבטאת גם בסדרת ציורי־מזבח גדולי־ממדים: „המאדונה הסיכסטינית״ (1512/3; פינאקותקה, דרזדן), „המאדונה של פוליניו״ (1513 בקירוב; פינאקותקה, וטיקן), שבהם נישאת דמותה המונומנטאלית של המאדונה על עננים, והיא מנוגדת במהותה לאינטימיות המשפחתית של המאדונות המוקדמות.

ר׳ כארדיכל. ב 1514 נתמנה ר׳ לסגנו של ברמנטה (ע״ע), אַרדיכל הקתדרלה ע״ש פטרוס הקדוש בווטיקן, ואוו״ב היה ליורשו (ע״ע וטיקן, קרית ה׳, עמ׳ 31—34, ושם תמ׳). כושר־העיצוב וההמצאה הארכיטקטונית של ר׳ מתגלים כבר ברקעים הארכיטקטוניים של ציוריו (ב„נישואי מאריה״ ובציורי ה„סטאנצות״). ברומא תכנן ר׳ את כנסיית אליגיוס הקדוש (1509; הושלמה ע״י פרוצי [ע״ע] — כנסייה בעלת מבנה מרכזני), את ארמון וידוני־קאפארלי (1515 בקירוב; רק חלק מהמבנה המקורי נשתמר), ובפירנצה — את ארמון פאנדולפיני (1520 בקירוב). בכל הארמונות ניכרת השפעת בראמאנסה והם מצטיינים בעיבוד מעניין של מקצב פתחי החזית ונדבכיה. המבנה הַמְרַני־ביותר של ר׳ היא „וילה מאדאמה״ (מ1516; לא הושלמה), המצטיינת בעושר העיטור הפנימי שבוצע בידי עוזריו, ג׳ובאני דה אודינה וג׳וליו (ע״ע) רומנו.

ב 1515 נתמנה ד׳ אוצר עתיקותיה של רומא וקיבל על עצמו לצייר מפה של אתריה הארכאולוגיים. הפסיפסים בכיפת קאפלת־הקבורה של פטרונו הוותיק אגוסטינו כיג׳י ותכנית הקאפלה (1519) בכנסיית ״סאנטה מאריה דל פופולו״ בוצעו לפי המתווים של ר׳. בסוף אותה שנה סיים ר׳ את עיצוב „הקַרטונים״ לשטיחי־הקיר של הקאפלה הסיכּסטינית (שבעה מהם שרדו במוזיאון ע״ש ויקטוריה ואַלברט, לונדון) הכוללים סצנות ממעשי השליחים; לציורים אלה היתה השפעה גדולה על ציירי המאה ה 16 וגם אח״כ. ב 1517 הזמין החשמן ג׳וליו דה מדיצ׳י (ע״ע, עמ׳ 300) מר׳ ומסבסטינו (ע״ע) דל פיומבו ציורי־מזבח גדולים למזבח המרכזי של כנסייתו בצרפת. ר׳ צייר את „הטראנספיגוראציה״ (פינאקותקה, וטיקן) אך לא זכה להשלימה, וג׳וליו רומנו סיים אותה.

ר׳ מת בדמי־ימיו והוא עשיר ונערץ לא פחות ממתחרהו מיכל־אנג׳לו. הוא נקבר בפאנתאון, ואת הכתובת על המצבה הפשוטה שעל קברו היבר ההומניסט פיטרו במבו (ע״ע). הגם שר׳ היה הצעיר שבשלושת יוצרי הרנסנס בשיאו, אין חשיבותו נופלת מזו של חבריו. ר׳ היה לכאורה אמן אֶקלקטי מובהק, שכן סגנונו נתגבש תוך כדי קליטה בלתי־פוסקת של השפעות אמנים אחרים, ולעתים גם שיבץ ביצירותיו קטעים שאולים שלמים (מדונטלו, ממנטניה, מהפיסול הקלאסי ועוד). אך גאוניותו התבטאה בכשרונו לנצל את עקרונות המבנה והקומפוזיציה ששאל כדי לפתור באמצעותם בעיות שעמדו לפניו. כך השכיל ר׳ ליצור הרמוניה מושלמת בין המוסיוויים השאו־לים לבין תכונות סגנונו האישי. השפעת ר׳ על הציור האירופי נמשכה כמעט ברציפות עד אמצע המאה ה 19. היא התחילה בתלמידיו והתפשטה על פני כל איטליה, ומשם למרכז אירופה וצפונה (גם דירר והולביין הושפעו ממנו). השפעתו עברה גם באמצעות העתקות גראפיות שנעשו מיצירותיו עוד בחייו (ע״ע רימונדי). במאה ה 17 טבועה אסכולת בולוניה (ע״ע קרצ׳י; דומניקינו; רני) בחותם השפעתו והיא הגיעה גם לפוסן ולרובנס. גם רבים מהאמנים הנאו־קלאסיים במאה ה 18 הושפעו ממנו ובמאה ה 19 — ה„נצרנים״ (ע״ע) הגרמנים; ויותר מכל — אנגר (ע״ע).

מיצירותיו: כרך י״א, עמ׳ 256 (וע״ע וטיקן, קרית ה׳, עמ׳ 35); כרך כ״ב, עמ׳ 553. מיצירות „אסכולת־ר׳״: כרך ט״ו, עמ׳ 113/4.

G. Vasari, *Le vite...*, 1568; A. Rosenberg, *R.*, 1906[3]; O. Fischel, *R.s Zeichnungen*, 1913 ff.; id., *R.*, 1962; V. Golzio, *R. nei documenti*, 1936; W. E. Suida, *R.*, 1948[2]; B. Berenson, *The Italian Painters of the Renaissance*, 1952; M. Putscher, *R.s Sixtinische Madonna*, 1955; W. Schone, *R.*, 1958; E. Carli, *R.*, 1959; C. G. Stridbeck, *R. Studies*, I-II, 1960/63; M. Valsecchi, *R.*, 1960; L. Berti, *R.*, 1961; P. Pouncey – J. A. Gere, *Italian Drawings in the Department of Prints and Drawings in the British Museum: The Drawings of R. and His Circle*, I-II, 1962; E. Camesasca (ed.), *All the Paintings of R.*, I-II, 1963; id., *All the Frescos of R.*, I-II, 1963; M. Salmi (ed.), *R.; l'opera, le fonti, la fortuna*, 1968; R. Oppe, *R.*, 1970[2]; J. Pope-Hennessy, *R.*, 1970; P. De Vecchi, *L'opera completa di R.*, 1970[8]; L. Dussler, *R.*, 1971; K. G. Shaerman, *R.'s Cartoons*, 1972.

א. רו.

רְפוּאָה

רְפוּאָה (אנג׳ medicine; מלאט׳ medicina [medicus — רופא]), מדע העוסק במחלות האדם ובריפוין. הערך עוסק בהיס־טוריה, בענפי ר׳ כלליים ובנושאי ר׳ אחרים שלא נידונו בערכים עצמאיים רבים בתחום זה, כגון: אנטומיה, ביולוגיה, בקטריולוגיה, אפידמיולוגיה, פרזיטולוגיה, דרמטולוגיה, אורולוגיה, ביוכימיה, מחלות־ילדים, זקנה, גינקולוגיה, בית־חולים, כירורגיה, פתולוגיה, פיסיולוגיה, פסיכיאטריה, כימותרפיה, אימונולוגיה, חסון, נוגדנים, פרמקולוגיה, רוקחות (ע׳ ערכיהם) ועוד. וכן ע״ע המערכות והאיברים העיקריים ומחלותיהם — לב, כליה, ראה, כבד, מח, קבה, עכול, עצבים, דם, מרה, עמוד־השדרה, חוט־השדרה, עין, עצם, שריר, אכסטרפירמידית (מערכת), הפרשה פנימית, אלרגיה ועוד. וכן ע״ע מחלה והמחלות השונות — אנמיה, ארטריטיס, אנצ־פליטיס, אפילפסיה, סרטן, שתוק, שתוק־ילדים. שחפת, מין, דיפתריה ועוד, והתרופות השונות. וראה הביוגרפיות על הרופאים. — על רפואת בע״ח — ע״ע וטרינריה. — על הר׳ בישראל, ע״ע א״י, עמ׳ 714—728, וכרך מילואים, עמ׳ 427—432.

היסטוריה. מחקר קורות הר׳ הוא ענף־מדע חדש־יחסית, שהתפתח בעיקר ב 200 השנים האחרונות. הוא משתייך — אם־כי לא במידה שווה — למדעי־הטבע ולמדעי־הרוח; משניהם הוא יונק ואת שניהם הוא מספק. אמנם כבר בראשית הספרות הרפואית ניכרת ההתעניינות בקורות הר׳, והיפוקרטס (ע״ע) היה ער לחקר הר׳ המוקדמת באחד מחיבוריו החשובים, „על הר׳ העתיקה״. ואלה דברי „אבי הר׳״ (שם, פרק ב׳): „היא (הר׳) גילתה גם עקרון וגם שיטה, אשר הודות להם נעשו במשך זמן ממושך כמה תגליות, בחלקן מצוינות, בעוד אשר התגלית המושלמת תבוא כשהחוקר יהיה מוסמך וינהל את מחקריו בידיעה מלאה של השלבים הקודמים, אשר אותם יעשה לנקודות־המוצא״. ואכן, ציוני־הדרך במחקר ההיסטורי הם: הפעולה ההוריסטית, החיפוש, שהוא כבלשות ממש, והיסוד לתגליות גם בשטח הר׳ ההיסטורית; השלב השני — הביקורת, שאינה רק ביקורת הטכסט, אלא גם בחינת כה״י וכל הכרוך בו; ולבסוף, פירוש התגלית במסגרת המקום והזמן, וקביעת ערכה של התגלית ההיסטורית.

ראשית ההיסטוריה הרפואית נחקרה כבר בעולם העתיק וביה״ב. הרופא היווני סורנוס (ע״ע) חיבר ביוגרפיה על היפוקרטס, שערכה התיעודי אמנם סובל ממרחק 600 השנים המפרידות בין החיבור לבין נושאו. ב 1161 כתב ר׳ אברהם בן דוד הלוי (הראב״ד הראשון; ע״ע אבן־דאוד): „ובימי רבנו הקדוש נעשו רוב ספרי רפואות, שבימיו היה גאלינוס, אבל ספרי אפוקראט הרופא בימי מרדכי כתבום, שבאותו הדור היה״. הראב״ד הזכיר את אבות הר׳ בכרונו־לוגיה מדויקת, חרף הקיצור הנמרץ בספרו, שאין בו תיאורי אישים לא־יהודים. בערבית חשוב ספרו של אבן אבי אֻצַיבִּעַה (ע״ע), „מקורות הידיעות על דורות הרופאים״. הספר הראשון במערב לתולדות הר׳ הוא ספרו של סימפוריין שמפיה (Symphorien Champier), De medicinae claris scriptoribus („על הסופרים המפורסמים בר׳״), 1503. שני לו היה דניאל לקלר (D. Leclerc), 1696, ואחריו האנגלי ג׳ון פרנד (Freind), בעל The History of Physic („תולדות הר׳״), 1725/6. מאז התרחבה מאד הספרות ההיסטורית־רפואית. די לציין, שברשימה ביבליוגרפית אחת לתולדות הר׳ נרשמו 2175 מאמרים וכ 400 ספרים שהתפרסמו רק ברבע הראשון של 1976. בראשונה תיארו החוקרים חיי רופאים מפורסמים ואת חיבוריהם (ביו־ביבליו־גרפיה); אח״כ התרכז המחקר בתולדות מחלות בודדות, כגון דבר

או שחפת, או בתולדות מקצועות רפואיים, כגון מחלות עיניים או פתולוגיה; ובאחרונה נידונות גם בעיות כלליות, כגון הר׳ החברתית ותולדות האידאות (history of ideas) והשתקפותן בר׳ בעבר. היסטוריון הר׳ מוצא חומר רב גם במחקרים הגאוגרפיים, שהרי ברוב תיאורי המסעות לארצות מרוחקות מצויים גם נתונים רפואיים. בראשונה היו היסטוריוני הר׳ רופאים, אבל בדורות האחרונים עוסקים בהיסטוריוגרפיה הרפואית מומחים בתחומי הפילולוגיה וההיסטוריה הכללית, ותרומתם למחקר גדולה מאד. די להזכיר את מ. שטינשנידר (ע״ע), בעל הסמכות המיוחדת בתולדות הר׳ של היהודים והערבים ביה״ב.

העולם העתיק. התעניינות המחקר הופנתה לתופעה החריגה של ניתוחי גולגולת (טרפנציה) שכבר בוצעו בתקופה הפלאוליתית והנאוליתית (ע״ע כירורגיה, עמ׳ 798). מקובל להניח שהניתוח נעשה מטעמים מאגיים, כדי לתת לרוחות הרעות לצאת מן המוח. אבל ב 1876 הראה ברוקה (ע״ע) — בגולגולת מפֵּרו — כי טרפנציות בוצעו גם מטעמים רפואיים ממש, כדי לנקז קריש דם, שנתהווה מתחת לקרום־המוח (subdural hemorrhage) אחרי שבר הגולגולת.

במסופוטמיה התקיימו כת של רופאים־כוהנים וכת של מנתחים. בין חוקי חמורבי (ע״ע; סוף המאה ה 18 לפסה״נ) יש דינים הנוגעים לרופאים־מנתחים, כגון: „אם הרופא ינתח אדם בגלל פציעה קשה באיזמל־ארד והחולה ימות, יקטעו את אצבעות הרופא״. הרופא נקרא „אסו״. במאה ה 7 לפסה״נ נקרא הרופא הראשי „רבי אסי״. אֵל הר׳ היה נחש בעל שני ראשים. לקביעת פרוגנוזה השתמשו בניחוש; למשל, בדיקת כבד של כבש שנשחט לשם כך (ע״ע אנטומיה, עמ׳ 391, ותמ׳ שם; והשו׳ יחז׳ כא, כו). גם הר׳ שנעזרה באסטרולוגיה נוצרה בבבל.

הר׳ במצרים היתה המתקדמת בין ארצות העולם העתיק. מספר הרודוטוס (המאה ה 5 לפסה״נ): „כל הארץ מלאה רופאים, מהם המציינים עצמם כרופאים לעיניים, אחרים לראש, אחרים לשיניים, אחרים למחלות קיבה וכו׳״. בין התעודות הספרותיות: פפירוס סמית (2500 לפסה״נ; פורסם ב 1930), הדן בכירורגיה; פפירוס אֶבֶּרְס (1500 לפסה״נ; פורסם ב 1875), העוסק כר׳ פנימית, ובו מרשמי תרופות מהאלף ה 3, וכן נרמזות בו ידיעות על הלב כמרכז כלי־הדם. על המילה (ע״ע) למדים מתבליטים ועל השׂגי החניטה (ע״ע) המצרית מעידות המומיות הרבות. בדיקת המומיות קידמה הרבה את המחקר הפלאופתולוגי. נתגלו בהן סימני מחלות מרובות: שחפת עצמות, זיהומי בילהרציה וסכיסטומיאזיס, מומים מולדים בעצמות, שינויים טַרשתיים בכלי־הדם, ואפילו טרשת של העורק הכלילי (coronary artery).

הודו. ההשגים הבולטים בר׳ הפנימית קשורים בתיאור מחלת הסכרת (ע״ע) והכרת הטעם המתוק של שתן החולה („שתן דבש״) — אך ללא הסקת מסקנות לטיפול. בכירורגיה נזכר הניתוח הפלסטי המפורסם של האף (rhinoplasty), שנתחדש באירופה רק בסוף המאה ה 16. בוצעו גם ניתוחים להרחקת אבנים משלפוחית השתן. בתחום האשפוז יוזכר המלך אשוקה (ע״ע; המאה ה 3 לפסה״נ), שייסד בת״ח לבני־אדם ואפילו לבהמות. והשו׳ להלן, עמ׳ 279.

על הר׳ הסינית, ע״ע סין, עמ׳ 935—938.

הר׳ הקלאסית, פרי תרבות יוון ורומא, נמשכה כ 1000 שנה והשפיעה על התפתחות הר׳ יותר מן הר׳ המזרחית. על שני גדולי הרופאים של העולם העתיק, היפוקרטס וגלנוס — ע׳ ערכיהם. תפיסת־עולם כוללנית המבוססת על הסתכלות ועל חקירה של עולם החומר והרוח, שהתפתחה ממשנתו של פיתגורס (ע״ע), ניסתה לבאר — לא תמיד בהצלחה — את התצפיות והתגליות הבודדות. תלמידו של פיתגורס, אלקמיאון (ע״ע), כלל במשנה זו נושאים מתחומי הר׳ ממש — תיאור עצבי הראיה והגדרת המוח כמושב הרגש והשכל. דמוקריטוס (ע״ע) עסק בתורת האטומים, ובעקבותיו הובחנו בטבע



אכילס חובש את פטרוקלס. ציור על קערה יוונית, המאה ה 5 לפסה״נ
(המוזיאון הלאומי, ברלין המזרחית)

ובגוף בע״ח 4 יסודות (אדמה, אוויר, אש, מים), 4 איכויות (יבש, קר, חם, רטוב) ו 4 ליחות (דם, מרה צהובה, ליחה לבנה, מרה שחורה). ביסודה התקיימה תאוריה זו עד המאה ה 17 וסיפקה בסיס רעיוני למחקר. אך למרות התשתית הפילוסופית התנגד היפוקרטס בתוקף לשימוש מוגזם ב„הנחות ריקות״, והוא הנהיג תצפיות כדרישה ראשונה לחוקר הר׳.

אין ספק שגם גלנוס עסק בפילוסופיה; הוא מזכיר את אריסטו, ומדבר בכבוד רב על אפלטון, ואף נשתמר חיבור קצר שלו, „הרופא הטוב הוא פילוסוף״.

ביוון מוצאים התחלות צנועות של חינוך רפואי, ויש להניח שהתקיימה מעין אסכולה רפואית באי קוס, שממנה שרדה השבועה ההיפוקרטית (להלן, עמ׳ 264), אבל לא התקיימו בת״ס לר׳ בעלי תכנית־לימודים מוגדרת בנוסח האוניברסיטות של יה״ב. כל אדם היה רשאי לעסוק בר׳ — גם בלי בחינות או תעודות. החוק לא הגן על הרופא כשהחולה מת שלא באשמת הרופא המטפל. לכן מרובות בכתבים ההיפוקרטיים הערות על הפרוגנוזה והסימנים המבשרים את המוות — כנראה לתועלת הרופא שהיה מגלה לקרובי החולה שמותו מתקרב, כדי להגן על עצמו מפני האשמותיהם. מעמדם החברתי של הרופאים היה מן הנמוכים ביוון, ונמוך אף יותר ברומא, שם היו רובם עבדים משוחררים שבאו בעיקר מיוון. גלנוס מרבה להתאונן על המצב התרבותי והמוסרי של הרופאים בימיו. בר׳ היוונית והרומית לא הפרידו בין מקצועות הר׳, כנהוג במצרים. רק ביה״ב הבחינו בין רופא פנימי לבין הכירורג — שמעמדו היה נחות — ורק בתקופה החדשה זכתה הכירורגיה למעמד שווה־ערך לר׳ הפנימית. ואכן, היפוקרטס עוסק בהרחבה גם בבעיות המנתחות והאורתופדיה. המושלם בין חיבורים אלה הוא על פצעי הראש, ובו הוראות לקידוח הגולגולת במקרים של שבר. אי־התפצלות בידע ובפרקטיקה צמצמו את ההתמחות, אבל סייעו לראיה כוללת של האדם החולה בגופו וברוחו.

בתאוריה של הר׳ היוונית נראתה הבריאות כמצב של איזון מושלם, ואילו המחלה — כהפרעה באיזון. בהעדר ידיעות מרעיות בכימיה ובפיסיקה השתמשו הרופאים בתורת הליחות (ר׳ לעיל) ובמושגים כ„כוחות״ ו„איכויות״, והרעיונות העיוניים, שחלקם פילוסופיים, הודגמו ע״י תצפיות רפואיות. הם סברו, שהכמות היחסית של הליחות בגוף האדם הבריא — נוזלי הגוף — צריכה להיות

קבועה. הרעיון מזכיר את ההומאוסטזה (ע״ע), פרי הגותו של ק. ברנר (ע״ע), שהיא מיסודות הפיסיולוגיה המודרנית. בראיה היסטורית אין אפוא לראות בליחות מושגים דמיוניים, ערטילאיים. בעוד שתיאור השינויים באיברים וברקמות והבעיות הכמותיות לא היו עניין כה נכבד כבימינו, בולטת ההבחנה בין עודף (hyper) למיעוט (hypo). בעניין זה ראוי לזכור, שאפילו ספירת הדופק ומדידת חום הגוף הונהגו רק באמצע המאה ה18. בריפוי שלטה שיטת ה ה ר ק ה (purgation): כשנקבע עודף בכמות ליחה מסוימת בחרו בתרופה שנועדה להריק את הליחה המיותרת בלבד. עד יה״ב המאוחרים דנים ב„פליטת המותרות״ (המרים מיותרים) מן הגוף — כנראה טיפול סגולי שאינו זהה לשלשול או הקאה.

מתורת הליחות התפתח מושג ה מ ז ג (ע״ע), שהיו לו השלכות להבנת הפיסיולוגיה והפסיכולוגיה של האדם הבריא והחולה. בחיפוש אחר כל שוני. אינדיווידואלי וסביבתי, פותחו רעיונות בנוגע לאקולוגיה (למשל: היפוקרטס, בחיבורו „על האוויר, המים והמקומות״). אם־כי הפתולוגיה ההומורלית (ע״ע הומור) היתה השלטת, נזכרים נתונים גם על החלקים והחלקיקים המוצקים של גוף האדם (כמושג האטום של דמוקריטוס). 3 „כוחות״ נמנו בפיסיולוגיה העתיקה: הכוח ה ח י ו נ י, הקשור למושג החום הטבעי ומקורו בלב; הכוח ה ט ב ע י, שמקורו בכבד; והכוח ה נ פ ש י, שמקורו במוח. המונח „חום טבעי״ שימש יסוד הפיסיולוגיה עד המאה ה18; אז הוחלף במונח ח מ צ ו ן (ע״ע חמצון ביולוגי), ע״ס תגליתו של לוואזיה (ע״ע). שלושת הכוחות מכונים בספרות ההיסטורית גם „נפשות״ ו„חלקים״ (ר׳ התחלת „שמונה פרקים״ לרמב״ם) — faculty, spirit או force — וב1628 עוד השתמש הרוי [ע״ע] במונח spiritus vitales.

ה אֶ ט י ו ל ו ג י ה (ע״ע [2]) היוונית השתחררה במידה מסוימת מן האמונה שהמחלות נגרמות ע״י גורמים על־טבעיים — שדים או רוח־רעה. החלו לחפש את הגורם בתוך הגוף — בייחוד ריבוי ליחה מסוימת — או בהשפעות מבחוץ, למשל, באקלים או „מיאסמה״ (μίασμα), מונח שהגדרתו מעורפלת והקשור לזיהום האוויר. כזה הוא גם השם „מלריה״ (ע״ע), שמובנו אוויר־רע. בחבור ההיפוקרטי „המחלה הקדושה״, הדן בכפיון (ע״ע אפילפסיה), מתנגד המחבר לטענה שרווחה בזמנו, שמקור המחלה בכוחות שלמעלה מן הטבע, ומסביר אותה כמחלת המוח שמקורה בהצטברות ליחה לבנה בחללי המוח. בצד תצפיות נכונות על הקצב הקבוע במלריה (יומית, שלישונית, רביעונית) נקבע גם המושג הדמיוני קריזיס (משבר), המופיע ברוב המחלות החריפות ב„ימים קריטיים״, שהם, כביכול, חלק ממהלכן הטבעי.

בהתאם לאופי הכוללני של הר׳ היה ה ט י פ ו ל מכוון לשינוי המזג, והתרופות נועדו להריק את הליחה שנחשבה לגורם המחלה. תחילה נהגו לטפל בדיאטה, אח״כ בתרופות, ורק כמוצא אחרון השתמשו באיזמל המנתחים. היפוקרטס השתמש במידה זעומה בתרופות; גלנוס הגביל מאד את מספרן והרחיב את השימוש בהן. הספר הפרמקולוגי העיקרי הוא של דיוסקורידס (ע״ע; המאה ה1), הנחשב לאבי הבוטניקה הרפואית; מספרו שרדו כת״י מאוירים. נדירות האיורים בכה״י הרפואיים של התקופה באה על תיקונה רק באיורים הדידקטיים שהנהיג לראשונה וזליוס (ע״ע) במאה ה16.

אף שהר׳ היוונית נעדרה התמחות, מצויים חיבורים על נושאים ספציפיים. כבר הוזכרו החיבור על אפילפסיה והכתבים הכירורגיים של היפוקרטס. חשוב ספרו של סורנוס (ע״ע) על מחלות נשים ומיילדות, וידוע גם הרופא היווני אנטילוס (Antyllus; המאה ה3 לפסה״נ), שפיתח שיטה להורדת העדשה הנגועה בירוד (ע״ע) מתחום האישון לתוך גלגל־העין („דעיצה״, couching; ע״ע אופתלמולוגיה, עמ׳ 101). אך גם רופאים אלה לא היו בעלי התמחות בלבדית כנהוג בימינו. סורנוס, למשל, גדול הגינקולוגים של העולם העתיק, כתב גם „על המחלות החריפות והכרוניות״ (נודע רק בתרגום ללאטינית מהמאה ה5). חובה להזכיר עוד את ארטאיוס (Aretaeus) מקפדוקיה (המאה ה2), שמפעלו הספרותי נתגלה ופורסם רק ב1554. הוא היה קלינאי מעולה, וכנראה הראשון שתיאר את הדיפתריה (ע״ע) והדיאבטס (ע״ע סכרת), וכן את מחלת הלב הכלילית (הקורונרית) האנושה, הן בצורתה הניתנת לריפוי והן בצורה התעוקתית (ע״ע אנגינה פקטוריס) הנזכרת בקצרה. ארטאיוס נמנה עם האסכולה הפנומטית (ע״ע סטואה, סטואיקנים). שלוש האסכולות האחרות בתקופה זו נקראו דוגמטים, אמפיריסטים ומתודיסטים.


רופא בודק ילד. מצבתו של יאסון, רופא אתונאי. תחילת המאה ה2 (המוזיאון הבריטי, לונדון)

מרכז חשוב לר׳ היוונית התקיים באלכסנדריה, שהיתה בתחום התרבות ההלנית. תרומתו ניכרה עד לתקופה הערבית, אך לשיאו הגיע במאות ה4—ה3 לפסה״נ (ע״ע אנטומיה, עמ׳ 391/2). המחקר הרפואי נעזר אז ברמת התרבות הכללית הגבוהה שבעיר, במוזיאון ובספריה הענקית שבה, וכן בתמיכת המלכים תלמי I ותלמי II. כתבי חשובי הרופאים באלכסנדריה הֵרופילוס וארסיסטרטוס (ע׳ ערכיהם; וע״ע הלניזם, עמ׳ 592/3), לא השתמרו, אך תגליותיהם נמסרו בכתבי קלסוס, רופוס וגלנוס.

הר׳ ה ר ו מ י ת היא המשך ישיר של הר׳ היוונית, ורוב הכתבים אף נכתבו יוונית. בין אלה שכתבו לאטינית ראוי־לציון קלסוס (ע״ע), שספרו De medicina („על הר׳״) נחשב סיכום מוצלח של הר׳ היוונית עד ימיו. בין־השאר הוא מתאר: חוקן־הזנה (nutrient enema) -- למקרים שאין החולה יכול לבלוע; את התרופות היעילות; פרטים טכניים בניתוחים — ביניהם של סרטן השפתיים ושל סרטן איברי־המין; ניתוחים פלסטיים; קשירת העורקים לעצירת דמם. הספר כתוב בשפה קלה ואלגנטית, והוא אבטיפוס לכתיבה עניינית ומרוכזת. כאמור, ההבחנה בין הר׳ היוונית לרומית שרירותית במידה רבה. כך נמצא, למשל, שתיאור פעולתו הכבירה של גלנוס בא לפעמים ממקורות הר׳ הרומית, אף שכתב והרצה ביוונית והוא בן התרבות הזו. ואולם, יש לייחד מקום לחידושי הר׳ הרומית, במיוחד בר׳ הציבורית, שהיתה מאורגנת למופת, והשפיעה השפעה רבה על ה ה י ג י י נ ה (ע״ע). ידועים מפעלי־המים הענקיים ברומא ובמושבותיה, ומפעלי־התברואה בעיר רומא (cloaca maxima) הם מהמפורסמים בעולם העתיק. הרומאים הם שארגנו את שירותי הר׳ הצבאית ופיתחו בת״ח; ביה״ח הראשון במערב נוסד בידי האצילה הרומית פביולה (400).

ה ח י נ ו ך הרפואי שהעניקה האסכולה ההיפוקרטית בקוס (ר׳ לעיל) היה רחוק מאד מבי״ס לר׳. היפוקרטס בחר בתלמידים יחידי־סגולה, שנשבעו לשמור את ידיעותיהם בסוד. ראש האסכולה היה המורה היחיד. דרך זו של העברת הידע הרפואי — שיטת השוליה — נתקיימה עד תחילת העת החדשה (ר׳ סוף ההקדמה של יעקב צהלון [ע״ע] לספרו „אוצר החיים״, 1683). רק באלכסנדריה לא נהגו כך: שם היה ביה״ס פתוח לכל, ואף הורו אנטומיה — חידוש גדול בהכשרת רופאים. אולם לא קוימו בחינות ולא ניתנו תעודות. אסכולת הר׳ של אלכסנדריה היתה בעלת השפעה רבה הניכרת גם בתלמוד (טודוס הרופא).

הספרות הרפואית הביזנטית, שכולה נכתבה יוונית, היא ששימרה והרחיבה את הר' היוונית מימי גלנוס, דרך אסכולת סלרנו והתקופה הערבית, עד לעת החדשה. שיאה היה במאות ה4—ה7. ראשון המחברים הידועים הוא אוריבזיוס (ע"ע). רופאים ביזנטים ידועים אחרים היו אאטיוס מאמידה (המאה ה6), אלכסנדר מטרלס (המאה ה6) ופאולוס מאיגינה (המאה ה7; ע' ערכיהם). אף שתוכן כתביהם מצוי בעיקרו בספרות היוונית הקודמת, רבה חשיבותם להבהרת כתבי הראשונים, והם שופכים אור על הר' האלכסנדרונית, שלא נחקרה דיה. רבים מכתבי הרופאים הביזנטים תורגמו ללאטינית, סורית, עברית וערבית, והשפיעו על הר' הערבית ועל האסכולה של סלרנו. כמעט כל המקצועות המיוחדים של הר' — ובייחוד רפואת־העיניים והכירורגיה — מיוצגים בכתבים האלה.

במאה ה5 נוצר מרכז חדש לר' בגונדשאפור (ע"ע) שבפרס, לשם נמלטו רופאים מחמת רדיפות הנסטורינים (ע"ע נסטוריוס) בביזנטיון. את התשתית התרבותית הקים שאפור II (309—379); הוא יסד בי"ס גבוה לחכמות יוון, הודו, פרס והיהודים, שם למדו בעיקר ר' בני ארצות ותרבויות שונות. הערבים שכבשו את העיר ב636 פרשו את חסותם על המפעל התרבותי הזה, ובמשך הזמן הקימו שם גם בי"ח שלמדו בו ר' הלכה־למעשה. בהוראה נטלו חלק הרופאים בני משפחת בכתישוע. אחד האחרונים בהם — שהיה גם פאטריארך (הרמב"ם [„פרקי משה", סוף מאמר כ"ד] מזכירו כ„בטריק המע־תיק") — תרגם מיוונית לערבית, גם מתוך כתבי גלנוס. בכך התחילה התקופה המפוארת של תרגום חיבורי ר' מיוונית — מפעל גדול בהנחלת מורשת יוון. בין האישים המפורסמים מגונדשאפור היה גם הרופא הנוצרי חנין אבן אסחאק (ע"ע), גדול המתרגמים מיוונית לסורית ולערבית, שפעל בבגדאד. וע"ע סורית, עמ' 624.

הר' ביה"ב באירופה. התקופה אופיינה ברב־צדדיות תרבותית, שהכתיבה את בסיס החקירה המדעית. לצד התאולוגיה והפילוסופיה עסקו תאולוגים (כתומס מאקווינו וכאלברטוס מגנוס) גם בבעיות מדעי־הטבע, הר' והביולוגיה, ורופאים כארנלדו דה וילנובה (ע"ע) עסקו גם בתאולוגיה, כשלכל הספקולציה העיונית והרפואית־מחקרית תשתית אחידה — הפילוסופיה האריסטוטלית והסכולסטיקה. היחסים הבי"ל והבינעירוניים הערים ביטלו למעשה כל גבולות בר', והיא היתה כלל־אירופית. לעומת־זאת פגעו בה התלות המופרזת בסמכות הקדמונים, חוסר הסובלנות והפיגור במדעי־הטבע ובטכנולוגיה.

הספרות הרפואית ביה"ב נכתבה ערבית ולאטינית. במאות ה9—ה12 היתה ההשפעה הערבית במדע בשיאה, אף שרבים מן המחברים לא היו ערבים, כאל־ראזי הפרסי, אבן סינא, שנולד ליד בוכרה, והרמב"ם.

שלא כבתקופה היוונית העתיקה נהנתה הר' האסלמית — ואח"כ גם הר' במערב הנוצרי — במידה הולכת וגוברת מתמיכת השלטונות, שכבר התחילה, כאמור, בביה"ס־הגבוה שבגונדשאפור. לזכות השליטים יש לזקוף גם ייסוד בת"ח והחזקתם, תופעה שעמדה בניגוד בולט הן למצב בתקופה העתיקה והן למצב בתקופה החדשה, כשטעמים דתיים והומניטריים של נדבנים פרטיים היו המניעים לטיפול רפואי מאורגן. בנימין (ע"ע) מטודלה (המחצית השניה של המאה ה12) מספר בהתפעלות על הדאגה לחולים בביה"ח הממשלתי לחולי־רוח בבגדאד, על בדיקתם החדשית בידי פקידי המלך כדי לעקוב אחר מהלך מחלתם, וכותב: "אם חוזרים לדעתם מתירים אותם... וכל אחד הולך לביתו ולכבודו". המעקב הפסיכיאטרי השוטף ע"י ממונים מחוץ לביה"ח — בכוונה לשחרר את החולים בהקדם ותוך התחשבות בכבוד האדם — הוא קו רפואי־סוציאלי הראוי להדגשה. למשתחררים מביה"ח היו גם מעניקים סכום כסף לשיקום ראשוני. לביה"ח בתקופה האסלאמית היה ערך לא־מבוטל גם בחינוך הרפואי, כשגדולי הדור — כאל־ראזי — לימדו בו ר' לתלמידים ולריפאים משתלמים. וע"ע בית־חולים.

הרופאים הידועים־ביותר במזרח הערבי היו א(ל)־ראזי (ע"ע; המאה ה10) ואבן־סינא (ר' להלן). את הראשון מקובל לתאר כמי שהביא בעיקר תיאורים קליניים, אך הוא עסק גם בעריכתו ובמיונו של כל החומר הרפואי מימי־קדם עד ימיו. אל־ראזי עשה שימוש רב בר' המאגית, כפי שעשו בזמנו רוב הכותבים על ר'. ראוי לזכור, כי המחקר ההיסטורי נשען בעיקר על החלק הרציונאלי של רפואת יה"ב, בעוד שהחלקים המרובים הנעדרים יסוד הגיוני הם לפעמים הרוב הגדול של הכתבים הרפואיים של התקופה. אל־ראזי הרבה לעסוק גם באלכימיה (ע"ע), שפרחה בארצות־ערב ושפילסה את הדרך לר' הניסויית. ספרו העיקרי („אל־האווי"; בתרגום ללא־טינית, Continens [מכלול]), שנשתמר רק בחלקו, הוא אנציקלו־פדיה של הר' הפנימית והכירורגיה. חלקו התשיעי של הידוע מכל ספריו ערוך בשיטתיות רבה — בניגוד ל Continens — נדפס פעמים רבות בתרגומו הלאטיני (Liber ad Almansorem) ושימש ספר־לימוד עיקרי בבת"ס לר' ביה"ב. חיבורו השלישי, „על אבעבועות ועל חצבת", הוא שהקנה לו את הכינוי „קלינאי", בהיותו מוקדש לאבחנת שתי המחלות ובהיותו כתוב באורח מרוכז ובהיר. הוא י"ל בערבית ובלאטינית בלונדון, ב1766, ובתרגום לאנגלית — ב1848.

אבן סינא (ע"ע; 980—1037), המכונה במערב Avicenna, הוא בעל „הקאנון הרפואי". תרגומי ספר גדול זה ללאטינית היו מקו־בלים מאד באירופה עד המאה ה17, בייחוד הודות לשיטתיות המוש־למת־עד־להפרזה שבה סוכמו כל ענפי הר' שהיו ידועים ביה"ב. לא נעדרו ממנו גם רעיונות פילוסופיים על מהות הר', שכן אבן־סינא היה גם פילוסוף חשוב. בקאנון מצא הקורא תשובה לכל שאלה ולמד את תיאור המחלה, סיבותיה, מהלכה המשוער וריפויה. מצד שני, הוא עיכב חקירה עצמאית של הרופאים, שבעיניהם כל שנאמר בו היה תכלית השלמות. באיגרתו המפורסמת של הרמב"ם אל שמואל אבן תבון (1199) מובעת דעה שקולה על כתביו הפילוסופיים של אבן־סינא, המתאימה גם להערכת כתביו הרפואיים.

בספרד, בחליפות הערבית המערבית, גדולה היתה השפעתו של אבן רשד (ע"ע; המאה ה12), המכונה במערב Averroes, והידוע־יותר כפילוסוף וכמפרש של אריסטו. ספרו הרפואי העיקרי הוא ה„כליאת" (בלאט' Colliget) — סיכום הר' ב7 חלקים. הספר תורגם לעברית (גם בשם „ספר־הכולל בר'"), ומרבים לצטטו בספרות העב־רית. בקורדובה פעל אבו־ל־קאסם אלזהראוי (ע"ע; המאה ה10), המכונה במערב Abulcasis; הוא היחיד בין רופאי ערב שכתב בפירוט על כירורגיה — מקצוע שהיה מוזנח בר' הער־בית. ספרו — חלק מחי־בור גדול בשם „אל־תצריף" — תורגם ללא־טינית (נדפס 1541; הו־צאה בקרתית עם תרגום לאנגלית י"ל ב1973). ייחודו וראשוניותו של הספר בציורים המרובים של מכשירים לשימוש בכירורגיה ובריפוי שי־ניים. „אלתצריף" תורגם לעברית (לא בשלמות) בידי שם־טוב בן יצחק ואחרים. גדול הקלינאים בספרד הערבית היה אבו מרואן אבן צוהר. המכונה במערב Aven-zoar (המאה ה12), שחת־



הכנת תרופות. מיניאטורה בתרגום ערבי של דיוסקורידס „על חמרי הרפואה", 1224. גלריית פריאר לאמנות, המכון הסמיתסוני, וושינגטון.

רחק במידה רבה משיטתו הסכולסטית של אבן סינא והיה קרוב־יותר למציאות הרפואית. בין־השאר הציע טיפול בצנתר של כסף, שהוכנס דרך הפה לקיבה במקרים של היצרות הוושט. ספרו העיקרי, „אלתיסיר", לא נשתמר בערבית, ונודע לעולם המערבי רק מתרגומו לעברית; ממנו תורגם ללאטינית ונדפס כמה פעמים, לראשונה ב1490. הרמב"ם („פרקי משה", מאמר כ"ב) מצטט את אבן צוהר בהערכה רבה, וכותב עליו: „והוא היחיד שבדורו ומגדולי הרופאים". הרמב"ם עצמו נמנה אף הוא עם קבוצה זו; על פעולתו הרפואית ר' להלן, עמ' 289.

הר' ביה"ב באירופה הנוצרית קשורה קשר הדוק למצב החברתי זהתרבותי של התקופה. בהשפעת הנצרות נוסדו יותר בת"ח, והמנזרים קיבלו עליהם, אם־כי באורח חלקי, את הדאגה לחולים עניים. בימי מסעות־הצלב נוסד (בירושלים) מסדר היוהניטים (ע"ע) — לטיפול בצליינים חולים, בבת"ח. אחר נפילת עכו המשיך המסדר בפעולתו ברודוס, במלטה ובאירופה. בת"ח רבים הוקמו אז באירופה — כנראה לפי דוגמת בתה"ח המוסלמיים. בעקבות הקשר עם המזרח בתקופה הצלבנית התרחבה הפעילות הרפואית ונתעשרה הפרמקולוגיה, אם־כי הפריזו מאד בערכן של תרופות יקרות שהובאו מהמזרח; היו ביניהן לא־רק חמרים יעילים אלא אפילו אבק מחנוטי מצרים.

במאות ה9–ה11 פרחה האסכולה של סלֶרנו, שנקראה גם civitas Hippocratica (הקהילה ההיפוקרטית) ושנוסדה, לפי האגדה, בידי 4 מלומדים: יהודי, יווני, לאטיני ומוסלם. הוקמו שם בי"ס־לר' (ר' להלן, עמ' 261), ובי"ח, ואצילים רבים נהרו לשם לריפוי. הסלרנים עסקו גם באנטומיה (ע"ע, עמ' 394) והעשירו את הספרות הרפואית בלאטינית. בין ספריהם: „האנטומיה של החזיר" ו„הנהגת הבריאות" (Regimen sanitatis), שתורגם לאנגלית בחרוזים משעשעים. ספרים בשם „הנהגת הבריאות" היו מקובלים על הקהל, ונמצאים ביניהם כמה ספרי־מופת במערב ובמזרח, ביניהם של הרמב"ם. במעמדם החוקי של הרופאים לא חל שינוי, והר' היתה פתוחה לכל מי שחפץ לעסוק בה. פרידריך II, מלך סיציליה, שתמך באסכולת סלרנו, אמנם ניסה (1224) לאסור על עיסוק בר' ללא רשיון (licentia) — שניתן לאחר בחינה בביה"ס של סלרנו — ואף הכתיב את הדרישה (1240) ל5 שנות לימוד ושנת התמחות; אך החוק נשכח עד־מהרה. ממלומדי סלרנו היו שכתבו גם על כירורגיה, ביניהם רוג'רו מסַלרנו, שתיאר ניתוחים אחרי שבר בגולגולת. גם ב־מלאכת התרגום מערבית ללאטינית השתתפו כמה ממלומדי סלרנו, ביניהם קונסטנטינוס האפריקני (ע"ע). מן המרכזים האוניברסיטאיים תצוין גם בולוניה, שבה נוסדה פקולטה לר' בשלהי המאה ה13. מבין מלומדיה יוזכר תאודוריקוס, שהנהיג מעין־הרדמה בניתוחים (ע"ע אנסתסיה, עמ' 617). הוא גם התנגד לנוהג לעורר התהוות מוגלה בפצע פתוח, שכונתה „מוגלה ראויה לתהילה". בבולוניה ביצע מונדינו את הנתיחה האנטומית הפומבית הראשונה (ע"ע



בדיקה רפואית. מיניאטורה בספרו של גווידו דה ויג'ואנו, 1345 (מוזיאון קונדה, שנטילי)



שיעור באנטומיה. שער ספרו של וזליוס De humani corporis fabrica. צייר: יאן סטפאן ואן קאלקאר, 1543, בזל. (מוזיאון לאמנות, פילדלפיה)

אנטומיה, עמ' 395). באותה תקופה חודש השימוש בקשירת העורקים (ligatura) לעצירת הדמם — שיטה הנזכרת בכתבי גלנוס והרמב"ם — אלא שהיא נשכחה שוב וחודשה רק בידי א. פרה (ע"ע). מן הסופרים הרפואיים יוזכר ארנלדו דה וילנובה (ע"ע: המאה ה13), שהו"ל מהדורה מורחבת של „על הנהגת הבריאות" מסלרנו. כמה מחיבוריו המרובים תורגמו גם לעברית.

תקופת הרנסאנס והמאה ה17. הרוח החדשה והמהפכנית של התקופה התגלתה בראשונה, באורח פרדוכסלי, דווקא בהערצת הר' היוונית העתיקה. המלומדים אמנם לא חסכו ביקורת הריפה על שגיאות הקדמונים, אבל עיקר התנגדותם כוונה לצורה הסכולסטית שלבשה תורת העולם העתיק במשך יה"ב, בעיקר בר' הערבית. עם המצאת הדפוס נתרבה קהל הקוראים והתרחבה גם הספרות הרפואית. במאה ה16 פרחו בעיקר האנטומיה והבוטניקה הרפואית. באנטומיה ניכרה השפעתם של האמנים הגדולים, בייחוד של לאונרדו דה וינצ'י, אבל גם של דירר, בעל „ארבעה ספרים על שיעורי גוף האדם" (1528). בין הספרים הראשונים שנדפסו (1478) היתה „האנטומיה" של מונדינו (ר' לעיל). על פעולתו של וזליוס כמחדש המקצוע — ע"ע; וע"ע אנטומיה, עמ' 398. גם ידיעות בפיסיולגיה מצאו את מקומן בספרו של וזליוס — כי עדיין לא הבדילו בין שני המקצועות. מזמנו ועד לימינו קנו להם שביתה הציורים המסבירים את הטכסט. במשך הזמן החליפו תחריטי הנחושת הברורים את תחריטי העץ, ואח"כ (1627) התרבו ציורים צבעוניים (ע"ע אזלי). גדל גם מספרם של ספרים רפואיים שנכתבו בשפת המדינה ולא בלאטינית. גם מספר המלומדים והחוקרים בר' גדל מאד. כך פעל בזמנו של וזליוס ב. אֶוסטאכי ([Eustachi]; ע"ע אנטומיה, עמ' 400), חלוץ מחקר השיניים ומגלה יתרת־הכליה (ע"ע). ספרו Tabulae anatomicae („לוחות אנטומיים") — עם תחריטי נחושת מרהיבים — שכן כבוד בספריית האפיפיור, ונדפס רק ב1714; הלר־

חות שנשתמרו לוּ בהסבר המהדיר לאנצ׳יזי (Lancisi), רופא האפי־פיור. באותה עת חלה התקדמות בבתה״ס האוניברסיטאיים. בפדובה, למשל, השתתפו התלמידים בהנהלה. תכנית־הלימודים, שהיתה שונה מאד מתכנית־הלימודים בימינו (ע״ע אמסוס לוזיטנוס, עמ׳ 944), כללה לימודים הומניסטיים נרחבים בשנתיים הראשונות, ופילוסופיית־הטבע ואתיקה ב 4 השנים האחרונות. אחדות מן הפקולטות — בעיקר בפדובה — נשאו אופי בי״ל, כשהתלמידים מאורגנים בחבורות לפי מוצאם (nationes). שפת־ההוראה היתה לאטינית, ולכן לא היה כל קושי לעבור מארץ לארץ ללימוד ר׳. ב 1518 פורסם באנגליה צו שהסמיך את הקולג׳ המלכותי לר׳ להעניק רשיונות לעסוק בריפוי, אך שוב חלו שיבושים שונים במאמצים לפקח על מעמד הרופאים, עד שהוסדר הדבר בסוף המאה ה 18.

ההפרדה בין ר׳ פנימית לכירורגיה נמשכה עד סוף המאה ה 18, עם שילוב ענף חשוב זה בר׳ האקדמית. עד־אז נעשו מאמצים שונים להכשיר גלבים־מנתחים (מחוץ לפקולטה לר׳) ולהקנות להם מעמד מקצועי במסגרת גילדה.

חריגה בתקופתה היתה פעילותו של פרצלסוס (ע״ע), שהכניס יסודות מיסטיים, דתיים וקוסמיים לחשיבה הרפואית. כאלכימאי חקר את התהליכים הכימיים בגוף האדם, ובין־השאר הוכיח את פעולת החומצה המלחית בקיבה בתהליך העיכול.

במאה ה 17, עם תחילת המהפכה המדעית, התחילו המדעים הבסיסיים, ככימיה וכפיסיקה, לתפוס את מקומם בר׳. עם מייסדי החברה המלכותית (ע״ע) נמנו כמה רופאים. היא עודדה ניסויים במדעי־הטבע ובר׳, וגם תמכה במלומדים זרים והו״ל את כתבי מלפיגי (ע״ע) מאיטליה ולאובנהוק (ע״ע) מהולנד. נסיונותיו של בויל (ע״ע) בנושא הנשימה — בעזרת הוק (ע״ע: ממשכללי המיקרוסקופ — גם זה מחידושי המאה ה 17) — פרצו את הדרך (שהושלמה רק במאה ה 18, עם גילוי החמצן) להבנת הפיסיולוגיה של בע״ח. גם ענפים מיוחדים של הר׳ כמו הקרדיולוגיה, התקדמו בתקופה זו, בייחוד ע״י ר. לואר (ע״ע לב, עמ׳ 94). האנטומיה המשוה (ע״ע) המשיכה לצבור ממצא רב מעולם החי, אך בהעדר תאוריה מקפת (את זו הציע דרוין [ע״ע] רק במאה ה 19) קופחה משמעותה המדעית. בין התגליות הגדולות של המאה בולטת תגליתו של הרוי (ע״ע) — על מחזור הדם (ע״ע).

בסוף המאה התערער סופית הבניין שהעמיד גלנוס, ואחר לא בא במקומו. לכן פנה סידנם (ע״ע; „היפו־קרטס האנגלי") לפרק־טיקה עצמה. בלי להס־תמך על מדעי־היסוד ועל הפתולוגיה הכללית ביקש להכיר את ה־מהלך הטיפוסי של המחלות. כך תיאר ב־הצלחה את הצנית (ע״ע [פודגרה]) ואת מחלת־העצבים מחולית (ע״ע).



רופא מטפל בחולה־דבר, מיוחס לג׳נטילה בניני, 1493 (מוזיאון לאמנות, פילדלפיה)

במאה ה 18 נת־בסס מדע הפתולוגיה (ע״ע — בייחוד בידי מורגני (ע״ע) — נת־עשרה הדיאגנוזה הפי־סיקלית ע״י הניקוש (ע״ע האזנה והקשה). הכירו את החמצן ותכו־נותיו, והר׳ המונעת הד־בירה את מחלת האבעבועות, באמצעות החיסון שהנהיג א. ג׳נר (ע״ע), חלוץ האימונולוגיה המודרנית. בחינוך הרפואי הודגשה ההוראה ליד מיטת החולה — בעיקר בידי בורהוה (ע״ע), שעשה את אוניברסיטת ליידן שבהולנד מרכז להוראת הר׳ באירופה. הפי־סיולוגיה עדיין לא היתה למקצוע עצמאי (המכון הפיסיולוגי הרא־שון נוסד רק במאה ה 19 [ע״ע פורקיניה]), אך א. פון הלר (ע״ע) כבר הניח את היסודות לפיסיולוגיה הניסויית. נעשו מאמצים עקרים רבים — בהעדר ידע בבעיות אטיולוגיות — לסיסטמטיזציה של המח־לות, בדומה למפעלו הגדול של לינה (ע״ע). תגליתו החשובה של ג׳. לינד, רופא הצי הבריטי, על האפשרות למנוע צפדינה (ע״ע) באמצעות מיצי פרי־הדר, הקדימה בהרבה את תורת הויטמינים (ע״ע), שנתבררה באופן ניסויי רק בסוף המאה ה 19. בסוף המאה ה 18 הכניס ויתרינג (ע״ע) לשימוש את הדיגיטליס (ע״ע, עמ׳ 362), שהוא מן התרופות היעילות־ביותר למחלות שריר־הלב זה למעלה מ 150 שנה. מנגנון־הפעולה של תרופה זו הובהר רק כעבור 100 שנה.

הכנסת הכירורגיה לתחום האקדמי נסתייעה הרבה בפעילות האחים הנטר (ע״ע), שפעלו בלי קשר למוסדות. אחד האחים הקים מעין בי״ס פרטי לר׳ — מקרה נדיר בתולדות הר׳ — ובו אולמות להרצאות ולניתוחים ומוזיאון, ואף רכש חווה גדולה לשכן בה את חיות הניסוי. התקופה אופיינה בחוקרים רבים שלא היו רופאים אך תרמו בחידושיהם לקידום הר׳. כך, למשל, הכומר האנגלי ס. הילז (ע״ע) מדד לראשונה את לחץ־הדם בסוס (ע״ע מחזור הדם, עמ׳ 988) והכומר האיטלקי ספלנצני (ע״ע) מדד, בין־השאר, את מהירות תנועת הדם ועסק בהפריה מלאכותית (ע״ע ביולוגיה, עמ׳ 337/8). התקדמות חקר הנשימה לא היתה אפשרית ללא תרומת הכימאים (ע׳ ערכיהם) ג׳. בלק — שגילה את הפחמן הדו־חמצני (CO_2); ה. קונדיש; ג׳. פריסטלי — שתיאר את תכונות החמצן וערכו לנשימה בלי שהכיר את טיבו; ק. ו. שלה — שפילס את הדרך לחקירת החמצן; א. ל. לוואזיה שהסביר את תהליכי הבערה והנשימה (ע׳ ערכיהם) ושזיהה את החמצן (ע״ע, עמ׳ 594).

המאות ה 19 וה 20. המחצית הראשונה של המאה ה 19 עמדה בסימן התפתחות האסכולות הקליניות (פרים, דבלין, לונדון), בעוד שהמחצית השניה מצטיינת בקשר האמיץ עם מדעי־הטבע. 3 שינויים מהותיים מבדילים בין הר׳ החדשה לר׳ ההיפוקרטית: 1) הממדים — בעוד שבביה״ח של בורהוה בליידן היו במחלקה 12 מיטות, בדק בויו (Bouillau), מגלה הקשר בין המחלה השגרונית והלב, כ 25,000 מקרים תוך 5 שנים; 2) את התצפית הפאסיבית החליפו בדיקות פעילות בשיטות־אבחון חדישות; 3) לתצפיות שהיו בלתי־מוסברות עד־כה ניתנו הסברים מתחום הפתולוגיה והמעבדה.

אבני־הדרך במקצועות הר׳ השונים בתקופה האחרונה. את היסוד לר׳ הציבורית הניח י. פ. פרנק (Frank; 1745—1821) בספרו System einer vollstandigen medicinischen Polizey („שיטה למדיניות רפואית כללית", IX-I, 1779—1827), אלא שהצעותיו לא מומשו בזמנו. בר׳ הצבאית הצטיין לרה (Larrey), הכירורג של נפוליון, שהנהיג את האמבולנסים לאיסוף הפצועים בקרב. כ. בישה (ע״ע) היה ממפלסי־הדרך להיסטולוגיה (ע״ע), בחקרו רקמות במקום איברים בודדים. פ. פינל (ע״ע) הניח את יסודות הפסיכיאטריה (ע״ע). קורויזר (ע״ע), רופאו של נפוליון, מגדולי הקרדיולוגים, חקר את מחלות־הלב השגרוניות. לאנק (ע״ע) פיתח את שיטת האזנה (ע״ע), ותרם למחקר הקליני והפתו־לוגי של מחלות הריאה, הלב והכבד. הסטטיסטיקה הקלינית קשורה בשמו של לואי (P.C.A. Louis), שהוכיח, בין־השאר, כי להקזת־דם אין כל ערך טיפולי במחלות השחפת והטיפואיד (1835). לראשונה בתולדות הר׳ הוקם מכון מיוחד לפתולוגיה — בידי קריויה (ע״ע); איורי־הצבע בספרו על אנטומיה פתולוגית הם מהיפים בכל ספרות הר׳.

עם התרחבות האשפוז גדל מאד נטל הר׳ המעשית על הרופאים, והצטמצם הזמן שעמד לרשותם למחקר. לקראת אמצע המאה ה 19 ייצג ק. ברנר (ע״ע) דור חדש של רופאים שעיסוקם העיקרי המחקר.

בין „האסכולות הקליניות״ בתקופה זו ידועה זו של דבלין. בין חבריה היו: א. קולס (A. Colles), הכירורג והביולוג; ג׳. צ׳יין (J. Cheyne), שתיאר סוג של נשימה חולנית הנקראת נשימת צ׳יין־סטוקס; ר. גרייבז (R. J. Graves), חוקר מחלות בלוטת־התריס; סטוקס (W. Stokes), הקרדיולוג, מתאר החסם השלם בצרור־ההולכה בלב; ד. קוריגן (D. J. Corrigan), שתיאר את אי־ספיקת הוותין. היה זה ריכוז מרשים של חוקרים ורופאים במקום ובזמן.

דוגמה אחרת לאסכולה קלינית באותה תקופה קשורה ב Guy's Hospital בלונדון (נוסד ב 1725 בידי הנדבן גאי, והתקיים כ 200 שנה בעזרת תרומות). הרופאים ת. הוג׳קין (ע״ע), שתיאר את שאת מערכת הלימפה (ע״ע) הנקראת על שמו והיה אנטום מושלם, ת. אדיסון (ע״ע), שתיאר את מחלת יתרת־הכליה (ע״ע) והיה מראשוני האנדוקרינולוגים, ר. בריט (ע״ע), שתיאר את דלקת הכליות, והכירורג א. קופר (ע״ע), מתלמידיו של ג׳. הנטר (ע״ע) — יצרו צוות שהיה בו איזון אידאלי בין מתקר להוראה. הם הקפידו לאמת את המהלך הקליני ואת הדיאגנוזה באמצעות נתיחת הגויה. ברייט, למשל, ביצע במו־ידיו את הניתוח, ואף צייר את התמונות, ורק את הבדיקות המיקריסקופיות מסר למומחה. ברוב בתה״ח של התקופה שימשו החוקרים החשובים בצוות המורים לר׳, והתלמידים זכו לחוויית לימוד במחיצת מורים דגולים.

המדעים הבסיסיים תפסו מקום הולך וגדל בר׳ החדישה. בצרפת בלטה נטיה זו במיוחד בפעולתו של ק. ברנר, ובגרמניה — בפעולתם של הפיסיולוגים י. פ. מילר וק. פ. ו. לודויג ושל הפתולוג רב־הסמכות (שכונה „אפיפיור הר׳״), ר. וירכו (ע׳ ערכיהם). מאמצע המאה ה 19 ועד סופה מהווה הנטיה לעיסוק במדעי־הטבע חלק בלתי־נפרד מהפעילות הרפואית, אלא שלפעמים התקשו לאחד את שני



קטע מציור־קיר שצייר ד. ריוורה המתאר את תולדות הרפואה וגדולי הרופאים. למטה, מימין, רופא יווני; משמאל — רופא סיני

התחומים. הלמהולץ (ע״ע), למשל, שהתחיל כפיסיולוג, והיה תלמידו של י. פ. מילר ואף המציא את האופתלמוסקופ, עבר אח״כ לעסוק בפיסיקה ובייחוד באופטיקה. לעומת־זאת נטש ל. פסטר (ע״ע) את הכימיה והניח — עם ר. קוך (ע״ע) — את יסודות הבקטריולוגיה (ע״ע). גם בימינו עדיין לא נמצא האיזון האידאלי בין המדעים הבסיסיים לבין הר׳ הקלינית, ואפיינית התלבטותו של הקרדיולוג האנגלי ת. לואיס בשאלה זו, כשיצר את המושג „המדע הקליני״. בר׳ המעשית השפיעה הבקטריולוגיה הרבה על הכירורגיה, והונהגו שיטות האנטיספסיס והאספסיס (ע״ע חטוי, עמ׳ 292; ליסטר). בר׳ הפנימית הביאה הבקטריולוגיה לגילוי החמרים האנטיביוטיים (ע״ע), שקדמו להם תכשירים סינתטיים אחרים כסמי חסולפה (ע״ע; וע״ע ג. דומג). וע״ע כ י מ ו ת ר פ י ה.

ה ת ר א פ י ה — הטיפול בחולה, שהוא המטרה הסופית של הר׳, — הוזנחה בפרקי־זמן שונים בתקופה זו עקב ההתקדמות המהירה במדעים הבסיסיים, עד כדי־כך, שבאמצע המאה ה 19 אף דיברו ברצינות (בייחוד באסכולה הווינאית) על „הניהיליזם התראפויטי״. אך כמה תגליות בולטות החזירו את עטרת התראפיה לְיָשנה, ביניהן: הטיפול המוצלח בכלבת בידי פסטר (1885); גילוי האינסולין (ע״ע; 1922); הצלחות הטיפול בזיהומים באמצעות סולפה ואנטיביוטיקה; גילוי הסטרואידים (1936) והשימוש המוצלח בתולדותיהם (תחילה כקורטיזון). ברם, עם הצלחות הטיפול בסטרואידים באו גם סיכונים — בשל תופעות־לוואי — ושוב נשמעה הקריאה הרפואית הישנה nil nocere! (לא להזיק). ב 1951 נתגלה בצרפת התכשיר כלור־פרומזין (לרגקטיל), לטיפול במחלות־רוח (ע״ע), ונפתח ענף חדש בפרמקולוגיה — פסיכופרמקולוגיה (ע״ע). מרבית התגליות בתחום הכימותרפיה נשענו על מחקריו של גדול חוקרי הר׳ בסוף המאה ה 19 ובראשית המאה ה 20 — פ. א ה ר ל י ך (ע״ע). עם עליית משקלה של התראפיה התפתחו במרץ רב הר׳ ה מ ו נ ע ת (דוגמה קלאסית — הטיפול בשתוק ילדים [ע״ע]) והר׳ ה ס ב י ב ת י ת, ובייחוד הפסיכותרפיה (ע״ע) לאסכולותיה השונות, שיסודה במפעלו הכביר של ז. פרויד (ע״ע).

בין המאפיינים העיקריים של הר׳ בעת החדישה — ה ה ת מ ח ו ת הרבה וריבוי המקצועות ותת־המקצועות (ביניהם בעלי חשיבות ניכרת, כמו, למשל, הכירורגיה בגיל הילדות וניתוחי לב פתוח, במיוחד במומים מולדים). לצד היתרונות הבולטים של תופעת ההתמחות מתגלים גם ליקויים לא־מעטים, דוגמת החלשת מעמדו של הרופא הכללי, רופא המשפחה; מכאן גם ההסתבכות ביחסי רופא — חולה. חברת־השפע המערבית מרבה בלקיחת ת ר ו פ ו ת (על תופעה שלילית זו כבר התריע הרמב״ם: „ומאד היזהר מקפוץ לקחת רפואות״). התרבו (בעיקר באה״ב) תביעות מ ש פ ט י ו ת במקרים של אי־הצלחה בטיפול — בייחוד אחר ניתוחים. ההתקדמות העצומה בר׳ בכלל, שבאה לידי ביטוי בהארכת משך החיים, ובכירורגיה בפרט, שבאה לידי ביטוי ב ה ש ת ל ת איברים ומכשירים (ע״ע טרנספלנטציה; כליה, עמ׳ 849/50; לב, עמ׳ 92/3; עין [קרנית], עמ׳ 820), עוררה שאלות חמורות — שחלקן חדש־לחלוטין לר׳ — השרויות בתחומי־ביניים בין א ת י ק ה רפואית לבין דת ומוסר מקובל. בין השאלות העיקריות: הבעיות העולות מהסימביוזות המת־רבות בין אדם למכונה (קוצבי לב; כליות מלאכותיות; גפיים תותבות, המגיבות על דחפי־עצבים; סימולטורים לראיה; מגבירי שמיעה; ועוד); המהות הרפואית של המות (ע״ע, עמ׳ 879) — לצורך קביעת המועד המדויק לנטילת איברים להשתלה מחולים גוססים; שאלת „ההמתה מתוך רחמים״ (ע״ע אוּתנזיה) התעוררה מחדש כשהתפתחה מאד היכולת להאריך חיי־אדם באמצעות מכשירים, אף כשנפגעו איברים חיוניים בגופו; השאלות המתעוררות מהפריה (ע״ע, עמ׳ 108/9) מלאכותית ומטיפולים הורמונליים למניעת עקרות; ההתפתחויות המהירות במדע הגנטיקה (ע״ע) והיכולת המשתכללת





שיעור באנטומיה, מימין — צייר ג'ון בניסטר, 1581 (ספריית האוניברסיטה, גלזגו). משמאל — צייר פ. ה. נטר, 1947. (אוסף ב. ה. נטר, לונג-איילנד, ניו-יורק)

ל„הנדסה גנטית״ (טיפול בגנים נושאי תכונות תורשתיות). ממדים חדשים אלה מחייבים שיתוף-פעולה מסוג חדש בין הרופאים לבין פסיכולוגים, אנשי דת ומשפט ונציגי-ציבור.

י. זיידה, תולדות הר׳, תשי״ד; א. רשף, ההיסטוריה של הדיאבטס (דפים רפואיים, י״ח), 1959; יה. ליבוביץ, אוניברסיטת הסטודנטים בפדובה (סטתוסקופ), תשכ״ח; M. Neuburger - J. Pagel (eds.), *Handbuch der Gesch. der M.*, I–III, 1902/5; L. Thorndike, *History of Magic and Experimental Science*, I–VIII, 1923–; G. Sarton, *Introduction to the History of Science*, I–III, 1927–1948; id., *Galen of Pergamon*, 1954; W. Artelt, *Einfuhrung in die Medizinhistorik*, 1949; H. E. Sigerist, *A History of M.*, I–II, 1951/61; R. H. Major, *A History of M.*, I–II, 1954; *Current Work in the History of M.*, 1954–; H. v. Deines - H. Grapow - W. Westendorf, *Übersetzung der medizinischen Texte*, I–II (Grundriss der M. der alten Agypter, IV), 1958; P. Huard - M. Wong, *La m. chinoise au cours des siecles*, 1959; O. Temkin, *Byzantine M.* (Dumbarton Oaks Papers, XVI), 1962; id., *Galenism: Rise and Decline of a Medical Philosophy*, 1973; C. D. O'Malley, *Andreas Vesalius of Brussels*, 1964; M. Ullmann, *Die M. im Islam*, 1970; J. O. Leibowitz, *The History of Coronary Heart Disease*, 1970; id., *The Concept of Diabetes in Historical Perspective* (Israel Journal of Medical Science, VIII), 1972; H. Leitner, *Bibliography to the Ancient Medical Authors*, 1973; חוברת Scientific American, ספטמבר 1973, מוקדשת לר׳; L. T. Morton (ed.), *Use of Medical Literature*, 1974.

יה. ל.

חינוך רפואי, כלל הגישות והשיטות להקניית ידע ומיומנות בתורת הר׳ ובמקצועות הקשורים בה. — על החינוך הרפואי עד יה״ב, ר׳ לעיל, **היסטוריה של הר׳**.

במאה ה 11 נוסד ביה״ס-לר׳ בסלרנו, ובמאה ה 12 הוקמו בתה״ס-לר׳ במונפליה, בבולוניה ובפדובה. הטכסטים הערביים תורגמו ללאטינית, והיוו, יחד עם כתבי המורשה היוונית, את חומר הלימודים בבת״ס אלה. החינוך הרפואי היה סמכותי — צמוד לדוקטרינה של גלנוס (ע״ע) — וכלל הוראה בפילוסופיה, לאטינית ורטוריקה; בכל אחד משלביו — הבאקאלאוראט, הליצנציאט והדוקטורט — נדרש התלמיד להפגין יכולת רטורית בהצגתה של תזה תאורטית ובהגנה עליה. ההוראה היתה מנותקת מפרקטיקה קלינית — להוציא בתה״ס-לר׳ במונפליה, קימבריג׳ ואוכספורד, שהדגישו את ההוראה ליד מיטת החולה.

במאה ה 16 התחלה ההינתקות מהדוגמה של גלנוס, תוך הדגשת המגמה הקלינית והאמפירית בחינוך הרפואי ויישום תצפיות מורפולוגיות בחיפוש אחר גורמי המחלות (ע״ע וזליוס; מלפיגי; מורגניי). בביה״ס-לר׳ של פדובה למדו: אנטומיה, פתולוגיה, כירורגיה, מיילדות, ר׳ פנימית, כימיה, פרמקולוגיה ובוטניקה. ב 1675 יסדו תלמידים מאסכולת פדובה את ביה״ס-לר׳ בליידן, שבו כיהן בראשית המאה ה 18 בורהווה (ע״ע). בעיניו צריך תינוכו של הרופא המושלם להתחיל בלימוד מתמטיקה, כימיה, פיזיקה וביולוגיה. בשלב השני עליו ללמוד את מבנה גוף האדם, ואח״כ — את תורת הפיסיולוגיה ו„הרכב נוזלי הגוף״. בשלב הבא עליו לבצע בדיקות שלאחר המוות, לגרום למחלות בחיות-ניסוי ו„לאסוף — מתוך נסיון אישי — שלל נתונים הקשורים בגילויי המחלות. לפרקים הוא משלים את הידע בקריאת כתבי המחברים המצטיינים בנושא; הוא מסדר נתונים אלה לפי תבנית הגיונית... כך שלבסוף הוא רוכש הבנה יסודית במהלך המחלות ובטיפול בהן״.

תפיסותיו של בורהאווה בחינוך הרפואי משמשות גם היום יסוד לתכניות-הלימודים (curricula) במרבית בתה״ס-לר׳ בעולם: מתחילים במדעי-הטבע; עוברים ללימודים הקדם-קליניים באנטומיה, פיסיולוגיה, פתולוגיה ופרמקולוגיה; ורק לאחר שנרכש ידע תאורטי ומעשי במדעי-יסוד אלה מתחילים בלימודים הקליניים. עיקר החידוש בתפיסתו הפדגוגית של בורהאווה היה בעידוד התלמידים להשתמש בחושיהם להכרתן ולאבחונן של המחלות, בהדגשת ההוראה ליד מיטת החולה ובקביעה שהוראת מדעי-היסוד היא הבסיס להוראה הקלינית.

בימי בורהאווה הפכה ליידן למרכז הר׳ באירופה. תלמידו, בידלו (N. Bidloo), יסד בראשית המאה ה 18 את ביה״ס-לר׳ הראשון ברוסיה. מליידן בא לווינה ון סוויטן (G. Van Swieten; 1700—1772), והפך את ביה״ס-לר׳ שם למרכז החינוך הרפואי באירופה. תלמיד אחר של בורהאווה, מונרו (Monro; 1697—1767), הקים את ביה״ס-לר׳ באדינבורג.

בראשית ימיה של **אה״ב** ניתן החינוך הרפואי באופן אינדיווידואלי, ממורה לתלמיד. המחנכים הראשונים היו בוגרי ליידן ואדינבורג. ב 1751 נוסד ביה״ח בפנסילווניה, וכעבור 10 שנים נפתח לידו ביה״ס-לר׳ הראשון באה״ב. באמצע המאה ה 19 היו באה״ב 133 בת״ס-לר׳; חלקם הקפידו על רמת-הוראה גבוהה, אך באחרים היתה הרמה האקדמית והמוסרית נמוכה. בשלהי המאה היה מקובל, „שהחינוך של הרופאים האמריקנים בד״כ נחות מזה של עמיתיהם האירופים״. דו״ח פלקסנר (Flexner; 1866—1959), שפורסם ב 1910, סימן את המפנה. הוא הצביע על כך, שהחינוך הרפואי איננו תהליך של השראה מסתורית, אלא של הקניית ידע ומיומנויות מוגדרים. בעקבות המלצותיו התארגנו-מחדש בת״ס לר׳ ברחבי אה״ב, ונקבעו סטנדרדים לאיכות ההוראה, ציוד המעבדות ורמת בתה״ח האוניברסיטאיים. היתה זו תחילת הדרך שהצעידה את החינוך הרפואי באה״ב להשגיו המרשימים בימינו.

ראשיתו של החינוך הרפואי האוניברסיטאי **בישראל** בפתיחת

ביה"ס־לר' שליד האוניברסיטה העברית וליד ביה"ח „הדסה" ב 1949. ב 1965 נפתח ביה"ס־לר' שליד אוניברסיטת ת"א, וב 1969 — זה שליד הטכניון, בחיפה. הקמת בתה"ס־לר' בישראל סללה את הדרך לפתיחת בת"ס במקצועות אחרים של שירותי הבריאות — רפואת־שיניים, רוקחות, לימודי־המשך בר', מדעי הר', בריאות הציבור וסיעוד. את ביה"ס־לר' שליד האוניברסיטה העברית סיימו 1714 בוגרים (עד תשל"ז); הוותיקים מביניהם משמשים כיום בתפקידי־מפתח בר' הישראלית.

תכנית־הלימודים בשלושת בתה"ס־לר' מבוססת על הדגם המערבי־אירופי, הכולל לימודים קדם־רפואיים (ביולוגיה, כימיה והמקצועות הקשורים בהן), קדם־קליניים (אנטומיה, פתולוגיה, ביוכימיה, פיסיולוגיה, מיקרוביולוגיה, פרמקולוגיה) והוראה קלינית בבת"ח. עם־זאת השתנו חלק משיטות־ההוראה האירופיות בהשפעת החינוך הרפואי באה"ב: מתקבל מספר קבוע של תלמידים — כדי להבטיח יחס מתאים בין מספר המורים למספר התלמידים; מודגשת ההוראה הקלינית וצומצמה ההוראה במקצועות הקדם־רפואיים; הורחבו מסגרות־ההוראה בסמינריונים, במעבדות וליד מיטת החולה לקבוצות קטנות של תלמידים, וצומצמו ההרצאות לפני כלל התלמידים; מלבד לימודי־החובה ניתנת לתלמידים אפשרות לבחור במקצועות שהם מעדיפים. בתום 6 שנות הלימודים ולאחר שעמד בבחינות־גמר במקצועות הקליניים מקבל התלמיד תואר „דוקטור לר'" (M.D.; לאט' Medicinae Doctor). כעבור עוד שנה של עבודה קלינית מעשית („סטאז'") באחד מכתה"ח המוכרים ולאחר שהגיש עבודת־גמר מקבל הרופא החדש את הרשיון לעסוק בר' בישראל.

ז ר מ י ם ח ד ש י ם בחינוך הרפואי. בשנות ה 70 מסתמנת בארצות המערב נטיה לחפש דרכים חדשות לחינוך הרפואי במגמה לייעל ולהחיש את רכישת הידע והמיומנות הקליניים, ומתוך היענות לצרכי החברה. בבת"ס אחדים שוב אין ההוראה מחולקת לדיסציפלינות השונות (אנטומיה, פתולוגיה, רפואה קלינית וכד'), אלא ע"פ מערכות הגוף — הוראה אינטגרטיווית במערכת־איברים מסוימת, על הבטיה האנטומיים, הפיסיולוגיים והקליניים. מושם דגש ביכולת לזהות את בעיות החולה ולפתרן, וברישום רפואי המאפשר ביקורת יעילה על איכות השירות הרפואי. החינוך הרפואי ניתן תוך עידוד הסקרנות האינטלקטואלית והלימוד העצמי ליעדים חינוכיים מוגדרים־מראש. מודגשת ההוראה בדרכי המחקר הרפואי ובמתודולוגיה של הסקת מסקנות מתצפיות אמפיריות. בתה"ס־לר' הרחיבו את תחום אחריותם, לא־רק עד הסמכת התלמיד לרופא, אלא גם בעת השתלמותו ועבודתו.

תפיסות חדשות אלו משתקפות במבנה תכנית־הלימודים של ביה"ס־לר' הרביעי בישראל, שהוקם ב 1974 (בראשות פרופ' מ. פריבס) ליד אוניברסיטת בן־גוריון בנגב (באר־שבע), וליד שירותי הבריאות של איזור הנגב. תוך חריגה ברורה מהמסורת האירופית שואף ביה"ס לאיחוד מלא של החינוך הרפואי עם שירותי הבריאות באיזור. כבר בשלבים מוקדמים של הלימודים מודגשים תחושת האחריות הסוציאלית, גישה הומנית לחולה וכושר קומוניקציה עמו. ההוראה הקלינית, הניתנת במרפאות ובמחלקות האשפוז כאחד, מתחילה בשנת־הלימודים הראשונה. היא מבוססת על הכרת המחלה ועל זיהוי השלבים שבהם ניתן למנוע אותה, לעצור את התקדמותה או להפחית את מידת הקיפוח הנובע ממנה. בניגוד לתפיסה שלא תיתכן הוראה קלינית אלא על בסיס ידע מוקדם במדעי־היסוד, ניתנת כאן הוראה אינטגרטיווית במדעי־היסוד — במקביל — בכל שלבי הלימודים, בתשובה לשאלות המתעוררות מתצפיות בחולים במהלך ההוראה הקלינית. עדיין מוקדם לקבוע כיצד עלה נסיון זה בהוראת הר'.

מ. פריבס, מיזוג שירותי בריאות עם חינוך רפואי (הרפואה, פ"ג), תשל"ג; T. Puschmann, *A History of Medical Education*, 1891; A. Flexner, *Medical Education in the U.S.A. and Canada* (Bull. Carnegie Foundation, IV), 1910; C. D. O'Malley (ed.), *The History of Medical Education*, 1970; L. L. Weed, *Medical Records, Medical Education and Patient Care*, 1971; M. Prywes, *A Look to the Future* (Journal of Medical Education, XLVII), 1972.

י. ב.־ב.

א ת י ק ה ר פ ו א י ת. בעולם המערבי מהווה שבועת היפוקרטס (ע"ע, עמ' 344) את היסוד לתורת־המידות של הר'. השבועה שבאוסף ההיפוקרטי כוללת את חובות הרופא כלפי החולים, והיא בבחינת מצוות „עשה" ו„לא תעשה". מלבד הערך ההומניטרי והדתי שבאתיקה הרפואית שירתה השבועה הן את טובת הרופא והן את טובת החולים. היא כללה בין־השאר חובה לשמירת הסודיות הרפואית, התחייבות לפעול לתועלת החולה והתחייבות להימנע מנתינת סם־מוות — אף אם יבקש זאת החולה — וכן מגרימת הפלה ומכל מעשה־תאווה. בחיבור הקצר Decorum („מידות מכובדות") שבאוסף ההיפוקרטי נדונה השאלה אם מותר לגלות לחולה אנוש את המהלך המשוער של המחלה. המחבר אוסר, „כי רבים מן החולים באו לסף המוות אחר שסיפרו להם את האמת"; כך גם הנוהג העולה מהמקורות העבריים (קה"ר ה', ר').

הדורות הבאים אימצו את השבועה, והיא שימשה דגם לשבועות דומות (גם יהודיות; ר' להלן), וזאת אע"פ שבולט בה העדרן של הטעמת אהבת האדם והעזרה לחלש ולעני.

השבועה ההיפוקרטית אינה משקפת את מצב הר' ביוון העתיקה, שהיה ירוד במובן המוסרי והמקצועי (ר' לעיל, עמ' 250), ויש יסוד להניח שהיא הושפעה מהנחיותיה של האסכולה הפילוסופית של פיתגורס. על רקע זה, ובגלל שהר' ביוון היתה פתוחה ונעדרת כל גושפנקה חוקית וממשלתית, נדרשו הוראות שדגשן מוסרי ושכוונתן לחזק את מעמדו החברתי של הרופא, ש„שמו הטוב" (δόξα) היה הנתון היחידי־כמעט שהבדילו מרופאי־אליל.

מלבד השבועה שבאוסף ההיפוקרטי מצויים עוד חיבורים קצרים מהתקופה הקלאסית הדנים במוסר רפואי וגם בהם נזכרת הדרישה להשיג רמת־ידיעות גבוהה, שתבדיל את הרופאים מרופאי־האליל — אותם „סטטיסטים בתאטרון, שלמרות המראה החיצוני, התלבושת והמסווה, רק נראים כשחקנים, בלי להיות שחקנים ממש; וכך הוא בנוגע לרופאים" (Praecepta [„מצוות"], פרק א'). בחיבור זה מודגש היסוד הפילנתרופי שבר', החסד, כאמור, ב„שבועה", ונאמר שם (פרק ו') בעניין זה: „מתוך אהבת האדם באה אהבה למלאכת הר'". נזכרת שם גם העצה שלא להסס להיוועץ ברופאים אחרים, ונדונה שאלת שכר הרופא והגשת עזרה שלא־על־מנת־לקבל־פרס במקרים מסוימים.

מ ה ו ד ו נשמרה שבועה רפואית (כנראה מהמאות הראשונות לסה"נ) בעלת תוכן דומה ל„שבועה ההיפוקרטית". בין ההוראות לרופא כלולה בה העצה שלא לגלות לחולה כי קצו קרב, וכן הוראה מוזרה למנוע עזרה רפואית מאויבי המלך או החברה. נזכרת הדרישה להעשיר את הידע הרפואי, לא־רק כעצה מקצועית אלא כחלק מן ההתחייבויות המוסריות.

ביקורת קטלנית על אהבת־הבצע של רופאים עולה מחיבורו של גלנוס, „הרופא הטוב יהיה פילוסוף". כאן נוגעת ההיסטוריה של המוסר הרפואי בבעיות שהתעוררו גם בזמן־החדש, חרף השינויים החברתיים הגדולים שחלו עם התבססות העזרה הסוציאלית והביטוח הרפואי.

מיה"ב ועד העת החדשה אין כמעט תעודות ספרותיות בנוגע למוסר הרפואי — אלא אצל היהודים (ר' להלן). ב 1803 פרסם ת. פרסיוול „אתיקה רפואית" (ר' ביבל'). בספר, המוקדש כולו למוסר הרפואי, 4 חלקים: בתי־חולים; פרקטיקה פרטית או כללית; היחס לרוקחים; מקרים המצריכים ידיעות במשפט. מאז ועד היום לא פסקו המאמצים לשיפור תורת־המידות בר'. ב 1948 יזם ארגון־

הבריאות העולמי (World Health Organization — [W.H.O.]) הצהרה וספר־חוקים בי"ל, וב 1964 פורסמה הצהרת־הלסינקי בנושא. במשפט פושעי־המלחמה הנאצים בנירנברג (1947) נוסחו החלטות בנוגע לאיסור ניסויים בבני־אדם.

בעיות חדשות של מוסר רפואי התעוררו כשהחלו בהשתלת איברים (ע"ע טרנספלנטציה). קביעת זמן המוות של התורם, בחירה ודחיה של מועמדים להשתלה ולשימוש בכליה (ע"ע, עמ' 849/50) מלאכותית וקביעת המועד להפסקת פעולת המכשור בחולים־לאחר־יאוש — הצמודים אליו להמשך החיים הווגטטיוויים — הן רק אחדות מהבעיות המוסריות שהר' המודרנית נתקלת בהן. ור' לעיל, עמ' 260/1.

בתחום היהודי קיימות תעודות רבות, דאונטולוגיות („תורת החובות" — מושג שקבע בנתם [ע"ע, עמ' 210]), שבועות ותפילות, המבוססות על „שבועת היפוקרטס". הקדומה בהן היא מהמאה ה 7, פרי עטו של אסף הרופא (ע"ע), שחי בבבל אבל כנראה היה גם זמן־מה בא"י. היא נכתבה בעברית מקראית, אך מזכירה בלשונה את פיוטי ינאי (ע"ע). אחדות מהוראותיה (כגון: „אל תַשקו אשה הרה־לזנונים להפיל, ואל תחמודו כל יופי־תואר בנשים לנאפה בהן. ואל תגלו סוד האדם אשר האמין לכם, לא למסוך סם־המוות לכל איש ואשה להמית רעהו"). מזכירות את שבועת היפוקרטס. אבל הצד הפילנתרופי מובלט — „ואל תקשיחו לבב מלחמול על דל ואביון לרפא". לראשונה פורסמה השבועה בשלמותה ב 1861, בכה"ע „הכרמל". שבועה בסגנון שבועת־אסף חוברה (בידי פרופ' ל. היילפרין) בסיום המחזור הראשון של ביה"ס־לר' של האוניברסיטה העברית בירושלים, ונוהגת מאז.

ליצחק ישראלי (ע"ע, המאות ה 9—ה 10) מיוחס הספר „מוסר הרופאים" המשלב מוסר באֶטיקטה רפואית. הוא מזהיר מפני סכנת השגיאות והטיפול הלקוי כשמוטל על הרופא עומס רב־מדי. חשובה־ביותר שבועת אמטוס (ע"ע) לוזיטנוס, מן האנוסים, שנכתבה (1559) כנספח לספרים VII/VI של תצפיותיו ותגליותיו הקליניות. לצד נוסחים המוכרים מהשבועה ההיפוקרטית יש בה הוספות חשובות נגד תאוות הבצע והתהילה, על האהבה לתלמידים ועל השקידה בטיפול בעניים. במאה ה 17 כתב זכותוס (ע"ע) לוזיטנוס, גם הוא מן האנוסים, „על גישת הרופא לחולה" — 80 כללי התנהגות: הם קוצרו ותורגמו לעברית בידי ר' יעקב צהלון (ע"ע; 1683). בין הדרישות מהרופא: לימוד והכנה קפדנית — „יכין לו ספרים לעיין בהם חכמת הר', מעטים וטובים", ועמידה בפני אָפנות רווחות — „יעמוד בחוזק לב נגד קינטור ההמון". קרוב־יותר לדאונטולוגיה במובן המצומצם של המושג ספרו של צהלון „מרגליות טובות" (ויניציאה, תכ"ה), ובו תפילת הרופאים — כשלעצמה פנינה בספרות המוסר הרפואי.

אחד מיסודות הדאונטולוגיה הרפואית, המושרש בהווי היהודי הדתי, הוא „דין הרופא", המחייב כל יהודי מאמין: „נתנה התורה רשות לרופא לרפאות, ומצווה היא, ובכלל פיקוח־נפש הוא, ואם מונע עצמו הרי זה שופך דמים, ואפילו יש לו מי שירפאנו, שלא מן הכל אדם זוכה להתרפאות; ומיהו [אבל] לא יתעסק בר' אלא אם כן הוא בקי ולא יהא שם גדול ממנו, ואם לא כן הרי זה שופך דמים" (שו"ע, יו"ד, של"ו). ההלכה דורשת גם היענות מוחלטת לקריאת החולה ובקיאות במלאכת הר' (ההוספה „ולא יהא שם גדול ממנו" נראית לנו רחוקה מעולם המעשה).

„תפילת הרופא לפני ביקורו את חוליו", שיוחסה לרמב"ם, נכתבה לאמיתו־של־דבר גרמנית (1783) בידי מ. הרץ (ע"ע). אין בין כתבי הרמב"ם חיבור מיוחד הדן במוסר הרפואי, אבל במקומות שונים — בייחוד ב„ספר הקצרת" — כלולה ביקורת חריפה על גרימת נזק לחולה בגין הזנחת חובות הרופא שאינו מושלם „ולא הגיע לגבול" (שלמות מוסרית ואינטלקטואלית). הרמב"ם מתאר את הרופא השלם, ורק אצלו ראוי „שיפקיד האדם רוחו וגופו" (פרק י"ג). מההתייחסויות המפוזרות בכתבי הרמב"ם עולה תיאור הרופא האידאלי, החש אחריות אישית לצרכי החולה: „ואם היה חולה עני... יכין לו המזון והר' כאשר לא יהיה זה אצלו; אבל שיאמר בלבד מה שראוי שיעשה וילך, לא יעשה זה" (פירוש רמב"ם לאפוריזם הראשון של היפוקרטס).

יה. ליבוביץ, שבועת היפוקרטס (איתנים, ד'), 1951; הנ"ל, תפלת הרופא המיוחסת לרמב"ם (דפים רפואיים, ג'), 1954; ע. יעקובוביץ, הר' והיהדות, תשכ"ו; א. ברנד־אורבן, אתיקה רפואית לאור שבועות רופאים משך דורות, ובריאות הציבור אז והיום (קורות, ז'), תשל"ז; Th. Percival, *Percival's Medical Ethics*, 1927; L. Edelstein, *The Hippocratic Oath*, 1943; E. H. Sigerist, *A History of M.*, II, 1961; M. B. Etziony (ed.), *The Physician's Creed*, 1973; H. Baruk, *Essais sur la m. hebraïque etc.*, 1973; S. Pines, *The Oath of Asaph the Physician and Yohanan ben Zabda* (Israel Academy of Science and Humanities, Proceedings, V, 9), 1975; I. Simon, *Les connaissances odontologiques bibliques et talmudiques etc.* (Revue d'Histoire de la M. Hébraique, XXIX), 1976.

יה. ל.

ר' סביבתית (environmental medicine; מכונה גם בריאות הסביבה [environmental health] או תברואה [sanitation] עוסקת בזיהוי ובבקרה של גורמים ביולוגיים, כימיים ופיסיים בסביבת האדם, העלולים להשפיע באופן שלילי על בריאותו ורווחתו.

בין עיסוקיה: הבטחת איכות המים (ע"ע, עמ' 232/4) בכלל ומי־שתיה בפרט; טיפול בפסולת נוזלית ומוצקה (או סילוקה); מניעת זיהום־אוויר (ע"ע עשן וזהום); הדברת חרקים ובע"ח מעבירי מחלות מידבקות (ע"ע אפידמיולוגיה); הקפדה על תברואה תקינה בייצור מזון ובשיווקו; בריאות בעבודה; השלכות בריאותיות של דיור ותכנון־ערים; מניעת סכנות קרינה (ע"ע) מיננת; מניעת מטרדי רעש (ע"ע); תברואת חופי־רחצה ואתרי קיט ונופש; מניעת תאר־נות; כל פעילות אחרת למניעת סיכון לבריאות האדם, שמקורו בגורמים סביבתיים עוינים.

הזיהום הסביבתי הוא מסימניה של החברה התעשייתית המפו־תחת. החקיקה הנרחבת בתחום זה והנסיונות לאכיפת החוקים — תוך מאבק קשה עם המזהמים הגדולים, שהם גם בעלי־השפעה (תעשיה, תחבורה, קבלנים וכד') — נעזרים במיניסטריונים מיוחדים לאיכות־הסביבה. ואולם, אע"פ שהמודעות לנושא העמיקה, עדיין רבים קשיי התיאום בין הגופים האחראים על הר' הסביבתית; זהו המצב גם במדינת־ישראל.

העירנות להשפעת גורמים סביבתיים על בריאות האדם היא עתיקה; סוקרטס כבר הצביע על חשיבות השפעת האוויר, הקרקע והמים על בריאות האדם. גם בחיבורי הר' של הרמב"ם מודגש שהמזון, המים, הדיור וההיגיינה האישית חיוניים להבטחת בריאות הציבור.

סנו (ר' ביבל') היה בין החוקרים הראשונים (במאה ה 19) שהו־כיחו, כי אפשר להעביר מחלות מידבקות ע"י מי־שתיה, וכי חידקים פתוגניים, המסוגלים לחיות זמן־מה במים, עלולים להפיץ את מחלת החולירע (ע"ע) בקרב אוכלוסיות גדולות המשתמשות במים אלה. בעקבות מחקריהם של סנו ואחרים מבני־דורו נעשו שיפורים תברו־אתיים ניכרים בלונדון ובערים אחרות — הותקנו מערכת־ביוב מרכזית ומערכת לטיהור מים ולחלוקתם בצינורות מוגנים, נעשו סידורים לסילוק אשפה ולשיפור תנאי הדיור.

מודעות זו לתברואה עירונית קנתה לה אחיזה ב 100 השנים האחרונות ברוב הערים בארצות המתועשות, ונתהולל השיפור המש־מעותי־ביותר בבריאות־הציבור בהיסטוריה של הר'. תוחלת־החיים הוכפלה, ואף למעלה מזה, ותמותת יילודים וילדים צומצמה — זאת עוד לפני שנתגלו הפניצילין ושאר התרופות האנטיביוטיות ובטרם החלו ב**חסון** (ע"ע) המוני, שהוא מיסודות הר' המונעת. טיפוס הבטן (ע"ע), חולירע ומחלות־מעיים אחרות המועברות במים הודברו כמעט כליל משהחל השימוש בשיטות טכנולוגיות חדישות לטיפול

במים — חוספת כימיקלים לחקרשה, שיקוע, סינון בחול וחיטוי בכלור.

מחלות המועברות ע״י חרקים וחולדות (כגון: מלריה, קדחת צהובה ודבר [ע׳ ערכיהם]), נעלמו כמעט לחלוטין בארצות רבות, לאחר שנמנעה דגירת יתושים, ע״י ייבוש ביצות, הושמדו זחלים וחרקים בוגרים בעזרת חמרי־הדברה (ע״ע אינסקטיצידים), ונמנעה דגירת חולדות, ע״י סילוק אשפה וגרוטאות. פיסטור ה ח ל ב (ע״ע)— הקוטל חידקים פתוגניים, אך שומר על הערך התזונתי של המזון — היה גורם מרכזי בהקטנת תמותת תינוקות ממחלות־מעיים.

הקטנת צפיפות הדיור ושיפורים בתברואת הדיור ובהיגיינה האישית הקטינו באורח ניכר את מספר המחלות המידבקות — המוע־ברות עפ״ר במגע ישיר — כגון שלשולי תינוקות ושחפת (ע״ע). בעקבות שיפורים תברואתיים אין המחלות המידבקות מהוות כיום סכנה בריאותית מרכזית בארצות המתועשות; לא־כן בארצות המתפתחות.

כיום גורמי המוות העיקריים בארצות המערב הן מחלות שמהלכן ממושך, כגון מחלות־לב, מחלות מערכת מחזור־הדם וצורות שונות של סרטן. מועלית הטענה, שמחלות אלו הן למעשה תולדה בלתי־נמנעת מתהליכים ביולוגיים של ז י ק נ ה, כתוצאה מהתארכות תוחלת־החיים. לפיכך יש הגורסים, שבד״כ אי־אפשר למנוע מחלות כרוניות. ואולם, מצטברות עדויות, שלפחות חלק ממחלות אלו קשו־רות בגורמים סביבתיים פרטניים. כך, למשל, הוכח, ש 65%—80% ממקרי הסרטן בבני־אדם נובעים מחשיפה לגורמים כימיים סביבתיים. עוד הוכח, כי גם מחלות־לב עלולות להיות קשורות בגורמים סבי־בתיים מסוימים, כגון העדר מלחי מגנזיום וסידן במי־שתיה, ריכוז־יתר של מזהמים באויר ועשן סיגריות. מחלות כרוניות של דרכי־הנשימה, כגון ברונכיטיס ואמפיזמה (ע״ע ראות), התוקפות בשכיחות גוברת את אוכלוסיית האזורים המתועשים, קשורות אף הן בזיהום האויר. מדוגמות אלו וגם מן הקשר שבין עישון (של למעלה מ 20 סיגריות ליום) למחלת סרטן־הריאה עולה, שרבות מהמחלות הכרונ־יות קשורות בגורמים סביבתיים שניתן למנוע את השפעתם המזיקה.

המחקר בר׳ סביבתית מתמקד כיום בזיהוי כימיקלים המצויים בסביבת האדם והמסכנים את בריאותו, ובפיתוח שיטות למניעת זיהום הסביבה בחמרים אלה. מתפתחת טכנולוגיה ענפה לבקרה ולמניעת זיהום סביבתי שמקורו בזיהום האוויר, המזון והמים, והיא תורמת להקטנת ממדי החשיפה של הציבור לגורמים מזיקים אלה.

J. Snow, *On the Mode of Communication of Cholera*, 1855[2].

ה. שו.

ה ר׳ ה ש י ק ו מ י ת (ר״ש; physical and rehabilitation m.) מטפלת בבעיות ובמגבלות שהתעוררו מחמת מחלה או חבלה, בנכי מלחמה ותאונות, בחולים כרוניים ובסובלים ממגבלה גופנית, מולדת או נרכשת.

כשענפי הר׳ המקובלים — המתמקדים באבחון מצבים חולניים ובסילוקם או ריפוים — סיימו את תפקידם, מתחילה פעולת הרה״ש. מטרתה להשיב לחולה את יכולת־התפקוד כמקודם, או ללמדו לתפקד במסגרת מגבלותיו ולשחררו מתלות, תוך הקניית כשרים חדשים תחת אלה שאיבד, וניצול ופיתוח כשרים שלא נפגעו כפיצוי על אָבדן האחרים. כשרים אלה כוללים: פעולות בסיסיות־ביותר, כגון הנעת איברים, פעולות הכרוכות בתפקוד היומיומי ואלו הדרושות לחיי עבודה ויצירה, וכן כשרים הדרושים למערכת־התקשורת של החולה עם סביבתו. הרה״ש עוסקת גם בחיפוש פתרונות לבעיות הפסיכולוגיות והחברתיות המתעוררות בגין הבעיות הפיסיות הכרו־כות בנכות.

התמחויות בר״ש הן: ר״ש בילדים הסובלים מפגיעות מילדות, כגון שתוק (ע״ע) מוחי ופיגורים תפקודיים שונים; ר״ש בנפ־געי ראש, בנפגעי חוט־השדרה, במשותקים בפלגי־גוף שונים כתוצאה מחבלה או ממחלה, בנפגעי מחלות־לב, בקטועי גפיים, ועוד.

מורכבותו של תהליך השיקום מחייבת גישה טיפולית כוללנית במסגרת רב־מקצועית. צ ו ו ת ש י ק ו ם מטפל בחולה תוך תיאום וזיקה הדדיים, ותוך מעקב רציף מראשית תהליך השיקום ועד סופו. הצוות כולל רופאים, עובדים קהילתיים, מומחים טכניים ופסיכולוגים. בראש הצוות עומדים רופאים שהתמחו בר״ש, באורתופדיה, בנֶוּרו־לוגיה וברפואה פנימית. גם האחיות העוסקות בסיעוד שיקומי מתמ־חות בנושא ובכרוך בו.

הביצוע ה פ י ס י של פעולת השיקום, דהיינו, החזרת הכשרים הגופניים, נעשה בידי צוות שבו פיסיותרפיסטים, קלינאי־תקשורת ומרפאים־בעיסוק. ה פ י ס י ו ת ר פ י ה כוללת תרגול החולה להנעת איבריו הפגועים ולחיזוקם (לעתים בעזרת מכשירים), הקניה־מחדש של כשרים תנועתיים או הסבתם ע״י ניצול כשרים אחרים שלא נפגעו, עצירת תהליכים ניווניים ומניעת התפתחותם. וע״ע פיסיקלי, רפוי.

ק ל י נ א י־תקשורת („מרפאי־דיבור״; speech therapists) מטפ־לים בהפרעות בדיבור, הנובעות מפגיעה מוחית וסימניהן אבדן חלקי או מלא של כושר ההבנה, ההתבטאות ו/או הדיבור. ה מ ר פ א י ם ב ע י ס ו ק (occupational therapists) מדריכים ומאמנים את החולה במטרה להקנות לו כשרים תפקודיים ולהביאו לאי־תלות חלקית או מלאה. העסקת נכים ומוגבלים בעבודות־כפיים שונות היא תכלית ריפויית, פסיכולוגית, בידורית ומקצועית. ה פ ס י כ ו ל ו ג י ם מתווים דרכים לשיפור הפרעות שכליות ונפשיות הבאות מחמת המחלה, ו ע ו ב ד י ם ס ו צ י א ל י י ם מטפלים במכלול הבעיות המשפחתיות והמקצועיות שמעוררת הנכות, וממשיכים בטיפול במסגרת השירו־תים הקהילתיים גם מחוץ לכתלי ביה״ח. וע״ע שקום סוציאלי.

המקצועות ה ט כ נ י י ם החיוניים במסגרת שיקומם של נכים, נפגעי־גפיים ומשותקים, הם: ייצור, התאמה ותיקון של מכשירי־עזר, כסאות־נכים וגפיים מלאכותיות; מחקרים ופיתוחים בתחומי הפיסיו־לוגיה, ההנדסה הביו־רפואית, האלקטרוניקה והביו־מכניקה משרתים תעשיה זו. ור׳ להלן, עמ׳ 273/4; וע״ע תותבות.

ההזדקקות לר״ש גברה עם העליה התלולה בנכויות ובעקבות עליית תוחלת־החיים והתפתחות התיעוש. מדינת־הסעד המודרנית, שביקשה לשלב־מחדש נכים אלה בחברה, הקצתה משאבים רבים לתכלית זו. באה״ב ידועים המרכז לשיקום ע״ש ראסק (H. Rusk [נו׳ 1901]; חלוץ תורת השיקום הרפואי המודרני) בניו־יורק, ו„חוות הידידים״ (Rancho de los Amigos) ליד לוס־אנג׳לס.

בישראל לומדים ר״ש בבתה״ס־לר׳ באוניברסיטות ירושלים ות״א, וקיימים מרכז־לשיקום (ע״ש לווינשטיין) ברעננה, ומחלקות לשיקום במרכז הרפואי ע״ש שיבא (בתל־השומר — לנפגעי צה״ל), במרכז הרפואי „הדסה״ בהר־הצופים בירושלים ובמקומות אחרים. למרות התקדמות הרה״ש יש עדיין אי־נכונות מסוימת מצד החברה לקבל את המשוקם כאזרח פעיל ולהעריכו לפי יכָלתו והשגיו. כדי לגשר עפ״נ הפער הזה פועלים ארגונים רבים, ארציים („אילן״ בישראל) ובי״ל (כאולימפיידת הנכים), ואורגנו אפילו (בשנות ה 70, באוהיו) תחרויות לבחירת „מיס כיסא־גלגלים״.

S. Licht (ed.), *Rehabilitation and M.*, 1968; H. F. Kursen (ed.), *Handbook of Physical M. and Rehabilitation*, 1971[2].

פ. ס.

ר׳ מ ש פ ט י ת (ר״מ), תחום המופקד על יישום מידע רפואי לצורך בירור בעיות משפטיות. מומחים לר״מ מייעצים לבתמ״ש, לעו״ד, לחברות־ביטוח ולמשרדי ממשלה. — ה י ס ט ו ר י ה — ע״ע פתולוגיה, עמ׳ 465. הפתולוגיה היא חלק חשוב מן הרח״מ, שכן בטרם ייקבע מוות כבלתי־טבעי יש לשלול מוות טבעי ולקבוע את סיבת המוות.

נ י ת ו ח י מ ת י ם (ע״ע פתולוגיה, עמ׳ 464). במקרה של מוות בלתי־טבעי מבקשים א) לקבוע את מועד המוות; ב) לשחזר את האירוע; ג) לזהות את הנבדק; ד) לבדוק שמא נגרם המוות בשל צירוף גורמים מעוררי־מחלות וגורמים אחרים, כגון אלימות, חבלה וכיו״ב. למשל: נהג הסובל מאוטם שריר־הלב עלול לגרום לתאונה; סיבת המוות עשויה להיות חבלת־ראש חמורה, ברם, הגורם לתאונה ולנזקים הוא התקף־הלב. הוא הדין במקרי רצח־לכאורה: אדם נחבט קלות בחזהו ומת; התוקף עלול להיאשם ברצח, אולם ניתוח הגופה מגלה, כי פגם־מלידה באב־העורקים שהתנקב, או קרע בעורק, הוא שגרם למוות.

סוג הפציעה וצורתה תלויים במכשיר או באמצעי הגורם לה; מבחינים בין פצעי דקירה, חתך, יריות, כוויות, חניקה ותליה. בדיקה חיצונית מדוקדקת של הקרבן עשויה לסייע באבחנת מקור הפגיעה. הבדיקה גם מאפשרת לשחזר את פרטי האירוע שקדם למוות, ולכך נודעת חשיבות רבה. חלק ניכר מן השחזור עושה הפתולוג. בתאונות „פגע וברח״, למשל, ניתן ללמוד מבדיקת הגופה על כיוון הרכב ביחס לגוף, סוג הרכב ומהירותו המשוערת. צורת הפצע בעקבות דקירה עשויה לרמוז על צורת הסכין, ארכה ורחבה. מיקום הדקירה וכיוונה חשובים להערכת כיוון התקיפה. בדיקת הידיים מאפשרת, לעתים, לגלות סימני התגוננות. שריטות ופצעים אחרים עשויים אף הם לעזור בשחזור האירוע.

את ש ע ת ה מ ו ו ת מעריכים לפי נסיבות המקרה ולפי מצב־הרקבון של הגופה. קצב הופעת השינויים הרקבוניים לאחר המוות תלוי בגורמים חיצוניים (למשל: טמפרטורה ולחות גבוהות מאיצות את התהליך), וכן במיקום הגופה (באוויר, במים וכיו״ב). כשמפסיק הלב לפעום יורד הדם לחלקים התחתונים של הגופה — אם זו מונחת על הגב יורד הדם בכיוון זה ומכתים את איזור הגב; אם הגופה תלויה, מופיעים כתמי־המוות ברגליים, בחלק התחתון של הגוף ובכפות־הידיים. כתמי־מוות (post mortem lividity) מופיעים תוך 2—6 שעות. צ פ י ד ת מ ו ו ת (rigor mortis) מופיעה 4—8 שעות לאחר המוות. הצפידה נובעת מהפסקת פעילות השרירים, עקב שינויים כימיים בתאי השריר. הצפירות מתמידה 2—3 ימים. אך באקלים חם ולח מאד היא עשויה לפוג תוך יממה. תהליך חשוב אחר הוא איבוד־החום של הגופה. הטמפרטורה של גופה ממוצעת־מבנה משתווה לטמפרטורת הסביבה כעבור 28 שעות. כתמי־המוות, צפידת־המוות וטמפרטורת הגופה בטרם יחל תהליך הרקבון מסייעים אפוא לקבוע את שעת המוות.

בהופיע רקבון הופכת הגופה למוקד־משיכה לבע״ח, שיחד עם חיידקים — המתרבים בהעדר מנגנוני־הגנה בגופה — מגבירים את הרקבון. בתוך 2—10 שנים נותר רק השלד (ע״ע). הרקבון מקשה מאד על זיהוי הגופה, אך ניתן ללמוד משרידיה — מבדיקת העצמות והשיניים — אף אם הגופה מעוותת או מרוסקת.

ה מ י ן נקבע ע״פ צורת הגולגולת ואגן־הירכיים; ה ג י ל — ע״פ צורת השיניים ומצב התפתחות העצמות; ה ג ז ע — ע״פ הגולגולת (ניתן להבדיל רק בין הגזעים העיקריים); ה ק ו מ ה נאמדת ע״פ אורך עצמות־הגפיים הארוכות, (בעיקר התחתונות). ז י ה ו י ודאי אפשרי רק ע״פ השיניים, אך יעילות שיטת זו מותנית בקיום כרטיסי־שיניים להשוואה.

למדע הרעלים (ע״ע רעל; טוכסיקילוגיה) תפקיד חיוני בכל בדיקה־שלאחר־המוות. בכל מקרה מוות הנראה בלתי־טבעי מחפשים (בדגמי דם ואיברים) נוכחות כוהל, רעלים ותרופות שונות.

הרה״מ בודקת גם בני־אדם ח י י ם — בעיקר כדי להעריך נזק אקראי או חבלה מכוונת בגוף, העלולים לגרור הליכים משפטיים. שכיחה גם בדיקה לקביעת הגיל — לצרכים שונים.

פ. ע. ק.



חיילים רומאים מטפלים בחבריהם הפצועים. תבליט מעמוד טריינוס שברומא, שנת 113

ר׳ צ ב א י ת (ר״צ) עוסקת בימי רגיעה במכלול הנושאים הכרוכים בשמירה על בריאות הצבא, ובעת מלחמה היא מופקדת גם על ארגון הטיפול הרפואי ועל פינוי הנפגעים.

מאז־ומעולם, וכנראה עד למאה האחרונה, היה מספר האבידות שסבלו הצבאות מתחלואה וממגיפות גבוה מאד, ובוודאי עלה על מספר הנפגעים בלחימה עצמה. כך, למשל, נראה כי צבא אשור שצר על ירושלים איבד 185,000 איש „בלילה ההוא״ (מל״ב יט, לה) — במגיפה.

כבר בכתבי המצרים הקדמונים מוזכרים רופאים שביצעו ניתוחים בשדה־הקרב. גם היוונים העסיקו רופאים בחילות הלוחמים; מכאון בן אסקלפיוס השתתף במלחמת טרויה, וזכה לשבחים על הצלת חיים ועל העלאת מוראל הלוחמים. בת״ח־של־שדה הוקמו לראשונה במאה ה 1 בידי הצבא הרומי, ביה״ב המוקדמים הוקמו במספר צבאות חילות־ר׳ של ממש. בצבא הביזנטי היה רופא בכל יחידה של למעלה מ 250 חייל, ובי״ח־שדה (ביח״ש) בכל גזרת־לחימה. צבאו של הנרי V, מלך אנגליה, היה כנראה מן הראשונים שארגן־מראש סיוע רפואי — לקראת הפלישה לצרפת ב 1414.

את היסודות לכירורגיית המלחמה המודרנית הניח פרה (ע״ע), ואילו את היסוד לר׳ המונעת הניח פרינגל (John Pringle) בספרו Observations on Diseases of the Army („על מחלות הצבא״), 1752. לארה (D.-Larrey) — רופא־מנתח, הרופא הראשי של צבא נפוליון — פיתח את עקרונותיו של פרה, הנהיג „עזרה ראשונה״ בשדה־הקרב, יזם פינוי נפגעים משדה־הקרב באמצעות אמבולנסים והפעיל בת״ח־של־שדה בעורף אזורי־הלחימה.

בעקבות מלחמת ק ר י ם (ע״ע), שבה עלה מספר חללי המגפות והפציעות על מספר ההרוגים־בקרב ביחס של 1:3.7, חלה התפתחות רבה ברה״צ, בעיקר בארגון בת״ח — מפעלה של פלורנס ניטינגיל (ע״ע) — והקמת „הצלב האדם הבי״ל״ (ע״ע), ביזמת דינן (ע״ע).

במלה״ע I התברר שכירורגיית־המלחמה אינה מצטמצמת בריפוי פצעים ובקטיעת איברים, והונחה התשתית להתפתחות הר׳ השיקומית (ר׳ לעיל, עמ׳ 267/8) והכירורגיה הפלסטית. במלחמה זו התעוררה



רפואה צבאית: כירורגיה בשדה הקרב.
איור תורכי, 1573

במלוא חריפותה בעיית הסיוע הרפואי בעת פי־גוע המוני (בעקבות הפגזות שנמשכו ימים רבים) והענקת טיפול רפואי נאות גם כאשר הסגל הרפואי מוצף נפגעים חסרי־אונים תוך פרק־זמן קצר (למשל, אחרי התקפת־גזים — מ 1915 ואילך. ע״ע מל־חמה כימית וביולוגית, עמ׳ 630—634). במל־חמה זו גם בוצע לרא־שונה חיסון־מונע המוני נגד מחלות מידבקות.

במלה״ע II נתגבשה והופעלה שיטת מתן טי־פול ראשוני קרוב ככל־האפשר למקום ההיפג־עות; שיטה זו הקטינה את התמותה, את הסיבוכים ואת הנכות. לראשונה במלחמה זו פונו נפגעים בדרך האוויר, והוחל בשימוש בתכשירים אנטיביוטיים ובעירויי־פלסמה (ע״ע דם, עמ׳ 698—700). הודות לשיפור הניכר ברמת התברואה היתה זו המלחמה המודרנית הראשונה שפחות חיילים מתו בה בגין תחלואה מאשר עקב פציעות בשדה־הקרב.

ר״צ בימי רגיעה מכוונת לשמירת בריאות הצבא. תחומי־פעולתה כוללים: 1) תברואה ושירותים מונעים (ר׳ לעיל, עמ׳ 266/7): א. פיקוח תברואי על מיתקני הצבא ועל חייליו; ב. קיום שירותי ר׳ מונעת; ג. ביצוע חיסונים; ד. חינוך לבריאות; 2) קביעת מדיניות למיון רפואי וביצועה; 3) טיפול בכל סוגי התחלואה בצבא, ובכלל זה רפואת הנפש ורפואת השיניים; 4) טיפול בחיילים הנפגעים באקראי; 5) ר׳ בתנאים מיוחדים — באזורים מדבריים, באזורים קפואים, בצלילה ובחלל.

ר״צ בעת לחימה מופקדת על ארגון הטיפול בנפגעים ועל פינוים משדה־הקרב לפי העקרונות האלה: 1) הגשת טיפול רפואי ראשוני קרוב ככל־האפשר למקום ההיפגעות — כולל חבישת פצעים, עצירת שטפי־דם, שיכוך כאבים וביצוע פעולות החיאה; 2) פינוי הנפגעים משדה־הקרב לעורף במהירות האפשרית. הובלת הנפגעים מבוצעת בהתאם לנסיבות, ע״ג אלונקות, ברכב משוריין, באמבולנסים, בהטס או בכל רכב שניתן להוביל בו פצועים. אף שהדגש הוא על מהירות הפינוי, דואגים להשגחה רפואית ולנוחיות הנפגעים בעת הפינוי; 3) הימנעות מניתוחים מורכבים בשדה (בשל התנאים התברואתיים הגרועים שם בהשוואה לאלה שבעורף), אלא־אם־כן מרחפת סכנה מיידית על חיי הפצוע אם לא ינותח לאלתר, או כאשר קיים חשש כי דחיית הניתוח תחמיר את מצבו בעת הפינוי עד־כדי סכנת־נפשות, וכן כאשר ברור שהתערבות מיידית עשויה להציל איבר מקטיעה; 4) אין פינוי מהיר משדה־הקרב תחליף לטיפול רפואי ראשוני נאות, ויש לפנות רק לאחר הגשת טיפול זה. קדימות הפינוי נקבעת לפי חומרת הפציעה ותחזית הטיפול.

בדרג היחידתי מופקד על התחום הרפואי רופא, המשמש קצין־ר׳ יחידתי, ומסייעים לו מספר חובשים. בימי שלום אחראי צוות זה לשמירת בריאותם של חיילי היחידה. במקרה הצורך מופנים חולים ונפגעים להמשך הטיפול אל רופאים מומחים, המשתייכים למערך הרפואי הצבאי או למוסד רפואי אזרחי המשרת את המסגרת הצבאית. בימי מלחמה מהווים הרופא והחובשים המסייעים על־ידו יחידה רפואית בדרג הקידמי־ביותר, המגישה טיפול ראשוני לנפגעי היחידה. יחידה זו מסוגלת להשגיח על נפגעים עד שיתאפשר פינוים, ולבצע את הפינוי עצמו עד לדרג הרפואי הבכיר־יותר — יחידת־ר׳ ניידת בכירה, ביח״ש או בי״ח ערפי.

בביה״ח הערפי יקבל הפצוע את הטיפול השלם הסופי, אף־כי ברוב צבאות העולם ניתן, מבחינה טכנית, לבצע את מרבית הניתוחים גם בביח״ש. למדיניות הקובעת את רמת הטיפול הרפואי בכל דרג השלכות על מבנה יחידות־הר׳ וארגונן, ועל הציוד הרפואי, תכולתו וכמותו. מדיניות זו נקבעת בהתאם לגודל היחידות הלוחמות ולאפיָן, ובהתאם להערכת כוח האויב ולצורות הקרב הצפויות (ע״ע מלחמה כימית וביולוגית), והיא מתחשבת במצאי ובזְמינות כוח־האדם הרפואי העומד לרשות הצבא והמדינה בשעת־חירום.

סקרים ומחקרים רפואיים, שהם חלק לא־מבוטל מן הרה״צ, מסייעים בקביעת מדיניות זו. בימי שלום נשענת מערכת הרה״צ על מיתקנים רפואיים משולבים — אזרחיים־צבאיים, או על מיתקנים רפואיים צבאיים בלעדיים. בלחמה מודרנית, שבה עלול גם העורף להיפגע, עוסקת הרה״צ בתכנון מערכת־האשפוז הערפית, ובשעת־חירום הופכים כל מיתקני הר׳ במדינה למוסדות ר׳ צבאיים. במקרה כזה מפקח חיל־הר׳ על ביצוע התכנית; הוא אחראי לוויסות אשפוז הנפגעים — אזרחים וחיילים — בין בתה״ח השונים, והוא שולט בכל מערכת הטיפול, הפינוי והאשפוז.

בעוד שהר׳ היומיומית עוסקת בד״כ בתחלואת יחידים, הרי שעל הרה״צ לספק מענה לבעיית הפיגוע ההמוני (mass casualty). לפיכך אחראית מערכת הרה״צ גם על הגשת סיוע בכל מצב בלתי־צפוי שבו נפגעים אנשים רבים, כגון ברעש־אדמה, בשטפונות, באסונות תחבורה וכיו״ב. מלבד הטיפול הרפואי ההחיאתי והניתוחי ע״י יחידות־ר׳ של הצבא, מסוגלת מערכת הרה״צ להמציא פתרונות הולמים לבעיות התברואה המתעוררות בנסיבות אלו.

בהיות המלחמות חלק בלתי־נפרד מתולדות האנושות, רבה חשיבותה של הרה״צ בקרב המקצועות הרפואיים, ורובם מושפעים ממנה. ואולם, תרומתה העיקרית בולטת בענפי הכירורגיה והאפידמיולוגיה (ע׳ ערכיהם).

ע. דו.

חיל הר׳ (חר״פ) בצה״ל צמח מ„השירות הרפואי״ שפעל ב 1948, וזה התפתח מהשירותים הרפואיים של ה„הגנה״ ושל גופי־המחתרת. מייסד החר״פ ומארגנו הראשון היה ד״ר ח. שיבא (שיבר; 1908—1971. לימים — מנכ״ל משרד הבריאות; סגן־נשיא אוניברסיטת ת״א ומנהל בי״ח „תל־השומר״ בר״ג [הנקרא כיום על שמו]), שהתבסס על הנסיון שרכש בשרתו בצבא הבריטי במלה״ע II.

תפקידו של חר״פ חיוני־ביותר, הן בתחום הר׳ המונעת והן בתחום הר׳ הקרבית. הוא קובע סטנדרדים רפואיים למתגייסים, ויועץ למסכ״ל בנושאים רפואיים. בימי שלום דואג חר״פ לכשרם הקרבי של החיילים, ולרמה סניטרית נאותה במחנות ומיתקני־אימונים. חשובה־במיוחד פעילותו בתחום הר׳ המונעת, ומראשית הקמתו הקדיש תשומת־לב לזיהוי מחלות ומעביריהן ולבעיות משק־החום של החייל בתנאי מאמץ בחדשי־הקיץ. בין־השאר מבוססים על המחקרים שביצע חר״פ ביטול „משמעת־המים״ בצה״ל בשעת אימונים וחובת נטילת בדורי־מלח.

בתחום הר׳ הקרבית הוכיח חר״פ את כשרו ב 4 מלחמות־דבתי ובמאות תקריות־אש. במלחמת־העצמאות טיפל ב 11,000 פצועים; במלחמת־סיני — בכ 920; במלחמת ששת הימים — ב 3,600; ובמלחמת יום־הכיפורים — בב 6,000. במלחמות 1967 ו 1973 חזרו כ 20% מכלל החיילים הפצועים לפעילות קרבית לאחר טיפול — השג בולט בתולדות הרה״צ בכל הדורות. הצלחתו של חר״פ בטיפול בנפגעים בשדה־הקרב נסתייע במידה רבה בארגון היעיל של פינוי הפצועים לבת״ח בעורף — באמצעות הטסים אוויריים. צה״ל הוא הצבא

היחיד בעולם שרופא — ולא חובש בלבד — מוצב בו כבר בדרג הגדודי. הוא נבדל מרוב הצבאות האחרים גם בכך שאין לו בת״ח משלו, ובזמני רגיעה מופנים חיילים חולים לטיפול במוסדות אזרחיים. בזמני־חירום מקיף מערך־האשפוז של חר״פ את כל בתה״ה בארץ.

את חר״פ מפעילה מפקדת קצין־ר׳ ראשי במטכ״ל. בראשה תת־אלוף, ולו כפופים קציני־ר׳ פיקודיים, וכן פלוגות איסוף, יחידות לחמת אב״כ (אטומית, ביולוגית, כימית), בתי־הבראה, ומחסן ציוד־רפואי מרכזי. במסגרת מפקדות־הר׳ הפיקודיות פועלות מרפאות בסיסיות, יחידות אוגדתיות, בת״ח־שדה וכו׳, והן ממונות גם על האשפוז הערפי במוסדות אזרחיים.

פ. פ.

F. H. Garrison: *Notes on the History of Military Medicine*, 1922; A. S. MacNalty (ed.), *Medical Services in War*, 1968; Military Medicine, 1891 — (כ״ע).

הנדסה ביו־רפואית, אלקטרוניקה רפואית ורפואה גרעינית.

ר׳ גרעינית — השימוש באיזוטופים רדיואקטיוויים בר׳ למטרות דיאגנוזה וטיפול ובעיקר לשם מיפוים של איברים — כגון הטחול, הכבד, בלוטת־התריס, הלבלב, הריאות, העצמות וכיו״ב. הבדיקה מבוססת על הזרקת חומר רדיואקטיווי בכמות מסוימת, וגילוי הקרינה באיבר הנבדק. השיטה מאפשרת לקבוע את שיעור קליטת החומר באיבר או ברקמה הנבדקים וכן פגמי מילוי או קליטה, העשויים להעיד על קיומו של תהליך „תופס־מקום" באותו איזור. באמצעות מיפוי מתאים ניתן להדגים — בדרגת־אמינות גבוהה — את קיומו של תסחיף (ע״ע) בריאה, וכן להדגים את גודל האוטם (ע״ע אינפרקט) בשריר־הלב. מיפוי הלב עשוי לסייע באבחנה המבדלת שבין אוטם שריר־הלב לבין שינויים בני־חלוף באספקת הדם לשריר־הלב, הנגרמים מעווית (spasm) של כלי־הדם הכליליים בעת מאמץ. ניתן לבצע מיפוי של שריר־הלב לפני מאמץ, בעת מאמץ ולאחריו, ולהסיק מסקנות בעלות־ערך מהשוואת תוצאות הסריקה. במיפויי כליה, מוח, כבד ועצמות ניתן לגלות גידולים שונים, אולם אין הבדיקה רומזת על טיב הגידול — אם ממאיר הוא או שפיר.

יתרון המיפוי הגרעיני נעוץ בבטיחותו הגבוהה — בהשוואה לקרינת הרנטגן (ע״ע, וע״ע רדיולוגיה אבחנתית) — ובנוחותו. כמות החומר הרדיואקטיווי המוזרק קטנה, ואין בה כדי להזיק. המגרעות העיקריות נובעות מהעלות הגבוהה ומסרבול המכשור הדרוש לביצועה, המחייב גם הכשרת טכנאים ורופאים מיומנים. לאחרונה החלו להשתמש במכשור־מיפוי נייד, אך עדיין מחירו גבוה מאד. — על השימוש בקרינה רדיואקטיווית ובאיזוטופים רדיואקטיוויים ליינון רקמות והריסתן, למעקב ולזיהוי, ע״ע סרטן, עמ׳ 537; רדיואקטיוויות, עמ׳ 539.

עוד אמצעי־עזר אבחנתי בשימוש הקליני היא הקרינה העל־קולית (ultra-sound). למעשה זהה עקרון פעולתה לעקרון פעולת המכ״ם (ע״ע). הקרן העל־קולית, המוחדרת לאזורים הנבדקים, חוזרת כהד מכל שטח־מגע בין שתי רקמות בגוף שיש הבדל בדחיסותן ובהתנגדותן לחדירת גלי־הקול. ע״פ עצמת ההדים ועיתוי חזרתם מן הגוף ניתן לקבוע — כבמכ״ם — את המרחק שבין מקור הקרן ובין שטחי־המגע בין הרקמות. המידע המופק מן הגוף הוא קולי; הגביש המשדר את הקרן אף קולט את ההד המוחזר, והופך אותו למידע חשמלי, הניתן לעיבוד ולהצגה חזותית ע״ג מצגים וכד׳. ייחודה של הקרן העל־קולית בכך שכושר־חדירתה (יחסית לתכולת האנרגיה שלה) רב משל כל קרינה אחרת. הקרינה העל־קולית מדגימה — בניגוד לקרני־הרנטגן — את הרקמות הרכות שבגוף, ובכך היא משלימה, אך לא מחליפה, את צילום־הרנטגן. השימוש הקליני הנפוץ־ביותר בקרינה על־קולית הוא בבדיקת הלב ובמיילדות (ע״ע). הבדיקה, שאינה כרוכה בסבל כלשהו לחולה, מאפשרת אבחנה מדויקת של מומים שונים במסתמי־הלב, כגון היצרות המסתם הדו־צניפי, היצרות תת־נתינית ממקור בלתי־ידוע, הגדלת חדרי־הלב והימצאות נוזל בכפורת־הלב (pericardial effussion). במיילדות ניתן לבדוק את תקינות התפתחות העובר — ללא הסבת נזק לאם או לעובר — ולעקוב אחרי ממדי גדילת הקף ראשו במשך ההריון, כדי לאתר, מוקדם ככל־האפשר, הפרעות בהתפתחות התוך־רחמית. לאחרונה הורחב השימוש בקרינה העל־קולית גם לתחומים אחרים ובכלל זה לגילוי אבנים בכיס־המרה. נמצא גם, כי קרינה זו מחישה תהליכי ריפוי של פצעים.

האלקטרוניקה וההנדסה הביו־רפואית מושיטות סיוע ניכר לרפואה הקלינית זה זמן רב, מאז הוחל בהפעלת שיטות לרישום הפעילות החשמלית של הלב (ע״ע אלקטרוקרדיוגרפיה) ושל המוח (אלקטרואנצפאלוגרפיה [EEG]; ע״ע מֹח, עמ׳ 936), ואח״כ גם של השרירים, ומאז הפעלת ההלם החשמלי לטיפול בהפרעות־קצב קשות. כיום שכיחה קביעת קוצב־לב (pacemaker), הניזון מאנרגיה גרעינית, לטיפול בהפרעות קצב הלב. ההשג החשוב־ביותר של ההנדסה הביו־רפואית יהיה, כמובן, השתלת לב מלאכותי; המאמצים בכיוון זה לא פסקו (ע״ע לב, עמ׳ 92/3). פריצת־דרך דומה תהיה הצלחת המאמצים לפיתוח כליה מלאכותית זעירה, שניתן יהיה להצמידה לגוף, על הכליה המלאכותית הנייחת, שהיא השג ביו־רפואי מהמדרגה הראשונה, ע״ע כליה, עמ׳ 849/50.

בשנות ה־70 התחזקה הזיקה שבין הר׳ הקלינית למדעי־היסוד בכלל ובין הפיסיקה, המתמטיקה והאלקטרוניקה בפרט. ביטוי למגמה זו ניתן לראות בהנהגת מסלולי־לימוד עצמאיים להנדסה ביו־רפואית (גם בטכניון בחיפה).

ההתפתחות הרבה בתחום ההנדסה הביו־רפואית הביאה בין־השאר לפיתוח התותבות, במיוחד גפיים מלאכותיות יעילות־ביותר שהקלו על שקום (ר׳ לעיל, עמ׳ 267/8) של נכים רבים. גם בתחום הראיה המלאכותית נרשמו השגים, שעדיין לא יושמו. בין המכשירים הביו־רפואיים יש למנות גם את אלה המשמשים בעיקר לניטור (monitoring) — מעקב רצוף אחר פעולת הלב, דופק העובר באם ההרה וכיו״ב — וכן מכשור מתוחכם לסיוע נשימתי.

כיום ניתן למדוד באמצעים אלקטרוניים את מהירות הולכת הפוטנציאל החשמלי בסיבי־עצב, שחשיבותה רבה באבחנת מחלות שונות במערכת העצבים ואי־ספיקת כליות. ניתן גם לגרות באורח סגולי מסלולים עצביים שונים, הן למטרות מחקר והן כאמצעי לשיכוך כאבים וכיו״ב.

לאחרונה הוחל בפיתוח נסיוני של מחוש מיוחד, הנשתל ברקמה התת־עורית של חולי סוכרת, והמודד ללא־הרף את כמות הסוכר בגוף, ומאפשר הזרקה אוטומטית ומבוקרת של אינסולין (ע״ע סכרת) ע״פ הצורך. עם שכלול אמצעי־העזר הרפואיים התרחב גם השימוש במחשבים לפענוח נתונים ולעיבודם. דוגמה לשימוש קליני חדשני־ביותר במחשב היא הטומוגרפיה הממוחשבת (computer-tomography; ע״ע רדיוגרפיה, עמ׳ 542; רדיולוגיה אבחנתית, עמ׳ 544); היא חוללה מפנה רב־חשיבות באיתור מחלות שונות, בעיקר במערכת־העצבים המרכזית. גם לצורך עיבוד הנתונים המתקבלים ממיפויים שונים מסתייעים במחשבים.

יו. מי.

ביטוח רפואי. כשהמחלה פוגעת באדם, נפגעים, מבחינה כלכלית, הוא ומשפחתו, הן מצד ההוצאות הגדולות והן מצד ההכנסות הפוחתות; לכן טבעית הנטיה לחסוך ליום־צרה, בעת שהאדם בריא והכנסתו סדירה. לפי תורת ההסתברות (ע״ע) ניתן העומס הכלכלי של טיפול רפואי לחיזוי ולחישוב מראש, וישנה אפשרות לחלוקת הסיכון בתוך קבוצות־אוכלוסיה גדולות.

הבטוח (ע״ע) הרפואי (ב״ר) מבוסס בעיקרו על שני יסודות — חסכון ועזרה הדדית. צורות בלתי־פורמליות של ב״ר כבר נהגו

בסין לפני מאות שנים, ובעולם־החדש ידוע על חוזה, המבוסס על עקרונות הבה"ר, שנחתם ב 1655 בין רופא לקבוצת מתיישבים צרפתים בקנדה. ב"ד מאורגן והמוני הונהג לראשונה ב 1883, בגרמניה (ע"ע, עמ' 459). מאז התפשט רעיון הבה"ר לארצות רבות, והיו אלה בעיקר ארגוני־הפועלים והתנועות הסוציאליסטיות שאימצוהו והפכוהו למכשיר רב־השפעה. צורות שונות של ב"ד קמו גם במסגרות של אגודות מקצועיות והתאגדויות אחרות.

מאז ראשית המאה ה 20 התפתח הבה"ר במהירות, בעיקר בגלל הסיבות האלה: א) עם עליית תוחלת־החיים נוספו לאדם שנים, שבהן עולה הדרישה לטיפול רפואי ואילו ההכנסה יורדת; ב) בהדרגה נעלמו המחלות שפגיעתן קטלנית ומשכן קצר, והתרבו המחלות הכרוניות הממושכות, המטילות עול כספי כבד לתקופה ארוכה; ג) חלה התפוררות המשפחה המורחבת, שסעדה בני־משפחה בתקופות מהלה, ועם הצטרפותן ההולכת וגדלה של נשים לכוח־העבודה נתמעטו האפשרויות לטיפול ביתי וגדלה ההזדקקות למוסדות־אשפוז יקרים; ד) התייקר הטיפול הרפואי — בגלל התערבויות כירורגיות מרובות־יותר, תרופות ספציפיות וציוד מתוחכם — עד שגם אלה שבד"כ אינם נזקקים לעזרת הציבור אינם יכולים לעמוד בהוצאות (medically indigent); ה) הולך ופוחת משקלה של הפילנתרופיה באחזקת שירותי־ר', ומצטמצמת אספקתם ממקורות אלה לשכבות דלות־אמצעים.

לעתים קרובות נתקל הבה"ר בהתנגדות הרופאים, שראו בהתארגנות צרכני הטיפול הרפואי סכנה לאינטרסים הכלכליים שלהם ולקשר הישיר שבין חולה לרופאו. הם היו מוכנים להתפשר על ב"ר למעוטי־יכולת בלבד, אך הטוענים למדיניות סוציאלית בר' התנגדו לסלקטיוויות זו, שריכזה בב"ר את „הסיכונים הגרועים", אוכלוסיה דלת־אמצעים ועתירת־מחלות. מאידך־גיסא קיימת נטיה בקרב צעירים, בריאים ואמידים להשתמט מב"ר. גישות מנוגדות אלו הביאו במדינות־סעד רבות להנהגת ב"ר־ח ו ב ה לכל האוכלוסיה.

בהדרגה הרחיבו חברות הבה"ר את תחום פעולתם, ונוסף על הצד הכספי קבעו גם את רמת הטיפול הרפואי באמצעות מוסדות (בת"ח, מרפאות, מכונים ובתי־מרקחת) משלהם. התפתחות היסטורית זו של בעלי „זכויות חזקה" ערמה קשיים רבים כשבאו להחיל ב"ר במסגרת ממלכתית על כל האוכלוסיה.

ג י ש ו ת ב ב"ר: א) ביטוח שמספק ש י ר ו ת י ם (כמקובל בקופות־החולים בישראל) וביטוח שמחזיר ה ו צ א ו ת הקשורות בטיפול רפואי, בהתאם לתנאי הפוליסה (כנהוג במרבית חברות הבה"ר באה"ב); ב) ביטוח לכל האוכלוסיה, לעומת ביטוח לקבוצות נבחרות בלבד (בהולנד ובדנמרק, למשל, אין חובת ב"ר חלה על השכבות האמידות); ג) ביטוח מקיף, המכסה את כל השירותים הרפואיים השכיחים, או ביטוח חלקי, לשירותים נבחרים בלבד; ד) ביטוח חובה לעומת ביטוח רשות; ה) ביטוח מסחרי מול בטוח סוציאלי (ע"ע). מאפייני הביטוח הסוציאלי: 1) אופי מחייב בתוקף חוק המדינה; 2) קשר פיננסי רופף בין הפרמיה והגימלה וצורך קטן־יותר בחישובים אקטואריים; 3) הפרמיה אינה מחושבת לפי אופי הגימלה בלבד, אלא גם על בסיס הכנסת המבוטח; 4) תשלום הפרמיה אינו מוטל על המבוטח בלבד, ומתחלק עפ"ר בין העובד, המעביד והממשלה; 5) העדר פוליסה אישית, כשהחוק משמש כעין פוליסה קולקטיווית; 6) נושא הביטוח מונופוליסטי — בעיקר כשהוא מקיף את כל האוכלוסיה.

הנהגת ב"ר מגבירה בד"כ את הביקוש לשירותים הניתנים, כי למבוטח הרגשה שכבר שילם בעד הכל. לכן גדל העומס על מוסדות הבריאות ומעלה את ההוצאה לבריאות, עד שמוסדות־ביטוח מבוססים ומדינות־סעד עשירות מתקשים לאחרונה לשאת בהוצאות שירותי הר', והם מחפשים דרכים למנוע ניצול־יתר של השירותים. אחד האמצעים להגבלת הביקוש הוא גביית תשלום נוסף על הפרמיה הקבועה בעד טיפולים ותרופות.

ר א ש י ת ו ש ל ה ב ה"ר ב א ר ץ - י ש ר א ל. בשלהי 1912 הוקמה קופת־חולים (קו"ח) ליד הסתדרות הפועלים החקלאים ביהודה. גם הפועל־הצעיר ואחדות־העבודה הקימו קו"ח והן התאחדו ב 1920 — עם ייסוד הסתדרות־העובדים הכללית — לקו"ח של ההסתדרות. בשנות ה 30 הוקמו קו"ח נוספות, שגם הן נשענו על גופים פוליטיים ו/או ארגונים כלכליים. לאחר קום המדינה הוכרו 6 קו"ח: קו"ח הכללית של הסתדרות־העובדים; קו"ח לאומית של הסתדרות העובדים הלאומיים; קו"ח עממית מייסודה של „הדסה", שסיפקה שירות רפואי במושבות ונתמכה בידי התאחדות האיכרים; קו"ח „מכבי", מייסודם של עולי גרמניה, שלא רצו להצטרף לקו"ח בעלת אופי מפלגתי; קו"ח של „הציונים הכלליים". זו שינתה את שמה לקו"ח מרכזית, והקימה יחד עם קו"ח עממית את „קו"ח מאוחדת"; קו"ח „אסף" („אוצר הרופאים"), שנוסדה בידי הסתדרות הרופאים כדי לספק תעסוקה לרופאים עולים. קו"ח „אסף" הצטרפה לאחרונה לקו"ח „מכבי". — בתמיכת המוסדות הלאומיים, ואח"כ בתמיכת ממשלת ישראל, קלטה קו"ח הכללית את רוב העולים, ועד־מהרה הקיפה 75%—80% מכלל המבוטחים היהודים. וע"ע א"י, עמ' 716—728; (ה)הסתדרות הכללית, עמ' 41—44.

ה ב ה"ר ב מ ד י נ ת - י ש ר א ל: א) הביטוח הוא רשות, ורק החלטת הסתדרות־העובדים הכללית על חובת השתייכות חבריה לקו"ח הכללית הקנתה לו גוון של חובה; ב) הביטוח מספק שירותים מקיפים, למעט טיפול־שיניים, טיפול בשחפת ובמחלות־נפש ועוד שירותים מסוימים. הבה"ר בישראל אינו משלם בד"כ דמי־מחלה; ג) מוסדות הבה"ר צברו במשך השנים גרעונות ניכרים; ד) רק קו"ח הכללית הקימה מוסדות־אשפוז משלה, שאר הקופות נזקקות למוסדות ממשלתיים, עירוניים, ציבוריים ואף פרטיים, וגם קו"ח הכללית מספקת רק כמחצית צרכי־האשפוז של מבוטחיה בבתה"ח שלה. הקופות משלמות למוסדות־האשפוז רק חלק מההוצאות בעין, ו„תמיכה סמויה" זו יצרה תלות נוספת של הקופות בגורמי־מימון חיצוניים. ב 1976 ניסתה הממשלה לגבות מהקופות מחיר עצמי מלא של האשפוז. הסדר זה הטיל על הקופות עול כספי שלא עמדו בו, והממשלה הסכימה להסדרי־פשרה; עדיין מוקדם לקבוע כיצד ייפול דבר.

הוועדה הבין־משרדית לתכנון הביטוח הסוציאלי (1949/50) המליצה על ב"ר־חובה כללי, שיבוצע ע"י „מוסד אחיד משותף של המבוטחים והמדינה גם־יחד". חששות קו"ח הכללית, ובמידה פחותה גם של הקופות האחרות, לאבדן „הזכויות שבחזקה", הפריעו להפיכת השירות הסקטורלי לשירות כללי לכל אזרחי המדינה. בעמדת השלטונות חל שינוי, והוועדה לתכנון ביטוח־בריאות כללי (1957/9) נדרשה להציע תכנית לביטוח, שיוגשם „באמצעות קוה"ח של ארגוני המבוטחים תוך מניעת כפילות במתן העזרה הרפואית, השלמת החסר וכד'". הוויכוח בין שתי הגישות — קו"ח־ממלכתית אחת וקופות אחדות של ארגוני המבוטחים — מלווה את הדיונים הנמשכים מאז בעניין ב"ר כללי. בניגוד למקובל ברוב הארצות מתנגדים המפלגות וארגוני־הפועלים בישראל לב"ר ממלכתי, ותובעים להשאירו בידי קוה"ח הקיימות, בעוד שמפלגות המרכז והימין וההסתדרות הרפואית תומכות בביטוח ע"י קו"ח־ממלכתית אחת. הוויכוח הוליד את הצעת „חוק ביטוח בריאות, תשל"ג—1973", המבוססת על המשך קיומן של הקופות. ההצעה עוררה בעיות לגבי חופש־הבחירה בקופה, מנגנוני־גביה של דמי־הביטוח, ועוד, וגורלה לא הוכרע. מסתמנת נטיה להגיע לב"ר ממלכתי ע"י קו"ח אחת, ואולי — לשירות בריאות ממלכתי.

משרד העבודה והביטוח העממי, תכנית לביטוח סוציאלי בישראל, תש"י; י. קנב, אוכלוסין וחברה בעמים ובישראל, תשי"ז; הועדה לתכנון בטוח בריאות כללי, תכנית לביטוח בריאות כללי לישראל.

1959; ח. ש. הלוי, שרות רפואי וביטוח בריאות (הרפואה, פ״ב, ד׳), 1972; חוק ביטוח בריאות, תשל״ג – 1973; משרד-העבודה הבינ־לאומי: מבוא לבטחון סוציאלי, 1974; W. Beveridge, *Social Insurance and Allied Services*, 1942; id., *Voluntary Action, A Report on Methods of Social Advance*, 1948; A. D. Kelly, *Health Insurance in New France* (Canadian Medical Association Journal, LXLII), 1969; H. M. Somers – A. R. Somers, *Doctors, Patients and Health Insurance*, 1961; J. B. Grant, *Health Care for the Community*, 1963; M. J. Roemer, *Health Care Systems in World Perspective*, 1976; *U.S.A. National Health Insurance Proposals*, 1976.

ח. ש. ה.

כלכלת הר׳. ביסוד תורת הכלכלה עומדת הנחת המחסור — המשאבים העומדים לרשות כל משק מוגבלים, ועל החברה להחליט מה לייצר ולמי לחלק את התוצר. עם התקדמות הר׳ התחזקה ההכרה, שאפילו למטרות בריאות אין אפשרות להקדיש אמצעים בלתי־מוגבלים, ויש לשקול ולבחור בין אלטרנטיוות אפשריות, למשל בין הקמת מכון לטיפול בחולי־כליות לבין הקמת יחידה לטיפול נמרץ בחולי־לב. ההחלטות צריכות להתקבל על בסיס ידיעת ההוצאות לסיפוק השירותים, תוך הערכת התועלת שתופק מהשירותים האלטר־נטיוויים.

אחד מתחומי כלכלת הר׳ הוא הערכת עלויות השירותים וניתוח שיטות-הייצור. בארצות רבות ניתנים מרבית השירותים ע״י מוסדות ללא-מטרת-רווח. בהעדר תמריץ לרווחיות יש מקום לבדוק האם מתבצע הייצור ביעילות והאם אין בזבוז של אמצעים — בייחוד לאור העובדה שמוסדות-ר׳ רבים מקבלים תרומות ולכן גם מחיר ההון שלהם שונה ממחירו למשק. ברוב הארצות אין תחרות חפשית בתחום שוק ה ע ב ו ד ה של שירותי הבריאות, שהרי את מספר בתה״ס-לר׳ — וכן את שכרם של העובדים הרפואיים — קובעת רשות מרכזית. בהעדר מנגנון-שוק בודקת כלכלת הר׳ האם נקבע השכר האופטימלי, או שיש מקום לשנות את השכר כדי שישפיע — בכיוון הרצוי — על מספר העובדים.

כלכלת הר׳ עוסקת גם בצד ה צ ר י כ ה — בחקר התנהגות הצר־כנים מקבלי השירותים, המתנהגים באופן שונה מהמקובל; הואיל ואין בידם להעריך מה קיבלו, עליהם לתת אמון מלא בספקי השירו־תים — רופאים, רוקחים וכיו״ב. מאחר שמימד האיכות בר׳ עולה בחשיבותו על מימד הכמות, יש קשיים בהערכת התפוקה או השירות. למעשה, משקי-הבית „מייצרים״ בריאות, וקונים, בין-היתר, שירותי ר׳ בתור תשומות; אין להם צורך בתרופות, בביקור רופא ובאשפוז כשלעצמם.

אי-הוודאות הכרוכה בהוצאה הכספית קובעת עוד תחום־התעניינות. ביטוח-הבריאות הקיים ברוב הארצות הגורם לכך, שבעת־הצורך מבקשים המבוטחים שירותים בהקף גדול מזה שהיו קונים אילו נדרשו לשלם בעבור כל שירות בעת קבלתו (moral hazard). בשוק חפשי קובעים הצרכנים בתשלומיהם את הקף הקניות הרצוי. בעת קבלת שירותי בריאות אין מנגנון השוק פועל לגבי צרכנים מבוטחים. תופעה זו דורשת עיון לגבי הקף השירותים הרצוי לחברה והדרך שבה יש לחלקם בין הצרכנים שאינם רואים את המגבלה הכלכלית וחפצים בשירותים במידה בלתי-מוגבלת.

השיקולים בדבר עלות — תועלת קיימים בין אלטרנטיוות שונות של שירותים רפואיים ובין שירותים רפואיים לבין מוצרים ושירותים אחרים. הגדרת התועלת מסובכת, ובד״כ משתמשים במדדים אוביק־טיוויים, כגון תוחלת-חיים ושיעור תמותת תינוקות, או במדדים סובייקטיוויים, כהערכות עצמיות של תושבים לגבי מצב בריאותם. בגישה של פונקציית-ייצור מנסים כלכלנים לאמוד בשיטות אקונו־מטריות את השפעתם של מספר משתנים על המטרה שהציבו לעצמם — מהי תרומתם של המשתנים שירותי ר׳, רמת הכנסה, השכלה, עישון, עיור ועוד, לתוחלת-החיים. במספר מחקרים אקונומטריים בארה״ב עולה, שאם המשק יעביר משאבים משירותי-ר׳ לחינוך תגדל תוחלת-החיים.

H. E. Klarman, *The Economics of Health*, 1965; M. S. Feldstein, *Economic Analysis for Health Service Efficiency*, 1967; id., *The Medical Economy* (Scientific American, CCXXIX, 3), 1973; V. R. Fuchs (ed.), *Essays in the Economics of Health and Medical Care*, 1972; M. Grossman, *The Demand for Health*, 1972; M. H. Cooper – A. J. Culyer (eds.), *Health Economics*, 1973; M. Perlman (ed.), *The Economics of Health and Medical Care*, 1974.

י. מ.־כ.

בדיקות רפואיות המוניות בשיטות אוטומטיות הן ענף רפואי העוסק בהפעלת מערכות לבדיקות רפואיות כלליות באוכלו־סיה רחבה, או בתת-אוכלוסיות נבחרות, לשם גילוי מוקדם של מחלות, איתור הפרעות בשלבים טבים (ללא סימני מחלה) או אישור מצב הבריאות של פרטים ושל קבוצות. הבדיקות מבוצעות במיתקן אחד — במהירות, באמינות ותוך הבטחת עלות סבירה של התהליך — בסיוע מכשור מתוחכם וצוות של בעלי מקצועות-עזר בר׳.

מכלול אפייני כולל בדיקות משקל וגובה, תפקודי ריאה, צילום חזה, בדיקות שמיעה וראיה, לחץ תוך-עיני, לחץ-דם, רישום הפעי־לות החשמלית של הלב (א.ק.ג.), בדיקה גופנית ע״י רופא, בדיקות בסיסיות של הדם והשתן, בדיקות לגילוי מוקדם של תהליכים גידוליים והערכת גורמי-סיכון מיוחדים בקבוצת נבדקים.

בד״כ משיב הנבדק על קורות תלונותיו ומחלותיו בסיוע ובפיקוח מחשב האחראי למערכת. המידע נאגר ומעובד יחד עם תוצאות הבדיקות הגופניות והמעבדתיות. הרכב הבדיקות וסוג השאלון האנמנסטי (ע״ע אנמנזה [2]) ניתנים לשינוי לפי מאפייני גיל, מין, מצב חברתי-כלכלי, פיזור גאוגרפי ותחלואה בקרב האוכלוסיה הנבדקת.

המחשב מעבד את הנתונים הנאספים לגבי כל נבדק, ובסוף התהליך הוא מדפיסם כסיכום רפואי אישי. את הנתונים הנאספים אפשר להעביר למערכות מידע-רפואי מרכזיות, לשם הערכה נוספת לפי צרכי שירותי-הבריאות הכלליים.

סדרת הבדיקות המגוונת מאפשרת זיהוי הפרעות תפקודיות במספר ניכר של מערכות-גוף, שלא כבדיקות-סקר מיוחדות לגילוי מוקדם של פתולוגיה ספציפית (סרטן השד, שחפת, לחץ-דם, סוכרת).

תכלית הבדיקות לאתר מתוך אוכלוסיה כללית, בריאה לכאורה, פרטים החשופים לסיכוי ניכר לחלות במחלה מסוימת. הבדיקות אינן אבחנתיות (ע״ע אבחנה), ועפ״ר דרוש מבחן נוסף, סגולי-יותר, כדי לאשר או לשלול קיום הממצא שנתגלה במבחן הראשוני. שלב האישור נעשה עפ״ר במיתקן רפואי רגיל. ביסוד שיטת-בדיקה זו עומדת ההנחה, כי גילוי מוקדם של הפרעות בריאות מאפשר נקיטת אמצעי טיפול ומניעה, העשויים להקטין באורח משמעותי את שיעורי התחלואה והתמותה באוכלוסיית הנבדקים. לפיכך נבדקות בעיקר מחלות שכיחות, שחומרתן מצדיקה מאמץ לגילוי מוקדם.

ציוד הבדיקה מותאם לביצוע מספר רב של בדיקות, תוך אי־תלות מירבית בבודק. הבדיקה חייבת להיות בעלת דרגות רגישות וסגוליות מספיקות, ונוחה לביצוע באוכלוסיות גדולות; משיגים זאת ע״י קשירתו הישירה של ציוד-המדידה למחשב, ופיתוח מכשירי-מדידה משוכללים בעלי תפוקה גבוהה. האות הביולוגי הנמדד — שהיא עפ״ר אות [illegible] (כגון אות תרשים הא.ק.ג., נשימה, משך ופעקה [illegible]) מוזן אל המחשב, לאחר דיגיטליזציה. [illegible] הציוד [illegible] המחשב. המאפשרות פיקוח רצוף [illegible] איכות [illegible] אחרים במערך הבדיקות. [illegible] המערכת באמצעות מסוף [illegible] סוג מסוים של מידע (תוצאות [illegible] ממצאי רפואי).

[illegible] זו נמצאת בשלבי [illegible] ותמורה בהתאם להתפתחויות [illegible] הר׳, במכשור הרפואי ובמדעי-המחשב. אלה עשויים

להגביר את היעילות הרפואית-כלכלית של המערכות הללו ולהביא לשילובן במערך שירותי-הבריאות הכלליים.

ר. ש. כ.

ר׳ עממית ופולקלור. בעיני האדם ה„פרימיטיווי" אין המחלה תולדה של סיבות טבעיות, אלא תוצאת פעולתם של גורמים על-טבעיים — אלים המענישים אותו על חטאיו או מזיקים המתנכלים לו. אמונה זו, המושרשת עמוק בלב האדם, היתה נפוצה גם בקרב עמי-תרבות — לרבות עם ישראל — והחזיקה מעמד בשכבות עממיות גם לאחר שחכמת הר׳ הפכה למדע. אין פלא אפוא, שהאמצעים הראשונים במלחמתו של האדם במחלה היו פעולות מאגיות — לפיוס האלים הרוגזים או לגירוש המזיקים. הכוח המאגי הדרוש לביצוע פעולות כאלה היה בידי רופאי-אליל או כוהנים, אבל גם בידי אישים רמי-מעלה אחרים, כגון ראשי שבטים ומלכים. גם היום פועלים רופאי-אליל בחברות שבטיות, כגון השאמאנים (ע"ע שמניזם) בקרב שבטי האינדיאנים ועמי סיביר. מאז-ומעולם עסקו כוהנים ונזירים בר׳. בישראל פנו לנביאים (אחיה השילוני, אלישע, ישעיהו; וע"ע צרעת). ישו ריפא חולים במגע-ידו או בדיבור-פיו; ואפילו במגע כנף בגדו — ללא ידיעתו — נרפאה אשה זבת-דם. אחרי מותו המשיכו שליחיו לרפא חולים. ראשי שבטי הטונגה (פולינזיה) מרפאים חולי חזירית במגע רגליהם; מלכי צרפת ואנגליה עשו זאת במגע-יד.

אמצעי-הריפוי המאגי הנפוץ-ביותר הוא **הלחש**. נוסחי-לחש רבים נשתמרו בטכסטים שומריים, בבליים ואשוריים, בכתובות ובפפירוסים מצריים, בסאמה-ודה ובאטהארוה-ודה בהדו (ע"ע, עמ׳ 487), בחיבורים גנוסטיים וקבליים ובכתבי-הקודש של עמים רבים. לחשים רבים נמסרו בע"פ מדור-לדור, עד ימינו, והם עדיין בשימוש. **במקרא** נזכרים מלחשים (תה׳ נח, ו) או נבוני-לחש (יש׳ ג, ג), וכן לחשים כתובים, שנישאו כקמיעות (שם, כ). גם **התלמוד** מכיר את הריפוי בלחש („הלוחש על המכה", סנ׳ י"א, ע"א). עקרונית התנגדו חז"ל לשימוש בלחש, במיוחד כשהיה מלווה אמירת פסוקים מן התורה ופעולות שנחשבו כמאוסות, כגון יריקה; אבל במקרים מסוימים — למשל, לריפוי הכשת נחשים — התירו את הלחישה אפילו בשבת (סנ׳ ק"א, ע"א). לחשים רבים נשתמרו בתלמוד (לריפוי עיוורון — גיט׳ ס"ט, ע"א; למניעת עיוורון — ע"ז י"ב, ע"ב; נגד קדחת, שחין ואבעבועות — שבת ס"ז, ע"א, ועוד). חכמים רבים אסרו פעולות כאלה „משום דרכי האמורי"; אך הואיל ולא יכלו למנוע אותן, טרחו להדגיש, שגם מעשי-כשפים מצליחים רק בעזרת האל. היו גם חכמים חשובים שאמרו: „כל דבר שיש בו משום ר׳, אין בו משום דרכי האמורי" (שבת, שם). לחשים רבים היו גיבובי-מלים לא-מובנים אפילו למלחשים; אך עובדה זו לא גרעה מיעילותם, „כי ההברות [הקולות] גורמים הר׳ ולא המילות" — כפי שמסר בשם בעל ס׳ „מרדכי". ור׳ לעיל, עמ׳ 249.

קרוב ללחישה הוא הריפוי **בתפילה**. לתנאים אחדים ייחסו את הכוח לרפא חולים בתפילה. המפורסם בהם היה ר׳ חנינא בן דוסא, שאפילו גדולי-הדור פנו אליו; כשהיה מתפלל על חולים ידע אם יחיה החולה או ימות — לפי הרגשתו אם התפילה שגורה בפיו אם לאו (ברכ׳ ה׳, ג׳). כוח-ריפוי מעולה יוחס לפסוקים מסוימים — וגם היום „אומרים תהלים" למען חולים. בנצרות ידועה הכת המודרנית כריסצ׳ן סיינס (ע"ע), שהריפוי בתפילה הוא ממנהגי-היסוד שלה; ה Jewish Science Synagogue, שנוסדה באה"ב ב 1921, דוגלת בעקרונות דומים. חסידים מייחסים כוח-ריפוי לתפילות צדיקיהם. קתולים ופרבוסלווים פונים אל קדושים הידועים כרופאי-חולים, כפי שהיוונים הקדומים פנו לאסקלפיוס, אל הר׳, או להיגיאיאה בתו, אלת הבריאות (ע׳ ערכיהם). חולים נהגו ללון (incubatio) במקומות הקדושים („אסקלפיות"), להביא תרנגול קרבן לאסקלפיוס ולהקדיש לו דגמי כסף או זהב של האיברים הזקוקים לר׳ — מנהג



טיפול במצורעים באמצעות כוויות. איור מתוך כ"י תורכי, 1465 (הספריה הלאומית, פריס)

הנוהג עדיין בנצרות, במיוחד בכנסיה הקתולית, שבה מוקדשים דגמי האיברים למרים, אם ישו, ולקדושים המרפאים. גם המוסלמים פונים אל קדושיהם ומשתטחים על קבריהם („זיארה") בבקשת ר׳.

אל הלחשים והתפילות נתלוו בד"כ גם פעולות מאגיות. 3 יריקות נחשבות בעמים רבים אמצעי בדוק לגירוש מזיקים ולמניעת עין רעה (ע"ע). כמעט בכל מקום יוחסה לרוק סגולת מרפא — במיוחד לריפוי עיוורים וחרשים. אמצעי-ריפוי מקובל — לא-רק אצל היהודים, אלא גם בחברות שבטיות (למשל, בבורנאו) — הוא שינוי שם החולה, להטעיית המזיקים. להוצאת גורם המחלה מגוף החולה מוצצים השאמאנים האינדיאנים את האיבר החולה. פעולת-ריפוי זו מלווה לעתים ריקודים, ובהם מגלם השאמאן דמות חיה מסוימת (דוב, תחש וחיות אחרות) שמייחסים לה סגולות ריפוי. מאגיה סימפאתית מפעילים רופאי-אליל, המעמידים-פנים כאילו עברה המחלה אליהם, וכך משחררים ממנה את החולה. מקובלות גם פעולות של מאגיה הומיאופאתית. פעולה כזו — מלווה לחש, ליתר חיזוק — היא המומלצת בתלמוד (שבת ס"ז, ע"א) למקרה שנתקעה עצם בגרונו של אדם. דרך-ריפוי חשובה היא **גירוש המזיקים** — במיוחד במקרים של מחלות-נפש. מנהג זה, הנפוץ בכל העמים, ידוע גם ביהדות (ע"ע דבוק). האוונגליונים מספרים על גירוש שדים בידי ישו, וגם היום טוענת הכנסיה שנמסר לה הכוח הזה (exorcismus) ושהיא אף מפעילה אותו.

מקום מרכזי בר׳ העממית תופסים **הקמיעות** (ע"ע קמיע). תפקידם העיקרי להגן על נושאיהם מפני מחלה, אבל יש גם קמיעות בעלי סגולות-ריפוי. קמיע שהמלה „אבראקאדאברה" כתובה בו פעמים אחדות בסדר מסוים נחשב אמצעי בדוק נגד קדחת. מטבע הנושא את סימן הצלב מרפא ממחלת-הנפילה. בישראל האמינו, כי מסמר מעץ שנתלה עליו אדם („מסמר הצלוב") מרפא מכות ופצעים (שבת ס"ז, ע"א), ונוצרים מאמינים בכוחו של מסמר מארון-מתים לרפא שגרון. סגולה רפואית יוחסה לאבנים טובות. על צווארו של אברהם היתה תלויה אבן-טובה, „שכל חולה הרואה אותה מיד מתרפא" (ב"ב ט"ז, ע"ב). „בזואר" (אבן הנוצרת במעי בע"ח) מרפא מחלות כרוניות והוא גם סגולה נגד הרעלות.

אע"פ שהאדם סמך בעיקר על המלה והפעולה המאגית, חיפש גם סמי-מרפא בממלכות הצומח והחי; זו היתה ראשיתה של חכמת הר׳. ביסוד הפרמקולוגיה העממית מונחת האמונה, כי לכל מחלה מצוי בטבע אמצעי-נגד, הניכר בתכונות מסוימות (דמיון לאיבר

הנפגע, צבע, או תכונות אחרות). לעלי התלתן, דמויי־הלב, שימוש לריפוי מחלות־לב. צמחים מרובי זרעים נחשבו לתרופה נגד עקרות. הכרכום בעל הפרחים הצהובים, שימש תרופה נגד צהבת, והדמיה האדומה — נגד בורדם (דיסנטריה). באירופה נחשב הדבקון (ע"ע, עמ' 866) לתרופה אוניוורסאלית. סגולה דומה יוחסה באירופה ובאסיה לדודאים (ע"ע). במקרא הם נזכרים כנראה כסם־משגל, או כסגולה לפוריות. במזרח־הרחוק ובקרב שבטי האינדיאנים באמריקה הצפונית מייחסים לגינזנג (ע"ע) סגולה של תרופה כללית.

לאמונה בסגולות צמחי־מרפא הצטרפו אמונות אסטרולוגיות על השפעת גרמי השמים (במיוחד הירח וכוכבי־הלכת). לקיטת הצמחים היתה חייבת להיעשות במועדים מסוימים — לעתים בלילה — תוך הקפדה על מנהגים ריטואליים. את הדבקון הלבן היו הדרואידים הקלטיים קוטפים במגל־זהב בליל־ירח. וע"ע כשפים או מגיה; צמח, עמ' 789/90; פרמקולוגיה; רוקחות; רעל, עמ' 221.

מלבד בצמחים השתמשה הר' העממית גם בחמרים מן החי. האינדיאנים סכים בשומן תחש כתרופה נגד חוסר כוח־גברא. בגרמניה שימש דם אתון תרופה נגד מחלת־הנפילה. במצרים העתיקה שימש כבד בהמה תרופה נגד מחלות מסוימות (למשל, עיוורון־לילה). כושים באה"ב מחזיקים כבד־עגל מעל למכה, כדי להחיש את ריפויה. במצרים העתיקה נחשבה רחיצה בדם־אדם דרך לריפוי הצרעת, ועוד ביה"ב המליצו רופאים באירופה לאותה מטרה על רחיצה בדמם של ילדים בני שנתיים, בתוספת אכילת לבו של ילד.

תוך־כדי נסיונות־ריפוי באמצעים מאגיים גילתה הר' העממית גם דרכי־טיפול ותרופות של ממש, שיעילותן אושרה והוסברה אח"כ ע"י מדע הר'. כדי לרפא את חזקיה ציווה ישעיהו להניח דבלת־תאנים על השחין (מל"ב כ, ז); גם היום נהוג הדבר בארצות המזרח — לזרז „הבשלת" מורסות. דייגים השתמשו בשמן־דגים זמן רב לפני שנתגלו הוויטמינים המצויים בו. במזרח־אירופה נהגו להניח טחב־לחם או פטריות על פצעים מזוהמים — לפני שנתגלו תכונות האנטיביוטיקה המופקת מהם. שמן־קיק וסמי־שלשול אחרים שימשו לטיהור הגוף מטומאה ריטואלית, לפני שנתגלתה תועלתם הרפואית. המדע גילה באיחור גם את סיבת יעילותן של תרופות מוזרות: קורי עכביש (המכילים ארכנידין) — נגד קצרת; קרפדות מבושלות (שעורן מכיל אלקלואידים דיאורטיים) — נגד מיימת; וכד'. גם הקזת הדם והשימוש בעלוקות ובכוסות־רוח היו מדרכי־הריפוי של הר' העממית לפני שהרופאים אימצו אותם; בארצות רבות עדיין עוסקים בזה גלבים — המשמשים כעין רופאי־אליל בכפרים נחשלים — וזקנות, הבקיאות גם בלחשים ובמסורת צמחי־מרפא.

מ. ז.

ר' לא־קונוונציונאלית — המשכה של הר' העממית (ר' לעיל), ב„לבוש" מודרני.

בר' הלא־קונוונציונאלית נוהגות שיטות־ריפוי שונות, המושתתות על עקרונות־יסוד משותפים: א) הבריאות — סגולת הגוף מטבע בריאתו — היא מצב שכל גוף חי שואף להגיע אליו. ב) הבריאות היא תולדה של חיים המתנהלים ע"פ חוקי־הטבע השולטים בעולמנו. ג) מחלה נובעת מהפרת האיזון הטבעי של האורגניזם. ד) בגוף קיים „כוח חיים", שפעולותיו הן הבראה ושמירת הבריאות.

עם דרכי הריפוי הלא־קונוונציונאלי נמנים: נטורופתיה (נט') — ריפוי טבעי. הנט' מושתתת על אורח־חיים ותזונה נכונים. הנחת־היסוד של הנט' היא, שהצטברות חמרי־פסולת בגוף כתוצאה מאכילת מזון בלתי־טבעי — אורז מלוטש, קמח מנופה, סוכר מולבן וכיו"ב — היא הגורם העיקרי למחלות. הנט' מדגישה גם את חשיבותה של הרקת־מעיים סדירה למניעת מחלות.

הנט' מייחדת שימת־לב ללימודי התזונה, משמעותה ויישומה. היא עומדת על חשיבות הויטמינים (ע"ע) בצורתם הטבעית, ועל ההשפעות של מזון המכיל תוספות סינתטיות (חמרים־משמרים, צבעי־מאכל וכיו"ב). העובדה שחלק מהמזון יוצר חומצות או בסיסים לאחר עיכולו, והקושי הנעוץ בעיכול מזון עשיר בעמילן יחד עם מזון עשיר בחלבון — הם שיקולים־מנחים בהרכבת תזונה בריאה.

מטרת הנט' אינה רק להביא להבראת האדם, אלא גם ללמדו כיצד לשמור על בריאותו ולהימנע ממחלות, תוך הקניית מחשבה חיובית כדרך להבראה. עקרון הר' המונעת עומד אפוא בראש סדר־העדיפויות של הנט'.

לגבי הנט' מרבית התופעות הקרויות „מחלות" אינן אלא ביטויים להעדר איזון טבעי. מאחר שהגוף ניחן בכוח־ריפוי פנימי, רואה הנט' בכל סימפטום נסיון של הגוף להתגבר על המחלה, כדברי פרצלסוס (ע"ע), ש„מחלה היא תהליך של ניקוי הגוף", וכסברתו של ד"ר ת. סינדהם („היפוקרטס הבריטי" [1624—1689]), שמחלה היא ביטוי לתהליך של הבראה. אף הרמב"ם (בפתיחה לפירושו לסדר זרעים) אמר: „רופא בקי — כל זמן שיוכל לרפא במזונות לא ירפא ברפואות". סילוק הסימפטום באמצעות תרופות לא־רק שאינו מסייע לגוף, אלא אף מקשה עליו את מלאכתו, וכך עלולה מחלה חריפה להפוך לממושכת. לכן מתנגדת הנט' לתרופות, שרובן־ככולן רעילות ורק מדכאות סימפטומים. הנט' רואה בחידקים ובנגיפים גורמים המנצלים את מחלת הגוף היסודית, המכשירה את הקרקע לפעילותם, אך אין היא רואה בהם מחוללי־מחלה ראשוניים.

שיטות הריפוי בנט'. צום (ע"ע) — היגזרות מוחלטת מכל מאכל ומשקה, פרט למים. משך הצום — תחת השגחה — מיום אחד ועד מספר שבועות. הצום הוא מדרכי־הריפוי היעילות־ביותר; גם בע"ח מאבדים בזמן מחלה את תאבונם ונמנעים ממזון. אנרגיה רבה, המושקעת בד"כ בעיכול המזון ובקליטתו, מופנית בעת הצום לניקוי הגוף ולהבראתו. נפוץ־יותר צום חלקי — אכילת סוג אחד מפירות־העונה במשך ימים אחדים. מקובלות גם דיאטות זמניות מיוחדות — בעיקר בעת מחלות־מעיים — עד שוב הגוף לאיתנו.

הידרותרפיה — ריפוי במים. רטיות (קומפרסים) קרות וחמות, חוקן, אמבטיות — עם או בלי מינרלים — אמבטיות־שמש, עיסוי רפואי, התעמלות, תרגילי נשימה וכו'.

הרבליזם — שימוש בצמחי־מרפא. בסין כבר תוארו בתקופות קדומות כ 1,000 עשבי־מרפא, ובמצרים (ע"ע ג. אברס) — כ 700 סוגי תרופות צמחיות, ביניהן שמן־קיק. גם הרופא היווני קראטואס חיבר קודכס הרבלי; החיבור אבד, עך עיקרו נכלל כנראה בספרו של דיוסקורידס (ע"ע) — הספר העיקרי בנושא במשך כ 1000 שנים. בעת החדשה נודעו ההרבליסטים, א. ברונפלס (Otto Brunfels; המאה ה 16), ק. גסנר (ע"ע) וג. קאלפפר (N. Culpeper, 1616—1654). וע"ע צמח (צמחי ר'), עמ' 789/90; רוקחות.

צמחי־המרפא עוזרים לריפוי הגוף ע"י הספקת יסודות החיוניים



רפואה לא־קונוונציונלית: אוסטאופתיה („חילוץ עצמות")

לבריאותו (גם בע״ח בוררים לעצמם צמחי־מאכל מיוחדים בעת מחלה). עד תחילת המאה ה 20 היו מרבית התרופות שבשימוש הר׳ הקונוונציונאלית על בסיס צמחי.

אוסטאופתיה וכירופרקטיקה — שיטות ריפוי שהת־פתחו באה״ב בשלהי המאה ה 19, והעוסקות באבחנת תקלות במבנה שלד (ע״ע) האדם, ובריפוין. מקור דרכי הטיפול במסורת „מחלצי העצמות" העממיים, שנהגו להשיב חוליה או עצם למקומם ע״ס חוש וכשרון טבעיים.

אבי האוסטאופתיה, אנדרו סטיל (1828—1917), עמד על הקשר ההדוק שבין מבנה עמוד־השדרה לבריאות הגוף, וטען שכל סטיה מן המבנה התקין גוררת אחריה הפרעה במחזור־הדם וירידה ברמת תפקודם של איברים הקשורים לאותו חלק של עמוד־השדרה.

ד. ד. פאמר (Palmer; 1845—1913), ראשון הכירופרקטים, גרס, שנגרמות תקלות תפקודיות באיברים הפנימיים בשל הפרעה בזרימה העצבית, עקב פגמים בעמוד־השדרה. בשתי השיטות נכון גם היפוכן של הסברות שעליהן הן מתבססות — כל בעיה פנימית עלולה להתבטא כליקוי בחוליות.

את האבחנה מבצע המרפא, החש באצבעותיו שינויים בחוליות הגב; לעתים נעזרים גם בצילום רנטגן. כיום אין הבדל מהותי בין שתי התורות. האוסטאופת מרבה להשתמש בגפיים כבמנופים בעת „תיקון" הגב, בעוד שהכירופרקט מעדיף את „הלחיצה הישירה" על החוליות. רוב המבקשים להסתייע בשיטות אלו סובלים מכאבי־גב.

אקופונקטורה — רפואת־המחטים הסינית — ע״ע סין, עמ׳ 937/8.

הומאופתיה (ע״ע). בדרך מקרה גילה ד״ר ס. הנמן (1755—1843) מגרמניה, שהכינין (ע״ע), המרפא קדחת, גורם קדחת לאדם בריא. בעקבות זאת זנח את הגישה הרפואית שהיתה מקובלת אז, ושהיתה מיוסדת על „תאוריית ההפכים", אשר לפיה על התרופה לג־רום למצב הפוך מהקיים: לטיפול בעצירות משמש חומר משלשל; לטיפול בחום — סם להורדת החום, וכיו״ב. הנמן פיתח שיטת ריפוי שהתבססה על ההנחה — שכבר העלה פרצלסוס 300 שנה לפניו — שלפיה עשוי סם שבכוחו לגרום מחלה לאדם בריא, לרפא סימפטומים זהים, אם יינתן בכמויות זעירות לאדם חולה. הנמן גילה, שככל שריכוז הסם קטן־יותר, כן גדולה השפעתו. מכאן הסיק, שבגוף טמון כוח־ריפוי עצום, ושהתרופות הניתנות במינון מזערי (בשיטת מהילה מיוחדת) מעוררות כוח זה. עוד עקרון הומאופתי חשוב הוא, שעל ההומאופת לטפל באישיותו של החולה לא־פחות מאשר במחלתו, ובעת בחירת התרופה וקביעת המינון יש להתחשב גם באופי האדם ובמצבו הנפשי.

וע״ע צמחונות וטבעונות.

H. Benjamin, *Everybody's Guide to Nature Cure*, 1958; D. Jarvis, *Folk M.*, 1958; T. G. Dummer – A. Mabe, *Out on the Fringe*, 1963; J. Tilden, *Impaired Health, Its Cause and Cure*, 1970; B. Hoag, *Theory and Practice of Osteopathic M.*, 1974; C. Sharma, *Manual of Homeopathy and Natural M.*, 1974.

ג. רו.

אגודות רפואיות וכת״ע לר׳. בימי־קדם הושתתה הר׳ על הנסיון; אפשר להניח שרופאים או מרפאים התכנסו להחלפת דעות או נסיונות (השו׳ עמ׳ 253, 255). על התכנסויות כאלה של רופאים ידוע מימי הרנסאנס. הגילדות הרפואיות היו בוודאי ההת־ארגנויות הראשונות של רופאים. ב 1446 נוסדה Doublin Guild of Barber Surgeons („גילדת המנתחים־הגלבים בדבלין"), שזכתה להכרת הנרי VI. ב 1518 ייסד הנרי VIII קולג׳ של רופאים (College of Physicians). ב 1540 נוסדה Barber Surgeons Company, וב 1745 הפכה ל Company of Surgeons of London. גוף מדעי של־ממש הוקם בבריטניה ב 1645 בקירוב, כאשר מדענים נועדו לאסיפות שבועיות ב Gresham College בלונדון. על בסיס זה הוקמה ב 1660 החברה המלכותית (ע״ע) של לונדון (Royal Society of London). האיטלקים הקימו בנאפולי את Academia secretorum naturae ב 1560, ברומא את Accademia dei Lincei ב 1603 ובפי־רנצה את Accademia del Cimento ב 1657. ב 1652 הוקמה Academia naturae curiosorum בשווינפורט, גרמניה, וזו הפכה ב 1859 ל Academia caesarea Leopoldino-Carolina Germanica naturae curiosorum. ב 1731 הקים לואי XV בפריס את Academie de Chirurgie, וזו חידשה את קיומה ב 1820 כ Societe Nationale de Chirurgie et Societe Royale de Medicine. באמריקה־הצפונית הוקמו אגודות רפואיות בבוסטון ב 1736, בניו־היוון ב 1739, בצ׳רלס־טון ב 1755, בניו־ג׳רזי ב 1766 (זוהי האגודה הוותיקה־ביותר ביבשת אמריקה, הקיימת גם היום), במסצ׳וסטס ב 1781 ובניו־יורק ב 1794. ב 1790 נוסדה באמסטרדם אגודה רפואית. בארצות רבות נוסדו אגודות רפואיות רק במאה ה 19. וע״ע אקדמיה, עמ׳ 517/8.

ההסתדרויות הרפואיות הארציות הגדולות הוקמו במאה ה 19, מהן American Medical Association, 1847, ו British Medical Association, 1856. במאה זו הוקמו גם הארגונים המדעיים בהת־מחויות הרפואיות השונות.

בא״י הוקמה ההסתדרות הרפואית העברית ב 1912, והיא איגדה אז בס״ה 32 רופאים (9 בירושלים, 10 ביפו־ת״א, 7 במושבות ו 6 בשאר מקומות); הקימו אותה רופאים שבאו זה־מקרוב (ד״ר מ. שרמן, ד״ר א. ל. פוחובסקי וד״ר ב. קרינקין). עם קום המדינה הוסב שמה ל„ההסתדרות הרפואית בישראל" (הר״י). היא מקיימת סניפים רבים, ולידה ארגונים מקצועיים ואיגודים מדעיים.

תפקידי ההסתדרות הרפואית הם: פיתוחו וקידומו של המדע הרפואי ומתן אפשרות להשתלמויות; הגנה על זכויות הרופאים בכל הנוגע לתנאי השכר והעבודה, ובכלל זה גם התובות בתחום האתיקה הרפואית; דאגה לבריאות־הציבור באמצעות הדרכה והס־ברה, פעולות לשיפור התברואה והבריאות, השתתפות בתכניות לביטוח רפואי (ר׳ לעיל, עמ׳ 276), חינוך רפואי, ועוד.

במדינות רבות קיימת „לשכת רופאים", שתפקידה לשמור על כללי **הרישוי** לרופאים (ולהקפיד שרק בעלי תעודה מוכרת יורשו לעסוק במקצוע), על הענקת תארי „מומחה" (יש ארצות, וישראל ביניהן, שבהן זכות זו היא בידי מועצות מיוחדות שליד ההסתדרות הרפואית), על כללי האתיקה המקצועית (כולל ענישת העבריינים) ועל ביטוחים שונים לרופאים. בישראל מסרבת הממשלה לדרישת ההסתדרות הרפואית להקים לשכת רופאים.

קיימים ארגוני ר׳ **בי״ל**, מהם מדעיים (כמו הקולג׳ הבי״ל של כירורגים [שיקגו, 1935] והפדרציה העולמית לבריאות־הנפש [לונדון, 1948]) ומהם ציבוריים (כמו הפדרציה הרפואית הפאן־אמריקנית [ניו־יורק, 1925]). ב 1947 הוקמה „ההסתדרות הרפואית העולמית" (World Medical Association), המופקדת על כללי האתיקה, החינוך הרפואי ונושאים בעלי עניין כלל־עולמי.

ב 1936 הוקם ארגון עולמי של רופאים **יהודים**, וכינוסו הראשון נערך בא״י. פעולתו הופסקה בפרוץ מלה״ע II. אחרי מלה״ע II הקימה ההסתדרות הרפואית „מפעל חברות־חוץ" (Fellowship of the Israel Medical Association), המאגד רופאים יהודים בחו״ל המצטרפים להר״י. כיום חברים בארגון כ 13,000 רופאים.

את **כה״ע** הראשון לענייני ר׳, Philosophical Transactions — הו״ל החברה המלכותית. ב 1667 הו״ל האקדמיה של פירנצה את כה״ע Saggi di Naturali Esperienze. ב 1670 הו״ל ה Academia naturae curiosorum בלייפציג את Miscellanea curiosa medico-physicarum Germanicarum, וב 1680 י״ל בהמבורג Monatliche neueroeffnete Anmerkungen Ueber alle Theile der Artzney-

kunst. — העתונות הרפואית התרחבה והסתעפה לממדים עצומים; ב 1968 נמנו למעלה מ 6.500 כת״ע, ומאז נוספו עוד מאות.

בא״י י״ל העתון הרפואי העברי הראשון עם ייסוד ההסתדרות הרפואית העברית ב 1912, ושמו — „זכרונות דברים של האגודה המדיצינית העברית שבא״י". היה זה העתון הרפואי העברי הראשון בעולם. והוא י״ל עד פרוץ מלה״ע I וחידש הופעתו ב 1919. ביולי 1920 החל להופיע בה״ע „הרפואה" (החוברת השניה — אפריל 1924), ומאז י״ל כירחון עד 1941, עת הפך לדו־שבועון; גם היום זהו הבטאון הרפואי העיקרי בשפה העברית. מיוני 1940 יו״ל מטעם ההסתדרות הרפואית דו־שבועון ושמו „מכתב לחבר". עוד יו״ל בעברית: „רפואת המשפחה", „רפואת השיניים", „מידע לרופא", „הרוקח העברי", ועלונים שונים. מ 1966 יו״ל Israel Journal of Medical Sciences, המביא את השׂגי הר׳ והמחקר הרפואי בישראל לידיעתם של קוראי אנגלית.

מ. שרמן, קורות העתונות הרפואית העברית בארץ (הרפואה, נ׳, א), תשט״ז; י. סוס (עורך), ההסתדרות הרפואית בישראל בת 50, 1961; R. H. Major, *A History of M.*. 1954; W. B. McDaniel, *A Brief Sketch of the Rise of American Medical Societies* (Inter. Record of M., CLXXI), 1958; E. T. O'Brien, *Private Enterprise — Royal College of Surgeons in Ireland* (British Medical Journal), 1976.

י. סו.

מהידיעות על הר׳ המפוזרות **במקרא** עולות שתי עובדות בעלות חשיבות עקרונית: 1) קיים ידע על המחלות המידבקות וניתנות הוראות מעשיות למניעת התפשטותן; 2) הונהג יום־מנוחה שבועי. מלבד ערכן הדתי הראשוני מתגלה בשתי העובדות מקוריות בגישה, ועד היום הן מעמודי־התווך של ההיגיינה הציבורית והפרטית גם־יחד. ההסגר (ע״ע) הנזכר במקרא (ויק׳ יג, ה) הוא מאבות הקַרנטינה, שהונהגה לראשונה במאה ה 14 בנמל ראגוזה (ע״ע דוברובניק), והביאה לייסוד הלפרוזוריות (בתי־מחסה לחולי צרעת [ע״ע]), שהוקמו ביה״ב ושכמעט הצליחו להדביר מגפה זו באירופה. חוקי השבת הם יחידאים במזרח הקדום — אין הם נזכרים בחוקי חמורבי, ואף לא ברפואת יוון העתיקה. הרעיון של יום־מנוחה שבועי היה זר לחברה של יוון ורומא, והסאטיריקן יובנליס (ע״ע) אף לעג להמצאה המוזרה בעיניו.

בתקופת המקרא התקיימה כת רופאים מחוץ למרכז הפולחן, בעוד שכוהנים היו מופקדים על ראיית הנגעים והחליטו בענייני טמאה וטהרה (ע״ע). נזכרים גם מעשי ריפוי שחוללו נביאים (אליהו, אלישע, ישעיהו) בדרך נס. הפרזה ברפואות אינה מיוחדת לימינו („לשוא הרבית רפואות" [ירמ׳ מו, יא]). גם „רופאי אליל" (איוב יג, ד) לא חסרו. נזכרות מחלות אפידמיות, המיוחסות לאיזור מסוים („ארץ אכלת יושביה" [במ׳ יג, לב]; „והמים רעים והארץ משכלת" [מל״ב ב, יט]); הדברים מזכירים את שם ספרו המפורסם של היפוקרטס „על האוויר, המים והמקומות". נמצא במקרא גם שיפוט פרוגנוסטי — מחלה חולפת („ולא ימות ונפל למשכב" — שמות כא, יח), ואף פרוגנוזה קשה („חלה חזקיהו למות" — ישע׳ לח, א).

בתחום האנטומיה מרובות מליצות וניבי־לשון בנוגע למבנה גוף־האדם: „ויִבן ה׳ אלהים את הצלע..." (ברא׳ ב, כב); „אשר עשיתי בסתר רקמתי בתחתיות ארץ" (תה׳ קלט, טו); ועוד. (השורש „רקם" משמש בהיסטולוגיה אף בעברית החדשה). בפיסיולוגיה עומד הפסוק „הלא כחלב תתיכני וכגבינה תקפיאני" (איוב י, י), על ערך החלבון במבנה הכימי של הגוף. הקביעה „כי נפש הבשר בדם הוא" (ויק׳ יז, יא) מדגישה את חשיבות הדם. ההיגיינה הכללית נידונה בהרחבה ובפירוט. האיסור לאכול בהמה טמאה הוא דתי בעיקרו, אבל בנוגע לנבלה („ובשר בשדה טרפה לא תאכלו" [שמ׳ כב, ל]) נראה שהאיסור קשור בחשש מפני זיהום ורקבון. דרכי היטהרות מטומאה הם בעיקר דתיים, אולם מתאימים גם לנוהג רפואי — רחיצת הגוף, הדחת בלים, טיוח הבית (ויק׳ יד, מב) וכיו״ב. הגשת מים לרחיצת הרגליים (ברא׳ יח, ד) היתה שייכת למידת הכנסת־אורחים. ברחיצה קשורה גם סיכת העור בשמן — בגלל האקלים החם. הודגשה ההיגיינה של המחנה בזמן מלחמה (דב׳ כג, י—יד). האיסורים בתחום המין (ע״ע נדה) מוסיפים, אולי, קצב והתרעננות פסיכו־סכסואלית בחיי הזוג.

ר׳ בדרך נס אינה ניתנת בד״כ להסבר רפואי; אך, למשל, לגבי הסיפור על אלישע, שמנע הרעלה בפקועות־שדה (מל״ב ד, לט—מא), הוכח שהקמח מנטרל את ההשפעה הרעלית. החיָאת בן השונמית (שם, לד—לה) הוא מעשה נס, אבל יש בסיפור רמזים לתהליכים טבעיים — טיפול בחימום („ויחם בשׂר הילד"), ואולי בהנשמה מלאכותית (ומעניינים דברי רד״ק: „ואפשר גם כן להנשים על הנער לחממו בחום הטבעי היוצא מפיו. כי רוב הנסים נעשים עם מעט תחבולה מדרך העולם"). ההתאוששות של המת המדומה היתה מלווה עיטוש, שהיא הופעה־מחדש של החזרים (רפלכסים). לא נזכרו במקרא תרופות מאגיות — שהיו מקובלות ברפואת העולם העתיק וביה״ב, והנזכרות גם בתלמוד — וכן אין בו גירוש שדים (ע״ע דבוק), הנזכר בברית החדשה. נזכרות חבישה ומשחות — בעיקר צרי גלעד. בתחום האורתופדיה נזכרים חבישה וחיתול לצורך ריפוי עצמות, ומובלט רעיון השיקום („לחזקה [את הזרוע] לתפש בחרב" [יחז׳ ל, כא]). בר׳ הפנימית נזכר הלב — ולא־רק בדרך משל או מליצה — והביטוי „ויפג לבו" (ברא׳ מה, כו) מרמז, אולי, על הבחנה בין פעולה סדירה למופרעת. נזכרות גם מחלות נדירות, כמו מחלת המלך אסא („חלה את רגליו" [מל״א טו, כג]), שהיתה, כנראה, מחלת כלי־הדם ההקפיים עם היצרות העורקים. מחלת המלך דוד בזקנתו („ויכסהו בבגדים ולא יחם לו" [מל״א א, א]) קשורה גם היא בהפרעות במחזור־הדם. אין המקרא מספר על ניתוחים, אבל בפרשת יצירת חוה מצלע האדם כבר נזכרים השלב הראשון, ההר־דמה, והאחרון, הכיסוי ה„פלסטי" („ויסגר בשׂר תחתנה" [ברא׳ ב, כא]). נידונים מיקום הפציעות והסכנה מפגיעה ב„חמש" (שמ״ב ב, כג); הפירוש שהמדובר במקום הצלע החמישית (הלב) אינו מתאים לנתונים האנטומיים, והכוונה היא לצלעות מימין (ליד הכבד), מקום מושב החגורה והתחמושת שהיא נושׂאת (מכאן „חמושים"). המליצה „אזנים כרית לי" (תה׳ מ, ז) מלמדת על ידיעת מיקום השמיעה — במעמקי העצם. נזכרים גם מונחים רבים מתחומי הדרמ־טולוגיה, רפואת־העיניים, הגינקולוגיה ומלאכת המיַלדות, המומים הפוסלים לכהונה ולנישואין, מחלות עצבים ונפש, מחלות מגפתיות, ועוד.

המשנה והתלמוד — בהלכות טריפה, נידה, מומים ועוד — עשירים בחומר רפואי. המשנה נערכה בערך בימי גלנוס, ויש מקום להשוואה. הרעיון האנטומי — בייחוד השתנות מבנה הגוף עקב מחלות שונות — מודגש־יותר בר׳ התלמודית, בעוד שתורת הליחות, ששלטה ביוון וגם בין יהודי יה״ב, רק נרמזת בתלמוד. בהלכות טריפה מובלט רעיון הפרוגנוזה, שהדי בהמה אינה ראויה לאכילה אם נתגלתה בה אחרי השחיטה מחלה שהיתה עלולה להביא למותה תוך 12 חודש — „זה הכלל: כל שאין כמוה חיה — טרפה" (חולין ג׳, א׳). לא־רק מחלה אלא גם חוסר איבר מסוים (agenesis) מטריף את הבהמה. עפ״ר נכונות הערכות אלו גם במבחן מדעי. ואולם, הטרפה בגלל „ניטלו הכליות" (בין המותר) לא תיתכן — שהרי אין בהמה יכולה לחיות ללא שתי כליות; ואכן, המשנה מסיימת בקביעה: „ר׳ מאיר מכשיר וחכמים פוסלים" (נראה שמדובר בחוסר כליה אחת, שהרי כליה [בלשון יחיד] אינה נזכרת במקרא). אגב, כל הפרטים בנוגע לכליות כוללים תצפיות מעניינות: כליה כפולה; כליה בודדת; כליה שהקטינה (contracted kidney); כליה מלאה מים סרוחים (pyonephrosis) — טריפה; כליה מלאה מים זכים (hydronephrosis) — כשרה. מחלות הריאות היו מוכרות יפה, ולא־רק בתחום השחפת (סירכות, מערות, אוטם בריאה — שיכול להיות גידול או אינפרקט —



הרופא היהודי יצחק ישראלי מתייעץ עם קונסטנטינוס האפריקני (ע' ערכיהם) ועלי עבאס המוסלמי. מתוך כתבי יצחק ישראלי, ליון, 1515

מורסות, אכינוקוקוס, התנקבות). מתוארות גם טכניקות לבדיקה פתולוגית — ע"י ניפוח הריאה, וכן ע"י יציקת המוגלה לתוך כלי זכוכית מלא מים; כשמוצאים בהם חוטים לבנים („שוריקי חיורי") הרי זה סימן להרס הרקמה, והבהמה טריפה.

בתלמוד מצויות ידיעות גם על ראשית הכירורגיה (ע"ע, עמ' 804). מתואר ניתוח נדיר של הוצאת שכבות עצומות של שומן מתחת לדופן הבטן (ב"מ פ"ג, ע"ב). החולה הורדם בסם־שינה, ומטעמי נקיון בוצע הניתוח ב„בית־השיש". מסופר על פתיחת גולגולת ([טרפנציה]; כתו' ע"ז, ע"ב, ועוד) ועל קטיעת רגל בגלל נומי (ע"ז י', ע"א), כנראה גנגרנה (ע"ע נמק). נזכרת נטילת הטחול (סנ' כ"א, ע"ב). מעניין־ביותר הניתוח הגדול של „יוצא דופן" (נידה ה', א', ועוד) — הוא החיתוך הקיסרי ביולדת (ע"ע לדה, עמ' 193/4). במשנה (בכו' ד', ד') נזכרת הוצאת הרחם (hysterectomy) בבהמות — משיקולים מסחריים; למרבה הצער מובאת ידיעה זו ללא פרטים על הטכניקה, בשם תודוס הרופא, שכנראה היה חניך אסכולת אלכסנדריה. ניתוחים מוצלחים בבהמות דרבנו את הרופאים לנסות אותם גם בבני־אדם. נזכרים גם מכשירים כירורגיים, כגון מקדח גדול וקטן של רופאים, וכן סדים וקַשישים ([splint]; שבת נ"ג, ע"א) המשמשים באורתופדיה.

בהיגיינה הציבורית נזכרים סידורים להוצאת האשפה מירושלים — דרך שער מיוחד, הוא שער האשפות — וברחובותיה נשמר הנקיון: „שוקי ירושלים עשויין להתכבד בכל יום" (פס' ז', ע"א). היו גם סידורים להאיר את הרחובות בלילה, כדי למנוע חבלות ותאונות.

אחת הידיעות המרשימות בר' פנימית היא בדבר מחלת־הדם המופיליה (יב' ס"ד, ע"ב) והעברתה הגנטית (דרך האם, לילדים זכרים). מובאת גם ידיעה על צהבת המוליטית קשה בתינוק (שבת קל"ד, ע"א), ופסק־הלכה שלא למול אותו עד שיבריא. שתי תגליות אלו קדמו בהרבה לפרסומן בספרות הרפואית העולמית: ההעברה התורשתית תוארה ב1803, ועל ה„תינוק הירוק" דנו רק בימינו בקשר עם גורם הרזוס (.R. H; ע"ע דם, עמ' 730/1) והפרעות באנזימים. בצד תגליות חשובות כאלה נמסרות ידיעות שהן בגדר ר' עממית ומאגית. בספרות הרבנית נפסק שאין מתרפאים בר' מסוג זה בלי לשאול רופא; הנימוק הוא, ש„השתנו הטבעים" — דהיינו טבע האדם — ובהתאם השתנו גם דרכי הטיפול. רבות מן התרופות והטיפולים העממיים — ביניהם גם כאלה השרירים וקיימים עד היום — מובאים בתלמוד בשם אשה; הרבה בזה אביי, הפותח כל הוראה כזאת במלים „אמרה לי אם", דהיינו האומנת שלו. לבסוף

יוזכר, שבמסגרת הר' הציבורית פותחה חוקת־עבודה מדוקדקת, שבאה לשמור על זכויות הפועל, בהמשך לציווי המקראי „למען ינוח עבדך ואמתך כמוך" (דב' ה, יד). התחשבות יתרה זו באה לידי ביטוי במליצה התלמודית „כל הקונה עבד עברי כקונה אדון לעצמו" (קיד' כ', ע"א).

יה"ב והזמן החדש. עם ראשית הגלות נשמר זמן־מה ייחודו של הרופא היהודי — בגלל ההגבלות שהטילו עליו השלטונות. מהמאה ה4 ואילך נאסר על יהודים לטפל בנוצרים; אלא שהחוקים לא היו יעילים, כפי שעולה מעדותו של ארנלדו דה וילנובה (1300 בערך), שהתמרמר על הפרת האיסור הזה, וטען שלא מצא מנזר שאין רופא יהודי מטפל בחוליו. ואכן, למעשה השתמשו אפיפיורים, מלכים ואצילים בשירותיהם של רופאים יהודים. אלה הרגישו עצמם גם כשגרירי האומה היהודית הנרדפת, ופעלו לטובת אחיהם. ההערכה היתרה שזכו לה מקורה גם באמונה שהם שומרי „סודות רפואיים" מיוחדים. למעשה הצטיינו הרופאים היהודים בידיעת שפות זרות ובזהירות מיוחדת בטיפול, שכן כל שגיאה מצדם עלולה היתה לגרור תגובת־נקם כלפי אחיהם. מסיבות אלו שמרו בהקפדה על אתיקה רפואית. בחיבור „ספר היושר" (בכ"י; המאה ה14) מצויה הקריאה: „אנו רופאים ישראלים אשר נתפשים תחת הגולה יצריך אלינו חכמה מופלאה", והרופאים נדרשים להיזהר במיוחד בטיפול בנכרים. הרופאים היהודים היו גם מעורבים בוויכוחים שכפו עליהם הנוצרים, וכדברי המחבר הנ"ל, „לפעמים צריכים לבאר חכמתנו בפניהם". שמות יהודיים מצויים גם בין רופאי העיריות — בייחוד בזמן מגפות הדבר (ע"ע) באירופה, כשהשלטונות התעלמו מאיסורי הכנסיה. מקצוע הר' היה חפשי במידת־מה (professio liberalis), כשמרבית המקצועות היו חסומים בפני יהודים.

מהספרות הרפואית בעברית ביה"ב המוקדמים יוזכרו „ס' אסף" של **אסף** הרופא (ע"ע; המאה ה7) ו„ס' המרקחות" של שבתאי **דונולו** (ע"ע; המאה ה10), שהיה כה"י העברי הראשון שי"ל בהוצאה מדעית (1867). רבים מן הרופאים היהודים כתבו את חיבוריהם ערבית. כך, למשל, נהג יצחק **ישראלי** (ע"ע; המאות ה9—ה10); כתביו תורגמו לעברית, ואח"כ (במאה ה11) ללאטינית.



עמוד מה„קנון" של אבן־סינא בתרגום עברי. סלרנו, המאה ה15. (הספריה האוניברסיטאית, בולוניה)

מקום מיוחד תופס הרמב"ם — בגישתו הפילוסופית, במלחמתו באמונות־תפלות, בהתנגדותו למתן תרופות־סרק ובהכרתו הברורה בהשפעת גורמים נפשיים על מהלך המחלות. רק ב 1940 החלו להתפרסם כתביו הרפואיים במהדורות מדעיות (ע"ע משה בן מימון, עמ' 563/4). בגלל קוצר־ידה של ההיסטוריוגרפיה היהודית של יה"ב זוהו אהדים מרופאי התקופה — בטעות — כיהודים (אל טברי, אבן זוהר, אבן רשד ואחרים).

מימי הרנסאנס השתדלו יהודים להתקבל לאוניברסיטות, בייחוד באיטליה. הראשון שהצליח לקבל דיפלומה באוניברסיטה (ב 1400 בערך) היה אליה בן שבתאי (Sabbato). הוא אף נקרא ללונדון כדי לטפל בהנרי IV, ונשאר שם עד מות החולה המלכותי. הוא הסכים לבוא רק אחרי שהותר לו להביא אתו 10 גברים ל„מניין" — שהרי אחרי הגירוש ב 1290 לא היו יהודים באנגליה. במאה ה 16 גבר לחץ היהודים להתקבל לאוניברסיטות. עדות לקשיים מצויה בשיר של הרופא והפילוסוף דון יהודה אברבנאל (ע"ע), האומר על הר': „כבשתיה במו קשתי וחרבי". מרכז ללימודי הר' ליהודים במאות ה 16 וה 17 היתה הפקולטה לר' בפדובה, שמטעמים מסחריים, כנראה, הסכימה לקבל לא־קתולים. מן הרופאים היהודים המפורסמים יוזכרו אמטוס (ע"ע) לוזיטנוס ודוד דה פומיס. עד המאה ה 18 כתבו רוב הרופאים היהודים את ספריהם בלאטינית; מבין הכותבים בעברית — יעקב צהלון (ע"ע; 1683) וטוביה (ע"ע) בן משה הכהן (1707). מאז ועד ראשית המאה ה 20 (בא"י) לא נכתבו בעברית ספרי ר' — מלבד ספרים על ר' עממית.

עם תחילת האמנציפציה השתלבו היהודים היטב במחקר הרפואי. ר. רמק (Robert Remak; 1815—1865) עסק באנטומיה מיקרוסקופית וגילה סיבים — הנקראים על שמו — במערכת־העצבים; יחד עם וירכו (ע"ע) הוא נחשב אחד מאבותיה של תורת התא. הנלה (ע"ע; יהודי מומר), מגדולי האנטומיה במאה ה 19, גילה את הלולאה — הנקראת על שמו — בכליה. בפתולוגיה האנטומית הבהיר כהנהים (ע"ע; יהודי מומר) את מהות הדלקת, והיה מנציגי השיטה הניסויית בפתולוגיה. תלמידו, ויגרט (ע"ע), פיתח שיטות לצביעת רקמות בצבעי אנילין, והיה מאבות ההיסטולוגיה (ע"ע, עמ' 257). הוא היה הראשון שתיאר (1880) את התמונה הפתולוגית של קריש (תרומבוזיס) בלב. הבוטנאי פ. י. כהן (ע"ע) היה ממניחי יסודות הבקטריולוגיה (ע"ע, עמ' 318). ב 1841 תיאר גרובי (ע"ע), מחלוצי הפרזיטולוגיה, את גורם היעֶּרת (ע"ע), ואח"כ — את הטריפנוסומות (ע"ע). ניסר (ע"ע; יהודי מומר) גילה את הגונוקוקוס, גורם הזיבה (ע"ע; 1879), סמוך לזמן התגליות המהפכניות של קוך (ע"ע). רוב החוקרים הללו פעלו בגרמניה. באה"ב פעל הבקטריולוג סימון פלכסנר, מגלה חידק הדיזנטריה הנקרא על שמו. בר' הפנימית התבלטו: ל. טראובה (ע"ע), שעסק במחקר קליני ובפיסיולוגיה ניסויית — בעיקר במחלות לב וכליות; מינקובסקי (ע"ע; יהודי מומר), ממגלי הסכרת (ע"ע) הניסויית ומסוללי־הדרך לגילוי האינסולין (ע"ע); בצרפת המציא פ. וידל (ע"ע) את האבחנה הסרולוגית של טיפוס־המעים (ע"ע); בניו־יורק תיאר עמנואל ליבמן את הפתולוגיה והקליניקה של דלקת פנים־הלב הבקטריאלית התת־חריפה. בחקר הדם הצטיינו: ז'. אֵיֶם (Georges Hayem; 1841—1933), בצרפת, שתיאר בין־השאר את הטסיות (תרומבוציטים) והחסר דם המוליטי נרכש, ואת התמיסה המשמשת גם היום בספירת הדם; הנוך (E. H. Henoch; 1820—1910), רופא־ילדים בברלין, שתיאר (1874) מחלה של רגישות־יתר, המתבטאת בין־השאר בפריחה והנקראת על שמו (ע"ע שנלין). גם בתחומי הסרולוגיה והאימונולוגיה התבלטו רופאים יהודים, ביניהם: פ. אֶהרליך — מגדולי החוקרים בר' בתקופתו — א. וסרמן ולנדשטינר (ע' ערכיהם). שיעור היהודים בר' המעשית והתאורטית עולה־בהרבה על שיעורם באוכלוסיה. מבין 120 חתני פרס־נובל בפיסיולוגיה ור' 24 הם יהודים (כולל מומרים). מקום לעצמו תופס ז. פרויד (ע"ע), אבי הפסיכואנליזה, ותלמידיו, שכמעט כולם יהודים.

י. ל. כצנלסון, התלמוד וחכמת הר', תרפ"ח; ז. מונטנר, הלשון העברית מחכמת הר', 1940; הנ"ל, הכתבים הרפואיים של הרמב"ם, א'–ח', ת"ש–תשכ"ס; הנ"ל, ס' אסף הרופא (קורות, ג'–ד'), תשכ"ה–תשל"ב; יה. ליבוביץ, לתולדות הר' בישראל (יבנה, ג', 184–200), תש"ס; הנ"ל, תשובת הרמב"ם על קץ החיים (קורות, ה'), תשכ"ט; הנ"ל, על הר' במקורות היהדות (מחניים, קכ"ב), תש"ל; הנ"ל, ר' (בתוך: אנציק' מקראית, ז', 407—425), תשל"ו; מ. שטייר, המיילדות לפי המקרא (עבודת־גמר, ביה"ס לר', ירושלים), 1967; אסיא, מאמרים, תמציות וסקירות בעניני הלכה ור', א', תש"ל–; י. אליאש, הרופא בהלכה (סיני, ע"ה), תשל"ד; ע. זהר, ר' ומחקר רפואי בישראל (מדע, י"ח, 4), 1974; א. שטינברג, פרקים בפתולוגיה בתלמוד ונושאי כליו, תשל"ה; הר' בהלכה (תורה שבע"פ, י"ח), תשל"ו; R. J. Wunderbar, *Biblisch-talmudische M.*, 1850/60; M. Steinschneider, *Die Hebraischen Übersetzungen des Mittelalters*, 1893; J. Preuss, *Biblisch-talmudische M.*, 1911; D. I. Macht, *A Pharmacological Appreciation of a Biblical Reference to Mass Poisoning, II Kings IV, 38–41* (The Johns Hopkins Hospital Bull., XXX), 1919; H. E. Sigerist, *A History of M.*, I, 406/7, 1951; S. Muntner, *The Antiquity of Assaph the Physician* etc., (Bull. Hist. M., XXV), 1951; S. R. Kagan, *Jewish M.*, 1952; J. O. Leibowitz, *Town Physicians in Jewish Social History* (Inter. Symposium on Society, M. and Law), 1973; N. Koren, *Jewish Physicians; A Biographical Index*, 1973; J. O. Leibowitz – S. Marcus (eds.), *Moses Maimonides on the Causes of Symptoms*, 1974.

יה. ל.

רֶפּוּבְּלִיקָה, ע"ע מְדִינָה, מַדַּע־הַמְּדִינָה, תּוֹרוֹת מְדִינִיּוֹת, עמ' 269 ואילך.

רֶפּוּבְּלִיקָנִית, הַמִּפְלָגָה הַ־ (Republican Party), אחת משתי המפלגות הגדולות באה"ב. המה"ר נוסדה ב 1854, בסערת־הרוחות שהתעוררה סביב קבלת חוק קנזס־נבראסקה, שהתיר עבדות ממערב למיסיסיפי. מקימיה — ויגים־לשעבר, חלק מהדמוקרטים ו„אנשי הקרקע החפשית" (Free Soilers) — התנגדו בתוקף להתפשטות העבדות, ובחרו בשם מפלגתם לזכר הרפובליקנים מימי ג'פרסון (ע"ע). המה"ר, שהדגישה עקרונות כלל־לאומיים מעל לזכויות המדינות באה"ב, קבעה במצע־הבחירות הראשון שלה (1856), שהקונגרס רשאי וחייב לאסור עבדות בטריטוריות שעדיין לא אורגנו למדינות. כוחה היה במדינות הצפון.

בבחירות לנשיאות ב 1860 ניצח מועמד המה"ר, א. לינקולן (ע"ע), בסיסמה של בלימת התפשטות העבדות. בעקבות בחירתו פרשו מדינות הדרום ופרצה מלחמה־האזרחים באה"ב. נצחון הצפון הבטיח הגמוניה של המה"ר: ב 72 השנים שבין 1860 ל 1932 ניצחה המה"ר 14 פעם, והפסידה 4 פעמים בלבד (ב 1884 וב 1892, כשניצח קליולנד, וב 1912 וב 1916, כשניצח וו. וילסון [ע' ערכיהם]). נצחון וילסון הושג מחמת פילוג בשורות המה"ר; ב 1924 ניצחה המה"ר חרף פילוג בשורותיה; הנצחון ב 1864 — בעיצומה של מלחמת־האזרחים — היה, להלכה, לא של המה"ר אלא של „מפלגת הברית הלאומית", שלינקולן הרפובליקני וסגנו הדמוקרטי א. ג'ונסון (ע"ע), היו מועמדיה. וע"ע ארצות־הברית, עמ' 95/8; דמוקרטית, המפלגה ה־.

בימי שלטונה הממושכים, במיוחד בעשורים האחרונים של המאה ה 19, פשו במה"ר תופעות של שחיתות, שלטון „בוסים" נוקשים, קפיאה על השמרים והזדהות הולכת וגוברת עם אנשי העסקים וההון הגדול. היא דגלה במכסים גבוהים וביציבות המטבע. ת. רוזולט (ע"ע), שהיה הנשיא בשנים 1901—1909, חולל מפנה והידש את פני המפלגה, בהנהיגו מדיניות שדגלה בפיקוח פדרלי על החברות הגדולות ועל בעלי המונופולין, ובמניעת הגבלים עסקיים. ואולם, יורשו, ו. ה. טפט (ע"ע), לא המשיך בקו זה. בבחירות הראשונות לנשיאות אחרי מלה"ע I חזרה המה"ר לשלטון, אחרי שתי תקופות כהונתו של וילסון. נשיאותם של הרדינג, קוליג' והובר (ע' ערכיהם; 1920—1932) צוינה ברווחה מבית ובבדלנות מחוץ. ואולם, בעקבות השפל הגדול בכלכלה, שהחל ב 1929, איבדה המה"ר את ההגמוניה



ועידת המפלגה הרפובליקנית שבחרה את בארי גולדווטר כמועמדה לנשיאות, 1964

שלה, ומ־1932 עד 1952 שלטו יריביה הדמוקרטים. במחנה המה"ר ניטש מאבק בין השמרנים למתונים. ב־1952 זכה מועמד המתונים, איזנהואר (ע"ע [כרך מילואים]) במועמדות המפלגה, וכן בבחירות עצמן, וב־1956 חזר ונבחר לנשיא. ואולם, נצחון זה היה יותר אישי — של גיבור־מלחמה פופולרי — מאשר מפלגתי, והמה"ד לא חזרה להיות מפלגת־הרוב; כבר ב־1954 איבדה את השליטה בשני בתי הקונגרס, ואחרי פרישת איזנהואר הפסידו מועמדיה בבחירות לנשיאות (1960, 1964). הסתבכותה של אה"ב במלחמת ויטנם, מהומות בין־גזעיות בערים, בעיות־כלכלה מחריפות ומחלוקות פנימיות חמורות בקרב הדמוקרטים — רק אלו אפשרו למה"ר לנצח בבחירות לנשיאות ב־1968. מועמדה, ניכסון (ע"ע), הזר ונבחר ב־1972, אך נאלץ להתפטר ב־1974, עקב מעורבותו בפרשת ווטרגיט. סגנו התפטר לפניו, בגלל עבירות מס, ולראשונה בתולדות אה"ב עברה הנשיאות בדרך מינוי לצוות חדש; בעודו נשיא בחר ניכסון בג'רלד פורד (ע"ע) לסגנו, וכשהתפטר ניכסון — ירשו פורד. המה"ר ניערה חצנת ממעללי ניכסון וסגנו, ופורד סרח הרבה להחזיר לנשיאות את כבודה ואמינותה. ואולם, בבחירות ב־1976, מול קרטר (ע"ע), נוצח.

מעוזיה המסרתיים של המה"ר היו בצפון ובמערב־התיכון, בקרב שכבות אמידות. עד לשפל הגדול ב־1929 נהנתה מתמיכה רחבה בקרב הכושים — כמפלגת לינקולן, „המשחרר הגדול" — וכן תמכו בה יהודים רבים. משנות ה־30 איבדה את תמיכת הכושים ורוב המיעוטים האחרים, וכנגד זה חדרה למדינות הדרום, שמימי מלחמת־האזרחים היו מעוז הדמוקרטים.

C. O. Jones, *The R. P. in American Politics*, 1965; G. H. Mayer, *The R. P.*, 1967².

א. גל.

רִפּוּי פִיסִיקָלִי, ע"ע פיסִיקָלִי, רִפּוּי.

רַפּוֹפּוֹרְט, ע"ע רפפורט.

רֵפוֹרְמָה וְיַהֲדוּת רֵפוֹרְמִית, ע"ע שִׁנּוּי וּמָסֹרֶת.

רֵפוֹרְמַצְיָה, כינוי לתנועת ההתעוררות להתחדשות ולתיקון דתי בנצרות המערבית במאה ה־16. מוקדה העיקרי של הר' היה בגרמניה (ע"ע, עמ' 433—436, ושם מפה [6]), ומשם התפשטה התנועה לארצות אחרות (ע"ע צוינגלי; קלוין; נוכס; פרוטסטנטיזם), אולם הלותרניזם (ע"ע), מפעלו של לותר (ע"ע), מהווה הבסיס לתולדות הר'. לר' קדמו התפתחויות ומגמות רפורמאטוריות ביה"ב: אי־נחת מהאפיפיורות המונארכית, ומחאה (ולעתים על רקע חברתי) נגד תופעות שחיתות בכנסיה, מיסוד יתר של הנצרות ומגמות תאולוגיות מסוימות (ע"ע ג'. ויקליף; י. הוס; הוסיטים; סכולסטיקה). הרנסנס וההומניזם (ע' ערכיהם) חתרו תחת אָשיות הכנסיה כמוסד מדיני, משפטי, תאולוגי ודתי. האקלים התרבותי החדש שהתפשט באירופה עורר ביקורת היסטורית (וגם טכסטואלית) חדשה, ותחושה של חשיבות ההכרעה החפשית המצפונית של הפרט. גם אמנות הדפוס והפצת תרגומי כתבי־הקודש בשפת־העם היו גורמים רבי־משקל.

הצורך בשינוי הורגש גם במחנה הקאתולי, בעיקר אחרי כשלון ועידת הכנסיה של באזל (1449), ובקרב אלה שלא הצטרפו לר' (ע"ע ארסמוס). הר' ראתה את עצמה תנועת התחדשות ותיקון — במשמעות של שיבה אל המקורות (דהיינו הברית החדשה והכנסיה הקדומה) ואל טַהֲרתה המקורית של הנצרות. למעשה נקבעו דמותה, דרכה והשפעתה של תנועת הר', שנודעה אח"כ בשם פרוטסטנטיזם, לא ע"י כוונות תאולוגיות בלבד, אלא ע"י הדינמיקה ההיסטורית. רוב פלגי התנועה מערערים על המיסוד הארגוני ועל החיצון בתפישת מעשה הישועה שהאל חולל ברוב חסדיו ע"י בנו, ישו המשיח. הדגש הוסט אל האמונה ואל היחס האינדיווידואלי־מצפוני, ללא תיווך ממסד כוהני, של האדם החוטא הזקוק לתשועת גואלו האלהי. אמונה זו היא היענותו של האדם לפעולת האל באמצעות ישו (ע"ע), כפי שהיא מוצעת לו ע"י האוונגליונים (היותו לאדם, סבלו ומותו, תחייתו מהמתים) והכנסיה. היענות זו צריכה להיות אישית ומתמדת, אולם חיי אנוש — גם במסגרת העדה הדתית, דהיינו בכנסיה — נוטים להתגבשות בתוך מסגרות קפואות במקום לפתיחות מתמדת למעשה האל. לפיכך גם הר' איננה, מבחינה תאולוגית ובאופן עקרוני, מבצע תיקון או שינוי חד־פעמי, אלא מאבק מתמיד להתחדשות. הכנסיה היא בבחינת „תמיד מתוקנת ותמיד צריכה תיקון" (semper reformata et semper reformanda).

ברור שאידאל זה (שתאולוגים מודרניים כברת, ניבוהר וטיליך [ע' ערכיהם] שוב מדגישים אותו) לא זכה להתגשם, והר' נתגבשה עד מהרה בדפוסים, לעתים נוקשים ביותר. משלה. הביאו לכך מלחמות הדת במאה ה־17, ביצורו של הפרוטסטנטיזם ב„כנסיות־מדינה" בראשות השליטים או באפוסרופסותם, והתהוות „כנסיות לאומיות" (ע"ע נצרות: הפרוטסטנטיזם ופלגיו, עמ' 350/1). ההת־פלגות של כנסיות הר' מנעה מהן להיות גוף אחיד בעל כוח מחץ, אך דווקא בשל־כך השפיעו השפעה רבגונית ורבת־אנפין על התרבות



קריקטורה בת־הזמן המתארת את מרתין לותר (ואשתו קתרינה פון בורה [משמאל]) הנושא על כתפיו מטיפים רפורמטורים שנורשו ומתקנים רפור־מטורים (כמריצה), ביניהם פ. מלנכתון (ע"ע)



קריקטורה אנטיקתולית מתקופת הרפורמציה: הקתולים מוליכים את המאמינים לגג, שבו אורב להם האפיפיור, במקום לשער השמיים

המערבית. עם הר' נתבטלה האחדות הדתית־כנסייתית־תרבותית של אירופה, ושוחררו כוחות שהבשילו במרוצת הזמן, תהליכי חילון ומודרניזציה (ע"ע טרנטו, עמ' 42/3; קונטרה־רפורמציה; נצרות, עמ' 352). שלוחותיה התאולוגיות של הר' ניכרות גם היום במחשבה הנוצרית המודרנית (כגון בתאולוגיות של שחרור, של מהפכה, של תקווה וכיו"ב למיניהן). על יחס הר' ל י ה ד ו ת ע"ע פרוטסטנטיזם.

H. Strohl, *La Pensee de la réforme*, 1951; R. H. Bainton, *R. of the 16th Century*, 1953 (עבר': ר. ביינטון, הרפורמציה של המאה השש־עשרה, 1959); W. Andreas, *Deutschland vor der R.*, 1959[6]; T. M. Linsay, *A History of the R.*, I-II, 1953—1956[2]; H. J. Grimm, *The R. Era, 1500—1650*, 1954; G. H. Williams, *The Radical R.*, 1962; N. G. R. Elton, *R. Europe, 1517—1599*, 1963; O. Chadwick, *The R.*, 1964: R. Stupperich, *Geschichte der R.*, 1967; *A. Friesen, R. and Utopia. The Marxist Interpretation of the R. and its Antecendents*, 1974.

צ. ו.

רפיה (Raphia), סוג צמחים ממשפחת הדקליים (ע"ע, עמ' 58) הנמנה עם שבט משוריני־הפירות (Lepidocaryoideae), ומכיל 39 מינים שתפוצתם אפריקה ואמריקה הטרופית. קורת הדקלים האלה אינה מפותחת, אך העלים המנוצים מגיעים לאורך של 10—20 מ'. חפירות — ענבות המכוסות מבחוץ „שריון" קשקשים גדולים. השימוש בדקלי הר' הוא רבגוני והיה נפוץ מאד (לבניין, מעשי־קליעה, מחצלות, סוּפּות וכיו"ב). במינים ידועים קוטמים את קצה הגזע או את קצות התפרחות ומהמוהל הפורץ תוך הקיטום מכינים יין־דקלים. הליבה של רפיית־היין (R. vinifera) שימשה גם להכנת קמח בדומה לקמח הסגו (ע"ע). את סיבי הר' שבשימוש הגננים וחרושת הקליעה מכינים בעיקר מכפות

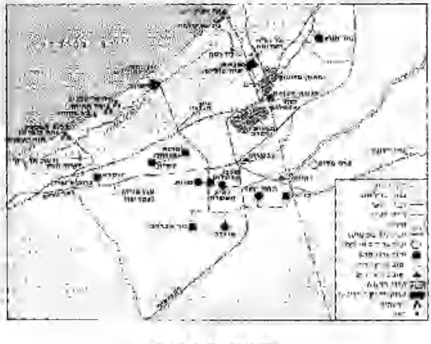


רפיה חומה (Raphia ruffia [R. farinifera]) התפרחות עדיין לא נפתחו

דקל הר' החומה (R. ruffia; תפוצתה — אפריקה המזרחית ומדגסקר; תמ': ע"ע דקליים, עמ' 57). הסיבים (ר', לֶבֶש), אינם אלא רצועות של העלים הצעירים שיובשו, המכילות את שכבות האפידרמיס התחתון יחד עם צרורות הסיבים הסמוכים לאפידרמיס. סיבי הר' מצטיינים בעמידותם בפני מים, בקשיחותם ובגסותם, ומשמשים גם לתעשיית חבלים.

רפיח (رفح), עיר בדרום רצועת־עזה, ממערב לדרך הראשית ולמסה"ב לסיני, כ 5 ק"מ מחוף הימה"ת; כ 55,000 תוש' (1978), מהם כ 42,000 פליטים. רוב התושבים מוסלמים, ורק כ 100 נוצרים. ר', השוכנת בגבול שבין רצועת החולות לאיזור של אדמה פוריה ובארות־מים, התפתחה בימי המנדט לעיירה קטנה על גבול סיני—א"י (ע"ע, עמ' 523/4). גורם חשוב בהתפתחותה היו מחנות־הצבא הגדולים שהקימו לידה הבריטים. ב 1949 הוקם מצפון־מערב לר' מחנה־הפליטים הגדול־ביותר ברצועה. בימי המינהל המצרי (1948/67) הפריד הגבול הישן בין עיקרה של העיר — ר' הפלשתינאית — לבין ר' המצרית. פרנסת התושבים על עבודות־חוץ, שירותים וחקלאות — בעיקר גידול שקדים, ירקות ותמרים, המושקים בימי בארות (יותר מ 100) הפזורות בתחום העיר, ששטחה כ 40,000 דונם.

ח ב ל י ָ מ י ת (או: פ ת ח ַ ת ר') משתרע עפ"נ כ 250 קמ"ר,



חבל ימית ואזור רפיח

מר' במזרח עד איזור חולות שיח' זויד — ביר אל־ח'רובה במערב, ומהים בצפון עד חולות חלוצה הבלתי־עבירות בדרום. זהו איזור מישורי, המתרומם במתינות דרומה — לגובה 80—85 מ' — במרחק 11—13 ק"מ מהים. כבר ב 1882 העלה ז. לבונטין (ע"ע) הצעה להתיישבות יהודית באיזור, וב 1901 חזר על כך טריטש (ע"ע). ב 1905 ניסו יהודים מיפו לרכוש אדמות מידי הבדווים, אך נכשלו עקב המתיחות בשל הסכסוך הגדול שבין אנגליה לתורכיה. ב 1909 נעשו נסיונות מחודשים בידי יהודים מיפו, בהנהגת יוסף אמזלג, וב 1910 — בידי יהודים מירושלים, וביניהם י. מ. סלומון (ע"ע). אותה שנה נוסדה חברת „אגודת ישראל" — לרכישת קרקע — וסיירה באיזור משלחת־סקר של המשרד הא"י בראשות א. רופין, י. י. טהון, מ. דיזנגוף (ע' ערכיהם) וח. חיסין. ב 1911 רכש שינקין (ע"ע) 7,000 דונם, אך הקניה לא מומשה. נסיונות נוספים עשה בנק אפ"ק בשנות ה 20.

(על מבצע „חורב" במלחמת העצמאות — ע"ע א"י, עמ' 593, ומפה שם, עמ' 582; על מבצע „קדש" — ע"ע א"י. כרך מילואים, עמ' 537/8, ומפה שם; על מלחמת ששת הימים — ע"ע, עמ' 729—731, ומפה שם, עמ' 732).

בספטמבר 1967 החליטה הממשלה ליישב את האיזור כדי שישמש

חיץ בין מדבר־סיני לבין רצועת־עזה צפופת האוכלוסין. הראשון בעשרת היישובים החקלאיים היה היאחזות־הנח״ל „דיקלה״ (1969), והיא אוזרחה כמושב ב 1971. היישובים מתבססים על חקלאות — בעיקר גידול ירקות־חורף. לצורך הקמת היישובים הופקעו וגודרו כ 60 קמ״ר, ופונו מהאיזור 1200 משפחות בדווים, רובן מבני מַטה א־רמילאת, שרוכזו סמוך לצומת־אבשלום. ב 1974 הוחל בבניית העיר י מ י ת, שתתבסס על תיירות, שירותים, תעשיה ונמל. כיום (ינואר 1978) מתגוררות בה כ 350 משפחות.

בעת המו״מ עם המצרים בחורף 1977/8 היה האיזור לאחד מסלעי־המחלוקת בין הצדדים. ישראל הכירה בריבונות מצרים על האיזור, אך תבעה לקיים את יישוביה ולהחזיק כוחות־מגן קטנים, ואף החלה בעיבוי היישובים ע״י הכשרת שטחים והקמת מאחזים קטנים. בהסכמי קֶמפ דייויד (ספטמבר 1978) הוסכם לפנות יישובים אלה.

ה י ס ט ו ר י ה. ר׳ נכבשה ברבים ממסעות־המלחמה המצריים לא״י, בגלל ישיבתה על „דרך הים״ הקדומה, בגבול מצרים וא״י. היא נזכרת — בשם רפיח — בתבליטי סתי I ובפפירוס מימי רעמסס II (ע״ע א״י, עמ׳ 261/2). ב 925 לפסה״נ נכבשה במסע שישק (שם, עמ׳ 281), וב 720 נכבשה בידי סרגון II, מלך אשור (שם, עמ׳ 290). ב 217 נערך ליד ר׳ הקרב הגדול בין אנטיוכוס III (ע״ע. עמ׳ 441/2) לתלמי IV פילופטור. ב 100 לפסה״נ כבש אלכסנדר ינאי (ע״ע א״י, עמ׳ 350) את שפלת עזה, והרס את עזה ואת ר׳. ב 63 הפקיע פומפיוס ערים אלו משליטת יהודה. ב 57 לפסה״נ נבנתה ר׳ מחדש בידי גביניוס (שם, עמ׳ 351/2), ולשנה זו התייחס מניין השנים המקומי.

מקומה של ר׳ העתיקה זוהה, ע״פ סקר ארכאולוגי, בתל שיח׳ סולימן, כ 3 ק״מ מצפון־מערב לעיירה. בתל נתגלו ממצאים מתקופת הברונזה התיכונה ועד לימי ינאי. העיר שהקים גביניוס היתה בתל רפח, בקרבת החוף. בתקופה הרומית היתה ר׳ מרכז פולחני, ועל מטבעותיה הוטבעו דמויות ארטמיס ודיוניסוס. ב 401 נזכרת ר׳ כמושב בישוף. בתקופה הערבית היתה ר׳ עיר־מסחר פורחת. באותה תקופה התקיימה בעיר קהילה יהודית, ובמקורות יהודיים היא נקראת ר׳, חצור, חצרים או מבצר חצור. במאה ה 11 שבה ר׳ והיתה עיר־גבול, עקב מרידות חוזרות בשלטון הפאטימי, ורבים מתושביה ברחו אל הערים הבצורות (עזה, אשקלון). בראשית המאה ה 13 נזכרת ר׳ כמקום הרב, אך נראה שכבר חרבה במאה ה 12. יישובה לא חודש עד המאה ה 20.

י. ברסלבסקי, ארץ הנגב וסיכוייה, תש״ב; צ. אילן, סיני ורצועת עזה, 1968; מ. פעיל, שלשה קרבות ר׳־אל־עריש (מערכות, קצ״ג), תשכ״ה; מ. אליאב, פתחת ר׳ בתולדות ההתיישבות היהודית (קתדרה, 3), תשל״ו; מ. גיחון, תולדות רצועת עזה באספקלריה גיאו־פוליטית וגיאו־אסטרטגית (שם, 6), תשל״ח.

ר. יז.

רְפִיפוּת, עֲקְרוֹן הָ־, ע״ע היזֶנבֶּרג, וֶרנֶר (קַרל).

רַפַלוֹ (Rapallo), עיר־קיט ונמל לחוף הים הליגורי, צפון־מערב איטליה; כ 25,000 תוש׳ (1975). ב 16.4.1922 חתמו בה שה״ח של גרמניה, ו. רתנאו, ושל בריה״מ, ג. ו. צ׳יצ׳רין (ע׳ ערכיהם), על חוזה בין ארצותיהם (ע״ע ג׳נובה, עמ׳ 37; מועצות, ברית ה־, עמ׳ 737). הדבר סלל את הדרך לשיתוף־פעולה חשאי בין שתי המדינות בתחום הצבאי, בניגוד להגבלות של שלום ורסאי (ע״ע זקט). חוזה ר׳, שחילץ את בריה״מ מבידודה המדיני, ציין התפייסות בין שתי המנוצחות העיקריות במלה״ע I וקרע מיידי בין גרמניה למדינות המערב.

רַפְלְז, סר תוֹמַס סְטֶמְפוֹרד — Sir Thomas Stamford Raffles — (1781—1826), מנהלן, חוקר מדעי־הטבע ומזרחן אנגלי, ממניחי־היסוד של האימפריה הבריטית.

ר׳ נולד בלב־ים לאביו הקברניט. בגיל 14 נתייתם והיה לפקיד ב„חברת הודו המזרחית״ (ע״ע הדו המזרחית, חברת) בלונדון (יחד עם צ׳. לֶם [ע״ע]) כדי לפרנס את אמו ו 4 אחיותיו. הצטיין במרצו העצום, ובכוחות־עצמו רכש השכלה נרחבת. ב 1805 נשלח למאחז „החברה״ בפננג (ע״ע) ועלה מהר בסולם התפקידים. בשל כישוריו קורב ע״י הלורד מינטו (ע״ע) מושל הֹדו. במלחמות נפוליון היה הרוח החיה בפלישה הבריטית לְיָוה (ע״ע) ההולנדית (1811), שנועדה למנוע את התבססות הצרפתים. בגיל 30 נתמנה מושל יווה ועשה רבות למען הילידים (ביטול העבדות והעינויים, ועוד), אך לא נתחבב על „ההברה״ שבעיניה היו הרווחים העיקר. ב 1816 חזר ר׳ לאנגליה, קיבל תואר אבירות ונעשה חבר ה„חברה המלכותית״ (ע״ע) בזכות השגיו במדעי־הטבע. ב 1817 פרסם The History of Java („היס־טוריה של יווה״). אח״כ נתמנה מושל מאחז ה„חברה״ בבֶנקוּלֶן (Benkulen; סומטרה), והיה עד נזעם לנסיונות ההולנדים להצר את דגלי הסחר הבריטי בהודו־המזרחית לאחר שהוחזרה לארצות־השפלה. ב 1819 ייסד, באי נטוש, בסיוע מועט ממושל הודו לורד פ. קיפטינגז (ע״ע) ובהתנגדות החברה, את העיר סינגפור (ע״ע). בכך לא זו בלבד שהקים (1823) נמל חפשי, שעתיד היה ליהפך לאחד ממוקדי־הסחר המרכזיים בעולם, אלא גם הבטיח שיט בריטי חפשי לכל המזרח־הרחוק ולאוסטרליה, והכין את השתלטות בריטניה על חצי־האי מלקה. ר׳ חזר ללונדון ב 1824, שם הקים את החברה הזואולוגית הבריטית ואת גן־החיות הראשון במולדתו. על שמו נקרא צמח־הענק רפלסיה (ע״ע רפלסיים).

S. Raffles (אשתו של ר׳), *Memoir of the Life and Public Services of Sir T. S. R.*, 1830; R. Coupland, *R. of Singapore*, 1946; C. E. Wurtzburg, *R. of the Eastern Isles*, 1954; M. Collis, *R.*, 1966.

רֶפְלֶכְּס (אנג׳ reflex; מלאט׳ reflexus — חזרה), מונח כללי המיוחד למספר רב של תגובות בלתי־רצוניות לגירוי. המונח ר׳ הוטבע ע״י דקרט (ע״ע). ידועים יותר מ 200 ר״ הנבדלים זה מזה בסוג הגירוי ובצורת התגובה.

מקובל לתאר את הר׳ בצורת קשת (קשת הר׳; r. arch). הקשת מתחילה מ א י ב ר ־ ח ו ש (ע״ע חושים, עמ׳ 215, ושם ציור) המופעל ע״י גירוי חיצוני (לחץ, חום, קור, אור, קול) או גירוי פנימי (ריכוז החמצן בדם, לחץ־דם). הפעלת הגירוי גורמת בד״כ לשינויים המתבטאים עפ״ר בטעינה החשמלית של הקרום ומועברים מתא־החוש לסיב־ה ע צ ב הסמוך לו. כתוצאה מהגירוי נוצר פוטנציאל פעולה (ע״ע עצבים, מערכת ה־, עמ׳ 75) בסיב־העצב, הנודד במהירות לכיוון מערכת־העצבים המרכזית, חוט־השדרה (ע״ע, עמ׳ 183) והמוח. בקצה המרכזי של תא־העצב מצויה סינאפסה בין תא־העצב התחושתי (sensory neuron) ובין תא־העצב השני בשורה. בר״ פשוטים משמש תא־העצב השני גם כעצב המפעיל. לאחר העברה סינאפטית (ע״ע עצבים, מערכת ה־, עמ׳ 77) נוצר פוטנציאל פעולה בעצב המפעיל והפוטנציאל נודד לכל אורך העצב עד לתא המופעל, באמצעות תהליך נוסף של העברה סינאפטית. התא המופעל הסופי הוא עפ״ר שריר.

ר׳ הפיקה (patellar r., knee jerk r.) הוא דוגמה לר׳ פשוט דו־עצבי. מכה על הגיד מתחת לפיקה גורמת להתארכות השריר, המפעילה את תאי החוש אשר בכישור־השריר (muscle spindle); הפעלה זאת מועברת דרך תא־העצב התחושתי עד לחוט־השדרה, ובו — ע״י חיבור חד־סינאפטי מהיר — נוצר עירור בתא־העצב התנו־עתי (motor neuron). עירור זה מועבר עד לסינאפסת עצב־השריר, היוצרת עם הפעלתה פוטנציאל פעולה בשריר, והפוטנציאל גורם להתכווצותו. התוצאה הסופית של התארכות השריר היא אפוא התכווצותו. השריר, שבתחילת התהליך התארך, שב ומתכווץ עתה, כך שבסיכום התהליך, שראשיתו, כאמור, מתן המכה, נשמר אָרכו הקבוע של השריר. למנגנון זה נודעת חשיבות רבה בשמירה על

יציבות הגוף, שכן אלמלא שמר השריר על אורך קבוע, היתה הברך מתקפלת בגלל משקל הגוף. בד בבד עם ביצוע הפעולה המוטורית מועבר מידע גם למוח; למשל: עם הנעת היד ובמנעה בגוף חם, לא רק מבוצעת פעולה אלא אף חשים בגירוי.

לקיומה של מערכת ר״ אוטונומיים (ע״ע אוטונומיה, עמ׳ 792) תפקיד חיוני בשמירה על שיווי־המשקל הפנימי בגוף (ע״ע הומאו־סטזה, עמ׳ 768), כמו, למשל, בשמירה על חום־הגוף (ע״ע, עמ׳ 552) המסייעת בהסתגלותו לתנאי־סביבה משתנים. ר״ הם העומדים אף ביסוד פעילויות אוטומטיות המבוצעות על ידינו (ע״ע אוטומטיזם, עמ׳ 779). להבדיל מפעילויות הנשלטות ע״י אינסטינקטים (ע״ע אינסטינקט, עמ׳ 962), קיימת בבע״ח זיקה ברורה בין ר״ שונים לבין אָרחות־התנהגות (ע״ע חי, חיה, בעל־חיים, עמ׳ 310, 314; וע״ע פולוב [לענין הר׳ המותנה]); זיקה דומה קיימת בין ר״ לבין דפוסי־תגובה קבועים (ע״ע טרופיזם וטכסיס, עמ׳ 950). וע״ע למידה, עמ׳ 908/9; ביהויוריזם.

ר. רוז.

רפלסיים

רפלסיים (Rafflesiaceae), משפחת צמחים דו־פסיגיים, דו־ או חד־ביתיים, טפיליים חסרי כלורופיל, הנפוצה בעיקר באזורים הטרופיים. עם הר׳ נמנים 8—9 סוגים וכ50 מינים. צמחי הר׳ בשרניים, חסרי שרשים, חודרים אל רקמת הקאמביום בשורש או בגבעול של הפונדקאי הספציפי באמצעות חוטים מסתעפים דמויי־קורים, הגבעול קצר מאד ובעל עלים קשקשיים. פרחים בודדים או



פרח־ענק של רפלסיה

תפרחות נראים כיושבים עפ״נ הפונדקאי. הפרחים חד־מיניים עפ״ר, לעתים גדולים מאד; מספר עלי העטיף 4—10, הם מאוחים בבסיסם לצינור; מספר האבקנים — 5 או יותר, לפעמים רבים מאד, מאוחים עפ״ר לעמוד; השחלה תחתית, אמצעית או עילית, בת 4—6—8 עלי שחלה ולה מגורה יחידה ובה 4—20 ביציות; יש גם שחלות בעלות מספר גדול של מגורות מעוקמות. הפרי ענבה מרובת זרעים. הרבה מינים מותאמים להאבקה באמצעות זבובים. אחד ממיני הר׳ (Rafflesia arnoldii, הגדל באי סומאטרה) הוא בעל הפרח הגדול ביותר בעולם (קטרו 1 מ׳).

ב י ש ר א ל מין יחיד, רימונית הלוטם (Cytinus hypocistis), הטפיל על שרשי הלוטם באזורי ההרים. וע״ע טפילות, עמ׳ 882.

רפסודיה

רפסודיה (rhapsody; מיוו׳ ῥαψῳδία — דקלום קטעי שירה אֶפית), מונח במוסיקה במשמעויות שונות, עפ״ר לציון פנטסיות חָפשיות שאפיין אפי, הרואי או לאומי (לדוגמא: „הר״ ההונגריות״ של ליסט, „ר׳ סלאווית״ של דבורז׳ק ויצירות דומות מאת ראף (J. J. Raff), ללו וברטוק [ע׳ ערכיהם]). „הר״ לפסנתר״ מאת ברמס נקראות כך ע״פ אָפיָן דמוי־הבלאדה, ואילו שמה של הר׳ שהלחין ברמס (ע״ע, עמ׳ 802) לאלט, מקהלת גברים ותזמורת, מקורו אולי בכך שהוא הלחין רק קטע מ„מסע־חורף בהרי־הרץ״ של גתה. ההבט ה„חפשי״, ה„ראפסודי״, שבנגינה או בהלחנה בולט ביצירתו של גרשוין (ע״ע) „ר׳ בכחול״.

רפפורט (רפופורט)

רפפורט (רפופורט), משפחת כוהנים אשכנזית ענפה; מוצאה מאיטליה, וסעיפיה נתפשטו לגרמניה, פולניה, בוהמיה ורוסיה. אבי המשפחה, ר׳ אברהם מנחם בן יעקב הכהן ר׳ (רפא) (ע״ע), נולד בפורטו שבאיטליה בראשית המאה ה16. מוצא השם רפא מ Rave — בגרמנית של יה״ב „עורב״. בני משפחת רפא שבפורטו צירפו את שם מקום־מושבם לשם המשפחה, ומכאן — ר׳. בדגל־המשפחה של ר׳ אברהם מנחם מצויר עורב ומעליו כפיים פרושות לברכת־כוהנים (ר׳ תמ׳) אילן־היוחסין המדוקדק של המש־פחה — עד לאהרן הכוהן — הפך את בני ר׳ לכוהנים „מיוחסים״, ומהדרים במצוות הקפידו לערוך „פדיון הבן״ (ע״ע בכור) דווקא ע״י בן משפחת ר׳. מהמאה ה18 ישב רוב המשפחה במזרח־אירופה, ורבים מבניה היו גדולי־תורה ואנשי־ציבור בולטים.

א. כרמולי, העורבים ובני יונה, תרכ״א; י. ט. אייזינשטאט — ש. ווינער, דעת קדושים, תרנ״ז/ח.

רפפורט (רפא), אברהם מנחם בן יעקב הכהן מפורטו

רפפורט (רפא), אַבְרָהָם מְנַחֵם בֶּן יַעֲקֹב הַכֹּהֵן מִפּוֹרְטוֹ (1520, בערך, פורטו [איטליה] — אחרי 1594), רב, מלומד ופרשן. למד תלמוד ורפואה בוונציה, ושם התקרב לר׳ אליהו בחור (ע״ע). ר׳ גם עבד כמגיה בדפוסו של ברגדין (ע״ע). ב 1553 היה עד לשריפת התלמוד בוונציה, ולזכר המאורע קבע את י״ג וי״ד במרחשוון לימי צום. בשנים 1574—1582 (בקירוב) שימש ברבנות בקרמונה, ובשנים 1584—1592 — בקהילת ורונה, ובה עמד בראש ישיבה מפורסמת. ר׳ היה בין האוסרים לקרוא בספר „מאור עיניים״ לעזריה מן האדמים (ע״ע) — אך חזר בו. חתימתו מו־פיעה על תקנות איטלקיות שונות, ביניהן האיסורים על משחקי מזל והסגת־גבולם של מלווי־בריבית.



דגל ר׳ אברהם מנחם בן יעקב הכהן רפא מפורטו, אבי בני רפפורט

ספרו החשוב הוא „מנחה בלו־לה״ (ורונה, שנ״ד) — פירוש על התורה. הוא גם חיבר פירושים על אחדים מספרי המקרא ועל מסכת אבות (בכ״י). תשובות בהלכה משלו מובאות בספרי חכמים אחרים, ואחרות עודן בכ״י.

א. כרמולי, העורבים ובני יונה, 5—8, תרכ״א; י. רייפמאן, תולדות ר׳ אברהם מנחם בר יעקב הכהן (השחר, 3, 353—376), תרל״ב; י. ט. אייזינשטאט — ש. ווינער, דעת קדושים, 144, תרנ״ז/ח; א. כהנא, ספרות ההיסטוריא הישראלית, 2, 252—255, תרפ״ג; י. זנה, אבני בנין לתוה״י בורונה (קובץ על־יד, ג׳ [י״ג, 169—178]), תש״א; ש.סימונ־סון, פנקסי הקהילה בוירונה (ק״ס, ל״ה, 265), תש״ך.

רפפורט, בנציון

רפפורט, בֶּנְצִיּוֹן (1884, טרנוב [גליציה] — שנות השואה, אושוויץ), הוגה־דעות. ר׳ היה צאצא למשפחה רבנית מיוחסת. בצעירותו למד תלמוד, ובהיותו כבן 13 עבר עם אביו לנובי סונץ׳ (= צנז, ע״ע) ושם התקרב לחסידים; אך משנתוודע שם למשכילים

— נהה אחריהם. את מאמריו הראשונים פרסם בעתון „המצפה". אח"כ עבר לקראקוב, ומשם פרסם מאמרים פילוסופיים בשבועון „העולם" שי"ל באודיסה ב 1913/4. לאחר מלה"ע I הורה תנ"ך, ספרות ותו"י בגימנסיה עברית בקראקוב.

ספרו הראשון, „הכרה ומציאות" (ברלין, תרפ"ט), עסק בתורת־ההכרה ובתולדות הפילוסופיה, ומעט גם בשאלות מתוך תורת־המידות. ב 1936 פרסמה „התאגדות הסופרים העבריים" בקראקוב אוסף מאמרים של ר', „הוגים והגיונות" — על הזרמים החדשים בפילו־סופיה — ומעט הגיונות עצמיים על שאלות ההכרה והמטפיסיקה. את ספרו השלישי סיים לפני שהועבר למחנה־ההשמדה; בדרך נס ניצל הספר ונתפרסם בירושלים („טבע ורוח", תשי"ג). בספר מאמרים על שופנהאואר וניצשה, על מושג היהדות אצל אהד־העם, על בעיות פסיכולוגיות ועוד. את השקפתו הפילוסופית רכש במהלך טיפולו בפילוסופיה הביקָרתית של קנט ובכתבי הקנטיאנים החדשים, בהם כהן וקסירר (ע' ערכיהם). בהיותו מצוי אצל המקורות הקלאסיים של המחשבה היהודית ועם־זאת בקיא בתולדות הפילוסופיה המערבית ומחונן בכשרון־הסברה בהיר, נעשה ר' לאחד מיוצרי הסגנון העברי בפילוסופיה בת־ימינו. — ר' הו"ל, יחד עם בנציון בנשלום, את מבחר כתבי יהושע סהון (ע"ע).

ש. ה. ברגמן, ב. ר. ז"ל (בתוך: טבע ורוח), תשי"ג; ב. צ. בנשלום, עם ב. ר. (שם), תשי"ג; מ. א. קורץ, איגרת צוואה של אחד קדוש בישראל (בתוך: שי לישעיהו), תשט"ז.

רפפורט, חיים בֶּן שִׂמְחָה הַכֹּהֵן (1700, גרודנו — 1771, לבוב), רב ופוסק; ממנהיגי יהדות פולניה במאה ה 18.

כיהן כרב בערים זיטל וסלוצק, וב 1741 נתמנה לרב ואב"ד בלבוב (ע"ע), ובה כיהן עד סוף ימיו. בגלל ייחוסו המשפחתי, גדולתו בתורה ומעמדו כרבה של לבוב, היה מעורב בפולמוסים מרכזיים בחיי יהודי פולניה בזמנו. ב 1751 נטל חלק בפולמוס שבין ר' יעקב עמדן ור' יהונתן איבשיץ (ע' ערכיהם); הוא חתם על גילוי־דעת נגד ר' יהונתן, אך כפי־הנראה חזר בו אח"כ. ב 1757 חתם בברודי על כרוז נגד הפרנקיסטים (ע"ע פרנק, יעקב), וב 1759 השתתף בוויכוח עמם, שנערך בלבוב ביזמת הבישוף מיקולסקי.

ספריו נדפסו שנים רבות לאחר מותו: „שו"ת רבינו חיים כהן" (תרכ"א); „זכר חיים" (דרשות, תרכ"ו). רבות מתשובותיו ורבים מחידושיו נדפסו בספרי מחברים בני תקופתו. ר' חתום על החלטות רבות של „ועד ארבע ארצות", ועל עשרות הסכמות לספרים שנדפסו בפולניה.

נ. דעמביצער, ס' כלילת יופי, א'—ב', תרמ"ח—תרנ"ג; ש. באבער, אנשי שם, 69—72, תרנ"ה; י. ט. אייזענשטאט — ש. ווינער, דעת קדושים, 155, תרנ"ז/ח.

רַפּפּוֹרְט, יִצְחָק בֶּן יְהוּדָה הַכֹּהֵן (1680 [בקירוב], ירושלים — 1755, שם), רב ומחבר, שליח א"י, מגדולי חכמי ירושלים במאה ה 18.

ר' היה תלמידם של הרבנים אברהם יצחקי וחזקיה דה סילוה (ע' ערכיהם) בישיבת „בית יעקב" (ע"ע ישיבה, עמ' 458) בירושלים. בשנים 1709—1712 היה שליח צפת בתורכיה ובארצות הבלקן. בהיותו בקושטא הצטרף ר' לר' אברהם יצחקי — שהיה אז שליח ירושלים שם — בפרסום כתב־חרם נגד השבתאי נחמיה חיא חיון (ע"ע). ב 1714, לאחר סיום שליחותו, הוזמן ר' לכהן כרבה של איזמיר; הוא הקים בה ישיבה והעמיד תלמידים הרבה. כל אותה עת עמד בקשר עם קהילת ירושלים, וסייע לשליחי א"י שנזדמנו למקומו. כך הו"ל את שו"ת „זרע אברהם" (א': איזמיר, תצ"ב; ב': קושטא, תצ"ג), לרבו, ר' אברהם יצחקי, שהיה אז ראש רבני ירושלים. ב 1749 חזר ר' לירושלים והיה לראש רבניה. בתקופת כהונתו פרסם מזכרונו את תקנות ירושלים — לאחר שאבד פנקס־התקנות הישן — והסכים על ספרים שחיברו חכמי ירושלים בזמנו. בספרו „בתי כהונה" (א': איזמיר, תצ"ו; ב': סאלוניקי, תקי"ד), שנדפס בחייו, כינס תשובות, חידושים ודרשות שלו.

א. ל. פרומקין — א. ריבלין, תולדות חכמי ירושלים, ג', 61/4, תרפ"ט; א. יערי, שלוחי א"י (מפתח בערכו), תשי"א.

רַפּפּוֹרְט, שְׁלֹמֹה יְהוּדָה (שי"ר; 1790, לבוב — 1867, פראג), רב ות"ח, מראשוני ההשׂכלה (ע"ע) ומראשי חכמת־ישראל (ע"ע, עמ' 410).

שי"ר קיבל חינוך מסרתי ובלט בכשרונותיו. בהשפעת נ. קרוכמל (ע"ע) נתפס להשכלה — למד שפות ועסק בתחומי ספרות שונים. הוא נשא לאשה את בתו של ר' אריה ליב (ע"ע) בן יוסף הכהן, שלספרו, „אבני מלואים" (תקע"ו), הוסיף הערותיו. זמן־מה התפרנס מפקידות אצל חוכרי מס־הבשר בלבוב. בגלל העדר השכלה אקדמית נדחה מרבנות באיטליה ובברלין. בתמיכתו של י. פרל (ע"ע) נתקבל לרב בקהילת טרנופול (ע"ע) — בהתנגדותם העזה של החסידים בעיר. עקב מאבקם החריף נגדו פרש כעבור שנה; ב 1840 נתמנה לאב"ד בפראג, וב 1847 — לרב ואב"ד שם.

יצירותיו הראשונות כוללות: חיבור גאוגרפי על פריס, שירים (שפורסמו בכה"ע „בכורי העתים"), סיפורים („מפלאות הטבע", „על חיי הנמלה") ועוד. החשוב בחיבוריו הספרותיים הוא תרגום־עיבוד ל„אסתר" של רסין (ע"ע; „שארית יהודה", תקפ"ז), שערך כדי שימלא את מקום ה„פורים שפיעל". מ־1829 התמסר לחקר הספרות הרבנית, ובעבודותיו הניח את יסודות המחקר המודרני בתחום זה. בשיטות ביקָרתיות בירר את הבעיות הביוגרפיות, הביבליוגרפיות והספרותיות של הספרות הרבנית בתקופת הגאונים וה„ראשונים" (ע"ע הלכה, עמ' 525/8), תוך בדיקה יסודית של המסורות הנמסרות, מקורותיהן ודרכי העברתן. מפעלו זה כוּנה „התולדות", ופרקיו נכתבו מתוך מגמה לצרפם לספר שייקרא „אנשי שם" — אך הוא לא י"ל. ראשון חיבוריו בתחום זה הוא „תולדות רבנו סעדיה גאון וקורות ספריו" (בכורי העתים, ט', תקפ"ט). בסמוך נוספו: „זמן ומקום ר' אליעזר הקליר וענין פיוטיו ופיוטי זולתו" (שם, תקפ"ט): „תולדות רבנו נתן איש רומי בעל הערוך וקורות ספרו" (שם, תק"ץ); „תולדות רבינו חננאל בן חושיאל ורבנו נסים ב"ר יעקב ממדינת קירואן" (שם, תקצ"ב); „רב חפץ בן יצליח" (ישורון, ט', תרל"ג). חיבורים אלה כונסו בספר „יריעות שלמה" (תרפ"ג). בפראג החל בחיבור „ערך מלין" — אנציקלופדיה תלמודית הדנה בהבטים היסטוריים וארכאולוגיים של התלמוד (אות א', תרי"ב; מהד' מורחבת, א'—ב', תרע"ד). בס' „דברי שלום ואמת" (1861) הגן על „דרכי המשנה" לז. פרנקל (ע"ע) בפני משיגיו, בעיקר מחוגו של רש"ר הירש (ע"ע) האורתודוכסי. שי"ר גם הקדים מבואות ל„הגיון הנפש" לר' אברהם בר חיא (ע"ע; תר"ג) ול„תשובות גאונים קדמונים" (תר"ח). איגרותיו הרבות נדפסו במקומות שונים, וחשיבותם רבה לתולדות חכמת ישראל (ר' ביבל').


שלמה יהודה רפפורט (שי"ר) (אוסף שבדרון, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, ירושלים)

נגד מסקנותיו ההיסטוריות של שי"ר יצאו בעיקר א. גיגר וי. ז.

שור (ע' ערכיהם) — שלמאבקם עמו היה אופי אידאולוגי — ואליקים (ע"ע) המילזהגי, שיצא נגד שי"ר (וצונץ) בספרו „ראבי"ה" (תקצ"ז). שי"ר היה בעל תחושה לאומית עמוקה, שהיתה הכוח־המניע לעבודתו המחקרית. כשד"ל לחם ברפורמה, שראה בה סכנת פירוד ומגמת התבוללות; הוא לחם נגד ביטול התפילות לשיבת־ציון, וראה ביהדות המסרתית ערובה לקיום היהדות, ובלשון העברית — ערך לאומי חשוב. כמו קרוכמל ולוצטו ראה שי"ר ב„חכמת ישראל" אמצעי להגברת „אהבת האומה", שלה צריכה להשתעבד כל הפעילות בתחום היהדות. לקראת אסיפת הרבנים הרפורמים השניה (ע"ע שנוי ומסרת) פרסם שי"ר „תוכחת מגולה" (תר"ו), שבה תקף את עקרונות הרפורמה והשיג על בעלי־דבבו, גייגר ושור.

י. צינברג, תולדות ספרות ישראל ו', 36–49, 1960; ר' מאהלר, החסידות וההשכלה (מפתח בערכו), 1961; מ. וכסמן, ר' ש. י. ר' (בתוך: ש. פדרבוש [עורך]), חכמת ישראל באירופה, 312–323, תשכ"ה; I. Barzilay, *S. Y. R.*, 1969 (כולל ביבל' מלאה של חיבוריו ואיגרותיו).

אל. רי.

רַפַּפּוֹרְט, (רַפּוֹפּוֹר) שַׁרְל (חָנָא, הַיַּן) — Charles Rappoport — (1865—1941), מנהיג וסופר סוציאליסטי צרפתי, יהודי, יליד ליטא. בווילנא השתתף בקשר (1887) נגד אלכסנדר III, נמלט לצרפת והצטרף שם למפלגה הסוציאליסטית. ר' התנגד לכניסת צרפת למלה"ע I, וב 1917 נידון ל 3 חדשי מאסר בגלל נאומיו התבוסתניים. בעקבות המשפט כתב קונטרס פולמוסי Devant les juges militaires („לפני שופטים צבאיים"). ב 1921 הצטרף למפלגה הקומוניסטית וערך את בטאוניה: Revue Communiste ו L'Humanité. בעקבות משפטי מוסקווה (ע"ע מועצות, ברית ה־, עמ' 744) עזב את המפלגה (1938). ר' גינה את הסכם מינכן והביע את אהדתו ליהודים, קרבנות המשטר הנאצי, ואת צערו על שפעל מעט מדי למען זכויותיהם.

ש. ר., דאס לעבן פון א רעוואלוציאנערן עמיגראנט, בתוך: א. משריקאווער (ואחרים; עורכים), די יידישע סאציאליסטישע באוועגונג..., 1939.

רַפַּר, וִילְיַם אֶמַנוּאֵל — William Emmanuel Rappard — (1883—1953), מדינאי שוויצי, יליד אה"ב. ר' סיים לימודי כלכלה באוניברסיטת הרוורד ושם אף הורה (1911—1913); מ 1913 הרצה באוניברסיטת ז'נווה. במלה"ע I נשלח לוושינגטון להבטיח אספקת מזון לשוויץ; התיידד עם ו. וילסון (ע"ע) והשפיע עליו לקבוע את מושב חבר הלאמים (ע"ע) בז'נווה. ר' ראה בברית־המדינות השוויצית דגם מוקטן של בטחון קולקטיווי הראוי גם לחבר־הלאומים. ייצג את שוויץ בחבר־הלאומים, ועד 1928 היה יו"ר ועדת־המנדטים. ב 1928 ייסד את המכון ללימודים בי"ל (Institut Universitaire de Hautes Études Internationales). ר' ראה בדיקטטורות שקמו בין שתי מלה"ע תוצאות של המלחמה הראשונה. הוא האמין בעליונות הכלכלה החפשית האמריקנית.

ר' היה ידידו של ח. וייצמן ונכח בחנוכת האוניברסיטה העברית בירושלים (1925) ובחנוכת מכון־וייצמן (1949).

רֶפֶת, ע"ע בָּקָר; חָלָב; חַקְלָאוּת, עמ' 933.

רֶץ (רֶס), ז'יל דֶה לַוַל, בָּרוֹן דֶה — Gilles de Laval, Baron de Retz (Rais) — (1404—1440), איש־צבא צרפתי. ר', בן למשפחה עתיקה מברטניה וברון עשיר, היה דמות ססגונית והתעניין באלכימיה ובכישוף. הוא פעל בשירותו של שרל VII, מלך צרפת. במלחמת מאה־השנים (ע"ע), כבש מבצרים מידי האנגלים בשנים 1427—1436 והיה בין פקודיה הראשיים של ז'ן ד'ארק (ע"ע); בין־השאר עזר לה להכניס אספקה לאורלאן. ר' היה מראשי הצבא שליווה את המלך לטקס הכתרתו ברֶנס (Rheims). בהיותו בן 25 נתמנה מרשל של צרפת. ב 1436 תמה הקריירה הצבאית שלו והוא פרש לחיי־בדידות.

ר' נחשב לאחד האנשים המוכשרים אך הבלתי־יציבים של תקופתו, ונודע בעיקר בשל עשרו הרב ופזרנותו הגדולה. בארמנותיו הרבים היה מוקף תדיר חבורות מלווים גדולות, שנהנו מאירוהו. הוא היה פטרונם של אמנים, ואת חצרו ניהל בהדר רב־יותר מחצר המלך. כשהצליחה משפחתו — ע"פ צו המלך (1435) — לרסן את פזרנותו, פנה ר' לאלכימיה ולמאגיה, במטרה להשיג עצמה ואוצרות־זהב בעזרת כוחות השטן. ב 1440 נעצר, והואשם בחטיפת נערים ונערות צעירים וברציחתם; נראה שמעשי־רצח אלה היו קשורים במעשי כישוף ומאגיה. ר' נידון למוות על כפירה ורצח. הליכי משפטו הסנסציוני עוררו אח"כ ביקורת; נטען שהודאתו נסחטה ממנו בעינויים ושהיה לדוכס ברטניה עניין מיוחד (החרמת הרכוש) בהרשעתו.

F. Winwar, *The Saint and the Devil: Joan of Arc and G. de R.*, 1948.

רֶץ, ז'ן פְרַנְסוּאָ פּוֹל דה גוֹנְדִי, חשמן דֶה — Jean François Paul de Gondi, Cardinal de Retz — (1613—1679), איש־כנסיה, סופר ומדינאי צרפתי. לר', בן למשפחת־אצולה ממוצא איטלקי, יועדה קריירה כנסייתית, ואמור היה לרשת את כהונת דודו, הארכיהגמון של פריס. אף שהצטיין בלימודי־הדת נודע באורח־חייו ההולל, בתככיו הפוליטיים ובהתנגדותו הנמרצת להשמן רישליה (ע"ע). לאחר שנתמנה לכמה כהונות כנסייתיות רמות — ביניהן עוזרו ויורשו של הארכיהגמון של פריס (1643) וארכיהגמון־של־כבוד של קורינתוס (1644) — נשא עיניו לעמדת־כוח חשובה־יותר. בגין מעורבותו הפוליטית נעשה ר' לאחת הדמויות הבולטות במרד הפרונד (1648/52; ע"ע צרפת, עמ' 924/5). הוא ארגן את ההתנגדות בפריס לאחר מנוסת לואי XIV, גייס כוח צבאי מקרב הכמרים ופעל בעקביות נגד מזרן (ע"ע), ראש שרי המלך. אבל תקוותו לרשת את מאזרן נכזבה. כדי לרכוש את נאמנותו של ר' הודיעה המלכה בשלהי 1651 על מועמדותו לתפקיד חשמן, ולפני שהספיקה להתחרט השתדל ר' אצל האפיפיור לאישור מינויו. מ 1652 נתקרא קרדינל דה ר'. שיתוף־פעולתו עם חוגי הממשלה צמצם את תמיכת העם בו; השלטון ניצל זאת כדי לאסרו (1652) ולאלצו לוותר על כהונתו. אבל ר' הצליח להימלט. עד 1661, שנת מותו של מאזרן, שהה ברומא, פרנש־קונטה (Franche-Comté), גרמניה והולנד, וממקום מקלטו קרא תיגר על הסמכות המלכותית ותמך בינסניזם (ע"ע). ב 1661 חזר ר' לפריס, קיבל מחילה מהמלך, ויתר על הארכיהגמונות תמורת כהונה במנזר סן דני ופרש לחיים שקטים. ר' כתב זכרונות ועסק בהגות דתית ובשליחויות דיפלומטיות. הוא נודע בסגפנותו. זכרונותיו מימי מרד הפרונד (י"ל ב 1717) מגלים אישיות מגוונת של מתסיס, הוגה מדיני וסופר מוכשר. כל כתבי ר' י"ל ב 11 כר', 1956².

L. Batiffol, *Biographie du Cardinal de R.*, 1929; A. Albert-Buisson, *Le Cardinal de R.*, 1954; J. H. M. Salmon, *Cardinal de R.: The Anatomy of a Conspirator*, 1969; B. B. de Mendoza, *Le Cardinal de R. et ses memoires*, 1974.

י. רמ.

רָצוֹן, רְצִיָּה (אנג' will, גרמ' Wille, צרפ' volonté, לאט' voluntas), בפילוסופיה, מונח המציין את הכושר הרוחני, או את תכונת־הנפש, או מאורע המתרחש בנפשו של אדם הנמשך לדבר כלשהו או המתכוון לבצע פעולה. בעיית חופש הרצון (הר') היא אחת הבעיות המרכזיות בפילוסופיה, משום שחופש הר' הוא תנאי שבלעדיו, לדעת רבים, כל שאלות המוסר הן חסרות־משמעות. על בעיה זו ע"ע ב ח י ר ה. על השאלה מ ה ו ה ר' מתקשים הפילוסופים להשיב בשל הטעמים הבאים: 1) בכושר רוחני נחשב הר' לחלק מהנפש או הרוח (ע' ערכיהן) של האדם, והקשיים הכרוכים בהגדרתן הם גם קשיים בהגדרתו. בשל הקשר הברור שיש לר' עם

המעשה, מתמקדים דיונים רבים בשאלת היחסים בין גוף לנפש (ע"ע דואליזם) דווקא בבעיית הר'. 2) הר' נבדל מכושר ההכרה בהיותו כרוך בנקיטת עמדה כלפי פעולות ומושאים שהכרתם בלתי־תלויה בשאלה אם הם רצויים: אוכל לדעת כי מה שמונח לפני הוא תפוח, ואילו השאלה אם אני רוצה בו, היא שאלה נפרדת. יש הסבורים, שאין לראות בר' דחף עיוור גרידא, ויש להבחינו מהתאוות. מהם אפוא היחסים בין הר' לכשרי הרוח האחרים, ובמה נבדל הוא מהם? 3) אפשר לראות בעמדות הנפשיות, המכונות משאלה, תשוקה, כוונה, העדפה ובחירה, סוגים של רציה (ר־ה), או עמדות הנבדלות מהר־ה. במקרה השני יש צורך להבחין בין הר' לשאר העמדות, ובמקרה הראשון — לעמוד על סוגיו השונים.

אריסטו (ע"ע אריסטוטלס, עמ' 847) ניתח את מושג הבחירה שבהעדפה (προαίρεσις), בעזרת מה שכינה „הקש מעשי", באופן שהשאיר חותמו על המסורת הפילוסופית: אם אני משתוקק או זקוק לדבר **א**, ואני סבור שפעולה **ב** היא האמצעי להשגת **א**, אני בוהר ב**ב**, ומבצע את **ב**. הר' קשור אפוא באותן פעולות הנעשות מתוך שיקול־דעת. בעקבות אריסטו הבחין תומס מאקוינו (ע"ע) בין הר' שיש לו אופי תבוני לבין התאוות הנחותות. ביה"ב התנהל ויכוח גדול על השאלה: מה חשוב יותר, השכל או הר', והיו שטענו בניגוד לתומס, לעליונות הר', משום שכל הכרה כרוכה בהכרעה לטובת השקפה מסוימת. תפיסה זו מכונה וולונטריזם (ע"ע). בתמונת עולמם של אנשי הסכולסטיקה הר־ה „מצווה" על ביצוע הפעולה, והיא (הר־ה) בעצמה „פעולה" של הר', דהיינו מאורע נפשי־פנימי, שעלינו לדמות בנפשנו שהוא דומה לפעולה גופנית.

דקרט (ע"ע) ובעקבותיו האמפיריציסטים (ע"ע לוק; יום) ביטלו את ההבחנה בין ר' לשכל ועשו את חרציות למושגים (ideas) בשכל, ככל שאר המושגים. לפי קנט מתבטא האופי התבוני של הר' בכושר האדם לפעול לפי עקרונות. בספרות הפילוסופית האנגלית השתרש הנוהג לדבר על פעולות של הר' (acts of will) כעל מאורעות נפשיים הגורמים מצדם להתרחשות התנועה הגופנית. לכך מתאימים גם ביטויים שגורים כגון מאמצים של הר' או חולשת הר'. פעולה אנושית (רצונית) הוגדרה אפוא כתנועה גופנית שקדמה לה פעולה של הר', ושנגרמה ע"י פעולת הר'. גם קאנט אפיין את הר' ככוח הגורם שינויים בעולם התופעות. אפני־דיבור אלה תואמים גישה דואליסטית לשאלת גוף–נפש, המתירה קשרים סיבתיים בין מאורעות רוחניים למאורעות גופניים.

התקוממות נגד דואליזם כזה מצויה במשנת שפינוזה (ע"ע), והיא אפיינית לחלק ניכר מהפילוסופיה במאה ה20. מאחר שלפי שפינוזה גוף ונפש חד הם, לא ייתכן שהפעולה הגופנית תהא נובעת מר־ה; אלא ההחלטה לבצע פעולה — זהה עם העובדה שהתנועה הגופנית נגרמה ע"י מאורע פיסיקלי קודם. ג. ריל (ע"ע) סבור שהעובדה שאנו מתייחסים לר' כאל **כושר** אינה מחייבת לראותו כמשהו „פנימי" שבו מתרחשים מאורעות בעלי אופי מיוחד. קל וחומר שאסור לנו להתייחס לר־ה כאל „פעולה" הדומה, עקרונית, לפעולה הגופנית, משום שאז מתקבלת נסיגה (רגרסיה) אינסופית, שהרי אם הפעולה הגופנית זקוקה לפעולה של הר', פעולת הר' מחייבת מצדה פעולה נוספת (של הר'?), וכן הלאה. רייל הגדיר את הר' כנטיה לפעולה: כשאומרים שמישהו רוצה לבצע פעולה כלשהי, אין אומרים עליו אלא שהוא יבצע פעולה בזאת לכשיבשילו התנאים. בכתבי ויטגנשטין (ע"ע) המאוחרים מצויה ביקורת על הדואליזם דלעיל, שממנה משתמע שהקשר בין הר' למעשה הדוק יותר מאשר זה המתואר כיחס סיבתי. פעולותיו של האדם הן הקריטריונים שלפיהם אנו קובעים מהן הרציות שלו, ואי־אפשר להבין את משמעות מושג הר' בלא הבנת מושג הפעולה. מכאן ניתן להבין שהשאלה החשובה אינה מה המעמד הישותי של הר', אלא מה תפקיד מושג הר' במערך המושגים היסודי שלנו (ר' אנסקומב ומלדן, ביבל'). די אפוא אם נאמר שייחוס ר' מסוג מסוים לפלוני מאפשר להבין פעולה שלו. הסברי פעולות, שבהם לר' תפקיד מהותי, נהוגים בחיי יומיום ובהיסטוריה וההקש המעשי נוסח אריסטו (ר' לעיל) משמש דגם להסברים כאלה. למשל: העובדה שפלוני רוצה להדליק את האור והוא סבור שרק אם ילחץ על המתג יידלק האור, מסבירה מדוע הוא לוחץ על המתג. אך לא תמיד מבצעים בני־אדם את מה שהם רוצים לבצע. מוסכם, שניתן לדבר על התנגשות בין רציות, ועל „נצחונה" של הר־ה החזקה יותר. שיקולים אלה ואחרים מראים, שהסבר פעולה בעזרת הר' עשוי להיות מסובך ביותר; עדיין לא הוצע דגם מניח את הדעת להסבר פעולות בעזרת הר'.

ניתן להציע את האבחנות הבאות בין הר־ה לעמדות קרובות לה. **משאלה**, בניגוד לר־ה, אינה קשורה באופן הדוק לפעולה ואינה מחייבת אפילו נקיפת־אצבע. משאלה עשויה אף להתייחס למה שאינו בר־השגה בכלל. כשיש לאדם שתי רציות, לפחות, והאחת חזקה יותר, מדובר **בהעדפה**: במובן זה משתמשים בביטוי „סולם־עדיפויות". **בחירה** קרובה במשמעותה **להחלטה** ע"ס שיקול־דעת המתחשב ברציות ובסברות.

לפילוסופים של המוסר ושל המשפט יש עניין מיוחד ביחסים בין ר' לכוונה, או ביתר דיוק, בין ר' **לפעולה בכוונה** (intentional action), משום שליחסים אלו חשיבות מכרעת בדיונים בשאלת האחריות (המוסרית או המשפטית). נאמר על אדם שהוא מבצע פעולה בכוונה רק אם הוא ידע מה הוא עושה, או מודע למה שהוא עושה, במובן זה שתוצאת הפעולה צפויה. אך הפילוסופים חלוקים בשאלה אם כל פעולה הנעשית בכוונה היא גם רצויה, כאמצעי או כתכלית. בנתם (ע"ע) הבחין בין כוונה ישירה, כאשר הפעולה מבוצעת ביודעין וּבר', לבין כוונה עקיפה (oblique) — כשהתוצאה צפויה, אך לאו־דווקא רצויה. אפשר שאותה פעולה תבוצע מתוך כוונה ישירה ועקיפה כאחד: אז מבחינים בין התוצאה **העיקרית** (הצפויה והרצויה) לבין תוצאת־**הלוואי**. בעוד שבפילוסופיה של המשפט יש נטיה לומר, שאדם אחראי באותה מידה לתוצאות הצפויות גרידא, כמו לתוצאות הצפויות והרצויות, אימצה הקתוליות את „תורת כפל־התולדה" (double-effect doctrine), לפיה כשהתוצאות שוות־ערך מבחינות אחרות, יש חשיבות מוסרית לשאלה אם התוצאה צפויה ורצויה, או רק צפויה. לעמדה זו חשיבות באתיקה רפואית, למשל, בשאלת ההפסקה המלאכותית של הריון: הקתוליות אוסרת את המתת העובר אפילו למען הצלת חיי־האם, משום שמות העובר במקרה זה צפוי ורצוי (כאמצעי להצלת חיי־האם) כאחד, אך היא מתירה ביצוע פעולה להצלת האם, שבמהלכה מות העובר צפוי אך אינו רצוי; והיא אף מציעה להניח לאם למות, אם ניתן להציל את הוולד בניתוח קיסרי שלאחר המוות, שהדי אז מות האם אינו רצוי כאמצעי להצלת הוולד.

חולשת הר'. בעיית חולשת הר' העסיקה פילוסופים רבים. אנשים מעידים על עצמם שהם עושים משהו, אע"פ שהם מכירים בכך שהמעשה גרוע או רע מבחינה מוסרית יותר ממעשים אחרים שהיו יכולים לבצע בנסיבות שהיו נתונים בהן. תיאור ידוע של תופעה זו, המכונה „חולשת הר'" או „חולשה מוסרית", נתן פאולוס ב„אגרת אל הרומיים" (פרק VII). תופעה זו נראית מביכה ביותר אם נקבל מה שנראה כמעט כמובן מאליו: אם אדם סבור, שפעולה מסוימת היא הטובה ביותר בנסיבות נתונות, הוא גם רוצה לבצע אותה יותר מאשר את הפעולות החלופיות והוא גם מבצע אותה, אם הוא יכול. סוקרטס הציג טיעונים שמהם נובע שחולשת הר' אינה קיימת כלל. אריסטו הגבילה למקרים מיוחדים של „כניעה ליצר" (ακρασία) והסביר אותם כהעדר ידיעה מסוג מסוים. פתרון מקובל לקושי מציג את החלש ברצונו כמי שפועל בעל־כרחו, ולפיכך אינו אחראי לפעולתו.

הר׳ כמושג מטאפיסי. הפילוסופיה והדתות המערביות הקנו לאלוהים מעמד מטאפיסי ועם זאת ייחסו לו אופי אישי. כפילות זו הולידה את הנטיה לדבר על ר׳ אלוהי מטאפיסי. הבריאה תוארה כביטוי לר׳ האינסופי של אלוהים והמחלוקת על היחס בין הר׳ לשכל (ר׳ לעיל) נתעוררה גם בשאלת מקומם באל. לפי תומס מאקווינו, למשל, אלוהים אינו יכול לרצות את הבלתי־אפשרי מבחינה לוגית ולכן שכלו מכתיב לרצונו את האמיתות הנצחיות של תורת־ההגיון והמתמטיקה; דקרט, לעומת זאת, היה סבור שאלוהים בן־חורין לברוא כרצונו אפילו את האמיתות הנצחיות. שפינוזה דחה בביטול ויכוח זה: לדידו הר׳ האלוהי אינו נבדל כלל ממחשבתו.

שיטות האידאליזם האובייקטיווי, המזהות את כל מה שיש עם רוח (ע״ע) אחת, חייבת לקבוע את מעמדו של הר׳ ברוח זו. שלא כאצל הגל, תופס הר׳ מקום נכבד בשיטות פיכטה ושלינג וב„ספיריטואליזם״ של מן דה בירן ושל רוסון־מולין (ע׳ ערכיהם). לפי פיכטה חשוב הר׳ מההכרה, משום שהוא מהותו של האני המוחלט הדוחפת אותו לכונן את העולם, שאת מושאיו הוקרת ההכרה. שלינג תיאר את תולדות היקום כתהליך, שבו מוליד מתוכו ר׳ אלוהי — שאינו אלא שאיפה אפלה ודחף איראציונאלי — את התבוניות. השיטה המטאפיסית, המקנה לר׳ את החשיבות הרבה־ביותר, היא זו של שופנהאואר (ע״ע), שטען כי הר׳ (בדומה לדבר כשהוא־עצמו [ע״ע] הקאנטי) הוא הממשות היחידה בנו ובעולם בכללו. לדעת ניצשה (ע״ע), לעומת זאת, לא ר׳ סתם, אלא ר׳ לעצמה, דהיינו לשלטון ולכוח, קיים בכל היצורים, והוא היסוד הפעיל בתופעות הטבעיות והאנושיות כאחת.

על הר׳ הכללי: ע״ע רוסו, עמ׳ 849/50; על ר׳ בפסיכולוגיה, ע״ע, עמ׳ 969/70.

אריסטו, אתיקה; מהדורת ניקומאכוס, תשל״ג; A. Alexander, *Theories of Will in the History of Philosophy*, 1898; E. Tegen, *Moderne Willenstheorien*, I–II, 1924/8; H. A. Prichard, *Moral Obligation*, 1949; G. Ryle, *The Concept of Mind*, 1949; G. E. M. Anscombe, *Intention*, 1957; A. I., Melden, *Free Action*, 1961; A. Kenny, *Action, Emotion and Will*, 1963; id., *Will, Freedom and Power*, 1975; N. S. Care — C. Landesman (eds.), *Readings in the Theory of Action*, 1968; G. Mortimore (ed.), *Weakness of Will*, 1971; P. Foot, *The Problem of Abortion and the Doctrine of Double-Effect* (in: J. Rachels [ed.], *Moral Problems*), 1975².

אל. וי.

רֶצַח, ע״ע הֲרִיגָה; רוֹצֵחַ.

רַצְיוֹנָלִיוּת

רציונליות (אנג׳ rationality, מלאט׳ מאוחרת rationalis — תבוני), מושג בפילוסופיה, בתורת קבלת־החלטות ובמדעי־החברה. אומרים שמעשה הוא רציונלי (ר—י), אם הוא המעשה הנכון או המעשה שיש לעשותו בנסיבות נתונות; אומרים שסברה (דעה, אמונה) היא רציונלית (ר—ת), אם היא נכונה או עדיפה על מתחרותיה. אבל מאחר שהתאמת המעשה לנסיבות, וכיו״ב החזקה כסברה נכונה, יכולות להיות תוצאה של מקרה מוצלח או תהליך טבעי, אין ההגדרה הנכונה של הר׳ מצטמצמת להתאמה לנסיבות או לנכונות, והיא חייבת להתייחס לנימוקים. לפיכך מקובל לומר שמעשה הוא ר—י אם יש טעמים או נימוקים טובים ומספיקים לעשותו, ועל סברה שהיא ר־ת — אם יש נימוקים טובים ומספיקים להחזיק בה. מאז ומתמיד ביקשו הפילוסופים לומר, מהן התכונות המייחדות את אותן הסברות שמן הדין להאמין בהן, ומהם המעשים שראוי לעשותם. והר׳ הוצגה לעתים קרובות כאידאל שעל כל אדם לשאוף אליו. היא הובנה כ„מותר האדם מן הבהמה״ — רעיון שאריסטו ביטא כשהגדיר את האדם כבע״ח נבון. עצות השכל הישר כיצד להיות ר—י מקובלות וידועות; הבעיה הפילוסופית היא כיצד לנסחן במדויק ולשבצן בתאוריה כוללת של הר׳ שתוכל לעמוד בביקורת.

תורת קבלת־ההחלטות, או תורת־ההכרעות (decision theory), היא הנסיון החשוב ביותר להגדיר ולהבהיר את מושג הר׳ באופן שאפשר יהיה להשתמש בו בכלכלה ובתחומים אחרים. במדעי־החברה ובהיסטוריה מסבירים לעתים קרובות את מעשיו של פלוני, או את מעשיה של קבוצת אנשים, או את אמונותיהם, ע״ס ההנחה שמעשים ואמונות אלו הם רציונליים. יש הסבורים שרק להסבר כזה, המכונה, לעתים, הסבר ר—י, יש מקום במדעי־החברה ובהיסטוריה. השימוש בהסברים מסוג זה מעורר קושי מתודולוגי חמור: ההשקפות והמעשים של אנשים ועמים — במיוחד אלו של בני חברות פרימיטיוויות או של בני תקופות היסטוריות קדומות — נראות בעיני החוקר בן־המערב ובן־זמננו כבלתי־רציונליות, ולפיכך כאלו שלא ניתן להסבירם באופן ר—י; במלים אחרות: אי־אפשר להבינם כלל.

להלן תיאור כמה דרכים שבהן ניסו פילוסופים להתמודד עם מושג הר׳, וכן תיאור של גישת תורת־ההכרעות לר׳ ודיון בשאלות המתודולוגיות.

ר׳ מלאה. מעשה הוא ר—י במלוא מובן המלה אם, ורק אם, הוא מקיים את התנאים האלה: הוא נעשה ע״פ החלטה שהיא ר—ת; ההחלטה הר—ת היא מסקנה של הסק מעשי או טיעון שהקדמותיו הן הטעמים או הנימוקים לביצוע המעשה. טיעון זה חייב, כמובן, להיות תקף מבחינה לוגית, ואם ישנם כללים שאינם לוגיים גרידא, המבטיחים את תקפותו, חייבים כללים אלה אף הם להיות רציונליים. ההקדמות בהסק המעשי הן סברות על־אודות הנסיבות שבהן אמור המעשה להתבצע וסברות על־אודות היחסים בין אמצעים לתכליות. סברות אלו חייבות להיות רציונליות. גם התכליות או העדיפויות שההקדמות מתייחסות אליהן חייבות להיות רציונליות. יסודות אלה של המעשה הר—י כבר מצויים בתורת אריסטו (וע״ע רצון). הוגים רבים מדברים על ר׳ במובן מוחלש יותר. ווטקינז (ר׳ ביבל׳) מסתפק בר׳ מוחלשת ביותר, לפיה פעולה היא ר—ת, אם היא נעשית ע״פ החלטה, שנתקבלה ע״ס מערכת סברות ועדיפויות. בלתי־ר—י הוא אפוא לא לנהוג לפי החלטותיך, כשאין לך שום טעם לשקול אותן מחדש. אפילו ר׳ מוחלשת כזאת אינה מקוימת תמיד, כפי שמעידה תופעת חולשת הרצון. הוגים אחרים (המפל, דריי [ר׳ ביבל׳]) סבורים, שאדם הוא ר—י, אם הפעולה שלו מתאימה למערכת הסברות והתכליות שלו. לפי אמת־מידה מצומצמת זו, אף מעשהו של אגאממנון, שהקריב את בתו, משום שהאמין שהמעשה תורם לנצחון על טרויה, היה ר—י. רק לעתים רחוקות דורשים פילוסופים שהסברות עצמן תהיינה רציונליות, ועוד פחות מקובל לדרוש שהתכליות תהיינה כאלו.

ר׳ של התכלית. לפי השקפה מקובלת, שמקורה בד. יום ושלניסוחה בידי מכס ובר (ע׳ ערכיהם) היתה השפעה רבה, תכליות (ע״ע) אינן ניתנות לשיקול־דעת ר—י. לפי יום קובעים את התכליות הרגשות וההיפעלויות, ואילו השכל יכול רק לספק אמצעים לתכליות, ומבחינה זו הוא משרתו של הרגש. ובר הבחין ב 4 סוגים של פעולות בעלות משמעות, הנבדלות מתנועות גרידא: 1) פעולה מסרתית, ע״ס כללים ונורמות הקיימים בחברה, כגון התנהגות מילולית; 2) פעולה רגשית, כגון זו המבטאת כעס; 3) פעולה המבוססת על בחירת אמצעים יעילים למטרות נתונות המכונה בפי ובר „פעולה ר—ת מזווית־הראיה של מטרות״ (zweckrational); 4) פעולה בעלת ערך עצמאי, שאינה משרתת תכלית מעבר לה, המכונה „ר־ת מזווית־הראיה של ערך״ (wertrational). ובר טען שהר׳ מזווית־הראיה של מטרות היא הר׳ האמיתית והיא האפיינית לרוח הקפיטליזם המערבי המודרני. כנגד ובר מושמעת הביקורת, שהפעולה הר—ת מזווית־הראיה של ערך אינה מוצגת בתורתו בצורה כזאת שניתן להבדילה מהפעולה המכונה בפיו „מסרתית״. יוצא שערכים ונורמות הם מגבלות שאינן רציונליות, המוטלות על מערכת שיקולים שבה הר׳ היא זו של התאמת אמצעים לתכליות נתונות.

הדעה שניתן לדון באופן ר—י בתכליות הושמעה בעיקר בפי אריססו וקנט (ע׳ ערכיהם). באפנים שונים טענו שניהם, שהתכלית הר—ת של האדם היא לממש את הר׳ שלו; לפי אריסטו — משום שהר׳ היא מלכתחילה התכונה המייחדת את האדם, ולפי קאנט — משום שלהיות ר—י פירושו להיות בן־חורין ואוטונומי (מחוקק לעצמו). הר׳ כתכלית לעצמה פירושה אליבא דקאנט הוא קיום לשמו של החוק שהר׳ מכתיבה — מסקנה שהיא בניגוד גמור למה שמשתמע מהעמדה של ובּר (שנורמה או חוק הם לפי טיבם אילוצים חוץ־רציונליים).

ר׳ הכרתית. מושג זה קשור באופן הדוק למושגי הידיעה וההכרה (ע״ע הכרה, תורת ה־). מובן מאליו שר—י להאמין במה שהוא אמיתי. מאז דקרט (ע״ע) מקובל לומר, שאנו רשאים להאמין שטענה כלשהי היא אמיתית כאשר: (1) אמיתות הטענה ברורה מאליה, או (2) כאשר יש לנו טעמים טובים המצדיקים את ההאמנה באמיתות הטענה, במובן זה שהטענה נובעת באופן לוגי מטענות אחרות המוחזקות כבר כאמיתיות. בלא טענות שאמיתותן ברורה מאליה — הנושאות את חותם האמת על עצמן — החיפוש אחר טעמים המצדיקים טענה נתונה הוא חסר־שחר משום שהוא ללא־סוף. השאלה היא, כמובן, על אילו טענות נוכל לומר, שאמיתותן ברורה מאליה. לפי יום, טענה אינה זקוקה להצדקה בטעמים נוספים, אם אמיתותה תלויה אך ורק במשמעות המונחים המופיעים בה (טענות הלוגיקה והמתמטיקה), או היא מדווחת על נסיון בלתי־אמצעי. כל טענה אחרת זקוקה להצדקה. יום הראה שחוקי הטבע, שהם טענות כלליות, אינם נובעים מאוסף של טענות על־אודות הנסיון הבלתי־אמצעי, ולפיכך אין זה ר—י להאמין באמיתות חוקי הטבע הכלליים. מאחר שאמצעי לתכלית הוא בד״כ סיבה שלה, ומאחר שסיבתיות כרוכה בחוקיות, הראה יום, למעשה, לא רק שכל מדעי־הטבע וסברותינו היומיומיות אינם בגדר ר׳, אלא גם שהר׳ המעשית בלתי־אפשרית.

דרך לעקוף את הקושי של יום הציעו בזמננו ק. ר. פופר (ע״ע, ור׳ ביבל׳ כאן) והנוהים אחריו, כגון א. לאקאטוש (ר׳ ביבל׳) ופ. פאיראבנד; צ׳. ס. פירס (ע״ע) השמיע רעיונות דומים כבר בשלהי המאה ה19. לפי האסכולה של פופר, שעשתה את השימוש במונח ר׳ לרווח ביותר, ר׳ היא תכונה של היחס כלפי סברות: אנו נאלצים לבחור בהנחות או תאוריות, ובהכרחיות זו אין שום ר׳. הר׳ כרוכה בגישה הביקרתית כלפי ההנחות שבחרנו, ביקרתיות שכבר מחייבת לנסח את ההנחה כך שאפשר יהיה לבחון אותה באופן נסיוני ולנסות להפריכה. ר—י להאמין בסברה כל עוד לא הצלחנו להפריכה, או להציע סברה חלופית עדיפה. הביקרתיות מתבטאת גם בהשוואה של ההנחה עם הנחות מתחרות, ביכולת לנצלה באופן טכנולוגי ועוד.

ר׳ בבחירת המעשה. אומרים שר—י לבחור בפעולה כלשהי אם זו פעולה שהתוצאה שלה היא הטובה ביותר, יחסית לתכליות ולסברות. כאמור, אם הבחירה היא ר—ת במלוא־מובן המלה, חייבות גם הסברות והתכליות להיות רציונליות. דברים אלה עמומים למדי, והיו פילוסופים שניסחו עקרונות בחירה ר—ת פרטניים יותר. ג׳. רולס (ע״ע, והשו׳ להלן) מסכם נסיונות אלה ב 3 עקרונות: 1) בהינתן התכלית, ר—י להשיגה באמצעים היעילים או החסכוניים ביותר; 2) בהינתן מספר תכליות שקולות, ר—י לבחור באותה פעולה שתממש את המספר הרב־ביותר של תכליות; 3) בהינתן תכליות שקולות, ר—י לבחור באותה פעולה שהסיכויים שלה לממש אחת מהתכליות גדולים יותר. ניתן לראות בעקרונות אלה כללים שאינם לוגיים המשמשים לקבלת החלטה מעשית. ההחלטה המתקבלת מיישומם אמנם אינה ר—ת, אם היישום נעשה שלא כהלכה, או אם נעשתה טעות בחישוב. יש בעקרונות הנ״ל עמימות רבה, ותורת־קבלת ההחלטות מנסה לנסחם בצורה מדויקת יותר.

ר׳ בתורת קבלת ההחלטות (ע״ע). בעיסוק תאורטי בר׳ החלו הכלכלנים מאסכולת התועלת השולית — ג׳וונז, ויקסל ומרשל (ע׳ ערכיהם) — והוא הגיע לפריצת־דרך חדשה בעבודותיהם של המתמטיקאים ג׳. פון נוימן וא. מורגנשטרן (ע׳ ערכיהם); לעתים מכונה העיסוק פראכּסאולוגיה (praxeology). לפי תורת קבלת־ההחלטות אי־אפשר לשקול תכליות באופן ר—י, והיא מקבלת אותן כנתונות, אבל היא מחייבת שמקבל ההחלטה יוכל: 1) להבחין בצורה ברורה בין תכליותיו השונות; 2) לסדר אותן בסולם־עדיפויות המקיים לפחות סדר חדש, דהיינו: 1) לגבי כל שתי תכליות שיש לו, מעדיף מקבל ההחלטה את האחת על האחרת, או מתייחס אליהן בשוויון־נפש (בלשון הלוגיקנים היחס „א׳ עדיף על ב׳ או שווה־ערך לב׳״ קשור בקבוצת התכליות); 2) אם הוא מעדיף תכלית א׳ על תכלית ב׳, אין הוא מעדיף את ב׳ על א׳, ואם הוא מתייחס בשוויון־נפש לבחירה בין א׳ לב׳, הוא אדיש גם לבחירה בין ב׳ לא׳ (היחס „א׳ עדיף על ב׳״ — אסימטרי; היחס „א׳ שווה־ערך לב׳״ — סימטרי); 3) אם הוא מעדיף את א׳ על ב׳ ואת ב׳ על ג׳, הוא מעדיף גם את א׳ על ג׳ (העדיפות היא טראנסיטיווית [עוברת]). העדיפויות המצויות בסולם של מקבל־ההחלטה הן מסוגים רבים ושונים (הנאה והרגשה אישית, רווח כספי, ציות לנורמה מוסרית וכיו״ב). השגם החשוב של פון נוימן ומורגנשטרן היה שהראו לא רק כיצד ניתן להקצות לכל תכלית בסולם העדיפויות המסודר כנ״ל מספר סודר (אורדינלי) בהתאם למקומה בסולם, אלא גם כיצד ניתן לבטא בעזרת מרווחים בין ערכים מספריים את העצמה היחסית של ההעדפה. אם מקבל ההחלטה מעדיף את א׳ על ב׳ יותר מאשר את ב׳ על ג׳, יבוטא הדבר בערכים מספריים. הערך המספרי הניתן לעדיפויות השונות מכונה תועלת (ע״ע).

תורת קבלת ההחלטות אינה דנה כלל בדרכים שבהן אוסף מקבל ההחלטה את המידע שלו על המצב שבו הוא נתון; היא מניחה, אם־כן, שהליכי קבלת־הסברות שלו הם ראציונליים. היא מבחינה בין 3 מצבי־יסוד שבהם מקבל־ההחלטה נדרש להחליט: ודאות, סיכון (risk) ואי־ודאות. בתנאי ודאות יודע מקבל־ההחלטה, שכל פעולה, מהפעולות החלופיות העומדות לרשותו מובילה לתוצאה אחת ויחידה, ועליו לבחור באותה פעולה שתוצאתה היא התכלית המצויה במקום הגבוה ביותר בסולם עדיפויותיו. בתנאי סיכון יודע מקבל־ההחלטה, שלכל אחת מהפעולות החלופיות יש מספר תוצאות אפשריות, והוא יודע עוד, מה הסיכוי שכ״א מהתוצאות האלו תתממש. בתנאים אלו מוצע לו לבחור באותה פעולה שתועלתה הצפויה היא הגדולה ביותר (maximization of expected utility); התועלת הצפויה של פעולה שווה למכפילה המתקבלת מהכפלת ההסתברות והתועלת של כ״א מהתוצאות האפשריות. לדוגמה (אם נתייחס, למען הפשטות, לערכים הכספיים כאילו היו ערכי־תועלת), כשפלוני מתלבט אם להשקיע 10,000 ל״י בעיסקה א׳, שבה יש לו סיכוי של 4/5 להכפיל את ממונו, אך ישנה סכנה, שסבירותה 1/5, שיאבד את כל ממונו, או בעיסקה ב׳, שבה תהא לו הכנסה בטוחה של 1,000 ל״י — מציעה התורה לבחור בעיסקה א׳, משום שהרווח הצפוי מעיסקה א׳ גדול מהרווח הוודאי מעיסקה ב׳ (הרווח הצפוי של עיסקה א׳ הוא 6,000 ל״י [$=(-10{,}000)\times 1/5 + 10{,}000 \times 4/5$]).

בתנאי אי־ודאות יודע מקבל־ההחלטה שלכל פעולה חלופית שהוא יכול לבצע יש מספר תוצאות אפשריות, והוא אף יודע מה התועלת של כ״א מהתוצאות הללו, אך אין הוא יודע מה הסיכויים להתרחשות כ״א מהתוצאות. בתנאים אלו אין פתרון חד־משמעי. הצעה אחת היא להתייחס לתנאי אי־ודאות כאילו היו תנאי סיכון, ע״פ הכלל הנקרא ע״ש לפלס (ע״ע, וע״ע הסתברות, עמ׳ 924), או „עקרון הטעם הבלתי־מספיק״, שלפיו כשהסיכוי להתרחשותם של המאורעות האפשריים אינו ידוע, יש לחשוב שהסיכוי שווה (אם מספר המאורעות הללו הוא n, הסבירות של התרחשות כ״א מהם היא 1/n), אלא שעקרון זה שנוי במחלוקת. לחלופין מוצעים הכללים האלה: (1) בחר באותה פעולה שהתוצאה הגרועה ביותר

שלה היא הטובה מבין התוצאות הגרועות של כל פעולה חלופית (כלל „מאכסימין"); (2) בחר באותה פעולה שהתוצאה הטובה ביותר שלה טובה מהתוצאה הטובה ביותר של כל פעולה חלופית (כלל „מאכסימאכס"). בעוד שהכלל הראשון מתאים למקבלי־החלטות פסימיים או זהירים, מתאים הכלל השני לאופטימיסטים או נועזים. יוצא אפוא, שבתנאי אי־ודאות אין ר' אחת לכל. מלבד הכללים הנ"ל מוצעים גם כללים אחרים.

כדי לקבוע מהי הפעולה הר—ת במצבים שבהם התוצאות תלויות לא רק בפעולה זו, אלא גם בפעולותיהם של אחרים, יש צורך לשלב את מסקנות תורת קבלת־ההחלטות עם אלו של תורת המשחקים (ע"ע). דברים אלו אמורים הן לגבי מצבי תחרות והן לגבי מצבי שיתוף־פעולה, חלקי או מלא.

מאחר שתורת קבלת־ההחלטות היא תורת ר' מפותחת ביותר, קיימת נטיה בין הפילוסופים להשתמש בה בבניית טיעונים. כך, למשל, ניסה ג'. רולס (ר' לעיל) לחדש את רעיונו של קאנט, שעקרונות המוסר נובעים מהר' עצמה באופן זה: חברה צודקת תהא זו שבני־אדם רציונליים לגמרי יבחרו בה כשהם נתונים במצב של אי־ודאות ביחס לשאלות מי יהיו ומה יהיה מעמדם הכלכלי־חברתי. בני־אדם רציונליים לגמרי ישתמשו בתנאים אלה בכלל ה„מאכסימין". ויבחרו, לפיכך, בחברה הדואגת לשכבות המקופחות ביותר.

הסבר ר—י. הוגים רבים במאות ה19—ה20 (דילתי, ריקרט, קרוצ'ה, קולינגווד ומ. ובר — [ע' ערכיהם]) עמדו על הייחוד של ההיסטוריה ושאר המדעים העוסקים באדם בהדגישם שבתחומים אלה נדרשת הבנה (Verstehen) „מבפנים" של שיקול־הדעת שהוביל את האיש, שבפעולתו דנים. מדבריהם משתמע שהחוקר חייב להתייחס אל נושא מחקרו כאל אישיות ר—ת. ויליאם דריי (ר' ביבל') ביקש לתאר בצורה מדויקת יותר את המבנה של הסבר מעין זה, המכונה בפיו „הסבר ר—י". לדבריו, בכל הסבר כזה נעשה שימוש מהותי בעקרון־פעולה הקובע, שבתנאים שבהם היה מצוי האיש, שאת פעולתו מבקשים להסביר, ראוי לבצע פעולה מסוג מסוים, והפעולה מוסברת בכך, שראוי היה לאותו אדם לבצעה. דריי סבור, שבשל השימוש בעקרון־פעולה כזה, כל הסבר ר—י כרוך בהערכה ולפיכך אין ההיסטוריה (ושאר מדעי־האדם) ניטרלית מבחינה ערכית. ק. המפל (ר' ביבל') דחה דברים אלה והציע להבחין בין האופי הנורמאטיווי של דרישות הר', כפי שהן מנוסחות, למשל, בתורת קבלת־ההחלטות, לבין האופי התיאורי של מושג הר' כשמשתמשים בו בהסבר: בהסבר מייחסים ר' לאדם שאת פעולתו מסבירים, ורואים בדרישות הר' חוקים כלליים נסיוניים על־אודות ההתנהגות של יצורים רציונליים. המפל הודה שרק לעתים נדירות נוכל לייחס את הר' של תורת קבלת־ההחלטות לבני־אדם, אבל, לדעתו, התנהגות בני־האדם עשויה להיות ר—ת במקורב, ואפשר להתייחס לפעולות אנושיות כאילו היו רציונליות. ללא ספק, סביר יותר לייחס לבני־אדם ר' במובן הלא־טכני, כגון זו שתוארה בראשית ערך זה. אף אין צורך לייחס לאדם, שאת פעולתו מסבירים, ר' מלאה: אם נייחס לו ר' מעשית, נוכל להסביר את החלטתו לבצע פעולה מסוימת ע"ס סברותיו ותכליותיו — תהא אשר תהא הר' שלהן, ואם נייחס לו גם ר' הכרתית, נוכל להסביר את סברותיו ג"כ. כשבאים להסביר פעולותיו של אדם, עפ"ר אין מייחסים לו ר' של תכליות. ככל שהר' מלאה יותר, תלותה פחות כללית, וההנחה, שבני־האדם מקיימים אותה בד"כ, תהיה סבירה פחות, כך שהשימוש בהסבר ר—י תלוי ביכולת להראות שלאיש, שאת פעולתו מסבירים, היתה אותה ר' מלאה שההסבר מייחס לו. ויכוח מתודולוגי נוסף התעורר בשאלה, אם יש לראות בהסברי הפסיכואנליזה (ע"ע), הניתנים במונחי סברות ומטרות בלתי־מודעות, הסברים רציונליים או משהו שונה לגמרי.

ר' וההבנה של חברה זרה. אם כדי להבין את פעולת הזולת עלינו לייחס לו ר', כיצד נבין את מעשיהם של בני חברות השונות ביותר מחברתנו — מעשים שהם מנקודת־ראותנו בלתי־רציונליים לגמרי, כגון טקסי־פריון או מעשי־כישוף? בעיה זו מסריה דה את המתודולוגים של מדעי־החברה (ר' הקובץ בעריכת וילסון, בביבל'). לפי גישה אחת, שגובשה בהשפעת ויטגנשטין (ע"ע) המאוחר, ושמבטאה העיקרי הוא פ. וינץ' (ר' ביבל'), אל לנו לשפוט חברות זרות לפי הר' שלנו, משום שהר' היא יחסית (ע"ע רלטיויזם) לתרבות. למעשי בני התרבות הזרה יש ר' „פנימית", והדרך היחידה להבינם היא לראותם בהקשרם התרבותי. כדי להבין חברה זרה על האנתרופולוג לאמץ לעצמו את הר' שלה. כנגד זאת טוענים אחרים (א. גלנר ומ. הוליס [בקובץ בעריכת וילסון]), שכל הבנה של חברה זרה כרוכה בתרגום מעולם המושגים שלה למושגי החוקר, וההזדהות של החוקר עם הר' של החברה הזרה היא לכל היותר שלב מכין לתרגום זה, התלוי במציאת יסודות משותפים. מכאן משתמע, שבעצם יש ר' משותפת לכל המין האנושי, למרות שלמראית־עין אין הדבר כך. לדעת ג'ארווי ואגסי (ר' הקובץ בעריכת וילסון), למשל, ניתן לייחס לבני החברה הזרה ר' מעשית דומה לזו שלנו, במובן זה שגם הם שוקלים אמצעים להשגת תכליות, אע"פ שהם נעדרים ר' הכרתית.

שאלת ההבנה של חברה זרה, כפי שהוצגה לעיל, עולה רק אם דוגלים בהסבר ר—י. האסכולה הפונקציונליסטית באנתרופולוגיה החברתית (ע"ע, עמ' 699) ובסוציולוגיה (ע"ע, עמ' 561; וע"ע תכלית) והסטרוקטורליזם (ע"ע) עוקפים את הבעיה, שכן על־פיהם רשאי החוקר לייחס לחברה הזרה מבנים ומטרות שאינם מודעים ומוכרים לבני אותה חברה. לפי גישה אחרת, שבה דוגלים האנתרופולוגים ליץ' (E. R. Leach) וביטי (J. Beattie), כשהמעשים של בני החברה הזרה אינם מובנים לפי הר' של החוקר, עליו להסבירם באורח סמלי.

T. Parsons, *The Structure of Social Action*, 1937; M. Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft*, I-II, 1956[4]; W. H. Dray, *Laws and Explanation in History*, 1957; R. D. Luce – H. Raiffa, *Games and Decisions*, 1957; P. Winch, *The Idea of a Social Science*, 1958; J. Bennett, *R.*, 1964; C. J. Friedrich (ed.), *Rational Decision*, 1964; C. Hempel, *Rational Action* (in: N. S. Care – C. Landesman [eds.], Readings in the Theory of Action), 1968; K. R. Popper, *The Logic of Scientific Discovery*, 1968[2]; R. Edgley, *Reason in Theory and Practice*, 1969; I. Lakatos – A. Musgrave (eds.), *Criticism and the Growth of Knowledge*, 1970; B. R. Wilson (ed.), *R.*, 1970; J. Watkins, *Imperfect R.*, (in: R. Borger – F. Cioffi [eds.], Explanations in the Behavioural Sciences), 1970; A. Schutz, *The Problem of R. in Social World* (Collected Papers, II), 1971[2]; S. I. Benn – G. W. Mortimore (eds.), *R. and the Social Sciences*, 1976.

אל. וי.

רציונליזם (ר') **ואירציונליזם** (איר'; מלאט' ratio — תבונה), מונחים בפילוסופיה. למונח ר' 3 מובנים עיקריים: (א) ההשקפה שבעולם יש סדר, מבנה וחוקיות כאלה שהשכל האנושי לבדו, ובלא עזרת החושים, יכול להכירם; (ב) ההשקפה שהאדם יכול להגיע להכרת אמיתות הדת באמצעות שכלו, ואינו זקוק כלל להתגלות (ע"ע) על־טבעית בכל צורה שהיא; (ג) ההשקפה הממעיטה בחשיבות הרגשות והיצרים של האדם והמדגישה את מקומה של התבונה בחייו, ובעיקר בהתנהגותו המוסרית. איר' הוא כינוי כולל להשקפות פילוסופיות שפותחו בעיקר במאות ה19—ה20 והכופרות בעיקרי הר' מהסוגים (א) ו(ג).

השקפה (א) מאפיינת בעיקר את הפילוסופים דקרט, שפינוזה וליבניץ (ע' ערכיהם), בני המאה ה17. הם סברו שיש אמיתות הברורות מעצמן לשכל, כך שאי־אפשר לכפור בהן, או שכל כפירה בהן כרוכה בסתירה. דקרט ולייבניץ טענו שיש מושגים או עקרונות מסוימים הטבועים באדם מלידה, ושבלא עובדה זו לא ייתכנו למידה וידיעה, משום שמושגים ועקרונות אלה אינם גזורים מן הנסיון.

בשאלה זו חלק על הר' האמפיריציזם (ע"ע אמפיריזם), ובמיוחד לוק (ע"ע), שטען שבהולדת האדם שׂכלו הוא „לוח חלק" וכל מושגיו שאובים מן הנסיון. הנחה בדבר נכיחתם של מושגים טבועים־מלידה אצל בני־האדם, מופיעה בימינו במשנת הבלשן נ. צ'ומסקי (ע"ע), שלדבריו אי־אפשר להבין בלא הנחה זו כיצד יש יסודות משותפים לכל השפות הטבעיות. וע"ע אפריורי; הכרה ותורת־ההכרה.

גלילאי (ע"ע) טען כי ליקום מבנה מתמטי. הר' מן הטיפוס שמדובר בו ראה בשיטה הדדוקטיווית של המתמטיקה דגם לחיקוי בכל המדעים ובפילוסופיה, והדגיש את חשיבות המבנים המתמטיים בהסברים פיסיקליים. האמפיריציזם לעומת־זאת הבחין בין מתמטיקה טהורה למיושמת ועמד על הצורך בתצפית ובניסוי במדע. שפינוזה הציג את הטבע ככוליות אחת, שחלקיה קשורים זב"ז ביחסים בעלי אופי לוגי־הכרחי. ואילו לייבניץ נתן ביטוי לאופי התבוני של העולם בעקרון הטעם המספיק: לכל דבר יש טעם מספיק, דהיינו הסבר הולם, לקיומו.

נשאלת השאלה, מה הערובה לכך שיש לשׂכל הכרה אמיתית של העולם המסודר. לפי דקרט אלוהים ערב לכך שמושׂגינו הברורים והמובחנים משקפים את מבנה העולם. מאחר שלפי שפינוזה יש לטבע, מלכתחילה, שני הבּטים — חמרי ומחשבתי — יכולה המחשבה מטיבה לשקף את מבנה החומר. לייבניץ טען שהערובה לתקפות הידיעה היא ההרמוניה הקבועה מראש השורה בעולם.

יש הרואים באידאליזם האוביקטיווי נוסח הגל (ע"ע) גירסה של ר', בייחוד לאור אמרתו „מה שתבוני הוא ממשי, ומה שממשי הוא תבוני".

על הר' וההשׂכלה — ע"ע; וע"ע מדע.

(ב) השאלה אם האדם זקוק להתגלות כדי לגלות את אמיתות הדת העסיקה תאולוגים רבים, יהודים, מוסלמים ונוצרים, ביה"ב (ע"ע פילוסופיה יהודית; סכולסטיקה), אבל שום הוגה ביה"ב לא טען לר' מוחלט. אנסלם מקנטרברי ותומס מאקינוֹ הנוצרים וכן משה בן מימון (ע' ערכיהם) הדגישו, שחלק ניכר מאמיתות הדת ניתן להוכחה שׂכלית, ועם־זאת השאירו מקום להתגלות. הר' הקיצוני ביותר ביה"ב היה של האבּנרשדיים (אוורואיסטים) הלטיניים (ע"ע, עמ' 241), שקיבלו את אמיתות השכל גם כשלא התיישבו עם כתבי־הקודש, ולפיכך נאשמו בכך שהחזיקו בתורת שתי־אמיתות. הר' הדתי של דקרט התבטא בנסיונו להוכיח את מציאות אלוהים ונצחיות הנפש באופן פילוסופי, אם כי רעיונו שאלוהים טבע את מושׂגו באָני — הוא שׂריד של התגלוּת. הדאיזם (ע"ע) מבוּסס על ר'. ישנו קשר בין הטענה שהעולם מסודר לבין הטענה שאין צורך בהתגלות הדתית להוכחת קיום אלוהים: סדר העולם הוא ראָיה לבריאתו.

(ג) סוקרטס סבר כנראה כי בהתנהגות האדם יש חשיבות רק לשׂכל ולכן הסגולה הטובה היא ידיעה. כל בני־האדם רוצים לעשות רק את הטוב, ואילו המעשים הרעים נובעים מאי־ידיעה. רעיון זה מופיע אצל כמה מהוגי ההשׂכלה, כגון וולטר וקונדורסֶה (ע' ערכיהם) כרעיון הקִדמה: הרחבת הידיעה תביא בהכרח לשיפור אופי האדם והחברה. קנט (ע"ע) סבר, שגם אם ליצרים ולרגשות יש השפעה על האדם, בהיותו חלק מהטבע, ההתנהגות המוסרית נקבעת ע"י התבונה בלבד, והעקיבות ההגיונית שלה היא הבוחן למוסריות. וע"ע רציונליות.

האיר' כופר בדעות שלעולם מבנה מסודר, שהאדם בשׂכלו יכול להבין את העולם ושלתבונה החשיבות הרבה־ביותר בחיי האדם ובמוסריותו.

אמנם כבר במשנת ד. יום (ע"ע) היתה הביקורת האמפיריציסטית על הר' הרסנית־ביותר. הוא קבע שאי־אפשר להכיר את העולם ואף לא להוכיח ששלטת בו חוקיות, וטען שבחיי האדם הרגש ולא התבונה הוא הקובע את התכליות האחרונות; התבונה צריכה אפוא להיות השפחה של ההיפעלויות ולהציע אמצעים לסיפוקן. אבל האיר' המודרני צמח בעיקר כתגובה על היסודות הרציונליים באידאליזם של הגל, הכלולים במימרתו שהובאה לעיל. יש היסטוריונים המזהים את ראשית האיר' עם משנתו המאוחרת של שֶׁלינג (ע"ע), שלפיה מגלה האדם במיתולוגיה ובדת, ולא בהכרה השׂכלית, את ייחודו ומהותו, כמשהו ש„נשר" מהמוחלט האלוהי, שהוא, בסופו של דבר, האַין. לפי שופנהאואר (ע"ע), כשם שפעילות האדם היא ביטוי של רצונו, ולא של שׂכלו, כך יש לכל דבר בעולם רצון המפעילו. רצון זה הוא כוח עיוור, נטול תכלית ומטרה, וגם האדם, שנדמה לו שהוא פועל בהתאם לתבונתו, רק מעמיד אותה לשירותו של הרצון העיוור. ניטשה (ע"ע) הדגיש, שהעולם הממשי הוא עולם של תוהו־ובוהו המשתנה ללא־הרף, שהכרתו בעזרת מושׂגי השׂכל מסלפת תמיד. המדע מועיל אך אינו אמיתי, והפילוסופיה הדבקה בתבונה מסלפת את החיים ומנוגדת להם. לאדם דחף יסודי אחד שהוא הרצון לעצמה — לחרוג ממצבו העגום, להיעשות שלם ויוצר.

הפילוסופיה של האיר' מצאה ביטוי עז באכסיסטנציליזם (ע"ע) על גווניו השונים. העולם הוא אבּסורדי, ומה שישנוֹ — ישנוֹ, אך אין שום טעם לקיומוֹ שהוא מקרי לגמרי. לפיכך, אף אם יש לאדם אופי תבוני, אין הוא יכול להכיר את המציאות. לכן אין האדם בן־בית בעולם והוא נזרק לסביבה עוינת. מה שקובע את אופי העימות של האדם עם עולמו אינו השכל, אלא הווית־יסוד מסוימת, שתוארה כ„בחילה" ("nausee") או כ„חרדה" ("angoisse") מהסופיות והקטעיות של הקיום האנושי. הכרעות מוסריות אינן יכולות להיות מודרכות ע"י עקרונות תבוניים, ואעפ"כ הן מעצבות את גורלו החד־פעמי של האדם. עם זאת, ההכרעה חייבת להיות „כנה" („אותנטית") — איכות שלא ניתן להגדירה באופן רציונלי.

במחשבת המאה ה20 קיבלה הנטיה להדגיש את האיר' של האדם חיזוק מהפסיכואנליזה (ע"ע) לגווניה השונים.

איר' כפילוסופיה חברתית. הדגשת האיר' של האדם שימשה בד"כ הנמקה לתפיסה סמכותנית וטוטאליטרית של השלטון המדיני. באמרו, שהתליין הוא בעל התפקיד החשוב ביותר במדינה, נתן ז'. דה מסטר (ע"ע [1]) ביטוי להשקפה שרק בכפיה אכזרית ניתן למנוע את התפוררות החברה. ו. פרטו (ע"ע) יעץ למדינאים לנצל את האופי האירציונלי של נתיניהם לצרכיהם. אבל הביטוי הברור ביותר לאיר' המדיני ניתן בתורתו של ז'. סורל (ע"ע). לדעתו, תפקידם של המנהיגים אינו להציע להמונים תכנית חברתית רציונלית, אלא מיתוס, דהיינו חלום, חזון רווי עצמה רגשית שביכלתו לעורר פעילות מהפכנית אלימה. סורל הצביע אפוא על האלימות כעל הביטוי ההולם ביותר של האיר', ובתוך כך הסתמך גם על ההשקפה שכאשר האדם נמצא בתוך המון אף גדלה עצמת האיר' שלו. לסורל היתה השפעה רבה על הפשיזם האיטלקי והנציונלסוציאליזם בגרמניה (ע' ערכיהם).

רציונליזם: W. E. H. Lecky, *History of Rise and Influence of the Spirit of R. in Europe*, I-II, 1866[3]; E. Cassirer, *Die Philosophie der Aufklärung*, 1932; G. de Santillana – E. Zilsel, *The Development of R. and Empiricism* (in: International Encyclopedia of Unified Science, II), 1941; E. A. Burtt, *The Metaphysical Foundations of Modern Physical Science*, 1950[2]; H. J. Paton, *In Defence of Reason*, 1951; J. B. Bury, *A History of Freedom of Thought*, 1952[2]; C. C. Gillipsie, *The Edge of Objectivity*, 1960; E. H. Gilson, *Reason and Revelation in the Middle Ages*, 1961; H. Thielicke, *Offenbarung, Vernunft, Existenz*, 1967[5].

אירציונליזם: ה. סיגד, אכסיסטנציאליזם, תשל"ה; R. Müller-Freienfals, *Metaphysik des Ir.*, 1927; H. E. Eisenhuth, *Der Begriff des Ir.*, 1931; L. H. de Wolf, *The Religions Revolt against Reason*, 1949; G. Lukács, *Die Zerstörung der Vernunft*, 1954; W. Barrett, *Irrational Man*, 1958; M. Grene, *Introduction to Existentialism*, 1959.

אל. וי.

רְצִיפוּת, ע"ע נְעְתָּקָה; חֶשְׁבּוֹן אִינְפִינִיטֶסִימָלִי, עמ' 120; טוֹפּוֹלוֹגְיָה, עמ' 489; פוּנְקְצִיוֹת, עמ' 475—477.

רַצֶל, פְרִידְרִיךְ — Friedrich Ratzel — (קארלסרוהה, 1844 — אַמרלאנד, 1904), גאוגרף גרמני, אבי האסכולות של האַנתרוֹפוגאוגרפיה (גאוגרפיה של האדם) והגאוגרפיה הפוליטית. לאחר שסיים את לימודיו בזואולוגיה שימש כתב העתון Kölnische Zeitung (1868—1874), והצטיין בסיקור מסעות לצפון־אמריקה ומרכזה (חלק מהחומר י"ל כספרים). בתיאוריו עמד בעיקר על הצדדים האנושיים־תרבותיים של המקומות שביקר בהם. בעקבות מסעותיו וספריו הוזמן למינכן לשמש פרופסור לגאוגרפיה (אז מקצוע בחיתוליו, שנלמד באוניברסיטות מעטות). שם כתב את ספרו הגדול הראשון Volkerkunde, I–II, 1885/8 (1894/5²), שעסק בעמי העולם — לפי עקרונות אזוריים — בשיטה שעיקרה עדיין האורטי. ב1885 עבר ללייפציג (בה שימש פרופסור עד סוף ימיו), ושם פיתח את גישתו המדעית החדשה, המנסה לנתח את הקשר בין האדם והחברה לבין תנאי הסביבה. תאוריה זו מצאה את ביטויה בספרו Anthropogeographie, I–II, 1882—1891. הואיל והיתה זו תקופה הן של הגירה המונית (בעיקר לאה"ב) והן של קולוניזציה (בעיקר באפריקה), עסק ר' גם בבעיות של נדידת אנשים ואידאות. תקופת הקולוניאליזם מצאה ביטוי בספר Politische Geographie (1923³), שהיה לו הד במיוחד בין אנשי הצי הגרמני, שהיו הכוח העיקרי של הקולוניאליזם הגרמני הצעיר. בספרו Der Lebensraum, 1901, טבע ר' את המונח „תחום המחיה", מונח ששימש מאוחר־יותר בסיס פילוסופי לתורת־ההתפשטות של הנאצים — אע"פ שר' עצמו היה רחוק מכל מחשבה מעין זו. — ר' חיבר עוד עשרות ספרים וכ1,000 מאמרים, המצטיינים במחשבה מקורית ובסגנון מזהיר.

H. Wanklyn, *F. R.*, 1961.

רֶצֶף, ע"ע בְּנִיָּה; קְבוּצוֹת, תורת ה־.

רֹק, ע"ע עִכּוּל; פֶּה, לָשׁוֹן וּבַלּוּטוֹת רֹק.

רִקָּבוֹן (putrefaction), תהליך פירוקם של חמרים אורגניים (בעיקר חלבונים), שיירי־צמחים ובע"ח. חשיבות תהליך הר' היא בהחזרת שיירים אלה למחזור חילוף־החמרים בטבע; בלעדיו היו חמרים אלה מצטברים בצורה שאינה ניתנת לניצול ע"י עולם־החי. תוצרות הפירוק הן בעיקר חמרים אנאורגניים — כגון אמוניה, ניטראטים, ודו־תחמוצת הפחמן — המאפשרים גידולם של צמחים, ומוחזרים באמצעות הצמחים למשק החמרים של עולם־החי. תהליך הר' הוא חלק של תהליך הבליה (decay) בו מתפרקים גם שיירי פחמימות (בעיקר תאית) ושומנים — לתוצרות הניתנות לשימוש חוזר ע"י צמחים (על מחזור הפחמן: ע"ע, עמ' 579/80).

גורמי הר' הם בעיקר חידקים סאפרופיטיים (חידקים הניזונים מהמרים אורגניים שונים [ע"ע חידקים, עמ' 341]). מאחר שהחלבונים הם חמרים בעלי מולקולות גדולות ביותר, שאין תאי החידקים מסוגלים לקלוט אותם, מתאפשר הפירוק הראשוני של החלבון רק ע"י מיני חידקים המפרישים את האֶנזימים מפרקי החלבון אל מחוץ לתאיהם. תכונה זו קיימת במיני חידקים מעטים, וביניהם הידקים ממיני הקלוסטרידיום. אחרי שבירת המולקולות ליחידות קטנות יותר (פֶּפּטונים), יכולים מינים סאפרופיטיים אחרים להשתתף בתהליך הפירוק עד לחומצות האמיניות.

חומצות האמינו מתפרקות ע"י חידקים שונים בשלוש דרכים שונות: 1) פירוק הקבוצה האמינית; 2) פירוק הקבוצה הקארבּוֹכסילית; 3) פירוק המולקולה באתרים אחרים.

1) פירוק הקבוצה האַמינית — (הדזאמינציה) — מתבצע בשלוש דרכים: (א) חמצון:

$$R\cdot CHNH_2\cdot COOH + \tfrac{1}{2}O_2 \rightarrow R\cdot CO\cdot COOH + NH_3$$

חומצה אמינית — חומצת קטו

(ב) חיזור:

$$R\cdot CHNH_2\cdot COOH + 2H \rightarrow R\cdot CH_2\cdot COOH + NH_3$$

חומצה שומנית

(ג) הידרוליזה:

$$R\cdot CHNH_2\cdot COOH + H_2O \rightarrow R\cdot CHOH + NH_3$$

בכל הדרכים נוצרות, נוסף לאמוניה, חומצות קטו, חומצות שומן המתפרקות ע"י מיני חידקים שונים לדו־תחמוצת הפחמן ומים.

2) פירוק הקבוצה הקארבוכסילית קורה בעיקר בחומצות אמינו בעלות קבוצה פולרית נוספת לאמין והקארבוכסיל במקום אלפא. תוצרתם העיקרית הם די־אַמינים.

$$NH_2\cdot R\cdot CHNH_2\cdot COOH \rightarrow NH_2\cdot R\cdot CH_2NH_2 + CO_2$$

כך נוצר מהחומצה האַמינית ליזין־הקאדאוורין, $NH_2(CH_2)_5\cdot NH_2$, מהאורניתין נוצר הפּוּטרֶסצין, $NH_2(CH_2)_4\,NH_2$, ומהארגינין נוצר האגמטין (ע' ערכיהם), $\begin{matrix}NH_2\\NH\end{matrix}\!\!>C\cdot NH\,(CH_2)_4\cdot NH_2$

חמרים אלה הם בעלי ריח רע האָפייני לר'. הם נוצרים במערכת העיכול של בע"ח כתוצאה מפירוק שיירי־המזון ע"י חידקי קולי.

אמינים אחרים נוצרים מהחומצות האמיניות היסטידין וטירוזין, והם ההיסטמין (ע' ערכיהם) והטיראמין.

3) פירוק בדרך אחרת כולל ניתוק שרשרות צדדיות, כגון יצירת האינדול (ע"ע) מהחומצה האמינית טריפטופן (ע"ע). פירוק החומצה האמינית ציסטאין יוצר מרקפטנים (ע"ע) ומימן גפריתי. כמה מיני חידקים מסוגלים לפרק את השתנן (ע"ע), תוצר סופי של חילוף החנקן בבע"ח רבים, פירוק הידרוליטי לאַמוניה ודו־תחמוצת הפחמן.

האַמוניה הנוצרת בתהליכים אלה היא מקור חנקן לצמחים מצד אחד, ונוסף על כך היא מתחמצנת לניטראטים ע"י הידקי ניטריפיקציה. גם הניטראסים הם מקור יעיל לחנקן לגידול צמחים (וע"ע דשנים, עמ' 225).

זני חידקים מסוימים משתמשים בניטראַטים כמקור לחמצן (בתנאים אנאֶרוביים) ומחזרים את הניטראט לניטריט ואף לחנקן אלמנטרי (חידקי דֶניטריפיקציה). חנקן זה נפלט לאַטמוספירה, כך שאינו משתתף במחזור החנקן הביולוגי. חנקן האַטמוספירה מוכנס למחזור זה ע"י חידקים קושרי חנקן. מעריכים כי בתהליך הדניטריפיקציה נפלטים לאטמוספירה כ50—70 מיליוני טונות של חנקן מהיבשות ועוד כמות דומה מהאוקיאנוסים, וכמות זו מוחזרת לקרקעות ולימים ע"י קיבוע החנקן. וע"ע חנקן, עמ' 723/5.

ב. שפ.

רִקּוּד, צורת ביטוי אמנותית של צירופי תנועות מקצביות מהגוּת והבעתיות, עפ"ר מלוות מנגינה.

ר' בצורה זו או אחרת היה קיים בכל חברה בכל התרבויות הקדומות, פרימיטיוויות ומפותחות. ר" הנרקדים היום בקרב שבטים באפריקה, באיי דרום האוקיאנוס־השקט ובארצות אמריקה, מציגים ככל־הנראה את אָפיו של הר' הפרימיטיווי, שבהיותו בעל השפעה מאגית היה קשור בכל תחומי החיים השבטיים — ריפוי, פריון, נישואים, טקסי־התבגרות, מלחמה, ציד, קבורה. טקס־הקבורה בגאנה, למשל, הוא ר' המעוצב עיצוב מדוקדק־ביותר והמתאר בתנועות את דמותו ואת פעלו של המת — תוך הבעת הוקרה לו — וכולל צורות פולחן המבוצעות שנה תמימה. לעתים קרובות מהווה החיקוי גורם בר' הפרימיטיווי; למשל, ר' כלב־הים אצל שבט ואגאן בטיירה דל פואֶגו מחקה את תנועות החיה. יש שתנועות הר' מספרות סיפור־





ריקוד במורת־הרחוק, מימין לשמאל: ריקוד פיליפיני. ביה"ס לאמנויות דרמאתיות, בנגקוק; ריקוד ממזרח הודו, אודאי שאנקאר ולהקתו; ריקוד עממי סיני (טיוואן)

מעשה במלואו; כך הוא בר׳־הפוריות של האינדיאנים בני קוּבֶּנה בבראזיל. לעתים מועלים כוהות מאגיים גם בדרך של תנועות מקצביות במעגל — הצורה הנפוצה־ביותר, הנחשבת לבעלת משמעות מיסטית: בני שבטים באוסטרליה נוהגים לנוע סביב מדורת־אש בטקס־ההתבגרות, ובני שבט ואיאַו באפריקה־המזרחית נוהגים כך בטקס מילת הנערים. גם המסכה (ע"ע) היא אמצעי לעורר כוחות מאגיים. תפקידי הגברים בר" השבטיים שונים מתפקידי הנשים, וחשובים מהם, ומלבד בריקודי־פוריות אין מגע ביניהם בזמן הר׳. בד"כ מבוצעות התנועות בברכיים כפופות ובגב רפוי, החל בצעדי־גרירה פשוטים, ניתורים ורקיעות, עד לדילוגים ולסיבובים של רקדנים מקצועיים, בעלי שליטה שרירית ויכולת טכנית מגוונת — קפיצות לגובה, סיבובי ראש, השלכת ידיים ורגליים באוויר, הרטטת שרירי הירך והפעלת חלקי גוף בריטוט מהיר או עוויתי. תנועות־נענוע עוויתיות — ליצירת אווירה של התרגשות ואכסטאזה, המגיעה לחרגון (טראנס) — הן חזיון נפוץ בר׳ הפרימיטיווי, ואף בריקודי חברות מפותחות־יותר. בהאיטי, באינדונזיה ובאתיופיה קיימות עד־היום צורות־פולחן הממוקדות סביב מצבי־חרגון המוניים, שהמשתתפים בהן נחשבים לאחוזי רוח־רעה; כמה מאות שנים, למן יה"ב המאוחרים, רווחו ר" מן הסוג הזה גם באירופה.

המידע הנאמן הראשון על ר" הגיע לידינו מן התרבויות הים־תיכוניות הקדם־נוצריות: הכשדים, השומרים, הבבלים והאשורים נהגו לרקוד בעת הטקס הדתי. — לשיא של פריחה הגיע הר׳ במצרים העתיקה, שם היה לחלק חשוב בחגיגות השנתיות לכבוד האלה איסיס והאל אוסיריס, בחגיגות חמסרתיות לכבוד אֵל־השור אפיס, בחגיגות־הפולחן של כוהני־הכוכבים (ר׳ מעגל הכוכבים) ובטקסי־קבורה של בני האצולה. לר׳ המצרי היה אופי לוּלייני ותאטדלי — גם במקדשים. ב 1500 לפסה"נ בקירוב הובאו למצרים רקדני־מקדש מדרומה של הודו, ועמם שווה לר׳ המצרי סגנון נשי ורך־יותר. כיכרות מף, וגם אלכסנדריה, שימשו בימה להופעות רקדנים נודדים בקבוצות קטנות.

ביוון העתיקה נועד לר׳ מקום של כבוד בהילולות לכבוד האל דיוניסוס — שהפכו בהדרגה לחגיגות רשמיות (ע"ע דיתירמבּוֹס) — בפולחני האלות דמטר יפרסֶפוני ובפולחן־המיסתורין האֱלוסיני (ע"ע אלוסיס). ר" היו בתהלוכות הלל, נצחון, חתונות, ועוד — ועיצובם היה מגוון וחפשי. ר׳־הטרגדיה ליווה בתנועות־מימיקה סמליות את נימת המחזה. ראשיתה של הקומדיה בריקודי־חיות ובר" בּוּרלֶסקיים, ובהם הר׳ האָפייני לקומדיה העתיקה, ר׳ הקורדכּס, שהצטיין בתנועותיו הפרוּעות, ונוסחו הקיצוני, הסיקיניס, שהיה ר׳ מחזות הסאטירים. תמ": כרך י"ד, עמ׳ 634; י"ט, עמ׳ 590.

באימפריה הרומית נהגו להשתעשע למראה הר" של עבדים מבני העמים השונים — במקום יצירת־ר׳ מקורית. הר׳ היוני, המאופק וההרמוני בחרבות יוון, היה לפראי ופרוע ברומא, ורק אמנות הפנטומימה הגיעה לרמת־עידון גבוהה. בקרב העמים שניצחו עודדו הרומאים חגיגות־ר". בריקודי־החברה, — שפשטו ברומא כמעין בולמוס — שימשו אטרוסקים ויוונים כרבי־אמנים.

עם התפשטות הנצרות נחלקו תולדות הר׳ חלוקה חדה בין המערב, שם הוגבל בקפדנות בידי הכנסיה, לבין המזרח, שם שמר על מקומו המרכזי בפולחן הדתי; הסגנון המיוחד שהתפתח מכך ניכר גם בהצגות החילוניות.

הר׳ ההודי, נַאטְיָה (= ר׳ וגם דרמה), הוא ככל־הנראה העתיק ובעל הסגנון המפותח־ביותר בעולם, ומהווה מקור לחלק גדול מן הד׳ האסייתי כולו. מוצאו במקדש, שבו הדגימו לראשונה בתנוחת־ידיים (האססה־מוּדרה) את המנוני הרגוּדה. סגנון־הר׳ בהרסנטים, המקובל על רקדני המקדשים בדרומה של הודו, מקורו, כמשוער, ב 1500 לפסה"נ; הוא כולל: ר׳ לירי מופשט (נרִטסה), ר׳ פנטומימה דב־הבעה (נְרסְיָה) ושילוב של ר׳ ושירה (נאוטש). ר׳ הקאטחאקאלי מציג, באמצעות שחקנים־רקדנים שאיפורם והלבשתם מסוגננים היטב, את שירי־העלילה הגדולים של הודו. ר׳ הקאטהאק של הצפון, במקורו ריקודם של כוהני בראהמה, כולל קטעים ריתמיים שופעי־חיים (טוֹרָה) וסיפורי־מעשיות על האלים בצורת פנטומימה (גאטה). ר׳ זה, המתיר במסגרתו המקצבית מידת־מה של ספונטאניות, הפך אח"כ לר׳ עממי. ר׳ אחר, המאניפור הדתי־הדרמתי, מאפשר השתתפות מירבית של רקדנים. לתחייתו של הר׳ ההודי במאה ה 20 עשו רבות המשורר טגורה והרקדן אודאי שאנקר (וע"ע הדו, עמ׳ 518/9; ותמ" שם, בעמ" 504, 509, 511; תמ׳ צבעונית מול עמ׳ 504).

עם ההינדואיזם והבּודהיזם נפוץ הר׳ ההודי במזרח; טכניקות ודימויים מיתולוגיים הודיים נתמזגו בתרבות המקומית של כל ארץ. בצד השפעה זו ניכרת בסגנונות־הר׳ של ארצות־המזרח השפעת הר׳ הסיני הקלאסי, שהטכניקה המסובכת שלו לא פוענחה עדיין ברוּבּה. חלק ממנה נשמר בדראמה הסינית, שבה לכל שחקן־אופי תנועות־ידיים ודגמי־תנועה סמליים משלו. — בבּורמה הוקדשו הר" הקדומים ל 37 ה„רוחות" (נאט), וביצעו אותם רקדניות כשהן במצב של חרגון. ר" אלה מוסיפים להתקיים בחגיגות עממיות, בתוספת נימה של הדר בודהיסטי מאוהר. במחצית השניה של המאה ה 18, אחר כיבוש סיאם, אימצו לעצמם בני בּורמה את טכניקת־המשחק הסיאמית — שפת־תנועות מסובכת־פחות מן ההודית, אך קשוחה באותה מידה. מכל ארצות המזרח ניתן לדמות האשה רק כאן תפקיד פעיל בר׳ (וע"ע בורמה, עמ׳ 67). — ר׳־הדראמה של יאווה, הוואיאנג וונג, היא הצגת־תאטרון מן המושלמות־ביותר. הוא פוּתח ממשחק־הצלליות ההודי, שהשתמש במאריונטות, ובכך ההסבר לגו הבלתי־גמיש, לתנועות האיטיות ולקצב הרחפני של הרקדנים.

הר׳ היפני, בדומה לתאטרון היפני, הושפע — פרט לר"





מימין לשמאל: ריקוד קרשות; ציור על כד יוני; גוליאלמו מפזרו (בנימי; מפזרו) ותלמידיו. מיניאטורה מתוך ספרו „מסכת אמנות הריקוד", 1463 (הספריה הלאומית, פריס); א. דירר: ריקוד איכרים, תחריט נחושת, 1514

המקומיים הפרהיסטוריים — מסין ומהודו. שעשוע מקובל בחצר הקיסרית היה ר' הבוגאקו, שבו התנועה כשלעצמה עלתה בחשיבותה על הדראמה. ר' עממי ולולייני־יותר היה הדנגאקו. ראשון הר"‏ המקומיים של יפן, הסארוגאקו (ר"‏־הקוף"), היה ר' קומי, מבוסס בעיקרו על משחק־החיקוי. מכלל סגנונות־הר' הללו התפתח תאטרון־הנו. הר"‏ היפניים הקלאסיים (גיהונבויו) מהווים חלק מתאטרון־הקאבוקי, שהוא צורה מחודשת של הנו: מאי — האיטי והאצילי; אודורי — הקל והעליז; פורי — הדרמתי. — השפעה הודית מעטה בלבד ניכרת בסגנון־הר' של באלי (תמ': כרך ח', עמ' 878); את צורתו הידועה־ביותר, ר'־הפנטומימה לגונג, מבצעות שתי נערות מעוטרות להפליא, 2—3 שתקנים, המחליפים מסכות במהלך הר', מבצעים את כל התפקידים בר' הטופנג — ר'־דראמה על נושא היסטורי־פוליטי. שני ריקודי־גברים הם הר' הפולחני בארי — שבו הרקדנים מופיעים מזוינים — ור'־המקהלה קטיאק. — ר'־הדראמה של סיאם ושל קמבודיה היה בראשיתו (למן 800) הודי בעיקרו; ההשפעה הסינית ניכרת בעיצוב התלבושות בלבד.

ר"‏ קוראניים עתיקים, המשקפים אמונות ברוחות, שדים וכישופים, מקורם ב 1000 לפסה"נ. ריקודי־החצר ההדורים היו בנויים על תנועות נועם ואיפוק. „ר'־הנזיר" הבודהיסטי שימש מקור ל„ר' תשעת התופים" הקוראני. — בפיליפינים מעיד הר' על השפעות הכיבוש הזר — הסיני, ההודי, המוסלמי והספרדי — מצד אחד; ומצד שני — על השפעת שבטים הרריים פרימיטיוויים. בדומה לארצות רבות במזרח חלה כאן בשנות ה 20 של המאה ה 20 מעין תחיה של צורות הר' הקלאסי עם הקמת להקת ה„באיאניהאן".

ר'־המזרח עוצב בידי אמנים שלא ביקשו להטביע בו את חותמם האישי, כי־אם לשמר ולשכלל את מסורת הסגנון הקיים. הביצוע מוטל בעיקרו על החלק העליון של הגוף, ומגיע לשיא בידיים ובפנים; החלק התחתון של הגוף משמש מעין גורם־לוואי בלבד. הרקדן זקוק למרחב מועט, ולעתים אף נשאר במקומו. ברכיו כפופות בד"כ, ואין הוא מרבה להתרומם ולקפוץ. בטכניקות אלו מקום נכבד לשיווי־המשקל, לרחיפה ולמעוף. לבני יבשת אסיה, הרגילים בסמלים, גופו של הרקדן הוא מכשיר לביצוע תנועות סמליות — המתמקדות בהתבוננות ובתיאור — להערצת האל. הבט האהבה־המין מסמל תמיד אהבת־קודש.

טכניקות הר' המזרחי שונות מארץ לארץ, אך משותף לכולן ההבדל הרב בין הסגנון הגברי, המתאפיין בברכיים פשוקות, לבין הסגנון הנשי, המתאפיין ברגליים סגורות — הבדל המצביע על העמדה הברורה לגבי הכוח הגברי והפסיוויות הנשית. בנימתם הכללית ובנושאיהם ריקודי־המזרח הם רפלקטיוויים, ומבקשים לתת תיאור מסונגן של עולם יציב, שבו הניגודיות אינה אלא פן אחד בסדר הנצחי.

בר' המערבי — שלא כבר' המזרחי — מוצגים מאבקיו הנפשיים של האדם הצגה דרמתית. הבלט, הר' המודרני וריקודי־העם לצורותיהם, חותרים בתקיפות לכיבוש המרחב. הדגש מושם בקפיצה ובשיווי־משקל, המנוגדים לכובד־הראש המאפיין את הר' המזרחי. כיוון התפתחותו של הר' המערבי, בחלקו לפחות, הוא תוצאה של שניות ביחס הכנסיה אליו. מצד אחד קיימות עדויות להתרת ר"‏ בטקסים נוצריים־דתיים בראשית יה"ב, באותם תחומי־פולחן שכוננו על יסודות של טקסים פגניים; מצד אחר רבו הדרישות נגד ריקודי־הוללה. במשך 1000 שנים ויותר ניסתה הכנסיה לבער מתוך חצרותיה את הר' „המגונה", ועמו את ר'־המכשפות ואת הר' אחוז־הטירוף. במאה ה 12 הטילה איסור על כל צורות הר', אף על אלו שהיו חלק מטקס התפילה; עם־זאת הוסיפו הר"‏ להתקיים באזורים שונים של איטליה, צרפת וספרד — אפילו בין כתלי הכנסיות עצמן — עד המאה ה 17. מחוץ לכנסיה רווחו צורות ר' בעלות נימה דתית — ובמיוחד „ר'־המוות", שהגיע לשיאו בימי „המוות השחור" במאה ה 14; קבוצות־רוקדים הקיפו בעליצות היסטרית מצבות־קבורה, וסחפו עמם את ההמונים בהמשך מסעם ברחובות העיר. הר"‏ הכילו יסודות של חיזור, סאטירה ותחושת גורליות גם־יחד.

הר' המערבי צמח ברובו מחוץ למסגרת הדת: בקרב האיכרים — כר'־עם; בקרב הטרובדורים (ע"ע) והשחקנים הנודדים — כבידור מקצועי; ובחצרות המלוכה והאצולה — כר'־חברה וכהצגת־ראווה.

ר'־העם המערבי מקורו אמנם בטקסים הפרימיטיוויים, אך הוא הפך בד"כ לצורת בילוי חברתי. משימתו הראשונית היתה למשוך משתתפים לתוך שורותיו — כגון זוגות, במשחקי־חיזור — ולהקנות חרגשה של ליכוד בצורות קבוצתיות (בד"כ מעגל). הוא מושרש בחיי הקהילה, והפך ביטוי לייחודה הלאומי או האתני ולמזגה. האיכר האירופי פיתח סגנון־ר' סוער וכן בצביונו המיני־הגשמי — המוריס (Morris) האנגלי, המאזורקה הפולנית, הצ'ארדאש ההונגרי, הסאראנטלה האיטלקית, הפולקה הבוהמית, ההיילנד־פלינג (High-land fling) הסקוטי והג'יג (Jig) האירי.

הר' הספרדי, העתיק שבאמנות־הר' באירופה, הוא צורת ר'־העם היחידה במערב שהתפתחה לר'־ראווה מורכב ורשמי. בבר במאה ה 5 לפסה"נ ידוע על מחוללות־קאדיס שסבבו בעולם. ספרד גם היתה נקודת־מפגש בין הר' המערבי והמזרחי. המורים, כובשי ספרד הדרומית במאה ה 8, הטביעו את רישומם בר' של אנדלוסיה, ודרכו — בר' של ספרד כולה. בספרד כיום 4 סוגי כוראוגרפיה: 1) האזורי — הכולל את הר"‏ הקיבוציים של 43 מחוזות, כמו החוטה של ארגון והסגידיליה של קסטיליה; 2) הפלמנקו — הצועני במקורו — שהגיע, כמשוער, מהודו, והבנוי על אלתורים במסגרת צורות־מקצב מסרתיות: אלגריה, בולריה, סאפאטאדו, טאנגו, ועוד; הוא מלווה גיטרה ומחיאות־כף, רקיעות וקריאות של











ריקודי־עם. מימין; לשמאל, למעלה: ריקוד עממי תורכי (אונסק"ו); ריקוד עממי ספרדי, אנדלוסיה. למטה: ריקוד עממי, סנגל (אונסק"ו): ריקוד עממי ישראלי (לשכת העתונות הממשלתית); ריקוד עממי סקוטי (המועצה הסקוטית לתיירות, אדינבורג)

צופים; 3) ר־ב י ה " ס — צורה, מסוגננת בד"ב, של ניב עממי, כגון הבולרו (ע"ע); 4) ר' ה ר נ ס א נ ס או הר' ה נ א ו ־ ס פ ר ד י — חידשה אותו הרקדנית הספרדית, ילידת ארגנטינה, לה ארחנטינה (La Argentina; 1890—1936), בהתאימה את ר־ביה"ס לקומפוזיציות הקלאסיות של אלבניס, מ. דה פליה (ע' ערכיהם) ואחרים. הקאסטנייטה, כלי־הקשה העשוי עץ והמופעל ביד, והסקאנאו הצועני, המופעל בעקב, הם המאפיינים המובהקים של הר' הספרדי, היציבה הגאה של הראש, של הגו ושל הזרועות, גם היא מסימני־ההכר של ר' זה. וע"ע ספרד, עמ' 346/7.

למרות נידויי הכנסיה הוסיפו להתקיים ביה"ב גם להקות של ב ד ר נ י ם נ ו ד ד י ם — צירוף של זמרים, רקדנים, משוררים, מוסיקאים ושחקנים. בד"ב הם הציגו בכיכרות, ובסוף יה"ב — גם בטירות האצילים, בלוויית דמות חדשה, רב־אמן הר', שהיה במקרים רבים יהודי.

התנגדות הכנסיה לר' נשבדה עם הרנסאנס, במיוחד בצרפת ובאיטליה של המאה ה 15; אמנויות־הבימה פרחו ואפיים החילוני התעצם עם ההתעניינות המחודשת בנושאים יווניים ורומיים קלאסיים. מ ש ת א ו ת ־ ח צ ר הפכו יותר ויותר ל ה צ ג ו ת ־ פ א ר ר א ו ו ת נ י ו ת, שבהתפתחותן היו מיסודות מחזות־הנסים של יה"ב, שעשועי הטרובדורים ורבי־האמנים ושעשועי אנשי־החצר עצמם במסכות ובר". היו אלו צורות מעודנות של ריקודי־עם, שנחלקו בתחילה לשתי קבוצות: „הר' הנמוך" (צרפ' danse basse), האיטי והחגיגי, שבו הרגל מתרוממת אך מעט, ו„הר' הגבוה" (צרפ' danse haute), כגון הסלטארלו או הפיוה. בסוף יה"ב היה הר' לחלק חיוני מסגולותיו של האציל בכל החצרות. אנשי־החצר של המאה ה 16 תרגלו בשקידה את הצעדים הפשוטים והמדויקים, ואת המבנים המסובכים, של ריקודי הפאוואן (pavane), הגאיארד (gaillarde), האלמאנד, הגווט, הקוראנט, הסאראבאנד, הז'יג (gigue) והמנואט (ע"ע). — ה ח י ב ו ר ה ר א ש ו ן הידוע על הר' הוא חיבורו של היהודי האיטלקי גולילמו מפזרו (ע"ע; המאה ה 15), Trattato dell'arte del ballo („מסכת אמנות־הר'"), המונה מוסיקליות, זכרון ונימוסים טובים כמידות הכרחיות לרקדן.

ריקודי־החצר ושעשועי־החצר הראוותניים היו מבשריו של ה ב ל ט (ע"ע) — אמנות־הר' ששלטה באירופה מסוף המאה ה 16 במשך 300 שנה; היא חדרה לרוסיה עם הכוראוגרף הצרפתי מאריוס פטיפה (Petipa; 1822—1910), לאנגליה — עם הרקדנית של דיגילב (ע"ע), נינט דה ואלואה (Valois; נו' 1898), ולאח"ב — עם הכוראוגרף והרקדן הרוסי ג. באלאנשין (נו' 1904). הבלט הקלאסי — שעוצב ע"י סגנון־החצר וע"י השקפת־עולמה של חברה שמוקדה היה חצר־המלוכה — מפגין אלגנטיות וטכניקת־תנועות קפדנית ומדוקדקת ביסודה, שהלכה והתפתחה לווירטואוזיות מבריקה. במאות ה 18 וה 19 היווה הבלט בעיקר חלק מהצגות להקות־האופרה בפריס, בווינה ובמילאנו. בשנות ה 90 של המאה ה 19 הוצג הבלט כבידור גם בקבארטים של פריס, כמו ה„מולן רוז'", שבו זכה ר' הקאנקאן, העליז וההמוני, להצלחה עצומה. ריקודי־הנשפים, כגון הוואלס והפולקה, נתקבלו למן אמצע המאה ה 19, ביציבה חדשה ואינטימית של זוגות, פנים־אל־פנים.

באותה עת התפתחו ב א ה " ב צורות־ר' בעלות השפעה בי"ל, הן באולמי־הר' והן על הבימה, וזאת למרות הקנאות הדתית העזה של הפוריטאנים בניו אינגלנד. שילוב של ר' ודת היה קיים אמנם בכת ה Shakers (ע"ע קויקרים), שב 11 קהילותיהם. בסוף המאה ה 18 בוצעו הצגות של שירה ור" שופעי חיות ושמחה, מלוות פנטומימה סימבולית. גם כיתות דתיות אחרות שילבו ר' בתפילה. מסורת־בלט אמריקנית לא התפתחה, על־אף הופעותיהן של קבוצות מקצועיות מאירופה, החל בלהקתו של לואיס הלם (Hallam) מאנגליה באמצע

המאה ה 18. להצלחה רבה זכו הופעותיה של פאני אלסלר (Elssler; 1810—1884; תמ׳: כרך ח׳, עמ׳ 857) בשנים 1840—1842. במאה ה 19 קמו בפילדלפיה רקדני־הבלט המקומיים הראשונים. ריקודי־חברה היו מקובלים מאד בתקופה זו, ובמיוחד ה Square Dance („הר׳ המרובע״) — עם כרוז — והוורג׳יניה ריל (Virginia Reel) הארכני. בשנות ה 30 של המאה ה 19 הגיעו לאמריקה גם הוואלס והפולקה.

את התרומה החשובה־ביותר של אה״ב לר׳ תרמו עבדיה הכושים, שהמקצב האפריקני המיוחד שלהם התפתח לסגנון הג׳ז (ע״ע) הנודע. מקצב תנופה וסחף, תנועת רגליים שטוחה ונגררת, תנוחת גו רכוגה, חיקוי תנועות של חיות, הדגשת האינדיווידואליות והאלתור וכן הדגשת. איזור הירכיים — אלו הן תכונותיו האפייניות של הר׳ האפריקני. לעתים הותאמו לצורות־ר׳ אירופיות ויצרו צירופים חדשים. ר׳ הטפ (tap = טפיחה) הוא מיזוג של הג׳יג או הקלוג האנגלי ושל הסגנון האפריקני. בגלל חוקי־העבדים של אמצע המאה ה 18 — שאסרו הקשה בתופים מחשש קריאה למרד — פיתחו הכושים תחליפים לתוף — מקושיות עשויות מעצמות, מחיאות־כף ונקישות־רגליים. בריקודי־החברה האמריקניים — הג׳יטרבג, הצ׳ארלזטון, השימי, הטוויסט, הרוק־אנד־רול (jitterbug, charleston, shimmy, twist, rock-and-roll) ועוד, — היה הסגנון הכושי לבעל ההשפעה הבולטת־ביותר. הפופולריזציה של ריקודי אולם־הנשפים על־יסוד צעדי הג׳ז הכושי נעשתה בראשית המאה ה 20 ע״י הרקדנים ג׳וזף סמית וורנון בליית קאסל (Blythe Castle) ואשתו אירין; הם שקיבלו מאמריקה־הדרומית את ר׳־הטאנגו, עם צעדי־ר׳ אחרים, שהובילו בסופו־של־דבר לבולמוס ריקודי הרומבה, הסאמבה, הקונגה, ועוד. במקומו של רב־אמן הר״ מימי הרנסאנס קמו בת״ס־לר״; צירופי הצורות החדשות שנלמדו בהם הגיעו כולם לאירופה.

ראשית המאה ה 20 באה״ב היתה גם עת המהפכה בר׳־הבימה, מהפכה שהולידה את הר׳ המודרני — אמצעי תקשורת אמנותית משוחרר מכל טכניקה אקדמית קשוחה, בניגוד גמור לאפיו של הבלט ולשיטתיותו. בהשראת איסדורה דנקן (ע״ע) פותחו צורות־ביטוי אישיות, בטכניקה ובכוראוגרפיה. הרקדנית והכוראוגרפית רות סנט דניס (St. Denis; 1880—1968), שהושפעה במידה מסוימת מדנקן, יצרה ב 1906 את ה„ראדהה״ — ר׳ הודי מלווה מוסיקה מזרחית. היא פיתחה שיטה של החזיה באמצעות המוסיקה — שיטה שבה שימשה להקתה בבואה לכלי־התזמורת. ב 1914 נישאה לטד שון (Shawn; נו׳ 1891), שלהקתו — להקת רקדנים־גברים — הציגה נושאים אתניים ונושאי־עבודה. ביה״ס ולהקת־הר׳ „דנישון״ (Denishawn) שייסדו השניים שימשו מסגרת להתפתחות אמנותם של מארתה גריאם (Graham; נו׳ 1893), דוריס האמפרי (Humphrey; 1895—1958) וצ׳ארלז וויידמן (נו׳ 1901); אלה מרדו, בביצועיהם הראשונים, בשיטת מוריהם.

מ. גריאם הופיעה לראשונה בניו־יורק ב 1926; להקתה מוסיפה להופיע ברפרטואר של נושאים דראמתיים ופסיכולוגיים, המבוססים לעתים קרובות על מיתולוגיה יוונית או על המקרא. הטכניקה שלה מבוססת על „כיווץ — הרפיה״ של הגוף — קו עקום וקו ישר, לסירוגין; משיגים זאת ע״י מתח־שרירים רב־עצמה. מ. גריאם השפיעה על דור שלם של אמני ר׳ ותאטרון, מספר מחקיה הגיע למאות, אך רבים מתלמידיה וחברי להקתה גם היו לאמנים שפיתחו שיטות משלהם. מיצירותיה המפור־סמות: „האביב האפלאצ׳י״ (1944), „מסע לילי״ (1947) ו„קליטמנסטרה״ (1958). — ד. האמפרי הקימה ב־1928 בי״ס לר׳, ולהקה — עם צ׳. וויידמן. היא נודעה ככוראוגרפית של יצירות דראמתיות ומופשטות („השיקרים״, 1931; „פאסאקאליה״, 1938). את הטובות ביצירותיה יצרה עבור להקתו של הרקדן והכוראוגרף יליד מכסיקו, חוסה לימון (Limon; „יום על האדמה״, 1947; „כישוף לילי״, 1951). הטכניקה שפיתחה, המבוססת על תנועות מופסקות ונפילות, לסירוגין, מוסברת בספרה The Art of Making Dances („אמנות עשיית הר״״), 1959. וויידמן הצטיין בפנטומימה סאטירית („הבהובים״, 1941). הקווים המשותפים האפייניים לרקדנים מודרניים אלה הם: פלאסטיות ותלת־ממדיות — לעומת התנוחה הקווית בבלט; עיצוב־מרחב דינאמי — לעומת הסימטריה של הבלט; סולן המעורב בלהקה — לעומת סולן הניצב במרכז הבימה, כשהלהקה משמשת לו מעין מסגרת; הבעה הטמונה בכל התנועות — לעומת ההפרדה הנהוגה בבלט, בין ר׳ ומימוס.

באותה תקופה עצמה פותחו באירופה גישות אחרות לר׳ המודרני, בידי ר. לבן (ע״ע) פון פרליה ומרי ויגמן (ע״ע). תרומתו הגדולה של הראשון היתה בניתוח התנועה ותיוויה. תחומי התעניינותה של ויגמן היו נושאים סימבוליים־פרימיטיוויים, וגישתה אליהם היתה מיסטית, ולעתים קרובות גרוטסקית. בכוראוגרפיה שלה ייצג המרחב את היקום כיריבו של האדם. יצירתה הובאה לאה״ב ב 1931 בידי תלמידתה, הכוראוגרפית והרקדנית הניה הולם.



1. מינואט, המאה ה 18; 2. ואלס, אמצע המאה ה 19; 3. טנגו; 4. צ׳רלסטון. שני האחרונים משנות ה 20 של המאה ה 20; 5. ג׳יטרבג, שנות ה 40 של המאה ה 20





מימין: פסטיוול „קנדלריה", קופאקאבאנה, בוליוויה (אונסק"ו); משמאל: ריקוד אינדיאני, אה"ב (מחלקת המסחר, וושינגטון)

למן ראשית שנות ה 20 היתה תחיה של ריקודי־עמים מסר־תיים, וקמו להקות כמו להקת הבלט הפולקלורי המכסיקני, להקת מויסייב הרוסית ולהקת „ענבל" הישראלית. בניגוד לתפיסה הקודמת של הר' המודרני, עלה בשנות ה 50 גל חדש של יצירתיות בר'־הבימה האמריקני, בהשראת הרקדן והכוראוגרף מרס קאנינגם (Cunningham; נו' 1919), והכוראוגרף, המלחין והמעצב, אַלווין ניקולאיס (Nikolais; נו' 1912); אלה דחו את הנושאים הפסיכו־לוגיים והאֶרוטיים, ולמעשה כל תפיסה של עלילה ואופי. קאנינגם נטה לעבר תאטרון־האבסורד — עם המלחין ג'ון קֵיג' וחתפאורנים אנדי וּורהול (Warhol) ור. ראושנברג (ע"ע). ממשיכיהם היו מחלוצי האוונגארד באמנות שנות ה 60, וניסוייהם כללו תנועה מואטת, הצגת פעילויות יומיומיות על הבימה, חימום הקהל ע"י אורות מסנוורים וקולות רועשים, העתקת ההופעה מן התאטרון לרחוב, ועוד.

כיום קיימת מזיגה של כל צורות־הר'; הר' המודרני השפיע על הבלט, שספג לתוכו מאז־ומתמיד ריקודי־חברה וריקודי־עם חדשים, כשם שהרקדן המודרני אימץ הרבה מן הקו של הבלט ומן הטכניקה שלו. עם מרכיביה של אמנות־הר' נמנים: הרקדן — שהגיע לבשרו הפיסי בטכניקה מיוחדת ובדרך אינטרפרטציה מוסיקלית, ולעתים גם דראמתית; הכוראוגרף — שצמח בד"כ משורות הרקדנים, ושתפקידו ליצור, או לערוך, את נושאי הר'; מוסיקאים, תפאורנים, ועוד.

קשר הדוק־במיוחד היה קיים בכל הזמנים בין אמנויות־הר' ו ה מ ו ס י ק ה. מקורו של הרונדו במוסיקה בר'־העם האנגלי. בתקופת הרנ־סאנס, פיתחו אמני־ר' איטלקים — יחד עם מלחינים — מעקובת מיוחדת של ריקודי־חצר, שממנה צמחה הסויטה (ע"ע). צורות הסוויטה הבסיסיות של בך הן האלמאנד, הקוראנט, הסאראבאנד והג'יג (או הז'יג [gigue; צרפ']). מוסיקת־הבלט של סוף המאה ה 19 פיתחה את צורות הוואלס, הפולקה, הפולונז, הצ'ארדאש, המאזורקה, ועוד. במאה ה 20 השפיע סטרוינסקי (ע"ע) השפעה רבה על הבלט ביצירותיו "ציפור האש" (1910), „פטרושקה" (1911) ו„אגון" (1957). כתפאורה לר' המודרני הועלו על הבימה דברי־פיסול — לעומת המסך האחורי הלינארי, ששימש רקע לבלט; עם מעצבי תפאורות אלו נמנו הפסלים א. קולדר (ע"ע), איסאמו נוגוצ'י, ועוד.

ע"פ הנוהג עברה מסורת־הר' ממורה לתלמיד. נעשו גם נסיונות רבים לרשום את תנועות הר'. ס י מ נ י ־ ה ת נ ו ע ה הראשונים נרשמו בסוף המאה ה 15 (או בראשית המאה ה 16) ב„ספר הר' של מארגרסה מאוסטריה". רישום מפורט של „ר' גמוך" (ר' לעיל) ניתן בספרו של תואנו ארבו (Thoinot Arbeau), Orchésographie, 1588. שיטה מורכבת־יותר פיתח בסוף המאה ה 17 הכוראוגרף והרקדן הצרפתי לואי גיום פקור (Pecourt), ובדרכו המשיך תל־מידו, הכוראוגרף והמורה לבלט, ראוּל אוז'ה פיֶה (Feuillet), בחיבורו Choreographie ou l'Art d'ecrire la danse („כוראוגרפיה או אמנות רישום הר'"), 1701. בספרו של מורה־הר' פייר ראמוֹ (Rameau), Le Maître a danser („מורה־הר'"), 1725, נרשמו 5 יציבות־הרגליים של הבלט. גם חדשני המאה ה 19, הרקדן, הכוראוגרף, הכנר והמלחין הצרפתי ארתיר מישל סן־לאון (Saint-Leon), מורה־הר' הגרמני פרידריך אלברט צורן (Zorn) והרקדן הרוסי ולאדימיר סטפאנוף, תרמו לרישום הבלט. במאה ה 20 פותחו שיטות חדשות של רישום בידי ר. לבן פון פרליה (1928), מרגרט מוריס (1928), ג'ואן (Joan) ורודולף בנש (1955), נועה אשכול ואברהם וַכמן (1958). שיטות אלו נועדו לא־רק לרישום אלא גם לחיבור ולניתוח. גם הסרט והווידאו־טיפ משמשים כיום במידה רבה לשימור הרפרטואר. — וע"ע בלט; רוסיה, בלט.

C. Sachs, *Eine Weltgeschichte des Tanzes*, 1933; L. Horst, *Pre-Classic Dance Forms*, 1937; M. Lloyd, *The Borzoi Book of Modern Dance*, 1949; A. De Mille, *The Book of the Dance*, 1963; M. Wigman, *Die Sprache des Tanzes*, 1963; L. Leatherman, *Martha Graham*, 1966; W. Soreil, *The Dance Through the Ages*, 1967; M. Stearns, *Jazz Dance*, 1968; G. Balanchine, *Balanchine's New Complete Stories of Great Ballets*, 1968; S. J. Cohen (ed.), *Doris Humphrey*, 1972.

ג'. קס.

ב מ ק ר א מתואר פעמים רבות „מחול" — ר' נשים במעגל או בשורה — באירועים ציבוריים שונים: באבל, בשמחה, ובעיקר בהגיגות נצחון (שמ' טו, כ; שופ' יא, לד; שמ"א יח, ו, ועוד); לעתים לווה תיפוף (שמ' שם; שופ' שם). הר' (כמונח) מציין במקרא תנועות קפיצה. בתיאורי העלאת ארון־הברית לירושלים ע"י דוד (שמ"ב ו, ד; דבה"א טו, כט) נזכרים 4 פעלים, המתייחסים לחלקי ר' שונים: כרכר, פזז, רקד ושחק. מונחים אחרים הנזכרים במקרא הם: קפץ, חוג, פסח וסבב. ריבוי המונחים מלמד על תרבות־ר' מפותחת, ומעידה על חשיבות הר'. בימי השופטים התקיים בשילה — מקום המשכן — חג־מחולות קבוע, שבו יצאו בנות ישראל לחולל בכרמים; ואע"פ שהחג נזכר ללא כל הקשר פולחני, כונה „חג ה'" (שופ'



ריקוד נשים תימני מכוגנן. להקת „ענבל" (צילום: אפרים ארדה, ת"א)

כא, יט). חג זה התקיים דורות הרבה, ובסוף ימי הבית־השני נזכר חג דומה שחל בט"ו באב (תע' ד', ח'). מחולות פולחניים נזכרים בפרשת „עגל הזהב" (שמ' לב, יט), אך לא ידוע על ר" במסגרת עבודת־הקודש בביהמ"ק. וע"ע פלחן, עמ' 838.

ר'־חתונה נזכר בפירוס בתלמוד: „כיצד מרקדין לפני הכלה? בית שמאי אומרים כלה כמות שהיא, ובית הלל אומרים כלה נאה וחסודה" (כתו' ט"ז, ע"ב); ויש שרקדו לפני הכלה ובידיהם ענפי הדס (שם). ביה"ב התפתח הר' היהודי בתחום ריקודי־חתונה וריקודי מועדים. התפתחו טיפוסי־ר' מגוונים, חלקם מקומיים — בהשפעת הפולקלור המקומי־הכפרי — ואחרים שנפוצו בכל קהילות מרכז־אירופה ומזרחה. בקהילות מזרח־אירופה נבנה בית־ר" (טאנץ הויז), ובו נערכו חגיגות, בעיקר משפחתיות; אין ספק כי לקיומו של מוסד זה היתה השפעה רבה על התפתחות דפוסי הר' (בקהילות המזרח לא היה מוסד מעין זה, והחתונות נערכו בד"כ בבתים). החשוב בריקודי־החתונה היה ה„מצווה טאנץ" (= ר'־המצווה). ב„ס' המנהגים" לר' איזיק (ע"ע) טירנא, המשקף את ההווי באשכנז במאות ה 14—ה 15, מתואר ר' בקבוצות נפרדות של גברים ונשים — אלה רקדו עם החתן ואלו עם הכלה. תיאור זה תואם את ההקפדה הרבה על איסור ר" מעורבים בקהילות אשכנז. מאוחר־יותר התגבש המנהג שלפיו רוקדים הגברים עם הכלה כשהם אוחזים ביניהם בקצותיה של מטפחת. הבלה ישבה במרכז המעגל, והבדחן — המנצח על הטקס — קרא לכל אורח, לפי מדרגתו, לרקוד עם הכלה. המכלול העשיר של ריקודי־חתונה כולל קבוצת ר" בעלי אופי דראמתי או סימבולי, וביניהם: ר' תחיית־המתים, ר'־החַלה (ברכה לשפע), ור' ה„ברוגז", המעלה סצנת ריב והשלמה. ריקודי־עם שונים — רוסיים, רומניים ופולניים — נקלטו באוצר הר' היהודי. ור' לעיל, עמ' 319/20.

לר' נודעת חשיבות בחבורה החסידית, ובאמרות ובפתגמים חסידיים הפליגו בערכו כאמצעי ל„דבקות" (ע"ע חסידות, עמ' 800, 810). עיקר הר' החסידי בעת עריכת „השולחן" („טיש") בחצר האדמו"ר בלילי שבת ומועדים ובימי־זברון (יאָרצייט) חשובים. הר' התסידי מבוצע בד"כ במעגל — תחילה בתנועות איטיות וקצרות ובשירה מונוטונית־מינורית, ולאט־לאט גובר קצב הר' והשירה ועולה המתח האכסטאטי בחבורה. הר' החסידי השפיע מאד על הר' היהודי, ושימש בסיס לכוראוגרפיה של נושאים יהודיים. שני חגים המצטיינים בר" הם שמחת־תורה (ע"ע שמיני עצרת) — שבו רוקדים את ה„הקפות" בכל קהילות ישראל — ושביעי של פסח, הנחוג בהתלהבות בחצרות חסידים.

גם בעדות־המזרח שאב הר' הרבה מסביבתו הלא־יהודית. אירועי־הר' העיקריים הם: חתונה, לידה וברית־מילה, ובגלויות מסוימות — אף אבל. ר" מעורבים לא נערכו בקהילות המזרח — להוציא חלק מיהודי כורדיסטאן. בקהילות שונות במזרח היו רקדניות מקצועיות, שחוללו בחתונות, בבריתות וסביב מיטת היולדת — נגד עין־הרע. ביהדות תימן היה הר' מפותח־ביותר, ומסורות הר' התימני שהוסיפו להתקיים בא"י השפיעו על ר'־העם־הישראלי.

בישראל ראשיתו של ר'־העם באימוץ מסורות־ר' מתרבויות אחרות. ה„הורה" — שבגלל פשטותה היתה זמן רב הר' הנפוץ־ביותר — הובאה מרומניה, ור" אחרים הובאו מרוסיה (צ'רקסיה)



„בשלבים". ריקוד בביצוע להקת המחול „בת־דור" (צילום: מולה והרמתי, תל־אביב)

ומפולניה (פולקה וקרקוביאק). מקורות יהודיים לר'־העם הישראלי היו הר' התימני והר' החסידי. הראשון נודע היטב בארץ בזכות פעילותה של להקת „ענבל" מייסודה של שרה לוי־תנאי. ה„דבקה" — במקורה ר'־גברים המבוצע בשירה — היתה תרומת הר' המזרחי. ר'־העם המקורי נוצר בעיקר בחוגי ההתיישבות העובדת ובתנועות־הנוער בערים. הוא ביקש לשוות אופי ישראלי מקורי לט"ו־בשבט ולשבועות, שהטקסים שנערכו בהם הפכו למסורת בתנועה הקיבוצית. הבולטת בכוראוגרפיות הישראליות בתחום זה היתה גורית קדמן. בישראל פועלות להקות־ר' שונות, בהן להקת יונתן כרמון ולהקות הסטודנטים. מ 1944 התקיים בקיבוץ דליה פסטיוול שנתי לריקודי־עם.

את הבלט בישראל פיתחו מורים שעלו ארצה החל בשנות ה 30; הבולטים בהם, רינה ניקובה וגרטרוד קראוס, העמידו דורות של רקדנים. ב 1964 הקימה בת־שבע דה רוטשילד את להקת־הבלט „בת־שבע", וב 1968 — את להקת „בת־דור". ב 1960 נפתח בירושלים בי"ס להוראת מחול, ליד האקדמיה למוסיקה ע"ש רובין.

מ.

רקוניים, ע"ע דִביבוניים.

רֶקונסטְרוּקְציוניזְם, ע"ע קַפְלַן, מָרְדְכַי מְנַחֵם; שִנוּי וּמָסֹרֶת.





מימין: ריקוד תימני; משמאל: „שֵרְלֶה" — ריקוד חסידי (צילם: אפרים ארדה, ת"א)

רַקוֹצִי (Rakoczi), משפחת־אצילים הונגרית עתיקה, שנודעה כבר בימי ארפד (ע״ע), ובמאות ה17—ה18 העמידה נסיכים בהונגריה ובטרנסילווניה.

1) ז׳יגמונד ר׳ — R. Zsigmond — (1544—1608), מראשי האצולה הרמה בהונגריה, הצטרף למאבק עם ההבסבורגים, שפרץ ב 1604 בהנהגת בוצ׳קי (ע״ע). במות בוצ׳קי נהיה לנסיך טרנסילווניה (1607), אך כעבור שנה הוכרח לוותר על כתרו לטובת גבור בתורי.

2) דירדי ר׳ I — R. Gyorgy — (1593—1648), בנו של 1). ב 1630, אחרי מות גבור בתלן (ע״ע), נבחר לנסיך טרנסילווניה. הוא הנהיג משטר ריכוזי בארצו והעלה מאד את מעמדה, בנצלו את חולשת תורכיה ואת קשיי ההבסבורגים במלחמת שלושים־השנה; כפרוטסטנט קנאי הצטרף לשוודים במלחמה זו. קנאותו הדתית הניעה אותו לרדוף את המתיהדים (ע״ע, עמ׳ 735).

3) דירדי ר׳ II — R. Gyorgy — (1621—1660; שלט מ 1648), בנו ויורשו של 2). הוא המשיך את המדיניות הריכוזית והאנטי־הבסבורגית של אביו. ב1657, בימי „המבול״ בפולניה (ע״ע, עמ׳ 417), פלש אליה בנסיון לזכות במלוכה בה, אך נחל מפלה. התורכים ניצלו את חולשתו וניסו להחזיר את טרנסילווניה למעמד של חסות, ובקרב עמם נהרג ר׳. גם הוא, כאביו, רדף את המתיהדים; אח״כ פנה גם נגד היהודים וגזר עליהם ללבוש בגד־הכר.

4) פֶרֶנְץ ר׳ I — R. Ferenc — (1645—1676), בנו של 3). לא ירש את אביו, כי התורכים לא אישרו את מינויו. בהשפעת אמו עבר לקתוליות, ולימים ניצל — בהשתדלותה — מעונש מיתה, כשדוכא קשר האצילים נגד ההבסבורגים (1671).

5) פֶרֶנְץ ר׳ II (1676—1735), בנו של 4). בהיותו תינוק התייתם מאביו, ואמו, בת מנהיג הקשר של 1671, נישאה למורד האנטי־אוסטרי אימרה תקלי (ע״ע). האוסטרים הכניסו את ר׳ לפנימיה של הישועים, כדי לנתקו מהשאיפות הלאומיות של ההונגרים. כשבגר השתחרר מהשפעות מחנכיו, אויבי ההבסבורגים בהונגריה ראו בו את מנהיגם, והוא התקשר עם לואי XIV, מלך צרפת, לקבל סיוע למרד. ב 1703 התייצב בראש מרד עממי, וב 1704 היתה רוב הונגריה בידי המורדים. ר׳ נבחר לנסיך טרנסילווניה, וב1705 — ל„נסיך המעמדות ההונגריים המאוחדים״. ואולם, משנחלץ מידי צבא ההבסבורגים, ועזרה ממשית מצרפת לא הגיעה, יצא ר׳ ב 1711 להשיג עזרה מרוסיה, ש 4 שנים לפני־כן חתם על חוזה עמה. בהעדרו נכנע מפקד צבאו לאוסטרים. את שארית ימיו בילה בגולה — בפולניה, בצרפת, ומ 1717 בתורכיה — ובצד פעילות דיפלומטית עסק בכתיבה ספרותית. בתודעת ההונגרים נשארה דמותו כסמל ללוחם לעצמאות לאומית וכמנהיג דגול.



פרנץ רקוצי II. ציור־שמן של אדם מניוקי, 1705

אנשי צבאו של ר׳ גרמו סבל רב ליהודים; הם שדדו ובזזו אותם, ובמקומות רבים נמלטו היהודים מפני המתקוממים. ואולם, לר׳ היו קשרים רבים עם יהודים, והוא הסתייע בהם לגיוס כספים, לפעולות רכש ולשליחויות מדיניות.

„מרש ר׳״ — ב„קללת פאוסט״ לברליוז וברפסודיה ה 15 של ליסט (ע׳ ערכיהם) — מבוסס על מנגינה, שבה שוקעו „נעימות ר׳״ ושירי צבאו בעת מאבקם עם ההבסבורגים.

יה. מ.

רקושי, מתיַש — Rákosi Matyás — (1892—1971), מדינאי הונגרי, יהודי. למד כלכלה במכללות בהונגריה ובאנגליה. בהיותו בשבי ברוסיה, בתום מלה״ע I, הצטרף למפלגה הקומוניסטית הבולשוויקית. ב 1918 חזר להונגריה והשתתף בהקמת המפלגה הקומוניסטית בה. בימי המשטר המועצתי (ע״ע הונגריה, עמ׳ 859) נתמנה (21.3.1919) לסגן שר המסחר וקומיסר לייצור הסוציאליסטי. לאחר הפלת המשטר הקומוניסטי נמלט. מ 1921 עד 1924 היה ר׳ אחד ממזכירי האינטרנציונל הקומוניסטי. ב 1924 חזר בחשאי להונגריה ופעל במפלגה הקומוניסטית הבלתי חוקית. על כך נדון, ב 1925, ל 8 שנות מאסר. ב 1934 נדון שוב, למאסר־עולם, על השתתפותו בממשלת 1919. ב 1940 הועבר למוסקווה בעסקת חליפין ובמלה״ע II פעל שם בהסברה אנטי־נאצית. בינואר 1945 חזר, עם הצבא הסובייטי, להונגריה, ופעל לשיקום המדינה ולתפיסת השלטון בידי הקומוניסטים. ר׳ היה סגן רה״מ (1945—1952) ורה״מ (1952—1953) ומזכיר ראשון של המפלגה (1945—1956). מ 1949 היה ר׳, למעשה, דיקטטור של הונגריה. עד מות סטלין (1953), היה ר׳ נציגו הנאמן, ואף סביבו פותח פולחן אישיות. ר׳ ארגן משפטי ראווה נגד מתנגדיו במפלגה וגרם, ב 1949, להוצאתו להורג של ל. ראיק (ע״ע הונגריה, עמ׳ 861/2). המשטר שבראשו עמד הפעיל שיטות דיכוי ומעצרים המוניים, ולכן היה ר׳ מטרה עיקרית לשנאת המוני העם שזכרו היטב גם את מוצאו היהודי. לאחר הדחתו (1956) בילה ר׳ בבריה״מ וחזר להונגריה רק ב 1970.

ר׳ הסתייג מהיהדות ומהציונות, בה ראה תנועה ראקציונית.

מקצת נאומיו ומאמריו כונסו ב Valogatott beszedek es cikkek („נאומים ומאמרים נבחרים״), ^{4}1955.

רֶקח, יואל (1909, פירנצה — 1965, שם), פיסיקאי ישראלי; מחשובי החוקרים בספקטרוסקופיה אטומית. ר׳ למד באוניברסיטות פירנצה ורומא בהדרכתו של פרמי (ע״ע), והשתלם בציריך בהדרכתו של פאולי (ע״ע). ב 1932 התמנה מרצה לפיסיקה באוניברסיטת פירנצה, וב 1937 — אחרי שעמד בתחרות כלל־ארצית — נתמנה פרופסור באוניברסיטה של פיזה. ב 1939 עלה לא״י, והתמנה ראש המחלקה לפיסיקה עיונית באוניברסיטה העברית. במלחמת־השחרור היה סגן־מפקד ה„הגנה״ בהר־הצופים, וערך מחקרים שימושיים לצרכי הצבא. ב 1958 זכה בפרס־ישראל במדעי־הטבע, וב 1961 נבחר לרקטור האוניברסיטה העברית. מחקריו הקנו לו פרסום בי״ל, והמוניטין שרכש בקהילה המדעית הסבו יוקרה רבה למדינת־ישראל ומשכו אליה מדענים חשובים מרחבי העולם. ר׳ היה חבר במכוני־מחקר חשובים בעולם (1959 — חבר־כבוד של „מכון וייצמן״ למדע; 1961 — ד״ר למדעים לשם־כבוד של אוניברסיטת מנצ׳סטר; 1963 — חבר־כבוד זר של האקדמיה האמריקנית למדעים ולאמנויות), והיה הנשיא של אגודות וכינוסים בי״ל רבים. על שמו נקרא „מכון ר׳״ לפיסיקה עיונית באוניברסיטה העברית. האיגוד הבי״ל לאסטרונומיה קרא על שמו מכתש על הירח (1970).

עבודותיו של ר׳ הביאו לידי מפנה בחקר הספקטרוסקופיה (ע״ע ספקטרום וספקטרוסקופיה). עד לפרסומן נהגו לחשב את רמות האנרגיה של אטומים בשיטות־קירוב עקיפות, שיוחדו לכל מקרה ומקרה (חשבון־ההפרעות של סלטר [Slater]). בשיטות אלו פוענחו בהצלחה ספקטרה של אטומים פשוטים־יחסית בלבד; וכך נותרו רוב־רובם של הספקטרה בלתי־פתירים.

ב 4 מאמרים קלאסיים — שכונו „תורת הספקטרה המסובכים״ (1942/9) — פיתח ר׳ שיטות־חישוב ישירות וכלליות לחישוב רמות האנרגיה באטומים מורכבים־ביותר מבחינת סיבוכם האלקטרוני,

והצליח לסווג סידורים אלו בעזרת מספרי הקוונטים והצגות אחרות. לצורך חישוביו השתמש ר' בתורות מתמטיות מיוחדות. הוא פיתח את האלגברה של טנסורים בלתי־פריקים („אלגברת־ר'"), והגדיר את מקדמי־ר', המשמשים כלי ראשוני בחישוב רמות האנרגיה. כיום פורסמו טבלאות מספריות, שהן מכשיר יסודי לכל חישוב בספקטרוסקופיה. ר' נודע גם באופן טיפולו המיוחד בתורת החבורות הרציפות (ע"ע לי, מ. ס.), ויישומה בספקטרוסקופיה.

בשיטותיו הצליח ר' לחשב את רמות האנרגיה של מרבית היסודות המורכבים. בעיקר נודעו חישוביו ביסודות קבוצת העפרות הנדירות (ע"ע), ונודעה להם חשיבות בשל היותם מקבילים לספקטרה של היסודות הרדיואקטיוויים מקבוצת האקטיניום. אח"כ יישם ר' את שיטותיו גם לגבי ספקטרה גרעיניים, ובכך הניח יסוד למחקר מעמיק בתורת־הגרעין. ו. גס.

רֶקַח, מַסְעוּד חַי

(1690, איזמיר — 1768, טריפולי [לוב]), רב, פוסק ומחבר. מוצאו, כנראה, ממשפחת ר' — ממשפחות ונציה המיוחסות. ר' למד באיזמיר אצל הרבנים חיים אבולעפיה ויצחק בן יהודה הכהן רפפורט (ע' ערכיהם). ב 1729 שהה בוונציה, ובשנים 1731/6 שימש דיין בליוורנו; על הקשר עם רבני איטליה שמר כל ימיו. בשו"ת „אורח לצדיק" לר' אברהם רודריגז, מרבני ליוורנו, נדפסה התכתבות עם ר'. ב 1749 עלה לירושלים, וכעבור זמן קצר נשלח כשליח א"י לצפון־אפריקה. במהלך מסעו (1751) נתמנה לרב ואב"ד בקהילת טריפולי שבלוב. הוא הקים שם ישיבה, והעמיד תלמידים הרבה, ומהם שהיו לרבנים ולדיינים בלוב. ספרו החשוב, „מעשה רקח" (א': וויניציאה, תק"ב; ב': ליוורנו, תרכ"ב; ג': שם, תרכ"ג; ד': תשכ"ד), שכבר נכתב בחלקו בימי נערותו באיזמיר, הוא פירוש על „משנה־תורה" לרמב"ם — עד אמצע הלכות נזיקין. חשיבותו בהשוואת נוסחאות בין מהדורות „משנה־תורה" השונות, שבחלקן אינן בידינו. ר' כתב גם חידושים על התלמוד (בכ"י), פירוש על הברייתא, פירוש על חמש המגילות וספרי דרוש. רוב ספריו אבדו. ר' הסכים על שו"ת הרדב"ז (ליוורנו, תצ"ו) ועל „פחד יצחק" לר' יצחק למפרונטי (ליוורנו, תק"ד).

א. יערי, שלוחי א"י (מפתח בערכו), תשי"א.

רְקָחוֹת, ע"ע רוֹקְחוּת.

רִקְמָה, ע"ע טיל.

רֶקְלִי, (זַ'ן ז'ק) אֶלִיזֶה — [Jean Jacques] Élisee Reclus —

(1830—1905), גאוגרף צרפתי. מראשי התנועה האנרכיסטית. בעלות נפוליון III לכס־הקיסרות (1851) גלה ר' ממולדתו, שהה באירלנד, באה"ב, באמריקה התיכונה והדרומית, וניסה להקים מושבה חקלאית בקולומביה. ב 1857 שב לצרפת, יסד חנויות קואופרטיוויות ומוסד לביטוח־פועלים. ר' דבק ברעיונות האנרכיזם, השתתף עם בקונין (ע"ע) בקונגרס־ברן של האינטרנציונל (ע"ע) הראשון. ר' לחם בקומונה (ע"ע) הפריסאית, נידון למאסר־עולם־בגלות ורק הודות להתערבות מלומדים אנגלים הוחלף גזר־דינו להגליה מצרפת. שהה בג'נובה מ 1871 ונשאר שם גם אחרי שנחן (1879). שם יסד עם קרופוטקין (ע"ע כ"ע אנרכיסטי (Le Revolte). פרסומו המדעי בא לו בעקבות הופעת ספרו הגדול: Nouvelle Géographie universelle („גאוגרפיה כוללת חדשה"), XIX–I, 1875—1894. ב 1890 הוזמן לאוניברסיטה החפשית בבריסל.

את השקפותיו על האנרכיזם פרסם בחיבורו L'Evolution, la revolution et l'ideal anarchique („ההתפתחות, המהפכה והאידאל האנרכי"), 1897. ר' גינה את האנטישמיות, אהד את היהודים ואת הציונות, אם־כי פקפק באפשרות הגשמתה. מכתביו (Correspon-dance) י"ל ב 3 כר', 1911—1925.

M. Nettlau, *E. R., Anarchist und Gelehrter*, 1928.

רֶקְלִינְגְהָאוּזֶן, פְרִידְרִיךְ דָּנִיאֵל פוֹן — Friedrich Daniel von Recklinghausen —

(1833—1910), מגדולי הפתולוגים הגרמנים בתקופתו. למד רפואה בבון, בווירצבורג ובברלין, שם עבד במחיצת רודולף וירכו (ע"ע). ב 1864 מונה פרופסור בקניגסברג, וב 1872 בשטראסבורג.

עבודתו הראשונה היתה על „כלי הלימפה (ע"ע) ויחסם לרקמת החיבור" (Die Lymphgefässe und ihre Beziehung zum Bindege-webe, 1862). ר' תיאר את תנועתם האפיינית של כדוריות־הדם הלבנות במצבי דלקת, את בשרם הבלעני ואת תאי הדם הבאזופיליים (ע"ע דם, לוח צבעוני, אחרי עמ' 696). כן תיאר מצבי חסר תזונתי והפרעות במחזור־הדם וחקר את מחלת הרבכת (ע"ע), תיאר שינויים מולדים במבנה מערכת־העצבים המרכזית ודימומים שמקורם ברחם (ע"ע) השרירני. עסק גם בחקר הראיה ותפקידי הרשתית, בתיאור אוטם דמי של הכליה ומוקדי דלקת מאורגנים בשריר הלב.

עיקר פרסומו בא לר' בזכות תיאורי שתי מחלות, הנושאות את שמו. האחת היא נֵאורופיברומאטוזיס (Neurofibromatosis), צברים של גידולים מכילי פיגמנט המתפתחים בנתיבי העצבים בעור. הגידולים נוטים לעבור שינוי ממאיר ולהופיע שוב לאחר כריתתם (ע"ע דרמטולוגיה, עמ' 201, ציור 13). המחלה השניה מקורה בסיבוכים המופיעים בעצמות בעקבות פעילות־יתר של בלוטת יותרת התריס (Primary hyperparathyroidism [ע"ע הפרשה פנימית]). ר' תיאר את נטילת הסיד המוקדית המלווה מחלה זו והכרוכה בהופעת אזורי התרככות בעצמות ובהמרת רקמת העצם התקינה ברקמה בלתי־גרמית (ע"ע עצם, עמ' 89).

רֶקְלָם, אַנְטוֹן פִילִיפ — Anton Philipp Reclam —

(1807, לייפציג — 1896, שם), מו"ל גרמני, מייסד החברה להו"ל הנקראת על שמו (1828). תחילת ההוצאה במועדון ספרותי לקריאת עתונים ולוויכוחים. ב 1867 יזם, יחד עם בנו האנס היינריך ר', את סדרת R.s Universal-Bibliothek („הספריה הכללית של ר'") שבה פורסמו יצירות מופת מספרות העולם וספרות שימושית. בין השאר היה ר' המו"ל של תומאס והיינריך מן. ד"ר ארנסט ר', מנהל ההוצאה בתקופה הנאצית, הו"ל כמה ספרים וכתבי־עת שדעת המשטר לא היתה נוחה מהם. עד 1945 יצאו ב„ספריה הכללית" 7,600 כותרים ב 280 מיליוני עתקים. מאחר שההוצאה בלייפציג הולאמה (1950), עקרה המשפחה לשטוטגארט וייסדה שם חברה חדשה.

A. Meiner, *R., Geschichte eines Verlages*, 1958.

רִקְמָה וּתְחָרִים.

רקמה היא טכניקה קישוטית, שלביצועה דרושים בסיס — בד"ב אריג — מחט וחוט. במהלכה ובכליה קרובה אומנות־הר' לתפירה הרגילה; ואולם, תחומי שימושיה רחבים־ביותר — למן התכים הקישוטיים הפשוטים ועד לקומפוזיציות ציוריות גדולות. כבסיס לר' משמשים האריגים העדינים והדקים־ביותר, אך גם חמרים כגון עור או לבד. העבודה מתבצעת בעזרת כל סיב צמחי, שער בע"ח, רצועת־עור, חוט־מתכת כפוף או חוט מפותל. פנינים, אבנים־טובות ודיסקיות ממתכות יקרות משמשות אמצעי־שיבוץ לר'. אין מלאכת הר' — בעיקר בצורותיה הפשוטות — מותנית בכלי־עבודה מסובכים ובכושר אמנותי או אומנותי מיוחד, וע"כ היא נפוצה ברחבי העולם, בקרב מיומנים וחובבים מכל שכבות החברה. רבגוניותן של טכניקות־הר' מעניקה חופש בלתי־מוגבל לדמיון באשר למוטיווים, לדמויות, לצבעים ולהצללה הציורית. מראשיתה היתה הר' קרובה ליצירה האמנותית, ומבחינות רבות — כבחירת הנושאים וכמגמת האֶפקטים — היתה דרכה מקבילה לזו של הציור.





מימין: רקמה קיפטית ממצרים. פשתן וצמר על משי רק. המאה ה 6 (המוזיאון ההיסטורי לאריגים, ליון).
משמאל: רקמה על בד משי, בסגנון כסנידי. איראן, המאה ה 12 (אוסף ד. סליקוביץ, ניו־יורק)

מלאכת־הר׳ צמחה, ככל־הנראה, בתרבויות־העילית השונות מאות רבות קודם סה"נ, אם־כי דוגמות מעטות בלבד שׂרדו במקור מאמצע האלף ה 1 לפסה"נ. אומנות־ר׳ מפותחת מתקופה זו מוצגת בתבליטים שבארמון אשורנצרפל II בכלח (תמ׳: כרך ז׳, עמ׳ 562), ומאות בשנים נודעה הר׳ מאיזור זה בצבעוניותה המיוחדת דמוית נוצות־הטווס. ר׳ בטכניקת־אפליקציה צבעונית נחשפה בכמויות ניכרות בממצאי הטכסטיל שבקברות נסיכי אלטאי מאמצע האלף ה 1 לפסה"נ, ובהם קומפוזיציות פיגורטיוויות גדולות (יריעה רקומה דמויות של אלות ואבירים; 4.5 מ׳ × 6.5 מ׳). מעשי־אפליקציה מושלמים מן המאה ה 1 לפסה"נ נתגלו גם בנוֹאין־אולה הסקיתית, בצד ר"־צמר סםגוניות. כעדות לעבודה יוונית מקורית מן התקופה הקלאסית נמצאה באתונה רק פיסת־פשתן שרקומות בה דמויות של אריות בתוך מעוינים (המאה ה 5 לפסה"נ). ואולם ציורי־כדים מן המאות ה 7 וה 6 לפסה"נ, ותיאורי סופרים מן התקופה העתיקה, מעידים על קיומם של מלבושים רקומים יקרי־ערך כבר בתקופה הקדם־קלאסית.

אומנות־הר׳ העשירה, הפיגורטיווית והתמונתית, שהתפתחה בסין תוך קשר הדוק עם אמנות־הציור, חדרה משם ליפן; הר׳ הקדומה־ביותר שנשתמרה מארץ זו היא מראשית המאה ה 7. מן הר" העשירות של פרס מתקופת הסַסנים קיימים מעט ממצאים מקוריים, אך התיאורים המדויקים בתבליטים המגולפים בסלע, ותיאורי כלי־החרס, מצביעים על פאר מלבושי המושלים. רק בשני מקומות, שהתנאים האקלימיים בהם נוחים להשתמרות ממצאי־טכסטיל — מצריים ואזורי־החוף של פרו — נחשפו בקברים כמויות גדולות של עבודות־ר׳, ובראש־ובראשונה ר"־קישוט לבגדים. בין ממצאי־הטכסטיל הרבים ממצריים של המאות ה 3—ה 8 שרדו ר", המצביעות על המעבר מן התקופה ההלניסטית המאוחרת אל הצורות המסוגננות סגנון מרוחק־מן־הטבע של תקופת הכיבוש המוסלמי ולאחריה. הר׳ מן התקופה הקדם־קולומביאנית בפרו — ובייחוד זו שנחשפה בפאראקאס — נחשבת עדות חשובה־ביותר לאמנות־הטכסטיל המפותחת של יבשת אמריקה. הר׳ הפיגורטיווית — שנקרמה על האימרות, או ע"ג הבגד כולו, המרהיבה בעֹשרה — מציגה את הסגנון הנוטה־לגאומטרי, האָפייני לכל סוגי־האמנות של פרו בתקופה זו.

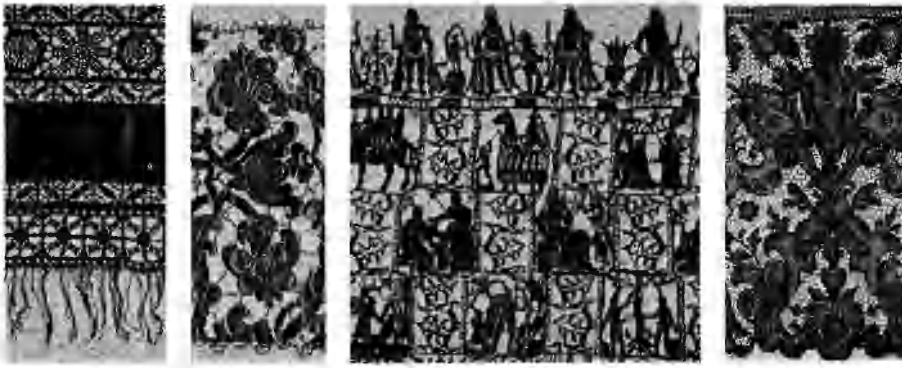
משמעות ברורה ומוגדרת־יותר שוותה לאומנות־הר׳ מן התקופה הרומית ואילך, עם חותם סגולותיה האמנותיות הייחודיות של כל ארץ. דוגמות של הר׳ האנגלית מצויות כבר מן המאה ה 9. היתה זו ראשיתה של התפתחות אומנות־ר׳ מפוארת באנגליה של יה"ב, וכן היו אלה דגמיה הראשונים של ר׳ בחוט־זהב באירופה. רקמת־הזהב — ובייחוד רקמת־המשי הפיגורטיווית האנגלית (opus anglicanum) — זכתה למוניטין במאות ה 13 וה 14 באירופה כולה. כנגד ר" יקרות־חמרים אלו הוצגו הר" הלבנות, המקושטות בחלקן במשי צבעוני, שעל שפען מעידות העבודות שבמנזרי סכסוניה התחתית (opus teutonicum). רקמת־הזהב היקרה שימשה בעיקר לבגדים של אנשי־מעלה ולטקסים חגיגיים — כמו, למשל, בגדי־הפאר של הקיסר היגריך II ומשפחתו (ה־מאה ה 11). בעושר הביצוע לא נפלו בגדים אלה אף מבגדי המושלים הביזאנטים, שעל הדרם מורים פסיפסים, כגון הפסיפס בכנסיית סן ויטאלה שבראוֶנה (ר׳ תמונת־שער, כרך ח׳). אותו הדר בהמצאה ובבי־צוע מציין את יצירות־הר׳ באזורי הכיבוש המוסלמי בדרומה של אירופה — בספרד (אלמריה), בדרום־איטליה ובסיציליה. הגלימה שנרקמה בפלרמו ב 1133/4 בשביל המלך רוג׳רו II, היתה לימים לגלימת־ההכתרה של הקיסרות הרומית הקדושה. על הקפּה של אומנות־הר׳ בתקופה זו יכולה ללמד ההשוואה בין גלימת־פאר זו ובין שטיח ביה (ע"ע ותמ׳ שם; ור׳ גם תמ׳, כרך ט"ז, עמ׳ 25/6) המפורסם (70.4 מ׳ × 0.50 מ׳), שנרקם אחר שנכבשה אנגליה בידי וילים (1066), והמתאר תיאור עובדתי מרשים אירוע היסטורי זה.

בתקופה הגותית נעלמו מן הר׳ המחזורים הסיפוריים הארוכים וגברה השפעת הציור. ר"־משי יקרות־ערך ועדינות — „ציורי־המחט" — על רקע אריג־זהב, שיוו לר׳ גוון מיוחד. מקורן של היפות והעדי־נות במלאכות מסוג זה היה בצרפת, בדרום־גרמניה ובבוהמיה. לשׂיא עידונה הגיעה אומנות זו ב„רקמת־הלאזור" — בעיקר באיטליה ובארצות־השפלה (ר׳ לפי מתוות של פּוליולו [ע"ע] בפירנצה).

למן המאה ה 16 — עת התפשטות המתוות הגראפיות וספרי־הר׳ המודפסים — ניכרת בר׳ האירופית נטיה לקו בי"ל. בעוד שרקמת־הזהב הקישוטית המפו־ארת ורקמת־התמונות המעֻגדנת בשיטת „ציורי־המחט" (ר׳ לעיל) מ־תקופת־הבארוק התפת־חו בד־בבד עם התפת־חות סגנונות־האמנות באירופה, טופחה הייחו־דיות האזורית בר׳ העמ־מית. רק למן תקופת הבארוק נותרו מר׳ זו דוגמות רבות, אך אלו שמרו לעתים קרובות על הצורניות המייחדת את הר׳ של יה"ב המאו־חרים. משמעות מיו־חדת היתה לר׳ באומ־נות העממית של אר־צות מזרח־אירופה, ש־בהן שימשה קישוט לבגד הכפרי ולחדר־המגורים. רישומה של יצירת־הר׳ התורכית ני־כר — ע"פ התנאים ההיסטוריים־תרבותיים — בדוגמות־הר׳ העשי־



רקמה סינית (מוזיאון: הארמון הלאומי, טייוואן)



מימין לשמאל: תחרים מצרפת, ראשית המאה ה 18; תחרים שניתן ב 1599 לאלברט ואיסבל, רוכסי בראבאנט, קטע. תיאורים היסטוריים — מאדם וחוה (שורה תחתונה, משמאל) עד מלכי רומא העתיקה (שורה עליונה); תחרים בסגנון ונציאני, קטע. המאה ה 17; תחרים־מחט מאיטליה, קטע. המאה ה 19 (כולם מהמוזיאון המלכותי לאמנות ולהיסטוריה, בריסל)

רות של איי־יוון, ארצות־הבלקן והונגריה. החל במאה ה 16 פרחה בתורכיה אמנות־הר׳, ובראש־ובראשונה רקמת־המשי הצבעונית על רקע פשתן לבן; היא שימשה בביגוד, בכיסויים קישוטיים, במטפחות ובמפות. תפקיד חשוב־ביותר בעיצוב אפיה של הר׳ התורכית — וכן הפרסית — היה לסוגי הטכסטיל האחרים, לאריגה היקרה ולשטיחים. כך מצויים בר׳ הפרסית דוגמות חמורות־קו, הקרובות לצורות־המעבר באומנות־השטיחים באזורים שבין פרס והקווקז, דוגמות־הפרחים העשירות של אומנות־השטיחים הצפווית ותיאורים פיגורטיוויים, שנלקחו מציור־המיניאטורות ושולבו באריגת־הברוקאט והקטיפה היקרה. על קשר הדוק עם פרס מעידה גם הר׳ מצפון־הודו, ובעיקר זו שמאיזור קאשמיר. נטוראליזם מובהק, ריבוי מוטיווים וביצוע עדין־ביותר מציינים גם את הר׳ ההודית.

בסין נשתמר הומר עשיר של ר״ יקרות מימי שושלת מינג, וביפן — מתקופת טוקוגאווה. בסין נפוצה־ביותר הר׳ בחוטי־זהב, ובייחוד רקמת־המשי הצבעונית, בשימושים שונים: כקומפוזיציות ציוריות על יריעות־קיר גדולות וכקישוט עשיר לבגדי־שרד. עשירים לא־פחות היו המלבושים היפניים היקרים, ובראש־ובראשונה הדוגמות הנדירות של מלבושי־נו, שמלאכת־הר׳ בהם בוצעה במשי צבעוני על אריג משי עם עלי־זהב. לנימה הרפה והציורית של הר׳ בארצות מזרח־אסיה נודעה השפעה רבה — בייחוד באמצעות הקימונו והשמשיה — על עיצוב הזרמים החדשים במלאכת־הר׳ של אירופה.

ת ח ר י ם (ת׳) הוא שמה של טכניקה קישוטית, מעין מלאכת ר׳ חרורה, שלביצועה דרושים חוט ומחט או אשווה. מולדתה של אומנות־הת׳, בשתי צורותיה היסודיות — ת׳־המחט ות׳־האשווה — היתה איטליה, בסוף המאה ה 15 או בתחילת המאה ה 16. שלביה הראשונים היו הר״ הלבנות (ר׳ לעיל).

ת׳ ־ ה מ ח ט הוא תפירה סמיכה של חוטים, זה ע״ג זה, המהודקים — בהתאם לדוגמה — בתך מעוגב או בתך־לולאה, לבסיס יציב (נייר או קלף). רק בגמר העבודה נחתכים חוטי־המכלב ומורד הת׳. שורות אחדות, זו ע״ג זו, של תך מעוגב, יוצרות מעין תבליט בת׳־המחט. הדוגמות הראשונות של עבודות־הת׳ באיטליה — שוונציה שימשה מרכזן החשוב־ביותר — מעידות בחלוקתן לריבועים על הקשר לרקמת־הרשת. מהעשרתה של דוגמה זו לצורות כוכבים ועיגולים נוצרו דוגמות ה„רטיצ׳לה" (reticella — רשת קטנה). —

ת׳ ־ ה א ש ו ו ה, לעומת־זאת, מתהווה ע״י השזרתם והצלבתם של חוטים חפשיים, הלפופים על אשווה. עיטורי־הגדילים ועבודות הלפיפה והעינוב (למשל, מקרמה), שהיו שלביה הראשונים של ת׳־האשוה, הותירו את רישומם בדוגמות הראשונות של סוג ת׳ זה.

בת׳ של המאה ה 17 הודגש הדגשה יתרה השוני בין שני הסוגים, שכן בת׳־המחט הלכה ונפוצה צורת התבליט (ת׳־השושנים הוונציאני, או ת׳־הרוזאלינות). ת׳־המחט הכבד ועשיר־התבליטים היה יקר־ביותר; כנגדו נוצרו עבודות ת׳־האשוה, רחבות־המשטח ובעלות הדוגמות הלוליינית, של מילאנו ושל דרום ארצות־השפלה. הודות לאומני־ת׳ איטלקים נודע לצרפת למן סוף המאה ה 17 שם בי״ל בת׳־המחט העדין (point de France). בתחום ת׳־האשנה היתה ידם של



שיבת הלוחם, או מרס ונוגה. מפת תחרים (80 × 80 ס"מ), בריסל, ראשית המאה ה 19 (המוזיאון המלכותי לאמנות ולהיסטוריה, בריסל)

אומני ארצות־השפלה על העליונה. לשיא בעידון ובמיומנות הגיעו שני סוגי הת׳ בדוגמות־הבארוק של המאה ה 18: ת׳־המחט של סדאן שבצרפת (point de Sedan); ת׳־האשוה של ואלנסיין (-Valenciennes, צרפת) ושל מספר מרכזים בארצות־השפלה. בבריסל, שנודעה בדוגמותיה הגדולות והעשירות־במיוחד; בנש (Binche), שהת״ שלה הצטיינו במבנה קליל ודק־ביותר; מקלן (Mechelen), בעלת חוט־השוליים המבריק בתחרימיה.

גם בת׳־המחט הצרפתי במחצית השניה של המאה ה 18 שלט בסיס־העיניים האחיד (point d'Alençon; point d'Argentan); ת׳ זה היה מורכב — לפי טעם התקופה — מדוגמות קטנות של עלים ופרחים בודדים. כבר ב 1800 בקירוב נמצאו לת׳ מסוג זה חיקויים של עבודת־מכונה במלמלה, עם עיטורים רקומים. בעוד שהתפתחות מכונות־הת׳ במאה ה 19 הביאה להתקדמות מהירה בחיקוי, חלה במרוצת הזמן שיבה אל הדוגמות ואל הטכניקות הישנות של הת׳ עבודת־היד.

M. Symonds – L. Preece, *Needlework Trough the Ages*, 1928; L. Paulis, *Pour connaître la dentelle*, 1947; M. Powys, *Lace and Lace-Making*, 1953; G. Lenning, *Unsterbliche Spitzen*, 1954; L. F. Pesel, *Historical Designs for Embroidery*, 1956; M. Schütte, *Alte Spitzen*, 1963⁴; M. Schütte – S. Müller-Christensen, *Das Stickerei-Werk*, 1963.

דו. הי.

הר׳ בעדות־ישראל בא״י. במאה ה 19 הושפעה רקמתם של תושבי א״י ממעשי־הר׳ של יוצאי תורכיה, יוון, מקדוניה, פרס, כורדיסטאן ועראק. בראשית המאה ה 20 גברה השפעת עולי תימן.

מלאכת־הר׳ של עדות ישראל — שלכל אחת מהן טכניקה משלה — נחלקת לשני סוגים: ר׳ בחוטי־מתכת ור׳ בחוטים צבעוניים.

עולי תורכיה, יוון ומקדוניה רוקמים בחוטי־זהב על רקע קטיפה או משי־סאטין; חוטי המתכת רקועים ולפופים על חוט־משי. שיטת הרקימה היא „מונח ומאוחז״, מצל מילוי חוטי־כותנה, בצורת תבליט, בתוספת סליל לולייני עשוי מתכת מוזהבת וזהרונים (דסקיות). הדגמים הם פרחים מסוגננים ועניבות. ר׳ זו משמשת



פרוכת רקומה. איטליה, 1681 (המוזיאון היהודי, ניו־יורק)

לפרוכות, מעילי־תורה, כיסוי למיטת־נישואים, כרי־הסבה, שמלות־פאר לכלות ולנשים, ולסוטות ומעילים למיניהם. — מלאכת־הר׳ הצבעונית של עדות אלו היא דו־צדדית. עשויה ב־3—6 שלבים, לפי ספירת חוטי־האריג — רוּבּה בחוטי־משי על רקע פשתן או כותנה ארוגים־ביד. מרבית דגמיה של ר׳ זו הם צמחים מסוגננים. היא משמשת במגבות ומפיות־נוי, מטפחות־ראש לנשים, ועוד.

רקמת־הזהב של **עולי פרס** נרקמה עפ״ר על רקע אריג לבן דליל (מפות ומפיות־נוי), על מלמלה (צעיפים לכלות, לעריסות־תינוק), ולעתים על משי אריג־יד (מפות לבתכ״נ ופרוכות). ר״ אלו עשויות בשיטה המכונה „סירמה״: חוט רקוע קצוץ לפיסות קטנות מושחל לאריג, וקצותיו מהודקים בפטיש קטן. הדגמים הם צורות הנדסיות ופרחים מסוגננים. — בעבר נרקמה הר׳ הצבעונית של עולי פרס במסרגה ובחוטי־צמר תך־שרשרת, על רקע כותנה (בגלל איסור שעטנז). מפות־שבת ופרוכות רקומות בשיטה זו נמצאו בירושלים, בדגמים מצוירים ביד — אותיות, פרחים, ציפרים ומקומות קדושים. כיום נרקמת הר׳ הצבעונית במחט, באותו סגנון, בחוטי־כותנה מבריקים.

צמר אריג־יד, עפ״ר אדום, היה הרקע לרקמת **עולי כרמאן**; היתה זו ר׳ לא־צפופה, בחוטי־צמר צבעוניים ובדגמי „לוז״ ו„תימורה״, בדומה לאריגי קאשמיר. יריעות־וילון, מטפחות־צרור (בוחג׳ה), ועוד, נרקמו בעבר בשיטה זו. כיום נוהגות נשי עדה זו לרקום רקמת־עיטור סביב סדינים לבית־מרחץ, על אריג־חרושת אדום, בחוט מבריק.

עיטור עשיר מציין את בגדיהם של **עולי כורדיסטאן**. חליפת־הגבר מעוטרת פסים רקומים רקמת־מחט בחוטי־צמר, בתכים קטנים ובדגם חוזר. בגדי הפעוטות רקומים באותה שיטה, אך בצבעים עזים, ובתוספת אלמוגים, חרוזים וזרעי־צמחים — כ„סגולה״. לבוש האשה עשוי משי רקום ר׳ צנועה של פס, עפ״ר בצבעי סגול וירוק.

רקמת־הזהב של **עולי עראק** דומה לזו של עולי תורכיה (ר׳ לעיל), אך נעשית מעל מגזרות קרטון או קלף. מרשימה־במיוחד מלאכת הר׳ הצבעונית שלהם, הנעשית בד״כ על אריג לבן — לפנים בחוטי־משי ועתה בחוטי־כותנה מבריקים. הרכב־צבעים עשיר וחילוף־צבעים מיוחד־במינו מציינים ר׳ זו, שהיא צירוף של ריבועים קטנים בפסים אפקיים, היוצרים יחד משולשים, מעוינים ושאר צורות הנדסיות.

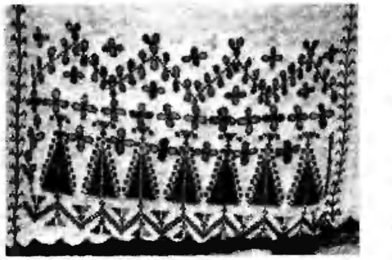
במלאכת רקמת־הזהב של **עולי תימן** ניכר חיקוי מעשה־הצורפות. היא נעשית ברבדים אפקיים; חוטי־הזהב מאוהזים בחוטים אדומים, ירוקים וצהובים, והדגמים — דגמי־פסים שונים, רצף מעגלים וכוכבים — נוצרו ע״י השתקפות הצבע. — גם רקמתם הצבעונית של עולי תימן, שרקעה עפ״ר כהה, נעשית ברבדים אפקיים ובדגמים חוזרים. צירוף הדגמים מתהווה ע״י תכי־שרשרת למיניהם. הצבע השולט בר׳ זו הוא האדום.

עולי צפון־אפריקה, שהביאו עמם מסורת עשירה של רקמת־פאר, כמעט שאינם ממשיכים במלאכתם, פרט לרקמת־זהב לפרוכות.

ה. בת מרדכי־רוזנבליט, שני (קובץ שיבת תימן, 96—99), תרפ״ה; הוצאת בצלאל החדש, דפים לך׳ אמנותית, תש״ה; י. ל. נחום, מצפונות יהודי תימן (56–58), תשכ״ב; א. לנצט־מולר, על רקמת היהודים בעיר צנעא (א״י, ז׳, 171—179), תשכ״ד.

מלאכת־הת׳ בעדות ישראל בארץ היא משני סוגים: האחד נעשה בחוטים ובפתילים של זהב — עפ״ר במחט; השני נעשה בחוטי כותנה — במחט במסרגה או בבוכיר קטן. מעשי־הת׳ משמשים לעיטור תשמישי־קדושה, חלקי־לבוש, כלי־מיטה וקישוטי־בית.

עולי תורכיה ועולי פרס הרבו לעטר בת׳ עשוי **חוטי־זהב**, בדגם־חוזר של ענפים ופרחים מסוגננים, קשתות ושיניים משולשות. מעשי־ת׳ אלה משמשים בבתכ״נ כסיומת לפרוכת, ובבית — כסיומת



רקמה ערבית מאיזור החי׳ של א״י (דגם „עצים״)

למפית־חלות ולמפית־מצות, כעיטור שולי בלבוש האשה וכעיטור־סיומת לכיפת הגבר.

מעשי־הת׳ העשויים חוטי־כותנה משמשים כסיומת לכיסוי־ספה, לווילונות ולעיטור ללבוש. תחילתם של דגמים רבים בפינה, והמשכם בקו אלכסוני; עפ״ר הם הנדסיים, ורחבם מגיע עד 20 ס״מ.

„מלאכת־המחט״ — שהיתה נפוצה בקרב העדות בארץ, בדגמים הנדסיים — שימשה לסיומת ולרצועות־ביניים, במפיות עגו־לות, בלבני נשים, בלבוש תינוק ובכלי־מיטה (הם יוצאו לחו״ל בראשית המאה).

תחרימי־המקוק (אנג׳ tatting; צרפ׳ frivolite), שמוצאם מלבנון במאה ה19, נעשו בחוטי־כותנה, ב2—4 צבעים ובדגמי פרחים מסוגננים או קשתות ולולאות; עפ״ר שימשו סיומת ללבני־נשים.

ז. ו׳.

הר׳ הערבית הא״יית. העדויות על הר׳ הערבית בא״י לפני המאה ה20, ואף בתחילתה, אינן מרובות — זאת מחמת אי־העמידות של חומר־הר׳. נראה שהיא המשך למסורת עשירה בעלת שרשים במזרח־הקרוב הקדום. בראשית המאה נראים בר׳ רבדים של יסודות והשפעות רבים ושונים, שהתמזגו לכדי מהות סגנונית מגובשת. בולטת השפעת ההשתייכות בת 400 השנים לאימפריה העות׳מאנית על מכלול תרבויותיה. השפעות אירופיות החלו חודרות באמצעות מוסדות־החינוך הנוצריים לנערות, שהוקמו בסוף המאה ה19, וחדירתן הואצה בתקופת המנדט הבריטי, עם הבאת חמרי־הטכסטיל החדשים. מאז סוף המאה ה19 וראשית המאה ה20 — עת פריחה למסורת־הר׳ בגליל, ביהודה, בשפלת־החוף ובנגב — התנוונה ונעלמה אט־אט הר׳ המפוארת של כפרי הגליל, כשם שהיא הולכת ומתנוונת גם באזורים האחרים. למן 1948 עברו הערבים שנשארו בתחומי ישראל תהליך מהיר של מודרניזציה והתרחקות מן המסורת העממית. הקשר בין היישובים, התפתחות הר׳ המסחרית לצרכי פנים ותיירות והמי־כון הביאו לשינויי אָפנה ולטשטוש הסגנון המקומי הייחודי, המש־תקפים כיום בר׳ בנגב, ביהודה וברצועת־עזה. בעוד שבעבר נודעה חשיבות ליסוד המאגי שבר׳ ובדגמיה, מודגשת כיום משמעותה הקישוטית והיוקרתית.

מרבית החפצים הרקומים הם מלבושים שנועדו לשמש את האשה ככלה, כאשה נשואה וכאֵם, והם נרקמים ברובם בידיה ובידי קרובות־משפחתה כנדוניה, בעוד שהשמלה היומיומית צנועה באריג הפשתן או הכותנה, הכחול או השחור, ובמיעוט הר׳, מצטיינת השמלה החגיגית בעושר רקמתה, הערוכה בגושים או בפסים, ע״ג אריג־פשתן כחול או לבן, משי לבן או צבעוני מפוספס, או קטיפה. חשיבות יתרה נודעת לרקמת הלבבית (סביב מפתח־החזה). הכובע והכיפה מכוסים עפ״ר ר׳ צפופה, במטבעות, חרוזים וקמיעות. פס רחב של ר׳ צפופה בשוליים מהווה בד״כ את עיקר רקמתו של הרדיד. לבוש יוקרתי היא האפודה קצרת־השרוולים, הנרקמת באיזור בית־לחם, על אריג צמר־לבוד או קטיפה. נרקמו גם נרתיקי פוך־לעיניים לאשה, ונרתיקי טבק, עבאיה, כיפות ואבנטים לגבר. כריות־המשענות והמטפחות הקישוטיות מצטיינות אף הן ביפי רקמתן. רקומות גם יריעות־הקישוט על קירות המסגדים. חומר־הר׳ העיקרי היה חוט־משי לא־שזור, והוא הוחלף בהדרגה בחוט־כותנה ממורצר (שהוברק). הצבע השולט הוא האדום לגווניו. פתילי משי וזהב, וגוני הזהב, הכתום והאדום, מאפיינים את רקמת בית־לחם.

צורות הר׳ ומבני דגמיה נחלקים לשתי קבוצות עיקריות: הר׳ בחוט ספור והר׳ החפשית. הר׳ בחוט ספור נעשית לפי חוטי־האריג — שהיה לעתים־קרובות ארוג ביר — או לפי חוטי אריג־עזר הנתלש בגמר עבודת הר׳. תך־הצלב הוא המצוי והשולט בר׳ מקבוצה זו, אולם בר״ ישנות מצויים תכים אחרים קרובים לו, שנשתכחו — תך משולש תורכי, תך בוסני ותך־צלב ארוך־זרוע. היסוד הגאו־מטרי — בעיקר המשולש, המעוין והריבוע — מציין את הר׳ המסר־תית במרכיבי דגמיה, במבניהם ובאופן עריכתם. לדגמים המאוחרים אפייני הענף המשתרג, המאוכלס פרחים, ציפרים ובע״ח אחרים, בתיאור ראליסטי. עם הר׳ החפשית נמנים: הר׳ המונחת בית־לחמית, הנעשית בפתילי משי וזהב, המונחים על צדו העליון של האריג והמאוחזים אליו בחוט־משי דק (ר׳ זו מעידה על קרבה רבה למסורת הביזאנטית ויורשותיה הים־תיכוניות); החיקויים המתבצעים כיום במכונה בסביבת ראמאללה; הר׳ המונחת הכפרית בחוט־משי לא־שזור, מסביבת חברון. גם רקמת־השרשרת, בעלת הקווים והדגמים המעוגלים והמפותלים, נמנית עם קבוצה זו.

מבחר דגמיה הגאומטריים של הר׳ בחוט ספור גדול־ביותר — מהם הבלבדיים לה, כדגמי מסרקות ונוצות, קמיעות משולשים ומעוינים, עצי ברוש, ועוד. אך למרות הקו השונה, משותפים רבים מן הנושאים לשתי הקבוצות: דגמי מים, כדים, עציצים צומחים ופורחים, כפות־תמר וענפים משתרגים, פרחים, פירות, ציפרים וכוכבים, מהווים ביטוי לסמליות הראשונית של פריון וצמיחה, ושל הגנה מפני כוחות־הרע, במושגיה של הרוקמת הערביה.

זי. ע.

רקמות

רקמות (tissues), צירופים של תאים והמרים הוץ־תאיים, המ־תפקדים יחד בבניה ובפעילות של מערכות ואיברים בגוף החי. החמרים החוץ־תאיים הם סיבים, חמרי־רקע חסרי צורה מאורגנת (אמורפיים) ומים. מיון הר״ ואפיונן מתבסס על סוגי המרכיבים החוץ־תאיים ועל היחסים הכמותיים ביניהם. המדע העוסק בלימוד המבנה והארגון של הר״ נקרא היסטולוגיה (ע״ע). המעבר מיצורים חד־תאיים לרב־תאיים בתהליך האוולוציה של החי והצומח (ע״ע התפתחות) מושתת על ארגון תאים בודדים לר״, ע״י יצירת חיבורים ביניהם וע״י הפרשת מרכיבי הר״ החוץ־תאיים. תהליך דומה חל בהתפתחות העובר מתא הביצה עד להיווצרות הר״ הראשוניות (ע״ע אמבריולוגיה).

בבע״ח (ובאדם) מבחינים ב4 רקמות־יסוד: אפיתל, רקמת־חיבור, רקמת שרירים (ע״ע) ורקמת עצבים (ע״ע עצבים, מערכת ה־).

אפיתל (להלן: אפ׳; epithelium; מיוו׳ — ἐπί על, θηλή פטמה; פטמיות העור) הוא שם הכולל את כל הר״ המצפות את הגוף מבחוץ, או המרפדות את החללים ואת הצינורות הפנימיים (ע״ע מחזור־הדם, עמ׳ 976). תאים אפיתליאליים בונים גם את בלוטות ההפרשה הפנימית (ע״ע) והחיצונית. האפ׳ הוא מעין קרום, הבנוי שכבה אחת, או כמה שכבות, של תאים צפופים, וכמות מועטה של חמרים חוץ־תאיים. האפ׳ מונח ע״ג רקמת־חיבור, וביניהם חוצצת שכבה הבנויה חומר־רקע אמורפי וסיבים רֶטיקולריים. שכבה בלתי־תאית זו מכונה „עֲלה בְּסָלי״ (basal lamina), ומקורה, כנראה, מתרומה משותפת של תאי האפ׳ ותאי רקמות־החיבור הסמוכים להם. אין כלי־דם בין תאי האפ׳; תזונת האפ׳ ושחלוף הגזים מתבצע ע״י פעפוע מרקמת־החיבור הסמוכה לעלה הבסלי.



ריסים באפיתל קנה־הנשימה (צילום מבעד למיקרוסקופ אלקטרוני סוקר)

תפקידי האפ׳ משתנים לפי מיקומו: הגנה מכנית (בעור ובריריות חלל־הפה והוושט), ספיגה (במעי ובצינוריות הכליה) וייצורם ואגירתם של חמרים המיועדים להיות מופרשים מן התא (בבלוטות־הרוק ובכבד). יש שרקמת אפ׳ אחת עשויה למלא כמה מן התפקידים הללו. בד״כ יש לתאי־האפ׳ כיוון. מבחינים בממברנה הבסלית — הפונה לעלה הבסלי ולרקמת־החיבור; בממברנה האפיקלית — בקצה העליון, הפונה לחלל; בממברנות הצדדיות שבהן נוצרים החיבורים בין תאי־האפ׳ לבין עצמם. צורת התא נקבעת ע״פ היחס שבין ממדי הממברנות השונות; יש אפוא תאי־אפ׳ שטוחים, מרובעים או עמודיים. מבעד לממברנות של התא הסמוך לעלה הבסלי חל שחלוף חמרים עם רקמת־החיבור. בצד העליון של תאי־האפ׳ מצויים לעתים מבנים מיוחדים הקשורים בתפקיד האפ׳: 1) מיקרו־וילי (Micro-villi) — קפלים של ממברנת התא, שצורתם כבליטות גליליות דמויות אצבעות. באמצעותם חל גידול ניכר בשטח־הפנים של ממברנת התא, הבא במגע עם הסביבה החיצונית. לכך נודעת חשיבות מירבית באפ׳ סופג, ואכן מצויים מיקרו־וילי רבים באפ׳ המעי ובצינוריות־הסופגות בכליה; 2) ריסים (cilia) בעלי כושר־תנועה אקטיווי, המצויים בעיקר באפ׳ המרפד חלק ניכר מדרכי־הנשימה.

חיבורים שונים בין תאי־האפ׳ מאפשרים לרקמת־האפ׳ לתפקד כציפוי מכני רציף, המונע מעבר בלתי־מבוקר של חמרים מבעד לשכבת־האפ׳. מבחינים בין: 1) חיבור הדוק (tight junction), המקנה תאחיזה מכנית ומונע מעבר החמרים במרווחים שבין תאי־האפ׳. בחתך של רקמת־אפ׳ ניתן לראות (בעזרת מיקרוסקופ אלקטרוני) אזורי־איחוי בין שני עלים חיצוניים של ממברנות סמוכות. אזורי־האיחוי מהווים פסי מגע הדוק, המשתרגים כעין תגורה סביב איזור האפ׳ של התא; 2) חיבור מחזק — דסמוזום — המקנה תאחיזה מכנית בין התאים, ואף מהווה נקודת־קישור בין ממברנות התא ובין סיבים תוך־תאיים שהם מעין שלד לתא. במיקרוסקופ אלקטרוני רואים, בצד הממברנה הפונה אל תוך התא, אזורי־עיבוי, המשמשים מעגן ללולאות של סיבים. איזור־העיבוי בתא אחד נמצא בדיוק מול איזור־העיבוי בתא הסמוך. לפעמים נראה במרווח שבין שתי הממברנות חומר המשמש, כנראה, דבק בין־תאי; 3) חיבור מרווח (gap junction), המאפשר מעבר מלחים ופרודות גדולות־יותר בין תאי־האפ׳. ע״י כך מושג שיתוף־פעולה מטבולי בין תאים סמוכים. קשרים אלה מקנים בקרה תפקודית אחידה בקבוצות של תאים סמוכים. במיקרוסקופ האלקטרוני מבחינים בקיומן של מעין תעלות מגשרות בין שתי ממברנות צדדיות סמוכות. מידת הפתיחה של התעלות המגשרות נקבעת ע״י ריכוז יון הסידן החפשי בתא. בזמן נזק לתאים עולה ריכוז הסידן בתא, והתעלות המגשרות נסגרות. מנגנון זה מונע שפיכה של חמרים חיוניים לסביבה החיצונית דרך התא שניזוק.

סיווג הר״ האפיתליאליות הוא לפי ארגונם השכבתי, לפי צורת תאיהם ולפי קיום מבנים מיוחדים על פניהם. ע״פ אלה מבחינים בין: 1) אפ׳ פשוט, חד־שכבתי, שתאיו שטוחים, מרובעים או עמודיים, והם עשויים להכיל ריסים או מיקרו־וילי; 2) אפ׳ רב־שכבתי (stratified), ובו לפחות שתי שכבות־תאים; השכבות העליונות אינן נוגעות בעלה הבסלי. מבחינים באפ׳ רב־שכבתי שטוח או עמודי — ע״פ צורת התאים בשכבה העליונה הסמוכה לחלל שהאפ׳ מרפד. אפ׳ רב־שכבתי מיוחד הוא אפ׳־מעבר (transitional), המצוי בדרכי־השתן. התאים בשכבה העליונה גדולים יחסית, ומסוגלים להשתנות מתאים שטוחים לתאים מרובעים בהתאם לשינויים בנפח שלפוחית־השתן או צינור־השתן; 3) אפ׳ רב־שכבתי מדומה (pseudostratified), שבו כל התאים מצויים ע״ג העלה הבסלי, אך לא בולם מגיעים לשטח החיצוני, וצורתם שונה.

רקמת־החיבור (connective tissue) מהווה מתחם בין ר״; היא מאגדת אותן לאיברים ומקנה להן יציבות. היא אף משמשת תוואי לצינורות־דם, ללימפה (ע״ע) ולעצבים, וע״כ היא מצויה בכל מקום שמגיעים אליו כלי־דם וסיבי־עצב. תכולת הנוזלים הגבוהה בר׳ זו מאפשרת פעפוע מהיר של חמרי מזון ופסולת. נוכחותם של תאים השייכים למערכה החיסונית מקנה לה כושר הגנתי נגד פלישת חידקים. צורת רקמת־החיבור משתנה ע״פ תפקידיה, אך מאפיינים אותה כמות גדולה־יחסית של חמרי־רקע וסיבים, וכן כמה סוגי תאים.

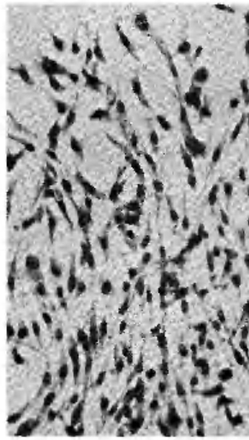
חומר־הרקע בנוי גליקוזאמינוגליקן חומצי וחלבונים היוצרים — עם המים — נוזל צמיג ג׳לטינוזי. ג׳ל זה אוצר בתוכו כמות גדולה של נוזלים וחמרים, שחלקם נספחים לתרכובות החומציות וחלקם נמצאים בתמיסה. חומר־הרקע עשוי להיות רירי עד מוצק — בהתאם לסוג הר׳. התרכובות המיוחדות לחומר־הרקע מופרשות ע״י תאי רקמת־החיבור, אך חלק מהמרכיבים מגיעים מן הדם ומן הלימפה, ע״י דליפה מבעד לדפנות הצינורות.

הסיבים נמצאים בתוך חומר־הרקע, ותורמים רבות לתכונות המבניות של הר׳. 1) סיבי הקולגן (ע״ע) עבים יחסית: קטרם 1—12 ננומטר (מיליונית המילימטר), ובמיקרוסקופ אלקטרוני נראה בהם פספוס בעל דוגמה חוזרת. הסיבים בנויים חומר חלבוני — קולגן — הקרוי פיברובלסט; חומר זה נוצר בתא רקמת־החיבור, ומופרש אל מחוץ לתא. בשלב זה מתחיל תהליך מורכב של ארגון פרודות הקולגן לסיב המוגמר. סיבי הקולגן מצטיינים בעמידות רבה נגד משיכה. הם מקנים קשיות לרקמת־החיבור, ומצויים בריכוז גבוה בגידים ובמעטפות העוטפות ר״ רכות. 2) הסיבים הרטיקולריים (מלאט׳ rete — רשת) בנויים אף הם מחלבון הקולגן, אך צורת ארגונם לסיב שונה. הם דקים־יותר (1—4 ננומטר), יוצרים רשת עדינה, התומכת בתאים (תאי שומן, תאי שריר וכיו״ב), ומהווים שלד עדין לר״ דלילות היוצרות תאי־דם. 3) סיבים אלסטיים, שקטרם 0.1—1 ננומטר, מהווים רשת עדינה, ומורכבים משני חלבונים: האחד בלתי־מאורגן — אלסטין (elastin) — והשני מאורגן במבנה סיבי. בהשפעת משיכה (בעקבות פעולת שריר) נמתחים הסיבים האלסטיים, אך עם הסרת הכוח המושך הם חוזרים למצבם הקודם. בזכות תכונה זו מאפשרת נוכחות סיבים אלסטיים לאיברים המשנים את צורתם, או את מקומם היחסי — תוך־בדי פעולת שרירים — לחזור למצבם הראשוני בתום הפעולה.



סכמות של רקמות אפיתל שונות

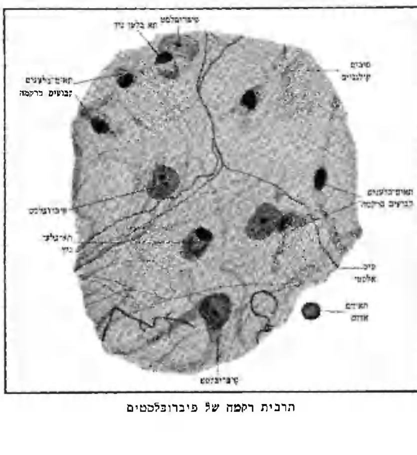
התאים ברקמת־החיבור הם: 1) הפיברובלסט (מלאט׳ fibra — סיב) — תא יוצר סיב. זהו התא המצוי־ביותר



חתך דרך רקמת חיבור דלילה

ברקמת-החיבור; הוא מפריש את אבני-הבניין של הסיבים ואת רוב חומר־הרקע, צורתו שטוחה ומארבת, ולו שלוחות ארוכות; 2) תאים בעלי תפקיד ב־מערך הגנתי של הגוף, תאים בלעניים — מקרופאגים — חלקם נודדים וחלקם קבועים בר' (ע"ע רטיקולואנדותלית, מערכת). למערכת תאי-הגנה אלה מצטרפים גם תאים שמקורם במערכת-הדם הסגורה, אך המסוגלים לחזור לר" בעת הצורך — מונוציטים, לימפוציטים ולויקוציטים (ע"ע דם); 3) תאי-פיטום (mast cells) — תאים גדולים מלאים גרגרים, המכילים תרכובות כימיות מיוחדות - - הפרין, היסטמין וסרוטונין. לחמרים אלה תפקיד בתהליך הדלקתי. יש שוני בתכולת התרכובות הללו בבע"ח שונים; 4) תאי-שומן מצויים לעתים קרובות לאורך צינורות-הדם. אלה תאים גדולים-יחסית, הצוברים בתוכם שומן בצורת מספר טיפות קטנות, או כטיפה גדולה אחת, שסביבה שכבה דקה של ציטופלסמה (ע"ע תא). השומן משמש לריפוד איברים ולבידודם זה מזה, וכן כמאגר לתרכובות שהן מקור אנרגיה; 5) תאים מזנכימליים (undifferentiated mesenchymal cells) מצויים ברקמת-החיבור העוברית. אלה תאים בעלי דרגת-התמיינות (differentiation) נמוכה, הנגזרים מרקמת-החיבור העוברית, והמסוגלים — ע"פ הצורך — להתפתח לתאים שונים ברקמת-החיבור. עפ"ר הם מצויים סביב צינורות-הדם.

מיון רקמות-החיבור מבוסס על המבנה והתפקיד: 1) רקמת-החיבור היסודית לא עברה התמיינות לתפקידים מיוחדים, והיא דלילה או



תרבית רקמה של פיברובלסטים

צפופה. רקמת-חיבור דלילה מכילה מעט סיבים ומשמשת בעיקר לחיבור בין ר" קשיחות יותר. רקמת-חיבור צפופה מכילה יותר סיבים קולגניים, ולכן היא נוקשה-יותר ומשמשת מעטפה לאיברים רכים, כמו גלגל-העין, הטחול או האשך; 2) רקמת-חיבור המותאמת לתפקידים מיוחדים, כגון רקמת-החיבור הסדירה (regular connective tissue), עשירה בסיבים המסודרים בכיוון אחיד, והתאים שביניהם מאורגנים בשכבות. ר' זו בונה את הגידים המחברים את השרירים לשלד. הסיבים עפ"ר קולגניים. רקמת-חיבור אלסטית, העשירה בסיבים אלסטיים, מצויה בגידים מסוימים ובריאה. בעורקים הראשיים הסמוכים ללב מצויים קרומים הבנויים מחומר אלסטי. רקמת-חיבור רטיקולרית מכילה רשת עדינה של סיבים רטיקולריים, המהווים מעין שלד לר" יוצרות הדם — מוח-העצם, הטחול ובלוטות הלימפה. רקמת-השומן מצויה באזורים רבים בגוף — בעיקר מתחת לעור; 3) ר" שמקורן ברקמת-החיבור העוברית, ואשר עברו התמיינות לתפקידים מיוחדים, כמו רקמת-הדם והלימפה. רקמות-התמך — הסחוס (ע"ע חסחוס) והעצם (ע"ע) — אף הן נגזרות של רקמת-החיבור; תאיהם מפרישים חומר-רקע מיוחד.

חלוקת התאים בר" חלה בד-בבד עם תהליך הרס התאים. בתקופת הגדילה עולה קצב ההתחדשות על קצב ההרס. בסיומה נוצר שיווי-משקל בין שני התהליכים. הזקנה ברוכה בהתגברות קצב ההרס על קצב ההתחדשות. קצב שחלוף התאים אָפייני לכל ר'. ברקמות העצב והשריר ההתחדשות אפסית כמעט. באפ' הנתון לשחיקה מתמדת — כמו בעור, או בצינור-העיכול — קצב חלוקת התאים מהיר (באדם מתחדש אפ'-המעי כולו בכל 3—4 ימים). גם תאי-הדם ורקמת-העצם נתונים לתהליך מתמיד של הריסה ויצירה של תאים חדשים. מנגנוני-בקרה הקיימים בגוף קובעים את קצב שחלוף התאים בר". את הגודל היחסי שאליו יגיע כל איבר בגוף, ואת גדלו הסופי של בעה"ח הבוגר. פציעת ר', או קטיעת איבר, מחוללות שינוי בשיווי-המשקל הטבעי, המתבטא בגידול מואץ, תוך התחדשות מלאה או חלקית. ב ב ע " ח עילאיים כמעט ואין התחדשות ברקמת-העצב או ברקמת-השריר. ברקמת-האפ' קיימת רֶגנרציה רבה. במקרה של פציעת ר' המצופה אפ' — חלה תחילה נדידה של תאים אפיתליאליים לכיוון האיזור החשוף, ואח"כ חל זירוז בקצב החלוקות. התאים האפיתליאליים יכולים להגיע משולי הפצע, או מתאי אפ' השקועים עמוק-יותר ברקמת-החיבור הסמוכה. לרקמת-החיבור בושר-התחדשות ניכר. ובמקרים שאין הר' הניזוקה יכולה להתחדש כלל, או שקצב התחדשותה אִטי-יחסית, ממלאת רקמת-החיבור את החסר — וכך נוצרת צ ל ק ת (ע"ע רגנרציה).

על ה ר" ב צ מ ח י ם, ע"ע צמח, עמ' 759—764.

את מרבית הר" אפשר לגדל בתנאים מלאכותיים מחוץ לגוף. תהליך זה מבונה ת ר ב י ת ־ ר ק מ ה (ע"ע). ניתן לקחת ר' מהגוף החי, להכניסה לכלי המכיל נוזלים מזינים בטמפרטורה המתאימה — ואז מתחילים התאים להתחלק והר' גדלה. ניתן גם לפזר את הר' לתאים בודדים, ובתנאים הנאותים אפשר להביא לידי התארגנות מחודשת של התאים לר' בתוך התרבית.

W. Bloom – D. W. Faucett, *A Textbook of Histology*, 1975[10].

מ. גפ.

רֶקָמְיֶה, ז'ן־פְרַנְסוּאַז־ז'ִילִי־אַדֶלאִיד, לבית בֶּרְנַר
Jeanne-Françoise-Julie-Adelaïde Recamier, nee Bernard

(1777—1849), אשת-חברה צרפתית שטרקלינה היה מרכז ספרותי. נישאה בגיל 15 לבנקאי עשיר בן 42 שהתייחס אליה כאב. בין ידידיה היו אחי נפוליון, ליסיאן בונפרטה, ז'. ברנדוט והסופר ב. קונסטן (ע' ערכיהם) שעליו השפיעה במידה ניכרת. את יָפייה של ר' תיארה בהתלהבות ידידתה מדם דה סטאל (ע"ע סטל-הולסטין) בספרה „קורין" וז'.-ל. דויד (ע"ע, עמ' 124) הנציח אותה בציורו.



מאראם רקמיה על ספה הנקראת על שמה. ציור של ז'ן לואי דויד, 1800
(מוזיאון לובר, פריס)

קיימה קשרים עם האצולה המלכותית ואריסטוקרטים גולים, אך נפוליון לא העז לפגוע בה. משהתרושש בעלה (1805), עברה לאחוזת מדם דה סטאל בקופה. כשהתאהבה בנסיך פרוסי שבוי, הסכים בעלה לגירושין, אך אלה לא יצאו לפועל. בעקבות צו קיסרי שהרחיק אותה מפריס שהתה בעיר־הולדתה ליון ובאיטליה ושבה לפריס אחרי הרסטורציה. בפריס השתכנה במנזר Abbaye-aux-Bois ומשם הקרינה את השפעתה על חיי הספרות. מ1817 התקשרה בידידות עמוקה אל שטובריאַן (ע"ע). בעלה מת ב1830, שטובריאן נתאלמן ב1846, אך היא סירבה להינשא לו לעת זקנה. זכרונותיה י"ל ב1859, וכן י"ל מכתבי קונסטאן ומדם דה סטאל אליה. לדברי קונסטאן לא היה דבר מרתק יותר משיחותיהן של ר' ומדם דה סטאל.

M. Levaillant, *Une amitie amoureuse: Mme de Stael et Mme R.*, 1956.

רֶקֶנְדוֹרְף, צְבִי חַיִּים הֶרְמַן (1825, טְרִיבִּיץ' [מורוויה] — 1875, היידלברג), מזרחן וסופר. ר' למד בישיבות מורוויה ובאוניברסיטת לייפציג, ואח"כ הורה מקצועות עבריים באוניברסיטת היידלברג. חיבר אוסף של סיפורים היסטוריים יהודיים, Die Geheimnisse der Juden („מסתרי היהודים"), 1856/7, ואלה שימשו את א. ש. פרידברג (ע"ע) בספרו „זכרונות לבית דוד". מפעלו הספרותי החשוב הוא התרגום הראשון של הקֻראן לעברית („אלקוראן או המקרא, נעתק מלשון ערבית ללשון עברית ומבואר", ליפסיה, תרי"ז). בנו של ר', הֶ ר מ ן ס ל ו מ ו ן ר' (1863—1923), למד שפות שמיות בסמינר לרבנים בברלין, והיה פרופסור לתחביר ערבי באוניברסיטת פרייבורג. ספריו החשובים הם: Die Syntaktischen Verhaeltnisse des Arabischen („היחסים התחביריים בערבית"), 1895/8; Arabische Syntax („התחביר הערבי"), 1921; Über Paronomasie in den semitiscben Sprachen („לשון נופל על לשון בשפות השמיות"), 1909; Mohammed und die Seinen („מוחמד ואנשיו"), 1907.

רֶקַנַטִי, משפחה יהודית באיטליה, ממוצא ספרדי; קרויה ע"ש העיר ר' שבאיטליה. מצאצאיה נודעו ת"ח, רופאים, בנקאים וסוחרים. המשפחה נתפרסמה בעיקר במאה ה17, אבל ידועים גם מנחם ר' (ע"ע) בן המאות ה13—ה14, ואמַדֵאו (ידידיה) ר', שב 1583 תרגם לאיטלקית את „מורה נבוכים" של הרמב"ם. אבי הענף העיקרי של המשפחה היה ר' שבתאי אלחנן, רבה של פראָרה למן 1624. בנו, מנחם, ירש את משרתו, ובנו, יהודה חיים, היה רבה של הקהילה הספרדית בפראָרה. בנו, שבתאי אלחנן II (נפ' 1738), ירש את משרתו, ובנו, משה, היה רב בפראָרה למן 1730. נכדו, יעקב חיים, היה רב בסיינה, ורונה, וויניציה וערים אחרות באיטליה, ובספרו „פסקי ר' האחרונים" נכללו תשובותיו ותשובות אבותיו, בני משפחת ר' הנ"ל. בחוברתו „יאיר נתיב" (דסאו, תקע"ח), על שאלת העוגב בביהכ"נ הרפורמי בהמבורג, היה ר' מן המעטים בקרב הרבנים שנקטו עמדה ליברלית בשאלה זו. הוא עסק גם בדקדוק ובמתמטיקה, וכן כתב שירים ודרשות, אך דק מעט מזה נתפרסם בדפוס.

י ה ו ד ה ר' (1890, סלוניקי — 1945, ת"א), בנקאי, מראשי יהדות יוון. ב1934 היה נשיא הקהילות היהודיות ביוון, ונציגן בסוכנות היהודית. ב1935 התיישב בת"א וייסד את בנק ד י ס ק ו נ ט, שהיה לאחד הבנקים הגדולים בא"י, ואח"כ — במדינת־ישראל. בניו מנהלים את הבנק בארץ ואת שלוחותיו בחו"ל. ר' היה יו"ר מועצת הקהילה הספרדית בת"א, ופעיל במוסדותיה ונודע בנדבנותו. על־שמו קרנות לקידום תלמידים מעדות המזרח ומוסדות חינוך ותרבות שונים.

י. ונה, אבני בנין לקורות היהודים באיטליה (חורב, ו'), תש"ב; מ. בניהו, רבי יצחק לאמפרונטי ורבי שבתי אלחנן מן הזקנים (סיני, ס' היובל), תשי"ח.

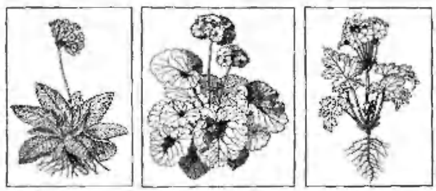
רֶקַנַטִי, מְנַחֵם (מפנה המאות ה13—ה14, איטליה), פוסק ומקובל. אין כל ידיעות על חיי ר'. לפי מסורת משפחתית, המובאת בס' „שלשלת הקבלה", היה ר' „גס השכל" ע"פ טבעו, ובדרך־פלא נתמלא חכמה. ספריו בקבלה הם: א) פירוש על התורה (ויניציאה, רפ"ג); ב) טעמי המצוות (קושטא, ש"ד). חלק חשוב מספר זה, שר' דן בו בשאלת מהות הספירות, לא נדפס; ג) פירוש התפילות (שם). ספרו היחיד בהלכה הוא פסקי הלכות (בולונייא, רצ"ח). במאה ה16 נכתבו שני פירושים לפירוש ר' על התורה, האחד בידי ר' מתתיהו דלקרוט (בכ"י), והאחר — „ביאור לבושי אור יקרות" — בידי ר' מרדכי יפה (ע"ע; לובלין, שנ"ה). לפי ר' אין הספירות עצמות האל, אלא „לבושים" וכלים למעשיו. ר' יהודה חייט הביא קטע זה בפירושו ל„מערכת האלהות", וכן עשו גם מקובלים אחרים במאה ה16, בהם ר' שלמה אלקבץ ור' משה קורדוברו (ע' ערכיהם), שעסקו בנושא זה. גם המתנגדים לדעת ר' התייחסו אליו בהערצה, למעט ר' דוד בן יהודה (ע"ע) מיסיר ליאון, שבספרו „מגן דוד" (כ"י) תקף אותו קשות. פרט לחידושו הנ"ל במהות הספירות, שאובה תורת הקבלה של ר' ממקורות כתובים, ואין בה מקוריות. אבל הודות לו נשתמרו דעותיהם של מקובלים רבים שכתביהם אידו. ר' הושפע בעיקר מהרמב"ן — שהוא מכנהו „הרב הגדול" — ותכופות הוא מזכיר את ר' עזרא (ע"ע). ר' השתמש גם בכתבי ר' אשר בן דוד, ר' יעקב בן ששת, ר' יוסף ג'יקטילה ור' משה בן שם טוב דה לאון (ע' ערכיהם). היו לפניו גם שני חיבורים גדולים על טעמי המצוות, שנכתבו בזמנו — של ר' יוסף הבא משושן הבירה (המיוחס לר' יצחק אבן פרחי), ושל מחבר אלמוני. פירושי ר' לסודות הרמב"ן לקוחים מ„כתר שם־טוב" לר' שם־טוב אבן גאון. ר' השתמש גם בס' הבהיר, אך מן הזהר רק חלקים.

י. זנה, ההעלים ר' את פירושו על התורה? (ק"ס, י"א), תרצ"ד/ה; י. נדב, איגרת המקובל ר' יצחק מר חיים על תורת הצחצחות (תרביץ, כ"ו), תשי"ז; א. גוטליב, הקבלה בכתבי רבנו בחיי בן אשר, 259—263, תש"ל; ג. שלום, פרקי יסוד בהבנת הקבלה וסמליה (מפתח בערכו), תשל"ו; G. Scholem, *Major Trends in Jewish Mysticism*, (Index, s.v. M. of R.), 1954[3].

אפ. ג.

רַקֶּפֶתִּיִּים (Primulaceae), משפחת צמחים דו־פסיגיים מאוחי עלי־כותרת, הנפוצה עפ"נ כל העולם (פרט לאזורים הטרופיים), ובמיוחד באזורים הממוזגים הצפוניים ובבתי־גידול אלפיניים. בהתאם לתפיסות שונות מונים בר' בין 20 ל30 סוגים, 800 עד 1,000 מינים. הר' הם עפ"ר צמחים עשבוניים רב־שנתיים בעלי קני־שורש או פקעות, לעתים חד־שנתיים (כגון מרגנית; Anagallis) או בני־שיח (Lysimachia). העלים תמימים, ללא עלי־לוואי, נגדיים או מסורגים או ערוכים בדורים, בעיקר כשושנת בבסיס הגבעול. הפרחים נכונים עפ"ר, בודדים או ערוכים באשכו־

לות, מכבדים או סוככים. איברי הפרח בכל דור זהים, מספרם 4—9, כרגיל — 5; עלי־הגביע ועלי־הכותרת מאוחים, צינור הכותרת קצר או ארוך; האבקנים מול עלי־הכותרת, ולפיכך מייצגים את הדור הפנימי (הדור החיצוני התנוון לגמרי או הפך לסטא־מינודים); השחלה עילית, בת 5 עלי־שחלה מאוחים, ללא מחיצות; השליה מרכזית. הפרי בד"כ הלקט מרובה־זרעים, הנפתח בדרכים שונות. הזרעים בעלי אנדוספרם, אין בהם עמילן כחומר תשמורת. פרחי הר' אנדרוגיניים ומואבקים עפ"ר באמצעות חרקים. במינים רבים קיים מנגנון למניעת האבקה עצמית הבנוי על רב־צורתיות של איברי הריבוי בתוך המין (הטרוסטיליה [ע"ע האבקה, עמ' 280] שנחקרה לראשונה בסוג בכור־אביב [ע"ע, ור' שם תמ']). קיים דמיון מורפולוגי (שאינו נתמך בממצאים כימיים) בין הר' לסדרת כפופי־העובר (Centrospermae) ממפורדי עלי־הבותרת. היו חוקרים שע"ס דמיון כזה (למשל, מציאות שליה מרכזית) העבירו את הר' סמוך למשפחת הצפרניים (ע"ע). החמרים המופרשים מהשערות המפרישות של הר' הם בעיקר פנולים ריחניים נדיפים. פנולים מופיעים גם בשאר חלקי הצמח ומרוכזים בייחוד בחלקים התת־אדמתיים. מינים אחדים של הר' מפרישים המרים רעילים מקבוצת הכינונים, הפוגעים בעור. ערכה הכלכלי של המשפחה מועט. פקעות הרקפת, למשל, שימשו למאכל אחר קלייתן. ברפואה משתמשים



מינים של בכור־אביב: מימין לשמאל — בכור־אביב סיני (Primula sinensis); בכור־אביב חרוטי (P. obconica); בכור־אביב רפואי (P. officinalis)

בכמה מיני בכור־אביב (Primula). מינים המשמשים כצמחי־נוי שייכים לסוגים בכור־אביב, מרגנית ורקפת (Cyclamen). ייצוגם של הר' בישראל: עפ"ר רק מין אחד מכ"א מ 7 סוגים, מהם נדירים ומוגנים ע"פ החוק, כגון הרקפת היוונית, ורק מרגנית השדות והרקפת המצויה הן בעלות תפוצה רחבה; המין הראשון בשדות והשני באזורי חורש, בתה וטרשים. תמ' צבעונית של מרגנית תכולה: כרך ב"ח, בין העמ' 184/5.

א. דנין, בכור אביב סיניי (טבע וארץ, ס"ז), 1974; G.H.M. Lawrence, *Taxonomy of Vascular Plants*, 1951.

ק. ח.

רֶרְדַם, ולדמר — Valdemar Rørdam — (1872—1946), סופר דני. קובץ שיריו הראשון היה Sol og Sky („שמש ושמים"), 1895, בסגנון נאו־רומנטי. פרסם כ 30 קבצי־שירה שנושאיהם העיקריים: אהבה, טבע, הכפר והמולדת. כן חיבר גם רומנים, שירים אֶפיים ומחזות, ותרגם מאנגלית, פולנית ורוסית. מרבים להשוותו לר. קיפלינג (שר' תרגם משיריו), הן מבחינת הסגנון והן מבחינת הזיקות הלאומיות.

ר' פעל גם בנואם ותועמלן והיה שמרן וחסיד המיליטריזם. בתקופת הכיבוש הגרמני הביע אהדה לנאצים, והדנים גינו אותו על כך.

רֶשֶבְסְקִי, שְמוּאֵל (נו' 1912), שחמטאי. בן למשפחה חרדית מפולניה. למד שחמט בגיל 4, ובן 6 היה „ילד־פלא" שהתמודד עם טובי שחמטאי ורשה. בן 8 ערך משחקים סימול־טניים, תמורת תשלום, נגד קבוצות שחמטאים מבוגרים, תחילה בבירות אירופה ואח"כ באה"ב, לשם היגרה משפחתו. באותה תקופה בדקו רופאים ופסיכולוגים את מהירות מחשבתו ודיוקה. לימים הסביר ר' עצמו בספרו R on Chess. („ר' על שחמט"), 1948: „עתה, כשאני נמנה עם גדולי השחמט, יש שעלי לשקול את מסעי במשך זמן רב. בהיותי ילד, לשחק שהמט היה עבורי פעולה טבעית, כמו לנשום".

שיינסוויט



רשבסקי

25. ...פ־ה 4!; 26. מה־ר 3, פ־ז 3 (בהנחה שאסור 27. צ־ו 3 בשל ה4 עם התקפה כפולה); 27. צ־ו 13, ה?4; 28. צ:ז 13!, ה:ר3; 29. צ:ז 7+ מ־ח8; 30. צ:ז7+! ומט בלתי נמנע כעבור שני מסעים

עד מהרה הגיע ר' לצמרת השחמט העולמי. הוא ניצח ב־תחרויות בי"ל גדולות וכבש כמעט מדי שנה את תואר אליפות אה"ב. בשלהי 1961 התמודד ר' עם בובי פישר (ע"ע), אך הכרעה לא נפלה (5½ : 5½). כך היה ר' השחמטאי היחידי שפישר לא ניצחו בדו־קרב.

ר' שומר מצוות ואינו משחק בשבתות ובמועדים (כי „שחמט לגבי הוא מלאכה"). לר' דעות שמרניות בשחמט. הוא זונח לימוד תאוריות הפתיחה ולא אחת נלכד במלכודת תאורטית; אינו נעזר באמנים אחרים לניתוח המשחקים שלא סיים, ותדיר שרוי בדוחק זמן. אך לעומת־זאת לר' כשרון אסטרטגי נדיר ורצון עז לנצח, טכניקה מעולה למימוש יתרונות זעירים ביותר וכושר לחימה בלתי־רגיל בהתקפה ובהגנה כאחד.

רִשּוּם, אחת מהטכניקות העיקריות של האמנות החזותית, לצד הציור והפיסול. הר' קרוב לציור, וקשה להבדיל ביניהם באורח ברור וחד־משמעי. על הקושי בהגדרת הר' וגם על התפיסות השונות שלו, מהותו ומעמדו בתרבויות ובמסורות האמנותיות השונות, מעיד גם ההבדל האטימולוגי בלשונות השונות. בעברית ר' כשם־עצם וכשם־פעולה הוא מונח חדש־יחסית, ואילו השורש „רשם" קשור במקורו לכתיבה (במקרא), לשרטוט קווים (בתלמוד) ולהנצחה תיעודית (הקשורה בכתיבה), ומכאן — להטבעתם בזכרון של סימן, חוויה, מידע או צורה. באיטלקית (disegno) ובצרפתית (dessin) קשורה המשמעות לצורה — עיצוב צורה, מבנה, תכנית ותכנון, ואפילו מזימה או תחבולה. באנגלית (drawing) ובגרמנית (Zeich-nung) מורה המשמעות על הפעולה הפיסית של משיכת הקו, ומכאן — להדגשת הקוויות כתכונתו המהותית של הר', לצד הקשר לשרטוט הטכני.

הר' הוא תיאור אמנותי חזותי של צורות ועצמים עפ"נ משטח דו־ממדי, שבו מוותר האמן על תכונותיו המובהקות של הציור, ובמיוחד על המשטח הפוליכרומי, שתפקידו בציור הפיגוראטיבי (תכונתו המשטחית־צבעונית של הציור עשויה להשתמר גם בנוסחו המופשט) לחקות את החזר האור הצבעוני מן העצמים אל עין המסתכל. הר' מתווה את הצורה או את המבנה של האובייקט (או של אידאה פורמלית צרופה), ומכאן נטייתו של הר' האפיינית לחדגוניות בסולם הצבעים (מונוכרומאטיות). כמו הציור מעצב גם הר' את הדימויים בתרגמו את האפקטים החזותיים ללשון־סימנים ויזואלית בעלת קונוונציות משלה. אך לשון־הסימנים של הר' נוטה להיות תמציתית, מרוכזת ומרומזת יותר.

אמצעי־הביטוי הראשוני של לשון־סימנים זו הוא הקו, שהוא מהותי לר' כשם שהמשטח הצבעוני מהותי לציור, ובעצם הוא תופס את מקומו של המשטח ומרמז על קיומו בחלל התמונתי. מאחר שהקו







מימין לשמאל: דירר: דיוקן של איש זקן, 1521 (מוזיאון אלברטינה, וינה); רמברנט: הוטזול על־יד אמסטרדם (מוזיאון בוימאנס, רוטרדם); אנגר: משפחת נגיון לטיר, 1819 (מוזיאון לאמנויות יפות, בוסטון)

הסהור — לפי המונח הרווה בגאומטריה — הוא „מקום גאומטרי", דהיינו אידאה צרופה ומופשטת, מוצר של התבונה, שאין לו קיום גשמי במציאות החיצונית, הרי שר' קווני „סהור" — כמו שרטוט של צורות גאומטריות סהורות — אינו קיים כלל במציאות. הקו שמצייר האמן בכלי ובצבע, דק בכל שיהיה, הוא בעל מימד רוחב — נוסף על האורך — ויש לו גם צבע; לכן דינו כדין המשטח הצבעוני בציור. השימוש בקווים דקים (כגון בר' עט או חרט־כסף) ובפיגמנט בעל גוון אחיד וניטראלי (כגון שחור, אפור או חום) מדגיש בד"כ את אפיו הלינארי של הר', אך אופי זה נשמר לעתים גם כאשר מעבה האמן את הקווים (כגון בר' מכחול), עד שהם הופכים למשטחים (כמו בכמה מרישומי פאול קלה ופיקאסו, ובר' הסיני והיפני). ההבדלים בין הציור והר' מעורפלים אפוא אפילו בתחום הלינארי. בציורים רבים מתחזק האלמנט הלינארי יד־כדי־כך שהם נראים כר" בתוספת צבע (כגון בציורי הכדים היווניים והקברים האטרוס־קיים) או ארטיקולאציה של הקו, ואילו ר" רבים עשויים להתפרש גם בציורים מונוכרומיים ואף בציורים לכל דבר.

אחד הביטויים האפייניים ללשון־הסימנים הלינארית האפיינית לר' הוא התוויית השלד הצורני של האובייקט, או של יחידות־המבנה שלו, במערכת קווים. בציור ובגרפיטי הפרהיסטוריים ושל השבטים הפרימיטיוויים, בציורי־הילדים ובפיקטוגרפים אין לעתים כל זיקה בין עביָם של הקווים לבין רחבם הראלי של האובייקטים המתוארים. אמצאה מאוחרת ומתוחכמת־יותר היא קו המתאר (contour line), המשמש למעשה תחליף חד־ממדי למשטח הדו־ממדי המוגוון בצבע, כי קווי־המתאר תוחמים וגודרים משטחים ומרמזים על קיומם גם כשאלה אינם מצוירים. פענוחה הנכון של הפונקציה התיאורית של קווי־המיתאר בר' הוא תהליך מורכב, הכולל בין־השאר גם את תהליך תרגום החלל והנפח למשטח הציורי, ואת מערכת ההקצרים והפרספקטיווה הלינארית. בפענוח זה חייב המסתכל להתעלם לעתים מתכונתו הפיסית העצמאית של הקו, ולראותו רק כגבול המשטח בחלל הציורי — אחרת עלול ר' (של בוטיצ'לי או של פיקאסו) להת־פרש כחוט תיל מתפתל גרידא, ור' של יד שמאל עלול להתפרש גם כמתאר יד ימין. על רב־משמעות זו של חקו — או הפונקציה הלינארית — כבר עמדו אמנים (קלה, שאול סטיינברג) ותאורטיקנים (גומבריך). כדי לסייע בידי המסתכל לפענח נכונה פונקציה ליגארית זו בתיאור הגופים התלת־ממדיים, משתמשים האמנים גם במערכת קווים המתווה את המבנה הפנימי של הגופים. כך, למשל, הופך משטח גאומטרי (מרובע) לגוף תלת־ממדי (קוביה) ע"י תוספת קווי־מבנה כאלה. בשיטה דומה, אך באופן מורכב־יותר, מתארים אמני הר' עצמים בעלי מבנה מסובך, כפני אדם, קפלי לבוש וכד'. גם כאן אורבת לאמן ולמסתכל סכנת הדו־משמעות, שכן קווי המבנה הפנימי, המרמזים על תלת־ממדיותו של האובייקט עשויים להתפרש גם בשני אפנים אחרים (לפחות) — כמערכת קוונית סתמית ועצמאית או כקווי־מתאר של סדרת משטחים צמודים הנתונים על אותו מישור. נותר גם הקושי — הקיים גם בציור — להבדיל בין שקע לבליטה.





מימין: ק. הוקוסאי: מתווה לספר „אוסף תמונות של גיבורי כויקירז", 1820 (המוזיאון הבריטי, לונדון); משמאל: נ. מסאי: עצים בעמק נהר ביוצ'אן, 1371 (אוסף ואנג, ניו יורק)

כדי לצמצם עוד־יותר את אפשרויות הטעות בפענוח הדימוי התלת־ממדי בר' הלינארי נעזרים אמנים רבים בצילול. בר' הלינארי מתורגמים הצללים שמטילים הגופים (או חלקיהם הבולטים) למערכות קווניות — סדרות של קווים (אנג' — hatches), מקבילים, ישרים או מעוקלים, מצטלבים (cross hatching) וכו'. לשיא התפת־חותה הגיעה שיטת צילול זו בר' הגרמני של ראשית המאה ה16, ובמיוחד אצל אלברכט דירר (ע"ע), שלרישומיו — כמו לאלה של בני־דורו בגרמניה — היתה זיקה ישירה

ליצירותיו הגרפיות. במאה ה17 פותחה שיטת צילול קווני באמצעות שרבוט חפשי — לעתים פרוע וסבוך למדי — שנציגה הגדול הוא רמברנט (ע"ע). גם כאן קיים קשר ברור לתחריטיו של האמן. כאשר הצילול נעשה באמצעות משטחי־צבע (כתמי צבעי־מים [wash], וכד') מתקרב הר' לציור. טכניקה זו קדמה, למעשה, לצילול הקווני. כאשר משטחי־הצבע הללו הם פוליכרומיים הופך הר' לציור לכל דבר. מהמאה ה15 ואילך נהוג היה גם להוסיף, במכחול, צבע לבן לר" מונוכרומיים, כדי להדגיש את הפרטים הבולטים — המוארים — שבעצמים (high lights).

תופעה מיוחדת לר' הלינארי היא הריתמוס של הולכת הקו (ductus), המהווה לעתים אפקט אמנותי עצמאי היוצר אצל המסתכל אשליה של תנועה. יש שהדינמיקה של הקו משקפת, כמו זו של כתב־היד, את אפיו ומזגו של האמן ואת האנרגיה הפיסית והנפשית שלו; ע"כ רואים רבים בר' מעין מסמך אישי־אינטימי של האמן. אך אין הדבר נכון לגבי כל ר', שכן מרביתם — כמוהם כציורים המוגמרים — הם פרי שיקול אמנותי מדוקדק, ורק חלק מהם נעשה באורח ספונטאני־כביכול או „אוטומטיסטי". ה ductus של הר' המהיר משקף יותר־מכל את מיומנותו הטכנית של האמן, את כשרו לתרגם אידאה חזותית מורכבת ללשון הקו בתנועת־יד אחת — יהיה סגנונו אשר יהיה. דירר, בוטיצ'לי, רובנס, רמברנט, הוקוסי ופיקסו (ע' ערכיהם), למשל, היו בעלי מיומנות „ספונטנית" כזאת.

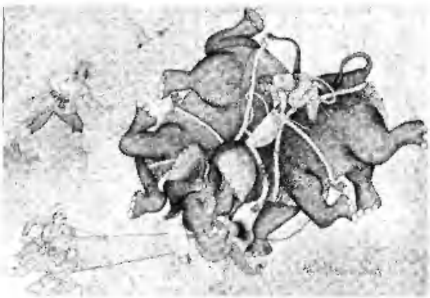
עפ"ר קיים קשר ברור בין אופי הקו הרישומי לכלים שבהם פועל האמן. חריטה באבן, עץ או שנהב יוצרת ר', הנראה לעין הודות לצלם של הערוצים. חרט הכסף יוצר על הנייר קווים דקים וחורים, ללא הבדלי עובי, והוא מקובל על אמנים המעדיפים קו בעל מהלך מדויק ומחושב. העט יוצר קו רצוף, שעצמת הגוון שלו, ובמקצת אף עביו, עשויים להשתנות קמעה במהלכו. הגיר יוצר קו עבה־יחסית ובעל רקמה מחוספסת, ולעתים הוא ניתן להיתפס כמשטח. המכחול יוצר קו שעביו עשוי להשתנות בכל פאזה של מהלכו, ולפיכך הוא ניתן לתמרון רבגוני־ביותר. ברישומי־מכחול רבים מטושטש הגבול בין הר' לציור. בקטגוריה זו נכללים מרבית הציורים הסיניים והיפניים. יש להם גם זיקה ברורה לקליגרפיה. גם יצירות מונוכרומיות על נייר שאין בהן כל אלמנט לינארי — כגון מתווי־המכחול של ק. לורן וקונסטבל, וציורי־הפחם של סרה (ע' ערכיהם) — נחשבים ר".

כמו בציור אין למצע (support) חשיבות לגבי אפיו והגדרתו של הר'. ר" לינאריים נעשו באמצעות חריטות על סלעים, קירות־אבן, טיח, אבני־מצבות, לוחות מתכת, כלי אבן, חרס, שנהב וזכוכית, מעשה תשבץ ופסיפס. הם נעשו בחמרים שונים: באמצעות פיגמנטים המשוחים על קיר חשוף או מטויח (ע"ע פרסקו), קלף, נייר, בד ועץ, ואפילו באוויר, באמצעות עשן מטוסים או אורות זרחניים (פיקאסו). חמרים וכלים אפייניים הם חרט, עפרון, דיות ועט, צבע־מים, גיר־פחם ופסטל; אך ניתן לרשום בכל כלי ובכל חומר המשמש לציור.

הגדרתם, מיונם, קטלוגם ואחסונם של ר" במוזיאונים ובאספים נעשית בעיקר בזיקה למצע (קלף או נייר) ולחמרי־הציור. לכן מכונסים באספי־הר" גם אקוורלים (ציורי־מים) פוליכרומיים בעלי אופי ציורי מובהק. עפ"ר כוללים אספים אלה גם הדפסים (ע"ע גרפיקה). המכנה המשותף הוא, כאמור, המצע (נייר).

מאחר שבר' האפייני מודגשים בעיקר ערכי הקו, הצורה והמבנה, היה הר' בסיס ללימוד יסודות האמנות בכלל והתיאור הוויזואלי־ציורי בפרט, מאז החלו להורות אמנות. — סכמות לתיאור ציורי של עצמים הופיעו בספרי־דגמים ובספרי־לימוד בעיקר בר", ואלה כונסו ב„פנקסים" וספרים כבר ביה"ב; דוגמה מפורסמת — „פנקס הרישומים" של וילר (ע"ע) דה אונקור (המאה ה13). בכתבים דידאקטיים ותאורטיים מאוחרים־יותר, שהופיעו באירופה ואף במזרח הרחוק, נמשכה מסורת הסכמות הרישומיות לתיאור עצמים. החלק





למעלה: אנרי דה טולוז־לוטרק: פרש בקרקס, רישום בגיר צבעוני (מוזיאון פלג לאמנות, אוניברסיטת הארוורד); למטה: מלחמת פילים, רישום מוגולי, הודו, סוף המאה ה16 (מוזיאון ישראל, ירושלים).

הראשון בספר־ההדרכה המפורסם (Il libro dell'Arte) של צ'. צ'ניני (Cennino Cennini; שלהי המאה ה14) דן בר' כהכנה הכרחית לציור. גם התאורטיקנים של הרנסאנס ראו בר' את „אם האמנויות" החזותיות ואת המרכיב האינטלקטואלי העיקרי שלהן, שבו על האמן לרכז את עיקר העיון. גישה זו מוצאת את ביטויה בכתבי גיברטי, אלברטי וזרי (ע' ערכיהם), ובשיטות־ההוראה באקדמיות האמנותיות הראשונות באיטליה ומחוצה לה החל במחצית השניה של המאה ה16. ואכן, האקדמיה הפלורנטינית כונתה Accademia del disegno (אקדמיה לר'), ור' של גוף האדם (בעיקר עירום) כונה לעתים accademia. עד המאה ה19 ראו התאורטיקנים האירופים את הר' כביטוי של התבונה—בניגוד לצבע, הפונה, כביכול, יותר אל החושים.

באמנות האירופית — עכ"פ החל במאה ה14 — קנה לו הר' מעמד מיוחד כאמצעי־עזר יותר מאשר כמטרה אמנותית בפני עצמה. בין שימושיו הרבים — הר'־לעת־מצוא: העתקים של פרטי־מציאות שונים, כגון פרטי ארכאולוגיה, ארדיכלות ונוף, טיפוסים אנושיים, בע"ח, ואף יצירות אמנות בנות־התקופה (או יצירות קדומות), ששובצו אח"כ ביצירות אמנות או שימשו חומר לעיון; הר' כתרגול באקדמיה ובסדנת האמן; רישומי־ההכנה לקומפוזיציות של יצירות העשויות בטכניקות אחרות, החל בשרטוט מהיר של סקיצה כללית („לידת הרעיון", איט' — prima idea) וכלה בשלב הסופי, הנותן תמונה מדויקת ככל־האפשר (איט' — modello) והמשמש כדגם־עבודה, הניתן להגדלה באמצעות חלוקה למשבצות (אנג' — squaring) או להעתקה ישירה בשיטות שונות. בפרסקו (ע"ע) נהוג היה להכין ר'־הכנה על שכבת־הטיח הראשונה (sinopia), והחל במאה ה15 — ר' על נייר (איט' — cartone; אנג' cartoon)

בגודל הציור המוגמר. אמנים רבים ציירו רישומי־הכנה רבים, ובטכניקות שונות, לכל אחד מהפרטים החשובים שביצירותיהם. כך נהגו, ל־ משל, רפאל, פ. ברוֹצ׳י ורובנס (ע׳ ערכיהם).

הר׳ שימש גם אמצעי־הכנה עיקרי לעיצוב הארכיטקטוני, לעיצוב רהיטים וכלים ולעי־טורים מסוגים שונים. לתחרי־טי־הנחושת ולחיתוכי־העץ (ע״ע גרפיקה) קודם ר׳ — לעתים על הלוח עצמו. לטכ־ניקת הר׳ תפקיד מכריע ב־תולדות האילוסטרציה (ע״ע) לספרים, החל בכה״י המצו־ידים והמאוירים (ע״ע אילומינציה) — שרבים מהאילוסטראציות שלהם נעשו על טהרת הר׳ בכל התקופות והתרבויות — וכלה בספר המודפס. מכאן גם תפקידו החשוב בתולדות הקריקטורה (ע״ע). בעיני אספני האמנות ופטרוניה באירופה היה מעמדו של הר׳, כמוצר אמנותי נפרד מהציור, נחות, אך אמנים רבים צברו את רישומיהם בסדנותיהם והורישום לידידיהם ולתלמידיהם. עם עלות קרנו של היוצר האינדיווידואלי במאות ה15—ה16, גבר הביקוש לר׳, והוא זכה למעמד עצמאי. במאה ה16 היו ארטינו ווזרי (ע׳ ערכיהם) אספנים נלהבים של ר״, ווזארי כינסם ב Libro del disegno (ספר הר״). מרבית האספנים הגדולים של המאה ה17 (ביניהם רמברנט), היו גם אספני ר״. בראשית המאה ה18 המשיך האב סבסטינו רסטה (S. Resta) את מסרתו של וזארי, והתמחה באיסוף ר״.

אספי הר״ הגדולים והחשובים בעולם מצויים כיום באלברטינה (וינה), בלובר (פריס), באוסף ארמון וינזור, במוזיאון הבריטי, באופיצי (פירנצה) ובאוכספורד, בקבינטים הגראפיים של הארלם, רומא וברלין, ובמוזיאוני ליל, אמסטרדם ולנינגראד. ליד מרבית אספי־האמנות הגדולים באירופה ובאה״ב מצויים אספי ר״. גם במוזי־און ישראל מצוי אוסף ר״, ובו מספר ניכר של יצירות חשובות.

לדיון ברישומיהם של האמנים החשובים — ע׳ ערביהם.

ר. שחורי, הר׳ עכשיו (ציור ופיסול, 15), 1977 ; ד. גרנשטיין, טכניקות בר׳ (שם); J. Schonbrunner – J. Meder (eds.), *Handzeichungen alter Meister aus der Albertina und anderen Sammlungen*, I–XII, 1896—1908; J. Meder, *Die Handzeichnung: Ihre Technik und Entwicklung*, 1923²; B. Degenhart, *Zur Graphologie der Handzeichnung*, (Jahrbuch der Bibliotheca Hertziana, I), 1937; C. De Tolnay, *History and Technique of Old Master Drawings*, 1943; I.. Grassi, *Storia del disegno*, 1947; *Vasari Society for the Reproduction of Drawings by old Masters*, 1950—; H. Leporini, *Die Künstlerzeichnung*, 1955; J. Watrous, *The Craft of Old Master Drawings*, 1957; J. Rosenberg, *Great Draughtsmen from Pisanello to Picasso*, 1959; I. Moskowitz (ed.), *Great Drawings of All Time*, I–IV, 1962; H. Hutter, *Die Handzeichnung*, 1966; D. M. Mendelowitz, *Drawing*, 1966; A. Bertram, *1000 Years of Drawing*, 1966; M. W. Evans, *Medieval Drawings*, 1969; W. Witzthum (ed.), I *disegni dei mastri*, I–XVIII, 1970.

א. דו.

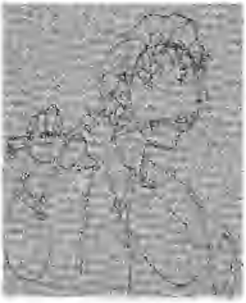
רַשִׁ״י, ע״ע ר׳ שְׁלֹמֹה יִצְחָקִי.

רשִׁיד (רוֹזֶטָה), אֶבֶן־, אסטלה מצרית קדומה, שנתגלתה ב 1799 בידי חיילי נפוליון, ברשיד (בלשונות אירופיות: רוזטה) שבמצרים, באיזור הדלתא של הנילוס. האסטלה עשויה אבן־בזלת, גָבהה יותר מ 1 מ׳, ורחבה כ 70 ס״מ. כיום היא נמצאת במוזיאון הבריטי בלונדון. על האסטלה כתובת דו־לשונית ותלת־כתבית — נוסח מצרי קדום, בכתב ציורי ובכתב דֶמוֹטי (= עממי), ונוסח יווני. הקבלת הנוסחים אפשרה לשנפוליון לפענח את השפה המצרית הקדומה, על שני כתביה. הכתובת — שנכתבה מטעם כוהני מף (ע״ע), ב 196 לפסה״נ, לכבוד תלמי V (ע״ע) — מונה את מעשי המלך לטובת הכוהנים. פענוח הכתובת הביא לידי ייסוד האגיפטו־לוגיה (ע״ע) המודרנית, ופתח עידן חדש בחקר המזרח הקדום.

וע״ע חרטמים, כתב ה־, עמ׳ 31/2 (תמ׳) ; קריפטולוגיה.

רשיד א(ל)־דִין, פַּזְלְאַלְלָה — فضل الله رشيد الدين — (1247, המדאן — 1318, שם), מדינאי והיסטוריון פרסי, יהודי שהתאסלם. תחת שלטון הח׳אן ע׳אזאן (ע״ע פרס, עמ׳ 371), מוּנה ב 1298, יחד עם שר אחר, לווזיר ראשי. אז כבר היה מסלָם. גם תחת שלטון אלג׳יתי (Oljeitü ; 1304—1316) החזיק ר׳ במשרתו הרמה. שליט מונגולי זה העניק לו סכומי כסף גדולים בהם השתמש בין־השאר לבניית פרוור בעיר שֻלטאניה ולמפעלים לטובת הציבור (בת״ח ומתקנים לאספקת מים). אחרי מות אלג׳יתי פוטר ר׳, וב 1318 הוצא להורג יחד עם בנו, ורכושו הוחרם. 80 שנה אח״כ הוצאו עצמותיו מקברו והועברו לבית־־קברות יהודי.

ע״פ הוראת ע׳אזאן כתב ר׳ בפרסית חיבור על דברי־ימי המונ־גולים „תאריח׳ ע׳אזאן״ (כרוניקה לפי הזמנת ע׳אזאן). אחרי מות

מימין. ל קרקאואר: דרדר; משמאל: א. אריכא: איור ל„אהכתו ומיתתו של הקורנט כריסטוף רילקה״ מאת ר. מ. רילקה (מוזיאון ישראל, ירושלים)



קובלאי־ח׳אן בחצרו, מיניאטורה (מ 1430) ב„כרוניקה״ של רשיד א(ל)־דין

ע'אזאן ביקש ממנו יורשו, אחיו אלג'יתי, לכתוב חלק שני. הספר הראשון דן בתולדות התורכים והמונגולים, ואילו החלק השני עוסק בתולדות העמים של המזרח־הקרוב והמסלמים עד אמצע המאה ה13, בתולדות הסינים וההודים ובהיסטוריה של עמי אירופה הנוצרית. שני החלקים נכללו בקובץ אחד שנקרא „ג'אמע א(ל)־תואריח'" (קובץ כרוניקות). ר' הסתייע ברשימות ובמסמכים שבארכיון השליטים המונגולים של פרס וגם במלומדים סיניים, הודיים ואנשים בקיאים בתולדות אירופה. זו היא היסטוריה עולמית ראשונה הראויה לשמה, שנכתבה בארץ מוסלמית. אע"פ שר' ציווה לתרגם את חיבוריו ללשונות אחרות ולהעתיקם בעתקים רבים, הם לא הגיעו אלינו בשלמותם. חלקים רבים נדפסו בפרסית ומקצתם גם בתרגומים לצרפתית, לאנגלית ולגרמנית.

H. H. Howorth, *History of the Mongols*, III, 1927; E. G. Browne, *A Literary History of Persia*, III, 1951; J. A. Boyle – K. John (eds.), *R. el D. Commemoration Volume* (Central Asiatic Journal, XIV), 1970: J. J. Saunders, *R. al-D., the First Universal Historian* (History Today, XXI), 1971.

רשימת פועלי ישראל (רפ"י), ע"ע מפלגת פועלי ארץ ישראל; עמ' 84/5; (ה)עבודה, מפלגת־.

רשל (שם־בימה של אליזבט רשל [רחל] פליכס) — Rachel (Elizabeth Rachel Felix) — (1821—1858), שחקנית צרפתיה, יהודיה, מהמבצעות הבולטות של הטרגדיה הצרפתית. ר' נולדה בשווייץ ובאה כבת למשפחה ענפה לצרפת. בגיל 10 זימרה למחייתה ברחובות ליון. מורה לזמרה הבחין בה ודאג לחינוכה המוסיקלי והבימתי. כשהתחלה לשחק ב Theatre Gymnase בפריס, עוררה תשומת־לב מעטה, אך ב1838 עברה ל„קומדי פראנסז" וזכתה להצלחה מיידית ב„אוראס" של קורני (ע"ע). ר' היתה דקת־גזרה, בעיני אחדים לא־יפה, אלא שעל הבימה הקרינה יופי, קסם וכוח וקולה היה עמוק וחודר. אע"פ שהיתה בעלת השכלה פורמלית מעטה, הגיעה להשגים נדירים בדרמה הקלאסית הצרפתית והמירה את הסגנון הדקלומי הרווח — במשחק חיוני מלא־רגש. שיא הצלחתה היה ב„פדרה" של רסין (ע"ע) — הופעתה תוארה כ„אפוקאליפסה של הסבל האנושי". משאר הופעותיה במחזות רסין: ב„באיזיד", „ברניקי", „אסתר", „עתליה". היא שיחקה גם במחזות של תקופתה: לגובה (E. Legouve) וסקריב (ע"ע) חיברו עבורה את „אדריאן לקוברר". ר' סיירה בהצלחה בבירות אירופה ובאמריקה (1855). משחלתה בשחפת פרשה (בגיל 35). — וע"ע צרפתית, תרבות, עמ' 992.



רשל

חייה הפרטיים היו סוערים. ר' לא נישאה, אך ילדה שני ילדים, אחד מהם לרוזן ולבסקי (ע"ע), בנו של נפוליון. ממאהביה היו הסופר א. דה מיסה (ע"ע), הנסיכים ז'ואנויל (Joinville) ונפוליון ז'רום בונפרטה (ע"ע, עמ' 892/5). גם אחיה ואחיותיה היו שחקנים, ובשמות־הבימה שלהם הדגישו את יהדותם, כר' עצמה: סופי (כונתה שרה; 1819—1877); רפאל (האמרגן של ר'; 1825—1872); אדלאיד (כונתה ליאה; 1828—1908); רשל (דמתה לאחותה ר', וכונתה רבקה; 1829—1854) ומלאני אמילי (כונתה דינה פ'; 1836—1909).

B. Falk, *R. the Immortal*, 1935; M. Piechaud, *La Vie privee de R.*, 1954; P. Hagenauer, *R., princesse de theatre et cœur passionne*, 1957; M. Pollitzer, *Trois reines de theatre: M[lle] Mars, M. Dorval, R.*, 1958.

ר. בר.

רשלנות (negligence), סטיה מאורח־התנהגות סביר. אדם מתרשל כשאינו נוקט אמצעי־זהירות הנדרשים באותן נסיבות ואינו צופה את התוצאות שייגרמו ממעשיו, בעוד שאדם סביר היה צופה תוצאות אלה. אם אירעה תאונה, שלא ניתן היה למנעה, אפילו היה הפוגע נוקט באורח־התנהגות סביר, אין זה בגדר ר'.

הר' מוכרת בכל שיטות המשפט והיא מיסודות האחריות המשפטית, האזרחית והפלילית. בענפי המשפט קיימים הבדלים ביחס לר', כיסוד לאחריות משפטית. במשפט הפלילי (ע"ע) מוכר העקרון לפיו אין ענישה בהעדר „כוונה רעה" — שהיא עמדה נפשית המחייבת כוונה או פזיזות. הטלת אחריות פלילית על התנהגות מתוך ר' היא בניגוד לעקרון זה, ולכן בעייתית. אולם המשפט הפלילי נוקט בדרך זו, כדי להגן על ערכים חשובים שיש סכנה שייפגעו אף ללא כוונה, כגון חיי־אדם. כך, למשל, מוכרת עבירה פלילית (ע"ע עברה) של גרימת מוות בר' (בישראל — סעיף 218 לפקודת החוק הפלילי, 1936) ברוב המקרים של גרימת מוות בתאונות־דרכים או בתאונות־עבודה. העונש על עבירות־ר' יהיה נמוך מזה המוטל בעבירות דומות המבוצעות בכוונה או בפזיזות. במקרים מסוימים אוסר המשפט הפלילי על ר', אף אם לא נגרמו תוצאות מזיקות בפועל.

דיני־הנזיקין המודרניים אינם כוללים „כוונה רעה" בין יסודות האחריות האזרחית, ומטרתם העיקרית היא פיצוי ניזקים. נטיה זו מתבטאת, בין השאר, בהעברת מרכז הכובד של הטיפול בנפגעי תאונות למסגרות של ביטוח, במקום מסגרות של התדיינויות על ר' לפי דיני־הנזיקין. במסגרת הביטוח, המטרה היא פיצוי הניזק, והתנהגותם של המזיק והניזק אינה רלוונטית. למרות מגמה חיובית זו לפישוט ההליכים וצמצום הקשר בין הפיצוי לר' הפוגע או הנפגע, עוולת הר' עודנה הבסיס החשוב ביותר לאחריות בנזיקין במשפט האנגלי־אמריקני (בישראל — סעיף 35 לפקודת הנזיקין [נוסח חדש]). גם בשיטות המשפט המבוססות על ה Civil Law (ע"ע משפט, עמ' 663/4) העקרון הכללי של דיני־הנזיקין מטיל חובה על המזיק לפצות על נזקים שנגרמו ב„אשמתו" („אשמה", כוללת ר', ומרבית התביעות הן על גרימת נזק בר').

לפי המשפט האנגלו־אמריקני והישראלי צריכים להתקיים 3 תנאים כדי שתחול אחריות בנזיקים בעקבות ר': 1. למזיק חובת זהירות כלפי הניזק; 2. המזיק הפר חובה זו ע"י ר'; 3. בתוצאה מן הר' נגרם נזק. לאדם חובת זהירות כלפי כל אלה העלולים להיפגע כתוצאה מפעולותיו במהלך הרגיל של הדברים. נוסף על כך נובעות חובות זהירות מיוחדות מיחסים מיוחדים כמו אלה שבין רופא או עו"ד ללקוחותיהם. בין יסודות העוולה אין דרישה לעמדה נפשית. בד"ב תהא זו עמדה של ר', אולם יש סוברים כי גם גרימת נזק בכוונה, מקום שנתקיימו המרכיבים של העוולה, היא בגדר ר'.

ב. טדסקי, נזקי גוף ללא שימוש בכוח ו„הר' הזדונית" (הפרקליט, כב), תשכ"ז; F. H. Lawson, *N. in the Civil Law*, 1950; G. 1954; P. Hagenauer, *R. princesse de theatre et cœuru passionne*, 1957; M. Pollitzer, *Trois reines de théatre: M[lle] Mars, M. Dorval*, P. H. Winfield – J. A. Jolowicz, *On Tort*, 1975.

ר. גב.

רתוך (אנג' — welding), תהליך חומני לחיבור חמרים — בעיקר מתכות. הר' היה כבר מוכר ביוון העתיקה, שם שימש לחיבור חלקי פסלים מארד. הרומאים השתמשו בר' לחיבור צינורות עופרת. בטכנולוגיה המודרנית נפוץ מאד השימוש בר'. התהליך מבוסס על

היתוך החמרים באיזור החיבור, ושימוש בנוזל הנוצר, או בחומר־מילוי הניתך בו־זמנית, לביצוע החיבור; חומר־המילוי ממלא את החלל שבין החלקים, נוסף על החומר הניתך מהחלקים עצמם.

את תהליכי הר׳ ממיינים לפי מקור החום המשמש להתכת החמרים המיועדים לחיבור.

בר׳ בגאז מופק התום מבעירת גאז מסוים בחמצן (ציור 1 [1]). הגאז השימושי־ביותר למטרה זו הוא אצטילן (ע״ע) — משום החום הרב שהוא משחרר בבעירתו (טמפ׳ של 3100°K). גאזים מקובלים אחרים הם פרופן, בוטן ומימן (ע׳ ערכיהם). התגובה הכימית של הבעירה מתרחשת בשני שלבים: 1) השריפה הראשונית —

$$C_2H_2+O_2 \rightarrow 2CO+H_2+106{,}500\ \text{cal}$$

2) תגובות משניות עם האוויר —

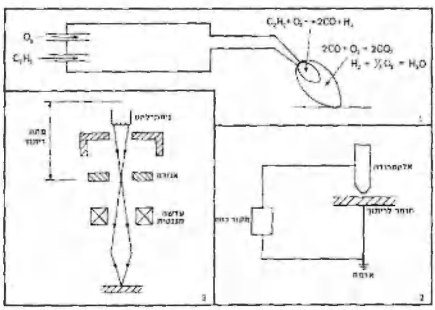
$$CO+\tfrac{1}{2}O_2+2N_2 \rightarrow CO_2+2N_2+68{,}000\ \text{cal}$$
$$H_2+\tfrac{1}{2}O_2+2N_2 \rightarrow H_2O+2N_2+58{,}000\ \text{cal}$$

לר׳ בגאז מספר מגבלות הפוגמות ביעילותו: מקור החום הוא בעל אנרגיה מוגבלת; נוצרים גאזים, כגון מימן, המזיקים לאיכות הר׳; התהליך מתאים לקבוצה מוגבלת של מתכות בלבד; השיטה אינה ניתנת לאוטומציה. אעפ״כ, בשל פשטותו, נפוץ התהליך בעיקר לר׳ פחי־פלדה דקים (עד 1 מ״מ).

בר׳ בקשת חשמלית מתקבל החום מהתפרקות חשמלית, המתרחשת כאשר זרם חשמלי עובר במרווח צר בין שתי אלקטרודות. בהתפרקות נוצרת טמפרטורה גבוהה מאד (אלפי מעלות), ומאפיין אותה המתח הנמוך שבין האלקטרודות. התהליך כולו מכונה „קשת חשמלית״.

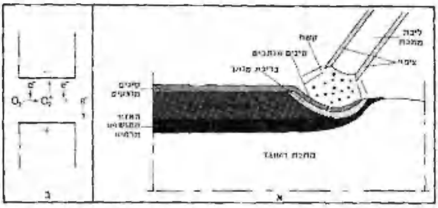
בר׳ נוצרת הקשת ע״י נגיעה רגעית של אלקטרודה בחומר (המשמש אלקטרודה שניה), והרחקתה אח״כ למרחק של לא־יותר מ 4 מ״מ. האלקטרונים הנפלטים ממשטח המתכת מואצים לעבר האלקטרודה החיובית (במקרה זה — החומר לר׳). בדרכם הם פוגעים במולקולות של גאז, ונוצרים יונים, הנעים בד״כ בכיוון הפוך (ציור 2ב). תערובת זו של גאז מיונן ואלקטרונים מכונה פלאסמה. החום הנוצר בתהליכים הנ״ל מעלה את הטמפרטורה של הגאז ל 6000°K. את הטמפרטורה בחומר ובאלקטרודה קובעים תהליכי חימום הפלסמה והולכת החום באלקטרודות ובחומר המרותך. את האנרגיה לקשת מספק זרם חשמלי (במתח ישר, במתח חילופין, או בדפקים). הספק החום המושקע — $Q = 0.24\ \eta\ I\ V$ כאשר Q — הספק חומני (קלוריות); I — זרם ממוצע (אמפר); V — מתח ממוצע (וולט); η — מקדם יעילות.

קיימות מספר צורות ר׳ בשיטה זו, הנבדלות בסוג האלקטרודה



ציור 1. (1) חתך סכמטי של מבער גז אצטילן; (2) ריתוך באלקטרודה מצופה; (3) ריתוך בקרן אלקטרונים

ובגאז העוטף את איזור הר׳. הנפוץ־ביותר הוא ר׳ באלקטרודות מצופות. בתהליך זה נוצרת קשת בין האלקטרודה וה„עובד״ (work piece). האלקטרודה מורכבת מליבה מתכתית בעלת ציפוי חיצוני. האלקטרודה משמשת הן להולכת חשמל והן להספקת חומר המילוי (ציור 1 [2]).



ציור 2. א. ריתוך בקשת חשמלית — סכמה
ב. היווצרות אלקטרונים ויונים בקשת חשמלית

בעת הר׳ יוצר הציפוי סיגים, המגינים על המתכת המותכת. הסיגים מייצבים את הקשת ומשמשים כתווך להעברת המתכת. האלקטרודה, שארכה כ 60 ס״מ, מוחזקת ביד בעזרת צבת מיוחדת. אף שתהליך זה אינו ניתן לאוטומציה הוא מועדף בשימוש בגלל פשטותו והתאמתו למטרות שונות; מעריכים כי כ 60% מעבודות הר׳ מבוצעות כך.

הרכב האלקטרודות דומה בד״כ להרכב המתכת המרותכת. למטרות מיוחדות, כגון לחיבור מתכות שונות, משתמשים באלקטרודות בהרכב מיוחד. קוטר האלקטרודות בין 2—4 מ״מ, לפי סוג העבודה.

ר׳ אוטומטי נעשה באלקטרודה שאינה נגמרת (אלקטרודה לא־נצרכת, או אלקטרודה נצרכת רציפה) ובחומר־הגנה (אווירה של גאז אדיש, או חומר־מגן [flux]).

אלקטרודה לא־נצרכת עשויה טונגסטן, והקשת מועברת באווירת הליום (He) או ארגון (A). לגאזים־אצילים אלה יתרונות אחדים: הם אדישים לחלוטין כלפי אלקטרודת הטונגסטן והמתכת המותכת, מספקים הגנה מצוינת לשתיהן ומשפרים את יציבות הקשת. אלקטרודה נצרכת עשויה חוט מתכת־מילוי רציף, והר׳ בה נעשה באווירה מגינה. אפיינית לתהליך זה צפיפות־זרם גבוהה באלקטרודה — בין 100 ל 250 אמפר למ״מ של חתך האלקטרודה. לעתים ניתן לשפר את תהליך העברת המתכת מהאלקטרודה ל„עובד״ ע״י הוספת במות קטנה של חמצן (5%—6%).

ר׳ בקשת עם פחמן דו־חמצני (CO_2). משיקולי מחיר משתמשים גם בשיטת ר׳ בקשת המוגנת ע״י הגאז CO_2.

ר׳ בקשת שקועה (submerged arc) נעשה בעיקר להגברת קצב ההעברה של מתכת־המילוי — כגון בר׳ לוחות בעלי חתך גדול. בשיטה זו משתמשים באלקטרודה רציפה של פלדה, הן להולכת החשמל והן כמקור לחומר־המילוי. חומר־ציפוי (flux), המכסה את המשטח המרותך (בד״כ בצורת אבקה), הופך לסיגים וממלא תפקידים אחדים: הוא משמש תווך ליצירת הקשת, מגן עליה, משפר את יציבותה ומגן על המתכת המותכת.

בר׳ חשמלי (ללא קשת) התהליך המקובל הוא ר׳ חשמל־סיגי (electroslag), הדומה לשיטת הר׳ בקשת שקועה, ומשמש כמוה לר׳ גופים מאסיוויים (שעביָם למעלה מ 10 ס״מ); החום נוצר ע״י מעבר זרם החשמל בסיגים המכסים על משטח הר׳. שיטה זו פותחה ושוכללה במיוחד בבריה״מ.

בטכניקות אחרות של ר׳ חשמלי נוצר החום במתכת המרותכת — ולא באלקטרודה — אם ע״י זרם בתדירות נמוכה (בעזרת התנגדות)

ואם ע״י זרם בתדירות גבוהה (ע״י השראות). טכניקות אלו מיועדות ליישומים מיוחדים, ואין להם שימוש נרחב או מגוון.

בשיטות־ר׳ חדישות מופקת האנרגיה ממקורות מיוחדים, כגון קרן אלקטרונים או קרן לייזר. ר׳ בקרן אלקטרונים נעשה ע״י האצת אלקטרונים הפשיים בריק, בהפרש פוטנציאלים גבוה (30—60 קילוווֹלט; ר׳ ציור 1 [3]). האלקטרונים נפלטים מחוט־להט חשמלי ומואצים לעבר האנודה החיובית. עדשה אלקטרו־מגנטית ממקדת את הקרן על המתכת המרותכת. השיטה מסורבלת ומסובכת בשל הציוד המיוחד הדרוש ליצירת המתח הגבוה והריק; עם־זאת היא שימושית למטרות מיוחדות ומתפתחת בקצב מהיר.

ר׳ בקרן לייזר נעשה ע״י מיקוד קרן ליזר (ע״ע) רבת־עצמה על המתכת. השיטה תלויה בקיום לייזרים עתירי־עצמה — לייזר גאזי, ובמיוחד לייזר פחמן דו־חמצני, או לייזר מצב מוצק. לייזרים גאזיים מספקים אנרגיה כקרן רציפה, או דפקים, ומשמשים בעיקר לחיתוך. לייזרי מצב מוצק מספקים אנרגיה בדפקים, ומשמשים בעיקר בתעשיה האלקטרונית — לר׳ חוטים ורכיבים זעירים. שתי השיטות החדישות ניתנות לשליטה באמצעות מחשב.

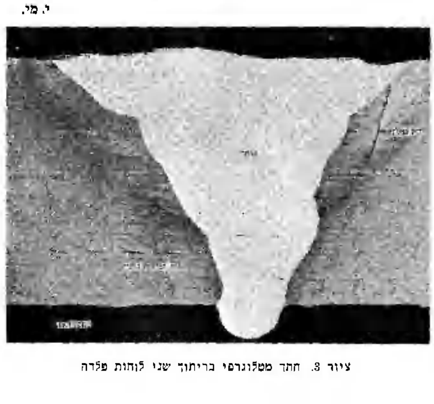
מטלורגיה של הר׳. הצלחתו של החיבור בר׳ נתונה במידה רבה להשפעתה של ההתנהגות המטלורגית של המתכת. אף שהתנהגות החומר שונה ממתכת למתכת אפשר להבחין בחומר המרותך ב 3 אזורים בסיסיים (ציור 2א): 1) חומר מתכת־האם, שאינו מושפע מהר׳; 2) האמ״ת — האיזור המושפע תרמית (heat affected zone) ע״י חום הר׳; 3) חומר הרתך (weld metal) — המתכת שהיתה במצב נוזלי בעת הר׳. איזור האמ״ת והרתך רגישים לטיפול התרמי הנלווה לר׳, ועלולים להיווצר בהם סדקים הפוגמים באי־כותו. ציור 3 מתאר חתך מטלוגרפי בר׳ שני לוחות פלדה שרותכו באלקטרודה מצופה של פלדה בלתי־מחלידה. נוסף על חומר מתכת־האם ותומר הרתך (המבריק) אפשר להבחין בקלות באיזור־ביניים — האמ״ת. במקרה זה יופיע סדק באיזור המושפע תרמית. כאמור, כל מתכת מגיבה בצורה שונה; ממדי האיזור המושפע תרמית ותכונותיו יהיו אפוא תלויים בסוג המתכת ובאופי שיטת הר׳.

הר׳ בתעשיה. בתהליכים החדישים ניתן לרתך את רוב המתכות, ולפיכך יש לר׳ תפקיד חשוב בתעשיה, לצד תהליכי־הייצור של יציקת מתכות, חישולן ועיבודן. הקף השימוש בר׳ הוא נרחב מאד, ו 1% מכלל הפלדה המעובדת משמש באלקטרודות לר׳.

ועל הלחמה, ור׳ שם פרטי ההיסטוריה.

י. הוכשטט, תורת הר׳, 1975; B. E. Paton (ed.), *Electroslag W.*, 1962; R. Bakish (ed.), *Introduction to Electron Beam Technology*, 1962; P. T. Houldcroft, *W. Processes*, 1967; American W. Society, *W. Handbook*, I–V, 1968–1973.

י. מי.



ציור 3. חתך מטלוגרפי בריתוך שני לוחות פלדה

רֶתֶל, אַלְפְרֶד — Alfred Rethel — (1816—1859)

רֶתֶל, אַלְפְרֶד — Alfred Rethel — (1816—1859), צייר ואמן־תחריט גרמני. מ 1829 למד אצל ו. שדו (ע״ע) בדיסלדורף ומ 1836 אצל פ. פיט (ע״ע) בפרנקפורט. פעל בערים אַכן, דיסלדורף ודרזדן, שהה פעמיים באיטליה. מ 1853 סבל מהפרעות נפשיות. פיתח סגנון מונומנטלי, אישי מאד, היה מחונן בחוש לקומפוזיציה



רתל: המוות בדרכו העירה. חיתוך־עץ מסדרת „ריקוד־המוות״, 1848

וביצירותיו תיאר בעיקר סצנות היסטוריות. בעקבות מהפכת 1848 יצר סדרה של חיתוכי־עץ, שהן מעבודות הגרפיקה החשובות ביותר של המאה ה 19.

עבודותיו העיקריות: דיוקן אם האמן, 1835; בוניפאציוס, 1832 (שניהם ב„גלריה הלאומית״, ברלין המערבית); פרסקים על חיי קארל הגדול (שבוצעו בחלקם ע״י תלמידיו), 1847/52 („אולם הקיסר״, בית העיריה, אכן); סדרת חיתוכי־עץ: „ריקוד־המוות״, 1848.

J. Ponten (ed.), *A. R.*, 1911; K. Zoege von Manteuffel, *A. R., Radierungen und Holzschnitte*, 1929; H. V. Einem, *Die Tragodie der Karlsfresken A. R.s*, 1968.

רֹתֶם

רֹתֶם (Retama), סוג צמחים ממשפחת הפרפרניים (ע״ע, עמ׳ 422/3), הכולל 4 מינים. המין הנפוץ בסוג הוא ר׳־המדבר (R. raetam). זהו שיח גבוה, שענפיו דמויי־שבטים. הוא מצמיח עלים מועטים בראשית החורף, ומשירם בסופו; לפיכך מתבצעת ההטמעה גם בגבעולים הירוקים. הר׳ פורח באביב, ושפע פרחיו הלבנים ערוכים באשכולות קטנים. גודל הפרחים 8—10 מ״מ, והאבקתם נעשית ע״י דבורים. הפירות — שאינם אלא תרמילים קטנים, המכילים זרע אחד או שניים — מבשילים בראשית הקיץ. הפרי אינו נפתח בהבשלתו, אלא נושר ארצה כחטיבה אחת. זרעיו צהובים או חומים, והם נובטים רק לאחר שנפגמה קליפתם הקשה. הר׳ אפייני לנופי המדבריות של א״י. הוא גדל בחולות, בסלעים ובאפיקי הנחלים. זן אחד שלו נפוץ גם ברצועת החולות של מישור־החוף (וע״ע א״י, עמ׳ 183).

פיסיולוגית פעיל הר׳ גם בעונת היובש, ומסייעת לו בכך העובדה שלענפיו מבנה כסרומורפי (פיוניות שקועות בתוך החריצים, העוברים לאורך הענפים; תאי סקלרנכימה: וע״ע כסרופיטים, עמ׳ 977 [תמ׳]). האמצעי החשוב־ביותר המסייע לצמח במשק־המים שלו הם השרשים הארוכים. שרשיו האנכיים והאפקיים מגיעים לאורך של 10 מ׳ ויותר.

ר׳־המדבר משתרע בתפוצתו באפריקה מהאוקיאנוס האטלנטי, עפ״נ רוב שטחו של מדבר־סחרה, ועד לערב הצפונית. צמח זה נודע ביותר לשוכני־המדבר ולשיירות הבדווים העוברות בו: עצו משמש לדלק, ענפיו טובים למאכל גמלים, ובצלו אפשר לחסות מפני השמש הלוהטת. תכונות אלו תואמות את הנאמר במקרא

(מל"א יט, ד—ה; תה' קכ, ד—ה). הכתוב „ושרש רתמים לחמם" (איוב ל, ד) קשה, שהרי אין שרשי הר' נאכלים.

בארץ מנחה הר' כמה חברות-צמחים — בנגב ובמדבר שומרון, וכן בחולות החוף. השם הקדום — ר' — נשתמר אצל הערבים, ונתקבל גם כשם סוג בוטני.

מ. זהרי, ר' (בתוך: אנציק' מקראית, ז'), תשל"ו; W. M. Thomson, *The Land and the Book*, I-III, 1886.

מ. ז.

רִתְמָה, ע"ע סוס, עמ' 533/4.

רַתְנַאוּ (Rathenau), משפחה יהודית בגרמניה שהתבלטה בכלכלה ובמדיניות. מחשובי בניה:

1) אמיל ר' — Emil R. — (1838—1915), תעשיין. היה מהנדס במקצועו ומהראשונים שעמדו על חשיבותה של טכנולוגיית החשמל. הוא קנה מת. א. אדיסון (ע"ע) את זכויות הייצור של המצאותיו באירופה, וב1883 יסד את „חברת אדיסון הגרמנית"; ב1887 הוסב שמה ל„חברת החשמל הכללית" (Allgemeine Elektricitäts-Gesellschaft = A.E.G.). ר' היה בין היהודים המעטים שנמנו עם ידידיו המקורבים של הקיסר וילהלם II.

2) ולתר ר' — Walther R. — (1867—1922), תעשיין, הוגה-דעות ומדינאי, בנו של 1). ר' למד פילוסופיה, מדעי-הטבע והנדסת חשמל, עסק בניהול מפעל תעשייתי בשוייץ, וב1899 הצטרף להנהלת החברה שיסד אביו.

ר' הרבה לפרסם מאמרים וספרים, ובהם ביקורת חריפה על החברה ושרשיה הרוחניים, והצעות לארגון חדש של החברה. ביסוד ביקורות והצעות אלו היו מונחות כמיהתו לעולם של השראה לנפש ושל הנאה מהיופי והסוד שבו, וכן סלידתו מעולם ממוכן ומהרוצים לשלוט בו באמצעי הטכניקה. ר' התקומם נגד שלטון השכל, שבהיותו מופשט וזר לחיים אינו מסוגל לחדור אל מהותה האמיתית של המציאות, והאמין שרק כוחות הנפש והדמיון עשויים לחשוף את האמת. קיומו של העולם יתאפשר רק אם יבוא הקץ לסגידה לחומר ולהון, ורק אם יחדלו הבריות מפולחן השכל, המנתח והמבקש תכלית לכל.

לתפיסות אלו, ששיקפו הלכי-רוח נפוצים בימיו ושניכרה בהן השפעת ניצשה (ע"ע), גלוו, זמן-מה, תפיסות גזעיות, בהשפעת גובינו (ע"ע): ר' ראה ב„גזע המזרחי" את „בני הפחד"; וב„גזע הצפוני" — את בני הגבורה, שנועדו לשלוט ב„בני הפחד"; אלא ש„בני הפחד", בערמומיותם ובשאיפתם להשגים חיצוניים, השתלטו על התעשיה המודרנית של אדוניהם. לימים נטש דעות אלו, אך המשיך להעריץ את תכונות „האצילות הפרוסית-הגרמנית" ו„הצעיר הבלונדי, כחול-העין".


ו. רתנאו. צייר: א. מונק, 1907 (אוסף ר. מיירס, ברגן, נורווגיה)

כפתרון לבעיות החברה שעליהן הצביע, הציע ר' דווקא — תכנון החברה והכלכלה. ואולם בחברה הרצויה לא תהיה הפעילות הכלכלית מטרה למען עצמה אלא אמצעי ליצירת ערכי רוח ונפש: ייאסר ייצור מותרות, המיועד למעטים, ובעלי-ההון יהיו חדורי תחושת-אחריות לחברה כולה, כדי שהכל ייהנו מחינוך ומסיפוק צרכיהם הרוחניים. בעלי-הון שוב לא יהיו בעלים בלבדיים של הרכוש, יש למצוא מזיגה בין היזמה הפרטית ובין תכנון מדיני, ואת המסגרת לכלכלה תקבע החברה ע"פ צרכיה. הכלכלה החדשה תורכב מתאים אוטונומיים, בשיתוף הפועלים, והמדינה תהיה מכלול ארגונים. מדינת-עם זו, שבה אין מעמדות סגורים, תהיה שונה הן מהמשטר הסמכותי של גרמניה הקיסרית והן מהמשטר הפרלמנטרי שקם אחרי התמוטטות הקיסרות. ר' ראה את הצורך בעילית מנהיגה מבחינה מדינית ותרבותית גם יחד.

ר' סבר, שמבנה הכלכלה המודרנית שוב אינו מצריך כיבושים, אלא שילוב כלכלי בין מדינות. עקב ביקרתו את החברה הגרמנית הסתייג מההתלהבות שאחזה בעם בפרוץ מלה"ע I, מחשש מפלה. בניגוד להערכה הכללית סבר שהמלחמה תהיה ממושכת, ולפיכך הציע להקים גוף מיוחד לריכוז חמרי-הגלם הדרושים למאמץ מלחמה בתנאי מצור ממושך ולמצוא תחליפים לחמרים שיחסרו. ובשנה הראשונה למלחמה עמד בראש גוף זה והנהיג לראשונה בעולם כלכלה מתוכננת במדינה תעשייתית מודרנית. באוקטובר 1918 התנגד לבקשה לשביתת-נשק, באמרו שמשמעותה כניעה מוחלטת, ובהאמינו שגיוס כל משאבי האומה ימנע מפלה. ביולי 1919 מינהו רה"מ ליועצו לענייני כלכלה ולנציג במו"מ על פיצויי מלחמה, ב1921 נהיה לשר השיקום בממשלת הקנצלר וירת ובפברואר 1922 לשה"ח. מעשהו המפורסם ביותר בתפקידו זה היה ההסכם שחתם עם בריה"מ ברפלו (ע"ע, וע"ע ג'נובה, עמ' 37). בגרמניה היה ר' מטרה להתקפות חריפות מצד הלאומנים, הן בגלל יהדותו והן בגלל תמיכתו ב„מדיניות המילוי" של התחייבויותיה בחוזה ורסאי, והצהרתו כי „שומה על גרמניה לכבד את התחייבויותיה, אף שאין הן משקפות את רצונותיה". הלאומנים הסיתו בגלוי לרצוח את ר'; ר' חשש להיראות פחדן, דחה את ההצעה להצמיד לו שומרי-ראש, ונסע במכונית פתוחה; ב24.6.1922 נרצח בעת נסיעה למשרדו. הסערה שחולל הרצח היתה גדולה יותר מזו שהתחוללה אחרי רצח ארצברגר (ע"ע), והזעם שנתעורר חיזק, לשעה, את הרפובליקה.

הסתירות באישיותו השתקפו גם ביחסו ליהדות. בעת שנטה לתורת הגזע קרא ליהודים, במסתו Hore, Israel! („שמע, ישראל!"), 1897, להשתחרר „מתכונותיהם הנחותות" כ„בני-אסיה" ולהיטמע כליל בגרמנים ו„בתכונותיהם האצילות". אח"כ הסתייג מדעות אלו. לא התכחש ליהדותו, כמורשה רוחנית כללית, אך הדגיש את השתייכותו המלאה לעם הגרמני. הוא בז למשתמדים, וראה בהמרה הכרה ביחס המעוות אל יהודים כאל אזרחים נחותים. הוא גם הושפע ממיסטיקה יהודית, כפי שתיארה בובר, בחזקה את נטייתו האינטלקטואלית לחוויה פנימית רגשית. לשווא ניסו איינשטיין וקורט בלומנפלד לקרבו לציונות; אך לפני מותו החל לומד עברית.

אישיותו של ר' היתה סוערה וסבוכה, רבת פנים וסתירות. מאבקו עם הכישורים הרבים שבהם ניחן וסלידתו מהמוח החריף שבו הצטיין היו טראגיים במהותם וסימלו את הזמן והמקום — כאדם וכיהודי מנוכר, בסביבה זרה, שבה עשה מאמצים כה רבים להיטמע. דמותו עוררה עניין רב — הוא עמד בקשרי ידידות והתכתבות עם סופרים ואמנים רבים, בהם ז'יד, הסה, רילקה, האופטמן וס. צוויג. תיאור שלילי ביותר של ר' נתן ר. מוזיל (ע"ע) בספרו „האדם נטול-התכונות".

כל כתבי ר' יוצאים לאור מחדש מאז 1972 (מהד' א': 1925/9).

H. Graf Kessler, *W. R., sein Leben u. sein Werk*, 1928; J. Joll, *Intellectuals in Politics*, 1960; H. Berglar, *Harden und R.* (Historische Zeitschrift, CCIX), 1969; id., *W. R.*, 1970; F. Felix, *W. R.* (History Today, XX), 1970; L. Kahn, *W. R. as Jew* (Judaism, XXI), 1972; D. G. Williamson, *W. R.* (Leo Baeck Institute Yearbook, XX), 1975; R. Kallner, *Herzl und R.*, 1976.

ס. ר.

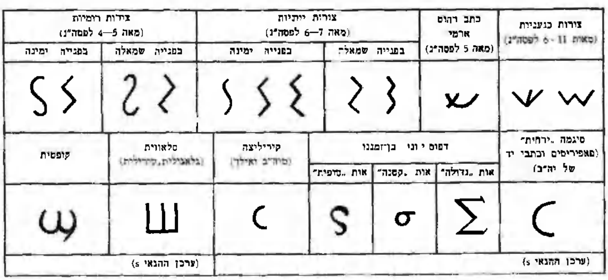
רַתְרְפוֹרְד, אֶרְנֶסְט, ע"ע רַדֶ'רְפוֹרְד, אֶרְנֶסְט.

ש (שי"ן) האות, האות העשרים ואחת באלפבית העברי; ערכה המספרי 300. צורת הש' הכנענית (ובכתב עברי קדום) מעידה על קשר בין שמה ומוצאה כאות ציורית (= שן; ר' לוח).

ש' סימנה במקורה, באלפבית הכנעני, הגה שנולד ממיזוג שורק /š/ (מקביל ל־/š/ ארמית או /s/ ערבית: שלום — שְׁלָמא — سلام) ונשוף בין־שיני /Θ/ (מקבילתו בארמית ובערבית: שלוש — תְּלָת — ثلاث); אולם אין ראָיה לכך שבתקופת המקרא נבדל הגה זה הבדל הגאי מאותה ש' המקבילה לס' ארמית או ל ش ערבית (עשר — עסר — عشر). וסימונו של הגה זה בסימן מבחין (הנקודה משמאל) נראה שהוא מצביע על מנהגי מבטא מאוחרים, כדוגמת הארמית או ממקור ארמי, יותר מאשר על תופעה של הלשון המקראית. נראה בכל־זאת שבמבטאם של ניבים מסוימים (כגון אנשי אפרים) חל כבר בתקופת השופטים מעבר של ההגה /š/ כולו ל/s/ (= ס'), ומכאן אי־יָכלתם להגות שׁ י ב ו ל ת, אלא ס י ב ו ל ת (שופ' יב, ו; המלה shibboleth פירושה בשפות אירופיות, ע"ס פרשה זו, „אות־הבחנה בין קבוצות ודעות שונות", וכיו"ב). הגיית ש' שמאלית כס' מתועדת בלשון חז"ל (כגון שיד־סיד). ש' ימנית נהגית בקירוב לש' שמאלית במבטאן של קבוצות יהודים בצפון־אפריקה.

באלפבית הכנעני היתה ש' אחד מארבעת ההגאים השורקים ונבדלת מן ז', ס', צ' (ע' ערכיהן). עם העברת האלפבית הכנעני אל לשונות שמערכתן ההגאית ידעה רק הגה שורק אחד — /s/, או שניים — /s/, /z/, נעשו רוב אותיות אלו מיותרות; באלפבית היווני הש' הפכה לΣ וציינה /s/, ושאר ציוני השורקים הופנו למטרות חדשות, ואילו האלפבית הערבי השמיט מתוכו את הס' (אך קיים ז', צ'). אם היו או התפתחו בלשונות הנכתבות באלפבית „מצומצם" כזה הגאים שורקים, היה צורך לסמ־נם או בסימון מבחין (בערבית ش במבטא ש' ימנית, س, כמבטא ס'; באלפביתים רבים /s/ או /ś/ לעומת /s/) או בהוספת אותיות (sh אנגלית, sch גרמנית, sci אי־טלקית, sz פולנית, וכיו"ב). פתרון אחר הונהג במאות ה6—ה9 לסה"נ בתחום ה־תרבויות הנוצריות המזרחיות, והוא הכ־נסת אות חדשה לאלפבית בעל בסיס יווני, שצורתה נותנת מקום להנחה, שאֲלה ש־הנהיגו אותה פנו בחזרה אל האות ש' ב־כתב העברי המרובע (ע"ע סלוית כנסִיתית עתיקה; קירילִיצה; קופטית, עמ' 454).

ח. ר.



שָׁאה גֶ'הָאן, ע"ע הֹדּוּ, עמ' 528.

שָׁאהִין (המחצית הראשונה של המאה ה14), גדול המשוררים היהודים בפרס, והראשון (עד כמה שידוע), שחיבר שירים אֶפיים על נושאים תנ"כיים בפרסית־יהודית (ע"ע). על חייו לא ידוע דבר. ש' (בפרסית „נשר"), הוא אולי שמו הספרותי של המשורר, הידוע גם בשם „מולאנא ש'" = „אדוננו ש'". לפי השערות שונות (שלא הוכחו) היה משיראז, מאזרביג'אן או מקאשאן. ע"פ עדות עצמו לא זכה, מסיבות שאינן ידועות, לאהדת היהודים ולאמונם.

יצירותיו הידועות הן: 1) „מ ו ס א ־ נ א מ ה" (חובר ב1327) — עיבוד שירי לספרי שמות, ויקרא, במדבר ודברים, ובו כ10,000 בתי־שיר. שזורות בו אגדות רבות ממדרשים — בעיקר על משה ומלחמותיו במדבר בחיות ובאויבי ישראל. החיבור הוא חיקוי מוצלח של ש א ה ־ נ א מֶ ה מאת פירדוסי (ע"ע); 2) „א ר ד ש י ר ־ נ א מֶ ה" (1332) מבוסס בעיקר על מגילת אסתר, ובו כ9,000 בתי־שיר. ביצירה שזורים שני סיפורי־אהבה: האחד קשור לארדשיר (המזוהה עם אחשוורוש) ולאשתו אסתר; האחר קשור לשירויה בן ושתי, אשת המלך ארדשיר, ולאהובתו מהזאד, הנסיכה הסינית. יצירה זו מכילה תיאורים נפלאים של מראות־טבע; 3) „ע ז ר א ־ נ א מֶ ה" (1332) הוא המשך טבעי של „ארדשיר־נאמה". היצירה, שבה כ500 בתי־שיר, קשורה לאירועי ס' עזרא, ומדגישה את עלילות „כורש בן אסתר המלכה"; 4) עיבוד שירי (ובו כ9,000 בתי־שיר) של ס' בראשית (חובר ב1358) — בעיקר של סיפור יוסף (נקרא גם „יוסף וזולִיח'א", (כשמה של אשת פוטיפר בַיצירה).

ש׳ היה בקי הן בלשון הפרסית והן בסיפורת ה־יהדות והאסלאם, ובל יצי־רותיו נכתבו בצורה, ב־טכניקה, במשקל ובמבנה של הספרות הפרסית ה־קלאסית. שיריו שימשו מופת למשוררים יהודים בפרס ומקור להשכלה, לעידוד ולבידור ליהודי פרס, שקראו בהם בימי־חול ובשבתות בבתיהם ובביהכ״נ. ש׳ עשה למען הפרסית־היהודית מה ש־עשה פירדוסי לספרות הפרסית, ובצדק נתכנה בפי חוקרים מודרניים „פירדוסי היהודי״.



איור ל„ארדשיר־נאמה״ של שאהין. המן משקיף על בניין ביתו בשושן. המחצית השניה של המאה ה 17 (הספריה הממלכ־תית, טיבינגן)

ש. חכם, ס׳ שרח שאהין תורה, תרגום התורה, תרס״ב/ה; הנ״ל, ס׳ תפסיר, תרגום של מגלת אסתר, תרס״ה; W. Bacher, *Zwei jüdisch-persische Dichter; S. und Imrani*, I–II, 1907/8; J. P. Asmussen, *Judaeo Persica, I, Šahini-Širazis Adrasirnaāmä* (Acta Orientalia, XXVIII), 1964/5; D. Blieske, *Š. Širazis Ardasir-Buch*, 1966; A. Netzer, *A Judeo-Persian Footnote: Š. and 'Emrani* (*Israel Oriental Studies*, IV), 1974.

אמ. נ.

שַׁאוּדִין, פְרִיץ רִיכַרְד — Fritz Richard Schaudinn

(1871—1906), מיקרוביולוג גרמני. בעל תואר דוקטור למדעי־הטבע מאוניברסיטת ברלין (1894). ב 1904 מונה מנהל המחלקה לחקר החד־תאיים במשרד הבריאות הקיסרי בברלין וב 1906 — מנהל המחלקה לחקר החד־תאיים במכון למחלות טרופיות בהמבורג. ש׳ חקר את תהליכי ההפריה של הטפיל קוקסידיה (ע״ע נבגוניות, עמ׳ 797). במחקרים אלה סייע ש׳ לר. רוס ולג. גרסי (ע׳ ערכיהם) להכיר את מחזור החיים של גורם המלריה (ע״ע, עמ׳ 792) ותרם להכרת גורמי מחלת המלריה באדם ובעופות. היה הראשון שהבחין בין האמבה הטפילית הפאתוגנית Entamoeba histolytica הגורמת לדיזנטריה לבין E. coli שאייה מזיקה (ע״ע אמביאזיס, עמ׳ 852). הוא גילה (1905) את הידק מחלת העגבת (Spirochacta pallida [ע״ע בקטריולוגיה, עמ׳ 321]).

ש׳ טבע את המונח מיקרוביולוגיה.

שְׁאוֹל, ע״ע גֵיהִנֹּם; הָדֵס; פְלוּטוֹ, פְלוּטוֹן.

שָׁאוּל, המלך הראשון לשבטי ישראל (לערך 1029—1005 לפסה״נ).

על ש׳ לא נשתמר במקרא סיפור רצוף אחד, אלא סיפורים אחדים, הנבדלים בפרטים, והמתארים יחדיו את קורותיו (שמ״א ט—יא; יג—כ; כב, ו—כד, כב; כה, מד—כו, כה; כח, ג—כה; לא). ש׳ בן קיש התייחס על בְּכוֹרַת (= בֶּכֶר, בִּכְרִי) — מן המשפחות הקדומות בבנימין (ברא׳ מו, כא; שמ״א ט, א; שמ״ב כ, א; דה״א ז, ו, ח); דבריו על משפחתו „הצערה מכל משפחות שבטי בנימן״ (שמ״א ט, כא) הם דברי ענווה והצטנעות. לפי ס׳ שמואל ישב ש׳ בגבעה (ע״ע) — שנקראה גם גבעת שאול — אך לפי דה״א (ח, כט—ל; ט, לה/ו) ישבה משפחת קיש בגבעון (ע״ע), ויש להניח שבימי הבית הראשון אכן ישבו צאצאיה שם. קבר קיש היה בצלע שבבנימין (שמ״ב כא, יד), ולפי־כך יש לשער, שמוצא המשפחה היה משם.

ש׳ הומלך פעמיים: תחילה במצפה, לפי גורל, ושנית — בגלגל, לאחר הנצחון ביבש־גלעד. קדמה לאלה משיחת ש׳ בסתר — ביד שמואל ובצווי ה׳ — לאחר שש׳ יצא מביתו לחפש אתונות שאבדו לאביו, ועלה לביתו של שמואל להיוועץ עמו בדבר. תחילה נמשח ש׳ על שבט בנימין ועל האזורים הסמוכים בהר אפרים, ובפעם השנית — על כל שבטי ישראל, משני עברי הירדן. אגב תיאורי המלכתו צוינו כמה מתכונותיו האישיות: „בחור וטוב, ואין איש מבני ישראל טוב ממנו, משכמו ומעלה גבוה מכל העם״, צנוע ונחבא אל הכלים.

המלכת ש׳ נבעה מנסיבות היסטוריות מיוחדות — הלחץ הפלשתי בהר אפרים וניוון השופטות (ע״ע שופטים); עיקר תפקידו היה להושיע את ישראל מיד פלשתים. ש׳ מזעיק את עמו לא רק מכוח הופעתו וכבודו, אלא בכפיה ובאיומים (שמ״א יא, ז), ודבר זה הוא מסימני המלוכה כבר בשחרותה ובהתהוותה. המשיחה (ע״ע משיח, עמ׳ 612) נעשתה בידי שמואל, וציינה את בחירת ה׳ בש׳. ההמלכה במצפה נעשתה בטקס „לפני ה׳״. בקריאת „יחי המלך״ ובהקראת „משפט המלוכה״ (ע״ע, עמ׳ 552/4). ההתנבאות האקסטטית של ש׳ לאחר הימשחו היתה האות העיקרי להכשרתו למלוכה, וסימנה את צליחת רוח ה׳ עליו (גם על השופטים שלפניו צלחה רוח ה׳ — אך בלא התנבאות. התנבאות כאות לכושר הנהגה מתוארת גם בסיפור הזקנים שנאספו לעזור למשה [במ׳ יא, טז—ל]).

לפי סדר הכתובים, לחם ש׳ בראשונה בבני עמון, כדי להציל את אנשי יבש־גלעד (ע״ע), שהיו מקורבים לבנימין; אחר נצחונו נתבססה מלכותו בקרב שבטי ישראל בעבה״י המזרחי. בקרב מכמש נהדפו הפלשתים מהר אפרים, אף שהמלחמה לא נסתיימה בנצחון גמור. גם ביהודה עמד ש׳ בראש מערכות נגד הפלשתים. באחת מהן — בעמק האלה — הגיעו בני־ישראל ברדיפתם עד גת ועקרון (שמ״א יז). המערכה בפלשתים היתה ממושכת וקשה („ותהי המלחמה חזקה על פלשתים כל ימי ש׳״; שמ״א יד, נב), ומפלת ש׳ בגלבוע מוכיחה, כי בסוף ימיו שוב גברה יד הפלשתים, אמנם באופן ארעי בלבד, ובלא שהשתלטו למעשה על הר אפרים. וע״ע א״י, עמ׳ 269/70. מלבד בפלשתים נלחם ש׳ „סביב בכל איביו״ — במואב, בבני עמון, באדום, במלכי צובה ובעמלק (שמ״א יד, מז—מח). בימיו לחמו בני ראובן בהגריאים, והתפשטו מעבר לנחלתם (דה״א ה, י). עקב המלחמות הללו קנה ש׳ אחיזה איתנה בעבה״י המזרחי, וישיבת איש־בושת בנו במחנים — בחינת עיר מלוכה — אף היא עדות לכך. על תוצאות מלחמותיו „סביב״ נאמר „ובכל אשר יפנה ירשיע״ (שמ״א שם; לפי גרסת ה 70 „יוושע״. השו׳: שמ״ב ח, ו, יד; אך נראה שגרסת ה 70 היא משנית, והושפעה מהנאמר על היוושעותו של דוד); הכוונה היא לעשיית שפטים באויבים ולהצלחה, אך לא לנצחון מוהלט — שהיה רק בימי דוד. רק על עמלק היה הנצחון מוחלט — חרף הגינוי האישי לש׳ — ונראה שש׳ אמנם נחל עליהם נצחון מכריע בשטח נרחב בנגב ובסיני (שמ״א טו, ה, ל). הנגב נשתייך אמנם למלכותו, אך שבטי המדבר עדיין לא רוסנו כליל (וחשו׳ שם ל). מ״מ מעמדו של ש׳ היה איתן גם ביהודה, ודוד ואנשיו נאלצו לעקור מפניו לארץ פלשתים. לפי התחומים שנפלו בחלקו של איש־בושת ברור, כי מחוץ ליהודה ולנגב שלט על הגלעד, יזרעאל, אפרים ובנימין, ואולי גם על נחלת אשר (לפי ת״י) — ובעצם, עד לגבולות הצפוניים והמזרחיים של היישוב הישראלי שבימי דוד (שמ״ב כד, ו—ז).

לפי כתובים מעסים ומעורפלים, רדף ש׳ את הגבעונים וחשב להשמידם (שמ״ב כא, א—ב; והשו׳: שם ד, ג). הלשון „בקנאתו לבני ישראל ויהודה״ בהקשר זה עשויה להתפרש כקנאות דתית, בדומה להברתת האובות והידעונים מהארץ (שמ״א כח, ג, ט). אפשר שש׳ ביקש לקיים בידיו סמכויות הוראה בענייני פולחן (שם יג, ח—יב; יד, לב—לה; טו, יב), אף שבמחנהו היה כהן — אחיה מבית עלי. הריגת כוהני נֹב (ע״ע) — עקב חשדו באחימלך שהושיט עזרה לדוד — העמידה אותו כמלך צורר לבית עלי, ואולי לכוהנים

בכלל, ויוסף בן מתתיהו אף רואה בדבר אחד הגורמים למפלתו (קדח"י ו', י"ד ט'). ראוי לציין, כי בימי ש' נזנח ארון ה' בקריית יערים (השו': דה"א יג, ג), ומסתבר שבביטוי היחידאי „הגישה ארון האלהים" (שמ"א יד, יח) הכוונה לאפוד (כגרסת ה70).

הקרע בין ש' לבין שמואל נתהווה עקב הקרבת העולה בגלגל (שם יג, ח—יד) בטרם יבוא שמואל, ועקב אי־המתתו של אגג מלך עמלק וזביחת הצאן והבקר של עמלק לה', במקום להחרימם במצוות שמואל (שם טו, יד—כו). ברם, מניעיו מורכבים־יותר: שמואל, שהיה בחזקת מורה ושופט גם בימי ש' (שם ז, טו; יב, כג), חשב לפסוק גם בעניין מלחמת־החרם בעמלק ובדרך החלתה למעשה, וכמו הנביאים בימי בתי אחאב ויהוא לא ידע פשרה בזה. ש' פירש את צו־החרם דרך פשרה, וויתר לעם כפי שעשה גם בפרשת יהונתן במלחמת מכמש. הקרע לא נתאחה, והדיו הנרגזים עולים גם לאחר מות שמואל, כאשר ביקש ש' להעלותו באוב.

הרדיפה אחרי דוד (ע"ע, עמ' 57/9) מסופרת בהרחבה; המגמה — לטהר את דוד ולהרשיע את ש'. תחילת המעשה — קנאה בשר־אלף מצליח הנערץ על העם; וסופו — מאבק סמכויות, משעה שנעשה דוד שר לאנשים מרי־נפש ביהודה. ש' מתואר כמלך עריץ, המתנכל לחתנו להמיתו, אף שנאמר, שהיתה זו „רוח רעה" שפקדה אותו מדי־פעם, והיא שגרמה לו תסביך־רדיפה. ש' מבצע את המרדף כאיש־מלחמה מובהק, תוך הכנה מדוקדקת, אך מתגלה כאיש חלש בעת מצוקה; גם הגילויים ההומאניים כלפי דוד — שלא נגע בו לרעה — מאופיינים ברפיון ובכשלון. הכבידה על הקרע אהבתם ונאמנותם ללא־מצרים לדוד של מיכל — אשת דוד — ויהונתן (ע' ערכיהם), בני ש'; זו נחשבה „מרדות" בעיני ש' והוסיפה על סבלו. הקרע בין ש' ודוד לא נתאחה. אין המקרא מעלים את הנסיבות המיוחדות, הראליות והפסיכולוגיות, שהזינו את תסביך־הרדיפה של ש', ובין־השיטין אף מורגשת מעין הבנה לסבלו ולשיקוליו. אך הסיפור הגלוי והשוטף ערוך כצורה אוהדת לדוד. ואכן, לא־רק סיפור הרדיפה ערוך כך, אלא סיפור ש' כולו כך הוא, ופרשיות נכבדות, כביעור האובות והידעונים — עניין שתפס ש' כנראה כמצוות־מלך (ר' סמיכות הפרשיות בדב' יז—יח), — וקנאותו הדתית בעניין הגבעונים, נזכרו רק ברמז ובדרך־אגב.



דוד מנגן בנבל לפני שאול, ציור שמן של רמברנט, 1658 (מוזיאון מאוריצהויס, האג)

מות ש' — ושלושת בניו, בהם יהונתן — בקרב עם הפלשתים על הרי הגלבוע היא מן הפרשיות ההרואיות והדרמתיות־ביותר שבסיפור המקראי. נפילתו על חרבו שלא ליפול בידי „הערלים האלה", התעללותם של הפלשתים בגופתו והחסד שעשו אנשי יבש גלעד עם שרידיה, הם ביטוי מזעזע לגורלו הטראגי של ש' — ולאהבת העם אליו.

על היורש האחרון לבית ש' — ע"ע מפיבשת. צאצא אחרון לבית קיש הוא מרדכי (ע"ע, עמ' 371), גיבור מגילת אסתר, ה„מתקן" במלחמתו ב„המן האגגי" את שעיוות ש' באגג הראשון.

מ. צ. סגל, ספרי שמואל, 28—35, ס"א—רלג, 1956; ב. צ. לוריא, ש' ובנימין, תש"ל; ב. אופנהיימר, הנבואה הקדומה בישראל, 138—155, תשל"ג; מ. גרסיאל, מלכות דוד, תשל"ה (כולל ביבל'); ש. אברמסקי, לתפיסת המלוכה בס' שמואל ולרקעה ההיסטורי (בית מקרא, 20), תשל"ה; הנ"ל, הנהגת שמואל ומעמד בניו בבאר־שבע (שם, 21), תשל"ן; הנ"ל, מלכות דוד ומלכות ש' — ראשית המלוכה בישראל, תשל"ח; J. A. Soggin, *Das Konigtum in Israel*, 1967

שמ. א.

בספרות חז"ל, כבקרב דורות של חוקרי מקרא ופרשניו, חלוקות הדעות מאד, וגדולה ההתלבטות בהערכת אָפיו של ש', למן קיצוניות חיובית — בעקבות פשטי המעשים וברוח הסיפור המקראי — ועד להערכה שלילית קיצונית, כהאשמותיו של שמואל וברוח פסק־הדין המקראי הקשה. מחד־גיסא, נמנה ש' עם „שמונה נסיכי אדם" — לצד אליהו ומשיח (סוכה נ"ב, ע"ב) — תואר „כבן שנה, שלא טעם טעם חטא" (יו' כ"ב, ע"ב), והרבה הפליגו בצניעותו (ברכ' ס"ב, ע"ב; מג' י"ג, ע"ב; ירו' סנ' ב', ד'), ביָפיו (ברכ' מ"ט, ע"א) — עד שאמרו שנברא „מעין דוגמא של מעלה" (סוטה י', ע"א) — ובמידותיו. ולא נחה דעתם עד שאמרו: „מפני מה לא נמשכה מלכות בית ש'? מפני שלא.היה בו שום דופי", ו„מפני מה נענש? מפני שמחל על כבודו" (יו', שם). מאידך־גיסא, קיימת גם מידה רבה של ביקורת קשה על ש', ובעיקר על מעשה נוב — שבו תלו חלק מהחכמים את הריגתו של ש' ובניו (סנ' ק"ד, ע"א) — ועל מעשה אגג (יו', שם). הפליג בביקרתו ס' „תנא דבי אליהו" (ל"א), שהאשימו ב„גסות הרוח", ו„שהיה משמר קנאה ונקמה בלבבו על ישראל בכל מקומות מושבותיהם בשביל דוד... וזלזל בעבירות...". דוגמה לניגודים הקטביים שבהערכת ש' מצויה בתיאור יחסו למלכות. לדעת חכם אנונימי — „מה הזאב היה חוטף, כך חטף ש' את המלוכה, שנאמר: ,וש' לכד את המלוכה'" (ב"ר צ"ט, ג'); ואילו לדעת חכם אחר — „בשבאו אליו להמליכו אמר להם, לכו ושאלו באורים ותומים אם ראוי אני. ואם לא הניחו אותי במקומי" (מדרש אגדה, ויק' א', א'). ניגודי־הערכה אלה משקפים יפה את דמותו האימפולסיווית של ש', תכונה יסודית באָפיו שהוגדרה ע"י חז"ל במלים: „ש' משונה במעשיו" (מו"ק ט"ז, ע"ב). חז"ל גם הדגישו את קני־המידה המוסריים והדתיים השונים שהשגחה מדדה בהם לשני היריבים, דוד וש': „ש' באחת [מעשה אגג] ועלתה לו, דוד בשתים ולא עלתה לו" (יו', שם); אלא שלא התלבטו כיצד ליישב את הדבר, ורק קבעוהו בעובדה. ואולי טמון טעם הדבר בהסברו של רב הונא לחטאו של ש': ש' — שלא בדוד — קרא תיגר על עצם העקרון של מצוות השמדת עמלק, „ומה נפש אחת אמרה תורה הבא עגלה ערופה, כל הנפשות הללו על־אחת־במה־ובמה"; על בך יצאה בת־קול מן השמים ואמרה לו: „אל תהי צדיק הרבה" (שם).

מ.

(ע"ע, עמ' 761/3) העצמאית שמרו יהודי ש' על מעמדם בתחומי המסחר והכלכלה.

לפני מלה"ע I פעלו בש' 30 „חדרים" ובהם כ 450 ילד, בי"ס לבנות (נוסד 1894) ובו 150 ילדות ו„תלמוד תורה" (נוסד 1908) ובו 250 ילד. ב 1913 הוקמה בש' ישיבה שמספר תלמידיה הגיע ל 70. בין „מגידי השיעור" בלט רב העיר, ר' מאיר אטלס, שהיה לפני־כן ראש ישיבת טלז (ע"ע). בתקופת ליטא העצמאית הפך ה„תלמוד תורה" לבי"ס עברי ולמדו בו 400 תלמידים. בש' פעלו גם גן־ילדים וגימנסיה עבריים. מוסדות־חינוך אחרים היו: בי"ס חרדי, בי"ס יידי ושתי ספריות — ציונית ויידישיסטית.

לפני הכיבוש הגרמני במלה"ע II נמלטו רבים מתושבי ש' לפנים רוסיה, ומיד לאחר הכיבוש (27.6.1941) החלו הגרמנים והליטאים במעשי טבח. בחדשים יולי—אוגוסט הגיעו הרציחות לשיאן, ועם התקרב הצבא האדום נשלחו היהודים שנותרו למחנות־ריכוז בגרמניה. — ב 1965 התגוררו בש' 4,000 יהודים.

יהדות ליטא, ג', 362—365, תשכ"ז. מ.

שְׁאֵלוֹת וּתְשׁוּבוֹת, חליפת־מכתבים בין שני צדדים, שבה שואל מי שאינו־יודע, את החכם ממנו, שיודיעו דבר־הלכה. כבר מסופר על אביו של שמואל (ע"ע) שנשלחה לו שאלה כזו (יבמ' ק"ה, ע"א), והתכתבות ענפה בהלכה התקיימה בין ר' יוחנן בא"י לרב ושמואל בבבל (חו', צ"ה, ע"ב). באיגרות כאלו — שכמותן הרבה לכתוב אח"כ האמורא רבין (ע"ע) — יש לראות את תחילתה של ספרות השו"ת. בימי האמוראים היה חידוש בעצם העלאת הדברים על הכתב, שכן סברו אז עדיין ש„דברים שבע"פ אי אתה רשאי לאָמרם בכתב" (גיט' ס', ע"ב). מסופר גם (סנ' כ"ט, ע"א) על בעל־דין שרצה להביא מא"י איגרת שיפסקו בה כדעתו, וזו, א"כ, תשובה ממש.

ראשיתה של ספרות השו"ת, כתופעה היסטורית מוכרת, באמצע תקופת הגאונים (ע"ע), ואז היה לה חלק מכריע בתהליך קביעת התלמוד הבבלי כספר הבלבדי בחיי עם־ישראל לפזורותיו. יהודי הפזורה, שלא הבינו את שפת התלמוד ואת מתכונתו, פנו אל גאוני בבל בבקשה כי ישלחו אליהם „מסכת זו" או „פרק זה" עם „פירושו", וכי יכריעו בספקותיהם בהלכה. כן שאלו בענייני מקרא, מסורת ואמונות־ודעות. מבחינה ספרותית נחלקות תשובות הגאונים לקצרות מאד, פעמים בנות מלה אחת או שתיים בלבד — כתשובות הקדומות של רב יהודאי גאון (ע"ע) — ולארוכות, עד־כדי ספר שלם, המכיל בתוכו פירוש למסכת שלמה, לפרק או לעניין מסוים. הסוג המונוגרפי הולך ומתרבה לקראת סוף תקופת הגאונים, מר' סעדיה (ע"ע) גאון ואילך. מספר תשובות הגאונים עולה לרבבות, ורק חלק קטן נדפס בקבצים שונים של „שו"ת גאונים"; רבות עדיין משוקעות בגניזה (ע"ע). רובן נכתבו בדורות האחרונים של הגאונים, והרבו בכך הגאונים שרירא (ע"ע) והאי (ע"ע) בנו. בתקופת השנים 750—1050 „מכסה" ספרות השו"ת את רוב הצורות הספרותיות, כולל פירושי מקרא ופירושי סוגיות, ענייני מחשבה, דיונים כרונוגרפיים, רפואיים ומדעיים שונים וכד' — ל„שאלת" יחידים או קהילות.

השאלות נאספו בידי נציגי הישיבות במרכזים היהודיים השונים בספרד, בארצות צפון־אפריקה, בסביבות א"י ועד תימן שבדרום, והועברו בדרך המסועפת של שיירות־הדואר, שעברה דרך מצרים, בצירוף תרומות השואלים למימון הישיבות ואחזקתן. הנציגים, שהיו בד"כ ת"ח, היו מסננים את השאלות, מתקנים את לשונן ומונעים משלוח שאלות „כפולות", שכבר נתקבלה עליהן תשובת הישיבה. את התשובות, שהועברו באותה הדרך, היו הנציגים הנ"ל מעתיקים בכמה העתקות, ומכיוון שפעולה זו נתרכזה במצרים, צומת־הדואר של אז, נשתמר חומר רב בגניזה שם.

תשובות הגאונים, שהחלו מצטברות באלפיהן, ובהעתקותיהן המרובות, כבר נאספו בתקופות קדומות ל„קבצים" ול„קונטרסים", בעלי מכנה־משותף מסוגים שונים: ע"פ נושאים, ע"פ שמות המשיבים, ע"פ סדר המסכתות וכד'. עי"כ הופרדו תשובות שהיוו יחידה אחת בשעת כתיבתן ונצטרפו לקונטרסים שונים, חלקים־חלקים, בידי המעתיקים. כך חל בלבול בשמות המשיבים בקבצים השונים, ובעיית קביעת „בעלותן" של התשובות השונות היא מהבעיות הקשות בחקר שו"ת הגאונים. המעתיקים נהגו להשמיט את שורות הפתיחה מהשו"ת, משום שלא היתה להן משמעות מבחינה הלכתית, וגם זה הוסיף על מבוכת הזיהוי.

מתקופת הראשונים ואילך הולך ונעשה תוכן השו"ת מפורט וארוך יותר, תוך מו"מ בסוגיות התלמוד הקרובות והרחוקות, ותוך הישענות על פסקי הגאונים, שכבר הפכו אז לחלק מן ההלכה המחייבת, בייחוד באזורי ספרד וצפון־אפריקה. בתקופה זו מופיעות לראשונה סדרות של חילופי־תשובות בין רבנים ממקומות שונים, המתכתבים זה־עם־זה כדי ללבן ולחזק את פסקיהם. בניגוד לתשובות הגאונים, שבהן מועט מאד מספר המחלוקות — כי הגאונים הקפידו על שואליהם שלא יפנו אותה שאלה לשתי הישיבות — מצויים בתשובות הראשונים חילוקי־דעות לרוב; גם דבר זה הוא מסימני התרופפותה של הסמכות המוסדית המוחלטת בתורה שבע"פ, שחלה מסוף תקופת הגאונים.

תשובות בתר־גאוניות הגיעו אלינו מהתקופות הראשונות של עידן הראשונים. חנוך (ע"ע) ומשה בנו (ע"ע), בני הדור הראשון לרבנות ספרד, השיבו הרבה, ועשרות מתשובותיהם נדפסו בקבצים שונים, ובעיקר בקבצי תשובות של גאונים. עשרות מתשובותיו של רבנו גרשם מאור הגולה (ע"ע) כינס ש. אידלברג (תשט"ז). וש. אלפנביין (תש"ג) כינס את שרידיהן של תשובות רש"י. תשובות אחרות מראשוני צרפת ואשכנז נדפסו בס' „תשובות חכמי צרפת ולותר" (וינה, תרמ"א). שונה המצב בארצות צפון־אפריקה, שתשובות חכמיהן הראשונים לא נשתמרו בידינו במקובץ; אף תשובות רבנו נסים ורבנו חננאל (ע"ע) הגיעו אלינו רק במיעוטן, ולא כונסו. שו"ת הרי"ף (ע"ע אלפסי, יצחק) הן ברובן משנותיו האחרונות בספרד.

מתקופה זו ואילך מתרבה ספרות השו"ת בהתמדה, בארצות המזרח והמערב, והופכת למכשיר העיקרי של המשפט העברי (ע"ע) היוצר ביה"ב. מן המאה ה 16 ואילך, עם היווסד הדפוס העברי, התחזקה והלכה נטיית הפוסקים לראות בשו"ת, שלהם־עצמם ושל אחרים, ענף חשוב בספרות הרבנות העיונית, והם החלו לשמור על העתקי תשובותיהם במגמה לפרסמם ברבים, לתועלת לומדי־התורה בכל מקום שהם. מספר ספרי השו"ת שנתחברו ב 500 השנים האחרונות מגיע לאלפים, והם מנכסי־צאן־ברזל של הספרות הרבנית עד היום.

ערכם של ספרי השו"ת רב מאד גם לידיעת תו"י. הם משמשים מקור היסטורי ראשון־במעלה לידיעת העבר היהודי, מתקופת הגאונים ואילך, משום ריבוין של התמונות־המפורטות־מאד מתוך המציאות היומיומית, שמעלים השואלים, שמבחינה מתודית הם תמיד כמשׂיחים־לפי־תומם. עבודה רבה נעשתה בידי החוקרים להעלאת החומר המרובה הנמצא עדיין בכ"י, ריכוזו והחדרתו המדעית־ביקרתית. נסיון ראשון לרישום ביבליוגרפי מלא של כל ספרות השו"ת עשה בעז כהן (ע"ע; „קונטרס התשובות", תר"ץ); ספרו היה לעזר רב במחקר. לאחרונה נעשית עבודה מקיפה במיון החומר העשיר הזה, ושני מפעלי־מפתוח גדולים — היסטוריים, משפטיים וספרותיים (מראי־מקומות) — של ספרות השו"ת נעשים עתה בישראל, בצורה ידנית ובעזרת מחשבים: ה„מכון למשפט עברי", הפועל באוניברסיטה העברית, בראשות פרופ' מ. אלון, הכין מפתח כולל לכל ספרות השו"ת הספרדית עד סוף המאה ה 14 (בדפוס), ובאוניבר־

סיטת בר־אילן העלו על סרטים מגנטיים תשובות מכ 200 ספרי שו"ת, מתקופות וממקומות שונים.

ש. אסף, תקופת הגאונים וספרותה, רי"א—ר"כ, תשט"ו; ש. אברמסון, מתשובות הגאונים (בתוך: סיני, ס' יובל), תשי"ח; הנ"ל, במרכזים ובתפוצות בתקופת הגאונים (מפתח בערכו), תשכ"ה; מ. אלון, המשפט העברי, א'—ג' (מפתח בערכו), תשל"ג; צ. גרונר, לצורתם המקורית של חמשה קונטרסי תשובות (עלי־ספר, ב'), תשל"ו; Z. Frankel, *Entwurf einer Gesch. der Lit. d. nachtalmudischen Responsen*, 1865; J. Mann, *The Responsa of the Babylonian Geonim as a Source of Jewish History* (J.Q.R., N.S., VII–XI), 1916/7—1920/1; S. B. Freehof, *The Responsa Literature*, 1955; B. D. Weinryb, *Responsa as a Source for History* (in: Essays Presented to Chief Rabbi Israel Brodie ....), 1967; id., *Contemporary Reform Responsa*, 1974; L. Jacobs, *Theology in the Responsa*, 1975; J. Klein, *Responsa and Halakhic Studies*, 1975.

י. ת.

שָׁאפִעִי, מֻחַמַּד אִבְּן אִדְרִיס אַ(ל)־ – محمد بن إدريس الشافعي –

(767, עזה — 820, פסטאט), גדול חכמי המשפט המוסלמי ומייסד האסכולה ההלכתית (מד'הב; ע"ע אִסלאם, עמ' 968) השאפעית. ש' היה בן שבט קֻרַיש (ע"ע), ממשפחת האשם, היא משפחת מֻחמד. הוא למד במדינה מפי מאלךּ אבן אנס (ע"ע), מייסד האסכולה המאלכית. לאחר שהיה בתימן עבר לעראק ולמד מפי מחמד אל־שיבַּאני, מראשי האסכולה התנפית, אולם עיקר פעילותו היתה במצרים. עד היום עולים חסידיו על קברו בקהיר. הידועים בספריו הם كتاب الأم („ספר היסוד") ו الرسالة („האיגרת").

ש' הוא שיסד, או לפחות גיבש, את מדע „שרשי ההלכה" (اصول الفقه). תרומתו החשובה־ביותר היתה קביעת ה„סֻנה" (ע"ע) כמקור השני של החוק, זולת הקראן (ע"ע). ש' הפנה את תשומת־הלב לצו הקראני (כ"ד, נ"ד) המדגיש את תפקידו של הנביא כמחוקק. הוא אמנם קיבל את ה قياس (הֶקֵש) כמקור לחוק, אך רק ע"ס טכסט מפורש בקראן או בחַדית' (ע"ע). ש' התנגד לחכמי־ההלכה (בעיקר מהאסכולה החנפית; ע"ע אבי חניפה) שהתירו שימוש בשיקול־דעת (رأى استحسان). ב„אג'מַאע" (הסכמת חכמי הדור; ע"ע אסלאם, עמ' 968) לא ראה מכשיר לחקיקה, אלא רק אישור לדינים שהם ביסוד האִסלאם.

שאיפת ש' ליצור משפט מסלמי פורמלי, הגיוני ואחיד ולהיאבק במסורות המקומיות, שהתפתחו, בייחוד במדינה ובעראק, לא התגשמה, ולמעשה יצר אסכולה חדשה, המפשרת בין אנשי החדית' הקיצונים („ההַנבַּלים") ובין הרציונליסטים. חכמי־הדת השאפעים החשובים היו: אל־אַשערי (ע"ע; מת ב 935), אל־מַאוַרדי (מת ב 1058), א(ל)־נַוַוי (מת ב 1277) ואל־גזאלי (ע"ע; מת ב 1111).

עד לכיבוש רובו של המזה"ת בידי העת'מאנים, בראשית המאה ה 16, היתה האסכולה השאפעית החזקה והנפוצה בארצות האסלאם המרכזיות. העת'מאנים, שנהגו לפי האסכולה ההנפית, מינו שופטים חנפים במרכזי השלטון, אך ככל־זאת נשארה האוכלוסיה ברובה שאפעית. האסכולה השאפעית מקובלת כיום בקרב תושבי מצרים התחתית, בכפרי סוריה וא"י, אצל הכורדים בעראק, תושבי חג'אז ועַסיר שבסעודיה, חלק מתושבי תימן ותושבי עדן, ומחוץ לעולם הערבי — באפריקה המזרחית, אצל מֻסלמי בריה"מ, באינדונסיה ובמלזיה.

J. Schacht, *The Origins of Muhammadan Jurisprudence*, 1950; N. J. Coulson, *A History of Islamic Law*, IV, 1964.

מי. ו.

שְׁאֵרוּת או יַחֲסֵי־קִרְבָה

(אנג' kinship), מערכת של יחסים חברתיים בין פרטים, או קבוצות, המוגדרים על יסוד המוצא המשותף (consanguinity), או על יסוד יחסי־חיתון (affinity), או על יסוד שניהם. יש תרבויות שבהן עשוי המוצא המשותף להיות מסומל ע"י רעיונות שונים („לידה", או „בשר", או „דם", וכיו"ב). אף אה יחסי־ההיתון אפשר לסמל בדרכים רבות ושונות, אך בכל תרבות הם הוגדרו כניגוד גמור למוצא המשותף. ההבחנה בין מוצא משותף ליהסי־חיתון מתבררת לעתים באמצעות התשובה לשאלה האם יחסי־מין מותרים בנסיבות מסוימות, או אם הם אסורים ונחשבים לגילוי־עריות (ע"ע עריות, גלוי־).

סוגי הש' מוגדרים לפי המין, הגיל, הדור, הייחוס לענפים שונים של אותה המשפחה, ועוד. הבחנתם לפי המין והדור מצויים, כנראה, בכל התרבויות; הבחנות לפי קני־המידה האחרים מצויות במידה שונה בתרבויות השונות.

ב מ ע ר ב ת ־ ש' כלולים היחסים שבין השארים, כגון, דאגת האם לילדיה, החסות והחיבה שמעניק אחי־האם לילדי אחותו, ומרותו של האב־הזקן על בני־בנו. אולם מערכת־הש' כוללת גם יחידות חברתיות בעלות תכונות מבניות, כדוגמת המשפחה הגרעינית, יחידת קרובי המשפחה משני הצדדים של „אני" מסוים (להלן „יחידת קרבת המשפחה" — kindred) ויחידות צאצאות חד־קוויות. הדרכים שבהן קשורות יחידות אלו והדרבים שהן פועלות בהן כמערכת מקיפה הן צדדים חשובים של המבנה החברתי.

ה מ ש פ ח ה ה ג ר ע י נ י ת (nuclear family) מורכבת מבעל ואשה וילדיהם. במקרים של ריבוי־נשים נמנה הבעל עם מספר משפחות גרעיניות — כמספר נשותיו שילדו לו; הוא־הדין באשה במקרה של ריבוי־בעלים. הפרט משתייך למשפחה גרעינית, או ע"י נישואים והולדת ילדים, או ע"י שהוא נולד לבעל ואשה. ילד מאומץ נעשה לילדם של הוריו־מאמציו ומשתייך למשפחתם הגרעינית.

המשפחה הגרעינית מתקיימת כל זמן שהנישואים קיימים ובני־הזוג חיים — שהרי רק הם עשויים להוסיף חברים חדשים למשפחה כזאת; מכאן, שהמשפחה הגרעינית היא יחידה המתחסלת מאליה, ואינה יכולה להיות קבוצה מתמדת. שתי משפחות גרעיניות — או יותר — עשויות להיות קשורות זו־לזו ע"י יחסי־אחווה של כל אחד מן ההורים בכל משפחה; ע"כ יכולות להיווסד רשתות של משפחות גרעיניות הקשורות אלו באלו, אך קיומן תלוי באורך־ימיהם של הפרטים ובמספר צאצאיהם.

כל אדם נשוי יכול להשתייך לשתי משפחות גרעיניות בעת־ובעונה־אחת: משפחת־המוצא (family of procreation), שהוא נכנס אליה כבן להוריו, ומשפחת־הייסוד (family of orientation), שהוא מייסד אותה עם נישואיו; פרט לנסיבות של ריבוי־נשים מצומצמת חברותו לשתי משפחות גרעיניות. בדרך זו קיימת חברות כ פ ו ל ה, ורק במקרים נדירים ביותר יש חברות ריבויית. לפיכך, התחייבות היחיד למשפחה הגרעינית בד"כ אינה מסויגת בהתחייבויות אחרות.

י ח י ד ת ק ר ב ת ־ ה מ ש פ ח ה (kindred) מוגדרת כולה ע"י ההתייחסות ל„אני" (ego) מסוים, וכוללת את כל הקרובים שלו כפי שקובעת התרבות המסוימת. תביעות ה„אני" לגבי בני משפחתו המורחבת, ותביעותיהם של הללו לגביו, מודרגות לפי הריחוק הגנאלוגי.

מאחר שיחידת קרבת־המשפחה מוגדרת ע"י הריחוק הגנאלוגי מן ה„אני" שנקבע ע"י מוצא משותף, הרי שרק לאחים ולאחיות, מאב אחד ומאם אחת, קרובים זהים אלה לאלה. יחידת קרבת־המשפחה בין דודנים מדרגה ראשונה חופפת ברובה, אע"פ שחלק מהקרובים של אחד מהם אינו קרוב לאחר; לדודנים מדרגה שניה חפיפה פחותה. משום כך עשויות יחידות קרבת־המשפחה בכל הברה להיות חופפות ומשולבות, באופן שכל אחד מחברי החברה עשוי להיות „קרוב" לכל פרט אחר, ובו־בזמן יכולים שני פרטים הקרובים ל„אני" מסוים לחשוב את עצמם כלא־קרובים זה־לזה (מבחינת חברותם ביחידה של קרבת־משפחה). אדם שהוא בחינת „אני" ביחידה של קרובי־משפחה משלו, יהיה חבר — במידות שונות של חברות — ביחידות רבות ושונות מסוג זה. בניגוד לחברות במשפחה הגרעינית החברות ביחידות של קרבת־משפחה היא תמיד ריבויית.

מכיוון שכך, אי־אפשר להפריד — מבחינה פיסית — יחידה אחת

של קרבת־משפחה משאר כל היחידות מסוג זה מבלי לפרק את היחידות האחרות. אחת התוצאות של ההשתייכות ליחידה של קרבת־משפחח היא מידה מרובה של אינדיווידואציה, מאחר שרק אותם הפרטים שהם אחים, או אחיות, מאב אחד ומאם אחת, יכולים לתפוס עמדה זהה ביחידת קרבת־משפחה.

היחידה של קרבת־המשפחה גדולה מזו של משפחה גרעינית. את החברות בה קובעים שוה־בשוה האב והאם. ילדי אחיו ואחיותיו של האב וילדי אחיה ואחיותיה של האם, כאחד, הם חברי היחידה של קרבת־המשפחה של ה„אני”, ומידת הקרבה שביניהם שווה מבחינה עקרונית. יחידה כזאת אינה מתמדת והיא עשויה להתחסל מאליה, מאחר שהגדרתה מוסבת על „אני” מסוים, ואין היא מתקיימת אלא בחיי ה„אני”.

אע״פ שיחידה של קרבת־משפחה עשויה לכלול גם אבות קדומים, הרי שקביעתה מוסבה על ה„אני”, והיא יוצאת ממנו לכל סוגי הקרובים, הן מצד האב והן מצד האם. כך כוללת יחידה כזאת לא־רק את הוריו ואת אחי הוריו ואחיותיהם, אלא גם את הוריהוריו; אולם הוא־עצמו אינו נכלל ביחידה משום היותו צאצאם, אלא בתור נקודת המוצא וההתייחסות המרכזית של קבוצת קרבת־המשפחה.

היחידה של קרבת־משפחה הנקבעת לפי עקרון המנוגד לנ״ל — כלו׳, תוך התייחסות לאב־קדום היא יחידת הצאצאות (descent unit). החוקרים חלוקים בדעתם האם יחידת־צאצאות עשויה להיות למעשה „לא־חד־קווית” (non-unilineal) או „דו־קווית” (ambilateral). אם אמנם קיימות יחידות לא־חד־קוויות, הרי שהן דומות מאד מבחינה מבנית — או אף זהות — לקבוצות של קרבת־משפחה. יחידת צאצאות חד־קווית היא פטרילינאלית (patrilineal) כשהיא כוללת את ילדי הגברים אך לא את ילדי הנשים, ומטרילינאלית (matrilineal) — כשהיא כוללת את ילדי הנשים אך לא את ילדי הגברים. אם בתוך אותה החברה מצויות הן יחידות־צאצאות המבוססות על ייחוס לאב והן יחידות המבוססות על ייחוס לאם, ואם כל אדם משתייך לשתי יחידות כאלה, מדברים על מערכת של צאצאות כפולה (double descent).

חברי יחידת־צאצאות חד־קווית קרובים אלה לאלה בשתי דרכים: א) כשארים ביחידה המבוססת על ייחוס לאב (agnates), או ביחידה המבוססת על ייחוס לאם (שארי רחם — uterine kins); ב) באמצעות ש־ביניים; כך עשויים שני אגנאטים להיות בני־דודים (בנים לאחי־האבות), או שני שארי־רחם — בני־דודות (בנים לאחיות של האמהות).

ליחידה של צאצאות חד־קווית יכול להיות תחום מוגדר. אין היא בנויה בהתייחסות אל „אני” מסוים, החברות בה קבועה והיא יחידה בלבדית. אין בתוכה דרגות־חברות, או דרגות־ריחוק, או דרגות זכויות וחובות, משום שכל אחד מחבריה קרוב לשאר כל החברים באותה הדרך — בעוד שבקבוצה של קרבת־משפחה כל החברים קרובים ל„אני”, אך אינם קרובים בהכרח זה־לזה. מאותה הסיבה שונה החברות הריבויית ביחידות של צאצאות חד־קווית מן החברות הריבויית ביחידות של קרבת־משפחה. במערכת של קרבת־משפחה עשוי אדם להיות „אני” ביחידה אחת, דודן מדרגה ראשונה ביחידה שניה, ודודן מדרגה שניה ביחידה שלישית. במקרה של סכסוך בין קרוביו אלה יהיו לשניהם תביעות שוות כלפיו, וחובותיו כלפי שניהם תהיינה שקולות. לעומת־זה בנויות יחידות של צאצאות חד־קווית בחינת תא בתוך תא — כל חברי היחידה הקטנה־ביותר הם חברי היחידה הגדולה ממנה, וכולם חברי היחידה הגדולה משתיהן. לכן אין יחידות של צאצאות חד־קווית חופפות ומשולבות אלו באלו, כדרך שחופפות ומשולבות יחידות של קרבת־משפחה.

יחידות של ש׳ חד־קווית מכל הגילים מוגדרות בבירור, וחבריהן הפיסיים נבדלים משאר כל האנשים, מבלי לפורר שום יחידה אחרת באורח פיסי. משום־כך אין זכויותיו וחובותיו של כל פרט כלפי יחידת־הש׳ שלו מוגבלות ע״י שום יחידה מתחרה של ש׳ חד־קווית — שלא כדרך היחידות של קרבת־משפחה. ייתכן אפוא, שהיחידה של ש׳ חד־קווית תהיה קורפורציה, או סוג אוטונומי אחר בעל קיום מתמיד במסגרת החברה, שכן אין זהותה תלויה בשום פרט מפרטיה, ואף יש באפשרותה לגייס חברים חדשים במקום אלה שמתו. לכן מתאימות ומשמשות יחידות אלו מסגרות של סולידריות פוליטית בחברות שבטיות רבות.

תחומה וחברותה של המשפחה הגרעינית מוגדרים בצורה אחידה בכל חברה, מה שאין ביחידת קרבת־משפחה ובצאצאות חד־קווית; הללו עשויות להיות שונות מאד בגדלן ובתחומן. למשל, יחידת קרבת־המשפחה עשויה להצטמצם לדרגת דודנים מדרגה שניה, או להיות מורחבת עד לדרגת דודנים מדרגה רביעית.

תחומה של יחידת קרבת־משפחה או של צאצאות חד־קווית נקבע ע״י התפקודים המיוחדים לה בכל חברה וחברה. כך אפשר, שבחברה מסוימת תוגבל יחידת־צאצאות שבבעלותה שטח־קרקע נרחב ע״י עומק גנאלוגי של 6—8 דורות. יחידת ש׳ חד־קווית המחזיקה בתלקות־אדמה קטנות, עשויה להיות מוגבלת ע״י עומק גנאלוגי של שני דורות בלבד, בעוד שיחידה המחזיקה בנכסי דניידי (כגון עדרים) עשויה להיות מוגבלת ע״י עומק של 3—4 דורות. ייתכן שיחידת קרבת־משפחה, הפועלת כיחידה של גאולת־דם וגביית כופר־נפש, תהיה מצומצמת לדודנים בדרגה שניה, בעוד שיחידת קרבת־משפחה, הפועלת לצבירת־הון למפעל מסחרי, אפשר שתהיה מורחבת עד לדודנים בדרגה רביעית.

מאחר שתחומן של יחידות קרבת־משפחה ושל צאצאות חד־קווית נקבע ע״י התפקודים המיוחדים בחברות השונות, ומאחר שייתכן כי יחידות־ש׳ כאלה תמלאנה יותר מתפקוד אחד, עשויות להימצא בחברה אחת כמה יחידות של צאצאות חד־קווית, או של יחידות קרבת־משפחה בעלות ממדים שונים.

כאמור, אי־אפשר לה ליחידת קרבת־משפחה להיות יחידה מתמדת או „קבוצה קורפורטיווית” — שלא כיחידת צאצאות חד־קווית. אע״פ שיחידות צאצאות חד־קווית בעלות ממדים שונים עשויות למלא תפקודים שונים, עשויה יחידה אחת בעלת ממדים מוגדרים למלא יותר מתפקוד אחד. אם תפקודים אלה חשובים מאד, ואם נניח שהסולידריות בתוך היחידה גוברת עם כל תפקיד חדש שהיחידה נוטלת על עצמה, יגביר ריבוי הדרכים שבהן קשורים חברי היחידה אלה לאלה את האוטרקיה והאוטונומיה של היחידה ויקטין את תלותה ביחידות אחרות. בחברות שבטיות עשויות יחידות־צאצאות להיות רכיבים אוטונומיים (segments) של השבט.

נידונו כאן רק 3 טיפוסים של יחידות־ש׳. בחברות שונות קיימים גם צירופים של טיפוסים אלה ווריאנטות שלהם המותאמים במיוחד לתפקודים מסוימים בתנאים מיוחדים.

התפקודים המיוחדים הכדוכים ביחידות־ש׳ קובעים הן את ארגונן הפנימי של היחידות הללו והן את תחומן. למשל, אין טיבן של היחידות של צאצאות המבוססת על ייחוס לאב מחייב שסמכות מוחלטת ובלתי־מוגבלת תהא נתונה בידי זקן הזכרים. ואולם מבנה כזה ייתכן — ואף מתאים — כאשר היחידה של צאצאות חד־קווית היא בעלת רכוש, המצריך ניהול ופיקוח מתמידים שאי־אפשר לקיימם בדרך שגרתית. בדומה לכך, רצוי, אולי, שלבעל־האב במשפחה הגרעינית תהא ההכרעה של סמכות ושלטון, אך דבר זה כוחו יפה רק לגבי פעילויות מסוימות, או צירופים מסוימים של פעילויות, ובוודאי אינו מתחייב מתפקידו של האב או הבעל.

יחסי חיתון. הגדרנו את הש׳ כיחסים הנובעים ממוצא משותף, או מחיתון, או משניהם. החיתון מסומל ברוב התרבויות — ואולי בכולן — במערכת היחסים שבתוכה מותרים קשרי־מין בתנאים מסוימים. סוג־קשרים זה הוא בעצם ואריאנטה של הש׳, אך הוא

מתמיד פחות מזו. דווקא משום שהוא כולל בתוכו יסוד של בחירה. במובן־מה ניתן לומר, שע״י חיתון נוצרים קשרים שיוכיים (ascriptive) בדרך השגית, בין שהחיתון חל בין שני פרטים, ובין שהוא חל בין שתי יחידות של ש׳, נוצרת על־ידי סולידאריות ממין שונה — מתמדת־יחסית — הבאה לידי ביטוי בדרכים רבות ושונות, אך מנוגדות למצב בתוך היחידות שהוא מקשר ביניהן.

אָפְיָם המיוחד של יחסי הש׳. ראשית־כל יש להבחין בין הש׳ לבין פעילויות או תפקודים חברתיים מסוימים שאינם יחסי ש׳. הנישואים, למשל, אינם זהים עם יחסי־מין, האימהות אינה זהה עם הטיפול בילד, והבעלות על הנחלה אינה זהה עם הצאצאות, אע״פ שלעתים הקשר ביניהן הדוק. שנית, מתברר כי צורות הגיוס לעמדות ולקבוצות הש׳, והחברות בתוכן, כולן שיוכיות, וכי קני־המידה שהשיוך נעשה לפיהם הם תכונות יציבות ואוביקטיוויות, המשותפות לכל אדם — גיל, מין, דור, וכיו״ב; תכונות אלו אינן מעמדות נרכשים, שרק מקצת בני־אדם יכולים להגיע אליהם ע״י השגים ברמה גבוהה. שלישית, קני־המידה לייחוס עמדות ש׳ (kinship positions) מבוטאים ביטוי סמלי, אבל אין לזהות את הסמלים האלה עם קני־המידה שהם מסמלים. בד״כ הסמלים הם תכונות ביולוגיות או פיסיות של בני־אדם. הם נוטים לרמוז, או להעיד, על תכונות בלתי־משתנות, ולא על מצבים חולפים. ואולם, למושג „מין", למשל, כקנה־מידה, אין המובן הביולוגי, המוגדר הגדרה מדעית, אלא הוא מכלול דימויים שמקורם בשכל־ישר ובביטויי יומיום. כך, למשל, שונים המושגים „גבריות" ו„נשיות" מחברה לחברה, ומשתנים מזמן לזמן גם באותה חברה. לפיכך אין לראות בהם מושגים ביולוגיים, אלא הגדרות של הבדלים הנובעים מחלוקת בני־האדם לשתי קבוצות. בדומה לכך ניתן לתפוס את ה„גיל" בזמן שעבר, כגיל יחסי, או כמעמד כפוף בתוך הייראר כיה של סמכות. הסמלים נראים כרומזים על אוניוורסאליות, שלמעשה נעדרת מהם. כך, למשל, אין ה„מין" כסמל הש׳ זהה בכל התרבויות, והוא־הדין ב„גיל", וכיו״ב.

הצד האוניוורסאלי הוא, שבכל תרבות קיימת מערכת של סולידאריות מובדלות, שאליה קשורה מערכת של פעילויות ותפקודים מובדלים. קני־המידה שעל־פיהם משייכים את קשרי־הסולידאריות משתנים בביטוייהם הסמליים, אך כולם מסמלים **דרכים** של קשרי־סולידאריות, בין אם אנו עוסקים ביחידות־ש׳ המכילות סוגי־ש׳ שונים, ובין אם אנו עוסקים בסוגי־הש׳ עצמם („אם", „אב", „אח", „אחות"). נמצא שהתפקוד היחיד המגדיר את הש׳ ושבו עשויים להיות כרוכים תפקודים אחרים בנסיבות שונות, הוא להעמיד **מערכת־דגמים של קשרי־סולידאריות בין סוגים של בני־אדם או של יחידות חברתיות**. הדגמים נבדלים זה־מזה לפי ממדי היחידה, מידת הדיפרנציאציה הפנימית שלה, ומידת הזכויות והחובות של יחס־קרבה אחד לעומת משנהו. מובן מאליו, שבתוך המערכת החברתית מצויים אף קשרי־סולידאריות אחרים (למשל: עובד — מעביד); אולם אלה חולפים ומצומצמים, בעוד שקשרי הש׳ מתמידים ומקיפים תחומי־חיים ותחומי־פעילות רבים. בחברות שבטיות ומסרתיות הם שימשו מסגרת לרוב התפקידים החברתיים האחרים; הם קבעו את דתו, ועפ״ר גם את עיסוקו, מעמדו וכוחו הפוליטי של האדם. בחברות מודרניות עשוי אדם להינתק ממשפחתו ומשאריו, למצוא את מקומו במערכת הכלכלית והפוליטית — וגם להמיר את דתו. אבל קשרי הש׳ הם עדיין רקע לכל תפקידיו החברתיים של האדם. מוצאו המשפחתי קובע את מקומו ההתחלתי בחברה. הניתוק מקשרי המשפחה והש׳ הוא עפ״ר חלקי בלבד; גם כשנוצר הניתוק הוא מצטמצם עפ״ר לתקופה קצרה בחיי האדם — בין יציאתו ממשפחת מוצאו ועד ייסוד משפחה חדשה על־ידו.

וע״ע חתנה; משפחה; נשואים; אשות.

L. H. Morgan, *Systems of Consanguinity and Affinity of the Human Family*, 1870; E. B. Tylor, *On a Method of Investigating the Development of Institutions, Applied to Laws of Marriage and Descent* (Journal of the Royal Anthropologicol Institute, XVIII. 1889; W. H. R. Rivers, *K. and Social Organization*, 1914; id., *Social Organization*, 1926; T. Parsons, *The K. System of the Contemporary United States* (American Anthropology, XLV), 1943; G. P. Murdock, *Social Structure*, 1949; C. Levi-Strauss, *Les Structures elementaires de la parente*, 1949; A. R. Radcliffe-Brown – D. Forde (eds.), *African Systems of K. and Marriage* ,1950: E. E. Evans-Pritchard, *K. and Marriage Among the Nuer*, 1951; A. R. Radcliffe-Brown, *Structure and Function in Primitive Society*, 1952; M. Fortes, *The Structure of Unlined Descent Groups* (American Anthropology, LV), 1953; W. Davenport, *Nonunilinear Descent and Descent Groups* (ibid., LXI), 1959; J. D. Freeman, *On the Concept of the Kindred* (Journal of the Royal Anthropological Institute, XLI), 1961; J. Goody, *Classification of Double Descent Systems* (Current Anthropology, II), 1961; id. (ed.), *The Character of K.*, 1973; D. M. Schneider – K. Gough (eds.), *Matrilineal K.*, 1961; E. R. Leach, *Rethinking Antropology*, 1961; D. M. Schneider, *American K.: A Cultural Account*, 1968; R. Needham (ed.), *Rethinking K. and Marriage*, 1971; P. Reining (ed.), *K. Studies in the Morgan Centennial Year*, 1972.

ד. מ. ש.

שבא (שבאית: 𐩪𐩨𐩱 , סבא), ממלכה שנתקיימה בחלק הדרומי־מערבי של חצי־האי ערב, בשטחי תימן ותימן הדרומית (ע׳ ערכיהן) שבימינו, באלף הראשון לפסה״נ ובמחצית הראשונה של האלף הראשון לסה״נ. ש׳ השתרעה באיזור ההרים שבקרבת צנעא של היום ובאזורי השפלה ממזרח ומדרום־מזרח לצנעא. בירת ש׳ היתה מארב. סמוך לש׳ נתקיימו כמה ממלכות: המיר, חצרמות (ע׳ ערכיהן), מעין בצפון, קתבן בדרום־מזרח ואוסן בדרום. תושבי הממלכות דיברו בלשון ערבית דרומית (ע״ע, וע״ע שמיות, לשונות), ענף של הלשונות השמיות הדרומיות, שעמן נמנות גם הערבית והלשונות האתיופיות.

שבאית	תעתיק עברי	תעתיק לועזי
𐩱	א	'
𐩨	ב	b
𐩴	ג	g
𐩵	ד	d
𐩹	ד׳	d
𐩠	ה	h
𐩥	ו	w
𐩸	ז	z
𐩢	ח	h
𐩭	ח׳	h
𐩷	ט	t
𐩼	ט׳	z
𐩺	י	y
𐩫	כ	k
𐩡	ל	l
𐩣	מ	m
𐩬	נ	n
𐩪	ס	s
𐩲	ע	ʿ
𐩶	ע׳	g
𐩰	פ (רפה)	f
𐩮	צ	s
𐩳	צ׳	d
𐩤	ק	q
𐩧	ר	r
𐩦	ש (ימנית)	s
𐩯	ש (שמאלית)	s
𐩩	ת	t
𐩻	ת׳	t

האלף־בית השבאי

ידיעות חשובות על ממלכת ש׳ נשאבו מכתובות דרום־ערביות שנתגלו בתחומיה (תמ׳: כרך כ״ז, עמ׳ 144; רובן ציוני־קבורה, ציוני בניינים והקדשות לאלים); הן כתובות בכתב דרום־ערבי מיוחד, שצורתו נאה וסימטרית (ע״ע כתב, עמ׳ 1098). איסוף הכתובות החל במסעו של ק. ניבור (ע״ע; 1762). מראשוני מפענחי הכתב היה גזניוס (ע״ע), והמחקר קודם במידה רבה אחרי מסעות־התגליות של יוסף הלוי, ד. ה. מילר וא. גלזר (ע׳ ערכיהם) בשלהי המאה ה19. מחקרים וחפירות שנעשו מטעם אוניברסיטת לובן (1951/2) ומוסדות־מחקר אמריקניים (1950/3; 1975/6) חשפו תרבות מפותחת, שהתבססה על חקלאות (כולל גידול בשמים) וסחר אבני־החן, שהובאו, דרך



שבא: הפתח הדרומי של הסכר הגדול במארב

מיצר באב אל-מַנדב, אל כל רחבי העולם העתיק. מארב, בירת ש׳, היתה מטרופולין ומרכז מסחרי בי״ל. החקלאות של ש׳ ניזונה מגשמים עונתיים וממערכת השקיה מסועפת של סכרים ותעלות. הסכר הגדול במארב (כ 600 מטר ארכו) היה בעל חשיבות מיוחדת; האגדה המוסלמית מייחסת את התמוטטות התרבות הדרום-ערבית לחורבן סכר זה (המאה ה 6). אך אפשר שדווקא חולשה מדינית הביאה להזנחת הסכר. עשרו של איזור ש׳ היה מפורסם, והסופרים הקלאסיים (ארטוסתנס, סטרַבּון, דיודורוס סיקולוס ופליניוס „הקשיש") קראו לחבל-ארץ זה Εὐδαίμων Ἀραβία, Arabia Felix („ערב המאושרת"), או Arabia Odorifera („ערב המפיצה ריחות-בֹּשֶׂם"). וע"ע ערב, עמ׳ 140; ערבים, עמ׳ 161/4.

היסטוריה. על מוצא הש" ושכניהם מעידה קרבת לשונם ללשונות השמיות הצפון-מערביות: יש בהּ כל 29 ההגאים שרווחו בלשונות אלו עד המאה ה 13 לפסה"נ (השווה הא"ב של אוגרית).

שכבת היישוב הקדומה ביותר שנחשפה בתרבות השבאית שייכת, לפי בדיקה של פחמן רדיו-אקטיווי, למאות ה 11—ה 10 לפסה"נ. ע"פ הכתובות, שזמנן מאוחר בכמה מאות שנים, נראה שתחילה שלטו בש׳ שליטים-כוהנים, שתֹּארם היה מכַרב, ואחריהם — מלכים (מלך). אך יש המשערים שה„מְכַרב"ים וה„מֶלכ"ים שלטו במקביל. ידועים שמותיהם של עשרות שליטים, אולם הכרונולוגיה אינה ברורה, שכן השליטים הראשונים נקראו בוּלם באותם שמות (כחצי-תריסר). בכתובות מלכי אשור (700 לפסה"נ בקירוב) באים שמותיהם של שניים ממנהיגי ש׳ (It-ʾ-am-ra — ית׳עאמר; Ka-ri-bi-ilu — כרבאל), אותם השמות ידועים בין שמות ה„מכרב"ים. מכאן שיערו שה„מכרב"ים הראשונים שלטו כבר ב 800. ע"פ שינויים בתארי-המלוכה, המשקפים שינויים בכפיפותן המדינית של ש׳ ושכנותיה, מבחינים בכמה תקופות: (1) תקופת ה„מכרב"ים (800—450); (2) תקופת מלכי ש׳ (450—65 לפסה"נ). בתקופה זו סופחה ממלכת מַעין לש׳; (3) תקופת מלכי ש׳ וד׳וּ רידאן (65 לפסה"נ — 300 לסה"נ). השם ד׳ו רידאן כלל, לפי פירושים שונים, את קתבן או את חמיר (ע"ע); בתקופה זו בלט המלך אלשַרח יחצ׳ב, מביסו של אֵיליוס גאלוּס (ר׳ להלן); (4) ב 300 לסה"נ סיפח המלך שמַר יהרעש את חצרמות ויֵמנת. במאה ה 4 נשׂאו מלכי אכסם (ע"ע אקסוּם; חבש, עמ׳ 106) את התואר „מלכי ש׳ וד׳וּ רידאן". מה שמורה על הגמוניה אכסומית; (5) ב 400 נקרא המלך אבכרִב אסעד גם „מלך הערבים בטוד ובתהמַת" (= ברמה ובמישור). תקופת האיחוד של כל הממלכות הדרום-ערביות נמשכה מ 300 עד 600 בקירוב.

בכל תקופות שגשוגה ניצלה ש׳ מפלישות בשל ריחוקה מעֵבר למדבריות; הפולש היחיד, המושל הרומאי של מצרים, מַרקוס איליוּס גאלוּס, הגיע עד מארב (24 לפסה"נ), אך נאלץ לסגת באבידות כבדות.

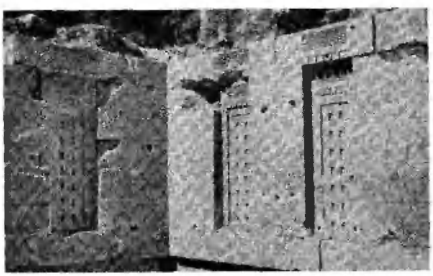
באימפריה הרומית שימשו הבשמים (ע"ע, עמ׳ 965; בעיקר מור ולבונה) לתרופות, לתמרוקים, לצרכי פולחן במקדשים ובבתים ולסילוק ריחות רעים. מרבית הצריכה סופקה מש׳ והביאה לפריחה בלא-תקדים בסחר-החוץ של ש׳. עם הפיכת הנצרות לדת מוכרת ברומא (313) ירדה צריכת הבשׂמים המרוּבּה שהיתה נהוגה בעולם האלילי, במיוחד בקשר להקרבת קרבנות. ויצוא הבשמים מש׳ צומצם והמצב הכלכלי בדרום-ערב החל להתערער. חדירת הנצרות לחבש במאה ה 4 יצרה חיץ וסכסוכים עם השמיים בחבש, שכתוצאה מהם נחלשו ממלכות דרום-ערב עוד יותר. במאה ה 6 פעל יוסף ד׳ו נואס (ע"ע) מלך חמיַר, שהיה יהודי, נגד הנוצרים ועורר רוגז רב בעולם הנוצרי. שליט ביזנטיון ניצל עניין זה להשתלטות על נתיבי-הסחר בדרום-ערב, ובהשפעתו פלש כלב מלך אכסֻם לש׳ וכבשהּ (525). את שלטון אכסם פרק המלך האחרון של ש׳, אבּרַהַ, שהיה נוצרי-נסטוריאני. אברה ניהל מלחמות-כיבוּש, תיקן בפעם האחרונה את סכר מארב, אך אחרי מותו (570) השתלטה פרס (ע"ע, עמ׳ 365) על ש׳. במאה ה 7 בא כל דרום-ערב בשלטון הח׳ליפים הראשונים, וקיבל במהרה אופי ערבי ומוסלמי.

הדת. ראש אלוהיהם של תושבי ש׳ היה אל-הירח אַלמַקה, והש" קראו לעצמם „בני-אלמקה". בת-זוגו היתה אלת-השמש שמס. מחשובי אלוהיהם היה עַת׳תַר, המקביל לעשתר-כמוש במואב, עת׳תר באוגרית (שהיה בן אל וְאחי בעל); מקבילותיו הנקביות בצפון: עשתרת (ע"ע) בכנען ואשתר בבבל.

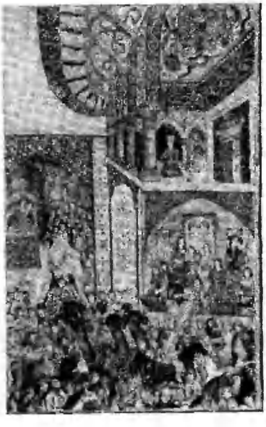
במאה ה 4 לסה"נ, אחרי ההגמוניה האכסומית, בא במקום הפוליתאיזם — פולחנו של רחמן, אלוהי-השמיים. כמה ממלכי ש׳ התייהדו. מהמאה ה 6 נשתמרו נוסחות דתיות יהודיות (ע"ע ערב, עמ׳ 144, ושם תמ׳) ונוצריות. בנוסחות הנוצריות נמנה רחמן בראש השילוש הקדוש, ואחריו ישו (הנקרא גם משיח) ורוח-הקודש. שמו של רחמן נתקבל כבר ע"י מחמד ככינויו של אללה, או כשמוֹ (ע"ע אלהים, עמ׳ 465).

במקרא. ש׳ ושכנותיה נמנו ב„לוח העמים" (ע"ע שבעים אֻמות) הן עם בני יָקטן בן עֵבר, היינוּ צאצאי שֵם (ברא׳ י, כו—כט = דה"א א, כ—כג) והן עם צאצאי חם (ברא׳ י, ז = דה"א א, ט). זיקתם לבני חם מתבארת לאור קשריהם התרבותיים והפוליטיים עם אוכלוסי אתיופיה. הופעת ש׳ גם בין בני קטורה (ברא׳ כה, ג [דה"א א, לב]), מתבארת בקשריהם אל העמים שישבו בצפון-ערב ובמערב ה„סהר הפורה" ועסקו בסחר הבי"ל הקדום.

במקרא נזכרת ש׳ כסוחרת במותרות (בשׂמים, אבנים-יקרות, זהב, ועוד) שסחרה הגיע עד צור (ישע׳ ס, ו; ירמ׳ ו, כ; יחז׳ כז, כב—כג; לח, יג; תה׳ עב, י, טו; איוב, ו, יט). לפי פליניוס, נמשך מסע מתמנע בירת-קַתַּבָן לעזה כ 65 יום. יש במקרא כמה הזכרות של ש׳, שכנראה אינן מתייחסות לש׳ הדרומית, סוחרת-העמים, אלא לש׳ הצפונית של נוודים (איוב א, טו, ועוד).



אולם הכניסה למקדש במארב, בירת שבא



מלכת שבא בטירה הודית. מיניאטורה פרסית, אמצע המאה ה 19 (מוזיאון יד ל. א. מאיר, ירושלים)

הופעתה של מלכת־ש' בחצרו של שלמה (מל"א י, א—י, יג; דה"א ט, א—ט, יב) הצ־טיינה בעושר ובפאר. נראה שביקור זה בא להסדיר קשרי־מסחר הדדיים עקב התגברות השפעתו של שלמה ב־איזור ים־סוף (ע"ע אופיר) ושליטתו על נתיבות־הסחר היבש־תיים. במקרא לא נזכר שמה של מלכת ש' ואין אפשרות לשבצה בין שליטי ש' הידועים, שכן כולם היו גברים. אולם הכתובות הקדו־מות ביותר הן מן המאה ה 8, ולא מן הנמנע שבמאה ה 10 היתה בש' מלכה־שלטת. ב־קראן (כ"ז, כ—מ"ה) נקראת מלכת־ש' בלקס (= פילגש?). אצל יוסף מן מתתיהו הפכה מלכת־ש' למלכת מצרים ואתיופיה, ואילו בברית החדשה (מתי XII 42; לוקס XI, 31) נקראת βασίλισσα νοτου, „מלכת־הדרום" או „מלכת תימן".

מהסיפור על פגישת שלמה ומלכת־ש' צמחה אגדה אתיופית שייחסה את מוצא „בית־שלמה", ששלט באתיופיה עד 1974, למלכת ש' (ע"ע חבש, עמ' 106/7). אגדת הפלשים (ע"ע, עמ' 894), הקושרת אותם בבנה של מלכת־ש', רומזת למוצאם מהיהודים בדרום־ערב.

מלכת ש' באמנות. ציירים ופסלים הרבו לתאר את מפגשם המפואר והדרמתי של שלמה ומלכת ש'. זכורות במיוחד יצירותיהם של ב. אנטלמי, ל. גיברטי (ע' ערכיהם, ושם תמ'), ה. הולבין הבן, פ. ורונזה, מ. רימונדי, טינטורטו (ע' ערכיהם) וקלוד לורן (ע"ע, ושם תמ'). ור' תמ' בערך שלמה.

ר. בראונינג (ע"ע) חיבר שיר ששמו Solomon and Balkis (1883), ואילו א. דה קאשטרו א אלמאידה (E. de Castro Almeida) הפורטוגלי חיבר דרמה, Balkiss Rainha de Saba, d'Axum e do Hymiar („בלקיס מלכת ש', אכסום וחמיר"), 1894. ק. גולדמארק חיבר אופרה וש. גרונמן (ע' ערכיהם) — קומדיה ששמן „מלכת־ש'". רספיגי (ע"ע) חיבר בלט, שהגיבורה שלו מלכת ש' (1923). ביבל' ר' גם: ערב, עמ' 140.

F. Hommel, *Südarabische Chrestomathie*, 1893; J. A. Montgomery, *Arabia and the Bible*, 1934; G. Ryckmans, *Les Noms propres sud-semitiques*, I-III, 1934/5; id., *Les Religions arabes préislamiques*, 1951²; J. Ryckmans, *L'Institution monarchique en Arabie meridionale avant l'islam*, 1951; J. Pirenne, *La Grece et S.*, 1955; A. Jamme, *La Paléographie sud-arabe de J. Pirenne*, 1957; R. Le Baron Bowen – F. P. Albright (eds.), *Archaeological Discoveries in South Arabia*, 1958; G. W. Van Beek, *The Rise and Fall of Arabia Felix* (Scientific American, CCXXI), 1969; J. B. Pritchard (ed.), *Solomon and S.*, 1974.

שמ. ש.

שְׁבוֹ, ע"ע אֲכָטִיס.

שְׁבוּטָאִים (Gadiformes), סדרת דגי־מאכל חשובה, הנמנית עם הכליל־גרמיים. יש בהם סימנים פרימיטיוויים וסימנים משוכללים כאחד. הסימנים הפרימיטיוויים: גופם מכוסה קשקשים עגולים. כל קרני־הסנפירים רכות. הסימנים המשוכללים: סנפירי־הגחון קבועים לפני סנפירי־החזה, שלפוחית־השחיה סגורה; סנפירי הגב והשת בד"כ ארוכים. למינים רבים בין בשרני מתחת לסנטר, המסייע בחיפוש מזון. רובם דגי־קרקע. תפוצתם העיקרית באזורים הממוזגים והקרים של כדה"א.

בא"י מינים מעטים הנמנים עם משפחות אלו: (1) משפחת השיבוטיים (Gadidae), הכוללת סוגים רבים, חשובה לדיג, מהם בארץ: שיבוט (Gadus; ע"ע בקלה [שם ציורים]); פיציס (Phycis) בו המין פיציס־המכמורת (P. blennioides), החי במעמקים (100 מ') בחופי הים התיכון. לעתים נתפס בכמות קטנה בדיג־מכמורת. השלל השנתי בעולם של הדיג הימי של משפחת השיבוטיים (ממוצע 1970—1973) היה כ 10 מיליוני טונות. המין היחיד במשפחה השוכן במים מתוקים הוא Lota lota, הנפוץ באגמים באסיה, באירופה ובאמריקה מצפון לקו רוחב 45; (2) משפחת הבקלאיים (Merlucciidae), ובה הסוג החשוב לדיג — בקלה (Merluccius; ע"ע); (3) משפחת החטמניים (Macrouridae), דגים השוכנים בעומק עד 200 מ'. בארץ קיימים שני סוגים: אחד מהם החטמן (Coelorhynchus coelorhynchus) — גופו מוארך וקצהו האחורי מחודד, בלא סנפיר־זנב. חרטומו חד ומשוטח, פיו תחתי ומרוחק מהקצה כמו בכריש. שוכן באיזור א"י בחוף הימה"ת, בעומק העולה על 100 מ'; (4) משפחת הגדליים (Moridae). בימה"ת נפוץ מין יחיד — גדלה (Gadella) — הנדיר מאד בחוף הארץ.

שְׁבוּיִים, אַרְבַּעַת ה־, סיפור יהודי־ספרדי על־אודות 4 ת"ח שיצאו בשליחות ישיבות בבל לאסוף כספים ל„הכנסת כלה", נפלו בשבי „השליש הממונה על הציים" בקורדובה ונמכרו במרכזים יהודיים שונים; אלה הפכו על־ידם למרכזי לימוד־תורה ופסיקה עצמאיים. הסיפור מופיע לראשונה בס' הקבלה" (עמ' 46/8; ר' ביבל') לר' אברהם אבן דאוד. נזכרים בו רבנו חושיאל, שנפדה ב„אפריקיה" ומשם עלה לקירואן ו„היה שם לראש"; ר' שמריה בן אלחנן, שנפדה באלכסנדריה "והיה שם לראש" ור' משה בן חנוך ובנו ר' חנוך (ע' ערכיהם) שנמכרו בקורדובה. עיקר הסיפור מתייחס לר' משה בן חנוך, המתואר בס' הקבלה" כמייסד לימוד־התורה בספרד, שכן לפניו „לא היו אנשי ספרד בקיאין בדברי רבותינו ז"ל".

ידיעותינו על תולדות החכמים הנ"ל אינן מקיימות את הסיפור כהוויתו. במכתב אוטוגרפי של ר' חושיאל (נתגלה בגניזה הקהירית) הוא מציין, כי עזב מרצונו את ארץ מולדתו — כנראה איטליה. גם ר' שמריה לא הגיע למצרים כשבוי, ואביו, ר' אלחנן, היה גם הוא ראש הקהילה במצרים.

נראה שהסיפור משקף מסורת עממית שנפוצה בקרב יהודי ספרד במאה ה 11, ואשר עיקרה — הדגשת עליית מרכז־התורה הספרדי על רקע שקיעת ישיבות בבל, שעד לזמן הסיפור (סוף המאה ה 10) נזקקו כל תפוצות ישראל לפסקיהן (ע"ע גאון, גאונים, עמ' 134). הסיפור מדגיש את עצמאות המרכז הספרדי, שהשיב בהלכה לשואלים מארצות אחרות, תוך הדגשת הלגיטימיות שבהת־פתחותו ע"י הצבעה על זיקת החכמים למרכז הבבלי.

ג. ד. כהן (מהדיר), ס' הקבלה לר' אברהם אבן דאוד הלוי, תשכ"ז; S. Schechter, *A Letter of Chushiel* (JQR, XI), 1899; G. D. Cohen, *The Story of the Four Captives* (PAAJR, XXIX), 1960/1.

שְׁבוּיִים וּפִדְיוֹן שְׁבוּיִים. „שבי" במקרא מציין לכידת בני־אדם במלחמה (השו': „את השבי ואת המלקוח ואת השלל" [במ' לא, יב]. שבי — אדם; מלקוח — בהמות; שלל — חפצים). לפי חוקי המלחמה בימי־קדם היה השי' נתון לבעלותו המוחלטת של

שובהו, שהיה רשאי לעשות בו כרצונו. המנצח במלחמה היה עוקר את הש" ממקומם ומוליכם אתו; מכאן הביטוי הנפוץ ,הלך (ב)שבי' (והשו': „ותנהג את בנתי כשביות חרב" [בראׂ לא, כו]). לפעמים „שבי" הוא מושג־נרדף ל„גלות". מלכים אכזרים היו מתעללים בש" ומוליכים אותם בבזיון (השו': ישע' כ, ד). שבויי־המלחמה היו נכבשים לעבדים (היה זה אחד המקורות החשובים לסחר־העבדים בתקופה היוונית והרומית). יש שהמנצחים היו הופכים את הש" לעובדי־כפיה של המלך. כך אומר מלך מואב (ע"ע מישע, מצבת־), שחפר בורות (או תעלות־מים) ע"י שבויי־המלחמה הישראליים (שו' 25/6). חש" נכבלו כאסירים (השו': ישע' נב, ב; ירמ' מ, א—ד), וכמוהם הושמו ב„בור" (השו': שמ' יב, כט). פעמים היו ממיתים את הש" במיתות אכזריות (דה"ב כה, יב). בחוקי־המלחמה של העולם העתיק היתה מקובלת הזכות להרוג את שבויי־המלחמה, אך לא אנשים שנתפסו בדרכים אחרות. זוהי משמעותם של דברי אלישע הנביא אל מלך ישראל: „האשר שבית בחרבך ובקשתך אתה מכה" (מל"ב ו, כב). ומעין זה מספר יוסף בן מתתיהו, שלפי חוקי הרומאים היו שבויי־המלחמה שנשבו בעל־כרחם מוצאים־להורג; אבל בנופלים אל מחנה הרומאים מרצונם אסור היה לנגוע לרעה. בעולם העתיק היו הש" משוללי כל זכויות, ולא נותר להם לקוות אלא לרחמי שוביהם ולחנינתם — ולפעמים היו משיגים אותם (תה' קו, מו; ועוד). בייחוד נחשב לטוב ולהגון לרחם על ש" מבני עמו של המנצח או קרובים אליו (השו': בראׂ יד, כא; דה"ב כח, ח—טו).

בעולם העתיק היו הגברים של האויב המנוצח נהרגים בד"כ, והנשים והטף — נשבים ונכבשים לעבדים ולשפחות. הנשים השבויות הוערכו לא ככוח־עבודה בלבד, אלא גם לפי יפין, והן חולקו כפילגשים למנצחים (שופ' ה, ל. בנושא זה פרצו לפעמים סכסוכים בין המנצחים; השו' הסיפור המפורסם בפתיחת האיליאס). על רקע זה יש להבין את דין „יפת־תואר" (דב' כא, י—יד), המעניק לשבויה יפת־תואר זכויות של אשה מועמדת־לנישואים ממש. החושק בשבויה יפת־תואר חייב לתת לה חודש שלם — בביתו — להתאבל על הוריה (שיש להניח כי נהרגו במלחמה, ועכ"פ נותקה מהם לחלוטין); רק אח"כ רשאי השובה לבוא אליה, והיא נחשבת לאשתו לכל־דבר. אם השובה מתחרט בינתיים ואינו חושק בה עוד, הוא חייב לשחררה, ואסור לו לנהוג בה כשפחה (שהיא רכושו) ולמכרה בכסף. לא ידוע אם וכיצד קוים חוק זה בזמן מן הזמנים. חז"ל ראו בשלילה את לקיחת „יפת־תואר", ואמרו, שאין כאן אלא ויתור של התורה לחולשת הטבע האנושי — „כנגד יצר־הרע דיברה תורה".

ע. ח.

ב ת ו " י. שבייתו של יהודי גוררת התייחסויות הלכתיות, שהחשובה בהן היא מצוות פ ד י ו ן ש" (פ"ש). מצווה זו לא נזכרה במקרא, אך חז"ל הפליגו בערכה, הסמיכוה לפסוק והעמידוה כ„מצווה רבה" (כלו', מצווה גדולה; ב"ב ח', ע"ב); וכדברי הרמב"ם (הל' מתנות עניים ח, י): „פ"ש קודם לפרנסת עניים, ואין לך מצווה גדולה מפ"ש, שהשבוי הוא בכלל הרעבים והצמאים והערומים, ועומד בסכנת־נפשות... ואין לך מצווה רבה מפ"ש".

חשיבות רבה נודעת למצוות פ"ש אחרי חורבן הבית־השני וביה"ב. בהתאם לתנאי־החיים באותן תקופות הורחבה הגדרת השבי והתייחסה בעיקר למקרים הבאים: א) שבי בידי ליסטים, ביבשה או בים; ב) הימצאות במאסר; ג) הימצאות בסכנת שמד (ע"ע), או במקום שאי־אפשר לקיים בו מצוות. במשנה (כתו' ד', ח—ט') נזכרת חובת הבעל לפדות את אשתו השבויה, חובה הנזכרת בכתובה (ע"ע אִשות, עמ' 394/6): „אם תשתבאי, אפרקינך ואותבינך לי לאינתו" (= אם תישבי אפדך ואשיבך לי לאשה); ובכתובת כוהנת — „אהדרינך למדינתך" (= אשיבך לעירך; שכן אשת כוהן שנשבית אסורה על בעלה). אך גם אם לא צוין הדבר בכתובה חייב הבעל — שכן זהו „תנאי בי"ד". זכר לתנאי זה נמצא בחומר ספרותי מהמאה ה 2, שנתגלה במדבר־יהודה ובקטעי גניזה (ע"ע) מיה"ב.

·לרגל מספר הש" הרב במלחמת־החורבן (לדברי יוסף בן מתתיהו [מלה"י ו', ט', ג'] — 97,000) ומספר גדול אף יותר לאחר מרד בר־כוכבא — עת נמכרו לעבדים בשוקי חברון ועזה — ניסחו חז"ל במפורט את חיובי פ"ש החלים על היחיד ועל הציבור. חובת פ"ש מוטלת תחילה על הש' ובני משפחתו; אין להם — חובה על קרוביו; ורק אם אין לו, למשפחתו או לקרוביו — מצווה על כל אדם לפדותו (רמב"ם, הל' עבדים ב', ז'). הפודה ש' רשאי לתבוע ממנו את כספו, או תמורתו — ללא רווח — אף אם פדהו שלא מדעתו. הפודה נערה ורוצה לשאתה לאשה — דמי הפדיון נחשבים כמוהר או כמקדמה ע"ח כתובתה (כתו' ל"ו, ע"ב); דין זה נהג ביה"ב במזרח, כעולה מספרות השו"ת.

ס ו ל ם ה ע ד י פ ו י ו ת. האם קודמת לכל — אפילו לפדיון עצמו (תוספ' הוריות ב', ה'); אך יש המגבילים עדיפות זו רק למקרים שאין בהם סכנת־נפשות. אח"כ הסדר הוא: רבו, אביו, בנו, אחיו ושאר קרוביו; שכניו, אנשי עירו ושאר המקומות; כהן, לוי, ישראל, ממזר, גר ועבד משוחרר; אשה קודמת בפדיונה לאיש (רמב"ם, הל' מתנות עניים ח', א'). סדר זה תקף רק אם כולם שווים בחכמה; אבל אם אביו חכם — קודם לרבו; וממזר ת"ח קודם אף לכהן־גדול עם־הארץ (שם שם, י"ז).

אין מצוות פ"ש חלה לגבי יהודי עובר־עבירות במזיד ו"להכעיס"; עבריין „לתאבון" (כלו', בגלל נסיבות הזמן והמקום) מותר לפדותו, אך אין בכך חובה. במצב של סכנת־נפשות או שמד חובה לפדות גם עבריינים־במזיד ופושעים. אין חובת פ"ש חלה לגבי משומדים, אך היא חלה על אנוסים (שו"ת הרא"ש, כלל ל"ב). במשנה (גיט' ד', ו') נמסרות התקנות הבאות בדבר פדיון שבויים: „אין פודין את הש" יתר על כדי דמיהן, מפני תיקון העולם", והטעם הוא כדי שהשבאים לא יתנו לבם לתפשם (ירו', שם ד', ו'; ובבלי שם מ"ה, ע"א, ובחידושי הרשב"א שם) וכן „אין מבריחין את השבויין מפני תקנת העולם" (גיט', שם) כדי שלא ינהגו בעתיד באכזריות כלפי שבויים אחרים, או כדברי רשב"ג „מפני תקנת השבויין", שלא יכבלו את השבויים שבידיהם.

חכמי אשכנז (סמ"ג א', מצוות־עשה קס"ב) — ובעקבותיהם שאר הפוסקים — קבעו, כי מותר לפדות ת"ח אף במחיר מופרז; סירובו של ר' מאיר (ע"ע) מרוטנבורג להיפדות ממאסרו בגלל גובה הסכום היה „לפנים משורת־הדין".

מגמת הפוסקים — בעיקר לאחר גירוש ספרד — היתה להתיר תשלום מופקע במקרים מיוחדים, והם: פדיון עצמו, אשתו וקרוביו; „פיקוח נפש"; ילדים בסכנת שמד; חשש לחילול השם; ואם הציבור מתנדב מרצונו לשלם סכום גבוה.

בכל הדורות עסקו במצוות פ"ש מנהיגי הציבור, ובעיקר ת"ח, בין בשליחות עצמם בין בשליחות הציבור. מסופר על חכמים רבים שעסקו במצווה זו בא"י ובבבל, ובולטת בהם דמותו האגדית־למחצה של ר' פינחס בן יאיר (חולין ז', ע"א). נראה כי בתקופת התלמוד הוטל פ"ש על הציבור, מנהיגיו ונציגיו; נערכו מגביות ואף נזכרת קופת פ"ש (ב"ק קי"ז, ע"ב). מעמדה של מצוות פ"ש כ"מצווה רבה" הציב את הלכותיה בנפרד מדיני צדקה (ע"ע). לדוגמה: נפסק כי מותר לשנות את ייעודם של כספי ציבור והקדש למען פ"ש, ומותר למכור, למטרה זו, ספר־תורה והמרים שנועדו לבניין ביכ"נ. פ"ש קודם לפרנסת עניים ולכסותם, כלו', קודם לצדקה (רמב"ם, שם שם, י—י"א). בשבחה של מצווה זו נקבע, שהיא כוללת 4 מצוות־עשה למקיימה, וכמספר הזה של לאווין למעלים עיניו ממנה. העיסוק בפ"ש נחשב לאחת מדרכי הכפרה של רוצח — בחינת הצלת נפש תחת נפש (שו"ת מהר"י ברונא, סי' רס"ו). גם ספרי־המוסר בכל הדורות מפליגים במעלת העוסק במצווה זו. במהלך י ה " ב ועד

ה ז מ ן ה ח ד ש היו קהילות ישראל, ובעיקר אלו שלחופי הימה״ת, ערוכות לפדיון שבויי מלחמות ושוד ימי, שהיו תופעות־קבע במאבק בין העולם המוסלמי לנוצרי.

במאות ה 11—13 הובאו ש״ שנפלו בידי המוסלמים, לשוק העבדים הגדול באלכסנדריה, ופעילות פ״ש נרחבת, המשתקפת בתעודות הגניזה, התנהלה בקהילות אלכסנדריה, בלביס ופוסטאט שבמצרים. איסוף הכספים נערך ע״י דייני אלכסנדריה שפנו לצורך זה לראשי הקהילות במצרים ובערי המוצא של הש״, בביזאנטיון. בעיתות אסון, בהן היה צורך בריכוז סכומי כסף גדולים עקב הבאתם של ש״ רבים לשוקי העבדים, נערכו עצרות בחסות הנגיד, הוכרזו תעניות וביטול מלאכה והמוני העם תרמו כסף וחפצים אישיים — תופעה שעוררה התפעלותם של נכרים. בראשית המאה ה 12 עסקו קהילות המזרח בפדיונם של ש״ שנשבו ע״י הצלבנים במהלך כיבוש א״י ב 1099, ובהם ש״ ירושלמיים שהובאו לאנטיוכיה ולאשקלון ונפדו ע״י יהודי המקום בעזרת קהילות נוספות, בעיקר קהילת בלביס שבמצרים. במאות ה 15—16 הובאו לשוק העבדים באלכסנדריה שבויי מלחמות העות׳מאנים והממלוכים; באותה תקופה הובאו לשם גם ש״ פלשים (ע״ע) שנשבו במלחמות עם הנוצרים באתיופיה. רבני מצרים פסקו כי אין לנהוג בהם כבעבדים — אלא כביהודים, אע״פ שאינם מקיימים מצוות התורה שבע״פ.

שבייתם של מאות יהודים, במלחמות פורטוגל וספרד בחופי צפון־אפריקה במאות ה 15—16, הביאה לשכלול האמצעים הארגוניים ולפיתוח קשרים בין־קהילתיים לגיוס כספים לפ״ש. בעקבות כיבוש העיר אדזילה במרוקו, ע״י פורטוגל (ע״ע, עמ׳ 515) ב 1471, ושבייתם של 250 יהודים, יזם דון יצחק אברבנאל (ע״ע) בליסבון בחירת ועד בן 12 חברים, שכ״א מהם היה אחראי לאיסוף כספים באיזור מסוים. באותה דרך אורגנה מגבית לשחרור 400 יהודי מלגה (ע״ע) שנשבו ב 1487 ע״י כובשי העיר הנוצרים. תשלום דמי הפדיון הוטל על כל קהילות קסטיליה, ועל־כך הופקדו 12 חכמים שנשלחו לקהילות.

בזמן כיבוש תוניס בידי הספרדים (1535) נשבו יהודים רבים שנפדו בסכומי־כסף גדולים בידי קהילות נאפולי וג׳נובה — ללא תיאום ביניהן. בעקבות זאת הציע ד׳ עזריאל דאיינה, מרבני מנטובה, שיתוף־פעולה בין־קהילתי הדוק־יותר, לייעול הגביה ולמניעת סחטנות; לקבוע סכום מירבי לפדיון איש, אשה וקטן; להקים ועד בין־קהילתי שיארגן את הגביה וירכז את הכסף בנאפולי ולהטיל מס על כל יהודי איטליה, שהכנסותיו יוקדשו לפ״ש.

חיסול הממלכה הממלוכית ב 1517 הביא לירידת חשיבותו של שוק העבדים באלכסנדריה ולעלייתו של שוק עבדים גדול בקושטא, אליו הובאו תחילה שבויי מלחמות העת׳מאנים, ומאוחר יותר היה לשוק בי״ל אליו הובאו ש״ מכל המזה״ת, ממרכז אירופה וממזרחה. בעקבות זאת התרכזה עיקר פעילות פ״ש בקהילת קושטא, שהפעילה לצורך זה את קהילות ישראל באשר הן.

חשיבות יתרה נודעה לשוק ולקהילת קושטא, בעקבות פרעות ת״ח—ת״ט (1648/9; ע״ע חמילניצקי, עמ׳ 568/70) ומלחמות מדינת מוסקווה בפולנים בשנים 1654/9 (ע״ע פולניה, עמ׳ 417). אלפי יהודים פולנים נשבו בידי הטטרים, יושבי קרים (ע״ע), שלחמו בצד הקוזקים; חלקם נפדו בפולניה ואחרים הובאו לקרים, ומאוחר־יותר לשוק־העבדים המרכזי בקושטא. ב 1654 שוב נשבו אלפי יהודים בידי צבא מדינת מוסקווה — רובם מהמחוזות הסמוכים לגבול הרוסי — וב־1659 נשבו יהודים תושבי הדוכסות הליטאית. שבויי המוסקוואים הועברו לפנים רוסיה; חלקם הוחזקו במאסר ושוחררו לאחר חתימת הסכם השלום ב 1667, דבר שעלה לקהילות ליטא בממון רב. ש״ אחרים נמכרו למזרח — בעיקר לפרס — ונפדו מאוחר־יותר בפעולתו של „ועד ארבע הארצות״.

הפעילות לפדיונם של שבויי שלוש המלחמות בפולניה החלה ב 1649; היא התרכזה בעיקר בקושטא, ועלתה בהקפה על כל מבצעי פ״ש שנערכו ביה״ב. מספרם העצום של הש״ הצריך גיוס כל המשאבים האפשריים; מסים כבדים הוטלו על קהילות מזרח־אירופה, איטליה, אמסטרדם וקושטא; שליחים רבים נשלחו לאיסוף הכספים; נתמנו גבאים מיוחדים לעניין זה, וש״ רבים שנפדו הקדישו עצמם לפדיון אחיהם שנותרו בשבי. פעילות זו נמשכה עד סוף שנות ה 60 של המאה ה 17, ונשענה במידה רבה על מנגנון־חגביה, המאורגן יחסית, של כספי א״י.

עד לראשית המאה ה 19 פעלו בקהילות הימה״ת, ובעיקר באיטליה, מוסדות קהילתיים שטיפלו בשבויי מלחמות העות׳מנים נגד מדינות אירופה, ובשבויי שוד ימי. שודדי־הים במאות ה 16—ה 18 היו אבירי מלטה, היוהניטים (ע״ע), והקורסארים המוסלמים שבסיסיהם היו באלג׳יר ובמרוקו (ע״ע: ספנות, עמ׳ 250; שד ימי), שפשטו על חופי הימה״ת ושבו יהודים. בש״ אלה טיפלו יהודי ונציה שיסדו חברת פ״ש, שפעלה במאות ה 17—18 והיתה הגורם החשוב־ביותר בפ״ש בארצות הימה״ח. החברה דאגה לצרכי הש״ וטיפלה בשחרורם ובאחזקתם לאחר השחרור. ומטעמה פעל במלטה סוכן נוצרי, שדאג לש״ וניהל את המו״מ לשחרורם. כדוגמת ההברה בוונציה, נוסדו חברות פ״ש בליוורנו, המבורג, אמסטרדם ולונדון, חברות שעמדו בקשר הדוק עם חברת־האם בוונציה. עם חיסול השוד הימי — לאחר כיבוש אלג׳יר בידי צרפת (1830) — נפסקה פעילות החברות.

בד״כ מומן פ״ש מכספי תרומות, נדרים, הטלים על מצרכים וסחורות יבוא־ויצוא והקדשות. בקהל אמסטרדם הוטל ב 1622 מס על כל היבוא והיצוא — לצרכי צדקה ופ״ש. בתקנות־קהל מ 1638 נאמר, שיש למנות גזברים מיוחדים לקופות א״י ופ״ש. תרומות „שבת זכור״ הוקדשו בד״כ לקופת פ״ש. באגרות השליחים מהמאה ה 17 מוגדרים לעתים כספי א״י ככספי פ״ש, זאת בעקבות החובות הכבדים שרבצו על קהילות א״י שהעמידו את פרנסי הקהילות בסכנת מאסר. קהילת קנדיה (ע״ע כרתים, עמ׳ 1075), למשל, מכרה לצורך פ״ש כלי־קודש של ביהכ״נ (1532). במאות ה 17—ה 18 טיפלו סוחרים יהודים בשחרור נוצרים שנפלו לידי הקורסארים.

ב מ ז ר ח ־ א י ר ו פ ה התייחס המונח פ״ש, בעיקר במאה ה 18, לפדיון יהודים — חוכרי מס, ממזגות, אחוזות וכד׳ — שנאסרו בידי האצילים הפולנים, „הפריצים״, משום שלא היה בידם לשלם את דמי־החכירה בזמן. מאסרים שרירותיים — במטרה לסחוט כספים — רווחו בעיקר בחבלי־הספר הדרומיים־מזרחיים של פולניה. ידיעות על כך מצויות בס׳ „שבחי הבעש״ט״ (ע״ע ישראל בעל־שם, עמ׳ 493) ובספרות עממית בת התקופה. הטיפול בש״ מסוג זה היה בד״כ מקומי, ורק במקרים יוצאי־דופן הפך פדיון ש״ אלה לפעולה ציבורית־כללית.

ב. רות, חברת פ״ש במאה הי״ז (הצפה לחכמת ישראל, ט), תרפ״ה; הנ״ל, לתולדות הש״ היהודים במלטה (ציון, מאסף, ג), תרפ״ם; ש. ברנשטין, לתולדות פ״ש באיטליה במאה הי״ז (הצפה לחכמת ישראל, י״ג), תרפ״ט; ש. ד. גויטיין, מקורות חדשים על גורל היהודים בזמן כיבוש ירושלים ע״י הצלבנים (ציון, יז), תשי״ב; א. פריימן, תעודה על פדיון שבויים בדרום צרפת במאה ה 15 (קובץ על יד, ס״ו), תשכ״ו; א. בשן, מעמדם המיוחד של ת״ח לגבי פדיונם משבי; הלכה ומציאות (בר־אילן, ספר השנה למדעי היהדות והחוק, ו), תשכ״ח; הנ״ל, תעודות על עזרתה של קהילת וירונה לפ״ש (שם ז־ח), תש״ל; י. היילפרין, שביה ופדות בגזירות אוקראינה וליטא (בתוך: יהודים ויהדות במזרח אירופה), תשכ״ט; י. ד. גילת, אם תשתבאי אפרקניך ואותבינך לי לאינתו (ספר בר אילן, ג), תשל״ו; J. Mann, *The Jews in Egypt...*, I-II, 1920/2; id., *Texts and Studies*, I, 346–356, 366–370, 1931; C. Roth, *A Community of Slaves* (Menora Journal, XVIII), 1931; id., *Lettere della Compagnia del riscatto degli schiavi in Venezia* (Rassegna Mensile d'Israel, XV), 1949; S. D. Goitein, *A Mediterranean Society*, I-II, 1967–1971; G. Laras, *La "Compagnia per il riscatto degli schiavi di Livorno"* (Rassegna Mensile d'Israel, XXXVIII), 1972.

אל. בש.

שבויי־מלחמה, לוחמים שנפלו בשבי האויב. בתרבות העמים התפתחה בהדרגה מערכת כללים, שלפיהם אסור להמית ש"מ, אם־כי מותר למנוע מהם להמשיך לקחת חלק במאמץ המלחמתי של ארצם, ע"י החזקתם בידי שוביהם עד גמר מעשי־האיבה. השביה נעשית הן בכוח־הזרוע במהלך הקרבות, הן בכניעת בודדים והן באמצעות כניעת המפקדה של חנשבים.

נוהג הריגת ש"מ נחלש מכבר, בשל ערכם ככוח־עבודה (בעבר אף בשל מחירם בשוקי־עבדים [ע"ע עבדות]) ובגלל הכופר ששולם תמורתם. שלום וסטפליה (ע"ע; 1648) היה נקודת־מפנה, משנקבע בו ששה"מ יוחזרו למולדתם בחליפין בלא כופר.

עקב התפתחות הטכנולוגיה שוב אין שביית כוח־אדם הגורם המכריע בהכנעת האויב, ומטרות השביה השתנו. במלה"ע II שימשה השביה גם להשמדת־עם ואמצעי־סחיטה למטרות פוליטיות.

ביזמת דינן (ע"ע), שנעזר במשפטן הבי"ל מואניה (G. Moynier), נקבע בשורה של אמנות החל ב 1864 (ע"ע מלחמה, עמ' 635 ואילך; הצלב־האדום הבין־לאמי), שכל מי שאינם משתתפים בקרבות (כגון חסרי יכולת פיסית — פצועים וחולים) יזכו למעמד „ניטראלי". ב־1867 הציע דינאן להחיל עקרון זה גם על ש"מ. הרעיון נתקבל באמנת־האג השניה מ 1899 (תקנות בדבר מלחמה ביבשה, כפי שתוקנו באמנת האג הרביעית מ 1907, סעיפים 4—20), ולפיה נהגו הצדדים במלה"ע I. באותה מלחמה נשבו כ 3.800,000 חיילים גרמנים ואוסטרים, ומתוכם לא חזרו למולדתם כ 600,000 (15.8%). ב 1929 נבדקו הכללים ונוסחו מחדש, ע"פ הנסיון שנצטבר במלה"ע I, אך אי־הצטרפות בריה"מ ויפן לאמנה החדשה הגבילה מאד את תועלתה במלה"ע II: רק 4 מיליונים ש"מ מתוך 12 מיליונים זכו לחסות האמנה. מקרי־מוות מרובים נרשמו בקרב ש"מ שהחזיקו מדינות שבהן לא חלה האמנה, אף שאין זו הסיבה העיקרית למספר המתים הגדול: מתוך 5 מיליונים ש"מ סובייטים בגרמניה מתו 3—4 מיליונים (60%—80%); מתוך 3.7 מיליונים ש"מ גרמנים בבריה"מ מתו 1.3 מיליון (35%); מבין שה"מ שבידי יפן מתו כ 27%.

א מ נ ת ש"מ מ ת ו ק נ ת (להלן אשה"מ) נתנסחה ב 1949, והיא בתוקף היום. 1) ש"מ, במשמעות הרגילה, הם בני־אדם שנפלו בידי האויב, והם „אנשי הכוחות המזוינים של בעל־סכסוך וכן אנשי מיליציה או חיל־מתנדבים המהווים חלק מהכוחות המזוינים האלה" (סעיף 4(א)(1) לאשה"מ). ואולם, גם לוחמים בלתי־סדירים (לרבות אנשי תנועות־התנגדות מאורגנות), השייכים לצד בסכסוך, ייחשבו לש"מ אם מילאו אחרי התנאים האלה („כללי־האג"): א) מפקד עליהם אדם האחראי לפקודיו; ב) יש להם סמל־אבחנה קבוע, שאפשר להבחין בו ממרחק סביר; ג) הם נושאים נשק בגלוי; ד) הם מנהלים את פעולותיהם בהתאם לחוקי המלחמה ומנהגיה (סעיף 4 (א)(2) לאשה"מ). עצורים בסכסוך שאינו בעל אופי בי"ל זכאים למידה נאותה של הגנה, אך לא למעמד ש"מ (סעיף 3 לאשה"מ). בזכויות אזרחים עצורים עוסקת אמנת ז'נווה ה 4 מ 1949.

2) במלה"ע II נהגו הגרמנים והיפנים בש"מ מצוותי־אוויר, או מיחידות־קומנדו של בעלות־הברית, כבלוחמים בלתי־סדירים, וחיסלום מיד לאחר תפיסתם, אע"פ שלבשו מדים ושהיו ברשותם תעודות ודיסקיות־זיהוי. בתה"ד הצבאיים של בעלות־הברית ראו במעשים אלה פשעי־מלחמה, והאשמים נענשו בהתאם. מאחר שעל אחריות השובה נודע רק מרגע רישום חיילי־האויב שנתפסו, יכול השובה — בהעדר פיקוח בי"ל, אם־כי בניגוד לחוק — לעשות בש"מ כרצונו עד לרגע הרישום. חסרון זה — שבא לידי ביטוי במלה"ע II ובמלחמות ישראל־ערב — לא זכה עד־כה לתיקון הדרוש. מרגע הרישום נעשה הפיקוח ע"י המדינה המגינה, ובהעדרה — ע"י מוסד בי"ל הומניטארי. גורם ניטראלי זה עוזר לש"מ ככל־יכלתו, בהתאם לאמנה. בצורה זו מובטח, שהשובה לא ישלול משה"מ את ההנאות הנובעות



שבויים צפון־ויטנאמים שנתפכו בידי חיילי אה"ב במלחמת ויטנאם

מאשה"מ. אפילו נאשמו בביצוע מעשים פליליים לפני תפיסתם (סעיף 85 לאשה"מ).

3) מותר לעכב עובדים רפואיים וכוהני־דת צבאיים, שנתפסו בידי המעצמה העוצרת, לשם מתן סיוע לש"מ, אך לא יראו אותם עצמם כש"מ, ויש לשחרר מיד את כל אלה מביניהם ששירותם אינו נדרש. עליהם לתת את שירותיהם המקצועיים והדתיים בהתאם להוראות השובה, ולהתנהג במחנה בהתאם למשטר שבו.

4) ש"מ העושים מעשים מסוימים (כגון חבלה וריגול) מאבדים את זכאותם להגנה המגיעה לש"מ. א) מ ר ג ל י ם. השגת מידע באמצעות רגול (ע"ע) אינה נחשבת לעבירה בי"ל, ולצד הנפגע הזכות לנקוט את כל האמצעים הדרושים, כולל הטלת ענשים כבדים־ביותר. אך אם הצליח מרגל שנתפס לברוח ולהצטרף לצבא שהוא שייך אליו, ונשבה אח"כ, הוא זכאי למעמד של ש"מ, ולא ייענש על מעשי־הריגול שביצע (תקנה 31 לתקנות האג). ב) ב ו ג ד י ם. פעולותיו של בוגד עשויות להיות זהות לאלו של מרגל; אך עובדת היותו כפוף לחוקי מדינתו, וקיום חובת נאמנות כלפיה, הופכים אותו לבוגד, הנחשב לפושע ולא ללוחם. ג) ל ו ח מ י ם שאינם מזוהים כחיילים. עצורים שאינם עונים על 4 הדרישות שפורטו בפרק 1) לעיל, ו/או אינם מזוהים עם אחד הצדדים לסכסוך, אינם זכאים למעמד של ש"מ. מאופי פעולותיהם — ריגול, גריליה (ע"ע), חבלה וטרור — נובע, שאינם יכולים לענוד סמלי־זיהוי. הסירוב להעניק להם מעמד של ש"מ הוא ההגנה המינימלית שכל ממשל חייב לתושביו, אם־כי לאחרונה ניכרת נטיה להפחית בדרישות הפורמליות שמילוין מזכה לוחם בהגנת החוק כש"מ. נטיה זו נתמכת ע"י מדינות „העולם השלישי", ואילו התפיסה השמרנית נתמכת בעיקר ע"י מדינות המערב, המסתמכות על תקדימים, שלפיהם לוחם הלובש פריטי־לבוש אזרחיים אפייניים מאבד את ההכרה בו כלוחם.

עם־זאת אסורה בתכלית לקיחתם של בני־ערובה כאמצעי למנוע פעולות עוינות בלתי־סדירות; קל־וחומר אסורה הוצאתם להורג. מפקדים גרמנים שנהגו כך במלה"ע II נענשו כפושעי־מלחמה. מאידך־גיסא, אסור שלבוש אזרחי כשלעצמו ייחשב סימן לכוונות פשיעה, שכן שבוי בורח נזקק בד"כ ללבוש אזרחי לצרכי בריחתו. ש"מ שברחו ושנתפסו בטרם יצליחו להגיע לכוחותיהם, מותר להענישם בדין משמעתי בלבד, ואין לשלול מהם את הגנתם כש"מ. ד) ט ר ו ר י ס ט י ם הם אנשים המבצעים פעולות־איבה להפחדה המונית באמצעות מעשי־פשע כרצח, או איומים בנזק פיסי או נפשי, נגד אוכלוסיה שלווה שאינה מעורבת בפעולות־לחימה. בכך נבדלים טרוריסטים מלוחמי־גריליה, המבצעים פעולות נגד גופים צבאיים (אם־כי בד"כ בשיטת „פגע וברח"), תוך הסתכנות בתגובה צבאית מיידית. בעוד שהאיסור לקחת בני־ערובה מוטל גם על לוחמי־גריליה,

הרי שהטרוריסטים אינם מתחשבים בו, והם לוקחים בני־ערובה — למטרות הפחדה, סחיטה והגנה עצמית. לפיכך מותר להעמידם לדין, להענישם ואף להוציאם להורג. החזקתם במאסר אינה מחייבת הקפדה על הכללים החלים על ש״מ. עם־זאת חלה עליהם ההגנה הכלולה בסעיף 3 (ו)(ד) לאשה״מ, שלפיו אסורות „חריצת דינו והוצאתו להורג של אדם ללא פסק־דין קודם של בימ״ש המורכב כדין, והנותן את כל הערבויות המשפטיות שהוכרו ע״י עמים תרבותיים כדבר שאי־אפשר בלעדיו״. וע״ע טרור; ערביי א״י, עמ׳ 158—160.

5) התכליות העיקריות של ה ה ג נ ה על ש״מ הן ההגנה על חייו, כבודו, בריאותו הגופנית והנפשית ורכושו. אשה״מ קובעת את התנאים המינימליים בתחום הדיור, ההזנה, הלבוש, ההיגיינה, הטיפול הרפואי ופעולות דתיות, אינטלקטואליות וספורטיוויות. היא אף מגבילה את השובה בשימוש באמצעים משפטיים שונים, וקובעת את תנאי המשמעת והענישה הפלילית, ההעברות למחנה אחר, ניצול ש״מ ככוח־עבודה וכיו״ב. עוד היא קובעת בפרוטרוט את דרכי סיום השבי (השבה ישירה למולדת. אשפוז בארצות ניטראליות. או שחרור בתום פעולות־האיבה).

6) מ ע מ ד שה״מ במשך המלחמה. הכיבושים המהירים והממושכים במלה״ע II פתחו בפני מעצמות־הכיבוש (בעיקר גרמניה) אפשרויות חדשות, וביניהן: הקמת ממשלות־בובות (כגון זו של קויסלינג [ע״ע] בנורווגיה) וכריתת „הסכמים״ עמן בדבר שינוי מעמד שה״מ של מדינות אלו; הסדרים אלה הושלמו ע״י „הסכמת״ השבוי להתגייס בפועל לצבא־הכיבוש (אך ללא ההגנה הניתנת לש״מ). לגבי קבוצות שונות של ש״מ (כגון יהודים וצוענים) ננקטו אמצעים שמגמתם היתה להוציאם אל מחוץ לחוק. בעקבות נסיון זה נוספו לאשה״מ שתי הוראות חדשות: א) מתן האפשרות ליריבים לבוא לידי הסכמים מיוחדים לגבי כל העניינים המתאימים לקביעת הוראה נפרדת. בתנאי ששום הסכם מיוחד לא יפגע לרעה במצבם של שה״מ ולא יצמצם את זכויותיהם (סעיף 6); ב) ההוראה שלפיה לא יוכלו ש״מ לוותר על זכות מן הזכויות המובטחות להם ע״פ אשה״מ וע״פ הסכמים מיוחדים (סעיף 7).

7) ה ג ו ר ם ה מ ג ן. אשה״מ דוגלת בעקרון, שהגנת מדינה על חייליה שנפלו בשבי צריכה להימסר ל מ ע צ מ ה מ ג י נ ה ניטראלית (וזאת, כמובן, על בסיס הדדיות), או — בהעדר הסכם בין היריבים — ל א ר ג ו ן ה ו מ נ י ט ר י לא־ממשלתי (בד״כ הצלב־האדום הבי״ל). אשה״מ מפרטת את ההוראות שמטרתן להבטיח מגע בין השבוי לבין הגורם המגן, ובאמצעות גורם זה — עם משפחתו וקרוביו.

8) ע נ י ש ה פלילית על עינוי ש״מ ורציחתם. בעקבות משפטי פושעי־המלחמה הוחרפו באשה״מ ההוראות בנידון.

9) ה ת א מ ת אשה״מ להתפתחויות חדשות. במדינות שונות שכבשה גרמניה במלה״ע II קמו תנועות־מחתרת, שחבריהן לא נהנו ממלוא ההגנה ע״פ האמנות שהיו קיימות אז. קשה במיוחד היה מעמדם של אלה שהתנגדו לא־רק לכובש, אלא גם לממשלתם שבגולה (כגון חלק מהפרטיזנים [ע״ע] ביוגוסלוויה וביוון), וקשה מכולם היה מעמד לוחמי הגטאות והפרטיזנים היהודים. גרמניה ראתה בכל הקבוצות הללו טרוריסטים (והם נרצחו ללא־רחם בהיתפסם). הגם שכולם פעלו באזורים שכלל לא חיתה בהם אוכלוסיה גרמנית אזרחית, וכל פעולותיהם כוונו נגד צבא־הכיבוש. נסיונות ההתערבות של הצלב־האדום הבי״ל בסוף 1943 זכו להצלחה חלקית בלבד כעבור כשנה. עקב נסיון זה הורחב סעיף 4 (א)(2) לאשה״מ, כדי שיכלול גם תנועות־מחתרת, כל־עוד הן משתייכות לצד בסכסוך ומקפידות על „כללי האג״ (ר׳ לעיל), ובתנאי שאינן טרוריסטיות גרידא. מאז ראשית שנות ה 70 מסתמנת מגמה לריכוך תנאים אלה.

10) מתן מ ק ל ט לש״מ. בעיה מיוחדת נוצרה בעת האחרונה לגבי ש״מ שהמשטר במדינותיהם נשתנה בזמן שביים, דבר שהביא לסירובם של מקצתם לחזור למולדתם. בעיה זו מוצאת עתה את פתרונה במסגרת ההסדרים למתן זכויות מקלט (ע״ע) לאלה מבין שה״מ שדינם כדין פליטים (ע״ע).

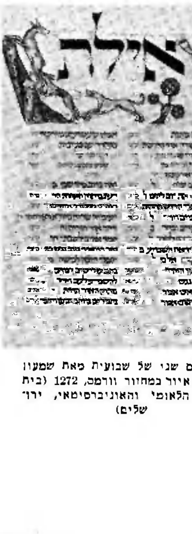
11) ב י צ ו ע האמנה. אם־כי חתימת מדינה על אמנה בי״ל מחייבת אותה לנהוג לפיה, מלמד הנסיון, שלא־פעם היו התחמקויות מהתחייבויות אלו. הערובה הממשית לקיום התחייבויות כאלו היא בד״כ בהדדיות על כל הבטיח (כולל פעולות־תגמול ושלילת הטבות מסוימות) — אך אין להיזקק לפעולות נקם. אשה״מ אוסרת במפורש פעולות־נקם נגד ש״מ. או לקיחתם כבני־ערובה.

אמנת ג׳נווה מ 12.8.1949 בדבר הטיפול בש״מ (רשומות, כתבי אמנה, 1, 453–558), 1951; עדכונים, מילואים והשלמות, 1, 92–126, 1974; J. de Preux, *Geneva Convention Relative to the Treatment of Prisoners of War* (in: J. S. Pictet, The Geneva Convention of 12 August 1949, Commentary, III), 1960; M. M. Whiteman, *Digest of International Law*, X, 195–268, 1968; T. Meron, *Some Legal Aspects of Arab Terrorists' Claims to Privileged Combatancy* (in: S. Shoham [ed.], Of Law and Men), 1971; A. J. Barker, *Behind Barbed Wire*, 1974.

י. לד.

שָׁבוּעוֹת, ממועדי ישראל (ע״ע חג, עמ׳ 128/9). חג הש׳ הוא השני מ„שלש רגלים״, שבהם נתחייבו ישראל לעלות־לרגל לבית־המקדש (ע״ע, עמ׳ 586/7). תאריכו המסרתי — ו׳ בסיוון (ר׳ להלן). החג נזכר בתורה בשמות „חג (ה)ש׳״ (שמ׳ לד. כב; דב׳ טז, י, טז), „חג הקציר״ (שמ׳ כג, טז) ו„יום הבכורים״ (במ׳ כח, כו). שני השמות האחרונים מציינים את אפיו החקלאי — מועד תחילת קציר־חטים; ושמו הראשון, והעיקרי, מצביע על תאריכו — „שבעה שבעת תספר־לך, מהחל חרמש בקמה... ועשית חג ש׳״ (דב׳ טז, ט—י; והשו׳: וי׳ כג, יא, טו—כא). הפרושים והצדוקים נחלקו בפירוש הביטוי „ממחרת השבת״ (וי׳ שם, טו), ועל כך ע״ע עמר. — בלשון חז״ל קרוי החג „עצרת״ (ר״ה א׳, ב׳), וגם „עצרת של פסח״ (שהש״ר ז׳, ב׳), וכך גם אצל יוסף בן מתתיהו (קדה״י ג׳, ג׳, ו׳); ועל פשר השם ע״ע שמיני עצרת. הקשר בין חג חש׳ לפסח בולט, לדעת חז״ל, גם בתפקידם הזהה של קרבנות־החג המיוחדים — „העומר היה מתיר (את התבואה החדשה) במדינה, ושתי הלחם — במקדש״ (מנ׳ י׳, ו׳).

שינוי רב־משמעות חוללו חז״ל בחג הש׳, בהפכם אותו מחג חקלאי־בעיקרו לחג „מתן־תורה״. ע״פ חשבונם חל יום נתינת התורה (ר׳ שמות יט) בו׳ בסיוון (לדעת ר׳ יוסי: בז׳ בסיוון; שבת פ״ו, ע״ב ומקבילות), וע״כ צירפו את העניינים. עם־זאת הדגישו גם את ערכו החקלאי של החג, ואמרו כי בו „העולם נדון... על פרות האילן״ (ר״ה א׳. ב׳).



יוצר ליום שני של שבועית מאת שמעון בר יצחק. איור במחזור וורמס, 1272 (בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, ירושלים)

ואמנם, בימי הבית השני בלט דווקא אפיו החקלאי של החג, שבו החלו להביא את הבכורים (ע״ע) לביהמ״ק בטקס גדול. מימי האמוראים ואילך, עם ניתוקו של רוב עם־ישראל מאדמתו, בולט בעיקר אפיו של החג כיום מתן־תורה, וכזו היא גם הגדרתו בתפילת־הקבע, בפיוטי החג ובי־



מגזרת נייר לחג השבועות. שימשה לקישוט חלונות בעיירות מזרח־אירופה. 20 ס"מ x 20 ס"מ. (המוזיאון לאתנוגרפיה ולפולקלור, מוזיאון הארץ, ת"א)

סדרי קריאת־התורה. ב־רוח זו גם נקבעה קריאת מגילת רות (ע"ע) בחג הש', ומיה"ב הונהגה ב־קהילות אשכנז אמירת פיוט ה„רשות" „אקדמות מלין" (ע"ע). סוג קדום של פיוטים, שנושאם תרי"ג מצוות ומניינן, קשור בחג הש' — ועל כך ע"ע אֲזהרות.

אין לקבוע מסמרות בשאלה מתי שולב היסוד של מתן־תורה בטקסי חג הש', ואפשר בהחלט, כי יום מתן־תורה כבר נחוג בישראל — ובהקשר לחג הש' — בימי הבית־הראשון. בימי המלך אסא (ע"ע) מסופר: „ויקבצו ירושלים בחדש השלשי... ויזבחו לה'... ויבאו בברית לדרוש את ה'. וישבעו לה' בקול גדול ובתרועה" (דהי"ב טו, י—יג) — כנראה לכבוד העליה־לרגל אז; אך אין משם ראָיה ברורה. עובדה היא, כי אין חג הש' וחגיגתו נזכרים עוד במקרא — אף לא אצל יחזקאל. העדות הקדומה־ביותר לשילוב עניין מתן־תורה בחג היא בס' היובלות (ע"ע; א', ו', י"ז—כ"ב), אף ששם התאריך — של שני המרכיבים — הוא ט"ו בסיוון.

ממנהגי החג: אמירת „תיקון ליל ש'" — בהשפעת קבלת האר"י (ע"ע קבלה, עמ' 129); אכילת מאכלי חלב — מנהג שמקורו אינו ברור; קישוט הבתים ובתהכ"נ בירק, ועיטור הבתים במגזרות־נייר („שושנתות") — אמנות עממית שנפוצה מאד בין יהודי מזרח־אירופה.

יו"ט לוינסקי (עורך), ס' המועדים, ג', תש"י; ד. צ. הופמן, ס' ויקרא, ב', קנ"ג—קס"ח, תשי"ד; י. קויפמן, תולדות האמונה הישראלית, ב', 487—491, תשי"ח; ש. י. עגנון, אתם ראיתם, א', 1959; ש. י. זוין, המועדים בהלכה, תשכ"ד[10]; א. נ. צ. רוח, חינוך ילדים לתורה בש' (ידע־עם, י"א), תשכ"ו; י. רוטשילד, מנהגי חג הש' בק"ק פרנקפורט (טורי ישורון, א'), תשכ"ו; ד. אשכל, ש', חג הקציר, הלחם וחג הביכורים (בית־מקרא, י"ג), תשכ"ח; נ. צלניק, עצרת, תשל"ג; א. בנדויד, לשונות הג הש' (לשוננו לעם, כ"ה), תשל"ד.

מ.





צליחת רוח־הקודש על השליחים. מימין: מיניאטורה מתוך „ספר הבשורה" של רבולה, המאה ה6 (ביבליוטקה לאורנציאנה, פירנצה); משמאל: ציור של אל גרקו (מוזיאון פראדו, מדריד)

בנצרות נקרא החג ע"פ היונ' πεντηκοστη (= היום ה50; אנג' Pentecost). לפי הברית החדשה (מעשי השליחים II, 1) חגגו השליחים ובני העדה הנוצרית הראשונה — שהיו יהודים לכל־דבר, לבד מאמונותיהם הספציפיות הקשורות בישו — את חג הש', שהוא לפי אמונתם גם היום ה50 לתחיית ישו (ע"ע פסחא), והיום שבו צלחה עליהם רוח־הקודש והחלו להינבא ולדבר בכל הלשונות. הנוצ־רים ראו במאורע זה הגשמת נבואת יואל (ג, א), וכן הגשמת הבטחתו של ישו, שרוחו תשרה על כנסייתו. ש' הוא אפוא חג ירידת רוח־הקודש וחג ייסוד הכנסיה האוניוורסאלית. מכיוון שהפסחא נחוג תמיד ביום א' בשבוע, הרי שגם חג הש' חל תמיד ביום א'. הוא קרוי באנגלית עממית Whitsunday, משום המנהג ללבוש בגדים לבנים בחג זה. חגיגות ש' בכנסיה הירושלמית בסוף המאה ה4 מתוארות ברשמי מסע־הצליינות (peregrinatio) של אם־המנזר אתריה (Aetheria). הואיל ורוח־הקודש צלחה על השליחים בדמות „לשונות של אש". הצבע הליטורגי (בגדי הכוהנים בשעת הפולחן, וכיו"ב) הוא אדום, ובסדר התפילות רבים ההמנונות ושירת ה„הללויה" לכבוד רוח־הקודש. במיוחד מקובל ניגון ההמנון הידוע של רבנוס (ע"ע) מאורוס מגננטיוס, Veni creator Spiritus („בואי הרוח הבוראת" [כלו', „רוח הקודש"]).

שְׁבוּעוֹת וּנְדָרִים. ש' היא אימות דברי אדם וחיזוקם באמצעות קללה על־תנאי, שתוצא־לפועל בידי אֱלוהים, או כוחות על־טבעיים, שבהם נשבע; הנוהג קדום מאד, ומקורו, כנראה, פולחני, אך הוא רוֹוח גם בחיים החילוניים.

ש' במשפט, עמ' 390; ש' ונ' בפולקלור, עמ' 391; שבועת־נ' בנצרות, עמ' 392; ש' במזרח הקדום, עמ' 392; ש' במקרא, עמ' 392; נ' במקרא, עמ' 394; ש' ונ' בספרות חז"ל, עמ' 395.

ש' במשפט. ההוראות בתקנות סדר הדין האזרחי ובחוק סדר הדין הפלילי קובעות, שלפני גביית עדותו יוזהר כל עד בידי ביהמ"ש, כי עליו להעיד אמת, שאם לא כן, יהא צפוי לעונש הקבוע בחוק; אח"כ חובה על העד להישבע באלוהים „להעיד את האמת, את כל האמת ואך ורק את האמת". חובת הש' מוטלת על כל מי שנקרא להעיד, ואין ביהמ"ש רשאי לפטור עד מחובה זו, להוציא עדים המסרבים להישבע מטעמי דת (ע"ס הדיבר השלישי ב„עשרת הדברות"; שמ' כ, ז) או מצפון (חסרי אמונה דתית) — אלה מצהירים ב„הן־צדק" בלבד. גם לא יישבע קטין שלא מלאו לו 14 שנה, ואשר ביהמ"ש סבור כי אינו מבין טיבה של ש' (עד זה מעיד שלא בש' כלל).

לעומת הש' המשמשת אמצעי־אזהרה בלבד, קיימות שיטות משפטיות שבהן הש' היא אמצעי־הוכחה, ודינה כיתר הראָיות (ע"ע ראָיות, דיני) המוגשות לביה"מ, ולעתים היא אף באה במקומן. המג'לה (ע"ע תורכיה, משפט; א"י, משפט, עמ' 639—641), למשל, מונה 3 סוגי ש" המשמשות אמצעי־הוכחה: הש' המבררת, הש' המשלימה והש' המכרעת. ההבחנה העיקרית בין ש" אלו לבין קודמותיהן היא בכך, כי כאן המדובר בשבועות בעל־הדין במשפט — ולא של העד — והיא משמשת ראָיה קבילה בביהמ"ש ולא אמצעי־אזהרה בלבד. המשותף לכל סוגי הש" הנ"ל הוא, כי ביהמ"ש מטיל אותן כשקיים ספק עובדתי, בין משום שכמות הראָיות שהביאו התובע והנתבע שווה, בין משום שהמדובר במקרים מיוחדים המצדיקים זאת ובין משום שהתובע לא הביא כל הוכחה, וממילא לא נותר

לו אלא לבקש הטלת הש׳ על הנתבע, כדי לנסות ע״י־כ להוכיח את תביעתו. מקובל לחשוב, כי מוסד הש׳ כאמצעי־ראיה אינו נוהג עוד למעשה, וכי הש׳ נותרה משום כך אמצעי־אזהרה בלבד.

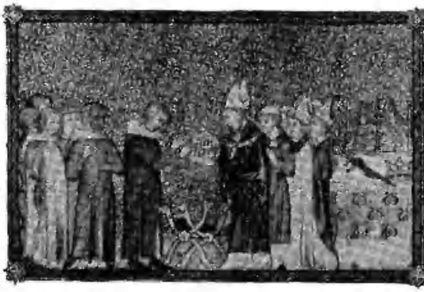
בהיות הש׳ אקט דתי, משתמעת ממנה סנקציה (ע״ע) בידי שמים, נוסף על העונש הפלילי למי שנשבע עדות־שקר בביהמ״ש. -- יש לציין, כי במקרים מסוימים מאפשרות הוראות־חוק שונות לעד להגיש תצהיר, שבו הוא מוזהר לומר את האמת וצפוי לעונש אם לא יעשה כן — וזאת כתחליף לעדות בע״פ ובש׳ בביהמ״ש.

יע. רו.

פולקלור. בכל העמים ובכל הזמנים רווח הנוהג לאשר אמיתות דברי אדם באלה ובש׳. הנשבע קורא לאלוהים, או לכוחות העל־טבעיים שהוא מאמין בהם, להיות עדיו לנכונות דבריו, ומקבל על עצמו להיענש בידיהם אם יימצא שקרן. שבועת־שקר נחשבה פשע חמור, והנשבע לשקר היה מנודה מן החברה, לבל יפגע רוגז האלים או הכוחות העל־טבעיים בחברה כולה. יש שגזרו ענשים גופניים על שבועת־שקר (ר׳ דין עדים־זוממים ביהדות, כריתת יד־ימין אצל שבטי הגרמנים הקדומים, ועוד). אדם נשבע בדברים היקרים לו, והוא מבקש שהעונש יחול עליהם אם הוא משקר. הרומאי היה נשבע בעיניו ובראשו; וגם היום נפוצה ש׳ זו בעמים רבים. יהודים, הודים ואחרים נשבעים בילדיהם, וההוטנטוטים — באחיותיהם. בני אשאנטי נשבעים בחיי המלך, החבשים נהגו להישבע בחיי הנגוס, והרומאים, בימי הקיסרים — ב„גניוס" (ע״ע) של הקיסר. הש׳ בחיי הנשבע היא מן הנפוצות־ביותר. לחיזוק הש׳ נשבעים „בנקיטת חפץ". הודים מחבקים את הילד שבראשו הם נשבעים, ויש הנוגעים בעיניהם כשהם נשבעים בהן. הפרוסים הקדומים נגעו באלון שהיה קדוש להם, והיוונים סמכו את ידם על בהמת־קרבן. יהודים ונוצרים נשבעים על התנ״ך והביבליה, והמוסלמים — על הקוראן. בצבאות שונים נוגעים החיילים בדגל כשהם נשבעים־אמונים. נוהג עתיק־יומין הוא להרים את יד ימין בשעת ש׳, ולכן נקראת הש׳ בערבית يمين (= ימין; והשו׳ גם: „האומר ימין הרי זו ש׳" [נזיר ג׳, ע״ב]). לעתים נלווית אל הש׳ פעולה סמלית, המרמזת על העונש הצפוי על שבועת־שקר. בהודו נהגו לשחוט תרנגול, ערבים טבלו ידיהם בדם גמל ובתרבויות שונות רווחה שבועת־נאמנות, שנחתמה בדם האוהבים והידידים. בכל הדורות ניסו להערים ולהימלט מעונש על הפרת הש׳ ע״י ניסוחה בלשון דו־משמעית — מוטיוו שכיח באגדות־עם.

סוג מיוחד של ש׳ הוא הנדר (נ׳). הנודר מתחייב כלפי אלוהים (או האלים) לעשות מעשה, בתקווה, או בתנאי, שיזכה לגמול מסוים. המנהג היה ידוע ליוונים ולרומאים (votum), ומלבד נדרי הפרט נהגו אצלם גם נ״ ציבוריים. בשעת מלחמה נדרה רומא להעלות לאל מארס קרבנות רבים, אי להקדיש לו חלק מן השלל, אם תנצח. אתלטים יווניים שהשתתפו בתחרויות נדרו נ״ על־מנת שינצחו, ודורונותיהם מילאו את מקדשי האלים. גם הערבים כבר הכירו את מנהג הנ׳ (نذر) לפני האסלאם. סיפרו על עבד אל־מֻטלב, סבו של מוחמד, שנדר להקריב את אחד מבניו בכעבה, אם יוולדו לו 10 בנים ויזכה לגדלם. מבוקשו ניתן לו, אבל תחת אחד הבנים הקריב לבסוף 100 גמלים. בדומה ליהדות, מייעץ גם האסלאם להימנע מנ״, אך חובה על מי שנדר לקיים את נדרו, או לכפר על הפרת נ׳ בצדקה ובצום. בתרבויות רבות נהגו להגיש דורון לאלוהים, לקדושים או לאלים, אם ישלחו רפואה לחולה: היוונים, למשל, הקריבו לאסקלפיוס (ע״ע), אל הרפואה; נוצרים מקשטים את הכנסיות בכלי־כסף וזהב ובכתובות־תודה; יהודים נודרים לצדקה בעבור מוסדות תורה־וחסד; בתרבויות המזרח מגישים מנחות־מזון.

מ. ו.



מלך צרפת נשבע על הברית־החדשה בעת הכתרתו; מיניאטורה מתוך „ספר ההכתרה של שרל ה׳", המחצית השניה של המאה ה־14 (המוזיאון הבריטי, לונדון)

שבועת־נ׳ בנצרות היא הבטחה שאדם מבטיח, מרצונו החפשי, נוסף על חובותיו הדתיות הרגילות. מקובל לחשוב, שקיום הבטחה כזאת מצריך מאמץ מיוחד בעשיית מעשים, או בהימנעות מהם, כגון: צדקה וגמילות־חסדים; תשובה, פרישות, סיגוף או צומות; תפילות מיוחדות, עליות־לרגל וכיו״ב. הנ׳ נפוץ בנצרות, וחובה על הנודר לקיים את נדרו. בד״כ נודרים נ׳ כדי להפיק רצון מאת האלוהות, כ„שילומים" או כהכרת־תודה על שנעתרה תפילה (במיוחד בעת צרה, מחלה וכד׳), או כביטוי להתמסרות שלמה לאלוהות; דוגמה מובהקת לסוג אחרון זה של נ׳ היא הנזירות, שיש בה 3 נ״ — של עניות, פרישות מינית וציות לממונים.

במשפט הקאנוני של הכנסיה נידונו הלכות נ״ בהרחבה רבה. קיימות תקנות מדוקדקות באילו תנאים חנ׳ תקף, ובאילו תנאים, וע״י איזו סמכות, ניתן לבטלו; מה דינו של אדם המפר נ׳, ומהן דרגות ההתחייבות שמחייב נ׳. הכנסיה הקאתולית מבחינה בין נ״ „פרטיים" לנ״ „פומביים", ובין נ״ „פשוטים", שנודרים נזירים, לנ״ „חגיגיים", בלתי־חוזרים. ההבדל בין שני נ״ אלה, הלכה למעשה, הוא בכך, שנזיר הנושא אשה אחרי שנדר נ״ פשוטים הריהו במצב של חטא; לעומת־זאת, אם יישא אשה אחרי „נ׳ חגיגי", אין הנישואין תופסים כלל מבחינת החוק הכנסייתי, והעובר צפוי לחרם ולנידוי (וע״ע נזיר, נזירות).

במזרח הקדום. נראה שמקור השם העברי ש׳ (ודומיו בארמית ובאוגריתית) בשם־המספר ,שבע׳, שהוא, לפי האמונה הקדומה, מספר השלמות והמספר המסמל את היקום כולו (ע״ע ספרה, עמ׳ 412). מכאן שהנשבע העיד עליו, כביכול, שמיים וארץ שיקיים את שבועתו (לפעמים בהרמת־יד כלפי שמיים; חשו׳ ברא׳ יד, כב—כג; דנ׳ יב, ז, ועוד). אפשר שהש׳ היתה כרוכה במתן 7 בע״ח, בביתורם או בזביחתם, כפי שעשה אברהם כשנשבעו הוא ואבימלך בבאר־שבע; אברהם הציג 7 כבשות לבדן ונתן אותן לאבימלך (ברא׳ כא, כז—לא; וחשו׳: זביחת 7 בע״ח על 7 מזבחות לצרכי קללה מאגית, במד׳ כג—כד). טקסים מעין־אלה רווחו בכמה מקומות במזרח־הקדום בקשר לכריתת־ברית, שהיתה כרוכה בש׳ לקיים את תנאי הברית ובקללות על ראש מפר הברית, שגורלו יהיה כגורל בע״ח שבותרו. במארי (ע״ע, עמ׳ 88) נהגו לקטול עַיִר (חַיָּרם קַטָלם) כאות לכריתת־ברית (והשו׳: ברא׳ טו, ט ואילך; ירמ׳ לד, יח—יט). גם ביוון הקדומה נהגו לכרות ש׳ (ὅρκια τέμνειν) — הרגו בע״ח והגירו לאדמה יין, כסמל לגורל הצפוי למפר הש׳.

צ. ו.־מ.

ביהדות. במקרא משמשת הש׳ לאימות מוצא־פיו של האדם, ולקיומו ולחיזוקו בעתיד. יכול אדם להישבע בעצמו, או

להיות מושבע מפי אחר, תוך עניית ,אמן' כאות לקבלת הש', או בלעדיה. עיקרה של הש' — קללה (אלה) עצמית על-תנאי, המקבלת תוקף עם התמלא התנאי, ולפעמים היא מלווה מעשה סמלי: „ואשביעם לעשות כדבר הזה, גם תצני נערתי ואומרה ככה ינער האלהים" (נחמ' ה, יב—יג). נוסחה המלא של האלה נמצא במקרא רק לעתים נדירות (ר', למשל, במד', ח, יט—כב); בד"כ מפורט בהצהרת הש' התנאי בלבד, וגוף האלה נשמט — מאימת תוצאותיה. בדרך זו, למשל, נוסחת הש' השלילית היא כרגיל משפט-תנאי חיובי. בהעדר תשובת התנאי, וע"כ נאמר: „השבעה לי בה' אם תמיתני ואם תסגירני" (שמ"א ל, טו); „חי ה' אם יקרך עון בדבר הזה" (שם כח, י). לעתים רחוקות-יותר אמורה האלה בלשון סתמית וכוללת, כגון: „וישבע דוד לאמר, כה יעשה לי ה' וכה יוסיף כי אם לפני בוא השמש אטעם לחם" (שמ"ב ג, לה). יסוד האלה הוא כה מהותי לתוכן הש', עד שניתן להישבע בה במישרין — „כי נשבעו בני ישראל לאמר, ארור נותן אשה לבנימין" (שופ' כא, יח); ושני המושגים גם מתחלפים הרבה זה בזה (השו' ברא' כד, ח — שם כד, מא; שמ"א יד, כד — שם יד, כה. ור' במיוחד: ישע' סה, טז), ואף יצרו יחדיו את המושג ,שבועת האלה' (במד' ה, כא). אם ביקשו להפליג בקללה איחלו לאדם כי צרותיו יעשוהו לדוגמה בנוסחי ש' (ישע' סה, טו; והשו': במד' ה, כא; תה' קב, ט).

בעת הש' היו נוקבים את שם האל, או המלך (ברא' מב, טו; שמ"ב טו, כא), לעד (שמ"א כ, יב, מב), או כאיום על המפר את הש', ההופך בכך למחלל את שם ה' (וי' יט, יב). שימשו לכך המונחים ,נשא שם ה'' (שמ' כ, ז; תה' טז, ד; ועוד), ,נשא נפש' [ה'] (תה' כד, ד), או בפשטות, ,להזכיר שם' (יהו' כג, ז; ישע' מח, א). הנוסח הנפוץ-ביותר הוא: ,חי ה'' (שופ' ח, יט; שמ"א יד, לט) — ביטוי קשה, שיש לפרשו, כנראה, [,ב]חי ה''. ה' נשבע ב,עצמו' („בי נשבעתי"; ברא' כב, טז), ב,שמו הגדול' (ירמ' מד, כו), ב,נפשו' (עמוס ו, ח), ב,קדשו' (שם ד, ב; תה' פט, לו) וב,גאון יעקב' (עמוס ח, ז), ויש ללמוד מכאן על נוסחים שונים של הזכרת השם בש' שרווחו בפי הבריות. הנוסח „נשבע ה' בימינו ובזרוע עזו" (ישע' סב, ח) מזכיר נוסחים עבריים מאוחרים-יותר, המציינים כי הנשבע מסיים דבר היקר לו כערובה לשבועתו („דור לי בחיי ראשך"; סנ' ג', ב'). הנוסחה החריגה „השבעתי אתכם בנות ירושלים בצבאות או באילות השדה" (שה"ש ב, ז; ג, ה) נובעת, כנראה, מכך שראו בבע"ח אלה סמלי אהבה — והרי בה עוסקת הש' שם. „הרמתי ידי אל ה'" (ברא' יד, כב) היא מחווה של ש' (השו': דנ' יב, ז), וגם על ה' עצמו נאמר כך (שמ' ו, ח; במ' יד, ל, ועוד). מחווה אחרת היא שימת יד הנשבע תחת ירך המשביע (בר' כד, ב—ג, ט; שם מז, כט), ומקורה נעלם.

הש' נפוצה מאד במקרא, לרגל הזדמנויות קטנות כגדולות, בעלות אופי אישי או ציבורי (שופ' כא, א; שמ"א יד, כח; יז, נה; כ, ג; שמ"ב יד, יט; מל"א יז, א; מל"ב ב, נחמ' יג, כה, ועוד הרבה). בריתות אישיות (ברא' כא, כג; שמ"א כ, מב), ציבוריות ומדיניות (יהו' ט, יח; שמ"ב כא, ב; יח' יז, יג) חוזקו בש', ובעלי-הברית נקראו „בעלי ש'" (נחמ' ו, יח). אכן, הברית בין ה' לישראל אינה נקראת ש' אלא לעתים רחוקות מאד (דה"ב טו, יב—טו; נחמ' י, ל).

חוקי התורה מתייחסים ל3 סוגי ש' עיקריים:

א) הש' המנקה („שבועת הדיינים") — הנתבע נשבע אותה לתובע להוכחת חפותו, במקום שאין עדים. הש' הזו ניתנה במקדש (שמ' כב, ז, י; השו': מל"א ח, לא), ובעקבותיה פטור הנתבע. אם סירב הנתבע להישבע, הפסיד בדינו; כך היה גם בבבל הקדומה, ולעניין זה רומז גם הפסוק כקה' ט, ב. מי שנשכע ש' זו לשקר חייב להתכפר לפני ה' בסדר המפורש בויק' ה, כ—כו. מקרה מיוחד של סוג ש' זה היא שבועת הסוטה — ע"ע אשוח, עמ' 384/5.

ב) שבועת העדות — השבעה מצד המעוניין בעדות לאדם היודע לו עדות, או „לכל מי" שיודע לו עדות (ויק' ה, א; השו' לדוגמה: שופ' יז, א—ג). העובר על ש' זו בכוונה, חייב לעשות כסדר המפורש כויק' שם, ו—יג.

ג) שבועת-ביטוי — לעשות דכר או להימנע מעשייתו (ויק' ה, ד). כפרה על חילול ש' זו הוא נושא הפרשה בויק' שם, ו—יג. ש" „עינוי-נפש" לסוגיהן — הדומות באפין לנ' (ר' להלן) — שייכות גם הן לסוג זה; דוגמה לכך נמצאת בתה' קלב, ב—ה, ש" מסוג זה שנשבעות נשים, כפופות לאי־שור האב, או הבעל. לאווים על איסור שבועת-שקר קבועים בספרי שמות (כ, ז; ור' דב' ה, יא) וויקרא (יט, יב).

בתורה לא נקבעו ענשים בידי אדם על ש", אך „לא ינקה ה' את אשר ישא את שמו לשוא" (שמ' כ, ז). הנשבע לשקר „מחלל" (ויק' יט, יב) את שם ה' (ע"ע חלול השם), וע"כ פוקעת זכותו לבוא למקדש ה' (תה' כד, ג—ד). דוגמות לדרך פעולתו של עונש בידי שמיים הן: כאשר הילל יהונתן את השבעת שאול אביו, לא נענה ה' באפוד (שמ"א יד, לו ואילך); כאשר חילל שאול את הש' העתיקה לגבעונים (ע"ע) היה רעב בארץ (שמ"ב כא, א—ב); בני חיאל מתו על חללו את שבועת יהושע שלא לבנות את יריחו (מל"א טז, לד; והשו': יהו' ו, כו).

העמדה המקראית היא, שאין כל פגם בש", וראיה לכך הש" המרובות המושמות בפי ה'. אדרבה: הזכרת שם ה' בש' היא מעשה שיש בו משום הודאה כאדנותו — „את ה' אלהיך תירא, אותו תעבוד, ובו תדבק ובשמו תשבע" (דב' י, כ; והשו' שם ו, יג), והש' בשם ה' מקבילה במקרא לדבקות בו (תה' סג, יב; ישע' יט, יח; מח, א; ועוד). עבודה זרה באה על ביטויה בש' בשם אלוהים אחרים (יהו' כג, ז; ירמ' ה, ז ועוד). בס' קוהלת (ח, ב—ג; ה, א—ו) נמצאת, לראשונה, נישה צוננת אל הש', ובס' בן־סירא (ע"ע) כבר מפורשת אזהרה נגד ריבוי ש" (כג, ט). פילון (ע"ע) מציע להימנע מהן לחלוטין („עשרת הדברות", 84).

מ.

הפעל ,נדר' נרדף במקרא ל,שבע': „איש כי ידר נדר לה' או השכע שבועה" (במ' ל, ג); „אשר נשכע לה' נדר לאביר יעקב" (תה' קלב, ב). כל נ' שבמקרא הוא הבטחה לה', להקריב לו קרבן, לעשות דבר לכבודו, או לקבל פרישות מסוימת או עינוי מסוים, כגון נזירות (ע"ע): „איש או אשה כי יפליא לנדור נדר נזיר" (במ' ו, ב). נפוץ מאד היה המנהג שאדם הנמצא בצרה יעשה כך; כזה הוא נדרו של יעקב: „אם יהיה אלהים עמדי... וכל אשר תתן לי עשר אעשרנו לך" (ברא' כח, ב—כב). חלק נכבד מהנ" במקרא הם קרבנות, ויש גם סוג מיוחד של קרכנות, הנקרא „נ"" (ע"ע קרבן, עמ' 62) — לצד ה„נדבות" (ויק' ז, טז ועוד), שהם קרבנות שלא קדמה להם התחייבות מוקדמת. מכאן הלשון הרגילה בתהלים — „נדרי לה' אשלם" (קטז, יח) — שיש לה משמעות כפולה: פרעון חוב מחד־גיסא (השו': דב' כג, כב: „כי תדר נדר לה' אלהיך לא תאחר לשלמו") ורמז לקרבן שלמים מאידך־גיסא — שהוא קרבן התודה לנושע מצרתו (ע"ע שם). נ" כדוגמת נדרו של יעקב היו מקובלים בעולם הקדמון; כך נאמר בכתובת ע"ג מצבה של בר־הדד מלך ארם, המוקדשת למלקרת — „זי נזר לה ושמע לקלה" (=אשר נדר לו ושמע לקולו). בני־ישראל נדרו, שאם ינצחו את יושבי ערד, יחרימו את עריהם המנוצחות (במ' כא, ב—ג) — ואף זה היה נוהג רגיל. עקרה היתה נודרת, שאם ייוולד לה בן תקדיש אותו לה' (שמ"א, א), ומעין זה היה גם נ' הנזירות של אם שמשון (שופ' יג). כינוי־החיבה „בר נדרי" (מש' לא, ב) מעיד עד כמה רווח הנוהג.

תשלום הנ' נעשה בטקס גדול, ומאלף הוא, כי כמשל החכמה בס' משלי ז, יד—טו, מבקשת הזונה לפתות נער תמים בהעמידה פנים — „זבחי שלמים עלי, היום שלמתי נדרי, על כן יצאתי לקראתך". גם אבשלום בן דוד הסווה את ההכנות למרד בטענה של

שילום נ׳ (שמ״ב טו, ז—ח). הפרת נ׳ נחשבה לחטא כבד, כפי שעולה מסיפור בת יפתח (ע״ע). החומרה היתרה ביחס לנ״ הביאה לשתי תוצאות מנוגדות. מצד אחד הטיפו החכמים להימנע מנ״ כליל — „טוב אשר לא תדור משתדור ולא תשלם״ (קה׳ ה, ד); מצד שני חיפשו דרכים להגמיש את האיסור. בחוקי הנ״ שבתורה ניתנת לאב הזכות להפר את נדרי בתו, ולבעל — להפר את נ׳ אשתו (במד׳ ל); אך זכות זו הוגבלה ל„יום שמעו״ בלבד. ועל המפר נ׳ לאחר זמן זה מאיימת התורה — „ונשא את עוונה״ (שם, טז). זכות ההפרה מקורה בוודאי בתפיסה החברתית הכללית על כפיפות האשה לאביה ולבעלה. אך דין זה יכול להיחשב כראשית הרעיון שהנ׳ ניתן לשינוי או לביטול. מעין רמז לתפיסה כזאת יש במעשה העם, שפדה את יונתן מן החרם שנלכד בו (שמ״א יד, מה) — כאילו סמכות העם גוברת על סמכות שאול המלך ומבטלת את נדרו. נאמר שם: „ויפדו העם את יונתן״; והלשון רומזת לפדיון, דהיינו, תשלום כופר. בד״כ מתייחס המקרא בחיוב אל מוסד הנ׳, ולא־עוד אלא שהנ׳ לשם ה׳ הוא סימן מובהק לעבודת ה׳ (ישע׳ יט, יט—כא; יונה ב, ט—י).

ע. ח.

ח ז ״ ל חידשו הלכות מרובות בש״ ובנ״, בכללים ובפרטים, והקדישו להם שתי מסכתות מיוחדות, ש״ ונ״, במשנה, בתוספתא ובשני התלמודים. את הש׳ עשו חז״ל למכשיר חשוב בפרוצדורה של דיני־ממונות לסוגיהם, ובראש וראשונה במקרים שאין אפשרות להסתייע בראָיה מכרעת, כמו עדים. בעניין זה יצאו חז״ל מתוך ההנחה הפסיכולוגית, שלא יהא זה נכון לומר כי „מיגו דחשיד אממונא חשיד אשבועתא״ (מתוך ש(הוא) חשוד על הממון (הוא) חשוד (גם) על הש׳״; ב״מ ה׳, ע״ב), וכי אדם עלול להכשיל עצמו באיסור גזל יותר מאשר באיסור ש׳. נקבע להלכה, כי נגד עדותו של עד אחד צריך הנתבע להישבע כדי להיפטר, ואם אינו רוצה, או אינו יכול להישבע — כגון „שהוחזק כפרן״, או שהוא חשוד מסיבות אחרות — חייב לשלם כאילו הועד בשני עדים. כיו״ב חייבו ש׳ את מי „שמוֹרה במקצת הטענה״ (ב״מ ד׳, ע״א; ועוד הרבה). לש״ אלו נתנו חכמים תוקף „מן התורה״.

נוסף עליהן תיקנו חז״ל ש״ בכמה סוגי־סכסוך נפוצים (שבועת שכיר, פוגם שטרו ועוד), וקראו אותן ש״ של „דברי־סופרים״. בעיקר נתפרסמה „שבועת ה[י]סת״ (קיד׳ מ״ד, ע״א; ועוד), שהיא, כנראה, מתקנת האמורא רב נחמן (ע״ע); היא נועדה ליתר־תוקף בלבד, ולהפסת־דעתו של הצד־שכנגד, גם כאשר אין כל צורך בש׳ מעיקר הדין. לימים הורחבה תקנת ההסת, והגאונים תיקנו, שיוכל כל צד לתבוע את שכנגדו להישבע לו (או לקבל עליו „חרם״ [ע״ע]) — גם לאחר הכרעת הדין כסדרו ובתיקונו. מסורת זו נמשכה ביה״ב באשכנז, ובעיקר בצפון־אפריקה ובספרד, אך בעת החדשה נתמעט השימוש המשפטי בש׳. מלבד זה תיקנו חז״ל טקסים מפורטים ומורכבים לש״ הדיינין (ר׳ לעיל, עמ׳ 393) — לפי דרגות חשיבותן וחומרתן ההלכתית — במטרה להטיל אימה על הצדדים ולהרתיע את השקרנים. עיקר החידוש בש״־דרבנן לסוגיהן הוא בכך, שמכוחן „נשבעין ונוטלין״, בעוד שעיקר דין ש׳ מן התורה הוא ל„נשבעין ונפטרין״ (שבו׳ ז׳, א׳). קרקעות, שטרות ועבדים אין בהם דין ש׳ בל־עיקר — כך דרשו חז״ל מהקש הפסוקים: כנגד זה הכירו חז״ל ב„גלגול־ש״״ מן התורה, שבאמצעותו ניתן לכלול בש׳ גם פרטים שאינם מגוף המעשה כלל, או שאין עליהם דין ש׳ (ר׳ קיד׳ כ״ז, ע״ב). שלא כש״ מן התורה — כל הש״ דרבנן ניתנות ל„היפוך־ש״״, ויכול החייב לומר לשכנגדו: „הישבע אתה וזכה בטענתך״.

גם בש״ יחיד חידשו חז״ל הלכות רבות, והחשובה בהן היא האפשרות להתיר ש״ ונ״ ולעקרן מעיקרן: „מי שנשבע שבועת ביטוי וניחם על שבועתו, וראה שהוא מצטער אם יקיים ש׳ זו, ונהפכה דעתו לדעת אחרת, או שנולד לו דבר שלא היה בדעתו בשעת הש׳ וניחם בגללו, הרי זה נשאל לחכם אחד או לשלשה הדיוטות במקום שאין שם חכם, ומתירין לו שבועתו, ויהיה מותר לעשות דבר שנשבע שלא לעשותו, או לא לעשות דבר שנשבע לעשותו, וזהו הנקרא היתר ש״ (רמב״ם, הל׳ ש״, ו׳, א׳—ב׳). חז״ל עצמם קבעו, כי „התר נ״ פורחים באויר ואין להם על מה שיסמוכו״ (חג׳ א׳, ה), וביה״ב עורר העניין טענות וסכסוכים, מבית ומחוץ, והיתה מעיקרי פולמוסם של הקראים נגד ההלכה הרבנית. השלטונות חששו מפני ערעור תוקף הש״ שנשבעים להם נתיניהם היהודים, והפוסקים הוצרכו לחזור ולקבוע, כי אין ההתר הזה תקף אלא בש״ ובנ״ שבין אדם לעצמו ובין אדם למקום, אך לא באלה שבין אדם לחברו — שם נחוצה הסכמת חברו כדי להתיר את הש׳ או את הנ׳. שאלה זו התעוררה בעיקר בקשר לסדר התרת נ״ בליל יום־כיפור — ועל כך ע״ע יום הכפורים, עמ׳ 395/6.

כדי שלא תהא פרצה זו קוראת לגנב, הוטלו בהלכה מגבלות רבות על תהליך ההתרה, ובעיקר בסוגיית ה„פתח״ וה„חרטה״ שביסוד ההתרה והשאלה. היו מן הפוסקים שהרבו להתיר, והיו שנמנעו מכך לגמרי; ובזמן הגאונים, כאשר קשתה מחלוקת הקראים, נמנעו מללמוד מסכת נ״ בלימוד פומבי בישיבה כדי להרחיק את העם מלהקל ראש בש״ ובנ״ ובהתרתם. לדעת הרמב״ם (סוף הל׳ ש״), „אע״פ שמותר להישאל על הש׳, כמו שבארנו, ואין בזה דופי, ומי שליבו ניקפו בדבר זה אינו אלא שמץ מינות [= קראות], אעפ״כ ראוי ליזהר בדבר זה, ואין נזקקין להתיר אלא מפני דבר־מצוה או מפני צורך גדול״.

תנאי גדול בש״ ובנ״ — שיבטאו אותם בשפתיים: אם לא עשה כן, אין במחשבתו כלום, אף אם גמר בלבו לגמרי. ואף שאין כוונת הלב מספקת בזה, הרי די בה כדי לבטל את ביטוי השפתיים, אם אין „פיו וליבו שווין״ — שגם הוא כלל גדיל בש״ ובנ״. ע״פ זה נקבע, שאם נאנס אדם להישבע — בכח הזרוע או בכל אונס אחר — ואף אם נשבע מפני טעות שנכשל בה בתום־לב, אין שבועתו ש׳. והואיל והש׳־בטעות כמוה כש׳־באונס, נמצאו מזה סימוכין לעקרון התרת נ׳. כדי למנוע כל אפשרות של "אין פיו וליבו שווין" — בדרך של הערמה — בשבועת הדיינים, משביעים את החייב „על דעת בי״ד״, או על דעת רבים וכד׳, וממילא אין אפשרות להערים על הש׳ או להישאל עליה.

בשבועת היחיד מבחינה ההלכה בין שבועת־ביטוי לשבועת־שווא: הראשונה חלה על דבר שיש בו עשיה, הן בעבר והן בעתיד („שאכלתי — שלא אכלתי״; „שאוכל — שלא אוֹכל״). והשניה — על מצב עובדתי ידוע (על שיש שהוא זהב, ועל שיש שהוא שיש), או על דבר שאין לו אפשרות לעשותו („שלא אישן ג׳ ימים״, „שאעלה לשמים״; או לבטל מצווה: „שלא אשב בסוכה״, וכד׳). בשתיהן, אם נשבע־לשקר במזיד, לוקה, אך בשוגג מביא ק־רבן רק על שבועת־ביטוי, ולא על שבועת־שווא.

הש׳ נתפסת בהלכה כאיסור שמטיל הנשבע על עצמו — „איסור גברא״ — בעוד שהנ׳ נתפס כקדושה (מעין טאבו) שמטיל הנודר על החפץ. הנאסר עליו מעתה באכילה ובהנאה, כאילו היתה בו לגביו קדושת קרבן; זהו „איסור חפצא״ (נד׳ ג׳, ע״א). מושג הנ׳ נמשך ממושג הקרבן, שבו האדם מטיל בפיו איסור על חפץ כלשהו — לאָסרו עליו ועל אחרים, לזמן או לעולם. גם מלת־הנוסח היסודית לנ׳ היא „קונם״ — שיבוש־של־עגה מ„קרבן״; באמצעותה יכול האדם לאסור את נכסיו בהנאה על אדם אחר — ועליו בלבד — מה שאין כן בש׳. משום טיבה כ„איסור־חפצא״ ניתן „להתפיס״ חפץ נוסף בחפץ הראשון שהושבע בנ׳ ושלישי בשני, וכו׳; לעומת זאת אי־אפשר להחיל ש׳ בדרך של „התפסה״. אכן, אף שקיימים הבדלים הלכתיים חשובים בין שני טיפוסי האיסור — בנ׳ ניתן, דרך משל, לאסור גם חפץ של מצווה, ואף את עצם אפשרות קיומה („קונם סוכה זו עלי״); מה שאין כן בש׳ — הרי שמבחינה עקרונית שווים שניהם בדרכי איסורם והתרם.

מקום רב מוקדש בהלכה לדיון בפרטים משניים, כגון: גיל הבגרות לש״ ולנ״, לזכר ולנקבה; לשון הנ״ ונוסחם המילולי הנכון והמחייב, כולל שאלת תקפותן של עגות שונות; נדרי האשה הנשואה שלבעל זכות להפרם; דיני אומדנות וגילוי־דעת לנ״, ועוד הרבה. דינים אלה מלמדים בבירור על שכיחותה של התופעה — בייחוד בשכבות עממיות — הן בש״ עצמם, והן בצורות הספציפיות־יותר, כגון נזירות (ע״ע), ערכין („ערכי עלי״; מש׳ ערכין) וחרמים. ואכן, כשם שלא ראו חז״ל כל פגם בשימוש מרובה בש׳ בין כְּתלי בי״ד — ואדרבה, ראו בזה דבר שבח ומצווה (ר׳ לעיל) — כך התריעו והזהירו הרבה על הפריצות בש״ ובנ״ מחוץ לבי״ד, שהיתה פגע מצוי בעיקר בין הנשים, ונחשבה אצלן כ„מום״ שיש בו כדי לעשות את קידושיהן למיקח טעות (כת׳ ז׳, ז).

י. ת.

שְׁבוּעַת הַיְּהוּדִים — juramentum more Judaico — השבועה

(ש׳) שנדרשה מיהודים בערכאות נוצריות, כדי להבטיח את אמיתות עדותם במשפטים עם לא־יהודים. שה״י היתה מקובלת באירופה עד לאמנציפציה. ש׳ מיוחדת ליהודים ולכופרים נקבעה לראשונה בימי יוסטיניאנוס (531). כדי להבטיח את אמינותה נקבעו נוסחים עבריים כבר ביה״ב המוקדמים; וכך היה נוסחה סמוך לשנת 1000: „בשם ה׳ אלהי אבותינו, אשר ברא שמים וארץ והוליך אותנו דרך ים־סוף לארץ אשר הבטיח לנו, הנני נשבע שאיני משקר. ואם יתברר ששיקרתי — תבוא עלי צרעת גיחזי ונעמן וקללת עלי הכהן, ותפתח האדמה את פיה לבלוע אותי חיים כדתן ואבירם״. כדי להטיל מורא בלב הנשבע ולהשפילו, ניתנה הש׳ באווירה של כשפים ובעמידת־יחף בשלולית מים, כשהנשבע חגור מקלעת קוצים (זכר לצליבת ישו) ובידו ס״ת. במערב אירופה ובמרכזה נתמזגו בש׳ יסודות יהודיים וגרמניים, והיא דמתה למבחן דין־שמים (ע״ע): לפי ס׳ חוקים צרפתי מהמאה ה 11 ענד הנשבע זר־קוצים על צווארו, ועמד בברכיים כבולות כשענף של שית קוצים נתון בין שוקיו; אם לא ניזוק יצא זכאי. אכן, פרשני החוקים הסתייגו מן הטקסים הנ״ל ודומיהם, וצידדו בש״ תכליתיות־יותר, ובהישענות על מנהגי היהודים עצמם. מקום מתן הש׳ — בביהמ״ש או בביהכ״נ — נקבע ע״פ חומרת הדיון המשפטי. בספרד היתה ש׳ פשוטה, והקהילות יכלו לפטור עצמן ממנה תמורת כופר.

טעם עיקרי לשה״י היה החשד העתיק, שבתפילת „כל נדרי״ (ע״ע יום הכפורים, עמ׳ 395/6) מבטלים היהודים את תוקף שבועותיהם. במאה ה 19 ניהלו יהודים מסע לביטול שה״י, וראשי תנועת „חכמת ישראל״ (ע״ע) — צונץ, פרנקל, שי״ר ואחרים — פרסמו מחקרים בגנותה. ביטולה היה מהצעדים הראשונים בדרך לאמנציפציה של היהודים. בצרפת ניהל י. א. כּרמיה (ע״ע) משפטים־לדוגמה, שהביאו לאיסור שה״י (1846). ברוסיה בוטלו המנהגים המשפילים הכרוכים בשה״י בימי אלכסנדר II, וברומניה בוטלו כליל רק ב 1912.

א. שייבר, שה״י בפרסבורג (ציון, ל״ז, ג׳—ה׳), ונשל״ב; Z. Frankel, *Die Eidesleistung der Juden in theologischer und historischer Beziehung*, 1847[2]; Z. Szajkowski, *Franco-Judaica*, 43/4, 1962; G. Kisch, *The Jews in Medieval Germany*, 275—287, 1970[2].

ה. וס.

שַׁבַּזִי, שָׁלֵם (1619, שבז [מחוז שרעב] — אחרי 1680, תעז [?]),

גדול משוררי יהדות תימן. שמו המלא — המופיע באקרוסטיכון מלא או חלקי, ברוב שיריו — שלם בן יוסף בן אביגד בן חלפון אלשבזי, משתאי: ש׳ היה בן למשפחת מַשתַא, שממנה ידועים סופרים ומשוררים. הוא עסק, כנראה, באריגה — מלאכתם של בני מחוזו — וחי חיי עוני. ש׳ הרבה לנדוד ברחבי תימן, הסתופף בבתי נדיבים ועמד בקשרים עם חכמי דורו ועם משוררים ושליטים ערבים. בשיריו הדגיש את קשריו עם חכמי ישיבת צנעא. בשנים 1679/80 גלה למוזע — עם אחיו יהודי תימן — ועל גלות זו קונן בשיריו. אין ידיעות עליו לאחר שנות גלותו במוזע. לש׳ היו שני בנים ובת. בנו שמעון היה משורר, ונחשב יורשו הרוחני. המסורת העממית יודעת על בת ושמה שמעה, שקברה מקודש עד היום. בשירי ש׳ ניכרת ידיעה בתלמוד, בפוסקים, בקבלה ובפילוסופיה. הוא עסק גם באסטרונומיה ובאסטרולוגיה, ושלט היטב בערבית — שהיתה אחת משלוש לשונות יצירתו (לצד עברית וארמית) — ובספרות האסלאם. נראה שעסק גם בריפוי בסגולות, והתפרסם כבעל נס. יהודים ומוסלמים מוכי־גורל היו באים להתפלל על קברו בתעז.

השפעתו הרבה של ש׳ על יהודי תימן נבעה לא־רק מכוחו כמשורר, אלא מכּך שנתן ביטוי נאמן לסבלותיהם ולכיסופיהם של בני דורו בתקופה הקשה, ימי גזירת העטרות (1667) וגירוש מוזע (1679/80; ע״ע תימן, יהודים). חשיבותו הביאה לייחוסם של קְבצי השירה — הדיואנים התימניים — לש׳, אף אם כללו שירי משוררים אחרים.

עד־כה נודעו למעלה מ 500 שירים ופיוטים משל ש׳; ברובם הם מוקדשים לנושאים האָפייניים לשירת־קודש, אך רק מיעוטם נועדו לאמירה בביהכ״נ. בין המוטיווים החוזרים בשירתו: כנסת ישראל, תורה והעולם־הבא, אך לבה ונשמתה של שירת ש׳ היא שירת־הגאולה, שעל־ידה התעלה ביהדות תימן למדרגתו של ר׳ יהודה הלוי בקהילות ספרד. דימוייו לעם־ישראל ולאלהיו שאובים משירת יה״ב, והם נשענים על הדימויים היסודיים של יחסי אוהב ואהובתו ואב לבניו. שירים רבים מוקדשים לאירועים ולאישים במקרא. חטיבות אחרות הן: פיוטים לשבתות ולמועדים, שירי חתונה וברית־מילה ושירי מוסר ותוכחה, המעלים את דמות המשורר כמחנך וכמנהיג. בשירי ש׳ ישנם יסודות קבליים ופילוסופיים. נושאים פילוסופיים מסודרים כשאלות לחכמי דורו בענייני הבריאה, תחיית־המתים והעולם־הבא. מעטים ביצירתו שירי־החול. החשובים בהם הם שירי־ויכוח (בערבית) בין נדיב לכילי, בחור לזקן, גוף לנפש וכד׳. לשונו של ש׳, לשון־חכמים פשוטה ובהירה, משוחררת מהמליצה המקראית ומלשונה המסולסלת של שירת ספרד. שירתו יונקת מספרות ישראל לדורותיה ובייחוד משירת ספרד ומשירת תימן שקדמה לו. רבה היתה השפעתו — בצורה, בסגנון ובנושאים — על משוררי תימן המאוחרים.

בשירת ש׳ שליטות 4 צורות: א) הנשיד — שיר קצר, שבו נחלק כל בית לדלת ולסוגר; ב) השירה — הדומה לנשיד והארוכה הימנו; ג) ההלל — הנאמר בין שירה לשירה; ד) הפיוט — הנועד לאמירה בביהכ״נ, בד״כ ביום־הכיפורים. כמרבית משוררי תימן השתמש ש׳ במשקל הספרדי של יתדות ותנועות, לצורותיו השונות.

לראשונה נדפסו משירי ש׳ בס׳־פזמונים, שנדפס בכּלכּתה ב 1856, אך עיקר פרסומו מחוץ לתימן היה ע״י ר׳ יעקב ספיר (ע״ע), שבספרו, „אבן ספיר״ (1866), הקדיש פרק לשירי ש׳, ובכך הביא את שירת תימן לידיעת חוקרי שירת ישראל. לפנים רוכזו שירי ש׳ בקבצים, שנודעו כ„שבזייאת״. לאחרונה נתגלו שני קבצים קדומים, ובהם כ 150 שירים, ברובם לא נודעים, שהועתקו עוד בחיי המשורר, ואולי אף בעצם כתב־ידו. חטיבות גדולות משירי ש׳ נדפסו עד היום במהדורות האלה: שירי תימן (מהד׳ אידלזון — טורטשינר, תרצ״א); חפץ חיים (מהד׳ מקיטון, תשכ״ו); שירי ר׳ ש. ש׳ (מהד׳ חסיד, תשכ״ט, תשל״א), שירים הדשים לר׳ ש. ש׳ (מהד׳ מצולמת של שני כת״י, כולל מבוא ומפתחות, מהד׳ סרי־טובי, תשל״ו). מלבד שירה חיבר ש׳: „חמדת ימים״ (תשט״ז, תשל״ז) — פירוש קבלי־מדרשי על התורה; צ׳רב אל רמל (ס׳ החול; בתוך: „ילקוט משה״, תרנ״ד) — ספר גורלות ע״י זריית חול; כתאב אלזיג׳ (בכ״י) — ס׳ אסטרולוגיה.

ב. ז. בכר, שירי תימן, תרע״א; א. צ. אידלזון, המשורר התימני ר׳ ש. ש׳ ושירתו העברית (מזרח ומערב, א׳), תרע״ט; י. רצהבי, ר׳ ש. ש׳ ושירתו (ספונות, ט׳), תשכ״ה; הנ״ל, שירי ר׳ ש. ש׳, ביבליוגרפיה (ק״ס, מ״ג, מ״ו) תשכ״ח, תשל״א; הנ״ל, לשון ודקדוק בשירת ר׳ ש. ש׳ (בתוך: ספר זכרון לחנוך ילון), תשל״ד; י. טובי (עורך), קובץ ש. בן יוסף ש׳, תשל״ב; ס. חוזה, ספר תולדות הרב ש. ש׳, תשל״ג; ד. נוי, פטירת רבי שלם ש׳ באגדת עם תימנית (מורשת יהודי תימן), תשל״ז.

י. ר.

שֵׁבֶט (אנג׳ tribe), מונח סוציולוגי, שיש לו פירושים שונים. במובן רהב ש׳ הוא קבוצה פוליטית־טריטוריאלית בעלת תרבות, לשון ומוצא (או אמונה בדבר מוצא) משותפים. בהתייחסות כזו נראה העולם מאוכלס קבוצות של ש״, או „משפחות״ ו„גויים״ (ר׳ ברא׳ י); והחברות שגילו האירופים מהמאה ה16 ואילך באפ־ריקה, באיי האוקיאנוס השקט וב„עולם החדש״ נקבצו בסדרות של ש״, כפי שגם עמים אירופיים חיו לפנים במסגרות שבטיות.

מבחינת ליכודם הפנימי מבוססת נאמנות חברי הש׳ על אמונה במוצא משותף. תכונה זו הוגדרה במונחי הניגוד שבין „שארות לטריטוריה״ (מורגן; ר׳ ביבל׳) לבין „סטאטוס לחוזה״ (מיין; ר׳ ביבל׳), כלו׳ היחסים בין האנשים בחברות שבטיות מוגדרים בעיקר ע״י שארות או סטאטוס, ובחברות־מדינה — ע״י קרבה טריטוריאלית וע״י הסכמים כתובים או בלתי־כתובים („חוזים״). ואולם, מחקרים אנתרופולוגיים מפורטים הראו, שקיימים קשרים טריטוריאליים והוזיים גם בחברות שבטיות, אם־כי לא באותו ההקף כבחברות־מדינה.

כלכלת השבטים היא בד״כ כלכלת־קיום פשוטה. יש ביניהם מעט בעלי־מקצוע — למשל, עובדי־מתבת, או קדרים — אולם בד״כ עוסקות כל המשפחות בכל העבודות הדרושות לקיום בסיסי, וחלוקת העבודה והחליפין מצומצמים מאד. בסיס הכלכלה הם איסוף, ציד, דיג, רעיית־צאן וחקלאות, המאפשרים אוטרקיה כלכלית וקיום מינימאלי. גם ההתפתחות התרבותית והארגונית מוגבלת. מכל הטרי־בות האלה הש״ הם עפ״ר קטנים, ורק לעתים עולה מספרם על אלפי, או רבבות, נפשות (יש אמנם שבטים אפריקניים, בגון גלַה, יורובה או האוסַה [ע׳ ערכיהם] שאוכלוסייתם מגיעה לכמה מיל־יונים).

בד״כ אין לחברות שבטיות כתב, והדבר מגביל את התפתחותם החברתית והארגונית.

לש׳ דת ושפה משלו. האמונה הדתית משולבת במסורת על מוצאם המשותף של בני הש׳ (כבשבטי ישראל [ע״ע]), ומבדילה בין ש׳ למשנהו. אך גם בתחום זה אין אחידות ויציבות, והרבה ש״, או יחידים מתוכם, אימצו להם דתות אוניברסאליות (אסלאם, נצרות) בלא לפרק את המסגרת השבטית. מאחר שהמסגרת הפוליטית בש״ מתקיימת בד״כ בלא מנגנון מדיני־ממשלתי, רב העניין בחקר ארגונם הפוליטי. הסוג הפשוט־ביותר של מסגרת כזו היא החבורה (band), המורכבת מכמה עשרות, או מאות, נפשות, הניזונות מציד ומאיסוף. אלו הן בד״ב קבוצות נוודיות, שהנהגתן הפוליטית גמישה ובלתי־פורמאלית.

סוג מורכב־יותר הוא הש׳ הסֶגְמֶנְטָרִי, המורכב ממספר חלקים זהים זה־לזה, בלא מנגנוני ממשל והנהגה קבועים. הסולידריות והשליטה הפנימיות מתקיימות בו באמצעות עקרון האופוזיציה הסג־מנטרית, כשכל יחידת־משנה (סגמנט) נבלמת ע״י אופוזיציה של יחידות־משנה דומות. המבנה הפוליטי משתקף בגנאלוגיות השב־טיות; יחסי שארות ומוצא משמשים למישוג קשרים פוליטיים. עקרון זה, המוכר מההיסטוריה המקראית, מהחברות הבדוויות ומחברות אפריקניות רבות, עוזר גם להבנת המבנה הפנימי של ש״, שאפשר לחלקם לבתי־אב או לבתי־אם, לבתי־אב או לבתי־אם משניים, וכן הלאה (אוונס־פריצ׳רד; ר׳ ביבל׳).

בית־אב או בית־אם מוגדרים כקבוצת אנשים המסוגלים לעקוב אחר מוצאם מאב או מאם מייסד(ת) יחיד(ה). קלאן (clan) מוגדר כקבוצת אנשים הטוענים לייחוס מאב־מייסד יחיד, בלא שיוכלו לעקוב אחר מוצאם עד לאב־המייסד. אנתרופולוגים חברתיים (כגון רדקליף־בראון [ע״ע]) הראו, שלבד מהגדרות פורמאליות כאלה יש לרדת לחקר ההתארגנות והפעילות החברתית של יחידות אלו, ולראותן כקבוצות מאוגדות, השותפות לזכויות־קרקע, או שיש להן התחייבויות משותפות בגאולת־דם. יחד עם־זאת אין לדעת מראש מה יהיו התפקודים הסוציולוגיים של קלאנים ובתי־אב בחברה מסוימת. נראה שלעתים אין לקלאנים חשיבות אלא בקשר עם הפולחן או הפנאי, למשל. מטעה במיוחד העברת הגדרות של בתי־אב או בתי־אם וקלאנים, המקובלים באיזור תרבות אחת, לאיזור תרבות אחרת. לוי־שטרוס (ע״ע, ור׳ ביבל׳ כאן) הראה, כי משנחקרו חברות אסייתיות צריך היה לשנות מושגים רבים בדבר מוצאם ומבנם של בתי־אב או בתי־אם שגובשו בחקר ש״ אפריקניים ואמריקניים. בין הרכיבים בחברות שחקר הוא הדגיש במיוחד את קשרי הברית והחליפין — המסומלים בנישואים — במקום עקרון־המוצא, שהיה מקובל באפריקה.

הראשות (chiefdom) היא סוג של חברה שבטית, שיש בה יסודות של מסגרת פוליטית פורמאלית. אלו הן חברות חקלאיות, המייצרות עדפים ניכרים. הן מורכבות מבתי־אב ומבתי־אם — כמו הש״ הסגמנטריים — אך מקיימים תפקידי־הנהגה קבועים (chiefs). בד״ב אין לצ׳יפים כוח־שלטון מחייב, ולעתים גם הם עסוקים בפעילויות קיום, כחברים אחרים בחברה. ואולם, מעמדו של הצ׳יף נתמך בהבדלי עושר ובמערכת טקסית מורכבת, הקשורה לאמונות דתיות. לפרקים זוכה הצ׳יף למעמד כה נישא, עד שהוא מכונה „מלך״. המושג מתאים לאותן חבדות שבטיות, שהגיעו לדרגת ריכו־זיות, המאפשרת לשליט לכפות מרות על נתיניו. במקרים כאלה נמצא, שעקרונות שבטיים, המבוססים על מוצא משותף מתקיימים בחברה שבמסגרת מדינה.

התמורות בחברה השבטית. בחקר האנתרופולוגי של הש״ רווחה זמן רב הנחה, שהש״ הם חברות סגורות וכמעט בלתי־משתנות. לכן חקרו ש״ מבודדים ומנותקים מקשרים תרבותיים, פוליטיים או כלכליים, כגון שבטי האינדיאנים בצפון־אמריקה וביע־רות דרום־אמריקה, ושבטי אוסטראליה ואפריקה. לקסטות הכפריות בהודו יסודות שבטיים חזקים, אך גם שם נחקרו בעיקר הש״ הלא־הודיים, שמסיבות אקולוגיות ותרבותיות נשארו מחוץ להשפעת התרבות ההודית הכללית.

למעשה קיימים שילוב ורצף בין הגדרה עצמית פוליטית ותר־בותית על בסיס אמונה במוצא משותף — כנהוג בחברות שבטיות — לבין החברה המסרתית והמודרנית. דוגמה לשילוב כזה בחברה המסרתית במזה״ת היתה תלותם של חבדווים, מגדלי־הגמלים, באי־כרים שסיפקו מוצרי־מזון בסיסיים. הם חיו במתיחות פוליטית מתמדת עם הממשלות המרכזיות שבערים. מצב דומה שרר בין הנוודים, מגדלי־הסוסים, של אסיה המרכזית, ביחסם לשושלות־המלוכה בסין. קבוצות שבטיות כאלה מתרכזות בד״כ באזורי־מקלט, כמדבריות וכאזורים ההרריים שבהם מתגוררים, למשל, הברברים והכורדים. ואולם, האוטונומיה הפוליטית הלכה והצטמ־צמה משניצחו השלטונות המרכזיים במלחמה המודרנית שניהלו נגדם.

סוג אחר של שילוב ש״ בחברת־מדינה התרחש במדינות הלאו־מיות שהוקמו אחרי מלה״ע II באפריקה. במדינות אלו צורפו רוב החברות השבטיות לתחומי כלכלות־השוק האזוריות והבי״ל ולמע־רכות פוליטיות לאומיות. הזהות השבטית נשמרה גם בתנאים החדשים, לא־רק בין אלה שנשארו באזורי־המגורים המקוריים של הש׳, אלא גם בין חלק מאלה שהיגרו לערים. אלה האחרונים מקיימים לעתים קרובות יחסים הדוקים של קשרי ביקורים ותמיכה הדדית עם קרוביהם באיזור השבטי, ושומרים על מסורות שבטיות גם בעיר. רבים מהם גרים בשכונות הומוגניות מבחינה שבטית. המציאות השבטית המשתנה דומה לתופעת האתניות המצויה בחברות מודרניות רבות.

וע״ע אנתרופולוגיה חברתית; חברה; סוציולוגיה.

E. E. Evans-Pritchard, *The Nuer*, 1940; E. R. Leach, *Political Systems of Highland Burma*, 1954; H. S. Maine, *Ancient Law*,

1861, 1960; L. H. Morgan, *Ancient Society*, 1877, 1964; M. H. Fried, *The Evolution of Political Society*, 1967; C. Levi-Strauss, *Les Structures elementaires de la parente*, 1967²; J. Helm (ed.), *Essays on the Problem of T.*, 1968.

ה. גו.

שבט, החדש (ע"ע, עמ' 151) האחד־עשר בלוח העברי, לפי הסדר הקדום, והחמישי — לפי הסדר הנהוג כיום. מזלו: דלי. השם ש', שמוצאו אשורי, נזכר במקרא בנבואת זכריה (א, ז) בלבד. ש' תמיד מלא. על יום חמשה־עשר בשבט — ע"ע. יום כ"ב בש' נזכר במגלת תענית (ע"ע) כיו"ט; ביום זה נרצח קליגולה (ע"ע) ובוטלה גזירתו להעמיד את צלמו בהיכל. בכ"ח בש' מת אנטיוכוס אפיפאנס, ואף הוא צוין כיו"ט. הימים ה' וכ"ג בש' היו בעבר ימי־צום (מגילת תענית י"א, י"ג, י"ז—כ"א).

שבטה (יוו' Σουβαιτα), עיר עתיקה בנגב המרכזי, כ 40 ק"מ מדרום־מערב לבאר־שבע. ש' נוסדה בידי הנבטים (ע"ע) במאה ה 5 לסה"נ, הגיעה לשיא פריחתה בתקופה הביזנטית, במאות ה 6—ה 7, והתקיימה עד המאה ה 8, ואולי אף עד הכיבוש הצלבני. היא נזכרת בפפירוסי ניצנה, ושמה הקדום נשתמר בשם הערבי ח'רבת סביטה (خربة سبيطة). השרידים הנבטיים מועטים — כתובת־הקדשה, בורות־מים וקרמיקה. שטח העיר הביזנטית היה 115 דונם, היו בה 1,200—1,300 חדרים ואוכלוסייתה הגיעה לכ 5,000 נפש. ש' לא הוקפה חומה, אך הבתים והחצרות יצרו קו דמוי־חומה, שנפסק רק במוצאי הרחובות — ובהם הוצבו שערים. הרובע הדרומי, העתיק, השתרע על 75 דונם, ונחשפו בו 890 חדרים. במרכזו היו שתי בריכות, שלתוכן נוקזו המים מכל העיר; חובת ניקוין חלה על כל תושב. בראשית



שבטה: הכנסיה הצפונית (לשכת העתונות הממשלתית)

המאה ה 6 נבנו בצד הבריכות כנסיה ומנזר. בכנסיה היו 3 אפסיסים, שטויחו ועוטרו בציורי קדושים. את חללה חילקו שני טורי עמודים — 6 עמודים בטור — ואולם — התווך רוצף בלוחות־שיש. בצפונה היו תא־תפילה ובית־טבילה, ולפניה — אולם־כניסה (נארתכס). כתובת מספרת, כי הכנסיה רוצפה ב 640. שטח הרובע הצפוני היה 40 דונם, והיו בו 340 חדרים. במרכז הרובע נבנתה כנסיה, ובצדה מנזר. המאוחרת בכנסיות ש' היתה בקצה העיר הצפוני. היא נתמכה בקירות תמך עבים, ונראה שנבנתה לאחר רעידת־אדמה. הכנסיה, שנבנתה בראשית המאה ה 6 והוקדשה לגאורגיוס הקדוש, דמתה לאחותה הדרומית; קירותיה — עד למחצית גבהם — ורצפתה צופו בלוחות־שיש.

פרנסת ש' היתה על חקלאות שלחין; עיקרה היה בנחל־לבן הסמוך, שם עובדו 4145 דונם, שהושקו באמצעות מערכת של תעלות ומתקני־השקיה אחרים. וע"ע א"י, עמ' 1133, 1141, 1157; תמ': שם, עמ' 431/2.

י. קידר, החקלאות העתיקה בהרי הנגב, תשכ"ז; C. L. Wooley, *The Desert of the Wanderings* (P.E.F. Quarterly Statement), 1914; C. Baly, *S.* (ibid.), 1935; D. Colt, *Discoveries at Auja Hafia* (ibid.), 1936; C. J. Kraemer, Jr., *Excavations at Nessana* (227–233), 1958; R. Rosenthal, *The North Church and the Monastery at S.*, 1974 (דיסרטציה).

מ.

שבטוט (Calligonum), סוג צמחים ממשפחת הארכביתיים (ע"ע), הכולל, לפי תפיסות שונות, 30—80 מינים של שיחים, שגדלים בערבות ובמדבריות של אסיה התיכונה והמערבית, דרום־רוסיה ואיזור הימה"ת. שיחי הש' מסתעפים, בעלי עלים קטנים ונשירים, עלי־הלוואי המאוחים (שופריות — האפייניות לארכוביתיים) קצרים, קרומיים ונשירים. הפרחים קטנים, לבנבנים, אנדרוגיניים, בודדים או בקבוצות קטנות; העטיף בן 5 אונות; מספר האבקנים 10—18 והם מאוחים בבסיסם; השחלה עילית בת 4 עלים. הפרי — אגוזית מעוצה, גדולה בהרבה מן הגביע, בעל 4 כנפיים בבסיסו או גם בעל שורות של שיכים מסתרגים, נושר בשלב מאוחר. הזרעים מוארכים, בעלי 4 גומות ועובר ישר בתוך אנדוספרס בשרני. בארץ מין יחיד, הש' המצויץ (C. comosum), שהוא מרכיב תשוב בצומח החולות של הנגב, איזור ים־המלח והערבה, ובעל כושר רב לייצוב החולות. מיני הש' עשירים בחמרי בורסקאות.

M. Zohary, *Flora Palaestina*, I, 1966.

שבטי ישראל. במקרא נחלק עם־ישראל ל 12 ש", שמוצאם מ 12 בני יעקב והנקראים על שמם. וכן מצאנו לאחר ברכת יעקב לבניו — „כל אלה שבטי ישראל שנים עשר" (ברא' מט, כח; והשו': מל"א יח, לא). בס' בראשית נחלקים הש" לפי התייחסותם אל 4 נשי יעקב: שתי הגבירות, רחל ולאה, ושתי האמהות — בלהה, שפחת רחל (ע"ע), וזלפה, שפחת לאה (ע"ע). בחלוקתם ניכרת תכנית מחושבת: 6 ש" הם בני לאה, והאחרים נחלקים בשווה בין שלוש הנשים האחרות. וזה לוח הש" לפי אימותיהם וסדר לידתם: בני לאה (סדרה ראשונה) — ראובן, שמעון, לוי, יהודה; בני בלהה — דן, נפתלי; בני זלפה — גד, אשר; בני לאה (סדרה שניה) — יששכר, זבולון; בני רחל — יוסף, בנימין. על כל אחד מהם — ע"ע. לוח זה הוא אב־טיפוס, ופרטיו באים במקרא בשינויים רבים (ר' ברא' לה, כג—כו; במ' א; דב' כז, יב—יג; לג; דה"א כז, טז—כב, ועוד).

ייחוס הש" לאימהות הוא גורם חשוב בסיפורי ס' בראשית — בעיקר בסיפור מכירת יוסף — אבל לאחר תקופת האבות שיב אין שומעים ע' הבדל התלוי באם השבט, ומכאן שהמוצא מצד האם כבר לא תפס מקום חשוב בתודעה השבטית.

הובעו השערות, שייחוס לצד האם מרמז לכך שקבוצות ש" הצטרפו באיחור לאגודת שבטי ישראל; או שנכנסו לארץ בתקופות שונות — תחילה בני השפחות, אח"כ בני לאה, ולבסוף בני רחל; או שהדבר משקף מעמד שונה של הש" בימי־קדם: שבטי השפחות היו משועבדים לבני הגבירות, ושבטי בני רחל — כאשה האהובה — החזיקו בשלטון העליון (או טענו לו) על כל הש". עוד הובעה ההשערה, כי שמות הש" של בני השפחות מעידים על מוצא נברי: גד ואשר הם שמות אלילים („גד" נזכר ביש' סה, יא; „אשר" אפשר שהוא צורת זכר של שם האלילה "אשרה", ונזכר בכתובות מצריות קדומות; „דן" קשור, אולי, ב„דנאים" (הידועים משירת הומרוס ומכתובות עתיקות) — אך כמדומה שאין בסיס לכל זה.

למספר 12 היה יסוד ממשי רק עד לתקופות הכיבוש וההתנחלות. אח"כ חל ערבוב מסוים; יש ש" שנטמעו באחרים — כגון שמעון ביהודה — ויש שבתי־אב היו לש' עצמאי, כגון יוסף, שנחלק למנשה ולאפרים. אעפ"כ נשתרש המספר 12 והפך למסורת ספרותית ולעיקר דתי, ואף לסטראוטיפ מקראי; כך נמנו 12 בנים לישמעאל (ברא' כה, יג—טז), לנחור (שם כב, כ—כד), ליקטן (שם, כו—ל) ולעשו

(שם לו, י—יג). מספר זה נשמר בקפידה, ולאחר שהוצרכו להשמיט את לוי ממניין השבטים — מפני שלא היתה לו נחלה בארץ — חילקו את יוסף, ומנו את שני בניו, מנשה ואפרים, לש" נפרדים. יתר־על־כן: בעת פילוג הממלכה קרע אחיה השילוני (ע"ע) את השלמה ל12 קרעים סמליים, ונתן לירבעם 10 קרעים ואמר לו: „ונתתי לך את עשרה השבטים, והשבט האחד יהיה לו" (מל"א יא, ל—לב) — כלר, 11 ש" למעשה, אבל להלכה, בסמל, 12 קרעים. מסתבר כי שלושת הש" שבממלכת יהודה — יהודה, בנימין ושמעון — נחשבו לש' אחד. מניין „עשרה ש" שבממלכת ירבעם הושג ע"י ראיית „חצי ש' מנשה" שבעה"י כש' לעצמו. בימי דוד נזכרים „נגיד לחצי שבט מנשה יואל בן פדיהו", ו„נגיד לחצי המנשה גלעדה ידו בן זכריהו" (דה"א כז, כ—כא). בתיאור מלכות דוד על כל שבטי ישראל נמנים (שם) גם שמעון ולוי ובנימין, וע"כ הוסרו — כנגדם — חש" גד ואשר. חריגה ממספר זה נרמזת רק בברכת משה (דב' לג), שם צופה המברך „מלך", בהתאסף „יחד שבטי ישראל"; ואף שנז־כרים שם כל בני יעקב — עם מנשה ואפרים — מתברכים הם ב10 ברכות בלבד; שמעון נרמז בברכת יהודה („שמע ה' קול יהודה"), יששכר כלול בברכת זבולון, ומנשה ואפרים — בברכת יוסף („וליוסף אמר... והם רבבות אפרים והם אלפי מנשה").

לפי התפיסה המקראית המצב האידאלי הוא, שכל ש' יושב בנחלתו, אבל כל הש" יחד מאוחדים בעבודת ה'. סמל לאחדות זו נמצא באבני החושן (ע"ע אפוד) — 12 אבנים, ועל כל אבן מפותח שם של אחד משבטי ישראל. על כתפי האפוד היו שתי אבני־שוהם, ועליהן היו מפותחים שמות בני ישראל, 6 על כל אבן (שמ' כח, ט—יב; כא, כט—ל). בטקס הברית שבהר־סיני הקים משה „שתים עשרה מצבה לשנים־עשר שבטי ישראל" (שמות כד, ד), ויהושע ציווה על העוברים בירדן לקחת משם 12 אבנים — אבן לשבט — והקים אותן בגלגל. כיו"ב בנה אליהו בהר־הכרמל מזבח מ12 אבנים (מל"א יח, לא—לב). בטקס הברכה והקללה שנערך בין הרי גריזים ועיבל עמדו 6 ש" אל מול הר גריזים ו6 אל מול הר־עיבל (דב' כז, יב—יג). חנוכת המזבח באוהל־מועד נערכה במשך 12 יום, ו„נשיא אחד ליום, נשיא אחד ליום" הקריבו את קרבנם. קרבן כל נשיא היה זהה בדיוק לקרבן חברו, לסמל את החלק השווה שיש לכל ש' בעבודת ה' במקדש המרכזי. עניין זה מסומל גם בסדר חניית הש" במדבר סביב המשכן (ע"ע). 3 ש" חנו לכל רוח, כשהם מצטרפים ל„דגל" הנקרא ע"ש ש' אחד מהם: במזרח — דגל מחנה יהודה, ומצטרפים אליו יששכר וזבולון; בדרום — ראובן, ועמו שמעון וגד; במערב — אפרים, יחד עם מנשה ובנימין; ובצפון — דן, ואתו גד ונפתלי. ע"ס תיאור זה בנוי חזון יחזקאל הנביא על עיר־הקודש והמקדש שלעתיד. עיר־הקודש מוקפת חומה, ובה 12 שערים — 3 לרוח — על שמות הש": בצפון — ראובן, יהודה ולוי; במזרח — יוסף, בנימין ודן; בדרום — שמעון, יששכר וזבולון; במערב — גד, אשר ונפתלי.

אחדות חש" בעבודת ה' במקדש משותף אינה הביטוי היחיד ליסוד המאחד בין הש". במעשה פילגש בגבעה פורשה ההשקפה שקיום כל הש" דרוש לשלמות הברית שבין ה' וישראל ואבדן שבט מישראל פוגם בה (שופ' כא, ג—יז). מלחמת שאול בנחש העמוני (שמ"א יא) היא דוגמה בולטת לשיתוף־פעולה פוליטי וחברתי בקנה־מידה לאומי. מוסדות ההנהגה השבטית הם ה„זקנים" (שמ' יט, ז; במ' יא, טז; ועוד הרבה), ונזכרים „נשיאי העדה וראשי אלפי ישראל" עם הכוהן הגדול — שהיוו יחד גוף ייצוגי לכלל שבטי ישראל במו"מ שניהלו עם ש' ראובן (יהו' כב, ל). נזכרים גם „זקני ישראל, ראשיו, שופטיו ושוטריו", שכינס יהושע בשכם (שם כד, א).

משהחלה גלות בני מלכות הצפון מארצם (ע"ע א"י, עמ' 289—290), איבדה החלוקה השבטית את משמעותה הלאומית, שכן עשרת השבטים (ע"ע) שגלו היוו את רובו המכריע של העם מבחינת פיצולו לש". אולם לפי מסורת שנשתמרה בדה"ב ל, י—יא, לא היתה גלות עשרת חש" גלות שלמה, וחלקים מהש" הקדומים הוסיפו לשבת במקומותיהם. בני ממלכת יהודה אמנם שמרו על ייחוסם עוד זמן ניכר אח"כ, ועוד בימי עזרא ונחמיה ידעו המשפחות החשובות את סדר ייחוסם השבטי והמשפחתי (ע"ע יוחסין), אולם מסתבר שבמרוצת ימי הבית־השני כבר לא היתה בידי רוב המשפחות בישראל מסורת רצופה על ייחוסן לש", אף שהיו אנשים שייחסו עצמם על ש", ואף על שבטי הצפון. יהודית (ע"ע) שבספרים ה„חיצונים" מתייחסת על ש' שמעון, טוביה (ע"ע) מתייחס על נפתלי. במגילות מדבר יהודה נזכרים מנשה ואפרים, כנראה במשמעות סמלית של הכיתות השונות שבימי הבית השני. ב„ברית החדשה" נזכרים חנה, „נביאה" מש' אשר (לוקאס II, 36), ושאול־פאולוס, „השליח", הטוען שהוא מש' בנימין (אל הרומיים XI, 1). דווקא ש' לוי, שאינו נמנה במניין הש", שמר על תודעת ייחוסו עד היום; ועל כך ע"ע כהן.

יש חוקרים שביקשו להבין התאגדות קדומה זו של חש" ברצון לטפח מרכז פולחני משותף, ואת החלוקה ל12 ש" — משום שכל ש' היה מטפל בצרכי המקדש חודש בשנה. המרכז הקדום של התאגדות משוערת זו היתה שילה, ומבנה היה כדוגמת האמפיק־טיוניה (ע"ע) ביוון, שאיגדה 12 ש" יווניים לטיפוח המקדש בדלפוי. מ"מ ברור, שההשקפה הקדומה ייחסה ערך רב לאחדות חש" בעבודת ה' במקדש משותף, כפי שהדבר מתבטא בסיפור על התנגדות חש" שממערב לירדן למזבח שבנו בני גד ובני ראובן על הירדן — מחשש לפרישת הש" ההם מעבודת ה'; ואילו בני גד ובני ראובן טענו, להפך, שהמזבח מסמל דווקא את שייכותם לעבודת ה' המשותפת (יהו' כב).

אפשר שמהרעיון של אחדות שבטי ישראל לעבודת ה' במקדש מרכזי צמחה הדרישה לביטול הבמות (ע"ע במה) ולריכוז עבודת הקרבנות במקדש אחד „במקום אשר יבחר ה', באחד שבטיך". קביעת מקום המקדש המרכזי בתחומו של ש' מסוים היתה מסמלת גם את השלטון החילוני של אותו ש' על יתר הש". המשכן בשילה סימל את שלטונו של ש' אפרים; חורבנו והקמת המקדש בירושלים סימלו את העברת השלטון לש' יהודה ולבית דוד. דבר זה ביקש הנביא יחזקאל לבטל, ובחזונו קבע את המקדש ואת עיר־הקודש בתוך אחוזת הקודש, שהיא מחוץ לתחומו של כל ש', ומחוץ לתחום אחוזת המלך.

לפי ס' בראשית היתה זכות הבכורה הטבעית לראובן, ורק בחטאו ניטלה ממנו. בתקופת השופטים לא היה פעיל; אף שופט לא צמח מקרבו, ובמלחמת סיסרא „ישב בין המשפתים לשמע שריקות עדרים" (שופ' ה, טז). הבאים אחריו, לפי סדר לידתם — שמעון ולוי — נתקללו מפי יעקב; במציאות נטמע שמעון ביהודה, ואילו לוי נתפזר בארץ. הבא אחרי לוי בסדר הלידה הוא יהודה. את יהודה בירך יעקב בלשון „אתה יודוך אחיך", והוא הש' המנהיג (במלכות יהודה). בתקופת השופטים היתה הבכורה, בלי ספק, לש' אפרים. ליוסף, בכור רחל — אשתו האהובה — אמר יעקב: „אפרים ומנשה כראובן ושמעון יהיו לי"; משמע: יוסף זוכה בשני חלקים בנחלת יעקב, כדין בכור הלוקח פי שנים. ע"פ הדברים האלה ביאר בעל דהי"א (ה, א—ב) „ראובן בכור ישראל, כי הוא הבכור; ובחללו יצועי אביו נתנה בכרתו לבני יוסף בן ישראל, ולא להתיחש לבכרה, כי יהודה גבר באחיו ולנגיד ממנו, והבכרה ליוסף".

לפי תיאורי התורה היה ארגון עם־ישראל ע"פ שבטיו מושלם בתקופת המדבר, ומחוקי הנחלות עולה, שראשי הש" היו שומרים לבל תעבור נחלתם לש' אחר, והיו אוסרים נישואים עם בני ש' אחר. בתקופת כיבוש הארץ נתרופף הארגון העליון של הש", וסיפורי ס' שופטים (ע"ע) מרמזים על מחלוקות רבות ביניהם. אפשר שהיו גם הבדלי לשון בין ש' לש' („שבלת — סבלת"; שופ' יב, ו). נראה שדוד ביקש לארגן את צבאו וממלכתו ע"פ חלוקת הש" הקדומה

(דהי"א יב, כז), אלא שנתן יתרון לבני ש' יהודה; על רקע זה פרצו מרידות בממלכתו. שלמה חילק את ממלכתו ל12 „נצבים", אך תחומי שלטונם (מל"א ד) אינם זהים עם תחומי חש" הקדומים. אפשר שהיה בכוונתו לטשטש ולבולל את הש" אלה באלה; ואולם, קנאת חש" היתה גורם חשוב בפילוג ממלכתו. עדות חיצונית למסורת הייחוס לש" עדיין נמצאת בכתובת מישע (ע"ע) מלך מואב, המזכירה את ש' גד. וע"ע עשרת השבטים; ארץ ישראל, עמ' 267—270, ומפה שם.

ע. ח.

באגדת חז"ל מודגשת הנטיה לאידאליזציה של הש", הן כזכרון מפואר ומושלם של העבר, והן כחזון וציפיה לעתיד־לבוא. „יעקב הוליד י"ב ש" שלא היה בהן שום דופי" (שבת קמ"ו, ע"א), ו„אין לך כל ש' וש' מישראל שלא העמיד שופט... שלא יצאו ממנו נביאים; שבטי יהודה ובנימין העמידו מלכים ע"פ נביאים" (סוכה כ"ז, ע"ב; ור' רש"י שם). הש" הם המבנה האידאלי של עם־ישראל, שכן לכל ש' תחום־התמחותו המיוחד לו, ובו הוא יכול למצות את מיטב כוחו. ידוע היחס הכלכלי־תרבותי שקבעו חז"ל בין הש" יששכר וזבולון (ע' ערכיהם); וברוח זו אמרו: „לא משכחת צורבא מרבנן דמודי אלא דאתי מש' לוי או מש' יששכר" („לא תמצא ת"ח שמורה הלכה, אלא הבא מש' לוי או מש' יששכר"; יומא כ"ו, ע"א). ש' לוי נתייחד בקנאתו לה' (יומא ס"ו, ע"ב). יהושע חילק את א"י ל12 חלקים שווים, בלי לשים־לב לגדלם היחסי של הש", ואנשי ש' גדול קיבלו נחלת־יחידים קטנה מזו של אנשי ש' קטן (ב"ב קכ"א, ע"ב). אולם ברכוש המיטלטל היה חלקם של כל הש" שווה בכל שטח א"י, ולעתיד־לבוא יהיה לכל ש' וש' חלק בכל א"י (ב"ק פ"ב, ע"ב). מ"מ, ירושלים — עיר המקדש ומרכז הפולחן לכל הש" — „לא נתחלקה לש" " (מג' כ"ו, ע"א), אף שמקום המקדש נמצא בתחומי ש' בנימין. הלכה מרכזית — מצוות יובל (ע"ע) — בטלה מישראל עם גלות הש" (ערכין ל"ב, ע"ב). לעתיד־לבוא תחל הגאולה בתהליך „טיהור" חש": „כשהקב"ה מטהר ש", שבטו של לוי מטהר תחילה" (קיד' ע"א, ע"א); ו„כשהקב"ה משרה שכינתו — מעיד על כל חש"" (על טהרת ייחוסם; שם, ע' ע"ב). וייכללו בזה — ע"פ רוב הדעות בחז"ל — גם עשרת השבטים (ע"ע) האבודים. בתורת־הסוד נתפסו הש" כהבטים שונים של עם־ישראל, וכאילו לכל אחד מהם „שער" מיוחד להיכל ה'.

ל. גינצבורג, אגדות היהודים, א–ו, תשכ"ו—תשל"ה; א. מלמט, מארי והמקרא: לדפוסי המשטר השבטי (בתוך: ספר סגל), תשכ"ה; M. Noth, *Das System der zwölf Stämme Israels*, 1930; W. Duffy, *The Tribal History; Theory on the Origin of the Hebrews*, 1944.

מ.

שְׁבִיטִים

שְׁבִיטִים (אנג' — comets; מיוו' κομήτης, לאס' cometa; „כוכב שעיר"), גופים במערכת־השמש המאופיינים בגלעין מבריק וזנב ערפילי ארוך מאד. מאחר שהש" נראו לצופה עפ"נ כדה"א כתופעות חולפות, שהופיעו ללא אזהרה ולעתים לא־מזומנות, נחשבו בעבר כמבשרי־רע ומביאים בעקבותיהם רעב, מגפות, מלחמות או אסונות אחרים. אריסטו (ע"ע) טען כי הש" הם גזים שנפלטו מכדה"א וניצתו ברום האַטמוספירה, שכן לטענתו לא ייתכנו שינויים באזורים המרוחקים יותר מהירח. טיכו ברהה (ע"ע), שערך תצפיות מדויקות בש' שהופיע ב1577, הוכיח כי הוא מרוחק יותר מהירח והפריך את השקפת אריסטו.

מסלולי חש". תחילה טענו שמסלולי הש" הם פרבולות (ע"ע הוליוס; פרבולה והיפרבולה; כוכבי־לכת), וניוטון (ע"ע) אף הציג שיטה לקביעת המסלול הפרבולי של כל ש'. מסלול פרבולי מרמז כי הגוף איננו נלכד במערכת השמש. רק בראשית המאה ה18, כאשר קבע הלי (ע"ע) את מסלולי 24 ש" בהירים שנרשמו בין השנים 1337—1698, נמצא שקיים דמיון רב בין מסלולי הש" של 1531, 1607 ו1683. מכך הסיק שאלה הופעות חוזרות של אותו ש' וחזה את שובו ב1759; תחזיתו התאמתה וש' זה מכונה על שמו — ש'־הלי".

„ש'־הלי" נראה מכדה"א כל 76 שנה בקירוב. רישומים על הופעותיו קיימים מ466 לפסה"נ. נתברר שהוא נע במסלול **אֶלִיפְּטִי** מוארך עד כדי כך שניתן לקרב את קטעיו באמצעות פרבולה. ש" שנצפו יותר מאשר בפריהליון (מעבר קרוב לשמש) אחד, מכונים ש" **מחזוריים**. לדוב חש" מסלולים ארוכים מאד שאורך מחזורם אלפי שנים, ואף מאות־אלפי שנים; אעפ"כ הם שייכים למערכת־השמש.

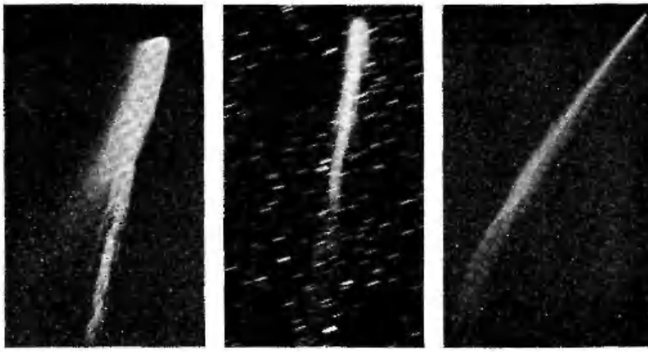
מסלול של ש' שמקורו מחוץ למערכת־השמש יהיה היפרבולי, ואמנם ידועים מספר ש" כאלה. אך לאחר ניתוח מסלולם נמצא, שכולם הוסחו ממסלול אֶליפטי בהשפעת כוח־המשיכה של כוכב־לכת, עפ"ר צדק (ע"ע). כוכבי־הלכת גורמים אפוא לכך שש" ייצאו ממערכת השמש. לא נמצא עדיין מקרה הפוך.

ידועים כיום כ40 ש" מחזוריים, כשהמחזור הקצר ביותר, כ3.3 שנים, הוא של „ש' אנקה" (Encke), שנתגלה ב1786 וחזר מאז קרוב ל60 פעם. ברוב הש" המחזוריים נמצא כי האפהליון (הנקודה המרוחקת מהשמש) של מסלולם קרוב למסלול צדק. ש' הנע במסלול מוארך ועובר בקרבת צדק יואץ וייצא ממערכת־השמש, או יואט ויעבור לאֶליפסה שצידה הארוך כמרחק צדק מהשמש, בהתאם למיקומו של צדק יחסית לתנועת הש'. ההנחה המקובלת היא, אם כן, שרוב הש" המחזוריים הפכו כאלה בהשפעת צדק (ר' עוד להלן).

מראה הש'. חש' מתגלה לראשונה כגוף מטושטש או מעורפל וכהה, לעתים עם גלעין בהיר; לפעמים נראה עם זנב קצר מאד. עם התקרבותו לשמש עולה בהירותו, גבולות הראש (coma) מתחדדים — אם כי לעולם אינם חדים לגמרי — וצורתו הופכת כדורית או אֶליפסואידית. הגלעין קטן ודמוי־כוכב. הזנב זורם מהראש, תמיד בכיוון הנגדי לכיוון השמש, וארכו ובהירותו גדלים במהירות. זנבו של ש' בהיר יכול להימשך לאורך כל כיפת השמים והוא מחזה מרהיב־עין. מבנה הזנב מורכב, ולעתים יש שני זנבות: הזנב נוצר מגז וחלקיקים זעירים הנסחפים מראש הש' בהשפעת „רוח־השמש" (ע"ע שמש) וכן בלחץ קרינת השמש. חלק מהזנב מורכב מחלקיקים ניטרליים וחלק מחלקיקים טעונים. האחרונים מושפעים מרוח השמש במידה שונה ולכן נסחפים בכיוון שונה, מה שיוצר לעתים זנב נפרד.

הש" שונים בגדלם. יש שהראש גדול מאד; לדוגמה, הוערך שהראש של ש' 1811 גדול אף מהשמש. קשה יותר להעריך במדויק את גודל הגלעין: קטרו עשוי להיות בן מאות ק"מ או אף אלפי ק"מ, אורך הזנב עשוי להגיע למאות מיליוני ק"מ. מסות הש" קטנות מאד (פחות מ10^{-6} מסות־הארץ) ומשום כך, למרות שמספר ש" עברו קרוב מאד לכוכבי־לכת, לא נמדדה הסחה במסלול כוכבי־הלכת עקב מעברים כאלה. צפיפות הזנב כה נמוכה עד שניתן לראות דרכו כוכבים בבהירות רבה, אפילו קרוב לראש. בהירות הש' תלויה בעיקר במרחקו מכדה"א, אך היא גדלה גם עם התקרבותו לשמש, כשחש' מתרחק מהשמש קטנה בהירותו במהירות. לעתים גדלה בהירות ש' במידה רבה תוך ימים או אף שעות, גם במרחק רב מהשמש. סיבת ההתפרציות הללו אינה ידועה.

הספקטרום (ע"ע) של ש" מורכב מפסים בהירים על רקע רציף חלש. ב1868 גילה הגינס (ע"ע) שהפסים הבהירים ביותר זהים לאלה המתקבלים מלהבת מבער בונזן (ע"ע), דבר המצביע על נוכחות תרכובות פחמן בש". באמצעות ספקטרוסקופיה צילומית נבחן הספקטרום ביתר עיון ונתגלו קווים השייכים למולקולות פשוטות שונות: $CH_2, C_2, NO, NH, NH_2, CN, CH$ וכד'. כשהש' בקרבת השמש, מבחינים גם בקווי מתכות כגון נתרן, מגנזיום וברזל. רוב המולקולות הללו אינן יציבות בתנאי כדה"א והן נוצרות מפירוקן של מולקולות יציבות יותר ע"י הקרינה האולטרה־סגולה של השמש.



מימין לשמאל: השביט מורהאוז ביום 14.10.1908; השביט מרקוס כפי שצולם באוגוסט 1957; השביט איקיא־סקי ביום 31.10.1965

בעבר נצפו מספר מקרים של התפרקות ש", בגון זו של ש' בילה (Biela), שנתגלה ב 1826 ונמצא שהוא ש' מחזורי שמחזורו 6.7 שנים. התברר שהוא זהה לש' שנצפה ב 1772 וב 1806. בשובו ב 1846 היה גלעינו חצוי לשני שברים שהלכו והתרחקו זה מזה ב 1852 הופיעו במקומו שני ש" ומאז לא נראה עוד. ב 1872 חצתה הארץ את מסלולו ובאותה עת היה מטר „כוכבים־נופלים" (meteors) מרהיב. ומטר זה חוזר במחזור הצפוי לפי מסלול הש' „האבוד". נתברר שמטרות של „כוכבים־נופלים" אחרים נעים במסלולי ש" מחזוריים אחרים שנעלמו. ההסבר המקובל הוא שהש' אינו גוף מוצק אלא אוסף אבני־מטאורים ואבק. בהשפעת משיכת השמש נוצרת בו גיאות (ע"ע גאות ושפל) גדולה ממה שהכבידה העצמית שלו (בהשפעת המסה שלו) יכולה להחזיר, והש' מתפרק בהדרגה תוך פיזור שברי מטאורים לאורך מסלולו.

מקור הש" היה בעבר מסתורי. כאמור, לא נתגלה ש' שמקורו מחוץ למערכת השמש. ולעומת זאת נעלמים ש" מסיבות שונות: יוצאים ממערכת השמש עקב הפרעה במסלולם, מתפרקים לשברים, מאבדים חומר שזורם לזנב ואינו חוזר (גורם חשוב בש" קצרי־מחזור). למרות זאת מתגלים כל שנה מספר ש" חדשים. הסברה המקובלת היא שסביב מערכת השמש (וכחלק ממנה) נמצא ענן של גז, אבק וסלעים בגדלים שונים. על הקף הענן הזה אפשר ללמוד ע"פ התפלגות הצירים הארוכים של ש" ארוכי מחזור שנמדדו בדיוק, שכן להתפלגות זו יש הצטברות סביב כ 150,000 יחידות אסטרונומיות (י.א. = מרחק הארץ מהשמש). מרחק זה קרוב למרחק של כוכב השבת הקרוב ביותר. ענן חומר כזה אינו יכול להשתרע הרבה יותר רחוק, כי ההפרעות של משיכת כוכבים אחרים יגרמו לאיבוד חלקו החיצוני. תנועת הגופים בתוך הענן היא אקראית, ובכל רגע רק חלק קטן מהם נע בכיוון המקרב אותם לטווח של פחות מ 2 יחידות אסטרונומיות מהשמש. רק ש" אלה שנכנסים לטווח זה יכולים להיות נצפים מפני כדה"א, ואלה הם שנחשבים לש" „חדשים". ההפרעות למסלול, שיוצרים כוכבי־הלכת, מוציאות ש" אלה מן הענן, וחלקם הופך לש" קצרי־מחזור. ההפרעות של כוכבים רחוקים על הענן גורמות לכך שמדי פעם נעים ש" חדשים להוך מערכת השמש. י. ה. אורט (Oort) חישב שכדי לספק את מספר הש" הנצפים מדי שנה חייב הענן להכיל כ־10^{11} ש". הוא שיער, שהענן נוצר מהתפוצצות כוכב־לכת שהיה מצוי בין מאדים לצדק. אותם שברים שנשארו במסלולים קרובים למעגל יצרו את רצועת האסטרואידים (ע"ע), אחרים עזבו את מערכת־השמש, ורבים נלכדו בענן הש".

כיום ידועים למעלה מ 1,000 ש" (על החשובים בהם, ר' טבלה), הנושאים, בד"כ, את שמות מגליהם. הש' שנחקר יותר מכל הש" האחרים, עד לאמצע שנות ה 70, הוא „קוהוטק" (Kohoutek) שהופעתו נצפתה 9 חדשים לפני שהגיע לקרבה מירבית לכדה"א (ינואר 1974). פרק זמן ארוך זה אִפשר הכנת מערכות מדידה במטו־סים ובלוויינים בלתי־מאוישים (ובכלל זה מצלמות בתחנת החלל Skylab), ונאספה כמות רבה של מידע על קוהוטק בפרט ועל הש" בכלל. ניתוח המידע אישר את תורת „כדור־השלג" המוקפא, שהוצעה ע"י פ.ל. ויפל (Whipple) ושתיארה את הש" ככדור־גז (בעיקר פחמן דו־חמצני, מֵתן, אדי מים) קפוא, המכיל רק מעט חמרים מוצקים.

שביטים נודעים

השם	זמן המחזור (שנים)	שנת הגילוי	שנת ההופעה הקרובה
הרשל־ריגילה	156.0	1773	2085
בילה	6.7	1806	—
הש' הגדול של שנת 1811	3000	1811	—
דה ויקו	70.4	1812	2023
אולברס	69.5	1815	2026
אנקה	3.3	1786	—
הַלי	76.1	1835	1986
הש' הגדול של שנת 1864	2,800,000	1864	—
הומז	6.9	1892	1979
ד'ארֶסט	6.7	1923	1983
שווסמן־וכמן I	16.2	1925	1989
שווסמן־וכמן II	6.5	1931	1981
ויפל	6.5	1939	1978
קיהוטק	75,000	1973/4	—

J. G. Porter, *C.s and Meteor Streams*, 1952; R. A. Lyttleton, *The C.s and Their Origin*, 1963; id., *C.s* (Observatory, XC), 1970; M. Barbara – B. M. Middlehurst – G. P. Kuiper (eds.), *The Moon, Meteorites and C.s*, 1963; S. K. Vsekhsvyatsky, *The Nature and Origin of C.s and Meteors*, 1970; B. G. Marsden, *Catalogue of Cometary Orbits*, 1972.

די. ו.

שְׁבִיל־הֶחָלָב (אנג' Milky Way), מערכת צפופה מאד של כוכבים, ערפיליות ואבק בין־כוכבי, הנראית כפס בהיר וארוך בשמיים (וע"ע כוכבים; ערפלית). מתצפיות ומחישובים שערך האסטרונום הרשל (ע"ע) ב 1785 נתברר, ששה"ח מורכב ממיליארדי כוכבים, המרוכזים בכעין דִסקה בשמיים. לדִסקה זו קוטר של כ 100,000 שנות־אור, ועביָה כ 10,000 שנות־אור. מערכת השמש נמצאת בתוך דסקה זו ושייכת לגלכסיית שה"ח — „הגלכסיה שלנו". כל הכוכבים (מלבד כוכבי־הלכת) הנראים לעין הצופה מכדה"א בלי עזרת טלסקופ הם שמשות השייכות לערפילית זו.

אסטרונומים החוקרים את מבנה שה"ח מתקשים בחקירתם במידה מסוימת, מפני שכדה"א מצוי בתוך שבה"ח (אם־כי לא במרכזו; ר' להלן), ואזורים שלמים של הגלכסיה מוסתרים מפני החוקר ע"י כוכבים, ובעיקר ע"י אבק בין־כוכבי וע"י „ענני" מימן. תנופה גדולה קיבל המחקר עם גילוי הקו הספקטראלי, שפולט המימן בתחום־הרדיו שאורך־הגל שלו 21 ס"מ. את קיומו של קו זה חזה ואן דה הולסט (van de Hulst) ב 1945, והוא אמנם נמדד ב 1951. בעזרת רדיו־טלסקופ (ע"ע) המכוון לאורך־גל זה אפשר לגלות את הכיוו־נים שמהם נפלטה הקרינה, וכן את השינוי באורך־הגל המראה על תנועה של חלקי שה"ח השונים (ע"ע דופלר). מתוך אַנליזה מדוק־

דקת של שינוי אורך־הגל בכיוונים שונים התברר, ששה"ח מורכב מדסקה המחולקת לכמה זרועות (זרוע־אוריון, זרוע־סאגיטאריוס וזרוע־פֶּרסאוּס), ושצפיפות הכוכבים והגז גדולה־יותר במרכז הדסקה ועל הזרועות. בבדיקה זו התגלה עוד, שהשמש, יחד עם הזרוע שהיא נמצאת עליה, מסתובבת מסביב למרכז שה"ח ומשלימה את סיבובה בכ 200 מיליון שנה (מכאן שהיא נעה במהירות של כ 250 ק"מ/שניה מסביב למרכז שה"ח). בהנהה שתנועה זו היא קפלריאנית (כלו', שהיא מקיימת אותם חוקי־תנועה כמו תנועת כוכבי־הלכת מסביב לשמש), אפשר לחשב את המסה של שה"ח, ונמצא שהיא גדולה פי 10^{11} ממסת השמש. ע"ס ערך זה, ומתוך הנחה שמסת כוכב ממוצע כמסת השמש, מסתבר שיש לכל־היותר 10^{11} כוכבים בשה"ח (כמחצית המסה נמצא בצורת אבק וגז).

מאחר שמערכת השמש נמצאת בכ ¾ המרחק ממרכז שה"ח (במימד האורך), קטנה־יחסית צפיפות הגז והאבק סביבה, ומאפשרת תצפית — גם באמצעות הקו הספקטרלי — על שה"ח ועל ערפיליות המרוחקות מכדה"א מיליארדי שנות־אור. שה"ח עצמו נחקר גם באמצעות תצפית שכזו על ערפיליות אחרות. לערפיליות אלו תכונות דומות לשה"ח — מרכז צפוף, אבק בין־כוכבי, גז מימן וכוכבים בזרי־עות. שה"ח פולט קרינת־רדיו לא רק באורך־גל של 21 ס"מ אלא בספקטרום רחב, הנגרמת מקרינת סינכרוטרון של אלקטרונים הנעים בשדה המגנטי של שה"ח (כ־10^{-5} גאוס — לעומת השדה המגנטי של כדה"א, שהוא כ 0.5 גאוס).

ביבל' — ע"ע כוכבים; ערפלית.

ד. שד.

סוג הגוף בשה"ח	מרחק ממישור הדסקה	גיל (בילון שנה)	היסודות הכבדים (ב% מכלל המסה)
גז בין־כוכבי, כוכבי־הזרועות	120 פרסק	0.1	4
ננסים מטיפוס M_0	160	1.5—0.1	3
גלעין שה"ח, ערפיליות פלנטריות, חדשים ומשתנים מטיפוס RRlyra עם מחזור קטן מ 0.4 יום	400	5—1.5	2
משתנים בעלי מחזור ארוך, כוכבים בעלי מהירות גבוהה	700	7—6	1—0.1
כוכבי צבירים כדוריים וכוכבים תת־בהירים	2000	10—7	0.1—0.001

מהירות הסיבוב של החומר כתלות במרחק ממרכז הדסקה

במרחק (אלפי פרסק)	0	1	2	4	6	8.2
המהירות (ק"מ/שנ')	0	150	180	210	225	215

באגדה ובפולקלור. חז"ל קראו לשה"ח נהר די־נור, ותשבוהו לנהר־של־אש היוצא מלפני הקב"ה; נראה שזהי מסורת שנשאלה מהבבלים (וע"ע אסטרונומיה, עמ' 813). המונח הרווח בשפתנו היום נטבע ע"פ כינויו של שה"ח בשפות אירופיות, שמקורו ביוון — τὸ γάλα οὐράνιον („החלב השמיימי") או γαλαξίας (κύκλος) ([„המעגל] החלבי"). שמות אלה מקורם בצבע החלבי של שה"ח, ובתפיסה שהוא מקיף את הארץ מלמעלה, ונמשך — בצורת עיגול — מתחת לארץ. בתחילה נחשב שה"ה לדרך השמש, ששרידי האש שלה נראים בלילה, או לדרך שהאלים הולכים בה לארמונו של זוס (ע"ע אולימפוס). בחיבורו „על ההשגחה" הביא פילון האלכסנדרוני את המסורת, שבשה"ה הוביל הרקלס (ע"ע. עמ' 427) את עדריו של גריון. נראה כי הרקלאידס הפונטי (ע"ע) היה הוגה הרעיון, שבשה"ח עוברות נשמות המתים — מי לאיי־המאושרים ומי להתגשמות חדשה על פני הארץ.

הרומאים קראו לשה"ח lacteus circulus („מעגל חלבי") או via lactea („דרך־החלב"), וחשבו ששם עברו נשמותיהם של אנשים דגולים (כגון ברוטוס וסקיפיו) לשמיים. הנוצרים הקדומים סיפרו זאת על חנוך, וגם על אליהו, שנלקח ברכב־אש השמיימה.

שְׁבִירָה, בתורת הגלים, תופעה המתארת שינוי בכיוון מהלך התפש־טות גלית (כולל גלים אקוסטיים), כתוצאה משינוי תכונות התווך. השינוי בתכונות גורר שינוי במהירות התפשטות הגל; חזיתו של גל מישורי משנה את כיוונה (=נשברת), כך שהיא ניצבת לכיוון החדש של ההתפשטות. על ש' באופטיקה, ע"ע, עמ' 55/6; נפיצה; עדשות. על ש' אקוסטית, ע"ע אקוסטיקה, עמ' 568.

ש' ארצית וש' שמימית הן הזווית שבה מוסטת קרן־אור, שמקורה בעצם ארצי או שמימי, בדרכה לעין בגלל מעברה דרך שכבות־אוויר שונות בצפיפותן. כמעט תמיד נראה העצם גבוה משהוא באמת; במקרים קיצוניים מופיע ה„מיראז'" או חזיון־התעתועים. בתצפיות אסטרונומיות מתקנים ע"ח סטיה זו. וע"ע נִיטוּת, עמ' 936.

ש' כפולה היא תופעה אופטית בגבישים, המתבטאת בכך שקרן־אור הפוגעת בגביש לא־קובי (ע"ע גביש; קריסטלוגרפיה), מתפצלת בד"כ לשתי קרניים.

מקור הש' הכפולה באי־איזוטרופיות של הגבישים. ההסבר לתו־פעה (לפי התורה האלקטרומגנטית הקלאסית של האור): כשאור עובר בתווך כלשהו, גורמים השדות החשמליים של האור לאלקטרו־נים שבחומר להתנודד בתדר האור. מקדם־הש' נקבע ע"פ גודל משׂרעת התנודות ביחס לעצמת האור, כלו', ע"פ היענות האלקטרונים לכוח החשמלי המאלץ. המרחקים הבין־אטומיים בגביש תלויים בכיוון, ולפיכך אף מידת היענות האלקטרונים לשדות החשמליים אינה איזוטרופית ומקדם־הש' תלוי בכיוון התנודה, דהיינו, בכיוון הקיטוב. ההתפצלות לשתי קרניים קשורה בהעדפת כיווני־תנודה מסוימים, הנקבעים ע"י כיוון התקדמות האור וע"י הסימטריה של הגביש. בהת־אם לכך מקוטבות שתי הקרניים שהתפצלו בכיוונים הניצבים זה לזה.

חישוב כיווני הקרניים הנשברות בגביש המראה ש' כפולה מסובך יותר מאשר בתווך איזוטרופי. כאן, למשל, אין הקרניים הנשברות נשארות בד"כ במישור הפגיעה, בניגוד לחמרים איזוטרופיים (ע"ע אופטיקה). פרנל הציע את דרך־הבניה הגאומטרית דלקמן לקביעת תלות m בכיוון. לכל גביש מייחסים אליפסואיד, שכיווני ציריו הראשיים נקבעים ע"פ המבנה הגבישי. כך, למשל, אם לגביש ציר־סימטריה של סיבוב, משמש ציר זה כאחד מצירי האליפסואיד. ארכי הצירים הם כערכי מקדם־הש' בכיווניהם. מקדם־הש' בכיוון־קיטוב אחר כלשהו נקבע ע"י מחוג האליפסואיד באותו הכיוון. גבישים שלגביהם שווים שניים מתוך שלושת צירי האליפסואיד נקראים גבישים חד־ציריים, והאליפסואיד הוא אליפסואיד־סיבוב; לקבוצה זאת שייכים הגבישים מהמערכת הטריגונאלית, הטטראגו־נאלית וההכסאגונאלית (ע"ע קריסטלוגרפיה). יתר הגבישים הלא־קוביים (מהמערכת האורתורומבית, המונוקלינית או הטריקלינית)



משמאל: תרשים מערכת שביל־החלב — מבט צדי, מימין: חתך בצפון המערכת. הסיבוב — נגד כיוון השעון

נקראים דו־ציריים מבחינת השׁ׳ הכפולה, והאליפסואיד הוא אליפסו־איד כללי.

בלוחות של גבישים שקיימת בהם תופעת ש׳ כפולה מתגלות תופעות־התאבכות מרהיבות־עין בשלל צבעים, כשמסתכלים בהם באור לבן בין מקטבים מצולבים (ע״ע קטוב). על השימוש במיקרו־סקופ־קיטוב לחקירת האי־איזוטרופיות האופטית הכרוכה בש׳ כפולה — ע״ע מיקרוסקופ. תמ״ צבעוניות של גבישים בעלי ש׳ כפולה במיקרוסקופ־קיטוב, ר׳ כרך כ״ג, מול עמ׳ 375/6.

יצ. ש.

שְׁבִיתָה (אנג׳ strike), הפסקת עבודה זמנית, היזומה ע״י קבוצת עובדים. בד״כ סיבת הש׳ היא מחלוקת בין עובדים למעבידם ומטרת הש׳ — שיפור, או מניעת הרעה, במעמדם ובתנאי עבודתם. גם הפסקת עבודה, שסיבתה הזדהות עם תביעותיהן של קבוצות עובדים אחרות, נחשבות ש׳.

ש׳ נבדלת מהתופעות הבאות: א. בניגוד להתפטרות ש׳ היא תופעה קבוצתית, החורגת מתחום סכסוך היחיד. אין בש׳ משום ניתוק ההתקשרות בין עובד למעביד; ב. ש׳ חלקית מאופיינת בהאטת קצב העבודה („עיצומים״ = סאנקציות) או בהגבלה חלקית אחרת על מהלכה התקין של העבודה. לעומתה — ש׳ מלאה מתבטאת בהפסקה כוללת של העבודה; ג. השבתה היא הפסקת עבודה זמנית המוכרזת ע״י המעביד, בעוד שהיזמה להכרזת ש׳ היא בידי הפועלים או נציגיהם.

עובדים מפעילים לחץ על מעבידיהם גם בדרכים אחרות, ביניהן: חרם, האטה בביצוע עבודה תוך היצמדות מלאה לחוזה־העבודה ואף חבלה.

מקובל לראות בש׳ ביטוי לרגשות אי־נחת של העובד. אולם, גם כאן אין הש׳ ביטוי יחיד לרגשות כאלה. איחורים, היעדרויות, תחלופה רבה ותאונות־עבודה בשיעור רב מהסביר הם דוגמות לביטוי כזה בתחום התנהגות היחיד. במישור הקבוצתי הן מתבטאות בהתארגנות פוליטית ומקצועית.

הש׳ היא תוצר של התעשיה המודרנית. היו אמנם ש״ בודדות בראשית העידן התעשייתי, אולם כתופעה חברתית ניכר רישומה ברבע האחרון של המאה ה 19, כשהתפרסמו הסטטיסטיקות הרשמיות הראשונות על ש״ (איטליה, 1878). הש׳ קשורה בצורה הדוקה להתפתחות האגדות (ע״ע) המקצועיות (Trade Unions). הש״ הגדולות בתעשיית הפחם באה״ב (1897; 1902), הש״ של פועלי המספנות (1889) והכורים (1898) באנגליה, הן דוגמות לשימוש בש׳ לשם ארגון פועלים באיגודים מקצועיים. גם תנועת הפועלים היהודית נקטה שיטות דומות. בתקופה 1898—1900 קיימה הסתד־רות ה„בונד״ (ע״ע) 213 ש״ שסייעו לארגון התנועה. תנועת פועלי־ציון (ע״ע) ארגנה ש״ ראשונות של חייטים ביקאטרינוסלאב (1900). הש׳ הראשונה של פועלים יהודים שפרטיה ידועים פרצה בגלל תביעות שכר בביהח״ר לטבק של דורונצ׳א ושישמאן בווילנה (1871), והסתיימה בהתערבות השלטונות ובמאסר השובתים. בארץ־ישראל אורגנה הש׳ הראשונה של פועלי הדפוס בירושלים (1902), סמוך לייסוד אגודת פועלי־הדפוס השניה. השובתים דרשו לקצר את יום עבודתם מ 12 שעות ל 8 שעות. הם חידשו את עבודתם לאחר שלושה שבועות בתיווכו של ראש הרבנים האשכנזים בירושלים. יום העבודה אמנם קוצר, אך גם האגודה המקצועית פוזרה. בכנרת (1911) הכריזו הפועלים ש׳ כמחאה על יחסו של מנהל החווה כלפיהם. הש׳ הסתיימה בהחלטתו של דופין (ע״ע) על החלפת המנהל ופיטורי העובדים כאחד. שביתת פועלי ביהח״ר „פרומין״ (1932) כללה מאבק בין שובתים לבין מפירי ש׳ שאורגנו ע״י הרוויזיוניסטים בהשפעת הכרזתו של ז. ז׳בוטינסקי: „יא, ברעכן!״ („כן, לשבור!״ [את הסתד־רות העובדים]). אח״כ ניסו ד. בן־גוריון וז. ז׳בוטינסקי להסדיר את היחסים בין תנועת הפועלים לבין התנועה הרוויזיוניסטית (1934), בהצעת הסכם בשאלות יחסי־עבודה בארץ, שכללה גם את העקרונות הבאים: א. אסור להפעיל חברי הסתדרות מקצועית אחת כמפירי ש׳ של ההסתדרות האחרת. ב. תובטח סמכותה של הסתדרות, המאגדת את רוב העובדים במקום־עבודה נתון, להכריז על ש׳ במקום־עבודה זה. ג. תובטח זכותו של מיעוט ניכר במקום־עבודה לתבוע מהמעביד בוררות לפני הכרזת ש׳. ד. תובטח סמכותה המוחלטת של הסתדרות, המייצגת את רוב הפועלים במפעל נתון, להכריז על ש׳ אם מנסה המעביד למנוע מעובדיו הבריות בהסתדרות מקצועית כרצונם, או במקרים של פיטורין שרירותיים או במקרים שבהם הוא מרע את תנאי עבודתם ללא הסכמתם. ההסכם נדחה במשאל כללי של חברי ההסתדרות (24.3.1935) ברוב של 16.474 נגד 11.522.

הסברים לתופעת הש׳ הוצעו תוך בחינת השוואות בינלאומיות והשוואות בין־ענפיות. נסיונות הסבר אלה הוצעו למרות הדעה הרווחת ש„ש׳ היא תופעה מורכבת ביותר, שלעולם אין אפשרות לתארה בשלמות, ועל אחת־כמה־וכמה — להסבירה במלואה״ (גולדנר, ר׳ ביבל׳).

מעורבות חברי איגודים מקצועיים בשביתות בארצות שונות

ארץ	1900—1829	1930—1917	1956—1948
	באחוזים		
אוסטרליה	18.2	14.8	25.2
אה״ב	33.2	20.3	15.4
בריטניה	16.1	6.4	5.9
גרמניה	14.2	3.7	2.6
דנמרק	6.3	2.4	1.4
דרום־אפריקה	24.4	3.9	1.4
הולנד	7.0	2.6	1.3
יפן	30.3	39.0	21.5
נורוגיה	27.0	6.8	1.2
פינלנד	24.5	9.0	13.9
צרפת	27.1	29.0	62.4
קנדה	14.7	13.3	6.3
שוודיה	22.7	3.0	0.3

I. השוואות בינלאומיות. מחקר השוואתי בינלאומי נערך ע״י רוס והרטמן (ר׳ ביבל׳) שהשוו שני מדדים: מעורבות חברי איגוד מקצועי בש״, ומשך הש׳ הממוצע לשובת. מהמחקר התברר: (1) חלה ירידה הדרגתית במעורבות חברי האיגודים המקצועיים בש״ בשנים 1900—1956. (2) חלה ירידה במשך זמן הש׳ לאורך התקופה האמורה. (3) נמצאו 4 דפוסי ש״ שונים במדינות השונות: א. דפוס צפון־אירופי א׳: דנמרק, הולנד, בריטניה, גרמניה, ודרום־אפריקה. ב. דפוס צפון־אירופי ב׳: נורווגיה, שוודיה. ג. דפוס ים־תיכוני אסיאני: צרפת, איטליה, יפן, הודו, אוסטרליה. ד. דפוס צפון־אמריקני: אה״ב, קנדה ופינלנד. דרום־אפריקה, אוסטרליה ופינלנד הוגדרו כתופעות חריגות.

הדפוס הצפון־אירופי א׳ מאופיין במעורבות נמוכה של חברי האיגוד המקצועי ובמשך ש׳ קצר עד בינוני; הדפוס הצפון־אירופי ב׳ — במעורבות נמוכה של חברי האיגוד המקצועי ובמשך ש׳ ארוך; הדפוס הים־תיכוני אסיאני — במעורבות גבוהה של חברי האיגוד המקצועי ובמשך ש׳ קצר, והדפוס הצפון־אמריקני — במעורבות בינונית עד גבוהה של חברי האיגוד המקצועי ובמשך ש׳ ארוך.

קיומם של דפוסי חש״ הוסבר באמצעות המשתנים הבאים: 1. מידת יציבותו הארגונית של האיגוד המקצועי; 2. קיומן או העדרן של מחלוקות בין המנהיגים בתנועת־העבודה; 3. מידת מיסודם של היחסים בין ההנהלות לבין האיגוד המקצועי; 4. קיומה של מפלגת עבודה; 5. מידת מעורבותה של המדינה בתחום יחסי־העבודה.

II. השוואות בין־ענפיות. המחקר העיקרי בתחום זה

נעשה ע״י קר וסיגל (ר׳ ביבל׳) שהשוו את הנטיה לשבות בענפי משק שונים ב 11 מדינות. נתגלתה נטיה דומה בין הענפים בארצות שונות. ניתן לדרג את הענפים השונים לחמש קבוצות: 1. בעלי נטיה גבוהה: מכרות ומספנות; 2. בעלי נטיה בינונית־גבוהה: מנסרות וטקסטיל; 3. בעלי נטיה בינונית: כימיקלים, דפוס, עור, תעשיה (כללית), בניה ומזון; 4. בעלי נטיה בינונית־נמוכה: ביגוד, גז. מים וחשמל ושירותים אישיים; 5. בעלי נטיה נמוכה: רכבות, חקלאות ומסחר.

משך ממוצע של שביתות בארצות שונות

ארץ	ימים 1929—1900	ימים 1956—1948	1956—1948 כאחוזים מ 1929—1900
אוסטרליה	14.2	3.2	23
בריטניה	23.0	4.3	19
גרמניה	15.6	9.9	63
דנמרק	28.7	4.3	15
דרום־אפריקה	15.8	2.6	16
הודו	26.6	8.8	33
הולנד	32.7	7.5	23
נורווגיה	33.6	15.2	45
פינלנד	36.0	15.8	44
צרפת	14.4	2.9	20
קנדה	27.1	19.3	17
שוודיה	37.1	22.6	61

המקור: Ross and Hartman (1960)

נטיה גבוהה לשבות תלויה לדעת החוקרים במספר גורמים: 1. קיומה של קהילה תעסוקתית חד־ענפית. קהילה כזאת קובעת סגנון חיים דומה והזדמנויות שוות לכל העובדים בקהילה; 2. דיפרנציאציה מועטה בתוך הקהילה התעסוקתית, המאפשרת הצטברות של נסיון דומה ואחידות בתביעות; 3. בידוד גאוגרפי או חברתי של קבוצה תעסוקתית מכלל החברה מרחיק השפעות ערכיות ומוסדיות כלל־חברתיות, המיועדות להבטיח את רציפות הייצור ואספקת השירותים; 4. לכידות חברתית מאפשרת מימוש הלחצים בצורה של פעילות קבוצתית. נואלס (ר׳ ביבל׳) הצביע על כך שענפים שונים מגלים לא רק נטיה שונה לשבות, אלא ששונים גם מניעיהם לשבות. כך, למשל, פועלי מכרות ומחצבות באנגליה נוטים יותר לשבות בגלל נושאי איגוד מקצועי ואהדה לתביעותיהם של פועלים אחרים, בעוד שפועלי הטקסטיל נוטים יותר לשבות בגלל תביעות שכר.

רמת הפעילות המשקית היא בעלת השפעה דחויה על מספר הש״ או על הקף ההשתתפות בהן. קשר בולט יותר מתגלה בינה לבין הסיבות המוצהרות לש״. ש״ בתקופות של שפל כלכלי נובעות מהתנגדות לסגירת מקומות עבודה או מהתנגדות להורדת שכר, בעוד שש״ בתקופות שגשוג נובעות מדרישות לתוספת שכר. בישראל נבעו מהלנת־שכר 10.8% מכלל ימי־העבודה שאבדו ב 1967 (שנת מיתון), לעומת 0.1% ב 1970 (שנת שגשוג). 36.7% מימי־העבודה שאבדו בש״ ב 1967 נבעו מהתנגדות לפיטורי עובדים, לעומת 0.3% ב 1970. לעומת זה, ש״ בגין שכר־עבודה ותשלומים נלווים נסתכמו ב 84.2% מימי־העבודה שאבדו ב 1970, וב 20.7% — ב 1967. להסתדרות הכללית יש אפשרות להשפיע השפעה ממתנת על רמת הש׳ באמצעות הקצבת דמי־ש׳ לכיסוי הוצאות הקיום של השובתים או מניעתם. השפעה ממתנת נוספת, באמצעות הגברת נכונותו ויכלתו של המעביד לעמוד בלחצי עובדיו. היא ביטוח מעסיקים נגד נזקי ש״. בישראל קיימת קרן־ביטוח־מעסיקים בחסות התאחדות בעלי־התעשיה, המתנה את סיועה למעסיק המושבת באי־כיסוי שכר עובדיו בעת ש׳. ש״ בלתי מאושרות שכיחות בעולם. מקובל לראות בהן ביטוי לאי שביעות־רצון מכללי המשחק בתחום יחסי־העבודה, ובעיקר מאלה המווסתים את היחסים בין העובדים לבין איגוד העובדים. בישראל נתמכת הסמכות ההסתדרותית בתחיקה הממלכתית. ש״ בלתי־מאושרות אינן מוגנות ע״פ דין. לפיכך זכאי בית־הדין־לעבודה להתערב בהן ולצוות על הפסקתן. במקרים שבהם גוררת ש׳ פגיעה המורה באינטרס הציבורי זכאית הממשלה להוציא „צווי ריתוק", המחייבים את השובתים לחזור לעבודתם. מידת הישענות של מערכת יחסי־העבודה על תחיקה ממשלתית איננה ברמה אחידה בארצות שונות. אה״ב נוטה להרבות בסוג ויסות זה, ובריטניה — להמעיט בו.

ניסו לפתח דגמי ש״ תאורטיים המאפשרים מאבק מקצועי חפשי תוך מניעת נזקים לציבור. דוגמה לדגם כזה משמשת הצעת הש׳־למחצה (semi-strike), לפיה ממשיכים הפועלים לעבוד גם בזמן שביתתם. הם אינם זוכים למלוא שכרם, ואילו המעבידים אינם מקבלים את מלוא התמורה עבור התוצרת. את ההפרש מעבירים לקרן שאינה בשליטת אף אחד מהצדדים המעורבים בסכסוך. בצורה זו מנסה הדגם המוצע לשמור על הדדיות הנזק (לעובדים ולמעבידים) בלי שייפגעו הצרכנים.

ש׳ היא אירוע המיועד להשגת מטרה. קביעת נסיון הגשמת המטרה ועיתויו מושפעים מגורמות מקובלות בתקופה נתונה ומהשגיהן של קבוצות התייחסות שונות. מקום־העבודה חשוף להשפעות חיצוניות ממתנות של ספקים, צרכנים, ממשלה וכלל הציבור. עם החלשת הסמכות הכלל־חברתית יש אפוא לצפות להגברת שכיחות הש״. תקופות מחלוקת במישור הממלכתי (בישראל, לדוגמה — בתקופת „פרשת לבון") מלוות עליה ברורה בהקף ההשתתפות בש״. תקופות ליכוד כלל־חברתי (בישראל, לדוגמה — בימי מלחמה, משפט אייכמן, או השבועות של ביקור סאדאת והמו״מ הישיר עם מצרים) הצטיינו ברגיעה בולטת בתחום יחסי־העבודה.

חופש הש׳ הוא ערך חשוב באידאולוגיה של תנועות־העבודה. שמירה עליו מיועדת להבטיח את איזון יחסי הכוח ואת חופש המו״מ בין נציגי העובדים למעבידים. השגת מטרות אלה מקובלת כיום בעולם המערבי ונתמכת בהסדרים מוסדיים וחוקיים שונים.

כדי לאזן בין השלכותיה המזיקות של הש׳ לבין האינטרסים הלגיטימיים של הפועלים, אותם מיועדת הש׳ לשרת, פותחו מנגנוני פיקוח חברתיים והוצעו פתרונות תחליפיים לש׳. הפיקוח מתבטא: א) בהעברת זכות האישור הסופי להכרזת ש׳ לדרג גבוה מזה המיועד להשבתה; ב) בהגבלות על חוקיותן של ש״; ג) בהגבלות על התנהגות בזמן ש״.

לפרסום מיוחד זכה חוק טאפט־הארטלי (Taft-Hartly) שנחקק באה״ב ב 1947. החוק מייפה את כוחו של הנשיא להגדיר ש׳ כלל־ענפית המסכנת את האומה — כשביתת חירום לאומית. משניתנת לש׳ הגדרה זו, מוכרזת תקופת צינון למשך 80 יום, ובמהלכה נכפים על הצדדים תיווך וועדה לקביעת עובדות. בתום תקופת הצינון מובאת הצעתו האחרונה של המעסיק למשאל עובדים הזכאים לדחות את ההצעה ולהכריז על ש׳. חוק זה לא הוכיח עצמו במניעת ש״ חמורות ומקיפות או בהפסקתן.

בישראל מווסתת תופעת הש׳ ע״י ההסכם הקיבוצי הכללי להסדר יחסי־העבודה, שנחתם (11.1.67) בין ההסתדרות הכללית להתאחדות בעלי־התעשיה, וע״י החוק ליישוב סכסוכי עבודה (תשי״ז). לפי הסדרים אלה מצויה זכות אישור הש׳ במקום־עבודה אחד ברשות מועצת־הפועלים המקומית, ואילו השבתת ענף או קבוצת מקומות עבודה היא בסמכות הוועד־הפועל של ההסתדרות הכללית.

עם הקמת בתי־הדין לעבודה בישראל הוענקה להם הסמכות להגדיר ש׳ שהוכרזה שלא בהתאם להוראות החוק, כש׳ בלתי מוגנת. בית־הדין זכאי להורות לשובתים, או למשביתים, לחזור לעבודתם הסדירה. בתי־הדין לעבודה בישראל נוהגים להקדים נסיונות תיווך ופישור לפני הוצאות צווי החזרה לעבודה. מסורת זו

התפתחה נוכח הקשיים המרובים הכרוכים באכיפת הוראות בתי־המשפט על ציבור עובדים מאורגן.

שביתות בארץ־ישראל — 1921—1977
(שנים נבחרות)

השנה (1)	מספר השביתות וההשבתות (2)	מספר יחידות * השובתים (3)	מספר ימי עבודה שאבדו (4)	משך ממוצע (4:3) (5)	מספר משתתפים (3:2) (6)
1921	9	233	3,775	16.2	25.9
1923	21	576	6,705	11.6	27.4
1925	61	2,638	33,302	12.6	43.2
1927	20	562	13,469	24.0	28.1
1931	58	796	12,385	15.6	13.7
1933	49	1,883	15,330	8.1	38.4
1936	49	753	7,745	10.3	15.4
1939	128	3,098	20,841	6.7	24.2
1947	58	3,173	111,993	35.3	54.7
1948	45	1,454	7,979	5.5	32.3
1949	54	9,421	56,581	7.0	174.5
1951	63	8,026	94,537	11.8	127.4
1952	59	12,595	54,522	4.3	213.5
1956	72	11,311	111,488	9.9	157.1
1957	57	3,648	166,955	45.8	64.0
1959	51	5,873	31,328	5.3	115.2
1960	135	14,420	49,368	3.4	106.8
1963	127	86,975	129,001	1.5	684.8
1964	138	48,130	102,212	2.1	348.8
1966	286	85,953	147,846	1.7	300.5
1967	142	25,058	58,286	2.3	176.5
1970	163	114,941	390,344	3.4	705.2
1973	96	122,348	375,020	3.1	1,274.5
1975	118	114,341	160,728	1.4	969.0
1977	126	194,297	416,526	2.1	1,524.0

מקורות: 1. לשנים 1921—1939: אבן־שושן, ג׳, עמ׳ 290.
2. לשנים 1945—1948: ההסתדרות, תש״ט, עמ׳ 37—41.
3. לשנים 1948—1968: המכון, 1969, עמ׳ 125.
4. לשנים 1969—1975: נתוני המכון למחקר כלכלי וחברתי בוועד הפועל של ההסתדרות והממונה הראשי על יחסי העבודה במשרד העבודה.

* מספר הפעמים בהם השתתפי עובדים בש׳ או בהשבתה.

למרות קיומם של הסדרים אלה, רווחות בישראל ש״ בלתי מאושרות („ש״ פראיות״). בתקופה 1966—1975 היו ש״ אלו בין 45% ל 68% מכלל חש״, שהקיפו בין 21% ל 68% מכלל השובתים; בין 20% — ל 66% מכלל ימי־העבודה שאבדו בש״ אבדו בשל ש״ בלתי מאושרות.

ריבוי הש״ הבלתי מאושרות בישראל חוזר ומעורר יזמות חקיקה להנהגת בוררות חובה בשירותים חיוניים. הצעה בנושא זה הוגשה ב 1977 ע״י משרד העבודה. יזמות אלה נתקלות בהתנגדות עקבית של ההסתדרות ובהתייחסות ביקרתית מצד חוקרים בתחום יחסי־העבודה.

נוסף לערכה של הש׳ ככלי מאזן בין כוחם של המעבידים לכוחם של העובדים ולמרות נזקיה של הש׳ לציבור הרחב, חשוב לזכור שהש׳ מפנה את תשומת־לבם של השותפים במערכת יחסי־העבודה לקיומם של חולשות וליקויים במערכת ושהש׳ מבהירה את כוחם היחסי של הצדדים ומאפשרת קביעת הסדרים המשקפים מאזן־כוח זה. — וע״ע עבודה וטבלאות שם.

ש. אייזנשטט, פרקים בתולדות תנועת הפועלים היהודית, א–ג, תש״ל–תשל״ד[2]; מ. ברסלבסקי, תנועת הפועלים הארץ־ישראלית, א–ד, תשס״ו–תשכ״ג; המכון למחקר כלכלי וחברתי בועה״פ של ההסתדרות, נתונים סטטיסטיים, 1969; צ. רוזנשטין, תולדות תנועת הפועלים בארץ־ישראל, א–ג, תשס״ו–תשכ״ו; א. מיכאל – ר. בר־אל, ש״ בישראל: גישה כמותית, 1977; C. Kerr – A. Siegel, *The Inter-industry Propensity to Strike — An International Comparison* (in: A. Kornhauser – R. Dubin – A. M. Ross (eds.), Industrial Conflict), 1954; A. W. Gouldner, *Wildcat Strike*, 1955; K. G. J. C. Knowles, *Strike Proness and its Determinants* (in: W. Galenson – S. M. Lipset, Labor and Trade Unionism), 1960; A. M. Ross – P. T. Hartman, *Changing Patterns of Industrial Conflict*, 1960; D. B. McCalmont, *The Semi-Strike* (Industrial and Labor Relations Review, 15, 2), 1962; J. E. T. Eldridge, *Industrial Disputes; Essays in the Sociology of Industrial Relations*, 1968.

רן ח.

שְׁבִיתַת־נֶשֶׁק (אנג׳ armistice), הפסקה מוסכמת של מעשי איבה מזוינים; השלב הראשון אחרי הפסקת־אש. במוסד ש״נ חלו שינויים מרחיקי־לכת, בעיקר מאז תום מלה״ע II והחלת מגילת האו״ם, ועודנו נתון לפירושים שונים.

כל הסכם מסוג זה החורג מהסדר הפוגה (truce [שנקבעת לזמן קצר]) הוא ש״נ, ויהיה כינויו אשר יהיה; שכן למינוח שנבחר ע״י הצדדים תפקיד פוליטי יותר מנורמטיווי. לפיכך הסכמי ההפרדה שעשתה ישראל ב 1974/5 עם מצרים וסוריה דינם לענייננו כדין הסכמי ש״נ פורמליים. ש״נ מוסכמת לפרק־זמן ניכר, או אפילו בלתי־מוגבל, וללא זכות לחדש את פעולות־האיבה. עם זאת, אין ש״נ קשורה מהבחינה המשפטית בהסדר הסופי של הסכסוך, ודבר זה אף צוין בהסכמי שה״נ של ישראל עם שכנותיה ב 1949.

לשם יצירת מצב ש״נ דרושה הסכמה של הצדדים לסכסוך ואין להניח קיומו במשתמע. הסכמי ש״נ נחתמו בעבר בעיקר ע״י מפקדי הצבאות היריבים, אך לאחרונה נעשה הדבר תכופות ע״י נציגים אזרחיים של ממשלות. לפיכך יש הרואים בכריתת הסכם ש״נ משום הכרה במעמד הצד שכנגד כמדינה או כצד לוחם, הכל לפי העניין. על הסכמי ש״נ חלים דיני האמנות הבי״ל (ע״ע אמנה בינ־לאמית), אך אין הם טעונים אשרור, ואף דבר זה מצביע על אפיים הארעי.

אם לא הוסכם אחרת בין הצדדים, מתייחס הסכם שה״נ אך ורק לאלמנט הצבאי של מעשי־האיבה ואין הוא מבטל מניה וביה את שאר ההבטים של מלחמה, ובפרט את הלוחמה הכלכלית, כולל חרם (ע״ע, עמ׳ 57/8) כלכלי. מדינות ערב מצאו בכך הצדקה להמשך המלחמה הכלכלית נגד ישראל, כולל סגירת תעלת־סואץ בפני ספינות ומטענים ישראליים. טיעון זה יש בו משום החלשת מוסד שה״נ וכל הסכמי שה״נ שכרתה ישראל מאז 1949 סבלו מנקודת־תורפה זו. בכל מקרה שבו הסכם ש״נ הוא בגדר הסכם אי־התקפה (non-aggression pact), אף תוקפנות (ע״ע) עקיפה (כגון עידוד פעולות־חבלה משטח המדינה השכנה ואף השלמה עמהן) היא בגדר הפרת־הסכם.

אי־הקפדה של צד אחד על הוראותיו המהותיות של הסכם שה״נ פוטרת את הצד השני מהתחייבויותיו אף לפני תום תקפו של ההסכם. להבט זה חשיבות גדולה ביחסי ישראל־ערב.

בעוד שהסכמי שה״נ שנכרתו בסוף מלה״ע I והסכם הכניעה (surrender) בסוף מלה״ע II היו בלתי־תלויים בכל ארגון בי״ל, הרי הסכמי שה״נ, שנחתמו מאז הקמת האו״ם, נעשו בהתערבותו הישירה או העקיפה של אותו ארגון. לפיכך בהסכמי שה״נ החדישים כרוכים גם אלמנטים משפטיים הנובעים מקיומו של גורם שלישי זה. הגורם השלישי לא רק מקשר בין הצדדים אלא גם מפריד ביניהם, בסייעו תכופות (אף שלא מרצונו) לצד המבקש להימנע מהידברות ישירה עם יריבו. מקובל לשתף במנגנוני־הפיקוח על ש״נ גם את האו״ם כגורם שלישי, ולנציגיו, בד״כ, קול מכריע. צוותים מעורבים כאלה לפיקוח על ש״נ פעילים באזורנו מ 1948, הגם שחלו שינויים במקורות סמכותם. כידוע, נתונים צוותים אלה לפיקודו של האו״ם עצמו ולא של הצדדים להסכמי ש״נ. יתר על כן: ההסדרים שנעשו ב 1949, ב 1957 וב 1974/5 כוננו גם אזורים מפורזים (ב 1957 ו 1974/5 גם אזורי־חיץ ונוכחות פיסית של כוחות האו״ם בהם). עם זאת, יציבות הסכמי שה״נ עודנה תלויה ברצון הצדדים, כשגורם

הריסון העיקרי הוא עקרון ההדדיות והחשש מפני פעולות תגמול, ולאוו־דווקא סמכותו של האו"ם. להבט זה חשיבות מכרעת בעיקר בעניינים שהם מחוץ לתחום שליטתו הישירה של האו"ם, כגון הסתננות מחבלים ומלחמה כלכלית.

אופי הסכמי שה"נ נקבע לפי תפקידם בתהליך המדיני, יותר מאשר לפי תכנם המשפטי. לכן אי־אפשר לקבוע מראש לפי אופי הסכם ש"נ מה יהיה טיב היחסים בין הצדדים אחרי כניסתו לתוקף. לאחר חתימת הסכמי שה"נ והכניעה שסיימו את שתי מלחמות־העולם חזרו הצדדים היריבים באופן הדרגתי ליחסים נורמליים ביניהם. שונים הדברים בכל הנוגע ליחסי ישראל־ערב (פרט ליוצאים־מן־הכלל מעטים ומוגבלים, כגון מדיניות „הגשרים הפתוחים" עם ירדן [מ 1967]; ו„הגדר הטובה" עם לבנון [מ 1976]). בכל ההסכמים עם מדינות־ערב נוצר מצב שאָפיו המשפטי הוא של „לא שלום ולא מלחמה", אם כי כל שימוש־בכוח נחשב כהפרת ההסכם. בתנאים הקיימים שיבת הצדדים למעשי־איבה היא בעיקרה הפרת התחייבויותיהם לפי מגילת האו"ם. לפיכך אין כל ספק שאסור לצדדים להסכמי ש"נ לעודד — או לסבול — פעולות חתרניות או לסייע לכנופיות מחבלים.

בשל העובדה שמצב ש"נ עומד בין מצב מלחמה לבין מצב שלום, היו שטענו כי הוא מהווה „מצב־ביניים" (status mixtus). נראה שיש סכנה לא־מעטה ביצירת סטאטוס משפטי חדש כזה, ומוסד שה"נ גמיש דיו כדי לכלול בקרבו גם גוונים חדשים המתחייבים מההתפתחויות שבתוך החברה הבי"ל.

נ. פיינברג, חוקיותו של „מצב־מלחמה" לאחר גמר פעולות האיבה (בתוך: קובץ מחקרים לזכר סר ה. לאוטרפאכט), תשכ"ב; R. Monaco, *Les Conventions entre belligerants* (Recueil des Cours, LXXV), 1949; Sh. Rosenne, *Israel's A. Agreements with the Arab States*, 1951; Ph. C. Jessup, *Should International Law Recognize an Intermediate Status Between Peace and War?* (American Journal of International Law, XLVIII), 1954; H. S. Levie, *The Nature and Scope of the A. Agreement* (ibid. L), 1956; A. Gervais, *Les A.-s palestiniens, coreens et indochinois* (Annuaire français de droit international), 1956; N. Bar-Yaacov, *The Israel-Syrian A.*, 1967.

י. לד.

שבלולים, ע"ע חֲלָזונות.

שִׁבֹּלֶת־שׁוּעָל (Avena). סוג צמחים משבט (או תת־שבט) ש"ש, ממשפחת הדגניים (ע"ע, עמ' 956/7; ור' שם תמ'). ש"ש מאופיינת בתפרחת דמוית מכבד מבודר; השיבלית בעלת 2—4—6 פרחים, ומלען אשון, היוצא מגב המוץ התחתון של פרחיה התחתונים. עפ"ר השיבליות משולשלות כלפי־מטה ונישאות על עקצים ארוכים. המלען מפותל בבסיסו ובעל תגובה היגרוכאסטית (מתיישר כשהוא נרטב); תופעה זו מסייעת בהפצה. בסוג ש"ש 20—70 מינים (לפי חוקרים שונים), מהם מיני בר ותרבות, חד־ ורב־שנתיים. מיני־הבר נפוצים באגן הימה"ת ובקדמת־אסיה.

מיון ופילוגנזיס. בסוג Avena מבחינים בשתי קבוצות של מינים: 1) Euavena — כל המינים חד־שנתיים; 2) Avenastrum — כל המינים רב־שנתיים. ע"פ מספר הכרומוסומים הם נחלקים ל 3 קבוצות: דיפלואידים ($2n = 14$), טטראפלואידים ($2n = 28$) והכסאפלואידים ($2n = 42$). בא"י גדלים בר כ 6 מיני ש"ש, כולם חד־שנתיים: השכיחה־ביותר היא שה"ש הנפוצה (A. sterilis), הגדלה בשדות ובבתה. חשיבותה האקולוגית רבה, בהיותה מרכיבה עיקרית בחברות הסוקצסיה הראשוניות. בערבות שכיחה שה"ש הערבתית (A. wiestii). החשובה שבמיני־התרבות היא שה"ש התרבותית (A. sativa), ההכסאפלואידית, הנפוצה בשטחים נרחבים בעולם הישן והחדש. מיני־תרבות אחרים הם: שה"ש הביזנטית (A. byzantina), ההכסאפלואידית. מגדלים אותה באזורי הימה"ת, דרום־אמריקה, הודו ועוד; שה"ש החבשית (A. abyssinica), הטטראפלואידית, מצויה באזורים הרריים של צפון־מזרח אַפריקה, וכן בתימן; שה"ש השיכנית (A. strigosa), הדיפלואידית, גדלה באדמות־חול ובאזורים הרריים באירופה ומשמשת צמח־מספוא. מיונם של מיני שה"ש נערך לפי מבנה המכבד והשיבולת, המוץ ומציאות מלענים.



שיבולת־שועל תרבותית (Avena sativa)

מוצא שה"ש. ווילוב (ע"ע) מייחס את מקורה של שה"ש התרבותית למזרח אסיה ולדרום־מזרחה, ושל הביזנטית — לחופי הימה"ת בצפון־אפריקה. מקובלת הסברה, שמוצאה של שה"ש התרבותית משה"ש הפטואית, ואילו של הביזנטית — משה"ש הנפוצה; שני מיני־בר אלה אף הם הכסאפלואידיים, ובני־הכלאה עם שה"ש ההכסאפלואידית התרבותית.

תרבות שה"ש התרחש מאוחר־יחסית — בהשוואה לשני דגני־החורף העיקריים, חטה ושעורה (ע' ערכיהם). בעוד ששני הגידולים הללו תורבתו במזה"ת, באיזור שגדלים בו הורי־הבר שלהם, תורבתה שה"ש במערב־אירופה (לפי אחת ההשערות) הרחק מאיזור תפוצתה הטבעי של שה"ש הנפוצה. מניחים כי האדם הביא את שה"ש הנפוצה למערב־אירופה יחד עם זרעי חיטה; שם התפשטה כעשב בשדות, ורק אח"כ תורבתה. בתקופת־האבן לא נודעה שה"ש כגידול תרבותי. הממצאים הארכאולוגיים הקדומים־ביותר שבהם נתגלתה (בשוויץ ובאיים הדניים) הם מתקופת הברונזה. ש"ש מוזכרת בכתבי פליניוס ודיוסקורידס.

תנאי גידול. אין לש"ש דרישות מיוחדות מבחינת טיב הקרקע, אולם היא נזקקת לרטיבות מרובה־יחסית ולאקלים ממוזג. בארץ ובארצות הימה"ת זריעתה בסתיו; באזורים ממוזגים־יותר — באביב. משך גידולה 5—5½ חדשים.

מספר מחלות פוגעות בש"ש: חלדון הכתר וחלדון הקנה, הפחמון הסגור והפחמון הפורח, הקמחון ועוד (וע"ע צמח, 798/9).

תפוקה ומסחר. ש"ש תופסת כ 4% משטחי גידול הדגנים בעולם (כ 30 מיליון הקטר) וכ 3.3% מהייצור העולמי (כ 50 מיליון טונות). כ ⅓ מהייצור מרוכז בבריה"מ, וב 16% — באה"ב. מרבים לגדלה בקנדה, סין, פולניה, גרמניה, צרפת ואוסטרליה.

בישראל אין שה"ש גידול חקלאי חשוב. מגדלים אותה בעיקר למספוא, ובפרט במעורב עם קטניות שונות — לשם ייצור שחת. הזנים הנפוצים בארץ הם מולגה ומניסוטה — שניהם ממין ש"ש התרבותית — והזן סיָה, השייך למין A. strigosa; זן זה מועדף בגלל עמידותו חרבה בפני מחלת החלדון.

שימוש בש"ש. שה"ש התרבותית משמשת מזון לאדם ולבע"ח. היא מצטיינת ביבולי־ירק גבוהים ובתכולת חלבון גבוהה־יחסית. תכולת החלבון בזרע — 15%—22% — היא הגבוהה־ביותר בין דגני החורף. גם הרכב החלבון מאוזן־יותר ומכיל את כל חומצות־האמינו החשובות בפרופורציה נאותה. החלק הגדול של ייצור הגרגרים נועד להזנת בע"ח (במיוחד סוסים), בצורות של ש"ש גרוסה, מקולפת, או כגרגרים שלמים. גבעולי הקש רכים־יחסית וטובים להאבסה. ירק ש"ש, כמות שהוא, או בצורת שחת, או תחמיץ, משמש למאכל בהמה. כמזון לבני־אדם תופסת ש"ש מקום חשוב בתפריט

הארצות דוברות אנגלית. בבריטניה ידועים סוגים שונים של קמח וגריסים, שמכינים אותם מגרגרים מקולפים. פתיתי ש״ש („קוואקר״) הם תוצר מזין, בשל תכולת החלבון והשומן הגבוהה שלהם והתעכלותם הקלה. קמח ש״ש משמש חומר מונע חמצון שומנים, ומצפים בו, למשל, דפנות מכלים המיועדים לאריזת שמנים או חמרים עשירי־שומן. יש ממוצרי ש״ש הממלאים תפקיד של מייצבים למניעת קלקול גלידה, תוצרת חלב ומרגרינה. חמוצים — שהם תוצרת־לוואי של תעשיית הקמח והפתיתים — משמשים לייצור גוזל המנוצל כממס בתעשיית השמנים ובתעשיה הפטרוכימית (ע״ע פורן).

במקרא ובספרות חז״ל. את השורה הנזכרת בס׳ ישעיהו (כח, כה) זיהו תרגום יונתן וחז״ל (ידו׳ חלה א׳, א׳) כש״ש. דעות החוקרים חלוקות בדבר; יש המזהים אותה עם Avena, ואחרים — עם שעורה דו־טורית. ש״ש נזכרת במשנה פעמים אחדות. היא אחד מחמשת מיני הדגן החייבים בחלה (ע״ע). אין היא כלאים (ע״ע) עם השעורה (כלאים א׳, א׳).

י. אפרת, אנציקלופדיה לחקלאות ב׳, תשל״ב; ו. קוסטרינסקי, גידול תבואות: שעורה וש״ש, תשכ״ו; J. M. Hector, *Introduction to the Botany of Field Crops*, I, 1936; F. A. Coffman (ed.) *Oat and Oats Improvement*, 1961; G. Ladizinsky, *New Evidence on the Origin of the Hexaploid Oats* (Evolution, XXIII), 1969; id., – D. Zohary, *Notes on Species Relationships and Polyploidy in Avena* (Euphytica, XX), 1971; T. Rajhathy – H. Thomas, *Cytogenetics of Oats (Avena L.)*, The Genet. Soc. Canada 2), 1974; D. Pricejones, *Wild Oats in World Agriculture*, 1976; B. B. Baum, *Oats: Wild and Cultivated*, 1977.

ג. לד.

שבע החכמות החפשיות, ע״ע חנוך, עמ׳ 632; מרטינוס פליקס קפלה; סכולסטיקה, עמ׳ 996; קסיודורוס.

שבע הקהלות, ע״ע בורגנלנד.

שבעים, תרגום ה־ (לאט׳ Septuaginta [– 70]), התרגום הראשון של המקרא והספרים החיצונים ליוונית. מקור השם במסורת האגדית שנשתמרה באגרת (ע״ע) אריסטיאס ובתלמוד (מג׳ ט׳, ע״א/ב), שלפיה תרגמו 70 חכמים, ב־72 יום, את התורה ליוונית, בפקודת המלך תלמי II (ע״ע) פילדלפוס (285–246 לפסה״נ). הם עבדו בנפרד, אך תרגומיהם תאמו, גם במקרים שבהם הטילו שינויים בנוסח המקורי. שם זה הוסב גם על הרגום שאר ספרי המקרא. וע״ע מקרא, תרגומים, עמ׳ 307/8.

שבעים אמות, מספרן הכולל של אומות־העולם לפי מסורת חז״ל. יסודו של המספר — על חילופיו הקטנים (72; מדה״ג בראי׳ י׳, לב) והגדולים־יותר (60; שם; במ״ר י״ד, י׳; ועוד) — בלוח־העמים (בראי׳, י׳), שהוא אילן־היחס של צאצאי שם, חם ויפת, בני נח (ע׳ ערכיהם). לוח־העמים נתפס מאז ומעולם כדו״ח מהימן של מפת האומות, אלא שנחלקו הדעות לגבי המניין, ובפרט שע״פ נוסח תרגום השבעים — 72 עמים הם (וכך מנו הנוצרים הקדמונים). עוד נחלקו בשאלה כמה עמים מסתעפים מצאצאי שם, וכמה מאחיו. השיטה המקובלת (מדרש תה׳ ט׳, ז׳, ועוד) מונה 14 ליפת, 3 לחם ו־26 לשם, אך בילקוט שמעוני (לבראי׳, ס״א) נמנו 15 ליפת, 32 לחם ו־27 לשם, ונוכו מהם שם עצמו, ארפכשד, שלח ועבר. המספר 70 נפוץ מאד בספרות חז״ל, וע״פ זה מנו „70 לשון״ בעולם (סוטה ז׳, ה׳; שבת פ״ח, ע״ב; ועוד). 70 קרבנות חג־הסוכות באו לכפר על 70 אומות, וגם מספרם של חברי הסנהדרין — 70 — מרמז לזה (ר׳ תרגום יונתן לבראי׳ כה, ג).

לוח־העמים ממיין את העמים לפי עקרון הקרבה הגאוגרפית בלבד, ומתעלם משיקולים אתניים ולשוניים. בני יפת הם: גמר (בני קימריה), מדי, ינן (איוניה), אשכנז (סקיתיה), אלישה כתים (קפריסין), ועוד; הם מאכלסים את השטח הגובל בחבל הסהר־הפורה מצפון, ומתפשטים במערב עד לאזורי הים. ענפי חם הם: כוש (יושבי החוף הדרומי של ים־סוף), מצרים, פוט (לא מזוהה) וכנען. עם בני כוש נמנה נמרד (בראי׳ י׳, ח), שרדה בכל עבר הנהר, ומקובל כי החליפו ׳כוש׳ של נמרוד עם הכשים (ע״ע כוש). הכללת הפלשתים והכפתורים (בני כרתים) בבני מצרים והכללת כנען בענף החמי מעידות בבירור על עקרון השיוך הגאוגרפי כעקרון בלבדי ברשימה. בני כנען הם צידון (הפניקים) — והפניקים אכן כינו את ארצם במפורש ׳כנען׳ — ושבעת העממים (ע״ע כנען, עמ׳ 930). איזור בני חם התפשט מפניקיה, דרך מערב א״י, ועד לצפון־מזרח אפריקה. בני שם הם כל „בני עבר״, האשורים, הארמים, כמה משבטי הערבים, וכן עילם — אף שמרכזה היה בדרום־מערב פרס. הלוח אינו מתיימר להיות שלם: מואב ועמון, בני נחור וקטורה, שבטי ישמעאל ואדום, ועם־ישראל עצמו, הושמטו ממנו במתכוון ונידונו בנפרד. לעומת־זאת לא מובן כיצד נשמטה בבל. מספר העמים בלוח הוא 70 (ר׳ לעיל), ואף שלא צוין במפורש, הריהו מרומז בפסוק „בהנחל עליון גוים, בהפרידו בני־אדם, יצב גבלת עמים למספר בני ישראל״ (דב׳ לב, ח), דהיינו 70 (ר׳ בראי׳ מו, כז).

ד. ש. — מ.

שבעת פלאי העולם, רשימה של 7 מבנים ויצירות־אמנות שעודדו פליאה בתקופה העתיקה בשל גדלם ויפים. הרשימה העיקרית הובאה במכתם של אנטיפטרוס (ע״ע) מצידון ובספרו של פילון מביזנטיון Περὶ τῶν ἑπτὰ θεαματων („על שבעת המראות״; מאה 3 לפסה״נ).

הרשימה המקובלת: (1) הפירמידות במצרים; (2) הגנים התלויים בבבל; (3) פסל זאוס באולימפיה; (4) מקדש ארטמיס באפסוס; (5) המאוסוליאון בהאליקארנאסוס; (6) ה„קולוסוס״, פסל־ענק של הליוס ברודוס; (7) ה„פארוס״ (= מגדלור) באלכסנדריה, שקיבל את שמו מהאי שעליו הוקם. ברשימות הישנות נמנו חומות בבל במקום (7).

את תיאורי המבנים ותולדותיהם ר׳ בערכים: אולימפיה, עמ׳ 880; אלכסנדריה, עמ׳ 679/80 (מפה); אפסוס, עמ׳ 255; ארטמיס, עמ׳ 807; גן, גננות, עמ׳ 960; הליוס, עמ׳ 486; הליקרנסוס, עמ׳ 497/8 (תמ׳); הלניזם, עמ׳ 600, 649; זוס, עמ׳ 721/2 (תמ׳); פידיאס, עמ׳ 621; פירמידה (תמ׳).

א. דובניקוב, שבעת פלאי עולם בימי קדם, תש״י.

שבר (בעצם), ע״ע עצם, עמ׳ 90; חבישה ותחבושות, עמ׳ 54.

שבר (בקע) — hernia — (ש׳ — ביטוי עממי שמקורו ביידית; השם הנכון — ב׳), מונח רפואי (ע״פ א. ק. קלסוס [ע״ע]; המאה ה־1 לסה״נ), שמשמעותו התבלטות של איבר, או של חלקים ממנו, אל מחוץ לחללו הטבעי — אל מחוץ לגוף, או אל חלל נפרד בתוכו. בב׳ הסרעפת, לדוגמה, מתבלטים חלקי קיבה או מעי אל חלל בית־החזה; אך השימוש הרווח במונח ב׳ מתייחס להתבלטות דרך דופן הבטן. סיווג הב״ השונים אינו מתחשב באיבר המתבלט, אלא במיקום האנטומי של ההתבלטות. ב׳ הוא סרעפתי, בין אם הקיבה או המעי הגס מהווים את תכנו, ומפשעתי — בין אם האיבר המתבלט הוא מעי דק, תוספתן או שחלה. ב׳ בטני פורץ דרך מקומות שניכרת בהם חולשה או רפיון בדופן הבטן — בקו־האמצע בבטן העליונה, בטבור, באיזור הקו הקשתי שבבטן התחתונה, באיזור המותן מאחור, או בחיץ הנקביים (perineum; ע״ע שלד). צורה מיוחדת של ב׳ עשויה להופיע בצלקת־ניתוח.

הב׳ המפשעתי הוא השכיח־ביותר. הוא מתפתח עפ״ר בשנת־החיים הראשונה — במיוחד בזכרים — בתהליך הקשור בירידת האשכים מן הבטן אל שק־האשכים בזמן החיים העובריים. האשכים

עוברים ממקומם. מאחורי חלל הצפק (ע"ע), דרך התעלה המפשעתית שבשיפולי הדופן הקדמית של הבטן. כאשר קפל קרום הצפק הנדחף לפניהם אינו נכחד, מתהווה מצב נוח להיווצרות ב'. מבחינים בין ב' שאפשר להחזירו לחלל הבטן, לבין ב' שאי־אפשר להחזירו. במקרה האחרון עלול הב' להיות „כלוא", בעת ש„צוואר" שק הב' מתהדק סביב תכנו, וזה נכלא מחוץ לחלל הבטן. כאשר גובר הלחץ נוצר ב' „חנוק". בעטיו של הלחץ הניכר על כלי־הדם נפגע הניקוז הורידי של קטע המעי „החנוק", וכן נפגמת אספקת הדם העורקי; התוצאה היא נמק (ע"ע), ויש בו סיכון לחיי החולה. ב' כלוא, או חנוק, הוא סיבה שכיחה לחסימת מעי (ע"ע), ובהופיעו הכרחי ניתוח דחוף. את הניתוחים הראשונים לתיקון מפשעתי — איחוי דופן הבטן באמצעות קיצור השרירים באיזור הב' — תיארו בסיני והולסטד (ע"ע כירורגיה, עמ' 802). — לא נמצא קשר בין המוצא לבין נטיה לב'.

או. פ.

שֶׁבֶר (בְּמָתֵמָטִיקָה), ע"ע אֲרִיתְמֶטִיקָה, עמ' 880–883, 886/7; מִסְפָּרִים, תּוֹרַת ה־, עמ' 1135.

שַׁבְּרִיֶה, אַלֶכְּסִי אֶמַּנּוּאֵל — Alexis Emmanuel Chabrier (1841—1894), מלחין צרפתי. ש' הגיע לפריס ללמוד משפטים, אך נמשך למוסיקה ולציור. במקביל ללימודי המשפטים השתלם בתורת המוסיקה, אבל השכלתו הטכנית־מקצועית היתה מוגבלת. בשנים 1862—1880, שבהן היה פקיד ממשלתי במשרד־הפנים, התקרב לחוג הציירים האימפרסיוניסטים (היה ידידו הקרוב של מנה), והספיק לחבר שתי אופרות — „הכוכב" (1877) ו„החינוך הלקוי" (1879). לאחר ששמע (1879) את האופרה „טריסטן ואיזולדה" של וגנר, החליט לנטוש את משרתו כדי להתמסר אך ורק למוסיקה. במסגרת פעילותו המגוונת היה לאחד מקבוצת „ביירוית הקטנה" (Le petit Bayreuth), שעמה נמנו מלבדו גם ד'אנדי (D'Indy), דיפארק ופורה. עם מיטב יצירותיו נמנות: „עשרה קטעים ציוריים" (1881) ו„שלושה ואלסים רומנטיים" (1883) — לפסנתר; „אספניה" — רפסודיה לתזמורת, בעקבות רשמי מסע בספרד (1883); „מרש עליז" (1888); האופרות „גואנדולין" (1886) ו„מלך בעל כרחו" (1887). ש' נחשב לאמן המוסיקה ההיתולית והסאטירית, ונזקק תדיר למקצבים משתנים, המושפעים מן המוסיקה ומן המקצב שבאיזור הולדתו, אוברן.

בקטעיו לפסנתר וביצירותיו התזמרתיות פיתח ש' סגנון פריפאי מבריק ומתוחכם, ושימש מופת למלחינים בני המאה ה־20 כדוגמת פולנק (ע"ע) ואוריק (Auric). גם התזמור (ע"ע) שלו הצטיין בחדשנותו בכל הנוגע לצירוף הכליי, שהגה אותו כהקבלה למזיגת צבעי־היסוד שהשתמשו בהם אמני־הציור האימפרסיוניסטים. השימוש בכלי־נשיפה ממתכת ב„אספניה" שלו מבשר את האפקטים המצויים אח"כ ב„פטרושקה" של סטרווינסקי.

G. Servières, *E. Ch.*, 1912; J. Chantavoine, *De Couperin a Debussy*, 1921; E. Lockspeiser (ed.), *The Literary Clef*, 1958; R. Myers, *E. Ch. and His Circle*, 1969.

שַׁבְרָק (Ononis), סוג צמחים בן כ־75 מינים, ממשפחת הפרפרניים (ע"ע), הגדלים באירופה ובאסיה, בעיקר באיזור הימה"ת. מיני הש' הם עפ"ר עשבוניים חד־ או רב־שנתיים, לעתים בני־שיח או שיחים, רבים מהם קוצניים. העלים עפ"ר בני 3 עלעלים שעוליהם משוננים או דמויי משור, עלי־הלוואי גדולים ודומים לעלעלים. הפרחים ערוכים בקבוצות קטנות או בתפרחות מרובות פרחים; מספר האבקנים 10 והם מאוחים בזיריהם; השחלה קרחת, יושבת על עוקץ קצר או ארוך ומכילה שתי ביציות ויותר (לפעמים: הרבה). הפרי — קטנית ישרה, נפתחת בשתי קשוות, ארוכה, או לפעמים קצרה, ובולטת אך מעט מתוך הגביע. הזרעים חלקים או מגובששים מעט. בארץ גדלים, במגוון רחב של בתי־גידול, 15 מינים של ש', מהם בעלי תפוצה רבה ונוכחות גבוהה במקומות גידולם, כגון הש' המצוי (O. natrix) והש' הקוצני (O. antiquorum var. leiosperma); הראשון — צמח בתה, השני — צמח שדות וגדות שמשרשיו מופק חומר המשמש ברפואה העממית. במינים של ש' נמצא אחוז גבוה של פיטוהמאגלוטינינים (phytohaemagglu-tinins).

שַׁבָּת, היום השביעי בשבוע־הבריאה המקראי, שבו שבת האל ממלאכתו בבריאת־העולם (ע"ע קוסמולוגיה, עמ' 444) וציווה על מנוחת האדם מעמלו.

ב מ ק ר א. פרשת הש' היא פסקת הסיום של סיפור הבריאה. מוסבר בה, כי ביום זה "שבת" ה' „מכל מלאכתו", וכי בירך וקידש יום זה. משפט היום, ועצם שמו, נמסרו לישראל לראשונה בירידת המן (ע"ע), בראשית הנדודים במדבר. ביום ו' ירדה להם מנת־מן ליומיים, ו„ביום השביעי שבת, לא יהיה בו", „כי שבת היום לה'". העם נצטווה: „שבו איש תחתיו, אל יצא איש ממקומו ביום השביעי", ובכך הועלתה לראשונה התביעה לחדול ביום הש' מרדיפת המזון והפרנסה (שמ' טז, כב—ל). הדיבר הרביעי בעשרת הדברות (ע"ע) חוזר בקצרה על רעיון קדושת הש' ועל טעמה, ועל איסור המלאכה הכולל החל בו על האדם ועל כל הסרים למשמעתו (שם כ, ח—יא). בס' שמות מופיעה הש' לצד חגים אחרים; אלה נומקו שם כמיועדים להקל על האומללים בחברה, והש' עצמה נומקה בטעם: „למען ינוח שורך וחמורך וינפש בן אמתך והגר" (שם, כג, יב). על נימוק זה חוזר גם ס' דברים, ובו היסוד הסוציאלי הוא גם הנימוק ההיסטורי לש': ישראל היה עבד למצרים וה' פדה אותו משם, „על כן צוך ה' אלהיך לעשות את יום השבת" (ה, יב—טו), כלו', שיניחו לעבדיהם־הם ביום־המנוחה האלוהי.

מרכזיותה של הש' בין דיני התורה ניכרת בכל דיבורי ה', הארוכים והמפורטים, שנאמרו למשה בעניין עשיית המשכן (ע"ע). אלה מסתיימים באזהרה מחודשת על שמירת קדושת הש' ובקביעת עונש מוות על חילולה (שמ' לא, ג—יז); לאמור: חשובה שמירת הש' מבניית המשכן. במסרו לעם את תוכן הדברים פותח גם משה באזכור הש', שביתתה והעונש על חילולה, ומוסיף אזהרה מפורטת: "לא תבערו אש בכל משבותיכם ביום השבת" (שם לה, ב—ג). בדברי ה' אל משה נקראת הש' „אות" בין ה' לעמו, „לדעת כי אני ה' מקדשכם" (שם לא, יג). הש' היא מן המצוות היחידות בתורה שביצוען־בפועל נזכר בתורה במעשה־לדוגמה: במדבר נמצא איש מקושש עצים ביום הש', והושם „במשמר, כי לא פורש מה יעשה לו", ע"פ ציווי ה' למשה נרגם האיש למוות בידי כל העדה (במ' טו, לב—לו). ליום הש' נקבע בתורה קרבן־מוסף מיוחד (שם כח, ט—י), ובו גם היו מחליפים את לחם־הפנים במשכן (ויק' כד, ח). פעמיים נכרכה האזהרה על שמירת הש' בנשימה אחת עם מצוות מרכזיות אחרות — כיבוד אב ואם (שם יט, ג) ומורא המקדש (שם יט, ל; כו, ב).

בתקופת המלוכה נזכרת השביתה בש' ובראש־חדש (ע"ע; עמוס ח, ה); את הימים האלה נהגו לחוג בשמחה רבה — כמו את יתר החגים והמועדות (הוש' ב, יג) — והיו מבקרים בהם בבית הנביא (מל"ב ד, כג). גם בבית־המקדש רבתה החגיגה (יש' א, יג; והשו': איכה ב, ו). עם־זאת נראה שזלזלו אז באיסורי היום, והנביא ירמיהו הקדיש תוכחה חסרת־תקדים — ל„מלכי יהודה" ול„כל יושבי ירושלים" — על איסור הוצאת משא מן הבתים ביום הש' ועל עשיית מלאכה בו, ותלה בזה את גורל העיר. גם הנביא יחזקאל חוזר ומזכיר

בין חטאות ירושלים את חילול חש׳, ופרט לע״ז זהו החטא הרתי היחיד שפורש אצלו. הוא רואה בו חטא־קדמון של עם־ישראל, המלווה אותו למן ימי נדודיו במדבר (כ, יב—כד). לפי חזון יחזקאל על ירושלים שלעתיד־לבוא, עתיד הנשיא לשמור כהלכה על קדושת הש׳ (מד, כד), ואז גם יועלה מספר קרבנות־המוסף (של ש׳) ל 7 (מו, ד). הגדיל לעשות הנביא ישעיהו — שאף הוא הבליט את ערך הש׳ וחשיבותה בכך שאותה לבדה קרא בשם — שבחזונו צפה ש׳ אוניוורסאלית, שישמרוה גם עמי־נכר (נו, ב—ז; סו, בג).

בסעיפי האמנה שחתמו שבי־ציון לאחר הצהרת־כורש פורטה ההתחייבות שלא לסחור בש׳ (נחמ׳ י, לב), לאחר שבווידוי שקדם לאמנה צוינה הש׳ לבדה מבין כל ה„משפטים ישרים ותורות אמת, חוקים ומצוות טובים" (שם, ט, יג—יד) שנתן ה׳ לישראל. גם הפעם זלזלו „הורי יהודה" באיסור, ובימי נחמיה שוב הפכה ירושלים בש׳ לשוק־מרכולת לעממי הסביבה. אז הפעיל נחמיה את סמכותו כמושל העיר; שערי ירושלים ננעלו בש׳, והמנהג בוטל (שם יג, טו—כב).

לש׳ אין אח ורע בכל ספרות ה מ ז ר ח ה ק ד ו ם, והיא תרומה ישראלית מקורית, יחידה־במינה ומכרעת בהשפעתה, לתרבות העולם. אפשר שיש לש׳ קשר כלשהו עם ה Sapattu הבבלי, שהוא שמו של יום מילוי־הירח באמצע כל חודש, ובו „רוגע לב האל". בהקשר זה יש עניין לצירוף „שבת וחדש" כימי־מועד, שבכמה מקומות במקרא (ר׳ לעיל). דמיון כלשהו יש לש׳, אולי, עם „הימים הרעים" הקבועים בחודש הבבלי — עפ״ר בהפסקות של 7 ימים — שבהם הוגבלה מאד פעילות המלך; אך לא ידוע קשר בין „הימים הרעים" לבין ה Sapattu.

מ.

ה ל כ ו ת ש׳ הן „כהררים התלויים בשׂערה; מקרא מועט והלכות מרובות" (חג׳ א׳, ח׳), ושתי מסכתות שלמות, שבת ועירובין — מן הגדולות שבש״ס — הוקדשו לליבונן. ההלכה מבחינה באיסורי ש׳ 5 סוגים: א) אבות מלאכות; ב) תולדות; ג) מוקצה והכנה; ד) שבות; ה) עובדין דחול.

א) ו ב) ה מ ל א כ ו ת שנאסרו בש׳ לא נאסרו בגלל הטורח הפיסי הכרוך בעשייתן, אלא בדמיונן לאחת מ 39 „אבות מלאכות", שהם אבות־טיפוס לכלל המלאכות האסורות, הנובעות — כ„תולדות" — בדמיונן ל„אב", בעניין, בתוכן או בצורה. רשימת ה„אבות" ערוכה (שבת ז׳, ב׳) ע״פ המלאכות שהיו קשורות בעשיית המשכן (ע״ע) ובעבודתו הסדירה, ורק הן ושכמותן נאסרו בש׳. מן ה„אבות": החורש, הזורע, הקוצר, הקושר והמתיר, הכותב שתי אותיות והמוחקן, המכבה והמבעיר, המוציא מרשות לרשות (ר׳ להלן), ועוד. רשימת ה„תולדות" אינה ברורה מבחינה סיסטמאטית, והרבה נחלקו בדבר בעלי־ההלכה הראשונים; כגון: האם „הזורע זרעים, או הנוטע אילנות, או המבריך אילנות, או המרכיב, או הזומר, כולן אב אחד הן" — כדעת הרמב״ם בפירושו למשנה זו — או שמא לפנינו „אב" ו„תולדות", וכיו״ב בדברים רבים אחרים. אכן, אין להבחנה הסיסטמאטית המדויקת משמעות רבה מבחינת חומרת ההלכה, שכן הן ה„אב" והן ה„תולדה" איסורי־תורה הם. העובר עליהם במזיד ובהתראה — חייב סקילה; בלא התראה — חייב כרת (ע״ע); ובשוגג — קרבן חטאת. ברם, אם „עשה מלאכות הרבה מעין מלאכה אחת" — בין שעירב „אב מלאכה" עם „תולדה", בין שעירב „תולדות" אחדות של „אב" אחד — אינו חייב אלא חטאת אחת.

האיסור להבעיר אש חל הן על יצירתה הראשונית והן על העברתה מעצם למשנהו. לעומת־זאת אין האיסור חל — ע״פ תפיסת ההלכה — על ההנאה מן האש המבוערת בש׳, אם הובערה לפני ש׳. וראה להלן לעניין „שביתת כלים".

איסור ה„הוצאה" מרשות־היחיד לרשות־הרבים, ולהפך, הוא המשכו הטבעי של האיסור לצאת בשבת מן ה„מקום" (ר׳ לעיל).



מפה לקידוש; רקמת כותנה על פשתן. איטליה, המאה ה 18
(אוסף פויכטוונגר, מוזיאון ישראל, ירושלים)

בהגדרת ה„רשויות", כבהגדרת ה„מקום", ניסחו הקדמונים כללים שונים והביעו דעות שונות. ההלכה הגדירה כמה סוגי „רשויות" ו„תחומים", והתקינה את תקנות הערוב (ע״ע), המביאות ל„איחוד" הרשויות ולהקלת האיסור. „תחום שבת" — שבמסגרתו בלבד יכול האדם להלך ביום הש׳ — ידוע לנו גם מן הממצא הארכאולוגי של א״י במאה ה 1, וההקפדה בעניינו מפורשת בכתבי כת מדבר־יהודה (ע״ע). נראה שתחילה הקפידו שלא לצאת מן הבית כלל, אלא לצורך תפילה או הכרח כלשהו. רק במרוצת ימי הבית־השני החלו להקל בזה מעט, ולתת שיעורים שונים של מרחק מסביב לבית, הנחשבים עדיין ל„תחום" הבית, ואח״כ העיר, שנחשבה כ„תחום" טבעי של כל יחידות־הדיור בה. ה„תחום" המקובל הוא 2000 אמה (כ1.2 ק״מ) לכל צד סביב העיר, אך נזכרים גם „תחומים" אחרים של 1000 אמה מחד־גיסא ושל 12 מיל מאידך־גיסא; וכן ניכרת בזה הבחנה בין הליכת האדם לבדו לבין יציאתו למרעה בהמתו.

עקרון חשוב בהלכה הוא התר מלאכת הכלים בש׳. אם החלה מלאכתם לפני הש׳ והם ממשיכים בפעולתם מעצמם ביום הש׳ — כגון ריחיים של מים, וכד׳. אעפ״כ היו גם דעות אחרות בזה, שדרשו „שביתת כלים" כאיסור־תורה. — כדי לאכול מאכלים חמים בש׳, ולענג בכך את הש׳, נהגו העם ב„הטמנה" של האוכל המבושל בתוך כירות או תנורים, ששמרו על חומם של המאכלים למשך הש׳. כדי להדגיש את ההר ההטמנה — שהניח את התר ההנאה מן האש המבוערת מלפני ש׳, והשימוש במלאכת הכלים בש׳ — הקפידו כל הדורות על אכילת „חמין", כלו׳, מאכלים מחוממים היטב, ביום הש׳.

ג) מ ו ק צ ה ו ה כ נ ה. „מוקצה" הוא האיסור לטלטל חפצים ועצמים — דוממים ובע״ח — שאינם עומדים לצורך היום בש׳ ושלא זומנו מערב־ש׳ לשימוש בש׳, וע״ב כאילו „הוקצו" והוסחו מדעת האדם למשך הש׳. לאיסור „מוקצה" כמה סוגים: צרורות ואבנים, כלים שמלאכתם לאיסור (סכינים, מכשירי־כתיבה וכד׳), כלים עדינים ויקרים וכד׳.



גביע לקידוש; כסף חקוק, רוסיה, ראשית המאה ה 19 (אוסף פויכטוונגר, מוזיאון ישראל, ירושלים)

ההתפתחות ההלכתית — מחומרא לקולא — בדיני „מוקצה" מפורשת בתוספתא (שבת ט״ו, א׳): „בראשונה היו אומרים שלשה כלים ניטלין בש׳ ...חזרו להיות מוסיפין

והולכין עד שאמרו כל הכלים ניטלין בש׳ חוץ מן המסר הגדול..." וכו׳. ע"פ המסורת התלמודית (שבת קכ"ג, ע"ב): „בימי נחמיה בן חכליה נשנית משנה זו"; ולדברי יוסף בן מתתיהו (מלה"י ב׳, ח׳, ט׳) לא טלטלו האסיים (ע"ע) שום כלי ממקומו בש׳. חז"ל אסרו טלטולם של כלים שמלאכתם לאיסור, ועוד קצת סוגים. ואיסור זה נחשב ל„דרבנן" ע"פ ההלכה, למעט דעת אמורא יחיד (פס׳ מ"ז, ע"ב). לצד איסור „מוקצה", ובהקשר אליו, נתפס הציווי — המפורש בתורה בפרשת המן (ע"ע) — להכין את מזון השׁ׳ מיום ו׳, ושלא להשתמש בציוד שלא הוכן מבעוד־יום לשימוש בש׳. נאסר גם להכין מש׳ לחול.

ד) איסור ש ב ו ת מקיף את כל המלאכות שאסרו חכמים קדמונים לעשות בש׳, ושאין אפשרות לראותן כ„תולדות" ל„אב" כלשהו, אלא נאסרו מחמת שיקולים אחרים. מהם: „לא עולין באילן ולא רוכבין ע"ג בהמה" (ביצה ה׳, ב׳); וכן כל דיני „אמירה לנכרי" מערב־ש׳ לבצע מלאכה בש׳ עבור הישראלי. ור׳ להלן.

ה) ע ו ב ד י ן ד ח ו ל הוא האיסור לעשות כל עשיה של חולין בש׳, כגון התקשרויות עסקיות, סקירת נכסים, משא־ומתן — ואף סתם דיבור של חול. מבחינת חומרת ההלכה זהו האיסור הפחות־חמור שבקבוצות האיסורים הנ"ל.

באופן ח י ו ב י נקבעה מצוות ה ש מ ח ה ו ה ע ו נ ג בש׳ כחלק מחובת „כבוד ש׳", שהיא מן החובות המרכזיות של היום בהלכה. חלק מקיומה של חובה זו היא עריכת 3 סעודות (משפחתיות) חגיגיות בש׳, שבראשן „קידוש היום" על היין (ע"ע ק ד ו ש ו ה ב ד ל ה) וברכה על „לחם משנה". מובן מאליו שנאסרו תעניות־יחיד ותעניות־ציבור ביום זה, ומפני כבוד השׁ׳ נדחו כמעט כל דיני האבלות בש׳.

מן ה ב ח י נ ה ה ה י ס ט ו ר י ת משקפת ההלכה המקובלת את ריחוקה של תפיסת־העולם הפרושית מזו של כיתות קדומות אחרות בישראל. אלו הבינו את מצוות השׁ׳ כתביעה לפסיוויות מוחלטת של האדם ביום זה מכל הבחינות: איסור גמור על יציאה מפתח הבית, מניעת כל פעילות מצד האדם ורכושו — כולל פעילות אוטומטית, שראשיתה מלפני השׁ׳ — הימנעות ו„שביתה" ממאכל וממשתה, והרחקה כללית של האדם מכל מעשי־החול הרגילים, במעשה, בדיבור ובמחשבה („ממצוא חפצך ודבר דבר" — שלא יהא דיבורך של ש׳ כדיבורך של חול"). דוגמה לדרך התפתחות ההלכה בתחום זה — ע"ע מלחמה, עמ׳ 645. הדי תפיסות קדומות אלו ניכרים בכתבי כת מדבר־יהודה ובס׳ היובלות (ע"ע) — שהחמירו מאד בתפיסתם את השׁ׳, ובהענשת העוברים על הלכותיה — ובמידה רבה קבעו גם את הליכות חש׳ בין הקראים (ע"ע, עמ׳ 45) ובמקצת בין השמרונים (ע"ע). יש הוכחות לכך, כי אף איסורי „שבות" שונים הנמנים במשנה (ר׳ לעיל), והנתפסים בהלכה כאיסורי „דרבנן" בלבד, נתפסו במקורם כאיסורי־תורה, המנוגדים לדרישת ה„שבתון" המפורשת בה; אלא שלא היה אפשר לחייב עליהם עונש חמור, כמקובל, משום שלא ניתן היה להגדירם במסגרת איסורי המלאכה.

הגדרתן של ל"ט מלאכות ש׳, קביעת עקרונות העירוב, התר „שביתת כלים" וקביעת מצוות העונג והשמחה בש׳, הם שהפכו את השׁ׳ מיום „מועד" ליום־טוב. חז"ל גם לחמו להשלטת תפיסתם בדרכים רבות — בהלכה ובדברי אגדה. הם עשו זאת הן ע"י דחיית כל אבלות בש׳ (אפילו צום תשעה באב [ע"ע]), והן ע"י קביעת מצווה מיוחדת לעקרת־הבית להדליק נר מיוחד לכבוד ש׳ (בטרם כניסת השׁ׳), כדי שתיאכל סעודת־החובה של הלילה באורה — שלא כבלילות־חול הרגילים, שבהם השתדלו לסעוד את סעודת הערב לפני חשיכה, כדי לחסוך בהוצאה למאור. מקובל הוא, שעם התעוררות הקראות והתחזקות הפולמוס סביבה בימי הגאונים, נקבעה הברכה המיוחדת על הדלקת הנר — כדי להוציא מלבם של הקראים, שאסרו ליהנות מן האש בש׳, והורו לשבת בחושך; אך הגאונים סבורים היו כי הלכה קדומה היא (אוצה"ג, שבת, עמ׳ 28). עוד פיתחו חז"ל את סדר ההכנה לש׳, החל בצהרי יום ו׳ והעמידוהו במקום המנהג הקדום להרחיב את תחולת השׁ׳ בפועל עפ"נ זמן ניכר לפניה. את החיוב של „תוספת ש׳" העמידו חז"ל על מינימום של רגעים אחדים, אך במקומו קבעו סדר של „קבלת ש׳", שבמסגרתו „קיבלו" עליהם היחידים את השׁ׳ מבעוד יום — כדי להסתלק בכך מן הספק של „בין השמשות" (ע"ע יום ולילה, עמ׳ 404/5) ולהתהדר בכבוד ש׳. חז"ל תיקנו גם סדר תקיעות מפורט, בכמה שלבים, בערב־שבת, כדי לעורר את הרבים על התקרבות השׁ׳, ועל הצורך להסתלק, בהדרגה, ממלאכה האסורה בש׳.

ההתפתחויות העיקריות בהלכות ש׳ ביה"ב חלו בהקשר עם מציאותם של הנכרים כרוב בסביבה היהודית. ל„גוי של ש׳" היה תפקיד חשוב בהפעלה התקינה של צרכי היומיום הדחופים בש׳, ולאחר שהקלו יותר־ויותר בפרטי איסור „שבות" של ה„אמירה לנכרי", ניתן היה להחמיר בפרטים שונים של מלאכות ש׳. ביה"ב גם נתפרסמה ספרות רבנית ענפה סביב שאלת „הבלעת" שכר־ש׳, הן בצורות שונות של שיתוף־פעולה כלכלי וטכני עם הגוי, והן בפעילות יהודית כלכלית עצמאית ע"י פועלים נכרים. בתקופה המודרנית הולך ומתפתח השימוש בטכניקות של אוטומציה, כדי להתגבר בעזרתן על בעיות של הפעלת תעשיה־כבדה ושירותים ציבוריים שונים בימי השׁ׳, ואף הוקמו מכוני־מחקר מיוחדים לקידום מטרה זו. אחת מן הדוגמות החשובות להתפתחות ההלכה בתחום דיני השׁ׳ כיום היא שקילת האפשרות, שהפעלת מכשירים חשמליים בש׳ אינה אסורה „מן התורה" (ע"ע חשמל, עמ׳ 189—190).

במדינת־ישראל השׁ׳ היא יום־מנוחה ע"פ החוק, ובד"כ מושבתת העבודה במפעלים הממשלתיים והציבוריים. בתחומי הערים נקבעים סידורי מנוחת השׁ׳ ע"ס חוקי־עזר עירוניים, השונים אלה מאלה במידה ניכרת. ה„סטאטוס קוו" בענייני־דת בישראל — שמקורו בהשתתפות המפלגות הדתיות בממשלות הקואליציוניות — מסדיר גם את העבודה בש׳ במפעלים חיוניים (ע"ס העקרון של „פיקוח נפש"), באמצעות אישורים לעבודה, הניתנים ע"י ועדה המשותפת למשרד־הדתות ולמשרד־העבודה. — פרישת המפד"ל מאחת הקואליציות הממשלתיות, בעקבות חילול ש׳ (בטקס בואם של מטוסי



מימין: מנורת שבת מפולניה; פליז, המאה ה18. הכתובת: להדליק נר של שבת להדליק נר של יו"ט

משמאל: נר שבת מפרס; כסף, המאה ה19 (שניהם: אוסף פויכטוונגר, מוזיאון ישראל, ירושלים)



צלחת להבדלה מהרסינה. גרמניה, המאה ה19 (אוסף פויכטוונגר, מוזיאון ישראל, ירושלים)

F15 מאה"ב [10.12.76]). אף גרמה למשבר ממשלתי הרה־תוצאות.

תפילות הש' מתייחדות בכמה עניינים. ההקף הרגיל של תפילת ה„עמידה" צומצם, והועמד על 7 ברכות במקום „שמונה עשרה" (ע"ע תפלות וברכות) — לאחר שהושמטו ממנה כל תפילות ה„בקשה" והרחמים, המַשרות עצבות שאינה נאה לש'. מאידך־גיסא נוספה „ברכת היום" מיוחדת לש', ב 4 נוסחים: האחת לתפילת ליל ש', הפותחת ב„אתה קדשת"; השניה לתפילת השחר, ופתיחתה „ישמח משה"; השלישית ל„מוסף", ופתיחתה „תכנת ש'"; והרביעית למנחה, ופתיחתה „אתה אחד". בין תפילות שחרית ומוסף נקבע סדר קריאה בתורה. שבמהלכו נקראים בציבור חלק קבוע מן התורה („פרשת השבוע"). ע"פ תכנית שנתית (לפנים היתה גם תכנית תלת־שנתית) — ועל כך ע"ע תורה, קריאת ה־ — וכן קטע מנביאים (ע"ע הפטרה). סדר־קריאה מקוצר נקבע גם בתפילת מנחה של ש'.

בעקבות סדר קבלת ש' שבתלמוד (ר' לעיל) חיברו מקֻובלי צפת במאה ה 16 סדר־תפילה מיוחד, ובו פרקי־שירה לאמרם בין תפילות מנחה ומעריב ולאחריהן. מהם נתפרסם־ביותר הפיוט „לכה דודי" שחיבר ר' שלמה אלקבץ (ע"ע). השיר „שלום עליכם" נאמר לפני הסעודה, וזמירות (ע"ע) של ש' מלוות את כל סעודות הש'. הטקס המרכזי בכניסת הש' — המבטא את רעיון „קדושת" הש' — הוא ה„קידוש" על היין בפתיחת הסעודה; מקבילה לו ה„הבדלה" — אף היא על היין — לציון יציאת הש'. ועל כך — ע"ע קדוש והבדלה. לתפילת שחרית נוספת תפילת ה„מוסף" (ע"ע תפלות וברכות), שנקבעה כנגד קרבן ה„מוסף", שנוסף בש' על קרבנות התמיד (ע"ע בית המקדש, עמ' 562).

מאד הפליגו חז"ל בדברי **א ג ד ה** בשבח הש', שהיא „מעין עולם־הבא" (ברכ' נ"ז, ע"ב). „נשמה יתירה" ניתנת בש' לכל יהודי — עד מוצאי ש' (ביצה ט"ז, ע"א) — וע"ב „לא דומה אור פניו של אדם כל ימות השבת (=שבוע) כמו שהוא דומה בש'" (ב"ר י"א, ב). הש' היא „מתנה טובה" שיש לקב"ה בבית־גנזיו ליתנה לישראל (שבת י', ע"ב). בש' ניתנה תורה לישראל (שם פ"ו, ע"ב), ו„אלמלי משמרין שתי שבתות כהלכתן מיד נגאלין" (שם קי"ח, ע"ב). „כל המענג את הש' נותנין לו נחלה בלא מצרים" (שם). חז"ל הדגישו את תפיסת הש' כ„אות ברית" בין ישראל לאלוהיו, ומן הטעם הזה פטר ר' עקיבא מלהניח תפלין (ע"ע) בש', שכן הן ניתנו לישראל ל„אות", ואילו הש' היא עצמה „אות" שכזה (עיר' צ"ו, ע"א). הואיל והש' „אות" היא בין ה' לישראל, קבעו חז"ל בפשטות, כי „גוי ששבת חייב מיתה", ואפילו אם קובע שביתתו ביום אחר מימות השבוע (סנ' נ"ח, ע"ב) — זאת כמו „גוי שלמד תורה" (שם), החייב בעונש דומה. אין ספק, שמשתקפת כאן מציאות קונקרטית של „מתייהדים", או של נוצרים קדמונים, שחז"ל ביקשו להרחיקם משרידי היהדות שבידם, כדי שלא תיווצר ערבוביה בין ישראל לגויים. שיחות בין חכמי ישראל וגדולי הנכרים בעניין הש' נזכרות במקורות (סנ' ע"ה. ע"ב; שבת קי"ט, ע"א). הש' כקו־אופי ייחודי של היהודים כבר משכה את עינם של סופרים נכרים בתקופות קדומות־ביותר, ולדברי הקֻטיאוס מאגַדְרה (ע"ע) — שסייר במצרים ובא"י בימי כיבושה בידי תלמי — נפלה ירושלים בידי תלמי משום שיהודיה סירבו להילחם בש'. לדבריו: „אלה הנקראים בשם יהודים... רגילים לנוח ביום השביעי ואינם חוגרים חרב ביום הזה ואינם עובדים את אדמתם ואינם עושים בו כל מלאכה, רק פורשים את ידיהם בבתי מקדשיהם ומתפללים עד בוא הערב" (נגד אפיון א', כ"ג). בימי אנטיוכוס גם גזרו השלטונות שלא לשמור ש', וגזירות כאלה נתחדשו גם בימי שליטים אחרים. וע"ע סנקה, עמ' 184.

את עיקרה של הש' ראו חז"ל בשמחה עממית, ולא היססו לומר: „רבי חגי בשם רבי שמואל בר נחמן: לא ניתנו ש" וימים טובים אלא לאכילה ולשתיה" (ירו' שבת ט"ו, ג'), אף כי ר' ברכיה בשם ר' חייא בר אבא אמר: "לא ניתנו ש" וימים־טובים אלא לעסוק בהן בדבר תורה" (שם). הליכות שמחה, עונג וכבוד בש', נמצאים בפירוט רב בספרות חז"ל, כגון: „שלא יהא מלבושן של שבת כמלבושן של חול... שלא יהא הילוכן של שבת כהילוכן של חול..."; וכיו"ב (שבת קי"ג, ע"א). הז"ל הרחיקו כל ביטוי של צער בשבת (ר' לעיל), ולדעת ב"ש אף נאסר לבקר חולים בש' (שבת י"ב, ע"א).

י. נ. אפשטיין, מבואות לספרות התנאים, 276—300, 1957; י. גילת, על ל"ט אבות מלאכות ש' (תרביץ, כ"ט), תש"ך; הנ"ל, לקדמותם של איסורי ש' אחדים (בר־אילן, ספר השנה למדעי היהדות והרוח, א'), תשכ"ג; א. צ'ריקובר, הסמבטיונים (בתוך: היהודים בעולם היווני והרומי 270—286), תשכ"א; מ. ד. הר, לבעיית הלכות מלחמה בש' בימי בית שני ובתקופת המשנה והתלמוד (תרביץ, ל'), תשכ"א; א. ווייס, שביתת עכו"ם (בר־אילן, ספר השנה למדעי היהדות והרוח, א'), תשכ"ג; ש' (מחניים, פ"ה/ו), תשכ"ד; י. י. כהן, סדר קבלת ש' ופזמון לכה דודי, תשכ"ט; י. גתי, הנחות מוקדמות בחקר הש' (בית מקרא, ט"ז), תשל"א; א. קורמן, ש' כסמל הבריאה והמנוחה (מוריה, ד'), תשל"ב; ש' (מעינות), תשל"ד; א. שביד, הש' במדינת ישראל (פתחים, א' [31]), תשל"ה; י. תא־שמע, נר של כבוד (לש'), (תרביץ, מ"ה), תשל"ו; ב. שרביט, הש' של כת מדבר יהודה (בית מקרא, כ"א), תשל"ו; מ. גבעתי, הש' בדברי הנביא עמוס (בית מקרא, כ"ב), תשל"ז; Ch. Albeck, *Das Buch der Jubiläen und die Halacha*, 1930; J. Z. Lauterbach, *The Origin and Development of Two S. Ceremonies* (HUCA, XV), 1940; B. Cohen, *S. Prohibitions known as* שבות (Proceedings of the Rabbinical Assembly, IX), 1945; F. Landsberger, *The Origin of the Ritual Implements for the S.* (HUCA, XXVI), 1956; M. Tsevat, *The Basis of the Biblical S.* (ZAW, LXXXIV), 1972; A. Lemaire, *Le S. a l'epoque royale israelite* (Revue Biblique, LXXX), 1973; G. Robinson, *The Origin and Development of the Old Testament S.*, 1975 (דיסרטציה); L. H. Schiffmann, *The Halakha of Qumran*, 1975; E. Dreifuss, *S., Sinn und Unsinn* (Tradition und Erneuerung, XL), 1976.

י. ת.

ב ק ב ל ה מסמלים שבעת ימי השבוע את 7 הספירות (ע"ע קבלה, עמ' 104—109) התחתונות, מ„חסד" עד „מלכות", המכונות „ספירות הבניין", ע"ש תפקידן בבריאה. שלא כיתר ימי השבוע יש כנגד הש' שתי ספירות — „יסוד" ו„מלכות" — ודבר קיומן של



מימין: הדס לבשמים: כסף, גרמניה, 1700. משמאל: הדס לבשמים: כסף, הולנד, תחילת המאה ה19 (אוסף פויכטוונגר, מוזיאון ישראל, ירושלים)

שתי ש״ בעולם-הספירות מרומז בתורה במלים „את שבתתי תשמרו״ (ויק׳ יט, ל) ובכפילות „שמור״ — „זכור״ שבשני נוסחי עשרת-הדברות (ע״ע). גם בספרות שאינה מושפעת-ביותר מס׳ הזהר נתפרשה הש׳ כיסוד הזיווג שבין הפרינציפ הזכרי והנקבי שבעולם-הספירות, והמלים „ויקדש אתו״ (ברא׳ ב, ג), שנאמרו על הש׳, נתפרשו בקבלה כרמז לאקט של קידושין בין הספירות „מלכות״ ו„תפארת״. שלא כמדרש (ב״ר י״א, ה׳), שבספרו על תלונות הש׳ לפני הקב״ה „„לכולם נתת בן זוג״, מסיים כי ישראל ניתן כבן-זוג לש׳, קובעת הקבלה, כי עם-ישראל הוא הצד הנקבי של זיווג זה, שממנו גם מקור-מהצבתן של ה„נשמות היתרות״ (ר׳ לעיל), הנתרנות לעם-ישראל בש׳. מקום מיוחד תופסת הש׳ בס׳ הזהר, המתאר בצבעים מרהיבים ובלשון נשגבה את המאורעות המתרחשים בעולמות העליונים ביום הש׳, ואת ירידת השפע העליון אל העולם התחתון בכלל, ואל אותן „הנשמות היתרות״ בפרט. קטע אָפייני כזה, הפותח במלים „כגוונא דאינון מתייחדין״ („כמות שהם [המלאכים] מתאחדים״; זהר ח״ב קל״ה, ע״א/ב), נקלט בסידורי-התפילה של החסידים ונאמר אחרי סדר קבלת-ש׳, לפני תפילת מעריב.

כמה מנהגים והליכות לש׳ חידשו המקובלים — כגון שביטלו אמירת „והוא רחום״ לפני תפילת מעריב. מקובלי צפת במאה ה 16 — ובראשם ר׳ יצחק לוריא (ע״ע) ותלמידיו — הנהיגו לצאת לשדה ביום ו׳ אחה״צ ו„לקבל את פני הש׳״ המתקרבת ובאה, תוך אמירת „מזמור שיר ליום השבת״ (תה׳ צ״ב) ופרקי זמירות מקוריים שחיברו. כיתר מנהגי האר״י התפשט מנהג זה לארצות אירופה. בגרמניה נשתרש המנהג בין המתפללים להישאר במקומם, אך להפוך פניהם לצד מערב בעת אמירת סדר קבלת-שבת; כיום עושים כך בעת אמירת „בואי בשלום״ שבסוף הפיוט „לכה דודי״. בחוג תלמידי ר׳ משה קורדוברו (ע״ע) הוסיפו אמירת עוד 6 פרקי תהלים (צח—צט; כט) — כנגד ששת „ימי המעשה״. סדר זה, על כל חלקיו, נדפס בספרי „תיקוני שבת״, שנדפסו לרוב החל בראשית המאה ה 17, ונכללו בהם גם השיר „„שלום-עליכם״, הקטע „אשת חיל״ (משלי לא, י—לא) — שנתפרש בקבלה כמתייחס ל„שכינה״ — וכן זמירות (ע״ע) שכתבם האר״י. — החסידים נוהגים להדר במיוחד בעניין „הסעודה השלישית״ לאחר תפילת המנחה בש׳, ונוהגים לערכה בחבורה, אם בחצרות אדמו״ריהם, ואם בחבורות קטנות בבתהכ״נ ובבתים. הם הנהיגו גם סעודת „„מלוה-מלכה״ במוצאי-ש׳ — כדי „ללוות״ את „ש׳ המלכה״ בצאתה.

ח. ליברמן, ספר „תיקוני שבת״ (ק״ס, ל״ח/ט), תשכ״ג/ד; י. תשבי, משנת הזהר, ב׳, תפ״א—תק״ז, תקל״ג—תק״ן, תשכ״א; ג. שלום, דברים בגו, 133—140, תשל״ז.

אפ. ג.

בנצרות. הנוצרים הראשונים — שהיו יהודים לכל דבר — שמרו את הש׳ כשם ששמרו את שאר המצוות; אך נוסף על כך נהגו להתאסף לטקס נוצרי מיוחד (ר׳ מעשי השליחים, XX) בימי א׳ בשבוע, שכן יום א׳ הוא יום-הזכרון לתחיית ישו (ע״ע פסחא) ולהאצלת רוח-הקודש על השליחים (ע״ע שבועות, עמ׳ 390). עם הינתקות הנצרות ממקורה היהודי וביטול המצוות, נתבטלה גם שמירת הש׳, ויום א׳ הפך ליום הליטורגי של הכנסיה; אמנם היה זה יום של התכנסות לתפילה ולעריכת טקסי-הפולחן הנוצריים, ולא יום של איסור מלאכה. במאות ה 2 וה 3 נחשב איסור-המלאכה בעיני הנוצרים כ„נסיגה״ אל עולם-המושגים היהודי של תורה ומצוות. אעפ״כ לבש יום א׳ אופי של ש׳ החל במאה ה 4, וועידות-כנסיה שונות, ואף הרשות האזרחית הנוצרית, חוקקו חוקים האוסרים מלאכה ומשא-ומתן של חול. הוכחה לכך שמדובר כאן לא-רק באמצעי להבטיח השתתפות כל המאמינים בטקסי הכנסיה, אלא באיסור מלאכה ממש, הוא השימוש במונח opus servile, שהוא נוסח לאטיני של האיסור המקראי ״כל מלאכת עבודה״ לא תעשו.

במאה ה 17 גברו בכנסיות הפרוטסטנטיות — ובמיוחד באנגליה ובסקוטלנד ובחוגים הפוריטאניים שיצאו משם — ההחמרה ב„שמירת הש׳״ והנטיה לזהות את יום א׳ הנוצרי עם הש׳ המקראית.

בנצרות המודרנית נחשב יום א׳ ליום-תפילה, ומבחינה זו גם ל„יום מנוחה וקדושה״, אך היסוד של איסור-מלאכה נשמר רק בהקשר לחקיקה סוציאלית של יום-מנוחה שבועי.

כיתות נוצריות מעטות בלבד, כגון האדוונטיסטים (ע״ע), חידשו את שמירת הש׳ ביום השביעי — במקום ביום א׳ — וזאת ע״ס זיקתם ל„ברית הישנה״ והעובדה שמצוות הש׳ היא אחת מעשרת-הדברות. על כיתות שומרי ש׳ ברוסיה (מולוקגים וסובוטניקים), ע״ע מתיהדים.

G. Schrenk, *S. oder Sonntag?* (Judaica, II, 169–189), 1946/7; R. North, *The Derivation of S.* (Biblica, XXXVI, 182–201), 1955; H. Riesenfeld, *S. et jour du Seigneur* (in: H. J. B. Higgins [ed.], New Testament Essays, 210–217), 1959.

צ. ו.

שֶׁבֶת (Anethum), סוג צמחים ממשפחת הסוככיים (ע״ע). אחד משני מיניו הוא הש׳ הריחני (A. graveolens), הקרוי בפי העם „שמיר״. השה״ר הוא צמח חד-שנתי, שגבהו עד 1 מ׳; עליו שסועים לאונות נימיות ופרחיו צהובים. מוצאו המשוער באירופה. מגדלים אותו במזרח-הקרוב, כצמח תבלין. לעלים ריח חריף ונעים, והם משמשים לכבישת ירקות.

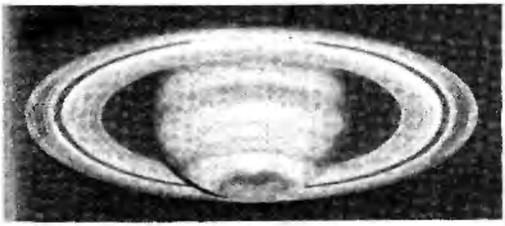
כל חלקי הצמח מכילים שמן אתרי, המשמש לרפואה. שמן השה״ר (שמרכיבו העיקרי קרוי carvone [$C_{10}H_{14}O$]) מופק ע״י זיקוק.

בגלל קרבת השמות הלועזיים והשימושיים יש להבחין בין הש׳ לבין הכמנון — או האֲניס (Pimpinella anisum) — שגם הוא ממשפחת הסוככיים (ע״ע, ושם תמ׳). פֵּרותיו המיובשים (Fructus anisi) משמשים תבלינים בייצור משקאות חריפים (ע״ע, עמ׳ 701/2) וכאמצעי מרפא להעלאת כיח ולטיהור דרכי-הנשימה. השמן של האניס הזה (Oleum anisi) מכיל אנתול ($CH_3{-}O{-}C_6H_4{-}CH{=}CH{-}CH_3$), שהוא בעל ריח ארומטי חריף ומשמש לייצור תמרוקים ולהשמדת כינים.

צמח אחר שגם הוא נקרא אֲניס — האיליקיון הכוכבי (Illicium anisum) — שייך למשפחת המגנוליים (ע״ע).

שַׁבְּתַאי (Saturn — ע״ש האל הרומי סטורנוס [ע״ע]), כוכב-לכת (ע״ע כוכבי-לכת), הששי לפי המרחק מהשמש. ש׳, שהוא השני-בגדלו בין כוכבי-הלכת של מערכת השמש, נודע בזכות מערכת ה„טבעות״, שניתן לראותן לעתים אף בטלסקופ (ע״ע) קטן.

למרות מרחקו הרב מכדה״א (המרחק המזערי — כ 1190 מיליון ק״מ) ומהשמש עולה זהרו בשיאו על זה של כל כוכבי-השבת — פרט לסיריוס (ע״ע) ולקנופוס — הודות לרדיוס הגדול ולאלבדו הגבוה שלו. לפיכך כבר ידעו הבבלים שש׳ הוא כוכב-לכת, והוא כוכב-הלכת המרוחק-ביותר מהשמש שהכירו הקדמונים. אם-כי מרחקו מכדה״א משתנה (הוא מגיע עד לכ 1660 מיליון ק״מ), בגרמים השינויים בזהרו בעיקר משינויי הזווית בין/מישור הטבעות לקו-הראיה (זווית-ההצגה). בטלסקופ ניתן להבחין בקלות בפחיסותו של ש׳, שהוא הפחוס בין כוכבי-הלכת. פחיסות זו קשורה בהבדלים בתאוצת הכבידה עפ״נ ש׳ — בין איזור-המשווה לקטבים — שהם הגדולים במערכת השמש (היחס הוא 3 : 2, בהתאמה, אם מתחשבים בכוח הצנטריפוגלי). פני ש׳ — כפני צדק (ע״ע) — מחולקים לחגורות, המקבילות למשווה, אף שהן ברורות-פחות וצבעיהן בולטים-פחות. מדידות מראות, שאיזור-המשווה צבעו קרם ואזורי הקטבים ירקרקים. גון הטבעות נוטה לכתום. שני הפסים הבהירים-ביותר נמצאים משני צדי הפס המשווני. לש׳ אין כתם אדום — כלצדק — אך כתמים לבנים ארוכי-חיים מופיעים ונעלמים על פניו מדי-פעם.



כתם לבן באיזור הצפוני של שבתאי כפי שצולם ב1960

הסיבוב של ש׳ — כמו של שמש וצדק — מהיר־יותר באיזור המשווה מבאזורי הקטבים.

ה ר כ ב. צפיפותו הממוצעת של ש׳ — הנמוכה בין כוכבי־הלכת, ואף מזו של מים — מצביעה על ריבוי גזים בהרכבו, בדומה לשאר כוכבי־הלכת הענקים. תאוצת הכבידה על פניו מספיקה לקשור אליו אפילו מימן והליום, שמהירות תנועתם בטמפרטורה השוררת עפ״נ ש׳ (78°K) קטנה ממהירות ההימלטות. כ 63% ממשקל ש׳ הם, כנראה, מימן. מ ב נ ה ש׳ אינו ברור כל־צרכו; לא ברור, למשל, אם יש לש׳ גלעין מוצק. הלחץ במרכזה מגיע לכ 5×10^6 אטמו־ספירות, מספיק ליינון־בלחץ וליצירת מימן מתכתי. נראה שהגלעין מוקף שכבת קרח עבה, שמעליה האטמוספירה. בהשוואה לזו של צדק עשירה אטמוספירת ש׳ במתן ועניה באמוניה (ע׳ ערכיהם) — כנראה מפני שהאמוניה קפאה ושקעה. בגלל הטמפרטורה הנמוכה מעטה הקרינה העצמית — גם ק ר י נ ת ה ר ד י ו — ולפיכך מועטות ידיעותינו על הנעשה עפ״נ ש׳ מאשר על הנעשה עפ״נ צדק. הטמ־פרטורה של ש׳ — כזו של שכנו — גבוהה במקצת מהטמפרטורה של שיווי־משקל עם קרינת השמש. חישובים מראים שש׳ מתכווץ, כנראה, בקצב של כ 1 מ״מ לשנה, וכיווץ זה גורם לחימום הנחוץ.

ת נ ו ע ת ש׳ הנראית בשמיים תלויה בתנועת כדה״א סביב השמש יותר מאשר בתנועתו העצמית, כפי שקל להיווכח מכך שהשנה הסינודית של ש׳ ארוכה ב 13 יום בלבד משנת כדה״א. רוב השנה הוא נע מזרחה — יחסית לרקע הכוכבים — אך 66—71 יום לפני כל ניגוד ואחריו הוא נע בכיוון ההפוך, מאחר שכדה״א „משיגו" ועובר אותו. בגלל קרבת מישור מסלולו של ש׳ לזה של כדה״א, מוסתר ש׳ מעיני הצופה הארצי, מאחורי השמש, ימים אחדים בשנה. מפאת מרחקו הרב מכדה״א כמעט שאי־אפשר להבחין במופע (פאזה) בש׳ (ע״ע נגה). שינויי קטרו הנצפה נגרמים משינויי מרחקו היחסי לכדה״א (ר׳ לעיל), ורוב ההפרש נובע מתנועת כדה״א במסלולו. השינויים בבהירותו נגרמים בראש־ובראשונה משינוי זווית־ההצגה של הטבעות. זווית זו עשויה להגיע לסכום זווית־הנטיה של המשווה למישור־ההקפה וזווית־הנטיה של זה למלקה, כלו׳, ל 28.20°. בקי־צוניות השניה מופנה אלינו הצד הצר של הטבעות, כלו׳, זווית־ההצגה היא 0°.

ה ט ב ע ו ת. את התצפית הראשונה על ש׳ בטלסקופ עשה, כנראה, גלילאו (ע״ע) ב 1610. זווית־ההצגה של הטבעות היתה אז קטנה מאד וכושר־ההפרדה של הטלסקופ קטן; גלילאו הסיק מכך, כי לש׳ שני בני־לוויה. ב־1612 דיווח שבני־הלוויה נעלמו, אך רק ב 1659 מצא הויגנס (ע״ע) את ההסבר הנכון. ב 1675 גילה ג׳. ד. קסיני (ע״ע) רווח בין הטבעות, ושיער שהן מורכבות מ„ירחים" זעירים; הרווח, שארכו כ 2730 ק״מ, קרוי כיום על שמו. רק ב 1850 גילו ו. בונד וג׳. בונד — ובנפרד ר. דוז (Dawes) — טבעת שלישית.

עקב תנועת ש׳ במסלולו עובר מישור־הטבעות דרך השמש פעמיים בכל מחזור; אז כמעט שאין השמש מאירה את הטבעות, ורק טלסקופ רב־עצמה מבחין בהן. בקטע המסלול הכולל את האפהליון נע ש׳ לאט־יותר, ומרווח הזמן בין המעברים הוא כ 15 שנה ו 9 חדשים. אז מוארים חצי־הכדור הצפוני ופני הטבעות הצפוניים. במרווח הזמן הקצר־יותר (13 שנה ו 9 חדשים) מוארים הפנים הדרומיים. חדשים אחדים לפני כל מעבר ואחריו עובר מישור הטבעות דרך כדה״א — ואז זווית־ההצגה היא 0°; והואיל ועובי הטבעות כ 15 ק״מ בלבד, הן נעלמות אז מן העין. כשזווית־ההצגה גדולה מבחינים בשתי טבעות בולטות. החיצונית (A) משתרעת עד 75,900 ק״מ מפני ש׳, כלו׳, קטרה החיצוני 272,600 ק״מ ורחבה 16,300 ק״מ. אחרי רווח קסיני מתחילה הטבעת הבהירה־ביותר (B), שקטרה החיצוני 234,000 ק״מ ורחבה 27,000 ק״מ. אחרי רווח נוסף של 1600 ק״מ מתחילה הטבעת השלי־שית — „טבעת הקרפ" (C) — שרחבה 16,900 ק״מ, והיא מסתיימת אפוא בקוטר פנימי של 143,400 ק״מ, או כ 11,300 ק״מ מעל פני ש׳. יש המבחינים בחלוקות נוספות, בעיקר בטבעת A. רוחב מערכת הטבעות — כ 64,600 ק״מ — הוא אפוא למעלה מפי 4000 מעביה. כושר ההחזרה (האלבדו) של הטבעות גבוה מזה של פני ש׳, וניתן להבחין בצל שמטיל עליהן ש׳ ובצל שהן מטילות על ש׳. טבעת A אטומה לקרינה, B כמעט אטומה ו C כמעט שקופה, וניתן להבחין דרכה בפני ש׳. לפי עקומת החזרת האור כנגד פגיעתו מסיקים, שהטבעות עשויות חלקיקים זעירים. שנפחם הכולל מגיע עד לכ 1/16 מנפח הטבעות כולן. החלקיקים נעים במסלולים „קֶפלריים" סביב ש׳, כשהקרובים לש׳ נעים מהר־יותר מהרחוקים, באותה מגמה כסיבוב כוכב־הלכת. האלבדו הגבוה של החלקיקים הביא להשערה — שטרם אומתה — שהם עשויים קרח. מכסול (ע״ע) היה הראשון שהוכיח, כי מטעמי יציבות חייבות הטבעות להיות עשויות חלקיקים, ומסתן הכוללת אסור שתעלה על 1/27,000. ממסת ש׳.

הרווחים בין הטבעות נגרמים מאזורי אי־יציבות — בהשפעת משיכת הירחים של ש׳ — בדומה ל„רווחי קירקווד" באסטרואידים, שנוצרו בהשפעת צדק (ע״ע). מחזורו של חלקיק שהיה נע ב„רווח קסיני", למשל, היה בדיוק ½ ממחזורו של מימאס, ⅓ ממחזור אֶנְקֶלאדוס ו ¼ מזה של טתיס, וכל הפרעה במסלול היתה נכנסת לתהודה (ע״ע) והופכת לחריגה־רבתי מהמסלול.

חלקיקי הטבעות אינם יכולים להצטרף ללווין בודד, כי כוחות הגאות והשפל (ע״ע) שש׳ היה מפעיל על לווין כזה היו מפרקים אותו, שכן מרחקם מש׳ קטן מגבול רוש (ע״ע כוכבי־לכת, עמ׳ 646). לש׳ 10 ל ו ו י י נ י ם (שם, עמ׳ 647). ארבעת הקרובים אליו עשויים קרח, אמוניה ומתן קפואים, וצפיפותם קטנה. השניים הבאים — דיוני ורֵאה — כבדים־יותר, ויש להם, כנראה, גלעין סלעי. בין מחזוריהם של ששת הירחים האלה קיימים יחסים פשוטים, המתבטאים, כאמור, ביצירת הרווחים בין טבעות ש׳. שלושת הירחים הבאים — טיטאן, היפריון, ויפטוס — שוב קשורים ביניהם ביחסי־מחזור פשוטים. טיטאן הוא אחד הענקים בין ירחי מערכת השמש, ויש לו אטמוספירה משלו — היחידי בין ירחי מערכת השמש שהדבר ודאי לגביו. הוא קל מכוכב־חמה וממאדים, ורק הטמפרטורה הנמוכה השוררת על פניו מונעת את בריחת המתן המרכיב את האטמוספירה. יפטוס מעניין בכך שבהירותו משתנה באופן מחזורי. הוא סובב סביב צירו באותו מחזור כסיבובו סביב ש׳ (בדומה לסיבוב הירח השני (כגלל הרכב שונה של פני שטח או צורה לא־סדירה), בשיא סביב כדה״א), וצד אחד שלו מחזיר, כנראה, הרבה־יותר אור מצדו בהירותו הוא שני רק לטיטאן. פויבי — בדומה לרחוקים בין לווייני צדק — סובב במגמה מנוגדת, ובזווית־הטיה גדולה לסיבוב ש׳, ונראה שהוא אסטרואיד (ע״ע) שנלכד. את יַנוס — הקרוב שבלווייני ש׳ — ניתן לראות רק בשהטבעות מפנות לכדה״א את צדן הצר.

שמות הלוויינים שאובים מהמיתולוגיה היוונית־רומית, חלקם מקורי של סטורנוס (קרונוס [ע״ע]).

באוגוסט ובספטמבר 1977 שוגרו מכדה״א שתי חלליות מסדרת „וויג׳ר״ (Voyager), במטרה להתקרב לכוכבי־לכת אחדים. הן אמורות להגיע לש׳ בנובמבר 1980 ובאוגוסט 1981, ויחקרו את הקשרים בין ירחי־ש׳ ובין מעטה הפלסמה (גז מיונן) הסובב את

תנועות שבתאי וממדיו

המרחק הממוצע של ש׳ מהשמש	— 9.548 יחידות אסטרונומיות = 79.34 דקות אור (1.427×10^9 ק״מ)
אכסצנטריות המסלול של ש׳	— 0.056
נטיית מסלול־ההקפה של ש׳ למישור־המלקה	— 2°29′22″
זמן ההקפה של ש׳ סביב השמש (שנת ש׳)	— 29.46 שנה = 10,959.2 ימים
המחזור סביב כדה״א (השנה הסינודית)	— 378.1 ימים
המהירות הממוצעת של ש׳ במסלולו	— 9.6 ק״מ/שניה
זמן המחזור של ש׳ (יום ש׳)	
סביב המשווה	— 10 שעות ו־14 דקות
בקו־רוחב 40°	— 10 שעות ו־41 דקות
הבהירות	— 0.8 — −0.3
האַלְבֶּדוֹ (כושר החזרת האור)	— 0.42
הקוטר הזוויתי הנצפה של ש׳ בקרבה מירבית (מפני כדה״א, בלי הטבעות)	— 17.3″
נטיית מישור־המשווה של ש׳ למישור־ההקפה שלו	— 26°44′
קוטר ש׳ במשווה	— 120,800 ק״מ (9.47 קטרי כדה״א)
קוטר ש׳ בקטבים	— 108,100 ק״מ (8.47 קטרי כדה״א)
הפחיסות	— 1/9.5
מסת ש׳ (כדה״א = 1)	— 95.16
ושמש = 1)	— 1/3498.7
הצפיפות הממוצעת של ש׳	— 0.69 (⅛ מצפיפות כדה״א)
תאוצת הכבידה עפ״נ ש׳ (כדה״א = 1)	
במשווה	— 1.06
במשווה (בהתחשב בתאוצה הצנטריפוגלית)	— 0.88
בקטבים	— 1.32
מהירות ההימלטות מפני ש׳ (במשווה)	— 35.4 ק״מ/שניה (3.16 מזו של כדה״א)
ירחים	— 10
טמפרטורת פני השטח ב„צהריים״	— 105°K

כוכב־הלכת, את המבנה של אטמוספירת כוכב־הלכת ושל הטבעות ואת הרכבן, ואת האינטראקציות בין הרוח הסולארית לבין אטמוספירת ש׳. „וויג׳ר 1״ אמורה לעבור בקרבת 5 ירחים (טיטאן, ראה, דיוני, מימאס ואנקלאדוס) — עד־כדי 7000 ק״מ בלבד מטיטאן — ולמדוד את פניהם ואת האטמוספירות שלהם, אם יש כאלו. לש׳ עצמו תתקרב עד־כדי 197,300 ק״מ. „וויג׳ר 2״ תתקרב גם לירח טתיס, ותחזור מאחורי הטבעות בצדן המוצל.

C. Payne-Gaposchkin – K. Haramundanis, *Introduction to Astronomy*, 1970²; Z. Kopal, *The Solar System*, 1972; G. Abell, *Exploration of the Universe*, 1975³; E. Burgess, *Voyaging to the Outer Planets* (The New Scientist and Science Journal, LXXV), 1977.

יא. ש.

שַׁבְּתָה, ע״ע מֶנִינְגִיטִיס.

שַׁבְּתַי, ר׳ חַיִּים (מהרח״ש; לפני 1555, סלוניקי — 1647, שם),

רב ופוסק. ש׳ למד אצל ר׳ אהרן ששון, מחבר „תורת אמת״ (ונציה, שפ״ו), ואח״כ היה חבר בבית־דינו. אחרי 1640 היה רב־ראשי בסלוניקי (ע״ע תסלוניקי). עם תלמידיו נמנו ר׳ שלמה הלוי, ר׳ יצחק ברקי ור׳ דוד קונפורטי (ע״ע). סמכותו ההלכתית פשטה בכל ארצות המזרח. ספריו הם: „שו״ת מהרח״ש״ (שאלוניקי, תי״א) — לטור אה״ע — ובראשו „קונטרס העגונות״; „תורת חיים״ (א׳—ג׳, שאלוניקי, תע״ג—תפ״ב) — שו״ת על שאר חלקי השו״ע. רבות מתשובותיו נשארו בכ״י. לפי עדות ר׳ דוד קונפורטי חיבר פירושים („שיטות״) לרוב מסכתות התלמוד הבבלי — אך רק מעט מהם נדפסו בס׳ „תורת משה״ (שאלוניקי, תקל״ז) של בנו, משה, ממלא־מקומו ברבנות.

ד. קונפורטי, קורא הדורות, מ״ד, תר״ו; י. ש. עמנואל, גדולי שלוניקי לדורותם, תרצ״ו; הנ״ל, מצבות שלוניקי, א׳, 298—301, תשכ״ג; ש. רוזאניס, דברי ימי היהודים בתוגרמה, ג׳, 175/8, תרצ״ח²; מ. בניהו, ידיעות על הדפסת ספרים והפצתם באיטליה (סיני, ל״ד), תשי״ד.

שַׁבְּתַי בֶּן מאיר הַכֹּהֵן (1621, אמסטיבאוו [Mścibowo, ליטא] — 1662, הלישוי [מורוויה]),

רב, פוסק ומחבר; החשוב ב„נושאי הכלים״ לשו״ע; נודע בכינויו „הש״ך״, ע״ש ספרו „שפתי כהן״. רבותיו היו: אביו; ר׳ יהושע השיל בן יוסף, בטיקטין; ר׳ יהושע השיל בן יעקב, בקרקא; ר׳ נפתלי הכוהן, בלובלין. הש״ך התחתן במשפחת גבירים, צאצאי ר׳ משה איסרלש, ובסמוך נתמנה לדיין בבית־דינו של ר׳ משה לימא (ע׳ ערכיהם) בווילנה. ב 1655 נמלט מווילנה ללובלין מחמת פרעות הקוזקים (ע״ע חמילניצקי, עמ׳ 570), ועם התקרב הקוזקים ללובלין ברח לפראג וממנה לדרזניץ שבמורוויה. בסוף ימיו כיהן כרב בהלישוי, ובה נפטר בגיל 41. ספרו החשוב, „שפתי כהן״ (על שו״ע, יו״ד; קרקא, ת״ו), פורסם, בהסכמת גדולי פולניה וליטא, בהיות הש״ך בן 24 בלבד. הספר, הכתוב בסגנון מלוטש ותמציתי, והערוך היטב, הוא פירוש המבריע בין שיטות ר׳ יוסף קארו והרמ״א. בד״כ הוא מצדיק את דברי בעל השו״ע בפני משיגיו — ר׳ יואל סירקיש, בעל „בית חדש״, ור׳ מרדכי ליב יפה (ע׳ ערכיהם), בעל ה„לבושים״. חשיבות היסטורית נודעת לספר בכך שסלל את הדרך להכרה בשו״ע מצד למדני פולניה ורבניה לאחר 3 דורות של התנגדות.

בשנה שהופיע „שפתי כהן״ גם י״ל הספר „טורי זהב״ (לובלין, ת״ו) — אף הוא על שו״ע יו״ד — לר׳ דוד בן שמואל הלוי (ע״ע; „הט״ז״), ומיד יצא הש״ך כנגדו בספר „נקודות הכסף״ (תל״ו). הספר אמנם נדפס לאחר מות שניהם, אך השגותיו של הש״ך הגיעו לידיעת הט״ז; הוא הספיק לענות עליהן ב„דף אחרון״ — שנדפס בסוף „טורי זהב״ — ועל תשובותיו ענה הש״ך בהריפות רבה ב„קונטרס אחרון״, שנדפס בסוף „נקודות הכסף״. המחלוקת בין הט״ז לש״ך העמיקה בקרב רבני פולניה גם בדור שלאחריהם, ואפיה חרג מדיון הלכתי צרוף והתרכז סביב מעמדם של השניים — הט״ז כזקן־ההוראה, המקובל על חכמי פולניה, מול הש״ך הצעיר, שאף לא כיהן כרב. בשנת תמ״ג (=1683) קבעו רבני „ועד ארבע הארצות״ (בהסכמתם לס׳ „מגיני זהב״ [פראג, ת״פ] לר׳ יואל משברשין, נכד הט״ז), שיש לפסוק ע״פ הט״ז למרות השגות הש״ך. אעפ״כ הפך הש״ך בדורות מאוחרים לסמכות מכרעת בפולניה, שעה שרבני גרמניה המשיכו בד״כ לפסוק ע״פ הט״ז. החל במהדורת השו״ע שנדפסה באמסטרדם בשנת תל״ד (=1674), נדפסו הט״ז והש״ך בצד השו״ע — ברוב דפוסיו — תחת השם „אשלי רברבי״. „שפתי כהן״ לחו״מ (אמסטרדם, תכ״ג) נכתב לאחר שעזב הש״ך את וילנא (1655), ונדפס לאחר מותו, בצד השו״ע — יחד עם ס׳ „מאירת עינים״ („סמ״ע״), לר׳ יהושע וולק כ״ץ — בשם „תורת בהנים״. חלק זה של הש״ך, הארוך־בהרבה מחלקו הראשון, פחות מלוטש, ונראה שהמחבר לא הספיק לערבו. בספרו דן הש״ך בשיטות „ראשונים״ ו„אחרונים״ באריכות רבה; לעתים הוא דוחה את כל השיטות שקדמו לו, ובונה דרך חדשה, תוך מחלוקת עם השו״ע והרמ״א — ואף עם „ראשונים״. הספר הביא ליצירת ספרות פולמוסית כנגדו; בין משיגיו: ר׳ צבי אשכנזי (ע״ע) ור׳ חיים יונה תאומים פרנקל. על שני חלקי הש״ך נכתבו ספרים שונים, בהם „פרי מגדים״ (ברלין, תקל״א/ב), לר׳ יוסף תאומים, „חוות דעת״ (לבוב, תקנ״ט), לר׳ יעקב מליסא (ע״ע), ואחרים.

שאר ספריו: „הארוך" (ברלין, תקכ"ז) — פירוש על סור יו"ד (על „הטורים"; ע"ע ר' יעקב בן אשר); „תקפו כהן" (פרנקפורט דאודר, תל"ז) — על הלכות תפיסה; „גבורות אנשים" (רסוי, תנ"ז) — על סימן קנ"ד בשו"ע אה"ע (אליו צורפו תשובות מאביו, ר' מאיר); „פועל צדק" (יסניץ, ת"פ) — על תרי"ג מצוות.

הש"ך כתב ספר היסטוריוגרפי על פרעות ת"ה—ת"ט — „מגילת עפה" (נספה ל„שבט יהודה", אמסטרדם, תס"ו). עוד חיבר קינות לכ' בסיון (אמסטרדם, תי"א) — יום הטבח בקהילת נמירוב, שהוכרז ע"י „ועד ארבע הארצות" כצום — ופיוטים רבים.

ה. ד. פריעדבערג, כתר כהונה, תרנ"ח; ש. מ. חאנעס, תולדות הפוסקים, תדפ"ב[2]; י. היילפרין (עורך), פנקס ועד ארבע ארצות (מפתה בערכו), תש"ה; ח. טשרנוביץ, תולדות הפוסקים, ג', תש"ח.

אל. רי.

שַׁבְּתַי צְבִי

שבתי צבי (1626, איזמיר — 1676, דולצינו [אלבניה]), הדמות המרכזית בתנועה המשיחית הגדולה בתו"י לאחר מרד בר־כובבא (ע"ע משיחיות, תנועות).

הרקע ההיסטורי, עמ' 435; תולדות ש"צ, עמ' 436; ראשית התנועה השבתאית, עמ' 437; ש"צ באיזמיר ובקושטא, עמ' 438; התנועה השבתאית ברחבי התפוצה, עמ' 441; מהמרתו של ש"צ עד מותו, עמ' 443; התנועה השבתאית בתקופה 1680—1700, עמ' 445; השב־תאות במאה ה 18 והתפוררות התנועה, עמ' 447; ביבליוגרפיה, עמ' 450.

ה ר ק ע ה ה י ס ט ו ר י. לצד התקווה לגאולה משיחית, שהיתה גורם קבוע במסורת ישראל, נתקיימו תנאים ייחודיים שתרמו להת־עוררות ב 1665. מעמד היהודים זהה היה, בעיקרו, בארצות האסלאם והנצרות; את ארחות חייהם קיימו תוך היבדלות מן הסביבה הנכרית, כל תמורה גרמה להשפלתם ותודעת חוסר־הבטחון היתה גורם מתמיד בחייהם. גל הרדיפות בפולניה וברוסיה, בעקבות גזירות חמילניצקי (ע"ע; 1648/9), השפיע עמוקות על היהדות האשכנזית והביא להת־עוררות תקוות משיחיות בקרבה. הדיו הגיעו למדינות רבות בשל ריבוי השבויים (ע"ע), שפרשת פדיונם עוררה תסיסה ניכרת. הוסיפו לכך תנאי־החיים באזורים אלה, ומלחמת השוודים (1655), שפגעה גם בתחומי־יישוב יהודיים שחמקו מטבח חמילניצקי. עם־זאת אין במ־אורעות אלה לבדם כדי להסביר את שהתרחש למעשה. הגורם המרכזי והמאחד מאחורי תנועת השבתאות (להלן ש') היה בעל אופי דתי, ונקשר בשינוי העמוק שחוללה ההתחדשות הרוחנית בצפת במאה ה 16, שהעלתה את ה ק ב ל ה (ע"ע, עמ' 92—96; 113—117) למעמד דומיננטי ביהדות. בצורתה הלוריאנית (ע"ע לוריא, יצחק) קשרה הקבלה החדשה תפיסות מיסטיות נועזות אל מסכת הרעיונות המשי־חיים המסרתיים, ובכך החדירה גורם חדש של מתח לקבלה הקדומה, בעלת האופי העיוני־יותר. ע"פ שיטתה קיים קשר מיסטי, אך הדוק־ביותר, בין קיום מצוות התורה ודקדוקי הכונה (ע"ע, עמ' 687/8) בתפילה לבין קידום ההגשמה המשיחית. ההוויה כולה שרויה בגלות, וניצוצות האלוהות פזורים בכל מקום (ע"ע קבלה, עמ' 115/6), שבויים בידי ה„קליפה" (= כח הרע), וחייבים להיגאל משם בשורה ארוכה של פעולות אישיות ומתמידות, המכונות בפי המקובל „תיקון". תפקיד זה נכון לעם היהודי, שגורלו וייעודו מסמלים את מצב היקום בכללו. הופעת המשיח מציינת את סוף תהליך התיקון. ע"פ תפיסה זו אין השחרור המדיני־לאומי, הברוך במושג המשיח, אלא סמל וסממן חיצוני לתהליך הגאולה הקוסמי, המתחולל אי־שם בחביוני האל; והמקובלים אכן ריכזו את פעילותם בזירות התיקון הכללי באמצעות חיי סיגוף. מה שהפך את קבלת האר"י לגורם דינאמי בתו"י היתה הכרזתה, שהתהליך כמעט הושלם ושהגאולה הסופית היא בהשג־יד. בשנות ה 30 וה 40 של המאה ה 17 הפכה הקבלה הלוריאנית לגורם דומיננטי, והאידאולוגיה של הש' קשורה בה בקשר הדוק. העובדה כי לש' היה הד רב במרכזים כה שונים ומרוחקים כתימן, פרס, תורכיה, צפון־אפריקה, איטליה ואשכנז, מוסברת רק בכך, שהפצת קבלת האר"י יצרה אווירה נוחה לשחרור נטיות משיחיות, וזאת גם במקומות כאמסטרדם, ליוורנו וסלוניקי, שהיהודים חיו בהם ברווחה יחסית.

ת ו ל ד ו ת ש"צ מתועדות יותר משל כל אישיות יהודית מרכזית אחרת בתו"י. הוא נולד באיזמיר בט' באב שפ"ו (1626; ייתכן שה־תאריך הותאם למסורת שהמשיח עתיד להיוולד ביום זה). אביו, מרדכי צבי, בא מן הפלופונסוס — אולי מהעיר פאטרס — ונראה שמשפחתו היתה ממוצא אשכנזי. כאיש צעיר התיישב האב באיזמיר; תחילה היה סוחר־עופות צנוע, ואח"ב היה לסוכנם של סוחרים אנגלים והולנדים בעיר. עם שגשוגה של איזמיר אז, התעשרו האב וכן שני אחיו של ש"צ, אליהו ויוסף. ש"צ קיבל חינוך מסרתי; תחילה למד אצל יצחק דה אלבא, ואח"כ — אצל רבה של איזמיר, יוסף אסקפה. הוא יועד להיות „חכם", ונראה שהוסמך בהיותו בן 18. עובדה היא, שמעולם לא גונה על היותו בור. ע"פ מקור אחד עזב את הישיבה בגיל 15 והחל בחיי בדידות ונזירות. ש"צ היה קשור רגשית לאמו; כבר בצעירותו פיתח חיי־נפש פנימיים אינטנסיוויים, ובגלל פרישותו הוטרד הרבה מתסכולים מיניים. בשנות התבגרותו החל ללמוד קבלה — בעיקר בספרי הזהר (ה)קנה ו(ה)פליאה (ע' ערכיהם) — וכמה צעירים נאספו ללמוד אתו.

בשנים 1642—1648 החל לגלות תכונות אפייניות של פסיכוזה מאנית־דפרסיווית קיצונית. תקופות של מלנכוליה עמוקה התחלפו בתקופות של התעלות מאנית והרגשת רוממות, כשביניהן תקופות של שפיות. מצבים אלה, המתועדים היטב לאורך כל חייו, תוארו בידי תלמידיו במושגים תאולוגיים של „הארה", „נפילה" ו„הסתר פנים". מחלתו הבליטה קו מהותי באפיו: בתקופות ההארה חש כפיה לבצע מעשים הנוגדים את ההלכה (אלה נקראו אח"כ „מעשים זרים"); תכנם השתנה, אך בכולם עוברת כחוט־השני הנטיה לטקסים מוזרים ולחדשנות פתאומית. דבר אחד היה קבוע בהם — הגיית „השם המפורש" באותיותיו. בתקופות הדכאון, שארכן לא היה קבוע, פרש לבדידות, ונאבק בכוחות דמוניים שחש כי התקיפוהו. לא ידוע מתי החלה מחלתו, אך ברור כי כבר נודעה ב 1648, כאשר הגיעו לאיזמיר שמועות על פרעות חמילניצקי. אותה עת החל להגות את „השם המפורש" בציבור, ומסתבר כי אז גם הכריז על עצמו כמשיח. מאחר שנודע כחולה ברוחו, לא התייחסו אליו ברצינות. בשנים 1646—1650 התחתן פעמיים באיזמיר, אך נמנע מלגעת באשתו ונאלץ להתגרש. אע"פ שבביתו נחשב לסהרורי וחסר־דעה, הצליח לקנות לעצמו חברים — אם־כי לא חסידים — בהופעתו הנעימה ובכשרונו המוסיקלי והזמרתי. אז החל לדבר על „סוד אלוהות" שנתגלה לו, ועל „אלוהי אמונתו", שעמה חש קשר אינטימי־במיוחד. לא ברור אם נתכוון בכך ל„ספירת תפארת", שבה ראה את הגילוי העיקרי של האל, או לכוח עליון כלשהו שנתלבש בספירה זו; אך מ"מ קיבל המונח „אלוהי ישראל" משמעות מיסטית מיוחדת. מעשיו הזרים שפגעו בהלכה, וטענותיו החוזרות להיותו משיח, הניעו את רבני איזמיר — וביניהם מורו יוסף אסקפה — לגרשו מהעיר ב 1651/4 לערך.

ש"צ נדד ביוון ובתראקיה כמה שנים; הוא שהה ארוכות בסלוניקי, ובה קנה חברים רבים. באחת ההארות חגג בסלוניקי נישואין — תחת חופה — עם התורה, וביצע מעשים זרים אחרים, שהביאו לגירושו. ב 1658 הלך לקושטא; שם בילה 9 חדשים, והתיידד עם המקובל, שליח קהילת ירושלים, דוד חאביליו (מת 1661). אז ערך את נסיונו הראשון להיפטר מדיבוקיו הדמוניים ע"י קבלה מעשית. אך באחת מתקופות האכסטזה שלו חגג פסח, שבועות וסוכות, בשבוע אחד, הכריז על ביטול המצוות וניסח ברכת־נאצה ל„מתיר את האיסורין". בכך הביא לגירושו גם מקושטא. ש"צ שב לאיזמיר, ובה עבר תקופה ממושכת של מלנכוליה עמוקה. ב 1662 עלה לירושלים, דרך רודוס וקהיר. בתקופה זו אין עקבות לתעמולה משיחית, והת־נהגותו הנלבבת והמכובדת כשהיה במצב־רוח נורמלי, עם השכלתו הרבנית והקבלית, עשוהו דמות מכובדת. בירושלים שהה כשנה

ועלה למקומות הקדושים. ש״צ אמנם הותקף על אָפיו המוזר ועל התנהגותו, אך עמדה לזכותו דרך הייו כמתנזר. בסתיו 1663 נשלח למצרים כשליח ירושלים. הוא פעל בקהיר, בהצלחה מסוימת, עד אביב 1665, והשתייך לחוגו של רפאל יוסף צ׳לבי, ראש יהדות מצרים, שאהד נטיות סגפניות וקבליות.



שבתי צבי; תחריט הנחשב להמונתו האמיתית היחידה. מתוך ספרו של תומס קינן, אמסטרדם, 1669

באחת מן ה„הארות״ החליט ש״צ לשאת לאשה את שרה, נערה אשכנזיה פרוצה, שבאה, או הובאה, ביזמתו מאיטליה, לאחר ששמע עליה ממבקרים איטלקים. היא נתייתמה בפודוליה בפרעות חמילניצקי ב1648, ונהגה לספר סיפורים מוזרים על־אודות גידולה בבית אציל פולני. היא שהתה גם באמסטרדם ובמנטובה, ושמועות על פריצותה הילכו אח״כ גם בחוגי המקורבים לש״צ. נישואיו נערכו בקהיר ב31.3.1664. בחורף 1664/5 שוב ניסה לגרש את השדים, ובעקבות זאת נכנס לתקופה ממושכת של יציבות.

ר א ש י ת ה ת נ ו ע ה. השינוי בחיי ש״צ אירע עם הגיע הידיעות כי בעזה הופיע איש־אלוהים, נ ת ן (העזתי; ע״ע) שמו, המגלה לכל דורש את שורש נשמתו, וממציא לו את הדרך המיוחדת לתיקונה. באפריל 1665 נטש ש״צ את שליחותו והלך לעזה למצוא מרפא לנשמתו. קצת קודם־לכן, בפברואר אותה שנה, היה לנתן העזתי חזיון אכסטטי, שבו נראה ש״צ כמשיח — מה שנבע, ללא ספק, מהסיפורים ששמע נתן בעת שלמד בירושלים אצל ר׳ יעקב חגיז (ע״ע). במקום לרפא את ש״צ ביקש נתן לשכנעו באמיתות משיחיותו. תחילה דחה ש״צ את דברי נתן, אך ניאות ללוותו לכמה מקומות קדושים בחברון ובירושלים, ובדרך דנו במראות שנתגלו להם ובתקפם. נתן היה הראשון שאישר באורח עצמאי את חלומותיו המשיחיים של ש״צ, וביאר לו את מעמדה של נשמת המשיח במערכת הבריאה הקבלית. ע״פ סיפור אחד חגגו נתן וש״צ את ליל חג השבועות בבית נתן, עם קבוצת חכמים, ונתן נכנס לאכסטזה והצהיר לפני הנוכחים על מעלתו הגבוהה של ש״צ. ע״פ מקור אחר, מדויק־יותר, קרה הדבר בהעדרו של ש״צ, שסבל אז מהתקפי מלנכוליה. עוד לפני־כן הציג נתן טכסט אפוקליפטי שייחס איתו לר׳ אברהם, „חכם גדול בימי רבי יהודה החסיד״, מחסידי אשכנז. אך אין ספק שנתן כתבו בעצמו, ואשר בישׂר את הופעת ש״צ כגואל ישראל. כמה ימים אחרי שבועות שוב נכנס ש״צ לתקופת הארה, ולאחר שהפנים את המאורעות החדשים שב בבטחון לתביעותיו המשיחיות הקודמות. בי״ז בסיוון תכ״ה הצהיר על עצמו כמשיח, וגרף עמו את כל קהל עזה, ובתוכם רבם, יעקב נג׳רה. אח״כ באו כמה שבועות של התלהבות נרגשת. בהופעה מלכותית, כשהוא רכוב על סוס. קיבץ ש״צ סגל אוהדים, ומינה אותם לשליחים־נציגים של י״ב שבטי ישראל. הידיעות, שנפוצו במהירות בא״י, נתקלו בהתנגדות חריפה מצד כמה מגדולי רבני ירושלים — אברהם אמיגו, יעקב חגיז (מורו של נתן), שמואל גרמיזאן ויעקב צמח (ע׳ ערכיהם). לאחר שהלשינו עליו לפני הקאדי של ירושלים, בא ש״צ לעיר, בחבורה גדולה, והצליח להפיס את דעתו. פרטי האירועים בירושלים אינם ברורים. בטקסיות רבה, כשהוא רכוב על סוסו, הקיף ש״צ את העיר 7 פעמים. הוא גם זכה לתמיכת כמה מרבניה — ביניהם: משה גלנטי, שמואל פרימו (ע׳ ערכיהם), מתתיהו בלוך וישראל בנימין, אך בגלל העימות עם רוב הרבנים גורש מהעיר. אכן, לאחר שהודיעו רבני ירושלים לחבריהם בקושטא את שקרה, חדלו לפעול נגד התעמולה המשיחית, נמנעו מלהשיב על מכתביהם הרבים של רבני קושטא בנושא ושמרו על שקט מפליא שנה תמימה.

לעומת־זאת היו נתן — שהופיע עתה כנביאו וכנושא־דגלו של ש״צ — והקבוצה שמסביבו פעילים מאד. הוא קרא לתנועת תשובה המונית — כדי להקל את המעבר אל הגאולה הקרובה — תביעה שהרבנים לא יכלו להתנגד לה. רבים נהרו אליו לקבל „סדר תשובה״, או כתבו אליו שיגלה את שורש נשמתם וימציא את תיקונה. צומות וסיגופים הפכו לאפנה, אך את צום י״ז בתמוז עשה נתן ליום שמחה בעזה ובחברון. מכתבי־תעמולה נשלחו — תחילה למצרים; סופרו בהם נפלאות הנביא והמשיח, ונקבע בהם שאין המשיח ונביאו חייבים להוכיח עצמם ע״י נסים, ועם־ישראל נדרש לאמונה טהורה בש״צ. קורות הש׳ מאופיינים בסתירה הפנימית שבין דרישה זו לבין המון האגדות ומעשי־הנסים שפשטו בכל הגולה. תחילתם בסיפורים על התגלות עשרת השבטים (ע״ע), המונהגים בידי איש קדוש ועושה־פלא. לפי גרסות אחדות סופר כי חילותיו כבשו את מכה, כי התאספו במדבר סחרה, ואף כי צעדו אל תוך פרס. שמועות מסוג זה, שבאו ממרוקו, הגיעו להולנד, לאנגליה ולגרמניה בקיץ 1665, מבלי להתייחס אל ש״צ ומאורעותיו. התעוררות ניכרת־יותר היתה במזרח, שקהילותיו עמדו בקשר הדוק־יותר עם א״י. בספטמבר 1665 כתב נתן מכתב ארוך לרפאל יוסף צ׳לבי במצרים. תחילה תיאר בפניו את השינויים שחלו בעולמות הנסתרים עם ביאת הגאולה, ואת השינויים המתחייבים מכך בסדרי הדבקות הקבלית. כוונות האר״י שוב אינן תקפות, כי לא נותרו ניצוצות קדושים בשלטון הרע וה„קליפות״. זמן הגאולה הגיע, והמתנגדים לכך עלולים להזיק רק לעצמם. ש״צ יכול לזכות את החוטא הכבד־ביותר — ואפילו את ישו — ולהעניש את הכופרים בו. חלקו השני של המכתב הוא מיתי־אגדי, ובו מתאר נתן את מהלך המאורעות העתידים מרגע כתיבת המכתב ועד לגאולה השלמה. ש״צ יקח, בלא מלחמה, את כתר השולטאן ויעשהו למשרתו. לאחר 4—5 שנים יצא לסמבטיון (ע״ע), כדי להחזיר את השבטים האבודים וכדי לשאת לאשה את רבקה, בתו בת ה13 של משה, הקם לתחיה. בתקופה זו יעמיד את השולטאן לשלוט במקומו, אך זה יתמרד בש״צ בהעדרו, וזו תהיה תקופה של „חבלי גאולה״, שמקשייה ייפטרו רק יושבי עזה. עד לראשית האירועים המשיחיים תחלוף למעלה משנה, ואז תיעשה תשובה בכל ישראל. למענה חיבר נתן סדרי תפילות — אחד כללי ואחד ליודעי־ח״ן — ושלחם לאירופה בליווי הכרזות מפורטות המבשרות את ביאת המשיח בשלהי 1665.

ש״צ ב א י ז מ י ר ו ב ק ו ש ט א. דו״חות ראשונים על־אודות ש״צ הגיעו לאירופה בראשית אוקטובר 1665, ובחדשיים הבאים הגיעו סיפורים מפורטים לאיטליה, הולנד, גרמניה ופולניה. ש״צ עזב את ירושלים, כנראה לפני צום י״ז בתמוז, יצא דרך צפת לחלב, הגיע לשם בח׳ באב ועזבה באמצע אלול. למרות פרסומו סירב להופיע כמשיח, אך באורח פרטי שוחח על כך עם כמה אנשים, ביניהם ר׳ שלמה לנידו (ע״ע) וחברי ביה״ד של חלב, שהפכו לתומכים נלהבים. בהגיעו לאיזמיר סמוך לראש־השנה (ספטמבר 1665), התבודד זמן רב עם אחיו אליהו. באותו הזמן נודעה בחלב לראשונה התופעה של התנבאות שבתאית. גם ת״ח ורבנים נתפסו להתרגשות: בהם היה ר׳ משה גלנטי מירושלים, שבא לחלב כשליח, והלך אחרי ש״צ לאיזמיר ולקושטא. בחלב דווח גם על הופעת אליהו הנביא, והוקמה



תחריט־נחושת הנושא את הכתובת: „שבתי צבי משיח שקר". למטה מתואר ש"צ (1), חבוש טורבאן, בהגיעו בתהלוכה לקושטא. במרכז למעלה: ש"צ (2) ניצב לפני כס־מלכות ונושף אש. מימין למעלה: אדם מובל לבית האסורים; משמאל: היכל כיפתי מרחף ודמות רכובה על חיה ונושפת אש. (אוסף פויכטוונגר, מוזיאון ישראל, ירושלים).

קרן לתמיכה בעניים ובאלה שיינזקו מהאטת הפעילות המסחרית.

אע"פ שלביאתו של ש"צ לאיזמיר קדמו מכתבים ושמועות, ורווחו ציפיות רבות, לא אירע דבר ראוותני 3 חדשים, ורבני איזמיר, ששמעו מרבני קושטא כי ש"צ נודה בירושלים, לא פעלו נגדו. רק כאשר חזרו „הארותיו" (בראשית דצמבר), שהיו מלוות מהומה ו„מעשים זרים", ביקשו הרבנים להפסיקם, אך איחרו: התלהבות והתרגשות אחזו בקהילה כ 3 שבועות, ולמהומה נודע הד ציבורי נרחב־ביותר. מלבד אלפי יהודים היתה באיזמיר גם מושבה של סוחרים אנגלים, הולנדים ואיטלקים, ודיווחיהם השלימו את הידיעות שממקורות יהודיים. אף שעמד בקשר־מכתבים ממושך עם נתן, פעל ש"צ מעתה על דעת עצמו.

ש"צ נהג לשורר שחרית בקול ערב באחד מבתהכ"נ, הרבה בצדקה, טבל בחצות־לילה בים ונהג בסיגופים. בחנוכה הופיע ב„בגדי מלכות" בביהכ"נ, ועורר התרגשות בזמרתו האכסטטית. אותה עת הגיעה מש־לחת מחלב — משה גלנטי, דניאל פינטו ושני נכבדים — שלראשונה ביקרוהו בעזה, ועתה רצו לברכו כמשיח ישראל. במשך חנוכה נתחדשו זרויותיו: הגה את השם, אכל חלב ועשה מעשים אחרים הנוגדים את ההלכה, וגם דחק באחרים לנהוג כמותו. נוכחות מאמיניו דרבנה אותו לקיצוניות יתרה, וקרע עמוק נבעה בינם לבין מיעוט של „כופרים" בו — מונח שהפך לקבוע מכאן ואילך. בד"ב נמנה ההמון עם מאמיניו; לבם הלך שבי אחרי הבשורות המעודדות וקסם אישיותו של ש"צ — תערובת מוזרה של אצילות נכבדת ומתירנות שלוחת־רסן. מאות אנשים — עפ"ר מהשכבות העניות — ליווהו בכל אשר הלך, אך גם עירונים רבים ועשירים הצטרפו לתנועה, וכן רבנים ות"ח.

שלושת חברי ביה"ד, שעדיין התנגדו לש"צ, היססו לפתוח בהלי־כים נגדו, מפחד ההמון, ובינתיים קרא ש"צ לתפילות המוניות, ובמהלכן פנה שוב לגנדור מלכותי והתנהג בעזות. ביום שישי (11.11.1665) ניסה ההמון להתפרץ לביתו של חיים פניא, מראשי ה„כופרים", ובשבת הפסיק ש"צ באמצע תפילת שחרית, וכשהוא מלווה המון גדול הלך אל חצר הקהילה הפורטוגזית, מרכז המתנגדים לש"צ. משהחל להשחית את השערים בגרזנו התירו לו להיכנס, ואז קרא ש"צ בפרשת השבוע מתוך חומש מודפס (שלא כדין), העלה לקריאה את אחיו ואנשים ונשים רבים, חילק להם ממלכות ודרש כי יבטאו את השם בברכותיהם. בנאום פרוע השווה ש"צ את מתנגדיו לחיות טמאות, הצהיר שמשיח בן יוסף — האמור להקדים את משיח בן דוד — היה איזה אברהם זלמן, שמת מות קדושים בגזירות ת"ח, ואמר תפילה לעילוי נשמתו. אח"כ לקח בזרועו ס"ת ושר שידי־אהבה

קסטליאני עתיק, שהיה חביב עליו, ולתוכו שילב קטעי קבלה. אח"כ הצהיר, כי הוא גואל ישראל, וחועיד את הגאולה ליום ט"ו בסיוון תכ"ו (18.6.1666) — בהתאמה לתאריך שקבע פעם נתן לגאולה „שלא בעתה". עוד הכריז, כי בקרוב יטול את כתר ה„תורכי גדול". ר' חיים בנבנישתי (ע"ע), ממתנגדיו, ביקש הוכחות. ש"צ נידהו וקרא לנוכחים להעיד על אמונתם בו בהגיית השם המפורש — חזיון דרמתי של הצהרה משיחית פומבית והמרת היהדות המסרתית־הפגומה, במשיחית. מיד לאחר השבת שלח את אחד מחסידיו הרבנים להכין את בואו לקושטא.

בגל ההתלהבות סרו פקפוקיו של ר"ח בנבנישתי, והוא החל לשתף־פעולה עם המאמינים. בה' בטבת הביא ש"צ להדחת ר' אהרן לפפא (ע"ע) — חברו של בנבנישתי בביה"ד, ויריבו — ממשרתו, ולמינוי בנבנישתי לרב־ראשי יחיד של איזמיר. ש"צ זומן אל הקאדי של איזמיר, אך הצליח לפייסו. בימים הבאים התבקשו מאמיניו לנשק את ידו, וגם כמה מה„כופרים" עשו כן מאימת הטרור הגואה. לאחר טקס זה פרסם ש"צ צו המבטל את צום י' בטבת, וכאשר התנגדו לכך כמה רבנים ביקש ההמון לפגוע בהם; ר' שלמה אלגזי (ע"ע), שהתמיד בהתנגדותו, נאלץ לברוח למגנסיה וביתו נבזז. שם השולטאן הוצא מ„התפילה לשלום המלכות", נקבעה תפילה לשלום ש"צ, משיח ישראל, והיא שנתקבלה בהרבה קהילות. אז הוחל לכנותו „אמיר"ה" (= אדוננו מורנו ירום הודו), הנופל על תואר „אמיר", שרווח עד ראשית המאה ה 19.

בתורכיה הצטרפו רבים לתנועה, ביניהם אברהם יכיני (ע"ע), דרשן נודע בקושטא, שהיה לאחד מגדולי התעמלנים. בגל של היסטריה המונית החלו אנשים מכל שדרות החברה להתנבא ולדקלם פסוקים משיחיים, וב 150 „נביאים" הופיעו באיזמיר — ביניהם אשת ש"צ ובנותיהם של כמה „כופרים". המסחר פסק, וריקודים ותהלוכות חגיגיות התחלפו לסירוגין בתיקוני תשובה משל נתן; פרק כ"א בתהילים, שפורש באינטרפרטאציה שבתאית, נאמר בכל התפילות במשך 3 ימים. כשם שחילק בין מאמיניו את מלכות הארץ כך מינה ש"צ „מלכי־ישראל" — מדוד עד זרובבל — בעיקר מקרב תומכיו באיזמיר, אך גם ממקומות אחרים. אחרי־כן הפליג לקושטא, בלוויית כמה מ„מלכיו". התנהגותו בתקופה זו היתה יציבה יחסית; הוא היה בטוח בשליחותו, והאמין שכוח על־טבעי יהא מזומן להגשימה. בינתיים פילגו החדשות מאיזמיר ומעזה את קהילת קושטא, ואיגרות שהגיעו מהמקומות שש"צ עבר בהם הגבירו מאד את התסיסה המשי־חית. לפני הגיעו של ש"צ כבר „התנבא" בקושטא משה סרוואל (או: סוריאל), רב צעיר וכריזמתי מבורסה (ע"ע), וגילה סודות שבתאיים בלשון הזוהר. נראה כי כמה מראשי הקהילה הזהירו את השלטונות מראש, ואלה התכוונו לאסור את ש"צ באיזמיר — אלא שההוראה הגיעה לשם מאוחר־מדי — או בהגיעו לקושטא. בינתיים החלה תסיסה גם באוכלוסיה הלא־יהודית בקושטא; נכרים שרו ברחובות שירים היתוליים על המשיח, אך היהודים בטחו שנסים יתרחשו מיד עם בואו לעיר, והפגינו גאווה.

מרידות היו שכיחות בתורכיה, ומורדים הומתו במהירות. משלא נעשה כך לש"צ מיד לאחר שנעצר בים מרמרה (6.2.1666), נתחזקה אמונת המאמינים. ש"צ הובא אל החוף באזיקים, ובאותה עת הגיעו לשיאם השיבושים בעיר. הוא הובא לפני מועצת הממלכה, ואע"פ שאין בידינו תעודה רשמית על כך, ברור כי הווזיר הגדול גילה סובלנות מפתיעה, אולי בגלל קסמו של ש"צ ואולי כדי למנוע את הפיכתו לקדוש. ש"צ נכלא בצינוק חשוך; אח"כ הועבר לאגף נוח, וקצין הבלא אף התיר לו — אולי תמורת שוחד — לקבל חסידים בתאו. ש"צ עדיין האמין בכוחו, וסירובו להשתחרר תמורת שוחד — שחסידיו היו מוכנים לשלם — האדיר את שמו. בתקופת מאסרו היה במצב נפשי טוב, נהג בסגפנותו הרגילה והסיף לתשובה. רבני קושטא שביקרוהו בכלא מצאו לפניהם ת"ח נכבד, הנושא סבלו באצילות,



מ. שאגאל: „אני והעיירה", 1911 (מוזיאון לאמנות מודרנית, ניו־יורק)

יותר מאשר כופר בתורה ובמסורת, וכמה מהם, וביניהם ר' אברהם אלנקווה, תמכו בו. במכתבים מאז דווח על סדרה חדשה של נסים — אות לכך שההתלהבות לא שככה. כאשר יצאו השולטאן והווזיר למלחמה בכרתים. הועבר ש"צ למבצר גליפולי, בצד האירופי של הדרדנלים, שם שוכנו אסירים מדיניים חשובים. ההעברה בוצעה בערב פסח, ובהיותו נתון אז במצב של „הארה" הקריב ש"צ כבשה לפסח, צלה אותה בחלבה, והאיץ במלוויו לאכול ממנה בברכה המורגלת בפיו: „המתיר את האיסורים". בעזרת שוחד הפך מאסרו למעצר מכובד, ונודע בפי מאמיניו בשם „מגדל-עוז".

התנועה במקומות אחרים בגולה. המכתבים שהגיעו לכל חלקי הגולה, מא"י, ממצרים ומחלב, ואח"כ מאיזמיר ומקושטא, עוררו התרגשות עצומה. לאחר זמן השתדלו למעט בחלקן של השכבות הגבוהות והמנהיגים הרוחניים, ולייחס את עצמת ההתפרצות לאספסוף ולעניים, אך אין זו התמונה העולה מהמקורות. 5 גורמים תרמו להצלחה: 1) העובדה כי הקריאה המשיחית יצאה מא"י והיוקרה העצומה שנודעה לקבלת צפת; 2) יסוד הנבואה בדמותו הבולטת של נתן, שהאפיל על דמותו הבעייתית של ש"צ; 3) שמירה על הרציפות האפוקליפטית, שליסודותיה ניתן פשר חדש. התעמולה השבתאית כוונה לקבוצה נרחבת של מקובלים, ובעוד שהסימבוליזם של נתן הניח את דעתם בטרמינולוגיה הקבלית המסורתית שלו, הוגנבו עמו במחתרת יסורות חדשים; 4) הקריאה לתשובה — הדרישה היחידה שפורסמה ברבים — ולה לא יכלו להתנגד אף שוללי התנועה; 5) האופי הלאומי, שכיסה על ניגודי עמדות בין היסודות השמרגיים ליסודות האוטופיסטיים.

ההתפרצויות ההמוניות העיקריות אירעו בריחוק רב ממקומם של ש"צ ונתן, וההמון ניזון ממכתבים ומשמועות משופעי דמיון. במידה רבה התפתחה אפוא התנועה בכוח עצמה, בעצבה בדפוסים חדשים נהגים ומושגים ישנים. העלונים והקונטרסים המרובים שהופיעו ב1666, באנגלית, הולנדית, גרמנית ואיטלקית — ושהיו תלויים במקורות יהודיים, אלא שהוסיפו סילופים ועיוותים — נקראו בשקיקה ע"י יהודי הפזורה, שחשבום למקורות עצמאיים המאשרים את ידיעותיהם. גורם משני היתה האהדה שרחשו לש' חוגים מילנאריים (ע"ע משיח, משיחיות, עמ' 619; אחרית הימים, עמ' 464) באנגליה, הולנד וגרמניה, שהאמינו כי הופעתו השניה של ישו תחול ב1666. אין אחיזה לטענה, שהתפרצות הש' עצמה נבעה מהשפעת חוגים מילנאריים נוצריים באיזמיר על ש"צ.

בקהילות שמעשיהן ידועים לנו ממקור ראשון היה רוב העם שותף להתלהבות. שהונהגה בכל מקום בידי קבוצה מסורה של מאמינים; אך נודעו גם מחלוקות קשות. מתנגדי התנועה נחשפו לטרור משיחי, ומספר רבנים משוללי התנועה — כשמואל אבוהב (ע"ע) בוונציה — נמנעו מתוך־כך מעימות עם קהילותיהם. אופוזיציה רבנית גלויה היתה נדירה; עמה נמנו ר' יוסף הלוי, דרשן הקהל בליוורנו, ור' יעקב ששפורטש (ע"ע), שישב אז בהמבורג. זה האחרון קיים התכתבות ערה — אף עם אנשים זרים לו — כדי לחקור את האמת בפרשה. את התנגדותו הביע באזני המאמינים במלים שקולות, ובאזני חבריו-לדעה — בלשון קשה בהרבה. ב1669 קיבץ ר"י ששפורטש חלקים נרחבים מהתכתבות זו, ערכם בקפידה, ופרסמו בספר „ציצת נובל צבי" (קיצורו י"ל בתצ"ז; במלואו י"ל בתשי"ד).

יש בידינו תיאורים מפורטים של סדרי הצומות והסיגופים של המאמינים. רבים צמו כל ימות השבוע; אחרים — יומיים או 3 ימים; ונשים וילדים—בימי שני וחמישי. המקוואות מלאו טובלים. והתפילות שתיקן נתן נדפסו לרוב. המסחר שבת: רבים מכרו נכסיהם כדי לממן את מסעם לא"י, ואחרים היו סבורים כי יסעו בענן. עשירים ביקשו לשכור אניות כדי להסיע בהן את העניים. ההתעוררות הקיפה גם יישובים קטנים בגרמניה. משלחות רבות ביקרו אצל ש"צ והגישו לו תעודות-קלף חתומות בידי ראשי קהילותיהם, המכירים בו כמשיח וכמלך ישראל. מכתבים וגם ספרים מודפסים תוארכו „שנה ראשונה לחידוש הנבואה והמלכות". מכתבים מהמזרח נקראו בציבור. בתגובות לא היו הבדלים בין אשכנזים, ספרדים, איטלקים ובני המזרח, והלהט היה חזק־במיוחד בקהילות של בני אנוסים — באמסטרדם, המבורג וסלוניקי. בצפון־אפריקה היה הרופא אברהם קרדוזו (ע"ע; אנוס לשעבר) תעמלן שבתאי נלהב. רבים מרבני מרוקו, שהכירו את אלישע חיים, אביו של נתן, מזמן היותו שליח ירושלים בארצות המערב. סייעו גם הם לתנועה. שירים לכבוד ש"צ ונתן נכתבו בתימן, כורדיסטאן, תורכיה, יוון, איטליה, הולנד ועוד, ותופעה כגון זו של האחים יעקב ועמנואל פרנסיש (ע"ע) — שכתבו שירים בגנות הש' („צבי מודח") — היתה בודדת בקהילות איטליה, שנתפסו בהתלהבות לש' כפי שעולה מרשימותיו של נוסע יהודי מקאסל מ1665/6. מכתבים מתקופה זו מגלים התלהבות והתעוררות בכל אתר ואתר. גם בפולניה וברוסיה שררה התלהבות עצומה, ומטיפים עידדו את תנועת התשובה שקיבלה שם צביון קיצוני. לא ידוע על אופוזיציה רבנית שם. היהודים נשאו בתהלוכות את תמונת ש"צ, שנלקחה מעלונים נוצריים, ועוררו התפרעויות (בפינסק, וילנה ולובלין), עד אשר במאי 1666 נאסר על הפגנות גאווה אלו.



שער לספר „תיקון הקריאה", אמסטרדם, תכ"ו, המתאר את שבתי צבי כמלך היושב על כס המלכות

מאסרו המכובד של ש"צ הביא לחיזוק שליחותו. שמואל פרימו (ע"ע), מזכירו וסופרו, עיצב את הסגנון המלכותי ה„מנופח" של מכתביו, שעליהם חתם ש"צ „בכור אלוהים", „אביך ישראל", „חתן תורה". ואף „אני האדון אלוהיך ש"צ". כתקופות הארה נהרו אליו רבים, והכלא הפך למעין חצר מלכותית, כשש"צ מדבר בגלוי על משיחיותו ומשפיע עמוקות על מבקריו. בקשת רבני קושטא מרבני ירושלים להרכיב ועדת־חקירה מנציגי ירושלים, צפת וחברון, לא נענתה. במארס 1666 ביקשו רבני ונציה חוות־דעת מרבני קושטא; ניתנה להם תשובה (מסוגננת במסווה של תשובה לשאלה מסחרית) שתמכה בש"צ. את צום י"ז בתמוז קבע ש"צ לחג „התחדשות רוחו", ואת ט' באב — לחג הולדתו; ובתורכיה נהגו כמעט כולם אחר הוראותיו. משלחת מפולניה, שבין חבריה היו בנו וחתנו של ר' דוד בן שמואל הלוי (ע"ע) — הסמכות הרבנית המרכזית במדינה — ביקרה אותו בשבוע שלאחר י"ז בתמוז, והוקסמה ממנו. עולי־רגל רבים השבו את מאסר ש"צ לסמלי בלבד; אמונה זו נתמכה בקונטרס קבלי („דרוש התנינים"). שכתב נתן בקיץ 1666 (נדפס בידי ג. שלום, „בעקבות משיח" [ר' ביבל']), ושבו הוסברה אישיות ש"צ במונחי ביוגרפיה מטפיסית. גם בחיבור האפוקליפטי „גיא חזיון" (נדפס — תש"ו [ר' ביבל']) שחובר בסוף 1666 בתימן, תוארו חיי ש"צ בדרך קבלית.

השתמדותו של ש"צ. המאורעות הגדולים שהכל ציפו להם

באו בדרך בלתי־צפויה. נחמיה הכהן, מקובל מפולניה, בא לראות את ש״צ ב 3 או ב 4 בספטמבר, ושהה עמו כ 3 ימים. לדברי מקור אחד טען נחמיה, שאין התאמה בין מעשי ש״צ לסימני המשיח שע״פ המסורת, והדגיש את העדרו של משיח בן יוסף, החייב להקדים את משיח בן דוד; לדברי מקורות אחרים טען נחמיה כי הוא משיח בן יוסף. לפתע הצהיר נחמיה — בנוכחות השומרים התורכים — על רצונו להתאסלם. הוא נלקח לאדריאנופול, ושם האשים את ש״צ בהסתה לקשר. אע״פ שנרדף בפולניה — גם לאחר ששב ליהדות — על הסגירו את המשיח לתורכים, סביר לחשוב כי אך תואנה נתן ביד השלטונות, שנחרדו ממילא מהמאורעות וביקשו להתערב. ב 13 בספטמבר נלקח ש״צ לאדריאנופול, והובא בפני מועצת־הממלכה, בנוכחות השולטאן. המאמינים סיפרו שש״צ היה „במרה שחורה” ובהלך־רוח פאסיווי, ולדבריהם נכפתה המרתו עליו. העובדות היו בוודאי שונות, שכן הכחיש שהיו לו אי־פעם יומרות משיחיות. ניתנה לו הבחירה ליהרג או להתאסלם, ורוב המקורות מסכימים שרופא השולטן, מוסטאפה פאוזי חייאטי זאדה (בן החייס) — יהודי מומר שפעל כמתורגמן במשפט — הוא ששכנע את ש״צ, שהחליט כנראה עוד קודם לקבל את הצעת החצר ולהתאסלם. ב 15.9.1666 התאסלם ש״צ, ולאחר שחבש לראשו את התרבוש המוסלמי קיבל את השם עזיז מחמד אפנדי; והואיל והוחזק למומר חשוב, הוענק לו תואר־כבוד ונקבעה לו קצבה מלכותית. כמה ממלוויו השתמדו עמו — ביניהם אשתו. לאחר המרתו שקע בדכאון עמוק, כפי שמוכח ממכתבו לאחיו אליהו, כעבור שבוע.

מהמרת ש״צ ועד מותו. ההמרה גרמה להלם, וחלף זמן ניכר עד שהאמינו הכל כי אכן קרתה. מאמינים רבים הועמדו לפני דילמה אכזרית: להודות שאמונתם היתה לשווא ושגואלם היה רמאי, או לדבוק באמונתם ולצפות להסבר ולהצדקה. רבים הלכו בדרך השניה, ולכן לא תדלה התנועה, פתאום, עם ההמרה. הרבנים והראשים — בייחוד בתורכיה — ביקשו להרגיע ולמעט בערך המעשה, כדי להחזיר את החיים לקדמותם ולתת לזמן לרפא את הפצעים. היה חשש שהשלטונות יפעלו נגד ההנהגה שהתירה את התסיסה, ואכן נראה כי נמנעו מזה רק לאחר היסוס ניכר. דפי פרוטוקול של הקהילה היהודית באיטליה, למשל, הושמדו במצוות הרבנים, ושנים רבות הושתק כל רמז לעניין בספרות העברית.

שאלה פתוחה היא, האם היוזמה לביאור ה„תאולוגי” של ההמרה יצאה מנתן העזתי, או מש״צ עצמו, לאחר שהתפכח. מ״מ, כאשר נודע דבר ההמרה לנתן, בראשית נובמבר 1666, הודיע מיד כי כל שאירע הוא מיסתורין עמוק, שייפתר במשך הזמן. הוא יצא בחבורה גדולה להיפגש עם ש״צ, ורבני קושטא, שמרביתם נטשו את אמונתם השבתאית, ניסו למנוע זאת. תחילה, בחדשים מארס—אפריל, שהה נתן באיזמיר — שבה התמידה קבוצת מאמינים באמונתה — והגן על ההמרה ועל שליחותו המשיחית הנמשכת של ש״צ. טיעונו העיקרי היה, שההמרה נועדה להעלות את הניצוצות הקדושים המתרכזים עתה באסלאם, ניצוצות שרק המשיח עצמו יכול לגאול. לשם כך הוא חייב לרדת לתחום ה„קליפה”, לקבל למראית־עין את שליטתה, וכך לבצע את החלק המסובך־ביותר של שליחותו ע״י כיבוש ה„קליפה” מבפנים, כמרגל במחנה האויב. הוטל עליו להתבזות ולהיקרא בוגד, בטרם יתגלה בכל תפארתו בפני העולם כולו. בהנחת הפרדוכס על משיח מומר — גואל טראגי אך לגיטימי — ביסודה של התאולוגיה החדשה, הניח נתן את היסוד לאידאולוגיה השבתאית ב 100 השנים הבאות. נתן וההולכים בעקבותיו חיפשו במקרא, בספרות חז״ל ובקבלה, אחר הצדקות וסימוכין לפרדוכס זה, ואגב כך חידשו יבול עשיר של אינטרפרטציות נועזות — לעתים כפרניות לחלוטין — לטכסטים העתיקים. בהסכמת ש״צ נתקבלו רעיונות אלה ע״י ראשי המאמינים, ונפוצו מאד — אך הרבנים אסרו כל דיון בהם. במשך 1667/8 שככה ההתרגשות. כאשר ניסה נתן לראות את ש״צ באדריאנופול, אילצה אותו משלחת רבנים באיפסולה להתחייב בכתב שלא לעשות כן; אך אעפ״כ ביקר אצלו מדי־פעם, הכריז על משיחיותו וקבע תאריכים שונים להתגלותו הסופית. בפקודת ש״צ הלך נתן לרומא כדי לערוך טקס מאגי להפלת האפיפיור, והופעתו בוונציה, בפסח 1668, גרמה להתרגשות רבה. הרבנים טענו שנתן הודה בטעויותיו, אך נתן התכחש לכל, וברור שרבים תמכו בו. לאחר ששב לבלקאן חי את שארית חייו באדריאנופול, סופיה, קסטוריה וסלוניקי — כולם מרכזי ש׳.

ש״צ חי באדריאנופול ומעט בקושטא — עד 1672 — והיה רשאי לנהל חיים כפולים ולקיים חלק מהפולחן היהודי. התורכים ציפו שיפעל כמיסיונר, אך ש״צ הורה ל 200 ראשי המשפחות ממאמיניו שהעביר לאסלאם להישאר בסתר כקבוצה מלוכדת של לוחמים ב„קליפה”. בתקופות־ההארה שלו קבע חגיגות חדשות, אישר את שליחותו המיסטית ושכנע אנשים להמיר דתם בעקבותיו; האסלאם נקרא בפיו „תורת החסד”, לעומת היהדות — „תורת האמת”. תיאורי פריצותו בתקופות־ההארה נראים מבוססים. התגלויות שמיימיות היו שכיחות בחוגו. פרימו, יכיני ונתן, שביקרוהו לעתים קרובות, מעולם לא נתבקשו להתאסלם, והמאמינים בתורכיה ראו בהם דוברים לגיטימיים של ש״צ. בבלקאן ובתורכיה ירדו השבתאים אט־אט למחתרת, אף כי לא נודו. קו־הגבול בין השבתאים המומרים והלא־מומרים טושטש לפעמים, אך קבוצת היהודים נודעה באורח־חייה הסגפני. ש״צ, שנהנה מהסד השולטאן, עמד בקשר עם מיסטיקנים מוסלמים מבין מסדרי הדרווישים. לאחר שכמה יהודים ומוסלמים, שנסתייעו בשוחד רב, גינו את התנהגותו הדו־פרצופית ואת פריצותו המינית, נאסר ש״צ באוגוסט 1672. הווזיר הגדול התלבט בין הוצאתו־להורג לגירושו, ולבסוף, בינואר 1673, הוגלה ש״צ לדולצינו שבאלבניה. אע״פ שזכה לחופש יחסי נעלם מתודעת הציבור, אך כמה מתומכיו המשיכו לעלות־לרגל אליו, כשהם, כנראה, מחופשים למוסלמים. ב 1674 מתה אשתו, שרה, והוא נשא לאשה את אסתר, בתו של יוסף פילוסוף, רב נכבד בסלוניקי ומראשי תומכיו. מפעם־לפעם חזה את שובו למעמדו הקודם, וסבר שהגאולה הסופית קרובה.

ב 10 שנותיו האחרונות גילה ש״צ לחשובי תומכיו את גרסתו על „סוד האלוהות”, ולפיה אין „אלוהי ישראל” זהה ל„אין־סוף”, אלא מתגלה באמצעות ספירת „תפארת”, מבלי להיות זהה אתה. שתי הנקודות העיקריות בדוקטרינה זו — שהיתה לה חשיבות מרכזית בהתפתחות הש׳ — הן: 1) הבריאה אינה בהשגחת „הסיבה הראשונה”, אלא בהשגחת „אלוהי ישראל”, שהתהווה רק לאחר ה„צמצום” — בתפיסה זו החזיקו רק הקיצוניים שבתנועה; 2) האופי הגנוסטי המובהק של הדואליזם. אכן, בעוד שהגנוסיס (ע״ע) הקדום רואה את האל הנסתר כאלוהים האמיתי, ואת „אלוהי היהודים” כנחות ממנו, הפכו ש״צ, נתן וקרדוזו את היוצרות; הם טענו, שאלוהי ישראל, למרות טבעו הנאצל, הוא אלוהי הדת האמיתי, ואילו „הסיבה הראשונה” בעיקרה אינה רלוונטית מהבחינה הדתית. לפני מותו הכתיב ש״צ גרסה ארוכה של תפיסה זו — שונה מזו של נתן — והיא שנודעה אח״כ בשם „רזא דמהימנותא”.

במכתבו האחרון — 6 שבועות לפני מותו — ביקש ש״צ מחבריו בקהילת בראט שבאלבניה לשלוח אליו מחזור ל„ימים נוראים”, וביו״כ 1676 מת לפתע והוא בן 50. נתן הפיץ את הרעיון שש״צ נבלע באורות העליונים — תאוריה שהתאימה להנחותיו הקודמות על תהליך ההאלהה הדרגתי של המשיח. נתן מת ב 1680 בסקופיה שבמקדוניה.

נתן העזתי הוא יוצרה העיקרי של הקבלה השבתאית, המאחדת גרסה חדשה של קבלת האר״י עם רעיונות מקוריים על־אודות מעמדו של המשיח בסדר החדש. את השפעתה אפשר למצוא גם בספרי קבלה כשרים־לכאורה, שנכתבו בשני הדורות הבאים. לתורת ה„צמצום” (ע״ע קבלה, עמ׳ 113/4) הוסיף נתן רובד חדש.

מתחילה היו ב„אין־סוף" שני סוגי „אורות", הקרובים למושג „תואר" בתפיסתו של שפינוזה — אור מלא־מחשבה ואור נטול־מחשבה. הראשון הכיל את כל הכוחות המתמקדים למסרת הבריאה, והאחר — את יתר הכוחות ב„אין־סוף", המבקשים להישאר באשר הם, והם משוללים כל מחשבת־בריאה. פעולת ה„צמצום", שנועדה לאפשר את התהוות העולם, התקיימה, כמובן, רק בתוך האור מלא־המחשבה, שהצטמצם במגמה לממש את מחשבותיו, להשליכן אל החלל (ה„טהירו") הקדמון, ולהניח בכך את התשתית לבריאה. אך משנסוג האור החושב נותר ב„טהירו" האור נטול־המחשבה, כשהוא מעורב בשאריות האור מלא־המחשבה אף לאחר הצמצום, הנקרא „גולם" — חומר קדמון חסר צורה, שלא נטל חלק בתהליך הבריאה, ואף התנגד לו. בכך היה אור זה לכוח הרסני, וכוח הרע בעולם — „הקליפה" — מקורו בו. האור נטול־המחשבה אינו אפוא „רע" בעצמותו, אלא מתוך התנגדותו לקיומו של כל דבר מלבד „אין סוף", התנגדות המביאה אותו לשאיפה להרוס כל מה שנברא ע"י האור מלא־המחשבה. כל תהליך הבריאה נובע אפוא מהדיאלקטיקה בין שני האורות, המושרשת בעצמה ב„אין־סוף".

לאחר הצמצום, כאשר זרם האור מלא־המחשבה ב„קו היושר" אל תוך ה„טהירו" — ובהתחילו שם תהליך הדומה מאד לזה המתואר בקבלת האר"י — הוא חדר רק למחצית העליונה של החלל הקדמון, תוך שהוא גובר על האור נטול־המחשבה ומשנה אותו; אך למחצית התחתונה של ה„טהירו" — המתואר כ„תהום גדול ועמוק" — לא הגיע. תורת־ה„תיקון" הלוריאנית, שעל ישראל להגשימה באמצעית התורה, מתייחסת אפוא רק לחלק העליון של ה„טהירו", ואילו החלק התחתון יישאר בגלמיותו עד בוא המשיח — שהוא לבדו יכול להשלימו. למעשה יוצרים גם האורות נטולי־המחשבה סטרוקטורית משל עצמם — הלוא הם העולמות הדמוניים של ה„קליפות", שכל תכליתו להרוס כל מה שהאור מלא־המחשבה פעל. כוחות אלה מכונים גם „נחשים השוכנים בתהום רבה". הכוחות השטניים, המכונים בזוהר „סטרא אחרא", אינם אלא הצד האחר של ה„אין־סוף" עצמו, שע"י התנגדותו נעשה מעורב בתהליך הבריאה עצמו.

בתפיסה זו נודע למשיח תפקיד מרכזי. מאז הצמצום שוקעה נשמת המשיח בחלקו התחתון של ה„טהירו", בתחום ה„קליפות", בהיותה מניצוצות האור בעל־המחשבה שנותר ב„טהירו". מאז הבריאה נאבקת נשמתו, תוך ייסורים מרובים, על שחרורה מתחום האור נטול־המחשבה, כדי למלא את תפקידה הגדול — לפתוח את חלקו התחתון של ה„טהירו" לחדירת האור מלא־המחשבה, ולהביא את ה„תיקון" ל„קליפות". בכך שונה תפקידו של המשיח בתהליכי ה„תיקון" באופן מהותי מזה של יתר ברואי־אנוש: הם פועלים באמצעות מצוות התורה, ואילו הוא — בהיותו קשור אל האור נטול־המחשבה — לא הושם מעולם תחת שלטון התורה. דוקטרינה זו אפשרה לנתן להגן על כל המעשים הזרים של ש"צ, כולל השתמדותו. המקבילה המיסטית למשיח היא ה„פרה (ה)אדמה" (ע"ע), המטהרת טמאים אך מטמאת את הטהורים המתעסקים בה. כל נשמה מורכבת ביסודה משני האורות, וקשורה באורח מכריע לאור נטול־המחשבה, שתכונתו להרוס; אך בעוד שהנשמות הקדושות מסתייעות במצוות התורה, נותר המשיח לבדו במאבק זה, והוא ה„נחש הקדוש" הגובר על נחשי התהום (ערכה המספרי של המלה „משיח" זהה לשל „נחש"). במהלך פיתוח רעיונות־כפירה קבליים אלה, שנטו באורח מוזר לשימוש בעקרונות סותרים מלכתחילה, רתם נתן את תהליכי „שבירת הכלים" (ע"ע קבלה, עמ' 115) וה„תיקון" הלוריאניים והתאימם לדיאלקטיקת שני האורות.

ה ת נ ו ע ה ה ש ב ת א י ת — 1680—1700. מחוץ לחוגו לא הותיר מות ש"צ כל רושם, אך למאמיניו גרם הדבר לבטים נפשיים מרובים; היו מהם שפרשו מיד, ואפילו אחיו, אליהו — שהצטרף אליו באדריאנופול והתאסלם — חזר באיזמיר ליהדותו. עיקר הפעילות התרכזה מעתה בתורכיה, איטליה ופולניה (בעיקר: ליטא), שבהן קמו נביאים וטוענים לירושה; מאמינים רבים נותרו גם בכורדיסטאן, מרוקו ועוד. הקבוצות הגדולות היו בסלוניקי, איזמיר וקושטא, אך במרבית קהילות הבלקאן המשיכה הש' להתקיים בחשאי, ואף בין חברי בתה"ד. בקושטא עמד בראשם אברהם יכיני, עד מותו ב 1682, ובאיזמיר — מ 1674 עד 1680 — א. קרדוזו. בין חסידיו שם בלט גם ר' אליהו בן אברהם שלמה (אתמרי) הכהן (ע"ע), חכם מפורסם וסופר פורה.

קרדוזו כתב ספרים רבים, גדולים וקטנים, ובהם ביטא את אמונתו השבתאית, שעיקרה — קיים הבדל עקרוני בין „הסיבה הראשונה", שהוא אלוהי הפילוסופים ועובדי־האלילים, לבין אלוהי ישראל. עירוב התחומים בין השניים הוא כשלונו המרכזי של עם־ישראל בגלותו, ובזה הטעוהו במיוחד הפילוסופים הגדולים של היהדות, רס"ג, הרמב"ם ואחרים, ורק חכמי התלמוד והמקובלים שמרו על גחלת האמת במסתרים. בבוא הגאולה ישיג המשיח את „סוד האלוהות". קרדוזו לא השתמש ברעיונותיו של נתן, אלא יצר שיטה עצמאית בעלת כוח דיאלקטי ניכר. לפחות תקופה מסוימת ראה עצמו משיח בן יוסף, הסובל מרדיפות הרבנים, והוא שיקדים את הופעתו הסופית של ש"צ שאחריה ייפתרו הפרדוכסים השבתאיים. קרדוזו נלחם בהתמדה בנטיות האנטינומיות, אע"פ שהתנבא לשינוי מוחלט בערך התורה ומצוותיה לעת בוא הגאולה. השפעת קרדוזו היתה משנית רק לזו של נתן. מחד־גיסא עמד בפולמוס עם ש' מתונה ונסתרת בנוסח שמואל פרימו, ומאידך־גיסא לחם בשבתאים הקיצוניים בסלוניקי.

ב ס ל ו נ י ק י היה מספר המאמינים גדול־למדי, ומשפחת אשתו האחרונה של ש"צ, משפחת פילוסוף, גילתה את אמונותיה ברבים. לנתן היו שם תומכים גם בין הרבנים. חזיונות שבהם נראה ש"צ נפוצו מאד, וב 1683 הובילו להמרה המונית של כ 300 משפחות. קבוצה זו, בהנהגת יוסף פילוסוף ושלמה פלורנטין, יצרה את קבוצת הדונמה (ע"ע) של אנוסים־מרצון, שנהגה כמוסלמית בציבור, אך בסתר דבקה במיזוג של יהדות מסרתית וכופרת. חבריה התחתנו אד־ורק בינם לבין עצמם, ובמהרה זוהו כקבוצה נפרדת, הן ע"י היהודים והן ע"י התורכים. 3 תת־כיתות קמו בתוכם, והקיצונית שבהן — זו שבהנהגת ברוכיה רוסו (עות'מאן באבא; 1677—1720). הוא טען שהתורה המשיחית החדשה — „תורה דאצילות" בפיו — הביאה לידי שינוי־ערכים, שמסמלת אותו החלפת ל"ו כריתות (ע"ע כרת), כולל איסורי־עריות, למצוות־עשה. קבוצה זו גם פיתחה את התפיסה, כי ש"צ, ואח"כ ברוכיה עצמו, היו הגשמה של האל; דוקטרינה זו יוחסה אח"כ בטעות לכלל השבתאים. אכן, מרבית המאמינים לא הצטרפו ל„דונמה", נשארו במסגרת הקהל היהודי, ואט־אט נעלמו. כמה רבנים נודעים בסלוניקי ואיזמיר במאה ה 18, כאברהם מירנדה ומאיר ביקיאס, עדיין אהדו בחשאי את הש'. ת"ח שלמדו עם נתן, או עם תלמידיו, בסלוניקי, כמו שלמה אאיליון (ע"ע) ואליהו מוג'אג'ון, היו אח"כ רבנים בקהילות חשובות באמסטרדם, לונדון ואנקונה, והפיצו ש' מתונה, שדבקה ביהדות ואף נטתה לחסידות יתרה. בשנים 1740—1780 „הובתמו" בש' מספר רב של שליחים מא"י, שפעלו גם כמקשרים בין קבוצות שונות של מאמינים בגולה.

המרכז השני היה ב א י ט ל י ה, תחילה בליוורנו, שבה פעלו משה פינײרו, מאיר רופא, שמואל דה פאס ויהודה שרף, ואח"כ במודנה, שבה היה אברהם רוויגו (ע"ע) אדוק לש' חסידית; ומשום שנודע לת"ח ומקובל, והיה בן למשפחה עתירת־נכסים, פנו אליו כל המאמינים, ובמיוחד מבקרים מחו"ל. כמוהו האמינו גם חבריו הקרובים, בנימין (ע"ע) בן אליעזר הכהן, חיים סגרה (ע"ע [8]) ואחרים. הם עקבו בדריכות אחר אותות חדשים, ודיווחו זה־לזה על שמועות שונות, בכתב או מפי נוסעים. נפוצו אז התגלויות של

„מגידים" (ע"ע מגיד), שאישרו את מעלת ש"צ ואמיתות שליחותו, ומסרו אינטרפרטציות חדשות לזוהר ולכתבים קבליים. כתבי רוויגו שׂשרדו מלמדים על קיומה של תעמולה שבתאית רחבה בשנים 1680—1700. ר' בנימין כהן תלה תמונה של ש"צ בביתו, ובפירושו לאיכה („אלון בכות", ונציה, תע"ב) כלל אמרה של נתן, שבתקופה המשיחית ייקרא הספר כאוסף של המנוני־שמחה. ברוך מארצו, מחוג רוויגו, חיבר בשנים 1682/5, כנראה במודינה, האגיוגראפיה של ש"צ, „זברון בני ישראל" — הביוגרפיה הקדומה־ביותר מסוגה ששרדה (תל"ו). כתבי נתן נלמדו בהתלהבות בחוגים הללו. חוזים כישׂשכר בר פרלהפטר, מרדכי אייזנשטט מפראג ומרדכי אשכנזי מזולקוה, התקבלו בזרועות פתוחות אצל רוויגו. כאשר התיישב רוויגו בירושלים ב 1701, יסד בה ישיבה שמרבית חבריה היו שבתאים. בהיותם דבקים במסורת הרבנית סטו בני חוגו של רוויגו מההלכה רק בקיום ט' באב כחגיגה בסתר — וגם זה לא בקביעות. מלבד הנספחים ל„דונמה" לא נבדלו השבתאים מיהודים אחרים בעשייתם אלא בעיון התאולוגי. ואף ששאלת מעמד התורה בתקופה המשיחית — שכבר היתה נושא לדיון רציני בחוגו של ש"צ ובכתבי קרדוזו — לא יכלה להישאר מופשטת, אין כל ראיה לכך, שלפני 1700 היתה השׂ' מאופיינת בפועל באנטינומיזם הלכתי.

ב ש' ה א ש כ נ ז י ת עלתה — מיד לאחר מות ש"צ — השאלה שמא לא היה אלא משיח בן יוסף הסובל, ולא הגואל האחרון. בעמדה זו נקט גם מרדכי אייזנשטט (פראג, 1677), מטיף סגפן, שמשך מאמינים רבים ב 5 השנים הבאות. יחד עם אחיו — כנראה הרב הנודע מאיר איזנשטט (ע"ע) — עבר בבוהמיה, דרום־גרמניה וצפון־איטליה, ועורר את העם לא לנטוש את אמונתו בגאולה הקרבה; ת"ח כבר פרלהפסר תמכו בטיעוניו, אע"פ שפרלהפטר עצמו נטש, כנראה, את השׂ'. אם־כי חשבו את ש"צ למשיח האמיתי, לא חסרו טוענים לתפקיד משיח בן יוסף, שימלא את החלל עד להופעתו השניה של ש"צ. כבר בהיות ש"צ באלבניה טען לתפקיד זה, במקנס שבמרוקו, יוסף אבן־צור, איש המוני שהפך לנביא ועורר סערה בהכריזו שהגאולה הסופית תחול בפסח תל"ה. רושם עמוק־יותר הותיר י. ה. צורף (ע"ע), בעל־מלאכה חסר־השכלה, ש„נולד מחדש" בסערת 1666, וזמן רב נחשב לנביא השׂ' בפולניה. במשך 30 שנה חיבר את „ספר הצורף", שבו ביקש לתאר את התורה המשיחית העתידה. אלפי דפי הספר — שנשתמר בחלקו — הכריזו למעשה על מחברם כעל משיח בן יוסף ועל ש"צ כמשיח בן דוד. גישתו להלכה היתה אורתודוכסית לחלוטין. חלק מהספר הגיע לידי ר' ישראל בעל שם טוב (ע"ע), וזכה להערכתו.

נביא אחר מסוג זה היה צדוק המוזג, שהופיע בגרודנו ב 1694/6. באיטליה אספו רוויגו וחבריו עדויות על מאורעות אלה מפי מבקרים מפולניה. אחד מהם היה השבתאי חיים מלאך (ע"ע) מקאליש שבפולניה, ת"ח בעל אישיות חזקה. ב 1691 שקד באיטליה על כתבי נתן, והפיצם בין רבני פולניה. אח"כ הלך לאדריאנופול, ובהשפעת פרימו נקט עמדה שבתאית קיצונית, ואף שיתף־פעולה עם יהודה חסיד (ע"ע) משידלוב, מנהיג השבתאים המתונים. בשנים 1696—1700 הנהיגו שניהם מאות אנשים — מרביתם כנראה שבתאים — שהתמכרו לסגפנות קיצונית וביקשו לעלות לא"י ולהמתין בה להופעתו השניה של ש"צ. בעברם דרך קהילות רבות בפולניה ובגרמניה עוררו התלהבות גדולה, ואף שלא הזדהו כשבתאים, לא היה ספק בכך. בסוף 1696 נתכנסה מועצתם בניקולשבורג שבמוראוויה, בנובחות י. ה. צורף.

ה ש' ב מ א ה ה 18 ו ה ת פ ו ר ר ו ת ה. בשלונה של עליית החסידים הנ"ל גרמה אכזבה עמוקה, וכמה מהם התנצרו או התאסלמו. ר' יהודה חסיד מת סמוך להגיעו לירושלים, ואז התגלעה מחלוקת בין המתונים — שחלקם נטש את השׂ' — לבין הקיצונים, בהנהגת מלאך. הוא וסיעתו גורשו, אך גם מרבית המתונים חזרו לארצותיהם. שבתאי אחד שנשאר היה יעקב וילנר, מקובל מפורסם. שנת 1706 נועדה לחזרתו של ש"צ, ומשנכזבה תוחלת זו נחלשה התנועה מאד, והפכה מחתרתית לחלוטין. תהליך זה הואץ בעקבות זיהויה עם האגף הניהיליסטי של ברוכיה, ועם קבוצות אנטינומיסטיות אחרות. אכן, חלק מהמטיפים למוסר סגפני קיצוני היו שבתאים מתונים בחשאי, שקיבלו לחלוטין את ארחות ההלכה, ואף הפריזו בהן. רבים מספרי־המוסר (ע"ע מוסר, ספרות ה־) דאז שייכים לסוג זה, ב„שבט מוסר" (לר' אליהו הכהן, תע"ב), „טהרת הקדש" (אנונימי, תע"ז), ו„שם יעקב" (לר' יעקב סגל, תע"ז). כמה מקובלים כתבו ספרי־מוסר ביידית, בצבי הירש חוטש ויחיאל מיכל אפשטין (ע"ע). לעומתם הוצרכו הקיצונים להיות זהירים־יותר. הם פעלו באמצעות שליחים, שיצאו מסלוניקי ומפודוליה והפיצו כ"י ומכתבים ברוח „הקבלה החדשה" שלהם. אף החסידות הטרום־בעש"טית בפולניה, שנהגה סגפנות קיצונית, הכילה יסוד שבתאי חזק, במיוחד בפודוליה. ליבל פרוסניץ חולל מהומה לאחר „התעוררותו" כנביא שבתאי, ובקהילות מוראוויה ושלזיה מצא תומכים, שדבקו בו גם כשהתגלו זיופיו ולאחר שהוחרם (1703/6). ואף שר' מאיר אייזנשטט, רבה של פרוסניץ, שאהד את התנועה, פנה נגדו, נשארה בעיר קבוצה ניכרת של שבתאים כל המאה ה 18. בשנים 1708—1725 התגבש מרכז שבתאי במאנהיים.

בעוד שאירועים אלה זכו לתשומת־לב כללית מועטה, פרצה שערוריה ציבורית גדולה, כאשר הצליח שבתאי משכיל ות"ח להדפיס את הטכסט השבתאי התאולוגי היחיד במאה ה 18. נחמיה חיון (ע"ע), שהתחנך בירושלים והיה רב בסרייבו, עיר־מולדתו, קיים קשר עם שבתאי סלוניקי מחוג קרדוזו, וחיבר בא"י שני ביאורים מפורטים על „רזא דמהימנותא" — גילויו האחרון של ש"צ על „סוד האלוהות" (ר' לעיל, עמ' 444). חיון נאלץ לעזוב את א"י, שהה כמה שנים בתורכיה, וב 1710 בא לוונציה. תוך התחזות למקובל אורתודוכסי השיג את הסכמת הרבנים שם לפרסם 3 ספרים: „רזא דיחודא" (ויניציה, תע"א), „עוז לאלהים" (ברלין, תע"ג) — חיבורו הנ"ל על הטכסט של ש"צ, שאת כותרתו החליף ל„מהימנותא דכלא" — ו„דברי נחמיה" (ברלין, תע"ג). שמו של ש"צ לא נזכר אף פעם בספרים אלה, אע"פ ש„דברי נחמיה" מכיל דרשות דו־משמעיות ביחס לאלה שהמירו למען אלוהי ישראל — כלו' הדונמה. רק כאשר בא לאמסטרדם, בסוף 1713 — שם נהנה מהגנתו של שלמה אאיליון, רבם של הספרדים באמסטרדם ואוהד חשאי לשעבר של השׂ' — עמד על אופי ספריו ד' צבי הירש אשכנזי, רב הקהילה האשכנזית באמסטרדם. בסכסוך החמור שפרץ בין הרב האשכנזי לרב הספרדי, ושבמהלכו נכתבה ספרות־פולמוס ענפה, נדונה לראשונה בפרהסיה התורה השבתאית, והותקפה בידי רבנים כדוד ניטו, יוסף ארגס, משה חגיז (ע' ערכיהם) ורבים אחרים. חיון ניסה, לשווא, להגן על תפיסתו הקבלית ולכפור באופי השבתאי של החיבור. רבנים אחדים, שנחשדו על שׂ' בחשאי, סירבו להצטרף לחרם על חיון. בסוף 1715 הוכרח חיון לעזוב את אירופה, לאחר שגם נסיונו לזכות בהגנת רבני תורכיה נכשל.

כאשר שב לאירופה ב 1725 נקלע לשערוריה שבתאית אחרת, שהיתה קשורה בתעמולה הגוברת של תומכיו הקיצונים של ברוכיה. אלה התבססו היטב בפודוליה, במוראוויה, ובמיוחד בישיבה של פראג, שבה נחשב לתומכם ר' יהונתן איבשיץ (ע"ע) הצעיר והמפורסם. מ 1724 ואילך הופצו כמה כ"י מפראג, שהכילו ביאורים קבליים דו־משמעיים וסתומים, ובהם הגנה על התפיסה של „אלוהי ישראל" שמקום משכנו ב„תפארת" ולו קשר אינטימי עם המשיח — אך מבלי לציינו כהתגשמות אלוהית. העדויות שהצביעו על ר"י איבשיץ כעל מחברם של כה"י, ובעיקר כמחברו של כה"י „ואבוא היום אל העין", מרשימות מאד. כאשר התגלה חיבור זה בפרנקפורט (1725) — יחד עם כתבים שבתאיים רבים אחרים מכת ברוכיה — בתוך מטענו של משה מאיר מקאמינקא, שליח שבתאי למנהיים ולפודוליה, קמה

שערוריה רבתי. נחשפה רשת קשר ותעמולה, אך שמו של ר"י איבשיץ כגאון רבני מנעה כל פעולה נגדו, במיוחד אחרי שעמד בראש המגנים בגלוי את ש"צ וכיתתו בחרם מיום 16.9.1725.

בקהילות רבות בפולניה, בגרמניה ובאוסטריה, נדרשו הכל לדווח לרשויות הרבניות על שבתאים נסתרים — ואלה ירדו למחתרת, בעיקר בפולניה, למשך 30 שנים הבאות.

ב 1751 התגלה, שמספר ניכר של קמיעות שנתן ר"י איבשיץ במץ, המבורג ואלטונה, נשאו אופי שבתאי; קמה סערה חדשה, שהקיפה את גרמניה, אוסטריה ופולניה בתבערת מחלוקת. יריבו העיקרי היה ר' יעקב עמדן (ע"ע), בנו של מתנגדו העיקרי של חיון באמסטרדם (ר' לעיל) ולוחם נמרץ בשרידי הש'. ספריו הפולמוסיים הרבים, שי"ל בשנים 1752—1769, החטיאו תכופות את מטרתם, אך הם מכילים מידע רב על הש' במאה ה 18. להגנתו טען ר"י איבשיץ, כי הקמיעות הכילו רק שמות קדושים ששרשם בספרי־הקבלה, וכי אין לפענחם כטכסט רצוף; אך השוואת הקמיעות מוכיחה, שאף כי הקריפּטוגרמות נשתנו מקמיע לקמיע, הכילו תמיד אישור לשליחותו המשיחית של ש"צ ולדעותיו השבתאיות על „אלוהי ישראל". מכל־מקום היה ר"י איבשיץ הדמות הבולטת בש' הנסתרת במרכז־אירופה, שעה שרבים ממתנגדי הש' סירבו להאמין בשבתאותו בגלל מעמדו המרכזי בעולם ההלכה והקבלה באותה תקופה.

כמה מחברים מתארים את שיטת התעמולה השבתאית בין מעוטי ההשכלה התלמודית: אלה נמשכו, ע"פ טבעם, ללימודי אגדה, ואנשי הכת דאגו להסבירה להם בדרכם, ולהכניסם בסוד הכת. בדרך זו השתמשו השבתאים במרכז־אירופה יותר מ 80 שנה. העקרון השבתאי, שלפיו מותר למאמין האמיתי להעמיד פני כופר בטרם הופיעה הגאולה בגלוי, יצר חוסר־בהירות, שאפשר לשבתאי קיום קל יחסית בתוך קהילתו. למאמינים אף הותר לגנות בפומבי את אמונתם, ולחיבור כ„שער גן עדן" לי. ק. ליפשיץ (תקס"ג) שהציג סיכום של התאולוגיה השבתאית, הוקדם מבוא שגינה בעוז את הש'. התנהגות דו־פרצופית זו הוכרה בזמנו כקו־אופי של חברי־הכת, ות"ח, ואף רבנים בפועל, מצאו דרך לקיים אורתודוכסיה קיצונית עם אנטינומיזם פנימי, מתח שבהכרח פגע בזהותם היהודית. בפראג, למשל, יצרו מספר משפחות נכבדות גרעין חשאי של מאמינים, ובכמה מקומות הגנו יהודי־חצר על שבתאים (במוראוויה היו רבים מהם עשירים). ידוע גם על קיום פולחנות בקבוצות אלו — בעיקר בפודוליה — וגילוי־עריות ואכילת חלב נחשבו כטקסי־חניכה מקובלים. מחוגים אלה באו בעלי־שם (ע"ע בעל־שם), שהתפרסמו בגרמניה ובאנגליה בשנים 1748—1780, כמו חיים פלק (ע"ע), „בעל השם מפּודהייץ" ו„בעל השם מלונדון".

המחלוקת סביב ר' מ. ח. לוצטו (ע"ע), שהחלה ב 1727, והנטיות המשיחיות של קבוצתו, מיקדו תשומת־לב רבה בזמנם. אע"פ שגם בכתביהם הנסתרים כפרו בתביעות ש"צ ותומכיו, הושפעו עמוקות מהקבלה השבתאית, במיוחד בסוגיית שורש נשמת המשיח ב„קליפות". רמח"ל עיצב רעיונות אלה באופן שניטלו מהם יסודות הכפירה, אך עדיין הם משקפים את עולמם הרוחני של השבתאים. הוא גם ניסה לקבוע לש"צ מקום בסדרי־עולמו — אף־כי לא מקום משיחי. את הרעיון של משיח מומר והרעיונות האנטינומיסטיים האחרים דחה לחלוטין, אך טענותיו להשראה אלוהית ולגילויים חדשים בקבלה — שבאו מיד לאחר נידוי חש' ב 1725/6 — עוררו חששות רציניים באיטליה ובגרמניה, שנתנסו הרבה עם חש'. כעבור דור נחשדה החסידות (ע"ע) הפולנית שהיא סניף של הש'. בשני המקרים היו החשדות מוטעים, אך היה להם יסוד בהתנהגותם ובתורותיהם של ה„חדשים מקרוב באו". מסובכת־יותר פרשת ס' „חמדת הימים" (דפוס ראשון: איזמיר, תצ"א/ב), המתאר אורח־חיים יהודי מנקודת־השקפה של הקבלה הלוריאנית, אך רווי רוח של ש' סגפנית. הספר מאמץ כמה חידושים שבתאיים, כולל כמה המנונות שכתב נתן העזתי ו„תיקון ערב ראש־חודש", שאפיו השבתאי ברור. למרות התחזותו כחיבור קדום נכתב הספר בין 1710 ל 1730 — אפשר בירושלים, אך ייתכן גם במקום אחר. סגנונו המושך ותכנו העשיר עשוהו לספר קלאסי. ר"י עמדן גינהו, משום שייחסו (בטעות) לנתן העזתי, ומשום שהפיץ דעות שבתאיות.

על שלבה האחרון של הש' — ה פ ר נ ק י ז ם — ע"ע פרנק, יעקב.

מ ק ו ר ו ת:

י. עמדן, זאת תורת הקנאות, תקי"ב; הנ"ל, שבירת לוחות האון, תקס"ז; הנ"ל, ספר התאבקות אי"ש, תקכ"ב; י. אייבשיץ, לוחות עדות, תקס"ו; נ. ברילל (מהדיר), תולדות ש"צ, תרל"ט; א. פריימאנן, עניני ש"צ, תרע"ג; ש. ברנשטיין (עורך), דיוואן לר' עמנואל בן דוד פראנסיש, תרצ"ב; א. נ. הברמן (מהדיר), ליקוטי מכתבים בעניין... (קובץ על יד, ג' [סדרה חדשה]), תש"א; מ. אטיאש - י. בן־צבי - ג. שלום, ספר שירות ותשבחות של השבתאים (ק"ס, כ'–כ"ב), תש"ג/ד–תש"ה/ו; ג. שלום (מהדיר), בעקבות משיח; אוסף מקורות מראשית התפתחות האמונה השבתאית, תש"ד; הנ"ל (מהדיר), גיא חזיון, אפוקאליפּסה שבתאית מתימן (קובץ על יד, ד' [סדרה חדשה]), תש"ו; י. תשבי (מהדיר), י. ששפורטש, ציצת נובל צבי, תשי"ד; פ. גווה (מהדירה) כל שירי יעקב פרנסיש, תשכ"ט; ר' לייב ב"ר עוזר, סיפור מעשי ש"צ (מתרגם ומהדיר: ז. שזר), 1978.

מ ח ק ר י ם:

ז. רובשוב, סופרו של משיח; לתולדותיו של שמואל פרימו (השלח, כ"ט), תרע"ג (ובהוצאה מיוחדת, תש"ל); הנ"ל, משמשו של ש"צ (תרביץ, ה'), תרצ"ד; ד. כהנא, תולדות המקובלים השבתאים והחסידים, א', תרפ"ו[3]; ש. אסף, נתן העזתי בקשטוריא (ציון, א'), תרצ"ו; ח. וירשובסקי, האידיאולוגיה השבתאית של המרת־המשיח לפי נתן העזתי ו„אגרת מגן אברהם" (ציון, ג'), תרצ"ח; הנ"ל, התיאולוגיה השבתאית של נתן העזתי (כנסת, ח'), תש"ג/ד; ג. שלום, מצוה הבאה בעבירה (כנסת, ב'), תרצ"ז; הנ"ל, חלומותיו של השבתאי ר' מרדכי אשכנזי, תרצ"ח; הנ"ל, בקורת על: M. J. Cohen, Jacob Emden ([על פולמוס עמדן־אייבשיץ], ק"ס, ט"ז), תרצ"ט–ת"ש; הנ"ל, פרשיות בחקר התנועה השבתאית (ציון, ו'), תש"א; הנ"ל, ברוכיה ראש השבתאים בשאלוניקי (שם, ו'), תש"א; הנ"ל, תעודות חדשות מס' תועי רוח (ציון, ז'), תש"ב; הנ"ל, לקיטים שבתאיים (ציון, י'), תש"ה; הנ"ל, היכן מת ש"צ (ציון, י"ז) תשי"ב; הנ"ל, ש"צ והתנועה השבתאית בימי חייו, א'–ב' (הספר המרכזי בנושא; כולל ביבל' מוערת; ור' גם תרגומו לאנגלית), תשי"ז; הנ"ל, מחקרים ומקורות לתולדות הש' וגלגוליה, תשל"ד; י. זנה, לתולדות הש' באיטליה (בתוך: ס' היובל לכבוד א. מרכס), תש"ג; הנ"ל עוברים ושבים בביתו של ר' אברהם רוויגו (ספונות, ה'), תשכ"א; י. בן צבי, מקום קבורתו של ש"צ והעדה השבתאית באלבניה (ציון, י"ז), תשי"ב; מ. וילנסקי, ד' קונטרסים אנגליים על התנועה השבתאית בשנות תכ"ה—תכ"ו (ציון, י"ז), תשי"ב; מ. בניהו (עורך), מחקרים ומקורות לתולדות התנועה השבתאית (ספונות, ג'—ד'), תשי"ט/כ; הנ"ל, התנועה השבתאית בשאלוניקי (ספונות, י"ד, ספר יוון, ד'), תשל"א—תשל"ח; הנ"ל, התנועה השבתאית ביוון, תשל"ג; י. תשבי, נתיבי אמונה ומינות (ובו מאמר ביקורת על ספרו של ג. שלום. ש"צ והתנועה השבתאית. ועל דרכו בהקר השבתאות), 1964.

G. Scholem, *The Messianic Idea in Judaism*, 1971; id., *S. S., The Mystical Messiah*, 1973 (מהד' אנגלית מורחבת של הספר העברי, ש"צ והתנועה השבתאית, ובו ביבל' נרחבת).

ג. ש.

שַׂגְדּוֹן (פּוֹדַגְרָה), ע"ע צִנִּית.

שְׁגִיאוֹת, חֶשְׁבּוֹן־, ע"ע חֶשְׁבּוֹן־טָעֻיּוֹת.

שַׁגַל, מַרְק — Marc Chagall — (נו' 1887, ויטֶבְּסק [רוסיה]),

צייר יהודי, תושב צרפת. אחר לימודיו ב„חדר" ובבי"ס החל ש' ללמוד ציור אצל יהודה פן, בעיר־מולדתו. ב 1907 עבר לפטרבורג, וכעבור שנה נתקבל שם כתלמידו של הצייר בקסט (ע"ע). בתקופה זו צייר את אחת מתמונותיו החשובות — „האדם המת" (1908) — המעלה על הבר את ה כ נ ר ע ל ה ג ג, מסמליו המובהקים. סגנונה ה„נָאיווי" של יצירה זו מקשר את ש' אל חלוצי האמנות הרוסית של אותן שנים, מיכאיל לאריונוב (1881—1964) ונטליה גונצ'ארובה (1881—1962), שהושפעו, כמוהו, מציורי־האיקונין ומן האמנות העממית הרוסית (ע"ע רוסיה, עמ' 928); אולם הדמיוני והמוזר שבציורו מיוחדים לש'.

ב 1910 עבר ש' לפריס, ושם התיידד עם אמנים כמודיליני, לז'ה ודלוֹנֶה (ע' ערכיהם), ועם משוררים מקבוצתו של אפולינר (ע"ע); משוררים אלה חיפשו משמעויות חדשות בהרכבים השונים של מלים



מרק שגל: דיוקן־עצמי (איור לאוטוביוגרפיה שלו)

ודימויים בשיריהם — גישה שתאמה את גישתו של ש' לדימוייו החזותיים. ב־1912 התחיל מציג, עם ידידיו, בתערוכות החדשניות בפריס — סאלון העצמאיים וסאלון הסתיו. ציוריו מ־תקופה זו מעידים על השפעת הסגנונות הצרפ־תיים החדישים: הפוביזם (ע"ע) השפיע על סולם צבעיו, והקוביזם (ע"ע) — על סגנונו הצורני. נושאיו בתקופה זו שאובים בעיקר מזכרונותיו מרוסיה („אני והעיירה", 1911; „לרוסיה, חמורים ואחדים", 1911/2; „הכנר", 1912/3), ולעתים רחוקות־יותר — מן התנ"ך ומן הברית החדשה („אדם וחווה", 1911/2; „גולגל־תא", 1912); אך בכולם שורה אווירה פנטאסטית, המערבבת מציאות, חלומות וזכרונות. ב„משורר" (1911), „אמהות" (1913) ויצירות אחרות, תורגמו ניבים ופתגמים לשפת דמויות חזותיות, דבר שהגביר את אווירתן העל־מציאותית והדמיונית.

ב 1914 הציג תערוכת־יחיד בגאלריית „דר שטורם" בברלין, ומשם הזד לעיר־מולדתו, ויטבסק, והתעכב שם עם פרוץ מלה"ע I. בתקופה זו ברוסיה נתגבשה יצירתו היהודית: „יום חג" („סוכות", 1914), „היהודי באדום" (1914/5), „שער בית־הקברות היהודי" (1917) ואיורים לסיפורי פֶּרץ ודֶר נִסתַר (ע"ע) — מצד אחד; מצד שני נתגלה ש' כאהד ממשוררי־האהבה החשובים, בציורים הקשורים לנישואיו (1915) ולהולדת בתו (1916): „יום־הולדת" (1915), „מעל לעיירה" (1917/8) ו„דיוקן כפול עם כוס יין" (1917/8).

אחרי המהפכה הרוסית נתמנה ש' „קומיסאר" לאמנות בוויטבסק, ופתח מוזיאון ובי"ס־לאמנות. ב 1920, בתום מאבק חריף — בייו ובין הצייר קאזימיר מאלוויץ' (1878—1935), על ניהול ביה"ס, שהיה גם מאבק על אמנות פיגוראטיווית כנגד אמנות מופשטת גאומטרית — עבר ש' למוסקווה, ותכנן שם תלבושות ותפאורות למחזות. לתפאורות ולתלבושות למחזה של שלום עליכם (1921), ולציורי־הקיר, שביצע בשביל התאטרון היידי הממלכתי, היתה השפעה מכרעת לשנים רבות על „הסגנון היהודי" של ההצגות שהוצגו בו ובתאטרון „הבימה". בשנים אלו קשר ש' קשר הדוק עם גרנובסקי, השחקן מיכאלס (ע' ערכיהם) ואחרים, שעשו למען החייאת התרבות היהודית ברוסיה.

ב 1922, משנואש ממצב האמנות המחמיר ברוסיה, עבר ש' לברלין, ושם סיים את כתיבת ספרו Ma vie (עבר': „חיי", 1943), 1931, ואת עיטורו. בשובו לפריס ב 1923 אייר בתחריטים את „הנפ־שות המתות" של גוגול (1923—1925), את משלי לה פונטן (1925—1931) ואת התנ"ך (1931—1939); לשם ביצועה של הזמנה אחרונה זו סייר בא"י, בסוריה ובמצרים (1931), ואף ביקר בהולנד (1932) כדי להתבונן ביצירות רמברנט, שהשפיעו רבות על איוריו לתנ"ך. בשנים אלו נעשה סגנונו רך ונאטוראליסטי יותר — למשל, ב„אידה ליד החלון" (1924), „המאוהבים" (1928), „הרוכבת" (1931) — אך בלא לוותר על היסודות הדמיוניים והסמליים הבולטים בציורים, כגון „הכלה עם ראש כפול" (1927) ו„על התרנגול" (1929).

עם עליית היטלר לשלטון הביע ש' את חרדתו לגורל היהודים („בדידות", 1933; „המלאך בעל הכנפיים האדומות", 1933—1936), וב 1935 נסע לפולניה לפקוד בה את בתהכ"נ בעוד־מועד. אף שלא פסק לצייר נושאי־אהבה הקרובים ללבו („הזמן הוא נהר ללא חוף", 1936; „חתן וכלה של מגדל אייפל", 1938/9; „שלושה נרות", 1938—1940), נעשה הטיפול בהם מסתורי וחדור־אימה. וש' פנה לנושאים שהעלו את חרדתו בצורה גלויה — „המהפכה" (1937); „המעונה" (1940); „המלאך הנופל" (1923, 1933, 1947). ב„צליבה הלבנה" (1938) מסמל ישו היהודי, עטוף־הטלית, את היהודים המתים על קידוש־השם, כשסביבו יהודים בורחים, עיירה וארון־קודש עולים באש ואבות־האומה מתאבלים. סמל זה חוזר ביצירותיו — בייחוד אחר בריחתו מפריס לניו־יורק במלה"ע II — והופך בהן נושא מרכזי, מלווה עפ"ר סמלים יהודיים מובהקים, כטלית, תפילין או ספר־תורה: („דיבוק"), 1943; „הצליבה הצהובה", 1943; „דיוקן־עצמי עם שעון־קיר", 1947). באה"ב חזר ש' לעבודות־תאטרון, ועיצב, בין היתר, את התפאורות והתלבושות ל„ציפור־האש" של סטראווינסקי (1945). את אֶבלו על מות אשתו הראשונה (1944) ביטא ביצירות כ„מסביב לה" (1945; ד' תמ' בסמוך) ו„נרות החתונה" (1945).

ב 1947 שב ש' לצרפת; הוא השתקע בוואנס (Vence) ב 1950, ונשא אשה ב 1952. הוא הוסיף לצייר נושאים המקובלים עליו (אהבה, חיי היהודים בוויטבסק, הקרקס, צליבות), אך חזר גם אל ציורי־התנ"ך, בתמונות־שמן גדולות המשלבות מספר אירועים ודמויות והמַקנות לסיפור התנ"כי רבדי־משמעות רחבים בחלל ובזמן („דוד המלך", 1951; „מעבר ים־סוף", 1954/5; „בריאת האדם", 1956—1958; סדרת „שיר השירים", 1957—1966). ברבות מהן חוזרת דמותו של ישו כיהודי הצלוב („יציאת מצרים", 1952—1966). את יצירותיו אלו, המהוות את „המסר התנ"כי" של ש', תרם לצרפת ב 1967, והיא הקימה בשבילו מוזיאון בניס (Nice), ב 1973.

בתקופה מאוחרת ופוריה זו ניסה ש' ידו בטכניקות חדשות רבות, כולל שירה, קראמיקה (מ 1950), פיסול (מ 1951), ויטראז' (מ 1957) ומונוטיפים (מ 1961) — וגם פסיפס ושטיחי־קיר. בתקופה זו הוזמנו אצלו יצירות מונומנטליות חשובות, וביניהן: קיר הקראמיקה והפס־לים לכנסיית אסי (Assy; 1950—1957); ויטראז'ים לקתדרלת מץ (1958—1968), לביהכ"נ במרכז הרפואי של „הדסה" בירושלים (1961/2; ר' תמונת־השער בכרך ט"ז), לבניין האו"ם בניו־יורק (1964), לכנסיית פרומינסטר (Fraumünster) בציריך (1968—1970) ולקתדרלת רנס (1974); ציורי־תקרה לבית־האופרה בפריס (1963/4); ציורי־קיר לאודיטוריום בטוקיו (1964) ולבית האופרה המטרופולי־טנית בניו־יורק (1965/6); שטיחי־קיר ופסיפסים למשכן ה„כנסת" בירושלים (1963—1969; ר' תמונת־השער בכרך כ"ו); פסיפסים



מרק שגל: „מסביב לה". שמן, 1945. (המוזיאון הלאומי לאמנות מודרנית,

לאוניברסיטות ניס (1968) ושיקאגו (1972—1974). ש' הוסיף לאייר ספרים. הו"ל סדרה חדשה של ציורי־התנ"ך (1952—1956) וביצע תפאורות ותלבושות לבלט („דפניס וכלואי"; 1958) ולאופרה („חליל הקסם"; 1965). סגנונו המאוחר הוא ליריי־יותר ועשיר בהארמוניות צבעים המרחפים עפ"נ בדיו, בדומה לדמויות המרחפות בהם.

מלבד יצירותיו הנ"ל ב„הדסה" וב„כנסת" שומר ש' על קשרים עם ישראל בביקורים רבים.

ור' תמונת־צבע בכרך זה.

חוברת גזית (ל"ב, ה—י"ב; 377—384), 1978, מוקדשת לש'; A. Efross – J. Tugendhold, *Die Kunst M. Ch.s*, 1921; R. Schwob, *Ch. et l'âme juive*, 1931; J. J. Sweeney, *M. Ch.*, 1946; R. Maritain, *Ch. ou l'Orage enchanté*, 1948; M. Ch., *Bible* (Verve, 33/4), 1956; id., *Dessins pour la Bible* (ibid.. 37/8), 1960; W. Erben, *M. Ch.*, 1957; J. Cain – F. Mourlot, *The Lithographs of Ch.*, I-III, 1960/9; F. Meyer, *M. Ch., Leben und Werk*, 1961 (כולל ביבל' נרחבת); J. Leymarie, *Vitraux pour Jérusalem de M. Ch.*, 1963; id., *M. Ch.: Monotypes*, I-II, 1966; J. Lassaigne, *Le Plafond de l'Opera de Paris par M. Ch.*, 1965; id., *M. Ch.: Dessins et aquarelles pour le ballet*, 1969; E. W. Kornfeld, *Verzeichnis der Kupferstiche, Radierungen und Holzschnitte von M. Ch., I: 1922–1966*, 1970; Ch. Sorlier, *Les Ceramiques et sculptures de Ch.*, 1972; Z. Amishai-Maisels, *Ch.'s Jerusalem Windows, Iconography and Sources* (Scripta Hierosolymitana, XXXIV, 146–182), 1972; id., *Tapestries and Mosaics of M. Ch. at the Knesset*, 1973; H. M. Rotermund, *M. Ch. und die Bibel*, 1974; S. Alexander, *M. C.*, 1978.

ז. ע. מ.

שִׁגָּעוֹן, ע"ע מַחֲלוֹת־רוּחַ; נֶורוֹזוֹת; פְּסִיכוֹזוֹת; פְּסִיכוֹפַּתְיָה.

שִׁגָּרוֹן (rheumatism), שם כולל למחלות רבות ומגוונות, תורשתיות או נרכשות, ממוקמות או מפושטות; משותפת להן הפגיעה ברקמות העצם והשריר, ובעיקר ברקמת החיבור. ארתריטיס (דלקת המפרקים) וקדחת השגרון (ע"ע) נמנות אף הן עם מחלות הש'. במאה ה17 ראו בש' יחידה קלינית מוגדרת, אם כי הפגיעה במפרקים, האֲפיינית לש', היא מן המחלות הקדומות־ביותר. שינויים הרסניים בעצמות המפרקים זוהו בחלקי שלד של בני־אדם מהתקופה הנאוליתית. מבחינה קלינית כלולים במונח ש' כל המצבים שבהם מופיעים כאב ונוקשות במערכת השלד והשריר. אחדות ממחלות הש' קלות וניתנות לריפוי מהיר; אחרות קשות ומסכנות את חיי החולה. דלקת־הגיד היא דוגמה למחלת ש' מקומית, ואילו הזָאֶבֶת האדמֶנתית המערכתית (systemic lupus erythema-tosus; ע"ע דרמטולוגיה, עמ' 201) היא דוגמה למחלה נרחבת ומפושטת, הכוללת גם פגיעה במפרקים. גם בין מחלות המפרקים (ע"ע מפרק, עמ' 89) יש הפוגעות במפרק אחד, כגון אַרתרוזיס (arthrosis) ניוונית של הברך, או של הירך, ויש הפוגעות במפרקים רבים, ומתלווה אליהן, לעתים, גם פגיעה במערכות אחרות בגוף, כגון דלקת־מפרקים שגרונית (rheumatoid arthritis), הפוגעת בעורקים, בריאות, בכליות ובעצבים (ע"ע חסון, עמ' 746). קדחת הש' ו ankylosing spondylitis (ע"ע מפרק, עמ' 90) אף הן דוגמות לסוג זה של מחלות. דלקת, או שינויים ניווניים, במפרק עמוד־השדרה המתני, או בפרקי העצה (sacrum) והכסל (ilium), הם מן הגורמים למתנת (ע"ע).

מחלות הש' שכיחות בעיקר בקבוצות־גיל מבוגרות; רובן טבות, ומרפאים אותן באמצעות תרופות (ע"ע הנץ') ובריפוי פיסיקלי לסוגיו (ע"ע פיסיקלי, רפוי).

D. L. Gardner, *Pathology of the Connective Tissue Diseases*, 1965; S. Licht (ed.), *Arthritis and Physical Medicine*, 1969; J. A. Boyle – W. W. Buchanan, *Clinical Rheumatology*, 1971.

י. שא.

שַׁגְרִיר, שַׁגְרִירוּת, ע"ע דִּיפְּלוֹמַטְיָה.

שָׂדֶה (אנג' field; צרפ' — corp), מושג מרכזי באלגברה. המציין חוג (ע"ע) חילוק קומוטטיווי. דוגמות לש' מהווים המספרים הרציונליים (Q) והמספרים הממשיים (R) — עם פעולות החיבור והכפל הרגילות — וכן המספרים המרוכבים (C).

לעומת הש"ש האלה, שהם מסדר אינסופי (בעלי מספר אינסופי של איברים), מהווה שדה גלואה (ע"ע מספרים, תורת ה־, עמ' 1132) דוגמה לש' מסדר סופי. נהוג לאפיין ש' ע"פ המציין שהוא המספר הטבעי הקטן־ביותר n, כך שלכל איבר x בש' קיים $n \cdot x = O$. אם אין n כזה, מוגדר מציין הש' כ־O. ניתן להראות, כי המציין של כל ש' הוא O או מספר ראשוני p. במקרה הראשון מכיל הש' תת־ש' ראשוני (תת־ש' המוכל בכל תת־ש, אחר שלו), איזומורפי (ע"ע חבורה, עמ' 47) ל Q; במקרה השני תת־הש' הראשוני איזומורפי לש'־גלואה מסדר P. כל ש' סופי מכיל P^n איברים; P הוא מספר ראשוני. ש' F המכיל ש' (תת־ש') K עם אותן הפעולות נקרא ש' הרחבה של K. ש־הרחבה מתקבל ע"י סיפוח שורש של פולינום f(x). לדוגמה: $Q(\sqrt{2})$, שהוא קבוצת כל המספרים $\{a+b\sqrt{2}\}$ כאשר a,b הם מספרים רציונליים, מתקבל מהמספרים הרציונליים Q ע"י סיפוח שורש הפולינים x^2-2. בצורה דומה מתקבל ש' המספרים המרוכבים $R(i)=C$ כסיפוח השורש i של הפולי־נום x^2+1 למספרים הממשיים R. ש־הרחבה אלגברי הוא ש' המתקבל ע"י סיפוח שרשים של פולינומים. ש־הרחבה שאינו אלגברי מתקבל גם ע"י סיפוח איברים טרנסצנדנטים — איברים שאינם שרשים של אף פולינום עם מקדמים בש' הנתון. הטיפול בקבוצת ההרחבות האלגבריות של ש' נתון בעזרת תורת גלואה (ע"ע) הביא לפתרון מספר בעיות־יסוד, כגון אי קיום נוסחה לפתרון משוואה ממעלה 5 (ע"ע אלגברה). ש־מספרים אלגברי הוא ש־הרחבה אלגברי של ש' המספרים הרציונליים. הטיפול בש"ש אלה הוא אחד הפרקים החשובים של האלגברה המודרנית (ע"ע אריתמטיקה; מספרים, תורת ה־). ש' סגור אלגברי הוא ש' שאין לו הרחבות אלגבריות, כלו', ש' שלכל פולינום עם מקדמים בש' הנתון יש שורש באותו ש'. ש' סדור הוא ש' שבין איבריו קיים יחס נוסף $a<b$, המקיים דרישות הדומות לסדר שבין מספרים ממשיים.

א. ה. פרנקל, מבוא למתמטיקה, א'–ב', תש"ב–תשי"ד; B. L. van der Waerden, *Algebra*, I-II, 1966/7[5-7].

ע. אל.

שָׂדֶה (לנדוברג), **יִצְחָק** (1890, לובלין — 1952, ת"א), מראשי ה„הגנה", מפקדו הראשון של הפלמ"ח ומפקד בצה"ל. במלה"ע I שירת בהצטיינות בצבא הצאר, ולאחר המהפכה פיקד על פלוגה בצבא־האדום. ש' למד פילולוגיה ופילוסופיה באוניברסיטת סוואססופול בקרים. הוא עסק בספורט, היה אלוף פטרבורג בהיאבקות, ופעמיים — מתאגרף בקרקס. ברוסיה התקרב אל טרומפלדור (ע"ע), וסייע לו בארגון ה„חלוץ" (ע"ע, עמ' 481). ב 1920 עלה לארץ, והיה ממייסדי גדוד־העבודה (ע"ע); בשורותיו טיפח את ענף החציבה.

ש' עסק בפעילות בטחונית מימי ה„הגנה" הראשונים, אך פעילותו העיקרית החלה במאורעות 1936. ש' היה חדשן בתפיסתו הטקטית, והביא — לראשונה — לפעולות יזומות ב„הגנה". שיטות־הלחימה שפיתח — עיקרן בניידות וביציאה לקראת האויב במרחב, והן באו לידי ביטוי ביחידות שהקים: „הנודדת" (1936; ירושלים), „פלוגות השדה" („פו"ש"; 1937), „יחידות לפעולות מיוחדות" (פו"מ; 1939) — ובעיקר בפלמ"ח (ע"ע; וע"ע הגנה, עמ' 403/4), שעליו פיקד מאז הקמתו ב 1941 ועד 1945. הפלמ"ח הגשים במידה רבה את תביעתו לקיום כוח צבאי קבוע. במסגרתו הקים יחידות ים, אוויר והנדסה, והן היו יסוד לאותן יחידות בצה"ל. ההווי המיוחד לפלמ"ח היה במידה רבה פרי אָפיו הסוער ואישיותו הכריזמתית של ש', שכונה בפי חניכיו „הזקן". אישיותו רבת־הפנים, מנהיגותו ותפיסותיו הצבאיות היו למופת לדור־המפקדים הראשון של צה"ל. בין חניכיו



יצחק שדה (באמצע) עם יגאל אלון (מימין) ומשה דיין.
הניתה, 1938 (ארכיון צה"ל)

הבולטים — משה דיין, ובעיקר יגאל אלון, שהיה מפקד הפלמ"ח אחרי ש'.

מ 1945 היה ש' חבר המפקדה הארצית (מ"א) של ה„הגנה", ועמד מאחורי תכנונן וביצוען של פעולות הפלמ"ח ו„תנועת המרי" (ע"ע הגנה, עמ' 401) נגד השלטון הבריטי. בשנים 1945/7 שימש רמטכ"ל־בפועל. במלחמת־העצמאות פיקד על הגנת משמר־העמק (ע"ע) ועל מבצע „יבוסי" (ע"ע א"י, עמ' 576). ש' השתתף במבצע „דני" (שם, עמ' 586/7), במבצע „חורב" (כמפקד חטיבת־השריון הראשונה של צה"ל [חטיבה 8] — בדרגת אלוף; שם, עמ' 593) ובכיבוש משטרת עראק־סווידאן (שם, עמ' 590).

ש' היה סוציאליסט ופעיל במפ"ם. על שמו נקראים הקיבוצים משאבי־שדה וניר־יצחק, בנגב, ומושב שדה־יצחק, בשרון. מספריו: „מסביב למדורה" (רשימות בעלוני הפלמ"ח, בחתימת י. נודד), תש"ו; „הפנקס פתוח" (זכרונות), תשי"ב; „לוחמים" (4 מחזות), תשי"ג.

מפלגת הפועלים המאוחדת, י. ש' (דברים לזכרו), 1952; ז. גלעד (עורך), ספר הפלמ"ח (מפתח בערכו), תשי"ג; מ. ברסלבסקי, תנועת הפועלים הא"ית, ד' (מפתח בערכו), תשכ"ג; ספר תולדות ההגנה, ב'–ג' (מפתחות בערכו), תש"ד—תשל"ב.

אל. רי.

שָׂדֶה, פִּנְחָס (נו' 1929, לבוב), משורר ומספר ישראלי. עלה לארץ בילדותו ולמד בת"א ובקיבוץ שריד. ספר־שיריו הראשון, „משא דומה", י"ל בתשי"א. ספרו האוטוביוגרפי „החיים כמשל" (1958), היה ספרו הראשון בפרוזה.

שיריו הראשונים מיוחדים בריתמוס חפשי, באפיָם ההגותי האכסטאטי, בלשונם הארכאית ובשימוש מקורי במטפוריקה מיתו־לוגית וכן בצורת המשל, השאולה מהברית החדשה; ניכרת בהם גם השפעת א. צ. גרינברג. שיריו המאוחרים, שנדפסו ב„ספר השירים 1947—1970" (1970) וב„אל שתי נערות נכבדות" (1977), מאופקים־יותר; נימתם לירית, וגוברים בהם יסודות משפת־הדיבור.

בספריו המאוחרים — בהם: „על מצבו של האדם" (תשכ"ז), „העשב האדום בוער לאט, הנהר הירוק זורם לעד" (תש"ל), „מות אבימלך ועליתו השמימה בזרועות אמו" (תש"ל), „נסיעה" (תשל"א), „נסיעה בארץ ישראל וההרהורים על אהבתו הנכזבת של אלוהים" (תשל"ד) — נתן ש' ביטוי לתפיסת־עולמו, שלא השתנתה מאז ספרו הראשון. תפיסתו מושפעת מהמיסטיקה הנוצרית והיהודית, מהפילו־סופיה של ניצשה (ע"ע) ומעמדות אכסיסטנציאליסטיות דתיות, הקרובות להשקפות קירקגור (ע"ע). עיקרה — ההנחה שהמציאות אינה אלא משל, ושהאלוהים הוא הנמשל; ע"כ אין ערכה של המציאות אלא בגילוי המשמעות הנצחית הגלומה בה והכוונה האלו־הית שמעבר לה. האדם נתפס כתופעה דתית ולא פסיכולוגית או חברתית, ותפקידו — להתעלות ולהשיג את הקשר עם הנצחי־המוחלט. קשר זה עשוי להיווצר גם בדרך של חטא, עוול, מלחמה והרס — בכל דרך אפשרית של התעלות מעל לחיים ה„אזרחיים", הקטנוניים — והוא מחייב ויתור, סבל והקרבת האושר הארצי.

פילוסופיה זו משתקפת ברבדיה השונים של יצירתו. גיבוריו אינם אלא ואריאציות על דמות אחת של גיבור נישא, המעדיף את הפריצה הגואלת עפ"נ קיום יומיומי עלוב, והנצלב בצורות שונות בידי ההמון שאינו מבין אותו. בספרים, שהגיבור מופיע בהם כמספר, הוא ממלא תפקיד כפול: כגיבור הוא נוטל על עצמו לשאת בסבל האנושי, וכסופר — לתאר את הסבל ולגלות את הבשורה האלוהית הטמונה בו. לצד הגיבור מופיעים גיבורי־משנה, המדגימים מצבי בדידות, סבל וחטא, ואת אפשרויות השגת הגאולה מחד־גיסא, או שקיעה והידרדרות למצב פיסי, חייתי, מאידך־גיסא.

מבנה העלילה ועיצוב מימד הזמן יוצרים מתח של הנגדה בין אירועים מקריים, יומיומיים, עוקבים, לבין אפשרויות פריצתם לעבר ממדי־זמן אחרים: עבר מיתי, היסטורי או אישי, או חלומות ונבואות על עתיד ראלי וסיפורי. מתח זה בולט־במיוחד ב„החיים כמשל", שבו אוסף פרטים מקריים־לכאורה מחיי הסופר, הנמסרים בסגנון הווידויים של אוגוסטינוס, או רוסו, ומתקשרים למבנה מגובש ומשמעותי, המחקה את מבנה האפוס הקדום או המיתוס הנוצרי: הנסיונות להשגת אושר ארצי, הוויתור עליו והסבל הכרוך בכך, וכנגדם — הלידה מחדש של הרוח (או העליה מהשאול) אל מציאות אחרת, עליונה, המגולמת בחלומות, ביצירה הספרותית ובמשלים מיתיים. כל רמות־היצירה בספריו של ש' נועדו להציג כפילות זו במצב האנושי.

השקפותיו של ש' עוררו פולמוס והתנגדות, וספריו לא זכו לאהדת הביקורת — בין־השאר משום שלא תאמו את הדרישות החב־רתיות של ספרות דור הפלמ"ח בתחילה, ואת הנורמה האלגורית והכתיבה המתוחכמת של ספרות שנות ה 60.

ש' כתב גם ספרי־ילדים בחתימת ש. פנחס, דן אורן ויריב אמציה, ותרגם משירת העולם.

י. מונדי, שיחות בחצות לילה עם פ. ש', 1968; צ. לוז, שירים בגנות חכמת החיים („דבר" לספרות ואמנות, 18.9.70); ג. שקד, גל חדש בסיפורת העברית, תשל"ב.

נו. ג.

שְׂדֵה בּוֹקֵר, קיבוץ במרכז הר־הנגב, על כביש באר־שבע—אילת; 230 תושׁ' (1978). ראשיתו (1952) בהוות־בוקרים באיזור אל־בַּקַר. לרשות הקיבוץ 8,000 דונאם, כולל שטחים מעובדים בחבל הבשׂור ובבקעת באר־שבע. הקיבוץ מתקיים על מטעים, לול וגידולי־שדה, ומשתייך ל„איחוד הקבוצות והקיבוצים".

ב 1953 התיישב בן־גוריון (ע"ע) בש"ב, וביָזמתו נוסדה ב 1963 מדרום לקיבוץ מ ד ר ש ת ש"ב. במדרשה מוסדות־חינוך (בי"ס־תיכון, בי"ס־שדה ומרכז השתלמויות) ובהם 480 תלמידים, וכן המכו־נים לחקר המדבר ולמורשת בן־גוריון (ספריית בן־גוריון והארכיון שלו), שהם שלוחות של אוניברסיטת בן־גוריון בבאר־שבע. ליד המדרשה — קברות פולה ודוד בן־גוריון.

שְׂדֵה לָבָן, כינויה העברי של בִּילַאיָה־צֶרְקוב (= כנסיה לבנה; בפי העם: „שווארצע טומאה"), עיר בפלך קייב. קהילתה נוסדה בסוף המאה ה 16. ב 1646 ישבו יהודים ב 100 מתוך 800 בתיה. בגזירות ת"ח (ע"ע חמילניצקי) נחרבה הקהילה. ההידמקים (ע"ע) פגעו בה באמצע המאה ה 18, אך היא שבה והתחדשה.

ב1765 נמנו בש' ובסביבתה 1,876 יהודים משלמי מס־גולגולת, וב1847 — 6,665 יהודים. ב1823 נפתח במקום דפוס עברי; נודעו ממנו 3 ספרים בלבד. עם התפתחות המסחר הפכה העיירה לעיר. ב1897 היו בה 18,720 יהודים (54% מהתושבים), וב1926 — 15,624 (36.4%). במשטר הסובייטי נתבטל אפיָה התרבותי־היהודי של הקהילה. באוגוסט 1943 השמידו הנאצים את כל יהודי ש'.

א. ד. רוזנסל, מגלת הטבח, א', 78—81, תרפ"ז; מ. רבינוביץ, „לקוטי צבי" מדפוס ש' (ק"ס, כ"א), תש"ד/ה; א. יערי, על ס' „אור חדש" דפוס ש' (שם); ש. אטינגר, חלקם של היהודים בקולוניזציה של אוקראינה (ציון, כ"א), תשט"ז.

שדה־תעופה (Airfield; נמל־אוויר — Airport; נמל־תעופה — Aerodrome), אתר ומתקנים להמראתם ולנחיתתם של מטוסים; מקום המפגש בין התחבורה היבשתית לנתיבי התחבורה האווירית.

בש"ת פועלות בתיאום שתי מערכות עיקריות: אווירית וקרקעית. המערכת האווירית כוללת את המתקנים והפעילויות הכרוכים בתנועת המטוסים בתחום שה"ת ובמרחב האווירי הצמוד לו.

מטוסים ממריאים ונוחתים ע"ג מסלולי אספלט ובטון. המסלולים סלולים על תשתית כבושה — כדי שיוכלו לשאת את כובד משקלם של המטוסים. ארכם תלוי בסוגי המטוסים, תנאי האקלים וצפיפות האוויר באיזור שה"ת (ככל שצפיפות־האוויר נמוכה, קטן כוח העילוי במהירות נתונה). להמראה ולנחיתה ליליות מצוידים המסלולים במערכת־תאורה משני צדיהם. צורות המסלולים וכיווניהם תלויים בסוג שה"ת, באופי של הפעילות האווירית וברמת בקרתה: מסלול יחיד — להמראה ולנחיתה; מסלולים מקבילים; מסלולים נחצים; מסלולים בזווית, בלתי־נחצים. יש מסלולים המשמשים הן להמראות והן לנחיתות, ויש המשמשים להמראה, או לנחיתה, בלבד. בין מסלולי ההמראה והנחיתה לבין עצמם ובין איזור בית־הנתיבות מקשרת מערכת מסלולי־הסעה. אלה מתוכננים לפינוי מהיר של מסלולי הנחיתה, ולוויסות יעיל של תנועת המטוסים על הקרקע בשה"ת. רחבות־חניה למטוסים, באיזור בית־הנתיבות, קיימות במספר צורות — ע"פ מבנה שה"ת ומבנה בית־הנתיבות.

בקרת התנועה האווירית נעשית בשתי רשויות. א) מגדל־הפיקוח (control tower) מנהל ומבקר את תנועת המטוסים ברדיוס 5 מיל מסביב לשה"ת. חדר־הפיקוח ממוקם בראש בית־הנתיבות, או במקום גבוה אחר, וקירותיו שקופים, כדי שלפקחי הטיסה המתפעלים את מגדל־הפיקוח תהיה שליטה חזותית על המסלולים ועל דרכי־הגישה אליהם. בהמראה מספק הפקח לטייס נתונים מטאורולוגיים על התנאים השוררים בשה"ת ובסביבתו, מנחה אותו



שדה־התעופה ע"ש דה גול, פריס

אל קצה מסלול־ההמראה ומורה לו מתי להמריא; ההוראות ניתנות בתיאום עם צוות הפקחים — כדי להבטיח למטוסים תנועה בטוחה.



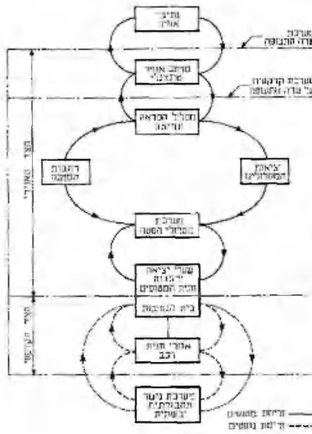
איזור בית־הנתיבות ורחבות החנייה בשדה־התעופה של יוסטון, אה"ב. 1) בתי־נתיבות המשלבים חניית רכב עילית; 2) חניית במוחי לווין; 3) מגרשי חנייה לרכב; 4) מגדל פיקוח; 5) מערכת גישה לתחבורת־הקף פנימית

בנחיתה מספר שלבים. אם מטוסים אחדים מבקשים לנחות בו־זמנית, הם מונחים לחוג זה מעל זה במעגל, סביב קרן־רדיו אנכית (fan marker), המשודרת ממתקן בשה"ת. כשנוחת מטוס, יורד כל מטוס מַמתין למעגל שמתחתיו — עד הגיע תורו לנחיתה. ברוב המקרים (ותמיד כשהראות מוגבלת לגובה של 200 רגל [כ 65 מ']), נהוגה נחיתת מכשירים (instruments landing), שבה נעזר הטייס במערכת משדרים המצויים על מסלול־הנחיתה: משדר אחד מצוי בקצה המסלול הקרוב לנקודת הנחיתה, ומשדר שתי אלומות רדיו, הניצבות לאופק והחופפות בגזרה של 1°. מרכז הגזרה נמצא בנטיה של 3° למישור שה"ת. הטייס מתביית על קרן זו כך שהמטוס מורכן בזווית מתאימה לנחיתה. משדר שני מצוי בקצהו המרוחק של המסלול (מנגד לנקודת הנחיתה), ומשדר זוג אלומות אפקיות, החופפות בגזרה של 5°. מרכז גזרת החפיפה מציין את מרכז המסלול, ומאפשר לטייס לשמור על כיוון מדויק. מַכשור מיוחד בתא הטייס מסמן לו כל סטיה, הן בכיוון והן בגלישה. עוד שני משדרים ממוקמים בנתיב הגישה אל המסלול, ומשדרים אלומות אנכיות, המורות לטייס את מרחק המטוס מן המסלול ואת גבהו המדויק ברגע חציית האלומות.

ב) בקרת התנועה האווירית בתחום מרחב האוויר של שה"ת — תחום אווירי בקוטר של 25—50 מיל מסביב לשה"ת — נעשית בידי צוות מיוחד, באמצעות מכשירי מכ"ם. בקרת הטיסה בתחום זה מכוונת מטוסים באים אל נתיבי גלישה ואל שליטת מגדל־הפיקוח, ומטוסים יוצאים — אל נתיבי האוויר הארציים והבי"ל.

מלבד מערכת הבקרה האווירית פועלים בשה"ת מערכות שירותים, ביניהם יחידות כיבוי־אש והצלה ומתקני אחזקת מטוסים, תדלוק, נקיון ואספקת מזון.

לב המערכת הקרקעית הוא בית־הנתיבות. שם מתואמות פעילויות שה"ת מבחינה מינהלית וארגונית. בין הפעילויות: תפעול חברות־התעופה, טיפול בנוסעים באים ויוצאים, שינוע מטעני הנוסעים מהמטוסים ואליהם ותקשורת ציבורית ואווירית. מתקני בית־הנתיבות מופרדים (אפקית או אנכית) לזרימת נוסעים יוצאים ונוסעים באים. המתקנים לנוסעים יוצאים כוללים בד"כ אולם־המתנה מרכזי, דוכנים של חברות־התעופה (לטיפול בנוסעים ולאיסוף מטענם), דוכנים לביקורת דרכונים ומכס ואזורי־המתנה ליד שערי־היציאה אל המטוסים. את הנוסעים הבאים משרתים דוכנים לביקורת דרכונים ומכס, שינוע מזוודות מהמטוסים, ועוד. בית־הנתיבות מצויד במתקנים כלליים לשירות כל הנוסעים: דואר, שירותים, מסעדות, חנויות, איזור מבקרים, לוחות־תצוגה לטיסות, ועוד. פעילויות בית־הנתיבות מרוכזות בבניין אחד, או בבניינים נפרדים לחברות־תעופה שונות. המעבר משערי־היציאה אל המטוסים הוא דרך פרוזדורים ניידים, ישירות לפתח המטוס, או מצריך יציאה



תיאור עקרוני של מערכת שדה־התעופה:
זרימת הנוסעים והמטוסים בין רמרכיבים
השונים

לרהבת־החניה וגישה למטוס ברגל או באוטובוס. המערכת הקרקעית כוללת גם מגרשי־הניה לכלי־רכב, שירותי הסעה ציבוריים ופרטיים (של הברות־התעופה) משה״ת למרכזים עירוניים סמוכים, ומערכת גישה לתחבורה יבשתית, שמטרתה להבטיח זרימה שוטפת של כלי־תחבורה בין שה״ת לעורקי־תנועה ראשיים בסביבתו. למערכת גישה מודרנית — כבישים רבי־מסלולים, מחלפים ומס״ב.

שדות־תעופה גדולים בעולם
(תנועה שנתית ; ראשית שנות ה 70)

שדה־תעופה	טיסות של מטוסים מסחריים (באלפים)	ס״ה טיסות (באלפים)	מספר נוסעים (במיליונים)	קיבולת השדה (טיסות לשעת־שיא)
אוהר, שיקאגו	599	641	27.9	158
לוס־אנג׳לס	416	544	18.5	135
אטלנטה	374	428	16.6	107
קנדי, ניו־יורק	341	396	19.1	120
סן־פרנציסקו	307	387	12.7	101
שדה לוב, דאלס	297	410	10.0	139
לה־גרדיה, ניו־יורק	269	336	11.8	92
מיאמי	254	370	9.6	131
נשיונל, ושינגטון	212	319	9.2	120
בוסטון	209	323	8.8	142
הית׳רו, לונדון	246	270	15.6	70
אורלי, פריס	183	191	10.4	60
פרנקפורט	177	196	9.4	60
רומא	157	168	7.5	
קופנהגן	139	157	6.5	
אמסטרדם	105	135	5.2	
ציריך	95	130	4.5	
בן־גוריון, לוד		18	1.1	
קהיר (בי״ל)			2.5	
רבת־עמון			0.6	
דמשק (בי״ל)			0.7	
בגדד (בי״ל)			1.5	

חוקים, הוראות ותקנים לתפעול ש״ת, בקרתו והשתלבותו במערכת נתיבי־האוויר, נקבעים ע״י רשות בי״ל — „ארגון התעופה האזרחית הבי״ל״ (ICAO), — וע״י רשות לאומית (בישראל — „מינהל התעופה האזרחית״, הכפוף למשרד־התחבורה). יש שגורמים פרטיים, רשויות מקומיות או מוסדות לאומיים, מנהלים ומתפעלים ש״ת — ע״פ סוג השדה, ייעודו וגדלו.

סיווג שדות־התעופה. ICAO מסווג ש״ת ל 5 קטגוריות ע״פ אורך המסלולים (החישוב לש״ת שבהם התנאים האטמוספריים רגילים [ר׳ לעיל, עמ׳ 457]):

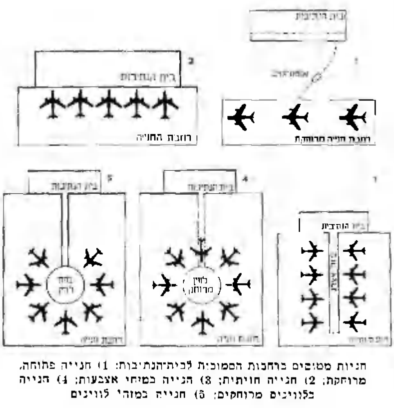
סוג שדה־התעופה	אורך המסלול (ברגל)
A	7,000 ויותר
B	6,999—5,000
C	4,999—3,000
D	2,999—2,500
E	2,499—2,000

מינהל־התעופה הפדרלי באה״ב (FAA) מסווג ש״ת ע״פ ייעודם: ש״ת למטוסים מסחריים, לנוסעים ולמטען (air carrier), וש״ת לתעופה כללית (general aviation), המשרתים מטוסים קלים מסוגים שונים (מוניות־אוויר, מטוסי־השכרה, מטוסי שיטור ומדידה, מטוסי־לימוד ומטוסים פרטיים).

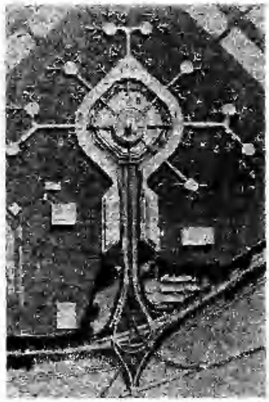
בתכנון ש״ת מודרני גדול ובקביעת מיקומו מופעלים (א) שיקולים **הנדסיים**, המביאים בחשבון את פילוס השטח, קיומם של מכשולים הרריים ומבנים גבוהים באיזור הגישה, תנאי אקלים (ערפילים, שלג, לחץ־אוויר) ועוד; (ב) שיקולים הקשורים בצרכי המרכזים העירוניים, מבחינת קרבה, נוחות גישה, בטיחות וכיו״ב; (ג) שיקולים כלכליים ואקולוגיים, המשפיעים על עלות הבניה והתפעול ועל איכות־החיים בסביבת שה״ת.

התפתחות שה״ת חלה בד־בבד עם ההתפתחות הטכנולוגית בתעופה ועם הרחבת השימוש בתעבורה אווירית. אבני־דרך בהתפתחות זו היו: חילות־האוויר במלה״ע I; הפעלת חברות־תעופה מסחריות, פנים־יבשתיות, בשנות ה 20; טיסות בי״ל וטרנס־אטלנטיות מסחריות, החל באמצע שנות ה 30; חילות־האוויר במלה״ע II; השימוש במטוסי־הסילון לטיסות מסחריות בראשית שנות ה 50; הפעלת מטוסים על־קוליים מסחריים בראשית שנות ה 70.

בש״ת התבטאה התפתחות זו בהרחבת תחום השדה. בהארכת



חניות מטוסים ברחבות הסמוכות לבית־הנתיבות: 1) חנייה פתוחה, מרוחקת; 2) חנייה חויתית; 3) חנייה במיתחי אצבעות; 4) חנייה בלוויינים מרוחקים; 5) חנייה במזהי לוויינים



שדה תעופה בינלאומי מתוכנן, כן־פרנציסקו, אה"ב. 1) בית־הנתיבות; 2) חנייה חזיתית של מטוסים; 3) חניית מטוסים במוח אצבע; 4) חניית מטוסים במוחי לוויין; 5) חניון לרכב; 6) מערכת גישה לתחבורה יבשתית

המסלולים, בהגדלת מרחב בתי־הנתיבות, בתחכום הבקרה ה־אווירית, בייעול זרימת הנוסעים, בשינוע מזוודות ומטענים ובשכלול מערכות־הגישה היבשתיות.

את ההתפתחות העתידית של שה"ת יקבעו גידול הביקוש לתחבורה האווירית, מצד אחד, ועצמת הנזק וההפרעה של שה"ת לסביבה וההיערכות נגדם, מצד שני. כיום נוטים לבנות ש"ת בי"ל גדולים במרחק רב־יחסית מאזורים עירוניים. עם־זאת נחקרות האפשרויות ל־הפעיל מטוסים הממריאים והנוחתים אנכית, או במסלולים קצרים. מטוסים כאלה אולי לא יצריכו ש"ת גדולים, יקטינו את הרעש ואת הצפיפות בבתי־הנתיבות, וימנעו עיכובים.

התפתחות התעבורה בשדה־התעופה בן־גוריון

שנה	1949	1950	1960	1965	1970	1977
מספר טיסות שנתי	4410	4500	4850	9550	18,160	20,500
מספר נוסעים שנתי (באלפים)	41.9	116.6	223.4	544.4	1112.0	2309.9
מטענים, שנתי (אלפי טון)	0.5	1.9	3.5	4.8	30.7	111.0
דואר, שנתי (טונות)	130	241	522	1075	1763	

ש"ת בישראל. נמל־התעופה בן־גוריון (ליד לוד) הוא שה"ת חבי"ל היחיד בישראל, שלו מסלולים ארוכים, המתאימים למטוסי־סילון לתובלה ולנוסעים. עד סוף שנות ה 90 מתוכנן להקים באיזור באר־שבע ש"ת בי"ל שני שיקלוט את התנועה העודפת של נמל בן־גוריון. בתכניות־הפיתוח של נמל־התעופה בן־גוריון נכללים: הארכת מסלולים ומסלולי־הסעה, הרחבת בית־הנתיבות הקיים, הקמת מרכז מסחרי ובניית איזור בית־נתיבות עד סוף שנות ה 80.

מנהלת נמל־תעופה לוד, נמל־תעופה לוד 1972/3, תשל"ג; מנהלת נמל תעופה בן־גוריון, נמל־תעופה בן־גוריון (היברת־רקע לוועדת גולן), 1975; י. אטקין, מגמות בתיכנון מסופי נוסעים בנמלי־תעופה לשימוש בשנות ה80 (הנדסה ואדריכלות, ל"ד) 1975; E. G. Blankenship, *The Airport*, 1974; The Institute of Civil Engineering, *World Airports; The Way Ahead*, 1976; id., *Airports for the 80s*, (Proceeding of the Fourth Worlds Airports Conference, London), 1974; American Society of Civil Engineers, *Airports Challenges of the Future* (Proceeding of the Conference Held at Texas, U.S.A.), 1973; R. Horonjeff, *Planning and Design of Airports*, 1975[2].

אי. י.

שדו (Schadow), שמם של שני אמנים גרמנים, אב ובנו.

(1) יוֹהַן גוֹטפְרִיד ש' — Johann Gottfried S. — (1764—1850), פסל ואמן־גרפיקה. למד בברלין וברומא והושפע מהפיסול הקלאסי. מ 1788 ניהל את בית מלאכת הפיסול בחצר המלוכה בברלין, ומ 1815 עמד בראש האקדמיה לאמנויות. ש' יצר בסגנון ראליסטי מלא־חיים משולב בביטוי קלאסי שקול והיה יחד עם כ. ראוך, מהחשובים שבפסלי ה־קלאסיציזם הגרמני. ב־תחום הגרפיקה עסק בעיקר בתחריטים וליתוגרפיות. פירסם חיבורים על האמנות.



יוהן גוטפריד שדו: הנסיכות לואיזה ופרי־דריקה, שיש, [illegible] (הגלריה הלאומית, ברלין המזרחית)

עבודותיו העיקריות: מצבת־זכרון לרוזן אלכסנדר פון דר מארק, 1790/1 (הגלריה הלאומית, ברלין המזרחית); פסל אלת הנצחון במרכבה רתומה ל 4 סוסים על שער בראנדנבורג (ברלין המזרחית), 1789/92; פסלו של גנראל ציתן, 1794 (הגלריה הלאומית, ברלין המזרחית); פסל הנסיכות לואיזה ופרידריקה, 1795/7 (הגלריה הלאומית, ברלין המזרחית). וע"ע גרמנית, אמנות, עמ' 589.

(2) וילהלם פון ש' — Wilhelm von S. — (1788—1862), בנו של (1), צייר. למד אמנות בברלין, פעל ברומא, שם התקשר (1811) לנצרנים (ע"ע) ויחד עמם עבד בבית ברתולדי ברומא. בשנים 1819/26 היה פרופסור באקדמיה לאמנויות בברלין, ומ 1826 מנהל האקדמיה לאמנויות בדיסלדורף, שם יסד את „אסכולת דיסלדורף", שנושאה העיקרי היה ציור היסטורי.

עבודותיו העיקריות: פרסקים בבית ברתולדי, 1816/7; ציורי דיוקן עצמו עם אחיו רודולף (שהיה פסל; 1786—1822), ותורולדסן (ע"ע), 1815/9 (שניהם בגלריה הלאומית, ברלין המזרחית); ישו בחברת בתולות, 1838/42 (מוזיאום שטדל, פראנקפורט). ב 1845 הועלה לדרגת אצולה.

J. Hubner, *W. S. und seine Schule*, 1869; K. Eggers, *J. G. S. und C. D. Rauch*, 1886; F. Nemitz, *G. S., der Zeichner*, 1938.

ע. מא.

שְׁדְיַאק, (אַחְמַד) פַּארִס אַ(ל)־ (احمد) فارس الشدياق (1804, עשקות [לבנון], — 1882, קושטא), עתונאי וסופר, מראשי החדשנים בחיי התרבות הערבית במאה ה 19. ש' נולד במשפחה מארונית, אך בעקבות מות אחיו בכלא הפאטריארך המארוני נעשה לאויבה המושבע של כמורה זו והתקשר עם מיסיונרים אמריקנים. הוא עבד בבית־הדפוס שלהם במאלטה ואח"כ נסע לקיימבריג' (אנגליה) והשתתף בתרגום כתבי־הקודש לערבית. משם נסע לתוניסיה והתאסלם (והוסיף לשמו את השם אחמד). ש' נקרא לקושטא, לשירות השלטאן, ושם ייסד וערך (מ 1860 ואילך) את העתון „אל־ג'ואיב", שכוון אל תושבי המזרח הערבי ותמך ברעיון הח'ליפות.

ש' היה מחבר פורה ורבגוני, ובכתיבתו מורגשת הנטיה להפגין את שליטתו המופלאה באוצרות הלשון הערבית. כמה מספריו עוסקים בלשון הערבית, דקדוקה ומילונה, וכן כתב שירים בנוסח הישן וחיבר שני ספרי מסעות (על מאלטה ועל אנגליה וצרפת). יצירתו הספרותית החשובה־ביותר היא الساق على الساق فيما هو الفارياق („שוק על שוק באשר לטיבו של פאריאק"); משמשים בה בערבוביה יסודות אוטוביוגרפיים (השם „פאריאק" מתחרז עם „שדיאק" ורומז לזהות

בין גיבור הספר ומחברו). רשמי־מסע והרהורים על החיים ועל הלשון. הספר כולו שופע הומור וסרקאזם, וכלולות בו התקפות עזות על הכמורה המארונית ועל הבטים שונים של החברה הלבנונית והמזרחית. ניכרים בו גם סממניה של הספרות הערבית המסרתית, אולם בכללותו הוא מהווה חידוש. מורגשת בו גם השפעת סופרים מערביים, כגון רבלה וסטרן (ע׳ ערכיהם).

J. A. Haywood, *Modern Arabic Literature, 1800–1970*, 1971.

שֵׁדים ורוחות, ישויות, או כוחות, על־אנושיים, הפועלים, ע״פ אמונות שונות, ביקום ובאדם, לטובה ולרעה. על שו״ר בתרבויות המערביות, ע״ע דמונולוגיה; ש ט ן; באסלאם — ע״ע ג׳ן. על התקשרות בין הש״ והר״ לאדם; ע״ע אוקולטיזם; כ ש פ י ם; ספיריטיזם.

ב י ה ד ו ת. ה מ ק ר א מאשים את ישראל כי זנחו את ה׳ וזבחו לש״ (דב׳ לב, טו־יח; תה׳ קו, לז—לח). אלה זהים, כנראה, לשעירים (ויק׳ יז, ז; דהי״ב יא, טו), היושבים במדבר ובחורבות (יש׳ יג, כא) והידועים גם בדמונולוגיה הכנענית. ייתכן כי גם עזאזל (ע״ע) המקראי הוא רוח טומאה, ולכן זוכה בקרבן שעיר (ר׳ ויק׳ טז, ח—י). שו״ר נזכרים במקרא כמפיצי מחלות (תה׳ צא, ה) וטירוף־דעת („ר׳ רעה״; שמ״א טז, טו), או כגורמי מכשלה (מל״א כב, כב). נזכר גם „קהל רפאים״ (מש׳ כא, יז) — אך אלה אין מקומם בארצות־החיים. נזכרים גם לילית (ע״ע סמאל ולילית) — הידועה ממקורות מסופוטמיים כשדה המזיקה לילדים — ואולי גם „מ ו ת״, הזהה לאל־השאול הכנעני מ ו ת (חשו׳: „כי אמרתם כרתנו ברית את מות״ [ישע׳ כח, טו]). רֶשף, קטב מרירי (דב׳ לב, כד) ודבר (תה׳ צא, ו) הם מפיצי מגפות, וציים ואיים (יש׳ לד, יד) הם שוכני החורבות, הנזכרים עם לילית והשעירים. בימי ה ב י ת ־ ה ש נ י נקלטו ביהדות — בהשפעה פרסית (ע״ע זרתושטרה) — תפיסות דואליסטיות, שהבחינו בתוך תחום האלוהות במאבק בין מחנה הטוב לבין צבא השטן (ע״ע) הרע. שלפקודתו עומדים חילות הש״ והר״; וע״פ מגילות מדבר־יהודה מונהג עולם הרע בידי „בליעל״, הנקרא גם „מַשטמה״, או שטן. סוגיה חשובה בתקופה זו היא ירידת הנפילים, החומדים את בנות האדם ומפיצים חטא בעולם; ועל כך ע״ע מלאך, עמ׳ 518. על האשמדאי מלך הש״ — ע״ע.

גם בברית־החדשה משתקפת האמונה העממית בש״ ובאחריותם לגרימת מחלות, בעיקר מחלות־נפש (מרקוס I, 23, 26; שם IX, 17—29). הסיפור על־אודות ישו — המגרש ש״ מחולים ומעבירם לעדר חזירים, הרצים בטירופם לים וטובעים (מתי VIII, 28—33) — משקף יפה את דרכי הטיפול בש״ בסוף ימי הבית־השני. מ.

ס פ ר ו ת ח ז ״ ל. האמונה במציאותם של הש״ ובפעולתם המגוונת בין בני־האדם מצויה בכל ספרות חז״ל. לדעת אמוראים בבלים רב מספר הש״ בעולם ממספר בני־האדם פי אלף ויותר (ברכ׳ ו׳, ע״א), ולמזלם הטוב של בני־האדם אין הם יכולים להבחין בש״ בתנאים רגילים. דרכם של חש״ להיצמד ולהתלוות אל בני־האדם, ותוצאות הצפיפות שהם יוצרים בסביבתם ניכרות בבגדים ובכלים, ואף בהתנהגות האנושית („רוח רעה״; „רוח תזזית״). ברצותו יכול השד להיראות אל האדם, ובכמה גוונים מתחלפים (יומא ע״ה, ע״א), וגם האדם יכול לכוף את השד להיראות לפניו — בעצמותו ממש, או, לפחות, בעקבותיו הפיסיים — וזאת בעזרתן של טכניקות מאגיות מיוחדות, שהאמוראים הבבלים (בעיקר) מדברים בפרטיהן. למרות ריבוים המספרי המופלג אין הש״ — שדרכם לילך ולהזיק, ולכן אף נקראו בפשטות „מזיקין״ (אבות ה׳, ו׳) — מסוגלים לפגוע אלא באדם יחידי, אך בשניים הנמצאים יחד בחבורה, ועל אחת־כמה־וכמה לא בשלושה, שאין הש״ מסוגלים אף להפחידם בעצם הופעתם (ברכ׳ מ״ג, ע״א). הש״ והר״ — שבספרות חז״ל אין הבחנה ביניהם — פעילים בעיקר בזמנים מיוחדים, כגון לילי רביעי ושישי (פס׳ קי״ב, ע״ב). הם נוהגים לאכלס מקומות מסוימים, החביבים עליהם במיוחד — בתים ריקים מאדם, חורבות, בתי־כיסא, בתי־מרחץ וכד׳ — וע״כ הסכנה לבני־האדם מרובה בהם במיוחד. כדי להתמודד עם סכנתם נזכרה בתלמוד הבבלי שורה ארוכה של לחשים וקמיעות (ע״ע קמיע, עמ׳ 818/9) להזדמנויות השונות (שבת ס״ז, ע״א; ועוד).

בדבר מהותם של הש״ והר״ רווחת ההשקפה, שעל־אף היותם „מין״ בפני עצמו — נפרד באיכותו מן המין האנושי, ושנברא ב„ערב שבת בין השמשות״ (אבות ה׳, ו׳), כלו׳, לאחר בריאת האדם — הרי שקיומם הביולוגי תלוי באדם; הם פרים ורבים מן האדם, ובפרט מן האדם החוטא, הן מן הזכר (עיר׳ י״ח, ע״ב) והן מן הנקבה (נדה כ״ד, ע״ב). מכאן גם „יחסם״ המיוחד אל בני־האדם; במגעיו עם האדם אין השד מבקש להזיקו מתוך רשעות, או סאדיזם, גרידא, אלא מגמתו לכופו עי״כ שיעשה את רצונו. מכאן גם הביטוי הרווח, כמי „שכפאו שד״ (ר״ה כ״ח, ע״א). כיוצאים־מן־הכלל יש לציין את המקרים המועטים הנזכרים אצל חז״ל, שבהם נרתמו ש״ לשירותם של בני־אדם חשובים, שלמדו לשעבדם (חו׳ ק״ה, ע״ב; מעילה י״ז, ע״ב). כבני־האדם נחלקים גם חש״ לזכרים ולנקבות, ושורר ביניהם סדר היארארכי, שבראשו מלך (ע״ע אשמדאי) ומלכה (ע״ע לילית). לש״ גם שפה משלהם, וגם שמות פרטיים — יוסף שידא, אגרת בת מחלת (ע״ע) ורבים אחרים. תכונותיהם האנושיות של הש״ הן: אכילה ושתיה, פריה ורביה ומוות; ותכונותיהם כמלאכים — טיסה, ידיעת עתידות ושמיעה „מאחורי הפרגוד״ (חג׳ ט״ז, ע״א). ממשותו הפיסית של השד — מצד תכונתו האנושית — ניכרת בזה, שגופו מטיל צל; אך עם־זאת אין לו „בבואה דבבואה״, כלו׳, הצי הצל שסביבות הצל (יבמ׳ קכ״ג, ע״א). בשל היות הש״ על גבול התחום האנושי, נתפס העיסוק בהם כהתר גמור מבחינת ההלכה — בניגוד למעשי „כשפים״, האסורים מן התורה; ועל כך ע״ע כשפים, עמ׳ 1089. על גירוש הש״ מגופו של האדם ע״ע דִבּוּק. על מלאכי־חבלה, ע״ע שטן. י. ת.

האמונה בש״ והאמונה בר״ ב י ה ״ ב שייכות לתחומים שונים לחלוטין. האמונה בש״ שייכת לתפיסת המציאות, שכן הש״ הם יצורים ככל בעה״ח. לעומתם הר״ הן חלק מתחום האדם, גילוי מיוחד של אישיותו לאחר מותו. בעבר היה מכנה־משותף מסוים לש״ ולר״ — האמונה ביכלתם של מתים לצאת מקבריהם ולפעול בגופם בכוחות על־טבעיים שאין להתגבר עליהם, ובכך קרובים הם בתכונותיהם ובסכנות הכרוכות במפגש עמהם. אך ביה״ב נדחקה אמונה זו כמעט לגמרי מפני האמונה בפעולת ר״ המתים, שאינה כרוכה ביציאת המת גופו מן הקבר; ובכך נפרדו לגמרי דרכי האמונה בש״ ובר״.

ה ש ״ נתפסו ע״פ הספרות התלמודית (ר׳ לעיל) כיצורי־ביניים בין האדם למלאכים. לצד תכונותיהם האנושיות ניחנו הש״ בתכונות מלאכיות — יכולת תנועה ופעולה מעבר לחוקי־הטבע. נשתמרה גם התפיסה, שהש״ הם מבניו של אדם הראשון — מזיווגו עם לילית (ע״ע). ב„אלפא ביתא דבן סירא״ — חיבור סאטירי מימי הגאונים — מתואר גורלם המשותף של בני־האדם והש״ למות, ומודגשת בכך האחווה שבשותפות־גורל. מוטיווים דומים מצויים עוד בספרות יה״ב. שרירה היתה האמונה, שהעולם חולק בין בני־האדם לבין הש״. מקומות היישוב נועדו לאדם, ואילו מדבריות, יערות, חורבות, מרתפים, איים רחוקים וכד׳ — לש״. מתוארת גם ממלכה מיוחדת לש״, המתנהלת כזו של בני־האדם, ואולם לתיאור זה אופי ספרותי. מפגש בין אדם לשד מתרחש רק שעה שהאחד חודר לתחום חברו — בד״כ שלא כדין; אחרת אין סכנת התנגשות בין אדם לש׳, ואין הקונפליקט ביניהם הכרחי. חדירה כזו מתרחשת בעיקר בשני תחומים: כשפים (ע״ע) וחיי המין — ולעתים נקשרים שניהם יחד.

השבעת הש״ והפעלתם לקידום שאיפות האדם היא מהתכונות

העיקריות של המכשף. הש״ משוטטים בין שני העולמות ויודעים את סודות הפרט ואת הגורל הצפון לכלל; ע״כ יכולים הם לספק ידיעות בלעדיות, מלבד יכָלתם להפעיל את כוחותיהם הגדולים כדי להכריח אדם לפעול כרצונם. המכשף יכול לנצל זאת לתועלת פרטית. במישור האמונה העממית יש לכל מכשף שד, או קבוצת ש״, שעמם הגיע לכלל מגע והקשורים בו אישית, והם המקנים לו את מעמדו. במישור גבוה־יותר מבוסס כוח המכשף על ידיעת שמותיהם הסודיים של הש״, שבכוחם הוא כופה על הש״ לפעול בשירותו. במישור זה אין הבדל עקרוני בין השבעת ש״ להשבעת מלאך, והפרוצדורות דומות מאד. מגע־כשפים עם הש״ הוא רב־סכנות, כי הש״ שואפים להישאר בתחומם, והמשביעם מסתכן בכך שזעמם יופנה אליו לאחר שביצעו את חובתם ע״פ ההשבעה. רבים התיאורים של נקמת שד כמשביעו, ובספרות העברית מצויות אזהרות לאין־ספור מפני מגע שכזה.

לפי האמונה שרווחה ביה״ב שואפים הש״ להזדווג עם האדם, ולהוליד ילדים בני־תערובת. לעתים מבצעים זאת הש״ בלא ידיעת האדם — כגון ש״ הנולדים מהוצאת זרע לבטלה. לרוב נטפלים הש״ לחסאי אדם, שמכוחם הם יכולים לחייבו להתערב בהם. עפ״ר חטא כזה הוא חטא הכישוף עצמו, ובכך מעניש השד את המכשף שהטריחו. הספרות העברית ביה״ב עשירה בדוגמות, והבולטת בהן היא ב„מעשה ירושלמי״: בגלל טעות (אדם השם טבעת, דרך משחק, על אצבע בולטת בשדה או ביער), או חטא, מקדש אדם שדה ומוליד ילדים בני־ש״. ברוב הנוסחים הוא חוזר אח״כ לחברת בני־האדם, עם אשתו השדה, וחי עמה בבית אחד עם משפחתו. בד״כ מסתיים הסיפור בכי־טוב, לאחר שנערך משפט, השולל את זכות הש״ להינשא לבני־אדם; אך בשני נוסחים נוקמת השדה באדם שהפר הבטחתו לה, והורגתו בחניקה. סיפורים כאלה מכפים מרחב כרונולוגי וגאוגראפי רחב, ובין גיבוריהם: האר״י, ר׳ יואל בעל־שם ועוד. מצויים נוסחים מצפון־אפריקה, מאשכנז, מצפת ומפולניה, ומקבילות ישנן בדמונולוגיה נכרית.

עניין אחר הוא שאיפת הש״ לחטוף את גופו, או את נשמתו, של ולד רך, ולעשותו משלהם. בטרם ברית־המילה וקריאת השם עדיין לא הוכרע אם יהיה הוולד אדם או שד — והמאבק סביב מיטת היולדת הוא שיכריע. תפיסה זו הולידה שפע של קמיעות וסגולות להגנה על היולדת. שרשה של אמונה זו בחשש מפני מבשפות אוכלות ילדים ומפני וַמפירים (ע״ע), חשש שהוסב לש״.

בתפיסה העממית אין הש״ אלא חלק מהתמונה הזואולוגית של המציאות, ואין הם „רעים״ או „טובים״ משאר בעה״ח המסוכנים. ואולם, שכבה עממית זו מצאה אך ביטוי מועט בספרות, שכן בעלֶיה בד״כ לא בתבו ספרים. תיאורי הש״ בספרות משקפים נסיון לקבוע לש״ מקום בתוך מערכת תאולוגית כוללת.

שלילת האמונה בש״ מצומצמת היתה לשכבה קטנה של רציונליסטים, ובראשם הרמב״ם, אם כי בפולמוס הרמב״ם (ע״ע, עמ׳ 558/60) ביקרו חכמי אשכנז וצרפת את שלילת הש״ שב„מורה נבוכים״, מתוך התבססות על תרגום מוטעה של אלחריזי, והמגינים על הרמב״ם לא דנו בכך (ר׳ קבוצת המכתבים, מהד׳ ש. ז. ח. הלברשטם, במברג 1875, עמ׳ 102). גם משכילים כר׳ אברהם בר חייא ומשה בן נחמן (ע׳ ערכיהם) החזיקו באמונת הש״, אף שלא הרחיבו בהסברים, מלבד אפיזודה זו. לא הסיל איש ספק בקיום הש״ עד המאה ה 19.

במאות ה 12—ה 13 האמינו הכל ביהדותם של הש״. כך ב„מעשה ירושלמי״, המיוחס לר׳ אברהם בן הרמב״ם, וכך בכתבי ר׳ יהודה חסיד ור׳ יצחק מווינה בעל „אור זרוע״ (ע׳ ערכיהם). במעלה הגבוהה שהש״ נמצאים בה, בוודאי גלויה לפניהם האמת, ולא ייתכן שיתעו אחר דתות־שקר. ע״פ התיאורים לומדים בני הש״ תורה מפי מלמד, ואשמדאי (ע״ע) מלך השדים יושב ועוסק בתורה, ונוטה חסד לת״ח שהתגלגל לסביבתו. סיפור אחר מתאר את מות אשמדאי בשעה שהגן על יהודים מפני הצלבנים בגזירות תתנ״ו. ב„ס׳ חסידים״ ובספרות חסידות אשכנז (ע״ע) נתייחד לש״ התפקיד של הפעלת הגזירה האלוהית לגבי האדם. הם לוחשים לתוך אזנו דברים, שהאדם סבור שהם מחשבותיו, ובמקרים רבים מתחלפים, בתוך תיאור אחד, הכינויים „מלאך״ ו„שד״. בזה משתקפת הפיכתם של הש״ מיצורים טבעיים למלאכי־חבלה; אך עדיין אין הם „רעים״, אלא שונים ממלאכים אחרים בתפקיד שהוטל עליהם.

שינוי מכריע חל בעקבות התפשטות הקבלה (ע״ע, עמ׳ 85/6). בסוף המאה ה 13 נתחזק בקבלה זרם שהבחין בין שתי מערכות של כוחות עליונים — מערכת הימין, הטוב, ומערכת השמאל, הרע, של כוחות השטן. תפיסה זו מרכזית בס׳ הזהר (ע״ע), ומכאן פשטה בכל ספרות הקבלה. בתוך המערכת המפורטת של הרע שיבצו — במקביל למלאכים שבצד ימין — את הש״ כמשרתי כוחות הרע, ומכאן נתפתחה תפיסת הש״ כיצורים „רעים״, המתנכלים לבני־אדם להשטינם. בעיקר מהמאה ה 17 נעשתה תפיסה זו מרכזית בתיאור הש״, ובעקבות תנועת החסידות היתה לתפיסה העממית השלטת. בהשראת הקבלה נוצרה גם התפיסה, שהש״ נוצרים מכוח חטאו של אדם, ושיש לזהותם עם נשמות הרשעים. עקב כך החלו להיכתב תיאורים של מערכות היאראריכיות של הש״ (כגון בס׳ „צפוני ציוני״ לר׳ מנחם ציוני [ע״ע]), שמותיהם ותפקידיהם — במקביל למלאכים. השמות שאוכים ממסורות על מלאכי־חבלה — שהגיעו ליה״ב מן העולם העתיק — מספרות ההיכלות, מספרות המאגיה הקדומה, וכן יצירה יהב״מית חדשה. מקור אחר היה הדמונולוגיה הנכרית, ובעיקר המוסלמית, שהעניקה ליהדות את מערבת השמות של השטן (ע״ע) ושושלתו. סיפורי־ש״ מהמסורת העממית שולבו מאז במסגרת המאבק הקוסמי שבין הטוב והרע, האל והשטן. אכן, תופעה רעיונית זו עצמה, שעשתה את הש״ למייצגי תאוות־הבשרים, עשתה אותם מבחינה מהותית גם לרוחניים־יותר, בהקבלה למלאכים שהם חסרי־גוף ואל־מותיים. הסתירה משתקפת בסיפורים רבים, ובגללה קיימת אי־בהירות רבה בתיאור מהותם וטבעם של הש״.

ה ר״. ספרות הר״ מיוסדת על התפיסה, שלפחות בתנאים ידועים אין המוות סוף־פסוק לגבי האדם. 3 סוגים ראשיים בספרות זו: הסוג הראשון עוסק במתים ממש, היוצאים מקברם בדי למלא את אשר החסירו בחייהם — לקחת נקם, להחזיר חוב, לגלות אמת נסתרת, וכד׳. סוג זה, שהוא הקדום והעממי, מסביר יפה את הפחד הרב שנלווה בד״כ לסיפורי הר״. הסוג השני הוא הבולט מבחינה כמותית ביה״ב: ר״ מתים החוזרים לעולם, מן הטעמים הנ״ל ומטעמים אחרים — לספר את דרכי־הגמול בעולם העליון, להודיע גורל נשמות אחרות, לנבא עתידות, ועוד. הסוג השלישי הוא של הופעת ר״־מתים בחלום; בד״כ מופיע בן המשפחה ומוסר אינפורמציה גורלית לקרוב משפחה.

ניכר כאן תהליך של ספיריטואליזציה בתפיסת החיים שלאחר המוות, הקשור בהתפשטותה של התפיסה האפלטונית, שלפיה מורבב האדם משני יסודות מנוגדים — גוף ונפש — שצירופם ארעי בחיים בלבד. עם חדירת הרואליזם האפלטוני לשכבות רחבות הוחלפה הופעת המת עצמו בהופעת רוחו; מבחינה רעיונית זהו שלב־ביניים, שלפיו יש לר׳ האדם מעין דמות, המאפשרת לו להתהלך ולהיראות ע״י בני־אדם חיים — דבר העומד בניגוד לכל תפיסה אפלטונית של הר׳. הסוג השלישי כבר משקף את מלוא התפשטותה של ההכרה האפלטונית. אכן, מאחר שמידת החדירה של התפיסות הביניימיות לקבוצות חברתיות שונות — עירוניות וכפריות — בזמנים שונים, היא שונה לחלוטין, ניתן למצוא בכל קבצי סיפורי־הר״ מיה״ב יסודות השאובים מכל שלושת התחומים. כך, למשל, מצויים ב„ס׳ חסידים״ למעלה מ 100 סיפורי־ר״; שניים מהם בלבד יכולים להיחשב על הסוג הראשון, והיתר נחלקים בשווה בין שני הסוגים האחרים.

בספרות העברית של יה"ב נדירים מאד מקרים של השבעת ר". העלאה באוב (ע"ע אוב וידעוני [כרך המילואים]), וכיו"ב כל צורה אחרת של נקרומנטיה נדחו — בגלל איסור ה„דרישה אל המתים", שקשה היה לעקפו הרבה־יותר מאיסור הכשפים (ע"ע). תחת זאת מצינו סיפורים על אנשים, שכרתו ביניהם ברית, לפיה מי מהם שימות ראשון יבוא אל חברו בחלום ויספר לו את הנעשה בעולם העליון. שאלת־חלום נעשתה תחליף לדיווינציה אסורה.

האוסף העיקרי של סיפורי־ר" נמצא ב„ס' חסידים", וממנו נלקחו אל כל תהומי הספרות. אין המתים באים במגע עם החיים, אלא עוסקים בשלהם: „נשמות יש להם ספרים ערוכים על השולחן, כמו שרגילים בחייהם ללמוד כן במותן לומדין. מעשה שעברו גויים דרך בית הקברות בליל שבת וראו יהודי אחד וספרו על שולחנו וקורא בו" (סי' תתתשמ"ו, מהד' ויסטינצקי). מתים מתגלים אל החיים לגלות להם את מסתרי הגמול (סי' רע"ב), וכדי לעורדם לעשות דבר לצרכם — כגון, לתקן את אבני הקבר — ולהעירם לתשובה ולתיקון פגמיהם. בדרך זו נעשו סיפורי־ר" בכל ספרות המוסר לאחת הדרכים הבדוקות להטפה מוסרית.

ע"פ הספרות המיוסדת על הקבלה אין בעולם מתים אלא אלה שלא זכו — בגלל חטאיהם — לתיקונם בגן־עדן או לצירופם בגיהנום. נשמות נודדות אלו — „נשמות ערטילאיות" — שטות בעולם ומבקשות את תיקונן; מהן המתלבשות בגוף אדם או חיה (ע"ע גלגול; דבוק), ומהן המבקשות מצדיקים להתפלל עליהן ולתקנן. בייחוד רבו סיפורים מסוג זה על האר"י, שנשמות לרבבות באו אליו בשעה שיצא לשדה לבקש תיקון, ועל הבעש"ט, שבשעה שעמד בתפילה באו אליו נשמות, „עדרים עדרים", שיתפלל עליהן. בכל רחבי ספרות זו (מלבד עניין ה„דיבוק") ניטל מנשמות המתים האופי המאיים והמזיק, והן עדות לשכר הצדיקים ולעונש הרשעים.

מ. גידמן, ספר התורה והחיים, א', 157—185, תרנ"ז; ג. שלום, בילאר מלך הש" (מדעי היהדות, א'), תרפ"ן; הנ"ל, פרקים חדשים מענייני אשמדאי ולילית (תרביץ, י"ט), תש"ח; י. ל. זלוטניק (עורך), מעשה ירושלמי, תש"ז; ר. פטאי, מעשה חתונת ש" (עדות, ב'), תש"ז; י. דן, „שרי כוס ושדי בוהן" (תרביץ, ל"ב), תשכ"ג; הנ"ל, תורת הסוד של חסידי אשכנז, 184—202, תשכ"ח; J. Trachtenberg, *Jewish Magic and Superstition*, 1939.

י. ד.

שד־ימי (אנג' piracy; מיוו' πειρατής; לאט' pirata, שודדי־ים), השתלטות אלימה על אניה בלב־ים, ותפיסת מטענה ונוסעיה — בד"כ כדי לזכות בשלל; לעתים רחוקות — מטעמים מדיניים. החוק הבי"ל רואה בשה"י פשע נגד האנושות גם כשהמבצעים הם צוות האניה או נוסעיה, לכל ספינת־מלחמה, או ספינה בתפקיד רשמי, הזכות לעצור ולבדוק בלב־ים (ולא רק בתחומי המים הטרי־טוריאליים) כל אניה, החשודה שנתפסה בידי שודדים או שהיא משמשת להם בסיס. העקרונות הבי"ל למניעת ש"י כלולים בהסכם ז'נווה ביחס לים־הפתוח (29.4.1958) — ע"ע (ה)משפט (ה)ימי, עמ' 912.

ש"י נמנה עם עיסוקיהם העתיקים־ביותר של אלה שהתפרנסו מהים: דייגים או סוחרים — כשפרנסתם לא היתה מצויה; צוותים של אניות־מלחמה — עם תום המלחמות וביניהן; ושודדי־ים ששה"י הוא פרנסתם. שודדי־הים שהו בד"כ במפרצים חבויים, קרוב לקווי התחבורה הימית, או שוטטו לאורך נתיבי־שיט קבועים; עליה במספרם חלה כמעט תמיד כשנחלשו ציי המלחמה של המדינות שבסביבתם. להתפתחות השה"י תרמה גם העובדה, שעד לעת החדשה לא היה כל הבדל במבנה, בביצועים ובחימוש, בין ספינות־סוחר לאניות־מלחמה, ושמאז המצאת הנשק־החם היו כמעט כל האניות — לרבות ספינות־הסוחר — חמושות בתותחים. ההבדל בין מלחמה ימית חוקית לש"י ניטשטש מהמאה ה16 ואילך, גם משום שממשלות נהגו להעניק „כתבי הרשאה" (Letters of Marque) ליורדי־ים פרטיים, שהוסמכו בכך לתפוס אניות זרות. „פריוואטירים" (Privateers, כלו', מפעילי אניות „פרטיות", שלא בבעלות המדינה) אלה, שפעלו להלכה עד אמצע המאה ה19, נחשבו ע"י יריביהם לשודדי־ים. מהמפורסמים שביניהם היו האנגלים פ. דריק וו. רלי (ע' ערכיהם) — בימי המלכה אליזבת — והצרפתים ז'ן בר (Bart; 1651[?]—1701) ורובר סירקוף (Surcouf; 1773—1823). בין מפקדי השודדים היו גם נשים, למשל, אן בוני (Bonny) ומרי ריד (Read), האנגליות, במאות ה17—ה18.

היוונים הרבו לעסוק בש"י, בעיקר בים האגאי, וכבר הומרוס ותוקידידס מזכירים שודדי־ים; פוליקרטס (ע"ע), שליט האי סמוס, נודע כשודד אניות. גם הפניקים היו שודדי־ים לעת־מצוא. ריכוז השודדים הגדול־ביותר בעולם העתיק היה בחוף קיליקיה (כיום דרום־מזרח אנטוליה), והוא הושמד במסע־הטיהור של פומפיוס (ע"ע) ב67 לפסה"נ. באותה תקופה שותקו גם בסיסי השודדים באי כרתים. בים האדריאתי נודעו־לשמצה שודדי־הים האילירים, ובים הטירני — הליגורים והאטרוסקים. יוליוס קיסר (ע"ע) נשבה בצעירותו בידי שודדים, ולאחר שנפדה התקיפם והרגם. במאבקם לשלטון נעזרו מצביאים רומאים גם בשודדי־ים. הימה"ת — ששימש נתיב־תחבורה עיקרי בין חלקיה של הקיסרות הרומית — נוקה משודדי־ים רק כשהקים אוגוסטוס את הצי הרומי הקיסרי, שחלש על הימה"ת מבסיסיו במיסנום (Misenum) שבמפרץ נפולי וברוונה שבים האדריאתי. רק בים־השחור ובים־האדום שרדו שודדים. ייתכן שבשלהי ימי הבית־השני, ובעיקר בימי מלחמת החורבן, עסקו גם ספני יפו בש"י לעת־מצוא.

בימי הידרדרות הקיסרות הרומית עסקו בש"י כמה עמים ברברים: גותים, הרולים ודומיהם — בתחומיו של הים־השחור; פרנקים — בחופי הים הצפוני; ואח"כ — בעיקר הונדלים (ע"ע). משנפלו חופיו המזרחיים והדרומיים של הימה"ת בידי המוסלמים, הטרידו שודדי־ים מוסלמים את חופי איטליה וגליה (מהמאה ה8 ואילך) והתנכלו גם לספנות הביזנטית. אותה עת פלשו לאירופה הצפונית והמערבית הויקינגים והנורמנים (ע' ערכיהם), שעיסוקם העיקרי היה שוד — הן בים והן ביבשה — אלא, שלא כקודמיהם, התנחלו אלה עד־מהרה. לאחר שנסוגו המוסלמים מחופי אירופה המשיכו לעסוק בש"י מבסיסיהם שבצפון־אפריקה. הם הרבו לשבות נוצרים, ומכרום לעבדות או שהררום תמורת כופר־נפש; נראה כי יהודים שיתפו אתם



שודד־הים המפורסם, האנגלי ג'ון אוורי (המחצית השניה של המאה ה17), בעת שאנשיו משתלטים על אונייתו של המוגול הגדול

פעולה. לימים היה סרונטס (ע״ע) שבוי בידם 5 שנים, עד שנפדה. בים־הבלטי ובים־הצפוני פעלו „האחים הוויטליים״ (ע״ע ויטליים, האחים ה־; 1400), ואחרים, נגד אניות־הסוחר של ערי ה„הנזה״. שודד־הים ח׳יר א־דין ברברוסה (Barbarossa 1466[?]—1546; יווני שהתאסלם) התפרסם בפשיטותיו על הנוצרים.

ככל שנחלשה עצמתם הימית של התורכים כן עלה כוחם של ה„פירטים (או הקורסרים) הברבריים״ (Barbary Pirates/Corsairs). לימים נאחזו בסלה (Sale; בחוף מרוקו, על הנתיב לאפריקה), באלג׳יר, בטונים, ובטריפולי (לוב) שבימה״ב. ממדגסקר ומחופי הים־האדום פעלו שודדי־ים נגד הסחר הימי ההולך והגובר עם הודו. מימי שושלת טיודור (ע״ע) ואילך פשט השה״י במימי אנגליה ואירלנד ובתעלה האנגלית; אחד ממרכזי השודדים היה באיי סילי (Scilly). בתקופת המאבקים הימיים הממושכים בין ספרד, צרפת, אנגליה וארצות־השפלה (במאות ה16—ה18), התרבה מאד מספר יורדי־הים, משוחררי הציים השונים, שעסקו בש״י (freebooting) ובסחר־עבדים לפרנסתם. מוקד השה״י (filibustering) עבר עתה לחופי דרום־אמריקה ומרכזה — שהיו בשלטון ספרד — ובמיוחד נפוץ בים הקריבי, שם נשדדו האניות הספרדיות שהובילו את אוצרות העולם־החדש למולדתן. משהתפתח יצוא המושבות הספרדיות נשדדו גם מטענים מסחריים, כגון סוכר ורום.

במאה ה19 הצטמצם השה״י. ב1805 וב1815 שיגרה אה״ב משלחת־ענשין נגד שודדי־הים בטריפולי (לוב) ובאלג׳יר. אח״כ נאלצה לפעול נגד הבוקנירים (ע״ע), שפעלו במפרץ מכסיקו, עד ראשית המאה ה19, בהנהגת הצרפתי ז׳ן לפיט (Laffitte). ב1816 הפגיזו האנגלים את קן שודדי־הים הערבים באלג׳יר. ב1830 תפסו הצרפתים את כל אלג׳יריה, ולמעשה בא הקץ על השה״י בימה״ת. להוציא שודדי־ים שפעלו בין איי יוון, עד 1850 לערך.

מהירותן של אניות־הקיטור והשיפור בדרכי־הקשר חיסלו למעשה את השה״י עד ראשית המאה ה20, מלבד בכמה אזורים נידחים — המפרץ הפרסי („חוף שודדי־הים״), מאלאיה, מימי הודו־המזרחית, חופי סין ונהרותיה — שגם בהם נעלם השה״י כמעט כליל כשהונהגו הסיורים האויריים. לאחרונה (1977) נמסר על ש״י בחופי ניגריה.

וע״ע ספנות וכלי־שיט, עמ׳ 244—250.

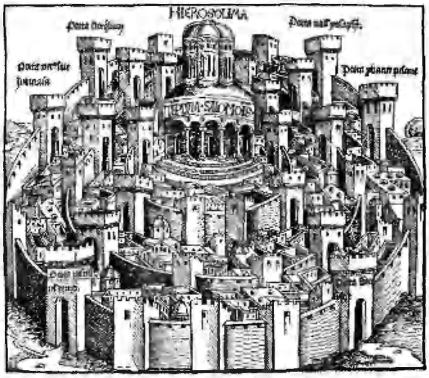
משנות ה60 של המאה ה20 התפתח בעולם השוד האווירי (Hijacking) — תפיסת מטוסים, על נוסעיהם, בשעת טיסה. בצד הדרישה לכופר־כסף, מניעיו של השוד האווירי הם בד״כ מדיניים, ולכן עדיין לא הסכימו מדינות העולם על אמצעי־מנע יעילים. אם־כי 76 מדינות חתמו (דצמבר 1970) על אמנה בדבר הענשת שודדי־מטוסים. וע״ע תעופה.

א. בשן (שטרנברג), הקורסארים הברברים וקשריהם עם היהודים באגן המערבי של הימה״ת במאות הס״ז—י״ח (בתוך: הים התיכון ומקומו בתולדות ישראל והעמים ותרבותם), תש״ל; C. Johnson, *A General History of Pyrates*, 1725, 1925/7²; H. A. Ormerod, *Piracy in the Ancient World*, 1924; P. Gosse, *The History of Piracy*, 1932; J. Merrien, *Histoire mondiale des pirates, filibustiers et negriers*, 1959; E. W. Faller, *Gewaltsame Flugzeugentführungen aus volkerrechtlicher Sicht*, 1972.

פ. פ.

שֶׁדֶל, הַרְטמַן — Hartmann Schedel — (1440—1514), רופא, הומניסט וכרוניקן גרמני. יליד נירנברג. למד רפואה בליפציג ובפדובה, וב1480 שב לעירו. בספרו Liber Chronicarum („ספר הכרוניקות״), 1493, ליקט כרוניקות קדומות והביא חיתוכי־עץ רבים שתיארו אירועים ביבליים, ערים גרמניות ועוד. ב1504 י״ל ספרו Liber Antiquitatum („ספר הקדמוניות״). ספרייתו, שכללה יותר מ300 כ״י וכ100 ספרים מודפסים, עכרה לידי יעקב פוגר (ע״ע), ועתה היא בספריה הלאומית במינכן.

R. Stauber, *Die Schedelsche Bibliothek*, 1908, 1969²; L. Sladeczek, *A. Dürer und die Illustrationen zur Schedelchronik*, 1965.



ה. שדל: ירושלים. חיתוך־עץ מתוך ספרו Liber Chronicarum, נירנברג, 1493 (אוסף ערן לאור, ירושלים)

שְׂדֵרוֹת, עיירה בדרום מישור חוף יהודה; 9,000 תוש׳ (1977).

ש׳, המרוחקת 13 ק״מ מחוף הים ו4 ק״מ מרצועת עזה, שוכנת במרכזו של איזור מיושב קיבוצים (ניר־עם, גבים, דורות ואחרים). העיירה בנויה על גבעות כורכר ומוקפת חורשות איקליפטוסים.

ראשית היישוב — מעברה, שהוקמה ב1951 ואוכלסה בכ100 משפחות של עולים חדשים מפרס ומכורדיסטאן. ב1954/5 הצטרפו כ750 משפחות של עולים מצפון־אפריקה, והוחל בבניית יישוב־קבע. הללו מהווים היום 65% מכלל תושבי ש׳. האחרים הם עולים מרומניה (15%), מרוסיה (5%) ועוד. ביסוסה הכלכלי של ש׳ תוכנן תחילה על משקי־עזר ועל עבודה חקלאית ביישובי הסביבה, אך היא סבלה מחוסר תעסוקה וממצוקה בלבלית עד להקמת מפעלי־תעשיה בשנות ה60. כיום מועסקים כ40% מכלל המפרנסים בכ30 מפעלים, חלקם באיזור־התעשיה שבמזרח העיירה וחלקם במפעלים המשותפים לקיבוצים של המועצה־האזורית „שער הנגב״, שמדרום לש׳. המפעלים הגדולים עוסקים בעיבוד תוצרת חקלאית ובייצור מזון, בתים טרומיים וכבלים. העיירה מתלבטת בבעיות חברתיות. עם־זאת היתה ש׳ מהעיירות הראשונות בארץ, שפותחו בהן יחסי שיתוף־פעולה אזורי — בתחומי החברה והחינוך — עם תושבי הקיבוצים שבסביבה. במבללה האזורית ע״ש ספיר ב„שער הנגב״ — שש׳ שותפה בהנהלתה — מתקיימים חוגים מקצועיים מגוונים, וכן לימודים על־תיכוניים בחסות אוניברסיטת באר־שבע.

שדריים (Betulaceae), משפחה של עצים ושיחים חד־ביתיים, נשירים. העלים מסורגים, פשוטים ונישאים על פטוטרות; עלי־הלוואי נושרים מהרה. הפרחים חד־מיניים. הפרחים הזכריים מאורגנים כקבוצות, בנות 3 פרחים כרגיל, הערוכות בעגילים תלויים כלפי מטה; עטיפם כפול, או עפ״ר פשוט, בן 2—4 אונות (לפעמים חסר); מספר האבקנים — 1—4 לפרח, 2—12 לקבוצה. הפרחים הנקביים מאורגנים בקבוצות בנות שניים־שלושה הערוכות בשיבלים קצרות; העלי בודד והשחלה תחתית (או חשופה), בעלת שתי מגורות ונושאת שני עמודי־עלי או עמוד אחד מפוצל. הפרי — אגוזית קטנה אחת עטופה עפ״ר בחפיים ובחפיות או מעורה לפעמים בחפה גדול (דמוי כנפית). הזרע בודד, בעל עובר גדול, בלא אנדרוספרם. מבחינה פילוגנטית קרובים הש״ למשפחת האלוניים (ע״ע). ייחודם של הש״ הוא בצורת התפרחת. ההאבקה — ע״י הרוח. מצויה כאן התופעה המכונה כאלאזוגאמיה, כלו׳ חדירת הנחשון לשק העובר



ענף נושא תפרחות של אלנוס יפאני (Alnus japonica)



ענפים של מיני שדר: 1. Betulanana; 2. B. pubescens; 3. B. utilis

דרך בסיס הביצית ולא דרך הפומה. כן נמצאו במשפחה זאת מקרים של רב־עוּבּריוּת.

במשפחה 9 סוגים וכ 130 מינים. רובּם מוּגבלים בתפוּצתם לאזורים הממוזגים של המחצית הצפונית של כדה"א. הסוגים החשובים ביותר במשפחה הם האלסר (ע"ע, ושם תמ'); הקַרפּינוּס (Carpinus), האלנוּס (Alnus) והשדר (Betula), שהוא הגדול במשפחה (כ 40 מינים). רוב המינים הם עצי־יער ירוקי־קיץ באזורים הממוזגים והקרים; מהם מגיעים אחדים עד לתחום היעד הצפוני ואף לתחום היער האלפיני (Betula nana), ומהם מצויים בגדות נחלים (Alnus). עצם שימש לדלק ולבניין. מינים אחדים של הסוג שדר משמשים לתעשיית־בית זעירה.

יוצאי אירופה בישראל כינו בטעות את מיני השדר — „ליבנה", בשל הקליפה הלבנה של גזעם.

G. H. M. Lawrence, *Taxonomy of Vascular Plants*, 1951.

מ. ז.

שֹהַם, מתתְיָהוּ

(מתתיהו משה פוליקוויץ; 1893, ורשה — 1937, שם), מחזאי ומשורר עברי. ש', בן למשפחת־סוחרים מסרתית אמידה, נתייתם בילדותו וגדל בבית דודו המשכיל. את השכלתו היהודית והכללית רכש אצל מורים פרטיים, והם הכינוהו גם לבחינות־בגרות רוסיות. ב 1915 נשא אשה. מאז היה סמוך על שולחן חותנו, ובספרייתו העשירה השלים את השכלתו.

בכתיבתו הושפע ש' במיוחד מביאליק, ברדיצ'בסקי וטשרני־חובסקי בספרות העברית, ומסטף וויספּינסקי (ע' ערכיהם) בספרות הפולנית, וכן הרבה לקרוא שירה גרמנית קלאסית. שיריו הראשונים הופיעו ב 1919 ב„התקופה". תחילה פרסם בעיקר שירים ליריים ושירה לא־חרוזה. ב 1922 התפרסמה הפואמה הראשונה שלו „קדם", עליה חתם לראשונה בשם ש'. שני מחזותיו המקראיים, „יריחו" (1923) ו„בלעם" (1925, 1928, 1929), נדפסו ב„התקופה". ב 1930 עלה לא"י, אך מקץ שנה חזר מאוכזב לוורשה, ובה שהה ופעל עד מותו. בא"י כתב את מחזהו השלישי והחשוב־ביותר — „צוֹר וירושלים" (תרצ"ג) — ועליו כתב ביאליק: „דרמה זו תיחשב בלי ספק כמאורע בספרותנו, מומנט גדול ומכריע — כוח הביטוי של חשפה העברית בטהרתה ובעזוזה הקדמוני הורם בדרמה זו אל שיא עצום". המחזה זיכּה את ש' ב 1933 בפרס־ביאליק. לפי הצעת ביאליק עיבד ש' — בלא רצון — את המחזה לבימה, אך „הבימה" דחתה גם את הנוסח המתוקן (שאבד בינתיים), בגלל לשונו האַרכ־אית והמפותלת, שלא התאימה לדיבור תאטרוני. בשנים 1934—1937 לימד במכון ללימודי־היהדות בוורשה והיה ראש התאגדות הסופרים והעתונאים העברים שם. באותה תקופה כתב את מחזהו המקראי הרביעי „אלהי ברזל לא תעשה לך" (1937), שבו חזה את השואה. במחזה שם ש' בפיו של גוג — הנלחם בחזון השלום של אברהם — דברים של אידאולוגיה נאצית. מחזהו האחרון, „ישו ומרים" — שהשלים אותו על ערש־דווי — אבד.

ש' הקיף ביצירתו ז'אנרים ספרותיים שונים: שירה לירית — חרוזה ולא־חרוזה — פואמות („אור כשדים", „א"י"), מסות ורשי־מות („ציונים", „הרהורים", „לזרות ולהבר"). אך תרומתו המרכזית לספרות העברית היא ביצירת הדרמה העיונית־הפיוטית שפיתח במח־זותיו המקראיים. ארבעת מחזותיו, הכתובים בטורים שיריים וב„חריזה לבנה", מושתתים על נושאים מקראיים. ש' התכוון לכתוב טרילוגיה שתשקף את התגבשות רוח־האומה: אברהם — האב („אלהי ברזל"); אליהו — הנביא („צוֹר וירושלים"); ישו — הגאולה („ישו ומרים"). הוא חיפש במקרא אבטיפוסים, המייצגים את הקיטוב של הרוח מול האֶרוֹס ושל המונותאיזם מול הפגאניות, ובמתח הקיטוב הזה ראה ביטוי לאידאה העברית. ברוח ברדיצ'בסקי מכריע ש' ב„יריחו" וב„בלעם" לטובת החטא והאֶרוֹס, כביטוי לזכותו של היחיד לאושר. מיזוג התרבו־יות נתפס במחזותיו אלה כדרך לגאולה — כך ב„בלעם", שבו בלעם המקלל הוא המקוּלל, השואף להיטמע בעולם־האור של משה. ב„צוֹר וירושלים" תיאר ש' את המתח שבין האוטופיזם הנבואי לבין ההדוניזם (ע"ע) הפגאני, ע"י יצירת משיכה בין אליהו הנביא לאיזבל, המלכה מצור. אך כבר במחזהו זה חלה תמורה בעמדותיו: בניגוד לעכן ב„יריחו", הנכנע ליִצרו, כובש הנביא את משיכתו לאשה הזרה, שכן הדרך לגאולה כרוכה בהינזרות מהעולם הזר. בהכרעה „הלאומית"־לכאורה התקרב ש' לתפיסותיו של אחד־העם (ע"ע), אף שגם בכתיבתו המאוחרת לא ראה את נצחון הרוח על האֶרוֹס כפופי, אלא כחלק ממאבק בלתי־פוסק. במחזותיו מתייחס ש' למקרא כאל מיתולוגיה; הוא מארגן־מחדש את החומר המקראי, הן בסדר המאורעות והן בצירופיהם, כך שתבנית העלילה יוצרת משמעות חדשה, השונה מזו שבמקור. מחזותיו עמוסים רעיונות פילוסופיים, מהם מערב־אירופיים בני־זמנו (משל שופנהאור, ניצשה, שפנגלר). בעזרת צירופים חדשים ונועזים של התרחשויות היסטוריות הציג ש' את תפיסותיו ההיסטוריוסופיות וגם ביטא מאבקים אידאולוגיים ותר־בותיים בני־זמנו.

חידושו המַרשים של ש' בתחום ה מ ח ז ה ה פ י ו ט י היה בהענקת מעמד דרמתי עצמאי לציור הפיוטי, שהיה בעל פונקציה קישוטית בלבד במחזות ההשכלה. ש' השתמש בציור הפיוטי ליצירת מערכות מוטיוויות, המלַוות את העלילה, ולאפיון עולמו הרוחני, הפסיכולוגי והמיתי של הגיבור.

מחזותיו של ש' הם ספרותיים יותר משהם תאטרוניים; גודש עיוני רב ותחביר מפותל וארכאי הכשילו את הצגתם על הבימה. מאידך־גיסא, עצמיותו הסגנונית — השימוש בחמרים הלשוניים המקראיים על דרך העיבוד והחידוש, ולא על דרך החיקוי — היא אף מקור עצמתה האמנותית של יצירתו.

ש' תרם תרומה נכבדה גם לז'אנר של הפואמה העברית, בייחוד ביצירה „גדיש" (1931), שביאליק הפליג בשבחה. בתביו הופיעו במקובץ בתשכ"ה.

ב"צ בנשלום, יצירתו האחרונה של מ. ש' (גליונות, 14), תש"ג; ד. סדן, בין דין לחשבון, 86—90, תשכ"ג; י. בהן, מ. ש'; חייו ויצירתו, תשכ"ה; ר. קרטין־בלום, דמות ודימוי ב„ציר וירושלים" (מולד, כ"ג), תשכ"ה/ו; הנ"ל, מוטיבים ציוריים ב„אלהי ברזל לא תעשה לך" (שם, כ"ד), תשכ"ז/ח; ג. שקד, המחזה העברי ההסטורי בתקופת התחיה (מפתח בערכו), תש"ל; R. Kartun-Blum, *From Tyre to Jerusalem; The Literary World of M. S.*, 1969.

ר. ק־ב.

שַהְרַסְתַּאנִי, מֻחמד בֶּן עַבְּד אל־כַּרִים א(ל)־ محمد بن عبد الكريم الشهرستاني

— (1076 ? שַהְרסתאן [ח'ראסאן] — 1153, שם), החשוב בסופרים המוסלמים ביה"ב שכתבו על ענייני דת. ש' חיבר חיבורים אחדים בנושאי ה„כלאם" (ע"ע), תולדות המלו־

מדים והפילוסופים, והפילוסופיה. ספרו החשוב הוא كتاب الملل والنحل („ספר האמונות והכתות"), ובו הוא סוקר את השיטות הדתיות והפילוסופיות המוכרות לו, ומסדרן לפי מידת ריחוקן מהאורתודוכסיה המוסלמית. ש' דן ב„מעתזלה", ב„שיעה" לפלגיה, ב„בעלי הספר" (היהודים והנוצרים) בזורואסטרים, במניכאים ובעובדי־הכוכבים מכת הצאבים (ע' ערכיהם). בפרק מיוחד מתפלמס ש' עם דעות הפילו־סופים היוונים, שהכירן מכתבי אבן־סינא (ע"ע). הספר מסתיים בפרק על דתות הודו. למרות גישתו המוסלמית האורתודוכסית כותב ש' באופן אובייקטיווי, ומגלה עניין בתורות הזרות לו. הספר תורגם לגרמנית באמצע המאה ה19, ומשמש מקור חשוב־ביותר לחקר הדתות. — ש' היה ממניחי־היסוד למדע המחקר־המשווה של הדתות, שפרח באסלאם ביה"ב.

שו, ארוין — Irwin Shaw — (נו' 1913), מחזאי, תסריטן ומספר אמריקני, יהודי. ש' זכה להכרה מיידית כשהוצג מחזהו האנטי־מלחמתי Bury the Dead („קברו את המתים"), 1936, העוסק בקבוצת חיילים שנהרגו בקרב אך מסרבים להיקבר. ממחזותיו האחרים: Sons and Soldiers („בנים וחיילים"), 1943; The Assassin („הרוצח"), 1946; והקומדיה Children from their Games („ילדים ממשחקיהם"), 1963.

ש' שירת במלה"ע II (במזה"ת ובאירופה), ובעקבותיה פרסם את רומן המלחמה The Young Lions (עבר': „כפירי אריות", תשי"א), 1948, שזכה להצלחה רבה. הרומן מספר בדרמתיות את קורותיהם של חייל גרמני ושני חיילים אמריקנים, ועוסק גם באנטישמיות בצבא. מספריו האחרים: Report on Israel („דו"ח על ישראל"), 1950 — רשמיו אחרי ביקור; Lucy Crown (עבר', תשי"ט), 1956; Voices of a Summer Day („קולות יום קיץ"), 1965; Evening in Byzantium („ערב בביזאנטיון"), 1973. קבצים אחדים של סיפורים קצרים זכו לתשבחות על הטכניקה המעולה. הרומן Rich Man, Poor Man (עבר': „העשיר והעני", 1974), 1970, על 3 דורות של משפחה ממוצא גרמני באה"ב אחרי מלה"ע II, קצר הצלחה כסדרה טלוויזיונית. לאחרונה י"ל: Beggarman, Thief („פושט־יד, גנב"), 1977. עוד י"ל בעברית: „שבועיים בעיר זרה", 1961; „שקיעה בקאן", 1974.

J. Bainbridge, *Another Way of Living*, 1968; J. Vinson (ed.), *Contemporary Novelists*, 1973.

שו, ג'ורג' ברנרד — George Bernard Shaw — (1856—1950), מחזאי, מספר ומבקר אנגלי־אירי. נולד בדאבלין למשפחה פרוטסטנטית. חוץ מאהבת המוסיקה שירש מאמו, ושנאת האלכוהול שבאה אליו ממראה אביו השיכור. לא שאב הרבה מהסביבה התרבותית הדלה שגדל בה. ב1876 עבר ללונדון וכתב 5 רומאנים, אבל לא הצליח אז להוציאם. מ1885 החל להתפרסם כמבקר מוסיקה, אמנות, ספרות ותאטרון. ב1884 היה ממייסדי אגודת הפבינים (ע"ע; וע"ע סוציליזם, עמ' 570/1), קבוצת סוצי־אליסטים משכילים בראשותם של סידני וב (ע"ע) ואשתו, וב1889 ערך עבורם ספר מסות על נושאים סוציאליסטיים. מגמה פוליטית וחברתית זו בולטת בכתבי ש', והוא תרם רבות לקידום הרעיון הסו־ציאליסטי באנגליה ולהפיכתו לאפנה אינטלקטואלית בקרב המעמד הבינוני.

ש' כמחזאי הושפע מאיבסן, כפי שמעידה החוברת The Quintessence of Ibsenism („עיקרי האיבסניזם"), 1891. ש' קיבל מאיבסן את השימוש בתאטרון לליבון בעיות חברתיות. כדוגמת איבסן, גם ש' ביקש לתקן את עיוותי החברה ולהוקיע את הצביעות שלה, אלא שאת הקדרות של קודמו החליף בעליצות, בשנינות ובדמיון. באחד ממחזותיו הראשונים — Candida, 1894, הציג ש', בעקבות „בית־הבובות" של איבסן, אשה „משוחררת". שאר מחזותיו המוקדמים: Widowers' Houses („בתי האלמנים"), 1892, על נושא שכונות העוני; Mrs. Warren's Profession („מקצועה של גב' וורן"), 1893, על בעיית הזנות (הצגתו נאסרה באותה העת); Arms and the Man (עבר': „נשק והאדם", 1974), 1894, נגד יחס רו־מנטי לאהבה ולגיבורי המלחמות. Caesar and Cleopatra, 1898, הוא מחזה היסטורי־כביכול שבו הציג ש' את קלאופאטרה כצעירה מפו־נקת וילדותית ואת קיסר — כפילוסוף מזדקן. את סיפור אהבתם הציג בלא כל גוון ארוטי. כאן הפגין ש' את חיבתו לפאראדוכס, בעקבות הסאטיריקן בן־דורו ס. בטלר (ע"ע). מבטלר למד גם את הספקנות לגבי אנשי־מקצוע המסנוורים את הציבור במומחיותם המדומה, ובמחזהו The Doctor's Dilemma („הדילמה של הרופא"), 1906, תקף את יומרנותם של הרופאים. תקופתו הגדולה החלה עם Man and Superman („אדם ואדם עליון"; עבר' [בחלקו]: „דון ז'ואן בגיהנום", 1957), 1903, שבו פיתח שיטה אבולוציונית מקורית, כפי שהסביר זאת גם במבוא הארוך לטקסט המודפס. גיבור המחזה, ג'ק טנר, הוא הגלגול המודרני של דון חואן (ע"ע, עמ' 186), אבל אין הוא רודף־נשים כקודמו, שכן תפקיד הרדיפה עובר לאשה אן, וטנר אינו אלא קרבן של „כוח־החיות" המתגלם בה. האשה צדה בלא־היסוסים את האיש הנחוץ לה להמשך התהליך האבולוציוני, שמטרתו הסופית — יצירת האדם העליון. קומדיה אכסטראוואגאנ־טית זו אימצה את דעות ניצשה (ע"ע, עמ' 166/7) והשתעשעה גם בהפיכה „ניצשאנית" של המוסכמות במוסר ובחברה. הרעיון האבו־לוציוני חזר אח"כ כנושא מרכזי ב Back to Methuselah („חזרה למתושלח"), 1921 — יצירה ארוכה מורכבת מ5 מחזות המגוללים את תולדות האנושות מאדם וחוה עד „האדם העליון" הנבון והחי חיי־נצח, בעתיד הרחוק, בשנת 31,920 לסה"נ. ב Major Barbara („רב־סרן ברברה"), 1905, פנה ש' אל נושא הדת ולגלג על מאמצי חיל־הישע לתקן את החברה, אע"פ שהוא בעצמו נהנה מתרומות ממקורות מפוקפקים, כגון יצרני הוויסקי. שאלת הנצרות העסיקה אותו שוב ב Androcles and the Lion („אנדרוקלס והארי"), 1912, על רקע רדיפות הנוצרים ברומא העתיקה (ע"ע אנדרוקלוס, עמ' 342). Pygmalion (עבר': „פיגמליון" [ע"ע], תשי"ד), 1913, הוא אחד המחזות העליזים ביותר מסוג „הקומדיה של הנימוסים", ובו כיוון ש' את חציו אל החברה הגבוהה: הוא הציג מומחה לפונטיקה (פרופ' היגינז, בן דמותו של ה. סויט [ע"ע]), שהצליח ללמד מוכרת־פרחים צעירה לדבר אנגלית במבטא טרקליני מעודן, והוכיח בכך, שאין יתרונה של האצולה על הפרולטריון אלא במבטאה בלבד. הופעתה של ליזה בת עובד־הנקיון בסלון של אמו של היגינז — היא אחת התמונות העשירות־ביותר בתולדות הקומדיה בכלל. יצירה זו תורגמה לשפות רבות, והצליחה גם כסרט, וכמחזמר My Fair Lady („גברתי הנאווה"), 1956. Heartbreak House („בית שברון־הלבב"), 1919, מתמקד, כמו הרבה ממחזותיו של ש', בדושיח רעיוני בין דוברים המייצגים גישות שונות לבעיות חברה ומדינה. במבוא למחזה זה העיר ש' על מידת תלותו בתאטרון של צ'כוב, והרבה פרטים במחזה, ובכלל זה הטון הפסימי השורר בו, אכן מזכירים את צ'כוב, אם כי התפאורה (חדר בבית שאנגלי אכסצנטרי שיווה לו צורת אניה) דומה לרקע של תאטרון האכס־פרסיוניסטי. Saint Joan (עבר': „יוהנה הקדושה", תשי"ג), 1923,



ג'ורג' ברנרד שו. דיוקן עצמי

הוא המחזה הרציני וכן המוצלח ביצירותיו, שנועד להתחרות בגדולי המחזאים שעסקו בדמותה של ז'ן ד'ארק (ע"ע). במקום להציגה כמופת של גבורה (כפי שעשה שילר) או כזוממת מזימות שטניות (כמו שיקספיר), תיאר אותה ש' כבחורה תמימה שאינה מבינה את הכוחות ההיסטוריים הפועלים מסביבה (ראשית התהוותן של המדינות הלאומיות המודרניות) והולכת אחרי ה„קולות" וה„חזונות" שלה. במקום מצביאה וכובשת, הוא ראה בה עוד אשה משוחררת (כדוגמת קנדידה) המתמרדת נגד הממסד. כדי להסיח את דעתו של הצופה מסופה הטראגי (דבר שאינו הולם את רוח התאטרון ה„שאוויאני") הוסיף ש' אפילוג מבדח: ז'אן, לאחר שנשרפה על המוקד, מופיעה בחלום לדופן שארל ומספרת לו בעליצות על החלטת הכנסיה הקתולית מ־1920 להעלותה למעלת קדושה. כאן ובמחזות אחריב מתייחס ש' לנושאים היסטוריים תוך ראיה דיאלקטית: התמורות הגדולות בהיסטוריה הן תוצאה של התנגשות־כוחות מעבר למישור האישי. עם הופעת המחזה הזה הגיע ש' לשיא הצלחתו, וב־1925 הוענק לו פרס־נ ו ב ל לספרות.

במחזהו Geneva (1939) תיאר ש' את המצב המדיני בעולם ערב מלה"ע II, את תכנית המחזה שינה משיצאו הגזירות האנטי־יהודיות של מוסוליני, שבגללן חדל להיות חסידו של הרודן. במחזה הושמה בפי דמות י ה ו ד י ת הטענה שהרדיפות נגרמות בשל קנאתן של האומות נוכח כשרונם העדיף של היהודים. במחזה מופיעים היטלר (בכינוי Battler) ומוסוליני (בכינוי הבומבאסטי Bombardone) ודמויות אחרות של התקופה, והם מפגינים את רדידות מחשבתם וחוסר־אנושיותם. הזוועות העתידות של מלה"ע II לא נחזו כאן אלא בחלקן.

כמות היצירה התאטרונית של ש' היא כמעט בלא תקדים: כ־50 מחזות שהאחרון בהם, Buoyant Billions („המיליארדים של בוינט"), הוצג ב־1948, בשנתו ה־92. ש' היה אמן בעל דמיון עירני, שנקט תכסיסי־הלם כדי לעורר את מחשבתו של הצופה. הוא שלל את התנועה האסתטית של שלהי המאה ה־19 שדגלה באמנות לשם אמנות. בשבילו הבשורה היא העיקר, והוא נהג להקדים למחזותיו הקדמות ארוכות להסברת רעיונותיו; מי שמוכן להעמיק בקריאת המבוא, פטור לדידו של ש' מהחובה לחזות בדרמה על הבימה. אלא שמבלי להתכוון לשלמות האסתטית היה ש' איש תאטרון מובהק. הדיאלוג במחזותיו מצטיין בשנינות ובחריפות הסגנון, ויש בו קסם לצופים ואתגר לשחקנים. רבים סבורים שבתולדות הקומדיה תופס ש' את המקום השני אחרי אריסטופנס. ש' מת בגיל מופלג וייחס את אריכות־ימיו לצמחונות שאימץ לו מנעוריו ולרצון־החיים, שבכוחו לגבור על המוות. „אין מוות טבעי: יש רק חיים טבעיים ונצחיים" — היה אומר. את הונו הוריש למימון מחקרים על רפורמה של האלפבית האנגלי. וע"ע אנגלית, ספרות (כרך מיל', עמ' 268).

ש' היה נשוי מ־1898 לאשה אירית בעלת דעות מתקדמות (מתה ב־1943). פרשיות־אהבה שלו עם שתי שחקניות נודעות (א. א. טרי [ע"ע] וגב' פטריק קמבל [Campbell]) הונצחו בחליפת־מכתבים מעניינת (י"ל 1949/52). על הבימה ה ע ב ר י ת הוצגו מחזותיו הגדולים. תורגמה לעברית גם מסתו: „מורה־דרך לאשה המשכלת אל הסוציאליזמוס והקפיטליזמוס", א'–ג', תרצ"א/ג.

י. ירושלמי, על ג', ב. ש' בעברית; ביבל' (במה, 72, 40—46, 1977; A. Henderson, *B. S.: Playboy and Prophet*, 1932; W. Irvine, *The Universe of G.B.S.*, 1949; C. E. M. Joad, *S.*, 1949; E. Bentley, *B. S.*, 1950; St. J. Ervine, *B. S.; His Life, Work, and Friends*, 1956; J. B. Kaye, *B. S. and the Nineteenth Century Tradition*, 1958; M. Meise, *S. and the Nineteenth Century Theater*, 1968[2]; F. Denninghaus, *Die dramatische Konzeption G. B. S.s*, 1969; L. Crompton, *S. the Dramatist*, 1971; P. A. Hummert, *B. S.'s Marian Romance*, 1973; M. Valency, *The Cart and Trumpet; The Plays of G. B. S.*, 1973; A. Turco, *S.'s Moral Vision*, 1976.

א. ה. - פי.

שו, סר (וִילְיַם) נֵפִּיר – Sir (William) Napier Shaw – (1854, ברמינגהם — 1945, לונדון) מטאורולוג אנגלי. ש' נודע בהפצת השימוש ביחידת־הלחץ מ י ל י ב ר, הנוהגת גם כיום לציון הלחץ האטמוספירי במפות מטאורולוגיות־סינופטיות; 1 מיליבר=1000 דין/סמ"ר. יחידה זו שימושית, משום שהיא מסדר־גודל של השינויים בלחץ האטמוספירי המשפיעים על דינמיקת האוויר בממדים גדולים. ש' גם פיתח מפה תרמודינמית מיוחדת לרישום נתוני־רום אטמוספי־ריים, הידועה כ*טפיגרמה*; ציריה הם הטמפרטורה והאנטרופיה, בהתאמה. היא משמשת עד היום לחקירת היציבות האטמוספירית ולקביעת הגובה של בסיס ענן ופסגתו (ע"ע מטאורולוגיה, עמ' 47, ושם ציור 3). בין פרסומיו של ש' נודעות עבודותיו שקובצו ב־Manual of Meteorology (1926/31).

שׁוֹאָה (אנג' holocaust), מושג שנתייחד לציון חורבן יהדות־אירופה בשנים 1933—1945, כשהוכחדו, בידי הנאצים (ע"ע גרמניה, עמ' 471—479; מחנות רכוז; נציונלסוציאליזם; נציונלסוציאליס־טית, מפלגה) ועוזריהם, כ־5,800,000 יהודים. ראשיתה של המדיניות הנאצית המתוכננת נגד היהודים — במעשי טרור, בבידוד חברתי, בגזירות כלכליות, באפליה חוקית ובהוצאתם משטח הרייך הגרמני, וסופה — ביצוע ת כ נ י ת להכחדה (גרמ' Vernichtung) מוחלטת של היהודים. מדיניות זו בוצעה, בהנחייתו של א. היטלר (ע"ע), בידי המנגנון הנאצי, בידי הרשויות השונות של המדינה הגרמנית וכן בסיועם הפעיל של חוגים פרו־נאציים ואנטישמיים בשטחים שכבשה גרמניה במהלך מלה"ע II ובמדינות־גרורות. האיבה ליהודים, ששימשה בסיס למדיניות הנאצית בכל שלביה, ינקה מהאנטישמיות (ע"ע) המסרתית ומגילויה הקיצוני — האנטישמיות הגזענית (ע"ע, שם, עמ' 528—543). הש' העמידה את הציבור היהודי במבחן היס־טורי שלא היה כדוגמתו בתולדות ישראל במהותו ובממדיו. המיוחד במעמד היהודי בתקופה הנאצית היה, שכל אדם ממוצא יהודי — ללא הבדלי מין, דת, גיל, או השקפת־עולם — נידון להירצח. ההוצאה־לפועל של התכנית ל"פתרון־כולל של בעיית היהודים" בידי גרמניה הנאצית נעשתה בזמן ה מ ל ח מ ה ו ב ח ש א י ו ת מופלגת. לתופעה כזאת אין תקדים בתולדות האנושות ועליה לשמש אות־אזהרה לעמי העולם. לחורבן יהדות־אירופה השלכות עמוקות על שאלת קיומו של העם היהודי בגולה ועל מערכת־היחסים בינו לבין העמים האחרים.

מ ד י נ י ו ת ה ה ש מ ד ה ה נ א צ י ת. שלב I (1933—1939). עם עליית הנאצים לשלטון בגרמניה (30.1.1933) התפתחה מדיניותם כלפי היהודים בשני מסלולים: פרסום חוקים וצווים, שהקנו לגזירות על היהודים בסיס משפטי, וכן מעשי־אלימות ללא אחיזה פורמלית בחוק. אחרי הבחירות לרייכסטאג (5.3.33), שבהן קיבלו הנאצים למעלה מ־40% מהקולות וזכו לרוב מוחלט בעזרת בעלי־בריתם, הוחל בחקיקה אנטי־יהודית שנועדה לסלק את היהודים מהחיים הציבוריים ולאלצם לנטוש את גרמניה.

ב־9.3.33 פקד גל של פרעות את יהודי ברלין; ב־11.3.33 התפרצו אנשי „פלוגות־הסער" הנאציות (Sturmabteilung [S.A.]) לבניין ביהמ"ש בברסלאו (ורוצלב) וגירשו ממנו את היהודים — שופטים, פרקליטי־מדינה ועורכי־דין. באותו חודש פגעו ביהודים גם בערים אחרות בגרמניה. ב־1.4.33 הטילו הנאצים חרם כלכלי על יהודי גרמניה, שהמשכתו נמנעה — כנראה, בשל מחאות ברחבי־העולם



מגן דוד נחרט על מצחם של יהודים

ומחשש מפני שיבושים בכלכלה. ב 7.4.33 פורסם „חוק להשבת הפקידות המקצועית על כנה" שקבע את הקף המושג „לא־ארי" — כלו' יהודי, עד פרסום חוק נירנברג (ר' להלן; וע"ע גזע, עמ' 576). על יסוד חוק זה פוטרו מהשירות הממשלתי כ 2,000 יהודים. ב 22.4.33 הופסקה עבודת רופאים יהודים בקופות־חולים. באותה שנה צומצם מספר הסטודנטים היהודים במוסדות להשכלה־גבוהה והותאם למשקלה היחסי של האוכלוסיה היהודית — פחות מ 1%. ב 29.9.33 בוטלה חברותם של אנשי־אָמנות יהודים באיגודי־האָמנים הגרמניים. ב 1934 הואט קצב הפעלת הגזירות נגד היהודים בשל קשיים פנימיים, אך עם התחזקות המשטר ב 1935 גברה שוב המדיניות האנטי־יהודית: פרעות ברחוב הראשי בברלין — ה„קורפירסטנדאם" (יולי 1935), ובעיקר — „חוקי נירנברג" (ע"ע, עמ' 201; 15.9.35), שכללו את „חוק אזרחי־הרייך" — רק בעלי דם גרמני הם אזרחי־הרייך ורק להם זכויות־פוליטיות מלאות, ואת „חוק־החגנה על הדם־הגרמני ועל הכבוד־הגרמני", שאסר נישואים ויחסי־מין בין יהודי לבין מי שדמו גרמני, וכן העסקת נשים גרמניות מתחת לגיל 45 במשק־בית יהודי וגם הנפת הדגל הגרמני בידי יהודים. תוספות לחוק זה הגדירו, בין השאר, מיהו יהודי (מי שלפחות 3 מהורי־הוריו היו יהודים או מי שרק 2 מהורי־הוריו היו יהודים והוא עצמו בן דת־משה או נשוי ליהודי) ומיהו בן־תערובת (שרק 2 מהורי־הוריו היו יהודים, והוא עצמו לא נישא ליהודי). ב 1936 שוב מותנה המדיניות הנאצית כלפי היהודים בגלל קיום האולימפיאדה בברלין ורצונה של גרמניה לבסס את מעמדה הבי"ל. ב1938 תכפו והוחמרו החוקים האנטי־יהודיים והתרבו מעשי־בריונות שארגנו רשויות נאציות שונות: נחקק חוק בדבר „שינוי־שמות", שחייב להוסיף „ישראל" לשמו של כל גבר יהודי ו„שרה" — לשמה של כל אשה יהודיה (5.1.38); בוטל מעמדן המשפטי המוכר של הקהילות היהודיות בגרמניה (מארס); הוטלה חובת־רישום של הרכוש היהודי לקראת החרמתו (אפריל); ב 15.6.38 הושלכו כ 1,500 יהודים למחנות־ריכוז; ב 23.6.38 חויבו יהודים בכל הגילים לשאת תעודות־זהות; ביוני הודחו הרופאים היהודים ממקצועם ובאוגוסט — עורכי־הדין; ב 5.10.38 בוטל תקפם של דרכוני היהודים. על דרכוני היהודים שהיגרו מגרמניה הוטבעה האות J (Jude). ב 28.10.38 החלו מאסרי יהודים בעלי אזרחות־פולנית ותוך כמה ימים הובלו כ 17,000 יהודים לגבול הפולני. השלטונות הפולנים סירבו לקבלם וכ 5,500 מהם רוכזו בתנאים קשים בעיירת־הגבול בְּנצ'ן (Zbąszyn ; Bentschen). ועידת אוויאן (יולי 1938), שנועדה למצוא מקומות־מקלט למהגרים יהודים מגרמניה ולא עלה בידה, גילתה את אזלת־ידן של אומות־העולם. באותה עת הגיעו הנאצים למסקנה שמטרתם העיקרית — פינוי הרייך מיהודים — לא תושג באמצעים חוקיים בלבד. לכן, תוך ניצול עובדת ההתנקשות של ה. גרינשפן (ע"ע, כרך מיל') בעובד השגרירות הגרמנית בפריס (כתגובה על התעללות הנאצים במשפחתו), ארגנו הנאצים את פרעות „ל י ל ־ ה ב ד ו ל ח" (Reichskristallnacht; כּוּנה כך בגלל שברי־הזכוכית הרבים) — 9/10.11.38. ברחבי גרמניה נופצו חלונות בדירות ובעסקים יהודיים, נשדד רכוש והועלו באש כ 250 בתכ"נ. אלפי יהודים הוכו והושפלו וכמה עשרות נרצחו. כ 30,000 יהודים הושלכו למחנות־ריכוז.

אחרי שאוסטריה (ע"ע, עמ' 968) נכבשה וסופחה (Anschluss; 13.3.38), סבלו 185,000 היהודים שבתחומה פגיעות חמורות־יותר מאלה שסבלו יהודי גרמניה. ב 20.8.38 הוקם בווינה „המוסד המרכזי להגירת היהודים" (Zentralstelle fur jüdische Auswanderung), וב 24.1.39 נפתח בברלין „המרכז הארצי להגירת היהודים" (Reichs-zentrale fur judische Auswanderung). מוסדות אלה, שבראשם עמד ה„גסטפו", אָכפו הגירת יהודים תוך שדידת רכושם. עם כיבוש צ'כוסלובקיה (15.3.39; ע"ע צ'כוסלובקיה, עמ' 708/9; 716/7) הועמדו 118,000 היהודים, תושבי פרוטֶקטוֹראט בוהמיה־ומוראוויה, בשליטה נאצית ישירה — ואף עליהם הופעל לחץ־להגירה. וכך, ערב פרוץ מלה"ע II, נמצאו בתחום־השליטה הגרמני כ 400 410 אלף יהודים, לאחר שהיגרו כ 400,000.

ת ג ו ב ת יהודי גרמניה. ב1933 הבינו יהודי גרמניה שיש להגיב על מדיניות האַפליה והדיכוי של הנאצים. לאחר נסיון ראשון (אביב 1933), שלא עלה יפה, הוקמה (17.9.33), מתוך יזמה יהודית, „הנציגות הארצית של היהודים בגרמניה" (Reichsvertretung der Juden in Deutschland), שבה נטלו חלק הארגונים המרכזיים של יהודי גרמניה („האגודה המרכזית", התאחדות ציוני גרמניה, ברית חיילי החזית, איגוד הקהילות וקהילת ברלין). במקביל ל„נציגות" הקימו אותם גופים את „המרכז לעזרה ולשיקום" שפעל בהגירה ובסעד, בהכשרה־מקצועית לבני־נוער ולמבוגרים שנדחקו מעסקיהם; אמנים יהודים



לזר סגל: פוגרום, שמן, 1936/7

שגורשו ממקומות עבודתם הקימו בעזרת „המרכז" מסגרות יהודיות: „איגוד לתרבות" — שהפעיל תאטרון, אופרה, בימת־בידור ותזמורת; כן נוסדו „בתי מדרש" מודרניים ללימודי־יהדות וללימודים כלליים שנועדו גם להחזיר ליהדות את המתבוללים ולהבטיח עמידה גאה של יהודי גרמניה.



הטלאי הצהוב. תולנר

רבים מיהודי גרמניה בחרו בהגירה כבר ב 1933. מ 1935 עודדו הגירה גם הארגונים היהודיים המרכזיים. אך רק מדינות בודדות קיבלו מהגרים יהודים. מ 1933 עד 1941 היגרו מגרמניה כ 267,000 יהודים — כמחצית ממספר יהודי גרמניה. ב 1939 ביטלו הנאצים את „הנציגות הארצית של היהודים בגרמניה", והקימו (4.7.39) ע"פ חוק את „האיחוד הארצי של היהודים בגרמניה" (Reichsvereinigung der Juden in Deutschland), שנועד לקדם את מדיניותם בשאלה היהודית ובעיקר — לזרז את הגירת היהודים מתחומי הרייך. בראש „האיחוד הארצי" הוסיפה לעמוד המנהיגות היהודית הקודמת. אנשי ההנהגה היהודית בגרמניה היו מעוניינים בקיום נציגות מרכזית, אף אם פעלה בתוקף מינוי מצד הנאצים. בעמדתם העצמאית לא חל שינוי. בתקופה מסוימת הורשו ראשי „האיחוד הארצי" לצאת את גבולות גרמניה, אלא שמתוך רגש האחריות כלפי בני־קהילתם במצוקתם — הם בחרו להישאר.

„האיחוד הארצי" המשיך (גם אחרי 1939) בפעולות חינוך וסעד. ב 1941 נסגרו בתה"ס התיכוניים היהודיים והנוער מגיל 14 חויב בעבודת־כפיה. רק ב 30.11.42 נסגרו בפקודת השלטונות בתה"ס היסודיים של היהודים. „האיחוד הארצי" בוטל ב 10.11.43, כשגרמניה „טוהרה" מהאוכלוסיה היהודית. אז נמצאו בה רק כ 10,000 איש שנחשבו יהודים לפי „חוקי־נירנברג".

למרות שבגלל בידודו, פיזורו ומספרו הקטן של המיעוט היהודי בגרמניה לא התארגנה התנגדות פעילה למשטר הנאצי, היו מספר נסיונות התנגדות: בהמבורג פעל „איגוד הסוציאליסטים היהודים", שחבריו ניהלו תעמולה אנטי־נאצית, וחניכי "השומר הצעיר" ו„החלוץ" הפיצו כרוזים נגד משטרו של היטלר. בשטוטגרט תכנן סטודנט יהודי, הלמוט הירש, לפוצץ את בניין עתון ה„שטירמר" (ע"ע אנטישמיות, עמ' 541/2) ואת תחנת־הרכבת המרכזית בעיר. הוא נאסר (12.1936) והוצא להורג. הקהילה היהודית שם ארגנה הברחות־גבול לנמלטים ממחנות־ריכוז ולאנשי־מחתרת. קבוצת צעירים יהודים, בראשות הרברט באום, ניהלה פעילות־מחתרתית ענפה. בארגון היו כמה עשרות חברים, שמניעיהם היו בד"כ קומוניסטיים, אך בלוויית נימה יהודית. מראשית 1941 קיימו חברי קבוצת־באום קשר עם קבוצה יהודית אחרת, שבראשה עמד היינץ יואכים, ושחלק מאנשיה היו בעבר חברי תנועות־נוער ציוניות. קבוצת־באום הפיצה חומר־תעמולה לנשים גרמניות בברלין ובו קריאה נגד המשך־המלחמה ונגד התמיכה בשלטונות של היטלר. ב 13.5.42 הציתו אנשיו של באום תערוכה אנטי־סובייטית שערכו הנאצים בברלין. כעבור יומיים נאסרו רוב אנשי המחתרת. הואשמו בתעמולה נגד הנאצים ובהסתה להניח את הנשק, ו 22 מהם הוצאו להורג. גם מהיתר, שנידונו לעבודת־פרך, לא נשארו בחיים אלא 3 בלבד. כנקמה על מעשיה של קבוצת־באום נאסרו כ 500 יהודים, 250 מהם נרצחו בו ביום והנותרים הומתו במחנות־ריכוז.



ב 22.10.42 התקוממה קבוצת צעירים יהודים מגרמניה במחנה־הריכוז זאקסנהאוזן, כשנודע שמספר גדול של יהודים עומדים להישלח להשמדה. ההתקוממות דוכאה והצעירים נשלחו לאושוויץ (ע"ע אושוויץ־בירקנאו). גם בזה"כ המשיכו יהודים ליטול חלק בפעילות מחתרתית באותו מחנה.

השפעת הנאצים מחוץ לגבולות גרמניה. עם עליית היטלר לשלטון הורגשה השפעת האנטישמיות הנאצית במדינות רבות באירופה. חלק מהאנטישמים הוסיפו על העוינות המסרתית ליהודים גם את העקרונות והשיטות הנאציים. בפולניה (ע"ע, עמ' 447—449) התרבו הפרעות ביהודים אחרי 1933: התפרצויות — כעין־פוגרומים — בשווקים, ברחובות ובמוסדות להשכלה־גבוהה; החרפת החרם־הכלכלי והרחקת יהודים מארגונים מקצועיים כלכליים. בפוגרום בעיירה פשיטיק (מארס 1936) היו אף קרבנות בנפש. ב 1934 הוקם בפולניה ארגון אנטישמי קיצוני ושמו „המחנה הלאומי הראדיקאלי" (O.N.R.) שהנאצים שימשו לו מופת.

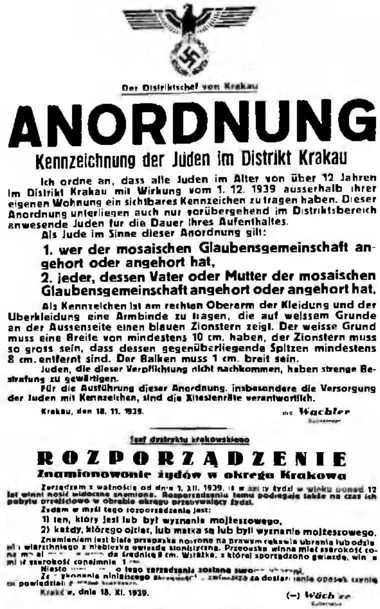
הונגריה (ע"ע, עמ' 868/9) היתה בין המדינות הראשונות באירופה ששילבה יסודות אנטישמיים־גזעניים בחוקיה. ב 1920 הונהג חוק „נומרוס קלאוזוס" (ע"ע) במוסדות להשכלה גבוהה. גם מומרים ניתן היה להגדיר כיהודים. החוק „לשיווי־המשקל החברתי והכלכלי" (1938), שלפיו לא יעלה חלקם של היהודים במספר מקצועות ועיסוקים על 20%, פגע בעיקר בבעלי מקצועות חפשיים. במאי 1939 הועמד אחוז היהודים במקצועות רבים על 6%. היהודים הורחקו מתפקידים ציבוריים ומרבים נשללה זכות־הבחירה. יהודים בגיל־הגיוס נלקחו לעבודות־כפיה בתנאים קשים, ורבים מהם נספו. המפלגה האנטישמית הקיצונית — „צלב החץ", הגבירה את כחה.



תצלום למזכרת

ברומניה (ע"ע, עמ' 819, 823) התקיימו קשרים (מ 1934) בין הנאצים ומפלגת קוזה־גוגה ועם „משמר הברזל". בשנים 1938—1940 הוטלו על היהודים הגבלות שונות: נאסר עליהם לקבל תפקידים ממשלתיים; נאסרו — המסחר בכפרים, בעלות על קרקע־חקלאית, עיסוק במקצועות־חפשיים שנזקקו לקשר ישיר עם השלטונות (בעריכת־דין), הר"ל של ספרים וכ"ע רומניים. גם כאן בלטה השפעה נאצית, שנוספה על האנטישמיות המקומית העתיקה.

גם באיטליה (ע"ע, עמ' 800; וע"ע פשיזם) חל מפנה ביחס ליהודים (1936/7). עתונאים יהודים הורחקו מעבודתם; ביולי 1938 פורסם „מאניפסט הגזע־האיטלקי" שהוקיע את היהודים והגדיר את העם האיטלקי כ„ארי". ב 5.10.38 הוצאו התלמידים והמורים היהודים מבת"ס ממלכתיים. ב 1939 הגבילו את היהודים בעיסוק במקצועות־חפשיים. גם אם ההגבלות והאיסורים לא בוצעו בדייקנות, היתה השפעת הנאצים ניכרת.


Der Distriktschef von Krakau

ANORDNUNG

Kennzeichnung der Juden im Distrikt Krakau

Ich ordne an, dass alle Juden im Alter von über 12 Jahren im Distrikt Krakau mit Wirkung vom 1. 12. 1939 ausserhalb ihrer eigenen Wohnung ein sichtbares Kennzeichen zu tragen haben. Dieser Anordnung unterliegen auch nur vorübergehend im Distriktsbereich anwesende Juden für die Dauer ihres Aufenthaltes.

Als Jude im Sinne dieser Anordnung gilt:

1. wer der mosaischen Glaubensgemeinschaft angehort oder angehort hat,

2. jeder, dessen Vater oder Mutter der mosaischen Glaubensgemeinschaft angehort oder angehort hat.

Als Kennzeichen ist am rechten Oberarm der Kleidung und der Überkleidung eine Armbinde zu tragen, die auf weissem Grunde an der Aussenseite einen blauen Zionstern zeigt. Der weisse Grund muss eine Breite von mindestens 10 cm. haben, der Zionstern muss so gross sein, dass dessen gegenüberliegende Spitzen mindestens 8 cm. entfernt sind. Der Balken muss 1 cm. breit sein.

Juden, die dieser Verpflichtung nicht nachkommen, haben strenge Bestrafung zu gewärtigen.

Für die Ausführung dieser Anordnung, insbesondere die Versorgung der Juden mit Kennzeichen, sind die Ältestenräte verantwortlich.

Krakau, den 18. 11. 1939. gez. Wächter

Szef dystryktu krakowskiego

ROZPORZĄDZENIE

Znamionowonie żydów w okregu Krakowa

Zarządzam z ważnością od dnia 1. XII. 1939, [illegible] żydzi w wieku ponad 12 lat winni nosić widoczne znamiona. Rozporządzeniu temu podlegają także na czas ich pobytu przejściowo w obrebie okręgu przebywający żydzi.

Żydem w myśl tego rozporządzenia jest:

1) ten, który jest lub był wyznania mojżeszowego,

2) każdy, którego ojciec, lub matka są lub byli wyznania mojżeszowego.

Znamieniem jest biała przepaska noszona na prawym rękawie ubrania lub odzienia wierzchniego z niebieską gwiazdą sjonistyczną. [illegible] da średnicę 8 cm. Wstążka, z której sporządzono gwiazdę, win[illegible] mieć szerokość conajmniej 1 [illegible]

Niesto[illegible] o tego zarządzenia zostaną suro[illegible]

Z[illegible] ykonania niniejszego [illegible] za dostar[illegible] odpowiedzial[illegible]

Krak[illegible]w, dnia 18. XI. 1939. (—) Wäch[illegible]

הצו הגרמני המחייב ענידת מגן־דוד באיזור קרקוב, 1939

בצרפת (ע״ע, עמ׳ 963), נוסף על האנטישמים הוותיקים מחוגי ה Action Française (ע״ע ש. מורס), צצו בשנות ה 30 קבוצות חסידי הפאשיזם והנאציזם. היהודים הואשמו בכל הקשיים שפקדו את צרפת בתקופה שבין שתי מלה״ע. האנטישמים הצרפתים הקיצו־נים נטלו חלק בממשלת פטן (ע״ע) אחרי תבוסת צרפת, הפעילו צעדים אנטי־יהודיים והשתתפו בגירושים להשמדת יהודי צרפת.

גם במדינות אחרות באירופה — בארצות הבלטיות, בהולנד, בבלגיה ובאחדות ממדינות הבלקן — היה גל של אנטישמיות ממקורות מקומיים שהקל על מלאכת הכחדת־היהודים, כשנכבשו ארצות אלה בידי גרמניה או שהפכו לגרורותיה.

שלב II (1939—1941), לאחר כיבוש מערב־פולניה (שסופחה לגרמניה) ומרכזה (שבה הוקם „גנרלגוברנמן" [Deutsches Generalgouvernement; „ממשל כללי גרמני"] בראשות האנס פראנק), וסיפוח מזרח־פולניה לבריה״מ (בהתאם לחוזה מולוטוב—ריבנטרופ; 23.8.39) — נוספו כ 2 מיליוני יהודים לתחום־השליטה הגרמני. תוך פחות משנתיים, עד פלישת גרמניה לבריה״מ, נכבשו גם דנמרק, נורווגיה, הולנד, בלגיה, לוכסמבורג, צרפת, יוגוסלוויה ויוון, וגם יהודיהם עברו לשליטת הגרמנים. בתקופה זו גברו גם הרדי־פות נגד היהודים בגרורותיה של גרמניה — סלובאקיה, הונגריה, רומניה, קרואטיה, בולגריה וצפון־אפריקה שבשלטון וישי (צרפת) — וכן אצל בעלת־בריתה — איטליה. עצמת המדיניות האנטי־יהודית במדינות אלה היתה תלויה ביזמת החוגים האנטישמיים המקומיים ובמידה שקיבלו את התכתיבים והלחץ הגובר של הגרמנים. השוני ביחס העמים אל היהודים בארצותיהם יצר הבדלים, לעתים משמעו־תיים ביותר, במצבם של היהודים.

בתקופת ספטמבר 1939 — יוני 1941 קיבלה המדיניות הנאצית צביון חדש. אפשרויות ההגירה, שהיו קלושות גם לפני המלחמה, אפסו עתה לגמרי, לאחר שהעולם נחלק לשני מחנות לוחמים. השנאה הקיצונית ליהודים, שהיתה טבועה באידאולוגיה הנאצית ובמעשיהם, הועמקה עוד יותר עם פרוץ המלחמה. אנשי הצמרת הנא־צית החלו לחפש אחר „פתרונות" לשאלה היהודית בתחומי שליטתם. בשלב זה התבססה מדיניותם על: שלילה מוחלטת של זכויות האדם והאזרח; השפלה והבלטת זהות־היהודים בסימני־הכר מיוחדים; מניעת כל פעילות כלכלית והפיכת היהודים לעובדי־כפיה; בידודם וריכוזם בגטאות; התחלת הגירוש משטח הרייך, מבוהמיה ומורוויה לאיזור־הכיבוש בפולניה, ובסופו של שלב זה — ריכוז אלפי יהודים במחנות־עבודה.

אמנם בתקופה זו רבו מקרי רצח ופגיעות ישירות ביהודים בידי חיילי הוורמאכט (הצבא הגרמני) והרשויות הנאציות השונות, אך עדיין לא גובשה כל תכנית־הכחדה. יחד עם זאת, התרוששות כלכלית, עבודת־כפיה מפרכת, רעב, מחלות, תנאים אל־אנושיים בגטאות וטרור במחנות־העבודה — הפילו אלפי חללים; ניתן לדבר על תהליך של „הכחדה עקיפה".

בגנרלגוברנמן הוטלו על היהודים בחדשי הכיבוש הראשונים גזירות רבות; ביניהן: עבודת־כפיה לכל יהודי מגיל 14 עד 60 (צו מ 26.10.39) ואיסור על שינוי מקום־מגורים (11.1139); הוראה על ריכוז כל פקדונות היהודים בבנק אחד והקפאתם (20.11.39); איסור להחזיק מזומנים מעל 2,000 זלוטי; חיוב כל יהודי, מגיל 10 לענוד סרט מסומן במגן־דוד (Judenstern; Zionstern) על זרוע־ימינו (ע״ע אות־קלון, עמ׳ 340/1, ושם תמ׳) וחובת סימון חנויות יהודיות (23.11.39), וכן חובת רישום הרכוש היהודי (24.1.40). כמעט על כל הקהילות הוטלו תשלומי־חובה מכבידים־ביותר ולהבטחת פרעונם במועד־שנקבע נלקחו בני־ערובה. ב 21.9.39 החליטו ראשי ה S. S. (Schutzstaffel [„יחידות־מגן"]) לגרש את היהודים משט־חים פולניים שסופחו לרייך: אזורי דאנציג, פרוסיה־המערבית, פוזן ושלזיה עילית־מזרחית. מאוקטובר 1939 עד מארס 1940 הובאו כ 95,000 מגורשים, וכן יהודים מווינה וממוראווסקה־אוסטראווה, לקרבת העיירה ניסקו (Nisko), ממזרח לנהר סאן (San) ומדרום־מערב ללובלין. הם הובלו בקרונות־רכבת סגורים וחתומים למקום שומם, ובתנאי קור ורעב נצטוו להקים מחנה למגורשים נוספים. באותו חורף גורשו עוד אלפי יהודים משטחי הרייך וצ׳כיה הכבושה לאיזור לובלין. הם שוכנו, בעזרת האוכלוסיה היהודית המקומית, בבתכ״נ ובמבנים רעועים, אולם רבים נשארו ללא קורת־גג.

נסיונות אלה לריכוז היהודים באיזור ניסקו היו חלק מתכנית נאצית שנודעה בשם „התחום־הסגור של לובלין" (Reservat Lublin) ונועדה לרכז יהודים משטחים שצריכים היו להיות „מטוהרים"



שרידי בית־הכנסת בלודז׳

מיהודים (judenrein), להבטיח פיקוח על יהודים אלה, לנצל את כוח־עבודתם ולגרום לתמותה גדולה ברעב ובמחלות. אולי היתה אף כוונה לדחוק אותם אל השטח הסובייטי. בגלל ריב־סמכויות בין זרועות המנגנון הנאצי ובשל ההערכה שגירושים המוניים ובלתי־מתוכננים יפגעו בשלב זה בכלכלה הגרמנית — הופסקו הגירושים (מארס 1940) לאיזור זה ובוטלה תכנית „התחום־הסגור של לובלין".


התעללות והשפלה

תכנית נוספת שהתבססה על „פתרון טריטוריאלי" של בעיית היהודים קשורה למושבה הצרפתית — מדגסקר (ע"ע מלגסית, רפובליקה) שלשם הציעו הפולנים, כבר לפני המלחמה, להפנות הגירה יהודית. ההצעה שבה ועלתה ביולי 1940 ע"י היועץ לענייני־יהודים במשרד־החוץ הגרמני, והתכנית היתה זמן־מה הפתרון המקובל על הצמרת הנאצית. דובר על ריכוז 4 מיליונים מיהודי אירופה במדגסקר תוך הבטחת פיקוח גרמני מלא. עם גיבוש תכניות־הכחדה בשטחי־הכיבוש באירופה ובעקבות כיבוש האי בידי האנגלים נטשו הנאצים תכנית זו.

ג ט א ו ת (ע"ע גטו) הוקמו ע"י הגרמנים בפולניה, ואח"כ גם בבריה"מ ובארצות הבלטיות, כדי לבודד בהם את היהודים ולנצל את עבודתם. תחילה הוכנסו לגטאות, בצפיפות גדולה וללא תנאי־קיום בסיסיים, רוב יהודי מערב־פולניה (1939—1941). אחרי פלישת הגרמנים לבריה"מ פשטה השיטה לשטחי כיבוש אחרים במזרח. על תנאי החיים בגטאות ניתן ללמוד מהדוגמות האלו: התמותה בגטו לודז' (ע"ע, עמ' 322/4), למשל, מיום שהוקם (מאי 1940) עד יולי 1944 היתה כ 43,500; גדולה פי 8 מהתמותה בקהילה לפני המלחמה. התמותה בגטו וארשה (ע"ע גטו, עמ' 602—620) ב 1941 היתה למעלה מ 43,000, כ 10% מהאוכלוסיה (לעומת 1.2% בשנות ה 30 בווארשה). ב 1942 היה אחוז התמותה גבוה עוד יותר. על עזיבת הגטו נענשו היהודים בענשים שהלכו והחמירו — עד להוצאה להורג. בתהליך הרצח ההמוני, ב 1942, חוסלו רוב הגטאות ושרידי הקהילות הועברו לגטאות מרכזיים, ובסופו של דבר חוסלו אף הם. במספר מקומות הפכו הגטאות בשלב האחרון למחנות ריכוז ועבודה. יוצא מכלל זה היה הגטו בעיירה הצ'כית טרזיאנשטט (ע"ע טרזין), שבו רוכזו יהודי צ'כיה ואח"כ נבחרים מיהודי גרמניה, אוסטריה, דנמרק, הולנד ובלגיה — במגמה להטעות את דעת־הקהל במערב ולהציג במקום „יישוב יהודי לדוגמה".

מ ח נ ו ת ־ ע ב ו ד ה. היהודים הועסקו בעבודות־כפיה מהימים הראשונים של הכיבוש הגרמני. העבודות היו לרוב ללא כל תמורה ולוו השפלות ופגיעות גופניות. בקיץ 1940 חלה החמרה במדיניות ניצול כוח־העבודה היהודי ועשרות אלפי יהודים הופרדו ממשפחותיהם ומקהילותיהם והוכנסו למחנות־עבודה סגורים ושמורים היטב. המחנות הראשונים הוקמו באיזור לובלין. במרוצת־הזמן כיסתה רשת מחנות כאלה את כל שטח הגנרלגוברנמן. כלואי המחנות הועסקו בהקמת ביצורים ליד הגבול הסובייטי, בסלילת כבישים, בבניית גשרים, בטיוב קרקע ובמפעלי תעשיה. תנאי העבודה, המגורים והתזונה היו קשים ביותר. במחנות הונהגו סדרים קטלניים שאפיינו מחנות־ריכוז ומחנות־השמדה. עד־מהרה איבדו העובדים את כוחותיהם ואת בריאותם, ורבים מהם נספו.

ש ל ב III (יוני 1941 — סתיו 1943). „ה פ ת ר ו ן ה כ ו ל ל" (Endlosung); ה כ ח ד ה ־ ה מ ו נ י ת. במסגרת ההכנות לפלישה לבריה"מ, באביב 1941, קבעו הנאצים הסדרים להכחדת־המונים (רצח קומיסרים קומוניסטיים ואינטלקטואלים סובייטיים), ובתוך־כך הגיעה לידי גיבוש סופי, כנראה, התכנית להכחדה ישירה ומוחלטת של היהודים. העקרונות האידאולוגיים והפוליטיים של הנאציזם — שעד כה מומשו בשטחים הכבושים בדרך של השפלה, הרעבה, ניצול כוח־עבודה וגזל־הרכוש, בידוד היהודים וריכוזם תוך גרימת קרבנות־בנפש — הגיעו בשלב זה של המלחמה לביטוים הקיצוני ביותר: ר צ ח ־ ל ש מ ו. בהכנת האמצעים להכחדה־המונית התבססו הנאצים על הנסיונות שצברו במחנות־הריכוז ובביצוע תכניות אותנזיה (ע"ע; לפי הפירוש הנאצי — סילוק בלתי־רצויים מבחינה גזעית וחברתית; וע"ע מחנות רכוז, עמ' 33/4).

הממונה על ביצוע הרצח היה ה S.S. ומנהיגו ה. הימלר (ע"ע), באמצעות „המשרד הראשי לבטחון־הרייך" (Reichssicherheits-hauptamt [R.S.H.A.]), שהיה מסגרת־גג לכל זרועות המשטרה הגרמנית. ארגון S.S. זה, שבראשו עמד ר. הידריך (ע"ע), ולאחר שזה נרצח (1942) — ארנסט קאלטנברונר, הוא שריכז את התכנון המדוקדק של „הפתרון־הכולל" של הבעיה היהודית. ב ג ס ט פ ו (ע"ע), שהיה משרד מס' 4 ב R.S.H.A., הוקצה מדור לענייני־יהודים (IV B4), ובראשו עמד אדולף איכמן (ע"ע, כרך מיל'). לא נמצאו תעודות רשמיות המאשרות בוודאות שבאביב 1941 ניתנה הוראה להכחדת־היהודים, ואפשר לשער שההוראות ניתנו בע"פ. ואולם, יש אישור על־כך במכתבו של ה. ג ר י נ ג (ע"ע) לר. היידריך (31.7.1941), ובו נאמר שיש להגיע ל„פתרון כולל (סופי) של שאלת־היהודים (Die Endlosung der Judenfrage) בתחום ההשפעה הגרמנית באירופה", ולשם כך יש להכין „הצעה כוללת בדבר הפעולות המוקדמות, הארגוניות, העניניות והחמריות לשם ביצוע הפתרון־הסופי הרצוי של שאלת־היהודים". כמו־כן הושג לפני הפלישה לבריה"מ הסדר בין מפקדת הצבא־הגרמני לבין ראשי ה S.S., שלפיו הוטלה מלאכת הרצח ההמוני על 4 יחידות ניידות של ה S.S. (Einsatzgruppen [„קבוצות מבצעיות"]), שאמורות היו לנוע אחרי יחידות־צבא ולרצוח את האוכלוסיה היהודית בשטחים הכבושים. כשפלשו הגרמנים לבריה"מ (22.6.41), מוטטו את המערך־הצבאי הסובייטי, ותוך מספר שבועות חדרו עמוק לשטח בריה"מ שבו היה ריכוז גדול של יהודים. היו אלה שטחים סובייטיים ואזורים שסופחו ב 1939/40 לבריה"מ: מזרח־פולניה ובה למעלה מ 1,300,000 יהודים; ליטא (כולל איזור וילנה) — 250,000; לאטויה — 95,000; אסטוניה — 5,000; בסראביה ובוקובינה הצפונית — 278,000; אוקראינה ובילורוסיה הסובייטית וכן


איכר רוסי מוצא להורג בתליה



ביסינגובקה, פולניה, 1941: משלוח למחנה השמדה; האשה מתחננת על חיי ילדיה

חלקים מערביים של הרפובליקה הרוסית הסובייטית — למעלה מ 2,000,000.

כמה מאות אלפי יהודים הצליחו להימלט לפנים-בריה״מ, אך רוב הציבור-היהודי באזורים הנ״ל נשאר בתחום השליטה הגרמנית ונפל קרבן לרציחות ה„איינזאצגרופן״, חיילי הוורמאכט ומשתפי־פעולה מהאוכלוסיה המקומית. „איינזאצגרופה A״ ביצעה את הרצח באיזור הארצות-הבלטיות; „איינזאצגרופה B״ היתה מופקדת על איזור בילורוסיה וחלקים סמוכים מהרפובליקה הרוסית; „איינזאצ־גרופה C״ עסקה במלאכת-הרצח בכל אוקראינה — פרט לחלקה הדרומי, ששם פעלה „איינזאצגרופה D״.

כבר בסוף יולי 1941 נרצחו ב ק ו ב נ ה (ע״ע) אלפי יהודים בידי הגרמנים והליטאים, רובם הוצאו-להורג ב„פורט השביעי״ בקרבת העיר. עם כניסת הגרמנים ל ו י ל נ ה (ע״ע; 24.6.41), היו בה למעלה מ 60,000 יהודים. ברציחות בלתי־פוסקות עד סוף 1941 נספו כ 45,000 איש מהם. גל של רציחות הקיף את כל ל י ט א (ע״ע, עמ׳ 771/2) ובראשית 1942 נמצאו שרידי קהילות יהודיות רק בקובנה (16,000), וילנה (15,000), שאולי (4,700) ושווינצ׳אן (2,000). ב ל ט ו י ה (ע״ע, עמ׳ 622/3) הוכחדו היהודים בערי-השדה תוך כמה שבועות — פרט לקהילות יהודיות בדוינסק, ריגה וליפיה (ע׳ ערכיהן). הגטו בריגה התקיים 37 יום. בסוף נובמבר ובראשית



השפלה

דצמבר 1941 נרצחו ברומבולי, לא הרחק מריגה, 27,000 יהודי העיר — מתוך 33,000. לגטו, שהתרוקן מיושביו הקודמים, הובאו יהודים מגרמניה, שנרצחו בחלקם אף הם תוך זמן־קצר. סמוך לאותה תקופה נרצחו גם יהודי דווינסק וליפיה.

כיבוש אֶ ס ט ו נ י ה בידי הגרמנים הושלם רק בספטמבר 1941, ועל־כן הצליח חלק גדול ממעט היהודים שהיו שם להימלט לבריה״מ. כ 1,000 יהודים רוכזו במחנה ליד טאלין וכ 500 מהם נרצחו כבר באותו חודש. האחרים הוכחדו בהדרגה.

ב י ל ו ר ו ס י ה נכבשה במהירות ולכן לא עלה בידי יהודים רבים לעבור לפנים־בריה״מ. כבר ב 20.7.1941 הוקם הגטו במינסק (ע״ע), ובמשך 5 ימים רוכזו בו כ 80,000 מיהודי העיר וסביבותיה. עד החורף הוצאו־להורג למעלה מ 50,000 איש. מנובמבר 1941 הגיעו לגטו־מינסק כ 7,000 יהודים מגרמניה. בחדשי הכיבוש הרא־שונים נרצחו גם רוב יהודי ויטבסק, חומל, בוברויסק ומוגילב (ע׳ ערכיהן). בבילורוסיה ובחלקיה הכבושים של הרפובליקה הרוסית (בעיקר במחוז סמולֶנסק) חוסלו 12 מתוך 23 גטאות עד סוף 1941, ועוד 6 בחדשים הראשונים של 1942.



השפלה

במחוז ביאליסטוק נהרגו יהודים כבר בימי הפלישה הראשונים ב 27.6.1941 נרצחו בעיר ביליסטוק (ע״ע, עמ׳ 470) 2,000 יהודים, וכעבור ימים אחדים עוד אלפים אחדים. בספטמבר גירשו מהעיר פרוז׳אני כ 4,500 איש לביאליסטוק. בעיר זו מצאו מקלט, לפי־שעה, שרידי הקהילות הקטנות שבמחוז, שנכחדו ברובן עד סוף 1941.

באוקראינה־המערבית (גאליציה־המזרחית, וולין [ע״ע, עמ׳ 874]) ערכו הגרמנים והאוכלוסיה ה־מקומית פוגרומים כבר בסוף יוני ותחילת יולי 1941. בלבוב (ע״ע, עמ׳ 111/3) נרצחו בימים 30.6.—3.7. 4,000 יהודים ובימים 25.7.—27.7. כ־2,000. גל דומה של רצי־חות פקד את כל קהילות גאליציה־המזרחית. בלוצק (ע״ע) שבוולין הוצאו־להורג, ימים אחדים אחרי הכיבוש, 5,000 יהודים, וברובנה נספו בנובמבר 1941 — 15,000 איש מתוך כ 21,000 בני הקהילה. ואלה רק דוגמות לתהליך הרצח־ההמוני באותו איזור.

רוב יהודי אוקראינה הסובייטית (יש שמעריכים: 70%—90%) יצאו מהאיזור לפני כניסת הגרמנים. אך גורל אלה שנפלו בידי הנאצים היה כגורל אחיהם בשטחי המזרח: טבח נערך בסוף ספטמבר 1941 בגיא ב א ב י ־ י א ר, בפרבר קיב (ע״ע, עמ׳ 605/6), ושם מצאו את מותם כ 33,000 מיהודי העיר. במקום זה נמשכו הוצאות־להורג המוניות. לאחר שנכבש, בסוף אוקטובר 1941, כמעט כל חצי־האי קרים (ע״ע), נרצחו, בסיוע פעיל של האוכלוסיה המקומית, כ 2,500 מיהודי קרים (קרימצ׳אקים) וכ 18,000 יהודים נוספים. קהילות יהודיות רבות באוקראינה — כבאזורים אחרים — חוסלו בלי שנותר אפילו שריד מהן. מתוך 70 ריכוזי יהודים באוקראינה הסובייטית, שעל גורלן יש בידינו ידיעות, נעלמו 43 קהילות עד סוף 1941, והשאר — עד אמצע 1942.



לפני רצח הסוני כליפיה, לטוויה

ואכן, בשטחים האלה בוצע הרצח־ההמוני מיד עם הפלישה הגר־מנית, ונעשה בעיקר ביערות, בגיאיות ובמבנים ריקים הסמוכים למקומות־מגוריהם של הקרבנות. אולם, כאמור, במחצית השניה של 1941 התגבשה תכנית להחלת ה„פתרון־הכולל" על היישובים היהו־דיים בכל ארצות אירופה הכבושה ישירות בידי הגרמנים, וכן במדי־נות גרורות הנתונות להשפעתם. למטרה זו לא התאימו עוד שיטות־הרצח שנהגו במזרח.

ראשי ה R.S.H.A. ביקשו להכין תכניות מפורטות לריכוזם ולגירושם של מיליוני היהודים, שנמצאו בתחום שליטתם, למחנות שבהם הוכנו ושוכללו השיטות והאמצעים להמתה המונית ומהירה. לכן כונסה (ב 20.1.42) התייעצות בברלין ברח' Am grossen Wann-see — שנקראה אח"כ „ו ע י ד ת ו א נ ז י" — בהשתתפות נציגי משרדים ממשלתיים, המפלגה הנאצית וראשי ה S.S. והמשטרה, ונדונו בה הדרכים להחשת „הפתרון־הכולל" ל 11 מיליון יהודי אירופה. למעשה הוחל בהכחדה־המונית עוד לפני „ואנזי" והחלטות ההת־כנסות גם לא בוצעו כלשונן. בכ"ז משמש השם „ואנזי" סמל לביצוע רצח־היהודים ע"י זרועות הממשל הגרמני שהתכנסו שם.

מחנות ה ר י כ ו ז, ה ע ב ו ד ה ו ה ה ש מ ד ה. מחנות־הריכוז (מח"ר) הוקמו בגרמניה זמן־קצר אחרי עליית הנאצים לשלטון (1933) ונועדו לכליאת מתנגדי המשטר, לשבירתם ולעתים קרו־בות גם לחיסולם הפיסי. בין חברי מפלגות, פעילי איגודים־מקצועיים, אנשי־הרוח ובעלי מקצועות־חפשיים שהטרור הנאצי הופנה כלפיהם וכלא אותם במח"ר בשנים הראשונות לקיומם — היו גם יהודים רבים. מחה"ר הפכו, בעיקר אחרי „ליל־הבדולח", לאחד האמצעים הקטלניים במדיניות האַנטי־יהודית של הנאצים. בין מחה"ר המר־

מ ח נ ו ת ־ ה ה ש מ ד ה ה ע י ק ר י י ם

שם המחנה	תקופת קיומו	מספר הקרבנות היהודים
חלמנו	8.12.41 — 18.1.45	כ 360,000
בלז'ץ	1.12.41 — 30.6.43	כ 600,000
סוביבור	1.3.42 — 14.11.43	כ 250,000
טרבלינקה (ע"ע)	1.6.42 — 2.8.43	כ 700,000
מידנק (ע"ע)	1.11.41 — 24.7.44[1]	כ 200,000
אושוויץ	14.6.40 — 18.1.45[2]	כ 1,500,000[3]

1. פעולות השמדה התנהלו במחנה זה מסתיו 1942 עד חיסול המחנה.
2. מחנה אַושוויץ היה בתחילה מה"ר, שבו נכלאו פולנים ממתנגדי הכיבוש הגרמני. מ 1941 היו במחנה שלוחות רבות ובהן מפעלי תעשיה ומקומות הוצאה־להורג. בשלוחת ב י ר ק נ א ו פעלו מתקני המתה־בגז ומשרפות מ 26.11.41 עד נובמבר 1944 (ע"ע אושוינצ'ים).
3. יש הערכות שונות לגבי מספר הקרבנות היהודים, וביניהן גם הערכות גבוהות יותר.

במספר מחנות ריכוז והשמדה ערכו הנאצים גם נ י ס ו י י ם „ר פ ו א י י ם" על הכלואים. חלקם נספו תוך הניסויים. הניצולים נותרו בנכות קשה.

כזיים בשנים 1933/9 היו: דכאו, אוראניינבורג, אסטרוּגן, זאכסנ־האוזן, בוכנוואלד וראוינסבריק (ע"ע מחנות רכוז, ושם מפת המח־נות, עמ' 35/6). אחדים ממחה"ר האלה השתלבו א ח ר י 1 9 3 9 במערכת ענפה של מחנות נוספים, שבהם נכלאו, נוצלו בעבודה־מפרכת ונרצחו מיליוני יהודים ובני עמים אחרים באירופה הכבושה.

עם התרחבות רשת־המחנות השתנו גם אפיים ותפקודם: מבחי־נים בין מחנות מ ע ב ר, מח"ר ומחנות ע ב ו ד ה — ועם כניסת „הפתרון־הכולל" לשלב של המתה־המונית — גם מחנות ה ש מ ד ה.

אחרי שנקבעו עקרונות „הפתרון־הכולל" וסדרי ביצועו, החלו גירושים למחנות ההשמדה מכל הארצות הכבושות. להלן הדוגמות העיקריות:

פ ו ל נ י ה. מערב־פולניה שסופח לרייך — 55,000 יהודי לודז' (ע"ע) וערי־תשדה ממחוז קאליש הומתו במחנה חלמנו. לובלין היתה בין הקהילות הראשונות שאוכלוסייתה היהודית שולחה למחנה ההשמדה בבלז'ץ. במהלך ה„אַקציה" (Aktion; פעולת גירוש־למוות, 17.3.42—14.4.42) גורשו־למוות 37,000 יהודים ו 4,000 הנו־תרים רוכזו בגטו מאידן־טאטארסקי בפרברי העיר. במארס 1942 הובאו לבלז'ץ גם יהודים מכל מחוז לובלין והחלו להגיע גם רכבות ובהן קרבנות מגאליציה המזרחית. בגאליציה המזרחית נמשכו הרציחות מכניסת הגרמנים (יוני־יולי 1941) עד מארס 1942. מחודש זה עד סוף 1942 הופנו רוב המגורשים לבֵּלז'ץ. בלבוב היו שתי „אקציות": במארס 1942 נשלחו לבלז'ץ כ 15,000 יהודים ובאוגוסט אותה שנה 50,000. עד אפריל 1943 נרצחו כ 450,000 יהודי גאליציה המזרחית ובכ 20 מהנות־עבודה שבאיזור נותרו עדיין כ 20,000 אחרוני היהודים של חבל־ארץ זה. מקרקוב (ע"ע), שהיתה בירת הגנרל־גוברנמן, פונה תחילה חלק מן האוכלוסיה היהודית ופוזר ביישובי הסביבה. ביוני ובאוקטובר 1942 גורשו רוב יהודי העיר לבלז'ץ ובמארס 1943 הועברו כ 6,000 משרידי הקהילה למחנה־העבודה „פלאשוב" וכ 3,000 לאושוויץ. במחוז קראקוב כולו נערכו „אקציות" בקיץ 1942 ולאחר הפרדה בין „כשירים" לעבודה ל„בלתי־כשירים" — גורשו האחרונים למחנות־ההשמדה. בספטמבר 1942 נערכו „אקציות" במחוז ראדום, ורוב יהודי קהילות רדום, קילצה, צ'נסטוכובה (ע' ערכיהן) וערים נוספות שולחו לטרבלינקה. מתוך כ 300,000 יהודי מחוז ראדום נשארו בסוף 1942 רק ב 30,000.

ב 1941 ובמחצית הראשונה של 1942 גברו הטרור והפגיעות־בנפש ביהודי ו א ר ש ה. בנובמבר 1941 הוצאו־להורג יהודים שהואשמו בעזיבת הגטו ובהברחת מזון לתוכו. בליל ה 18/19.4.42 הוציאו אנשי הגסטאפו 51 יהודים מבתיהם ורובם נורו ליד פתח ביתם. אחדים מבין ההרוגים נחשבו, כנראה, לפעילי מחתרת. ב 2.7.42 הוצאו־להורג 110 מתושבי הגטו. הפעולות נועדו להטיל אימה על יהודי הגטו לקראת הגירוש הגדול מוורשה. ואמנם ב 22.7.42



נשים (חלקן נושאות ילדים) לפני ההשמדה בטרבלינקה



„טרנספּורט" — הדרך האחרונה מן הגטאות למחנות ההשמדה

פורסמו המודעות על פינוי יהודי וארשה „מזרחה". הגירוש חל על רוב אוכלוסיית הגטו פרט לקבוצות קטנות וביניהן חברי היודנראט (ר׳ להלן), אנשי „שירות הסדר היהודי" ויהודים שעבדו במפעלים חיוניים למשק־הגרמני. יהודים רבים השתדלו להשיג אישורים ממקומות־העבודה כדי לזכות בחסינות מפני הגירוש. הגרמנים ועוזריהם סרקו את רחובות הגטו וריכזו את הנשלחים ב„מגרש ההטענה" (Umschlagplatz), ומשם שלחו אותם ברכבות־משא, בתנאים איומים — להשמדה במחנה־טרבלינקה. היודנראט נדרש לשתף־פעולה ולסייע באיסוף מכסה של 9.000 מגורשים ליום. בגלל אי־רצונו לציית לדרישה גרמנית זו התאבד אדם צ׳רניקוב (ע"ע) — יו"ר היודנראט בגטו וארשה (23.7.42). יהודי וארשה ככלל לא העלו תחילה על דעתם שהגירוש משמעו רצח, ולא נתארגנה התנגדות־המונית מקיפה. אך היהודים עשו כל־שיכלו כדי להסתתר ולהתחמק מידי ההוטפים. הגירוש נמשך עד 12.9.42 ובמהלכו הוצאו והומתו כ 265.000 מיהודי וארשה. אלפים נרצחו בעת הגירוש ברחובות הגטו. לפני סיום „הגירוש הגדול" (5.9.42) הודיעו הגרמנים על צמצום שטח הגטו. ולתחום זה, שכונה בפי היהודים „הדוד", הותרה בעיקר כניסת המוכשרים לעבודה ב„שופים" (בתי־מלאכה בגטאות). ב„סלקציה" (Selektion), שליוותה את הכניסה לגטו המוקטן ולשטח ה„שופים", הופרדו בני־המשפחה, ונשים, ילדים וזקנים



סלקציה

הועברו ל„אומשלאגפלאץ", ומשם — למחנה־השמדה. אחרי ספטמבר 1942 נשארו בגטו כ 60,000 יהודים; כ 35,000 מהם — בעלי התר („לגאליים"). החדשים הבאים בגטו־וארשה עמדו בסימן סלקציות ב„שופים" ובחיפוש אחרי ה„בלתי־לגאליים". נסיון גרמני לבצע גירוש נוסף (18.1.1943) נתקל בהתנגדותו של „הארגון היהודי הלוחם" (יידישע קאמף־ארגאניזאציע (ייק"א]), שפעל בגטו החל מסתיו 1942. כ 6.000 יהודים הוצאו אז מן הגטו. בתקופה זו הכינו תושבי הגטו מקומות־מסתור ובונקרים (מקלטים תת־קרקעיים), שבהם קיוו למצוא מחסה בעת פעולות גירוש. ב 16.2.43 הורה הימלר לחסל ולהרוס את גטו וארשה, וב 19.4.43 החלה „אקציית" החיסול. אז גם פרץ מ ר ד בגטו וארשה (ע"ע גטו, עמ׳ 619; מ. אנילביץ׳ [כרד מילואים]; ור׳ להלן, עמ׳ 508).

באוגוסט 1942 גורשו לטרבלינקה גם יהודי יישובים אחרים במחוז וארשה, ביניהם: אוטווצק, פלניצה ומינסק מאזוביצקי. לאחר ששלזיה העילית המזרחית (זאגלמביה) סופחה לרייך הוטלו על האוכלוסיה היהודית כל הגזירות שהוטלו על יהודי פולניה. כוח־עבודה יהודי נוצל במפעלי־תעשיה במקום. ב 1942 הגיע גל־הכחדה גם לזאגלמביה. ובחדשים מאי ואוגוסט גורשו אלפי יהודים לאושוויץ. ב„אקציה" שהחלה ב 12.8.42 בבנדין שילחו לאושוויץ כ 12.000 איש. בינואר 1943 רוכזו שרידי קהילת בנדין בגטו ובאוגוסט 1943



אסירי מחנה־הריכוז בוכנוולד ביום השחרור (1945)

חוסלו אחרוני היהודים שם — תוך גילויי מרי של חברי־המחתרת. בתקופה זו הפכה זאגלמביה ל„נקיה מיהודים", פרט ל 2.000 יהודים שנמצאו עדיין במחנה בזאווירציה.

וכך, לקראת סתיו 1943, הושלמה הכחדת רוב יהודי פולניה. בשלב זה של „הפתרון הסופי" עלה הכורת גם על קהילות אחרות באירופה. (ע"ע, עמ׳ 195—208; עם ישראל, עמ׳ 960—962; וערכי הארצות השונות).

ש ל ב IV (1943 — מאי 1945). מראשית 1943 הסתמן מפנה במהלך המלחמה. החלה התערערות „הרייך השלישי" עד להתמוטטותו המוחלטת ולכניעתו (ב 7.5.45). אולם גם במצב זה נמשכה הכחדת שרידי היהודים באחרוני הגטאות ובמחנות־הריכוז וההשמדה, באותן מדינות שיד הנאצים השיגה את היהודים רק בשלב זה (למשל: הונגריה [מ 19.3.44]). עם זאת בלטה בשנים 1943/4 התלבטות מוגברת בקרב הצמרת־הנאצית וראשי הכלכלה והצבא בין שתי גישות: בין הרצון להמשיך בביצוע „הפתרון הסופי" ולהשלימו תוך מתן־עדיפות לשיקולים אידאולוגיים — מחד־גיסא, לבין שיקולים כלכליים לניצול כוח־העבודה היהודי — מאידך־גיסא. הימלר אף הציע לשחרר יהודים תמורת כופר או יתרונות מדיניים

(כולל אפשרות למו״מ לשלוס־נפרד עם מעצמות־המערב). הגורמים שחייבו התחשבות בכוח־עבודה יהודי במסגרת המאמץ המלחמתי־כלכלי לא העלו כל נימוקים הומאניים שהיה בהם כדי להשפיע על שינוי מדיניות־ההכחדה הנאצית. בשלהי המלחמה, כשכשלונה של גרמניה היה ודאי וקרוב, ניסו אחדים מראשי־הנאצים לנצל יהודים כדי ליצור מגע עם בעלות־הברית, אולם באותו זמן ממש נמשכה גם ההכחדה.

עם התקדמות הצבא הסובייטי מערבה הזדרזו הנאצים לחסל את הגטאות ומחנות־העבודה האחרונים והתאמצו לטשטש את עקבות פשעיהם. לשם כך הוקמה יחידה מיוחדת לשריפת גוויות הנרצחים בקברים־ההמוניים.

שטחי בריה״מ. בספטמבר 1943 בא סופו של גטו וילנה, בעיקר בגלל הקשר שנוצר בין הגטו לבין הפרטיזנים (ע״ע) שבאזורי ליטא המזרחית. ב 1/3.9.43 הוצאו 6.000 גברים למחנות אסטוניה וכעבור יומיים הועברו לשם כ 2,000 נשים שרוכזו בחלקם במחנה־ריכוז קאלוגה ליד טאלין. ב 23.9.43 חיסלו סופית הגרמנים ועוזריהם הליטאים את הגטו, ואחרוני תושביו גורשו אף הם למחנות באסטוניה ובלאטוויה. בסתיו 1943 חל שינוי במעמדו הרשמי של גטו קובנה שהפך למחנה־עבודה. הנאצים עסקו גם בטשטוש עקבות הרצח־ההמוני ב„פורט השביעי״ בקובנה שבו הוצאו־להורג בזמן הכיבוש כ 45.000 יהודים. הגטו התקיים עד אמצע אוגוסט 1944 (כששולחו אחרוני יהודי קובנה למחנות שונים מערבה) — כשבועיים לפני כניסת הצבא הסובייטי. דומה היה גורלם של יהודי גטו שאוולי שחוסל אף הוא בתקופה זו. שרידי יהודי לאטוויה שבגטאות ריגה, דווינסק וליפאיה רוכזו באמצע 1943 במחנה קייזרוואלד. רובם נספו במחנה זה. הנותרים־בחיים פונו ב 1944 למחנות בגרמניה. יהודי אסטוניה נרצחו בחדשי הכיבוש הראשונים. אולם באסטוניה הוקמו 19 מחנות גדולים ומחנות־משנה שהפכו למרכזי עבודות־כפיה ומוות ליהודים מגרמניה, מגטו טרזיינשטאט, מווילנה, מקובנה ומלאטוויה. חלק ניכר מאסירי המחנות נספו. השרידים הועברו למחנה שטוטהוף ליד גדאנסק בפולניה. במחצית השניה של 1944 הגיעו לשטוטהוף כ 50,000 איש, ואלה פונו (ב 25.1.45), ב„מצעד־מוות״, מערבה. חלק מן הקרבנות הוטבעו בים הבלטי. אחרוני המחנה הובלו בים, במארס 1945, לנמל נוישטאט ורובם נטבחו בידי שומ־ריהם והאוכלוסיה הגרמנית המקומית במאי, ימים ספורים לפני סיום המלחמה.

גטו מינסק, בבילורוסיה, חוסל (ב 21/23.9.43), ואתו מספר גטאות קטנים ואחרונים בחבל־ארץ זה. גם באיזור זה עסקו (אביב



מרור הנברים במחנה־ההשמדה בוכנוולד ביום השחרור



תזמורת אסירים במחנה ינובסקי, לבוב, 1943

1944) יחידות מיוחדות של הגרמנים בטשטוש מעשי הרצח — בהו־צאת גופות ממקומות טבח־המוני ושריפתם — בעיקר בבוריסוב, בוברויסק, מוהילב ובוויטֶבסק. פעולות דומות נעשו בסוף 1943 באוקראינה הסובייטית.

גטו ביאליסטוק היה בין האחרונים ששרדו במזרח־פולניה. עד אוגוסט 1943 נמצאו בו כ 35,000 איש. ראש היודנראט בביאליסטוק, אפרים ברש, פיתח במקום תעשיה ענפה והאמין שיצליח בדרך זו להאריך את קיום הגטו בשל חיוניותו למשק־המלחמה הגרמני. אולם גם כאן גברו (לאחר לבטים) השיקולים האידאולוגיים של הנאצים על השיקולים הכלכליים וב 16.8.43 החלה אקציית החיסול — תוך מעשי־התנגדות של המחתרת היהודית הלוחמת. עד 27.8.43 הועברו כ 25,000 יהודים להשמדה בטרבלינקה. כמה אלפי יהודים כשירים־לעבודה הובלו למאידאנק, ומשם למחנות־העבודה בפוניאטובה ובליזין. ב 22.8.43 נשלחו 1,200 ילדים מגטו ביאליסטוק לגטו טרזיינ־שטאט, אך כעבור 3 שבועות שולחו משם לתאי־הגאזים באושוויץ.

כבר ב 10.5.43 — כשמרד גטו וארשה היה עדיין בעיצומו — החליט הימלר על „פינוי סופי״ של הגנרלגוברנמן מ 300,000 היהו־דים האחרונים שנותרו בו בגטאות ובמחנות. בסוף יוני 1943 חוסל גטו לבוב. ב 30.6.43 הכריז פריץ קאצמאן, מפקד ה S.S. והמשטרה בגאליציה, שגאליציה המזרחית „נקיה מיהודים״, להוציא מעטים בכמה מהנות, וגם הם חוסלו עד־מהרה. מחנה יאנובסקה שבלבוב, שבו מצאו את מותם למעלה מ 200,000 יהודים — חוסל ב 20.11.43. רק כמה מאות יהודים במחנה שבאיזור טלוסטה שוחררו ע״י הצבא הסובייטי בראשית 1944. ב 13.3.43 חוסל הגטו בקראקוב, ובספ־טמבר 1943 — כל הגטאות הנותרים במחוז זה, ביניהם אלה שבטאר־נוב ובבוכניה. בנובמבר החל רצח היהודים במחנות במחוז לובלין. מלבד האיום שבהתקרבות הצבא הסובייטי גרמו גם המרידות במחנות־המוות סוביבור וטרבלינקה להחשת חיסול המחנות באיזור, מחשש למרידות נוספות במחנות והצטרפות הנמלטים ליחידות פארטיזאנים. כך נרצחו כ 42,000 יהודים בטראווניקי, בפוניאטובה ובמאידאנק — ביניהם אחרוני יהודי־וארשה שהובאו לשם אחרי דיכוי המרד.

אחרי גל ההכחדה בקיץ 1942 רוכזו שרידי הקהילות במחוז ראדום בגטאות ראדום, קילְצֶה, צֶ׳נסטוֹכוֹבה, אוסטדוביץ ופיוטרקוב; מאביב 1943 עד אמצע השנה חוסלו כולם. הכשירים־לעבודה הועברו למחנות־העבודה באיזור, בעיקר סביב צ׳נסטוכוֹבה, ומשם פונו (שלהי 1944) למחנות בגרמניה. חלק מהם שוחרר בידי הסובייטים (ינואר 1945). עם פרוץ מלה״ע II היו בלודז׳ 233.000 יהודים. בתקופת הכיבוש הובאו לעיר כ 38.500 יהודים נוספים מקהילות „וארטה״ („ארץ נהר

הווארטה", פלך מינהלי מיוחד [שכלל את לודז'] בפולניה שלאחר הכיבוש). לאחר גירושים למחנות־העבודה, למחנה־ההשמדה בחלמנו ומוות ממחלות ומרעב נותרו בגטו (בקיץ 1944) כ 70,000 יהודים. בהתקרב הצבא הסובייטי הוחל בחיסול הגטו, ומ 23.6.44 עד סוף אוגוסט 1944 גורשו רובם לאושוויץ. כשנכבשה העיר בידי הסובייטים (ינואר 1945) עדיין נמצאו בה כ 900 יהודים שהועסקו ע"י הנאצים. הגטו בלודז' היה האחרון שחוסל בפולניה (בגבולות 1939).

בשלב אחרון זה של „הפתרון הסופי" — עד אוקטובר 1944, נמשכו הגירושים־למוות מכל חלקי אירופה הכבושה: מאיטליה (ר' להלן) מנורווגיה (ע"ע, עמ' 1002), מצרפת (ר' להלן), מבלגיה (ע"ע, עמ' 776/7) ומסלובקיה (ע"ע צ'כוסלובקיה, עמ' 716/7). ביון (ע"ע, עמ' 492/3, ור' להלן) ובהונגריה (ע"ע, עמ' 869/70) — הופעל תהליך ההכחדה רק בתקופה זו.

צ ר פ ת. ב 15.5.41 נאסרו אלפים אחדים של יהודים (בעיקר חסרי אזרחות צרפתית) בפריס ובפביבותיה. בגל מאפרים שני (28.8.41) נתפסו כ 5,000 יהודים ונכלאו במחנה דראנסי (Drancy) ליד פריס. ב 14.12.41 נאסרו כ 1,000 משכילים יהודים — הפעם אזרחי־צרפת. בחדשי יולי—ספטמבר 1942 נשלחו מדראנסי כ 22,000 יהודים להשמדה באושוויץ. ב 16.7.42 נתפסו בפריס כ 13,000 יהודים, ואף הם גורשו לאושוויץ.

מלבד הגירושים להשמדה באיזור הכיבוש הגרמני דרשו הגרמנים מממשלת וישי להסגיר את היהודים שבתחום־שליטתם. ואמנם בספטמבר 1942 הועברו לידי הגרמנים למעלה מ 12,000 יהודים ללא אזרחות צרפתית. בראשית 1943 הורגשה הסתייגות מסוימת מצד ממשלת וישי משיתוף־פעולה עם הגרמנים בהסגרת היהודים, כנראה בגלל השינוי לרעת גרמניה במהלך־המלחמה. בסוף 1943 נפלו לידי הגרמנים חלק מהיהודים שהתרכזו באיזור־הכיבוש האיטלקי בדרום־צרפת, שהיו עד אז במצב נוח. לאחר כניסת הגרמנים לשם, הצליחו יהודים רבים להימלט לאיטליה או להסתתר בסיוע האוכלוסיה המקומית. באביב 1944 תכננו הגרמנים להגביר את משלוחי היהודים אזרחי־צרפת, ורק נחיתת צבאות בעלות־הברית בנורמנדיה שיבשה את התכנית. באוגוסט 1944 הספיקו הגרמנים לפנות רק חלק מן האסירים שנמצאו עדיין במחנה בדראנסי. מספר הקרבנות היהודים בצרפת הסתכם בכ 83,000.

א י ט ל י ה. בשנים 1940—1942 התנפלו בריונים פאשיסטיים על בתכ"נ בטורינו, פרארה, פאדובה וטרייסטה, אולם ההגבלות החוקיות (ר' לעיל, וע"ע איטליה, עמ' 800) לא בוצעו במלואן ורוב האוכלוסיה האיטלקית הסתייגה ממדיניות אנטי־יהודית. גם מפקדי הצבא האיטלקי גילו הבנה למצב היהודים באזורי־הכיבוש שבשליטתם, ויהודים רבים מצאו בהם מקלט ומחפה. מצב זה הופר לאחר כניעת איטליה לבעלות־הברית (ספטמבר 1943), משהכריז מוסוליני על רפובליקה פאשיסטית בצפון־איטליה, בשליטה גרמנית.

ב26.9.1943 נדרשו יהודי רומא לשלם כופר של 50 ק"ג זהב. ב 16.10.1943 כותר הגטו ונערכו חיפושים אחרי יהודים בכל רחבי רומא. 1007 יהודים (מתוך 8,000) שולחו לאושוויץ. בנובמבר 1943 נערך מצוד על יהודים בערים אחרות בצפון־איטליה ונתפסו אלפים של יהודים מתוך כ 35,000 שנמצאו באיזור. שוב הצליח חלק ניכר מיהודי איטליה להימלט בסיועה הפעיל של האוכלוסיה האיטלקית. כ 7,500 מיהודי איטליה נרצחו בידי הגרמנים.

י ו ו ן. תהליך ההשמדה של כ 65,000 מיהודי יוון התחיל ביולי 1942. באותו חודש גויסו יהודי סאלוניקי (ע"ע תסלוניקי) לעבודות־כפיה, ורק אחרי תשלום כופר כספי גדול בוטלה הגזירה באופן חלקי. בפברואר 1943 נצטוו יהודי סאלוניקי לענוד מגן־דוד צהוב, הוטלו הגבלות על תנועתם והם רוכזו בגטו. במארס 1943 נערך רישום של הרכוש היהודי. המשלוח הראשון של כ 2,500 מיהודי סאלוניקי (56,000 איש) יצא לאושוויץ ב 15.3.43. באפריל 1943 הועברו



ריכוז יהודי פריס באצטריון, לפני המשלוח

לסאלוניקי יהודי קהילות אחרות באיזור הכיבוש הגרמני ומשם שולחו אף הם להשמדה.

באוקטובר 1943 נדרשו כ 7,000 יהודי אתונה להתפקד והוטל עליהם עוצר. רבים ניסו להסתתר כדי להיחלץ מסכנת הגירוש. באתונה רוכזו גם כ 600 יהודים מקהילות קטנות בסביבה. ב 2.4.1944 נשלחו כ 1,200 איש מאתונה לאושוויץ ובדרך צורפו אליהם יהודים מערים אחרות. במשלוח כולו היו כ 5,400 יהודים. כ 6,000 מיהודי אתונה הצליחו להסתתר בעזרת האוכלוסיה המקומית וכוחות־מחתרת. הגירושים להשמדה פקדו אף את איי יוון: מקרקירה גורשו ב 20.6.44 לאושוויץ כ 1,800 איש, מרודוס (26.7.44) — כ 1,600 ומכרתים — כ 260.

„ה כ ח ד ה ת ו ך ־ כ ד י ע ב ו ד ה". בכל משך הרצח ההמוני היתה התחשבות מסוימת בשיקולים כלכליים, שהרי הנאצים המיתו תחילה „בלתי־כשירים" לעבודה בשאיפה שלא לפגוע בייצור. כבר ב 1942 נערכו באושוויץ „סלקציות". הכשירים־לעבודה הופנו למפעלי תעשיה, והאחרים — לתאי־הגאזים. עם גבור המחסור בכוח־עבודה בגרמניה (1943/4), הועברו לעבודה סוגים מסוימים של צעירים יהודים, בד־בבד עם החשת קצב הרציחות. אנשי „המשרד הראשי למינהל־הכלכלה (Wirtschaftsverwaltungshauptamt [W.V.H.A.]), שהחלו לפקח על המחנות במארס 1942 והרחיבו את שליטתם באוקטובר



חיילי אה"ב ליד גיפות חללים במחנה נורדהאוזן, גרמניה, אביב 1945

1943, היו רגישים־יותר לצרכי משק־המלחמה. בעוד שראשי R.S.H.A. תבעו את רצח־היהודים בקנאות וללא התחשבות בשיקולים אחרים. וכך התגבשה מדיניות ה„הכחדה תוך־כדי עבודה" בלא שוויתרו על „הפתרון הסופי". לכן הועברו (בקיץ 1944) כ 100,000 מהיהודים שגורשו מהונגריה לעבודה במפעלי התעשיה ב„רייך".

בסתיו 1944 הוחל בפינוי עצירי אושוויץ למחנות גרוס־רוזן, זאכסנהאוזן, מאוטהאוזן, דכאו, ראוונסבריק, בוכנוואלד וברגן־בלזן. ב 25.11.44 הורה הימלר על פירוק מתקני־הרצח באושוויץ, ובינואר 1945 ציווה לפנות (במסע רגלי) את כל המחנות הסמוכים לחזיתות המתקרבות. ב„מצעדי־המוות" האלה נחרץ גורלם של אלפי יהודים תשושים וחולים, סמוך מאד לסיום המלחמה. כ 200,000 יהודים הועברו בדרך זו למחנות בתוך גרמניה. 80,000—100,000 יהודים נספו בחדשי המלחמה האחרונים על אדמת גרמניה; בברגן־בלזן בלבד מתו אז כ 40,000 איש.

גם בשעות האחרונות שלו ושל „הרייך השלישי" נתן היטלר ב„צוואתי הפוליטית" ביטוי לשנאתו התהומית לעם היהודי — שמיליונים מבניו נרצחו בתקופת שלטונו — וקרא להמשך המלחמה נגד „היהדות הבי"ל ועוזריה".

אומדן מספר היהודים שנספו בשואה

(הערכותיו של ד"ר יעקב רובינסון)

פולניה — ברית־המועצות	4,565,000
גרמניה	125,000
אוסטריה	65,000
צ'כוסלובקיה (בגבולות שלפני הסכם מינכן)	277,000
הונגריה (כולל צפון־טרנסילווניה)	402,000
צרפת	83,000
בלגיה	24,000
לוכסמבורג	700
איטליה	7,500
הולנד	106,000
נורוויגיה	760
רומניה (כולל דרום־טרנסילווניה ודרום־בוקובינה)	40,000
יוגוסלוויה	60,000
יוון	65,000
ס"ה	5,820,960

ר' הילברג (ר' ביבל') אמד את מספר הנספים ב 5,100,000. גם פרטי הנתונים שבמפה (עמ' 509/10, כאן) אינם זהים לפרטי האומדנים הנ"ל. מקור ההבדלים — בהעדר נתונים מדויקים, במיוחד בשטחי מזרח־אירופה ובגלל הגדרות שונות של הגבולות והנתינויות.

בתקופת מלה"ע II סבלו גם עמים אחרים מידי הנאצים ועוזריהם. מקרב האוכלוסיה הפולנית האזרחית הושמדו במחנות־ריכוז ובבתי־כלא, הוצאו־להורג בפעולות־ענשין ומתו בעבודות־כפיה, במגפות וברעב — כ 2,350,000 איש. כמיליון אזרחים סובייטיים נרצחו באשמת פעילות־קומוניסטית, ביצוע־חבלות, השתייכות לפרטיזנים ובמסגרת פעולות־ענשין אחרות. למעלה מ 3 מיליוני שבויים סובייטיים מצאו את מותם בדרכים שונות במחנות שבויי־מלחמה. כ 4 מיליוני אזרחים סובייטיים הוגלו לעבודת כפיה בגרמניה. הנאצים רצחו באירופה את הצוענים (ע"ע) באלפיהם, על רקע גזעי. במהנה אושוויץ נכלאו גם כ 405,000 לא־יהודים (פולנים, רוסים, צרפתים, צוענים ואחרים) ומהם מתו כ 340,000 איש. ביוגוסלוויה נרצחו בידי הגרמנים ומשתפי־פעולה מהאוכלוסיה המקומית — כרצח פוליטי המוני ובמהלך פעולות־ענשין קולקטיביות — כ 1,400,000 איש. כ 50,000 מאזרחי יוון, כ 20,070 מאזרחי בולגריה ואלפי צרפתים והולנדים נרצחו ישירות בידי הגרמנים בפעולות טרור וענשין.



נעלי המומתים במחנה ההשמדה אושוויץ

„מועצות־היהודים" (Judenrat — „יודנראט"). אחרי כיבוש מערב־פולניה הורה היידריך, ראש „המשרד הראשון לבטחון הרייך" (21.9.1939), על הקמת „מועצות יהודיות" בכל הקהילות. נציגות זו — שלפי הוראות היידריך כללה אנשי־ציבור יהודים, כדי להבטיח ביצוע צייתני של הגזירות — היתה צריכה להיות אחראית לביצוע פקודות שלטונות־הכיבוש הנוגעות לאוכלוסיה היהודית.

הציבור היהודי חייב בד"כ הימצאות מנהיגים יהודים ותיקים ומנוסים ב„מועצות". ההתערבות הגרמנית בקביעת הרכב ה„מועצות" היתה חלקית: יש שקבעו מי יהיה היו"ר ועליו הטילו לבחור את חברי המועצה, אולם עפ"ר הסתפקו בדרישה להקים את ה„מועצה" ולא התערבו בבחירת היו"ר וחבריו. היו מקרי סירוב או הסתייגות מלהצטרף ל„מועצה" מצד יחידים וגופים ציבוריים. אולם רבים מן המנהיגים נרתמו בעול הפעילות הציבורית למרות העוינות המופגנת של הנאצים ולמרות שהיו חששות לגבי המגמות הגרמניות ביחס למסגרת זו.

השניות שבין הכפיה מצד השלטונות לבין ניצול מוסד כפוי להקלת מצבן של קהילות יהודיות איננה אָפיינית רק ל„מועצות" בשלבים הראשונים לקיומן. בתקופות שונות בתולדות ישראל בגולה התקיימה שניות כזו בין הכפיה מבחוץ לבין היזמה היהודית מבפנים — ונסיון היסטורי זה עמד לנגד עיניהם של מנהיגים רבים, כשנאלצו לקבוע את עמדתם כלפי מוסד זה (בתקופה שלפני הפעלת „הפתרון הסופי"). בד"כ מבחינים בנטיה ברורה של האוכלוסיה היהודית להבטיח נציגות מנוסה ומסורה לטיפול בבעיות גורליות של הקהילה.

בראש „המועצות" בתקופה הראשונה לקיומן עמדו אנשים בעלי עבר ציבורי בקהילותיהם.

עברם הציבורי של 128 יו"ר המועצות בגנרלגוברנמן

	מספר	אחוזים
יו"ר ועדי קהילה	22	17.2
חברי ועדי קהילה	6	4.7
חברי מועצות עירוניות	4	3.1
פעילים בולטים במפלגות פוליטיות	55	43.0
פעילים בתחום הכלכלה בקהילה	26	20.3
רב העיירה	1	0.8
לא־פעילים בחיים ציבוריים	10	7.8
פליטים	4	3.1
	128	100.0

גם הרכב „המועצות" בכל מזרח־אירופה מוכיח שהתקיימה „רציפות־אישית" בולטת בין המנהיגות־המקומית בקהילות לבין „המועצות" הראשונות. מבין 317 חברי „המועצות" שניתן לבדוק את עברם הציבורי, נמצאו:

	מספר	אחוזים
חברי ועדי הקהילות	198	62.4
חברי מועצות עירוניות	118	37.5
חברי פרלמנט	1	0.1
	317	100.0

מבין 850 חברי „המועצות" נמצאו:

	מספר	אחוזים
פעילים בתחום המקצועי והכלכלי	337	39.7
פעילים בתחום הסעד	230	27.0
פעילים בתחום החינוך והתרבות	175	20.6
פעילים בתחום הדת	108	12.7
	850	100.0

(ממחקרי י. טרונק; ר' ביבל').

רוב „המועצות" ניסו לחזק את עמידת הציבור היהודי, תוך ניצול הסמכויות שהוענקו להם, להתארגנות ולעמידה בגזירות שהוטלו על הקהילה באמונה שהעולם נתון במלחמה והמערכה תסתיים במפלתו של היטלר.

מראשית הכיבוש הנאצי הוטל על „המועצות" מילוי דרישות בלתי־פוסקות: גביית קונטריבוציות (תשלומי־חובה), גיוס עובדי־כפיה ומסירת חפצים ודברי־ערך שונים. כן היה עליהם להסדיר אספקת מזון־קצוב, להחזיק בת"ח, בתי־יתומים ומושבי־זקנים, להגיש סיוע לנזקקים, לדאוג לקורת־גג לפליטים, לטפל בשחרור אסירים ובני־ערובה ולשמור על נקיון השכונות היהודיות לפני הקמת הגטאות ואח"כ גם בגטאות עצמם. יש ש„המועצות" הקימו מפעלים בִּזמתן כדי להבטיח מקומות־עבודה לבני הקהילה, ובכך להגביר את חשיבות קיומה של האוכלוסיה היהודית בעיני הגרמנים ולהקטין את היפגעותה. אנשי „המועצות" חשו בסתירה הטראגית שבין היענות לדרישות הגרמנים לבין סיפוק צרכי־הקהילה, אך האמינו שיש בפעולתם כדי להבטיח את קיומו של הציבור עד לשחרור. אולם, עם החרפת המדיניות הנאצית כלפי היהודים והתחלת ההכחדה־ההמונית שוב לא הצליחו לתמרן בין מילוי הוראות הגרמנים לבין הדאגה לצרכי־הקהילה. אז התעוררה בכל חומרתה שאלת ג ב ו ל ההיענות לדרישות הנאצים, ואמנם בשלב זה בלטה ההתפלגות בהנהגות „המועצות".

מבחינים בארבעה דפוסים עיקריים ב ה ת נ ה ג ו ת אנשי „המועצות":

א) הסתייגות משיתוף־פעולה עם הגרמנים אפילו בתחום הגזירות הכלכליות; ב) נכונות למלא אחר הוראות הגרמנים כל־עוד דובר בגזל הרכוש ובגזירות כלכליות, אך התנגדות מוחלטת משנדרשו להסגיר אנשים; ג) השלמה עם פגיעות בחלקים מסוימים של האוכלוסיה היהודית בתקווה שכך ניתן יהיה להציל חלקים אחרים;

ת ג ו ב ת ם ו ג ו ר ל ם ש ל 146 י ו"ר ש ל „מ ו ע צ ו ת" ב ג נ ר ל ג ו ב ר נ מ ן

	מספר	אחוזים
ויתרו על תפקידים מתוך אי־השלמה עם המדיניות הנאצית	11	7.5
סירבו למלא גזירות כלכליות והזהירו את האוכלוסיה היהודית מפני „אקציות" מתקרבות	45	30.9
סירבו להסגיר אנשים בתקופת הגירושים־להשמדה	18	12.3
התאבדו	5	3.4
פעילים במחתרת היהודית	2	1.3
הודחו ע"י הגרמנים, משום שלא מילאו אחר ההוראות, ונרצחו	26	17.9
מתו מוות טבעי	4	2.7
אין הערכה אחידה על התנהגותם	14	9.7
צייתו להוראות הגרמנים. הניצולים שללו את התנהגותם	21	14.3
	146	100.0

ד) צַיות מלא להוראות הגרמנים תוך התעלמות מכל שיקול ציבורי בנסיון לשמור רק על האינטרס האישי.

בשלב הראשון לקיומם התנהגו רוב „המועצות" לפי שני הדפוסים הראשונים.

כ 75% מבין יו"ר „המועצות" הנ"ל, שרובם נמנו עם המנהיגות הוותיקה, עמדו מול הלחץ הגרמני. רובם חוסלו או הורחקו לפני גל הגירושים־להשמדה ב 1942 או במהלכו.

הרקע הציבורי של 89 א ח ר ו נ י יו"ר „המועצות" בגנרל־גוברנמן:

	מספר	אחוזים
יו"ר ועד־הקהילה	1	1.1
חברי ועד־הקהילה	2	2.2
סגן ראש העיר	1	1.1
פעילים במפלגות פוליטיות	35	39.5
פעילים בתחום הכלכלה	11	12.3
לא־פעילים בחיי הציבור	16	18.0
פליטים	23	25.8
	89	100.0

מנתונים אלה עולה, שקטן משקלם של אחרוני יו"ר „המועצות" שעסקו (לפני המלחמה) בפעילות יהודית ציבורית — לעומת אלה שבתקופה הראשונה (ר' לעיל), ונותקה „הרציפות האישית". את מקום מנהיגי הקהילה הוותיקים תפסו אנשים שלא היו מעורים בחיי־הקהילה. שינוי זה בא עפ"ר בעידודם וב־תערבותם הישירה של הגרמנים, והדבר השתקף גם בהתנהגותם של א ח ר ו נ י יו"ר „המועצות":

	מספר	אחוזים
סירבו למלא אחר הוראות הגרמנים בתחום הגזירות הכלכליות והתנגדו להסגרת אנשים לגירוש	30	29.6
התאבד	1	1.0
קשור למחתרת היהודית	1	1.0
מת מוות טבעי	1	1.0
אין הערכה אחידה על התנהגותם	7	7.0
צייתו להוראות הגרמנים. הניצולים שללו את התנהגותם	61	60.4
	101	100.0

ואכן, בשלב האחרון של מדיניות־הרצח הנאצית, לאחד שהמנהיגות הוותיקה ב„מועצות" הוסלה, בלטה עליה בגילויי צייתנות וכניעה ללחץ הגרמני.

יחס „המועצות" במזרח־אירופה ל מ ח ת ר ת לצורותיה, מתאפיין ב 4 גישות:

א) „מועצות" בעלות גישה שלילית לרעיון ההתנגדות. הטיעון המקובל בפי „המועצות" האלה היה שכל גילוי של התנגדות פיסית עלול להמיט אסון על הקהילה ויחיש את חיסולה. הם ביקשו להמשיך במאמצים לדחיית הגזירות ולהתמיד בנסיונות־הצלה בתוך הגטאות. הרתיעה אותם שיטת האחריות־הקולקטיווית, שהנהיגו הנאצים, שעלולה היתה לחרוץ את גורל כל בני־הקהילה בגלל מעשיהן של קבוצות מחתרת. במזרח־אירופה נקטו עמדה כזאת „המועצות" של לודז', לבוב (בשלב סופי), לאחוביץ, קורץ, קוברין, חמילניק, שלזיה־עילית המזרחית (זגלמביה), קראקוב (בשלב סופי), ועוד. ב) „מועצות" שעמדתן בשאלת ההתנגדות לא היתה חד־משמעית. אלה סברו שהתנגדות מוקדמת תזיק למדיניותן, שעיקרה להרוויח־זמן — בתקווה שתמורות במהלך המלחמה יביאו עמן הצלה. עם זאת אהדו את רעיון ההתנגדות וייעדו אותו לשלב שבו יהיו משוכנעים שעומדים לפני חיסול הקהילה. „המועצה" בביאליסטוק (בראשות אפרים ברש) מייצגת גישה זו. גם לראש הגטו בווילנה (יעקב גנס) מייחסים

עמדה דומה. ג) „מועצות" שחייבו את רעיון ההתנגדות. אלה העריכו, שמדיניות הגרמנים אינה מותירה כל סיכויי־להצלה, ולכן עודדו ותמכו בארגון התנגדות. גישה זו רווחה במינסק, קובנה, פיוטרקוב, פאיינצ'נו, ראדומסק, סאסוב ועוד. ד) חברי „מועצות" המשתתפים באורח־פעיל בהתנגדות־מזוינת, ואף עומדים בראשה. דב לופטין, יו"ר „המועצה" בלחוה (ע"ע; איזור פינסק), היה בין מנהיגי המרד של הקהילה כולה (ספטמבר 1942); סגן יו"ר „המועצה" בז'טל הקים בגטו יחידת פרטיזנים. חברי „המועצה" נטלו חלק פעיל בארגון המרד בסוצ'ין.

המצבים הנ"ל מתייחסים לעתים רק לחלק מחברי המועצה והתהוו רק בתקופות מסוימות לקיומן. רוב „המועצות" שללו התנגדות מזוינת או היו בעלי גישה דו־ערכית לשאלה זו.

עם התרחבות הכיבוש הגרמני הוקמו „המועצות" גם בארצות אחרות באירופה שבשליטת הנאצים ובמדינות הגרורות. בהשוואה למזרח־אירופה, ששם הוקמו „המועצות" על בסיס מקומי ולרוב ללא כל קשר ביניהן, היו רוב המסגרות בארצות אלה כלל־ארציות.

ב 21.11.1941 הוקמה בצרפת „המועצה" המרכזית, „איחוד כללי של יהודי צרפת" (Union generale des Israelites de France — [UGIF]), ולה שני אגפים: אחד לאיזור־הכיבוש והשני לאיזור וישי הלא־כבוש. פעילות הארגונים היהודיים נאסרה, אך למעשה המשיכו רובם להתקיים במסווה של מחלקות UGIF, בפרט באיזור־וישי. בראש UGIF עמדו מנהיגים יהודים מלפני המלחמה, וארגון זה שילב עבודה רשמית ומוכרת מטעם השלטונות עם חיפוי על פעילות מחתרתית.



שמואל בק: הצעה למונומנט. שמן, 1977

ב 1.1.42 הופעלה „המועצה" בבלגיה — „איגוד יהודי בלגיה" (Association des Juifs en Belgique). בין תפקידיה: הגשת סעד לאוכלוסיה היהודית, הקמת מטבחים ציבוריים, החזקת מוסדות־חינוך, בתי־יתומים ומושבי־זקנים. מלבד כל אלה נשאו, כמובן, באחריות לביצוע הוראות הגרמנים. אחדים מראשי ה„איגוד" היו קשורים לתנועות־המחתרת הכללית. „המועצה" שלחה, לפי דרישת הגרמנים, „הזמנות" להתייצב לגירוש הראשון — יולי 1942. אולם לאחר שהגיעו שמועות ראשונות על הרצח במזרח, סירבה „המועצה" הבלגית לעזור למדיניות הנאצית. בעקבות זה נאסר יו"ר „המועצה", הרב שלמה אולמן, אך שוחרר לאחר התערבות המלכה־האם הבלגית. מנקודת־מבט גרמנית לא מילאה „המועצה" בבלגיה כל תפקיד אחרי אוקטובר 1942.

בהולנד הוקמה „המועצה" (ב 12.2.1941) לאמסטרדם בלבד, אך תוך זמן קצר הורחבה סמכותה לכל המדינה. על „המועצה" הוטל למלא גזירות שונות — כולל הכנת רשימות המיועדים לגירוש „מזרחה", בקיץ 1942. „המועצה" נכנעה לגרמנים. לאחר ויכוח מר, והסכימה לשלוח הזמנות ל„שירות־עבודה בגרמניה", בעיקר מתוך נימוק, שהתערבות גרמנית ישירה תהיה אכזרית יותר ותגרור הגדלת מספר המגורשים. בשלב זה לא היתה ל„מועצה" כל ידיעה מפורשת על גורל המגורשים מזרחה. ואכן, בהולנד נכנעה „המועצה" לחלוטין להוראות הגרמנים.

ביוון אסרו הגרמנים (אפריל — מאי 1941) חלק ממנהיגי הקהילה בסאלוניקי ומינו את מנהל משרדי הקהילה, שבתאי שאלתיאל, לראש יהודי העיר. הוא מילא בצייתנות אחר כל הוראות הגרמנים. היהודים יזמו את החלפתו ברב צבי קורץ שעל התנהגותו חלוקות הדעות.

בסלובקיה נוסד „מרכז יהודי" (Ústredna Židov [ÚŽ; „או"ז"]), שייצג בלעדית את יהודי סלובקיה. בנשיאות ה„אוז" ובראש מחלקותיו כיהנו עסקנים יהודים דתיים וציוניים. אחדים מפעילים אלה, — ביניהם התבלטו מנהיג האורתודוכסים הרב מיכאל דב־בר וייסמנדל והמנהיגה הציונית גיזי פליישמן — ניהלו פעילות מחתרתית במסגרת „קבוצת־העבודה" (כינוי שבחרו פעילי המחתרת היהודית — שהיתה מורכבת מציונים, רבנים ומתבוללים). הם עמדו בקשר עם גורמים יהודיים מחוץ לסלובקיה, כדי לגייס עזרה ולבחון אפשרויות להצלה.

בדצמבר 1941 ביטלו השלטונות הרומנים את „איגוד הקהילות" ויסדו בבוקארשט „מרכז יהודים" (Centrala Evreilor din Romania), שהיה נתון למרות הקומיסאר לענייני היהודים. יחד־עם־זאת המשיכה המנהיגות הקודמת בפעולתה באורח בלתי־רשמי. כך, למשל, שמר ד"ר וילהלם פילדרמן, ראש הוועד של „איגוד הקהילות", על מעמדו כמנהיג יהודי־רומניה והמשיך לפעול להכשלת המדיניות האנטי־יהודית והמגמות לגירוש.

בהונגריה הוקמה (מארס 1944) בבודאפשט „המועצה המרכזית של יהודי הונגריה" (Magyar Zsidok Kozponti Tanácsa), והופעלו „מועצות" מקומיות בערים אחרות. באורח בלתי־תלוי פעל „ועד לעזרה ולהצלה" של תנועת־העבודה הציונית בהונגריה, בראשות נתן־אוטו קומוי, ישראל קסטנר (ע"ע), שמואל שפרינגמן ויואל בראנד (והשו' עוד להלן). בין „המועצה" ו„הוועד" התקיים קשר, אלא ש„המועצה" נכנעה לכל דרישות הגרמנים בעוד ש„הוועד" ניסה לשחד את הגרמנים במגמה להציל חיי־אדם.

שאלת „המועצות" שנויה במחלוקת בהיסטוריוגראפיה של הש'. בהערכת מהותן של „המועצות" היהודיות התפלגו הגישות: יש הרואים בהן משתפי־פעולה עם הנאצים וטוענים נגדן שהחלישו את כוח־עמידתן של הקהילות היהודיות, ויש הנוטים לראות במרבית חברי „המועצות" מנהיגים שבתנאי הכיבוש הנאצי עשו לחיזוק מאבקו של הציבור היהודי על חייו.

בעקבות המחקר בתחום זה ניכרת נטישה הדרגתית של תפיסות כוללניות וסטיגמאטיות של „המועצות" ומתחדדת ההבחנה לגבי יסודות שונים שאפיינו את פעילותן. ראיה מבחינה זו של „המועצות" מתחשבת בשלבים השונים של המדיניות הנאצית ל„פתרון הבעיה היהודית", מביאה בחשבון את השינויים האישיים בהרכב „המועצות" ובודקת השפעת שינויים אלה על דפוסי ההתנהגות של אנשי „המו־עצות".

המשטרה היהודית. זמן קצר אחרי הקמתן נצטוו „המו־עצות" לארגן את „שירות הסדר היהודי" (Judischer Ordnungs-dienst), המכונה „המשטרה היהודית". במזרח־אירופה בלטה תופעה זו עפ"ר לקראת בידוד היהודים בגטאות. באופן פורמלי היתה המשטרה היהודית אחת ממחלקות „המועצה", אך כבר בתקופת התהוותה היו חששות מצד אנשי „המועצה" ובחוגים שמחוץ ל„מועצות" היהודיות, שהמשטרה היהודית תהיה נתונה למעשה לפיקוח הגרמנים ותבצע בעיקר את גזירותיהם. ביודנראטים אחדים ניסו לגייס לשורות המשטרה היהודית אנשים מהימנים ולקבוע אף דפוסי־התנהגות שישרתו את הקהילה היהודית. אולם על אף נסיונות אלה חדרו לשורות המשטרה אנשים שמניעיהם לא היו ציבוריים, וכן הוחדרו ע"י הגרמנים אנשים שעשו את רצון־שולחיהם. כך, למשל, מתוך 100 מפקדי המשטרה היהודית הראשונים בגנרלגוברנמן, כ 70% לא היו קשורים בפעילות יהודית ציבורית לפני המלחמה; כ 20% היו פליטים יהודים שלא מבני המקום; כ 10% היו עסקני־ציבור לשעבר.

בתחילה, מלבד מילוי דרישות הגרמנים (אספקת אנשים לעבודת־כפיה, מסירת חפצים ודברי־ערך), טיפלה המשטרה היהודית גם בשמירה על נקיון, בוררויות, עזרה־לנזקקים, טיפול בענייני פלי־ליים וכד'. אולם לקראת 1942 הצטמצמו פעולות המשטרה היהודית שכוונו להסדר בעיות בני־הקהילה, והיא שותפה יותר־ויותר בחטיפת יהודים למחנות־העבודה, ועם התחלת הגירושים ההמוניים להשמדה — היפעלו השוטרים היהודים בריכוז ה„משלוחים". על רקע זה נטשו קבוצות ויחידים מבין השוטרים את המשטרה, ורובם של אלה נרצחו בידי הגרמנים. במספר גטאות (למשל בקובנה) היו חלקים של המש־טרה קשורים לפעילות המחתרת היהודית. השוטרים והמפקדים הצייתנים יותר נשארו במשטרה, נכנעו ללחץ הגרמנים ומילאו את הוראותיהם עד הסוף. היו אף מקרים שהמשטרה היהודית, שהתמידה בצייתנותה, באה במקומן של „המועצות", בעיקר באותם המקומות שבהם לא נכנעו ה„יודנראטים" ללחץ הגרמנים וסירבו למלא את הוראותיהם. ואכן, בשלבים האחרונים לקיומה היתה המשטרה היהודית החוליה הציבורית החלשה ביותר ופגעה קשה בכוח־העמידה של היהודים.

העמידה היהודית וההתנגדות לנאצים. להתנגדות היהודית לנאציזם שתי צורות עיקריות: א) התנגדות פעילה בלתי־מזוינת; ב) לוחמה יהודית מזוינת.

א) התנגדות פעילה בלתי־מזוינת. לגבי אוכלוסיה חסרת אמצעי־התגוננות, בסביבה עוינת, גם עמידה רוחנית, מוסרית, וכל תגובה שהיתה מנוגדת להוראות ולמגמות הבסיסיות של הגרמנים — גם אם לא קיבלו אופי של מרי גלוי או מאבק אלים ומזוין — היי בגדר התנגדות. להתנגדות היהודית הבלתי־אלימה ביטויים רבים: בלטו מאמצים קהילתיים או של קבוצות ויחידים לצמצם את השפעת הרעב ואת ממדי המגפות בגטאות באמצעות ארגונים לעזרה הדדית, שסיפקו מזון ובגדים לרבבות נזקקים. בגטו ורשה הוקמה רשת של מטבחים ציבוריים שסיפקו אלפי ארוחות ליום. כן פעלו בוורשה כ 2,000 „ועדי בתים" — התארגנות עצמית של דיירי בנייני־מגורים שעזרו לשכניהם הרעבים, ובמיוחד — לילדים נזקקים. בתחום זה מילא תפקיד חשוב ה„ג'וינט" (ע"ע). פרק מפואר במאבק נגד הרעב רשמו ילדי ישראל שרבים מהם עזרו בהברחת מזון לגטאות ורבים



„שומר יהודי" ליד שער הכניסה ל„משטרה היהודית" בוורשה

שילמו על כך בחייהם. בכמה גטאות נעשה מאמץ לקיים פעולות תרבות וחינוך בתגובה על רצון הנאצים לשבור את הנפש. בגטו ורשה פעלו מספר בת"ס תיכונים עיוניים (ביניהם בלט ביה"ס של תנועת „דרור"), קורסים (פדגוגיים וטכניים) ברמה אוניברסיטאית, בי"ס גבוה לרפואה (1941/2) ורשת ענפה של „חדרים". התפתחה גם למידה־בסתר של קבוצות־תלמידים קטנות שכונתה „למידה בקומ־פלטים". בת"ס רבים פעלו בגטו וילנה; בספטמבר 1941 היו רשומים בהם כ 2,700 ילדים. ב 1940/1 פעלו בגטו לודז' 42 בת"ס יסוריים, 4 גימנסיות ובי"ס מקצועי לאריגה.

הציבור הדתי התמיד בשמירה על קדושת השבת וחגי ישראל, ולא פסקה התפילה בציבור — למרות שנענשו עליה בענשים כבדים.

בתקופת הש' הועמד הציבור היהודי בפני הכרעות מוסריות עליונות. משפחות רבות סירבו להיפרד והעדיפו ללכת יחד לגירוש ולמוות — גם אם לעתים יחידים היו עשויים להינצל. מעשהו של הסופר והמחנך ינוש קורצ'ק (ע"ע) — שהלך מרצונו למוות בעת הגירוש מוורשה (5.8.42), עם ילדי בית־היתומים שבניהולו, ודחה את ההצעה להשתחרר מן הגירוש — משמש מופת להקרבה. לא היה זה מקרה בודד.

ההתנגדות היהודית הבלתי־מזוינת — נשאה בעיקר אופי של „קידוש החיים" — מושג המיוחס לר' יצחק ניסנבוים בגטו ורשה. היה זה רצון עז לקיום, שבלט בכל מקום ובמצבים קשים ביותר, למרות כל ההגבלות וההשפלות. היהודים חשו שבעצם המאבק על קיומם ובשמירה על צלם־האדם בתנאים האיומים הם פועלים נגד כוונת הנאצים להכחידם.

כשהחלו פגיעות המוניות בנפש, הכינו יחידים, משפחות וקבוצות יהודים מקומות־מחבוא בגטאות בתקווה שיוכלו למצוא בהם מקלט בעת ה"אקציות". למטרה זו נוצלו מרתפים, עליות־גג ותעלות־ביוב. הגרמנים ועוזריהם התקשו בגילוי מקומות־מחבוא אלה, שרבים מהם נחשפו רק בעת ההריסה המוחלטת של הגטאות. יהודים חיפשו מחסה גם מחוץ לגטו והתחזו ל„ארים" בעזרת תעודות מזויפות — „ניירות אריים" — או בהסתתרות אצל לא־יהודים, תמורת תשלום, ובמקרים נדירים יחסית — ללא תמורה. ליהודים אלה ארבה סכנה כפולה: מפני החיילים הגרמנים, השוטרים והבלשים — וגם מפני היסודות העוינים בקרב האוכלוסיה המקומית. לעתים קרובות מאד נחשפה זהותם של בעלי „הניירות האריים". קבוצות יהודים חיפשו מקלט ביערות הסמוכים למקום־מגוריהם, אולם גם שם — נוסף על העדר תנאים בסיסיים לקיום — היו צפויים להלשנות, להסגרות ואף לרציחות בידי איכרים מקומיים.

זמן מסוים עלה בידי הגרמנים להסוות את מלאכת ההכחדה ההמונית ולהציג את הגירושים כ„פינוי לעבודה במזרח”. אולם במרוצת הזמן נתגלתה האמת, במיוחד ביישובים שבקרבתם בוצע הרצח, ונתפסה כמציאות — למרות שהאפשרות של רצח־עם היתה מחוץ לכל נסיון אנושי. לצד התופעות של השלמה עם הגורל, רבו בתקופה זו התפרצויות המוניות מן הגטאות בעת ה„אקציות” לגירוש. אולם רובם של אלה שהצליחו להימלט מן הגטאות נתפסו; באזורים מסוימים — בסיוע פעיל של האוכלוסיה המקומית. נסיונות־ההצלה ומאבק על החיים נמשכו גם כשהוכנסו הקרבנות לקרונות־משא. היו שהתפרצו מתוכם במהלך הנסיעה למחנות־המוות, תחת מטר היריות של השומרים.

אחד מביטויי־ההתנגדות למדיניות הנאצית היה התגבשות המחתרת היהודית ה פ ו ל י ט י ת, שפעלה במספר קהילות כמעט מראשית הכיבוש הנאצי. בפעילות זו נטלו חלק תנועות־נוער וארגונים מפלגתיים, שעשו תחילה לחיזוק מסגרותיהם הארגוניות, טיפחו עזרה־הדדית והמשיכו בעבודה תרבותית וחינוכית (שלא תמיד נשאה אופי מחתרתי מובהק) ואח״כ פעלו במחתרת ישירות נגד המדיניות הנאצית. ביזמת ההיסטוריון רינגלבלום (ע״ע) ובמסווה של פעילות תרבותית, נוסד בוורשה ארכיון מחתרתי (שכונה „עונג שבת”). בו נאסף חומר רב על מצב הקהילות היהודיות בתנאי־הכיבוש ועל פשעי־הנאצים. הומר זה, שחלקו נתגלה אחרי הש׳, הוא מקור חשוב לחקר גורל היהודים באותם ימים. עתונות־מחתרתית ענפה — בוורשה: 51 פרסומים של רוב המפלגות ותנועות־נוער — דיווחה על המתרחש בחזיתות, על הפגיעות בקהילות שונות, ביקרה תופעות שליליות בעבודת „המועצות” והוקיעה את התנהגות המשטרה היהודית. המחתרת קראה לחלוקה צודקת של עול הגזירות, ועם התחלת השילוחים למחנות־העבודה דרשה ל ה ת נ ג ד לחוטפים. שליחי המתחרת העבירו ידיעות על גל הרציחות ההמוניות במזרח וחשפו את אָפיה האמיתי של מדיניות־הרצח הנאצית. קבוצות מחתרת אלו, שהתבססו על תנועות ציוניות, הבונד והקומוניסטים היהודים, הפכו אח״כ לגרעיני הארגונים־הלוחמים בגטאות וביערות שהעלו את נס המרד והלוחמה המזוינת.

ב) ה ה ת נ ג ד ו ת ה מ ז ו י נ ת. הרצח ההמוני של היהודים בשטחי המזרח, שהתחיל מיד עם פלישת הגרמנים לבריה״מ, הביא להתגבשות גרעינים ראשונים של התנגדות יהודית. בווילנה הופץ בתחילת 1942 כרוז שחיבר אבא קובנר (ע״ע), שחשף את שאיפת הנאצים לחיסול העם היהודי באירופה וקרא למרד. החיסול השיטתי של קהילות יהודיות באיזור לובלין באביב 1942, החשת גירוש היהודים ממערב וממרכז אירופה שבשליטת־הנאצים — למזרח, שמועות ראשונות על הפעלת מתקני־רצח במחנה חלמנו וידיעות מווילנה ומאזורי־המזרח — הגבירו בקרב קבוצות־מחתרת יהודיות — בעיקר בווילנה, בוורשה ובביאַליסטוק — את התחושה שאין אלה תופעות מקומיות וחולפות, אלא חלק מתכנית שמטרתה הכחדת הציבור היהודי כולו. בוורשה הבשיל בתוך המחתרת (בפברואר—מארס 1942) רעיון ההתנגדות המזוינת. למסקנה דומה הגיעו קבוצות מחתרת גם במקומות אחרים, באביב ובקיץ 1942.

רב ההבדל בין הלחימה היהודית לבין מאבקן של תנועות־התנגדות לא־יהודיות. ארגוני־התנגדות לא־יהודיים ביקשו להחזיר את העצמאות הפוליטית ולהשפיע על ההסדרים הפוליטיים ועל אופי המשטר בארצותיהם לאחר המלחמה, והיו ביניהן תנועות־התנגדות שהזדהו עם הסובייטים או עם מדינות־המערב ונתמכו על ידיהן. הלוחמה היהודית היתה ללא מרכז מדריך ומכוון, ללא ממשלה־גולה וללא בעלי־ברית בין השותפים לקואליציה האנטי־נאצית. היא נעדרה מקורות חיצוניים לנשק ולתמיכה מדינית. זה היה מאבק נואש של מיעוט לאומי מפוזר בסביבה אדישה לרוב (במזרח־אירופה — אפילו



ניצולים מהבונקרים של גטו ורשה ההרוס

עוינת) — נגד האויב הנאצי שנהנה מעדיפות מוחלטת. בעצם ביטאה הלחימה היהודית את שמירת הכבוד־היהודי, ורק לעתים היה בה גם פתח להצלה — בעיקר במזרח־פולניה, בליטא ובמערב־בריה״מ, בסביבת יערות־העד ובמחיצת יחידות פרטיזניות לא־יהודיות, שלא תמיד שיתפו פעולה עם היהודים. אולם ככלל לא יכלה ההתנגדות היהודית המזוינת להוות אלטרנאטיווה ראלית להמוני היהודים, ואף במזרח עשויה היתה ההתנגדות להציל צעירים בלבד. לאוכלוסיה היהודית הבוגרת ולילדים לא היתה כל דרך ליערות ולפרטיזנים, מלבד „מחנות משפחתיים” ספורים שקמו ביערות, עפ״ר בחסות פרטיזנים יהודים. ולבסוף -- בשלב שבו הבשיל רעיון ההתנגדות המזוינת הכללית (1942/3), כבר הושמד רוב הציבור היהודי שמתוכו עשויים היו לבוא הלוחמים.

אעפ״כ נטלו יהודים רבים חלק בלחימה נגד הנאצים בכל רחבי אירופה. התקיימה התנגדות במסגרות יהודיות (גטאות, מחנות של יהודים, יחידות־פרטיזנים במזרח־אירופה או יחידות לוחמות במערבה) אך עפ״ר לחמו היהודים במסגרות כלליות (יחידות פרטיזנים — במזרח, ארגוני מחתרת — במערב). בין הלוחמים היהודים היו שהתכחשו למניע יהודי כלשהו; אך רובם פעלו באופן מודע גם מתוך מניעים יהודיים.

4 תחומים עיקריים להתנגדות היהודית: א) ביערות — במסגרת המלחמה־הפרטיזנית במזרח־אירופה; ב) בגטאות; ג) במחנות; ד) בתנועות־התנגדות כלליות וביחידות יהודיות, עירוניות בעיקר, במערב אירופה.

הלוחמה היהודית ה פ ר ט י ז נ י ת במזרח, וביחידות ע י ר ו נ י ו ת במערב. חברי המחתרות במזרח העלו שתי אפשרויות ללחימה יהודית: התנגדות ב ג ט א ו ת או יציאה ל י ע ר ו ת. אלא שרבים מבין אלה שהחליטו לצאת ליער נתפסו ונרצחו בטרם הגיעו ליעדם. זה גם היה גורל צעירים יהודים, שבאופן ספונטאני, וללא קשר עם המחתרת היהודית, התפרצו מן הגטאות בתקווה להגיע ליער. לא־מעטים נרתעו לצאת מן הגטו גם מחשש שהנאצים יפעילו ענשים קולקטיוויים על הקהילה (ור׳ להלן).

האיזור ה ס ו ב י י ט י. מעריכים ש 20,000 יהודים ויותר נטלו חלק בתנועה הפרטיזנית בשטחים שבפיקוח הסובייטים ובפיקודם. רבים פעלו באיזור בריאנסק הסמוך לחזית המזרחית, ובבילורוסיה הסובייטית — בסביבות ויטבסק, מינסק והומל. ריכוזי פרטיזנים יהודים היו ביערות רודניקי (כ 40 ק״מ מדרום לווילנה) וביערות קאזין־נארוץ ונאצ׳ה. ביערות ל י ט ה פעלו מספר יחידות יהודיות עצמאיות.

אך הפיקוד הסובייטי התנגד לקיומן העצמאי. בלטה גם הסתייגות מהגנה על ריכוזי משפחות יהודיות שחיפשו מחסה ביערות לצד יחידות־הפרטיזנים.

ב י ל ו ר ו ס י ה המערבית. המחתרת היהודית בגטו ביאליסטוק קיימה קשר עם הפרטיזנים היהודים באיזור, סביב סלונים וביערות ליפיצ׳אנסק (בין אלה הצטיינה היחידה בפיקוד יחזקאל אטלס), ביערות נאליבוקי (בהנהגת האחים בילסקי). בסביבות מיר, וולוז׳ין וקוריניץ ובאיזור בְּרַנוֹביץ.

באיזור הביצות הטובעניות של פּ וֹ לֶ ס ְ י ה ובאיזור ו ו ל י ן השתלבו פרטיזנים יהודים בפעילות הכללית ולעתים אף התארגנו סביבם יחידות פרטיזניות. לשם הגיעו שרידי קהילות לאחווה וטוצ׳ין שהתמרדו בגטאות. באיזור זה הצטיין בלחימתו מ. גילדנְמן שכּוּנה „דיאדיה מישה״.

יהודי אוקראינה הסובייטית שניצלו מידי ה„איינזצגרופן״ הצטרפו לפרטיזנים בעיקר בסביבות צ׳רניגוב. יהודים מילאו תפקידים חשו־בים בחטיבת הפרטיזנים הגדולה של מֶדווידייב, וכשזו הגיעה ליערות סארני וצומאן ולסביבוה רובנה בוולין, הצטרפו אליה עוד קבוצות יהודים.

בגליציה המזרחית היתה פעילות יהודית פרטיזנית באיזור ברודי, בוצ׳אץ׳, סטניסלבוֹב וביערות שבמורדות הרי־הקרפטים. באיזור זה נאלצו הלוחמים היהודים להילחם גם בכנופיות הלאומנים האוקר־אינים של סטיפאן באנדֶרה שרצחו כל יהודי שנקרה בדרכם. ביערות מזרח־פולניה ומערב־רוסיה נלחמו וניצלו כ 30,000 פרטיזנים יהודים.

בתחום הגנרלגוברנמן פעלו ב 1942/3 כ 30 יחידות עצמאיות או קשורות במחתרת הפולנית הפרו־סובייטית, מלבד קבוצות קטנות נושאות נשק ששימש בעיקר להגנה־עצמית. מעריכים שמאמצע 1942 עד אמצע 1943 נמלטו מהגטאות, ממשלוחים־להכחדה וממחנות השבויים והעבודה 50,000 יהודים. רובם נהרגו והנמלטים התרכזו לפעילות פרטיזנית באיזור לוּבלין — ביערות פארצ׳וֹו, וולודאווה וקוזלוב (בפיקודו של י. גרינשפאן). במחוז ראדום היו היהודים בשלהי 1942 רוב מכריע בקרב הפרטיזנים (כ 13 יחידות יהודיות, וב 8 יחידות אחרות — אחוז יהודי ניכר). באיזור מאזוביה ופודלא־סיה נמצאו 350—400 פרטיזנים יהודים. גם במחוז קראקוב פעלו מספר יחידות יהודיות.

בכל תחום הגנרלגוברנמן היו הלוחמים היהודים נתונים ללחץ קשה של המחתרת הפולנית הרשמית, „צבא הארץ״ (Armia Krajowa [A.K.]), שהיתה קשורה לממשלה הפולנית הגולה בלונ־דון; רבו בה אנטישמים שרצחו יהודים רבים.

בס״ה פעלו כ 30,000 פרטיזנים יהודים בתחומי בריה״מ הכבושים בידי הגרמנים (כולל הארצות הבלטיות), ובגנרלגוּברנמן לחמו בגרמנים, בזמנים שונים, כ 3,000 יהודים.

בשלהי אוגוסט 1944, כשהתקרבה החזית הסובייטית להרי ס ל ו ־ ב ק י ה, התקוממו פרטיזנים בבאנסקה ביסטריצה, ואליהם הצטרפו שרידי היהודים בסלובקיה: עשרות חברי תנועות־הנוער החלוציות ומשוחררי מחנות־העבודה נובאקי וסאראד — כ 2,500 איש. באמצע ספטמבר 1944 הגיעו לשטח שהחזיקו הפרטיזנים 4 צנחנים מא״י: חביבה רייק, צבי בן־יעקב, רפאל רייס וחיים חרמש. לאחר התמוטטות המרד (סוף אוקטובר 1944) הקימו הארבעה מחנה פרטיזנים יהודים בהרי הטאטרה, וזה חוסל עד־מהרה: הלק מהפרטיזנים נהרגו ואחרים נפלו בשבי (ביניהם חביבה רייק, רפאל רייס וצבי בן־יעקב), והוצאו להורג עם אלפי פרטיזנים שנשבו אחרי כשלון המרד. שרידי המתקוממים, ובתוכם כ 2,000 יהודים (ביניהם גם ח. חרמש), המשיכו במאבק בהרים עד שהגיע הצבא הסובייטי.

ב י וּ ג ו ס ל ו ו י ה השתתפו יותר מ 2,000 יהודים בפלג הקומו־ניסטי של התנועה הפרטיזנית בראשות ט י ט וֹ, הן כבעלי עמדות חשובות בדרג הפוליטי (כגון משה פיאדה [ע״ע] וליאון גרשקוביץ) והן כחיילים מן השורה. משקלם היחסי של היהודים היה גדול מזה של קבוצות לאומיות אחרות, למרות שחלק גדול מיהודי יוגו־סלוויה הוכחד עוד לפני שהתגבשה התנועה הפרטיזנית. פרטיזנים יהודים רבים זכו לאותות־הצטיינות. לא הותרה הקמת יחידות יהודיות נפרדות.

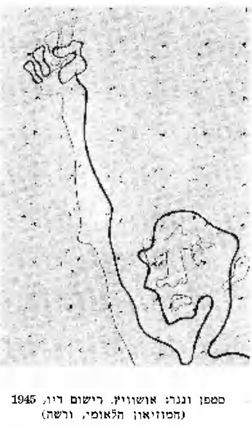
יהודים רבים השתתפו בתנועת ההתנגדות ה ב ו ל ג ר י ת (שהיתה בהשפעה קומוניסטית) — בשיעור גבוה יותר מזה של המיעוטים האחרים. היו ביניהם בעיקר חברי המפלגה הקומוניסטית ואוהדיה וגם צעירים יהודים בעלי נטיה ציונית. המחתרת קראה לאוכלוסיה לסייע לציבור היהודי.

כ 13,000 יהודים שירתו בצבא ה י ו ו נ י, ויותר מ 600 יהודים נפלו בשירות. ב 1942 הצטרפו צעירים יהודים למחתרת. בראשית 1943 הוקמו בסאלוניקי, באתונה ובתסאליה ארגוני פרטיזנים, ובתוכם יחידות רבות שרוב חבריהן יהודים. חלק מחברי המחתרת היהודית ביוון נפל בידי הנאצים ונשלח לאושוויץ. מהם היו בין הפעילים בפיצוץ אחדות מן המשרפות שם (אוקטובר 1944).

ב א י ט ל י ה נלחמו כ 2,000 יהודים בשורות הפרטיזנים וכ 100 מהם נפלו.

יהודים רבים מצאו את דרכם אל ארגוני המחתרת ב צ ר פ ת. משקלם בתנועת־ההתנגדות היה למעלה מ 15% (שיעורם באוכלוסיה — 1%). הם נטלו חלק בארגוני־מחתרת כלליים, אך יצרו גם מסגרות יהודיות נפרדות. כבר ב 1940 נוצר הגרעין הראשון של המחתרת היהודית ושמה „המבצר היהודי״ (Fortresse Juive) שהפך לארגון „הכוחות המזוינים היהודים״ (Forces Armées Juives) ול„ארגון המאבק היהודי״ (Organisation Juive de Combat). ארגון זה עסק בעיקר בהצלת יהודים באמצעות תעודות מזויפות והברחת־גבולות. הארגון פעל בפריס, בליון, בגרֶנוֹבל, במארסיי ובטולוז וביצע כ 2,000 פעולות חבלה. שלוחה שלו פעלה בניס (Nice), מרכז איזור־הכיבוש האיטלקי בצרפת. עם כניעת איטליה (ספטמבר 1943) השתלטו הגר־מנים על העיר. אך יהודים רבים ניצלו הודות לפעולת הארגון.

ב„מועצה הלאומית של המרי״, שארגנו הקומוניסטים, מילאו יהודים תפקידים חשובים. ביניהם — פייר ויון (גינסבורגר) שניהל את הגוף הצבאי של המועצה והיה פעיל בארגון ההתקוממות לשחרור פריס. בין יחידות הפרטיזנים, שהקימו בצרפת משתתפי ה„בריגַדה הבי״ל״ בספרד (1937—1939), היתה יחידה יהודית אחת — „יחידה מס׳ 2״, שעסקה בפעולות חבלה במתקנים צבאיים באיזור פריס.


סטפן וננר: אושוויץ. רישום דיו, 1945 (המוזיאון הלאומי, ורשה)

בדרום צרפת אורגן „איגוד יהודי למרי ולסיוע הדדי״ (Union des Juifs pour la Résistance et l'Entraide [U. J. R. E.]) שעסק בהברחת יהודים ובחבלה. בין־היתר הרגו את מארק קארל, אחד הקומיסארים הנאצים לענייני יהודים.

לאחר תבוסת צרפת הוקם בעיר אַ ל ג׳ י ר ארגון־מחתרת יהודי ביזמת קצינים וחיילים לשעבר בצבא הצרפתי. רוב משתתפי נסיון־ההשתלטות על המתקנים הצבאיים בעת פלישת צבאות בעלות־הברית לצפון־אפריקה (נובמבר 1942) היו יהודים.



לאופולדו מנדז. רכבת־המוות, תחריט־עץ, 1943

„הוועד להגנת היהודים" (Comite de Defense de Juifs [C.D.J.]) **בבלגיה**, שבראשו עמד אברהם יושפה, והשתתפו בו קומוניסטים וציונים, עסק בעזרה המרית, בהסתרת יהודים (בעיקר ילדים) ובהבלה. חבריו ניסו גם לשבש את גירוש היהודים מזרחה: עצרו את אחת הרכבות שהובילה יהודים למחנות (19.4.43) וסייעו למאות יהודים להימלט. רבים מלוחמי המחתרת־היהודית הוצאו־להורג בידי הגסטאפו. קומוניסטים יהודים שפעלו במחתרת שללו, בעקרון, יחידות יהודיות נפרדות. אעפ"כ הוקמה בשלהי המלחמה, במסגרת תנועת ההתנגדות הלאומית (Mouvement National de Belgique [M.N.B]), „הקומפניה התשיעית", שכל חבריה היו יהודים.

המחתרת היהודית החלוצית **בהולנד** לא נשאה אופי של ארגון־פרטיזני לוחם, אך — למרות המספר הקטן של חבריה — תרמה רבות לנסיונות ההצלה. היא עסקה בהברחות־גבול. בעיקר לצרפת (שם נתפסו ונהרגו רבים מהפעילים), ובהסתרת יהודים, וניסתה להציל יהודים מתוך מחנה וסטרבורק, שדרכו עברו כ־120,000 יהודי הולנד לאושוויץ. נושאי הפעילות המחתרתית היו חברי תנועות־חלוציות, שרובם היו פליטים מגרמניה. חלק מכ־80 יהודים שהועברו בעזרתם לספרד הגיעו לא"י בסוף 1944.

בהונגריה נתקלה ההתנגדות בקושי מיוחד בשל הרחקתם השיטתית, במשך שנים, של גברים יהודים בוגרים למחנות עבודת־כפיה, בחלקם מעבר־לגבול. אעפ"כ כבר ב־1942 ארגנו התנועות־החלוציות הברחת יהודים מסלובקיה להונגריה. הוברחו כ־2,500 יהודים גם מפולניה. בתחילת 1943 נוסד בבודאפשט, ע"י חלק מהארגונים הציוניים, „הוועד לעזרה ולהצלה" (ור' כאן, עמ' 500, 515). במארס 1944 (עם הכיבוש הגרמני) החלה התארגנות־מחתרתית בין חברי תנועות־הנוער הציוניות. חברי המחתרת חיפשו דרכים להגיע לרומניה, ומשם — לא"י. היו קבוצות שחזרו לסלובקיה ונטלו שם חלק בהתקוממות בסתיו 1944. אחרי ההפיכה הפאשיסטית (אוקטובר 1944) גברה רדיפת היהודים והחלו „מצעדי־מוות" מהונגריה לאוסטריה. הנוער הציוני התארגן להגנת הבתים שהיו בחסות הקונסוליה השווייצית ובהם אלפי יהודים (מהם שהוברחו מהמחנות לעבודת־כפיה), וסיפק תעודות־חסינות מזויפות, שנועדו להבטיחם מפני הגירושים ומפני פגיעת הכנופיות הפאשיסטיות. 3 מהצנחנים שנשלחו מא"י לאירופה נועדו להגיע להונגריה. חנה סנש (ע"ע) נעצרה מיד בחצותה את הגבול, נכלאה והוצאה־להורג. יואל נוסבאכר (פלגי) ופרץ גולדשטיין הגיעו לבודאפשט והקימו קשר עם „הוועד לעזרה ולהצלה". אנשי ועד־העזרה שכנעו את השניים להסגיר עצמם לנאצים. פרץ גולדשטיין נשלח לגרמניה ושם נעלמו עקבותיו. יואל נוסבאכר (פלגי) נמלט מרכבת־הגירוש וחזר לבודאפשט. וע"ע ר. ולנברג; פרטיזנים.

מחתרות ומרידות בגטאות. בוויכוח בין חברי המחתרת בגטאות, אם לצאת ליער או להישאר בגטו, הועלו שיקולים מוסריים ומעשיים בעלי חשיבות גורלית. המחייבים הישארות בגטו טענו שאין להפקיר את בני־הקהילה ואת המשפחות ויש להנהיג את הציבור היהודי לנוכח סכנת חיסול הגטו, אע"פ שידעו שהמרידות בגטאות אינן אלטרנטיווה בעלת־סיכוי, לא מבחינה צבאית ולא מבחינת האפשרות־להצלה.

המחתרות היהודיות שהחליטו על התנגדות בגטאות עמדו בפני קשיים רבים: ניתוק בין הגטאות הכביד על העברת־מידע ותיאום־עמדות; פיקוח גרמני הדוק בגטאות הקשה על ארגון מחתרת לוחמת; נשק הושג בקושי רב וחסרו אפשרויות להתאמן בו. נוסף על כך נשאה ההתארגנות המחתרתית סכנת עונש קולקטיווי על כל תושבי הגטו. הלוחמים בגטאות עמדו בפני הכרעות קשות כשהיו צריכים להחליט על מועד פרוץ־המרד ודחו אותו בד"כ עד לשלב האחרון של חיסול הגטו. עד־אז נאלצו להשלים עם הכחדת חלק מהקהילה.

במקומות מסוימים הנהיגו הלוחמים את הקהילה ועמדו בראשה בימיה האחרונים. ואולם היו מקרים ששרידי הקהילה לא קיבלו את דרכה של המחתרת הלוחמת וחיפשו דרכים אחרות להצלה, שאף הן הכזיבו בד"כ.

ורשה. במארס 1942 הוקם בגטו „הגוש האַנטי־פאשיסטי" שקרא למרי נגד הנאצים. ב־28.7.42, בעיצומו של הגירוש־להכחדה, נעשה נסיון ראשון להקים ארגון יהודי לוחם ע"י חברי „דרור", „השומר הצעיר" ו„עקיבא". הם קראו ליהודים להתנגד לגירוש וביצעו מספר פעולות מזוינות. בספטמבר 1942 אורגן „הוועד הלאומי היהודי" שבו השתתפו נציגי הארגונים הפוליטיים, שחייבו הכנות להתנגדות מזוינת: „פועלי ציון־שמאל", „פועלי ציון־ימין", „השומר הצעיר", „דרור" „החלוץ", „ציונים כלליים", „עקיבא", „גורדוניה" והקומוניסטים. ה„בונד" לא הצטרף, אך שיתף פעולה במסגרת „ועדת תיאום". באוקטובר 1942 הקימו ארגונים אלה „ארגון יהודים לוחם" (אי"ל) בפיקודו של מרדכי אנילביץ' (ע"ע, כרך מיל'). בגטו פעל גם „האיגוד הצבאי היהודי" מיסודה של התנועה הרוויזיוניסטית. עם חידוש גירוש היהודים מן הגטו (18.1.1943) התנגשו חברי „הארגון היהודי הלוחם" עם הנאצים. בתקופה זו כבר הוקמו 22 קבוצות לוחמים ונרכש עוד נשק. **המרד** פרץ ב־19.4.43, כשהחלו הגרמנים בחיסול הגטו. חרף עליונותם המוחלטת של הגרמנים ניהלו הלוחמים קרבות־גבורה. ב־8.5.43 נהרגו מרדכי אנילֶביץ' וחבריו בבונקר המטה של אי"ל, אך ההתנגשויות המזוינות לא פסקו כל אותו קיץ. מספר לוחמים נמלטו ליערות והמשיכו בלוחמה פרטיזנית. המרד בגטו ורשה הפך סמל להתנגדות היהודית נגד הנאצים, ויום פרוץ־המרד נקבע כ„יום הזכרון לשואה ולגבורה" (והשו' להלן, עמ' 519/20).

בגטו **וילנה** התקיימו תאי־מחתרת נפרדים כבר בסוף 1941. ב־21.1.42 קם „ארגון פרטיזנים מאוחד" (פאראייניגטע פארטיזאנער אָרגאניזאציע" [פ.פ.או]), שחבריו באו מכל המפלגות הפוליטיות. מפקדו היה איציק ויטנברג, וסגניו — אבא קובנר (ע"ע) ויוסף גלזמן. בקיץ 1943 הצטרפה לפ.פ.או., שעסקה בחבלה בעיר ובסביבותיה, קבוצת־מחתרת בפיקודו של יחיאל שינבאום, שפעלה עד אז בנפרד, בעיקר בהוצאת יהודים ליערות ללחימה־פרטיזנית. באמצע יולי 1943 דרשו הגרמנים להסגיר את איציק ויטנברג, ואם לא כן, יפגעו בתושבי הגטו. ויטנברג הסגיר את עצמו והומת ב־17.7.43. כשהוחל (1.9.43) בחיסול גטו־וילנה, היו קבוצות לוחמים מזוינים שהתנגדו, אך לאחר שתושבי הגטו החליטו לציית לגרמנים ולצאת למחנות באֶסטוניה, נטשו הלוחמים את וילנה ועברו ליערות.

מראשית 1942 פעלו בגטו **ביאליסטוק** קבוצות מחתרת, שקמו ביָזמת ארגונים מקומיים ושליחי „השומר הצעיר" ו„דרור" מווילנה ומוורשה. רק מספר ימים לפני חיסול הגטו (16.8.43) התאחדו שני ארגוני המחתרת (שהתקיימו עד אז בנפרד) ופתחו במרד. מפקדי



צבאי בתקופת הכיבוש הנאצי; 3 ריכסקומיסאריאט אוקראינה; 4 ריכסקומיסאריאט אוסטלאנד; 5 סופה לגרמניה (4.1941); 6 סלובניה (לאיטליה 4.1941); 7 קרואטיה; 8 וויוודינה
ו הכבושות; 11 מאקדוניה (לבולגריה 4.1941); 12 סופח לאלבאניה הכבושה בידי איטליה; 13 תראקיה (סופח לבולגריה); 14, 15 לגרמניה (10.1939); 16 גנראלגוברנמן (שטחי פו
בשליטה סובייטית (10.1939—6.1941); 19 איזור וילנה; 21 סופח לגרמניה (1.10.1938); 22 בוהמיה־מורוויה (לגרמניה 2.11.1938); 23 סלובאקיה; 24 להונגריה (2.11.1938); 25 להו
אס לורן (לגרמניה 6.1940); 29 צפון טרנסילוואניה (להונגריה 30.8.1940); 30 לבולגריה (9.1940); 31, 32 בסאראביה. בוקובינה. סופחו לבריה"מ — 1940. 1941—1944 — בידי רומ

הארגון, מרדכי טננבוים ודניאל מושקוביץ, התאבדו בתום ההתנגשויות עם הגרמנים, ולוחמים רבים נפלו. אחרים המשיכו בלחימה פרטיזנית.

ארגוני לוחמים יהודים או מחתרת מזוינת פעילה היו גם בגטאות הגנרלגוברנמן, צ׳נסטוכובה וקראקוב. גם בגטו לבוב היו מספר מוקדי התנגדות מזוינת, וכן פעלו מחתרות מזוינות בגטאות קטנים: ולודאווה, ז׳לכוב, ואדזין, מרקושוב, קאמיונקה, טומאשוב לובלסקי, איוואנובקה, דזיאלושיצה, ז׳שוב (ריישה), אופאטוב, מיינדזיז׳ץ פודלאסקי, סאנדימיר, טארנוב ופוליציה.

מלבד המחתרות שנזכרו פעל „ארגון יהודי לוחם" באיזור שלזיה-עילית המזרחית (זגלמביה). ארגוני לוחמים, שגילו התנגדות בגטאות והוציאו גם קבוצות ליערות, קמו גם בשטחי מזרח-פולניה, בארצות הבלטיות ובתחום בריה"מ: במינסק, בקובנה, בווילנה, בריגה בשאוולי ובשוויינציאן. בעיירות לאחווה וטוצ׳ין התמרדו כל בני-הקהילה, שרפו את הגטו וניסו לפרוץ ליער. קבוצות של מחתרת מזוינת התארגנו גם בגטאות וולקוביסק, ברסט-ליטובסק, לאחוביצה, גלבוקי, נובוגרודק, קוריץ, קוברין, סימיאטיצה, לוצק, מיר, נישוויז׳ ועוד.

התנאים לארגון התנגדות במחנות (מחנות-עבודה, מחנות-ריכוז, מחנות-שבויים ומחנות-ההשמדה) היו קשים במיוחד בגלל הפיקוח החמור, הניתוק מן העולם-החיצון, האחריות הקולקטיווית והטרור הנורא. בכל-זאת היו גם שם מקרי-התנגדות: באושוויץ קיימו היהודים קשר עם המחתרת-הכללית. באוקטובר 1944 תוכננה התקוממות-כללית, שצריכה היתה לפרוץ כשיפוצצו את המשרפות במחנה בירקנאו. התכנון השתבש כאשר אנשי הקבוצה היהודית שעבדה בתאי-הגזים (זונדרקומאנדו) פוצצו משרפה, כי נודע לחם שעומדים לחסלם. הנסיון לפרוץ את הגדרות נכשל וכמעט כל המתמרדים מצאו את מותם.

כל משך קיום המחנה בטרבלינקה היו פעולות ספונטניות של יהודים, יחידים וקבוצות, להתנגדות ולבריחה. בנובמבר 1942 ערכו האוקראינים, משומרי המחנה, טבח המוני במגורשי גטו שידליץ שהתמרדו כשהובאו לטרבלינקה, ובסוף 1942 היתה התנגדות מזוינת של מגורשי גטו גרודנו. ב2.8.43 פרץ מרד במחנה. המורדים פרצו למחסני נשק וניסו להתגבר על השומרים. כ150 הצליחו לברוח, ומאות נהרגו בעת הפריצה. ב14.10.43 התמרדו עצירי מחנה-ההשמדה סוביבור. מתוך כ400 איש שפרצו את גדרות המחנה הצליחו כ60 להימלט ולהצטרף לפרטיזנים הסובייטים. במחנה פלאשוב, ליד קראקוב, פעל ארגון יהודי לוחם שעסק בהברחת אסירים ובריכוז נשק לקראת מרידה אפשרית, שלבסוף לא יצאה-לפועל.

התנגדות מזוינת של יהודים היתה גם במחנות-העבודה: אוסטרוביץ שוויינטוקשיסקי, בודז׳ין, ולאנוב, יאסטקוב, מינסק מאזובייצקי, סקארז׳יסקו-קאמיינגה, פיונקי, קראשניק, קרושינה, קריכוב, טראווניקי ופוניאטובה. גם במחנות-השבויים, בלובלין ובבורקי, פעלו מחתרות יהודיות שסייעו לכלואים להימלט.

חיפוש מקלט אצל נכרים. כשהחלו „האקציות" ההמוניות של 1941/2, ניסו יהודים רבים למצוא מקלט אצל לא-יהודים מחוץ לגטאות (ב„צד הארי"). בארצות-הבלטיות היתה זו תופעה שולית, שכן איבת האוכלוסיה המקומית מנעה כמעט כל הסתתרות. ב1943, כשהחל מפנה במלחמה, בא שינוי-מה בנכונות להציל יהודים גם בקרב הליטאים — בקבוצות אנטי-פשיסטיות ובארגונים כנסייתיים.

בבילורוסיה חיפשו דק יהודים מעטים מסתור אצל שכניהם. הם העדיפו להסתתר ביערות העבותים („פושצ׳ות") שבסביבותיהם. באוקראינה היתה עוינות רבה ליהודים. עם-זאת היו מיעוטים — הבפטיסטים האוקראינים, כפרים „אדומים" של תומכי המשטר הסובייטי ואחרים — שנתנו מסתור ליהודים. בס"ה היה מספר המסתתרים כמה מאות בלבד. בפולניה נטה המיעוט הפולני בווליו להגן על יהודים, בעוד שבאזורי פוזנאן, קיילצה או צ׳נסטוכוב ואזורים כפריים אחרים היתה איבה רבה ומספר המסתתרים זעום. בכפרים נדדו ילדים יהודים (בעיקר ילדות) שנתייתמו מהוריהם. כמה אלפי ילדים יהודים הוסתרו במוסדות כנסייתיים; אלה שלא נתפסו בסריקות הגרמנים — ניצלו; הלקם הועברו על דתם, אך מרביתם חזרו ליהדות. מסדר האחיות האירסוליניות ומוסדות שבהשפעת המטרופוליט אנדרי שפטיצקי מלבוב הצטיינו בהצלת ילדים יהודים בלא שניסו להעבירם על דתם. יהודים הוסתרו באוקראינה, ובפולניה, בעיקר תמורת כסף. במקרים לא-מעטים הוסגרו היהודים כשאזל הכסף שהיה בידיהם. גם הגרמנים שילמו בכסף או בסחורות תמורת הסגרת יהודים. מי שנמצא מסתיר יהודים, בעקבית הלשנה או סריקה, היה צפוי לעונש-מוות וביתו ורכושו הועלו-באש. לכן, מפחד הגרמנים ומלשינים, הוסגרו או גורשו יהודים רבים נוספים. המסתור היותר-בטוח היה בד"כ אצל אנשים בעלי עמדות פוליטיות או דתיות ברורות.

השלוחה המדינית המחתרתית של הממשלה הפולנית הגולה בלונדון („הדלגטורה") הקימה בוורשה (4.12.1942) ארגון מחתרתי לעזרה ליהודים מסתתרים שכינויו היה „ז׳גוטה". בניהולו השתתף הוועד היהודי המתאם של „הבונד" והוועד היהודי הלאומי. מזכירו היה אברהם אדולף ברמן. ה„ז׳גוטה", שפעלה בוורשה, בקראקוב ובמספר מקומות נוספים, הגישה עזרה חמרית, דאגה לחבורות-ילדים וטיפלה בהסתרת יהודים — לרוב אצל בני האינטליגנציה הפולנית הליברלית, אצל הסוציאליסטים הפולנים, או — באמצעות תעודות מזויפות — אצל פולנים שלא ידעו את זהותם האמיתית של המסתתרים. גם חוגים קומוניסטיים עשו להסתרת יהודים. כן מצאו כמה אלפי יהודים מחסה אצל פולנים באופן פרטי, בלא כל קשר להסתרה מאורגנת. מעריכים שב1943, לאחר תיסול גטו ורשה, הסתתרו בעיר 10.000—15.000 יהודים.

עם שחרור פולניה נמצאו בה כ70.000 יהודים. כ60%—70% מהם הסתתרו שם בעת הש׳, היתר — פרטיזנים או חוזרים מן המחנות.

בסלובקיה הסתתרו כמה אלפי יהודים, בעיקר צעירים, בעת הגירושים ב1942 וב1944. אלה שהסתתרו בברטיסלווה הבירה נתמכו בשלהי המלחמה ע"י שליחי הצלב-האדום הבי"ל בכספי הג׳וינט. בהרי סלובקיה מצאו מקלט קבוצות יהודים ביערות ובכפרים. בהונגריה עפ"ר לא הסתתרו היהודים מחוץ למקומות-מגוריהם. בווינה הסתתרו כ700 יהודים. מ1941/2 עד סוף המלחמה, בין האוסטרים, בחלקם ב„ניירות אריים" (הם נקראו „צוללות"). בברלין יצאו עם תום המלחמה 1.100 יהודים ממקומות-מחבוא אצל גרמנים. יחידים מצאו מחסה אצל הגרמנים בערי גרמניה האחרות. לפחות כמה מאות יהודים התחזו כארים ועבדו בעבודות אזרחיות בגרמניה. בצפון-איטליה הסתתרו כמה אלפי יהודים אצל האוכלוסיה המקומית הידידותית, רבים בעזרת כמרים קתוליים, שמרכזם היה אצל ההגמון של ג׳נובה, ובתמיכה כספית של הג׳וינט בשוויץ. בסרביה ניצל מספר קטן של יהודים בסיוע האיכרים, אך המחסה העיקרי היה אצל הפרטיזנים של טיטו. חלק מיהודי קרואטיה ניצל כשברח לאזורים בשלטון איטלקי, ואח"כ לאיטליה. כ2,000 יהודים ממחנה באי ראב פונו בידי הפרטיזנים היוגוסלווים לפני שהגרמנים כבשו את האי, והפרטיזנים קיימו אותם בעזרת האמריקנים באיטליה.

בבולגריה ניצלו היהודים בהתערבות הכנסיה, יסודות מתונים בשלטון הפשיסטי, המלך והמחתרת הקומוניסטית. פרט ל11,343 יהודים בתראקיה ובמקדוניה, שגורשו לפולניה. ביוון ניצלו רוב יהודי אתונה הודות לפעילות הכנסיה האורתודוכסית, הקונסולים של ספרד ואיטליה ובעיקר הודות למחתרת הקומוניסטית. יהודי המחוזות התיכוניים ביוון ניצלו ברובם ע"י המחתרת. כ850 מהם הועברו בסי-

רות מהאי אוּבּויה (ע״ע) לאיזור איזמיר בתורכיה — בעזרת המו־דיעין האמריקני והמחתרת היוונית.

בהולנד הסתתרו בין התושבים כ 24,000 מתוך 140,000 היהו־דים; כשליש מהם נתפס עקב הלשנות של יסודות הולנדיים עוינים. בבלגיה הסתתרו למעלה מ 25,000 יהודים, מהם ילדים רבים, עפ״ר בעזרת המחתרת הבלגית הכללית והקומוניסטית, ובסיוע המח־תרת היהודית בראשות אברהם יוספה (ר׳ עמ׳ 499; 507), וכן בעזרת הכנסיות, בין־השאר ביזמת הארכיהגמון של אנטוורפן. בצרפת הוסתרו ב 7,000 ילדים ע״י הארגונים היהודיים — אוז״ע (Oeuvre de Secours aux Enfants Israelites [ע״ע אוזה]), הצופים (Eclaireurs Israelites de France [EIF]), הנוער הציוני המאוחד (Mouvement de la Jeunesse Sioniste [MJS]) וארגוני קומוניסטים יהודים שהסתייעו במפלגה הקומוניסטית הגדולה. לפחות 100,000 יהודים הסתתרו בין צרפתים. מלבד המחסה שמצאו יהודים ביזמתם, הגישו עזרה רבה אישים בכנסיה הקתולית (הארכיהגמון סאליאז׳ [Saliege] בטולוז, ההגמון תאז [Theas] במונטובאן, ההגמון דלי [Delay] במרסי, האב גלסברג — עוזרו של הארכיהגמון ז׳רליאה [Gerlier] בליון, ואחרים). סייעה מאד גם הכנסיה הפרוטסטנטית בראשות הפסטור מרק בגנר (Boegner). מצד הקתולים היו נסיונות להעברת היהודים, בעיקר ילדים, על דתם.

כ 410,000 יהודים עזבו את גרמניה, אוסטריה, בוהמיה־מורוויה ודנציג בין 1933 לנובמבר 1941, כשהנאצים אסרו כל הגירה נוספת. כ 80,000 מאלה עלו לא״י, כ 63,000 (עד מאי 1939) היגרו לאה״ב, השאר פנו לארצות אירופיות אחרות, לדרום־אמריקה ולמקומות אחרים מעבר־לים. חלק מהמהגרים נפלו שוב בידי הגרמנים, כשהש־תלטו על אירופה. מכסות־העליה לא״י צומצמו באורח דרסטי מ 1936 (ב 1935 עלו לא״י 62,000 יהודים, רובם ממזרח־אירופה). באה״ב היתה מכסת ההגירה מגרמניה ואוסטריה — 27,370 לשנה, אך רק מ 1936 החלה מכסה זו להתמלא. ב 1938/9 התמלאה כמעט לגמרי, אולם ב 1939/41 צמצמו האמריקנים שוב את ההגירה לארצם. ברי־טניה קיבלה לתחומה, לאחר „ליל־הבדולח״, כ 65,000 מהגרים יהודים ממרכז אירופה, ובתוכם כ 10,000 ילדים.

מראשית המלחמה הצטמצמו מאד אפשרויות היציאה החוקית מארצות שבכיבוש־הנאצים. מפולניה הגיעו לא״י ב 1939/40 כמה מאות אנשים בלבד. מליטא, לפני שסופחה לבריה״מ, יצאו כמה מאות יהודים לא״י ולאה״ב, ומסתיו 1940 ועד אביב 1941 יצאו עוד כ 2,400 פליטים מפולניה, שנמצאו על אדמת ליטא, דרך יפאן לארצות אמריקה ולשנגהאי, וכ 2,000 — לא״י. 18,000 יהודים הגיעו לשנגהאי, בעיקר ב 1938/9, רובם יוצאי מרכז־אירופה. הם קוימו בזמן המלחמה בכספי הג׳וינט וועד־ההצלה של הרבנים האורתודוכסים באה״ב.

מצרפת נמלטו ב 1940 כ 40,000 יהודים צרפתים ובלגים דרך ספרד לפורטוגל, בחלקם, כנראה, בעזרת קונסול פורטוגל בדרום־צרפת, שהיה מצאצאי האנוסים. 7,500 יהודים ניצלו דרך ספרד בתקופה שבין קיץ 1942 עד סתיו 1944. מלבד יזמה־עצמית הוברחו רבים מהם ע״י המחתרת הצרפתית וע״י ״הצבא היהודי״ בדרום־צרפת וארגון אוז״ע. ארגונים אלה פעלו גם בהברחת כ 11,000 יהודים לשוויץ, ביניהם כ 2,000 ילדים ובני־נוער. באיזור־הכיבוש האיטלקי בדרום־מזרח צרפת חיו היהודים בחסות הצבא האיטלקי. לאחר שנכבש האיזור בספטמבר 1943 בידי הגרמנים, נתפסו כ 5,000 יהודים ונשלחו דרך מחנה דרנסי להשמדה. אחרים הסתתרו במקום ומספר קטן עבר לשוויץ. כמה מאות יהודים נסוגו עם האיטלקים והגיעו לרומא, שם קוימו ע״י הכנסיה בכספי הג׳וינט.

בדנמרק מסרו כמה גרמנים מראש על התכנית לגירוש היהודים בליל 1/2.10.1943. המחתרת הדנית הודיעה על כך לרב מרכוס מלכיור בקופנהגן, והוא מסר זאת בבהכ״נ שלו למתפללים בתפילת ראש־השנה (תש״ד). לא נעשתה שום פעולה אחרת ע״י המוסדות היהודיים. אולם, המחתרת הדנית העבירה 7,220 מיהודי דנמרק דרך הים לשוודיה. רק 464 יהודים נאסרו בדנמרק וגורשו לטרזיינשטאט.

בשנות ה 30 ניסו ארגונים יהודיים לסייע ליהודי מרכז־אירופה במקומותיהם ולהקל על הגירתם. הסוכנות היהודית הפעילה את „ההעברה״ (transfer) להצלת חון יהודי מגרמניה; במסגרת זו הועברו כ 8 מיליון לי״ש לא״י בסחורות גרמניות שסייעו לקליטת העליה החמישית. מ 1938 ארגנו התנועה הרוויזיוניסטית, המוסד לעליה ב׳ (תחילה של ההסתדרות, ואח״כ של ההגנה) ויזמים פרטיים, עליה בלתי־ליגאלית לא״י, לעתים בסיוע ה S.S., שנקט אז מדיניות הגירה מואצת. עד פרוץ־המלחמה הגיעו לא״י כ 16,000 עולים בדרך זו. מספטמבר 1939 עד מארס 1941 נמשכה עליה זו תוך קשיים גוברים־והולכים, עליהם נוספו רדיפות הבריטים. ב 25.11.1940 טיבעה ה„הגנה״ בחיפה את אניית־הגירוש „פטריה״ שבה עמדו הברי־טים להעביר יחידים לאי מאוריציוס. כ 250 איש מצאו את מותם באסון זה. אניית המעפילים „סלוודור״ טבעה ב 14.12.40 בים מרמרה. ב 11.10.40 עלתה האניה „פנצ׳ר״ על שרטון בים האגאי. הניצולים הועברו לאי רודוס. משם למחנה פרמונטי באיטליה, ושב שוחררו ע״י צבאות־הברית בסוף 1943. ב 24.2.42 טובעה האניה „סטרומה״ על 769 נוסעיה (רק אחד ניצל) בים־השחור, כנראה ע״י צוללת גרמנית (ויש אומרים — סובייטית), לאחר שממשלות בריטניה ותורכיה סירבו להתיר לנוסעיה להגיע לא״י או לרדת בחוף קושטא. ב 1943/4 התנהלה עליה בלתי־לגאלית מרומניה בדרך הים בממדים זעומים. אחת הספינות שיצאו מרומניה, „מפקורה״, טובעה אף היא ע״י צוללת (5.8.44). בעת המלחמה ניצלו 54,000 יהודים, בעיקר מהונגריה ויוגוסלוויה, שעלו ברשיונות בריטיים דרך קושטא לא״י.

נסיונות מקיפים להצלה. הג׳וינט, הקונגרס היהודי העולמי והיצם (ע׳ ערכיהם) פעלו למען הגירה בשנות ה 30. ב 1936 דנו הג׳וינט, הסוכנות וכמה יזמים בעלי־שם בבריטניה בתכנית להגירת 100,000 צעירים יהודים מגרמניה, אך התכנית לא יצאה לפועל. ביזמת הנשיא רוזוולט נתכנסה ביולי 1938 ועידת אויאן (ע״ע), כדי למצוא מקומות מקלט ליהודי מרכז־אירופה. השלטונות הנאציים התירו גם לנציגים יהודים מגרמניה ואוסטריה לבוא לוועידה. נכחו גם נציגי 39 ארגוני־סיוע לפליטים, ביניהם 20 ארגונים יהודיים. הוועידה — מלבד ששיוותה דמות ליבראלית לממשל האמרי־קני, שלא היה מוכן או מסוגל להילחם למען מכסות־הגירה גדולות ליהודים — הסתיימה בלא־כלום. קם ועד בין־ממשלתי חדש לפליטים שניהל מו״מ עם הגרמנים על שחרור הון יהודי לקליטת יהודים בארצות הגירה. תכנית כזו, שהציע הילמר שכט (ע״ע), נתקבלה ע״י הוועד החדש (תכנית רובלי־שאכט) והיטלר אישרה (ינואר 1939); אלא שבגלל היסוסי ממשלת אה״ב, התנגדות פוליטית ואי־דאולוגית של גורמים יהודיים וקשיים באיסוף הסכומים הגדולים שנדרשו מיהודי אה״ב — נדחה ביצועה. בינתיים פרצה המלחמה והתכנית נגנזה.

עד סתיו 1942 לא היו כל פעולית הצלה של ממש ע״י גורם כלשהו בעולם החפשי. ההנחה היתה שלא ניתן לסייע ליהודי אירופה אלא בהחשת הנצחון על היטלר. לאחר גינוי גרמניה בשל רצח יהודי אירופה (ההצהרה פורסמה בעת־ובעונה־אחת בלונדון, בוושינגטון ובמוסקווה; 17.12.1942) הופעל לחץ ציבורי על מעצמות־המערב לעשות למען ההצלה. בבריטניה פעלו בעיקר גב׳ אלינור ראתבון וראשי הכנסיות האנגליקנית והקתולית. באותו־זמן נערכו אסיפות המוניות של יהודים באה״ב שתבעו מממשלתם פעולה להצלת יהודים. בלחץ דעת־הקהל נתכנסה בברמודה ועידה אנגלית־אמריקנית (19.4.43) ודנה בבעיות הפליטים. סוכם שם שאין אפשרות לסייע ליהודים תחת השלטון הנאצי ושאין להגביר את העליה לא״י או את ההגירה לאה״ב. נדונו בעיקר בעיות יציאת היהודים מספרד לצפון־אפריקה כדי לפנות מקום ליהודים אחרים שאולי יגיעו לספרד.



גופות הקרבנות במחנה השמדה

הקמת מחנה בצפון־אפריקה נתקלה בקשיים ולא יצאה־לפועל אלא בסוף 1943. על כשלון הוועידה ניסו לכסות במעטה סודיות.

מא״י נשלחו לקושטא, מינואר 1943, שליחי הסתדרות העובדים הכללית, התנועות הקיבוציות וגופים מפלגתיים שהצטרפו לנציג מחלקת־העליה של הסוכנות היהודית, חיים ברלס, בנסיון לסייע ליהודי אירופה. ב 1943 הועברו למעלה מ 200,000 ליש״ט ליהודים, בעיקר בהונגריה, סלובקיה, רומניה ובולגריה. סכומי כסף הועברו גם משוויץ, הג׳וינט העביר משם 8,371,300 דולר ליהודים תחת שלטון הנאצים (כולל סיוע לפליטים בשוויץ). סכומים אלה עזרו לארגון מחנות־עבודה בסלובקיה שיושביהם לא גורשו, קוימו שירו־תים תיוניים בזגרב, נעזרו המסתתרים בצרפת, וכד׳.

בהעדר פעולות הצלה כלשהן נחלצו מספר פקידים במשרד־האוצר האמריקני והשפיעו על שר־האוצר היהודי, הנרי מורגנטאו הבן, לתבוע פעולה מנשיא אה״ב. בעקבות־זאת הכריז הנשיא רוזוולט ב 22.1.1944, על הקמת הוועד לפליטי מלחמה (War Refu-gee Board), שהוסמך להעביר כספים (בעיקר תרומות הג׳וינט) לשטחי האויב, לארגן הובלת פליטים באניות, וברמז גם הוסמך לנהל מו״מ עם נציגי האויב כדי להציל חיי־אדם, אפילו בניגוד לחוקים ולנהלים המקובלים בעת מלחמה. ואכן, נציגי הוועד ניהלו מו״מ להצלת־יהודים עם נציגי הונגריה ורומניה (בתורכיה ובפורטוגל) ועם שליחי ה S.S. (בשוויץ ובשוודיה). פעולות הוועד הקלו על כניסת פליטים מהבלקנים לתורכיה (1944); סייעו בהעברת שרידי יהודי טרנסניסטריה לרומניה, בכניסת יהודים לספרד וקיומם שם וכן בהסתרת יהודים בצרפת ובצפון־איטליה. המו״מ עם ה S.S. (שניהל ס. מאייר מהג׳וינט) תרם להצלת 180,000 מיהודי בודאפשט ולהעברת כ 1,700 אנשי רכבת־מיוחדת שארגן ישראל קסטנר (ע״ע) בבודאפשט ממחנה ברגן־בלזן לשוויץ. מו״מ מקביל של ועד־ההצלה הרבני הביא לשחרור 1,200 יהודים מגטו טרזיינשטט לשוויץ (פברואר 1945). מאמצי הסוכנות היהודית, ועד ההצלה הרבני והקונגרס היהודי העולמי (מראשית יוני 1944) לגרום להפצצת אושוויץ או מסילות־הרכבת המובילות אליה, כדי לעצור את גירוש יהודי הונגריה, לא הועילו, אע״פ שהיו בידי הביון האמריקני — כפי שנתברר לאחרונה (1979) תצלומי־אוויר של מחנה־המוות.

הסוכנות היהודית בשוויץ (בראשות חיים פוזנר) הצליחה להציל כמה אלפי יהודים משהבטיחה שהם מועמדים לקבל רשיונות־עליה לא״י. קבוצה קטנה מאנשים אלה הוחלפה בגרמנים והגיעה לקושטא ביולי 1944. האחרים הועברו למחנות מיוחדים ורובם ניצלו.

ראשי מעצמות־המערב סברו כל משך המלחמה שאין להסיח את הדעת מהמטרה הראשית — הנצחון על גרמניה. לכן, כשהחלו בפעולות ההצלה, בעיקר ע״י אה״ב, היה כבר מאוחר־מדי והתוצאות הכמותיות לא ענו לצרכים. ייתכן שאפשר היה להציל יהודים רבים, אילו הסכימו מעצמות־המערב לפעול במישרין למניעת השמדת־יהודים (הפצצת מחנות־השמדה ומסילות־ברזל המוליכות אליהם וכד׳).

הצלב האדום הבין־לאמי (ע״ע) הועמד בימי מלה״ע II במבחן קשה בכל הקשור בטיפול ביהודים בתחומי השליטה הגרמנית, הישירה או העקיפה. במשך המלחמה עסק הצלב האדום בעיקר בשבויי מלחמה. גרמניה כיבדה רק באופן סלקטיווי את אמנת ז׳נווה בנידון, ובמיוחד נמנע מילויה לגבי היהודים. בין 420,000 החיילים הפולנים, שנפלו בספטמבר 1939 בשבי הגרמנים, היו כ 61,000 יהודים. ואלה נרדפו ונפגעו הרבה־יותר משבויים אחרים, ומאות מהם נרצחו. בנובמבר 1943 נרצחו שבויים יהודים במחנה ליפובה בלובלין. עזרת הצלב האדום לשבויים יהודים והגנתו על מעמדם וחייהם היו ניכרות.

בין ספטמבר 1939 ליוני 1941 — לפני ההכחדה ההמונית — סבר הצלב האדום שאין לו רשות להתערב למען כלואי־הגטאות ואסירי־המחנות, ועיקר עיסוקו — העברת חבילות־מזון מזמן־לזמן לארצות־הכבושות באמצעות הצלב־האדום הגרמני. בתקופת הגירושים ההמוניים להשמדה נדרש הצלב־האדום להתערב כדי למנוע רצח המוני, אך ראשיו סברו שהתערבות־פומבית לטובת היהודים תחטיא את המטרה, והסתפקו בהמשך הנסיונות להגשת עזרה חמרית. עם זאת השתתף הצלב־האדום ביזמות לביטול סכנת־הגירוש של יהודי רומניה, התערב לטובת יהודי סלובקיה, ניסה לפעול למניעת גירוש יהודי הונגריה לאושוויץ ב 1944, השתתף במאמצים בין־לאומיים להצלת שרידי עצורי־המחנות בתקופת פינוי המחנות ו„מצעדי־המוות" (ראשית 1945), והיה פעיל בנסיונות לחילופי יהודים תמורת גרמנים. ההערכה הרווחת היא שהצלב־האדום השתדל, לפי תנאי הזמן ולפי האמצעים שעמדו לרשותו, להושיט עזרה חמרית ליהודים בארצות הכיבוש הנאצי, אך לא עשה דבר לארגון פעולה ציבורית בי״ל להכשלת תכניות „הפתרון הסופי".

חלק מיהודי מזרח־אירופה מצאו בתקופת המלחמה מקלט בבריה״מ. אמנם לא היתה מדיניות סובייטית מכוונת להעדפת יהודים במסגרת ההצלה, אולם הגיעו לשם מאות אלפי יהודים. כ350,000 יהודים ממערב־פולניה, בעיקר גברים, התרכזו באזורים שסופחו בספטמבר 1939 לבריה״מ. רבים מהם הוגלו לאזורים המרוחקים של בריה״מ, כי הוגדרו כבלתי־נאמנים לשלטון. מסיבות פוליטיות וכלכליות הוגלו לבריה״מ גם יהודים תושבי מזרח־פולניה. יחד עם הגולים היהודים מהארצות־הבלטיות, מבסרביה ומבוקובינה, שסופחו לבריה״מ ב 1940, נמצאו בעת המלחמה על אדמת בריה״מ כ 400,000 פליטים יהודים. למרות הקשיים, הסבל והרעב שהיו מנת־חלקם של היהודים שהוגלו לפנים בריה״מ ועשרות אלפי הנספים בבתי־סוהר ובמחנות־עבודה סובייטיים — שרדו רוב הגולים, משום שלא נפלו בידי הגרמנים.

עם פרוץ המלחמה בין בריה״מ לגרמניה פונו (מטעמים אסטרטגיים) וברחו, מהשטח הסובייטי שכבשו הגרמנים, מיליון עד מיליון וחצי יהודים, רובם אזרחים סובייטים „ותיקים". חלק מיהודי פולניה שהוגלו לבריה״מ מבתי־כלא וממחנות, שוחררו עוד בזמן המלחמה, בעקבות ההסכם בין בריה״מ והממשלה הפולנית הגולה בלונדון (הסכם סטאלין—סיקורסקי), ורבים יצאו עם יחידות הצבא הפולני בפיקודו של אנדרס ועזבו את בריה״מ דרך פרס (אפריל–אוגוסט 1942). בקבוצה זו היו כ 4,000 חיילים יהודים, ביניהם: מ. בגין [ע״ע], ראש ממשלת־ישראל מ 1977), 2,000 בני־משפחה וכ 1,000 ילדים („ילדי טהרן"). יהודים אחרים התגייסו ליחידות הפרו־סובייטיות של הצבא הפולני שהוקמו בבריה״מ ונלחמו בנאצים. יהודים פולנים

אחרים עזבו את בריה"מ עם סיום המלחמה במסגרת הסכם ה„רפטריאציה": 160,000 יהודים ב 1946 וכ 20,000 ב 1956. גם יהודי הארצות הבלטיות, בסרביה ובוקובינה, שנמצאו בפנים בריה"מ, השתתפו במאמץ־המלחמתי במשק ובצבא, ועם השחרור חזרו לארצות מוצאם או חיפשו דרכים לצאת מבריה"מ.

חסידי אומות־העולם. לצד גילויי שיתוף־פעולה עם הנאצים ע"י קבוצות אוכלוסיה בארצות שונות, ברדיפות וברצח היהודים, היו גם מקרים של הושטת־עזרה ומעשי־הצלה. עפ"ר היו אלה תופעות של יחידים מטעמים הומניטריים, תוך גילוי אצילות־נפש והקרבה. אלה שהושיטו עזרה לנרדפים היו נתונים לסכנות חמורות ואף לסכנת־מוות, הן מצד משתפי־פעולה מקומיים והן מצד הגרמנים. בחוק „זכרון השואה והגבורה — יד ושם, תשי"ג — 1953", נקבעה הענקת תואר „חסיד אומות־העולם" לאלה „ששמו נפשם בכפם להצלת יהודים" (וע"ע יד ושם). עד 31.7.76 זכו בתואר זה 1,190 איש. התואר הוענק גם לעם הדני כולו בשל הצלת יהודי ארץ זו (ר' לעיל).

„חסידי אומות העולם"
(לפי מוצא או אזרחות)

אוסטריה	15	לוכסמבורג	2
איטליה	34	ליטא	19
בולגריה	7	נורווגיה	1
בלגיה	93	ספרד	1
בריה"מ	11	פולניה	300
גרמניה	83	צ'כוסלובקיה	20
דנמרק	3	צרפת	103
הולנד	431	רומניה	6
הונגריה	22	שוודיה	1
יוגוסלוויה	12	שוויץ	10
יוון	16		

משפטים נגד פושעי־המלחמה הנאציים. ידיעות על פגיעות הנאצים באוכלוסיה אזרחית התחילו להגיע לעולם־החפשי כבר ב 1940. ב 17.4.40 התפרסמה מחאה משותפת של ממשלות בריטניה, צרפת ופולניה (הגולה) על פשעי הגרמנים בפולניה הכבושה נגד האוכלוסיה, בציון רדיפות היהודים. בהצהרה זו הוזהרו הנאצים שישאו באחריות למעשים אלה.

אחרי פלישת הגרמנים לבריה"מ ותחילת הרצח ההמוני של האוכלוסיה האזרחית ושבויי־המלחמה הסובייטים הכריזה הממשלה הסובייטית על המנהיגים הנאצים כפושעי־מלחמה שיש להעמידם לדין בפני בימ"ש בי"ל.

ב 13.1.42 התכנסו בארמון סינט ג'ימז בלונדון נציגי 9 המדינות הכבושות — צ'כוסלובקיה, פולניה, יוגוסלוויה, יוון, נורווגיה, בלגיה, הולנד, לוכסמבורג וצרפת החפשית — וקבעו שאחת המטרות העיקריות של המלחמה היא הבאת האשמים הנאצים למשפט בי"ל והענשתם על פשעיהם באירופה הכבושה. למרות שבתקופה זו בוצע הרצח ההמוני של היהודים בשטחי המזרח, לא הוזכר בהצהרה זו גורל היהודים במיוחד.

לאחר שבקיץ ובסתיו 1942 הגיעו ידיעות בדוקות על רצח היהודים, גינו ב 17.12.42 בריטניה, אה"ב ובריה"מ במשותף את גרמניה על השמדת יהודי אירופה. צעד חשוב לקראת הגדרת עמדת בעלות־הברית ביחס לפשעי הנאצים נעשה ע"י בריטניה, אה"ב ובריה"מ בהצהרה מ 30.10.43 שדיברה בשם 32 האומות־המאוחדות; בהצהרה זו גונו לא־רק הפשעים שבוצעו באזורים גאוגרפיים מסוימים, אלא גם הפושעים המרכזיים שהיו אחראים באופן כולל למעשי־זוועה באירופה הכבושה.

עם סיום המלחמה, משנתגלו פשעי הנאצים בכל הקפם האיום, הוקם (8.8.45) „בית־דין צבאי בין־לאומי" וסוכמו עקרונות השפיטה של פושעי־המלחמה המרכזיים. בין סמכויותיו של בית־דין זה נכלל הטיפול בפשעים נגד האנושות, כגון הגלויות, הכחדה־המונית ומעשים בלתי־אנושיים אחרים שבוצעו נגד אוכלוסיה כלשהי לפני המלחמה או בשעתה, וכן רדיפות מטעמים מדיניים, גזעיים או דתיים. ביה"ד הוסמך להוציא אל מחוץ להוק וגם לשפוט את חברי המנגנון הנאצי שהיו קשורים ישירות בביצוע הרדיפות והרצח, כגון ה.S.S, ובתוכו הגסטאפו. סעיף זה ואחרים העניקו לביה"ד הצבאי את הסמכות לשפוט את ראשי הרייך השלישי על פשעיהם נגד העם היהודי. בבית־הדין, שהתכנס ב 18.10.45 בנירנברג (ע"ע. עמ' 202/3), הוגשו כתבי־אישום נגד 24 פושעים נאציים מרכזיים. בבית־הדין נתברר לראשונה קיום התכנית ל„פתרון הכולל". נגזרו ענשי מוות (או מאסר עולם) על 12 מראשי הנאצים, וביניהם כאלה שהיו קשורים ישירות בתכנון ובביצוע של ההכחדה של יהדות אירופה: הרמן גרינג (ע"ע) — סגנו של היטלר ומי שהורה על ביצוע התכניות לרצח־היהודים; ארנסט קלטנברונר — ראש „המשרד הראשי לבטחון־הרייך" אחרי היידריך (משרד זה ריכז את הטיפול ברצח־היהודים); אלפרד רוזנברג (ע"ע) — האידאולוג הנאצי, בעת המלחמה — שר לשטחים־הכבושים במזרח; האנס פראנק — המושל הכללי של הגנרלגוברנמן; יוליוס שטרייכר — המו"ל והעורך של העתון האנטישמי הקיצוני „דר שטירמר"; ארתור סיס־אינקווארט — מושל אוסטריה עם סיפוחה לרייך, פרק זמן סגנו של פראנק בגנרלגוברנמן ואח"כ קומיסאר הרייך בהולנד הכבושה. כן נערכו משפטים בפני בת"ר צבאיים אמריקניים נגד נאצים שנאשמו ישירות ברצח העם היהודי, ביניהם: האחראים לניהול מחנות־הריכוז ומחנות־המוות; חלק מאנשי ה„איינזאצגרופן"; ושרי ממשלת־הרייך ואנשי השירות־הדיפלומאטי. ב 1951 העניק מושל האיזור האמריקני בגרמניה, ג'. מקלוי, חנינה שבעקבותיה שוחררו נידונים רבים.

משפטים נגד הפושעים הנאציים ועוזריהם נערכו גם בפולניה: נגד רודולף הס — מפקד מחנה־המוות אושוויץ; נגד יירגן שטרופ — מדכא מרד גטו ורשה, ואחרים. בבראטיסלאווה נידון למוות עוזרו של א. אייכמן — דיטר ויסליצני. בהולנד היה בין הנידונים מפקד המשטרה וה.S.S האנס ראוטר — אחד האחראים העיקריים לגירוש היהודים להכחדה. בצרפת הועמדו לדין, בין־השאר, מפקדי המשטרה: קארל אוברג והלמוט קנוכן. משפטים דומים נערכו בבלגיה, בנורווגיה, ביוגוסלוויה, ברומניה ובהונגריה. בריה"מ הענישה בחומרה פושעים נאצים ומשתפי־פעולה מבין האוכלוסיה המקומית, אם כי לא הבליטה את העובדה שעיקר הקרבנות היו יהודים. בגרמניה המערבית נמשכים המשפטים נגד פושעי־המלחמה, אלא שהליכי המשפט מתירים דיון הנמשך שנים רבות ואין הם ממצים את הדין עם הנאשמים. במשרד המרכזי לחקר פשעי־הנאצים בלודוויגסבורג בגרמניה המערבית רשומים כ 190,000 פושעים נאציים. רק חלק זעום מהם בא על ענשו. בסוף שנות ה 70 התנהל מאבק נגד החלת חוק־ההתיישנות בגרמניה המערבית על פשעי הנאצים. מלבד ארגונים יהודיים והכנסת בישראל — פעלו בנושא זה בעקשנות גם באטה קלרספלד וטוביה פרידמן. ב 1978/9 עוררה הקרנת הסדרה הטלוויזיונית „השי", באה"ב ובאירופה, הדים רבים, ובדעת־הקהל הגרמנית הסתמנה בעקבותיה נטיה נגד החלת חוק־ההתיישנות.

ב 1950 אושר בישראל ה„הוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם", ובו הוגדרו סוגי העבירות שבוצעו נגד העם היהודי והענשים החלים על מעשים אלה. ב 1960 הובא לישראל אדולף איכמן (ע"ע, כרך מיל', ור' להלן) — אחד האשמים העיקריים בהכחדה עקבית ושיטתית של יהודי אירופה. הוא נדון (1961) בפני בימ"ש בירושלים ונגזר עליו גזר־דין־מוות שבוצע ב 31.5.62.

לפי חוק זה נשפטו עד 1965 — 12 יהודים שהואשמו בשיתוף־פעולה עם הנאצים כמשגיחים במחנות וכשוטרים במשטרה יהודית. 7 מהם זוכו ו 5 נידונו לענשי מאסר.

ש א ר י ת ־ ה פ ל י ט ה (ש"ה). בחדשים האחרונים לקיום גרמניה הנאצית נמצאו במחנות־הריכוז בשטח שנשאר עדיין בשליטתה כמה מאות אלפים יהודים. הם נאבקו על חייהם במחנות ראוונסבריק, בֶּרגן־בלזן, בּוּכֶנוואלד, דאכאו, אלאך, קאוּפֶרינג, מאוטהאוזן, גרוס־רוזֶן, שטוטהוֹף, אֶבֶּנזה, גוזן, טרזיינשטט ואחרים. כלואי מחנות אלה שוחררו באפריל—מאי 1945. בעלות־הברית עשו להצלת חיי הניצולים שסבלו מתשישות וממחלות. ואמנם, רבים מתו בתקופה הראשונה אחרי השחרור. חלק מהניצולים, ובמיוחד יהודים מהולנד, בלגיה, צרפת, הונגריה, רומניה וצ'כוסלובקיה — חזרו לארצותיהם, אך אחרים, בעיקר ממזרח־אירופה, החליטו לא לחזור. אלה מהם שבכ"ז שבו למקומותיהם נתקלו בעוינות, משום שהאנטישמיות באוכלוסיה המקומית לא נעלמה ובגלל חשש האוכלוסיה שהחוזרים יבקשו לעשות חשבון עם משתפי־פעולה ויתבעו בהזרה את רכושם.

באוגוסט 1945 נמצאו כ 50,000 יהודים במחנות בגרמניה, באוסטריה ובאיטליה. חיילים יהודים בשורות הצבא האמריקני וחיילי „החטיבה היהודית הלוחמת" (ע"ע; „חי"ל") ויחידות אחרות של יהודים בצבא הבריטי הושיטו סיוע חמרי ורוחני לניצולים. יושבי המחנות — שבהעדר אזרחות נקראו „עקורים" (Displaced Persons [D.P.s]) — התארגנו במסגרות ציבוריות. בעזרתם הפעילה של רבנים צבאיים, חיילים וקצינים אמריקנים והחי"ל הוקם ב 1.7.45 „הוועד המרכזי של היהודים המשוחררים" במינכן שייצג את ש"ה באיזור־הכיבוש האמריקני. כן נתארגנו ועדים דומים במהנה ברגן־בלזן באיזור הכיבוש האנגלי, באוסטריה ובאיטליה.

במרוצת 1945 ובראשית 1946 התרכזו בגרמניה יהודים נוספים שהגיעו ממזרח־אירופה בכוחות עצמם ובאמצעות „ה ב ר י ח ה" — ארגון שהעביר יהודים ממזרח־אירופה בהמוניהם. בסוף 1946 ייצג „הוועד המרכזי" במינכן 175,000 יהודים מש"ה. ביניהם היו רבים מכ 160,000 היהודים מפולניה, שנקלעו במהלך המלחמה לבריה"מ (ר' לעיל) והותר להם לעזבה, השתהו זמן קצר בפולניה והמשיכו למחנות ש"ה בגרמניה, משם קיוו לעלות לישראל או להגר אל מעבר לים. גל הבריחה של יהודים אלה גבר אחר פוגרום קילצה (ע"ע; 4.7.46), שבמהלכו רצחו אנטישמים פולנים 41 יהודים. באביב 1947 הגיעו למחנות ש"ה בגרמניה אלפי פליטים יהודים מרומניה ומהונגריה.

ש"ה הקימה מיגהל א ו ט ו נ ו מ י מסועף, שנתמך בעיקר ע"י הג'וינט ומשלחת־סעד מא"י, והתארגנה פעילות ציבורית־תרבותית ענפה: הוקמו גני־ילדים ובת"ס, גימנסיות עבריות וישיבות, ספריות, תאטרונים ומועדוני נוער וספורט. התחדשה הפעילות המפלגתית והו"ל עתונים רבים ומגוונים. „הוועדה ההיסטורית המרכזית" במינכן גבתה עדויות מפי הניצולים על פשעי הנאצים ועל גילויי העמידה היהודית בתקופת הש'. ציבור ש"ה, שרובו ביקש לעלות לא"י (כך נתברר ממשאל שערכה ועדת החקירה האנגלית־אמריקנית [ע"ע א"י, עמ' 563/4]), היה מהגורמים המרכזיים במאבק הפוליטי להקמת מדינת־ישראל. המאבק על עלייתם לא"י (לאחר שהוועדה המליצה להעניק 100,000 אשרות כניסה לא"י, וממשלת בריטניה התנגדה), באמצעות ה„ה ע פ ל ה" והעליה ה„בלתי־לגאלית" באניות רעועות, הוא אפילוג הרואי ונחרץ לש'. אך רק מיעוט הצליח לפרוץ את המצור הבריטי על חופי הארץ. רובם נתפסו ונכלאו במחנות־מעפילים בקפריסין (ע"ע, עמ' 1007/8, ושם תמ') — שם שהו עד להקמת מדינת־ישראל. וע"ע שיבת־ציון ועליה.

מחנות ש"ה בגרמניה נסגרו ב 1953/4 לאחר שכ 2/3 מיושביהם עלו למדינת־ישראל ויתרם היגרו למדינות שמעבר־לים.

י ו ם ה ש'. ב 1951 החליטה הכנסת שיום כ"ז בניסן יוכרז „ליום הזכרון לש' ולמרד הגטאות". תאריך זה חל בין יום פרוץ מרד גטו ורשה (א' בפסח) לבין יום הזכרון לחללי מלחמת העצמאות (ג' באייר) ובימי האבל של ספירת העומר. ב 1959 נחקק חוק „יום הזכרון לש' ולגבורה". תיקון לחוק (1961) קבע שבתי־שעשועים יהיו סגורים בערב יום הזכרון. בתפוצות נשמר יום זה ב 19 באפריל, יום פרוץ מרד גטו ורשה (לפי הלוח הכללי). הרבנות הראשית לישראל קבעה את עשרה בטבת ליום ה ק ד י ש הכללי בו נאמר „יזכור" לזכרם של קרבנות הש' שיום מותם לא נודע.

ב י ב ל י ו ג ר פ י ה והיסטוריוגרפיה. הספרות העוסקת בשואת יהודי אירופה צעירה למדי. בתום המלחמה ובשנות ה 50 הראשונות עסקו בעיקר באיסוף נתונים וזכרונות אישיים. פ. פרידמן ריכז ביבליוגרפיה של ביבליוגרפיות מתקופה זו (ר' להלן). בין הפרסומים הראשונים שביקשו להציג תמונה מקיפה — L. Poliakow, *Bréviaire de la haine*, 1951; G. Reitlinger, *The Final Solution*, 1953 — המתארים את שקרה ושואלים על מקורות יניקתה של השנאה הנאצית ועל אפשרות ביצוע רצח בממדים כאלה. במחקרים אלה מופיעים יהודים כגורם סביל, קרבן הסר־ישע של מכונת הכחדה. P. Friedman, *Their Brothers' Keepers*, 1957 ניסה לתאר בעיקר את עמידת־הגבורה של היהודים; מנקודת מבט פרו־קומוניסטית ניסה לעשות זאת B. Mark, *Walka i zagłada warszawskiego getta*, 1959[2]. עידן הדש בחקר הש' פתח R. Hilberg, *The Destruction of the European Jews*, 1961, שהוא ספר־יסוד להבנת הביורוקרטיה הגרמנית ולתולדות רצח־היהודים. הוא מבוסס, כקודמיו, בעיקר על מקורות גרמניים. הילברג מעמיק־חקור בחוסר האנושיות של הביורוקראטיה הגרמנית ורומז אגב־כך לסכנות הצפויות ממערכות ביורוקראטיות בכלל. לדעתו, גם ההנהגה היהודית בתקופת הש' הפכה בעל־כרחה, לחלק מהביורוקראטיה הנאצית, ובשל־כך בוצע הרצח ביעילות וללא התנגדות־של־ממש. הילברג סבור שהעם היהודי היה סביל לחלוטין, כתוצאה ממורשתו ההיסטורית, הגלותית, ולא נקט, פרט למקרים בודדים, את דרך־התגובה האפשרית היחידה: המרד המזוין.

שאלות רבות בנושא זה ואחרים נשאלו בעת משפט א י כ מ ן (1961; ע"ע, כרך מילואים). המשפט הדרמתי ושפע העובדות שנתבררו בו נתנו דחיפה רבה לחקר הש'. בין הפרסומים הישירים: נאומי הפתיחה והסיכום של היועץ המשפטי לממשלה נגד אייכמן, פסקי־הדין והעדויות (א'–ב'), תשכ"א–ג'; ח. ברלס–ג. בלומנטל–י. קרמיש, הש' והמשפט, א–ג, תשכ"ב/ג'; R. M. W. Kempner, *Eichmann und Komplizen* (עבר': „המקצוע: השמדה", תשכ"ד), 1961.

חנה א ר נ ט (H. Arendt, *Eichmann in Jerusalem*, 1963) פירשה את העובדות שנתבררו במשפט אייכמן מתוך שקיבלה את תפיסתו של הילברג ואף הפליגה מעבר־להן; היא קבעה כי הרצח בוצע בידי ביורוקראטים אטומי־מוח שכמותם מצויים בהמוניהם בכל החברות בימינו. לדעתה, ההנהגה היהודית בש' שיתפה פעולה באופן־מלא עם הנאצים ומוטב היה שלא היתה קיימת כלל. מתשובתו של יעקב ר ו ב י נ ס ו ן, המשפטן הנודע, לספרה של ארנט (J. Robinson, *And the Crooked Shall be Made Straight*, 1965; עבר': „העקוב למישור", תשכ"ז) נתבררה מלחמתם המזוינת של יהודי אירופה, הובהרו מאות הטעויות שבספרה ונתערערה מאוד אמינות מסקנותיה. גם ספרו של הפסיכולוג ברונו ב ט ל ה י י ם, (B. Bettelheim, *The Informed Heart*, 1961) מעלה טענות המקבילות לאלה של הילברג: היה בכוחה של השיטה הנאצית, כפי שבאה לידי ביטוי במשטר הסרור של מחנות־הריכוז, לדכא את הקרבנות ולהפכם אבק־אדם. רק בודדים מסוגלים לעמוד מולה; דווקא היהודים, בעלי החינוך ההומניסטי־ליבראלי היו בין קרבנותיה הקלים־יחסית של שיטה זו. גם מדבריו עולה שסיכויי העמידה מול הטוטאליטאריות המודרנית הם אפסיים. רובינסון השיב גם לבטלהיים: J. Robinson, *Psychoanalysis in a Vacuum; B. Bettelheim and the Holocaust*, 1970. מההשגות על ספרים כאלה של הילברג, ארנט ובטלהיים צמחה ספרות כעין־א פ ו ל ו ג ט י ת שביקשה לתאר את עמידת היהודים; מספרות זו: Y. Suhl, *They Fought Back*, 1967; M. Elkins, *Forged in Fury*, 1971. הפליג בכך R. Ainsztein, *Jewish Resistance in Nazi-occupied Eastern Europe*, 1974, שצייר את הש' כתולדות מלהמתם של יהודים חמושים בנאצים. תיאור מוגזם כזה בא אולי לענות על צורך נפשי של הציבור היהודי בכלל, וזה שבישראל בפרט, בייחוד למול תחושת חוסר־האונים היהודי שעלתה בחריפות רבה במשפט אייכמן, אך קטנה תרומתו לבירור העובדות.

ב מ ז ר ח ־ א י ר ו פ ה, בעיקר בפולניה, מתבססת (בייחוד מאז 1967) היסטוריוגרפיה המסבירה את שואת היהודים כתוצאה מהשתלטות הראקציה האימפריאליסטית הגרמנית והפאשיזם האירופי. רוב הפולנים מתוארים כמסייעים לנסיונות הצלת היהודים, היהודים מתוארים כפאסיוויים לגמרי והנהגתם בוגדנית וחלושת־אופי. בעיקר יצא הקצף על הציונים שכביכול שיתפו פעולה עם הנאצים. לפי תיאורים אלה בוצעו מרידות בגטאות, ובמיוחד מרד גטו וארשה, בידי אוהדי הקומוניזם בין היהודים. כזה הוא ספרם של W. Bartoszlewski – Z. Lewin, *Righteous among Nations; How the Poles Helped the Jews, 1939–1945*, 1969, המתאר בהרחבה את העזרה המכרעת שניתנה כביכול ע"י מרבית העם הפולני ליהודים. סילוף היסטורי זה מצוי גם בספריהם של היסטוריונים רציניים: C. Madajczyk, *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, 1970; K. Iranek-Osmecki, *Kto ratuje jedno życie... Polacy i Żydzi, 1939–1945*, 1968. היסטוריוגרפיה־תעמולתית פולנית זו, שהיא גם נחלתם של המהגרים הפולנים במערב, מידרדרת לעתים לאנטישמיות גלויה המאשימה את היהודים, למעשה, בהשתתפות ברצח עצמם.

גם לנאצים ולתומכים בהם, מדעת או שלא־מדעת, היסטוריה

תעמולתית משלהם: P. Rassinier, *Le Drame des Juifs europeens*, 1964; R. Harwood, *Did Six Million Really Die?; The Truth at Last*, 1974; J. Austin, *The Six Million Swindle; Blackmailing the German People for Hard Marks with Fabricated Corpses*, 1974; T. Christophersen, *Der Auschwitz-Betrug*, 1975; C. V. Krogmann, *Es ging um Deutschlands Zukunft, 1932/9*, 1976. ספרות זו מפחיתה את מספר היהודים הנרצחים, מכחישה קיום תאי־הגזים באושוויץ, טוענת שהיהודים לא סבלו יותר מעמים אחרים והנפגעים שביניהם היו קרבנות המלחמה בלבד, או שלא התקיים כלל רצח יהודים. לשיאה הגיעה תעמולה זו בספר A. R. Butz, *The Hoax of the Twentieth Century*, 1976, הטוען שנרצחו כמיליון יהודים במהלך הקרבות ברוסיה הסובייטית וכל היתר היגרו והתפזרו, ואילו את הש׳ המציאו היהודים המבקשים לסחוט כספים מן הגרמנים ואהדה ממעצמות־המערב.

בעקבות משפט אייכמן, ובמידה הולכת וגוברת מסוף שנות ה 60, מתפרסמת ספרות היסטוריוגרפית שאינה קשורה לעמדות אידאולוגיות. N. Levin, *The Holocaust*, 1968 חוזרת על מפעלו הגדול של הילברג, אולם ספרה של L. S. Dawidowicz, *The War Against the Jews, 1933–1945*, 1975, הוא נסיין חדש לחיבור כולל על הש׳. אין ספר זה מתאר את אירופה היהודית כולה, ויש בו הכללות שאינן מקובלות על כל החוקרים, אך הוא מיטיב מקודמיו לאזן את תמונת הבעיות ההיסטוריוגרפיות הכלליות. הנ״ל פרסמה גם אוסף תעודות מקיף מתקופת השואה (להלן). גם ספרו של נ. עק „שואת העם היהודי באירופה", 1975, הוא נסיון מקיף כזה. ואולם, עדיין חסרים מחקרים בנושאים ספציפיים רבים, בלעדיהם יקשה להגיע לידי הכללה ותיאור היסטורי מאוזן, אם כי חלה התקדמות ניכרת גם בתחום המונוגרפיות ומחקרי־היסוד. חוקרים גרמניים העמיקו בחקר מדיניות הנאצים כלפי היהודים; למשל, H. Krausnick, *Judenverfolgung* (in: M. Broszat – H. A. Jacobsen – H. Krausnick, *Anatomie des SS-Staates*, 1965), מברר מתי החליטו הנאצים על „הפתרון הכולל" ומה היתה השתלשלות המדיניות הנאצית בשאלה היהודית; A. Hillgruber, *Die "Endlosung" und das Deutsche Ostimperium* (Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte), 1972 הבהיר את הקשר שבין רצח היהודים לבין מדיניות־המזרח של היטלר; U. D. Adam, *Judenpolitik im Dritten Reich*, 1972, עוקב אחרי המהלכים האדמיניסטרטיוויים של הנאצים כלפי היהודים ופיתולי המדיניות הנאצית.

I. Trunk, *Judenrat*, 1972, טיפל בפרובלמטיקה של המועצות היהודיות („יודנראטים") בפולניה ובארצות הבלטיות והבליט את שטחי פעולתם ודפוסי תגובתם. ביבליוגרפיה בנושא זה ריכזה: V. Wahlen, *Select Bibliography on Judenrate under Nazi Rule* (Yad Vashem Studies, X), 1974. בהוצאת „יד ושם" (על פעולותיו של מוסד מרכזי זה לחקר הש׳ — ע״ע; ור׳ להלן) י״ל ספרי תיעוד בסיסיים: נ. בלומנטל, „דרכו של יודנראט", תשכ״ב — על גטו ביאליסטוק; הנ״ל, „תעודות מגיטו לובלין", תשכ״ז; נ. בלומנטל - י. קרמיש, „המרי והמרד בגיטו וארשא", תשכ״ה; א. צ׳רניאקוב, „יומן גיטו וארשא", תשכ״ט. מלבד קבצי תעודות, י״ל למעלה מ 400 ספרי זכרון לקהילות שנחרבו וספרי זכרונות של ניצולים — כולם נדבכים שבלעדיהם לא ניתן להבין את הש׳.

חקר התגובה, ההתנהגות והעמידה היהודית נמצא עדיין בעיצומו. בין הפרסומים החשובים בנושא זה: צ. א. בראון - ד. לוין, „תולדותיה של מחתרת; הארגון הלוחם של יהודי קובנא", תשכ״ב; י. ארד, „וילנה היהודית במאבקה ובכליונה", תשל״ו. י. גוטמן, „מרד הנצורים", תשכ״ג — על דמותו של מרדכי אנילביץ׳; הנ״ל, „יהודי וארשה, 1939—1943", 1977; א. מרגליות, „התגובה הפוליטית של המוסדות והארגונים היהודים בגרמניה... בשנים 1932/5" (עבודת דוקטור), תשל״א; ל. רוטקירכן, „חורבן יהדות סלובקיה", תשכ״א; א. וייס, „המשטרה היהודית בגנראלגוברנמנט ובשלזיה עילית" (עבודת דוקטור), תשל״ג. תיאור הצלת יהודי דניה היא פרשה לעצמה שסוכמה בספרה של ל. יחיל, „הצלת היהודים בדניה", תשכ״ו. לתיאור כולל בתחום זה הגיעו שני חוקרים שנמנו כאן: I. Gutman – L. Rotkirchen, *The Catastrophe of European Jewry*, 1976.

בתחום חקר ההתנגדות המזוינת: Y. Bauer, *They Chose Life: Jewish Resistance in the Holocaust*, 1973; ד. לוין, „לוחמים ועומדים על נפשם; מלחמת יהודי ליטה בנאצים, 1941—1945", תשל״ה; הנ״ל, „עם הגב אל הקיר — לחימת יהודי לטביה נגד הנאצים, 1941—1945", 1978; ש. קרקובסקי, „לחימה יהודית בפולין נגד הנאצים; 1942—1944", תשל״ז; א. קולקה, „היהודים בצבא סווֹבוֹדה בבריה״מ; לחימת יהודי צ׳כוסלובקיה בנאצים במלה״ע II", תשל״ז; ב. מארק „מגילת אושוויץ" (תרגום מיידית; על נסיונות המרי באושוויץ), 1978.

אולם, עיקר המחקר הספציפי בתחומים אלה נעשה במאמרים ובמונוגרפיות המתפרסמים בעיקר בקבצי מחקרים של „יד ושם" — י״ב כרכים עד תשל״ח (עברית ואנגלית); „ילקוט מורשת" — כ״ג ילקוטים עד תשל״ז; „דפים לחקר השואה והמרד" בהוצאת בית לוחמי הגיטאות — 2 כרכים — סדרה ראשונה תשי״א/ב; סדרה שניה — 2 כרכים עד תשל״ג. „יד ושם" הו״ל גם קבצי־מחקר על: העמידה היהודית בתקופת הש׳, תש״ל; שואת יהודי אירופה, תשל״ג; נסיונות ופעולות הצלה בתקופת הש׳, תשל״ו.

על שארית הפליטה כתבו בין־השאר: צ. צמריון, לדמותה של שארית הפליטה בגרמניה (גשר, ד׳), 1969; הנ״ל, העתונות על שארית הפליטה בגרמניה, תש״ל; י. באואר, הבריחה, 1974.

מתרחבת הספרות בשאלות הקשות על יחס מדינות וקבוצות שונות לש׳. בשאלות יחסה של ארה״ב ליהודים בש׳ דנים: D. S. Wyman, *Paper Walls*, 1968; H. L. Feingold, *The Politics of Rescue*, 1970; S. S. Friedman, *No Haven for the Oppressed*, 1973. שאלות נוקבות על אדישות העולם מעלה: D. Morse, *While 6 Million Died* (עבר׳: „והעולם שתק עת נספו ששה מיליונים", תשל״ב), 1968. הולכות ונשאלות שאלות ביחס לגישת העם היהודי בעולם החפשי והיישוב בא״י לאחיהם תחת השלטון הנאצי, אך המחקרים בתחומים אלה עדיין לא סוכמו.

בעולם היהודי והנוצרי עולות השאלות בדבר האל הכל־יכול שהתיר לזוועה להתרחש. בסוגיה זו עסק מנקודת־מבט מסרתית־יהודית E. Fackenheim, *God's Presence in History*, 1970, שניסה להסב על הש׳ את הרעיון המסרתי של „הסתר־הפנים". שמרני ממנו: E. Berkovits, *Faith After the Holocaust*, 1973. על פעילות דתית ערה מלמד קובץ שו״ת מתקופת הש׳: I. J. Rosenbaum, *The Holocaust and Halakhah...*, 1976; וכן: א. בן־זמרה, קדושת החיים ומסירות נפש בימי הש׳, ע״פ ההלכה (סיני, ם, ג־ד) תשל״ז. גישה ביקרתית לתפיסה הדתית: R. Rubinstein, *After Auschwitz...*, 1966; M. Donat, *The Holocaust Kingdom*, 1965; הנ״ל, קול מתוך האפר (ילקוט מורשת, כ״א), תשל״ו (תשובת מ. אונא, שם, כ״ב, תשל״ו).

כיוון אחר של ההיסטוריוגרפיה מנסה לברר את מקורות האנטישמיות הנאצית: ש. אטינגר, „שורשי האנטישמיות בזמן החדש"; י. טלמון, „תעודה ועדות — משמעותה האוניברסאלית של האנטישמיות החדשה" (שני המאמרים, בתוך: שואת יהודי אירופה), תשל״ג, בדקו את השאלה, אם האנטישמיות הנאצית היא תופעה היסטורית חדשה או המשך של האנטישמיות המסרתית בעלת אופי דתי־נוצרי. א. טל, „יהדות ונצרות ב,רייך השני' (1870—1914)", תש״ל, בודק את הרקע המוקדם לבעיות אלה. G. Mosse, *Germans and Jews*, 1970; id., *The Nationalization of the Masses*, 1975, חקר את השפעות תרבות־ההמונים על התפתחותה של שנאת־ישראל. S. Friedlander, *Pie XII et le IIIe Reich*, 1964; id. *L'Antisemitisme Nazi; histoire d'une psychose collective*, 1971; id., *La Signification historique de l'Holocaust* (Dispersion et Unite, XVI), 1976, השתמש בדיסציפלינה הפסיכולוגית לחקר תולדות הש׳ ובדק את יחס הכנסיה הקתולית ליהודים בש׳; נושא זה חקרו גם: G. Lewy, *The Catholic Church and Nazi Germany*, 1964; ובצד הנוצרי: A. R. Eckardt, *Elder and Younger Brothers; the Encounter of Jews and Christians*, 1967; F. Littell – H. G. Locke (eds.), *The German Church Struggle and the Holocaust*, 1974; R. Ruether. *Faith and Fratricide*, 1974. מהמחקרים עולה שלאנטישמיות הנוצרית היתה השפעה מכרעת על התפתחות האנטישמיות הנאצית.

בין הפרסומים הביבליוגרפיים בנושא הש׳: על תקופת המחקר הראשונה אסף פ. פרידמן ביבליוגרפיה של ביבליוגרפיות (ק״ס, כ״ח, כ״ט), תשי״ב—תשי״ד; מ. פיקאז׳ (עורך), „הש׳ והגבורה באספקלריה של העתונות העברית", א־ד, תשכ״ו; הנ״ל, „הש׳ וספיחיה בספרים עבריים שי״ל בשנים 1933—1972", א־ב, תשל״ד; הנ״ל, „הש׳ וספיחיה באספקלרית כ״ע עבריים", תשל״ט; י. גאר־פרידמן, „ביבליוגראפיע פון יידישע ביכער וועגן חורבן און גבורה", תשכ״ב; J. Robinson, *The Holocaust and After; Sources and Literature in English*, 1973; The Hebrew University Institute of Contemporary Jewry, *Guide to Unpublished Materials of the Holocaust Period*, I-IV, 1970–1975; L. S. Dawidowicz, *A Holocaust Reader*, I-II, 1976.

בחקר הש׳ פועלים בישראל המכונים הבאים: „יד ושם" (ע״ע), ירושלים — גם אתר הנצחה ומרכז לדוקומנטציה; בטאון: „יד ושם", קובץ מחקרים; האוניברסיטה העברית בירושלים — המכון ליהדות זמננו, המדור לחקר הש׳; אוניברסיטת חיפה — המכון לחקר הש׳; אוניברסיטת בר־אילן — במסגרת החוג לתולדות עם־ישראל; אוניברסיטת תל־אביב — במסגרת החוג לתולדות עם־ישראל והמכון לחקר־התפוצות; בית לוחמי הגטאות ע״ש יצחק קצנלסון למורשת הש׳ והמרד — קיבוץ לוחמי הגטאות. גם אתר הנצחה ומרכז לדוקומנטציה. בטאון: „ידיעות", „דפים לחקר הש׳ והמרד"; „מורשת" — בית עדות ע״ש מרדכי אנילביץ׳, גבעת חביבה, תל־אביב. בטאון: „ילקוט מורשת"; „משואה" — יד לחברי הנוער הציוני הכללי בש׳ ובמרי, קיבוץ תל־יצחק. בטאון: „משואה"; המכון לדוקומנטציה בישראל, חיפה (מכונו של טוביה פרידמן); אתר הנצחה בקיבוץ יד־מרדכי.

מכונים למחקר ולדוקומנטציה (ובטאוניהם), בחו״ל:

פולניה: Żydowski Instytut Historyczny w Polsce, Warszawa
(Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego)
Głowa Komisja Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce
(Biuletyn Głownej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce)
גרמניה: Institut für Zeitgeschichte, München
(Viertelsjahreshefte für Zeitgeschichte, Bundesarchiv, Koblenz)
אוסטריה: Jüdisches Dokumentationszentrum, Wien (מכונו של שמעון ויזנטל)
Dokumentationsarchiv des Osterreichischen Widerstandes, Wien
צ׳כוסלובקיה: Svaz Protifašistickych Bojovniku, Praha
Statni Židovske Museum, Praha (המוזיאון היהודי הממלכתי בפראג)
יוגוסלוויה: Jevrejski Istorijski Muzei (מוזיאון יהודי, היסטורי, בלגרד)
הולנד: Rijksinstituut Voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam
צרפת: Centre de Documentation Juive Contemporaine, Paris
איטליה: Centro di Documentazione Ebraica Contemporanea, Milano

אה"ב: Yivo Institute for Jewish Research, New York
(„יידישער וויסנשאפטלעכער אינסטיטוט — ייווא")
Center for Holocaust Studies — Documentation and Research, New York
Leo Baeck Institute of Jews from Germany, Jerusalem–London–New York
בריטניה: The Wiener, Library, London
(The Wiener Library Bulletin)

ספרות המחקר בנושא הש' מתרחבת והולכת. ביסודה מצויה ההנחה שהש' היא מאורע מרכזי לא רק בעם היהודי, אלא בתולדות־האנושות. נסיונות ההכללה והתיאורים הכוללניים הולכים ופוחתים, וניכרת מגמה להעמיד תשתית מוצקה של מחקר ספציפי מפורט ומתועד, שעליו יוכלו בעתיד להישען הכללות תקפות. מגמה זו ברורה־ביותר בין החוקרים הישראלים ובין כמה מחשובי החוקרים באה"ב ובגרמניה, נוצרים כיהודים. בחקר ה נ א צ י ז ם התגבשה גישה הרואה בו פרי התפתחות ממושכת של היסטוריה אירופית־נוצרית. בנושאי המנגנון הנאצי ניכרת השפעתו של ר. ה י ל ב ר ג. ביחס לעמדת ה י ו ד נ ר א ט י ם („המועצות") מסתמנת מגמת חוקרים יהודים הדוחה הכללות ומדגישה את המאבק היהודי ל ח י י ם בצל־המוות. במסגרת זו נחקרת ההתנגדות היהודית ה מ ז ו י נ ת, אך לא־פחות מזו גם העמידה הכלכלית, התרבותית והחברתית של הציבור היהודי. כן נעשים נסיונות לברר את יחס המעצמות לשואת יהודי אירופה ואת יחסם של העמים שבתוכם ישבו יהודים אלה. נחקרת גם תגובת הציבורים היהודיים, ביניהם היישוב היהודי בא"י. אך למרות שפע המחקרים חקר הש' עדיין נמצא בראשיתו.

ור' ביבל' גם בערכים: אנטישמיות; גטו; גרמניה, יהודים; היטלר; נציונלסוציאליזם; מחנות־רכוז; וכן בערכי המדינות והמקומות השונים.

י. בא. - אה. וי.

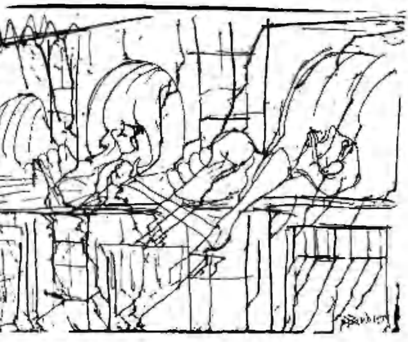
ספרות הש' והציור בתקופת הש'.

ס פ ר ו ת ה ש', הספרות שנכתבה — בעיקר מאז תום מלה"ע II — על גורל היהודים תחת השלטון הנאצי, והשפעתם של אימי העבר על הניצולים ואף על יהודים שלא נתנסו בש' אישית. יצירות־ספרות על הש' נכתבו גם בעצם ימי־הש', בארצות השלטון הנאצי, ואפילו בגטאות, אך רובן אבדו עם מחבריהן.

נושאיה של ספרות הש' הם: סבלו של היהודי ועמידתו בסבל, אכזריות הרוצחים הגרמנים ומסייעיהם, אדישותם וצביעותם של העומדים מן הצד, נסיונותיהם של הניצולים לשקם את חייהם בצל זכרונות העבר והטראומה שהשאירה הש' בעם־ישראל כולו. ניתן להבחין בספרות זו במעבר מן הרישום התיעודי וניהול יומנים (כגון יומנה של אנה פרנק [ע"ע]), עד לאמנות תיעודית־למחצה, ומכאן — לאמנות הצרופה. היצירה הספרותית על הש' הופכת לעתים ליצירה כלל־אנושית, העוסקת בבעיית קיומו של האדם בעולם־האבסורד.

ב ס פ ר ו ת ה ע ב ר י ת. לש' ולהשלכותיה השפעה על רוב המסַפרים והמשוררים העברים. בין כותבי ה פ ר ו ז ה בולטת קבוצת סופרים, שעלו לא"י אחר שנות־ילדוּת בש', והפכו, כביכול, ל„צברים"; ביצירותיהם עובדת על הגיבורים מטמורפוזה הגורמת להם לתחושת תסכול ולהאשמה עצמית, על שבני־משפחתם נספו ואילו הם ניצלו ועתה אף מתכחשים לזכרם ולמורשתם התרבותית. דרך התמודדות אחרת עם הנושא היא זו של ה„החזר־לאחור" — מציאות העבר, המסבירה את התנהגותו של הגיבור בהווה (בן־ציון תומר, שמאי גולן, איתמר יעוז־קסט, אורי אורלב). לעומת־זאת נשארים גיבוריו ניצולי־הש' של אהרן אפֶּלפלד מעוגנים בעולם העבר, בימי הסיוט של ערב־הש' ובשנות־הנדודים שלאחריה; הם איתנים ברצונם להישאר בחיים, בבחינת התגלמותו של היהודי הנצחי (ע"ע). התמודדות ישירה עם מציאות הש', החיים בה, המאבק והמרי ונסיונות השיקום בארץ, הם נושאי יצירתם המשותפת של י. וא. סנֵד (ע"ע).

גם סופרי דור מלחמת־השחרור והדור שאחריה, אשר לא נתנסו באימי הש', נזקקו לנושא הש' ביצירותיהם: מפגש בין חיילי הבריגדה היהודית ובין פליטי־הש' על אדמת אירופה (חנוך ברטוב); מפגש השליח, יליד־הארץ, עם הפליטים במחנות־הניצולים (חיים גורי); נסיונות ההתכחשות של יליד־הארץ לקרבנות הש' (א. מגד; ע"ע). מ. שמיר (ע"ע) מציג את היהודי התובע פיצויים על סבלותיו בש". ל. גולדברג (ע"ע) ביקשה לתאר את עולמו הפנימי של הניצול. עמוס



אגוסטינו ברבירי: בקרמטוריום, רישום־עט, 1945 (הגלריה העירונית לאמנות חדשה, מילנו)

עוז מעלה את הש' בקטליזטור בתהיה על עצם הקיום היהודי וזהותו. העימות בין עולם האתמול, עולם הילדוּת, ובין עולם התקופה הנאצית וההווה בגרמניה, משמש נושא לסופרים שעלו ארצה קודם הש', מאירופה, ובעיקר מגרמניה (נעמי פרנקל, יהודה עמיחי, דן בן־אמוץ, רות אלמוג). התייחסותו של עגנון (ע"ע) לנושא באה לידי ביטוי בעיקר בתחושה שהיישוב בארץ לא עשה די למען הניצולים אחר הש' („לילה מן הלילות"). — וע"ע עברית, ספרות, עמ' 694/5.

ב ש י ר ה — בניגוד לפרוזה — בא נושא הש' לידי ביטוי מובהק כבר בעצם ימי המלחמה, אצל רוב המשוררים שחיו בא"י בתקופת מלה"ע II — טשרניחובסקי, אלתרמן, שלונסקי, ש. שלום, שמעוני (ע' ערכיהם), י. סיכמן, זרובבל גלעד, ע. זוסמן, משה טבנקין, צבי ארד, י. צ. רימון, א. חלפי, מ. בסוק, יוכבד בת־מרים, א. גלבע (ע"ע, ברך מיל'), ועוד. לימים ניתוספו אליהם משוררים ניצולי־הש' — שעלו ארצה, ובשיריהם חזרו וחיו את חוויות העבר (א. קובנר [ע"ע], דן פגים, מ. וינקלר, יעקב בסר, מ. ויזלטיר. א. יעוז־קסט), את מראות החורבן ואת מראות נדודי שארית־הפליטה והעפלתה לארץ (ק. אהרן ברתיני) — וצעירים מהם, שלא נתנסו בש': חיים גורי, שלמה טנאי, אבנר טריינין, אנדד אלדן, ט. כרמי, ראובן בן־יוסף, רבקה מרים. באה"ב שר המשורר העברי א. צ'יטלין (ע"ע) על חורבן יהדות אירופה. ואולם, מבין כל המשוררים העברים הכותבים על גורל עם־ישראל בימי הש' בולט א. צ. גרינברג (ע"ע), ובעיקר — ב„רחובות הנהר".

נוסטאלגיה והתרפקות על עולם שחרב, קריאה למרי ולנקמה, קריאת־תיגר על העומדים אדישים מן הצד וזעקת־קינה של היישוב היהודי בא"י, הן המוטיווים של שירי הש'. המשוררים־העדים לש' מספרים גם על המאבק היומיומי ברעב, בקור ובמחלות, על הנסיעה בקרונות החתומים, על הזוועות של מחנות־ההשמדה ועל החיים העולים בעשן־הארובה; ובצד כל אלה — על התקוה להינצל ולהגיע לא"י. יש שהמשורר מבקש למלא בשירתו מעין צו־שליחות אלוהי; ויש שגוברת תחושת הקינה. פעמים באה הש' לידי ביטוי בדרך של חלום סיר־ראליסטי, משל, אלגוריה, או סמל, ופעמים נזקק המשורר לסמלים מן המקרא ומן המדרשים, כסמל העקידה. יש שהש' נתפסת כמבול שירד על עם־ישראל, והנאצים — כהמן הרשע, כעמלקים; עם־ישראל משול ליוסף, הבן האהוב, המושלך אל הבור, או ליונה הנשחטת יומיום.

גם לתפיסה ההיסטוריוסופית מקום בשירה זו — הש' היא מאבק בין העם היהודי הטוב לבין הגויים האכזריים, בין רוח־היהדות, ההומאנית, ובין רוח־הנצרות, המסומלת בכוח הפיסי הגס. הש' אף

מוצגת כשלב ברצף הייסורים של העם היהודי — למן יציאתו לגולה — בבחינת עונש משמיים. ואולם, לעתים מתכחשת שירה זו לאלוהי ישראל, המנהיג עולם מופקר זה, שבו חוגגת האלימות את נצחונה; לפיכך, על היהודים ליטול לידיהם את תפקיד הנקמה, כפי שמורים שירי ההשבעה והנדר לזכור ולא לשכוח עד דור אחרון.

צ. דרור, נושא הש׳ בשירה העברית, תשכ״ד; א. הגורני־גרין, לנושא הש׳ בשירתנו, 1970; ג. שקד, גל חדש בסיפורת העברית (מפתח בערכו), תשל״א; מ. פייקאז׳, הש׳ וספיחיה בספרים העבריים: 1933—1972 (ביבל׳), 1973; סופרים עברים שניספו בש׳ (ידיעות גנזים 81, כר׳ ה׳, שנה 10), תשל״ג; נ. גרוס, א. יעוז־קסט, ר. קלינוב (עורכים), הש׳ בשירה העברית, 1974; ג. אבינור, השקף אחורה בעצב, 1974; ש. גולן (עורך), הש׳ — פרקי עדות וספרות, 1976.

בספרות היידית. קודם המלחמה היו לא מעטים מבין הסופרים היידים, מעין נביאי־זעם על הש׳ הקרבה. לצד הקינות ותיאור הזוועות מפעמת בספרות זו — וגם ביצירות הרבות שנכתבו בעצם ימי הש׳ — האמונה בנצחונו הסופי של הצדק. לפי מכתבי־הלוואי שׂשרדו, מטרת הכתיבה היא להשאיר עדות לסבלו ולמותו של עם־ישראל.

משורר הבולט של **שירת הש׳** היה י. י. קַצנלסון (ע״ע), שכתב בעצם ימי הש׳ את שירו המונומנטלי „השיר על העם היהודי ההרוג". משוררים אחרים, ששיריהם נישאו בפי יושבי הגטאות והמחנות, היו: מ. גבירטיג (ע״ע), מחבר „בוער, אחים, בוער"; הירש גליק, מחבר שיר־הפרטיזנים; הרשלה דנילביץ וישראל שטרן. עם חברי קבוצת „וילנה הצעירה" בגטו וילנה נמנו המשוררים א. סוצקור (ע״ע) ושמרל קַצ׳רגינסקי. הש׳ משמשת נושא מרכזי גם בשירתו — אחר המלחמה — של ח. גרדה (ע״ע). אף רבקה קביאטקובסקי־פנחסיק וחוה רוזנפרב תיארו בשיריהן את סבל היהודים בגטו.

בתחום **הסיפורת** יצרו: ירחמיאל בריקס, המספר ב„הומור שחור" על החיים בגטו ועל מאבק־הגבורה הפאסיווי; ישעיהו שפיגל; ק. צטניק (יחיאל דינור), שכתב (ביידית ובעברית) על הגטו ועל מחנות־ההשמדה; ל. רוכמן (ע״ע), שספרו „בצעדים סומים עפ״נ האדמה" הוא מעין חזיון אפוקליפטי של החייאת מתי הש׳ עד בואם לא״י.

מסַפרים שנמלטו לבריה״מ (נחום בומזֶה, ישראל אֶמיוט, יוסף רובינשטיין, מנדל מאן), מתארים את גורל עם־ישראל בימי הש׳ ברוסיה. קבוצה אחרת של סופרים יהודים בבריה״מ, שתיארו את גורל היהודים, לצד מעשי־האכזריות של הנאצים ומעשי־הגבורה של חרוסים, הוצאו־להורג ב1952: ד. בֶּרגלסון, י. פפר, פ. מרקיש (ע׳ ערכיהם), ואחרים. — וע״ע יידית, ספרות, עמ׳ 807.

ש. ניגער (ואחרים), לעקסיקאָן פון דער נייער יידישער ליטעראַטור, 1956—1965; י. גאר – פ. פרידמאן, ביבליאגראפיע פון יידישע ביכער וועגן חורבן און גבורה, תשכ״ב; מ. קנאפהייס (עורך), ווידערשטאנד און אויפשטאנד (אנטאלאגיע), 1970; י. הארן, ארום יידישער ליטעראטור און יידישער שרייבער, 1973; S. Liptzin, *A History of Yiddish Literature*, 1972.

בספרות הכללית. קובץ־שירים ראשון, „מן התהום", שנתחבר בעצם ימי הש׳, בלשון הפולנית, נתפרסם ב1944. היה זה פרי־עטם של משוררים יהודים־פולנים ופולנים על מאבקם וכליונם של יהודי פולניה. הוא הודפס במחתרת בוואַרשה. וי״ל לציון יום־השנה הראשון למרד גטו וארשה. אותם הנושאים — הפרטים והקהילות שהושמדו, ההשפלה והניוון, הפיכת האדם ל„מוּזֶלמן", לתת־אדם, ה„אקציות" וההשמדה — שימשו גם ביצירות שנכתבו בלשונות אירופה. לעתים תוארו המאבק, המרד ונתיב־הייסורים עד לגאולה (אלי ויזל ואנה לאנגפוס — בצרפתית; חורחה סֶמפרון [Semprún] — בצרפתית ובספרדית; ס. לוי [ע״ע] — באיטלקית; פרידריך טורברג ויעקב לינד — בגרמנית). ההתנגדות הפאסיווית, הרוחנית — המאבק על השגת חירותו הפנימית של האדם והשמירה על צלם־האנוש — משמשת נושא לרבות מן היצירות (נגינת הרקוויאם של ורדי במחנה־הריכוז תרזינשטט, תוך מתן ביטוי לעצמאות הרוחנית בפרק הסיום, ביצירתו של היהודי הצ׳כי יוסף בּור). ההתנגדות המזוינת מתוארת בעיקר במרד גטו וארשה (ג׳. ר. הרסי [ע״ע] ולאון יוריס [Uris]). האשמה מוטלת על העומדים מנגד — ואפילו על האפיפיור (הוכהוט [ע״ע, כרך מיל׳], א. רודניצקי [ע״ע]). ההשקפה ההיסטוריוסופית על הש׳ ניכרת אף היא בספרות המערב — החל בראייתה כהמשך לרדיפות העם היהודי בכל הדורות (אלי ויזל, אנדרה שוורץ־בַּרט), ועד להתייחסות אליה כאל חזיון אפוקליפטי (יז׳י קושינסקי). וע״ע מ. פריש; ג׳. בסני (כרך מיל׳).

בדומה לספרות העברית נידון גם בספרות היהודית־אמריקנית העימות בין היהודי ניצול־הש׳ ובין היהודי־המקומי (האמריקני) שלא נתנסה בה (ב. מלמוד [ע״ע], סול בלו [ע״ע, כרך מיל׳], אדוורד ל. וולנט [Wallant], ארתור אלן כהן, ועוד).

הש׳ עולה גם בכתביהם של המספרים ריצ׳רד אֶלמן, מאיר לוין, זדנה ברגר, נורמה רוזן, ושל המשורר ארווינג פלדמן — באה״ב; המשוררת היהודיה־הגרמניה קארן גרשון והמשוררת הלא־יהודיה סילוויה פלאת (Plath) — באנגלית; המספר היהודי, יליד וילנה, רומן גארי (Gary) — בצרפתית; אנאטולי קוזניצוב והמשורר יבגני יבטושנקו — ברוסית; לאדיסלאב גרוסמן (כיום בישראל) — בצ׳כית; יצחק מראס — בליטאית; נלי זק״ש ופ. א. ויס (ע׳ ערכיהם בכרך מיל׳) — בגרמנית; קלמן סגל (כיום בישראל), תאדאוש בורובסקי, הגריק גרינברג (Grynberg) — בפולנית; ועוד.

א. ברמן, שירה מן התהום (מאסף א׳, בית לוחמי הגיטאות); ש. גולן, א. רודניצקי ובעית היהודים („גזית", כ״ג, י״א/ב, 275/6), 1976; I. Halperin, *Messengers from the Dead-Literature of the Holocaust*, 1970; J. Robinson, *The Holocaust and After: Sources and Literature in English*, 1973; S. Ezrahi, *Holocaust Literature in European Languages*, Encyclopaedia Judaica Year Book, 1973; C. Half, *The Theme of Nazi Concentration Camps in French Literature*, 1973; J. Glatstein – I. Knox – S. Margoshes (eds.), *Anthology of Holocaust Literature*, 1973² L. L. Langer, *The Holocaust and the Literary Imagination*, 1975; E. Alexander, *The Holocaust in American-Jewish Fiction, A Slow Awakening* (Judaism, XXV, 3), 1976.

ש. גו.

הציור בתקופת הש׳. יצירות של ציירים יהודים — וגם של לא־יהודים — בארצות הכיבוש הנאצי באירופה.

היצירה האמנותית מתקופת הש׳ היא, בראש־וראשונה, בעלת ערך תעודתי. למן תום המלחמה ושחרור המחנות נתגלו אלפי יצירות, שנוצרו בתנאים בלתי־אנושיים, ושנועדו לשמש עדות לדורות הבאים. הציירים שמספרם לא נודע — ציירו תוך־כדי הסתכנות מתמדת, בחמרים פרימיטיוויים־ביותר. הצבעים הורכבו ממשקאות, כגון קפה (עולש), מתרופות או מנוזלים שהופקו מעשבים, ואף מתערובת חומר או אדמה. כמשטח שימשו קרעים של שקי־מלט, בדים של בגדי אסירים, חרסים, פנכי־אוכל, קירות צריפים, דברי־דפוס של הגרמנים, כרזות שהורדו מקירות ועתונים ישנים. בחלקן הוחבאו היצירות במרתפים, או בעליות־גג, ולעתים אף הועברו למקום מבטחים, בחלקן



אלכסנדר בוגן: ילד בגטו. רישום עט. 1943



רישום שעשה הצייר אביגדור אריכא בהיותו ילד במחנה בטראנסניסטריה

נקרעו ופוזרו כדי להעלימן מעיני הנאצים, ורק אחרי עבודת־הרכבה מאומצת של שרידי הקרעים ניתן לתאר את התמונה המקורית בשלמותה. רבים מן הציורים היו טמונים באדמה שנים רבות, ושרידיהם בלבד משמשים זכר ליצירה כולה.

רוב הציורים צוירו בשחור, או בצבעים כהים; אך היו מקומות — כמו מחנה תֶרזיינשטט — שהאמנים השיגו גם בדים וצבעי־שמן, גואש ומים. מגטו וארשה שרדו ציוריהם של רומאן קראמשטיק (Kramsztyk) — מציירי אסכולת־פריס — פליכס פרידמן, ואחרים. בגטו קובנה רשמו אסתר לוריא ויעקב ליפשיץ; זה האחרון הנציח את ילדי ישראל, תינוקות של בית־רבן. רזים ומזי־רעב, האוחזים בידם האחת בספר, ובשניה — בספל מנת־המרק היומית. ציורים אחרים מגלים קטעי־חיים ממחנה שטוטהוף וגטו לודז׳ — דמויות של לוחמים, רבנים, ילדים וזקנים והטלאי הצהוב על בגדיהם (שמעון שֶרמן [Szerman]). ש. בק (כיום בישראל) שהה במחנה ליד וילנה. וציוריו (שצוירו כשהיה בן 9) הוצגו בזמן המלחמה בגטו וילנה. שם צייד גם א. בוגן (כיום בישראל). אדולף פֶדר תיאר את מחנה דראנסי, וזאוולי שלייפר — את מחנה קומפיין (שניהם בצרפת). גם ציוריו של אוזיאס הופשטטר (כיום בישראל) משמשים עדות למחנות שבצרפת. דמויות הסוהרים, בעלי המבט הברוטלי, ודמויות האסירים, בשחור־לבן ובצבעים — של ארנולד דגני — צוירו במחנות רומניה, שם צייר גם א. אריכא.

המספר הרב־ביותר של ציורים שרד ממחנה תרזיינשטט. כאן — כמו גם בגטו ביאליסטוק — הועסקו הציירים בזיוף יצירות קלאסיות. בתרזיינשטט הוטל עליהם גם לקשט את הגטו לקראת ביקור הוועדה של הצלב־האדום הבי״ל ולהכין סרט־תעמולה על „מצבם האידאלי של היהודים” במקום.

הצייר, יליד צ׳כיה, פְריטה (Fritta; שמו האמיתי — פרידריך טאוסיג [Taussig]). נתמנה במחנה תרזיינשטט ראש המחלקה הטכ־נית ואחראי לציורים הרשמיים. אך יצירותיו הבלתי־רשמיות, בצבעיהן הכהים הקודרים, משקפות — בדומה ליצירותיהם של לֵאו האס (Haas), אוטו אונגאר, מוריץ מילר, קארל פליישמן, ועוד — את המציאות המרה. הן הוברחו (כ 500 במספר) אל מחוץ למחנה. הוסתרו ונתגלו אחרי המלחמה (כיום — במוזיאון היהודי בפראג). ב 1950 נתגלו בעליית־גג של בית בתרזיינשטט כ 250 ציורים בצבעי־מים, מעשי־ידיו של מוריץ נאגֶל. גם הפסל ארנולד צדיקוב, יליד גרמניה. השאיר ברישומיו ובמתוותיו לפסלים חומר־מחקר עשיר. אוסף פרטי מיוחד־במינו הוכן בידי האמן פלאצ׳ק (Plaček); היו אלה קריקטורות של כ 500 איש, בעלי תפקידים חשובים בעבר בחיי התרבות, הכלכלה, הצבא והחברה. קריקטורות אלו מהוות תעודה חשובה למחקר החב־רתי על מחנה תרזיינשטט. גם הצייר יהודה בקון (כיום בישראל) שהה בתרזיינשטט ובמחנות ריכוז אחרים, וציוריו מאותה תקופה הובאו כעדות במשפט אייכמן. מזעזעים־במיוחד הציורים שצוירו במחנה זה בידי ילדים בני 10—15. שנתגלו אחרי המלחמה.

הסדרה הטלוויזיונית האמריקנית „השו״” (ג׳רלד גרין; 1978) תיארה בפירוט גם את מעשי הציירים היהודים בתרזיינשטט, והקרנתה ברחבי־העולם עוררה הדים רבים.

Union of American Hebrew Congregations, *Spiritual Resistance: Art from the Concentration Camps, 1940 1945*, 1978.

מ. אג.

שואזל, אטין פְרַנסוּאַ, דוכס — Etienne François, duc de Choiseul — (1719—1785)

(1785—1719) — Choiseul, מדינאי צרפתי. ש׳ היה בנו של רוזן, והצטיין בשירותו בצבא במלחמת הירשה האוסטרית (ע״ע). ב 1752 קנה את תמיכתה של פילגש המלך, מדם פומפדור (ע״ע), בהזהירו אותה מקנוניית־חצר נגדה. כעבור שנה מונה, בהשפעתה, לשגריר ברומא; בתפקידו זה יישב את הסכסוך הממושך בין צרפת ובין „הכס הקדוש” מאז 1713, כשפורסמה הבולה „אוניגניטוס” ובה הוקעו תפיסות הינסניזם והגליקניזם (ע׳ ערכיהם). ב 1757 מונה לשגריר בווינה, וב 1758 הוענק לו תואר דוכס והוא מונה לשה״ח. מאז ועד 1770 החזיק בתיקי ממשלה שונים, ולמעשה היה ראש השרים; שאר־בשרו, ש׳־פראלן (G. de C.-Cherigny, duc de Praslin) היה שר המלחמה והימיה.

בעלות ש׳ לשלטון היתה צרפת בעיצומה של מלחמת שבע־השנים (ע״ע). הוא חידש את הברית עם אוסטריה (1759), בצמצמו את המחויבות כלפיה, כדי לסלול את הדרך לשלום נפרד עם בריטניה. ב 1761 חתם הסכם עם ספרד („חוזה המשפחה” — Pacte de Famille; כי בשתי הארצות מלכו הבורבונים), ובעקבותיו הצטרפו הספרדים למערכה נגד בריטניה, וצרפת נחלצה מהשפלה חמורה עוד יותר. אחרי המלחמה הנהיג ש׳ תיקונים בצבא ובצי, כהכנה למלחמת נקם בבריטים. אחרי מות פומפדור התערער מעמדו, וב 1770 הודח והוגלה לאחוזתו ביָזמת מדם די ברי (ע״ע). כעבור שנים מספר חזר לפריס. זכרונותיו ב 2 כר׳ י״ל ב 1790 (מהדורה חדשה ב 1895).

שואן־צַנְג, ע״ע הַסוּאן־צַנְג.

שְוַב, גוסטו בִנְיָמִין — Gustav Benjamin Schwab — (1792—1850)

(1850—1792), משורר וחוקר תרבות יוון, גרמני. ש׳ נולד בשטוטגרט, במרכז שְוַביה (ע״ע), ושם בילה את מרבית שנותיו כמורה־גימנסיה וככומר. ש׳ למד תאולוגיה ופילולוגיה קלאסית באוניברסיטת טיבינגן, ונמנה עם חוג משוררי „אסכולת שוואבן” (Schwäbische Schule), יחד עם אוהלנד (ע״ע) ידידו ומשוררים אחרים שצידדו בזרם הרומנטיקה בספרות ובאמנות. הוא ערך כ״ע לספרות ומוספים ספרותיים, שבהם פרסם מיצירותיו וממיטב השירה והספרות של דרום־גרמניה. שיריו זכו להצלחה רבה וחלק מהם היו לשירי־עם המושרים בפי־כל. להצלחה גדולה, הנמשכת גם היום, זכו עיבודיו לסיפורי־עם גרמניים (Deutsche Volksbücher [„ספרי־עם גרמניים”], 1836), וכן עיבודיו מתחום המיתולוגיה הגרמנית הקדומה והמיתולוגיה היוונית והרומית.

שוּב, משֶה דָוִד (1854, מוינשט [רומניה] — 1938, ירושלים),

מחלוצי ההתיישבות היהודית בגליל־העליון. ש׳ קיבל חינוך תורני, והיה שו״ב (שוחט ובודק) בעירו. הוא נמנה עם מייסדי אגודת־ההתיישבות „חברת ישוב א״י ע״י עבודת־אדמה”. ב 1882 עלה לא״י, קנה את אדמות המושבה העזובה גיא־אוני (ג׳עוני) שליד צפת.

הקים עליה עם חבריו את המושבה ראש־פנה (ע"ע) ונבחר לראש הוועד. כשעברה המושבה להסות הברון א. ג'. רוטשילד (ע"ע) סירב ש' לקבל את תמיכת הפקידות, ויתר על אדמתו והיה למנהל ביה"ס במושבה. ב 1891 ניהל את המושבה משמר־הירדן (ע"ע), ואח"כ — את עין־זיתים. ב 1896 יצא לגרמניה לפקח על „תערוכת מושבות בני־ישראל בארץ הקדושה". הוא נפגש עם הרצל, וב 1898, בעת ביקורו בא"י, שימש מלווהו. בשנים 1904—1908 עסק ש' בהוראה ובעבודה ציבורית באה"ב, במושבות, בירושלים ובצפת. ש' פרסם חיבורים בשאלות ההתיישבות; ביניהם „תולדות האחוזות בגליל העליון" (תרנ"ב) ו„יסוד המעלה" (תרצ"א). זכרונותיו, „זכרונות לבית־דויד" (תשל"ג²), מהווים מקור חשוב לתולדות ההתיישבות היהודית בא"י.

י. קלויזנר, חיבת ציון ברומניה (מפתח, בערכו), תשי"ח; י. הרוון, חזון ההתנחלות בגליל (מפתח, בערכו), תשל"א.

שׁוּבָה, מֹשֶׁה (1889, האלה [גרמניה] — 1956, ירושלים), מחנך וחוקר התרבות הקלאסית. למד באוניברסיטות האלה וברלין (אצל וילמוביץ [ע"ע]) ועסק בחקר המזרח ההלניסטי. ש' היה ציוני מנעוריו, השתתף בייסוד קבוצת החלוצים הראשונה בגרמניה. משזכתה ליטא (ע"ע, עמ' 770; קובנה, עמ' 218) לעצמאות, מונה ש' מנהל מחלקת־החינוך במיניסטריון לענייני היהודים, ויסד את הגימנסיה העברית בקובנה שנקראה על שמו. ב 1925 עלה לא"י ופעל בארגון הצופים במסגרת „לגיון צופי ירושלים", „הצופה המורה", שמבוגריה התיישבו בעמק־יזרעאל, והיה ממקימי חג"ם (ע"ע בירם). ש' היה מהמורים הראשונים ומייסד החוג ללימודים קלאסיים באוניברסיטה העברית. היה דיקן (1945/7) ורקטור בתקופת ההתארגנות שאחרי עזיבת הר־הצופים (1950/2). התמחה באפיגרפיה יהודית־יוונית ותרם תרומה חשובה בפענוח הכתובות היווניות בבית־אלפא, בית־שערים וקיסריה (ע' ערכיהם). ש' העמיד דור של תלמידים המשמשים במשרות הוראה באוניברסיטות ישראל. היה מעורבי האנציקלופדיה העברית. ביבל' של כתביו הופיעה בתוך ארץ־ישראל, א', תשי"א. הכתובות היווניות של בית־שערים י"ל בשיתוף ב. ליפשיץ (1913—1976; תלמידו וממשיך דרכו של ש'); מהדורה עברית, תשכ"ז; מהדורה אנגלית, 1974.

שְׁוַבְיָה (Schwaben), חבל־ארץ היסטורי בדרום־מערב גרמניה, הכלול כיום בבאדן־וירטמברג ובבאוואריה (גרמניה), באַלזס (צרפת) ובשוויץ. סוּבים או סווים (Suebi; Suevi) היו, בפי הרומאים, שמותיהם של קבוצות שבטים גרמניים המזוהים, כנראה, עם האלמנים (ע"ע). במאה ה 3 התיישבו באיזור הרינוּס. חלק מהם פלש לספרד וב 409 הקים ממלכה בצפון־מערבה (איזור גליסיה [ע"ע] וצפון פורטוגל). באמצע המאה ה 5 שלטו על כל פורטוגל של היום ואף על שטחים בדרום ספרד. אך הויזיגותים (ע"ע) בלמו את התפשטותם ודחקום לצפון־מערב חצי־האי האיברי. בנסיון להתפשר עם הוויזיגותים, המירו הסובים ב 464 את הנצרות הקתולית, שאליה עברו ב 448, בנצרות האריאנית (ע"ע אריוס). כעבור מאה שנה חזרו לקתוליות. ב 585 כבשו הוויזיגותים את ממלבתם וסיפחוה.

הסובים־האלמנים שלא השתתפו במסע לספרד התפשטו באלזס, בשוויץ ובטירול. ב 506(?) ניצחם בלוֹביס (ע"ע), מלך הפרנקים, בקרב טולביאק. הפרנקים הקימו דוכסות שבטית, אלֶמניה, ולימים (במאה ה 11) הוסב שמה לש', והשתרש בה ניב מיוחד, שוּבי. דוכסות ש' היתה מהחשובות בגרמניה, וב 1077, בעת מאבק „האינווסטיטורה", נבחר רודולף דוכס ש' למלך־נגד במקום היגריך (ע"ע, וע"ע גרמניה, עמ' 423). היגריך הדיח את רודולף ומסר את הדוכסות לחתנו, פרידריך, אבי בית ההוהנשטאופים (ע"ע). הקיסרים משושלת זו החזיקו בדוכסות כנחלתם. כשנכרת בית ההוהנשטאופן (1268) החלה הדובסות מתפוררת וב 1313 בטלה כליל.

ב 1321 התארגנו 22 ערים חפשיות („ערי קיסרות") בש' בברית להגנת חירויותיהן. ב 1366 קם ארגון נגדי, של אבירי ש', ואליה הצטרפה וירטמברג, שלפני כן היתה קשורה בברית הערים. במלחמת אזרחים בין שתי הבריתות נוצחו הערים (1372), אך בעבור 4 שנים חזרו 89 ערים והתארגנו, בהנהגת אולם (ע"ע), ב„ברית ערי ש'", ניצחו את וירטמברג, עמדו בהצלחה מול קרל IV וזבו בהכרה מצד ונצל (ע' ערכיהם). ואולם ב 1388 ניצחה וירטמברג גם ברית זו, וכעבור 7 שנים הביסה גם את ברית האבירים.

ב 1488 שוב קמה „ברית ש'", ובה השתתפו ערים, אבירים, הגמונים ונסיכים (באוואריה, וירטמברג, הֶסן, באדן, פפאלץ, מינץ, טריאר ועוד). הנהגת הברית היתה בידי מועצה, שבה השתתפו הנסיכים, נציגי האבירים והערים. הברית סייעה למכסימיליאן I, השתתפה בדיכוי מרד האיכרים הגדול (1524/5) עד שהתפוררה מחמת חילוקי־דעות דתיים בעקבות הרפורמציה (1533).

כ 1500 הוקם „גליל ש'" (Schwabischer Kreis) כאחד מ 10 הגלילות המינהליים של קיסרות גרמניה. הוא בוטל ב 1806. ב„גליל ש'" היו כ 100 יחידות מדיניות. משאורגנה גרמניה מחדש בימי נפוליון (ע"ע גרמניה, עמ' 444/5), נמסרו רוב חלקי ש' לווירטמברג ולבאוואריה; בבאוואריה הוקם מחוז ש'.

ה. וס.

שׁוּבִּינִיזְם, ע"ע לְאֹם, עמ' 73/4.

שׁוּבַּרְט, וילהלם — Wilhelm Schubart — (1873—1960), פילולוג קלאסי, חוקר תולדות ביזנטיון, מגדולי הפפירולוגים הגרמנים. היה פרופסור באוניברסיטות ברלין, האלה ובשנים 1946—1953 בלייפציג (גרמניה המזרחית). תרומתו העיקרית היתה בפרסום אֳספי הפפירוסים היווניים שבגרמניה, והו"ל של פפירוסים יווניים ממצרים ופרשנותם ההיסטורית. חיבר ספרי־עזר ומבואות לפפירולוגיה ופאלאוגרפיה. הו"ל קטעי שירה יוונית עם וילמוביץ (ע"ע).

מחיבוריו: Das Buch bei den Griechen und Römern („הספר אצל היוונים והרומאים"), 1907, 1961³; Aegypten von Alexander dem Grossen bis auf Mohammed („מצרים מאלכסנדר מוקדון עד מוחמד"), 1922; Die Griechen in Aegypten („היוונים במצרים"), 1927; Justinian und Theodora, 1943. בספרו Das Weltbild Jesu („תמונת העולם של ישו"), 1927, 1928², תיאר את המקורות היהודיים של השקפות ישו והגן על הפרושים מפני ההשמצות שבאוואנגליונים.

שׁוּבַּרְט, כְּרִיסְטְיַן פְרִידְרִיךְ דַּנִיאֵל — Christian Friedrich Daniel Schubart — (1739—1791), משורר ופובליציסטן גרמני. ש' למד זמן קצר תאולוגיה, ובזכות כשרונו המוסיקלי נתמנה ב 1769 למנגן־עוגב ולמנצח בחצר דוכס וירטמברג (ע"ע), קארל אויגן. ב 1773 פוטר ממשרתו וגורש מהמדינה בגלל הוללות ופגיעה בכבוד הדוכס. ש' ייסד כ"ע, Deutsche Chronik, שבו התקיף את שלטון הכנסיה ופגמי הפאודליזם, ומעל לכל — את מכירתם של חיילים גרמנים לאנגליה, שילחמו את מלחמותיה מעבר לים. סוכני דוכס ויטרמברג פיתו את ש' לשוב למולדתו, ושם נבלא ל 10 שנים. בבית־האסורים חיבר שירה פוליטית בגנות העריצות ודיכוי העם. מאסרו הפך אותו לקדוש מעונה בעיני הציבור, והמשוררים הלדֶרלין ושילר (ע' ערכיהם) ביקרוהו בכלאו והתרשמו מאישיותו העשויה ללא־חת; שילר אף הושפע משירתו של ש'. עיקר השיבותו של ש' כסמל המרד הפוליטי של דור ה„סער ודחף" בספרות הגרמנית (ע"ע, עמ' 564).

E. Thorn, *Genius in Fesseln*, 1956².

שוּבֶּרְט, פְרַנְץ — Franz Schubert — (1797—1828), מלחין וינאי, מן הדמויות הבולטות במוסיקה הרומאנטית, ומעצבו של ה„ליד" (Lied) האמנותי. ש׳ נולד למשפחה מוסיקלית, ואביו, שהיה מנהל בי"ס, טיפח במיוחד את הנגינה בצוותא. ברביעיית־המיתרים המשפחתית ניגן ש׳ בוויולה. את ראשית חינוכו המוסיקלי קיבל מאביו ומאחיו. אח"כ, משעמדו על כשרונותיו, העבירוהו לידי מנצח־המקהלה של הכנסיה המקומית, ואצלו למד תאוריה ונגינה בעוגב. ב1808 זכה במלגת־לימודים בביה"ס שליד הכנסיה המלכותית (Staatskonvikt). בתזמורת ביה"ס ניגן ש׳ בכינור; אך עד־מהרה היה לנגן הראשי, ופעמים — בהעדר מנצח התזמורת — גם מילא את מקומו. התפתחותו המוסיקלית של ש׳ הצעיר מצאה אפיק מתאים. לצד השירה במקהלה, הנגינה בתזמורת והניצוח, התמסר ש׳ — יחד עם כמה מידידיו — למוסיקה קאמרית, ובסתר גם החל לחבר את יצירותיו הראשונות, שכללו בעיקר קטעי פסנתר ל4 ידיים, 3 רביעיות־מיתרים, מספר פתיחות ואופרטה בלתי־גמורה. ש׳ הביישן היסס להראות את חיבוריו, ורק בלחץ חבריו ניאות להציג את עבודותיו בפני סליירי (ע"ע). ב1813 עזב את ביה"ס, והמשיך ללמוד באופן פרטי אצל סליירי. במקביל רכש גם את מקצוע ההוראה, ומ1814 שימש מורה־עוזר בביה"ס של אביו, משרה שהחזיק בה עד 1818. השנים שבהן עסק ש׳ בהוראה סדירה גם היו שנים פוריות בהלחנה. בשנים 1813—1815 חיבר שורה ארוכה של יצירות־נעורים, מלאות השראה מלודית; ביניהן: 5 רביעיות־מיתרים, 3 מיסות, 3 סימפוניות ואופרה ראשונה. מקום מיוחד ביצירתו תופסת הלחנת מנגינות לשירים. ב1814 הלחין את Gretchen am Spinnrade („גְרֶטכן ליד הכישור") — לפי מלים של גתה — שיר המציין את הולדתו של ה„ליד" האמנותי. כעבור שנה הלחין למעלה מ150 שירים אחרים, ביניהם „מלך היער", „ורד בר" ואחרים, המאופיינים בנעימות ערבות ובכשרון המיוחד של ש׳ לתאר את המוטיוו היסודי של עלילת השיר גם באמצעות הליווי. בתחום־הלחנה זה, שהעסיק את ש׳ גם בשנים שאח"כ, בולטים מהזורי־השירים „הטוחנת היפה" (1822), „מסע חורף" (1827) ו„שירת הברבור" (1828), ובמיוחד השירים „המוות והעלמה" ו„דג הטרוטה", שנושאיהם המוסיקליים שימשו גרעין לכמה מן היצירות הקאמריות הידועות אף הן בכינויים אלה. מחזורי השירים האלה הם ממיטב המוסיקה האירופית.

ידידיו של ש׳, חבורת אנשי בוהמה, משוררים ואמנים, הכירו בכשרונותיו ועודדוהו. הם ביקשו לעניין את גתה בש׳, ושלחו למשורר הזקן מבחר מלחניו. ידידו של ש׳, המשורר שוֹבּר (Schober), המריצו להשתחרר מעול ההוראה ולהתמסר להלחנה. לידיד אחר, הזמר הנודע פוגל, חלק חשוב בהפצת שירי ש׳ בטרקליני וינה. ב1816/7 התגורר ש׳ בבית ידידיו וכתב סדרה ארוכה של שירים, את הסימפוניה הרביעית („הטרגית") והחמישית (הפופולארית, בסי במול־מז׳וֹר), מיסה רביעית, מספר סונאטות וקטעים אחרים לפסנתר.

אבל מאמציו הרבים של ש׳ להשיג משׂרה מוסיקלית לא נשאו פרי, ופניותיו המרובות נענו בשלילה. רק פעם אחת שימש, לפרק זמן קצר, מורה למוסיקה אצל הנסיך אסטרהאזי. ב1818 נטש לגמרי את ההוראה, עבר לווינה וגר שם עם המשורר מאיירהוֹפר, התמסר כולו להלחנה ושקד על כתיבת האופרה „התאומים". בינתיים נתחבבו יצירותיו בווינה, וקנו לעצמן קהל־מאזינים גדול במופעים המוסיקליים שנתכנו „שוברטיאדה". האופרות — שש׳ הקדיש להן הרבה ממרצו, ואשר בשל העיסוק בהן הניח הצדה חיבורים רבים אחרים, כגון הסימפוניה שנודעה בכינויה „הבלתי־גמורה" — לא העניקו לו לא תמורה ולא תהילה. רק האופרה „התאומים" הועלתה בהצלחה מסוימת (1820), וכן המוסיקה הבימתית ל„נבל הקסמים", שממנה נתפרסמה־במיוחד הפתיחה „רוזאמונדה".

פרסום יצירותיו היה נושא אחר שהעכיר את רוחו, ואלמלא עצת ידידיו לא היה זוכה לראות את חיבוריו בדפוס. הרעיון להחתים מנויים על כמה מן השירים היותר־נודעים („מלך היער", „גרטכן לד הכישור" ועוד) זכה להצלחה, ואפשר את מימונן של יצירות אחרות, שירים, ריקודים וקטעים לפסנתר.



פרנץ שוברט, ציור בצבעי־מים מאת אוגוסט רידר, 1825 (המוזיאון ההיסטורי של וינה)

ב1822 נתרופפה בריאותו של ש׳; הוא חלה בעגבת ונתפס לדכאון עקב כשלונו בתחום האופרה. מחמת חסרון־כיס נאלץ לשוב ולשמש מורה למוסיקה בבית אסטרהאזי בעונות הקיץ (1823/4). בפרק־זמן זה כתב כמה מיצירותיו המקוריות והבשלות: מיסה בלה־מינור; פנטסיה לפסנתר „הנודד"; שתי רביעיות, בלה־מינור וברה־מינור („המוות והעלמה"); שמיניה בפה־מאז׳ור, אופוס 166, לכלי־קשת וכלי־נשיפה; הסימפוניה „הבלתי־גמורה". יש הסבורים, כי ש׳ עצמו החשיב סימפוניה זו למושלמת בשני פרקיה בלבד, ולכן לא סיים את הסקֶרצו שבכתיבתו החל. היצירה נעארה עלומה שנים רבות; היא נתגלתה רק ב1868, ומאז כבשה את לב שומעיה.

ש׳ לא זכה לכהונה מוסיקלית מכובדת גם כשיצא שמו כמוסיקאי וכמלחין וכשהיו לו המלצות חשובות. המרידות על דחייתו הוסיפה אח"כ להרגשת התסכול והכשלון האישי. למרבה הפלא לא ריפו אכזבות אלו את כוח יצירתו. שנותיו האחרונות (1827/8) היו פוריות־במיוחד, ובהן הוציא מתחת ידיו שורה ארוכה של יצירות־מופת: הפנטסיה בפה־מינור; הסימפוניה „הגדולה", בדו־מאז׳ור; המיסה השישית, במי במול; סדרה ארוכה של שירים. בכמה מיצירותיו לפסנתר — בייחוד בסונאטה בדו־מינור ובטריו במי במול, המצטיינות בעמקות רבה — ניכרת השפעתו של בטהובן, שפטירתו (1827) עשתה רושם קשה על ש׳. אין לדעת אם ש׳ ראה עצמו כיורשו, אבל הוא ביקש להיקבר סמוך למלחין הדגול שאותו העריץ.

ש׳ מת בהיותו בן 31, כשהוא צעיר ממוצרט וממנדלסון; אבל יבול יצירותיו היה עצום למרות תנאי־הקיום הקשים שלו (רק ב1828 — אחרי קונצרט פומבי יחיד שערך — עלה בידו לקנות פסנתר). בחייו הקצרים הספיק ש׳ לכתוב 9 אופרות, 7 מיסות, 9 סימפוניות, 15 רביעיות, שתי חמישיות ו3 שלישיות, וכן חיבורים רבים לפסנתר (סונאטות, קטעי סולו, דואטים ועוד) וכ600 שירים. סימפוניות־הנעורים הראשונות של ש׳ חושפות את השפעת היצירה הסימפונית של מוצארט, היידן ובטהובן. אבל הטיפול בנושאים והפיתוח הם אישיים־ביותר; לכולן אָפיינית המלודיות הרבה והאינדיווידואליות, גם אם משפטים מוסיקליים מסוימים מזכירים פראזות של מלחינים אחרים. מן הסימפוניה השישית ואילך מצא ש׳ דרך־התבטאות מקורית משלו בטיפול התזמרתי, האפייני גם ל„רוזאמונדה", ובמיוחד לסימפוניה „הגדולה". עם־זאת בולטת בהן חזרה תכופה על קטעים שלמים — פעמים רק בסולם אחר — דבר שנבע מהעדר הקפדה קונטרַפּוּנקטית. ש׳ עצמו היה מודע למגרעת זו, ובשנותיו האחרונות ביקש להשתלם בקונטרפונקט.

המוסיקה הקאמרית של ש׳ מאופיינת בשפע רעיונות חינניים ועליזים ובעושר מלודי. מוסיקה זו היא ביטוי למצבי־רוח ולנטיות־הנפש יותר מאשר פיתוח אינטלקטואלי של גרעין מוסיקלי יסודי או בניין־על של ניגודים רעיוניים. הדבר משתקף גם בתכיפות הרבה שש׳ נזקק לשירים ממש במוסיקה הקאמרית שלו. מבחר גדול מן

הספרות הקאמרית של ש׳ מקובל כיום על מבצעים ומאזינים כאחד.

בתולדות המוסיקה שמור מקומו של ש׳ כמלחין המגשר בין שני עולמות — הקלאסיקה והרומאנטיקה. שפתו המוסיקלית היתה שפה אישית, מלודית מאד, בעלת ביטוי לירי־רגשי ורומאנטית בעיקרה; אבל היא היתה יצוקה בדפוסים של צורות קלאסיות מובהקות. לפיכך נחשב ש׳ — וכיום יותר ויותר — לאחרון המלחינים הקלאסיים, העומד על סף תקופת הרומאנטיקה.

W. Vetter, *F. S.*, 1934; id., *Der Klassiker S.*, I-II, 1953; O. E. Deutsch, *S.: A Documentary Biography*, 1946; id., *S.: Thematic Catalogue of All His Works in Chronological Order*, 1951; A. Einstein, *S.*, 1951; M. J. E. Brown, *S.: A Critical Biography*, 1958; id., *Essays on S.*, 1966; D. Fischer-Dieskau, *Auf den Spuren der S.-Lieder*, 1972[2]; A. Hutchings, *S.*, 1973[2]; H. Gál, *F. S. and the Essence of Melody*, 1974.

צ. בר.

שוֶדיה (Sverige, קרי: סוריה), הגדולה במדינות סקנדינוויה — 449,970 קמ״ר, 8,208,550 תוש׳ (1975). ש׳ משתרעת במזרח חצי האי סקנדינויה (ע״ע, ושם מפה) ובמרכזו, לחוף המפרץ הבוֹתני והים הבלטי במזרח. מצרי קַטֶגט וארסון, המחברים עם מיצר סקגרק בין הים הבלטי לים הצפוני, מפרידים בין ש׳ לדנמרק בדרום־מערב. לש׳ שייכים איים בימים הסובבים אותה, רובם קטנים וסמוכים לחוף. הגדולים שבהם — גוֹטלנד 3,000 קמ״ר, ואוֹלנד 1,344 קמ״ר (ע׳ ערכיהם) בים הבלטי.

אָרכה של ש׳ מצפון לדרום כ1,600 ק״מ ורחבה עד 400 ק״מ. בנופה, שעוצב מפעולת הקרחון היבשתי, בולטים יערות, נהרות וימות. יערות אורן, אשוח ועצים אחרים, מכסים כמחצית שטח המדינה. ב⅛ משטח ש׳ תופסים גופי מים: 96,000 ימות ונהרות רבים וקצרים. הארוך שבהם הוא טורנה — 570 ק״מ, שלאורך חלקו התחתון עובר הגבול עם פינלנד. הנהרות מצטיינים בזרימתם המהירה, משופעים באשדות ומפלים ועתירי פוטנציאל הידרו־חשמלי. כמעט בולם מתנקזים למפרץ הבותני. קו החוף, המפורץ והסלעי ברובו, מתפתל לאורך 7,600 ק״מ. אף שצורות נוף אלו שליטות בטופוגרפיה, קיימים הבדלים גדולים בין הצפון לדרום. מבחינים איפוא ב3 אזורים גאוגרפיים עיקריים:

1) נורלנד (Norrland), ארץ הצפון, התופסת כ60% משטח המדינה, היא חלק מהמסיוו הפנוסקנדי. קו הגבול הצפוני עם נורוגיה עובר לאורך הרי צ׳לן (Kjøln) שבלפלנד (ע״ע). שיאם הר קֶבּנֶקַיסֶה — 2,123 מ׳. הרמות הסחופות שלמרגלות ההרים, משתפלות דרומה. הן מבותרות בימות קרחוניות ובנהרות, הזורמים ברובם בכיוון צפון־מזרח דרום־מערב, ומשמשים להובלת עצים למנסרות שלחוף המפרץ הבותני, ולהפקת כוח. 2) ספאלנד (Svealand), ארץ הסוורים (השוודים) שבמרכז ש׳, עיקרה רמות ושפלות מיוערות, מעט מישורים וימות גדולות, בהן ימת ונרן, 5,546 קמ״ר — הגדולה בסקנדינויה, וימת מלרן, 1,150 קמ״ר, שלחופיה שוכנת סטוקהולם. 3) דרום ש׳ היא גוטלנד (Gotland) — ארץ הגוטים (גותים), ובה רמות סמולנד המיוערות, שגבהן כ300 מ׳ בממוצע, וחצי־האי סקונה (Skane) שבדרום, בסקונה המישורית והפוריה מצויים רוב השטחים המעובדים בש׳. החופים נמוכים וחוליים.

על הגאולוגיה, האקלים, הצומח והחי של ש׳ — ע״ע סקנדינויה, עמ׳ 479—485.

אוכלוסיית ש׳ שמרה על הומוגניות בשפה ודת. כ90% הם שוודים, דוברי שוודית ומחזיקים בדת האוונגלית־לותרנית שהיא דת המדינה. בש׳ כ10,000 לפים (ע״ע לפלנד, לפים). רק מיעוטם חי באורח־חיים מסרתי של נדידה מצפון לחוג־הקוטב, עם עדרי איל־הצפון. לאחר מלה״ע II נקלטו בש׳ פליטים מהארצות הבלטיות ופינים (אלה יושבים בעיקר בצפון). בראשית שנות ה70 הרעסקו בש׳ כ200,000 זרים, כמחציתם פינים, והשאר יוגוסלווים, דנים, נורווגים ואחרים. כמיליון שוודים היגרו בשנות 1860—1910 מש׳, בעיקר לאה״ב ולקנדה. מאז גדול מספר המהגרים לש׳ — בהם שוודים־חוזרים — על המהגרים ממנה.



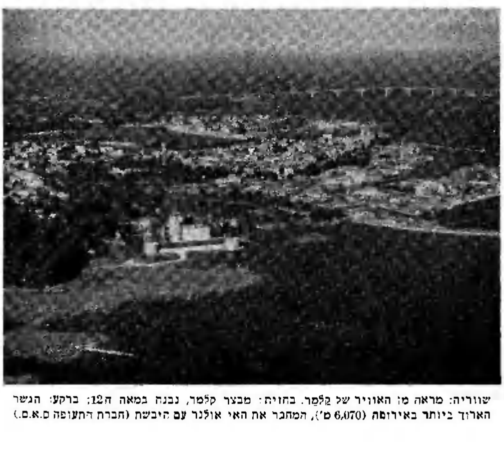
שוודיה: בית־העיריה וכנסיית סט. פטר (משמאל) במלמה (לשכת התיירות הממשלתית, סטוקהולם)

שיעורי הילודה בש׳ (1970—1975) הוא 12.6 ל1,000; שיעור התמותה — 10.8 ל1,000, שניהם — מהנמוכים בעולם. שיעור הגידול השנתי 0.18%. תוחלת החיים היא מהגבוהות בעולם: 72.1 שנים לגברים ו77.7 שנים לנשים.

כ90% מאוכלוסי המדינה יושבים במחציתה הדרומית. היישוב הדליל בנורלנד, מתגורר ליד המכרות (בעיקר ברזל) ומפעלי תעשיה (עץ, תחנות־כוח). ריכוזי האוכלוסיה הגדולים והוותיקים נמצאים במישורי ספאלנד ולאורך חופי סקונה. 81% מאוכלוסי ש׳ (1975) גרים בערים (לעומת 11% ב1860). בש׳ 3 אזורים מטרופוליטניים: סטוקהולם, 1,359,500 תוש׳ (אומדן 1976; בעיר 644,920 תוש׳), יטבורי, 691,740 תוש׳ (בעיר 444,700 תוש׳), ומלמה, 453,900 תוש׳ (בעיר 242,750 תוש׳). עוד 7 ערים הן בנות 100,000 תוש׳ ומעלה, הגדולות בהן: אופסלה (ע״ע), 138,380 תוש׳, ונורצ׳פין, 119,040 תוש׳.

A. Somme (ed.), *A Geography of Norden*, 1968[2].

ר. בנ.



שוודיה: מראה מן האוויר של קַלמַר. בחזית: מבצר קלמר, נבנה במאה ה12; ברקע: הגשר הארוך ביותר באירופה (6,070 מ׳), המחבר את האי אולנד עם היבשת (חברת התעופה ס.א.ס.)

כלכלה. יחסי־חוץ שלווים, שוק־עבודה שקט, יציבות מדינית, עושר במחצבים וחריצות כפיים תרמו לכך שש׳ היא אחת המדינות העשירות והמפותחות בעולם. אוכלוסייתה היא רק 0.2% מאוכלוסיית העולם, אולם ב 1976 היה חלקה בתוצר העולמי 1.1%, וחלקה ביצוא העולמי היה 2.2%. ההכנסה הלאומית לנפש היתה ב 1977 (במחירים שוטפים) 9,500 דולר, מקום שני כין המדינות התעשייתיות בעולם, אחרי שוויץ ולפני נורווגיה, אה״ב, גרמניה וקנדה. ב 44 שנות שלטונה הרצוף של המפלגה הסוציאלדמוקרטית (1932—1976) הושם דגש רב על צמיחה כלכלית, תוך תיאום ושיתוף־פעולה בין הממשלה לבין האיגודים המקצועיים, שכל אותה תקופה היו בשליטת המפלגה. בעתות האטה כלכלית (למשל ב 1974/5) הרחיבה הממשלה את ההשקעות בתעשיה, כדי לצמצם עד כמה שאפשר את האבטלה, ואף לא מנעה עליית שכר (עליה של 40% ב 1974/5). במקביל, פיתחה ש׳ מערכת של רווחה חברתית בהקף חסר־תקדים, והיתה מופת למדינות־סעד. למימון מערכת זו הוטלו בש׳ מסים בשיעור שהוא מהגבוהים בעולם: סך תשלומי המסים ודמי הביטוח־הלאומי עלו על מחצית התוצר הלאומי הגלמי. גם שיעור מעורבות הממשלה במשק היה גבוה מאד.

מקורות ושימושים, 1960—1975

שינוי שנתי ראלי, באחוזים

	1960—1965	1965—1970	1970—1975
תוצר מקומי גלמי	5.1	5.0	2.9
יבוא	6.9	8.5	5.7
צריכה פרטית	4.1	3.2	2.3
צריכה ציבורית	5.4	5.7	3.3
השקעה בנכסים קבועים	6.9	3.7	1.0
יצוא	7.6	9.0	8.2

ב 1977 היתה כלכלת ש׳ נתונה במשבר החמור ביותר מאז שנות ה 30, וזאת מחמת המאמצים לקיים אבטלה מזערית, העליות בשכר בתקופת השפל והמשך הקפאון במשק העולמי. אותה שנה ירד התוצר הלאומי הגלמי במונחים ראליים, לראשונה בעת החדשה, ב 2.3%. לכך ניתוסף גרעון ניכר במאזן־התשלומים, ירידה של כ 13% בהשקעות, שיעור אינפלציה שנתי של יותר מ 15% ושיעור אבטלה (ובכלל זה אבטלה סמויה) של כ 10%. כדי להתגבר על המשבר הזרימה הממשלה החדשה ב 197־ יותר מ 20 מיליארד כתר לתמיכה בתעשיה.

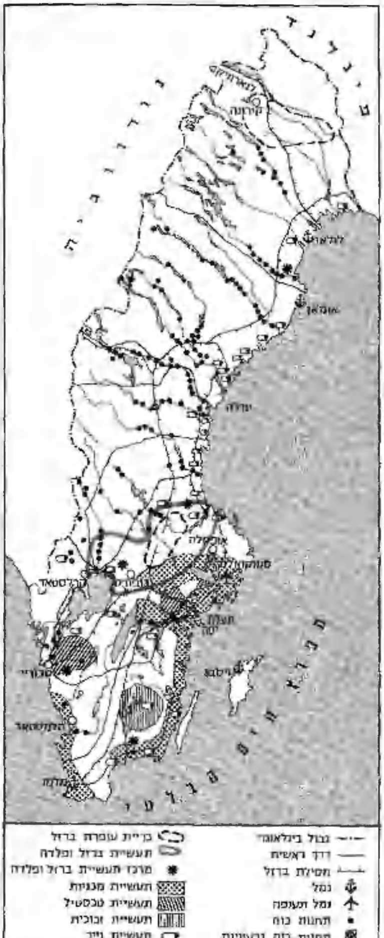
כוח־העבודה האזרחי המועסק, 1975

(גילאי 16—74)

	במספרים מוחלטים	באחוזים
חקלאות, ייעור ודיג	261,000	6.5
מחצבים ומכרות	21,000	0.5
תעשיה	1,138,000	28.1
חשמל, גז ומים	32,000	0.8
בניה	290,000	7.2
מסחר, אירוח ומלינאות	585,000	14.9
תחבורה, אחסון ותקשורת	272,000	6.7
כספים, ביטוח ושירותי עסק	214,000	5.3
שירותים קהילתיים ואישיים	1,249,000	30.0
סה״כ	4,062,000	100.0

חקלאות. פחות מ 10% משטחה של ש׳ מעובדים, בעיקר באזורי הדרום. כמחצית משטח המדינה (22,713 אלף הקטאר) מכוסה יער. השאר — שטחי הרים בלתי ניתנים לעיבוד.

יבולי החקלאות העיקריים הם חיטה, שיפון, שיבולת־שועל ותפו״א. משק החלב תורם כשליש מערך התפוקה החקלאית הכוללת, וכמחצית מהכנסות הסקטור החקלאי. החקלאות כולה תורמת כ 4% לתוצר הלאומי הגלמי.



שוודיה: כלכלה

יותר מ 90% מהקרקע המעובדת היא בבעלות פרטית, ורק כ 20% ממנה מעבדים חוכרים. הגודל הממוצע של היחידה החקלאית הוא קטן, לכן מכוונת המדיניות החקלאית ליצור יחידות חקלאיות גדולות יותר ע״י מיזוג וכן להקים קואופרטיווים. ארגוני ייצור ושיווק וכיו״ב.

שטחי היער העצומים מספקים עץ לבניה ולדלק וחמרי־גלם לתעשיות הנייר והסיבים הסינתטיים ולתעשיות אחרות. ב 1975 סיפקו יערות ש׳ כ 53 מיליון ממ״ק עץ — 18.3 מיליון ממ״ק עץ לבניה, 30.5 מיליון ממ״ק עץ כחומר־גלם לתעשיות הנייר והקרטון, 2.9 מיליוני ממ״ק עץ לדלק, ו0.91 מיליון ממ״ק לשימושים אחרים.

צי הדיג השוודי פעיל בעיקר בימים הצפוניים. דיג ההרינג

היה ב 1976 כמחצית מכמות הדיג (79 אלף טון מתוך 176 אלף טון) וכשליש מערכו (89 מיליון כתר מתוך 240 מיליון כתר).

יבולי החקלאות, 1975

	השטח המעובד (אלפי דונם)	היבול (אלפי טון)	היבול לדונם (ק"ג)
חיטה	3.010	1,481	492
שיפון	950	238	344
שיבולת־שיעל	6,050	1,937	321
שעורה	4,640	1,345	291
תפוחי־אדמה	420	837	1,991
צמחי שמן	1,650	328	200

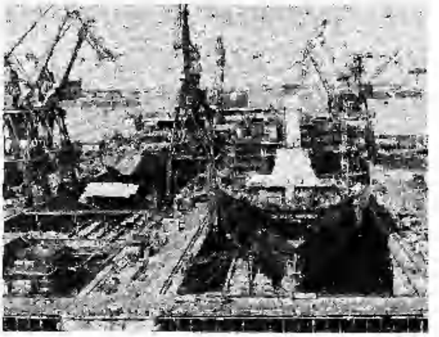
תעשיה. תעשיית ש' מבוססת על יערות המדינה, על עפרות הברזל, על הכוח ההידרו־חשמלי הזול ועל מיומנותו הרבה של כוח־העבודה. כ 40% מכוח־העבודה השוודי עסקו ב 1976 בשירותי־עזר לתעשיה ובתעשיה, שענפיה העיקריים הם עיבוד מתכות ותעשיות הנדסה, וכן תעשיות העץ והנייר. מוצרי התעשיה העיקריים של ש' הם מכונות, כלי־רכב, ציוד אלקטרוניקה וקשר ובניית ספינות. גם ריהוט, כלי־חרס וזכוכית ומוצרי צריכה שוודיים אחרים רכשו להם שווקים בעולם הודות לעיצובם ואיכותם.

כשליש ממפעלי התעשיה בש' הם בבעלות המדינה, ומנוהלים ע"י מינהל־החברות הממלכתי, שהוא אחד הקונצרנים התעשייתיים הגדולים בש'. הריכוז הממלכתי בולט נוכח העובדה כי פחות ממאה מפעלי תעשיה בש' מעסיקים יותר מ 1,000 עובדים — וכמעט כל המפעלים שבבעלות המדינה או בשליטתה מצויים בקטגוריה זו. כבחקלאות, מנסה הממשלה להפעיל מדיניות של עידוד יצירת יחידות גדולות וכלכליות יותר, ובמשבר הכלכלה של אמצע שנות ה 70 הוחש תהליך זה. כדי לסייע לענף המספנות, למשל, העבירה הממשלה לבעלותה את שלוש המספנות הגדולות ביותר, איחדה אותן והזרימה לענף (1977) קרוב ל 5 מיליארדי כתר. הממשלה איחדה גם את שלושת מפעלי הפלדה הגדולים, והיא מחזיקה במחצית השליטה בחברה המאוחדת. מצב דומה קיים בתעשיית הטכסטיל, המתקשה להתחרות ביבוא, וחלקה בשוק המקומי ירד מכ 70% (1965) לכ 30% (1977). הממשלה מתכוונת להעביר לרשותה מפעלי טכסטיל בעלי סיכויי שיקום, ולהניח לאחרים להתחסל. כזה גם המצב בחלק גדול מתעשיית האלקטרוניקה. אולם, לא כל המיזוגים הללו הצליחו. מיזוג שתי החברות הגדולות לכלי־רכב — „סאב" ו„סקניה וואביס" — נכשל ב 1977.

הייצור התעשייתי, 1975
(אלפי טונות)

ברזל	3.485	בדי כותנה	11.3
מטילי פלדה	5,610	צמר סינתטי	35.5
פלדה מוגמרת	3,935	עיסת עץ	6,430
אלומיניום	77.0	נייר עתונים	1,180
נחושת אלקטרוליטית	57.0	נייר וקרטון	3,260
עופרת מזוקקת	36.0	מלט	3,120
חוטי צמר	2.4	לבנים (מיליון)	208
בדי צמר	0.5	דירות גמורות (יחידות)	74,500
חוטי כותנה	6.4	חשמל (מיליון קוט"ש)	80,570

מחצבים. ש' עשירה באוצרות־טבע. עפרות־ברזל הן הבסיס לתעשיה הכבדה ופריט־היצוא העיקרי של ש'. 90% מעפרות־הברזל מיוצאים, בעיקר למדינות תעשייתיות באירופה. מכרות הברזל העיקריים מצויים בקירונה ובמאלמבריט, מצפון למעגל הארקטי, ומכרות משניים מצויים במרכז המדינה. ירדה מאד חשיבותם של מכרות הנחושת, שעד סוף המאה ה 18 היו המחצב העיקרי של ש'.



מספנה למכליות ענק, גמל יטבורי (המכון השוודי, סטוקהולם)

ב 1975 הגיעה כריית עפרות־הברזל ל 31 מיליון טון. נחצבו גם 100,000 טון עפרות עופרת ו 197,000 טון עפרות אבץ.

אנרגיה. צריכת החשמל בש' היא מהגבוהות בעולם. מקור האנרגיה העיקרי, כדי שני־שלישים מייצור החשמל, הוא כוח הידרו־חשמלי, אולם ניצול מקורות אלה קרוב לאופטימום, וש' תלויה כיום במידה ניכרת ביבוא נפט, שעליית מחיריו מ 1973 תרמה להרעת מאזן־התשלומים שלה. במארס 1976 הסכימו ש' ונורווגיה לתאם את מדיניות האנרגיה שלהן, והפרלמנט השוודי אישר חוק להגדיל עד אמצע שנות ה 80 את מספר תחנות־הכוח הגרעיניות בש' מ 5 ל 13 בהנחה, כי ב 1985 יספק הכוח ממקורות גרעיניים כמחצית מצריכת האנרגיה של ש'. אולם, אחרי בחירות 1976 התברר שרה"מ החדש מתנגד להפקת חשמל מכורים גרעיניים מנימוקים של איכות הסביבה ומוסר. הופכם (1977) שהתחנה הששית, שבנייתה הושלמה, תופעל, שלוש תחנות שבשלבי בניה תושלמנה אולם לא תופעלנה, ואילו שלושת התחנות האחרות לא תיבנינה כלל. אולם ב 1979 הוחלט להפעיל עוד 4 תחנות גרעיניות.

רשות הכוח הממלכתית מספקת כ 45% מכלל צריכת החשמל הארצית. את השאר מספקות חברות פרטיות שמספרן גדול יחסית.

תחבורה ותקשורת. אורך המסילות של הרכבות הממלכ־תיות — 12,100 ק"מ, מזה 7,500 ק"מ מסילה מופעלת בחשמל. הרכבת מפעילה גם שירותי מעבורת לדנמרק ולמזרח גרמניה. ב 1975 הסיעה הרכבת 5,861 מיליוני נוסע/ק"מ ו 16,057 מיליון טון/ק"מ מטענים. אורך רשת הכבישים — 98,000 ק"מ. בסוף 1975 היו בש' 2.8 מיליוני מכוניות נוסעים ו 170,000 כלי־רכב מסחריים. מכו־נית אחת לכל 3 נפשות — מהשיעורים הגבוהים בעולם.

תפוסת צי הסוחר השוודי (למעט שיט חופים) כ 8 מיליוני טונה (1976), מזה כ 3.7 מיליוני טונה מכליות. תנועת המטענים בנמלי ש' (1975) היתה 32.4 מיליון טון טעינה, 52.2 מיליון טון פריקה. לחברת התעופה השוודית 3/7 בקונסורציום חברות התעופה הסקנדינוויות .S.A.S. בסוף 1975 היו בש' 5.4 מיליוני טלפונים (השיעור השני בגבהו בעולם, בחישוב לנפש, אחרי אה"ב). רשויות הרדיו והטלוויזיה הן ממלכתיות. בסוף 1975 היו בתוקף 2.9 מיליוני רשיונות טלוויזיה (מחצית — בצבע) ורדיו. בש' הופיעו (1975) 120 יומונים בתפוצה של כ 4.5 מיליוני עתקים, — יותר מ 520 עתונים לכל 1000 תושבים — השיעור הגבוה ביותר בעולם. בש' אין ביקורת גבולות פרט לביקורת המשותפת למדינות סקנדי־נוויה, לכן אין נתונים לגבי תנועת התיירות. ההכנסות מתיירות (1975) נאמדו ב 1,425 מיליון כתרים.

רווחה חברתית. מערכת הרווחה בש' היא המקיפה שבעולם. היא מורכבת ממערכת ביטוח־סוציאלי שאינה מנוהלת בידי הממשלה, וממערכת קיצבאות (שהממשלה משלמת מתקציבה), שעיקרן קיצבות ילדים, קיצבות שיכון ומקדמות ע"ח דמי־מזונות. המרכיבים העיקריים של מערכת הרווחה הם:

1. קיצבות ילדים הכוללות קיצבה יסודית לכל ילד עד לגיל 16; תוספת לילדים המצויים ברשות הורה אחד; מערכת גנים ומעונות לילדי הורים עובדים, ומערכת מרכזים לטיפול בילדים אחרי שעות ביה"ס. 2. 9 שנות חינוך חובה בבת"ס יסודיים. חינוך חינם בבת"ס על־יסודיים ובאוניברסיטות, וסיוע נרחב לתלמידים וסטודנטים נזקקים. 3. קיצבות שיכון (עד 80% מהוצאות הדיור) למשפחות מעוטות הכנסה או בעלות ילדים אחדים. קיצבות שיכון אחרות ניתנות לזוגות בלי ילדים, לבודדים ולפנסיונרים. 4. ביטוח בריאות ואשפוז כללי לכלל האוכלוסיה. תשלום מחצית ההוצאות לקניית תרופות (בשום מקרה לא ישלם המבוטח יותר מ 20 כתר). ב 1974 הונהג ביטוח ריפוי שיניים (כדי מחצית ההוצאה). ביטוח הורים — 25 כתר ליום לשבעה חדשים בעת לידה, והיעדרות של עד 10 ימי־עבודה לשנה מפאת מחלות ילדים. ביטוח הכנסה, במקרי היעדרות כתוצאה ממחלה, עד 90% מההכנסה. 5. מערכת פנסיה כללית. ב 1976 הורד גיל הפנסיה מ 67 ל 65 שנים, אולם אפשרית פרישה מוקדמת או מאוחרת, תוך הקטנת הפנסיה או הגדלתה, בהתאמה. אפשרית גם פרישה חלקית בין הגילים 60 ל 70, מבלי לפגוע בזכויות הפנסיה. תשלומי הפנסיה צמודים למדד־המחירים. הכוונה להבטיח לפנסיונרים 60% מהכנסתם השנתית הממוצעת ב 15 „השנים הטובות ביותר" שלפני גיל 60. 6. תשלום מלא לאָבדן הכנסות כתוצאה מפגיעה בעבודה או ממחלות הקשורות בעבודה, בשילוב עם מערכת הבריאות. 7. ביטוח אבטלה המכסה את מרבית עובדי התעשיה והבניה וחלק ניכר מעובדי השירותים, מופעל בידי האיגודים המקצועיים השונים. מ 1974 מובטח לכל מובטל בש' תשלום בסיסי של 45 כתר ליום.

סחר חוץ. מוצרי היצוא העיקריים של ש' ב 1976: מכונות (27%), מכוניות (10.7%), מתכות (9.2%), נייר וקרטון (8.5%), עיסת־עץ (7.7%), מוצרי הנדסה (5.3%), ספינות (5.1%), עץ (5.0%), כימיקלים (4.6%) וטכסטיל (2.7%). מוצרי היבוא העיקריים הם: מכונות (22.0%), דלק (17.2%), מתכות (8.9%), כימיקלים (8.1%), טכסטילים (7.5%), מזון (6.6%), מכוניות (6.6%), מוצרי הנדסה (5.0%) וספינות (2.1%).

המייצאות העיקריות לש', בסדר חשיבותן, הן נורווגיה, בריטניה, מערב גרמניה, דנמרק, בלגיה־לוכסמבורג, פינלנד ואה"ב. והמייבאות העיקריות ממנה: מערב גרמניה, בריטניה, בלגיה־לוכסמבורג, דנמרק, נורווגיה, אה"ב ופינלנד. קשרי הכלכלה של ש' עם בריה"מ השכנה — מצומצמים. 6.3% מכלל היצוא מש' נשלח למדינות הגוש־המזרחי (1976), וכ 6.1% מכלל היבוא לש' בא משם.

מאזן הסחר 1974, 1976
(מיליוני כתר)

	1974	1976
יצוא סחורות	70,514	79,155
יבוא סחורות	72,758	78,000
המאזן המסחרי	- 2,244	1,155

כספים ומטבע. ה„ריקסבנק", הבנק המרכזי הראשון בעולם, נוסד ב 1657. שלא כברוב המדינות, הפיקוח עליו הוא בידי הפרלמנט ולא בידי הממשלה. יחידת־המטבע הלאומית, ה„ריקסדאלר", הונהגה ב 1855, וב 1873 הוסב שמה לכתר („קרונה"), ובו 100 אורה. ב 1931 הצטרפה ש' לגוש־השטרלינג. ערב מלה"ע II פרשה ממנו. ב 15.8.71 יוסף הכתר והפך למטבע נייד. ב 1973 הצטרפה ש' למסגרת „הנחש האירופי" — ההסדר לייצוב כמה מטבעות אירופיים לעומת הדולר. המאמצים להגן על שער הכתר בשנות ה 70 גררו ירידת הרזרבות ל 1.6 מיליארד דולר (1974), גרעונות במאזן־התשלומים, 3 פיחותים (1976, 1977) ונטישת „הנחש האירופי" (1977). במקומו נקבע שער־חליפין לפי „סל" בן 15 מטבעות. השער נע (1978) סביב 4.8 כתרים לדולר של אה"ב.

החוב הלאומי השוודי בסוף 1976 היה 85 מיליארד כתר, לעומת 23 מיליארד כתר בסוף 1960 ו 36 מיליארד כתר בסוף 1970.

ש' חברה בקרן המטבע הבינלאומית ובבנק העולמי. היא אחת המדינות הבודדות שקיבלה עליה להקציב אחוז אחד מהתל"ג שלה לסיוע למדינות מתפתחות. ש' חברה בהתארגנויות הכלכליות של מדינות סקנדינוויה ובאפט"א. מתוך שמירה על ניטרליות מסרתית לא הצטרפה לקהיליה הכלכלית האירופית.

E. F. Heckscher, *An Economic History of S.*, 1954; W. Gretzer, *Die Landwirtschaft in S.*, 1966; M. Schnitzer, *The Economy of S.: A Study of the Modern Welfare State*, 1970; M.-C. Norgen, *Industrial S.*, 1971.

ד. גנ.

חוקה ומשטר. התיקונים שהוכנסו ב 1968—1975 שינו מן היסוד את החוקה משנת 1809.

הכתר. מאז 1975 ממלא המלך תפקידי ייצוג וטקס בלבד; הוא אינו רשאי להשתתף בישיבות הממשלה, אינו בוחר במועמד לראשות הממשלה, וחתימתו אינה דרושה לאישור חוקים. מאז 1973 מולך קרל XVI גוסטו.

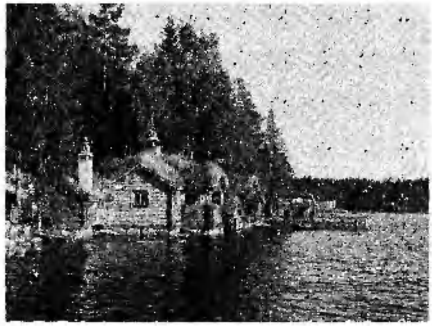
הרשות המבצעת היא הממשלה, האחראית בפני ביה"נ (ריקסדאג). יו"ר ביה"נ הוא הממנה את המועמד לר"מ; המינוי תופס אם אין רוב חברי ביה"נ מתנגד לו, והמועמד לר"מ ממנה את השרים. לבחירת מועמד לר"מ השפעה רבה, לפי שאם לא אישר ביה"נ 4 מועמדים — נערכות בחירות חדשות. הצעת אי־אמון בממשלה נידונה רק אם 10% ויותר מצירי ביה"נ מציעים אותה, והיא מתקבלת רק בתמיכת רוב מוחלט של חברי הבית (ולא רוב המשתתפים באותה ישיבה כלבד); גם אז אין הממשלה חייבת להתפטר, אם היא מכריזה על בחירות כלליות תוך שבוע ימים; וכן רשאית הממשלה לפזר את ביה"נ לפני תום כהונתו ולערוך בחירות כלליות.

ביה"נ מורכב, עפ"י התיקון מ 1971, מבית אחד בלבד, בן 349 חברים. 310 מהם נבחרים באזורי בחירה, ו 39 ברשימות מפלגתיות ארציות. כדי לזכות במושבים חייבת מפלגה לעבור את אחוז החסימה (4% מקולות הבוחרים בכל הארץ, או 12% באיזור בחירה כלשהו). זכות הבחירה היא לבני 18 ומעלה. פעילותו החשובה ביותר של ביה"נ היא בידי 16 ועדות־הקבע שלו, המוסמכות ליזום חקיקה. המיסוי הוא בסמכותו הבלבדית של ביה"נ.

חשיבות רבה ביותר נודעת בש' לשלטון המקומי, המופקד על חלק גדול ממינהל הציבור. בשל חשיבותו נערכות הבחירות לרשויות המקומיות ביום הבחירות הכלליות לביה"נ. פעולת השלטון המקומי וסמכויותיו אחידה בכל הארץ; אין חוקי עזר ואין חקיקת־משנה, וביה"נ מחוקק גם את החוקים הנוגעים לשלטון המקומי.

מוסד נציב תלונות הציבור (אומבודסמן) קיים, בצורה זו או אחרת, מאז המאה ה 18, וארצות אחרות העתיקוהו מש'. כיום משמשים בש' 3 נציבי תלונות ציבור, הנבחרים מטעם ביה"נ לתקופת כהונה של 4 שנים. סמכותם מקיפה ביותר. הם רשאים לבדוק אחר החלטות עובדי הממשלה, עובדי־ציבור ואף שופטים, אין להסתיר מפניהם מסמך כלשהו, וזכותם להעמיד לדין כל מי שלא נהג כחוק; זכות זו מופעלת לעתים רחוקות, לפי שנזיפה מצדם דיה לתקון מעוות.

אה. א.



שודיה: בית קיץ על שפת אגם במחוז דאלארנה (חברת התעופה ס.א.ס.)

מ ש פ ט. הבסיס למשפט השודי הוא „ספר־ההוקים הממלכתי" (Sveriges Rikes Lag) מ 1734, על תיקוניו ומילואיו הרבים. במשפט האזרחי בולטת כיום מגמת תיאום עם תפיסות המשפט של הארצות הצפוניות השכנות, וניכרת דאגה רבה בייחוד להגנת הצרכן ולזכויות המשפחה (ובכלל זה [מ 1974] ליברליזציה רבה בחוקי הנישואין והגירושין). בחוק הפלילי, המבוסס על ספר־החוקים הפליליים (Brotts-balk) שנכנס לתקפו ב 1965, מושם הדגש על מניעת הפשע ושילוב השפוטים מחדש בחברה. מערכת החוקים נתונה לביקורת תמיד במגמה להתאימה לרוח הזמן.

ב 1942 נקבעו ארגון מערכת השפיטה ונהליה. בערכאה הנמוכה — Tingsratt („בימ"ש שלום"), יושבים 3 שופטים מקצועיים. מעליה — בתמ"ש גבוהים Hovratter, בהרכב 4 שופטים, הפועלים ב 6 הערים החשובות. ה Hogsta Domstolen (ביהמ"ש העליון) פועל בסטוקהולם הבירה, בהרכב 5 שופטים.

ד ת ו ת. כ 90% מאוכלוסיית ש' משתייכים ל„כנסיה השודית הלותרנית" (Svenska Kyrkan Lutheran), שהיא הדת הרשמית במדינה. המלך ושרי־החינוך היו חייבים (עד לאחרונה) להימנות עמה. מבחינה מינהלית 13 מחוזות (Stifter) לכנסיה הרשמית, ובראשה עומד הארכיהגמון של אופסלה (ע"ע). בצד הכנסיה הרשמית קיימות גם כמה כנסיות פרוטסטנטיות אחרות המאוגדות (מ 1953) ב„ארגון הכנסיות השודיות החפשיות", ולהן כ 335,000 נפש. יש בש' גם כ 60,000 קתולים, ובראשם הגמון, וכ 15,000 י ה ו ד י ם, ולהם רב ראשי (ר' להלן).

מסיבות היסטוריות היתה הכנסיה בש' שמרנית מאד. רק במאה ה 19 פגה שמרנותה. ב 1617 נגזרה מיתה על קתולים. ב 1781 בוטלו חוקי האפליה לגבי קתולים אזרחי־חוץ, ורק ב 1860 ניתן חופש־פולחן לקתולים אזרחי־ש'. לממשלה ולפרלמנט השפעה ניכרת על התחיקה הכנסייתית.

ח י נ ו ך ו ה ש כ ל ה. מאז מלה"ע II פעולת בש' תנועת רפורמה חינוכית ערה מאד. פרי פעילות זו היא ביה"ס המקיף התשע־שנתי שהלימוד בו חובה וחינם. זהו מוסד אחיד הקולט את כל בני 7—16, ובאחרונה, בהדרגה, עוד שנתון. יש בו 3 דרגות של כיתות, והמעבר מן הנמוכה לגבוהה ממנה אינו קשור בבחינות: א'–ג', ד'–ו', ז'–ט' (האחרונה מכונה גם „בי"ס תיכון תחתון"). תכניות הלימודים בכיתות א'–ו' אחידות לגמרי; בשנות הלימוד ז'–ח' נלמדים מקצועות בחירה בצד גרעין מקצועות משותף לכל, ואילו בשנה ט' קיימות 2 מגמות (עיונית יותר ומעשית יותר) ומגוון רב של „זרמים".

בוגר המוסד רשאי לעבור בלי בחינות לבי"ס תיכון עליון (גימנסיה), שהלימוד בו אינו חובה אך חינם. במוסד זה כמה סוגי־משנה: גימנסיה 3—4 שנתית ובה 3 „זרמים" (קלאסי, מודרני, טבע) והרבה „תת־זרמים", והיא מכינה לבחינת־בגרות ולבי"ס גבוה; נוסף על כך יש 2 מגמות תלת־שנתיות מעשיות — גימנסיה טכנית או מסחרית. בסך הכול יש בגימנסיות לסוגיהן 22 תת־מגמות, המאפשרות לחניכיהן להפעיל את כשרונותיהם האישיים.

בש' 70 מוסדות גבוהים, בהם 8 אוניברסיטות (ב 1976/7 למדו בהן 87,516 תלמידים), כמה מהן ותיקות (אופסלה, 1477; לונד, 1668), וכן שתי אוניברסיטות טכניות (12,700 תלמידים). תלמידי המוסדות הגבוהים פטורים משכר־לימוד וזכאים למלגות; הנהירה אליהן גוברת והולכת, עד שבאחרונה הוגבל מספר הלומדים ברוב הפקולטות, בייחוד למקצועות המעשיים.

רבים בש' „בת"ס גבוהים לעם" מטעם אוניברסיטות, כנסיות ואיגודים מקצועיים, שהממשלה תומכת בהם. במוסדות למבוגרים לומדים (1973/4) 2⅓ מיליונים נפש לשנה. בש' 4 ספריות ראשיות (הגדולה שבהן באופסלה) וספריות אזוריות ומקומיות רבות. מצויים בש' הרבה מוזיאונים בעלי רמה גבוהה. הממשלה משתתפת ב 65% מהוצאותיהן השוטפות וב 30% מהוצאות הבניה של בתה"ס המקיפים והתיכונים.

י. ארגון, הרפורמה החינוכית בש' (החינוך, ל"ח), תשכ"ו; S. Marklund – P. Soderberg, *The Swedish Comprehensive School*, 1967; B. Trouillet, *Die schwedischen Schulreformen*, 1967[2]; J. Orring, *School in S.*, 1968.

ח. א.

כ ו ח ו ת מ ז ו י נ י ם. עקב מצבה הגיאו־פוליטי העדין בין הגוש המזרחי למדינות נאט"ו והניטרליות שלה בסכסוכים בין־לאומיים כ 160 שנה, מייחסת ש' חשיבות רבה לקיום כוחות מזוינים חזקים. היא גם הקימה תעשיה צבאית מסועפת וחדישה לייצור עצמי של כלי־רכב משוריינים, נשק קל וכבד (Bofors), מטוסים (Saab) ואניות־מלחמה.

ב 1977 היו לש' כ 69,000 איש בשירות צבאי, שפעלו במסגרת 3 הזרועות המזוינות, מהם כ 49,000 מגויסי־חובה, והשאר אנשי־קבע. שירות חובה חל על גילאי 18—47, והשירות הבסיסי נמשך 7½—15 חודש, בהתאם לזרוע. מספר הנקראים לשירות סדיר מגיע לכ 50,000 לשנה. כ 110,000 מילואים מגויסים כל שנה ל 18—40 יום. בשעת חירום אפשר לגייס 750,000 איש תוך 72 שעות. תקציב הבטחון ל 1977/8 הגיע ל 2,833 מיליון דולר. ב 1976 היה התקציב 3.7% מהתל"ג הלאומי. חיילים שודים משרתים בכוחות או"ם בקפריסין (425 איש) ובסיני (687 איש).

כ ו ח ו ת ה י ב ש ה כוללים בימי שלום רק מסגרות ארגוניות (מטות), יחידות אימונים ובתי"ס, ומשרתים בהם כ 46,000 איש, מהם כ 10,000 חיילי־קבע. בשעת גיוס כללי יכלול הצבא 5 חטיבות־שריון, 20 חטיבות חי"ר, 4 חטיבות ניידות מיוחדות לשירות בצפון (Norrland), 50 גדודים (חי"ר, תותחנות, נ"מ) עצמאיים, ועד 500 פלוגות־הגנה מקומיות. לצבא כ 700 טנקים, וכן תותחים מתנייעים, ארטילריה חזקה, 17 מטוסי־קשר ו 34 מסוקים. תודעת המיקוש מפותחת היטב בצבא ש'.

את כ ו ח ו ת ה א ו ו י ר מפעילים כ 11,000 איש, מהם כ 5,700 בשירות חובה. מספר המטוסים המבצעיים כ 500, ובכללם מטוסי יירוט, תקיפה וסיור, בעיקר מדגמי Lansen, Draken, Viggen, שביצועיהם מעולים. 110 מטוסי־תקיפה שמורים בעתודה. רב מספר מטוסי־האימון, יותר מ 300. מצויים גם מטוסי־תובלה ומסוקים. לצורך הגנת נ"מ מפעיל חיל האוויר כ 170 טילי „הוק" (תוצרת אה"ב). רשת־התראה אווירית, אוטומטית (Stril 60), מכסה את כל המדינה.

קטעים בכבישיה הראשיים של המדינה הותקנו כדי לשמש משטחי המראה ונחיתה למטוסי־קרב בעתות חירום.

את כ ו ח ו ת ־ ה י ם מפעילים 12,000 איש (7,100 בשירות קבע).

מצבת האניות כוללת 6 משחתות, 23 צוללות, 14 מקשות ו46 טרפדות. יש גם מספר ניכר של נחתות ו8 שוברות־קרח חמושות. בסיוע לאניות פועלים 25 מַסוקים. בפיקוח חיל־הים פועלות גם סוללות־חוף ניידות, ו45 נייחות, המצוידות (מלבד בטילים) בתותחים מ210 מ״מ ומטה. בחופיה המסולעים של ש׳ נחצבו מקלטים עמידים בפני התקפה גרעינית, לאניות־מלחמה (ממשחתת ומטה).

גופי־עזר. לש׳ הגנה מרחבית חזקה, בה משרתים לפחות 120,000 איש. ההתגוננות האווירית האזרחית מפותחת מאד, והיא נעזרת בארגון Lotta, שלו כ100,000 נשים בשירות־עזר וסעד, ל„צלב האדום״ השוודי כ500,000 מתנדבים שיופעלו בעת־חירום. מערכת מקלטים תת־קרקעיים מסועפת מאד תעניק לרוב תושבי ש׳ הגנה בפני תקיפות מטוסים בעת מלחמה. מנהרות הרכבת התחתית בסטוקהולם, שארכן עשרות ק״מ, תוכננו מלכתחילה לשמש מקלטים לאוכלוסיית הבירה.

פ. פ.

לשונה של ש׳ (כ8 מיליון דוברים) היא הלשון השוודית (svenska) — לשון טוטונית (ע״ע, וע״ע סקנדינוויה, עמ׳ 492) צפונית. השוודית רווחת גם באזורי־החוף של פינלנד (כ300,000 דוברים), שבה היא לשון רשמית שניה, ועד המאה ה19 אף היתה לשון התרבות והחינוך (ע״ע פינלנד, עמ׳ 724/5; והשו׳ להלן: ספרות). עד מלח״ע II היו כ7,500 דוברי־שוודית בחופה של אסטוניה ובאייה. דוברי־שוודית יש גם ב„איי־ההתיישבות״ השוודיים באה״ב (במערב־התיכון היו ב1930 כ500,000, אך מספרם הולך ופוחת במהירות). בש׳ גופא יש עוד כ30,000 דוברי־פינית (תושבים קבועים בצפונה של ש׳ [על הפועלים הארעיים הפינים ר׳ לעיל, אוכלוסיה]) וכ10,000 דוברי לפית (בלפלנד [ע״ע, עמ׳ 1016]). בשוודית הבדלים דיאלקטליים חריפים, במיוחד באזורים הכפריים, ותושבי אזורים שונים יש שמתקשים להבין זה את זה. ההבדלים הניביים מתבטאים גם בהנגנה. שוודית תקנית פותחה בעיקר לצרכי התאטרון, השחקנים נזקקים לה־בלבד אף בבימות שבאזורים דיאלקטליים מובהקים, והיא המקובלת ברדיו ובטלוויזיה.

המבנה ההגאי. הכתיב לא הותאם לשינויים הפונולוגיים (ע״ע פונטיקה ופונולוגיה) המופלגים שחלו בשוודית במרוצת הזמן, והכתיב משקף אך בקירוב את ההגיה הנוכחית. בשוודית 9 פונמות **תנועתיות**: /i/; /y/; /w/ (כתיב: o); /e/; /ɵ/ ו /ɯ/ (/u/ קצרה ו/u/ ארוכה; כתיב u); /o/ (כתיב: o, â); /ɛ/ כתיב: ä, e); /ö/ (כתיב: ø); /a/. הבדלי־האורך חשובים בעיקר לגבי /a/ ו/u/. בשוודית 18 פונמות **עיצוריות** בסיסיות: /p/; /t/; /k/; /b/; /d/; /g/; /m/; /n/; /ŋ/ (כתיב: ng); /f/; /s/; /ç/ (כתיב: tj, ולפני תנועות קדמיות — k); /v/; /j/ (כתיב, לפני תנועות קדמיות — גם g); /š/ (כש׳ עברית בקירוב; כתיבים רבים, כגון sj, stj, skj, ולפני תנועות קדמיות — גם sk), /h/, /l/, /r/. הצרורות rd, rn, rs, rt נהגים, ברוב האזורים ובכל הבימות, כצורות „כפופות״ (רטרופלכסיות) של /d/, /n/, /s/ ו /t/, ואילו rl נהגה כ/l/ חכית, או, לפעמים, כ„כפופה״. לפיכך יש בשוודית בס״ה 22—23 פונמות עיצוריות.

השוודית היא מהשפות המעטות שהסעמתן **מוסיקלית** (ע״ע פונטיקה ופונולוגיה, עמ׳ 470/2), והברה מוטעמת מבוטאת בד״כ בטון גבוה־יותר מאשר הברה לא־מוטעמת. ההטעמה בד״כ בהברה שלפני האחרונה של המלה (פרט למלים שאולות). מבחינים בין שני מיני הטעמות: 1) הטעמה חדה — במלים חד־הברתיות בהווה, או באותן שהיו חד־הברתיות בעבר ונתארכו, וכן במלים שאולות; 2) הטעמה כבדה — במלים דו־הברתיות או רב־הברתיות בהווה, או באותן שהיו דו־הברתיות בעבר ונתקצרו. להטעמה — אצל דוברי־שוודית בש׳, אך לא בפינלנד — ערך מבחין: anden (צורה דפיניטיווית של and), בהטעמה חדה — „הברווז״; anden (צורה דפיניטיווית של ande), בהטעמה כבדה — „הרוח״ (של האדם).

הצורות. השוודית של היום, בדומה לאנגלית, היא לשון **אַנליטית**, ודובריה נזקקים, במקום לסיומות, לאמצעים תחביריים. ל**שם** עדיין נותרו בלשון הספרותית שתי יחסות: נוֹמינאטיווּס וגניטיווּס. למשל hus-et, „ה־בית״ (תווית־היידוּע -et, כמו בשאר הלשונות הסקנדינוויות, מצטרפת לסוף המלה); husets, „של הבית״; husets tak, „גג־הבית״. אולם הלשון המדוברת נזקקת לגניטיווּס רק בצירופים ספורים וּמעדיפה שימוש במלות־יחס (taket pa huset, „הגג על הבית״), או במלים מורכבות (hustaket), שהשוודית משופעת בהן. סיומות־הרבים הן -or, -ar, -er, -n; לשמות מהמין סתמי — אין סיומת־רבים.

גם צורות **הפועל** הצטמצמו. וזמן־ההווה של הפוֹעל נוֹצר רק באמצעות סיומת יחידה (-ar) בכל הגופים, ומיהוּת־הפועל מבוּטאת באמצעות כינויי־הגוף: jag kallar, „אני קורא״ (למישהו); han kallar, „הוא קורא״. ביצירת צורות העבר והבינוני של הפרפקט מבחינים, כמו בשאר הלשונות הטוּטוניות (ע״ע, עמ׳ 367), בין פעלים „חלשים״ (kalla, „לקרוא״; kallade, „קָרא״; kallat, „קָרוּא״) לבין פעלים „חזקים״ (rida, „לרכוב״; red, „רכב״; ridit, „רכוב״). צורות של עבר־מושלם נוצרות תוך צירוף פועל־העזר hava לצורת הבינוני של הפרפקט: jag har kallat, „אני סיימתי לקרוא״; han har kallat, „הוא סיים לקרוא״ (אנג׳: I have called; he has called). העתיד: jag skall kalla (אנג׳: I shall call).

ל**תחביר** תפקיד חשוב בשל צמצום הנטיות של שם וּפועל. סדר המלים במשפט קבוע: נושא־נשוא־מושא. את הנשוא מקדימים לנושא, כמו בגרמנית — במשפטי־שאלה, במקרים שתוֹאר־הפועל קודם לפועל, ובתוך משפט עיקרי, אם קודם לו משפט טפל. גם בתחביר ניכרת נטיה לפישוט, וצורות־פוֹעל נוטים להחליף במבנים שמניים; למשל, במקום „המחירים יורדו״ — נוטים לומר, „תהיה הורדת־מחירים״.

תולדות הלשון. עד 600—700 בקירוב היתה בכל סקנדינוויה לשון אחת, הנוֹרדית, או הצפונית העתיקה (norsk). ב800 בקירוב ניכרה ההתפצלות בין הלשונות הסקנדינוויות **המזרחיוֹת** (שוודית, דנית [ע״ע דנמרק, עמ׳ 906]) ובין **המערביות** (נורווגית, ואח״כ איסלאנדית, פארואית [ע״ע פראַרנה]). תולדות הלשון **השוודית** מחולקות בד״כ לשתי תקופות: שוודית עתיקה (800—1526) ושוודית חדשה (מ1526). בתקופת השוודית **העתיקה** חלה, כמו בדנית, התכווצות הדיפתונגים, שעדיין נשתמרו בסקנדינווית המערבית: stein, „אבן״, auga, „עין״, oy, „אי״, הפכו ל o, oga, sten. במאות ה14–ה15 חלו בשוודית שינויים ניכרים. התנועה הארוכה /-a/ הפכה בהדרגה ל/o/, ותחילה נכתבה aa או o, ואח״כ הומצאה בשבילה אות חדשה â (כך גם בדנית). בדומה, /-o/ הפכה ל/u/ ארוכה ו/-u/ הפכה ל/ɯ/. באותה עת נוצרו גם העיצורים /š/ (מ sk וכו׳; ר׳ לעיל, והשו׳ גרמ׳ sch; אנגל׳ sh) ו/ç/ (מ k, tj). גם **אוצר המלים** נשתנה ונתעשר. הנצרות הביאה מלים כנסייתיות ממוצא לאטיני ויווני. חדרו גם מלים רבות מגרמנית־תחתית, שרווחה בשטחי גרמניה הסמוכים לש׳ (כגון sprak, „לשון״; kort, „קצר״; fraga, „לשאול״).

את תחילת השוודית **החדשה** קובעים מתרגום הברית החדשה ב1526. באותה עת חל „הכיפוף־לאחור״ של הצרורות rd וכו׳ (ר׳ לעיל). נתקבלו מלים רבות מגרמנית־עילית, שש׳ באה במגע עם דובריה עקב הרפורמציה והתפשטותה של המדינה כמעצמה. מאמצע המאה ה17 עד תחילת המאה ה19 היו השפעות ניכרות מצרפתית (השר להלן, היסטוריה). במאה ה20 נתקבלו, כמו בשאר לשונות מערב־אירופה, מלים אנגליות רבות („אמריקניזציה״), אך הוקדשה שימת־לב גם לנורווגית ולדנית, כדי למנוע פערים יתירים בין שלוש הלשונות. הדנית, בשל התפתחותה העצמאית הרבה, מובנת ביום לשוודים פחות מאשר הנורווגית. ב1893 החלה הוצאת המילון השוודי האקדמי, Ordbok över svenska spraket,

I. Bjorkhagen, *Modern Swedish Grammar*, 1938[4]; G. Bergman, *A Short History of the Swedish Language*, 1947; E. Wessen, *Svensk språkhistoria*, I-III, 1965; id., *Våra folkmål* (על הדיאלקטים), 1967[8].

יס. ה.

ס פ ר ו ת. מהספרות השוודית (= הסה"ש) הקדומה שלפני הנצרות, שלא כמשאר ספרויות סקנדינוויה, נותר מעט מאד — בעיקר בכתובות בכתב הרונים (ע"ע), ומתוך שחזור. אחרי קבלת הנצרות (במאה ה 11) תורגמו חלקים מ„הברית החדשה" לשוודית, וחוברו ועובדו מזמורי־כנסיה. כה"י השוודיים הקדומים־ביותר הם קבצי־חוקים מהמאה ה 13. לסופר השוודי הראשון נחשב הנזיר פטרו דה דאציה (P. de Dacia; 1235—1289), שחיבר בשוודית אוסף של „אגדות שוודיות קדומות" ע"ס קבצי אגדות־קדושים שנפוצו אז באירופה. יצירה חשובה אחרת של הספרות הדתית היא החיבור הלאטיני על חזיונות בירגיטה (או בריגיטה [ע"ע]) הקדושה (י"ל ב 1486).

מתחילת המאה ה 14 נשתמרו שירה חצרנית וסיפורי־אבירים — בעיקר ב Eufemiavisor („שירי אופמיה") וב Erikskronikan („דה"י של אריק" [ע"ע אריק IX]). ב„שירי אופמיה", שעלילתם שאובה מתולדות נורווגיה, כבר הופיע דגם־השיר הנקרא knittelvers; יש בו משקל (ע"ע) הטעמות, ושורותיו חורזות בצמדים — במקום האליטרציה (ע"ע) של השירה הנורדית הקדומה. אי־היציבות המדינית מאמצע המאה ה 14 ואילך גרמה את ירידתה של הספרות העילית שבכתב. הופיעו התחלות של כתיבה היסטורית, בעלת אופי דמיוני בחלקה, כגון הצגת השוודים כבני־מגוג. עם סוג זה נמנה החיבור הלאטיני Chronica regni Gothorum („תולדות ממלכת הגותים"), מאת אריקוס אולאי (Olai; מת 1484). אך קול השירה לא נדם לגמרי, והמחאה הלאומית נגד השתלטות הדנים הובעה בשירות המיוחסות להגמון תומס סימונסון (מת 1443) — Frihetsvisan („שירת החופש") ו Trohetsvisan („שירת הנאמנות").

לעומת שקיעת הספרות ה„גבוהה" פרחה הספרות ה„נמוכה". ז'אנר מרכזי בספרות זו היתה הבלדה (ע"ע); היא הגיעה מצרפת ומאנגליה, אלא שתכונותיה המיוחדות נתגבשו בצפון. התפשטו גם מעשיות עממיות, שסוגיהן העיקריים היו: Folksägen — סיפור המבוסס על אירועים היסטוריים, ו Folksaga — סיפור פנטסטי. שני הז'אנרים נרשמו רק בתקופה מאוחרת, אך כבר מהמאה ה 14 יש תיאורים מגוונים על אופן כתיבתם.

השגה הספרותי החשוב־ביותר של הרפומציה במאה ה 16 היה תרגום הביבליה לשוודית („הביבליה של גוסטו ואסה", ע"ש גוסטו אדולף [ע"ע]; 1540/1). בנושא זה רבה היתה תרומתו של אולאוס פטרי (Olaus Petri), תלמידו של לותר והדמות החשובה ברפורמציה השוודית; הוא גם חיבר ספר בעל חשיבות היסטוריוגרפית על תולדות ש'. לפטרי מייחסים גם את חיבור הדרמה הביבלית הראשונה בשוודית Tobie Comedia. לחיבורים אלה היה תפקיד מכריע בגיבוש התקן של השוודית. נמשכה גם מסורת הכתיבה בלאטינית, ויוהאנס מאגנוס — שגלה לאיטליה — ואחיו אריק חיברו חיבורים היסטוריים על ש' ועל ארצות־הצפון.

בעקבות מלחמת שלושים־השנה ועלייתה של ש' כ מ ע צ מ ה, החלה להיווצר תרבות חילונית בהשפעת הרנסאנס. ואולם, סכנת כליה ריחפה על השפה השוודית מחמת המעמד המכריע בכלכלה שהיה לסוחרים הגרמנים בעיר־הבירה, ובשלהי המאה ה 17 הוקדשו מאמצי המשוררים בעיקר להגנת השפה ולטיפוחה.

המשורר הלירי הראשון בשוודית היה לארס ויוואליוס (Wivallius; 1605—1669). הדמות המרכזית של התקופה היה יאורג שרנילם (G. Stiernhielm; 1598—1672), שיצירתו העיקרית היתה Hercules — פואמה אלגורית־דידקטית, שבה הוחלף משקל־ההטעמות המסרתי בהכטאמטר גמיש. בשיר זה משתלבים — בלי כל סתירה — תיאורים חושניים והדגשה של ערכי־מוסר. דמות מרכזית אחרת הוא אולאוס רודבק (Rudbeck; 1630—1702), שהיה פרופסור באופסאלה ועורר עניין בי"ל בגילוייו האנטומיים. הוא פנה אל המסורות הגותיות של הסה"ש — שתאמו את עליית הלאומנות ותחושת הגדולה של ש' כמעצמה — ובחיבורו Atland eller Manheim („אטלנטיס או מנהיים"), 1679, תיאר את ש' הקדומה כמקור כל התרבויות והשפות בעולם. באותה עת נודעו עוד הליריקן והבלשן סמואל קולומבוס (1642—1679), והליריקן לארס יוהאנסון (1638—1674).

בתחילת המאה ה 18 בא הקץ למעמדה של ש' כמעצמה. הורגשו השפעות ה ר צ י ו נ ל י ז ם האירופי, והסה"ש התקדמה לא־רק בקליטת רעיונות ודגמים ספרותיים חדשים, אלא גם בשימוש בלשון גמישה־יותר וקרובה למה שמכונה „השוודית החדשה הצעירה", אם השוודית המודרנית. נוסדו העתונים השוודיים הראשונים, ביניהם כה"ע, מבשר התקופה החדשה, Then Swanska Argus (1732/4), בעריכת ההיסטוריון, המסאי והמשורר אולוף דאלין (Dalin; 1708—1768). דאלין תיאר את תולדות ארצו ברוח ההשכלה, ויצא בחריפות נגד התפיסות ההיסטוריות הלאומניות והדמיוניות של רודבק וחסידיו. יצירתו החשובה היא Sagan om hasten („סיפור הסוס"), 1740; באלגוריה זו מתואר העם השוודי כסוס, ומלכיו — כרוכביו. תרומתו העיקרית היא יצירת שפת־פרוזה חדשה, שהיתה גמישה, קריאה ומשוחררת מכבלי המסורת המאובנת. הצטיינו גם הליריקנית הדוויג שרלוטה נורדנפליקט (Nordenflycht; 1718—1768), מחבר האידיליות הרוזן גוסטוו פיליפ קרויץ (Creutz; 1731—1785), ומחבר האודות, גוסטוו פרדריק יילנבורג (Gyllenborg; 1731—1808). המשורר שהיה לדמות המרכזית בשירה השוודית לדורותיה הוא קרל מיכאל בלמן (Bellman; 1740—1795); שלא כמשוררים האחרים פנה אל תיאור חיי היומיום בסטוקהולם, על בתי־המרזח שלה, שיכוריה ודמויותיה הציוריות. שיריו היו מלווים מוסיקה ומימיקה, והופעותיו זכו לפופולריות רבה, ואף לתמיכת המלך גוסטוו III (ע"ע). אעפ"כ יצא ספר־שיריו הראשון Fredmans epistlar („איגרות פרדמאן"), 1790, רק 5 שנים לפני מותו. שירי בלמן נחשבים ליצירה „השוודית"־ביותר באפים הלשוני וברוחם, ועד היום מקדישים בש' מדי שנה בשנה יום לזכרו. קרוב לו ברוחו היה יקוב ולנברג (Wallenberg; 1746—1778), שתיאר מסע בים ברומן־הרפתקות בעל צביון ראליסטי נועז.

המלך גוסטוו III היה פטרון האמנויות וחסיד התרבות הצרפתית הנאו־קלאסית בת־זמנו. בשל השפעתו על חיי־התרבות מכנים את סוף המאה ה 18 „ה ת ק ו פ ה ה ג ו ס ט ו ו י א נ י ת". גוסטוו עצמו חיבר ועיבד מחזות רבים, מקצתם בשיתוף עם סופרים אחרים. גם שני מדינאים־סופרים שהיו מקורבים לחצרו, אוכסנשרנה (J. G. Oxenstierna; 1750—1818) ואדלרבט (Adlerbeth; 1751—1818), עסקו בתרגום אופרות ויצירות אחרות בהשראת המלך. משורר־החצר וחביבו של גוסטוו, לאופולד (C. G. af Leopold; 1756—1829), גיבש דגמים רטוריים של שירה גוסטוויאנית נאו־קלאסית, וקמו לה מחקים רבים. כעת מעריכים אותו המבקרים השוודים דווקא בשל כתבי־הביקורת שלו. דמות השובה־יותר היה צ'לגרן (ע"ע), שעורר עניין במאמריו ובשיריו, בעלי הצביון הארוטי והסאטירי. נטייתו המאוחרת של צ'לגרן לרומנטיקה באה בהשפעת חיבוריו של תומס תורילד (Thorild; 1754—1808), שיצא נגד הנורמות הגוסטוויאניות והחדיר לסה"ש נורמות הדשות, ע"פ אמות־המידה של הספרות האנגלית (מילטון, אדוורד ינג, ואפילו מקפרסון [ע' ערכיהם]). השפעתו של תורילד היתה מכריעה גם כמשורר. המפנה בכיוון לרומנטיקה התבטא גם בשירתו של בנגט לידנר (Lidner; 1757—1793).

בתחילת המאה ה 19 עלה דור חדש של משוררים — „ה ר ו מ נ ט י ק נ י ם ה ח ד ש י ם" (Nyromantikerna) — שלחמו בשרידי

הגוסטוויאניות. באותה עת — „תור הזהב של השירה השוודית" — החלו לפעול בבת־אחת משוררים מוכשרים רבים, שהושפעו מרעיונות האידאליזם (קנט, פיכטה, שלינג) והרומנטיקה (טיק, ז'ן פאול, האחים שלגל [ע' ערכיהם]) בגרמניה. המשוררים אטרבום (ע"ע), לורנסו המרשלד (Hammarsköld ; 1785—1827), א. ג. גיר וא. טגנר (ע' ערכיהם), שרובם גדלו במחוזות כפריים, ושהיה להם מגע בלתי־אמצעי עם המסורות העממיות, החלו לשלב אותן בשירתם — כמו עמיתיהם הרומנטיקנים בגרמניה. גייר וטגנר היו לדמויות לאומיות בתקופתם, והאפוס של סגנר — "סאגת פריתיוף" (1825) — נחשב בדורו לאפוס לאומי. הליריקנים ולין וסטגנליוס (ע' ערכיהם) נחשבו לאמני־הלשון.

לקראת אמצע המאה ה 19 חלה התרחקות מהאפנה הרומנטית, אף שהשפעתם של רומנטיקנים מאוחרים (ביירון, למשל) עדיין היתה חזקה. האישיות המרכזית של התקופה היה אלמקויסט (ע"ע), מספר מעולה, שהתחיל כרומנטיקן, אך פנה בשנות ה 30 לראליזם. בשנים 1833—1851 (עד שנמלט מש' מחמת הסתבכויות מסתוריות) פרסם סדרת רומאנים, מחזות, שירים ומסות, והם נכללו באוסף „שושנת הבר". יצירתו מגוונת־במיוחד, ובסיפוריו תיאר שכבות־שוליים בחברה השוודית (כגון הצוענים). המשוררים הבולטים של התקופה היו רונברג — משורר פיני בשפה השוודית, שהיה למשורר הלאומי של פינלנד — ורידברג (ע' ערכיהם), שכתב גם רומאנים היסטוריים ועסק בחקר המיתולוגיה הגרמנית. בצלם של אלה פעל סנוילסקי (ע"ע). באותה עת הגיעו גם סופרות למעמד מרכזי בסה"ש, ביניהן: פרדריקה ברמר (Bremer ; 1801—1865) — שתיארה את חיי המעמד־הבינוני בראליזם פסיכולוגי — ואמילי פליגארה־קארלן (Flygare-Carlen ; 1807—1892). לקראת סוף שנות ה 70 חלו שינויים מרחיקי־לכת בסה"ש, עם עליית מעמדה של הספרות הסקנדינאווית משולי הספרות האירופית למוקד של השפעה (ה. כ. אנדרסן, ב. בירנסון, איבסן ואחרים). הסה"ש השתלבה בזרם זה עם הופעת האישיות, שהיתה לדמות המרכזית בכל תולדותיה — אוגוסט סטרינדברג (ע"ע). מחזותיו חוללו מפנה בספרות האירופית כולה, והוא בישר את האנטי־נטורליזם והפוסט־סימבוליזם של המאה ה 20. דעותיו החריגות, התקפותיו על מוסד הנישואין, על הדת ועל הצביעות המוסרית של זמנו, לא נתקבלו באהדה יתרה בארצו, שבאותם הימים היתה שמרנית, אך במרוצת הזמן היו יצירותיו לחלק בלתי־נפרד מרפרטואר התאטרון השוודי והעולמי. בשנות ה 90 חלה עוד תפנית רבת־משמעות, והיא היתה מכוונת נגד הזרם הנטורליסטי ששלט בכיפה. הידנסטם, והמבקר, הסופר והמשורר לורטין (ע' ערכיהם) — שהיה היוצר היהודי הראשון בסה"ש — חוללו את הנאו־רומנטיקה. היידנסטם שאף ליצור רנסנס רומנטי, והשיג זאת לא בזכות עצמו, אלא בכוחה של סופרת שנתפרסמה בעולם יותר ממנו — סלמה לגרלף (ע"ע); הרומן הראשון שלה, „הסאגה של יוסטה ברלינג", 1891, זכה לפרסום חסר־תקדים בעולם כולו. בכל יצירותיה שלט היסוד האגדי, ועם־זאת היתה קשורה למציאות של ארצה. הפרוזה השוודית זכתה להשגים גדולים לקראת סוף המאה (שאף זכה לכינוי fin de siecle [„סוף המאה"] השוודי), ביצירותיהם של ילמר סדרברג וילמר ברגמן (ע' ערכיהם). הרומן של ברגמן, En dods memoarer („יומנו של מת"), 1918, בישר תכונות רבות של הרומן המודרני; סדרת Markurells („בני מארקורל") הקנתה לו פופולריות, אבל הביקורת לא הכירה בו בחייו.

אחרי מלה"ע I החלה תחייתה של השירה השוודית ברוח השירה האירופית החדישה. מחוללי התחיה היו שני משוררים פינלנדים, אדית סדרגראן (Sodergran ; 1892—1923) ואלמר דיקטוניוס (Diktonius ; 1896—1961), שהיו חדשני לשון ותוכן. בזרם האכספרסיוניסטי השתלב המספר והמחזאי לגרקויסט (ע"ע), שהוא מעין חוליה־מקשרת בין הסה"ש שלפני המלחמה ובין המגמות החדשות שהתהוו בעקבותיה. חלק מיצירותיו, כגון „הגמד", „בר־אבא" ו„מרים החשמונאית" (1967) זכו לתפוצה בי"ל. אותה עת עלו לראשונה יוצרים שבאו ממעמד הפועלים והאיכרים. אבי הספרות ה„פרולטרית" הוא גוסטוו הדנווינד־אריקסון (Hedenvind-Eriksson ; 1880—1967), שאופן סיפורו הוא מיזוג של ראליזם ורומנטיקה. הוא השפיע על קבוצה גדולה של סופרים: איווינד יונסון (ע"ע; מת 1976), יאן פרידגורד (Fridegard ; 1897—1968), הארי מרטינסון (Martinson ; 1904), וילהלם מוברג (ע"ע), איוואר לו־יוהנסון (Lo-Johanson ; נו' 1901), ארתור לונדקויסט (Lundkvist; נו' 1906) ואחרים. סופרים אלה היו בנים למשפחות עניות, גדלו בימי מלה"ע I, עבדו בעבודות קשות ומפרכות, יצאו לנדוד בעולם, והחלו לכתוב לקראת סוף שנות ה 20; בשנות ה 30 כבר פרסמו רובם יצירות־מופת. מוברג התפרסם בסדרת הרומאנים שלו על חיי המהגרים השוודים באמריקה, איווינד יונסון, שבשנות ה 30 חיבר רומאנים ראליסטיים מעולים, התחיל — אחרי מלה"ע II — לכתוב רומאנים היסטוריים סימבוליסטיים, עשה נסיונות בדרכי־הסיפור והתקרב לעולמם של פרוסט, ג'ויס ותומס מאן. מרטינסון פרסם כמה יצירות בפרוזה, שבולטת בהן הווירטואוזיות הלשונית, וגם הגיע לשיאים בשירה. לעומת־זאת נשאר לו־יוהנסון צמוד לראליזם שממנו צמח. מספריהם של אלה נוצרו בש' יצירות־מופת קולנועיות. בשירה הגיע ה„מודרניזם" המובהק ביצירתו של גונאר אקלף (Ekelof ; נו' 1907). מקום לעצמו שמור לטאגה אורל (Aurell ; נו' 1895) — יוצר של עולם ייחודי, הרמטי — שלא השתייך מעולם לזרם מסוים. בשנות ה 40 התגברה הזיקה למודרניזם בכל הז'אנרים, עם הצטרפות דור חדש של יוצרים: סטיג דאגרמן (Dagerman ; 1923—1954) — „ילד הפלא של הסה"ש", שכתב שירים, סיפורים ומחזות; קרל ונברג (Vennberg ; נו' 1910); לינדגרן (ע"ע; מת 1975) — שבקובץ־שיריו „האדם ללא דרך" (1942) בישר תקופה חדשה לשירה השוודית. שלושת עשורי השנים שאחרי מלה"ע II היו עשירים ביצירה ספרותית, ולמרות הנבואות הקודרות על שקיעת הספרות, זכתה הסה"ש לפריחה בלתי־פוסקת.

על התרגומים לעברית של יצירות שוודיות, ר' הערכים על הסופרים השוודים העיקריים.

צ. שחר (עורך), מבחר הסיפור הסקנדינבי, 1954; א. אבן־זהר (עורך), סיפורים סקנדינביים בני זמננו (כולל מבוא וביבל' של תרגומים), 1965; E. N. Tigerstedt (ed.), *Ny illustrerad svensk litteraturhistoria*, I-IV, 1955/7; A. Gustafson, *A History of Swedish Literature*, 1961.

א. א.־ז.

אמנות. ראשיתה של האמנות השוודית בתקופה הפגאנית, קודם לחדירת האמנות הנוצרית — כגון חיטובי־הסלע בנורלנד (Norrland), ובהם תמונות פיגורטיוויות מרתקות ומורכבות. נושאי התמונות בחיטובי־הסלע ובעבודות־הזהב מתקופת הויקינגים (ע"ע) שאובים מן האגדות הצפוניות העתיקות, ומופיעים בהם עיטורים מסוגננים של חיות. מיה"ב שרדו ציורי־קיר בכנסיות שבערים הקטנות. בסוף המאה ה 10 — לאחר תקופת הוויקינגים הגדולה — נוצרה בש', בשל בידודה הגאוגרפי, אמנות בעלת אופי מיוחד. במאה ה 11, בעקבות ההתנצרות והתיישבותם בש' של אמנים נוצרים, חדרו בהדרגה מסורות נוצריות.

האדריכלות הדתית של יה"ב נודעה בפשטותה ובתמימותה. השפעות מרכזי־התרבות של אירופה (אנגליה, צרפת וגרמניה) ניכרות־במיוחד בקתדרלה של לונד (ע"ע; ושם תמ'), שנבנתה בסגנון רומנסקי, ובקתדרלות של אופסלה (ע"ע; ושם תמ') ולינצ'פין (Linkoping), שסגנונן גותי מובהק. סטוקהולם (ע"ע; ושם תמ') העתיקה שמרה על האופי הביניימי שלה עד היום. גם **הציור והפיסול** הושפעו מהאיקונוגרפיה הרומנסקית והגותית של אירופה, ובמיוחד מזו של גרמניה. מרובים ציורי־הקיר, ויטראז'ים וציורי צליבה ומאדונות, שבהם משתקפת מסורת של איור צבעוני ומלא־חיות.

את תחילת הרנ־סנס השוודי קובעים ב1527. הוא בא בד־בבד עם הרפורמציה, בעידוד המלך גוסטו I אדולף (ע"ע), ובמיוחד בעידוד בנו יוהן III (1568—1592), שהבי־או אמנים זרים לחצר־המלוכה, והקימו סירות מפוארות, כגון טירות ודסטנה (1545), גריפס־הולם (1537) וקלמר (1570). המאה ה17 היתה תקופה של הגמו־ניה פוליטית שוודית באירופה, והאמנות פר־חה בחסותם של פט־רוני־אמנות, כגון מג־נוס גבריאל דה לה גרדי (Gardie). גם המלכה כריסטינה (ע"ע) היתה פטרונית־אמנות, ואס־פה יצירות של טי־ציאנו, ולסקס ועוד. בציור ובפיסול שלטו אמנים זרים בינוניים, שהחדירו את סגנון הברוק בנוסחו האקרמי המנופח; אולם באדרי־כלות הושגו כמה השגים מרשימים, כגון ארמון־האצילים (Riddar-hus; 1656/74), שחזיתו היא מהיפות בסטוקהולם, וניכרות בו השפעות הרנסנס הפלמי. הארדיכל המקובל על בית־המלוכה ועל האצולה היה ניקודמוס טסין הבן (ע"ע), ששאב מסגנונו של ברניני.



הכתרת גוסטו III; ציור מאת קרל גוסטו פילו (המוזיאון הלאומי, בסטוקהולם)

תור־הזהב באמנות השוודית במאה ה18, שהושפע מסגנון הרוקוקו הצרפתי (במיוחד מסגנון לואי XVI), נקרא ע"ש גוסטו III (ע"ע, עמ' 455), מעריץ האמנות הצרפתית והקלאסיקה הרומית. אוסף של אמנות צרפתית מן המאה ה18 שהובא לש' — בעיקר עבודותיה של שרדן ובושה (ע' ערכיהם) — הוא כיום גאוות המוזיאון הלאומי בסטוקהולם. מן העבודות הבולטות של התקופה — ציור־הענק הלא־גמור של קרל גוסטו פילו (Pilo; 1711—1792), „הכתרת גוסטו III" (מ1782 ואילך; המוזיאון הלאומי, סטוקהולם); התמונה מצטיינת במשחק אור־וצל ובצבעים בוהקים. צייר־הדיוקנים הנודע של התקופה היה אלכסנדר רוסלין (Roslin; 1718—1793). בין הפסלים בלט יוהן טוביאס פון סרגל (1740—1814), שיצר סדרת פסלים דרמאתיים — מטרקוטה — על נושאים מיתולוגיים.

במאה ה19 שלטה מגמה של אמנות בורגנית זעירה; אמנים שוודים התיישבו ברומא ובדיסלדורף (ע"ע), והושפעו מאסכולת האמנות שם. מ1880 ואילך חדרה השפעת הציור הצרפתי תחת־כיפת־השמים („באוויר החפשי"; plein air [ע"ע ברביזון]), והביאה קבוצת ציירים לידי מרידה בשיטות האקדמיות. ב1890 באה תפנית בכיוון אל ציור רומנטי בעל צביון לאומי — בעיקר בציורי־הנופים של קרל נורדסטרם (Nordström; 1855—1923) והלמר אוסלונד (Osslund; 1866—1938). הצייר ארנסט יוספסון (ע"ע), שהיה רומנטיקן רגיש, לא עורר עניין בתקופתו; אך בימינו מחשיבים אותו. איוון אגולי (Agueli; 1869—1917), תלמידו של אמיל ברנד (ע"ע), היה מחלוצי הציור־המופשט הסקנדינווי. יצירה אדריכלית חשובה הוא בית־העיריה בסטוקהולם (שהושלם ב1923), שבנה רגנר אסטברי (Östberg; 1866—1945); מבנה מעניין ואקלקטי זה הושפע מן הרנסנס השוודי וממבנים ונציאניים.

באמנות של ראשית המאה ה20 התבלטו הציירים: י. ה. גרינולד (ע"ע), ששהה במחיצת מאטיס בפאריס; קרל איזקסון, שהושפע מסזאן; יססה אדריאן־נילסון (נו' 1884), שהושפע מן האכספרסיוניזם הגרמני ומבוצ'וני הפוטוריסטי. ציור נאיווי, שנטה לנושאים ספרותיים, התפתח בהשראת הרברט לינדקויסט (Lindquist; נו' 1896). בשנות ה30 הופיעו מגמות מודרניות חולפות — כגון הזרם הקונקרטי, שמייצגו העיקרי היה אוטו ג. קרלסונד (Carlsund; 1897—1948) — בעוד שקבוצת הלמסטד החדירה סגנון סיר־ראליס־טי. בתקופת מלה"ע II הוסרו כליל המחיצות הלוקאליות בציור.

ממשיכי המסורת הפיסולית הלאומית היו: אכסל פטרסון (Peter-son; 1868—1925), שעסק במיוחד בפיתוחי־עץ; ברור חיורט (Hjorth; 1894—1968), שייצג פרימיטיוויזם הבעתי. פסל בעל השפעה חזקה בארצו היה קרל מילס (1875—1955). הארדיכלות אחרי מלה"ע II נטתה למגמה של תכנון־ערים. וע"ע סקנדינוויה, עמ' 489—492.

A. Lindblom, *Svensk konst*, 1960; J. Brøndsted, *The Vikings*, 1960; P. Grate et al. (eds.), *Trésors d'art suédois, des temps préhistoriques au XIXe siècle*, 1963.

נ. בה.

מוסיקה לאומית בסגנון ייחודי ושונה מזה של יתר ארצות סקנדינוויה התפתחה בש' רק במאה ה19. אך גם בה ניכרות השפעו־תיהן של האסכולות האירופיות — הגרמנית, האיטלקית והצרפתית. בתקופה זו זכה גם הפולקלור המוסיקלי של ש' להתעניינות ולתנופה רבה, הן בקיבוץ ואיסוף החומר והן בפרסומו.

אבל כבר במאה ה18 התבלטו בש' מוסיקאים אחדים בעלי שיעור־קומה. בתואר „אבי המוסיקה השוודית" מחזיקים שניים. האחד הוא גוסטב דיבן (G. Düben; 1624—1690), שמשפחתו מילאה תפקיד חשוב בחיי המוסיקה של ש' כ3 דורות. דיבן עמד בקשרים עם בוכסטהודה (ע"ע), הושפע מאמנותו ונודע בשל אוסף החיבורים מן המאה ה16—ה17 שהניח אחריו. בין יצירותיו: קונצ'רטי גרוסי, סימפוניות ומחולות; ידועה־במיוחד יצירתו „בוא, הבורא, הרוח" (Veni, Creator, Spiritus), למקהלה ולכלי־קשת. השני הוא יוהן הלמיך רומאן (J. H. Roman; 1694—1758), שהשפעתו של הנדל ניכרת בחיבוריו: מספר סימפוניות, סונאטות לחליל ופרקי תהילים למקהלה ולתזמורת.

במאה ה19 בולט במקוריותו פרנץ ברוואלד (1796—1868; F. Berwald). רעיונותיו לא נתקבלו בהבנה בארצו, לא ע"י קהל המאזינים ולא ע"י חוגי המוסיקה, ולכן ביקש את דרכו בבירות־המוסיקה — וינה, ברלין ופריס. ליסט היה בין הבודדים שהעריכו בשעתו את תרומתו, אבל יצירותיו כמעט שלא הושמעו על בימות הקונצרטים עד למאה ה20. בין יצירותיו התזמרתיות: 4 סימפוניות, 6 פואמות־סימפוניות ו3 קונצ'רטים (לכינור, לבאסון, לפסנתר) — ולכולן תזמור מבריק. ברוואלד פעל גם בתחום האופרה, והיה פורה גם בשטח המוסיקה הקאמרית.

רבים ממלחיניה של ש' הושפעו מהאסכולה הגרמנית הרומאנטית: אדולף פרדריק לינדבלאד (A. F. Lindblad; 1801—1878), המכונה „שוברט השוודי" — בגלל הלירית והרגשיות הבולטת בנעימו־תיו; א. רובנסון (A. Rubenson; 1826—1901) — קרוב ברוחו למוסיקה של מנדלסון; יוהן אוגוסט זודרמן (J. A. Söder-man; 1832—1876) — בעיקר בבלאדות הדרמתיות שלו: „טנהויזר", „האביר השחור", „חורבות קווארן" ועוד; אנדראס האלן (1846—1925; A. Hallen) — שגישתו המודרנית הושפעה מליסט ומוגנר. לעומתם נטו אמיל סיוגרן (E. Sjögren; 1853—1918) ופטרסון־ברגר (1867—1942; W. Peterson-Berger) לאסכולה הצרפתית.

עם דור־המעבר של המוסיקאים שפתחו תקופה חדשה במוסיקה השוודית נמנים: הפסנתרן והמנצח וילהלם סטנהמאר (1871—1921;

W. Stenhammar), שהמוסיקה הקאמרית שלו קרובה לזו של ברהמס, בייחוד ברביעיותיו, בשני הקונצ׳רטים לפסנתר ובשתי הסימפוניות שלו; הוגו אלפוון (1872—1959; H. Alfven), — שחיבר 6 סימפוניות וכמה רפסודיות שוודיות; טור ראנגסטרום (1884—1947; T. Rangstrom) -- הנחשב למלחין השוודי האָפייני מכולם. האימפרסיוניזם שלו ב 4 הסימפוניות, 3 האופרות ומאות השירים שהלחין למלים של משוררים שוודים, הוא ממקור צרפתי.

בין המלחינים השוודים של המאה ה 20 נחשב הילדינג רוזנברג (נו׳ 1892; H. Rosenberg) לדמות המרכזית. תחילה נהה אחרי שנברג והינדמית (ע׳ ערכיהם), אבל אח״כ פנה למוסיקה הסריא־לית. המוסיקה הקווית שלו שואבת השראתה ממחקר רב־שנים בשידה הגרגוריאנית. בין יצירותיו 6 סימפוניות. רוזנברג כתב כמה סימפוניות כוראליות לטכסט מתוך האוואנגליונים, ביניהן „ההת־גלות של יוחנן הקדוש״. בשנים 1945—1948 חיבר אורטוריה גדולה ב 4 חלקים, ע״פ „יוסף ואחיו״ לתומאס מאן.

המלחינים השוודים ילידי ראשית המאה ה 20 נטו לסגנון הנאו־קלאסי ולאסכולה הצרפתית. ביניהם: דאג וירן (נו׳ 1905; *Dag* Wiren) — שנודע ב„סרנדה לכלי־מיתר״ (1937); משה פרגמנט (נו׳ 1893; M. Pergament) — היושב מאז 1913 בסטוקהולם ובין חיבוריו: האורטוריה „זמר יהודי״, „רפסודיה עברית״, „רפסודיה שוודית״, „כל נדרי״ לבאריטון, מקהלה ותזמורת, באלטים ויצירות סימפוניות; לארס אריק לארסון (נו׳ 1908; L. E. Larsson) — שיצירתו עברה מן הנאו־קלאסיקה. דרך הרומאנטיקה (הסימפוניות, הסוויטות, הדיוורטימנטו, ה„מיסה ברוויס״, „הוקרה למוצרט״), עד לסגנון הדיסוננטי בנוסח הונגר. עם המלחינים הצעירים נמנים בעיקר תלמידיו של רוזנברג, שהתארגנו ב„קבוצת יום ב׳״, והלכו בעקבות הינדמית, שנברג ווברן, ומאפיינת אותם חדשנות מוסיקלית נועזת; ביניהם: קרל בירגר בלומדל (נו׳ 1916; K. B. Blomdahl), לידהולם (נו׳ 1921; I. Lidholm). דור המוסיקאים הנוכחי נחלק לתלמידיו של לארסון, שהמוסיקה שלהם טונלית, ולתלמידיו של בלומדהל, שמגמת פניהם לחידושי המחר; ביניהם: בו נילסון (נו׳ 1937; B. Nilson) — שיצירותיו וחידושיו הקנו לש׳ מקום נכבד בתחום המוסיקה האלקטרונית; א. מלנס (נו׳ 1933; A. Mallnas); ר. לונדשטן (נו׳ 1936; R. Lundsten); א. אליאסון (נו׳ 1946; A. Eliasson).

P. Vretblad, *Johan Helmich Roman*, I-II, 1914; M. Pergament, *Hilding Rosenberg*, 1947; R. Layton, *Berwald*, 1956; B. Wallner, *Modern Music in Scandinavia* (in: Hartog [ed.], European Music in the Twentieth Century), 1957; B. E. Johnson, *Elektronische Musik in S.* (Melos, XXXIV), 1972.

מ.

ר א ש י ת ה ש ל ש׳. ממצאי הארכאולוגיה ושמות מקומות מעידים ברור, שלמצער 200 שנה לפסה״נ כבר ישבו בשטחה של ש׳ דוברי לשון שממנה התפתחה אח״כ השוודית. במאה ה 1 לסה״נ היו לשבטים שישבו בש׳ קשרים סדירים עם שבטי הגרמנים ועם הרומאים, כמוכח ממטבעות רומא שנתגלו בחפירות. סמוך לשנת 100 תיאר טקיטוס את הסייונים (Suiones) כשבט חזק, הודות לנשקו ולציו. הסויונים מזוהים עם הסואר (ספאר, Svear), תושבי המחוזות הסמוכים לימת מלרן, שלימים נקראה הארץ על שמם. הם היו השבט החזק ביותר בארץ, ומרכזם היה במקדש־המלך שבאופסלה. בין השבטים שישבו מדרום להם היו הגוטים (גותים), שבמאה ה 6 הזכירם יורדנס (ע״ע).

הקשרים עם הרומאים הצמיחו מרכז־סחר חשוב באי גוטלנד, ושם התרכזו מוצרים שיובאו מהקיסרות תמורת ענבר, סוסים, פרוות ועבדים. אחרי כיבושי האסלאם במזרח הופנה סחר שבטי ש׳ מזרחה, לתחומי הח׳ליפות, שהתפשטות כלכלתה הגבירה את הביקוש לפרוות ולעבדים. לחדירה לשוק הח׳ליפות — וכן לשוקי ביזנטיון — סייעה העובדה שבמאות ה 9—10 שלטו באזורי קייב ונובגורוד הוריגים (ע״ע); אלה היו ויקינגים (ע״ע) שפנו מזרחה. רובם באו מש׳, מאזורי החוף הסמוכים לסטוקהולם של היום. כמעט כל הים הבלטי, פרט לחופי הדרום והמערב שלו (משפך הויסלה מערבה) היה בשליטת שוודים.

הכלכלה בש׳ גופא היתה חקלאית בעיקרה, אך הסחר הפורח עם קושטא, דמשק ובגדאד, הביא לידי כך שחלק ניכר מהסחר בין המזרח למערב היה בשליטת שוודים. בעקבות כך צמחה בראשית המאה ה 9 העיר הראשונה בש׳, בירקה (Birka; כ 20 ק״מ ממערב לסטוקהולם). משגשוג הכלכלה בימי הוויקינגים נהנו בעיקר בני־החורין; את עבודות־הכפיים עשו בעיקר עבדים, והחקלאות גם היא היתה מושתתת על עבדות, באחוזות של אצילים. מטמונים רבים של מטבעות ערביים, המתגלים לעתים קרובות, מצביעים על העושר שנצבר באותה עת. משעלתה חשיבותם של נתיבי סחר חדשים בין המזרח למערב, בעקבות מסעי־הצלב, ומשהשתלטו סוחרים גרמ־נים על הסחר דרך רוסיה, במאות ה 12—13, שקע מעמדה של ש׳ במסחר הבין־לאומי.

עפ״י המסורת נהיתה ש׳ לממלכה כבר בשנת 700. היא כללה את כל שטחי ש׳ של היום, פרט לחבל סקונה שבדרום, שרק במאה ה 17 סופח לממלכה. למעשה היתה הממלכה מעין ברית־שבטים בהנהגת שבט הסואר. את המלכים בחרו בני הסואר, ואולם לשאר השבטים היתה אוטונומיה, והמלך היה צריך להופיע אישית ב„טינג״ (אסיפה) של כל שבט ושבט ולזכות באישורו. בידי האצולה היה השלטון למעשה, והיא החזיקה בו כל ימי הפריחה בכלכלה שבאה בעקבות פשיטות הוויקינגים וכיבושיהם.

ה ה ת נ צ ר ו ת: מ ל ו כ ה, א צ ו ל ה, כ נ ס י ה. חיזוק כות המלוכה היה קשור בהתפשטות הנצרות. בראשית המאה ה 9 הגיעו לש׳ מיסיונרים פרנקים, ואולם רק במאה ה 11 קיבלה ההתנצרות תנופה גדולה, ורק באמצע המאה ה 12 התבצר מעמדה. ההתנצרות היתה מלווה במאבק־דמים עם האלילות שארך יותר ממאה שנה. מעוז הנצרות היה בדרום, בגֵטַלַנד, ומעוז האלילות במרכז האלילי הקדום שבאופסלה. ב 1163/4 הוקמה ארכיהגמונות באופסלה, ונצ־חונה הסופי של הנצרות חובטח; אך עוד מאות שנים החזיקה האלילות מעמד, במיוחד באזורים מרוחקים ונחשלים. בסערת מלחמות־הדת ערך אריק IX (ע״ע) „מסע צלב״ לפינלנד, כבש את דרום־מערבה וסיפחה לממלכתו (אמצע המאה ה 12).

הואיל והנצרות עודדה שחרור עבדים נוצרים, נהיו העבדים באחוזות האצילים לצמיתים, ומבנה החברה דמה, במקצת, למבנה הפאודלי שבאירופה המערבית הקתולית, שש׳ נהיתה לחלק ממנה. נצחון הנצרות הוליד כוח חדש -- הכנסיה, ולה זכויות יתרות, אחוזות נרחבות וארגון מקיף, וכוח זה נהיה יריב לכוח האצולה. במחצית הראשונה של המאה ה 12 עוד הצליחו האצילים, בהנהגת יַדלים (Jarl [מבאן, באנג׳, Earl] = מפקד, מצביא), לעמוד מול תביעות הכתר להעלות מס, למלא שירותים ולהישמע לו; במאה ה 13 התבסס כוח הכתר, בהישענו על הכנסיה שהעמידה לרשותו את כוח־האדם הפקידותי ואת התפיסה של המלוכה. כרחבי הארץ נבנו מצודות מלוכה; נכפתה חובת תשלום מסים על בני־החורין תמורת פטור חלקי משירות צבאי, והוחל בחקיקה כלל־ארצית. בהדרגה התמזגו אצילים בעלי־אחוזות ופקידי־הכתר לאצולת־שירות, פטורה ממסים. ראשי מעמד זה זומנו להתייעצויות, וכך צמחה מועצת־המלך.

התפתחויות אלו קשורות במפעלם של יַרל בירגר ושל בנו, המלך מגנוס I (ע״ע [3]). בירגר היה גיסו של המלך אריק אריקסון,

וב 1248 מונה לירל והביס את האצולה הסוררת. ב 1250 מת אריק, נכרת בית המלוכה הקדום, ויַרל בירגר הבטיח את המלוכה לבנו ולדמר, ולמעשה החזיק הוא בשלטון. במדיניות החוץ חידש את תנופת ההתפשטות בפינלנד, שהיתה סלע־מחלוקת בין השוודים לרוסים: שנים מספר לפני עלות בירגר לשלטון, ב 1240, הביסו הרוסים בהנהגת אלכסנדר (ע"ע) נֶוסקי את השוודים בקרב על הקרח בִּימת פיפוס. כיבוש רוסיה בידי המונגולים סייע לשוודים, ותוך כ 70 שנה, עד 1323, סיפחו את פינלנד כולה וכן את קרליה עד ללנינגרד של ימינו.

לכיבוש פינלנד היו מניעים דתיים — הפצת הנצרות בקרב עובדי־אלילים ומאבק עם הפרוסלווים — אך תרמו לו גם שיקולי כלכלה, עם גידול הסחר בים הבלטי ועליית הערים. יַרל בירגר החל בבניית סטוקהולם, ועודד סוחרים גרמנים, בעיקר מליבק, בירת ההנזה (ע"ע), להתיישב בה. חשובה יותר בסחרה היתה ויסבי (ע"ע) באי גוטלנד, שגם היא היתה חברה בהַנזה.

אחרי מות מגנוס I חזר כוח האצולה והתחזק ע"ח הכתר והכנסיה. מגנוס II (ע"ע [4]) אֶריקסון, שמלך ב 1319—1365, בלם במידת־מה, את גידול כוח האצולה. הוא ביטל את העבדות, וב 1350 פרסם חוק אחיד לארץ, במקום החוקים הנפרדים לכל מחוז ומחוז. ואולם במאבקו עם האצולה נכשל מגנוס II. כשלונו נבע מהתפתחויות שבאו בעקבות „המוות השחור", שפקד בשנים 1349—1950 את סקנדינוויה, דילל את אוכלוסיית ש' ופגע מאד בכלכלתה. האצולה התעצמה. היא הרחיבה את שטחי אחוזותיה ע"ח נחלות איכרים עצמאיים שנספו בדֶבר, הידקה את שליטתה על אריסים, הורידה אותם לדרגת צמיתים, ושעבדה איכרים הפשיים רבים. הכנסות הכתר פחתו מחמת הפגיעה בכלכלה, והמלך ביקש להטיל מסים כבדים על האצולה והכנסיה. בתגובה עשו שני כוחות אלה יד אחת נגד מגנוס II. במאבק זה, שבו התייצבה בריגיטה (ע"ע), הדמות הגדולה ביותר בנצרות בש', נגד המלך, השתלבו גם סכסוכי משפחה בין מגנוס לבניו, וכן גם ולדמר IV (ע"ע [4]) מלך דנמרק. הדנים כבשו את גוטלנד, ומגנוס נוצח והודח.

איחוד קַלְמַר. האצולה המליכה את אחיינו של מגנוס, אלברכט (אלבּרֶקט) ממקלנבּורג, ואולם הוא לא היה עושה דברה, ומלכותו היתה רצופה מאבק עם האצולה. אלברקט נכשל במאבק זה, אחוזות האצולה גדלו מאד ע"ח אדמות הכתר והאיכרים החָפשיים, וכן גדלו זכויות האצילים. משניסה אלברקט להשיב לכתר את סמכויותיו פנו האצילים לעזרת עוצרת דנמרק ונורווגיה, מרגרטה (ע"ע; ושם אילן־יוחסין וקשרי משפחתה עם בית המלוכה בש'). אלברקט נוצח ונשבה (1389). מרגרטה נהיתה לעוצרת כל ממלכות סקנדינוויה, וב 1397 איחדה אותן („איחוד קלמר", ע"ש העיר בש' שבה הוסכם על כך). היא המליכה על האיחוד את אחיינה איריק מפומרניה; למעשה שלטה היא על הממלכה, שהקיפה גם את פינלנד, איסלנד וגרֶנלנד, והיתה, בשעתה, הגדולה שבאירופה. מרגרטה, ואחרי מותה (1412) איריק, השיבו לכתר את סמכותו, והחזירו לו, וכן לאיכרים העצמאיים, את האדמות שהאצולה השתלטה עליהן בימי קודמיהם.

באיחוד קלמר היתה הבכורה לדנמרק, ודנים מונו למשרות רמות בש'. איריק הטיל מסים כבדים, למימון מלחמותיו בערי ההנזה ולכיבוש שלזוויג־הולשטין — מטרות שלא היו מעניינם של השוודים. שיצואם, במיוחד יצוא המכרות, נפגע מחמת המלחמה בהנזה. ב 1434 חולל בעל מכרות, אֶנגֶלבּרֶקטסון, התקוממות, ותומכיה היו בעיקר איכרים עצמאיים. האצולה תמכה במלך ובהישארות ש' ב„איחוד קלמר", שאנגלברקט רצה לפרוש ממנו. המתקוממים השתלטו על הארץ, אנגלבּרקט כפה על מועצת־המלך, מוסד האצולה, להסתלק משבועת־האמונים למלך, וב 1435 זימן „ריקסדג"— פרלמנט, ולמעשה אפיפת־מעמדות; שלא כאסיפות־מעמדות בארצות אחרות היה הריקסדג, שהחל לפעול אז, מורכב מנציגי 4 מעמדות (אצולה, כמורה, עירונים ואיכרים עצמאיים). אנגלבּרקט נבחר לעוצר, אך כעבור שנה נרצח (1436).

לתנועתו של אנגלבּרֶקט היה אופי עממי עם סממנים דמוקרטיים, והיא נחשבת להתעוררות הכרה לאומית שוודית. 80 השנים שאח"כ היו ימי מאבק בין תומכי „איחוד קַלמר" ובין הסידי הפרישה. שתי הקבוצות היו בהנהגת אצילים, ואולם כמעמד וכגוף תמכו האצולה והכמורה ב„איחוד", מתוך שכפיפות למלך זר, היושב בקופנהגן ואינו מרבה להתעניין בנעשה בש', אפשרה להם להחזיק בשלטון למעשה. חסידי הפרישה נהנו מתמיכה עממית מבית ומתמיכת ההנזה, וליבק בראשה, מחוץ.

ב 1448 השתלט על ש' מנהיג מתנגדי „האיחוד", קרל קנוטסון, והכתיר עצמו למלך. מלכותו היתה רצופה מאבק עם הדנים מחוץ ועם חסידי „האיחוד" מבית. ב 1457 נוצח קרל וגלה, וש' חזרה ל„איחוד"; כעבור 7 שנים חזר קרל ומלך עד מותו ב 1470. כריסטין I (ע"ע) מלך דנמרק, שניסה להחזיר את ש' ל„איחוד", הובס ברוקברג בידי סטן סטורה, אחיינו של קרל ויורשו (1471).

כ־50 שנה שלטו סטן סטורה (1471—1503) ויורשיו, סונטה סטורה (1503—1512) וסטן סטורה „הצעיר" (1512—1520). הם לא נקראו מלכים אלא „עוצרים". מאמצי הדנים, שהסתייעו באצולה, להחזיר את ש' ל„איחוד", הצליחו לזמן קצר בלבד, כשהוכר הנס (ע"ע יוהן I) למלך (1497—1501). שלטון העוצרים מבית סטורה הושתת על תמיכת העירונים, האיכרים והכורים, וסימל השתחררות מדנמרק — מזה, ומההנזה השוקעת — מזה: השפעת הגרמנים ירדה, וסטן סטורה „הבכור" ביטל את החוק שקבע, שמחצית החברים במועצות הערים חייבים להיות גרמנים. פריחת ש' השתקפה גם בתחום התרבות. עם חדירת תרבות הרנסנס, וב 1477 הוקמה אוניברסיטה באופסלה, הראשונה בסקנדינוויה.

ב 1520 ניצח כריסטין II (ע"ע) את השוודים, וסטן סטורה „הצעיר" מת מפצעיו בקרב. כריסטַין II החזיר את ש' ל„איחוד", והוציא להורג 82 מתומכי סטורה („מרחץ הדמים של סטוקהולם"; 8.11.1520).

ראשוני בית וָסָה, 1520—1611. כעבור הדשיים פרץ מרד של איכרים וכורים, בהנהגת גוסטו וסה, ובסיועה של ליבק השתלטו המורדים על ש' וגוסטו וסה נבחר לעוצר; ב 1523 הודח כריסטין II ממלכותו בדנמרק, גוסטו וסה נבחר למלך (ע"ע גוסטו I) ו„האיחוד" בא אל קצו: פרדריק I מלך דנמרק הסתלק מהתביעה לכתר ש', ועד 1560 שרר שלום בין שתי המדינות.

סיועה של ליבק למאבק עם דנמרק נקנה תמורת התחייבויות כספיות מעיקות. הצורך בכסף לתשלום התחייבויות אלו היה מהמניעים להחלטת הריקסדג ב 1527, בהמרצת גוסטו I, להנהיג בש' את הלותרניות, ובמקביל — להפקיע רכוש של הכנסיה. המאבק עם הקתוליות החל לפני המרד: כריסטין II לחם בסטן סטורה „הצעיר" כמגן הכנסיה וזכויותיה. הלותרניות התפשטה במהירות בסטוקהולם הבירה לבדה; במקומות אחרים היתה התפשטותה איטית, נתקלה בהתנגדות, ועד אמצע שנות ה 40 פרצו מרידות קתוליות. הנהגת הפולחן בשוודית ותרגום כתבי־הקודש לשוודית תרמו הרבה לצמיחת שוודית תקנית ולהתפתחות הספרות (ע' לעיל, עמ' 545).

גוסטו I חתר למרכוז, נעזר ביועצים ובאנשי־שירות שלא מהאצולה, הפך את המלוכה לתורשתית (1544). הכפיף את האצולה והכנסיה לכתר, ושקד על ארגון מערכת הכספים וקידום החקלאות, הכריה והמסחר. הוא עשה יד אחת עם דנמרק נגד ליבק, שכה סייעה לש' מול הדנים, והמלחמה עמה (1534—1536) מציינת את שקיעת ליבק וקץ שליטתה על כלכלת ש'. גוסטו בנה צי חזק, והקים צבא, מושתת על גיוס.

ואולם גוסטו I הוריש לבנו, אריק XIV (ע"ע [2]; 1560—1568) לא

רק מלוכה חזקה ואוצר מלא, אלא גם דוכסויות שהעניק לשני בניו האחרים, יוהן וקָרל. וכך יכלו אחי אריק לנסות ולתפוס את השלטון מידיו. תולדות ש׳ ב 50 השנים שאה״כ מצוינים בהתפשטות מחוץ ובסכסוכי האחים מבית, וסכסוכים אלה אִפשרו לאצולה, בימי יוהן III (ע״ע; 1568—1592) ובנו סיגיסמונד (ע״ע זיגמונט [3]; 1592—1599), להחזיר לעצמה הרבה מכוחה. בנו השלישי של גוסטו I, קרל IX (1600—1611), עתיד היה להחזיר לכתר את עליונותו, ואולם במותו שוב התעצמה האצולה.

התמוטטות המסדר הטוטוני (ע״ע) חוללה מאבק על השליטה בארצות הבלטיות, בהשתתפות רוסיה, פולניה, דנמרק וש׳. ב„מלחמת ליווניה" (1558—1583) לחמה ש׳ במדינות אלו — תחילה שיתפה פעולה עם רוסיה, אח״כ פנתה נגדה ושיתפה פעולה עם פולניה (ע״ע בלטיות, מדינות, עמ׳ 867/8). ב 1583 הוכרה שליטת ש׳ באסטלנד (אסטוניה, ע״ע, עמ׳ 753). נישואי יוהן, דוכס פינלנד ואחיו של המלך אריק XIV, עם קטרינה בת זיגמונט I מפולניה, קירבוהו לקתוליות, והתחוללה מלחמת־אחים בין אריק ליוהן. אריק הודח ויוהן נהיה למלך (1568—1592); כדי לשמור על מלכותו שיתף את אחיו קרל, הפרוטסטנט האדוק, בשלטון; בנו של יוהן, סיגיסמונד, נהיה תחילה למלך פולניה (1587), אח״כ למלך ש׳ (1592), ובכך קמה „אוניה פרסונלית" בין שתי המדינות. ואולם במאבק ממושך של סיגיסמונד הקתולי עם דודו, קרל הפרוטסטנט, גבר קָרל והיה למלך (1600—1611). עוד עשרות שנים התנהלו מלחמות בין ש׳ לפולניה. וע״ע וסה, ושם אילן־יוחסין.

ש׳ כ מ ע צ מ ה ג ד ו ל ה, 1611 — 1718. בסוף המאה ה 16 גברה מאד הדרישה בשוקי אירופה לברזל ולנחושת שייצאה ש׳, והתרחבות הכלכלה היתה הבסיס לעצמת הארץ במלכות גוסטו II אדולף (ע״ע [2]). השיבות לא פחותה נודעה לכך, שהאצולה השלימה עם תפיסת המדינה הריכוזית; בהנהגתו של גדול מדינאי ש׳, אכסל אוכסנשרנה (ע״ע), הפנתה האצולה את מאמציה לזכות בשליטה בלבדית על משרות השלטון, ולא לחזור ולכונן משטר מעין־פאודלי. האצולה קיבלה את מדיניות הכתר, ובתמורה אישר „מסמך החוקה" את מעמדה של האצולה ואת שליטתה על המינהל. מינהל הארץ אורגן מחדש, בקווים שעתידים היו להפוך את ש׳ למדינה המודרנית הראשונה, ואח״כ שימשו מופת לארצות אחרות (פרוסיה; רוסיה בימי פיוטר I). השלטון שקד על פיתוח הכלכלה, ברוח המרקנטיליזם (ע״ע), ובצד עידוד הכריה דאג לתעשיית הנשק, לבניית צי, למשיכת בעלי מקצוע, יזמים ומשקיעים מחו״ל, וכן למערכת החינוך. נקודת־התורפה של ש׳ היתה במיעוט אוכלוסייתה (לפי האומדן לראשית המאה ה 17, כ $3\frac{1}{4}$ מיליון נפש [לעומת כ 20 מיליון בגרמניה, 16 בצרפת, 10 בספרד, 8 בפולניה—ליטא, $4\frac{1}{2}$ באנגליה]). בסופו של דבר הבשילה חולשת־יסוד זו את מדיניות ההתפשטות של ש׳ במאה ה 17; העובדה שחרף חולשה זו זכתה ש׳ בהשגים כה מרשימים, מצביעה על יעילות ארגונה, כלכלתה, צבאה ומנהיגותה.

התיקונים מבית הונהגו, במידה רבה, בהמרצת המפלה במלחמה בדנמרק ב 1611—1613 והצורך לשלם דמי־ענושים למנצחת. בצד שיפור מערבת הכספים הוקם צבא, מורכב מאיכרים מגויסים, והונהגו שיטות מלחמה חדשניות (ע״ע מלחמה, עמ׳ 607). במהרה ניברו תוצאות התיקונים: המאבק עם פולניה גרר את ש׳ להתערב בנעשה ברוסיה ב„ימי המהומות" שם (ע״ע רוסיה, עמ׳ 872/3). ב 1617 מסרה רוסיה לש׳ את קרליה ואת אינגריה (האיזור שליד לנינגרד של היום), ובכך נחסם הים הבלטי בפני הרוסים; במלחמה בפולניה בבשו השוודים את ליווניה (1621) וזמן־מה שלטו על בל חופי הים הבלטי מגדנסק (דנציג) צפונה; ב 1629 הכירה פולניה בשלטון ש׳ בליווניה, ומסרה לה 4 עדי־נמל בפרוסיה.

ההסכם עם פולניה הושג בתיווך צרפת, אויבת ההבסבורגים, ואפשר לגוסטו אדולף להפנות את בוחותיו נגדם. התערבותו במל-



המלך גוסטו אדולף ניפל בקרב ליצן (6.11.1632)

חמת שלושים השנה (ע״ע, עמ׳ 718/9) הצילה את הפרוטסטנטים בגרמניה. נצחונו הגדול ביותר היה בקרב בריטנפלד (1631), ובעקבותיו כבש את הפלטינט וחלק מבוריה; בקרב ליצן (1632) ניצחו השוודים, אך גוסטו אדולף נהרג. ש׳ המשיכה במלחמה, במימון צרפת, ומצביאיה, בנר, טורסטנסון וקרל גוסטו ורנגל (ע׳ ערכיהם), הרבו שוד והרס בגרמניה; צבא ש׳, שסבל אבידות כה רבות, חדל, למעשה, להיות צבא לאומי, מורכב משוודים, ורובו היה מורכב משכירי־חרב זרים. בשלום וסטפליה (ע״ע) זכתה ש׳ בפומרניה המערבית, בוויסמאר שלחוף הים הבלטי, ובהגמוניות ברֵמן ווֶרדֶן, ובתוקף בך קיבלה נציגות בריכסטאג של גרמניה; מלבד זה קיבלה תשלומי כסף גדולים. — במהלך מלחמת 30 השנה, לחמה ש׳ בדנמרק (1643—1645), כבשה את יֶמטלנד והרידלֶן מנורווגיה (שהיתה מאוחדת עם דנמרק), את הלנד ואת האיים גוטלנד ואֶזֶל.

השלום עם דנמרק ב 1645 ושלום וסטפליה ב 1648 הושגו, במידת מה, בלחצה של המלכה כריסטינה (ע״ע; 1632—1654), בתו של גוסטו אדולף. בקטינותה שלטה מועצת־עוצרים בראשות אכסל אוכסנשרנה; משהגיעה כריסטינה לפרקה, ב 1644, חתרה לשלום. ב 1654 התפטרה ממלכותה, עברה לקתוליות והתיישבה ברומא. יורשה, בן־דודה קרל X גוסטו (ע״ע; 1654—1660), לָחם בכל שכנותיה של ש׳: ב 1655 פלש לפולניה, כבש את ורשה וקרקוב, וחלק מהאצולה שם הכיר במלכותו; ואולם אכזריות השוודים עוררה התנגדות עממית, בעלת צביון דתי־קתולי, והמערכה בפולניה הסתבכה במלחמות עם מדינות אחרות — רוסיה וברנדנבורג (שעברה מצד אל צד), אך קרל X הדפס. ב 1657 הצטרפה דנמרק למערכה נגדו. קרל יצא מפולניה, פלש ליילן (יוטלנד) ובחורף 1658 העביר את צבאו דרך הים הקפוא — דבר נדיר ביותר — לשלאן (זלנד), ואיים על קופנהגן. מסע זה, מהנועזים בהיסטוריה, אילץ את הדנים לוותר על כל שטחיהם שממזרח למצרי סקַגרַק וקטגט, וכעיקר על סקונה, וכן על שטחים נרחבים בנורווגיה, ובהם איזור טרונהם (Trondheim). כעבור חדשים מספר חידש קרל את המלחמה בדנמרק, במטרה להשלים את כיבושה ואת איחוד סקנדינוויה בהנהגת ש׳, ושנתיים צר על קופנהגן; בסיוע הולנד נבלמו השוודים, ומותו של קרל סיים את המלחמה. בשלום קופנהגן (1660) נקבעו הגבולות הנוכחיים בין דנמרק ונורווגיה ובין ש׳. אותה שנה עשתה ש׳ שלום גם עם פולניה, וב1661 — עם רוסיה; במהלך המלחמות הללו בבשו ההולנדים את „ש׳ החדשה" שבאמריקה, היא דלוֹר (ע״ע, עמ׳ 637).

ש׳ הגיעה לשיא התפשטותה, אך לא הגשימה את מטרתה — שליטה מוחלטת ביס־הבלטי (Dominium Maris Baltici). בימי העוצרות שאחרי מות קרל X, שנמשכה גם אחרי שקרל XI (ע״ע; 1661—1697) הגיע לפרקו, הסתבכה ש׳ במלחמות ומעמדה התערער. נצחון פעוט של ברנדנבורג (פרוסיה שלעתיד) על השוודים בקרב פרבלין (Fehrbellin; 1675) ניפץ את אגדת הצבא השוודי הבלתי־מנוצח, והולנד, הקיסר ההבסבורגי ודנמרק הצטרפו למערכה נגד

ש׳. הדנים פלשו לסקונה, ורק במערכה ממושכת נהדפו משם (1675—1679). עוד זמן רב המשיכו תושבי סקונה, שראו עצמם דנים, במלחמת גרילה נגד השוודים. התנגדותם דוכאה באכזריות, ואח"כ הונהגה שם מדיניות טימוע לאומי — מהמוצלחות בתולדות אירופה — עד שהסקונים הזדהו כליל עם ש׳. לואי XIV, מלך צרפת, השיג שלום מבלי שש׳ איבדה שטחים — אך מבלי להימלך בשוודים.

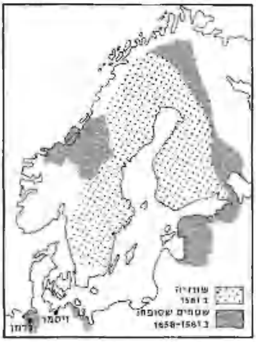
ועדת־חקירה שמונתה אחרי המלחמה הוקיעה עוצרים, מהאצולה הרמה, כאחראים לכשלונות במלחמה ולירידת מעמדה של ש׳ בדיוני השלום. הוועדה הוקמה עקב ביקורת ציבורית בקרב כל המעמדות, ובהם האצולה הנמוכה, על האצולה הרמה, וזאת כתוצאה ממתיחות חברתית חמורה ביותר שפשטה בש׳ מאז מלחמות גוסטו אדולף. מלחמות אלו החלישו את הכתר וחיזקו את האצולה, אף שנמשך שיתוף־הפעולה ביניהם: תמורת שירותיהם הצבאיים קיבלו בני האצולה הרמה אדמות, עד שבאמצע המאה ה17 היו כ ⅔ מהאדמות המעובדות בש׳־פינלנד בידי אצילים; הואיל והם היו פטורים ממס, נפגעה הכנסת האוצר וגבר עול המסים על שאר התושבים. חסרון־כיס גרר את ש׳ לתלות כספית בלואי XIV, כמעט בתנאים של שכיר־חרב, והסתבכותה של ש׳ במלחמה בברנדנבורג — ובעקבותיה בדנמרק ובבעלות־בריתה — נבעה מחמת שיקולי צרפת ולא מאינטרסים של ש׳. התמרמרות בני כל המעמדות האחרים על האצולה אפשרה לקרל XI, בעקבות דו"ח ועדת החקירה על המלחמה הכושלת, להגשים חוק ישן בדבר החזרת אדמות לכתר, וב 1680 היו ⅓ האדמות בידיו, ⅓ בידי האצולה ו ⅓ בידי איכרים עצמאיים. ההכנסות מאדמותיו אפשרו לכתר אי־תלות כספית ב„ריקסדאג" ובמסים שבסמכותו לאשר. הדבר סייע לקרל XI להנהיג משטר אבסולוטי: בתמיכת ה„ריקסדאג" נשללו סמכויות „מועצת המלך", מוסד האצולה הרמה, ואח"ב ויתר ה„ריקסדאג", אחת לאחת, על סמכויותיו הוא. קרל ארגן מחדש את הצבא, והנהיג מכסת מגויסים וחובת ציוּדם בכל איזור ואיזור. שיטה זו היתה מופת לפרוסיה, ונהגה בש׳ עד תחילת המאה ה20.

ימי מלכותו של יורשו, קרל XII ‏(1697—1718), היו רצופים מלחמה בשכני ש׳ — רוסיה, דנמרק, פולניה וכן סכסוניה, ששליטה היה מלך פולניה. ב„מלחמת הצפון הגדולה" (1699—1721) התגלתה יכלתם הצבאית של השוודים במלוא עוזה — ובה נשברה ש׳. אחרי נצחונות על הדנים (ב 1699), על הרוסים (בנרוה, 1700), ועל הפולנים־הסכסונים (ב 1702/3 וב 1706) פלשו השוודים לרוסיה, ושם הובסו בשיטות "האדמה החרוכה" ובקרב פולטוה (1709). וע"ע קרל XII.

בשנים 1709—1714 ישב קרל XII בתורכיה, ואעפ"כ שלט משם על ממלכתו — דבר שהעיד על יציבות המשטר, במבחן העליון של מלחמה־מקיזת־דם, מול קואליציה שאליה הצטרפו גם פרוסיה



נשיאת גופת קרל XII (ע"ע) מפרדריקסטן (דרום נורווגיה), 1718





למעלה: התפשטות שוודיה במאות ה16—ה17;
למטה: אבדן שטחים במאות ה18—ה19

והנובר־אנגליה. מותו המקרי של קרל XII, המצביא המהולל והמוזר, ליד מבצר פעוט בנורווגיה, בישר את קץ גדולתה של ש׳ ואת קץ המשטר האבסולוטי גם יחד.

המאה ה18. בשלום ניסטד (Nystad) ויתרה ש׳ לטובת רוסיה על ליווניה, אסטוניה, אינגריה, חלק מקרליה ואיים בים הבלטי. היא גם איבדה שטחים רבים בגרמניה (הולשטיין־גוטורפ, חלק מפומרניה, וברמן ודדן), וירדה לדרגת מדינה ממדרגה שניה. השינוי במשטר הפנימי התאפשר מחמת המאבק על הכתר, משמת קרל XII מבלי שהשאיר צאצאים. „הריקסדאג" הכריע לטובת אחותו, אולריקה אלאונורה, רק אחרי שהבטיחה לשמור על חוקה שיאשר גוף זה. החוקה (regeringsform) הנהיגה משטר פרלמנטרי וקיצצה מאד את סמכויות הכתר וכן את סמכויות „מועצת המלך".

השנים 1718—1722, שבהן נהג המשטר הפרלמנטרי, קרויות „תור החירות" (frihetstiden). ההערכות על „תור החירות" מנוגדות מאד — יש הרואים בו מעין הקדמה לדמוקרטיה של המאות ה 19—20, ויש הרואים בו ימי ירידה והידרדרות מבית ומחוץ. ההערכה ששררה בקרב שכנות ש׳ בעיצומו של „תור החירות" היתה, שהמשטר החדש מחליש את ש׳, ולפיכך עשו רוסיה ודנמרק חוזה ובו התחייבו להגן על חוקת ש׳. מדינות רבות נהגו לשחד, כמעט בגלוי, את צירי „הריקסדאג", ואולם תכופות התאזן השוחד מכיוונים שונים, והולשתה של ש׳ ממילא הקטינה את יכלתה לפעול. בריקסדאג נאבקו שתי מפלגות, „הקובעים" (Hattar) — ע"ש קובע־המלחמה של החיילים — שהעלו על נס את ימי תהילתה הצבאית של ש׳ ודגלו במלחמת נקם ברוסים, ו„הכיפות" — קיצור של „כיפות שינה" (Mossorna) — ביטוי־הגנאי של "הקובעים" ליריביהם אוהבי השלווה. בשנים 1741—1743 סיבכו „הקובעים" את ש׳ במלחמה ברוסים, ובסופה סיפחה רוסיה עוד שטח מפינלנד; ב 1757 סיבכו „הקובעים" את ש׳ במלחמת שבע השנים נגד פרוסיה, ושוב נחלו השוודים מפלות ורק מאמץ דיפלומטי מנע אבדן שטחים בפומרניה. בבחירות אחרי המלחמה נוצחו „הקובעים" בבחירות.

מדיניות המרקנטיליזם של השלטון סייעה לפיתוח התעשיה, בסובסידיות ובמכסי־מגן. צי הסוחר גדל, ותנובת החקלאות עלתה מאד; אעפ"כ ייבאה ש׳ דגנים, לפי שהאיכרים השתמשו בחלק ניכר מתבואתם לזיקוק אלכוהול ביתי, ולשווא לחם השלטון ברעה

חברתית וכלכלית זו. ההתפתחות העיקרית בחברה היתה בחקלאות — העברת הבעלות על רוב האדמות לידי האיכרים, ובערים — גידול הבורגנות ועליית כוחה על חשבון האצולה. „תור החירות" צוין גם בהשגים בתחומי המדע והתרבות, כאותם, הקשורים בשמו־תיהם של לינה, צלסיוס ובלמן (ע' ערכיהם). במחצית הראשונה של המאה פשט מאד הפיאטיזם (ע"ע). ואח"כ ניכרה השפעת „ההשכלה"; את מגמות המדע, הפילוסופיה והדת, ניסה למזג סודנבורג (ע"ע).

ב 1772 חולל המלך, גוסטו III (ע"ע; 1771—1792) הפיכה, צמצם את סמכויות הריקסדאג, ביטל את סמכויות „מועצת המלך" וכונן אבסולוטיזם נאור. נוכח התנגדות האצולה זימן גוסטו ב 1787 את „הריקסדאג", וגוף זה ביטל כמעט את כל הזכויות היתרות של האצולה, ובהן מונופולין על משרות מסוימות ומעמד מיוחד לאדמות שברשותה. בתחום הכלכלה נטה גוסטו III למדיניות שהציעו הפיסיו־קרטים (ע"ע). הוא טיפח את התרבות והאמנות, יסד תאטרון לאומי, אופרה ואקדמיה (זו הממונה כיום על מתן פרס־נובל לספרות; האקדמיה למדעים נוסדה 50 שנה לפניה). גוסטו עצמו הצטיין כסופר ומחזאי, וכפטרון לסופרים ולאמנים נקרא שמו על הפעי־לות התרבותית בימיו („התקופה הגוסטוית"). במדיניות החוץ לחם גוסטו III ברוסים (1788—1790) בנסיון להחזיר שטחים שנלקחו מפינלנד, אך חרף נצחון צי ש' נסתיימה המלחמה בלי שינויי גבול. אויביו מהאצולה רצחוהו בנשף־מסכות. ר' תמ' בפרק על האמנות.

עד 1805 היתה ש' ניטראלית במלחמות המהפכה הצרפתית ונפוליון, ואותן שנים שגשגה מאד ספנותה — תוך חיכוכים עם האנגלים, שרגזו על שאניות ש' סוחרות עם צרפת. בשנים 1805—1807 השתתפה ש' בקואליציה השלישית נגד צרפת וניגפה; בהסכם טיל־זיט בין צרפת לרוסיה קיבלו הרוסים יד חפשית נגד ש', ובמלחמת 1808—1809 כבשו ממנה את פינלנד. דנמרק הצטרפה למלחמה בשוודים, וההתמרמרות בצבא גרמה מהפכה (מארס 1809): המלך, גוסטו IV (ע"ע; 1792—1809) הודח, דודו מונה לעוצר ואח"ב נבחר למלך (ע"ע קרל XIII; 1809—1818), ו„הריקסדאג" אישר חוקה חדשה, מושתתת על חלוקת סמכויות בין המלך ושריו, נבחרי העם והרשות השיפוטית.

ש' עשתה שלום עם אויביה, וויתרה על פינלנד — „מחיר השלום הממושך מ 1814 עד היום", כדברי היסטוריון שודי (ס. קרלסון). היא השתלבה במערכת המדינית של נפוליון, וכיוון שקרל XIII היה חשוך־בנים בחר „הריקסדאג" במרשל הצרפתי ברנדוט ליורש. הלה הסב את שמו לקרל יוהן, ניהל את מדיניות ש', וב 1818 עלה למלוכה (ע"ע קרל XIV; 1813—1844).

בעקבות תבוסת נפוליון ברוסיה פנה ברנדוט־קרל נגד אדונו הקודם, והצטרף לקואליציה האחרונה נגד צרפת (1812); אגב כך ניצל את ההזדמנות למלחמה בדנמרק, שנשארה נאמנה בבריתה עם נפוליון, ואילצה לוותר על נורווגיה לטובת ש' (ינואר 1814). הנורווגים התנגדו להסגרתם לידי השוודים, בחרו לעצמם מלך וחוקקו חוקה משלהם; בתגובה פלשו השוודים לנורווגיה, המלך הנבחר של נורווגיה התפטר, והוסכם שהארץ תאוחד עם ש' באיחוד אישי („אוניה פרסונלית") אך תשמור על חוקתה ועל עצמאותה בענייני פנים.

ה ש ל ו ם ה ג ד ו ל. הפלישה לנורווגיה ביולי 1814 היתה הפעולה האחרונה של צבא ש', ומאז נהגתה הארץ משלום — השלום הממושך ביותר שידעה מדינה כלשהי. תולדות ש' מאז הן, בעיקרן, בתחום הפנים, ומציינים אותן התיעוש והעיור, כינון דמוקרטיה וצמיחת משטר־רווחה וחברת־שפע.

במאה ה 19 גדלה האוכלוסיה ביותר מכפליים, מ 2.35 מיליונים ב 1800 ל 5.14 מיליונים ב 1900, וזאת חרף הגירה רבת־ממדים (בשנים 1840—1900 850,000 מהגרים שלא חזרו למולדתם). המחסור



קרל XIV ברנדוט, מלך שודיה;
צייר: פרידריק וסטין (1782—1862)

בקרקע עקב ריבוי ה־אוכלוסיה גרם, בצד פליטת מהגרים לחו"ל (בעיקר לאה"ב), פרולי־טריזציה של האיכרים, הגירה לערים, וכן הכ־שרת אדמות שלא עוב־דו לפני־כן. ב 1827 נחקק חוק שאפשר ריכוז אד־מות שהיו לפני־כן מפו־צלות, וכתוצאה מכך נהיתה החווה, במקום הכפר, ליחידה החב־רתית הבסיסית בחק־לאות בש'. מודרניזציה של החקלאות והנהגת גידולים וזנים חדשים הגדילות במאד התנובה.

בהדרגה ירד משקלה ה י ח ס י של החקלאות. ב 1850 עסקו בה 80% מכוח העבודה; ב 1910 ירד שיעורם ל 50%. באותן שנים גדל שיעור האוכלוסיה העירונית מ 10% ל 25%. ההכנסה הלאומית גדלה באותו פרק־זמן ב 400%, בעוד שהמחירים עלו ב 25% בלבד, וכך התאפשרו גידול בצריכה והצבר הון: עד 1914 ייבאה ש' הון מחו"ל, בעיקר מבריטניה וצרפת, ומימונו היה חיוני לתיעושה; מ 1914 היתה ש' למשקיעת הון בחו"ל.

במקביל להתפתחויות אלו הונהגו תיקונים בחברה ובשלטון. תחילתם בנצחון הליברלים בבחירות ב 1840/1. כך הונהג חינוך יסודי חובה (1842), חופש עתונות, חופש דת (1860), תוקן השלטון המקומי ועוד. התיקון המרכזי בכיוון לדמוקרטיה היה במבנה הפרלמנט ובזכות הבחירה (1865/6): נקבע ש„הריקסדאג" לא יהיה מורכב מ 4 מ ע מ ד ו ת („שדרות"), אלא משני ב ת י ם, שווים בסמכויותיהם; הבית התחתון ייבחר בבחירות ישירות, והעליון בבחירות עקיפות, בידי מועצות מיוחדות, שתיבחרנה עפ"י קריטריונים כספיים (מספר קולות גדול למשלמי מסים גבוהים). זכות הבחירה לבית התחתון היתה מוגבלת לפי קריטריון כספי, ורק כ 5%—6% מכלל הגברים היו בעלי זכות בחירה.

הליברלים, וכן המפלגה הסוציאלדמוקרטית שנוסדה ב 1889, דרשו להרחיב את זכות הבחירה. ההרחבה היתה הדרגתית, עד שב 1909 ניתנה זכות בחירה כללית לגברים לבית־התחתון. בעקבות כך ניצחו הליברלים בבחירות, וכן התחזקו מאד הסוציאלדמוקרטים בהנהגת ברנטינג (ע"ע).

מדיניות החוץ של קרל XIV־ברנדוט דגלה בהבנה עם רוסיה ועם בריטניה. בנו, אוסקר I (ע"ע; 1844—1857) עשה הסכם עם בריטניה וצרפת (1855) כדי להצטרף אליהן במלחמתן ברוסיה בעת מלחמת קרים; המלחמה הסתיימה לפני הצטרפות ש', ולפיכך לא קיבלה חזרה את פינלנד ואיי אולנד, אך בשלום פרים הובטח פירוז האיים. „הסקנדינוויזם" שרווה בש' באמצע המאה כמעט שהביא לידי השתתפותה במלחמת הדנים נגד פרוסיה ואוסטריה ב 1864; הימנעותה של ש' מלהיכנס למלחמה זו, ממש ברגע האחרון, חשפה את כשלון „הסקנדינוויזם"; דבר זה תרם להגברת שאיפות הנורווגים להתנתקות מש'. וב 1905 הגשימוה (ע"ע נורוגיה, עמ' 997); ש' הגיבה באיפוק מופתי, הסתפקה בפירוז הגבול עם נורווגיה והכירה בעצמאותה, ובכך נסללה הדרך ליחסים ידידותיים בין שתי המדינות.

במלה"ע I נפגעה מאד ש', שקשרי הסחר העיקריים שלה היו עם גרמניה — מזה, ועם בריטניה — מזה. ש' הניטרלית עמדה על זכותה להמשיך ולסחור עם גרמניה, ששלטה בים הבלטי, ולפיכך החילו הבריטים, ששלטו בים הצפוני, את ההסגר שלהם גם על ש'. נוכח מצב החירום אפשרו המפלגות לממשלת המיעוט השמרנית, בראשות הילמר המרשלד (ע"ע), לפעול ולהנהיג קיצוב במזון; ואולם ב 1917, כשהחלה לוחמת הצוללות הבלתי־מרוסנת, החמיר המחסור במזון והמרשלד התפטר. בבהירות באותה שנה ניצחו הליברלים והסוציאלדמוקרטים והקימו ממשלת קואליציה — הראשונה שבה השתתפו הסוציאלדמוקרטים. האהדה ל„הסכמה" גדלה בעקבות המהפכה ברוסיה, וש' הסכימה לצמצם את סחרה עם גרמניה ולהעמיד חלק מצי הסוחר שלה לרשות „ההסכמה"; בתמורה בוטל ההסגר עליה.

בשנים 1918—1920 העניקה ממשלת הקואליציה זכות בחירה לנשים וביטלה את השיטה שלפיה היה למשלמי מסים גבוהים מספר קולות רב. בכך הושלם תהליך הדמוקרטיזציה של המשטר. אחרי המלחמה נהנתה ש' מפריחת כלכלתה. תרומת־מה לפריחה זו באה מצמצום הוצאות ההגנה, בעקבות מפלתן של שתי המעצמות השכנות, גרמניה ורוסיה. הרגשת הבטחה גדלה משזכו פינלנד, המדינות הבלטיות ופולניה, בעצמאות. דווקא עם פינלנד נתגלע סכסוך, משתבעו תושבי איי אולנד (ע"ע) להסתפח לש'; הסכסוך הובא להכרעת חבר־הלאומים, ומשפסק גוף זה לטובת פינלנד (1921) קיבלה ש' את הדין.

השפל בכלכלה שהחל ב1929 באה"ב פגע קשה בש', וגרם אבטלה רבת־ממדים, ירידה בשכר וסכסוכי עבודה חמורים. בעקבות הבחירות ב 1932 קמה ממשלה בראשות הסוציאלדמוקרט פ. א. הנסון (ע"ע). בהנהגת הנסון (1932—1946) ויורשיו, טאגה ארלנדר (1946—1969) ואולוף פלמה (1969—1976) שלטו הסוציאלדמוקרטים, לבדם או בקואליציה עם מפלגות אחרות, 44 שנים רצופות — זמן שיא במשטר דמוקרטי; יציבות שלטונית זו אפשרה להנהיג תיקונים מקיפים במדינה ולהעמיקם.

הסוציאלדמוקרטים לחמו באבטלה בשיטות שעליהן המליץ קינז (ע"ע), ושמבשרן הראשון היה השוודי ויקסל (ע"ע): הורדת שער הריבית והזרמת כסף לשוק ע"י עבודות ציבור יזומות. שיטה זו הצליחה בש' יותר מבארצות אחרות שהלכו באותה דרך, ותוך 6 שנים נעלמה האבטלה כמעט כליל. הקיצוב וארגון משאבי הארץ, שהונהגו בהסכמת הימין בעת מלה"ע II מחמת מצב החירום, היו היסוד למשק מתוכנן, שהממשלה מווסתת אותו עפ"י שיקולי חברה וכלכלה גם יחד. בצד דברים אלה הוקמו שירותי רווחה מקיפים — בתחומי השיכון, הבריאות, ביטוח מחלה, זקנה, אבטלה ועוד — במסגרת תכנית „האומה — בית" (folkhemmet). כלו', המדינה התחייבה לתת לפרט את השירותים והביטוחים שבעבר היה הבית מספקם. בהקפם של שירותי הרווחה וביעילותם נהיתה ש' למופת לעולם כולו, והשניה — וכשלונותיה — נחשבות תכופות אבן־בוחן למידה שבה עשויה ההברה לעזור לפרט. העוני נעלם כמעט כליל, הושגה מידה רבה של שוויונות, והמתחים בחברה הצטמצמו. מדיניות זו הצריכה מיסוי גבוה (הגבוה שבעולם), אך היא לא היתה כרוכה בהלאמות, והארץ נהנתה מפריחת הכלכלה.

במלה"ע II היתה ש' ניטרלית, ואולם בעת פלישת בריה"מ לפינלנד (1939/40) התנדבו שוודים רבים ללחום בפולשים. אחרי כיבוש נורווגיה בידי גרמניה נאלצה ש' להתיר מעבר צבא גרמני בתחומה, ברכבות סגורות, מנורווגיה לפינלנד. בעת המלחמה היתה ש' מקלט לפליטים רבים, בהם יהודי דנמרק (ר' להלן, יהודים, עמ' 563), והצלב האדום השוודי ואישים שוודים הצטיינו בעזרתם לנפגעי המלחמה (ע"ע ולנברג; פ. ברנדוט).

אחרי מלה"ע II נמנעה ש' מלהצטרף למסגרות שהקים המערב, ובעיקר לארגון הברית הצפון־אטלנטית, ושמרה על ניטרליות במאבק המזרח עם המערב. מדיניות זו נבעה בעיקר משאיפתה להבטיח את עצמאות פינלנד, בהבהירה שאם תפגע בריה"מ בעצמאות פינלנד תצטרף היא למערב. לשמירת ניטרליותה הקדישה ש' מאמצים רבים לפיתוח צבאה ולמערכת הגנתה. מחמת ניטרליותה לא הצטרפה ש' גם לקהיליה האירופית, שמסגרתה איננה כלכלית בלבד. ב 1953 השתתפה בהקמת „המועצה הנורדית", עם נורווגיה, דנמרק, פינלנד ואיסלנד — מסגרת המחייבת התייעצויות בלבד. ב 1960 הצטרפה ל„איזור הסחר החפשי", שמסגרתו היתה כלכלית בלבד, והיתה חברה בו 10 שנים, עד להתפוררותו.

ש' היתה פעילה באו"ם ושוודים התבלטו בין אישיו (בהם מזכיר האו"ם, ד. המרשלד, והמתווך בא"י, פ. ברנדוט [ע' ערכיהם]). היא העמידה חיילים לכוחות האו"ם ולמשקיפיו בכמה מקומות, בהם בין ישראל לשכניה. השופט אמיל סנדסטרם היה יו"ר הוועדה המיוחדת של האו"ם שהמליצה להקים מדינה יהודית (ע"ע, עמ' 566), וש' הצביעה בעצרת האו"ם בעד הצעה זו. רצח ברנדוט עיכב לשנתיים קשירת יחסים דיפלומטיים עם ישראל. אח"כ נהיו היחסים ידידותיים, וב 1962 ביקר בישראל ר"מ ש' טאגה ארלנדר. בימי יורשו, אולוף פלמה, הצטננו במקצת היחסים.

בש' צמחה חברה מיוחדת במינה, פרי השלום הממושך ביותר שידעה חברה כלשהי, ותוצאת השפע, הרווחה והעדר מתחי חברה חריפים. תרמו לה גם ההומוגניות הרבה של התושבים, שאפשרה מידה גבוהה של הסכמיות בתחומים שבהם אין די בחוק כשלעצמו (שוויון חברתי של האשה, מתירנות מינית ועוד). דווקא השגיה הגדולים האירו בזרקורים את פינותיה האפלות — תופעות בגון האלכוהוליזם, הפרעות נפש, שיעור גבוה של התאבדויות, הרגשת ניכור, התפוררות מסגרת המשפחה ועוד. פשטה הדעה, כאילו דווקא העדר בעיות־כלל מעיקות החריף את בעיות הפרט, והוליד — באין אתגר — שממון. בחיפוש אחר הרפתקה, בחברה הסוככת ומגינה על בניה, ובכמיהה לתוכן, פשטו תופעות של התמכרות לסמים והזדהות עם קיצונים למיניהם (לאו דווקא שוודים).

שלטונם הממושך של הסוציאלדמוקרטים עורר ביקורת על הביורוקרטיה, הפטרנליזם, המיסוי הגבוה, וכן על הצפת ש' בזרים, „פועלים אורחים", שנהנו מרווחתה. באמצע שנות ה 70 הצמיחה האיבה לזרים תנועה של „ש' לשוודים". תכניתו של אולוף פלמה להעביר בהדרגה את ניהול המפעלים לידי האיגודים המקצועיים עוררה התנגדות רבה, ובבחירות בספטמבר 1976 נוצחו הסוציאלדמוקרטים וקמה ממשלת קואליציה ימנית בראשות תורביורן פלדין (Thorbjorn Falldin) ממפלגת המרכז.

E. F. Heckscher, *An Economic History of S.*, 1954; S. Oakley, *A Short History of S.*, 1966; I. Andersson, *History of S.*, 1975²; F. D. Scott, *S.: The Nations History*, 1977.

מ. מס. – א. המ.

יהודים. עד המאה ה 17 לא ישבו יהודים בש'. במאה ה 17 ישבו בה ארעית בלבד, ואותם שביקשו להשתקע בה נדרשו להתנצר. לקרל XII (1697—1718) היו שלמים יהודים בצבאו, ובשבתו בתורכיה הסתייע גם באנשי־כספים יהודים. בשובו לש' נלוו אליו כמה מהם, ולהם ולמשפחותיהם ניתנה רשות־ישיבה ל 10 שנים. בהשפעתם הותר ליהודים רשמית, ב 1718, להשתקע בש', אך ישיבתם הוגבלה לערי־השדה. ב 1774 הגיע לסטוקהולם אהרן איזק (ע"ע), גלף־תותמות ממקלנבורג; הוא קיבל מגוסטו III התר מיוחד לשבת בבירה, עם אחיו, שותפו ובני משפחותיהם — כדי לקיים „מניין" — והוא מייסד הקהילה היהודית בש'. ב 1776 נחנך בית־קברות. ב 1779 הותר ליהודים להתיישב בסטוקהולם, גטבורג ונורצ'פין (Norrkoping). ב 1782 פורסמה „תקנת היהודים", המסדירה את זכויותיהם וחובותיהם: הותרה ישיבתם רק באותן 3 ערים; הם הורשו לעסוק במלאכה

ובמסחר באותם מקצועות שהעוסקים בהם לא היו מאוגדים בגילדות; ניתנו להם חופש־פולחן ואוטונומיה בתחומי המעמד האישי והסעד, אך נאסר עליהם לבחור, להיבחר ולכהן במשרות הממשלה. כל יהודי חויב לשלם בעד כתב־קיום — תנאי לישיבתו בש׳. השלטונות ביקשו למשוך מתיישבים יהודים בעלי־רכוש, וחרף מורת־רוח מסוימת בערי מושבם פרשה הביורוקרטיה הנאורה את חסותה עליהם.

ב 1838 ביטל קרל XIV את מרבית ההגבלות, במטרה לשלב את היהודים במדינה, בהברה ובכלכלה, וממניעים דומים ביטל גם את האוטונומיה הרחבה שהקהילות נהנו ממנה. הדבר עורר התנגדות נרחבת באוכלוסיה, למרות מספרם הקטן של היהודים אז (900 נפש בלבד). והשלטונות נאלצו להחזיר מספר הגבלות ולהגביל שוב את תחום־מושבם של היהודים לסטוקהולם, גטבורג, נורצ׳פין וקרלס־קרונה. ואולם, ב 1853 בוטלו הגבלות אלו, ושאר ההגבלות — בהן האיסור על רכישת מקרקעין באזורים כפריים והאיסור על נישואין עם נוצרים — בוטלו במרוצת הזמן. ב 1865 ניתנה ליהודים זכות לבחור לפרלמנט, וב 1870 — להיבחר. רק ב 1951 הוסרה ההגבלה האחרונה על יהודים — שלילת זכותם להיות שרים.

בהנהגתם של קרל היינמן (1868—1937), רבה של גטבורג, וגוטליב קליין (1882—1944), רבה של סטוקהולם, גברה בש׳ השפעת תנועת הרפורמה הגרמנית. רוב המשפחות היהודיות הראשונות בש׳ התבוללו ונעלמו. בראשית המאה ה 20, עם בואם של מהגרים ממזרח־אירופה, הורגשה תחיה בחיי הדת והחברה בקרב יהודי ש׳. הרב הראשי, מ. אהרנפריז (ע״ע), היה מעוזריו של הרצל, אך אח״כ פנה לו עורף. ההיסטוריון ה. ולנטין (ע״ע) ריכז את התנועה הציונית בש׳ ושקד על חקר תוה״י במדינה.

ב 1880 היה מספר יהודי ש׳ 3,000 נפש, וב 1930 — 6,650 אזרחים ועוד 1,400 זרים. בשנות ה 30 הגיעו לש׳ כ 3,000 יהודים, שנמלטו מפני הנאצים בגרמניה, אוסטריה וצ׳כוסלובקיה. ואולם, ממשלת ש׳ השתדלה לצמצם את ממדי כניסתם של פליטים יהודים, מחשש שבואם יחמיר את בעיית האבטלה — שממנה סבלה ש׳ — ויגביר את האנטישמיות. בקרב המעמד העליון וחוגי העסקים בש׳ היתה אהדה מסרתית לגרמניה, ונצחונות היטלר הגבירו את האנטישמיות. ב 1938, משגברה הסכנה ליהודי גרמניה, פתחו יהודי ש׳ וגופים הומניטריים במסע לרכך את העמדה הנוקשה של השלטונות לגבי כניסת פליטים יהודים; ברם, מסע זה החטיא את מטרתו, ובתגובה לו באו התפרצויות קולניות נגד „פלישת היהודים". בלחץ דעת־הקהל עוד הוחמרו ההגבלות על כניסת פליטים, ובוטלה הזכות לשהיה ארעית בלי אשרה.

בהדרגה חל שינוי בדעת־הקהל — תחילה בעקבות פרעות „ליל הבדולח" (9.11.1938) ביהודי גרמניה (ע״ע, עמ׳ 520), ואח״כ, בעקבות כיבושה של נורווגיה במלה״ע II, משהחלו הרדיפות אחר יהודי ארץ זו (נובמבר 1942). כ 900 מיהודי נורווגיה שנמלטו מצאו מקלט בש׳, שסבלה אז לא מאבטלה אלא ממחסור בכוח־אדם. באוקטובר 1943 מצאו 6,000 יהודי דנמרק מקלט בש׳. על פעולת המילוט — ע״ע דנמרק, עמ׳ 905. ב 1944 באו לש׳ 250 פליטים מפינלנד. הפעילות ההומניטרית הלכה וגברה במשך המלחמה, ובמיוחד התבלטו במאמציהם ולנברג (ע״ע) בהונגריה וברנדוט (ע״ע) במחנות־ההשמדה עצמם. בסה״כ מצאו מקלט בש׳ כ 20,000 פליטים, ויהודי ש׳ נחלצו לעזרתם. בתום המלחמה היגרו מש׳ כ 8,000 מהפליטים (כמעט כל יהודי דנמרק חזרו לארצם). בעקבות המהפכה בהונגריה ב 1956 הגיעו לש׳ 550 פליטים יהודים, ובעקבות גל האנטישמיות בפולניה לאחר מלחמת ששת הימים הגיעו לש׳ 3,000 יהודים משם.

מספר יהודי ש׳ הוא כ 16,000 (1977); כמחציתם יושבים בבירה, כ 2,400 בגטבורג, כמספר הזה במלמו, והשאר — בערי־השדה. קיימת מועצה מרכזית של הקהילות בש׳. כ ⅔ מיהודי ש׳ הם יוצאי מזרח־אירופה. מאז הקמת המדינה עלו לישראל כ 500 נפש. שיעור נישואי־התערובת בש׳ כ 50%, אך בד״כ מתגייר הצד הלא־יהודי. מרכז הפעילות של החיים היהודיים בש׳ הוא בסטוקהולם (ע״ע, עמ׳ 683); ובה מרוכזים רוב המוסדות והארגונים של יהדות ש׳, וקהילתה מייצגת את יהדות ש׳ בכל מגעיה. מאז מלח״ע II גדלה פעילות הארגונים היהודיים, בעיקר ארגוני הנשים (ויצו וארגון הנשים היהודיות) וכן ארגונים ציוניים וארגוני נוער, ובראשם „בני־עקיבא".

ל. יהיל, הצלת היהודים בדניה, תשכ״ז; ע. וייס־ליברלס, יהודי ש׳ (תפוצות ישראל, ט״ו), תשל״ז (כולל ביבל׳ מקיפה); מ. ה. נאראו, בעיותיה של קהילת יהודי ש׳ (גשר 22), תשל״ז; H. Valentin, *Judarnas historia i S.*, 1924; id., *Judarna i S.*, 1964.

מ.

שודרלו דה לקלו, פייר אמברואז פרנסואה — Pierre Ambroise François Choderlos de Laclos — (1741, אמיאן — 1803, טאראנטו [איטליה]), סופר צרפתי. ש׳ שירת כקצין־זוטר בחיל־התותחנים, וקידומו נמנע בשל מוצאו שלא־מהאצולה־הגבוהה. ב 1786 פרסם מכתב אל האקדמיה הצרפתית, ובו מתח ביקורת על המחשבה המדעית הרווחת; בשל־כך הושעה מהצבא. ש׳ הצטרף לחוגים המהפכניים. מ 1790 היה עורכו של עתון ז׳קוביני, ואפשר שש׳ הוא זה שכתב את החשובים שבנאומי רובספיר. ב 1793 נאסר, אך שוחרר כעבור שנה. נפוליון מינהו לגנרל בחיל־התותחנים.

ספרו החשוב, Les Liaisons dangereuses (עבר׳: „יחסים מסוכנים", תשל״ה), 1782, הוא „רומן־במכתבים" — חילופי־מכתבים בין כמה דמויות, שבהם נטווית מערכת של יחסי אהבה, קנאה, דחפים הרסניים ורשעות. האצולה־שלפני־המהפכה מתוארת בספר זה כמעמד מנוון, שניתק מערכיו המסרתיים, והוא שטוף אינטריגות וזימה. המאבק בין הגיבורים הפועלים מתוך רגשות אהבה וריעות, לבין המנצלים רגשות אלה בקור־רוח, מסתיים בכשלון ובהרס של כל הדמויות. סגנון המכתבים מותאם בדייקנות לכל דמות, ומבנה היצירה מבריק בדקותו. בשל הדיוק המדעי־כמעט בתיאור הדמויות ובמבנה היצירה — נחשב ש׳ לאחד מראשוני הראליסטים. הספר י״ל, בצירוף ביבליוגרפיה (בידי E. Maynial), ב 1943, ושוב — בהקדמת מבוא מאת א. מלרו, — ב 1961. וע״ע צרפתית, עמ׳ 975.

R. *Vailland* (ed.), *L. par lui-meme*, 1953; D. R. Thelander, *L. and the Epistolary Novel*, 1963; L. Versini, *L. et la tradition*, 1968 (דיסרטציה); R. Pomeau, *L.*, 1975.

שווב, (מאיר־אנדרה־) מרסל — (Mayer-Andre-) Marcel Schwob — (1867—1905), סופר צרפתי, צאצא למשפחת רבנים ורופאים, שהיו מעורים היטב בהווי הצרפתי. ש׳, שנולד בעיר־שדה וגדל בפריס, למד יחד עם ל. דודה ופ. קלודל (ע׳ ערכיהם). במהרה נכנס לחיים הספרותיים והתיידד עם הסופרים הסימבוליסטים, ואלה העריכו את השכלתו הרחבה (יוונית ולאטינית, תרבות יה״ב ותרבות אנגלו־סאכסית), את כשרונו הסיפורי בטוויית עלילות מוזרות ומסתוריות ואת סגנונו הפארנאסי המעודן (ע״ע פרנס). מיצירותיו: Mimes („מימוסים" [ע״ע]), 1894 — שירים בפרוזה בהשראה יוונית; La Croisade des Enfants („מסע־הצלב של הילדים" [ע״ע מסעי־הצלב, עמ׳ 1117]), 1895. ספרו Le Livre de Monelle („ספרה של מונל"), 1894, פרסם את שמו; בטון ובפילוסופיה שלהם בישרו שירים־בפרוזה אלה את „המזונות הגשמיים" של ז׳יד (ע״ע, עמ׳ 795). אשתו של ש׳ (מ 1900), מארגריט מורנו, שהיתה שחקנית ב„קומדי־פראנסז", כתבה זכרונות על חייהם — Souvenirs de ma vie, 1948.

P. Champion, *M. S. et son temps*, 1927.

שווי־משקל, בביולוגיה, כשרו של בע״ח (ובכלל זה האדם) להימצא בתנוחה יציבה — ולהגיע למצב זה מכל תנוחה אחרת. כושר זה תלוי בשתי מערכות: 1) המערכת התחושתית. תפקידה לחוש בשינויים במצב הגוף — יישורו, יציבותו, תנועתו

ותנוחתו; 2) המערכת התנועתית, תפקידה לתקן את התנוחה — באמצעות החזרים (ע"ע רפלכס) — בלי שתחושת הסטיה מן התנוחה תגיע להכרת האדם (או בעה"ח).

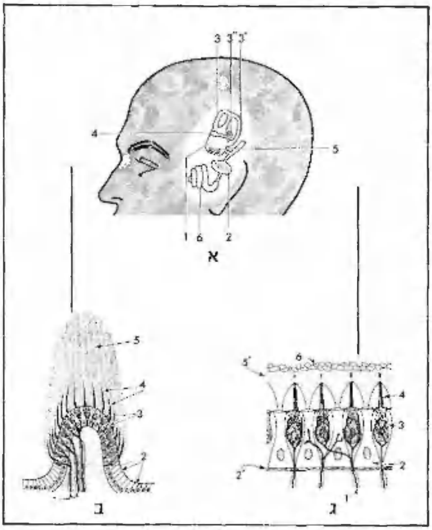
איברי־החוש העיקריים, המשמשים לשמירה על ש"מ תקין, מצויים בחלקים הלא־שמיעתיים של האוזן הפנימית (ע"ע אזן), והם: המבוך (labyrinth), או מערכת הפרוזדור (vestibular); האוטוליתים (otoliths) — או שקיות הפרוזדור — שהם השלפוחית (utriculus), השקיק (sacculus) ושלוש התעלות הקשתיות (semicircular canals). בחלקים אלה מצויים תאי־תחושה שעירים. תחושת שה"מ מושגת ע"פ גירויים מכניים עליהם, באמצעות (1) העתקת הנוזל שבשלוש התעלות הקשתיות, או/ו(2) העתקת החלקיקים (אוטוליתים).

בכל אוזן 3 תעלות — מאוזנת, עילית ואחורית — הממוקמות כך, שהאחת פונה כלפי רעותה בזווית של כ־90°. האמפולה, שהיא איבר־החוש של תעלה, נמצאת בחלק המורחב של התעלה: מצוי בה קפל של תאי־תחושה (crista ampullaris) שעירים בעלי־זיפים ארוכים. הזיפים נתונים בתוך גביעונים (cupula) העשויים מחומר מקפא (רירי) הממלא את רחבה של כל אמפולה. הגביעונים מפוגלים לנוע מצד לצד, כמו דלתות הסובבות על צירן. מחלקו התחתון של כל תא שעיר יוצאים סיבי העצב התחושתיים של התעלות. מידע על תאוצה סיבובית של הראש מועבר באמצעות עצבי־התעלות, כאשר סיבוב הראש גורם לכיפוף השערות. המבנה התלת־ממדי של התעלות מאפשר לעצבי כל תעלה — הפועלים יחדיו — להעביר דחפים, המודיעים על תאוצתו הסיבובית של הראש בכל כיוון אפשרי. אם לא חלה תנועה סיבובית, קצב הדחפים בעצב התחושתי היוצא מן התעלה הוא כ־90 בשניה. רגישות איבר־חוש זה כה גדולה, עד שתאוצה סיבובית של 1° בשניה משנה את קצב הדחפים ב־1—4 דחפים בשניה.

סיבי־עצב תחושתיים אלה — שמקורם בקשתות האוזן־הפנימית — מגיעים לגרעינים הווסטיבולריים שבגזע המוח, והללו קשורים לגרעינים התנועתיים שבמוח, המעצבבים את שרירי גלגל־העין. מערכת החזרים זו, המורכבת מן החלק התחושתי, מן הקשתות ומן החלק התנועתי המפעיל את שרירי־העיניים, אחראית לתנועות העיניים בעת סיבוב הראש, ותפקידה לשמור על כך, שחרף סיבוב הראש יוותר המוקד שהמבט מרוכז אליו בתחום שדה־הראיה. בעת סיבוב הראש לכיוון אחד, אגב התבוננות בנקודה מסוימת, רואים שהעיניים נעות באיטיות אל הכיוון ההפוך — כך שהמבט נותר במקומו. במקרים שבהם זווית סיבוב הראש גדולה, יוצא המוקד הראייתי משדה־הראיה, ואז חל סיבוב מהיר־יותר של העיניים בכיוון סיבוב הראש, תוך ריכוז המבט בנקודה חדשה. תנועות־עיניים אלו נקראות ניסטגמוס (nystagmus), והן עשויות להיות אנכיות או סיבוביות, בהתאם לכיוון סיבוב הראש. בעת החזקת הראש בתנוחה ישרה — ללא סיבוב — מגיע למוח מכל זוג קשתות מספר זהה של דחפים ביחידת־זמן. לעומת־זאת, בעת סיבוב הראש, נוצר הפרש בקצב הדחפים, המגיעים משתי הקשתות הזוגיות, הנמצאות במישור סיבוב הראש. שיעור ההפרש תלוי בשיעור התאוצה המוקנית עם סיבוב הראש. כך מקבל המוח מידע על שיעור סיבוב הראש, וכך מתהוות תנועות־העיניים המתאימות. גירוי הקשתות ע"י סיבוב הראש עלול לגרום לתחושת סחרחורת ולבחילה.

הקשתות המאוזנות קשורות ברפלכסים, הפועלים למניעת נפילה. נטיה לנפילה סיבובית לצד ימין, למשל, מעוררת קצב דחפים שונה בשתי הקשתות המאונכות, ובתגובה חל יישור הגפיים הימניות תוך־כדי כיפוף הגפיים השמאליות. תגובות אלו מונעות נפילה.

באוטוליתים מצויים רצפטורים דמויי־בקבוקונים מקובצים ב"כתמים" (macula) העשויים תאי־אפיתל ומצוידים בזיפים. את שבבת תאי־האפיתל מכסה שבבת־ריר, ועליה מספר רב של גבישי פחמת־סידן (אוטוליתים). כתמים יש בדופן האנבי של השקיק, בדופן



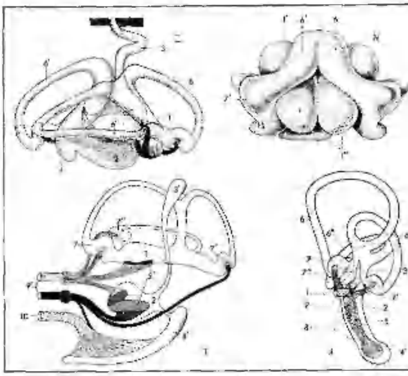
המבוך ומערכת תאי־התחושה

ציור 1. א. מבוך של האוזן הפנימית (אדם): 1. נאדון (שלפוחית); 2. שקיק; 3. תעלה קשתית קדמית; '3 תעלה קשתית אחורית; "3 תעלה קשתית אפקית; 4. אמפולה של תעלה; 5. כתם (macula); 6. שבלול; ב. רכס (Crista); ג. כתם (macula); 1. סיבים עצביים; 2. תאי־תמיכה; '2. ממברנה בסיסית; 3. תאי־חישה שעירים; 4. זיפים; 5. חומר מקפא; '5. שכבה רירית; 6. איטוליטים (otoconia)

המאוזן של השלפוחית ובבליטה האטומה (lagena). האוטוליתים, ובמיוחד השלפוחית, רגישים לכוח־המשיכה של כדור־הארץ ולתאוצה ישרה. עצביהם מוסרים למוח מידע על תנוחת הגוף, ובעיקר על מצב הראש. בשעה שהראש ישר, מועברים מן העצב התחושתי היוצא מכל שלפוחית אל המוח כ־10—20 דחפים בשניה. עם הסטת הראש לזווית ניצבת — כך שהצד השמאלי נוטה מטה — עולה קצב הדחפים היוצאים מעצב השלפוחית השמאלית, ואילו במספר הדחפים שמקורם בעצב השלפוחית הימנית חלה ירידה.

הדחפים הבאים מן האוטוליתים נותנים מידע על תנוחת־הראש בלבד. מידע על תנוחת שאר חלקי־הגוף מועבר למערכת־העצבים המרכזית באמצעות עצבים תחושתיים, שמקורם בעיניים, באיברי־חוש, הנמצאים עפ"נ העור ובאיברי־חוש (proprioceptors) המצויים בשרירים, בגידים ובפרקים. איברי־חוש אלה והאוטוליתים פועלים באמצעות קשתות של רפלכסים מורכבים, הגורמים להתכווצות השרירים המתאימים, שתכליתה לתקן את תנוחת הגוף.

לדוגמה: חתול הנזרק מגובה כלפי מטה נוחת על ארבעת גפיו. אם עוקבים אחר תנועותיו בעודו באוויר, מבחינים שתחילה הוא מיישר את ראשו, אח"כ את „כתפיו", ולבסוף — את „אגן הירכיים". התוצאה היא — נחיתת החתול על גפיו. כיצד מודעת מערכת־העצבים המרכזית של החתול לתנוחת גופו באוויר? משערים שחלק ממידע זה מועבר באמצעות חוש־הראיה; ואולם, הנסיון מורה, כי אף חתול שכסוּ עיניו נוחת על רגליו. העובדה שהראש הוא האיבר הראשון המתיישר רומזת, אולי, על כך, שהאוטוליתים הם איברי־החוש הראשון המופעל בעת תנוחה לא־תקינה. ואמנם, בחתול שהאוטוליתים שלו אינם מתפקדים, אין הראש מתיישר, והחתול



ציור 2. מבוך קרומי של חולייתנים שונים: א. עגולי־פה (למפטרה [lamptera]); ב. דג (קוצן מצוי [Squalus acanthias, כריש]); ג. עוף; ד. יונק (ארנבון); נאדון (שלפוחית); 1′. פרוזדור (חלק עליון); ″1. לשכות בריפוד תאי אפיתל ריסי המתקשרות אל השלפוחית; 2. שקיק; 3. צינור אנדולימפאטי; 3′. שק אנדולימפאטי; 4. לגנה; 4′. כתם הלגנה; 5. פאפילה; 5′. כתם (macula); 6. תעלה קשתית קדמית; 6′. תעלה קשתית אחורית; ″6. תעלה קשתית אפקית; 7, 7′, ″7. אמפולות של הקשתית (בהתאמה); 8. שבלול; 8′. צינור השבלול; 9. עצב השמע; 9′. עצב הפרוזדור (כעיף עליון וכעיף תחתון); 10. עצב השבלול

אינו נוחת כמצופה. תנועה לא־נכונה של ראש החתול בהיותו באוויר גורמת לחוסר שוויון בקצב הדחפים היוצאים מן העצבים התחושתיים של שני האוטוליתים אל הגרעינים הווסטיבולריים שבגזע המוח. מכאן יוצאים סיבי־עצב לגרעיני העצבים־התנועתיים של שרירי הצוואר. התכווצות שרירי הצוואר גורמת לסיבוב הראש, וזה מתמיד, עד שמתיישר הראש עם היווצר שוויון בקצב הדחפים. זהו המנגנון המבהיר את נסיבות התיישרות הראש. במצב של ראש ישר ללא „כתף" ישרה, נגרמת מתיחה של שרירי הצוואר, וזו מפעילה איבר־חוש למתיחה, הנמצא בשריר עצמו. העצבים התחושתיים מאיבר זה מגיעים למערכת־העצבים המרכזית, ובאמצעות קשת רפלכס הם מפעילים את סיבי־העצב התנועתיים. המכווצים את השרירים שנמתחו. מכאן, כי בעת שהראש מוחזק ישר מאזנת התכווצות שרירי־הצוואר את ה„כתף" ביחס לראש, והתוצאה היא — יישור החלק העליון של גוף החתול. בעקבות יישור זה נמתחים גם שרירי ה„מתניים". מתיחה זו מפעילה רפלכס להתכווצות השרירים, הגורם לחלק התחתון של הגוף להתיישר יחד עם החלק העליון, וכך, לבסוף, נוחת החתול על גפיו.

חתול המושכב על צדו מתיישר בעקבות מידע על תנוחתו, המסופק באמצעות עצבי־הראיה והעצבים היוצאים מן האוטוליתים. התיישרות זו תחול גם אם אין החתול רואה, או אם אין האוטוליתים שלו פועלים. במקרים אלה, מקורו של המידע על התנוחה הבלתי־נכונה באיברי־חוש למגע, המצויים בעור החתול; אלה המצויים בצד העור המונח על המשטח מגורים, ואילו אלה המצויים בצד הנגדי אינם מגורים. מערכת־העצבים המרכזית שואבת אפוא מידע על כל תנוחה בלתי־תקינה הודות לקצב הבלתי־שווה של הדחפים, המגיעים אליה משני צדי גוף החיה. מכאן, שבתנוחה בלתי־נכונה של גוף שמבנהו דו־צדדי סימטרי, חל גירוי בלתי־שווה של איברי־חוש שונים ושל עצביהם. בעקבות זאת מתקבל כיווץ החזרי של השרירים המתאימים, המחזיר את הגוף לתנוחתו התקינה, הסימטרית.

ח. ס.

איברי חוש שה"מ בבע"ח: בחולייתנים כמו באדם (ר' לעיל); וע"ע אזן, עמ' 374/5. תפקידי השקיק והלאגנה בחולייתנים גבוהים אינו ברור די־צרכו; בחולייתנים נמוכים הוא קשור לשמיעה וגם לשינויי־מצב. תגובתה של השלפוחית לגירויים דומה לזו שבאדם וכן פעולת הרצפטורים (ר' לעיל) שבמערכת המבוך הקרומי.

בחסרי־חוליות יש איברים לש"מ המכונים סטאטו־ציסטות. במבנה ובפונקציה הם דומים לאלה של האוטוליתים שבאוזן הפנימית (ר' לעיל). עפ"ר הם בעלי מבנה של שק מרופד בתאי־תחושה שעירים, ביניהם תאי־תמיכה. תאי־תחושה אלה הם מטיפוס של רצפטורים ראשונים (ע"ע חושים, עמ' 218). השק מכיל סטאטולית — מבנה סידני כבד, תוצר של הפרשת תאי־תמיכה אחדים. הסטאטולית נתון בתוך חומר מקפא. יש שהסטאטולית עשוי גושים של גבישים זעירים ויש שהוא עשוי גוש אחד. בסרטנים הסטאטו־ליתים הם גרגירי־חול המוחלפים בכל נשל. במקרים לא מעטים לסטא־טוציסטות פתחים־ או צינורות־מוצא החוצה. את הסטאטוציסטות מוצאים בנבוביים (כגון הידרוזואנים; ע"ע, עמ' 91), בתולעים שטוחות, בפרוקי־רגליים (הן חסרות בחרקים) ורכיכות. הן מופיעות בזוגות, ולעתים — כבודדות. לדיונונים סטאטוציסטות בעלות דיפרנ־ציאציה הגבוהה־ביותר: יש בהן חלקים שונים, הפעילים באופן שונה והמגיבים לתאוצה סיבובית, לתנודות בתדירות נמוכה ולשינויים במרכז־הכובד. אצל כמה סרטנים מעשירי־רגליים ממלאות הסטא־טוציסטות את תפקיד השלפוחית והקשתות שבאוזן הפנימית של החולייתנים.

בצמחים ידועים כסטאטוליתים — גרגירי־עמילן גדולים המפו־זרים בתאים (בעיקר בכיפת־השורש). לפנים הסתמכו על מציאותם כדי להסביר את תופעת הגאוטרופיזם (וע"ע טרופיזם וטכסיס, עמ' 949).

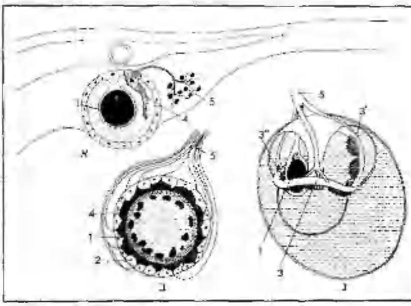
להרקים (זבוביים) איבר לש"מ בתעופה, המכונה — בוכניות. וע"ע זבוביים, עמ' 579.

מ.

מחלות ש"מ. שמירת ש"מ באדם מושתתת על פעילות תקינה של מספר מערכות:

א) מערכת התחושה העמוקה (proprioception), שבאמצעותה זורם מידע על מצב הגוף במרחב ועל תנועתו. מידע זה מנוצל לפעולות מודעות, וכן לפעולות החזריות ברמות שונות.

ב) המערכת הווסטיבולרית, שדרכה מתקבל מידע על מצב הראש במרחב ועל תנועתו. גם מידע זה משמש לפעולות מודעות והחזריות. מערכת זו מסוגלת להפעיל במישרין את חוט־השדרה (ע"ע).



ציור 3. סטאטוציסטות בחסרי־חוליות — ציור סכמטי. א. אובליה (Obelia, נבוביים); ב. חלזון (Helix, רכיכות); ג. תמנון (Octopus, דיונונים): 1. סטאטולית אחד או רבים; 2. תאי־תמיכה; 3. רכס (crista) אורכי; 3′. רכס ניצב; ″3. רכס רחבי; 4. תא־חוש; 5. עצב

ג) המוח הקטן (ע״ע מח), השואב מידע ממקורות רבים על מצב הגוף והאיברים, ומתאם בין הדרישות התנועתיות השונות של המרכזים הגבוהים (קליפתיים ותת־קליפתיים), תוך קיום משוב בין מרכזים אלה ואגב הפעלה ישירה של חוט־השדרה.

ד) המערבות המוטוריות (תנועתיות) השונות. מחלות הגורמות נזק למערכות הנ״ל, או להפרעה בקשרים שבין המערכות לבין עצמן, ובין המערכות לבין מרכזים אחרים במערכת־העצבים, יגרמו להעדר ש״מ, כחלק מתופעה כללית־יותר, הנקראת אטכסיה (ע״ע). חוסר ש״מ מאופיין בהפרעות בעמידה ובישיבה (static or postural ataxia), בהפרעות בהליכה ובתנועה (kinetic ataxia), בהפרעות בסדר התנועה, בעצמתה ובמשכה, וכן בהפרעות בטונוס (מתח) השרירים — זאת בהעדר חולשת שרירים ראשונית.

1) אטאכסיה תחושתית (סנסורית) עיקרה ירידה בתחושת המצב. הליכה בלתי־יציבה על בסיס צר וברגליים מורמות ונפילה לכיוונים שונים ממצב של עמדת־דום. תופעות אלו מוחרפות בעת עצימת העיניים ובחשיכה. אטאכסיה תחושתית מופיעה במקרים האלה: א) עגבת (ע״ע). באחת מצורותיה נפגעים הגנגליונים הגביים בחוט־השדרה ונגרם נזק למסילות פרופריוצפטיוויות, וכן למסילות המובילות מכישורי השריר ומרצפטורים אחרים. ב) המחלה ע״ש דז׳רין (Dejerine's Disease), שבמרכזה דלקת העצבים ההקפיים ונזק פרופריצפטיווי מסיבות שונות (סוכרת, הרעלת מתכות כבדות, קרמת). ג) המחלה ע״ש דז׳רין־סוטה (Dejerine-Sotta's Disease). ראשיתה בילדות — דלקת היפרטרופית בעצבים הקפיים, יחד עם ירידה בתחושה ותופעות מוטוריות וסנסוריות כאחד. ד) לחץ על חוט־השדרה. לחץ מאחור על חוט־השדרה עלול לפגוע בתחושה העמוקה ולגרום להעדר ש״מ, המופיע זמן רב לפני הופעת סימנים אחרים. ה) ניוון תת־חריף משולב של חוט־השדרה. מחלה זו נגרמת מחמת העדר ויטמין B_{12} במזון, או עקב אי־ספיגתו במערכת־העיכול — עפ״ר כחלק מתסמונת תת־הספיגה הכללית; במרכזה: נזק לתחושה העמוקה, לעצבים הקפיים ולמערכת המוטורית.

2) אטאכסיית המבוך. אפיינית למחלות אלו נפילה לצד מסוים, בעת עמידה, או בשעת הליכה בעיניים פקוחות או עצומות. ההליכה היא על בסיס רחב. קיימת תחושת סחרחורת סיבובית, ומופיעות בחילה, הקאה והפרעות בתנועת העיניים (ריצוד; ניסטגמוס). עם צורה זו נמנות: א) מחלת מנייר (Meniere Disease). מקורה בשינויים חולניים במבוך האוזן, תוך גירויו והריסתו. החולה סובל מהתקפי סחרחורות, בחילה, הקאה, צפצוף באוזן (טיניטוס) ומירידה מתקדמת בכושר השמיעה באוזן הפגועה. התוצאה הסופית היא חרשות ונזק וסטיבולרי שלם. ב) פגיעות משניות במבוך, על רקע דלקת, או מורסה, באוזן התיכונה, גידולים, או בעקבות חסימת עורק המבוך (labyrinthine artery). ג) דלקת העצב הווסטיבולרי. זוהי מחלה נגיפית, הנלווית עפ״ר למחלת־חום ולדלקות באף, באוזן ובגרון. עפ״ר הפגיעה היא בעצב הווסטיבולרי (חלק מהעצב השמיני) בעברו בתעלות־השמע. לפעמים נפגע גם גזע המוח. ההופעה היא פתאומית, והיא מלווה סחרחורת, בחילה והקאה, איבוד ש״מ וניסטגמוס. התופעות חולפות מאליהן תוך 6—8 שבועות. ד) נורינומה אקוסטית — גידול של העצב השמיני, המביא להריסתו ולנזק לשני חלקיו. נפגע גם עצב־המוח השביעי, ואח״כ גם עצבים קרניאליים הקרובים לגזע המוח ולמוח הקטן. ה) פגיעות במערבת השמע בגזע המוח. הנזק אינו ייחודי למערכת זו, וע״כ התופעות הקליניות הנלוות הן מורכבות ובלתי־סגוליות. עם המחלות הגורמות נזק לגזע המוח נמנות מחלות כלי־דם, מחלות גידוליות, טרשת נפוצה (ע״ע), זיהומים וסירינגובולביה (syringobulbia).

3) אטאכסיה צרבלרית. במחלות המוח־הקטן נוטה החולה, העומד ליפול, לכיוון הצד הפגוע במוח, או שהוא סוטה לאותו הכיוון בלי ליפול. ההליכה — בלתי־יציבה ועל בסיס רחב. חלה הפרעה במשרעת התנועות (hypermetria) ובהתאמתן (asynergia). ניבר רעד, המתגבר בתנועה (intention tremor), ומופיע רעד אָפייני של הראש במנוחה (titubation). קיימת הפרעה בתנועות מתחלפות (adiadochokinesia). טונוס השרירים רפה־ביותר (hypotonia), ועפ״ר מופיע ניסטגמוס.

במחלות המוח־הקטן מבחינים בין: מחלות זיהומיות — נגיפיות, חידקיות (עם יצירת מורסות); מחלות גידוליות, ראשוניות וגרורתיות; מחלות כלי־הדם — פקקת עורקים, דימומים, מפרצות וכיו״ב; ניוון המוח הקטן; פגיעות רעליות (רעלים, אלכוהול ותרופות); טרשת נפוצה, הפוגעת במוח הקטן; אטאכסיה מעורבת (mixed ataxia), שבה חל נזק משולב, הן למערכת המבוך, והן למערכת המוח־הקטן ולמערכת התחושתית. בין המחלות הגורמות לתופעות מעורבות אלו: הטרשת הנפוצה; האטאכסיה ע״ש פרידריך; ניוון תת־חריף משולב של חוט־השדרה; תהליכים שונים, ובתוכם גידולים בגזע־המוח.

מחלות כלי־הדם ומחלות גידוליות, ניווניות, דלקתיות וחבלתיות, הגורמות נזק לאזורים אחרים במוח — ללא נזק ישיר למערכת התחושתית, במוח־הקטן, או למערכת המבוך — עלולות אף הן לגרום לאיבוד ש״מ, לאטאכסיה מעורבת ולסימנים כלליים או ממוקמים אחרים.

א) אסטזיה־אבאזיה (astasia-abasia) מציינת אי־יכולת להלך ולעמוד גם כשאין הפרעות בכוח השרירים ובמתחם, ואין הפרעות בתחושה ובתיאום המוטורי, או פגיעות במסלולי המוח אל חוט־השדרה. לעתים הרקע למחלה נפשי בלבד — למשל, במצבי חרדה, היסטריה (ע״ע) ופוביה (ע״ע נוירוזות); במקרים אחרים הרקע הוא גופני — למשל, בפגיעות ממוקמות במוח־הקטן.

י. יע.

שווי־משקל, בכימיה, ע״ע, עמ׳ 768/9; תרמודינמיקה; בפיסיקה, ע״ע מכניקה, עמ׳ 440/1; בכלכלה, ע״ע מחירים, תורת ה־; כלכלה; שוק.

שוחט, ישראל ומניה, ממנהיגי העליה השניה, ממייסדי ארגון „השומר" וממתווי דרכה של הצבאיות העברית.

ישראל ש׳ (1886, ליסקובה [ליד גרודנו] — 1961, ת״א), מעצב דמותה ומפקדה של אגודת „(ה)שומר" (ע״ע). י״ש קיבל חינוך מסרתי, ולמד במכון חקלאי בגרמניה. ב1903 השתתף ב„הגנה העצמית" (ע״ע) בגרודנו, והיה חבר „פועלי ציון". ב1904 עלה לארץ, וב1907 יזם את הקמת ארגון „בר גיורא" (ע״ע „(ה)שומר") ועמד בראשו. היה בין פעילי ה„קולקטיוו" בסג׳רה (ע״ע אילניה), וב1909 יזם את הקמת ארגון „השומר", ופיקד עליו עד לפירוקו ב1920. ב1912 נסע לקושטא ללמוד משפטים, וערב מלה״ע I שב לארץ. למרות המגמה הפרו־תורכית של הארגון גורש י״ש בראשית מלה״ע I לתורכיה. לאחר הקמת ה„הגנה" (ע״ע) התנגד י״ש להפיכתה לארגון צבאי כללי, ועמד בעימות עם מנהיגיה, ובעיקר עם א. גולומב (ע״ע). י״ש היה בין מייסדי „גדוד העבודה" (ע״ע), והשתתף בו בהתארגנויות בדלניות בתחום הפוליטי והבטחוני; אלו הגיעו לשיאן בהקמת ארגון ה„קיבוץ" — ארגון צבאי סודי, בעל מגמות שמאלניות, פרו־סובייטיות, שפעל בהנהגת י״ש בשנים 1922—1927. ב1925 נסע י״ש לרוסיה, במשלחת „גדוד העבודה", וניסה לקשור קשרים עם הסובייטים; סמוך לשובו נטש את הקבוצה השמאלנית ב„גדוד העבודה", שהתפרקה עקב הגירת רבים מחבריה לבריה״מ. י״ש היה ממייסדי „הסתדרות העובדים הכללית" וארגון „הפועל". לאחר קום המדינה לא עסק בפעילות ציבורית. הוא נתמנה „ממונה על משרד המשטרה" — תפקיד שנשא, בעיקר, אופי ייצוגי.



מניה שוחט (בית „השומר", כפר גלעדי)

מ נ י ה ש' (1879, לוסוסנה [אחוזה ליד גרודנו] — 1961, ת"א), לבית וילבושביץ' (ע"ע), אשתו של י"ש. מ"ש למדה בגימנסיה בגרודנו, היתה פעילה בתנועה המהפכנית ברוסיה ונאסרה. בהשפעת זובטוב, ראש־הבולשת במוסקווה, השתתפה בהקמת מפלגת־פועלים יהודית בלתי־תלויה. ב 1904 עלתה לא"י, ערכה עם אחיה נחום סיור מקיף בא"י ובסוריה, והעלתה תכנית להתיישבות יהודית בחורן — נושא שלמענו פעלה במסגרת „השומר". היא יזמה את ה„קולקטיוו" בסג'רה ועם י"ש היתה בין מייסדי „בר גיורא" ו„השומר"; בשני הארגונים נודעה לה השפעה מכרעת בזכות אישיותה הכאריזמטית. בימי מלה"ע I גלתה עם בעלה לתורכיה. ב 1919 הצטרפה לקבוצת תל־עדשים, ואח"כ עקרה לכפר־גלעדי. ב 1921 יצאה לאה"ב בשליחות ה„הסתדרות" ולהקמת קרן סודית לרכישת נשק. במאורעות 1929 היתה פעילה ב„הגנה". מ"ש עסקה בפעילות לקירוב יהודי—ערבי. בימי מלה"ע II הקימה את הליגה לקשרי ידידות עם רוסיה.

קובץ ה„שומר", תרצ"ח[2]; ספר השומר, תשי"ז; ב"צ דינור (עורך), ספר תולדות ההגנה, א'־ב' (מפתחות בערכם), תשט"ו־תשכ"ט; ש. שבא, שבט הנועזים, תשכ"ט; ר. ינאית בן־צבי, מ. ש', תשל"ו.

אל. די.

שוט, יוהן יקוב — Johann Jakob Schudt —1664) 1772), מזרחן גרמני. התקרב ליהודים כדי להפיק מהם תועלת ללימודיו וגם כדי להעבירם לנצרות. ב 1700 פרסם כתב הגנה על המקרא מפני השמצות סופרים פגניים בתקופה העתיקה. שריפה גדולה שכילתה את גטו פרנקפורט (ע"ע, עמ' 331) ב 1711 המריצה אותו לחיבור Judische Merkwürdigkeiten („דברים מעניינים מחיי היהודים"), IV-I, 1714—1718. הספר הוא לקט של חומר ממקורות שונים ומשונים על היהודים ומנהגיהם, חלק ניכר ממנו מוקדש ליהודי פרנקפורט, מלבושיהם, מנהגיהם, מגוריהם. מובאים בספר גם שירי־עם ו„פורים־שפיל" ביידית. החיבור הוא מקור עשיר לתולדות יהודי אשכנז.

שוטוניות (Mastigophora [Flagellata]), מחלקת בע"ח חד־תאיים (ע"ע) המאופיינים באיבר־תנועה בצורת שוטון, יחיד או רבים (ע"ע חי, חיה, בעל־חיים, עמ' 299), ובגוף דמוי כדור או פלך. גדלם כ 5—100 µ. הש" נפוצות בכל מקווי־המים, במים מתוקים, בים, במים נקיים ובאגני־חמצון של מי־ביוב. רובן חיות חפשיות, אך יש בהן סימביונטיות או טפיליות בבע"ח ובצמחים (ור' להלן). יש שהש" יוצרות, מסיבות שעדיין אינן ברורות, „פריחות־מים". ב„פריחה" כזו הן מתרבות ביותר, והמים מקבלים גוון ירוק, זהוב או אדום, בהתאם למין הש". כך, למשל, יוצר הש' גוניאולאכס פריחה אדומה רעילה (red tide) בחופי אה"ב, הגורמת לעתים להרעלת אוכלי צדפות שבהן נאגר רעל זה. בכינרת „פורחת" באביב הש' פרידיניים, המקנה למים גוון של קפה. ש" מקבוצת הדינופלאגלאטה (ר' להלן) הן ממרכיבי הפיטופלנקטון בים (ע"ע פלנקטון, עמ' 871/7) ומהוות חוליה בשרשרת המזון. בבריכות לגידול דגים בישראל נפוצה ש' רעילה — Prymnesium — הפוגעת בדגים.

אשר לצורת התזונה — מבחינים בש" בעלות כלורופיל (ע"ע) הניזונות בדרך אוטוטרופית (ע"ע) ובש" הניזונות בדרך הטרוטרופית (ר' להלן). בין הש" בעלות כלורופיל נפוצה תגובה לאור — פוטוטכסיס (וע"ע טרופיזם וטכסיס, עמ' 949—950).

בין הש" מופיעות צורות מושבתיות הכוללות אלפי תאים, כגון מושבות הכדורון (Volvox). במושבה כזו קיימת חלוקה בין תאים וגטטיוויים המשמשים להזנה בלבד, לבין תאים גנרטיוויים היכולים ליצור תאי־מין: זכריים הדומים בצורתם לתאי־זרע של יונקים, ותאי־ביצה חסרי תנועה (ע"ע אצות, עמ' 441/2, ושם ציור). במקרה זה הרביה היא מינית וההפריה — אואוגאמית. בין הש" נפוצה גם הפריה בדרך של איזוגאמיה והטרוגאמיה. אך עפ"ר מתרבות הש" בדרך אל־מינית, ע"י חלוקת התא לארכו. בגלל מציאות צורות־מעבר מתזונה אוטוטרופית להטרוטרופית, ומחיים בתא בודד למושבות מפותחות, יש הרואים בקבוצה זו את קבוצת־המוצא לכלל בע"ח והצמחים.

לש" שתי קבוצות עיקריות: (א) Phytomastigia, הכוללת את הש" בעלות כלורופיל, ובה הסדרות האלה: (1) Chrysomonadida — ש" זעירות: גדלן 5—10 µ, בעלות 1—3 שוטונים. לעתים צורתן אמבואידלית. צבען זהוב־ירוק. בין אלו המצויות בים יש היוצרות מעטפה עשויה קשקשי סידן או סיליקט (קוקוליטים). מהסוגים הטיפוסיים: Dinobryon, Prymnesium, Ochromonas; (2) Cryptomonadida — ש" בעלות 1—2 שוטונים. צורת גופן קבועה. צבען ירוק עד חום־אדמדם. חמרי התשמורת: עמילן וליפידים. מהסוגים החשובים: Chilomonas, Cryptomonas (חסר כלורופיל); (3) Phytomonadida — ש" בעלות שני שוטונים בד"כ. הן ירוקות ודמויות־ביצה. קיימות צורות מושבתיות רבות, כגון Eudorina (מושבה בת 32 תאים), כדורון (Volvox; עד 10^4 תאים). אך לעומתן Chlamydomonas (ש' בודדה); הסוג Haematococcus יוצר פריחות אדומות כדם; (4) Euglenoidida — ש" מוארכות בעלות 1—2 שוטונים; גופן פלאסטי. מצויים מספר סוגים חסרי־כלורופיל (כגון Astasia, Peranema). הן נפוצות במקווי־מים עשירים בחנקן (וע"ע אוגלנה ירקה, ושם ציור); (5) Dinoflagellida — ש" ימיות בעיקר. מאופיינות בשנץ המקיף את גוף־התא (annulus) ובו שוטון, ושנץ העובר ממנו לאחור (sulcus) ובו שוטון שני. דופן הגוף מורכב לעתים מלוחיות בצורה אפיינית (למשל, ב Ceratium). הסוג זרחלילי (Noctiluca) יוצר בקיץ פריחות הזוהרות בלילה באור זרחני. על Gonyaulax ו Peridinium ר' לעיל; וע"ע אצות, עמ' 450.

(ב) Zoomastigia, קבוצת ש" חסרות כלורופיל, ובה הסדרות האלו: (1) Rhizomastigida — ש" בעלות מספר שוטונים ופסודופודיה. מהווה, כנראה, קבוצת־מעבר ממחלקת האמביות (ע"ע, כרך מיל'); (2) Protomonadida, ש" בעלות 1—2 שוטונים. רובן טפיליות. הסוג Protospongia חי במים מתוקים ויוצר מושבות הדומות לאלו של ספוגים פרימיטיוויים. סוגים אחרים: ט ר י פ נ ו ־ ס ו מ ה (ע"ע, ושם ציור), ל י ש מ נ י ה (ע"ע לישמניוזיס); (3) Polymastigida, ש" בעלות 3—12 שוטונים. שכיחות במעי בע"ח כטפילות או כסימביונטיות. אחד הסוגים, Tetramitus, מצוי במים מזוהמים. מחזור חייו כולל צורה שוטונית ואמבואידלית; הסוג Giardia הוא טפיל פאתוגני במעי האדם וביונקים אחרים; (4) Hypermastigida — ש" בעלות עשרות רבות של שוטונים. כולן טפיליות או סימביונטיות במעיהם של פרוקי־רגליים. הסוג Trichonympha הוא סימביונט במעי טרמיטים (ע"ע, עמ' 31) ותיקנים. נמצא שהורמונים, המופרשים ע"י המאכסן בשעת הנשל, מביאים לרביה מינית אצל הש" הסימביונטיות. (וע"ע סימביוזה, עמ' 795).

מנ. רה.

שוטקי, ולטר — Walter Schottky — (נו' 1886, ציריך), פיסיקאי גרמני. כיהן כפרופסור באוניברסיטת רוסטוק, ועבד בחברת זימנס (Siemens). חקר בתורת היונים (ע"ע) ובבעיות באלקטרו־אקוסטיקה. ב 1915 המציא סריג־סוכך (ע"ע

שפופרת אלקסרונית), ב 1920 גילה את „אפקט ש׳״ וב 1935 את „דפקט ש׳״.

אפקט ש׳: הגברת הפליסה התרמיונית בשפופרת ריק, בהשפעת שדה חשמלי. שדה במתח נמוך גורם לסחיפת אלקטרונים מפני הקאתודה. באפקט ש׳ הגדלת המתח גורמת לכך שפונקציית העבודה (האנרגיה המינימלית הדרושה לפליטת יונים מן החומר) קטנה, בך שאותה אנרגיה תרמית (התלויה בטמפרטורה T) מספיקה לפליטה תרמיונית בעצמה חזקה יותר.

דפקט ש׳: יצירת זוג „חורים״ במבנה גבישי כתוצאה מנדידת קאטיון ואַניון אל פני הגביש. ה„חורים״ בדפקט נוצרים בזוגות כדי לשמור על הניטרליות החשמלית של הגביש.

שויכְצֶר, יוהן יַקוֹב — Johann Jacob Scheuchzer

(1733—1672), חוקר טבע שוויצי. למד רפואה, ומ 1702 היה פרופסור למתמטיקה באוניברסיטת ציריך. חיבורו העיקרי Ouresiphoites Helveticus, sive itinera per Helvetiae Alpinas regiones facta („סייר־הרים שוויצי, או מסעות באזורים האלפיניים של שוויץ), 1723, הוא מחקר מקיף על הצומח, החי, המינרלים והמאובנים בארצו. ש׳ התעניין בבעיית מוצא החיים וההתפתחות (ע״ע), ומחקריו בפלאונטולוגיה (ע״ע) הקנו לו שם עולמי (אף שאחד מזיהוייו המפורסמים Homo diluvi testis [„איש המבול״], הוכר ע״י קיויה [ע״ע] כשלד של סלמנדרה ענקית). מחקרו על ה„היסטוריה של הטבע בשוויץ״ (Naturgeschichte des Schweit-zerlandes) לא הושלם; י״ל שני כרכים (1746): על מבנה ההרים, מקורות המים ותפוצת המינרלים ואבני־המטאורים. במסגרת עבודתו פרסם מפה מפורטת של האלפים, והיה הראשון שהשתמש בבארומטר למדידת גבהים ולקביעת הפרשי־גובה בין נקודות שונות. כמו־כן ערך ופרסם מדידות מטאורולוגיות שיטתיות באיזור ציריך.

שְוִינְגֶר, ג׳וּלִין סַימוּר — Julian Seymour Schwinger

(נו׳ 1918), פיסיקאי אמריקני. ש׳ התקבל לקולג׳ העירוני בניו־יורק בגיל 14, ובגיל 21 כבר היה בעל תואר „דוקטור״ (מאוניברסיטת קולמביה). מ 1939 התמחה אצל י. ר. אופנהימר (ע״ע). בשנות המלחמה הורה באוניברסיטות שונות, ועם סיומה הצטרף לסגל אוניברסיטת הרווארד. בִיצָאו מהעובדה שמשוואת דירק (ע״ע יחסות, תורת ה־) לא התאימה לנסיונות, פיתח תורה של אלקטרודינמיקה קוואנטית, שאיחדה את מכניקת הקונטים (ע״ע) עם תורת היחסות. ב 1965 זכה על כך בפרס־נובל לפיסיקה — יחד עם ר. פ. פינמן (ע״ע) וס. א. טומונגה, שפיתחו בנפרד, ובגישות אחרות, תורות מקבילות. ש׳ זכה גם במדליה המדעית הלאומית (1964) ובתארי־כבוד אחרים.

שוִינד, מוֹרִיץ פוֹן — Moritz von Schwind

(1871—1804), צייר ומאייר אוסטרי־גרמני. למד באקדמיה הווינאית לאָמנויות. מ 1825 למד ציור מונומנטאלי אצל פ. קורנליוס (ע״ע) במינכן. ב 1835 ביקר באיטליה. מ 1847 שימש פרופסור באקדמיה לאמנות במינכן. ש׳ צייר פרסקים ותמונות ליריות בסגנון הרומנטיקה המאו־חרת, ונמנה עם האמנים המקובלים בגרמניה בתקופתו.

עבודותיו העיקריות: איורים ל„רובינזון קרוזו״, 1821/3; „שעת בוקר״, 1858; „קרן הפלאים״, לאחר 1860 (שניהם במינכן, גלריה שאק). מחזור של קומפוזיציות: „הסימפוניה״, 1852 (מינבן הפינא־קותקה החדשה); „מלוזינה היפה״, 1869/70 (וינה, גלריית המאה ה 19), פרסקים ב„אולם האמנות״, קרלסרוהה, 1840/44; בארמון וארטבורג, 1854/56; באולם האופרה, וינה, 1866/7.

F. V. Ostini, *Aus M. v. S.s Füllhorn*, 1925; U. Christoffel, *M. v. S.; Reise- und Märchenbilder*, 1951; H. Bauml (ed.), *Die Wartburg-fresken M. v. S.s*, 1963.

שְוִינְטוֹכוֹבְסְקִי, אַלֶכְּסַנְדֶר — Aleksander Swiętochowski

(השתמש בפסודונימים רבים; אחד מהם: Władyslaw Okonski) — (1938—1849), סופר פולני, מראשי תנועת ה„פוזי־טיוויזם״ בספרות הפולנית. בפעילותו הענפה (פובליציסטן, סופר והיסטוריון) הסיף ש׳ לעבודה יצרנית ולחופש, דמוקרטיה וזכויות־האדם. חיבר רומנים, סיפורים, מחזות ומחקרים. ל„הצהרת הפוזי־טיוויזם״ נחשב מאמרו My i wy („אנחנו ואתם״), 1871. ממחזותיו: Nieśmiertelne dusze („נשמות בנות־אלמוות״ — טרילוגיה), 1889—1876; Aspazja (1879); Duchy („רוחות״ — סדרת מחזות), 1909—1895. ממחקריו: Utopie (1910); Historja chłopow polskich („תולדות האיכרים הפולנים״), I-II, 1925/8. בסיפורו Chawa Rubin, 1879, וברבים ממאמריו (כגון „על זכויות המיעוטים״, 1907) הגן על היהודים, אולם אח״כ נטה לדעות אנטישמיות והצטרף למחנה הראקציה. ב 1881 ייסד ש׳ את כה״ע Prawda („אמת״) אשר במשך למעלה מ 20 שנות קיומו עיצב את השקפותיה של האינטליגנציה הפולנית הצעירה. כתביו (Pisma) י״ל ב 8 כרכים, 1908/9. וע״ע פולניה, עמ׳ 406.

S. Sandler, *Ze studiow nad Ś-im*, 1957; J. Rudzki, *A. S. i pozytywizm warszawski*, 1968.

שוינפורט

(Schweinfurt), עיר במדינת בוריה (ע״ע), גרמניה המערבית. ש׳ שוכנת ע״נ מין (ע״ע), ובה כ 60.000 תוש׳ (1972). היא משמשת מרכז לאיזור חקלאי, המתמחה בייצור יינות ובגידול בקר. במאה ה 19 הפכה למרכז תעשייתי, העוסק בייצור חלקים למכוניות ולאופניים. בש׳ צומת־תחבורה חשוב. ש׳ נזכרת לראשונה ב 791. במאה ה 10 היתה מקום מושבו של רוזן־ספר, ובמאה ה 13 — „עיר קיסרית״ (Reichsstadt). ב 1803 סופחה לבוואריה. במלה״ע II ניזקה קשה, אך שוקמה מאז כעיר־גנים מודרנית.

יהודים. ידיעה ראשונה על יהודִי מש׳ היא מ 1212; ב 1243 נזכרת במקום קהילה. הקהילה נפגעה קשה בגזירות רינדפליש (ע״ע; 1298) ובימי המגיפה השחורה (1345: ע״ע דבר, עמ׳ 874/5). ב 1368 התיר הקיסר קרל IV (ע״ע) לעיר לקבל יהודים לתחומה והטיל עליהם מס; עד 1424 הגיעו מסי היהודים לכדי מחצית ערך דכושם. משבר כלכלי קשה פקד את הקהילה בעקבות שמיטת החובות שהכריז הקיסר ונצל (ע״ע) ב 1385 וב 1390. מצב יהודי ש׳ הוטב בעקבות כתבי־זכויות שהוענקו להם בשנים 1420—1430, שהתירו להם לנוע באופן חפשי ולהישפט בפני מועצת־היהודים (Judenrat), ואשר לפיהם ניתן היה להביא נגדם רק עדים הגונים, הידועים כשומרי־חוק. בתעודות מאותה תקופה נזכרים ביכ״נ, בית־קברות (כמה ממצבותיו נתגלו לאחרונה) ורחוב היהודים. במאה ה 16 הורע מעמדם; ב 1537 חויבו ברשיון־מגורים, ובעקבות זאת הצטמצם מספר היהודים; ב 1544 נסגר ביהכ״נ, וב 1555 גורשו יהודי ש׳, ועד למאה ה 19 לא שבו אליה אלא לצרכי מסחר. בראשית המאה ה 19 התיישבו בש׳ יהודים מעטים, וב 1863 נוסדה קהילה והיתה למושב רבנות־המחוז. ביכ״נ ראשון נחנך ב 1866, ואחר — ב 1888. תחילה היתה הקהילה רפורמית; לימים הפכה לאורתודוכסית ועמדה בראש „ברית הקהילות החרדיות בבוואריה״. רבים מיהודי ש׳ עסקו בסחר בהמות, ומהם שהיו סוהרי יין. ב 1867 היו בש׳ 200 יהודים, וב 1880 עלה מספרם ל 490. ערב התקופה הנאצית התרוקנה הקהילה, וב 1939 היו בה 120 נפש. בשואה נכחדו רוב יהודי ש׳.

פנקס הקהילות, גרמניה, באוואריה, 572/6, תשל״ג; S. Stein, *Geschichte der Juden in S.*, 1899; id, *Die israelitische Kultusgemeinde zu S. am Main seit ihrer Neubegrundung*, 1914; Germania Judaica, I-II (index s.v.), 1963/8.

י. קר. – מ.

שויסקִי, וסילי, ע״ע וסילי (4).

שְׁוַיְץ (גרמ' Schweiz, צרפ' Suisse, איטל' Svizzera), רפובליקה קונפדרטיווית במרכז אירופה, שטחה 41,228 קמ"ר, ובה 6.5 מיל' תוש' (אומדן 1974). ש' מורכבת מ 25 (22 — ר' להלן, חוקה) קנטונים בעלי אוטונומיה נרחבת. אוכלוסייתה רבגונית מבחינת המוצא האתני, הלשון והדת, אך מאוחדת בהרגשתה הלאו־מית. בעיר הבירה ברן 152,800 תוש' (1975). ש' משתרעת במרכז הרי האלפים וחולשת על המעברים העיקריים החוצים אותם ומקשרים בין מרכז אירופה לדרומה, ובין צרפת לדרום־מזרח אירופה.

גאוגרפיה, עמ' 575; אקלים, עמ' 576; צומח, עמ' 577; חי, ע"ע אלפים, עמ' 758; אוכלוסיה ודמוגרפיה, עמ' 579; כלכלה, עמ' 580: חוקה ומשטר, עמ' 585; משפט, עמ' 586; חינוך והשכלה, עמ' 587; דתות, עמ' 588; כוחות מזוינים, עמ' 588; לשונות, עמ' 589; ספרות, עמ' 589; פולקלור, צמ' 591; אמנות, עמ' 592; מוסיקה, עמ' 594; היסטוריה, עמ' 595; יהודים, עמ' 603.

ה מ ב נ ה ה פ י ס י. ש' היא ארץ הרים וגבעות. יותר ממחצית שטחה גבוה מ 1,000 מ'. מבחינים ב 3 אזורים הנמשכים מדרום־מערב לצפון־מזרח: (1) הרי היורה; (2) ארץ־הביניים; (3) הרי האלפים.

(1) ה ר י י ו ר ה (ע"ע) נמשכים לאורך 200 ק"מ במערב המדינה במקביל לקו הגבול עם צרפת ומעבר לו בתחום צרפת. רוחב ההרים בש' 20 ק"מ בממוצע והם מורכבים מרכסי־קימוט מקבילים בגובה ממוצע של 1,000 מ' ובגובה השיאים של 1,400—1,600 מ' (ר' מפת מבנה בכרך י', עמ' 105). איזור היורה התופס כ 10% משטח ש' מאוכלס בדוברי צרפתית, ודרגת התפתחותו הכלכלית נמוכה.

(2) א ר ץ ־ ה ב י נ י י ם (Mittelland), לב היישוב והכלכלה של ש' הוא איזור מעבר בין היורה ובין האלפים, המשתרע לאורך כ 250 ק"מ ורוחב 60 ק"מ. מבחינת המבנה זהו שקע גאולוגי בין אזורי הקימוט הנ"ל ועיקרו רמות בגובה 400—600 מ', בעלות טופוגרפיה גבעית, ומעליהן מתנשאים רכסים או הרים בודדים לגובה 1,000—1,200 מ'. ארץ־הביניים משופעת בימות, במיוחד באזורי המגע שלמרגלות רכסי היורה והאלפים. 2 הימות הגדולות תוחמות את ארץ־הביניים: ימת קונסטנץ (ע"ע) בצפון, שבה עובר גבול ש' עם גרמניה ואוסטריה, וימת ז'נוה (ע"ע) בדרום, שבה עובר הגבול עם צרפת. המישורים היחידים בש' נמצאים באיזור זה, לחופי הימות ולאורך הנהרות הראשיים, יובלי הרין. בשל הטופוגרפיה הנוחה, אפשרויות התחבורה ותנאי האקלים, זהו האיזור המפותח והמשגשג ביותר בש', ובו מרוכזים התעשיה ורוב הערים הגדולות.

(3) רכסי האלפים (ע"ע) המרכזיים, שבדרום ש' ובמזרחה, תופסים כ 60% מכלל שטחה. הגבוה בהרי האלפים שבתחום ש'



נוף הגבעות בצפון־מזרח שוויץ (משרד התיירות של שוויץ)

הוא פסגת דיפור (Dufour), 4,634 מ', במסיוו מונטה רוזה, באלפים הוואליזיים, על גבול איטליה בדרום.

ההרים מבותרים ביותר ע"י עמקים קרחוניים, אשר קרקעיותיהם חתורות בהרים לעומק מאות מטרים. לאורך העמקים עוברות דרכי התחבורה. הקשר בין עמק לעמק נעשה במעברים הרריים טבעיים או במנהרות. החשוב והנודע שבדרכי התחבורה הוא זה העובר לאורך עמקי רון־רין והחיבור ביניהם — מעבר גוטהרד (ע"ע). נתיב זה מפריד גם בין איזור האלפים הדרומי, הרחב, שבו מתנשאות הפסגות הגבוהות ביותר, לבין האיזור הצפוני הצר, ששיאו במסיוו יונגפראו (ע"ע), 4,166 מ'.

ה י ד ר ו ג ר פ י ה. בגלל גבהה וכמות המשקעים הגדולה, ש' היא מוקד הידרוגרפי לנהרות־אירופה הגדולים רין, רון ופו (ע' ערכיהם). גבולה הדרומי של המדינה עם איטליה עוקב בד"כ את קו פרשת המים שבין אגני הניקוז ריין־רון — מצפונו, לבין אגני טיצ'ינו, אדה ויובלי פו האחרים, וכן נהר אדיג'ה — בדרום. — 68% משטח ש' נמצאים באגן ניקוזו של נהר ריין, שלאורך אפיקו עובר גבול המדינה עם אוסטריה בצפון־מזרח וגרמניה בצפון. היובל הראשי של הריין בש' הוא נהר ארה (Aare). רוב הנהרות בש' עוברים בימות קרחוניות שיצרו מחסומי מורנות, ואפיקיהם משו־פעים במפלים. הנהרות והימות (בשטח כולל 1,356 קמ"ר) הם אוצר הטבע של המדינה.

הביתור הרב וגובה ההרים מהווים מכשול קשה ביותר ל ת ח ־ ב ו ר ה המתנהלת בעמקי נהרות — פרט לקטעיהם העליונים. בעיית התחבורה סבבה תמיד סביב הצורך להתגבר על פרשות־חמים שבין נהר לנהר; מעבר (pass) נוח באיזור פרשת המים נמצא במקום שבו קרובים ראשי שני הנהרות זה לזה; עם זאת, כרוכה הגישה למעבר תמיד בעליות וירידות קשות ותלולות. עצם הקמת הקונ־פדרציה של ש' היתה קשורה בפיתוח דרכי המעבר. המעבר החשוב ביותר, מעבר גוטהרד (ע"ע), המשרת את הדרך הקצרה ביותר בין מרכז אירופה לעמק הפו, נפתח ב 1225 לתנועה. ב 1882 נחפרה בו מנהרה באורך 15 ק"מ לצרכי מס"ב, ועתה נבנית לאורך תוואי המסילה אוטוסטראדה. בש' רשת משוכללת של מס"ב שארכה הכולל 9,388 ק"מ ובה 608 מנהרות ואלפי גשרים. פועלים גם קווי מסילות הרריות, המופעלות בגלגלי שיניים, ומסילות־כבלים מסוגים שונים (ע"ע רכבת). רשת הכבישים בש' — באורך כולל של 37,000 ק"מ — המרשימה ביותר בשכלולה, מוכשרת עתה למערכת אוטוסטראדות.

H. Kubly, *S.*, 1964.

י. קר.

א ק ל י ם. הרי ש' מהווים נקודת התכנסות ומזיגה של סוגי האקלים המגוונים והשונים באירופה. מערך כזה יוצר אקלים בעל אופי משל עצמו. במערב הוא מושפע מהאקלים האטלנטי הנתון לחילופי זרם הגולף. במזרח — מאקלים פנים היבשת האירופית; בדרום — מהאקלים הים־תיכוני; ובצפון — מהאקלים הציקלוני של מרכז אירופה.

מאחר שהגשמים מתגברים ביחס ישר (בקירוב) לגובה פני הקרקע, דומה מפת המשקעים למפת קווי הגובה; משום כך קיימים גם הבדלים חדים בכמויות המשקעים בין אזורים שמרחק קטן בלבד מפריד ביניהם. לדוגמה, הממוצע השנתי של המשקעים בסנקט גלן (730 מ' גובה) מגיע ל 1,318 מ"מ, ואילו בגובה 2,730 מ' מגיע ממוצע המשקעים השנתי ל 2,904 מ"מ. עפ"נ יותר מ ¾ משטחה של ש' עולה הממוצע השנתי של המשקעים על 1000 מ"מ, שבחלקם יורדים בצורת שלג. בעיר הדרומית לוגנו (בגובה 300 מ'), שלה מזג־אוויר ים־תיכוני, רק 5% מהמשקעים הם שלגים; בציריך (540 מ') — 11% שלגים. בגבהים שמעל כ 3,850 מ' כל המשקעים הם שלגיים, והאזורים המצויים בגבהים אלה שזורים שדות־שלג וקרחוני־עד. קו השלג נע בין 3,070 מ' באלפים הצפוניים לכ 3,600



שווייץ, תחבורה: הדרך מחור ללוקרנו מדרום למעבר ברנרדינו
(משרד התיירות של שווייץ)

מ׳ באלפים הדרומיים. בהרים שבפנים הארץ מצויים כיסים יבשים יחסית ממשקעים. המפורסם שבהם הוא עמק הרון המוקף קבוצות הרים בעלי פסגות גבוהות. כמות המשקעים היא נמוכה גם במדרונות עצמם, אעפ״כ מתפתחת הצמחיה כתוצאה מקרבת האיזור לשדות שלג וקרחונים המתפשטים עמוק לתוך העמק. אוויר בעל לחות נמוכה כגון זה המצוי מעל ערים גבוהות כדַווֹס (כ 1,700 מ׳) וארוזה (ב 2,000 מ׳), מאפשר מעבר קרינת השמש בתחום אָרכי גל רחב. משום כך ידועות ערים אלה כמקומות מרפא.

בגבהים של כ 4,300 מ׳ מגעת כמות המשקעים לב 4,000 מ״מ, ובפסגת ה Mönchsgrat (כ 4,500 מ׳) שבקבוצת הרי היונגפראו נמדדת הכמות הממוצעת הגבוהה ביותר בש׳ — 4,146 מ״מ משקעים.

מזג־האוויר היציב המוכתב ע״י רמת הלחץ השלטת בחָדשי החורף מעל מרכז אירופה, מאופיין בגושי אוויר קרים המכילים לעתים קרובות ערפל כבד ועבה בגבהים נמוכים יחסית. היפוך במפל הטמפרטורה (אינורסיה [ע״ע (1)]) היא תופעה תדירה ואפיינית, שאף מושכת תיירות חורף בהרי האלפים הגבוהים.

הרוחות השכיחות מוצאן במערב, אך בגיאיות זרמי האוויר מתכנסים לרוחות עזות שכיוונן מוכתב ע״י התנאים הטופוגרפיים, כגון רוחות הביז (ע״ע רוח, רוחות [7]), רוחות צפון־מזרחיות, המאפיינות את איזור העיר ז׳נווה, והפֶהן (ע״ע, שם [2]) הדרומית, המתחממת אדיאבָטית במורדות הצפוניים של האלפים.

וע״ע **אלפים** (אקלים).

אר. כה.

צמחיה וצומח. ש׳ היא ארץ מגוונת מאד מבחינה טופוגרפית. מרבית בתי־הגידול של הצומח, ותצורותיו, מותנים כאן בגובה מעפה״י, המגיע בהרי האלפים עד 4000 מ׳ (וע״ע אלפים, עמ׳ 755/7). בשל המגוון הטופוגרפי והאקלימי יש בש׳ צמחיה עשירה מאד. מרבית המינים הם אירו־סיביריים, אך מצויים גם אלמנטים ארקטיים מחד־גיסא וים־תיכוניים מאידך־גיסא. במרבית שטחה של ש׳ שולטים יערות של עצי־שלכת, או של עצי־מחט, והעיקריים שבהם הם:

1) **יערות אלונים מעורבים.** אלון הסלע (Quercus petraea) והאלון הבריטי (Q. robur) תופסים את המקומות החמים־ביותר, וגם את המדרגות הנמוכות־ביותר בהרים. נלווים אליהם עצים אחרים, כגון Fraxinus excelsior, Prunus avium, Carpinus betulus, Betula pendula, הערמון (Castanea vesca), Ostrya carpinifolia, ואחרים. לפי ההרכב והשלטון של העצים, ולפי הצמחיה העשבונית המלווה את היער, הובחן כאן מספר ניכר של חברות־צמחים שמנחה אותן האלון.

2) **יערות אשורים מעורבים.** המרכיב הטיפוסי ליערות אלה הוא אַשור היערות (Fagus sylvatica). האשור מצריך תנאים נוחים־יותר — הן מבחינת האקלים והן מבחינת הקרקע — ומוגבל בעיקר למדרגה הבינונית (המונטנית) של ההרים. הוא מופיע כשולט יחיד, או בחברת עצים אחרים, משירי־עלים או גם מחטניים. גם כאן מבחינים בחברות מספר, לפי המלווים ולפי ההרכב העשבוני. בין המלווים של יערות מעורבים עשויים להיות אלונים, אשוחים ואשוחיות.

3) **יערות מעורבים של מילה** קשורים למקומות מיוחדים, לקרקעות לחות או לבתי־גידול מוצלים. גם באלה מבחינים בחברות אחדות.

4) **ביערות מעורבים של Tilia** מצויים שני מינים — T. cordata ו T. platyphyllos; לפי צירופים שונים של מלוויהם הובחנו גם באלה חברות שונות.

5) **יערות הגדות** קשורים לאפיקי מים, לנהרות ויובליהם, וכן לאדמות מוצפות. הצמחים המנחים הם מינים של צפצפה, אלנוס, ערבה ושדר (Betula).

6) **יערות השדרים** (Betula incana) אינם דורשים תנאים מיוחדים, והם מופיעים באדמות חמוצות ודלות־מינרלים. השדר יכול להופיע כשליט יחיד, או במעורב עם עצים אחרים, או גם בחברת מלווים עשבוניים שונים.

7) **יערות אשוחים.** האשוח היחיד המצוי בש׳ הוא האשוח הלבן (Abies alba). זהו עץ הדורש לחות, ובדרישותיו האקולוגיות הוא דומה במקצת לאשור; ע״כ הוא יכול לגדול יחד עם האשור וליצור טיפוס של יער מעורב, אך עפ״ר הוא יוצר יערות לעצמו. באלפים הוא קשור למדרגה המונטנית. החברות השונות שהוא מנחה נבדלות בעיקר לפי המלווים השיחניים והעשבוניים המיוחדים.

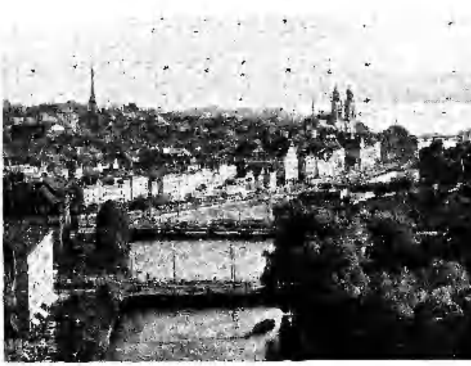
8) **יערות האשוחית.** המין היחיד של הסוג הזה המצוי בש׳ הוא האשוחית הקיפחת (Picea excelsa). עץ זה עמיד בקור ובכפור, ועולה בהרים עד למדרגה הסוב־אלפינית. ע״כ נפוצה האשוחית במקומות שהאלונים והאשורים אינם יכולים להתחרות בה. היא יוצרת יערות נקיים וגם יערות מעורבים. שכבת תת־היער עשויה עפ״ר בתוֹת אברשיים, או גם ככוליות (צומח של טחבי כבולית, Sphagneta).

9) **יערות של הארזית** (Larix decidua) **והאורן המחומש** (Pinus cembra) עולים למדרגות הקרות־ביותר של ההרים, וגם הם יוצרים חברות שונות בגובה הסוב־אלפיני. הם מצויים עפ״ר בתחום העליון של היערות, ואף קרוב לקרחונים הגולשים מההרים.

10) **יערות של אורן היערות.** אורן היערות (Pinus sylvestris) הוא עץ היוצר יערות רבים וגדולים בכל מיני בתי־גידול, לרוב במחשופים ובמקומות שיערות אחרים נהרסו. הוא אינו דורש קרקעות מיוחדות או טמפרטורות נוחות. למעשה הוא מצוי בכל מדרגות ההר, אך לעולם אינו יכול לחדור לחברות־צמחים חסומות מפני האור. הוא יוצר חברות לעצמו, או במעורב עם שיחים ועצים שונים.

היערות השונים מהווים קווים בולטים בנוף הארץ, אולם ש׳ עשירה־ביותר גם בתצורות לא־עציות, הגדלות במקומות שהיערות נהרסו, או במקומות שמפני גורמים אֲדָפיים או אקלימיים אין עצים יכולים להתפתח בהם. נמנה כאן חלק מתצורות אלו:

א) **בתות אברשיים** נוצרות במישורים ובבקעות, עפ״ב אדמה יבשה, חמוצה וכמעט חסרת מינרלים. שם זה ניתן להן מפני



ציריך, הגדולה בערי שוויץ, מראה כללי (משרד התיירות של שוויץ)

שרוב השיחים המאפיינים את בתי־הגידול האלו, נמנים עם משפחת האברשיים (ע"ע, עמ' 340).

ב) בתות אברשיים אלפיניות. התחום העליון של היער מסתמן עפ"ר במציאותו של האורן הננסי (Pinus mugo) או ערער השיח (Juniperus sabina), אבל לצדם, או מעליהם, מתפתחות באלפים בתות נרחבות של שיחי Rhododendron או של שיחי Orctostaphyllos, Empetrum, Vaccinium ואחרים. הבתות הללו מצויות הן באדמות חמוצות והן באדמות גירניות.

ג) ארץ עשירת מים כש' משופעת באחווים ובצומח ביצות חמוצות ומתוקות. את איזור האלפים מציינים במיוחד האחווים האלפיניים שופעי־הירק, המכסים את כל המדרגות האלפיניות של ההרים מעל לתחום היערות. הללו הם אוצר כלכלי חשוב־ביותר, בהיותם משאבים חשובים לגידול צאן.

H. E. Hess - E. Landolt - R. Hirzel, *Flora der S.*, I, 91/2, 1967.

מ. ז.

על החי, ע"ע אלפים, עמ' 703.

אוכלוסיה ודמוגרפיה. מ1850 הוחל בש' בעריכת מפקדי אובלוסין כל 10 שנים (להוציא את המפקדים שנערכו ב 1888 וב 1941).

שנה	אוכלוסיה
1850	2,391,740
1900	3,325,000
1950	4,714,992
1960	5,429,061
1970	6,269,783
1975	6,500,000

בשנים 1850—1950 גדלה אוכלוסיית ש' פי שניים. גידול שעודד את ההגירה מש' לארצות אירופה ואה"ב. ההגירה מש' החלה כבר במאה ה 16, כאשר שוויצים רבים שירתו כשׂבירים בצבאות זרים. בשנים 1800—1940 היגרו מש' 683,000 נפש, ושנת השיא היתה 1883, שבה עזבו את המדינה 12,578 תוש'. במלה"ע II פסקה ההגירה כמעט לחלוטין. ולאחריה חודשה בממדים קטנים, 2,000—2,500 נפש בשנה. מספר השוויצים המתגוררים מחוץ לש' נאמד ב 1971 ב 300,000 נפש. בשנים 1970—1975 היה שיעור הריבוי הטבעי 0.4% בשנה. שיעור הילודה בשנים אלה היה 12.4 לידות ל 1,000 ושיעורי התמותה — 8.8 ל 1,000. תוחלת החיים — 70 שנה לגברים ו 76 שנה לנשים.

צפיפות האוכלוסיה הממוצעת — 156 נפש לקמ"ר (1975). תפרושת האובלוסין בש' אינה אחידה. רוב האוכ־לוסיה מרוכזת בארץ־הביניים (Mittelland), התופסת ב 30% משטח המדינה. הרי האלפים הם הדלילים ביותר ויש בהם אזורים שצפיפות אוכלוסייתם פחותה מ 20 נפש לקמ"ר. הקנטונים הצפופים ביותר הם בזל, ז'נווה וציריך, והדלי־לים ביותר הם גראובינדן ואורי (Graubünden ; Uri ; ר' טבלה). התפתחהות התעשיה בתחילת שנות ה 50 וירידת חשיבותם של ענפי החקלאות הם הגורם הראשי לנדידה מהאזורים הכפריים לאזורי התעשיה השוכנים במישור. התיעוש גרם כניסת עובדים מארצות זרות לתחום ש', ומספרם ב 1974 הגיע ל 551,300 נפש, כמחציתם איטלקים.

ההגירה מהאזורים הכפריים היא מקור עיקרי לגידול הערים. ערי ש' התפתחו סביב מנזרים (סן־גל), סביב יישובים רומיים (ציריך), במוקדי תחבורה ימית לאורך ימות (ז'נווה, לוצרן, ציריך) שהפכו אח"כ למרכזי נופש ותיירות ; סביב מבצרים מיה"ב (רגנסבורג, גרויר). כפרים רבים התפתחו לערי שוק המשרתות את סביבתן החקלאית (פריבורג וברן). המבנה ההררי המסובך של ש' היה תמיד גורם חשוב בהתפתחות ערי מעבר הרריות. הערים חור, מרטיניי, בלינצונה הן ערי מפתח בשרשרת ערים היושבות במעברי האלפים החשובים. הערים לוגנו, לוקרנו ואסקונה, ערי תיירות ונופש, הן שער תחבורתי מהדרום לאיזור האלפים. 52% מאובלוסיית ש' היא עירונית (יישובים בני 10,000 תוש' ויותר). הערים בש' קטנות, ורק ב 5 יש יותר מ 100,000 תוש', (1975 ; בסוגריים — מספר התושבים באגד הערים): ציריך 396,300 תוש' (720,800), בזל 195,700 (379,500), ז'נווה 159,200 (323,000), ברן, הבירה, 152,800 (288,100), לוזן 135,200 (231,300), וינטרטור 91,000 (109,900). הכפרים בנויים בשולי העמקים. במדרונות ההרים בנויות בנות־כפר (hameau), המשמשות בחדשי הקיץ משפחות העולות להר עם עדריהם, לרעות בברי האחו הדשנים.

יר. פ.

כלכלה. ש' חייבת לייבא את כל חמרי־הגלם שלה, אין לה מוצא לים, תלותה במדיניות הכלכלית ובהגבלות הסחר של שותפות הסחר שלה מרובה, ואעפ"כ הקימה תעשיה מפותחת ביותר. האילוצים הללו גרמו שש' היתה חייבת (במיוחד בשנות ה 60 וה 70) לנצל ביעילות מירבית את כלי המדיניות הכלכלית שעמדו לרשותה כדי לקיים את יצואה ולמנוע אבטלה נוכח השינויים בתנאי הסחר בעולם ושיעורי האינפלציה הגואים במדינות התעשיה, וכן כדי למנוע פגיעה במעמדה כמרכז פיננסי בין־לאומי ראשון במעלה, ביציבותה הכלכלית והמדינית ובניטראליות המסרתית שלה.

מתום מלה"ע II ועד אמצע שנות ה 70 גדלה הפעילות הכלכלית בש' בקצב קבוע ומתמיד, ואוכלוסייתה נהנית מרמת־מחיה מהגבוהות בעולם. ההכנסה הלאומית לנפש בש' היתה הגבוהה בעולם בין המדינות התעשייתיות — 10,000 דולאר (מחירים שוטפים ; 1977). המשק תלוי במידה רבה בעובדים זרים. בסוף 1975 נמנו בכוח־האדם המועסק 2,695,000 עובדים (168,000 בחקלאות, 1,195,000 בתעשיה, 1,332,000 בשירותים), מהם היו 644,000 עובדים זרים: 48% איטלקים, 11% ספרדים, 11% גרמנים, 10% צרפתים, 20% — אחרים. סימני אבטלה, וכן לחצים מדיניים הביאו לידי הגבלות על הגירת עובדים זרים לש' מאוגוסט 1975 ואילך. בסוף 1976 ירד כוח־העבודה, כשל צמצום מספר העובדים הזרים, ל 2,475,000.

בשנים 1974/6 פקד שפל בכלכלה את ש'. ב 1974 היה הגידול בתוצר הלאומי הגלמי הריאלי פחות מ 0.5%, ב 1975 קטן התל"ג הריאלי ב 7% וב 1976 נשאר באותה רמה. רק ב 1977 שב התל"ג

וגדל ב 4% ומספר המובטלים היה זעום (כ 10,000). באותה שנה גדל היצוא ב 9% למרות עליה של 14% בערך הפרנק השווייצרי לעומת מטבעות של שותפות-הסחר עמה.

ש' סבלה מאינפלציה פחות מבל מדינה אחרת באירופה. השיעור השנתי הממוצע של עליית מדד-המחירים-לצרכן בעשור 1967—1976 היה 5.1%. הלחצים האינפלציוניים שנגרמו מיבוא ההון הגדול (1974 ; 1978) והפעילות הבין-לאומית של מערכת הבנקאות נבלמו ע"י הגבלות (1971) על הקף האשראי הבנקאי והנהגת ריבית שלילית (בעל הפקדון חויב בתשלום קנס) על פקדונות זרים בש' (1975), ותודות לעליית ערך הפרנק השוויצי במונחי המטבעות האחרים (בין 1970 לאמצע 1976 עלה ערכו של הפרנק לעומת מטבעות שותפות-הסחר העיקריות של ש' בכ 60%).

למרות אפיה ההררי של ש', חשובה ה ח ק ל א ו ת לכלכלתה, במיוחד מבחינת סיפוק הביקושים המקומיים. ¾ משטחה של ש' מעובדים או מיוערים, וכ 7% מכוח-העבודה עוסקים בחקלאות. החקלאות אינה ענף יצוא ישיר (פרט ל ג ב י נ ו ת קשות), אף שלתעשיית המזון יש יצוא נכבד. מתוך 75,000 טון (1976) גבינות קשות (גרויאר [Gruyére] ואמנטאלר [Emmenthaler]) שנמכרו, יוצאו 44,400 טון, מרביתם מסוג אמנטאלר.

ח ק ל א ו ת, 1 9 7 6

בקר	(אלפי ראש)	2,000	חלב	(אלפי טון	3,400
סוסים	" "	47	חמאה	" "	35
חזירים	" "	2,030	גבינה	" "	103
כבשים	" "	377	בשר	" "	381
תרנגולות	" "	6,100	ביצים	(אלפי יחידות)	730,000
			עץ	(מיליוני ממ"ק)	4.5

ת ע ש י ה. ש' מייבאת את כל חמרי-הגלם לתעשייתה. הכוח ההידרו-חשמלי הוא „אוצר הטבע" היחידי שלה, והמחצב היחיד בתחומה הוא מלח. מכאן התמחות התעשיה בייצור מוצרים בעלי ערך גבוה ליחידת ייצור, בעיקר בגלל תחכום, מהימנות ודייקנות טכנולוגיים, ובמוצרים המושפעים במידה קטנה ככל האפשר מתנודות במחירים היחסיים. נעשו מאמצים לגיוון מירבי של ענפי התעשיה, לכמה מענפי התעשיה מסורת ארוכה. הבולטים ביניהם: תעשיית ה ש ע ו נ י ם, שהפכה את הדייקנות השוויצית לשם-דבר, תעשיות מסוימות בענף הכימיקלים ותעשיית המזון (שוקולד, קפה), ותעשיות בסיסיות כהלבשה והנעלה. ואכן, בשנים 1975/6, כשהורע כושר התחרות של הייצוא של ש', סבלו ביותר ענפי הנעלה והלבשה וטכסטילים, ושני הענפים העיקריים שנפגעו, שעונים וצבעים, הם ענפי יצוא מובהקים (הראשון מייצא 97% מתפוקתו והשני 95% מתפוקתו).

ענף השעונים, שבעבר היה ממאפייניה של ש', נפגע מההתפתחות המהירה של הענף ביפן, שאחריו הוא מפגר הן בפיתוח טכנולוגי (שעוני קווארץ) והן במחירים, עד כדי סגירת מספר רב של מפעלי-שעונים בש'.

ענפי תעשיה עיקריים אחרים הם: תעשיות הנדסה כבדה ומכונות (לרבות תעשיית-נשק גדולה, במיוחד תותחים ונשק אישי), מכניקה עדינה, כימיקלים (כימיקלים תעשייתיים, תרופות, פלסטיקה), מוצרי עץ ומוצרי צריכה שונים.

א נ ר ג י ה ח ש מ ל י ת. כוח הידרו-חשמלי הוא מקור האנרגיה העיקרי של ש', ובעבר הלא רחוק היה אף המקור הבלעדי. מאז תום מלה"ע II פיתחה ש' מקורות אנרגיה נוספים, כיון שהגידול בצריכת החשמל (ש' תופסת את המקום החמישי בעולם בצריכת החשמל לנפש) יצר לחץ רב על כושר הייצור. כרבע מהחשמל מופק בתחנות תרמיות

ה י י צ ו ר ה ת ע ש י י ת י (1973, 1975)

המוצר	יחידות	1973	1975
שעונים	אלפים	59,670	47,190
חשמל	מיליון קוט"ש	37,155	42,995
גאז	מיליון ממ"ק	420	122
אלומיניום	אלפי טון	85	79
נעליים	אלפי זוגות	10,770	8,580
מלט	אלפי טון	5,760	3,765
יחידות דיור שהושלמו		81,865	54,900
חוטי צמר וחוטים מעורבים	טון	16,950	14,010
בדי צמר ובדים מעורבים	טון	6,940	—
סוכר מזוקק	אלפי טון	72	59
שוקולד	טון	69,575	58,465
סיגריות	מיליונים	31,080	26,730

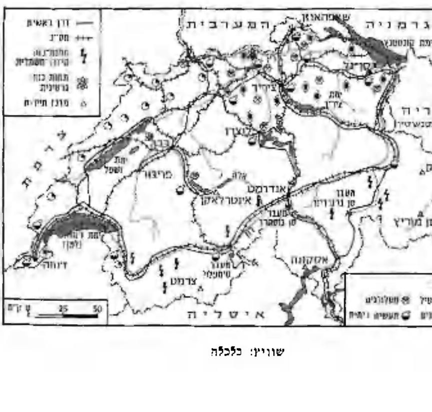
וב 20% ב 3 התחנות הגרעיניות הפעילות. תחנה גרעינית רביעית אמורה להתחיל בייצור ב 1978 (בכושר ייצור של 6 מיליארדי קוט"ש), תחנה חמישית (בכושר ייצור דומה) ב 1980, ושישית — ב 1982. ש' מייצאת כ 10 מיליארדי קוט"ש חשמל ומייבאת כ 7 מיליארדי קוט"ש.

ת ח ב ו ר ה ו ת ק ש ו ר ת. לרכבות הפדראליות, שהן מהיעילות ביותר בעולם, מסילות באורך 2,853 ק"מ, כמעט כולן פועלות בחשמל. ב 1975 העבירו הרכבות הפדראליות 313 מיליון נוסעים ו 7,451 מיליון טון/ק"מ מטענים. הרכבות הפרטיות המרובות מפעילות קווים קצרים באזורי ההרים. ברשת הכבישים 18,150 ק"מ כבישים ראשיים. לש' 27 ספינות אוקיאנוס בצי-הסוחר במעמס של 365,000 טון, ו 473 דוברות ריין במעמס 575,000 טון, שבסיסן בשני נמלי הריין בבאזל. הריין הוא מנתיבי התחבורה הפנימיים והבין-לאומיים החשובים של ש'. הקף התנועה בו ב 1975 בתחומי ש' היה 8.2 מיליוני טון. חברת התעופה הלאומית היא „סוויסאיר" (Swissair). נמלי-התעופה העיקריים הם ציריך, ז'נווה ובאזל.

בתחילת 1976 היו בש' 2.7 מיליוני כלי-רכב מנועיים, מהם כמיליון אופנועים ו 1.8 מיליון מכוניות נוסעים, וכן 1.6 מיליון אופניים. אותה שנה היו בש' 4 מיליוני מכשירי טלפון, 2.1 מיליונים מקלטי-רדיו ו 1.8 מיליון מקלטי-טלוויזיה.

ב 1976 הופיעו בש' 497 עתונים, מהם 144 יומיים: 356 בגרמנית, 113 בצרפתית, 24 באיטלקית, 3 ברומאנש ו 1 בספרדית.

ש' היא מדינת ה ת י י ר ו ת הקלאסית, והראשונה שהפכה את



שוויץ: כלכלה



סכר במעבר גרימסל (משרד התיירות של שוויץ)

ענף התיירות למקור הכנסה ולענף יצוא, תוך כדי כינון מערכת ומסגרת לאומית של תכנון, תיאום ושילוב כל גורמי התיירות. אזורי התיירות העיקריים של ש' הם אזורי האגמים ואזורי הרי־האלפים. טיולים, טיפוס הרים וסוגים שונים של ספורט החורף הם עיסוקי התיירות העיקריים. 6.2 מיליוני תיירים שהו (ב1975) 19.4 מיליון לילות בבתי־המלון וההארחה בש' (60% מהתפוסה). התיירים באו בעיקר ממערב־גרמניה, אה"ב, צרפת, איטליה ובריטניה.

ס ח ר ־ ח ו ץ. שותפות הסחר העיקריות של ש' ב1976, לפי סדר חשיבותן, היו: בייצוא — מערב־גרמניה, צרפת, איטליה, אה"ב, בריטניה, אוסטריה, שוודיה, יפן; בייבוא — מערב־גרמניה, צרפת, איטליה, אה"ב, בריטניה, אוסטריה, בלגיה־לוקסמבורג והולנד. 56% מהייצוא באותה שנה היו מוצרי תעשיה מוגמרים, 38% — מוצרים מוגמרים למחצה וכימיקלים, 4% — מזון, משקאות וטבק, 2% — מוצרים אחרים. 15% מהיבוא אותה שנה היו חמרי־גלם, 12% — מזון, משקאות וטבק, 31.5% — מוצרים מוגמרים למחצה וכימיקלים ו41.5% — מוצרי־תעשיה מוגמרים.

ש' היתה בין החברות המייסדות (1960) של אפט"א, ארגון הסחר החפשי באירופה. ביולי 1972, לקראת פירוק אפט"א, נחתם הסכם מיוחד להסדרת יחסי הסחר, תנועות כוח־עבודה ותשלומים בין ש' לבין הקהיליה הכלכלית האירופית (השוק המשותף). אופציה שניתנה לש' להצטרף להסדר ניידות המטבע המשותף לכמה ממדינות אירופה („הנחש האירופי") לא נוצלה, בעיקר כדי שלא להביא ע"י כך לפיחות הפרנק.

כ ס פ י ם ו ב נ ק א ו ת. חשיבותה של ש' כמרכז פיננסי נובעת מגורמים היסטוריים וגאוגרפיים; ש' היא מדינה קטנה, נעדרת אוצרות־טבע, הנמצאת במרכז אירופה, ולה מסורת ארוכה של ניטראליות מדינית ואוכלוסיה רב־לשונית. הניטראליות של ש' במלה"ע I. ותוצאותיה של אותה מלחמה, קבעו את מעמד הבנקים של ש' כמקום מקלט בטוח להון זר. עקרון ה ס ו ד י ו ת הבנקאית הפך לחוק ב1934, בין השאר כדי להגן על פקדונות תושבי גרמניה (ביניהם יהודים רבים) מהפקעה בידי הנאצים. שיטת החשבונות הממוספרים שימשה אף היא להגנה על המפקידים מאפשרות גילוי. החוק בש' אוסר על הבנקאים לגלות פרטים על חשבונות לקוחות או זהותם, גם בבתי־המשפט וגם לגבי נושאי מיסוי. לרשויות זרות מותר לחקור בנק בש' רק לאחר שבית־משפט שוויצרי הכיר בתקפות תביעה פלילית שהוגשה נגד בעל־החשבון בבית־משפט זר, ורק לגבי עבירות מסוימות. בשל ניצול לרעה של הסודיות הבנקאית ע"י גורמי הפשע המאורגן נחתמה במאי 1973 אמנה בין ש' לאה"ב, ולפיה יתירו הבנקים בש' בדיקת חשבונות אצלם כשקיים „חשש סביר" לפשעים מוגדרים, כסחר בסמים, חטיפת מטוסים, הימורים בלתי חוקיים, זנות וזיופי מטבע. אולם עבירות כהעלמות מס, חוקים אנטי־קרטליים, וכמובן האשמות פוליטיות וצבאיות לא ישמשו עילה להסרת חסינות החשבונות הבנקאיים.

האמצעים האנטי־אינפלאציוניים אותם נקטו הרשויות בש' מאז סוף שנות ה60 הגבילו את חופש־הפעולה המסרתי של הבנקים ופגעו ברווחיות מערכת־הבנקאות.

בסוף 1974 היו בש' 4,789 סניפי בנקים, שהופעלו בידי 461 בנקים מסחריים, 32 בנקים פרטיים, 15 בנקים זרים, שני ארגוני מימון־הלוואות ו62 חברות מימון. הבנקאות בש' נשלטת בידי „חמשת הבנקים הגדולים", שלהם 970 סניפים, 44% מכל נכסי מערכת־הבנקאות, ומעורבות רבה בעסקות בין־לאומיות.

ה ב נ ק ה ל א ו מ י ש ל ש' (הוקם ב1906) הוא אחד הבנקים המרכזיים המעטים בעולם שהוא עסק פרטי.

הסתבכויות של סניפי בנקים בש' באמצע שנות ה70 הגיעו לשיא בגניבה חסרת תקדים בסניף של „קרדיט סוויס", אחד מ„חמשת הגדולים". תופעות אלה ותחרות גוברת מצד מרכזי בנקאות ומקלטי־מס חדשים, העמידו את הבנקאות של ש' במצב שבו היא נאלצת להיאבק על ההגמוניה בעולם הבנקאות, שעד אז היתה מובנת מאליה.

סקטור ה ב י ט ו ח הוא חלק חשוב מהמערכת הפיננסית הפנימית והבין־לאומית של ש'. ה ב ו ר ס ה ש ל צ י ר י ך היא מהחשובות באירופה, מבחינת ערך ניירות־הערך הרשומים בה והקף המסחר בה. מ1,000 המניות הרשומות בציריך, 250 הן מניות זרות, בעיקר אמריקניות. ציריך היא גם אחד משני שוקי הזהב העיקריים בעולם, היא המרכז הבין־לאומי לסחר הנומיסמטי, ואחד משוקי האָמנות הגדולים בעולם.

ה פ ר נ ק של ש' הוא מהיציבים שבמטבעות העולם, למרות שבין 1940 ל1975 איבד הפרנק יותר מ70% מכוח־הקניה שלו. אלא שירידה זו קטנה מהירידה שחלה במטבעות עיקריים אחרים. ביוני



שוויץ, כלכלה: מהרטה ענקית במפעל לגלגלי שיניים (MAAG), ציריך; הגלגל הוא בן 50 טון

	קנטון	שטח (קמ"ר)	אוכלוסיה (אומדן 1974)	צפיפות (לקמ"ר)	עיר הבירה
1	ציריך*	1,728.6	1,138,600	647	ציריך
2	ברן*	6,886.9	1,003,900	144	ברן
3	לוצרן*	1,492.2	295,900	194	לוצרן
4	אורי*	1,076.5	34,800	31	אלטדורף*
5	שוויץ	908.2	93,800	101	שוויץ
6	אונטרולדן* אובוולדן*	490.7	26,300	52	סארנן
7	נידוולדן	275.8	27,200	94	סטאנס
8	גלרוס*	684.3	37,400	54	גלרוס
9	צוג	238.6	73,800	300	צוג
10	פריבורי*	1,670.0	182,700	107	פריבור
11	זולותורן*	790.6	299,600	285	וולותורן
12	בזל* בזל העיר	37.2	222,700	5,035	בזל
13	בזל הגליל	428.1	223,000	502	ליסטאל
14	שאפהאוזן*	298.3	72,700	242	שאפהאוזן
15	אפנצל* אוסררודן	243.2	48,500	199	הריזאו
16	אינררודן	172.1	13,700	80	אפנצל
17	סן־גל*	2,014.3	390,400	190	סן־גל
18	גראובינדן*	7,105.9	166,600	23	כור
19	ארגאו*	1,404.6	451,000	313	אראו
20	תורגאו*	1,012.7	187,800	180	פראיאנפלד
21	טיצ'ינו*	2,810.8	267,500	91	בלינצונה
22	וו*	3,219.0	527,400	161	לוזן*
23	ולה*	5,225.8	216,800	40	סיון
24	נשטל*	796.6	170,400	212	נשטל
25	ז'נוה*	282.2	340,300	1,175	ז'נווה

* — ע' ערכיהם

הקנטונים בשוויץ

1977 החזיק הבנק הלאומי רזרבות של 10.9 מיליארדי דולר, מזה 3.4 מיליארדים בזהב. שער החליפין אותה עת היה 2.46 פרנקים (100 סנטים בפרנק) לדולר אה"ב. במארס 1979 — 1.68 פרנקים לדולר.

C. Emminghaus, *Die schweizerische Volkswirtschaft*, I-II, 1961; T. R. Fehrenbach, *The S. Banks*, 1966; E. Mattei - H. Schweizer, *Die schweizerische Landwirtschaft*, 1972.

ד. גנ.

ח ו ק ה ו מ ש ט ר. תחילתה של ש' ב„כתב־הברית" (Bundes-brief), מסמך חוזי מ1291, שקבע את יחסי־הגומלין בין שלושת הקנטונים הראשונים. גרעין „הקונפדרציה ההלווטית" (Confederatio Helvetica). כתב זה מזכיר במפורש ברית קודמת של הקנטונים. עד 1798 היתה ש' קונפדרציה של מדינות עצמאיות כמעט לגמרי. חוקות ל„ברית" פורסמו ב1798, 1803 ו1815 (ר' להלן, היסטוריה). חוקת 1848 מונחת ביסודה של חוקת 1874, שהקנתה זכויות מורחבות לממשל המרכזי, ועדיין היא שרירה כיום, אף שהוכנסו בה תיקונים רבים, המגדילים את סמכותו של הממשל המרכזי. כעת דנים בניסוח חוקה חדשה.

ש' היא איחוד (קונפדרציה) של 22 קנטונים, ולמעשה 25 קנטו־נים — 19 קנטונים שלמים ו6 חצאי־קנטונים, שכן הקנטונים אפנצל, באזל ואונטרוולדן (Appenzell, Basel, Unterwalden) חלוקים כ"א לשני גופים מדיניים עצמאיים. ב1974/5 הוסכם להקים עוד קנטון, יורה (Jura), שיהיה מורכב מהחבלים הקתוליים, דוברי־צרפתית, של הקנטון ברן.

הרשות המחוקקת העליונה היא „אסיפת־הברית" (פרלמנט) (Bundesversammlung; Assemblee federale; Conseil des États), המורכבת משני גופים: א) מועצת־המדינות־הקנטונים (Standerat; Conseil des États), ובה 44 חברים, 2 לכל קנטון, ואחד לכל חצי קנטון, הנבחרים ל4 שנים; ב) „מועצה לאומית" (Nationalrat), ובה 200 צירים הנבחרים מהקנטונים במספר יחסי לגודל האוכלוסיה בכל אחד מהקנטונים.

לכל קנטון וחצי־קנטון ציר אחד לפחות. הרשות המבצעת, הממשלה, נקראת „מועצת הברית" (Bundesrat; Conseil federal) בת 7 חברים (שרים), שכל אחד מהם עומד בראש אחד משבעת הדפרטמנטים (מיניסטריון) של הממשל הפדראלי. על הרשות המשפטית ע' להלן, משפט. בראש הממשלה עומד נשיא־הברית, הנבחר אחת לשנה, לתקופת כהונה אחת, ב„אסיפת־הברית" (שני בתי־הפרלמנט, ר' לעיל), והוא למעשה ראש־המדינה. סמכויות השלטון מחולקות בקפידה בין הממשלה המרכזית היושבת בעיר ברן, בירת הקונפדראציה, לבין הקנטונים. בין תחומי האחריות של הממשלה הפדראלית: ענייני חוץ, צבא, רכבות, מכס, דואר, וכד'. במקרה של חילוקי־דעות בין הממשל הפדראלי לקנטונים ביחס לסמכויות, או לשינויים, נתונה ההכרעה בידי בית־המשפט הפדראלי בעיר לוזן.

בקנטונים נתונה סמכות החקיקה בידי „המועצה הגדולה" („מועצת קנטון"). מ1971 יש לנשים זכות הבחירה בעניינים פדראליים, ברוב הקנטונים יש זכות בחירה לנשים גם בעניינים מקומיים. בקנטונים הקטנים מתנהלת לעתים ההצבעה באשר לאישור חוקים או דחייתם, תחת כיפת השמיים ובהשתתפות אישית של בעלי זכות־הבחירה. בקנטונים הגדולים, שבהם רבים המצביעים, מתנהלת ההצבעה בצורה המקובלת בארצות אחרות. ל„משאל־העם" (referendum) נודע מקום חשוב בחוקת ש'. החוקה גם קובעת מתי חובה לערוך משאל־עם.

A. Favre, *Droit constitutionnel suisse*, 1970[2]; J. Rohr, *La S. contemporaine. Societe et vie politique*, 1972.

מ ש פ ט. עד 1898 היתה החקיקה בתחום המשפט האזרחי בעיקר בסמכות הקנטונים השונים. דוברי הגרמנית שביניהם הושפעו בעיקר מהתחיקה האזרחית באוסטריה מ1811 ודוברי הצרפתית היו נתונים להשפעת הCode Civil הצרפתי מ1806. ב1847 הוחל באיזוד התחיקה האזרחית, והתהליך הסתים ב1912 בהנהגת ספר־החוקים האזרחי. הוראות החוק האזרחי הותאמו מאז לדרישות המשתנות של החברה, לאחרונה — ב1972 וב1974. ב1942 נכנס לתקפו החוק הפלילי האחיד, וב1974 תוקן לאחרונה, בעיקר בתחום ענישת בני־נוער. בחוק הפלילי ניכרות מגמות ליברליות; בביטול עונש מוות, בתחום הענישה „על תנאי" והנהגת „מאסר פתוח". בכמה תחומים, למשל ביחס לענישה על עבירות־מסים וכו', נשארה התחיקה בידי הקנטונים, אכיפת החוק האזרחי והפלילי היא בידי הקנטונים. ספרי החוקים מנוסחים בשפות הרשמיות.

את המערכת המשפטית של ש' מפעיל כ"א מהקנטונים בנפרד. בכל קנטון פועלים בד"ב בתמ"ש לשלום, מעליהם בתמ"ש מחוזיים,



הצבעה בקנטון אפנצל־אינררודן, מורח שוויץ (משרד התיירות של שוויץ)

ומעליהם ביהמ"ש הקנטונלי או „הגבוה". את השופטים בוחר הציבור או ממנים שופטים מערכאה גבוהה יותר. נפוץ שיתופם של מושבעים, אך בראש ההרכב יושבים בד"ב משפטנים מקצועיים. הדיונים מתנהלים בשפות הקנטונים ויש שמחייבים לנהל משפטים בשפת הנאשם. הערכאה העליונה בש' היא ביהמ"ש הפדראלי שמושבו בלוזן. תחום סמכויותיו נרחב, והוא דן בערעורים פליליים, בתביעות אזרחיות מעל לגודל כספי מסוים, בסכסוכים שבין הממשל הפדראלי לקנטונים, בין הקנטונים לבין עצמם, בין תובעים אזרחים לממשל הפדראלי, וכד'.

המשפט האזרחי בש' שימש בסיס לתחיקה במדינות שונות כברזיל, ליכטנשטין ותורכיה.

פ. פ.

חינוך והשכלה. חוקת הקונפדרציה השווייצית מ-1874 מחייבת להעניק לכל ילד חינוך יסודי חינם, אולם הביצוע מוטל על הקנטונים, האזורים והרשויות המקומיות, ואין למדינה משרד לחינוך. את התמיכה הכספית לקנטונים לצרכי חינוך נותנת הקונ־פדרציה, והיא הממונה ישירות על התחומים האלה: החינוך המקצועי, החינוך הטכני הגבוה, ניהול מכון לספורט, הסדרת בחינות־הבגרות וניסוח קווי־יסוד בחינוך. רשויות הקנטונים והרשויות האזוריות והמקומיות רשאיות לארגן ע"פ דרכן את החינוך היסודי, העל־יסודי והגבוה, וכן את הכשרת המורים. בשל־כך רבים ההבדלים האזוריים בתחום החינוך, ואף במינוח הפדגוגי. בכל הקנטונים מושם דגש בערכי־חינוך הנחשבים לשווייציים־מיוחדים. אהבת־החירות, סובלנות ושאיפה לפיתוח רב־צדדי של היחיד. רובם המכריע של המוסדות מעורבים לשני המינים. לשון־ההוראה היא לשון הקנטון או האיזור, אך בכל מקום חייבים להורות, כלשון שניה, לשון רשמית אחרת של ש'. ילדי פועלים־מהגרים (רובם מאיטליה) רשאים לקבל חינוך בשפת־אמם, אם רצונם בכך.

חינוך־חובה חינם מתחיל בגיל 6—7. הוא נמשך עפ"ר 9 שנים, אך לפעמים רק 7—8 שנים; שכן יש שההשתתפות בשנות הלימודים השמינית והתשיעית היא רשות. אחרי 6 שנות חינוך יסודי יכול התלמיד להמשיך בבית־ספרו, או לעבור למוסדות חטיבת־הביניים, ומשם לביה"ס התיכון. סוגי מוסדות החינוך התיכון הם: 1) גימ־נסיות או קולג'ים עיוניים (4 שנים), המכינים לקראת בחינות־בגרות לפי ההתמחויות האלה: שפות עתיקות, שפות חדשות, מתמטיקה ומדעי־הטבע; 2) בתמ"ד למורים (4—5 שנים); 3) בת"ס למסחר (3 שנים — לתעודת־גמר: 4 שנים — לתעודת בגרות); 4) בת"ס מקצועיים (4 שנים); 5) בת"ס משלימים לשוליות (עד 4½ שנים). תעודות המורים תקפות רק בקנטון שניתנו בו; בקנטונים בזל וז'נווה ניתנת גם למורים בבת"ס יסודיים הכשרה אוניברסיטאית. מורי־תיכון בכל הקנטונים חייבים להיות בעלי תואר אוניברסיטאי.

בש' 7 אוניברסיטות, ולומדים בהן (1976/7) 41,000 תלמידים. הגדולה באוניברסיטות היא אוניברסיטת ציריך (נוס' 1460; שפת־הלימוד גרמנית) — 12,000 תלמידים. יש שתי אוניברסיטות טכניות (ציריך — גרמנית; לוזן — צרפתית), ובהן 8,400 תלמידים. יש עוד בת"ס לטכסטיל ולאפנה, 8 קונסרווטוריות למוסיקה ושני בת"ס־גבוהים לאמנות. מספרם היחסי של הסטודנטים ילידי־ש' קטן מהמקובל בארצות מערב־אירופה, ויותר מ-¼ הסטודנטים הם בני ארצות־חוץ.

בש' פועלים כמה מוסדות וארגונים פדגוגיים בעלי שם עולמי, ובהם גם מוסדות בי"ל: כפר־הילדים ע"ש פסטלוצי (ע"ע), בטרוגן; מוסד חינוכי בבזל, שהקים שטינר (ע"ע); המשרד הבי"ל לחינוך, בז'נווה — איגוד בין־ממשלתי (גם ישראל חברה בו) המסונף לאונסק"ו; מכון ז'. ז'. רוסו (ע"ע), ליד אוניברסיטת ז'נווה; ועוד.

בש' 45 ספריות מקומיות מצוידות־היטב, ספריות אוניברסיטאיות (הגדולה שבהן היא זו של אוניברסיטת בזל, ובה 2,131,300 כר'), וכן ספריות מקצועיות עשירות של שלוחת או"ם באירופה, של משרד העבודה הבי"ל ושל המשרד הבי"ל לחינוך — שלשתן בז'נווה. ברוב הערים מוזיאונים; הגדולים שבהם הם „המוזיאון הלאומי" בציריך — שהוא בעיקר היסטורי — והמוזיאון־לאמנות בבֵּרן.

ח. אורמיאן, הכשרת מורים בש' (החינוך, ל"ב, תש"ך; ע. עצמון, הלבציה (בתוך אנציק' חינוכית, ג', 1151—1155), תשכ"ז; E. Egger, *L'Enseignement en S.*, 1963; H. Kloss, *Formen der Schulverwaltung in der S.*, 1964; P. Wildmann, *Das Bildungswesen in der S.*, 1968; *Education in S.* (Western European Education), 1975.

ח. א.

דתות. בדור האחרון הפכה ש' מארץ בעלת רוב פרוטסטנטי למרות האפיפיור. למרות חופש־הדת המוחלט הקיים בש' להלכה אסר חוק פדראלי ב-1874 (עד שתוקן ב-1973) על הישועים (ע"ע) לפעול הסרוטסטנטים ירד באותה תקופה מ-56.2 ל-47.7.

הכנסיה הקתולית בש' מאורגנת ב-6 הגמוניות, הסרות ישירות למרות האפיפיור. למרות חופש־הדת המוחלט הקיים בש' להלכה אסר חוק פדראלי ב-1874 (עד שתוקן ב-1973) על הישועים (ע"ע) לפעול במדינה, וכן לא הורשו מסדרים אחרים להקים מנזרים (ר' להלן, עמ' 602). הקתולים חפשיים לפעול בקנטונים הפרוטסטנטיים, והפרוטסטנטים חפשיים לפעול בקנטונים קתוליים.

הכנסיות הרפורמיות (פרוטסטנטיות) הקנטונליות קשורות בחלקן לממשל הקנטונים (למשל בציריך ובבֵּרן), ובחלקן הן סועלות באורח עצמאי במסגרת הקנטונים. מאז 1920 מאוגדות כל הכנסיות — יחד עם המתודיסטים וכנסיות פרוטסטנטיות קטנות אחרות — ב„ברית הכנסיות האוואנגליות", ארגון־גג רב־עצמה, הפועל בש' ומחוצה לה.

על ההתפתחות ההיסטורית, ר' היסטוריה (להלן).

על היהודים, ר' להלן, עמ' 603.

כוחות מזויינים. כוחותיה של ש' נועדו לשמור על הניט־רליות המסרתית, ה„נצחית", של המדינה. תפיסותיה המבצעיות האסטרטגיות של ש' הן הגנתיות מעיקרן, אך בשטח הטקטי חזויה גם פעילות התקפית. צבא ש' מאורגן כצבא־מיליציה מובהק; גרעינו משרתי־קבע במספר מצומצם, ובשעת חירום יקום סביבו, תוך 48 שעות, צבא עממי, שבו כל איש הכשיר לשאת נשק. בימי שלום מצויים בצבא־הקבע 3,500 איש בקירוב, ורק כ-15,000 מגויסי־חובה. בשעת־חירום מגויסים 625,000 איש לשירות פעיל, ומלבדם עוד כ-600,000 אנשי־מילואים מאומנים. צבא ש' נועד להתייצב בראש־וראשונה לאורך גבולות המדינה, אך בשעת הצורך ייסוג לאזורי מעוזים מבוצרים היטב, בשטח ההררי של האלפים במרכז המדינה, בין סַרגנס (קנטון סן גל) במזרח, לאיזור מעבר גוטהרד במרכז וסט. מוריס (קנטון ולֶה) במערב.

למפקד עליון של הכוחות השוויציים מתמנה „גנרל" רק בעת־חירום. בימי רגיעה מנוהל הצבא, מבחינה מינהלית בלבד, ע"י „ראש מחלקת ההגנה", המבצע את הוראות הממשלה. מפקדי הקורפוסים (ר' להלן) הם הסמכות הצבאית הגבוהה־ביותר.

חוק גיוס־חובה בש', למשך שנה, חל על כל גבר בגיל 20—50. אנשי המילואים מחזיקים את נשקם האישי בביתם. קיים גם שירות־חובה בהג"א, לבני 20—60, שאינם משרתים בצבא. נשים רשאיות להתנדב להתגוננות האזרחית.

ב-1977 הסתכמו הוצאות הבטחון של ש' ב-1,280 מיליון דולר. לש' תעשיית נשק נודעת (Contraves, Mowag, Hispano-Suiza; Oerlikon), המייצרת את רוב צרכי ש', להוציא מטוסים צבאיים (שאותם רק מרכיבים).

כוחות־היבשה של ש' כוללים, בגיוס מלא, כ-600,000 איש. הם מאורגנים במסגרת 3 קורפוסים (לכ"א 2 דיביזיות חי"ר, ואחת ממוכנת) וקורפוס הררי (3 דיביזיות חי"ר), ועוד כ-20 חטיבות עצמאיות להגנת הגבולות, למבצרים, ולהגנה מקומית. לש' 640 טנקים. מחציתם מדגם „סנטוריון" הבריטי, ומחציתם תוצרת ש', ועוד

200 טנקים קלים AMX 13, תוצרת צרפת, ו-1250 נגמ"שים M 113, תוצרת אה"ב. 110 טנקים בינוניים Pz68, דגם ש', נמצאים בייצור. לש' ארטילריה חזקה, הכוללת 150 תותחים מתנייעים 155 מ"מ, תוצרת אה"ב.

כוחות־האוויר שייכים להלכה לצבא, ובהם משרתים 45,000 איש. הטייסים וצוותי־הקרקע כולם אנשי־מילואים, מלבד טייסיהם של 4 טייסות־יירוט שבכוננות מידית, שהם בצבא־הקבע. התחזוקה בידי אזרחים. לש' 347 מטוסים מבצעיים במסגרת 21 טייסות: 57 מטוסי מירז' III, תוצרת צרפת, ו-290 מטוסי־תקיפה ישנים (משופצים), תוצרת בריטניה, מדגמי „ונום" ו„האנטר". טייסת התובלה כוללת מטוסי „יונקרס 52" תלת־מנועיים מימי מלה"ע II. יש גם מטוסי אימונים וקשר קלים (ביניהם מדגם „פילטוס" השווייצי) במספר רב, וכן מופעלים כ-100 מסוקים תוצרת צרפת. מאה"ב הוזמנו 72 מטוסי תקיפה ויירוט F.5. לרוב שדות־התעופה מוסכים תת־קרקעיים.

מערכת ההגנה נגד־מטוסים של ש', במסגרת כוחות־האוויר, כוללת 22 גדודים החמושים בתותחים 20—40 מ"מ. יש לש' גם 64 טילים ג"מ, מדגם „בלאדהאונד", תוצרת בריטניה.

פ. פ.

לשונות. בחוקת 1874 הוכרו 3 לשונות רשמיות בש': גרמנית, צרפתית ואיטלקית; ב-1938 הוכרה הרטורומנית (ע"ע) כלשון „ארצית" רביעית. שתי הקבוצות הראשונות משתרעות בשטחים רצופים, בקרבת הגבולות של גרמניה וצרפת; בגראובינדן (ע"ע), במערב ש', מרוכזים דוברי הרטורומנית, בטיצ'ינו, בדרום, ובחלק מגראובינדן — דוברי האיטלקית.

התפלגות הלשונות בש' (באחוזים)

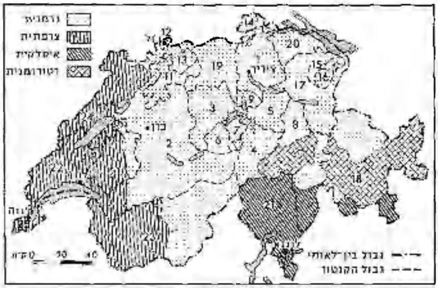
לשונות	ס"ה		אזרחי ש'		זרים	
	1950	1970	1950	1970	1950	1970
גרמנית	72	65	74	75	40	19
צרפתית	20	18	21	20	16	8
איטלקית	6	12	4	4	36	50
רטורומנית	1	1	1	1	—	—
אחרות	1	4	—	—	8	23

הצרפתים תושבי ש' דוברים בד"כ בניב ספרותי, אך באזורים כפריים עדיין נפוצים ניבים, כגון הפרנקו־פרובנסלית (ע"ע פרובנסלית, לשון; עמ' 106) הרווחת בעיקר בקנטונים של פריבור ווֹלה (ע' ערכיהן). הניב האיטלקי הנפוץ בש' שייך לענף האלפיני־לומברדי (ע"ע איטליה, עמ' 767). תופעה מיוחדת היא הלהג הגרמני הנפוץ בש' (Schwyzerdütsch) המשמש כשפת־יומיום בשדרות רחבות של האוכלוסיה, אולם דובריו נזקקים לגרמנית־עילית ספרותית (Hochdeutsch, Schriftdeutsch) לצרכי כתיבה וחינוך, ושפה זו משמשת גם בתקשורת ההמונית (רדיו וטלוויזיה). הלהג הגרמני המדובר הוא ענף של האלמנית (ע"ע אלמנים; גרמנית, לשון, עמ' 551) — האלמנית־העילית. אפיינית לניב זה הגיית k כ-ch (למשל Kind [„ילד"] נהגית Chind). הניב השווייצי לא עבר את מעתק־ההגאים (Lautverschiebung) השני" (למשל: Schweiz נהגית Schwyz; deutsch נהגית dütsch; וע"ע גרמנית, עמ' 552). בבאזל רווח הניב האלמני הצפוני.

S. Sonderegger, *Die schweizerdeutsche Mundartforschung; 1880–1959*, 1962; R. Hotzenköcherle (ed.), *Sprachatlas der deutschen S.*, 1962.

שמ. ש.

הספרות בש' נכתבת בכל הלשונות הרווחות בה: גרמנית, צרפתית, איטלקית ורטורומנית (ע"ע רטורומנית, לשון וספרות). החשובה בהן היא בגרמנית, שכן הספרויות הנכתבות בצרפתית



הלשון השלטת בקנטונים (המספרים מובילים לרשימת הקנטונים בטבלה שבעמ' 585)

ובאיטלקית הן הסתעפויות של הספרויות הלאומיות הגדולות שמרכזיהן בצרפת ובטוסקנה, ואילו הספרות הגרמנית היא ספרותם של רוב תושבי ש', ותופסת מקום חשוב גם כאחד המרכזים של הספרות הגרמנית כולה. קביעה זו מתייחסת לספרות בגרמנית־עילית בלבד, לפי שהספרות בניב האלמני המקומי (ר' לעיל, לשונות) לא חרגה מהמסגרת הפרובינציאלית.

ראשית הספרות השווייצית היתה בספרות הלאטינית והמתורגמת מלאטינית שנכתבה מהמאה ה-10 ואילך במנזר זאנקט גאלן (ע"ע נוטקר; סן גל). אחת היצירות האפיות הראשונות בתחום התרבות הגרמנית, Waltharius manu fortis („ולתארי תקיף־היד"), חוברה במנזר זה. אחד מגדולי המשוררים הגרמנים ביה"ב, הרטמן (ע"ע) פון אואה, היה ואסאל של אציל שווייצי. ש' היתה גם מרכז לשירת המינזנגר (ע"ע). בשלהי יה"ב חיבר סבאסטיאן בראנט (Brant), יצירה סאטירית מוצלחת, „ספינת השוטים" (Das Narren-schiff).

בתקופת הרנסנס והרפורמציה היו ערי ש' למרכזים חשובים של לימודים הומניסטיים. רוב ערי ש' קידמו את הרפורמציה בברכה, וזו הטביעה לדורות רבים את חותמה על היצירה הרוחנית באזורים דוברי גרמנית (ע"ע א. צווינגלי) וצרפתית. הדרמטיקן ניקולאוס מנואל יצא להגנת האמונה החדשה והוקיע את חטאי דורו.

במאה ה-18 חדרו רעיונות ה„השכלה" מצרפת ומאנגליה אל היצירה המקומית וסופרים שווייצים היו לקובעי הטעם הספרותי הגרמני. י. י. בודמר וי. י. ברייטינגר דרשו, בפולמוס ספרותי עם גוטשד (ע' ערכיהם), ביטוי חפשי של הרגשות והדמיון היוצר. א. פון הלר (ע"ע, עמ' 717) הציג את טהרתם ופשטותם של בני־האלפים כנגד קלקול־המידות שפשה בערים, והיה בכך ממבשרי הפילוסופיה של רוסו („שיבה אל הטבע"). ס. גסנר (ע"ע) תיאר באידיליות שלו את האושר של חיי־כפר תמימים, ויצירתו היתה מהנקראות ביותר בספרות הגרמנית עד המהפך שחולל זרם „הסער והדחף". היתה לו השפעה גם על ספרות ההשכלה העברית. המשורר י. ק. לָוטר (ע"ע) ייצג את ההתלהבות הדתית של תקופת „הסער והרחף"; הוא הנהיג גם את מחקר הפיסיוגנומיה. ה. פסטלוצי (ע"ע) קיפל תאוריה חינוכית שלמה ברומנים הדידקטיים שלו. מיוצרי דמותם של בני־ש', בעיניהם ובעיני שכניהם, היה ההיסטוריון י. פון מילר (ע"ע) שחיבורו על תולדות ש' שימש מקור ל„וילהלם טל" של שילר.

סופרי ש' היו, עפ"ר, שקולים וראליסטיים מכדי להיסחף בזרם הרומנטיציזם של המאה ה-19. י. גוטהלף (ע"ע) תיאר במגמה מחנכת את חייהם הפשוטים והישרים של האיכרים; את רוחות הרע בסיפוריו ייצגו זרים ושוכני־ערים. גדול סופרי ש' בתקופה זו היה ג. קלר (ע"ע), מחבר „היינריך הירוק", שתיאר את חיי הבורגנות

בעיר ובכפר. הרומנים והסיפורים שלו אינם נופלים ממיטב היצירות של הראליזם באירופה, בשעה שבגרמניה לא נכתבה יצירה ראליסטית חשובה. ק. פ. מיאר (ע״ע) קנה לו שם כמחבר רומנים היסטוריים רחבי־יריעה. יעקב בורקהרט וי. י. בכאופן (ע׳ ערכיהם) היו ממקדמי מחקר ההיסטוריה והאנתרופולוגיה החדישים. ק. שפיטלר (ע״ע) ניסה ליצור מיתולוגיה מודרנית ע״פ הדגם של ניצשה. — יעקוב שאפנר (Schaffner, 1875—1944), שעבר במלה״ע I לגרמניה, פנה בסיפוריו אל המיסטיקה של הרייך הגרמני.

מהדמויות הבולטות במחצית הראשונה של **ה מ א ה ה 20** היה אַלברט שטפן (Steffen; 1884—1963), שהתקרב אל התנועה האַנתרופוסופית של ר. שטינר (ע״ע) ושאף, בהשראת תנועה זו, לסינתזה של המדע, האָמנות והספרות. שטפן חיבר דרמות, שירים ומסות; את סגפורם עיצב ע״פ המסורת הפסיכולוגיסטית של דוסטויבסקי. מגדולי הסופרים השווייצים כותבי הצרפתית בדור זה היה ש.־פ. רמי (ע״ע). אותה עת היתה ש׳ מקלט לסופרים בני אומות שונות, וביניהם הגרמני ה. הסה (ע״ע [גם כרך מיל׳]), חתן פרס־נובל לספרות 1946. אחרי מלה״ע II, שוב עבר מרכז־הכובד של הספרות הגרמנית לש׳, כשסופרי גרמניה היו מדוכאים בשל רגשות־אשם אישיים ולאומיים. הידועים בסופרי ש׳ בתקופה זו היו המחזאים והמספרים, בעלי המעורבות החברתית הגבוהה, מ. פריש (ע״ע) ופ. דירנמט (ע״ע, כרך מיל׳); מיצירותיהם תורגמו לעברית, הוצגו בישראל, ולהם קשר אמיץ עם ישראל. על דרכם של שני אלה חולק במידה רבה דור־ההמשך של הסופרים, מהם: א. פ. ואלטר (O. F. Walter; נו׳ 1928), ה. לצ׳ר (H. Loetscher; נו׳ 1929), ה. מ. דיגלמן (W. M. Diggelmann; נו׳ 1927).

הספרות של ש׳ עומדת בסימן מתיחות, משחק־כוחות והשפעת־גומלין בין הנטיה היסודית לשירות הכלל — לעתים בצורה דידאקטית ובהטפת־מוסר, לבין הנטיה למחאה, מרד, חלומות ופחדים. הסופרים הנוטים בכיוון השני פונים תכופות אֶל עולם פנימי, פיוטי ועשיר, ובו הם מוצאים מפלט מדאגות הציבור הזר להם.

וע״ע גרמנית, תרבות, עמ׳ 556—569, 578.

J. Baechtold, *Geschichte der deutschen Literatur in der S.*, 1919[2]; E. Ermatinger, *Dichtung und Geistesleben der deutschen S.*, 1933; G. Calgari, *The Four Literatures of S.*, 1963; W. Gunther, *Dichter der neueren S.*, I-II, 1963; P. Demetz, *Postwar German Literature; A Critical Introduction*, 1970; M. Gsteiger (ed.), *Die zeitgenossischen Literaturen der S.*, 1974; A. Natan (ed.), *Swiss Men of Letters*, 1975; D. Fringeli, *Von Spitteler zu Muschg; Literatur der deutschen S. seit 1900*, 1975.

א. בר.

פ ו ל ק ל ו ר. בשל המבנה ההררי של ש׳ היו רבים מאזוריה מבודדים זה־מזה, והתודעה המקומית החזקה שפיתחו בני הקנטונים העצמאיים (שגררה גם הסתגרות חברתית) גרמה לכך, שגם כיום מצטיינת ש׳ בגיוון פולקלורי רב. אזורי־הספר והריכוזים העירוניים הגדולים הושפעו מאד במאה השנים האחרונות מנהגי העמים השכנים (גרמנים, צרפתים ואיטלקים), ונשתמרו בהם תהלוכות וחגיגות עממיות אָפייניות — הקרנוול בבזל, ה Sechselauten בציריך וה Feuillu בז׳נווה.

גם **ה א מ נ ו ת** העממית בש׳ מגוונת: ציור פרימיטיווי, גילוף חפצי־עץ, אריגה, רקמה ותלבושות עממיות. נודעים בססגוניותם תלבושות הקנטון ברן, וכיסויי־הראש האפייניים, כגון כיפות־הבוקרים (Sennenkappli) וה„משולשים״ (Dreispitz) לגברים, וסרטים (Ibindi), סיכות, מגבעות וכובעים (Hube, Hut) — לנשים.

מפורסמת „**מ ו ס י ק ת**־האלפים״ העממית (Alpenmusik), המיוחדת לש׳, ובמיוחד שירת ה„יוֹדֶל״ (Jodel) המסולסלת, המחקה את הדהודי ההרים, ומנגינות „ריקוד־הפרות״ (Kuhreigen; Ranz des vaches), המנוגנות על „קרן־האלפים״ (Alphorn) — קרן־עץ אֲרוכה הנשמעת למרחוק.

מגוונים גם אָפני **ה ב נ י ה** הכפרית. אך משותף לאזורים רבים הגג השוויצי האָפייני, הבולט חרבה מעל לבתים, ומחפה על הקירות משלג גולש וממים נוטפים בעונת־ההפשרה. במערב ש׳ ובדרומה נפוץ השימוש באבן לבניה. ברוב חלקי ש׳ האחרים רב השימוש בעץ, על יסודות אבן. בהרבה אזורים נהוג הבית הרב־תכליתי; הוא מאחד — במבנה אחד — רפת, ממגורה ומחסנים, בקומה התחתונה, והקומה העליונה מיוחדת לדיור. בחבלים שבהם מגדלים בקר נפרדות הרפתות מבתי־המגורים. בערי ש׳ — שכמעט לא נפגעו במלחמות — שרדו בתים יפים, שנבנו בשיטת Fachwerk; קירותיהם החיצוניים בנויים מסגרות־עץ המצופות לבנים, ומטויחות טיח לבן או צבעוני. בתים כאלה מצויים גם בכפרים. רב השימוש בגילופי־עץ לקישוט הבתים הכפריים, ובמיוחד — לייפוי מרפסות וגגות. סגנון הבניה הכפרית בש׳ הועתק לארצות הרריות רבות, וה Chalet — בית־נופש בנוי־עץ נוסח ש׳ — היה לשם־דבר.

פ. פ.

א מ נ ו ת. חפצי־אמנות רבים מן **ה ת ק ו פ ה ה ר ו מ י ת** נתגלו בקרבת באזל. ביניהם פסל־זהב של מרקוס אורליוס מסוף המאה ה 2. במנזר של סן מוריס בולה (ע״ע) נשתמרה בסיליקה מן המאה ה 6, ונמצא בו גם אוצר של חפצי פולחן נדירים מהתקופה הקרולינגית והרומנסקית. מהתקופה **ה ק ר ו ל י נ ג י ת** (המאות ה 8—ה 9) נשתמרו פרסקים, בין־היתר במנזר זאנקט יוהאן במינסטר (Münster, Müstair) שבהרי גראובינדן (ע״ע). עבודת פיסול־באבן — מהמעטות שנותרו מתקופה זו — הוא תבליט־הצליבה מ 961 מהרצנך (Herznach; מוזיאון אַרָאוּ [Aarau]).

הסגנון **ה ר ו מ נ ס ק י** הופיע עם התפשטות הארדיכלות נוסח קליני (ע״ע; תמ׳: כרך כ״ג, עמ׳ 1020). דוגמות מובהקות לסגנון זה הם: הקתדרלה של ציריך (ע״ע, עמ׳ 679), מהמאות ה 12—ה 13; כנסיות סן־פייר־דה־קלאז׳ (Clage); מנזר „כל הקדושים״ (נוסד 1106) בשפהאוזן (ע״ע) — אלא שבבניינים אלה מורגשות השפעות גרמניות.

דוגמות לפיסול הרומנסקי הם הפסלים שקישטו את אכסדרת־הכניסה בקתדרלת בזל (ע״ע; המחצית השניה של המאה ה 14) — מהראשונים בסוגם בארצות דוברות גרמנית; הכנסיה עצמה היא מבנה חשוב ביותר, והיא אולי היפה שבכנסיות ש׳. הציור הרומנסקי מיוצג בתקרת כנסיית מרטינוס הקדוש בציליס (Zillis; 1150) שבגראובינדן, המורכבת מ 153 לוחות־עץ ועליהם תמונות מחיי ישו ומרטינוס הקדוש. הכנסיה נבנתה בתחילה בסגנון נוצרי־רומי קדום, ובמאה ה 12 הפך למבנה רומנסקי חשוב. דוגמה אחרת לציור הרומנסקי הם כה״י הנודעים של מנזר סן־גל.

ההשפעה **ה ג ו ת י ת** הגיעה לש׳ בראשית המאה ה 13. אמנים מדרום־גרמניה, שפעלו בעיקר בש׳ הגרמנית, החדירו השפעות בורגונדיות ושמפניות. הכנסיה בלוזן (1173—1275) היא הראשונה שנבנתה בסגנון בורגונדי, ומצויים בה חלונות מצוירים ופסלי עץ ואבן מרהיבים. קתדרלת פטרוס הקדוש בז׳נוה (ע״ע) היא דוגמה לסגנון־מעבר, ואילו קתדרלת ברן (ע״ע) בנויה בסגנון גותי מאוחר. הארדיכלות והפיסול הגותיים נפוצים־למדי, ואילו הפרסקים — פחות.

קונרד ויץ (ע״ע) היה הצייר השווייצי החשוב הראשון, וסגנונו הראליסטי היווה מפנה. ציורו הידוע, „ישו המהלך על ים־כינרת״ (המוזיאון לאמנות והיסטוריה, ז׳נווה), 1444, מכיל את אחד מתיאורי־הנופים הראליים הראשונים בציור האירופי החדש. בסוף המאה ה 15 קמה בברן, פריבור וציריך קבוצת אמנים אנונימיים הידועים כ„אמני פרח־הציפורן״ (a l'Œillet), הואיל ופרח זה שימש חתימתם. הנס פריז (Fries; 1460—1518) מפריבור היה — יחד עם ויץ — ממבשרי הרנסנס.

ש׳ קשורה קשר הדוק במסורת־האמנות של שכנותיה, בעיקר של גרמניה וצרפת. עד המאה ה 15 שלטה באמנות ש׳ השפעה

גרמנית מכרעת. בעיקר בציור ובארדיכלות. לציור במאה ה 16 היה אופי גרמני מובהק. מיטב יוצרי ש׳ בתחום הציור והפיסול היו בני הקנטונים דוברי־גרמנית או ממוצא גרמני (ק. ויץ, א. הולבין, נ. מ. דויטש, א. גראף, י. ה. פיםלי, א. בקלין, פ. הודלר, ועוד). מרבית האמנים ממוצא שווייצי פעלו, למן המאה ה 18, מחוץ לארצם.

ה ע ת ה ח ד ש ה בש׳ עמדה בסימן הופעת הדפוס (1465 בקי־רוב), ההומניזם והרפורמציה, שפתחו אפקים חדשים. הארדיכלות החילונית פרחה בראשית המאה ה 16 (למשל: מגדל־העיר בלוצרן). ציורי־הקיר בקלוסטר (ע״ע מנזר, עמ׳ 1020) של מנזר שטיין אם ריין (Stein am Rhein; 1515/6), מעשי־ידי תומס שמיד (Schmid) ואמברוזיוס הולביו (ע״ע) הם יצירות־מופת של התקופה.

ת ו ר ־ ה ז ה ב בציור השווייצי בא עם יצירותיהם של ניקולאס מנואל דויטש ״הקשיש״ מברן (1484—1530 בקירוב), אורס גראף והאנס לוי הבן (Leu; 1490—1531 בקירוב), שהיו לפרוטסטנטים. הנס הולבין הבן (ע״ע) נחשב — חרף מוצאו הגרמני — לאמן שווייצי; יצירותיו הבשלות שביצע בבאזל הן עדויות של שיא כשרונו. טוביאס שטימר (1539/84) משאפהאוזן ידוע בעיקר כצייר מנייריסטי (ע״ע מניריזם) של דיוקנים ופרסקים.

המאות ה 17—ה 18 עמדו בסימן ה ב ר ו ק, שחדר לש׳ מאוסטריה ומגרמניה. בעקבות המאבקים הדתיים פעלו מגמות סותרות: הקתולים עודדו חידושים באמנות ההזותית — בעיקר לעיטור־כנסיות עשיר וגדוש — ואילו הפרוטסטנטים עודדו בניה ציבורית חילונית. הנס אולריך רֶבֶּר (Räber) שיצר עבודת־מופת במזבח של כנסיית הרגיס־ואלד (Hergiswald; 1658), היה מן הבולטים באמני־התקופה הקתולים. בוואלה הקתולית נוצר סגנון מקומי של פיסול. בארדיכלות הברוקית ראויות־לציון שתי כנסיות של המסדר הישועי: הכנסיה ע״ש פרנציסקוס כסַויר בלוצרן וה„פרופסורנקירכה" (Professoren-kirche) בסולוטורן. גם המנזרים היו למרכזים ברוקיים מובהקים.

ה ר ו ק ו ק ו חדר מדרום־גרמניה והתפשט רק בש׳ הגרמנית. מבנה־מופת של ה ק ל א ס י צ י ז ם היא הקתדרלה ע״ש הקדושים אורסוס וויקטור, שנבנתה (1763—1773) בידי הארדיכלים בני משפחת פיזוני (Pisoni) מטיצ׳ינו. גם הארדיכלות החילונית של התקופה נשענה על דגמים קלאסיים, ויש ארמונות הדומים לבניינים בסגנון קלאסי שנבנו בפריס. אף כי הציור במאות ה 17—ה 18 לא היה חשוב־במיוחד, ידועים ציירים בעלי שיעור־קומה, כגון קַספַּר וולף (1735—1798), וכן י. ה. פיסלי (ע״ע), שפעל בעיקר באנגליה והיה ממבשרי הרומנטיקה.

במאה ה 19 התחדש ה צ י ו ר השווייצי. הסופר והצייר ר. טפפר (ע״ע), הרומנטיקן אלכסנדר קאלאם (Calame; 1810—1864), ברתלמי מן (Barthelémy Menn; 1815—1893), ובעיקר בקלין (ע״ע), ששאב את נושאיו מהמיתולוגיה, ההיסטוריה ומכתבי־הקודש — כל אלה היו אמנים, שהשפעתם היתה מכרעת על אסכולת־מינכן (ע״ע, עמ׳ 317) בציור. פרנק בוכסר (Buchser; 1828—1890) הביא לש׳ את הציור הפתוח והבהיר־יותר, שהיה טיפוסי לאמצע המאה ה 19.

כמה מן המגמות הידועות באירופה השפיעו אף על הציור השווייצי ה מ ו ד ר נ י, כגון הנאו־אימפרסיוניזם, הסימבוליזם ו„אר־נובו". פרדיננד הודלר (ע״ע) צייר, בסגנון הרואי־מונומנטלי, נושאים לאומיים, והיה מגדולי הקלסיציזם בזמנו. קינו אמייה (Cuno Amiet; 1868—1961) נחשב לצייר־מפתח בזרם ה„אר־נובו" השווייצי, ובמידת־מה אף היה מקדם הפוביזם (ע״ע). הפסל והצייר הנודע אלברטו ג׳קומטי (ע״ע; מת 1966) פעל תחילה ברוח הסיר־ראליזם (ע״ע), ואחר מלה״ע II פיתח בציוריו ובפסליו דמויות דקיקות ומתארכות. הידוע מכל ציירי ש׳ היה פאול קלה (ע״ע): הוא הוריש לעולם שפה מודרנית של אמנות, ודבריו — „לקחת קו לטייל" — ממחישים זאת היטב. הוא היה מורה ב„באו־האוס" בגרמניה, ושב לש׳ ב 1933.


אמנות שוויץ: קינ׳ אמייה: נברת אמייה והצייר, 1923

חרף פעילותו של הדדאיזם (ע״ע) בציי־ריך ועבודתה החלוצית של סופי טויבֶּר־אַרפּ (Taeuber-Arp; 1889–1943 [אשתו של ה. ארפ: ע״ע]) במופשט גאומטרי חדר האַונגַרד באיטיות לאמנות ה־שווייצית, ולא נקלט בה. ב 1936 הציג הצייר, הפסל, הארדיכל וחוקר־האמנות מכס ביל (ר׳ ביבל׳), בציריך, את תערוכת־המופשט הראשונה, וזו הביאה לייסוד תנועת המופשט הגאומטרי. המופשט הלירי התבטא בציוריו של ז׳ראר שניידר (נו׳ 1896). אחרי 1960 חדרה לש׳ כל מגמה מודרנית, כאמנות האופ (ע״ע מפשטת, אָמנות, עמ׳ 94) והפופ (ע״ע). בין ה פ ס ל י ם באמנות המודרנית בלטו־במיוחד: רודו דה נידראויזרן (Niederhäusern; 1863—1913, תלמידו של רודן) וקרל בורקהרט (Burckhardt; 1878—1923). את הנאו־קלאסיציזם ייצג הרמן האלר (1880—1950). ז׳אן טינגלי (Tinguely; נו׳ 1925) נודע ב„מכונות העליזות והחפשיות" שלו ובפסליו הממונעים.

בין ה א ר ד י כ ל י ם (מלבד לה קורביזיה [ע״ע] שפעל בעיקר מחוץ למולדתו) חשובים רובר מאיאר (Maillart; 1872—1940), בונה־הגשרים, וקרל מוזר (Moser; 1860—1963), שבנה את הכנסיה הראשונה בסגנון מודרני בש׳ (כנסיית אנטוניוס, ציריך; 1926/7). כ ה י ס ט ו ר י ו ן־האמנויות זכה לפרסום עולמי יעקוב בורקהרט (ע״ע). בש׳ יש מיזוג של סגנונות וזרמים, וזה הביא לרבגוניות האמנויות בה.

W. Déonna, *Les Arts à Geneve*, 1942; M. Bill, *Moderne Schweizer Architektur*, 1949; M. Joray, La Sculpture moderne en S., I–II, 1955–59; P. Ganz, *Geschichte der Kunst in der S.*, 1960; R. Hootz (ed.), *Kunstdenkmäler in der S.*, I–II, 1969/70; R. Creux, *Art populaire en S.*, 1970; Beitrage zur Kunstgeschichte der S. (כ״ע), 1970—.

נ. בה.

מ ו ס י ק ה. למרות שש׳ היא פדרציה של קנטונים שבהם דוברים גרמנית, צרפתית ואיטלקית, ניתן לדבר על מוסיקה שווייצית לאומית. לש׳ מסורת מוסיקאלית עממית רבת שנים בטיפוח שירה מקהלתית. האנס גאורג נגלי (H. G. Nägeli: 1773—1836) נחשב מניח היסוד למסורת זו. ממשיכיו היו: פרידריך הגאר (1841—1927; F. Hegar), מנצח מקהלות, ידידו של ברמס, שיסד בציריך בי״ס למוסיקה, לימים הקונסרוואטוריון של העיר. הגאר פעל גם כמלחין — האורטוריה „מנשה" ויצירות סימפוניות (פתיחה חגיגית, קונצ׳רטו לכינור, ועוד); האנס הובר (H. Huber; 1852—1921), מנהל הקונ־סרוואטוריון של באזל (1896), שחיבר 8 סימפוניות, היונקות השראתן מאגדות ותמונות, שווייציות, וכתב גם מוסיקה קאמרית (שלישיות, רביעיות) ויצירות למקהלה; בזכותו הפך פסטיוואל המקהלות בבאזל (Festspiele) לאירוע המוסיקלי המרכזי בש׳.

מוקד חשוב של חיי מוסיקה בש׳ הוא פסטיוואל הכורמים (fete des vignerons) הנערך בוֶוי (Vevey; בקנטון וו [ע״ע]) שבש׳ הצרפתית, כל 25 שנים. הוגו פון זנגר (H. von Senger: 1835—1892) העניק תנופה רבה למוסיקה בש׳ הצרפתית וכתב, בין־היתר, את המוסיקה לפסטיוול ווי ב 1889. מלחינים דוברי־צרפתית ששאבו מן הפולקלור המוסיקאלי העממי הם: אמיל ז׳אק דאלקרוז (1865—1950;

E. J. Dalcroze), שחיבר סימפוניות ומוסיקה בימתית, אבל ייחודו במוסיקה עממית חדשה ומקורית, וגיסטוו דורה (1866—1943; G. Doret), תלמידם של מסנה וסן סנס (ע' ערכיהם), כנר ומנצח, חיבר מוסיקה לפסטיוואל ווי ב 1905 וב 1927, אופרות ומוסיקה בימתית, שעשו שימוש בלחנים כפריים ועממיים.

בין המלחינים בש' הגרמנית יצוינו: אותמר שק (1886—1957; Schoeck), שנודע גם בגרמניה בזכות מחזורי שיריו (Lieder) והאופרה „פנתסיליאה", ע"פ קלייסט; פולקמאר אנדראי (1879—1962; V. Andreae), שפעל בעיקר כמנצח, אך נודע גם כמלחין.

גם המלחינים א. הונגר וא. בלוך (ע' ערכיהם) — הם בני ש', אף שמרבית חייהם עשו מחוץ לש' וארצות שונות טוענות להם. בין המבצעים נודע המנצח א. אנסרמה (E. Ansermet, 1883—1969), שב 50 שנות פעילותו הוציא מוניטין לתזמורת ש' המערבית.

עם המלחינים השוויצים החשובים נמנים גם: וילי בורקהרט (1900—1955; W. Burkhardt). בין יצירותיו (כ 100 במספר): שתי אורטוריות („חזון ישעיהו"; „השנה"), אופרה („העכביש השחור"; 1948), 3 סימפוניות, קונצ'רטים אחדים, קטעי פסנתר ומוסיקה קאמרית; קונרד בק (נו' 1901; C. Beck) בעל אוריינטאציה צרפתית מובהקת, ההולך בעקבות הונגר וראוול. בק יצר בכל תחומי המו־סיקה (פרט לאופרה). הוא חיבר שתי אורטוריות (האחת [1936] ע"פ התמליל של מיסטיקן גרמני בן המאה ה 17, והאחרת — „המוות בבאזל" [1952], בעקבות דימויים ביניימיים של מחול המות [ע"ע, עמ' 884]). בין השאר כתב גם קנטטות (למלים של רילקה); מוסיקה קאמרית מגוונת, קונצ'רטים ו 7 סימפוניות; פרנק מ ר ט י ן (נו' 1890; F. Martin), גדול מלחיני ש' למוסיקה בת־זמננו. עד 1946 ישב באמסטרדם. בראשית דרכו הושפע מפרנק, פורה ורול (ע' ערכיהם). אח"כ יצר מוסיקה סריאלית (בהשפעת ברג ושנברג [ע' ערכיהם]). עד אז כתב: „ריתמים", 3 קטעים סימפוניים, סונטה לכינור ופסנתר; קונצ'רטו לפסנתר; שלישיה בשיטת 12 הטונים, וסימפוניה שבה בולטת נטייתו של מרטין לג'ז. ב־1938 החל לכתוב בסגנון אישי ויצירתו האפיינית היא הקנטטה „יין־שיקוי" (1941). בין יצירותיו גם: „בלדות קונצרטנטיות" (1938—1950); „הקורנט" (1942/3) ע"פ רילקה; פאסאקאליה לעוגב; אורטוריה „שלום עלי אדמות" (1944), והסימפוניה הקונצרטנטית הקטנה שהוציאה לו מוניטין. מאז המשיך מרטין לחפש דרכי ביטוי חדשות, בקונצ'רטו ל 7 כלי נשיפה וקשת (1949), באורטוריה הגדולה „גולגתא" (1948), באופרה „הסערה" (1952—1955) וב„ארבעת היסודות", סוויטה תזמרתית (1964).

גם המוסיקה האלקטרונית החדשה של ש' קנתה לעצמה מקום נכבד. עם החלוצים בתחום זה נמנים: ה. להמאן (נו' 1937; H. U. Lehman), ת. קסלר (נו' 1937; Th. Kessler); ג'. גיונה (נו' 1933; J. Guyonnet). יצירות המוסיקה החדשה מושמעות מאז 1968 במסגרת הפעילות של „האנסמבל לאפקים חדשים בברן".

A. E. Cherbuliez, *Der unbekannte Nägeli*, 1938; W. Schuh (ed.), *Schweizer Musik der Gegenwart*, 1948; I. Hamilton, *Swiss Music in the Twentieth Century*, 1957; W. Klein, *Frank Martin, sein Leben und Werk*, 1960; H. Steinbeck – W. Labhart, *Schweizer Komponisten unserer Zeit*, 1975.

מ.

היסטוריה. על הפרהיסטוריה של ש' ועל ש' לפני כיבושה בידי הרומאים ע"ע אלפים, עמ' 758/9; אירופה, עמ' 133—142; הלוטים; ריטיה, ריטים.

ב 58 לפסה"נ ניצח יוליוס קיסר את ההלוטים, וב 15 לסה"נ נוצחו חריטים. ארץ החלוטים, במערב ש' של היום, נכללה בפרובינקיה גליה הבלגית ואח"כ בגרמניה העילית, וארץ חריטים, במזרח ש' של היום, נכללה בפרובינקיה ריטיה. בעקבות הכיבוש חדרו תרבות רומא ושפתה וצמחו ערים רומיות.

ב 260 פרצו האלמנים (ע"ע) לתחומי ש' של היום, ובמאות ה 5—6 פלשו לשם שבטי גרמנים אחרים — הבורגונדים, האוסטרוגותים, ולבסוף הפרנקים, והארץ נכללה בממלכת הפרנקים. במאה ה 7 חזרה הנצרות, שנעלמה בעת פלישות הגרמנים, והשתלטה על הארץ, קמו הגמוניות ונוסדו מנזרים, ולהם אדמות רבות.

בחלוקת ממלכת הפרנקים (843) נמסר מזרחה של הארץ ללודויג הגרמני ומערבה ללותר (ע"ע [1]), ואח"כ היה מערבה בידי בור־גונדיה (888—1032) ודרומה, כחלק מלומברדיה, בממלכת איטליה (879—950). חלוקות אלו הצטרפו למסורות ולהתפתחויות מקומיות ועיצבו אופי גרמני למזרח, רומאני־צרפתי למערב, ורטו־רומאני ורומאני־איטלקי לדרום־מזרח.

ב 1033 נכללה כל ש' של היום בתחומי הקיסרות הרומית הקדושה. במאה ה 11 הושלם תהליך הפיאודליזציה בש', וגדל כוח השליטים המקומיים — אצילים והגמונים — בין־השאר בעקבות סכסוך האינ־וסטיטורה (ע"ע גרמניה, עמ' 423), כשגם הקיסרים וגם האפיפיורים ביקשו את תמיכתם. מרכזי שלטון ומינהל מבוצרים שהקימו השלי־טים המקומיים היו גרעין לצמיחת כמה ערים, ביניהן ברן. אלו התפתחו גם כמרכזי סחר, במיוחד במאות ה 12—ה 13, עם הידוק הקשרים בין גרמניה לאיטליה ופתיחת מעבר גוטהרד (ע"ע).

בעקבות מאבקים בין השליטים המקומיים עלה כוחן של שתי משפחות, ההבסבורגים ובית סוויה. בשליש האחרון של המאה ה 13 נהיו ההבסבורגים, ששמם בא להם משם טירתם בש' (Habichtsburg ע"נ ארה בצפון ש'), לשליטים התקיפים ביותר במזרח, ובית סוויה במערב. ב 1273 נבחר רודולף (ע"ע [1]) לקיסר, ובתוקף מעמדו החדש תבע לעצמו ולמשפחתו את השליטה גם על „מחוזות היער" (Waldstatte) אורי, שויץ ואונטרולדן (Unterwalden [אובולדן ונידולדן]), שעד אז היו בני־חורין, לא היו כפופים לאדון־פאודלי כלשהו, בחרו במנהיגים משלהם והכירו רק במרותו־העליונה של הקיסר המרוחק.

מיד אחרי מות רודולף (1291) התקשרו שלושת „מחוזות היער" ב„ברית נצח" (Ewigen Bund) להגן על חירותם מפני ההבסבורגים. הבאים בברית התחייבו ליישב סכסוכים ביניהם בדרכי בוררות, להימנע משימוש בכוח ולמנות שופטים מבני המקום בלבד. שבועתם נחשבת לגרעין „ברית השבועה" (Eidgenossenschaft). לימים דבק שמו של מחוז שויץ ב„ברית", והיא נקראה על שמו ש', והמחוזות (Orten) נקראו „קנטונים".

במאבק הממושך עם ההבסבורגים — שבו נתלתה האגדה על וילהלם טל (ע"ע) — התגבשה תודעת הזהות העצמית של „הברית", והמאבק נתפס כמלחמת שחרור לאומי. ב 1315 ניצחו כוחות „הברית" את ההבסבורגים בקרב מורגרטן (Morgarten); בעקבות קרב זה הושגה שביתת־נשק, והיא ארכה כ 70 שנה. ב 1332 הצטרפה לוצרן ל„ברית", אף שלא השתחררה כלל מתלותה בהבסבורגים; ב 1351—1353 הצטרפו ל„ברית" ציריך, גלרוס, צוג וברן. „הברית" היתה רופפת ומגוונת: בצד „מחוזות היער", של איכרים ורועים, היו בה גם ערי מסחר ומלאכה פורחות, בברן וציריך; ובעוד שבברן שלטו הפטריקים העשירים, היו האומנים בציריך שווי־זכויות לעשירים. המהוזות ניהלו מלחמות פרטיות נגד אדונים פאודלים חילוניים ודתיים, וסיפחו את אדמותיהם; ברן אף נעזרה בהבסבורגים, האויב המושבע של „הברית". ה־א הרחיבה את גבולה ע"ח בית סוויה, וסיפחה אזורים של דוברי צרפתית, אורי סיפחה אזורים של דוברי איטלקית בדרום. נטיון התפשטות של לוצרן גרם התנגשות עם ההבסבורגים, ובקרב זמפך (Sempach; 1386) שוב ניצחו כוחות „הברית". ב 1415 כבשו כוחות „הברית" את טירת־המשפחה המקו־רית של ההבסבורגים בארגאו (Aargau). תושבי ארגאו לא נהיו לחברים ב„ברית" אלא ל„נתינים" שלה. אותו מעמד קיבלו גם מחוזות אחרים שנכבשו בידי „הברית" — טיצ'ינו (ע"ע) בדרום,



שבועת נציגי שלושת הקנטונים (אורי, שויץ, אונטרוולדן) בריטלי (Rütli), 1291. במרכז וילהלם טל. היתוך־עץ (משרד־התיירות של שוייץ)

שנכבשה ב 1475 מידי בית סויה, ותורגאו (ע"ע) בצפון, שנכבשה ב 1460 מידי ההבסבורגים.

ב 1476/7 הכשילו כוחות „הברית" את נסיונו של שארל „האמיץ", דוכס בורגונדיה, לכבוש את לותרינגיה (לורן), ושארל נוצח ונהרג בקרב נאנסי (ע"ע בורגונדיה, עמ' 965). ב 1499 ניסה הקיסר מכסי־מילין (ע"ע) לכפות הלכה למעשה את סמכויות הקיסר שלו על „הברית"; פרצה מלחמה, השווייצים, כרגיל, ניצחו, ושלום באזל (ספטמבר 1499) הציר למעשה, אם לא להלכה, בעצמאותם.

נצחונות השווייצים וכיבושיהם הושגו הודות לעליונות צבאם: הוא היה מורכב מעירונים ואיכרים חפשיים, שלחמו רגלי, במבנה דמוי פלנכס יווני, חמושים ברמחים. לוחמה וחימוש אלה אומצו מעיקרם בדלית ברירה, בהעדר המשאבים הדרושים להקים צבא אבירים משוריין, כמקובל באותם ימים. ואולם בדיעבד נתברר, שצבאות האבירים הפאודליים לא יכלו להבקיע את גוש הרגלים המלוכד, הממושמע והמאומן של השווייצים. שמם יצא לתהילה כלוחמים הרגלים הטובים שבאירופה, בייחוד אחרי שגברו על צבא האבירים המהולל של בורגונדיה, ושליטים רבים שכרו להם חיילים שווייצים ללחום את מלחמותיהם. התשלום לשכירים היה גבוה, וכסף רב החל זורם לש' מייצוא כוח־אדם לוחם — ענף הייצוא הראשון עד כדי נטישת ישובים שלמים, ביחוד באזורי ההרים העניים שלה. עם הכסף פשטו תופעות של שחיתות, וכן של זניחת העבודה שהשתבחו בלוחמים מעולים. חלוקת השלל במלחמות שנלחמה „הברית" היתה כרוכה בחילוקי־דעות ובסכסוכים חמורים בין הקנ־טונים. ברן, ציריך ולוצרן התקשרו עם פריבור (ע"ע) ועם זולותורן (ע"ע), שמחוץ ל„ברית", נגד הקנטונים הכפריים, ומלחמת־אזרחים עמדה לפרוץ; זו נמנעה בפשרה שהושגה ב 1481, ביזמת נזיר מתבודד, „האח קלאוס" (ב 1947 הוכרז ל„קדוש"); הוכר שוויון מעמדם של כל הקנטונים, נאסרה התערבות קנטון אחד בנעשה במשנהו, הוסדרה חלוקת השלל והאדמות הכבושות, ופריבור וזולו־תורן נתקבלו ל„ברית".

אחרי הנצחון על מכסימילין I הצטרפו ל„ברית" גם בזל ושאפ־האוזן (Schaffhausen; 1501), וב 1513 הצטרפה גם אפנצל (ע"ע). בכך הגיע מספר הקנטונים ל 13, ועד למאה ה 19 לא נוספו עוד קנטונים. ואולם בצד החברים ב„ברית" ו„הנתינים", היו גם „בעלי ברית" או „נספחים" (Zugewandte) (סן־גל, ז'נוה, גראובינדן, ולה, ביל ונשטל [ע' ערכיהם] וזמן־מה גם מילוז [ע"ע]). לכל אחד מהקנטונים ומהאזורים האחרים, שהיו קשורים בצורה זו או אחרת ב„ברית", היה אופי משלו, מיוחד במשטרו, בכלכלתו ובחברתו. היחסים בין הקנטונים לבין עצמם וביניהם ובין „הנתינים" ו„הנס־פחים" היו מורכבים ביותר. עניינים משותפים ל„ברית" (בעיקר ענייני חוץ) נידונו בגוף מיוחד (Tagsatzung); אלא שנציגי הקנ־טונים בגוף זה לא היו מוסמכים לחייב את ממשלותיהם העצמאיות לקבל את החלטותיו.

לו היתה „הברית" מגובשת יותר, יכולה היתה למלא תפקיד פעיל יותר במדיניות האירופית במאה ה 16. כשהחלו מלחמות איטליה ב 1494, ביקשו כל הצדדים את סיוע השווייצים — צרפת, ההבס־בורגים, מילנו, ונציה והאפיפיור. ואולם בד"כ לא פעלו השווייצים במלוכד, אלא נמצאו בשני המחנות היריבים. זמן־מה הצליח החשמן מתאוס שינר (Matthaus Schinner) לאחד את „הברית" למען האפיפיור ונגד צרפת, ונצחון השווייצים בנוברה (1513) הציל את מילנו משליטת צרפת. ואולם פרנסוא I (ע"ע), מלך צרפת, שיחד את הקנטונים המערביים, ובעקבות נצחון הצרפתים בקרב מריניַנו (Marignano; 1515) נחתם „שלום עולמים" עם צרפת: השווייצים התחייבו שלא לסייע לאויבי צרפת, התירו גיוס שכירים לשירותה, ובתמורה קיבלו כסף, זכויות סחר והכרה בסיפוח שטחים ממילנו (ולטלינה, לוגנו, לוקרנו ובלינצונה).

בין המשתתפים במערכות באיטליה ובקרב מרינינו היה כומר צבאי, א. צוינגלי. הוא ראה כיצד נעזבים הכפרים ממיטב בניהם הנמשכים להיות שכירים, וכיצד מביא הדבר לידי אהבת מלחמה לשמה, לידי אהבת השלל והביזה ושנאת המלאכה והעבודה, ולידי שירות בצבאות זרים תמורת כסף. התנגדותו למענקי כסף ממדינות זרות תמורת העמדת חיילים לשירותן וכן למתן התר להן לגייס חיילים שווייצים, עוררה אותו להתנגד לחשמן שינר ולאפיפיור; דבר זה השתלב בביקרתו על הכנסיה ורמתה המוסרית. וכן בתפיסו־תיו את סמכות כתבי־הקודש וסמכות האפיפיור. ככומר בציריך ניתק את הכנסיה שם מתלותה באפיפיור והנהיג בה את הרפורמציה, אך לא בנוסח לותר — שלתפיסותיו התנגד — אלא בנוסח מיוחד שלו (ע"ע צוינגלי; נצרות, עמ' 350). מציריך פשטה הרפורמציה לקנ־טונים ולאזורים אחרים, שהיסוד העירוני היה חזק בהם (ברן, סן גל, בזל, שפהאוזן, אפנצל, גלרוס וגראובינדן) בעוד שהקנטונים והאזו־רים הכפריים ביסודם וההרריים דבקו בקתוליות (לוצרן, אורי, שויץ, אונטרולדן וצוג). התפשטות הרפורמציה בקרב „הנתינים" בארגאו ובתורגאו, שהיו בשליטת „הברית" כולה, היתה הגורם למאבק הקתולים עם הפרוטסטנטים, ובקרב קפל (Kappel) שליד ציריך ניצחו הקתולים וצוינגלי נהרג (1531).

בשלום שנחתם כעבור חודש הותרה אמנם הפרוטסטנטיות בקנ־טונים שכבר קיבלו את הרפורמציה, פרט לסן־גל, שלא היה לה מעמד של קנטון; היא הוחזרה לשלטון אב־המנזר של זנקט־גלן; והוא כפה מחדש את הקתוליות. ואולם הפרוטסטנטיות נאסרה במקומות שבשליטת „הברית" כולה, ולעומת־זאת הובטח חופש פולחן למיעוט הקתולי בקנטונים הפרוטסטנטיים. הפילוג הדתי שיתק כמעט כליל את פעילותה המדינית של ש' ב 300 השנים שאח"כ, ופלא הוא ש„הברית" לא התפרקה. היא התבטאה, למעשה, רק בניהול השטחים שבשליטתם המשותפת של הקנטונים, שהיו מדינות ריבוניות: הפרו־טסטנטיות שבהן קשרו קשרים הדוקים עם אנגליה, מדינות סקנדי־נוויה וצפון גרמניה, והקתוליות עם צרפת, ספרד ואוסטריה.

בשולי המסגרת הרופפת של „הברית" היתה ז'נוה, שב 1526 כרתה ברית עם פריבור וברן. הרפורמציה התפשטה בז'נוה ביזמת ג. פרל (ע"ע), וכשניסו סויה וההגמון המודח של ז'נוה לכבשה באה ברן לעזרתה, ואגב כך השלימה את כיבוש וו מידי סויה (1536). אותה שנה בא לז'נוה קלוין (ע"ע), ועשאה למעוז הפרוטס־

טנטיות בנוסח שלו, הפרסביטריניזם (ע״ע), ולמופת לכל הסרסביטרינים בעולם. ב 1549 הושג הסכם, ביזמת בולינגר (ע״ע), ולפיו התאפשרה הפצת הקלויניות בכל ש׳ הפרוטסטנטית. התנגדות הקתולים מנעה עד 1815 הסתפחות ז׳נוה ל„ברית", ועצמאותה נשמרה בחסות ברן ובתמיכת צרפת, שלא רצתה בסיפוחה לסוויה.

הקונטררפורמציה הקתולית בש׳ קיבלה תנופה ביזמת החשמן ק. בורומאו (ע״ע) והישועים. לוצרן נהיתה למרכז הקתוליות בש׳, ולרכיב העיקרי בברית הקתולית שקמה ב 1586. מול בדית זו קמו שתי בריתות פרוטסטנטיות. ואולם מלחמות־דת התנהלו בעיקרן מחוץ לש׳ גופא — שווייצים פרוטסטנטים וקתולים לחמו, אלה בצד זה ואלה בצד זה, במלחמות־הדת בצרפת, ואח״ב במלחמת 30 השנה בגרמניה — או בתוך הקנטונים עצמם. כתוצאה ממלחמת־דת התפצל הקנטון אפנצל לשניים, אוסררודן (פרוטסטנטי) ואינררודן (קתולי). בראשית המאה ה 17 נאבקו צדפת, ההבסבורגים וונציה על השליטה בולטלינה (ע״ע), שבשליטת גראובינדן, ושהיתה בעלת חשיבות אסטרטגית רבה במקום המעבר מאיטליה למרכז אירופה. למאבק זה היה אופי של מלחמת־דת, הוא השתלב, כזירה צדדית, במלחמת 30 השנה, והיה קשור בפעילותו של לוחם החירות הנועז, האכזר וההפכפך ג. ינץ (ע״ע). בסופו של דבר חזרה ולטלינה לגראובינדן וחופש־הדת הובטח בה. במהלך מלחמת 30 השנה הידקו הקנטונים את הקשרים ביניהם, כדי למנוע פלישה מחוץ, ובסופה, בשלום וסטפליה (ע״ע ; 1648) הוכרה סופית עצמאותה המלאה של ש׳, והקיסרות הסתלקה רשמית מכל תביעה לריבונות עליה. סכסוכים בין הקנטונים על רקע דתי גרמו ב 1712 התנגשות מזוינת שבה ניצחו הפרוטסטנטים ; בעקבות נצחונם ניתן חופש־דת מלא לפרוטסטנטים גם בשטחים שבשליטת „הברית" כולה.

במאות ה 17—18 הוסיפו שוויצים רבים לשרת כשכירים בצבאות זרים, אף שההערכה אליהם פחתה. גם כך לא יכלה הארץ הקטנה לכלכל את תושביה הרבים מהחקלאות בלבד, וגדל משקל המלאכה והתעשיה. בהעדר אוצרות־טבע התפתחו בש׳ תעשיות המאפיינות אותה עד היום, דהיינו, אותן המושתתות בעיקר על יעילות ודיוק בעבודה ולא על מחצבים. רווחו תעשיות־בית, במיוחד באזורים הכפריים שבהם לא יכלו הבריות להרחיק מביתם, בעיקר בחורף. כך ססטו עבודות־עץ, סריגה ורקמה, ובמקומות שהסתייעו בניצול כוח־המים — תעשיית אריגים (משי, כותנה וסשתן). בערים התפתחו הצורפות ובניית כלי־נגינה, והחלה תעשיית השעונים, שעתידה היתה לתפוס מקום מרכזי בכלכלה. במאה ה 18 נגלה יפי נופה של ש׳ לזרים, שעד אז חשבוהו לזועף, קודר ו„פראי", והחלה תיירות אליה — תחילה בממדים צנועים. באותה מאה החלו לבוא לש׳ גם מבקשי מקל מדיני, בהם אנשי־רוח כוולטר, ומבקשי־מנוחה רוחנית מלחצי סביבתם, כגון גיבון (ע״ע). ערי ש׳ היו מרכז לפעילות ערה בתחומי הרוח, ובין השווייצים שבלטו בפעילות זו היו רוסו, פסטלוצי, בודמר, לוטר, א. הלר ומשפחת ברנולי (ע׳ ערכיהם).

ואולם שרר אז אי־שקט חברתי ומדיני שכוון נגד שלטון האריסטוקרטיה והפטריקים. ב 1653 פרצה מרידת איכרים בסוצרן, ברן ובזל, ובמאה ה 18 היו מרידות בלוזן של „נתינים" וכן של עירונים נגד הפטריקים. רעיונות ה„השכלה" מצאו קרקע פורה בש׳. לראשונה נראו ניצני הרגשה כל־שווייצית, מעבר לענייני ההגנה וניהול האזורים שבשליטת כל חברות „הברית", והוקמה „אגודת החלוטים", לבני כל הקנטונים והדתות.

בפרוץ מלחמות המהפכה הצרפתית שמרה ש׳ על ניטדליות, חרף איבת השלטונות השווייצים למהפכנים וטבח המשמר השווייצי של המלך לואי XVI ‏(10.8.1792). בהשראת צרפת ובתמיכתה השתלטו מהפכנים על ז׳נוה, וב 1794 השליטו בה טרור מהפכני. בתום המערכה באיטליה ב 1797 פלשו צבאות צרפת לשטחי האלפים של גראובינדן, השתלטו על ז׳נוה והתערבו במרידה בוו נגד ברן, ובחסותם קמה בוו הרפובליקה הלמאנית העצמאית ; במארס 1798 כבשו הצרפתים, אחרי התנגדות קלה, את ברן, ועד סוף אותה שנה נכנעו כל הקנטונים. ב 1799 פלשו האוסטרים והרוסים לש׳, והארץ היתה זירת קרבות (ע״ע צרפת, עמ׳ 932). בסוף 1799 היתה ש׳ בידי הצרפתים.

בחסות צרפת קמה „הרפובליקה ההלוטית" (1798—1803) ו„הברית" הישנה באה אל קצה. הרפובליקה ההלוטית היתה מושתתת על ריכוזיות, הקנטונים חולקו מחדש והיו למעין יחידות־מינהל. החוקה דמתה לחוקת צרפת בימי הדירקטוריון (ע״ע): מועצה גדולה וסנאט מחוקקים, ודירקטוריון מבצע בן 5 הברים. הובטחו חירויות האזרח — חופש פולחן ומצפון, ושוויון בפני החוק. ברפובליקה החדשה נאבקו חסידי הריכוזיות עם הפדרליסטים, שדגלו בזכויות הקנטונים, החוקה שונתה פעמיים, היו התקוממויות בכמה אזורים עד שכל המפלגות פנו להכרעת נפוליון ; פסק־דינו הסופי (פברואר 1803) ביטל את הרפובליקה ההלוטית והקים „ברית", הוחזרו 13 הקנטונים הישנים, פחות או יותר בגבולותיהם הישנים, ונוספו 6 חדשים שעד אז היו במעמד של „נספחים" (סן־גל וגראובינדן) או „נתינים" (ארגאו, תורגאו, טיצ׳ינו ווו, שחזרה לחיק ש׳). בקנטונים החדשים הוקמו מוסדות ייצוג דמוקרטיים ; בקנטונים הישנים נשמר הנוהג של אסיפות־עם כלליות של כל הגברים בני 20 שנה ומעלה, ובקנטונים העירוניים (ציריך, ברן, בזל, פריבור, זולותורן ושאפהאוזן) חזרה וניכרה השפעת הפטריקים, אם כי במסגרות־שלטון חדשות. האיכרים שוחררו מחובות סאודליות, נאסרו חקירות בעינויים, מנזרים רבים פורקו, הכנסיה הופרדה מהמדינה והונהגו נישואים אזרחיים, וניתן עידוד לחינוך. השלטון הפדרלי החדש לא היה רופף כ„ברית" הישנה: הוקם צבא פדרלי, הונהג מטבע אחיד ובוטלו המכסים בין הקנטונים. מדיניות החוץ המוצהרת של הפדראציה היתה של ניטרליות, אך למעשה השתלבה ש׳ במערכת המדינית שבונן נפוליון, התירה לו לגייס 16,000 חיילים לצבאותיו (רבים מהם נפלו במערכה ברוסיה) וסבלה מ„הסגר היבשה" שלו, שפגע בכלכלת הארץ התלויה בסחר־חוץ וביבוא חמרי־גלם. בעלות־הברית שלחמו בנפוליון לא ביבדו את ניטרליות ש׳ ופלשו לשטחה (1814/5).

בקונגרס וינה הוכרה עצמאות ש׳ וניטרליות־התמיד שלה, והמעצמות ערבו לניטרליות זו. בקונגרס נקבעו גבולותיה: ולטלינה ושטחים סמוכים לה, שהצרפתים סיפחו לרפובליקה הציסאלפינית (ואח״כ לממלכת איטליה) נשארו מאוחדים עם לומברדיה ; שטחים אחרים שניתקו הצרפתים הוחזרו לש׳: ז׳נווה, שב 1798 סופחה לצרפת, ולה, שסופחה ב 1810, ונשטל, שנמסרה למרשל ברתיה (ע״ע). מילוז נשארה בידי צרפת. היו עוד שינויי גבולות קטנים. הסדרים אלה יצרו שטח רצוף, והשינוי היחיד שחל מאז בשטחים של ש׳ היה במעמדה של נשטל, שהיתה נסיכות פרוסית ורק ב 1857 ויתר מלך פרוסיה על זכויותיו עליה.

הצטרפות קנטונים ל„ברית" השווייצית:

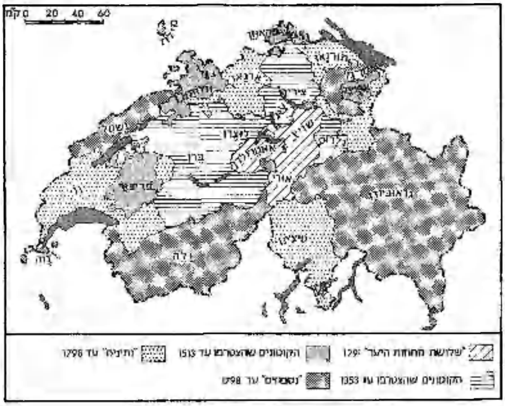
שם הקנטון	שנת ההצטרפות	שם הקנטון	שנת ההצטרפות
אורי	1291	שאפהאוזן	1501
שויץ	1291	אפנצל	1513
אונטרולדן	1291	סן גל	1803
לוצרן	1332	ארגאו	1803
ציריך	1351	גראובינדן	1803
גלרוס	1352	תורגאו	1803
צוג	1352	וו	1803
ברן	1353	טיצ׳ינו	1815
פריבור	1481	ז׳נוה	1815
זולותורן	1481	ולה	1815
בזל	1501	נשטל	1815

באוגוסט 1815 אושרה חוקה הדשה לש׳. ז׳נווה, ולה ונשטל נהיו לקנטונים, ובכך הושלם מספר הקנטונים והגיע ל 22, ולא היו עוד „נתינים" ו„נספחים". חוקת 1815 (Bundesvertrag) החזירה לקנטונים כמעט את כל סמכויותיהם הישנות מלפני 1798 בריבונות כמעט מלאה, ובכלל זה חוקה נפרדת לכל קנטון, גביית מכסים וטביעת מטבעות. בידי „הברית" הופקדו ענייני החוץ וכן צבא פדרלי, שלאחזקתו הוקמה קרן מיוחדת. אדמות המנזרים נמסרו גם הם לניהול „הברית". בוטל חופש הפולחן, ובחוקות הקנטונים גברה הנטיה לשמרנות — דבר שהתבטא בהחזרת מעמדן של משפחות הפטריקים ובהגבלת זכות הבחירה לבעלי רכוש בלבד.

בעקבות מהפכת יולי 1830 בצרפת אירעו גם בכמה קנטונים בש׳ הפגנות ומהומות מצד הדוגלים בליברליזציה, וב 11 קנטונים תוקנו החוקות והורחבה זכות הבחירה. בבזל פרץ מאבק אלים, לפי שמתן זכות-בחירה כללית היתה מעבירה את השליטה בקנטון מהעיר לאיכרים, ולפיכך חולק הקנטון לשני חצאים, העיר-בזל והגליל-בזל (1833). ואולם לא בכל הקנטונים ניצחו הליברלים. 7 קנטונים ליברלים התאגדו במטרה להביא לידי תיקונים בחוקת „הברית" שיחזקו את סמכויות השלטון המרכזי כפי שהיו בימי נפוליון; הקנטונים השמרנים התנגדו לכך, ושינוי בחוקה ניתן היה להנהיג רק בהסכמת הכל. מאבק הליברלים עם השמרנים השתלב בבעיות דת, משניסו הליברלים לצמצם את זכויות המנזרים והשפעת הישועים; בהנהגת לוצרן קמה „ברית נפרדת" (Sonder-bund) של 7 קנטונים שמרנים-קתולים (אורי, שויץ, אונטרולדן, צוג, פריבור, ולה ולוצרן). התארגנות נפרדת זו נגדה את חוקת „הברית", ומועצת „הברית" דרשה את פירוקה; „הזונדרבונד" החליט להתנגד לכך בכוח הנשק, בקוותו שאוסטריה וצרפת יבואו לעזרתו, אך הן היססו לעשות זאת מחמת התנגדותה של בריטניה, בהנהגת פמרסטון (ע"ע). פרצה מלחמת אזרחים, ובמערכה קצרה, שארכה כחודש ושהסתיימה בנובמבר 1847, הביס ג. א. דיפור (ע"ע) את צבא ה„זונדרבונד". מלחמה זו שהיתה כרוכה בשפיכות-דמים מעטה בלבד, היתה האחרונה שראתה ש׳.

בעקבות נצחונם של הקנטונים הליברליים אושרה חוקה חדשה לש׳ (יוני 1848). חוקה זו (Bundesverfassung), הנוהגת, בעיקרה, גם כיום, מושתתת על חלוקת הריבונות בין „הברית" ובין הקנטונים. הוקמה ממשלה מרכזית ל„ברית", ובה 7 חברים („מועצת-הברית", Bundesrat), בימ"ש פדרלי עליון (Bundesgericht) ושני בתי-מחוקקים, אחד הנבחר על בסיס כלל-ארצי (Nationalrat) ואחד הנבחר על בסיס קנטונאלי, ובו שני נציגים מכל קטנון (Standerat). בידי הממשלה הפדרלית הופקדו ענייני החוץ, הדואר, המטבע, המידות והמשקלות והמכסים, הוקם צבא פדרלי והונהג שירות-חובה בצבא, ונאסר השירות בצבאות זרים (פרט למשמר האפיפיור). חוקים מסוימים הונהגו כחוקי חובה בכל הקנטונים; שוויון האזרחים בפני החוק, זכות בחירה כללית ושווה, חופש ההבעה, הפולחן וההתאגדות. לגבי חופש הפולחן ושוויון הזכויות היו הגבלות ביחס ליהודים (ע׳ להלן, עמ׳ 604), והישועים גורשו מש׳. הארץ היתה למסגרת כלכלית אחת עם ביטול המכסים הפנימיים. הוקמו בירות קבע — ברן היתה למושב הממשלה, לוזן למושב ביהמ"ש העליון וציריך למושב המכון הטכנולוגי הפדרלי; המטרה היתה להקים מרכז פדרלי לחינוך הגבוה ולהשאיר בידי הקנטונים את החינוך היסודי והתיכון, אך האוניברסיטות והאקדמיות שהיו קיימות סיכלו את מגמת האחידות-נגבוה, ו„המכון הטכנולוגי" היה מוסד החינוך הגבוה הפדרלי היחיד יותר מ 100 שנה.

הנצחון על ה„זונדרבונד" והחוקה החדשה ביטאו שינויים בחברה



התפתחות הקונפדרציה של שויץ

ובכלכלה, פרי התיעוש והעיור. משקל החקלאות ירד, ומהרבע האחרון של המאה ה 19 היתה ש׳ למייבאת דגן בשיעור גבוה; משק החלב התרחב, וש׳ מצאה שוק בחו"ל לגבינותיה ולשוקולד, שייצורו גדל מאד. התיעוש נתקל בקשיים מחמת העדר פחם, ורק עם בניית תחנות-כוח הידרו-חשמליות זכתה ש׳ ביתרון ניכר (התחנה ההידרו-חשמלית הראשונה בעולם הופעלה ליד ציריך ב 1892). התיעוש הסתייע בשיפורים בתחבורה, עם פיתוח רשת הרכבות. סלילתן, שהחלה ב 1847, היתה כרוכה בהשגי-הנדסה מזהירים, כגון במעבר-גוטהרד ובמנהרת סימפלון (ע׳ ערכיהם). התחרות הפרועה בסלילת מס"ב והספסרות בתחום זה הביאו במפנה המאה ה 19—וה 20 לידי הלאמת הרכבות. הצורך בגיוס הון למסה"ב עודד את ענף הבנקאות, שתחילתו ב„בנקי-דיסקונט" מקומיים בשנות ה 20—ה 40 של המאה ה 19. הבנקאות בש׳ הצטיינה בהעדר ריכוזיות, ורק בתחילת המאה ה 20 נוסד בנק פדרלי.

להתפתחות הבנקאות, שבמאה ה 20 נהיתה לבעלת חשיבות מרכזית בכלכלת העולם, סייעה ניטרליותה של ש׳. ניטרליות זו הועמדה בסכנה ב 1856/7, עקב הסכסוך עם מלך פרוסיה בשאלת ריבונותו על נשטל (ע"ע), עד להסתלקותו מתביעותיו. סכסוכי-קבע היו לש׳ עם מדינות אחרות כתוצאה ממתן מקלט מדיני לגולים, מהפכנים ומורדים למיניהם, כגון גריבלדי ומציני (ע׳ ערכיהם), שפעולתם חידדה את היחסים עם אוסטריה. ומהפכנים רוסים, ובהם לנין, שהימצאותם בש׳ עוררה קשיים עם רוסיה. ש׳ לא נכנעה ללחצים ולא שינתה את מדיניותה כלפי גולים מדיניים.

אחרי הנצחון על „הזונדרבונד" שלטו הליברלים-הדמוקרטים. בעקבות פרסום „רשימת הטעויות" (ע"ע סילבוס) מטעם האפיפיור ב 1864 גברו בקרבם הנטיות האנטיקלריקליות, ובעקבות החלטתה של ועידת הוטיקן I ב 1870 בדבר „אל-טעות האפיפיור" נתגלע בש׳ משבר ביחסים עם הכנסיה הקתולית. התחוללה „מלחמת תרבות" (Kulturkampf), השלטונות סייעו לפורשים מהכנסיה (חסידי „הקתוליות הישנה"), שהיו מרובים בש׳, ובכמה קנטונים הודחו הגמונים שקיבלו את הדוגמה של אל-טעות האפיפיור. הסכסוך הביא לידי ניתוק היחסים עם הוטיקן, לאיסור הקמת מנזרים חדשים, ולגירוש מסדרים דתיים; נקבע שנישואין חייבים להיערך גם בטקס אזרחי, ובתה"ס חייבים להיות כלל-עדתיים. רק באמצע שנות ה 80 שכך המאבק עם הכנסיה הקתולית.

ב 1874 תוקנה החוקה, ונכלל בה עקרון משאלי-העם, שכמה

קנטונים הנהיגוהו כבר לפני כן. אח"כ הונהגה „יזמת־עם" (ע"ע משאל עם) ביזמת 50,000 אזרחים. אותה עת האחידו את החוק האזרחי ודיני הענשין, ונחקקו, במישור הפדרלי והקנטונאלי, חוקים סוציאליים שונים. חקיקה זו נעשתה במידה רבה ביזמת המפלגה הסוציאלדמוקרטית, שנוסדה ב 1888.

בשתי מלה"ע היתה ש' ניטרלית, אך בשתיהן נפגעה כלכלתה, מחמת הקשיים בהשגת חמרי־גלם, ביצוא, בהפסקת התיירות ובצורך להחזיק צבא גדול להגנת הארץ מפני סכנת פלישה. בשתי המלחמות סייעו שוויצים לנפגעי המלחמה, באמצעות הצלב האדום שנוסד ב 1863 בז'נוה ביזמת ז'. א. דינן (ע"ע), וכן היו בש' מגעים בין הלוחמים. עם זאת היתה ש' גם מרכז לריגול ותככים, וקשיים נגרמו מחמת מתן מקלט לגולים מדיניים ולפליטים. במלה"ע II היו בש' כ 100,000 פליטים. הקשיים במלה"ע I הצריכו הנהגת מס־הכנסה, קיצוב מזונות ופיקוח על המחירים. המצוקה והשפעת האגף השמאלי של הסוציאלדמוקרטים גרמו בנובמבר 1918 שביתה כללית של העובדים, בדרישה לתיקונים בחוקי העבודה, ביטוח הבריאות והגימלאות. השביתה דוכאה תוך הפעלת הצבא — ואח"כ הונהגו כמה מהתיקונים שדרשו העובדים.

חבר־הלאמים (ע"ע) קבע את מושבו בז'נוה, ומשאל־עם שנערך במאי 1920 אישר את הצטרפות ש' לחבר. הארגון הבין־לאומי הסכים, שכמדינה ניטרלית לא תידרש ש' להשתתף בסנקציות צבאיות. השווייצים לא גילו עניין בהצטרפות המחוז האוסטרי פוראַרלבּרג ל„ברית", למרות שתושביו הצביעו ברוב גדול להתקבל כקנטון ה 23 של ש'; לעומת זאת הוקם איחוד־נכס עם ליכטנשטיין (1923).

במשבר העולמי בשנות ה 30 נפגעה ש', יחסית, פחות מארצות מפותחות אחרות. עליית המשטרים הרודניים, ובמיוחד עליית הנאצים לשלטון בגרמניה, יצרו מתיחות בש' בין אוהדי משטרים אלה לבין יריביהם, וכן החריפו את היחסים בין קנטונים דוברי גרמנית לקנטונים דוברי צרפתית. ב 1936 נרצח מנהיג הנאצים בש' בידי ד. פרנקפורטר (ע"ע). ב 1938 ניתן מעמד רשמי לרטורומנית.

במלה"ע II נפגעה כלכלת ש' פחות מאשר בקודמתה, אך מטוסי הלוחמים חדרו לעתים לתחומיה, ובטעות אף הפציצוה. אחרי המלחמה נמנעה ש' מלהצטרף לאו"ם, אך היא חברה בסוכנויותיו (שמושב רבות מהן הוא בתחומיה), וכן קשורה היא בהסכמים עם כמה מארגוני־השותפות האירופיים. בתחומי החברה והכלכלה היתה ש' למדינת סעד, ואולם זרמו אליה פועלים זרים („עובדים אורחים") בשיעור גבוה מאד (ר' לעיל, אוכלוסיה, עמ' 580). ב 1971 קיבלו נשי ש' זכות הצבעה, בעקבות משאל־עם. ב 1974/5 נערכו 3 משאלי־עם באזורי היורה של קנטון ברן, ובעקבותיהם נבחרה ב 1976 אסיפה מכוננת לקנטון חדש, דובר צרפתית, נפרד מברן — שעשוי להיות הקנטון ה 23 ב„ברית". בסתיו 1978 היו ההליכים החוקתיים להקמת קנטון זה בעיצומם.

J. Dierauer, *Geschichte der schweizerischen Eidgenossenschaft*, I-V, 1919-1924[4], VI, H. Schneider, 1931; Ch. Hughes, *S.*, 1975; U. Im Hof. *Geschichte der S.*, 1976[2].

א. א. הו.

יהודים נזכרים באזורים הגרמניים שבתחום ש' דהיום, מאמצע המאה ה 13. הקהילות הראשונות נוסדו בבאזל, קונסטנץ, לוצרן, ברן וציריך (ע' ערכיהן), וב 1350 הגיע מספרן לכ 30. באזורים דוברי צרפתית היתה הקהילה הראשונה — והראשית — בז'נוה (ע"ע); לצדה התקיימו עוד 14 קהילות, שקמו במפנה המאות ה 13—ה 14 — ביניהן: מונטרה ולוזן (ע' ערכיהם) — ובעיקר לאחר גירוש צרפת (1306). עד אמצע המאה ה 14 חיו הקהילות בש' בבטחון יחסי, וכד"כ היו תלויות בשלטונות העירוניים (ולא בגופי־שלטון מרכזיים). מספר חבריהן לא היה גדול, ובעיקר עסקו בהלוואה ברבית. רק לקהילות ברן וציריך — שהיו הגדולות בש' — היו בתי־קברות משלהן. בתקופה זו נודע ר' משה מציריך, שכתב הגהות רבות ותשובות על „ספר מצוות קטן" לר' יצחק מקורביל (ע"ע). בעקבות עלילת־דם (1294) נרצחו בברן כמה יהודים, ויתרם גורשו. מפנה יסודי חל בימי „המוות השחור" (1348/9; ע"ע דבר, עמ' 874); אז הוכו כל קהילות ש' מכה אנושה, והמונים הועלו על המוקד. הקהילות הוותיקות לא התאוששו, והחדשות שנוסדו לא התבססו מבחינה כלכלית בגלל התחרות מצד הנוצרים. במפנה המאות ה 15—ה 16 הביא הדבר לידי גירושם מכל הערים שישבו בהן, פרט לאיזור שהיה משותף לכלל הקנטונים, ושממנו הורכב אח"כ (1803) הקנטון ארגאו (Aargau). כאן היו שתי קהילות כפריות — אנדינגן (Endingen) ולנגנאו (Lengnau) — שחבריהן התקיימו בעיקר מסחר בהמות; ב 1774 היו בהן 104 בתי־אב. כמחצית מאלה הנחשבים כיום ליהודי ש' מוצאם משתי הקהילות הללו. ב 1970 היו בהן 373 יהודים.

ב 1793 הוקמה הרפובליקה ההלווטית בחסות צרפת המהפכנית. שערי ש' נפתחו בפני היהודים, ואזרחי צרפת מאלזס התיישבו בש' למורת־רוחם של אזרחיה. המאבק לשוויון־זכויות ליהודים התנהל בש' מ 1798 — עד שאושר ב 1874. עד־אז היו חוקים שונים לכל קנטון, והם היו חמורים־ביותר בקנטון ארגאו — היחיד שבו התגוררו יהודים. נאסר על היהודים לרכוש נכסי־דלא־ניידי ולגור עם נוצרים, חסרי־אמצעים לא הורשו לשאת אשה והוטלו מסים מיוחדים. בעקבות דרישת הממשלה הצרפתית בוטלו ב 1797 המסים המיוחדים על סוחרים יהודים אזרחי צרפת, ובעקבות זאת שוחררו ב 1798 גם יהודי ש' ממסים אלו, אך ההגבלות נשארו בתקפן. ב 1856 החליטה המועצה הלאומית על שוויון־זכויות ליהודים היושבים בש' ישיבת־קבע, אך החלטה זו נדחתה בידי שלטונות ארגאו ותושבי הקנטון. יהודי קנטון זה קיבלו זכות־בחירה ב 1863, ושוויון־זכויות מלא הופעל בהדרגה בשנים 1866—1874. וע"ע אמנציפציה, עמ' 97/8. רגשות־איבה מצאו ביטוי בסעיף איסור השחיטה (ע"ע, עמ' 697); הוא נכלל בחוקה — שנתקבלה במשאל־עם ב 1893 — והוא בתוקף עד עצם היום הזה. מסוף המאה ה 19 הגיעו לש' מהגרים יהודים ממזרח־אירופה, אבל הם לא הטביעו את חותמם על היישוב המקומי. לעומת־זאת השפיעו סטודנטים יהודים במפנה המאות ה 19—ה 20 השפעה מכרעת על החיים היהודיים בש'. ב 1904 היה מספר חברי הקהילות כ 1500, בלבד. חוקי הגבלת ההגירה מ 1915 פגעו גם בהגירה היהודית לש'.

ב 1897 נערך בבאזל הקונגרס הציוני הראשון, ועוד 9 קונגרסים נערכו שם אחרי־כן.

בשנות ה 30 גברו בש' הלכי־רוח פרו־גרמניים ופרו־נאציים, וארגונים נאציים מקומיים הפיצו תעמולה אנטישמית. ב 1934 תבעו מנהיגי ארגונים יהודיים לדין שני נאצים שהפיצו את „הפרוטוקולים של זקני־ציון" (ע"ע זקני־ציון, הפרוטוקולים של) באשמת הפצת דיבה. ב 1935 פסק ביהמ"ש בברן, שהוכח כי הפרוטוקולים מזויפים. במידת־מה היה לפסק־הדין אופי של עמדה מדינית, לפי ששלטונות גרמניה התערבו בעת המשפט, בשלחם „מומחים" להעיד בו. ב 1935 פיתה סוכן נאצי עתונאי יהודי גרמני שהתיישב בש' לנסוע לפריס, ושם חטפוהו סוכנים נאצים; שלטונות ש' עצרו את הסוכן הנאצי, ושחררוהו רק אחרי ששוחרר העתונאי היהודי. ב 4.2.36 רצח ד. פרנקפורטר (ע"ע) את המנהיג הנאצי השווייצי גוסטלוף (Gustloff). אותה שנה יסדה „ברית הקהילות היהודיות בש'" סוכנות־ידיעות משלה, כדי ללחום בתעמולה אנטישמית ונאצית. בדצמבר 1938 נחקק חוק פדרלי, שאסר הסתה על רקע גזעי או דתי.

ואולם, השלטונות גילו נוקשות רבה כלפי יהודים שביקשו להיכנס לש' ולמצוא בה מקלט מפני הנאצים. ש' לא הסכימה לאפשר לפליטים — ובפרט לפליטים יהודים — כניסה לתחומיה אלא לצרכי מעבר בלבד. משגבר לחץ הפליטים — אחרי סיפוח אוסטריה וחלקים מצ'כוסלובקיה (1938) לגרמניה — הגיעו ש' וגרמניה לידי הסכם,

שלפיו יסומנו דרכוני יהודים גרמנים בציון מיוחד ("J" = Jude; אוקטובר 1938), כדי להקל על שלטונות ש' את הפיקוח עליהם. בעת מלה"ע II החמירו השלטונות עוד־יותר את התקנות לגבי כניסת יהודים, ובאוגוסט 1942 נקבע, ש„פליטים מטעמי רדיפות גזעיות, כגון יהודים", אינם נחשבים לפליטים מדיניים, הזכאים למקלט. יהודי ש', וכן לא־יהודים רבים, מחו נגד סילוף זה של העמדה המסרתית ביחס למקלט מדיני, אך לא הצליחו במאבקם. יהודים רבים שהגיעו לש' מארצות אירופה הכבושות בידי הגרמנים ושלא היו להם אשרות־כניסה לארצות אחרות, הוחזרו לארצות מוצאם — ובכך נידונו למיתה בידי הגרמנים. רק 25,000 יהודים שנמלטו מפני הנאצים הצליחו למצוא מקלט בש'; רובם התקיימו מתמיכה של ה„ג'וינט". אלפי פליטים הוכנסו ל„מחנות־עבודה", שהקימו שלטונות ש', ובהם טיפל „אורט" (ע"ע). בסוף המלחמה העניקה ש' מקלט ל 1,700 יהודים הונגרים שהיו כלואים בברגן־בלזן (ע"ע י. קסטנר). אחרי המלחמה עזבו רוב הפליטים היהודים את ש'.

יהודים רבים שהפקידו כספם ורכושם בבנקים שווייציים — חלקם בעילום־שם („חשבונות ממוספרים") — נספו בשואה; שאלת גורלו של רכוש עצום זה עדיין לא נפתרה.

ב 1956 נקלטו בש' פליטים יהודים ממצרים ומהונגריה, וב 1968 — מצ'כוסלובקיה. ב 1977 היו בש' 24 קהילות, ובהן כ 21,000 יהודים, רובם תושבי ש' לפני השואה. הקהילות הגדולות הן: ציריך, ז'נווה, באזל, ברן, לוזאן, לוצרן, לוגאנו, ביל וזנקט־גאלן.

החברה היהודית בש' אינה מעור אחד, ולבד מהבדלי השפה (לפי הקנטונים) יש בה קהילות ליברליות וחרדיות. המסגרות הארציות הפועלות בש' הן: „ברית הקהילות היהודיות בש'" (נוס' 1904); הפדרציה הציונית, ובה כ 5000 חברים; ויצו; „התאחדות הסטודנטים היהודים בש'". „ברית הקהילות" דואגת לצרכים דתיים וחברתיים ולמלחמה באנטישמיות. הפעילות החברתית בקהילות ש' מתרכזת בעיקר במרכזים קהילתיים, שהוקמו ברוב הקהילות. השתתפות היהודים בחיים הציבוריים בש' קטנה־יחסית. כ 18% מיהודי ש' נישאו בנישואי־תערובת (1975).

בחלוקה למקצועות של יהודי ש' בולט חלקם של העוסקים במסחר לסוגיו (30%), במקצועות חפשיים (26%) ובפקידות והוראה (34.2%); 9% מיהודי ש' עוסקים בייצור ובשירותים.

שני כ"ע יהודיים יו"ל בש' — הירחון „ישראל" (בשפה הגרמנית), היו"ל מטעם הפדרציה הציונית, והשבועון Israelitisches Wochenblatt, היו"ל בגרמנית ובצרפתית.

ה. גוט, מקורות לסטאטיסטיקה דימוגראפית של יהודי ש' (בתוך: יהודי אירופה המערבית), תשכ"ז; א. שווארצבאום, פעולות עזרה מש' בשנים 1940—1945 (משואה, ב'), תשל"ד; J.C. Ulrich, *Sammlung jüdischer Geschichten in der Schweiz*, 1768, 1972[4]; A. Weldler-Steinberg, *Geschichte der Juden in der S.*, 1966; A. Haesler, *The Lifeboat is Full*, 1969; B. Glanz, *Die nationale Front*, 1969; E. G. Bonjour, *Schweizerische Flüchtlingspolitik 1934–1945*, 1970; E. Dreifuss, *Die S. und das Dritte Reich*, 1971.

ה. וס.

שְׁוִיצֶר, אַלְבֶּרְט — Albert Schweitzer — (1875, קייזרסברג, אֶלזאס העילית — 1965, לאמבארֶנֶה, גאבוֹן), תאולוג, הוגה־דעות, מוסיקאי ורופא, גרמני. ש', בן למשפחת כוהני־דת לותראנים, למד תאולוגיה ופילוסופיה באוניברסיטת שטראסבורג. ש' גילה עניין מיוחד בחקר האוואנגליונים הסינאופטיים, אבל את עבודת הדוקטוראט כתב על „הפילוסופיה של הדת אצל קנט" (1899). ב 1902 נתמנה מרצה לפילוסופיה באותה אוניברסיטה. ספרו Von Reimarus zu Wrede; Geschichte der Leben-Jesu-Forschung („מריימארוס עד ורדה: תולדות המחקר של חיי ישו"), 1906, 1951[6], הוציא לו מוניטין כתאולוג. בספר נסקרו דעות החוקרים על ישו ההיסטורי מן המאה ה 18 ואילך, בניגוד לתאולוגים הליברלים, שתיארו את ישו כמתקן חברתי, כמטיף למוסר חדש, נעלה מזה של היהדות, וכמתנגד לפורמאליזם של היהדות בת־זמנו — הציג אותו ש' כאיש חדור אמונה אסכאטולוגית קיצונית, שציפה לקץ־הימים ולבוא מלכות־השמיים בימיו־הוא, והאמין בתפקיד המשיחי שנועד לו. מכאן נובעות, לדעת ש', שלילת העולם וחיי־ההווה בתורתו של ישו, ואדישותו למוסדות כגון משפחה ומדינה. משבוששו לבוא חבלי המשיח, החליט להחיש את התהליך בקבלו עליו ייסורים ומוות. הספר עורר ביקורת, ותאולוגים רבים הסתייגו מדעותיו. אבל ש' המשיך לדבוק בהשקפותיו גם בספריו האחרים, ובמיוחד ב-Geschichte der Paulinischen Forschung, von der Reformation bis auf die Gegenwart („תולדות המחקר על־אודות פאולוס, למן הרפורמאציה ועד ימינו"), 1911, Die Mystik des Apostels Paulus („המיסטיקה של השליח פאולוס"), 1930, שבהם הדגיש בעיקר את היסוד האסכאטולוגי־אפוקאליפטי שבראשית דרכה של הנצרות. שלא כתאולוגים אחרים (בופה [ע"ע]; רייצנשטיין) ש' שלל את הדעה, שפאולוס הוא האחראי להלניזציה של הבשורה הנוצרית.



אלברט שווייצר

כבר בנעוריו החל ש' לנגן בעוגב. הוא למד אצל מורה מפורסם, העוגבר הצרפתי שארל מארי וידור (C. M. Widor), והתמחה במיוחד ביצירות באך. ש' נחשב לאחד העוגברים המעולים בדורו. הוא גם חיבר ביוגראפיה של המלחין האהוב עליו — Jean Sebastien Bach; le musicien-poète (עבר': „י. ס. באך", תשי"ח), 1905 — וכן ההדיר, יחד עם וידור, את יצירותיו של באך לעוגב (Bachs Orgelwerke; 1912/4).

ב 1905 נטש ש' את הקאריירה האקדמית והתמסר ללימוד רפואה, כדי לפעול כמיסיונר־רופא באפריקה. ב 1912 נשא לאשה את הלנה ברסלאו, אשה משכילה ואחות במקצועה, ולאחר שהוסמך לרפואה ב 1913 יצא אתה לגאבון, שהיתה אז מושבה צרפתית, והקים ליד לאמבארנה בי"ח לילידים. עם פרוץ מלה"ע 1 הובל ש', כאזרח גרמני, כשבוי לצרפת ופעולתו הופסקה. הרושם העמוק שעשה עליו הטבח העולמי, מצא את ביטויו בספרו הפילוסופי Kulturphilosophie („פילוסופיית התרבות"), 1923, שבו טען, כי אין תקומה לתרבות האנושית, אלא־אם־כן תושתת על עקרון של יראת־הכבוד לחיי־אדם.

ב 1924 חזר ש' לגאבון, הקים מחדש את ביה"ח ליד לאמבארֶנה והוסיף לו גם מחלקה לטיפול בצרעת. להחזקת ביה"ח הקדיש את כל הכנסותיו מספריו, וכן ממסעי־הרצאות ומהקונצרטים לעוגב, שהיה עורך מדי־פעם באירופה. אבל גם נדבנים רבים ומוסדות־צדקה תמכו במפעלו, וש' התמיד בו עד יום מותו. ב 1952 הוענק לו פרס־נובל לשלום על מאמציו למען אחוות־עמים, והנאום שנשא בהזדמנות זו — Das Problem des Friedens in der heutigen Welt („בעיית השלום בעולמנו") — יו"ל בשפות אחדות. ב 1958 הקדיש ש' לבעיית השלום 3 שידורים ברדיו אוסלו, והם פורסמו תחת הכותרת Frieden oder Atomkrieg? („שלום או מלחמה אטומית?"). ש' זכה להוקרה רבה ברחבי העולם ולאותות־כבוד על שירותיו.

מלבד עבודתו המפרכת בניהול ביה"ח ומאמציו לגיוס אמצעים שקד ש' גם על פעולתו המדעית והספרותית. מספריו: Zwischen

Wassser und Urwald („בין מים ליערות-עד"), 1921; Das Christentum und die Weltreligionen („הנצרות ודתות העולם"), 1924; Die Weltanschauung der indischen Denker („השקפותיהם של הוגי־הדעות ההודים"), 1935; Mitteilungen aus Lambarene („ידיעות מלאמבארנה"), I—III, 1925/8; Afrikanische Geschichten („סיפורים אפריקניים"), 1939. ש' חיבר גם ספרים אוטוביוגראפיים: Aus meiner Kindheit und Jugendzeit („משנות ילדותי ונעורי"), 1926, ו Aus meinem Leben und Denken („מחיי וממחשבותי"), 1931.

מפעלו הרפואי של ש' בלאמבארנה וניהול ביה"ח היו לעתים נושא לביקורת בחוגים הרפואיים. אולם ש' זכה לאמון ולשיתוף־פעולה מצד הילידים, וחצר ביה"ח שלו היתה תמיד מלאה מבקשי סיוע רפואי, שלא כביה"ח רב־הקומות והמשוכלל שנועד להחליף את ביתניו הישנים של ש'. הביקורת שנמתחה עליו לא גרעה מגדולתו של האיש, שהיה לא־רק נאה דורש לאהבת־הזולת וליראת־כבוד בפני חיי־אדם, אלא קיים בעצמו את עקרונותיו בתנאים קשים־ביותר.

ג' מרט, סיפור חייו של א. ש', אוהב האדם, 1971; O. Kraus, *A. S.*, 1929[2]; N. Cousins, *Dr. S. of Lambarene*, 1960; H. Clark, *The Philosophy of A. S.*, 1964; G. McKnight, *Verdict on S.*, 1964; G. Seaver, *A. S.: The Man and His Mind*, 1969[6]; J. Brabazon, *A. S.*, 1975.

מ. ו.

שוכרט, הוגו — Hugo Schuchardt — (1842, גותה — 1927, גראץ), בלשן.

מ 1873 היה פרופסור באוניברסיטת האלה ובשנים 1876—1900 באוניברסיטת גראץ. היה מומחה בעיקר ללשונות הרומניות (ע"ע) והלשונות הקרובות להן (מהן בסקית [ע"ע] והונגרית). ש' היה בעל גישה חדשנית: (א) התנגד להנחות־היסוד של „המדקדקים הצעירים" (ע"ע בלשנות, עמ' 969/70), ובעיקר להנחת „חוקי־הגאים" בעלי תוקף כללי, ודרש בירור תחולתם של החוקים ובדיקת סיבותיה באופן עקרוני בכל מלה מושווית. (ב) הכיר, ליד התפיסה של קשר גנאלוגי בין לשונות, בתפיסה של קשר טיפולוגי; הגדיר יחידות טיפולוגיות גאוגרפיות (Sprach-bünde) אף בלא בסיס סינכרוני (למשל: איסוגלוסות [ע"ע בלשנות, עמ' 969, 985] קווקזיות־ברבריות־איבריות) ועמד על הקשר הטיפולוגי בין לשונות קרובות (בין אלבנית, קלטית, הונגרית לבין הלשונות הרומאניות, בין סלאווית ובאסקית לגרמנית וכו'); התנגד (דווקא מתוך נסיונו בהחזרת הלשונות הרומאניות לידי צורה רומית „מקורית־משותפת") לרעיון של שחזור „לשון קדומה" וחָלק בכך על מֵיֶה (ע"ע). (ג) הבליט את הגורם הבלתי־צפוי והבלתי־מדיד במציאות הלשונית, בניב של היחיד („אידיולֶקט") ובניב של הרבים („דיאלֶקט"); עמד על גורם „התערובת הלשונית" (Sprachmischung) והיה חלוץ בחקר הלשונות הקראוליות (ניבי ילידים, מעורבים בלשונות אירופיות [ע"ע קראולים]).

עיקרי תורתו, תרומתו לבלשנות וביבל' של כתביו מובאים ב H.S.-Brevier („קיצור תורת ה. ש'"), שי"ל בידי L. Spitzer, 1928[2].

שולאל, משפחת נגידים.

נתן (יונתן) הכהן ש' (1437, צפון אפריקה — 1502, קאהיר) היה מאחרוני הנגידים במצרים (ע"ע, עמ' 238). הוא נולד במשפחת ת"ח, חי זמן־מה באיטליה, וממנה עלה לירושלים ב 1471 בקירוב. עריצותם של מנהיגי הקהילה הירושלמית ומסים כבדים הבריחוהו מהעיר — עם רבים אחרים — וב 1478 בקירוב התיישב במצרים. ב 1484 מונה לנגיד. בתפקידו זה סייע לר' עובדיה מברטינורו (ע"ע) בעלייתו לארץ ב 1488, ונראה שגם מינהו לנציגו בירושלים. היה ת"ח מובהק, ובעל הון רב, שעשה במסחר.

יצחק הכהן ש' (נו' 1524, ירושלים) היה אחרון הנגידים במצרים בתקופה הממלוכית. מוצא משפחתו מצפון־אפריקה. לא נודע עליו דבר עד למינויו לנגיד ב 1502, לאחר מות דודו (?) נתן, היה ת"ח מובהק, ופסקיו ותקנותיו נתקבלו ע"י יהודי מצרים וסוריה. רבים מפסקיו מצוטטים בספרי שו"ת בני־זמנו. אחדים מפסקיו נמצאים בקונטרס „חידושי דינים" (בתוך: חיים וחסד, א', ליוורנו, תר"ד). היה בעל אוסף כ"י ומאָספו נדפס הספר „כפתור ופרח" (וויניציה, ש"ט) לאשתורי הפרחי.

בצעירותו עסק במסחר, ובעיקר התעשר מעיסוקו במטבעה הממלכתית במצרים. שמו נודע כעושה־צדקה מופלג, ובכספו החזיק ישיבה בקאהיר והיה תומכן העיקרי של ישיבות א"י, ובעיקר ירושלים. ב 1509 קבע תקנה בבית־דינו לפטור את תה"ח שבירושלים מכל מס — להוציא מס־הגולגולת — וכן הפקיע את שררת פרנסי הקהל על תה"ח וקבע שבמקרה של דין־ודברים יכריע בית־דינו בקאהיר. בעיקר סייע לתה"ח גולי ספרד שהתיישבו במזרח, והדבר עודר נגדו תרעומת מצד תה"ת המסתערבים (ע"ע). מאיגרת בני־ישיבה בירושלים יוצא, כי נעצר פעמים אחדות. בין החכמים שעמד אתם בקשר היו: ר' דוד בן זמרא, שהיה חבר בבית־דינו בקאהיר; ר' אברהם זכות, שנתמך על־ידו בהיותו בירושלים; המקובל ר' אברהם בן אליעזר הלוי. לאחר כיבוש מצרים בידי העות'מאנים ב 1517 — ואולי כבר לפני־כן — התיישב בירושלים והיה לראש קהילתה; נראה שבסוף ימיו ירד מנכסיו.

י. מ. טולידאנו, לתולדות הנגידים בני ש' (העולם, א', מ"ג) תרס"ז; א. ל. פרומקין - א. ריבלין, תולדות חכמי ירושלים, א, 25—38, תרפ"ח; ש. אסף, לתולדות הנגידים ר' י' וי' ש' (ציון, א), תרצ"ז; הנ"ל, לתולדות הנגידים האחרונים במצרים (שם, ו'), תש"א; י. פראוור, לבקורתן של אגרות ירושלמיות מן המאה הט"ו והט"ז (ירושלים, א), תש"ח; א. שטראוס, תולדות היהודים במצרים וסוריה, ב', 505—511, תשי"א.

אל. רי.

שולוחוב, מיכאיל אלֶכְּסַנְדְרוֹבִיץ' — M. A. Шолохов — (נו' 1905), סופר רוסי־סובייטי.

מוצאו מכפר קוזקים באיזור הדון. למד בבי"ס כנסייתי־כפרי וסיים 4 כיתות של גימנסיה. אחרי המהפכה שירת בצבא־האדום. בשנים 1922/4 גר במוסקווה, השתתף בקבוצה הספרותית „הגווארדיה הצעירה", וכתב פליטונים וכן סיפורים בשבועונים של מוסקווה. אלה קובצו אח"כ ב Донские рассказы („סיפורים על הדון") וב Лазоревая степь („הערבה התכולה"); שניהם י"ל ב 1926. מ 1924 התגורר ש' בכפר הקוזקי וֶשנסקי, על גדת הדון. ב 1928 הופיע כרך א' של הרומן Тихии Дон (עבר': „הדון השקט", 1953/9), וספר זה הציב את הסופר הבלתי־ידוע כמעט בשורה הראשונה של הסופרים הסובייטים. ש' התכוון לתאר את הטרגדיה ההיסטורית של הקוזקים, כפי שהיא משתקפת בגורלם של גיבור הרומן, גריגירי מֶלֶחוב, ומקורביו, על רקע מלה"ע I ומלחמת־האזרחים. הוא מיזג את המסורת הטולסטויינית של שילוב מאורעות מלחמה ושלום עם הדקות של תיאורי הנוף והמוטיווים של הפולקלור הדוני נוסח בונין. ש' הציג את הקוזקים כמי שנקרעים בין מחנה המהפכה והאַנטימהפכנים, ותמונה זו, המורכבת ושסועה בסתירות פנימיות, עוררה פולמוס חריף בביקורת הסובייטית.

בטרם סיים את „הדון השקט" החל ש' בכתיבת רומן חדש, Поднятая целина (עבר': „קרקע בתולה", תרצ"ה—תרצ"ו; 1961[2]), I, 1932, II, 1960, שבו רצה להראות, כי על־אף משוא־הפנים, חוסר־השיקול והאכזריות של השלטון המקומי, רעיון הקולקטיוויזציה של האדמות נקלט, בסופו של דבר, אצל רוב הקוזקים. את המאבק המזוין שהיה כרוך בכך הציג כספיח מקרי, לא־אפייני. בסיפור זה תוארה גם דמותו של קומוניסט יהודי טיפוסי, דוידוב, אך ע"פ מנהג התקופה לא צוינה יהדותו ולא נרמז רקעו המיוחד. בעקבות ספרו זה ופרסום הכרכים II ו III של „הדון השקט", 1933, נתחזק מאד מעמדו הפוליטי של ש', ויכול היה, יחד עם א. סרפימוביץ'

(ע"ע), להתייצב נגד מ. גורקי (1934/5) במחלוקת על השימוש בדיאלקטיזם ובניב המוני בספרות. אולם ב 1949 הניח ש' להוציא את המהדורה השלמה של „הדון השקט" מטוהרת במידה רבה מביטויים ניביים. כרך IV של „הדון השקט" (1940) הפתיע את הביקורת והקוראים ברמתו האמנותית הגבוהה וכן בפתרון הטראגי שניתן לגורלו של מלחוב. בימי המלחמה כתב ש' כתבות מהחזית.

ש' פעל גם כפובליציסט; הוא לחם נגד „המערב הרקוב", וב 1949 דרש חשיפת הכינויים הספרותיים, והצטרף בכך למערכה ה„אנטי־קוסמופוליטית" (למעשה: אנטישמית) שניהלה אז העתונות הסובייטית. ב 1956/7 י"ל הסיפור Судьба человека (עבר': „גורלו של האדם", 1958), ונתקבל בהתרגשות ע"י הביקורת הסובייטית. ב 1941 הוענק לש' פרס־סטלין; ב 1960 — פרס־לנין; וב 1965 — פרס־נובל. ב 1974 י"ל בצרפת ספר בחתימת ד., ובצירוף מבוא מאת סולז'ניצין, שהאשים את ש' בגניבת „הדון השקט" מהסופר הדוני פ. קריוקוב שמת ב 1920. ש' עצמו לא השיב להאשמה זו, אד לשון יצירותיו הרשוותה באמצעות מחשב עם לשונו של קריוקוב וההאשמה הופרכה. לעבר' תורגם עוד: „תורת השנאה" (בתוך: סיפורי מלחמה רוסיים), תש"ה, וע"ע רוסיה, ספרות.

G. Lukacs, S.; *Der stille Don*, 1949; Л. Г, Якименко, Творчество М. А. Ш., 1970; A. Solzhenitzyn, *S. and the riddle of "The Quiet Don"* (TLS, 3787), 1974; G. Kjetsa, *Storm on the Quiet Don; A Pilot Study* (Scando-Slavica, XXII), 1976.

אל. סר.

שולי, ע"ע שאוליאי.

שוליאק, גִי דֶה — Guy de Chauliac — (1300[?]—1368),

רופא צרפתי, מגדולי המנתחים ביה"ב. למד רפואה באוניברסיטות מונפליה ובולוניה. שירת 3 אפיפיורים באוויניון. ש' קנה לו שם־עולם בספרו הגדול על כירורגיה (1363). הספר הניח את היסוד להתפתחות הכירורגיה וזכה לתפוצה רבה במהדורות שונות (13 בלאטינית, 43 בצרפתית ו 5 באיטלקית). הוצאה מודרנית (ע"י E. Nicaise), 1890.

ש' נסתייע בספרות רפואית קודמת וציטט בעיקר את גלנוס (ע"ע) ואף את הרמב"ם (ע"ע משה בן מימון, עמ' 563). בכתביו הדגיש את חשיבות ידיעת האנטומיה כבסיס לכירורגיה נאותה. הוא טיפל בשברים והמליץ על כריתת גידולים שטחיים. הניתוחים שערך (בבקעים ובהפרעות אחרות) נטלו את ההגמוניה מרופאי־אליל למיניהם. הנחותיו של ש' לא תמיד עמדו במבחן. הוא האמין, למשל, שמוגלה מסייעת לריפוי פצעים ולכן ביכר לחבוש פצעים מוגלתיים ולא לנקזם. השפעתו היתה כה רבה עד כי בשל שגיאה זו עוכבה התפתחות כירורגיית הפצעים המזוהמים במשך 200 שנה (וע"ע כירורגיה, עמ' 800/1).

שוליה (אנג' apprentice), חניך במקצוע מסוים, בעיקר במלאכת־יד.

מקצועות עברו בד"כ בירושה, וכזה עדיין המצב בחברות מסרתיות. האב היה מחנך את בנו במשלח־ידו, אך קיבל כש" גם נערים ממשפחות אחרות. מחוקי ח מ ו ר ב י עולה שהיה זה מעין אימוץ: "אם בעל־מלאכה מאמץ ילד ומלמד אותו את אומנותו, לא יוכלו הורי הילד לעולם לדרוש את החזרתו" (סעיף קפ"ח). בחוקי י ו ו ן ו ר ו מ א אין זכר לש", אבל יש רמזים לכך, שבעלי־מלאכה חינכו ש" שגרו אצלם בשנות לימודיהם והיו כעין בני־משפחה. יש להניח, כי האיגודים (collegia) של בעלי־מלאכה ברומא קבעו כללים לקבלת ש", תנאי עבודתם ומשך החניכות במקצועות השונים. ה ת ל מ ו ד מזכיר ש" נגרים, נפחים ואורגים, עומד על יחס־הכבוד שהש' חייב לרבו (פס' ק"ח, ע"א) ודן במידת אחריותו של הרב לתאונות העבודה של הש' (ב"ק ל"ב, ע"ב). רק בחברה ה א י ר ו פ י ת של יה"ב נתמסדה השולייאות. לכל־המאוחר מן המאה ה 11 היו האומנים מאורגנים באיגודים מקצועיים (ע"ע גילדות), שנועדו לשמור על האינטרסים של המקצוע ולמנוע תחרות פרועה. הגילדות קבעו את מספר הש" שכל אומן רשאי לקבל. כש" נתקבלו דק בניהם החוקיים של אומנים. משך השולייאות היה שונה במקצועות השונים: בד"כ 3—7 שנים, ובמקצועות מסוימים — עד 9 ו 10 שנים. בזמן השולייאות גרו הש" בבית האומן; הוא דאג להחזקתם, אך לא שילם להם שכר, והם היו חייבים לבצע כל עבודה שהוטלה עליהם, בין ביתית ובין מקצועית. תקנות הגילדות מפרטות את חובות הש"; אבל כמעט שאין בהן זכר לחובות האומן כלפיהם, ובמידה רבה נוצלו הש" לצרכים אישיים. בתום תקופת השולייאות, ולאחר שהוכיח הש' כי למד את אומנותו היטב, הפך ל„חבר" (צרפ' compagnon; גרמ' Geselle; אנג' journeyman), כלו', פועל שכיר (ברגיל שכיר־יום). רק לאחר מספר שנות־עבודה כשכיר והשתלמות אצל רבי־אומנים במקומות שונים הותר לו לבקש את צירופו לגילדה כאומן — וזאת אם היה באפשרותו לעמוד בתשלום דמי־ההצטרפות הגבוהים.

בצרפת בוטל משטר הגילדות ב 1791. בגרמניה ובאנגליה הוא נמשך גם במאה ה 19 — אבל ללא הזכויות המונופוליסטיות שהיו נחלתו לפני־כן. המהפכה התעשיינית, שהחלה באמצע המאה ה 18, גררה אחריה שינויים במוסד השולייאות. במידה הולכת וגוברת החליפו המכונות עבודות רבות שהיו קודם בתחום מלאכת־היד. הפעלת המכונות היתה פשוטה־יותר, והכשרת מפעיליהן לא היתה ארוכה. גם יחסי־העבודה במפעלים היו שונים מן היחסים האישיים, המשפחתיים, בין האומן לשולייתו. מצד אחד הצמיחו התעשיה וחלוקת־העבודה הנהוגה בה מעמד של פועלים לא־מקצועיים, שהחלו לעבוד בגיל רד תמורת שכר זעום וללא סיכויים רבים להתקדמות; מצד שני התעורר הצורך בעובדים מיומנים לעבודות ספציפיות. לכן ייסדו גופים ממלכתיים בת"ס מקצועיים, שבהם עבדו התלמידים בסדנאות בתה"ס. בבתי־המלאכה של אומנים או במפעלי־תעשיה, כהשלמה ללימודיהם העיוניים. בת"ס כאלה פועלים כיום כמעט בכל הארצות. עם־זאת עדיין קיימים בארצות לא־מתועשות, ובמידה מסוימת גם בארצות מתועשות, בתי־מלאכה המחנכים ש" בצורה המסרתית. ברוב הארצות מסדירים חוקים את חובותיהם ואת זכויותיהם של ש".

ב י ש ר א ל קיים חוק־החניכות מ 1953 (שונה ב 1972), האוסר להעסיק נער (עד גיל 18) אלא כחניך, ואוסר קבלת תשלום או פרס על העסקת החניך. החוק קובע את תקופת החניכות למקצועות השונים (בין 15 חודש ל 4 שנים), את גיל החניכות ואת ההשכלה המינימליים. החוק מעודד את החניכות (באמצעות הקלה במס־הכנסה), מחייב את המעסיק לשלם לש' שכר־עבודה ולאפשר לו להתקדם במקצועו באמצעות לימוד מסודר, מטיל על שר־העבודה להקים מועצת חניכות וועדות־חניכות מקצועיות שתייעצנה לו בהפעלת החוק, וקובע את העונשים לעוברים על החוק.

על ח י נ ו ך מקצועי — ע"ע חנוך, עמ' 658, כרך ו', עמ' 1005/7.

H. F. Clark – H. S. Sloan, *Classrooms in the Factories*, 1958; U.S. Dept. of Labour, Bureau of Apprenticeship and Training, *Apprenticeship Past and Present*, 1962[4]; G. Williams, *Apprenticeship in Europe; The Lesson for Britain*, 1963.

מ. ז.

שוליה, מוריס — Maurice Chevalier — (1888—1972), שחקן,

בדרן וזמר צרפתי; אמן הרוויו המוסיקלי, שהופיע בכ 40 סרטים צרפתיים ואמריקניים ותרם רבות לביסוס מעמדו של הסרט המוסיקלי. את צעדיו הראשונים עשה כזמר בבתי־הקפה של פריס (1901), אד הצלחתו הראשונה היתה בפולי־ברז'ר (Folies-Bergere), ב 1909. בשנות ה 20 הרבה להופיע במחזות מוסיקליים ובסרטים, ומילא בד"כ תפקיד של מאהב שנון ומקסים. מסימני־ההכר שלו:



מורים שוליה, 1971. (סוכנות ברידור, ת"א)

כובע קש, מקל ומבטא צרפתי כבד כשדיבר אנגלית. פרטו האמריקני הראשון, „התמימים של פריס" (1929), פתח שורת סרטים מוסיקליים מקסימים — „מצעד האהבה" (1930), „שעה בחברתך" (1932) ו„אהוב אותי הלילה" (1932). להצלחה ניכרת זכה בסרט „האלמנה העליזה" (1934), שבו כיכב לצדה של השחקנית הנודעת ז'נט מקדו־נלד. בעת מלה"ע II נפגעו שמו הטוב ופרסומו משום שהופיע בצרפת הכבושה בידי הגרמנים, אבל אחרי המלחמה טוהר מחשד של שיתוף־פעולה. בשנות ה 50 המאוחרות חזר להוליווד והופיע ככוכב־יחיד בסדרת סרטים מוסי־קליים, כגון „אהבת אחר־הצהריים" (1957), „ז'יז'י" (1958), „קאן־קאן" (1960) ו„פאני" (1961). עם שיריו הנודעים נמנים: „ולנטינה", „מימי", „לואיז". ב 1958 הוענק לש' פרס מיוחד מטעם האקדמיה לאמנויות על תרומתו לבידור ולזמר במשך 50 שנה ויותר. ב 1970 פרסם את זכרונותיו — Les Pensees de Momo („הרהורי מומו").

שוּלְמַן, אֱלִיעֶזֶר

שוּלְמַן, אֱלִיעֶזֶר (1837, סלנט [ליטא] — 1904, קייב), סופר עברי וחוקר יידית. ש' היה חניך ביהמ"ד הישן ואוטודידקט בהשכלתו העברית והכללית. לפרנסתו עבד כמורה וכמזכיר בבית ברודסקי (ע"ע) בקייב. מאמריו התפרסמו בכ"ע שונים („השחר", „השלח" ועוד). נסיונותיו הבלטריסטיים (עיבוד הרומאן „האובדים והנדחים" לויקטור הוגו [א'—ב', תרכ"ז]; „זכרונות עיר מולדתי", ו„אוצר ספורים", [תרנ"ד]) לא עלו יפה. מחקרו החשוב הוא „ממקור ישראל" — מונוגרפיה היסטורית על הינה (ע"ע; „השחר", ז'—ח', תרל"ו/ז) ועל חיי ברנה (ע"ע, תרנ"ד). שנים רבות עסק בחקר היידית וספרותה הקדומה. בנושא זה פרסם את המאמר „עמקי שפה" („השלח", ד') ואת הספר „שפת יהודית־אשכנזית וספרותה מקץ המאה הט"ו עד קץ שנות המאה הי"ח" (בעריכת י. ח. טביוב, תרע"ג). גישתו ליידית היתה אמנם ביקרתית, אך הוא ראה בה „עצם מעצמינו ובשר מבשרנו, ורוח עמנו מתנוססת גם בתוכה כבספרותנו המקורית, בשפת עבר". בספר נסקרת הספרות היידית לסוגיה: תחינות, תרגומים מעובדים, ספרי־מוסר וספרות עממית. חשיבותו בראשוניותו ובשפע החומר המובא בו מכ"י ומדפוסים ישנים.

א. ש' (לוח אחיאסף, ט), תרס"ב; המשקיף, השקפה עברית („השלח", י"ד), תרס"ד/ה; ד. פרישמאן, כל כתביו, ה', עמ' נ"ב—ס"ה, תר"ץ; ז. רייזען, לעקסיקאן פון דער יידישער ליטעראטור, ד', תר"ץ.

שוּלְמַן, קַלְמַן

שוּלְמַן, קַלְמַן (1819, סטריי־ביחוב [רוסיה הלבנה] — 1899, וילנה), סופר עברי ומתרגם, בן תקופת ההשכלה. ש' למד בישיבות ליטא, נתפס להשכלה ולמד בעצמו תנ"ך, דקדוק וגרמנית. ב 1843 השתקע בווילנה, ושם היה ידידו הקרוב של המשורר מ. י. לבנזון (ע"ע). ספרו הראשון, „שפה ברורה" (תר"ח), כלל ברובו תרגומים ספרותיים מגרמנית. בשנים 1849—1861 הורה ספרות עברית בביהמ"ד לרבנים בווילנה. אח"כ התמסר לעבודה ספרותית — בעיקר עיבודים ותרגומים ע"פ חוזה עם הוצאת האלמנה והאחים ראם (ע"ע) — תמורת קצבה זעומה. אף שביקש להפיץ את רוח ההשכלה נהג ש' זהירות ומתינות בסגנון כתיבתו, וע"כ נתקבלו ספריו גם בחוגי החרדים, ומהם שנפוצו בכמה מהדורות. ספריו תרמו רבות לגידולו של ציבור הקוראים בעברית במאה ה19. תרגומו ל„מסתרי פריז" (Misteres de Paris) מאת א. סי (ע"ע; תרי"ד) היה הנסיון הראשון לתרגם לעברית רומן מודרני, והוא קומם נגדו חוגי שמרנים, שראו גנאי בתיאור ההווי של העולם־התחתון בעברית. מאז עסק ש' בספרי־מדע בלבד. „דברי ימי עולם" (א'—ט'; תרכ"ח–תרמ"ד) נכתב — לבקשת חברת מפיצי־השכלה (ע"ע) — לפי ספרו הגרמני של ג. ובר (ע"ע). עוד כתב: „מוסדי ארץ" — גאוגרפיה כללית, ו„מחקרי ארץ רוסיה" (תר"ל). כתבי יוסף בן מתתיהו (ע"ע) תורגמו לראשונה לעברית בידי ש' (תרגום חפשי, מגרמנית; תרכ"א). ש' כתב שורת ספרים בתולדות א"י, ביניהם: „הליכות קדם" (תרי"ד), „הריסות ביתר" (תרי"ח) ו„שבילי ארץ הקדושה" (תר"ל); וכן כתב „תולדות חכמי ישראל" (א'–ד'; תרל"ג/ז') וקבצים שונים: „חבצלת השרון" (תרכ"א); „בית האסף, אסופת מאמרים שונים על פלאי מעללי אל בממלכת העולם והטבע..."; תרמ"א); „מנחת ערב" (תדמ"ט) ואחרים. שפתו של ש' עברית מקראית גמלצת, אך משולבים בה גם מונחים חדשים.

י. קלוזנר, היסטוריה של הספרות העברית החדשה, ג', תשי"ג[2]; ק. א. ברתיני, ק. ש' (ס' יהדות ליטא, I [כולל ביבל']), תש"ך.

י. ס.

שוּלְץ, בְּרוּנוֹ

שוּלְץ, בְּרוּנוֹ — Bruno Schulz — 1892, דרוהוביץ', גליציה — 1942, שם), סופר פולני וצייר, יהודי. אביו, סוחר בדים, נתרושש בילדותו, והדבר נתן את אותותיו ביצירתו. חולניותו מנעוריו הביאה אותו לידי הסתגרות ולבדידות מכאיבה. ש' למד אדריכלות וציור, אך בגלל רגישותו הפסיק את לימודיו. בשנים 1924—1942 לימד ציור בביה"ס־התיכון בעיר־מולדתו. סדרת ציוריו, Xięga balwochwalcza („ספר אלילי"), י"ל ב 1920/1.

ב 1925/6 החל ש' לכתוב סיפורים, אך רק בהשתדלות ידידתו, המשוררת היידית דבורה פוגל (1900—1942), פרסם את ספרו הראשון, Sklepy cynamonowe („חנויות קנמון"), 1934. הספר זכה מיד לשבחים. קובץ־סיפוריו השני, Sanatorium pod klepsydrą („בית־מרפא בסימן מודעת־אבל", או „בית־מרפא בסימן שעון־החול"), הופיע ב 1937. ב 1938 זכה באות־הצטיינות מטעם האקדמיה הפולנית לספרות. הרומן Mesiasz („המשיח"), שנכתב בשנים 1937/9, אבד, וכך אירע גם לנובלה הגרמנית Die Heimkehr („השיבה הביתה"), ששלח לת. מאן. שמו של ש' מופיע כמתרגם לפולנית של „המשפט" לקפקה, אך למעשה נעשה התרגום ביד ארו־סתו. בימי מלה"ע II העסיקו הגסטפו בקט־לוג ספרים מוחרמים ובציור — עד הירצחו. בתקופת הסטליניזם ב־פולניה (1945—1956) הושכח ש' כ„דקדנט", אך עם ה„הפשרה" (1957) התפרסם. יצי־רותיו תורגמו ללשונות המערב, והוא הוכר כ־אחד מגדולי הספרות המודרנית. ב 1964 י"ל כל סיפוריו, מאמריו ומכתביו.



ברונו שולץ: דיוקן עצמי

סיפוריו מתרחשים בעיר קטנה — כעיר מולדתו — ומתאפיינים במיתולוגיזציה של עו־לם־הדמיון של ילדותו

המוקדמת. לדעת ש׳ אין באמנות הבחנה ברורה בין המחשבה הרצי־נית לדמיון. מציאות סיפוריו חורגת מחוקי החלל והזמן. היא משקפת עולם במצב של אבדן־ערכים והתפרקות. העולם הפטריארכאלי־הרוחני של האב ו„חנויות קנמון" נדחקים ע״י החמרניות הוולגארית של „רחוב התנינים" ו„הסחורה הבלה", וע״י היצריות הסדיסטית־הנשית של העוזרת היפה אדלה.

לשון יצירתו, המצטיינת בעושר פיוטי־ציורי ובנאולוגיזמים, הופכת אפילו את הטריוויאלי־ביותר — כסחורה בלה — לקסום; ושילוב אפיקה, רפלכסיה ומשחקי־דמיון יוצרים יצירה מקורית מאד. כמה מסיפוריו תורגמו לעברית בידי גבריאל מוקד, אורי אורלב ויורם ברונובסקי, והתפרסמו במוספים־לספרות של העתונים היו־מיים.

ד. רפאלי, הבית בו התגורר ב. ש׳, תשל״ה; ש. לינדנבאום, קשר הבודדים — בין ב. ש׳ ליוסף רות (הארץ, 16.12.1977); J. Speina, *Bankructwo Realnosci*, 1974; J. Ficowski, *Regiony wielkiej herezji*, 1975[2].

ש. ליב.

שולץ, וילהלם פון — Wilhelm von Scholz — (1874—1969),

סופר גרמני. ש׳, בנו של שר־אוצר בממשלת פרוסיה, למד ספרות גרמנית, והיה מנהלו של תאטרון שטוטגארט. ראשית יצירתו, ובמיוחד מחזותיו, אפייניים לזרם הנאו־קלאסי — הצורה שמרנית וההסתבכויות הטראגיות נובעות מן ההתנגשות בין רצון הגיבור לבין הגורל המכריע. הטרגדיה Der Jude von Konstanz („היהודי מקונסטאנץ"), 1905, שהיא מיצירותיו המוקדמות החשובות־ביותר, מתארת — על רקע רדיפות היהודים ביה״ב — את מאבקו חסר־התוחלת של רופא יהודי להגשמת מאווייו ולמציאת שלווה, ואת זרותו בשתי התרבויות גם יחד, אף אחר המרת דתו. ברבות מיצירותיו — כמו במחזה Der Wettlauf mit dem Schatten („המירוץ עם הצל"), 1921 — גילה ש׳ התעניינות באוקולטיזם ובמיסטיקה. מלבד מחזות כוללת יצירתו שירה לירית (Gedichte, 1944), רומאנים, סיפורים קצרים, ביוגרפיות ואוטוביוגרפיות.

F. Droop, *W. v. Sch. und seine besten Buhnenwerke*, 1922; R. Gramich, *Formprobleme der Erzählkunst, W. v. Sch.*, 1958.

שולצה־דליץ׳, הרמן — Hermann Schulze-Delitzsch — (1808—1883),

כלכלן ומדינאי גרמני. למד משפטים, וכיהן במערכת השיפוט בברלין ובדליץ׳. נבחר לפרלמנט לראשונה ב1848, התפטר ממנו, ומשאר כהונותיו הציבוריות. ב 1851 בשל סכסוך עם שר המשפטים, וחזר אליו ב 1861. בעת כהונתו הראשונה בפרלמנט שימש נשיא ועדת חקירה ל„מצב הפועלים והאומנים", ולמד להכיר בחשיבות הקואופרציה המאפשרת לבעלי־מלאכה לעמוד בתחרות הגוברת מצד העסקים הגדולים. מאז הקדיש את רוב מאמציו לייסוד ארגון שעודד הקמת אגודות צריכה ואשראי שיתופיות; להקמת ארגון מרכזי לקואופרציה בפרוסיה ולייסוד „הבנק הגרמני לקואופרציה" (1865).

תנועת ההתאגדות השיתופית שייסד וארגן ש׳ התרחבה במהירות, אם כי הוגבלה למעשה, הן בימיו והן לאחר מכן, לבני המעמד הבינוני הנמוך (בעלי־מלאכה, סוחרים ואיכרים) ולא עסקה בארגון פועלים. משום כך ומשום שש׳ התנגד למעורבות ממשלתית באגודות הקואופרטיוויות לא זכתה התנועה להכרת הסוציאליסטים, ובראשם לאסאל שצירף לשמו של ש׳ בלעג את שמו של בסטיא (ע״ע), כלכלן צרפתי שמרני.

ש׳ ביסס גם את מערכת המשפט של התנועה השיתופית וחיבר את חוק האגודות השיתופיות של פרוסיה ששימש את גרמניה כולה.

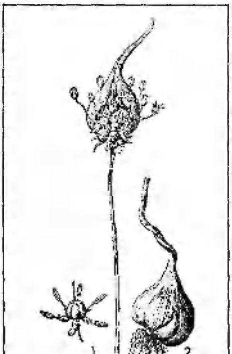
את כל כתביו, ב 5 כר׳, הו״ל F. Thorwart, 1909—1913.

H. Faust, *S.-D. und sein genossenschaftliches Werk*, 1949; Th. Heuss, *S.-D.*, 1956.

שום

שום (Allium), סוג צמחים במשפחת השושניים (ע״ע); בו למעלה מ 250 מינים, הגדלים בר באזורים הממוזגים של חצי־הכדור הצפוני ובסביבתם. החשובים שבהם הם הבצל (ע״ע, עמ׳ 276/8, ושם תמ׳) וש׳־הגינה (A. sativum).

ש׳־הגינה הוא צמח עשבוני, רב־שנתי, בעל גבעול גבוה ועלים ארוכים, צרים ושטוחים (ולא נבובים). בתוך העלים הסמוכים למרכז הצמח נוצרים ניצני אגירה, המתפתחים לשננות. השננה כוללת עלה־אוגר — החופה בבסיסו על גוף הניצן — ועלה קרומי, המגן עליו. מספר השננות, צורתן, גדלן ומשקלן, שונים בהתאם לזן ולתנאי הגידול. כלל השננות עטוף עלים קרומיים, ויוצר את הבצל התת־קרקעי. עמוד התפרחת גלילי. התפרחת — שהיא כעין סוכך — מלווה מתחל אחד, המסתיים בחוד. הפרחים קטנים; רובם עק־רים, ומיעוטם יוצרים בצל־צלים קטנים. ישנם זנים שבתפרחתם נוצרים רק בצל־צולי־ריבוי. בזנים אחרים, ובכל מיני־הבר, מתפתחים הלקטים (לאחר האבקה ע״י חרקים). מערכת השרשים שטחית. במשך הזמן מתכווצים השרשים, ומושכים לאדמה את החלק התחתון, העל־קרקעי, של הצמח. ש׳־הגינה מתרבה באמצעות השננות או הבצלצולים. ניתן לרבות מיני ש׳ גם ע״י זרעים.



שום (Allium sativum): 1. פרח ולידו עמוד תפרחת; 2. בצלצל

התבצלות הש׳ מושפעת מהטמפרטורה ומאורך היום, ואף מטמפר־טורות אחסון השננות. הגידול עולה יפה בכל אזורי א״י. מבחינת דרישותיו לתנאי־הגידול אין ש׳־הגינה שונה מהבצל. זריעתו בסתיו. הצמח מתפתח ביום קצר ובטמפרטורות נמוכות־יחסית. זמן האיסוף — עם הצהבת העלים, מאמצע אפריל עד אמצע מאי.

מוצאו של ש׳־הגינה באסיה התיכונה, בדרום־אסיה או בדרום־אירופה. ציורי בצלים ושננות ש׳ נתגלו בקברים מצריים מ 3000 לפסה״נ. במקרא ובתלמוד נזכר הש׳ פעמים רבות.

הש׳ נאכל חי או מבושל, והוא משמש תבלין וגם לשימור מזון. לש׳־הגינה ולמיני ש׳ אחרים מייחסים תכונות אנטיביוטיות ותכונות־מרפא אחרות, בזכות תכולת שמנים אתריים — בעיקר (60%) דיאליל־דיסולפיד — המקנים לש׳ את ניחוחו וטעמו. אליל־סולפידים, או נגזרותיהם, אחראים לחריפות מיני הש׳; בש׳־הגינה קרוי החומר אליצין. הש׳ מכיל 35% חומר יבש; פחמימות (26.3%), חלבונים (6.8%), תאית (0.77%), אפר (1.44%) וחומצה אסקורבית. בפולק־לור נחשב ש׳־הגינה צמח מעורר־תאווה.

הייצור העולמי של ש׳־הגינה מגיע ל 1,314,000 טונות (1972). היצרן הגדול הוא הודו (250,000 טונות); אחריה באות: מצרים (145,000), ספרד (135,000), לבנון (82,000) ואיטליה (64,000). יצרנים חשובים הם: סין, תורכיה, תאילנד, ארגנטינה וברזיל. בישראל הגיע ייצורו ל 2,550 טונות, על שטח של 4,300 דונם.

מרבית מיני הש׳ האחרים הם צמחי־בר, באזורים הממוזגים של חצי־הכדור הצפוני. בין אלה מצויים עוד 4—5 מיני־תרבות. המשמ־שים אף הם לבישול, למאכל או תבלין: ש׳־הכרש (A. pororum), ש׳־אשקלון (A. ascalonicum), A. schoenoprasum (chives),

A. fistulosum. עוד מינים ספורים תורבתו באופן מקומי, חלקם לנוי. מיני ש' אחרים שימשו ברפואה העממית (A. moly). ומינים שונים מהווים חומר־ניסויי חשוב למחקרים ציטולוגיים ואמבריולוגיים. בישראל מצויים למעלה מ־20 מיני ש', מהם אנדמיים, בעלי ערך גאובוטני (מינים הגדלים במדבר ובערבה) או ביולוגי (דוגמת ש'־הגלגל). הש'־הגבוה (A. ampeloprasum), הגדל בר בישראל, הוא מין הקרוב לש'־הגינה.

ה. צ. תומפסון, גידול ירקות ב', תש"ח; י. בארי — ב. כפולר, גידול ירקות ב', תש"ד; J. Becker-Dillingen, *Handbuch des gesamten Gemüsebaues*, 1950[5]; H. A. Jones – L. K. Mann, *Onion and Their Allies*, 1963.

ש. ה.

שו"ם, ע"ע שפיר, וורמס, (וירמייזא) מינץ (מגנצא). על תקנות שו"ם, ע"ע תקנות.

שומיו, (Somlyo), סופרים הונגרים, יהודים, אב ובנו:

(1) זולטן ש' — S. Zoltan — (1882—1937), משורר, מתרגם ומספר. ש' היה ממשתתפי כה"ע הספרותי „המערב" (ע"ע הונגריה, עמ' 843), קיבל באהדה את מהפכת 1918. בשירתו המלודית שיקף את סבלות חייו מוכּי־העוני שנקרעו בין יהדותו וסביבתו ההונגרית („רדפוני נוצרים, יהודים לעגו לי והקלו בי ראש גם הנשים. השליכוני כפרי באושים"). ש' קרא לעצמו „המשורר המקולל" וזה היה שם ספר שיריו הראשון (Az atkozott kolto; 1911). תרגם גם שירה משפות זרות (הופמאנסתאל) וחיבר רומנים. הרבה לפרסם משיריו בנושאים יהודיים, גם בבטאונים יהודיים בהונגרית. משיריו תרגם לעברית א. יעוז־קסט (בתוך „מבחר השירה היהודית בהונגריה ותולדותיה", תש"ך; „כתב בגביש", 1968).

(2) דיורדי ש' — S. Gyorgy — (נו' 1920), משורר, מתרגם, מבקר ספרותי ומסאי. ש' למד באוניברסיטות בודפשט ופריס. מ־1947 החל לשמש בתפקידים ציבוריים. בשנים 1951/3 ערך את כה"ע של אגודת הסופרים ואח"כ ניהל את מדור הספרות ברדיו. ביצירתו ייצג את הקו הנוקשה של המפלגה הקומוניסטית, אך אחרי מאורעות 1956 השתחרר ממנו. מאז התעמקה שירתו הלירית. שירתו אינטלקטואלית ושואפת לשלמות הצורה. מקבצי שיריו: To folott, eg alatt („מעל האגם, מתחת לשמים"), 1962. תרגם מהשירה הקלאסית והמודרנית, בעיקר מצרפתית. ש' נמנה עם חשובי הסופרים בהונגריה.

T. Klaniczay – J. Szauder – M. Szabolcsi, *Kis magyar irodalomtortenet*, 1961.

שומכר, גוטליב — Gottlieb Schumacher — (1857, זנזוויל [אה"ב] — 1924, חיפה), אדריכל, קרטוגרף וארכאולוג, ממוצא גרמני. ש' חי מילדותו במושבת הטמפלרים (ע"ע) בחיפה, ושנים רבות היה ממנהיגי הכת בארץ; למד להתהלך עם השלטונות ותושבי הארץ. עסק באדריכלות, השתתף בהכנת תווי מסילת־הברזל מצמח לאדרעי ובנה גם יישובים יהודיים; עסק בחקירת א"י מטעם החברה הגרמנית לחקר א"י (Deutscher Palasti-na-Verein) ומטעם הקרן הבריטית לחקירת א"י (PEF), סקר ומיפה בגלעד, בגולן ובבשן (1885—1902) [ע"ע א"י, עמ' 1131]). חפר יחד עם ארנסט זלין (ע"ע) בתל תענך (1902—1904), השתתף בחפירות בעלבך (ע"ע, עמ' 260) ושומרון והופקד על חפירות מגדו (ע"ע, עמ' 135) מטעם החברה הגרמנית לחקר המזרח. במגידו ערך חפירות־בדיקה קטנות: הפר שתי תעלות רחבות וגילה בנייני־ציבור רבי־מידות, אך לא הצליח לקבל תמונה ברורה על תולדות התל ותכנית הבניינים. שם גילה את החותם הנודע (שאבד בינתיים) בכתב עברי עתיק: „לשמע עבד ירבעם". בשל חלקיות חפירותיו וידיעתו המועטת בסטרטיגרפיה, ממצאיו עפ"ר אינם ניתנים לניצול מדעי בימינו; עיקר חשיבותו בהכנת התשתית המדעית לחקר עבה"י המזרחי ובקידומה של הארכאולוגיה בא"י למדע מגובש. בין־השאר מדד ורשם מבנים היסטוריים בירושלים.



ג. שומכר תכנן את היקב בראשון־לציון (שרטוט: אליהו שייד)

מחיבוריו: Across the Jordan („אל מעבר לירדן" [תום' בידי ל. אוליפנט]), 1886; Der Dscholan, 1886; The Jaulan, 1888 (מהד' מצולמת: 1976); Northern Ajlûn („צפון עג'לון" [חבל מן הירמוך עד היבוק]), 1890; Tell el-Mutesellim (גרמ', על חפירות מגידו), I-II, 1908/29; Karte des Ostjordanlandes („מפת עבה"י מזרחה"), 1913/21; עזבונו, Der 'Adschlun, 1927, י"ל בידי ק. שטוירנאגל.

א. כרמל, התיישבות הגרמנים בא"י בשלהי התקופה העות'מאנית (מפתח בערכו), תשל"ג.

שומן, רובר — Robert Schuman — (1886—1963), מדינאי צרפתי. ש' למד משפטים בסטרזבורג, שהיתה אז בשלטון גרמניה, וב־1919 — אחרי החזרת אלזס־לורן לצרפת — נבחר מטעם הדמוקרטים־העממיים לאסיפה־הלאומית בפריס. ב־1940, אחרי מפלת צרפת, היה ש' הראשון מצירי האסיפה שנאסר בידי הגרמנים. ב־1942 נמלט, והיה ממנהיגי המחתרת בצרפת, עד לשחרורה. הוא היה ממייסדי התנועה הרפובליקנית העממית (ע"ע דמוקרטים־נוצרים, עמ' 787), ובשנים 1945—1962 היה ציר האסיפה־הלאומית מטעמה. ב־1946 היה שר־האוצר, ב־1947/8 היה — פעמיים — רה"מ, ואח"כ היה שה"ח (1948—1952) ושר־המשפטים (1955/6).

ב־1950 העלה ש' את התכנית הקרויה על שמו („תכנית ש'"), שהגה ז'. מונה (ע"ע). תכנית זו — בדבר הקמת „מאגר אירופי לפחם ולפלדה" (ר' כרך מילואים, עמ' 185) — הוגשמה ב־1952, והיתה היסוד לקהיליה הכלכלית האירופית (השוק המשותף; ר' שם, עמ' 185/7; וע"ע סחר, עמ' 646). ש' יזם גם תכנית להקים צבא אירופי משותף, ואולם באוגוסט 1954 דחתה האסיפה־הלאומית את תכניתו. הוא המשיך במאמציו לכינון אירופה מאוחדת. ב־1955 נבחר לנשיא התנועה לאיחוד אירופה, ובשנים 1958—1960 היה יו"ר הפרלמנט האירופי בסטרזבורג.

E. Buenzod, *R. S.*, 1965.

שומן, רוברט אלכסנדר — Robert Alexander Schumann — (1810—1856), מלחין ומבקר מוסיקלי גרמני. אביו היה סוחר־ספרים, שרכש בכוחות עצמו השכלה ספרותית רחבה ועסק בחיבור ספרים, בעריכה ובהוצאה־לאור; הוא שעורר בש' את אהבת הספרות הרומנטית הגרמנית, ובעיקר את יצירותיו של ז'ן (ע"ע) פאול. ש' למד נגינה־בפסנתר אצל נגן־עוגב מקומי, שגילה עד־מהרה את כשרונו יוצא־הדופן של תלמידו. אבל חלומותיו של ש' על קריירה מוסיקלית באו לקיצם עם מות אביו ב־1826 — האם שלחה את בנה ללמוד משפטים באוניברסיטת לייפציג. ש' לא התלהב מלימודיו אלה, והקדיש את עיקר זמנו לנגינה בפסנתר. הוא למד אצל פרידריך ויק (Wieck) — לימים חותנו — שהיה אז מגדולי המורים־לפסנתר באירופה, וכן התוודע אל המוסיקה של באך (ע"ע), שהשאירה עליו רושם עז. ב־1829 ניסה לשוב אל לימודי המשפטים — הפעם באוניברסיטה המהוללת של היידלברג — אולם לאחר שנה של לימודים מרוכזים החליט לפנות לפסנתרנות כמקצוע.

ש' שב ללייפציג, התקבל כתלמיד אצל ויק, ואף התאכסן בביתו.



רוברט וקלרה שומן; ליתוגרפיה מאת י. הופליר

הקריירה הפסנתרנית שלו כווירטואוז באה לקצה ב1832, כשאחת מאצבעות ידו הימנית נפגעה לצמיתות (מקובלת היתה הדעה, שהפגיעה נגרמה בעקבות שימוש במתקן שהמציא ושנועד לפתח את שרירי האצבעות; לאחרונה סוברים, שהפגיעה נגרמה ממחלה, שהביאה בסופו-של-דבר למותו. ור׳ להלן). לאחר שהחלים היה אמנם מסוגל לנגן — אולם לא כפסנתרן מקצועי; במקום זאת הפנה את מרצו להלחנה ולביקורת מוסיקלית. עד 1839 חיבר את מרבית יצירותיו החשובות לפסנתר — „פרפרים", „תמונות ילדות" ועוד. ב 1834 החל לפרסם בלייפציג — יחד עם קבוצת מוסיקאים — את „כה"ע החדש למוסיקה" (Neue Zeitschrift fur Musik), וב 1835 היה לעורכו. ש׳ ביקר בחריפות את הרמה הנמוכה של המוסיקה הגרמנית באותם ימים שלאחר מות בטהובן, שוברט וק. ובר (ע׳ ערכיהם), כשפסנתרנים וירטואוזים — כאנרי הרץ (Herz) השליטו מוסיקה ראוותנית וריקנית. ש׳ יצא חוצץ גם נגד חסידי האופרה האיטלקית, ושיבח את יצירותיהם וביצועיהם של מלחינים צעירים ומוכשרים כשופן, ברמס ומנדלסזון. ב 1844 פרש מפעילותו כמבקר והפנה את כל מרצו להלחנה.

קלרה ויק (1819—1896), בתו של מורהו, שניחנה ביופי ובקסם בלתי-שכיחים, כבר גילתה אז כשרונות רבים כפסנתרנית, ועתידה היתה להיות אחת הפסנתרניות הגדולות באירופה ומלחינה בזכות עצמה. משביקש ש׳ לשאתה לאשה דחהו ויק; ש׳ פתח במאבק משפטי, עד שהוכרה זכותו לשאת את קלרה לאשה (1840). חייהם המשותפים הצטיינו באהבה עמוקה ובשיתוף-פעולה מתמיד, שכן קלרה היתה מבצעת אידאלית ליצירותיו, והיא שסייעה להפצתן באירופה.

ב 1840 פנה ש׳ מתחום המוסיקה-לפסנתר אל השיר האמנותי (Lied), ובשנה אחת השלים את מרבית יצירותיו הגדולות בתחום זה — בהן כמה מחזורי-שירה, כגון „אהבת אשה" ו„אהבת משורר", שהקנו לו שם-עולם. ב 1841 החל גם בחיבור סימפוניות; ב1842 חיבר את מרבית יצירותיו הקאמריות החשובות, מ 1843 חיבר יצירות למקהלה. באותה שנה התמנה — בהמלצת מנדלסזון — פרופסור לקומפוזיציה בלייפציג. אולם אָפיו המופנם והסגור לא התאים לעבודה זו. באותה עת הורע מצב בריאותו ונתגלו הסימנים הראשונים למחלת-העצבים שעתידה היתה להביא את קצו. ש׳ עבר לדרזדן, מצבו השתפר, והוא אף השלים שם יצירות רבות, ביניהן האופרה היחידה שלו, „גנובפה" (ע״ע). דחיה חוזרת-ונשנית של הצגת-הבכורה שלה גרמה לו עגמת-נפש רבה. ב 1850 נתמנה מנהל מוסיקלי של התזמורת של דיסלדורף, אולם לא גילה עניין בחובותיו המפרכות של מנצח קבוע. ב 1851 גברה מחלתו, והוא שקע בדכאון ובהזיות לתקופות ארוכות. בעקבות נסיון-התאבדות הועבר לבית-מרפא בבון, ושם מת. בעבר סברו שש׳ חלה בעגבת ובסכיזופרניה, אבל נתברר שסבל מגידול בעצב-הצוואר, שגרם תחילה לחולשה באצבעות יד-ימינו, ולבסוף — למותו.

ש׳ היה נציגו המובהק של זרם הרומנטיקה הצעירה בגרמניה. שילוב היצירה הספרותית והמוסיקלית — מהמאפיינים החשובים של הרומנטיקה — הגיע לשיאו בפעילותו של ש׳, שהשראה ספרותית-פיוטית היתה גורם ראשון-במעלה בתהליך יצירתו. יצירתו כוללת כ 240 שירים, כ 300 יצירות לפסנתר, 4 סימפוניות, פתיחות ויצירות תזמרתיות אחרות, ו„רקוויאם" — שביצוע-הבכורה שלו נערך באה"ב ב 1975. יצירותיו הגדולות לפסנתר, כגון „קרנוול" ו„קרייזלריאנה", הן מחזורים של מיניאטורות לפסנתר, שכ"א מהן מביעה הלך-רוח המבוסס על השראת יצירה ספרותית, תמונת טבע או יצירי-דמיון. יצירותיו הסימפוניות והקאמריות הן המשך למסורת הגדולה של היידן, מוצרט ובטהובן, שבהם ראה ש׳ את מניחי-היסוד לאסכולה הרומנטית. עם-זאת שילב גם בסימפוניה הגדולות שלו את הליריות השלטת בכל יצירותיו. בתרומתו העשירה לתחום השיר האמנותי המשיך ש׳ את דרכו של שוברט.

F. Niecks, *R. S.*, 1925; J. Chissell, *S.*, 1948; L. B. Plantinga, *S. as Critic*, 1967; A. Walker (ed.), *R. S.*, 1972.

י. היר.

שומפטר, יוזף אלויס — Joseph Alois Schumpeter — (1883—1950), כלכלן והיסטוריון של התאוריה הכלכלית, אוסטרי-אמריקני. בשנים 1909—1932 לימד ש׳ כלכלה בהפסקות, באוניברסיטות צ׳רנוביץ׳, גראץ ובון, ומ 1932 ועד מותו — באוניברסיטת הרווארד, אה"ב. פעמים מעטות חרג ש׳ מהתחום האקדמי: ב 1907 עבד כעו"ד בקהיר, ב 1918 שימש באחת מוועדות-התכנון של גרמניה הווימארית, ב 1919 כיהן כשר-האוצר של הרפובליקה האוסטרית החדשה, ואח"כ — כנשיא בנק שהתמוטט. לדבריו, התפקיד היחיד שהצליח בו היה עריכת-הדין בקהיר; בכל השאר — „אי אפשר היה שלא להיכשל". ש׳ היה איש התאוריה הכלכלית, אך תמיד גילה עניין רב בבעיות כלכליות ופוליטיות אקטואליות — הוא טיפל בבעיותיה של המדינה האוסטרית העתידה, וחזה את אי-יכלתה להתמודד עם בעיותיה הכלכליות בשל „חוסר יעילות" פוליטית, וכן עסק בנושאי מיסוי ומדיניות כלכלית בעתות משבר (במיוחד „המשבר הגדול") ובבעיות ה„ניו-דיל" שהנהיג רוזוולט באה"ב. ש׳ היה משוכנע שה„ניו-דיל" האֵט את ההיחלצות ה„טבעית" מהמשבר הכלכלי הגדול.

בתאוריה הכלכלית קישר ש׳ בין הכלכלה הסטאטית, כלכלת מצב-האיזון של ולרה (ע״ע), לבין הכלכלה הדינאמית המודרנית. ש׳ סבר, שמצב דינאמי הוא מצב של נטישת האיזון, עד כדי הריסתו. התאוריה צריכה לענות על הסיבות לנטישת האיזון, שבו כשלעצמו לא ראה ש׳ אידאל אלא מצב היסטורי קיים. בהקשר זה הרבה ש׳ לעסוק גם במחזורי עסקים (ע״ע), שהם תוצאה של הרס האיזון עקב תהליך החידושים, ותהליך התאמתו של המשק להרס זה לפני שיוכל להוסיף ולהתחדש. ה„חדשנים" — כפי שקרא ש׳ ליזמים — הם הגורמים העיקריים למחזור העסקים והם גם הנהנים העיקריים ממנו. ש׳ ניסה לסווג את מחזורי העסקים לפי ארכם ולאבחן שלבים שונים בתוכם. ספריו העיקריים בנושא זה הם: Des Wesen und der Hauptinhalt der theoretischen Nationalokonomie („המהות ועיקר התוכן של הכלכלה הלאומית התאורטית"), 1908, שכמרבית עבודותיו שנכתבו גרמנית תורגם אח"כ לאנגלית; Business Cycles: A Theoretical, Historical and Statistical Analysis of the Capitalist Process, I-II, („מחזורי עסקים: ניתוח תאורטי, היסטורי וסטטיסטי של התהליך הקפיטליסטי"), 1939.

גולת-הכותרת של עבודתו בתחום המחשבה הכלכלית הוא ספרו History of Economic Analysis („היסטוריה של התאוריה הכלכלית"), 1954, שי"ל אחרי מותו, בעריכת אלמנתו (E. B. Schumpeter); ספר זה הוא מספרי-היסוד בהיסטוריה של המחשבה הכלכלית, ואולי הבהיר שבכולם. בין ספריו האחרים בנושא: Theorie der wirtschaftlichen Entwicklung („התאוריה של ההתפתחות הכל-

כלית״), 1912; Epochen der Dogmen und Methodengeschichte („ימי הדוגמות וההיסטוריה של המתודות״), 1914; Ten Great Economists: From Marx to Keynes („עשרה כלכלנים גדולים: ממרכס עד קינז״), 1951 — שזכה להצלחה רבה. ש׳ סבר, שאין התאוריה הכלכלית ניתנת לחלוקה כרונולוגית, אלא היא תוצאה מצטברת של תהליך התפתחות רצוף, כמו התאוריה של המדעים המדויקים.

ש׳ עסק גם בסוציולוגיה — Die sozialen Klassen im ethnisch homogenen Milieu („המעמדות החברתיים בסביבה אתנית הומו־גנית״), 1937 — ובמיזוג ניתוחי הכלכלה והסוציולוגיה, כשהוא עוסק בעיקר בבעיות העימות שבין הקפיטליזם לסוציאליזם. בין ספריו בנושא זה: Zur Soziologie der Imperialismen („לסוציולוגיה של האימפריליסמים״), 1919; Capitalism, Socialism and Democracy („קפיטליזם, סוציאליזם ודמוקרטיה״), 1942. ש׳ סבר, שקצו של הקפיטליזם יבוא עקב הצלחתו הסופית. לאחר שכלכלה יצרנית חזקה — שתיבנה במסגרת קפיטליסטית — תפתור את בעיות העוני והמחסור; אז יהיה המעבר לסוציאליזם כמעט ללא קשיים. ש׳ מדבר על סוציאליזם דמוקרטי, שבו המחליטים מגיעים למעמדם בתחרות על קולות המצביעים, אף כי ייתכן שייכללו בו מרכיבים פשיסטיים מסוימים.

E. B. Schumpeter, *Bibliography of the Writings of J. A. S.* (Quar. J. Eco., LXIV, 373–384), 1950; S. E. Harris (ed.), *S.: Social Scientist*, 1951; E. Schneider, *J.A.S.*, 1970.

ד. גנ.

(ה) **שומר**, ארגון שומרים יהודי בא״י, בשנים 1909—1920. מקי־מיו, מראשוני העליה השניה (ע״ע א״י, עמ׳ 512/4), הושפעו מהתנועות המהפכניות ברוסיה והיו מפעילי ההגנה העצמית (ע״ע שם. רובם היו חברי „פועלי ציון״ (ע״ע), והם ביקרו קשות את החיים במושבות א״י ואת היזקקות האיכרים לשמירה ערבית. ב 1907 יסדו 7 חברים, ביניהם י. בן־צבי, א. זיד וי. שוחט (ע׳ ערכי־הם), את ארגון „בר גיורא״, לכיבוש העבודה והשמירה במושבות ולפיתוח ההתיישבות היהודית, בסיסמה (משירו של י. כהן [ע״ע], „הבריונים״): „בדם ואש יהודה נפלה, בדם ואש יהודה תקום״. הארגון היה מעין מסדר קונספירטיווי של חבורת־עלית בעלת תודעה פוליטית חזקה. חבריו התרכזו בחוות סג׳רה בגליל התחתון ושמרו על המקום. בעקבות מתיחות בין השומרים הערבים של כפר־תבור למתיישבים (קיץ 1908), נאספו פועלי הגליל להגנת המקום, והשמירה נמסרה לחברי האגודה.

באפריל 1909 הוקם במסחה ארגון הש׳. הארגון הציב לעצמו גם מטרות מדיניות, ותחילה עמד בראשו י. שוחט. תוך שנה קיבל הש׳ את השמירה ביבנאל, בבית־גן ובמצפה, ב 1911 — בחדרה וברחו־בות, וב 1912 — בראשון־לציון ובמנחמיה. חש׳ פיתח שיטות שמירה שנתבססו על לימוד תנאי הסביבה ועל הכרת מנהגי הערבים, ונשען על מעט חברים קבועים, שצוידו בנשק חדיש ובסוסות. ב 1914 היו בו 40 חברים וכ 50 מועמדים ושכירים. בתקופות־שיא הגיע מספר השומרים ל 300 (כולל השכירים). המועמד שירת שנת נסיון לצד שומר ותיק, וקבלתו אושרה ברוב של ¾. את אָפיו החברתי של הארגון קבעו, במידה רבה, ישראל ומניה שוחט. בין פעולותיו החשובות של הש׳ — קביעת הבעלות היהודית על אדמות אל־פולה (ע״ע מרחביה) ב 1911, תוך התנגשויות חמורות עם ערבים.

ביקורת על חש׳ מתחו אנשי ה„פועל הצעיר״ (ע״ע). הם טענו נגד הצבאיות היתרה, והעדיפו שמירה של המתיישבים עצמם. התנג־דות קמה גם מצד האיכרים: אלה טענו כי שמירת חש׳ יקרה ומסכנת את היחסים עם הערבים. ב 1913 נאלץ הש׳ לעזוב את שמירת חדרה ורחובות, וחבריו, שהתרכזו שוב בגליל, התיישבו בתל עדש וארגנו הגנה אזורית בגליל התחתון. תכניות התיישבות בחורן ופיתוח ענף המרעה — לא התגשמו.



קבוצת שומרים בגליל (ארכיון: תולדות ההגנה, ת״א)

עם פרוץ מלה״ע I ירד הש׳ למחתרת, בעקבות דרישת השלטונות שיסגיר את נשקו, וזאת למרות מגמתו הפרותורכית של הארגון. מניה וישראל שוחט הוגלו לתורכיה. עקב פרישת קבוצת שומרים מתל עדש והתיישבותם ליד מטולה (כפר ב״ג, אח״כ — כפר גלעדי) התרופפה המסגרת הארגונית כולה. רק ב 1916 חזר הש׳ לתפקידי שמירה ברחובות. גילוי קבוצת ניל״י (ע״ע), שהש׳ הסתייג ממנה, ובעיקר פרשת לישנסקי (ע״ע), הביאו לרדיפת הש׳ מצד השלטונות, ורבים נכלאו. עם כיבוש דרום הארץ בידי הבריטים נטלו חברי הש׳ חלק בארגון ההתנדבות לגדוד העברי, ולאחר כיבוש הגליל התנדבו למשטרת הרוכבים. ב 1919 הצטרפו לאגודה גולומב, הוז וסבנקין (ע׳ ערכיהם). באסיפת הש׳ ב 1920 ניטש ויכוח בין גולומב וטבנקין, שדרשו את הפיכת הש׳ לארגון עממי רחב, לבין י. שוחט וחבריו, שעמדו על שמירת אָפיו הסגור, ואז הוחלט על פירוק האגודה. ברם, עם ראשית פעילות ההגנה (ע״ע), בפרעות 1921, החלו אנשי הש׳ בפעילות עצמאית, דבר שהביא למחלוקת חריפה בינם לבין הנהגת הארגון. על פעולת אנשי הש׳ בתוך ההגנה — ע״ע, עמ׳ 400. וע״ע גדוד העבודה, עמ׳ 264.

קובץ הש׳, תרצ״ח־; צ. נדב, מימי שמירה והגנה, תשט״ו; ב. צ. דינור [עורך], תולדות ההגנה, א׳, תשט״ו/י״ז; ס׳ הש׳, תשי״ז; ש. שבא, שבט הנועזים, תשכ״ט.

י. ס.

שוּמֶר, שוּמֵרִים (אכדית Šumer; שומרית Kengir), שמם של ארץ ועם קדומים בדרומה של מסופוטמיה (ע״ע). השטח היה מיושב בתקופה קדומה מאד (ע״ע בבל, עמ׳ 529) ע״י אנשי „התרבות העבידית״ וע״י שבטים שמיים. הש״, שהגיעו למסופוטמיה ב 3500 לפסה״נ בקירוב, יצאו, כנראה, מאיזור הים הכספי. התרבות השומרית (ש־ת) נוצרה ממיזוגם האתני והתרבותי של העבידים, השמיים והש״, ושמם של האחרונים נקרא עליה משום שבתחילת ההיסטוריה הרשומה שלטו בה הלשון הש־ת ואורח־החיים השומרי.

על האָמנות של הש״ — ע״ע אמנות, עמ׳ 31, 37; בבל, עמ׳ 556/8, ותמ״ שם, עמ׳ 533/5, 537 (השפעה על אמנות מצרים), 539, 565. וע״ע אור, אור־כשדים.

ת ו ל ד ו ת ש׳. ארץ ש׳ תפסה את רובה של מסופוטמיה התחתונה (הדרומית), שהיא מישור של אדמת־סחף, המשתרע בין הנהרות פרת וחידקל, וגבולו הצפוני באיזור בגדאד של ימינו. עד־כה הוכיחו החפירות את קיומם של יישובים שומריים בחלקו העליון של שטח זה, עד למרחק של כ 300 ק״מ מדרום לבגדאד. באיזור זה נוסדו המרכזים הנודעים של התרבות הש־ת (מצפון־מערב לדרום־מזרח): נפּוּר (ע״ע), אֲדַב, איסין, שֻׁרֻפַּכּ, אֻמָּה, לַגַשׁ, אֶרֶךְ, לַרְסָה, אור

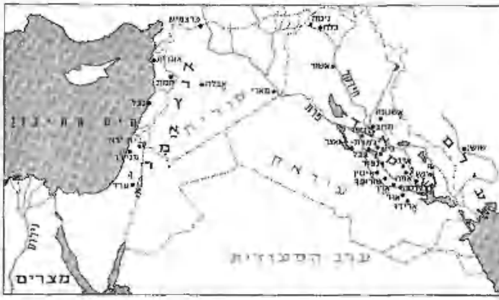
ואֶרִידוּ (ע׳ ערכיהן של 6 האחרונות). שלטונן של ערי־ממלכה אלו השתרע על־פני האזורים הסמוכים. תכופות היו מסוכסכות זו עם זו, ולעתים הגיעו המלכים ששלטו באחת מהן להגמוניה על ש׳ כולה. ב2300 לפסה״נ בקירוב השתלט סרגון (ע״ע), מלך אכד (ע״ע) השמית, על ש׳ כולה; ובימי השושלת ה3 (המאות ה22/1) שלטו גם מלכי אור על כל ארץ־ש׳ ואכד. כל אלה כינו את מלכותם „ש׳ ואכד״. לאחר חורבן אור (ע״ע, עמ׳ 207) של השושלת ה3 המשיכה השליטה הש־ת להתקיים בערים איסין ולרסה, עד שנכבשו בידי חמורבי, מלך בבל (ע״ע, עמ׳ 540), ונכללו בממלכתו. עם־זאת נתקיים התואר „מלך ש׳ ואכד״ כתארם של מלכי בבל, עד ימי כורש (ע״ע) הפרסי במאה ה6 לפסה״נ. ור׳ עוד בערכי הערים הראשיות; וע״ע אפיה, עמ׳ 928; אשור, עמ׳ 361/2; בבל, עמ׳ 528—541.

החברה הש־ת היתה **עירונית** בעיקרה; בסביבת הערים היו מפוזרים כפרים (ע״ע ערים ועיור, עמ׳ 204/5). הערים הגדולות היו מוקפות חומה. הבתים נבנו קירות עבים של לבני־טין והיו בהם חדרים אחדים; פה־ושם עמדו בתים מפוארים־יותר, בני קומתיים. הריהוט וכלי־הבית היו עשויים עץ, חרס, אבן, נחושת, ברונזה וקנים. מראה הערים היה חדגוני ולא־נאה. הרחובות היו צרים ומפותלים; הם לא רוצפו, לא נוקו ולא נוקזו. אך היו בערים גם דרכים מרכזיות רחבות, שוק הומה וכיכר מרכזית נאה, ושם היה ארמון המלך או המושל. בכל עיר היה תחום מקודש, ובו עמד מקדש מפואר, שכלל את הזקורת (ע״ע אור, עמ׳ 206; בבל, עמ׳ 531, 563/4, ושם תמ׳) — מגדל־היכל רב־קומתי, ההולך וצר למעלה (השו׳: ברא׳ יא, א—ד — תיאור בניית בבל ובה „מגדל וראשו בשמים״ בארץ־שנער [= שומר?; ר׳ להלן]). האזרחים אהבו את עירם, התגאו בה, לחמו למענה והתאבלו על האסונות שפקדו אותה — כפי שמעידות הקינות המרות על ערים שחרבו בידי אויב.

החברה הש־ת היתה מורכבת מ3 מעמדות עיקריים: אזרחים חפשיים, משרתים — שהיו כעין צמיתים — ועבדים. מקצת האזרחים החפשיים היוו מעין אצולה: כוהנים, נושאי־משרות בארמון המלך (או המושל) ובעלי־אחוזות עשירים. האזרחים הפשוטים התפרנסו מעבודתם כאומנים, בעלי־מלאכה, חקלאים, דייגים, סוחרים וסופרים (אלה היו ברובם צאצאי משפחות חשובות, שכן רק ידן השיגה לשלם שכר־לימוד). המשרתים היו קשורים למקדש, לארמון או לאחוזות



אמנות שומרית: לוח מתל־לוֹה (גירסו־לגש) המתאר את אור־ננשה, שליט לגש, ובניו. למטה — חגיגת חנוכת מקדש. הגובה — 40 ס״מ. אמצע האלף ה3 לפסה״נ (מוזיאון לובר, פריס)



שומר וערי המזרח הקרום

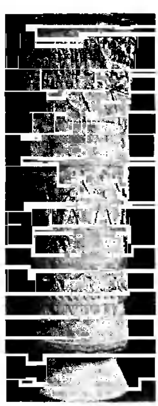
הגדולות. הם קיבלו בד״כ חלקות־אדמה לעיבוד, וגם הקצבות של מזון וצמר. העבדים באו מקרב שבויי־המלחמה, וגם מהאזרחים החפשיים שנמכרו לעבדות. העבד היה רכוש אדוניו, אך היו לו זכויות מסוימות: הוא היה רשאי ללוות כסף, לעסוק במסחר ולקנות את חירותו. אם היה נשוי לבת־חורין היו ילדיהם בני־חורין.

נראה שצורת **המשטר** המקורית בערי ש׳ היתה מעין דמוקרטיה פרימיטיווית, שהשלטון בה היה נתון בידי כלל האזרחים החפשיים של העיר, ובידי המושל שנבחר מתוכם לפרק־זמן קצוב (bala = תורנות). לקבלת החלטות מכריעות התכנסו האזרחים לאסיפה, שכללה שני בתים — בית־זקנים (מעין בית־עליון) ובית צעירים נושאי־נשק (מעין בית־תחתון). עם החרפת המאבק בין המדינות־הערים, ועם גבור לחצם של האויבים החיצוניים, התעורר הצורך בחיזוק ההנהגה הצבאית ונבחר מלך (lugal = איש גדול) — תחילה בעתות־משבר, לביצוע משימה מסוימת. אך באמצע האלף ה3 כבר היתה משרתו משרת קבע. המלוכה עברה בירושה. אף שלא חסרו גם תופסי־שלטון שלא־כדין. למלך היו סמכויות גם בענייני־קודש, והוא היה מושל במקדש העיר. הוא מינה מושלים בערים הכפופות לעירו, ואלה משלו בהתייעצות עם אסיפת־האזרחים.

המלך השומרי לא היה עריץ, שנהג בשרירות. הוא ראה עצמו שליח האלים ונבחרם, שהעניקו לו מסגולותיהם כדי להנהיג בצורה נאותה את הארץ ולזכותה בשגשוג ואושר. המלך הגן על הארץ, שמר על מערכת־ההשקיה ושיפר אותה ע״י חפירת תעלות חדשות ותיקון הישנות. הוא בנה גם דרכים ושמר על תקינותן. תפקידו הראשון־במעלה היה לקיים ולטפח חוק וצדק, ולהביא לידיעת התושבים את זכויותיהם החוקיות ע״י פרסום חוקים וצווים. אע״פ שהש׳ ביטאו לא־אחת שאיפה להגן על השכבות החלשות (כגון היתום והאלמנה), לא מנעו החוקים את הניצול החברתי. וע״ע אורוקגינה (קרי: ארכגנ); בבל, עמ׳ 554/5.

הדת. בראש עולם־האלים של ש׳ עמדו 4 אלים: אנ (ע״ע), אלוהי־השמיים; אנלל (ע״ע), אלוהי הרוח והסערה; אנכ (באכדית אא; ע״ע איא), אלוהי הארץ; והאלה־האם ננח׳רסג. לפי המיתוסים השומריים היה בראשית העולם ים־בראשית, וממנו נתהוו רקיע דמויי־כיפה וארץ שטוחה. בין שני אלה נכנס האוויר והוצבו גרמי־השמיים. לבסוף נבראו הצמחים ובני־האדם. כל היקום (לרבות נהרות, סכרים, שדה ומשק) הונהג בידי האלים; לצורך זה הולידו ובראו האלים הראשיים מאות אלים נחותים, ואלה פעלו ע״פ חוקיות קבועה־מראש.

לארבעת האלים הראשיים נצטרפו עוד 3 אלוהויות: נַנַּ (באכדית: סין [ע״ע בבל, עמ׳ 545]), אל־הירח; את (באכדית: שמש [ע״ע]) — אל־השמש, המופקד על הצדק והוא פטרונם של הנוסעים (שכן עינו צופיה בכל); ואננ (באכדית: אשתר [ע״ע]), אלת־המלחמה והאהבה. 7 אלוהויות ראשיות אלו התכנסו באסיפות וחרצו גורלות,


אמנות שומרית: כד בהט ועליו תיאור הקרבת מנחה לאנַנ. נמצא במקדש ב־ארך. 2450—2400 לפסה"נ (המוזיאון של עראק, בגדאד)

ו50 אלים בכירים, ששמם אנג, היו אומרי־ההן באסיפות ואישרו את החלטת אדוניהם. מסתבר, שאסיפות שבעת האלים היו מעין השתקפות שמימית של הדמוקרטיה הפרימיטיווית שנהגה בתחילה אצל הש". הרעיון של כינוסי הפמליה־של־מעלה נפוץ במזרח הקדום (באכדית: puḫur ilâni; באוגריתית: פח׳ר בן אלמ; בפניקית: מפחרת אל... קדשמ; שרידים בעברית: עדת אל, בני אלים, סוד קדושים, קהל קדושים), ונתגלגל, בסופו של דבר, לכינוסי האלים „האולימפיים" במיתולוגיה היוונית (ע"ע יונית, עמ׳ 593).

האדם קורץ מעפר, ולא נברא לשמו אלא לשמם של האלים. תפקידו היה לשרתם ולספק להם מחסה ומזון; ומכאן שחובתו הראשונה היתה בניית מקדשים והקרבת קרבנות. את התפקידים האלה מילא מדרג מסועף של כוהנים, בעזרת משרתים־בקודש. במרכז הפולחן של ערי ש׳ עמד טקס נישואי־הקודש (אצל היוונים: ἱερὸς γάμος) — בראש־השנה — שבו חגגו את נישואי המלך לאלת־האהבה; את האלה אִננ ייצגה הכוהנת הגדולה. במקדשים הוקרבו קרבנות מדי־יום. אלה כללו מעין־ארוחות: מזון מן החי והצומח, וניסוך יין, מים ושיכר. חגיגות מיוחדות נתקיימו 3 פעמים בחודש: בשבעה בו, בחמישה־עשר בו וביומו האחרון, וע"ע חג, עמ׳ 120; קרבן, עמ׳ 59.

השומרי ראה עצמו כפות לגזירות סתומות ונמנעות־חיזוי של האלים, ולא נותר לו אלא להתפלל ולקונן לפני האל האישי שלו, או לפנות אל הכוהנים ולשאול באותות שיודיעו לו את גזר־דינם של האלים. הוא ידע שסופו לרדת שאולה, ושם יהיה עליו להתקיים כבבואה קודרת של חייו עלי־אדמות. וע"ע בבל, עמ׳ 543—550.

השגם הגדול של הש" היה פיתוח כ ת ב - ה י ת ד ו ת (ע"ע יתדות, כתב ה־; כתב, עמ׳ 1095/6; ור׳ תמ׳ בערך בבל, עמ׳ 529/30) — אחד הכתבים הקדומים־ביותר. מוצא הכתב מכתב־תמונות באלף ה4; בהדרגה איבד הכתב את אפיו התמונתי, עד שהיה לכתב דמוי־יתדות. אין לדעת בבטחה מי היו ממציאי הכתב; אפשר שהיו אלה דוברי „לשון־ההמון" (ש־ת: KA. KA. SE. GA), שקדמו לש", אולם ברור שהש" היו מפתחי הכתב, ומהם קיבלו אותו האכדים ועמים אחרים במזרח הקדום. במחקר המדעי נהוג לציין את סימני הכתב השומרי בתעתיק באותיות לאטיניות.


לוח־טין כתוב בכתב־תמונות (הכתב הפיקטוגראפי) מארך. סוף האלף ה4 לפסה"נ (מוזיאון לובר, פריס).

ה ל ש ו ן השׁ־ת היא אגלוטינטיווית (ע"ע אגלוטינציה, עמ׳ 416; בלשנות, עמ׳ 979, 987; דקדוק, עמ׳ 992), דהיינו, התצורות הלשוניות נעשות בה ע"י הדבקת תחיליות, תוכיות וסופיות לשרשים בלתי־משתנים; בכך היא נבדלת מהלשונות השמיות וההודו־אירופיות שרווחו באזורים הסמוכים לש׳, שכן אלו לשונות נוסות, המביעות שנויי־מובן באמצעות שינויים (תנועתיים ואחרים) בשרשי־המלים. במבנה הדקדוקי של השׁ־ת יש משום דמיון ללשונות האורל־אלטאיות (ע"ע, עמ׳ 282) — כגון תורכית והונגרית — אך אין קרבה מוכחת ביניהן, ונראה שהשׁ־ת היא יחידה־במינה מבחינת אוצר־המלים שלה.

בשׁ־ת 6 תנועות, המתחלקות לשתי קבוצות (בערך כמו בלשונות האורל־אלטאיות): 3 תנועות פתוחות — a, e, o; ובמקביל להן 3 תנועות סגורות — â, ê, u. את התנועות לא הגו הגיה חדה, ולעתים קרובות הן משתנות ע"פ חוקי ההרמוניה התנועתית (גם בכך יש דמיון בין השׁ־ת ללשונות האורל־אלטאיות); בסוף המלה, או בין שני עיצורים, הן הובלעו לעתים קרובות. מספר העיצורים 15: b, p, d, t, g, k, z, s s, ḥ (ח׳ חַכית), r, l, m, n, g (מעין נ׳ אנפית), נעדרים העיצורים הגרוניים ואחרים, האפייניים בד"כ ללשונות השמיות; ומכאן אחד הקשיים להתאמת כתב־היתדות לכתיבת לשונות אלו. בשׁ־ת עשויים היו גם העיצורים להישמט בסופי מלים אם לא באה אחריהם תנועה.

רבים מן השרשים השומריים הם חד־הברתיים; הכפלת השרשים מציינת ריבוי עצמים או פעולות. בשׁ־ת יש אפשרות לצירוף כמעט בלתי־מוגבל של מלים (ומליות), והרבה שמות־עצם בנויים מצירופי־מלים, כגון lu-gal, מלך (= „איש גדול"); dub-sar, סופר (= „כותב לוח"); e-dub-a(k), בית־ספר (= „בית־לוחות"). שמות מופשטים נוצרים באמצעות התחילית nam, כגון: nam-lugal, מלכות. לשמות־עצם אין מין דקדוקי, אך הם נחלקים לשתי קטגוריות: לבני־אדם ולאלים מצד אחד, ולדוממים ולבע"ח מצד שני. השׁ־ת דלה בשמות־תואר, והיא מרבה להזדקק במקומם ליחסי־קניין. אוגדים ומלות־חיבור — נדירים; המלים, הצירופים והפסוקים סדורים בד"כ בלא מלות־קישור. במשפטים מופיע שם־עצם בודד, או מכלול שמני, הכולל — מלבד השם — גם כינויי־קניין, תארים, תמורות ומשפטי־זיקה. בסוף השם, או המכלול השמני, יכולות לבוא מליות מגדירות, כגון המלית a(k) של יחסת־הקניין, המגדירה את יחס השם לשם־עצם אחר.

בד"כ רכיבי הפועל הנטוי הם: פרפורמטיוו, המציין את דרך־הפעולה (modus); תחילית, המציינת אספקטים שונים של זמן ההתרחשות ומקומה; תוכית, או שתי תוכיות, המציינות את יחס הפועל לנושא ולמושא. סוג מסוים של תוכית זהה למליות־היחס, וחוזר עליהן, כגון ta (= מתוך — nam-ta-e — ta — e = מתוך המקדש היא יצאה (מתוכו). אחרי שורש הפועל עשויות לבוא סופיות, המציינות את הגוף ואת המספר, וכן אספקטים אחרים של דרך הפעולה.

ת ו ל ד ו ת ה כ ת ב ו ה ל ש ו ן. ע"פ אופי הכתב והלשון מבחינים בספרות השומרית 6 תקופות: 1) התקופה התמונתית־למחצה (3000—2700 לפסה"נ). שרדו ממנה כ1,000 קטעים, בעיקר־מינהליים; 2) התקופה הקדם־קלאסית (2700—2500). נחשפו כתובות מינהליות, משפטיות, לכסיקאליות וספרותיות, וכן כתובות־הקדשה; 3) התקופה הקלאסית (2500—2200). לשונה היא הטהורה־ביותר. היא משתקפת בשפע של תעודות־הקדשה ותעודות מינהליות והיסטוריות. הלשון היא לשון חיה, אשר כמעט שאינה מושפעת מלשונות העמים השכנים; 4) התקופה הבתר־קלאסית (2200—2000). השׁ־ת עדיין היתה לשון מדוברת, אבל ניכרת בה השפעה שמית־אכדית רבה; 5) התקופה הבתר־ש־ת המוקדמת (200—1700). בתקופה זו חדלה ש׳ להתקיים כיחידה מדינית (1750 בקירוב) והשׁ־ת נדחקה ממעמד של לשון מדוברת. היא נעשתה לשון־קודש ולשון של בת"ס, ונלמדה מפי מורים דוברי־אכדית, ואלה הנהיגו בה שינויים דקדוקיים רבים והחדירו מלים אכדיות. לתקופה זו שייכות — בצורה פרדוכסלית — כמעט כל התעודות הספרותיות הידועות היום; 6) התקופה הבתר־ש־ת המאוחרת (1700—100 לפסה"נ). השׁ־ת של תקופה זו ידועה



אמנות שומרית: איל לכוד בסבך. פני האיל ורגליו, העץ, העלים והפרחים עשויים זהב; הקרניים, העיניים ורעמת הכתפיים — לַפִּיס לַזוּלִי; מקברי המלכים באור; אמצע האלף ה3 לפסה"נ (המוזיאון הבריטי, לונדון)

בעיקר מתוך טכסטים דו־לשוניים שהכינו כוהנים ומלומדים בבלים ואשורים.

הספרות. נתגלו יותר מ 5,000 לוחות וקטעי־לוחות ועליהם יצירות ספרותיות ודתיות — מיתוסים, אגדות אפיות, מזמורים, קינות, תעודות היסטוריוגרפיות, מסות ארוכות וקצרות, מצוות ומשלים. נראה שתחילת הספרות הש־ת באמצע האלף ה 3, והפעילות הספרותית נמשכה גם במחצית הראשונה של האלף ה 2, אע"פ שה־לשון הש־ת עצמה הלכה ונדחקה מפני האכדית. רוב היצירות הספרותיות כתובות בצורת שירה, עדיין בלא משקל וחרוז, אך תוך הזדקקות לשאר הסממנים המאפיינים שירה: התקבולת, ההשאלה והדימוי, המקהלה והפזמון החוזר. בשירה האֶפִּית שרו על תקופת גיבורים; אלה מתוארים בתארים קבועים, ועלילותיהם מסופרות בנוסחות חוזרות — תכונות סגנוניות שנפוצו בספרות המזרח הקדום כולו, והן עדיין מורגשות בשירה היוונית האפית הקדומה. בד"כ לא נתנו הסופרים הש" את דעתם על עלילה בנויה בקפדנות, וסיפוריהם מתמשכים בחדגוניות ובלי קשר שבעניין. אין בספרות הש־ת תיאורים פסיכולוגיים, והאלים והגיבורים הם חסרי תכונות אישיות מיוחדות.

כיום ידועים — בשלמותם או בחלקים גדולים — כ 20 מיתוסים שומריים. בד"כ נושאיהם הם: הולדת־האלים ומעשיהם, בריאת העולם ובריאת האדם, כינון הסדר העולמי, הקניית החוקים והתקנות האלוהיים והנסיונות הכושלים להשמיד את האדם במבול ובמגפה. חלק מהמיתוסים האלה נתגלה גם בנוסח אכדי, או בנוסח דו־לשוני — טכסט שומרי ובצדו תרגום אכדי. נראה שמחברי המיתוסים האכדיים שאלו את רוב נושאיהם ממקורות שומריים. הגיבור השומרי החביב־ביותר על האכדים היה גלגמש, והם רקמו מהסיפורים השומריים האפיזודיים שיר־עלילה נוגע־ללב, המתאר גיבור אמיץ, הרפתקן וטראגי, החותר לשם, לתהילה ולאלמוות. הסיפור נפוץ בגרסה אכדית, חיתית וחורית בכל המזרח הקדום. גם הכנענים הכירו את עלילות־גלגמש, וקטע מהנוסח האכדי נמצא בין שרידי מגדו (ע"ע, עמ' 135; ור' תמ' והשפעות על המקרא בערך גלגמש, עלילות־, עמ' 777/8). בעלילת־גלגמש בא לראשונה סיפור המבול (ע"ע, עמ' 91), שמוטיווים חשובים ממנו חוזרים גם בסיפור המקרא. תיאור גן־האלוהים אצל יחזקאל (כח, יג—יד), דומה לתיאור מקביל בעלילות־גלגמש — על עצי גן־האלוהים פירות עשויים אבנים־טובות, כגון אודם וספיר (ע"ע עדן, גן־, עמ' 738/9). ידידות גלגמש ואֶנכד — החזקה משאול — נתגלגלה, באפוס היווני הקדום, לידידות אכילוס (ע"ע) ופאטרוקלוס (ע"ע הומרוס, עמ' 804); אכילוס קונן על מות ידידו קינה דומה לקינת גלגמש על מות אנכד (והשו': קינת דוד; שמ"ב א, יז—כז). לנדודי גלגמש בנופים מרוחקים ובין יצורים משונים, מקבילים — בכמה פרטים — נדודי אודיסוס (ע"ע).

כתיבת המנוּנות היתה אמנות מעודנת ומסובכת בש', והאכדים נטלוה בשלמותה. נמצאו עשרות מזמורים שומריים — שארכם מכ 50 שורות ועד לכ 2,000 שורות — ונראה שאין אלה אלא שריד מועט של ספרות עשירה. בין ההמנוּנות היו מזמורי שבח והלל לאלים, ומזמורים השמים דברי רהב והתנשאות בפי המלכים. יש גם מזמורים לכבוד מקדשים חשובים, כגון זה החרות על גלילי גּדֵא (ע"ע בבל, עמ' 538/9; לגש), שבו יותר מ 1,300 שורות, והוא שיר לכבוד חנוכת מקדש שהקים גדא בלגש. יש ששירת המזמורים היתה מלווה נבל, תוף וכלי־נגינה אחרים (ע"ע נגינה, כלי־; ור' תמ' בערך נבל, עמ' 564). בקינות השומריות שני סוגים עיקריים: 1) קינות המבכּות את חורבן הערים השומריות (בעקבותיהן: קינות ס' איכה; ר' להלן); 2) קינות המבכּות את מות האל דמז (ע"ע תמוז), או אחד האלים המקבילים לו. החיבור ההיסטוריוגרפי השומרי הארוך־ביותר שנודע עד־כה הוא „קללת אגד" (= אכד); הוא בא להסביר מבחינה תאולוגית, כי השואה שפקדה את אכד בידי הגוּתים (ב 2200 לפסה"נ; ע"ע בבל, עמ' 538), באה בשל חטאה בביזת נפּוּר — מרכזה הדתי של ארץ ש' — ובית־מקדשה E-kur („בית־ההר" [ר' הריבוע שבשמאל המפה בערך־נפור]):

„העיר אשר התנשאת לעוט על אכּר, אשר המרית פי אנלל,
אגד, אשר התנשׂאת לעוט על אכּר, אשר המרית פי אנלל,
חורשותיך לתלי־עָפר תהיינה,
חוֹמר לבניך תהומה ירד,
יקלל אָנבַ חומר לבניך,
אילנותיךָ אל יערותיהם ישובוּ...
תחת שׂוריךָ השחוטים מי יתן ותשחטי נשותיךָ,
תחת צאנך הטבוחות מי יתן ותטבחי עולליךָ...
אגד, ארמונך אשר נבנה בצהלה, לעי־חרבות יהיה...
במקומות שם עבדת את אלוהיך,
יהלך שועל בחרבות השוממות" (השו': תה' קלז, ז—ט; איכה ד, כא; ה, יח, ועוד).

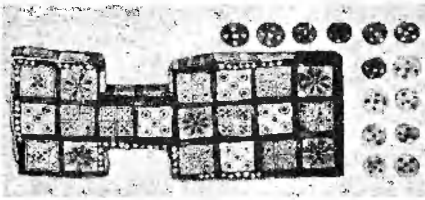
נתגלו גם סיפורי־חכמה שומריים, ובהם אספי מצוות, וכן משלים, הדומים למשלי־החיות של איסופוס (ע"ע). המסות השומריות עוסקות בחיי ה„אֶדֻבָּ", היא האקדמיה הש־ת.



אמנות שומרית: תיבת תהודה של כלי־נגינה עשויה צדפים וביסוס; הגובה — 22 ס"מ. אור, המחצית הראשונה של האלף ה3 לפסה"נ (מוזיאון האוניברסיטה של פנסילווייניה, פילדלפיה)

הסופרים הש" היו מראשוני ה־מדענים, יוזמי האסטרונומיה, הגאומטריה (ע"ע) והקרטוגרפיה (ע"ע, עמ' 134; בבל, עמ' 549/50; מדות ומשקלות, עמ' 230/1, 233; נפור, עמ' 268 [מפה הכתובה רובה ש־ת ומקצתה אכדית]). הש" היו מפתחי העגלה (ע"ע) הנוסעת על גלגלים. ממפתחי החקלאות וממקדמי ביות הבהמות (תמ' צבעונית, כרך י"ז בין עמ' 888/9).

השפעת הש". הספרות הש־ת היתה הראשונה שזכרה נשתמר בכתב. הש" הצליחו להגיע לרמה גבוהה־יחסית כיצירה האמנותית ובמדע, והשפיעו — במישרין או בעקיפין — על המזרח הקדום כולו. תושביה ה־שמיים של מסופוטמיה — האכדים, ויורשיהם הבבלים (ואח"כ האשורים) — קלטו את הדת הש־ת וזיהו את אלוהיהם השמיים עם אלי הש"; זוהי הדוגמה הראשונה של סינקרטיזם (ע"ע) מושלם, שכמוהו התרחש ברומא עם זיהוי האלים הרומיים עם אלי יוון.



אמנות שומרית: לוח משחק משובץ וכלי־המשחק. נתגלו בקברי המלכים באור. כללי המשחק לא פוענחו. אמצע האלף ה3 לפסה"נ (המוזיאון הבריטי, לונדון)

הבבלים קלטו גם את הספרות הש־ת בשלמותה, והוסיפו להעתיקה ולפתחה — הן בשפתה המקורית, והן באכדית — אף כשהדלה הש־ת להיות לשון מדוברת. הסופרים, הכוהנים והפקידים בבבל ובאשור — במשך כל תולדותיהן — חייבים היו לדעת ש־ת, ולצרכי לימודיהם שימשו סילאבארים (רשימות של סימני־הברות) ומלונים דו־לשוניים. הש־ת היתה איפוא השפה "המתה" הראשונה ששימשה לצרכים תרבותיים בלבד — כמו הלאטינית באירופה של יה"ב וראשית העת החדשה — אלא שהשימוש בה (כ 3000 שנה) היה ממושך לאין־ערוך מאשר בלאטינית (כ 2000 שנה). תכנים ספרותיים שומריים נפוצו — יחד עם כתב־היתדות — בעמים ובתרבויות רבים במסופוטמיה (ע"ע) ומחוצה לה (ע"ע יתדות, כתב ה־; קריפטו־לוגיה, עמ' 196/7; גלגמש, עלילות־). בכל איזור־ההשפעה של הש־ת שימשו סילאבארים ומלונים שומריים דו־לשוניים (ע"ע מלון, עמ' 562/3).

התגליות החשובות של השנים האחרונות הוכיחו, שגם עמים שמיים־מערביים נזקקו לש־ת. באבלה (באתר תל־מרדיח' [ע"ע] שבצפון־סוריה) נתגלו אלפי לוחות בכתב־היתדות, שבהם נרשמו טכסטים בש־ת ובשפת אבלה, המוגדרת ככנענית־קדומה. בין הטכסטים גם כמה עשרות מלונים דו־לשוניים, שומריים — אבלאיים (המלונים הקדומים־ביותר הידועים עד־כה), וסילאבארים. באבלה נתגלה גם סיפור על מבול שנמשך 7 ימים — גרסה הדומה לגרסה הש־ת (ע"ע מבול, עמ' 91). נראה שבמחצית השניה של האלף ה3 לפסה"נ סיגלו אנשי אבלה את הכתב השומרי לשפה שמית — בערך באותה תקופה שהאכדים עשו זאת. וע"ע אוגרית, עמ' 684.

גם בא"י נתגלו לוחות בכתב־היתדות מן האלף ה2 לפסה"נ, המעידים שהסופרים בבתה"ס של ערי כנען למדו ש־ת נוסף על האכדית. בחצור נתגלתה טבלה לכסיגרפית ש־ת — אכדית מסדרת HAR—ra = hubullu, מסוף התקופה הבבלית הקדומה (המאה ה16 [?] לפסה"נ). גם בחפירות אפק נתגלו ב1974/5 קטעים של מלון דו־לשוני (שומרי—כנעני), של מלון תלת־לשוני (שומרי—אכדי—כנעני) ושל טכסט ספרותי שבו שורה ש־ת ושורה אכדית לסירוגין. הטכסטים מיוחסים למאות ה14—ה13 לפסה"נ.

הש" ועם־ישראל. חש" אינם נזכרים בשמם במקרא, אך בד"כ סבורים, שהשם „שנער" (ברא' י, י; יא, ב, ועוד [והשו' לעיל, חברה]) מכוון לש', או לצירוף Šum (er) — ur (i) = ש' ואכד. הועלתה גם ההשערה, כי שמו של שם (ע"ע) — בכור בני־נח ומאבות עם־ישראל — נשתלשל משמו האכדי של עם ש', תוך השמטת ההברה השניה, כפי שרגיל היה אצל דוברי ש־ת (ר' לעיל, לשון); ומכאן ש„אנשי השם" (ברא' ו, ד), שחיו לפני המבול, היו חש". נראה שמספר מלים מקראיות מוצאן שומרי: אנך, naga (= בדיל); עדן, edin; גן, gan; היכל, e—gal (= בית גדול); כיסא, guza; מלח, malah; שיר, sir; תמוז (שם אל), Dumuzi; איכר, engar; חידקל, Idiglat; פרת, Buranum (שלוש המלים האחרונות הן מלים

שאולות משפה קדומה־יותר גם בש־ת עצמה). חשובים־יותר המוטי־ווים, הנושאים ודרכי־ההבעה הספרותיים (ר' לעיל, ספרות), שיש להם הקבלה בספרות הש־ת: קיומו של ים־בראשית; הבדלת השמיים והארץ; בריאת האדם מעפר שנשמת־חיים הופחה בו; הכוח היוצר של דבר־אלוהים; מוטיווים של סיפור גן־עדן; המבול (ר' לעיל; עלילות־גלגמש); יריבות אחים (כמו קין והבל); מגדל־בבל (הזקרת השומרי); בלבול הלשונות (בלי קשר עם מגדל־בבל); התפיסה של אל אישי (והשו': „אלהי אברהם", „פחד יצחק" וכיו"ב); אסונות לאומיים ומגפות כעונש מידי שמיים; צדיק סובל ונכנע; ההשראה האלוהית באמנות (ע"ע, עמ' 37); חזיונות לילה ובניית מקדשים. לחוקים אחדים במשפט המקראי יש, כנראה, מקור שומרי. בספרי תהלים, משלי ושיר־השירים יש קווי־דמיון מעניינים חשובים לסוגים המקבילים בספרות הש־ת. במיוחד תהו החוקרים על קרבתן של קינות ס' איכה לקינות הש" על חורבן עריהם (ר' לעיל, עמ' 626), שכן ספר זה נתחבר בתקופה מאוחרת־יחסית, כאשר זכרון הש" החל להיטשטש אף בבבל עצמה.

תולדות המחקר. משחדל כתב־היתדות לשמש בבבל נשכח זכרם של הש". גם המקורות המקראיים והקלאסיים, ששימרו ידיעות מרובות על תושביה הקדומים של מצרים, בבל ואשור, לא מסרו שום ידיעה ישירה על קיומם של הש". בראשית המחקר המודרני (בתחילת המאה ה19) היה מוסכם על הכל, שהתושבים השמיים של בבל ואשור הם שהמציאו את כתב־היתדות. הראשון שהטיל ספק בכך היה הינקס (ע"ע, עמ' 247); בהרצאה שנשא ב1850 טען, שכתב־היתדות אינו מותאם לרישום לשונות שמיות כל־צרכו, והדעת נותנת שהומצא בידי עם דובר שפה לא־שמית. על אָפיה האגלוטי־נאטיווי של הלשון הזאת יכול היה לעמוד כשקרא את תעודות נפור. ב1852 גילה רולינסן (ע"ע) בחפירות נינווה מלונים דו־לשוניים, שבהם תורגמו מלים אשוריות למלים מקבילות בלשון לא־מוכרת. רולינסן כינה לשון זו „אכדית", ושיער, שה„אכדים" היו סקיתים או טורנים. הוא ייחס לאכדים האלה את המצאת כתב־היתדות ואת בניית המקדשים והערים הראשונות בבבל.

החוקר היהודי־צרפתי ז'יל אופרט (ע"ע) היה הראשון שהעלה (1857) את המוצא השומרי של כתב־היתדות, והוכיח, שאת העם הלא־שמי שקדם לשמיים בבבל יש לכנות ש". הוא אף מצא בלשון הש" קשרי־קרבה הדוקים לתורכית, להונגרית ולפינית. רוב חוקרי כתב־היתדות לא מיהרו לקבל את השם ש", וקיומו של עם זה היה שנוי־במחלוקת כמה עשרות שנים (ע"ע יוסף הלוי, עמ' 468). עם התקדמות החפירות ופענוח הממצאים נתאשרו באופן מוחלט קיומה ואפיה המיוחד של הלשון הש־ת ונחשפה תרבותם המפוארת של הש". וע"ע אשורולוגיה, כרך מיל', עמ' 606/7; ש. נ. קרמר (קרימר). בשנים האחרונות מוסיפות להתפרסם תעודות שומריות חשובות, ועדיין לא נחקר ולא פורסם כל הגנוז במוזיאונים וכל ההולך ונחשף בחפירות החדשות.

ש. נ. קרמר, ההיסטוריה מתחילה בש', 1960; הנ"ל, הש" (בתוך: א. א. ספייזר [עורך], ההיסטוריה של עם ישראל; בשחר הציביליזציה]), תשכ"ז; הנ"ל, מפיוטי ש' (דברי האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, ד'), תשל"א; הנ"ל — מ. ויינפלד, הספרות הש־ת וס' תהלים (בית־מקרא, י"ט), תשל"ד; ה. וו. סאגס, דברי ימי בבל, תשל"ב; מ. כוכבי, הארמון הכנעני של אפק וכתובותיו (קדמוניות, י'), תשל"ז; A. Poebel, *Grundzüge der sumerischen Grammatik*, 1923; A. Deimel, *Šumerisches Lexikon*, I-IV, 1925–1950; S. N. Kramer, *Sumerian Mythology*, 1961²; id., *The Sacred Marriage Rite*, 1969; id., *Lamentation over the Destruction of Nippur (Eretz Israel, IX)*, 1969; A. L. Oppenheim, *Ancient Mesopotamia*, 1964; W. H. P. Römer, *Sumerische „Königshymnen" in der Isin Zeit*, 1965; S. Levy – P. Artzi, *Sumerian and Akkadian Documents from Public and Private Collections in Israel* (Atiqot, IV), 1965; C. Wilcke, *Das Lugalbanda Epos*, 1969; Å. W. Sjöberg – E. Bergmann, *The Collection of the Sumerian Temple Hymns*, 1969; T. Jacobsen, *Toward the Image of Tammuz*, 1970; B. Alster, *Du-*

muzi's Dream, 1972; A. J. Ferrara, *Nanna Suen's Journey to Nippur*, 1973; A. Falkenstein, *The Sumerian Temple City*, 1974; B. Landsberger, *Three Essays on the Sumerians*, 1974; *A. Salonen Festschrift* (Studia Orientalia, XLVI), 1975; A. F. Rainey, *Two Cuneiform Fragments from Tel Aphek* (Tel Aviv, II), 1975; id., *A Tri-Lingual Cuneiform Fragment from Tel Aphek* (ibid., III), 1976; *Sumerological Studies in Honor of T. Jacobsen* (Assyriological Studies, XX), 1976; H. Tadmor, *A Lexicographical Text from Hazor* (I.E.J., XXVII), 1977.

ש. נ. ק.

(ה)שומר הצעיר, הסתדרות־נוער ציונית־סוציאליסטית. בוגריה הם מייסדי הקיבוץ הארצי השוה״צ (ע״ע קבוצה, קבוץ, עמ׳ 44/5).

ראשיתו של השוה״צ ב„צעירי ציון״, חוגי נוער לומד, שקמו בראשית המאה ה 20 בגאליציה — להשתלמות ביהדות ובציונות. בשנים 1911/4 נוסדו חבורות „סקאוטים״ (צופים) ושמם „השומר״ (בהשראת „(ה)שומר״ [ע״ע]). ב 1916 התמזגו השניים בווינה, שבמלה״ע I היתה מקוס־מקלט לאלפי פליטים יהודים מגאליציה. באותו זמן קמו קבוצות צופים בפולניה שתחת שלטון רוסיה. כשנתכוננה פולניה העצמאית התאחדו שתי התנועות ושמן הוסב להשוה״צ. במהרה נוסדו הסתדרויות ארציות גם ברומניה, בבריה״מ, בליטא, בלאטוויה ועוד. ב 1924 נערכה בדנציג (היום גדנסק) הוועידה העולמית הראשונה של התנועה; נבחרה „ההנהגה העליונה״, ומושבה נקבע בוורשה.

השוה״צ שאב השפעות ומסורות ממקורות רבים: מחוגי השתלמות ביהדות ובציונות; מתנועת־הנוער הגרמנית „ונדרפוגל״ (Wandervogel) ומה„סקאוטינג״ (Scouting) מייסודו של בדן־פאואל (ע״ע); מקסם מהפכת אוקטובר (1917); מהאתוס הרוחני־מוסרי של בובר (ע״ע) וזיגפריד ברנפלד; מהשפעותיהם של מחנכים והוגי־דעות בעלי מגמה סוציאליסטית־מוסרית; ויותר מכל — מההתעוררות הלאומית שגאתה בעם בעקבות הצהרת בלפור, והתקוות לבניין מהיר של הבית הלאומי בא״י. רעיונות התנועה עמדו בסימן של רדיקאליות: שלילת הגולה, שלילת הסדר החברתי הקיים ועיצוב תרבות־נוער עצמאית; וכן הדבקות בציונות העובדת, קנאות לשפה העברית ונסיונות סינתזה בין ציונות לסוציאליזם. היתוכם של היסודות השונים וגיבוש אידאולוגיה עצמאית נמשכו עד הוועידה העולמית השניה, ב 1927. באותה שנה נוסד הקיבוץ הארצי (הקבה״א); בוועידה, שעסקה בשאלת הקשר בין השוה״צ לקבה״א, הוחלט כי השוה״צ מחנך את „הנוער היהודי לקראת השתתפותו במפעל מעמד הפועלים בא״י, לקראת הגשמה אישית וקולקטיווית ובניין החברה הסוציאליסטית בא״י בדרך הקמת תאים חלוציים״. כך היה השוה״צ לתנועה הראשונה בעם שחייבה את כל בוגריה להגשמה חלוצית. ההגשמה העצמית חיתה לשוה״צ לערך עליון, נתקבל עקרון ה„קולקטיוויות [השותפות] הרעיונית״, בניית חברה סוציאליסטית (אח״כ ברוב הנחותיו של המרכסיזם) וסינתזה בין המפעל החלוצי למלחמת המעמדות. התנועה החינוכית הכריזה כי היא חיל־מילואים של הקבה״א.

כבר בימי העליה השלישית (1919/23) עלו לא״י — שלא במאורגן — כ 700 „שומרים״, רובם מגאליציה; הם התפזרו עפ״נ כל הארץ ולא דאגו לרציפות התנועה. קבוצה שומרית ראשונה, קצרת־ימים, קמה ב 1920 בביתניה־עילית בגליל התחתון (על הלכי־הרוח בה מעיד הקובץ „קהילתנו״, 1923. ב 1922 עלה להתיישבות הקיבוץ הראשון של השוה״צ, בית־אלפא, שלא שמר על קשריו עם תנועת־האם שלו, ושרדו רק כמה קבוצות זעירות. עד 1927 עלו לא״י 4 קיבוצים; החברים (249 איש) עבדו כפועלים שכירים במושבות, והקימו את הקבה״א. לא הצטרפו אליו יוצאי התנועות בבריה״מ ובלאטוויה (השוה״צ—נצ״ח [נוער צופי חלוצי]), שהתנגדו להקמת מסגרת קיבוצית ופוליטית ליוצאי השוה״צ. הללו הצטרפו ל„קיבוץ המאוחד״, וב 1930 פרשו סופית מההסתדרות העולמית של השוה״צ.



קבוצת חברי השוה״צ בשניטין, פולניה, 1919 (ארכיון השוה״צ ע״ש שלמה רכב, מרחביה)

השוה״צ התייחד בשיטתו החינוכית, והיא — חינוך הנוער בידי נוער. שיטה זו נשענה על הקבוצה החינוכית, שבה בני אותו גיל (עד 20 נפש) ובראשה מדריך („מנהל״) צעיר. ב„קן״ (המועדון המקומי) היו 3 שכבות־גיל: השכבה הצעירה (בני 11—14) — על שמותיה השונים („בני־מדבר״, „כפירים״, „בני־מצדה״); השכבה הבינונית (בני 14—16) — „צופים״; השכבה הבוגרת (בני 17 ומעלה) — „בוגרים״, „קשישים״, „מגשימים״. ב„קנים״ הגדולים נתלכדו הקבוצות ל„גדודים״. הדגש הושם בחינוך האדם — השתלמותו המוסרית, כושר הפעולה בצוותא, חישול האופי, צופיות, טיפוח המשמעת והסתפקות במועט. כך נוצר סגנון־נעורים „שומרי״, שהתבטא בנורמות התנהגות, מערכת סמלים, טיולים, שירה וריקודים וכו׳. בקנים רבים בגולה שלטה הלשון העברית ושררה אווירה „ארצישראלית״ חלוצית.

התנועה התפשטה בכל תפוצות ישראל; מספר חבריה עלה מ 7800 (בפולניה) ב 1920 ל 70,000 ב 1935, ופעלו בה 60 שליחים מא״י. הרכבה ההברתי התגוון, והקיף לא־רק בני נוער־לומד בערים ויוצאי בתים אמידים, אלא גם בני נוער־עובד בעיר ובעיירה. בשנות ה 20 החלו ה„בוגרים״ לצאת להכשרה (ב 1933/5 — יותר מ 80% מהם).

בא״י נוסדה התנועה רק ב 1930. ראשון קיבוציה — תל עמל (היום ניר־דוד) — נוסד ב 1936, והיה ראשון יישובי „חומה ומגדל״ (ע״ע קבוצה, קבוץ, עמ׳ 38/9).

ה„בוגרים״ היו פעילים מאד ב„(ה)חלוץ״ (ע״ע), בהסתדרות הציונית, בטיפוח רשת החינוך העברי „תרבות״, במגביות הקק״ל, בייסוד עתונות ענפה בהרבה שפות, ובפיתוח פעילות מו״לית בתחומי החינוך, התרבות הכללית והיהדות. „השומר הצעיר״ (וארשה) היה העתון העברי האחרון שיצא במזרח־אירופה בטרם שואה, ו„החינוך השומרי״ היה אחרון הספרים בעברית שם.

עם כיבוש פולניה בידי הגרמנים במלה״ע II הסתגלה התנועה — על 250 קניה, ו 18,000 חניכיה — במהירות לנסיבות החמורות. „שומרים״ רבים נמלטו לבריה״מ, ובווילנה קם „הריכוז השומרי״, שדאג למאות חבריו שנמלטו לליטא ואף פתח דרכים לא״י. לפי הוראות ההנהגה הראשית חזרו פעיליה לפולניה הכבושה, חידשו את העבודה החינוכית והתרבותית ושקדו על עזרה הדדית ועל עידוד מוסרי של הנוער. בראותם בגזירות הנאצים את תחילתה של השמדה גמורה של יהודי אירופה העלו את הסיסמה ״אל נלך כצאן לטבח״ (קן וילנה; 1.1.1942), ויחד עם שאר כוחות־התנגדות פתחו בהכנות למלחמת־התגוננות. מפקד מרד גטו וארשה (1943) היה חבר השוה״צ, מרדכי אנילביץ׳ (ע״ע; כרך מילואים), וחברי



השומר הצעיר בישראל: ה„שומריה" החמישית. יער הראל, 1976

התנועה היו גם פעיליה המרכזיים של ההתנגדות היהודית בווילנה, בביאליסטוק, בלובלין, בקרקוב, בקובנו ובעוד עשרות ערים ועיירות. הניצולים המעטים הצטרפו אח"כ לפרטיזנים. חלקם של חברי השוה"צ היה ניכר גם במרד בסלובקיה (1944) וגם במפעל־ההצלה של המוני היהודים בבודפשט (אוגוסט 1944; ע"ע הונגריה, עמ' 870) וברומניה. בבריה"מ היה „קולקסיוו שומרי" מחתרתי, שחתר לעליה לא"י.

אחרי שחרור וילנה הוקמה בה ההנהגה הראשית של השוה"צ במזרח־אירופה (ספטמבר 1944), וחברי התנועה היו בין פעילי ה„בריחה" (ע"ע שיבת־ציון ועליה). לאחר המלחמה נעשתה א"י מרכז לתנועה, על כ 10,000 חבריה, והיא ייסדה קיבוצים רבים. בשנות ה 70 פועל השוה"צ הישאלל ב 26 ארצות באירופה, באמריקה הצפונית והדרומית ובאוסטרליה.

י. גוטהלף – א. כהן, ספר השומרים, תרצ"ד; מ. זילברטל, החינוך השומרי, 1939; ש' רכב (לנדקוטש), השוה"צ: מתנועת הנוער לקבוץ הארצי, 1953; ספר השוה"צ, א'–ג', 1956—1964; ד. הורביץ, האתמול שלי, עמ' 72—152, תש"ל; א. מרגלית, ה„שוה"צ" — מעדת נעורים למארכסיזם מהפכני, תשל"א; א. קובנר, מיפגש מעבר לחשיכה (ילקוט „מורשת", י"ז), תשל"ד; י. אורון (ירליכט) „השוה"צ" והצעת החלוקה של הוועדה המלכותית (1937) (מאסף, י'), תשל"ט.

ד. כנ.

מפלגת השוה"צ נוסדה ב 23.2.1946 משהתאחדו הקבה"א ו„הליגה הסוציאליסטית" (ה„ליגה" הוקמה ב 1936; היא הקיפה אנשים שלא מהתנועה הקיבוצית, שהזדהו עם הקו המדיני של השוה"צ). מפלגת השוה"צ דגלה ב„ציונות, סוציאליזם ואחוות עמים". נאמנה לסוציאליזם מהפכני, קיבלה המפלגה את רעיון מלחמת המעמדות, ראתה בבריה"מ מבשׂרת המשטר החברתי החדש והוקיעה את מעצמות־המערב כאימפריאליסטיות. במאבק נגד השלטון הבריטי בא"י דגלה המפלגה ב„מאבק צמוד" לעליה ולהתיישבות (בניגוד לקו שדגל ב„מאבק רצוף"), אגב מלחמה תקיפה ב„פורשים" (האצ"ל והלח"י). את הפתרון המדיני ראתה המפלגה בהקמת מדינה דו־לאומית, יהודית־ערבית. מנהיגיה הבולטים היו מ. יערי (ע"ע) וי. חזן.

משנתקבלה בעצרת האו"ם ההחלטה על חלוקת א"י והקמת מדינה יהודית בה, הסתלקה מפלגת השוה"צ מרעיון המדינה הדו־לאומית; בכך הוסרה המחיצה בינה ובין התנועה לאחדות־העבודה, ובינואר 1948 התאחדו שתי המפלגות והקימו את מ פ " ם — מפלגת הפועלים המאחדת (ע"ע), בטאונה, „המשמר", נהיה לבטאון מפ"ם, „על המשמר".

שׁוֹמְרוֹן, ע"ע שֹׁמְרוֹן.

שׁוֹמְרוֹנִים ע"ע שֹׁמְרוֹנִים.

שׁוֹמְרִים, שְׁמִירָה (במשפט העברי). דיני ש" מתייחסים:

א) לחובת הש' כלפי הפקדון; ב) למידת אחריותו של הש' כלפי המפקיד. במשפט העברי נלמדו דינים אלו מפסוקי המקרא (שמ' כב, ו—יד) העוסקים בדיני שמירת פקדון, והם נידונו בעיקר בפרק השלישי („המפקיד") של מסכת ב"מ.

חובת הש' לשמור על הפקדון כפי שמתבקש מטבעו, ערכו וצורתו של החפץ המופקד („כדרך שמירתן"). לפיכך נשמרות חבילות־תבן בחצר, ובגדים — בבית. חפצי־ערך, כגון כלי זהב וכסף, שמירתם בתיבה, ומעות — שמירתן בקרקע. שמירה שלא כדרך שמירת החפץ היא פשיעה בשמירה. מידת אחריותו של הש' כלפי המפקיד נקבעה במשפט העברי ע"פ אפי הזיקה שבין הש', המפקיד והפקדון, והיא סווגה ל 4 דרגות־אחריות: ש'־חינם, ש'־שכר (או „נושא שכר"), שואל ושוכר.

ש' ־ ח י נ ם — שאינו מקבל שכר על שמירתו — אחריותו מינימלית, והוא מתחייב רק במקרה שפשע בשמירת הפקדון ע"י שמירה לא ראויה, או אם שלח ידו בפקדון. ע"י שבועה בפני בי"ד, ששמר כראוי ולא שלח ידו, נפטר ש'־החינם מתשלום בעד הפקדון הגנוב או האבוד (רמב"ם, הלכות שאלה ופקדון, ד'). במקרה שפשע בשמירתו — חייב באחריות הפקדון אף אם נגנב ש ל א כתוצאה מפשיעתו (שם, הלכות שכירות, א' ד').

ש ־ ש כ ר — המקבל שכר על שמירתו — מתחייב באחריות הפקדון — במקרה של גניבה או אבידה, ואין בהעדר פשיעה מצדו כדי לפטרו. חובתו לשמור שמירה מעולה, ואינו נפטר אלא במקרה אונס; אם למשל, היתה בהמה ומתה, נשברה, נשבתה או נטרפה, נשבע הש' שנאנס — ונפטר (שם א', א'–ג').

ה ש ו א ל — הנוטל פקדון לשימושו — נזכר במקרא במפורש כש' בעל מעמד עצמאי: „וכי ישאל איש מעם רעהו ונשבר או מת, בעליו אין עמו שלם ישלם. אם בעליו עמו לא ישלם" (שמ' כב, יג–יד). אחריותו של השואל רחבה משל כל הש", שכן הוא נהנה מן הפקדון. הוא מתחייב בכל מקרי האונס, להוציא „מ ת ה מ ח מ ת מ ל א כ ה" שלה נועדה הבהמה, ואז נשבע שכך אירע, ונפטר. הוא נפטר גם אם בעל החפץ או הבהמה עושה במלאכה אצל השואל ומתה הבהמה או נשבר החפץ תחת ידו. (רמב"ם, הלכות שאלה ופקדון א', א'; ב' א').

ה ש ו כ ר משלם בעד שימושו בפקדון, ולמדו חכמים דיניו מסיום פרשת השואל — „אם שכיר הוא — בא בשכרו" (שמ' כב, יד). נחלקו תנאים אם מעמדו כש'־חינם או כש'־שכר (ב"מ צ"ג, ע"א), ולהלכה — דינו כש'־שכר.

כל דיני ש" מתייחסים למיטלטלין ולרכוש של הדיוט בלבד. שטרות, הקדשות וקרקעות הנמסרים לשמירה — ש'־חינם פטור משבועה וש'־שכר פטור מתשלום.

אחריות הש" ניתנת לשינוי ע"פ תנאי שבין המפקיד לש'; לכן יכול ש'־שכר להתנות שיהא כש'־חינם, ולהפך.

במדינת־ישראל נקבעו דיני ש" ב„חוק חש"," תשכ"ז, והם תואמים כמעט לחלוטין את עקרונות המשפט העברי. החוק מבוסס על 3 קטגוריות־שמירה, שלכל אחת מהן מידת אחריות שונה, בהתאם לתועלת שמפיק הש' מן הפקדון.

י. ש. צורי, משפט התלמוד, ה', 17–105, תרפ"א; א. גולאק, יסודי המשפט העברי, ב', 65/8; 190/2, תרפ"ג; צ. קארל, דיני ארבעת הש" במשפט העברי והתפתחותם (תרביץ, ז), תרצ"ו; ג. דקובר, מקורות המשפט העברי לחוק הש" תשכ"ז — 1967 (הפרקליט, כ"ד), תשכ"ח; מ. אלון, המשפט העברי, א'–ג' (מפתח בערכו), תשל"ג.

מ.

שְׁוַן, תֵּאוֹדוֹר — Theodor Schwann — (1810—1882), היסטולוג ורופא גרמני, ממניחי־היסוד להכרת מבנה תאי־הגוף בכלל ותאי־העצב בפרט (ע"ע תא). כבר בילדותו הצטיין ש' במיומנות טכנית גבוהה, וזו סייעה לו אח"כ בניסוייו המעבדתיים.

הוא למד באוניברסיטת בון, ובה היה נתון להשפעת יוהנס מילר (ע"ע), שהיה פרופסור לאנטומיה ומגדולי המדענים במאה ה19. ב1834 סיים את לימודי הרפואה באוניברסיטת ברלין. עבודת־הסיום שלו עסקה בתצרוכת החמצן ובמנגנוני־הנשימה בעוברי תרנגולות. אח"כ שימש 5 שנים עוזרו של מולר, שהצטרף לאוניברסיטת ברלין ועסק בפיסיולוגיה נסיונית. בהיותו בן 29 בלבד מונה ש' לפרופסור באוניברסיטה הקתולית של לובן (Louvain), בלגיה. כעבור 9 שנים היה לראש המחלקה לאנטומיה בלייז' (Liege), ובה עבד עד מותו.

מחקריו של ש' על מבנה התא הושתתו על גילויו של הבוטנאי מתיאס יעקוב שליידן (Schleiden), שקבע כי רקמות צמחים מור־כבות מאוסף של תאים. ש' הניח, שקביעה זו נכונה גם לגבי רקמות (ע"ע) האדם. ב1837 תיאר ש' את מבנה השריר המשורטט (ע"ע שרירים) בחלק העליון של הוושט (oesophagus). וכעבור שנה הצביע על קיומה של מעטפת־תאים, המצויה סביב תאי עצב ואכסו־נים — תאי ש' (ע"ע היסטולוגיה, עמ' 255). חשיבותם של תאים אלה הוכרה כעבור זמן עם שכלול שיטות־המחקר, ובעיקר בעקבות השימוש במיקרוסקופ האלקטרוני. כיום מייחסים לתאי ש' תפקידים בהזנת תאי־עצב ובהגנה עליהם (וע"ע עצבים, מערכת ה־).

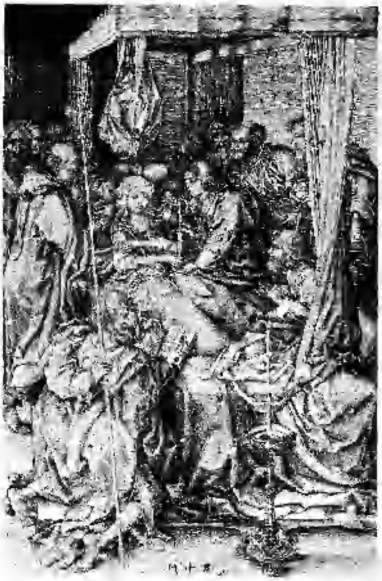
ש' היה הראשון שחקר — תוך שימוש בשיטות מתמטיות ופיסי־קליות — את חוקי התכווצות שרירי הגוף, והוכיח כי מתח ההת־כווצות משתנה כתלות באורך סיבי השריר. מחקריו הבסיסיים בתחום זה הורחבו אח"ב, ותרמו רבות להבנת הפיסיולוגיה של שרירי הגוף. עבודתו התמקדה בעיקר בהבנת קשרי־הגומלין שבין מבנה התא — על כל חלקיו — לבין פעולתו. חרף העובדה שחשיבות גילויו העיקרי (קיומם של תאי ש') הוכחה רק לאחר מותו, ועל אף נטייתו להסתגר, יצא לש' שם של חוקר מעולה, ומוסדות מכובדים — בעיקר בגרמניה — הציעו לו משרות־מפתח; אולם ש' ביכר להישאר בבלגיה (וע"ע ביולוגיה, עמ' 336; בקטריולוגיה, עמ' 318).

י. מי.

שונגואר, מַרְטִין — Martin Schongauer — (1450[?] — 1491), צייר וחרט גרמני. ש' היה בנו של צורף, ונתחנך, כפי הנראה, בסדנת אביו. ב1465 נרשם לאוניברסיטת לייפציג, אך קרוב לוודאי שכעבור זמן קצר פנה לציור. הוא פעל בקולמאר (אלזס) ובסביבתה. בעיקר הושפע מקודמו באלזס, הצייר קספאר איזנמן (Isenmann; מת 1472), ומן הציירים הפלאמיים ר. ון דר וידן וד. באוטס (ע' ערכיהם). הציור היחיד המיוחס לו בבטחה הוא „המדונה של גדר־הוורדים" (1473; כנסיית סט. מרטין, קול־מאר); שרדו גם כמה פרטים מציורי־הקיר „יום־הדין האחרון", בכנסיית סטפאן, בברייזאך. אך ש' נודע בעיקר בזכות 116 תחריטי־הנחושת מעשה ידיו, החתומים בראשי־התיבות של שמו והמהווים את שיאה של התפתחות טכניקה אמנותית זו בגרמניה במאה ה15; בגלל תפוצתם היתה להם השפעה רבה על האמנות בארץ זו, ואף על האמנות מחוץ לגבולותיה. בין האמנים שהעתיקו את תחריטיו של ש' במאה ה16 היו האיטלקים קריסטופנו רוֹבֶטה (Robetta), ניקולטו דה מודנה ומיכלאנג'לו הצעיר. ב1491 אף הגיע דירר במיוחד לקולמאר כדי לפגוש את ש', אך איחר את המועד. — ש', שהיה החרט הגרמני הראשון הידוע בשמו, נחשב גדול אמני־ההדפס במאה ה15. סגנונו שאב את השראתו ממסורת הציור והפיסול הגותיים המאוחרים, בנוסחם הגרמני. הדפסיו כוללים נושאים מן התנ"ך ומן הברית החדשה, דמויות של קדושים, סצנות־הווי ודגמים לעיטורים (למלאכת צורפות, ועוד).

ציור: ר' בר' ד', עמ' 421.

J. Rosenberg (ed.), *M. S. Handzeichnungen*, 1923; M. Lehrs, *Geschichte und Krit. Katalog des... Kupferstichs im 15. Jahrh.*, IV: *M.S. und seine Schule*, 1925; E. Buchner, *M. S. als Maler*, 1941;



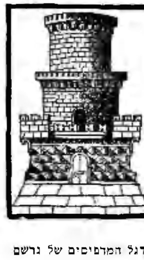
מ. שונגאואר: מות הבתולה, תחריט (הגלריה הלאומית, וושינגטון)

J. Baum, *M. S.*, 1948; E. Flechsig, *M. S.*, 1951²; F. Winziger, *Die Zeichnungen M.S.s*, 1962; A. Shestack (ed.), *The Complete Engravings of M. S.*, 1969.

שונצינו (גם „שונצין", „סונצינו", „צונצין"), משפחת מדפיסים עברים נודעת; נקראת ע"ש העיר Soncino שליד קרימונה, איטליה, שבה החלו בהדפסת ספרים ב1484.

1) אבי המשפחה, ר' משה משפיר (המאה ה13), נזכר ב„תוספות" (ע"ע). צאצאיו בדור השישי, שמואל ושמעון, יצאו מאשכנז במאה ה15, מחמת המציק, והשתקעו בשונצינו. בנו של שמואל, ישראל נתן, שהיה רופא ות"ח, עמד על האפשרויות הגלומות במלאכת הדפוס — שנתפשטה בימים ההם — להפצת התורה, והשפיע על בנו, יהושע שלמה, לייסד (ב1483) בית־דפוס עברי. הספר הראשון שנדפס בו — מסכת ברכות — י"ל בשנת גמר"א (רמ"ד [1484]); היתה זו המסכת הראשונה מהתלמוד הבבלי שנדפסה. אחריה נדפס מחזור (ע"ע) בני רומי (רמ"ו). גם תנ"ך שלם ומנוקד נדפס כאן לראשונה (רמ"ח). יהושע שלמה המשיך להדפיס ספרים בשונצינו — ואח"כ בנאפולי — ומת ב1493.

2) נכדו של ר' ישראל נתן, גרשם, היה המדפיס העברי הפורה־ביותר במשך דורות רבים. מלבד בעברית (וביידית?) הדפיס ספרים גם בלאטינית וביוונית, ובהם חתם Hieronimus, Geronimo או Girolima (תמ" — ע"ע דפוס, עמ' 957—960). הוא טרח ואף נסע למרחקים כדי להשיג כ"י חשובים. במסעותיו בצרפת גילה את „תוספות" ר' אליעזר מטוך (ע"ע), והדפיסן לראשונה. הוא היה הראשון שהדפיס ספר עברי מאויר, מעשה פיתוח־עץ („משל הקדמוני" לר' יצחק אבן סהולה, ברשה, רנ"א בערך; תמ' — ע"ע אילוסטרציה, עמ' 833/4), ואף הראשון שהו"ל ספר בלטריסטי עברי („מחברות עמנואל" לעמנואל הרומי, ברשה, רנ"ב). הוא הדפיס לראשונה ספרים קטנים, מעין ספרי־כיס, לנוחות הרבים. עמדו



דגל המדפיסים של גרשם בן משה שונצינו

לימינו יועצים ספרותיים בעלי־שם ומגי־הים מומחים. הוא הושפע הרבה מאיכות ההדפסה בבית־הדפוס הנודע של א. מנו־ציוס (ע"ע); האמן פרנצ'סקו דא בולו־ניה, שחתך אותיות בעבור מנוציוס, התך גם בעבורו. גרשם השתדל הרבה לטובת „אנוסי ספרד, ובפרט פורטו־גל" והרבה במסעות. מ 1489 עד מותו ב 1534 הדפיס ספרים בשונצינו, קזאל מג'ורה (Casal Maggiore), ברשה (Brescia), ברקו (Barco), פאנו (Fano), פיזרו (Pesaro), רימיני (Rimini), אור־טונה (Ortona) ועוד, וכן בסלוניקי ובקושטא. בשנים 1494—1504 היה המדפיס העברי היחיד בעולם (בשנים 1499—1501 לא נדפסו ספרים עבריים, מחמת רדיפות). ב 1502 חזר גרשם להדפיס ספרים בפאנו, ואז התחיל להדפיס גם ספרים לועזיים. בשנותיו האחרונות סבל מאד משנאת־ישראל ומתחרות מקצועית.

3) מבית־הדפוס של ש ל מ ה, אחי גרשם, נודע לנו רק הספר „ארבעה טורים" לר' יעקב ב"ר אשר (חסרים מקום ושנת דפוס; שונצינו, 1490 לערך).

4) מ ש ה, בן שלמה, הדפיס מספר ספרים בסלוניקי, בשנים 1521—1527.

5) א ל י ע ז ר, בן גרשם, עשה עם אביו במלאכת הדפוס, כנראה מ 1531, אבל שמו נזכר במפורש לראשונה בס' „מכלול" לרד"ק (קוסטאנטינה רצ"ב/ד). הוא הדפיס ספרים בקושטא, ואולי אף בסלו־ניקי, עד מותו ב 1547. שותפו, משה בן אליעזר פרנס, המשיך במפעלו.

6) ג ר ש ם, בן אליעזר, אחרון המדפיסים מבני ש', התגורר במצרים, ושם הדפיס את „רפואות התלמוד עם ספר רפפות" (שי"ז) ו„פתרון חלומות שחיבר הרב רבינו האי גאון" (שי"ז). אפשר שהדפיס שם גם ספרים אחרים, אלא שאבדו.

בהדפסת הספרים שצוין עליהם כי נדפסו „על ידי בני ש'", היו שותפים, כנראה, כל בני המשפחה, או רובם.

גם בני משפחת ש' בדורות מאוחרים, כגון ר' יהושע ור' משה, בני ר' מנחם ש', בראשית המאה ה 18, סייעו בהדפסת ספרים עבריים. ייתכן שמייסדי בית־הדפוס העברי בפראג (1512) היו מבני משפחת ש'.

ב 1924 הוקמה בברלין אגודה ביבליופילית ע"ש משפחת ש', Soncino Gesellschaft der Freunde des Jüdischen Buches („אגודה ש' של ידידי הספר העברי"), ששמה לה למטרה לטפח את הטי־פוגרפיה ואת העיצוב של הספר העברי. ביז־מת האגודה עיצב האמן מרקוס במר (Behmer) אותיות חדשות, ע"פ אותיות המדפיס גרשם כהן, איש פראג (המאה ה 16) — אך השתמשו בהן פעם אחת בלבד, להדפסת חומש (ברלין, תר"צ/ג; תמ' — ע"ע



סמל־המדפיס גרשם שונצינו, א 1497 (ספריית שוקן, ירושלים)

דפוס, עמ' 965/6). האגודה הוציאה כ"ע ביבליוגרפי, Soncino Blätter, שערכו הרמן מאיר, מייסד האגודה ומזכיר־הכבוד שלה. ב 1937 נסגרה האגודה בפקודת הנאצים.

א. מ. הברמן, המדפיסים בני ש', תרצ"ג; הנ"ל, פרקים בתולדות המד־פיסים העברים, תשל"ח; א. יערי, מצאצאי שונצין (ק"ס י"ג), תרצ"ו/ז; הנ"ל, הדפוס העברי בקושטא, תשכ"ז; ח. ד. פרידברג, תולדות הדפוס העברי במדינות איטליה, אספמיה–פורטוגליה, תשט"ז; ב. רות, היהו־דים בתרבות הרנסנס באיטליה (מפתח, בערכם), תשכ"ב; M. Marx, *Gershom (Hieronymus) Soncino's Wander-Years in Italy* (HUCA XI), 1936.

א. מ. ה.

שונשו, קטסוגוה — Katsugawa Shunsho — (1726—1792), אמן הדפס־עץ וצייר יפני. ש' היה תלמידו של הצייר מיאגאווה שונסוי. ב 1770 עיטר — יחד עם הצייר בונצ'ו (1764—1840) — את הסדרה „ספר מניפות התאטרון"; דמויות הספר — שחקני תאטרון — מצטיינות ב־צבעוניות רבה ובהוד. מאו־חר־יותר עיצב הדפסי־עץ, שהציגו את השחקנים ב־חייהם הפרטיים, בגישה ראליסטית חדשה; בגישתו זו הצליח ש' לשחרר את רישום הדמויות מן הסטי־ראוטיפיות שאפיינה את אסכולת טוריי בעלת המו־ניטין באמנות יפן בתקופה זו. יצירתו כוללת מגוון של נושאים, אולם איכותו המיוחדת מצאה ביטוי ב־תיאור דמויות של אישים בני־זמנו, שהומחשו בדיי־קנות ובעצמה. ש' התמחה בעיקר בתיאור שחקני האטרון הקאבוקי, מתאב־קי סומו ונשים. הוא היה אבי אסכולת קטסוגוה של הדפס־העץ היפני, ונחשב לאמן הגדול בתקופתו, אחרי הרונובו (ע"ע). בבוה אישיותו ריכז סביבו מספר רב של תלמי־דים מוכשרים, שאימצו לעצמם את שם המורה, קטסוגוה; הבולט בהם היה הוקוסי (ע"ע).



ק. שונשו: השחקן מטסומוטו קושירו IV בהצגת „סמוראי", 1780

J. Hillier, *Japanese Masters of the Colour Print*, 1954.

שוסון, ארנסט — Ernest Amadee Chausson — (1855—1899), מלחין צרפתי, תלמידם של מסנה וצזר פרנק (ע' ערכיהם), והבולט בקבוצת הסידיו של פרנק. ש' היה פעיל ב„חברה הלאומית למוסיקה", שמטרתה היתה לעודד מוסיקה צרפתית חדישה ורצינית. יצירותיו הראשונות כללו כמה מחזורי־שירים למלים של לקונט, ורלן, בושור (Bouchor) ומטרלינק. את המוסיקה של ש' מאפיין מבנה שקוף ונטיה למלנכוליה עדינה. מבחינה הארמונית הושפע לא־מעט מפרנק ומוואגנר. צדדים אלה בולטים־במיוחד בסימ־פוניה ובמחזור־השירים „לילות חמים".

בין יצירותיו התזמרתיות: סימפוניה בסי־במול (1890) והפואמה לכינור ולתזמורת (1896). עבודותיו הקאמריות מצטיינות בחותמו האינדיווידואלי, ובמיוחד הקונצ'רטו לכינור, פסנתר ורביעיית מי־תרים (1890/91) והרביעיה לכלי־מיתר ופסנתר (פורסמה ב 1917).

ש׳ נהרג בתאונת אופניים, והאופרה שלו „המלך ארתוס" הועלתה על הבימה אחרי מותו (1903). יצירתו האחרונה, רביעיית מיתרים, הושלמה בידי ד׳נדי (D'Indy).

Ch. Oulmont, *Musique de l'amour 1: E. Ch. et la "bande" à Franck"*, 1935.

שוֹסְטָקוֹבִיץ׳, דְּימִיטְרִי דְּימִיטְרִיוִיץ׳ — (1906—1975) — מלחין רוסי, סובייטי. על כשרונותיו בבר עמד גלזונוב (ע"ע), והוא שהמליץ על לימודי קומפוזיציה ופסנתר בעת ובעונה אחת. ש׳ למד בקונסרוואטוריון של לנינגרד, אצל מכסימיליאן שטיינ־ברג, תלמידו וחתנו של רימסקי־קורסקוב. עם תום לימודיו נתפרסם כפסנתרן־וירטואוז, והרבה להופיע בקונצרטים. הסימפוניה הרא־שונה שלו — שהלחין ב 1925 כעבודת־גמר — הסבה אליו את תשומת־לבו של העולם המוסיקלי, והוציאה לו שם של מלחין מבטיח; ב 1927 זכתה להצלחה רבה בברלין, בניצוחו של ברונו ולטר. עם־זאת המשיך ש׳ גם בקריירה הפסנתרנית. ב 1927 נטל חלק בוורשה בתחרות הבי"ל לפסנתרנים ע"ש שופן, וזכה שם בתעודת־כבוד. הסימפוניה השניה (1927) של ש׳ והאופרה „החוטם" (1930; ע"פ סיפורו של גוגול), עוררו ביקורת מפלגתית חריפה, בשל נטייתו של ש׳ לחידושים מודרניים „מערביים", וזמן רב נאסר ביצוען. לביקורת דומה זכתה האופרה „ליידי מַקבֶּת ממחוז מצנסק", שהועלתה, בהצלחה רבה, תחילה בלנינגרד (1934) ואח"כ באה"ב (1935). הבטאון המפלגתי הסובייטי הרשמי „פראוודה" יצא נגדה ב 1936, והגדירה כ"תוהו ובוהו" של מוסיקה צורמנית וולגארית. המאמר פתח את הדרך לגינוי יצירתו של ש׳, והוא הואשם בפור־מליזם ובמגמה אנטי־לאומית. גם הבאלט „הנחל הצלול", המבוסס על מוטיווים סובייטיים־יותר, כונה ב„פראוודה" „זיוף של באלט". מחשש לביקורת רשמית גנז ש׳ אח"כ גם את הסימפוניה הרביעית; הוא לא ניאות להשמיעה אע"פ שכבר נערכו חזרות, ואף גזר על עצמו שתיקה למשך שנתיים. ב 1937 חיבר ש׳ את הסימפוניה החמי־שית, שבה מסתמן ויתור מסוים לטעם המפלגה הקומוניסטית. לפני מלה"ע II חיבר את רביעיות המיתרים, הסימפוניה השישית (1939), החמישיה לפסנתר (1940) ומוסיקה מגוונת לסרטים. ב 1937 החל להורות בקונסרוואטוריון של לנינגרד, וכעבור שנתיים נתמנה לפרופסור שם. בימי פלישת הגרמנים לרוסיה (1941) חיבר ש׳ את הסימפוניה השביעית „לנינגרד", שתכניתה ההרואית והלאומית עשתה אותה סמל מובהק של רוסיה בעת המצור. היצירה בוצעה בהצלחה רבה בלנינגרד הנצורה ומחוץ לגבולות בריה"מ, וזכתה להסכמת רשויות המפלגה הקומוניסטית במידה שלא זכו לה הסימ־פוניות המאוחרות שלו. בשנים 1943—1948 היה פרופסור בקונסר־וואטוריון של מוסקווה, אבל בעת רדיפות־התרבות של סטאלין פוטר ממשרתו. ב 1948 שוב „הוחדם" ש׳ מטעמים של מדיניית תרבותית, ואז פנה אל אפיק־יצירה אחר — המוסיקה הקאמרית והווקאלית.

למרות היותו מלחין שנוי־במחלוקת זכה ש׳ בפרסים חשובים (ע"ש סטאלין ולנין) בבריה"מ ולתארי־כבוד בי"ל. בשנים 1960—1968 עמד בראש אגודת המלחינים הרוסים. ש׳ נודע בהתנגדותו החריפה לאנטישמיות בבריה"מ, ובמחאה נגד מדיניות זו חיבר את מחזור השירים „מן השירה היהודית־הלאומית" (1948), שבו מורגשת היטב השפעת הפולקלור היהודי. מוטיווים יהודיים ניכרים גם ביצירות אחרות שלו, כמו בקונצ׳רטו לכינור, אופוס 77 (1947/8), ובסימפוניה מס׳ 13, „באבי יאר" (1962), המבוססת על שירו של יווטושנקו. בשעתה עוררה יצירה זו הד בי"ל נרחב והשמעתה נאסרה בבריה"מ במשך זמן־מה.

בין יצירותיו המרובות: 15 סימפוניות, 15 רביעיות לכלי־קשת, 10 פואמות למקהלה מעורבת, 24 פרלודים ופוגות לפסנתר, שני קונצ׳רטים לפסנתר, שני קונצ׳רטים לכינור, שני קונצ׳רטים לצ׳לו, שירים ויצירות ווקאליות רבות, וכן עיבוד חדש לאופרה „בוריס גודונוב" למוסורגסקי. ש׳ עמד בקשרי ידידות ועבודה עם יוצרים ואמנים כדוד אויסטראך, מסטיסלב רוסטרופוביץ׳ ואחרים, ואף הקדיש להם כמה מיצירותיו. את יצירתו האחרונה, „סונטה לוויולה ופסנתר", אופוס 117, סיים ש׳ סמוך למותו.

V. I. Seroff, *D. Sh.; The Life and Background of a Soviet Composer*, 1943; I. Martynov, *D. Sh.; The Man and his Work*, 1947; D. Rabinovich, *D. Sh.*, 1959; N. Kav, *S.*, 1971.

מ. גו.

שׁוּעָל (Vulpes), טורף קטן ממשפחת הכלביים (ע"ע). הסוג מונה 9 מינים. במובן רחב יותר נכללים במונח ש׳ כמה סוגים נוספים כגון פֶּנֶק (Fennecus), ש׳־השלג (ר׳ להלן), ש׳ אוזנן (Otocyon), ש׳־אמריקאני (Urocyon). כל מיני הסוג הנם קטנים. הזנב ארוך מבשאר הכלביים. בגב בסיס־הזנב מצויה בלוטה תת־עורית העטורה קווצת שיער השונה מהצבע הכללי. בסוג ש׳ האי־שונים אנכיים וצרים. בסוג פנק האישונים עגולים. לש" פנים מוארכות ואפרכסות־אזניים גדולות ובמינים אחדים גדולות מאד. הרגליים דקות וארוכות והכפות שעירות עפ"ר, תכונה המאפשרת תנועה עפ"נ קרקע חולית וכן ע"ג שלג.

המינים החשובים: ה ש׳ ה מ צ ו י (V. vulpes), נמצא בארץ בבתי־גידול שונים. בעולם תפוצתו משתרעת כמעט בכל החבל הפאליארקטי וגם בצפון אמריקה. סימן זיהוי הוא הצבע השחור של הצד האחורי של אפרכסת־האוזן. הגוונים השולטים בצבע שערו הם: חום, אפור וצהוב ולא אדום כבתת־המין שבאירופה. צבע גחונו אפור עד שחור. צבע אמרת הזנב עפ"ר לבן. מידת שעירות כפות הרגליים משתנה. בפרטים החיים בנ־פים סלעיים כמעט שאין שיער בין האצבעות, ואילו ש" החיים על קרקעות חוליות כפות רגליהם שעירות ביותר. משקל גופו של הש׳ מגיע באירופה עד 9 ק"ג, בא"י אינו עולה על 5 ק"ג. היות שאין לש׳ המצוי דרישות מיוחדות מסביבת חייו, אפשר למצאו כמעט בכל נוף בארץ. הוא חופר לו מאורה הבנויה ממערכת מחילות בעלות 2—8 פתחים. כל שנה מיתוספים פתחים חדשים למאורה. לעתים קרובות משתמשים ש" במאורות ישנות של גיריות או דרבנים. מזונו השכיח ביותר של הש׳ הוא: מכרסמים, חגלות וגם חרקים וחומר צמחי. עונת הייחום בישראל חלה בחדשים דצמבר—ינואר ומשך ההריון הוא 50—56 ימים. מספר הגורים בהמלטה — 2—6. בשבועיים הראשונים לחייהם הגורים יונקים חלב ואח"כ מתחילים לעבור למזון אחר. בגיל של חודש ימים מתחילים הגורים לצאת אל פתח המאורה. הקשר בין הזכר והנקבה נשמר עפ"ר גם בתקופת גידול הגורים. הזכר אינו מתגורר עם האם והגורים במאורתם, הוא מביא מזון עבור הנקבה ומקיא אותו במרחק־מה מהמאורה, והנקבה מעבירה מזון זה לגורים. האם, ולעתים האב, יוצאים עם הגורים בהיותם בני כ 90 יום לסיורי לימוד־ציד. הש" פעילים בד"כ בלילה, אבל בצפון הארץ גם ביום. הש׳־המצוי אינו תלוי במקורות מים והוא יכול להסתפק במים שבמזונו. באזורים שחונים יש שהוא חופר, בערוצי־נחלים, בחצץ ובחול, בורות בעומק עד מטר במאמץ להגיע אל המים האצורים בקרקע הערוץ. אויביו הטבעיים של הש׳־המצוי: זאב, קרקל, עיט־שמש, עיט־סלעים ופרס.

ש׳ ה נ ג ב (V. ruppelli) קטן מקודמו. צבעו הכללי בהיר, גהינו לבן. אפרכסות אזניו צהובות בהירות בצדן האחורי. וכפות רגליו מכוסות לגמרי בשיער צפוף ועדין. מזונו העיקרי: מכרסמים ממשפחת הגרבילים. מאורתו: במצוק חולי. ההזדווגות חלה בדצמבר וההמלטה בפברואר או בראשית מארס. מספר הגורים 1—4. גם הוא — קיומו אינו תלוי במים. נמצא בארץ בקרקעות חול בערבה, בצפון־מערב הנגב. תפוצתו העולמית מצפון אפריקה עד אפגניסטן.

משאר המינים יש לציין את הש׳ הבנגלי (V. bengalensis),





מימין — שועל ארום (Vulpes fulva — מאמריקה הצפונית); משמאל — שועל מצוי, פרט (V. vulpes)

החי בחבורות עד 25 פרטים, וש׳ חסטפות (V. corsac), הידוע ביכל־תו לטפס על עצים.

מהסוגים האחרים: הפנק (Fennecus zerda), חי בקרקעות חול נודד בצפון אפריקה, וכפי שנתגלה לאחרונה — גם בסיני. הוא הזעיר שבכלביים: משקלו 1—1,2 ק״ג. צבעו הכללי חום חולי בגוון אדמדם ואמרת זנבו שחורה. אפרכסות אזניו גדולות מאד, עיניו גדולות וחרטומו מחודד. כפות רגליו שעי־רות מאד. הפנק נמצא אך ורק בחולות ואינו תלוי במקורות מים. מזונו העיקרי חרקים, אך הוא ניזון גם מחולייתנים קטנים ומן הצומח. הפנק חופר את מאורתו בגושים של חול מוצק; לה פתחים אחדים וחיים בה 4—10 פרטים. ההזדווגות חלה בינואר—פברואר. ההריון נמשך 52—58 ימים. מספר הגורים בהמלטה 1—4. גידולם מהיר ובגיל שנה הם בוגרים פיסית ומינית. ר׳ תמ׳, א״י, עמ׳ 234.

ג. אי.

ש׳ השלג (Alopex lagopus), טורף קרוב לש׳־המצוי. אורך גופו 50—70 ס״מ וזנבו כמחצית מזה. קיימות 2 תופעות צבעים, האחת — חום בקיץ ולבן בחורף, והשניה — כחול־כהה בקיץ וכחול־בהיר בחורף. הפרווה רכה מאד. האזניים קצרות וכפות הרגליים שעירות. הוא והדוב הלבן הם היונקים היבשתיים הצפוניים ביותר. ש׳ זה מסוגל להתקיים בקור עד ‎-80°. הוא שוכן במקומות סלעיים. טרפו: מכרסמים, שיירי טרפו של הדוב הלבן, נבלות של לוויתנים וכיו״ב. אוגר מזון ואיננו חורף. אורך חייו כ 15 שנים. תפוצתו: אירו־פה, אסיה ואמריקה, מסביב לציר הצפוני. פרוותו יקרת ערך, בעיקר של הש׳ הכחול, ומגדלים אותו בשל כך.

הש׳ נחשב לבע״ח ערום־במיוחד, וסיפורים על תכונתו זו רווחים בכל העולם. המקרא (יחז׳ יג, ד) מַשווה את נביאי־השקר לש״, אפשר בשל ערמתם. על תפוצת הש״ בא״י בתקופת המקרא אפשר ללמוד משם המקום שַׁעַלְבִים (שופ׳ א, לה) או שַׁעַלְבִין (יהו׳ יט, מב), שמשמעו — ע״פ האכדית (šelibu) והערבית (ثعلب) — ש״. הש״ נחשבו למזיקים ונהגו ללכוד אותם (השו׳ שה״ש ב, טו: „אחזו לנו ש״, ש״ קטנים מחבלים כרמים״). שמשון לכד 300 ש״ (שופ׳ טו, ד—ה), קשר לזנבותיהם לפידים בוערים ושילח באמצעותם אש בשדות הפלשתים (מכאן הכינוי „שועלי־שמשון״ ליחידת־קומנדו, שפעלה בנגב בתקופת מלחמת־השחרור). חוקרים מצאו קשר (אולי דרך תרגום השבעים) בין מעשה שמשון לבין מנהג שילוח ש״ ועל זנבותיהם לפידים בוערים — בטקסי־הקציר ברומא (אווידיוס, „הלוח הרומי״, IV, 679 ואילך; 901 ואילך). הסיפור הקדום ביותר ביוון על ש׳ נשתמר בשירו המקוטע של ארכילוכוס (ע״ע), „הש׳ והנשר״; מקור הסיפור בעלילת אֶתַנ (ע״ע) השומרית־בבלית, שבה הנחש הוא יריבו של הנשר. על משלי־ש״ בספרות חז״ל ובספרויות העמים, ע״ע זאב, עמ׳ 569; משל, עמ׳ 630/2; רינקה ש׳.

F. Bomer, *Die romischen Ernteopfer und die Füchse im Philisterlande* (Wiener Studien, LXIX), 1956; I. Trencsenyi-Waldapfel, *Eine äsopische Fabel und ihre orientalischen Parallelen* (Acta antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae, VII), 1959.

שוֹפְטִים, הספר השני בקבוצת „נביאים ראשונים״; מקומו בין ספרי יהושע ושמואל (ע׳ ערכיהם). תכנו: תו״י בא״י (ע״ע, עמ׳ 267/9) בתקופה שלפני המלוכה, תחת הנהגת הש״. הכינוי „ש״״, ביאורו ואפיון התקופה, נמצאים ב 4 פסוקים רצופים בספר (ב, טז—יט), ומלבדם שוב לא בא בו השורש „שפט״ אלא כפועל, או בצורת הבינוני (וכן בשם „משפט״). שני ש״ — עתניאל ואֵהוד — מכונים „מושיע״ (ג, ט, טו), ועל יפתח נאמר „ראש וקצין״ (יא, יא). השורש „שפט״ והשם „ש׳״ משמשים במקבילות שמיות, בהוראת „מושל״ ו„דיין״, שכן שני התפקידים מסורים היו למנהיג העליון. מתפקידי המלוכה (ע״ע, עמ׳ 553) העיקריים „לשפוט את העם״ — ויש במשמע ניהול ענייני העם — וגם „לדון״. בקרת־חדשת מכונים הש״ (בלאט׳) suffetes — גלגול של „שופטים״ — והרומאים זיהום עם הקונסולים; מעיקרם היו מנהיגים בעתות שלווה.

יש חוקרים הרואים במשה את הש׳ הראשון — ואחריו יהושע. ואולם, לפי התפיסה המפורשת בספר מַתחילה תקופת הש״ לאחר שמת יהושע וכל הדור, וקם „דור אחר אחריהם אשר לא ידעו את ה׳ וגם את המעשה אשר עשה לישראל״ (ב, י), ומשמע שהיה פער־זמן בין התקופות. ואעפ״כ, חש׳ („המושיע״) הראשון הוא „עתניאל בן קנז אחי כלב״, בן דורו של יהושע, הנזכר במלחמות הכיבוש (יהו׳ טו, יז).

תקופת הש״ מתוארת בס׳ ש״ במחזורים של שעבוד ותשועה, המקבילים לחטא ועונש ותשובה ושכרה (ע״ע עם ישראל, עמ׳ 967/8): בני ישראל עובדים אלוהים אחרים, וה׳ מביא עליהם אויבים המציקים להם; אז הם זועקים אל ה׳, והוא מקים להם ש׳ מושיע; לאחר מות הש׳ שב ישראל לסורו; וחוזר חלילה.

ספר ש״ נחלק ל 3 חלקים גדולים: מבוא (א—ב); קורות הש״ (ג—טז); נספחות (יז—כא).

המבוא פותח ב„ויהי אחרי מות יהושע״, ובזה הוא מתקשר אל ס׳ יהושע, כדרך שפתיחת ס׳ יהושע — „ויהי אחרי מות משה עבד ה׳״ — מתקשרת אל התורה. למבוא שתי חטיבות: סקירה היסטורית־גאוגרפית על הכיבוש, חשגיו ומחדליו (פרק א), וסקירה היסטוריוסופית־תאולוגית על קורות ימי הש״. בחטיבה א׳ יש כמה עניינים הנמצאים גם בס׳ יהושע, ואין להכריע היכן מקורם הראשון. יש המבקשים למצוא בחטיבה זו תיאור קדום של כיבוש הארץ, השונה מזה שבס׳ יהושע; אחרים סוענים שמאורעות אלה אירעו לאחר כיבושי יהושע. בחטיבה ב׳ נזכר שנית מות יהושע, ושולבו פסוקים מהסיום של ס׳ יהושע. הובאו שם 3 טעמים למצבו הקשה של העם: א) אי־ציוּת למצוות ה׳; ב) כוונת ה׳ לנסות את ישראל; ג) רצון ה׳ ללמד את העם מלחמה. אי־כיבוש כל הארץ המובטחת (ע״ע יהושע, עמ׳ 237) מוצג כחטא של בני־ישראל — שלא השמידו את כל הכנענים ופולחנם האלילי — וגם כגזירה מכוונת מאת ה׳. יש הרואים כאן עירוב של דעות שונות, ואחרים רואים בזה השקפה עקבית, שעיקרה: יהושע לא סיים את כיבוש הארץ, כי ה׳ רצה לנסות את ישראל; אלה לא עמדו בנסיון ונמסרו ביד אויביהם, וכך שוב לא יכלו להשלים את הכיבוש. עוד יש לזכור.

שהקדמונים רגילים היו לקשור את המאורעות בכמה עילות, ולא ראו בכך סתירה (עילות אחדות ניתנו גם למות נדב ואביהוא, ולעובדה שמשה לא נכנס לא"י, וכד').

פרק ב פותח בתוכחה נבואית מפי מלאך ה', שעלה „מן הגלגל אל הבכים". יש שביארו מלאך ממש (השו': שמ' כג, כ; יהו' ה, יג—טו), ואפשר שהוא נביא. מ"מ, התוכחה דומה לנאום שנשא „איש נביא" בימי שעבוד מדין (ו, ז—י) ולנאום המובא מפי ה' בימי שעבוד עמון (י, יא—יד).

רשימת הש" כסדרה בספר.

1) עתניאל בן קנז היה מבני שבט יהודה (דה"א ד, יג), או, כפי שמשערים, מבני הקנזי (השו':ברא' טו, יט; במד' לב, יב, ועוד). עתניאל הושיע את ישראל מיד „כושן רשעתים", מלך ארם־נהרים, שעל זהותו נחלקו המפרשים וההיסטוריונים. שעבוד כושן נמשך 8 שנים, והרווחה — 40 שנה.

2) אהוד בן גרא (ע"ע), בן־הימיני.

3) שַמגַר בן ענת. לא ברור, האם ענת הוא שם אביו של שמגר, שם מקום־מוצאו המשוער (בית־ענת בנחלת נפתלי), או רמז לאֵלָה הכנענית ענת. שמגר היכה את הפלשתים — 600 איש — במלמד הבקר, בהתנגשות הראשונה בינם לבין ישראל. „ויושע גם הוא את ישראל". נזכר גם בשירת דבורה.

4) דבורה, אשת לפידות, שישבה בהר־אפרים (בין הרמה ובין בית־אל). דבורה היא האישיות היחידה בתקופה הש" הנודעת בשמה, שמיוחסת לה נבואה. וע"ע דבורה הנביאה.

5) גדעון (ע"ע), משבט מנשה (ממערב לירדן). בשל מעמדו, לאחר הנצחון על מדין הוצע לו למשול בישראל — מעין ייסוד מלוכה, שבראשה יעמוד הוא וביתו. גדעון דחה את ההצעה בנימוק שה' הוא המושל בישראל (ח, כג). לאחר מותו הרג אבימלך (ע"ע), בן פילגשו משכם, את 70 אחיו, והכריז עצמו למלך בשכם — שבה ישבו כנענים. רק יותם (ע), הקטן באחיו, ברח, ונשא את משל־העצים המפורסם בגנות המלוכה (ע"ע משל, עמ' 631). אבימלך משל על ישראל שנתיים, ואח"כ מרדו בו „בעלי שכם". והוא נהרג בפלת־רכב שהשליכה עליו אשה מעל מגדל תבץ. כך נכשל הנסיון הראשון לייסד מלוכה בישראל.

6) תולע בן פואה, איש יששכר; מושבו וקבורתו בשמיר אשר בהר אפרים. הוא קם אחרי אבימלך ושפט את ישראל 23 שנים.

7) יאיר הגלעדי, משבט מנשה, שפט את ישראל 22 שנים.

8) יפתח (ע"ע) הגלעדי, בן גלעד, משבט מנשה.

9) אבצָן מבית־לחם (שביהודה — ע"פ מסורת חז"ל; או, בנחלת זבולון [יהו' יט, טו] שפט את ישראל 7 שנים. נקבר בבית לחם.

10) אלון הזבולוני. שפט את ישראל 10 שנים. נקבר באילון בארץ זבולון.

11) עבדון בן הלל הפרעתוני. שפט את ישראל 8 שנים. נקבר בפרעתון בארץ אפרים, והיה, כנראה, בן שבט זה.

12) שמשון (ע"ע), בן שבט דן (מצרעה).

הנספחות מורכבים גם הם משתי חטיבות: א) סיפור פסל מיכה (ע"ע) וכיבוש לַיִש בידי שבט דן (ע"ע). שני המעשים משולבים יחד, וכתובים מתוך מגמה של לעג לפסל ולעבודתו. הסיפור על נדידת בני דן מכוון להיות המשך לסיפורי שמשון; הוא לא שבר את עול הפלשתים, ולכן נאלץ שבטו לנדוד צפונה. ב) סיפור פילגש בגבעה. מעשה באיש לוי שהשתקע בהר אפרים. פילגשו עזבה אותו, והוא הלך להשיבהּ. בחזירתם לנו בגבעת בנימין, ושם התעללו אנשי הגבעה בפילגשו וגרמו למותה. מעשה זה — הדומה למסורת סדום (ע"ע) — עורר את כל שבטי ישראל להילחם בבנימין, ואז נשמד כמעט כל השבט. אח"כ השלימו הלוחמים עם שארית השבט, אך השמידו את יבש־גלעד על שלא השתתפה במלחמה; את בתולות יבש־גלעד נתנו לשרידי שבט בנימין לנשים. ולאותם שלא נמצאו להם נשים — ושבטי ישראל נשבעו שלא יתנו את בנותיהם לבנימין — ניתנה דרך לעקוף את השבועה: הם ארבו בכרמים וחטפו להם את בנות שילה המחוללות. כך מסתיימת החטיבה השניה של הנספחות בהזכרת שילה (ע"ע) — וכך גם החטיבה הראשונה (יח, לא); וכך יש קשר בין סוף ספר ש" ובין תחילת ס' שמואל, המספר על ימיו האחרונים של משכן שילה.

על מלחמותיהם של 6 מבין 12 חש" מפופר בפרוטרוט (פרשני המקרא מגדירים אותם כ„גדולים"); ששת הש" ה„קטנים" מפוזרים בין הסיפורים על ה„גדולים" בקבוצות של 1 (שמגר), 2 (תולע, יאיר) ו־3 (אבצן, אלון, עבדון). ניכר שמחבר ספר ש" ליקט מתוך חומר שהיה בידו, והשמיט וערך את הדברים לפי תכנית שקבע לעצמו. הסדר הכרונולוגי ועצם מניין השנים של תקופת הש" מוטל בספק. כיום מניחים, שתקופת הש" הקיפה כ־200 שנה (המאות ה־12—ה־11 לפסה"נ; עד ימי שמואל [ר' להלן]), בעוד שצירוף המספרים בספר עולה ל־350 (עד עבדון) — מספר סמלי (7 יובלות). גוון נוסף של התכנית הספרותית הוא, שכל ש' נלחם באויב אחר ומייצג — פרט ליאיר וליפתח — שבט אחר. 3 מהש" ה„קטנים" — תולע, יאיר ואלון — נקראים בשמות של ראשי משפחות הנזכרים בתורה (במד' כו, כג, כו; לב, מא).

דמות השלטון העולה מתיאורי ספר ש" היא של זקנים וראשי־המשפחות כמנהיגי השבטים — והשבטים לא היו מאוחדים תחת מרות אחת. ראשי בתי־האבות העמידו בנים רבים — מנשים רבות — ובזה הגדילו את סמכותם. בעת צרה קם מנהיג „כאריסמטי" מאחד, ומשניצח את האויב, נעשה מנהיג העם. אעפ"כ אין בספר ש" גבול ברור בין ש' „כאריסמטי" לש' רגיל, שהוא ראש בית־אב. גדעון היה ראש בית־אב ומנהיג כאריסמטי כאחד (אע"פ שלא נתפרש אצלו ששפט את העם), ועל תולע נאמר „ויקם להושיע את ישראל". גם המנהיגים הכאריסמטיים אפשר שנזקקו למינוי מטעם הזקנים, כפי שמתברר עכ"ס מסיפור יפתח. נראים דברי קויפמן, שההבדל בין הש" אינו מהותי, אלא נובע מאפי המקורות ששימשו את מחבר ספר ש". עבודת הבעל ושאר אלי־כנען היתה נפוצה (ע"ע עבודה זרה, עמ' 616), אך האמונה בה' ועבודתו ייחדו בכל־זאת את שבטי ישראל. והיו הכוח המאחד ביניהם באין שלטון מרכזי. בית־אל ושילה היו מקודשים לכולם. ואין לדַמות מצב זה לאמפיקטיוניה (ע"ע) היוונית. משטר חש" קדם למלוכה (ע"ע); הד לכך בס' דברים (טז, יח), הקובע כי תחילה „שפטים ושטרים תתן לך". ואח"ב — „שום תשים עליך מלך" (שם יז, טו). השאיפה למלוכה נזכרת לראשונה בימי גדעון, באמצע תקופת חש", אך הסיפורים על גדעון וביתו כתובים במגמה אנטי־מלוכנית. מאידך־גיסא, הסיפורים שבנספחות — פסל מיכה, כיבוש לַיִש ופילגש בגבעה — מבליטים את ההפקרות והשחיתות שבמשטר הש", וההכרח להחליפו במלוכה. הפסוק החוזר שם הוא: „בימים ההם אין מלך בישראל, איש הישר בעיניו יעשה". אפשר ששתי ההשקפות מונגדות בכוונה, כדי להעמיד את האידאל — מלכות ה' — מול ההכרח, וצירופן בדרך זו מצוי גם בסיפורים על המלכת שאול שבס' שמואל (ע"ע).

ס' שמואל בפרקיו הראשונים הוא המשך לסיומו של ספר ש", בעיקר בסיפורים על משכן שילה ושקיעתו. עלי ושמואל הם שני הש" האחרונים, וכך עולה מספר הש" ל־14. מגלת רות (ע"ע) פותחת ב„ויהי בימי שפט השפטים", ובתרגום ה־70 סידרו את רות תיכף אחרי ש". חז"ל ייחסו את כתיבת ספרי ש" ורות לשמואל. רבים מחוקרי המקרא מאחרים את עריכת ספר ש" לתקופת מלכות־יהודה, ואילו לדעת י. קויפמן נתחבר הספר בראשית תקופת המלוכה.

י. קויפמן, תולדות האמונה הישראלית, ב', 90—158, תש"ך; הנ"ל, ספר ש' (כולל ביבל'), 1962; י. ליוור (עורך), היסטוריה צבאית של א"י, 79—124, 1965; א. מלמט, ימי הש" (בתוך: ההיסטוריה של עם ישראל; האבות והש"), תשכ"ז; י. מ. גרינץ, מוצאי דורות, 309—343, תשכ"ט; י. קורנגרין, האם היתה אמפיקטיונית בישראל (בתוך: זר

לגבורות), תשל"ג; ש. אברמסקי, ש' ומלך והנהגת משה, תשל"ג; הנ"ל, מלכות שאול ומלכות דויד (ושם ביבל' מפורטת), תשל"ז; י. אליציר, ספר ש", תשל"ז; J. L. McKenzie, *The World of the Judges*, 1966.

ע. ח.

שופטים ודיינים, מורי־ההוראה בישראל בתחומים של „בין אדם לחברו" ושל המעמד האישי ע"פ עקרונות ההלכה; במובן מצומצם־יותר — כל התוורעות של 3 יהודים מבוגרים לצורך השתתפות פאסיווית במעמדים פרוצדוראליים שונים, כקבלת־עדות, אימות־שטרות, סידור גיטין וחליצה וכד'. במעמדים אלה משמש ביה"ד „נוכחות" ציבורית בלבד — למתן גושפנקא של פומביות לאותם מעמדים, כשנדרש מעצם טיבם — ואין דרושה לזה שום התמחות מקצועית.

פעולתם של הש" נעשית בביה"ד, שמספר חבריו המינימאלי, והנורמאלי — 3. פורומים רחבים־יותר ובעלי סמכות־ענישה רחבה־יותר פעלו בעבר במסגרות עירוניות גדולות ובמסגרות כלל־ארציות, ובד"כ היו פונקציות של המעמד הפוליטי של עם־ישראל בארצו. ועל כך ע"ע סנהדרין; ענש, עמ' 43—45. בתקופות אחדות שימשו בתה"ד במתכונתם הרחבה־יותר (של 71 חברים) כגוף העליון של ההנהגה הדתית בישראל — כמו הסנהדרין עד סמוך לחורבן, ובתה"ד הנשיאותיים כא"י לאחר החורבן. ועל כך ע"ע א"י, עמ' 396—398, 409—412.

על דרך מינוי הדיינים לתפקידם בתקופות אלו, וכן על השוני במעמד בתה"ד בין א"י לחו"ל — ע"ע סמיכה.

בקהילות האשכנזיות ביה"ב נתמזגו תפקידיו של הדיין עם אלה של הרב; ועל כך — ע"ע רבנות, עמ' 476. אם פעלו בהן בת"ד נפרדים, היו דייניהם בד"כ במעמד של בוררות (ע"ע). שונה היה המצב בספרד, שבה פעלו בתה"ד גם מכוח האצלת סמכויות מטעם המלך, ובזה ביטאו את מעמדן המיוחד של הקהילות שם (ע"ע ספרד, עמ' 393—395). בין־כך ובין־כך ביטאו בתה"ד ככל תפוצות ישראל את עקרון האוטונומיה היהודית (ע"ע, עמ' 786/7) — אבן־הפינה לחיים היהודיים בגולה — והיהודים שמרו על מוסד זה כעל בבת־עינם בהטילם חרם של הוצאה מכלל ישראל על הליכה ל„ערכאות של גויים".

ע"פ חוקי מדינת־ישראל, וכפי שכבר נקבע בתקנות שלטון המנדט הבריטי, נידונות כל סוגיות המעמד האישי והכרוך בהן בבת"ד מיוחדים (ע"ע משפט עברי, עמ' 690—692; רבנות, עמ' 488—490); ואולם, בדיני ממונות הם פועלים על בסיס של בוררות, כבעבר. על תפקידיו החברתיים של ביה"ד — ע"ע אפיטרופוס, עמ' 196/7. במזרח־אירופה בתקופה לפני השואה היה מעמד הדיינים פחות מזה של רב העיר. בקהילות גדולות שימשו דיינים לצד רב העיר. במדינת ישראל חלה הפרדה בין משרות הרב והדיין.

על הש" במשפט הכללי, ע"ע סדרי־דין; משפט.

ש. אסף, העונשין אחרי חתימת התלמוד, תרפ"ב; הנ"ל, בתה"ד וסדריהם, תרפ"ד; א. גולאק, יסודי המשפט העברי, ד', הרפ"ג; הנ"ל, אוצר השטרות, תרפ"ו; מ. פרנק, קהילות אשכנז ובתי דיניהן, תרצ"ח; ג. אלון, אילין דמתמנין בכסף (בתוך: מחקרים בתולדות ישראל, ב'), תשי"ח; נ. רקובר, אוצר המשפט, 231—241, תשל"ה; L. Finkelstein, *Jewish Self-Government in the Middle-Ages*, 1965².

י. ת.

שופמן, גרשם (1880, אורשה [רוסיה הלבנה] — 1972, גדרה), סופר עברי. ש' נולד במשפחת מלמדים מחסידי חב"ד, ולמד כ„חדר" אצל אביו וסבו, ובישיבות בדוברובנה ובויטבסק. בהשפעת אחיו הבכור החל בלימודי־חול, וכאוטודידקט רכש בקיאות בספרות העברית והרוסית. הקריאה עם אחיו והשיחות עמו מילאו תפקיד חשוב בהתפתחותו, ומכתביו אליו הם נסיונותיו הספרותיים הראשונים. ב 1901 נסע לוורשה להו"ל את ספרו הראשון, „ספורים וציורים" (תרס"ב), ושם נפגש עם פרץ, ברדיצ'בסקי, ריזין, פרישמן (ע' ערכיהם) ואחרים. ספרו עורר עניין בחידושיו, בתוכן ובצורה, וקבע



גרשם שופמן

את השתייכותו למחנה „הצעירים", עם ברנר, אנכי (ע' ערכיהם) ואחרים.

בשנים 1902/4 שירת בצבא הרוסי, ובחופשותיו התרועע עם סופרים צעירים בהומל, ביניהם גנסין. באותה תקופה נפגש גם עם שמעוני וציטלין (ע' ערכיהם). חוויות השירות בצבא והפרעות ביהודים הביאוהו להערצת הכיח הגופני בכתיבתו. עם פרוץ מלחמת רוסיה—יפן (1904) ברח לגליציה. הוא התיישב בלבוב, ושם נאסר לזמן קצר. מאז נעשו עולם בית־הסוהר ודמות הפליט מוטיווים קבועים בסיפוריו. בלבוב ישב עד 1913; הוא כתב הרבה, ערך וגם השתתף בכ"ע מקומיים ולא־מקומיים, ביניהם "המעורר" ו„רביבים" (עם ברנר). סיפוריו, ובעיקר ספרו „רשימות" (תרס"ח), עמדו במוקד הוויכוח שניטש אז על מגמות המודרניזם בספרות העברית. בוויכוח השתתף גם ש' עצמו, ברשימות־ביקורת חריפות, שנחתמו בפסוודונים ולא נכללו בכתביו. באותה תקופה גם כתב מעט שירה — אך לא יסף.

עיקר פעילותו בלבוב הם 50 סיפוריו, שקובצו בספרים „רשימות" (תרס"ח), „מאידך גיסא" (תרס"ט) ו„ספורים וציורים" (תרע"ד). בסיפוריו אלה תיאר גם את אווירת גליציה, היהודית והלא־יהודית. מוטיוו חשוב בהם היא האשה; את מקום הנערה שבסיפוריו הראשונים תופסת הזונה שבבית־הקלון, לצד דמויות נשיות אחרות, הסובבות את הגיבור־הפליט. שכיחה גם התבנית של שני הרעים האוהבים אשה אחת, וסבך היחסים ביניהם.

ב 1913 עבר לווינה, ושם השלים את הוצאת סיפוריו. את ימי מלה"ע I עשה בה כפליט חסר־אמצעים, עם סופרי יידיש ועברית אחרים, ביניהם פוגל ורויץ' (ע' ערכיהם). הד לתקופה זו נמצא בסיפוריו „במצור ובמצוק", „מלחמה ושלום" ועוד. ב 1919 השתתף בעריכת הירחון לפובליציסטיקה ולספרות „גבולות" (א'—ו', תרע"ט).

מ 1919 פרסם סיפורים ותרגומים בכה"ע „מקלט" ו„התקופה", בהוצאת שטיבל (ע"ע), שממנה התפרנס עד 1924. בשנים תרפ"ז—תרצ"ח הופיעה מהדורת כתביו המקובצים. תרגומיו החשובים הם: „כתבים נבחרים", לפי אלטנברג (תרפ"א), ו„גן הדובדבנים" (תרפ"א) ו„בת שחף" (תרפ"ב) של צ'כוב. נושאי סיפוריו אז שאובים מסביבתו הקרובה: נישואיו, ילדיו והכפר האוסטרי על טיפוסיו. באחדים מסיפוריו („אדם בארץ", „עינים ונהרות", „אור חדש") הבחין בעליית הנאציזם בסביבתו.

על־אף ריחוקו, עקב בהתמדה אחר הנעשה בספרות העברית בא"י, ועמד בקשרי־מכתבים עם אישיה, ביניהם: מ. פוזננסקי, ש. צמח, א. ברש וב. כצנלסון (ע' ערכיהם). הוא השתתף בקביעות בכה"ע העבריים דאז, ונטל חלק בפולמוסים בענייני ספרות, תרבות וחינוך.

בקיץ 1938 עלה לא"י; תחילה התיישב בת"א, ואח"כ עבר לחיפה. הסיפורים הראשונים שכתב בארץ כונסו בעיקר בספרים „בטרם ארגעה" (תש"ב) ו„במלקחיים" (תש"ד). נושאיהם שאובים מהמציאות החדשה בא"י, ובסגנונו מתגבר היסוד המקראי. ב 1947 ערך את מאסף סופרי א"י, „מעט מהרבה", ואותה שנה הוענק לו פרס־ביאליק. ש' כתב הרבה במדורים הספרותיים של העתונות היומית בארץ, וזמן־מה ערך את המדור הספרותי בעתון־הערב „ידיעות אחרונות". המהדורה השניה של כתביו (א'—ד', תש"ו—תשי"ב; ה' — תש"ך) כוללת את מרבית סיפוריו ומקצת מאמריו העיוניים; הוא בנה בהם תאוריה ספרותית, שעל קיומה הקפיד.

בין עיקריה — כתיבה קצרה ותמציתית מתוך חוויה אישית, והסתייגות מהרומן הגדול.

עיקר פרסומו של ש' כאמן הסיפור־הקצר. סיפוריו תמציתי, בנוי בקפידה ובעל סיום־פואנטה מגוון. בולטת בו הערצת היפה. עלילהו עשירה בטיפוסים ובנושאים. היא בנויה סביב לחוויה ממשית, וכוחה בעשיית הפרט היומיומי סמל למציאות כולה. תפיסת־עולמו נטולת מוסכמות בנושאיה ובדרכי תיאורה, ומכאן יסוד המרידה שביצירתו. ש' נחשב — לצד ברנר וגנסין — בין מבססי הסיפור העברי המודרני לאחר מנדלי מוכר ספרים (ע"ע). הוא הושפע בעיקר ממנדלי ומטשרניחובסקי (ע"ע), וכן מהסופרים הרוסים, טולסטוי, דוסטויבסקי וצ'כוב (ע' ערכיהם). ש' דחה את הביקורת בדבר השפעת אלטנברג (ע"ע) עליו.

נ. גוברין [עורכת], ג. ש' — מבחר מאמרים על יצירתו (כולל ביבל'), 1978 ; הנ"ל, מפתחות, תשל"ח.

נ. גו.

שׁוֹפֵּן, פְּרֶדֶרִיק פְּרַנְסוּאָ — Frederic François Chopin — (1810—1849), מלחין ופסנתרן פולני. ש' — בן לאב צרפתי ואם ממוצא פולני — עשה את צעדיו הראשונים במוסיקה ובנגינה בפסנתר בהדרכתו של מורה צ'כי. הלה עמד על כשרונותיו המוסיקליים המבטיחים, ובעידודו הופיע ש' בפומבי כבר בגיל 9. אח"כ למד אצל אלסנר, מנהל הקונסרווטוריון של ורשה ; הוא פטר את ש' ממסגרות הלימוד האקדמיות המגבילות, ואפשר לו להתפתח כפסנתרן בדרכו המוסיקלית העצמאית. כבר בגיל צעיר התוודע ש' אל הפולקלור המוסיקלי הפולני העממי, ורישומו ניכר היטב הן ביצירותיו והן באלתורים שהשמיע בעת רסיטלים וקונצרטים שהופיע בהם. ב 1825 ראו־אור יצירותיו הראשונות לפסנתר : רונדו בדו־מינור ; שלישיה לפסנתר וכלי־קשת ; רונדו לשני פסנתרים ; סונאטה, נוקטורן במי־מינור ושני פולונזים.

אחרי סדרת הופעות מוצלחות בוורשה יצא לסיור — תחילה לברלין (1828) ואח"כ לווינה (1829). במהלך הסיור זכה להציץ אל העולם המוסיקלי שמחוץ לפולניה, ולקצור בו הצלחה נכבדה כפסנתרן. בשובו הביתה חיבר את שני הקונצ'רטים לפסנתר — בפה־מינור (1829) ובמי־מינור (1830) — ועוד יצירות לפסנתר ותזמורת, שבחן הפגין את סגנונו הווירטואוזי המבריק. בשלהי 1830 יצא ש' לסיור קונצרטים בערי גרמניה, כשבאמתחתו יצירות חדשות לפסנתר : מספר אטיודים — שהציגו את החידושים הטכניים בנגינה על פסנתר — נוקטורנים, ולסים, פולונזים ומזורקות. באמצע המסע הגיעה לאזניו השמועה על המרד הפולני ועל נפילת ורשה בידי הרוסים (1831); אותות המאורע ניכרים ב„אטיוד בדו־מינור" ובפרלודים בלה־מינור ורה־מינור, המשקפים את מצב־רוחו כאותה שעה.

לרגל הנסיבות יצא ש' לפריס, שהיתה באותה עת לא רק מרכזם של פולנים גולים, אלא גם המוקד התרבותי והרוחני של אירופה כולה. ימיו הראשונים של ש' בפריס היו קשים־למדי מבחינה חמרית, אבל היתה זו חממה מתאימה לכשרון כשלו ; כאן נפגש עם מלחינים ומוסיקאים ככרוביני, בליני, ברליוז, מאירבר, ליסט (ע' ערכיהם) ואחרים, וזכה להכרה כמוסיקאי וכפסנתרן וירטואוז. עד־מהרה נעשה מבוקש כמורה לפסנתר בחוגי האריסטוקרטיה, והתשלום היפה שקיבל שיפר את מצבו הכלכלי ואפשר לו להתמסר להלחנה. אחרי 1835 מיעט



פרדריק פרנסואה שופן

ש' להופיע בקונצרטים פומביים, והעדיף להציג את יצירותיו החדשות בחוגים מצומצמים של שוחרי מוסיקה אניני־טעם, ידידים קרובים ואריסטוקרטים מחוגי־האצולה.

ב 1838 נרקם קשר הידידות בין ש' וז'ורז' סנד (ע"ע), הסופרת הנודעת בעלת האישיות החזקה והנמרצת. קשר זה נמשך כ 10 שנים ועתיד היה להשפיע על מהלך חייו ועל יצירתו. בשלהי אותה שנה יצאו שניהם לחופשת־הבראה במיורקה, ושם הספיק ש' לחבר אחת מהיפות ביצירותיו — הפרלודים אופוס 28 ; אבל מחמת בריאותו הרופפת של ש' מיהר הזוג לשוב לפריס. הימים שלאחר שובם ממיורקה היו המאושרים והפורים־ביותר בחיי ש', ובאחוזתה של סנד — שם בילו את רוב הקיץ — כתב את מיטב יצירותיו. ניתוק היחסים בינו לבין סנד ב 1847 — עקב סכסוכים במשפחתו — השפיע לרעה הן על יצירתו והן על בריאותו. מאז הפירוד חדל ש' לא־רק להלחין מוסיקה אלא אף להילחם בשחפת שלקה בה. ב 1848, שנת המהפכה בפריס, ביקש ש' מפלט באנגליה ובסקוטלנד, ושם נתקבלו הקונצרטים שלו בהתלהבות גדולה. את הופעתו הפומבית האחרונה ערך בלונדון, והכנסות הקונצרט הוקדשו לפליטים פולנים. בשלהי 1849, זמן קצר אחר שובו לפריס — מת ממחלתו.

למרות הופעותיו המועטות — ב 30 קונצרטים — זכה ש' להערכה בי"ל כפסנתרן. מקוריותו הרבה, כוח המצאתו, גישתו הטכנית החדשה לפסנתר, שיטת האצבוע והשימוש בדוושות (פדלים) הם פרק חשוב בתולדות הפסנתר. בזכות כשרונו המיוחד להפוך את הפסנתר לכלי־הבעה ממדרגה ראשונה, זכה ש' לכינוי „פייטן הפסנתר". כמלחין היה יבולו של ש' קטן־יחסית, וכמעט כל הרפרטואר שלו מוקדש לפסנתר ; אעפ"כ נחשב למלחין גאוני ואנין־טעם. שומאן היה בין הראשונים שהכירו בגאוניותו. ההרמוניות שלו מבשרות בחלקן את אלו של וגנר, ריכרד שטראוס והלק מן המלחינים האימפרסיוניסטים. המוסיקה של ש', שניחנה בשירתיות ובמלודיות רומנטית בלתי־רגילה, נתנה ביטוי לטראגדיה האישית שלו ושל העם הפולני, שאת נעימות־העם שלו השכיל לשלב בצורה מעודנת במזורקות ובפולונזים המרובים שלו.

בין יצירותיו של ש': שני קונצ'רטים לפסנתר, 21 נוקטורנים, 27 אטיודים, 26 פרלודים, 60 מזורקות, 21 ולסים, 16 פולונזים, 4 סקרצות, 4 בלדות, 3 סונאטות לפסנתר ופרקי־נגינה אחרים. כל יצירות ש' י"ל מטעם ההוצאה הפולנית הלאומית ב 1949.

פ. ליסט, פ. ש' (עבר': י. ליכטנבום), תשט"ו ; Ed. Ganche, *F. C.: sa vie et ses œuvres (1810–1849)*, 1913; W. Murdoch, *C.: His Life*, 1934; A. Hedley, *C.*, 1947; H. Weinstock, *C.*, 1949; id. (ed.), *Selected Correspondence of C.*, 1962.

צ. בר.

שׁוֹפֶּנְהָאוּאֶר, אַרְתּוּר — Arthur Schopenhauer — (1788, דאנציג [גדאנסק] — 1860, פרנקפורט ע"נ מיין), פילוסוף גרמני. אביו, שהיה סוחר עשיר, דאג לחינוכו המגוון של ש', ואח"ב אילצו לשמש שוליה בבית־מסחר (1805). זמן קצר לאחר־מכן מת האב (אולי התאבד), והאם, שהיתה סופרת, עקרה לווימאר (1806), „בירת־הרוח" של גרמניה אז. בין באי ביתה, שהיה מקום מפגש לאנשי־רוח, היה גם גתה. ב 1809 החל ש' בלימודי רפואה בגטינגן, אך פנה ללימוד הפילוסופיה והתעמק במיוחד בכתבי אפלטון וקאנט. כ 1811/3 למד פילוסופיה באוניברסיטת ברלין מפי פיכטה ושלירמכר (ע' ערכיהם). כשהיתה האוניברסיטה סגורה בזמן מלחמות נפוליון (1813), שקע ש', שהיה בעל השקפות קוסמופוליטיות והתנגד לאלימות, בכתיבת הדיסרטציה שהגיש לאוניברסיטת ינה: Über die vierfache Wurzel des Satzes vom zureichenden Grunde („השורש המרובע של עקרון הטעם המספיק").

ש' שב לווימאר, התקרב לגתה, אותו העריץ, ונפגע מאד משלא



ארתור שופנהאואר. צייר: לוד־וויג ס. רולי, (אגודת שופנ־האואר, פרנקפורט ע"נ מיין)

זכה לתשומת־לב לה ציפה מצידו. אותו זמן התוודע לפילוסופיה ה־הודית, שהשפיעה עליו כל ימיו. עד מהרה נתגלעו מריבות בינו לבין אמו. הוא התקנא בהצלחתה הספרותית ויחסה אליו נראה לו יהיר ורודני. ב 1814 עזב ש' את ביתו, ולא שב לראות את אמו עד מותה כעבור 24 שנים. בשנים 1814—1818 שהה ש' בדרזדן וכתב את ספרו העיקרי Die Welt als Wille und Vorstellung („העולם כרצון ודימוי"), 1819. תפוצת הספר לא היתה גדולה אבל זיכתה את ש' במשרה באוניברסיטת ברלין (1820). הרצאותיו, בהן יצא נגד הפילוסופיה של הגל (ע"ע), שהיתה מקובלת באוניברסיטה, לא נתקבלו בעין־יפה, ולאחר זמן קצר הפסיק ש' להרצות, אף שרשמית שימש מרצה בברלין עד 1832. ב 1831 עקר מברלין לפרנקפורט 'ע"נ מיין. בשל התבטאויותיו החריפות נגד פילוסופים אחרים דחתה האקדמיה הדנית למדעים חיבור, שש' הגיש לתחרות מטעמה. חיבור זה וחיבור אחר, שזכה בפרס מטעם האקדמיה הנור־ווגית, פורסם בספרו Die beiden Grundprobleme der Ethik („שתי בעיות היסוד של תורת־המידות"), 1841. ספרו היחיד שזכה להצלחה רבה בימי־חייו היה ספר המסות שכתב על נושאים שונים ושמו Parerga und Paralipomena (ביוו': „נספחות ותוספות"), 1851 (מבחר מתוכו תורגם לעברית: „הגיונות", תש"ו). הצלחה זו מוסברת על רקע המפנה שלאחר 1848, שהביא לפסימיות ביחס להיסטוריה ולקידמה. כל ימיו חי בבדידות עם כלבו; לנשים הביע בוז עמוק, והיה מר־נפש על שתורתו לא גברה על הפופולריות של ההגליאניזם, שש' היה מבקרו החריף.

ה ע ו ל ם כ ד י מ ו י. בפתח הספר „העולם כרצון ודימוי" טוען ש': „העולם הוא דימוי שלי". העולם, או הנסיון בכללו, הוא מושא של הסובייקט התופס. בדומה לברקלי (ע"ע) טען גם ש' שנתוני החושים חדורים בפירוש הניתן להם ע"י השכל, ואופן תפיסתנו את העצמים אינו דומה לאופן קליטת הגירויים החיצוניים בחושינו. אילמלא השכל, היתה לנו רק תודעה עמומה, מחוסרת כל משמעות, של שינויים גופניים. השכל מחיל את הזמן, החלל והסיבתיות — אלו צורות ההסתכלות ומושגי־היסוד שלו — על הנתונים החושניים. אל התחושות אנו מתייחסים כאל תוצאות של מאורעות בעולם החיצון ומכאן שהעולם נוצר ע"י שכלנו. כל חלק בעולם קיים רק ביחסו אל יתר החלקים: כל רגע בזמן אינו אלא נקודה בין העבר לעתיד, ובאופן זה תלויים זב"ז גם כל הדברים בחלל. קשר זה של כל חלקי הנסיון, באשר הם דימויים שלנו, מתבטא בחוק הסיבתיות המזוהה ע"י ש' עם חוק הטעם המספיק (ר' להלן).

באותו אופן שהעולם כמושא (אובייקט) תלוי בי, בסובייקט, תלוי אני בו. סובייקט ואובייקט הם קורלאטים שאין להפריד ביניהם. ברם, אין להשתמש בסיבתיות לתיאור היחס בין סובייקט לאובייקט, כי אז מתעוררות בעיות מדומות. טעה אפוא קאנט כשטען שה„דבר כשהוא־לעצמו" (ע"ע) „מפעיל" את הסובייקט. ש' מבטל אפוא את הקיום העצמאי של החומר ומתחייב ב א י ד א ל י ז ם, אבל זהו אידאליזם נטול הבחנה ברורה בין ממשות לחלום, שכן ש' אינו מקבל את הצעתו של קאנט להבחין ביניהם ע"פ הבוחן של החוקיות הסיבתית. לפיכך העולם כדימוי הוא, במידה רבה, אשליה, או בלשון הפילוסופיה ההודית, שש' אהב לצטטה, „מאיה". ש' אף אימץ את רעיונו של אפלטון שטען, שעולם הדימויים אינו ממשי, משום שיש בו התהוות מתמדת.

ח ו ק ה ט ע ם ה מ ס פ י ק. במקום 12 הקטגוריות של קאנט טען ש' לתקפותה של קטגוריה אחת בלבד, הסיבתיות, שזוהתה אצלו עם עקרון הטעם המספיק. מקור העקרון אצל ליבניץ. אף־כי ש' השתמש בנוסח של כ. וולף (ע' ערכיהם): שום דבר אינו קיים בלא שיהא טעם לקיומו. אולם, קבע ש' בדיסרטציה שלו, דימויינו נחלקים ל 4 מינים: 1) הסתכלויות חושניות; 2) מושגים; 3) הסתכ־לויות טהורות: חלל וזמן; 4) תודעה עצמית. בהתאם לכך מופיע עקרון הטעם המספיק ב 4 צורות או „שרשים": 1) סיבות ההתהוות החמרית; 2) טעמים המצדיקים טענות באופן הגיוני; 3) האופן בו חלקי החלל והזמן קובעים זא"ז לפי חוקי המתמטיקה; 4) האופן בו נקבעים מעשי האדם לפי חוקי ההנעה.

תכונות החומר, למשל, מתחלפות לפי חוק הסיבתיות, ושינויים אלה הם ביטוי לכוחות־טבע הקיימים מחוץ לתהליך עצמו, ומוכנים לפעול כשהשינויים בתומר מזמנים לכוחות אלו הזדמנות לפעול. התנאים שלפיהם יוצא לפועל כוח־טבע (כגון חשמל, כובד) ניתנים ע"י חוקי־הטבע הסיבתיים, אך הסיבתיות אינה חלה על כוחות הטבע עצמם.

פעולות האדם מונעות ע"י מ נ י ע י ם הפועלים, שלא כסיבות החמריות, בעזרת כוח הדימוי וההכרה, ובעוד שאצל בע"ח המניעים מוחשיים, אפשר שאצל האדם יהיו מופשטים. אבל כיוון שמניעים הם סיבות, אין לאדם חופש פעולה. ש' הקנה לאופי האדם מעמד של כוח־טבע, וכשם שכוחות הטבע קיימים מחוץ לזמן, והסיבה, שהיא מאורע בזמן, מזמנת להם הזדמנות לפעול, כך גם אופי האדם קיים מעבר לזמן ואינו משתנה במהלך חייו, ואילו המניעים מזמנים לו רק הזדמנות להתגלות ולפעול, כך שאין הם קובעים את האופי, אלא רק את המעשים. רשעות וטוב־לב הם עובדות שאינן ניתנות לשינוי ואף לא להסבר.

ה ע ו ל ם כ ר צ ו ן. אילו היינו רק יצורים מכירים, לא היינו מצליחים לעבור את גבולות העולם־כדימוי ולגלות את מהות העולם כשהוא־לעצמו. כשאנו מביטים אל תוך עצמנו, אנו מגלים את עצמנו כרוצים דבר זה או אחר. מושא התודעה־העצמית אינו האני המכיר אלא האני הרוצה. גופנו נתון לנו בבת־אחת בשני אפנים: כמושא בין יתר המושאים, וכרצון. כל פעולה של הרצון היא גם תנועה של הגוף, והסובייקט אינו יכול לרצות בלי להסתכל על עצמו מבחוץ ולראות כיצד הרציה שלו מתבטאת בתנועה של גופו. זהות הרצון והגוף אינה ניתנת להוכחה וגם אינה טעונה, לדעת ש', שום הוכחה.

השאלה היא, אם להניח שגופנו הוא הדימוי היחיד שהוא, יחד עם זה, תופעה של רצון, או אם לשער, שכל יתר המושאים הידועים לנו כדימויים, גם הם, כמו גופנו, תופעות של הרצון. לדעת ש', הסוליפסיזם (ע"ע) הוא שגעון, אף שאינו ניתן להפרכה, ואנו יכולים אפוא להניח, שהאופן הכפול של קיום גופנו הוא כללי, וכך גופנו משמש מפתח להבנת הטבע כולו. העולם אינו דימוי בלבד אלא גם רצון, וכל הפעולות בטבע הן פעולות הרצון. הזרות שבתורה זו היא מדומה בלבד, שכן אם נאמר שכל דבר בטבע שואף להתקיים, הבענו אותו רעיון במלים אחרות. ש' עצמו הציג את תורתו כפירוש לקאנט: מה שהיה לקאנט „הדבר כשהוא־לעצמו" ובבחינת נעלם, הוא לש' הרצון.

הרצון הוא ההוויה האחדותית של העולם, אך הוא מתפרט לכוחות־הטבע בעולם החומר (ר' לעיל) ולרצון הפרטי של כל אדם ואדם, המזוהה גם עם אפי האדם. הדטרמיניזם של האופי הוא ביטוי של הרצון.

הרצון הוא דחף עיוור, שלעולם אינו בא על סיפוקו. בני־אדם שואפים לסיפוק ואושר, אך לשווא. האושר הוא, לכל־היותר, שחרור מסבל ומחסור, ולפיכך אפיו שלילי, ולעולם לא חיובי. הטבע כולו הוא מאבק מתמיד בין הדברים השונים למען קיומם על חשבון

האחרים, ומלחמת הכל בכל מגיעה לשיא אכזריותה אצל בני־האדם. הרצון כופה את האדם להיות אנוכיי — אנוכיי עד כדי סאדיזם. ש׳ דוחה בהחלטיות את רעיון הקידמה, מורשת ההשכלה: המדינה היא אמצעי למניעת הרע ביותר, אך שום נסיון לתיקון חברתי לא ישחרר את בני־האדם מסבלם היסודי הנובע מטבעם היצרי והתוקפני. מדברים אלו ברור מדוע ש׳ הוא פ ס י מ י, ומתנגד לכל אופטימיזם (ע״ע, עמ׳ 54/5). הפסימיות שלו אינה רק פרי התבוננות נסיונית, אלא המסקנה הבלתי־נמנעת מהמטפיסיקה שלו.

ת ו ר ת ה מ ו ס ר. למרות הדטרמיניזם של האופי, יש, לפי ש׳, מימד מוסרי לחיי האדם. הערך המוסרי שקול למידת יכולת האדם להשתחרר מן הרצון ולשלול אותו. זהו השחרור של הרצון עצמו מעצמו כפעולה רצונית של הרצון. השתחררות כזאת מופיעה, למשל, לדעת ש׳, במיסטיקה ובסגפנות הכרוכות בהינתקות מכל מה שהוא ארצי, והיא עשויה להתבטא בראיית המשותף והדומה בין בני־האדם המוליכה להזדהות עם הזולת ולאהבתו.

א ס ת ט י ק ה. אם בהתבוננות האסתטית נעשה האדם צופה חסר־פניות שאינו משועבד לתשוקותיו, כי אז, לדעת ש׳, הוא משתחרר לשעה מהשעבוד לרצון. ליצירה האמנותית יש אפוא מעמד מיוחד, משום שהיא מבטאת את יכלתו של האָמן לתפוס באופן בלתי־אמצעי את הצורות המהותיות והנצחיות של הדברים, שש׳ כינה, בעקבות אפלטון, בשם „אידאות״.

המוסיקה, לדעת ש׳, היא הנעלה באמנויות, מפני שאינה מציגה אידאות, אלא מבטאת את הרצון עצמו, את ממשות הדברים. בסופו של דבר, סבור ש׳, יש מימד לפילוסופיה שאינו ניתן לביטוי והשתיקה יפה לו. הפילוסופיה האמיתית היא זו שהיתה מתארת את מה שהמוסיקה מבטאת, לו היה הדבר אֶפשרי.

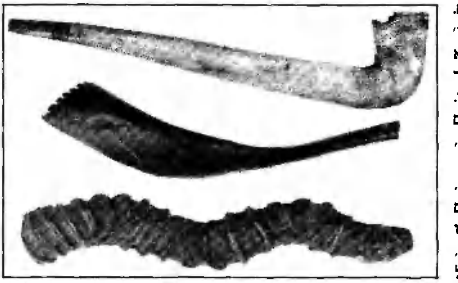
ה ש פ ע ו ת. ככל שש׳ היה מפרשו של קאנט, הרי הוא סיתח את יסודות הסובייקטיויזם, האשלייתיות והספקנות שבתורתו, יסודות שקיבלו ביטוי חריף עוד יותר אצל ה. פיהינגר (ע״ע). בעוד שבתורת הדימוי ש׳ הוא אידאליסט, ויש לראות את תורתו במסגרת האידאליזם הגרמני, שש׳ תקף אותו בחריפות, הרי תורת הרצון שלו מנוגדת לכיוון הכללי של האידאליזם, משום שלפיה הממשי אינו תבוני אלא כוח עיוור. כך משמשת תורתו שלב חשוב בהתפתחות הפילוסופיה האירציונלית (ע״ע רציונליזם ואירציונליזם). ניצשה הושפע בצעירותו מש׳ וכן ניכרת השפעתו על א. פון הרטמן; יש המוצאים אותה גם בכתבי ויטגנשטין (ע׳ ערכיהם).

ר. וגנר (ע״ע) ראה את עצמו כמי שמגשים את תורת ה א מ נ ו ת של ש׳. הפסימיזם, שרווח בספרות האירופית של המאה ה 19, זכה לביסוס מטאפיסי במשנת ש׳. במאה ה 20 ניכרת השפעתו בייחוד על ת. מן, ובספרות העברית — על מ. י. ברדיצ׳בסקי.

ו. דיוראנט, גדולי ההוגים, חייהם ודעותיהם, 215—251, תשכ״ו; ש. ה. ברגמן, אנשים ודרכים, תשכ״ז; צ. רוזן, תפיסת היהדות של שופנהאואר (ידיעון למורה להיסטוריה, 13), תשכ״ט; F. Nietzsche, *S. als Erzieher*, 1874; W. Caldwell, *S.'s System in its Philosophical Significance*, 1896; R. A. Tsanoff, *S.'s Criticism of Kant's Theory of Experience*, 1911; G. Simmel, *S. and Nietzsche*, 1920[2]; J. Volkelt, *A.S.*, 1923[5]; H. Hasse, *S.*, 1926; A. Baillot, *Influence de la philosiphie de S. en France*, 1927; U. A. Padovani, *A. S., l'ambiente, la vita, le opere*, 1934; W. Schneider, *S., eine Biographie*, 1937; T. Mann, *S.*, 1938; F. Copleston, *A. S., Philosopher of Pessimism*, 1946; A. Hubscher, *A. S.; ein Lebensbild*, 1949[2]; id., Denker gegen den *Strom; Gestern-Heute-Morgen*, 1973; I. Knox, *The Aesthetic Theories of Kant, Hegel and S.*, 1958; W. von Gwinner, *A. S. aus persönlichem Umgange dargestellt*, 1933; P. Gardiner, *S.*, 1967; D. W. Dauer, *S. as Transmitter of Buddhist Ideas*, 1969; C. Rosset, *L'Esthétique de S.*, 1969.

ש. ה. ב. - אל. וי.

שׁוֹפָר, כלי־נשיפה עשוי קרן איל (שפר = איל־בר), מן הקדומים שעודם בשימוש. הש׳ נזכר במקרא כ 70 פעם — לראשונה בתיאורה של התגלות ה׳ בהר סיני (שמות יט, טז; ע״ע סיני, מעמד הר־). בש׳ הכריזו על כניסת שנת היובל (ע״ע; ויק׳ כה,



למעלה: שופר מגרמניה, המאה ה18; באמצע: שופר מטוגים, המאות ה18—ה19; למטה: שופר מתימן, המאה ה19 (אוסף פויכטוונגר, מוזיאון ישראל, ירושלים)

ט־י), ובעיקר היו תוקעים בו בראש־השנה (ע״ע), הנקרא לפיכך „יום תרועה״ (במ׳ כט, א). בש׳ היו מלווים גם כלי־נגינה אחרים (תה׳ צח, ו), והוא היה משמש בתהלוכות (יהו׳ ו, ד), כסימן לרבים (שם ו, יב; שמ״ב טו, י), כאות למחנות הלוחמים (שופ׳ ג, כז) וכאות אזעקה (עמוס ג, ו).

נחלקו התנאים מחם בעה״ח שקרנותיהם כשרות לש׳, והאם יש להעדיף ש״ כפופים או פשוטים. להלכה נקבע, כי משתמשים בש׳ העשוי קרן־איל כפופה, שיש בה זכר לעקדת יצחק (ע״ע). הכל מודים, שש׳ של ביהמ״ק שונה היה, ושהריעו בו בר״ה לצד החצוצרות (ר״ה ג׳, ב׳—ג׳), אך „בגבולין (= מחוץ לירושלים), מקום שיש חצוצרות [= ימי תענית] אין ש׳, מקום שיש ש׳ אין חצוצרות״ (ר״ה כ״ז, ע״א). היו מקומות שנהגו להשתמש בר״ה בש׳ ובחצוצרות יחד. הלכות רבות נאמרו בש׳ — עיטורו, גילופו, איחויו ודיבוק שבריו, איכות הקולות שיש להשמיע בו וסדרם; ועל כך ע״ע ראש־השנה, עמ׳ 429/30.

מלבד שימושו בר״ה — ותפקידו המיוחד, ע״פ האגדה, „לערבב את השטן״ ביום זה — נוהגים לתקוע בש׳ כל חודש אלול (ע״ע) לאחר תפילת שחרית. היו תוקעים בו גם בטקסי חרב וגבורה, וכאות לרבים לפני כניסת השבת (שבת ל״ה, ע״ב) ועם יציאתה. המנהג לתקוע בש׳ לציון יציאת השבת שרד כיום רק במוצאי יום־כפורים (ע״ע, עמ׳ 397). סמיכותה של תקיעה זו לקריאה „לשנה הבאה בירושלים״ העניקה לה מעבד סמלי חשוב, והזכות להשמיעה ברבים ליד הכתל־המערבי (ע״ע, עמ׳ 1124) היתה סלע־מחלוקת קשה בין יהודים לערבים עד 1948.

ביבל׳ — ע״ע ראש־השנה.

קרן־האיל המשמשת ל י י צ ו ר חש׳ מעובדת בקהילות אשכנז מלבר ומִלגַו. צורת הש׳ האשכנזי כעין אנקול, או מגל, ולעתים מעוטרות שפתיו בעיטורים גאומטריים. הש׳ הספרדי (והמזרחי) מעובד מלגו בלבד, ונשמרת הצורה החיצונית של הקרן. הש״ התימניים (והשומרוניים) מצטיינים באָרכם ובסלסולם. ייצור הש״ הוא מלאכתם של יחידים, הממשיכים בד״כ מסורת אבות. הייצור הוא עונתי — בקיץ, עד סמוך לר״ה. התהליך כרוך בריכוך פנים הקרן, תוך שמירה קפדנית על דפנותיה. לאחר הריכוך קודחים ומרחיבים את פנים הש׳, והאשכנזים גם מחליקים ומעצבים את צורתו החיצונית.

י. ת.

שׁוֹפְּרוֹן (Sopron, גר׳ Oedenburg), עיר במערב הונגריה; 47,000 תוש׳ (1970). ש׳ שוכנת על הדרך המובילה משפלת הונגריה העליונה לאגן וינה, סמוך לחבל בורגנלנד (ע״ע) שבתחומי אוסטריה. ב 1922 נהיתה לעיר־גבול (עם אוסטריה), וחשיבותה כמרכז מסחרי פחתה. בש׳ מפעלים לייצור טכסטיל ומזון, וכן יקבי יין. בעיר בנייני־

מגורים עתיקים ושרידים היסטוריים: כנסיות בסגנון גותי (המאות ה 14—ה 17), ביכ"נ (המאה ה 14) וארמון (המאה ה 15). בש' אוניברסיטה ליערנות ולתעשיית־עץ (1,000 תלמידים, 1976/7), מוזיאון לתולדות כריית הפחם בהונגריה ומוזיאון ע"ש המלחין פ. ליסט, (ע"ע).

יהודים. ב 1324 התיר המלך שרל רובר (ע"ע הונגריה, עמ' 851/2) ליהודים להתיישב בש'. ב 1360, בעקבות „המוות השחור" (ע"ע דבר, עמ' 872), גירש המלך ליוש הגדול (ע"ע) את יהודי הונגריה, ורוב יהודי ש' מצאו מקלט בוינר־נוישטט (ע"ע). ב 1364 הותרה שיבתם לעיר, ועם שובם תבעו, ללא הועיל, החזרת רכושם — בתים וחובות, שהופקעו בזמן הגירוש. פעילותם הכלכלית של יהודי ש' הוגבלה בלחצם של הסוחרים הגרמנים וגילדות־המסחר, ומצבם השתפר רק בימי המלך מתיאש I קורוינוס (ע"ע; 1458—1490), שמינה יהודי למפקח על היהודים (Praefectus Judacorum) ולנציגם בחצר המלך. מס שהוטל על יהודי ש' ב 1495 בוטל ב 1523, שעה שיהודי הונגריה באו תחת חסותו של המלך ליוש II (ע"ע; 1516—1523). בסוף המאה ה 14 ידועים שני ת"ת בני ש': ר' מאיר, הנזכר ב„ס' המנהגים" לר' איזיק טירנא (ע"ע), ור' יהודה, הנזכר ב„שלשלת הקבלה" לר' גדליה בן יחיא (ע"ע יחיא, עמ' 752). לאחר כיבוש הונגריה בידי התורכים הואשמו יהודי ש' בשיתוף־פעולה עמם, וב 1526 גורשו ממנה; הם לא שבו אליה עד למאה ה 18, עת הסתננו לעיר סוחרים מעטים. עם פתיחת שערי הערים בפני היהודים בהונגריה ב 1840, הותר ליהודים להתיישב בש', ועד 1855 התיישבו בעיר 180 יהודים, שבאו בעיקר מ„שבע הקהילות" (ע"ע בורגנלנד). המועצה העירונית ניסתה לדחות את היהודים. ב 1858 פרצו בש' פרעות, אך השלטון המרכזי דיכא אותן. ב 1857 הוקמה בש' קהילה, ב 1869 נרכשה קרקע לבית־העלמין וב 1884 נוסד בי"ס. לאחר פילוג הקהילות בהונגריה ב 1868/9 נוסדה בש' קהילת „סטאטוס קוו" (ע"ע הונגריה, עמ' 867), וב 1872 נוסדה קהילה אורתודוכסית. ערב השואה היו בקהילת ש' 1861 נפש. במארס 1944 נשלחו יהודי ש' למחנה־ההשמדה אושוויץ, ורק מעטים מיהודיה נותרו בחיים. ב 1974 התגוררו בש' 74 יהודים.

M. Pollak, *A zsidok törtenete Sopronban*, 1896; id., *Die Geschichte der Juden in Oedenburg*, 1929; Monumenta Hungariae Judaica, VI, 1961; F. Grünwald, *Egy zsido csalad a kozepkori Sopronban* (Magyar Izraelitak Országos Kepviselete, Evkonyv, 52–64), 1970.

ג. שמ. – ב. י.

שׂוּץ, אַלְפְרֶד, ע"ע שִיץ, אלפרד.

שֶׁבְצֶ'נְקוֹ, טַרַס גְרִיגוֹרְיֶוִיץ' — Т. Г. Шевченко — (1814—1861)

, משורר וצייר אוקראיני, יליד מחוז קייב. ש' חיה צמית של בעל־האחוזה אֶנגלראד, שהכיר בכשרונותיו ושלח אותו ללמוד ציור. עד מהרה התפרסם ש' בחוגים הספרותיים־אמנותיים בפטרבורג. ב 1838 הגריל הצייר הנודע ק. פּ. בריולוב את אחת מתמונותיו לפדיון ש' מצמיתותו, והוא נרשם באַקדמיה בפטרבורג בכיתת מיטיבו. ב 1844 קיבל את התואר „צייר חפשי". שמו נודע גם כמשורר אוקראיני, המתרפק על מורשתו. וב 1840 הופיע קובץ־שיריו הראשון, Кобзарь („הקובזאר" [ע"ע דומי, עמ' 160/1]). ב 1841 פרסם את הפואמה ההיסטורית Гайдамаки („הידמקים" [ע"ע]), שנתקבלה בהתלהבות ע"י משוררים אוקראינים, אך בילינסקי (ע"ע) דחה אותה, שכן הוא כפר בקיומה של ספרות בשפה „שאינה קיימת". בשיריו הסתמך ש' על הניב העממי באוקראינה, על הפולקלור ועל השירים הליריים והאפיים מהמאות ה 16—ה 17. ש' התעמק בחקר ההיסטוריה והשירה העממית של מולדתו, ובפואמות ובבלדות שלו יצר היסטוריה פיוטית של אוקראינה, תוך הערצה לקוזקים, למנהיגים ולגיבורים, שנלחמו על עצמאותה המדינית. הוא ביטא גם את סבלו של העם בהווה תחת הדיכוי הסוציאלי והלאומי, כשתיאר את גורלה הקשה של האשה־האיכרה. ש' חיבר גם סאטירות פוליטיות (1843/5), שלא נועדו להידפס, ובהן הוקיע את ניקולי I (ע"ע), את שלטונו ואף את אשתו. ש' ביקר באוקראינה (1843, 1845). התקרב לאיגוד ע"ש קירילוס ומתודיוס (ע"ע, עמ' 685), שדגל בהקמת פדרציה רפובליקנית סלאווית, ונאסר (1847) בשל חברותו בארגון זה. הסאטירות שנמצאו אצלו עוררו את זעמו של הצאר, וש' נידון ל 10 שנות שירות צבאי, ואף נאסר עליו לכתוב ולצייר. בכל־זאת המשיך ביצירתו, וכתב ויצר סדרת רומאנים ברוסית. אחרי מות הצאר שוחרר (1857), ונתקבל בפטרבורג בהתרגשות. השירים שכתב אחרי שובו ספוגים מוטיווים נבואיים ומזמוריים — בהשפעת התנ"ך. ב 1859 נסע לאוקראינה, אך שם נאסר והוחזר לפטרבורג. ב 1860 י"ל מהדורה חדשה של „הקובזאר", וניתן לש' התואר האקדמי „אמן־התחריט". ש' מת זמן קצר אחרי פרסום המנשר על שחרור האיכרים, והלווייתו הפכה להפגנה כללית. באותה שנה הועבר אֵפרו לאוקראינה. גם היום מעצבות יצירותיו את תודעת האוקראינים. וע"ע אוקראינה, עמ' 179.

Е. П. Кирилюк, Ш. жизн, и творчество, *1964*; Л. Луцив, Т. Ш. спивець украиньсой славЫ и воли, 1964; J. Bojko – E. Kaschmieder (eds.), *T. S.; sein Leben und sein Werk*, 1965.

אל. סר.

שׂיק וְשִׁווּק

(אנג' marketing, market; מלאט' mercatura, מסחר). במובן המצומצם **שוק** (ש') הוא המקום שבו נמכרות ונקנות סחורות; במובן רחב — המערכת הכלכלית, שהיא עיקרו של משק חפשי, שבו מתקיימת תחרות בין יצרנים על הצרכנים. בתחרות זו פועלים חוקי **הביקוש וההצע**, השולטים בש', והקובעים את **מחירי** המוצרים הנסחרים בו. בעת החדשה, כשהחל הייצור ההמוני, גדלו הצע הסחורות וכושר הייצור, וגברה התחרות בין היצרנים; אז התפתח מדע **השיווק** (ש־ק), העוסק בהכוונת הביקוש למוצרים, ובהגברתו.

I. **הש' בעולם העתיק.** עמי העולם העתיק ניהלו את המסחר בש'. באכדית, למשל, Sūqu פירושו גם רחוב, ובאשורית Karu משמעו מזח, נמל וגם ש'. גם **המקרא** משתמש במלים ,ש'' (מש' ז, ח), ,רחוב' (שה"ש ג, ב) ו,חוץ' (עמוס ה, טז; מש' א, כ; ז, יב) לציון המקום שבו מתנהל המסחר.

בתקופה העתיקה התרכזו חיי המסחר ברחובות העיר ובכיכרותיה, ובד"כ בקרבת שעריה (ברא' כג, י; מל"ב, ז, א). יש להניח, שכמו בהרבה משוקי המזרח בימינו, היו הסוחרים ובעלי־המלאכה מתרכזים בש" לפי מרכולתם ותוצרתם. כך נקראו שערי העיר ורחובותיה לפי התוצרת שנמכרה לידם: ,שער הדגים' (צפ' א, י; נחמ' ג, ג; יב, לט); ,שער הצאן' (נחמ', ג, א; יב, לט); ,שער הסוסים' (נחמ' ג, כח); ,רחוב האופים' (ירמ' לז, כא). אנו שומעים גם על ש' תחום בחומה, שדלתותיו ננעלות (קה', יב, ד).

בערי המזרח הקדמון, כגון דמשק ושומרון, היו ש" שהמקרא קורא להם ,חוצות' (מל"א כ, לד). מלבד זאת שימשו נמלי הערים באופן טבעי כש", והתנהלו בהם חיי מסחר. עד כה טרם נתגלו בחפירות ארכאולוגיות מקומות או מכלולים שניתן לזהותם בוודאות כש".

הש' כמקום מוגדר מבחינה ארכיטקטונית ותפקודית ידוע לראשונה בעולם היווני והרומי. היה זה שטח שהוקצה במיוחד לניהול מפגשים ציבוריים ולמסחר. בעולם היווני הקימה כל עיר שכיבדה את עצמה ש', שנקרא ,אגורה' (ע"ע). היה זה שטח פתוח, שבערי־החוף הוקם סמוך לים, ובערי האיים — לרגלי גבעת המצודה. ה,אגורה' היתה המרכז הדתי, הפוליטי והכלכלי של העיר, או של היישוב, ולכן נבנו בה מקדשים, מזבחות, בנייני־ציבור וחנויות,

והוצבו בה פסלים, מונומנטים ובימות־נואמים. ה,אגורה' קושטה בגנים ובעצים — במיוחד עצי דולב. שם נוהלו העסקות המסחריות, וכן תעמולת הבחירות.

מבין הש" העתיקים מפורסם־ביותר שוקה של אתונה, שעשרות שנים כבר חופרת אותו משלחת ארכאולוגית אמריקנית. ,אגורות' נחשפו גם בפרגמון, סוניון, קורינתוס, מגנסיה על המיאנדר, מנטיניאה, מילטוס, פריאנה, אולינתוס, פיראוס ועוד. על חש' בעולם ההלני היה ממונה אגורנומוס (ע"ע), שתפקידו היה לפקח על איכות הסחורות, על כשרות המידות והמשקלות ועל המחירים, וליישב סכסוכים או חילוקי־דעות בין הקונים לסוחרים. באתונה היו 10 אגורנומוי — 5 לעיר עצמה ו5 לעיר־הנמל, פיראוס — שנבחרו מדי שנה ע"פ גורל.

בעולם הרומי, נקרא הש', במובנו הרחב, ,פורום' (forum), ובמובן המצומצם (מקום מסחר) — mercatus. ה,פורום' היה שטח קטור, ששימש למפגשים פוליטיים, לדיונים משפטיים, לעסקות מסחריות ולעצרות־עם. ה,פורום' הרומי היה בד"כ מכלול מַלבני, או ריבועי, מרוצף לוחות־אבן ומוקף מכל עבריו שדרות עמודים, שיצרו סטאווים מקורים, ומאחוריהם — חנויות. גם ב,פורום' הרומי פעלו מודדי־תבואה (mensoras farumentarii) ושוקלים רשמיים (sacomarii), שהיו בתחום־פיקוח של aedilis plebis.

ה,פורום' הקדום והחשוב־ביותר בעיר רומא היה Forum Romanum (נקרא אח"כ Campo Vaccino), שמוקם בין גבעת הקפיטול לגבעת הפלטין. זהו מכלול מוארך ובלתי־רגולארי. במרוצת הזמן הוקף מקדשים, בנייני־ציבור, בסיליקות, בימות־נואמים, מונומנטים וכיו"ב. בתקופת האימפריה צמחו סמוך לForum Romanum עוד Fora, ששימשו לצרכי משפט ולעסקי מסחר. במרכזם עמדו מקדשים, והם קושטו בפאר רב. Fora אלה היו של יוליוס קיסר, אוגוסטוס, וספסיאנוס, נרווה וטריאנוס; זה האחרון היה הגדול והמפואר שבכולם. מלבדם היו גם ש" ספציפיים, כמו Forum boarium (ש' הבקר), piscarium (ש' הדגים), holitorium (ש' הירקות) וכד'.

ה„פורום" נפוץ גם בפרובינציות של האימפריה הרומית, ותוכנן בהתאמה קפדנית לתכנית העיר. נחשפו Fora בסוריה (פלמירה, דמשק, בצרה) עבה"י (גרש; ,פורום' עגול, מוקף עמודים), א"י (שומרון), תורכיה (פרגמון, אנטיוכיה, אפסוס), יוון (אתונה, פיליפי), צפון־אפריקה (חמגד, סבסה), אנגליה (סילצ'סטר) ועוד.

הש' היווני היה צפוף בבניינים ובמונומנטים, הוא נעדר מרחב ורחובותיו היו מתפתלים. לעומת־זאת הצטיין תכנונו של ה,פורום' הרומי — למעט הForum Romanum — בתפיסת המרחב.

הש" בתקופה הביזנטית הקדומה דמו בתכנונם ובצורתם הארכיטקטונית לש" הרומיים, ובמקרים לא מעטים אף השתמשו בFora הרומיים ששרדו. דוגמה ל,פורום' מהתקופה הביזנטית הקדומה היא זה של קונסטנטינוס הגדול בקושטא, שעמוד הפורפיר שהוצב בו, מצוי בו עד היום. ש' זה, וכן ש" רבים בערים הלניות גדולות, ובעריה הראשיות של האימפריה הרומית, שידתו את הסחר הבי"ל, ולא רק את הסחר המקומי.

F. Dutert, *Le Forum Roman et les forums de Jules Caesar, ...* 1876; R. Martin, *l'Urbanisme dans la Grèce Antique,* 1956; D. B. Thompson – R. E. Wycherley, *The Athenian Agora, . .,* 1972.

א. ע.

הש' בארצות המוסלמיות. הערים המוסלמיות היו בראש־וראשונה ערי־מסחר, ולכן מילאו הש" תפקיד חשוב בהתפתחותן. על הש" אנו יודעים בעיקר מ3 מקורות: מתכניות הערים שנחרבו (הן ממקורות ספרותיים והן ממחקר ארכאולוגי) וממבנה הערים ששרדו; מכתובות שחקקו השליטים במקומות מרכזיים כדי להודיע על ביטול נוהג נפסד בש'; מספרי־הדרכה שנועדו לממונים על הסדר בש".

כמו באזורים אחרים באסיה ובאירופה, היו בארצות המוסלמיות ש" שפעלו יום אחד בשבוע בלבד. ש' של יום ג' היה בבגדאד המזרחית; ש' של יום ה' — בקירואן, בירת צפון־אפריקה הערבית; ש' של יום ו' — בעיר הפרסית אל־עסכר, ובקרבתה היו ערים אחדות, שבכל אחת מהן נערך הש' ביום אחר בשבוע. במערב המוסלמי נהגו לערוך פעם בשבוע ש' מחוץ לשערי העיר — סוק אל־ע'באר („ש' האבק") — אולם מרבית הש" היו קבועים ופתוחים בכל ימות השבוע, ונמצאו עפ"ר במרכז־העיר.

תכנית הערים בארצות שהיו מלפנים תחת שלטון הביזנטים נשתנתה עם הכיבוש הערבי; נעלמו הרחובות הארוכים והישרים והכיכרות, ובמקומם התפתחו חש" — רחובות צדים, ולאָרכם חנויות קטנות. כך היה בדמשק ובחלב, ואף בירושלים: במקום ה,קַרדו מכסימוס' — הרחוב שחצה את העיר מצפון לדרום — קמו שלושת הש" שנקראו ביה"ב (ממערב למזרח) סוק אל־ח'צְ'רואת (ש' הירקות), סוק אל־עטארין (ש' הבשמים) וסוק אל־קַמאש (שוק הבדים). בתקופה העות'מאנית הפך המערבי בש" אלה לסוק אל־להאמין (ש' מוכרי־הבשר), ואילו ש' הבדים נקרא סוק אל־ח'ואג'את (ש' האדונים, כלו', הסוחרים המכובדים). בכל ארצות המזרח־הקרוב היו הש" החשובים ליד המסגד הראשי; ש" כאלה היו שוקי הבדים, שוקי הבשמים וש' הספרים. רחוק מהם נמצאו עפ"ר שוקי חרשי־הנחושת והמסגרים. שוקי הצבעים והבורסקאים היו בפרוורים.

גם בערי פרס ושכנותיה היו הש" הגדולים עפ"ר ליד המסגד הראשי. כך היה בבלה', במרו א(ל)־רוד' שבח'וראסאן ובכרג' שבמדי. בהראת (כעת באפגניסטן) היו הש" הגדולים ליד ארבעת השערים, ואילו בנישאפור היה הש' הראשי מחוץ לעיר. בבגדאד — הבירה שתכנן אל־מנצור, אבי השושלת העבאסית — נבנו הש" בראשונה לאורך הרחובות הגדולים, שהובילו מארבעת השערים אל מרכז העיר; אולם עד מהרה העביר הח'ליף את הש" לפרוור אל־כרח' — כדי להרחיק מוקדי מהומות מארמונו. גם בבצרה היו 3 רחובות־ש' ראשיים.

הש" היו, כאמור, שורות של חנויות קטנות (ערב' — דֻכאן) — כוכים חשוכים, ובהם אצטבה לסחורה שעליה ישב גם הלקוח. לכן נקרא הש' בערבית גם „צף" (שורה); בפוסטאט (קהיר העתיקה) היה ש' מפורסם שנקרא א(ל)־צפין (שתי השורות). עפ"ר ננעלו שערי חש" בלילה. מקצת הש" היו מקורים, ודרך חלונות שבתקרה חדר אור השמש. רחובות הש" לא היו מרוצפים, ולכן רב היה האבק והלכלוך. מלבד הש" שבתוך העיר היו גם ש" ליד שערי העיר — בעיקר שוקי הסוסים, התבן והנשק, ושאר מצרכים הנחוצים לנוסעי השיירות. נוסף על הש" הגדולים היו גם „ש" קטנים" (סֻוַיקה); אלה נמצאו בתוך שכונות־המגורים והציעו בעיקר מזון.



השוק המקורה בשכם (הקסבה)
(לשכת העתונות הממשלתית, ת"א)

ש" שבהם היו החנויות סביב חצר מרכזית נקראו „קַיסריָה" — כנראה משום שקיסרים רומים וביזנטים בנו בניינים כאלה — ובהם נמכרו סחורות יקרות, בייחוד בדים יקרים ותכשיטים; „אל־קיסריה" של גרנאדה משמשת בתפ־

קידה גם כיום. בספרד המוסלמית ובמרוקו, שבהן נשמרת גם בימינו המסורת הספרדית־ערבית, נקרא ש׳ הבגדים בשם הלאטיני „מרקטל" (למשל, בפאס). ה„ה׳אן" היה בניין־קומות, ששימש לאחסנה ולמכירה של סחורות יצוא ויבוא; בספרד מכרו בו גם חיטה וקמח. אף ה„פֻנדק" שימש לאחסנת סחורות, וגם בית־מלון — בעיקר לסוחרים זרים; בקומת־הקרקע היו מחסני הסחורות ובקומות העליונות התגוררו הסוחרים. במאה ה 14 היו פונדקים מיוחדים לסוחרים יהודים — למשל, בתוניס ובאלכסנדריה. מאחר שבפונדק שהו סוחרים זרים, הוא שימש גם מעין בורסה.

ביה"ב נהוג היה בארצות אירופה, שבעל חנות (או בית־מלאכה) התגורר באותו בית (מעל לחנות), ואילו בארצות המוסלמיות חלה הפרדה גמורה בין רִבעי־הש" לרבעי־המגורים; בש" התגוררו רווקים בלבד — מעל החנות (במה שנקראה במערב המופלמי „מצריה"). לעתים נבנו ב„קיסריות" דירות מעטות להשכרה. החנויות והפונדקים היו עפ"ר בבעלות השליטים, או ברשות ההקדשים, והסוחרים שׂכרו אותם.

הש" היו מקור־הכנסה חשוב לקופות השליטים. מראשית ימי השלטון המוסלמי הוטלו מסים — „מכּוּס" (יחיד „מכס") — על ענפי מלאכה ומסחר. גביית המכוס הוחכרה, ובספרד המוסלמית נקרא החוכר „מתקַבּל". מיסוי מסוג שונה שהנהיגו השליטים היה המונופולין; כך, למשל, היה לירושלים, בשלהי המאה ה15, המונופולין על השמן שהופק בהרי־שכם. גם ה„טרח" — החובה לקנות מהשליטים מצרכים מסוימים במחירים מופקעים — הגדיל את הכנסותיהם. התערבות שרירותית זו של השלטונות הפריעה למסחר שבלאו־הכי לא היה חפשי לגמרי. סחורות רבות היה צריך לקנות באמצעות סרסור רשמי (סמסאר), ונתרבו גם מכירות פומביות (מֻנאדאת), שלפניהן נאסר כל מסחר במצרך המוצע.

ה פ י ק ו ח על הש" בארצות המוסלמיות („חִסבּה") נעשה בידי מחתסב. המשרה נחשבה דתית, ולהלכה היה תפקידו של המחתסב „לצוות הטוב ולהזהיר מן המגונה"; לפיכך נחשבו בין תפקידיו גם הפיקוח על המוסר, על שמירת המצוות הדתיות בפומבי ועל מלמדי־דרדקי. למעשה הצטמצם התפקיד לפיקוח על הש׳, בהיותו גלגול של משרת האגורנומוס (ר׳ לעיל, עמ׳ 653). מניעת מעשי תרמית (מכירת סחורה קלוקלת, למשל) ובדיקת המשקלות היו תפקידיו העיקריים, מלבד תפקידים מוניציפאליים (בהעדר עיריה), כגון הדאגה שתהיה לאופים כמות של קמח שתספיק לצרכי העיר בלחם, מניעת אגירת מזון ופיקוח על הסוחרים שלא יחסמו את הרחוב. רבה היתה השפעתו גם בקביעת מחירים. בספרד המוסלמית הוא היה מפקח אף על הבּניה, אס־כי רשת הרחובות הצרים והמפותלים בעיר המופלמית — כפי שהשתמרה גם בימינו — איננה מצביעה על הצלחה יתרה במילוי שני התפקידים האחרונים.

ראוי לציין, שכללי החִסבּה נועדו להגן בעיקר על הצרכנים, ולא כפי שהיה המצב באירופה, שם הגנו התקנות העירוניות בעיקר על היצרנים, שהיו מאורגנים באיגודים רבי־השפעה. מקור ההבדל, כנראה, בחולשת התאגדות היצרנים בארצות המוסלמיות. בארצות המזרח התחזקה החסבה מאד בשלהי המאה ה 12, ומעמדה היה איתן גם במאה הראשונה לשלטון הממלוכים (1250—1350). אולם במאה ה 15 נמכרה המשׂרה גם למי שלא היה ראוי לה, ולעתים תכופות נתאחדה עם משׂרת ראש המשטרה הפלילית. גם בתורכיה החכיר השלטון את המשרה (שנקראה אחתסאב); הנוהג בוטל ב 1826, ב 1854 בוטלה המשׂרה כליל. בפרס עלתה חשיבות המשרה במיוחד תחת שלטון הצַפוים (1502—1736), שמינו גם מחתסב ראשי לכל הממלכה (מתחסב אל־ממאלכּ). הם היו אלה שקבעו את המחירים בש".

L. Torres Balbás, *Alcaicerías* (al-Andalus, XIV), 1949; E. Ashtor-Strauss, *L'administration urbaine en Syrie médiévale* (Rivista degli Studi Orientali, XXXI), 1956; R. Levy, *The Social Structure of Islam*, 1957; B. R. Foster, *Agoranomos and muhtasib* (Journal of Economic and Social History of the Orient, XIII), 1970; G. P. Chalmeta, *El "senor del zoco" en Espana*, 1973.

א. אש.

ה ש׳ ו ה י ר י ד ב א י ר ו פ ה. לסיפוק צרכיה העצומים של המטרופולין הביזנטית, קונסטנטינופוליס, הובאו אליה תבואות, אריגים, כלי מתכת, חרס וזכוכית, תכשיטים ומוצרי־מותרות אחרים מכל חלקי האימפריה ומארצות שמחוצה לה. ביזנטיון גם ייצאה את תוצרתה לארצות רבות. המטבע הביזנטי — ה„בזאנט" — היה מקובל באירופה, עכ"פ עד המאה ה 11. כך ריכזה ביזנטיון מסחר בי"ל רב־הקף. בבירה ובשאר הערים הגדולות היה המסחר מרוכז ב ב א ז א ר י ם, שם היה לכל ענף רחוב־חנויות משלו. החנויות היו רכוש ממשלתי, והושכרו לסוחרים.

לאחר התפוררות האימפריה הרומית חלה בארצות א י ר ו פ ה ירידה כלכלית ניכרת. בעוד שבשוקי איטליה — שהיתה בחלקה בשלטון ביזנטי — עדיין נמשך הסחר הבי"ל, חזרו הארצות שמצפון לאלפים לכלכלה חקלאית, והמסחר הצטמצם מאד. בימי־ש׳ שבועיים הציעו איכרים מהסביבה הקרובה תוצרת חקלאית, ואומנים — את פרי־מלאכתם. לעומת־זאת התפתח בצפון־אירופה סוג מיוחד של מסחר בי"ל. הנורמאנים הביאו לסקנדינאוויה שלל רב ממסעותיהם, וייצאו אותו — בעיקר לרוסיה — תמורת תבואות, מצרכי־מזון וסחורות אחרות. מסחר זה התנהל בש" (emporia) גדולים על חופי הים הצפוני והים הבאלטי, שמהם צמחו במרוצת הזמן ערי־המסחר הגרמניות המבורג, קיל ואחרות.

עם התארגנות האומנים בגילדות (ע"ע) לבש המסחר בתוצרתם צורה שונה. האומנים מכרו את תוצרתם בחנויותיהם או בבתי־המלאכה שלהם, אך התוצרת הופצה גם בידי רוכלים. המסחר בש׳ הצטמצם בעיקר לתבואה, בע"ח, בשר, מצרכי מכולת ומצרכים אחרים למשק־הבית. השלטונות העירוניים הסדירו את המסחר בש׳ כדי להגן על הצרכנים וכדי להבטיח לעצמם הכנסה ממיסים ואגרות; לכן בנו ש" ובנייני־ש׳, שבהם היה הפיקוח קל־יותר. אחדים מבנייני־הש׳ שהוקמו ביה"ב שרדו. העתיק והמפורסם שבהם הוא הש׳ של ברוז׳ (ברחה), בלגיה (המאה ה 13). קיימים ש" עירוניים בכל הערים הגדולות, חלקם למסחר סיטוני וחלקם למסחר קמעוני, ביניהם ש" עירוניים שהפכו לשם־דבר, כמו ה„ש׳ המרכזי" (Halles Centrales) של פאריס. הצבעוניות והרבגוניות שבש" תוארו במכחוליהם של ציידים רבים, במיוחד הולאנדים (גבריאל מטסו [„שוק הירקות"], פראנס סניידרס [ר׳ תמ׳ בערך פלמית, אמנות] ואחרים).

ש׳ ציורי־ביותר, הקיים בערים רבות, הוא „ש׳ הפשפשים" (צרפ׳ Marché aux puces), שבו נמכרים חפצים משומשים, עתיקות ו„מציאות". בין המפורסמים — הש׳ המתקיים בימי א׳ ליד ה„פורטה פורטזה" ברומא.

בעת החדשה יש למושג ש׳ גם משמעות מופשטת־יותר (הנדונה להלן), וגם רחבה בהרבה: הש׳ האירופי וש" אזוריים אחרים; על כך — ע"ע מכס, עמ׳ 450/1; סחר, עמ׳ 646; בנלוכ"ס; אירופה, עמ׳ 185/7, כרך מילואים.

מלבד הש" היומיומיים או השבועיים נערכו, כבר בזמן העתיק, י ר י ד י ם (צרפ׳ aoire; אנג׳ fair [מלאט׳ dies feriae, ימי־חג]; גרמ׳ Jahrmarkt או Messe [מ missa — התפילה הקאתולית העי־קרית]). הם נבדלו מהש" בכך שהתקיימו בימים קבועים בשנה, והיו מכוונים לאיזור נרחב.

אירועים אלה היו צמודים עפ"ר לחגיגות דתיות (כפי שמלמדים השמות הלועזיים). ב י ו ו ן העתיקה נערכו ירידים באולימפיה ובקורינתוס — לרגל המשחקים האולימפיים והאיסטמיים — וכן בדלוס ובדלפוי. בטיטוריה התקיים יריד פעמיים בשנה — באביב ובסתיו — לרגל החגיגות לכבוד האלה איסיס. ב ר ו מ א נערך יריד

שנתי על גבעת האוונטין, ובאטרוריה — בהורשה הקדושה של האלה פרוניה. בתקופה הביזאנטית נערכו ירידים שנתיים בסאלוניקי — לרגל חגו של דמטריוס הקדוש — באנטיוכיה ובטרפזונט (טרבזון). כבר בראשית יה״ב, כשעדיין היה המסחר בד״כ בשפל המדרגה, נתפרסמו ירידים אחדים, כגון זה שבסן־דני ליד פריס, הידוע כבר מן התקופה המרובינגית. בתקופה הקארולינגית נהגו סוחרים לקיים ירידים ליד הלימס הרומי, ובהם ביקרו קונים מהשבטים הגרמאניים שמעבר ללימס. במאה ה 11 התפרסמו יריד קלן שבגרמניה ויריד פרארה שבאיטליה. מאמצע המאה ה 12 ועד אמצע המאה ה 14 נודעה חשיבות רבה לירידים בערי שאמפאן השונות. בגלל מיקומו הגאוגרפי הנוח של מחוז זה ביקרו בהם — מלבד הצרפתים — גם סוחרים ולקוחות מארצות השפלה, מגרמניה ומאיטליה, ואפילו מרוסיה ומארצות האסלאם. במחצית השניה של המאה ה 14 ירש את מקומם של ירידי שאמפאן יריד ז׳נווה. ירידים מפורסמים אחרים באירופה הבינַיימית נערכו בסטורבריג׳ (Stourbridge) שבאנגליה (מהמאה ה 13), ובאַכן, פרנקפורט ע״נ מיין (מ 1313), פרנקפורט ע״נ אודר (שהיה מכוון לסחר עם מזרח־אירופה) ולייפציג (מ 1282) **שבגרמניה**. יריד לייפציג התמיד עד הזמן החדש, והגיע לשיא חשיבותו במאות ה 17—ה 18. **באיטליה** נודעו ירידי בארי, נובי ופיאצ׳נצה; **בספרד** — יריד מדינה דל קאמפו, ובארצות־**השפלה** — יריד בריז׳ ואיפר. הירידים נערכו אחת לשנה במשך שבועות מספר, אולם יש שנערכו באותו מקום במשך השנה מספר ירידים, לסחורות שונות. כל הירידים נערכו בחסות הכנסיה, השלטון המקומי או השלטון המרכזי, שערבו לבטחון הסוחרים והלקוחות, פיקחו על הגינות המסחר והקימו בת״ד לשיפוט מהיר. **ברוסיה** התפתחו הירידים בתקופה מאוחרת־יותר, בעיקר עם התפשטות ההתיישבות הרוסית באוראל ובסיביר. המפורסם שבהם היה זה שבניז׳ני נובגורוד (היום גורקי). ראשיתו בסחר עצים, פרוות, בקר וסוסים, ובמחצית השניה של המאה ה 16 הפך ליריד־קבע. בסוף המאה ה 19, בעת שהירידים במערב־אירופה איבדו מחשיבותם, נעשה יריד זה — שנערך מספר פעמים בשנה, לסחורות שונות — לגדול שבעולם. ירידים אחרים נערכו (מהמאה ה 17) באירביט ובארכנגלסק שבסיביר. אלה שימשו עד הזמן החדש מרכז לסחר הבי״ל בפרוות.

ההמון שהתאסף בש׳ משך לשם לוליינים, להטוטנים, שחקנים, נגנים, זמרים ושאר אמני־בידור. אלה אכלסו גם את הירידים, שבהם היה הקהל גדול ורבגוני־יותר, והזמן שעמד לרשותם — ארוך־יותר. שם צמחו תאטראות־היריד, כגון Theatres de Foire שבירידי סן ז׳רמן וסן לוראן, שבהם התפתחה האופרה הקומית מהמאה ה 16. במאות ה 17—ה 18 הפכו ירידים רבים לאירועי־בידור מובהקים — כיריד ברתולמיו הוותיק, באנגליה.

בזמן החדש, עם קביעת תקנים לחמרי־הגלם ולתוצרת התעשייתית, ועם התפתחות אמצעי התקשורת והתחבורה המודרניים, פחתה חשיבותם של הירידים בצורתם המסרתית. רבים מהם בוטלו או ירדו לדרגה של אירועים מקומיים. אחרים לבשו צורה חדשה והפכו לירידי־דוגמות (trade fairs ; Mustermesse) ולתערוכות, שם שוב אין מציגים סחורה למכירה, אלא דוגמות בלבד, שעל־פיהן הלקוח מוסר הזמנות. ירידים כאלה הם עפ״ר בי״ל, ומשתתפים בהם יצרנים פרטיים, אך יש שגם המדינות מציגות — מתוך מגמה תעמולתית. הירידים המועטים שנותרו באירופה הם ש״ הנערכים במשך יום אחד — בד״ב אחת לשבוע או אחת לחודש — למכירת התוצרת החקלאית של המחוז. **באה״ב** היו הירידים בד״כ אירועים שנתיים — להבלטת השגים חקלאיים — ובמסגרתם נערכו תחרויות וחולקו פרסים, מתוך מגמה חינוכית.

מ. ו.

כלכלת הש׳. הביקוש (אנג׳ demand) למוצרים ולשירותים שונים **וההצע** (אנג׳ supply) שלהם קובעים, בש׳ חפשי, את המחירים היחסיים בש׳ ואת הקצאת המקורות במשק; מכאן חשיבותן של תאוריות ביקוש והצע במדע הכלכלה. רמת הביקוש שיש לו כיסוי כספי של צרכן כלשהו למוצר מסוים נתון, תלויה בטעמו של הצרכן, בהכנסתו ובמחירי מוצרים אחרים, ובמיוחד אם קיים בינם לבין המוצר הנדון קשר של **תחלופה** (substitution; כקשר שבין חמאה למרגרינה), או קשר של **השלמה** (כקשר שבין מכונית לדלק). שינוי בגורמים אלה גורם לתזוזת **עקומת־הביקוש** (המסומנת D [demand]) — ביטויה הגרפי של קשר התלות ההדדית בין מחיר המוצר לבין הכמות שרוצים לקנות ממנו. עקומת־הביקוש יורדת משמאל לימין; כלו׳, ירידה במחיר מוצר תביא — כשגורמים אחרים קבועים — לעליה בכמות המבוקשת. לחוק כלכלי זה יש ביסוס נסיוני, ואף כמה הוכחות דדוקטיוויות, המבוססות בעיקר על הנחת התנהגות רציונאלית של הצרכנים. ירידה במחיר מצרך אחד, כשאין שינויים במחירים אחרים, מגדילה את הכנסתו הראלית של כל צרכן (**השפעת ההכנסה**), ומכאן שיבקש לקנות יותר מכל מוצר (פרט לחריג של **מוצרים נחותים**), ובוודאי יקנה יותר מהמוצר שמחירו ירד, כי ע״כ פחת הוויתור — במונחים של מוצרים אחרים — הכרוך בקניית יחידה נוספת של מוצר זה (**השפעת התחלופה**). חיבורן של עקומות־הביקוש של הפרטים קובע את עקומת־הביקוש העומדת לפני הענף — קבוצת הפירמות המייצרת מוצר מסוים; בתנאים מסוימים ניתן לחשב עקומת־ביקוש זו בעזרת מחקר סטטיסטי. **עקומת־ההצע** (מסומנת S [supply]) — המבטאת את היחס בין כמות המוצר שתוצע לש׳ לבין מחירו, בתנאי ידע טכני נתונים ובמחירים נתונים של נורמי־הייצור ושל מוצרים אחרים — תלויה בעיקר בהשפעה שיש לגידול התפוקה על רמת הוצאות הייצור. המשמעות הכלכלית של המונח „הוצאות״ אינה הוצאות כספיות דווקא, אלא הוויתור הכרוך בייצור מוצר — ההכנסות הגבוהות־ביותר שהיו עשויות לנבוע מפעולה אלטרנטיווית. ההוצאות נחלקות **לקבועות ולמִשתנות**, בהתאם לקשר שבין רמתן לבין תפוקת המפעל. בטווח הקצר — המוגדר כזמן שיש בו לפחות גורם־ייצור אחד (בד״כ ציוד) שכמותו קבועה (ולגבי הענף נתון גם מספר הפירמות) — תעלה עקומת־ההצע של פירמה משמאל לימין בהתאם **לחוק התפוקה השולית הפוחתת** (ע״ע כלכלה, עמ׳ 873, ושם ציור 6). חוק זה קובע, שהתפוקה השולית — התוספת לס״ה התפוקה בעקבות הגדלת תעסוקת גורם־ייצור ביחידה אחת — של גורם־הייצור המשתנה תלך ותקטן משלב מסוים ואילך אם ישנו לפחות גורם־ייצור אחד שכמותו קבועה. במחירים נתונים פירושה של תפוקה שולית פוחתת **הוצאות שוליות עולות**. עקומת־ההצע של פירמה בתנאי **תחרות חפשית** זהה לעקומת ההוצאות השוליות שלה. בתחרות חפשית, כשמספר הפירמות בענף גדול וכל פירמה מייצרת רק חלק קטן מס״ה תפוקת המוצר שהוא הומוגני לגבי צרכניו, המחיר נתון לגבי כל פירמה, ואין שום פירמה יכולה להשפיע לבדה על המחיר, ואין לה אלא להחליט כמה יחידות תספק במחיר הנתון (שנקבע לש׳ הענפי ע״י הצטלבות עקומת־הביקוש, העומדת לפני הענף, ועקומת־ההצע של הענף, התלויה בעקומות־ההצע של כל פירמה). כדי להגיע למירב רווחים כדאי לפירמה לייצר עוד יחידות, עד שההוצאות השוליות — הוצאות הייצור של יחידה נוספת — ישוו למחיר. עקומת ההוצאות השוליות היא אפוא עקומת־ההצע של פירמה בתחרות חפשית בטווח קצר, והיא עולה משמאל לימין. בתחרות חפשית עולה עקומת־ההצע של הענף אף היא משמאל לימין, משום שאינה אלא צירוף אפקי של עקומות־ההצע של הפירמידות הנפרדות, תוך התחשבות בכך שמחירי גורמי־הייצור הנתונים לגבי הפירמה אינם נתונים בהכרח גם לכלל הפידמות בענף כאחד. **בטווח הארוך** — כשכל פירמה יכולה לשנות באופן חפשי את הכמויות שהיא מנצלת מכל הגורמים — עשויה עקומת־ההצע של הפירמה להיות אפקית, בעלת שיפוע חיובי,

או שלילי, הכל בהתאם לתנאי התשואה לגודל (returns to scale), כלו׳, בהתאם להשפעה שיש לממדי המפעל על ההוצאות הממוצעות ליחידת מוצר. מאחר שבטווח הארוך גם מספר הפירמות בענף אינו קבוע, וגידול התפוקה עשוי לנבוע מגידול במספר הפירמות, ולאו־דווקא מגידול בייצור של כל פירמה, מסתבר־יותר שעקומת־ההצע תטה לאֳפקיות (ע״ע הוצאות יצור).

במבני ש׳ — כגון מונופול, אוליגופול או קרטל (ע״ע מונופולין) — כשמחיר המוצר תלוי בכמות המיוצרת ע״י פירמה(ות) מסוימת(ות), וכשקשר זה ידוע לפירמות, אין משמעות לעקומת־הצע. בתנאים כאלה יקטין ייצור יחידה נוספת את המחיר — גם את מחיר כל היחידות שיוצרו לפני כן — ומשום כך יהיה ה פ ד י ו ן ה ש ו ל י, כלו׳, התוספת לפדיון, קטן מהמחיר. ייצור יחידה נוספת כדאי לכל פירמה רק אם ההוצאה השולית אינה גדולה מהפדיון השולי, והפירמה קובעת את תפוקתה בהתאם.

מידת הרגישות של הכמות המבוקשת (או המוצעת) לשינוי במחיר המוצר נמדדת ע״י ג מ י ש ו ת ה ב י ק ו ש (או ההצע), המודדת את היחס בין השינוי היחסי בכמות המבוקשת (מוצעת) לשינוי היחסי במחיר. בד״כ שונה גמישות הביקוש (וההצע) למוצרים השונים, ולכל מוצר במחירים שונים, ותלויה באפשרויות התחלופה בשימוש או בייצור. אם גמישות הביקוש קטנה מ 1, לא ישתנה הפדיון ע״י שינויים במחיר ובתפוקה, שכן ההגדלה (או ההפחתה) היחסית בכמות שווה להקטנה (הגדלה) יחסית בכמות. הביקוש נחשב גמיש אם גדלה המוחלט של הגמישות גבוה מ 1, ובלתי־גמיש — אם הוא נמוך מ 1. הקטנת (הגדלת) מחיר תביא להגדלת (הקטנת) הפדיון כשהביקוש גמיש, ולהקטנתו (הגדלתו) — כשהביקוש אינו גמיש. מאחר שהגמישות תלויה באפשרות ובכדאיות תחלופה, היא גבוהה־יותר בטווח הארוך.

עקומות ההצע והביקוש נחתכות בנקודה שהיא נקודת שיווי־משקל, שכן שווה בה הכמות ש ר ו צ י ם ל ק נ ו ת לכמות ש ר ו צ י ם ל מ כ ו ר (בדיעבד שווה הכמות הנקנית לכמות הנמכרת בכל מצב, שהרי כל קניה היא גם מכירה). במחיר נמוך־יותר יש עודף של כמות מבוקשת, והמחיר יעלה בגלל תחרות בין הקונים (אלא־אם־כן אין מניחים למחיר לעלות — בעזרת פיקוח על המחירים). במקרה כזה יש הכרח בקיצוב לצרכנים. במחיר גבוה־יותר יש עודף של כמות מוצעת והמחיר ינטה לרדת, ויש הכרח בקיצוב ליצרנים. ור׳ דיון מפורט בערך כ ל כ ל ה, במיוחד בעמ׳ 873/4.

גורמים המסיטים את עקומת־הביקוש לימין (כגון גידול בהכנסות, גידול בהעדפת המוצר, ירידת מחירי מוצרים משלימים, עליית מחירי מוצרים מתחרים), או המסיטים את עקומת־ההצע לשמאל (כגון העלאת מחירי גורמי־הייצור, עליית מחירי מוצרים שהם תחליפים בייצור וירדת מחירי מוצרים שהם מוצרי־לוואי), יעלו אפוא את מחיר המוצר, והסטת עקומת־הביקוש לשמאל ועקומת־ההצע לימין תוריד את המחיר.

על תפקידם היחסי של הביקוש וההצע בקביעת המחירים ניתן לומר רק זאת, שחשיבות ההצע גדולה־יותר בטווח הארוך מאשר בטווח הקצר, שכן בטווח הארוך לא יִיַצרו מוצרים אם המחירים שישיגו לא יכסו את הוצאות ייצורם.

מאחר שהביקוש נשען על רצון הצרכנים וההצע על הוצאות הייצור, משקף מחיר מוצר, או גורם־ייצור — בתנאים אידאליים — את המחסור היחסי השורר לגביו. בתנאים אידאליים (הכוללים חלוקת־הכנסה רצויה) גורמת מערכת המחירים — הנקבעת ע״י הביקוש וההצע — להקצאה אופטימלית של תפוקת המשק בין המוצרים השונים. עיקרה של הקצאה אופטימלית כזאת — שכל שינוי בהרכב הייצור פוגע ברווחת התושבים.

וע״ע מחירים, הורת ה־; התחרות; הוצאות יצור, וביבל׳ שם.

אמ. מו.

ב ס פ ר ו ת ח ז ״ ל משמשת המלה „ש׳״ במשמעותה האכדית — רחוב — כינוי לכלל בני־האדם (בביטוי „אחד מן הש׳״ [פס׳ ט׳, י״א] ובהתר היבמה [ע״ע יבום וחליצה] להתחתן עם כל אדם — התר „יבמה לש׳״ [יבמ׳ נ״ה, ע״ב]). לעתים נקרא הש׳־הרחוב ע״ש דייריו („שוקא דארמאי״, ירו׳ נדר׳ ד׳, ט׳; „שוקא דגזוראי״, עיר׳ ה׳, ה׳). השימוש במלה ש׳ כמציינת מקום מסחר נבע מכך, שהאי־כרים מכרו את תוצרתם ברהובות העיר — בש״. עם התהוות מעמד קבוע של סוחרים ובעלי־מלאכה שהתרכזו ברחובות מסוימים, נוצרו „ש׳ של צמרים״, „ש׳ של פטמין״ (עיר׳, י׳, ט׳), „ש׳ של טבחים״ (תוספ׳ נדה ו׳, י״ז), „ש׳ של סַקאים״ (ב״ר ע״ט, ו׳) — ואף „ש׳ של זונות״ (כתו׳ ס״ד, ע״ב). ייתכן ש„תגרי סמטה״ (תוספ׳ בכורים ב׳, ט״ז) הם סוחרים שנדחקו מהרחובות המרכזיים לרחובות הצדדיים, שנקראו גם „שקקים״ (איכ״ר א׳, א׳). במשך הזמן נבנו מבנים מיוחדים לצרכי המסחר והרחובות קורו מפני החמה והגשמים; זהו כנראה „בית הש״״ (מבשירין ו׳, ב׳). חז״ל מייחסים שיפור זה לרומאים, ש„תיקנו ש״״, אך גינו את הדבר, מביוון שלדעתם לא נועדו הש״ אלא „להושיב בהם זונות״ (ע״ז ב׳, ע״ב).

ש״ היו בערים הגדולות, ואף בכפרים. בירושלים נזכר „ש׳ עליון״ (שקלים ח׳, א׳), וממילא היה בה לפחות גם ש׳ תחתון. שני ש״ — עליון ותחתון — נזכרים גם בציפורי (עיר׳ נ״ד, ע״ב) ובטבריה (שהש״ר א׳, ד׳). על ציפורי סיפר ר׳ יוסי, שבימי של־ווּתה היו ב„180,000 ש״ של מוכרי ציקי קדירה״ (ב״ב ע״ה, ע״ב). נזכרים גם ש׳ במירון (תוספ׳ דמאי ד׳, י״ג) ו„ש׳ של פטרוס״ (אולי אנטיפטריס [ע״ע]; שם א׳, י״א), בחו״ל היו ש״ יהודיים עצמאיים, וע״פ חוק מסוף המאה ה 4, הנזכר ב-Codex Theodosianus (ע״ע רומי, המשפט ה־, עמ׳ 778), נאסר על הנכרים לחת־ערב בקביעת המחירים בהם.

בהעדר מעמד מבוסס של סוחרים הביא האיכר את תוצרתו למכירה בשוקי העיר ביום קבוע — יום־הש׳. בראשית ימי הבית־השני היה יום־ש׳ בשבת, ונחמיה ביטל זאת — למנוע חילול שבת (נהמ׳ יג, טו—כב). יש הסבורים (ע״פ חשמ״א א׳, נ״ח), שיום־ש׳ התקיים פעם בחודש, אך ממקורות אחרים נראה, שיום ו׳ היה יום־הש׳ בכפרי א״י (תוספ׳ ב״מ ג׳, כ׳) — כבצור ובצידון. ימי־הש׳ שנתקבלו היו ימי ב׳ וה׳, והם נקראו „ימי הכניסה״ (מגי׳ א׳, א׳). לפי מסורת חז״ל נועדו ימים אלה — מאז ימי עזרא — לקריאת־התורה ולישיבות בתה״ד (ב״ק פ״ב, ע״א). בעולם העתיק התקיים יום־הש׳ ביום שהאיכרים התכנסו במקום מרכזי לצורך פולחן. אח״כ נקבעו ימים אלה לישיבות בתה״ד. קשה לקבוע באיזה סדר התגבשו שלושת היסודות — פולחן, מסחר ומשפט — בא״י במסחר שהתקיים שלא בימי־הש׳ היו המחירים נמוכים־יותר (ב״מ צ״ט, ע״ב).

ימי־ש׳ שנתיים התקיימו בערי א״י הנבריות, ותחילתם — במו בארצות העולם העתיק — בחגים פגאניים שנוצלו גם למסחר. חשיבותם הכלכלית של ימי־הש׳ היתה בהנחות מס שניתנו לעסקות שבוצעו בהם. („אטליס׳ [מיור׳ ἀτελής] ברוב מקורות חז״ל הוא „ש׳ שמניחין [מלשון ,הנחה׳] בו המכס״). החג והש׳ הקשור בו נקראים בתוספתא (ע״ז א׳, ח׳) ובמקורות מאוחרים „יריד״ (או: „ירוד״). ביה״ב הורחב הכינוי לכל ש׳ שנתי או עונתי, אך ללא הקשר דתי.

במקורו היה זה, כנראה, כינוי לכינוס פגאני; המונח מצביע, אולי, על ירידה למעיין, או שהוא נועד להבליט את הניגוד בין העליה־לרגל לירושלים ל י ר י ד ה ליריד הפגאני, שהתקיים בד״כ בערי־החוף של א״י. חז״ל אסרו יל ההשתתפות ביריד; המשתתף נקנס ופירותיו נאסרו בהנאה — בגלל זיקת היריד לע״ז (תוספ׳ שם ג׳, י״ט). יריד שלא לשם ע״ז, כגון „יריד שנתנה מלכות ושנתנה מדינה ושנתנו גדולי מדינה״ (שם א׳, ז׳), הותר. איסור

המסחר ביריד גרם קשיים כלכליים חמורים, ועקב כך ניתקנו הקלות שונות; בבית־שאן, לדוגמה, הותר לסחור — אפילו בימי החג — עם חנויות שלא עוטרו בעיטודי ע"ז (ע"ז א', ד'). לדעה אחת מותר לקנות ביריד שדות וכרמים, עבדים ושפחות — מפני שהוא כמציל מן הגויים (תוספ' ע"ז א', ז'). חז"ל אפרו מו"מ עם הגויים לא־רק בחגים הפגאניים („אידיהם של גויים"), אלא גם בשלושת הימים שלפניהם, ולדעה אחת, אף בשלושת הימים שלאחריהם (ע"ז א', א'—ב'). שמואל הבבלי צמצם את האיסור ליום־האיד עצמו (ע"ז י"א, ע"ב), ובא"י ביקש ריש־לקיש לבטל את הקנס על המשתתף ביריד (שם ו', ע"ב).

ב3 מערי א"י הוזכרו ירידים: עזה, עכו (ע"ע) — ובוטנה, שהוא „מחוור שבכולן" (ירוש' ע"ז א', ד'). יריד בוטנה התקיים בראמת אל ח'ליל שמצפון לחברון — שם היה עד למאה ה4 מרכז פולחני חשוב, ושם נמכרו לעבדות שבויי מרד בר־כוכבא (ע"ע אלוני ממרא). יריד עזה (ע"ע, עמ' 784) שנקרא ע"ש אדרינוס (ע"ע) מייסדו, התקיים מאות שנים בכפר בית אילָיס (= בית אלהא) שליד עזה, שבו היה מקרש אלילי. לרשימת „אידי הגויים" האסורים במסחר הוסיף רב דימי את היריד שבעין בכי (= בעלבך[?]; ע"ז י"א, ע"ב). דרשן א"י ציין, שאף ליהודים יש ירידים מקבילים לירידי הגויים (ב"ר ס"ז, ז') — אבל אין כוונתו ברורה.

לעתים קרובות מציין המונח „ש'" „רשות הרבים", ולאו־דווקא מקום־מסחר מוגדר; זוהי משמעותו בהגדרת האסופי „כל הנאסף מן הש'" (קיד' ד', ב'), בהבחנה בין המבייש את חברו בבית־המרחץ למביישו בש' (תוספ' ב"ק ט', כ') ובעוד מקומות. „ש'" במשמעות מסחרית מובהקת מופיע כקנה־מידה למחירים או לסחירות („כיוצא בה נמכרת בש'" ; עדויות ה', א'; מעשרות ה', א', ועוד). שער הש' היה ידוע, ולכן התירו לאדם ללוות כסף תמורת פירות לפי שער הש' הקבוע (להבדיל מש' ארעי), ללא חשש רבית (ע"ע). כיו"ב הוערך אדם לתשלום נזיקין כאילו הוא „עבד הנמכר בש'" (ב"ק ח', א'). כדי להגן על הקונה חפץ גנוב בתם־לב, ניתקנה „תקנת הש'" (ב"ק קט"ו, ע"א). תקנה שאסרה לפדות פירות מעשר־שני בסביבות ירושלים ניתקנה כדי „לעטר את שוקי ירושלים בפירות" (ביצה ה', ע"א), וכנראה גם כדי להוזיל את המחירים.

תיאור הש' בספרות חז"ל יוצר תמונה צבעונית־ביותר של מקום־מפגש מרכזי ובימת התרחשות לאפיזודות מחיי יומיום. הש' נחשב מקום סכנה, והיוצא לש' נמשל למי שנמסר לסרדיוט (שבת ל"ב, ע"א). אוכלוסין רבים מילאו את הש' — מהם יושבי־קרנות ובטלנים, שטיילו בו להנאתם. רוב החנוונים בש' היו גברים, אך נזכרות גם נשים (כתו' ט', ד') — ואפילו קטנים (תוספ' מע"ש ד', ט'). כבימה לעושי־להטים נודדים נזכר הש' בדברי ר' ינאי, שראה מכשת יוצר עגל בש' של ציפורי (ירו' סנ' ז', י"ט). דרשן אחר תיאר דובה „עומדת בש' ומקושטת באבנים טובות ומרגליות" (ב"ר פ"ו, ד').

חז"ל דרשו הופעה צנועה בש' והקפידו על הופעתם בו (יבמ' ס"ג, ע"ב). האוכל בש' נמשל לכלב (קיד' מ"ב, ע"ב). אשה האוכלת בש', מותר לדעת ר' מאיר לגרשה (גיט' פ"ט, ע"א). אשה הטווה בש' עוברת על דת יהודית (כתו' ז', ו'). גנאי היה לת"ח להופיע בש' מבושם (ברכ' מ"ג, ע"ב) או נעול מנעלים מטולאים (שבת קי"ד, ע"א). חז"ל הקפידו גם על משאם־ומתנם עם הבריות; בשבחו של רבן יוחנן בן זכאי נאמר, שהקדים שלום לכל אדם, ואפילו לנכרי בש' (ברכ' י"ז, א). ריש לקיש, לעומתו, נזהר מלדבר בש', ובני־שיחו נחשבו לאנשים מהימנים־ביותר (יומא ט', ע"ב).

בגלל תקיפותם של הסוחרים, שנחשדו ברמאות במידות ובמשקלות, מונה פקיד אחראי על הנעשה בש' — האגורנומוס (ע"ע), או „בעל הש'". מבין החכמים שכיהנו בתפקיד זה נודע רב (ע"ע) בבבל (ירו' ב"ב ה', י"א). חז"ל אף התערבו, בדרכים עקיפות, בקביעת המחירים: רבן שמעון בן גמליאל הזקן הוריד מחירים ע"י הגבלה הלכתית של הביקוש (כריתות א', ז'), וכן עשה שמואל הבבלי (פס' ל', ע"א). לעומת־זאת תמך רב הונא במחירים — ע"י קניית עדפי־מזון — כדי להבטיח אספקה סדירה (תע' ב', ע"ב).

גם מו"מ של תורה נשמע בש'. מסופר על הלל הזקן שהיה עומדי בשערי ירושלים כדי לקרב בריות לתורה (אדר"נ כ"ו). ר' אליעזר עסק בתורה בש' של ציפורי (עיר' נ"ד, ע"ב), ובן עזאי — בשוקי טבריה (שם כ"ט, ע"א). מסורת אחת מייחסת לר' יהודה הנשיא גזירה „שלא ישנו לתלמידים בש'", אבל ר' חיא לא קיבל גזירה זו.

ש. קרויס, הבסילקי בתלמוד (השלח ל"ט), תרפ"א; הנ"ל, קדמוניות התלמוד, א'/א', 56—61; 74—76, תרפ"ד; ש. ליברמן, עשר מילין אשכולות ג') תשי"ט; מ. אבי־יונה, מסות ומחקרים בידיעת הארץ, 125—136, תשכ"ד; S. Krauss, *Talmudische Archäologie*, II, 356-367, 1911; A. Ben-David, *Talmudische Ökonomie*, 1974; D. Sperber, *On the Office of the Agoranomos in Roman Palestine* (ZDMG CXXVII/2), 227-243, 1977.

י. תב.

טבעו הנוודי של הסחר ביה"ב עשה את הסוחר היהודי, בעל הקשרים הענפים כארצות שונות, לדמות מרכזית בסחר הים־תיכוני ולשותף פעיל בימי־הש' השבועיים ובירידים העונתיים. פיזורן של הקהילות היהודיות וקשריהן ההדדיים הקלו על הסוחר היהודי את המסחר, אף הרחק מארץ מולדתו; וע"ע רהדנים. אגוברד (ע"ע; 825 לערך), ארכיבישוף ליון, מתלונן בכתביו על שיום הש' הועבר מיום השבת בגלל הסוחרים היהודים; התחשבות זו בסוחר היהודי נבעה בוודאי מחשיבותו ביום הש'. החל במאה ה8 התפתחה דמותו הספרותית של היהודי־הסוחר, והיא עולה בתיאורי־מסע, כרוניקות וביוגרפיות של מלכים. בימי לואי החסיד (ע"ע; המאה ה9) התבסס מעמדם של הסוחרים היהודים והוענקו להם כתבי־זכויות שהבטיחו את זכויותיהם ואת מעמדם בתחומי־מסחר שונים, כולל סחר עבדים. גם כתבי־זכויות שהוענקו ליהודים בערי אירופה רואים בהם גורם המבסס את המסחר בעיר, ואת מוסדותיו — יום הש' והיריד. מאידך־גיסא ניסו הסוחרים האיטלקים במאה ה10 — שהיו הבולטים בסוחרי ירידי שמפן וקולוניה — להגביל את הסוחרים היהודים ע"י איסור שהוטל על הקברניטים הוונציאנים להסיע למזרח סוחרים יהודים.

ימי היריד נוצלו למפגש מנהיגי הקהילות; בספרות השו"ת מופיע תכופות הביטוי „הקהילות הנועדים לש'", ובמאה ה12 פרסמו רבני שמפן תקנה „בכנופיא של ש' טרויש". שורה של תקנות, שניתקנו בתקופה זו ולפניה, שמרה על המונופולין של הסוחר היהודי בפני מסיגי־גבול. הירידים שנערכו בימי־חג נוצריים העמידו את הפוסקים במאות ה11—ה12 בפני בעיה, שכן הז"ל אסרו לשאת־ולתת עם גויים 3 ימים לפני אידיהם (ע"ז, א', א'). ר' יעקב תם (ע"ע) פירש איסור זה כאיסור מסחר בתקרובת ע"ז בלבד, דבר שאפשר לסוחר היהודי השתתפות בירידים ללא הגבלה של ממש. אמנם אין בדבריו אלא משום הצדקת המצב הקיים, כפי שהדבר בולט בלשון התוספות: „וקשה על מה סמכו העולם לשאת ולתת ביום איד העבודת כוכבים" (חוס' ע"ז ב', ע"א).

התר זה נמשך גם בתקופה מאוחרת, ונזכר עוד ב"ס' התרומה" לר' ברוך מגרמיזא שהתיר להלווה לכמרים, ולהשתתף ביריד שנקבע ע"י הכנסיה, והעמיד את האיסור רק על תקרובת ע"ז ממש. בעקבות מסעי־הצלב נדחקו יהודי מערב־אירופה ממסחר להלוואה־בריבית, וזו הפכה לעיסוקם העיקרי. עקב כך פחתה חשיבות היהודים בירידים ובימי הש' באזורים אלה.

אם אמנם במערב־אירופה נדחקו היהודים מהמסחר, הרי שבמזרח־אירופה תפסו במוצאי יה"ב מקום מרכזי בימי הש' ובירידים. המבנה החברתי במזרח־אירופה — רוב מוחלט של חקלאים ושכבה דקה־ביותר של עירונים — אפשר הירידת יהודים לתחום השייך

החקלאי, ובו תפסו מקום מרכזי עד לעת האחרונה. על זכויות הסוחר היהודי שמרו בקפדנות השלטונות והסוחרים הלא־יהודים; כך, לדוגמה, נאסר במפורש לקבוע את הש' והירידים לימי שבת וחג. ב1539, בעת פרעות ביהודי ליטא, דרשו האצילים מהמלך לדכא את המהומות, כדי שהסוחרים היהודים יוכלו להגיע לירידים. במקרים רבים גורשו יהודים שהתגוררו בערי־יריד, אך הותר להם להשתתף בירידים.

הירידים העיקריים התקיימו בלובלין, ברודי, ירוסלב, גניזנו, ורוצלב, דנציג, טורון, לבוב וקרקוב; התכנסו שם אלפי יהודים, ובהם רבנים, ראשי ישיבות, תלמידי ישיבות, בעלי־מלאכה, וכמובן סוחרים. היריד החשוב־ביותר היה יריד לובלין, שנערך בחג גרומ־ניץ (החל ב2 בפברואר ונמשך 16 יום). ועד ארבע ארצות (ע"ע ועדי הארצות), שהחל את פעולתו כבי"ד של היריד, התכנס פעמיים בשנה — באביב ובקץ — ביריד לובלין, ולעתים גם ביריד ירוסלב (ע"ע). לקראת הירידים מינו הוועדים פרנס ודיין לזמן היריד, שהיוו מעין בי"ד מהיר לבעיות שהתעוררו במשך היריד, וכוחם היה רב. ביריד ורוצלב (ע"ע, עמ' 511) יצרו הסוחרים היהודים ארגון קהילתי של באי היריד — קורפורציית סוחרים. „פרנסי היריד" ייצגו אותם בפני השלטונות וגבו מהם מיסים ע"פ דיני ישראל. ועד ארבע ארצות היה גובה כספים מבאי היריד, ו„שמשים" שמינה הוועד דאגו לקבוצות הסוחרים היהודים, וגם שימשו דייני היריד. הופעת היהודים כקורפורציה העניקה סמכות לוועד ארבע ארצות לנהל את ענייני הסוחרים היהודים. בסוף המאה ה18 עלה ערכו של יריד לייפציג, שרוב הסוחרים בו היו יהודים.

בירידים השתתפו יהודים כרוכלים, כסוחרים ואף כלהטוטנים. בין ענפי המסחר החשובים היו: נוצות, עור, בגדים משומשים ומוצרי־טכסטיל שונים, אבני־חן, תכשיטים, עצים ועוד.

בעיירות שבתחום המושב (ע"ע) ברוסיה ובגליציה, במאה ה19, הפכה כיכר הש' השבועי למרכז חברתי וכלכלי של העיירה, בה התבצעו עסקות עם איכרי הסביבה שבאו לקנות ולמכור ובצדה היה בית־המרזח, או הפונדק, שבד"כ היה חכור בידי יהודי. בשנות ה30 של המאה ה20 הועברו ימי־השוק בפולניה מימי ג' וו' לימי ד' ושבת, והדבר פגע קשות ברוכלים ובמסחר היהודי שם. ש" בעלי אופי מזרח־אירופי הוקמו במרכזי־ההגירה היהודיים במערב־אירופה ובארה"ב.

ש. דובנוב (עורך), פנקס המדינה (מפתח בערכו), תרפ"ה; י. היילפרין (עורך), פנקס ועד ארבע ארצות (מפתח בערכו), תש"ה; הנ"ל, פנקס מדינת מעהריז (מפתח בערכו), תשי"ב; ר. מאהלר, תולדות היהודים בפולין (מפתח בערכו), 1946; ב. רות (עורך), תקופת האופל, תשל"ג; M. Breger, *Zur Handelsgeschichte der Juden in Polen während des 17. Jahrhunderts*, 1932; B. Brilling, *Geschichte der Juden in Breslau von 1454–1702*, 1960; I. A. Agus, *Urban Civilization in Pre-Crusade Europe*, I-II, 1965.

אל. ר'.

II. שיווק (אנג' marketing) — פעולות עסקיות, המכוונות את זרימת המוצרים או השירותים מהיצרן, או מהספק, אל הצרכן, במגמה לספק את הלקוחות ולהשיג את מטרות היחידה העסקית. במובן חברתי רחב יש המגדירים ש־ק כפעילות אנושית, המכוונת לסיפוק צרכים ורצונות, תוך תהליך של חילופין (exchange); הגדרה זו מאפשרת הכללת מוסדות לא־עסקיים, כגון: עיריות, בת"ח, משטרה, מוזיאונים, מוסדות־צדקה וכד'.

לקמן יידון ש־ק עסקי כלבד, אם־כי ברור, שגם מוסדות הפוע־לים שלא למטרות רווח עשויים להשתמש בשיטות שיווקיות כדי לקדם את מטרותיהם.

3 דרכים עיקריות לסחר: גישת המוצר, גישת המכירה והגישה השיווקית. בגישת המוצר מפתחת הפירמה מוצרים, או שירותים, הנראים בעיניה טובים ואשר מחירם סביר. לדעת היצרנים, הסבורים שהם יודעים מה טוב ומה הלקוחות רוצים, יביאו תכונות אלו לכך, שהמוצרים למעשה „ימכרו את עצמם" כשיובאו לש'. כזו היתה, לדוגמה, גישתו של פורד — יצרן המכוניות ואבי קו־הייצור ההמוני — שייצר מכונית זולה והרחיב במידה רבה את הש'. אך מאחר שפורד היה נאמן לייצור ההמוני, ולא היה מובן לגוון אפילו את צבע מכוניותיו („תוכל לקנות מכונית „פורד" בכל צבע, כל עוד הוא שחור"), הוא סייע בכך דווקא להצלחת הפירמה המתחרה, „ג'נרל מוטורז". גם לאותו יצרן שפיתח מלכודת־עכברים טובה־יותר, והניח שטיב המוצר יריץ אליו את הלקוחות, נכונה אכזבה קשה; ועדיין רבות הפירמות הפועלות בגישה זו, ולא אחת הן נכשלות.

גישת המכירה מפעילה פרסומת ואנשי־מכירה, באמונה שאלה ישכנעו את הלקוחות לקנות את מוצרי הפירמה או את שירותיה. ההנחה היא, שמוצרים ושירותים אינם נקנים אלא נמכ־רים. אפיינית לגישה זו ההתייחסות לפרסומת כשוות־ערך לש־ק, מצד אחד, והאמונה התמימה, שאיש־מכירות טוב יהיה מסוגל למכור כל שירות או מוצר — ללא תלות בטיב המוצר, או במחירו — מצד שני.

הגישה השיווקית כמובן מביאה בחשבון פיתוח מוצרים טובים והפעלת פרסומת ואנשי־מכירות, אלא שאלה אינם עומדים לעצמם והם חלק מהמכלול השיווקי. כלולים בו (ברמת היצרן): ניתוח ש' — המאתר צרכים וש" וקובע באילו ש" תתמקד הפירמה; תכנון וקביעת מגוון מוצרי הפירמה בנקודת זמן, ולאורך זמן — הוספת מוצרים חדשים, הוצאת מוצרים שהביקוש להם פוחת, קביעת שם מסחרי, תכנון האריזה ואספקת שירות; קביעת תכנית קידום מכירות — פרסומת, מכירה אישית, מבצעי מכירות ויחסי־ציבור; קביעת מדיניות מחירים — מחיר מכירה, תנאי אשראי והוזלות זמניות; גיבוש צינורות ש־ק — בחירת גורמים חיצו־ניים שיסייעו לפירמה להגיע ללקוחותיה, היחסים בין הפירמה לגורמים אלה, וקביעת דרכי ההפצה האופטימליים בין הפירמה ללקוחותיה, תוך הסתייעות במידע שיווקי קיים, או הנאסף באמצ־עות מחקרי ש".

הגישה השיווקית התפתחה יותר בפירמות העוסקות במוצרי־צריכה ובפירמות גדולות. ככל שהתחרות קשה־יותר, ככל שחיוניות המוצר בסל־הצריכה נמוכה־יותר, ובכל שההחלטה על קניית המוצר מבוססת יותר על שיקול־דעת איכותי ופחות על תכונות ומדדים בלתי־תלויים, כך גדלה השיבות הגישה השיווקית. חברת־החשמל, למשל, שהיא הספק היחיד של אנרגיה חשמלית, אינה זקוקה לגישה שיווקית, אם־כי גישה כזו עשויה לשפר את תדמיתה, ואולי — במידה שולית — גם להשפיע על הביקוש. ואילו פירמות המייצרות מוצרי־חשמל — טלוויזיות, מקררים, מגהצים חשמליים וכד' — העומדות בתחרות קשה עם פירמות רבות המייצרות מוצרים זהים, זקוקות לגישה השיווקית בהתאמת מוצריהן לטעם הלקוחות. מספר הלקוחות למוצרים הנמכרים לתעשיה ולמוסדות — כמכונות וכחלפים — הוא בד"כ קטן, הקשר אתם הוא בד"ב ישיר־יותר, והחלטותיהם מבוססות יותר על דרישות מוגדרות הניתנות למדידה; במקרה בזה נדרשת הגישה השיווקית פחות. במוצרי־צריבה המו־ניים — משחת־שיניים, ריבות, תכשירי קוסמטיקה וכד' — התחרות היא קשה, והלקוח עומד כפני מספר רב של מוצרים בעלי תכונות זהות, ללא יכולת מספיקה למדוד את ההבדלים בין סוג אחד למשנהו. במקרה כזה בולטת מאד חיוניות הגישה השיווקית, המת־מקדת בסיפוק צרכים וש" מוגדרים. במוצרים שיש בהם מחסור, כמובן שאין תועלת בגישה השיווקית; כל מוצר בזה שיוצע לש' — ייקנה.



התפתחות המוסדות השיווקיים. נוהגים להבחין ב8 תקופות בהתפתחות הכלכלית: א) תקופת הייצור העצמי של יחידת המשפחה; ב) תקופת היחידות השיתופיות הקטנות; ג) תקופת הרוכלים; ד) תקופת הש״ המקומיים; ה) תקופת המעבר לכסף; ו) תקופת הקפיטליזם; ז) תקופת הייצור ההמוני; ח) תקופת חברת־השפע.

מוסדות שיווקיים קמעונאיים התפתחו מהתקופה השלישית ואילך, ואילו המדע השיווקי המקיף את היצרן, הסיטונאי, הקמעונאי, ועד לצרכן — התפתח רק מתקופת הייצור ההמוני, כשנוצרו עדפי כושר־ייצור לעומת הביקוש. ככל שגדל עודף כושר־הייצור בסחורה מסוימת, כן גברה התחרות, וגררה הורדת מחירים, פיטורי עובדים, ירידת כות־הקניה וירידת מחירים נוספת — תהליך שכונה מחזורי עסקים (ע״ע). לכן ניסו היצרנים להגדיל את יציבות הביקוש למוצריהם. הם קבעו שמות מסחריים וייחדו תשומת־לב לאריזה. פותחה הפרסמת (ע״ע) — להגברת המכירות ולהעדפת מוצרי הפירמה. הוגדל מספרם של אנשי־מכירות וסוכנים — כדי להגיע לש״ חדשים ולפתח את הש״ הקיימים. פותחו מבצעי־מכירות — לחיסול מלאי מצטבר. הודגשו עיצוב המוצר, אבזרים נלווים וטיב המוצר. עם התפתחות חברת־השפע — המאופיינת בהכנסה פנויה ניכרת לרבים — החלו לפתח ולייצר מוצרים ושירותים, שנועדו לספק צרכים פסיכולוגיים, חברתיים ותרבותיים של הצרכנים. ריבוי המוצרים והשירותים החליפיים, המתחרים על הכנסתם הפנויה של הלקוחות, חייב התאמה מדוקדקת־יותר של המוצרים לטעם המעודן והמפונק־יותר של הצרכנים. מכאן ההתעניינות הגוברת בחקר מניעיו של הצרכן. תהליך התאמת המוצרים לטעם הצרכנים הוא אפוא בעצם מערכת סיפוק צרכים, שהרי הלקוח הבוחר במוצר מסוים, מתוך מוצרים דומים רבים, עושה זאת משום שהמוצר שבחר עונה על צרכיו בצורה הטובה־ביותר. בחירת מכונית, למשל, בד״כ אינה מביאה בחשבון את בחינת רכיביה הפיסיים בלבד, אלא בעיקר את סיפוק הצרכים השונים של הקונה, שאינם כרוכים בתפקידה הישיר של המכונית — נוחיות, עיצוב, ייחוד, סטאטוס וכד׳.

ממחקר מניעי הצרכן לומדים גם כיצד לפנות אליו — בוחרים את אמצעי־התקשורת ואת מערכת הש־ק, וקובעים את המחיר בהתאם לציפיותיו.

מערכת הש־ק מניעה את המוצרים והשירותים מן היצרן, או מהספק, אל הצרכן, בש־ק ישיר מהיצרן לצרכן, או בש־ק באמצעות מתווכים — סיטונאים וקמעונאים.

ש־ק ישיר נעשה באמצעות סוכני הפירמה, והוא מקובל מאד במוצרים יקרים יחסית, ובש־ק לתעשיה, למוסדות ולחברות מסחריות. בש׳ הצרכנים נוהג ש־ק באמצעות סוכנים כשמחיר יחידת־המוצר, או השירות הנמכר, גבוהים־יחסית — אנציקלופדיות, תכשירי קוסמטיקה, ביטוח וכד׳. חלקו של הש־ק הישיר מתוך כלל המכירות קטן, והוא נעשה בעיקרו בש־ק באמצעות מתווכים. כשהקף עסקי הקמעונאים ניכר — כמו ברשת סופרמרקטים — פוסחים על הסיטונאים. במערכת זו תפקידו של היצרן לפתח ולייצר מוצרים, ולקבוע את מדיניות הש־ק המתאימה, ואילו המתווכים בוחרים מתוך מבחר המוצרים והתנאים את המתאים ללקוחותיהם ולהם. היצרן מתחרה במוצריו, והמתווך — במגוון המוצרים ובשירותים שהוא מעניק.

ש־ק סיטוני. הסיטונאי מוכר ומעניק שירותים לקמעונאים, לסוחרים, ללקוחות בתעשיה ולמוסדות, ורק לעתים רחוקות — גם במכירה לצרכן. הש־ק הסיטוני התפתח, כאמור, במקביל להתפתחות הייצור ההמוני. בתחילה עסקו הסיטונאים במגוון סחורות רחב, ונקראו סיטונאי־סחורות כלליים. עם הגידול בהקף הסחורות ובמגוון התמחו הסיטונאים במוצרים מסוימים. כשההתמחות מצטמצמת לסוג מוצרים מוגדר (למשל: מזון מזרחי, סיגריות, משקאות חריפים, אספקה לרופאי־שיניים) הם נקראים סיטונאים ייחודיים. סיטונאים אלה רוכשים בעלות על המוצרים לפני שהם נמכרים לשלב הבא.



הי״: הסיטונאי החדש בפריס, אגף הפירות (הרשות לתיירות, פריס)

בין הסיטונאים שהם מתווכים בלבד, ושאינם רוכשים בעלות על המוצרים, מתווכים (brokers), נציגי מפעלים (manufacturing agents) ונציגי מכירות (sales agents). הסיטונאים הרוכשים בעלות הם משני סוגים עיקריים: א) נותני שירות מלא — בחירת מבחר מוצרים, אחזקת מלאי, ביצוע משלוחים, מתן אשראי, מתן הדרכה, ייעוץ ושירות; ב) נותני שירות מוגבל — המקיימים רק חלק מהשירותים שהוזכרו. בעקבות התפתחות מוסדות קמעוניים (רשתות ש־ק) ומנגנוני־מכירה של יצרנים, הממלאים גם פונקציות סיטונאיות, הצטמצם הקף הש־ק הסיטוני.

הש־ק הקמעוני החל עם הרוכל הראשון. בתקופת הש״ המקומיים ככר החלו חלק מהקמעונאים להתמחות בסוגי סחורות. חנויות כלליות (general store), המחזיקות במגוון רחב של מוצרים, וחנויות המתמחות במספר קווי־מוצרים, או בקו־מוצרים ייחודי — קיימות מתקופות־הסחר הקדומות.

מלבד ההבחנה הקלאסית בין מוצרים ראשוניים (בעיקר מוצרים חקלאיים, שבד״כ אין משקיעים בהם עבודה לאחר שנאספו) לבין מוצרים תעשייתיים, נהוג להבחין גם בין מוצרי־נוחות, מוצרי־חיפוש ומוצרי ייחוד. מוצרי־נוחות נקנים לעתים קרובות, והלקוח רוצה להשיגם תוך השקעת מאמץ מזערי (סיגריות, עתונים, דברי־מתיקה וכד׳); לגבי מוצרי־חיפוש בודק הלקוח גם מוצרים חליפיים, או מקומות־קניה חליפיים, לפני שהוא מחליט לקנות, תוך בדיקת התאמה, איכות, סגנון ומחירים (רהיטים, ביגוד, מוצרי־חשמל ביתיים); ואילו לקניית מוצרי ייחוד — מוצרים בעלי תכונות ייחודיות או בעלי שם־מסחרי מסוים — מוכנים צרכנים לעשות מאמץ מיוחד לפני קניה (מוצרי־יוקרה, ציוד צילום, חליפות וכד׳). לצד הש־ק הקמעוני המסרתי התפתחו (מאמצע המאה ה19) יחידות קמעוניות — עצמאיות או מאוגדות כרשתות ש־ק — בעלות הקף־מכירות גדול. היחידות הקמעוניות הגדולות עוסקות בעיקר במוצרי־הנוחות, הנמכרים ב„סופר־מרקט", או במוצרי־היפוש, הנמכרים בחנויות „כל־בו". מוצרים ייחודיים נמכרים בעיקר בחנויות המתמחות. התפתחות הדרגתית זו נבעה בעיקר מהיתרונות הכלכליים בגין הגודל ומצרכיו ודרישותיו של הלקוח.

ש־ק קמעוני באמצעות חנויות. א) חנות כללית (general store) — חנות מקומית, קטנה יחסית, המוכרת מגוון מוצרים מסוגים רבים. מכל סוג מוצרים מצוי בחנות מספר פריטים קטן.

בחנות כזו נמצאים מוצרי־נוחות ומוצרי חיפוש — מוצרי מזון, כלי־בית, ביגוד, הנעלה וכד׳. יתרונה בנוחיות המיקום — חנויות כאלה נמצאות במקומות־יישוב קטנים, המרוחקים ממרכזים מסחריים, והן מספקות לתושבי המקום את כל צרכיהם המיידיים. כיום מתמעט מספרן של חנויות אלה. ב) חנות מתמחה (single and limited line stores) — כאלה הן רוב החנויות המקובלות כיום; מהן המתמחות במספר סוגי מוצרים (חנויות־מכולת, שבהן נמכרים מזון, חמרי־ניקוי, דברי־מאפה וכד׳), ומהן המתמחות בסוג מוצרים אחד (ביגוד, פרחים, חמרי־בניין, ציוד ספורט וכד׳). דרגת ההתמחות הגבוהה־ביותר היא של חנויות־ייחוד, המציעות סוג מוצרים אחד, שגם הוא ייחודי. בתחום ההלבשה נקראות חנויות כאלה „בוטיק", והן מקובלות גם בתחום ציוד־צילום ייחודי, אבזרי ספורט ייחודיים, עתיקות וכד׳. ככל שהחנות מתמחה־יותר, כך גדול־יותר מספר הפריטים בסוג, והחנות מסוגלת לספק כמעט כל צורך בתחום סוג המוצרים שלה. לחנות כזו חוג לקוחות קבוע בד"כ, הנהנה מיחס אישי. במרכזי־קניה בערים גדולות מצויות חנויות־מתמחות גדולות (חנויות רהיטים, למשל). ג) סופרמרקט (ש׳־על; supermarket) — חנות גדולה, המתמחה בעיקר בש־ק מוצרי־נוחות: מכולת, פירות וירקות ומוצרי בשר. אפייניים לסופרמרקט: שירות־עצמי (בעיקר במוצרי המכולת), מספר גדול של פריטים, נוחיות קניה וחניה. הסופרמרקט התגבש באה"ב בשנות ה 30 של המאה ה 20 ד) חנויות כל־בו (department store) משווקות מגוון רחב מאד של מוצרי־חיפוש — הלבשה, ציוד ביתי, ריהוט וכד׳. מאפיינת חנויות אלו — שהתפתחו באמצע המאה ה 19 — החלוקה למחלקות, שכל אחת שווה בהקפה לחנות מתמחה, ולעתים הן כוללות אף מחלקות בעלות אופי של חנות ייחודית. מלבד המגוון הרחב מצטיינות חנויות הכל־בו במתן שירותים מגוונים ללקוחות: משלוחי־בית, אשראי, זכות החזרה, שמרטף, חניה, מזנון, תצוגות־אפנה, שעות פתיחה ארוכות וכד׳ — ובד"כ ניתנים שירותים אלה ללא תמורה. ה) חנות הנחה (discount house) — חנויות למוצרי־חיפוש, שקמו בשנות ה 50 כתגובה לחנויות הכל־בו. הן משווקות מוצרים מקובלים וסטנדרטיים במגוון קטן־יותר מחנויות הכל־בו, אך בהקף גדול. בד"כ מחיריהם נמוכים־יחסית, וזאת בעיקר בגלל הקף המכירות הגדול במגוון מוצרים מצומצם־יחסית. ו) חנויות ענק (food emporiums, superstore, hypermarket) התפתחו בשנות ה 60 וה 70. חלקן מתמחה במוצרי־נוחות — כחנות־ענק למוצרי־מכולת בלבד — ואחרות („היפרמרקט") משווקות מוצרי־נוחות עם מוצרי חיפוש. הן מתבססות על מכירה בשירות־עצמי ובמחירים נמוכים, בהם הן יכולות לעמוד הודות להקף־המכירות הגדול. הן משרתות אזורי־קניה נרחבים.

ש־ק שלא באמצעות חנויות. א) ש־ק בדואר (mail order retailing) כבר החל בשנות ה 80 של המאה ה 19. המגוון המוצע דומה למצוי בחנויות הכל־בו, שחלק מהן משווקות בדואר נוסף על המכירה בחנויותיהם. יש אפילו חברות המאפשרות הזמנת סחורות באמצעות הטלפון. בד"כ משווקים בשיטה זו תקליטים, ספרים, רכיבים אלקטרוניים, מוצרים אפנתיים לנשים וכד׳. אצל החברות הגדולות בתחום זה ניתן להזמין בדואר — לפי קטלוגים ענקיים — כמעט את כל המוצרים בני־הקיימא. ב) מכונות מכירה (vending machines) התפתחו בשנות ה 50 של המאה ה 20. הן משווקות בעיקר מוצרי־נוחות, בסיגריות, ממתקים, משקאות קרים וחמים וארוחות קלות. בבתי־מגורים מופעלות גם מכונות־מכירה לש־ק תוצרת טריה ועתונים. היתרון — נוחיות הקניה; החסרון — תפעול יקר. ג) מכירה מבית לבית (door to door selling). כאמור, משווקים יצרנים, אך גם סיטונאים וקמעונאים, ישירות לבית הצרכן, בעיקר מוצרים שהלקוח אינו מחפש אחריהם, כמו ביטוחים ואנציקלופדיות. שיטה זו יעילה בהחדרת מוצרים חדשים.

במרכזי־קניות מצויות חנויות מסוגים שונים. ככל שמרכז־הקניות גדול־יותר יהיה מספר החנויות גדול־יותר והחנויות עצמן גדולות־יותר. במרכזי־קניות — שהתפתחו בשנות ה 40 של המאה ה 20 — 3 סוגים: מרכזי־קניות שכונתיים, מרכזי־קניות עירוניים ומרכזי־קניות אזוריים. הראשונים מיועדים לספק שירותי־נוחות לשכונת־מגורים מוגדרת. במרכז־קניות כזה סופרמרקט, בית־מרקחת, חנות לחמרי־בניין, מספרה, סלון ליופי, מכבסה לניקוי־יבש ועוד. המרכזים העירוניים מיועדים לשרת אוכלוסיה עירונית גדולה, והם מתמקדים במוצרי־חיפוש — כביגוד וכריהוט — אך כוללים גם חנויות־נוחות. במרכזים האזוריים יש לפחות חנות כל־בו אחת, ועד 100 חנויות קטנות, המתמחות בעיקר במוצרי־חיפוש.

המגמה בש־ק הקמעוני היא יצירת יחידות גדולות־יותר, המאפשרות ריכוז קניה תוך נוחות מירבית ובמחירים סבירים. ואולם, אין לצפות לחיסול החנויות המתמחות, המעניקות טיפול אישי־יותר ללקוחותיהן, והנמצאות קרוב־יותר אליהם.

השׂ־ק בכלכלה ריכוזית.

במדינות שפועלת בהן כלכלה ריכוזית — כלכלה הנשלטת בידי מנגנון ממשלתי ולא לפי כוחות הש׳ — כפי שהמצב במדינות הקומוניסטיות, קובעות רשויות־התכנון מה לייצר, כמה לייצר, אילו שירותים לספק, ומהו המנגנון שיניע את המוצרים והשירותים מן היצרן, או הספק, אל המשתמש, או הצרכן. הגבלה מתוכננת בהצע מוצרי־צריכה, למשל, מאפשרת למדינה להשקיע במוצרי־ייצור ובתעשיה כבדה, או להגדיל את ההוצאות לבטחון. לכן אין הצע המוצרים והשירותים נקבע לפי חוקי הצע וביקוש, אלא מוכתב בידי השלטון המרכזי, ומטרת המתכנן היא, שהביקוש יתאים עצמו להצע זה. ברור שאם סה"כ הכמות המוצעת קטנה מסה"כ הכמות המבוקשת, נוצר למעשה מחסור; זה גורם לתופעת „שוק־שחור" בהקף נרחב — תופעה שכיחה בכלכלות ריכוזיות. גם כשנעשה מאמץ לחזות את הקף הביקוש והכמות המוצעת נקבעת בהתאם, בד"כ נעדר מהש" המגוון המבוקש ע"י הצרכנים, ורק חלק מהכמות המוצעת נמכרת. כך שוב נוצרת תופעת מחסור, המעודדת „שוק־שחור" וגורמת לבזבוז משאבים. הכלכלה הריכוזית מפוגלת לתכנן את הייצור, אך לא את הביקוש. ככל שהכלכלה היא ריכוזית־פחות ומנגנון הש׳ פעיל־יותר — כבהונגריה וביוגוסלויה כיום — כן היא גם יעילה־יותר, הן בהשגת המטרות שהציבה המדינה והן בסיפוק צרכי הצרכנים.

מובן שאין המצב זהה בכל תחומי־הצריכה. כך, למשל, מקבילה רמת־הצריכה של בשר, ביצים, חלב, ביגוד ודיור בבריה"מ כיום, לרמת־הצריכה של מדינה מתפתחת, ואילו בתחומי הרפואה הציבורית והתחבורה הציבורית זהה רמת השירותים שם לרמה של מדינה מפותחת.

במערכת השיווקית בכלכלה ריכוזית פועלים אותם מרכיבים בסיסיים כבכלכלה חָפשית — יצרנים, סיטונאים וקמעונאים. מובן שנקבעים גם המוצרים שייוצרו, גם המחירים, גם דרכי־ההפצה, ובמידה מסוימת גם קידום המכירות, אלא שכל הפעולות מודרכות בידי הרשויות הממשלתיות, והקף ההשקעות בהן נקבע במסגרת המדיניות הכלכלית הכוללת.

הטיפול בחוסר־היעילות של המערכת השיווקית נעזר ברשויות־פיקוח ממשלתיות תקיפות, המופקדות על שמירה קפדנית של תקנים, וברשויות ממשלתיות שתפקידן לייעל את המערכת. ואולם, עדיין רבים הקשיים בשמירת איכות המוצרים ובהבטחת אספקת המוצרים שתוכננו, בהקף ובלוח־זמנים שנקבע־מראש, ואין צריך לומר — לסיפוק צרכי הצרכנים.

מאפייני הש־ק בכלכלה ריכוזית: 1) ברמת היצרנים. מכסות־הייצור הנקבעות לכל מוצר מיוצרות בעשרות מפעלים, הפזורים ברחבי המדינה. למפעלים סמכויות מוגבלות. הם משתדלים

למלא את המכסות, ללא מאמץ מיוחד לקדם את מכירותיהם. איכות המוצר אינה קבועה. למרות התקנים הקיימים, גדולים הבדלי הטיב בין מפעלים שונים. אין תיאום מלא בין מפעלים המייצרים מוצרים משלימים. כך, למשל, ייצרו מספר גדול של מצלמות, אך באותה תקופה לא ייצרו סרטי־צילום בכמות מספיקה. פיתוח מוצרים חד־שים נעשה ברמה על־מפעלית.

2) ברמת הסיטונאים פועלים סיטונאים למוצרי־צריכה, למוצרי־תעשיה ולמוצרי־חקלאות, המקיימים פעילות סיטונית רגילה — הבטחת מגוון מוצרים, אבחנה, מיון, מילוי הזמנות והנעה לשלב הבא — אלא שגישתם פסיווית ומתרכזים במילוי משימות שהוכתבו מלמעלה. יש מחסור חמור במתקני־אחסון, המקשה על פעולה סיטונית יעילה. לעתים משמשות חנויות קמעוניות גדולות סיטונאים לחנויות קטנות־יותר, ולעתים נוצר מגע ישיר בין יצרנים לקמעונים.

3) ברמת הקמעונאים. עיקר השי״ק הקמעוני בערים נעשה ע״י חנויות המדינה; אלו חנויות כל־בו גדולות מאד, והמגמה היא להגדילן עוד־יותר. עקרון השירות־העצמי הולך ומתחזק. באזורים כפריים פועלות חנויות קואופרטיוויות, ששירותן — במגוון, במחיר ובאיכות — נופל מזה שבחנויות המדינה. ישנם גם יחידות קמעונ־יות קטנות־יותר, כגון חנויות המשרתות את עובדי המפעלים, או חנויות במחנות־צבא. חנויות־ספרים, בתי־מרקחת וחנויות־עתונים מופעלות בפיקוח חנויות המדינה ומשרדי־המדינה השונים. קיימות גם חנויות למוצרים חדשים, חנויות המוכרות תוצרת־חוץ, חנויות לזרים וחנויות המשרתות את הפקידות הבכירה בלבד — אך כולן בהקף אפסי יחסית לפעילות הקמעונית הכללית. אמנם מופעלים שירותים קמעוניים חדשניים — כמכונות־מכירה, הזמנה בטלפון, משלוחי־בית ושי״ק באמצעות הדואר לפי קטלוג — אלא שהקפן מצומצם־ביותר ורמתן נמוכה מהמקובל במדינות־המערב. בכמה מדינות קומוניסטיות פועלות יחידות קמעוניות פרטיות בערים הגדולות, אך הן קטנות והקף המסחר בהן מצומצם.

T. V. Greer, *Marketing in the Soviet Union*, 1973; E. J. McCarthy, *Basic Marketing*, 1975; R. Bartels, *The History of Marketing Thought*, 1976²; P. Kotler, *Marketing Management; Analysis, Planning and Control*, 1976³.

ש. למ.

שוקולדה, ע״ע קקאו.

שוקי, אחמד — أحمد شوقي — (1868—1932), משורר מצרי נאו־קלאסי. לאחר שהשלים את לימודי המשפטים בצרפת (1891/3) שימש משורר־חצר אצל החדיו עבאס II. בשנים 1915—1919 שהה בספרד, לאחר שהאנגלים הגלוהו ממצרים. בשובו פנה בשירתו לענייני מצרים הפנימיים — פטריוטיזם, פאן־אסלאמיות ופאן־ערביות. ב־1927 הכתירוהו משלחות של משוררים מארצות־ערב בתואר „אמיר המשוררים הערבים".

שירתו של ש׳ מצטיינת בסגנון קלאסי רהוט, בטון רטורי מדקלם ובחיקוי מוצלח של דרכי־ההבעה של השירה הקלאסית העבאסית והספרדית־ערבית גם־יחד. בסוף ימיו (1927—1932) פנה לכתיבת דראמות פיוטיות, ביניהן 5 טרגדיות, שנושאיהן לקוחים מההיסטוריה של מצרים הקדומה והערבים, קומדיה פיוטית אחת, דראמה בפרוזה ו־3 רומנים בפרוזה מחורזת. הכרך הראשון של שירתו, אל־שוקיאת (الشوقيات), הופיע ב־1898; המהדורה השניה, שי״ל ב־1925, מכילה גם את שירתו הפוליטית, ההיסטורית והחברתית. בכרך השני (1930) ישנם תיאורי ערים ומקומות במזה״ת ובאירופה שביקר בהם. הכרך השלישי (1936) מכיל שירי־קינה, ובכרך הרביעי (1943) — שירתו הדידקטית לילדים ולנוער ושירים על נושאים שונים. ב־1962/3 פורסמו קטעי השירה והפרוזה מהעתונים שלא הופיעו בדיואן שלו בשם ה„שוקיאת הבלתי־ידועות".

המחדשים כגון טה חסין, עבאס מחמוד אל־עקאד, איברהים עבד אל־קאדר אל־מאזני ואחרים ביקרו אותו קשות אחרי מותו.

J. M. Landau, *Studies in the Arab Theater and Cinema*, 125—138, 1958.

שוקלי, וילים ברדפורד — William Bradford Shockley — (נו׳ 1910, לונדון), פיסיקאי בריטי־אמריקני. עם סיום לימודיו הצטרף ש׳ למעבדות חברת „בל" (1936), ושם עסק בחקר מוליכים־למחצה (ע״ע) — בעיקר מיישרי־זרם. במלה״ע II ניהל את המחקר של צי אה״ב בתחום גילוי הצוללות, ואח״כ חזר לחברת „בל". בסדרת נסיונות (שנתפרסמו בשנים 1948—1952) הביא — יחד עם ברדין וברטין (ע׳ ערכיהם: כרך מילואים) — לפיתוח הטרנסיסטור — היסוד לאלקטרוניקה (ע״ע; כרך מילואים, עמ׳ 224) של המצב המוצק (ע״ע). ב־1954 עבר למכון הטכנולוגי שבפסדינה, ואח״כ — למשרד־ההגנה האמריקני. ב־1955 הקים את מעבדת ש׳ למוליכים־למחצה ב„חברת ברגמן למכשירים". ב־1956 זכו ש׳, ברדין וברטין בפרס־נובל בפיסיקה. מ־1958 מרצה ש׳ באוניברסיטת סטנפורד (מ־1963, כפרופסור). ב־1972 חולל שערוריה, בהצהירו כי הכושים נחותים בכשרם השכלי לעומת הלבנים.

שוקן, שלמה זלמן (1877, מרגונין שבחבל פוזן [פוזנן] — 1959, שוויץ), איש־עסקים, מו״ל ופטרון לספרות העברית. יחד עם אחיו הקים רשת משגשגת של חנויות כל־בו ברחבי גרמניה. בעלות היטלר לשלטון הופקעו ממנו עסקיו — תמורת תשלום חלקי — וש׳ התיישב בירושלים (1934).

ב־1910 הצטרף ש׳ לתנועה הציונית. הוא היה חבר בכמה ממוס־דותיה — ובהם הקק״ל — וב־1928 יזם את רבישת אדמות מפרץ־חיפה. ש׳ היה אספן נלהב של ספרים וכ״י עבריים ושל אמנות יהודית. הוא סייע לעגנון (ע״ע) בראשית דרכו, בהבטיחו לו הכנסה קבועה, ובהשפעת עגנון ובובר (ע״ע) — שגם עמו היה מיודד — יסד הוצאת ספרים יהודיים (הוצאת ש׳), תחילה בברלין (נסגרה בידי הנאצים ב־1939) ואח״כ בת״א (בעברית) ובניו־יורק (באנגלית). ב־1929 יסד ש׳ בברלין את „המכון לחקר השירה העברית"; בעלות היטלר לשלטון העתיקו לירושלים, וכן העביר שמה את ספרייתו ואספיו. בשנים 1934—1945 היה יו״ר הוועד־הפועל של האוניברסיטה העברית. ב־1945 עבר לאה״ב והיה שם נציג האוניברסיטה.

אחרי מותו היו „המכון לחקר השירה העברית" וספריית ש׳ ל„מכון ש׳", המסונף לסמינר התאולוגי היהודי בניו־יורק, והעוסק גם בתחומי־מחקר אחרים ביהדות (מקרא, תלמוד).

בנו, גרשם גוסטו (נו׳ 1912), נהיה ב־1939 למנהלו ולעורכו של העתון „הארץ" (ע״ע א״י, עמ׳ 1065), שרכש אביו, זלמן. בשנים 1955—1959 היה חבר הכנסת השלישית מטעם המפלגה (ה)פרו־גרסיווית (ע״ע). הוא התנה את הסכמתו לייצג מפלגה זו בכנסת בכך, שלא תעלה כל תביעה לשנות את אי־תלותו של „הארץ" ואת צביונו האל־מפלגתי — דבר שש׳ הקפיד עליו.

ש׳ פרסם שירים בעברית, באנגלית ובגרמנית, והם הופיעו — כל שיר בשפת־המקור — בקובץ „שירים לעת מצוא", 1970 (בשם־העט רוברט פוזן).

שור, משפחה, משפחת רבנים ואישי־ציבור בפולניה, ליטא, גליציה, בוהמיה, מוראוויה ורומניה. מביניהם:

1. ר׳ אברהם חיים בן נפתלי הירץ ש׳ (נפ׳ 1632, לבוב), רב ומחבר. כיהן כרב בעיירות גליציה, סטנוב ובלז. ספריו: „תורת חיים" (א׳—ב׳: לובלין, שפ״ד; קראקא, שצ״ד) — חידושים על מסכ־תות הש״ס; „צאן קדשים" (וואנזיבעק, תפ״ט) — על סדר קדשים; „בדק הבית" — על הלכות גיטין (אמסטרדם, תצ״ג).

2. אפרים שלמה בן נפתלי הירש ש׳ (נפ׳ 1663, לובלין), רב, למדן

ומחבר בליטא. כיהן ברבנות העדים הורודנה, שברשין ובריסק דליטא; בסוף ימיו היה רב ואב"ד בלובלין. חתום על הסכמת ועד ארבע הארצות משע"ה (1617). חיבר „תבואות שור" — על ארבעה טורים (לובלין, שע"ה, שע"ו). תשובותיו ופסקיו מצוטטים לעתים קרובות בספרות־ההלכה בזמנו. מכונה „תבואות שור הזקן", כדי להבדילו מאלכסנדר ש', שחיבר גם הוא ספר בשם זה. בנו, יעקב, חיבר את הספר „בית יעקב" (ונציה, תנ"ג) — על מסכת סנהדרין — וכיהן ברבנות בריסק.

3. אלכסנדר סנדר בן אפרים זלמן ש' ([?], לבוב — 1737, ז'ולקייב), למדן ומחבר. חתנו של ר' מרדכי בן לייבוש, נשיא ועד ארבע ארצות. ישב רוב ימיו בז'ולקייב וסירב לכהן כרב. ספרו „שמלה חדשה" (זאלקווא, תצ"ג) כולל פסקים בהלכות שחיטה וטריפות, ומצורף אליו „תבואות שור" — פירוש רחב על־דרך הפלפול. כנספח לספר צירף חידושי הלכות ואגדות על מסכת חולין, „בכור שור". הספר יצא במהדורות רבות, והוא הספר היסודי בהלכות שחיטה. על ספרו נתחברו פירושים שונים; מהם: „לבושי שרד", לר' דוד שלמה אייבשיץ (מוהילב, תקע"ב), ו„תקוני הזבח", לר' ישעיהו בורוכוביץ (אודיסה, תרמ"ג).

4. אלישע ש', בנו של ר' נפתלי ש', רבה של לובלין. כיהן כ„מגיד" ברוהטין והיה ממנהיגי השבתאים בדרום פולניה. ב 1775 הצטרף לי. פרנק (ע"ע, עמ' 311) ונטל חלק פעיל בארגון הוויכוח עם הרבנים בקמניץ פודולסק ביוני 1757. לאחר הוויכוח ברח לתורכיה, ושם מת. בניו השתמדו ב 1759 והחליפו את שמם לוולובסקי (שור = Wół, בפולנית). מצאצאיו היו משפטנים ומדינאים, ומהם — בעלי תארי־אצולה.

5. ישעיהו ש', (נפ', יאסי, 1879), מגדולי רבני רומניה; כיהן ברבה של יסי (ע"ע) מ 1850. ש' עמד בקשר הדוק עם ר' י. ש. נתנזון (ע"ע) ועם אחרים מגדולי דורו. ספריו: „כליל תפארת" (תרכ"ח) ו„חזון ישעיה" (תרס"ה) — על התורה. בשנות ה 60 עמד בפולמוס חריף עם משכילי עירו על רקע התנגדותו לתיקונים. במהלך הפולמוס הושעה, בעזרת השלטונות, ממשרתו, אך הוחזר אליה כעבור זמן קצר.

י. עמדן, ספר שמוש, תקי"ח (מהדורת־צילום: תשל"ה); ח. ד. פריעדבערג, ספר תולדות משפחת ש', תרס"א; מ. בלבן, לתולדות התנועה הפראנקית, א', תרצ"ד; ח. צ'רנוביץ (רב צעיר), תולדות הפוסקים, ג', תש"ח.

אל. רי.

שור, יהושע השל

(יה"ש; 1818, ברודי — 1895, שם), חוקר וסופר, מראשי הדור השני של „חכמת ישראל" (ע"ע) בגליציה. כיתר אנשי „חכמת ישראל" במזרח־אירופה התפרנס גם ש' מן המסחר, אך את רוב עתותיו הקדיש ללימודים ולעבודה ספרותית. במחקריו — שיש בהם בקיאות רבה וחריפות יתירה — נטה ש' באופן קיצוני לתנועת הרפורמה והתיקונים בדת, ויצא במלחמת־חרמה נגד היהדות האורתודוכסית ומוסדותיה הקלאסיים. החלק הגדול והחשוב במחקריו נכתב כביקורת על עבודותיהם של אחרים — בעיקר בההדרה מתוקנת של טכסטים מדרשיים ורבניים — והאופי הביקרתי ניכר בכל מפעלו המדעי והספרותי של ש', והוא גם היסוד־המעמיד שבו. עקב כך היה ש' איש ריב ומדון גם לרוב אנשי „חכמת־ישראל", והוסיפה על כך נטייתו המופלגת לסרקאזם ולסאטירה — בסגנונם של פרל (ע"ע) וארטר (ע"ע, עמ' 810) בני־זמנו — ושקידתו המתמדת לחשוף ולפרסם בדפוס אירועים הטרודוכסיים מן העבר, מהם בעלי אופי אנטי־רבני ואנטי־ממסדי מובהק.

בגלל בדידותו המדעית, שהלכה וגברה עם הזמן — למרות ההתכתבות הענפה שניהל עם גדולי „חכמת־ישראל" — נאלץ ש' לייסד ולממן כ"ע פרטי משלו, שמעל דפיו יכול היה לפרסם מחקרים שלו ושל מתי־מעט חברים לדעה. בשנים 1851—1887 הופיעו 11 כרכים של „החלוץ" — מייסודו ובעריכתו — ומכרך ו' ואילך נכתב רוב החומר בידי ש' עצמו. מלבד זאת הופיעו מאמריו ב Israelitische Annalen של יוסט (ע"ע), בכה"ע „ציון" ועוד. פרק חשוב ממלחמתו באורתודוכסיה הגליצאית בשנים 1879—1884 טמון בין דפי „עברי אנכי", שיצא אז בבראָדי. מלחמתו „המדעית" של ש' באורתודוכסיה הקיפה את כל התקופות ההיסטוריות, החל בתקופת המקרא (ש' היה מראשוני המשכילים שהשתמשו בשיטות ביקורת־המקרא גם לגבי התורה) ועד לחסידות בת־ימיו. אך פרקיה החשובים, שערכם לא פג לגמרי, נוגעים לספרות הרבנית של יה"ב. בקרב המוני החרדים בגליציה נצטיירה דמותו של ש' כמשכיל הכופר (בה"א הידיעה), וכזה הונצח — בשמו, אף כי במחלוצת ספרותיות — ב„הכנסת כלה" של עגנון, ועוד.

י. קלוזנר, תולדות הספרות העברית החדשה, ד', 58, 77, 1953; ע. שפייזהנדלר (עורך), ה. ש', מאמרים, 1972; E. Spicehandler, *J.H.S.: Maskil and Eastern European Reformist* (HUCA, XXXI), 1960; id., J.H.S. — *The Mature Years* (ibid., XL–XLI), 1969.

מ.

שור, ישעיה

(1875, מוגילב [אוקראינה] — 1941, ישראל), מתמטיקאי יהודי. למד באוניברסיטת ברלין והיה תלמידו של פרובניוס (Frobenius). ב 1920 נתמנה שם פרופסור, אולם נאלץ לוותר על משרתו עקב חוקי־הגזע הנאציים (1935). ב 1939 עלה לישראל.

ש' חקר בתורת־המספרים ובאלגברה, והיה ממניחי־היסוד לתורת ההצגות הלינאריות של חבורות (ע"ע). נודע בעיקר בשל ה„למא של ש'", הקובעת, כי האופרטורים (ע"ע אופרטור [כרך מיל']) היחידים המתחלפים עם הצגות אוניטריות אי־פריקות הם מכפלות סקלריות של אופרטור היחידה. ש' הרחיב גם את תורת החבורות הסופיות לחבורות קומפקטיות וחקר את ההצגות של חבורת־הסיבוב.

שור, משה

(1874, פשמישל [גליציה] — 1941, אוזבקיסטן), היסטוריון. ש' למד בביהמ"ד־לרבנים בווינה ובאוניברסיטות וינה, לבוב וברלין. למן 1899 הורה לימודי־היהדות בסמינר־למורים בלבוב, וכן עסק שם בפעילות חינוכית וחברתית ענפה. מ 1905 היה מורה, ומ 1915 — פרופסור לבלשנות שמית באוניברסיטת לבוב. ב 1923 נתמנה רב ומטיף בביהכ"נ המתקדם „טלומצקה" בוורשה, במקומו של ש. פוזננסקי (ע"ע). אח"כ כיהן כפרופסור באוניברסיטה של ורשה וב„מכון למדעי־היהדות" שם, שהוא היה ממייסדיו (1928). בשנים 1935—1938 היה חבר האקדמיה הפולנית למדעים. ש' היה פעיל בחיי הציבור היהודי; בשנים 1936/8 היה חבר הסנאט הפולני, ושם לחם בעוז באנטישמיות הגוברת. בפרוץ מלה"ע II נמלט מזרחה. הוא נאסר בידי הסובייטים ונדד מכלא לכלא, עד אוזבקיסטן — שם נפטר.

ראשית עבודתו המדעית היתה בחקר קורות יהודי פולניה. ש' היה הראשון שהחל לתת תיאור מקיף ומבוסס של משטר הקהילות והוועדים בפולניה, ובכך השפיע הרבה על המשך המחקר. „ארגון היהודים בפולניה עד 1772" (בפולנית). ב 1899 י"ל גם ברוסית וגם בתרגום גרמני (מקוצר). ש' חיבר מונוגרפיה מקיפה, ע"ס חומר ארכיוני, על קהילת פשמישל (בפולנית; 1903), ההדיר קורפוס פריווילגיות שנתן סטניסלאוו אוגוסטוס ליהודי קראקוב ב 1765 וכתב עוד עבודות רבות. לאחר זמן פנה ש' לחקר המשפט של אשור ובבל והיה מראשי המדברים בתחום זה. בין־השאר ההדיר, תרגם ופירש 184 תעודות משפטיות אכדיות, ובכך אפשר גישה אל החומר האכדי גם לחוקרי־משפט שלא ידעו את כתב־היתדות. ש' עסק גם בבירור הזיקה שבין קדמוניות המקרא ותרבויות הקדם. ספריו העיקריים בתחום זה הם: Altbabylonische Rechts-Urkunden des altbabylonischen Zivil- und Prozessrechts („מקורות למשפט האזרחי והפלילי בבבל העתיקה"), 1913.

ס׳ היובל לכבוד פרופ׳ ד״ר מ. ש׳, תרצ״ה (כולל ביבל׳); קובץ מדעי לזכר מ. ש׳, תש״ה; י. גוזיק, מ. ש׳ (בתוך: ש. ק. מירסקי [עורך], אישים ודמויות בחכמת ישראל באירופה המזרחית לפני שקיעתה, 207—222), תשי״ט.

י. הי.-ר. י.

שְׁוַרְץ, גֵץ אֶלְיָקִים הַכֹּהֵן (1760, שוורין — 1850, ביה [הונגריה]), רב ואיש־ציבור בהונגריה. ש׳ למד בישיבות פוזן (אז — פולניה) ופרשבורג (הונגריה). ב 1782 עקר לפראג ולמד שם מתמטיקה. ב 1786 השתקע בעיר בַּיָה (Baja), דרום הונגריה. הוא הקים שם ישיבה, והיא משכה תלמידים בזכות המוניטין שיצאו לש׳ כלמדן מופלג. ב 1812 נבחר לכהונתו הראשונה כרב, בקהילת סבדקה (Szabadka — סובוטיצה ביוגוסלוויה), דרום הונגריה. ב 1815 היה לרב בביה, ובתקופת כהונתו — כיובל שנים — היתה קהילתה לקהילה המרכזית באיזור כולו; ב 1827 נבחר לרב־הפלך.

ש׳ נודע בלמדנותו ועמד בקשרים עם גדולי יהדות הונגריה — ר׳ מאיר אייזנשטט, בעל „מאורי אש״, ור׳ משה סופר (ע׳ ערכיהם). השכלתו ומתינותו ייחדו את עמדתו בפולמוס תיקוני־הדת (ע״ע הונגריה, עמ׳ 866/7); בהשכלה ובתופעות החילון (סקולריזציה) בחברה היהודית ראה ש׳ תופעות שלא ניתן לעקרן, וסבר כי על הרבנים האורתודוכסים להתמודד עמן ולא לדחותן. ב 1844 השתתף בוועידת־רבנים בפקש (Paks), ובה לחם נגד מגמות קיצוניות באורתודוכסיה ההונגרית; הדבר הביא לצינון יחסיו עם משפחת הרבנים לְבית סופר, מנהיגת היהדות החרדית בהונגריה.

פ. ז. שוורץ, שם הגדולים מארץ הגר, א, אות ג׳, ס׳ ט״ז, תרע״ד; י. גרינוואלד, לפלגות ישראל באונגריא, ל״ד/לה, תרפ״ט; H. Lamberger, *S. G.* (Carmel, Allgemeine Illustrierte Judenzeitung, I), 1860; S. Kohn, *K. S' G.* (Magyar Zsido Szamle, 15–16), 1898/9.

שֶׁוְרֶל, אֶזֶ׳ן — Eugene Chevreul — (1786—1889), כימאי צרפתי. למד באנז׳ר (Angers) עיר מולדתו ובפריס והתמנה ב 1806 עוזר מדעי ב Collège de France. עסק בעיקר בחקר האינדיגו (ע״ע) ובתכונות הסבון. ש׳ גילה ובודד תרכובות אורגניות רבות, ובמיוחד חומצות שומניות ותולדותיהן. שמו נתפרסם בזכות ספרו Recherches chimiques sur les corps gras d'origine animal („מחקרים כימיים על שומני בע״ח״), 1823. חיבר מאמרים נוספים בתחום ההיסטוריה של הכימיה. התעניין גם בתהליכים תעשייתיים, וב 1825 רשם יחד עם גיי־ליסק (ע״ע) פאטנט לייצור חומצות שומניות לתעשיית הנרות. תקופה ארוכה שירת כמנהל ביהח״ר לחמרי צבע במפעלי גובלן (ע״ע). בשנים 1828—1864 עסק בפיתוח תהליכי צביעה וגם במחקרים על הפסיכולוגיה של ראיית הצבעים. בעשור האחרון לחייו חקר את תופעות ההזדקנות. ש׳ היה חבר האקדמיה הצרפתית למדעים, וכיהן כנשיאה שנים רבות. המשיך בעבודותיו עד יום מותו בזקנה מופלגת.

שְׁוַרְץ, אַרְיֵה (אַדוֹלְף) (1846, טול־אדס [הונגריה] — 1931, וינה), רב וחוקר. ש׳ למד באוניברסיטת וינה וגם בביהמ״ד לרבנים בברסלאו, שם היה תלמידו המובהק של ראשו, ז. פרנקל (ע״ע). בשנים 1875—1893 היה רב בקרלסרוהה, וכשנוסד ביהמ״ד לרבנים בווינה (1893) היה למנהלו. ש׳ עסק בעיקר בחקר התושבע״ב וכלליה (ע״ע מדות שהתורה נדרשת בהן). בשנים 1879—1929 פרסם מחקרים על התוספתא למסכתות שונות, ועמד על היחס שבינה לבין המשנה. בשבתו בווינה פנה לחקר התלמוד. באותה עת כתב Die Controversen der Schammaiten und Hilleliten („המחלוקות בין בית־שמאי לבית־הלל״), 1893, וספרים (בגרמ׳) על כמה מן המידות שהתורה נדרשת בהן: „הגזירה־השווה״ (1897; עבר׳: תרנ״ח); „ההקש״ (1901); „כלל ופרט״ (1909); „ריבוי ומיעוט וריבוי״ ו„דבר הלמד״ (1921). את המחלוקות בין ה„בתים״ ייחס לירידת סמכות הסנהדרין, לעיסוק הגדל בעיון ולחילוקי־הדעות העקרוניים באשר לשימוש במידות שהתורה נדרשת בהן. ש׳ גם פרסם ספר על „משנה תורה״ לרמב״ם (1905). בעבודתו המחקרית והחינוכית נהג ש׳ שמרנות רבה, וגם התנגד ל„ביקורת הגבוהה״ של המקרא (ע״ע, עמ׳ 319) ולתיקונים בדת. ב 1926 י״ל ספר ליובלו ה 80 („מנחת ביכורים״), וב 1946 — „ס׳ זכרון״, במלאת 100 שנה להולדתו.

בנו, **ארתור זכריה** ש׳ (1880, קרלסרוהה — 1939, ירושלים), ביבליוגרף וחוקר ב״י עבריים, פרסם ספרי ביבליוגרפיה על הספרים ועל כה״י העבריים שבווינה (ובאוסטריה בכלל), וכן הו״ל כמה מכ״י אלה. הוא השתתף בקביעות בבטאון התנועה הציונית Die Welt. עם כיבוש אוסטריה בידי היטלר נאסר ועונה. הוא עלה לא״י, וכעבור זמן־מה נפטר. חתנו הוא ט. קולק (ע״ע).

מ. ווכסמן, פרופ׳ א. ש׳ (בתוך: ש. פדרבוש [עורך], חכמת ישראל במערב אירופה א׳, 482—490), תשי״ט; ד. ש. לוינגר, ד״ר ז. ש׳ (שם, ב׳, 257—264), תשכ״ג; F. Perles, *A.S., Zu seinem 70. Geburtstage*, 1916

שְׁוַרְץ, יְהוֹסֵף (1804, פלוס [בוואריה] — 1865, ירושלים), ראשון לחוקרי א״י בעת החדשה. ש׳ היה ת״ח ובעל השׂכלה חילונית רחבה. הוא סיים בימ״ד־למורים, ואח״כ למד 5 שנים בווירצבורג, הן לימודי־קודש והן באוניברסיטה שם. ב 1829 פרסם מפת א״י, בעברית ובלועזית, והיא זכתה ל 3 מהדורות עד 1832. ב 1833 עלה לירושלים, יסד בה את ישיבת „עדות ביהוסף״ ועמד בראשה. ש׳ התקרב לחוגי המקובלים הספרדים ולמנהגיהם, ולבש בגדי המזרח. את מיטב זמנו הקדיש למחקר אינטנסיווי של א״י ונתגיה הפיסיים והגאוגרפיים, בערכו תצפיות ממושכות וסיורים נרחבים. במחקריו לא יכול היה להיעזר במכשירים מדויקים ובספרות המדעית בת־זמנו, והדבר ניכר בטיב מסקנותיו. ב 1841 פרסם מאמר גדול על מצב היישוב היהודי בא״י, ואז גם החל לערוך את כתביו בענייני א״י, בשם „דברי יהוסף״. חלק א׳, „תבואות שמש״ (ירושלים, תר״ג), דן בסוגיות אסטרונומיות הקשורות בהלכה: זמני עלות־השחר והנץ־החמה. חלק ב׳, „תבואות הארץ״ (ירושלים, תר״ה; אנג׳: י. ליסר, פילדלפיה, 1850; גרמ׳: ישראל ש׳, 1852; מהד׳ זו עודכנה בידי ש׳), שהוא החשוב בספריו, דן בגבולות א״י, בזיהוי אתרים מקראיים, בחקר החי והצומח של א״י ובסקירת תולדות א״י מחורבן הבית השני ועד ימיו. במהדורות הלועזיות נוספו מפות ותמונות. חלק ג׳, „פרי תבואה״ (ירושלים, תרכ״א), מוקדש למחקרים במקרא ובספרות חז״ל, וחלק ד׳, „דברי תשובות יוסף״ (ירושלים, תרכ״ב), משלים את קודמיו וכולל תשובות בהלכה. ב 1849 יצא ש׳ לחו״ל בשליחות „כולל הו״ד״ (ע״ע א״י, עמ׳ 506), שתקופה מסוימת נמנה עם ראשיו. בשנות ה 50 נוצרה מתיחות בינו לבין ראשי ה„כולל״, משום התנגדותו לתכניות פרודוקטיוויזציה של ה„כולל״ — על רקע בניית „בתי מחסה״ (ע״ע, עמ׳ 332) — חרף התנגדות הקהילה האשכנזית — וביוסף בסדרי החלקה (ע״ע). מאידך־גיסא גילה אהדה לתכניות תיקון החינוך ותמך בל. א. פרנקל (ע״ע) בהקמת ביה״ס „למל״ בירושלים (ע״ע, עמ׳ 332) — חרף התנגדות הקהילה האשכנזית — וביוסף בלומנטל בעת הקמת ביה״ס „דורש ציון״ (ע״ע, שם). — כמה מציוריו שמורים באספי מוזיאון ישראל ובית הספרים הלאומי.



יהוסף שוורץ (אוסף שבדרון, הספריה הלאומית)

י. בן אריה, א״י במאה הי״ט, גילויה מחדש (מפתח בערכו), 1970; א. מ. לונץ, תולדות הרב ר׳ ש׳ (בתוך: ג. קרסל [עורך], נתיבות ציון וירושלים), תשל״א; י. פישר (עורך), אמנות ואומנות בא״י במאה ה 19, (מוזיאון ישראל), תשל״ט.

אל. רי.

שורץ, ישראל יעקב (1885, פטרושין [ליד קובנה, ליטא] — 1971 לקסינגטון [קנטקי]), משורר יידי־עברי. ש' למד בישיבות קובנה. ב 1906 היגר לאה"ב, ובאותה שנה הו"ל את שיריו ותרגומיו הראשונים ביידית. במהרה השתלם בשפה האנגלית, ותרגם ליידית מיצירות שיקספיר, מילטון וויטמן. ש' היה מראשי קבוצת המודרניסטים בשירה היידית (ע"ע, עמ' 803/4) באה"ב, „די יונגע" („הצעירים"), ופרסם בבטאונה „די יונענד" („הנוער"). הוא היה היהיד בקבוצה זו שכתב גם עברית. ב 1918 התיישב בלקסינגטון (Lexington), ונופיה היו מקור־השראה לפואמה שלו, „שירת קנטקי", 1925, שאח"כ תרגמה בעצמו לעברית (תשכ"ב). גיבור הפואמה הוא יהודי ליטאי, המהגר לאה"ב, עוסק תחילה ברוכלות, מתעשר והופך לדמות מרכזית בסביבתו החדשה. בפואמה האוטוביוגרפית, „יונגע יאָרן" („שנים צעירות"), 1952, שר ש' לכפר־ילדותו על גדות הנימן ולימי לימודיו בישיבה; נוסף על לימודי־הקודש למד ש' להכיר שם את שירתו העברית של ביאליק, את שירתו היידית של א. ריזין (ע"ע) ואת חזונו הציוני של הרצל.

משירי ביאליק תרגם ש' ליידית את ה„מתמיד", „מגילת האש", ועוד, וכן תרגם וערך שתי אנתולוגיות מהשירה העברית. משיריו בתרגום לעברית מצויים בכל האנתולוגיות לשירה היידית.

ד. סדן, מבוא לשירת קנטוקי (כתור י. י. ש'), תשכ"ב; י. י. ש', דרכו של משורר יהודי דו־לשוני (הדואר, 42, כ"ט), תשכ"ג.

שורץ, מוריץ — Maurice Schwartz — (1890, סודילוב, רוסיה — 1960, ישראל), שחקן ובימאי יידי, אמריקני, מן הדמויות המרכזיות של התאטרון היידי בניו יורק. ב 1901 הגיע ש' עם הוריו לאה"ב. את דרכו כשחקן תאטרון החל ב 1905, כשהופיע בבלטימור עם להקה יידית, וכעבור 7 שנים הציג בפתיחת התאטרון של קסלר בברודווי. ש' נשאר בתאטרון זה עד 1918, ואז פתח תאטרון משלו — „התאטרון האמנותי היידי". ב 40 שנות פעילותו היה ש' לשחקן נודע, וסייר והופיע עם תאטרונו ברחבי העולם — בדרום־אמריקה ובצפונה, באירופה, בישראל ובאפריקה־הדרומית. הרפרטואר המגוון שלו כלל כ 150 מחזות של שיקספיר, לופה דה וגה וברנרד שו. ש' פעל רבות להעלאת מחזותיו של שלום עליכם ובימוים. תאטרונו נתפרסם כמוסד שטיפח כשרונות־בימה לתאטרון היידי והאנגלי כאחד. ש' ניחן באישיות בימתית מרשימה ונזקק הרבה למימיקה; חרף נטייתו לסגנון מצועצע — כיתר בני האסכולה שלו — זכו הופעותיו לשבחי הביקורת בברודווי. הוא נתפרסם במיוחד בתפקידים כשיילוק ב„הסוחר מוונציה" לשיקספיר, אוסוואלד ב„רוחות" לאיבסן, ר' מלך ב„יאָשע קאלב" („יושה עגל") לזינגר ו„המלך ליר". ב 1950 נאלץ ש' לסגור את תאטרונו (שהיה בין תאטרוני־היידית האחרונים שסגרו שעריהם) מחמת התמעטות הקהל ולהקות השחקנים. הנסיון להחיותו ב 1955 לא עלה יפה. ב 1960 עלה ש' לישראל בתקווה להקים בה מרכז לאמנות יידית. הוא הקים להקת שחקנים, שהציגה את „יושה עגל", אבל מת זמן קצר אח"כ.



מוריץ שוורץ בתפקיד רבי מלך במחזהו של י. י. זינגר „יאשע קאלב"; שוורץ אף ביים את המחזה (ארכיון לתאטרון, ירושלים)

שורצברד, שלום (1886, איזמאיל [בסרביה] — 1938, קייפטאון), פעיל בתנועה הסוציאליסטית היהודית במחתרת, בבלטה (אוקראינה), ומארגן ה„הגנה העצמית" (ע"ע) שם. ש' היה בעל השקפות אנרכיסטיות, נוסח שטירנר (ע"ע). ב 1909 נמלט לפריס והתפרנס משענות. בפרוץ מלה"ע I התגייס ל„לגיון הזרים", נפצע וזכה לאותות־הצטיינות. ב 1917 חזר לרוסיה והתגייס ל„גוורדיה האדומה", שלחמה ב„צבאות הלבנים" לאחר המהפכה. במהלך שירותו היה עד לפרעות ביהודי אוקראינה, שנהרגו בהן גם מבני משפחתו ושהשתתפו בהן גם סוציאליסטים ואנרכיסטים. באוקראינה הצטרף לקבוצות ציוניות, והשתתף בנסיונות לארגון הגנה עצמית. לאחר שהתאכזב מהמשטר בבריה"מ חזר ב 1920 לפרים. ב 25.5.26 הרג את פטליורה (ע"ע) כנקמה על הפוגרומים באוקראינה (ע"ע, עמ' 188). באוקטובר 1927 — לאחר משפט דרמתי שעורר הדים בעולם — זוכה ש'. בין עדי־ההגנה היו מוצקין, טיומקין (ע' ערכיהם) וה. סליוזברג, והסניגור היה אנרי טורס, ממנהיגי המפלגה הסוציאליסטית הצרפתית. במערכה הציבורית להגנתו נטלו חלק הסופרים רולן וגורקי (ע' ערכיהם), מדינאים ואנשי־מדע. לאחר זיכויו הסתתר ש' מחשש נקמה. כעבור זמן ביקש לעלות לא"י, אך לא קיבל אשרת־כניסה משלטונות המנדט. ב 1937 יצא בשליחות ה„אנציקלופדיה היהודית" לדרום־אפריקה ונפטר שם. ע"פ משאלתו הועלו עצמותיו לישראל ב 1967 ונטמנו במושב אביחיל.

ש. ש', ספר חיי (זכרונות), תרצ"א (תרגום מקוצר לספרו היידי: „איבם לויף פון יארן", 1934); י. נדבה, ש. ש' — פרשה ולקחה (האומה, ה), תשכ"ו; מ. קוטיק, משפט ש', תשל"ב; H. Torres, *Le proces des pogromes*, 1928; S. S. Friedman, *Pogromchik*, 1976.

שורצולד (Schwarzwald = יער שחור), איזור הררי במדינת בדן־וירטמברג (ע"ע), בדרום־מערב גרמניה המערבית. ארכו — מבאזל בדרום ועד קרלסרוהה בצפון — כ 160 ק"מ, והנהר קינציג מחלקו לשניים: החלק הדרומי — הרחב (כ 60 ק"מ) והגבוה (שיאו, הר פלדברג, 1,493 מ') — בנוי גראניט, עם שוליים של אבן־גיר; החלק הצפוני (רחבו 35 ק"מ; שיאו 1,200 מ') בנוי אבן־חול, היוצרת מצוקים אדירים. המדרון המערבי יורד בתלילות אל הבקע של הנהר רין (ע"ע), וקווי־העתק מבתרים אותו. לארכם פורצים מעיינות מינראליים רבים, המשמשים אתרי־מרפא; הידוע בהם הוא בדן־בדן (40,000 תוש', 1970). לצד מזרח יורד הרכס הראשי במדרונות נוחים אל עמקו של הנהר נקאר (יובל הרין). במדרון הצפוני־מזרחי של פלדברג נמצא מקור הדנובה.

רוב האיזור מכוסה יערות עבותים — ומכאן שמו. העמקים הגבוהים והבינוניים משמשים למרעה בקר, והעמקים הנמוכים מנוצלים לכרמים ולמטעי־פרי. רוב השטחים ההרריים, שהיו ריקים מאדם, יושבו ביה"ב בןזמת מסדרי נזירים. ל י ד כ פ ר ו נ י ם הוקמו עיירות זעירות, המושכות תיירות בגלל אפיין המסרתי הרומנטי. עד למאה ה 18 נוצלו מחצבים שונים, וכשהידלדלו אלה, התפתחו תעשיות־בית אפייניות לאזורי־הרים — בעיקר פיתוחי עץ, עבודות פסיפס ושעונים.

מן היישובים העירוניים התפתחו רק אלה שבשולי בקע הרין, המשמש נתיב־התחבורה העיקרי של האיזור: ליראך — 32,600 תוש' (1970); פריבורג (ע"ע), 163,570 תוש' — היישוב המרכזי של האיזור, אופנבורג (ע"ע) — 32,600 תוש'; ראסטאט — 29,200 תוש'.

H. Schilli, *Schwarzwaldhäuser*, 19/1.

שורצנברג, פליכס, נסיך — Felix Fürst zu Schwarzenberg — (1800—1852), מדינאי אוסטרי, בן למשפחה מיוחסת, שהעמידה אישים נודעים בשירות קיסרות אוסטריה. ש', איש נוקשה והחלטי, היה חייל, אך שירת כדיפלומט (1824—1848). ב 1848 לחם ש' נגד פימונטה (ע"ע) בלומבארדיה בתפקיד בכיר, בצד רדצקי

(ע"ע). בסיוע קרובו, א. וינדישגרץ (ע"ע), נתמנה ר"מ בנובמבר 1848, ומאז הקדיש את כשרונותיו הרבים לחידוש שלמות הקיסרות האוסטרית ולהחזרת מעמדה בקרב מעצמות-אירופה. ש' היה אחראי להדחת הקיסר המפגר, פרדינגד I (ע"ע), ולהכתרת פרנץ-יוזף (ע"ע) הצעיר. על פעילותו למען הקמת משטר אוסטרי ריכוזי, הכנעת האי־טלקים בלומבארדיה, דיכוי ההונגרים בעזרת רוסיה ומניעת מעמד בכיר לפרוסיה במסגרת הכלל-גרמנית — ע"ע אוסטריה-הונגריה, עמ' 989; גרמניה, עמ' 452. מחמת מותו המוקדם נקטעה מדיניות־החוץ שלו, והמסגרות הפנימיות שהקים לא נתבססו.

A. Schwarzenberg, *Prince F. zu S.*, 1946; R. Kiszling, *Fürst F. zu S.*, 1952.

שורצפלד, משפחת עתונאים, היסטוריונים וסופרים יהודית ברומניה.

1) אליהו ש' (1855, יאסי — 1915, פריס) יסד וערך ביאַסי ובבּיקרסט מספר כ"ע ברומנית וביידית. ב 1885 גורש מרומניה — יחד עם מ. גסטר (ע"ע) ואחרים — בגלל הביקורת שמתח על המדיניות האנטישמית של הממשלה הוא התיישב בפריס, והברון מ. הירש (ע"ע) מינהו למזכיר קרן-הצדקה שלו ולמזכיר יק"א (ע"ע).

במחקריו על תולדות יהודי רומניה טרח ש' להפריך את טענת האנטישמים כאילו היהודים הם חדשים-מקרוב-באו לרומניה, „פולשים מבחוץ" נטולי שרשים היסטוריים. מחיבוריו: „השקפה על דברי ימי היהודים ברומניה משנים קדמוניות עד חצי המאה הי"ט" (בתוך: ס' הזכרון לאגודת חוקרי דברי ימי היהודים ברומניה), תר"ן; Les Juifs en Roumanie, 1901 (פורסם בשם-העט E. Sincerus); Impopularea, reimpopularea si intemeerea targurilor si a targusoarelor in Moldova („ההתיישבות במולדוויה וייסוד עיירות ועררי־שוק בה"), 1914. בצד מחקרים בהיסטוריה כתב ש' גם רומאנים מחיי היהודים ברומניה: Bercu Batlen (ברקו הבטלן); Schimschele Ghibor (שמש'לה הגיבור), Unchiul Berisch (הדוד בריש).

2) משה ש' (1857—1943), אחיו של (1), בהיותו בן 20 יסד את „השנתון היהודי" ברומניה. בשנים 1867—1890 ערך את שנתוני החברה ההיסטורית ע"ש יוליוס ברש (ע"ע), וב 1890 יסד וערך את השבועון Egalitatea („שוויון"). ש' היה פעיל מאד בתנועה הציונית ובמאבק לשוויון היהודים ברומניה, וכן כתב כמה ביו־גרפיות, בהן על יוליוס ברש (1919) ועל משה צ'יליבי (Cilibi, 1812—1870; דמות בולטת בפולקלור של יהודי רומניה), 1883.

שוַרצשילד — Schwarzschild — אב ובנו, פיסיקאים, אסטרו־נומים ואסטרופיסיקאים גרמנים.

1) קרל ש' (1873, פרנקפורט ע"נ מיין — 1916, פוטסדם). נולד כיהודי, ועד גיל 11 למד בביה"ס היהודי בעירו. ק"ש רכש את השכלתו המדעית באוניברסיטת מינכן, שם נתקבל כתלמיד לאחר שכבר נודע ברבים כשרונו בעקבות מאמר באסטרונומיה (על מסלולי הכוכבים) שחיבר בהיותו בן 16. בגיל 28 כבר נתמנה פרופסור ומנהל המצפה של אוניברסיטת גטינגן, וכעבור 8 שנים ניהל את המצפה האסטרופיסיקאי בפוטסדם.

עיקר פרסומו של ק"ש בא לו מעבודתו העיונית על מעברי קרינה באטמוספירות כוכבים בכלל ובאטמוספירות פלנטאריות בפרט. משוואות מעבר-הקרינה היסודיות נושאות את שמו, ומבטאות את השינוי ליחידת עומק-אופטי של עצמת הקרינה כנגד פונקציית המקור (פונקציית פלנק), ואת איברי הפיזור והבליעה של התווך בעל העומק האופטי הנידון. משוואות אלו מונחות בבסיס התורה של חילופי החום ומעברו, ולפיהן מחשבים את מצבי שיווי-המשקל בכל אטמוספירה, ובכלל זה את מפל הטמפרטורה שבה.

ק"ש נודע גם בתרומתו לאסטרונומיה התצפיתית, בפתחו שיטות מדויקות בפוטומטריה. הוא גם תרם לפיתוחן של תורת האופטיקה הגאומטרית ושל התאוריה שבבסיס התכנון של מערכות אופטיות.

בפיסיקה עיונית נודעות עבורותיו במכניקת הקונטים בגין קביעתו (הבלתי-תלויה בזומרפלר [ע"ע]) את חוקי הקונטיזציה, פיתוח התיאוריה הקונטית, המסבירה את הספקטרה של פרודות, וכן ההסבר לאפקט שטרק (ע"ע). ק"ש חקר גם את תורת-חיחסות, והציג לראשונה פתרון מלא של משוואות הגרוויטציה המוכללות של איינשטיין. פתרון זה התנבא על קיומו של „חור שחור" — גוף שבגלל עצמת שדה-הכבידה שלו אין אפשרות לחומר, ואף לא לקרינה, להיחלץ ממנו. גוף זה הוא נושא מרכזי בקוסמולוגיה (ע"ע) המודרנית. ק"ש אף התנבא מה יהיה הרדיוס, האָפייני לכל כוכב, שאם יתכווץ לתוכו — יהפך ל„חור שחור"; רדיוס זה מכונה כיום על שמו.

ק"ש השתתף בצורה פעילה במלה"ע I. במהלכה חלה במחלה נדירה, וממנה לא נתרפא. ק"ש לא הספיק אמנם לזכות בהכרה מלאה בהיותו בחיים, אך רבים מגדולי הפיסיקה תלו את פיתוחיהם ברעיונות שפורסמו לראשונה במאמריו. ב 1909 נשא אשה לא-יהודיה, חרף התנגדות שתי המשפחות. שלושת ילדיהם גדלו כלא-יהודים.

2) מ ר ט י ן ש' (נו' 1912, פוטסדם), בנו של 1). את השכלתו המדעית רכש באוניברסיטת גטינגן, ומיד אחרי קבלת התואר „דוקטור" (1935) יצא להשתלמות בנורוגיה. ב 1937 עקר לאה"ב. שם עבד באוניברסיטות הרוורד (1937/40) וקולמביה (1940/7), ומ 1947 הוא פרופסור באוניברסיטת פרינסטון. מ"ש תרם להבנת הכוכבים המשתנים לסוגיהם, לשיפור התצפיות מהסטרטוספירה, ובעיקר — לפיתוח שיטות-מחשב לתיאור מבנה פנים הכוכבים ושלבי התפתחותם.

אר. כה. — יא. ש.

שׁוּשׁ (Glycyrrhiza; מיוו' — „שורש מתוק"). סוג צמחים ממשפחת הפרפרניים (ע"ע, עמ' 422/3), הכולל 15—18 מינים, שתפוצתם באזורים הממוזגים והסוב-טרופיים. מיני הש' הם עשבים רב-שנתיים, או שיחים. העלים מנוצים והעלעלים עפ"ר תמימים. הפרחים קטנים, צבעם כחול או סגול, ולפעמים לבן עד צהבהב, והן ערוכים באשכול או בתפרחת דמוית קרקפת. הגביע מעט דו-שפתני. האבקנים — 9 מאוחים ואחד חפשי. התרמיל גלדני, בלתי-נפתח או נפתח בקושי, ועפ"ר מכוסה שיכים או זיפים.

4—5 ממיני הש' משמשים צמחי תבלין או רפואה. החמרים המתאימים מצויים בעלים או בשרשים. מינים כאלה מצויים במרכז־אסיה, במזרח-הרחוק ובצפון-אמריקה. במזה"ת מתורבת לצרכים דומים הש' הקרח (G. glabra). איברי צמח זה מכילים גליצירריזין, הוא גליקוזיד (ע"ע), שטעמו מתוק מאד. בהידרוליזה מקבלים חומ־צה גלוקורונית וחומצה גליצירטינית. ש' מכיל גם liquiritin, טרפ־נים, רב-סוכרים ותרכובות אחרות. מן השרשים ומקנה-השורש מופק ה licorice. הש' הקרח היה מקובל ברפואה העממית (לפנים השתמשו בש' נגד כיב-הקיבה ומחלת אדיסון). החומר המופק ממנו משמש גם כיום בסיס למשקה („סוס"), וכן בייצור תרופות כיוח ולהוספת טעם לרפואות, לממתקים וכיו"ב. בארץ גדל בר — מלבד הש' הקרח — גם הש' הקוצני (G. echinata). שני המינים קשורים לבתי-גידול לחים, כגון גדות נחלים; פריחתם — בהתאם — חלה בחדשי הקיץ.

שׁוּשָׁן (בעילמית; בפרסית עתיקה — סושה; ביוו' — Σοῦσα, כיום סוזה [Susa] בשפות אירופה ושוּש בפרסית), בירתן הקדומה של ממלכת עילם (ע"ע), ואה"כ — של פרס האחמנית (ע"ע); כיום הכפר קלעה א(ל)-שוש, ע"נ קַרקֶה, במחוז ח'וזיסטן (ע"ע) שבפרס, על הכביש הראשי אח'וז—טהרן.

ה י ס ט ו ר י ה. אתרה של ש' כבר היה מיושב באלף ה 4 לפסה"נ.



מימין: דמות ברונזה של אל משושן; משמאל: פסל ברונזה של המלכה נפירא משושן

באלף ה 3 לפסה״נ נעשתה העיר — שהתפתחה על גדת נהר קטן — בירת ממלכת עילם, ופרחה מאד. נצטבר בה השלל שהובא משפלת מסופוטמיה, כולל אסטלות של מלכי אכד (ע״ע), מנישתוסו ונרם־סין (ע״ע; וע״ע בבל, עמ׳ 541). כל אלה נמצאו בחפירות בש׳, בצד תעודות רבות בעילמית ובבבלית, שהפיצו אור על תולדות עילם בשנים 2500—600 לפסה״נ. סגנון הכלים שנמצאו בחפירות היה חשוב גם לקביעת גילם של ממצאים ארכאולוגיים דומים במקומות אחרים במזה״ת (ר׳ תמ׳, כרך כ״ה, עמ׳ 350). ב 640 בערך נחרבה העיר בידי אשורבניפל (ע״ע; תמ׳, ברך כ״ה, עמ׳ 161). בימי כורש הגדול (ע״ע; ב 538 בערך) שוקמה העיר ונעשתה לאחת מבירות פרס. מאז היתה לאחד ממוקדי־הכוח של שושלת האחמנידים (ע״ע; גם אח׳מנים). בימי דריוש I (ע״ע) שימשה מרבז למינהל הקיסרות הפרסית. הוא בנה בה ארמון („אַפַּדנה״), שממנו שרדו כתובות תלת־לשוניות, ציורי־קיר על לבנים ותבליטים צבעוניים מרשימים. גם המלכים האחמנידים שבאו אחריו — עד ארתחשסתא III — המשיכו לבנות בש׳. מש׳, מרכז השלטון, יצאה „דרך־המלך״ באורך כ 2,700 ק״מ, שהגיעה עד סַרדס (ספרד) שבאסיה־הקטנה (ע״ע דריוש, עמ׳ 135). העיר נשארה חשובה גם



שושן: התל והחפירות, מראה מן האוויר (המכון המזרחני, אוניברסיטת שיקגו)

לאחר נפילת הקיסרות הפרסית בימי אלכסנדר מוקדון, ועדים לכך ממצאים יווניים, פרתיים וססניים שנמצאו בה. בתקופה המוסלמית ירדה חשיבותה, אך ש׳ נשארה נושבת עד המאה ה 14. משלהי המאה ה 19 ואילך נערכות בה חפירות מקיפות ע״י משלחות ארכאולוגיות מצרפת. בחפירות נתגלו תרבויות קדומות (למן האלף ה 4 לפסה״נ), ארמונות מלכי פרס — והחשוב בהם ארמונו של דריווש — ומבצר העיר. רוב ממצאי ש׳ מצויים ב„לובר״ בפריס.

ש׳ נזכרת גם במקרא, כעיר שדניאל שהה בה (דנ׳ ח, ב); את קברו מראים במקום גם היום. בש׳ התרחשה פרשת מרדכי (ע״ע) ואסתר (ע״ע אסתר, מגלת). בימי הבית־השני נקרא השער המזרחי של הר־הבית בירושלים „שער ש׳״.

ור׳ תמ׳, כרך ב׳, עמ׳ 432; וע״ע פרס, עמ׳ 354, 356/7.

M. Dieulafoy, *L'acropole de Suse*, 1–V, 1890/92; id., *Les antiquites de Suse*, 1913; *Memoire de la mission archeologique de Perse, Mission en Susiane*, 1952—.

פ. פ.

שׁוֹשָׁן (Lilium), סוג צמחים ממשפחת השושניים (ע״ע); כולל כ 100 מינים באזורים הממוזגים הצפוניים. אלה הם עשׂבים רב־שנתיים זקופים, בעלי גבעולים הנושאים עלים ובעלי בצלים העשויים קשקשים עבים ומרועפים. עפ״ר העלים צרים ויושבים על הגבעול. הפרחים בודדים או ערוכים בקבוצות. הפרי — הֶלקט. בישראל מצוי מין אחד — ה ש׳ ה צ ח ו ר (L. candidum; אנג׳ Madona Lily) — הגדל בר בחורש בגליל ובכרמל. גבהו 60—120 ס״מ, עליו מבריקים, ולהם 3 עורקים בולטים מאד. עלי הגבעול העליונים דמויי סרגל ומסתיימים בחוד ארוך. התפרחת — אשכול. הפרחים לבנים, גדולים, וריחניים מאד. עטיף הפרח דמוי פעמון, או משפך רחב, והצינור קצר. עלי העטיף דמויי ביצה הפוכה מופשלים במקצת לאחור. עמוד־העלי ארוך מאד. ההאבקה נעשית, כנראה, ע״י פרפרי־לילה. פורח בחדשי הקיץ. הש׳ הצחור ידוע כבר מימי־קדם כצמח־נוי תרבותי. רבים מאד הזנים ובני־הכלאיים שלו, שמגדלים אותם כצמחי־נוי.

במקרא ובספרות חז״ל (בחלק מהתיאורים) מכונה הש׳ הצחור „ש ו ש נ ה״. ראב״ע בפירושו ל„שושנת העמקים״ (שה״ש ב, א) תיאר את הפרח, זיהה את השושנה ופירש את שמה מלשון „שש״ (6 עלים; 6 אבקנים).

ב מ ק ר א נזכר הש׳ כצורת פרח שקישט את כותרות עמודי בית־המקדש (מל״א ז, יט, כב). גם שפתו של „ים הנחושת״ דמתה לפרח שושנה (שם, כד—כו; דה״ב ד, ה). בשה״ש נזכרת השושנה וחז״ל ראו בה סמל של ישראל. ב מ ש נ ה נזכרת השושנה כפרח־קטיף המצוי בבית־הקברות (טהרות ג׳, ז׳) וככלאי־הכרם נאמר שמותר לקיימה (כלאים ה׳, ח׳). ייתכן כי בגלל צבעו הלבן גידלוהו כסמל לטוהר ולכפרת חטא. בשל ריחו הטוב קישט הש׳ את שולחן השבת, ועלה אף על שולחן מלכים.

משנתגלה הש׳ הצחור כפרח־בר בגליל ובכרמל, נסתיים ויכוח ממושך על זיהוי הש׳־השושנה, והוכח זיהויו עם הש׳־הצחור. תרגום ה 70 והאמורא ר׳ יודן מזחים את השושנה עם החבצלת.

בפי העם מזוהה הוורד בטעות עם השושנה. זהו זיהוי קדום — בעקבות התרגום הארמי לשה״ש (ע״ע ורד, עמ׳ 494). הש׳ הצחור, הידוע ממעשי־אמנות בעולם העתיק (מצרים, מסופוטמיה ותרבות המינואית), היה קדוש ליוונים ויוחס להרה; הרומים ייחסוהו ליונו (ע׳ ערכיהם). מתקופות קדומות מסמל הש׳ הצחור את הטוהר, התום והבתולים.

הש׳ הוא אחד המרכיבים החשובים ב ה ר ל ד י ק ה (ע״ע שלטים וסמלים) מראשיתה. הוא סימל את הפוריות, את „הבתולה הקדושה״ ואת אלה ששהו תחת חסותה — בעיקר מלכי צרפת; מאז המאה ה 12 מופיע הש׳ הצחור בשלטיהם, בצבע זהוב על רקע כחול



מיני שושן (Lilium). 1—2. שושן צחור (L. candidum).
1. גבעול פורח; 2. בצל; 3. שושן L. auratum

(Fleur[s]-de-lis; Fleur-de-lys). מאז ימי שרל V (ע"ע) מספר העלים הוא 3 — סמל ל„שילוש הקדוש". הוא מופיע אף על סמלי ערים (למשל, פירנצה), מטבעות ועוד.

צבי זילברשטיין, על הש' הצחור (מדע, א', 1) תשט"ז; י. פליקס, עולם הצומח המקראי, 234/8, תשי"ז; א. פלדמן, צמחי התנ"ך, 180—187, תשי"ז; הנ"ל, צמחי משנה, 315/6, תשכ"ב; אנציקלופדיה חקלאית, ב', 602/7, תשל"ב; F. F. Rockwell – E. C. Grayson – J. de Graff, *The complete Book of Lilies*, 1961; M. J. Jefferson-Brown, *Modern Lilies*, 1965.

מ.

שושנה (St. Anthony's fire, erysipelas), זהום (ע"ע) של העור הנגרם עפ"ר ע"י הידקים מסוג סטרפטוקוקוס המוליטי מקבוצה A (ע"ע חידקים; תמ', מול עמ' 344). הזיהום מתפשט במהירות וגורם לתפיחות ואודם של העור (ע"ע דרמטולוגיה). האיזור הנגוע בשכיחות הגבוהה ביותר הוא איזור הפנים. המחלה עלולה לפקוד את כל הגילאים, אך היא נפוצה יותר בגיל העמידה, ובקרב חולים שמצבם הכללי ירוד. החידק, שמקומו עפ"ר בדרכי הנשימה העליונים, עלול לחדור לגוף בעקבות הדבקה טיפתית שמקורה באפם ובגרונם של חולים או של נושאי החידק שאינם חולים. החידק חודר אל העור או אל הרקמה התת־עורית דרך שרטת, פצע, חתך ניתוחי או נגע של מחלת עור. זמן הדגירה — ימים אחדים. התגובה הדלקתית בעור גורמת להופעת הנגע. העור אדום, חם, כואב ורגיש. מופיעים כתמים אדומים בעלי שוליים חדים, אך בלתי סדירים, המתמזגים זה בזה, ולעתים מופיעות שלפוחיות. בלו־טות הלימפה המנקזות את האיזור הנגוע מתנפחות. נוסף על הפגיעה בעור מופיעות, לעתים, תגובות המאפיינות זיהום כללי (אלה), כגון חום גבוה וצמרמורת. הש' עשויה להתרפא ללא טיפול כעבור 7 עד 10 ימים, אך הסכנה הטמונה בסיבוכי אלח (sepsis) או בסיבוכי דלקת־הריאות מצדיקים טיפול בתכשירים אנטיביוטיים המאיצים את הריפוי ומונעים סיבוכים. המחלה נוטה לחזור מספר פעמים (recurrent erysipelas), לגרום לחסימת הניקוז הלימפטי ולהתפתחות בצקת ניכרת דמוית שנהבת או אלפנטיאזיס (ע"ע).

שושנה, מעשה־, חיבור חיצוני (ע"ע ספרים חיצונים) מן המאה ה 1 או ה 2 לפסה"נ, שניתוסף לס' דניאל בנוסחים המוק־דמים. בב"י עתיקים (יווניים, לאטיניים וקופטיים) נמצא ספר ש' בתחילת ס' דניאל, ובתרגום ה 70 ובוולגטה (ובנוסחים המבוססים עליהם) — בסופו. ש' היתה אשתו החסודה והיפה של יהויקים, יהודי עשיר בבבל. שני זקני בי"ד ניסו לפתותה, ומשסירבה העלילו עליה כי נאפה, וע"ם עדותם נידונה למוות. דניאל התערב במשפט, והוכיח שיש סתירה בעדותם. במשפט המחודש נמצאה ש' זכאית, והזקנים הוצאו־להורג ע"פ דין עדי־שקר (השו': דב' יט, יח—יט).

הטכסט הקדוס־ביותר הנמצא בידינו הוא ביוונית, בשני נוסחים — תרגום ה 70 ותרגום תאודוטיון (ע"ע מקרא, עמ' 308). עד המאה ה 3 נמנה מ"ש עם ספרי־הקודש, והקתולים רואים בו גם היום ספר קאנוני. מאז ימי יוליוס סכסטוס אפריקנוס (ע"ע) טענו — ע"ס משחקי מלים יווניות (פסוקים 54/5; 58/9) — שהספר נכתב במקורו יוונית. לדעת מרבית החוקרים נכתב הספר במקורו עברית או ארמית, בסיפור־מוסר העומד לעצמו; רק כעבור זמן השתרבב לס' דניאל בתרגום ה 70. הדעה הרווחת היא שדניאל נעשה לגיבור המעשיה משום ששמו מתאים לאיש המכריע בדין. יש הסבורים, כי אע"פ שמקום האירוע הוא בבל, התחבר הסיפור בא"י, וכי הוא מציג את מגמות הפרושים (ע"ע) בעניין חשיבות בדיקת העדים. — הסיפור היה מקובל בספרות העברית בימי־הביניים בתרגומים ובעי־בודים שונים.

המוטיוו המרכזי של מ"ש — האשה הנאמנה — המצוי לרוב גם בסיפורי פולקלור מזרחי, זכה אח"כ לעיבוד ספרותי, ושימש השראה לחיבורים שונים. היצירות הספרותיות הראשונות על ש' הן החיבור האנגלי Epistill of Swete Susanne („אגרת של ש' המתוקה"; אמצע המאה ה 14), והמחזה הצרפתי Une vie de Saincte Susanne („חיי ש' הקדושה"), שהוצג ב 1470. מחזאים בתקופת הרנסנס נמשכו לנושא זה בשל המשמעות הדתית־מוסרית־חינוכית — ההגנה על התמימים והצדיקים. עם הדראמות הנודעות יש לציין את Susanna (בגרסה גרמנית — 1532; בלאטינית — 1537) של סיכסטוס בירק (Sixtus Birck), את המחזה Susana cista מאת המשורר הדתי מאורו וטראנוביץ' (Mavro Vetranovic) וכן את Susanna בגרסה הלאטינית מאת ההומניסט ההולנדי גאורגיוס מקריפדיוס (Georgius Macripedius; 1558—1475) ואת הסיפור הפולני Suzanna (1562) של ין קוחנובסקי (Jan Kochanowski). מהבולטים במחזות האנגליים: The Commody of the Moste Saincte Susanne („חיי ש' הקדושה"), שהוצג ב 1470. מחזאים ויראת האל"; 1578) מאת תומס גארטר (Thomas Garter), שהושפע מחיבוריו הארוטיים של אובידיוס; ואת Susanc ou la Chastete („שושנה או הצניעות"; 1061) מאת המחזאי הצרפתי אנטואן דה מונכרטיאן (Antoine de Montchretien). במאה ה 20 מגלים במה סופרים יחס סאטירי לנושא. כך, למשל, במחזה הגרמני Susanna im Bade („שושנה רוחצת"; 1907) מאת הוגו סאלוס (Hugo Salus, מחבר יהודי מפראג), או בהצגה Susannah and the Elders („שושנה והזקנים"; 1937) מאת הסקוטי ג'יימז ברידי (James Bridic), המציג את המחזה כסיפור־אהבהבים, שבו זוכים הזקנים ליתר אהדה מש'. גישה מקורית מגלה ין אלברט גוריס (Jan Albert Goris) בספר הפלמי Het boeck van Joachim van Babylon („ספר יהויקים מבבל"), 1947.

באמנות מצא המוטיוו של מ"ש ביטויים מגוונים. במאות ה 2—ה 4 מופיעים אירועים ממ"ש ע"ג ציורי־קיר בקטקומבות וע"ג סקרוסאגים רומיים וגאליים; ש' מופיעה שם לעתים ככבשה בין זאבים. המוטיוו מצוי גם על קערת זכוכית מימי לותר II (860).



שושנה מתוארת ככבשה בין שני זאבים. ציור־קיר בבית־הקברות פרטסטאטו, רומא, אמצע המאה ה 4



„אבן־הברולה של יותר II". שמונה מעמדים מחיי שושנה; באמצע — השופט. חריטה על אבן ברולח; המאה ה 9 (המוזיאון הבריטי, לונדון)

בתפיסה הדתית סימלה ש' היוצאת זכאית בדין את נשמת הנוצרי הנבחר, הניצל בדין. במשך הדורות עסקו האמנים בעיקר בשני מאורעות מחיי ש': 1) משפט דניאל, ששימש — בעיקר ביה"ב — דוגמה למשפט־צדק, כדוגמת משפט שלמה. נושא זה מופיע באמנות הנוצרית הקדומה ובתמונה המיוחסת לג'ורג'ונה (ע"ע). את סקילת הזקנים תיאר אלטדורפר (ע"ע); 2) ש' מתרחצת — נושא שנפוץ במאות ה 16—ה 18. בתקופה זו הודגש העניין האנושי יותר מאשר המשמעות הדתית־מוסרית, ואמנים רבים ניצלו את ההזדמנות לצייר אשה עירומה ויפה. ביניהם: אלטדורפר; האמנים הוונציאנים הגדולים — בסנו, ורונזה, לוטו וטינטורטו (ע' ערכיהם); אמנים פלמיים — רובנס, א. ון דיק, לוקס ון לידן, רמברנט (שצייר את שני הנושאים; ע' ערכיהם). גם אמנים מודרניים, כגון ל. קורינת וא. קוקושקה (ע' ערכיהם), התייחסו לנושא — לעתים בהיתול.

במוסיקה. מ"ש שימש נושא למוטטים רבים — בעיקר בתמליל הלאטיני — בנוסחים שונים; בין המלחינים שנזקקו למוטיוו: א. וילארט, פלסטרינה, אורלנדו די לסו (ע' ערכיהם). במיסה בנוסח גרמני (Susanen frumb) השתמש די לסו בלחן צרפתי מאת מלחין לא־ידוע. התמליל והלחן הזה שימשו גם מלחינים אחרים; ביניהם: ניקולה גומבר (N. Gombert), קיפריאנו דה רורה (Cipriano de Rore), קלוד לה ז'ן (Claude le Jeune) ואחרים. המנגינה אף עובדה להרכבים כליים שונים. באנגליה נפוץ מ"ש בעיקר בנעימתו של וילים ברד (ע"ע), וכן בתמליל שהופיע במחזהו של שיקספיר, „הלילה השנים־עשר", שהותאם, כנראה, למנגינה של אורלנדו די לסו. מאז פנו לנושא זה מלחינים שונים; ביניהם: יוהן פרנק (J. Frank; 1618—1677) וא. סטרדלה (שכתבו אורטוריות); סקרלטי (1706) והנדל (אורטוריה מ 1749; ע' ערכיהם); ובמאה ה 20 — ג'. ג'ילברט (J. Gilbert; 1879—1942; אופרה, 1910), פ. הינדמית (ע"ע; Sancta S., 1922) ואחרים.

תרגום עברי עם מבוא: א. ש. הרטום, הספרים החיצוניים, תוספת לסיפורי המקרא, 68—72, תשכ"ב; E. Schürer, *Gesch. des jüd. Volkes,* III, 452/8, 1909[4]; R. H. Charles (ed.), *The Apocrypha*, I, 638/54, 1913; G. Reese, *Music in Renaissance*, 393/5, 696 ff., 1959[2]; B. M. Metzger, *Introduction to the Apocrypha*, 107/113, 1957; M. Roston, *Biblical Drama in England*, 1968.

ב. מ. מ. — מ.

שושניג, קורט פון — Kurt von Schuschnigg — (1897—1977), מדינאי אוסטרי. ש' התחנך בבי"ס ישועי, ולמד משפטים. הוא נבחר לציר ביה"נ מטעם המפלגה „הנוצרית־סוציאלית"; זו היתה עמוד־התווך של הממשלות האוסטריות, שתמרנו בין השמאל, שוחר־התיקונים, לבין הימין, שדגל בסיפוח אוסטריה לגרמניה. ש' היה שר־המשפטים ושר־החינוך בממשלתו של דולפוס (ע"ע), וארגן — יחד עם הנסיך שטרהמברג — את „חזית־המולדת", תנועה צבאית־למחצה, שמילאה תפקידה בדיכוי פועלי וינה (ע"ע אוסטריה, עמ' 968). לאחר שנרצח דולפוס בידי נאצים (יולי 1934) היה ש' לרה"מ ולשר־החוץ, ונאלץ להתמודד עם מזימותיו של היטלר. תחילה סמך על עזרת מוסוליני (ע"ע), אך כשהלה התקרב להיטלר, נותר ש' ללא בעלי־ברית מחוץ וללא תמיכה־של־ממש מבית. שגריר גרמניה, פון פפן (ע"ע), חתר תחתיו, וחלק משריו ומנאמניו צידדו בהסתפחות לרייך השלישי („אנשלוס") ב 1936, לאחר ששיתף חסידי נאצים בממשלתו, זכה לארכה מדינית מהיטלר. בראשית 1939 נקרא אל מעונו של היטלר בברכטסגדן (בוואריה), ושם הוצגו לו, להפתעתו, תנאים קשים, שפירושם היה העברת השלטון לידי הנאצים. ש' הסכים בחצי־פה, אך בשובו הכריז על משאל־עם ובא בקשרים עם מתנגדי הנאצים. בתגובה פלש היטלר לאוסטריה (ע"ע, עמ' 972). ש' נאסר וישב במחנה־ריכוז עד תום המלחמה. בשנים 1948—1967 היה פרופסור למדעי־המדינה באה"ב, וב 1967 שב לאוסטריה.

G. Brook-Sepherd, *Anschluss*, 1961; J. Gehl, *Austria, Germany, and the Anschluss, 1931–1938*, 1963.

שושניים (Liliaceae), משפחה גדולה של צמחים חד־פסיגיים, בסדרת השושניים (Liliales); עם המשפחה נמנים כ 250 סוגים וכ 4,000 מינים, רובם צמחים עשבוניים רב־שנתיים ומיעוטם שיחים או מטפסים. הש' בעלי תפוצה כלל־עולמית, בבתי־גידול שונים, רובם באזורים הטרופיים והממוזגים, מעטים מגיעים לאזורים הארקטיים, ואחרים — כסרופיטים — לאזורי ערבה ומדבר. עלי הש' ערוכים בשושנת, ורובם גאופיטים (ע"ע), היינו בעלי איברי התחדשות תת־קרקעיים (עפ"ר בצל, לפעמים פקעת או קנה־שורש). הפרחים קטנים בד"ב, אך יש אפילו גדולים מאד, בהתאם למינים השונים. הפרחים בודדים לעתים, אך עפ"ר ערוכים בתפרחות בלתי־מסוימות. מבנה הפרח נחשב כראשוני שממנו נגזר הפרח בקבוצות רבות של חד־פסיגיים: פרחים נכונים בעלי שני דורים של עטיף (עפ"ר כותרתי), שלושה עלים בכל דור, שני דורים של שלושה אבקנים, שחלה עילית בעלת שלושה עלי־שחלה המחולקת לשלוש מגורות ובהן שליות זוויתיות. הצופנים נמצאים עפ"ר בתוך דפנות המגורות בשחלה, לפעמים בבסיס זירי האבקנים או ע"ג עלי העטיף.



שושניים, צמחי נוי. מימין לשמאל: גלוריוזה (Gloriosa rothschildiana); צבעוני (tulipa) מזן Triumph.



שושניים, צמחי־נוי. מימין לשמאל: בן־חצב (Scilla peruviana); עצבונית גדולת־עלים (Ruscus hypoglossum); אגפנתוס (Agapanthus inapertus).

הפרי עפ״ר הלקט רב־זרעי, הנפתח בין המגורות או באמצע כל עלה־שתלה; לעתים — ענבה. התפתחות שׂק־העובר, בקבוצות שונות, חורגת מן הטיפוס המונוספורי הנפוץ יותר. רוב הש׳ מואבקים באמצעות חרקים; מיעוטם — באמצעות ציפרים. ריבוי וגטאטיווי, למשל ע״י בצלצולים, נפוץ בש׳. הקף משפחת הש׳ נתפס בצורות שונות בספרות הבוטאנית וקבוצות שונות מתוכם נחשבות לעתים כמשפחות עצמאיות, כגון אגוויים (ע״ע אֲגוה), או כנמנות עם משפחות קרובות, כגון אירוסיים או נרקיסים (ע׳ ערכיהם). ע״פ צורת האיבר התת־אדמתי ותכונות נוספות של העלים, התפרחת, העטיף, האבקנים והפרי מקובל לחלק את הש׳ למספר (10—12) בנות־משפחה (או לתריסר ויותר שבטים), מהן המכילות סוגים או מינים רבים: Asphodeloideae, המכילה את הסוגים עירית (ע״ע), עריר (Eremurus), קניפהופיה (Kniphofia) ואלוַי (ע״ע) בן 250 מינים; Liliodeae, שבה הסוגים בעלי הפרחים היפים, כגון שושן (Lilium), גביעונית, יקינתון (ע׳ ערכיהם) וצבעוני (Tulipa); Alloideae, שבה הסוג הגדול שום (ע״ע), בן כ 400 מינים, ביניהם בצל־הגינה (ע״ע בצל) וסוג הזהבית (Gagea), שבו כ 70 מינים; Asparagoideae, שבה הסוג אספרג (ע״ע) בן כ 300 מינים, והסוג עצבונית (Ruscus), שענפיו דמויי־עלים. לש׳ אפיינית הופעת תאים המכילים גבישי קאלציום־אוכסאלאט, בעיקר בצורת מחטים (רפידים) שמציאותם וצורתם הם סימנים סיסטמתיים. הש׳ עשירים בספונינים (ע״ע), בעיקר אגליקון (עם C_{27}), וכן בחומצה קלדונית בתמיסה רירית; חמרי התשמורת העיקריים הם רב־סוכרים וסוכרים — באיברים התת־אדמתיים, והמיצלולוזה, חלבון ושומנים — בזרעים. בסוגים רבים הכרומוסומים גדולים ומשמשים נושאים למחקרים ציטוטאכסונומיים; רבים מן המינים — פוליפלואידיים. ערכם הכלכלי של הש׳ אינו גדול: כצמחי מאכל ותבלין משתמשים במיני הבצל והאספרג; כצמחי רפואה חשובים ביותר: החצב (ע״ע), ממנו מופק הגליקוזיד סצילארן, בו משתמשים ברפואת־הלב, והסתווונית (Colchicum), ממנה מופק האלקאלואיד קולכיצין (ע״ע). מעט מינים, כגון היוקה(ע״ע), שימשו להפקת סיבים. מינים רבים הם צמחי נוי בזכות פרחיהם, המצטיינים ביפיים, כגון מיני שושן, צבעוני, יקינתון או גלוריוזה, או בזכות עלוותם, כגון האלוי, המגנית (Aspidistra), העצבונית והקיסוס (Smilax). בישראל גדלים בר כ 100 מינים של ש׳ מתוך כ 20 סוגים, שבהם המיוצגים במספר מינים רב ביותר הם הסוגים שום, זמזומית (Bellevalia), סתוונית, זהבית, כדן (Muscari), עירית ונץ־החלב (Ornithogalum). חלקם של הש׳ מאפיינים בתי־גידול, מיעוטם (עירית גדולה, למשל) שולטים בהברות צומח.

צ. זילברשטיין, על השושן הצחור (מדע, א׳), תשט״ז; R. Hegnauer, *Chemotaxonomie der Pflanzen*, IV, 1966; J. C. Willis, *A Dictionary of Flowering Plants and Ferns*, 1973[8].

ק. ת.

שזיף (Prunus), סוג צמחים ממשפחת הורדיים (ע״ע, עמ׳ 497—500). הסוג שתפוצתו באזורי חצי־הכדור הצפוני הממוזגים, כולל כ 30 מינים. היו שמנו בסוג למעלה מ 150 מינים, ובהם השקד, האפרסק, המשמש והדבדבן (ע׳ ערכיהם), אך כיום מקובל לראות בהם סוגים בפני עצמם. בא״י מצוי מין בר — ש׳ הדוב (P. ursina), הגדל בחרשים הצפוניים. המינים החשובים מבחינה כלכלית הם: ש׳ הגן (הש׳ האירופי; P. domestica) — שהיא כנראה צורת כלאיים, שמוצאה מקווקז ומאיזור הים־הכספי; הש׳ היפני (P. salicina), שמוצאו סין; הש׳ הדמשקאי (ש׳ השיח; P. insititia), הקרוב לש׳ האירופי. ככנות לש׳ נפוצים טיפוסי ש׳ הדובדבן (P. cerasifera), שמוצאו מקווקז ומדרום־מערב אסיה. למין זה שייכת כנה מקובלת — בעיקר בקרקעות כבדות — היא המירובלן. בא״י ובסוריה מצוי גם ש׳ הקאראס (= כרז; P. cerasia), המשמש כנה ובמידה מצומצמת גם למאכל. באמריקה גדלים בר עוד כ 7 מינים, שלחלקם ערך מצומצם כפרי למאכל, חלקם שימשו למכליאים עם מינים אחרים וחלקם משמשים כנות, בטהרתם, או בהכלאה עם מירובלן — כגון כנת המאריאנה, המקובלת מאד בישראל.

עצי הש׳ האירופי והיפני מגיעים לגובה של 6 מ׳ ויותר, ורובם רחבי נוף. עצי הש׳ הדמשקאי קטנים וצרים־יותר. עלי המינים השונים דמויי ביצה הפוכה, או אליפטיים — בהתאם למין — ושפתם משוננת. הפקעים נחלקים לפקעי־גידול — המצמיחים ענפים בלבד — ולפקעי פרי, שמהם מתפתחים פרחים בלבד; האחרונים מצויים ברובם על ענפי־פרי קצרים (דרבנות), או במינים ובזנים מסוימים בצדי ענפי־גידול חד־שנתיים. הפרח אפייני לבת־משפחת השזיפיים: גביע וכותרת בעלת 5 עלים; אבקנים מרובים; שחלה עילית — עפ״ר מעלה־שחלה אחד; שתי ביציות. ההאבקה נעשית ע״י חרקים (דבורים), ולפעמים היא עצמית. הפרי — בית־גלעין בעל ציפה עסיסית — שונה בצבעיו, בגדלו ובצורתו מזן לזן.

תנאי־הגידול. הש׳ האירופי זקוק לחורף קר־יחסית, בישראל ניתן לגדלו רק באיזור־ההר הגבוה. לעומתו ניתן לגדל את מרבית הזנים של הש׳ היפאני ברוב אזורי הארץ. מבחינת הקרקע ניתן לגדל ש״ באדמות שונות מאד — אם משתמשים לכל סוג בכנה המתאימה לו. הש״ — ובפרט הש׳ היפאני — עמידים היטב ביובש, אך בכל־זאת מקובל בישראל להשקות את רוב שטחי הש״ לשם קבלת יבול סביר (כ 2 טון לדונם) ופרי גדול.

מחלות ומזיקים אינם פוגעים קשה בש״ בישראל. באזורים לחים נתקפים העלים ע״י חלדון. זבוב־הפירות הים־תיכוני פוגע בש׳ במידה בינונית בלבד. פגיעת נמטודות בשרשי העץ עלולה להיות חמורה רק אם יורכב על כנת השקד.

תרבות הש׳ באירופה ובמזה״ת צעירה בהשוואה למיני פרי אחרים. הוא הגיע לסביבות דמשק במאה ה 7 או ה 6 לפסה״נ. הרומאים שיבחו מאד את שזיפי דמשק, ובמאה ה 1 לפסה״נ התחילו בעצמם לגדל ש״ בסביבת רומא.

כיום עולה מספר הזנים של מיני הש׳ על 1,000, ביניהם זנים שלהם פרחים רבים, המשמשים לנוי. זני הש׳ היפאני מצטיינים ברובם ביָפיָם, בגדלם ובצבעיהם, ומספר זנים מהם מגדלים בישראל. הנפוצים מביניהם הם: ביוטי (Beauty), מתלי (Methley), אוגדן (Ogden), סנטה רוזה, קלסי (Kelsey), וויקסון (Wickson), לרודה (Laroda). היפים מביניהם (כגון סַנטה רוזה) גם מתאימים ליצוא לשוקי אירופה. מבין הש״ האירופיים מגדלים כעת בישראל רק אחד

בקנה־מידה מסחרי (שגיב). הוא שייך לקבוצת האחוונים (prunes; ר' להלן), המתאימים לייבוש, אך ניתן לאכלם גם כפרי חי. הש" משמשים גם להכנת שימורים ומשקאות כהליים חריפים (סליבוביץ').

תפוקה וסחר. ב 1976 גידלו ש" עפ"נ שטחים נרחבים, היבולים היו: בבריה"מ — 1.3 מיליון טון; ביוגוסלוויה — 570,000 טון; באה"ב — 560,000 טון; ברומניה — 550,000 טון; בגרמניה־המערבית — 450,000 טון. הייצור העולמי הגיע ל 4.43 מיליון טון. באה"ב וביפן מגדלים ש" יפניים עפ"נ שטחים ניכרים. בשאר ארצות־הייצור הגדולות מגדלים בעיקר ש" אירופיים, ובמיוחד את הש" הכחולים, העשירים בסוכר, המכונים אחוונים והמשמשים בעיקר להכנת פרי מיובש.

בא"י התפשט גידול חש' בעיקר מאמצע שנות ה 30, וב 1946 הגיע שטח הגידול לכ 7,000 דונם. הייצור הכללי של ש" בישראל הגיע ל 14,800 טון, מזה כ 2,000 טון במשק הלא־יהודי. בשנת 1960 הגיעו שטחי הש' בישראל לשיא — 18,000 דונם. כיום תופס שטח הגידול 8,000 דונם בלבד — כ 3,000 דונם ש" יפאניים והשאר ש" אירופיים.

א. גור – י. גרמי – ש. שפיגל, הש', תשכ"ו; י. קובק, הש", (המדריך החקלאי), 1963; R. M. Samish, *Plum Growing in the Jewish Settlements of Palestine* (Agr. Station Rechovot, Bull., HL), 1948; A. Morettini and others, *La Coltura des Susino* (Riv. Ortofruttic, ital., 44), 1960; J. Foytik, *California Plum Industry* (Cal. Agr. Exp. St. Bull., 493), 1961.

אר. ג.

שָׁזָר (רוּבַּשׁוֹב), שְׁנֵיאוּר זַלְמָן

(1889, מיר [רוסיה הלבנה] — 1974, ירושלים), נשיאה השלישי של מדינת־ישראל, מנהיג ציוני־סוציאליסטי, חוקר וסופר. ש' נולד במשפחה של חסידי חב"ד (ע"ע). ב 1892 עברה המשפחה לעיירה סטולבצי, ושם קיבל ש' חינוך מסרתי, ברוח חסידית־ציונית. הוא הצטרף לתנועת „פועלי ציון" (ע"ע), וב 1907 עבר לווילנה ועסק בעריכת פרסומי התנועה, יחד עם בורוכוב (ע"ע). בקיץ 1907 נאסר בשל פעילות זו. אח"כ החל ש' ללמוד ב„שיעורים למדע המזרח" בפטרבורג (ע"ע גינצבורג, עמ' 712), שם הושפע מש. דובנוב ומי. ל. קצנלסון (ע' ערכיהם). לפרנסתו עסק בכתיבה ובעריכה בעתונים יידיים. ב 1911 ביקר בא"י והתיידד עם ב. כצנלסון ועם המשוררת רחל (ע' ערכיהם). ב 1912 נסע ללמוד באוניברסיטות גרמניה, ושם נעשה לעובד קבוע במערכת „ידישע רונדשאו" וממייסדי תנועת־העבודה הציונית (1916) ו„החלוץ" (1917). ב 1919 ביקר שוב בא"י עם משלחת „פועלי־ציון", וב 1920 נשא לאשה, בירושלים, את רחל כצנלסון (ע"ע שזר־כצנלסון רחל). בקונגרס הציוני הי"ב (1921) נבחר לועה"פ הציוני, ומאז היה ציר לקונגרסים ציוניים רבים. ב 1924 השתקע בא"י והיה חבר מזכירות „ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בא"י" (ע"ע). ש' השתתף במשלחות מטעם מגבית ההסתדרות ובוועידות סוציאליסטיות בי"ל. כשנוסד בטאונה היומי של ההסתדרות, „דבר", הצטרף למערכת, ועם ארלוזורוב (ע"ע) ערך גם את הירחון „אחדות־העבודה" (תר"ץ—תרצ"ב). בשנים 1944—1949 היה עורך „דבר" ומנהל הוצאת־הספרים של ההסתדרות, „עם עובד". כן היה חבר אסיפת־הנבחרים. בנובמבר 1947 היה חבר המשלחת הא"ית לעצרת האו"ם, שבה הוחלט על הקמת מדינת־ישראל. ש' קיים קשרים



זלמן שזר

עם האדמו"ר מלובאוויץ', שעשה רבות להקמת כפר־חב"ד בארץ.

מ 1949 היה ש' חבר־כנסת מטעם מפא"י — עד לכנסת השלישית. בשנים 1949—1951 היה שר החינוך והתרבות, ובתקופת כהונתו נתקבל „חוק חינוך חובה" (1949). ב 1952 מונה לחבר הנהלת הסוכנות היהודית, ובשנים 1956—1960 היה יו"ר הנהלתה. ב 21.5.63 נבחר לנשיא מדינת־ישראל, וב 1968 נבחר לתקופת כהונה שניה. ביתו היה מרכז למלומדים ולאנשי־רוח, והוא אף ייסד קרן מיוחדת לסיוע ליוצרים בישראל.

ש' הצטיין בכוח־הנאום. יצירתו הספרותית כוללת ספרות יפה, מחקר ופובליציסטיקה, ביידית ובעברית. סגנונו — פיוטי־אישי. קטעים אוטוביוגרפיים כונסו ב„כוכבי־בקר" (תש"י), ורשימותיו הביוגרפיות — ב„אור אישים" (תשכ"ד²). שיריו — ובהם גם תרגומים, בעיקר מיידית — כונסו ב„לוית גיבּ" (תשל"ד). ממחקריו: „על תלי בית פרנק" (תרפ"ג); „שאלו שלום ירושלים" לר' גדליה מסימיטיץ' (ע"ע סמיטיץ'; מהד' מדעית, תשכ"ג²); „התקוה לשנת הת"ק" (תש"ל); „ספור מעשה שבתי־צבי", לר' ליב בר' עוזר (1978). ספרו „תולדות בקורת המקרא" (יחד עם מ. סוליאלי [ע"ע]; תרפ"ה) היה הראשון־מסוגו בעברית. מחקריו בתו"י כונסו ב„אורי־דורות" (תשל"א).

א. מגור, ז. ש', ייחודו ויצירתו, תשכ"א; הג"ל, נשיא ישראל; ז. ש' תש"ל; ג. קרסל, על פועלו המדעי של ז. ש', תש"ל; פ. לחובר – ג. קרסל (עורכים), כתבי ש. ז. ש', תרס"ג—תשל"ג, תשל"ג.

ג. ק.

שֹׁחַד,

שם כולל לקבוצת עבירות (ע"ע עברה), שמניעתן נועדה להגן על שמירת טוהר־המידות של עובדי־ציבור, וכן שמו של יסוד אחד מאותן עבירות — יסוד טובת־ההנאה.

בישראל כיום מוגדרות עבירות הש' בחוק העונשין תשל"ז—1977, הכולל את הוראות החוק לתיקון דיני העונשין (עבירות ש'), תשי"ב—1952. חוק אחרון זה ביטל את הוראות פקודת החוק הפלילי, 1936, בנושא זה — שהיו מבוססות על הדין האנגלי — הרחיב בהרבה את תחומן של עבירות אלו, והחמיר את העונשים. מגמת ההרחבה ניכרת בתיקונים התכופים שהוכנסו בחוק בעקבות ריבוי התופעות של שחיתות ציבורית.

עבירות הש' העיקריות הן: לקיחת ש', מתן ש' ותיווך במתן ש'.

בשנת תשל"א נוספה לאותו חוק עוד עבירה — ש' בתחרויות — במטרה להבטיח את טוהר המידות בתחרויות ספורט ובתחרויות אחרות. עבירה זו שונה מעבירות הש' במובן המקובל, שכן אין לה קשר להתנהגות עובדי־ציבור דווקא. מאידך־גיסא משותף לה ולעבירות הש' המסרתיות היסוד של מתן טובת־הנאה כדי להניע אדם לפעול בדרך מסוימת.

לקיחת ש' — העבירה המרכזית והחמורה מבין עבירות הש' — מוגדרת כלקיחת ש' (במובן של טובת־הנאה) ע"י עובד־ציבור בעד פעולה מסוג מעשה או מחדל הקשורה בתפקידו. משמעות „עובד ציבור" לעניין ש' רחבה ממשמעותו הרגילה בלשון המדוברת, והיא כוללת לא־רק עובדי מדינה ורשויות ציבוריות אחרות, אלא גם בוררים, נושאי משרה ע"פ חיקוק ועובדי תאגיד המספק שירות לציבור. הש" הניתן לעובד־הציבור אינו חייב להיות כסף או שווה־כסף דווקא. אלא יכול להיות גם טובת־הנאה לא־רכושית (כגון יחסי־מין). אין נפקא־מינה אם היה הנהנה מהש' הלוקח, או אדם אחר.

הגדרה זו של לקיחת ש' אינה ממצה, שכן קיימות בחוק הוראות נוספות, המרחיבות את גבולותיה. כך, למשל, אין נפקא־מינה בש' אם טובת־ההנאה ניתנת לפקיד־הציבור בגין פעולה של הלוקח עצמו, או בעד השפעתו על אדם אחר; אם התכוון הלוקח לעשות את הפעולה אם לאו; אם היא ניתנת בגין פעולה מסוימת,

או כדי להסות למשוא־פנים בד"כ, ואם עובד־הציבור כבר ממלא תפקיד מסוים, או שהוא רק מועמד לאותו תפקיד.

לפני 1952 היתה תקופה מסוימת שבה לא הוטלה אחריות על נותן הש׳ — זאת כדי לעודדו להעיד נגד מקבל הש׳; אך המחוקק הישראלי נקט עמדת־ביניים: מחד־גיסא קבע, שנותן הש׳ הוא בר־ענשין, אך מאידך־גיסא העמיד את ענשו על מחצית העונש הצפוי למקבל הש׳.

המתווך לש׳ הוא מי שמקבל טובת־הנאה על־מנת לתת ש׳, בין אם ניתנה תמורה בעד תיווכו ובין אם לאו, בין אם התכוון לתת ש׳ ובין אם לאו; וכן מי שקיבל טובת־הנאה על־מנת להניע עובד־ציבור למשוא־פנים או להפליה. דינו של המתווך לש׳ הוא כדין מקבל ש׳, ודינו של נותן טובת־הנאה למתווך כדין נותן ש׳ לעובד־הציבור.

בשל הסיכון הרב הכרוך בעבירות ש׳, הועמדה האחריות בגין התנאה, או הצעה, של ש׳, שלא הגיעה לכלל מימוש, באותה דרגה כמו מתן ש׳ ולקיחת ש׳ בפועל — וזאת בניגוד לגישה הכללית של המשפט הפלילי הישראלי, שלפיו הנסיון חמור־פחות מהעבירה המושלמת (ע"ע נסיון).

מאחר שעבירות הש׳ מבוצעות בד"כ בחדרי־חדרים, ללא עדים — פרט לשותפים לעסקה הפלילית — סטה המחוקק מדיני הראיות (ע"ע ראיות, דיני) הכלליים, וקבע שניתן להרשיע בעבירות אלו ע"ס עדות יחידה של שותף־לעבירה, ללא צורך בסיוע.

עבירת הש׳ באנגליה (bribery) מקורה במשפט המקובל, ואינה מוגדרת בחוק. לפיכך קיים ויכוח באשר להקפה. יש הסוברים, שהיא חלה רק על פקידים הקשורים בהליך השיפוטי (judicial officers), אך נראה שהתקבלה ההשקפה המנוגדת, שלפיה חלה העבירה על כל עובד־ציבור. ואולם, אין היא חלה על כל נושא משרה ע"פ חיקוק, או על עובד תאגיד המספק שירות לציבור. גם הנותן ש׳ מבצע עבירה — אך אין עבירה של תיווך לש׳.

בגרמניה קיימות עבירות נפרדות לעניין מתן טובת־הנאה לעובדי־ציבור, שופטים ובוררים ולמתן ש׳ לנושאי אותם תפקידים. אין העבירות חלות על כל נושא־משרה ע"פ חיקוק או עובד תאגיד המספק שירות לציבור. אין עבירה של תיווך לש׳.

חוק העונשין, תשל"ז — 1977 (עמ׳ 290—297); J. F. Archbold, *Pleading, Edvidence and Practice, in Criminal Cases*, 1973[38]; A. Schonke – H. Schroder, *Strafgesetzbuch; Kommentar*, 1976[18].

דן ב.

במקרא ש׳ הוא תשלום למי שהסמכות בידו, כדי לקדם את האינטרסים של המשלם, כדין ושלא כדין; מקביל ל„שלמונים" (ישע׳ א, כג), „מחיר" (שם מה, יג), „כופר" (מש׳ י, לה), ועוד. בגלל הקרבה־למעשה שבין המלך והשרים לבין תחום המשפט בעולם המקרא, ובגלל היות "משפט־צדק" מן התכונות הסגוליות של המלך במקרא (ע"ע מלך, עמ׳ 553), מופיע הש׳ במקרא במידה שווה בשני התחומים. האזהרה שלא לקחת ש׳ מכוונת לשופט, ומופיעה בתורה פעמיים, בליווי הטעם כי „השחד יעור פקחים" (שמ׳ כג, ח; „עיני חכמים" — דב׳ טז, יט) — „ויסלף דברי צדיקים" (שם). ועוד נאמר: „ארור לקח שחד להכות נפש דם נקי" (דב׳ כז, כה) — למקרה של שפיכות־דמים. בין מידותיו של ה׳ — „לא ישא פנים ולא יקח שחד" (שם י, יז). על בניו של שמואל (ע"ע) מסופר שלקחו ש׳ (שמ"א ח, א—ג), ובדברי הנביאים נאמרו דברים רבים בגנות השרים הסוררים בירושלים, אשר „כלו אוהב שחד" (ישע׳ א, כג; עמוס ה, יב; מיכה ז, ג; יחז׳ כב, יב).

חז"ל דרשו: „,ושחד לא תקח׳ — אפילו לזכות את הזכאי ולחייב את החייב". לא רק ש׳־ממון נאסר, אלא אף ש׳־דברים, שהוא בכלל „אבק־ש׳". מסופר על חכמים שפסלו עצמם מלדון אדם בגלל שירות קטן, או מחווה של נימוס, שהופגן כלסיהם (כת׳ ק"ה, ע"א/ב׳). ה„עוורון" הבא מחמת הש׳ נתפרש בדברי חז"ל במובן סמלי („נתקרבה דעתו אצלו, והוא כגופו, ואין אדם רואה חובה לעצמו"), אך גם כפשוטו: „כל דיין שלוקח ש׳... אינו מת מן הזקנה עד שעיניו כהות" (פאה ח׳, ט׳, ועוד). להלכה נפסק: „וחייב להחזיר הש׳, כשיתבענו הנותן. וכשם שהלוקח עובר ב,לא תעשה׳, כך הנותן" (רמב"ם, הל׳ סנהדרין כ"ג, א׳—ב׳). במגילת־המקדש (ר׳ ביבל׳) נקבע עונש־מוות לשופט הנוטל ש׳.

פ. דייקן, הש׳ (הפקלים, ו׳—ח׳), 1949—1952; מ. אלון, המשפט העברי, א׳—ג׳, תשל"ג; י. ידין, מגילת־המקדש, א׳, 292/4, תשל"ז.

שחזור ושמור, ע"ע שמור וְשחזור.

שְׂחִיָּה

שְׂחִיָּה (swimming), תנועת האדם (ובע"ח) במים באמצעות כושר הציפה של גופו ותנועות גפיו. במובן מצומצם — הבסיס לספורט־המים: ש׳ מסוגננת, משחקי־מים, קפיצות למים, צלילה, גלישה וסקי־מים. הש׳ היא מתרגילי הגוף העתיקים ביותר. ציורים פרהיסטוריים בצפון־אפריקה ובסחרה, איורים מצריים מהאלף השלישי לפסה"נ ואיורים אשוריים ובבליים מהאלף הראשון לפסה"נ מתארים אנשים שוחים לצרכים שונים. מן האיורים עולה שסגנונות הש׳ המקובלים דמו לסגנון ה„חפשי" בן־ימינו. לעזרת השוחים רווח השימוש באמצעי ציפה מלאכותיים כנאדות מנופחים.

הש׳ נודעה גם בישראל (השו׳ ישע׳ כה, יא: „ופרש ידיו... כאשר יפרש השחה לשחות"). חז"ל מנו את הוראת חש׳ בין החובות העיקריות המוטלות על האב כלפי ילדיו: „למולו ולפדותו וללמדו תורה ולהשיאו אשה וללמדו אומנות, ויש אומרים אף להשיטו במים" (תוספ׳ קיד׳ א׳, י"א; קיד׳ כ"ט, ע"א).

ביוון העתיקה, כבמצרים העתיקה, נחשבה הש׳ ספורט מכובד, חשוב לתרבות־הגוף; ידיעת הש׳ נחשבה חיונית ככתיבה. ברומא היתה הש׳ מהאמצעים המקובלים לטיפוח כשרם הגופני של החיילים, ומריבוי המרחצאות (שבחלקן היו בריכות־ש׳ גדולות ועמוקות) ניתן ללמוד על הפופולריות הרבה של הש׳ גם בחוגים אזרחיים. את התועלת שבספורט חש׳ גילו שוב באירופה במאה ה 16 משפרסם ניקולאס ויינמן מבאווריה (1538) את ספר הש׳ הראשון. ב 1774 הוקמה בפרנקפורט ע"נ מיין בריכת־ש׳ והתרבו שיעורי חש׳ שהתבססו כבר על ידיעת העובדה שגוף האדם קל מן המים ולכן הוא בעל כושר ציפה. ב 1810 שולבה הש׳ בתכנית הלימודים בגרמניה. הש׳ התקבלה כענף ספורט במשחקים האולימפיים (ע"ע) מתחילתם (1896), וב 1908 הוקמה ההתאחדות הבי"ל לש׳ ולספורט־המים (.F.I.N.A), והיא שקבעה את חוקי הש׳ התחרותית המודרניים ומארגנת תחרויות בי"ל, לרבות אליפות העולם הראשונה בש׳ (קאלי, 1973).

טכניקת הש׳. משקלו הסגולי של האדם קטן מהמשקל הסגולי של המים, ולכן עם שאיפת אוויר לריאות הוא מסוגל לצוף עפ"נ המים. אולם כדי להתקדם במים נדרשות גם תנועות גפיים.

יש הטוענים שאפשר ללמד ש׳ גם תינוקות בני 18 חדשים (בתנאי שהמים בבריכה הם בטמפרטורה של 33°). בגיל 3—4 כבר מלמדים את אחד מסגנונות הש׳ (ר׳ להלן), לאחר שבתחילה מתגברים על הפחד מפני המים שהוא טבעי לאדם. שלבי רכישת הרגלי מים נכונים ושיטת ש׳ נכונה מידי מדריך מוסמך הם: משחקי־מים במים רדודים; לימוד נשימה נכונה; נשיפה בתוך המים בהדרגה ושאיפה מחוץ למים דרך הפה; שימוש בעזרים בחגורות, מצופים, קרשי־ציפה, סנפירים, מסכת „שנורקל", לשם הקניית בטחון־עצמי; לימוד ציפת־גב המאפשרת מנוחה ונשימה יותר קלה; לימוד תנועות הרגליים והידיים מחוץ למים ואח"כ בתוכם. האסכולה האירופית (הנוהגת גם בישראל) מתחילה בלימוד סגנון שחיית־החזה; האסכולה האמריקנית מתחילה בלימוד ש׳ בסגנון החפשי שתנועותיה טבעיות וחפשיות יותר (ומכאן שמה).

שעיקרו ריאות-אוויר (aqualung) — בלוני אוויר דחוס הנישאים על גב הצוללן, הנושם מהן דרך צינורות. לחץ האוויר הנשאף מווסת בהתאם לעומק הצלילה. ככל שהצלילה עמוקה יותר נדרש גוף הצוללן לעמוד בפני לחץ גובר של המים. חליפות-הגומי (מלבד שהן מגינות מפני קור המים) מאפשרות לעמוד בלחצים המצויים אף בעומק 60—70 מ׳. השימוש במכשירי-צלילה החל בתקופת מלה״ע II ושופר ע״י חוקר המצולות הצרפתי ז׳ק-איוו קוסטו (Jacques Yves Cousteau ; נו׳ 1910).

בישראל החלו בשימוש אזרחי בציוד הצלילה האישי לאחר שקוסטו ומשלחתו ביקרו בארץ (1954) וצילמו בה מתחת לפני המים עבור סרטם המפורסם „עולם הדממה" (Le Monde du silence). כיום רווח ספורט זה בישראל בעיקר לחופי ים-סוף. שימוש צבאי בציוד הצלילה האישי („אנשי-צפרדע") נוהג בהרבה צבאות (גם בצה״ל). הצוללנים נשלחים בד״כ לנמלי-אויב ולמתקניו הקרובים לחוף לפעולות חבלה. מתקנים אלה נשמרים בד״כ ע״י צוללנים.

גלישה על גלים (surfing; surf riding). הגלישה נעשית על-גבי קרש-גלישה צר וארוך הנישא על שיאי הגלים לחוף, כשהגולש עומד עליו. ספורט-מים זה מקורו בהאווי ורווח היום לחופי האוקיאנוסים (האווי, אוסטרליה, דרום-קליפורניה, אפריקה), במיוחד במקומות בהם נוצרים משברים גבוהים (breakers) בגלל פגיעת הגלים בריף או במחסומי חול בריחוק מהחוף. במקומות נוחים במיוחד במקומות בהם נוצרים משברים גבוהים (breakers) בגלל 4 מ׳. הגלישה דורשת תזמון מדויק מאד, כושר גופני ורפלכסים ערים כדי לשמור על שיווי-המשקל.

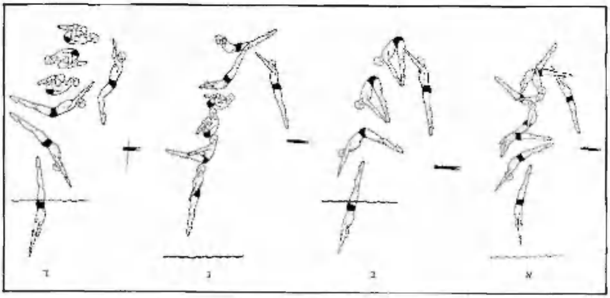
בד״כ מתאמן הגולש בגלישת-גוף לפני השימוש בקרש הגלישה. הגולש מתרחק מהחוף בשחיה ומצפה לגל גבוה עליו הוא „רוכב" לחוף כשגופו מתוח. כשהגל נשבר הוא מותח את ידיו ומפשק את רגליו בכדי להאט את התאוצה. בגלישה על גבי קרש משיט הגולש את הקרש למקום בו נוצרים המשברים כשהוא שוכב על בטנו וחותר בידיו. הוא רוכב על הגל, מתרומם לעמידה ומנווט (ע״י העברת משקל גופו) את הקרש עפ״נ הגלים בד״ב באלכסון לחוף, כדי להאריך את הגלישה. גולשים מנוסים עומדים בקצה הקדמי של הקרש, אבל רוב הגולשים עומדים במרכז או בקצה האחורי של הקרש כדי למנוע התהפכותו. קרש הגלישה הנפוץ ביותר עשוי מפיברגלאס, אָרכו 3 מ׳, רחבו 75 ס״מ, עָביו כ8 ס״מ ומשקלו 3.5—7 ק״ג. נהוגות תחרויות גלישה לאומיות ובי״ל. השופט מביא בחשבון את ההתרוממות, אורך הגלישה, תפניות וסוג הגלים שנבחרו ע״י הגולש.

סקי-מים — ע״ע סקי.

הצלה וכללי בטיחות במים. בבריכה: אין לשחות במים עמוקים אם אין שולטים בש׳. אין ללמד ש׳ את האחרים; אין לשחות או לצלול מתחת למקפצה; אין לקפוץ למים אם לא ידוע עומק המים במקום הקפיצה; יש להישמע להוראות המציל. בים: יש להישמע להוראות המציל והשלטים; להתרחץ מול תחנת-הצלה; לא לשחק בכדור או לשוט בגלגלי-גומי בים סוער; לא להיכנס לים כל עוד מונף דגל שחור בתחנת-ההצלה; לא לשהות על החוף ובמים זמן ממושך בלא כיסוי-ראש. וע״ע טביעה והצלה.

מ. גלפז, הש׳, תש״ח; ר. סלקי, הש׳, 1973²; F. H. Greenwood, *Bibliography of S.*, 1940; J. Y. Cousteau, *The Silent World*, 1953; F. Carlile, *On S.*, 1963; J. E. Counsilman, *The Science of S.*, 1968; D. L. Gambril, *S.*, 1969; A. F. Lambert–R. Gaughran, *The Technique of Water Polo*, 1969; F. Oppenheim, *The "History of S."*, 1970; J. Strykowski, *Diving for Fun*, 1971³; *S. World*, כ״ע: *Surfing Yearbook*; *Amateur S. Association Handbook*.

או. מי.



קפיצות למים ממקפצה. א. קפיצה נכית; ב. ג. ד. — קפיצות חזיתיות שונות

שְׁחִיטָה, דרך המתתם של בהמה, חיה ועוף טהורים (ע״ע מאכלות אסורים, עמ׳ 980), כדי להתירם באכילה ע״פ ההלכה. עקרון הש׳ הוא חיתוך אפקי מהיר של שני ה„סימנים" — הקנה והוושט. בבהמה כשרה הש׳ אם בוצעה ברוב שני הסימנים, ובעוף — ברוב סימן אחד. 5 דברים סוסלים בש׳ „הלכה למשה מסיני": א) שְהִיָה — הפרעה כלשהי ברציפות הש׳; ב) דרסה — לחיצת הסכין אל הצוואר, במקום משיכתה לאָרכו; ג) חֲלָדָה — תקיעת הסכין מאחורי הסימן השני; ד) הגרמה — ש׳ שלא במקום המדויק; ה) עיקור — קריעת מקום הש׳ ותלישתו במקום חיתוכו. סכין הש׳ חייבת להיות חדה-ביותר ובלי כל פגימה; לפני כל ש׳ ולאחריה חייב השוחט לבדוק ולוודא את כשרותה, בבחינתה על קצה ציפרנו. בד״כ משתמשים בסכין פלדה, שאין לה חוד ושאָרכה כפול מרוחב צוואר הבהמה. לפני הש׳ מברך השוחט ברכה מיוחדת, ולאחר שחיטת חיה ועוף הוא חייב בכיסוי הדם, שהוא מצווה מן התורה.

הכתוב "וזבחת מבקרך ומצאנך... כאשר צויתך" (דב׳ יב, כא) הוא סתום, כי לא מצאנו ציווי כזה בשום מקום בתורה, אך רבי יהודה הנשיא אמר על כך: „מלמד שנצטווה משה על הוושט ועל הקנה..." (הו׳ כ״ח, ע״א). ש׳ מפורשת בתורה הרבה אצל קרבָנות, שם היא נמנית עם 4 העבודות העיקריות שבמעשה הקרבנות, אף שהיא גם „כשרה בזר". לגבי קרבנות העוף מפורש בתורה כי המתתם במליקה — שהיא בציפורן — מן העורף מאחורי הצוואר. צורת המתה זו מיוחדת לקרבנות העוף, ואין היא מתירה באכילה; ובדבר זה נחלקו ראשוני הקראים, שלדעתם מליקה מותרת בעוף. לגבי שחיטת חולין מפורשים בפסוק הנ״ל רק בקר וצאן, וע״כ יש מחכמי התלמוד שפסקו „אין ש׳ לעוף מן התורה", אלא מדברי סופרים בלבד; אך אין ההלכה כן. דגים אינם בכלל ש׳ לדברי הכל. הש׳ מתירה את כל איברי הבהמה (למעט גיד הנשה [ע״ע]; וע״ע בשר, עמ׳ 980; מאכלות אסורים), ואף עובר שלם שנמצא בבטנה („בן פקועה") מותר באכילה בלא ש׳ מיוחדת.

מעיקר הדין רשאי לשחוט כל אדם בר-דעת, ובלבד שיהא בקי בפרטי ההלכות, אך מחמת ריבוי ההלכות ופרטיהן והנסיון המעשי הרב הנדרש לכך, היתה ידיעת הש׳ בימי התלמוד מסימני-ההכר הבולטים של ת״ח, שידעו „כתב, ש׳ ומילה" (חו׳ ט׳, ע״א); בזמן המקדש היו הם שלימדו הלכות ש׳ לכוהנים (כתו׳ ק״ו, ע״א) ונטלו שכר על כך. ביה״ב (לערך ב1200) התקינו, שלא יוכל אדם לשחוט בשביל הרבים — ולעתים אף לא לצורך עצמו — אלא אם בחנו רב והסמיכו ב„כתב-קבלה". המאשר את יכלתו לפעול

והספרדים במאות השנים האחרונות, והדבר הצריך קיום ש' נפרדת לשתי העדות גם במקומות שבהן חיו שתיהן בשכנות קרובה.

י. ת.

עד אמצע המאה ה19 היתה השחיטה בא"י בידי הנהגת העדה הספרדית, שחבריה הוכרו ע"י הרשות הדתית המוסלמית בירושלים כ„בני אברהם יצחק ויעקב" — והיה זה תנאי הכרחי לקבלת רשיון ש'. העדה האשכנזית למרכיביה נזקקה לש' הספרדית, חרף הבדלי מנהגי הש' בין העדות, ולעתים תוך תשלומים כבדים. ב1864 הכיר ראש הקאדים של ירושלים בעדה האשכנזית כ„בני אברהם", ובאותה שנה הוקמה ש' אשכנזית-פרושית, שממנה הסתפקו גם אשכנזים אחרים. עם גידול האוכלוסיה החסידית בירושלים הוקמה ב1876 ש' חסידית נפרדת, ותוך זמן קצר נפרדו „כוללים" רבים מהש' הפרושית והקימו ש" עצמאיות. בעקבות ריבוי מסגרות הש' התארגנו רבני ירושלים — ובעיקר ר' שמואל סלנט ור' מאיר אוארבך (ע' ערכיהם) — להקמת מסגרת ש' כללית, וב1887 הוקם „ועד הש' של אשכנזים פרושים וחסידים" (הקיים להלכה עד היום), שפעל בצר מסגרות הש' הספרדיות הוותיקות.

בישראל אחראית על הש' מחלקת הכשרות הארצית של הרבנות (ע"ע) הראשית לישראל, המקיימת את הפיקוח באמצעות לשכות הרבנות המקומיות, שהן המבצעות אותו למעשה. הבשר הנשחט בבית-מטבחיים נועד בד"ב לסביבתו הקרובה, וזאת בגלל בעיית „שחיטת חוץ" — איסור על מכירת בשר בקר שנשחט שלא במקום מכירתו, שהיה נהוג בחו"ל, כדי להגן על המתפרנסים מן הש' וממכירת הבשר, ועל הקהילות שנהנו ממס-הבשר. ב1966 פרצה סערה ציבורית בישראל בגלל סירובה של הרבנות — מטעמי „שחיטת חוץ" — להעניק הכשר למפעל-הבשר „מרבק" בקריית-מלאכי, שאמור היה לשווק בשר טרי בכל הארץ (ע"ע שנוי ומסרת). כיום פועלת המשחטה בהכשר הרבנות. כל הנ"ל אמור רק לגבי בשר טרי הנשחט בישראל. חלק ניכר מהבשר המשווק בישראל מיובא, והוא נשחט בחו"ל בידי שוחטים מישראל ובפיקוח הרבנות. בבתי-המטבחיים מתקיימות ש' ספרדית וש' אשכנזית בנפרד — בגלל הבדלי המנהג בבדיקת הבהמה השחוטה. הפיקוח ההיגייני בבתי-המטבחיים נתון בידי מחלקות-התברואה המקומיות.

נוסף על הש' המתנהלת בפיקוח הרבנות מתנהלות בבתי-המטבחיים ש" נפרדות ע"י קהילות חרדיות שאינן נזקקות לשירותים הדתיים של הרבנות הראשית; בעיקר אמור הדבר לגבי הש' שבהשגחת העדה החרדית (ע"ע ירושלים, עמ' 336/7) בירושלים וש" שונות בבני-ברק.

מ.

י. י. גרינוואלד, השוחט והש' בספרות הרבנית, תשס"ו; ח. שמרוק, משמעותה החברתית של הש' החסידית (ציון, כ'), תשס"ו; י. י.ויינברג, שרידי אש, א', ד' — קע"ב, ש"ע — שצ"ב, תשכ"א; עדות נאמנה, שו"ת על מאבק הש' באירופה, תשל"ה; J. Levy, *Die Schächtfrage*, 1927; J. J. Berman, *Sh.: A Study in the Cultural and Social Life of the Jewish People*, 1941; I. Levin – M. L. Munk – J. J. Berman, *Religious Freedom: The Right to Practise Sh.*, 1946; S. D. Sassoon, *A Critical Study of Electrical Stunning and the Jewish Method of Slaughter (Sh.)*, 1955[3]; I. M. Levinger, *Untersuchung zum Schächtproblem*, 1961; B. Homa, *Sh.*, 1961; Medical Aspects of Sh. (In: M. L. Munk – E. Munk [eds.], Sh.; Religious and Historical Research on the Jewish Method of Slaughter), 1976.

שְׁחָלָב, ע"ע סַחְלָבִיִּים.

שַׁחֲלָה (ovary), באדם ובחי, בלוטת-מין (לרוב זוגית) בנקבה, שבה מיוצרים תאי הביצה והורמוני-המין. ש" מצויות בכל החוליתנים. בחוליתנים, שדרגת התפתחותם נמוכה, נותרות הש" בקרבת הכליות, מקום היווצרן בתקופת ההתפתחות העוברית. בדגים ובבע"ח אחרים נמצאות הש' משני צדי חלל-הגוף, לכל ארכו. ביונקים הן נודדות, בעת ההתפתחות העוברית, מאיזור הכליה אל האגן. צורתן החיצונית תלויה במספר הביצים החורגות מן הש', בשיעור בשלותן, בעונות השנה, בתקופת ההתרבות, בגיל בעה"ה ובאורח חריגת הביצה. חריגה זו מתאפיינת ביצירת מעין שקית (כמו בדגים, בדו-חיים ובעופות) או זקיק (כביונקים). וע"ע הפריה.

באשה מונחות שתי ש" מתחת למבוא האגן — משני צדי הרחם (ע"ע) — אחוזות בשטח האחורי של הרצועות הרחבות. הן נתמכות בשתי רצועות: האחת — מן הש' אל הרחם; והשניה — מן הש' אל קיר האגן. לש' מבנה דמוי-שקד, וצבעה אפור-לבן. ארכה כ3.5 ס"מ, רחבה כ2.5 ס"מ ועביה עד 1.5 ס"מ. הש" והחצוצרות הן ספולות הרחם (adnexa). במרבית היונקים מבחינים בשני מרביבים בש': החיצוני, המבונה קליפה (cortex), והפנימי — הטוחה (medulla). הקליפה מכילה את הזקיקים (follicles) — מרכיבי הש' העיקריים המצויים במצבי בשלות שונים. הטוחה מורכבת ממשתית, מכלי-דם, מכלי-לימפה ומעצבים החודרים לש' דרך שער-הש' (hilus).

על הש' בבע"ח ע"ע רביה, עמ' 445/6, ושם ציור.

להתפתחות הזקיקים 3 דרגות: א) זקיקים ראשוניים, שמספרם בזמן הלידה כ500,000. אלה תאי-ביצה המוקפים שכבה אחת, או שתיים, של תאי-תמך (granulosa); ב) זקיק משני, המצטיין בחלוקת הפחתה וביצירת גוף קטבי ראשון. בתום חלוקת ההפחתה נוצרת סביב הביצה עטיפה שקופה (zona pellucida); ג) זקיק שלישוני, המאופיין ביצירת חלל (antrum) בין הביצית ובין שכבת תאי-התמך. בחלל מצוי נוזל. משלב זה ואילך משפיעים ההורמונים הגונדוטרופינים (ע"ע הפרשה פנימית, עמ' 119/20; הריון, עמ' 261) על המשך התפתחות הזקיק. הזקיק הבשל, המוכן לביוץ, נקרא ע"ש גרף (ע"ע גרף, ריניה דה). חללו מתרחב והולך בהדרגה, עד שדופן הזקיק גובל בדופן הש'. סביב תאי-התמך ערוכות שתי שכבות של תאי רקמת-חיבור — התיקה (theca) החיצונית והפנימית. לאחר הביוץ (חריגת הביצה) הופך הזקיק לגופיף צהוב, השורד תקופה קצרה (באשה — 12 יום), וזאת רק אם לא הופרתה הביצית ולא החל הריון. בגיל הפוריות מצויים ביונקים בעת-ובעונה-אחת זקיקים בדרגות-התפתחות שונות. בש' בוגרת מצויים תמיד זקיקים בדרגות-ניוון שונות. ניוון הזקיקים (atresia) הוא תהליך נורמלי, שמנגנון ויסותו אינו נהיר.

כתוצאה מגירוי מחזורי של הש' ע"י גונדוטרופינים גדלה הש' ומתבגרת, ויוצרת זקיקים בשלים והורמוני-מין. כל אחד ממרכיבי הש' — הזקיק, הגופיף הצהוב והמשתית — מסוגלים לייצר את שלושת ההורמונים העיקריים: האסטרוגנים, הפרוגסטרונים והאנדרוגנים.

האסטרוגן — הורמון-המין הנקבי — מופרש בעיקרו ע"י הזקיק בשלבי התפתחותו. מדבית הפרוגסטרון מופרש מן הגופיף הצהוב, ואילו האנדרוגנים — מן המשתית שבטוחה, בעיקר באיזור שער-הש'. המבנה הכימי של הורמוני הש' במינים שונים של בע"ח אינו זהה בהכרח, אולם פעולתם היסודית דומה. להורמוני-המין המופרשים מהש' השפעה רבה על מבנה מערכת-הרביה בנקבה ועל תפקודה, על התפתחות תאי הביצה (ע"ע) והזקיקים, על שמירת תקינות ההריון ועל התפתחות סימני-המין המשניים. וע"ע מין, עמ' 270/3.

בהתפתחות הש" עלולים לחול שיבושים, המתבטאים במומים מולדים, כגון ש" פסיות, או העדר מוחלט של הש" (תסמונת ע"ש טרנר). במקרה אחרון זה המראה החיצוני הוא של נקבה, איברי-המין החיצוניים והפנימיים תקינים, אולם נעדר כרומוסום-מין נקבי אחד (ע"ע מין, עמ' 265/6; ושם טבלה). הפרעה בפעילות הש' תיתכן מחמת מציאות ש" גדולות מלאות חללים כיסתיים (cysts) או בעטיים של גידולים פעילים, המפרישים הורמונים וגורמים להפרעות במחזור הוסת (ע"ע, עמ' 446) ובפוריות. גידולי הש' עשויים להיות ממאירים או שפירים. שאת ממאירה של הש' — גידול המתגלה עפ"ר בשלביו המאוחרים, הואיל ואין החולה חש בו —

המשנה הטוב־ביותר בשנים 1928 ו 1942. בשנות ה 50 שב לברודווי ושיחק את תפקיד האב בגרסה התאטרונית של „אנה פראנק". יוסף ש' היה בעל אישיות דינאמית, רבת־פעלים ורחבת־אפקים. את תולדות־החיים והפעילות האמנותית שלו ושל אביו תיאר בהרחבה באוטוביוגרפיה My Father and I („אבי ואני"), 1959.

שִׁילֶר, יוֹהַן כְּרִיסְטוֹף פְרִידְרִיךְ פוֹן — Johann Christoph Friedrich von Schiller

(1759, מארבאך — 1805, וימאר), דרמתיקן, משורר ופילוסוף, מגדולי היוצרים בספרות הגרמנית. ש' היה בנו של רופא צבאי ובמצוות דוכס וירטמברג (ע"ע) למד באקדמיה צבאית. המשמעת החמורה בביה"ס ועריצות הדוכס הס־ביעו חותמן על תפיסותיו והפכוהו מרדן ולוחם לאידאל החופש. ב 1780 החל לשמש כרופא צבאי. ש' נכח בהצגת־הבכורה של מחזהו „השודדים" בלא רשות מפקדיו, נענש ע"י הדוכס ונאסר עליו לעסוק עוד בספרות. ש' ערק (1782) וב 1783 מונה „משורר התאטרון" במאנהיים. ב 1787 בא לוימר (ע"ע), שהיתה מרכז לספרות ו„בירת הרוח", ופגש את הרדר ווילנד (ע' ערכיהם; גתה היה אז באיטליה). ב 1788 חיבר מחקר על מאבק ארצות השפלה לשחרורן, ובהמלצת גתה נתמנה פרופסור להיסטוריה בְּיֶנָה (1789). ב 1790 נשא את שארלוטה פון לנגפלד (Lengefeld), אשה משכילה ורעיה נאמנה. ב 1791 חלה, לא הבריא לגמרי, והמחלה הביאה למותו המוקדם. מ 1794 קשר ידידות עמוקה עם גתה (ע"ע, עמ' 739) שנעשתה יסוד לעבודה משותפת וציון־דרך בהתפתחות הספרות הגרמנית. ב 1799 עקר לווימאר וב 1802 הועלה לדרגת אציל.

תרומתו העיקרית של ש' לספרות היתה ב ד ר מ ה (ע"ע, עמ' 187; טרגדיה, עמ' 563), ובמיוחד בדרמה ההיסטורית; הוא נחשב לדר־מתיקן השני במעלה לצד גתה. כל הדרמות שכתב עוסקות בבעיות החירות: בעוד שבדרמות המוקדמות, בתקופת „הסער והדחף" (ע"ע גרמנית, תרבות, עמ' 564/5) ראה את החירות כשחרור מדיכוי, הרי בדרמות המאוחרות, „הקלאסיות", ביטא שאיפה לחירות מוסרית. ש' בחר בנושאים ההיסטוריים והתעמק בהם גם במחקריו (על מלחמת שלושים־השנה, ועוד), משום שמצא בהם אפשרות לתיאור ההתנגשות בין חופש הפרט לבין הכורח המדיני. גיבוריו בוחרים בד"כ במוות כדי להציל את חירותם הפנימית ושלמותם המוסרית. הדרמה הראשונה, Die Rauber („השודדים"; עבר': 1871; קטע בידי נ. סוקולוב, תש"ג [אופרה של ורדי, 1846]), קצרה הצלחה מיידית, שכן מעולם לא נשמע, על בימה גרמנית, קול צלול כל־כך של מחאה, ברוח רוסו, נגד החברה המושחתת והמשחיתה. הדרמה מציגה גיבור ממוצא אצילי הפונה לדרך הפשע כדי לנקום על אי־הצדק בחברה ולהשיב סדר־עולם מוסרי. הוא מבין לבסוף את אשמתו ומתמסר לשלטונות (ור' להלן: יהודים). הדרמה Die Verschworung des Fiesko zu Genua („קשר פיאסקה בג'נובה"; עבר': 1888), 1872, מציגה אידאליסט רפובליקני שהשׂררה ויצר־הגדלות הופכים אותו לרודן (ע"ע ג'נובה, עמ' 35). המחזה Kabale und Liebe („מזימה ואהבה" [הוצג ב„אוהל", 1940; תרגם: א. המאירי]; אופרה של ורדי, 1849), 1783, היא „טרגדיה בורגנית" שנושאה — מעשה־עוולה של אנשי־חצר ופיגורם הפוליטי של בני השכבה הבינונית. הטראגדיה Don Carlos (תורגמה לראשונה תרל"ט; א. ברש, תרפ"ח [אופרה של ורדי, 1867]) מסמנת את המעבר למגמה ה ק ל א ס י צ י ס ט י ת, אל הטרגדיה ההיסטורית הנשגבת (בפנטאמטר יאמבי לא־מחורז, „חרוז לבן", שאומץ אח"כ גם ע"י גתה), שבה דורש המרקיז פוסה (Posa) ממלכו פליפה II (ע"ע, עמ' 852) חירות וחופש־מצפון לעם, והתנגשותם כרוכה בהתנגשות משפחתית בין המלך לבנו.

הדרמות הקלאסיציסטיות של ש' הושפעו מעיוניו בתורת קאנט והתבססו על „הציווי הקאטגורי" של קנט (ע"ע, עמ' 895, 897) ותורת־הנשגב שלו. הטרילוגיה „ולנשטין" (ע"ע; 1798/9) מנגידה את תבוסתו הגופנית והאֲתית של המדינאי הראליסטי עם נצחונו המוסרי של אידאליסט צעיר, פיקולומיני, המקריב את חייו. ש' הציג את נצחון הרוח על כוח־הכפיה בתיאורן של שתי גיבורות המשיגות חירות מוסרית בדרכן אל האבדון: Maria Stuart (עבר': תרל"ט; תר"ע; דן מירון, 1961), 1800; Die Jungfrau von Orleans („הבתולה מאורלאן" [ע"ע ז'ן ד'ארק, עמ' 894/5]; עבר', תרצ"א [אופרה של ורדי, 1845]), 1802. ב Die Braut von Messina („הכלה ממסינה" [עובד לעבר', תרמ"ז; 1852; 1868]), 1803, ניסה להחיות את הטראגדיה הקלאסית בנושא ובצורה, לרבות המקהלה הטראגית. ש' העלה כאן את בעיית החירות מול הגורל: הגורל המופנם, השיקס־פירי, ב„ואלנשטין", ואילו כאן — הגורל המוחצן, הסופוקלֵאי. הדרמה האחרונה של ש' Wilhelm Tell ([ע"ע ו. טל, עמ' 727; עבר': תרל"ח; ח. נ. ביאליק, תרפ"ג; עובדה לאופרה ע"י ב. א. ובר ורוסיני (ע"ע)]; „הבי־מה", 1936), 1804, מתארת את מאבק ה־שווייצים נגד הדיכוי ה־האבסבורגי במאה ה14; במרכז הדרמה — גיבור המתעלה לסמל החירות הדמוקרטית של ארצו. תכניתו האחרונה של ש' Demetrius, על טוען־לשווא לכתר־הצארים, לא הוש־למה.



פ. פון שילר: רישום־גיר של פ. ג. ויטש, 1804 (המוזיאון הממלכתי, ברלין)

תרומתו העיקרית של ש' לשירה היתה בשטח ה ל י ר י ק ה ההגותית והסיפורית. מהפואמות הפילוסופיות נודעו ב־עיקר: An die Freude („לשמחה מזמור־שיר" [עובד לעבר' לראשונה 1817]), שבטהובן בנה עליה את הפרק האחרון ב„סימפוניה התשיעית" שלו (באמרו: „הבה נשיר את האודה של ש' בן־האלמוות שלנו"); Die Gotter Griechenlands („אלי יוון"). מהבלדות (ע"ע, עמ' 788; תרגומים אחרונים: י. ליכטנבום, „בלדות נבחרות", תש"ה; ח. ריכמן, „משירת העולם", תשכ"ה): Der Ring des Polykrates („טבעת פוליקרטס [ע"ע]); Die Kraniche des Ibykus („עגורי איביקוס" [ע"ע]), Die Bürgschaft („הערובה" [תורגם לעבר' לראשונה 1829]); Der Kampf mit dem Drachen („המלחמה בדרקון"); Das Lied von der Glocke („השיר על הפעמון" [תורגם לעבר' לראשונה 1845]); Der Handschuh („הכפפה" [תורגם לעבר' לראשונה 1842]), שבה העלה ש', ביד אמן, תמונה ססגונית של המון מתקהל למחזה־ראווה של מלחמת־חיות ועמידתו הגאה של אביר כנגדן (ור' להלן: יהודים).

כ פ י ל ו ס ו ף שאל ש' למקומם של שיקולים אסתטיים במכלול חיי האדם ובהתפתחותו ההיסטורית. אף שהושפע מ„ביקורת כוח־השיפוט" של קנט (ע"ע, עמ' 882) יצא נגד משקל־היתר שנתן הלה לצד התבוני של האדם. בסדרת המאמרים Briefe über die asthetische Erziehung des Menschen („מכתבים על החינוך האסתטי של האדם"), 1795, הוסיף ש' על שני היצרים — החמרי או החושני (Stofftrieb) והצורני או התבוני (Formtrieb) — המשקפים את הדואַליזם הקאנטי — את יצר המשחק (Spieltrieb), או היצר האסתטי הממצע ומתווך ביניהם. החינוך האמנותי מוביל להיווצרות אדם בעל „נפש יפה" (schone Seele) והרמונית, שבה אין עוד מאבק בין

היצר החושני למוסריות התבונית, והחובה המוסרית נעשית מתוך נטיה טבעית (וע"ע אסתטיקה, עמ' 94; הומניזם, עמ' 795; הפעלה, עמ' 98; ליבניץ, עמ' 686).

במסה Über naive und sentimentalische Dichtung („על השירה הנאיווית והסנטימנטאלית"), 1795, שתוארה ע"י ת. מאן כ„גדולה במסות הגרמניות", ביטא ש. את דעתו על השירה ועל מקומו של המשורר בעולם — בדרך של ניתוח טיפולוגי. כשהשירה יוצרת הרמוניה בין הרוח לטבע היא נאיווית, שכן המשורר הנאיווי מזדהה עם הטבע, ואילו כשהיא מבליטה את הניגוד והסתירה בין הרצוי למצוי היא סנטימנטאלית. שהרי המשורר הסנטימנטאלי מבקש להזדהות עם הטבע, ועם זאת מכיר באי־יכלתו להשיג זאת. היוונים היו נאיוויים ולפיכך ראליסטים, ואילו המשורר המודרני, כש' עצמו, הוא סנטימנטאלי ולפיכך אידאליסטי. שיאה של השירה, הסינתזה בין הנאיווי לסנטימנטאלי, יהא ביטויה של „הנפש היפה".

במסתו Über das Erhabene („על הנשגב"), 1801, טען ש' שהעולם בכוליותו אינו ניתן להסבר, והאדם רשאי — במסגרת העובדות וההגיון — לשער השערות כרצונו. בכך גדול כוחו של המשורר מזה של הפילוסוף.

השפעתו. בגרמניה העריכו את ש' תחילה כאידאליסט ליברלי ואת"כ כמשורר הלאומיות. האידאליזם של ש' איבד את אמינותו במאה ה 20, שכן נראה היה שהוא נבע מחוסר נסיון מדיני ואי־הבנת החיים הפוליטיים. מחוץ לארצו היתה השפעתו נרחבת ומהירה, שכן המהפכה בצרפת הכשירה את הקרקע לקליטת רעיונותיו, ואירופה, שהיתה קודם בהשפעה מכריעה של תרבות צרפת, החלה לפנות אל גרמניה של גתה ושילר. משילר הושפעו מאדאם דה סטל, ב. קונסטן, מיסה, קולריג', קרליל ורבים אחרים. באיטליה (ע"ע, עמ' 738), בתקופת ההתלהבות הליברלית של ה„ריסורג'ימנטו", נקלטו רעיונות ש' במהירות, וורדי (ע"ע, עמ' 496), שהיה מסמלו של ה„ריסורג'ימנטו", עיבד לאופרות אחדים ממחזותיו (ראה לעיל). גם מנזוני (ע"ע) הושפע מש'. דוסטויבסקי ב„אחים קאראמאזוב" שאל, בעקבות ש' הצעיר, על הטוב והרע, החושי והרוחני־דתי. השפעת מחזותיו מורגשת בדרמות ההגותיות של סרטר, העוסק בשאלת חירותו הפנימית של האדם. א. שוַרץ־ברט (Andre Schwarz-Bart) ברומן שלו Le Dernier des Justes (עבר': „אחרון הצדיקים", תש"ך), 1959, הציג אידאליסט שילראי, שסבר שתורת רבו היא הגאולה מהברבריות השלטת בעולם: „היום בו ייוודע ש' לכל באי־עולם — יהיה יום נשגב, לא יהיו עוד בעיות של פוליטיקה, כסף ונשים חוטאות". אלא שאידאליסט זה לא הצליח להציל את גיבור הרומן מידי הנאצים. על חיי ש' חוברו רומנים ומחזות.

ש' הכיר את כתבי משה מנדלסזון, העריך את ש. מימון, עיבד להצגה את „נתן החכם" של לסינג (1801) וניכרת השפעת התנ"ך על סגנונו. ביצירתו הספרותית לא הזכיר ש' יהודים במפורש. הדמות היחידה בדרמות שלו שיש לה צביון יהודי היא מוריץ שפיגלברג ב„שודדים", המדבר על הקמת מדינה יהודית. דמותו היא שלילית בעיקרה. ב 1920 הציג פיסקטור (ע"ע) את שפיגלברג בדמות טרוצקי.

במחקריו (1791) נזקק ש' לנושאים מקראיים, החשיב בהם את תפקיד העברים בקידום התרבות האנושית, אך טען שמשה קיבל את המונותאיזם השכלתני מדת־המיסתורין המצרית והפך אותו לאמונה עיוורת כדי להתאימו לתפיסתם של עבדים נדכאים. הוא ייחס לתקופה זו את מוצא תכונותיהם „הדוחות" של היהודים „שנתקיימו עד ימינו".

אולם האידאלים הנשגבים שבוטאו במכלול יצירתו של ש' השפיעו מאד על היהודים. דמותו עיצבה, במאה ה 19, את יחסם החיובי של יהודי מרכז אירופה ומזרחה לעם הגרמני. שיריו נקראו ע"י כל יהודי משכיל, ויהודי מזרח־אירופה, ביניהם המנהיג הציוני ש. שילר (ע"ע; מקודם: בלנקנשטין), נטלו לעצמם את שם משפחתו של ש'.

המתרגם הראשון של ש' לעברית היה ל. מ. בישנטהאל (An die Freude; „גבר משכיל אל הגילה", 1817). עם מתרגמיו נמנה י. ל. גורדון, שגם הושפע ממנו (כגון בשירו „בין שיני אריות", חיקויו הקודר של „הכפפה"). ביאליק בשירו „הציץ ומת" יצר גירסה עברית מקורית לבלדה הנודעת של ש' Das verschleierte Bild zu Sais („הדמות המצועפת של סאיס" [ע"ע]; תרגום יל"ג: „סוד אלוה").

ש. לחובר, פ. פ. ש' בעברית (יד לקורא, ד', 59—75), תשט"ו—תשי"ז; ג. מרק, האציל המהפכן, תש"ך; י. ליבטנבום, משוררים עולמיים. 42—56, תשכ"ו; A. O. Lovejoy, *S. and the Genesis of German Romanticism* (in: Essays in the History of Ideas), 1948; T. Mann, *Versuch über S.*, 1955; W. F. Mainland, *S. and the Changing Past*, 1957; W. Witte, *S. and Burns*, 1959; W. Vulpius, *S.-Bibliographie 1893—1958*, 1959; E. M. Wilkinson, *S., Poet or Philosopher?*, 1961; G. Scholem, *No Permanent State of War* (World Jewry, IX), 1966; H. Koopmann, *S.: Kommentar zu den Dichtungen*, I-II, 1969; P. F. Veit, *The Strange Case of Moritz Spiegelberg* (Germanic Review, XLIV), 1969; F. Heuer, *Darstellung der Freiheit*, 1970; G. Sautermeister, *Idyllik und Dramatik im Werk F. S.s*, 1971; F. Heuer, *S.s frühe Dramen*, 1971; H. Mayer, *Der Weise Nathan und der Räuber Spiegelberg: Antinomien der jüdischen Emanzipation in Deutschland* (Jahrbuch der Deutschen Schiller-Gesellschaft, XVII), 1973.

א. בר. — אל. וי.

שִׁילֶר, פֶרְדִינַנד קָנִינְג סְקוֹט — Ferdinand Canning Scott Schiller

— 1864—1937), פילוסוף בריטי. ש' נולד בשלזוויג־הולשטיין והתחנך ברגבי, ובאוניברסיטת אוכספורד וקורנל. מ 1897 הורה באוכספורד, ומ 1926 — גם באוניברסיטת דרום־קאליפורניה. ב 1935 השתקע באה"ב. ש' התעניין באוגניקה (ע"ע), צידד בפאשיזם הבריטי מייסדו של א. מוזלי (ע"ע) וביקר את הדמוקרטיה. ש' נודע בחוש־ההומור שלו, ואף פרסם קובץ פארודיות על כה"ע Mind („שכל") וקרא לו "!Mind" („שים־לב"). תיבוריו החשובים מכונסים בקבצים: Humanism: Philosophical Essays („הומניזם: מסות פילוסופיות"), 1903; Studies in Humanism („מחקרים בהומניזם"), 1907. תורתו של ש', שכונתה בפיו „הומניזם", אינה אלא גרסה של פרגמטיזם (ע"ע), וניכרת בה השפעת ו. ג'ימז (ע"ע), שהיה ידידו.

תורת ש' היתה יוצאת־דופן בבריטניה. ש' הדגיש את האופי הסובייקטיווי של הידיעה, ואת העובדה שהמחשבה קשורה באורח הדוק לצרכים אנושיים. הממשי הוא מה שחשוב לנו מנקודת־ראותנו, והאמת היא אותה הפעלה של מושאים המוכחת בנסיון כשימושית למטרות אנושיות. ואולם, ש' לא טען שהשימושי הוא אמיתי. הוא תקף את הלוגיקה הצורנית בחסרת־ערך, מפני שטיעוניה אינם עומדים, למעשה, באמות־המידה שלה; במקומה הציע מתודולוגיה גמישה של חשיבה מדעית. עוד טען, שאמיתות הדת הן הפוסטולאטים של המוסר, כלו', דרישות המופנות כלפי האדם; אלוהים, למשל, הוא עקרון הטוב.

R. Abel, *The Pragmatic Humanism of F.C.S.S.*, 1955.

שִׁילֶר, שְׁלֹמֹה

(1862, מיחאילובו, על־יד ביאליסטוק — 1925, ירושלים). הוגה־דעות ציוני, מחנך ועסקן ציבור. בן למשפחה חסידית. בנעוריו נתפס להשכלה. עבר ללבוב (גליציה). והסב את שם משפחתו, בלַנקשטין, לש', מתוך הזדהות עם ההומניזם של המשורר הגרמני פ. שילר (ע"ע). ש' למד פילוסופיה בלבוב, הצטרף לאגודת „ציון" (ע"ע גליציה, עמ' 886) ולקח חלק בעריכת עתונה Przyszlosc („העתיד"). בהרצאותיו ובמאמריו השפיע על הנוער היהודי המשכיל בגליציה. ש' השתתף בקונגרס הציוני הראשון בבאזל, הקים בתי־ספר עבריים בגליציה ובבוקובינה.

ש' גילה זיקה עמוקה לתורת אחד־העם, שראתה בלאומיות את

תכנה העיקרי של היהדות. את הגלות ראה בפרק שבו נתחשלה לאומיות העם היהודי. התרכזות היהודים במסחר מנעה, לדעתו, את השתרשותם בגלות ואפשרה את נדודיהם, אך האמנציפציה ונפילת חומות הגטו הדגישו את האנומליה שבחיי עם־בלא־ארץ, באשר לא אפשרו את קיום היהדות בלאום. ב 1910 עלה לא"י, והתמנה למנהל הגימנסיה העברית בירושלים. במלה"ע I הגלוהו השלטונות התורכיים לדמשק. אחרי המלחמה חזר לירושלים, ב־1922 התפטר מהנהלת הגימנסיה, המשיך להורות בה ובביהמ"ד למורים בירושלים והתמסר יותר לפעילות ציבורית. ש' התקרב לתנועת העבודה בא"י, היה ממנהיגי „(ה)פועל הצעיר" (ע"ע), וראה בתנועת העבודה מבשרת א"י חדשה, שבה ישולב הרעיון הלאומי ברעיון הסוציאלי. הוא היה חבר ב„אסיפת הנבחרים" וב„ועד הלאומי" (ע"ע א"י, עמ' 538), לקח חלק בעבודת „הסתדרות המורים", ונאבק לזכויות האשה. בשנת 1927 יסדה קבוצת חברי „הפועל הצעיר" מגליציה את הקיבוץ גן שלמה (קבוצת שילר), ע"ש ש"ש.

כתבי ש. ש' (כולל ביבל'), תרפ"ז; ד. שטוק, גורל והכרעה, תש"ג; נ. מ. גלבר, תולדות התנועה הציונית בגליציה (מפתח בערכו), 1958; נ. אגמון (ביסטריצקי) ,במעגלי הגות והגשמה; כ"ה שנים לפטירת ש. ש', תשי"ב; א. ארנון, ש. ש' (בתוך: י. צ. לוין, על הראשונים), תשי"ט.

י. ס.

שימונוביץ, שמעון — Szymon Szymonowic (Simon Simonides) — (1558—1629), משורר ומחזאי פולני. ש' עזר לין זמויסקי (ע"ע) בארגון האקדמיה בזמושץ' (ע"ע). המלך זיגמונט III מינה את ש' „למשורר המלכות" והעניק לו תואר־אצולה ב 1590; כאציל נתכנה Bendonski. תחילה כתב לאטינית, שירי־תהילה ויצירות דתיות, ונודע ברחבי אירופה. מחזותיו: Castus Joseph („יוסף הצדיק"), 1587; Pentesilea (1618). שיריו Divus Stanislaus („סטאניסלאוו האלוהי"), 1582; Joel Propheta (1593). יצירותיו החשובות ביותר נתחברו פולנית: Sielanki („אידיליות"), 1614. 20 האידיליות נכתבו ברוח תאוקריטוס ווירגיליוס, אך בזכות לשונן הפולנית היפה ורעננות לירית שלא פגה גם בימינו, אין אלו חיקויים גרידא. האידיליות הבולטות: Kołacze („חלות־סולת"), תיאור חתונה בחצרו של אציל; Żency („הקוצרים"), על חיי יומיום במשטר האריסות. הוצאות כתביו: A. M. Durini (ed.), S. S. Opera omnia, 1772; Sz. Sz., Sielanki i pozostałe wiersze polskie, 1964.

K. Heck, *Sz. Sz., jego zywot i dziela,* 1901.

שימנובסקי, קרול — Karol Szymanowski — (1882—1937), מלחין ופסנתרן פולני. בן למשפחת אצילים מאוקראינה. למד נגינה על פסנתר בבית אביו, שם הכיר את הפולקלור המוסיקלי האוקראיני והפולני. כבר מילדותו גילה כשרון מוסיקלי והחל להלחין בגיל צעיר מאד. השפעת שופן (ע"ע), שהיה מלחינו האהוב, ניכרת היטב ביצירותיו הראשונות. מ 1901 למד בקונסרוואטוריון של ורשה וב 1905 הצטרף לחוג המלחינים הצעירים שכינה עצמו בשם „פולניה הצעירה" — חוג שמילא תפקיד נכבד בהתפתחות המוסיקה הפולנית החדשה (ע"ע פולניה, עמ' 410). בשנים 1906—1908 שהה בברלין והושפע מסגנונו המוסיקלי של ריכרד שטראוס (ע"ע), שניכר ב„פתיחה הקונצרטית" ובסימפוניה הראשונה (1907). אחרי מלה"ע I החל ש' נוטה יותר לאקזוטיקה ולמסתורין, וכן לפולקלור המוסיקלי העממי — מגמה המשתקפת ביצירותיו: „אגדות", „הנוקטורן והטרנטלה" ובמאזורקות המרובות. ש' גם פרסם מאמרים שבהם קרא לחקר המוסיקה העממית ולביסוס סגנון פולני עצמאי במוסיקה. בשנים 1926—1929 שימש מנהל הקונסרוואטוריון של ורשה ובשנים 1930—1932 — מנהל האקדמיה למוסיקה, אבל גם הרבה להופיע כפסנתרן בקונצרטים. בין יצירותיו אופרות („חגית"; „המלך רוג'ר"), בלטים, 4 סימפוניות, יצירות קאמריות, 3 סונטות לפסנתר, קונצ'רטים לכינור האורטוריה „סטאבאט מאטר" וחיבורים מגוונים לפסנתר: ואריאציות, פואמות, אטיודים, פנטסיות ומאזורקות. בין השירים הרבים נודע במיוחד המחזור „סלופיווניה" (Slopiewnie) ע"פ מלים של יוליאן טובים (ע"ע). בסגנונו מתקרב ש' לאימפרסיוניזם, אולם ביצירתו ניכרת גם השפעתם של סקריבין, סטרווינסקי ומלחינים אחרים משנות ה 20.

S. Lobaczewska, *K. S.,* 1950.

שימפנזה (Pan), סוג קופים (ע"ע, עמ' 460/1) ממשפחת האורנגאוטנגיים (Pongidae) השייכת לעל־משפחת קופי־אדם (Hominoidea). תפוצתו: אפריקה הטרופית, קונגו, אוגנדה וטנזניה. ידועים שני מינים: המין הנפוץ — ש' מצוי (P. troglodytes) הנחלק לתת־מינים אחדים, וש' גמדי (P. paniscus) החי על גדתו המערבית של נהר קונגו.

ה ש' ה מ צ ו י. גבהו (בעמידה) כ 140—170 ס"מ, משקלו 45—70 ק"ג. קיים שוני רב בין הפרטים הבוגרים השונים, בפרט בממדי־הגוף והבעות הפנים. הפנים, חשופים מלידה, משתנים מוורוד אצל צעירים עד לאפור־כהה אצל הבוגרים. העיניים חומות; הפה והאזניים גדולים. אצל הצעירים כתם לבן על השת. עם הגידול מופיעות שערות לבנות ארוכות על הפנים והחזה, בפרט אצל זכרים. משקלו של הוולד 1.5—2 ק"ג. עם הבגרות המינית, בגיל 7, עולה משקלו עד ל 32 ק"ג. אין הש' גדל עוד לאחר השנה ה 12 או ה 13.

תנועת הש': על הקרקע מסוגל הש' לנוע בתמיכת ארבע הגפיים, כשהוא דורך על כפות־רגליו ואצבעות ידיו. הוא יכול להתקדם וגם לרוץ למרחקים קצרים על רגליו האחוריות בלבד. על העצים תנועתו זרועתית (וע"ע פרימטים, עמ' 224).

הש' הוא בעל ע צ מ ה ג ו פ נ י ת גדולה. כוח שריריו רב מזה של האדם. בעוד שאתלט מאומן יכול להפעיל בידו כוח של 80—110 ק"ג, הצליח הש' (בשבי) — להפעיל כוח של 330 ק"ג בידו האחת.

תזונתו ביסודה צמחונית, בעיקר פירות. אחדים אוכלים נצרים, עלים ומדי־פעם בשר. במחקרים אחדים שנעשו לאחרונה הוכח, שבנסיבות מסוימות צד הש' קופים, עפרים וחזירים קטנים. יש גם שבעונות מסוימות בשנה הוא ניזון מטרמיטים.

הש' הוא החברתי ביותר מכל קופי־האדם. הוא חי בחבורות בנות 4—40 פרטים. בתוך החבורה ניתן להבחין במדרג חברתי שבראשו עומד הזכר החזק ביותר ובד"כ גם הנבון ביותר. גדלן של החבורות ותחומי־המחיה אינם קבועים. וחבורות שונות מחלקות ביניהן את אתרי המזון והשינה מבלי להפגין טינה הדדית כלשהי.



שימפנזה (Pan troglodytes)

הש' חי במשפחה קבועה. תקופת ההריון נמשכת כ 8 חדשים, ובכל המלטה — ולד אחד. הש' מבלה את יומו ביערות ובקרחות עשבוניות באכילה, משחק, ניקוי וטיפול בצאצאים. בלילה הוא ישן בקן שטוח וחשוף, שנבנה מענפים בצמרות העצים (מדי לילה קן חדש).

הש' הוא קוף נבון

יותר מקופי-האדם האחרים. (וע"ע פרימטים, עמ' 226, ושם ציור). פניו הם רבי-הבעה, הוא ער וזריז. חושיו מפותחים. הוא ניחן בכושר-למידה (ע"ע חי, חיה, עמ' 309), חיקוי והסתגלות. יש לו זכרון-ראיה, יכולת להשמיע קולות כאמצעי תקשורת בינו לחברותו וגם היכולת להשתמש במכשירים. משתמשים בש' בניסויים-רפואיים, ביולוגיים ופסיכולוגיים; במבחני-משכל יש אף רמה המכונה „גיל הש'" (וע"ע אינטליגנציה, עמ' 935).

ביבל' — ר' פרימטים.

נ. רוט.

שינג'יַנג אויגור (Sinkiang Uighur), חבל אוטונומי בצפון-מערב סין, הגובל במונגוליה (בצפון-מזרח), בריה"מ (בצפון-מערב), אפגניסטן וקשמיר (בדרום-מערב) וטיבט (בדרום-מזרח). ש' היא היחידה המינהלית הגדולה ביותר בסין — 1,646,700 קמ"ר, שהם כשישית משטחה, אך מספר אוכלוסיה — 7,270,000 נפש בלבד, כי לש', הרחוקה מים וסגורה בין הרים נישאים, אקלים יבשתי צחיח.

ש' היא ארץ רכסים רמים הסוגרים על אגנים פנימיים ויוצרים 5 אזורים עיקריים (מצפון-מזרח לדרום-מערב): (1) בצפון — רמה הררית שעיקרה נמצא מעבר לגבול מונגוליה. פסגות הרכס הגבוה אלטאי (ע"ע) גבוהות מ-4,000 מ'. מורדותיו הדרומיים-מערביים משתפלים לעבר (2), אגן דזונגריה (ע"ע), המוקף רכסים נישאים, אך הפתוח במזרח לעבר מדבר גובי. (3) הרי טיֵן-שַׁן (ע"ע) חוצים את ש' לרחבה ותופסים כ-¼ משטחה. הם חודרים מבריה"מ מזרחה לאורך כ-1,600 ק"מ. פסגותיהם הגבוהות בתחומי ש' מתנשאות במזרח על גבול בריה"מ: חאן טנגרי 6,995 מ' ושנג-לי (פובידה) 7,439 מ'. (4) אגן טרים (ע"ע) משתרע על יותר ממחצית שטח ש'. הוא מוקף רמות ורכסי הרים גבוהים מכל עבר, פרט למסדרון קאנסו (Kansu) בצפון-מזרח. (5) בכל דרום ש' מתנשאים הרי קון לון (ע"ע) שבשוליה הצפוניים של רמת טיבט. הפסגה הגבוהה בתחומי מכשול בלתי עביר כמעט מצפון דרומה.

מכל נהרות ש' רק אוּרצ'יסו (קרה אירטיש) מגיע לים. מקורו בהרי אלטאי והוא זורם בצפון ש' צפון-מזרחה, ומתחבר לאגן נהר אוב. הוא גם היחידי בסין כולה המתנקז לים הארקטי.

וע"ע סין, אקלים, צומח.

כלכלה. בשל מגבלות האקלים והטופוגרפיה, ש' היא מהחבלים המפגרים בסין, אך השלטונות משקיעים מאמצים רבים לפיתוח הכלכלה. השטח המעובד — כמעט כולו בשלחין — הוכפל עם הגברת השימוש במקורות המים. בש' מגדלים שעורה, תירס, אורז, קאולינג (סורגום סיני), דוחן, כותנה ארוכת סיבים ופירות הנודעים בטיבם. ברמות — כרי מרעה למשק החי, הכולל כרבע מהכבשים בסין ומפיק יותר ממחצית הצמר בסין. בש' מחצבים רבים שמידת כדאיות ניצולם אינה ידועה. מפיקים זהב, נפט, ברזל ופחם, המשמשים בסיס לתעשיית ברזל ופלדה (באורומצ'י). כן מייצרים מכשירים וכלים חקלאיים. רוב המפעלים קשורים לעיבוד תוצרת הצמר, הכותנה ולייצור מזונות. „ענף" מיוחד הוא איזור הניסויים הגרעיניים הנערכים בלופ-נור. בשנות ה-60 חוברה אורומצ'י, בירת החבל, לרשת מסה"ב הסינית. אולם, המשך המסילה מזרחה, וחיבורה עם מסה"ב הסובייטית הושעו. כן נסללו כבישים ושופרו נתיבי התחבורה העתיקים. הנודע בהם הוא „דרך המשי" העוברת בשולי אגן טרים דרך קַשגַר (ע"ע).

אוכלוסיית ש' (7.27 מיליון ב-1974) מנתה ב-1953 4.87 מיליון נפש. היא מורכבת מ-13 קבוצות אתניות שהגדולות בהן הם האויגורים והסינים. האויגורים (ע"ע) היוו 75% מכלל אוכלוסי החבל בעת כינונו ב-1955. כיום הם מונים כ-4 מיליון נפש. האויגורים הם מוסלמים-סונים, דוברי לשון ממשפחת השפות התורכית. רובם יושבי קבע, בשולי אגן טרים. הם מתקיימים על חקלאות שלצרכיה פיתחו מערכת משוכללת של השקיה בתעלות. 4 קבוצות אתניות נוספות זכו ל-5 מחוזות אוטונומיים בתחום החבל. הגדולה שבהן — הקַזכים — אף הם מוסלמים סונים, הדוברים לשון ממשפחת הלשונות התורכית. רובם רועים-נוודים בצפון, בערבות דזונגריה ובעמק נהר אילי (ע"ע) העליון, ששם מצוי מחוזם. בעלי אפיונים דומים הם הקירגיזים שמחוזם נמצא במערב. רבים מהם הגיעו לסין מבריה"מ לאחר מהפכת 1917. על מוסלמים דוברי לשון תורכית נמנה גם המיעוט האוזבקי. למונגולים (ע"ע) הבודהיסטים 2 מחוזות אוטונומיים, במרכז ש' ובמערב-המרכז. רובם רועים-נוודים. מחוז אוטונומי יש גם לבני הוּאי, סינים מוסלמים שנטמעו בהם יסודות של שבטים תורכיים. מחוזם משתרע בדרום אגן דזונגריה ובשיפולי הרי טיֵן שַׁן. מהם חקלאים ומהם סוחרים, יושבי ערים.

הסינים — הקבוצה השניה בגדלה בחבל — מונים 2.6 מיליון. בעת כינון החבל היו רק כ-10% מכלל האוכלוסיה. הגירת סינים לש' שינתה את מערך היישוב. רובם הופנו לענפי ייצור, בניה ופיתוח בדזונגריה, שישבו בה לפני בוא הסינים רק ¼ מכלל האוכלוסיה. כיום מחולקת האוכלוסיה שוה בשוה בין הדרום שבו רוב אויגורי לבין הצפון, שבו רוב סיני.

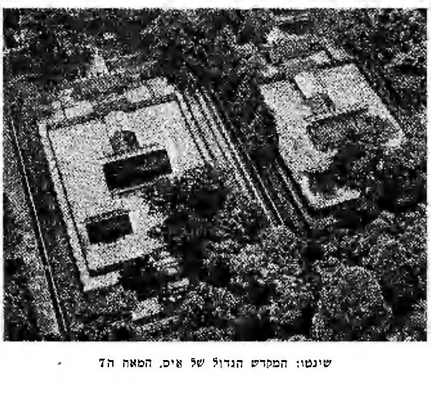
וע"ע סין, אתנוגרפיה, עמ' 817/8, ושם מפת תפוצת הלשונות.

המרכזים העירוניים העיקריים הם: אורומצ'י (ע"ע), הבירה, 400,000 תוש' (1970), מרכז תעשיה וחינוך גבוה; קַשגַר (ע"ע), 170,000 תוש'; קוּלמאי, 100,000 תוש', מרכז הפקת נפט בצפון-מערב דזונגריה, וסוצ'ה (ע"ע ירקנד [2]).

היסטוריה, ע"ע אויגורים; דזונגריה. וע"ע סין ומפות שם.

ר. בג.

שינְטוֹ (Shinto; ביפנית — „דרך האלוהויות", או „תורת האלים"), אמונות וטקסים יפניים עתיקים, שהתפתחו לדת לאומית מיוחדת ליפן, הנבדלת מן הבודהיזם (ע"ע; וע"ע יפן, עמ' 80). אין לש' המוסר האינדיווידואלי הקיים בדתות אחרות ולא מנגנון אידאולוגי, ולמעשה היא דת בלתי-כתובה, ללא כתבי-קודש וללא מייסד. רק בתקופות מאוחרות נכתבה המיתולוגיה שלה כבסיס ליצירת דת לאומית. אלי הש' נקראים „קאמי", שפירושו „העליון", והם למעשה תמצית כל דבר אצילי ביקום. „קאמי" עשויים להופיע כתכונות (פוריות וגידול), כתופעות-טבע (שמיים וארץ, שמש, הרים, עצים, גשם), בדמות בע"ה, כנשמות של האבות (במיוחד אבות האצולה והקיסר) ושל גיבורים ואנשי-מופת וכרוחות של המקצועות השונים. בדומה לאיחוד השבטים השונים ביפן תחת מנהיגות הקיסר, כך הובאו גם האלים המקומיים השונים תחת מרות אֵלת-השמש,



שינטו: המקדש הגדול של איסֶ, המאה ה-7



שינטו: תהלוכה בחגיגת מקדש טושוגו, ניקו, יפן
(לשכת התיירות, טוקיו)

אמאטראסו אומיקאמי. שלטון ה„קאמי" ואלת השמש מתקיים באמצעות הסכמה ושיתוף ביניהם. לכל „קאמי" תכונה ותפקיד משלו — ה„קאמי" אשר על המים, אשר על הבריאות, „קאמי" המגינים על איזור, או על שבט, או על בית־אב וביו"ב.

הפולחן מצטיין בפשטות ובצניעות, והוא מבוסס על הכרת־תודה ועל אמון, ולא על פחד. ההזדהות עם הטבע היא גורם יסודי בדת הש'. את הטקסים עורכים אב־המשפחה, השמנים (ע"ע), או ראש השבט. הפולחן מקפיד על חוקי־טהרה, ופגיעה בהם היא עבירה חמורה. טומאה מקרית — כגון לידה, מחלה או מגע עם מת — ניתן לטהר במים וע"י צום; אך טומאה מכוונת גוררת עונש חמור, עפ"ר — גירוש מהקהילה. המוסר מבוסס על תפיסה של קדושת השבט לעומת אפסות הפרט. הסמכות והמסורת הן אבני־יסוד של הש', וגורם זה, שתרם רבות לאיחוד המשטר הפאודלי, דיכא את יזמת היחיד וחופש הפרט.

הצד הצבאי של הש' מתבטא בטיפוח האומץ הצבאי — כשהמטרה היא לחימה למען השבט — והשירות בצבא נתפס כחובה דתית; מכאן גם הערצת כלי־מלחמה. פטרון הרוח הצבאית הוא אל־חסערה, בעוד שאלת־השמש והקיסר מסמלים את הפשרה, השלום והאחדות.

אימוץ הבודהיזם (בשלהי המאה ה 6) גרם למאבק בין שתי הדתות, אך בשל האופי הפשרני וחוסר הקנאות הדתית של הש' נתקיימו השתיים זו בצד זו. בעקבות זאת התפתחה במאה ה 9 אמונה סינקרטיסטית של בודהיזם וש' — ה„ריובו (Ryobu) שינטו", דהיינו, ש' זוגי. אלי ש' נכנסו לפנתאון הבודהיסטי, ה„קאמי" פורשו כהתגלמות האלים הבודהיסטים, מקדשי ש' אוחדו עם מקדשים בודהיסטיים, ונזירים ערכו טקסים משותפים. במאה ה 13, כשגברה התודעה הלאומנית, נעשה נסיון לשחרר את הש' מתלות במקורות זרים, ולהוכיח כי ה„קאמי" הם מקוריים ואוניוורסליים, בעוד שהאלים הבודהיסטים הם צורות משניות. במאה ה 17, כשהתחזק הלך־הרוח הלאומני, הניחה אסכולת „פוקו־ש'" („חזרה למקורות"), בעלת האופי הלאומני, את היסודות לש' המודרני, וסיפקה את הבסיס הרוחני לתנועה האנטי־שוגונית, לביטול הפאודליזם ולהחזרת מעמדו של הקיסר כפי שהדבר בא לידי ביטוי ברסטורציה של מיג'י (ע"ע יפן, עמ' 136—139). בתקופת מיג'י נחלק הש' לשתי קבוצות עיקריות: א) הש' הממלכתי, ששימש אמצעי לטיפוח רגשות לאומניים. פולחן זה, שהיה בעל אופי מדיני יותר מאשר דתי, נוצל אח"כ להעמקת לאומנות קיצונית ושנאה לזרים; ב) הש' הכיתתי, שמקורו בקבוצות ובפלגים שונים שזכו בהכרה ממשלתית; עד לתבוסת יפן ב 1945 היו 13 פלגים כאלה. עם סיום מלה"ע II בוטל הש' הממלכתי, ואלו הש' הכיתתי, שאיבד את זכויותיו, זכה לפופולריות בדמותן של כיתות עצמאיות. וע"ע יפן, עמ' 78—80.

D. C. Holton, *The Political Philosophy of Modern S.*, 1922; G. Kato, *A Study of S., The Religion of the Japanese Nation*, 1926; M. Anesaki, *History of Japanese Religion*, 1930; id., *Religious Life of the Japanese People*, 1961; J. W. T. Mason, *The Meaning of S.*, 1935; J. Herbert, *Aux sources du japon: Le S.*, 1964; id., *Les Dieux nationaux du Japon*, 1965.

א. לנ.

שֵׁינֵנוּ, לזר — Lazar Şaineanu (מקודם: Schein) — (1859, פלוישט — 1934, פריס), בלשן ופולקלוריסט רומני־צרפתי, יהודי. קיבל חינוך יהודי ורומני־כללי ונחשב לתלמידו וממשיך דרכו של ב. פ. השדאו (ע"ע). נתמנה למרצה (בלא שכר) לשפה וספרות רומנית באוניברסיטת בוקארשט; לקיומו הורה לאטינית בבי"ס תיכון. מחקריו זכו להערכה, אך בשל מוצאו היהודי לא ניתנה לו אזרחות רומנית; את האזרחות השיג אחרי מאבק ולאחר שהתנצר. ב 1901 עבר לצרפת, נתקבל באוניברסיטת סורבון כמרצה לפולקלור רומני. על הרדיפות נגדו ברומניה כתב בספרו, שי"ל בפריס במהדורות רומנית וצרפתית: Une carriere philologique en Roumanie („דרכו של פילולוג ברומניה"), 1901. בצרפת החל להיקרא Sainean.

אחד מחיבוריו החשובים ביותר הוא המילון האטימולוגי הרומני Dictionar universal al limbei romane, 1895, I–IV (י"ל ב 84 מהדורות), שביסס בצורה מדעית את תורת הגזרונים של לשון זו. ש' חיבר מהקרים (ברומנית ובצרפתית) על ההשפעות המזרחיות על התרבות הרומנית, כתב על תולדות היהודים ברומניה וב 1882 נכנס לפולמוס ספרותי נגד עלילת הדם. חקר עוד את היידית המדוברת בפי יהודי רומניה: Studiu dialectologic asupra graiului evreo-german, 1889; Essai sur le judeo-allemand et specialement sur le dialecte parle en Valachie, 1902. בצרפת התמסר לחקר הלשון הצרפתית ופרסם מחקרים חשובים; ביניהם על ראבלה ולשונו.

אחיו קונסטאנטין ש' כתב על חיי ש' והו"ל את מכתביו (1936).

שינַסִי, אִיבְּרַהִים — İbrahim Şinasi — (1826, קושטא — 1871, שם). משורר ופובליציסט תורכי. ש' היה בן למשפחת קצין בצבא העות'מאני, וזכה לחסותו של מוצטפא רשיד פאשא. בתקופה 1849—1853 שהה בפריז, שם למד כלכלה וספרות ובא במגע עם אנשי־רוח צרפתים ליברלים. לאחר שובו לקושטא החל לפרסם את שיריו ותרגומים מן השירה הצרפתית והו"ל את אסופת שיריו „דיוואנ־י ש'". ב 1860 השתתף בהוצאת ה„תרג'ומאנ־י אחוואל" („מפרש המצב"), העתון הראשון בבעלות תורכית פרטית, ושנתיים אח"כ הוציא את עתונו שלו, „תצוויר־י אפכאר" („חזות המחשבות").

שהפך מוקד החיים האינטלקטואליים של התקופה. לאחר שיחסיו עם ראשי השלטון השתבשו, יצא שוב לפריס (1865), שהה שם 5 שנים והתמסר ללימוד ספרות ובלשנות ולחיבור מילון תורכי גדול, אותו לא סיים.

ש׳ נודע במיוחד כאבי הזרם הליברלי והמודרניסטי בתורכיה. בעתוניו הקצה מקום רב לזרמי המחשבה החדשים באירופה ולחידושי הטכניקה והמדע. הוא האמין במושגים הליברליים של כבוד האדם, חירות וצדק, ובכך היתה גלומה מחאה נגד השלטון שנתגבשה אח״כ בתנועת העות׳מאנים הצעירים. ש׳ הצטיין גם בשימוש בלשון פשוטה וברורה, בשיריו ובכתביו, בכוונה להנחיל את הספרות וההשכלה לרבים, ונחשב אחד מחלוצי הספרות התורכית המודרנית.

E. J. W. Gibb, *A History of Ottoman Poetry*, I–VI, 1900–1909; S. Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Thought*, 1962.

שִׁין פֵין (Sinn Fein; בגלית: „אנו בעצמנו״), תנועת שחרור לאומית אירית; כיום מפלגה אירית קטנה. התנועה נוסדה ב־1905 בידי ארתֻר גריפית ודרשה ממשל נפרד לאירלנד, תוך שמירה על האחדות האישית של הכתר. הש״פ לא זכתה לתמיכה רבה עד שנכשל הנסיון הבריטי להעניק שלטון־בית (Home Rule) ב־1914. ב־1917 נבחר אימן דה ולרה (ע״ע) למנהיג המפלגה, שנעשתה קיצונית יותר, ודרשה הקמת רפובליקה בכל אירלנד. בבחירות 1918 זכתה הש״ס ב־73 מ־103 המושבים האיריים בפרלמנט, אך נציגיה סירבו להשתתף בפרלמנט בלונדון והכריזו על עצמם כעל הפרלמנט (Dail) של אירלנד. חלק ניכר מחברי הש״פ, ובראשם דה ולרה, התנגדו להסדר של 1921 ולחלוקת אירלנד, והקימו את „הצבא האירי הרפובליקני״ (I.R.A.; אי.אר.אי.), שפתח במלחמת אזרחים נגד הממשלה. ב־1924 פרש דה ולרה מהש״פ והקים מפלגה חדשה, שהצטרפה לפרלמנט (Dail) ב־1927.

הש״פ היתה למפלגה זעירה, המסרבת להכיר בממשל האירי. היא משמשת כסות חוקית לאי.אר.אֵי., המתקיים במחתרת. בצפון־אירלנד נבחרו ב־1955 שני אנשי הש״פ לפרלמנט הלונדוני, אך נפסלו בטענה שהשתתפו בפעולות טרור של האי.אר.אֵי. ב־1969 התפלגו, גם הש״פ וגם האי.אר.אי., לפלג סדיר ולפלג בלתי־סדיר (provisional). מאז התרבו מאד פעולות הטרור בצפון־אירלנד — ומייחסים זאת לאי.אר.אי. הבלתי־סדיר.

וע״ע אירלנד, עמ׳ 228/9.

R. Kee, *The Green Flag; A History of Irish Nationalism*, 1972.

שִׁינְקֶוִיץ׳, הֶנְרִיק, ע״ע סִינְקֶוִיץ׳ הֶנְרִיק.

שִׁינְקִין, מְנַחֵם (1871, אולה [בֵּילורוּסיה] — 1924, שיקגו), עסקן ציוני. ש׳ היה בן למשפחת רבנים, קיבל חינוך תורני, אח״כ למד באוניברסיטה באוֹדסה, יסד שם אגודת סטודנטים ציונים והיה ציר בקונגרס הציוני השני. בשנים 1901—1905 היה רב־מטעם בבלטה (ע״ע). מהקונגרס הרביעי השתתף בכל הקונגרסים הציוניים, הצטרף ל„פראקציה הדמוקרטית״ מיסודו של ויצמן (ע״ע, עמ׳ 258), היה פעיל מאד במאבקם של „ציוני ציון״, וב־1905 נבחר לוה״פ הציוני הגדול. ב־1906 עלה לא״י, ניהל את לשכת העליה ולשכת המודיעין של „חובבי ציון״ ביפו, והיה מראשי העסקנים ביישוב בתחומים רבים (ייסוד הגימנסיה העברית „הרצליה״, הקמת „אחוזת בית״, שלימים נקראה, ע״פ הצעתו, תל־אביב, ארגון מרכז בעלי־מלאכה, ועוד). במלה״ע 1 גורש מא״י, יצא לאה״ב, ובשובו ב־1919 ניהל את לשכת העליה של ההנהלה הציונית. ש׳ היה חסיד בניין הארץ ביָזמה פרטית, ובמאמריו הרבים בעיתונות תקף את הדוגלים בקרקע לאומית ועבודה עצמית. כל כתביו י״ל בעריכת א. חרמוני (כתבים, תרצ״ה).

שִׁינְקֶל, קַרְל פְּרִידְרִיךְ — Karl Friedrich Schinkel — (1781—1841), ארדיכל וצייר גרמני. למד בברלין אצל הארדיכל פ. גילי. בשנים 1803/5 שהה באיטליה ולמד את הארדיכלות הרומית העתיקה; ביקר גם בפריס. משׁשב לברלין, החל לצייר תמונות־נוף גדולות ותפאורות־בימה (ביניהן ל„חליל הקסם״ של מוצרט). ב־1815 נתמנה ארדיכל המדינה ותכנן בברלין, בין השאר, את בית המשמר החדש (1816/8) ע״פ הדגם של מקדש יווני בסגנון



ק. פ. שינקל: בית התאטרון בברלין

דורי; את התאטרון (Schauspielhaus [1819/21]), שבו בולט הפירוש האישי־גרמני שהעניק ליסודות הארדיכלות היוונית, ואת המוזיאון הישן שבחזיתו שורה ארוכה של עמודים בסגנון יוני (1828/30). ש׳ בנה גם מחוץ לברלין: חווילות רבות וכנסיות, לרבות כנסיית ניקולאי בפוטסדם (1830/37) שתכנית הקרקע שלה ריבוע ומעליו כיפה.

ש׳ הוא נציגו העיקרי של הקלאסיציזם הגרמני ומטובי הארדיכלים של הקלאסיציזם הרומנפי בצפון־אירופה. הוא תכנן מבנים שמטרתם שימושית בעיקרה וניכר בהם גם סגנונו התכליתי. בכך הוא ממורי־הדרך של ארדיכלות המאה ה־20. ש׳ השאיר אחריו אוסף עצום של תכניות למבנים שלא בוצעו, ביניהם: ארמון למלך אוטו מיוון על האקרופוליס באתונה (1834; במוזיאון העירוני, ברלין) ומבצר אוריאנדה לקיסרית רוסיה, בקרים (1838). ש׳ עיצב גם רהיטים, עסק באמנות זעירה והיה אחד האמנים הרב־צדדיים בתקופתו.

A. Grisebach, *K. F. S.*, 1924; P. O. Rave, *K. F. S., Lebenswerk*, 1941; N. Pevsner, S. (Journal of the Royal Institute of British Architects. LIX), 1952; H. G. Pundt, *S.'s Berlin; A Study in Environmental Planning*, 1972.

שִׁיעָה, שִׁיעִים (شيعة, شيعيون), כינוי לכיתות רבות באִסלאם, שהמשותף לכולן הוא ההכרה בזכותו הבלבדית של עלי (ע״ע) לח׳ליפות אחרי מחמד (ע״ע), והאמונה בבחירה האלוהית שלו ושל בני משפחתו. השיעים (ש־ם) רואים עצמם כמוסלמים האמיתיים.

האורתודוכסיה המסלמית (סֻנה; ע״ע) דוחה אותה ומכנה אותם בשם הכולל „רַואפצ״ (כלו׳, מוּמרים). הספרות הסנית מונה למעלה מ־30 כיתות שונות המזוהות כש׳. גוף הש׳ הגדול, המרכזי והמתון ביותר הוא המכונה אתְ׳נא עשרִיַה (ר׳ להלן), שמאמיניו מעריצים את זכרם של 12 (מכאן השם) אִמאמים.

תחילת הש׳ במאבק פוליטי בראשית האסלאם בין עלי למעאויה (ע״ע), שהביא לפילוג בעדה המסלמית; תומכי עלי נתכנו כעבור זמן „ש י ע ת ע ל י״ — דהיינו, ה ס י ע ה, או המפלגה, של עלי — ולימים, יוחד השם ש׳ רק לאלה שתמכו בזכותם של עלי וצאצאיו לשלטון באסלאם. משהקים מעאויה את שושלת בני אמַיה (ע״ע) נתלכדו נאמני עלי בעיר כופה (ע״ע), וצמחה בתוכם מערכת אידאו־לוגית, שהלכה ונתגבשה במסגרת הוויכוח הציבורי מסביב לשאלת



הנביא מחמד עם נכדיו חסן ואל־חסין, קדושי האסלאם השיעי. מיניאטורה הודית, אמצע המאה ה18 (יד ל. א. מאיר, מכון לאמנות האסלאם, ירושלים).

הלגיטימיות של השלטון באסלאם. אט־אט חדרו לתוך טיעוניהם אלמנטים תאולוגיים, ודמותו של עלי, ואח"כ אף של צאצאיו, איבדו את המימד הראלי וקיבלו משמעות דתית הולכת וגוברת. מרידות־נפל של אחדים מצאצאי עלי הביאו בש' ליצירת מרטירולוגיה מפותחת, וזו הפכה לכוח־מניע רב־עצמה בהתפתחותה. ראשון המורדים היה בנו של עלי, חסין (ע"ע אל־חסן ואל־חסין), שנהרג בקרב בכרבלא ב 680. כמעט מיד עם מותו נחשב ל„קדוש מעונה", ודמותו היתה במשך דורות לאבן־יסוד בש' על כל פלגיה. ביום מותו מציגים מעין מחזה המתאר את מותו, ויש מאמינים החובטים בעצמם עד זוב דם.

מוטיוו זה הכניס לש' את המימד האנושי־הרגשי ואת האווירה המיסטית. הוא הפך לעניין כה עקרוני, עד שהספרות השיעית התאמצה לחפוך כל אחד מצאצאי עלי למַרטיר, בכך שהמציאה סיפור כי נרצח בידי אחד הח'ליפים.

לאחר מות חסין נעשתה נקמת־דמו לאידאל המרכזי של הש'. רק עם השמדת קבוצת ש־ם, שיצאה למסע־נקמה נגד האמיים (685), קמה התנועה המאורגנת הראשונה של הש'. זו הציבה לה תחילה למטרה את תפיסת השלטון, וקשרה עצמה לבן חי של עלי, מחמד, הידוע בשם אבן אל־חַנַפִיה.

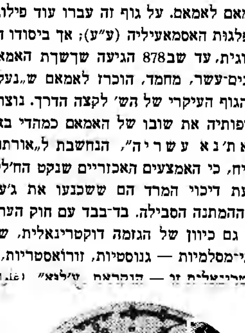
תנועה זו — בראשות אדם ושמו מח'תאר — זכתה להצלחות צבאיות ממשיות בתחילת דרכה, ויצקה דפוסים ארגוניים ורעיוניים ראשונים לש'; במרכז שאיפותיה עומד צאצא של עלי, שחייב להיות בלתי־מעורב בפעילותה — ה א מ א ם (ע"ע). זהותו נשמרת בסוד, והתנועה מונהגת בידי בא־כוחו, ה„וַזיר". רק לאחר הנצחון מופיע האמאם בגלוי, וה„וזיר" מעביר לו את השלטון. ה„תַ ק י ה" — ההסתתרות של בני הכת ומנהיגיה מטעמי זהירות — הפך לרעיון מרכזי בש' לאורך כל התפתחותה. כדי להיחלץ מרדיפות מותר לשיעי אפילו להתכחש לאמונתו (וע"ע דרוזים).

לאחר כשלונו של מח'תאר נתפלגה התנועה לשניים; קבוצה אחת נשארה נאמנה לזכרו של מחמד אבן אל־חנפיה, והאמינה שלא מת אלא נעלם ועתיד להופיע כמַ ה ד י (ע"ע) באחרית־הימים. משנולד רעיון זה נפרצה הדרך לפילוגים רבים בש'; דמויות שונות ממשפחת עלי נעשו „מהדים" של אחד הפלגים, וכל פלג התחיל לפתח מערכת תאולוגית מיוחדת.

הלגיטימיות של האִמאם מעוגנת באַקט של צוואה („וציה") — העברת „זכויות" מפורשת מן האמאם הקודם, בחייו, לאמאם הבא אחריו. בלי הצוואה לא תיתכן נאמנות לאִמאם החדש. לכן ייתכן גם, שבראש תנועה שיעית יעמוד אמאם שאינו מצאצאי עלי, וניתן מקום לטענה, שהזכויות לשלטון עברו למשפחת עבאס — דודו של מחמד — עד שקמה תנועה אדירה שהפילה ב 750 את האמיים והעלתה את העבאסים (ע"ע) לשלטון. אע"פ שלהלכה היתה תנועתם תנועה שיעית, דחו העבאסים את הטענות האידאולוגיות של הש', והפכו למגיני האסלאם האורתודוכסי, על אפם וחמתם של נאמני בית עלי. באותה עת נמשכה בעראק — ואולי גם בחג'אז — פעילות רעיונית, שהחלה להדגיש את זכויות־היתר דווקא של חסן וחסין, בניו של עלי מאשתו פ א ט מ ה, בתו של הנביא. העובדה שהם נכדי מחמד הודגשה גם כנתון בסיסי לזכותם המיוחדת בקרב העדה המסלמית. במרוצת הזמן הציגה משנה זו את מחמד, פאטמה, עלי, חסן וחסין, כראשית הבריאה, ואף כחלק מן הישות האלוהית.

עד אמצע המאה ה 8 היה הענף החַסיני של המשפחה במכה פעיל מבחינה פוליטית נגד האמיים. הענף ה ח ס נ י במדינה היה שקט. ב 720 עמד זיד, נכדו של עלי, בראש מרד כושל בכופה, והוא ובנו נהרגו. בעקבות המרד נפרדו מעל הש' נאמני זכרו של זיד, וקמה כת הזידיַה. כת זו קרובה לאִסלאם האורתודוכסי, ודמותו של זיד לא הואלהה, אלא הודגשו בה התכונות שיוחדו לזיד: אומץ־לב, גבורה, נדיבות, חכמה וכו'. לפי כת זו נחשב האִמאם לבן־תמותה רגיל, אין „אמאם נסתר" ואין אמונה במהדי. אין בו ניצוץ אלוהי, ולכן אינו מחוסן מחטא ומטעות; אך הוא נהנה מהדרכת האל. לעולם יהיה האמאם מזרע הנביא, אך לא ימלוך מכוח ירושה אלא בזכות פעלו העצמאי. תיתכן תקופה ללא אִמאם, ואף קיום שני אמאמים בעת־ובעונה־אחת, וכאן מקור למאבקי־דמים. כיום מרכז הזידיה הוא תימן.

הענף החסיני של הש', שהונהג בידי ג'עפר א(ל)־צאדק, בנו של זיד, החליט שלא לפעול. נראה שג'עפר קבע קו של הבלגה פוליטית, שהתאימה לעבאסים והביאה לידי כך שנוצר גוף עיקרי מתון של הש'; גוף זה פיתח רעיון של ציפיה, ובינתיים העביר את נאמנותו מאמאם לאמאם. על גוף זה עברו עוד פילוגים, שהחשוב שבהם היה התפלגוּת האסמאעיליה (ע"ע); אך ביסודו התרכז בפיתוח תורה אידאולוגית, עד שב878 הגיעה שרשרת האמאמים לסוף הדרך. האמאם השנים־עשר, מחמד, הוכרז לאמאם ש„נעלם", ועם הכרזה זו הגיע גם הגוף העיקרי של הש' לקצה הדרך. נוצרה הכת שהעמידה במרכז שאיפותיה את שובו של האמאם כמהדי באחרית־הימים — היא כת ה„א ת'נ א ע ש ר י ה", הנחשבת ל„אורתודוכסיה" השיעית. אפשר להניח, כי האמצעים האכזריים שנקט הח'ליף אל־מנצור (755—775) בשעת דיכוי המרד הם ששכנעו את ג'עפר לפתח את ההשקפה של ההמתנה הסבילה. בד־בבד עם חוק הערצת עלי וצאצאיו התפתח בש' גם כיוון של הגזמה דוקטרינאלית, שהושפעה מאמונות־ודעות בלתי־מסלמיות — גנוסטיות, זורואסטריות, נוצריות ואחרות. הגזמה דוקטרינאלית זו — הנקראת „ע'לוא" (غلو = הפרזה, קיצוניות) — הציגה את עלי ובמקרים אחרים את אחד מצאצאיו, בתור התגשמות האלוהות עלי אדמות. מתוך ה„ע'לאת" (= מאמיני ה„ע'לוא") האלה התפתחו תנועות רבות, אשר 2 מהן, ה ע ל ו י ם (ע"ע) והדרוזים (ע"ע), חשובות גם בימינו.



צלחת קרמיקה מנישפור, או מסמרקנד (המאה ה10 או ה11). הכתובת שעליה מפארת את עלי אבן אבו טאלב (ע"ע), שהוא בעיני השיעים יורשו החוקי היחיד של מחמד (יד ל. א. מאיר, מכון לאמנות האסלאם, ירושלים)

בשני מקרים בולטים הגיעה הש' להשגים פוליטיים ותפסה את השלטון: הפאטמים (ע"ע) ב־

מצרים במאה ה10, וה„את'נא עשריה" בפרס (ע"ע, עמ' 372), שהפכה לדת המדינה. התעוררות שיעית בפרס ב1978 הדיחה את השאה וכוננה (1979) רפובליקה אסלאמית בהנהגת האייתולה חומייני.

ריכוזים חשובים של הש' קיימים בהודו ובדרום עראק; בזו האחרונה הם תופסים מעמד פוליטי חשוב־ביותר, ותמיד היוו גורם תוסס ומרדני.

המוטיו המרכזי במערכת האמונות־והדעות של הש' הוא תפיסת ה א מ א מ ה — „כל מי שמת מבלי לדעת את האמאם האמיתי של זמנו, מת מיתת כופר". ברעיון זה משולבים מרבית היסודות המפרי־דים בין האסלאם האורתודוכסי לש' על כל פלגיה. לאורתודוכסיה האסלאמית מוסיפה הש' את הגדרת מהות האמאם, כי הוא נושא בתוכו חלק מן הישות האלוהית, והוא המדריך אל הישע. עצם יחוס התגלמות האלוהות באדם יצר בין שני פלגי האסלאם תהום שאינה ניתנת לגישור.

הדגשת הצד העל־אנושי באמאם אפשר לש' להתייחס למותו בכמה דרכים: א) הוא מת רק לכאורה, או נעלם, אך מכיוון שיש בו חלק נצחי הוא עתיד להופיע באחרית־הימים. כך הופך האמאם למהדי. רעיון ההיעלמות וההופעה מחדש — רג'עה — גם הוא עיקר־אמונה. ב) גופו של האמאם מת, אך חלקו האלוהי מתגלגל באמאם הבא אחריו — זהו הפיתוח התאולוגי של רעיון ה „ו צ י ה" ו ה ע ב ר ת ה ח כ מ ה, ע"י קישורו עם תפיסת גלגול־הנשמות.

האמונה שאמאם מודרך ע"י אלוהים, ושהוא בעל ניצוץ אלוהי המדריך כל דור ומעביר תפקידו בירושה בכל הזמנים, או עד היעל־מות האמאם־האב, היא השיבולת בין הש' ובין האסלאם האורתו־דוכסי. בעוד שהאסלאם האורתודוכסי דגל בראשית ימיו בהשקפות דמוקרטיות, הרי שהש' מבוססת על הרעיון של הנהגה אוטוריטרית, ולכן אין בינה לבין הפרוטסטנטיות הנוצרית ולא כלום.

הספרות השיעית הענפה מתמקדת גם בפרשנות הקראן. ספרות החדית' (ע"ע) השיעית מבליטה את מעמדם הנבחר של עלי ושל צאצאיו. אמרות ונאומים המיוחסים לעלי נאספו בספר נ ה ג' א ל־ ב ל א ע' ה, שהש' העמידה אותן בדרגה הנמוכה רק במעט מן הקראן. על שני מקורות ספרותיים עצמאיים אלה פיתחו חכמי־ההלכה הש־ים את ספרותם המשפטית המיוחדת. ספרות משפטית זו אינה שונה באופן עקרוני מן הספרות המשפטית הסנית — לבד מאי־אלה פרטים — ואולם, העובדה שהש־ים לכיתותיהם כפופים למערכת משפטית עצמאית (כיום בעיקר בדיני אישות) מדגישה ביתר־שאת את ייחודם ביחס לסנים. בעיקרי האסלאם — תפילה, חג', צדקה וצום — אין הבדל בין הש' לסנה. הש־ים גם מקיימים את חגי האסלאם במועדם. התוספות המיוחדות להם הן: הזכרת שמו של עלי ב„שהאדה" ומספר ימי־מועד שהם שומרים, בעיקר יום־הזכרון לחסין (עשורא).

הש' האורתודוכסית סובלנית־פחות אל לא־מוסלמים מאשר כיתות אחרות, שכן בעיניה אף המגע עם לא־מוסלם נחשב למטמא.

י. גולדציהר, הרצאות על האסלאם (מפתח בערכו), תשי"א; D. M. Donaldson, *The S. Religion*, 1933.

מש. שר.

שיף, דוד טֶבֶלִי, בן שלמה (?, פרנקפורט — 1792, לונדון), רב ופוסק. למד בישיבתו של הרב יהושע פלק (ע"ע) בפ"פ דמיין, ונתפרסם בתורתו. תחילה פעל כמגיד־מישרים בווינה. אח"כ היה ראש בית המדרש בוורמיזא, ושוב נתמנה לדיין בעיר מולדתו. בין תלמידיו המובהקים והנודעים ביותר היה הרב נתן אדלר (ע"ע). ב1765 הוזמן לכהן כרב ראשי לקהילת האשכנזים בלונדון, ובמשרה זו החזיק עד פטירתו. בתקופת רבנותו צמחה הקהילה האשכנזית בהתמדה, וסמכותו של רב „ביהכ"נ הגדול" הוכרה, בהדרגה, כראש כל קהילות האשכנזים. לאחר 1780 פעל ש' גם כרבו של ביהכ"נ „המברו", האשכנזי היריב, ובכך תרם בעצמו להתגבשותה של ההכרה בתפקידו בייצוגי לכלל האשכנזים בלונדון. שו"ת שלו בהלכה, בשם „לשון זהב" (ח"ב: חידושים למשנה ודרשות על התורה) נדפסו לאחר מותו, בידי בנו (אופנבך, תקפ"ב). וע"ע גורדון, לורד ג'ורג'.

C. Roth, *The Great Synagogue, London, 1690–1940*, 125–138, 1950; C. Duschinsky, *Rabbinate of the Great Synagogue* (index s. v.), 1921.

שיף, יַעֲקב הֶנְרִי — Jacob Henry Schiff — (1847, פרנק־פורט — 1920, ניו־יורק), בנקאי ונדבן יהודי באה"ב. ש' נולד למשפחת־הרבנים הנודעת, למד בביה"ס הראלי של „עדת ישורון" החרדית מייסודו של ר' ש. ר. הירש (ע"ע, עמ' 383/4). בהיותו בן 18 היגר לאה"ב, ונהיה לסוכן־בורסה בניו־יורק. ב1875 נשא לאשה את בתו של סולומון לב (ע"ע [1], עמ' 98), מבעלי בנק „קוהן, לב ושו"". ש' הצטרף לבנק, וב1885 נהיה למנהלו.

בהנהלת ש' נהיה הבנק לשני־בגדלו באה"ב בין הבנקים הפרטיים, ומילא תפקיד מרכזי־ביותר בהתפתחות כלכלתה של אה"ב בשיא תיעושה. הוא היה קשור במימון מפעלים כגון וסטינגהאוז (ע"ע), תעשיית הגומי, חברת הטלפון והטלגרף ועוד, ובמיוחד — במימון רשתות מסה"ב הגדולות. הוא גם הפיץ איגרות־חוב של ממשלת אה"ב וממשלות אחרות, והשגו הגדול־ביותר היה הפצת איגרות־חוב של י פ ן (בעת מלחמתה ברוסיה [1904/5]) בהקף חסר־תקדים של 200 מיליון דולר. היפנים גמלו לו באות־כבוד הגבוה ביותר שניתן אי־פעם לאמריקני. סיועו ליפן היה מחמת שנאתו למשטר הצארים רודפי־היהודים. ש' סייע בהרמת כספי־סיוע למען קרבנות הפוגרומים שנערכו בשנים 1903—1905, וכן תרם לארגוני ה„הגנה (ה)עצמית" (ע"ע). ב1911 בוטל הסכם הסחר בין אה"ב לרוסיה (משנת 1832) עקב מאבקו של „הועד היהודי האמריקני" שש' היה מיוזמיו (1906) וממנהיגיו.

בראשית מלה"ע I תמך ש' — שנחשב למנהיג החילוני של יהודי אה"ב — בגרמניה, נגד רוסיה ובעלות־בריתה. אך משהתחוללה ברוסיה המהפכה (הראשונה) והתמוטט שלטון הצארים (מארס 1917) הסכים ש' — שזמן־מה אח"כ הצטרפה ארצו לאויבי גרמניה — לתת מלווה לממשלת קרנסקי (ע"ע).

ש' הצטיין כתורם נדיב למוסדות ציבור ותרבות ולמפעלי־צדקה יהודיים וכלליים באה"ב. אף שהיה קשור בביהכ"נ הרפורמי „עמנואל" — תרם גם למוסדות שמרניים ואורתודוכסיים, במיוחד לביהמ"ד־לרבנים באמריקה (Jewish Theological Seminary). הוא סייע גם ל„ישיבת רבי יצחק אלחנן" (לימים — „ישיבה יוניוורסיטי") האור־תודוכסית. נתן את הכסף הדרוש לייסוד בתהמ"ד־למורים שליד „ביהמ"ד־לרבנים" השמרני באמריקה ושליד ה„היברו יוניון קולג'" הרפורמי, וכשנתכוננה קהילה בניו־יורק תרם הרבה למחלקת־החינוך שלה (ע"ע מאגנס). ש' גילה עניין רב בתרבות ישראל ובספרותה. היה מראשי התורמים ל„חברה היהודית להוצאת ספרים" (Jewish Publication Society), והוא שמימן את התרגום היהודי של התנ"ך לאנגלית בהוצאה זו. בכספו התאפשרה גם הוצאת האנציקלופדיה היהודית המודרנית הראשונה (Jewish Encyclopaedia), הקמת המחלקה היהודית בספריית ניו־יורק, המוזיאון השמי באוניברסיטת הרוורד ועוד.

באפריל 1904 ביקש הרצל להיפגש עם ש' כדי למשכו לציונות, אך הפגישה לא נערכה מחמת בריאותו הרופפת של הרצל. ש' סבר, שהציונות אינה מעשית ואינה עולה בקנה אחד עם חובת הנאמנות של יהודי אה"ב לארצם, והתפלמס בפומבי מעל דפי ה„ניו יורק טיימס" עם ש. שכטר (ע"ע; 1907). ב1908 ביקר ש' בא"י, ותרם למו־סדות חינוך והשכלה בה — במיוחד לייסוד הטכניון בחיפה ולשאר מוסדות־החינוך של „עזרה" (ע"ע). כאשר פרצה „מלחמת השפות" תמך ש' בהנהגת העברית — ולא גרמנית — כלשון־ההוראה בטכניון

(ע"ע א"י, עמ' 988/9). במלה"ע I סייע ליהודי א"י שנידלדלו מקורות פרנסתם (ע"ע מורגנטאו [1]). מצוקת יהודי מזרח-אירופה במלחמה הביאה אותו לכלל הכרה בצורך ב„מרכז רוחני" (ודתי) בא"י, וב1917 קידם בברכה את הצהרת-בלפור, אך לא הצטרף לתנועה הציונית, לפי ש„הסתדרות ציוני אמריקה" לא נענתה לתנאי שהציג להצטרפותו — לפרסם את השקפותיו נגד לאומיות יהודית חילונית.

C. Adler, *J. H. S.: His Life and Letters*, I-II, 1828; P. Arnsberg, *J. H. S.*, 1969.

אה. א.

שיף, מאיר בן יעקב הכהן (פ"פ דמיין, 1605 — שם, 1641), רב וראש ישיבה. ממפרשי התלמוד המפורסמים ביותר במערב אירופה. אביו היה ראש ישיבה בעיר, וש' עצמו נודע בתפיסתו ובידיעותיו כבר בנערותו, עד שבגיל 17 נתמנה לרב העיר פולדא — מעשה חריג לגמרי באותה תקופה. בתוקף תפקידו זה אמר גם שיעורים בפני ישיבת תלמידים, והם ששימשו יסוד לספר חידושיו על התלמוד. הספר המקורי הקיף את כל התלמוד, אולם, כעדות נכדו, שהו"ל את הספר כמאה שנים לאחר פטירתו, אבד רוב הספר, שהכיל גם ביאור לארבעה חלקי הטור, ולכמה ספרי קבלה, ולא נדפס אלא למסכתות מועטות בלבד (הומבורג, תצ"ז—תק"א). בספרו זה סלל המחבר דרך חדשה לגמרי בהבנת הסוגיות, שהיתה שונה ממה שהיה מקובל אז בישיבות, ומגמתה היתה להגיע אל עמקו של הפשט בכל מקום ולהתרחק מן הפלפול. הספר נתחבב ביותר על הלומדים, וזכה למהדורות רבות, ואף נצטרף אל מהדורות התלמוד הגדולות עם יתר פרשנים „קלאסיים". לשונו של הספר קשה מאד, ונכתבו עליו פירושים מיוחדים, מהם נתפרסם ביותר פירושו של הרב מרדכי ב"ר אברהם מארדוש, שנדפס עם גוף הספר (פאריצק, תקס"ח). לספר מצורפים כמה דרשות שנשא ש' בציבור, ויש בהם עניין היסטורי וחברתי רב.

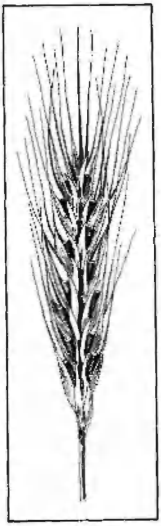
ב1644 נתמנה ש' לאב"ד וראש ישיבה בפראג, אך הוא נפטר בטרם הגיע לשם.

מ. הלוי הורוויץ, רבני פרנקפורט, 52-54, תשל"ג.

שיפון (Secale), סוג צמחים חד-, דו- ורב-שנתיים, ממשפחת הדגניים (ע"ע; ור' שם, עמ' 965) ושבט השעורניים. הקנה דק, העלה שטוח, הלשונית קצרה והאזניות קטנות. ציר השיבולת מורכב מפרקים, הערוכים מדרגות נושאות שיבוליות, המסודרות בשני טורים לאורך השזרה. לכל שיבולית שני פרחים. הגלומות צרות וגלדניות. למוץ התחתון מלען ארוך. ההפריה זרה. בסוג 13 מינים, הנפוצים בארצות אסיה המרכזית והקדמית ובארצות של האגן הים-תיכוני. 7 מהם ידועים בתרבות ונכללים בקבוצת Cerealia. רוב זני הש' התרבותי (S. cereale) חרפיים, ומיעוטם קיציים. הם נמנים עם המין הדיפלואידי ($2n = 14$). לאחרונה טופחו זנים טטרפלואידיים ($2n = 28$). בהפריית פרח חיטה באבקת ש' נוצר מכלוא (Triticale), שלו תכונות תזונתיות כשל חיטה ועמידות לקור כשל ש'. מכלוא זה אינו יציב. יציבים-יותר הזנים האמפידיפלואידיים ($2n = 56$), הנוצרים בהכלאות חוזרות והצוברים מערכות כרומוסומים משני ההורים. בהכלאת הש' התרבותי עם הש' ההררי (S. montanum) הצליחו ליצור ש' רב-שנתי.

מוצא. הדעות חלוקות בשאלת מוצאו של הש' התרבותי. הן מתייחסות ל3 מינים: S. segetale, S. anatolicum ו S. montanum. מקובל שמוצא הש' התרבותי מהש' הסגטלי, שמולדתו באזורים ההרריים של אסיה התיכונה והמערבית.

תרבות הש' צעיר-בהרבה משל החטה והשעורה (ע' ערכיהן). באירופה המרכזית הוכנס לתרבות לקראת סוף תקופת הברונזה. גרגרי הש' העתיקים-ביותר התגלו ב„בנייני הפלונסאות" של מו-



שיבולת של שיפון תרבותי
(Secale cereale)

ראוויה, שלזיה וקרלסרוהה, ובסביבת אגם לדוגה שבבריה"מ, והם מהמאה ה7.

תחילת **גידולו** של הש' כעשב-בר המשבש את מזרעי החיטה והשעורה. גם היום מצוי בשדות חיטה ושעורה באזורים נרחבים של אסיה המרכזית והמזרחית. עם נדידת גידולי החיטה והשעורה לאזורים צפוניים והרריים נמצאו תנאים שבהם הש' עלה יפה כעשב רע, והחיטה והשעורה לא יכלו לעמוד בתחרות אתו. תחילה הוכנס הש' כרכיב בתערובת, ובשלב מאוחר-יותר — כשחלקו בתערובת גדל — גידלוהו בנפרד, כגידול יחידי.

כצמח תרבותי הש' עמיד לקור של עד כ-30° C-, הוא מסתגל ליובש ודרישותיו לתנאי קרקע מועטות. — בין **המחלות** הפוגעות בש' יש עניין מיוחד בארגוט (ע"ע), הנגרם על-ידי הפטריה Claviceps purpurea.

תפוקה וייצור. בתפוצתו תופס הש' מקום שלישי בין דגני-החורף, לאחר חיטה ושעורה: 16.4 מיליון הקטר ו27.5 מיליון טון (1976). 55% משטחי המזרע ו44.4% מהייצור העולמי מצויים בבריה"מ. אחריה באות: פולניה (2.9 מיליון הקטר; 6.9 מיליון טון); גרמניה המזרחית והמערבית (1.3; 3.4); תורכיה (0.56; 0.90). שטחי ש' נרחבים מצויים גם בארגנטינה, אה"ב וקנדה. היבול העולמי הממוצע הוא 168 ק"ג לדונם. השיעור הגבוה-ביותר הושג בגרמניה המערבית (316), והנמוך-ביותר — בבריה"מ (133).

ניסויים לגידול הש' **בישראל** לא עלו יפה, הוא אינו עומד בתחרות עם דגני-החורף האחרים. אהרון אהרונסון גילה ש'-בר במורדות החרמון ומול-הלבנון ובסביבות דמשק.

שימושו העיקרי של הש' באפיית **לחם** (בארצות אירופה). לחם-ש' קשה לעיכול יותר מלחם-חיטה, וטעמו חמוץ. לאפייתו משתמשים בד"כ בשאור במקום בשמרים, או בשניהם. לשיפור טעם הלחם יש ומוסיפים תבלינים (וע"ע לחם, עמ' 603). הש' משמש להפקת כוהל וגם להזנת בע"ח — בעיקר מספוא ירוק ושחת. הקש משמש לריפוד ברפת.

בספרות **חז"ל** נזכר הש' כאחד מחמשת הדגניים שחייבים עליהם **חלה** (ע"ע). וכן נאמר, ש„הכוסמין והש' אינם כלאַים זה בזה" (כלאים א', א'). נוטים לזהות את הש' שבמשנה עם חיטת הספלטה (ע"ע חטה, עמ' 281; ור' ערוך השלם, ע' שפן).

י. אפרת, ש' (בתוך אנציקלופדיה לחקלאות, ב', 71/3), תשל"ב;
J. M. Hector, *Introduction to the Botany of Field Crops*, I, 1936;
B. F. Bland, *Crop Production: Cereals and Legumes*, 1971.

ש. ה.

שיפר, יצחק (Ignacy Schiper; 1884, טרנוב — 1943, מחנה-ריכוז ליד לובלין), היסטוריון של יהודי פולניה. ש' למד משפטים. בצעירותו היה מפעילי „פועלי ציון", ומ1922 — מפעילי הציונים הכלליים (ע"ע). ש' שלח ידו בעתונאות, ובשנים 1922—1927 היה חבר ה„סיים" (ביה"נ) הפולני. מ1928 הרצה ב„מכון לחכמת ישראל" בוורשה. כהיסטוריון עסק בעיקר בכלכלת יהודי פולניה ובתרבות יהודית עממית, תחומים בהיסטוריוגרפיה היהודית שלא נחקרו כלל עד ימיו. במחקריו הכלכליים המקיפים התייחס

בהרחבה לתזה השנויה-במחלוקת של הסוציולוג הגרמני זומברט (ע"ע), שטען לקשר בין התפשטות הקפיטליזם ליהודים. ש' היה אוטודידקס מחונן — שלא שלט במקורות היהודיים — והצטיין בדמיון פורה ומפליג, שבעטיו נכשל לעתים. אעפ"כ, מחקריו הם נכסי-צאן-ברזל בחקר יהדות פולניה.

ספריו החשובים בכלכלה הם: Studya nad stosunkami gospodarczymi Zydow w Polsce podczas sredniowiecza („מחקרים על יחסי הכלכלה של יהודי פולניה ביה"ב"), 1911 (ביידית; 1926); Dzieje handlu zydowskiego na ziemiach polskich („תולדות המסחר היהודי בארצות פולניה"), 1937; Żydzi w Polsce odrodzonej („היהודים בפולניה המתחדשת"), 1933. מחקריו בתרבות יהודי פולניה נכתבו יידית: קולטור געשיכטע פון די יידן אין פוילן בעת'ן מיטלאלטער („תולדות התרבות היהודית בפולניה ביה"ב"), 1926; געשיכטע פון דער יידישער קונסט און דראמע פון די עלטסטע צייטען ביז 1750 („תולדות התאטרון והדרמה ביידית מזמנים קדומים עד 1750"), א'—ג', 1923—1928. ספרו, תולדות הכלכלה היהודית, א'—ב', תרצ"ה/ו, נכתב עברית.

ר. מאהלר, י. ש', 1884—1943 (ייווא-בלעטער, 25), 1945/6; י. שאצקי, י. ש' (ייווא-בלעטער, 39), 1954/5; ש. אידלברג (עורך), י. ש', כתבים נבחרים ודברי הערכה (כולל ביבל'), תשכ"ו.

שיץ (שוץ), אלפרד — Alfred Schutz (Schutz) — (1899—1959), פילוסוף של החיים החברתיים, אוסטרי. מ1939 חי בניו יורק, שם הורה ב New School of Social Research. בספרו Der sinnhafte Aufbau der sozialen Welt („המבנה בעל-המשמעות של העולם החברתי"), 1932 (אנג' 1960), תיאר ש' את האפנים בהם נראה העולם החברתי בעיני הפרטים בני-החברה, וחשף מה שלדעתו הן ההנחות המוקדמות היסודיות של ראיה זו. לשם כך השתמש במתודה של הפנומנולוגיה של הוסרל (ע"ע). במרכז שיטתו של ש' עומד מושג הפעולה האנושית. פעולה היא התנהגות שהפועל יכול לייחס לה משמעות; היא תהליך של תכנון וביצוע, כשהפועל מדמה לעצמו את התוצאה הסופית. הבנת פעולה פירושה תפיסת המשמעות שהפועל מייחס לפעולתו, ובהבנה זו ניחן כל פרט נורמאלי בחברה. לסוציולוגים יש הבנה מסוג שונה: גישתם לפרטים בחברה מופשטת והם מייחסים להם דפוסי פעולה משוערים, כלו', בונים טיפוסים אידאליים של פרטים. אך מדעי-החברה מבינים בכ"ז את המשמעות של הפעולות, ולפיכך אין מקום בהם לאימוץ השיטות של מדעי הטבע. את מושגי הפעולה בעלת-המשמעות והטיפוס האידאלי נטל ש' ממכס ובר (ע"ע).

א. זינגרמן, הפינומינולוגיה של העולם החברתי (עיון, כ'), תשכ"ט—תש"ל; M. Natanson (ed.), *Phenomenology and Social Reality*, 1970.

שיץ, היינריך — Heinrich Schutz — (1585—1672), מלחין גרמני. מן החשובים שבמלחיני גרמניה בתקופה שבין פלסטרינה לבך (ע' ערכיהם). ש' מכונה גם „אבי המוסיקה הגרמנית". ב1599 החל לשיר כנער-מקהלה בכנסיית-החצר בקאסל, ושם זכה להכשרה מוסיקלית יסודית ולחינוך כללי ומקיף. ב1609 שלח אותו הלאנדגראף של קאסל לוונציה — על חשבונו — ללמוד מוסיקה אצל ג'ובאני גבריאל (ע"ע); שם פרסם ש' את חיבורו הראשון — קובץ מדריגאלים (1611), שהוקדש לפטרונו. בשובו לגרמניה החל בפעילות מוסיקלית ענפה כעוגבר וכמלחין מוסיקה כנסייתית, תחילה אצל הלאנדגראף מקאסל ואח"כ בחצרו של נסיך סכסוניה בדרזדן. באיטליה ביקר לעתים מזומנות. בשנים 1633—1635; 1637—1638 ו1642—1645 עשה ש' בחצר המלכות בקופנהגן, לשם נמלט מפני מוראות מלחמת 30 השנה. במעט כל חיבוריו של ש' כתובים לטכסטים דתיים, והם יצירות ווקאליות עם או בלי ליווי כליי. בין יצירותיו פרקי תהלים, מוטטים, „שירי קודש" (Cantiones sacrae), אורטוריות ועוד. חיבוריו כתובים בסגנון המונודי שהביא מאיטליה, אבל המוסיקה שלו נשארה אינדיווידואלית וגרמנית ברוחה. ש' השתמש גם באמצעי-ביטוי איטלקיים אחרים, כגון הנגדת מקהלות שונות וצירופי קולות וכלים שונים והעמדתם זה כנגד זה. ש' חיבר גם מוסיקה חילונית; הוא כתב את האופרה הגרמנית הראשונה, „דפנה" (1627), ובאלט, „אורפאוס ואורידיקה" (1638), וכן מספר יצירות חילוניות אחרות — אבל כולן אבדו. בין יצירותיו החשובות האחרונות: מספר „סימפוניות" דתיות (Symphoniae sacrae; 1627; 1647; 1650), רקוויאם גרמני, מוסיקה דתית למקהלה (Musicalia ad chorum sacrum, 1648), אורטוריה לחג-המולד ו„פאסיונים" ע"פ טכסטים של הברית-החדשה, המצטיינים בדרמאתיות מיוחדת. לזכותו של ש' נזקפת העובדה שהכניס לגרמניה את המוסיקה המונודית, אבל ידע לנצל גם את מעלותיה של הפוליפוניה, ועלה בידו למזג את המעלות של שתיהן. לפיכך נחשב ש' למבשרם של הנדל ובאך.


היינריך שיץ

ב1955 י"ל בגרמניה כל חיבוריו של ש'. וע"ע מונודיה; מוסיקה, עמ' 554—556.

מ.

שיק (Sík [מקודם: Schick]), שני אחים, בהונגריה, בנים להורים שהתנצרו. מצאצאי ר' משה שיק (ע"ע); (1) שאנדור ש' — Sík Sandor — (1889—1963), כומר קתולי, חבר מסדר הפיאריסטים, משורר וחוקר הספרות ההונגרית. ש', שהיה תחילה מורה בגימנסיה, ומ1930 פרופסור לספרות הונגרית באוניברסיטת סגד, היה ממייסדי תנועת הצופים בהונגריה. מ1947 היה הממונה המחוזי של מסדר הפיאריסטים בהונגריה, ובו בזמן — עורך כה"ע הקתולי היחיד שהורשה להופיע.

כמשורר היה פופולרי בין שתי מלה"ע בשל יכלתו לבטא תכנים פטריוטיים ודתיים בהבעה אימפרסיוניסטית. מספרי שיריו: Maradek magyarok („שארית ההונגרים"), 1919; Oszi fecske („סנונית של סתיו"), 1958. תרגומו לס' תהלים (A zsoltarok könyve; 1923, 1961[2]) הוא השג ספרותי חשוב. בתקופת „הטרור הלבן" הגן על היהודים — פעם אפילו בגופו.

2) אנדרה ש' — Sík Endre — (1890—1978), עסקן קומוניסטי וחוקר תולדות אפריקה. היה חניך כמורה קתולי, במלה"ע I גויס, נפל בשבי ברוסיה ושם היה לקומוניסט. בתקופת שלטונו של הורתי (ע"ע) שהה בבריה"מ. בטיהורים של סטאלין גורש מהמפלגה. אחרי מלה"ע II שב להונגריה. היה מיופה-כוח בשגרירות בוושינגטון, מ1954 היה מבקר פנימי של משרד-החוץ, ובשנים 1956—1961 היה שה"ח. ביקר בישראל ב1954. בספרו האוטוביוגרפי תיאר בצורה אוהדת את ג. מאיר, אתה נפגש בעצרת-האו"ם. על גורל הגולים ההונגרים בבריה"מ בתקופת הטיהורים של סטאלין כתב בספרו Vihar a levelet („עלה ברוח-סערה"), 1971; הספר י"ל בהוצאה ממשלתית, אך כעבור יום הוחרם בידי המשטרה. ש' חיבר גם ספר מקיף על תולדות אפריקה, ב3 כר' (תורגם לאנגלית ולצרפתית). במותו נערכה לו הלויה ממלכתית.

שִיק, אַרְתּוּר — Arthur Szyk — (1894—1951) צייר, גרפיקאי, מעטר וקריקטוריסט יהודי, יליד פולניה. ש' השתלם בקרקוב ובפריס. במלה"ע I נלחם בשורות הצבא הרוסי, ונפל בשבי. עם שחרורו נלחם בבולשוויקים, תחת פיקודו של הגנרל סיקורסקי. אח"כ עבר לפריס, ושם הרבה לעסוק בעיטור ובאיור ספרים. ב 1934 יצא לאה"ב, והציג את יצירותיו בוושינגטון ובמוזיאונים שונים. סדרת מיניאטורות שלו — על תולדות המהפכה האמריקנית — הוגשה כמתנה מטעם ממשלת פולניה לנשיא רוזוולט. בפרוץ מלה"ע II עשה בלונדון, ושם החל לעסוק בציור קריקטורות בעתו־נים ובכ"ע. ב 1940 היגר לאה"ב והתמסר לציור קריקטורות אנטי־נאציות; אלו כונסו בקובץ The New Order („הסדר החדש"), 1941. אמנותו באיור הספרים ובעיטור האותיות נעשתה בסגנון ובצבעים חזקים, המזכירים את האיורים מיה"ב; אך הם נוטים ל„מתיקות" יתרה. בין יצירותיו החשובות: „תקנות קאליש", „הגדת פסח" (1932/6), הכרזת־העצמאות של אה"ב ומגילת־העצמאות של ישראל (1948).

שִיק, בָּרוּךְ בן יעקב (ברוך שקלובר; 1740 לערך, שקלוב — לאחר 1812, סלוצק), רב וחוקר, מחלוצי ההשכלה (ע"ע, עמ' 537) במזרח־אירופה. ב 1764 נתמנה לרב, ואח"כ — לאב"ד, במינסק. מצעירותו נמשך להשכלה. לאחר שנשרף ביתו, ובו כל ספריו שחיבר, יצא ללונדון ללמוד רפואה, ושם הצטרף לתנועת הבונים החפשים (ע"ע). לאחר שהוסמך לרופא יצא לברלין, ושם התרועע עם משכילי העיר, ובפרט עם משה מנדלסזון ונ. ה. ויזל (ע' ערכיהם). כל ימיו שקד על הפצת השכלה — דווקא בעברית ולא בשפת המדינה — ובדבריו חזר על האשמותיו של קודמו, ישראל זמושץ (ע"ע), בדבר קיצוניותם של כמה רבנים, שמלחמתם העיוורת בהשכלה מעכבת את המלחמה בבערות. ב 1777 הו"ל בברלין, מתוך כ"י עתיק, את ספרו באסטרונומיה של יצחק ישראלי (ע"ע), „יסוד עולם". אותה שנה פרסם גם את חיבורו־הוא „עמודי שמים" — פירוש מדעי להלכות קידוש־החודש לרמב"ם — יחד עם ספרו האחר, „תפארת אדם", שעניינו אנטומיה פופולארית. ב 1778, בדרכו חזרה למינסק, עבר דרך וילנה. שם נמנה עם קבוצת משכילים מחוג הגר"א, ובשמם פרסם הצהרה בכתב בדבר התועלת והצורך במדעים הכלליים לקידום הבנת התורה וההלכה. ש' אף טען, כי הגר"א עודדו לתרגם ספרי־מדע לעברית. ב 1779 פרסם את ספרו „דרך ישרה" (האג, תקל"ט) — על ענייני רפואה והיגיינה. ב 1780 פרסם תרגום עברי שלו לטכסט לאטיני בעניין הגאומטריה האוקלידית, וב 1784 פרסם בפראג — שבה ביקר אז — ספר־לימוד (תרגום מאנגלית) בנושאי הגאומטריה והטריגונומטריה ושמו „קנה המידה". ב 1791 הדפיס בשקלוב מהדורה שניה של ספר זה, וצירף לו ביאורים להלכות קידוש־החודש. בשקלוב הצטרף ש' לקבוצת המשכילים המקומיים, שעסקו בלימודים בתמיכתו של העשיר יהושע ציטלין (ע"ע). בסוף ימיו עבר לסלוצק, ושם פעל כדיין וכרופאו האישי של הנסיך ראדזיוויל.

י. טברסקי, ר' ברוך משקלוב. (העבר, ד), תשט"ו; ר. מאהלר, דברי ימי ישראל, ד', 53—56, 1956; י. צינברג, תולדות ספרות ישראל, ג', 325—328, 1958; ב"צ כ"ץ, רבנות, חסידות, השכלה, ב', 134—139, תשי"ט; י. כץ, בונים חפשים יהודים — קשריהם האמיתיים והמדומים, תשכ"ה.

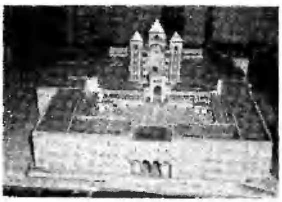
אב. ד.

שִיק, משֶׁה (מהר"ם; 1807, ניטרה [סלובאקיה] — 1879, חוסט), רב ופוסק; מראשי האורתודוכסיה ההונגרית. בצעירותו למד 6 שנים בישיבת החת"ם סופר (ע"ע סופר, משה) בפרשבורג, וב1827 נתמנה, בהמלצת רבו, רבה של ורגין הסמוכה לפרשבורג. 24 שנים כיהן ברבנות זו, וב 1851 נתמנה רבה של העיר חוסט; שם העמיד ישיבה גדולה, ובראשה עמד עד מותו. ש' היה מן הלוחמים התקי־פים בתנועת הרפורמה. מיד עם כינוס ראשי הרפורמה בבראונשוויג (1844) קרא ש' לניתוק מחברתם ולהקמת חזית אחת למלחמה בהם; אך הוא לא הצליח בכך עד לקונגרס 1868 (ע"ע הונגריה, עמ' 867), כאשר קריאתו להתארגנות קהילתית חרדית נפרדת זכתה להגשמה. ש' הרבה לכתוב בעניין זה, התנגד לקהילות ה„סטטוס קוו" (ע"ע שם) ועמד בעוז לצדו של ר' ש. ר. הירש (ע"ע) — שביקש להקים קהילות אורתודוכסיות עצמאיות בגרמניה — במלחמתו בר' זליגמן בר במברגר (ע"ע), שהתנגד לפילוג קהילתי שכזה. עם־זאת היה ש' מתון־יותר בשאלת ההתר לרב לדרוש לפני קהילתו בשפת המדי־נה, וסירב לחתום על תקנת הקיצונים לאיסור גמור של תופעה זו, מחשש לחדירת הרפורמה לקהילות.

ש' היה מחבר פורה, ומספר רב של ספרים מפרי־עטו נדפסו — כולם לאחר מותו — בידי בנו יוסף. ואלה הם: למעלה מ 1000 תשו־בות נדפסו בספרי שו"ת מהר"ם שיק (מונקאטש, תר"ם; למברג, תרמ"ד); חיבור הלכתי בסדר תרי"ג מצוות (א'—ב': מונקאטש, תרנ"ה—תרנ"ח), פירוש לפרקי אבות (פאקש, תר"ן); פירוש לתורה (שם, תרס"ה) ולמסכת חולין (סאטמאר, תש"ד); ספר דרשות (תרצ"ז).

י. י. גרינוואלד, לתולדות הריפורמציאן הדתית בגרמניא, תש"ח; מ. מ. פולק (מהדיר), דרשות מהר"ם שיק, עמ' 23/5, 1968.

שִיק, קוֹנְרַד — Conrad Schick — (1822—1902), נגר וארדיכל שוויצי, מיסיונר וחוקר ירושלים. ב 1846 התיישב בירושלים, כחבר קבוצת מיסיונרים פרוטסטנטים שהקימה „בית אחים" (Bruder-haus) בעיר־העתיקה. ב 1848 הקים מוסד מיסיונרי, שחניכיו — רווקים יהודים — למדו בו מלאכות, ובעיקר נגרות. ב 1888 נודע לש' מסי אחד מתל־מידיו על כתובת־השילוח; הוא ניקה אותה והודיע לרא־שונה על גילויה. ב 1864/5 סייע לויל־סון (ע"ע) בהכנת מפת ירושלים. במח־קריו הארכאולוגיים פעל תחילה מטעם „החברה הגרמנית למחקר א"י" (Deut-scher Palastina-Verein = D.P.V.) ובבטאונה פרסם את מחקריו. אח"כ סייע לסקר א"י המערבית (Survey of Western Palestine = S.W.P.) ומחקריו פורסמו בבטאון החברה הבריטית לחקר א"י (Palestine Exploration Fund Quarterly = P.E.F.Q.). למחקריו, ובעיקר למפות ולתכניות שערטט, נודעת חשיבות רבה, שכן נערכו בטרם החלו פעולות הבניה הנרחבות ששינו את פני העיר־העתיקה. עם האתרים החשובים שסקר וחקר נמנים מתחם המוריסטן — החשוב לחקר ירושלים בימי הבית השני, ובעיקר בתקופה הצלבנית — כנסיית־הקבר ובריכות־מים בירו־שלים. ש' עמד בקשר עם החוקר לונץ (ע"ע), ופרסם מאמרים בכה"ע שלו, „ירושלים". ש' ערך מחקר מקיף על מתחם הר־הבית, פרסם ספר בנושא זה (Die Stiftshuette, 1896) ובנה דגם של בית־המקדש (מוצג בביה"ס „שמידט"). ש' בנה דגם גם לכנסיית־הקבר (מוצג במרכז הלותרני במוריסטן). ב 1874 תכנן את שכונת „מאה שע־רים" — ובכך השפיע על אפיָן של השכונות הראשונות בירושלים, שרובן חיקו את תכניתו — את בניין „טליתא קומי" (רח' המלך ג'ורג'), את ביה"ח האנגלי ואת ביתו, „בית תבור" (שניהם ברח' הנביאים).



דגם בית־המקדש שבנה ק. שיק; כיום בביה"ס „שמידט", ירושלים.

י. בן־אריה, עיר בראי תקופתה (מפתח בערכו), תשל"ז.

אל. רי.

שֵיקֶבִיץ׳, נחום מאיר (= שמ״ר; 1846, ניסוויז׳ [רוסיה הלבנה] — 1905, ניו-יורק), סופר ומחזאי יידי. ש׳ היה בן למשפחה אמידה. לאחר שאיבד את הונו במסחר עקר לווילנה. עם כ״י של ספרו העברי „זבחי האינקביזיציה״ (נדפס בשם „מות ישרים או קין״, תרמ״ז), פנה למו״ל רש״י פין (ע״ע), והלה הציע לו לכתוב „א מעשה-ביכל״ („סיפורי-מעשיות״) ביידית. תוך 9 ימים מסר ש׳ לפין 9 סיפורים, ועליהם חתם בכינוי-העט שמ״ר. סיפוריו זכו לפופולריות רבה בקרב פשוטי-העם. בית-ההוצאה הווילנאי המפורסם „האלמנה והאחים ראם״, ובעקבותיו מרבית המו״לים היהודים ברוסיה, הזמינו אפוא אצל ש׳ רומאנים חדשים, ואלה הופצו ברבבות עתקים. בסוף שנות ה 70 של המאה ה 19 עבר ש׳ לאודסה — אז מרכז התאטרון היידי — והחל להמחיז את סיפוריו, לעבד מחזות משל אחרים ולכתוב מחזות משלו. לימים הקים תאטרון, וזה פעל בראשותו עוד ב 1882.

ב 1885 שב ש׳ לווילנה. הוא המשיך בכתיבת רומאנים פופולריים, שעשוהו לחביבם של פשוטי-העם בתחום-המושב. הצלחתו הצמיחה אֶפיגונים, שחיקו את סגנונו ואף אימצו לעצמם שמות בדומה לשמו הספרותי, בכוונה לזכות באהדת הקורא המורגל ליצירותיו של ש׳.

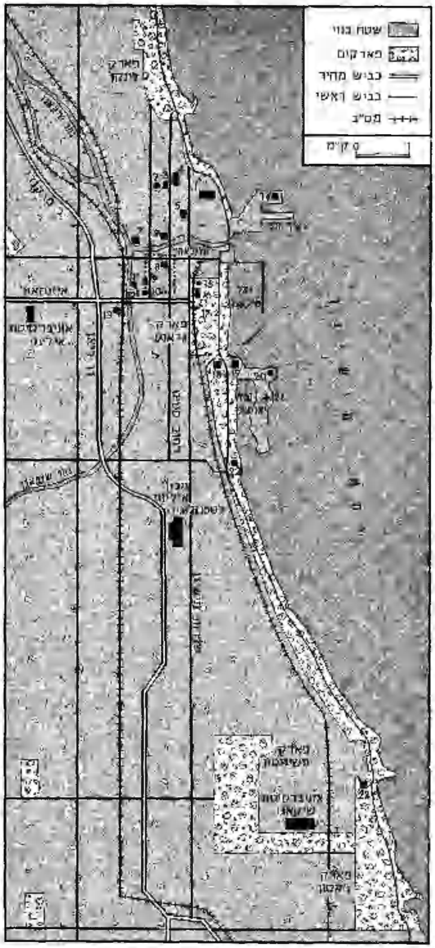
סיפוריו של ש׳, שנכתבו לפי דגם הרומאן הצרפתי הזול, עוררו את זעמם של מבקרי התקופה וסופריה ובראשם שלום-עליכם. לאחר שורת מאמרי-ביקורת מאת דובנוב, רבניצקי ופרישמן, פרסם שלום-עליכם חוברת ביקורת, „שמ״רס משפט״ („משפטו של ש׳״), 1888, שהספרות היידית החדשה לא ידעה כמותה עד אז. במלים בוטות-ביותר „קטל״ שלום-עליכם את „הרומאן השמ״רי״ — מושג שהפך מאז כינוי-גנאי בספרות היידית — פסל מכל-וכל את פעולתו הספרותית והאמנותית של ש׳ והאשים אותו בהשחתת טעמו של הקורא הפשוט. זעמו של שלום-עליכם יצא על העלילה הרגשנית — החוזרת בכל ספרי ש׳ בלשון קלוקלת ובמבנה פגום — על הדמויות המעוותות ועל המציאות היהודית המסולפת שהעלה ש׳ בסיפוריו. ב 1889 היגר ש׳ לאמריקה, ושם קיבלוהו בשמחה פעילי התאטרון היהודי בניו-יורק. המהגרים המזרח-אירופאים, קוראיו הלא-בררנים של ש׳ כבר בארצות מוצאם, — שהיידית עדיין היתה שפתם היחידה — נשארו נאמנים לו ונהנו ממחזותיו ומספריו — „א כלה פון דריי חתנים״ („כלתם של שלושה חתנים״), „די שבתדיקע פעטש״ („סטירות-לחי של שבת״), „דער יידישער פרינץ״ („הנסיך היהודי״) ועוד רבים אחרים; מהם שזכו למהדורות רבות. לטענת המבקר היהודי-סובייטי, א. וויעוויארקע, היה ש׳ ראשון סופרי היידית שהגיש להמוני-העם ספר שווה-לכל-נפש, שהיה קרן-אור בחייהם העלובים. אם אמנם לא יצר ש׳ ספרות-איכות יהודית, הרי שיצר את הקורא היהודי — זאת ע״י יצירתו העצומה, שהקיפה כ 300 רומאנים (מהם כ 15 רומאנים עבריים, בהם „הנדחת״, א—ג, תרמ״ז), סיפורים ומחזות.

שירי ש׳ וזכרונותיו, תשי״ב; ר. שמ״ר-באטשעליס, אבינו שמ״ר (כולל מבוא של ד. סדן; ביקורת וביבל׳), 1953; ז. רייזען, לעקסיקאן פון דער יידישער ליטעראטור, 4, 1929.

א. דר.

שִיקַגוֹ (Chicago), הכרך השני בגדלו ובחשיבותו באה״ב (אחרי ניו-יורק). בעיר, השוכנת לחופה הדרומי-מערבי של ימת מישיגן, באילינוי (ע״ע), יושבים 3.4 מיליון תוש׳ (1975); בש׳-רבתי המשתרעת עד גבול ויסקונסין בצפון וכוללת את אגד-הערים גרי-איסט-ש׳ בצפון-מזרח אינדיאנה — 7.6 מיליון תוש׳. ש׳ היא מהצעירות שבערים הגדולות בעולם, משום התפתחותה המהירה, חיוניותה, אוכלוסייתה, נופה ובעיותיה. ניתן לראות בש׳ אב-טיפוס לעיר האמריקנית.

מ ב נ ה ה ע י ר. ש׳ משתרעת לאורך כ 40 ק״מ לחופה המישורי של ימת מישיגן, ולגדות נהר ש׳. רשת הכבישים בש׳ כולה סלולה בדגם שתי וערב, פרט למספר רחובות העוקבים אחר נתיבים אינדיאניים קדומים. כמה מכבישי-האורך נמשכים כדי 30 ק״מ. אפיק



שיקגו: 1. אוניברסיטת נורת׳ווסטרן; 2. אוניברסיטת לויולה; 3. מגדל-המים הישן; 4. בניין הנקוק; 5. המוזיאון לאמנות מודרנית; 6. „מרינה סיטי״; 7. „מרצ׳נדייז מארט״; 8. המרכז האזרחי; 9. הבורסה של המערב התיכון; 10. בית רשות-המסחר; 11. מגדל סירז; 12. הבורסה לביטוח; 13. הדואר; 14. המפעל לזיקוק מים; 15. תאטרון גודמן; 16. המכון לאמנות; 17. כיכר הקונגרס; 18. המוזיאון למדעי-הטבע; 19. האקווריום; 20. הפלנטריום; 21. נמל התעופה מיגס; 22. בניין מקורמיק; 23. המוזיאון למדע ולתעשיה

הנהר ש׳ מתפצל במרחק של פחות מ 2 ק״מ מהזמה לזרוע צפונית וזרוע דרומית. תעלת ש׳ שלאורך הזרוע הדרומית נחפרה (1900) לצרכי ניקוז, סילוק שפכים ותחבורה, ומזרימה את מי הנהר ממזרח למערב — מהימה לנהר אילינוי (יובל המיסיסיפי), ככיוון הפוך למהלכו הטבעי. הנהר וזרועותיו מחלקים את העיר ל 3 חלקים: האיזור שמצפון לנהר (North Side), זה שמדרומו (South Side) והאיזור שממערב לזרועות הנהר (West Side).

מרכז העיר (Downtown) נמצא בין נהר ש׳ בצפון, זרועו הדרומית — במערב, ובימה ופארק גראנט — במזרח. לבו של המרכז, כ 35 גושי בניינים, מוקפים במסילה חשמלית מוגבהת. מכאן הכינוי „הלולאה" (The Loop) למרכז העסקים הראשי. קו הרקיע המרשים נוצר ע״י גורדי־שחקים, שראשיהם נסתרים עפ״ר ע״י ענני ערפיח (Smog), תוצר עשן התעשיה וערפל (תמ׳: ר׳ כרך ז׳, עמ׳ 25/6). לאורך רחוב סטייט (State) שבמזרח „הלולאה" נמצאים בתי כל־בו וחנויות המושכים כ ¼ מיליון קונים מדי יום. ברחוב לסל שבמערב מרוכזים הבנקים והמוסדות הפיננסיים, בהם בית רשות ש׳ למסחר (45 קומות) והבורסה של המערב־התיכון. ממערב לאלה מתנשא מגדל סירז (Sears) בן 110 הקומות לגובה 446 מ׳ — גורד־השחקים הגבוה בעולם. בצפון „הלולאה" מתנשא (31 קומות) הבניין המְסיווי של המרכז האזרחי, ולידו — בית עיריית ש׳. לאורך שדרות מישיגן שממזרח ל„לולאה" נמצאים מבני משרדים רבי־קומות, מלונות, חנויות יוקרה, וכן המכון לאָמנות. בין יצירות האמנות המעטרות את האיזור יצוינו: מזרקת בקינגהם בגראנט פארק, פסל פלָמינגו של קָלדר בכיכר המרכז הפדרלי, פסיפס של שאגאל בכיכר הלאומית הראשונה ופסל של פיקאסו בכיכר דֵילי.

תפקודי מסחר ושירותים, האָפייניים לאיזור־העסקים הראשי, ובנייה גבוהה, התפשטו אל גושי הבניינים שעל הגדה הצפונית של הנהר ש׳. Merchandise Market הוא מרכז־הקניות הסיטוני הגדול בעולם. שני מגדלי־מגורים עגולים מרשימים — „מרינה סיטי" (הארדיכל: ב. גולדברג) — מתנשאים לגובה של 60 קומות וכוללים מרכזי־קניות ומשרדים. ליד שדרות מישיגן בולטים גורדי־השחקים של חברת־הביטוח Equitable, העתון ש׳ טריביון ומלון „שרתון".

לאורך שדרות מישיגן, הנמשכות **בצפון ש׳**, נמצא מגדל־המים הישן ששרד מן השריפה הגדולה של 1871. בקרבתו מתנשא בניין הֶנקוק — בן 100 קומות — החולש על נוף צפון העיר (תמ׳: ר׳ כרך כ״ב, עמ׳ 105). פארק לינקן — הגדול בגני העיר — משתרע לחוף הימה, ובו גן־חיות. הצפון הוא איזור מגורי־היוקרה, בעיקר לאורך „חוף הזהב" (Gold Coast), שבו בין־היתר שני מגדלי־מגורים של מיס ון דר רואה (ע״ע).

מערב ש׳ הוא מאזורי־התעשיה החשובים שבעיר. הוותיקים שבהם צמודים לזרועות הנהר ומשורתים ע״י מסופים של מס״ב. שטחים נרחבים משמשים לאחסנה. מדרום־מערב לצומת הכבישים המהירים קנדי—איזנהאור נמצאת קריית האוניברסיטה של אילינוי, ומרכז רפואי ובו 7 בת״ח. בצפון־המערב, מחוץ לתחום המוניציפלי, נמצא נמל־התעופה הבי״ל אוהר (O'Hare).

דרום ש׳ תופסת יותר ממחצית שטח העיר. סמוך לאיזור המרכז, לאורך הימה, משתרע פארק גראנט שבו החניון התת־קרקעי הגדול בעולם — ל 3,600 מכוניות. על חוף הימה נמצא שדה־התעופה Meigs, ובמערב — שדה־התעופה Midway. בין אזורי המגורים הרבים משכנות־עוני עלובים, שאחדים בהם, במרכז הדרום, שוקמו. בשולי הדרום נמצאים מפעלי תעשיה כבדה: ייצור ברזל ופלדה, בתי זיקוק לנפט, ומפעלים לייצור כימיקאלים וחמרי־בניה. נמל Calumet הוא מסוף לנתיב השיט סינט לורנס (ע״ע).

ש׳־גופא משתרעת עפ״נ 590 קמ״ר. ש׳־רבתי גדולה בשטחה פי 16. הפרברים הראשונים בתחום המטרופוליטני הוקמו לאורך קווי מס״ב. לאחר השריפה ב 1871 נבנו פרברי מגורים למפונים. רוב ערי הלווין באילינוי נוסדו במאה ה 19 כתחנות־מסחר. בגדולה שבהן, ג׳וליט (Joliet), 80,000 תוש׳. ערי הלווין בצפון־מערב אינדיאנה התפתחו כערי תעשיה כבדה, ובראשן גרי (Gary) שנוסדה כמרכז לייצור פלדה ב 1906, והיא מרכז לאגד ערים המונה 650,000 תוש׳. פרברי מגורים הבנויים בצפיפות נמוכה, מקיפים היום את ש׳, המפוארים שבהם — בצפון. רק בתחום התברואה, הניקוז והביוב, פועלת רשות מפקחת אחת באיזור המטרופוליטני. מתן יתר השירותים מפוצל בין הרשויות המוניציפליות השונות.

אוכלוסיה. ש׳ היא בעיקר עיר של אנשי „הצווארון הכחול" — פועלים ובני פועלים, מהגרים מאירופה וכושים מדרום אה״ב. המהגרים שהיוו ב 1900 ¾ מכלל אוכלוסי העיר, נטו להתיישב בצוותא, בהתאם לארצות המוצא. העיקריות שבהן היו: פולניה, גרמניה, איטליה, רוסיה, שוודיה ואירלנד. נוסף לאלה, נקלטו בש׳ קיבוצים של יהודים, סינים, יפנים, אינדיאנים ואחרים. קבוצות המהגרים התיישבו „באיזור מעבר" שמסביב למרכז העיר, בְּיָצרם חלק מהמערך האקולוגי הקונצנטרי שנחקר בידי ברגס (וע״ע ערים, עיר, עמ׳ 225). לאחרונה הולכת ומיטשטשת הסֶגרגציה האתנית — להוציא הכושים — כשם ששיעור ילידי חו״ל בקרב אוכלוסיית ש׳ פוחת בהתמדה מ 1950. ב 1970 היו ילידי חו״ל 11% מכלל תושבי העיר ו 8% מכלל תושבי המטרופולין.

מאז מלה״ע II, ובעיקר משנות ה 60, חל גידול ניכר של האוכלוסיה **הכושית** שהיתה ב 1970 בת 1.1 מיליון נפש, כ 30% מכלל תושבי העיר — הריכוז הכושי העירוני השני־בגדלו באה״ב. בש׳־רבתי הם מהווים 18% מכלל האוכלוסיה. רובם מרוכזים ברצועת גטאות — משכנות עוני מהגדולים, הירודים והצפופים באה״ב, צמודים לאורך נתיבי־התחבורה הראשיים בדרום ש׳ וסמוך למפעלי־התעשיה. מרצועה זו חודרות שלוחות למערב־ש׳ ולצפונה — לאזורי־מגורים מתנוונים, שנעזבו ע״י תושביהם שהתבססו והיגרו לפרברים. מתח על רקע גזעי מוליד מדי פעם מהומות קשות, דוגמת אלו שאירעו (1968) בגטו הכושי שבמערב, עקב רצח מרטין לותר קינג (ע״ע). יציאת לבנים בני המעמד הבינוני והגבוה, מש׳ לפרבריה, קשורה גם בהפחתת מספר המבנים למגורים במרכז כתוצאה מפעולות פינוי ושיקום שכונות, והקצאת שטחים ניכרים לצרכי תשתית תחבורתית. למרות סלילת כבישים מהירים ושכלול אמצעי התחבורה, אין התחבורה הציבורית (אוטובוסים ורכבות) מספקת את צרכי ½ מיליון היוממים (commuters) למרכז ש׳ מהפרברים.

תפקודים. גורם מכריע בהתפתחותה המהירה והדינאמית של ש׳ למרכז כלכלי אדיר, הוא מיקומה במפגש דרבי־**התחבורה** של הימות הגדולות (ע״ע) כולל נתיב סינט לורנס (ע״ע), עם מערכת השיט של המיסיסיפי (ע״ע), באמצעות תעלת אילינוי־מישיגן שהושלמה ב 1848. שנים מעטות אח״כ, כבר היתה ש׳ למרכז ארצי של מס״ב, בלב האיזור החקלאי העשיר של המערב־התיכון. מרכז זה משרת תחום נרחב, עתיר יערות ומכרות, המספקים חמרי־גלם לתעשיה. תחבורה היא מתפקודיה הראשיים של ש׳. היא מוקד מס״ב — 20 קווים לעיר, 12 מסופים למפעלים בסביבתה — הפעיל בעולם. בצדם רשת מסועפת של כבישים מהירים. נמל ש׳ — הגדול בנמלי הימות הגדולות — משרת 4.5 מיליון טון מטענים בשנה. בש׳ פועלים 3 נמלי־תעופה, המשרתים כ 50 מיליון נוסעים בשנה, מהם 44 מיליון בנמל־התעופה אוהר, הפעיל בנמלי־האוויר בעולם; תנועת המטוסים היומית בו — 2,000 בממוצע. נמלי־התעופה מידווי ומיגס משמשים בעיקר לתנועת יוממים. בין שלושת הנמלים קיים שירות מסוקים.

נתונים אלה משקפים את מקומה המיוחד של ש׳ **במסחר** האמריקני. כ 22% מהמועסקים בעיר קשורים בענף זה, המתמחה בשיווק חקלאי. שוק הדגנים בש׳ הוא הגדול בעולם, שני לו בחשיבות — שוק בע״ח ומוצרים חקלאיים אחרים. ש׳ היא הבירה הפיננסית של המערב־התיכון. הבורסה של המערב־התיכון היא שניה בהקף פעולותיה לאחר זו של ניו־יורק. העיר מארחת מדי שנה יותר מ 1,000 ועידות, תערוכות וירידים חקלאיים ומסחריים.

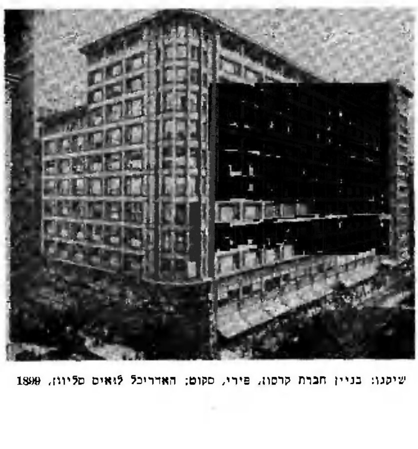
ש׳, **המרכז התעשייתי** השני־בגדלו באה״ב, אחרי זה של ניו־יורק, מייצרת מגוון רחב של מוצרים, ובעיקר מתכות ומכונות.

ב 14,500 מפעלי התעשיה בש׳-רבתי עובדים כ 33% מכלל המועסקים באה״ב והם מייצרים כ 5% מכלל התפוקה התעשייתית של אה״ב. בראש רשימת המוצרים נמצאים ברזל ופלדה, מכונות חשמליות ואחרות. ענפים חשובים נוספים הם זיקוק נפט, מוצרי צריכה למיניהם ומזונות. למרות הפסקת ייצור שימורי-הבשר בראשית שנות ה 70, שש׳ היתה מרכזם בעבר. מקום מיוחד בש׳ תופסים הדפוס והמו״לות — המתמחה בהדפסת ספרי לימוד, אנציקלו-פדיות ופרסומים מקצועיים ומסחריים. כלכלת העיר המאו-זנת היטב בין ייצור, מסחר ושירותים, מחוסנת-יחסית מפני משברים ותמורות.

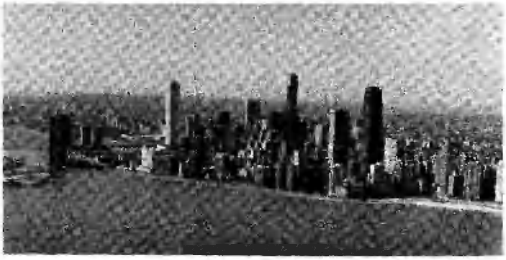
ש׳ תופסת מקום חשוב בתחומי ה ח י נ ו ך הגבוה וה-תרבות האמריקנית. בה קרוב ל 100 מוסדות ללימודים גבוהים, כולל 7 אוניברסיטות; ב 1976/7 למדו בהן 74,000 תלמידים.

באוניברסיטת ש׳ בנה פרמי (ע״ע) את הכור הגרעיני הראשון בעולם (1942). המכון המזרחני של אוניברסיטת ש׳ הוא המכון המרכזי בעולם למדע המזרח-הקדום (אשורולוגיה, אגיפטולוגיה וארכאולוגיה). ידועות אוניברסיטת נורת׳ווסטרן (Northwestern), האוניברסיטות הקאתוליות לויולה (Loyola) ודה פול (De Paul) ומכון-אילינוי לטכנולוגיה. ש׳ היא מרכז חשוב למחקר תעשייתי ומהמרכזים החשובים באה״ב למחקר רפואי. יש בה 10 בת״ס-לרפואה ויותר מ 150 בת״ח. בין המוזיאונים בש׳ בולטים אספי המכון-לאמנות של ש׳, המוזיאון למדע ולתעשיה ומוזיאון פילד (Field) למדעי-הטבע. לתזמורת הסימפונית של ש׳ יצאו מוניטין בעולם.

בש׳ עוצבה וגובשה ה א ר ד י כ ל ו ת האמריקנית המודרנית (ע״ע אה״ב, עמ׳ 149—152). ביה״ס-לארדיכלות בש׳ היה בסוף המאה ה 19 מרכז לזרם בארדיכלות, שהחדיר טכניקות („גורדי שחקים״) וחמרים חדשים (בטון, זכוכית) לבניה פונקציונלית של מבני-ציבור ובתי-מסחר. מחשובי העומדים בראש ביה״ס היו: לֶה-ברון ג׳ני (Jenney), שתכנן בניין לחברת-ביטוח — בן 10 קומות ובעל שלד פלדה (1884/5) — שנחשב ל ג ו ר ד - ה ש ח ק י ם הרא-שון, והארדיכל ל. ה. סליון (ע״ע), שתכנן את בניין התחבורה (1893; תמ׳: ר׳ כרך ז׳, עמ׳ 149—150), בתי-מסחר ובתי משרדים רבי-קומות וגורדי-שחקים. בש׳ פעלו ובנו מבחירי הארדיכלים במאה ה 20: ולטר גרופיוס, מיס ון דר רואה ופרנק לויד ריט (ע׳ ערכיהם).



שיקגו: בניין חברת קרסון, פירי, סקוט; האדריכל לואיס סליוון, 1899



שיקגו: מראה כללי של מרכז העיר (עיריית שיקגו)

E. Solomon and Z. G. Bilbija, *Metropolitan C.*, 1960; C. W. Condit, *The C. School of Architecture*, 1964; H. M. Mayer – R. C. Wade, *C.: Growth of a Metropolis*, 1969; I. Culter (ed.), *The C. Metropolitan Area*, 1970.

ר. בג.

ה י ס ט ו ר י ה. במקומה של ש׳ היה יישוב קטן של אינדיאנים (השם ש׳ מקורו אינדיאני, אך הוראתו אינה ברורה). במאה ה 17 הגיעו לשם מגלים צרפתים, ובמאה ה 18 — ציידים והרפתקנים. ב 1795 השתלטה אה״ב על שפך הנהר ש׳, במקום הוקמה מצודה וצמח יישוב קטן. תעלת אירי (ע״ע), שהושלמה ב 1825, פתחה את הדרך מהחוף האטלנטי לימות הגדולות, ומתיישבים רבים החלו זורמים לאיזור זה. ב 1830 ניתן לש׳ מעמד רשמי, וב 1837, כשישבו בה כ 4,000 נפש, ניתן לה מעמד של עיר. גידולה היה מהיר מאד, בייחוד עם השלמת תעלות אילינוי ומישיגן, שקישרו את הימות הגדולות למערכת המיסיסיפי (1848), וסלילת מס״ב. ב 1856 כבר היתה ש׳ לצומת מסה״ב הראשון-במעלה באה״ב. במלחמת-האזרחים (1861—1865) שגשגה כלכלת העיר; נוסדו בה תעשיות רבות, הן לצרכי הצבא והן לחקלאות, ובהן תעשיית מכונות חקלאיות שהקים מקורמיק (Cyrus McCormick), שהביקוש להן גבר עקב גיוס חקל-אים לצבא. ב 1870 הגיע מספר תושבי ש׳ לכ 300,000.

הגידול המהיר של העיר היה כרוך בספסרות בקרקע, בפיגור בהתקנת שירותים ובסלילת דרכים אחר הבניה (ברובה מעץ) החפוזה ונעדרת התכנון. ב 8-9.10.1871 השתוללה שריפה בש׳, ו⅓ העיר עלה באש, בעיקר בחלקה הצפוני, הסמוך לימה. העיר שוקמה במהירות רבה, בתכנון וברמת-בניה גבוהים-יותר, ובמקום בתי-העץ נבנו בתי לבנים ואבן. גם קצב גידולה לא הואט: ב 1880 ישבו בה 500,000 נפש וב 1890 — 1,100,000. התיעוש המהיר היה כרוך בסכסוכי-עבודה חריפים, עקב מאמצי המעבידים למנוע התארגנות הפועלים, ולש׳ יצא שם של רדיקליות ואנרכיזם. ב 1886 נתלו בה אנרכיסטים באשמת הטלת פצצה בשוטרים והריגת 7 מהם (Hay-market Riot). אחת השביתות הנודעות ביותר היתה של עובדי חברת-הרכבות „פולמן״; מארגן השביתה היה יוג׳ין דבס (ע״ע). תנאי-העבודה האיומים בבתי-המטבחיים בש׳ תוארו בספר „הג׳ונגל״ (1906) מאת א. סינקלר (ע״ע). בעבודה סוציאלית לשיפור מצב הפועלים התבלטה ג׳ין אדמס (ע״ע).

החיוניות הגועשת והלא-מהוקצעת של העיר, שהפכה תוך 50 שנה מכפר קטן לכרך השני-בגדלו באה״ב, ביטאה הן את רוח-הספר, שש׳ היתה בשר מבשרו, והן את העצמה האצורה בכור-ההיתוך של בבל-העמים שנמשכו אליה: במפקדים ב 1890 וב 1900 היוו מהגרים מחו״ל יותר מ ¾ מכלל התושבים (ר׳ לעיל, אוכלוסיה). ב 50 שנותיה הראשונות נהרו לש׳ בעיקר יוצאי צפון אירופה; בסוף המאה הציפוה מהגרים ממזרח אירופה ומדרומה — איטלקים, פולנים,

צ'כים, קרואטים, סרבים ואחרים (וכן יהודים) — וכתוצאה מכך גדל שיעור הקתולים בעיר, והוא כיום יותר מ 40%; הקהילה הקתולית בש' היא הגדולה ביותר באה"ב. ב 1910 נפקדו בש' קרוב ל 2.2 מיליוני תושבים. אח"כ שָכַך זרם ההגירה אליה, וכתוצאה מכך קטן קצב גידולה וגדל שיעור ילידי אה"ב בה. מלה"ע I חוללה שינוי עמוק בכלכלת ש': התפתחו בה תעשיות הברזל והפלדה, וכנגדן ירדה תעשיית המזונות, ובתי־המטבחיים החלו עוקרים מהעיר. התעשיות החדשות משכו אליהן כושים מהדרום, ובעקבות כך נוצרה מתיחות גזעית. על רקע זה אירעו ב 1919 מהומות־דמים חמורות. ב 1920 נפקדו בש' כ 3.4 מיליוני תושבים; מאז כמעט שלא גדל מספרם, ומ 1950 החל לרדת; מספר הלבנים בש' קטן כבר מאז מלה"ע I, וכנגדם גדל מאד מספר הכושים (1920 — 110,000, 1940 — 278,000, 1960 — 813,000).

מסוף המאה ה 19 החלה ש' מתבלטת גם בתחומי התרבות. ב1891 נוסדו האוניברסיטה של ש' והתזמורת הסימפונית שלה — שני מוסדות שעתידים היו להוציא את שם העיר לתהילה. אותה עת החלה ש' להתפרסם גם ב א ד ר י כ ל ו ת החדשנית שלה, ועשרות שנים שמרה על בכורתה בתחום זה. ל"רֶנֶסַאנס של ש'", כפי שכּוּנוּ השנים 1890—1920, תרמו גם סופרים כת. דרייזר, ק. סנדברג (ע' ערכיהם), ולאחרונה — סול בלו (ע"ע [כרך מילואים]) ואחרים. בצר מוסדות חינוך ותרבות קמו בש' גם ארגוני־אזרחים לשיפור העיר, שירותיה, איכות־החיים בה, תרבותה וכו'. במידת־מה היתה זו תגובה לאופי־הפרוע של העיר ב 50 שנותיה הראשונות, כשהיתה מרכז לזונות ולמסבאות, ומשטרתה התפרסמה בלקיחת שוחד ובסחטנות. בלחץ ארגוני־אזרחים אלה, שביניהם התבלטו ארגוני־הנשים, הונהגו תיקונים רבים. ואולם, בשנות "היובש" באה"ב, כשנאסרו ייצור אלכוהול ומכירתו (1920—1933; ע"ע אה"ב, עמ' 196; אלכהליזם, עמ' 597), הצמיח איסור זה מסבאות־אסורות (Speakeasies) וכנופיות רבות, שעסקו בהברחת אלכוהול, בייצורו ובמכירתו. ב 1927 נאמד מספר הכנופיות בש' ב 1,300, ובהן 25,000—30,000 חברים; אלה עסקו גם בהחזקת בתי־הימורים, בתי־בושת, מכירת סמים וכו', תוך הפרשת כספים לשיחוד המשטרה והרשויות (ע"ע גנגסטריזם, עמ' 991). נראה שש' לא עלתה על ניו־יורק בתחום הגנגסטריזם; אך בגלל פעילותו של אל(פונזו) קַפּוֹנֶה (Al Capone; 1899—1947), שב 1925—1931 עמד בראש הכנופיה המאורגנת, היעילה והמתוחכמת ביותר בש', ושהילת־אגדה של גיבור העולם־התחתון נקשרה לראשו, יצא שמה של ש' כבירת הפשע והפך לשם־דבר.

המלחמה בפשיעה וטיהור המשטרה והמינהל משיתוף־פעולה עמה או העלמת עין ממנה היו למשימה ראשונה במעלה. ב 1931 נבחר הדמוקרט אנטון סֶרמק (Cermak) לראש־העיריה על מצע זה. סרמק היה הראשון שהקים מנגנון ("מכונה") מפלגתי עירוני מקיף ויעיל, דוגמת טָמֶני בניו־יורק (ע"ע, עמ' 119). המנגנון החזיק מעמד גם אחרי שסרמק נרצח (מארס 1933; הכדור שפגע בו יועד לנשיא־הנבחר פ. ד. רוזולט [ע"ע] שהיה לידו). ראשי־העיריה שבאו אחרי סרמק שירתו תקופות־כהונה ממושכות, והתקיף שביניהם, ריצ'רד דילי (Daley), כיהן 21 שנה, עד מותו ב 1976. דילי נשען על תמיכת האיגודים המקצועיים, המיעוטים, בעלי עסקים זעירים ונאמני המנגנון והמפלגה. הוא נחשב לאחרון "הבוסים" בכרכים הגדולים, והיה אולי הגדול שבהם, לחיוב ולשלילה כאחד: הוא נשען על פרוטקציה ומתן טובות הנאה לתומכיו, נהג ביד חזקה — ופעמים נוקשה — להבטחת הסדר והחוק, בהפעילו את משטרת העיר שהתפרסמה באכזריותה. וכתוצאה מכך לא פקדו את ש' בשנות ה 60 התפרעויות חמורות כאותן שפקדו כרכים אחרים באה"ב, והאלימות והפשיעה בה לא הגיעו לאותם ממדים. דילי יזם גם בניית שיכונים, חיסול משכנות־עוני ושיקום העיר בקנה־מידה מרשים, ועם זאת נשמר בענייני תקציב וכספים, ועיריית ש' לא התרוששה כעיריות אחרות. הוא היה גם יו"ר המפלגה הדמוקרטית במחוז קוק (Cook County), והשפעתו חרגה מעבר לתחומי ש' וניכרה אף במדיניות הלאומית ובבחירות לנשיאות אה"ב. עם זאת לא ניצלה ש' מהבעיות החמורות שנגרמו מחמת יציאתם של בעלי־אמצעים לפרברים, והצורך לממן שירותים לאיזור מטרופוליטני גָדֵל מעול מסים המוטלים על בעלי הכנסה נמוכה־יחסית.

L. Lewis – H. J. Smith, *C., The History of Its Reputation*, 1929; B. L. Pierce, *A History of C.*, I–III, 1937–1957; M. Royko, *Boss*, 1971.

אה. א.

י ה ו ד י ם יחידים התיישבו בש' בראשית המאה ה־19. תחילת ההתארגנות הקהילתית היתה בשנים 1840/4 עם התיישבותם של יהודים מגרמניה, שייסדו "חברה קדישא", ובית־קברות. ב1846 נוסדה "קהילת אנשי מערב" (K.A.M.), ב 1851 נחנך ביהכ"נ הראשון והוזמן שוחט וחזן מגרמניה, וב 1853 נוסד בי"ס יהודי בעיר. בשנות ה 50 נוסדו שתי קהילות חדשות ע"י קבוצות שלא מצאו מקומם בקהילה הגרמנית בעלת האופי האורתודוכסי: Hebrew Benevolent Society of Ch. ("חברת שוחרי טוב בש'"), שהיתה בעלת דפוסי־דת ליברליים, וקהילת "בני שלום", שנהגה כ"מנהג פולין". ב 1861 הוקמה הקהילה הרפורמית הראשונה בש' — "קהילת סיני" — ובראשה עמד ב. פֶלזנתל (ע"ע). בעקבות התיישבותם של יהודי רוסיה ופולניה, בעיקר החל בשנות ה 60 ואילך, הוקמו קהילות מזרח־אירופיות בעיר. מתקופה זו ואילך ירד כוחה של הקהילה הגרמנית הוותיקה והמבוססת, ועלה כוחם של יוצאי מזרח־אירופה, שהפכו תוך זמן קצר לרוב בולט באוכלוסיה היהודית והטביעו את חותמם על החיים היהודיים בעיר.

גל־הגירה גדול נקלט בש' לאחר פרעות 1882 ברוסיה. הפליטים היהודים שהתיישבו בעיר היו בעיקרם פועלי־מחט, ורבים נקלטו גם בענף הטבק. תנאי־העבודה הקשים בבתהח"ר־הזעירים לבגדים (sweat shops) היו בשנות ה 80 גורמים עיקריים לצמיחת התנועה הסוציאליסטית היהודית בש' בקרב מהגרי רוסיה ופולניה ולהקמת איגוד מקצועי של פועלי־המחט.

ב 1886 הוקם בש' סניף של "חובבי־ציון", וב 1896 — סניף ראשון של התנועה הציונית, שייסדו תומכיו הראשונים של הרצל באה"ב, ב. פלזנתל, וּולף שור. ב 1896 נוסד גם מסדר "אבירי ציון" — אגודה ציונית בעלת אופי חשאי.

בשנים 1880—1920 גדלה האוכלוסיה היהודית בש' מ 10,000 ל 225,000 נפש (ומ־2% ל 8% באוכלוסיית העיר). ב 1900 היו יוצאי מזרח־אירופה כ 65% מאוכלוסייתה היהודית של העיר, וב 1920 — כ 85%.

בין שתי מלה"ע היה המרכז היהודי הגדול בחלק המערבי של העיר. ערב מלה"ע II התפתח מרכז חדש בנורת' לונדייל. לאחר המלחמה העמיקה מגמת הנדידה של הריכוזים היהודיים לצפון העיר, ולפרברים שמחוץ לש', מצפון, מדרום וממערב. עד 1963 עקרו מהשכונות הוותיקות לאזורים החדשים כ 80% מכלל יהודי ש'. שני הריכוזים הגדולים־ביותר כיום הן השכונות הצפוניות סקוקי (Skokie) ווֶסט רוג'רז פארק (West Rogers Park), שבכל אחת מהן למעלה מ 50,000 יהודים (כ 70% מתושבי השכונות). תהליך הנדידה לפרברים הוא בעיצומו, והוא מואץ ע"י כניסת משפחות כושיות לשולי השכונות היהודיות, שתושביהן היהודים נטשו אותן בחפזון. לאחרונה אירעו התפרצויות אנטישמיות קטנות; הבולטת ביניהן היה נסיון של תנועה נאצית מקומית — ביוני 1978 — לצעוד בפרבר סקוקי.

שנות ה 40 היו שנות־שיא בגידול האוכלוסיה היהודית בש', שהגיעה לכ 350,000 נפש והיתה הריכוז השני־בגדלו באה"ב. בראשית שנות ה 50 החלה שקיעה מסוימת, בעקבות הגירה מהמערב־

התיכון כולו לדרום התעשייתי, ובעיקר לקליפורניה במערב. כיום ש׳ היא הריכוז היהודי הרביעי־בגדלו באה״ב (אחרי ניו־יורק, לוס־אנג׳לס ופילאדלפיה) ובו 253,000 יהודים (1977).

חיי־הדת בש׳ מנוהלים בידי "חבר הרבנים דש׳" (C. Board of Rabbis), המשותף לרבני כל הזרמים מלבד הרבנים האורתודוכסים של מרכז הרבנים. רבני הקהילות האורתודוכסיות קשורים ב„מרכז הרבנים" וב„מועצת הרבנים דש׳". בעיר שני בת״ד רבניים: אורתודוכסי וקונסרוואטיווי. כ 50% מיהודי ש׳ חברים בבתהכ״נ.

מוסדות חינוך. בש׳ פועלים: „ביהמ״ד לתורה" (Hebrew Theological College), שנוסד ב 1922 (ע״ע בתמ״ד לרבנים, עמ׳ 997), והשייך לזרם האורתודוכסי. לצדו — „ישיבה" (בי״ס תיכון), מכון ללימודי־היהדות ומכון להכשרת מורים; מכון ללימודים יהודיים (Spertus College of Judaica); האקדמיה היהודית (C. Jewish Academy) ו 8 בתי״ס יומיים. בש׳ שתי ספריות, מוזיאון וארכיון יהודיים. החשוב בעתונים היהודיים הוא The Sentinel, היוצא מאז 1911. כיום יש בש׳ ארגונים ציוניים רבים, הקשורים בפדראציה הציונית, והפועלים במסגרות המאפיינות את הפעילות הציונית באה״ב בכל הקשור לחינוך, כספים וקשרים עם ישראל. יהודים רבים ממלאים תפקידים מרכזיים בחיי התרבות, הכלכלה והפוליטיקה בש׳, אם־כי קיימים מחסומי התבדלות חברתית.

ש. ראבידוביץ (עורך), פנקס ש׳, תשי״ב; H. L. Meites (ed.), *History of the Jews of C.*, 1924; P. P. Bergstone, *C. and its Jews*, 1933; M. A. Gutstein, *A Priceless Heritage the Epic Growth of 19th Century C. Jewry*, 1953; E. Rosenthal, *Acculturation without Assimilation* (American Journal of Sociology, LXVI, 3), 1960/1; id., *This was North Lawndale: The Transplantation of a Jewish Community*, (JSOS, XXII), 1960.

מ. א. ג — א. רוז.

שִׁיקוֹרְסְקִי, וְלָדִיסְלָו — Władyslaw Sikorski — (1881—1943),

איש־צבא ומדינאי פולני. ש׳ היה קצין בצבא אוסטריה, וב 1908 ייסד עם פילסודסקי (ע״ע) ארגון צבאי מחתרתי לשחרור פולניה מעול רוסיה. ש׳ הצטיין במלחמה עם בריה״מ (1920), וב 1921 מונה רמטכ״ל. ב 1922/3 היה רה״מ וב 1924/5 שר־המלחמה. אחרי עלות פילסודסקי לשלטון (1926) היה ש׳ באופוזיציה, וב 1928 עקר לפריס.

אחרי כיבוש פולניה בידי גרמניה ובריה״מ היה ש׳ רה״מ ושר־המלחמה בממשלה הגולה, שישבה בצרפת ואח״כ בלונדון. הוא הגיע לידי הסכם עם בריה״מ (1941) על עתיד פולניה אחר שחרורה, ועל שיתוף פולנים, שהיו בשבי בבריה״מ, במלחמה נגד גרמניה. ב 1943 פנה ש׳ לצלב־האדום לחקור את גורלם של אלפי קצינים פולנים בשבי בריה״מ, בעקבות הודעת גרמניה בדבר חשיפת קבר־המונים של קצינים פולנים בקאטין. בריה״מ הגיבה בניתוק יחסיה עם ממשלת ש׳. ש׳ נהרג בתאונת מטוס. אין יסוד לטענת המחזאי הוכהוט (ע״ע, כרך מילואים) כאילו צ׳רצ׳יל הוא שתכנן את סילוקו של ש׳.

M. Kukiel et al., *General S.*, 1954.

שִׁיקֶלֶה, רֶנֶה — Rene Schickele — (1883—1940), סופר

גרמני. ש׳, יליד אלזאס, היה בן לאב גרמני ולאם צרפתיה; הוא גדל בסביבה דו־לשונית, אך כתב בעיקר גרמנית. ש׳ למד מדעי־הטבע ופילוסופיה. — כה״ע שבעריכתו, ובייחוד Die Weissen Blatter (1913—1920; י״ל בציריך בשנות המלחמה), היו לכלי־מאבק בבערות ובשוביניזם, ולמען הומניזם קוסמופוליטי ופציפיסטי. באמצעות כ״ע זה — שעם משתתפיו נמנו, בין־היתר, מ. ברוד, מ. בובר, פ. קפקה, וא. לסקר־שילר — היה ש׳ לאחד המנהיגים של התנועה האכספרסיוניסטית בספרות הגרמנית. — יצירתו כוללת רומאנים Der Fremde) [„הזר"], 1909; הטרילוגיה Das Erbe am Rhein [„המורשה שעל הריין"], 1925—1931), מחזות, שירים (Weiss und Rot [„לבן ואדום"], 1910), מסות ומאמרי־עתונות. היא מבקשת לשלב את מורשתו הרוחנית משתי התרבויות, ומעידה על זיקתו לבעיותיה הפוליטיות והתרבותיות של מולדתו אלזאס — זיקה שהפכה סמלית להארמוניה האירופית והבין־לאומית. סגנון שירתו הוא מיזוג־ניגודים של אימפרסיוניזם ואכספרסיוניזם, של רומאנטיקה ומיסטיקה גרמניות, וראליזם ואהבת־צורה, הגאליים במהותם. הקלילות, השנינות והמוסיקליות, המציינות את סגנון־הפרוזה שלו, באות לידי ביטוי מובהק ברומאנים המאוחרים שלו, כגון Die Flaschenpost („דואר־בקבוקים"), 1937, המספר על מגעיו עם חוגי האינטליגנציה הגרמניים והגרמניים־יהודיים, שנמלטו, יחד עמו, מפני הנאצים, לדרומה של צרפת.

F. B. Bradley, *R. Sch.: Der Kampf um einen persönlichen Stil*, 1942; P. K. Ackermann, R. Sch.: *A Critical Study*, 1953 (דיסרטציה); id., *R. Sch.: A Bibliography*, 1956; J. W. Storck, *R. Sch.*, 1971.

שֵׁיקְסְפִּיר, וִילְיַם — William Shakespeare — (1564, סטרטפורד און איוון [מחוז ווריק] — 1616, שם), המשורר

והמחזאי הלאומי של אנגליה, מגדולי המחזאים והמשוררים שבכל הזמנים.

חייו, עמ׳ 838; סדר־הזמנים של יצירותיו, עמ׳ 840; יצירתו, עמ׳ 841; שיריו, עמ׳ 845; הסונטות, עמ׳ 845; הביקורת, עמ׳ 845; ההשפעה, עמ׳ 847; מהדורות וביבל׳, עמ׳ 848; ש׳ בעברית, עמ׳ 849.

חייו. ש׳ היה ילדם השלישי ובנם הראשון של ג׳ון ש׳ — אומן־כפפות — ואשתו, מרי, לבית ארדן (Arden). בספר־הקהילה של כנסיית „השילוש הקדוש" בעיר־מולדתו נרשם ה 26.4 כיום־טבילתו. לפי המסורת נחוג יום־הולדתו ב 23.4, שהוא יומו של ג׳ורג׳ הקדוש, הפטרון של אנגליה. נמצאו רשומים גם תאריכי טבילתם של 7 אחים ואחיות, ש 3 מהם מתו בילדותם. האח הצעיר־ביותר, אֶדמונד (1580—1607), היה שחקן בלונדון.

על חיי־הרווחה ומעמדו החברתי של האב מעידים רכושו (שכלל את הבניין הנחשב מקום־הולדתו של ש׳) ותפקידי־הציבור החשובים שהופקדו בידיו; ב 1568 אף נבחר למשרת ראש־העיר (high bailiff). אך אח״כ נכונו לו זמנים קשים; אחרי 1575 שוחרר מתשלום מסים מסוימים וב 1586 אף הוסרה מעליו גלימת חבר המועצה. ואולם, פנייתו לקבלת נשק — שחושבה ריקם לפני־כן — נענתה ב 1586 (אפשר, הודות להשתדלות בנו ויליַם), ובכך הוענק לו מעמד של ג׳נטלמן.

ככל הנראה למד ש׳ בביה״ס (grammar-school) המקומי, אך המאורע הראשון בחייו (אחר הטבילה) שנמצא מתועד הוא נישואיו — ב 1582 — לאן התווי (Hathaway), שהיתה מבוגרת ממנו ב 6 שנים. ב 1583 נולדה בתם סוזאנה. על אירועי השנים שבין הולדת התאומים, המנט וג׳ודית — ב 1585 — ובין 1592, שנה שבה הוזכר שמו לראשונה בלונדון, אין יודעים דבר. באותה עת כבר היה מעמדו כמשורר וכמחזאי מבוסס דיו כדי לעורר את התקפתו הארסית של הסופר רוברט גרין (ע״ע), שהזהיר מפניו את עמיתיו, „משכילי־האוניברסיטות" כמוהו. אך ההתקפה הולידה מחאה עזה. ידידו של גרין, המחזאי הנרי צ׳טל (Chettle), שהכין את הטכסט לפרסום, ראה צורך בהתנצלות, בהתכחשות להתקפה ובדברי־שבח ליושר־לבו ולחן כתיבתו של ש׳, שעם פטרוניו נמנו, לדבריו, כמה מבני המעמד הגבוה. — ב 1594/5 כבר היה ש׳ חבר קבוע בלהקת־הגברים (שחקניות לא היו) של הלורד צ׳מברלין (Lord Chamberlain of the Household) בלונדון, ומנציגיה הרשמיים. ב 1598 שיחק בקומדיה של בן ג׳ונסון (ע״ע), „איש איש ורוחו", וב 1603 — בטרגדיה „סֵיאנוס" מאת אותו מחבר.

היתה זו עת הקמתם של בנייני־התאטרון הקבועים הראשונים בלונדון, במקומן של הבימות המאולתרות בזירות לשיסוי חיות, בשווקים, ברחבות־הכנסיות, בחצרות אכסניות ובבתים פרטיים



דיוקנו של ויליאם שיקספיר: עמוד־השער של קובץ מחזותיו, 1623; תחריט מאת מרטין דרושהוט

מרווחים. היתה זו גם עת הענקת חסותן ההולכת וגוברת של המלוכה והאצולה לתאטרון החילוני. חסות שבעטיה זכה לכבוד ויקר שכמותם לא ידע. אשר ללשון האנגלית — זו היתה נתונה במצב של השתנות מתמדת, מצב שהיה נוח ליצירתן של מלים חדשות, בלא הקפדה מחמירה על חוקי הדקדוק וכבליו. התודעה של יציבות הלשון היתה מפותחת פחות משהיתה בדורות קודמים או מאוחרים. העשרת הלשון היתה למעין אָפנה הומניסטית, וש׳ — אף שבכמה מן הקו־מדיות שלו שם ללעג אפנה זו — היה פעיל מאד בתהליך זה, בייחוד בולטת עצמיותו בעיצוב מלים, ובראש־וראשונה — בעיצוב פעלים.

ב1598 הרסו שחקני הלורד צ׳מבֶּרלין את בניין־ההצגות שלהם — ה Theatre — וקירות־העץ שנותרו שימשו לבניית תאטרון גלוֹב (Globe). בבעלותו של ש׳ היו 10% ממניות התאטרון החדש, והוא נמנה, ככל הנראה, עם מעצבי מדיניותה של הלהקה. בכתב־המינוי המלכותי מ1603, שהעניק לחברי־הלהקה את התואר „אנשי־המלך" (King's Men), הופיע שמו בין הראשונים. הוא גם היה הראשון בתשעת השחקנים שהוזכרו כזכאים לאריג לתפירת בגדי־שרד חדשים, לשם השתתפות בתהלוכת־ההכתרה של ג׳ימז I (1603).

ש׳ שמר על קשר הדוק עם עיר־מולדתו, מקום מגורי אשתו וילדיו. ב1597 קנה בה בית גמלוני, תלת־קומתי (New Place), שהיה השני־בגדלו בעיר. על אמידותו מעיד גם המכתב היחיד אליו ששרד, ובו בקשת הלוואה לתשלום חובות. ב1602 רכש אדמה בסטרטפורד העתיקה, וגם קנה בית קטן, עם חלקת־אדמה, מול ביתו הגדול. בו־בזמן הוסיף לטפח את עסקיו בלונדון.

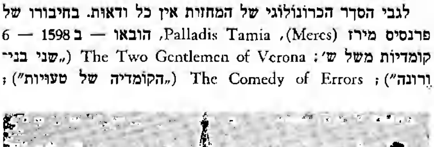
בנו של ש׳, המנט, מת ב1596, בגיל 11. בתו האהובה עליו מכל ילדיו, סוזאנה — שתוארה כאשה חכמה וחריפה — נישאה לרופא ג׳ון הול (Hall). נישואי בתו ג׳ודית לתומס קויני (Quiney) — שלא הצטיין ברמתו המוסרית ושלא נהנה מאמון חותנו — היו, ככל הנראה, הסיבה לשינויים שש׳ שינה בצוואתו — את החלק העיקרי של נכסיו הוריש לבתו סוזאנה.

ש׳ נקבר במקום־כבוד בכנסיית „השילוש הקדוש" שבעירו, כיאה לאזרח נשוא־פנים. שנים אחדות אחר מותו הוקמה בכנסיה מצבה לזכרו, מעשה ידי ג׳ררד ינסן (Janssen), ובה אחד משני דיוקניו הקיימים; הדיוקן השני הוא המופיע בשער ההוצאה הראשונה של כתביו והידוע כדיוקן דרוסהוט (Droeshout; ר׳ תמ׳ לעיל).

ס ד ר ־ ה ז מ נ י ם ש ל י צ י ר ו ת י ו. הוצאת הפוליו הראשונה (FI) של יצירותיו, Mr. W. Sh.'s Comedies, Histories and Tragedies („הקומדיות, ההיסטוריות והטראגדיות של מר ו. ש׳"), הודפסה בידי ויליאם ואיזק ג׳גרד (Jaggard) והוצאה־לאור בידי אדוורד בלאנט (Blount), ב1623. נכללו בה 36 מחזות, שמחציתם פורסמו כאן לראשונה. לגבי 18 מחזות אלה משמשת הוצאה זו סמכות יחידה מבחינת הטכסט. 18 המחזות האחרים נתפרסמו לפני־כן בהוצאות קווארטו נפרדות, והן משמשות טכסט מוסמך לחלוטין לגבי רובם, להוציא 7. כרך ההוצאה הראשונה נערך ע"פ חלוקה ל3 מדורים: קומדיות, טרגדיות והיסטוריות. המחזות לא סודרו לפי הסדר הכרונולוגי של כתיבתם; „הסופה", למשל, מחזהו האחרון של ש׳, הופיע בראשית הכרך. בפתח המהדורה: חרוזי־הקדמה מאת בן ג׳ונסון; שער ודיוקן־דרושאוט (ר׳ לעיל); איגרת אל הקורא מאת העורכים, ג׳ון המינג (Heming) והנרי קונדל (Condell); רשימת המחזות (שמתוכה הושמט „טרואילוס וקרסידה"); רשימת שמות השחקנים הראשיים בכל המחזות; ועוד.

בשערה ובכותרתה הראשית התיימרה הוצאה ראשונה זו להיות מבוססת על הטכסטים ה„מקוריים" של המחבר; באיגרתם אל הקורא הציגו העורכים את מהדורתם לעומת „עתקים שונים גנובים ומזויפים, קטועים ומושחתים ע"י הזיופים והתחבולות של נוכלים למיניהם" שי"ל לפני־כן. אכן, בסיס לרוב הטכסטים האלה שימשו, ככל הנראה, „הניירות המשובשים" (טיוטה ראשונה או מוקדמת), ולא עותק סופי ונקי. טכסטים „גנובים ומזויפים", שאליהם נתכוונו עורכי המהדורה, נחשבים עפ"ר ההוצאות הראשונות של המחזות האלה: The Contention („הסכסוך"), 1594; The True Tragedy of Richard Duke of York („הטרגדיה האמיתית של ריצ׳רד דוכס יורק"), 1595 (הכולל את Henry IV, על שני חלקיו, ואת Henry VI, על שלושת חלקיו); Romeo and Juliet („רומֵאו ויוליה"), 1597; Richard III, 1597; Henry V, 1600; The Merry Wives of Windsor („נשי וינדזור העליזות"), 1602; Hamlet, 1603; King Lear („המלך ליר"), 1608; Pericles („פריקלס"), 1609. מחזה אחרון זה הוא אחד מבין 3, שלא נכללו במהדורת־כתביו הראשונה של ש׳, והמוכרים כיום בד"כ כפרי־עטו, לפחות בחלקם; השניים האחרים הם: The Two Noble Kinsmen („שני השארים האצילים") — שנתחבר, ככל הנראה, בשיתוף עם פלצ׳ר (ע"ע בומונט ופלצ׳ר); ו Sir Thomas More („סר תומס מור").

לגבי הסדר הכרונולוגי של המחזות אין כל ודאות. בחיבורו של פרנסיס מירז (Meres), Palladis Tamia, הובאו — ב1598 — 6 קומדיות משל ש׳: The Two Gentlemen of Verona („שני בני־וְרונה"); The Comedy of Errors („הקומדיה של טעויות");



מעמר במחזה טיטוס ואנדרוניקוס, מחזהו הראשון של שיקספיר שי"ל; רישום מאת הנרי פיצ׳אם, בערך 1594

Love's Labour's Lost („טורח אהבה על־חינם"); Love's Labour's Won („טורח אהבה נושא פרי", שהוא, ככל הנראה, All's Well that Ends Well [„סוף טוב הכל טוב"]); A Midsummer Night's Dream („חלום ליל־קיץ"); The Merchant of Venice („הסוחר מוונציה"). באותו חיבור הובאו גם 6 טרגדיות: Richard II; Richard III; Henry IV; King John („המלך ג'ון"); Titus Andronicus („טיטוס אנדרוניקוס"); Romeo and Juliet („רומאו ויוליה"). Much Ado About Nothing („מהומה רבה על לא דבר") ו Henry V נמצאו רשומים באגודת סוחרי־הספרים והמדפיסים בלונדון (Stationers' Company) ב 1600. אין תאריכי ההוצאה־לאור מצביעים בהכרח על תאריכי החיבור. המחזה Troilus and Cressida („טרואילוס וקרסידה") הופיע ב 1609, אך נרשם לראשונה ברשימת האגודה הנ"ל ב 1603. הסונטות של ש', שנתפרסמו לראשונה ב 1609, כבר היו נפוצות וידועות בחוגי ידידיו של המחבר לפני־כן — ע"פ עדותו של מירז (ר' לעיל). סדר כרונולוגי מסוים ניתן להשערה ע"ס המסורת ובאמצעות ניתוחים של התפתחות סגנון והשוואות של נושאים ושל גישה דרמאתית — החל בקומדיות הראשונות, שהיו לעתים קרובות חיקויים, שני מחזורי המחזות ההיסטוריים, דרך הקומדיות הבשלות ומחזות־הבעיה, הטרגדיות הגדולות, ולבסוף, ה„רומאנסות" הענוגות והנעימות. מקורות־סיוע אחרים לקביעת סדר כתיבתם של המחזות הם ארכיוני־תאטרון, שבהם נרשם יום הצגתם הראשון. מבקרים כאדוורד דאודן (Dowden) ביקשו למצוא נקודות־הקבלה בין האירועים הידועים בחייו של ש' ובין תוכן יצירותיו; „המלט", למשל, קושר במות אבי המחבר, ב 1601, ופרידת פרוספרו מכשפיו משקפת, כביכול, את רחשי־לבו של ש' בשעת פרישתו מן התאטרון.

יצירתו. אחת ההבחנות המקובלות היא זו המבחינה בין השלב הראשון של יצירתו, מימי אליזבת, ובין השלב השני, בעל הנימה ההולכת וגוברת של ספקנות ופקפוק, מימי ג'ימז I (למן 1603). מחזותיו הראשונים הם ניסויים מובהקים בסוגים שונים של סגנונות־דראמה ונושאים. „הנרי VI" נשאר נאמן למסורת מחזה־הכרוניקה; אך המבנה הרופף, האפיזודי לכאורה, כבר מאוחד למעשה בשלב מוקדם זה של יצירתו, בדרכים שונות, כאגדיי־דימוי ושימוש עדין בניגודים ובמקבילים. בעת חיבורו של „ריצ'רד III", אחרון המחזות בטטראלוגיה הראשונה — כבר היה ש' רב־אָמן בתורת האפיון, וגם בעל תחושה ערה לגבי תפקיד הנמסיס (ע"ע) בקביעת מאורעות ההיסטוריה. ריצ'רד הוא דוגמה מובהקת של הגיבור־הנבל, המותיר את צופיו נבוכים בין רגשי־התפעלות למראה אומץ־הלב ובין רגשי־זוועה למראה האכזריות, ההגיון הקר והעדר כל רגש. „הקומדיה של טעויות" אמנם מבוססת על קומדיה של פלוטוס (ע"ע), אך עולה על גלמיות מקורה בהצגתם הנלבבת של האח המחפש ושל האב הנידון, ובתיאורן האוהד של האשה הנבגדת ושל אחותה גלוית־הלב וברורת־הקול. כבר במחזה זה מציין יחס של אהדה את הצגת נושא האשה. גם ב The Taming of the Shrew („אילוף הסוררת"), העשיר בהשפעות מקומדיית־העם האנגלית ומן הקומדיה דל ארטה (ע"ע) האיטלקית, הפך ש' את הנושא הגלמי של מקורותיו על אילוף האשה ליצירה מסובכת־יותר, שאינה מתייחסת בסלחנות מוחלטת אל שיטות כוח־הזרוע של הבעל המאלף. הצגה אוהדת של דמויות הנשים מציינת גם את הקומדיה הרומאנטית, התפלה־במקצת — „שני בני־ורונה". לעומתה, „טורח אהבה על־חינם" היא קומדיית־מידות מחוכמת־ביותר, בעלת מבנה המעיד על שנינות מחברה. זהו ראשון מחזותיו המעטים של ש' שמקור ידוע כלשהו לא שימש לו יסוד; בו גם הגיעה לראשונה למלוא עצמתה שליטתו במבנה, בלשון ובאפיון. ש' שר כאן שיר־הלל לנשים, ומוכיח בהוכחה נחרצת את עליונותן השכלית והרגשית.



המוגת המשפט מ„הסוחר מוונציה" בביצוע תאטרון „הבימה", בבימויו של טירון גאתרי (1958); במרכז — שיילוק (א. מסקין; ארכיון ומוזיאון לתאטרון, ירושלים)

הדמויות המשניות, אף שעוצבו ע"פ דגמים של הקומדיה הקלאסית ושל הקומדיה דל ארטה, מצביעות גם הן על אמנותו ההולכת ומתפתחת באפיון הקומי ועל כשרו להסתייע לצורך זה בסגנונות־לשון ובמיזוג־מלים מיוחדים. „טיטוס אנדרוניקוס" נאמן למסורת טרגדיית־הנקמה נוסח תומס קיד (ע"ע) ב„טרגדיה הספרדית".

נסיונו הראשון של ש' בתחום הטרגדיה — להוציא טרגדיית־הנקמה — מצטיין אף הוא בשנינות־הלשון ובמשחק־המלים: נסיון זה הוא מחזהו „רומאו ויוליה". גורל ולחצי־החברה הם גורם נכבד בהתפתחות לקראת הפורקן הסופי; ואעפ"כ, גם הגיבורים עצמם אינם חפים־מאשמה לחלוטין, ולפחות חלק מן האחריות מיוחס בבירור ליצרו חסר־הרסן של רומאו ולמזגו הסוער. נושא הנאהבים חסרי־המזל חוזר במחזה לירי אחר, „חלום ליל־קיץ", בתוספת פרודיה על הסגנון הטראגי ב„פיראמוס ותיסבי", שהוא מחזה־בתוך־מחזה, המסייע להתיר את התשזורת המסובכת של העלילה. „חלום ליל־קיץ" הוא דוגמה טובה לאמנות מיזוגן של מספר עלילות שונות בתוך מסגרת מבנית אחת; הגורמים השונים — ארבעת הנאהבים הצעירים, ריב אוברון־טיטאניה והחזרה של הצגת האומנים — נשזרו יחד במסגרת נישואי תסאוס והיפוליטה.

עם „ריצ'רד II" — אף הוא ברובו בעל נימה לירית וכולו כתוב חרוזים — נפתח המחזור הטטראלוגי השני של המחזות ההיסטוריים. מוקד ליצירה משמש המאבק בין שני יריבים פוליטיים; הנושא — הסגולות הדרושות למלוכה — כבר נידון במחזות הטטראלוגיה הראשונה. הצגתו של המחזה ערב ביצוע הקשר — שנידון לכשלון — ב 1601, מומנה בידי תומכי רוזן אסכס, במטרה להוכיח, כמשוער, שהתקוממות מזוינת נגד מישל חוקי יכולה להיות מיצדקת אם אינו ממלא כראוי את חובותיו המלכותיות. ואולם, במחזה מאוחר־יותר, „הנרי IV" מוצג המשתלט הבלתי־חוקי, בולינגברוק, כמשלם מחיר יקר על שהיה מורה־דרך למרד. האמצעים המאחדים את „הנרי IV", הראשון והשני — בדומה לאלה של מחזות הטטראלוגיה הראשונה — הם תמאטיים בעיקרם. כובד־הראש של העלילה המתרחשת בחצר־המלוכה, ובייחוד ההתנגשות בין המלך ובין בנו התועה, הנסיך הל (Hal), מוצגים מול בדיחות־הדעת הרועמת בפונדק ההומה, ובו יועצו של הנסיך, פולסטאף (Falstaff), השולט ביד רמה; ובצד אלה — סערת־הרגשות של תמונות־הקרב. גם כאן הנושא המלכד מצעים שוגים אלה הוא נושא המלוכה והסגולות הנדרשות לה. אותו רעיון עצמו מרכזי גם ב„המלך ג'ון", שליט שלאו־דווקא צוין לשבח על עמדתו האנטי־קאתולית, אלא הוצג כעוד דוגמה שלילית למלוכה. אפילו תיאורו של הנרי V, הנחשב לעתים קרובות התגלמות המלך המושלם, יכול להתפרש כאירוני במחזה הנקרא על שמו; המלך בהר במלחמה מחוץ לגבולות ארצו כדי ללכד את נתיניו המפולגים.

1944; T. W. Baldwin, *W. S.'s Small Latin and Lesse Greeke*, I–II, 1944; S. L. Bethell, *S. and the Popular Dramatic Tradition*, 1944; E. Jones, *Hamlet and Oedipus*, 1949; G. W. Knight, *The Wheel of Fire*, 1949[4]; id., *The Imperial Theme*, 1954[3]; id., *The Mutual Flame, on S.'s Sonnets*, 1955; J. B. Bamborough, *The Little World of Man*, 1952; M. M. Reese, *S.: His World and His Work*, 1953; M. W. McCallum, *S.'s Roman Plays and Their Background*, 1953; G. Bullough (ed.), *Narrative and Dramatic Sources of S.*, 1957 ff.; H. Granville-Barker, *Prefaces to S.*, I–IV, 1963; P. Alexander, *Alexander's Introduction to S.*, 1964; A. Harbage, *Conceptions of S.*, 1966; W. W. Lawrence, *S.'s Problem Comedies*, 1969[3]; A. Gurr, *The Shakespearean Stage, 1574–1642*, 1970; S. Schoenbaum, *S.'s Lives*, 1970; H. Levin, *S. and the Revolution of the Times*, 1976; A. L. Rowse, *S. the Elizabethan*, 1977; S. Booth (ed.), *S.'s Sonnets*, 1978.

א. ה. ש.

ש׳ בעברית. השפעת המקרא על יצירתו של ש׳ נחקרה בידי חוקרים רבים. כמה מהם אף ביקשו להצביע על השפעה אפשרית של יצידות עבריות מאוחרות־יותר, כ„פרקי אבות" וכמחזה עברי בלתי־ידוע, שקדם — לפי השערת שינפלד (ר׳ ביבל׳) — ל„הסוחר מוונציה". רות (ר׳ ביבל׳) העלה השערה נועזת אחרת, ולפיה הגיע ש׳ הצעיר עם להקת שחקנים נודדים, למַנטובה שבאיטליה, ופגש שם את המחזאי והבימאי היהודי יהודה סומו (ע"ע). לשתי ההשערות לא נמצא ביסוס רב.

היצירה העברית הראשונה שבה ניכרת השפעה שיקספירית כלשהי, הוא מחזהו של יוסף מטרופלוביץ (ה)אפרתי (ע"ע), „מלוכת־שאול" (תקנ"ד). שמו של ש׳ נזכר בעברית לראשונה בספרו של ש. לויזון (ע"ע), „מליצת ישרון" (1816), ושם גם מונולוג מתורגם מתוך „הנרי IV", שהוא התרגום העברי הראשון הידוע לנו של יצירה של ש׳. במאה ה 19 הרבו הסופרים העברים להזכיר בהערצה את שמו של ש׳ ולצטט מתוך מחזותיו; ואולם, השפעתו על הדראמה, הסיפורת והשירה העברית היתה שולית. עד שנות ה 70 של המאה ה 19 נתפרסמו בעברית רק כ 6 תרגומים של מונולוגים קצרים, ושתי מסות קצרות על „המלט" ו„מקבת" (בפולמוס שבין א. י. פפרנה וי. שטינברג, תרכ"ו); השפעת־מה של ש׳ ניכרת גם בשתי הפואֵמות של מיכ"ל, „יעל וסיסרא" ו„שלמה וקהלת" (1849). גדול מעריצי ש׳ בספרות העברית במאה ה 19 היה סמולנסקין (ע"ע), שהקדיש פרק ארוך מסיפורו, „שמחת חנף", לדיון ב„המלט", ותרגם כמה קטעים ממחזה זה. בעידודו תרגם המומר־המיסיונר סלקינסון (ע"ע) שני מחזות של ש׳ לעברית: "איתיאל הכושי" („אותלו", תרל"ד), „רם ויעל" („רומאו ויוליה", תרל"ח). לקראת סוף המאה י"ל עוד 4 תרגומים: „מקבת" (בתרגום י. בארב, 1883), „מוסר סוררה" (בתרגום י. ה. עלקינד, תרנ"ג), „המלך ליר" (בתרגום של"ג, תרנ"ט) ו„המלט" (בתרגום ח. בורנשטין, תרפ"ו). תרגומים חלקיים אחרים במאה ה 19 נעשו בידי ז. יעבץ, א. בן־יהודה ואחרים. המונולוג „להיות או לא להיות" מתוך „המלט" תורגם לעברית במאה ה 19 בידי פ. מיזס, נ. פופר־קרסנזון, סמולנסקין, יל"ג, א. בן־יהודה וח. י. בורנשטין. מרבית ההערות והאזכורים הקשורים לש׳ בפובליציסטיקה העברית במאה ה 19 מתייחסים למחזות „הסוחר מוונציה" ו„המלט".

בעידודו של י. ח. ברנר, ואח"כ של ביאליק, קמה במאה ה 20 קבוצת המתרגמים „האמריקנים" מבין המשוררים העברים באה"ב (ב. סילקינר, א. א. ליסיצקי, ה. בבלי וי. י. שוורץ) ושל משוררים שעלו מאה"ב לישראל (י. אפרת, ש. הלקין, ש. צ. דוידוביץ ור. גרוסמן־אבינועם); מרבית תרגומיהם י"ל במקובץ בכרך „טראגדיות", 1959. בשנות ה 20 וה 30 נתפרסמו גם תרגומיהם של פרישמן, ביאליק וטשרניחובסקי. בשנות ה 40 וה 50 קמה בא"י קבוצת מתרגמים, ובראשם שלונסקי, אלתרמן, לאה גולדברג, ר. אליעז וא. ברוידא, ותרגמה רבים ממחזות ש׳ — בעיקר לצרכי הבימה (מרבית תרגומיהם נדפסו במקובץ ב„מחזות", 8 כר׳, 1961—1964). בשנות ה 60 וה 70 קמה קבוצת מתרגמים צעירה יותר: א. אחרוני, ד. אלמגור, א. הוס, ט. כרמי, א. מנור, ד. מירון, א. עוז ועוד. הסונטות של ש׳ תורגמו במלואן בידי ש. שלום וא. ברוידא, ובחלקן בידי י. י. שוורץ (תשל"ז) ואחרים.

הרומאן היחיד שנכתב עברית ע"פ מחזה שיקספירי הוא „שיילוק; היהודי מויניציה" לא. אבן־זהב, 1947.

ש׳ בתאטרון העברי. ההצגה השיקספירית הראשונה בעברית היתה „קומדיית המשוגות" („קומדיה של טעויות"), בנוסח מקוצר־ביותר, פרי־עטו של א. בן־יהודה; היא הוצגה ע"י תלמידים ב 1905 בביה"ס „כי"ח" בירושלים. המחזה הראשון שהוצג במלואו ע"י תאטרון עברי היה „הלילה ה 12" (בתרגום טשרניחובסקי) — ב„הבימה" ב 1931. בעקבותיו הוצגו: „הסוחר מוונציה" („הבימה", 1936), „אותלו" („הבימה העברית", חיפה, 1936), „המלך ליר" („האהל", 1941), „המלט" („הבימה", 1946), „נשי וינדזור העליזות" („האהל", 1946). מאז קום המדינה מוצגים מדי שנה לפחות מחזה או שניים משל ש׳ על הבימה העברית. ההצגות הבולטות־ביותר בשנות ה 50 וה 60 היו: „חלום ליל קיץ" (1949), „מקבת" (1954) ו„המלך ליר" (1955) — ב„הבימה"; „כטוב בעיניכם" (1955) — בתאטרון הקאמרי; „ריצ׳רד III" (1966) — בתאטרון חיפה.

מוטיווים וניבים שיקספיריים מופיעים גם בכמה מחזות ישראליים (מאת א. רז, נ. אלוני, ב"צ תומר ואחרים), וכן בפארודיות סאטיריות ובפזמונים ישראליים רבים.

ל. קלנר, ש׳ ופרקי אבות (דביר, א׳). תרפ"ג; ש. י. שינפלד, מקור עברי ב„הסוחר מונציה", תשל"ו; י. א. קלוזנר, ש׳ בעברית (יד לקורא, ג׳), תשי"ב/ג; ב. רות, היהודים בתרבות הרינסאנס באיטליה, 242, תשכ"ב; י. גור, מחזות־ש׳ בעברית (במה, 21), תשכ"ד; מ. רוסטון, ש׳ והתנ"ך (בתוך: מ. רוסטון [עורך], העולם השקספירי), 1965; א. יערי, ביבל׳ של תרגומי מחזות ש׳ לעברית (שם); ח. קלעי, תרגומי ש׳ לעברית (שם); מ. קוחנסקי, ש׳ על הבמה העברית (שם); א. בר, קהלת וש׳ (על המשמר), 2.10.69; 14.10.70; י. יואל, ש׳ בספרות העברית בתקופת התחיה וההשכלה (רשימת מאמרים במדעי היהדות), חשל"א; ד. אלמגור, ש׳ בספרות העברית (בתוך: ס׳ היובל לש. הלקין), תשל"ה (עם ביבל׳ רחבה); D. Almagor, *S. in Israel: a Bibliography for the years ca. 1950–1965* (S. Quarterly, XVII, 1966, 291–306) (ובכל שנה בחוברות־הקיץ של הרבעון).

ספרים כלליים על ש׳, בעברית ובתרגום לעברית:

א. פוירשטין, ו. ש׳, חייו ויצירתו, תש"ט; ד. ורדי, ו. ש׳ ומחזותיו, תשכ"ד; י. א. קלוזנר, ש׳, חייו ויצירותיו, תשכ"ה; א. א. מנדילוב־ש. שלוי, ש׳ — עולמו ויצירתו, תשכ"ו; ב. אינגבר, ש׳ בקולנוע, תשכ"ח; ג. ברנדס, טרגדיות ש׳; המלט, מקבת, אותלו, ליר, 1968; ז אקסלרוד, ש׳ והתיאטרון האליזבתי, 1969; ז׳. פריס, ש׳ בראי יצירתו, 1969; י. רמינסקי, המלט — המחזה והדמות, 1975; ר. נבו, הטראגדיות של ש׳, תשל"ו.

ד. אל.

שִׁירַאז (شیراز), בירת מחוז פארס בדרוס־מרכז פרס; 410,000 תוש׳ (אומדן 1977). ש׳ שוכנת באגן (בגובה 1,585 מ׳), הסגור ע"י שלוחות הרי הזַגרוס. היא צומת לדרבים הבאות מצפון פרס וממזרחה אל עבר המפרץ־הפרסי, ומרכז לשיווק ולעיבוד תוצרת חקלאית. ש׳ נודעת במלאכות אמנות מסרתיות — שיבוץ, צורפות כסף וזהב, גילוף בעץ, רקמה ואריגת שטיחים. לאחרונה מתפתחת ש׳ כמרכז לתיירות פנים וחוץ. האתרים החשובים בעיר, המפורסמת בגניה, הם: קברי המשוררים חאפז (ע"ע) וסעדי; מסגדים — היפה בהם הוא מסג׳ד־י וכיל (תמ׳, ר׳ כרך כ"ח, עמ׳ 373); כנסיה ארמנית (1660). סביבות ש׳ משופעות באתרים ארכאולוגיים, שהחשוב בהם הוא פרספוליס (ע"ע). בש׳ אוניברסיטה (נוס׳ 1945) ובה כ 4,000 תלמידים (1976/7).

היסטוריה. כתובות בעילמית, שנתגלו בפרספוליס (ב 70 ק"מ מצפון־מזרח לש׳), מזכירות את Shira-its-tsi-ish, ומזהים אותה עם ש׳. בימי הססאנים (226—651) היתה ש׳ בירת־נפה במחוז פארס. הערבים כבשוה בלי קרב, ובמאות הראשונות של האסלאם עדיין פעלו בה שני מקדשי־אש של דת זרתושטרה (ע"ע). יעקוב בן לית׳, מייסד שושלת הצפארים (ע"ע פרס, עמ׳ 368), עשה את ש׳ לבירתו (867), ובנה בה מסגד מפואר, הקרוי היום „מסג׳ד־י עתיק".



שיראז: המאוזוליאום של סעדי (לשכת התיירות של פרס, טהרן)

השליטים משושלת הבויהים (ע"ע; 932—1055) שקדו על פיתוח העיר, עשאוה למרכז לאמנות ובנו בה בי"ח מפואר. השליטים משושלת הסלגרים, ששלטו בפארס בשנים 1148—1287 (ע"ע סלג'וקים, עמ' 59), יסדו בה מוסדות מדע וחינוך גבוה. ש' ניצלה ממוראות הכיבוש שפקדו את רוב ערי פרס בעת פלישות המונגולים (1219—1223; 1256) ותימור לנג (1380/1; 1384/5). במאות ה13—ה14 פעלו בה המשוררים סעדי וחאפז (ע"ע), וקמה בה „אסכולת ש'" במיניאטורה (ע"ע, עמ' 307/8), שעמה נמנה המזה א(ל)נזאמי, מעטרו הנודע של „שאה־נאמה". ואולם, גאוגרפים תיארו את ש' במאה ה14 כעיר מלוכלכת ועניה, אם־כי נעימה. בימי עבאס I (ע"ע; 1588—1629) נוסדה בש' ה„מדרסה" המפורסמת, והיתה לאחד ממרכזי־הדת הגדולים־ביותר באסלאם. במאה ה18 נפגעה ש' במלחמות, אד חזרה ופרחה כשהיתה לבירה בשלטון שושלת זנד (1750—1794). מייסד השושלת, כרים ח'אן (1750—1779), קישט את העיר בבנייני־פאר, בהם מסג'די וכיל, באנאר־י וכיל ועוד. בניינים רבים נהרסו ברעשים שפקדו את העיר ב1824 וב1853.

L. Lockhart, *Persian Cities* (Chap. V), 1960; J. I. Clarke, *The Iranian City of S.*, 1963.

יהודים. מסורת יהודי ש' רואה את ראשית היישוב היהודי באיזור במאה ה8 לפסה"נ, לאחר גלות שומרון. מאידך־גיסא, ידיעה היסטורית ראשונה על יהודי ש' מוסד אל־מקדסי (ע"ע) במאה ה10, ולדבריו היהודים הם המיעוט השני־בגדלו במחוז פארס. באמצע המאה ה12 מוסר בנימין מטודלא (ע"ע) על 10,000 יהודים בש'. בתקופת הח'אנים המונגולים (ע"ע עראק, עמ' 127), ובעיקר בימי ארגון ח'אן במאה ה13, נהנו יהודי ש' מיחס נאות, בזכות הווזיר היהודי סעד א(ל)־דולה (שם, עמ' 133), שמינה את שמס א(ל)־דולה היהודי למושל חבל פארס. **בתקופת הצפווים** (המאות ה16—ה18) התגוררו יהודים מחבל פארס בערים ש', בנדר־עבאס, לאד, ג'הרום, זרגון ועוד. ענף מרכזי בכלכלתם היה ייצור היין. יהודי ש' היו הראשונים שנפגעו מהגזירות הקשות בתקופת הצפווים, בעקבות הפיכת השיעה לדת המדינה (ע"ע פרס, עמ' 381). הם אולצו להתאסלם, ועד התקופה האחרונה ניתן היה לזהות את שרידי האנוסים בכפרים סביב ש'. בספר „כתאב־י אנוסי" לבאבאי בן לוטף מכאשאן (המאה ה17; ע"ע פרסית יהודית), תוארו הגזירות והפרעות בפירוט. לפי באבאי בן פרהאד (המאה ה18), שכתב נספח לספר, נשדדו יהודי ש' ב1730 בידי שליט העיר ונותרו בחוסר כל.

עם עליית שושלת הזנדים לשלטון (המאה ה18) והפיכת ש' לבירת הממלכה הוטב מצב היהודים והתקיימו קשרי־מסחר בין יהודי ש' ליהודי בגדאד. שכונת היהודים („מחלה") היתה ליד ארמון־המלך, והדבר הקנה ליהודים בטחון מסוים. שלטון הזנדים מוגר בידי וזיר ממוצא יהודי, שסייע לעליית השושלת הקאג'ארית (1796—1925). תקופת הקאג'ארים היתה מהקשות בתולדות יהודי ש'. הנוסע ר' דוד דבית הילל מצא בש' (1827 בקירוב) כ700 משפחות יהודיות, ולדבריו נאנסו רבים מיהודי העיר להתאסלם. הנוסע בנימין השני (ע"ע), שביקר בפרס ב1850/1, מספר על 2500 מתוך 3000 יהודי ש' שהתאסלמו באונס. לדברי נוסע אחר (מיסיונר בשם שטרן) היו כל סוחרי המשי בבאזאר־י וכיל ב1849 מוסלמים ממוצא יהודי. רבים מהמתאסלמים־באונס חזרו אח"כ ליהדותם. בשנים 1892 ו1897 סבלו יהודי ש' מפרעות. ב1910 שוב פרצו פרעות, ובמהלכן היו פגיעות חמורות בנפש וברכוש. מספר יהודי ש' היה אז כ6000 נפש. עליית השושלת הפהלוית ב1925 הביאה להסרת ההגבלות על יהודי ש', אף־כי לעתים רחוקות התפרצו מוס־למים קנאים במעשי־איבה כנגדם. ב1903 יסדה כי"ח בי"ס יהודי בש'. ב1947 נפתח בי"ס של „אוצר התורה", וב1950 החל הג'וינט (ע"ע) לפעול במקום. ב1964 נוסדה מרפאה ראשונה ב„מחלה". בשנות ה50 עלו רבים מיהודי ש' לישראל. קהילת ש' היא כיום השניה־בגדלה בפרס — אחרי קהילת טהראן — ובה כ12,000 נפש.

וע"ע פרס, יהודים; פרסית יהודית, לשון וספרות.

ח. לוי, תאריח־י יהוד־י איראן (תולדות יהודי איראן, בפרסית), כרך ג', 1960; L. D. Loeb, *The Jews of Southwest Iran: A Study of Cultural Persistence* (דיסרטציה), 1970.

אמ. נ.

שִׁירָה וְתוֹרַת הַשִּׁירָה, ע"ע פְּרוֹסוֹדְיָה; מִשְׁקָל; עִבְרִית, סִפְרוּת.

שִׁיר הַשִּׁירִים, מחמש המגילות שבקובץ הכתובים (ע"ע). ברוב המהדורות הנפוצות מקומה בין איוב ורות. הפסוק הראשון: „שה"ש אשר לשלמה", מתפרש כרגיל — המעולה שבשירים, או: המלוקט משירים, שחיברם שלמה המלך, או שנתחבר לכבוד שלמה או שמספר על־אודותיו. שלמה נזכר עוד 5 פעמים (א, ה; ג, ט; ג, יא; ח, יא; ח, יב), מהם בתקבולת: „כאהלי קדר / כיריעות שלמה" (א, ה), ויש מפרשים שהוא כ„קדר", שבט מנודדי המדבר („קיני" בתרגומים הארמיים = „שלמאי").

השירים מתארים אהבה גדולה ועמוקה של „דוד" ל„רעיָתו" ושל „רעיה" ל„דודה". והבעיה הספרותית היסודית היא, אם לפנינו רציפות אחת או ילקוט של שירים. לכאורה ערוכה המגילה ב„מסגרת". בפתיחה מספרת הרעיה על אֶחיה ששׂמוּה „נֹטֵרָה את הכרמים" (א, ו), ובסוף המגילה האחים מדברים על אחותם (ח, ח), ומסופר על „כרם היה לשלמה בבעל המון, נתן את הכרם לנטרים" (ח, יא). הלשון „השבעתי אתכם" חוזרת ארבע פעמים בספר (ב, ז; ג, ה; ה, ח; ח, ד), כעין פזמון המחלק את הספר לחלקים כמעט שווים. הטוענים לרציפות פירשו, ששה"ש היא דראמה על אהבת המלך שלמה אל נערה רוֹעָה, הדוחה את אהבתו ונכספת אל „דודה", בחיר לבה, הרועה. ואולם אין לשון המגילה מתיישבת כך אלא בדוחק רב. דוגמה פשוטה להעדר רצף היא שבפרק ד, טז — ה, א מתוארת סעודת־הכלולות בחברת קרואים, ואילו סמוך לסיום שומעים אנו שהרעיה בעיני אחיה היא „אחות לנו קטנה ושדים אין לה", והם שואלים: „מה־נעשה לאחותנו ביום שידבר־בה" (ח, ח). ניכר ששה"ש הוא ילקוט שירים, אלא שמסדרם ערכם ע"פ תכנית מסוימת.

מלבד דברי האהבה של צמד הרעים — שהם עיקר השירים — יש גם שיחות בין הרעיה ל„בנות ירושלים", דברים בפי אחי הרעיה, וכנראה גם בפי הצופים במחולות ה„שולמית" (ז, א): זהו אולי שם

ש׳־משנה. ההשאלה נבדלת מש׳ בדבר אחד: השימוש וההנאה בנכס נמסרים **לשואל** ללא תמורה.

בשיטות־משפט עתיקות התייחס המושג ש׳ לא רק למתן שימוש בנכסים אלא גם לביצוע עבודה או שירותים תמורת שכר. המשפט הרומי הבחין בין שלושה סוגים של ש׳ (locatio, conductio): ש׳ של נכסים; ש׳ של עבודה וש׳ של שירותים. גם המג׳לה (ע״ע תורכיה, משפט) מדברת על שכירת־עובדים. לעומת זאת, בשיטות־משפט מודרניות, מתייחס המושג ש׳ עפ״ר אך ורק לנכסים ואין הוא מתייחס לשירותים או עבודה. וע״ע קנין, עמ׳ 928/9, 931.

סוג מיוחד של ש׳ הוא הקרוי ש׳־מכר (hire purchase). בעל נכס מיטלטל משכירו לשוכר, ובחוזה ביניהם נקבע שעם תשלום הסכום האחרון של דמי־הש׳ זכאי השוכר לקנות את החפץ במחיר נומינלי. המטרה האמיתית של עסקה זו היא מכר באשראי; הלבוש של ש׳ הניתן לעסקה נועד להותיר את הבעלות על החפץ בידי המוכר, כל עוד לא שילם הקונה את המחיר בשלמותו. ועי״ב למנוע אפשרות העברת הבעלות לצד ג׳. במדינות רבות יש חיקוקים מיוחדים המסדירים את נושא ש׳־המכר.

בשיטת המשפט הישראלי מוסדר עניין חש׳ בכמה חוקים: חוק הש׳ והשאילה, תשל״א — 1971; חוק המקרקעין, תשכ״ט — 1969, וחוק הגנת הדייר (נוסח משולב), תשל״ב — 1972. חוק הש׳ והשאילה קובע את זכויותיהם וחובותיהם של הצדדים לחוזה־ש׳ כמידה ולא נקבעו בחוזה ביניהם. המשכיר חייב למסור את הנכס נשוא־הש׳ לשוכר ולאפשר לו להשתמש בו במשך תקופות הש׳ ללא הפרעה מצדו או מטעמו. כן חייב המשכיר לתקן כל דבר השולל או המגביל הגבלה־של־ממש את השימוש במושכר זולת פגם שהשוכר אחראי לו. השובר חייב לקבל את הנכס לרשותו ולשלם את דמי־הש׳. אם אלה לא נקבעו בחוזה בין הצדדים, ישלם השוכר דמי־ש׳ שהיו ראויים להשתלם לפי הנסיבות בעת כריתת החוזה. השוכר רשאי להשתמש בנכס לפי המוסכם והוא חייב לאפשר למשכיר, בכל עת סבירה, לבדוק את הנכס ולבצע בו תיקונים. אם נמנע מן השוכר להשתמש בנכס למטרת הש׳ מחמת נסיבות הקשורות לנכס או בגישה אליו, אין הוא חייב בתשלום דמי־הש׳. לא נקבעה תקופת־הש׳ בחוזה, רשאי כל צד לסיים את הש׳ ע״י מתן הודעה לצד השני. החוק מאפשר למשכיר להעביר לאחר את זכויותיו בנכס נשוא־הש׳. במקרה זה בא רוכש הזכויות במקומו של המשכיר בכל הנוגע לחוזה־הש׳. השוכר איננו זכאי להעביר את זכות־החזקה בנכס בלי הסכמתו של המשכיר. אולם אם התנגד המשכיר להעברת החזקה בנכס מטעמים בלתי־סבירים, רשאי השוכר להעביר את החזקה בלי רשותו, אם המדובר במקרקעין, וברשות ביהמ״ש אם אין המדובר במקרקעין. אבד הנכס או ניזוק, אחראי השוכר רק אם האבדן או הנזק נגרמו ברשלנותו (ע״ע רשלנות).

חוק־המקרקעין קובע דין מיוחד לש׳־מקרקעין: ש׳ לתקופה העולה על 5 שנים, או ש׳ שיש עמה ברירה להאריך את תקופתה לתקופה כוללת העולה על 5 שנים, טעונה **רישום** בפנקסי־המקרקעין המתנהלים לפי החוק. כעוד שחוזה־ש׳ רגיל איננו חייב להיעשות בכתב, חוזה לש׳־מקרקעין לתקופה העולה על 5 שנים חייב להיעשות בכתב.

חוק אחר הקובע דין מיוחד לסוגים מסוימים של מקרקעין הוא חוק הגנת הדייר. בחוק זה מתערב המחוקק בחופש ההתקשרות של הצדדים לחוזה־שכירות של בניין או חלק ממנו: הוא מעניק זכות לשוכר להישאר במושכר אחרי תום תקופת הש׳ המוסכמת ואף מגביל את דמי השכירות. ואולם תחולתו של החוק היום מוגבלת מאד. החוק איננו חל על ש׳ נכס שהיה פנוי בזמן כלשהו החל מ־20 באוגוסט 1968 אלא אם שולמו דמי־מפתח.

מוסד **ההשאלה** מוסדר גם הוא בחוק הש׳ והשאילה, תשל״א — 1971. היות שהשואל איננו משלם תמורה, נהנה המשאיל מיתרון חשוב לעומת המשכיר: אפילו נקבעה תקופת־השאילה בהסכם בין המשאיל לשואל, זכאי המשאיל לפיים בכל עת את השאילה, אם הנכס המושאל דרוש לו לצרכיו. המשאיל זכאי להעביר את זכויותיו בנכס בלי הסכמתו של השואל בעוד שהשואל איננו רשאי להעביר את הזכות להחזיק ולהשתמש בנכס אלא בהסכמת המשאיל. השואל אחראי כלפי המשאיל לאבדן־הנכס או לנזקו, יהיו גורמיהם אשר יהיו.

א. סוכובולסקי, על ש׳ לפי חוק המקרקעין, תשכ״ט—1969 (הפרקליט, כ״ז), 96, 261, תשל״א; הנ״ל, על ש׳ מקרקעין לאחר צאת חוק־הש׳ והשאילה, תשל״א — 1971 (משפטים, ד׳), תשל״ב/ג; W. W. Buckland – A. D. McNair, *Roman Law and Common Law*, 221–226, 1936; B. Nicholas, *An Introduction to Roman Laws*, 182–185, 1962; W. Woodfall, *Woodfall's Law of Landlord and Tenant*, 1968.[27]

ד. קר.

בהלכה נקבעו למעמד הש׳ עקרונות כלליים אלה: הש׳ היא כמכר בכל הנוגע לשימוש הש׳, אך לא בנוגע למעמדו של גוף החפץ המושכר (ר׳ „להם־משנה", הל׳ ש׳, ז׳, א׳), וע״כ יש בה דין אונאה (ע״ע) — במיטלטלין ולא בקרקע — משום שאין אונאה לקרקעות (ב״מ נ״ו, ע״ב). לדעת הפוסקים יכול המשכיר להתנות הש׳ כרצונו — כבמכר — וכל מי שבסמכותו למכור נכס, בכוחו גם להשכירו. הש׳ נתפסת בדרכי הקנין (ע״ע, עמ׳ 936/7) הרגילים, ודין קניין חצר — הקונה לבעל החצר חפצים שעליה — קונה לשוכר בתקופת שכירותו; במה דברים אמורים — אם היתה דעת אחרת מקנה לו; אבל אם בנכסי הפקר רגילים — קונה למשכיר (רמב״ם, הל׳ ש׳, ו׳, ה׳). ויש חולקים על הבחנה זו. המשכיר חייב להעמיד לשוכר את הנכס במצב מתוקן וראוי לשימושו המקובל (ב״מ ח׳, ז׳). אך אם ניזוק הנכס במהלך זמן הש׳ — אין חיוב על המשכיר לתקנו אלא א״כ השכירו „בית" סתם. אם השכירו „בית זה" אינו חייב לתקנו, ואם נפל אינו חייב להעמיד לו אחר תחתיו. לעומת זאת המשכיר בית סתם לחברו ונפל, חייב להעמיד לו בית אחר, אף אם קטן הימנו במידותיו, שהרי השכירו „בית" סתם (ב״מ ק״ג, ע״א). השוכר חמור מחברו למשא סתם, וחלה החמור או נלקח לעבודת המלך, אין המשכיר חייב להעמיד לו אחר תחתיו (ב״מ ו׳, ג׳; שם ע״ח, ע״ב), אבל אם שכרו לרכיבה או לשאת כלי זכוכית, מעמיד לו אחר תחתיו, שנשאר החמור שנשכר בלא שימוש כלל (שם). אם מת החמור — תלוי הדבר אם השכירו חמור סתם או חמור זה, כנ״ל.

לגבי דמי הש׳ — וכן שכר הפועל — נחלקו הדעות בהלכה, אם „ישנה לש׳ מתחילה ועד סוף" — כלו׳, שחיובם נושא אופי מצטבר, תוך כדי זמן הש׳, או ש„אין לש׳ אלא לבסוף", בלו׳ — שחיובם חל, בשלמות, ברגע הסיום (קיד׳ מ״ח, ע״א/ב). תוצאותיה של מחלוקת משפטית־עקרונית זו נוגעות לעניינים צדדיים בלבד, כי לגוף הדבר מוסכם על הכל שזמן תשלום דמי הש׳ הוא בסוף, ובמקרה של שכר־עבודה — בכפוף לתנאי ההלכה של הלנת־שכר — ועל כך ע״ע עבודה, עמ׳ 609.

אין השוכר רשאי להשכיר (תוספ׳ ב״מ ג׳, א׳; גיט׳ כ״ט, ע״א), למעט מקרים חריגים, כגון הפורק את משאו מן הספינה השכורה שבידו באמצע הדרך, והשכירה לאחר, או לקונה עצמו, וכד׳. מתוך כך הסיק הרמב״ם הלכה חדשה: „שלא אמרו חכמים אין השוכר רשאי להשכיר אלא מיטלטלין, שהרי אומר לו ,אין רצוני שיהא פקדוני ביד אחר׳, אבל בקרקע או בספינה, שהרי בעליה עמה, אין אומר כן". וכל זה אם רוצה השוכר להניח שכירותו בתוך התקופה נגד רצון המשכיר, ובכפוף לאי־הרעת תנאי הש׳ מבחינת המשכיר, כגון: מספר הדיירים, אופי השימוש וכד׳; אבל אם הסכים המשכיר לוותר על המשך הש׳, אין המשכיר יכול להשכירה לאחר (רמב״ם, הל׳ ש׳, פ״ה, ה״ה); והטעם הוא, שאומרים לו „עד שאתה משכירו לאחר, תניח לזה ביתו". ש׳ בתים שלא נקבע לה משך זמן מסוים,



שכם: החומה ה„קיקלופית" מהתקופה הכנענית התיכונה

weh). בשנים 1956—1968 ערכה שם משלחת אמריקנית, בראשות ג. א. רייט (Wright), 7 עונות־חפירה. בשנים 1969—1973 ערכה המשלחת בדיקות מצומצות.

ראשית יישוב־הקבע בש' בתקופה הכנענית (ברונזה) התיכונה II 1 (1850—1750 לפסה"נ). חלקו המערבי של התל פולס לצורך הקמת מתחם מקודש, שנבנה בעיקר בשלב השני של תקופה זו (1750—1650); אז נבנו 4 מקדשי־חצר, זה ע"ג זה, תוך שהם שומרים בקירוב על אותה תכנית — הצר קטנה מוקפת חצר גדולה. ב 1750 בקירוב נבנתה ממערב לשטח המקודש — על בסיס אבן — חומת לבנים, שהיתה לימים לקיר־תמך לסוללת־עפר גדולה שהקיפה את העיר. בתקופה הכנענית התיכונה II 3 (1650—1550 לפסה"נ) הוחלפה הסוללה בחומה שגבהה 10 מ' („החומה הקיקלופית"); חומה זו נחשפה למלוא גבהה. החומה כללה לראשונה את השטח המקודש. עוד שער, ולו שתי כניסות, נבנה במזרח העיר. בסמוך נבנתה עוד חומה ע"ג הסוללה, וזו סגרה על העיר מצפון וממזרח. על ראש הסוללה הוקם מקדש־מגדל גדול, והוא נהרס בפלישות המצריות במאה ה 16 לפסה"נ. לאחר חורבן זה היה האתר עזוב כ 100 שנה, והוא שוקם לאחר מסע תחותמס III ב 1465 לפסה"נ. בתקופה הכנענית המאוחרת II 1 — זמנו של לבאיא (ר' לעיל) — שגשגה ש', והדבר בא לידי ביטוי בטיב הבניה. לתקופה זו שייך ארמון מפואר, שנתגלה בו מצבור של כלי־חרס צבועים. ביצורי העיר נבנו מחדש, אך המקדש היה קטן לעומת התקופה הקודמת. בסמוך נתגלתה מצבת־אבן גדולה, הקשורה למקדש, וייתכן שהיא ה„אבן הגדולה אשר במקדש ה'" (יהו' כד, כו). בין התקופה הכנענית המאוחרת לבין תקופת־הברזל I (המאות ה 13—ה 12 לפסה"נ) לא חרבה העיר, ומכאן שש' לא נכבשה כיבוש צבאי בימי יהושע. לעומת־זאת חרבה ש' ונעזבה כעבור כ 100 שנה (1100 לפסה"נ) — כנראה בעטיו של אבימלך.

העיר ניטשה למעלה מ 100 שנה; היא נבנתה שוב במאה ה 10, ושגשגה בעיקר בימי שלמה — עד לחורבנה במסע שישק. בימי אחאב (המאה ה 8 לפסה"נ) חדלה פעילותו של האיזור המקודש, ונבנו בו אסם מלכותי ו 3 מחסנים גדולים. העיר חוקפה חומת־סוגרים. לאחר הכיבוש האשורי היתה ש' כפר דל, והיא חזרה לגדולתה רק לאחר 331 לפסה"נ, כשהתיישבו בה השומרונים וחידשו את ביצורי התקופה הכנענית התיכונה. תקופה זו מסתיימת בחורבן ש' ב 107 לפסה"נ, ולאחריו שוב לא חודש היישוב בתל. מהתקופה הרומית שרדו עמודים מהרחוב הראשי של העיר, המדרגות המובילות להר גריזים ומערכת־קברים מפוארת.

וע"ע שמרונים, ארכאולוגיה.

א. רייפנברג, הר גריזים (א"י, א'), תשי"א; ב. לואיס, א"י ביובל הראשון לשלטון העותמאני (א"י, ד'), תשט"ז; ח. רביב, הממשל בש' בתקופת אל עמארנה ובימי אבימלך (ידיעות, כ"ז), תשכ"ז; הנ"ל, לקורות ארץ ש' בתקופת אל־עמרנה (תרביץ, ל"ג), תשכ"ד; א. פ. קמפבל - א. ג. רייט, החפירות בש' בשנים 1956—1969 (קדמוניות, ג'), תש"ל/א; ג. א. רייט, ש' (בתוך אנציק' לחפירות ארכיאולוגיות, ב', 539—545; ושם רשימת דו"חות ארכאולוגיים עד 1965), תשל"א; הנ"ל, ש' (בתוך: אנציק' מקראית, ז', 662—676; ושם ביבל' עד 1973), תשל"ו; א. קינדלר, מטבעות העיר ניאפוליס (בתוך „שומרון, לקט מאמרים ומקורות"), תשל"א; י. דיוור, התפירות בש' ובהר גריזים (בתוך: „ארץ שומרון"), תשל"ד; ב. מזר, תקופת הברונזה התיכונה בא"י (בתוך: „כנען וישראל"), תשל"ד; הנ"ל, מקום ש' — תחום סקודש לבני ישראל (שם); C. R. C. Conder – H. H. Kitchener, *The Survey of Western Palestine*, II, 203–210, 1882; G. E. Wright, *S., The Biography of a Biblical City*, 1965; H. Sinay – A. Pollack (eds.), *The Hashemite Kingdom of Jordan and the West Bank* (index), 1977.

מ. - אל. רי.

יהודים. הידיעות הראשונות על יישוב יהודי בש' הן מראשית התקופה העות'מאנית. מאז ימי הבית־השני נמנע יישוב יהודי בעיר, תחילה מחמת הרוב השומרוני העוין, ומאז הכיבוש הערבי — כנראה עקב נסיבות כלכליות. פליטים מקהילת ירושלים, שנמלטו מפני פלישות המונגולים ב 1260 בקירוב, שהו בש', שהיתה בירת־מחוז ועיר מבוצרת. הרמב"ן — שייסד ב 1267 ביכ"נ בירושלים — העביר מש' ספרי־תורה, שהוברחו לשם כמה שנים לפני־כן.

את הידיעה הראשונה על יהודים בש' בראשית ימי השלטון העות'מאני מוסר הנוסע ר' משה בסולה (ע"ע; 1522), המספר על „בעלי־בתים" מסתערבים (ע"ע) בעיר. ב 1533 מדווח מפקד עות'מאני על 71 משפחות יהודיות משלמות־מס — ובהן מסתערבים ופרנג'ים (אירופים; הכוונה לספרדים) — הדרות בדרום־מזרח העיר, בשכונות דבורה וג'יבלי. השכונה היהודית העיקרית —ג'יבלי — נפגעה ברעש־אדמה חזק שפקד את א"י ב 1546, ובעקבות זאת הצטמצמה הקהילה לכדי מחציתה; במפקד 1548 נמנו 34 משפחות יהודיות משלמות־מס בש'. ב 1595 ירד מספר משלמי־המס ל 20.

עדויות נוסעים — המקור העיקרי לתולדות יהודי ש' — מלמדות על יישוב יהודי רצוף לאורך התקופה העות'מאנית, למעט תקופה קצרה בסוף המאה ה 16. ב 1690 היו בקהילה 34 משפחות. היהודים עסקו בעיקר במלאכה, והיו בהם סנדלרים וצורפים. במאה ה 18 פעלו בש' סוחרי־כותנה יהודים, ועמדו בקשרי־מסחר עם יהודי דמשק וחלב.

בראשית המאה ה 19 היתה בש' קהילה בינונית, דוגמת קהילות אחרות מחוץ ל 4 „ערי הקודש". מצב הבטחון הרעוע באיזור ההר, המאבק בין המשפחות הערביות בש', העדר תמיכה כספית ופיגורה הכלכלי של העיר, מנעו עולים חדשים מלהתיישב בעיר, והביאו לשקיעת הקהילה במרוצת המאה ה־19 ולחיסולה בראשית המאה ה 20. ב 1860 בקירוב ניסה עשיר ירושלמי, ר' לייב יעב"ץ, ליישב בש' — על חשבונו — משפחות אשכנזיות עניות; הנסיון נכשל בגלל התנכלות ערביי ש'. תעמולה לחיזוק היישוב היהודי בש' — בכסף ובאנשים — נוהלה בעתונות העברית, בארץ ובחו"ל. באותה תקופה תמכו בקהילה הברון רוטשילד וה„כולל" הספרדי בירושלים.

בשנים 1892/7 פעלה אגודה גרמנית, „למען ציון", לחיזוק הקהילות שמחוץ ל 4 „ערי הקודש", ובכללן ש'. כל הנסיונות נכשלו, כשם שנכשלו נסיונותיהם של אשכנזים בודדים להיאחז בעיר. בשנותיה האחרונות היו בקהילה 20—30 נפש. אחרוני יהודי ש' עקרו לטבריה ב 1902. בשנות ה 20 ישבו בעיר יהודים מעטים ללא מסגרת קהילתית, ולאחר פרעות תרפ"ט שוב לא התגוררו בה יהודים.

מ. נרקיס, תשמישי־קדושה יהודיים מש' שנגלו בגרמניה המזרחית (א"י, ב'), תשי"ב; א. יערי, תולדות הישוב היהודי בש' (סיני, ל"ו), תשט"ו; מ. בניהו, תעודות לתולדות היישוב היהודי בש' (סיני, ל"ה), תשט"ז; י. בן־צבי, שאר ישוב, 322–331, תשכ"ו[2]; ב. לנדוי, ש' והישוב היהודי (מחניים, קי"ז), תשכ"ח; ש. אבן אור, נסיונות התיישבות יהודית בש' (בתוך: „יד לאמנות", 198—207), תשל"ז.

ר. יז.

יחסית, ומתמפרקת בצדה התחתון לקרסול־השוקית (lateral malleolus). ראש־השוקית מתמפרק רק לע׳־השוקה. קרום בין־גרמי (interosseous membrane) מחבר בין השוקה והשוקית. ע׳־הפיקה (patella) מצויה בקדמת־הברך, ומשמשת לנעילת הברך בעת עמידה ישרה. צדה האחורי מתקשר למפרק־הברך.

ע״ שורש־הרגל הן 7 (ע״ע רגל). החשובות בהן הן: ע׳־הערקוב (talus), המתמפרקת עם ע״ השוקה והשוקית, וע׳־העקב (calcaneus), המונחת מתחת לע׳־הערקוב והמתמפרקת עמה. ע׳־הערקוב מתמפרקת מלפנים גם עם ע׳־הסירה (navicular). ע׳־העקב מתמפרקת מלפנים עם ע׳־הקוביה (cuboid). שלוש ע״ שורש־הרגל המרוחקות, ע״ הטריז (cuneiform) וגם ע׳־הקוביה, מתמפרקות עם 5 מע״ מתוך־הרגל (metatarsal bones), ואלו מתמפרקות עם ע״ אצבעות הרגל. לכל אצבע — פרט לבוהן — 3 גלילים (גליל מקורב, אמצעי ומרוחק); לבוהן רק שני גלילים.

א. א.־נ.

הש׳ בבע״ח. אין הש׳ תנאי הכרחי לקיומם של האורגניזמים. בע״ח חסרי־הוליות ימיים רבים, וכן מעט מאד בע״ח יבשתיים, הם חסרי ש׳.

בתא (ע״ע) — כיחידת חיים, או כחלק ממערכת של רקמה — מצויים מבני־תמיכה; אלה הם סיבים, המכונים ש׳ תאי (cyto-skeleton). בחסרי־חוליות הש׳ הוא חיצוני — כעין כסות חיצו־נית — ובחולייתנים הוא פנימי.

כל בע״ח זקוק להגנה מפני גורמים חיצוניים שונים. בחד־תאיים (ע״ע) הפלסמה החיצונית סמיכה־יותר, ונוצר קרום; לעתים מיתוספת לקרום זה קוטיקולה, הבנויה חומר אורגאני, או נרתיק, הבנוי צורן או סידן (ע״ע הרירוית). על הש׳ בספוגים — ע״ע, עמ׳ 208; ור׳ שם ציור. בתולעים (ע״ע) קיימת קוטיקולה, וברבות מצויים נרתיקים, או קופסיות, העשויים חומר אורגאני או מינראלי (שלשול הצינורות). אמצעי־הגנה דומים קיימים ביתר המערכות. ברכיכות (ע״ע) קיימות קונכיות, המעניקות הגנה מוש־למת. בפרוקי־רגלים (ע״ע) נוצר ש׳ חיצוני, העשוי כיטין, המשמש גם בתפקידי ייצוב ותנועה. ש׳ זה חסכוני ויעיל־ביותר. לחולייתנים הקמאים היה ש׳ חיצוני גרמי, שהקיף את כל גופם; עם התפתחותם ירד ערכו של ש׳ זה, והוא נעלם ברובו. הש׳ החיצוני מגביל את ממדיה של החיה. לא־כן הש׳ הפנימי של החולייתנים, שההגבלה בהם היא קטנה־יותר; משום־כך מגיעים אחדים מהם לממדים גדולים. הש׳ עשוי להיות מקשה אחת (אלמוגים, רכיכות ועוד), או פרקים בני־תנועה (פרוקי־רגליים, קווצי־עור וחולייתנים). במקרים אלה משמש הש׳ מנוף לתנועה.

„ש׳ הידרוסטאטי". בקבוצות שונות של חסרי־חוליות משמשים החללים הפנימיים של הגוף — המלאים נוזל (נוזל צלו־מאטי, או דם) — בתפקידי תמיכה, וגם כמדיום שלא ניתן ללחיצה. חשיבותו של ש׳ זה בכך שהוא מאפשר פעולה אנטגוניסטית של השרירים. למשל: התארכות החדק של הפרפרים ופשיטת הרגליים של העכבישים (בפרוקי־רגליים) נעשות הודות להגדלת לחץ ההמוצל.

דוגמה מיוחדת הוא הש׳ של קווצי־עור (ע״ע).

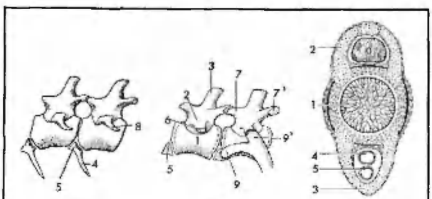
בבע״ח עילאיים ניתן לחלק את מרכיבי הש׳ בדרכים שונות. מבחינת מוצאם העוברי, בהתפתחות האונטוגנטית, מבחינים בין ש׳ דרמלי לש׳ פנימי. מקורה של חלוקה זו בשתי צורות של התגרמות (ר׳ לעיל), או בשני סוגי ע״. א) ע״ דרמליות, או חופות, שנוצרו בעור ישר מהדרמיס. אלו האחרונות הן שריד של ש׳ חיצוני (כעין שריון) אצל ראשוני החולייתנים. לסוג זה שייכים קשקשי הדגים. בטטרפודה קשורות הע״ הדרמליות לש׳ הפנימי, והן כוללות מספר ע״ שטוחות ודקות בגולגולת ובהגורת הגפיים העליונים. ב) ע״־סחוס שמילאו באופן הדרגתי את מקום הסחוס. סוג זה הוא החלק העיקרי של הש׳. ע״ אלו אינן מצויות במחלקות נמוכות של דגי־הגרם.

לפי המיקום והתפקיד ניתן לחלק את הש׳ הפנימי לש׳ ויצ־ראלי ולש׳ סומאטי. בדגי־סחוס מהווים הלסתות, קשת־הלשון וקשתות הזימים, את הש׳ הוויצראלי. בזוחלים ובעופות נשארו שרידים מש׳ זה: בלסתות — ע״ המפרוק והמרובעת, ע׳־הלשון וסחוסי הגרון. ביונקים הפכו ע״ המפרוק והמרובעת לע״־השמע. ש׳ איזור הזימים הוא יחיד במינו ובמוצאו העוברי (ע״ע דגים, עמ׳ 899). הש׳ הסומאטי כולל: א) את ע״ ש׳ הציר (הגלגלת [ע״ע] ועמוד־השדרה [ור׳ להלן]); ב) את ע״ ש׳־הגפים (ע״ע); ור׳ לעיל, עמ׳ 899.

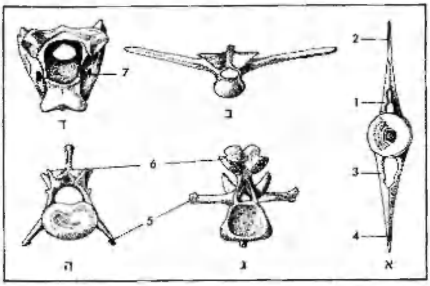
א) עמוד־השדרה. החל בבעלי־המיתר הש׳ הוא פנימי ועשוי מיתר־הגב, שמוצאו מהמסודרמה (ע״ע אמבריולוגיה, עמ׳ 870). על המיתר המשמש ש׳ פנימי, ועל השינויים החלים בו עד להתהוות עמוד־השדרה, ע״ע מיתרניים, עמ׳ 415. וע״ע עמוד־שדרה. מספר החוליות בעמוד־השדרה — עשרות אחדות. אך בחולייתנים שגפיהם התנוונו, ואשר תנועתם נעשית ע״י פיתולי עמוד־השדרה (צלופחאים [ע״ע]; נחשים [ע״ע, עמ׳ 43]), מספר החוליות עולה למאות.

בדגים עמוד־השדרה הוא ציר מרכזי גמיש של הגוף, הודות לחיבורי־חוליות העשויים גידים ארכיים ובין־חולייתיים. ואולם, עמוד־השדרה כגורם של משען ותמיכה הוא מינימאלי, מאחר שכובד הגוף מתאזן ע״י המים. עם המעבר לחיי יבשה הפך עמוד־השדרה לציר מרכזי, בצורת קשת, הנתמכת בשני קצותיה ע״י שני זוגות גפיים. מתפתחות חגורות, המקיפות את הגוף ומשמשות משען לגפיים; מופיעה ע׳־החזה, ואליה מתחברות הצלעות. בחוליות מתפתחים זיזים, המחברים את החוליות ביניהן ומאפשרים תנועה מפרקתית.

צורות שטחי המפרוק של גופי־החוליות חשובות מבחינה הת־פתחותית, פונקציונאלית וסיסטמאטית. גופי החוליות הפרימי־טיוויות (דגים, דו־חיים וזוחלים פרימיטיוויים) הם דו־קעורים (חוליות אמפיצליות [amphicoelous]; בחלק מהדגים (סרדינאים) הם מחוררים למעבר שריד מיתר־הגב. החלל בין החוליות מלא רקמת־חיבור, או סחוס, או שרידים של מיתר־הגב. לפעמים גופי החוליות קעורים מפנים וקמורים מאחור (חוליות פרוצליות [pro-coelous]), והחוליות קבועות זו־בתוך־זו כעלי בתוך מכתש. חוליות



ציור 3. שלד הציר. א. מיתר הגב של דג (כריש): 1. מיתר הגב; 2. קשת נוראלית; 3. קשת המאלית; 4. עורק הזנב; 5. וריד הזנב; ב. שתי חוליות חזה של זוחל קדמוני; ג. שתי חוליות זנב: 1. גוף החוליה; 2. קשת נוראלית; 3. קוץ נוראלי; 4. קשת המאלית; 5. אינטרצנטרום (שריד גוף־החוליה); 6. זיז רוחבי; 7. זיז פרקי (zygapophysis) עליון; 7'. זיז פרקי תחתון; 8. צלע הזנב; 9. ראש הצלע (capitulum) 9'. גבשושית הצלע (tuberculum)



ציור 4. טיפוסי חוליות. א. חוליות אמפיצליות; ב. חוליות פרוצליות; ג. חוליות אופיסתוצליות; ד. חוליות הטרוצליות; ה. חוליות פלטיצליות: 1. קשת נוראלית; 2. קוץ נוראלי; 3. קשת המאלית; 4. קוץ המאלי; 5. זיז רחבי; 6. זיז פרקי תחתון; 7. נקב רחבי

אלו שכיחות אצל רוב הזוחלים. בחוליות־הצוואר של מפריסי־הפרסה ומכפילי־הפרסה צורת החוליות הפוכה — גוף החוליה קמור מפנים וקעור מאחור (חוליות **אופיסתוצליות** [opisthocoelous]). בשני הטיפוסים האחרונים מאפשר המפרוק תנועה לכל הכיוונים. **בעופות** חיבור חוליות־הצוואר הוא כאוכף (חוליות הטרוצליות [heterocoelous]). דרך־חיבור זו של החוליות מאפשרת לצוואר לעשות כפיפות רחבות — עד 180° — לצדדים, ובביוון אנכי. אצל **היונקים** החוליות עפ״ר שטוחות מפנים ומאחור (חוליות **פלטיצליות** [platicoelous]).

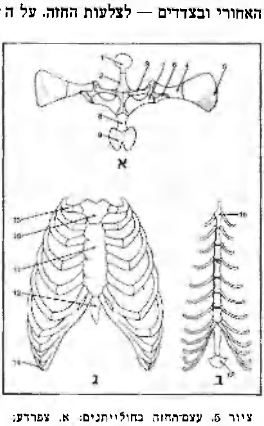
חלוקת עמוד־השדרה. לאָרכו של עמוד־השדרה מופיעים שינויים במבנה החוליות, ובחולייתנים עילאיים ניתן לחלק את עמוד־השדרה לפי סוג הצלעות, או העדרן. ואולם, בדגים רבים, דו־חיים קדומים וזוחלים שונים, יש לכל החוליות צלעות. **בדגים** מבחינים בשני חלקים — **איזור הגופה** ו**איזור הזנב** — ע״פ הקשתות ההמאליות שבזנב, המגינות על צינור־הדם. בחולייתנים יבשתיים מופיע **איזור העצה** עם התפתחותן של צלעות לחיבור חגורת־האגן לש׳. בבע״ח אמניוטיים מביאה התהוות **הצוואר** לידי חלוקה נוספת של איזור הגופה — לאיזור הצוואר ולאיזור הגופה. באיזור הצוואר נוטות הצלעות להתקצר, או שהן נעדרות, או שהן מתלכדות עם החוליה. החוליה הראשונה של איזור הגופה היא זו שבה מתחברות הצלעות לע׳־החזה. אצל **היונקים** מתחלק איזור הגופה ל**איזור החזה**, שצלעותיו מחוברות אליו, ו**לאיזור מתניים**, שבו הצלעות חסרות, או שהן מנוונות ומתלכדות לזיזי הרוחב. על מבנה עמוד־השדרה כמערכות השונות, ע׳ ערכיהן.

הצלעות הן חלקי ש׳ מוארכים — סחוסיים או גרמיים — המתפתחים במחיצות רקמת־החיבור (myocommata); הן מצטלבות לאורך ולרוחב דופן הגוף ומתמפרקות עם החוליות. באופן ראשוני הן משמשות לאחיזת שרירים, אבל בצורות הגבוהות הן חלק מבית־החזה, המגן על האיברים הפנימיים. רק באמניוטה מסייעות הצלעות בתהליך הנשימה. בין החולייתנים ניתן להבחין בשני טיפוסים של צלעות: 1) **צלעות גביות**, או אמיתיות, המתמפרקות לזיזים הרחביים של החוליות (diapophysa), והמתפשטות החוצה דרך המחיצה המבדילה בין גושי השרירים הגבי והגחוני של איזור הגופה; 2) **צלעות גחוניות**, המתמפרקות לזיזי החוליות הגחוניות (basapohysa), והמתפשטות החוצה בין גוש השרירים הגחוני לריפוד חלל הקלום. צלעות אלו שכיחות־יותר בדגים. בבעלי־רגליים הצלעות הן גביות, ולהן בד״כ שני ראשים. בטטרפודה צלעות הצוואר קצרות, והן עשויות להתמפרק חזק עם החוליות (בזוחלים רבים), או להתלכד עם החוליות (בעופות וביונקים), או אף לאבד כל קשר לחוליות (בצבים). צלעות הזנב חפשיות (במספר מועט של זוחלים), או נעדרות, או מתלכדות עם זיזי־הרוחב. — לחולייתנים חסרי לסתות אין צלעות.

בדו־חיים אין הצלעות מגיעות לע׳־החזה. הן חסרות, או מנוונות, ברוב הצפרדעים והקרפדות — פרט לאיזור העצה. בבעלי־הזנב הן קצרות — עם מפרוק יחיד. בחסרי־רגליים הצלעות מפותחות. **בזוחלים** יש מגוון רב של צלעות. לנחשים צלעות רבות. בצבים מתלכד מספר צלעות לש׳ החיצון — השריון — המגן על החיה. בבע״ח אמניוטיים מבחינים בכל צלע בשני פרקים: קדמי, גרמי — המחובר לחוליה; ואחורי, סטרנלי — פרק קצר, סחוסי (פרט לעופות, שם הוא גרמי), המתחבר לע׳־החזה. מפרק המחבר שני פרקים אלה מאפשר לחזה להתרחב ולהתכווץ — מה שחשוב בפעולת הריאות בתהליך הנשימה. צלעות החזה הקדמיות־ביותר של רוב בעה״ח האמניוטיים מתמפרקות לע׳־החזה בעזרת הפרקים האחוריים (סטרנליים) של הצלעות. **בעופות** מתלכדות צלעות הצוואר לחוליות. באיזור החזה מתרחבות הצלעות החפשיות בצורת זיזים אנקוליים גרמיים (processus uncinatus), הפונים אחורה ומשמשים נקודת־אחיזה לשרירים התומכים בעצם־הכתף. **ליונקים** צלעות בכל החוליות שבאיזור החזה. הן מתחברות בקצותיהן הסחוסיים לע׳־החזה ויוצרות את בית־החזה. שאר הצלעות קצרות, והן מתחברות לע׳־החזה בעזרת רצועות של רקמת־חיבור, הקושרות אותן לצלעות הקדמיות הארוכות־יותר.

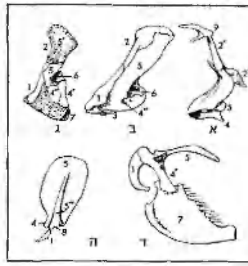
ע׳־החזה. זהו מבנה לוחי בחלק הגחוני של איזור בית־החזה, והוא קיים החל בקבוצת הטטרפודה (לא בכולם). תפקידיו מרובים: לחזק את דופן הגוף, להגן על האיברים הפנימיים, לשמש מקום־אחיזה לשרירים של הגפיים העליונות ולסייע בנשימה. **בדו־חיים**, ברוב בעלי־הזנב, ע׳־החזה הוא לוח סחוסי פשוט. בחסרי־זנב הוא מגיע לפעמים להתגרמות. בדו־חיים אין לע׳־החזה חיבור לצלעות. בצפרדעים יש חיבור לחגורת הגפיים העליונות. החל באמניוטים מופיע החיבור לצלעות. **בזוחלים** ע׳־החזה היא בד״כ לוח אחד, סחוסי (לטאות ותנינים) או גרמי. כאן נוצר איזור חזה, הסגור ע״י מפרוק ע׳־החזה בצד הקדמי לש׳ הגפיים העליונות, ובצד האחורי ובצדדים — לצלעות החזה. על **העופות** — ע״ע, עמ׳ 750.

ביונקים שונה ע׳־החזה מבכל שאר החולייתנים. צורתה קנה מפורק ומוארך. הגוף העיקרי של הלוח, המכונה גוף ע׳־החזה, נחלק לכ 6 חלקים גרמיים (sternebrae). מלפנים ישנה ע׳, המכונה ידית ע׳־החזה והמתחברת לע׳־הבריח; מאחור ישנה ע׳, המכונה זיז־הסיף, שהיא גרמית בקצה הקדמי וסחוסית בקצה האחורי. מבנה זה של ע׳־החזה מקל על פעולת הנשימה. הצלעות מתחברות אל גוף ע׳־החזה — בין שתי סטֶרנבּרוֹת תכופות — ואל ידית ע׳־החזה.



ציור 5. עצם־החזה בחולייתנים: א. צפרדע; ב. התול; ג. ארם. 1. אֶפיסטרנום. 2. אומוסטרנום; 3. עצם הבריח; 4. עצם השכמה; 5. סחוס על־שכמתי; 6. גומץ גלנואידי; 7. עצם העורב; 8. עצם־החזה האמצעית; 9. זיז־הסיף; 10. ידית עצם־החזה; 11. גוף עצם־החזה; 12. קצה עצם זיז־הסיף; 13. צלע ראשונה; 14. צלע עשירית

ב) ש׳ הגפיים



ציור 6. חגורות כתף בחולייתנים. א. דג (סריח); ב. דו־חיים קדמון (Eryops); ג. צפרדע; ד. עוף; ה. יונק (אופוסים); 1. עצם הבריח; 2. עצם המוט (cleithrum); '2. עצם על־מוטי; "2. עצם אחור־מוטי; 3. עצם בין־בריחית (interclavicula); 4. עצם העורב; '4. אלמנט קדמי של עצם העורב; '5. עצם על־שכמית; "5. רכס; 6. גומץ גלנואידי; 7. לוח עצם החזה; 8. זיז הכתף; 9. עצם הצרע האחורית

כולל את החגורות והגפים (ע"ע). החגורות מונחות בתוך שרירי־הגו. הן משמשות לחיבור ולתמיכה של הגפיים ושל השרירים. חגורת החזה (= כתף) תומכת את הגפיים הקדמיות. בכל הקבוצות הגדולות — פרט לדגי־סחוס — לחגורה מבנה כפול, ה־כולל יסודות דרמליים וגרמיים ממוצא סחוסי גם־יחד. הע" הדרמליות הן: בצד הגחוני — ע'־הבריח, המונחת לפני ע'־העורב; ע'־המוט וע' העל־מוטי. שהן מעל לע'־הבריח. הע" ממוצא סחוסי הן: בצד הגחוני — ע'־העורב; מעליו — ע'־השכמה וע' על־שכמית. החלק של החגורה העשוי ממוצא סחוסי הוא החשוב משני היסודות, מאחר שבאמצעותו נוצר שקע מפרק הגף, המכונה גומץ גלנואידי (glenoid fossa). היסודות הדרמליים פחותים בבעלי הרגליים. עגולי־הפה (ע"ע) הם חסרי חגורת־חזה. בדגי־סחוס כל החגורה הסחוסית היא דמוית U. היא בנויה ע' עורב־שכמי וע' על־שכמית. בדגי־גרם המרכיב העיקרי בחגורה הדרמלית היא ע'־המוט הזוגית (במצב־אנכי), ומתחתיה — ע'־הבריח, הקטנה־יותר. מעל לע'־המוט ישנם אלמנטים המחברים את החגורה לגולגולת. בדגים כליל־גרמיים אין ע'־בריח. החגורה ממוצא סחוסי קטנה־יחסית, ובד"כ מנורמת.

בדו־חיים פרימיטיוויים שונה מבנה החגורה מזה שבדגים בכך שהע" הגרמיות גדלות ואילו הע" החופות קטנות. עם העליה ליבשה חלו שינויים גדולים. כל הע" מהצד הגבי של ע'־המוט אבדו, וכך נפסק החיבור של הגולגולת לחגורה, והראש היה חפשי לנוע על הצוואר ולהסתובב. בדו־חיים מודרניים, בבעלי־הזנב, הע" החופות חסרות לגמרי. החגורה בנויה מ3 אלמנטים: ע'־העורב, ע'־השכמה וע' על־שכמית. בצפרדעים יש שינוי ניכר. בזוחלים החגורה עשויה כמו בדו־חיים. הע" החופות פוחתות. ע'־הבריח קטנה בממדיה, או חסרה (כגון בתנינים), ובצבים היא חלק מש' השריון. גם בעופות בנויה החגורה מ3 אלמנטים. שתי ע"הבריח הדרמליות בעופות מעופפים מתלכדות בצד הגחוני — כדי ליצור בקדמת־ההזה את המזלג. בשאר העופות אין התלכדות של ע'־הבריח (וע"ע עופות, עמ' 751). ביונקים יש כמה שינויים. ביונקי־הביב דומה החגורה לטיפוס של זוחלים. בשאר היונקים נעלם החלק הקדמי של ע'־העורב. ובחגורה יש עפ"ר שתי ע": ע'־שכמה רחבה וע'־הבריח. החלק האחורי של ע'־העורב מתלכד עם ע'־השכמה כדי ליצור את זיז־העורב (coracoid process), המשמש מקום־חיבור לשרירים רבים. עפ"נ ע'־השכמה מתרומם „רכס" (קוץ [spine]), שקצהו הגהוני נמשך כזיז־הכתף (acromion process), המתמפרק עם ע'־הבריח. השינויים האלה — היעלמותה של ע'־העורב והשינוי בצורת ע'־השכמה — קשורים במעבר של עמדת הגפיים מזוחלים ליונקים. אשר לע'־הבריח — ישנם שינויים בקבוצות שונות של היונקים.

בחגורת־הגפיים התחתונות אין למצוא ע" דרמליות. כל חלקיה ממוצא סחוסי. היא שונה מחגורת־החזה באופן ניכר — בעיקר בהולייתנים הנמוכים. עגולי־הפה חסרים חגורה זו. בדגים חגורת־האגן קטנה. מחציתה עשויה לוח גחוני סחוסי. שת־חיקי קטן ופשוט, הנתון בתוך השרירים ורקמת־החיבור של הבטן, ללא קשר לעמוד־השדרה. שני חצאי החגורה מתקרבים זה־לזה — כעין סימפיזי; בכרישים ובדגי־הריאות מאוחים שני החצאים לפנפירי הגחון. בדגי־סחוס, בדגי־ריאות ובכמה אקטינופטריגים, נשארת החגורה סחוסית בבוגר. בקבוצות דגים אחרות כל האגן הוא לוח גרמי. עם העליה ליבשה חלים שינויים גדולים בחגורה: הגפיים התחתונות נעשות חשובות־יותר, כי הן המסייעות העיקריות בתנועה ועליהן נשען רוב משקל הגוף. לחיבור שרירי־הגפיים נחוצים שטחים גדולים בחגורה — בפרט בצד הגחוני — ותמיכת הגוף מחייבת קשר הדוק של החגורה בפנים הגוף. בתהליך ההתפתחות של בעלי־הרגליים קיבל החלק הגחוני של החגורה צורה של לוח גרמי הרחב מזה של הדגים, והוא מונח במצב נטוי בצדי הגוף. החגורה בנויה 3 ע" — ע'־הכסל, ע'־השת וע'־החיק. שלוש הע" האלה יכולות להיות נפרדות, או שהן עשויות להתלכד לע' אחת (ossa innonimata). בהתלכדותן הן משתתפות ביצירת המרחשת — שקע־מפרוק גדול לע'־הירך. דבר זה אָפייני לחולייתנים יבשתיים. ע'־הכסל הארוכה מתמַפרקת בקצהּ הקדמי של זיזי־הערב של חוליית העצה. מפגש שני חצאי האגן בצד הגחון יוצר סימפיזיז (מאחה־חיק) רחב. הביב מאחורי החגורה. החגורה — עם הצלעות והחוליות המתקשרות — מהווה כעין טבעת ע', התוחמת את המפתח האגני, שדרכו מופרשות החוצה תוצרות דרכי העיכול, השתן והמין. גודל המפתח הוא גורם חשוב בבע"ח המטילים ביצים, או הממליטים ולדות. בדו־חיים פרימיטיוויים עשויה החגורה בדמות משולש, כשע'־הכסל היא חוד המשולש. ע'־השת מהווה את הצלע האחורית, וע' החיק — את הקדמית. בע'־החיק נקב „החלון הסגור" (obturator foramen), שדרכו עוברים העצבים לשרירי הגפיים. בבעלי־הזנב החגורה בעיקרה סחוסית; בחסרי־זנב היא גרמית־יותר. פרט לע'־החיק. לצפרדע חגורה לא טיפוסית. בזוחלים החגורה טיפוסית לטטרפודה. לוח ע'־הכסל מתרחב, ומשמש מקום־אחיזה לשרירים ולמפרוק עם לפחות 2 מחוליות־העצה. בנחשים ובלטאות חסרות־רגליים אין חגורה. בעופות מתארכת ע'־הכסל קדימה ואחורה, מתאחה עם חוליית העצה ומהווה חטיבה אחת קשה (synsacrum). ע'־החיק דקה, והיא פונה אחורה מתחת לע'־השת. מאחה־החיק (כפי שזה בשאר חולייתנים) חסר בעופות, והאגן פתוח; ע"כ מתאפשרת



ציור 7. חגורת אגן בחולייתנים: א. דג (עמוד־השדרת וצלעות, מראה מן הצד); ב. טטרפודה פרימיטיווי; ג. דו־חיים (סלמנדרה); ד. זוחל (אגואנה [לטאה]); ה. עוף (קיווי); ו. יונק (חתול). 1. עצם החיק; 2. עצם השת; 3. ע' הכסל; 4. מרחשת; 5. „חלון סגור" (obturator foramen); 6. „חלון תירואידי"; 7. מפרק הסנפיר; 8. צלע של העצה (החלקים המיוקרים הם סחוסיים)

פעולה תקינה של התרהבויות והתכווצויות של שקי־האוויר שם, והטלת ביצים גדולות. בשלבים הראשוניים של התפתחות העובר ב י ו נ ק י ם עשוי הש׳ מ3 ע״. במהלך ההתפתחות מתלכדות שלוש הע״.

ע״ הֶ ט ר ו ט ר ו פ י ו ת הן ע״ המצויות בחלקים הרכים של הגוף, שלהן קשר מועט עם שאר חלקי הש׳. ע״ אלו שכיחות ביונקים ובחולייתנים נמוכים אחדים. לדוגמה: ע׳־הלב באייל; הע׳ שבחדק החזיר; הע׳ התומכת את הכיס — בהיות־כים (אופוסום והקרובים לו); ע״ איבר־הזכרות (baculum) של יונקים רבים; במקרים שונים ע׳־הקליטורים בנקבה. גדלה וצורתה של ע׳ זו משמשות סימן סיסטמאטי.

מ. דו.

א. ש. רומר, גוף החוליתן, 1972; L. H. Hyman, *Comparative Vertebrate Anatomy*, 1942[2]; W. K. Gregory, *Evolution Emerging*, 1951; O. E. Nelson, *Comparative Embryology of the Vertebrates*, 1953; G. De Beer, *Vertebrate Zoology*, 1956; J. Z. Young, *The Life of Vertebrates*, 1962[2]; R. E. Clark, *Dynamics in Metazoan Evolution*, 1964.

שְׁלְדִּגִּיִּים

שלדגיים (Alcedinidae), משפחת ציפרים מסדרת הכחלאים (ע״ע), המונה 14 סוגים ו 87 מינים. הש׳ מצטיינים בצבעים ססגוניים מבריקים — כחול, טורקיז, ירוק, אדום, חום או לבן־שחור. רובם קשורים לגדות מקווי־מים — נחלים, אגמים, סלעים ומַנגרובים לחוף־הים. ראשם מעֻבה ומקורם ארוך, מעובה בבסיסו, חזק, מחודד ופחוס־צדדים. זנבם קצר. ברשתית העין, כמו לעופות רבים אחרים (תוכיים, שחפאים, ועוד), שתי גומות מרכזיות (foveae). אלה מאפשרות, כנראה, את מיקוד ראייתם באוויר ובדגים שבמים בעת ובעונה אחת. רגליהם חלשות ואצבעותיהם הקדמיות צמודות זו לזו כמעט לכל ארכן ואינן מותאמות להליכה אלא לאחיזה בלבד.

כולם ניזונים מן החי — חרקים, רכיכות, דגים, דו־חיים וראש־ניחם, לטאות, נחשים ויונקים קטנים. מינים רבים של ש׳ חיים רק על דגים שהם שולים בצלילה ובטבילה שטחית עפ״נ המים, ומכאן שמם. בדרך זו הם גם רוחצים את גופם, כי אין ביכלתם לשחות.

אין חש׳ עופות חברותיים. קולותיהם צורמניים למדי. בעונת הדגירה חם שומרים על תחומי־מחיה (טריטוריה) מוגדרים. כולם דוגרים במקומות אפלים — במחילות החפורות בקירות זקופים של גדות נחלים ואגמים, בקיני טרמיטים או בעצים חלולים, כגון המַנ־גרובים. המחילות אֻפקיות וצרות, מגיעות לאורך מטר 1 ומסתיימות בהתרחבות שבה נמצאת התטולה. מספר הביצים בתטולה — 4–8, צורתן כדורית, צבען לבן ומבהיק באפלת הקן. שני בני הזוג דוגרים ומטפלים בגוזלים. משך הדגירה 18—24 ימים. הגוזלים בוקעים כשהם עירומים מפלומה. כסות הנוצות הראשונה היא צבעונית, כלבוש הבוגרים, רק דהה משלהם.

רוב הש׳ הם עופות טרופיים וסובטרופיים של העולם הישן, ורק 6 מינים הגיעו לאמריקה. רוב המינים יציבים והמינים הבודדים שחדרו לאזורים הקרים, כגון סקנדינוויה ואלסקה, נודדים בחורף.

בא״י מצויים 3 מינים: (1) ה שַׁ ל דָּ ג ה גַּ מָ ד י (Alcedo atthis). קטן מהדרור, מקורו ארוך (תמ׳: א״י, עמ׳ 224). חלקי גופו העליונים צבעם ירוק־כחול מתכתי, ואילו גחונו חלודי. דוגר בנחלים באירופה ואסיה וחורף בארץ. (2) לְ בֶ ן ־ הֶ חָ זֶ ה (Halcyon amyrnensis). ראשו, גחונו, גבו וכנפיו בצבע כחול־טורקיז מבהיק, גרונו וחזהו לבנים. מקורו האדום מעובה, כי הוא נמצא גם הרחק ממקורות מים וניזון גם מדו־חיים וזוחלים שלכד בצניחה. יציב בארץ.

(3) ה פ ר פ ו ר הָ עֲ ק ו ד (Ceryle rudis). צבעו לבן־שחור, מקורו שחור ומחודד, ובראשו ציצית. קשור ביותר למים בהיותו ניזון בעיקר מדגים. מגובה 8—12 מ׳ מעפ״נ המים הוא צופה על טרפו, צונח אנכית אל פני המים ומיד מזנק לאוויר. יציב בארץ. נפוץ באפריקה ובאַסיה עד סין.

ע״פ המיתולוגיה ה י ו ו נ י ת הפכה אלקיוני (ע״ע), או הלקיוני, לשלדג. יורדי־הים האמינו שהשלדג בונה את קנו עפ״נ הים ובתקופת הדגירה מרגיעים האלים את הים; ימי רגיעה אלה נקראו: „ימים אלקיוניים״.

אר. אב.

שִׁלֹה

שילה (שלו, שילה, שילו), עיר מקראית בדרום הר־אפרים. בתקופת ההתנחלות היתה ש׳ מרכז ברית השבטים, ולפי המסורת המקראית הוקם בה, כבר בתקופה זו, אוהל־מועד (יהו׳ יח, א). בש׳ הונחלה הארץ לשבטים (שם יח, ח—י; יט, נא), ושם נאסף העם למלחמה בשבטי ישראל שבעבה״י המזרחי, שבנו שם מזבח (שם כב, יב). מדי שנה נערכה בש׳ חגיגה — „חג לה׳... מימים ימימה״ (שופ׳ כא, יט). עליה־לרגל לש׳ נזכרת בסיפור אלקנה, אבי שמואל, העולה „מימים ימימה להשתחוות ולזבח לה׳ צבאות בש׳״ (שמ״א א, ג). למלוא חשיבותה הגיעה ש׳ בסוף תקופת השופטים, בימי עלי ושמואל. אז היה שם מקדש — אולי אפילו בנוי אבן — שעמד בו ארון ברית ה׳ (שם ד, ג–ד) ואשר בו קיימו כוהנים פולחן קבוע. המקדש והעיר נהרסו בידי הפלשתים לאחר קרב אבן־העזר, שבמ־הלכו נשבה ארון הברית (שם, שם, יא). ש׳ לא חזרה עוד לגדולתה, אך המשיכה להתקיים כעיר בממלכה המאוחדת, ואח״כ בממלכת ישראל, עד שנהרסה בכיבוש האשורי של סרגון II (ע״ע; 721 לפסה״נ). לאחר שהתאוששה נראה שהתקיים בה פולחן מתוך זיקה למקדש בירושלים (ר׳ ירמ׳ מא, ה).

מקומה של ש׳ מזוהה בוודאות בח׳רבת סיילון, כ 30 ק״מ מצפון לירושלים, בצד הכביש ירושלים־שכם. מקומה צוין במקרא „מצפונה לבית־אל, מזרחה השמש למסלה העלה מבית־אל שכמה, ומנגב ללבונה״ (שופ׳ כא, יט). לפי אוזביוס מרוחקת ש׳ 12 מיל משכם. ש׳ גם מופיעה במפת מידבא. לראשונה זוהתה ש׳ בידי אשתורי הפרחי (ע״ע), בספרו „כפתור ופרח״ (מהד׳ לונץ, רצ״ה). זיהויה של ש׳ היה ידוע ליהודי א״י ביה״ב, שעלו אליה לרגל, ומורי־דרך יהודים נהגו להביא לאתר תיירים, ובכלל זה נוצרים. בעת החדשה זוהתה לראשונה בידי א. רובינסון (ע״ע; 1838).

משלחת ארכאולוגית מדנמרק חפרה בש׳ בשנים 1926/9, ושוב ב 1963. החפירות העלו, כי בתקופת הברונזה הקדומה II (האלף ה 3 לססה״נ) כבר היה יישוב בש׳. בתקופת הברונזה התיכונה הוקפה העיר חומת אבן. מתקופת הברזל I נמצאה שכבת חורבן, שהחופרים תיארכוה למאה ה 11 לפסה״נ — זמנו של קרב אבן־העזר. חומר קראמי מעיד על המשך יישובה של העיר מיד לאחר חורבנה. עוד נתגלו שרידים מהתקופות הפרסית, ההלניסטית והרו־מית. מהתקופה הביזאנטית נתגלו שתי כנסיות מעוטרות בפסיפסים: האחת — קפלה, והשניה — בסיליקה, מהמאות ה 5 או ה 6. בסביבת תל ש׳ אתרים מקודשים למוסלמים, המתייחסים לאירועים ולדמויות מקראיים, בהם קובת א(ל)־סכינה („כיפת השכינה״), שיש שרצו לראות בה את מקומו של אוהל־מועד. המבנה הקרוי היום „ג׳מעת סיתין״ (מסגד ה 60) קדום מן התקופה הערבית, וע״פ משקוף מעוטר שנמצא בו נראה ששימש ביכ״נ בתקופת המשנה והתלמוד. עוד הראו בקרבת מקום את קבר עלי ואת מרג׳ אל־עיד („עמק החג״; קרוי גם מרג׳ אל־בַּנאת — עמק הבנות״), אך ספק אם המסורת לגבי אתרים אלה עתיקה.

ב 1977 התיישבה קבוצה של חברי „גוש־אמונים״ סמוך לש׳. ב 1979 הוכרה הקבוצה כיישוב־קבע.

י. ברסלבסקי, „כיפת השכינה״, ו„אבן השולחן משמים״ בש׳ (בתוך: לחקר ארצנו, עבר ושרידים), תשי״ד; י. אהרוני, א״י בתקופת המקרא; גיאוגרפיה היסטורית (מפתח בערכו), תשכ״ז[2]; א. קמפינסקי, ש׳ (אנציק׳ לחפירות, ב׳; ושם ביבל׳), תשל״א; M. L. Buhl – S. Holm-Nielsen, S., *The Danish Excavation at Tal Sailūn*, 1969.

אל. רי.

השׁ׳ שימש מזון ל י ו צ א י ־ מ צ ר י ם (שמ׳ טז, יג; במד׳ יא, לא—לד). התיאורים במקרא מתאימים לנדידת־הסתיו של השׂ״ בחדשים תשרי—חשוון.

R. Meinertzagen, *Nicoll's Birds of Egypt*, 1930; id., *Birds of Arabia*, 1954; R. E. Moreau, *The Palaearctic-African Bird Migration Systems*, 1972.

אר. אב.

שָׁלו, יִצְחק (נו׳ 1919, טבריה), משורר ומספר עברי; מורה בביהמ״ד־למורים בירושלים ובביה״ס־לחינוך באוניברסיטה העברית. שיריו כתובים במבנה פשוט, בצורות ובמשקלים מסרתיים, ובהשראה רומאנטית; קריאתם שוטפת, והם חביבים על קוראי־שירה רבים. בשיריו הבליע ש׳ גם ״אנטי־מודרניזם״. קֳבצי־שיריו הם: „אוחזות ענף השקד״ (תשי״ב), ״קולות אנוש חמים״ (1954), „קול ענות (תשט״ו), „אלהי הנושק לוחמים״ (1957), „נער שב מן הצבא״ (תש״ל), „שמלת הריון״ (תשל״ב), „שכרון זהב״ (תשל״ה) ו„מעשן את מקטרת רעי״ (תשל״ו). שיריו שטיפחו את הזיקה לירושלים המזרחית ולנופי יהודה ושומרון מלפני מלחמת ששת הימים כונסו ב„שירי ירושלים״, תשכ״ח. סיפוריו הם: „פרשת גבריאל תירוש״ (תשכ״ה), „דם ורוח״ (תש״ל) ו„תחת התות״ (תשל״א). ש׳ כתב גם ספר־ילדים — „ילד היה בירושלים״, 1974. נושאי סיפוריו שאו־בים מהווי נערים מתבגרים ביישוב היהודי בא״י בתקופת המנדט. ש׳ פרסם גם מאמרים בענייני ספרות. ש׳ הוא טייל ותיק, ועשה רבות להחדרת הטיול הרגלי למסגרות חינוכיות שונות.

שְׁלוּחֵי אֶרֶץ־יִשְׂרָאֵל (שליח, שד״ר [= שלוחא דרבנן], שליח ציון, משולח, ועוד), שליחי מוסדות ההנהגה בקהילות א״י לקהילות הגולה, לאיסוף כספים למען א״י (ע״ע צדקה, עמ׳ 525/6). השליחות (להלן ש־ת) וכל המסתעף ממנה — כספי א״י, הנהגת קופות א״י ומעמד השליח (להלן ש׳) בארצות הגולה — הם, מאז חורבן הבית־השני בקירוב, ביטויה החמרי של מערכת היחסים האי־דאית בין א״י לקהילות הגולה, זו מתבססת על התפיסה, הרואה ביושבי א״י — ובעיקר בתופסי־התורה שבה — שליחי עם־ישראל בחצרות ה׳. מתוך כד הועמדו כספי א״י מעל לדרגת צדקה רגילה; עניי א״י הוגדרו כ„עניי עירך״ — בעלי עדיפות ראשונה (שם, עמ׳ 524) — ושליחי א״י זכו לכבוד מיוחד, בזכות א״י שאותה ייצגו ובזכות תורתה שאותה הביאו לארצות הגולה.

בד״כ היה השׁ׳ מגדולי תה״ח שבא״י. ייזכרו: ר׳ בצלאל אשכנזי, ר׳ משה אלשיך, ר׳ יו״ט צהלון, ר׳ משה חגיז, ר׳ חזקיה דה סילוה ור׳ ח. י. ד. אזולאי (ע׳ ערכיהם). בד״כ יצא השׁ׳ בשם עיר־מגוריו — ירושלים, צפת, חברון או טבריה. לעולם יצא בשם עיר אחת בלבד, וזאת בגלל התחרות בין הערים על כספי א״י. השׁ׳ יצא לשליחותו כשהוא מצויד במספר איגרות; החשובה שבהן היתה „האיגרת הכוללת״ — איגרת הש־ת המופנית אל מנהיגי קהילות הגולה. מבנה האיגרת כבר מצוי במאה ה10, ורוב האיגרות למן המאה ה16 כתובות בנוסח דומה. האיגרת פותחת בברכות לגבאים ולרבנים בקהילה המארחת, מציגה את השׁ׳ ואת מעלותיו ומספרת בשבחי העיר השולחת ואתריה הקדושים. בגוף האיגרת — החתומה בידי רבני העיר ומכובדיה — מתוארות הסיבות לש־ת: צרות, חובות, או אף תביעה להחזיק בקהילות א״י בגלל חשיבותן. לעתים מסופר באיגרת על סימני גאולה קרובה שנראו בארץ, או שבאות בה ידיעות בדבר עשרת השבטים (ע״ע). מלבד איגרת זו נשא אתו השׁ׳ ייפוי־כוח מאת הקהילה השולחת, וכן פנקס־ש־ת, שבו רשמו גבאי הקהילות את סכומי הכסף שהעניקו לש׳, בצירוף דברי־התעוררות לצדקת א״י. הפנקס שימש לביקורת על בספי הש־ת, ובעיקר — מדריך לש׳ הבא. חשיבות יתרה לפנקסים אלה, שכן מהם נודעו ידיעות על קהילות נידחות שהשׁ׳ ביקר בהן. חשיבות נודעת גם לספרי־מסעות שחיברו ש״. ייזכרו: „מעגל טוב השלם״, תרצ״ד — יומן־המסע של החיד״א, שהיה שליח חברון ב1753 וב1773; „אבן ספיר״, תרכ״ו—תרל״ג, לר׳ יעקב ספיר (ע״ע), שליח ירושלים, שסיבב בתימן ובמזרח־הרחוק ב1854. וע״ע עברית, עמ׳ 717/9.



איגרת על־אודות שליח ירושלים, ר׳ רפאל יוסף ן׳ רובי, תקמ״ב (1782); מתוך: א. יערי, שלוחי א״י, תשל״ז

בד״כ זכה השׁ׳ שסובב בגולה לכבוד רב בקהילות שביקר בהן. בשבת הראשונה לבואו דרש בשבח א״י. לעתים גם התערב בחיי הקהילה — הכל לפי כוחו, שהיה פועל־יוצא מלמדנותו, מעמדו בקהילה ומשך שהייתו שם. במהלך שליחותם הדפיסו ש״ רבים ספרי־הלבה, או ספרי תעמולה לא״י — רשימות קברים קדושים, מדריכים לעולה לארץ, או ספרים בשבח א״י.

רב חלקם של הש״ בהפצת ידיעות ותודות של התנועות הרוחני־יות בישראל. הפצת הקבלה (ע״ע, עמ׳ 94/6) הצפתית נעשתה במידה רבה בעזרתם של ש״. כתבי ר׳ משה קורדוברו (ע״ע) הופצו בידי בנו, ר׳ גדליה, במהלך שליחותו ב1582. ידיעות הקשורות בתסיסות משיחיות שונות הועברו מא״י ע״י ש״, ובדרך זו גם הופצו ידיעות ותורות שבתאיות. עם הש״ השבתאים נמנו שבתי צבי עצמו, שמואל פרימו, שלמה אאיליון, אברהם רוויגו (ע׳ ערכיהם) ואחרים. עם ראשי הלוחמים בשבתאות נמנה שְׁליח ירושלים, ר׳ משה חגיז (ע״ע).

בד״כ קיבל השׁ׳ תמורת שליחותו כ⅓ מהסכום שאסף — בניכוי הוצאותיו — ובזמן הש־ת היתה פרנסת בני־ביתו על הקהילה. משך שהייתו של השׁ׳ במסעו היה 3—4 שנים, אך ידועים מקרים שבהם שהה ש׳ בדרכו 10 שנים, ומאידך־גיסא היו ש״ שהזרו כעבור זמן קצר. החל במאה ה17 (שבה נתגבשו דפוסי הש־ת) היו 4 אזורי־ש־ת עיקריים: 1) ש־ת הורכיה (נקראה גם ״ש־ת תוגרמא״), שכללה את תורכיה והבלקן; 2) ש־ת פרנקייא, תחילתה לאיטליה ולצרפת, ולימים כללה את כל אירופה, לרבות מזרחה; 3) ש־ת המערב — לצפון־אפריקה. זו נחלקה לש־ת למערב החיצון (לוב, אלג׳יריה ותוניס) ולש־ת למערב הפנימי (מרוקו, גיברלטר ומאלטה); 4) ש־ת ערביסטאן — לעראק, לפרס ולאפגניסטאן, ולעתים לבוכארה ולתימן.

ככלל נשלח השׁ׳ מאת ישיבות א״י והנהגת הקהילות מטעם כל העדות, וכספי שליחותו נועדו לפרנסת ת״ח, להחזקת הישיבות ולצרכי הקהל, תוך הקפדה שלא תשלחנה העדות ש״ לעצמן. יצאו מכלל זה העדות האשכנזיות בירושלים ובצפת והעדה האיטלקית בצפת, שהותר להן לשלוח ש״ לעצמן, לארצות מוצאן. מ1777 הותר לישיבת המקובלים „בית־אל״, בירושלים, לשלוח ש״ לעצמה. לעתים העניקו ראשי הקהילות א־גרות־ש־ת לאנשים שיצאו לאסוף כסף למען עצמם; ש׳ כזה כונה ״ש׳ לעצמו״. מאז המאה ה17 החלו קהילות א״י לשלוח ש״ משלהן, ואז נקבע מפתח שעל־פיו חולקו הכספים. המפתח השתנה במשך הדורות. במאה ה19 נקבע המפתח האחרון, ועל־פיו התחלקו כספי א״י ל28 חלקים; מהם קיבלה ירוש־

לים 11; צפת — 7; חברון — 6; טבריה — 4. נוסף על החלוקה הכללית נופדו, החל במאה ה 18, קופות מיוחדות לכל עיר; הידועה שבהן היא קופת טבריה, שכונתה במזרח "קופת ר׳ מאיר בעל הנס". לימים התקבל שם זה לכל קופות א״י.

התרומות שנאספו בקהילות הועברו בד״כ למרכזים ארציים, שבהם ישבו גבאי א״י; מהם הועברו לא״י, או נמסרו לידי הש״. המרכז החשוב־ביותר לכספי א״י במאות ה 17—ה 18 היתה ונציה. מרכז חשוב — בעיקר לכספים שהגיעו מצפון־אפריקה — היה בליוורנו. מאמצע המאה ה 18 התרכזה עיקר הפעילות למען א״י בקושטא. במזרח־אירופה שימשה לבוב מרכז לכספי א״י, ובה ישב „נשיא א״י" — הגבאי שהיה ממונה מטעם ועד־הארצות על כספים אלה. במאה ה 19 רוכזו כספי א״י ממערב־אירופה באמסטרדם.

ת ו ל ד ו ת ה ש־ת. ביסוס הקשר שבין א״י לגולה על ש״ שיצאו מטעם הנהגת היישוב בא״י התחיל בתקופת הנשיאות ביבנה, במאה ה 2. מטעם הנשיא נשלחו לגולה ש״ מחכמי יבנה, ואלה אספו שם כספים ופעלו בכל הנוגע בסדרי הקהילות — מינוי (או הדחת) פרנסים, ראשי קהילות, סופרים, דרשנים וחזנים. איסוף הכספים קרוי בפי חז״ל „מגבת חכמים", והכספים הוקדשו להחזקת הישיבה ובית הנשיא. התייחסות לש־ת (בלאט׳ — apostolat) מצויה בכתבי אבות־הכנסיה היארונימוס ואוזביוס (ע׳ ערכיהם). עם הש״ נמנו: ר׳ אליעזר, ר׳ יהושע, ר׳ עקיבא, ר׳ שמעון בן לקיש ור׳ חיא (ע׳ ערכיהם). מסוף המאה ה 4 התנכלו הקיסרים לגביית הכספים. ב 399 אסר הקיסר הונוריוס על הש־ת; האיסור בטל ב 404. אך סמוך לביטול הנשיאות (425) נאסרה הש־ת בפקודת הקיסרים תאודוסיוס II וולנטיאן, שעשו את כספי הש־ת למס ממלכתי (aurum corona-rium = זהב הכתר). בכל־זאת נראה שהש־ת נמשכה ואף חרגה מתחומי הקיסרות הרומית: במאה ה 6 נזכרת ש־ת לחמיר שבערב. התגבשות הש־ת המאוחרת כרוכה בעליית הישיבה בא״י בתקופה הערבית, תחילה בטבריה ואח״כ בירושלים (ע״ע גאון, עמ׳ 138/9). עדות ראשונה על ש״ בתקופה זו נשתמרה על מצבת־קבר בוונוזה (Venosa) שבדרום־איטליה; מצוין עליה, כי את הנפטרת הספידו שני ש״. עוד ידיעות על ש״ בדרום איטליה — שעמדה אז תחת השפעתה של ישיבת א״י — נשתמרו במגלת אחימעץ (ע״ע; המאה ה 11); נזכרים בה ש׳ שדרש בביהכ״נ, תמיכה ל"עוסקי בתורתו ולאבלי זבול תפארתו" (כלו׳, לחכמי הישיבה ול„אבלי ציון" [ע״ע] שבירושלים) ותרומת שמן למקדש בכותל־המערבי. איגרת ש־ת ראשונה, הכוללת את כל המרכיבים שנזכרו לעיל, נשתמרה משליחותו של ר׳ יונה ב״ר יהודה הספרדי, שיצא ל„ארצות רחוקות" (כנראה, מחוץ לתחומי האימפריה העבאסית) במחצית השניה של המאה ה 10. קשרי הישיבה הא״ית במאה ה 11 עם קהילת יוצאי א״י בפוסטאט הפכו את מצרים למוקד הפעילות למען א״י, ורוב הש״ בתקופה זו נשלחו לשם, ביניהם בניו של גאון א״י, שלמה בן יהודה (ע״ע). במאה ה 11 נשלחו ש״ למצרים גם שלא מטעם הישיבה; היו אלה שליחי עדת „המיוסרים" בטבריה — חולים, ובעיקר מצורעים, שהתגוררו בעיר וביקשו מזור לתחלואיהם במעיינותיה החמים.

ידיעות ספורות בלבד שרדו על קשרי התמיכה שבין יהודי א״י לגולה בתקופה הצלבנית. התפוררות הישיבה הא״ית כבר קודם לכיבוש הצלבני גרמה לערעור הקשרים עם הגולה. עיקר הפעילות היתה בפדיונם של שבויי א״י מידי הצלבנים, ונטלו בה חלק קהילות פוסטאט ובלביס במצרים. בסוף ימי השלטון הצלבני בעכו נשלח — כנראה לאירופה — יעקב, שליח ישיבת ר׳ יחיאל מפריס (ע״ע), ונשא עמו רשימת קברים קדושים בא״י.

עד אמצע המאה ה 15 אין כל ידיעות על ש־ת א״י. מאז התגבשה בצורתה המאוחרת, בעקבות עליות רצופות מארצות אשכנז ואיטליה, שבהן התגבשו מוסדות ודרכי־טיפול מוסדרים בכספי א״י. שליחי המאה ה 15 יצאו לדרכם אחרי שהוטלו מיסים כבדים על הקהילות בממלכה הממלוכית, ובעקבות נסיונות המוסלמים לנשל את יהודי ירושלים מביהכ״נ העתיק, שגררו הוצאות מרובות. בין הש״ בתקופה זו היה ר׳ אברהם הלוי, „פרנס הממונה על ענייני הקדש", שיצא לשליחותו ב 1455; באיגרת־הש־ת שלו יש ידיעות המעידות על תסיסה משיחית גדולה, כנראה בעקבות נפילת קושטא בידי העות׳מאנים ב1453. מתקופה זו נותר מקור חשוב לתולדות הש״ — פנקסו של ר׳ מיכאל באלבו, מראשי קהילת קנדיה במאה ה 15, שהעתיק לפנקסו איגרות של ש״ שעברו בקנדיה בזמנו. בפקנס נזכר, למשל, ר׳ משה עשרים וארבע (יצא ב 1472), שבמהלך שליחותו עמד בפולמוס עם ר׳ משה קפסלי (ע״ע) בקושטא, שהתנגד להוצאת כספי א״י מתחומי הממלכה העות׳מאנית לא״י הממלוכית. בהמשך שליחותו פעל הש׳ לקימום ביהכ״נ בירושלים. בתשובת ר״י קולון (ע״ע) המתייחסת לש־ת זו נזכרים לראשונה גזברים קבועים לכספי א״י בארצות הגולה. בשנים האחרונות לשלטון הממלוכי לא נשלחו, כנראה, ש״ מקהילת ירושלים; תמך בה אז הנגיד ר׳ יצחק שולאל (ע״ע). לעומת־זאת שלחה קהילת צפת ש׳ למצרים, ונענתה ביד נדיבה.

התיישבות גולי ספרד בא״י בעקבות הכיבוש העות׳מאני (1517) הביאה להידוק קשרי קהילות א״י, בעלות החותם הספרדי המובהק מכאן ואילך, לבין אותן קהילות אירופה שישבו בהן גולי ספרד. בעקבות זאת גובשו דרכי הטיפול בכספי א״י, ונוסדו קרנות ומרכזים לאיסוף כספים, בעיקר באיטליה ובהולנד. הנודע בשליחי ירושלים במאה ה 16 היה ר׳ בצלאל אשכנזי (ע״ע), שכבר בהיותו במצרים פעל למען א״י, ומשהתיישב בירושלים ב 1577 עמד בראש הקהילה. סמוך לעלייתו יצא בש־ת לדמשק, התקין בה מגביות שנתיות ומינה גבאים לכספי א״י. בימיו נזכרת לראשונה זכותם של האשכנזים לשלוח ש״ לעצמם, תקנה שכבר נקבעה, כנראה, במאה ה 15. הש״ האשכנזים במאה ה 16 הגיעו לגרמניה, לפולניה ולליטא.

שלא כירושלים היתה פרנסתה של צפת במאה ה 16 בעיקר על בני העיר עצמה, מהם סוחרים, יצרני צמר ובעלי־ממון. ישיבות צפת התפרנסו בעיקר מהקדשות ומקרנות שנקבעו למענן בחו״ל, וכך נודע (עד 1575) על ש׳ צפתי אחד בלבד. מאידך־גיסא הביאה ירידתה של צפת בסוף המאה ה 16 ובראשית המאה ה 17 לשליחת ש״ מגדולי העיר כדי להציל את יהודי העיר מעוני ומרעב. עם הש״ נמנו: ר׳ יו״ט צהלון, שסובב באיטליה, בהולנד ובמצרים; ר׳ משה אלשיך, שסובב בסוריה, בתורכיה ובפרס; ור׳ יוסף טראני, שנשלח לקושטא. סובבו גם ש״ אשכנזים, איטלקים ומערבים.

לאחר ייסוד טבריה (1564), ובעיקר לאחר מות דונה גרציה לבית נשיא (ע״ע), נשלחו ש״ מעיר זו — עד שניטשה ב 1644. אח״כ נהגו חכמיה, שעקרו לצפת, מקרנות טבריה שפעלו מזמן קיומה.

חורבן קהילת ירושלים בעקבות גזירות אבן פרוך (1625; ע״ע ירושלים, עמ׳ 305) הביא לשליחת עשרות ש״ תוך זמן קצר. בנסיונות לגייס משאבים להצלת יהודי ירושלים בלט חלקו של המרכז לאיסוף כספי א״י בוונציה, שהיה כתובת לרבים מש״ אלה.

הש״ האשכנזים הבולטים בתקופה שלאחר אבן פרוך היו: ר׳ משה פוריית, שיצא ב 1650 וחיבר מדריך לא״י ביידית, „דרבי ציון" (פרנקפורט, או אמסטרדם, ת״י), ובו תיאר את מצב הארץ, מנהגיה ודרכי התפילה והלימוד; ר׳ נתן שפירא (ע״ע), שחיבר ס׳ „טוב הארץ" (ויניציאה, תט״ו) על שבחי א״י. ב 1650 יצא למסע ש־ת ר׳ אלישע חיים אשכנזי, אביו של נתן העזתי (ע״ע), וב 1664 יצא שבתי צבי (ע״ע) עצמו בש־ת ירושלים.

עם ירידת ההכנסות ממזרח־אירופה, בעקבות פרעות ת״ח—ת״ט, הסכימה הקהילה הספרדית להעביר את כספי ארצות אשכנז לידי הקהילה האשכנזית בלבד. ב 1673 החליט ועד־הארצות שלא לתת כסף אלא לש״ אשכנזים. הדמות המרכזית בקהילה האשכנזית בירו־



שליח ירושלים לצפון־אפריקה. (מתוך: Cochelet, Naufrage du Grick Française "La Sophie", 1821)

שלים בסוף המאה ה17 היה רב הקהילה, ר' משה כהן, שסבב באשכנז ב1687 והקים שני מרכזים לאיסוף כספים למען אשכנזים — בפרנקפורט ובוונציה. ה־גביה האשכנזית העצמאית היתה נושא למחלוקת עם הקהילה הספרדית עד סוף המאה ה19.

עליית ר' יהודה חסיד (ע"ע; 1700) ושיירתו וחורבן החצר האשכנזית בירושלים ב1720 הטילו עול־חובות כבד על קהילת ירושלים, ועשרות ש" יצאו לארצות אשכנז (בעיקר) בנסיון להציל את הקהילה. בעקבות משבר זה הוקם ב1827 „ועד פקידי ירוש־לים בקושטא", שארגן את התמיכה בקהילת ירושלים, ובהדרגה הפך לגורם המרכזי בחיי הקהילה. בעקבותיו הוקמו ועדים דומים לצפת, לחברון ולטבריה, וזה הביא לירידת ערכו של מוסד הש־ת. מאז ואילך מונו חש" מטעם „פקידי קושסא", אע"פ שהש" היו מאנשי א"י. את הכספים שאספו הביאו הש" לקושטא, ושם חולקו לקהילות. בתקופה זו התגברה גם הביקורת בקהילות הו"ל — שראשיתה כבר במאה ה17 — על הבזבוז שבפעולת הש". הקמת „הפקידים ואמרכלים" באמסטרדם בידי משפחת להרן ב1824 ריכזה את גביית הכספים במערב־אירופה ואסרה על שליחת ש" לאזורים אלה. בכך חדלה הש־ת להיות הקשר העיקרי שבין א"י לגולה, אע"פ שעד סוף המאה ה19 עדיין יצאו עשרות ש" לסבב בגלויות ישראל.

א. יערי, אגרות שליחי ירושלים (ירושלים, ב'). תש"ט; הנ"ל, שלוחי א"י (ושם ביבל' עד 1950), תשי"א; הנ"ל, פנקס חשבונות של שלית חברון מסוף המאה השמונה עשרה (סורא, ג') תשי"ז/ח; מ. בניהו, אברהם יערי, שלוחי א"י (ביקורת; ק"ס כ"ח), תשי"ב/ג; הנ"ל, אגרות ר' אברהם קונקי לר' יהודה בריאל (סיני, ל"ב), תשי"ג; הנ"ל, קונטרס על חלוקת כספי א"י מארצות אשכנז (סורא, א'), תשי"ר; הנ"ל, פנקס שליח א"י באדרינופול (שם, ב'–ג'), תשט"ו/י"ח; הנ"ל, קהל אשכנזים בירושלים (ספונות, ב'), תשי"ח; הנ"ל, ר. חיים יוסף דוד אזולאי, א'–ב' (מפתח בערכו), חשי"ט; י. כ"ץ, הערות סוציו־לוגיות לספר הסטורי (בחינות, 2), תשי"ב; ד. ברילינג, קהילת היידינגספלד, ויחסה לא"י (ירושלים, ד'), תשי"ג; ש. מרכוס, פנקס שלוחי א"י ברודוס (שם); ש. סימונסון, שלוחיה של צפת במנטובה במאות הי"ז והי"ח (ספונות, ו'), תשכ"ב; הנ"ל, תולדות היהודים בדוכסות מנטובה, א'–ב' (מפתח בערכו), תשכ"ג/ה; ר. עמנואל, סייוען של קהילות הספרדים באמשטרדם ובקוראסאו ל„ארץ הקדושה" ולצפת (ספונות, ו'), תשכ"ב; י. טובי, ידיעות חדשות על שלוחי א"י לתימן (שבט ועם, ס"ח, ג [ח]), 1978.

א. י.

שָׁלוֹם (ביחסים בין מדינות), העדר מלחמה (להלן מ') או פעולות איבה; במשפט הבי"ל — המצב השורר בין מדינות שאינן לוחמות זו בזו. המונח ש' משמש גם לציון החוזה המסיים בהסדר סופי את מצב המ' ובמובן החיובי — לתיאור שיתוף־פעולה וידידות בין שתי מדינות, או מצב השורר בין מדינות העולם כולו, או חלקו. מאז ראשית התרבות האנושית היה הש' אידאל נכסף — דתי, פילוסופי ומוסרי — והרבה עסקו בשאלה, אם ייתכן שלום עולמים וכיצד אפשר להשיגו.

ת ו ל ד ו ת מ ו ש ג ה ש' ב מ ע ר ב. השקפות הפילוסופים על הש' ועל המ' נובעות בד"כ מהשקפתם על טבע העולם והאדם. להש־קפת היוונים הקדמונים, שלפיה המ' דבר טבעי הוא וחלק מהחיים, ניתן ביסוס פילוסופי במשנת הרקליטוס (ע"ע) בדבר ההרמוניה הנוצרת מתוך מאבק נצחי בין ניגודים בטבע היקום. אמנם בשלהי המ' הפלופונסית (ע"ע) נשמעה כמיהה לש' במחזות אריסטופנס ואֶוּריפידס (ע' ערכיהם), אך אפלטון ואריסטו עדיין סברו שהמ' הכרחית. לעומתם ראו אנשי הסטואה (ע"ע) את היקום כיחידה אחת, שבה שליטים סדר, חוקיות והרמוניה, ולפיכך סברו, כי מן־הראוי שתהא מדינה עולמית אחת. לרעיון הסטואי ניתן מימוש — לפחות חלקי — בקיסרות הרומית. במאה ה1 נטבע המונח „הש' הרומי" (Pax Romana): השלטון הרומי, המקיף את העולם התרבותי בכללו, מקנה לתושבים בטחון, שלווה ושגשוג. ש' זה תלוי, כמובן, בקיומו של שלטון מרכזי חזק.

ה נ צ ר ו ת ינקה מתפיסת הש' במקרא. ב„דרשת ההר" (מתי, V–VII) מדובר על מוסריות של אי־שימוש באלימות, ועל אהבה. אמנם בכנסיה הקדומה היו שאסרו לקחת חלק בכל מ' שהיא, אבל כבר בסוף המאה ה1, ובייחוד משהפכה הנצרות לדת הקיסרות, ניתן אישור למ' כחלק מתפקיד השלטון החילוני. נתקבלה עמדת אוגוסטינוס (ע"ע), שהתיר „מ' צודקת", כלו', מלחמת־מגן ומ' לענישת חוטאים. מושג הש' הנוצרי השפיע על היווצרות תנועת „שלום האלהים" (ע"ע). הבחנת אוגוסטינוס בין מ' צודקת לשאינה־צודקת נתקבלה בעת החדשה אצל כמה הוגים. הקויקרים (ע"ע), השוללים אלימות מכל־וכל, הדגישו אותה תפיסה נוצרית שדגלה בש' כתכונת־הנפש של היחיד לפני אלוהיו.

פ י ל ו ס ו פ י ו ת מ ל ח מ ת י ו ת ב ע ת ה ח ד ש ה. לאנשי הרנסנס נראתה המ' טבעית ואף הכרחית. מהאוטופיה של מורוס (ע"ע) אין היא נעדרת, ולמקיַוולי (ע"ע) היא נראית כגורל (fortuna) האדם. חשיבות רבה היתה לתורת הובּז (ע"ע) — והיא נתקבלה גם על שפינוזה — שלפיה מלחמת הכל בכל — שהיא המצב הטבעי — פוסקת רק עם הקמת ממשל מדיני, ולפיכך נותרת כמצב טבעי ביחסים בין מדינות. במאה ה19 חזרה וניעורה פילוסופיה מלחמתית, אף שתכניות ש' הלכו ורבו. הגל (ע"ע) ראה בהיסטוריה מאבק בין ניגודים, ומאחר שסבר (לפי פירוש מקובל), שהמדינה הלאומית היא גילום התבו־ניות, הפקיע כל אמת־מידה מוסרית ביחסים בין מדינות. למרכס נראה הש' אפשרי רק בחברה הסוציאליסטית, נעדרת המעמדות, „שמעבר להיסטוריה". ניצשה (ע"ע) שיבח את המ' כלחם־חוקו של „האדם העליון", שאל לו להיכנע למוסריות הנוצרית העבדותית. סורל (ע"ע) והוגי־הדעות של הפאשיזם והנאציזם העלו על־נס את האלימות.

ת כ נ י ו ת ־ ש' ב ע ת ה ח ד ש ה. עד לסוף יה"ב לא העלו רוב המטיפים לש' תכניות מעשיות להגשמת חזון הש'. התכניות המעש־יות הראשונות אף הן לא נועדו להגשמת הש' כשלעצמו, אלא למטרת מ' באויב מחוץ — האסלאם. כבר בעת מסעי־הצלב הבינו האַפיפיורים, שהצלחת המ' במוסלמים דורשת שיתוף־פעולה בין מדינות הנוצרים. בשלהי יה"ב קמו הוגי־דעות, שביקשו פתרון חילוני. בראשית המאה ה14 טען פיר דיבּואה (Dubois; המשפטן בשירותו של פיליפ IV [ע"ע]), שרק ברית של הנסיכים החילוניים, בראשות מלך צרפת, תוכל לחזק את הנצרות כנגד האסלאם, והציע שלברית יהיה בי"ד ליישוב סכסוכים. יִרזִ'י (גאורג) פודיֶבּרַד (ע"ע), מלך בוהמיה, הציע ברית דומה למ' בתורכים. רבים ממציעי תכניות־הש' הבינו, שהש' עשוי לחזק את מעמדם של השליטים במדינות. הדוכס סילי (ע"ע) ייחס לאדונו, אנרי IV (ע"ע), תכנית להקים סנט מנציגי מדינות אירופה, מחוזק בצבא בי"ל המופקד על שמירת המצב הקיים המדיני והדתי. ב1623 הציע הסופר הצרפתי אֶמֶריק קריסה (Cruce) להקים בוונציה מועצה לבוררות בין כל מדינות העולם. והוגה־הדעות, האב סן פייר (Saint Pierre), הציע להבטיח את הש' ע"י ברית מדינות אירופה, עם מוסד לבוררות וכוח צבאי.

ז׳. ז׳. רוסו (ע״ע) עיבד־מחדש את תכנית סן פייר (1761), והדגיש, כי הצלחת התכנית תלויה בכוח הברית לכפות רצונה על חברותיה. קנט (ע״ע) היה הראשון שקשר את אפשרות הש׳ בשינוי המשטרים הפנימיים של המדינות חברות הברית: הש׳ יהא כרוך בהקמת חבר של רפובליקות ייצוגיות, שיחסיהן יהיו מלכתחילה כאלה שלא תהיה שום עילה למלחמה. הוא אף סבר, שההיסטוריה חותרת באופן תכליתי לקראת ש׳ עולמי. בנתם (ע״ע) הבין, שעקרון התועלתנות חל על כל הבריות; הוא דרש להקים בי״ד ליישוב סכסוכים ובית־מחוקקים בי״ל, וסבר כי לדעת־הקהל העולמית תהא חשיבות עליונה בשמירת הש׳.

כבר ב 1908 טען נורמן אנג׳ל (ע״ע), שהמ׳ המודרנית היא כה הרסנית עד שאין היא כדאית עוד, וגם המנצחים מפסידים בה. רעיון זה קיבל משמעות חדשה עם המצאת הנשק הגרעיני. ב. רסל (ע״ע), למשל, הציע, שמעצמת־העל הגרעינית (אה״ב) תשתלט בכוחה הגרעיני על העולם. לדעתו, רק לאחר שתתקיים מדינה עולמית בכוח הכפיה כ 100 שנה, ייתכן שהש׳ ייכּון מתוך הסכמה.



„ירושלים עיר השלום". מתערוכה: ילדי העולם מציירים את ירושלים, 1977/8 (מוזיאון ישראל, ירושלים)

תנועות־ש׳ במאות ה 19 וה 20. ב 1815 הוקמו לראשונה תנועות למען הש׳ בניו־יורק, מסצ׳וסטס ואוהיו. הן התנגדו למ׳ מטעמים דתיים, בייחוד משלא מצאו טעם להבחנה בין מלחמת־הגנה (צודקת) למלחמת־התקפה (שאינה־צודקת). ארגונים דומים הוקמו בלונדון (1816), פריס (1821) וז׳נווה (1830). ב 1843 נערך בלונדון כינוס עולמי ראשון, וב 1848 הוקם ארגון עולמי. ההתנגדות למ׳ מצאה חיזוק ברעיונות ליברליים בדבר סחר חפשי בעולם וביטול מכסי־מגן (ע״ע [ה]ממלכה [ה]מאחדת, עמ׳ 897), וכן ברעיונות סוציאליסטיים. כך התנגד האינטרנציונל (ע״ע) הסוציאליסטי לכל מ׳ בין מדינות, משום שראה בה ביטוי לעימות שאינו קיים למעשה.

כינוסים עולמיים של התנועות למען הש׳ נערכו במקומות שונים בשלהי המאה ה 19 ובתחילת המאה ה 20, ובהם נידונו הצעות שונות לביסוס חש׳; חלקן הוגשם אח״כ (כגון ביה״ד הבי״ל; חבר־הלאמים [ע׳ ערכיהם]), אך קשה לאמוד את מידת ההשפעה של ארגוני־הש׳ על מימוש ההצעות בדרכים מדיניות. ב 1900 היו כ 425 ארגוני־ש׳. ב 1910 הוקם מוסד לחקר הש׳ (World Peace Foundation), בסיועו של א. קַרנגי.

על פעילותה של בֶּרתה פון זוטנֶר לתנועת־ש׳ בי״ל ולפרס־נובל לש׳ — ע״ע זוטנר; נובל, פרסי־, ור׳ להלן. פרוץ מלה״ע I היה מכה קשה לתנועת־הש׳ ולאינטרנציונל הסוציאליסטי (השני), משהצטרפו רוב הסוציאליסטים בארצות הלוחמות להגנת מולדתם.

באמצע שנות ה 60 פעלו כ 1,500 ארגונים וקבוצות למען הש׳ ופירוק החימוש. קמו גם מוסדות־מחקר רבים ונוסדו כת״ע לחקר הש׳. וע״ע פציפיזם.

פעילות מדינית למען הש׳. במאות ה 19—ה 20 התנהלה פעילות מדינית למען הש׳ ב 5 אפיקים, נוסף על הפעילות השגרתית באמצעות הדיפלומסיה המסרתית: 1) **שיתוף־פעולה בין המעצמות.** החל בקונגרס וינה (ע״ע; 1815) דובר על תגובה אירופית (Concert of Europe) משותפת לשמירת הש׳ והשלטון הקיים במדינות אירופה, ונכרתה ברית בין 4 המעצמות דאז (ע״ע [ה]ברית הקדושה). שיתוף־הפעולה — שהתבטא בד״כ בהתייעצויות בעתות־משבר — לא מוסד, ושינויים במאזן־הכוחות שיבשו אותו. במאה ה 20 אומץ הרעיון בצורה חדשה — למעצמות ניתנה השפעה רבה בחבר־הלאומים ובאו״ם. כיום ברור, ששיתוף־פעולה בין מעצמתי אינו יכול לשמור את הש׳ כאשר גוברים האינטרסים של אחת המעצמות על עניינה בשמירת הש׳; 2) **ארגונים בי״ל למטרות מיוחדות.** במחצית השניה של המאה ה 19 הוקמו הארגונים הבי״ל הראשונים, כגון ארגון הטלגרף (1865) וארגון הדואר (1874), ובמאה ה 20 גדלה מאד הפעילות במסגרת ארגונים בי״ל למטרות מיוחדות (בריאות, חינוך, חקלאות וכו׳) במסגרת חבר־הלאומים והאו״ם. נהוג להניח, שפעילות מוגבלת במסגרות בי״ל כאלה וביחידות קטנות־יותר (כגון ארגון מדינות אמריקה [ע״ע פן־אמריקה] והשוק האירופי המשותף) מכשירה את הקרקע למדינה עולמית (וע״ע ארגונים בי״ל); 3) **ארגונים על־לאומיים.** ביסוד חבר־הלאמים והאמות המאחדות (ע׳ ערכיהם) גלום רעיון הבטחון הקיבוצי — הארגון מְקנה בטחון לכ״א מחברותיו בפעולה מאוחדת שלו נגד כל תוקפן מבין חבריו; אבל מעולם לא היה לחבר־הלאומים ולאו״ם כוח־הרתעה מספיק; 4) בוררות בי״ל (ר׳ להלן); 5) פרוק נשק (ע״ע).

אל. וי.

שני האחרונים קשורים בוועידות־הש׳ בהאג בשנים 1899—1907, שכונסו ביזמת קיסר רוסיה, ניקולי II (ע״ע). המניע העיקרי ליזמתו היה רצונו להביא לידי צמצום החימוש, ועי״כ — לש׳ כללי; מירוץ־החימוש של המעצמות היה מעמסה כבדה על כלכלת רוסיה. בוועידה הראשונה (18.5—29.7.1899) השתתפו 26 מדינות (20 מאירופה, 2 מאמריקה [אה״ב ומכסיקו] ו 4 מאסיה [יפן, סין, סיאם ופרס]). הוועידה לא הצליחה להביא לידי צמצום החימוש, אך נתקבלו בה 3 אמנות, ובהן אמנה בדבר דינים ומנהגים של מ׳ ביבשה ואמנה בדבר יישוב סכסוכים בי״ל בדרכי שלום. למטרה זו הוקם בהאג ביה״ד לבוררות (Permanent Court of Arbitration). וע״ע ביה״ד הבי״ל; בוררות בי״ל.

הוועידה השניה, 15.6—18.10.1907, זומנה אף היא מטעם ממשלת רוסיה, אך היזמה לכינוסה יצאה מנשיא אה״ב, תאודור רוזולט (ע״ע). השתתפו בה 44 מדינות: 21 מאירופה, 19 מאמריקה ו 4 מאסיה. גם ועידה זו נכשלה במאמציה להגביל את מירוץ החימוש, אך נתקבלו בה 10 אמנות. 7 מהן עסקו בשאלות של מ׳ בים וביבשה ובתיחום זכויות וחובות של צדדים לוחמים וצדדים ניטרליים. אחת האמנות (מס׳ II) אסרה שימוש בכוח מצד מדינה אחת כדי לכפות תשלום חובות על מדינה אחרת, לפני שהעניין יידון בבי״ד בי״ל. אמנה זו — הקרויה אמנת־פורטר (Porter), ע״ש נציג אה״ב בוועידה — ביטאה פשרה בין עמדת המדינות המלוות, שדגלו בזכותן להתערב למען כפיית פרעון החובות הציבוריים של מדינה לווה,

ובין עמדת המדינות הלוות, המתבטאת בדוקטרינת דרגו (Drago; שה"ח של ארגנטינה [ע"ע, 683/4]), שלפיה אסור שימוש בכוח למטרות אלו. עוד אמנות שנחתמו בוועידה הן: אמנה העוסקת בהקמת בי"ד בי"ל למלקוח ימי (אמנה זו לא אושרה); אמנה האוסרת פתיחת מעשי־איבה בלי התראה, בין בצורת הכרזת מ' מנומקת, ובין בצורת אולטימסום מלווה הכרזת מ' מותנית; אמנה בדבר יישוב סכסוכים בי"ל בדרכי־ש', המחייבת — במקרה של סכסוך חמור בין מדינות — לבקש את השירותים הטובים, או התיווך, של מדינה ידידה, או מדינות ידידות, או לבקש ועדה בי"ל חוקרת, שתברר ותבדוק, בחקירה אובייקטיווית וע"פ נהלים קבועים, עובדות השנויות במחלוקת. האמנה קובעת את סמכויות ביה"ד הבי"ל לבוררות בהאג ואת נהלי הבוררות.

ב 1920 תפס "ביה"ד הבי"ל לצדק" בהאג (International Court of Justice) — שהוקם ביזמת חבר־הלאומים — את מקום ביה"ד לבוררות. וע"ע ביה"ד הבי"ל. ת. מ.

הלך־הרוחות, שהתבטא בוועידות־האג ובפעילותן של תנועות ש' למיניהן, הוליד גם את „הפרס לש'" שקבע א. ב. נובל (ע"ע; וע"ע נובל, פרסי־, עמ' 905/7, ושם רשימת מקבלי הפרס [עד 1971]. ב 1972 לא הוענק הפרס. ב 1973 ניתן הפרס לה. קיסינג'ר [ע"ע] וללה דוק תו [Le doc Tho] מצפון־ויטנאם; האחרון סירב לקבלו. ב 1974 זכו בפרס ש. מקבריד [Sean Macbride] מאירלנד ואיסקו סאטו [Eisaku Sato] מיפן; ב 1975 — אנדרי סאחרוב מבריה"מ; ב 1976 — מ. קוריגאן [Mairead Corrigan] וב. ויליאמז [Betty Williams], שתיהן מאירלנד, ב 1977 — ארגון „אמנסטי" [Amnesty International], ב 1978 — מ. בגין [ע"ע], ראש ממשלת ישראל, וא. סאדאת [ע"ע], נשיא מצרים). שלא כשאר פרסי־נובל — שאותם מעניקה האקדמיה השוודית — מוענק פרס זה ע"פ החלטת ועדה של הפרלמנט הנורווגי; נובל הנהיג זאת כדי למנוע שיקולים מדיניים במתן הפרס — ובאותה עת לא היתה נורווגיה עצמאית, אף שהיה לה פרלמנט עם ממשל עצמי. 9 שנים אחרי מותו זכתה נורווגיה בעצמאות, ומאז נשמעו טענות ביחס לשיקולים מדיניים בהענקת הפרס.

אחרי מלה"ע I נוצלה תעמולה לש' למטרות מדיניות — תכופות בידי מדינות תוקפניות. כך עודדה גרמניה הנאצית הלכי־רוח של ש' במדינות דמוקרטיות (ע"ע [ה]ממלכה [ה]מאחדת, עמ' 908; צרפת, עמ' 945), אף שבגרמניה גופא לא הותרה תעמולה לש'. אחרי מלה"ע II עודדה בריה"מ תנועות־ש', ואף שתעמולה לש' מתנהלת מטעם השלטון בבריה"מ גופא, הרי עוקצה מכוון כלפי חוץ.

לעומת־זאת קמו בארצות דמוקרטיות תנועות־ש' רבות־השפעה, שתביעתן לש' היתה מכוונת בעיקרה להפסקת מ' מסוימת, שהתנהלה באותה שעה. תנועות כאלה קמו במדינות הצפון של אה"ב בעת מלחמת־האזרחים; בבריטניה — בימי המלחמה באפריקה־הדרומית (ע"ע, עמ' 396/9); ובאה"ב — בעת המלחמה בוויטנאם. זו האחרונה השפיעה במידה רבה מאד על הלכי־הרוח בציבור, ובכך תרמה להחלטת הממשל להסתלק מוויטנאם. גם תנועת "ש' עכשיו", שקמה בישראל ב 1978, לא היתה תנועה למען ש' כללי, או ביטוי של פציפיזם, אלא בעלת תביעה מוגדרת — הסדר־ש' עם הערבים תמורת ויתור על שטחים שכבשה ישראל ב 1967, בהנחה שוויתור זה הכרחי לש' ומבטיח אותו. מ.

C. L. Lange, *Histoire de L'internationalisme*, I–III, 1919–1963; F. M. Stawell, *The Growth of International Thought*, 1929; A. C. F. Beales, *The History of P.*, 1931; A. Vagts, *A History of Militarism*, 1937; S. J. Hemleben, *Plans for World P. through Six Centuries*, 1943; E. Wynner – G. Lloyd, *Searchlight on P. Plans*, 1949[2]; K. von Raumer, *Ewiger F., F.-Rufe und F.-Plane seit der Renaissance*, 1953; I. Horowitz, *Games, Strategies and P.*, 1957; A. C. Bonqnet – K. S. Murty, *Studies in the Problems of P.*, 1960; I. L. Claude, *Swords to Plowshares*, 1965[3]; J. Macquarrie, *The Concept of P.*, 1973.

במקרא יוצאים השורש "שלם" והנגזר ממנו למשמעויות רבות. ש' הוא מצב שאין בו חסרון, פגם או נזק, בדומה ל„אבנים שלמות" (דב' כז, ו). וכך מבטיח יוסף לאחיו שלא יעשה להם דעה: "ש' לכם אל תיראו" (בר' מג, כג). יש ש' במשמעות שלווה (ירמ' ל, ה; איוב כא, ט), ויש שהוא נרדף עם „טוב": „עושה ש' ובורא רע" (ישע' מה, ז; והשו': שם נב, ז). ממשמע זה באה, כנראה, הוראת ש' כנרדפת לבטחון מאויבים וביטול המ':„ונתתי ש' בארץ ושכבתם ואין מחריד, והשבתי חיה רעה מן הארץ וחרב לא תעבור בארצכם" (ויק' כו, ו). היא אף מורה על יחס של עזרה הדדית ושיתוף־פעולה; כמו: „וישלם יהושפט עם מלך ישראל" (מל"א כב, מה) — והכוונה שסיים את המ' הארוכה וגם בא בברית — וכן: „ויהי ש' בין חירם ובין שלמה ויכרתו ברית שניהם" (מל"א ה, כו). פעמים שהש' מציין את שעבוד המנוצח למנצח. כך מצווה התורה: „כי תקרב אל עיר להלחם עליה וקראת אליה לש'" (דב' כ, י), כלו' לפתוח במו"מ על תנאי הכניעה. אמנם, בד"כ מבטא הש' שגשוג והצלחה מלאים, ולא העדר מ' בלבד, כש' בימי שלמה (מל"א ה, ד), וכזה המובטח למלך האידאלי (שזוהה אח"כ עם „מלך המשיח"), הלוא הוא „שר ש'" (ישע' ט, ה) — „למרבה המשרה ולש' אין קץ" (שם שם, ו; והשו': תה' עב, ג–ו).

גם בין אנשים פרטיים ש' הוא מצב של יישוב סכסוכים ועזרה הדדית ואמון: „סור מרע ועשה טוב בקש ש' ורדפהו" (תה' לד, טו) — שלא כרשעים, שעליהם אמר הנביא: „בפיו ש' את רעהו ידבר, ובקרבו ישים ארבו" (ירמ' ט, ז). מפסוקים אלה ואחרים (ר', למשל, זכ' ו, יג) משמע, כי יש לש' גם משמעות של התנהגות טובה, במקביל אל צדק וצדקה: „צדק וש' נשקו" (תה' פה, יא), „אמת ומשפט ש' שפטו בשעריכם" (זכ' ח, טז) ו„האמת והש' אהבו" (זכ' ח, יט).

ש' במשמעות שלווה (תה' קכב, ח) נאמר גם על מנוחת השינה ועל המוות המשול לשינה: „יבוא ש' ינוחו על משכבותם". מיתה בש' — מתוך שלווה ובמועד הקצוב (בניגוד למוות ב„חצי ימיו"), היא מחסדי ה' (בראי' טו, טו). יש ש' שהוא מצב של בריאות, והחולה מתאונן „אין ש' בעצמי" (תה' לח, ד), כלו' יש מריבה בין העצמות (השו': איוב לג, יט). הברכה המקובלת בין אנשים, השואלים „איש לרעהו לש'" (שמ' יח, ז), היא: „הש' אתה אחי" (שמ"ב כ, ט); כלו' האם חסר לך דבר. כזו היא שאלת יוסף לאחיו: „הש' אביכם הזקן" (בראי' מג, כז), או שאלת אלישע לשונמית: „הש' לך הש' לאישך הש' לילד" (מ"ב ד, כו). התשובה הרגילה לשאלות אלו היא: „ש'". ברכת ש' משמשת גם בפרידה, כמו: „לך לש'" (שמ' ד, יח ועוד). התפשטות נוהג זה גרמה לטשטוש המשמעות, ומצאנו שדוד שאל „לשלום יואב ולשלום העם ולשלום המ'" (ש"ב יא, ז), כלו' למצב המ'.

לעומת־זאת משמשת ברכת הש' ברכת־שיא במעמדות חגיגיים. „ברכת כוהנים" מסיימת במלים „וישם לך ש'" (במ' ו', כו), ומשורר התהלים אומר: „ה' עז לעמו יתן, ה' יברך את עמו בש'" (כט, יא). עולי־הרגל הבאים לירושלים מברכים: „שאלו שלום ירושלים, ישליו אהביך, יהיה ש' בחילך, שלוה בארמנותיך, למען אחי ורעי אדברה נא ש' בך" (שם קכב, ה–ו). האור והש' הם סמל הטוב היוצא מאת האל, וניגודם החושך והרע — סמל הרע (ישע' מה, ז). הברית הנצחית שבין ה' ובין אהוביו, הכוהנים, וכלל ישראל, מכוּנה „ברית ש'" (במ' כה, יב; ישע' נד, י).

בעקבות חז"ל, יש הסבורים כי קרבן (ע"ע, עמ' 62) ה„שלמים" נקרא כך משום שהוא מסמל את הש' הבא מאת האל; אך אין הדבר ברור. אפשר גם שהשם „ירושל(י)ם" משמעו „עיר הש'".

הנביאים התנבאו למצב של ש' באחרית־הימים (ע"ע), ש„לא־ישא גוי אל־גוי חרב ולא ילמדו עוד מ'" (ישע' ב, ד). נבואה זו והנבואה: „וגר זאב עם כבש... ונער קטן נוהג בם" (שם, יא, ו), ובמק־

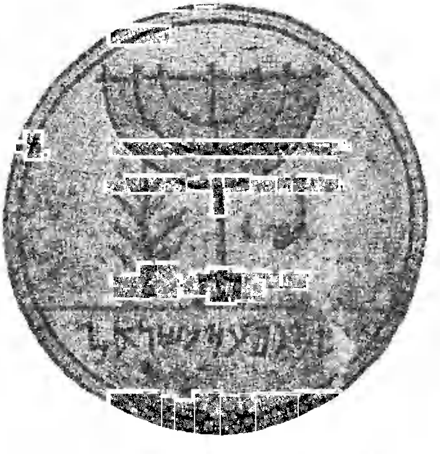
בילות (שם סה, כב; מיכה ד, ג) הן חלק ממסות־נבואה מקיפות (ישע׳ ב, א—ד; יא—יב; סה, יג—כה; מיכה ד, א—ח), המתארות את המצב האידאלי שישרור באחרית־הימים, כשיכירו כל העמים במלכות ה׳ אלוהי ישראל, יעלו להר קדשו ויקבלו אותו לשופט־מכריע בכל מחלקותיהם ומריבותיהם. שלמות התיקון הדתי הזה היא שתצמיח, ממילא, את הש׳, שהרי כל הסכסוכים שבין עמי העולם יינטשו ויימסרו להכרעת ה׳ — ואולם, בנבואות האלה לאחרית הימים יש פסוקים המדברים על שימוש בכוח כנגד גויים רשעים שלא ייכנעו למלכות ה׳, או שחטאם כבד מנשוא (ישע׳ יא, יא—יד). ש׳ זה הוא בעל אופי דתי מושרש, והוא מניח את כפיפותו־לעתיד של כל המין האנושי — מתוך הכרה ושכנוע פנימיים — למשפטו האחרון של האל, יוצר־הכל, ולערכיו המקראיים, כולל ערכי הצדק, הכוח והשלטון שלו. ואולם, יש בעלי תפיסות הומאניסטיות חילוניות, שניתקו את פסוקי „השלום הנצחי" מהקשרם הדתי שבמקרא ועשו את הדימויים הפיוטיים הנשגבים שבהם ליסוד לבשורת הפציפיזם ההומאני־הליבראלי המודרני.

תפיסה זו של הש׳ הנבואי כאחד מערכי המוסר הכלל־אנושיים שימשה אבן־יסוד במערכות החינוך היהודי והישראלי — בבתה"ס ובתנועות־הנוער. וע"ע מקרא, עמ׳ 336/8.

צ. ח.

דרשות ומאמרים רבים מאד בשבח הש׳ נמצאים בדברי חז"ל; הם מאירים ומדגישים בו הבטים מגוונים, ומהם שנאמרו בהפלגה מרובה, בגון: „שמו של הקב"ה נקרא ש׳" (ויק"ר ט׳, ט׳; ור׳ שבת י׳, ע"ב); „שכל הברכות כלולות בו" (שם); ולדעת חכמים „אין אליהו בא... אלא לעשות ש׳ בעולם" (עד׳ ח׳,ז׳). מקומו של הש׳ בסולם־הערכים המוסרי הוא למעלה מן האמת, ולא די שמותר, או מצווה, לאדם לשנות בדיבורו מפני הש׳, אלא שאף הקב"ה בעצמו עשה כן (יבמ׳ ס"ה, ע"ב), וגם „דיברו כתובים דברי בדאות כדי להטיל ש׳ בין יוסף לאחיו" (ירו׳ פאה א׳, א׳). אין הש׳ הזה, שכה הפליגו חז"ל בשבחו, דווקא ניגודה של המ׳ — ועל כך ר׳ להלן — אלא עפ"ר ניגודם של קטטה ומריבה, ואילו „הבאת ש׳ בין אדם לחברו" היא מן הדברים ש„אדם אוכל פירותיהן בעולם־הזה, והקרן קיימת לו לעולם־הבא" (פאה א׳, א׳). הדמות המקראית המייצגת את רדיפת הש׳ ביותר היא, לדעת חז"ל, אהרן (ע"ע) הכהן; והלל (ע"ע), תלמידו הרוחני, היה אומר: „הוי מתלמידיו של אהרן, אוהב ש׳ ורודף ש׳, אוהב את הבריות ומקרבן לתורה" (אבות א׳ י"ב). מסיבה זו אין הש׳ צורך מיוחד של בני־האדם דווקא, אלא אף המלאכים צריכים לו — כי גם ביניהם המחלוקת מצויה (ברכ׳ י"ז, ע"ב; סנ׳ צ"ט, ע"ב) — וכן המתים (במ"ר י"א, ט"ז). ע"כ הדגישו חז"ל גם את הצורך בהשכנת ש׳ „בין התלמידים" (= ת"ח) בד"כ, כי אע"פ ש„ת"ח מרבים ש׳ בעולם" (ברכ׳ ס"ד, ע"א), מ"מ מצויה ביניהם המחלוקת — אם לשם שמים, ואם שלא לשם שמים — הרבה־יותר מאשר בקרב סתם בני אדם (ברכ׳ י"ז, ע"א), וע"כ צריכים הם לברכת הש׳ תדיר.

ע"פ תפיסת חז"ל, ש׳ של אמת הוא זה שיסודותיו הראשוניים, בבית פנימה, יציבים; ואמרו: „בקש ש׳ ורדפהו" (תה׳ לד, טו) — בקשהו במקומך ורדפהו במקום אחר" (ירו׳ פאה א׳, א׳). „שלום־בית", דהיינו, הטלת ש׳ בין איש לאשתו, הוא מעשה רב (ירו׳ סוטה א׳, ד׳; חו׳ קמ"ב, ע"א), שלמענו הותרה מְחיית (כלו׳, מחיקת) שם ה׳ ממגילת הסוטה (סוכה נ"ג, ע"ב), ומשום „דרכי ש׳" — דהיינו, כדי למנוע מצבים הרי קטטה וסכסוך — תיקנו הז"ל כמה תקנות בניגוד לדרך הסלולה של ההלכה (גיט׳ נ"ט, ע"ב), אף הובעה הדעה, כי התורה כולה ניתנה מפני דרכי ש׳, במטרה לתקן את אופי האדם ולבטל ממנו סכסוכים (שם). ברוח זו נכתב אף סיומה של משנת רבי לפנינו (וכך הוא גם בספרי, נשא, מ"ב): „אמר ר׳ שמעון בן חלפתא, לא מצא הקב"ה כלי מחזיק ברכה לישראל אלא הש׳, שנאמר (תה׳ סט, יא), ‚ה׳ עז לעמו יתן ה׳ יברך את עמו בשלום׳" (עוקצין ג׳, י"ג). כך גם הברכה המסיימת את תפילת „שמונה עשרה" והמשפט המסיים את הקדיש (ע"ע).



„שלום על ישראל" — מרצפת פסיפס של ביכ"נ ביריחו; התקופה הביזאנטית (אגף העתיקות והמוזיאונים, ירושלים)

תפקידו של הש׳ כערד־רקע לכל בניינה של ההלכה ניכר יפה גם בעמדתם של החכמים, שהמליצו בפני הדיינים לחתור לפשרה מוסכמת בסכסוכים ממוניים המובאים לפניהם, ולא למצות את עקרונות ההלכה באופן כפוי על הצדדים — זאת על־אף שהפשרה, ע"פ עצם טבעה, אינה אמת, „שנאמר ‚אמת ומשפט ש׳ שפטו בשעריכם׳ — איזה משפט שיש בו ש׳? זה ביצוע" (סוכה ו׳, ע"ב). בניגוד לעמדה קיצונית זו עומדת הדעה האחרת, בי „על ג׳ דברים העולם עומד, על הדין ועל האמת ועל הש׳, ושלשתן דבר אחד: נעשה הדין — נעשה אמת, נעשה ש׳" (ירו׳ תע׳ ד׳, ג׳). תפיסה זו מזהה את הש׳ עם הסדר המשפטי התקין, ושכמותה מצויים עוד דברים הרבה בחז"ל.

המנהג לברך איש את רעהו — בכניסה וביציאה — בש׳, ידוע בארצות המזרח־הקדום מתקופות קדומות של מארי וחמורבי. בסוף ימי הבית־השני הפכה ברכה זו לסימן־הכר יהודי מובהק־ביותר. היא מופיעה על מצבות יהודיות בא"י ובגולה, ועל הכתובות הרבות — באבן ובפסיפס — שנתגלו בבתכ"נ עתיקים, וכן במעשי אמנות יהודיים מגוונים, כסמל יהודי בלעדי, לצד המנורה וארבעת המינים.

עניינו של הש׳ הנזכר בדברי חז"ל הוא עפ"ר, כאמור, הש׳ הפנימי. הרעיון הפציפיסטי של ש׳ בי"ל ובטחון הגבולות תופס מקום שולי בספרות חז"ל, ובעיקר באגדה המאוחרת. כחלק מן החזון המדיני־האוטופי של אחרית־הימים (ע"ע). דבר זה כרוך ביחסם המיוחד של חז"ל אל המ׳ (ע"ע, עמ׳ 643/4); הם ראוה לא כדבר חיובי, אלא כאירוע חריג מסדרי־הטבע הרגילים, שבו באה לידי ביטוי התערבותו הישירה — האישית כביכול — של הבורא בענייני הבריאה. לנגד עיני חז"ל עמדו „מלחמות העולם" הפרסיות, היווניות והרומיות, ששינו פני תבל ושנכנסו באופק ההיסטורי של ראייתם, וכן המלחמות המקראיות הקדומות, שלהן שיוו חז"ל אופי דרמאתי דומה, ואמרו: „אומרים לפניו [= מלכות פרס]: רבש"ע! הרבה גשרים גשרנו, הרבה כרכים כבשנו, הרבה מ" עשינו,

וכולם לא עשינו אלא בשביל ישראל כדי שיתעסקו בתורה. אמר להם הקב"ה:... מ" אני עשיתי, שנאמר ,ה' איש מ'...'" (ע"ז ב', ע"ב). ואחת מ„דמויותיו" הקבועות של הקב"ה היא: „אין לך נאה בישיבה אלא זקן, ואין לך נאה במ' אלא בחור" (חג' י"ד, ע"א). ובדומה לכך: „ובי ידיו של משה עושות מ' או שוברות מ'? אלא לומר לך, כל זמן שהיו ישראל מסתכלין כלפי מעלה ומשעבדין את לבם לאביהם שבשמים היו מתגברים..." (ר"ה ג', ח'). גם לעתיד־לבוא יקדמו „מלחמות־עולם" קטסטרופאליות לגאולה, וע"כ „מ" נמי אתחלתא דגאולה הן" (מג' י"ז, ע"ב) — ועל כך ע"ע אחרית־הימים, עמ' 447—455; גוג ומגוג. למ" אלו השוו חז"ל כמה מן המ" הישראליות הקדומות (ברכ' נ"ח, ע"א), ומסיפור נסי המ" ההן למדו חז"ל על דרכי התערבותו של הבורא בניהול מלחמות ההווה והעתיד. הדי הרעיון הגותי של המ' כאידאל הגברי העליון נמצאים, אולי, בדעת־יחיד שבמשנה: „לא יצא האיש [= בשבת] לא בסיף ולא בקשת ולא ברומח; ר' אליעזר אומר: תכשיטין הן לו, וחכמים אומרים: אינן אלא לגנאי, שנאמר ,וכתתו חרבותם לאתים'" (שבת ו' ד').

מ. פייסס, ,שלום' בכתובות ובתגליות ארכיאולוגיות (מחניים, קכ"א), תשכ"ט; א. אליאב, שלום, 1975; M. Wald, שלום, *Jewish Teaching on Peace*, 1944.

י. ת.

שלום, אברהם בן יצחק

שלום, אַבְרָהָם בֶּן יִצְחָק (נפ' 1492, ספרד), פילוסוף יהודי ספרדי. ש' תרגם לעברית שני חיבורים לאטיניים: ילקוט למדעי־הטבע — Philosophia Pauperum לאלברטוס מגנוס (ע"ע; „הפילוסופיה הטבעית", כ"י המבורג 266); „שאלות ותשובות" (נדפס בתוך „ליקוטי קדמוניות", תר"ד, עמ' 152) — דיון בחלק מן ה„אורגאנון" לאריסטו, מאת מרסיליוס מאינגן. הקדמתו לחיבור אחרון זה — שבה התווכח עם מתנגדי הלימודים הכלליים והעיוניים — וכן המפתח לספר, פורסמו לפני־כן בידי א. ילינק (1859). ספרו העיקרי של ש' הוא „נוה־שלום" (קושטא, רצ"ח) — דרשות על חלק האגדה שבמסכת ברכות. ספר זה מעיד על שליטתו הרחבה בכל תחומי־הידע החשובים של זמנו, והוא עשיר בציטוטים מן הספרות הפילוסופית הערבית והיוונית. בספר בודק ש' את התאמתן למקרא ולאמונות היהדות של כמה שיטות פילוסופיות חשובות, ועיקר מטרתו להוכיח את אמיתות משנתו הפילוסופית של הרמב"ם. בנושא זה נקט ש' עמדת־ביניים, בין התפיסה הקיצונית של ר' לוי בן גרשם (ע"ע) — שלפיה התפשר הרמב"ם יותר מדי ע"ח הפילוסופיה בנסיונו ליישבה עם אמונת היהדות — לבין עמדתו השמרנית של ר' חסדאי קרשקש (ע"ע), שסבר כי הרמב"ם הרחיק־לכת מדי בוויתוריו האמנותיים בדרכו לקראת הפילוסופיה (וע"ע משה בן מימון, עמ' 554/5). בשאלות אמונה קרוב היה ש' לשיטתו של קרשקש. ברם, שלא כמותו סבר, כי אין מקום לבקר את הרמב"ם בזה, שכן באמת כזו גם היתה דעת הרמב"ם, אלא שלא הובן כהלכה; וע"כ ניסה ש' את כוחו בפרשנות הרמב"ם ברוח זו.

אין בספר יצירה פילוסופית מקורית, וכל גדולתו בבקיאותו של מחברו בחומר העברי והלועזי, ובעיקר באבן רושד. ש' ייחס חשיבות רק למספר נושאים פילוסופיים בעלי אופי אמוני־דתי, ורק בהם טרח לקבוע עמדה מדויקת ומנוסחת כהלכה ובה דבק בעקביות. שאלות פילוסופיות אחרות — ובמיוחד כאלה שאפיַן טכני — נראו לש' משניות בחשיבותן, והוא נתפס לאי־דיוקים רבים, ואף לסתירות קלות, בהתייחסותו אליהן במקומות שונים בספרו.

H. A. Davidson, *The Philosophy of A. S.*, 1964.

שלום, גרשם (גרהרד)

שָׁלוֹם, גֶּרְשֹׁם (גֶּרְהַרְד) (נו' 1897, ברלין), מכונן מחקר הקבלה המודרני, מגדולי חכמת־ישראל, חוקרי המיסטיקה ותולדות הדתות וההיסטוריונים היהודים בדורנו. ש' נולד למשפחה מתבוללת. בהשפעת ספריו של גרץ (ע"ע) התחיל להתעניין ביהדות ובתו"י, והחל לומד עברית; דבר זה גרם לריחוקו מבית אביו. באותן שנים הושפע מסופרים ומאנשי רוח ממזרח־אירופה — ביאליק, בּוּבר, עגנון, ז. רובשוב (שזר) ואחרים — שעמהם התרועע בברלין בזמן מלה"ע I; בהשפעת שזר למד ש' יידית, וממנה תרגם לגרמנית את ספר „יזכור" לחללי „העליה השניה" (1918; הקדמה מאת מ. בובר). באותה עת הושפע מבּוּבּר (ע"ע) ומתרומתו להכרת החסידות. ש' תרגם לגרמנית מכתבי ביאליק ועגנון. בשנים 1915—1922 למד באוניברסיטות ברלין, ינה, בּרן ומינכן — תחילה מתמטיקה ופילופופיה, ואח"כ בלשנות שמית; אך למעשה עסק בחקר תורת־הסוד. באין מי שידריכו בתחום זה, למך ש' בכוחות עצמו את לשון הקבלה, כדי שיוכל לחדור לעולמה ולהבין את מושגיה, מונחיה וסמליה. פריו הראשון של מאמץ זה היתה עבודת־הדוקטור שלו, Das Buch Bahir — תרגום לגרמנית ופירוש ל„ס' הבהיר", הספר הראשון של ספרות הקבלה (סוף המאה ה 12; ע"ע בהיר, ספר); מחקר זה י"ל ב 1923 (1970^2). אותה שנה עלה ש' לא"י, ושימש (עד 1925) ראש המחלקה העברית והיהודית בבית־הספרים הלאומי בירושלים. הוא התאים את השיטה העשרונית בספרנות למדעי־היהדות. ב 1925 נתמנה מרצה לקבלה ולמיסטיקה יהודית באוניברסיטה העברית, ובשנים 1933—1965 כיהן בה כפרופסור. מ 1946 עד 1952 היה ש' ממונה מטעם האוניברסיטה על הצלת אוצרות התרבות היהודית ששרדו מהשואה. ש' היה ממייסדי האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, ונשיאה — בשנים 1968—1974. הוא היה עורך המדור „קבלה" באנציקלופדיה העברית, ותרם את הערכים המרכזיים בתחום זה. ש' זכה בפרסים רבים: פרס רוטשילד (1952), פרס ישראל (1958), פרס הַרוֵי (1974), פרס ביאליק לחכמת־ישראל (1977) ופרסים בי"ל רבים ותארי „דוקטור (לשם) כבוד". ש' חבר במספר אקדמיות לאומיות. ב 1969 זכה בתואר „יקיר ירושלים".



גרשום שלום (צילום: אורפּר, ירושלים)

בהוראתו באוניברסיטה העברית העמיד ש' את הדור השני והשלישי בחקר הקבלה. מפעל־חייו הוא תופעה נדירה — יצירת תחום־מחקר שלם בידי אדם אחד. לפניו עסקו רק מעטים בחקר המיסטיקה היהודית, וברוב המקרים מתוך דעות־קדומות, שקלקלו את שורת המדע. מחקריו הקנו לקבלה את מקומה במסגרת תו"י, חכמת־ישראל ותולדות הדתות והמיסטיקה.

ש' חשף וזיהה טכסטים קבליים רבים שהיו טמונים באספי ב"י. במחקריו מתגלות בקיאותו בספרות הקבלה, דייקנותו בפרטים מצדם הפילולוגי והביבליוגרפי — ועם־זאת חדירה לעומק הרעיונות העקרוניים ופענוח הסמלים הקבליים; ביקרתיות היסטורית חמורה — ועם־זאת ראיה רבת־מעוף של המשמעויות ההיסטוריוסופיות הרחבות.

ש' פרסם מאות ספרים ומאמרים. תחילה עסק בחקר ה„זהַר" וספרות הקבלה הקדומה, ואח"כ בתנועות משיחיות — השבתאות והפרנקיזם. פרסומיו על השבתאות נפתחו במסתו הגדולה „מצוה הבאה בעבירה" („כנסת", ב', תרצ"ז; י"ל כספר בתשל"ג; נכלל ב„מחקרים ומקורות לתולדות השבתאות וגלגוליה", תשל"ד), המסבירה את התבססות השבתאים והפרנקיסטים על הקבלה הלוריאנית (ע"ע לוריא, יצחק בן שלמה). אח"כ פרסם טכסטים ומחקרים מרובים על השבתאות; במסגרתם חידש את הטענה בדבר שבתאותו של ר' י. איבשיץ (ע"ע), ובעקבות זאת התעורר פולמוס נגדו. ספרו „שבתי צבי והתנועה השבתאית בימי חייו", א'—ב', תשי"ז, הוא

גולת־הכותרת המסכמת את מחקריו בשבתאות (תרגום אנגלי — 1973).

ש׳ עמד על התפתחות תורת־הסוד בזיקותיה לנסיבות ההיסטוריה ולחיי הרוח והתרבות, כגון: ההשפעה שהיתה לתנועת הקתרים (ע״ע) בפרובנס על הקבלה; שרשיה של השבתאות בשואת גלות ספרד; תרומת האנוסים לה; הסיוע שהסתייעה ההתעוררות השב־תאית בהגמוניה הרוחנית שהיתה אותה עת לא״י; התפקיד שמילאה התנועה הפרנקיסטית בחדירת המודרניזם לחברה היהודית; ועוד. הוא הדגיש את „המחיר הכבד ששילם העם היהודי בעד המשיחיות" (לימים הבהיר ש׳, שמשפט זה פורש — שלא כהלכה — כאילו הוא אנטי־משיחי [בתוך: דברים בגו, עמ׳ 33, תשל״ו]).

ש׳ עסק בעיקר בחקר תולדות הקבלה, ובאמצעותו פתח אפקים חדשים בתו״י והבליט את האופי הדיאלקטי של התפתחות היהדות. הוא העלה את חשיבות הקבלה בתו״י — בניגוד למגמה הרציונליס־טית ששלטה בחכמת־ישראל, הן בתיאור ההיסטורי (כזה של גרץ), והן בהערכה הפילוסופית (כזו של הרמן כהן [ע״ע]). במגמה רציונ־ליסטית זו נתפסה הקבלה — מבחינה היסטורית — כראקציה חשוכה לרציונליזם של הפילוסופיה היהודית ביה״ב; מבחינה פילוסופית נתפסה הקבלה כסילוף „היהדות האמיתית", שסמלים מיתיים ומיס־טיים זרים לה. מפעלו של ש׳ מציג את הקבלה לא־רק כתחום מתחומי המחשבה היהודית, אלא כמפתח וכדגם להבנת תהליכים שונים — ואף מנוגדים — בתחום הדת.

ש׳ הצביע על חשיבות היסודות והסמלים המיתיים ביהדות, ועל התפקיד המכריע שמילאו בהתפתחויות בתחומי הדת והחברה בתו״י בזמן־החדש. הוא הראה, שיסודות אלה לגיטימיים ביהדות ומופיעים בה מאז ימי הבית־השני. ממפעלו של ש׳ עולה תפיסה עקרונית של תו״י, ולפיה היהדות היא ממשות הלובשת צורות שונות, והשומרת עם־זאת על אחידות פנימית ועל חיוניות שאינה מתמצית בגילוייה ההיסטוריים החלקיים.

על מצב המחקר בחכמת־ישראל ועל עצם מטרת המחקר פרסם ש׳ את מאמרו „מתוך הרהורים על חכמת־ישראל" (לוח הארץ, תש״ה; כעת בתוך: „דברים בגו", תשל״ו), שבו קורא ש׳ לחקירה נטולת־פניות אידאולוגיות, שתגלה את שיעור־הקומה האמיתי של היהדות.

אין השתמעויות כלליות אלו מתוך מחקריו המדעיים של ש׳ אמורות במפורש במרבית כתביו, ועובדה זו פתחה פתח לפירושים שונים שניתנו לדעותיו בשאלות־יסוד בהבנת היהדות, תו״י והציונות. אחד ממבקריו החריפים בנושאים אלה היה ב. קורצויל (ע״ע), אך ש׳ לא הגיב על הדברים.

ש׳ נקט עמדה בשאלות־השעה: הוא נמנה עם חברי „ברית שלום" (ע״ע), היה מקורב לתנועת־העבודה ולב. כצנלסון (ע״ע) והרבה להגיב על נושאים שונים במאמרים ובמכתבים (חלקם כונס בספרו „דברים בגו", תשל״ו).

אחדים מספריו החשובים של ש׳ התפרסמו בשפות שונות; שניים מהם תורגמו לעברית בספר „פרקי יסוד בהבנת הקבלה וסמליה", תשל״ו, שבו הציג ש׳ את מושגי־היסוד במיסטיקה היהודית, בתורת האלוהות, בתורת הנפש, בתורת הרע ועוד.

את ספרו המקיף על הזרמים השונים במיסטיקה היהודית — שהיה מחיבורי־היסוד בחקר הדת והמיסטיקה — כתב אנגלית: Major Trends in Jewish Mysticism („זרמים עיקריים במיסטיקה יהודית"), 1941. הספר תורגם לצרפתית (1950), גרמנית (1957), איטלקית (1965) ופורטוגלית (1972). מחקרו של ש׳ „ראשית הקבלה" פורסם תהילה בעברית (תש״ח); אח״כ הורחב ופורסם בגרמנית — Ursprung und Anfange der Kabbala, 1962. ב 1966 י״ל בצרפתית. עבודת־יסוד ביבליוגרפית בתחום זה פרסם ש׳ כבר ב 1927 — Bibliographia Kabbalistica.

נסיונו של ש׳ לחשוף את המקורות הקדומים של תורת־הסוד בישראל סוכם במחקרו על היסודות המיסטיים ביהדות בתקופת הבית־השני — Jewish Gnosticism, Merkabah Mysticism and Talmudic Tradition, 1960. מאמריו על הרעיון המשיחי בישראל (כולל ויכוחו עם מ. בובר על דרכי חקר החסידות) כונסו ב The Messianic Idea in Judaism („הרעיון המשיחי ביהדות"; י״ל בצרפ׳ 1974), 1971. רוב המאמרים הכלולים בספר תורגמו לעברית. עוד מאמרים (בגרמ׳) פרסם ש׳ בקבצי Judaica, I-III, 1963—1973, וכן בפרסומים של כינוסי Eranos במשך שנים רבות.

ש׳ הו״ל את כתביו ומכתביו של ידיד נעוריו, וולטר בנימין, (W. Benjamin; 1892—1940), חוקר ספרות והוגה־דעות, וערך ספר־מסות עליו. ב 1977 פרסם ספר אוטוביוגרפי העוסק בתקופה עד עלותו לארץ — Von Berlin nach Jerusalem („מברלין לירושלים").

ביבליוגרפיה של כתבי ש׳ רוכזה בתוך: מחקרים בקבלה ובתול־דות הדתות, מוגשים לג. ש׳, תשכ״ח; מ. קסן (עורך), ביבל׳ של כתבי ג. ש׳, תשל״ח (הוצאת האקדמיה הישראלית הלאומית למדעים — במלאות לג. ש׳ 80 שנה).

י. תשבי, על משנתו של ג. ש׳ בחקר השבתאות (בתוך: נתיבי אמונה ומינות), 1964; א. א. אורבך, על ג. ש׳ (מולד, א׳) תשכ״ח; י. רוזנ־צויג, קבלה ומהפכה; על דרכו של ג. ש׳ (שם); ש. י. עגנון, ג. ש׳ (בתוך: מעצמי אל עצמי), תשל״ו; נ. רוטנשטרייך, על הגות שבחקר (מאזניים, מ״ו), תשל״ח; Th. Adorno, *Gruss an G. S.* (Neue Züricher Zeitung (LXXXVIII), 1967; R. Alter, *The Achievement of G. S.* (Commentary, LV), 1973; E. Simon, *Über einige theologische Satze von G. S.* (Neue Deutsche Hefte, XX), 1973; G. Steiner, *Inner Lights* (The New Yorker, Oct.), 1973; J. Habermas, *Die verkleidete Tora* (Merkur, XXXII, 1), 1978; N. Rotenstreich: *Symbolism and Transcendence* (Review of Metaphysics), 1978; D. Biale, *G. S.*, 1979.

יו. ב.־ש.

שלום, ש. (שם־העט של שלום יוסף שפירא; נו׳ 1904, פרצ׳ב [פולניה]), משורר ומספר עברי. גדל בחצר אביו, האדמו״ר והצייר אברהם יעקב שפירא מדרוהוביץ׳, וסבו, האדמו״ר הציוני, חיים מאיר יחיאל שפירא. עם פרוץ מלה״ע I עברה משפחתו לווינה, ושם החל בכתיבת שירים, תחילה בגרמנית ואח״כ בעברית. ב 1922 עלה לא״י ולמד בביהמ״ד־למורים „מזרחי" בירושלים. ב 1926 היה בין מייסדי כפר־חסידים, ועסק שם בהוראה. בשנים 1930/1 למד פילוסופיה בארלנגן, גרמניה. מ 1939 עוסק בעבודה ספרותית בלבד. בשנים תשכ״ב/ג—תשב״ח/ל היה יו״ר אגודת הסופרים, ומתשל״ג — נשיא האגודה. שיריו כונסו בכרך אחד („שירים", 1949), וכלל יצירתו — ב 12 כר׳ (תשכ״ו—תשל״ה). ש׳ תרגם לעברית שירה אירופית ויידית. ש׳ זכה בפרס־טשרניחובסקי על תרגום הסונטות של שיקספיר (תש״ג), והוא גם חתן פרס־ביאליק, פרס־ישראל ופרסים ספרותיים אחרים.

יצירתו בפרוזה היא ברובה בעלת אופי אוטוביוגרפי. בסיפור „עלית זקני ז״ל" („אדמה ושמי שמים", תש״ט) תיאר ש׳ את יל־דותו בגולה ואת עליית משפחתו ארצה, בהנהגת סבו. בספריו „יומן בגליל", תרצ״ב, ו„הנר לא כבה; מחיי משורר בארץ", תשי״ב, תיאר פרקים מחיי היישוב בארץ, בעלי קווים אוטוביוגרפיים.



ש. שלום
(אוסף „גנזים")

במרכז מחזהו „שבת העולם" (תש״ה) עומדת מרידתו הרעיונית של אלישע בן־אבויה בהלכה, מרי־דה הניזונה גם מאהבתו הנכזבת לברוריה, אשת ר׳ מאיר. מחזהו „יריות אל הקיבוץ" (ת״ש) עובד

כידי מכס ברוד — ע״פ גרסתו המאוחרת, „דן השומר״, תש״ה — לליברית לאופרה עברית מאת מ. לברי (ע״ע). יצירתו לילדים — „כוכב התקומה, פואמה לבני הנעורים״, תשל״ב — נדרשת במידה רבה לנושאים לאומיים.

שירתו של ש׳ ספוגה מראשיתה במתח אמוציונלי, בפאתוס ובמסתורין. חתירתה לגילוי המשמעות החבויה במציאות שמעבר לנגלה צוינה לא־אחת כבעלת זיקה למסורת־השירה הסימבוליסטית, תוך הטעמת דרכה הייחודית. במרכז שירתו עומד ה„אני״ המצר על הקרע שבינו לבין המציאות, והתוהה על סודות ההויה. מחמת העדר סמכות אלהית, הופך ה„אני״ למרכז ההויה. הוא מנסה להסדיר את המציאות ע״י איחוד מיסטי בינו לבין העולם. ברוח זו מסתיימת הפואמה „יהי אדם״ („פלא גמע״, תרצ״ד), שהיא מביטוייה המוקדמים של תפיסה זו, הרווחת בשירת ש׳. מחזור־השירים „שער החמישים״ („פנים אל פנים״, תש״א) מגולל במבנהו המורכב והמחושב את מסכת חיפושיו של ה„אני״. מעולם הילדות — תחנתו הראשונה של המסע — הוא יוצא לבחון את אפשרות הגאולה הטמונה בבדידות, באמונה באל, ברעות, באהבה לעם ולמולדת. המפתח לפתרון הוא, כמובן, ב„אני״ עצמו, אשר כדי לגבור על המכשולים העומדים בדרכו, מסיים את המסע בצלילה אל תוככי הנשמה.

היסוד המיסטי מצוי גם בשירת־האהבה של ש׳; שלושת מחזורי הסונטות: „מעבר הדם״, „האשה״ ו„חנינא בני״ („פלא גמע״ תרצ״ד), הם משיאיה הבולטים. לעומת המבנים הקצרים והחריזה הלא־סדירה, המאפיינים חלק משירתו המוקדמת, מדגימים מחזורים אלה את פנייתו של ש׳ אל הפואמה המורכבת ורחבת־ההקף ואל החריזה המוקפדת הרווחת ביצירתו. שיריו אלה נוטים להפגנת־רגשות קיצונית, ניסוח פאתטי ויצריות גועשת. הקשר הארוטי מופיע בהם כביטוי לכיסופו של ה„אני״ למגע עם הפלאי ולִיניקת החיותיות ממנו. דמותו של חנינא הבן — נציגו של הדור הראשון לתקומת העם בארצו — היא דוגמה לכך שהדראמה האישית והמטפיסית בשירת ש׳ מהווה לעתים קרובות גם בבואה של הדראמה הלאומית. כך גם מבטאים גלגוליו של היהודי המודרני בפואמה האוטוביוגרפית, „און בן פלא״ (ת״ש), את הכמיהה אל הפלא הנעלם, הצופן בתוכו את חזון התחיה הלאומית והאישית כאחת. ב„ספר חי רואי״ (תשכ״ג) העלה ש׳ בעצמה רבה מומנטים אלה של מאבק לתקווה. זהו מאמץ של התגברות על קרע נפשי ע״י היטהרות רוחנית, שפירושה השתחררות מפיתויי הטומאה, היצהיות והחטא, ובמיוחד מן החטא הארוטי.

החל במאורעות תרפ״ט, שהדיהם מופיעים בפרוזה שלו („יומן בגליל״) ובשירו „מתוך הלהבות״ („מי ז״ תר״ץ), ליוותה יצירתו הספרותית של ש׳ את האירועים שהסעירו את העם היהודי בארץ ובגולה. הוא העמיד את שירתו ה„ציבורית״ לרשות המאבק לתקומה הלאומית, והוא נוקט בה נימת הזדהות, לעתים בעלת אופי המנוני. בשירים אלה כותב ש׳ על ההתיישבות החלוצית, ההפעלה, מלחמת העצמאות והקמת מדינת־ישראל. פרקי־שירה המוקדשים לתיאור שואת יהדות אירופה נכללו בספרו „אילן בכות״ (תש״ו); נודעו במיוחד השירים „תהלוכה״ ו„דודי ר׳ אהר׳לי״, המעלים את גורל בני משפחתו.

בשנים האחרונות גוברת בשירת ש׳ נימת תוכחה; המופנית אל מצב האומה, ובעיקר אל בני הדור הצעיר. בספרו „מחתרת השיר״ (תשל״א) הוא מבטא את תחושת זרותו ואת הסתייגותו מדרכה הנוכחית של הספרות העברית.

בשיריו של ש׳ ניכרת יניקתו מעולם הסמלים והרעיונות של הקבלה והחסידות. בספריו האחרונים חווה המשורר את חוויית ההזדקנות ואת החרדה מפני ההשתכחות („כי פנה יום״, תשל״ד). בספרו „אור הגנוז״ (תשל״ו) חוזר ש׳ לבעיות אלו ומפרש את העמידה לנוכח המוות כחוויה מיסטית.

בסגנונו עושה ש׳ שימוש נרחב בלשון המקרא. הוא מעבד אותה לצירופים מיוחדים, המבטאים את עולמה ההגותי והחווייתי של שירתו. בנוסף לאָפיה הרטורי של שירת ש׳ בולטת נטייתה למוסיקליות, המנצלת אפקטים של ריתמוס וחריזה. המוסיקליות והמטפוריקה תורמות לבנייתה של החזות הסימבוליסטית בשירים, שעיקרה חריגה מן המוחש וערעור הוודאות שבקונקרטי.

י. שה־לבן, שירת ש. ש׳, 1949 ; ב. קורצוויל, בין חזון לבין האבסורדי, 54—110, תשכ״ו ; ש. אבנרי (עורך), ש. ש׳. הדים, תגובות ומאמרים על שירתו, תשל״ג.

ח. חב.

שָׁלוֹם־הָאֱלֹהִים

שָׁלוֹם־הָאֱלֹהִים (לאט׳ Pax Dei), שמה של תנועה שקמה בשלהי המאה ה10, ביזמת הכנסיה באירופה־המערבית, במטרה לבלום את האלימות ואת האנארכיה הפאודאלית, ע״י כפיית שלום (להלן ש׳), כהגשמת הרעיון הנוצרי של ש׳ בין המאמינים. התנועה קמה בתגובה על התגברות האנארכיה והאלימות בתופעת יומיום — במיוחד בצרפת (ע״ע, עמ׳ 915) — מחמת חולשת המלוכה והסניורים הפאודאלים הגדולים והתעצמות הסניורים הקטנים (chatelains).

ב987 החליט כינוס כנסיה בשארו (Charroux; כיום בדפרטמנט וין) לאסור — באיום של חרם — מלחמות בין נוצרים, ופגיעה ברכוש הכנסיה, בשאינם־לוחמים, בתבואה, בשדות ובסחורות שבידי רוכלים. לקראת סוף המאה ה10 אימצו ההגמונים את צעדו של הגמון לה־פיאי (Le Puy; כיום בדפרטמנט לואר), שב990 כפה על כל אנשי הדיוקסה שלו להישבע לו אמונים לשם שמירה על שה״א. בדיוקסות רבות הקימו ההגמונים „אגודת ש׳״ (Communio pacis), שאיגדה את כל הנשבעים, והם חויבו להעלות „מס ש׳״ למימון לוחמים, שיכפו את שה״א בכוח הזרוע. בכך חוזק מעמדם של ההגמונים כאדונים פאודאלים, שהרי לא היה הבדל בין שבועת־הנאמנות של וסאל לאדוניו, ובין שבועת־האמונים להגמונים לשם שמירה על שה״א, ורבים מבין הנשבעים היו לווסאלים של הכנסיה.

הצלחותיה של תנועת־הש׳ היו מועטות, לפי שאיסור מלחמה נגד את מהות הפאודליות, ולפי שהמלחמות למען כפיית הש׳ גרמו המשך האלימות. לפיכך חושם במאה ה11 הדגש ב„שביתת־הנשק של האלהים״ (שה״נ; Treuga Dei). זו נקבעה לראשונה ב1028, באסיפת ראשי הכנסיה ברוסיון ((Roussillon) שבדרום־צרפת, והיא אסרה מלחמות 4 ימים בשבוע (מיום ה׳ עד יום ב׳) ובימי חג, וכן השאירה על כנם את האיסורים לפגוע בשאינם־לוחמים וברכושם. האיסור לתקוף כנסיות, אנשיהן ורכושן, נשאר בעינו וכונה „שלום הכנסיה״ (Pax ecclesiae). תנועת שה״נ הצליחה יותר מקודמתה, ומרבית „אגודות הש׳״ שהקימו ההגמונים עברו אליה. הצלחתה היחסית, ובעיקר יכָלתה של הכנסיה להגדיל את כוחה באמצעות „שבועות הש׳״, הניעו גם סניורים חילונים להצטרף אליה, הן בצרפת (דוכסי אקויטניה ובורגונדיה) והן בספרד ובאיטליה. משלהי המאה ה11 ניצלו שליטים פאודאלים חזקים את שה״נ כדי להפכה ל„שלום הנסיכות״, במיוחד בפלנדריה ובנורמַנדי. עקרונות „שלום הנסיכות״ של נורמנדי הועברו לאנגליה והיו היסוד ל„שלום המלכות״ של וילים הכובש.

בוועידת־הכנסיה בקלֶרמון (1096; ע״ע מסעי־הצלב, עמ׳ 1111) נקבעו תקנות שה״נ, והאפיפיור אורבן II (ע״ע) נתן להן תוקף בנצרות כולה. במאה ה12 סייעה תנועת־הש׳ לחיזוק מעמד המלוכה בצרפת. ב1121 נעשה נסיון להנהיגה בגרמניה (ע״ע, עמ׳ 423), בעטיה של מלחמת האינוסטיטורה, אך הקיסר הינריך V היה חזק דיו ולא נזקק לה. ב1142 הונהגה שה״נ באנגליה, שהיתה שרויה באנארכיה בעקבות המאבק על המלוכה בין סטיון (ע״ע) למַתילדה. ואולם, במאה ה12 עברה יזמת הש׳ בהדרגה מידי הכנסיה לידי המלכים, פרט לאזורים בדרום־צרפת ובמרכזה. בוועידת־לטראן השניה (1139) הוכרה סמכות המלכים לשפוט עבירות על שה״א, וב1157 חוקק לואי VII (ע״ע) את שה״א כשלום המלך (Pax regis).

L. Huberti, *Studien zur Rechtsgeschichte der Gottesfrieden und Landesfrieden*, 1892; H. Hoffmann, *Gottesfriede und Treuga Dei*, 1964; A. Grabois, *Des la treve de Dieu à la paix du roi* (in: Melanges offerts a R. Crozet), 1966; H. F. J. Cowdrey, *The Peace and Truce of God in Eleventh Century* (Past and Present, XLVI), 1970.

אר. גר.

שלום עליכם (1859, פריאסלאוו [אוקראינה] — 1916, ניו־יורק), כינויו הספרותי של שלום רבינוביץ; מגדולי סופריה של היידית (ע"ע, עמ' 803) החדשה.

ש' התחנך בבית אביו, „גביר", למדן ומשכיל, הסיד וממוקירי הספרות העברית, בעיירה וורונקובו, הסמוכה לעיר־מולדתו. לאחר זמן נתרוששה המשפחה וחזרה לפריאסלאוו, וב 1872 מתה האם, והילדים נשלחו אל הוריה בבוהוסלאוו. בבית זקנו, חסיד חב"ד, שהה ש' כשנה. בשובו לביתו מצא אם־חורגת רעה, שאת גידופיה הנציח בספרו „פונעם יאריד" („חיי־אדם"). בשנים 1873—1876 למד ש' בביה"ס המחוזי, וסיימו בהצטיינות. בתקופה זו הרבה לקרוא ספרות מקורית ומתורגמת בעברית, רוסית וגרמנית. בעל־אחוזה יהודי, עשיר ומשכיל, העסיקו כמזכירו הפרטי וכמורה לבת־זקוניו, באחוזתו שבסופיובקה, ושם בילה ש' את שלוש השנים „הטובות, היפות והמאושרות־ביותר" בחייו. בהיוודע לאב דבר אהבת בתו למורה, נאלץ ש' לעזוב (1880), ואז נבחר ל„רב־מטעם" בלובן. שם פרסם את מאמריו הראשונים ב„המליץ", ועליהם חתם בשמו המלא. הקשרים בינו לבין תלמידתו, אולגה לויב, נתחדשו, וב 1883 נישאו השניים.

סיפורו הראשון של ש', „צוויי שטיינער" („שתי אבנים"), הופיע ב„יודישעס פאלקסבלאט" בהמשכים (יולי—אוגוסט 1883; נכלל במהד' הסובייטית [1948] בלבד). כעבור חודש התפרסם הפליטון „די וויבארעם" („הבחירות") — שעליו חתם לראשונה בשמו הספרותי — ואחריו ראתה־אור סדרת פליטונים, „די איבערגעכאפטע בריוו אויף דער פאסט" („המכתבים שנתפסו מהדואר"). במצוות חמיו נטש ש' את משרתו בלובן, והשתקע בבילאיה צרקוב (שדה לבן) כפקיד בבית משפחת ברודסקי. ש' המשיך לפרסם פליטונים, בעיקר בצורת איגרות — סגנון שהיה חביב עליו כל ימיו — וכן מאמרים, סיפורים קצרים ואף שירה — שממנה חדל כעבור זמן קצר. ב 1884 הופיע סיפורו „נאטאשא" (אח"כ כינהו „טייבעלע") — ראשון ל„יוגנט־ראמאנען" („סיפורי הנעורים") שלו. מאז מזדקרת לעין ההבחנה שמתח בין כתיבתו הפליטוניסטית — שחשבה לפחותה — לבין צורת הרומן, שבה ראה את המסגרת הספרותית הנעלה. בין־היתר מעידים על כך גם נסיונותיו החוזרים בתחום הרומן — חרף הכשלונות שנחל לעומת הצלחותיו הרבות בתחומי הסיפור הקצר, ההומורסקה, הפרודיה, המונולוג המפותח ואף הסיפורת הרומנטית.

ב 1884 פרסם ש' את סיפורו הרוסי הראשון, „מייצ'טאטיילי" („החולמים"), שהוא, לדבריו, בבואה חיוורת של „מסעות בנימין השלישי" למנדלי מוכר ספרים (ע"ע), שאותו העריך מאד.

אחר מות חמיו, ב 1885, הופקדה בידי ש' האפוטרופסות על העזבון הגדול, והוא נכנס לעולם העסקים בקייב. אעפ"כ הופיעו ב 1886, בזה אחר זה, שני הסיפורים „די וועלט־רייזע" („המסע סביב העולם") ו„קינדער־שפיל" („משחק ילדים") — השני ל„סיפורי נעורים" — ומלבדם פרסם סדרת פליטונים ביקרתית־משכילית. ב 1887 הופיעו, נוסף על פליטונים ומאמרים, גם סיפורים קצרים, שאחד מהם, „דאס מעסערל", עורר את מבקר ה„ווסחוד", ש. דובנוב, לנבא לש' עתיד ספרותי מזהיר, ובכך נתחזקה החלטתו להמשיך ולכתוב ביידית.

בתקופה ההיא טרם קמו ליידית סופרים בעלי שיעור־קומה — פרט למנדלי — אך לעומת־זאת כבשו שמ"ר (ע"ע שיקוביץ, נחום מאיר) וחקייניו את שוק קוראי היידית בהמון רומנים זולים. נגד תופעה זו לחם ש' — ובעקבותיו נרתמו למאבק גם אחרים — בעיקר בחיבורו „שמ"ר'ס משפט" („משפטו של שמ"ר"; 1888), שבו פסל את עבודתו מבחינה רעיונית ואמנותית, והאשימו בפגיעה בהתפתחותה של הספרות היידית הצעירה, ומעל לכל — בהשחתת טעמם של קוראיה הבלתי־מנוסים. בספר זה נתן ש' ביטוי להשקפותיו־הוא בנושא — מעין „אני מאמין" ספרותי, שלא נטשו עד סוף ימיו.



שלום עליכם
(רישום: מ. רוזנטלים)

באותה עת פורסם סיפורו, „ר' סענדער בלאנק און זיין פילגעשעצטע פאמיליע" („ר' ס. ב. ומשפחתו הכבודה מאד"), שהוא, ככותרתו המשנית, „רומן ללא רומן" — חידוש לעומת סיפוריו הקודמים. בהשפעת הסיפור הרוסי בנה ש' את כל הרומנים שלו סביב ציר משולש — האשה ושני הגברים בחייה. מול הגבר האהוב והחלש, המתכחש לה, ולעומתו הגבר הנאמן והאוהב, ניצבת גיבורה־למופת, כליל היופי והשלמות הנפשית, שברור־מראש, כי בחירתה הסופית תהיה תמיד נכונה. ב„סנדר" ויתר ש' — פעם ראשונה — על האינטריגה הרומנטית, וזאת, כנראה, בעקבות ניתוח הרומן השמ"רי. למן סיפור זה — שהוא חלק א' של טרילוגיה שלא יצאה־לפועל — חל שינוי דראסטי בגישתו הרעיונית של ש' לרומן, ובצורת הביצוע האמנותית שלו, ומתגלים לראשונה כשרונו הרבגוני ולשונו הייחודית.

ב 1888 הוציא ש' את הכרך הראשון של שנתונו „די יודישע פאלקסביבליאָטעק" („הספריה העממית היהודית") — לספרות, ביקורת ומדע — כדוגמת ה„ווסחוד" הרוסי. ש' ריכז סביבו את מיטב סופרי היידית — מזקן סופרי היידית א. ב. גוטלובר (ע"ע), ועד מנדלי וי. ל. פרץ — והוא עצמו פרסם בו את הרומן „סטעמפעניו", שבו ביקש לממש את רעיון „הרומן היהודי" כבעל דפוס יהודי־ייחודי מובהק, בכוח תפיסתו של מנדלי. הודות לש' הפך ה„רומן היהודי" למושג ממשי בספרות היידית. בכרך השני של שנתונו (1889) פרסם ש' את הרומן היהודי השני, „יאסלע סאלאוויי" (יוסילי הזמיר) — השני אחרי „סטעמפעניו" בסדרה על חיי אמנים יהודים.

לקראת סוף 1890 הפסיד ש' את רוב הונו; הוא נמלט לרומניה ולצרפת, ומשפחתו עקרה לאודסה. ב 1891, לאחר שחמותו פרעה את חובותיו, שב ש' לאודסה. הוא חזר לעסקי הבורסה, אך נתרושש כליל. בתקופה זו פרסם מספר סיפורים ברוסית, ביניהם „הרומן של סבתי" — במתכונת „הרומנים היהודיים". ב 1892 הו"ל „דר קול־מבשר" — לכרך ג' של ה„פאלקסביבליאטעק", שלא הופיע מעולם — כולו מפרי עטו ובשמות־עט שונים. עיקרו: „לאנדאן" — חילופי־מכתבים בין מנחם־מנדל, העושה בבורסה של אודסה, לאשתו שיינה שיינדל שבכתריאלכקה (וורונקובו). כאן הגיע ש' לשלמות הסגנון האפיסטולארי האהוב עליו, ובחן ההומוריסטי־סאטירי העשיר שלו. גיבור זה ליווה את ש' 20 שנה. ש' העבירו מאודסה ליהופץ (=קייב), ותיאר בסדרות נוספות — „פאפירלעך" („ניירות"; 1895) ו„מיליאנען" („מיליונים"; תרס"י) — את כל הקורות אותו שם בנפלאות הבורסה ובנפתולי הפרנסה, עד להחלטה להגר לאמריקה. הסדרה האחרונה של המכתבים — על קורותיו של מנחם־מנדל באמריקה — פורסמה ב„היינט" הוורשאי ב 1913.

דיווחיהן התכופים של שתי הדמויות המנוגדות, הקשורות זו בזו, נותנים ביטוי לתמורות שחלו בחברה היהודית דאז: המעבר מן העיירה אל העיר, קשיי־הקליטה בעיר הגדולה ותקוות ההגירה ההמונית לאמריקה על סף המאה ה 20. מנחם־מנדל הוא סמל לדמות רדופת אשליות ורצופת אכזבות, דמות שמריצים אותה מכשלון אל דחי ואין

בה כוח לעצור. ש׳, שהתנסה בגורלה של הדמות, הצליח להפכה לגיבור המרכזי של הספרות היהודית דאז, ושל תחום נכבד מהחיים היהודיים שנכחדו.

ב 1892 פרסם ש׳ — בצוותא עם י. ח. רבניצקי — סדרות מאמרים ביקרתיים בשם „קבורת סופרים״, והמשיך בפרסומיו ברוסית. ב 1893 חזר לקייב, עסק במסחר ובתיווך, ופרסומיו הצטמצמו מאד. ביידית לא כתב ש׳ כמעט דבר, אך הוא המשיך בסדרת „קבורת סופרים״, וב 1894 פרסם את המחזה הסאטירי „יקנה״ז״. ב 1895 י״ל סיפור, שכותרתו, בניסוח הסופי, היתה „דאס גרויסע געווינס״ („הזכיה הגדולה״) — ראשון לסיפורי „טוביה החולב״, שהפך מאז לאחת הדמויות החשובות בספרות היידית: גיבור עממי מובהק, מיזוג של הפשוט והנאצל, ושל כל הטוב, הישר והנשגב, הגנוז באוצרות המוסר והרוח של העם. צמיחתו של טוביה ביישוב נידח, מרוחק מהווי העיירה המסרתי ומאווירת העיר הגדולה גס־יחד. קרבתו אל הטבע היא סוד שרשיותו, וחיי־העמל נוטעים בו בטחון ויציבות, החסרים כל־כך לגיבור המנוגד לו, מנחם־מנדל. השינויים בחברה היהודית פוגעים גם בביתו המבודד, אך אינם פוגמים בתפיסת־חייו, המעוגנת בעולם ההולד ונעלם ובערכים שחונך עליהם. לצורך סיפורי טוביה עיבד ש׳ רובד לשוני מיוחד, סיגל צורה מונולוגית בלעדית בסגנונה, והפעיל — לראשונה — את שיטת הפרסונה הספרותית, המאפשרת לשבור את רצף המונולוג ולשמור על מרחק נאות בין המספר לבין גיבורו, ועל אי־התערבות במתרחש. קרוב ל 20 שנה חזר ש׳ אל מעשי טוביה — והיתה לו בזה אמתלה לתגובה אמנותית על הקורה בתחום־המושב. בכך הפכה דמותו של טוביה למדיום אשר שיקף את סימני־ההכר של התקופה, וביטא את הלכי־הרוח שהתסיסו את התברה היהודית דאז.

עם הופעת כה״ע „דער יוד״ (1899) נתחדשו ביתר־עוז פרסומיו של ש׳, ושמו הלך לפניו. באמצעות הסיפור ההומוריסטי הקצר חדר ש׳ לכל תחומי החיים. ב 1900/1 התפרסמו הסדרות על כתריאלבקה וה„אנשים הקטנים שלה״. במקביל לעיירה, שמנדלי תיאר אותה מתוך זעם וסרקזם מצליף, העלה ש׳ את העיירה במילואה, וביחס שונה לגמרי — תערובת של דאגה רצינית, חיבה עמוקה וכאב מתובל בלעג היתולי. ביקרתו מגלה הבנה וסלחנות, האירוניה שופעת הומור מבריק, וכל־כולו מקרב את העיירה ומחבב אותה ואת דמויותיה, למרות — ואולי דווקא בגלל — המוזר והמצחיק שבה. בתקופה זו גם הרבה לכתוב סיפורי־ילדים, מונולוגים, סיפורי אופי, מאמרי ביקורת, מערכונים ומחזות, וכן העלה — לראשונה — את נושא חברת־השוליים („מאשקעלע גנב״; תרע״ג).

ב 1903 י״ל בוורשה „אלע ווערק [„כל כתבי״] פון שלום עליכם״ (4 כר׳), ומספר סיפורים, ביניהם „מיליאנען״, י״ל בפולנית. מחזהו „צעזייט און צעשפרייט״ („מפורדים ומפוזרים״) הוצג בהצלחה בתיאטרון הפולני בוורשה, 1905, בתרגומו של י. אור. ש׳ היה אז הסופר היהודי היחיד שהתקיים מכתיבתו, אף כי מכר לשם כך את כל זכויותיו הספרותיות למו״לים.

מהפכת 1905 גרמה למשבר עמוק בחייו. במקום שוויון וצדק הביאה החוקה — שיהודי רוסיה, וש׳ בכללם, תלו בה תקוות מרורות — לגל פרעות נרחב, שמאימיו נמלטו ש׳ ובני־משפחתו אך בנס. מדוכא וחסר־כל יצא ש׳ בדרכו לאמריקה, וזמן־מה התעכב בלבוב (1906). ב„פאגראם־בילדער״ („תמונות מן הפרעות״), ביקש לעורר את מצפון העולם. ש׳ הופיע בערבי־קריאה, ונתקבל בחמימות בכל ערי פולניה, בוקובינה ורומניה. ש׳ קרא מיצירותיו בפני סטודנטים יהודים בשוויץ ובבלגיה, עבר בווינה, בפריס ובלונדון, וב 1907 בא לניו־יורק וזכה לקבלת־פנים נלהבת. שם כתב למען ב״ע באמריקה, יהוסיה וגליציה, ערך את המחזה „שמואל פסטרנק״ והמחיז את סיפורו „סטעמפעניו״. הצגות אלו לא משכו את לב הצופה האמריקני, והדבר גרם לו צער רב. אף שהרבה לכתוב ולפרסם לא השתרש באמריקה, ולקראת קיץ 1907 שב לאירופה, השתתף כנציג ציוני ניו־יורק בקונגרס בהאג, והתיישב בשוויץ.

בשנה זו הופיע בשני עתונים אמריקניים הרומן „דער מבול״, שבו ביקש ש׳ להגשים את שחשב לאידאל ספרותי: סיפור ראליסטי גדול, רחב־יריעה, דוגמת הרומנים הרוסיים הדגולים בני־דורו. ברומן זה מופעלים גיבורים רבים ומועלות בעיות מתחומים שונים במישור עלילתי אחיד. רקע לרומן משמשת החברה היהודית סמוך למהפכת 1905, ובמרכזו עומדים פער הדורות והמעמדות והפיצול האידאולוגי והחברתי למתבוללים, מהפכנים ושוחרי הרעיון הציוני — רעיון שש׳ ראה בו את הפתרון הנאות, אף כי לא היחידי, לשאלה היהודית; כפתרון־ביניים טוב נטה לראות את ההגירה לאה״ב. אכן, יכלתו הרבה של ש׳ בצורות הקטנות, בעלות הפואנטה המיידית, לא עמדה לו להשתלט על סיפור ארוך ומסועף. הוא הכיר בכך, שב ועיבד את הסיפור, קיצרו בצורה דראסטית ואף החליף את שמו ל„אין שטורעם״ („בסערה״). בד־בבד עם כשלון זה באה הצלחת הפדרה הראשונה של „מאטל פייסי דעם חזנ׳ס״ (מוטל בן פייסי החזן) — גולת־הכותרת של גיבוריו, שילדותם תמה בטרם התחילה. דמותו קורנת הן ושובבות ילדותית, מהולים ברצינות ובפיקחות של אדם מבוגר, למוד סבל וייסורים. מעורה בענייני המבוגרים, בחזות עינו של הילד את עולמם, בלשון משעשעת, על בל האכזריות שבת־מימותה. בחיתוך־הדיבור של הילד מתגלמת בכל עצמתה הסגוליות של שחוק תוך דמע, המייחדת את ש׳ יותר מכל.

במסגרת הופעותיו ברוסיה (1908) חלה ש׳ בשחפת; הוא יצא לאיטליה, ושם רותק למיטתו שנה תמימה. אעפ״כ המשיך לטפל בסדרות שהתחיל בהן, והחל בכתיבת הרומן השלישי על חיי האמנים היהודים, „בלאנדזנדע שטערן״ („כוכבים תועים״), שעלה בממדיו על קודמיו, אך לקה בכל הליקויים המאפיינים את הרומנים הגדולים שלו. הסיפור עופק בשחקנים, הנעים ונדים במסלולו ההיפסודי של התאטרון היידי — מבסרביה, דרך ארצות מזרח־אירופה ומרכזה, אל אמריקה — ומועלה בו מכלול הבעיות של התאטרון ואנשיו. ש׳ קורא תיגר על אווירת השחיתות ויחסי־האנוש המעורערים השוררים בו, ומצביע על רמתו הירודה, על הזלזול בצופים ועל המסחור השולט בו, במיוחד באמריקה.

בכסף שנצטבר מנשפים שאורגנו לכבוד מחצית יובלו הספרותי (1909) נפדו מידי המו״לים הזכויות על יצירותיו, ובכך נפתרה הבעיה הכלכלית שעמה התמודד ש׳ כל חייו. ב 1908 התחיל המו״ל הוורשאי „פראגרעס״ להו״ל מהדורה חדשה של כתבי ש׳, ועד פרוץ מלה״ע I הופיעו 16 כר׳. מו״ל מוסקוואי החל לפרסם את כתביו בתרגום לרוסית (של י. פינוס), בפיקוח הסופר. ש׳ פרסם אז כמעט בכל כה״ע היידיים באירופה ובאמריקה. ב 1912 התחיל להופיע, בהמשכים, השלישי מבין הסיפורים הגדולים שלו, „דער בלוטיקער שפאס״ („בדיחת הדמים״) — על רקע משפט ביליס (ע״ע עלילות־דם, עמ׳ 860). על אף חולשותיו, המציינות את סיפוריו הגדולים, גם סיפור זה הוא נכס תרבותי רב־ערך.

עד פרוץ מלה״ע I התגורר ש׳ בשוויץ, והרבה לבקר ברוסיה (1914), בפולניה, בליטה ובארצות הבלטיות. בפרוץ המלחמה היה ש׳ בגרמניה. הוא נמלט לקופנהגן, משם היגר אח״כ לאה״ב, ובה המשיך לכתוב ולהופיע. נוסף על סיפורים מחיי היהודים באמריקה כתב אז את המחזה „דאס גרויסע געווינס״ („הזכיה הגדולה״), שבדומה למחזותיו האחרים — „דער אוצר״ (1908), „שווער צו זיין א ייד״ („קשה להיות יהודי״; ע״פ „בדיחת הדמים״, 1914) ו„טביה דער מילכיקער״ („טוביה החולב״) — לא הוצג בחייו. באותה שנה פרסם ש׳ שני חלקים של סיפור־חייו הלא־נשלם, „פונעם יאריד״ („חיי אדם״). לאחר מות בנו (1915) נתערערה בריאותו לחלוטין, וב 13.5.1916 נפטר.

ב 1917 הוחל בהוצאת מהדורה שלמה של כתבי ש׳, ועד 1923

י״ל 28 כר׳; אך רבות מיצירותיו המפוזרות טרם קובצו. בעידודו של ש׳ תרגם חתנו, י. ד. ברקוביץ (ע״ע), את מרבית כתביו לעברית: „כתבי שלום עליכם״, א׳—ג׳ (ווארשוי, „השחר״), 1911; „כתבים״, א׳ ב׳ (אודיסה, מוריה), תרע״ג/ד; „כתבי שלום עליכם״, א׳ (מהד׳ שלישית; ווארשוי, „השחר״), 1913; „כתבים״, א׳—ב׳ (מהד׳ שניה; ירושלים-ברלין, מוריה), תרפ״ב; „כתבים״, ג׳—ו׳ (ת״א, דביר), תרפ״ח/ט; „כתבי שלום עליכם״, א׳—י״ג (מהד׳ מתוקנת; ת״א, דביר), תרצ״ט—תש״ד; „כתבי שלום עליכם״, א׳—ט״ו (מהד׳ חמי־שית שלמה מתוקנת; ת״א, דביר), תשי״ב—תשט״ו. ברקוביץ היטיב למסור את אווירת היצירה; ואולם, בהיות העברית אז שפת-הספר בלבד, נבצר ממנו לבטא את העממיות העסיסית של שפת המקור. הפשטות המסוגננת שביידית המדוברת קיבלה את פיצויה במיטב שבעברית הספרותית; בכך אמנם הוענק לתרגום מעמד מיוחד, אף כי עדיין רחוק הוא מרחק ניכר מן המקור.

בשנות ה 70 תרגמו מיצירותיו לעברית גם: א. אחרוני („שלש אלמנות״, 1969; „שבעה סיפורים״, 1973; „סיפורי אלף לילה ולילה״, תשל״ו; „מנהם מנדל בורשה״, 1977; „סיפורי הרכבת״, תשל״ט), ד. ירדן, תשל״ה, וא. אופק („מוטל בן פסי״; סיפור ילד יתום), 1976.

ב 1926 ([2]1928) י״ל בניו-יורק „דאס שלום-עליכם בוך״, עם מבואותיו והארותיו של י. ד. ברקוביץ. בספר כלולים חומר אוטו־ביוגרפי, ביוגרפי וביבליוגרפי, רשומות וכ״י שפורסמו לראשונה, ומקצת איגרותיו אל בני-משפחתו וחברים, ביידית, ברוסית ובגר־מנית. חלק ניכר ממכתביו, שלא נכללו ב„שלום-עליכם בוך״, פורסם (1923/4) ב„דער טאג״ הניו-יורקי, והאחרים טרם הופיעו בדפוס.

את היצירות שכתב ש׳ במקורן בעברית, ואת אלו שעיבד ותרגם מחדש בשנים 1888—1892 ו־1901—1908, כינס ח. שמרוק (תשל״ו) והוסיף מבוא והערות.

מיצירות ש׳ ברוסית: „שירים בפרוזה״ (1891), „טיפוסי הבורסה הקטנה״ ו„מאה אלף״ (1892) — נכללו בכרך I של „כל כתבי ש׳״ (כרכים I–VI), שי״ל במוסקווה ב 1971. ב„ווסחוד״ הפטרבורגי הופיעו „הרומן של סבתי״ (1891) ו„מצוקתו של ר׳ אליקים״. ב 1898 פורסמה הסדרה „סיפורי הגיסו״. „המעיל של הור מעלתו״ ו„פונטה הגזלן״ הופיעו ב 1898.

מאז מותו של ש׳ משמשות דמותו ויצירתו מקור להתעניינות בלתי־פוסקת, והפופולריות של כתביו, שתורגמו לשפות רבות, הולכת וגוברת. מקום ראשון בין הקלסיקנים היהודים נודע לו בבריה״מ. התאטרון היהודי הממלכתי „גוסס״ העלה בהצלחה רבה את מחזותיו שטרם הוצגו, וסיסוריו „המבול״, „כוכבים תועים״, „מוטל בן פייסי החזן״, „בדיחת הדמים״, „החייט המוקסם״ („דזרך טרערן״) ו„מנחם מנדל״ הוסרטו. השינויים במדיניות התרבותית בבריה״מ הביאו — לזמן קצר־יחסית — לידי שינוי־עמדה כלפיו, ובראשית שנות ה 30 נמתחה ביקורת שלילית על יצירתו.

העשור השני למות ש׳ (1936) כבר צוין בפרסומים ובתרגומים רבים, בעצרות ממלכתיות, ובמופעים בימתיים. אחרי מלה״ע II תוכנן בבריה״מ להו״ל מהדורה מלאה של כתביו, ב 20 כר׳, אולם עד לראשית החיסול של תרבות יידית (ע״ע, עמ׳ 806), ססרותה ויוצריה שם, לא ראו־אור אלא הכרכים א׳—ג׳. בכרכים אלה פורסמו לרא־שונה כל יצירותיו הראשונות.

המחקרים העיקריים ביצירת ש׳ נעשים בישראל, שבה נמצא — ב„בית שלום-עליכם״ (נחנך בת״א ב 1965) — הארכיון שלו, שנאסף בקפידה רבה בידי בני משפחתו, ובמיוחד בידי י. ד. ברקוביץ.

M. Waife-Goldberg, *My Father S. A.*, 1968 (עבר׳: אבי ש״ע, תשל״ג).
ש. ניגער, ש״ע. זיינע ווערק, זיין הומאר און זיין ארט אין דער יידישער ליטראטור, 1928; א. וויעוויארקא, רעוויזיע, 1931; מ. ווינער — א. גורשטיק, פראבלעמעס פון קריטיק, 1933; י. ד. ברקוביץ, הראשונים כבני־אדם, א—ה, תרצ״ח—תש״ג; ו. ו. טרונק, ש״ע (זיין ווען און זיינע ווערק), 1937; הנ״ל, טביה און מנחם־מנדל אין יידישן וועלט־גורל, 1944; ד. בערגעלסאן, ש״ע, 1939; וו. ראבי־נאוויטש, מיין ברודער ש״ע, 1939; י. דרוקער, ש״ע, קריטישע עטיודן, 1939; ע. ספיוואק, שלום עליכמ׳ס שפראך און סטיל, 1940; א. פינקעל, ש״ע (א מאנאגראפיע) 1959; א. בילין, ש״ע, 1959[2]; נ. מייזל, אונדזער ש״ע, 1959; ש. ורסס, ש״ע: הערכות וגלגוליהן (מולד, יז), תשי״ט; ד. מירון, ש״ע, פרקי מסה, 1970; הנ״ל, מסות משולבות, 1978; ד. ב. מלכין, האוניברסלי בש״ע, תש״ל; ח. שמרוק, „טביה דער מילכיקער״: לתולדותיה של יצירה (הספרות, 26), 1978; י. ברטל, דמות הלא־יהודים וחברתם ביצירת ש״ע (שם), 1978.

א. דר.

שָׁלוֹם שַׁכְנָא (1495 [לערך], לובלין — 1558, שם), רב וראש־ישיבה. אביו היה מוכסן וסוחר עשיר. ש״ש היה תלמידו המובהק של ר׳ יעקב פולק (ע״ע). סמוך ל 1520 נתקבל לרב ולראש־ישיבה בלובלין, ותפקידים אלה מילא למעלה מ 400 שנה. בישיבתו למדו כמעט כל גדולי־ההלכה בפולניה במאה ה 16, ובהם חתנו, ר׳ משה איסרליש (ע״ע), המעיד עליו, כי „העמיד תלמידים הרבה מסוף העולם ועד סופו, עד אשר כל רבני וגדולי הדור ההוא היו תלמידיו״. נראה כי ש׳ פיתה את דרך הפלפול שֶׁרֹשׁ מרבו — כעדות ר׳ מאיר (מהר״ם) מלובלין וכתלונת ר׳ שלמה לוריא (ע׳ ערכיהם) — ויש להניח שזה היה סוד נהירת התלמידים לישיבתו. כרבו לא הותיר אחריו ש׳ ספרים, ולדברי בנו נמנע מפסיקת הלכה מחשש שיסמכו על דבריו מכוח הכלל של „הלכה כבתראי״. פסקו בעניין „סבלונות״ נדפס בסוף ס׳ חידושי הרא״ה למסכת קידושין (הוסיאטין, תרס״ד), והשיגו עליו חכמי דורו, ביניהם ר׳ שמואל חכים מקושטא. ש׳ גם היה מעורב בפולמוס בעניין גט בפראג, וגם כאן עמד נגד רוב חכמי דורו. חידושים ספורים משלו מסר הרמ״א בספרו „דרכי משה״. את מקומו בישיבת לובלין מילא בנו, ר׳ ישראל.

ש. אסף, השגות הגאון ר׳ שמואל הלוי (סיני, ד׳), תרצ״ט; מ. א. שולוואס, התורה ולימודה בפולין וליטא (בית ישראל בפולין. ב׳), תשי״ד; נ. י. הכהן, אוצר הגדולים, ח׳, תש״ל.

שְׁלוֹמִי, עיירת־פיתוח בגליל המערבי, על כביש הגבול הצפוני, כ 3 ק״מ ממזרח לראש־הנקרה וק״מ אחד מגבול לבנון; 2,200 תוש׳ (1977). ב 1950 יושבו עולים חדשים בכפר הערבי הנטוש בצה, ששרדו ממנו מספר מבנים, וביניהם כנסיה ומסגדים. עד־מהרה נעזב הכפר. ב 1956 נבנתה במקום מעברת פחונים גדולים, ואח״כ — שיכוני־קבע. עד ראשית שנות ה 60 אוכלס המקום בעולים מארצות צפון־אפריקה — יוצאי מרוקו (70%) ויוצאי תוניס (25%). ב 1960 הוענק לש׳ מעמד של מועצה מקומית.

המגבלות לפיתוח היישוב נובעות מריחוקו ממרכזי־תעסוקה, קרבתו לגבול והעדר תשתית כלכלית. רוב המפרנסים מועסקים במפעלי תעשיה באיזור, אך מחוץ ליישוב. ב 1977 הוקם בש׳ מפעל לעיבוד בשר, המעסיק בשלבי־ההרצה כ 200 עובדים.

שִׁלּוּמִים, פיצויים שקיבלה ישראל מגרמניה המערבית בשנים 1953—1965 על גזל רכוש היהודים בגרמניה ובארצות שכבשה בימי שלטון הנאצים. השם ש׳ נבחר ע״ס האמור בישע׳ לד, ח.

כבר בספטמבר 1945 — 3 חדשים אחרי תום מלה״ע II — הגיש ח. ויצמן (ע״ע) בשם „הסוכנות היהודית״ תזכיר ל 4 מעצמות־הכיבוש בגרמניה (אה״ב, בריה״מ, בריטניה וצרפת), ובו תביעה לפיצויים מגרמניה לעם היהודי על הנזקים החמריים שנגרמו ליהו־דים ואשר נאמדו ביותר משני מיליארדי ליש״ט. וייצמן ביקש לכלול תביעה זו במו״מ על תשלום פיצויים מגרמניה, ואולם מו״מ זה הגיע למבוי סתום, ואח״כ נפסק.

בראשית 1951 הגיש שה״ח, מ. שרת, תביעת פיצויים בסד 1.5 מיליארד דולר. התביעה נומקה בכך, שבישראל — ולפני־כן בא״י — מצאו מקלט ½ מיליון מנרדסי הנאצים, והוצאות קליטתם היו 3,000 דולר לנפש. התביעה הוגשה ל 4 המעצמות; בריה״מ כלל לא הגיבה עליה, ואילו מעצמות־המערב הבהירו לישראל, שעליה להפנות את תביעתה לממשלת הרפובליקה הפדרלית בגרמניה המערבית, ולפתוח

במו״מ ישיר עמה. ב 27.9.51 הודיע ראש ממשלת גרמניה המערבית, ק. אדנאואר (ע״ע; כרך מילואים) על נכונות ממשלתו לתת ש׳ על פשעי הנאצים, וקרא לפתוח במו״מ עם נציגי העם היהודי ומדינת־ישראל. חברי „הבונדסטג״ (הבית־התחתון של גרמניה המערבית) שמעו את ההודעה בעמידה, ונציגי כל הסיעות תמכו בה. בעקבות הודעה זו הקימו 23 ארגונים יהודיים את „איגוד הארגונים לייצוג התביעות היהודיות החמריות מגרמניה״ (Conference on Jewish Material Claims against Germany), ובתחילת דצמבר נועד בלונדון ראש ה„איגוד״, נ. גולדמן (ע״ע), עם אדנאואר, והוסכם לקבל את הסכום שנקבה ישראל כבסיס למו״מ.

בעוד שבגרמניה חָברו שיקולי מוסר ורצון להתנער מן העבר הנורא עם שיקולי מדיניות ורצון לטהר את שמה בעולם, עורר הצורך לשאת־ולתת במישרין עם גרמניה ולקבל ממנה ש׳ — ועי״ז לתת לה הכשר — חילוקי־דעות עמוקים בישראל, שלוו סערת־רוחות עזה. ב 7.1.52, אחרי היסוסים שארכו חדשים רבים, הביא בן־גוריון את עניין הש׳ להכרעת הכנסת. הוא הדגיש את הנימוק, שיש להחזיר ליהודים רכוש שדוד — כדי שהרוצח לא יהיה גם היורש — וכן שהש׳ דרושים לקליטת שארית־הפליטה. הוא לא הזכיר את כוונת הממשלה לשאת־ולתת במישרין עם גרמניה, אך הצעה זו היתה ברורה. תמכו בה 61 חברי מפא״י, מפלגות הדתיים והפרוגרסיווים, והתנגדו לה 50 חברי חירות, מפ״ם והציונים הכלליים. מחוץ לבניין הכנסת נערכה עצרת מתנגדי הש׳, ובה איים מ. בגין באלימות אם יוחלט על מו״מ עם הגרמנים. משתתפי העצרת פנו אל בניין הכנסת; פרץ קרב אבנים וגז מדמיע בין המפגינים למשטרה, וחלונות הכנסת נופצו. בעקבות זאת הורחק בגין מישיבות הכנסת ל 3 חדשים.

המו״מ עם הגרמנים ארך חצי שנה (מארס–ספטמבר 1952); הוא הופסק פעמים מספר עקב מאמצי הגרמנים להקטין את סכום התביעה. ישראל הסכימה שגרמניה המערבית תשלם מיליארד דולר, והודיעה, כי את היתרה תתבע מגרמניה המזרחית (זו לא נענתה עד־בה [1978] לתביעה). ב 10.9.52 חתמו אדנאואר, שרת וגולדמן בלוכסמבורג על הסכם הש׳. מדינות־ערב איימו על גרמניה המערבית בחרם אם יאושר ההסכם, וחילוקי־דעות בממשלת אדנאואר הִשהו את האישור עד מארס 1953. בעת חתימת ההסכם הודיעה ישראל, שאין לראות בו הכרה מצדה בגרמניה.

בהסכם התחייבה גרמניה המערבית לשלם תוך 12—14 שנה 3 מיליארדי מרקים לישראל, ו 450 מיליון מרקים ל„איגוד הארגונים היהודיים״. נקבע שישראל תשלם לגרמניה פיצויים בעד רכוש של גרמנים המוחזק בידיה — ובכלל זה רכוש הטמפלרים (ע״ע) — וסכום זה יופחת מסכום הש׳. אשר לכספי הש׳ — נקבע שחלקם ישמש לתשלום בעד הדלק שקונה ישראל מבריטניה, ורובם ישמש לתשלום עבור סחורות ושירותים מגרמניה.

ישראל החליטה, שהש׳ לא ינוצלו לצריכה שוטפת, אלא לפיתוח המשק — החקלאות, התעשיה, התחבורה ומערכת החשמל. הוקמה „חברת הש׳״, ולה משלחת־קניות בגרמניה המערבית. הגרמנים מילאו אחר ההסכם בדקדקנות, והשלימו אותו עד 1965. הש׳ סייעו למיכון החקלאות ולפיתוח התעשיה והתחבורה, ובמיוחד לפיתוח צי־הסוחר; הם היוו 12%—20% מכלל היבוא לישראל, ותרמו תרומה גדולה להתעצמות כלכלתה.

ב 1956 נחקק בגרמניה המערבית חוק בדבר זכותם של נרדפי הנאצים ל פ י צ ו י י ם א י ש י י ם, ותוקים שנתקבלו אח״כ הרחיבו את תחולתו. בישראל ישבו רבים מהזכאים לפיצויים, וכספי הפיצויים האישיים — שלגביהם התקינה ממשלת ישראל תקנות מיוחדות — היו לסעיף נכבד במאזן־התשלומים של ישראל. הפיצויים לתושבי ישראל היו כ ⅓ מכלל הפיצויים האישיים; ואולם, הנתונים המדויקים על פיצויים אישיים ליהודים הם עניין לאומדן בלבד.

ב 1960 הבטיח אדנאואר לבן־גוריון להמשיך ולסייע לישראל גם אחרי תום הש׳. יורשו, ל. ארהרד (ע״ע; כרך מילואים) מילא הבטחה זו עם כינון יחסים דיפלומטיים בין שתי המדינות (1965; ר׳ כרך מילואים, עמ׳ 520, 533), וכן הסכימו יורשי אדנאואר לתוספת ש׳ לארגונים שייצג נ. גולדמן. ב 1964 יסד גולדמן בכספי ש׳ (כ 10 מיליוני דולר) את ה„קרן לתרבות היהודית״ (Memorial Foundation for Jewish Culture). קרן זו, שמרכזה בניו־יורק, מממנת פעולות חינוך, מחקר, פרסומים ותיעוד (במיוחד על תקופת השואה).

הש׳ והפיצויים גם־יחד היו פחות מ ⅓ מכלל הנזקים החמריים שנגרמו ליהודים מידי הנאצים. חרף ההכרזות, שאין לראות בקבלת הש׳ התפייסות עם הגרמנים, גרמה קבלתן בדיעבד להתקרבות ולהתפייסות, ומשלחת הקניות — שישבה במתכון בקלן, ולא בבון הבירה — היתה למעין נציגות ישראל בגרמניה המערבית. ב 1965 נקשרו קשרים דיפלומטיים תקינים ביניהן — ואז נחשב הדבר להשג לישראל.

מסמכים בדבר ההסכם בין ממשלת ישראל ובין הרפובליקה הפדראלית של גרמניה, תשי״ג; פ. שנער, בעול כורח ורגשות בשליחות המדינה: יחסי ישראל–גרמניה 1951–1966, 1967; נ. גולדמן, זכרונות (עמ׳ 228–258), תשל״ב; R. Vogel, *Deutschlands Weg nach Israel*, 1967.

אה. א.

שְׁלוֹמְצִיּוֹן אֲלֶכְּסַנְדְּרָה

(139/140—67 לפסה״נ; מַלכה בשנים 76—67), מלכת יהודה, אשת ינאי (ע״ע) ויורשתו. שמה מופיע בצורות שונות: אצל יוסף בן־מתתיהו — סלומי או סלינה (Σαλίνα, Σαλώμη); בספרות חז״ל — שלמתו, שלמצו, שלמינון, שלציון ושל ציון. יש הסבורים, ששמה, או קיצורו, היה שלומית, שלמה, שלומי, ואף שלום. במטבעות שטבעה מופיע שמה ביוונית בלבד (אלכסנדרה).

השם ש״א מופיע אצל יוסף בן־מתתיהו (קדה״י י״ג, 320) כשמה של אשת אריסטובולוס (ע״ע), שבמות בעלה שחררה את ינאי ממאסר והמליכה אותו. רוב החוקרים סבורים, כי המדובר באותה אשה, וכי ינאי נשא את אשת אחיו המת וחשוך־הבנים כדי לקיים מצוות ייבום. יוסף אינו מזכיר זאת בפירוש, ומתעוררות גם בעיות של הבדלי־גיל בין ינאי לש״א והאיסור על כהן־גדול לשאת אלמנה (ויק׳ כא, יד; אך לפי יחז׳ מד, כב, אלמנת־כוהן מותרת, ונראה שכך נהגו). לפיכך יש חוקרים הסבורים, שהמדובר בשתי נשים ששמן זהה.

נראה שכבר בחיי ינאי, שלחם בפרושים, היה לש״א קשרים טובים אתם, ולפי מקורות תלמודיים היה מנהיגם, שמעון בן שטח (ע״ע), אחיה של ש׳. ינאי, שבסוף ימיו ביקש להשלים עם הפרושים, הוריש — בדומה לאביו יוחנן (ע״ע) הורקנוס — את השלטון לאשתו; אך בעוד שצוואת הורקנוס לא קוימה, נתקיימה צוואת ינאי וש״א היתה למלכה, ובכורה, הורקנוס (ע״ע) — לכוהן־גדול.

במלכותה של ש״א היתה לפרושים השפעה מכרעת, למצער — בכל הנוגע לענייני־הפנים. שמעון בן שטח חזר ממצרים — לשם נמלט מפני ינאי — והוא ובן „זוגו״, יהודה בן טבאי (ע״ע), עמדו בראש הסנהדרין. גם הפרושים האחרים שנמלטו מפני ינאי נקראו לשוב; הם מונו לסנהדרין והצדוקים הורחקו ממנה. הפרושים השליטו את ההלכה שלהם: הם ביטלו את „ספר הגזירות״ (דיני הראיות של הצדוקים), קבעו את חג השבועות ע״פ ספירתם (ביום ה 50 מהיום השני של פסח, ולא ממחרת השבת שחלה בפסח) והנהיגו את סדרי העבודה בביהמ״ק ע״פ שיטתם (בעניינים כגון ניסוך המים, חיבוט הערבה וכו׳). הם גם נקמו בעוזרי ינאי שהיו קשורים בהריגת 800 הפרושים, ואחד ממקורבי ינאי, דיוגנס, הוצא להורג. ועי״ע פרושים וצדוקים.

ש״א שקדה על ביצור בטחונה של יהודה; היא הכפילה את צבאה

וגייסה היל־שכירים גדול, והשפעת יהודה על סביבותיה היתה ניכרת. ואולם, אף ששמרה לעצמה את ניהול ענייני החוץ והבטחון, נראה שהפרושים הצליחו למנוע בעדה מלהמשיך במדיניות־ההתפשטות של קודמיה, שלה התנגדו. הצבא הופעל במקרה אחד בלבד, בפיקודו של בנה הצעיר, אריסטובולוס (ע"ע) — במסע לדמשק כדי למנוע את נפילת העיר בידי שליט כלקיס שבצפון. כשריחפה סכנת פלישה מצד טיגרן (ע"ע), מלך ארמניה, השתמשה ש"א בדיפלומטיה ובתשלום כופר כדי למנעה.

בקרב מפקדי־הצבא הצדוקים שׂררה התמרמרות על רדיפת עוזרי ינאי, והם פנו לעזרת אריסטובולוס. בסוף ימי ש"א שוב החריף הקרע בין הפרושים לצדוקים, והזדהה עם הקרע בין שני בניה, הורקנוס ואריסטובולוס. אריסטובולוס מרד, ותוך שבועיים כבש כמעט את כל מבצרי הארץ והכריז עצמו למלך; בעיצומה של המרידה מתה ש"א.

יוסף בן־מתתיהו תיאר את ש"א בצורה שלילית, כפי שתיאר את כל שליטי החשמונאים שאחרי יוחנן הורקנוס. במקורות חז"ל מתוארת היא בצורה חיובית־ביותר, וימי מלכותה נזכרו כימי שלום ושפע; בצד האהדה למַלכה הפרושית אפשר שסייעו לתיאור זה הגעגועים לימי השלום והעצמאות האחרונים שהתגעגע העם במלחמות־האזרחים ובכיבוש הרומי. ואולם, תיאור השפע אינו משולל־יסוד, שאלמלא הוא לא היתה הארץ יכולה לקיים צבא כה גדול, ולשלם כספי־ענושים חוזרים־ונשנים לרומאים. — וע"ע א"י, עמ' 351.

י. קלוזנר, היסטוריה של הבית השני, ג', 142–145, 165–178, תש"י[2];
J. Klausner, *Queen S. A.* (In: The World History of the Jewish People, VI, 242–254), 1972.

אה. א.

שְׁלוֹנְסְקִי, אַבְרָהָם

(1900, קַריוקוב [אוקראינה] — 1973, ת"א). משורר עברי, עורך ומתרגם; דמות מרכזית בשירה העברית המתחדשת בא"י. חתן פרס־ישראל 1967. יצירתו מציינת את המעבר מן השירה הרטורית־דידאקטית — שהיתה אפיינית לתקופה הקודמת בשירה העברית — אל השלב השירי המודרניסטי־סימבולי והאישי, שאִפיין את התקופה הא"יית והישראלית. ואע"פ שמגמות סימבוליסטיות ואכספרסיוניסטיות כבר ניכרו בספרות העברית קודם לתקופתו של ש', הרי שש' נתן דחיפה חשובה לחדירתן לשירה העברית. מלבד תרומתו המכריעה בתחום זה, קבע ש' — בזכות פעולתו הענפה כעורך, מתרגם, פזמונאי, מחזאי וסופר־ילדים — את הסגנון ואת הטון הספרותי של דור שלם.

ש' היה בצר למשפחה חב"דית, מושרשת ביהדות המסרתית ובציונות ה„רוחנית", מייסודו של אחד העם (ע"ע). האב חיבר את חלחן — שהפך להיות „עממי" — לשירו של טשרניחובסקי, „שחקי, שחקי". האם היתה פעילה בנעוריה בתנועה הסוציאליסטית־המהפכנית ברוסיה. כבן 13 נשלח ש' לא"י ללמוד בגימנסיה „הרצליה" בת"א, אך חזר לרוסיה סמוך לפרוץ מלה"ע I, ולמד בגימנסיה היהודית בייקטרינוסלב. שיר־נעוריו, „בדמי יאוש", נדפס ב„השילוח", 1919. ב1921, לאחר נדודים ברוסיה ובפולניה, שב ש' — בתוך קבוצת חלוצים — לא"י, עבד בסלילת כבישים ובבניין, והיה זמן־מה בקיבוץ עין־חרוד. הרבה מאווירת אותה תקופה שיקע במחזורי־שיריו, „גלבוע", „עמל", „בעקבי הצאן" ו„יזרעאל". ש' ביקש לחדש



אברהם שלונסקי (אוסף „גנזים")

ולתרום לעיצוב התרבות העברית המתרקמת בא"י גם מחוץ לתחום השירה; מרץ רב הפנה לתרגום ולעיבוד מחזות לתאטרון העברי הצעיר ופזמונים לבימה הסאטירית ולנשפי פורים של „ת"א הקטנה", ואף מחרוזי־פרסומת לא משך ידו. אכן, תרומתו העיקרית אז היתה בפיתוח כלים והמצאות לשוניות לשכלול אפשרויות־ההבעה של שירה עברית־מודרנית — ושירתו בכלל זה.

ב1922 הופיע — ב„הפועל הצעיר" — שירו הא"יי הראשון של ש'. אותה שנה עבר לת"א, ונתקרב לחוגם של א. ברש, וי. רבינוביץ (ע' ערכיהם) — עורכי כה"ע „הדים" — שראו בו נציג מובהק של השירה הא"יית הצעירה, לצד א. צ. גרינברג וי. למדן (ע' ערכיהם). ב1924 יצא לפריס ללמוד, וב1925 שב לא"י. לפי הזמנת ב. כצנלסון (ע"ע) הצטרף למערכת העתון „דבר", וערך בו את המדור הספרותי. ב1926 החל לערוך את השבועון הספרותי „כתובים" — בשיתוף עם א. שטינמן (ע"ע) — שבמהרה הפך לבטאון ה„אופוזיציה" לאגודת הסופרים העברים בא"י ולממסד הספרותי בכלל.

ב1933 נפרד ש' — ועמו רוב אנשי „כתובים" — מהבטאון הזה (שהמשיך להופיע עוד זמן־מה בעריכת א. שטיינמן לבדו), וייסד את השבועון הספרותי „טורים", כבטאון לקבוצה האופוזיציונית „יחדיו". מלבד זאת ערך את המדור הספרותי של „הארץ" (תרפ"ח—תש"ג), את ה„דפים לספרות" של שבועון „השומר הצעיר", את הדף לספרות של היומן „משמר" (אח"כ „על המשמר") ואת הרבעון הספרותי „אורלוגין" (תש"י—תשי"ז). ש' מילא תפקיד מרכזי גם בכינונה של „ספרית פועלים" (1939), ובעיצוב דרכה. קרוב למפלגת הפועלים המאחדת (ע"ע) היה ש' מאנשי־הרוח הישראלים שהצטרפו לתנועת־השלום העולמית, ועמד בראש כמה משלחות לוועידותיה. למן סוף שנות ה50 נתן ביטוי לביקָרתו כלפי העמדה הסובייטית בשאלת עם־ישראל והתרבות היהודית בבריה"מ, ועמד בקשר הדוק עם אנשי־רוח יהודים בבריה"מ; הוא שיזם את הוצאת התרגום העברי של ב. גפונוב לאפוס הגרוזיני „עוטה עור הנמר".

שירת ש' נילושה מן העולם האכזרי שסביבו. מוראות מלה"ע I, הפוגרומים ביהודי אוקראינה והמהפכה הבולשביקית — ציפיות משיחיות אל מול תוהו־ובוהו ואכזריות — כל אלה ועוד, שימשו נושאים לשירתו. בפואמה „דוי" (תרפ"ג) מקוננים המצורעים על סדר־העולם, ובמרידתם הם מבקשים את „האביב". „באלה הימים" (תר"ץ) הוא ספר־שירים על מאורעות־הדמים בא"י ב1929. ב„אבני־בהו" (תרצ"ד), פרי מפגשו של ש' עם הכרך המערב־אירופי, קיבלה שירתו מימד חדש, אורבאניסטי־קיומי. בשירים אלה מובעת מצוקת בדידותו של האדם המודרני בעיר המתועשת. המשורר מרגיש כי מתפקידו לזעוק ולעורר, וכי מהפכות אינן באות בכוח החרב בלבד, אלא גם בכוח השירה, המכשירה את הלבבות. מעל לכל מובע כאן זעזוע מאדישות האדם אל נוכח סבל ואסון

אימי שואה קרבה מרומזים ב„שירי המפולת והפיוס" (תרצ"ח). ביקור נוסף בכמה מכרכי אירופה הניב ביתר־שאת את הבעת רגשות הבדידות והחרדה, ופחדי־ילדות ומחזות־פוגרום שוב השתקפו בשירתו. הכרך האירופי — שש' משווהו לסדום — מפחיד ומלא חמס וטירוף. אכן, בסוף הלילה מבחין המשורר באור של „בראשית חדשה". הוא שב ומגלה את חדוות־החיים הפשוטה ואת רוממות הטבע, והם הם מוטיוו־הפיוס בשיריו. שירת „על מילאת" (1947) היא המשך ישיר ל„שירי המפולת והפיוס". ש' פותח ספר זה ב„בראשית חדשה", הוא השיר שסיים בו את ספרו הקודם. השירים שאח"כ נושאיהם פגישה מחודשת עם העולם, חידוש הברית עם הדברים הפשוטים והחזרה לילדות ולטבע. כאלה הם „שירי הלחם והמים", החותמים תקופה זו ביצירת ש'.

בתקופת השואה שוב גוברים יסודות החרדה והמבוכה. שירי „מְמחשכים" מביעים את תחושת חוסר־הישע באותם ימים נוראים.

אח"כ באה תקופת „תשובה". שוב שר המשורר על א ו ר העולם, ושב לאהוב את העולם, אף כי לא מתוך הסח־הדעת או הכחשת מה שאירע בינתיים.

הספר „אבני־גויל" (תש"ך) מכיל את שירת בגרותו של ש'. אין המשורר חוזר במישרין למוטיווים אשר בשירתו הקודמת, אלא שוזר אותם לתוך מציאות חדשה, מתוך התאמה לאקלים שנות ה 50 — החרדה מפני שואה עולמית. שירי „פחד־המות" מתייחדים בשתיקתם המאוימת („שירי המרוצה הרעה"); המשורר מאמין בהצגת עובדות ללא זעקה ובקבלת דין ללא מחאה — לא מתוך פאטאליזם, אלא מתוך אותה תבונה עליונה, המכירה בחוסר יעי־לותה של מחאה מעין זו. הפרוזאיזמים בחלק מהשירים (כגון, „נאום פלוני על שכונתו") אינם פרי השפעות „ספרותיות", אלא תוצאה בלתי־אמצעית של תחושת הזמן, המולידה מבלי־משים צורות־הבעה שכאלה, כשם שגם שבירת הריתמוס ונטישת החרוז והמלודיות נובעות דווקא מתוך עודף כוחו של המשורר, ולא מקוצר־ידו. חידוש כוה־יצירתו של המשורר אינו רק תוצאת התהליכים שהתחוללו בפנימיותו, אלא משקף גם את רשמי המצי־אות האובייקטיווית המשתנה. ב„אבני נויל" ממוזגים אפוא יסודות שונים — הישן והחדש, החוויה הנפשית, ההיפעלות והדעת, הרגש והמשמעות.

„משירי הפרוזדור הארוך" (1968) הם שירי־רגש והרהורים על חיים ומוות. הפרוזדור הארוך מסמל עולם חבוי של מבוך, סוד והפתעות. עובר האדם לאורך הפרוזדור, שבו דלתות מכל צד; מאחוריו הדלתות פתוחות; מלפניו — נעולות. השירים שואלים יותר ממה שהם משיבים, יש בהם ספקות יותר מאשר בטחון, והם מבטאים מחאה יותר מאשר השלמה. את יצירתו בפרק־חייו האחרון משלים „ספר הסולמות" (תשל"ג).

ש' לא דחה לגמרי את מורשת הספרות העברית בת דורו של ביאליק; אך בסלידתו מפני הקלישאות שתש כוחן קרא תיגר על האותוריטה הבלתי־מעורערת בשעתה של ביאליק בשירה העברית, הן בנסיון ליצור פואטיקה חדשה ובעיקר בכתיבה פובליציסטית, ששיאה היה ביקורת חריפה על שירו של ביאליק „ראיתיכם שוב בקוצר ידכם" (כתובים, תרצ"א). ש' לא ביקש להתחיל לגמרי מבראשית. הוא הניח כיסוד את מיטב המורשת הספרותית, ועליה הקים את יצירתו המקורית, מתוך שאיפה למזג את הערכים החדשים במסגרות התרבות הלאומית. בשנות ה 30 כתב מאמרים רבים להב־הרת תביעתו להתחדשות שירית ולביסוסה, ותקף בסרקאזם את הרמה הנמוכה של היצירה הספרותית הנטוראליסטית והפשטנית שהתיימרה להביע את דרך־החיים המתחדשת בא"י. הוא טען, כי בתקופה גדושת־מאורעות אין השירה יכולה להתנהל על מי־מנוחות, וכי ספרותו של דור עקור־שרשים חייבת להיות סוערת כמותו. „הסער והפרץ" בפעילותו החדשנית של ש' השפיע על הדמויות הבולטות בשירה העברית עד לשנות ה 50, ובכללם: אלתרמן, לאה גולדברג ובנימין גלאי. ביצירתו לגווניה הביא ש' לשינוי מכריע בלשון הספ־רות העברית. ש', שידע להשתמש בגמישות ובחן ברבדי־לשון ארכאיים, הביא לידי מתן לגיטימציה לחידושיו בשירה, בתרגום ובמסה. יד לו לש' בהחדרת המבטא הספרדי בשירה במקום המבטא האשכנזי שנהוג היה בד"כ עד ראשית שנות ה 30.

מספריו: „לאבא־אמא" (תרפ"ז) ו„שירי הימים" (תש"ו; רובם מתורגמים); שלושה ספרים לילדים: „עלילות מיקי מהו" (1947), „אני וטלי בארץ הלמה" (1957) ו„עוץ לי גוץ לי" (תשכ"ז); תרגומיו הרבים ממיטב הספרות העולמית: „המלט" (תשט"ו) ו„המלך ליר" (תשט"ו) לשייקספיר; ארבעת מחזותיו העיקריים של צ'כוב; „יֶבְגֶני אוניגין" (בכמה מהדורות, שונות זו־מזו) ו„בוריס גודונוב" לפושקין (תשט"ז); „רביזור" (תרצ"ה) ו„שידוכין" (תש"ה) של גוגול; „טיל אולנשפיגל" של שארלס דה־קוסטר (תש"ט); „קולה ברוניון" של רומן רולן (תש"י); „הדון השקט" של מיכאיל שולוחוב; סיפורי יצחק בבל, ועוד (בעיקר „מבחר שירת רוסיה" [יחד עם ל. גולדברג], שהיה לאחת האנתולוגיות המשפיעות ביותר על השירה הצעירה בשנות ה 40 וה 50). בתרגומיו שיקע חידושי־לשון רבים והעמיק את החדרת לשון־הדיבור אל הפרוזה, תוך שילוב רבדי־לשון עתיקים. כתביו המקובצים הופיעו לראשונה בתשי"ד (כר' א'—ב'), ומהד' מורחבת (כר' א'—י') ראתה אור בתשל"ב. — מבחר ממסותיו נכלל ב„ילקוט אשל" (1960).

י. זמורה, א. ש', תרצ"ז; יבול (קובץ לדברי ספרות ומחשבה עם יובל א. ש'), 1950; ש. לחובר, א. ש'; ביבל' (תרפ"ב־תש"י), תש"י; ד. כנעני, בינם לבין זמנם, 255—291, 1955; י. לוין, בין גדי וסער; עיונים בשירת ש', 1960; י. רטוש, מקרא ב„שער הנפילים" לא. ש' (קשת, ב'), תש"ך; א. ב. יפה, א. ש' — המשורר וזמנו, תשכ"ז; א. שביד, שלוש אשמורות בספרות העברית, תשכ"ז; ה. ברזל, שירה ומורשה, א, תשל"א; ב. קורצווייל, בין חזון לבין האבסורדי, 155—190, תשל"ג^{2}; ד. מירון, הערות חדשות למחלוקת ישנה, — על ספר „אבני בוהו" לא. ש' וסביבו (עכשיו, 29—30), תשל"ה; הנ"ל, „אבני בוהו" לא. שלונסקי — שירת ההפשטות (עכשיו, 21–32), תשל"ה; א. וייס (עורך), א. ש'; מבחר מאמרי בקורת על יצירתו, תשל"ה.
א. ב. יפ.

שְׁלוֹשׁ, ע"ע נְצָרוֹת, עמ' 334/5.

שְׁלֶזְוִיג־הוֹלְשְׁטַיְן (Schleswig-Holstein), הצפונית במדינות גרמניה־המערבית; שטחה 15,657 קמ"ר, ובה 2,584,000 תוש' (1974). ש"ה משתרעת בדרום חצי־האי יוטלנד, המפריד בין הים־הצפוני לבין הים־הבלטי. בצפון גובלת ש"ה בדנמרק. בשל מיקומה רבה חשיבותה התחבורתית, כמקשרת בין גרמניה־המערבית לבין סקנדינוויה, וזאת באמצעות האוטוסטראדה המבורג—קופנהגן, ואניות־מעבורת למכוניות ולרכבות בין איי הים־הבלטי, פֶמארן (הגרמני) ולולאנד (הדני). תעלת־קיל, המחברת בין הים־הבלטי לים־הצפוני, חוצה את ש"ה ממזרח למערב.

הנוף בש"ה עוצב כקרהון רב־עוני, שיצר 3 אזורים גאומורפו־לוגיים, המשתרעים מצפון לדרום: 1) המערבי והנמוך־ביותר מתמשך לאורך חוף הים־הצפוני. בגלל הטווח הגדול של מועדי הים מתכסה חלק גדול מאיזור זה לסירוגין בים, ולו אופי אמפיבי. בין האיים הרבים השטחיים — האיים הפריזיים (ע"ע) הצפוניים. הגישה לאניות קשה. גם פנים־האיזור שטוח ומכוסה ביצות, ורק שטחים קטנים מתאימים לחקלאות. השימוש הכלכלי העיקרי הוא לקיט; 2) באיזור המרכזי מתנשאות מורנות לגובה 90 מ', וביניהן — מישורים ועמקי נהרות. רוב הקרקעות חוליות, ובינוניות מבחינה חקלאית; 3) האיזור המזרחי, לאורך חוף הים־הבלטי, בנוי מורנות, היוצרות רכסים שגבהם עד 150 מ', וביניהם מישורים שבהם יַמּות רבות. קרקעות־הטין במישורים טובות לחקלאות. לאורך קו החוף, בעל המצוקים התלולים, חודרים מפרצים צרים וארוכים (Forde), המספקים מקום מצוין לנמלים. כאן נמצאות הערים הגדולות: קיל, הבירה — 264,300 תוש' (1974); ליבק — 240,000 תוש' (1970; ע' ערביהן); פלנסבורג — 95,500 תוש'.

ב 70% מהשטח משמשים לחקלאות — בעיקר גידול בקר לבשר ולחלב. מגדלים גם תבואות, סלק־סוכר ותפוחי־אדמה. לאחר מלה"ע II פותחה תעשיה — בניית אניות וכלי־רכב, וייצור טכסטי־לים ומזון.

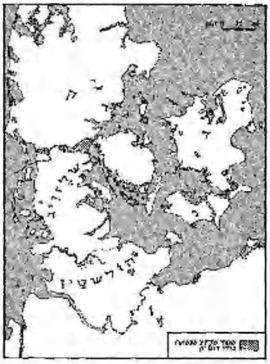
לאחר מלה"ע II חלו תמורות באוכלוסיית ש"ה עקב קליטת יותר ממיליון פליטים מגרמניה־המזרחית ומפולניה. 86% מהתושבים הם פרוטסטנטים — השיעור הגבוה־ביותר בגרמניה המערבית. בצפון ש"ה חי מיעוט דני.

C. Degn – U. Muuss (eds.), *Topographischer Atlas S.-H.*, 1966^{3}.
י. קר.

היסטוריה. שטח ש״ה היה איזור מריבה ממושכת בין הדנים לגרמנים. בימי קרל הגדול נהיה הנהר אידר (Eider) לגבול בין הדנים ובין ממלכת הפרנקים, ואח״כ גרמניה. סמוך ל 975 כבש הקיסר אוטו II את הצוואר הצר שבררום יִילן (יוטלנד). מצפון לאידר, ושטח זה אורגן כספר של שלזויג. ואולם, ב 1035 ויתר הקיסר קונרד II על השטח שמצפון לאידר, ושלזויג היתה לרוזנות — ואח״כ דוכסות — דנית, בשלטונם של בני משפחת־המלוכה של דנמרק. ב 1111 נמסר השטח שמדרום לאידר לאדולף מבית שאוּאֶנבורג, כרוזנות הולשטין. ב 1188 כבש את הולשטין וַלְדֶמַר, דוכס שלזויג (אח״כ — ולדמר II, מלך דנמרק); ואולם, ב 1227 הוכרח להחזירה לרוזן הגרמני מבית שאוּאנבורג ולהכיר במעמדה העצמאי, והיא היתה חלק מקיסרות גרמניה. שלזויג והולשטין נעזרו זו־בזו בחתירתן לאי־תלות במלך דנמרק ובקיסר גרמניה, וב 1386 נהיה רוזן הולשטין גם לדוכס שלזויג. ב 1459 מת הרוזן — הדוכס, אדולף VIII, בלי צאצאים, ובית שאוּאנבורג נכרת. אסיפות־המעמדות בשלזויג ובהולשטין בחרו במקומו את בן־אחותו, כריסטין I (ע״ע) מלך דנמרק, תמורת הרחבת זכויותיה של האצולה המקומית והתחייבות שש״ה תהיינה מאוחדות לעד. האיחוד האישי של ש״ה עם כתר דנמרק התקיים עד 1864. הולשטין — שהיא לבדה היתה חלק מהקיסרות — הועלתה ב 1474 לדרגת דוכסות. למרות התחייבותו של כריסטין I חילקו בניו ביניהם את ש״ה (1490). היא חזרה ואוחדה ב 1523, אך ב 1544 חולקה שנית בין המלך, כריסטין III, ובין שני אחיו. עקב כך קמה בדרום דוכסות משֹגשגת — ש״ה גוטורפ (Gottorp; Gottorf) — ובחסות שוודיה חתרה לעצמאות. הסכסוך בין דוכס גוטורפ ובין מלך דנמרק היה העילה ל„מלחמת־הצפון הגדולה״ בין דנמרק ובעלות־בריתה — ביניהן רוסיה — ובין שוודיה ובעלות־בריתה (1700—1721; ע״ע קרל XII). בסופה איבד דוכס גוטורפ את נחלותיו בשלזויג. ואולם, הוא נשא לאשה את בת פיוטר הגדול מרוסיה, ובנם, הקיסר פיוטר III (ע״ע), ביקש לפתוח במלחמה נגד דנמרק למען הדוכסות; רק רציחתו מנעה מלחמה (1762). בנו, פוול (ע״ע פול I), ויתר על תביעתו לש״ה. ב 1815, כשהוקמה הברית הגרמנית, נהיה מלך דנמרק לחבר בה כדוכס הולשטין (אך לא כדוכס שלזויג, וכמובן לא כמלך דנמרק).

בשנות ה 40 של המאה ה 19 הפכה ש״ה לסלע־מחלוקת בין הגרמנים ובין הדנים, ולבעיה חמורה־ביותר במדיניות הכל־אירופית. הרקע לבעיה זו היתה ההתעוררות הלאומית בגרמניה ובדנמרק גם־יחד. המסגרת למאבק נוצרה עקב שאלה שושלתית־חוקתית, שהתעוררה בימי כריסטין VIII (ע״ע; 1839—1848): בנו, יורש־העצר פרדריק (אח״כ פרדריק VII; ע״ע), היה חשוך־בנים, ויורשו המיועד היה בן־אחותו (אח״כ כריסטין IX, ע״ע). ואולם, בהולשטין נהג „החוק הסאלי״, שלפיו אין אשה יורשת ומורישה, והמצב החוקי בשלזויג לא היה ברור. מבחינה לאומית היתה הולשטין גרמנית, ושלזויג — צפונה דני, דרומה גרמני ומרכזה מעורב (בייחוד בערים). התנועה הלאומית הדנית („הדנים של האידר״) דגלה בסיפוח מלא של שלזויג לדנמרק ובניתוקה מהולשטין; התנועה הלאומית הגרמנית דגלה בהמשך הקשר בין שלזויג להולשטין ובניתוקן מכתר דנמרק. בעלות פרדריק VII למלוכה (1848) פרסם חוקה, המכירה באוטונומיה של שלזויג ושל הולשטין בנפרד. בתגובה מרדו ש״ה, הבריזו על עצמאותן כיחידה אחת וקראו ל„ברית הגרמנית״ להגן עליהן. בגרמניה (ע״ע, עמ׳ 449/51) התחוללה אז מהפכת 1848, ופניית ש״ה השפיעה על מהלכה. בחשפה את חוסר־האונים של הממשלה הזמנית שהוקמה בפרנקפורט. לעומת־זאת זכה צבא פרוסיה בהצלחות בהתערבותו למען המורדים; הוא שטף את ש״ה וחדר אף ליילן.

בלחץ המעצמות נסוגו הפרוסים, ודנמרק דיכאה את המרידה (1850). שלזויג הופרדה מהולשטין, ופרוטוקול־לונדון של המעצמות (1852) עָרַב לזכויות של שלזוויג ושל הולשטין וכן לשלמות בתר דנמרק.


שלזויג־הולשטין אחרי מלחמת 1864

הדנים עצמם פגעו בפרוטוקול־לונדון, כשאישר כריסטין IX (ע״ע) — 3 ימים אחרי עלותו למלוכה — חוקה חדשה, ולפיה אוחדה שלזויג להלוטין עם דנמרק (נובמבר 1863). בש״ה פרצה התקוממות מחודשת. פרוסיה ואוסטריה יצאו למלחמה על דנמרק (ינואר 1864). המעצמות — פרט לבריטניה — לא תמכו בדנים, תמיכת בריטניה היתה מילולית ושוודיה נרתעה ברגע האחרון מהתערבות. דנמרק נוצחה וויתרה על ש״ה (אוקטובר 1864). אוסטריה ופרוסיה לא הגשימו את שאיפת התושבים להקים מדינה מאוחדת ועצמאית בשלטון אחד הטוענים־לכתר ובמסגרת הברית הגרמנית, ותחת זאת כוננו בש״ה שלטון משותף שלהן (קונדומיניון), וכעבור שנה חילקוה ביניהן. הסכסוך בשאלת עתידה של ש״ה החריף את מאבק שתי המעצמות על ההגמוניה בגרמניה, וחולל את מלחמת 1866; בעקבות נצחונה זכתה פרוסיה בש״ה וסיפחה אותה לעצמה כמחוז.

חוזה־השלום בין אוסטריה לפרוסיה כלל סעיף שהבטיח עריכת משאל־עם בצפון שלזויג המיושב דנים, אך ב 1878 הסכימו אוסטריה ופרוסיה לבטל סעיף זה. במחאה היגרו דנים רבים משלזויג לדנמרק. משהתברר שהדבר מסייע למדיניות פרוסיה לגרמן את ש״ה, החלה פעולה לחיזוק המיעוט הדני, והוקמו מוסדות לסייע לדנים לרכוש אדמות ולבנות בת״ס.

בעקבות מפלת גרמניה במלה״ע I נערכו בפברואר ובמארס 1920, כפי שנקבע בשלום־וֶרסי — משאלי־עם בצפון שלזויג ובמרכזה; בצפון הצביעו 75% בעד הסתפחות לדנמרק, ובמרכז — 80% בעד הישארות בגרמניה, כך נקבע הגבול הנוכחי. גבול זה נשאר־בעינו גם אחרי שכבשה גרמניה את דנמרק במלה״ע II (אפריל 1940), וגם אחרי המלחמה. ב 1946 וב 1955 העניקה דנמרק לגרמנים בצפון־שלזויג זכות לחינוך בבת״ס גרמניים, ובכך נפתרה בעייתם. בגרמניה אורגנה ש״ה כמדינה (Land) במסגרת הרפובליקה הפדרלית, ובה ניתנו למיעוט הדני זכויות לחינוך כדומה לגרמנים בצפון שלזויג.

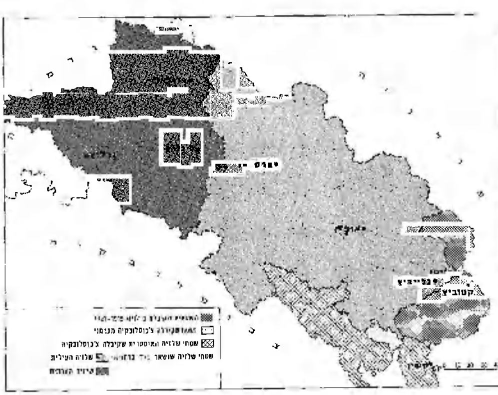
אחרי מלה״ע II הגיעו לש״ה המוני פליטים גרמנים מן המזרח, וחלקם התיישב במקום. בואם יצר בעיות אבטלה ושיכון, אך אלו נפתרו כעבור שנים מספר. בואם גם צמצם את הפער הלשוני בין הניב המקומי של גרמניה תחתית (Holsteiner Platt) ובין ניבים גרמניים אחרים.

L. D. Steefel, *The S.-H. Question*, 1932; V. Pauls – O. Scheel (eds.), *Gesch. S.-H.s*, I–VI, 1939; O. Brandt, *Gesch. S.-H.s*, 1966[6].

אה. א.

יהודים, ע״ע דנמרק, יהודים; אלטונה; קיל.

שְׁלֶזְיָה (גרמ׳ Schlesien; פול׳ Śląsk, שְׁלוֹנסק; צ׳כית Slezko, סלֶזקו), חבל־ארץ שרובו בדרום־מערב פולניה ומיעוטו בצפון־מרכז צ׳כוסלובקיה; שטחו כ 45,000 קמ״ר ובו כ 7.5 מיליון תוש׳ (1977).



שלזיה אחרי מלה"ע I

ש' — המשתרעת משני עברי הנהר אודרה (ע"ע אודר) העילי והתיכון — מורכבת משני אזורים גאוגרפיים עיקריים. ש' ה ע י ל י ת — בדרום — כוללת את המורדות הצפוניים של הרי חסורטים והבסקידים, שלארכם עובר גבול פולניה—צ'כוסלובקיה, ואת האגנים שלמרגלותיהם. בין שני הרכסים חודרת ש' דרומה — דרך „השער המורווי" — לצ'כוסלובקיה. ההרים עשירים במחצבים מתכתיים (אבץ, בדיל, ברזל) ובמעיינות מינראליים, והאגנים — ב פ ח ם. מרבצי־הפחם הגדולים נמצאים בסביבות קטוביצה (כ 70% מתפוקת הפחם בפולניה) ובוואלבז'יק. מסביב למכרות התפתחה תעשיה מגוונת, שעיקרה ייצור פלדה. הערים הראשיות הן: קַטוביצה (ע"ע), 321,900 תוש' (1974) — בפולניה; אוסטרווה, 293,450 תוש' — בצ'כוסלובקיה.

ש' ה ת ח ת י ת היא חלק מהמישור הצפון־אירופי הגדול. קרקעות הלס הפורה עשוה לאיזור חקלאי מהחשובים במרכז־אירופה. הגידולים העיקריים הם: תבואות, תפוחי־אדמה וסלק־סוכר. מעמדו של האיזור כצומת־תחבורה חשוב, וכן תפקודיו האחרים, נפגעו במלה"ע II. הפגיעה עדיין ניכרת בעיר הראשית ורוצלב (ע"ע; 568,930 תוש'), שחרף שיקומה טרם חזרה למעמדה ערב המלחמה.

ה י ס ט ו ר י ה. המאבק הלאומי על ש' משתקף גם בהיסטוריוגרפיה שלה ובהסברת מקור שמה. הגרמנים גוזרים את השם ש' משבט הסילינגים הונדלים (ע"ע); הפולנים — משמו (הפולני) של מאסיוו לרגלי הסודטים, או משמו (הפולני) של יובל של האודרה; הצ'כים — גם הם, כגרמנים — גוזרים אותו מהסילינגים, אך בשמם הסלאווי, שנשתמר בצ'כית.

במאות ה 8—ה 10 התיישבו בש' סלאווים מערבים, ביניהם השלונזים (Ślązacy), או הַשְלֶנז'ניים (Ślężanie), שמרכזם היה בש' העילית. בסוף המאה ה 9 נכללה ש' בממלכת מורויה (ע"ע), ובמאה ה 10 היתה חלק מצ'כיה (בוהמיה). בשנים 989—992 עברה לידי הפולנים, ושלטונם התבסס עם כינון הגמונות ורוֹצלַב (1000) והכפפתה לארכיהגמונות גניזנו, מרכז הכנסיה בפולניה. כשפוצלה פולניה ב 1138 היתה ש' לנסיכות; ב 1163 פוצלה נסיכות זו לש' עילית, וביו־תה אופולה, ולש' תחתית, ובירתה ורוצלב. תהליך הפיצול נמשך, עד שבסוף המאה ה 14 היו בש' 18 נסיכויות, ולכולן שליטים מבית פיסט (ע"ע). ב 1241 נפל הנריק (חינריך) II, נסיך ש' העילית, בקרב וַלשטט שליד לגניצה (Legnica), שבו בלם צבא האבירים הגרמנים והפולנים שלו את המונגולים.

מתחילת המאה ה 13 זרמו מתיישבים גרמנים לש', ע"פ הזמנת שליטיה; ביראו יערות, ניקזו ביצות, פיתחו את החקלאות — בהנהיגם שיטות־עיבוד משוכללות — הקימו ערים וניצלו את המכרות. במרוצת הזמן קיבלה ש' צביון גרמני, וב 1335 אף נהיתה לחלק מהקיסרות הגרמנית, משוויתר קז'ימיז' III (ע"ע) על הסוזרניות של פולניה על ש', לטובת בוהמיה, שהיתה חלק מהקיסרות. השינוי היה נומינלי גרידא, לפי שש' לא סופחה לבוהמיה, אלא נחשבה לאחת מארצות־הכתר שלה. הנסיכים מבית פיסט הוסיפו להחזיק איש בנסיכותו, ורק כשנכרת אחד מבתי־הנסיכים רשאי היה מלך בוהמיה להעביר את נחלתו לנסיך אחר.

בשנים 1420—1434, בעת מלחמות ההוסיטים (ע"ע), תמכה ש' במלך־הקיסר זיגיסמונד (ע"ע), וסבלה מפלישות ההוסיטים. כשעלה למלוכה ירז'י פודיברד (ע"ע; 1457) הכירו בו נסיכי ש'; אך הערים התנגדו לו, והדבר הקל על מלך הונגריה, מתיאש I (ע"ע) להשתלט על ש' (1469—1490). במות מתיאש חזרה לידי בוהמיה, ואסיפת־המעמדות של ש' ניצלה את חולשת הכתר, וסחטה ממנו ויתורים במידה שהפכו את ש' לאוטונומית.

ב 1526 עבר כתר בוהמיה, ועמו ש', לפרדיננד I (ע"ע) מבית הבסבורג. ההבסבורגים צמצמו את זכויותיה של ש', ועם־זאת הדגישו את אי־תלותה בבוהמיה. רוב הארץ נהיה לנחלת הכתר, משנכרתו רבים מבתי־הנסיכים הפיסטים. בעת הרפורמציה עברה ש' לפרוטסטנטיות, ובפרוץ מלחמת שלושים השנה (1618) הצטרפה לצ'כים המתקוממים. צבא הקיסר ההבסבורגי ניצח, אך הקונטר־רפורמציה לא הונהגה בש' באותה שיטתיות אכזרית כבבוהמיה; בהתערבות סכסוניה השכנה, הלותראנית, התחייבו ההבסבורגים למידה מסוימת של סובלנות דתית (1621). אעפ"כ נפגעה ש' מאד במהלך המלחמה מידי הצבאות היריבים שעברו בתחומה. בלחץ שוודיה ניתן בשלום־וסטפליה (1648) חופש־פולחן לפרוטסטנטים בכמה ערים, וב 1707 הורחב בהתערבותו של קרל XII (ע"ע), מלך שוודיה. במאה ה 18 היתה ש' האיזור הפרוטסטנטי־ביותר בממלכת ההבסבורגים, וגם האיזור העשיר־ביותר, בעקבות פיתוח מכרותיה ותעשיית הטכסטיל בה. ורוצלב (ברסלאו) נחשבה לאחת הגדולות והעשירות בערי הקיסרות.

ב 1740 כבש פרידריך II (ע"ע), מלך פרוסיה, את רוב ש'. פחות מ 10% מש', בדרום־מערבה, נשארו בידי ההבסבורגים, צורפה למוראוויה, וב 1849 אורגנה כיחידה נפרדת. בחלק שכבשה פרוסיה בוטלו המוסדות המקומיים, הונהג מינהל ישיר — כבפרוסיה — ובטלה כפיפותה של הגמונות ברסלאו לארכיהגמונות הפולנית בגניֶזנוֹ (גנזן) והיא הוכפפה במישרין לאפיפיור (1818). שטחה הורחב משצורף לה חלק מלאוזיץ (1815). ש' היתה מהאזורים המפותחים והמשגשגים־ביותר בפרוסיה, ואח"כ בגרמניה — שניה לחבל הרור בחשיבות מחצביה ותעשייתה; אלה היו מרוכזים בעיקר בש' העילית, ומשכו אליהם עובדים פולנים רבים.

בתום מלה"ע I תפסה צ'כוסלובקיה את ש' האוסטרית, פרט לטשין (צ'שין), שעליה נאבקה עם פולניה, עד שהוסכם לחלקה ביניהן (יולי 1920). הצ'כים סיפחו גם חלק קטן מש' הפרוסית.

בעיית ש' העילית היתה מהסבוכות־ביותר, וגרמה סכסוכים חמורים בקרב המדינות המנצחות. ע"פ חוזה וֶרסַי צריך היה משאל־עם לקבוע את עתיד האיזור, ולמטרה זו נשלח לשם כוח צבאי של מעצמות־המערב (פברואר 1920). הפולנים ניסו לכבוש את האיזור, אך במשאל־העם זכו הגרמנים ברוב המקומות. ואולם, צרפת תמכה בתביעות הפולנים — נגד עמדת בריטניה ואיטליה — ובאפריל 1921, חודש אחרי המשאל, מרדו הפולנים, בהנהגת קוֹרפנטי (Korfanty), לחמו בצבא גרמני שנשלח לדכאם ובחיל־משלוח של

מעצמות־המערב שסייע לגרמנים. ורק בסוף יוני התמוטטה מרי־דתם. באוקטובר 1921 החליטה ועדה מיוחדת של חבר־הלאמים (ע"ע) לחלק את ש' העילית, ופולניה זכתה ב ¾ מהמכרות והתעשיה.

לגבי פולניה העניה היתה ש' מרכז עצמתה התעשייתית. כנגדה ירדה חשיבות החלק הגרמני בכלכלת גרמניה. ב 1938, עם קריעת צ'כוסלובקיה, קיבלה גרמניה את חלקי ש' שהיו קודם בידי אוסטריה, ופולניה זכתה בכל צ'שין. שנה אח"כ, עם כיבוש פולניה בידי הגרמנים, חזרה כל ש' העילית לידי גרמניה. אחרי מפלת גרמניה במלה"ע II החזירה צ'כוסלובקיה לעצמה את חלקה בש', ושאר ש' נמסר לפולניה. יותר מ 3 מיליוני גרמנים ברחו או גורשו מש', ונותרו בה כ 700,000 גרמנים בלבד (הם קרויים „אוטוכתונים", כלו' בני המקום). ממשלת פולניה יישבה בש' מיליוני פולנים, שעברו מהשטחים שנמסרו לבריה"מ.

E. Birke, *S'.s Schicksal*, 1591; H. Aubin (ed.), *Gesch. S.'s*, 1961[8]; J. Weinstein, *Haute-S., pays de contrastes*, 1932; P. M. Smogorzewski (ed.), *La S. polonaise*, 1932; R. Machray, *The Problem of Upper S.*, 1945.
(שני הספרים הראשונים — מנקודת־מבטה של גרמניה; האחרים — מנקודת־מבטה של פולניה).

יהודים. אין ידיעות ודאיות על יהודים בש' לפני המאה ה 12. נראה שראשוני היהודים שהגיעו שמה נמלטו מפני הפורעים בגזירות תתנ"ו (1096; ע"ע גרמניה, עמ' 492/3), או היו מהגרים מבוהמיה. הם עסקו ברוכלות ובחקלאות, וידוע על שני כפרים יהודיים — טיניצה וסוקוריצה (Sokohricc ; Tynice). במאה ה 13 החלו רדיפות היהודים. בסופה של אותה מאה, משהתיישבו גרמנים רבים בש' ופיתחו את הארץ, גדלו ריכוזי היהודים בערים, והם עסקו בהלוואה־בריבית ובמסחר. כנס־כנסיה אזורי (סינוֹד) ב 1267 גזר גזירות על היהודים, אך אלו קוימו זמן קצר בלבד. ב 1270 העניק הדוכס היינריך IV (הנריק) כתב־חסות ליהודים, שאמנם הגביל את עיסוקם להלוואת־כספים, אך הבטיח את מעמדם ואסר עלילות־דם. ואולם, ב 1335 עברה ש' לידי בוהמיה; מלכי בוהמיה מכרו לערים חירויות והיהודים באו בשלטון הערים. מצבם הורע מאד, במיוחד בעקבות המוות־השחור (ע"ע דבר, עמ' 872/5), מלחמות ההוסיטים והסתות ג'ובני דה קַפיסטרַנו (ע"ע). בסוף המאה ה 15 לא היו עוד יהודים בש' התחתית והתיכונה, וב 1582 גורשו גם מש' העילית; רק בגלוגאו ובצילץ (Zuelz) נותרו קהילות, והן היו גרעין ליישובים חדשים שקמו במאה ה 17. באמצע מאה זו הגיעו לש' פליטים מהמזרח, שנמלטו מפני חמילניצקי (ע"ע). ב 1713 הטילו שלטונות אוסטריה „מס סובלנות" (Toleranzsteuer) על היהודים; ב 1737 היו 800 משלמי־מס כאלה. ב 1746, 4 שנים אחרי סיפוח ש' לפרוסיה, גזר פרידריך הגדול גירוש על כל היהודים שישבו בש', אך החוק נעקף, וב 1751 כבר היו בה 1,100 משפחות יהודיות, מאורגנות ב 4 קהילות: גלוגאו, צילץ, ברסלאו והאיגוד הכל־ארצי (-Landesjuden schaft). מאותה עת חל גידול מהיר במספרם, וכן קמו קהילות רבות בערים אחרות. במיוחד גדלה קהילת ברסלאו, ובמאות ה 19—ה 20 היתה ממרכזי־התרבות הגדולים של יהודי גרמניה. ב 1905 נמנו בש' הפרוסית 48,000 יהודים — 8% מכלל יהודי גרמניה. אחרי מלה"ע I, משנמסר חלק מש' העילית לפולניה, עברו יהודים רבים משם לחלק שנשאר בידי גרמניה, וב 1925 היו בש' הפרוסית 45,000 יהודים. בשואה נשמדו קהילות ש'. אחרי השואה התיישבו בש' יהודים רבים מפולניה. וורוצלב היתה מהקהילות הגדולות בפולניה; בעקבות הגל האנטי־יהודי אחרי מלחמת ששת־הימים עזבו רובם את פולניה.

על הארגון הקהילתי ועל גדולי־ישראל בקהילות — ע"ע אופולנו; בזֶ'ג; גרליץ; גלונוב; זבז'ה; ורוצלב; קטוביצה.

י. קר. – אה. א.

שְׁלֶזִינְגֶר, אַרְתֶּר מֵאִיר, הבן — Arthur Meier Schlesinger, Jr. — (נו' 1917), היסטוריון ומדינאי אמריקני, יהודי. ש' למד באוניברסיטת הארוואַרד (עד 1938), במלה"ע II שירת בחיל־המודיעין של אה"ב וב 1946 החל להורות בהארוואַרד. ש' זכה לפרס, אך גם לביקורת, בשל ספרו The Age of Jackson („תקופת ג'קסון"), 1945. יחד עם ר. ה. רוויר (R. H. Rovere) כתב ספר על המחלוקת בין טרומן למַקארתר: The General and the President („הגנרל והנשיא"), 1951. ספרו הגדול The Age of Roosevelt („תקופת רוזוולט"), I–III, 1957—1960, זכה לפרסום רב. בעריכתו י"ל קובץ מקורות על מדיניות־החוץ של אה"ב: A Documentary History of U.S. Foreign Policy — 1945—1972, I–V, 1972, וכן ערך ספר על תולדות המפלגות באה"ב — A History of U.S. Political Parties, I–IV, 1972/3.

ש' פעל במפלגה הדמוקרטית, ושימש פעמיים בצוות של עדלַי סטיוונסון כשהיה מועמד לנשיאות (1952, 1956). ב 1960 סייע לקנדי, וב 1961 מונה ליועצו לענייני אמריקה־הדרומית. אחרי רצח קנדי (1964) התפטר וכתב ספר על הממשל של קנדי — A Thousand Days („אלף ימים"), 1965.

שְׁלֶזִינְגֶר, עֲקִיבָא יוֹסֵף (1837, פרשבורג — 1922, ירושלים).

רב הונגרי, ממבשרי הציונות. ש' למד בישיבתו של מהר"ם שיק (ע"ע) ובישיבות אחרות של תלמידי הר' משה פופר (ע"ע), בהונגריה, וב 1892 נשא לאשה את בתו של הר' הלל ליכטנשטין (ע"ע), מראשי החרדים בהונגריה. כרבותיו אלה היה גם ש' מדוברי הפלג הקיצוני שבמחנה החרדים בהונגריה, וכמותם דגל בניתוק קהילתי וחברתי גמור ממחנות הרפורמה וההשכלה. לדעותיו אלו נתן ביטוי עז כספרו „לב העיברי" (אונגוואר, תרכ"ה). ב 1870 עלה לא"י, לאחר שגברה בו ההכרה, כי תקוותה היחידה של היהדות החרדית לשמור על אֳרחות חייה — בהתבססותה כקהילה חרדית בא"י. ב 1873 פרסם את חוברתו, „חברא מחזירי עטרה ליושנה — כולל העברים", שבה פרש את תכניתו לכינון אגודה כלל־עולמית לחיזוקה של היהדות החרדית, אשר תייסד ותפעיל רשת של בת"ס אורתודוכסיים, ע"פ תכנית מפורטת שהציע. מרכז האגודה יהיה בירושלים, וראשיה — שיפעלו בממשלה — ידאגו לארגון חייה של הקהילה האורתודוכסית על יסודות כלכליים (בנקאות ותעשיה) וחקלאיים, בעיקר התיישבות חקלאית נרחבת ברוח התורה והמצווה. ה„אגודה" תגבה מסים ותרומות מחבריה, ותיטול על עצמה את משימות החייאת השפה העברית, ארגון הגנה עצמית, ביטול ה„כוללים" וגיבוש החברה כולה ב„כולל העברים" — משהו מעין „מדינה עברית". הצעות אלו דמו־ביותר למה שעתידה היתה להעלות אח"כ התנועה הציונית המאורגנת; במיוחד רב הדמיון בזה, שש' סבור היה, שהגאולה יכולה לבוא גם בדרך טבעית, ואין בפעולות המו־צעות משום „דחיקת הקץ" — כטענת החוגים החרדים אז.

בירושלים עמד ש' בראש קבוצה שניסתה לשנות את שיטת ה„חלֻקה" (ע"ע), להחיל פיקוח ציבורי על דרך חלוקת הבספים בין המשפחות, ובעיקר — להפנות את כספי ה„חלוקה" לעידוד התיישבות חקלאית בארץ. גבאי ה„כוללים" וראשי ה„חלוקה" ראו בש' איום למנהיגותם, וכאשר פרסם את ספרו „בית יוסף החדש" (ירושלים, תרל"ה) — שהכיל התקפה חריפה על הרפורמים והמתקנים מחד־גיסא, ועל ראשי מוסדות ה„חלוקה" מאידך־גיפא — החרימוהו, ציוו לשרוף את ספרו, ואף העלילו עליו כי הוא מטיף בתכניותיו למרד בשלטונות החוקיים. ש' ענה להם בכתבי־פולמוס חריפים, והסכסוך ביניהם נפתיים — בכוח הנסיבות — רק בראשית מלה"ע I. ב 1878 היה ש' ממייפדי פתח־תקוה (ע"ע), וב 1879 החל להו"ל את כה"ע „עמוד התורה ועמוד הוראה", ששימש ככלי־ביטוי לרעיונותיו.

י. טריואקס – א. שטינמן, ספר מאה שנה, 387—398, תרצ״ח; א. י. שחראי, רבי ע״י ש׳, תש״ב; ש. הלוי, חזונו המשיחי של רבי ע. י. ש׳ (מחנים, קכ״ד), תש״ל; ח. חמיאל, מלחמתו של ר׳ ע. י. ש׳ בריפורמה (סיני, פ״ג, א׳—ב׳), תשל״ח.

אל. רי.

שלח, ע״ע **א״י**, עמ׳ 291/2; **ירושלים**, עמ׳ 247/8; **מְנַהֲרָה**, עמ׳ 991.

שֻׁלְחָן עָרוּךְ, שמו של קודכס־הפסיקה המקיף והאחרון עד־עתה בהלכה; נתחבר בידי ר׳ יוסף קארו בצפת, במאה ה 16, ונתפרסם לראשונה בדפוס בוונציה, שכ״ה/ו. על מבנהו הספרותי של השו״ע ויחסו התכני והצורני אל ספרי־הפסיקה הגדולים שקדמוהו — ע״ע קארו, יוסף.

מבחינה היסטורית משקף השו״ע את השגיה של הרמה התורנית העליונה שהגיעו אליה יהודי המזרח בכל רחבי האימפריה העות־מאנית בדור מגורשי ספרד ובדור צאצאיהם, כשם שהגהותיו של ר׳ משה איפרליש (ע״ע; הרמ״א) על השו״ע — שאפשרו את התאמת השו״ע למנהגם של יהודי אשכנז, והפצתו הנרחבת ביניהם — משקפים את רמתם התורנית הגבוהה של יהודי פולניה במאה ה 16, שהיתה מן המאות היפות של עם־ישראל בגלותו. צפת וקרקוב (עירו של הרמ״א) היו מן הערים המרכזיות ליהדות במאה ה 16 — בבמות ובאיכות — ומאות גדולי־תורה פעלו בהם. ההכרה המלאה שהעניקו גדולים אלה לסמכותם של ר״י קארו והרמ״א, היא שאפשרה את חדירתו של השו״ע לכל תפוצות ישראל כ„פוסק אחרון".

מ.

ההערכה לשו״ע היתה מעורבת תחילה במידה רבה של ביקורת והתנגדות, במזרח ובמערב כאחד. ר׳ יעקב די קסטרו (ע״ע) הצביע על פתירות שונות בין ספרי „בית־יוסף" ושו״ע, ותלה את הדבר בזקנתו של ר״י קארו בעת שהשלים את השו״ע („אהלי יעקב", סימן כ׳). הוא אף בתב הערות־הגהות משלו לשו״ע („ערך לחם"). ר׳ שמואל אבוהב (ע״ע) טען, כי ר״י קארו הפקיד את חיבור השו״ע בידי תלמידים (שו״ת „דבר שמואל", סימן ב״ה). ר׳ יו״ט צהלון (ע״ע) סבור היה, כי השו״ע נתחבר „לקטנים ועמי הארצות" (שו״ת מהריט״ץ, סימן ס״ז) — בניגוד לדבריו המפורשים של ר״י קארו בהקדמתו לשו״ע בדבר מטרת הספר: „כי כאשר ישאלו לת״ח דבר הלכה, לא יגמגם בה", אף שהיתה בקשתו גם ש„התלמידים



שער המהדורה הראשונה של ה„שולחן ערוך", ונציה, שכ״ו

הקטנים יהגו בו תמיד וישננו לשונו בע״פ, ותהיה גירסא דינקותא מסודרת בפיהם מקטנותם הלכה למעשה" (שם). חכמי המזרח פקפקו גם בהכרעתו של ר״י קארו לפסוק את ההלכה במחלוקות שבין הרי״ף, הרמב״ם והרא״ש, ע״פ הסכמת כל שניים מביניהם כנגד השלישי, שכן הדבר מנוגד לכלל היסודי בהלכה, שלפיו „הלכה כבתראי". על קבלת הכרעותיו הקלה המסורת — שטרם נמצאו לה סימוכין — כי 200 רבנים בזמנו של ר״י קארו הסכימו עמו בזה. למרות הבי־קורת הנ״ל הוכרה סמכותו של ר״י קארו ע״י רוב חכמי־המזרח בזמנו (שו״ת ראנ״ח, א׳, סי׳ ק״ט). בפולניה ובגרמניה היתה הביקורת קשה ויסודית־בהרבה. אבות היישוב הרבני בפולניה, ר׳ יעקב פולק ור׳ שלום שכנא (ע׳ ערכיהם), התנגדו לעצם רעיון הקודיפיקציה של ההלכה, ובעקבותיהם הלכו תלמידיהם, ר׳ יהודה ליוא ב״ר בצלאל (המהר״ל) מפראג, ואחיו חיים (ע׳ ערכיהם). לדעת המהר״ל יקפח העיון בספרי־הפסיקה את סדר הלימוד הנכון במקורות עצמם ויטהו אל דרך פלפול הסרק. לדעתו, לימוד והבנה מעמיקה של ההלכה, לפרטיה ובמקורותיה, הם דרישות־יסוד לכל אקט של פסיקה בהלכה, ובכל מקרה יש להעדיף סיכון של טעות בהכרעת ההלכה כשהיא נחקרת מתוך מקורותיה עפ״נ הליכה עיוורת בעקבות ספרי־הלכה תוך אי־ידיעת שרשיה במקורות („דרך חיים" ו, ו׳; „נתיבות־עולם", נתיב התורה, ט״ו). אחיו, ר׳ חיים, התנגד לסיכומים הלכ־תיים, בטענה שהם מעודדים עצלות בלימוד התורה, ושהם יוצרים אחידות מלאכותית ומסתירים את דבר קיומם של חילוקי־דעות מרובים בהלכה, שהם חלק אינטגרלי מחכמת התורה, וכולם כאחד „דברי אלוהים חיים".

חכמים אשכנזים אחרים נקטו עמדה מתונה־יותר בשאלת הקודי־פיקציה, אך ביקרו את המתודה והצורה שנקט בהן ר״י קארו. לדעת ר׳ מרדכי יפה (ע״ע) השו״ע קצר ותמציתי מדי, ושולל כל אפשרות לקיים בלימודו מצוות תלמוד־תורה כפשוטה. לעומתו ס׳ „בית־יוסף" מפורט־מדי, ושולל כל אפשרות להבריע הלכה מתוכו. ע״כ כתב ר״מ יפה את ספרו הענק, „הלבוש" (ב 10 חלקים), שבו ביקש לפשר בין המגמות: פסקי־הלכה ברורים, בלי המו״מ התלמודי, אך מנו־מקים, בגוף החיבור ובקצרה, ע״פ המקורות. בדורו ובדור שאחריו גברה מאד הביקורת על השו״ע. ר׳ שמואל אידל׳ס (ע״ע) קבע, כי „בדורות הללו, אותם שמורים הלכה מתוך שו״ע והרי הם אין יודעים טעם הענין של כל דבר אם לא ידקדקו מתחילה בדבר מתוך התלמוד... טעות נפל בהוראתם, והרי הם בכלל מבלי־עולם ויש לגעור בהם" („חידושי אגדות" למסכת סוטה כ״ב, ע״א). ר׳ מאיר מלובלין (ע״ע; מהר״ם) לא ביסס שום הכרעה על השו״ע או על ס׳ „הלבוש" — שכנראה כבר החל לתפוס את מקומו בספר־פסיקה אלטרנטיווי לצד השו״ע של ר״י קארו — והתריע על כך, שספרים אלה, בהיותם ראשי־פרקים של הלכה בלבד, גורמים להטעות את הרבים, לאסור את המותר, ולהפך (שו״ת מהר״ם מלובלין, סי׳ קל״ה). ואף שהכיר מהר״ם בגדולתו וסמכותו של ר״י קארו, לחם בתוקף נגד הפיכת השו״ע לספר־פסקים סמכותי. גם ר׳ יו״ט ל. הלר (ע״ע; בעל „תוספות יום טוב") ביקר קשה את סמכותו של השו״ע.

גישה זו לשו״ע (עם הגהות הרמ״א) עדיין היתה משותפת לרוב ההכמים האשכנזים במחצית הראשונה של המאה ה 17, ונראה היה שהשו״ע לא יוכל למלא את התפקיד שהועיד לו מחברו. את המפנה חוללו חכמים מחוגי המתנגדים לספר, לכאורה, שגישתם לנושא היתה שונה משל קודמיהם. ראש וראשון בקבוצה זו היה ר׳ יהושע פלק (ע״ע). הוא טען כי ספרי השו״ע והרמ״א לא נתכוונו מעולם לאפשר פסיקת הלכה עצמאית מתוכם, אלא על בסיס ידיעת ספרי ה„טור" וה„בית־יוסף" — ידיעה שהיתה פשוטה ונפוצה בזמן חיבור אותם הספרים — „מה שאין כן בזמנינו בהיות בכובד התלאה נמשך מהטובים [הנ״ל] רעה, שרבים... רוצים ללמוד התורה על רגל אחת

ומצפצפים מתוך חשו"ע והם מחריבי עמנו..." (מתוך ההקדמה לספרו, „מאירת־עינים" [= סמ"ע] לשו"ע חו"מ). כדי לסייע בהוצאה־לפועל של תכניתו המקורית של ר"י קארו, כתב ר"י פאלק ביאור מקיף לשו"ע, שיתפוס מקום כחלק של השו"ע, עד שלא יפסקו הלבה אלא מתוך עיון בשני החיבורים כאחד. בדרך זו יהא השו"ע ספר ה„פסקים", אבל ההכרעה על־פיו תותר אך־ורק לאחר העיון בביאור המשלים לכל סעיף וסעיף, ובכך תתבטל סכנת הטעות שמקורה באי־ידיעת המקורות. ספרו המשלים של ר"י קארו עצמו, „בית־יוסף", גדול בהקפו ונפרד במתכונתו מכדי שיוכל לשמש גשר — לדעת הר"י פאלק — בין מגמת הפסיקה ודרישות העיון. מאידך־גיסא, אין גם ליצוק את העיון המשלים כחלק בלתי־נפרד מספר־הפסיקה, כפי שביקש לעשות ס' „הלבוש" הנ"ל. ע"כ סבור היה ר"י פאלק, כי העצה הנכונה היא לשלב את חלק העיון, בקצרה, לצד ספר־הפסיקה, שיהא כתוב וערוך כחלק ממנו, אך מגובש כספר בפני עצמו שיודפס על גליונותיו; וכך עשה בספרו „מאירת עיניים".

בכך קבע הסמ"ע את התבנית לכל הטיפוס הספרותי הענף של „נושאי הכלים" לשו"ע, שפעולתם החלה סמוך לזו של הסמ"ע. נתפרסמו־ביותר: „טורי־זהב" (ט"ז) — לר' דוד בן שמואל הלוי (ע"ע); „שפתי כהן" (ש"ך) — לר' שבתאי בן מאיר הכהן (ע"ע); „הלקת־מחוקק" — לר' משה לימא (ע"ע); „מגן אברהם" — לר' אברהם אבלי (ע"ע) גומבינר, ואחרים. „נושאי כלים" אלה, שהיו ממיטב גדולי־הדור בפולניה ובגרמניה, הם שגרמו להכרה הכללית בשו"ע בין יהודי מערב־אירופה ומרכזה, אף כי במחיר ניכר — בצורתו זו, וכאשר חיבוריהם נדפסים על גליונותיו ומהווים חלק בלתי־נפרד ממנו, שוב אין השו"ע ספרו של ר"י קארו כנתינתו, אלא כהבנתם הם אותו, וכהכרעותיהם.

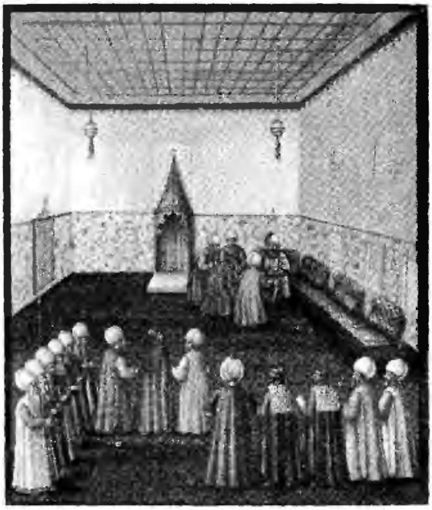
מנ. א.

מאז נדפס השו"ע לראשונה, חזר ונדפס — עם „נושאי הכלים" הנ"ל — פעמים רבות בכל הארצות שהיה בהט דפוס עברי. הלך ונתרבה גם מספר החיבורים שנכתבו במישרין על השו"ע, מהם שמצאו להם מקום על גליונותיו, שהלכו והתרחבו, של הספר הנדפס, ומהם שנדפסו כספרים לעצמם — עד האחרונים שבהם, „משנה ברורה" לר' ישראל מאיר הכהן מראדין (ע"ע), ו„כף החיים" לר' יעקב ברודי הספרדי (א'–ה', תרס"ה–תרצ"ג). גם ספרי־קיצור נערכו ע"פ השו"ע ו„נושאי כליו", מהם נודע־ביותר „קיצור שו"ע" לר' שלמה גנצפריד (ע"ע). בעקבות שו"ע נכתב גם „ערוך השולחן" לר' יחיאל מיכל אפשטיין (ע"ע אפשטין, עמ' 430), והוא כולל גם הלכות שאינן נוהגות בזמן־הזה. מבחינה היסטורית משקפת ספרות „נושא הכלים" — שהיא בעיקרה תופעה אשכנזית — את ההתנגדות עתיקת־היומין של יהדות אשכנז לכל מוסד של פסיקת־הלכה מרכזית או ממוסדת, ואת האוטונומיה של הקהילה (ע"ע, עמ' 181) ושל הרבנות (ע"ע, עמ' 476) באשכנז בכל הדורות. למעשה „גלגלה" ספרות „נושאי הכלים" את ההלכה מן הקודכס המצומצם והיבש בחזרה אל הלימוד החי והסוער של המו"מ התלמודי.

ח. טשרנוביץ, תולדות הפוסקים, ג', תש"ח; י. ז. כהנא, ספרי הקי־צורים מבחינת הסמכות (סיני, ל"ג), תשי"ג; ר. מרגליות, דפוסי השו"ע הראשונים (סיני, ל"ז), תשט"ו; י. נסים, הגהות הרמ"א על שו"ע (בתוך: סיני, ס' היובל), תשי"ח; הנ"ל, הגהותיהם של רבי יעקב קאשטרו ורבי יעקב צמרו על שו"ע (ספונות, ב'), תשי"ח; חוברת מוקדשת לשו"ע (מחניים, צ"ז), תשכ"ה; I. Twersky, *The Shulhan Arukh; Enduring Code of Jewish Law* (Judaism, XVI), 1967.

שַׁלְטַאן (سلطان), תואר לשליט מסלמי עצמאי וריבוני. מוצא המלה מ„שלטאנא" בסורית, שפירושה „כוח". בראשית האסלאם מופיעה המלה במובן הרשות הממשלתית, או השלטון, ובמשך הזמן התפתח מובנה והיא ציינה את השליט.

מסוף המאה ה10 נקראים ש" שליטים משושלות שונות, כגון הגזנוים באפגניסטאן, הפאטמים במצרים והבויהים בפרס ובעראק.



שלטאן מקבל פני שגריר (הספריה הלאומית, וינה)

הראשון שנקרא כך באופן קבוע, ואף טבע תואר זה ע"ג המטבעות, היה המפקד התורכי־סלג'וקי טוגריל בך (ע"ע סלג'וקים, עמ' 58), שהחזיר (1055) בבגדאד את שלטון האסלאם הסוני אחר תקופת שלטון הבויהיים (ע"ע) השיעים. מאז יש למשרת הש' אופי סוני מובהק, וכמעט שלא היו עוד ש" שיעים. נוצרה גם חלוקת סמכויות בין הח'ליף (ע"ע), המנהיג הדתי, לבין הש', השליט החילוני, הצבאי־מינהלי. תאורטית כפוף הש' לח'ליף ומקבל ממנו את הלגי־טימציה לשלטונו. בתואר ש' נשאו השליטים „הסלג'וקים הגדולים" בעיראק ובפרס, אחריהם „הסלג'וקים של רום" באנטוליה, ומאוחר־יותר — שליטים מסלמים בהודו, במרוקו ועוד.

לשיא זהרו ביה"ב המאוחרים הגיע התואר בשלטאנות הממלו־כית (ע"ע ממלוכים) במצרים ובסוריה (1250—1517), עת היו לש' הממלוכי כל הסממנים הקשורים בתואר. אין ספק, שהשליטים התורכים־העת'מאנים היו חש" החזקים־ביותר בהיסטוריה המסלמית. אז נבלעה הח'ליפות בשלטאנות, והביטוי ח'ליף הפך לאחד מתארי־הכבוד של הש' ותו לא. אך בסוף המאה ה18, כשהפסידה האימפריה העת'מאנית במלחמותיה שטחים מיושבים מסלמים, הוצג הש' כמנ־היגם הדתי של כל המסלמים — גם אלה שמחוץ לתחומי ממלכתו — מעמד שמעולם לא היה לו. גם במאה ה19 הדגישו כמה ש" — בייחוד עבד אל־חמיד II (שלט 1876—1909) — את מעמדם כח'לי־פים. כמאל אתאתורך (ע"ע), מייסד הרפובליקה התורכית, ביטל גם את הח'ליפות (ע"ע ח'ליף, עמ' 496).

במצרים שוב הופיע התואר ש' בזמן החדש, כשהצטרפה תורכיה למלה"ע I, שבה שמה בריטניה קץ לריבונות הנומינלית העת'מאנית של מצרים והכריזה על מתן חסות למדינת הנילוס. שליט מצרים (חסין כאמל; 1914—1917), שתארו היה ח'דיו (משנה־למלך), היה מעתה לש', כדי לסמל את עצמאותו. כשהכריזו הבריטים ב 1922 על עצמאות מצרים, נטל לעצמו הש' פואד את התואר מלך, שנחשב אפוא גבוה מהתואר ש'.

B. Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, 1968².

מי. ו.

שלטון, לחילוקי־הדעות הבסיסיים בדבר המושג ש׳ ובדבר מהותו יש גם הבט סמאנטי: בכמה שפות אין מונה אחד ויחיד לש׳, אלא מונחים חלופיים, ואף מובניהם שנויים במחלוקת. באנגלית מרובים המונחים — authority, domination, dominion, rule, power, imperative control, sovereignty, authorities, lordship וכן suzerainty; בצרפתית — pouvoir, politique, autorite, empire. נראה שהמלים הקרובות־ביותר לעניין הן government, gouvernment, Herrschaft (בגרמ׳) ודומיהן בשפות אחרות.

אין מערכת פוליטית בלי ש׳, ולו מזערי — וזאת בין שנתייחס לש׳ כאל קבוצת בעלי תפקידים מוגדרים בחברה, כאל מרכז עצמה בחברה, כתכונה, סגולה או יכולת מסוימת של איש או תפקיד, כיחסים בין בעלי־שררה (שליטים) לנעדרי שררה (נשלטים), או כתכונה של מסר, שבעטיה מקבל אותו הנמען.

ש׳ הוא שילוב שני יסודות: מדרג ומרות (היסוד הראשון נעדר ב„ש׳ עצמי"). הוא גם מערכת פעולות־גומלין אסימטריות מדרגיות בין תפקודים של שליטים לשל נשלטים, והשליטים והנשלטים פועלים בצירופים שונים: בכמה משטרים נמנה אדם עם אחד משני המחנות בלבד, אך במשטרים אחרים יכול הוא להימנות עם שניהם כאחד — הכל לפי ההקשר התפקודי. שני המחנות אינם שווים במספרם: השליטים מועטים והנשלטים מרובים — אף שעקרונית אין הכרח בדבר. שליט אפשר שיהיה יחיד — לפחות להלכה — אם־כי עפ"ר הש׳ הוא למעשה אוליגרכי, ופעמים גם להלכה.

פעולות־הגומלין השלטוניות הן מעין זרימת־מסרים הדדית בין השליטים לנשלטים. ניתן להבחין בין פעולות־הגומלין מבחינת תכנן ומבחינת מקורן וכיוונן.

את תכנן של פעולות־הגומלין אפשר להבהיר בעזרת מושגי המרות (או הסמכות) והלגיטימיות. את מרותם מטילים השליטים באמצעים מגוונים, שהם, בעיקרם, משני סוגים: תגמולים (הקצאת משאבים נדירים ומבוקשים, חמריים ואחרים) וכפיה — פיסית ורוחנית — או האיום בהפעלתה. השיבות עקרונית רבה נודעת לכוח (הפיסי), ובד"כ רואים בו את המייחד את הש׳ המדיני מהנהלות ומהנהגות של יחידות אחרות בחברה. למעשה נפוצה בה מאד הפעלת אלימות ואיום בכל היחסים בין בני־האדם, והמייחד את הש׳ המדיני הוא תביעתו העקרונית למונופולין על השימוש בכוח פיסי — לסמכות בלבדית על הפעלתו, להתרתה ולקביעת תנאים להפעלתה מצד גורמים אחרים.

בצד התגמולים והכפיה יש למנות עוד שני אמצעים להטלת מרות: טיעונים מוסריים־רעיוניים־שכליים (הקרובים ללגיטימציה), וכן ההסתמכות על הרגלי־ציות. האמצעים הללו נבדלים אלה מאלה מבחינות רבות, כגון מידת יעילותם, המאמץ הכרוך בהשגתם ובהבטחתם, הנעימות והרווח לנשלט וכו׳, והרבה קובע העניין שלגביו מוטלת המרות.

הלגיטימציה (או לגיטימיות; ע"ע) היא פעולת־הגומלין הנוצרת כתוצאה מטענת השליטים, או מתודעתם, לזכות שליטתם על אחרים ולציפיה להישמעותם — מזה, ומהכרת הנשלטים במרות השליטים, כלו׳, בעליונות מעמדם, ומכאן בזכאותם לתמיכה ובהיענות מזה. באופן כללי אפשר לומר, שהכרה זו בלגיטימיות מותנית בנכונות הנשלטים לראות בשליטים את מייצגי ערכיה של החברה ומגשימי משימותיה הקיבוציות. עם־זאת מקובל, שנכונות זו היא פרי פעולת־עיצוב מצד השליטים, ורואים באידיאולוגיה (ע"ע) את האמצעי העיקרי להשגת מטרה זו.

ההבחנה בין לגיטימציה דתית לחילונית, שהציע שטרנברגר (D. Sternberger), היא, אולי, הנוחה־ביותר; ואולם, מקובלת ההבחנה מייסודו של מכס ובר (ע"ע) בין 3 סוגי־בסיס ללגיטימציה של הש׳: כריסמאתי, מסרתי ותבוני־חוקי. השליט הכריסמאתי מחונן בסגולות שאינן־מצויות, ואף בכוחות מאגיים, והלגיטימציה שלו יסודה ביראה ובהערצה. שליט כריסמתי נדיר מאד, שהרי מעטים הם הכוהנים, גיבורי־המלחמה והדמגוגים הגדולים באמת; הופעתו אינה סדירה, והמשכיותו אינה מובטחת, הן מחמת השרירותיות שבו והן משום שעם מיסודו זקוק הוא ללגיטימציה מסוג אחר. לגיטימציה מסרתית מצויה במשטרים פטריארכליים, פאודליים, ובכל הסדרי־ש׳ תורשתיים. הלגיטימציה התבונית־החוקית רחבה־ביותר, וכוללת תפיסות המושתתות על „חוק הטבע", המשפט הפוזיטיווי, „אמנה חברתית", עקרון הרוב ובחירות וכו׳ (ע"ע דמוקרטיה, עמ׳ 776—785). לפיכך יש המבחינים בין שני סוגי לגיטימציה עיקריים: לגיטימציה הסכמית, שבה מיוחס מקור הזכות לשלוט להסכמת האוכלוסין, ולגיטימציה אוטוריטארית, שבה היא מיוחסת למקורות אחרים. ואולם, לפי ובר נקנה הש׳ במשטר תבוני־חוקי הודות למומחיות ולידע; הלגיטימיות של השליטים באה מכוח החוק, בהיותם נושאי־תפקידים שהחוק יצר, ומרות השליטים באה להם לא בזכות עצמם אלא מתוך יחס של משמעות לחוק. הביורוקרטיה היא, לפי ובר, דגם הש׳ התבוני־החוקי, ומכאן שהביורוקרטיה כולה היא בחזקת בעלת־הש׳ במדינה המודרנית.

גם ובר הכיר בכך, שבמציאות אין בסיסי־לגיטימציה אלה מופיעים בטהרתם, ושאין המיון המשולש שלו ממצה את כל הוואריאנטים. במיוחד לוקה מיון זה בהעדר ש׳ שהלגיטימציה שלו היא אלימות; משטרים בעלי לגיטימציה זו היו הנפוצים־ביותר. אמנם מקובל להבחין בין ש׳ לגיטימי לש׳ אוזורפטורי — כיבוש, השתלטות בכוח או הישענות על הכוח כבסיס ש׳ יחיד, או עיקרי — ויש אף הטוענים, שהנשען על הכוח בלבד אינו ראוי להיקרא שליט. ואולם, הטענה כאילו אין ש׳ אוזורפטורי מסוגל להאריך ימים אין לה על מה שתסמוך, כפי שהוכח פעמים אין־ספור בהיסטוריה; ולא זו בלבד, אלא שתכופות קרה, כי במרוצת הזמן זכה ש׳ זה בלגיטימציה מסוג אחד — ותחילתם של משטרים לגיטימיים רבים באוזורפציה. קורה גם, שמשטרים אחרים, שמקורם איננו באוזורפציה, אינם זוכים בלגיטימציה מלאה מצד הנשלטים, והישענות בלבדית, או מירבית, על כוח היא אפוא רק מקרה קיצון־יותר.

מבחינת כיוונן של פעולות־הגומלין השלטוניות ראוי להזכיר שני צמדים עיקריים: הכוון והישמעות, הפצר והיעתרות.

ההכוון הוא סך כל פעולות השליטים המכוונות להשפיע על הנשלטים, וכן התוצאות הממשיות של הפעלתן. התקף, הכיוון והתוקף של ההכוון הם הקובעים את אפיו של המשטר — ממשטר טוטאליטארי, או ממושטר, בקוטב הקיצון האחד, עד משטר ליבראלי, או מתירני, בקוטב האחר. ההישמעות של הנשלטים היא כאילו הפנים האחרות של ההכוון. כמה גורמים קובעים את אפיה, ובראש כולם — הלגיטימציה. אפשר גם לצייר רצף של מניעי הישמעות: בקוטב הקיצון האחד — כניעה, או קבלת מרות; באמצעו — לא־איכפתיות; בקוטב האחר — אי־קבלת מרות; ומעבר לזה — אי־הישמעות מתוך אי קבלת מרות.

צמד פעולות־הגומלין הפצר־היעתרות מתייחס למעין דו־שיח בין הנשלטים לשליטים. ההפצר הוא סך כל הפעולות מצד הנשלטים להשפיע על השליטים ועל ההכוון; מקובל לראות במימד זה את מידת ההשתתפות של הנשלטים בתהליך השלטוני, והיא נעה בין אי־השתתפות לבין השתתפות מירבית. תשובת השליטים להפצר היא בהיעתרות, הנעה בין הקוטב הקיצון האחד של אוטוקרטיה — אי־היעתרות מוחלטת — ובין הקוטב הקיצון האחר, שיש המכנים אותו אלטרוקרטיה, כלו׳, היעתרות מוחלטת לדעת־הקהל וללחצים „מלמטה", והסתלקות השליטים מהכוון מצדם; זהו מצב אנארכי שאינו נראה מציאותי, והוא מסכן את קיום היחידה.

מראשית המחשבה המדינית חלוקות הדעות באשר לתפקידים המוטלים על הש׳, לאפיו, מעמדו, דרכי פעולתו ושיטותיו. הגישה הנורמטיווית מציבה יעדים ערכיים (אושר, שלום, צדק, חופש,

שוויון ועוד; וע"ע מדינה, עמ' 283—291). מתוך גישה התנהגותית, בלתי־ערכית, ראוי לעסוק בתפקידי הש' מבחינת מיקומו של הש' ותפוקתו (פעולותיו ותוצאותיהן). הרף נכונותם אין משמעות רבה לניסוחים רחבים על תפקיד הש' — כגון, שמירה על הסדר החברתי — וזאת מחמת כוללנותם. יתרה מזו: יש המציינים, כי בצד תפקידו של חש' בשמירת הסטאטוס־קוו נועד לו גם תפקיד של הנהגת שינויים. לפיכך, מוטב לפרק ניסוחים כלליים אלה לגורמיהם. בעניין זה תורמת תרומה של ממש מערכת ארבעת „משתני הדפוסים", שהציע פרסונז (ע"ע), שבצירופם אפשר לראות את סך כל תפקידי הש': 1) קיום הדפוסים, דהיינו, חִברוּת (סוציאליזציה) — הקניית נוֹרמוֹת־התנהגות כלליות לאוכלוסיה והשגת התחייבוּת לגביהן; 2) תכלול (אינטגרציה) במטרה לתאם בין היסודות הפעילים בחברה למען יתמכו זה בזה, או, למצער, לבל יהרסו זה את זה; 3) השגת מטרות, כלו', הגדרת המגמות והמטרות של החברה והיערכות להשגתן (אליבא דפרסוֹנז זהו התחום המדיני במשמעותו המצומצמת); 4) התאמה, שעיקרה ייצור והפעלה של משאבי חברה ברמה נאותה, והקצאתם וגיוסם להשגת המטרות הנ"ל של החברה. אין ניסוח זה מבליט כראוי את תפקידי תפוקת הש' במישור מוחשי־יותר, דבר זה נכון־במיוחד לגבי „משתנה הדפוס" (4), העוסק, לכאורה, בפעילות בתחום הכלכלה, אך התפקיד המיוחס בו לש' הוא לקבוע את גורל המשאבים, או להחליט מי הם הגורמים שיקבעו החלטות אלו. את ההחלטות הללו מחלקים ל 3 סוגים: א) החלטות מ ו ס ת ו ת, שניסוחן אמנם כללי, אך תחולתן היא לגבי יחידים, והן מטילות אילוצים, כלו', מגבילות את ההתנהגות, ובכך גורמות ליחידים הנוגעים־בדבר רווח או הפסד; ב) החלטות מ ק צ ו ת, המעניקות טובות־הנאה אישיות, לאו־דווקא במסגרת של מדיניות כוללת, או של לקיחה מזה ונתינה לזה; ג) החלטות של חלוקה־מחדש, בעלות המשמעות הרחבה־ביותר, המשנות את יחסי־הכוחות לא בין יחידים, אלא בין שכבות ומגזרים, ע"י לקיחת משאבים — חמריים ואחרים — מזה ונתינתם לזה.

אם רואים ב א י נ ט ר ס י ם, ולא במשאבים, את מרכז־הכובד, ובניגודי אינטרסים את התופעה האנושית הכללית, יכולים תפקודי הש' להתמצוֹת ביישוב סכסוכים בין בני־אדם ובין קבוצות. בגישה המזערית לרווחה אנושית, הרואה בש' „שומר לילה", כלולים בכך בטחון מבית (מניעת סכסוכים בתוך החברה, ריסונם ויישובם) ובטחון מחוץ. היפוכה של גישה זו היא, בימינו, גישת „מדינת הרווחה", שבה חייב הש' לדאוג לא־רק לחסרונו של האזרח, אלא אף לכל רווחתו — המדינה כאומנת. האפשרויות בין שני הקטבים על ציר זה רבות מאד.

מבחינת מיקומו במערכת יחסי החברה — וליתר דיוק: בין האינטרסים המנוגדים והמסוכסכים — יכול הש' להיות גורם ניטראלי, הנמצא כאילו מחוץ למאבקים בחברה, ויכול הוא להיות צד בהם. תורות מדיניות רבות, החל באפלטון, הציגו את הש' כשופט חסר־פניות, שאליו מביאים סכסוכים להכרעה, אך הוא עצמו איננו היוזם את יישובם. יש אפילו המבססים את תורת־המדינה שלהם על כך, שלא זו בלבד שאין הש' צד במאבקים בחברה, אלא שהוא אף מחוץ לחיים המדיניים, כלו', הוא משוחרר מאינטרסים אנושיים חלקיים ומַנחה אותו טובת הכלל בלבד. מבחינה עקרונית נכון הדבר גם כאשר הש' סבור שמתפקידו ליישב סכסוכים, לווסת משאבים, להקצותם או לחלקם־מחדש. היפוכו הגמור של מצב זה הוא כאשר הש' מופיע כצד בסכסוכים, וממילא כבעל אינטרסים חלקיים, הפועל ביָזמתו־הוא — וכמובן הוא פועל לטובת האינטרסים שלו. במציאות המדינית — להבדיל מן ההלכה — דומה שזהו מיקומו המצוי של הש'. בתולדות האדם מרובים המקרים של ניצול מעמד שלטוני באורח חד־צדדי. הקיצוניות הצפויה במקרים אלה נבלמת ואינה מתרחבת עקב צירוף גורמים, ובראשם חוסר המוֹנוֹליתיוּת של הש' גופו — המורכב, בד"כ, מקוֹאַליציות שונות — וכן האינטרסים הרב־צדדיים והרב־כיווניים. הדברים הללו מראים, שקיים שוני מהותי בין הש' במדינה ובמערכות דומות לה (polity) ובין הש' במערכות אחרות, וזאת חרף הגישה התפקודית הרווחת, המדגישה כי יש ש' בכל יחידה חברתית, וכי הפוליטיקה היא תופעה הווה־בכל. משום כך גם אין משמעות להבחנה בין ש' ציבורי (public government) לבין ש' פרטי (private government), הנבדלים זה מזה במשתנים שחשיבותם משנית; משום כך גם מטושטשת ההבחנה בין ש', עצמה, הנהגה, הכוונה ואף כוח (פיסי).

על ההבטים המוסדיים־הפורמאליים והמשפטיים ועל טיפוסי משטרים — ע"ע מדינה, עמ' 267—282.

ר. מ. מקאיוור, מסכת הממשל, תשכ"ז; C. E. Merriam, *Public and Private Government*, 1944; B. de Jouvenel, *Sovereignty*, 1957; F. Bouricaud, *Esquisse d'une theorie de l'autorité*, 1961; R. Dahrendorf, *Gesellschaft und Freiheit*, 1962; K. W. Deutsch, *The Nerves of Government*, 1963; C. J. Friedrich, *Man and his Government*, 1963; T. Parsons, *Politics and Social Structure*, 1969; H. Eckstein – T. R. Gurr, *Patterns of Authority*, 1975; D. V. J. Bell, *Power, Influence and Authority*, 1975; M. Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft*, 1976[5]; R. Rose, *What is Governing?*, 1977.

ע. גו.

שלטון מקומי, שם־כולל לרשויות שסמכותן על שטח מוגדר בתוך מדינה; הן פועלות, ב"א בתחום שיפוטה, במסגרת מעין־אוטונומית, בביצוע התפקידים שנתייחדו להן.

השה"מ ב א י ר ו פ ה ו ב א ה " ב הוא המשך להתפתחות החיים הקהילתיים, שהתחילו כבר לפני הופעת המדינה המודרנית, במאות ה 15—ה 17. מתחילה הצטמצם השה"מ בניהול העניינים המקומיים לטובת תושבי המקום, ופיקוח השלטון (להלן ש') המרכזי עליו היה מצומצם מאד. במאה ה 19 הפכו הרשויות המקומיות לגופים משפטיים — המוסדרים ע"פ חוק המדינה, עם כפיפות לש' המרכזי — מתוך השקפה, כי יש עניינים שמוטב כי יוסדרו לפי תנאי אותו מקום ואָפיו, ולפי רצונם של תושבי המקום, באמצעות רשות מקומית נבחרת, ותוך תלוּת מזערית בש' המרכזי.

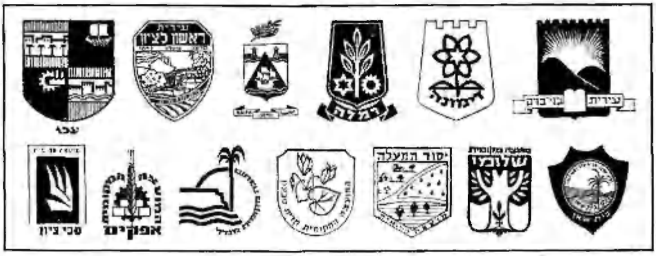
ההתפתחות הכלכלית והחברתית במאות ה 19—ה 20 הביאה לידי צמצום סמכויותיו של השה"מ. הצורך בכלכלה מתוכננת, בייעול שירותים ובצמצום הוצאות, הביאו לתכנון כלל־ארצי בתחומים שונים ולנטילת חלק מסמכויותיהן של הרשויות המקומיות בידי הש' המרכזי. ענייני חינוך, סעד ותכנון ובניה, למשל, שהיו בעבר נחלתו הבלעדית של השה"מ, נמצאת כיום בטיפול בלעדי, מקביל או חופף של הש' המרכזי. מציאת האיזון בין האינטרסים המקומיים מחד־גיסא, ובין הצורך בפיקוח מרכזי על הרשויות המקומיות מאידך־גיסא, היא מבעיות־היסוד של המדינה בימינו.

ב א נ ג ל י ה הרשויות המקומיות הן תאגידים, מכוח החוק, או מכוח צ'ארטרים. כל רשות היא עצמאית, במסגרת הסמכויות שהעניק לה חש' המרכזי ובכפיפות לפיקוח מינהלי קבוע שלו; חברי מועצת הרשות וראש הרשות (mayor) נבחרים באופן חפשי.

ב א ה " ב יש לרשויות המקומיות חופש רחב מאד, כמוגדר בחוקות המדינות השונות. הן מחוקקות את חוקי־העזר, תוך כפיפות לפיקוח מרכזי מינהלי מינימאלי. קיים שוני בין סמכויות הרשויות בכל מדינה ומדינה.

ב צ ר פ ת יש לרשויות המקומיות סמכויות נרחבות, אך הן כפופות לפיקוח מרכזי היארארכי חזק. ראש־עיר (maire) הנמנע מלבצע פעולות הנדרשות ממנו ע"פ החוק, עלול להיות מושעה בידי ראש־המחוז (prefet) לתקופה של עד 3 חדשים, והש' המרכזי עלול להעבירו מתפקידו כליל. על ריכוזיות השה"מ נמתחת ביקורת תכופה, אך קשה להניח כי יחוּל שינוי קרוב, בשל אָפיָה הכפרי של צרפת, מסרתה הפוליטית והחששות מהמפלגה הקומוניסטית.

ב ב ר י ה " מ קובעת החוקה סמכויות נרחבות ליחידות העירו־



מכמלי השלטון המקומי בישראל. למעלה: סמלי עיריות; למטה: סמלי מועצות מקומיות

ניות, אך יש פיקוח היאֶראַרכי חמור, המגיע — דרך הש׳ המרכזי של הרפובליקות השונות — עד לממשלה המרכזית. בַמציאות קשה לדבר על ש׳ אוטונומי של הרשויות המקומיות.

בתקופת המנדט הבריטי בא״י היה השה״מ היהודי היסוד לחיים הציבוריים של היישוב העברי. עם הקמת מדינת־ישראל הושארה מערכת השה״מ על כַנה, מכוח סעיף 4 לפקודת סדרי השלטון והמשפט תש״ח — 1948. בישראל מעניקים החיקוקים המוניציפאליים למשרד־הפנים פיקוח מרחיק־לכת על השה״מ (ר׳ להלן).

השה״מ מורכב מעיריות (ביישובים שבהם מעל 20,000 תוש׳) וממועצות מקומיות. מעמד העיריות מוסדר בפקודת העיריות (נוסח חדש; קודם: פקודת העיריות, 1934); מאז חקיקתה קיבלו מעמד משפטי עיריות באר־שבע, בית־שאן, חיפה, טבריה, יפו, ירושלים, לוד, מג׳דל, נצרת, עכו, צפת, רמלה, שפרעם, תל־אביב ופתח־תקוה. יתר העיריות כוננו ע״פ צווים של שר־הפנים, והן: נתניה (תש״ט), רמת־גן (תש״י), בני־ברק (תש״י), ראשון־לציון (תש״י), חולון (תש״י), רחובות (תשי״א), חדרה (תשי״ב), בת־ים (תשי״ח), אילת (תשי״ט), גבעתיים (תש״ך), הרצליה (תש״ך), נהריה (תשכ״א), כפר־סבא (תשכ״ב), אשדוד (תשכ״ח), קרית־אתא (תשכ״ט), דימונה (תש״ל), עפולה (תשל״ג), קרית־שמונה (תשל״ד), נצרת עילית (תשל״ד).

מעמד המועצות המקומיות מוסדר בפקודת המועצות המקומיות (נוסח חדש), ולפיה רשאי שר־הפנים להכריז בצו, כי כפר פלוני, או קבוצת כפרים, או איזור פלוני, יתנהלו בידי מועצה מקומית. מרבית המועצות המקומיות פועלות לפי צו המועצות המקומיות, תש״י — 1950; צו אחר — מ 1953 — מיוחד לעיירות־פיתוח, למועצות קטנות בעלות אופי כפרי ולכפרי מיעוטים. המו־עצות האזוריות (המוקמות מכוח צו מ 1958) הן מועצות המאגדות בתוכן כמה יישובים קטנים (קיבוצים, כפרים, מושבים וכד׳), באיזור טריטוריאלי רצוף, לצורך מתן שירותים מוניציפאליים משותפים.

הרשות המקומית היא תאגיד יציר־החוק, ובתור שכזה יש לה קיום תמיד. והיא מוסמכת לפעול כיחיד. היא כפופה לחוק — ככל אזרח — ולביקורת ביזמ״ש הגבוה לצדק, המוסמך לצוות עליה ועל פקידיה לעשות מעשה, או להימנע מלעשות מעשה, במילוי תפקי־דיהם כדין, ואם נבחרו או נתמנו, שלא כדין — להימנע מלפעול (סעיף 7 לחוק בתהמ״ש, תשי״ז — 1957).

הבחירות לרשויות המקומיות מתנהלות ע״פ חוק הרשויות המקומיות (בחירות), תשכ״ה — 1965. את מספר חברי המועצה קובע שר־הפנים — ע״פ מספר התושבים; בעיריות נע המספר בין 9 ל 31, ובמועצות מקומיות — בין 5 ל 21. הבחירות מתקיימות אחת ל 4 שנים, ביום ג׳ הראשון בחודש מרחשוון, והן כלליות, ישירות, שוות, יחסיות וחשאיות. הזכות לבחור נתונה לכל מי שָרשום בפנקס־הבוחרים של אותה רשות. הזכות להיבחר נתונה למי שרשום כנ״ל, שמלאו לו 21 שנה, שמקום־מגוריו הקבוע בתחום אותה רשות, ושאינו פסול לפי אחד החוקים הקובעים מגבלות על זכות זו (למשל: עובדי־מדינה מסוימים), שלא חויב בפסק־דין סופי על עבירה שיש עמה קלון תוך 5 שנים שקדמו ליום הגשת רשימת־המועמדים, ולא הוכרז פסול־דין או פושט־רגל.

לפי חוק הרשויות המקומיות (בחירת ראש הרשות וסגניו וכהו־נתם), תשל״ה — 1975, נבחר ראש הרשות המקומית בבחירות אישיות, כלליות, ישירות, שוות וחשאיות, הנערכות יחד עם הבחי־רות לרשות. במקרים מסוימים, הקבועים בחוק, תבחר מועצה בראש־המועצה.

החוק מבדיל בין חובות הרשויות המקומיות (פעולות שהן חייבות לבצע, כגון הפעלת מערכת החינוך), לסמכויותיהן (פעו־לות שהן רשאיות לבצע, למשל, בענייני שווקים, בתי־מטבחיים, רישוי עסקים, תברואה, ביוב ואספקת מים). לשם ביצוע תפקידיה מוסמכת רשות מקומית לחוקק — באישור שר־הפנים — חוקי־עזר, ובכלל זה להטיל מסים למימון פעולותיה: ארנונה כללית — ממח־זיקי מבנים ומקרקעין; מס עסקים — מבעלי־עסקים; אגרות — בעד שירותים שונים; הטלים שונים (כגון הטל סעד והטל עינוגים).

נוסף על הסמכויות שמקנות לרשות מקומית פקודת העיריות ופקודת המועצות המקומיות, מקנים לה חוקים שונים סמכויות לאספקת שירותים ולתפקידים אחרים. לסי חוק התכנון והבניה, תשכ״ה — 1965, למשל, מהווה מועצת העיריה גם ועדה מקומית לתכנון, האחראית למתן התרי־בניה בתחומיה. חוק איגוד ערים, תשט״ו — 1955, מאפשר לרשויות מקומיות סמכות לשתף־פעולה בביצוע תפקידים מסוימים (כגון ביוב, בית מטבחיים, שירותי כבאות).

השה״מ בישראל מבקש להשתחרר מהתערבות משרד־הפנים, המטפל בעניינים מוניציפאליים מובהקים. מצב־דברים זה נובע מהחקיקה המנדטורית משנות ה 30. חוקים אלה קובעים, שכמעט בכל עניין — קטן כגדול — זקוק השה״מ לאישור משרד־הפנים. לפי החוקים הנוהגים יש לש׳ המרכזי סמכויות רבות בכל הנוגע לשה״מ: הוא רשאי לפזר מועצה של רשות מקומית ע״פ החלטת השר בלבד, לשנות גבולותיה, לחייב את הרשות לפעול בעניינים מסוימים, לבטל פעולות של השה״מ ולפעול תחת רשות מקומית אם זו אינה פועלת כחובתה. מלבד שהתלות בש׳ המרכזי מסרבלת את הטיפול, יש הרואים בהתערבותו משום נטילת עצמאותו של ש׳ שנבחר באורח דמוקרטי.

ההצדקה להתערבות הש׳ המרכזי נובעת מהעובדה, שהוא מספק אחוז נכבד מתקציב השה״מ, ולכן הוא רוצה לפקח על דרך הוצאת הכספים, שהם גם כ 9% מכלל תקציב המדינה. 40%—45% מהכנסות השה״מ באים ממקורות ממשלתיים. מתוך תקציבים של כ 10.4 מיל־יארד ל״י (1977) היו ההכנסות העצמיות של השה״מ 3.3 מיליארד ל״י ועוד 2.7 מיליארד ל״י ממסי רכוש וכד׳ (בגביה ממשל־תית). היתרה, בסך 4.4 מיליארד ל״י, נבעה ממענקים ממשלתיים, מהשתתפות הממשלה בתקציבי חינוך, סעד וכד׳ וממלוות ממשל־תיים.

השה״מ מבקש לחולל רוויזיה יסודית בחקיקה המוניציפאלית — כולל קבלת חלק מהמסים ישירות מהאזרח — במגמה לצמצם את

סמכויות הש׳ המרכזי; ואילו הש׳ המרכזי מצביע על הקף המימון המרכזי, ועל העדר הצורך בביזור בארץ קטנה כישראל. בשלהי 1976 הוקמה ועדה ממלכתית לבדיקת שאלות אלו.

ע״ע מנהל ומנהל צבורי, עמ׳ 984/5.

מ. גוריון (וגר), מבוא לתולדות השה״מ בישראל, תשי״ז; ש. וייס, חשה״מ בישראל, תשל״ג; א. וינוגרד, דיני רשויות מקומיות, 1977[3]; ד. רוזן, שש מערבות בתירות לעיריות ולמועצות מקומיות עבריות בשלושים שנות המדינה, תשל״ט.

אל. וינ.

שְׁלָטִים וּסְמָלִים. תורת השלטים (ש״) והסמלים (ס״) — הֶהֶרַלְדִיקה (Heraldry) — עוסקת בש״ ובס״ של מדינות, ערים, גופים ציבוריים (כגון, הגילדות [ע״ע] ביה״ב), משפחות ויחידים. תורת־הש״ היתה חשובה מאז יה״ב ועד סוף מלה״ע I, דהיינו, בת־קופות־הזוהר של המונארכיות והאצולה באירופה. הש״ המסחריים דהיום — המוגנים ע״פ החוק — והש״ של גופים ציבוריים ואקדמיים, הם במידה רבה השלב האחרון בהתפתחות ההרלדיקה. המונח הלועזי „הרלדיקה" נגזר מהמלה Herald = כרוז; היה זה בעל תפקיד בחצ־רות המלוכה והאצולה, מיה״ב ואילך, שמחובתו היה להתמצא בש״ ובבעליהם. הש״ נקראו Escutcheons ,Shields ,Coats of Arms וגם Blazons. הס״ — שמהם ומההותמות (ע״ע חותם) התפתחו, כנראה, הש״ — נקראו Charges ,Badges, או Devices.

תורת־הש״ נחשבת מדע, שכן יש לה חוקים מוגדרים משלה, וגם אוצר־מתחים מיוחד. רוב המונחים ההרלדיים לקוחים מהצרפ־תית של יה״ב. יש שההרלדיקה נחשבת גם לאמנות, היות שגם כיום היא עוסקת בעיצוב ש״ חדשים.

ה ת פ ת ח ו ת ה ש ״. במשך תקופות ארוכות רווחה הדעה, כי ראשיתה של ההרלדיקה, אולי, בסמלי בני יעקב (בראׄ מט), או בדגליהם של שבטי ישראל במדבר (במד׳ ב). יש שגרסו, כי ראשיתה בימי המצרים הקדמונים, או האשורים, או בס״ שהופיעו על מגיניהם של היוונים, או בניסי לגיונות הרומאים. סמליהם של כל אלה אמנם שימשו ברובם לזיהוי, אך לא היה קשר רצוף ביניהם להרלדיקה. גם הס״ המעין־הרלדיים (Mon) של היפנים ביה״ב, ושל הנסיכים הגו־ג׳רטים בהודו בתקופה מאוחרת־יותר, נשארו תופעות בודדות, שלא היה להן המשך. ביום מקובלת הדעה, כי הש״ התפתחו בערך מהמאה ה 12 ואילך, מציורי חותמות ומס״ אישיים, ששולבו בניסים ובדגלים (ע״ע דגל), וצוירו אח״כ על מגינים ושריונים, כאמצעי לזיהוי יחידים וגופי־צבא.

הש״ האירופיים הקדומים־ביותר הופיעו באנגליה ובצרפת באמצע המאה ה 12 לערך. משם התפשט השימוש בהם לדרום־אירופה, למר־כזה ולמזרחה. משנתמשכו מסעי־הצלב (ע״ע) גבר הצורך בסימני־הכר ברורים ובולטים, שיאפשרו להבדיל בין ידידים לאויבים, בין





מימין: סמלים הראלדיים על מגן של לוחם יווני. ציור על כד, 480 לפסה״נ (מוזיאון הוותיקן); משמאל: ז׳ופרוא פלנטג׳נט (ע״ע) נושא מגן מעוטר בסמל הראלדי. לוח־מצבת מאמאיל, המאה ה 12

נוצרים למוסלמים. ברבות הימים כללו סימנים כאלה — מלבד צלבים, יסודות הנדסיים ושיניות למיניהם — גם דמויות של חיות, מהן דמיוניות: אריה, נשר, גריפון, חד־קרן וכו׳. לא־פעם נלקחו הציורים מן הספר העתיק „פיסיולוגוס" (ע״ע ביולוגיה, עמ׳ 324).

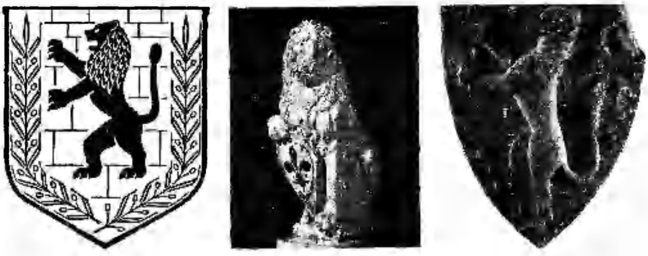
גם בתחום התרבות המוסלמית התפתחו ש״, וייתכן מאד שאף קדמו לאלה של הנוצרים. הש״ המוסלמיים היו תחילה סימני־תפקיד (למשל, גביע — כמו הגביעים המגולפים בחזית קברו של טאז א־נאצרי [מת בערך 1361] ברח׳ דוד בירושלים, מול ספריית ח׳לדיה), ולאחר זמן נעשו ס״ של משפחות. בימי מסעי־הצלב נתפרסמו שלטי הערבים באירופה, והשסיעו על עיצוב דמותם של הש״ האירופיים. כך, למשל, נמצא בהרלדיקה האסלאמית הנשר בעל הראש הכפול, שמהמאה ה 14 ואילך היה לשלטם של קיסרי גרמניה, ומ 1896 — לשלטם של קיסרי אוסטריה.

הציורים שעל הש״ נקבעו ע״ס בחירתם של המשתמשים בהם: לפעמים נבחרו תמונות שהיה בהן משום רמז לשמם, או למוצאם, של בעלי הש״. ש״ כאלה נקראו „ש״ מדברים" (Punning Arms). למגוון התמונות נוספו אח״כ גם ציורי צמחים, כוכבים, חיקויי פרוות, דמויות אדם, וכד׳. לפעמים הושפעו ציורי הש״ מסמליהם של בעלי־מלאכה ושל בתים, ולא־אחת נודעת לש״ אלה חשיבות מבחינת תולדות התרבות. עם־זאת רבו גם ש״ שעוטרו בסימנים גאומטריים בלבד — קווים, קורות וכלונסאות — בצירופים ובצב־עים שונים. ההשערה שמקורם של ס״ גאומטריים אלה ב„רונות" (Runes) הסקנדינאוויות העתיקות לא אומתה, וכסי־הנראה נבחרו רק משום שהיו בולטים־לעין.

ה מ ג י נ י ם (מ״) ו צ ו ר ו ת י ה ם. יש ש״ שצורתם אינה אלא אלא צורת מ׳ — כגון, הש״ הלאומיים של שוויץ ושל ישראל. ברם, ברוב חש״ אין המ׳ אלא חלקו העיקרי של הש׳; חלקים אחרים הם: הקסדה, היריעה, וכו׳ (ר׳ להלן). צורת המ׳ השתנתה מזמן לזמן — ע״פ האפנה. ביה״ב הופיע תחילה המ׳ הנורמאני, דמוי־המשולש, ואח״כ רווחו פיתוחיו הגותיים. בראשית העת החדשה השתמשו בדגמי המ״ המקושטים של הרנסאנס, ובמאות ה 17—ה 18 נפוצו ה„קרטושות" (Cartouches; מ״ מוארכים, מעוגלים למעלה ולמטה).

צ ב ע י ה ש ״. לעתים היו המ״ חד־צבעיים, אך עפ״ר — בעלי צבעים שונים. השימוש בצבעים (Tinctures) השתים היה כפוף לכללים נוקשים, שהבדילו בין „מתכות" (Metals) לבין „צבעים" (Colours). המתכות היו זהב (או צהוב; בשפת ההרלדיקה — or) או כסף (או לבן — argent). הצבעים (רובם צבעי־יסוד) היו: אדום (gules), כחול (azure), ירוק (vert), שחור (sable) וארגמן (pur-pure). לפי כללי ההרלדיקה לא היה אפשר להסמיך צבע לצבע ומתכת למתכת. יש שרקע המ׳ היה דמוי סרווה — למשל, של חולד־ההרים (Ermine). כשציירו, חרתו, או גילפו את דמות המ׳ ללא צבעים, היו מסמלים אותם ע״י קווקוו: קווים אנכיים — לאדום; אפקיים — לכחול; רשת שתי־וערב — לשחור; קווים אלכסוניים מימין למעלה ועד שמאל למטה — לירוק; משמאל למעלה ועד ימין למטה — לארגמן. הימין (dexter) והשמאל (sinister) נחשבו מנקודת־מבטו של בעל המ׳ (ולא של המסתכל). בש״ ללא־צבעים צוין צבע הזהב ע״י נקודות, וכסף — ע״י שטח חלק.

ח ל ו ק ת ה ש ״ ו צ י ו ר י ה ם. לעתים קרובות מאד היו הש״ מחולקים ל„חלקות" (quarterings) — שמספרן היה 4—8, וגם יותר — ובהן ס״ או ש״ קטנים, שהצביעו על משרותיו השונות של בעל הש׳, או על קרבתו למשפחות־אצולה אחרות. יש שהש״ חולקו, או קושטו, ע״י כלונסאות אפקיים או אלכסוניים. לציורים (charges) שעל הש״ לא היה מקום קבוע. התופעה המשותפת לכל ציורי הש״ היתה, שנושאיהם מעולם־החי, או מעולם־הדומם, לא צוירו בצורתם הטבעית, אלא בצורה מסוגננת מיוחדת לתורת־הש״. ש״ מיוחדים



מימין לשמאל: סמל בית ליזיניאן — מלכי ירושלים וקפריסין במאה ה13. (משרד החינוך והתרבות, אגף העתיקות והמוזיאונים, ירושלים); סמל העיר פירנצה — מעשה ידי רונטלו, שיש; סמל העיר ירושלים: האריה — סמל שבט יהודה — על רקע חומת העיר

היו לנשים — לא-נשואות, נשואות ואלמנות. היו ש" שצוירו כשהם נוטים על צדם, ולא עומדים. לכל מרכיבי הש" וציוריהם — מתצורות גאומטריות, ועד לצמחים ולבתולות-ים — היו שמות הרלדיים משלהם.

מרכיבים נוספים בש". חלקים חשובים בש' — לצד המ' — היו קסדות, כתרים ויריעות. הקסדות ההרלדיות היו צמודות לש" בשפתם העליונה. בדומה למ" נשתנו גם הקסדות ע"פ הסגנון של כל תקופה. יש שצורות הקסדות הצביעו על השתייכות בעליהן לדרגות-אצולה מסוימות. יש שלקפדות, או לש" בכלל, הוצמדו כתרים (של בני-מלוכה, דוכסים, רוזנים, וכו'). לקסדות רבות נוספו גם „כרבולות" (crests) — לשם קישוט — כפי שנהגו בתקופות שונות. מן המאה ה14 מופיעה בש" גם יריעה (Mantle), צמודה לקסדה; זו לבשה אח"כ צורת גלימה, המאהילה על הש' מלמעלה, והיא הופיעה בעיקר בש" של אישי-שלטון. שכיחים בש" גם „מחזיקי-מ'" (Supporters), התומכים במ' משני צדיו; המחזיקים היו צבאים, אריות, דמויות של פראים וכו'. מרובות בש" (בד"כ מתחת למ') גם סיסמאות של בעליהם — בלאטינית ובשפות אחרות.

ס" מיוחדים. יש שס" מיוחדים ע"ג הש" הצביעו על בכורתו (cadency) של בעל הש' במסגרת משפחתו. כלונס שחצה את הש' באלכסון (bar sinister) הצביע על מוצאו הבלתי-חוקי של בעל הש' — עובדה שביה"ב לא היססו לפרסם אותה בני מלכים וכיו"ב, שנולדו מחוץ לנישואין. קרה שש" שונו במרוצת חיי בעליהם, כדי להנציח מאורעות בתולדותיהם או שינויים במעמדם. בש" שעוצבו בדורות האחרונים משתלבים לעתים מוטיווים מודרניים (כגון, מדחף של מטוס).

המשמעות המשפטית של ש", הענקתם ורישומם. ביה"ב נודעה לש" משמעות מעין-משפטית, שכן הש' — שנטבע בצורת חותם — שימש לאימות מסמכים רשמיים, בצד חתימה. כשהחותם לא ידע לכתוב, בא הש' במקום חתימת-היד.

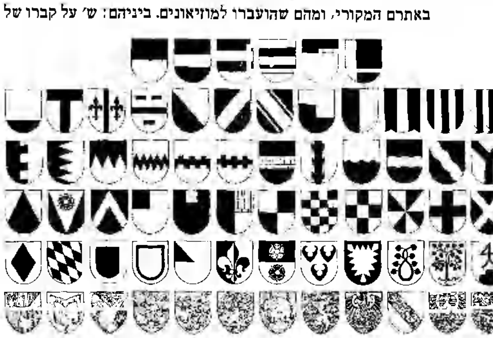
הענקת ש' מטעם שליטים הונהגה רק בסוף יה"ב. כדי להגן על הש" מחיקוי, או משימוש שלא כדין, נתבקשו השליטים לאשר את זכותם של בעלי הש" ע"י תעודה. ש" חדשים מעוצבים ומוענקים גם כיום. באנגליה נמצאים בדיקת אמיתותם של ש", רישומם, אישורם, וכן הענקת ש" חדשים לזכאים להם, בסמכותו של הCollege of Arms, המסונף לחצר-המלכות; מצב דומה קיים גם במונארכיות אחרות. בכמה מדינות בעלות משטר רפובליקני — לרבות צרפת, שהיתה ערש ההרלדיקה — קיימות חברות הרלדיות-גנאלוגיות, המנהלות פנקסי רישום ש". את הפנקסים מנהלים מומחים, האחראים לכך שהש" יהיו מצוירים ע"פ חוקי תורת-ההרלדיקה. אדם הרוצה בכך, יכול לרשום את שלטו בפנקס הממשלתי של ס" מסחריים, ובכך יזכה להגנה חוקית על הש' שלו.

ס" מעין-הרלדיים (badges, in-signia) נהוגים ברבים מצבאות העולם, בצייהם ובחילות-האוויר שלהם. הם מופיעים על כובעים, כפתורים, ועל תגי-כתף וניסים, וכן על כלי-רכב, רכב-שריון ואניות. את הס" אמנם מסירים בעת מלחמה — כדי להקשות על זיהוי נושאיהם — אך בימי שלום הם נפוצים מאד, כאמצעי לטיפוח גאוות-היחידות ולהגדרת שיוך לאומי. בצבא הבריטי, למשל, ישנם ס" — מהם עתיקים מאד — לכל החיילות ולכל הרגימנטים. הס" הנו-עדים לזיהוי לאומיותם של מטוסים (בר"כ עגולים, בצבעים שונים — אך גם משולשים, צלבים וכד'), משמשים גם בתנאי מלחמה. כוחות אה"ב עשירים-במיוחד בס", ומיתוספים אליהם חדשים לבקרים. וע"ע מדים; עטור.

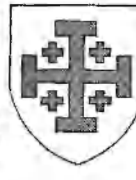
גם לארגון הבי"ל של הצופים (ע"ע) ס" מעין-הרלדיים משלו. ס' התנועה (Scout Badge) הוא החבצלת (או השושן הצחור [Lily]) — אולי כס' לטוהר ולתום. זה גם היה הסמל ההרלדי של מלכי צרפת (Fleur de lys), של העיר פירנצה ועוד. ס' הצופות הוא התלתן (Trifolium). סמלי-ההשגים (Merit Badges) המוענקים לצופים כוללים ס" הרלדיים מובהקים (לפיד, עוגן, נבל, וכד'). לבעלי הדרגה העליונה בצופיות (Eagle Scouts) מוענקים עלי-דקל מסוגננים בדגם הרלדי.

חקר הס". הראשון שחקר את נושא הש" היה המשפטן האי-טלקי ברטולו די סספרטו (Sassoferrato; 1314—1357), בספרו De armis et insigniis („על נשק וס""). בעקבותיו באו הצרפתי קלמן פרנסו (Prinsault) והכומר הגרמני יוהנס רותה (Rothe) — שניהם במאה ה15. גם התאולוג הגרמני הנודע פ. י. שפנר (ע"ע) דן בנושא, והיום מגיע מספרם של המחקרים ההיסטוריים-הגנאלוגיים בתורת-הש" למאות. מקורות ההרלדיקה — מלבד הש" עצמם — הם: חותמות, מטבעות, ציורים, מיניאטורות, בניינים, ציוני-קברים, ב"י, פנקסי-ש", כלי-בית ועוד.

ש" בישראל. גם בארץ נתגלו כמה ש". מהם המצויים עדיין באתרם המקורי, ומהם שהועברו למוזיאונים. ביניהם: ש' על קברו של



שלטים הרלדיים מאירופה. מרכיבים גאומטריים אפייניים ודגמים מצוירים אפייניים. בולטת רבגוניות הצבעים והצורות הנבדלים גם בשמותיהם וכינוייהם




מימין: הסמל של ממלכת ירושלים הצלבנית ושל מסדר הפרנציסקנים בא"י מאז 1342; משמאל: סמל השליט הממלוכי ביברס (ע"פ תבליט שעל גשר ג'ינדס, על־יד לוד)

האביר האנגלי פיליפ ד'אוביניי שנמצא בחצר כנסיית־הקבר בירושלים ממש לפני הכניסה; באולם „הסעודה האחרונה" בהר־ציון בירושלים, וכן בכניסה צדדית לבניין באותו מקום; בכנסיית־הלידה בבית־לחם· בבית־הקברות הצלבני בעתלית; בשני אתרים בעכו. בקריית־המתים היהודית העתיקה בבית־שערים נתגלו ש" של אבירים צלבנים ושל אנשי־צבא ממלוכים שביקרו במקום ביה"ב.

כה"ע החשוב־ביותר בתורת הש" הוא הרבעון השוויצי — Archivum Heraldicum, 1953—.

וע"ע מסדר, מסדרים; עטור.

Guide to the Exhibition of Moslem Heraldry in Palestine, 1926; L. Mayer, *Saracenic Heraldry*, 1933; R. Mathieu, *Le systeme heraldique français*, 1946; D. L. Galbreath, *Handbüchlein der Heraldik*, 1948[2]; *L'art et la vie du moyen age a travers les blasans et les sceaux; exposition internationale, Palais Soubise* (Paris), 1950; Th. Veyrin-Forrer, *Precis d'heraldique*, 1951; O. Neubecker, *Wie finde ich ein Familienwappen? Kleine Wappenkunde für Jedermann*, 1956; J. Franklyn, *Shield and Crest*, 1960; G. R. Gayre, *The Nature of Arms*, 1961; C. MacKinnon, *The Observer's Book of .Heraldry*, 1966; J. Siebmacher, *Grosses und allgemeines Wappenbuch* (622 parts from 1854), reprinted 1969; J. Parker, *A Glossary of Terms Used in Heraldry*, 1970[8]; L. G. Pine, *Heraldry and Genealogy*, 1970; A. C. Fox-Davies, *Heraldry Explained*, 1971[2].

מהעת־העתיקה ומראשית יה"ב כמעט שאין ידעים ש" יהודיים במובן המקובל כיום, אם־כי היו ש" ששימשו מרכיבים בחותמות (ע"ע הותם). ברם, מן המאה ה 13 ואילך מצויים כ"י יהודיים מעוטרים ש", של ערים או של מדינות שישבו בהן מזמיני כה"י, או מעטריהם. בהגדת סרייבו, למשל (ע"ע הגדה) — שנכתבה בספרד במאה ה 13 — מצוי כקישוט ש' הרלדי (4 כלונסאות אדומים על שדה־זהב) של רוזנות ברצלונה, שהיה בשימוש מלכי אראגון.

נראה שיש יסוד להנחה, כי השלטונות הנוצריים לא ראו בשימוש בש" בידי יהודים דבר יוצא־דופן. פסליהם של יהושע, דוד ויהודה המכבי על הבאר בשוק הישן של העיר בראונשווייג (גרמניה) החזיקו בידיהם מ"־ש". ציורים של אותן 3 דמויות, וכן של יעל, אסתר ויהודית, הכוללים ש", מצויים בחיתוכי־עץ של בורקמיר (ע"ע; מת 1531). בתיאור קבלת־הפנים שערכו יהודי הונגריה למלך מתיאש I קורווינוס (ע"ע) ב 1476 נזכר דגל, שצויר עליו משהו שהיה בבירור ש' הרלדי — רגל של ינשוף בעלת 5 ציפרניים, מתחתיה שני כוכבי־זהב, ומעליה כובע־יהודים בצבע זהב. גם לקהילת פראג היה מהמאה ה 16 — ברשות הקיסר — דגל ועליו ס' הרלדי.

השימוש בש" נתקל בד"כ בהתנגדות הרבנים, שראו במגמה של משפחות יהודיות מיוחסות ועשירות לרכוש ש" גאווה נפשעת. במאה ה 16 נאסר על נכבד יהודי בקאנדיה (כרתים) לקשט את מושבו בביהכ"נ בש', וכן מנעו מאחד מחשובי קהילת פאדובה (איטליה) לקבוע ש' בביהכ"נ הפרטי שלו ומורי־הוראה רבים גינו את כוונתו. מסוף המאה ה 16 ואילך החלו חורתים ש" ע"ג מצבות־קבורה, וכן נמצאו ש" צמודים לכלים פולחניים שיוחדו לשימוש פרטי (ר' להלן). כבר לפני־כן ציירו ש" בסידורים ובמחזורים (ר' להלן). ש' כזה מצוי בסידור איטלקי (כתוב על קלף) מ 1478 (אוסף האוניברסיטה העברית בירושלים). עם־זאת נשאר בעינו האיסור על השימוש הפומבי בש", ורק ב 1790 ניתן לאציל היהודי י. פון פופר (Popper) לקבוע את שלטו בביהכ"ג הפרטי שלו בלא שהדבר עורר התנגדות חריפה. ברם, מאז המאות ה 17—ה 18, ככל שגדל מספר היהודים שהועלו לדרגות־אצולה, כן גדל מספר הש" שנועדו מתחילה להפגנת יוקרתן של המשפחות המיוחסות. על שלטי־אצולה שהוענקו ליהודים מטעם השלטון, ר' להלן, עמ' 964.

לקמן תיאור מפורט של התחומים שבהם הופיעו ש" יהודיים, בלא שהתבלטו לעיני הציבור הנכרי.

1) שלטי מחברים בספרים יהודיים. ש' משפחתו של המחבר מופיע במלון הלאטיני—איטלקי—עברי (ונציה 1587) של דוד



כמלים איטלקיים חקוקים באבן. ארמון בארג'לו (פורסטה), פירנצה

דה פומיס (Pomis, „מן התפוחים"). על שער הספר „מנחה בלולה" (ורונה, 1594) מופיע שלטו של המחבר, אברהם מנחם רפפורט — ידי כוהן בשעת ברכה, ודמות של עורב (ע"ע רפפורט). ויש עוד דוגמות לש" מסוג זה.



סמלי משפחות יהודיות. מימין לשמאל: סמלה של משפחת טרסקו (על כיור־רחצה בביהכ"נ ברומא, 1746); סמלה של משפחת סולם (על כתובה, המאה ה18) (שניהם מאיטליה); סמלה של משפחת מוקטה מאנגליה; סמלו של ב. דישראלי.

2) אותות־מדפיסים הֶרַלדיים. סמוך להמצאת הדפוס (ע"ע) החלו מדפיסים יהודים כוללים בשערי ספריהם ציורים הרלדיים, ששימשו מעין ס" מסחריים („דגלים"). סמלו של דפוס שונצינו (ע"ע) היה מגדל בן 3 קומות. גם למדפיסים אחרים היו ס"; דגלו של עמנואל בֶּנבֶנישתי (מת 1641) היה אריה הנשען על מגדל. סמלה של משפחת פוּאָה — שפעלה כ 350 שנה מ 1551 ואילך, בערים איטלקיות שונות — היו שני אריות, וביניהם אילן שבין ענפיו מ׳־דוד. סמלו של אליעזר סעדון (פעל בליוורנו עד 1805) היה אריה המחזיק בכפותיו ענף או שיבולת.

השימוש בס" הרלדיים בידי מדפיסים התפשט גם למזרח־אירופה. נודעו שם הדגלים של יצחק בן אהרן מפרוסניץ (פעל בקרקוב עד 1612); של האחים אהרן וגרשון הלוי — שני דגים מצולבים ונטלה (ז׳ולקווה, 1709—1714); ושל שמואל בן יששכר בֶּר, שפעל בברדיצ׳ב עד 1825 — 3 עלים ופרח. במערב־אירופה נתפרסם סמלם של מנשה בן ישראל (ע"ע) ובניו — הֶלך מחזיק במקל־נדודים, ועליו הסיסמה „אמת מארץ תצמח".

השימוש באותות־מדפיסים רווח גם בארצות הבלקן, ולבסוף גם בא"י. ראוי לציון, למשל, ה„דגל" — נשר כפול — של אברהם ויוסף בסוי (ע"ע), שפעלו בסלוניקי (1594—1605). ישראל בק (ע"ע) אימץ לו לס׳ תמונה מסוגננת של ירושלים.

ש" בכ"י. ב 1622 העתיקו יהודי קורפו על גליונות־קלף את כתבי־הזכויות שהוענקו להם ביה"ב, והגישו אותם לאישור שלטונות ונציה בצורת ספר. בפתח הספר צוירו הש׳ של הדוג׳ה (Doge; שליט ונציה), וכן הש" של פרנסי העדה, שמואל עבדאלה ושמשון צ׳זנה (Cesana). כך נהגו גם בכתב־החסכם, שנחתם ב 1664, בין היהודים היוונים המקומיים, לבין היהודים שהיגרו מאיטליה. בכ"י השמור בספריה הלאומית של טורינו (איטליה) מצוי, בצד חתימותיהם של המעתיק ושל בעל כה"י, משה בן אברהם פסקרו, גם שלטו של זה האחרון — 3 יונים.

ש" בדיוקנאות. בתחריט דיוקנו של מנשה בן ישראל — מעשה־ידיו של שלום ד׳איטליה — כלול גם שלטו של נושא התמונה, ההלך (ר׳ לעיל). בדיוקנו של שמואל אופנהימר (ע"ע) משולב גם הש׳ שלו, ובו מזל סרטן; "מזל" זה נמצא גם בחותמו.

ש" בתעודות־דוקטור. התעודות שהוענקו לדוקטורים בתקופות הרנסאנס והבארוק, ובעיקר אלו שניתנו ע"י האוניברסיטות באיטליה, היו מעוטרות לפעמים בדיוקנו ובשלטו של בעל התעודה. קרה שתלמידים יהודים, שלמדו רפואה באוניברסיטת פאדובה וביקשו לנהוג כמנהג המקום, נאלצו להזמין ציורי ש" — אם למשפחותיהם לא היו כאלה. כך, למשל, מופיע בתעודה (באוסף האוניברסיטה העברית) של קוּפל מלר, שהוענקה בפאדובה ב 1696, ש׳ המראה צייר (Maler = צייר) ובידו לוח־צבעים. התעודה שהוענקה בפאדובה ליצחק הלֶן כללה ש׳, ועליו צבי. נראה שהש׳ היה מקובל במשפחתו, ששמה המקורי בצ׳כית היה ילֶן (Yellin, Jelen = צבי).

ש" באַבזרי־שימוש חילוניים. ציורים הרלדיים יהודיים נמצאו בקערות־בדיל ובאריגים (כגון פרוכות), וכן נתגלה בהלברשטט (גרמניה) ש׳ על סוכך־של־תנור עשוי מתכת, מהמאה ה 17.

ס" הרלדיים על מצבות־קבורה. במרכז־אירופה נתגלו ס" כאלה רק על מצבות יהודיות מועטות. בין הס": כתר וידי־כוהן — על קברות כוהנים; נטלה וכיור — על קברות לוויים; אריה — על קברות רופאים; מ׳־דוד — על קברות יהודים ששמם היה דוד. לעתים רחוקות נמצא על קברות ש׳ דוגמת חותם של משפחת הנפטר (למשל, השלט של משפחת המרשלג [Hammer-schlag] מפראג).

לעומת־זאת נמצאו הרבה ש" משפחתיים על מצבות של יהודים איטלקים וספרדים. הדוגמות הנאות־ביותר נמצאות באמסטרדם, ששם הש" פשוטים ועדינים ואינם עמוסים עיטורים. ש" רבים של יהודים ספרדים ופורטוגזים מצויים גם בגרמניה (בהמבורג ובאלטונה), בדניה, באנגליה, באיים האנטילים, בסורינם ובאפריקה־הדרומית.

ש" בכתובות. הכתובות של יהודי איטליה היו מעוטרות, רובן ככולן, בש". הללו מצויים עפ"ר בחלקה העליון של הכתובה. ש" בכתובות היו נהוגים גם בכרתים, בקורפו, במאלטה ובגיברלטאר. לעומת־זאת לא נהגו היהודים הספרדים בארצות־המזרח לעטר את כתובותיהם בצורה זו.

ש" על בתים. ש" מעין־הרלדיים — שלא שימשו בהכרח להדגשת מעמדם, או עשרם, של בעליהם — היו נהוגים בין יהודי גרמניה מיה"ב ואילך; אלה התנוססו על בתים ושימשו לזיהוים. כך זוהה ביתו של „שמואל היהודי" בלינדאו (דרום־מערב גרמניה) ע"י ש׳ ובו ראש אריה שלשונו שלוחה. השלטונות תמכו בשימוש זה בש" מטעמים מינהליים. בתקנת־היהודים של העיר וורמס מ 1641 צוין, כי על כל בית יהודי חייב להיות ש׳ ואות „כנהוג מקדמת דנא". בגטו של פרנקפורט ע"נ מיין נודעו ש" יפים. יש שהש" היו לשמות־משפחה — כגון רוטשילד (מ׳ אדום), שוורצשילד (מ׳ שחור), וכד׳.

הענקת ש" מטעם הרשות. זמן רב השתמשו היהודים בש" לפי שיקול־דעתם, ללא אישור מטעם השלטונות. ברם, כך נהגו גם — ובעיקר — לא־יהודים. בשנים 1696—1709 התירו השלטונות כמעט לכל יהודי דרום־צרפת להשתמש בשלטי־משפחה. אותם ש" שלפני־כן השתמשו בהם ללא רשיון. כך, למשל, נרשמו הש" של 19 משפחות יהודיות מהעיר בַיון (Bayonne) בדרום־מערב צרפת בספר־חש" הצרפתי (Armorial general de France). ב 1738 העלה לואי XV את רופאו היהודי, י. ב. סילוה, למעמד האצולה, עם הזכות להשתמש בש׳. בדומה מינה לואי XVI את הסוחר ממוצא גרמני, ליפמן קלמר (Calmer), לבארון ול„אדון של פיקיניי" (Picquigny, בפוקרדיה, ע"נ סום), עם ש׳ משלו.

במאה ה 16 לא העלו קיסרי גרמניה לאצולה אלא יהודים מומרים, כגון פאולוס וֶידנר מבילדבורג (Billerburg; מת 1585) ופאולוס ריציוס פון שפרינצנשטיין (Sprinzenstein), ועוד. ברם, במאה ה 17 העניקו תארי־אצולה וש" ליהודים גמורים ולאנוסים. הקיסר פרדיננד II עשה את יעקב בַּסוי (ע"ע) מפראג ל„אציל מטרוֹיאֶנבֶרג" (1622), ולדברי גרץ העניק לו ש׳ — אריה בצבע תכלת, עם 8 כוכבים אדומים על רקע ירוק. עם־זאת נראה, שהש׳ האמיתי היה שונה, וחלקו העיקרי חולק ע"י כלונס אלכסוני (ימין—שמאל) לשני „שדות" ובכ"א אריה. לש׳ היתה צמודה קסדה, ועליה כתר. ב 1644 העניק פרדיננד III ללצרוּס אהרן מליכטנשטט (Lichtenstadt; בבוהמיה) — שהיה ספק הצבא במלחמת 30 השנה — איגרת־חסות וטכסט לש׳. לאופולד I העלה את האנוס פרַנסיסקו דה סילוה (1695) לאצולה, וקרל VI העניק תואר בארון לדיאֶגו ד׳אגילַר (ע"ע). הרופא והתוכן עמנואל בּוקארו אי רוזאלֶס (מת 1668) נעשה „רוזן־הפַלטינאט". לכל אלה היתה הזכות להשתמש בש". ברם, כשהעניק יוזף II לאברהם וֶצלר מעמד של בארון־הרייך (Reichsfreiherr), קבע בפירוש, שתואר־האצולה והש׳ כוחם יפה רק לגבי בניו שכבר המירו דתם, או העתידים לעשות כן (באשר לאוסטרו־הונגריה — ר׳ להלן).

בפולניה ובליטא העצמאיות במאה ה 17 לא הועלו יהודים לאצולה אלא־אם־כן המירו דתם, ויש להניח כי אז קיבלו ש". ברוסיה הצארית לא היתה הבעיה אקטואלית, מכיוון שליהודים לא הוענקה אצולה. המשפחה היהודית הראשונה שהועלתה שם לאצולה היתה משפחת גינצבורג (1871), ואל־נכון היה לה ש׳ משלה.

בבריטניה הגדולה במאות ה 18—ה 19 זכו יהודים רבים במעמד של אצילים, וגם לאלה שלא השתייכו לאצולה ניתן להשתמש בש" שלהם באורח חוקי. הCollege of Arms — הגורם המלכותי המוסמך

לאישור ש״ — העניק זכות העוברת־בירושה לשימוש בש״ לאלה מהיהודים שהביאו את שלטיהם מארצות־מוצאם (ספרד, פורטוגל, איטליה), ולא הקפיד־במיוחד באימות תביעותיהם. בעוד שבמאה ה 18 אושרו ש״ בעיקר למשפחות מהעדה הספרדית, הרי שבמאה ה 19 ביקשו אישור לשלטיהן בעיקר משפחות אשכנזיות. כך זכו, עד שנת 1900, כ 70 משפחות לש״ העוברים־בירושה — אך ללא תואר אצולה; מלבדן זכו כמובן בש״ כל היהודים שהועלו לאצולה.

בקיסרות אוסטריה (מ 1804) ובאוסטריה־הונגריה (מ 1868), הוענקו תארי־אצולה וש״ ליהודים רבים. ש״ הוענקו גם למומרים הרבים וליהודים המעטים שהגיעו לאצולה בפרוסיה. הש״ הפרוסיים הצטיינו במרכיבים הרלדיים מדוקדקים־ביותר.

הש״ המרובים שהוענקו לאצולה היהודית — או ממוצא יהודי — באירופה לא סטו מן הצורות ההרלדיות המקובלות, אלא־אם־כן ביקשו בעליהם לכלול בהן מוטיבים יהודיים. כך כולל הש׳ (1835) של משפחת הופמן פון הופמנסטל (Hofmannsthal) האוסטרית את שני לוחות־הברית; בש׳ של משפחת מוקטה (Mocatta) האנ־גלית — מנורה; בש׳ של משה מונטפיורי מחזיקים ה„תומכים״ (צבי ואריה) ניסים ועליהם המלה „ירושלם״ (בעברית); בשלט של משפחת מורנו, הספרדית־הולנדית, נראה עץ ועליו המלים (בעברית) „עץ חיים״; והסיסמה שמעל לש׳ של משפחת ששון (Sassoon) היא (בעברית) „אמת ואמונה״. בש׳ זה גם מרכיבים יהודיים אחרים לרוב. בש״ של משפחת עבדאללה מהאי היווני קורפו כלול גביע לקידוש.

הש׳ של מדינת־ישראל וס״ יהודיים כיום. הש׳ הרשמי של מדינת־ישראל מאז הקמתה הוא דמוי מ׳ מסוגנן בצבע כחול. הס׳ המופיע בו הוא מנורה (ע״ע) בצבע כסף, ומשני צדדיה ענפי־זית, על פירותיהם, בצבע כסף. מתחת למנורה המלה ״ישראל״ בצבע כסף. המנורה בעלת שבעת הקנים היא בין הס״ היהודיים הקדומים־ביותר — לצד האתרוג והלולב — אולם הסמל היהודי הנפוץ־ביותר במאות האחרונות הוא ה„מ׳ דוד״ (ע״ע) — סמל הציונות (ע״ע), המופיע גם על הדגל הלאומי של המדינה ועל דגל צה״ל, דגל צי־המלחמה ודגל צי־הסוחר. וע״ע דגל, עמ׳ 943, 946.

א. יערי, דגלי המדפיסים העבריים, תש״ד; I. da Costa, *Adellyke Geslachten Onder de Israelieten in Israel en de Volken*, 460–537, 1876[2]; D. Henriques de Castro, *Keur van Grafsteenen op de... Begraafplaats te Ouderkerk*..., 1883; L. Wolf, *Anglo-Jewish Coats of Arms* (Transactions of the Jewish Historical Society of England, II, 153–160), 1894/5; M. Grunwald, *Portugiesengräber auf deutscher Erde*, 1902; *Coat of Arms* (in: The Jewish Encyclopedia, IV, 125–132; בולל מבחר איורים מעניין, בטכסט ובטבלה בשער), 1907; *Semi-Gotha* (לכסיקון אנטישמי הדן באצולה היהודית בעולם), 1912; Adel (in: Encyclopaedia Judaica, I, 821–848; כוללת רשימת אצילים (תיאור שלטיהם וביבל׳), 1928; I. da Costa, *Noble Families Among the Sephardi Jews*, 1936; A. Rubens, *Anglo-Jewish Coats of Arms* (in: Anglo-Jewish Notabilities, 75–128), 1949; C. Roth, *Stemmi di famiglie ebraiche Italiane*, 1967.

פ. י. ד. — פ. פ.

שֶׁלִי, פֶּרְסִי בִּישׁ — Percy Bysshe Shelley — (1792, הורשם [סאסֶבס] — 1822, מסרץ לח־ספציה [איטליה]), משורר אנגלי, מגדולי התנועה הרומנטית. ש׳ היה בנו של בעל־קרקעות אמיד, שהיה חבר פרלמנט וזכה (1815) בתואר־אצולה. כבר בהיותו תלמיד בביה״ס המפורסם „איטן״ נבדל מחבריו בהליכותיו ובדעו־תיו, ואף כונה „ש׳ המטורף״. שם גם החל בפעילות ספרותית; ב 1810 פרסם רומן קצר (Zastrozzi), מהסוג ה„גותי״ שהיה מקובל אז, ובשיתוף עם אחותו, אליזבת — אסופת שירים.

ב 1810 החל את לימודיו באוניברסיטת אוכספורד, וב 1811 פרסם רומן „גותי״ שני (St. Irvyne). באוכספורד התיידד עם סטודנט מתחיל, ת. ג׳. הוג (Hogg). יחד שקעו בקריאת כתבי הפילוסופים הנאו־אפלטוניים, הוגי־הדעות הצרפתים של המאה ה 18 והסופרים הרדיקלים האנגלים בני־זמנם. לימודיהם באוכספורד נמשכו 8 חדשים בלבד, שכן ב 1811 סולקו מהאוניברסיטה, לאחר שסירבו להיחקר על־אודות קונטרס שחיברו, The Necessity of Atheism („כורח הכפירה״). ידידותו של ש׳ עם הוג העיבה גם על יחסיו עם אביו, שניסה לשווא להפריד ביניהם, ולא סלח לש׳ על שלא קיבל את מרו־תו. באותה שנה ברח ש׳ בן ה 18 עם הריאט וסטברוק (Westbrook), בת ה 16, ונשא אותה לאשה. הוג הצ־טרף אליהם, אולם משניסה לפתות את הריאט, ברח ממנו הזוג, בלוויית אחותה של הריאט, אליזה.



פרסי ב. שלי. ציור של עמליה קוראן, 1819 (המוזיאון הלאומי לדיוקנות, לונדון)

עד אמצע 1813 העתיקו השלושה את מגוריהם פעמים רבות; הם נדדו באירלנד, ויילז, דוונשיר ולונדון, והיו מעורבים במאבק למען שחרור האירים ובמפעלים פילאנתרופיים שונים. כל אותה עת לא חדלו מקריאה, לימוד וליבון־בעיות בצוותא; הם ביססו והעמיקו את התנגדותם לדת ולמלוכה, לא־מעט בעקבות מגעיהם עם הוגה־הדעות הרדיקאלי רב־ההשפעה, ויליס גודוין (ע״ע), אבי אשתו השניה של ש׳, מרי (ר׳ להלן). הנדודים המרובים, התסיסה הרגשית והשכלית המתמדת, קשייהם הכספיים ונסיונות־הנסל להתפייס עם ש׳ האב, ערערו את חיי־הנשואים של הזוג. גם אהובתו האפלטונית של ש׳, אליזבת היצ׳נר (Hitchener) — שהתגוררה עמם ע״פ הזמנתם, במחצית השניה של 1812 — תרמה לערעור הנישואים.

רעיונותיו הרדיקאליים של ש׳ בתקופה זו מוצאים ביטוי פיוטי ב Queen Mab („המלכה מב״), שפרסם באופן פרטי ב 1813. בשיר ארוך זה הוא מותח ביקורת חריפה על הדת, על רודנות המלכים בכל הדורות, על המסחר ועל הנישואים. הוא מסיים בחזון אחרית־הימים, שבו האהבה האוניוורסאלית תביא לעולם את כל ברכות השלום, ביניהן גם הצמחונות שלה הטיף.

ב 1814, משהלכו והתערערו יחסיו עם הריאט, התאהב ש׳ בבתו בת ה 17 של גודווין, מרי (ר׳ להלן). הוא ברח עמה לצרפת, בלוויית ג׳ין (קליר) קלירמונט (Clairmont), פילגשו־לעתיד של לורד בירון. משם כתב ש׳ להריאט, והזמינה להצטרף אליהם כ„אחות״.

כשחזרו ללונדון באותה שנה התרגשו הצרות על ש׳: הריאט סירבה להשלים עם המצב, יחסיו עם גודווין הורעו, הוא הסתבך בחובות ובריאותו נפגעה. ב 1816 פרסם ש׳ את יצירתו החשובה Alastor, or the Spirit of Solitude („אלסטור, או רוח הבדידות״) — אלגוריה שירית בחרוז לבן, המספרת על משורר המחפש לשווא את האידאל בעולם־הזה, ומת מתוך יאוש. הנושאים המרכזיים ב„אלס־טור״ — החיפוש והחזון — היו מאז נושאים קבועים בשירתו. הרטו־ריקה הדידקטית של „המלכה מב״ פינתה מקום ב„אלסטור״ לשירה עריבה בעלת סמליות עדינה, שהשפיעה עמוקות (בתכניה ובדימוייה) על משוררים אנגלים (קיטס, בראונינג, טניסון, ייטס). ב 1816 בילו ש׳, מרי וג׳ין את הקיץ בשוויץ. שם הכיר ש׳ את בירון (ע״ע, עמ׳ 527), ושם כתב את שיריו Mont Blanc ו Hymn to Intellectual Beauty („שיר־מזמור ליופי השכלי״), שבהם מודגש ביותר־שאת היסוד האפלטוני.

כשחזרו לאנגליה בסוף אותה שנה, התאבדה הריאט בטביעה. ש׳ נלחם נגד משפחתה על זכותו לאפוטרופסות על שני ילדיו ממנה,

אך זכותו נשללה מפאת דעותיו האפיקורסיות ואורח־חייו. בדצמבר 1816 נשא לאשה את מרי.

עידוד רב בתלאותיו שאב ש' מקשרי־הידידות שרקם עם הסופר לי הנט (ע"ע) וחוגו — קיטס, הזליט (ע' ערכיהם) ואחרים. ב1818 פרסם את שירו The Revolt of Islam („מרד האסלאם"), הדן באכזבה שנחל המחנה הליברלי מהמהפכה הצרפתית ובתקוות לעתיד טוב־יותר.

ב 4 שנות־חייו האחרונות חי באיטליה, עם אשתו, שני ילדיו הקטנים וקליר קלירמונט ובתה אלגרה, שאותה ילדה לבירון מחוץ לנישואין. שוב עברו על השלושה נדודים ותהפוכות קשות (ילדי ש' ומרי ובתה של קליר מתו; הורעו היחסים בין ש' למרי, אך נולד להם עוד בן), אך ביצירותיו בפרק־זמן זה מתגלה ש' המשורר במלוא גדלותו. בתקופה זו כתב אחדות מיצירות־המופת של השירה האנגלית: Ode to the West Wind („אודה אל הרוח המערבית"); To a Skylark („אל העפרוני"); The Cloud („הענן"); The Witch of Atlas („מכשפת אטלס"), 1820; Prometheus Unbound („פרומתאוס המשוחרר"), 1820 — שירתו הגדולה על נצחון הטוב על הרע; טרגדיה ב 5 מערכות, The Cenci, 1819, שדנה תוך העמקה פסיכולוגית בקורות משפחת צ'נצ'י (ע"ע); Epipsychidion, 1821 — שיר על האהבה ועל אהבותיו (של ש'); קינתו על מות קיטס, Adonaïs (עבר': „אדוניס", תרגם י. אורלנד, תשל"ח), 1821, שנחשבה בעיניו כפסגת יצירתו.

ש' היה הנציג האָפייני־ביותר של התנועה הרומנטית, הן באורח־חייו, בדעותיו ובשאיפתו הבלתי־נלאית לאידאל, הן בשירתו והן בדרך שבה היו חייו ושירתו שלובים זה־בזה.

אָפיו של ש' כרומנטיקן משתקף במוטיווים החוזרים־ונשנים בשירתו: אידאליזם ללא גבול; אהדה עמוקה לכל הסובלים מהאכזריות ואי־הצדק, המאפיינים, לדעתו, את סדרי החברה בכל הדורות; שגיונות האהבה; בריחה מהמגבלות של חיי־אנוש אל החופש שבטבע, בחלום ובחזון אחרית־הימים.

לעתים קרובות מעוררת שירתו ביקורת, מפאת סגנונה המעורפל עד־כדי חוסר משמעות, לכאורה; ואולם, ערפול זה נובע משאיפתו לתאר בהבחנה דקה ככל־האפשר, גוני משמעות ורגש נדירים. לעומת־זאת התפעלו שוחרי השירה הרומנטית מהליריות העדינה של שירתו, ומהסמליות המורכבת של דימוייו.

ש' מת כשם שחי את חייו הקצרים — בסערה, שהטביעה את ספינתו במפרץ לה־ספציה.

בין כתביו בפרוזה A Defence of Poetry (עבר' [בידי ש. הלקין]: „סניגוריה על השירה", תרפ"ח), 1821, שבה עולה דמות המשורר כ„מחוקק הבלתי־מוכר של העולם". ב 1824 הו"ל מרי ש' Posthumous Poems („שירים שי"ל לאחר המוות"). וע"ע אנגלית, ספרות, כרך מילואים, עמ' 263; רומנטיקה.

אשתו השניה של ש', מרי וולסטונקרפט גודוין (Mary Wollstonecraft Godwin; 1797—1851), היתה סופרת וחלוצת „התנועה לשחרור האשה" באנגליה.

היא זכורה בעיקר בזכות הרומן Frankenstein, 1818 — מאבותיו של סיפור המדע הבדיוני, המתאר בריאת יצור־חי בידי אדם. גם The Last Man („האדם האחרון"), 1826, המתאר את חורבן המין האנושי, מבשׂר את סיפורת המדע הבדיוני. מ. ש' כתבה עוד רומנים ויומני־מסעות. דאגתה העיקרית אחרי מות בעלה היתה להנציח את זכרו ולפרסם את אלה מכתביו בשירה ובפרוזה שלא ראו־אור בחייו.

א. מורואה, אריאל; חיי ש', תש"ה; W. E. Peck, *S., His Life and Work*, I–II, 1927; N. I. White, *Portrait of S.*, 1945; D. King-Hele, *S.; His Thought and Work*, 1960; J. P. Guinn, *S.'s Political Thought*, 1969; W. Sharp, *Life of P.B.S.*, 1972; R. Holmes, *S.; The Pursuit*, 1975.

מ. ש': M. Spark, *Child of Light; A Reassessment of M.W.S.*, 1951; E. Nitchie, *M. S.*, 1953; E. Bigland, *M. S.*, 1959.

יה. אד.

שְׁלֵידֶן, מַתִּיאַס יַקוֹב — Matthias Jacob Schleiden — (1804, המבורג —1881, פרנקפורט), בוטנאי גרמני. ש' סיים את לימודיו התיכוניים בהמבורג ופנה להידלברג ללמוד משפטים. לאחר שנים אחדות נטש את מקצועו כעורך־דין והלך לגטינגן ללמוד רפואה ובוטניקה. ש' כיהן כ 25 שנה בינה. ב 1862 נטש עיר זו והחל במסכת נדודים מעיר לעיר, בכהונות ובמשרות שונות, עד מותו. מחקריו הראשונים הקיפו תחומים רבים בבוטניקה: טכסונומיה, ציטולוגיה, אנטומיה, פיסיולוגיה ואפילו אקולוגיה. ש' התעניין גם בפילוסופיה ובתרומת יהודים למדע. אחת מתרומותיו החשובות היתה פיתוח „תאוריית התא" (1838) — יחד עם עמיתו, הזואולוג שוואן (T. Schwann). ש' הגיע למסקנה כללית, שכל רקמות הצמחים מאורגנות מתאים; כעבור שנה הרחיב שוואן את היריעה גם לבע"ח, והציע כי התא הוא אבן־הבניין של כל האורגניזמים. גולת־הכותרת של מהקריו הבוטניים היתה ספרו Grundzuge der Wissenschaftlichen Botanik, שפורסם לראשונה בשני חלקים (1842, 1843) ויצא במהדורות אחדות. בספר זה כינס המחבר ידיעות רבות על הפיסיולוגיה של התא, על אנטומיה ועל תולדות התפתחותו של הצמח, במטרה להציג במכלול מאוזן אחד את כל תחומי הבוטניקה. מחקריו ודעותיו השפיעו זמן רב על התפתחות המקצועות האלה בקרב הבוטנאים.

J. Lorch, *Introduction* (in: M. J. S., Principles of Scientific Botany), 1969.

שְׁלִיָּה, ע"ע אֶמְבְּרִיוֹלוֹגְיָה, עמ' 871/6; הֵרָיוֹן, עמ' 264/6.

שָׁלִיחַ (ש'), שְׁלִיחוּת (ש־ת), במשפט העברי. מוסד הש־ת לא היה מוכר בשיטות משפטיות עתיקות, וראשיתו בשלבים המאוחרים של המשפט הרומי. במקרא אין רמז למוסד הש־ת, אך התנאים עשו בו שימוש נרחב בתחומים מגוונים — דיני ממונות, תרומות, קרבנות, גיטין וקידושין — וקבעו את הכלל היסודי: „שלוחו של אדם כמותו" (ברכ' ל"ד, ע"ב). בית־שמאי ובית־הלל הסכימו, כי אין ש' נעשה עד לאותו מעשה (תוספתא קיד' ד', א'), אך האמוראים מצטטים מסורת תנאית הפוכה (קיד' מ"ג, ע"א) — והלכה כמותה. ע"כ אין הש' נחשב „כמותו" ממש, שהרי יכול הוא להעיד על פרטי המעשה בנסיבות שבהן המשלח פסול לעשות כן. במשפט הפלילי נקבע, כי „אין ש' לדבר עבירה" (קיד' מ"ב, ע"ב), בנימוק ש„דברי הרב [הקב"ה] ודברי התלמיד [= המשלח] — דברי מי שומעין?"; וע"כ נחשב הש' לעובר העבירה, והוא לבדו נושא באחריות לה. אעפ"כ נשתמרה גם מסורת הפוכה — בשם שמאי הזקן — כי האומר „צא והרוג את הנפש — חייב" (שם). ב 3 מקרים יש ש' גם לדבר עבירה: 1) ש־ת־יד בפקדון; 2) טביחה ומכירה (ע"ע גנבה, עמ' 980); 3) מעילה בהקדש (ע"ע, עמ' 144) ע"י ש'. לדעת רבינא יוצאים־מן־הכלל אחרים הם, כשאין הש' מצווה על אותה עבירה, אלא המשלח בלבד (כגון ש' לקדש גרושה לכוהן), ולדעת רב סמא — אם הש' שוגג באותה העבירה (ב"מ י', ע"ב). במקרים שבהם יש ש' לדבר עבירה, ניתן לתבוע לדין את הש' (שפתי־כהן, חו"מ, סי' רצ"ב, ס"ק ד').

בכמה מצבים אין דין ש־ת כלל: 1) ב„מִידֵי דְּמִמִּילָא" (דברים שממילא; נד' ע"ב, ע"ב) — כגון בעל שהעמיד ש' לשמוע את נדרי אשתו במקומו; 2) במצוות אישיות — כגון שמינה ש' להניח תפילין, או לישב בסוכה, במקומו. לדעת רוב הפוסקים, מקרה דומה הוא, אם מינה ש' שיישבע במקומו.

המשלה יכול להשאיר פרטים חשובים בתנאי הביצוע לשיקול־דעתו של הש', כגון אם שלחו לקנות לו שדה בין השדות, או להשיאו אשה מתוך קבוצת נשים. חרש, שוטה וקטן — שאין להם דעת — אינם יכולים לשמש בש־ת ולא לשלח אחרים. משתיקת הסוגיות ברור, כי ש' מתמנה לתפקידו באמירה גרידא, ואין הש־ת צריכה

קניין, פרט למקרים מיוחדים, כגון ש-ת לקבלת הגט. אעפ"כ היו מקומות שחייבו קניין לחיזוק הש-ת. אם חרג הש' מסמכויותיו, או שפעל לרעת משלחו, בטלו כל מעשיו, וע"כ הקפידו לכלול בשטריי הקניין סעיף מיוחד המסדיר את הבעיות העלולות לצמוח מכך. ש' שחזר בו משליחותו אינו חייב לפצות את שולחו על כך, אלא־אם־כן נטל שכר על שליחותו, שאז יש אומרים כי חייב לפצותו על ביטול רווחיו. סרסור — שקיבל חפץ, למכרו תמורת שכר — נושא באח־ריות אם מכרו מתחת לערכו בשוק.

ניתן לבטל את הש-ת באמירה גרידא, כדעת ר' יוחנן (ירו' גיט' ד', א'), אפילו נגמרה הש-ת עצמה בקניין. מת המשלח בטלה הש-ת. נגרם נזק לצד שלישי כתוצאה מכך — כגון בעל־חוב ששילם לשליח המת או המבטל — פטור הוא מחובו, וזאת משיקולים הלכתיים שונים שמחוץ לדין הש-ת. ש' שקנה דבר לעצמו, במקום למשלחו, אם עשה בן בכספו של המשלח נקנה החפץ למשלח, אך אם קנה בכספו שלו — קנה לעצמו.

ש' מייצג (עו"ד) לתובע אינו יכול לפעול אלא־אם־כן צויד בכתב־הרשאה; ועל כך ע"ע הרשאה.

א. גולאק, יסודי המשפט העברי, א', 42—50, ד', 54—60, תרפ"ג; נ. רקובר, הש-ת וההרשאה במשפט העברי, תשל"ב; I. H. Levinthal, *The Jewish Law of Agency*, 1923.

מ.



שנים־עשר השליחים ע"ג תיבה משנהב. ביזנטיון, המאה ה4 (המוזיאון הלאומי, ברלין המזרחית)

שליחים (ἀπόστολοι; אנג' Apostles), כינוי למפיצי הנצרות הקדומה או למיסיונרים חלוצים שהביאו לראשונה את בשורת הנצרות לחבל ארץ מסוים. בכינוי זה נקראים בברית החדשה גם פאולוס וברנבא (ע' ערכיהם), אך בעיקרו של דבר נקראים כך אותם שנים־עשר המקורבים לישו, שבחר בהם להיות פמלייתו ולהפיץ את בשורתו. יש הבדלים בין רשימת השמות של 12 הש" (מתי X, 2—4; מרקוס I, 16—19; לוקאס VI, 14—16; יוחנן I, 43—45; „מעשי השליחים" I, 13), כנראה משום שאותם אנשים כונו בשמות שונים:

השם בעברית	ביוונית	בלאטינית	באנגלית
1. שמעון הנקרא פטרוס (ע"ע)	Σίμων Πετρος	Simon Petrus	Simon Peter
2. אנדרי (אחיו)	'Ανδρεας	Andreas	Andrew
3. יעקב (ע"ע, עמ' 1007) בן זבדי	'Ιακωβος Ζεβεδαιου	Jacobus Zebedaei	James
4. יוחנן (אחיו)	'Ιωάννης	Joannes	John
5. פיליפוס	Φίλιππος	Philippus	Philip
6. בר־תלמי (ע"ע) או נתנאל (ע"פ יוחנן)	Βαρθολομαιος	Bartholomaeus (Nathanael)	Bartholomew (Nathaniel)
7. תומא	Θωμας	Thomas	Thomas
8. מתי המוכס	Μαθθαῖος ὁ τελώνης	Matthaeus publicanus	Matthew
9. יעקב (ע"ע, עמ' 1008) בן חלפי	'Ιάκωβος 'Αλφαίου	Jacobus Alphaei	James
10. תדי (או לבי). (ע"פ לוקאס ו„מעשי השליחים": יהודה בן [או: אחי] יעקב)	Θαδδαῖος (Λεββαιος)	Thaddaeus (Lebbaeus)	Thaddeus
	'Ιούδας 'Ιακώβου	Judas Jacobi	Jude
11. שמעון הקנאי	Σιμων ὁ Καναναῖος, ο Ζηλωτής	Simon Chananaeus, Zelotes	Simon
12. יהודה איש־קריות (ע"ע)	'Ιούδας ὁ 'Ισκαριωτης	Judas Iscariotes	Jude Iscariot

לדברי האוונגליונים (מתי XIX, 28; לוקס XXII, 30) הבטיח ישו ל12 הש" שבאחרית הימים הם ישפטו את 12 שבטי ישראל. נראה שהמספר 12, שיש לו מקבילות גם במגילות מדבר־יהודה, היה חשוב למסורת הנוצרית, שכן אחרי התאבדותו של יהודה איש־קריות נבחר במקומו מתיה (Μαθθίας), אחד מתלמידי ישו.

בשנים הראשונות אחרי מות ישו עמדו 12 הש" בראש כנסיית־האם בירושלים, ובהם ראתה הכנסיה את יסודי המשכיותה — מגמה שמצאה ביטוי גם בתיאורים אמנותיים. הש" מתוארים, בד"כ, באופן קולקטיווי ללא אבחון אישי מיוחד, מימינו ומשמאלו של ישו, או בצורה סמלית ברמות בע"ח — כבשים או יונים. התורה בדבר השלשלת הרצופה של הש' (successio apostolica) בהעברת הסמכות המקודשת להורות, להטיף, להטביל, להעמיד תלמידים־יורשים־ממשיכים ולהסמיך בישופים בסיועה של רוח־הקודש — היתה מאשיות היסוד שהשפיעו על המבנה ההייראררכי של הנצרות. בכנסיות הלא־פרוטסטנטיות מאמינים גם היום שסמיכת הכמרים לא נפסקה מאז הסמיכו הש" את הבישופים הראשונים. במאות הראשונות יוחסו ל12 הש" חיבורים שונים או חיבורים שכביכול נכתבו בשמם, שהחשוב בהם הוא דידכי (ע"ע). הניחו עוד, שבדומה למסעותיו המיסיונריים של פאולוס, גם הש" ערכו מסעות; כך נרקמו אגדות שונות, המבוססות בעיקר על מתי XXVIII, 19—20, ומרקוס XVI, 15—17, והמספרות על כך שאחרי מות רבם נפוצו הש" במצוותו, כ"א לארץ אחרת, כדי להביא לשם את בשורת הנצרות.

תפוצת הש" (divisio apostolorum), שחגה חל ב15 ביולי, היא מסורת מאוחרת (מהמאה ה12), שהוכשרה ע"פ ספרו של אוזביוס (ע"ע), „דברי־ימי הכנסיה", והאיקונוגרפיה הנוצרית (בייחוד זו שעל חזיתות הקתדרלות). ע"פ מסורת זו יוחסה לכל ש' אומה מסוימת שאליה הביא את דבר הנצרות (כך, למשל, יעקב נחשב לשליחה של ספרד ואנדראס — של רוסיה וארצות הצפון; תומא — של הודו; שמעון הקנאי — של פרס). אגדות שונות קיימות על פעולתם, הטפתם והנסים שחוללו. על מותם של הש" על קידוש האמונה הנוצרית (ע"ע מרטיר) נתחברו גם חיבורים חיצוניים שונים (Acta apocrypha) שבאו, כביכול, להשלים את המפופר ב„מעשי השליחים" שבברית־החדשה.

„מעשי השליחים" (Πράξεις 'Αποστόλων) הוא חיבור היסטורי, המספר על תולדות העדה הנוצרית והתפשטותה ממות ישו עד בואו של פאולוס לרומא. בברית החדשה מופיע החיבור אחרי ארבעת האוואנגליונים, אך, למעשה, הוא כתוב כהמשך של האוואנגליון של לוקס (ע"ע) שליווה את פאולוס בחלק ממסעותיו. מסתבר שהמחבר הוא לוקס עצמו, אם כי יש חוקרים המפקפקים בכך. המחבר מדבר בגוף ראשון רבים כשהוא מתאר את המסעות שבהם השתתף אישית, וכדרך המקרא והסופרים היוונים הוא שם בפי גיבוריו נאומים, בייחוד נאומי הטפה לאמונה הנוצרית. הגיבר העיקרי של אותו חלק, הדן בנוצרים של א"י הוא פטרוס (ע"ע) וגיבור החלק האחר הוא פאולוס המתואר כיהודי נאמן. המחבר מנסה להמעיט בחשיבות הפלוגתא שבין פאולוס והנוצרים־היהודים של ירושלים בגלל מגמתו להבליט את השרשים היהודיים של הנצרות, כמייצגת הלגיטימית היחידה של היהדות. מכאן גם חיבתו



ישו ושנים־עשר השליחים. חזית המזבח בכנסיית לה סאו דה אורחל (קאטאלוניה; המאה ה12)

לקהילה הנוצרית הראשונה של ירושלים. למרות מגמתיותו המובהקת, החיבור הוא מקור היסטורי חשוב ביותר.

ד. פלוסר, פשר ישעיהו ועיון שנים־עשר השליחים בראשית הנצרות; הנ"ל, הנצרות לאחר אסיפת השליחים (שניהם בתוך: ד. פלוסר, היהדות ומקורות הנצרות), תשל"ט; H. Vogelstein, *The Development of the Apostolate in Judaism and Its Transformation in Christianity* (HUCA, II, 99—123), 1925; W. Schmithals, *Das kirchliche Apostelamt,* 1961; W. Schneemelcher (ed.), *Neutestamentliche Apokryphen,* II, 1964³; D. Flusser, *Qumran und die Zwölf* (Initiatio, 135–146), 1965; *J. Jervell, Luke and the People of God, A New Look at Luke-Acts,* 1972; J. B. Baumgarten, *The Duodecimal Courts of Qumran* (JBL, XCV, 59-78, 1976.

ד. פ.

שָׁלִיט, אַבְרָהָם (נו' 1898, זולוצ'ב, גאליציה), היסטוריון ישראלי.
ש' למד לימודים קלאסיים באוניברסיטה של וינה. ב 1929 עלה לא"י ועסק בהוראה. ב 1950 נתמנה מרצה בחוג להיסטוריה ישראלית באוניברסיטה העברית בירושלים, וב 1957 — פרופסור מן המניין. עיקר התמחותו — תו"י בימי הבית־השני. ש' נודע במחקריו על שתי דמויות מרכזיות בתקופה זו — הורדוס ויוסף בן מתתיהו (ע' ערכיהם) — והעלה על גם את תרומתם החיובית. לדעת ש' שסטו אותם בני־דורם, וגם היסטוריונים מאוחרים, לכף חובה, אלא שלמעשה הם היו מדינאים ראליסטים, מרחיקי־ראות, שהעריכו נכונה את כוחה האמיתי של רומא, והבינו שאין בכוח האומה היהודית לעמוד בדרכה. עוד הראה ש', שיוסף בן מתתיהו לא בגד בעמו, אלא שהעריך אחרת את עתידו. הוא לא ראה בחורבן המקדש קץ האומה, והאמין שחובה לשמור על קיומו של עם־ישראל בפזורה. מכתבי ש': המשטר הרומאי בא"י, תרצ"ז; הורדוס המלך, תש"ך. ספר זה זיכה את ש' בפרס־ישראל, 1960, ומהד' מורחבת שלו, בגרמנית, Konig Herodes י"ל ב 1969; Namenworterbuch zu Flavins Josephus, 1968 — קונקורדנציה של השמות המופיעים בכתבי יוסף בן מתתיהו. ש' תרגם לעברית את קדה"י ליוסף בן מתתיהו (3 כר', 1944 — תשכ"ג) והקדים מבוא מפורט על הבעיות ההיסטוריוגרפיות ועל מקורות החיבור. ש' היה חבר מערכת האנציקלופדיה העברית ועורך המדור לתו"י בימי הבית־השני ב„אנציקלופדיה יודאיקה", וכן ערך את הכרך The Hellenistic Age („התקופה ההלניסטית"), 1972, במפעל „ההיסטוריה של עם ישראל".

שְׁלִיטֶר, אַנְדְרֵאס — Andreas Schlüter — (1662[?] — 1714), פסל וארדיכל גרמני, מאמני הברוק (ע"ע, עמ' 569) החשובים בגרמניה. נראה שש' למד בדאנציג (גדאנסק). ב 1694 הגיע מוורשה לברלין. בשנים 1694/6 ביקר, כנראה, בצרפת, וראה את עבודותיו של הפסל פראנסואה ז'יראררון. ב 1696/7 פיסל את אנדרטת־הברונזה של פרידריך III (בקניגסברג), ובשנים 1696—1709 — את הפסל הרוכב של „הבוחר־הגדול", פרידריך וילהלם I (ברלין, מצודת שרלוטנבורג), שבו ניכרת קרבה רבה לפסליו של ז'יראררון, אלא שעיצובו של ש' — בחיות ובתנועה — מעולה־יותר. יצירות סיטוליות אחרות שלו הן הסארקופאגים של המלכה סופיה שרלוטה (1705) וחמלך פרדריך I (1713; שניהם בקתדראלה של ברלין). עד מהרה (1698) נתבקש ש' לייעץ בבניית בית־נשק (Zeughaus) בברלין, שלעיטור חצרו חטב מסכות נפלאות של לוחמים גוססים. ברם, הוא פוטר מתפקידו כאחראי לבניה, בעטיה של טעות שעשה בתכנון המבנה. ש' היה אחראי לבניה מחודשת של „הארמון המלכותי" בברלין (מ 1698 בקירוב; נהרס במלה"ע II), והוא שקישט אותו ואת גרם־המעלות שלו בקישוטי סטוקו, שבהם בולטת מאד השפעת ברניני (ע"ע).
הקאריירה של ש' באה לקצה ב 1706, משהתמוטט מגדל המטבעה (Münzturm) בברלין, שנבנה לגובה רב־מדי; אעפ"כ בנה אח"כ את „וילה קאמקה" (Kamcke) בברלין (1711/2; נהרסה במלה"ע II).
ב 1714 הוזמן לפטרבורג ושם מת.

H. Landendorf, *...des Bildhauers und Baumeisters A. S.,* 1935; E. Frundt, *Die Plastik A. S.s in der Skulpturen-Sammlung* (Staatliches Museum zu Berlin; Forschungen und Berichte, VI), 1964; E. Hubala, *Das Berliner Schloss und A. S.* (in: M. Kühn – L. Grodecki [eds.], Gedenkschrift Ernst Gall), 1965; id., *Die Kunst des 17. Jahrhunderts,* 1970.

שְׁלַיכֶר, אוֹגוּסְט — August Schleicher — (1821—1868), בלשן גרמני, פרופסור בפראג ובינה. מלבד מחקריו החשובים בלשונות סלויות (ע"ע) ובלטיות (ע"ע; וע"ע ליטא, לשון, עמ' 764 [ביבל']) ידוע־במיוחד ספרו המסכם, ה„קומפנדיום" Compendium der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen [„קומפנדיום של הדקדוק המשווה של הלשונות ההודו־אירו־פיות"]), 1861/2, 1876⁴, שניתרגם לכמה שפות. — בכתביו, כגון בספרו Die darwinische Theorie und die Sprachwissenschaft („התאוריה הדארוינית ומדע־הלשון"), 1863, הדגיש ש' את זיקת הבלשנות למדעי־הטבע, ובמיוחד לדרוויניזם (ע"ע, ור' שם, עמ' 115).
שמו של ש' נזכר תכופות בנימה ביקרתית במחלוקת על „תורת שושלת היוחסין" בבלשנות (ע"ע, עמ' 968/9, 979/84; הודו־אירופיות, לשונות, עמ' 571/2). ברם, ש' אינו יוצרה של תורה זו, אלא נציגה הידוע־ביותר; מאידך־גיסא מקובלת תורה זו על בלשנים רבים גם בימינו, אם־כי בגירסות מתוחכמות־יותר.

E. Pulgram, *Family Tree, Wave Theory and Dialectology* (Orbis, II), 1953; R. Fischer, *A. S. zur Erinnerung* (כולל ביבל'), 1962; J. Dietze, *A. S. als Slawist,* 1966.

שְׁלִימַן, הַיְנְרִיךְ — Heinrich Schliemann — (1822—1890), איש־עסקים וארכאולוג גרמני. בהשפעת אביו, שהיה כומר פרוטסטנטי, החל ש' להתעניין במיתולוגיה של יוון ובתולדותיה. מחמת מצוקה הפסיק את לימודיו בגיל 14, ועבד כשוליה במכולת וכשְׂרת באניה. משנטרפה אנייתו היה למנהל־חשבונות באמסטרדם. ש' נשלח לייצג את מעסיקיו בפטרבורג (1846), ייסד שם עסק משלו (למסחר אינדיגו) והתעשר. זמן רב הקדיש ללימוד שפות (13), וב 1856 למד גם יוונית עתיקה וחדשה. אח"כ סייר ברחבי־העולם (מצרים, יוון, המזרח הקרוב והרחוק וצפון־אמריקה), וב 1866 נסע לפאריס ללמוד ארכאולוגיה; במקצוע זה גם קיבל הדרכה אצל וירכו (ע"ע, עמ' 313). ב 1868 התיישב ש' ביוון והחליט לחקור את עברה, שכן האמין באמונה רומאנטית באפשרות גילויו של עולם־הגיבורים ההומרי. משמיאנה אשתו הרוסיה ללכת אחריו, התגרש ש' ממנה, וביקש את הארכיהגמון של אתונה למצוא לו



סופיה שלימן עדויה בתכשיטים שגילה בעלה בחפירות טרויה (ארכיון אולשטיין, מערב ברלין)

יוונית צעירה, משכילה וחובבת־הומרוס כמוהו. ב 1869 נמצאה לו אשתו השניה (סופיה אנגאסטרומנוס [קאסטרומנוס]; 1852–1932), והיא היתה לו לעזר־רב בחפירותיו. ילדיהם היו אנדרומאכי (נישאה ליווני) ואגאממנון ש' (שהיה דיפלומט יווני).

ש' החל לחפור באתר היסארליק (1870), הוא טרויה (ע"ע, עמ' 919; אגאית, הציוויליזציה ה־, עמ' 344; חפירות ארכאולוגיות, עמ' 844). הוא זיהה 7 שכבות של יישוב, ובשכבה השניה מלמטה גילה שריד של מצודה, שזיהה אותה עם מצודת פריאמוס (ע"ע). עקב ביקורת מחוגים מקצועיים עמד ש' להפסיק את חפירותיו, אך שינה החלטתו משגילה ב 1873 אוצר תכשיטי־זהב (נזרים, צמידים, עגילים ואלפי טבעות וכפתורים) ולידם חפצים וכלי־נשק מברונזה. את המטמון כינה „אוצר פריאמוס", אלא שאח"כ נתברר, כי מוצאו מתקופת הברונזה הקדומה (האגאית), וכי הוא קדום בכ 1000 שנים לנפילתה המשוערת של טרויה. לפי תנאי רשיונו חייב היה ש' למסור את מחצית האוצר לממשלת תורכיה, אך מחשש שמא יתיכו את הזהב, הבריח את כולו לאתונה. ש' פנה לחפירות במיקני (ע"ע; 1874/6). הוא גילה שם מעגל של 5 קברי־פיר, ובהם שלדים מכוסים מסכות ומגינים של זהב, ולידם כלי־נשק עשויים ברונזה ומצופים זהב, וספלים ותיבות־תמרוקים מזהב ומכסף. הוא מצא גם גביע־זהב מעוטר ביונים, הדומה לגביע־נסטור המתואר ב„איליאס". ש' זיהה קברים אלה עם קברי אגממנון (ע"ע; וע"ע קבורה, עמ' 59) ובני־דורו, אלא שאח"כ נתברר שהם קדומים־יותר וקשורים לתרבות המיקנית. ש' חפר עוד בטירינס (ע"ע; 1884/5) ובטרויה (1878/9; 1882/3; 1889/90), ובאורחומנוס (ע"ע; 1880; 1886) גילה את „אוצר־מיניאס". ממצאיו ממיקני שמורים ב„מוזיאון הלאומי" באתונה, ואילו את „אוצר־פריאמוס" מסר למוזיאון בברלין, ומשם נעלם בשלהי מלה"ע II.

התלהבותו של ש' הביאה לגילוי ממצאים חשובים־ביותר שבזמנו טרם עמדו על מלוא משמעותם. ש' — בסיוע עוזרו דרפפלד (ע"ע) — הקפיד לציין את השיכוב של השרידים שחפר, והיה ממייסדי השיטה הסטרטיגרפית בארכאולוגיה (ע"ע, עמ' 900). שיטות החפירה שהנהיגו ש' ודרפפלד בטרויה היו לשיטות המקובלות בארכאולוגיה עד לאחר מלה"ע I. על מסעותיו וחפירותיו דיווח בשורה של ספרים. את האוטוביוגרפיה של ש' הו"ל אשתו ב 1892 (1968[10]). מכתביו י"ל ב 1953/8.

R. Payne, *The Gold of Troy*, 1959: H. A. Stoll, *H. S.; Selbstzeugnisse*, 1960; G. S. Thompson, *H. S.*, 1964; E. Meyer, *H. S.; Kaufmann und Forscher*, 1969.

א. ע.

שֶׁלִינְג, פְּרִידְרִיךְ וִילְהֶלְם יוֹזֶף פוֹן — Friedrich Wilhelm Joseph von Schelling

— (1775, לאונברג — 1854, באד ראגאץ [שוויץ]), פילוסוף גרמני. ש', בנו של כוהן־דת פרוטסטאנטי, למד בסמינר התאולוגי בטיבינגן (1790), ושם התיידד עם הגל והלדרלין (ע' ערכיהם). ב 1798 מונה ש' פרופסור ביֶנה, ובה עבד במחיצת פיכטה (ע"ע) והגל. הוא התוודע לשילר וגתה, והתיידד עם נובליס, האחים אוגוסט ופרידריך שלגל (ע' ערכיהם) ואחרים ממנהיגי הרומנטיקה הגרמנית. ב 1803 נשא ש' לאשה את קארולינה, לאחר שזו נפרדה מבעלה, אוגוסט שלגל. מאותה שנה הורה ש' באוניברסיטת וירצבורג, וב 1806 התיישב במינכן; שם כיהן כמזכיר האקדמיה הבאווארית למדעים, ובשנים 1827—1841 הורה באוניברסיטה המקומית. ב 1841 מונה חבר האקדמיה־למדעים בברלין, והרצה באוניברסיטה של עיר זו עד 1845.

חיבוריו הראשונים של ש', Über die Moglichkeit einer Form der Philosophie uberhaupt („על האפשרות של פילוסופיה בכלל"), 1795, ו Vom Ich als Prinzip der Philosophie („על ה„אני" כעקרון הפילוסופיה"), 1795, נכתבו בהשפעתו הישירה של פיכטה, אם־כי בולט בהם קו־מחשבה עצמאי: כדרך שפינוזה ביקש ש' לבנות שיטה פילוסופית כוללת על בסיס „התבונה הטהורה" של קאנט; הוא סבר, כי לשם כך יש להמיר את מושג העצם — העומד במרכז שיטת שפינוזה — במושג הסובייקט בעל התודעה. באופן זה שאף ש' לחרוג מהאידאליזם הסובייקטיווי של פיכטה, ולגבש „שיטה קבועה", שתכלול את הדעת האנושית על כל תחומיה.



פ.ו.י. פון שלינג. צייר: י. ק. כטילר (המוזיאון הלאומי הבאווארי, מינכן)

כדי לממש מטרה זו פנה ש' (1797/9) לגזירה של פילוסופיית־הטבע ע"פ העקרון, שפעילות הרוח היא המאפשרת את היווצרותם וקיומם של המושאים; כך היא מהווה את עקרון־הפעולה של הטבע — או: „נפש העולם", בלשון ש' — המקיים באיזונם ובמאבקם את הכוחות־המנוגדים בטבע, הלא הם הכוח הצנטריפוגאלי והכוח הצנטריפטאלי.

פילוסופיית־הטבע מכירה את הרוח בפעולתה הבלתי־מודעת בטבע; ואילו הפילוסופיה הטרנסצנדנטאלית מעלה את הרוח, לדעת ש', לכלל תודעה עצמית, או, במלים אחרות, מסבירה את הטבע הראלי ע"ס התודעה העצמית האידאלית. בחיבורו השיטתי־ביותר, System des transzendentalen Idealismus („שיטת האידאליזם הטראנסצנדנטאלי"), 1800, ביקש לבסס את הנחת האחדות המוחלטת בין העולם הראלי לעולם האידאלי, בין הטבע לתבונה, בין האובייקט לסובייקט. השפעה עמוקה של הרומנטיקה ניכרת בחיבור זה, המעמיד את ה א מ נ ו ת במרכז הפעילות הפילוסופית. רק בתחום ההתבוננות האסתטית אפשר להשיג אחדות זו, שפירושה אחדות הפעולה החפשית־בהחלט, מחד־גיסא, והפעולה ההכרחית, המוגבלת והסופית, מאידך־גיסא. ב ה י ס ט ו ר י ה מושגת אחדות זו באופן חלקי בלבד; אף שהאדם בן־חורין לפעול בהיסטוריה, והוא מודע לחירותו זו, לעולם אין תוצאות פעולותיו תואמות את כוונותיו. תפקיד ההשגחה האלוהית ליצור התאמה נסתרת בין פעולות בני־האדם המנוגדות אלו לאלו, ובאופן זה להוביל את ההיסטוריה לקראת תכלית אחת. הפעילות האמנותית, לעומת־זאת, אינה רק מבטאת את שאיפת הסובייקט למימוש עצמיותו באופן חָפשי, אלא היא ההגשמה האובייקטיווית של שאיפה זו, עכ"פ כשמדובר ביצירתו של גאון. תהליך היצירה נובע מתחושת הקרע בין המודעות לבין העדרה, והוא מגיע לשיאו באיחוי הקרע. לפיכך מוגדרת האמנות כ„התגלמות האינסופי בסופי", והיא מסוגלת לבטא אף את מה שאין לו ביטוי פילוסופי מנוסח.

בספר Philosophie und Religion („פילוסופיה ודת"), 1804, החל ש' בפיתוח מה שמכונה בפי החוקרים „המשנה המאוחרת של ש'". מאז ועד מותו פרסם רק חיבור חשוב אחד — Philosophische Untersuchungen über das Wesen der menschlichen Freiheit („מחקרים על מהות חירותו של האדם"), 1809; עיקר יצירתו המאו־

חרת י״ל רק לאחר מותו, בעריכת בנו (1856—1861). בתקופה זו ניכרת השפעת המיסטיקן י. במה (ע״ע) על ש׳. נקודת־המוצא בכתבים המאוחרים היא ביקורת הפילוסופיה ההגליינית. לדעת ש׳ היתה טעותה העיקרית, שלא הבחינה בין „פילוסופיה שלילית", המזהה את המציאות עם תהליך השגת התודעה העצמית הרפלקטי־ווית של הסובייקט, לבין „פילוסופיה חיובית", שהיא „התנועה הממשית" של המחשבה, המראה שתהליך המחשבה אינו יכול לבסס את עובדת קיומו. באופן זה מכיר ש׳ בקיומם של יסודות בלתי־תבוניים במציאות, והוא מפתח פאנתאיזם, שלפיו בריאת־העולם היא „נפילה" מתוך ה„אין", או ה„אופל", שבאלהים. לדעו יש קיום ממשי, ואינו רק העדר, כפי שחשבו אוגוסטינוס ושפינוזה (וע״ע תאודיציה). בעיני ש׳ המאוחר נראתה המיתולוגיה כפפגת היצירה האנושית.

בעוד שערכה של משנת ש׳ המוקדמת בהיותה חוליית־מעבר בין פיכטה להגל, דהיינו, שלב בהתפתחות האידאליזם האובייקטיווי, נחשבת משנתו המאוחרת למבשרת האירציונליזם (ע״ע רציונליזם ואירציונליזם) והאכזיסטנציליזם (ע״ע). ש׳ השפיע על פ. רוזנצויג (ע״ע), והלה אף גילה ב״י של ש׳.

מ. שוורץ, התפיסה הדיאליסטית של המיתוס (עיון, י׳), תש״ך; הנ״ל, האסתטיקה של ש׳ (ביקורת ופרשנות, ב׳—ד׳), 1972; הנ״ל, ממי־תוס להתגלות — משנתו המאוחרת של ש׳ ו„כוכב הגאולה" של פ. רוזנצווייג, תשל״ט; ש. ה. ברגמן, תולדות הפילוסופיה החדשה, ג׳, תשל״ב; K. Fischer, *F.W.J.S.*, 1895; V. Jankélevitch, *L'odysee de la conscience dans la dernière philosophie de S.*, 1933; H. Fuhrmans, *S.s letzte Philosophie*, 1940; id., *S.s Philosophie der Weltalter*, 1954; J. Habermas, *Das Absolute und die Geschichte*, 1955; K. Jaspers, *S.: Grösse und Verhängnis*, 1955; W. Schultz, *Die Vollendung des deutschen Idealismus in der Spätphilosophie S.s*, 1955; J. Schlanger, *S. et la realite finie*, 1966; D. Jänig, *S.: Die Kunst in der Philosophie*, 1966/9; P. C. Hayner, *Reason and Existence*, 1967; X. Tilliette, *S., Une philosophie en devenir*, I–II, 1970; P. Tillich, *The Construction and History of Religion in S.'s Positive Philosophy*, 1974; R. F. Brown, *The Later Philosophy of S.*, 1977; T. F. O'meara, *F.W.J.S.: A Bibliographical Essay* (The Review of Metaphysics, XXXI), 1977.

מ. שור.

שַׁלְיַפִּין, פְּיודור איוָנוֹבִיץ׳ — Шаляпин, Феодор Иванович — (1873—1938), זמר באס־בריטון רוסי. ש׳ נולד במשפחה עניה, וסבל חרפת־רעב בילדותו. בכוח כשרונו הטבעי מצא דרכו אל הבימה. אע״פ שלא היתה לו הכשרה מקצועית של ממש, לאחר תקופת־לימודים קצרה אצל הזמר אוסאטוב בטיפליס התגלה כשרונו הגדול, והוא זכה בחוזהו הראשון בלהקת־אופרה בפטרסבורג בהיותו בן 21. אח״כ היתה התקדמותו מהירה. הוא הופיע בתאטרון מארינסקי ובלהקות־האופרה האחרות של פטרסבורג (1894) ומוסקווה (1896). משיצאו לו מוניטין בי״ל, הוזמן לאיטליה („לה סקאלה") ולאה״ב. ש׳ הופיע עם להקת דיאגילב, וזכה להצלחה רבה באנגליה ובפריס. אחרי מהפכת 1917 הורעו יחסיו עם המשטר הסובייטי. הוא היגר לארה״ב, ושם



בוריס שליפין בתפקיד בוריס גודונוב
(מוזיאון ויקטוריה ואלברט, לונדון)

הופיע 9 שנים על בימת ה„מטרופוליטן אופרה". ש׳ גילה אהדה מיוחדת לתנועה הציונית ברוסיה. הוא היה ידידו ותומכו הנלהב של המנצח מ. גולינקין (ע״ע, כרך מילואים). באפריל 1918 אף הופיע בקונצרט למען קרן התאטרון העברי, ובו שר את „התקווה" (בעברית) ושירי־עם יהודיים.

ש׳ היה מהגדולים ומן המקוריים בזמרי־האופרה של המאה ה 20. הוא יצר גישה חדשה לעיצוב הדמות האופראית, תוך חדירה עמוקה לעולמה הנפשי הפנימי של כל דמות דרמאתית. במיוחד הרגיש קרבה אל האופרה הרוסית הלאומית. ש׳ ניחן בכוח־עבודה בלתי־שכיח, והוא שלט ברפרטואר אופראי גדול. במיוחד הגיע לשיא כוחו באופרה „בוריס גודונוב" של מוסורגסקי. אחדות מהקלטותיו של ש׳ נשתמרו, והן מסמך היסטורי חשוב.

מ. גולינקין, מהיכלי יפת לאהלי שם, תשי״ן; F. Chaliapin, *Man and Mask*, 1932; id., *C., An Autobiography as Told to Maxim Gorky*, 1967; N. Froad – J. Hanley (eds.), *C.*, 1967.

שְׁלִיפֶן, רוזן אַלְפְרֶד פון, — Graf Alfred von Schlieffen — (1833—1913), איש־צבא גרמני. ש׳, בנו של גנרל, היה קצין מ 1854. ב 1866 השתתף במלחמות נגד אוסטריה, וב 1870/1 — במלחמות נגד צרפת. בשנים 1891—1906 היה רמטכ״ל של צבא גרמניה הקיסרית, וב 1911 נעשה פלדמרשל.

ש׳ עשה רבות להנהיג תפיסות־לחימה אחידות בקרב הקצונה הגרמנית הגבוהה, שיפר את המערך הלוגיסטי הגרמני, עשה שינויים מרחיקי־לכת במערך התותחנות, פיתח את התובלה הצבאית, והתעניין גם בהבטים הצבאיים של התעופה, שהיתה אז בחיתוליה. כיורשו הרוחני של מולטקה (ע״ע) ה„זקן" דגל באסטרטגיה שתכליתה כיתור מוחלט של האויב, נוסח קרב קַני (ע״ע). עיקר פרסומו בא לו בשל „תכנית ש׳" (S.-Plan), שפיתח ושכלל במשך שנים. בפרוץ מלחמה, חייבה תכניתו — שהתגבשה בעקבות כריתת הברית בין צרפת לרוסיה ב 1894, שחשפה את גרמניה לסכנת מלחמה בשתי חזיתות בעת ובעונה אחת — מגננה כללית במזרח, בחזית רוסיה, וריכוז המשאבים במערב, נגד צרפת. הכוונה היתה לתקוף את רוסיה רק לאחר חיסולה הצבאי של צרפת.

בחזית המערבית תכנן ש׳ פריסה הגנתית בדרום — בחבלי אֶלזס ולורן — אפילו במחיר התקפה צרפתית באיזור זה לכיוון דרום־גרמניה. את כל משאביו האדירים של הצבא הגרמני דרש לרכז בצפון, משם תכנן להנחית מכה מוחצת על הצרפתים, דרך חבל פיקרדיה — ראשית לכיוון מערב, ואח״כ לעבר דרום. מגמתו היתה לא־רק לכבוש את פריס אלא לאגף את כל הצבא הצרפתי, לכתרו מן העורף, ולבסוף לשבות אותו, או לדחוק אותו לתוך שוויץ הניטרלית, שם ייאלץ להתפרק מנשקו, כפי שקרה לגיס צרפתי במלחמת 1870/1.

תכנית ש׳ הושלמה (מלבד תיקונים קלים) ב 1905. אך בפרוץ מלה״ע I לא בוצעה כמתוכנן (ע״ע מלה״ע I, עמ׳ 657) — באשמת מולטקה „הצעיר" (ע״ע). הלה לא הקצה די כוחות להסתערות, וגיסותיו פנו דרומה מוקדם־מדי. תנועת האיגוף הגדולה שחזה ש׳ נבלמה על הנהר מרן (ע״ע מרן, קרב־). הגרמנים לא הגיעו אל הנהר סֵן התחתי ולא חצו אותו — כפי שתוכנן — פריס לא נפלה והצבא הצרפתי לא כותר. ש׳ מת בטרם יחזה בכשלון תכניתו.

כתביו של ש׳ פורסמו ב 1913, מחקרו על קרב קַני י״ל ב 1952 ומכתביו הופיעו ב 1958.

י. ואלך, תורות צבאיות (הפרק: ש׳ בעל הדוגמה של מלחמת התשה [י״ל גם כספר — Das Dogma der Vernichtungsschlacht, 1967]), 1978; W. Groener, *Das Testament des Grafen S.*, 1929²; G. Ritter, *Der S.-Plan*, 1956; F. van Boetticher, *S.*, 1957.

פ. פ.

שְׁלִיק, מוֹרִיץ — Moritz Schlick -- (1936—1882), פילוסוף גרמני. למד פיסיקה אצל מ. פלנק (ע"ע) בברלין. בשנים 1911—1917 הורה ברוסטוק. מ 1922 היה פרופסור לפילוסופיה בווינה ובה הקים מועדון לדיונים פילוסופיים, שכונה „החוג הווינאי", בהשתתפות ר. קרנפ, א. נוירת, ק. גדל (ע' ערכיהם), פיליפ פרנק, הנס האן וקרל מנגר, ושבו עוצבו ונידונו עיקרי הפוזיטיביזם הלוגי (ע"ע). דעות החוג הופצו בעולם ובשנות ה 30 נוצרה תנועה בי"ל. ש' נרצח בדרכו להרצאה בידי סטודנט בלתי־שפוי.

כשאר אנשי החוג הווינאי אימץ ש' את עקרון אפשרות־האימות של המשמעות, לפיו יש לפסוק משמעות נסיונית אך ורק אם ניתן, עקרונית, לאמתו או להפריכו בעזרת נסיון, אך הוא דחה את דעת קרנפ ונוירת, שטענו שאי־אפשר לדבר על היחס בין השפה למציאות, וכי ישנם פסוקים בעלי מעמד מיוחד — „פסוקי פרוטוקול" — שבעזרתם מאמתים את שאר הפסוקים. לדעת ש', פסוק הוא אמיתי, אם — ורק אם — הוא תואם את העובדות; וכדי להסביר את פומביות השפה ואפשרות התקשורת טען, שהשפה משקפת לא את ה ת ו כ ן של הנסיון הבלתי־אמצעי, אלא את צ ו ר ת ו או מבנהו. אלו ניתנים להעברה מאיש לאיש בעזרת משמעויות המונחים, ע"פ כללי השימוש במונחים אלו.

בהסתמכו על עקרון אפשרות־האימות של המשמעות סבר ש', שלפסוקי המטאפיסיקה המסרתית אין משמעות, ותפקיד הפילוסופיה לחקור את המשמעות של מונחים ומבנים תחביריים המופיעים בניסוחים של בעיות פילוסופיות, שתיפתרנה לפיכך לאור יישום חד־משמעי של כללי המשמעות. ש' חייב מתודה נסיונית־מדעית בתורת המידות, ומסקנותיו בתחום זה היו תועלתניות (ע"ע מדות, תורת ה־, עמ' 223). וע"ע מדע, עמ' 320/2.

מספריו: Allgemeine Erkenntnislehre („תורת ההכרה הכל־לית"), 1918, 1925[2]; Fragen der Ethik („שאלות המוסר"), 1930.

H. Feigl, *M. S.* (Erkenntnis, VII) 1937/8; D. Rynin, *Remarks on M.S.'s Essay Positivism and Realism* (Synthese, VII), 1948/9; T. Hung, *M. S. and Modern Empiricism* (Philosophy and Phenomenological Research, VIII), 1948/9; F. Barone, *M. S.*, 1952.

אל. וי.

שְׁלַיְרְמַכֶר, פְרִידְרִיךְ דַּנִיאֵל אֶרְנְסְט — Friedrich Daniel Ernst Schleiermacher — (1768, ברסלאו — 1834, ברלין), פילוסוף ותאולוג פרוטסטנטי, גרמני. ש' היה בנו של כומר פרוטס־טנטי; הוא חונך בבי"ס של כת ההרנהוסיים (ע"ע), שנודעו בדבקו־תם הדתית, ובאוניברסיטת האלה, שבה שלטה תורת קנט (ע"ע). ב 1790 הוסמך לכמורה, ומ 1796 היה כומר בברלין. שם התוודע לחוג אנשי הרומנטיקה של פ. שלגל (ע"ע), והיה מבאי־ביתן של הנדיאטה הרץ ורחל ורנהגן (ע' ערכיהן). אז הושפע בייחוד מאפ־לטון, שפינוזה ופיכטה. ספרו הראשון, Uber die Religion; Reden an die Gebildeten unter ihren Verächtern („על הדת: הרצאות למשכילים מבין אלה הבזים לה"), 1799, הקנה לו פרסום רב. בשנים 1804/6 הורה בהאלה, וכשהוקמה אוניברסיטת ברלין (1810) נעשה ש' פרופסור לתאולוגיה שם. עם־זאת המשיך בדרשותיו הכנסייתיות, שמשכו קהל רב.

ש' דחה לגמרי כל נסיון לבסס תאולוגיה בהוכחות שכליות של מציאות אלוהים (ע"ע דקרט, עמ' 71), או על תורת־המידות (ע"ע קנט, עמ' 896). שלושת הבטי־היסוד של התודעה האנושית — הכרה, רצון ורגש — כאים לכלל ביטוי כדלקמן: ההכרה מסגלת את המחשבה למציאות ומושאה הוא הטבע; המעשה הרצוני מסגל את המציאות למחשבה ומתבטא ברוח. אחדות המחשבה והממשות, הטבע והרוח, היא הנחה מוקדמת, המאפשרת את ההכרה, אך אינה ניתנת בעצמה להכרה. אחדות זו, המזוהית עם אלוהים, היא המושא של רגש בלתי־אמצעי. יש אי־בהירות בעמדת ש' בשאלה אם אלוהים והעולם זהים, או שהם רק ישים מצטרפים (קורלאטיוויים), שאינם בני־הפרדה. שני תפקידים לרגש: אותה תודעה־עצמית של הפרט בייחודו (Eigenthümlichkeit) ובנבדלותו מסביבתו היא גם רגש־התלות (Abhangigkeits-gefuhl) המוחלטת — הוא רגש־הקדושה הדתי. התאולוגיה היא תוצאה של פענוח רגש זה, ואמיתות הדת הן סמלים, שניתן להתחקות מהם אחרי רגש־התלות המקורי. האמונה בישו מסבירה, למשל, את תודעת הגאולה והשחרור של הנפש הדתית ממצוקה. ההקשר ההיס־טורי־חברתי שבו מתממש הרגש משפיע אפוא על תכניו הסמליים. גם למעשה המוסרי יש — בניגוד לדעת קאנט — מימד בלתי־צורני ושאינו בר־הכללה אלא מבטא את ייחודו של כל אדם.



פרידריך שליירמאכר

ש' נחשב לאחד מהוגי־הדעות החשובים־ביותר של הפרוטסטנ־טיות, ולהצעתו להעמיד את הדת על הרגש הפנימי היה ערך רב בהתפתחות המחשבה הדתית בכלל (ע"ע דת, עמ' 257). ש' נמנה עם מייסדי מדע הפרשנות (ע"ע הרמנוטיקה) כבסיס למתודולוגיה של מדעי־הרוח. לפי ש', הבנת יצירה רוחנית היא האמנות של שחזור התהליכים הנפשיים של יוצרה, ומאחר שבכל יצירה כזאת יש תלות הדדית בין היצירה השלמה ובין חלקיה — תופעה שש' כינה „מעגל הרמנוטי" — דרושה מלכתחילה הבנה אינטואיטיווית, מעין „קפיצה" אל תוך המעגל.

מספריו: Monologen („מונולוגים"), 1800; Grundlinien einer Kritik der bisherigen Sittenlehre („ראשי־פרקים בביקורת תורת־המידות כפי שהתפתחה עד ימינו"), 1803; Der christliche Glaube, nach den Grundsatzen der evangelischen Kirche („האמונה הנוצרית ע"פ עקרונות הכנסיה האוונגלית"), I–II, 1821/2.

W. Dilthey, *Das Leben S.s*, 1870; 1970[9]; R. Brandt, *The Philosophy of F. S.*, 1941; W. Schultz, *S. und der Protestantismus*, 1957; R. R. Niebuhr, *S. on Christ and Religion*, 1964; T. N. Tice, *S. Bibliography*, 1966; M. Redeker, *F. S.*, 1968.

אל. וי.

שְׁלִישׁוֹן (Tertiary), תקופה המהווה את חלקו העיקרי של עידן הקֶנוזואיקון (ע"ע), הצעיר והקצר בין העידנים הגאולוגיים. התקופה החלה לפני 60—70 מיליון שנה (ראשיתה מציינת את תום עידן המסוזואיקון) ונסתיימה לפני 2—3 מיליון שנה, עם תחילת תקופת הרביעון (ע"ע). תקופת הש' הוגדרה לראשונה באירופה. הבסיס העיקרי להבדלתה מן המסוזואיקון הוא תחילת תהליכי ההתרוממות של השרשרת האלפינית מתוך הגאוסינקלינה של אוקיאנוס טתיס (ע"ע; וע"ע אורוגנזה). אוקיאנוס זה, שהפריד בין יבשת גונדוונה (ע"ע) מדרום ליבשת לאורסיה (Laurasia) מצפון, חדל להתקיים בש', והמשקעים שהורבדו בו בתקופות הקודמות החלו להתרומם מקרקעית הים וליצור את השרשרת האלפינית־הימלאית. תהליך זה נגרם בעקבות התפתחות רכס במרכז האוקי־אנוס ההודי, שגרם להתקרבות היבשות — גונדוונה ולאורסיה זו־לזו ולסגירת אוקיאנוס טֶתיס (ע"ע אוקיאנוגרפיה, כרך המילואים, עמ' 86).

תקופת הש' חולקה לשתי תקופות־משנה עיקריות: 1) הפאלֶאוגן (Paleogene), אשר בהמשכו עדיין היו חלקים גדולים של אירופה מכוסים ים רדוד; 2) הנֶאוגן (Neogene), שמציין אותו בעיקר משטר יבשתי באירופה. ע"ס השינויים בגובה הים חולקו שתי

תקופות אלו לגילים, כאשר כל גיל מייצג תקופה שבה פני־הים גבוהים־יחסית (טרנסגרסיה, הדירה), וביניהן — נסיגות של הים. החלוקה המקובלת של תקופת הש׳ לתת־תקופות ולגילים, מהקדום למאוחר, היא אפוא כזאת: הפאלאוגן כולל את הגילים פאלאוקן, אאוקן ואוליגוקן, והנאוגן — את המיוקן והפליוקן. וע״ע סטרטיגרפיה, עמ׳ 742, לוח התקופות הגאולוגיות.

בעולם החי, ובעיקר בקבוצות בעה״ח שביבשות, חלו שינויים מפליגים במעבר מן המסוזואיקון לש׳, החשוב בהם הוא ללא־ספק תחילת השליטה של היונקים (ע״ע, עמ׳ 639/40) — לעומת שליטת הזוחלים (ע״ע) הגדולים (דינוסאורים; ע״ע) במסוזואיקון. בים נעלמו לחלוטין האמוניטים (ע״ע), שהיו אלמנט מכריע של הפאונה המסוזואית, והופיעו צורות חדשות של חריריות (ע״ע, עמ׳ 44/5). בעולם הצומח נמשכה בש׳ ההתפתחות של מכסי־זרע (ע״ע), והגיעה לשיא, אף שעלייתה של קבוצה זו כבר החלה בשלהי המסוזואיקון.

תקופת הש׳ בישראל ובמזרח־הקרוב ניתנת אף היא לחלוקה לשניים. בפלאוגן היה האיזור מוצף ים. הדי הקימוט האלפיני הגיעו אלינו בדמות יצירת מערכת הקמרים והקערים — המהווים את קשת־הקימוט של המזרח־הקרוב. בנאוגן נסוג הים, זולת חדירות קטנות בתקופות־השיא של פני הימה״ת. את האיזור חצתה מערכת נהרות, שהרבידו משקעים אפיניים. פעילות געשית חזקה התרחשה במזרח־הקרוב בנאוגן, וחלק מן הטור הסטרטיגרפי עשוי בזלת. וע״ע א״י, עמ׳ 118—120, 125/6, 130.

לקראת סוף המיוקן התבטאה הפעילות לאורך הרכס שבמרכז האוקיאנוס ההודי בפעילות טקטונית במזרח־הקרוב — פתיחת ים־סוף, מפרץ־סואץ ומבנים מקבילים, כגון עמק־יזרעאל וחלק מבקע ים־המלח. גם הימה״ת הועמק באותה תקופה, והאגן המזרחי נוצר כיחידה עצמאית (ע״ע ים תיכון [2]). היווצרות מפרץ־אילת, בקע הערבה ועמק־הירדן, וכן תהליכי ההתרוממות הסופיים של א״י, אירעו מאוחר־יותר, בתקופת הרביעון.

נוף הארץ היה שטוח־יחסית בש׳, ובעיקר בראשיתו, כאשר מילא הים את הקערים במשקעים. עם נסיגת הים בנאוגן נוצר תבליט חריף־יותר, אך ברוב המקרים מתון מזה של תקופת הרביעון.

מעט ידוע על האקלים בארץ בזמן הפאלאוגן, אך העושר במאובנים ימיים מעיד על אקלים נוח. במיוקן היה האקלים טרופי או תת־טרופי, וקשרים חזקים עם אפריקה אפשרו הדירת חי וצומח משם לא״י. בזמן הפליוקן החל האקלים להתקרר, עם התפתחות חגורות־האקלים של כדה״א (ע״ע אקלים, עמ׳ 594). תקופה זו מאופיינת בחדירת חי וצומח אירו־סיבירי למזרח־הקרוב. שרידים של קבוצות אלו מצויים בארץ גם היום, בצד עולם החי והצומח הים־תיכוני השליט.

ג. גבירצמן, חבורת סקייה במישור החוף, 1970 (דיסרטציה); M. Gignoux, *Stratigraphic Geology*, 1955; B. Kummel, *History of the Earth*, 1970; A. Horowitz, *The Late Cenozoic Stratigraphy and Paleogeography of Israel*, 1974.

א. הו.

שלל (אנג׳ — booty), רכוש האויב, שנתפס בשטח האויב, בידי צבא־הכיבוש בשעת מלחמה. במקרא קרוי הש׳ גם „בז״, „ביזה״, ואולם בימינו מציין המונח „ביזה״ תפיסת רכוש האויב למטרות פרטיות (booting), האסורה בתכלית (בישראל: סעיף 74 לחוק השיפוט הצבאי, תשט״ו — 1955).

הנוהג לשלול ש׳ קיים מימים ימימה בקרב עמי־העולם. בשעת כיבוש יריחו שרפו בני־ישראל את העיר — „רק הכסף והזהב וכלי־הנחשת והברזל נתנו אוצר בית ה׳״ (יהו׳ ו, כד); ואילו על מעילתו של עכן בחרם (שנטל לעצמו מהש׳) נענש כל העם (שם, ז). אחשוורוש התיר ליהודים „להשמיד ולהרוג ולאבד... ושללם לבוז״ (אס׳ ח, יא), אך היהודים — „בבזה לא שלחו את ידם״ (שם ט, טז).



חיילים בוזזים שלל; מיניאטורה אנגלית מיה״ב (המוזיאון הבריטי)

עם התגבשות דיני המלחמה (ע״ע, עמ׳ 634/9) התפתחו כללי־התנהגות מפורטים לגבי רכוש האויב בעת מלחמה ביבשה (על ש׳ ימי, ע״ע מלקוח ימי), והם מצויים בעיקרם בתקנות הנספחות לאמנת־האג הרביעית מ־1907, הנחשבות לחלק מהמשפט הבי״ל הפמבי (ע״ע) המנהגי ומחייבות את כל המדינות.

א) בשדה־הקרב מותר לתפוס רכוש אויב (ציבורי ופרטי) כשיש בתפיסה משום צורך צבאי (הכולל תפיסת ציוד צבאי, מתקנים צבאיים ואמצעי־תובלה צבאיים). כשקיים צורך צבאי מיידי בעת הקרב, ניתן לתפוס אף רכוש פרטי, אפילו אינו רכוש צבאי במהותו. ניתן, למשל, להשתמש בבניינים פרטיים כעמדות־ירי, בחמרי־בניה לצרכי ביצורים וכן במאגרי־דלק. במידת האפשר יש לערוך רישום הנזק, או השימוש ברכוש הפרט, כדי לאפשר תשלום פיצויים עם סיום מצב המלחמה.

אין לקחת מחייל־אויב ציוד צבאי אישי המשמש להגנתו, כגון מסיכת־גז, כובע־פלדה ומדים. אסור לתפוס בניינים וציוד המשמשים להגנה על חולים ופצועים. ציוד שנתפס שייך לצבא התופס ולא לחיילים הבודדים שתפסוהו.

ב) בשטח כבוש ולאחר גמר הקרב מבחינים — לצרכי תפיסת רכוש בשטח אויב — בין רכוש ציבורי לרכוש פרטי.

1) רכוש ציבורי. מיטלטלין (כולל ניירות־ערך ומזומנים) השייכים למדינה, ששטחה נכבש, ניתנים לתפיסה אף אם אינם עשויים לשמש לפעולות צבאיות. לכובש זכות החזקה על נכסי־דלא־ניידי של המדינה הנכבשת, אולם אין הוא זכאי לבעלות עליהם. החזקה כוללת את זכות־ההנאה מפירות ומהכנסה על נכסים, מכירת יבולים, כריתת עצים ומכירתם וניצול מכרות ובארות־נפט. השימוש חייב להיות סביר — כמנהג בעלים — וחל איסור על ניצול־יתר של אוצרות־הטבע. אין לתפוס כבלים תת־ימיים, המחברים שטח כבוש עם מדינה נייטרלית, אלא במקרה של צורך מוחלט.

לזכות השימוש בנכסי־דלא־ניידי שני יוצאים מהכלל: א) תקנות־האג מ־1907 ואמנת־האג מ־1954 בדבר הגנה על נכסי־תרבות בשעת סכסוך מזוין קובעות רשימה של נכסי אויב שאין לתפסם, ובכללם נכסי־דת, צדקה, תרבות, חינוך, ארכאולוגיה ואמנות;

ב) אמנת ז׳נווה השניה (1949) בדבר הקלת מצוקתם של פצועים וחולים מקרב הכוחות המזוינים (ע״ע [ה]צלב האדום הבי״ל, עמ׳ 726) קובעת, שציוד רפואי של האויב ישמש רק למטרות רפואיות, ומטילה הגבלות מיוחדות על תפיסת בת״ח ומתקנים רפואיים קבועים, ובכלל זה מתקני הצלב האדום הבי״ל.

2) רכוש פרטי. בכפוף למספר סייגים הרי שככלל אין להחרים, או לתפוס, רכוש כזה. אך מותר לצבא הכובש להחרים (requisition) רכוש פרטי: א) אם הורה על כך המפקד המקומי; ב) אם הדבר דרוש לצרכים המקומיים של הצבא הכובש; ג) מזון וציוד רפואי ניתנים להחרמה רק אם הם דרושים לצבא הכובש והסגל המינהלי בשטח הכבוש, ואם נעשו סידורים להבטחת

האספקה הדרושה לאוכלוסיה האזרחית בשטח הכבוש; ד) אם אין בהחרמה משום שיתוף האוכלוסיה האזרחית בפעולות צבאיות; ה) אם נעשו סידורים לתשלום במזומנים, ובהקדם, בעד הרכוש שהוחרם.

מותר לתפוס (seize) רכוש פרטי המשמש לצרכי מלחמה, כגון אמצעי תקשורת ותובלה וציוד צבאי מכל סוג שהוא. בבוא השלום יש להחזיר ציוד כזה לבעליו, או לשלם תמורתו.

בישראל הוחלו כללי המשפט הבי"ל בעניין הש' בפקודות מטב"ל.

G. Von Glahn, *The Occupation of Enemy Territory*, 1957; M. Greenspan, *The Modern Law of Land Warfare*, 1959.

ר. ס.

שלל־יָם, ע"ע מלקוח יַמי.

שלם, נתן (1891, לַגָדַ'ס, יוון — 1959, ת"א), חוקר א"י ומורה.

ש' קיבל את חינוכו בתסלוניקי, וב 1914 עלה ארצה. הוא למד בביהמ"ד־למורים בירושלים, ואח"כ עסק בהוראה. את השכלתו הגבוהה רכש ש' באוניברסיטת פירנצה, שבה הוכתר בתואר „ד"ר לגאולוגיה", ובאנגליה שבה למד גאוגרפיה. בצד עבודתו כמורה בגימנסיה העברית בירושלים יסד את „אגודת המשוטטים" ואת „האגודה לספֶּלֶאולוגיה" (חקר המערות). מ 1954 שימש מנהל המחלקה לגאומורפולוגיה וסייסמולוגיה במכון הגאולוגי. ש' פרסם מאמרים רבים, פרי מחקריו המקוריים בטבע הארץ ויושביה; בולט בהם שילוב עבודת־שדה עם בחינת מקורות כתובים, ובעיקר התנ"ך. תרומתו העיקרית היתה בחקר הקארסט בא"י, הרעשים ותולדות הרביעון. לאחר מותו י"ל (בעריכת ד. בנבנישתי) מחקרו החשוב והמקיף על מדבר־יהודה (תשכ"ח), וכונסה אסופת מחקרים שלו (תשל"ד). — על־שמו נקרא קיבוץ מ צ פ ה ש ל ם שבמדבר־יהודה, סמוך לחוף ים־המלח. הקיבוץ עלה על הקרקע ב 1970, כהיאחזות נח"ל, וב 1977 אוזרח כקיבוץ המסונף ל„איחוד הקבוצות והקיבוצים".

שְׁלֹמֹה, בנו של דוד (ע"ע) מלך ישראל; מלך על יהודה וישראל

בשנים 967—928 לפסה"נ (לערך), מהן שלוש השנים הראשונות (כנראה) עם אביו. ש', שנולד לבת־שבע (ע"ע), קיבל את שמו מאביו (אך לפי הקרי, תרגום יונתן והתרגום הסורי — מאמו). נתן (ע"ע) הנביא קרא לו בתואר־החיבה „ידידיה", „בעבור ה'" (בתרגום ה 70 — „בדבר ה'" [שמ"ב יב, כד—כה]). השם ש' מקביל לשמות פניקיים, כגון שלמון ובעל שלם. בדה"א (כב, ט) פורש השם: „הוא יהיה איש מנוחה... כי שלמה יהיה שמו ושלום ושקט אתן על ישראל בימיו". ושמא יש לשם קשר עם שמה של ירושלים — שלם — שבה נולד ש' (השו': שמ"ב ה, יג—טז). ש' הומלך בחיי אביו ובציוויו, בעצת נתן, שזירז את דוד להגשים בחייו את השבועה שנשבע לבת־שבע, וזאת לאחר שאדניה (ע"ע) בן חגית התנשא למלוך. ש' נמשח בגיחון — בידי צדוק (ע"ע) הכוהן, ובנוכחות נתן ובניהו בן יהוידע (ע"ע) — ולצדו נטו „הגיבורים" אשר לדוד, הכרתי והפלתי (ע"ע כרתים, עמ' 1074) ו„עבדי המלך" (מל"א א, ה—מז). המלכת ש' היתה כרוכה בניגודי אינטרסים בקרב שרי־הצבא והכוהנים, ולבסוף הומת אדניהו, ומצדדיו הושמדו או גורשו (ע"ע אביתר; יואב). גם שרידי בית שאול חוסלו. לפי דה"א הומלך ש' פעמיים בחיי אביו — בפעם השניה ברב־עם (כט, כ—כו; והשו': שם כג, א; כח, א—יא, כ—כא).

ש' ירש מאביו ממלכה, שהשתרעה מהפרת ועד גבול מצרים (מל"א ה, א) — אך בלא ארץ פלשתים, כי רדה „עד עזה" (שם ה, ד; לפי דה"ב ט, כו — „עד ארץ פלשתים"). לאחר מות דוד קם „שטן" לש' — הדד האדומי, שהיה אצל פרעה מאז ימי מלחמת דוד באדום, ועם מות דוד שב לאדום ועורר מרד נגד ש'. אך נראה שלא נתמלך על אדום כולה, שהרי ש' שלט, ללא פגע, בעציון־גבר — אילת. „שטן" אחר היה רזון בן אלידע. הלה הקים את מלכות ארם־דמשק (מל"ב יא, כג—כה), ואף שלטון ש' בדמשק לא הפקיע את אחיזתו בסוריה ובחמת, והיתה לו השפעה גם על הממלכה הנאו־חיתית חמת. לפי דה"ב (ח, ג) הלך ש' אל „חמת צובה ויחזק עליה", ואפשר כי השתלט מחדש על הממלכה; בחפירות חמת גם נתגלו מבנים מימי ש'. התחזקות זו משתלבת יפה בקשריו עם ממלכות הצפון — ביניהן קוה, בקיליקיה שבאסיה־הקטנה (מל"א י, כח) — ובבנייתו את תדמור (דה"ב ח, ד; השו' מל"א ט, יח) — כנראה להגנה מפני שבטי המדבר. וע"ע א"י, עמ' 29.

השתררות זו הביאה לריבוי נכסים — מנחות של מתכות יקרות, לבוש, בשמים וסוסים (מל"א ה, א; י, כה) — ולרווח כלכלי מהשליטה על נתיבי־התחבורה שבין מצרים למסופוטמיה ולאנטוליה: „דרך הים" הבי"ל, שחצתה את ארץ פלשתים, „דרך המלך" בעבה"י המזרחי ודרכי־השיירות מנווה־המדבר תדמור ועד נאות ערב, ואולי אפילו עד דרום־ערב. לממלכת ש' היה מוצא לימה"ת ולים־סוף, וקשר יבשתי ביניהם, ובנתיבים אלה נסתעף מסחר רב־הקף, עד אנטוליה בצפון, שבא בדרום־ערב, והרחק מזה עד אופיר (אולי במזרח אפריקה). ש' קיים מסחר ענף בסוסים ובמרכבות; מסתבר שהביא סוסים מאנטוליה ומכרם במצרים, ומרכבות ממצרים היה מוכר בסוריה ובאסיה־הקטנה.

בפעילות זו משתלב הסיפור על מלכת שבא, שבאה לירושלים ב„חיל כבד מאד, גמלים נשאים בשמים וזהב רב מאד ואבן יקרה" (שם י, ב). אמנם אין לסיפור אישור בידיעותינו על שבא במאה ה 10 לפסה"נ, אך פירוט המתנות מסתבר יפה מכות המסחר הענף של שלמה עם ארצות הדרום.

על רקע זה יש להבין את היחסים ההדוקים בין ש' לבין חירם (ע"ע) מלך צור, שנודע גם הוא בבניה ובמפעלים ממלכתיים. ישראל שיתפה־פעולה עם צור בספנות בים־סוף, ויחדיו הביאו מאופיר סחורות אכזוטיות שונות; עי"כ התפתחה באותה תקופה הספנות הישראלית, שעציון־גבר שימשה לה נמל־מוצא. ישראל סיפקה לצור חיטים ושמן, וקיבלה ממנה עצי ארזים, עצי ברושים וזהב, וכן בנאים לבניית המקדש. בין צור לישראל נקשרו קשרי־ברית, והמקרא מספר על יחסי־ידידות אישיים בין שלמה לחירם. העברת 20 העדים מש' לחירם היתה גם היא שלב בשיתוף־הפעולה ובחילופים ההדדיים (מל"א ט, י—יד; דה"ב ח, ב).

יחסי ש' עם שאר הממלכות היו גם הם יחסי שלום וקרבה, כמוכח מנישואיו עם הנשים הנכריות הרבות. להבלטה מיוחדת זכו נישואיו עם בת פרעה (מל"א ג, א; ז, ח; ט, כד; דה"ב ח, יא), ופרעה (אחד מפרעוני השושלת ה 21: סיא אמון או פסוסנס) נתן את העיר גזר „שלוחים לבתו" (מל"א ט, טז). עצם ההתחתנות של פרעה את מלך ישראל — מקרה חסר־תקדים בתולדות הפרעונים — מצביעה על מעמדו האיתן של ש' בין מלכי ארצות־הקדם. גם המעמד המיוחד שנתן ש' לבת פרעה והארמון המיוחד שבנה לה, מעידים על חשיבותו של בית פרעה בעיני ש'.

בימי ש' חלו תמורות בכלכלה, נתפתחה החקלאות, נשתכללה המלאכה ונתרבו אוצרות הממלכה. מצב הרווחה משתקף בסיפורים על הנחושת הרבה, הזהב, הכסף, דברי־המותרות והפצי־היקר האחרים (שם ז, מז; ט, כח; י, יא, יב, כב, כה), ובביטויים המופלגים על הארזים שנחשבו כשקמים, ועל הכסף שנחשב כאבנים או „לא נחשב בימי ש' למאומה" (י, כא, כז). בימיו נשתלבה ישראל לראשונה כגורם עצמאי בתרבות החמרית של המזרח־הקדום, וביטוי לכך הם תיאורי הבניה בס' מלכים, ועדות הממצא הארכאולוגי: בנייני־פאר של המקדש (לפרטיהם ע"ע בית המקדש, עמ' 556—570) ובית המלך; הרחבת ירושלים (לצד צפון); הקמת ערי רכב ופרשים וערי־מסכנות בממלכה; הבניה המיוחדת של הבית הישראלי בעל ארבעת המרחבים; השימוש באבני־גזית; ביצורי ערים, כגון מגידו,

בית־שמש (ע' ערכיהן) ותל בית־מרסם; השער רב־הרושם, בעל 4 האומנות — בחצור, במגידו ובגזר — שנבנה, כנראה, ע"פ תכנית מלכותית אחידה ומחושבת; ועוד. ערים אלו נזכרות גם במקרא, זו ליד זו, כדוגמה לבניית שלמה — כמוהן כירושלים (שם י, כו). ארגון המינהל הממלכתי נשתכלל בימי ש', כפי שמלמדת רשימת הפקידים (שם ד, א—ז). החלוקה לנציבויות נתבססה בימי ש', ועל הנציבים היה לכלכל — „חדש בשנה" — את בית המלך ואת צרכי החצר.

ההתרחבות הכלכלית נכרכה בעבודת־כפיה (ע"ע מס, עמ' 1079), שהוטלה גם על בני־ישראל. היו לש' 70,000 „נשא סבל", 80,000 „חצב בהר" ו30,000 עובדי־כפיה, שנשלחו „חליפות" — 10,000 בחודש — ללבנון. לידם נזכרים 3,300 „שרי נצבים" „הרדים בעם" (שם ט, כג). עובדי־כפיה עבדו במפעלי־הנחושת שבין סוכות לצרתן (שם ז, מו), אך אין לדעת אם היתה בימי ש' פעילות במכרות־הנחושת באדום, ובעיקר בגוש פונון שמדרום־מזרח לים־המלח. עבודת־הכפיה עוררה זעם בעם, והמרד שפרץ בראשית מלכות רחבעם (ע"ע) מקורו בוודאי בכך, — וע"ע א"י, עמ' 274—280.

המקרא תולה את הרווחה בימי ש' בחכמתו. ס' מלכים מפליג בתיאור חכמת ש', שהיתה למעלה מחכמת ארצות־הקדם (מל"ב ו, ט). בעיקר נתפס ש' כשופט חכם — שהוא האטריבוט הראשי של מלכי־הקדם — הן בעשיית דין והן בכינון משטר של משפט וצדק. אחד האולמות החשובים בבית המלך — שהיה סמוך למקדש — נקרא „אולם הכסא". סמיכות בית המלך למקדש, שלא נמצאה לה דוגמה כה בולטת אצל מלכי־הקדם, אמורה היתה להאציל חותם של בחירה אלוהית על הנהגת ש'. משום חכמתו ייחסו לש' כבר כתקופת המקרא את חיבורם של ספרי־חכמה שונים — שיר־השירים, משלי וקהלת (ע' ערכיהם) — שהצד השווה שבהם הוא, בין־היתר המוטיוו של אפיון סגולת־מלכים המצוי בהם.

תולדות ש', כפי שהן מתוארות בפ' מל"א פרקים א—יב, שאובות ממקורות היסטוריים שונים, ואינן סיפור ביוגרפי רצוף ואחיד כסיפור מלכות דוד (שמ"ב ב—כא). מקורותיו: רשימות ממלכתיות על סדרי הפקידות, חלוקת הנציבויות, שירות המלך, קשרי־חוץ, מפעלי־הבניה ופיתוח המסחר והספנות. סיפור בניית המקדש הובא, כנראה, מרשימה אותנטית מימי ש'. הסיפורים והרשימות שלובים אורגאנית בס' מלכים מכוח הסגנון המיוחד, הדידאקטי־המסכם, של המחבר. דמות ש' אינה מצטיירת בס' מלכים כדמות אידאלית; לפי הסיפור המקראי כבדים היו חטאי ש', אף שאין המקרא מקדיש לכך מקום רב. למעשה עבר ש' על שלושת האיסורים המיוחדים למלך, כפי שהם מפורשים בס' דברים (טז, טז—יז) — אף שיש טוענים כי טרם נודע הספר בימיו (ע"ע דברים, ספר) — וס' מלכים עצמו מדגיש את העבירה שבהתחתנות עם הנכרים, ואת העובדה כי נשים נכריות אלו היטו את לבב ש' בזקנתו כאזהרה המפורשת בתורה, עד שבנה לכבודן כמה־וכמה בתי ע"ז בירושלים. לפי תפיסת ס' מלכים, קריעת הממלכה מידי בית דוד היא תוצאה ישירה מחטאותיו אלו של המלך ש'. לעומת־זאת, בדה"ב (א—י) נתפס ש' כדמות־למופת: מלך חכם, מקיים — ומחדש — בפולחן ובאמונה, וממשיך הגון לדוד בהנהגת המקדש ובהסדרת מעמדם של הכוהנים והלוויים. מחבר ס' דה"י אף העלה את הדרת „הוד מלכות" שלו מעל למלכות דוד (דה"א כט, כג—כו); משום כך השמיט את סיפור המאבק על המלכתו ואת פירוט חטאיו כגורם לפילוג, ואף שינה — או שמסר מסורת שונה — בעניין הערים שנתן ש' לחירם. ואעפ"כ נשתמרו בגרסתו מסורות היסטוריות טובות, כגון: על הגרים (ב, טז), על מקום הר־המוריה, על ערי־המבצר, על הליכת שלמה לחמת, ועוד.

דברי יוסף בן מתתיהו על העתקי המכתבים שבין ש' לחירם שנשמרו בידי הצורים (קדה"י ח', ג', ח'; נגד אפיון I, 111) — קשה לייחס להם ערך היסטורי. במובאותיו ממנדרוס וממדיוס (קדה"י ח', ה', ד') על חירם נשתמרו, אולי, הדים לדמות חירם כמרחיב גבולות, בונה ערים וכו' — בדומה לש'. הסיפור על התנצחות בחידות בין עבדימון הצורי לש' הוא מוטיוו עממי, ע"פ המתכונת שנשתקעה בס' מלכים. אצל יוסף קרוי ש' „מלך ירושלים".

י. ידין, חצור, גזר ומגידו בימי ש' (בתוך: א. מלמט [עורך], בימי בית ראשון), תשכ"ב; א. מלמט, פרקים במדיניות החוץ של דוד וש' (שם); ש. אברמסקי, ש' (בתוך: העולם העתיק), 1971; הנ"ל, ראשית המלוכה בישראל, תשל"ז (כולל ביבל'); G. Salzberger, *S.s Tempelbau und Thron in der semitischen Sagenliteratur*, 1912; J. Garstang, *The Heritage of S.*, 1934; F. Thieberger, *King S.*, 1947; M. Noth, *Konige*, I–V, 1964/8; J. A. Soggin, *Das Königtum in Israel*, 1967; R. N. Whybray, *The Succession Narrative*, 1968; Th. A. Busink, *Der Tempel von Jerusalem*, 1970; T. N. D. Mettinger, *Solomonic State Officials*, 1971 (דיסרטציה).

שמ. א.

באגדה. כדרכם הרחיבו חז"ל בעיקר בתיאור ובהדגמה של קווי־האופי העיקריים של ש', כפי שנצטיירו במקרא, והוסיפו עליהם מעט פרטים ביוגרפיים, כגון שנתמלך בהיותו בן 12 (סדר־עולם רבא, י"ד), וכי נשא את בת־פרעה לאשה 4 שנים לאחר שנתמלך (שם, ט"ו). נוספו דוגמות אחדות לחכמת־המשפט שלו (בית־המדרש לילינק, ד', 145—151; ו', 124) — המודגמת במקרא במשפטן של הנשים הזונות בלבד — ופורטו תחומי חכמתו: ידיעת הקרקע, הצומח והחי, עד־כדי האפשרות להבין את שפתם (שהש"ר, א'). בגלל חכמתו המופלגת — ותז"ל מנו את ש' בין „הנביאים הראשונים" (סוטה מ"ח, ע"ב), ואמרו, כי „ביקש להיות כמשה" (ר"ה כ"א, ע"ב) וכי „רוח־הקודש הופיעה בבית־מדרשו" (מכות כ"ג, ע"ב) — הגיע ש' למידה יתירה של בטחון בעצמו, עד שביקש לפסוק במשפט מבלי להזדקק לעדים כלל, אלא שמן השמים מנעוהו מזאת (ר"ה כ"א, ע"ב). לדעת חז"ל, חכמתו זו היא שהביאתו לבסוף לידי חטא, משום שסמך על עצמו יתר־על־המידה שלא יחטא, וכך נכשל דווקא באיסורים המיוחדים למלך, שנימוקיהם מפורשים בצדם בתורה — „מפני מה לא נתגלו טעמי תורה? שהרי שתי מקראות נתגלו טעמן ונכשל בהן גדול העולם" (סנ' כ"א, ע"ב). גם ש' נאלץ להודות, כי חלק מחוקי התורה נשגבים מבינתו, וזאת לאחר שנכשל בנסיונו לתת טעם למצוות פרה אדמה (ע"ע). את חכמתו ניצל ש' כדי להפיץ תורה בישראל, הן ע"י ה„סימנים" שתיקן לתורה („אזניים לתורה"), והן ע"י תקנותיו וסייגיו בדיני עירובין, ברכות ונטילת־ידיים (ברכ' מ"ח, ע"ב; שבת י"ד, ע"ב; כ"א, ע"ב). אגדות ומעשיות על ש' ועל חכמתו — ובעיקר על מעשה בניין המקדש ומלאכת כפא מלכותו — הילכו בעם כל ימי הבית־השני, וקצתן נשתקעו בספרות חז"ל (ר', למשל, סוכה נ"ג, ע"א; ב"מ פ"ו, ע"ב; מדרש־תנאים, ב').

את כשלונו של ש' בעת שנשא את בת פרעה תיארו חז"ל בסמלים דרמאתיים: „בשעה שנשא ש' את בת פרעה ירד גבריאל ונעץ קנה בים והעלה שרטון ועליו נבנה כרך גדול שברומי" (סנ' שם; ועוד). היו מן החכמים שהפליגו ואמרו, כי בגלל חטאו זה ביקשו לכלול את ש' בין המלכים שאין להם חלק לעוה"ב (שם י', ע"ב), ורק בהתערבותו של דוד אביו נמנע הדבר (ירו' שם). אחרים ניסו להקל מחטא זה, בטענה שש' גייר את בת פרעה לפני שנשאה, או שלא נשאה כלל, אלא גר עמה באהבה בלבד (יבמ' ע"ו, ע"א/ב), ואחרים הפליגו ואמרו, כי „כל האומר ש' חטא אינו אלא טועה" (שבת נ"ו, ע"ב).

פרשה מיוחדת באגדה היא עניין סילוקו של ש' מכס־מלכותו — ע"י אשמדאי (ע"ע), מלך השדים, שתפס את כסאו — ופרשת נדודיו כעני ומסכן במשך זמן ידוע (36 יום — לפי משנת ר"א, ה'). נחלקו ראשוני האמוראים — רב ושמואל — אם חזר עוד למלכותו, או שמת בענשו. הסיפור הזה נמצא בפירוט רב ובהרחבה בבבלי (גיט' ס"ח, ע"ב; והשו': מג' י"א, ע"ב). בירושלמי (סנ' ב', ו') ובמדרשים (רו"ר ה'), זהוא קשור באגדה האחרת, שלפיה היה ש' „בתחילה

מלך על העליונים". כלו' על המלאכים והשדים, שהיה משעבדם ומשתמש בהם לתועלתו (גיט', שם); ומפלתו מידיהם היתה נקמתם בו על שפלש לתחומם. מאמונה זו השתלשלה ליה"ב המסורת, כי ש' היה רב־מג, ובכישוף של יה"ב — העברי כנכרי — שמור מקום של כבוד לפורמולות המיוחסות לו.

י. ת.

באסלאם. זכר חכמת ש' וגדולתו נשתמר גם במסורת המוס־למית. ע"פ אגדותיה שלט ש' על הרוחות והשדים, ובטבעת־הקסם שהיתה לו כפה עליהם לבנות לו ארמונות ומבצרים ולמלא את כל רצונו. מלך־השדים, צח'ר (صخر), המקביל לאשמדאי (ע"ע; ור' לעיל), השיג בעבורו את אבן־הפלא סאמור („שמיר" במסורת חז"ל), ובאבן זו סיתתו את אבני־הגזית להיכל. אך אותו צח'ר מרד בש', לבש את דמותו והוציא מידי אמינה, אשת ש', את הטבעת שהופקדה אצלה, הדיח את ש' מכסאו ומלך תחתיו 40 יום, בעוד ש' נודד בארץ חסר־כל. לבסוף נפלה הטבעת לים, והדג שבלע אותה נדוג והובא אל ש'. כך שב ש' למלכותו. לזכר חזרת ש' לכס־מלכותו נקבע חג ה„נורוז" (ראש־השנה הפרסי).

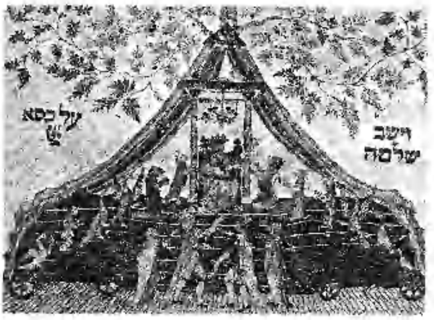
הסיפור על ש' ומלכת שבא (ע"ע, עמ' 379) נודע גם למוסלמים, ואומץ בידי החבשים הנוצרים. לפי מסרתם היה מנילך — מייסד שושלת בית־ש', ששלטה שם עד 1974 — בנם של ש' ומלכת שבא ונתחנך בירושלים, בחצר אביו (וע"ע חבש, עמ' 107).

בספרות. חכמת ש', פגישתו עם מלכת שבא (ע"ע) ושיר־השירים (ע"ע), שחיבורו יוחס לש', שימשו נושאים נפוצים בספרות בכל התקופות. בחיבור אנגלוסכסי קדום מיה"ב — „שירת ש' וסא־טורנוס" — סופר על ש' ועל אחיו סאטורנוס, שהיה חכם כשדי. טון הומוריסטי אומץ בחיבור הלאטיני הביניימי Dialogus Solomonis et Marcolfi, שהציג את בן־שיחו של ש', מרקולף (אולי ע"פ שמו של מרקוריוס [ע"ע]), כאחיו־החורג מדרגה נחותה — אלא שניצח את המלך הודות לחריפות־שכלו הטבעית. ידועים כמה חיבורים ביניימיים עממיים על נושא זה, אך בד"כ הם לוקים בסגנון המוני. בסגנון דומה נתחברו מחזות ה. זקס (ע"ע): Juditium Salomonis („משפט־ש'"), 1550, ו־Fastnachtsspiel von Joseph und Melisso auch Konig S. („מחזה לערב תקופת־הצומות על יוסף, מליסו וש' המלך"), 1550. באמצעות ביזנטיון הגיעה האגדה על הדחת ש' גם לבילינות (ע"ע) הרוסיות; את מקומו של אשמדאי תפס בנו, קיטור־בראס, אחיו של ש', וסופר שחטף גם את אשת המלך. בחיבורים אירופיים שונים מיה"ב סופר על מעשה דומה בידי Adonai (נגזר משם אלוהים או משמו של אדוניהו), אחיו של ש'.



שלמה ומלכת שבא מוקפים שרים וחיות; איור מהמאה ה17 לספרו של קזויני (ע"ע), „פלאי הבריאה" (מוזיאון טופ־קאפי, איסטנבול)

נודעת הדראמה על ש' של יוסט ון ונדל (ע"ע; 1648). בעלי אופי פילו־סופי היו מחזהו של קלופשטוק, „ש'", והדראמה הדתית של י. י. בודמר (ע' ערכיהם), Die Thorheiten des weisen Konigs („מעשי־השטות של המלך



שלמה על כסא מלכותו. רקמה יהודית מאיטליה; המאה ה17 (המוזיאון היהודי, ניו יורק)

החכם"), 1776. במאה ה19 היתה דמותו של ש' נושא חביב על סופרים רבים: חינה חיבר עליו שיר רומאנטי (1851); לונגפלו (ע"ע, עמ' 464) — ב Azrael — שם בפי יהודי ספרדי סיפור של פגישת ש' ומלאך־המוות; ויקטור הוגו (ע"ע, עמ' 109) הקדיש לש' שיר נהדר ב„אגדת הדורות" (1877); מחזהו של פ. היזה (ע"ע) על ש' תורגם לעברית בידי של"ג. במאה ה20 בלט שירו של ייטס (ע"ע) S. and the Witch („ש' והמכשפה"), 1924.

בדורות האחרונים תרמו יהודים (בלועזית, בעברית וביידית) תרומה מיוחדת לנושא; א. לורטין (ע"ע) חזר למוטיוו של ש' ומר־קולף; א. פלג (ע"ע) חיבר ביוגרפיה על ש' (1929); ביאליק פנה אל דמות ש' באוסף־האגדות שלו, „ויהי היום", 1938; ש. גרונמן (ע"ע) חיבר קומדיה — שהפכה למחזמר מצליח — על „ש' המלך ושלמי הסנדלר", שבה תופס את כס ש' סנדלר הדומה לו, ואילו ש' נהיה סנדלר. ברומן של מ. שמיר (ע"ע), „כבשת הרש", הוצגה מלכות ש' כהשלמת מפעלו של דוד — אע"פ שמקורה היה בחטא. במחזהו „אכזר מכל המלך" העלה נסים אלוני את דמותו של ירבעם, „שהרים יד במלך" (ע"ע עבדות, עמ' 706). המלודראמה ההיסטורית של גולדפדן (ע"ע, עמ' 391), „שולמית", זכתה בזמנה להצלחה רבה.

באמנות הפלסטית תוארה דמות ש' יחד עם מלכת שבא (ע"ע), או בקשר לשיר־השירים (ע"ע). תיאורים מחיי ש' הופיעו בכ"י ביזנטיים. משיחת ש' והכתרתו (מל"א א, לט; שה"ש ג, יא) מתוארות בפיסול הביניימי, בכ"י ובמעשי זגוגית צבעונית. בת־שבע היושבת לימין ש' (מל"א ב, יט) נחשבה למבשרת של הכתרת הבתולה (על ציור־שטיח בקתדרלה של סנס [Sens] בצרפת, ועוד). תיאורי משפט־ש' — כמופת של דין־צדק — היו מצויים בבתמ"ש ביה"ב, ותיאור פיסולי מהמאה ה15 יש בארמון הדוג'ים בוונציה. מתקופת הרנסנס ואילך הרבו לצייר נושא זה אסכולת מנטניה, ג'ורג'ונה (ע"ע, עמ' 474), רובנס, יורדנס ופוסן. טיפולו (ע"ע) תיאר את משפט־ש' בציור־תקרה בארמון הארכיהגמון באודינה. באיורי ה„קדמוניות" תיאר פוקה (ע"ע, עמ' 497) את בניין ביהמ"ק בידי ש'; המקדש שצייר נראה כקתדרלה גותית־צרפתית בתקופתו. תדאו גדי (ע"ע) צייר את ביהמ"ק בבנייתו כבניין מתומן ועליו כיפה (בדומה למסגד „כיפת־הסלע").

במוסיקה. היצירות המוקדמות־ביותר על נושא זה הן המוטט של ז'וסקן דה פרה (1538) וקאנון ל96 קולות של פייטרו ולנטיני (1631) — Nodus Solomonis („קשר ש'"). האורטוריות הראשונות הן משל קריסימי („משפט־ש'"; 1669) ופ. ט. ריכטר („הכתרת ש'"; 1696). ש' ומשפט־ש' היו נושאים חביבים ומקובלים גם על מלחינים רבים אחרים. ביניהם: שירמן (G. C. Schurmann — „ש'"; 1701),

קייזר (G. Keiser ; „ש׳״, 1703), שרפנטייה (M. A. Charpentier ; „משפט ש׳״, 1702), הולצבאור (I. Holzbauer ; „משפט ש׳״, 1766) ואלסנר (Elsner ; 1806), מורו של שופן. האורטוריה „ש׳״ של הנדל בוצעה לראשונה ב 1749, ו„כניסת מלכת שבא״ מתוך יצירה זו מנוגנת לעתים כקטע קונצרטי נפרד. הכתרת ש׳ שימשה השראה להנדל גם בחיבור סדרה של המנוני־הכתרה לכבוד ג׳ורג׳ III. המאה ה 19 העניקה למלכת־שבא את הבכורה עפ״נ ש׳. האופרה של גונו (ע״ע), „מלכת שבא״, הועלתה בפריס ב 1862. אבל להצלחה רבה־יותר זכתה האופרה — באותו השם — של קרל גולדמרק (1875), ויש סוברים כי חלק מן החומר המוסיקלי שאוב ממוטיווים של זמרת ביהכ״נ. מקום נכבד ברפרטואר הקונצרטי תופסת יצירתו של ארנסט בלוך (ע״ע) „ש׳ — רפסודיה עברית״ לצ׳לו ולתזמורת (1916). לפופולריות רבה זכתה המוסיקה של אלכסנדר ארגוב ל„ש׳ המלך ושלמי הסנדלר״ מאת גרונמן (ר׳ לעיל).

מ. ו. — מ.

שְׁלֹמֹה, אִיֵּי (Solomon Islands), שרשרת איים במערב האוקיא־נוס השקט, ממזרח לגינאה החדשה — רובם שטח־חסות בריטי — 29,785 קמ״ר ; 178,940 תוש׳ (אומדן 1973). האיים בוקה, בוגנוויל ומספר איים קטנים בצפון, משתייכים למדינה הצעירה פפואה־גינאה החדשה. (פפואה־ניוגיני). שטחם הכולל 10,600 קמ״ר ובהם כ 77,000 תוש׳.

א״ש, המשתרעים לאורך כ 1,400 ק״מ מצפון־מערב לדרום־מזרח, ערוכים בשתי קשתות מקבילות, המתאחדות באי סן קריסטובל בדרום. האיים הגדולים — 10 במספר — נופם הררי, מבותר ומיוער. מצויים בהם הרי־געש, מהם פעילים. הפסגה הגבוהה — הר־הגעש בלבי, 2,743 מ׳, בבוגנוויל. איים ואיונים רבים הם אטולים (ע״ע אטול) נמוכים ושטוחים. אוכלוסיית האיים מלאנזית (ע״ע מלנזיה) בעיקרה. באטולים יושבים מעט פולינזים. יש גם מיעוטים אירופיים וסיניים. דתם של רוב התושבים היא הנצרות — בעלת גוון מקומי — וכן שכיח אנימיזם מסרתי. היישובים העירוניים היחידים הם: הוניארה ; בגוַדלקַנל — בירת שטח־החסות הבריטי — 15,300 תוש׳ (1972) ; קיאטה — 2,500 תוש׳ בבוגנוויל.

כלכלת האיים מבוססת במידה רבה על יצוא: קופרה — תוצר מטעי הדקלים שפיתחו הבריטים ; עץ ; ולאחרונה — דגים. לצריכתם מגדלים התושבים תפוחי־אדמה מתוקים, אורז, אננס וקקאו. בשנים האחרונות נבדקת כדאיות כרייתם של בוקסיט, נחושת וניקל בא״ש הבריטיים ונחושת בבוגנויל. פיתוח האיים מתעכב בשל קשיי־תחבורה והעדר כוח־אדם מיומן.

ה י ס ט ו ר י ה. את א״ש גילה ב 1568 הנוסע הספרדי אלוַרו דֶה מנדניה דה נירה (Mendana de Neyra) ; הוא קרא להם בשמם



איי שלמה: עיר־הבירה — הוניארה (צילום מן האוויר)



איי שלמה: טקס מקומי

הנוכחי, מכיוון שציפה שיתגלו בהם אוצרות כגון אלה ששלמה המלך הביא מאופיר. אח״ב נשכחו, עד שביקרו בהם האנגלי קרטרט (Carteret) והצרפתי בוגנויל (ע״ע). מ 1830 פעלו באיים סוחרים ומיסיונרים אירופים. בשנים 1886—1899 חילקו בריטניה וגרמניה ביניהן בהדרגה את האיים. שני האיים הצפוניים — בוננוִיל ובוקה — צורפו לשטח־החסות הגרמני גינאה החדשה (ע״ע), ויתר האיים הפכו שטח־חסות בריטי. אחרי מלה״ע I נמסרו האיים הגרמניים כמנדט לאוסטרליה. במלה״ע II הפכו האיים — ובייחוד גודלקַנל (Guadalcanal) — זירת קרבות אכזריים בין כוחות אה״ב ליפנים הפולשים (1942—1944 ; ע״ע מלה״ע II, עמ׳ 700/1). כיום מצויים שני האיים הצפוניים בתחום פפואה־ניוגיני, שהפכה עצמאית ב1975. נסיון של האי בוגנוויל להכריז אותה שנה על עצמאותו נכשל. ב 1977 זכו לעצמאות.

H. Macquarric, *Vouza and the Solomon Islands*, 1945; S. A. Simpson, *Sailing through the Solomon Islands* (in: Travel, 132), 1969; C. Jack-Hinton, *The Search for the Islands of Solomon, 1567—1838*, 1969.

ר. בנ. — פ. פ.

שְׁלֹמֹה, חָכְמַת, ע״ע חָכְמַת שְׁלֹמֹה.

שְׁלֹמֹה, מִזְמוֹרֵי, קובץ של 18 מזמורי תהילים, המצויים בנוסח יווני וסורי, ואשר במקורם נכתבו עברית. על כך מעידים בראש־וראשונה המשקל העברי והסגנון, ובעיקר השגיאות הדקדו־קיות השכיחות, שאפשר להבינן רק ע״ס שחזור המקור העברי. ייחוס המזמורים לשלמה נעשה ע״פ הגרסה היוונית (שבה באים השם הכללי והכותרת בכל מזמור) ; אבל אין לכך כל ביסוס היס־טורי, ואין במזמורים עצמם כל התייחסות לשלמה. המזמורים עוסקים בנושאים חברתיים, דתיים ופוליטיים שונים ; מצויים ביניהם פיוט אישי, קינה על תלאות האומה ומזמור המביע תקווה משיחית. הדעה המקובלת היא, כי מ״ש נתחברו בא״י באמצע המאה ה 1 לפסה״נ, וכי המחבר עצמו היה בן הארץ ונמנה עם מפלגת הפרושים או החסידים. למסקנה זו הגיעו החוקרים ע״ס ניתוח הטכסט, הרעיונות והרמזים למצב המדיני, המשקפים את תקופת כיבוש יהודה בידי פומפיוס, דהיינו, 63 לפסה״נ לערך. תמונת־המצב המתקבלת ממ״ש היא של פילוג בעם בין שני מחנות: מחד־גיסא — החסידים, הקדו־שים והצדיקים, שעמהם נמנה גם המשורר, מחבר המזמורים ; ומאידך־גיסא — רשעים, טמאים וחנפים, שתפסו את המלוכה ואת כסא בית־דוד בכוח־הזרוע. על פושעים אלה — שידעו בתחילה להסתיר את כוונותיהם — בא עונש מידי כובש זר, המופיע ממערב. הכובש, שהחנפים מקבלים אותו בסבר פנים יפות, משתלט על

הארץ, כובש את ירושלים, מטמא את המקדש ומגלה את נכבדיה למערב. ואולם, גם הכובש האכזר, שהמשורר אינו רואה בו אלא כלי־שרת בידי אלוהים, סופו להיענש. הוא עתיד למות במצרים, וגווייתו תושלך ולא תיקבר. תיאור זה תואם את התקופה שפומפיוס עמד בה בשערי א״י, כאשר העם היה מפולג בין שתי הכיתות — הצדוקים והפרושים — וכאשר האחים החשמונאים נאבקו על השלטון ביהודה. המושלים הרשעים, דהיינו, האחים החשמונאים — שנטלו בכוח־הזרוע את כסא דוד, המובטח לזרעו — באים על ענשם; העם מוגלה בידי הכובש הרשע — פומפיוס — המתואר בפרוטרוט (בפרקים ב׳, ה׳) כמי שצר על ירושלים וחילל את בית־המקדש.

מ״ש, שלא כולם נכתבו בזמן אחד — כפי שניתן ללמוד מן הפרק המתאר את מותו של פומפיוס ב 48 לפסה״נ — הם מקור חיוני להכרת הכיתות בימי הבית־השני, השקפותיהן ואופי היחסים ביניהן. המשורר — שנמנה בוודאי עם המחנה של יראי־אלוהים — מטעים במפורש את החירות המוחלטת של האדם בבחירת פעולותיו, ולפיכך גם את האחריות שלו למעשיו (פרק ט׳). ע״פ מ״ש ניתן לעמוד גם על היחסים המתוחים בין הכיתות, וכן על הציפיות המשיחיות של התקופה, הבס שיוסף בן מתתיהו השתדל להצניעו, עד כמה שאפשר, כדי שלא לעורר את חמת הרומאים. פרקים י״ז—י״ח מתארים את משיח בן דוד — ככל־הנראה בהשפעת ישעיהו (יא) — ואת התקווה לתיקון העולם בימות המשיח.

על השקפה מקובלת זו ביחס למ״ש ערער לאחרונה י. אפרון. הוא סבור, שאין במ״ש שום סימן מובהק המעיד על שייכותם לתקופת החשמונאים, או למורשת העברית בכלל. לטענתו זהו ספר נוצרי, שנתחבר ברוח הספרות המקראית ושכמוהו מצויים במסורת הנוצרית ספרים גנוזים אחרים; ואולם, אין בספר סממנים נוצריים.

מ״ש נודעו בראשית המאה ה 17, כאשר פרסם J. L. de la Cerda את כה״י היווני. מאז נתגלו עוד כמה כ״י ביוונית, ויצאו מהדורות נוספות. מ״ש זכו להיתרגם לעברית פעמים מספר, בין־היתר בידי א. ש. קאמינצקי (תרס״ד), א. כהנא וחרטום.

י. אפרון, „מ״ש״, השקיעה החשמונאית והנצרות (ציון ל׳), תשכ״ה; O. Gebhardt, *Die Psalmen Salomo's* 1895; H. B. Swete, *An Introduction to the Old Testament in Greek*, 282/8, 1914; M. Aberbach, *The Historical Allusions of Chs. VI, XI and XIII of the Psalms of S.* (JQR, XLI), 1950/1; O. Eissfeldt, *The Old Testament. An Introduction*, 610/3, 1965; A. M. Denis, *Introduction aux Pseudepigraphes Grecs d'Ancien Testament*, 60–64, 1970.

א. רפ. — מ.

שלמה, תהלות — Odes of Solomon — קובץ של מזמורים

נוצריים מן המאה ה 1, המיוחס לשלמה המלך, ואשר הושפע, כנראה, במידה מסוימת מן הספרות היהודית הכיתתית. את הקובץ, המכיל 41 מזמורים, גילה רנדל הריס (J. Rendel Harris) בגרסה סורית, והוא נתפרסם (1909) תחת הכותרת „ת״ש״, כדי להבדילו מן הקובץ הידוע כ„מזמורי שלמה״ (ע״ע). כמה מן המזמורים וכן קטעים ידועים היו לאבות־הכנסיה, ואף הופיעו במספר חיבורים נוצריים מן המאה ה 6. הגרסה שנתגלתה היא תרגום סורי מנוסחה יוונית, אבל סביר מאד, שהמזמורים נכתבו במקורם עברית או ארמית, אף כי אין לכך ראיות. מבין 41 המזמורים אין כל ספק ש 15 הם נוצריים; 11 ספק־נוצריים, אבל אף אחד מהם אינו מכיל חומר יהודי מובהק. מ״מ ניתן לסווג מזמורים אלה יחד עם ה„הודיות״ שבמגילות מדבר יהודה (ע״ע) בשל הדמיון בביטויים פיוטיים, בדימויים ובמטאפורות, וכן הרגש הדתי העמיק והחוויה האישית המתמקדת בנושאים של בחירה וגאולה. קשה לזהות במדויק את הכת הנוצרית הקדומה שרעיונותיה מצאו ביטוי במזמורים אלה, אבל אין להוציא מכלל אפשרות, שעניין לנו עם קבוצה נוצרית שהושפעה מכת מדבר יהודה, או מכת יהודית אחרת.

J. R. Harris, *The Odes and Psalms of S.*, 1909; id. — A. Mingana (eds.), *The Odes and Psalms of S.*, I–II, 1916–1920; R. H. Connolly, *The Odes of S.: Jewish or Christian?* (JTS, XIII, 293–309), 1912; M. Philonenko, *Les Odes de S.*, 1960; J. Carmignac, *Les Affinites Qumraniennes de la anzième Ode de S.* (Revue de Qumran, III, 71–102), 1961; id., *Recherches sur la langue originalle des Odes de S.* (ibid., IV, 429–432), 1963.

שְׁלֹמֹה בֶּן אַבְרָהָם מִמּוֹנְפֶּלְיֶה, ע״ע משֶׁה בֶּן מַיְמוֹן עמ׳ 559.

שְׁלֹמֹה בֶּן אַדֶּרֶת, ע״ע אַדֶּרֶת, ר׳ שְׁלֹמֹה בֶּן אַבְרָהָם.

שְׁלֹמֹה בֶּן יְהוּדָה (? , פס, צפון־אפריקה — 1051, ירושלים),

גאון ישיבת א״י בשנים 1028—1051. ש׳ מונה לתפקידו אע״פ שלא התייחס על משפחות הגאונים; לפני מינויו שימש „שלישי״ ואב בי״ד (ע״ע גאון, עמ׳ 138/9). תקופתו מוכּרת יותר מכל תקופה אחרת בתולדות הגאונות בא״י בזכות עשרות מכתבים ממנו ואליו, שנתגלו בגניזה.

תקופת כהונתו היתה מהקשות בתולדות היישוב היהודי בארץ, עקב שרשרת פגעי טבע ואדם: פלישת בדווים לערי א״י, מגיפה ורעב, מיסוי כבד ובעיקר רעידת־אדמה (1033), שהרסה את רמלה ופגעה גם במקומות אחרים בארץ. בעקבות כל אלה התמעטה גם העליה־לרגל, שהיתה מקור־הכנסה חשוב ליהודי א״י. מצב זה העמיד את ש׳ בראש פעולות התעמולה והסיוע ליהודי א״י. התכתבויותיו, העוסקות ברובן בנושאים אלה מופנות לראשי הקהילות במזרח — חלב, צור ודמשק — ובראש־וראשונה ראשי קהילות פוסטאט שבמצרים — ר׳ אברהם בן סהלן וסהלן בנו, ראשי הקהילה הבבלית, ור׳ שמריה בן אלחנן, ראש הקהילה הירושלמית בפוסטאט — שהיו תומכיה העיקריים של הישיבה בא״י. בתפקידו כראש היהודים במדינה הפאטמית היה הגאון מעורב בחיי הקהילות במצרים, וכל מינוי שם נזקק לאישורו.

בעקבות תסיסה ב 1039 נגד הנהגתו התקיפה של ש׳ מינה עצמו נתן בן אברהם, אב ביה״ד, לראש־ישיבה במקומו, ובמשך 3 שנים נתפלג היישוב בין תומכי ש׳ לתומכי נתן. ב 1042 חזר ש׳ למשרתו בתמיכת השלטונות הפאטמיים, לאחר שהגיע להסכם, כי את הישיבה ינהל ועד שיהיו בו הגאון, אב ביה״ד ו 3 „חברים״; בכך קופחו סמכויותיו של ש׳. בתחילת כהונתו נאלץ לעקור מרמלה — כנראה בלחץ הקראים — אך במהלך כהונתו השתפרו יחסי העדות, וש׳ אף ניסה לבטל את מסורת הטלת החרם על הקראים בהושענא־רבה על הר־הזיתים.

מלבד מכתביו בערבית ובעברית מלוטשת כתב „קרובות״ לימי־חול ולשבועות ושיר ציפיה לגאולה. נשתמר גם פיוט שנכתב לכבודו בידי החזן עלי הכהן מפוסטאט, וקינה שנכתבה לזכרו בידי אפרים „החבר״, בן שמריה.

ש. אסף - ל. א. מאיר (עורכים), ספר הישוב, ב׳ (מפתח בערכו), תש״ד; א. שייבר, קרובות לחול (תרביץ, כ״ב), תש״ח; מ. זולאי, מקור וחיקוי בפיוט (סיני, כ״ה), תש״ט; א. מ. הברמן, קרובה לחנוכה מר׳ שב״י (סיני, נ״ג), תשכ״ג; ש. ד. גויטיין, ראש ישיבת א״י כראש היהודים במדינה הפאטימית (א״י, י׳), תשל״א; הנ״ל, לתולדות הגאונות בא״י (שלם, א׳), תשל״ד; J. Mann, *The Jews in Egypt and Palestine under the Fatimid Caliphs*, I–II (Index s.v.), 1920/2; S. D. Goitein, *A Mediterranean Society*, II (Index s.v.), 1971; id., *New Sources on the Palestinian Gaonate* (in: Salo W. Baron Jubilee Volume, 1), 1974.

אל. רי.

שְׁלֹמֹה בֶּן יְהוּדָה הַבַּבְלִי (אמצע המאה ה 10), מראשוני

הפייטנים העברים באירופה. ש׳ חי, בנראה, באיטליה — אולי בצפונה — אולם מוצא משפחתו היה מן המזרח, כפי שמעיד כינויו. אין ידועים פרטים על־אודותיו, מלבד רמיזות מועטות, אגדתיות־למחצה, על תפקידו בהעברת „סודות תפילה״ מאיטליה לאשכנז. עזבונו הספרותי כולל פיוטים אחדים לשבתות ולחגים

וכ 25 סליחות (ע״ע). כל אלה נדפסו לאחרונה במהדורה ביקרתית, מבוארת ומלווה מבוא מפורט (ר׳ ביבל׳). הפיוט המפורסם־ביותר שלו, „אור ישע מאושרים״, „יוצר״ לחג הפסח, שימש דוגמה לפייטנים אשכנזים ואיטלקים רבים, ביניהם משולם בן קלונימוס (ע״ע קלונימוס, משפחה). שלפי כמה עדויות היה תלמידו של ש׳. „סדר־העבודה״ שלו ליום־הכפורים (ע״ע, עמ׳ 393), „אדרת תלבושת״, היא מן היחידאיות בסוגה. בכה״י קרויות סליחותיו של ש׳ לעתים קרובות „שלמוניות״ — כנראה ע״ש מחברן. פיוטיו של ש׳ מצטיינים בחרוז מצוחצח ועשיר, פרט ל„עבודה״ הנ״ל, שהיא בלתי־חרוזה. סגנונו כבד, ולעתים קרובות מעוררות יצירותיו בעיות פרשניות קשות, שכבר התמודדו עמהן חכמים קדומים, וביניהם רש״י. פיוטי ש׳ השפיעו השפעה עזה על פייטני איטליה המאוחרים ממנו ועל הפייטנים הראשונים באשכנז, וחלקם בעיצוב אָפיה של האסכולה הפייטנית המרכז־אירופית היה נכבד.

ע. פליישר [מהדיר], פיוטי ש׳ הבבלי (מבוא), תשל״ג.

שְׁלֹמה (בֶּן יְשׁוּעָה) עֲדַנִּי, ע״ע עֲדַנִּי, שְׁלֹמה.

שְׁלֹמה הַלֵּוִי מִבּוּרְגוֹס; אח״כ — פַּבְּלוֹ דֶה סַנְטַה מַרִיָה (1350, בורגוס — 1435, שם); המשומד היהודי המפורסם־ביותר בספרד; בן למשפחה חשובה, שהעמידה אנשי־כספים ומוכסים בחצר־המלוכה בקסטיליה. בצעירותו השתייך לחוג ת״ח, ובהם קרובו, מאיר אַלְגוּאַדֶשׁ, בנבנשת יהודה דֶה לַה קַבַּלֶרִיָה (ע׳ ערכיהם) ואחרים. בהיותו כבן 30 עמד בתליפת־מכתבים בהלכה עם ר׳ יצחק בן ששת (ע״ע; ר׳ שו״ת הריב״ש, סי׳ קפ״ז—קצ״ב). ש׳ ידע מעט בפילוסופיה עברית וערבית, וכבר קודם המרתו עסק בתאולוגיה נוצרית. ב 1389 נשלח בשליחות החצר הקסטיליאנית לחבל אַקְוִוי־טַנְיָה שבצרפת, שהיה אז בשלטון אנגליה, ונעצר שם כבן־ערובה.

נסיבות המרתו — שעשתה בזמנה רושם רב — אינן ידועות. לפי המסורת הנוצרית נטבל ב 21.7.1390, אבל ממכתב ששלח אליו לאחר המרתו תלמידו, יהושע הלורקי (ע״ע), נראה שאין תאריך זה ודאי. יחד עם ש׳ התנצרו גם ארבעת בניו, בתו ושלושת אחיו, וכעבור שנים אחדות השתמדה גם אשתו. זמן קצר לאחר ההמרה שיגר ש׳ מכתב מפורט לחברו, יוסף אוֹרֶה־בּוֹנָה, רבה הראשי של נאווארה, ובו הסביר את המניעים למעשהו. ממכתב זה נפוצו העתקות מרובות בקרב חוגי היהודים המשכילים בספרד. בין מקבלי המכתב היה גם יהושע הלורקי, שהעלה אף הוא הערכה לגורמי המרתו.

לאחר התנצרותו יצא ש׳ ללימודי תאולוגיה בפריס, ושם שהה עד 1394. אח״כ התיישב באוויניון, נתקרב לאפיפיור בנדיקטוס XIII והיה מראשי תומכיו. בתקופה זו החל גם בפעולתו נגד יהודים, ועודד את המלך ח׳ואן I מארגון לחוקק חוקים נגדם. ב 1396 נעשה ארכידיקון של טרווינו; ב 1403 — בישוף של קַרטחֶ׳נה; ומ 1415 — בישוף של בורגוס, עיר מולדתו. מ 1407 נשא בתואר „יועץ ראשי למלך קַסטיליה״. גם בניו מילאו תפקידים חשובים בחברה הקסטיליאנית, כמושלים, אנשי־צבא בכירים ואנשי־כמורה נכבדים. בנו, אלונסו דה קרטח׳נה, ירש את מקומו כבישוף של בורגוס.

ספריו של ש׳ נכתבו זמן רב לאחר שהשתמד, וקשה ללמוד מהם על הלָך־רוחו ועל דעותיו בזמן ההמרה. המקור החשוב־ביותר לדעותיו בתקופה זו הוא מכתבו של יהושע הלורקי אליו (בתוך: א. אשכנזי, דברי חכמים, 41, תר״ט), שמתוכו עולה תוכן מכתבו הנ״ל של ש׳ אל ר׳ יוסף אורה־בונה. קטע מתשובתו של ש׳ למכתב זה נשתמר, אך הושמטו ממנו — כנראה בידי המעתיקים — כל הטיעונים התאולוגיים (אוצר נחמד ב׳, 5, תרי״ז). במרכז תפיסתו הדתית של ש׳ עומדת התנגדות חריפה להשקפות האוורואיסטיות (ע״ע אבנרושדים) הקיצוניות, שדגלו בהן רבים מאנשי־הרוח היהודים בספרד, ואשר הקלו על דרכם של יהודים רבים לנצרות, ע״י ההשקפה המשיאה את הפילוסוף לבחור בדרך הנוחה־ביותר ומבטלת את ערכה הייחודי של כל דת. ש׳ קיבל בצורה חד־משמעית את תפיסת הגזרה הקדומה (ע״ע) הפאולינית ודבקותו בה באה לידי ביטוי בבחירת שמו לאחר ההמרה. את המרתו ראה כפועל־יוצא מאמונתו בהורת־משה, שהאמונה במשיח היא מיסודותיה. מתוך כך בא לחקור בתורה שבכתב ובתורה שבע״פ מי הוא המשיח, ולבחון — כיהודי — את משיחיותו של ישו הנוצרי. בהבנת השילוש נזקק ש׳ לדרכי הדרוש הכריסטולוגי. תפיסתו התאולוגית מושפעת מתומס מאקוינו (ע״ע), ובפולמוסו נגד היהדות ניכרות השפעותיהם של רימונדוס מרטיני ושל המומר אבנר מבורגוס (ע׳ ערכיהם), המצוטטים תכופות בספרו הפולמוסי *Scrutinium Scripturarum* („בחינת כתבי־הקודש״; מנטובה 1475). בחלקו הראשון של הספר מובא דו־שיח בין היהודי שאול לנוצרי פאולוס, ובו מפריך הנוצרי את קושיות היהודי על הנצרות. חלקו השני של הספר מסודר כשאלות־ותשובות בין מומר למורו על־אודות נקודות סתומות בדוגמה הנוצרית. ב 1429 השלים ש׳ את חיבורו Additones ad apostillas Nicolai de Lyra („תוספות לפירושו של ניקולאוס מלירה״), שבו מפגין את למדנותו ואת ידיעותיו בפרשנות־המקרא היהודית. ש׳ כתב גם היסטוריה של ספרד, מימי־קדם ועד 1412, Suma de cronicas de Espana („סיכום דברי ימי ספרד״), ופואמה בנושא זה. בסוף ימיו חיבר ספר־יוחסין של משפחתו.

י. בער, תוה״י בספרד הנוצרית (מפתח בערכו), תשי״ט²; F. Cantera, *La conversion del celebre talmudista Salomon Leví*, 1933; id., *Alvar García de Santa María y su familia de conversos* (index s.v.), 1952; L. Serrano, *Los conversos Pablo de Santa María y Alonso de Cartagena*, 1942.

יו. קפ.

ר׳ שְׁלֹמה יִצְחָקִי (או: בן יצחק; רש״י; 1040/1, טרואה — 1105, שם), גדול מפרשי התלמוד שבכל הדורות, ומן החשובים במפרשי המקרא; אחד האישים המפורסמים שקמו לעם ישראל ביה״ב, מורה ומנהיג לקהילות צפון־צרפת ומשפיע לדורות. כבר בדור שאחריו תיארו ר׳ אליעזר בן נתן ממגנצא (ע״ע) כמי ש„העמיד לעולם רגל שלישי״.

ת ו ל ד ו ת י ו. רש״י חי ופעל בטרואה (ע״ע; טרוייש) שבחבל שמפאן (Champagne) — בזמנו מרכז מסחרי חשוב ומשכן לירידים (ע״ע שוק, עמ׳ 656). אגדות שונות נקשרו במשפחתו ובלידתו, אך מספר הידיעות הממשיות זעום. רש״י הביא „לשון אבא מורי מנוחתו כבוד״ לתלמוד (ע״ז ע״ה, ע״א) — אך אפשר שהוספה היא, ושאין הקטע מגוף פירושו של רש״י. דודו, אחי אמו, ר׳ שמעון, היה מתלמידיו של רבנו גרשם מאור הגולה (ע״ע), ורש״י השתמש בקונטרסי פירושיו לתלמוד (אין לזהותו עם הפייטן ר׳ שמעון בן יצחק בן אבון). נראה שגם ר׳ שלמה ב״ר שמשון, ראש ישיבת וורמס (וורמייזא) בסוף המאה ה 11, היה קרובו.

כבן 20 יצא רש״י ללמוד בישיבותיה המפורסמות של גרמניה. תחילה למד תלמוד ומקרא לפני ר׳ יעקב ב״ר יקר (ע״ע) במיינץ (מגנצא). רגשי־קרבה היו ביניהם, והשפעתו על רש״י — הן בדרכי לימודו והן באָפיו — היתה מכרעת: „לבי וסברתי והבנתי מפיו יצאו״ (תשובות רש״י, סימן נ״ט). במגנצא שימש גם לפני ר׳ דוד הלוי, וקיבל ממנו כמה מסורות הלכתיות, ששונות היו מאלו של חכמי אשכנז האחרים. לאחר פטירת ר׳ יעקב (1064) למד רש״י אצל ר׳ יצחק ב״ר יהודה („מורה צדק״; 990—1070), וכעבור זמן־מה עבר לישיבתו של ר׳ יצחק הלוי בוורמייזא. בעל־משפחה היה באותם

הימים, ואת לימודיו למד בתנאים קשים: „חסר לחם ועדי־לבוש ורחיים בצוואר שמשתי לפניהם וימי כלו אצלם״ („חופש מטמונים״, עמ׳ ב׳). בסוף שנות ה 60 חזר לעיר־מולדתו, אך שמר על קשר הדוק עם רבותיו שבגרמניה; כעבור 5 שנים אף שב לוורמייזא, בירר ספקותיו עם ר׳ יצחק הלוי ואף העמידו על טעות. בטרואה נמנה רש״י עם סגל ביה״ד המקומי, ופרסומו גדל עד־מהרה. כבר בשנות ה 30 שלו כתב אליו רבו, ר׳ יצחק הלוי: ״יבורך צורינו שלא נתיתם דורינו... רעי יקירי נכבדי גדולי... כמותך ירבו בישראל״ (שם, עמ׳ י׳). תלמידים ממקומות שונים נתקבצו אל ישיבתו, וזו גדלה תוך זמן קצר והפכה — לאחר הרס מרכזי־התורה בגרמניה בשנת תתנ״ו — למרכז התורה החשוב במערב־אירופה. עם תלמידיו נמנו כמה מגדולי הדור שלאחריו, ביניהם: ר׳ שמעיה — מזכירו וסופרו; ר׳ שמחה מויטרי; ר׳ יעקב ב״ר שמשון; ר׳ עזריאל ב״ר נתן; ר׳ יוסף קרא (ע״ע); חתניו — ר׳ יהודה ב״ר נתן (ע״ע) ור׳ מאיר בן שמואל מרמרו (ע״ע); נכדו ר׳ שמואל בן מאיר (ע״ע).

מקובל לומר, כי פרנסתו של רש״י היתה מגידול גפנים וממכירת יין, אך דבר זה מסופק. במקומות שונים בתשובותיו הוא מתאונן על מחלותיו ועל סבלו: „נידון בייסורי חולי ומוטל על ערש דווי... תש כחי ואזלת ידי מלמשוך בעט סופר״ („מעשה הגאונים״, עמ׳ 11; וראה תשובות חכמי צרפת ולותיר, סימן ט״ו, ועוד). בתו מרים נישאה לר׳ יהודה ב״ר נתן ובתו יוכבד — „החסידה״ — לר׳ מאיר ב״ר שמואל. על בתו השלישית אין ידיעות מדויקות. נכדיו — וביניהם רבנו יעקב (ע״ע) תם והרשב״ם — היו גדולי דורם, והמשיכו את מפעלו הרוחני (ר׳ להלן).

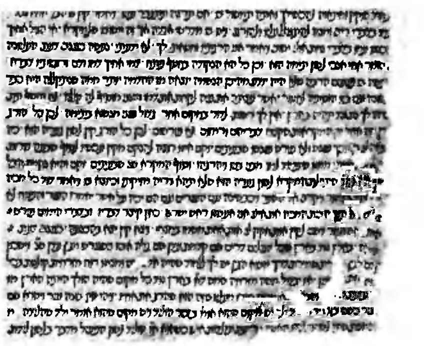
קווים לדמותו. שתי תכונות מנוגדות נתמזגו באישיותו: פשטות טבעית וענווה יתרה עם עוז־רוח ותקיפות. סגנונו בתשובותיו הוא כשל תלמיד הדן לפני רבותיו, ובמקומות רבים השיב — ואף לצעירים ממנו — תוך התבטלות עצמית. עם־זאת לא נכון היה לבטל דעתו מפני דעת אחרים — ואף רבותיו במשמע — כשלא תאמה דעתם את חקירתו ואת הבנתו במקורות, ואז דחה את ראיותיהם בכבוד, אך בתקיפות. נחרצות דומה גילה נגד מעשי־עוול ובדאגתו לשמירת סדרי ארגונן של הקהילות ולביצור כוחן. הוא הורה, כי חובת הציות לתקנות־הקהל בגדר מצווה מדאורייתא היא, ו„חנשבע לעבור על דברי ציבור, נשבע לשוא הוא״. בניגוד לדעתם של גאוני בבל קבע, כי ל„חשובי עיר״ — אף אם הדיוטות הם — מעמד של „בי״ד חשוב״, ואפילו יש חשובים מהם בקהילה סמוכה. למרות חיבתו הגדולה למנהג ול„מסורת אבות״ לא היסס לשנות כאשר נראה לו שבטעות מקורם, ואף הגיה נוסחאות קדומות בספרים ובמחזורי־תפילה. בדרכו זו מיזג רש״י באישיותו — תוך הארמוניה מלאה — את תכונות שני מוריו: את ענוותנותו של ר׳ יעקב ב״ר יקר — אשר כעדות רש״י נהג עצמו „כאסקופה נדרסת ושם עצמו שירי שיריים״ („אור זרוע״, ב׳, דף 75 ב) — עם תקיפותו וסגולת הנהגתו של ר׳ יצחק הלוי, „שהיה דבר ומנהיג לדור ועל פיו יצאו ויבואו״ (שם). אהבת התורה ואהבת ישראל מודגשות במעשיו ובמשנתו, והרבה להזהיר על השלום ועל האחדות: „ואתם תנו לבבכם לרדוף שלום... והשלום הוא יגרום לכם לעזר מן הצר״ („תשובות חכמי צרפת ולותיר״, סי׳ כ״ג). רש״י קרא לקרב אנוסים ועבריינים, והשתדל להקל לפי צרכי השעה, במיוחד בחשש ריבית, יין־נסך ובדיקת טריפות („קשה לי לאבד ממונם של ישראל״). מידותיו התרומיות באו לידי ביטוי גם ביחסי האחווה והרעות שקיים עם תלמידיו.

פירושיו למקרא הקיפו את רובו, ואולי כולו. הנדפס על שמו לספרים עזרא, נחמיה, דה״י ואיוב (מ, כה ואילך) אינו שלו, שכן הדברים נבדלים בסגנון ובדרך הפירוש. כמה מפירושיו לסוף ס׳ איוב נשתמרו בכ״י — ומכאן שפירש את כולו. ייתכן כי הפירוש המיוחס לו על ספרי עזרא ונחמיה מבוסס על פירושו, וכי תלמידים עיבדוהו והוסיפו עליו. בפירושו למקרא משוקעים גם דברים משל תלמידיו — במיוחד ר׳ שמעיה, ושב״ם ור׳ יוסף קרא — אם שקיבלם בעצמו והכניסם לפירושו, ואם שכתבום אחרים בשולי פירושיו והכ־ניסום מעתיקים לגוף פירושו. את פירושיו חזר רש״י ובדק, תיקן והשלים; והרשב״ם מעיד, (בפירושו לברא׳ לז, ב), כי בסוף ימיו הודה לו רש״י, „שאילו היה לו פנאי היה צריך לעשות פירושים אחרים לפי הפשטות המתחדשים בכל יום״. רוב פירושו — במיוחד לתורה — מלוקט מדברי חז״ל, ורק מיעוטו מקורי ועוסק בעיקר בפירוש הלשון. אך גם בליקוטיו עשה רש״י עבודה פרשנית גדולה. ממקורות שונים בחר את המדרשים ההולמים־ביותר את לשון הכתובים ואת אלה המתייחסים לבעיות העולות מן הכתובים („אני לא באתי אלא לפשוטו של מקרא ולאגדה המישבת דברי המקרא דבר דבור על אפניו״ [ברא׳ ג, ח; ועוד]), עיבד את נוסחם, הוסיף וגרע מלים, ואף שינה את נוסח המדרש, כדי לקשרו עם לשון הכתוב ולהגביר את הבהירות וההבנה. כך גם נוצרה רציפות סגנונית, ואין פירושו נראה כטלאי ע״ג טלאי. במקומות רבים הביא דברי־אגדה והעיר שאינם הולמים את הפשט; אך בוודאי לא חשב ל„פשט״ את כל המדרשים שהביא בלי הערה, שחלקם סותר במפורש את פירושו־הוא במקומות אחרים. בחלק ההלכתי של התורה הסתמך רש״י על התלמוד; אך הוא הביא מעט בלבד מההלכות הנוגעות לכל נושא, ולעתים העיר, כי אין מדרשי־ההלכה הולמים את הפשט, ואף פירש את הכתוב בניגוד לפסק־ההלכה (ויק׳ יג, ו; ועוד). — וע״ע מקרא, עמ׳ 315/6; 332/3.

תשומת־לב רבה הקדיש רש״י לצד הלשוני — שורש המלה, בניינה והוראותיה השונות. הוא הסתמך על דונש בן לברט ועל מנחם בן סרוק (ע׳ ערכיהם), אך גם חלק עליהם, ולעתים אף עלה עליהם בחקירתו. על השגיו כמדקדק — ע״ע דקדוקית, חשיבה, עמ׳ 37/8. בפירושיו קבע כללים רבים בשימוש־הלשון, עמד על הוראותיהם השונות של שמות־נרדפים והבחין בין לשון המשנה ללשון התלמוד — אך הוא גם פירש מלים מקראיות ע״פ לשון חז״ל, וכבר השיגו על כך הרשב״ם (שמ׳ יב, ז). כ 1000 מלים במקרא פירש ע״י לעזים צרפתיים — החשובים גם לחקר הצרפתית של זמנו (ע״ע בלונדהים) — וכן הביא לעזים גרמניים מעטים, שחלקם — ובעיקר מבין הלעזים הסלאוויים — הם הוספה מאוחרת. רש״י הרבה להס־תמך על טעמי המקרא (ע״ע) — „אלמלא שראיתי טעם זקף גדול נקוד על ׳ופניהם׳, לא הייתי יודע לפרשו״ (יח׳ א, יא) — אך גם פירש בניגוד להם. לעתים קשר בין מקראות (כגון דב׳ ד, מד), ופרטים הנראים מיותרים הסביר בכך שנועדו להבהיר אירועים הנזכרים במקום אחר (כגון שמ׳ יג, יח). שתי דרכים אלו פותחו בידי תלמידיו, מפרשי־המקרא בצרפת. רש״י הסתייע בראליה של תקופתו, שהיטיב להכירה — טביעת מטבעות, חקיקת אבנים, מעשה זכוכית, ציד עופות, תכסיסי מלחמה, טבע, צמחים וחיות ועוד; הוא אף הוסיף ציורים (מל״א ו, לא), אלא שחלקם הושמטו בידי מעתיקים ומדפיסים (ור׳ רשב״ם לבמד׳ לד, ב: „רבינו זקיני פירש וצייר תחומין״).

רש״י נמנע מלעסוק בבעיות הקשורות בפילוסופיה; זו לא חדרה אל יהדות אשכנז וצפון־צרפת בזמנו, ובעיית התאמתה לעולם המקרא לא עלתה. מסיבה זו כמעט שלא נזקק לבעיות שהרבו להעסיק את מפרשי־המקרא בספרד — טעמי המצוות, ההערכה המוסרית של מעשי האבות, מבנה הספרים והסתירות שביניהם, הסדר הכרונולוגי וכיו״ב. תורת־הסוד האשכנזית אף היא נעדרת מפירושיו. לעתים יש בפירושיו הד לרדיפות היהודים בזמנו (ר׳, למשל, יש׳ נג, תה׳ לח, יח) ולמעמדם בעולם הנוצרי; דוגמות לכך — ע״ע גלות, עמ׳ 826/7. לעתים רחוקות יצא נגד פירושים כריסטולוגיים למקרא.

בין החשובים במקורותיו של רש״י היו התרגומים הארמיים. בפירושו לתורה נעזר הרבה בתרגום אונקלוס; הוא דקדק הרבה



דף מדפוס ראשון של פירוש רש"י על התורה.
רג'יו די קאלאבריה, רל"ה (ביבליותקה פאלאטינה, פארמה, איטליה)

בדבריו. פירשם, הביא להם ראיות, עמד על אטימולוגיות, ואף קבע כללים ללימוד התרגום. עם־זאת לא נמנע מלדחותו במקומות רבים. בפירושו לנביאים ולכתובים הרבה רש"י להשתמש בתרגום יונתן. מלבד אלה היה חלק ממקורותיו בע"פ, ממה ששמע מאחרים.

פירושיו למקרא — ובמיוחד לתורה — זכו לתפוצה מפליגה. וסי־רושו לתורה היה למלווה קבוע ונאמן של החומש. כל ילד בישראל קרא לאורו את סיפורי־התורה ואת משפטיה, ודרכו ספג את מדרשי החכמים ואת אגדותיהם. פירוש זה הוא הספר המוארך הראשון שנדפס בעברית (ליסבון, רל"ג; או: רג'יו די קלבריאה, רל"ה — וע"ע דפוס, עמ' 954/5). מאות פירושים נכתבו על פירושו זה, מהם חשוב במיוחד פירושו של ר' אליהו מזרחי (ונציה, רפ"ז; ועוד הרבה). אף נקבע להלכה, כי יוצאים ידי חובת קריאת „שניים מקרא ואחד תרגום" בקריאת פירוש רש"י — במקום תרגום (שו"ע או"ח רפ"ה, סימן א'). דור אחד לאחר פטירת רש"י כבר נודע פירושו בספרד, ור' אברהם אבן עזרא (ע"ע) נזקק לו; בצרפת התפתחה בהשפעתו אסכולת פשטנים, שבמרכזה עמדו ר' יוסף קרא, רשב"ם, ר' יוסף בכור שור ור' אליעזר מבלגאנצי (Beaugency). החל במאה ה 12 גילו גם מלומדים נוצרים עניין בפירושו, ויש שהושפעו ממנו במיוחד, כגון ניקולאס דה־לירה (ע"ע). במאה ה 17 הוחל לתרגם מפירושיו לשפות זרות; יצוינו: התרגום לגרמנית של י. ל. דוקס (פראג 1833/8), התרגום לגרמנית של דעסויער (תרכ"ד/ז); התרגום ליידית (בתוך: חומש „בית יהודא", תרס"ג); התרגום לאנגלית של M. Rosenbaum ו A. M. Silberman (1929/34); התרגום לצרפתית של Levy (1964/6; לא גמור). מהדורה משובחת של פירושו הו"ל א. ברלינר, שבדק כ 100 כ"י וספרי־דפוס (פפד"מ, תרס"ה[2]). חלק מפירושיו לנ"ך הוהדר ע"פ כ"י בידי י. מארשען (ישעיהו: ירושלים, תרצ"ג; תרי־עשר: אמשטרדם, תר"ת; תהלים: ירושלים, תרצ"ו). ליקוטים מפירושיו לס' יחזקאל נדפסו בס'־זכרון לש. א. פוזננסקי (ורשה, תרפ"ז) ובפילדלפיה (1931). את הפירוש לשה"ש הו"ל י. רוזנטאל (בס'־היובל לש. מירסקי, 1958). הפירוש המיוחס לו על מדרש־רבא לבראשית אינו שלו.

רש"י כפוסק. מקום חשוב תופס רש"י בפסיקה ההלכתית, אף שבעצמו לא כתב ספרי־הלכה. כבר בדור שלאחריו נחשבו פסקיו, תשובותיו, הוראותיו, מעשיו ומנהגיו כרבי־ערך, וגדולי ה„ראשונים" נשאו־ונתנו בהם. בפירושיו לתלמוד הכריע לעתים רחוקות גם בשאלות של הלכה־למעשה — במיוחד במסכתות חולין וע"ז. בד"כ עשה כן בשאלות שהרבו להתחבט בהן בזמנו, או כאשר חלק על רבותיו ועל גאוני בבל, ולעתים — בשל הצורך להעיר על כלל בפסק־ההלכה, שמקורו במקום אחר בתלמוד (עיר' ט"ו, ע"א בסופו), או כשיש סתירה בין הסוגיות. מגמת־פסיקה קיימת גם במקומות שהאריך בהם — שלא כמנהגו — בפלפול ובסברה.

בבית־מדרשו עסק הרבה בשאלות של הלכה־למעשה, והכרעותיו נשתמרו בפסקי־הלכות של תלמידיו ותלמידי־תלמידיו. הקבצים העיקריים שנדפסו, ואשר בהם נכללת תורתו, הם: "ס' הפרדס" (קושטא, תקס"ב; בודפסט, תרפ"ד[2]; ועוד), „ס' האורה" (לבוב, תרס"ה), „סידור רש"י" (ברלין, תרע"ב), „מחזור ויטרי" (ברלין, תרפ"ג[2]), „ס' איסור והיתר" (בחלקו: ברלין, תרצ"ו), „ס' הסדרים" (חורב, י"א, תשי"א) ו„ליקוטים מספרי דבי רש"י" („ס' רש"י"; ירושלים, תשט"ז). קבצים קטנים נוספים מצויים בכ"י, ורובם כוללים — מלבד תורתו של רש"י — ליקוטים שונים מגאוני בבל, מס' „מעשה המכירי" ואף מתורתם של חכמי פרובאנס. זהותם של קטעים אנו־נימיים רבים מסופקת, וחלק מיוחס לרש"י בטעות. את תשובותיו של רש"י (342 במספר) ליקט י. ש. אלפנביין (ניו־יורק, תש"ג). אך עשרות מהן אינן שלו. מאידך־גיסא מצויות בדפוסים ובכ"י עשרות תשובות אחרות שלו שלא נכללו בקובץ זה.

המקור העיקרי לפסיקתו של רש"י הוא התלמוד הבבלי. מלבדו הרבה להשתמש בתורתם של גאוני בבל ובמסורת רבותיו באשכנז. בהכרעותיו לא נשא־פנים לאיש, ואף על רבותיו נחלק בעניינים שונים, לעתים תוך משא־ומתן חריף — „לא נתישבו לי דברי רבותי, ולא השיבו על דברי כי אם מן השפה ולחוץ, ועדיין אני מוסרם לצנועים" (תשובות רש"י, עמ' 57).

את פסקיו שקל ובדק מבחינות שונות, ולדבריו הביא אסמכתות. במקומות שונים הודה בטעותו, וחזר בו. קו בולט בפסיקתו היא הנכונות להתחשב במציאות ובצרכי־השעה, כדי שלא להכביד על היהודים במסחרם ובחיי יומיום שלהם. בשל כך פסק לקולא בכמה נושאים שהרבו להתחבט בהם בזמנו, ובעיקר בשאלות של חשש ריבית („הנמנע ליקח רבית מישראל בענין זה הרי זה חסיד שוטה"), יין נסך („לפי שאין גויים עכשיו אדוקים לנסך יין") ובדיקת טריפות. דרכו זו בולטת במיוחד על רקע השמרנות וההתנגדות לקולותיו מצד כמה מחבריו באשכנז, ולעתים אף מצד רבותיו. וכבר העיר רש"י על עצמו: „וגם מיום הבינותי בדברי תלמוד, לבי נוטה אחרי המתי־רים" (תשובות חכמי צרפת ולותיר, סימן י"א).

בספרי־ההלכה שיצאו מבית־מדרשו מובאים בעיקר פסקיו בהלכות או"ח ויו"ד, אך כפי שעולה מתשובותיו משתרעת פסיקתו על כל תחומי ההלכה.

רש"י כפייטן. כרוב חכמי זמנו כתב גם רש"י פיוטים. 7 מ„סליחותיו" שרדו, ובעלותו על כמה אחרות מוטלת בספק; פיוטים מסוג אחר לא יצר ככל־הנראה. אפשר שבחר דווקא ב„סליחה" בשל החופש היחסי שהיא נותנת לפייטן, ובשל האפשרות להביע בה את רגשותיו. אין פיוטיו מיוחדים בסגולותיהם השיריות, ולעתים לשונם כבדה; רש"י תיאר בהם את צרות הדור ואת מאווייו לגאולה, את השפלת היהודים וביזויים, את הנגישות הכלכליות נגדם („רוצצות ורצוצות וגובות מנו מסיות"), את הריגתם בעת הפרעות ואת מסירות־נפשם על לימוד־התורה. אפשר שתיאורים אלה קשורים גם בפרעות הקשות במסע־הצלב הראשון (תתנ"ו; 1096), אך אין בהם עדות ברורה על כך. „סליחותיו" כונסו בידי א. מ. הברמן (פיוטי רש"י, תש"א).

אב. גר.

פירוש רש"י לתלמוד נמנה עם מיטב היצירה העברית שבכל הדורות, ולהשגו הפרשני אין מתחרה. לא היה זה הפירוש הראשון שנכתב למסכתות מן התלמוד, ואף לא הראשון שנכתב למלוא הקפו של התלמוד. מחוץ לגבולות צרפת ואשכנז די לציין את פירושו המקיף של רבנו חננאל ב"ר חושיאל (ע"ע) — שרש"י לא הכירו — וגם בתוך גבולות הללו קדמוהו כמה פירושים —

כפירושי רבנו גרשם מאור הגולה (ע״ע) וכפירושו הגדול של ר׳ יצחק ב״ר יהודה, רבו של רש״י — ורש״י הכירם ואף השתמש בהם. רבו זה עמד בראש ישיבת מגנצה באמצע המאה ה 11, והביא שם לידי שכלול את „פירושי מגנצא״, שהיו מקובלים בישיבה ונתייסדו שם במרוצת המאה ה 11. מ„פירושים״ אלה — שהיו כתובים על ספר, שרש״י מבנהו „יסוד״ (ר״ה כ״ה, ע״א; ועוד) — מצטט רש״י בכמה מסכתות. גם מרבותיו האחרים ומחכמים אשכנזים אחרים מביא רש״י דברים לא מעטים, שראה בכתב („ובתלמידי רבינו הלוי מצאתי״), או ששמע בע״פ, בשמם או באופן סתמי („קונטרס״ של ר׳ יעקב ב״ר יקר מזכיר רש״י בגיט׳ פ״ב, ע״א). את פירושו הגדול ייסד רש״י על בסיסה של מסורת פרשנית זו; ואף אם נטה ממנה — פעמים רבות — בפירוש או בשתיקה — או צירף לה מסורות פרשנ־יות משל גאוני בבל, הוא שנתן לה פה והיה לה לכלי־מבטא עיקרי והוא שעשאה לפירוש המוכר של התלמוד. מבחינה זו יש לראות ברש״י את המסכם של תורת אשכנז הקדומה ואת הדף האחרון בתולדותיה, ערב מפעלם המהפכני של בעלי התוספות (ר׳ להלן) במאה ה 12.

עד־מהרה דחה מפניו פירושו של רש״י את הפירושים האשכנזיים שקדמוהו. אלה נשתיירו בידינו לאותן מסכתות מעטות שלהן לא כתב רש״י פירוש — תענית, נדרים, נזיר (פירוש רש״י הנדפס למסכתות אלו — „פירושי מגנצא״ הם), מועד־קטן (פירוש רש״י האמיתי למסכת זו נתפרסם רק בתשכ״א, מכ״י יחיד בעולם, בידי א. קופפר), בבא־בתרא (פירוש רש״י למסכת זו מקיף פחות מ30 הדפים הראשונים של המסכת) — ולמסכתות אחדות מסדר קדשים — בכורות, ערכין, תמורה, כריתות, מעילה, תמיד, מנחות וחולין — שלהן נשתמרו גם פירושי רש״י וגם „פירושי מגנצא״ (ואף נדפסו יחדיו במהדורות הש״ס הגדולות). ברובן המכריע של מסכתות התלמוד — מלבד אלו בסדר קדשים — שנלמדו בקביעות עם פירוש רש״י. פסק כליל השימוש ב„פירושי מגנצא״, וכבר במאה ה12 חדלו הסופרים להעתיקם.

השוואת פירושי רש״י עם „פירושי מגנצא״, שקדמו להם, ועם פירושו של רבנו אליקים ב״ר משולם (ע״ע [כרך המילואים] — חברו ובן־זמנו של רש״י, שפירושו לרוב מסכתות התלמוד נדחה גם הוא מפני פירושו של רש״י, ולא נשתמר בידינו אלא למסכת יומא בלבד — מצביעה על מסורת ספרותית ותכניתית משותפת ועל מידה רבה של דמיון אף בפרטים שונים של הבעה וסגנון; לפיכך ישנו קושי לא־מבוטל בהגדרת היסודות המייחדים את פירוש רש״י והמע־ניקים לו את סגולתו המיוחדת. מבין אלה יש לציין בעיקר — מלבד סממנים סגנוניים אחדים — את הנקודות דלקמן: א) ראשיתה של הנטיה לפתח, לעתים מזומנות, מו״מ פרשני בדרך של קושיה ותירוץ (אם בפירוש ואם בהבלעה); ב) השילוב האורגני של הפירוש והרהיטות לשונו בתוך מסכת הטכסט התלמודי, ע״י הצמדת מלות הפירוש אל מלות הטכסט ברצף מילוני ותחבירי; ג) הצגת אלטרנאטיוות פרשנ־יות עיקריות, תוך הצבעה על מעלותיהן ומגרעותיהן; ד) השימוש הנרחב־למדי בסוגיות חיצוניות — מקבילות ושאינן מקבילות — והפניית הלומד, בשתיקה, אליהן; ה) הקדשת תשומת־לב רבה לגיר־סות ולתיקון הטכסט ע״פ שיקול־הדעת; ו) הקפדה חמורה על ברירה המלים במשפט, והדרכת המעיין — בדרך רמז — גם ע״י מה שלא נאמר. טכניקה אחרונה זו פיתח רש״י מאד, ובעזרתה קבע שתי רמות — הקיימות בו־זמנית — של הפקת תועלת אפשרית מעבודתו: האחת — ללומד הפשוט; והאחרת — ללומד בעומק העיון. חלק מתכונות אלו כבר מצויות בצורה בולטת הרבה פחות — גם בפירושים שקדמוהו; אך באופן כללי ברור, כי מייחדים את פירוש רש״י, וגם ניכרים אצלו ביותר, ניצניהם של אותם יסודות חדשים־יחסית, שעתידים היו להגיע לשיא פיתוחם בבתי־מדרשם של בעלי התוספות (ע״ע) — תלמידי רש״י, קרוביו וצאצאיהם — שמפעלם



קטע מתשובת רש״י — בכתב־ידו — לתלמידו שמעיה; מתפרסם כאן לראשונה. שמו (שלמה) נזכר בשורה 12 בעמודה השמאלית (כ״י קמבריג׳, מס׳ 667, דף 367ב׳)

הגדול נוסד מתחילה על מצע פירושו לתלמוד, ועל המו״מ הנוקב בו ובעקבותיו.

פירושו של רש״י לתלמוד קורסורי, שוטף — לטכסט התלמודי כולו, ולא לקטעים קשים בו, או נבחרים מתוכו, בלבד — והוא כתוב בלשון־חכמים תלמודית ובצמידות מירבית אל הטכסט. אעפ״כ אין הוא מפרש כל מלה ומלה בטכסט, אלא את הטעון פירוש מיוחד בלבד — ואז מעתיק רש״י אותן המלים שבדעתו לפרש, ומס־מיד להן את פירושו. „דיבורו״ קצר — לפעמים כדי מלה אחת, או שתיים, ובד״כ מלים אחדות בלבד — לשונו תמציתית, מצויות בו רמיזות והפניות לדיבורים קודמים ומאוחרים, לעולם אין בו דיגר־פיות, ומעל לכל — שפתו בהירה בתכלית וקשה לטעות בכוונתה, אף אם לא תמיד קל לעמוד על מלוא כוונתה ועומק משמעותה.

רש״י הקפיד על עקביות פרשנית בתוך אותה המסכת — אך לא בין שתי מסכתות שונות, ואף לא בסוגיות מקבילות שבהן. דרכו זו עוררה את תמיהתם של קדמונים ואחרונים; ומקובל לומר, כי בכל מסכת שימר רש״י את עיקרי המסורת הפרשנית כפי ששמעה מרבו שלימדו אותה המסכת (השו׳ דבריו בקיד׳ י״א, ע״ב, ד״ה „התוקע״, ובברכ׳ ל״ט, ע״א, ד״ה „דורמסקין״). אפייני לפירוש רש״י, שבשום מקום אין ניכרים בו כל סימנים חיצוניים לתיקונים, השלמות, חזרות וכד׳, ואף לא לשינויים במתכונת, בסגנון או ברמה — וזאת אע״פ שאין ספק, כי רש״י היה עסוק בחיבורו שנים רבות, ואפשר שגם לא סיימו ממש עד מותו.

לא־פעם העירו הראשונים על קשיים שונים בפירוש רש״י — ונקודת־המוצא למפעלם של בעלי־התוספות היא ביקורת פירושי רש״י — העידו כי רש״י שינה בפירושו וחזר בו, ואף הזכירו בדב־ריהם „מהדורות״ של פירושו; אך מספרן הכולל של הדוגמות הללו מגיע לכמה עשרות בלבד, ועד היום לא נמצאה כל הוכחה של ממש לקיומן של „מהדורות״ מפירוש רש״י. בד״כ מהוות „מהדורות״ אלו — עד כמה שהגיעו לידינו (כבמסכת כתובות: ר׳ ביבל׳) — נוסחים מפירושו של רבנו יהודה ב״ר נתן (ע״ע; חתנו של רש״י, ר׳ לעיל), שכתב את פירושו תחת חסותו של רש״י ובקשר ספרותי הדוק עם פירושו של רש״י ודרכו המיוחדת. פעמים השלים הריב״ן מקומות חסרים ברש״י (כגון בסוף מסכת מכות), פעמים הוסיף דברים בשולי פירוש רש״י — אולי בשליחותו, במצוותו או עכ״פ בהסכמתו? — ופעמים שהדברים מצורפים לפנינו יחד, ואין אנו יודעים להפריד ביניהם אלא ע״פ עדות כה״י. יש עדויות לכך, כי בסוף ימיו של רש״י השתתף גם הרשב״ם ב„חידוש פניו״ של פירוש סבו, אם בהבלעת דעותיו בתוך פירושו המשלים (ב״ב כ״ט ואילך ופרק

„ערבי פסחים") ואם בהוספות בשולי הפירוש (כמו בכ"ם הדפים הראשונים של מסכת ב"ב, ואולי גם במסכת ע"ז). עם ההוספות מן הסוג הזה נמנית גם המובאה היחידה מס׳ ה„ערוך" (ע"ע נתן בן יחיאל מרומי) הנמצאת ברש"י (שבת י"ג, ע"א), והחסרה בכה"י הקדומים. ברור שרש"י לא הכיר את ה„ערוך", ומקור הקרבה הפרשנית ביניהם בעשׂרות מקומות בשימושו של ה„ערוך" ב„פירושי מגנצא" הנ"ל, בדומה לרש"י.

פירוש רש"י מצוי בידינו בכ"י לא־מעטים — שלמים (למסכתות יחידות) או חלקיים — רובם בלא הטכסט של התלמוד. גם במזרח כבר נודע במפנה המאה ה12; הוא נזכר ברשימות־ספרים מן הגניזה מתקו־פה זו, ואף שרידים מעטים מגוף הפירוש נמצאו בגניזה. אמנם הרמב"ם לא הכיר את פירוש רש"י. פירוש רש"י נדפס לראשונה בהדפסה הראשונה של מסכת מן התלמוד (שונצינו, רמ"ד), ומאז נדפס בכל מהדורות התלמוד הידועות, לצד גוף הטכסט התלמודי (ר׳ תמ׳ בע׳ תלמוד בבלי). למן המאה ה13 ואילך לא היה אף פרשן תלמודי אחד שלא נשׂא־ונתן בדברי רש"י לסוגיה שעמד בה, וגם בספרי הפוסקים — מכל האזורים הגאוגרפיים — דעת רש"י היא מיסודות הדיון, וזאת אע"פ שבפירושו לתלמוד לא שיקע רש"י מגמה פסיקתית ניכרת־לעין (פרט לסוגיות אחדות, שהיה להן ערך אקטואלי מיוחד בזמנו). בגלל מעמדו המיוחד הזה — כפרשן של התלמוד — כבר נקרא רש"י בפי הקדמונים „פרשנ־דתא" (השיר האנונימי „כוכב דרך מצרפתה"; בשיר הזה מוסב הכינוי על פירושו לתורה). גם גרסותיו של רש"י בגמרא — שתלאן בגליון התלמוד בלשון „הכי גרסינן" ונזהר שלא לשלבן בגוף התלמוד — נתקבלו בד"כ כאמת מבוררת. כיום מתוקנות מסכתות התלמוד הנדפסות (כמו חלֶק גדול מכה"י שלפניהן) ע"פ תיקוניו של רש"י, עד שלפעמים קשה לדעת איזו גרסה נתכוון רש"י לפסול. מהמאה ה14 ואילך גם נתחברו כללים מתודולוגיים ללימוד רש"י — בדומה לכללי התלמוד. למרות תפוצתו הרבה — ואולי דווקא בגללה — לא הותקנה עד־היום מהדורה מדעית ביקָרתית של פירושו אף לאחת ממסכתות התלמוד; ועדיין רחוקה הדרך מהשגת מטרה זו.

השגו העיקרי של פירוש רש"י הוא בכך, שפירושיו לסוגיות שבכל מסכת נובעים במישרין מתפיסה אחדותית של מכלול ענייני המסכת: עקרונותיה ההלכתיים היסודיים והמוסכמים; המחלוקות הראשיות (והמשניות) בין התנאים במשנה, בברייתות ובתוספתא; ומחלוקות האמוראים בתלמוד, תלותם ההדדית ודרך ההכרעה העקבית ביניהם ובמה שתלוי בהם. אין פירוש רש"י מיועד ללומד המתחיל, שאינו יודע דבר על־אודות המסכת ועניינֶיה; לצורך תלמי־דים כאלה כבר היו במאות ה12 וה13 פירושים דַרדקאיים, שנראה כי השימוש בהם נפוץ גם בקרב תלמידים מבוגרים־למדי, ואף בני 15 בכלל. כוחו של פירוש רש"י כבטחון שהוא מקנה ללומד המבין והמנוסה־יותר, כי אין הוא טועה ללכת אחר הרהורי־לבו ודמיונותיו, וכי אכן יש בידיו תשתית פרשנית נאותה להמשך לימודיו בעומק כל סוגיה במקומה ולרוחב כל המסכת. ייחודו הסגולי של הפירוש הוא בהתאמתו הפנימית לכל רמת־לימוד סבירה, וגדוּלתו בכך, שככל שגבוהה רמת הלומד, כּך רבה התועלת שהוא יכול להפיק מן הפירוש, ועמוקה הערכתו לגבי איכות הפירוש וגדולת מחברו.

י. ת.

א. גייגר, פרשנדתא, תרס"ו; א. ה. וייס, תולדות רש"י (בית תלמוד, ב׳), תרמ"ה; ל. צונץ — ש. בלאך, תולדות רש"י, תרכ"ב; א. עפשטיין, ר׳ יוסף קרא והפירוש לבראשית רבה המיוחס לרש"י (החוקר, א׳), תרנ"א; הנ"ל, ר׳ שמעיה תלמידו וסופרו של רש"י (כל כתביו, א׳), תש"י; א. מ. ליפשיץ, רש"י, תרע"ב; ש. א. פוזננסקי, מבוא על חכמי צרפת מפרשי המקרא, 13—22, תרע"ג; ח. טשרנוביץ, להפסקנות אצל רש"י (הגורן, י׳) תרפ"ח; י. נ. אפשטיין, פירושי הריב"ן ופירושי וורמייזא (תרביץ, ד׳), תרצ"ג; הנ"ל, פירושי ריב"ן לכתובות, תרצ"ג; א. אפטוביצר, מבוא לספר הראבי"ה, 395—407, תרצ"ח; הנ"ל, לתולדות פירוש רש"י לתלמוד (בתוך: ספר רש"י), תשט"ז; י. זנה, לביקורת הטכסט של פירוש רש"י על התורה (HUCA, XV), 1940; י. ורפל, רש"י בתשובותיו (ספר רש"י), תש"א; י. שפירא, פרשני רש"י על התורה (בצרון, ב׳), ת"ש; י. אבינרי, היכל רש"י, א׳–ד׳, ת"ש–תש"ך; י. ל. מיימון (עורך), ספר רש"י, תשט"ז; א. מ. הברמן, פיוטי רש"י, תש"א; י. בער, רש"י והמציאות ההיסטורית של זמנו (תרביץ, כ׳), תש"ט; א. א. אורבך, בעלי התוספות, פרק שני, תשט"ו; הנ"ל (מהדיר), ספר ערוגת הבושם, ד׳, 5–13, 168/9, תשכ"ג; א. ברלינר, לתולדות פירושי רש"י (בתוך: ספר רש"י), תשט"ז; א. עובדיה, פירוש רש"י לתורה ומפרשיו (שם), תשט"ז; נ. שפירא, על הידע הטכני והטכנולוגי של רש"י ודרכי הבעתו (קורות, ג), תשכ"ג; א. גרוסמן, יחסם של חכמי אשכנז הראשונים אל שלטון הקהל (שנתון המשפט העברי, ב׳), תשל"ה; י. פרנקל, דרכו של רש"י בפירושו לתלמוד הבבלי, תשל"ה; מ. סליי, רש"י — מפרש או פוסק (המעין, יז, ב), תשל"ז; י. תא־שמע, על פירוש רבינו גרשום מאור הגולה לתלמוד (קרית ספר, נ"ג), תשל"ח; י. סגל, גנוזות רש"י, תשל"ט; M. Liber, *R.* (Eng.), 1906; A. Darmstetter – D. S. Blondheim, *Les glosses françaises dans les commentaires talmudiques de R.*, I–II, 1929–1937; H. Englander, *R.'s View* of the Weak ע"ע and פ"ן Roots (HUCA, VII), 1930; id., *Grammatical Elements and Terminology in R.'s Biblical Commentaries* (ibid., XI–XIV), 1936/9; J. Pereira-Mendoza, *R. as Philologist*, 1940; E. I. J. Rosenthal, *R. and the English Bible* (Bulletin of the John Rylands Library, XXIV), 1940; S. W. Baron, *R. and the Community of Troyes* (In: R. Anniversary Vol.), 1941; American Academy for Jewish Research, *R. Anniversary Volume*, 1941; A. Owen, *R.: his Life and Times*, 1952; H. Hailperin, *R. and His World*, 1957; id., *R. and the Christian Scholars*, 1963; S. Federbush (ed.), *R., His Teachings and Personality*, 1958; M. Banit, *Fragments d'un glossaire judeo-français du moyen-âge* (REJ, III [CXX]), 1961; H. Soloveitchik, *Can Halakhic Texts Talk History?* (AJS Review, III), 1978.

שְׁלֹמֹה מְחֶלְמָא ע"ע חֶלְם, שְׁלֹמֹה.

ר׳ שְׁלֹמֹה מְרָדוֹמְסְק

ר׳ שְׁלֹמֹה מְרָדוֹמְסְק (1803—1866), אדמו"ר חסידי. ר"ש למד בישיבה בפיטרקוב, אצל ר׳ אברהם צבי, מחבר שו"ת „ברית אברהם" (דיהרנפורט, תקע"ט). הוא נתחנך בדרכי החסידות, ונתקרב אל הצדיק ר׳ מאיר הלוי מאפטא (ע"ע), תלמידו של „החוזה" מלובלין. ב 1834 הוכתר לרבה של העיירה רדומסק, ומ 1843 התחל לכהן שם גם כאדמו"ר חסידי. ר"ש התמסר בכל מאודו לפעולה סוציאלית בקרב עניי עירו, ובכוח אישיותו המרשימה, תפילתו הנלהבת, נגינותיו המיוחדות ואמרותיו שעשו להן כנפיים, משך אליו חסידים רבים; היו ביניהם אהרן מרכוס (ע"ע) והרופא חיים דוד מפיטרקוב. ספרו, „תפארת שלמה" (ורשה, תרכ"ז/ט), נחשב לספר־חסידות קלאסי, המביע את רעיונות החסידות לעמקם, בהיותו מכוון לאינטלקטואלים שבין החסידים, ולא להמון העם. לאחר מותו המשיך את השושלת בנו, ר׳ אברהם ישׂשכר (נפ׳ תרנ"ב), בעל ספר „חסד לאברהם", ואחריו כיהן בנו שלו, ר׳ יחזקאל (נפ׳ תרע"א), בעל ספר „כנסת יחזקאל". ר׳ שלמה חנוך, בן ר׳ יחזקאל, אדמו"ר אחרון לשושלת זו, נרצח ע"י הנאצים (1942). שושלת ר׳ קיימה בפולניה רשת רחבה של ישיבות בשם „כתר תורה".

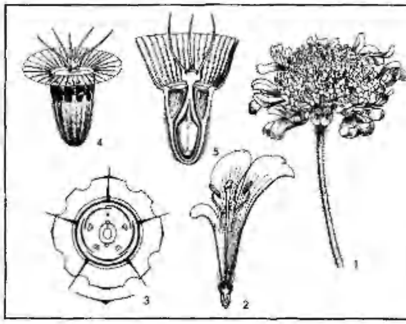
י. מ. רבינוביץ, אהל שלמה, תרפ"ד; הנ"ל, עטרת שלמה, תרפ"ו; צ. מ. רבינוביץ, ספר יזכור לקהילת ראדומסק, 22—26, 75—106, 110—114, תשכ"ח.

שַׁלְמוֹן, קָרֶאל

שַׁלְמוֹן, קָרֶאל Kar'el, Salmon (Karl Salomon) (1897, היידלברג — 1974, ירושלים), מלחין ישראלי. ש׳ למד הלחנה בגרמניה אצל מכס רגר ור. שטראוס (ע"ע), והיה מוסיקאי פעיל שם — כמנצח וכזמר באס — עד עלות הנאצים לשלטון. ב 1933 עלה ארצה, השתקע בירושלים והיה שנים רבות (1936—1957) מנהל מדור המוסיקה בתחנת־השידור בירושלים. מ 1957 ניהל את שירות־ההקלטות של „קול־ישראל", ובין־היתר היה אחראי לחילופי תכניות־רדיו עם תחנות־שידור בעולם. לש׳ היתה קאריירה מוסיקלית כזמר, פסנתרן, מנצח, מורה בקונסרוואטוריון ומלחין. ביצירותיו ניכרת נטיה לצורת הווריאציה והעיבוד הסימפוני. חיבוריו שייכים למו־סיקה הישראלית הים־תיכונית, המבקשת למזג את המסורת המוטי־קלית האירופית עם הפולקלור היהודי המזרחי. בין יצירותיו החשו־בות: „עלי באר" — ואריאציות על שיר־עם עברי (1937); „הסבי־

בון" — ואריאציות על שיר־חנוכה; „ארבעה מחולות עממיים יווניים" — סוויטה סימפונית (1943); קונצ'רטו לפסנתר (1947); אופרה זעירה, „דוד וגלית"; „לילות כנען" — סימפוניה (1949); „סימפוניה לנוער" (1950); „דליה" — ראפסודיית מחול (1953); קונצ'רטו לשני חלילים ותזמורת; מוסיקה קאמרית (שתי רביעיות; 3 שלישיות), שירים רבים, קנטאטות למקהלה וחיבורים אחרים למקהלה ותזמורת.

שלמוניים (Dipsacaceae), משפחה קטנה של צמחים דו־פסיגיים, מאוחי עלי־כותרת, הכוללת 10 סוגים ומעל ל 200 מינים, הגדלים רק באיזור הממוזג החם של העולם הישן, מהם רבים באגן הימה"ת ובמזרח התיכון. עפ"ר משייכים את הש' לסדרת השלמוניים (Dipsacales) יחד עם משפחות כגון יערתיים וולריניים (ע' ערכיהם). הש' ברובם עשבוניים חד־ או רב־שנתיים, בעלי עלים נגדיים.



שלמוניים. תגית, Scabiosa graminifolia: 1. תפרחת; 2. פרח שבהקף; 3. סכמה של הפרח; 4. פרי; 5. חתך לאורך הפרי

הפרחים מרוכזים בקרקפות צפופות, אלה שבהקף בלתי־נכונים עפ"ר, בעלי אונות־כותרת ארוכות כלפי חוץ; הפרחים מאובקים באמצעות חרקים, הם אנדרוגיניים, בעלי גביעון (נוצר, כנראה, ע"י התאחות שני חפים) היוצא מבסיס השחלה; הגביע זיפני עפ"ר ובעל 5 (לפעמים 4) אונות; הכותרת מאוחת עלים ובעלת 5 (לפעמים 4) אונות; מספר האבקנים — 4; השחלה תחתית, בת שני עלי־שחלה, ללא מחיצה, ובה ביצית יחידה. הפרי — זרעון הנשאר בתוך הגביעון ונושא בראשו את הגביע שזיפיו משמשים מנגנון להפצתו באמצעות בע"ח, או כעטרה להפצה ברוח. על אף הדמיון השטחי למשפחת המרכבים (ע"ע), נבדלים הש' בגביעון ובארבעת האבקנים החפשיים. הבדל נוסף בחמרי התשמורת: בש' הם סוכרוזה באיברים הווגטאטיוויים ושומנים בזרעים ולא אינולין (ע"ע, וע"ע סכרים, עמ' 53); גם האלקלואידים שונים מאלה שבמורכבים. בישראל גדלים בר מינים של 4 סוגים: שלמון (Cephalaria), ובו 5 מינים, תגית (Scabiosa), ובו 7 מינים, נוציץ (Pterocephalus), ובו 4 מינים, ומין יחיד של קנאוסיה (Knautia). מאלה בעלי נוכחות גבוהה בצומח, כגון התגית המצויה (S. prolifera) בשדות ובצדי דרכים. המשפחה כמעט ללא ערך כלכלי (השלמון הסורי היה, בשעתו, עשב רע בשדות תבואה) ויש בה אך מעט צמחי נוי.

A. Engler, *A. Engler's Syllabus der Pflanzenfamilien*, 1964[12].

ק. ח.

שַׁלְמַנְאֶסֶר (אשורית: Šulmanu-asaredu = האל שלמנ הוא הראשון־במעלה), שמם של 5 ממלכי אשור.

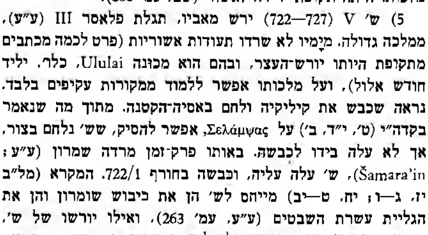
1) ש' I (1275—1245 לפסה"נ בקירוב), בן אדד־נירדי I, ניצל את הסתבכות החתים במלחמה עם מצרים, פלש לקפדוקיה (ע"ע) וייסד שם מושבה אשורית. ש' סיפח את מיתני (ע"ע, עמ' 413) והגלה את תושביה, פלש לאררט (ע"ע), מצפון לאשור, פשט על כרכמיש (ע"ע) ופתח מחדש את דרכי־המסחר בכיוון צפון־מערב. בבירתו, אשור (ע"ע, עמ' 377), בנה ארמון ושיקם את אחד המקדשים. נחשפו בניינים שבנה בנינוה, וכן בכלה (ע"ע אשור, עמ' 359/60, 636), שהוא היה מייסדה. יורשו היה תכלת־ננרת I.

2) ש' II (1019—1008 בקירוב), בן אשור־נצרפל I. מלך בתקופה של לחץ ומתיחות. יורשו היה אשור־נירדי IV. ר' תמ' אובליסקים של ש' II, כרך א', עמ' 628.

3) ש' III (858—824), בן אשור־נצרפל II (ע"ע), ירש מאביו ממלכה מאורגנת היטב. הוא הבקיע דרך אל מקורות חמרי־הגלם באנטוליה ובצפון־סוריה (ב 8 מסעות; בשנים 858—841). תחילה פורר את ברית המדינות הנאו־חיתיות, שבראשן עמדה כרכמיש (ע"ע) ואשר השתתפו בה ח'תיג, ביח־עדן, שמאל (ע"ע), קוה וח'לכ (קיליקיה [ע"ע]). ואח"כ פנה נגד „ברית 12 מלכי חוף־הים", שהחשובים בהם היו בן־הדד השני (ע"ע) ואחאב (ע"ע, עמ' 396; הוא נקרא באשורית Ahabbu Sir'ilayu — אחאב הישראלי [באסטלה של ש' מכרח']; זהו האזכור היחיד של ישראל בשמה בתעודה בכתב־היתדות). ש' התנגש ב 12 המלכים בקרקר (853), אך הקרב לא היה מכריע. רק משנתפרדה „ברית ה 12", במות בן־הדד, הצליח ש' להכות את חזאל (ע"ע), הגיע לגבול ישראל וקיבל מנחה מיהוא (ע"ע; ושם תמ'), שנקרא באובליסק השחור של ש' „בן עמרי" (mar Humrî, דהיינו, מלך „בית־עמרי". מכאן ואילך היה זה כינויה של ממלכת ישראל בכתובות אשוריות — ע"ש עמרי מייסד השושלת החשובה). ש' קיבל מנחה גם מצור (ע"ע). הוא ערך מסע גם לבבל, היכה את הכשדים, נכנס לערי־הקודש הבבליות וחלק כבוד לאלי בבל. ש' הדביר גם את אררט (ע"ע, עמ' 320). בנו, אשור־דן־אפלי, מרד בו (826), אך נוצח, ובנו האחר, שמשי־אדד V (ע"ע) ירשו. וע"ע אשור, עמ' 365/6; ושם תמ".

4) ש' IV (782—772), בן אדד־נירדי III, נלחם באררט ובדמשק. מלכותו היתה תקופת ירידה לאשור (שם, עמ' 366).

5) ש' V (727—722) ירש מאביו, תגלת פלאסר III (ע"ע), ממלכה גדולה. מימיו לא שרדו תעודות אשוריות (פרט לכמה מכתבים מתקופת היותו יורש־העצר, ובהם הוא מכונה Ululai, כלו', יליד חודש אלול), ועל מלכותו אפשר ללמוד ממקורות עקיפים בלבד. נראה שכבש את קיליקיה ולחם באסיה־הקטנה. מתוך מה שנאמר בקדה"י (ט', י"ד, ב') על Σελάμψας, אפשר להסיק, שש' נלחם בצור, אך לא עלה בידו לכבשה. באותו פרק־זמן מרדה שמרון (ע"ע; Šamara'in), ש' עלה עליה, וכבשה בחורף 722/1. המקרא (מל"ב יז, ג—ו; יח, ט—יב) מייחס לש' הן את כיבוש שומרון והן את הגליית עשרת השבטים (ע"ע, עמ' 263), ואילו יורשו של ש', סרגון II (ע"ע), זקף מעשים אלה לזכותו. נראה שש' מת, או הומת,



שלמנאסר III (מימין) מקבל פני מלך בבל מתחת לחופה; קטע מאסטלה מאולם כס־המלכות בכלח, בארמונו של שלמנאסר III; 852 לפסה"נ



קטע מהאובליסק השחור של שלמנאסר III; פלח (828 לפסה"נ). למעלה: יהוא מלך ישראל (כורע), מעלה מס לשלמנאסר III (המוזיאון הבריטי, לונדון)

בקשר, בעיצומה של מלחמה זו, וסרגון, שהתמלך תחתיו, השלים את הכיבוש ואת ההגליה. וע"ע אשור, עמ' 368; הושע בן אלה.

אנציק' מקראית, ז', ערכים שלמנאסר ג', שלמנאסר ה' (ושם ספרות). תשכ"ח; ה. י. קצנשטיין, אלולי מלך הצידונים (פרקים, ב'), תשכ"ט— תשל"ד; ה. ו. סאגס, דברי ימי בבל, א', תשל"ב; ב. עודד, אשור וערי פניקיה בזמן האימפריה האשורית (שנתון למקרא ולחקר המזרח הקדום, א') תשל"ו; H. Tadmor, *Que and Muṣri* (Israel Exploration Journal, XI), 1961; id., *Assyria and the West* (in: H. Goedicke – J. J. M. Roberts [eds.], Unity and Diversity), 1975; H. J. Katzenstein, *The History of Tyre*, 2/3ff. 1973; M. Elat, *The Campaigns of S. III against Aram and Israel* (Israel Exploration Journal, XXV), 1975; N. Naa'man, *Two Notes on the Monolith Inscription of S. III from Kurkh* (Tel Aviv, III), 1976.

מ.

שְׁלַף, יוֹהַנֶּס — Johannes Schlaf — (1862—1941), סופר גרמני.

ש' למד באוניברסיטות האלה וברלין. שיתוף־הפעולה בינו ובין א. הולץ (ע"ע) הצמיח את „הנטורליזם העקיב" (Der konsequente Naturalismus), שהיה במשך שנים הצורה השלטת באסכולת־ברלין של הספרות הגרמנית (ע"ע נטורליזם). ביצירתם המשותפת הראשונה — קובץ שלושת הסיפורים Papa Hamlet („אבא האמלט"), 1889 — השיבות מיוחדת לסיפור Ein Tod („מוות"), אשר סגנונו, „סגנון השניות" (Sekundenstil), משחזר בקפידה כל הגיג והתרשמות של כל שניה ושניה. פרי אחר של



יוהנס שלף (הארכיון לאמנות ולהיסטוריה, ברלין המערבית)

שיתוף־פעולתם הוא המחזה Die Familie Selicke („משפחת זליקה"), 1890. — לימים פיתח ש' סגנון משלו. החיפוש אחר אנושות חדשה הוא רעיונם המרכזי של כמה ממחזותיו. נטיה לסימבוליזם מיתי — המעידה על השפעות של המשוררים א. ורהרן וו. ויטמן (ע' ערכיהם) — ניכרת גם ברשימותיו רפויות־המבנה, In Dingsda („היכן־שהוא"), 1892, ו Frühling („אביב"), 1896, בעלות הנימה הכפרית וסגנון־הפרוזה הלירית. — למן פרסום ספרו Das dritte Reich („הממלכה השלישית"), ב 1900, ביקש ש' לבטא פרספקטיווה חדשה של השקפת־עולם קוסמולוגית מיסטית, הרואה באדם את הגוף שבתווך בין שני תחומי ישות. הוא היה לחסיד הראיה הגאוצנטרית, ובשירתו הלירית־הדתית התקרב לסיר־ראליזם.

S. Lublinski, *Holz und S.*, 1905; L. Bäte (ed.), *Das J. S.-Buch*, 1922; L. Hempe, *J. S.-Bibl.*, 1938; G. Sperl, *Die erste Romantrilogie J. S.s*, 1969; L. Jegensdorf, *Die spekulative Deutung und poetische Darstellung der Natur im Werk von J. S.*, 1969.

שֶׁלֶר, מַכְּס — Max Scheler — (1874—1928), פילוסוף גרמני.

ש' היה בן לאב פרוטסטנטי ולאם מבית יהודי דתי. תחילה קיבל על עצמו את היהדות, אבל ב 1916 עבר לקאתוליות. ב 1924 התרחק מהקאתוליות, ומשנשא אשה גרושה ניתק עצמו מהכנסיה. ש' למד רפואה ופילוסופיה ביֵנה, ושם הושפע מר. אויקן (ע"ע). מ 1907 למד במינכן, אצל פ. ברנטנו (ע"ע), והושפע מהפנומנולוגיה שלו ושל הוסרל (ע"ע). ב 1910 התיישב בברלין ועסק בכתיבה. ו. רתנאו וו. זומברט (ע' ערכיהם) היו מידידיו. מלה"ע I עוררה בו תחילה התלהבות, והוא אף פרסם ספר בשבח הלאומנות והאלימות; אך לקראת סופה נעשה פאציפיסט. מ 1919 הורה ש' באוניברסיטת קלן, ומתחילת 1928 — בזו של פרנקפורט. ש' פרסם 11 ספרים בחייו. היבורים רבים שלו עדיין לא ראו־אור, שכן פרסום כל כתביו, שהוחל בו ב 1954, ביזמת אשתו, עדיין לא הושלם. לש' היתה השפעה על הפנומנולוגיה ועל האכזיסטנציליזם בצרפת. רק בשנים האחרונות הוחל בתרגום ספריו לאנגלית.

ש' ראה בפנומנולוגיה (ע"ע) שיטה לחקירת עובדות בעלות אופי מיוחד: מהויות וקשריב מהותיים. לדעת ש' אפשר להתנסות באופן ישיר במהויות אלו, „לראות" אותן ולחוש בהן, ולכן סבור היה שיש התנסות ערכית (Wertfühlen), הדומה לתפיסה החושית והמאפשרת את הביסוס של מעמדם האובייקטיווי של הערכים ואת תקפם הכללי בלא מה שנראה לש' הפורמליזם הריק של קנט (ע"ע). ש' הבחין ב 4 סוגי ערכים, שחשיבותם עולה לפי פדר זה: ערכי החושים (הנאה), ערכי החיים (אצילות), ערכי הרוח (יופי, צדק) וערכי הדת (קדושה). ש' מיקד את תשומת־לבו ברגש־האהדה (Sympathiegefühl), הנבדל, לדעתו, מההזדהות ומההשתתפות ברגשות הזולת, משום שאינו פוגם באחרותו של הזולת, וברגש התרעומת (Ressentiment), האפייני, לדעתו, לבורגנות, ולא לנצרות, כדעת ניצשה (ע"ע).

בתיאור הפנומנולוגי מתגלית החוויה הדתית ככזאת המובילה להכרות בלתי־אמצעית של האישיות המוחלטת — היש (Sein) כשהוא לעצמו. אבל כדי להכיר ממש את היש העליון, יש צורר בשלב־הכרה מעבר לפנומנולוגיה, המכונה בפי ש' „ידיעה גואלת": האדם מתגלה כמיקרותאוס („אלוהים בזעיר־אנפין") וכמפתח להכרת אלוהים. נקודת־המוצא של המטפיסיקה היא אפוא האנתרופולוגיה הפילוסופית — חקירת מהות האדם.

חקר מהות האדם הוביל את ש' להנחת היסודות של „הסוציולוגיה של הידיעה", וש' היה אחד ממבססיה הראשונים. אע"פ שש' ייחס אובייקטיוויות לערכים, הוא טען לרלטיוויזם בהכרתם, המושפעת מהתנאים החברתיים. ש' דחה את תורת שלושת שלבי התפתחות הדעת של א. קונט (ע"ע), וטען לבו־זמניות של אפני־ההכרה השונים הללו.



מכס שלר (הארכיון לאמנות ולהיסטוריה, ברלין המערבית)

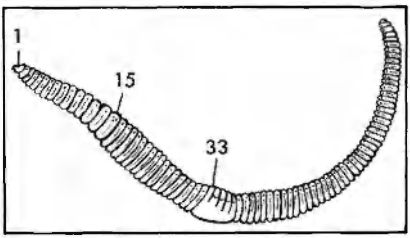
מספריו החשובים: Der Formalismus in der Ethik und die materiale Wertethik („הפורמליזם בתורת-המידות ותורת הערך התכנית"), I–II, 1913/6; Vom Ewigen im Menschen („על הנצחי באדם"), 1921; Die Wissensformen und die Gesellschaft („אפני ההכרה והחברה"), 1926; Die Stellung des Menschen im Kosmos („מעמד האדם ביקום"), 1928.

מ. מ. בובר, פני אדם, 85–105, תשכ"ב; M. Dupuy, *La Philosophie de M. S.*, I–II, 1959; id., *La Philosophie de la religion chez M. S.*, 1959; W. Hartmann, *M. S.; Bibliographie*, 1963; M. S. Frings, *M. S.*, 1965; id., *Zur Phänomenologie der Lebensgemeinschaft*, 1971; J. R. Staude, *M. S., 1834–1928; an Intellectual Portrait*, 1967.

אל. ז׳.

שלשול (תולעת הגשם; תולעת החכה), כל אחד מהמינים היבשתיים ממחלקת הדל-זיפיות שבמערכת תולעי הטבעת (ע"ע). ידועים כ-2000 מינים, הנפוצים עפ"ב כל כדה"א, פרט לאזורים שהקרקע שם קפואה רוב חדשי השנה.

גוף הש' מוארך, גלילי ומחודד בקצוות. צבעו ורדרד וארכו ממספר ס"מ ועד 3 מ'. אָרכו של המין הנפוץ-ביותר באקלים ממוזג Lumbricus terrestris — מגיע ל-25 ס"מ. הש' חי במחילות בקרקע לחה; מזונו — רקבובית, שיירי צמחים (שרשים מתים ועלים יבשים) ואף שיירים מהחי. יחד עם החומר האורגאני נשאבים ללוע הש' חלקיקי קרקע, העוברים דרך המעי. חלקיקים אלה מופרשים, לאחר שהם נטחנים ומתערבבים באנזימים ובהפרשות מבלוטות סידניות. באופן זה גורם הש' לתנועת הקרקע, לתיחוחה, לאוורורה, להעשרתה בתערובת אחידה של חומר אורגאני ואי-אורגאני ולוויסות החמיצות. בקרקעות חמות ולחות הי הש' ב-20—30 הס"מ העליונים של הקרקע,



שלשול: מראה מן הצד. 1 — הפרק הראשון (prostomium); 15, 33 — פרקים

ובשעות הלילה הוא אף עולה אל פני השטח. כשהשכבות העליונות מתחממות ומתייבשות עשוי הש' לחדור לעומק של 1—2 מ', ולתרום לתחיחותן של שכבות מוצקות ודלות בחומר אורגאני. דרווין חישב, כי באיזור תצפיותיו (באנגליה) מתחח הש' במשך שנה כ-5 טון קרקע; עי"כ הוא ממלא (יחד עם בע"ח חופרים אחרים) תפקיד חשוב מאד בהעלאת פוריות הקרקע. בקרקעות שעל גדות הנילוס נספרו כ-500,000 ש' בדונם. הש' משמש מזון לעופות ולבע"ח אחרים ולפתיון על חכות דייגים; ומכאן שמו באנג'. הש" בישראל נחקרו אך מעט; ידוע כי מצויים כתריסר מינים, רובם מהסוגים Allobophora, Eiseniella ו-Helodrilus.

F. S. Bodenheimer, *Animal Life in Palestine*, 1935; T. J. Barrett, *Harnessing the Earthworm*, 1948.

שִׁלְשׁוּל (diarrhea), הרקה תכופה של צואה; היפוכו — עצירות. בהעדר אמות-מידה תקניות לגבי תכיפות היציאות הממוצעת ביום באוכלוסיות שונות, ולאור טווח-השינויים הגדול בהרגלי היציאות בקרב בני-אדם שונים, אין הגדרת הש' אחידה, אלא מותאמת לכל חולה, תוך התבססות על הכרת פעולות-המעיים הרגילות שלו. ש' ח ר י ף הוא מִמצא שכיח ומקורו עפ"ר בזיהום פעיל במערכת-העיכול. לעתים נגרם הש' בתגובה לרעלנים (ע"ע רעל) המצויים במזון המעוכל, או שהוא ביטוי לתגובות-לוואי בעקבות שימוש בתרופות שונות. חום, הרגשה כללית רעה, חוסר תאבון, ולעתים בחילה יהקאה, מרמזים על תהליך דלקתי במעי הדק. ש' חריף הוא עפ"ר מ י מ י, ובבדיקת הבטן ניכרת רגישות כללית, ללא ממצא ממוקד. ש' חריף, הנגרם ע"י נגיפים, נמשך 2—3 ימים, וחולף בהדרגה. במקרים אלה, אין הצואה מכילה תאים דלקתיים או דם. לעומת-זאת, במחלות דלקתיות שמקורן במעי הגס, ניתן למצוא בבדיקת-הצואה תאים לבנים (ע"ע דם), ולעתים ניתן לגלות את החידקים מחוללי הש', או טפילים הגורמים לו (ע"ע אמביאזיס). כיום ידוע, שאחד ממנגנוני הש' נעוץ בהפרשת-יתר של נוזלים מן המעי הדק בתגובה לרעלנים המופרשים מחידקים מסוימים, כגון חידק החלירע (ע"ע). הצואה המימית התכופה המלווה מחלה זו מקורה בהפרשת הנוזלים האמורה. החידק מחולל הדיזנטריה (סלמונלה; ע"ע זהום, עמ' 625/6) — חודר מבעד לרירית-הקיבה, וגורם לתגובה דלקתית ולהתפייבות השכבה הפנימית של הרירית. צורה מיוחדת של ש', שמהותו לא הובהרה, מופיעה אצל תיירים המגיעים לארץ זרה ולוקים בש' גם כאשר הרגלי אכילתם ותפריטם הקבוע אינם משתנים. לעתים מהווה הש' החריף סימן מייצג, או מבשׂר, למחלה כרונית במערכת-העיכול, כמו אנטריטיס אזורית (regional enteritis — המחלה ע"ש קרון Crohn's disease), או דלקת כיבית של המעי הגס (ulcerative colitis), המאופיינת בש' מימי-דמי תכוף, ולעתים — בפגיעות במערכות שמחוץ למערכת-העיכול (ע"ע מעי; קיבה). ש' כרוני ממושך מחייב בדיקה מדוקדקת, שכן לבד מן האפשרות שהוא מבטא מחלה כללית, או מקומית, קשה, הוא טומן בחובו סכנה רצינית לירידה ניכרת במשקל, לתת-תזונה ולהיחלשות כללית. ש' חריף ותכוף, ואף ש' כרוני, עלולים לגרום לצחיחות, בשל אבדן ניכר של נוזלים (זו הסכנה העיקרית בחולירע, למשל). מצב זה מחייב תיקון מיידי של משק-המים ושל האלקטרוליטים בגוף (נתרן, אשלגן וכיו"ב, וע"ע נוזלי הגוף באדם, עמ' 928). בין הגורמים לש' כרוני גם מצבים אמוציונליים ואלרגיים (ע"ע אלרגיה), וכן מחלות שמחוץ למערכת-העיכול, כמו יתר-תריסיות (ע"ע הפרשה פנימית; תריס. בלוטת ה-), שחפת (ע"ע) ומחלות ממאירות של מערכת הלימפה (ע"ע), לייפת כיסתית של הלבלב (ע"ע) ותסמונת הספיגה הלקויה, המתבטאת באי-יכולת לעכל כראוי את אבות-המזון (ע"ע עכול). בין האמצעים הפשוטים והיעילים לאבחנת סיבת הש' — תרבית-הצואה לזיהוי הידקים או טפילים, ובדיקת תכולת-הדם בה. לצואה דמית השיבות אבחנתית רבה: הדם עלול להיות טרי — בצבע אדום-ורוד; אם מקורו בדרכי-העיכול העליונות הופך צבעו לשחור, ומכאן השם „שחרה" (melena). אם אין האבחנה ברורה לאחר בדיקת-היסוד, ניתן לבצע בדיקות נוספות, כגון צילומי-רנטגן של מערכות-העיכול התחתונות והעליונות, וכן אפשר לערוך בדיקה חזותית של דרכי-העיכול באמצעות מכשיר אופטי מיוחד, המוחדר דרך פי הטבעת — רקטוסקופיה.

יו. מי.

שֵׁם, שֵׁמוֹת (יוו' ovoμα, ὄνυμα; לאט' nomen; אנג' name), כינוי מיוחד שניתן לאלוהות, לאדם, לבע"ח, למקום, לדומם, למוסד, ליצירת־אמנות וכיו"ב, כדי להבדילם מאחרים. להלן יידונו בעיקר שמות של בני־אדם ומקומות. הקיצורים: ש" = שמות; ש"פ = שם פרטי, ש" פרטיים; ש"מ = שם־משפחה, שמות־משפחה.

ש"פ של בני־אדם נודעו בכל התקופות ובבל החברות. את הש' נותנים לילד — בד"כ הוריו — סמוך להולדתו; יש גם החלפת ש" בגילים שונים ומסיבות שונות. בחירת השם מושפעת — בעיקר משלהי התקופה העתיקה ואילך — מהנוהג, האָפנה או המסורת המשפחתית. בד"כ יש ש" שנתייחדו לזכרים ויש שנתייחדו לנקבות, ויש שההבחנה מתבטאת בסיומת־השם בלבד; בעברית, במיוחד החדשה, סיומת ־ָה או ־ית לנקבה (כגון: דניאל, דניאלה; ירון, רון, רוני, רונית); ביוו' ‎-ος, ‎-υς, ‎-ης ו ‎-ων לזכר. ‎-η, ‎-α, ‎-ία, ‎-εία, ‎-ω וכיו"ב — לנקבה; בלאט': ‎-us לזכר ו ‎-a לנקבה; הסיומות הלאטיניות נתקבלו בלשונות הרומאניות (ואחרות) בצורת ‎-o ו ‎-u לזכר, ו ‎-a לנקבה; בצרפ' ‎-e לנקבה; בלשונות הסלאוויות חדרה הסיומת ‎-a לנקבה גם לשה"מ, בצורות שונות.

ש"מ. כל־עוד מצומצם היה מספר בני־האדם, שנזקקו — בגלל מגעם הקרוב — למלאי־ש" מסוים, אפשר היה לזהות כל אדם ע"פ שמו „הפרטי". עם התרבות האוכלוסין, התפשטות ש" דומים בשטחים נרחבים והתפשטות הנוהג לבחור בש" נורשים או מקובלים, היה צורך בסימן־הבחנה נוסף, שישייך את האדם למשפחתו. העברים (ויהודים אשכנזים עד המאה ה 18) נזקקו לצורך זה בעיקר לשם האב („פלוני בן פלוני"); הערבים — גם לשם האב (עֻמַר אִבְּן אַבִּי־רביעה [ע"ע; ושם דוגמות אחרות]) וגם לשם הבן־הבכור (אַבּו דַאוּד). ניצני שה"מ הופיעו אצל היוונים בתקופה העתיקה, ש"מ סדירים היו לרומאים, ומאז יה"ב נפוץ — באירופה ובכל העולם — השימוש בש"מ הנורשים מאב לצאצאיו. אשה הנישאת מקבלת עפ"ר את שה"מ של בעלה (בארצות אנגלוסכסיות, בצרפת ובהונגריה — אף את שמו הפרטי [בד"כ לצרכים רשמיים]; האשה ניכרת ע"פ הקידומת .Madame, Mrs, או הסיומת ‎-ne). באנגליה (במשפחות מיוחסות) יש שמצרפים את שה"מ של הבעל ושל האשה לש"מ כפול, המתקיים לדורות (למשל: סקויל־וֶסט [ע"ע] — מהמאה ה 18 ואילך). בספרד נוהגים לצרף את הש" של הבעל ושל האשה — ע"י מלית־החיבור y או בלעדיה — לשם כפול, המתקיים בד"כ רק בדור צאצאיהם (גרסיאה לורקה; ח'וסה אורטגה אי גסט היה בנו של ח'וסה אורטגה מוניה). יש מקומות (כגון ישראל), שבהם האשה — במיוחד אם היא אישיות ציבורית — מצרפת לשה"מ שלה את שה"מ של בעלה, אך אינה מורישה את שמה לצאצאיה. במשטר הקומוניסטי בצ'כוסלובקיה רשאים הזוגות הנישאים לבחור בשה"מ של כ"א מהם.

יוון העתיקה. הש" היווניים היו מורכבים עפ"ר משתי תיבות בעלות משמעות חיובית (Περι-κλῆς, „נודע מסביב"; Ἀριστ-είδης, „טוב־רואי"); כך גם היה הנוהג בלשונות הודו־אירופיות אחרות (רוסית: ולאדי־מיר; גרמ': זיג־פריד [ר' להלן]). אך היו גם ש" לא־מורכבים, כגון אגאתון (= טוב). עושר הלשון היוונית אִפשר המצאת ש" מיוחדים לכל יילוד; אך בכ"ז היו חזרות, מהן מקריות ומהן מכוונות. רווח, למשל, הנוהג לקרוא ילד ע"ש סבו (pappo-nymia). כך נקרא פיסיסטרטוס (בקירוב „משכנע־צבא"; או: „לוחם־בשכנוע") ע"ש כמה מאבותיו, שהראשון בהם היה — לפי המסורת — בן מלך פילוס בימי מלחמת טרויה. ביוון רווחו גם ש" תאופוריים (theophorikon), שהכילו שמו של אל, וביטאו דבקות באותו אל וציפיה לחסדיו. באתונה עד שלהי המאה ה 5 לפסה"נ היו רק 6.5% מהש" הידועים לנו ש" תאופוריים; עד 30/29 לפסה"נ — מתוך 16.000 ש" 15.6% היו ש" תאופוריים, ובתקופה הרומית והביזאנטית — 30%. תחילה הופיע שמו של אסקלפיוס ברוב הש" התאופוריים (כגון: אסקלפיאדס [„בן אסקלפיוס"]); אח"כ — שמו של זאוס (דיוגנס [„בן זאוס"]), אח"כ — שמו של אפולון (אפולודורוס [„דורון של אפולון"]; ולבסוף — שמו של דיוניסוס (דיוניסיוס). עם חדירת הפולחנות המזרחיים הופיעו ש" כגון איסידורוס („הדורון של איסיס"). עם הופעת הנצרות הופיעו ש" מונותאיסטיים — כגון תאודורוס („הדורון של אל"; מקביל לש" העבריים מתתיהו ונתנאל, אך גם ל Ḍewa-datta בהודית עתיקה [מתאודורוס נגזר השם העברי הביניימי טודרוס]), — ושמות קדושים (דמטריוס [בצורה פרדוכסאלית: „חסיד האלה הפגאנית דמטר"]).

כדי להבחין בין אנשים בעלי ש" דומים נהגו לציין את שם האב ביחסת־הקניין (גניטיווס) — פעמים בצירוף המלה υἱός (= בן). ע"פ שירו של סימונידס (149D) מסר קאסמילוס, אלוף־האגרוף, את פרטיו האישיים כך: Κασμύλος, Ευαγορου, Πύθια πύξ. ῾ροδιος („קאסמילוס בן אואגורוס [„טוב־הדיבור"], אלוף־אגרוף במשחקים הפיתיים [בדלוס], איש־רודוס"). משפחות מיוחסות — כגון האלקמיאונידים (ע"ע) — החלו להתבדל ע"פ שם אביהן (ההיסטורי, או האגדי [eponymos]. כינוי מיוחד, ע"פ שם האב, ניתן תבופות לאֵלים ולגיבורים קדומים. זאוס נקרא Κρονίδης, או Κρονίων („בן־קרונוס"), ואכילוס (ע"ע) — פלאידס. הסיומות ‎-δης (ההגיה כיום: ‎-דהיס) ו ‎-ου מופיעות תכופות גם בש"מ ביוונית חדשה (Κλερίδης, Ἀνδρειομενου, ויש אף Ἰοαννήδου [— בנו של בן ייאנס]).

הרומאים זנחו במהרה את הש" ההודו־אירופיים הדו־רכיביים הקדומים והנהיגו ש" פרטיים קצרים ומיוחדים לכל איש (כגון: רומולוס, רמוס). בתקופה הקלאסית השתמשו במערכת מורכבת מ 3 ש" עיקריים (tria nomina), שציינו במדויק את השתייכותו המשפחתית של האדם: 1) שם פרטי (praenomen); כאלה היו 18 בלבד, ואחדים מהם ש" סידוריים פשוטים: Quintus (= חמישי); Sextus (= ששי); Decimus (= עשירי); Postumus (= אחרון; נולד אחרי מות אביו), ועוד. את הש" האלה נהגו לקצר (.Q., Sex., D., Post); 2) שם בית־האב (nomen gentile), כגון Cornelius (לנשות בית־האב היה תכופות שם יחיד — קורנליה [ע"ע]); 3) שם־משפחה (cognomen), כגון Scipio (סקיפיו [ע"ע]). לש" אלה נהגו להוסיף כינוי אישי נרכש (agnomen), כגון: Africanus — לזכר נצחון באפריקה; Cunctator („משתהה" [ע"ע פביים]). כינויי־הבחנה נוספים היו: maior („קשיש") ו minor („צעיר") — כאשר שניים היו בעלי אותו השם (כגון: סקיפיו; קטו). עבדים משוחררים ובני־חסות קיבלו את שם בית־האב של פטרונם; כך היה יוסף בן מתתיהו (ע"ע, עמ' 683) ליוסֵפוס פלאוויוס (ע"ע אספסינוס; טיטוס).

ש"פ בנצרות. השימוש בשה"מ נעלם עם הנצרות. שכן חסידי אמונה זו הסתפקו בשם שניתן בעת הטבילה (מכאן — Christian name [„שם נוצרי" = ש"פ]). הנוצרים נהגו לתת לבניהם ש" של קדושים, ומשנקבע לוח־הקדושים בשנה (במערב — מהמאה ה 2 ואילך), נתנו לילדיהם את שם הקדוש שב„יומו" נולדו. מהש" האלה: פטרוס, פֶטֶר, פייר, פיטר, בוטרוס; פאולוס, פאולו, פבלו, פאול, פול, פאוול, פאל, בולוס, יוהנס, הַנס, ג'ובאני, ה'ואן, ז'ואאו, ז'אן, ג'ון, יאן, איוואן, יאנוש; סטפאנוס, שטפאן, אטיאן, אסטבאן, סטיוון, סטיפאן, אישטוואן; מאריה, מארי (בארצות קתוליות: גם ש"פ שני לגבר), מֶרי. נתפתחו גם ש" נוצריים מיוחדים, שלא היו

קשורים בשמות קדושים, כגון: בנדיקטוס, בנדטו, בנואה („ברוך"; ע"ע שפינוזה); דזידריוס, דזידריו, דזירה, דז'ה („המייחל" [לגאולה]); רנאטוס, רנאטו, רנה („נולד מחדש"). גם ש"פ עבריים מהמקרא חדרו לשימוש; כך, למשל, נקראו שניים ממלכי הונגריה הראשונים שמואל (שמו הפגאני: אבה) ושלמון (ש" אלה נעלמו שם לגמרי בשל צביונם היהודי, ובדור שלפני־השואה זנחו אותם אף היהודים).

חרף תפוצת חש" ה„נוצריים" לא נכחדו הש" ששרדו מהתקופה הפגאנית — זיגפריד (גרמ': „שלום נצחון"; וע"ע ניבלונגים), ולדימיר (רוסית: „מושל־העולם"), ולדיסלו („שלטון ותהילה"), וכיו"ב.

ועידת טרנטו (ע"ע; 1563) חייבה את הכמורה לתת ש" של קדושים לנטבלים, וזאת כדי למנוע את התפשטות הנוהג הפרוטסטאנטי ליטול ש" מהמקרא (אברהם, רחל, שמואל ועוד). ש" מקראיים נתקיימו אצל הפוריטאנים, ובין המתיישבים הראשונים בשטחי אה"ב של אמריקה היו רבים שנקראו איברהם (ע"ע לינקולן), איזראל (!), מוזס, ארון, סמיואל, רבקה, וכיו"ב (ליישובים קראו: ירושלים, בית־להם, שילה, וכיו"ב). ש"פ אלה נזנחו עפ"ר בשל צביונם היהודי, ואף יהודי אה"ב מעדיפים להיקרא בש" מקוצרים ובעלי צביון אנגלי, כגון אייב, איירה, מוס, סם וסול (= סולומון).

בצרפת, בזמן המהפכה, הותר להורים לתת לילדיהם ש"פ כאוות־נפשם, ואז ניתנו גם ש" משונים, כגון Mort aux Aristocrates („מוות לאריסטוקרטים"). כדי למנוע זאת, נקבע בחוק (1803), שאין לתת אלא ש"פ של אישים היסטוריים וכן של קדושים הרשומים בלוחות־השנה הנוצריים. ההוראה לא קוימה במלואה; ברם, ע"פ חוק זה מונעים פקידי־המרשם הצרפתים, למשל, מתן ש" ברטוניים ליילודים — מחשש לתחיית הלאומנות הברטונית.

ש"מ. כדי להבחין בין בני־האדם רבים שנקראו באותם ש", החלו לציינם — מהמאה ה 11 ואילך (באיטליה: מהמאות ה 8—ה 9) — בש"מ. בתי־האצולה היו הראשונים שאימצו נוהג זה, והם החלו לציין את מוצאם ע"פ מקום אחוזת־המשפחה שלהם; לפיכך חיו רוב שה"מ של האצילים בעצם ש" של מקומות (כגון: D'Orleans — שמה של משפחת הנסיכים מאורלאן). בצירוף הש" הוקדם השם הפרטי, אח"כ באה התיבה „מן" (of, von, von und zu, van, de, du, d', di, del, dei, da), ולבסוף שה"מ [וע"ע אצילים, עמ' 492]. בארצות סלאוויות ציינו את המוצא בסיומת ־סקי (כגון סובייסקי, וישינסקי), ואילו בהונגרית — בסיומת הארכאית y- (ללא־אצילים: i-; ההבחנה הותרה גם במשטר הקומוניסטי כשריד היסטורי. לעומת־זאת בוטלו שמות־הלוואי [ע"פ מקום־המגורים] ותארי־האצולה. ור' להלן יהודים). בשל מבנה הלשון בהונגרית הוקדם שה"מ לשה"פ (למשל: Jokai Mor. כדמוקראט ויתר יוקאי על הסיומת y- וגם על שם־הלואי שלו [לאצילים הונגרים. היו בד"כ ש"מ כפולים]; על השה"פ מור — ר' להלן, יהודים). גם הסינים מקדימים את שה"מ: בנו ויורשו של צ'יאנג קי־שק נקרא צ'יאנג צ'ינג־קואו. ברוסיה משמש שה"מ לצרכים רשמיים בלבד, והאדם נקרא בפי מקורביו בשמו הפרטי ובשם אביו בלבד, בסיומת ־ויץ' (או: ־איץ'; ־ונה — לנקבה). כך, למשל, פנו מקורבי לנין אליו לא כאל לנין, או אוליאנוב (לפני שינוי שמו), אלא כאל ולדימיר איליץ' (והשו' צירופי הש" של משפחת טולסטוי המסועפת (ע' ערכיהם). בצ'כית מופיעה בשה"מ של נשים (גם רווקות וגם נשואות; והשו' לעיל) הסיומת ova-, ואילו בפולנית וברוסית הופכת הסיומת ski- ל ska- בש" של נשים (השו': אידה קמינסקה; וילנסקי — וילנסקה).

את נוהג האצולה חיקו גם האזרחים האחרים, והם אימצו להם ש"מ — לעתים ע"פ מקצועם (למשל: Carter, Kutscher, Kocsis [= עגלון]), מוצאם, או שם אביהם (פאטרונימיקין; בספרדית — בסיומת ez-: Gonzalez [= בן גונסאלו]; Martinez [= בן מארטין]; באירית — כקידומת O': O'Donnell, O'Connor; בסקוטית — בקידומת Mac: MacDonald, Macmillan, McKay; באנגלית ובלשונות טאוטוניות אחרות — בסיומות son-, sen-, s-: Harrison, Andersen, Bahrs [= בן הרי; בן אנדר; בן ברנהארד; על הסיומת הגרמנית sohn- ר' להלן יהודים]; בהונגרית — בסיומת fi-: Petofi [לאצילים בסיומת ffy-: Palffy. ההבחנה נותרה גם במשטר הקומוניסטי]). את אימוץ שה"מ החישו גם צרכי־רישום; ועידת טרנטו (1563; ור' לעיל, ש"פ) חייבה רישום שמות הנטבלים, הוריהם והורי־הוריהם. את הנוהג הזה אימצו גם הפרוטסטאנטים, ובכך הוחשה תפוצת שה"מ באירופה הנוצרית (בצפון־מערב גרמניה הושלם תהליך זה רק במאות ה 18—ה 19).

בתקופת הרנסאנס וההומאניזם נהגו סופרים והוגים לאמץ ש"מ לאטיניים ויווניים לא־מסרתיים — סקליגר (לאט': „נושא־סולם" — בשל התייחסותו של משפחת האצילים האיטלקית Della Scala), ארסמוס (ע"ע; ושם מקור שמו), מלנכתון (יוו': „אדמה שחורה"; ע"פ שמו המקורי Schwarzert), רגיומונטנוס (ע"ע; ושם מקור שמו), וכיו"ב.

מאירופה נפוץ השימוש בש"מ בכל האזורים שאירופים התיישבו, או שלטו, בהם. ביפן היו רק לאצילים ש"מ, והשה"פ שונו עם הגיע הצעיר לבגרות. במסגרת הרפורמות של תקופת „מיג'י" (1870; ע"ע יפן, עמ' 136/9) חויב כל יפני לבחור לו ש"מ (עפ"ר נבחרו שמות מקומות) ולהחזיק בש"פ יחיד כל ימיו. האחרונה באימוץ שה"מ היתה תורכיה. במהלך המערוב שהנהיג כמאל (ע"ע, עמ' 892) אתאתורך ב 1934, חויב כל תורכי לקבל ש"מ; כמאל עצמו נקרא „אבי־התורכים". לש"מ קיימים שיוו צורה תורכית. הש" הערביים הוסיפו לשמש ש"מ — אך בהגיה ובכתיב תורכיים: Ismet במקום עצמת (באי־הגיית אות גרונית ובהשוואת ס' וצ' ט' ות'); Suleiman במקום סלימאן; וכיו"ב. חודשו גם ש"פ של גיבורים תורכים קדומים (כגון טימור). מחמת הצירוף של ש"פ ערביים וש"מ תורכיים התהווה "פער" בצליל חש": בש"פ נדירות התנועות ö ו u (שאינן בערבית), ואילו בש"מ (ע"פ אָפיה של התורכית) הן שכיחות: Kemal Ataturk, Ismet Inonu, Mehmed Fuat Koprülü (עד 1934: Koprülüzade [= בן קפרילי]), Fazil Küčük. וע"ע תורכיה, היסטוריה.

יהודים. במקרא מופיעים תהילה ש"פ בני תיבה אחת או שתיים, ומובנם ברור בד"כ: אדם (שם כללי לגזע האדם), חוה (= חיה; „אם כל חי"), מתושלח (= איש־הנשק), נח, שם, יצחק, יעקב. למתן הש" נתלווה תכופות הסבר („מדרש־ש") שלא־תמיד קלע לעיקר האטימולוגי (כגון: קין־קניתי; שמואל — „מה' שאלתיו"). חלק מהש" האלה מתפרשים בימינו ככינויי־חיבה מקוצרים (hypocoristikon), ששם האל — הרכיב התאופורי (theophoric) — הושמט מהם (יצחק אל — כלו', ישמח האל ויביט בפנים צוחקות). במזרח הקדום כולו (וגם ביוון) רווחו ש" תאופוריים, כגון רעמסס, שלמנאסר, סנחריב, נבוכדנאצר, נבוזראדן (ע' ערכיהם; ושם פירוש הש"). במקרא ניכרת מעין התפתחות בש" התאופוריים. תחילה הופיעו ש" המכילים את התיבה „אל", בתחילתם או בסופם: ישמעאל, ישראל (במקום „יעקב" — שם בלתי־מורכב), אליפז, ועוד רבים. בדור יציאת־מצרים שכיחים הש" המכילים את הרכיבים התאופוריים שדי וצור: עמישדי, שדיאור, צורישדי, פדהצור („צור" היה גם שם נכרי [ר' במד' כה, טו; וע"ע שמאל) ועוד. הרכיב העברי הנגזר משם־הוי"ה (יהו־, יו־, יהו, ־יה, ־יו) היה נפוץ כישראל מדורו של יהושע ואילך; יהושע עצמו נקרא תחילה הושע, ומשה נתן לו את שמו החדש (במד' יג, טז; ואפשר שהדבר קשור בגילוי השם ה' למשה), טיבו של השם "יוכבד" אינו ברור. בחרסי ערד (מימי הבית־הראשון) נתגלתה עדות

לריבוי הדרגתי של הש״ המכילים את שם־הוי״ה, ומימי יאשיהו ואילך היו ש״ אלה הרוב (אפשר שהשינוי מ„אליקים״ ל„יהויקים״ [מל״ב כג, לז] הושפע מאָפנה זו). בני־ישראל נקראו גם בש״ של אלים זרים, כגון ענת (שמגר בן ענת); והרכיב הזה עוד היה ידוע ליהודי יב (ע״ע, עמ׳ 118; וע״ע ענת [בישראל כיום „ענת״ הוא שם נפוץ לנקבה]). בתקופת השופטים, וגם אה״כ, נודעו גם ש״ שבהם התיבה „בעל״ (ע״ע), כגון ירֻבעל (הוא גדעון; ע״ע, עמ׳ 284). ש״ אלה היו „בעיה דתית״ בדורות מאוחרים־יותר וע״כ עשו מהרכיב „בעל״ — „בשת״); ברם, לאחרונה מוצע לראות ברכיב זה, כשהוא מופיע בישראל, כינוי לאלוהי־ישראל (השו׳: ישוי [= אישיו; שמ״א יד, מט], הנקרא גם אשבעל [= אֶישבעל: דה״א ח, לג; ועוד] וגם איש בֹשת [שמ״ב ב, ח; ועוד]). ש״ דומים רווחו אצל הפניקים והפונים — אתבעל (= אֶתוּבעל), חַניבעל (= חֲנַנבעל), הַסדרובעל (= עַזרוּבעל), וכיו״ב.

גם במקרא ניתנים מקצת השה״פ לשני בני־אדם, או יותר (כגון אחיה, אחיו). כדי להבחין בין אישים בעלי ש״ זהים — וגם כדי להדגיש את הייחוס — נהגו להוסיף לשמו של אדם את שם אביו, ואף את שם אבי־אביו (כגון שפן בן אצליהו בן משלם; אחיקם בן שפן; גדליהו בן אחיקם), ולאשה — את שם בעלה (דבורה אשת לפידות [?]; אביגיל אשת נבל הכרמלי). יש שציינו אדם ע״פ מוצאו, או ע״פ מקום־מושבו (נבל הכרמלי, אחיה השילוני), ויש גם התחלות של ציון ש״מ, כגון יואש אֲבי־העזרי (ממשפחת אביעזר; אך גדעון בנו נקרא — „בן יואש״).

במקורות חוץ־מקראיים (חותמות, כתובות) מימי הבית־הראשון נתגלו כ 900 ש״פ, מהם כ 200 שאינם במקרא. בחפירות כֻּנתִלֶת עג׳רוד בסיני נתגלתה (1975/6) כתובת על אגן־אבן — „לעבדיו בן עדנה בֻּרֻך הֻא ליהו[ה]״. בכתובת זו — ובכתובות אחרות שנתגלו שם — נזכר שם הוי״ה לראשונה בתעודה ישראלית (המאה ה 9; מאותו הזמן בקירוב גם האזכור של שם הוי״ה במצבת מישע [ע״ע]). מכתובת זו יוצא, כי עדנה ועבדיה — הנזכרים במקרא כשרי יהושפט (דה״ב יז, ז, יד) — היו אב ובנו. ב 1978 פורסמו שלוש החותמות הראשונים, שהיו שייכים לאישים הנזכרים במקרא: „לברכיהו בן נריהו הספר״ (= ברוך בן נריה); „לירחמאל בן המלך״ (השו׳: ירמ׳ לו, כו); „לשרֲיָהו [בן] נריהו״ (השו׳: שם, נא, נט).

בימי הבית־השני נמשכה המסורת המקראית של מתן ש״, אך גם החלה חדירתם של ש״ זרים — תחילה פרסיים (ששבַצר) ואח״כ יווניים. אחדים משליטי בית־חשמונאי נקראו בשני ש״ — אחד עברי ואחד יווני: יוחנן הורקנוֹס (הירקאנוס [ע״ש הירקאניה שמדרום־מזרח לים־הכספי]), יהודה אריסטובולוס (= בעל הרצון הטוב), שלומציון אלֶכסנדרה (בקירוב: אשת־מגן), ועוד. משפחות מיוחסות החלו להזדהות בשמותיהן: בית חשמונאי, בני טוביה (ע׳ ערכיהם; וע״ע אצילים, עמ׳ 503).

בתקופה זו החלו לחזור לשימוש ש״ קדומים נכבדים, כגון יהודה, שמעון ושאול (גם בחותמות מימי הבית־הראשון נמצא: „שָאל״), אך שום יהודי לא נקרא משה, אהרן או דוד (ש״ אלה חזרו לשימוש רק ביה״ב). ע״פ זה נקבע, כי אהרן הכוהן, שקבר את „אחרון החשמונאים״ (לפי השערה מוטעית) בירושלים, בימי הורדוס (ע״פ כתובת שנתגלתה בגבעת־המבתר) — שומרוני היה.

בתקופת התלמוד חזרו לשימוש עוד ש״ קדומים, כגון לוי, יוסף (= יוסי) ושמואל. התרבו ש״ ארמיים ודמויי־ארמיים, כגון עקיבא, אבא, הונא והמנונא, וגם ש״ יווניים שלבשו צורה עברית: ורדימון (Εὐρύδημος [מילולית: רחבעם]), אבדימי (Εὔδημος [שטוב עמו]) ודוסתאי (Δοσίθεος [מילולית: מתנאל]).

ביה״ב שימשו ש״פ עבריים, תכופות בשינוי־הגיה, כמנהג המקום; כך, למשל, בארצות הערביות היה אברהם לאֲבּרַהים ודויד לדַאוּד. תכופות היו ליהודים שני ש״פ, אחד עברי ואחד לועזי, שהיה ביניהם קשר מסוים, כגון: אלעזר — מנצור, יפת — חַסן, אליקים — אנסטַזיוס, מתתיהו — דיאֶדוני (Dieudonne), יחיאל — ויוואנט (Vivant), חיים — ויטל (Vital; שם ספרדי זה היה אח״כ לשם־משפחה [ע״ע ויטל]). ש״ נפוצים לנשים היו: מַסעודה וסולטנה — בארצות דוברות ערבית; אֶספֶראנזה (= תקוה) וגראציה (= חן וחסד) — בארצות דוברות ספרדית. בארצות דוברות ערבית נטלו להם יהודים כינויים ע״פ מקום־מושבם; כגון, ר׳ יצחק אלפסי (ע״ע, וע״ע דוד אלפסי), שישב בפאס, ור׳ סעדיה (ע״ע) גאון, הנקרא אל־פיומי. ר׳ יחיאל מפריס, מנהיג יהודי צרפת במאה ה 13, נקרא בפי הצרפתים Vivant de Meaux, ע״ש מקום־הולדתו.

שה״מ החלו רווחים בספרד. השם בֶּנבֶנִשְׂתִי (Benvenisti, Bienveniste, Benvist, Abenbenist [בקירוב: ברוך הבא]) כבר נודע במאה ה 11. ש״מ נפוצים אחרים היו: אסטרוּק (= איש אסטוּריה שבספרד; השם נפוץ גם בדרום־צרפת [ע״ע אַסטריק]), אלבּו (ע״ע; או עלבּו [לבן]), אלבַּרצלוני, אבוּלעפיה (ערב׳: אבי־הבריאות), אזוּלאי (מספרדית: צובע בכחול [azul = כחול] — ע׳ ערכיהם). יהודים מיוחסים, שהשתבחו במוצאם מבית־דוד, נשאו את התואר „הנשיא״ (ע״ע אצילים, עמ׳ 504), ואילו אחרים — את תואר־הכבוד הספרדי „דון״ (מלאט׳ dominus = אדון [ע״ע אברבנאל; נשיא, דון יוסף]). מאות שנים שימרו יהודי ספרד את זכר עיר־מוצאם שמלפני הגירוש; כאלה הם הש״ אלקלעי, טולדנו, סרַגוֹסטי, קורדוֹבֶרוֹ, ועוד. גם לחלק מיהודי איטליה ש״ ע״פ מוצאם (כגון לוּצטו, די מוֹדנה, פדואה).

היהודים האשכנזים השתמשו בד״כ בשמם הפרטי ובשם אביהם (פלוני בן פלוני), ולעתים גם בש״מ, ע״פ מוצאם (גינצברג, הורוביץ, רפפורט). האימוץ הכללי של ש״מ — מהמאה ה 18 ואילך — בא בלחץ השלטונות. יוזף II (ע״ע), שליט אוסטריה־הונגריה, חייב את יהודי ממלכתו — במסגרת תיקוני־המינהל שלו (1780/7) — לבחור להם ש״מ גרמניים „ע״פ המבטא הגרמני והנוצרי״; אך נאסר עליהם להשתמש בש״ של משפחות גרמניות ידועות. בגאליציה ניצלו השלטונות עניין זה לסחיטת־כספים; את שה״מ חילקו לסוגים אחדים, ואלה נמכרו במחירים שונים. היקרים־ביותר היו ש״ של פרחים ומתכות יקרות, כגון רוזנטַל (= עמק הוורדים), בלוּמנקרנץ (= זר־פרחים), גולדשטיין (= אבן־פז), גולדבֶרג (= הר־פז; ש״מ נפוץ בישראל), וכיו״ב; זולים־יותר היו הש״ שנחשבו פשוטים, כגון שטאהל (= פלדה), אייזן (= ברזל), אייזנבֶּרג (= הר־ברזל); וחינם ניתנו ש״ של בע״ח, כגון הירש (= צבי), אוקס (= שור) ופוקס (= שועל), ושמות־תואר, כגון גרין (= ירוק), שוורץ (= שחור), קליין (= קטן). עוד הורה יוזף II ליהודים (1787) להיזקק לש״פ מקראיים בלבד. שינויי־שם אושרו רק למתנצרים, או לאותם יהודים שהשיגו הסכמה קיסרית.

ברוסיה חויבו היהודים ב 1804 לרשום בתעודות הרשמיות את שה״מ הנורשים; הדבר היה חשוב־במיוחד מ 1844 ואילך, משנרשמו היהודים ברשימת תושבי הערים. ב 1850 נאסר על יהודים לשנות את שה״מ שלהם אף במקרה של המרת־דת.

בצרפת חייב השלטון הנפוליוני (1808) את היהודים לבחור בש״מ (וגם בש״פ קבועים) תוך 3 חדשים מיום פרסום הצו; לגבי שה״מ ניתן חופש־בחירה, אך נאסרו ש״ של משפחות ידועות, וכן נאסר לבחור בש״ מקראיים כש״מ. שה״מ של היהודים הספרדים הותאמו בקלות למבטא הצרפתי (כגון אסטריק [ר׳ לעיל]), והיו גם שהוסיפו לעצמם כינוי שציין את צרפתיותם (כגון אחד מאבותיו של רוה״מ מנדֶס־פרנס). יהודי אלזס החלו לבטא את שה״מ הגרמניים שלהם בהגיה צרפתית, המטעימה את ההברה האחרונה: בלוך הפך

לבלוק, ריינאך לרנאק ודרייפוס לדרייפיס. שינויי־ש״ באו בד״כ בעקבות התנצרות; (כך, למשל, הפך סרף־בר לדֻבְרָה (אחד מצאצאיו היה רו״מ).

פ ר ו ס י ה הלכה בעקבות צרפת, וב 1812 חויבו היהודים לבחור ש״מ תוך 6 חדשים; מי שלא עשה כן, עלול היה לאבד את זכות־התושב שלו. בחירת חש״ היתה חפשית, אד השלטונות רשאים היו שלא לאשרם תוך 8 ימים. שינויי ש״ היו טעונים אישור מיוחד. יהודים רבים בחרו בש״מ ע״פ מקום־מושבם או ע״פ מקום־מוצאם (כגון ברלינר, קֶניגסברגר). יש מיהודי גרמניה שבחרו להם ש״ ע״פ השלט שהיה תלוי על ביתם — רוטשילד (= שלט אדום), שוורצשילד (= שלט שחור), וכיו״ב.

ש ״מ י ה ו ד י י ם ב מ ז ר ח ־ א י ר ו פ ה. החקיקות הללו וגם כוחו של הנוהג המתפשט גרמו לכד, שלכל יהודי אירופה היו ש״מ, ושרבים מהש״ האלה היו ש״ ג ר מ נ י י ם. סוג חשוב של ש״ יהודיים היו ה„ש״־ע״פ־האמהות״ (metronymikon), ובסוג זה נכללו ש״ של פרחים ואבנים יקרות: בלום (ע״ש בלומה), גולדמן (ע״ש גולדה), בין (דבורה), באסווי, באשבים (= בן בת־שבע). ה„ש״־ע״פ־האבות״ (patronymikon) נסתיימו בסיומת הגרמנית ־זון (מנדלסזון, יעקובזון), או בסיומת הסלאווית ־ביץ׳ (מנדלביץ׳, יעקובוביץ׳, רבינוביץ׳). נפוצים הכינויים בר״ת עבריים: ז״ק (= זרע־קודש), חרל״פ (ע״ע), כ״ץ (= כוהן־צדק), ש״ץ (= שליח־ציבור), שו״ב (= שוחט ובודק). ש״ נפוצים אחרים הם: כהן, כוֹהן, כֹּהֵן, כהנא, כהנוב, כגנוביץ׳, לוי, לוינזון, לוינשטיין, קפלן (= רב), קלויזנר (= רב של „קלויז״), רבינוביץ׳, חזנוביץ׳, קנטור (= חזן), שֶכטר (= שוחט), שוחט, שוֹחטמן — כולם כינויים למשמשים־בקודש ולבניהם. רבנים, גדולי־תורה וסופרים נקראים תכופות ע״פ רה״ת של שמם (בכל תפוצות ישראל ובכל הדורות; ר׳ בדפי־הפתיחה של כרך זה, עמ׳ 19—22: ר״ת וקיצורים — ובמיוחד האותיות מ׳, ר׳ וש׳). רבנים מכונים גם ע״ש חיבורם החשוב־ביותר: ה„שאגת־אריה״ (ר׳ אריה ליב בן אשר גינצבורג); ה„חפץ־חיים״ (ר׳ ישראל מאיר הכהן מראדין); ה„חזון־אי״ש״ (ר׳ אברהם ישעיהו קַרֶליץ), ועוד.

השח״פ שנפוצו בין האשכנזים במזרח־אירופה הם תכופות ביידית, או בצירוף עברי־יידי (השו׳ לשמות הספרדים: עברי־ספרדי): צבי־הירש, דב־בער, אריה־ליב, יהודה־ליב או יהודה־אריה (ע״פ ברא׳ מט, ט; הצירוף האחרון נפוץ גם ביז הספרדים [והשו׳ בנימין־זאב; ע״פ ברא׳ מט, כז]). שלמה הפך לזלמן (= תורכית־ערבית: סוליּמאן) וסֶניוֹר (= אדון בספרדית) לשניאור, ותכופות הופיעו הצירופים שלמה־זלמן ושניאור־זלמן.

ש י נ ו י י ־ ש ״פ. התאמת שמות היהודים לש״ שרווחו בסביבה כבר ידועה מן המקרא: דניאל ורעיו, חנניה, מישאל ועזריה, נקראו בפי הנכרים בֵּלטשאצר, שַׁדְרַךְ, מֵישַׁךְ וַעֲבֵד נְגוֹ, והדסה נקראה בפרסית אסתר. ש״פ לועזיים לצד הש״ העבריים רווחו בין היהודים מאז ימי החשמונאים.

בשלהי ה מ א ה ה 19 ותחילת ה מ א ה ה 20 — עם האמנציפאציה ופתיחת האפשרות לקריירה ציבורית ליהודים — החלו יהודים לשנות את שמותיהם, במיוחד אם היה אפיָם של אלה יהודי במובלט. תחילה שונו השה״פ: ילד שנקרא מרדכי, או משה, נקרא בשפת המדינה מוריס, מוריץ, מור; אברהם נקרא אדולף; ישראל — איגנץ או איזידור (ר׳ לעיל, ש״ יווניים); הירש — הוּגו; הרצל — הוראץ; וכיו״ב. בתהליך זה קיבלו חלק מחש״ שנמנו אופי „יהודי״ כל־כך, עד שש״ כגון מוריץ (בהונג׳: מור), איגנץ, ואחרים — שנחשבו לפני־כן לש״ „אציליים״ — נזנחו ע״י הנוצרים (והשו׳ לעיל: ש״ פוריטאניים באה״ב).

ש י נ ו י י ש ״מ. מסיבות היסטוריות היו לחלק ניכר מיהודי אירופה ש״מ דומים לש״ שרווחו בסביבתם; נבדלו בעיקר יהודי מזרח־אירופה שהיו בשלטון קיסרי־אוסטריה. ב פ ו ל נ י ה המתחדשת החלו יהודים לכתוב את שמותיהם הגרמניים בכתיב פולני (Fuchs הפך ל Fuks, Einstein — ל Ainsztein, ועוד כיו״ב). ב ה ו נ ג ר י ה היתה הבעיה חריפה־במיוחד מחמת אי־סובלנותם של ההונגרים כלפי ש״ שצלילם גרמני־יהודי. רק ליהודים מעטים היו ש״ הונגריים עתיקים (כגון, פֶרֶקְש [= זאב]); אחרים, ששאפו לקריירה בתחומי הפוליטיקה והתרבות, נאלצו לשנות את שמותיהם. ברם, בחירת ש״ של בתי־אצולה (אף הפחותים שבהם) נאסרה על יהודים, וגם הסיומת האצילית y־ וכתיבים ארכאיים אחרים לא אושרו אלא בתחילת התהליך — כגון Vambery Armin (מקודם: במברגר; השה״פ הגרמני ארמיו רווח בין היהודים — בד״כ כמקביל לאהרן — או במקרה שמשנה־השם עצמו הועלה לדרגת־אצולה (פחות מ 300 — עד לדרגת ברון; רוזן יהודי לא היה). יהודים שקיבלו תואר־אצולה ושם־לוואי אצילי ע״פ מקום־מגוריהם (כגון obudai Freudiger Fülop) נקלטו בחברה ה„גבוהה״ גם מבלי ששינו את שמם. הש״ האציליים לא נשללו מיהודים אלה אף בשלטון הפאשיסטי, ואלה שהיגרו נטלו את הקידומת הגרמנית „פון״ (פיליפ פון פרוידיגר; ג׳ון פון נוימן). שינויי־הש״ הקיפו חוגים רחבים (ביניהם כמעט כל אנשי־הרוח).

ב א ה ״ב, בשל המוצא המעורב של אוכלוסייתה, שררה סובלנות כלפי ש״ זרים; לכן לא נהגו היהודים לשנות את שה״מ שלהם. ואולם, עקב אי־ידיעת השפה ואי־הבנת פקידי־ההגירה נתקצרו ושונו ש״ רבים: הסיומות ־סקי ו־ביץ׳ הושמטו, וגם ההגיה האנגלית השפיעה. בך התהוו הש״ האפייניים ליהודי אה״ב, כגון מורגנסטרן, ג׳ייקובסון (במקום יעקובזון), קֶי (במקום קמינסקי, וכיו״ב), סטון, פינקלסטון, ועוד. היהודים מעדיפים ש״פ מסוימים, שאין להם צליל נוצרי מובהק (כגון סטֶנלי, הרי [במקום הירש]; ש״פ אחרים ר׳ לעיל; פוריטָנים), ונמנעים בד״כ מש״פ של קדושים נוצרים: ג׳ון, פטריק, סטיוון, ועוד.

ש״פ ב א ״י. עם חידוש היישוב העברי בא״י התעורר הרצון לפתח כאן טיפוס יהודי מקורב לטבע, לעבודת־האדמה ולהווי של תקופת המקרא. בך חידשו המתיישבים במושבות ש״ מקראיים, כגון בעַז, נעמן, איתן, כרמי, אבשלום, יגאל, תמר, עובד, וכיו״ב. בחירת הש״ היתה נתונה לתנודות האָפנה; כך הודבקו לבני המושבות הכינוי „בועזים״ (או בפי עצמם: „גדעונים״), ולילדי הארץ בשנות ה 70 — „יורמים״. המשוררת רחל ביקשה לה ילד ששמו — ע״פ אָפנת הימים ההם — אורי.

בשנות ה 40 (בעיקר) ניתנו תכופות הש״ חירות, דרור, דרורה, דרורית, נמרוד, גאולה ועמליה — כביטוי לכיסופי גאולה ושחרור ולשאָיפה לתיקון החברה. בעקבות פענוח כתבי אוגרית (ע״ע) נכנס לשימוש השם ענת (לנקבה; במקרא, זהו, כנראה, שם זכר); זהו גם חיקוי נאה לשם הלועזי אַנט (Annette — שמוצאו מהשם חנה). בציבור הרחב מצטמצם והולך השימוש בש״ המסרתיים (כגון אברהם, יצחק), אך יהודים דתיים עודם מקפידים לתת לילדיהם ש״ של קרובים נפטרים, ובעדות־המזרח — גם של קרובים (בעיקר סב וסבה) חיים. בני עדות־המזרח חולכים וגוטשים כמה משמותיהם הייחודיים, או משנים אותם במקצת (סימן־טוב, נסים, רחמים [>רמי], מַזָל [>מלי], ועוד [ש״ אלה נחשבו למביאי־מזל]).

ש ״מ ב א ״י. בראשית ימיו של היישוב החדש לא היתה נטיה לאמץ ש״מ עבריים; שה״מ של שרידי היישוב הישן ושל המתיישבים הראשונים (ריבלין, ייבין, ילין, פרומקין ועוד), נחשבים לש״ מיוחסים, ואין מעברְתים אותם. לחלק מהיהודים ממוצא ספרדי היו ש״מ עבריים זה דורות (ששון, מיוחס, חַיון [= חיוני], ועוד), ואילו האשכנזים החלו להחזיר לעצמם את שמותיהם העבריים המקוריים (מרגוליאס הפך למרגליות; לפידֶס — ללפידות; שפירו לשפירא). תנועת עבדוּת שה״מ נתעוררה בעיקר בעשורים הראשונים של המאה הזאת („העליה השניה״); בין מעברְתי שח״מ הראשונים היו אליעזר

בן־יהודה (פרלמן), ויצחק בן־צבי (שימשלביץ) ודוד בן־גוריון (גרין). המגמה הגיעה לשיאה עם הקמת המדינה, ואז החלו כל ראשי היישוב (כגון צ׳רתוק > שרתוק > שָרֵת; בוגרַצ׳וב > בוגרַשוב > בוגר), נבחריו, נציגיו בחו"ל ועוד רבים, לעברֵת את שמותיהם. בשנים האחרונות הואט תהליך העברוּת; התחדשה הדבקות בש"מ מסרתיים (גם כסימן לגאווה עדתית), ולאישי־ציבור, אמנים וסופרים שוב אין עניין לשנות את שמם הלועזי. בד"כ נמנעים המעברתים מש"מ של אישים בולטים — כגון בן־גוריון ושָרֵת — אך יש שנותנים לבניהם מש" אלה כש"פ.

משינויי־הש" המעניינים: שניאור־זלמן רובשוב בחר לו לש"מ עברי את רה"ת של שמותיו (שזר [ע"ע]), שהוא גם תרגום מקורב של שם־משפחתו הקודם; האחים עדה ויהודה־ליב פישמן בחרו בשה"מ מימון (ע"ע) בשל התייחסותם לצאצאי הרמב"ם; ישראל שרעבי (לימים: שר־הדואר ויו"ר הכנסת) הפך את שם אביו ישעיהו (יעיש) לשם משפחתו (שערב היא מקום־המוצא של משפחתו בתימן). שני ראשי האצ"ל ותנועת־החירות בחרו בשה"מ מרידור, הנזכר ברומן „שמשון" של ז׳בוטינסקי. נפוצים מאד שה"מ הרפז, הר־זהב, ורד, ורדי, פלד, פלדי, טל, רוזן — כולם תרגומים, או חיקויי־צליל, של ש" יהודיים נפוצים בגולה.

את שמות המקומות והאתרים (toponymica) חוקר מדע הטופונימיה, או הטופונומסטיקה (toponymia, toponomastica). בד"כ נורשים שמות המקומות מעם לעם, וכך משתמרים בהם שרידים של שכבות לשוניות קדומות. בא"י זוהו הרבה אתרים קדומים ע"פ שמותיהם הערביים, שנתקבלו מהיהודים: גבעון היתה לג׳יב; מי־נפתוח — ללפתה; מנַחַת — למַלחָה; ועוד. בזיהוי שמותיהם של אתרים בא"י הסתייעו גם בקובץ־הש" („אונומסטיקון") של אוזביוס (ע"ע). ביוון ובאסיה־הקטנה היוונית היו בתקופה העתיקה מקומות רבים ששמותיהם הסתיימו בסיומות -נחוס, -נדוס, או -סוס, -סה (כגון קורינתוס, זקינחוס, פרנַסוס, הליקַרנסוס, לַריסה, לינדוס); אלו אינן מתפרשות ביוונית, וע"פ זה שיערו את נוכחותה של אוכלוסיה קדם־הלנית אחידה משני עברי הים־האיגיאי. מקצת הש" היווניים נשתמרו — בשינוי צורה — גם בפי התורכים: סמירנה היתה לאיזמיר; קיפרוס (קפריסין) — לקיברים; ועוד.

הטופונומסטיקה חשפה פרטים על לשונם ועל תולדותיהם של הקֶלטים (ע"ע; ור׳ רמיזות שם, עמ׳ 735), שישבו במרכז־אירופה ובמערבה. Eburacum (שם עץ בקלטית) שבבריטניה היתה ל Eofor-wic, ואח"כ ל York. Linnedunom (= עיר על שפת האגם) היתה בתקופה הרומית ל Lindum Colonia, ובאנגלית — ל Lincoln. Lucodunos (= עיר זוהרת [עיר = dunom, dunos]) שבגאליה נקראה בלאטינית Lugdunum ובצרפתית Lyon. למוסקווה וליישובים אחרים בסביבתה ש" פיניים (kva = מים), ומהם נתברר שאוכלוסיה אוגרו־פינית נכחה באיזור זה קודם לסלאווים. נהרות אחדים באירופה נקראים בש" דומים: Esera (ספרד), איזֶר, איזַר (ע׳ ערכיהם; צרפת, בוואריה), Ysar (בלגיה), Jizera (צ׳כוסלובקיה); מש" אלה לומדים על נוכחות אוכלוסיה הודו־אירופית קדם־קֶלטית במקומות אלה.

חלוץ המחקר של תפוצת שמות־המקומות הפניקיים באירופה היה בושאר (1599—1667; ר׳ ביבל׳), ומאז נחשף מוצאם הפניקי של שמות־מקומות רבים באַפריקה ובדדום־אירופה (ע"ע פניקיה, עמ׳ 925; קרת־חדשת).

מחקר הש׳ נקרא אונומטולוגיה. בארכיון של צרפת (Archives de France) יש שירות מיוחד לבירור ש" (Service Onomastique).

כה"ע העוסקים במחקר־הש" הם: Onoma (מ 1950 ואילך); Revue international d'onomastique; Beitrage zur Namenforschung (שני האחרונים מ 1949 ואילך); Names הוא רבעון של American Name Society (מ1953 ואילך).

על משחקי־מלים בש" וש" בדויים: ע"ע אַנגרמה.

ש. מנדלקרן, קונקורדנציה לתנ"ך, ב׳, 1349—1532, תשט"ו^{2}; ר. מרגליות, לחקר ש" וכינויים בתלמוד, תש"ך; ד. מ. הרדוף, ילקוט השה"פ שבתנ"ך ומדרשיהם, חשכ"ד; א. אבן־שושן, המלון החדש, ז׳, 2953—2972, תש"ל; ד. רוזן, פסוק לי את שמך, תשל"א^{2}; מ. הלצר - מ. אוחנה, מסורת חש" העבריים החוץ־מקראיים מתקופת בית ראשון עד תקופת התלמוד, תשל"ח; S. Bochart, *Geographia sacra; Phaleg et Chanaan, seu de coloniis et sermone Phoenicum*, 1681; L. Zunz, *Namen der Juden*, 1837; J. Olshausen, *Über phönicische Ortsnamen ausserhalb des semitischen Sprachgebiets* (Rheinisches Museum, VIII), 1853; M. Noth, *Die israelitischen Personennamen im Rahmen der gemeinsemitischen Namengebung*, 1928; H. Lowe, *Geschichten von jüdischen Namen*, 1929; A. Dauzat, *Noms de famille de France*, 1945; id., *Les Noms de lieux*, 1957^{3}; J. G. Fucilla, *Our Italian Surnames*, 1949; E. C. Smith, *The Story of Our Names*, 1950; A. Bach - D. Berger, *Deutsche Namenkunde*. I–II, 1952/6; T. Witkowski, *Grundbegriffe der Namenkunde*, 1964; G. R. Stewart, *Names on the Land*, 1967^{3}; A. Bauer, *The Hawthorn Dictionary of Pseudonyms*, 1971; R. Singerman, *Jewish and Hebrew Onomastics: A Bibliography*, 1977.

שמ. ש.

סוף הכרך השלושים ואחד